זכור!

לקהילת

ראדומסק

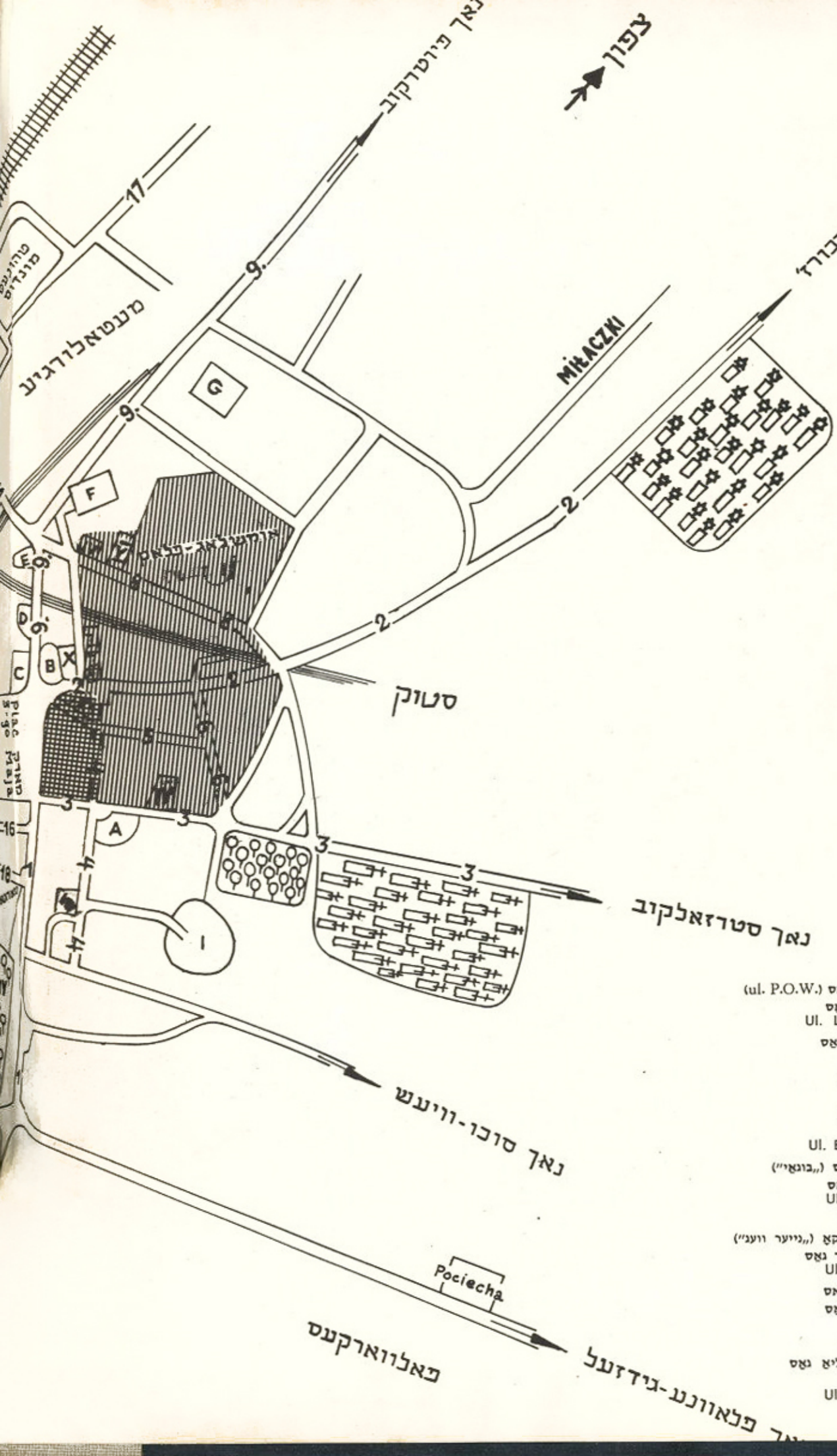

1. קראקאווסקע גאס (ul. P.O.W.)
2. פשעדבאַרזשער גאַס
Ul. Limanowskiego
3. סטזשאלקאווע גאַס
4. דלוגא גאַס
Ul. Reymonta
5. ראלנא גאַס
6. סטאַדאַלנא גאַס
7. שול גאַס
Ul. B. Joselewicza
8. מיצקעוויטש גאַס („בונאַי")
9. פּיאטרקאַווע גאַס
Ul. Narutowicza
10. קאַליסקא גאַס
11. אַלעיע קאַשצושקאַ („נייער וועג")
12. טשענסטאַכאַווער גאַס
Ul. Pilsudskiego
13. בזשעזשניצקא גאס
14. דאַבראַשיצקא גאַס
15. זשעלאַזנע גאַס
16. מינעראַלנע גאַס
17. שוויענטאַ־ראַזאַליאַ גאַס
18. זשאביע גאַס
Ul. Zeromskiego

A	שטאַטישער שפּיטאָל
B	קאַטולישע קירכע
C	מאַניסטראַט
D	דאָס קליינע פּאַרקל
E	דער קלאַשטאָר
F	דער קינאָ
G	די צערקווע
H	סטאַראָסטוואָ
I	שווייצאַרסקע דאָליני
J	אוזשאָנד סקאַרבאָווי
K	די אָכראָנקע
L	עוואַנגעלישע קירכע
M	די באַן־סטאַציע

I	בית־הכנסת (די שוהל)
II	בית־המדרש
III	לייבקעס מקווה
IV	די קהילה
V	הויז־טישלעריי בוכמאן (פּריער זאושעווסקעס ברויעריי)
VI	קריינדלערס יידישע שולע (אין קריג — יידישער שפּיטאָל)
VII	שולע א. נ. מיצקעוויטש
VIII	גימנאַזיע ווינטראוב
IX	הויז פון אָטשקאָווסקי (דאָס קליינע נעטאָ)
X	דעם רבינס בית־מדרש
	די באַן־ליניע
	דאָס טייכל ראַדאָמקאָ
	דאָס נרויסע און קליינע נעטאָ

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

ראדומסק

קהילת ישראל שנספחה בסערת השואה של מלחמת־העולם הש־ניה (1939-1945) ונגרפה במבול של דם ואש בידיהם הטמאות של שטני דורנו; קהילה קדושה שנכרתה בעצם פריחתה, הוש־מדה ונחרבה עד היסוד, נמחתה מספר החיים, נמחקה כלא היתה, אפסה ואיננה עוד.

נעלה נר־תמיד לזכרה ונשמרהו לבל יכבה!

ספר־יזכור

לקהילת ראדומסק

והסביבה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

העורך / רעדאקטאר: ל. לוש

המערכת / רעדאקציע:
חיים גולדברג • יהודה ליברמן

ועד־הספר / בוך־קאמיטעט:
האמפל ד"ר שמחה, וואלדפוגל אברהם, לחמן יצחק, לעהמן יוסף, סאבטובסקי זאב, פאכטר הלל, קאלקה יהושע, קוניצפולר דוד, קראוזה דוד, רבינוביץ צבי־מאיר, שיטנברג משה־יצחק (ישראל). פאצאנאווסקי יחזקאל און רודניצקי הארי (ניו־יארק); עפשטיין הארי (לאס־אנדזשעלעס); מערקין ישראל (בוענאס־איירעס).

יעוץ גראפי: ט. אהרוני

הוצא לאור על־ידי אירגון יוצאי ראדומסק בישראל בשיתוף עם האירגונים של ניו־יורק ולוס־אנג'לס (ארה"ב) ושל ארגנטינה / ארויסגעגעבן דורכן פארבאנד פון יוצאי ראדומסק בישראל ביי דער מיטבאטייליקונג פון די לאנדסמאנשאפט־ארגאניזאציעס אין ניו־יארק און לאס־אנדזשעלעס (פ. ש. א.) און אין ארגענטינע.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

©

כל הזכויות שמורות לאירגון יוצאי ראדומסק בישראל
תל־אביב, רח' חולדה 9

האחראי : יהודה ליברמן, גבעתיים, רח' סירקין 43

גלופות : צינקוגרפיה גל־אור בע"מ, תל־אביב

נדפס : חברה קואופרטיבית דפוס „אחדות" בע"מ, תל־אביב

חשון תשכ"ח • תל־אביב • נובמבר 1967

בשער

א

במשך שתי עשרות שנים קינן בתוכנו הרצון להציב — בצורת מגילת־ספר — יד ושם לקהילתנו הקדושה ראדומסק שנחרבה ואינה עוד. רק אחרי תקופה רבת־תלאות זכינו לסיום הספר ואנו מוסרים אותו בזאת לידי בני־עירנו במדינת־ישראל ובתפוצות ולידיהם של חוקרי תקופת השואה.

ספר זה הוא גולת־הכותרת בפעולות אירגוננו להנצחת זכרם של קדושי עירנו — עיר יהודית תוססת, שתפארת גאוותה ינקה ממעינותיו הרוחניים של ה„תפארת שלמה" מזה וממקורות הציונות והקידמה הסוציאלית מזה.

קהילת ראדומסק, בהשוואה עם שכנתה פיוטריקוב, היתה קהילה צעירה שראשיתה בתחילת המאה ה־19 (עד אז אסור היה ליהודים לגור בה). אך במרוצת השנים נהיתה ראדומסק לאחת הקהילות הבולטות ביהדות פולין והתפרסמה במישור החסידי ובחיבתה לציון.

הודות ל„שושלת הראדומסקאית" שראשית תולדותיה מה„תפארת שלמה", רבה הראשון של ראדומסק, הפכה העיירה למרכז חסידי גדול עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה. חסידים למאות נהרו לראדומסק בכל שבתות השנה ואלפים באו להתארח בה בחגים ובמועדים, וכל אלה הטילו את חותמם על החיים הרוחניים והכלכליים של העיירה־העיר ופירסמו את שמה ברחבי הארץ (הניגונים של „חצר ראדומסק" נפוצו ברחבי פולין וגליציה).

יהודי ראדומסק נודעו בדביקותם לרעיון הגאולה והעליה לארץ־ישראל עוד בשלהי המאה הקודמת, דביקות שמקורה באהבה הגלוייה לארץ־הקודש שהפגין ה„תפארת שלמה" ובעלייתם של בתו רבקה וחתנו יחיאל לנדאו להתיישב בצפת. העליה לא"י הקיפה בעירנו, במשך כל השנים, חוגים רחבים של דתיים וחופשיים, ציונים וגם לא־ציונים, שנמשכו ארצה בכל הדרכים שעמדו לרשותם עד לשואה ולחורבן. גם שארית־הפליטה מבני־עירנו רובה עלתה ארצה מיד לאחר מלחמת־העולם השניה מתוך חיבה לארץ, וגם בכך הוכחה נוספת לדעה שהיתה מקובלת לפני השואה, כי ראדומסק היא אחת הערים הציוניות בפולין אשר בניה מגשימים הלכה למעשה את צו העליה של הציונות. אכן, הודות לכך זכינו, שמאות מבני־עירנו ניצלו מהשואה ותרמו בגופם לגאולת הארץ, התערו בה ונלחמו למען שיחרורה, נתנו את חלקם לביסוסה ולביצורה.

ב

רבים היו הקשיים שגרמו להשהיית הוצאתו לאור של הספר, אך להלן נייחד את הדיבור על שניים עיקריים.

הוגה הרעיון להוציא לאור ספר־זכרון — יקירנו חיים גולדברג ז"ל — נחלץ לעבודה קדושה זו מיד עם תום מלחמת־העולם השניה. כאשר נתגלו לעינינו גודל הטרגדיה של יהדות אירופה וממדי ההרג וההשמד ביהודי פולין ונתברר לנו כי מבין יהודי ראדומסק רק מעטים נשארו בחיים — היה חיים גולדברג הראשון בינינו שהתנדב כל־כולו לעזרת ניצולי השואה ולהנצחת זכר הקהילה שחרבה. הוא התחיל לרשום מפי ניצולי ראדומסק שהגיעו ארצה את קורות השואה שעברה על יהודי העיר ותוך כך הלכה והתגבשה שאיפתו להוציא ספר רב־היקף שיכיל גם את תולדות קהילת ראדומסק מראשיתה ועד לחורבנה.

בפגישה של קבוצת בני־עיר שנתקיימה בראשית 1948 בדירתו של בן־עירנו הסופר והעסקן דוד קלעי ז"ל, נקבעו קווי־הפעולה לאיסוף ולליקוט החומר ואף שורטטה התכנית הכללית של הספר (ד. קלעי נפטר זמן קצר לאחר הפגישה הנ"ל ולא זכה לשמש כעורך הספר וכמעצב דמותו). אך העבודה המעשית לאיסוף־ליקוט החומר לספר רב־היקף כפי שתוכנן, נמשכה הרבה שנים והיתה כרוכה במאמצים אל־אנושיים שאין לשערם כלל. בהתחלה לא היו ברשותנו שום מקורות היסטוריים, אף לא עתונים או פנקסי־הקהילה. רק בשנת 1963 נתגלתה האפשרות בספריה הלאומית שליד

האוניברסיטה העברית בירושלים להעתיק חומר אינפורמטיבי ופובליציסטי מאוספי השבועון „אונדזער צייטונג" (מהשנים 27—1925) שהופיע בפיוטריקוב־ראדומסק. בחומר זה הסתייענו להשלמת הרשימות שעניינן חיי החברה והכלכלה בעיר בשנות העשרים, אך המלאכה לשחזר את חיי הקהילה על־סף חורבנה (בשנות השלושים) נעשתה ע"י בני־העיר עצמם, לפי הזכרון.

בהכנת החומר לא חסכנו מאמצים לדלות מן הנשייה, ככל שניתן, זכרונות ורשמים בכל שטחי החיים הרב־צדדיים והמגוונים שאפיינו את קהילתנו. תשומת־לב מיוחדת הקדשנו לתולדות „השושלת הראדומסקאית", המוסדות והמפלגות ותנועות־הנוער שהשפיעו במישרין ובעקיפין על חיי היהודים בעיר. במאמצים רבים עלה בידינו לאסוף מאת בני־עירנו המעטים ניצולי־השואה, הפזורים ברחבי תבל, את החומר העובדתי על תקופת השואה. קרוב ל־12 שנה השקיע חיים גולדברג באיסוף ובליקוט החומר הנדון וכאשר נבצר ממנו לסיים מלאכה זאת, השקיעו ממשיכי המלאכה — יהודה ליברמן ועוזריו — עוד זמן רב ומאמצים רבים על מנת לסיימה.

הקושי השני היה — מימון הוצאות הספר. בשנת 1958 פרץ משבר בנדון, שהעמיד בסימן שאלה את ביצוע הדבר — והפעולה הופסקה כליל. רק בשלהי 1959, לאחר התארגנות מחודשת, חלה תזוזה בגיוס האמצעים והוכרזה מגבית כללית בקרב בני־עירנו בארץ ובתפוצה. התגובות החיוביות לעצם המגבית וההתעוררות שהיא הולידה בקרב בני־עירנו בארץ, וכן בניו־יורק, לוס־אַנדזי'לס, בואנוס־איירס ופריס, — איפשרו את חידוש הפעולה למען הספר והוצאתו לאור. אעפ"כ נמשכה הפעולה האפורה לגיוס הכספים במשך שנים לא־מעטות והיא אף לא נסתיימה עם הופעת הספר.

חרף כל התלאות שהיו מנת־חלקם של היוזם־המייסד חיים גולדברג ז"ל ושל הממשיך־המסיים יהודה ליברמן יבל"א, ועוד אחדים מבני־עירנו שהיו מסורים בלב־ונפש לרעיון הוצאת הספר, אפשר לציין בסיפוק, כי מיצינו את כל האפשרויות לביצוע התוכנית המקורית של הספר כפי שנקבעה לפני 20 שנה ואף עברנו עליה בחלקים מסויימים. הספר נותן תמונה מקיפה ונכונה מחייה של הקהילה היהודית בעיר, מראשיתה ועד חורבנה, גם אם ישנם שטחים או פרקים מסויימים אשר „קופחו" ולעומתם — כאלה שזכו לתיאורים חוזרים ונשנים. וראויה כאן לציון העובדה, כי מופיעים בספר קרוב ל־100 משתתפים — רובם ככולם מבני־עירנו, מכל החוגים והגילים.

ג.

החומר ניתן בשתי שפות — עברית ויידיש — לפי לשון המאמרים בכתיבתם (מאמרים אחדים תורגמו ומופיעים בשתי השפות). יש בין כותביהם־מחבריהם שהתעלו לדרגה ספרותית ראויה לציון וכולם טרחו כמיטב יכולתם לא־רק לתאר את המציאות העובדתית כפי שהיתה, אלא גם לתת ביטוי רגשי לעולם־החוויות הקשור בימי־העבר ולעומם של צער ותוגה שאנו נושאים בלבותינו לזכרם של קדושי קהילתנו.

החיים והמוות ימצאו כרוכים ושלובים במסכת הספרותית הנדונה, אף־על־פי־כן בולט בה קוו־הגבול ביניהם, החוצה את ספר־הזכרון כמעט לשני מכלולים שווים מבחינת מיספרי החלקים והעמודים שבהם.

שמונת החלקים הראשונים (כ־290 עמודים) מקיפים את תולדות העיר ו„השושלת הראדומסקאית", מתארים את אורח־החיים וההווי מן העבר הרחוק והקרוב, משקפים את חיי המשק, הכלכלה והחברה, סוקרים את הסתדרויות הנוער והארגונים הפוליטיים, מוסדות הציבור והסעד ומפעלי התרבות והחינוך, מונים את הסופרים והאֶמנים שנולדו או שפעלו בראדומסק, וכל זה מתחילת המאה ה־20 ועד פרוץ מלחמת־העולם השניה (1939). ויצוין במכלול זה של נושאים, חלקו הבולט של ד"ר צבי־מאיר רבינוביץ, בן הרב מפלאוונה, מצאצאי ה„תפארת שלמה", מרצה באוניברסיטות בר־אילן ותל־אביב, אשר שני מחקריו בדברי ימי ראדומסק ו„השושלת הראדומסקאית" בחסידות, מפארים את שני חלקיו הראשונים של הספר (וכן מרובים הקטעים מפרי־עטו של צ. מ. רבינוביץ בתיאור תולדות העיירות ו„חצרות" החסידות של סביבת ראדומסק, בחלקו השנים־עשר של הספר). כן יצויינו במכלול הנושאים הנ"ל: גולדברג חיים, גרוסמן יצחק ויחזקאל, המר־דז'קלין שרה, הרב ווינטרויב יחיאל, זעירא שלמה, ליברמן יהודה, פוזנאנסקי יחיאל, קוניצפולר דוד, קרויזה דוד, קרקובסקי שלמה, — שכל אחד מהם תרם את חלקו הבולט לעיבוד נושאים מרכזיים (לפעמים 2-3 ויותר) במכלול הנדון.

המכלול של עדויות ותיאורים מתקופת השואה וממעללי הנקם, וכן הרשימות והתצלומים להנצחת קדושינו למען לא ימוג זכרם בתהומי הנשייה, משתרעים על-פני החלקים תשעה, עשרה, אחד-עשר ושנים-עשר של הספר (כ-200 עמודים), לרבות החלק על סביבת ראדומסק, — המהווים אספקלריה של שנות-חייה האחרונות וחורבנה של קהילתנו וחומר עובדתי חשוב לחקר תולדות השואה של יהדות פולין בכללה. ויצויינו במכלול-נושאים זה: „מגילת היסורים", מפרי-עטם של ד"ר שמחה המפל ויששכר מינסקי; „יומן האימים" של מרים חשצ'יבצקי; „גחלים לוחשות" מעזבונו הספרותי של טוביה בוז'יקובסקי; וכל הרשימות של הניצולים מגיא-ההריגה. אלה האחרונים, שעדויותיהם וסיפוריהם רוכזו במכלול זה, מצאו כאן פורקן מעט לפרעון החוב כביכול לגבי אלה שהושמדו לעיניהם על ידי האשמדאי הנאצי ועוזריו, כשתפילה אחת מרחפת על שפתותיהם: לזכור, להזכיר ולא לשכוח!

שלושת החלקים האחרונים בספר-הזכרון, הן החוליות הטבעיות המשלימות את שרשרת-החיים שניתקה בעיר ראדומסק אך נשמרה בחלקה בעולם וקמה לתחיה במדינת-ישראל. וגם במכלול זה של רשימות, ציונים ותצלומים מזדקרת אהבה עמוקה לנושא היקר לנו מכל ולמטרה העיקרית — להציב בספר זה ציון וזכר לבני-עירנו קדושי-השואה וכן לכל קרובינו-מכרינו יוצאי ראדומסק שהלכו לעולמם וזכרם שמור איתנו. מתוך אלה האחרונים, יש לציין במיוחד את אותם מבני-עירנו בארץ שהשתתפו בהכנת הספר, אספו וליקטו והכינו חומר, אולם לא זכו לראות את פרי-עמלם זה. הרי הם: טוביה בוז'יקובסקי, חיים גולדברג, דוד קרויזה, שלמה קרקובסקי, טוביה רובינשטיין, ב. ימיני (קארמזין), זכרונם לברכה.

ד.

תודתנו ניתנת בזה לכל אלה שסייעו בביצוע מפעלנו: מוסדות ויחידים בארץ ובחוץ-לארץ, וארוכה הרשימה מלפרט אותה. בראש רשימת המוסדות: „יד-ושם", רשות הזיכרון לשואה ולגבורה; ובית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון, למורשת השואה והמרד.

יצויין בהוקרה מר ל. לוש, העורך של הספר, שעשה במיטב יכולתו לעיצוב תוכנו ודמותו.

תודה עמוקה למר אריה שינטל (חברו-ידידו של חיים גולדברג), על שתרם הרבה בתירגום, בהתקנה ובהשלמת חומר. ויבואו על הברכה בני-עירנו: יהושע קאלקה, שליווה את כל שלבי-הביצוע בעזרה ובעידוד; ודויד קוניצפולר, שתרם להשלמה ולעיבוד חומר בנושאים רבים ושונים. יישר כוח, לבן-עירנו הפירסומאי והגרפיקאי טוביה אהרוני, על ייעוצו המקצועי והעבודה שביצע.

יישר-כוח למשפחת מוסקוביץ מבואנוס-איירס (בתו של שמואל פאריז' מרא-דומסק) שתרומתה הנדיבה למען הספר הקלה עלינו את הוצאתו לאור במתוכנן וכרצוי.

ויבואו על הברכה חברי ועד-הספר, ששמותיהם מופיעים בעמוד השער, אשר נבחרו לוועד זה בתקופות השונות לפעולתו ועזרו כל אחד לפי יכולתו להוצאת הספר.

ה.

עם הופעת הספר, סיימנו מיבצע גדול להנצחת קדושינו. בספר-יזכור זה הקימונו גל-עד לאבותינו, אמותינו, ילדינו, אחינו ואחיותינו, קרובינו וידידינו, חברינו ומכרינו, שנקטפו מאתנו בידיים טמאות-אכזריות ולא זכו לראות בתקומת ישראל.

אנא, יוצאי ראדומסק היקרים, בכל אתר ואתר! קראו בספר זה ושננו מפרקיו לבניכם ובני-בניכם שלא הכירו את קהילת עירנו על תושביה היהודיים מקרוב. למדו את בניכם ובני-בניכם להכיר את המעיין ממנו שאבו אבותינו ואבות-אבותינו עוז ועוצמה לעמוד מול תלאות-גורל והתנכלויות-צורר בגלות-ישראל. תלמדו אותם את הכוח והיוזמה שהיו גנוזים בחייהם ומעשיהם הפרטיים והציבוריים של יהודי ראדומסק כחלק אורגאני של יהדות פולין שאינה עוד. הלא היו אלה אותם יהודים, שחלק מהם השכיל והצליח מתוך הכרה לאומית לנטוש בעוד מועד את עיר מולדתם, לעלות לארץ-ישראל ולהוכיח כאן את תכונותיהם הטובות במעשים של בנין ויצירה, בהגנה ובמלחמה למען עצמאות וקוממיות.

מי יתן וזכרה של קהילתנו ראדומסק ישמר בקרבנו, ונשמות קדושיה לנצח תהיינה צרורות בצרור החיים של הדורות הבאים — ממשיכי ומבצרי תקומת ישראל.

אריינפיר

א.

במשך פון צוויי צענדליק יאָרן איז שטאַרק געווען אונדזער שטרעבונג אויפֿצושטעלן — אין דער פאָרעם פון אַ מגילה־בוך — אַ דענקמאָל, אַ „יד ושם" פאַר אונדזער הייליקער קהילה ראַדאָמסק וואָס איז חרוב און עקזיסטירט נישט מער. נאָך אַ לאַנגער צייט, פול מיט שטרויכלונגען און שוועריקייטן, האָבן מיר זוכה געווען צום „סיום הספר" און מיר גיבן מיט דעם איבער דאָס בוך אין די הענט פון אונדזערע בני־עיר אין מדינת ישראל און אויסער איר, ווי אויך — אין די הענט פון די פאָרשער פון דער אומקום־תקופה.

דאָס דאָזיקע בוך איז די העכסטע דערגרייכונג פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפֿט אין איר טעטיקייט פאַר פאָראייביקן דעם אָנדענק פון די קדושים פון אונדזער שטאָט — אַ ברויזנדיקע יידישע שטאָט, וואָס האָט געצויגן איר תפארתדיקן שטאָלץ פון די גייסטיקע קוואַלן פון „תפארת־שלמה" פון איין זייט, און פון די קוואַלן פון ציוניזם און סאָציאַלן פראָגרעס — פון דער צווייטער זייט.

ראַדאָמסק, איז אין פאַרגלייך מיט פיעטריקאָוו געווען אַ יינגע קהילה, ווייל איר בראשית רעכנט זיך פון אָנהייב נייַנצנטן יאָרהונדערט (ביז דעמאָלט האָבן יידן נישט געטאָרט ווויינען אין ראַדאָמסק). אָבער ראַדאָמסק איז געווען במשך פון איר עקזיסטענץ איינע פון די בולטסטע יידישע קהילות אין פוילן, פאָפולער אין דער וועלט פון חסידות און באַוווסט מיט גרויסער אהבת־ציון.

אַ דאַנק דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע" וואָס פאַנגט זיך אָן מיטן „תפארת־שלמה" — דער ערשטער ראַדאָמסקער רב — איז אונדזער שטעטל פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ גרויסן חסידישן צענטער, נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. חסידים פלעגן אין די הונדערטער ציען קיין ראַדאָמסק אויף יעדן שבת פון אַ גאַנץ יאָר, און טוויזנטער — אויף ימים טובים און אַנדערע הייליקע טעג.

די ראַדאָמסקער יידן זענען באַקאַנט געווארן צוליב זייער דביקות אין געדאַנק פון עליה קיין ארץ־ישראל, נאָך אין סוף פון פאַריקן יאָרהונדערט. די אַ דביקות ציט איר מקור פון דער שטאַרקער ליבשאַפט צום הייליקן לאַנד פון דעם „תפארת־שלמה", וואָס איז אַגב געקומען צום בולטן אויסדרוק דורך דעם עולה זיין פון זיין טאָכטער רבקה און דעם איידעם יחיאל לאנדאו קיין ארץ־ישראל און זייער באַזעצן זיך אין צפת. די עליה קיין ארץ־ישראל האָט אין אונדזער שטאָט אַרומגענומען, במשך פֿאַלע צייטן, ברייטע קרייזן פון רעליגיעזע און פרייע, ציוניסטן און אויך נישט־ציוניסטן, וואָס האָבן מיט פֿאַלע ווענן געצויגן אין לאַנד אריין , ביזן אָנקום פון דער קאַטאַסטראָפֿע־צייט. אויך די שארית־הפליטה פון אונדזער חרובגעוואָרענער קהילה איז אין איר מערהייט, באַלד נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, אויפגעגאַנגען קיין ארץ־ישראל, און מיט דעם איז ווידער באַשטעטיקט געווארן די אָנגענומענע מיינונג נאָך פון פאַר דער מלחמה, אַז ראַדאָמסק איז איינע פון די ציוניסטישע שטעט אין פוילן, וועמען זין עם פאַרווירקלעכן למעשה דעם עליה־געבאָט פון ציוניזם. אַ דאַנק דעם טאָקע האָבן מיר זוכה געווען, אַז הונדערטער בני־עיר אונדזערע זענען ניצול געווארן פון דער היטלער־פאַרניכטונג און האָבן פערזענלעך בייגעטראָגן צו דער אויסלייזונג פון לאַנד און זיך דאָ איינגעלעבט, מלחמה געהאַלטן פאַר דער באַפרייונג פון פרעמדן יאָך און געהאָלפן צו פאַרפעסטיקן און שטאַרקן דעם יידישן יישוב.

ב.

אַ סך שוועריקייטן האָבן גורם געווען דערצו, אַז דאָס דערשיינען פון בוך זאָל אויפגעהאַלטן ווערן, נאָר מיר וועלן זיך אָפּשטעלן אויף די צוויי עיקרדיקע.

דער איניציאַטאָר פון געדאַנק אַרויסצוגעבן אַ יזכור־בוך — אונדזער טייערער חיים גאָלדבערג ז״ל — האָט זיך אָנגאָזשירט אין דער דאָזיקער הייליקער אַרבעט גלייך מיט דער ענדע פון צווייטן וועלט־קריג. גלייך ווי עס האָבן זיך פאַר אונדזערע אויגן אָנטפלעקט די אומגעהויערע טראַגעדיע פון אייראָפּעישן יידנטום און דער פאַר־נעם פון דער אויסראָטונג פון די יידן אין פוילן, ווי נאָר ס׳איז אונדז קלאָר געווארן אַז

פון די יידן אין ראַדאָמסק זענען בלויז געציילטע געבליבן לעבן — גלייך דעמאָלט איז חיים גאָלדבערג געווען דער ערשטער צווישן אונדז וואָס האָט זיך געשטעלט צו חילף די געראָטעוועטע פון אומגליק און גלייכצייטיק אָנגעהויבן טאָן פאַר פאַראייביקן דעם אָנדענק פון דער קהילה וואָס איז חרוב געוואָרן. ער האָט אָנגעהויבן אויפנעמען פון די געראָטעוועטע ראַדאָמסקער יידן, וועלכע זיינען אָנגעקומען אין לאָנד, פרטים וועגן אַלץ וואָס ס׳איז געשען מיט אונדזערע בני־עיר בעת דער מלחמה, און אַזוי איז ביי אים געבוירן געוואָרן דער געדאַנק פון אַרויסגעבן א בוך אין א בריטן פאַרנעם וואָס זאָל איבערגעבן פאַר דורות אויך די אַלזייטיקע געשיכטע פון דער ראַדאָמסקער קהילה.

בעת א צוזאַמענטרעף פון א גרופּע ראַדאָמסקער אין אָנהייב 1948, אין דער ווינונג פון אונדזער בן־עיר דער שרייבער און עסקן דוד קלעי ז״ל, איז באַשטימט געוואָרן דער אופן פון אויפקלייבן דאָס מאַטעריאַל, און ס׳איז אויך אָנגעצייכנט געוואָרן דער אַלגעמיינער פּלאַן פון בוך (דוד קלעי איז נפטר געוואָרן קורץ נאָך דעם צוזאַמענטרעף און האָט נישט זוכה געווען צו זיין דער רעדאַקטאָר פון בוך). אָבער די פּראַקטישע אַרבעט פון אויפקלייבן דאָס מאַטעריאַל פאַר אַן אָרומנעמענדיקן בוך, האָט זיך געצויגן א סך יאָרן און איז געווען פאַרבונדן מיט איבערמענטשלעכע אַנשטרענגונגען — גאָר נישט צום פאַרשטעלן זיך. אין אָנהייב האָבן מיר נישט געהאַט קיין שום היסטאָרישע מקורות וועגן ראַדאָמסק און אויך נישט קיין צייטונגען, אָדער קהילה־פּנקסים. ערשט אין יאָר 1963 האָט זיך אָרויסגעוויזן, אַז אין דער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק ביי דעם העברעאישן אוניווערסיטעט אין ירושלים איז פאָראן א מעגלעכקייט צו קאָפירן אינפאָרמאַטיוון און פובליציסטישן מאַטעריאַל פון די זאַמלונגען פון דער וואָכנצייטונג „אונדזער צייטונג״ וואָס איז דערשינען אין די יאָרן 27—1925 אין פיעטריקאָוו—ראַדאָמסק. מיר האָבן זיך באַהאַלפן מיט דעם מאַטעריאַל כדי צו דערגענצן די מאמרים וועגן געזעלשאַפטלעכן און עקאָנאָמישן לעבן פון די יידן אין ראַדאָמסק אין די צוואַנציקער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט. אָבער די אָרבעט פון רעקאָנסטרואירן די פרטים פונעם קהילה־לעבן ערב דעם חורבן (אין די דרייסיקער יאָרן) איז געמאַכט געוואָרן דורך די בני־עיר אַליין, פון זכרון.

בעתן צוגרייטן דאָס מאַטעריאַל האָבן מיר נישט געשפּאָרט קיין אָנשטרענגונגען אויסצושעפּן זכרונות פון אַלע לעבנס־געביטן אין זייער גאַנצער פאַרשידנפאַרביקייט, וואָס האָט כאַראַקטעריזירט אונדזער קהילה. א באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט האָבן מיר געשאָנקען דער געשיכטע פון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע״, די אינסטיטוציעס, פאַרטייען און יוגנט־אָרגאַניזאַציעס וואָס האָבן דירעקט און אומדירעקט באַווירקט אונדזער יידיש לעבן אין ראַדאָמסק. מיט פיל מי איז אונדז געלונגען אויפצוזאַמלען ביי אונדזערע בני־עיר — די וויניק געראָטעוועטע פון דער קאַטאַסטראָפע און צעשפרייטע איבער דער גאָרער וועלט — דאָקומענטאַציע־מאַטעריאַל וועגן דער שוידער־לעכער היטלער־תקופה. כמעט צוועלף יאָר האָט חיים גאָלדבערג געזאַמלט און צונויפגעקליבן דעם דערמאָנטן מאַטעריאַל, און אַז ס׳איז אים נישט באַשערט געווען צו ענדיקן די דאָזיקע אָרבעט, האָבן זיינע נאָכגייער — יהודה ליבערמאַן און זיינע מיטהעלפער — נאָך א לאַנגע צייט געמאַכט אָנשטרענגונגען זי צו פאַרענדיקן.

די צווייטע שווערקייט ביים אָרויסגעבן דאָס בוך איז געווען די פינאַנסיעלע זייט. אין יאָר 1958 האָט זיך אויסגעבילדעט א קריטישע סיטואַציע וואָס האָט אַוועקגעשטעלט אונטער א פראָגע צייכן דאָס רעאַליזירן פון דער אויפגאַבע, ווייל די אָרבעט איז צוליב מאַנגל אין געלט־מיטלען פולשטענדיק אָפּגעשטעלט געוואָרן. בלויז ביים סוף 1959, נאָך אַן אינערלעכער רעאָרגאַניזאַציע, איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אַן אַלגעמיינע זאַמל־אַקציע צווישן די לאַנדסלייט אין ישראל און תפוצות, און דאַן איז באַנייט געוואָרן די אָרבעט. טראָץ דאָס פאַזיטיוון אָפּרופן זיך צום עצם געדאַנק פון אַן אַלגעמיינער זאַמל־אַקציע, וואָס האָט אויפגעמונטערט אונדזערע לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק, לאָס־אַנדזשעלעס, בוענאָס־איירעס און פּאריז, האָט אָבער די פּאַקטישע זאַמל־אָרבעט פון די באַשטייערונגען זיך פאַרצויגן אויף יאָרן.

טראָץ אַלע שווערקייטן אויף וועלכע עס האָבן זיך אָנגעטראָפן חיים גאָלד־בערג ז״ל און דער נאָכפאָלגער־פאַרווירקלעכער יהודה ליבערמאַן יבל״א, און נאָך אייניקע בני־עיר וועלכע זענען געווען איבערגעגעבן דער זאַך בלב ובנפש, קען מען אונטערשטרייכן מיט צופרידנהייט, אַז ס׳איז געטאָן געוואָרן אַלץ וואָס נאָר מעגלעך כדי אויסצופירן דעם פּלאַן פון בוך אַזוי ווי ער איז אָנגעצייכנט געוואָרן מיט צוואַנציק יאָר צוריק, און אָפילו אים איבערגעשטיגן אין געוויסע טיילן. און זאָל

דערביי אונטערגעשטראָכן ווערן דער פאַקט, אַז עס נעמען אָנטייל אין בוך קרוב צו 100 מיטאַרבעטער — על פי רוב בני־עיר, פון אַלע שיכטן און פון פאַרשידענעם עלטער.

ג.

דאָס מאַטעריאַל ווערט געגעבן אין בוך אין צוויי שפראַכן — העברעאיש און ייִדיש — אַזוי ווי די מיטאַרבעטער האָבן עס גע׳שריבן אין אָריגינאַל (געווײַסע מאַטעריאַלן זענען איבערגעזעצט געוואָרן און זיי דערשיינען אין בוך אין בייִדע שפראַכן). פאַראַן צווישן די מחברים־שרייבערס אַזעלכע וועלכע האָבן אין זייער שרייבן זיך דערהויבן צו אַ הויכער ליטעראַרישער מדרגה, און אַלע אין אַלגעמיין האָבן זיך באַמיט צו ברענגען צום אויסדרוק נישט נאָר די פאַקטישע ווירקלעכקייט אַזוי ווי זי איז געווען, נאָר אויך די טיפע געפילן צו דער וועלט פון איבערלעבונגען וואָס איז פאַרבונדן מיט יענע פאַרגאַנגענע טעג און די לאַסט פון צער און אומעט וואָס מיר טראָגן אין אונדזערע הערצער לזכר די קדושים פון אונדזער קהילה.

לעבן און טויט גייען געאַרעמט אין דאָזיקן בוך, פון דעסטוועגן זעט זיך בפירוש דער גרענעץ־פּאָס וואָס טיילט אַפּ אין אים צוויי גלייכע קאַמפּלעקטן בנוגע דער צאָל קאַפּיטלען און בוך־זייטן.

די ערשטע אַכט טיילן (בערך 290 זייטן) נעמען אַרום די געשיכטע פון אונדזער שטאָט און פון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע", שילדערן דעם לעבנס־שטייגער פון נאָענטן און ווייטן עבר, שפּיגלען אַפּ דאָס ווירטשאַפטלעכע און געזעלשאַפטלעכע לעבן, גיבן אַן איבערבליק איבער די פּאָליטישע פּאַרטייען, יוגנט־אַרגאַניזאַציעס, געזעלשאַפטלעכע און ווילטעטיקע אינסטיטוציעס, קולטור און דערציונגס־אונטערנעמונגען, דערמאָנען די שרייבער און קינסטלער געבאָרענע אין ראַדאָמסק אָדער וועלכע האָבן דאָרט געווירקט, און דאָס אַלץ — פון אָנהייב צוואַנציקסטן יאָרהונדערט ביז צום אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג אין יאָר 1939. און זאָל דערמאָנט ווערן לגבי דעם קאַמפּלעקט דער בולטער אָנטייל פון ד״ר צבי־מאיר ראַבינאָוויטש, דער זון פון פלאָונער רב, פון די אייניקלעך פון „תפארת־שלמה", לעקטאָר אין די אוניווערסיטעטן בר־אילן און תל־אביב, וועמעס צוויי פּאָרשונגען איבער דער געשיכטע פון ראַדאָמסק און פון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע" באַצירן די ערשטע צוויי טיילן פון בוך (עס זענען אויך פאַראַן אָנדערע קלענערע אָפּהאַנדלונגען געשריבענע דורך צ. מ. ראַבינאָוויטש אין שייכות מיט דער געשיכטע פון שטעטלעך און חסידישע „הייפן" אין דער אומגעגנט פון ראַדאָמסק, אין דעם 12־טן טייל פון בוך). און זאָלן אויך דערמאָנט ווערן אין דעם קאַמפּלעקט טעמעס: חיים גאָלדבערג, יצחק און יחזקאל גראָסמאַן, שרה האָמער־זשאָקלין, הרב יחיאל ווייַנטרויב, שלמה זעירא, יהודה ליבערמאַן, יחיאל פּאָזנאַנסקי, דוד קאָניעצפּאָלער, דוד קרויזע, שלמה קראָקאָווסקי, — יעדער איינער פון זיי האָט באַארבעט צענטראָלע טעמעס.

דער קאַמפּלעקט פון עדות־זאָגונגען און שילדערונגען פון דער אומקום־תקופה און פון נקמה־אַקטן, ווי אויך די מאַמרים און בילדער אין שייכות מיטן פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזערע קדושים, נעמט אַרום די טיילן ניין, צען, עלף און צוועלף (200 זייטן בערך), פריינגערעכנט דעם טייל וועגן דער אומגעגנט פון ראַדאָמסק, — גיט אַן אָפּשפּיגלונג פון לעבן פון אונדזער קהילה אין די לעצטע יאָרן פון איר עקזיסטענץ און אין די יאָרן פון איר אונטערגאַנג, און גיט אויך מאַטעריאַל פאַר דער פאָרשונגס־אַרבעט איבערן אומקום פון פּוילישן ייִדנטום בכלל. אין דעם קאַמפּלעקט דאַרפן אונטערגעשטראָכן ווערן די אַרבעטן: „די מגילה פון יסורים" — געשריבן דורך ד״ר שמחה האָמפּעל און יששכר מינסקי; „דער טאָג־בוך פון שוידערלעכקייטן" — פון מרים כאשטשעוואצקי; „גליענדיקע קוילן" — פון ליטעראַריש איבערבלייב פון טוביה באזשיקאָווסקי; ווי אויך אַלע אָנדערע באַשרייבונגען פון די ניצול־געווָאָרענע פון טויט, וועמעס עדותן און באַשרייבונגען זענען קאָנצענטרירט אין דעם קאַמפּלעקט.

די לעצטע דריי טיילן פון בוך זענען די נאָטירלעכע רינגען וואָס דערגענצן די איבערגעריסענע לעבנס־קייט פון די יידן אין דער שטאָט ראַדאָמסק, די קייט וואָס איז אָפּגעהיט געוואָרן אין דער וועלט, און איז געשמידט געוואָרן אויפסניי אין מדינת־ישראל. אויך אין דעם קאַמפּלעקט פּאַרצייכענונגען, באַשרייבונגען און בילדער, קומען בולט צום אויסדרוק די טיפע ליבשאַפט צו דער עיקר־טעמע און דעם עיקר־ציל: אויפּצושטעלן דורך דעם בוך אַן אייביקע מצבה און אָנדענק פאַר אונדזערע קרובים און פריינד רא־

דאָמסקער לאַנדסלייט וועלכע זענען אַוועק פון דער וועלט און זייער אָנדענק ווערט דורך אונדז אָפּגעהיט. צווישן אָט די לעצטע דאַרפן באַזונדער דערמאָנט ווערן אונדזער־רע בני־עיר אין ישראל וועלכע האָבן זיך מיטבאַטייליקט אין צוגרייטן דאָס בוך, האָבן געזאַמלט־צונויפגעקליבן און צוגעגרייט מאַטעריאַלן צום דרוק און אַליין נישט זוכה געווען צו זען די פּרוכט פון זייער דאָזיקער אַרבעט. דאָס זענען: טוביה באַשיקאַווסקי, חיים גאָלדבערג, דוד קרויזע, שלמה קראָקאָווסקי, טוביה רובינשטיין, ב. ימיני (קארמאזין), ז"ל.

ד.

מיר דריקן אויס אונדזער דאַנק די אַלע וועלכע האָבן אונדז געהאָלפן דורכצופירן די דאָזיקע אַרבעט: אינסטיטוציעס און יחידים אין לאַנד און אין אויסלאַנד, די רשימה איז אָ צו גרויסע מיר זאָלן דאָ אַלעמען אויסרעכענען. בראש פון דער רשימה פון אינסטיטוציעס געפינען זיך: „יד־ושם" — ירושלים; און בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון.

זאָל דערמאָנט ווערן מיט אָנערקענונג דער רעדאַקטאָר פון בוך ה' ל. לאש, וועלכער האָט געטאָן אַלץ וואָס ס'איז נאָר געווען מעגלעך פאַר דער אויספורמונג פון דעם אינהאַלט און דאָס געשטאַלט פון בוך.

אָ טיפן דאַנק דעם ה' אריה שינטאל (אָ חבר און פריינד פון חיים גאָלדבערג), פאַר זיין גרויסן בייטראָג אין איבערזעצן, צוגרייטן און אויספערטיקן מאַטעריאַלן. אָ האַרציקע ברכה אונדזערע לאַנדסלייט: יהושע קאלקא, וועלכער האָט באַגלייט דעם לויף פון דער אויסגאַבע־ארבעט מיט הילף און דערמוטערונג; און דויד קאָניעצפּאָלער, וועלכער האָט באַארבעט און אויסגעענדיקט פּאַרשידענע מאַטעריאַלן. אָ יישר כוח, אונדזער לאַנדסמאַן דער פובליקאַטאָר און גראָפיקער טוביה אהרוני, פאַר זיין פאַכמענישער באַראַטונג און פּראַקטישער ארבעט.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן די פאַמיליע מאסקאוויטש פון בוענאָס־אייראס (די טאָכטער פון שמואל פאריז פון ראַדאָמסק) וועמעס בריטהאַרציקע שפּענדונג האָט פאַרלייכטערט דאָס אַרויסגעבן דעם בוך לויטן באַשטימטן פּלאַן.

און זאָלן געבענטשט זיין די מיטגלידער פון בוך־קאָמיטעט וועמעס נעמען עס פיגורירן אויפן שער־בלאַט פונעם בוך, וועלכע האָבן אין דעם קאָמיטעט מיט־געארבעט אין די פאַרשידענע תקופות פון זיין עקזיסטענץ.

ה.

מיטן דערשיינען פון בוך, האָבן מיר פאַרענדיקט אָ גרויסע אונטערנעמונג פאַר פאַראייביקן אונדזערע קדושים. אין דעם אָ יזכור־בוך האָבן מיר אויפגעשטעלט אָ דענקמאָל פאַר אונדזערע פאָטערס, מוטערס, קינדער, בריידער און שוועסטער, קרובים און פריינד, חברים און באַקאַנטע, וועלכע זענען פון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן דורך טמאדיקע הענט און נישט זוכה געווען צו זען דעם אויפקום פון ישראל.

בעטן מיר אייך, טייערע בני־עיר אין דער גאָרער וועלט! לייענט דאָס בוך און חזרט איין פון די קאַפּיטלען זיינע מיט אייערע קינדער און קינדס־קינדער וועלכע האָבן נישט געקענט פון דערנאָענט אונדזער חרוב־געוואָרענע קהילה און אירע יידן. באַקענט אייערע קינדער און קינדס־קינדער מיט דעם קוואַל פון וועלכן אונדזערע עלטערן און אבות־אבותינו האָבן געשעפט כוח און קראַפט בייצושטיין אַלע גורלדיקע צרות און פאַרשוועריקייטן פון די צוררים אין יידישן גלות. באַקענט זיי מיט דער שעפעריישער איניציאַטיוו און מוט מיט וועלכע עס האָבן זיך אויסגעאייכנט די מעשים און דאָס לעבן פון יחיד און פון כלל פון די אַמאָליקע ראַדאָמסקער יידן, ווי אַן אַרגאַנישער טייל פון פּוילישן יידנטום וואָס עקזיסטירט שוין נישט מער. זענען דאָך דאָס געווען די זעלבע יידן וואָס אָ טייל פון זיי האָבן פאַרשטאַנען, זייענדיק אַדורכ־געדרונגען מיט נאַציאָנאַלן באַווּסטזיין צו פאַרלאָזן באַצייטנס זייער היימשטאָט, זענען אויפגעאָנגען קיין ארץ־ישראל און האָבן דאָ באַווּזן אַלע זייערע גוטע אייגן־שאַפטן דורך שאַפן און בויען, דורך אָנטיילנעמען אין דער הגנה או אין דער מלחמה פאַר דער אומאָפּהענגיקייט און סוווערעניטעט פון יידישן לאַנד.

זאָל דער אָנדענק פון אונדזער קהילה ראַדאָמסק אָפּגעהיט ווערן צווישן אונדז און זאָלן די הייליקע נשמות פון אירע קדושים בלייבן אויף אייביק פאַרבונדן מיטן לעבן פון די קומענדיקע דורות וואָס זענען פאַר און פאַרפעסטיקן דעם יידישן אויפקום.

אחד שלא זכה

...היה איש — וראו,
איננו עוד.
קודם זמנו מת האיש הזה,
ושירת־חייו באמצע נפסקה.
וצר!
עוד מזמור אחד היה לו —
והנה אבד המזמור לעד,
אבד לעד!
וגדל מאד, מאד הכאב!...
(ח. נ. ביאליק)

בשערי ספר־הזכרון לקהילתנו ראדומסק כולה, נשלב את זכרו של אחד מבני הקהילה — חיים גולדברג ז"ל, שזכותו בעיקר היא שעמדה לנו בהכנתו והוצאתו לאור של הספר. הוא עצמו נעקר מתוכנו במחצית הדרך לעשייה זו, וכך הפך מצביא־לוחם שלא זכה לראות בעיניו הוא את פרי נצחונו אשר הושג באהבתו היוקדת לעירנו, בכאבו הנוקב על חורבנה ובשאיפתו העמוקה להעלות את זכרה. הוא היה לא־רק מיוזמיו הראשונים והעיקריים של הרעיון להוצאת הספר, אלא שליחו העיקרי והנלהב של רעיון זה בקרב בני־עירנו, שהקדיש להגשמתו את כל מסירותו המופלאה ונאמנותו הקדושה.

את כל התכונות הנ"ל שנחון בהן ח. גולדברג, השקיע הוא בהגשמת המשימה שראה אותה כקדושה — להכין ולהוציא ספר לזכרה של ראדומסק. מתוך כך ייזם ודירבן, עודד ועורר, פעל והפעיל, תבע והאיץ בכולנו לנטות שכם ולתת יד — לחפש חומר, להיזכר ולהזכיר, לספר ולרשום, לאסוף צילומים ולגלות תעודות, ואת כולנו הדביק באמונתו בהגשמת הדברים. במסירותו הכלתי נלאת לכך, הביא הוא רבים מאתנו לשתף עצמם ולתת חלקם הפעיל להקמת מצבה זו לקהילתנו האהובה שנחרבה.

תקופת החיים של ראדומסק שלפני החורבן, תקופה רבת־מעש מבחינה ציבורית וציונית, העלתה את עירנו לאחת הקהילות התוססות ביותר ברחבי יהדות פולין; ולא יהיה בכך משום הגזמה אם נאמר, שחותמו של חיים גולדברג טבוע בצורה ברורה על כל מהלכי החיים בעירנו בתקופה ההיא. בספרנו זה, בטוריו הארוכים המשקפים את הפעילות הציבורית־הציונית, בה הצטיינה עירנו, ואת חייה האינטנסיביים בתחומי החברה והתרבות — אין לך כמעט נושא או ענין שבהם לא מופיע חיים גולדברג כיוזם ומגשים ועושה, כמדריך ופועל. אמנם, היו בעירנו גם אחרים שהצטיינו כחיים גולדברג בפעילותם הציבורית והציונית ובתחומי החברה והתרבות, אך ספק אם היה בראדומסק בתקופתו עוד אחד שהשתווה לו בנאמנותו הגדולה ובמסירותו ללא־גבול לפעולה הנדונה, במרצו הבלתי־נלאה ובהתמכרותו כלי־כולו לענין הציבורי, שהקרינו על סביבתם והטביעו את חותמם על כל שנעשה בעירנו באותה תקופה.

עם הסתלקותו של חיים גולדברג מן הנוף הראדומסקאי בישראל, לא־זו בלבד שהלך מאתנו ידיד אהוב ואחוד על כולנו אלא נעלמה מתוכנו הדמות המרכזית שסימלה כאן את עירנו בעודה במלוא חייה ואת מקוננה הנאמן בעלות הכורת עליה להחריבה עד תום.

חיים גולדברג — האיש שכה רבות עשה למען חיי עירנו ולמען הנצחת זכרה — לא זכה לראות בגמר מפעל־הנצחה זה — מפעל חייו של אחד למען קהילתם וקדושיה של רבים.

תהא נשמתו של יקירנו חיים גולדברג צרורה בצרור נשמותיהם של קדושינו הנאהבים והנלבבים, אשר את זכרם נשא תמיד בלבותינו ולהם הננו מציבים יד וזכר בספר־זכרון זה.

התוכן – אינהאלט

חלק ראשון / ערשטער טייל
אלה תולדות — דאָס איז די געשיכטע 17

חלק שני / צווייטער טייל
רזין דרזין — דער סוד פון חסידות 73

חלק שלישי / דריטער טייל
בימים ההם — די אַמאָליקע טעג 127

חלק רביעי / פערטער טייל
אורח־חיים — לעבן־שטייגער 139

חלק חמישי / פינפטער טייל
חיי משק וכלכלה — ווירטשאַפטלעך־עקאנאָמיש לעבן 161

חלק ששי / זעקסטער טייל
החיים הפוליטיים והחברתיים — דאָס פאָליטיש־געזעלשאפטלעך לעבן . 171

חלק שביעי / זיבעטער טייל
מוסדות ציבור וסעד — געזעלשאַפטלעך־סאָציאַלע אינסטיטוציעס . . 225

חלק שמיני / אכטער טייל
תרבות וחינוך — קולטור און דערציאונג 243

חלק תשיעי / נייַנטער טייל
שואה ונקם — אומקום און נקמה 289

חלק עשירי / צענטער טייל
ניצולים מספרים — אָפגעראטעוועטע דערציילן 389

חלק אחד־עשר / עלפטער טייל
דמות ודיוקן — געשטאַלטן און פאָרטרעטן 417

חלק שנים־עשר / צוועלפטער טייל
סביבת ראדומסק — ראַדאָמסקער געגנט 483

חלק שלושה־עשר / דרייצטער טייל
ראַדומסקאים בתפוצות — ראַדאַמסקער אין דער וועלט 497

חלק ארבעה־עשר / פערצנטער טייל
ושבו בנים לגבולם — ראַדאָמסקער אין ישראל 525

חלק חמשה־עשר / פופצנטער טייל
השלמות והוספות — צוגאָב־מאַטעריאַלן 577

בכל חלק מופיע קודם החומר בעברית ולאחר־מכן ביידיש. תוכן העניינים של כל חלק, מובא בדף השער שלו (מעבר לדף) וכן מובא בסוף הספר תוכן העניינים של כל חלקיו.

אין יעדער טייל קומט צוערשט דאָס מאַטעריאַל אין העברעאיש און דערנאָך אין יידיש. דער אינהאַלט פון יעדער טייל ווערט געבראַכט אין זיין שער־בלאַט (פון דער צווייטער זייט), ווי אויך ווערט געבראַכט צום סוף פון בוך דער אינהאַלט פון אַלע זיינע טיילן.

מפה הנתיבים ומרחבי

לקדושים אשר בארץ המה ואדירי כל חפצי בם
(תהילים. ט״ז ג׳)

אל מלא רחמים

שוכן במרומים, דין אלמנות ואבי יתומים, המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים, את נשמות אלפי בני ישראל של הקהילה הקדושה

ראדומסק והסביבה

הורינו, אחינו ואחיותינו, קרוביגו ומכרינו, אנשים, נשים וטף, כולם קדושים וטהורים, שנהרגו ושנשחטו, שנחנקו ושנשרפו ושנקברו חיים בידי המרצחים־הנאצים ועוזריהם, בשואת מלחמת־העולם השניה, על קידוש השם.

כולם קדושים וטהורים, ובהם גאונים וצדיקים ארזי הלבנון ואדירי התורה.

בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים, ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם, בגן עדן תהא מנוחתם. יי הוא נחלתם יזכור עקדתם ותעמוד לנו ולכל ישראל צדקתם.

ארץ אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם, בזכותם ישובו נדחי ישראל לאחוזתם, והקדושים לזכרון תמיד נגד יי יעמדו לגורלם, יבואו שלום וינוחו על משכבותם, ויקומו לקץ הימים לחיותם, ונאמר אמן.

יתגדל ויתקדש שמה רבא

חלק ראשון

ערשטער טייל

אלה תולדות...

דאס איז די געשיכטע...

חלק ראשון / ערשטער טייל

התוכן / אינהאלט

דברי ימי ראדומסק / צ. מ. רבינוביץ 19

דמות העיר בתחילת המאה ה־20 / שלמה קרקובסקי 29

עדת קדושים וטהורים / הרב יחיאל ויינטרויב 35

ראשית תנועת הפועלים (1905—1920) / יצחק גרוסמן 39

דין ודברים בין קהילות ראדומסק ופיוטרקוב (1827) 42

*

די געשיכטע פון ראדאמסק / צ. מ. ראבינאוויטש 43

זכרונות פון דער פארגאנגענהייט / יחיאל פאזנאנסקי 52

דער אנהייב פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג / דוד קרויזע . 66

ראדאמסקא / ד״ר י. קאַרנפעלד 72

דברי ימי ראדומסק

צ. מ. רבינוביץ

א. ראדומסק בתקופה העתיקה

תולדות העיר

העיר ראדומסק, היא אחד הישובים העתיקים ביותר בפולניה. היא נקראת כך על שם הנהר רדומקא, הזורם בסביבותיה. תחילה נקראה בשם Radomskye אחר־כך Radomsk. במאה ה־19 נקראה בשם Nowo-Radomsk על־ידי השלטונות הרוסיים. עם תקומת מדינת פולין הזרה לשמה הקודם. "Radomsko".

ראדומסק היה מקום ישוב בימיה הראשונים של מדינת פולין במאה ה־11 וה־12. פולין היתה אז ארץ פיאודלית טיפוסית, מחולקת לנסיכויות שונות. ראדומסק השתייכה לנסיכות שיראדז. הטירה הפיאודלית בשיראדז שלטה אז על הישובים וורטא, לאסק ועל ראדומסק והישובים הסמוכים לה: קובלוביץ, ברזעזניצא, ווזניקי ועוד. התעודה הרשמית הראשונה על העיר מוצאה משנת 1243, בה מזכיר קונראד ה־1 נסיך קראקוב ולנטשיץ, את הישוב החדש ראדומסק בקשר לזכויות שניתנו במקום לנזירים הדומיניקנים.

אולם התעודה החשובה במעלה ניתנה בשנת 1266 על־ידי לשק השחור, נסיך שיראדז. בתעודה זאת נמצא פירוט של כל הזכויות שניתנו לראש־העיר ((Wójt) בראדומסק. התעודה הזאת מוסרת לנו תמונה נאמנה מחיי הישובים הפולניים במאה הי"ג. שטחי הישובים בסביבה היו מכוסים יערות עבותים ופרנסת התושבים היתה על הדיג ועל הציד. הם היו כורתים את היערות ומכשירים אותם לאט־לאט להתישבות חקלאית. בחצרות הנסיכים, ובכפרים נמצאו אומנים עוסקים בסנדלרות, נפחות וכדומה, שמחובתם היתה לספק לנסיך את תוצרת מלאכתם. המסחר הפנימי לא היה מפותח. בכסף השתמשו רק במידה מועטה כאמצעי חליפין, בעיקר היו חליפי־תוצרת.

בתעודה הנזכרת משנת 1266, ניתנת לראש הישוב בראדומסק, זכות השלטון בעד 20 מטבעות־כסף (grzyw). זכותו זאת עוברת בירושה לצאצאיו. תושבי הישוב משוחררים ממיסים למשך שלוש שנים מאדמות ראויות לעיבוד, ולמשך שתים עשרה שנה מאדמות־יער. כתום התקופה הנזכרת, מחויבים התושבים לשלם לטובת קופת הנסיך מכל לאן (Łan = מידת אדמה, 30 מורג, כ־150 דונם בערך) ארבע Skot כסף. התושבים מחויבים לשלם מסים לראש־העיר. האומנים שנמצאו בעיר: קצבים, סנדלרים, אופים ובעלי הטחנות על־יד נהר ראדומסק — שוחררו מתשלומים. ראש העיר קיבל את הזכות לצוד את החיות ביערות בסביבת הישוב. הנסיך חייב אותם להשתמש בכסף מיוחד ("דינרים") שטובע על־ידו, לשם שימוש בסכומים קטנים. כמו־כן ניתנה לראש העיר זכות רחבה של שיפוט ועונשים וגם זכות עונש־מוות בחרב.

הזכויות האמורות ניתנו בקאלושין במעמד הוויבודה, שר האוצר וגזברו, סגן המזכיר והכהן. התעודה נכתבה על קלף ונמצאה בארכיון של העיר ראדומסק במשך מאות שנים. העתקים מהתעודה נשתמרו עד ימינו.

במאה ה־14 עם התחזקות שלטון המלכות בפולין, חולקה המדינה למחוזות־וויבודות (Województwa). סביבת ראדומסק נכללה בוויבודה של שיראדז וכך נשארה עד המאה ה־18. העיר עצמה נהפכה ל"עיר המלך" — והיו לה זכויות מיוחדות בשלטון עצמי, שיפוט וכלכלה. בשנת 1466 אושרו זכויות העיר ראדומסק על־ידי המלך קזימיר יגילונציק ובשנת 1511 ע"י המלך זיגמונט ה־1.

במאות הי"ז והי"ח, עם הירידה הכללית של ערי פולין, ירדה גם ראדומסק. בסוף המאה הי"ח (1780) מינה המלך סטניסלב אויגוסט ועדה מיוחדת שמתפקידה היה להרים את קרן הערים בפולין. הועדה הזאת ביקרה בראדומסק (בשנת 1785). הועדה קבעה את גבולות העיר ראדומסק ושל הפרוור הסמוך בוגאי, לפי מפה מיוחדת. הסיים בן ארבע השנים (Sejm czteroletni) קבע שוב ועדה לעניני הערים. גם הועדה הזאת ביקרה בראדומסק וכתוצאה מהחלטות הועדה נוצרו בוויבודות השירדזית, שלושה מחוזות (Powiat) שנמצאו בערים: שירדז, פייטרקוב, שאדק וראדומסק.

עם חלוקת פולין (1793), נפלה העיר ראדומסק בחלקה של פרוסיה. הארץ נחלקה ל"דפרטמנטים" וראדומסק נצטרפה לדפרטמנט של קליש. חלוקה זאת נתקיימה עד שנת 1806 שבה עזבו הפרוסים את פולין. ונמשך אותו מצב גם עם תקומת "נסיכות וורשה".

אחרי הכיבוש הרוסי (1816) חילקה רוסיה מחדש את "מלכות פולין". השלטון הרוסי קבע משטרה רוסית בכל עיר ועיר ומזמן לזמן הכניס שינויים בכיוון לרוסיפיקציה של מחוזות פולין לשעבר. בשנת 1837 (תקצ"ז), ביטל את הוויבודות בפולין ויסד במקומן גוברניות. ראדומסק היתה תחילה בגוברניה של קאליש, בשנת 1845 (תר"ה) בגוברניה של וורשה. משנת 1867 השתייכה ראדומסק לגוברניה של פיוטרקוב. ראדומסק גדלה והתפתחה והפכה לעיר מחוז (Powiat) ונקראה בשם "נובו־ראדומסק" (Nowo-Radomsk). מצב זה היה קיים עד שנת 1914 שנת המלחמה העולמית הראשונה. באותה שנה נכבשה ראדומסק על־ידי צבאות האוסטרים. בשנת 1915 חילקו שלטונות הכיבוש מחדש את שטחי הכיבוש בפולין (הארץ נחלקה ל"מחוזות" (Kreisen). ראדומסק ופייטרקוב היוו מחוז אחד, שהיה נתון לשלטון הנציב־העליון (גענעראל־גובערנאטאר) בלובלין. בשנת 1918 קמה ממשלת פולין לתחיה. ראדומסק חזרה להיות עיר מחוז (Powiat) בוויבודות של לודז.

ושוב פרצה המלחמה העולמית השניה (1939). ראדומסק היתה בשעבוד הנאצי במשך כל שנות המלחמה עד נצחון בנות־הברית בשנת 1945.[1]

האוכלוסיה

ראדומסק היתה במשך מאות שנים עיר קטנה והגיעה בתחילת המאה הי"ט (1808) ל־1108 תושבים בלבד. אולם באותה המאה היא הולכת ומתפתחת ומספר תושביה מגיע בשנת 1827 — ל־1792 תושבים (ביניהם 369 יהודים), בשנת 1858 ל־3605 תושבים (1554 יהודים). בשנת 1897 מגיע מספר התושבים ל־11,767 (5054 יהודים 43%) ובשנת 1921 מגיע מספר התושבים ל־18,732 (7774 יהודים 41,5%).[2] לפני פרוץ מלחמת העולם השניה מנתה האוכלוסיה הכללית כ־25 אלף נפש מזה כ־10.000 יהודים.

כלכלת העיר

ראדומסק שהיתה בתחילת ימי הבינים מוקפת יערות, הולכת ומתפתחת במשך ימי הבינים לעיירה ששימשה מרכז למסחר ומלאכה לכל הסביבה הכפרית. במאה הי"ט מתחילה לעלות חשיבותה, עם

---

[1] החומר והתעודות על הפרטים נמצאים ב־ Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego (1880), str. 424—25 ובמכתב מיוחד מאת חוקר העיר ראדומסק, שנכתב במיוחד בשביל הקובץ הנ"ל.

2 Bohdan Wasiutynski "Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX XX (Warszawa 1930) str. 29; Słownik geograficzny

הפיכתה לעיר מחוז (1867) וביחוד עם סלילת מסילת הברזל וורשה—קראקוב—ווינא. העיר נמצאת בין התחנות פייטרקוב מצד אחד וצ'נ־סטחוב מצד שני. נפתחו בה בתי־ספר, בתי־חולים, בית־משפט מחוזי ומשרדי המחוז — מוסדות מרכזיים לכל הסביבה הכפרית. העיר התפתחה גם בתעשיה ומסחר. שני בתי־חרושת לרהיטים כפופים ובית־חרושת לצמר, שהעסיק 961 פועלים. הרהיטים שעובדו בראדומ־סק נשלחו דרך אודיסה לקוקז ולאסיה התיכונה; הצמר נמכר לביא־ליסטוק. מלבד זאת היתה ראדומסק השוק הראשי לתבואה של הסביבה. התבואה נשלחה ביצוא לפרוסיה. בעיר נמצאו מלונות ובערך כ־110 חנויות.

שוק העיר דער שטאָט־מאַרק

במרכז העיר נמצא השוק שממנו הסתעפו כאחד־עשר רחובות מרוצפים. מספר הבתים הגיע ל־400 בערך. ראדומסק היתה עיר המסחר המרכזית לעיירות הקרובות: פשדבורז, פלאוונא, ווילון, וולושצ'ובא, קוניצפול, פאיענטשנא ועוד.

ב. ראשית הישוב היהודי בראדומסק 1643-1830 (ת"ג-תקפ"ז)

ראשית הישוב בראדומסק לוט בערפל. הארכיון של העיר העתיקה נשרף בשריפה הגדולה שפרצה בעיר בשנת 1624 (שפ"ד). אז נשרפה גם התעודה הראשונה שניתנה לעיר על־ידי לשק השחור (משנת 1266). אין זה מן הנמנע, שכבר במאה ה־16 וה־17 גרו יהודים בודדים בראדומסק, וביחוד בכפר הסמוך בוגאי (Bugaj).

אחרי השריפה הנזכרת, השתדלו העירונים הפולנים לאסור את ישיבת היהודים בעיר ואמנם לפי הפריבילגיה של המלך וולאדיסלאב הרביעי נאסרה בשנת 1643 (ת"ג) הישיבה ליהודים בראדומסק. חוק זה (de non tolrandis judaeis) נשאר בתקפו עד שנת 1862.[3] אולם במשך כל הזמן, במאה ה־17 וה־18 לא פסק הישוב היהודי מהכפר בוגאי, שם נמצא גם בית־כנסת. מספר היהודים היה אמנם מועט מאוד. שהרי עוד בשנת 1765, בסוף המאה ה־18 היה מספר כל היהודים בוויבודות של שירדז 4950. מספר זה כלל את יהודי הערים לאסק, וורטא, דוברא בלאשקו, לוטימירסק, פיוטרקוב, קוניצפול, קאמינסק, פשדבורז.[4] לפי הספירה הרשמית משנת 1808 (תקס"ח) נמצאו בראדומסק 1108 תושבים נוצרים ואף יהודי אחד (מחוץ, כמובן, לכפר בוגאי), אולם כבר בספירה הרשמית שלאחר כך, בשנת 1827 (תקפ"ז) נמצאו בעיר 1792 תושבים ומהם 369 יהודים. אותם היהודים לא גרו בראדומסק עצמה, אלא מחוץ לעיר.[5] ראדומסק עצמה נקראה בשם „טריפה־מקום" (מקום אסור לישיבה). מצב כזה היה רווח בהרבה מערי פולין. במקומות שאסור היה ליהודים לישב, התישבו מחוץ לעיר, באחוזות של אצילים ובכפרים והיו באים אל העיר רק לשם משא ומתן. ישובים כאלה נמצאו גם ברוזפשא ליד פיוטרקוב ובפשיטיק ליד ראדום, בבליק ליד סאמבור ועוד.

העירונים הפולנים היו מתנגדים להתישבות יהודים בטריטוריה של האצילים הסמוכים, ולפעמים היו מגישים מחאות למלך או לסיים, אבל כרגיל לא הועילו המחאות, הואיל והאציל היה מעונין לקיים אצלו את הישוב היהודי.[6] תחילה היה הישוב היהודי בראדומסק כפוף לקהילת פשדבורז הקרובה, ואת מתיהם היו קוברים בבית־הקברות היהודי שבעיירה סולמירזיץ.[7] האוכלוסיה היהודית בפולין באותה תקופה היתה מפוזרת בכפרים רבים, שהיו שייכים לקהילות הגדולות שבסביבתם. בתולדות יהודי פולין ידועים מקרים רבים של ישובים יהודים, הפורקים מעליהם את עול הקהילה הסמוכה, אחרי סכסוכים, מתוך רצון לעצמאות וליסוד קהילה נפרדת.[8]

מצב כזה היה גם בראדומסק במאה ה־18. לאט לאט גדל הישוב היהודי בבוגאי. הוקם בית־כנסת ומקוה וגם „מורה צדק" נתקבל במקום. הישוב בראדומסק פסק לשלם את המסים לקהילת פשדבורז, והשתדל לארגן קהילה מיוחדת עם מוסדות משלו.

ליהודי בוגאי היה אסור לסחור בראדומסק העיר, אולם כמובן המציאות גברה על החוק. היהודים הערימו על החוק באופנים שונים, והעבירו באיסור סחורות מבוגאי לראדומסק, איכרי הסביבה סחרו עם יהודי הסביבה והקהילה הלכה וגדלה והתפתחה מבחינה כלכלית.

בשנת 1821 חלו שינויים גדולים במצבם של יהודי פולין. במשך שלושים השנה משנות השמונים של המאה השמונה עשרה לא פסק — בהשפעת המהפכה הצרפתית (1789), הויכוח בציבוריות הפולנית, על זכויות יהודי פולין. נשמעו דעות ליברליות, על הצורך בחינוך הדור היהודי הצעיר בבתי־ספר פולנים, לקרב אותם אל הציבוריות הפולנית ולהטמיעם בתוכם. לעומתן רווחו דעות „מסורתיות", שדרשו להוסיף ולהגביל את זכויות היהודים, לגרשם מן הכפרים ולשלול מהם מקורות מחיה חדשים. למעשה לא יצא כלום מהדרישות לשיווי זכויות. אולם דבר אחד „הושג" והוא ביטול הקהילה בצורתה הישנה. בקהילות ראו שונאי ישראל ואוהביהם וגם המתבוללים־המשכילים היהודים, את המעוז לייחודם הלאומי והדתי של היהודים ולפיכך בקשו לבטלן. לפי השקפתם על היהודים להיות עדה דתית בלבד.

בשנת 1821 בוטלו, איפוא, הקהילות בפולין הקונגרסאית. במ־קומן נתייסדו „ועדים של בתי־כנסת" שבהם נכנס הרב ושלושה גבאים אחרים. למעשה היו הועדים האלה, קהילות יהודיות בעלות שדה פעולה מוגדר ורחב למדי. לועד (Dozór Bóżniczny) היתה הזכות להטיל מסים על האוכלוסיה היהודית ולגבותם באמצעות

---

[3] האנציקלופדיה הרוסית־יהודית, כרך 13 עמ' 270.

[4] לפי Wasiutyński שם, עמ' 424.

[5] לפי הסטטיסטיקה שהובאה ב־ Słownik geograficzny שם. היה מספר התושבים בראדומסק בשנת 1825 (תקפ"ה) 1689 ומספר היהודים 342 (עמ' 425 טור א').

[6] עי' „בית ישראל בפולין" כרך א' (ירושלים תש"ח) במאמרו של פרופ' מ. בלבן — „היהודים בפולין במאה הט"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז" עמ' 43.

[7] כפי המקובל בין בני העיר; לפי דברי ר' יחיאל וינטרויב מראדומסק עוד בשנת תק"ס (1800), לא היה בית קברות בראדומסק וקברו את מתיהם בסילמרזיץ.

[8] עיין במאמרו הנזכר של פרופ' בלבן עמ' 16 ובעמ' 60.

המועצות העירוניות והשופטים (הוויטים) הכפריים. „ועד בתי־הכנסת" היה אישיות משפטית בעלת אופי של מוסד ציבורי רשמי.[9]

התעודה הראשונה לתולדות יהודי ראדומסק בתחילת המאה ה־19, היא דו"ח של „ועד בית הכנסת" לשלטונות על פעולותיו בשנות העשרים של מאה זו.

וזה תרגום התעודה מפולנית:

ועד בית הכנסת (Dozór Bóżniczny) עסק משנת 1822 (תקפ"ב) בגביית ההכנסות של בית־הכנסת.

לפי התקנות של מושל מחוז פיוטרקוב מיום 1.11.1828 ועוזרו של הממונה על הערים באותו מחוז מיום 19.1.1829, ערך משרד העיריה של ראדומסק ביום 3.3.1829, ביקורת של חשבונות ועד בית־הכנסת משנת 1825—1822 ועד בכלל, וגם שמע את חוות דעתם של „נכבדי" האזרחים בני דת משה.

בסיכום התברר, שלועד בית־הכנסת לא היו מתקופת שנות 25—1822 (תקפ"ב—פ"ה) סכומי כסף במזומנים. ובשנת 1826 הראה הועד חשבון של עודף בסך 5 זהובים.

האזרחים הנכבדים הנזכרים בני דת משה הם:

אברהם אפשטיין, הערשליק גרוסברג, אליהו רוזנשטיין, נ. בראנדייס, יוזיק (יוסף) רוזנטל, וולף רוזנשטיין, הערשיל רוזנפלד, איסר גליקסמן, אברהם גרוסמן, ארון (אהרן) סובל, אפרים אלטמן, לעוועק (ליב) אלטמן, דוד גליקסמן, יאש שקלארז, איציק קאפיל ראפופורט, וולף לובעלסקי.

הנזכרים קבעו כי בשנות 1824—1822 (תקפ"ב—תקפ"ד) לא היו הוצאות והכנסות מיוחדות להחזקת בית־הכנסת, הרב והשוחט.

מההכנסות לקופת ביהכ"נ המותרות לפי חוקי השלטון, והנוב־עות מקיום השירותים הדתיים בבית־הכנסת, וגם מהתשלומים שהמ־עונינים משלמים בעד השירותים הנזכרים, משתלמות המשכורות לרב, לשמש ולשאר חברי ועד בית־הכנסת.

הגזבר של ועד בית־הכנסת בשנת 1829 היה הירש בעסער. הועד חילק לעניים שני כורים קמח.

חשבון

של קופת בית־הכנסת בראדומסק, מחוז פייטרקוב
לשנת 1827 (תקפ"ז)

1. החשבון קובע שלועד ביהכ"נ היו בשנת 1827 ההכנסות דלהלן ממגביות ונדבות:

1.	מנדבות בביהכנ"ס פעמיים בשבוע	30	זהובים
2.	מאתרוג ולולב	נמחק	″
3.	ממתפללים ביום הכיפורים	27	″
4.	מהקופסא	12.25	″
		ס"ה 69.25	זהובים

2. מחכירות:

1.	ממכס בשר כשר מאת גבריאל גולדברג	62	זהובים
2.	מדמי 13 ספסלים בביהכנ"ס מאת נתן בראנד	36	″
3.	מדמי מקומות ע"י ארון הקודש	10	″
		ס"ה 108	זהובים

3. הכנסות שונות:

1.	משעוה שנשארה אחרי יוהכ"פ	12	זהובים
2.	מחתונות	30	″
3.	מעליות לס"ת	36	זהובים
4.	ממעות־חיטין	32	″
5.	מהתחייבויות של כל חברי הקהילה	649	″
		נמחק	

הוצאות

1.	עודף	5	זהובים
2.	משכורות אישיות		
1.	לרב יוחנן קליגרמן	200	זהובים
2.	לגזבר קרוליקעוויטש	120	″
3.	לחזן וואלף לובעלסקי	72	″
4.	לשמש לייזער פאלמאן	150	″
5.	לבעל־הקורא וואלף זיידמאן	850	″
6.	למשגיח בית־החולים הערשל שפיטאלניק	25	5
3.	להחזקת בית־הכנסת		
1.	בעד מאה פונט נרות	80	זהובים
2.	בעד אתרוג לוואלף שוחט	24	″
3.	תבן ליום הכיפורים בביהכנ"ס	2	″
4.	חמרי כתיבה בשביל הועד והגזבר	36	″
5.	ליומן (עתון) הוויבודות	10	″
4.	למסים		
1.	מס מגרש ביהכ"נ	4.15	זהובים
2.	לניקוי ארובות, אנגריא לכיבוי אש, לפי אישור ראש־הכפר בוגאי, במקום שנמצא בבית־הכנסת	24	″
5.	תמיכה לעניים		
1.	שלושה שקי קמח לפסח („קמחא דפסחא")	30	זהובים
2.	תמיכה לעניי המקום וערים אחרות	40	″
6.	להוצאות אחרות	105.15	″

על החתום הגזבר קרוליקיעוויטש וחברי ועד בית־הכנסת בראדומסק —

מאיר בראנדעס / אברהם בעסער / שמואל זילבערשאץ[10]

רחובה הראשי של העיר — רימונטה (קאליסקא)
די הויפט־גאס — ריימאנטא (קאליסקא)

[9] עיין „בית ישראל בפולין" במאמריהם של נ. מ. גלבר „קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת העולם השניה" עמ' 110; א. הארטגלאס „מלחמות יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות" עמ' 130; ר. מאהלר „תולדות היהודים בפולין" מעמ' 440 ואילך; ש. דובנוב „דברי ימי ישראל בדורות האחרונים" כרך ב' (ברלין תרפ"ד) עמ' 149.

[10] התעודה נמצאת בארכיון הממונה על מחוז פיטרקוב בתיק חשבונות ועד ביהכנ"ס בראדומסק, והומצאה לידי ארגון עולי ראדומסק בישראל.

מתוך התעודה הנזכרת והנתונים הסטטיסטיים, אנו יכולים ליצור לנו תמונה מחיי היהודים בראדומסק, בתחילת המאה הי״ט. הקהילה מנתה כ־400 יהודים, היה להם בית־כנסת ומעד ביהכנ״ס שמילא את כל תפקידי הקהילה. באופן רשמי אסור היה לגבות מסים מיוחדים לטובת הקהילה. אולם כנראה למעשה נגבו מסים שונים. הקהילה שילמה משכורת ל„מורה צדק״ בשם ר׳ יוחנן קליגרמן. שאר כלי־הקודש היו: חזן, בעל־קורא, שמש, שוחט, גזבר הועד ומזכיר. כולם קיבלו משכורות חלקיות.

היהודים גרו בתחום הפרבר בוגאי, שהיה נפרד מהעיר ראדומסק בכניסה ושער מיוחדים. על־יד השער שמר שומר יהודי.[11]

היתה גם פעילות סוציאלית. מסופר על חלוקת קמח לעניים, גביית מעות חטין לפני הפסח ותמיכה כספית לעניי המקום וערים אחרות ועל בית־חולים יהודי וממונה מיוחד עליו (szpitalnik). אולי הכוונה למין מוסד ל„ביקור חולים״ ועזרה רפואית כ„לינת הצדק״ וכדומה.

ג. יהודי העיר במאה הי״ט (1830-1900)

בשנת תקצ״ב (1832) מתחילה תקופה חדשה בחיי יהודי ראדומסק[12]. מספר היהודים תושבי העיר הולך וגדל. הקהילה החליטה לקבל עליה רב ואב״ד ובחרה בר׳ שלמה הכהן מוולושצ׳ובה. התחייבה לשלם לו משכורת קבועה. חמישה עשר זהובים פוילישׁ, לשכור לו דירה מיוחדת ועוד. מכתב הרבנות שנשלח מקהילת ראדומסק אנו רואים את שמחתם הגדולה, שזכו סוף־סוף ליהפך לעיר ואם בישראל.

בתחילה סירב רבי שלמה לקבל עליו את עול הרבנות, אולם רבותיו בחסידות וביחוד ר׳ דוב בער מראדזשיץ יעצוהו לקבל עליו את עטרת הרבנות והבטיחו לו, שבזכות פעולתו הקדושה לא יסבול עוד מצער גידול בנים. רבי שלמה החליט לנסוע לראדומסק, לשבת שם שבועות אחדים כדי לתהות על קנקנם של התושבים ורק אחרי זה יחליט אם לקבל עליו את הרבנות. וזהו הנוסח השלם של המכתב המליצי שנשלח לראשי הקהילה בראדומסק[13].

ב״ה יום א׳ י״ב אדר שני שנת תקצ״ד לפ״ק פ״ק וולאשצאווי

רב ברכות ושובע שמחות ושפע מנוחות מאלקי המערכות לכבוד הוד אנשים אפרתים אהובים איש איש לפי מעלתו, ישמרם האל לנצח ה״ה הרבני המופלג בתורה מו״ה יצחק איציק נ״י וחד דעמיה הרבני הנגיד והנכבד מו״ה צבי הירש נ״י וה״ה הרבני המופלג מו״ה זאב וואלף נ״י.

הנה עתה עת שערי רצון להיפתח פקודת שלומינו ואשיב לשולחי דבר, ואליכם אישים אקרא בקריאה של חיבה. יען אשר אתם הייתם המשולחים מן קהל עדתכם, ד׳ צבאות יגן עליהם. כאשר ראיתי את ישרת וטוב לבבכם באמת ובתשוקה, לבקש אחרי יתוש כמוני קטונתי מכל החסדים, ועד עתה הייתי נחבא אל הכלים לבקש גדולה לעצמי, ובפרט כי צעיר אנכי לימים וירא אני לגשת אל הקודש, על כן זחלתי עד הנה לחוות דעי אתכם, אך ראיתי גודל אהבתכם ורצונכם הטוב, אשר בעתר ובנועם אלי תדרשו, ובעת אשר היינו בצוותא חדא בשבוע העברה, הבטחתי להשיב לכם נכונה ולבוא שמה ולהסתופף בצלכם איזה שבתות, ובאפשרי עוד בשבת הבע״ל, מחמת שימי החג ממשמשים ובאים אראה להיות שמה, ושם אבחן הדבר היטב לפי אומד הדעת אשר חנני ד׳, אם כל העדה שלמים יהי׳ אתי, ומשאר ענינים שיהי׳ כרצוני כפי אשר דברתי עמכם פה אל פה, ועל פי התנאים שהתניתי עמכם ובקשתי מכבודכם, שתודיעו אותי ע״י המוכ״ז הכל באר היטב, למען לא יהי׳ הטלטול וההוצאה למגן, וזאת אחלה מאתכם שאל תכבדו אותי ביום ביאתי שמה במשא הכבוד עלי, ושלא לעשות שום פרסום. כי הצנע לכת הוא הדרך המובחר. ועיקר שתכינו עבורי דירה מיוחדת שם למצוא מרגוע לנפשי, והאל הטוב יהי׳ בעזרנו וינחנו בדרך הישר והרצוי לפניו גם לי גם לכם, ויגדל רוממות קרנכם מעלה מעלה. ובזה אסיים בברכת כהן הדיוט כמוני. וכה תברכו את בני ישראל בעבורי, המה קהל עדת ישורון וראשי משגיחים עליהם, כבוד ד׳ עליהם יזרח, ויזכו לביאת דיין ומורה, והימים האלה נזכרים ונעשים בכל עיר ועיר, תחוגו את ימי הפורים האלה בחדוה ושיר.

דברי המשתחוה מרחוק מול הדרת בני־ישראל,

הק׳ שלמה הכהן בן הרבני המופלג צבי הירש הכהן נרו יאיר.

בעוד חמישה ימים נשלח מקהילת ראדומסק כתב הרבנות לרבי שלמה וזה נוסחו המליצי, בצירוף התנאים האופייניים לתולדות הרבנות והקהילות בימים ההם.

בעזהשי״ת
מזל טוב

ראדומסק, יום א׳ י״ט לחודש אדר ב׳ תקצ״ד לפ״ק

אגרת הרבנות

הראיתם אשר בחר בו ד׳ כי כמוהו אין, יגדלהו למעלה, ויהי כבן פורת עלי עין. כל יושבי עיר מצער ראדומסק תקעו כף בקול זמרה ותנו תוף בקול רנה. הריעו יום זה יום בשורה הוא, גילו ושמחו בד׳ אלקים הוא היום בו ראינו כי ד׳ מזימות לבנו הקשיב בקול תפילת עבדיו החפצים ליראה שמו... בעם ד׳ צבאות תמוך בימינם לעשות את אשר החלו וקבלו כולם כאיש אחד, למשוח בשמן משחת קודש על ראש כהן. גבר חכם בעוז להשיבו על גפי מרומי קרת, בעיר נועם בישראל פה ק״ק ראדומסק המעוטרה, הוא האיש אשר רוח אלקים בקרבו לעשות משפט עמו ולדון עניניו בצדק, כבוד הרב המאה״ג, גאון פליטת ישראל, ירא ד׳ מעודו, כשמן תורק שמו לגאון ולתפארת, האברך אב בחכמה ורך בשנים, מוהר״ר שלמה בן הרבני מו״ה דוב צבי הכהן נרו יאיר ולא ידעך עד ביאת הגואל... מסתתר... לעבוד ד׳ בק״ק וולאשצאווי, על האיש דחיל הזה, קדוש ד׳ שמו כל עדת ישראל אשר אתנו עיניהם לשים עליו הנזר הקודש ולהושיבו על כסא הרבנות פה ק״ק ראדומסק הוא ירעה צאן קדשים, וינחם בתבונת כפיו על מי מנוחות ונאות דשא, הוא יהיה לנו לאב, ואנחנו נהיה לו לבנים, בחיק חכמתו נשכב, ומכוס תבונתו נשתה. את מצותו נשמור ובקולו נשמע, הוא יהיה לנו לעינים, ובסתר צדקתו נחסה סלה, כרתנו אתו ברית, על פי הדברים האלה הנאמרים פה:

א. האיש הנכבד הזה כבוד הרב הגאון הנ״ל ישב עמנו על כסא הרבנות בק״ק ראדומסק והגליל מיום דלמטה, להורות לעם ד׳ צבאות דרך בית אל ולשפוט בין דם לדם, ובין דין לדין.

ב. לדרוש ברבים בשבתות השנה ארבעה פעמים ובימים הנוראים, וקודם התקיעות בכל שנה למען השיב רבים מעון.

ג. לבוא לביהכנ״ס לעת קריאת התורה בכל שבת עד גמר תפילת מוסף, חוץ משלוש רגלים.

ד. שלא יהיה רשאי ליסע מאתנו לאחד מהקהילות בימים הנוראים ועל שלוש רגלים ולהתפלל אתנו בביהכנ״ס בימים הנוראים בתוך הקהל.

חלף עבודת הקודש, ישולם לכבוד הרב הגאון הנ״ל בכל שבוע

---

[11] כפי שנזכר בזכרונותיו של אברהם לייזר גליקסון במאמר מאת מוריס שוואַרץ „אַ אינטערוויו מיט אברהם לייזער גליקסמאַן״ ב„רַאַדאַמסקער אַלמאַנאַך״ (ניו־יאָרק), עמ׳ 54.

[12] עיין אנציקלופדיה יהודית, ברוסית, ערך ראדומסק; מ. פינקינד „גוטען יודען אין פוילען״ עמ׳ 92, בפרק „די ראדאמסקער דינאסטיע״.

[13] המכתב נדפס ב„אהל שלמה״ (פיטרקוב תרפ״ד) עמ׳ ט׳ לא״א הרב י. מ. רבינוביץ. כל התעודות המובאות נמצאו אצל אבא ואצל דודי הרב ישראל פנחס הכהן רבינוביץ, רב ואב״ד אחרון בראדומסק. רוב התעודות היו נגד עיני בימי ילדותי.

חמישה עשר זהובים פוליש, וסילוקו יהיה מיום בואו למז"ט לישב על כיסא הרבנות בכל רבע שנה יוקדם שכירותו.

מחוייבים אנחנו בני עירנו לשכור לו דירה נאה לפי כבודו וישולם מקופת הקהל.

כל הכנסות הרבנות יהי' שייך להרב הנ"ל דהיינו הרח"ש[14] מעירנו ומהגליל יקח הרב שלושה חלקים, והחלק הרביעי למשועבדים דפה.

הסנדקאות וסידור קידושין מפה ומהגליל השייך לקהילתנו שייך להרב. ובאם שיהיה רצון בני עירנו לכבד מצות הסנדקאות לאיש אחר, אזי מחוייב ליתן להרב שלושה זהובים.

על חג הסוכות בכל שנה, מחוייבים הקהל לקנות לו פרי עץ הדר ויהיה לו במתנה.

מחוייבים בני עירנו להשתדל שיהי' חפשי מלעמוד אצל אחד המחוייב שבועה מהסאָנד,[15] רק להעמיד אחר במקומו.

מחוייבים בני הקהילה להשתדל עבור הרב הנ"ל להשיג לו קונצעס[16] של הרבנות וגם פרשעדלינעס[17] מהתם להכא על הוצאות הקהילה.

יהיה רשות לאשת הרב שליט"א לישא וליתן בתוך עירנו כרצונה.

את כל אלה ידינו עשתה למען הגדיל תפארת התורה והתעודה ולהרים דגלה לכבוד ולתפארת, ואתה ד' גמול על עבדך אלה, שלח אורך ואמיתך המה ינחום, תן להם ד' מה תתן, תתן להם רב טובך אשר צפנת ליראיך, ישליו אהלים, יושבי שאנן ובטח ואין מכלים דבר עד יצא חוטר מגזע ישי ונהרו עמים לקחת מפיו תורה, ועינינו תחזינה מישרים בנוי לתלפיות בן־דוד בהררי ציון, שלמה עלה והשכל יעשה משפט וצדקה בארץ לאורך ימים ושנים עד ביאת גואלינו אמן.

הכ"ד עדת ד' נגידיהם וחזניהם יושבי ק"ק ראדומסק ובראשיה משגיחי דביהכ"נ[18].

נשאר גם קטע ממכתב שכתב רבי שלמה הכהן כתשובה לכתב הרבנות:

למזל טוב, יום א' י"ט אדר שני תקצ"ד לפ"ק

נתנני ד' לחן ולחסד בעיני צבאות ד' קהילות ישראל יושבי ק"ק ראדומסק, בשומם עין עלי לאמור לך נחה את העם הזה לתורה ולתעודה, ויען כי מד' יצא הדבר לא השבתי פניהם ריקם, ואומר הנני לרעות בישראל עמו ולהיות להם לרב ומורה, ואתה ד' מן השמים ברך את עמך את ישראל, גנון נא על העיר הזאת שלום ושלוה באהליהם רעננים בהיכליהם, ולי אני עבדך תן לי ל"ב[19] לשפוט עמך הזה, וכרתו עמי ברית עפ"י הדברים האלה להיות להם לרב ומורה בק"ק ראדומסק והגליל להורות לעם ד' צבאות דרך בית אל[20]...

מיד כשנתקבל לרב בראדומסק מסופר שאמר על עצמו את הפסוק: „פה אשב כי אויתיה צידה ברך אברך, אביוניה אשביע לחם

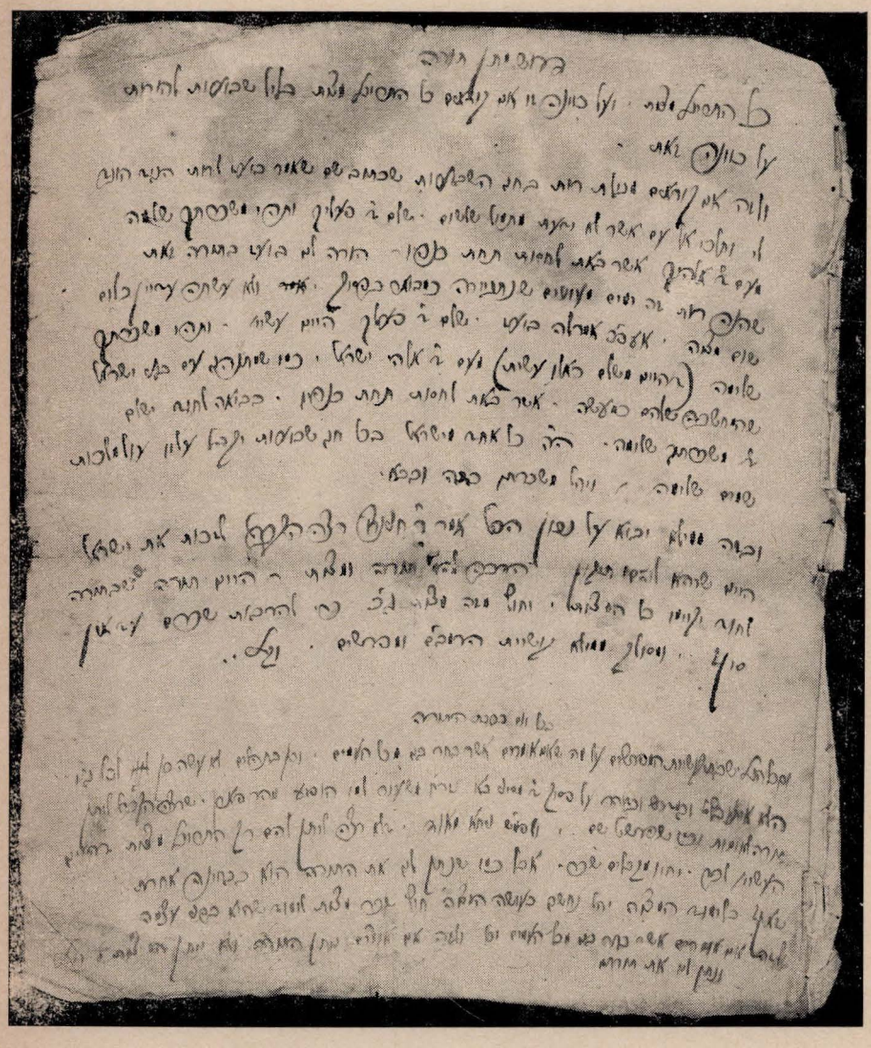

דרוש „מתן תורה" מכתב ידו של צאצא מ„השושלת הראדומסקאית"
דרוש „מתן תורה" געשריבן דורך איינעם פון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע"

וכהניה אלביש ישע וחסידיה רנן ירננו" (תהלים קל"ב). בפסוקים אלה ראו אח"כ תושבי ראדומסק והחסידים, רמז להתפתחותה הכלכלית המהירה של קהילת ראדומסק. התפתחה בה תעשייה גדולה ומספר האוכלוסיה הכללית והיהודית עלה במהירות רבה. ראדומסק נעשתה למרכז החסידות („וחסידיה רנן ירננו") ולתל־תלפיות שעיני רבבות נשואות אליה.[21] ביחוד, שם הרב החדש את לבו להעלות את מצבם הרוחני של אנשי הקהילה ההולכת וגדלה. בדרשה הראשונה שדרש בראש־השנה תקצ"ד בבואו לראדומסק, דיבר ב„דברים חוצבים להבות אש", על התשובה וכוחה לרומם גם את בני האדם השפלים ביותר, שכבר נתרחקו מהיהדות. „יש... מתיאשים מן התשובה באמרם, שאי אפשר להם לעשות תשובה על כמה עבירות שעשיתי, ואפילו אהיה בתענית ובצדקה כל ימי חיי, אי אפשר לתקן כל מה שקלקלתי... (אבל) מבואר ביחזקאל ל"ג: „ואתה בן אדם אמור אל בית ישראל... חי אני נאום ה' צבאות אם אחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו וחיה". „ואם... ח"ו לא היתה תקנה לאדם, למה לו חיים, שכל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא אלא לכבודו, כמו שכתוב: „כל הנקרא בשמי לכבודי בראתיו וגו'". תכלית בריאת האדם היא שישוב מדרכו הרעה ולשם זה „הקב"ה נותן לו חיות ומחזיר לו הנשמה בכל יום" ו„בכל אדם גם פשוטי העם — יש בו נפש רוח ונשמה ונשמה לנשמה, נגד ד' אותיות הויה", ולזה אמר כי ה' אלהיך מתהלך בקרב מחניך

---

[14] רח"ש — ראשי תבות של „רב חזן שוחט" — מתנת כסף שהיו המתחתנים נותנים לרב ולחזן ולשוחט.

[15] Sąd — בית משפט־השלום החילוני וכשנתחייב בעל דין יהודי בשבועה היו מזמינים את הרב להיות נוכח בשעת השבועה. רבי שלמה קיבל שהרור מהקהילה והעמיד אחר במקומו.

[16] קונצעס — Koncesja — אישור רשמי מטעם הממשלה לרבנות.

[17] פרשעדלינעס — Przesiedlenie — זכות ההעברה ממקום למקום.

[18] שמות החתומים לא הועתקו בספר „אהל שלמה" והתעודה אבדה בימי השמד של הנאצים.

[19] המלה „לב" נכתבה במרכאות למעלה ל"ב וראו בזה פלא, מכיון ששנות כהונתו ברבנות בראדומסק היו שלושים ושתים — כמספר ל"ב משנת תקצ"ד עד תרכ"ו שנת פטירתו.

[20] בהמשך הדברים הועתקו התנאים שנזכרו בכתב־הרבנות למעלה.

[21] „נפלאות הת"ש" עמ' 19; „אהל שלמה" י"ג; מ. פיינקינד, שם.

וגו', והמחנה הם רמ"ח האברים שבגוף האדם". הכוח האלהי הוא המעורר את נפשו של האדם לתשובה. כוח זה נמצא בכל אדם באשר הוא שם.[22] דברי התשובה השפיעו על התושבים השונים ובני־הקהילה התחזקו בתורה ובתפילה, הקימו מוסדות לתורה והשפעת רבם הלכה וגדלה מיום ליום. תקנות רבות תיקן בעיר לחיזוק היהדות. חברות שונות נוסדו ביזמתו, ביניהן „חברת תהלים" שנוסדה ביזמתו בשנת תקצ"ט ואשר נשארה העתקה מתקנותיה. אנשי החברה קיבלו עליהם „בהסכמת עטרת ראשנו אב"ד דקהילתנו שליט"א" „להיות מן השומרים לבוקר לעבודת הבורא. וקיבלנו עלינו לעורר השחר בכל ימי השבוע. ולהתאסף למקום מיוחד להלל ולשבח להבורא באמירת תהילים קודם תפלת השחר".[23] במשך שנים מעטות נעשה רבי שלמה מראדומסק לאחד הרבנים המפורסמים בפולין ופנו אליו בעניני הרבים, ההלכה והחסידות.[24]

בעוד זמן קצר קיבלו גם דיין נוסף את ר' יואל, מנכדי ר' יואל סירקש בעל ה„ב"ח". („בית חדש" על שולחן ערוך). אחרי שר' שלמה הכהן נעשה לאדמו"ר בראדומסק (בערך תרי"א 1851), נעשתה העיר מרכז לתורה וחסידות. חסידים למאות ולאלפים היו באים העירה. ביחוד בא קהל עצום לחגים, לשבועות ולימים הנוראים. היה לזה גם ערך כלכלי. נפתחו בתי מלון ומסעדות בשביל עוברים ושבים ומתאכסנים לשבתות ולמועדים. אולם ביחוד עלה ערכה הכלכלי (1845) של העיר לרגלי פתיחת מסילת־הברזל ורשה—וינה, שעברה דרך העיר ונקבעה בה תחנה לכל הסביבה. התחנה נמצאה במרחק 177 ויורסט מוורשה, 42 וו. מפיוטרקוב, 40 וו. מטשינסטוחוב. העיר נעשתה מרכז מסחרי לכל הסביבה. מכל הערים שבסביבתה, מכל הקהלות העתיקות, ‚מפשדבורז, ברז'ניצא, רוזפשא, פלאבנא, סולמירז'יץ קאמינסק ועוד, באו לראדומסק בעניני מסחר וחלק גדול מתושבי הערים הקטנות בראדומסק. הסטטיסטיקה של פשדבורז הקרובה לראדומסק, מראה, שמספר היהודים לא רק שאינו גדל אלא הולך ומתמעט, והוא הדין בשאר העירות שבסביבה. ראדומסק הולכת ונבנית מחורבנן של הערים הקטנות.[25]

ד. השיגשוג והכלכלה (1834-1862)

שינוי גדול במצבה הכלכלי והמדיני של קהילת ראדומסק, נוצר אחרי מלחמת־קרים ותיקוניו הליברליים של אלכסנדר השני, קיסר רוסיה. בשנת 1861 (תרכ"א) מינה הקיסר את הגראף וילופולסקי כראש השלטון בפולין. וילופולסקי ראה צורך להיטיב את מעמדם של יהודי פולין. ביוני 1862 חתם הצאר על חוק שנתן ליהודים שווי זכויות חלקי. הכוונה היתה לקרב את היהודים ולהטיל פירוד בינם לבין הפולנים. באותה שנה חתם אלכסנדר השני על פקודה, שהתירה ליהודים: 1) לרכוש נחלאות באחוזות אדונים שאיכריהם נשתחררו מן השיעבוד 2) להשתקע בערים ובחלקי ערים שהיו אסורים להם עד כאן. עם הפקודה הזאת הוסרו ההגבלות בראדומסק והיהודים התישבו בעיר, ועזרו לפיתוחה הכלכלי.[26] מספר היהודים הולך וגדל בעיר. כבר בשנת 1858 מגיע מספר התושבים בעיר ל־3605 ומספר היהודים ל־1554.[27]

עם השיחרור המדיני התחיל גם השיגשוג הכלכלי. בגלל קרבתה למסילת־הברזל ורשה—וינה, נעשית ראדומסק מרכז משיכה לכל העיירות שבסביבה, והולכים ונוסדים בה מפעלי תעשיה ומסחר. ראדומסק נעשית מרכז לחסידות העממית, יורשת בית ה„חוזה" מלובלין, ר' מאיר מאפטא. אחרי מותם של ר' דב ביר מרדושיץ, ועליתו של ר' משה מלילוב לארץ ישראל נשאר ר' שלמה האדמו"ר היחידי לכל הסביבה. שמע „הרבי" הגיע עד לגליציה המערבית. מסביבת קראקוב (אושפצין, קשאנוב, טשעבין ועוד), באו אלפי חסידים לראדומסק. בית המדרש הקטן לא הספיק לקהל הרב שזרם מכל קצות פולין. בשנת תרכ"א (1861) נבנה בית מדרש מיוחד („דעם רבינ'ס בית־המדרש"), רחב מידות שהכיל אלפי חסידים. ביחוד גדל הדוחק בשבתות ובימים טובים. לחג השבועות היו באים כארבעת אלפים איש מכל קצות פולין וגליציה. מספר החסידים האורחים עלה לפעמים, על מספר התושבים בעיר. האורחים עזרו לפיתוח המסחר בעיר. יהודי ראדומסק ראו בשיגשוג הכלכלי של קהילת ראדומסק את ומפת לזכות הצדיק שכיהן בה כרב וכאדמו"ר.

ה. המרד בשנת 1863 (תרכ"ג)

נסיונותיו של הגראף ווילופולסקי להשקיט את הפולנים לא הצליחו. ב־22 ביאנואר 1863 פרץ מרד נגד השלטון הרוסי. הממשלה הלאומית המהפכנית הכירה בכרוזה הראשון, בכל תושבי המדינה, בלי הבדל דת ומעמד, כאזרחים שווי זכויות ובני חורין. פרצו קרבות בכל רחבי הארץ, וגם היהודים השתתפו בקרבות לצד הפולנים. אמנם רוב האוכלוסיה היהודית לא היתה מרוצה מהמרד, שהרי הקרבות הפריעו למסחר ולתעשיה, שהתחילו משגשגים בסוף שנות החמישים ותחילת השישים של המאה הי"ט. אולם היהודים המשכילים „הפולנים בני דת משה", השתתפו בהתלהבות במרד, וגם היהודים החרדים והחסידים, אם כי בלבם ראו בכל המרד אסון מן השמים, הרי נמצאו „בין הפטיש והסדן". ובגלל קשריהם המרובים עם האוכלוסיה הפולנית עזרו למרד בכסף ובצורות אחרות. ידועות פעולותיו המרובות של הרב דוב ביריש מייזלש לטובת מרד הפולנים. רבני וורשה השתתפו בהפגנות נגד השלטון הרוסי. בבתי־הכנסת התפללו לנצחונה של פולין ושרו את ההימנון הפולני הלאומי.[28]

גם בסביבת ראדומסק גרם המרד סבל ליהודים. בגלל ההפקרות ואזלת־יד השלטון קרו מעשי שוד,[29] אבל בדרך כלל היו היחסים בין היהודים והמורדים הפולנים טובים. האצילים הפולנים היו באים לרבי שלמה הכהן — לפי עדות בן הזמן — „לשאול בעצתו, בעת אשר היתה השעוריה במדינה נגד היון.[30] לפי ספורי החסידים הציל ר' שלמה הכהן יהודים רבים מידי המורדים.[31] ר' אהרן מרכוס מספר כי שמע ממנו ב„שולחן" השבת זמן רב לפני המרד דברי עידוד באמרו: „כל עוד אתם רואים יד זו, אל יפול לבכם, אח"כ יבוא מה שיבוא ובלבד שיהיה ברחמים".

האגדה מספרת, שבתקופת המרד לקחו המורדים בשבי את בעל־האחוזה היהודי בפלאוונא, הקרובה לראדומסק. מיד רצו אשתו ובני ביתו לראדומסק, התחננו לפני ר' שלמה הכהן שירחם עליהם ויתפלל לשחרור אביהם מידי המורדים. ר' שלמה כעס עליהם, כדרכו, ולבסוף יעץ להם לתת סכום רב לטובת המרד כפדיון השבוי והבטיח שהיהודי ישוב לביתו, אבל גם כסף־הפדיון יוחזר להם. בני משפחת העשיר

---

[22] הדרשה נדפסה ב„תפארת שלמה" על התורה דף קלו.

[23] „אהל שלמה", חלק שני, (פייטרקוב תרצ"ה), עמ' י"ד־ט"ו; „נפלאות הת"ש" עמ' 21.

[24] מקצת תשובותיו בהלכה נדפסו בסוף הספר „תפארת שלמה" על התורה.

[25] עיין Wasiutyński, שם עמ' 32.

[26] עי' ש. דובנוב „דברי ימי ישראל בדורות האחרונים", כרך ב' (ברלין תרפ"ד) עמ' 269; נ. מ. גלבר, „קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת העולם השניה", ב„בית ישראל בפולין", כרך א' עמ' 117.

[27] „Słownik geograficzny", שם, עמ' 424.

[28] עיין דובנוב „דברי ישראל בדורות האחרונים", כרך ב' עמ' 269; ד"ר יעקב שאצקי, „יידן אין דעם פוילישן אויפשטאַנד פון 1863", ב„היסטאַרישע שריפטן", ווארשע 1929, עמ' 447, 448;
Dr. N. M. Gelber, "Die Juden und der Polnische Aüfstand 1863" (Leipzig 1923), 127 עמ'.

[29] ר' אהרן מרכוס „החסידות", עמ' 254.

[30] ר' יצחק שמולביץ ב„עטרת שלמה", עמ' ל"ט.

[31] מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען", עמ' 96.

נשאו ונתנו עם המורדים והצליחו לפדותו במחיר שמונת אלפים רובל.

ראש גדוד המורדים, אציל פולני, שקיבל את הכסף, שמע כי ה„נביא" מראדומסק אמר לתת את הכסף למורדים; הדבר מצא חן בעיניו והוא לא מסר את הכסף לועדת־המורדים, כי אם החביא את הסכום במעטפה סגורה ועליה רשם את שם הנותן והסכום.

אחרי זמן קצר התנפל הגנרל ברמזן, בלוית גדוד קוזקים, על אחוזת ה„פריץ"־האציל הנזכר ובחיפוש בביתו מצא את המעטפה וסכום הכסף שהיה מיועד לטובת המרד הפולני ושם הנותן. מיד ציוה הגנרל להביא אליו את היהודי העשיר מפלאוונא קשור בשלשלאות ברזל, כעוזרם של המתקוממים.

ושוב רצו בדמעות לר׳ שלמה הכהן לשאול בעצתו. ר׳ שלמה מצווה להם ללכת לגנרל הרוסי ולספר לו את כל העובדה, שהכסף הוצא בכוח ועל־ידי חטיפת היהודי. בשמוע הגנרל כי בני משפחת העשיר נשלחו אליו על־ידי הצדיק מראדומסק „לא רצה לגרום לו עגמת נפש" ציווה לשחררו ועוד החזיר לו את כספו.

וכך נתקיימה ברכתו של אותו צדיק.[32]

ו. פני העיר בסוף המאה הי״ט (1863-1897)

אחר כמה חדשים התגברו צבאות הצאר על המורדים. המרד דוכא. אולם האחוה הפולנית־היהודית שנתעוררה בשנות המרד, המשיכה להתקיים וגרמה להתבוללות בציבור היהודי בפולין הקונגרסאית. עם זה לא פסקה העליה הכלכלית בפולין. שחרור האיכרים, הכריח את אצילי פולין לשנות את אורח חייהם, ולפנות למקצועות שלא עסקו בהם מקודם, והם פנו למסחר ובעיקר לתעשיה. פולין נעשתה ארץ תעשיתית. לודז — היתה למרכז תעשית הטקסטיל, והישוב היהודי גדל בה בזמן קצר למאה אלף איש. גם שאר ענפי התעשיה פותחו בכל ערי פולין. הארץ נעשתה מרכז משיכה ליהודי ליטא, שהתישבו לרבבות בכל רחבי פולין. האיכר המשוחרר נעשה לקוח של התוצרת המקומית וביחד עם היצוא לרחבי רוסיה — גרמו להתרחבות התעשיה וגידולה. השיגשוג הכלכלי הזה לא פסח גם על ראדומסק. נוסדו בה בית־חרושת של האחים טהאנט שהעסיק קרוב לאלף פועלים, בית־חרושת של האחים כהן מווינה, בית־חרושת לשמנונית של רוז׳ביץ ועוד. אמנם פועלי בתי־החרושת האלה היו פולנים, אולם מספר גדול של בנות־ישראל קיבלו עבודה בבית, בקליעת הכיסאות המקופלים בבית־החרושת טהאנט. רוב יהודי העיר עסקו במסחר ובמלאכה. העיר שימשה מרכז מסחרי לפועלי המקום ולאיכרי הסביבה, שבאו העירה בימי השוק השבועיים. שכבה קטנה של יהודים עשירים עסקה בקבלנות ממשלתית, במסחר יערות וכדומה. מספר התושבים בעיר עלה בשנת 1897 ל־11.767 ומספר היהודים ל־5054 ז. א. 43% מכלל האוכלוסיה.[33]

***

בחיים הפנימיים של יהודי ראדומסק לא חלו שינויים יוצאים מן הכלל. העיר נמצאה בעיקר תחת השפעת החסידות, בית הרב ובית הצדיקים מראדומסק. בשנת תרכ״ו (1866) מת ר׳ שלמה הכהן ואת מקומו ממלאים: הרב צבי מאיר הכהן כרב ואב״ד ור׳ אברהם ישכר הכהן כאדמו״ר.

רבי צבי־מאיר הכהן רבינוביץ

וזהו נוסח כתב הרבנות שניתן לבנו, יומים אחרי פטירת אביו. בעזהשי״ת,

אחרי הלקח ארון אלקים בעוה״ר, נפלה עטרת ראשינו, אשל לבינו, גאון עוזינו, פאר דורנו, מרן הרב הגאון הקדוש, בוצינא דנהורא, שר התורה, קדוש עליון, אדמו״ר הרב אב״ד דפה מו״ה שלמה הכהן זצלה״ה זי״ע ועכי״א שהוא הלך למנוחות ואותנו עזב לאנחות, הוא הלך לחסות ולהסתר בסתר עליון. ואנו אוי נא לנו, אנה אנחנו באים. הנה נתן ד׳ בלבינו דבר טוב. יען כי בהרב הקדוש צדיק יסוד עולם זצוק״ל לא נאמרה בו מיתה אלא גוויעה, כי אחרי כל העבר, עלינו להודות להשי״ת שהותיר לנו אחריו בנים הרבנים החסידים שיחי׳ לאור״יטא, הנה כי כן היתה הסכמת כולנו עפ״י עצת מרן הקדוש זצוק״ל, אשר כבר בעודו רגליו הקדושים עמדו במישור, איותה נפש צדיק הנ״ל זצוק״ל להעטיר את בנו הרב המאוה״ג החו״ב החסיד המפורסם, ירא ד׳ מרבים בנש״ק כש״ת מו״ה צבי הירש מאיר הכהן שיחי׳ בכתר הרבנות דפ״ק, כי הוא ראוי ונכון לזה. וכאשר שמעו כמה אנשי אמונה מפיו הקדוש ממש, אי לזאת הננו אנחנו כולנו, בחפץ נפשינו ובתשוקת רוחינו, משימים עטרת הרבנות מפ״ק מהיום והלאה על כבוד האברך הרב המאוה״ג הנ״ל, להיות לנו לרב ומורה ואבדפ״ק עד ביאת הגואל צדק בב״א. וכל עניני חלוקת הכבוד השייכים לכל רב ואב״ד בשאר קהילות קדושות חשובות בישראל, דהיינו כיבוד הסנדקאות וסידור קידושין, ומבלעדו לא ירים איש את ידו, וכאשר שמענו אל כ״ק רבינו הקדוש אביו זצוק״ל, כן נשמע אליו לאורך ימים ושנים, והקהל חוקה אחת להם לכבוד הרב שליט״א הנ״ל חלף משכורתו שמונה עשר זהובים פוילישׁ, חצי הרח״ש, וחצי כור קמחא דפסחא, וכיבוד יו״ט כנהוג, ומעלת כבוד הרב שליט״א הנ״ל התחייב ללכת להתפלל בשב״ק ויו״ט בביהכנ״ס, להשגיח על כל בדקי הקהילה, להביא הכל על המישור ועל האמת ועל השלום, ומעתה אליו צופיות עינינו, להיות נועמו עלינו, ומי שאמר לעולמו די יאמר די לצרותינו. ויברך מעשה ידינו. ופועל ידנו ירצה, ונזכה שינהל אותנו הרב שליט״א הנ״ל בשלום ובמישור בשובה ונחת, עד יוושע יהודא וישראל כי יבוא לציון גואלו מהרה אמן כי״ר.

היום מוש״ק אור ליום א׳ צו ב׳ לחודש ניסן תרכ״ו לפ״ק, פה ראדומסק, נאום וכו׳.

ר׳ צבי מאיר הכהן נולד בשנת ת״ר בראדומסק. בימי נעוריו כבר הצטיין בהתמדה ובידיעות מרובות. רבי שלמה הכהן, נהג שלא להרשות לבניו לשבת ליד שולחנו בין החסידים בשבת, כדי שלא יתגאו בייחוסם ויתרברבו ב„זכות אבות", אלא יעסקו ב„יחוס עצמם" — בלימוד ובשיפור המידות. פעם אחת בלבד קרא ר׳ שלמה לבנו והושיבו ליד שולחנו לעיני החסידים, לכשהוכיח בנו תוך כדי שיחה את בקיאותו בענינים שנעלמו מכולם, אמר ר׳ שלמה: „בני הירש׳עלע — „ארון ספרים". ואמנם חובב ספרים היה רבי צבי מאיר הכהן. אלפי ספרים וכתבי יד נמצאו בספרייתו ובכל אלה הוסיף הגהות ומראי־מקומות. על הספריה — היתה גאותו, וכל ספר חדש שהופיע, מיד נרכש על ידו.

מאז ימי נעוריו הצטיין ביראת־שמים ובענוה מרובה. כל מעשיו היו בהסתר ובצניעות, ובתחבולות מרובות השתדל להסתיר את צדקתו. מר אבי ז״ל סיפר לי, שבימי נעוריו נהג לצום משך שנים רצופות מדי שני וחמישי אך דבר הצום העלים מהוריו, בניו ומתל־מידיו. רק תלמיד אחד, שהבטיח ב„תקיעת כף" שלא לגלות את הסוד בחייו, ידע על הדבר. היה זה התלמיד שאכל משך שנים את הארוחות של יום שני וחמישי. רק בימי זקנתו של אותו תלמיד, כשאבי הלך לבקרו, גילה לו את דבר סוד הצום הנעלם.

לפני פטירתו הביע ר׳ שלמה הכהן פעמים אחדות את רצונו שבנו ימלא את מקומו ברבנות. על דבר אהבתו הגדולה לבנו ניתן ללמוד מאחד המכתבים שנשאר בביתנו:

ב״ה יום ד׳ וישב שנת תרכ״א לפ״ק

שלום לכבוד אהובי בני, מחמד עיני, ה״ה הרבני החסיד המופלג הירא והשלם כש״ת מו״ה מאיר צבי הירש הכהן נ״י.

---

[32] משה פיינקינד, שם.

[33] לפי Wasiutyński שם עמ׳ 20.

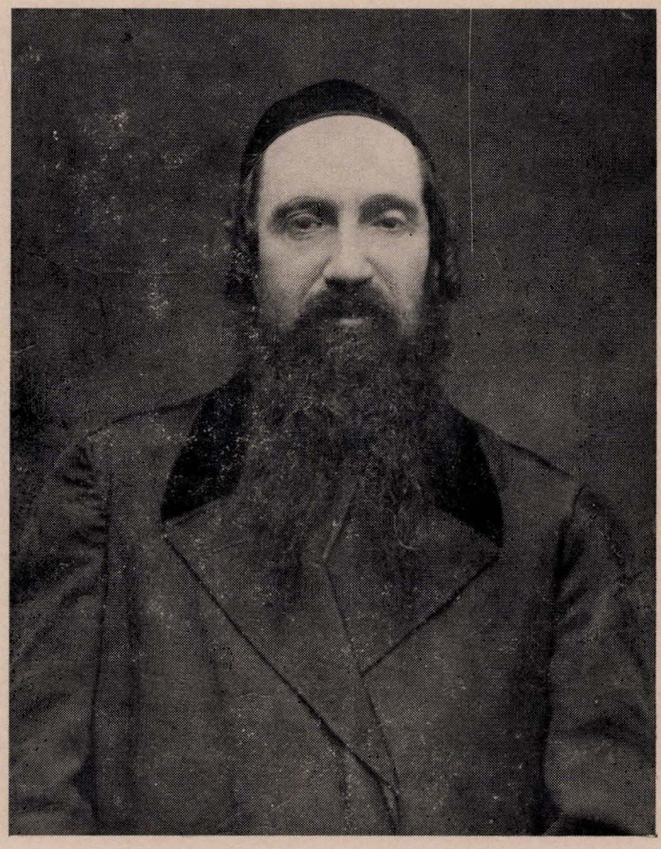

הרב ר׳ ישראל פינחס הכהן רבינוביץ

תהלות לאל שאתנו החיים והשלום וכ״ט עם כל ב״ב הנעימים הש״י עד עולם, זה קרוב שני שבועות שלא קבלתי ממך שום אגרת ע״כ תראה לכתוב לי משלומך הטוב, ומשלום כל ב״ב הש״י. תקבל שמונת ימי חנוכה הבאים לשלום בשמחה של מצוה, ותזכה בזכות הדלקת נר חנוכה שיאירו עיניך בתורת ד׳ הקדושה, ותזכה ללמוד תורת ד׳ הקדושה לשמה בקדושה ובמחשבות קדושות, ויקוים בך מאמר חז״ל הרגיל בנר חנוכה זוכה לבנים ת״ח, תזכה לזש״ק ולכ״ט, וכל ישראל אחינו יזכו לגאולה קרובה המחכים ומצפים לישועת ה׳, ושיבנה בית המקדש ולהדליק נרות בחצרות ד׳ בית מקדשנו במהרה בימינו.

כ״ד אביך המתפלל בעדך כל הימים

הק׳ שלמה כהן אבד״ק ראדומסק

אחרי עלותו על כסא הרבנות בראדומסק, המשיך בהתמדתו בלימוד התורה והקבלה. מדי לילה לאחר חצות היה קם ולומד בכתבי האר״י ולפנות־בוקר למד שיעור בגפ״ת לבחורים. כל יומו היה קודש לתורה ולתפילה ולעסקי העיר. צנוע וענותן היה בכל דרכיו וכל ימי חייו השתדל להסתיר את ידיעותיו ואת מעלותיו. בהתפללו בבית־הכנסת הגדול בראדומסק, היתה תפילתו בשקט ובלא התלהבות, אולם בביתו היתה תפילתו בהתלהבות ודבקות וייחודים.

ספר אחד הדפיס בחייו. הלא הוא „שער הגלגולים״ (פרמישלא תרל״ה) מקבלת ר׳ יצחק לוריא־האר״י. מתוך כתב־יד שנמצא באוצר הספרים של ר׳ שלמה הכהן, בצירוף הגהות מהמקובלים ר׳ יעקב צמח ור׳ נתן שפירא. ר׳ צבי מאיר הוסיף מבוא לספר ומאמרים שונים בעניני קבלה.

מלבד הספר הנזכר נשאר ממנו ספר כתב־יד בחידושי תורה ואוסף הדרשות שדרש בראדומסק. כתב־היד נשאר בבית אבא ז״ל.

ר׳ צבי מאיר נפטר בשנת תרס״ב, בן ס״ב שנה.

ר׳ ישראל פינחס הכהן רבינוביץ

ר׳ ישראל פינחס הכהן רבינוביץ, ממלא מקומו של ר׳ צבי מאיר ברבנות, נולד בשנת תרכ״ה בערך, למד והתחנך בבית אביו. ר׳ צבי מאיר היה קובע שיעור מיוחד, מדי יום ביומו, לקבוצת בחורים בגמרא ופוסקים ואצלו למד גם ר׳ ישראל פינחס. הוא נסמך להוראה ע״י הרב הגאון ר׳ יהושע אב״ד בז׳ארקי, מחבר הספרים „חומת יהושע״ (ורשה תרל״ז) „בנין יהושע״ ועוד. היה „מורה הוראה״ בראדומסק עוד בחיי אביו, ובשנת תרע״ב אחרי פטירת אביו, נתקבל לרב ואב״ד בראדומסק. ר׳ ישראל פינחס שימש כרב בראדומסק במשך ארבעים שנה עד שנת תש״ב, שנת השואה וההשמדה ליהודי ראדומסק. הוא קבע כל יום עתים לתורה, ניהל את עניני הקהילה וייצגה כלפי חוץ. את בנותיו השיא לחתנים תלמידי־חכמים וביתו היה בית ועד לחכמים. בנו ר׳ יקותיאל נתן נטע היה למדן וחביב על הבריות, נואם ומשפיע על הציבור. נתקבל בעודו צעיר לימים לרב בעיירה בריסק־קויאבסק. מזמן לזמן היה מפרסם חידושי תורה בירחונים שונים. בנו השני ר׳ צבי מאיר רבינוביץ מאוסטרוביץ עסק במסחר.

הרב האחרון בראדומסק הוכרח, בגלל רדיפות מיוחדות נגדו לעבור, בתחילת משטר הנאצים, לצ׳נסטוחוב. אך גם שם לא שבע נחת מהנאצים. לבסוף חזר לראדומסק ונספה יחד עם בני קהילתו.

ז. הקהילה ופרנסיה

בראש הקהילה עמדו פרנסי הקהילה „דוזורים״, שנבחרו פעם בשלוש שנים. הבחירות נתקיימו בבית־הכנסת או בבית־המדרש, במעמד בא־כוח הממשלה, שלא פעם התערב במינוי ראשי־הקהל. הנבחרים היו ממעמד העשירים ה„נכבדים״, יהודים משכילים למחצה, שהיתה להם „חזקה״ על הנהלת הקהילה. היו אלה הירשל בנקיר, יוסף הירש שץ, פישל דונסקי, גבריאל גולדברג, ישראל רכטרמן, מאיר רוזנבוים, גריכטר, בעריש פרשטר ועוד. עיקר תפקידם היה הערכת מס־הקהלה (עטאט) על אנשי העיר וגביתו. הם גם יצגו את אנשי הקהילה כלפי השלטונות.

מלבד הקהילה הרשמית נתקיימו בעיר כמה מוסדות צדקה וחסד כ„חברה קדישא״, „תלמוד תורה״, „הכנסת אורחים״ ועוד. בדרך כלל חיי הקהילה התנהלו בשקט ורק מזמן לזמן אנו קוראים בעתונות העברית של אותה תקופה, ב„הצפירה״ וב„המליץ״, כתבה על איזה מאורע יוצא מן הכלל. כהתפוצצות הגדולה (1877) של חבית־דינמיט המיועדת לדייגים, שבה נהרגו כשמונה אנשים ונפצעו חמשה. על יד הבית נמצא בית־ספר והילדים עזבו אותו זמן מה לפני ההתפוצצות.[34]

קורספונדנציות אחרות בעתונות מתארות צדדים אחרים של עבודה סוציאלית וחגיגות־דתיות שעשו רושם בעיר. מהן אפשר לעמוד על בעלי־המעשה וההשפעה שבעיר.

הנה כתבה מעניינת משנת 1893 מחיי החיילים הרוסיים במחנה הצבא בראדומסק ועל חייל יהודי ותיק שהשתתף בקרבות רבים. „בעיר נאוואראדאמסק מת בימים האלה חייט הצבא של הגדוד החונה שם, בשנת המאה להולדתו, בשמו קאהאן, מיום בואו בצבא בשנת העשרים לימי חייו עד מותו, עבד עבודתו בתור חייט הצבא. המנוח לקח חבל במלחמות רבות, אשר נלחמו צבאותינו במשך ימי חייו. בעת עבד עוד בתור איש מלחמה כתב לו מכספו ספר תורה, והוא שעמד לאנשי צבא היהודים אשר במלחמת סבסטופול, להתפלל בציבור כפעם בפעם. את ספר התורה נתן לפני מותו במתנה לאנשי החיל העובדים בצבא. ראש הגדוד טארנאווסקי ציווה לקיים דברי המת, ובשירים ובמחולות הובילו את הספר־תורה מבית־הכנסת אשר בעיר אל אהל המוכן לזה. אחרי החג יקחו אנשי הצבא היהודים את האהל אתם בעת חנותם בירחי הקיץ על פני השדה״.[35]

---

[34] „הצפירה״ גל׳ 25 לשנת 1877.

[35] „הצפירה״ גל׳ 64 לשנת 1893.

מאותה שנה נמצאת כתבה מאת ב. שטאטלר סופר „הצפירה" בראדומסק על „מלחמת תרבות" בעיר. ראש הקהילה ה' באנקער היה יהודי משכיל ותקיף בדעתו ופעם בא בריב עם „מגיד" נודד שדרש בגנות המשכילים. „בשבוע העבר — מסופר בכתבה — עבר דרך העיר ראדומסק אחד המגידים הנוסעים מעיר לעיר, ובמדברותיו אשר נשא בבית־הכנסת הרבה שאון והמולה בעיר על דבר המשכילים קוראי ספרים חיצונים, ויער למוסר אזני הקהל למחות בידי עושי עוול, כי בשלהם כל הרעה אשר מצאה את עירנו. כי מתובה במשך ירחים אחדים מאות ילדים, כן הרבה לקלל בלשון מדברת גדולות, את כל המשכילים וספריהם וכל קוראיהם, אשר גם עירנו כמובן לא נקתה מהם. הסיבה אשר עוררה אותו לדבר דברים כמתלהמים היתה, כי אחד מאלה קרע מעל קיר בית הכנסת את הפתקא אשר בה קיים המגיד את מאמר חכמינו ז"ל „שרי ליה לצורבא מרבנן לאודועי נפשיה" (מותר לתלמיד חכם לפרסם את עצמו) וירבה בשבחים ותהילות על עצמו, ואת חטאו נשאו כל המשכילים.

רב תודה לראש קהל עדת עירנו ה' באנקער, אשר בהיודע לו דבר המגיד, סתם את פי האתון ויצו להכריז בשבת קודש מעל הבמה, כי אין חפץ לישראל בדרשנים כאלה, ודלתות בית־הכנסת נסגרו לפני המגיד מישרים הזה. שמו לא נודע כי מסבה בלתי ידועה יעלם את שמו, והוא מכנה את עצמו בשם „דער פוילישער מגיד". שם עירו ביאלא ומבטאו קרוב למבטא ליטא".[36]

בכתבה אחרת מסופר על אדישות חברי הקהילה ועל אי עזרתם לראש־הקהילה ה' באנקער. הכתב, כנראה, הגזים לתאר בצבעים שחורים את מצב הקהילה. הנה דבריו: „בעירנו הנחשבה בין הערים הגדולות, לא נראה בתי גמילת־חסד כאלה אשר נוסדו בימים האחרונים בכל ערי מושב אחינו בני ישראל, ועוד רעה כפולה ומכופלת נראה עתה בעירנו, כי גם בית־הכנסת ובית המדרש ומקוה אין לנו כמו בכל הערים, כי בית־הכנסת נטוי לנפול, בית־המדרש נהרס זה חמש שנים, והמקוה היא בחזקת סכנה לכל הבא אליה, ואין איש שם לבם לתקנם בעוד מועד. זה שנתים ימים הוקם לראש הקהל פה האדון הנכבד ה' באנקער היודע את מחץ מכת עירנו, אך הוא הנהו האחד ואין שני אשר יעזור על ידו, כי כולם יפנו איש אל בצעו, ודרור אחת לא תביא קיץ בכנפיה, והוא הנהו צועק ככרוכיא, אך קולו כקול קורא במדבר. זה עשר שנים אשר יושבי עירנו יתאספו בכל חול־המועד פסח וסוכות ובכל עת ועת לא יחליטו לעשות דבר מה. ביום ו' ערב שבת קודש פרשת עקב, התאספו כל יושבי עירנו בפקודת ראש קהל עדתנו, וכאשר התאספו כן הלכו, בלי אשר פעלו מאומה, ובכל עניני העדה נראה אך צלמוות ולא סדרים".[37]

כתבה אחרת משנת 1894 מודיעה על חגיגת סיום ספר התורה של להקת המנגנים שבראשה עמד מיסד אגודת הציונים מ. לבקוביץ. „להקת המנגנים בעירנו ראויים הם לתהילה, אם כי מתי מעט הם ולא חלק להם ד' בעושר, בכל־זאת הרימו משכרם ויכתבו למו ספר תורה, ובשבוע העבר עשו סיום. ראש מקהלתם ה' משה לעווקאוויטש שקד לפאר את הסיום, ויקדיש את כל נכבדי עירנו, ובתוכם ה' פארשטער וה' רעכטערמאן, ויובילו את הספר תורה ברב פאר והדר אל בית־הכנסת. שמה שר החזן שלמה זאקס בלוית המנגנים „הנותן תשועה" ו„לדוד מזמור". אחר־כך המנגנים לקרואיהם כרה גדולה וכן התמר".[38]

והנה כתבה משנת 1895 (תרנ"ה) על פעולה סוציאלית בעיר: „בעיר ראדאמסק (פ' פיעטרקוב), הואיל הגביר הנכבד הר' ישראל רעכטרמאן, לשים לב אל צרכי בני העניים שומעי לקח בית התלמוד־תורה, כי בבוא ימי החורף לא יוכלו לבוא שמה מפני חוסר נעליים, וינעל את כל הילדים העניים ואחדים מהם הלביש גם בבגדים חמים. מי יתן והתעוררו גם שאר נדיבי העדה לעשות כמוהו וברכות בני העניים על ראשם תחולנה".[39]

ח. החיים הציבוריים על סף מלחמת העולם הראשונה (1897–1914)

ככה זרמו להם חיי היהודים בעיר בלי זעזועים רציניים, והנה באה התנועה הציונית ועוררה בלבם של יהודי ראדומסק את האהבה־הישנה לארץ המולדת העתיקה, וגילתה כי כוחות טמירים של אהבת ישראל וארצו טמונים ביהודי העיר.

פרסומו של דר' תיאודור הרצל ופעולתו הציונית, עוררו הדים גם בראדומסק החסידית. בין בחורי בית־המדרש של ה„רב", נמצאו הרבה חובבי ציון, אולם בגלל אדישות קהל ההורים לתנועה הציונית והפחד של „ביטול הזמן וביטול תורה שהדבר עלול לגרור אחריו"[40] — נמנעו רבים מהשתתפות פעילה בתנועה החדשה. ואף על פי כן השפיעה התעמולה הציונית ונצטרפו אל התנועה מחוגים שונים, וביניהם הובשי בית־המדרש כר' שלמה קרקובסקי, עזריאל פז'רובסקי ור' אברהם מינסקי. ביחוד הצטיין בפעילות גדולה ר' משה לבקוביץ, ראש להקת המנגנים הנזכר, הוא היה היושב ראש הראשון של ארגון ציוני ראדומסק. ר' משה התמסר בלב ונפש לפעולה הציונית, עד כי הזניח את עבודתו הפרטית. שעות על גבי שעות לא נלאה מלהטיף לטובת הרעיון הציוני, ובמשך כל ימי קיום האגודה היה הרוח החיה בה. מלבדו היה גם ליאון רוז'ביץ, בן למשפחת מתבוללים, שהיתה רחוקה מהיהדות וממגע עם יהודים — והנה נתעורר בו הרגש הלאומי ונעשה לאחד העסקנים הפעילים ביותר בארגון האגודה. מספרים על הרב רבי צבי מאיר הכהן רב העיר שקנה מניה לאוצר ההתישבות, ופעם נזף בחסיד אחד שהשוה את הציונות ל„בונד" כשתי מפלגות מביאות נזק ליהדות. רבי צבי מאיר אמר לו שאהבת־ארץ־ישראל תגן על הציונים ותצילם מכל רע. ותיקי הציונים היו בין באי ביתו של הרב. שלמה חזן־זקס, ידידו של הרצל היה מידידיו הנאמנים ביותר של הרב ר' צבי מאיר. ביחוד הצטיין בתעמולה ציונית, שמש הקהילה ר' קופיל גלידמן (בנו של ר' אברהם לייב גלידמן, משמשו של בעל „תפארת שלמה" ז"ל). הוא התמסר בכל לבו לרעיון הציוני.

באותו זמן מופיעה ב„הצפירה" כתבה מפורטת יותר על הציונות בראדומסק: „בעירנו נוסדה אגודת ציון, אשר מספר חבריה מאתים איש, שנתנו ידם להועד המאושר מטעם הממשלה לתמיכת עובדי האדמה במושבות ארצנו הקדושה, וגם חתמו על מאתים שטרי האקציות, בני האגודה הזאת קיבלו עליהם להשתדל להרחיב את רעיון חבת ציון גם בערים הסמוכות. בראש האגודה עומדים נכבדי העדה ה"ה ל. רוזעוויץ, ל. פאלמאן, מ. לעווקאוויטש, ל. טענצער, ב. שטאטלער, אד' בריל, י. זילבערשטיין, ש. זאקס ול. רייכמאן".[41]

אחרי ההתלהבות הראשונה באה ריאקציה בתנועה הציונית בכלל. צרות היהודים ברוסיה נתרבו מיום ליום. אוירת הפרוגרומים שפקדה את רוסיה בכלל, בשנים הראשונות של המאה העשרים, הורגשה גם בסביבת ראדומסק. בשנת 1902 פרצו פרעות בעיר צ'נסטחוב הקרובה, שאמנם דוכאו עד מהרה על ידי השלטונות. המוני הציונים ציפו בכליון עינים לצ'ארטר של השולטן ולהתחלת ישוב גדול בא"י.

בשנת 1898 מופיעה כתבה בעתון הרשמי של התנועה הציונית על יסוד אגודה בעיר וזה תכנה:

---

[36] „הצפירה" גל' 162 ד' מנ"א תרנ"ג 1893.

[37] „הצפירה", גל' 171 מיום א' אלול 1893. הכתבה חתומה מאת „אמ"י", נ. י. אברמוביץ.

[38] „הצפירה", גל' 98 לשנת 1894.

[39] „הצפירה", גל' 299 לשנת 1895. הכותב ב. שטאַטלער.

[40] מזכרונותיו של מר ש. קראקובסקי, ראה להלן.

[41] "Die Welt" Wien, 30.XII.1898 Nr. 52.

Die Welt

Erscheint jeden Freitag.

Redaction und Administration: Wien IX. Türkenstraße 9. Telephon Nr. 8805.

Zuschriften sind nicht an einzelne Personen, sondern an die Redaction oder Administration: Wien, IX., Türkenstraße 9, zu richten. Unfrankierte Briefe werden nicht angenommen und Manuscripte nicht zurückgesendet.

Preise der Anzeigen: Die viermal gespaltene Petitzeile 10 kr. Einzelne Nummern 15 kr.

Bezugspreise: Oesterreich-Ungarn: halbjährig 3 fl. = 6 Kr., ganzjährig 6 fl. = 12 Kr.; Für das Ausland: Deutschland ganzjährig 13 Mk. 70 Pf., halbjährig 6 Mk. 85 Pf., England ganzjährig 14 Shg., halbjährig 7 Shg., Rußland ganzjährig 7 R., halbjährig 3 R. 50 Kop., Schweiz, Frankreich, Italien, Türkei, Rumänien, Bulgarien, Serbien, Griechenland, Egypten ganzjährig 17 Frcs., halbjährig 8 Frcs. 50 Cts., Amerika ganzjährig 3 Doll. 40.

Nr. 51. Wien, 23. December 1898. 2. Jahrgang.

Nowo-Radomsk, 21. November. Dank den Bemühungen der Herren M. Lewkowicz, A. D. Brüll und B. Stattler fand „Schemini Hoazeret" hier im Locale des Herrn M. Grünberg ein zionistisches Meeting statt. Bei demselben waren die angesehensten Männer, inclusive die Vorsteher der Gemeinde anwesend. Herr Z. Goldmann hielt zwei vorzügliche zionistische Vorträge. Nachher sprach unser Gesinnungsgenosse Herr M. Lewkowicz, dem wir die Constituierung des Vereines und die sonstigen Veranstaltungen zu verdanken haben. Er setzte meisterhaft die Resultate des zweiten Baseler Congresses auseinander und erntete von allen Seiten Beifall. Hierauf sang Herr S. Sachs, Cantor der hiesigen Gemeinde, einige Zionslieder

(ידיעה בעמוד א' של „די וועלט" בטאון התנועה הציונית מיום 23 דצמבר 1898).

נווראדומסק, 21 נובמבר.

תודות למאמציהם של ה"ה מ. לבקוביץ, י. ד. בריל וב. שטטלר נתקיימה בשמיני עצרת באולם של ה' מ. גרינברג עצרת ציונית.

בעצרת נוכחו מנכבדי העיר ונציגי המוסדות הציבוריים.

ה' ב. גולדמן נשא הרצאה על בעיות ציוניות ולאחר מכן הרצה נציגנו ה' מ. לבקוביץ, אשר לו אנו חייבים תודה על גיבוש האגודה הציונית בראדומסק ופעולותיה, ומסר סקירה מלאפת על דיוני הכינוס הציוני השני בבאזל והחלטותיו.

והנואם זכה לתשואות הקהל. העצרת נגעלה בשירתו של חזן הקהילה מר ש. זאקס אשר ביצע מספר שירי ציון.[42]

על מצב הרוח ששרר אז בראדומסק, אנו מוצאים ברשימת עתונאי (בשם „יהודי") שנדפסה ב„המליץ", בשנת 1899, שם מתוארת התנועה הציונית בעיר. „הנני נוסע הלאה, מסע שעה במסילת הברזל מפ. (מפיוטרקוב) עומדת ר. החדשה (נובו־רדומסק). יושביה היהודים כאלפיים משפחות ואחד „הקדושים" יושב בה וקהל חסידיו סביב לו. מצבה החמרי של העדה איננו רע, בתי חרושת שונים לה ורבים מוצאים על ידם לחמם בכבוד וברוחה, ומצבה המוסרי אינו מצטיין משאר ערי פולין. ישנם „ציונים" בעיר ובהם גם חסידים גם נאורים, אך יותר מקבוץ כסף אינם יודעים ציוני נ. ר. (נובו־רדומסק) והשפעה רעיונית אינם משפיעים, ואחרי שכל ציוניותם מצטמצמת רק בנתינת כסף, אין כל פלא מה שהתלהבותם הראשונה עברה והמה כמו עומדים על „גחלים לוחשות", מחכים בכל יום ל„טשרטר" כי יבוא ואם יתמהמה — תבטל ציוניותם לגמרי. אם לא ימהר, לפחות הדר' הרצל בעצמו ובכבודו לכתוב להם מכתב ולהבטיח על דברתו צדק, כי כבר עשה צעדים גדולים, ודוקא גדולים להשגת ה„טשרטר".[43]

אולם למרות הרפיון הזמני בתנועה הציונית, הרי מזמן לזמן אנו קוראים בעתונות על מגביות ציוניות שונות ואסיפות. ככה מסופר בכתבה אחת משנת 1906: „כאן נתקיימה אסיפה כללית של אגודת הציונית, שבה נמסר דין־וחשבון מועידת הלסינגספורס, ונתקבלה החלטה על הנהגת מס עצמי לטובת ההסתדרות הציונית".[44]

בכתבה אחרת מסופר על מכירת שקלים לקונגרס הציוני העשירי בסכום של 24 רובל.[45]

מחוץ לפעולה הציונית, הוסיפה הקהילה היהודית להתפתח ולקחת חבל בכל התופעות של הציבור היהודי בפולין.

בשנת 1898/99 נגמר בנינו של בית־הכנסת הגדול בראדומסק. זה היה בנין יפה וגדול שהוסיף כבוד ליהודי העיר.

ר' יחיאל ויינטרוב מתושבי ראדומסק — תל־אביב, מתאר בזכרונותיו את „בית הכנסת כ,בית מקדש' מעט לתפארת, בית גדול בן ארבע קומות. בחזית על הבנין היתה קבועה טבלה ובה עשרת הדברות באותיות מוזהבות. דלתות בית־הכנסת היו מפוארות. בזגוגיות היו פיתוחי אריות. דרך הדלתות נכנסו לפרוזדור ארוך ומרווח, דרך שתי דלתות אחרות נכנסו לבית־הכנסת. באמצע ההיכל עמדה בימה גבוהה. בתקרה היו תלויות נברשות נאות. כל נברשת יצאה מכוכב מצויר שעל התקרה. כי התקרה כולה צורת שמי־תכלת זרועים כוכבים היתה לה. מצד אחד ציור הלילה — ירח וכוכבים ומצד שני ציור החמה והמזלות. בכל הנברשות הרבה נרות זכוכית מלוטשים ומזהירים וכשהדליקו את המנורות נדמה היה כי נמצאים בעולם אחר. גם אודלית בשיראדז שלטה אז על הישובים וורטא, לאסק ועל ראדומסק עזרת נשים גדולה משלושת צדדי ההיכל. אלה שזכו עוד לשמוע ולראות את ר' שלמה זאקס, כשהוא שר ומתפלל בקולו הערב את תפילותיו היוצאות מן הלב, היו מתארים לעצמם שהם שומעים קולם של הלויים בשירם וזמרם בשנים קדמוניות".

על החיים הפנימיים של יהודי העיר ויחסם לשלטון, אופינית הכתבה על מסיבה חגיגית לכבוד הצבא הרוסי משנת 1900: „ביום ו' ערב שבת קודש, ערכה עדת ישראל בעירנו משתה כבוד לגדודי אנשי הצבא החונים בזה, היוצאים למלחמה למזרח הרחוק. ראשי המתעסקים בדבר היו הנכבדים הר' צבי באנקיר והר"ר בוגייסקי, שהצליחו להכין כל דבר בסדר טוב ונאות, ויפיקו רצון מאת הפקידים והשרים הגבוהים שהופיעו על המשתה. הכהן הרוסי נשא תפלה לשלום אנשי הצבא ויברך אותם כי יצליחו בדרכם ושבו בשלום לארצנו. ואחר־כך נשא מדברותיו בשפת־המדינה המשכיל הר"ז גאלדמאן, רב מטעם הממשלה בברזעזניצא. ודבריו הנעימים המתובלים בפסוקים מכתבי הקודש, עשו רושם כביר על השומעים, ומתוך המחנה נשמע קול תרועת הידד, לאות כי נאומו מצא חן בעיני העם והשרים הושיטו לו ידם באהבה. במשתה נשא הרב הנאור כוס של ברכה לחיי הקיסר ירום הודו ואנשי הצבא, ויוסיף להשמיע משליו המחוכמים מענינא דיומא והקרואים נפטרו לאהליהם שבעי עונג ורצון".[46]

בגליון „הצפירה" מאוחר הופיע תיקון, המודיע „כי במשתה שעשו לאנשי הצבא היוצאים למלחמה למזרח הרחוק, השתתפו גם האזרחים הנוצרים טובי העיר, הן בכספם והן בעמלם, ואך במשגה נדפס בגליון הנ"ל כי עדת ישראל לבדה עשתה את המשתה".[47]

באותן השנים התחילה גם מראדומסק ההגירה לארצות־הברית. עד שנת 1898 נמצאו רק יהודים בודדים מראדומסק באמריקה. אולם באותה שנה נוסד הארגון הראשון של מהגרים יהודים מראדומסק. הם קראו לאגודתם בשם „אגודת בני־ראדומסק לעזרת חולים" — סמל האגודה היו שתי ידים פרושות לתפילה ולברכת־כהנים לזכרו של ר' שלמה הכהן בעל „תפארת שלמה".

---

[42] „הצפירה" לשנת 1898, גליון 140, בה נזכר התאריך מיום ג' ט"ו בתמוז תרנ"ח.

[43] „המליץ" מס' 246 מ־9 בנובמבר 1899. שם המאמר „מחשבות ריצוצות".

[44] „דאס יודישע פאלק" גל' 30, 31.11.1906.

[45] שם גל' 26.

[46] „הצפירה", גל' 168, מי"ב מנ"א תר"ס 1900. על הכתבה חתום ש. זאקס (חזן בי־הכנ"ס).

[47] שם, גל' 179, מיום כ"ה במנ"א תר"ס, ועל החתום „מנהלי העדה וראשיה".

בשנת 1906 אחרי הפוגרומים בקישינוב ועוד, הולכת האגודה ומתחזקת, ועוסקת בפעולת עזרה ותמיכה בין חברי האגודה וביחוד למהגרים מראדומסק. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, התחילה האגודה לעסוק בתמיכה למוסדות עיר מולדתם הישנה בפולין.[48] (עיין: „יהודי ראדומסק בתפוצות").

בתחלת המאה העשרים מתחילה להתפתח בראדומסק תנועת פועלים יהודית, שלקחה חבל גם בהתקוממות נגד שלטון הצאר ברוסיה בשנת 1905. (על תנועה זו עיין בפרק המיוחד המוקדש לנושא).

ראדומסק שימשה גם מקלט למהפכנים שעברו דרך העיר מעבר לגבול הגרמני הקרוב. המשורר לייוויק הזכיר תמיד את המהפכן אלי׳ אליבארדע וזקין שרייבער, שקיבלו אותו ועוד מהפכנים אחרים באהבה, והשתדלו להעבירם בשלום את הגבול. (ח. שאָשקעס „אַ וועלט וואָס איז פארביי", בוענאָס איירעס 1949, עמ׳ 301).

בתחילת המאה הי״ט (1903) נעשה גם נסיון לפתיחת בית־ספר יהודי מודרני. החינוך בכלל בראדומסק היה מסורתי־קיצוני. כל הנערים קיבלו חינוך ב„חדרים" (ראה „זכרונותיו" של ר׳ שלמה קראקובסקי). היהודים המשכילים הבודדים שלחו את בניהם ובנותיהם לבתי־הספר הכלליים. אולם בגלל הקשיים שנגרמו לילדי־ישראל בלימודיהם בבתי־ספר יחד עם הנוצרים, השתדלו לפתוח בית־ספר מיוחד. והנה הכתבה על הנושא הנזכר: „עד עכשיו למדו ילדי היהודים יחד עם ילדי הפולנים בבתי־הספר מטעם הממשלה. אולם בגלל הקשיים בכניסת הילדים לבתי־ספר אלה, השתדלו היהודים וקיבלו רשיון לפתוח בית־ספר עממי למתחילים. אולם לצערנו, נשכרה הדירה במקום לא מתאים לבית־ספר. שכר הדירה עולה ביוקר ואין כסף למשכורת מורה נוספת. משום זה רק מספר מועט של ילדים לומדים בביה״ס. אולי במשך הזמן יבינו אנשי עירנו, כי בשכירת דירה לבית־ספר, יש להתחשב בטובת הילדים והתועלת החינוכית ולא בטובתו של גבאי פלוני אלמוני, שבמקרה יש לו דירה פנויה".[49]

ראשי הקהילה בראדומסק באותה תקופה היו:

ה. ב. פרשטר שנפטר, לפי ידיעה ב„הצפירה" ב־26.8 שנת 1898.[50] אחריו היה ראש־הקהל מר גריכטר — הוא היה בעל־צדקה מפורסם, והיה מנדב כל שנה עגלות מלאות תפוחי־אדמה ופחמים לימות החורף, בשביל העניים.

תקופה חדשה בחיי העיר ראדומסק מתחילה עם מלחמת העולם הראשונה. כמו בתולדות יהודי פולין בכלל, מתחילה אחריה תקופה סוערת־ונסערת בציבוריות היהודית. חיים חדשים ותנועות חדשות.

---

[48] משה שווארץ, „40 יאהר נאוואראדאמסקער סאסייעט", ב„אלמאנאך" עמ׳ 48—22.

[49] „דער פריינט", גל׳ 120 לשנת 1903.

[50] „הצפירה", גל׳ 216 לשנת 1898. המודיע היה ה׳ ל. פאלמאן.

דמות העיר בתחילת המאה ה־20

שלמה קרקובסקי

בשביל השרידים המעטים של קהלתנו הקדושה ראדומסק, הנמצאים בארצנו, הזוכרים רק את החיים הצבוריים של יהודי העיר בזמן שבין מלחמת העולם הראשונה לשניה, אני מעלה בזה אי אלו זכרונות על החיים היהודיים בעיר (בעיקר החיים התרבותיים־רוחניים) בתקופה שקדמה לזו, כלומר בתקופת סוף המאה שעברה.

אם לדבר על חיים צבוריים לפי המושגים של ימינו אנו, הרי לא היו אז לגמרי חיים כאלה לא בראדומסק ולא בכל עיר אחרת מערי פולין הקונגרסאית, מלבד בערים הגדולות כגון וורשה, לודז ועוד. לא ידענו אז על שום תנועה רוחנית־תרבותית מלבד החסידות, שהיתה אז פי כמה וכמה חזקה מזו של ימינו אנו. לא ידענו עדיין מה זאת מפלגה וממילא לא היה גם רבוי מפלגות. הרחוב היהודי קפא על שמריו, יום רדף יום בלי שום הבדל בין האתמול לבין היום והמחר. היהודי של אז אף כי היה שקוע ראשו ורובו בחיים המשפחתיים שלו ובדאגות פרנסתו, שהיתה קשה כקריעת ים־סוף, אהב לשמוע קצת חדשות מהמתרחש בעולם הגדול וביחוד התענין בפוליטיקה ובמלח־מות שפרצו מזמן לזמן בעולם. הידיעות הגיעו אליו דרך צנורות מיוחדים, כגון: בבית־המדרש בין מנחה למעריב, ב„שטיבל", במקוה וכו׳ ובזה הסתפק. עתונים לא היו אז. בכל רחבי רוסיה הענקית, על שלשת מיליוני יהודיה (פולין הקונגרסאית הרי היתה גם היא אחת ממדינותיה) לא הופיע אף עתון אחד באידיש. בעברית הופיעו אז שני עתונים: „הצפירה" בוורשה ו„המליץ" בפטרסבורג. לקנות עתון לא ידענו אז עדיין. מי שרצה לקרוא עתון צריך היה לחתום עליו מראש ואם זכרוני אינו מטעני, נתקבלו בעיר כחמשה אכזמפלרים של „הצ־פירה" (למחרת הופעתה ואחד או שניים של „המליץ"). ביום השלישי ולפעמים גם ביום הרביעי. העתונים המעטים האלה נקראו על־ידי כל יודעי עברית שבעיר, כי לכל עתון היו שניים־שלושה שותפים.

לחתום יחידי על עתון היה בימים ההם לוקסוס שלא כל אדם היה יכול להרשות לעצמו. אבא ז״ל היה מה„אבוננטים" המעטים של „הצפירה" ותמיד היה לו שותף אחד או שניים לעתון. לאחר שהשו־תפים גמרו לקראו. לקחתי את העתון אתי לבית־המדרש שבו למדתי אז בשביל הבחורים „המשכילים", והוא עבר מיד ליד עד שכולם גמרו אותו עד תומו. אבל כך היה רק בימים כאשר אני הייתי הראשון לקבלת העתון. קרה גם שקבלתי את העתון ימים אחדים אחרי הגיעו העירה או שלא קבלתיו כלל, כי נמצאו בעיר יהודים שעשו את החשבון שיותר כדאי להם לשלשל מדי פעם בפעם כמה גרושים לתוך ידו של לנסקי, הדוור, גוי בעל שפם גדול שלא שנא ביותר את הטיפה המרה, ולקבל ממנו את העתון לקריאה עוד טרם שימסור אותו לבע־ליו, מאשר לשלוח בכל רבע שנה לוורשה את דמי החתימה מראש. לאחר מחאותי ופניותי המרובות ללנסקי בענין זה ואיומי שאמסור על הדבר למנהל הדואר לא השפיעו עליו והוא המשיך במעשי תעתועיו, התחכמתי גם אני והתחלתי לתחוב לידיו מזמן לזמן כמה גרושים בכדי שלא יתן את העתונים לאחרים. התחבולה הזאת הועילה אמנם אבל רק לזמן קצר, כי מיד חזר לסורו. הוא לקח כסף ממני וגם מאחרים... עד שסוף סוף מצאתי עצה יותר טובה: הלכתי בעצמי מדי יום ביומו מדירתנו שבסוף רחוב פשדבורסקה למשרד הדואר שבר־חוב קליסקה ושם קבלתי את העתון.

בכמה בתים „מתקדמים" בעיר העדיפו לקרוא עתון פולני למרות

שאבות המשפחה ידעו עברית, באמתלה שגם בני־ביתם שאינם יודעים עברית יוכלו לקרוא בו. והיו אפילו בתים בראדומסק בהם קראו את ה„קוריר וַרשאבסקי", העתון הנפוץ ביותר בימים ההם, עתון שריח של אנטישמיות גלויה נדף ממנו, הגם שהמו"ל שלו, לוונטאל, היה משומד או אולי, דוקא בגלל זה. המשפחות המעטות האלה היוו את האינטליגנציה היהודית בעיר ואת „הבורז'ואזיה" שלה. אבות המשפחה האלה לא היו שונים בהרבה מיתר יהודי העיר. היו ביניהם בני תורה במדה ידועה, שאת שנות נעוריהם בילו על ספסל בית־המדרש והיו אפילו חסידים לשעבר, שנסעו כמה פעמים בשנה להרבי אלא שהציצו ונפגעו... אמנם לא כולם הרחיקו לכת במידה שווה, היו כאלה שעם כל „התקדמותם" נשארו בכל זאת בתוך המחנה, כגון ר' בריש פרש־טר, ר' ליזר ריכטרמן או ר' ליזר פלבנר ובנו ישראלקה, מהעשירים הגדולים ביותר בעיר, שותפים למעין „בנק" וקבלני מסילת־הברזל הוורשאית־וינאית, שהיו מבצעים את כל העבודות והתיקונים של המסילה לכל אורכה לפי זכיון שהיה בידם מאת שלטון המסילה. הם היו יהודים שומרי תורה ומצוות, התנהגו בחייהם היום־יומיים לפי רוח התורה והמסורת. בשבת באו להתפלל לבית־המדרש של הרבי. יותר מאוחר התקין לו בריש פרשטר בית־כנסת משלו בביתו הגדול שברחוב קליסקה פינת ז'ביה (זה שעבר אחר כך לידי דוד בוגאַיסקי). בית הכנסת הזה איכסן בתוכו בתקופה יותר מאוחרת את האגודה הציונית הראשונה בעיר, שמלפני המלחמה העולמית הראשונה ואחר את „בית יעקב". השניים האלה, פרשטר וריכטרמן, היו ידועים בעיר בנדבנותם הגדולה. ביחוד הצטיין בית ר' ליזר פלבנר ועוד יותר קיילה אשתו של ר' ליזר. את בניהם גידלו וחינכו לתורה והשכלה גם יחד. והיות ובתי־ספר יהודיים לא היו אז עדיין בפולין, שלחו ר' בריש פרשטר וישראלקה ריכטרמן את בניהם לפרנקפורט דמיין בגרמניה, לבית ספר תיכוני — איני זוכר אם זה היה בית־ספר של הקהילה או פרטי, ולמדו בו גם לימודי היהדות.

מלבד השניים הנ"ל היו עוד כמה יהודים בעיר שהיו ידועים כ„משכילים", לבשו בגדים אירופיים, קראו ספרים חיצוניים, את בני־הם שלחו כבר לבית ספרו של פאביאן (גוי ליברלי שהיה מוחזק כאוהד היהודים) בעל שתי כיתות גימנזיאליות. (היה עוד בית ספר בעיר, בית־ספר יסודי ממשלתי, שמנהלו היה וולסקי אלא שהיהודים לא שלחו את בניהם לבית־הספר הזה) ובלימודי הקודש יצאו ידי חובתם בחדרו של יואל שטאטלר, אביו של בריש שטאטלר, שנקרא המלמד האלקושי על שם אלקוש עיר מוצאו. היה זה יהודי זקן, תמים וישר, אלא שבגלל ידיעתו את השפה העברית ולמדו אותה לתלמידיו, הוחזק כאפיקורוס בעיני רבים ורק מעטים מאוד מיהודי העיר העיזו לסכן את שמם הטוב ומסרו לו את בניהם. מאלה אני נזכר את ר'הירשל בנקיר, יהודי בר־אורין, חסיד ש„נתפקר", מהאמידים שבעיר, בעל בית עם גן גדול ומלון בפינת הרחובות פוביאטובה וקאליסקה (מול ביתו של גבריאל גולדברג), הוא היה מפרנסי הקהי־לה הקבועים כמעט. בכל שבת היה בא לבית הכנסת וישב על יד הרב בכותל המזרחי. ועוד אני זוכר את ר' ליזר ריכמן, אברהם אפש־טין, שניהם סוחרי יערות היו (הם היו מחותנים), את פולמן, דונסקי, האסנברג ועוד אחרים. יהודים אלה אף כי טעמו כבר את טעם אירופה ובאו במגע תמידי עם בעלי האחוזות הפולניות שבסביבת העיר, עדיין עמדו בתוך המחנה והיו אפילו פעילים במידת־מה בחייה הציבוריים של הקהילה. אבל היו גם כאלה, אמנם מעטים מאוד, שהרחיקו לכת ונמנעו כבר מלבוא במגע כלשהו עם שאר יהודי העיר, כמו: חיים בהם הזקן ובנו דניאל, ישעיה רוז'ביץ, בעל שני בתי הח־רושת, יהודי פשוט לא מן הלמדנים הגדולים שצבר הון ובה במידה שעשרו גדל והלך כן הלכה יהדותו הלוך והצטמק. עד שלא נשאר ממנה כלום פרט להופעתו ביום הכפורים לבית הכנסת לכמה שעות ובזה יצא ידי חובתו. אבל יהודי זה נענש קשה מאוד מן השמים. אחד מבניו, ליאון, יצא „לתרבות רעה", נתפס לרעיון הציוני ונעשה לנושא כליו של משה לבקוביץ, ראש הציונים במשך כמה שנים, למורת רוחו של אביו ויתר בני משפחתו. ומאותו הסוג היה גם מיטלמן הזקן, אביהם של ד"ר מיטלמן, הנריק וקובה. סוכן לביטוח היה, אדם חולני שלא יצא כמעט מפתח ביתו. והיו עוד שני האחים לוי, זינוול והרשל, והמשפחות שפר או שפרבר וראפל מפקידי פרשטר את ריכטרמן. אלה ועוד יהודים מספר כמותם היוו את האינטליגנציה שבעיר, אבל הם היו רק קומץ קטן. רוב היהודים בעיר נמנו על החסידים: חסידי ראדומסק, גור, סוכצ'וב, אלכסנדר ועוד ועוד. היו ביניהם הרבה בני תורה, למדנים, יראים ושלמים, מהם כאלה שהיו משכמם ומעלה גבוה מכל העם והתבלטו מתוך כל העדה כגון שלושת חתניו של ה„תפארת שלמה" ז"ל: ר' יחיאל לנדו, ר' ישראל קרון ור' ליפמן ליטמנוביץ' ובנו מנדיל, ר' שמואל הדיין (אביו של ישראלקה שמואל'ס שגם הוא היה דיין בעיר בתקופה יותר מאוחרת); מיכאל שוחט ועוד כמה יהודים שבתקופה שאני מספר עליה כבר לא היו בחיים אלא שאני זוכר אותם משנים קודמות, כגון, שני המלמדים האחרונים שלי — ר' אברהם יצחק ור' הירש יוסף (שניהם היו דיינים) ר' פנחס וולף המלמד, ר' נוח שוחט, ר' רפאל רפופורט ,ר' אברהמלה זילבר (הגבן) ועוד ועוד. היו גם כמה מנינים יהודים שנהו אחר החסידות העממית של רדושיץ, רוזפשה ועוד אבל רישומם בעיר לא היה ניכר.

בראש החיים הצבוריים עמדו פרנסי הקהילה — ה„דוזורים". אלה נבחרו אחת לשלוש שנים. הבחירות התקיימו בבית־הכנסת או בבית־המדרש, במעמדו של פקיד המחוז או של שר המחוז בכבודו ובעצמו ועל פי רוב לא בלי השפעתם על מהלך הבחירות ותוצאותיהן. השפעה על הבחירות היתה לפעמים גם לקומץ אנשים מפשוטי העם, יהודים צעקנים, הדיוטות קופצים בראש, שניהלו תעמולה בשביל מועמד זה או אחר והכריעו את הכף לטובתו. המועמדים היו כמעט תמיד אותם האנשים וכמו היום כן גם אז, מי שעלה רק פעם לדוכן שוב לא ירד ממנו... ואם גם קרה שמי שהוא מהם נכשל אי פעם ולא נבחר, היה זה רק לזמן קצר, כי בבחירות הבאות אם רק השכיל לרכוש לו „צד מתאים" שוב נבחר. היתה זו מעין „חזקה" וכל בני העיר ידעו של„דוזור' יכולים להבחר רק אברהם לובלסקי, חיט שעלה לגדולה (אחר כך עבר ללודז'); הירשל בנקיר, יוסף הירש שץ, ליזר טנצר, פישל דונסקי, גבריאל גולדברג ועוד כמה אנשים. עיקר תפקידם של ה„דוזורים" היתה הטלת מס הקהילה (עטאט) על האוכלוסיה היהודית ולשם זה להעריך אותה מדי פעם בפעם. הם שמשו גם „מקשר" בין

סביבת ראדומסק (הנהר וארטא).
אומגעגנט פון ראַדאָמסק (דער טייך וואַרטאַ).

האוכלוסיה היהודית לבין השלטונות וייצגו אותה לפניהן בכל עת מצוא ועל פיהם ישקו ענייני הקהילה החשובים ביותר.

מלבד הדוזורים היו עוד „גבאים" שעמדו בראש מוסדות הצדקה והחסד או מוסדות חנוך ותרבות, כביכול, שהיו אז בעיר. פעילותם העיקרית של ה„מוסדות" האלה, כפי שאני זוכר, התבטאה רק בכך שלכל אחד מהם היה בית תפילה („מנין") שלו, מלבד ה„חברא קדישא" שעליה אי־אפשר להתלונן שלא היתה פעילה... בראש ה„חברא קדישא" עמדו נחמיה אורבך, מרדכי גליקסמן (‚סקלקה') וגם אחד מדודי — בריל קמלגרן. דוד שני שלי, מאיר טיל, היה גבאי ה„חברא קדישא" בתקופה יותר מוקדמת, אבל איני זוכר אותו כבר. היתה גם חברת „ביקור חולים" אבל פרט ל„מנין" שלה איני זוכר שום פעולה ממשית של החברה הזאת. היה גם „תלמוד־תורה" בעיר, מלמדה היה הירשל קורצבה, אביו של מרדכי זליג הידוע. אבל על המוסד הזה אני מעדיף לא לדבר. ידוע אלו בעלי־תורה וידיעת היהדות הוציאו מוסדות אלה בערי פולין בימים ההם ועירנו ראדומסק לא „פיגרה" במובן זה מיתר הערים.

בשנים שקדמו לתקופה שאני מספר עליה היה בראדומסק, בדומה לערים אחרות, גם מוסד שהיה ידוע בשם „הקדש". היה זה בית־„הכנסת אורחים" בשביל העניים החוזרים על הפתחים, שהיו נודדים אז מעיר לעיר. ב„הקדש" מצאו מקום ללינה אחרי „יום העבודה" שלהם. אני זוכר רק את הבית שאכסן בתוכו את ה„הקדש" ברחוב פשדבורסקה פינת דלוגה, שעמד כבר בחורבנו, בלי דלתות וחלונות ובלי גג. בימי תפס את מקומו של ההקדש „חדרו" של ר' אברהם המלמד. ר' אברהם היה מלמד דרדקי, שכמעט מחצית התינוקות של בית רבן בעיר קיבלו בחדרו את חינוכם הראשון. היה זה יהודי בעל קצרת (אסטמה) קשה שלא פסק אף לרגע מלהשתעל. הוא גר בחצרו של בית הרב, שאכסנה בתוכה תמיד כמה וכמה „חדרים", החל ממלמדי דרדקי ועד מלמדי גמרא, תוספות ומפרשים. אני בעצמי ביליתי את רוב שנות ילדותי בחצר הזאת, החל בחדרו של ר' אברהם וגמור בחדרו של ר' הירש יוסף, מי שהיה מורה הוראה בעיר. דירתו של ר' אברהם היתה בת שני חדרים, שבאחד מהם גר עם משפחתו, שם בישלו ואכלו וישנו ושם ישבה אשתו ועסקה במלאכתה, מלאכת „קישוט" שביסים בשביל נשי העיר ושם גם קיבלה את לקוחותיה. נוסף לזה עמד שם דוד גדול מלא תמיד מים רותחים ל„תה" שנמכרו לכל גרי השכונה. בשני נמצא ה„חדר" ובו שני שולחנות, אחד בשבילו הוא והשני בשביל ראש הדוכנא שלו, וכמה ספסלים שהיו תמיד מלאים ילדים עד אפס מקום. את החדר הזה שעם עזוב אותו התלמידים אחרי הלימודים נשאר כמיותר וללא שום צורך, ידע היהודי הזה לנצל באופן היעיל ביותר, כלומר באופן שתהיה לו הנאה ממנו בעולם הזה וטוב לו גם בעולם הבא. הוא הפך אותו למעין „הכנסת אורחים" בשביל העניים שמחוץ לעיר. לצורך זה היו לו כתריסר מזרונים שבמשך היום היו מונחים אי שם מחוץ לחדר ושמשו מקום למשחקים בשביל התלמידים הקטנים ובערב הכניס אותם פנימה, סידר אותם על הרצפה ועליהם מצאו את מנוחת הלילה שלהם כתריסר עניים בשכר שתי קופיקות ללילה. והאורחים האלה התחלפו כמעט מדי לילה בלילה. בבוקר הוציאו את המזרונים והילדים באו במקומם... (את האפיזודה הזאת הבאתי בשביל אלה שלא טעמו כבר את טעמו של החדר למען תת להם מושג מה טיב „גן הילדים" שאבותיהם בילו בו את שנות לימודיהם הראשונות).

אבל היתה גם חברת „הכנסת אורחים" בעיר. זו היתה חברת „הכנסת אורחים" של בחורי בית המדרש. בבית המדרש היו לנו שלוש חברות: חברת „קנין ספרים" לקנית ספרים חדשים מדי פעם בפעם; חברת „תיקון ספרים" — לתקן את הספרים שנקרעו מרוב שימוש וחברת „הכנסת אורחים". זו נועדה בשביל יחידי סגולה מבין העניים מערים אחרות שביקרו בעיר. היו אלה יהודים הגונים, תלמידי חכמים ואנשים מכובדים שעל פי רוב השאירו בבתיהם בנות בוגרות בלי נדוניא, מבלי שום אפשרות להשיאן ולשם זה עזבו את עריהם והיו נעים ונדים בארץ עד שקיבצו את הסכום הדרוש להם וחזרו לבתיהם. היו ביניהם גם כאלה שה„קבצנות" היתה כבר משלוח ידם התמידי, אלא שעד כדי מצב כזה שיהיו מוכרחים ללון אצל אברהם המלמד יחד עם הערב רב דשם, לא הגיעו עדיין. עני כזה כשבא לבית המדרש, פנה תיכף אל הבחור הגבאי של החברה וזה כבר ידע להעריך כל איש ואיש מהעניים ולהעניק לכל אחד סכום ידוע לפי ערכו. היו גם עניים כאלה שמלבד מתנת הכסף שקיבלו מהקופה, קיבלו גם רשימה של בעלי בתים חשובים בעיר ואלה לא חזרו כבר על הפתחים כי אם לפי הרשימה, ושם קיבלו נדבות יותר גדולות. בלילות מצאו להם העניים ה„חשובים" האלה לפעמים מקום על ספסלי בית המדרש כשלמראשותיהם השק שנשאו אתם בנודם, שהכיל את הטלית ותפילין, כמה כותנות וכו'.

מקורות ההכנסה של החברות האלה של הבחורים היו, מלבד דמי חבר חדשיים שהוטלו על כל בחור ובחור, בעיקרם מתרומות של חתנים לפני חופתם. מנהג היה בישראל לשלוח לכל חתן בערב חתונתו כמה בחורים מבית המדרש, שהיו יושבים אתו עד החופה ושמחו אתו. ומלבד זה שלחה כל חברה מהחברות הנ"ל זוג בחורים אל החתן מצויד במכתב־בקשה או ב„שיר", הכל לפי ערכו של החתן והחתנים תרמו את תרומתם לחברות איש כפי יכולתו. (באמצעי זה כמקור להכנסה השתמשו לאו דוקא בחורי בית המדרש אלא כל החברות שבעיר).

מלבד המוסדות הנ"ל איני זוכר שום מוסדות אחרים בעיר. מוסדות לחינוך, מלבד ה„תלמוד תורה" לא היו. היו רק „חדרים" פרטיים — כחמישה־עשר—עשרים בערך ובהם נתחנכו כל ילדי העיר. החדרים שאני למדתי בהם היו: של ר' אברהם המלמד, זה שנזכר לעיל; ר' משה קרוזה; ר' יחזקאל זינוול (חתנו של ר' אליעזר'ל שוחט) עבר אחר כך ללודז; ר' יואל החרש (נמצאים בארץ שני בני רבעים שלו, אח ואחות, והם מר סטרובינסקי בנו של טוביה־ליזר סטרובינסקי ואחותו, היא כלתו של רב העיר האחרון, הנמצאת בחיפה) ר' אברהם יצחק הדיין והאחרון ר' הירש יוסף, גם כן היה דיין, מלבד המלמדים הנ"ל היו עוד: ר' יהושע, ר' ליפמן, ר' יעקיל החיגר. ר' הניך הפשדבורז'י, (עלה לא"י בש' 1913), ר' משה ליפא'ס, ר' פנחס וולף, ר' מרדכי יוסף, ר' יוסקה לנדו, גיסי — חתנו של חותני ר' בריל ויטנברג ז"ל ור' אהרן הירש הדזיאלושיני. ב„חדרים" האלה למדו ילדים של בעלי האמצעים, המשיכו בלימודיהם בבית המדרש. העניים שבהם היו גולים למקומות תורה בערים אחרות. שם למדו גם כן בבתי המדרש, אכלו „ימים" או רעבו... ישיבות כהישיבות וולוזין, קובנה־סולבודקה, מיר, טלז וכו' לא היו בפולין הקונגרסאית מלבד שתי הישיבות שבלומז'ה ובמקוב. אבל שתי אלה נמצאו בקצה השני של הארץ ואיני זוכר אף ילד אחד מילדי ראדומסק שהרחיק נדוד עד הערים האלה. הישיבות האלה היו ידועות לנו רק מביקוריהם של שד"ריהן, שהיו באים כמה פעמים בשנה לגבות את דמי ההתחייבות החדשים מתושבי העיר שהתחייבו לזה, ואגב זה דרשו כמה דרשות בבית הכנסת או בבית־המדרש.

רוב ילדי העיר עם גמרם את ה„חדר" האחרון — והיו רבים רבים מאוד שלא הספיקו להגיע עד הדרגה העלינה ביותר של החדרים מפאת מצוקת הוריהם — נעשו לשוליות אצל אומני העיר והאומנויות האלה היו מוגבלות מאוד. היו רק חייטים, סנדלרים, אופים, כובענים, תפרים, שענים, נגרים וכו'. תעשיה קלה לא היתה בעיר ובבתי החרושת המעטים כגון בתי־החרושת לרהיטים בעיקר כסאות של האחים טהונט או האחים כהן מוינה או בבתי החרושת של רוז'ביץ לא היתה דריסת־רגל לפועל היהודי. ואילו היו אפילו בתי החרושת האלה מסכימים לקבל פועלים יהודים לא היה נמצא אז אפילו יהודי אחד שהיה מסכים לעסוק בעבודה זו. שונה היה הדבר בנוגע לבחורות, כי בחורות רבות, אפילו בנותיהם של בעלי־בתים חשובים היו עסוקות

בעבודה שמצאו להן בבתי־החרושת לכסאות הנ"ל. אלא שגם הן לא עבדו בתוך בתי החרושת כי אם בבתיהן הן. העבודה היתה קליעת הכסאות מקנים שבחורות העיר התאמנו בה. היו משפחות מבורכות בכמה בנות, שמצאו את כל פרנסתן מעבודה זו. מלבדה לא היתה עבודה אחרת בשבילן. הרבה בחורות עבדו אמנם בתורת „עוזרות בית", אבל אלה היו על פי רוב מבין דלת העם. כובעניות או תופרות לא היו כי לא היה צורך בהן. שמלות בשביל הנשים נתפרו אז על־ידי חייטים (גברים). רמת השכלתו של הנוער היתה נמוכה מאוד בימים ההם הן במובן ידיעת תרבותנו המיוחדת הן במובן התרבות הכללית. ספריה הגונה לא היתה בעיר. היתה רק ספריתו של משה הכורך, בנו של ר' ישעיה פרץ הכורך, וזו היתה משבירה את מזונו הרוחני של כל נוער העיר, של חובשי ספסל בית־המדרש, כשוליות וגם של עוזרות הבית (המשרתות כפי שנקראו אז).

משה הכורך היה גר יחד עם אביו ישעיה פרץ (שהיה מאנפף באופן נורא) ועסקו במלאכתם, מלאכת כריכת ספרים. מלבד זה היה משה נוסע כמה פעמים בשנה לורשה ומביא משם ספרים שונים, שבני העיר היו מזמינים אצלו, בעיקר ספרי רומ"ל ואגב זה היה מביא אתו, לעתים רחוקות מאוד, כמה ספרי מעשיות ביידיש, כגון ספרי שמ"ר, אייזיק מאיר דיק, עוזר בלושטין ואחרים. ספרים אלה היה משאיל לקוראיו נגד תשלום חדשי והם נדדו מיד ליד. כעבור זמן קצר נהפכו הספרים לסמרטוטים קרועים ובלואים עד שאי־אפשר היה לקחת אותם ביד. ספרים עבריים בכלל לא ניאות להביא. עד כדי כך לא רצה לסכן את עצמו, לא סיכון חומרי, מפאת מספרם הקטן של קוראי ספרים עבריים, ועוד יותר מחשש רוגזם של ההורים הקנאים, שהיו בודאי קורעים אותו כדג אילו נודע להם שהוא מספק לבניהם ספרים פסולים למקרא. ספרים „ז'רגוניים" — שאני. זה היה דבר לא כל כך נורא. לשום איש בעיר לא היה איכפת אם בתו או אפילו אשתו קוראות „מעשה־ביכל". זה היה בילוי־זמן רגיל ומקובל. אבל ספר עברי — הס מלהזכיר.

היתה עוד „ספריה" כזאת בעיר, של שני אחים שאת שמם שכח־תי. אחד מהם היה חיגר והשני גיבן — שהיו גרים יחד עם אמם האלמנה ברחוב קליסקה. הספריה הזאת הכילה רק ספרים עברים אלא בכמות קטנה מאוד בגלל ענים של בעליה. היא היתה משמשת רק את בחורי בית המדרש. אבל הקומץ לא השביע את הארי והיות ונפשנו ממש יצאה לספר עברי, מוכרחים היינו לאחוז בכל מיני אמצעים בכדי להגיע איך שהוא לספריות הפרטיות של המשכילים הספורים בעיר. ובהגיע ספר כזה לידי אחד מהבחורים — היה כבר סובב והולך בין כל שאר הבחורים. לרכוש ספר עברי בגלוי היה דבר בלתי אפשרי. משה הכורך, כאמור, לא רצה להסתכן בזה. והיתה רק דרך אחת בשביל בחורי בית המדרש לרכישת ספר עברי וזה על־ידי מוכרי הספרים הנודדים שבאו לעתים תכופות העירה, ביחוד לימי ה„יארצייט" של ה„תפארת שלמה" וה„חסד לאברהם" ז"ל. היהודים האלה עיקר מסחרם היה בספרי רומ"ל כגון: חומשים, מחזורים, תפילין, מזוזות, אבנטים, ציציות וכו'. את סחורתם זו סידרו על שולחנות ארוכים בבית המדרש או בחצר בית־המדרש, שמסביבם עמדו הקונים הרגילים ובחרו באשר בחרו. אולם מתחת לשולחנות בשקים שבהם היו מחזיקים את רוב סחורתם, נמצאה גם קצת סחורה אסורה שהיתה מיועדת בשביל קונים מיוחדים, שתמיד היו מצויים על־יד השולחנות ברגעים שלא היו שם קונים רגילים. וספר שנקנה על־ידי בחור אחד, קראו בו כל בחורי בית־המדרש. אני קניתי פעם את הסיפור „דניאל דירונדה" לג'ורג' אליוט בתרגומו של דוד פרישמן, ואחרי גמרי אותו השאלתי אותו לאחד מחברי והספר חזר אלי רק כעבור שנתיים... ובדרך זו היתה לי האפשרות לקרוא במשך הזמן כשני תריסרים ספרים אחרים של חברים אחרים תמורת שנמסר מאיש לאיש עד שבסופו של דבר חזר לידי. אותו דבר היה עם העתונים: הודות ל„הצפירה" שנתקבלה בביתנו, היתה לי האפשרות לקרוא יום־יום את „המליץ" ועוד כמה עתונים פולניים ורוסיים. וכך עשו כל חברי. ולא היה חשוב לנו איזה עתון, מאיזה כיוון, כי העיקר היתה לנו הקריאה ה„מה" לא היה חשוב לנו. היינו כל כך צמאים לקריאת עתון — אני מתכוון בזה רק לקבוצת המשכילים של בחורי „בית המדרש" — עד שאפילו העתון הפולני „רולה" בעל תוכן אנטישמי מובהק, שאחד הבחורים הצליח להשיגו מידי גוי שכן, או אפילו העתון הרוסי היבש „פיטרקובסקיה גוברנסקיה ויידומוסטי" (ילקוט פרסומים רשמיים) ששכננו וולף בירנצויג חתם עליו משום שהיה ספק הגדוד שחנה בעירנו ולא קרא אותו מסיבה פשוטה כי לא ידע בכלל רוסית — גם העתון זה היה בשבילנו סחורה עוברת לסוחר... העתונים עברו מיד ליד עד שנקרעו ונטשטשו מרוב שימוש.

אבל הנוער בעיר בכללו, כלומר השוליות ומעט הפקידים, לא הרגיש בכלל שום צורך לא בעתון ולא בספר. גם לא היה פנוי לזה. עבדו אַז עד שעה מאוחרת בערב, כן בעלי המלאכה וכן גם בעלי החנויות ואת השבתות היו מבלים במקצת בשינה ובמקצת ברקודים עם בחורות או בטיולים ב„דרך החדשה" (אחר כך רחוב פוביאטובה) או ל„ריגל" (בדרך לקאמינסק) וחלק קטן מצא את „עונג השבת" שלו ב„מעשה ביכלעך" ה„זרגוניים".

אלה היו פני הנוער היהודי בכללו בימים ההם. ככה בראדומסק וכזה היה המצב ברוב ערי פולין ורק ערים מעטות מאוד יצאו מכלל זה. ובקראנו מדי יום ביומו בעתונים על החיים היהודיים התוססים שבערי „תחום המושב" הידוע וביחוד בערי ליטא ופולסיה, על תנועת „חבת ציון" שאפפה את כל קהילותיהן ועל מוסדות התורה, הישיבות, ומוסדות התרבות שלהן, היה לבנו מתמלא קנאה ורוחנו נפלה עלינו עד מאוד.

היינו קבוצת צעירים קטנה שהשאיפה לתוכן חדש של חיינו האפורים מלאה את כל מחשבותינו והגיגינו ולא חדלנו מלדון בה ומלדוש בה. אולם קצרה ידנו מלהושיע לנו בעצמנו ואדם בעל מרץ ויזמה שידריך אותנו ויורה לנו את הדרך, לא היה בתוכנו. וכך היינו מתנוונים והולכים בלי שום תקוה לימים יותר טובים. היה אמנם נסיון אחד להטבת המצב, אבל הוא נכשל עוד טרם שראה את אור העולם. זה היה כשקמה בוארשה קבוצת אנשים ורצתה לחקות את פעולותיה של „חברת מפיצי ההשכלה בישראל" שנמצאה אז בפטרס־בורג ושמצודתה היתה פרושה על כל ערי „תחום המושב". מטרת החברה היתה לייסד בתי־ספר בשביל ילדי ישראל, ספריות ולתמוך בצעירים עניים ששאפו לרכוש להם השכלה וכו'. אבל לערי פולין לא היו פעולותיה של החברה מגיעות — איני יודע בשל איזו סיבה, אם בשל תקנות החברה שלא הרשו זאת או בגלל סיבה אחרת.

והנה קמו כמה אנשים בוארשה והגו את הרעיון לייסד חברה מקבילה לחברה הנ"ל שתפעל רק בערי פולין. ובעת ההיא עזב הירש דוד נומברג את ראדומסק ועבר לוארשה. זה היה אחרי שאיבד את כל הנדוניה שקיבל מחותנו מרדכי שפירא בחנות המכולת שהיתה לו במשך זמן לא רב בביתו של בנקיר. ר' מרדכי שפירא האשים אותו בכשלון ובגלל זה ובגלל עוד דברים אחרים שלא היו לרצונו של החותן, פרץ ריב ביניהם ונומברג גורש מבית חותנו ומוכרח היה לעזוב את העיר ולעבור לוארשה. בהיוודע לו על דבר החברה החדשה שנוסדה ועל מטרותיה, פתח בהשתדלות בשבילינו הראדומסקאים ואמנם הצליח להשפיע על מנהלי החברה (אגב, החברה הזאת לא האריכה ימים הרבה, היא שבקה חיים לכל חי עוד טרם שהספיקה להתחיל באיזו פעולה שהיא), שיבואו לעזרתנו. ובעיר היתה גברת אחת, ראפל היה שמה, אשתו של פקיד הפירמה פרשטר את ריכטרמן שהזכרתיה לעיל. היא היתה וארשאית ועמדה בקשרים עם החברה או עם מייסדיה והם הטילו עליה את התפקיד לארגן את הדבר. בסיועה נוסדה הקבוצה שלנו בת חמשה או ששה צעירים (לאו דוקא מבחורי בית־המדרש, אני הייתי היחיד מהם) במטרה להשתלם בלימודים עד כדי כך שנהיה מוכשרים אחרי כמה שנים לנסוע לג'נבה ולהיכנס שם

לאוניברסיטה. לשם זה עמדו לשלוח לנו מוארשה סטודנט אחד או שניים שיכינו אותנו. אבל לרוע מזלנו, נמצאה אצל בחור אחד בפייטרקוב, שגם שם נוסדה קבוצה כזאת וגם בלודז', הרשימה של כל הנרשמים ללימודים, והבחור הזה היה דוקא בן לאב קנאי; כשנודע לו הדבר הרעיש עולמות והודיע על זה גם לראדומסק ואז הקיץ הקץ על כל הרעיון הזה עוד טרם שקבלנו אפילו את השיעור הראשון...

והנה יום אחד הופיעה ב„הצפירה" ידיעה על יהודי בשם ד"ר תיאודור הרצל בוינה, מעורכי העתון „נויאה פרייאה פרסה", שהרה והגה רעיון לרכוש את ארץ־ישראל מידי השלטון התורכי עבדול חמיד ולייסד בה „מקלט בטוח" בשביל עם ישראל בהסכמתן ובעזרתן של כל ממשלות התבל. ולשם זה הוא עומד לייסד בנק שבעזרתו הוא מקוה לאסוף את הסכום הדרוש בכדי להגשים את הרעיון הזה. והוא פונה לכל יהודי העולם שיתנו את ידם למפעל הגדול הזה ולהתחיל מיד בפעולות על־ידי ייסוד אגודות ציוניות בכל עיר ועיר ורכישת חברים לאגודות האלה.

אינני יכול להגיד שהידיעה ה„מרעישה" הזאת עוררה בקרב הקהל הראדומסקאי את ההד הדרוש שידיעה כזאת עלולה היתה וצריכה היתה לעורר. הקהל בכללו — מלבד יחידי סגולה מעטים — נשאר אדיש לכל הענין. אל רובם של יהודי העיר, אלה שהיו רחוקים מקריאת עתון, בכלל לא הגיעה הידיעה. חלק, אמנם, קרא או שמע עליה אבל לא האמין באמיתותה. חלק אחר שלל בכלל את הרעיון: „כלום לא יצא מזה" — טענו. לא היהודים יסכימו, כי עדיין לא איכשר דרא, ואפילו יסכימו היהודים, לא יסכימו הגויים. היהדות החרדית, כידוע לנו, לא לבד שנשארה אדישה אלא שהכריזה תיכף מלחמה על כל אלה שדגלו ברעיון. היחידים שהתרשמו מאוד מהידיעה והתלהבו מהרעיון היו, מלבד כאמור לעיל, אנשים ספורים בעיר, כמה מצעירי בית־המדרש שכבר נתפסו לרעיון „חבת ציון" מקודם. גרמה לזה במידה ידועה העובדה, שהידיעה פורסמה בעתון „הצפירה" ושעורכו של העתון בימים ההם, ר' נחום סקולוב ז"ל, התיחס אליה ברצינות ובכובד ראש בניגוד לעמדתו הקודמת עד אז. היה הבדל גדול מאוד ברוח שני העתונים העבריים של אז: „הצפירה" ו„המליץ". בעוד ש„המליץ" דגל בלאומיות וב„חיבת ציון" והן תפסו את חלקו הגדול ביותר של העתון, היה רוב החומר של „הצפירה" מוקדש לשאלות מקומיות ולהשכלת העם וחלקם של תנועת „חיבת ציון" והחיים בארץ־ישראל תפס מקום מועט בעתון. אדרבה, סוקולוב התיחס לפעמים בקצת בטול לענינים אלה. והנה התחילה אז „הצפירה" להתייחס לרעיונו של הרצל ז"ל, כלומר לרעיון הציוני, בנעימה שונה לגמרי.

ובכן הגיע הזמן לגשת לפעולות ולהתחיל בעבודה מעשית, אבל תיכף נתברר לנו שלא כל כך קל הדבר. הבחורים הנלהבים ביותר לרעיון נרתעו אחד אחד משהגיעו הדברים לידי מעשה והם נתקלו בהתנגדותם של ההורים. ההורים, על־פי־רוב „חסידים" או סתם יהודים פשוטים, שהתיחסו לכל הענין בשלילה גמורה, התנגדו התנגדות נמרצת ביותר ואפילו אלה מן ההורים שהתנגדו פחות אל עצם הרעיון, לא הסכימו שבניהם יעסקו בזה. חבל היה להם על הזמן ועל ביטול התורה שזה עלול לגרור אחריו.

רק שלושה היינו שהיתה לנו האפשרות לפעול באופן חפשי, מבלי התנגדות כלשהי מצד הורינו. הנה אנוכי, אבי ז"ל נמנה אמנם על חסידי ראדומסק, בשבתות היה מתפלל במניינו של הרבי ז"ל אף כי התפילה נגמרה באחת וחצי אחרי הצהרים, לא החסיר אפילו „שולחן" אחד שלא היה נוכח בו ובענייני מסחר או עניינים משפחתיים לא היה עושה דבר וחצי דבר מבלי לשאול את פי הרבי ומבלי הסכמתו. אלא שהיה מאלה שדגלו בשיטה: „אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך". ועם היותו יהודי חרד וירא שמים במלוא מובן המלה, היה גם אוהב לקרוא ספרים חילוניים בעברית ובפולנית וגם כתב עברית יפה, דבר שהיה אז חזון בלתי נפוץ. אהב גם לרכוש לו בכל הזדמנות שבאה לידו, ספר עברי או „מאסף" מספרות ההשכלה. הוא היה גם אחד מ„חובבי ציון" המעטים בעיר. בהתחלה אמנם הססתי במקצת מלצאת בפרהסיא ולהצטרף אל הציונים ובפרט להושיט להם עזרה במה שיכולתי, כי לא ידעתי עד היכן „חובבותו" של אבא מגעת. אולם להפתעתי נתבדו חששותי ואבא לא הפריע אותי בזה במאומה.

השני שגם לו היתה יד חפשית בפעולה הציונית היה קרוב שלי, עזריאל פרז'רובסקי, בנו של ר' איצ'ע פרז'רובסקי, סוחר באריגים. והשלישי היה גיסי — ר' אברהמצ'י מינסקי ז"ל. הוא שרת שרות גדול את העסקנים הציונים הראשונים בייסוד האגודה. חותני ר' בריל ויטנברג ז"ל, אביו (חורגו) של אברהמצ'י, היה המוהל הראשון בעירו ובסביבתה והוא היה רגיל לרשום לפניו את כל הנמולים על ידו (אז עלה כבר מספרם לכמה אלפים) ואברהמצ'י אהב לטפל ברשימות אלה, הכניס בהן סדר והוסיף עד כמה שאפשר היה, על יד כל נמול פרטים שונים על חייו, כגון שמות ההורים, מעשיהם, תאריך הלידה וכו'. מרוב טפול ברשימות אלה נעשה במשך הזמן למעין „אנציקלופדיה חיה" של כל ילידי העיר, עד כדי כך שהעיריה התחילה לנצל אותו ולהשתמש בספרו בכל שעת הצורך, עד שבמשך הזמן ייסדו בעיריה „שולחן יהודי" מיוחד לכל ענייני היהודים ואברהמצ'י נעשה למנהלו... ובגשת משה לבקוביץ לייסד את האגודה הציונית הראשונה בעיר, נעזר בהרבה בכרטיסיתו של אברהמצ'י ז"ל.

מלבד שלושתנו איני זוכר אף אחד מבחורי בית המדרש שהעיזו לגלות את הסוד שציונים הם, הגם שציונים נאמנים היו. כי לו למשל היה אברהם משה קלקה (אחיהם של יהושע והניך), שהיה אחד המשכילים שבבית־המדרש מעיז לגלות שציוני הוא, היה ר' טוביה קלקה אביו, החסיד האמשינובי הקנאי, בוודאי מגרש אותו מביתו. והוא הדין במשה לוריא, בנו של יוסקה לוריא או בר' יעקיל סופר, בנו של ר' ליב פישל סופר, שניים אלה, הגם שלא היו נמנים על המשכילים, היו ציונים מסורים ובחפץ לב היו משתפים פעולה עם הציונים אלמלא מורא אבותיהם עליהם.

ולמען האמת עלי להעיר כאן, כי לא בחוגי החסידים הקנאים בלבד נתקלה הציונות בראדומסק בימים הראשונים בהתנגדות־מה, אלא אפילו בחוגי האינטליגנציה היהודית בעיר. ואיני מתכוון כאן אל האינטליגנציה המתבוללת, אלא לאינטליגנציה שהיתה קרובה להמוני־העם — התיחסו אליה בהסתייגות־מה. כמעט כל משכילי העיר שמנינו לעיל, עמדו כולם מרחוק ולא הצטרפו בגלוי לאגודה החדשה.

בין מייסדי האגודה הראשונים נמנו דוקא יהודים כאלה שאיש לא פלל שמסוגלים הם בכלל להתפס לרעיון הזה. הנה משה לבקוביץ ז"ל, היו"ר הראשון של ציוני ראדומסק, יהודי לגמרי לא ידוע בעיר עד אז. רק לפני זמן קצר חזר לראדומסק מלודז' בה ישב כמה שנים. יהודי עממי, לא קרוב ביותר למקורותינו; עברית בכלל לא ידע (הוסכם ביניהם שאני אלמד אותו עברית והוא ילמדני לנגן בכנור, אלא שמשום מה לא יצא הדבר לפועל). ודוקא האיש הזה התמסר לעבודה הציונית בלב ובנפש, הכניס את עצמו, ראשו ורובו לתוכה אפילו עד כדי הזנחת פרנסתו הקשה. הוא היה איש שיחה להפליא. אפשר היה לשבת אתו שעות שלימות ולהקשיב בענין רב לשיחותיו הנעימות. השפעתו על הציונים המעטים בעיר, בימיה הראשונים של הציונות בראדומסק, היתה כבירה. הוא היה מיסדה של האגודה הציונית ונשאר היו"ר שלה בכל שנות קיומה.

והנה ליאון רוז'ביץ שהזכרתי לעיל. בן למשפחה מתבוללת שבכלל לא היה לה שום קשר עם יהודי העיר. אביו, וכן אחיו הקשיש ממנו, התרחקו עד כמה שהיה רק אפשר, מלבוא באיזה מגע שהוא אתם. איש שלא קבל שום חנוך יהודי היה דוקא מן הראשונים שהצטרפו לאגודה והיה מן הפעילים בה ביותר.

מאידך גיסא הצטרפו הראשונים לאגודה הציונית אנשים שבחינוכם ובהשקפת העולם היהודית שלהם היו רחוקים מליאון רוז'ביץ וכדומה לו, כרחוק מזרח ממערב, כמו אברהם דוד בריל, אברהם משה

וקסמן, מאירל שיטנברג, ראובן ליברמן ועוד. היו גם שלא נכנסו בתורת חברים, אבל היו ידועים בעיר כציונים נלהבים. יהודי כקופל גלידמן (בנו של אברהם ליב גלידמן מי שהיה משמשו של ה„תפארת שלמה" ז"ל), יהודי חרד בכל מאודו וחסיד נלהב של הרבי ויחד עם זה יהודי עני ומדוכא, עובד הקהילה ותלוי בדעתה. כשמש בית המדרש, נתמסר בכל לבבו ובכל נפשו לרעיון הציוני ולא היסס מלנ־הל תעמולה נמרצת לטובתו בלי מורא ופחד בין כל באי בית מדרשו.

ובהזכירי כאן כמה משמות הציונים הראשונים בראדומסק אני מוצא לחובתי להזכיר גם „ציוני" מטפוס אחר לגמרי, והוא — מיכאל „שואב המים". היה הדיוט שבהדיוטות שבודאי לא ידע צורת אות ובטוחני שלא ידע אפילו מה זה ציון, איפה היא נמצאת ומה עומדים לעשות בציון הזו... היהודי הזה היה תמיד מן הראשונים שהביא את פרוטותיו המעטות שרכש לו בזיעת אפיו, אם כדמי חבר ואם בתשלום ע"ח מנית הבנק הקולוניאלי וכו' וכו'. וככה נוסדה האגודה הציונית בראדומסק שכחברים נרשמו בה רק יחידים מכל חוגי האוכלוסיה. הרוב הגדול מיושבי העיר נשאר מן הצד, הגם שחלק ידוע מהם התיחס בחיוב לרעיון הציוני אלא להצטרף בגלוי לאגודה לא העיז.

מה היה היקף פעולותיה של האגודה הציונית בראדומסק אחרי הוסדה? כפי שאני זוכר היו פעולותיה מצומצמות מאד. כל העבודה התבטאה כאן במכירת שקלים ובקריאת „המכתבים החוזרים" של ד"ר ברנשטין־כהן ז"ל, מנהל התעמולה הציונית, לפני החברים ע"י משה לבקוביץ. בניגוד לערים אחרות לא היתה התנגדות חזקה לציונות, לא מצד החסידים ולא מצד הפועלים, שהיו מעטים בעיר ואפילו לא מצד רב העיר. כל ההתנגדות לציונות בראדומסק היתה רק פסיבית ולא עוררה שום תגובה. אפילו ה„חצר" בראדומסק לא לקחה שום חלק במלחמה בציונות.

חסידות ראדומסק עמדה תמיד מן הצד. קו זה נקטה במשך כל השנים עד למלחמת העולם השניה. היה לי אח בלודז' שבביתו נתבשלה הפוליטיקה הגבוהה של חסידות ראדומסק ואני יודע שבכל פעם כשפרצה מלחמה בלודז' בין החסידים לבין המחנה הלאומי או בין חסידי גור לבין חסידי אלכסנדר — דבר שקרה לעתים קרובות, ביחוד בימי בחירות, היו תמיד נסיונות מצד הצדדים הלוחמים למשוך את חסידי ראדומסק לתוך המלחמה, אבל תמיד ללא הועיל.

לדאבוננו הגדול לא האריכה הציונות ימים לא בראדומסק ולא בכל רחבי רוסיה הגדולה. אחרי שנים מספר הקיץ הקץ עליה. השלטון הצארי, בקדשו מלחמה כבדה על תנועות הפועלים היהודים והסוציא־ליסטים, הנחית מכה קשה גם על הציונות, אם מתוך שלא ידע לעמוד על ההבדלים שבין התנועות האלה או מתוך רשעות... ואחרי זמן קצר של פעילות ציונית נאסרה התנועה בכל רחבי רוסיה והיתה לבלתי לגלית ונאלצה לרדת למחתרת. אמנם טובי הציונים לא כל כך בנקל הניחו את נשקם ונכנעו לגזירה הקשה ובכל מיני אמצעי הסואה ידעו להמשיך את העבודה למרות האיסור הרשמי. אולם מובן מאליו שהעבודה לא היתה יכולה להיות כל כך פוריה כמו בשנים הקודמות ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כבר לא היה רישומה של התנועה הציונית כל כך ניכר ברחוב היהודי כמו בשנותיה הראשונות.

והנה פרצה המלחמה העולמית הראשונה ואבותיהם של הנאצים ימ"ש אם מתוך שיקולים פוליטיים, בכדי לרכוש את דעת הקהל היהודי לצדם או בגלל גורמים אחרים, החליטו להתיר את הרצועה ולהרשות שוב את העבודה הציונית, ומובן מאליו שהתגובה מצד הרחוב היהודי לא אחרה לבוא. קמה התעוררות גדולה ואגודות ציוניות החלו צצות בכל ערי פולין, חדשות לבקרים. וכרגיל נוסדו האגודות הראשונות בכרכים. ערי המדינה פיגרו במקצת. היו אמנם ערים יוצאות מן הכלל, שהיו יותר זריזות למצוה, ביניהן אפילו ערים קטנות ביותר, אבל ברוב המקומות התחילה תחית הציונות קצת בעצלתיים אם מתוך חוסר ב„פעילים" ואם מסיבות אחרות, ואחת מהערים האלה היתה גם ראדומסק.

בעת ההיא חזרתי לראדומסק כפליט. היה זה בשנת המלחמה הראשונה כשהדים מההתעוררות הלאומית שהקיפה את האוכלוסיה היהודית ברוב ערי פולין הגיעו גם לעירנו והציונים הותיקים שלה התחילו כבר מדברים על הצורך בחידוש העבודה הציונית. כשחזרתי לראדומסק נעשיתי למתפלל קבוע בשבתות בבית המדרש של קופל. את מקומי קבעתי לי על־יד שולחן שעמד בכותל המזרחי מימין, שכל הישובים על־ידו היו ממכירי הישנים וכולם מי שהיו ציונים. ישבו שם: בריש שטטלר, מנדיל פינזילבר, יצחק פצנובסקי, הלל זומבק (שהיה אז גבאי בבית המדרש), בריש שטיצקי וגם שני האחים גולד, נחמן ודוד. בכל שבת ושבת במשך כל התפילה דשנו רק בבעיה הזאת: איך לקומם את הריסות האגודה הציונית בעיר ולחדש את ימינו כקדם. אלא שלכלל איזו שהיא פעולה לא הגענו. חסר היה הגורם המעורר אשר יפיח רוח חיים בעצמות היבשות... והנה הוא בא.

היה זה בבקרו של יום ששי לשבוע חורפי, בשנה השניה למלחמה, כשנכנסתי לחנותו של גיסי יעקיל ויטנברג ז"ל וראיתי שם איש אחד בלתי מוכר לי. עם היכנסי לחנות פנה ויטנברג אל האיש בהצביעו עלי: „הנה נכנס יהודי ציוני שאדוני יכול להרביץ בו ככל העולה על רוחו. אם עד היום הזה אין בראדומסק אגודה ציונית רק הוא אשם בזה". היה זה ד"ר מאיר קלומל ז"ל, היו"ר של הועד המרכזי של ציוני פולין שנוסד אז בוורשה. ד"ר קלומל היה אחד מאלה שעליהם נאמר: „ראיתי בני עליה והנם מועטים", מהמעולים שבמנהיגי הציונות הפולנית, תלמיד חכם מיוצאי ישיבות ליטא, ד"ר לפילוסופיה והעיקר ציוני בלב ובנפש. בחייו הפרטיים היה סוחר בנייר והיו לו כמה לקוחות בראדומסק כגון ויטנברג, פיינסקי, גלברד ועוד. בגלל המלחמה נותקו הקשרים ביניהם והנה בא לחדש אותם.

ד"ר קלומל התחיל להרביץ בי אחת ואחת... איך זה קהילה כקהילת ראדומסק, עיר ואם בישראל, אינה מתביישת להשאר באדישותה ולקפוא על שמריה בזמן שכל העם, בכל תפוצותיו, כבר קם לתחיה? ובמשך שעה ארוכה לא פסק מלהעיר את אזני למוסר ודבריו, ממש, חוצבי להבות. בסופו של דבר הוסכם ביניינו: היות והוא מוכרח לשבות את השבת בראדומסק (הוא היה יהודי דתי ולא נסע בשבת) ינאם לנו נאום „ציוני" ויעורר את העם משנתו.

תיכף גייסתי כמה מן הצעירים שנכנסו במקרה לחנות, את דוד קלעי, את יעקעל אהרונוביץ (אחר כך ד"ר אהרונוביץ) ועוד כמה והחילונו בהכנות. ולא יצאה שעה קלה והשמועה על דבר האורח החשוב והרצאתו מצאה לה כנפים בכל העיר. למחרת בשבת לפנות ערב התאספו כמה מניינים מבני העיר, ברובם צעירים, באולם „קולטורה" דומני היה שמו. הוא נמצא ברחוב סטשאַלקובסקה בבית שפלטין ונמסר לנו בעזרתו של יוסיל פיאַרמן, שהיה אז מעסקני הנוער ולי היתה במדת־מה השפעה עליו.

ד"ר קלומל הרצה לפנינו הרצאה יפה ומענינת מאד שהשאירה, כפי שאני זוכר, רושם חזק על הנאספים. ההרצאה נגמרה בשעה שש בערך והיות והרכבת לוורשה יצאה רק בשעה אחת עשרה ולא רצינו להשאיר את ד"ר קלומל לכל שעות הערב בודד לנפשו, הוחלט ביניינו לארח אותו באחד הבתים ולבלות אתו את שעות הערב. בחרנו בביתו של משה לבקוביץ' שמשום מה לא נוכח בהרצאה. כמלויו של ד"ר קלומל נבחרו: מנדיל פינזילבר, דוד קלעי ואנכי. בביתו של לבקוביץ התחילה כל הפרשה מחדש. ד"ר קלומל הרביץ בנו שוב פרק בציונות עד שבאותו ערב הוחלט על ייסוד אגודה ציונית חדשה בעיר. וכאן צפה ועלתה שאלת המקום, כי להשיג דירה בראדומסק אז היה לא מן הדברים הקלים ביותר. אולם גם שאלה זו נפתרה במהרה. ישב אתנו אז משה בוגייסקי, בנו של דוד בוגייסקי, שהיה פעם תלמידו של לבקוביץ' ובאותו ערב בא אל מורו לשעבר. כששמע איך אנו מתלבטים בשאלת הדירה בשביל האגודה, יעץ לנו עצה טובה היות ובבית אביו

נמצא בית־כנסת שהיה פעם, לפני שנים, בית הכנסת של הציונים וכיון שנמצא בו המנין של „בקור חולים" (או של איזו חברה אחרת) והיות וחברה זו אינה משלמת מכמה חדשים שכר דירה ואביו עומד להוציא אותה אלא שהוא מהסס משום: מה יאמרו הבריות, הוא מיעץ לנו לפנות לאביו בהצעה, והוא בטוח שבמקרה כזה, דהיינו, להשאיר בית הכנסת במקום אלא להחליף את השלט, יסכים אביו בחפץ לב.

אנחנו מצאנו את עצתו נכונה ולמחרת נשלחה לדוד בוגייסקי משלחת בת שלשה אנשים: מנדיל פינזילבר, יעקיל ויטנברג ומשה ריכטרמן והענין נגמר בשעה טובה ומוצלחת. מאז נוסד „בית יעקב".

*

אלה הם זכרונות על עירנו ראדומסק מחמש השנים האחרונות של המאה הקודמת, מלבד השורות האחרונות על ייסוד אגודת „בית יעקב" שזכיתי להיות בין מיסדיה ומנהליה. יתכן שכמה פרטים בזכרונות אלה אינם מדוייקים כל צרכם, יתכן שכמה אישים חשובים מבני העיר שצריכים היו להזכר כאן לא נזכרו מתוך שכחה ולהיפך, אפשר שכמה דברים שהודגשו על ידי הדגשת יתר ייראו אולי בעיני אחרים כפחות חשובים או בלתי חשובים כלל ועיקר. לא התכוונתי לכתוב „היסטוריה". רציתי רק לתרום גם אני, בין השאר, את חלקי הדל בהצגת „ציון" לזכר קדושינו וטהורינו שהושמדו ונטרפו על־ידי החיות הטורפות הנאציות ימח שמם וזכרם.

עדת קדושים וטהורים

הרב יחיאל ויינטרויב

יפקוד ה' אלוקי־הרוחות את כל בני עירנו ויצרור בצרור החיים את כל העדה הקדושה — אנשים, נשים וטף, אשר עלו על מוקד על לא עוול בכפם, ע"י עם טמא ומחריב עולם. יכון אלוקי־ישראל את זכרונה של עדת קדושים וטהורים זו.

א. דיינים ושו"בים

ר' יואל דיין

ר' יואל היה אחד הדיינים בבית־הדין בראדומסק בימיו של ר' שלמה הכהן. ר' יואל היה תלמיד־חכם גדול מנכדי ר' יואל סירקש בעל ה„ב"ח" („בית חדש" על „שולחן ערוך"). וממקורביו של ר' שלמה הכהן ואנשי־סודו.

אברהם סופר

היה סופר מצוין וחכם גדול; אמרותיו היו נישאות בפי־כל הרבה שנים אחרי פטירתו, ובעד ספריו שילמו הרבה כסף. היתה לו בת אחת, והרבי בעל „תפארת־שלמה" ציווה לקרוא לה „בובלה" עד שתיכנס לחופה, ומאז יקראו לה בשם „פרימית". היא היתה אח"כ אשת הרבי יעקב־דוד זצ"ל.

ר' שמואל זלוור

ר' שמואל היה אחד מדייני ראדומסק, לימי זקנתו. ר' שמואל היה תלמיד חכם והשאיר אחריו חיבור בכתב־יד בשם „שם משמואל". נפטר בן ע"ד שנה בשנת תרס"ב. שימש בדיינות בימיו של ר' צבי־מאיר הכהן.

ר' ישראל זלוור

ר' ישראל זלוור, בנו של ר' שמואל דיין הנזכר, היה לדיין עוד בחיי אביו, בשנת תרנ"ב. ר' ישראל היה תלמיד־חכם, נסמך להוראה ע"י הגאון ר' אברהם בורנשטיין מסוכטשוב, בעל „אגלי טל" והגאון ר' יואב יהושע מקינצק בעל „חלקת יואב".

ר' ישראל היה למדן גדול ועסק בעבודת ה' תמיד, בעל הדרת פנים, ולומד תורה ודעת בבית התפילה שלו עם קהל ועדה. מחשובי חסידי סוכצ'ב ובעל תפילה בימים נוראים אצל הרבי מסוכצ'ב. זכורני שהיה פעם ענין, עת עבר הבית, בו היה בית התפילה שלו, לידי איש אחר, שרצה לבטל את בית התפילה שהיה קבוע בו שנים רבות. משבאו פעם להתפלל מצאו את ביהכ"נ שם מחולל: ספרי תורה וכל החפצים מוצאים והקירות והרצפה מלוכלכים. אז הוציא דיבור מפיו, שכל מי שיש להם חלק בדבר, לא יוציאו שנתם ואמנם דבריו נת־קיימו. תוך חצי שנה מתו שני בחורים שהיה להם יד בדבר וגם בעל הבית החדש עצמו לא יצא נקי ועל משפחתו נגזר חורבן גדול.

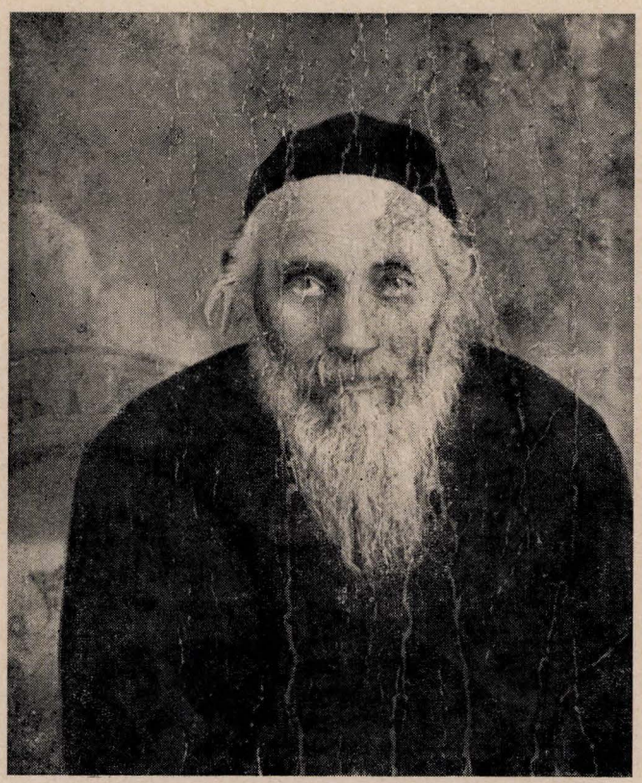

הדיין ר' ישראל זלוור

ר' חנוך הנך זלוור מו"ץ

ר' חנוך הינך ז"ל שימש דיין בראדומסק אחרי אביו הדיין ר' ישראל ז"ל. בעל מידות טובות, עדין נפש ומשכמו ומעלה. עד שנתקבל לרב היתה לו חנות מכולת בבית ר' אבא שוורץ אולם כמעט שלא עסק במסחר. יומם ולילה ישב ועסק בתורה ובחסידות. היה אוהב ישראל וחביב על הבריות.

ר' יוסף־אליעזר בוקי מו"ץ

ר' יוסף אליעזר זכה להתקבל ברבנות מתוך שקידה גדולה. היה בקי ורגיל בכל דין והלכה וידעם על בוריים במקורם. מלמד היה דעת דברי חז"ל באגדה ובהלכה בבית התפילה של „החברה קדישה" ויצא ידי חובה של שוני הלכות. תמים היה במעשיו וענוותן גדול. בפולי־

טיקה לא התערב והיה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות. אהוב על הבריות היה ר׳ יוסף אליעזר וכל בני העיר כיבדו אותו ואהבוהו. רבים היו באים אליו לשאול שאלות, שכן גר היה במרכז העיר, והיה מן המצויינים בהלכה. הוא נפטר בשם טוב והשאיר אחריו את בנו, אשר כיהן אחריו ברבנות בעירנו ראדומסק.

טוביה מו״ץ בוקי

בבחרותו היה ר׳ טוביה בחור משכיל ויתכן שאף לא עלה במחשבתו לשמש אי־פעם ברבנות, שכן ביקש לקיים הלכה למעשה את המאמר: „אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות״. הוא לא הסתפק בידיעות העמוקות שקנה בתורה ונתן לבו גם להוויות העולם הזה והיה מעורב בין הבריות. רק לאחר פטירת אביו הרב ר׳ יוסף אליעזר ז״ל שהשאיר אחריו אלמנה וילדים ללא מקור פרנסה הירבו רעיו להפציר בו לקבל את כתר הרבנות, שביקשו בני העיר לעטרו. כאב כן בנו השתמשו ברבנות לא כקרדום לחפור בו. שניהם היו אהובים ונעימים וענוי־רוח ועסקו בתורה ומעשים טובים לשמה.

ר׳ טוביה הגדיל בכך אף מאביו שכן אביו היה ספון בין ד׳ אמות של הלכה ולא התערב בעניני העיר הרבה ואילו ר׳ טוביה התערב בכל עניני הציבור והיה תמיד ראשון לכל דבר. דבריו היו נשמעים שכן תמיד כלכל אותם בטעם ובתבונה ובפניו שהביעו אצילות וטוב לב כבש את כולם. מסור היה לעיר בכל נימי נפשו והיה דורש שלום ירושלים; ייתכן שהעול הכבד שרבץ עליו הפריע לו להפיק רצונו וכך לא הספיק להגיע למחוז חפצו ולמשאת נפשו ירושלימה. אולי לא רצה להשאיר בלא מנהיג את העדה הקדושה אשר בה כיהן מורה צדק במקום אביו. ייתכן וידיעתי אינה מספקת שכן לא הייתי מצוי בראדומסק בסוף הימים, אבל ספרו לי אודותיו ועל מעשיו הגדולים אך טוב. ר׳ טוביה ז״ל נספה עם השואה ביחד עם כל העדה הקדושה של עירנו. כשאני נזכר בקדושי עירנו, רבבות אלפי ישראל צעירים וצעירות, זקנים וזקנות, אנשים נשים וטף אשר דמם נשפך כמים מקוננת נפשי ובוכה באין הפוגות. איך עלה בידי חזיר היער להפיל הגדר, להיכנס לפרדס היפה הזה להחריבו ולכרסם אותו. לעקור ארזי הלבנון עד השורש. בני ראדומסק, יהי זכרון אחינו חרותים על לוח לבנו ולא ימוש מאתנו עד בוא העת בה ינקום ה׳ בעמלק של זמננו על כל אשר עולל לנו.

בית השו״בים

לדאבון לבנו לא שרדו רבים מבין הראדומסקאים היודעים את קורות עברה של העיר ומן הראוי לספר קורות העבר. לפני מאה שנה בערך היתה מתגוררת בסלוסטוביץ, כפר ע״י ראדומסק, משפחה גדולה שהתפרנסה בדוחק. פעם עברו כפריים סמוך לבית המשפחה והבחינו שהתריסים סגורים לאור היום. דפקו בדלת וכשלא נענו להם פרצו הדלת ומצאו כולם הרוגים באכזריות גדולה. לאחר חיפוש מצאו תינוק אחד חי שהיה חבוי תחת המטה. לקחו הילד הזה והביאו אותו לעיר פלבנה הקרובה שם אסף אותו חייט לביתו. גדל הילד וכשהיה בן שמונה התחיל לעבוד וכתמורה בעד העבודה, תפירת כפתורים, קיבל קופיקו אחד בעד מספר מסויים של כפתורים. הילד היה מצרף פרוטה לפרוטה עד שהיה בידו לקנות בתים גדולים.

כידוע היה בית יעקב ארליך (פיונטק), קרקובסקי 9, כמעט קהילה בפני עצמה. שכן כל השו״בים התרכזו בחצר הזאת ורוב מלמדי העיר, הקצבים, הרב, הרופא, החייט הסנדלר, האופה כולם התרכזו בחצר בית יעקב ארליך.

ר׳ נח שו״ב רובינשטיין

היה בזמנו מן הצדיקים המפורסמים, תלמיד הרבי מלובלין. מאשתו זאת היה לו בן יחיד הוא ר׳ חנוך הענך אשר היה אחריו שו״ב. אשתו מתה עליו בעודו צעיר והוא נשא אשה שניה; היו לו ארבעה

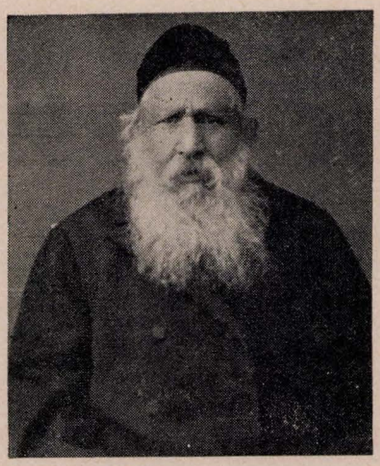

ר׳ נח שו״ב רובינשטיין

בנים ובת. שני בניו טוביה ומנדל זכו לעלות לארץ, ר׳ נח ז״ל היה גבאי של בית חסידי גור בזמן שביה״ח היה עוד בחצר של אהרן־וולף ברחוב צ׳נסטוכובסקה.

היה מחשובי השו״בים בעירנו ונפטר בשיבה טובה ובשם טוב ואחריו נתקבל בנו ר׳ חנוך הענך במקומו. ר׳ הענך שו״ב בעל מזג טוב היה ונוח לבריות וקיים המשנה: „היה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות״. הפרנסה היתה מצויה אבל היה לו צער גידול בנים הרבה. נפטר בדמי ימיו ואבל גדול היה במותו. בנו הירש מאיר עוד היה צעיר לימים ולא היה נשוי ובכל זאת נתקבל לשו״ב.

ר׳ הירש שו״ב מאיר

בחור נחמד היה והוא שפירנס את כל בני הבית, האלמנה והיתומים שנשארו אחרי אביו. בני הקהילה האיצו בו להתחתן והוא נשא אשה מעיר לודז׳.

ר׳ מיכאל שו״ב פוזננסקי

מחסידי וורקו־אמשנוב היה שו״ב מצטיין, איש חסיד ומכובד בעל מחבר ספרים בעניין שו״ב ונתקבל ספרו כספר חשוב; היה רגיל לומר „אימרות״. אהוב על הבריאות ובעבודתו היה לבלי חת. בין השו״בים בראדומסק היה הוא הרוח החיה. הוא נפטר בשם טוב ובשיבה טובה ונתקבל אחריו בנו ר׳ יחזקאל.

ר׳ יחזקאל שו״ב פוזננסקי

תכונותיו היו כשל אביו ז״ל. מעורב בין הבריות היה, בעל מוצלח בעבודתו; שני בניו היו לשו״בים בחייו, בנו יצחק היה שו״ב

ר׳ יחזקאל שו״ב פוזננסקי

בעיר מרפא בצ'כיה, ור' יחיאל פוזננסקי גר בצרפת. ר' יחיאל נשא את בת ר' יוסף בר גלברד בעל חנות לשעונים בשוק. ניחן במידות טובות והיה ער לכל דבר טוב, חונן דלים ומשיא יתומים.

ר' אברהם־יצחק שו"ב בוטשן

בעל שעור קומה היה. ככל השו"בים היה אף הוא ואשתו מכניסי אורחים ועשה צדקה וחסד ביד נדיבה; לפני שנתקבל ר' אברהם יצחק לשו"ב היו ישיבות הרבה בעיר ולא יכלו להחליט לבחור לשו"ב עד שאמר האדמו"ר בעל „כנסת יחזקאל" שהוא מבקש מכל הנאספים בישיבה לתת לו סמכות למנות שו"ב, וכל החסידים לא יכלו לסרב לו והסכימו כולם. אז שלח האדמו"ר לקרוא את אבא הרב ר' יעקב דוד זצ"ל ונתן לו להוצאות הדרך ואמר לו השו"ב שתביא הוא יהיה לשו"ב. ר' יעקב דוד נסע למקומות מספר ונתקבל אז ר' אברהם יצחק. כך דאג כב' אדמו"ר זצ"ל בעל „כנסת יחזקאל" שלא תהיה מחלוקת בעיר.

ר' אבאלע שו"ב תמר

יליד צ'נסטוחוב היה, בן לתלמיד חכם שלמד בישיבה בעיר צ'נסטוחוב. אחיו מופלג גדול בתורה, משמש ברבנות בוועד הקהילה בתל־אביב.

ב. בסוד חסידי סטריקוב

במרכז החצר הגדולה של בית ר' אבא שוורץ ז"ל, מובדל משאר הבתים, ניצב לו בית־הכנסת של חסידי סטריקוב. להלן נזכיר את באי בית־הכנסת החשובים.

ראש וראשון היה הרב — ר' יעקב דוד ז"ל. על חסידיו נמנו כל מתפללי בית־הכנסת „ביקור־חולים", קרוב לארבע מאות בעלי־בתים, אנשים ישרים ופשוטים, אשר חיבבו את רבם חיבה יתירה.

ר' ישראל טיברג ז"ל. חסיד ועניו שהיה מעורר ענין רב בסיפורי צדיקים שהיה מספר והיה מתפלל בהתרגשות רבה עד שהוזיל דמעות בתפילתו. רגע לא ביטל והיה יושב על התורה ועל העבודה.

ר' מנדל לחמן ז"ל, היה עמוד התווך בבית־הכנסת. בהתלהבות שבקדושה עשה גדולות בצדקה ובגמ"ח ושמו היה לתהילה בכל העיר.

ר' מרדכי מנדל הרשברג ז"ל. היה נמנה על יקירי העיר ראדומסק. זכורני את ההתרגשות שאחזה בו לכשהיה החזן אומר „יום כיפור קטן" ער"ח בבית־המדרש הגדול בניגון המסורתי. אם היה בדרך וחשש שמא ולא יהיה סיפק בידו להתפלל מנחה במנין, נהג לשכור כרכרה שתסיעו ישר לביה"מ שלא יאחר ח"ו מנחה במנין.

ר' ליבקי דונסקי ז"ל. עבודתו היתה עבודת הקודש ועסק יומם־ולילה בתורה ובחסידות. היה בעל קורא בבית־הכנסת הגדול והיה שם בעל שחרית בימים הנוראים. לאחר מכן היה נוהג אף לבוא לבית־החסידים כדי להתפלל שם כל התפילות. הוא קרא בתורה והיה בעל תוקע טוב, והתפלל מוסף ונעילה וגם „כל נדרי". חביב היה האיש, עדין נפש ויקר, תמים במעשיו חסיד ועניו.

ר' יצחק שאיה חתן ר' בריל שנקר ז"ל. אי אפשר לשכוח את האיש עדין הנפש הזה שהיה חביב על כל מכריו וכן את גיסו ר' מאיר לוינריך, שהבליג בעוז ובגאון על כל שעבר עליו ולא התרעם ח"ו.

ר' חיים ורגון ז"ל. איש תמים במעשיו, חסיד ועניו. היה בין המשוררים, שעזרו לשלמה חזן ע"ה ואף ידע לכתוב תוים.

ר' ברישל יורקביץ. מזקני החסידים היה, נוהג לחלק יי"ש ביום הלימוד ותמיד היה יוצא ידי חובת כולם.

וייזכרו עוד החסידים והתמימים: ר' מאיר נפתלי ינובסקי; ר' ישעיה גריכטר, בן ר' דוד גריכטר, שזכה בשעתו לשני שולחנות והיה עדין נפש וחסיד; ר' דוד מאיר"ל ור' גרשון קמינסקי, חסידים וענוי ארץ; ר' ליבל נורדמן, איש תם וישר, חתן ר' ישראל'ק טיברג, וגיסו ר' ליבל נורדמן, איש תם וישר, חתן ר' ישראליק אוהב תורה; ר' דודל רפופורט, חתן ר' הניך שו"ב, בן הרב ר' משה רפפורט, תלמיד חכם ואיש מצוין חביב ונחמד; ר' חיים רפפורט, שעסק בצדקה וחיזק ידי עניים בסתר; ר' הירשל, חתנו של ר' צבי ויצנטובסקי, איש מצוין, אהוב על רבים; ר' ישראל־אהרן לנדוי ור' ישעי' זילברשץ ועוד.

אין באפשרותי לפרט את שמות כל מתפללי בית־כנסת זה, שהצטיין בחוג מתפלליו המכובד, כולם חסידים ואנשי־מעשה מצוינים בעיו'.

חבל על דאבדין ולא משתכחין. עלה הכורת, גדע האילן עם השורש וקצץ הענפים הם נשיהם וטפם. אין בפינו מלים לבכות את האבדה הגדולה לבית ישראל.

ג. גירסא דינקותא

מלמדי התינוקות היו חלק בלתי נפרד מן ההוי של העיר. לר' יהושע פחטר, לר' מיכאל מלמד ולר' יוסף בר היו שולחים כל ילד שהגיע לגיל שלוש שנים. כדי שלא יסתכל הילד בשום דבר טמא היו הוריו עיטפים את הפעוט בטלית ונושאים אותו לחדר ללמוד שם אותיות „אלף בית". באופן זה התחילו להרביץ תורה לילדי ישראל.

לכל אחד מהמלמדים היתה שיטת לימוד משלו ושיטת הוראה משלו וכל אחד ניסה באופן שונה לפתור את הבעיה כיצד להכניס את הידיעות לראשו של הילד.

ה„חדר" היה חסר פעמים רבות תנאי נוחיות אלמנטריים והמטבח של המלמד היה משמש גם כחדר־אוכל וחדר־שינה. הילדים־התלמידים היו מעורבים בדרך כלל בהליכות הבית של הרבי, שכן הילד היה חי רוב רובו של היום בחדר. המלמדות עצמה לא היה בה כדי לפרנס את בעליה והיה צורך בריוח נוסף כדי לכלכל את הבית. לכן היה קורה שאשתו של מלמד אחד מכר דגים מלוחים בשוק ובנותיו של אחר היו משמשות תופרות עד חצות הלילה. אף על פי שמכל הפרנ־סות האלה לא הוציאו די מחסורם בכל זאת לא עשו מלאכתם רמיה ועבדו קשה כדי להקנות לילדים ידיעות מספיקות בתורה. המלמד הדרדקאי היה מטפל בפעוטות ובצרות לא היה לו מחסור. גרוע מזה היה מצבם של אלה שלימדו נערים גדולים, שכן הללו הציקו למלמדים ואף שיחקו בקלפים מתחת לשולחן והיו מבצעים תעלולים שונים ולא הקשיבו לדברי הרבי. הרבי היה משתדל בכל כוחו להכניס קצת תורה לקדקדם שנפשו יוצאת בדברו. מלמדים רבים היו מקפחים בריאותם, גונחים ורוקקים דם ר"ל. קשה היתה פרנסת המלמד גם משום שלא היה בטוח, שאותם התלמידים שבהם השקיע את כל כוחו ומרצו לא יפנו, כשיגיע ה„זמן" למלמד אחר.

לכשהגיעו ימי חג, חוה"מ פסה וסוכות שומה היה על המלמדים לחזר על פתחי בה"ב להתחנן ולדבר על לבם שיסכימו למסור בידם את בניהם ולהבטיח להם הבטחות שונות בענין שיטות ההוראה. מדי שבת היה בא המלמד לבית התלמיד כדי לבחון אותו במעמד ההורים. אם ידע הילד את משנתו ואת פרשת השבוע או דף הגמרא היה מקבל פירות שבת וצביטה בלחיים ואם חו"ח לא ידע היתה זו אשמת המלמד, אפילו היה הילד מפגר ומטומטם.

ר' יהושע פחטר

ר' יהושע היה מלמד דרדקאי. התגורר בחצר של יעקב ערליך (פיונטק) בחצר זו גרו מלמדים הרבה והוא היה הזקן שבהם. ר' יהושע היה בעל זקן מידות לבן ומטבעו איש נוח וטוב ולתלמידיו הקטנים התיחס תמיד בסבלנות רבה. בלימודים עזרה לו בתו שרה'לה שטיפלה בילדות ולימדה אותן קרוא וכתוב בעיקר רישום כתבות.

ר' גרשון קמינסקי

ר' גרשון היה מלמד שיעור בגמרא: בעצמו מתלמידי הרב מקמינסקי, זה שנודע כאחד הרבנים המפורסמים, נהג בישיבה והופיע כבורר שכן היה חכם גדול. ת"ח גדול היה ר' גרשון הנ"ל חתנו של הרב ר' יעקב דוד זצ"ל אבל היה לו „חדר" מלא ילדים משלו ולא היה באפשרותו למלא דרישותיהם המרובות. הם למשל רצו לאכול לחם לשובע בה בשעה שלא פעם היה ר' גרשון עצמו הולך למיטתו, לאחר יום עבודה קשה ומייגע, בלי למלא קיבתו. התלמידים שבעו רצון ממנו כי אחרי שמלאו כריסם בתורה נוהג היה לספר להם סיפורים יפים ומעניינים ובזה קנה לבם. איש טוב היה וחסיד בעל מידות טובות; לאשתו קראו פייגלע־בובליס כי היא היתה נכדת ר' אברהם סופר והבעל „תפארת שלמה" זצ"ל ציוה לקרוא לה בובלע עד שתהיה גדולה ותתחתן ותחת החופה לקרוא לה בשם, וככה היה — תחת החופה קראו לה פרימיט.

ר' פנחס וולף

ר' פנחס היה מחסידי קוצק איש זקן ונשוא פנים; הרבה תלמידים לא היו לו ובכל זאת היתה הפרנסה מצויה, כי אשתו ניהלה עסק ומי שנזקק היה לאריג טוב מצאו אצל מלכה'לה. בת אחת היתה לו והתחתנה עם מרדכי מרקוביץ ונסעה לבלגיה.

ר' יוסף כר

ר' יוסף מלמד דרדקאי שהתגורר בביתו של ר' שבתי פאירמן ז"ל. קשה היה לפעוטות להתרגל למראהו המפחיד שכן היה שחום עור וגבוה אבל משהתרגלו אליו למדו לאהבו כי היה איש טוב מטבעו.

ר' מרדכי־יוסף יקובוביץ

ר' מרדכי היה מחסידי וורקו ואלכסנדר, בעל מסביר טוב; מי שלא למד אצל ר' מרדכי יוסף לא ידע טעם „חדר" מעולם. הוא נהג בעדת קדשו ביד חזקה ואוי לו לילד שלא היטה אוזנו להקשיב לשיעור או שמצא אותו משחק באמצע הלימוד. היה נוהג להרביץ כהוגן. ההורים שבעו רצון ממנו כי החדיר בילדים ידיעות רבות שלא ישכחו אותן שכן כידוע גרסי דינקותא לא משתכחין. היה ת"ח גדול ולמד עם התלמידים גפ"ת. בן אחד זכה ובא לארץ, הרב יחזקאל יקובוביץ, אשר היה רב בעיירה ריקה. משפחה גדולה וענפה היתה להם וכולם נספו בידי הצורר.

ר' חיים־דוד דודקיביץ

לאביו של ר' חיים־דוד קראו „דוקטור" שכן הוא לקח לב התלמידים במידותיו התרומיות; איש חסיד היה ובעל מזג טוב. מעולם לא הציק לשום ילד וכולם אהבו אותו וכבדו אותו. ירא שמים מרבים, למד בהתמדה, עם בחורים גדולים גפ"ת והכניס בלב תלמידיו מנה יפה של יראת שמים. בנותיו עזרו לו ופרנסוהו ע"י תפירת לבנים. והיה אם נתנו קולן בשיר כמנהג הפועלים גער בהן ואמר שבגלל ששומעים קולה של אשה גורם הפרנסה יתמעט. כח גדול היה לו להכניס לילד אמונה ודעת ויר"ש. אביו היה חיט במקצועו אבל היתה לו ידיעה ברורה ברפואות ועסק בזה שלא ע"מ לקבל פרס.

ר' ראובן ורגון

ר' ראובן היה מחסידי וורקו ואלכסנדר, בעל מידות טובות, בעל תפיסה ובעל קורא מצוין. גר בשוק אצל עוזר גולדקורן. בנים לא היו לו, כי אם בנות. גם הוא לא היה מוצא פרנסתו אילולא בנותיו שעזרו לו. הוא היה בנו של ר' שמואל ורגון מראדומסק אשר היה חתן ר' משה פרימן, נכד ר' פישלי מסטריקוב.

ר' יצחק פינר

ר' יצחק חתנו של ר' מרדכי יוסף יקובוביץ מלמד חומש ורש"י היה. הוא ידע פרק בפדגוגיה והיה בעל טוב ומועיל לבריות. מחסידי וורקו. שם אשתו היה אסתר.

ר' פישל אופמן

ר' פישל היה מלמד חומש ורש"י וקצת גמרא; בעל תפילה טוב; התפלל בביה"מ של הרבי מאמשינוב. לעת זקנתו התעוור והתפלל בעל פה כל התפילות של ימים נוראים.

ר' יענקל מלמד

ר' יענקל לא כיהן מעולם כמלמד תינוקות כי במשך הזמן נעשה מפקח על ה„חדרים" בראדומסק אבל גם במשרה זו לא החזיק זמן רב ופנה למסחר. היה נוסע לירידים בעיירות הקטנות במחוז ראדומסק עם דוכן דל של סחורות בדים. ואף על פי שלא היה בפרנסה זו כדי לכלכלו בכבוד העדיף מצב זה על המלמדות. יהודי פיקח היה וגם תלמיד חכם ועל הכל איש אמת והגון.

ר' אהרן־צבי ארונוביץ

ר' אהרן צבי מחסידי וורקו נהג ישיבה בראדומסק בביה"כ של הרבי ולמד גפ"ת עם בחורי ישיבה. תלמיד חכם גדול היה, בקי בחכמת ההנדסה וחשבון; שלוש בנות היו לו ושני בנים. אחת מן הבנות נישאה לבנו של ר' טוביה קלקו ע"ה ובעת משבר נפטרה והיה בזמנו אבל גדול בעיר בגללה.

סיפר לי ר' חיים רפפורט ז"ל שלאביו ר' רפאל רפפורט ז"ל היתה חנות טבק והיו רגילים לבוא אליו אנשים חשובים לקנות אצלו. פעם נזדמנו אצלו ביחד ר' אהרן־צבי ז"ל ומנהל של ביח"ר של ברזל בעיר, צרפתי אחד מגדולי המתמטיקאים. אמר ר' רפאל אליו: „אתה מתגאה שאתה יודע חשבון ואני אומר שיהודי זה יודע אולי חשבון טוב ממך למרות שלא הלך לאוניברסיטה". התקצף הנ"ל ואמר: אני אתן לך לפתור בעיית־חשבון, ואם הוא ידע זאת אסכים לדבריך. אני נותן לו שלושה ימים זמן לשם כך. ר' אהרן־צבי לקח החשבון והבטיחו לעשותו ביום אחד ואמנם כן היה. למחרת היום, כשנפגשו והפתרון בידו של ר' אהרן־צבי, נבהל המתמטיקאי ואמר שהוא קיבל בגלל פתרון החשבון הזה פרס והצטינות ולולא שראה במו עיניו לא היה מאמין שבלי לימוד ניתן לעשות זאת.

ר' יצחק ב"ר גרשון

ר' יצחק מלמד היה חתנו של ר' מאיר בר, נכד ר' יענקלה וידמר. הוא היה מתלמידי הרבי מלובלין.

ונזכיר עוד לטובה את ר' אברהם מלמד („בוידים"), הגיס של שמולביץ; את ר' יודל מלמד; את ר' ליפה מלמד; את ר' הירש־לייב מלמד („דער געלערר"); את ר' העניך־פישל „קאצקערס" (ראש־הישיבה); את ר' זיינוול מלמד („לערער"); את ר' יעקב־יוסף מלמד; את ר' בעריש צ'צ'ורה מלמד; ואת כל מלמדי תינוקות של בית רבן, כולם היו אנשי רוח, עשו עבודתם לשם שמיים, הירבו טירחה להקנות באמונה תורה ומוסר לילדי ישראל, שיהיו יראים ושלמים.

*

בין המוסדות בעיר היה בי"ס לבני עניים בו למדו מאות ילדים חינם קרוא וכתוב וגם פרשת חומש ורש"י. היו זמנים בהם עמד ה„תלמוד תורה" בראדומסק על רמה גבוהה ויצאו ממנו תלמידים שידעו גם דף גמרא ותוספות, אבל בדרך כלל מגמותיהם של ההורים היתה לתת לילדיהם ידיעות אלמנטריות בתורה ויהדות ואחר כך להעסיק אותם בעבודה. ה„תלמוד תורה" היה מוסד חשוב בעיר שבראשו עמד שנים רבות הרב דמתה ר' ישראל פנחס הכהן. עם הזמן

מסר עבודה זו בידי אחרים. בין עסקני ומנהלי הת"ת היו: ר' משה מנדל רוזנבלט, מר שלמה גליקסמן, מר יעקב רוזנבום, אלי גרונדמן, אהרן וולף שוורץ, בריש גאנשרוביץ, גב' דורה רוזנבום, גב' מניה מרקוביץ ור' יהודה מרגולבסקי. האחרון היה מסור מאוד ל„תלמוד תורה" ודאג הרבה לתלמידים וגם למלמדים. המלמדים שב„תלמוד תורה" היו: ר' הנך בורנשטין, ר' יצחק מנדל יורקביץ, ר' יוסף בער, שמאי מלמד ובנו אברהם, ר' שלמה קוס ור' ישעיהו פריש.

ל„תלמוד תורה" לא נמצאה דירה מיוחדת. הלימודים התקיימו בפוליש שבבית־הכנסת ומדי פעם לכשנפטר אחד מחשובי בעלי־הבתים הלכו הילדים בראש הלוויה וקראו „צדק לפניו יהלך..."

ראשית תנועת הפועלים (1905–1920)

יצחק גרוסמן

עד מלחמת העולם הראשונה

ראדומסק היתה עיר חרושתית. בבואך ברכבת העירה, נתקלו מיד עיניך בבתי־החרושת לרהיטים של „טהאָנעט" ושל יעקב יוסף כהן, וכן בית־החרושת הצרפתי הגדול ליציקת מתכת, בהם עבדו מאות פועלים נוצרים. הפקידים בבית־החרושת של כהן היו יהודים. גם בית־החרושת למתכת העסיק מספר פקידים יהודים. בתי־החרושת לרהיטים סיפקו תעסוקה ליהודי העיר — בקליעת כסאות־קש וזו היוותה חלק מפרנסתם. מותר לומר, כי בדרך כלל התעשיה ועובדיה היו למקור פרנסה של רוב האוכלוסיה בראדומסק.

בזמן המהפכה הרוסית של שנת 1905/6, היו כבר בראדומסק פועלים מאורגנים על־ידי פ. פ. ס., וברחוב היהודי היו פעילות מפלגות הפועלים היהודים: „בונד", „פועלי ציון" וס. ס. מנהיגי ה„בונד" במקום היו: יעקב רוזנבלאט, אלי באַרדע, זקן שרייבר; של „פועלי־ציון" היו: מלך גרוסמן, זיסמא טיברג, יעקל וויטנברג, אברהם בעסער, דוד קרויזע, מרדכי־זליג רוזנבלט ולאה'לה וואלונסקי; של ס. ס. היו: הערשל קרויזע, שמחה קאַלקע, הערשל עפשטיין ושלמה בוגייסקי.

שביתות, במקומות־עבודה שבעליהם היו יהודים, בוצעו על־ידי מפלגות הפועלים היהודים במאורגן. אבל היו גם מקרים, כגון השביתה של פועלי־גרב, שאורגנה רק על־ידי „פועלי־ציון", כי העובדים ברובם השתייכו לפ. צ.

השביתה של המבשלות היהודיות היתה יחידה במינה, היא הקיפה גם את המבשלות שבחצר הרבי. הרבי דאז, ר' יחזקאל ז"ל, כינס אסיפה ודרש לא להעסיק את המבשלות בבתים יהודיים, כי בהיותן נתונות להשפעת הצעירים של „אחדות" — אי־אפשר לרחוש להן אימון בעניני כשרות. אבל השביתה נסתיימה בנצחון של המבשלות, כולן הוחזרו לעבודתן, אפילו בחצר הרבי.

ב־1904/5, שנת המלחמה בין רוסיה ליפן, היתה ראדומסק מרכז־גיוס לטירונים של אזורי־פולין המערביים. הימצאו של הצבא בעיר, סיפק פרנסה לאוכלוסיה היהודית; מאידך גיסא, ניסו החיילים לא פעם, לערוך „הילולא", לשדוד חנויות של היהודים ולהתנפל על עוברים ושבים.

מפלגות הפועלים היהודים יסדו אז הגנה־עצמית. על היהודים העשירים הוטלו סכומי־כסף לרכישת נשק, והמסרבים לתרום נאלצו להכפיל את המכסה. השוטר דלוביאק היה מודיע מדי פעם על מועדי־החיפושים של המשטרה, וזה מנע את גילוי הנשק. מובן, שהשוטר הזה קיבל תשלום עבור שירותו.

ההגנה־העצמית בעיר הצטיינה באירגונה הטוב ובשעה שהיהודים סגרו את חנויותיהם ושערי־בתיהם, עקב ההתגרויות של המגוייסים — הופיעו מיד חברי־ההגנה והחזירו את הסדר על כנו, כך, שהטירונים לא העיזו עוד לפגוע ביהודים.

היו גם עסקנים יהודים שכונו בשם „מאַכערס", אלה שטיפלו בשחרור יהודים מהצבא; בראש עסקנים אלה עמדו: חנניה לעווקאָ־ויטש, יוסף בעהם ולייזר רוזשאנסקי.

מקומות המיפגש של חברי מפלגות הפועלים היו בתי־התה („טשיינעס"). אסיפות גדולות היו נערכות בשבת אחר־הצהריים בבית־המדרש. בהופיע המשטרה — „עסקו" הנאספים בתפילה ובלימוד גמרא.

לפועלי־ציון היה בית־כנסת קטן, אצל מנדל ליפשיץ, ובכל שבת היו מתאספים שם לתפילה. גם חברי ה„בונד" ו־ס. ס. היו בין המתפללים. אחרי התפילה היו שותים „לחיים" ומתווכחים על ה„בונד" ו־ס. ס. גם ספריה היתה שם. וכן עסקו שם בהפצת שקלים לקונגרסים הציוניים.

אני זוכר אסיפה אחת שבה נאם חבר „בונד" מטשנסטוכוב. עם קריאות־הביניים הופנו אליו דברים אלה: „אמור לנו, מדוע ציון לא מוצאת חן בעיניך, הלא היום התפללנו לציון בסידור — בשובך לציון ברחמים. זכותך להיות עם הגויים, אבל אל תפריע לאחרים לעלות לציון".

נערכו גם אסיפות בגן של גינטר ומאחורי בית־הקברות הנוצרי, בהן השתתפו גם חברות. אולם כשהרדיפות האנטי־יהודיות גברו, ואחדים מעסקני הפועלים נדדו למרחקים, נוסדה ספריה עממית פועלית על־ידי החברים: מלך גרוסמן, זיסמא טיברג, יעקב וויטנברג ומ. ז. רוזנבלאט.

בשנת 1909 נפתח על־ידי ש. ווינר בית־חרושת לכפתורים מעץ, שם הועסקו פועלים יהודיים. על־אף התנגדותו של הרב, שיהודים יעבדו בעבודה הקשורה בעבירה על הלאוו „לא תשחית" — כי הכפתורים עשויים מעצים כרותים ביער בעודם בגידולם — המשיכו היהודים בעבודתם, ובמרוצת הזמן אף נוספו עוד בתי־מלאכה לכפתורים.

מאחר שהשלטון הרוסי לא הרשה שום פעילות פוליטית של מפלגות ושל איגודים, נוסד בעירנו — כדוגמת ערים אחרות בפולין — חוג „הזמיר". לניהולו האמנותי של החוג הוזמנו המוסיקאי המפורסם ה. בענסמאן והמנצח גלבארד. יוזם „הזמיר" היה עורך־הדין ה' חיים זקן. בשנות 1910/12, כאשר החלה ההגירה לגאלווועסטאן ומשכה אחריה חלק גדול מהנוער, חדל „הזמיר" להתקיים. מכל מפלגה נשארו בחוג רק חברים נאמנים בודדים: מפועלי־ציון — מ. ז. רוזנבלאט, דוד קרויזע, ראובן אוקרנט ומ. נומברג; מ־ס. ס. — הערשל קרויזע (מה„בונד" לא נשאר שריד). אבל גם הנותרים לא הוכיחו שום פעילות ציבורית, אלא התעטפו בטליתות וחזרו לבית־המדרש העתיק, ביניהם גם מהפכנים קנאים, כגון: זקן, שרייבר ואחרים. בטשנסטוכוב עוד התקיימו כמה אגודות מקצועיות, והח' וואלדפויגל מ־פ"צ היה מבקר לפרקים בראדומסק ומרצה באסיפות בלתי־ליגליות.

בשנת 1911 נסעתי לקראקא, שהשתייכה אז לאוסטריה, במטרה

לעלות לארץ־ישראל. בקראקא היה השלטון הפוליטי חופשי, ואני נשמתי לרווחה. שם נפגשתי עם המנהיגים של פ״צ: שכנא זאַגאַן, יעקב קענער וד״ר וואהראפטיק. נקלעתי גם לחבורה של בני ראדומסק: שלמה רודעלסזאן, ראובן נייקראן ועוד. הודות לחברים האלה הגעתי לווינה, משם עליתי ארצה ושהיתי בה שלוש שנים.

ב־1914 חזרתי לראדומסק, שם התגוררה סבתי הינדה גראסמאן. קיבלו אותי כאורח נכבד, ואפילו הרבי ר׳ שלמה הענעך * הזמינני לביתו לספר לו על המתרחש בארץ הקודש, לפרטי־פרטים. הוזמנתי גם על־ידי חברי פ״צ מטשנסטוכוב, בנדין וסוסנוביץ והרציתי בפניהם על החיים בארץ.

בעת ההיא השתרר קפאון בחיים החברתיים והפוליטיים ברחוב היהודי בראדומסק. רק עם כיבוש העיר על־ידי האוסטרים, בימי מלחמת־העולם הראשונה — השתנה המצב לטובה והתחילה התעוררות פוליטית־חברתית מחודשת בתוך הציבור היהודי בעיר.

בחדשי־המלחמה הראשונים סבלו יהודי ראדומסק לא־מעט מהחילופין של כוחות־הכיבוש (רוסיה ואוסטריה). לעתים נכבשה העיר על־ידי הרוסים, כעבור כמה שבועות נטשוה והיא עברה לידי האוסטרים וחוזר חלילה. היו ימים, שראדומסק היתה חסרת כל שלטון מקומי, ואז נוסדה בעיר משטרה עירונית ובראשונה צורפו גם יהודים אליה. אבל עם שובם של הרוסים לראדומסק — פוזרה המשטרה וסבל רב היה מנת־חלקם של יהדי העיר.

ב־14 לדצמבר 1914, עם כיבוש העיר על־ידי האוסטרים, השתחררה העיר מהחילופין התכופים של שלטונות־הכיבוש. אבל המצב הכלכלי של היהודים היה ירוד עד־כדי־כך, שרובם נאלצו להתפרנס ממכירת תה ועוגות לאנשי־צבא, או מהברחת חומרי־מזון מהכפרים לעיר, ומשטחי הכיבוש האוסטרי לשטחים שהיו בידי הגרמנים, כמו: טשנסטוכוב, בנדין, סוסנוביץ וכו׳. עירבוב־תחומין שרר בין שלטונות־הכיבוש: ראדומסק העיר, שהיתה ברשות אוסטרית — הרכבת שלה היתה בידי הגרמנים. בצבא האוסטרי שחנה במקום או ביחידות שעברו את ראדומסק, היו הרבה חיילים יהודים, ביניהם גם עסקנים ציונים שעזרו לאוכלוסיה היהודית.

תנועת הנוער בסוף שנת 1914

כפי שהדגשתי, נתקלתי בחזרי מארץ־ישראל בחוסר כל פעולה פוליטית מאורגנת. גם אלה שמצאו ענין בעבודה ציבורית, לא האמינו, שאפשר לפעול תחת הכיבוש האוסטרי, אך אני לא מצאתי מנוחה לנפשי. ראיתי כחובה לעצמי לקיים את ההבטחה שנתתי לחברי פ״צ בארץ. והתחלתי בעבודה. פניתי לנוער בהצעה, להיפגש בבית סבתי הינדה גראסמאן, שהיתה ידועה בשם „הינדע ישראל־יעקל׳ס״. הבית שלנו היה מוקף חצר קטנה וגרו בו רק סבתי וחתנה שלמה׳לע ובתה גרונה. עם נעילת שער החצר, דמה הבית למבצר.

פעם בשבת, אחרי התפילה, הזמנתי אלי את הצעירים: יעקב אַראַנאָוויטש, פישל פעלדברג, פישל פאריז ומאָטל פעלדברג. הצגתי בפניהם תכנית־פעולה והוחלט להיפגש פעם אחת בשבוע. יעקב אַראַנאָוויטש הציע שהפגישות תתקיימנה אצלו, בחדרון מעל לחנות, שבבית „סאלטשע המשוגעת״, בשוק החדש. על כל אחד הוטל להביא אתו חבר נוסף. הצטרכנו להכין הרצאות על נושאים מסוימים. עלי הוטל לספר זכרונות מהארץ. מאוחר יותר הצטרפו אלינו חברים חדשים: דוד קרויזע, אברהם ליפשיץ ואחרים. ראינו את תפקידנו: לנהל עבודה ציבורית. מובן מאליו, שכל עבודתנו התנהלה בסתר, מפחד הז׳נדרמריה האוסטרית.

במשך הימים התרחב החוג שלנו ושכרנו את עלית־הגג אצל אהרן־וואָלף שוואָרץ ברחוב מינכלנה (למטה היה בית־החרושת לגזוז). בבית הזה שכנו בית־חסידים דגור ומחלקת־הקהילה שחילקה תרומות לעניים. בחצר שררו תמיד רעש והמולה, כי גם מעין־מים היה שם, ואנשים רבים היו באים לשתות את המים כרפואה. זה הכל הקל על עבודתנו, כי לא עוררנו תשומת־לב מיוחדת.

קבוצת־צעירים פנתה אלי במשאלה, להכשירם בעבודת־אדמה. החלטנו, שהמקום המתאים ביותר לביצוע הדבר, היא החצר של בית־הכנסת הגדול, שניתן להכשירה לגן־טיולים. פרנס־הקהילה ר׳ לייזר טענצער, העמיד תנאים: א) הקהילה לא תקדיש תקציב למטרה זאת; ב) הטלת איסור על בחורים ובחורות לטייל בצוותא. מכתב־המלצה של הרבי ר׳ שלמה־הענעך זירז את ההסכם עם הקהילה והעבודה החלה. בעלי־הבתים סיפקו לנו כלי־עבודה, אחדים מהם תרמו גם סכומי־כסף קטנים. מספר הפונים לעבודה היה רב, ונאלצנו לחלקם למשמרות. מובן, שהפעולה הזאת הפתיעה את כל תושבי־העיר: יהודים עוסקים בעבודת־אדמה! באו לחזות בעבודתנו לא רק יהודים ופולנים, אלא גם אוסטרים. בין האחרונים היה קצין יהודי מבודפסט, בשם שוברט. בשמעו שאני מארץ־ישראל, התיידד אתי מאוד. הוא עזר לנו רבות, בהספקת כלי־הובלה מהצבא — להרחקת האשפה מהמקום, להובלת עצים וקורות מהיער של דניאל ראזנבוים, להבאת קרשים לגדר מהמנסרה של משה ריכטרמן, לפיזור חול בשבילי־הגן, וכיו״ב. העבודה התנהלה תוך מצב־רוח מרומם. אחרי העבודה נערכו אסיפות, בהן הופיעו הח״ח: הציוני והמוסיקאי משה לעווקאָוויטש, המורה מלעלעוו, זנוויל גאלדמן, שטאטלער, פיינזילבר, נחמן ודוד גאָלד, דוד והרשל קרויזע ואנכי.

עם סיום העבודה בגן נערכה חגיגה בבית־הכנסת. בפתיחת הגן נתכבד הקצין היהודי שוברט, שהוענקה לו מתנה — תנ״ך. חזן־העיר הנעים בפרקי חזנות; משה לעווקאָוויטש ניצח על מקהלה; דוד קרויזע נשא נאום; ואני פתחתי את האסיפה. באותו יום נערך בעיר יום־הפרח למען הקק״ל. בהעברת מגבית זו השתתפו החברות: אסתר שטערנפעלד, שרה פעלדמאן, דאָבטשע גאָלד וחוה׳טשע ענגלארד.

החגיגה היתה מוצלחת מאוד, השתתפו בה מכל שכבות האוכלוסיה: יהודים חרדים, רבנים, חברים מכל הזרמים הפוליטיים בעיר. הגן היה יפה מאוד, כל השבילים כוסו חול, היו ספסלים לישיבה — והקהל שבע־נחת מהנוער, שהכשיר וטיפח את הגן. לאחר זמן־מה נכרתה גם באר־מים במקום להשקאת הצמחים בגן.

בהיותנו קבוצת־צעירים שהיתה מורכבת מהח״ח: יעקב אראנאָוויטש, דוד ואחיו המבוגר הערשיל קרויזע, אבא ווינער (ובמועד מאוחר יותר גם דוד גאָלד ואחרים) — שכרנו דירה קטנה בעליית־הגג של בית־חרושת לגזוז, של וואָלף שוואַרץ. שם נוסדה ספריה מהספרים שנתרמו על־ידינו, והתנהלה פעולה תרבותית בכוחות עצמנו. מספר הנוהרים אחרינו גדל לשלושים חבר, עד שהצטרכנו לעבור לאולם יותר גדול, בביתו של ה׳ שפאלטן, ברח׳ סטשאלקאווע. פעילותנו באולם הזה נתאפשרה תודות לרשיון שקיבלנו מהשלטון, להקמת ספריה ואולם־קריאה, שניתן לאחד החברים הוותיקים בתנועת פ״צ, הח׳ מ. ז. רוזנבלט (השתתף בוועידה העולמית של פועלי־ציון, שנערכה בשנת 1912 בקראקא). שם האירגון שלנו היה „איגוד הנוער״ (יוגנט־פאראיין). גילינו פעילות רבה, הקימונו ספריה גדולה, ובכל שבוע קיימנו הרצאות, אסיפות וכו׳.

תודות למכתב שקיבלתי מהקצין שוברט הנ״ל (שהוא מעסיק אותי ועוד שלושים יהודים), היתה בידי האפשרות לשחרר יהודים מראדומסק והסביבה שנחטפו על־ידי האוסטרים לעבודת־כפיה. נתקבלנו גם לראיון בשאלה הזאת אצל נציגי „הוועד להגנת יהודי המזרח״ — ד״ר באָדענהיימער, ופרופ׳ מאיר באלאבאן, שביקרו בראדומסק. עיבדתי תזכיר על הרדיפות והאפליות נגד היהודים בראדומסק, ובהיותי בווינה מסרתיו לעסקני התנועה הציונית: ד״ר אדולף שטאָנד, מהנדס שטריקר ומזכיר התנועה ד״ר נתן בירנבוים.

---

* נורה אח״כ, יחד עם בני משפחתו, על־ידי הגרמנים, בווארשה.

בווינה — וחזרה לראדומסק

מפלגות הפועלים היהודים בראדומסק המשיכו להתקיים הודות לחברים הוותיקים: מפ"צ — ראובן אקרענט, מרדכי־זליג רוזנבלאט, והאוהדים — פישל גליקסמן, פישל פאריז, האחים פישל ומאטל פעלדבערג, גיטל בירנבוים, ועוד; מקבוצת ס. ס.: הערשל קרויזע, פיניע קאלקע וליזער בייגלמאן; מה„בונד" — אליהו (עליע) בארדע וזקן שרייבער.

בהיותי בווינה, בשנים מאוחרות יותר, נפגשתי שם עם תושבי ראדומסק: שלמה וואקסמאן, דוד בוכמן, דודו שלמה בן „כאַפּער". הם מסרו לי על הפעילות הפוליטית והחברתית המסועפת בראדומסק אחרי שעזבתיה.

באותם הימים גברה הפעילות של תנועת פ"צ בווינה, שם הופיע עתון התנועה בשם „דער יידישער ארבעטער", בעריכתו של מנדל זינגר. גם החברים ד"ר יצחק שיפר, ד"ר יוריס, רודעל ואחרים פעלו אז בווינה.

בווינה התענייניתי במצבם של החברים מראדומסק והסביבה, שהגיעו לווינה, לרגלי ענייניים שונים, אפילו בענייני רופאים ובתי־חולים. כולם ידעו את מעני. החבר וואקסמאן סייע לי בזה רבות וכן עזרו לי: מיכאל כהן, עבערט ואחרים מחברי־התנועה.

יהודים מראדאָם, קלץ, ראדומסק ועירם אחרות, הובאו למחנה־שבויים בווינה. הודות ל„וועד להגנת היהודים מאזורי המזרח" הצלחתי לשחרר הרבה מהם, אחרי שהשגתי הוכחות בדבר אפשרויות של תעסוקה בשבילם. בזה עמדה לימיני גיסתו של ד"ר נתן בירנבוים, ששימשה מנהלת בבית־חרושת לנעלים בשם „ווירטשאפטר את קומפ.". היא נתנה לי מכתב על כך, שבית־החרושת זקוק לשלושים פועלים. בין המשוחררים בקבוצה זו היה תושב ראדומסקאי בשם אראנאָוויטש, בן המלמד אהרן־הערש.

בעת ההיא ביקר בראדומסק הפרופ' מאיר באלאבאן, כיועץ לענייני היהודים על־יד המשרד הראשי של פלך לובלין. בראותו שבראדומסק קיימת תנועת־נוער ערה — העניק אישור חוקי לאגודת הנוער בשם „קולטורה", עם זכות־יתר לניהול פעילות תרבותית. כן העניק היתר לפעילות פוליטית מצד המפלגות פ"צ וס"ס. על ההנהלות של המפלגות הוטל לעבד תכנית פרוגרמטית ולהגישה לביקורת למוסדות הממשלתיים. כיושב־ראש האגודה „קולטורה" נבחר הצלם ה' לודוויק ווייגברג, שתפקידו נשא אופי ייצוגי. כולם העריכוהו וכיבדוהו, כי הודות לו הגענו להרבה הישגים. מקום מיוחד בהגשת העזרה לאגודת־הנוער תפס בן־העיר המכובד ה' משה לעווקאָוויטש. הוא פעל רבות בשבילנו אצל ה' טעמערל, היועץ שליד משרדו של מושל המחוז.

כשחזרתי מווינה לראדומסק, הביעו לי הערכה על העזרה שהגשתי לעבודה הציבורית והפוליטית.

על סף שנות ה־20

בראדומסק ביקרו הנואמים והעסקנים מהכי טובים של הימים ההם, כגון: מפ"צ — יצחק לעוו, שורעק, ניר, לייזער לעווין, איינרול לעווינסקי, ועוד; מס"ס — קרוק, מענדעלסאָן, פעדערמאן, ש. פראנק ואחרים; מ„בונד" — אראנאוויטש, וול. מעדעם ואחרים.

עם ההתפתחות המהירה בסניפי התנועות הפוליטיות בראדומסק, הוכח, כי האולם של „קולטורה" אינו יכול לשמש עוד אכסניה כללית. בכדי למנוע חיכוכים והתנגשויות, שכרו חברי פ"צ את האולם־לחתונות מאלמנת שלמה חזן והפכוהו לבית־פועלים.

אני המשכתי בקשרי עם חברי־התנועה בווינה. את העתון „יידישער ארבעטער" וספרות תנועתית סיפק לנו הח' וואקסמאן, מווינה.

בהרצאה אחת של הח' יצחק לעוו מווארשה, על הנושא: „ארץ־ישראל — כארץ התיישבות יהודית" דרש טעמערל, היועץ לענינים פוליטיים של המחוז, שהנואם ידבר רק גרמנית, אך אנחנו גברנו עליו והנאום נישא ביידיש.

בדרך כלל, סניף פ"צ בראדומסק רכש לו שם טוב במרכז בווארשה, ולכן ביקרו אצלנו מראשי־התנועה המכובדים ביותר.

בשנת 1918 נסעתי לבודאפסט. הימים היו סוערים (מהפכת בעלא קון). במאי 1919 חזרתי לראדומסק.

הצבא של גנראל האלער גרם צרות רבות ליהודי פולין, בכלל, וליהודי ראדומסק, בפרט. אך היו אלה גילויים אחרונים של „הריאקציה" הפולנית. מפלגת הפפ"ס, והתנועות של הפועלים היהודים התחזקו והם גברו בבחירות הדימוקרטיות הראשונות לעיריה. תנועות השמאל בראדומסק קיבלו את רוב הקולות של המצביעים.

בשנת 1920 באתי בברית־הנשואין עם חברתי חיה־רבקה פאסקא, שהיתה פעילה מאוד בחיי התנועה שלנו בערים בנדין וסוסנוביץ. אני העתקתי את מגורי לסוסנוביץ, שם עסקנו שנינו בעזרה לחברי־התנועה בהברחת גבולות, בעזבם את פולין.

בשנת 1923 חזרנו לארץ־ישראל, בה אנחנו חיים עד היום.

בנין העיריה (משמאל) והכנסיה הקתולית
דער שטאָט־ראַט (לינקס) און די קאַטולישע קירכע

דין ודברים בין קהילות ראדומסק ופיוטרקוב (1827)

בשנות העשרים של המאה הקודמת (1822—1826) התנהל משא־ומתן ממושך בין מוסדות השלטון הוויאבודי לבין קהילת פיוטרקוב, בדבר חובות שרבצו על הקהילה מתקופת הריפובליקה הפולנית שלפני שנת 1795. השלטונות טענו, כי באותה תקופה קיבלה הקהילה הלוואות מכנסיות ומנזרים שבסביבה וכי הקהילה לא סילקה את החובות. לאחר בירורים ממושכים נקבע סכום כולל של כ־2500 זהובים, שהשלטונות דרשו לסלקו והפרקליטות מצידה תבעה להחיש את סיום הפרשה. הוצע להטיל את סילוק הסכום הנ"ל על כל הקהילות והיישובים, שהיו מסונפים לפיוטרקוב בתקופת הריפובליקה הפולנית, לפי התלוקה שלהלן:

הישובים היהודיים	מספר המשפחות שהשתייכו פעם לפיוטרקוב	ביחס שווה מחויבות לשלם ע"ח הריבית השנתית		בעד התקופה מ־1 ינואר 1822 עד סוף 1827 יצטרכו לשלם בעד 5 שנים	
		גרוש	זה'	גרוש	זה'
1. בלכאטוב	98	—	38	—	100
2. טושין	97	18	37	—	188
3. פיוטרקוב	592	14	50	—	254
4. רוזפשא	131	24	27	15	139
5. קאמינסק	72	27	50	—	250
6. וידובא	129	—	11	5	56
7. ראדומסק	29	7	442	30	56
סך־הכל	1148	90	229	10	1147

לשם סידור סופי של הענין, נתקיים דיון להשגת פשרה, ב־7 באוגוסט 1826, במשרדו של הקומיסר למחוז פיוטרקוב. בדיון השתתפו: פרנסי פיוטרקוב — פייוול־אברהם דסאו, יונה־אברהם פלאטו ושמואל זרח; פרנסי רוזפשה — אשר צוואלינסקי ומשה קאמינסקי; פרנסי קאמינסק — לבק יושקוביץ וזלמן; פרנסי טושין — בצלאל הוכברג ולבק פישר; פרנסי ראדומסק — מאיר בראנ־דייס ושלמה פרידמן; פרנסי בלכאטוב — הרצל ווייס ופייבל צווילין.

פרנסי רוזפשה הודיעו, כי בעבר אף־פעם לא שילמו מס דומה לקהילת פיוטרקוב ולכן אינם מתחייבים לשלם במשך 5 שנים הבאות את הסך 254 זהובים, בלי הסכמת חברי קהילתם, וכי הם אינם מוכנים לפשרה. הצהרה דומה ניתנה ע"י פרנסי קמניסק בנימוק, שאף פעם לא נהנו מהלוואות אלה. נציגי טושין הצהירו, שאף פעם לא השתייכו לפיוטרקוב ואף עתה אין ברצונם להשתייך אליה (הם היו קהילה עצמאית ושילמו את מס הגולגולת בוארשוב ובויאלון, כפי שהוכיחו בקבלה שהגישו בישיבה זו).

פרנסי ראדומסק הודיעו, שרק חלק מראדומסק היה מסונף לפיוטרקוב; אם פיוטרקוב תוסמך לכך ע"י השלטונות — היא תהא רשאית לגבות מחלק זה את התשלום. פרנסי בלכאטוב הודיעו, שקהילתם לא השתייכה לפיוטרקוב, ולכן ביקשו לשחררם מחובות אלה.

(לפי „ספר פיוטרקוב")

די געשיכטע פון ראדאמסק

צ. מ. ראבינאוויטש

א. די עלטסטע צייטן

די שטאָט ראַדאָמסקא איז איינע פון די עלטסטע ישובים אין פּוילן; איר נאָמען שטאַמט פונעם טייך ראדאמקא, וועלכער פליסט אין דער געגנט. תחילה האָט זיך די שטאָט גערופן ראדאָמסקיע, שפּעטער ראַדאָמסק, און אינעם 19־טן יאָרהונדערט האָבן די רוסן איר אַ נאָמען געגעבן נאָוואָראדאָמסק. מיט דעם אַנטשטיין פון פּוילן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זי זיך אומגעקערט צו איר אַלטן נאָמען: ראדאָמסקאָ.

ווי אַ ישוב, איז ראַדאָמסקאָ שוין געווען באַקאַנט אינעם 11־טן און 12־טן יאָרהונדערט. פּוילן איז דאַן געווען אַ טיפּיש פעאָדאַל לאַנד, איינגעטיילט אין מערערע פירשטנטומס; ראַדאָמסקאָ האָט געהערט צום שיעראדזער פירשטנטום. דער פעאָדאַלער שלאָס אין שיעראדז האָט דעמאָלט געהערשט איבער די ישובים: ווארטא, לאסק, ראַדאָמסקאָ און די שכנותדיקע ישובים: קאָוואַלאָוויץ, בזשעזשניצע, וואָזניקי א״אַ. דער ערשטער אָפיציעלער דאָקומענט וועגן דער שטאָט שטאַמט פון יאָר 1243 און אין אים דערמאָנט קאָנראַד דער ערשטער, פירשט פון קראָקע און לענטשיץ, דעם נייעם ישוב ראדאָמסקאָ, אין שייכות מיט די פּריווילעגיעס וועלכע זענען דער־טיילט געוואָרן די דאָמיניקאַנער מאָנאַכן.

אַ ביז גאָר וויכטיקער דאָקומענט שטאַמט אָבער פון יאָר 1266 און זיין מחבר איז דער שיעראדזער פירשט לעשעק דער שוואַרצער. אין דעם דאָזיקן דאָקומענט ווערן אויסגערעכנט אַלע פּריווילעגיעס וואָס זענען דערטיילט געוואָרן דעם ראדאָמסקער וואָיט. דער דאָזיקער דאָקומענט גיט אונדז אַ בילד פונעם לעבן אין די פּוילישע ישובים אינעם 13־טן יאָרהונדערט. די געגנטן אַרום די ישובים זענען געווען באדעקט מיט געדיכטע וועלדער און די איינוווינער האָבן זיך דערנערט פון פיש־און חיות־פאַנג. זיי האָבן אויסגעהאַקט די וועלדער און זיי בהדרגה פאַרוואַנדלט אין לאנדווירטשאַפטלעכע שטחים פאַר די פירשטלעכע הויפן. אין די דערפער האָבן זיך געפונען האַנטווערקער: שוסטער, שמידן א״אַ., וועלכע זענען געווען מחויב צוצושטעלן זייערע אויסאַרבעטונגען דעם פירשט. דער אינערלעכער האַנדל איז נישט געווען אַנטוויקלט. מיט געלט ווי אַ טויש־מיטל האָט מען זיך קנאַפּ באַנוצט און דער עיקר טויש־האַנדל האָט זיך געפירט מיט פּראָדוקטן.

לויט דעם דערמאָנטן דאָקומענט פון יאָר 1266, באַקומט דער הערשער פונעם ראדאָמסקער ישוב, פאַר אַן אָפּצאָל פון 20 גריווענעס, דאָס הערשער־רעכט, וואָס גייט איבער בירושה צו זיינע קינדער. די איינוווינער ווערן באַפרייט פון שטייער־אָפּצאָל — במשך פון 3 יאָר — אין באַצוג צו לאַנדווירטשאַפטלעכע שטחים, און במשך פון 12 יאָר אין באַצוג צו וואַלד־שטחים. נאָכן אָפּלויף פון די דאָזיקע טער־מינען, האָט מען באַדאַרפט צאָלן דער פירשטלעכער קאַסע פון איטלעכן לאַן (30 מאָרגעס, בערך 150 דונאַם) פיר סקאָט זילבער. די איינוווינער זענען מחויב צו צאָלן שטייערן דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. די שטאָטישע האַנטווערקער — קצבים, שוסטער, בעקער און מיל־אייגנטימער ביים טייך ראַדאָמקא, — זענען באַפרייט געווען פון אָפּצאָלן. די שטאָט־איינוווינער האָבן גענאָסן פונעם רעכט צו פאַנגען חיות אין די אַרומיקע וועלדער.

ספּעציעלע מטבעות, געמינצטע דורך דעם פירשט, האָבן געדינט ווי קליינגעלט מיט וועלכן די איינוווינער זענען געווען מחויב זיך צו באַנוצן.

דער שטאָט־האַר האָט אויך געהאַט דאָס רעכט פון משפּטן, באַשטראָפן און אַרויסטראָגן טויט־אורטיילן אויסגעפירטע מיט דער שווערד.

די דערמאָנטע פּריווילעגיעס זענען געגעבן געוואָרן אין מאלושין אין דער אָנוועזנהייט פונעם וואָיעוואָדע, פינאַנץ־מיניסטער און זיין קאַסירער, ווי אויך פונעם וויצע־סעקרעטאַר און זיין פאַרטרע־טער. דער דאָקומענט געשריבן אויף פּאַרמעט האָט זיך געפונען במשך פון יאָרהונדערטער אינעם ראַדאָמסקער שטאָטישן אַרכיוו. אָפּשריפטן פון אים האָבן זיך דערהאַלטן ביז אונדזער תקופה.

מיט דער קאָנסאָלידאַציע פונעם פּוילישן קעניגרייך אינעם 14־טן יאָרהונדערט איז די מדינה פאַרטיילט געוואָרן אויף וואָיעוואָדשאַפטן (województwa). ראַדאָמסק און די אומגעגנט זענען אָנגעשלאָסן געוואָרן צו דער שיעראדזער וואָיעוואָדשאַפט און אַזוי איז עס פאַר־בליבן ביז צום 18־טן יאָרהונדערט. די שטאָט ראַדאָמסק גופא איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ „קעניגלעכע שטאָט" מיט באַזונדערע פּריווילעגיעס אויפן געביט פון זעלבסטפאַרוואַלטונג, רעכטוועזן און ווירטשאַפט. אינעם יאָר 1466 זענען די פּריווילעגיעס פון דער שטאָט ראַדאָמסקאָ באַשטעטיקט געוואָרן דורך דעם קעניג קאַזשימיעזש יאַגעלאָנטשיק און אינעם יאָר 1511 דורך דעם קעניג זיגמונט דעם ערשטן.

אינעם 17טן און 18־טן יאָרהונדערט האָט אויך ראַדאָמסק געליטן פון דער אַלגעמיינער ירידה פון די פּוילישע שטעט. אינעם סוף פון 18־טן יאָרהונדערט (1780) האָט דער קעניג סטאַניסלאַוו־אויגוסט געשאַפן אַ ספּעציעלע קאָמיסיע וואָס האָט געהאַט די אויפגאַבע צו הויבן דעם מצב פון די פּוילישע שטעט. די דאָזיקע קאָמיסיע האָט באזוכט ראַדאָמסק (אינעם יאָר 1785) און אויפן סמך פון אַ ספּע־ציעלער מאַפּע באשטימט די גרענצן פון דער שטאָט און פון איר פאָרשטאָט בוגאי. דער פיר־יעריקער סיים האָט אויך געשאַפן אַ קאָמיסיע פאַר שטאָטישע ענינים וועלכע האָט באַזוכט ראַדאָמסק און אינעם רעזולטאַט פון אירע באַשלוסן זענען געשאַפן געוואָרן אין דער שיעראַדזער וואָיעוואָדשאַפט דריי פּאָוויאַטן מיט די שטעט: שיעראדז, פּיעטרקאָוו, שאדעק און ראַדאָמסקאָ.

נאָך דער צעטיילונג פון פּוילן (1793) האָט זיך ראַדאָמסק געפונען אונטער דער פּרייסישער הערשאַפט. די פאַרנומענע שטחים זענען איינגעטיילט געוואָרן אין „דעפּאַרטאַמענטן" און ראַדאָמסקאָ האָט געהערט צום קאַלישער דעפּאַרטאַמענט. די דאָזיקע טיילונג האָט אָנגעהאַלטן ביז דעם יאָר 1806, ווען די פּרייסן האָבן פאַרלאָזן פּוילן און אַפילו שפּעטער בעת דעם „וואַרשעווער פירשטנטום".

מיטן אומקערן זיך פון די רוסן אינעם יאָר 1816 האָבן זיי אויפסניי פאַרטיילט אַדמיניסטראַטיוו דאָס „פּוילישע קעניגטום", אָרגאַניזירט אין די שטעט אַ רוסישע פּאָליציי און בהדרגה איינגע־פירט פאַרשידענע ענדערונגען מיטן צוועק צו רוסיפיצירן די אַמאָליקע פּוילישע געביטן. אינעם יאָר 1837 (תקצ״ז) זענען אין פּוילן אָפּגע־שאַפן געוואָרן די וואָיעוואָדשאַפטן און אויף זייער אָרט זענען איינגעפירט געוואָרן גובערניעס. צו ערשט האָט ראַדאָמסק געהערט צו דער קאַלישער גובערניע, אינעם יאָר 1845 (תר״ה) איז זי אַריבער צו דער וואַרשעווער גובערניע, און פון יאָר 1867 האָט זי אָנגעהערט צו דער פּיעטרקאָווער גובערניע. די שטאָט גופא איז זיך שטאַרק פונאַנדערגעוואָקסן, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פּאָוויאַט־שטאָט מיט אַ נייעם נאָמען: נאָוואָ־ראַדאָמסקאָ. דער דאָזיקער מצב האָט אָנגעהאַלטן ביז דעם יאָר 1914 — ד. ה. ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין דעם דאָזיקן יאָר איז ראַדאָמסקאָ פאַרנומען געוואָרן דורך דעם עסטרייכישן מיליטער. אינעם יאָר 1915 האָט די

אקופאציע־מאכט פונסניי פארטיילט די פארנומענע געביטן אויף קרייזן. פיעטרקאוו און ראדאמסק האבן געבילדעט איין קרייז, וואס איז געווען אונטערגעוואָרפן דעם לובלינער געגנראל־גובערנאטאר. אין יאר 1918 איז אנטשטאנען די פוילישע רעפובליק. ראדאמסקא איז צוריק פארוואנדלט געוואָרן אין א פאוויאט־שטאט פון דער לאדזשער וואיעוואדשאפט.

וויידער איז אויסגעבראכן — אינעם יאר 1939 — א וועלט מלחמה און ראדאמסקא איז במשך פון דער גאנצער מלחמה געווען אונטער דער נאצישער אקופאציע, ביז עס האט געשלאגן די שעה פון ענד־גילטיקן נצחון פון די אליאירטע מדינות אין יאר 1945.

די כאפעלקערונג

במשך פון דורות איז ראדאמסקא געווען א קליינער ישוב און אין אנפאנג פון 19־טן יאָרהונדערט (1808) האט איר באפעלקערונג געציילט בסך הכל 1108 נפשות. במשך פון דעם דאזיקן יאָרהונדערט האט זיך אבער די שטאט שטארק אנטוויקלט, איר צאל איינוווינער איז אויסגעוואקסן און אין יאר 1827 דערגרייכט 1792 נפשות (דערונטער 369 יידן), אין 1858־טן יאר: 3605 נפשות (1554 יידן), אינעם יאר 1897 דערגרייכט זי שוין 11.761 (דערונטער 5054 יידן — 43%) און אין יאר 1921 דערגרייכט זי שוין ביז 18.732 נפשות (7774 יידן — 41.5%). פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה האט די אלגעמיינע באפעלקערונג געציילט ביי 25,000 נפשות, דערונטער העכער 10,000 יידן.

דאס ווירטשאפטלעכע לעבן

ראדאמסקא, וואס איז אין אנהויב פון מיטלאלטער געווען ארומגערינגלט דורך וועלדער, אנטוויקלט זיך במשך פון די יאָרהונדערטער אין א האנדלס־און מלאכה־צענטער פאר דער ארומיקער דארפישער סביבה. אינעם 19־טן יאָרהונדערט וואקסט שטארק אויס דער אנזען פון ראדאמסקא בעת זי איז געווארן א פאוויאט־שטאט (1867) און באזונדערס וען עס איז אויסגעבויט געווארן די אייזנבאן־ליניע: וואַרשע—קראקע—ווין. די שטאט געפינט זיך צווישן די באן־סטאציע פיעטרקאוו פון איין זייט און טשענסטאכאוו פון דער צווייטער זייט. עס זענען אין איר געעפנט געווארן שולן, שפיטעלער, א קרייז־גאריכט, פאוויאט־אמטן, וועלכע האבן באדינט די גאנצע דארפישע אומגעגנט. אין שטאט האבן זיך אויך אנטוויקלט דער האנדל און די אינדוסטריע. עס זענען אנטשטאנען צוויי פאבריקן פון געבויגענע מעבל און א פאבריק פון וואל, וועלכע האבן באשעפטיקט 961 ארבעטער. ראדאמסקער מעבל איז עקספארטירט געווארן דורך אדעס קיין קאווקאז און מיטלאזיע. די וואל איז פארקויפט געווארן קיין ביאליסטאק. אויסערדעם איז ראדאמסקא געווען א צענטער פון תבואה־האנדל אין דער אומגעגנט. די תבואה איז עקספארטירט געווארן קיין פרייסן. אין דער שטאט האבן זיך געפונען האטעלן און א ערך 110 געשעפטן.

אין צענטער שטאט איז געלעגן דער מארק פון וועלכן עס האבן זיך געצויגן 11 ברוקירטע גאסן. די צאל הייזער איז דערגאנגען ביז 4000 בערך. ראדאמסקא איז געווען דער האנדלס־צענטער פאר די ארומיקע שטעטלעך: פזשעדבאזש, פלאוונא, וויעלון, וולאשטשאווע, קאניעצפאל, פאיענטשנא א. א.

ב. דער אנהויב פון יידישן ישוב אין ראדאמסקא

1643—1830 (ת"ג—תקפ"ז)

דער אנהויב פונעם יידישן ישוב אין ראדאמסקא איז אינגעהילט אין א נעפל. דער ארכיוו פון דער אלטער שטאט איז פארברענט געווארן בעת דער גרויסער שריפה פון יאר 1624 (שפ"ד). דעמאלט איז אויך אוועק מיטן רויך דער דאקומענט פון דער ערשטער פריווילעגיע וואס איז געגעבן געווארן דער שטאט אין יאר 1266 דורך לעשעק דעם שווארצן. נישט אויסגעשלאסן, אז שוין אינעם 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט האבן אין ראדאמסקא געווינט איינצלנע יידן, בעיקר אינעם שכנותדיקן דארף בוגאי.

נאך דער דערמאנטער שריפה האבן די פוילישע שטאטלייט באמיט זיך צו באקומען א פריווילעגיע וואס זאל פארווארן די יידן דאס באזעצן זיך אין דער שטאט און זיי האבן דאס זייעריקע דערגרייכט. לויט דער פריווילעגיע פון קעניג וולאדיסלאוו דעם פערטן איז די יידן פארוועדט געווארן דאס באזעצן זיך אין ראדאמסקא (1643). די דאזיקע פריווילעגיע איז געווען גילטיק ביז דעם יאר 1862. במשך פון דער דאזיקער גאנצער תקופה האט אבער אין בוגאי עקזיסטירט א יידישער ישוב מיט א שול. די צאל יידן איז אבער געווען ביז גאר א קליינע און נאך צום סוף פון 18־טן יאָרהונדערט (1765) האט זיך אין דער גאנצער שיראדזער וואיעוואדשאפט געציילט נישט מער ווי 4950 נפשות. די דאזיקע צאל האט ארומגענומען די יידן פון די שטעט: לאסק, וואַרטא, דאברא, בלאשקא, לוטאמירסק, פיעטרקאוו, קאניעצפאל, קאמינסק, פזשעדבאזש. לויט דער אפיציעלער ציילונג פון יאר 1808 (תקס"ח) האבן זיך אין ראדאמסק געפונען 1808 קריסטלעכע איינוווינער און ניט קיין איין ייד (א חוץ, פארשטענדלעך, אין בוגאי), אבער שוין בעת דער צווייטער אפיציעלער ציילונג פון יאר 1827 (תקפ"ז) האט די שטאט געציילט 1792 איינוווינער דערונטער 369 יידן. די יידן האבן אבער געווויינט נישט אין דער שטאט גופא נאר מחוץ אירע גרענעצן. צוליב דעם פארבאט פון וווינען אין ראדאמסק האט זיך די שטאט געפונען „טריפה־מקום". אן ענלעכער מצב האט געהערשט אין א סך פוילישע שטעט. די יידן האבן זיך באזעצט אין שכנות פון די פארבאטענע פאר זיי ערטער, אין די ארומיקע פריצישע גיטער און דערפער און אין דער שטאט אריין פלעגן זיי קומען בלויז צוליב די עסקים וואס זיי האבן געפירט. אזעלכע ישובים האבן זיך געפונען אין ראספזשע ביי פיעטרקאוו, פשיטיק ביי ראדאם, באבליק ביי סאמבאר א. א. אבער אויך די דאזיקע ישובים זענען געווען א דארן אין די אויגן פון די פוילישע שטאטלייט וועלכע האבן כסדר דערלאנגט קעגן זיי פראטעסטן צום קעניג און צום סיים. על־פי־רוב אבער האבן די דאזיקע פראטעסטן נישט געהאלפן, ווייל די פריצים זענען געווען פארינטערעסירט אינעם אויפהאלטן ביי זיך דעם יידישן ישוב, וואס איז פאר זיי געווען א מקור פון הכנסות.

צוערשט האט דער יידישער ישוב אין ראדאמסק געהערט צו דער שכנותדיקער פזשעדבאזשער קהילה און געבראכט זיינע מתים צו קבורה אויפן סולמיעזשיצער בית־הקברות. אין דער דאזיקער תקופה איז די יידישע באפעלקערונג געווען צעשפרייט איבער די דערפער, וואס האבן אנגעהערט צו די שכנותדיקע גרעסערע קהילות. אין דער יידישער געשיכטע אין פוילן זענען באקאנט א סך פאלן וועו יידישע ישובים האבן זיך באפרייט בכוח פון דער אפוטרופסות פון די שכנותדיקע קהילות נאך לאנגע מחלוקות און רייסענישן.

אן ענלעכער מצב איז אויך אנטשטאנען אינעם 18־טן יאָרהונדערט אין ראדאמסקא. אין בוגאי איז ביסלעכווייז אויסגעוואקסן א יידישער ישוב מיט א שול, א מקוה און אן אייגענעם רב. שטרעבדיק אויפצושטעלן א באזונדערע קהילה מיט אייגענע קהלשע אינסטיטוציעס האט דער ראדאמסקער ישוב אויפגעבויט אן אייגענע שול און א מקוה, און אויפגעהערט צו צאלן שטיירן דער פזשעדבאזשער קהילה.

די בוגאיער יידן האבן פאקטיש נישט געטארט האנדלען אין ראדאמסק, אבער דאס לעבן איז געווען שטארקער פונעם געזעץ. די יידן האבן זיך באנוצט מיט פארשידענע שפיצלעך און תחבולות כדי אויסצומיידן דאס געזעץ און געשמאק געהאנדלט מיט די

אַרומיקע פויערים. די קהילה איז כסדר געוואָקסן און זיך עקאָנאָמיש גאָר גוט אָנטוויקלט.

דאָס יאָר 1821 האָט געבראַכט מיט זיך באַדייטנדיקע ענדערונגען אינעם מצב פון די פּוילישע יידן. דרייסיק יאָר כמעט אַן אויפהער האָט זיך — אונטער דער השפּעה פון דער פראַנצייזישער רעוואָלוציע אין דער פּוילישער געזעלשאַפט — געפּירט צוערשט אין דעם פּיר־יעריקן סיים און שפּעטער אין די פאַרשידענע אָקופּאַציע־געביטן — אַן אומאויפהערלעכער וויכוח וועגן די רעכט פון די פּוילישע יידן. עס האָבן זיך געלאָזט הערן ליבעראַלע מיינונגען וועגן דער נויט־וועגדיקייט פון דערציען דעם יינגן יידישן דור אין פּוילישע שולן, דערנענטערן אים צו דער פּוילישער געזעלשאַפט און אים אַסימילירן. זיי אַנטקעגנגעשטעלט האָבן זיך אָבער די אָנהענגער פון די אַלטע „טראַדיציאָנעלע" מיינונגען, וועלכע האָבן פאַרלאַנגט נאָך מער צו באַגרענעצן די יידישע רעכט, פאַרטרייבן די יידן פון די דערפער און פאַרשפּאַרן זיי דעם וועג צו נייע פרנסה־קוואָלן. כאָטש פון די כלערליי פּראָיעקטן וועגן גלייכבאַרעכטיקונג אדע"ל איז אין אַלגעמיין גאָר־נישט אַרויסגעקומען, איז אָבער עפּעס דאָך „דערגרייכט" געוואָרן: די קהילה אין איר אַלטער, פון דורות אָנגענומענער פאָרם, איז אָפּ־געשאַפן געוואָרן. פון תמיד אָן איז די קהילה געווען אַ דאָרף אין די אויגן פון די יידישע שונאים און סיי אין די אויגן פון די יידישע אַסימילאַטאָרן און משכילים, וועלכע האָבן אין איר געזען אַ פּעסטונג פון יידישער נאַציאָנאַלער און רעליגיעזער אָפּגעזונדערטקייט וועלכע זיי האָבן געשטרעבט מיט אַלע כוחות צו ליקווידירן.

אין יאָר 1821 זענען בכן אָפּגעשאַפּן געוואָרן די יידישע קהילות אין קאָנגרעס־פוילן און אויף זייער אָרט זענען געגרינדעט געוואָרן „שול־קאָמיטעטן" („דאָזאָר בוזשניטשי") אין וועלכע עס זענען געווען פאַרטרעטן דער רב און דריי גבאים. פאַקטיש האָבן די דאָזיקע קאָמיטעטן פאַרמאָגט געוג ברייטע קאָמפּעטענצן און דערפילט די פונקציע פון די אַמאָליקע קהילות. זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט צו באַשטייערן די יידישע באַפעלקערונג און אויפמאָנען שטייערן מיט דער הילף פון די שטאָט־ראַטן און דאָרפישע ריכטער (וואָיטן). דער שול־קאָמיטעט איז געווען אַ רעכטלעכע קערפּערשאַפט און געטראָגן דעם כאַראַקטער פון אַן אָפּיציעלער עפּנטלעכער אינסטיטוציע.

דער ערשטער דאָקומענט, וועלכער וואָרפט אַ ליכט אויף דער געשיכטע פון די ראָדאָמסקער יידן אין די צוואַנציקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט, איז דער באַריכט, וועלכן דער „שול־קאָמיטעט" האָט דערלאַנגט דער מאַכט וועגן זיינע טעטיקייטן און דאָס איז זיין תוכן (איבערגעזעצט פון פּויליש):

דער שול־קאָמיטעט האָט זיך באַשעפטיקט פון יאָר 1822 (תקפ"ב) מיט איינמאָנען די הכנסות פון דער שול.

לויט די תקנות פונעם פיעטרקאָווער קרייז־פאַרוואַלטער פון 1.11.1828 און פון דעם פאַרטרעטער פונעם באַפולמעכטיקטן איבער די שטעט איז דעם זעלביקן קרייז, פון 19.1.1829, האָט דער רא־דאָמסקער מוניציפּאַלער אָמט אַדורכגעפּירט דעם 3.3.1829 אַ קאָנט־ראָל פון די חשבונות פונעם שול־קאָמיטעט פאַר די יאָרן 1822—1825 (איינשליסלעך) און אויך אויסגעהערט די מיינונג פון חשובע בירגער פון משה׳ס גלויבן.

אינעם רעזולטאַט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז פון דער תקופה 1822—1825 (תקפ"ב—פ"ה) זענען ביים שול־קאָמיטעט נישט פאַרבליבן קיין געלט־סכומים אין מזומנים און אין יאָר 1826 האָט דער קאָמיטעט אַרויסגעוויזן אַן עודף פון פינף גילדן.

די דערמאָנטע חשובע בירגער פון משה׳ס גלויבן זענען:

נ. בראנדייס, יוזיק (יוסף) ראָזנטאָל, וואָלף ראָזנשטיין, הערשל ראָ־דאָמסקער מוניציפּאַלער אָמט אַדורכגעפּירט דעם 3.3.1829 אַ קאָנט־ראָל פון די חשבונות פונעם שול־קאָמיטעט פאַר די יאָרן 1822—1825 (איינשליסלעך) און אויך אויסגעהערט די מיינונג פון חשובע בירגער פון משה׳ס גלויבן.

אברהם עפשטיין, הערשליק גראָסבערג, אליהו ראָזענשטיין, זנפעלד, איסר גליקסמאַן, אברהם גראָסמאַן, ארון (אהרן) סאבעל, אפרים אלטמאַן, לעוועק (לייב) אלטמאַן, דוד גליקסמאַן, יאַש שקלאַרזש, איציק־קאפיל ראַפאַפּאָרט, וואָלף לובעלסקי.

די דערמאָנטע האָבן פעסטגעשטעלט, אַז אין די יאָרן 1822—1824 תקפ"ב—תקפ"ד) זענען נישט געווען קיין באַזונדערע הוצאות און הכנסות אויף אויסצוהאַלטן די שול, דעם רב און שוחט.

פון די הכנסות פון דער שול־קאַסע וואָס זענען דערלויבט דורכן געזעץ און וואָס פליסן איין פאַר די רעליגיעזע טעטיקייטן פון דער שול, ווי אויך פון די אָפּצאָלן וואָס די פּראָוינטערעסירטע צאָלן פאַר די דערמאָנטע טעטיקייטן, ווערן אויסגעצאָלט די געהאַלטער דעם רב, דעם שמש און די אַנדערע מיטגלידער פונעם שול־קאָמיטעט. די קהילה מיטגלידער האָבן נישט געצאָלט קיין ספּעציעלע שטייערן.

דער קאַסירער פון שול־קאָמיטעט אין יאָר 1829 איז געווען הערש בעסער. דער קאָמיטעט האָט פאַרטיילט די אָרימעלייט צווישן מאָס מעל.

רעכענונג

פון דער שול־קאָמיטעט־קאַסע אין ראדאמסק

פיעטרקאָווער פּאָוויאַט — פאַרן יאָר 1827)תקפ"ז)

1. דער חשבון שטעלט פעסט אַז דער שול־קאָמיטעט האָט געהאַט אינעם יאָר 1821 די פאָלגנדיקע הכנסות פון זאַמלונגען און נדבות:

1.	פון נדבות אין דער שול צוויי מאָל וועכנטלעך	30 גילדן
2.	פון אתרוג און לולב	(אויסגעמעקט)
3.	פון מתפללים אין יום־כיפור	27 „
4.	פון דער פושקע	12.25 „
		69.25 „

2. פון פאַכטערייען

1.	אָפּצאָל פאַר כשר פלייש פון גבריאל גאָלדבערג	62 גילדן
2.	אָפּצאָלן פאַר 13 „שטעט" אין דער שול פון נחמן בראנד	36 „
3.	אָפּצאָלן פאַר „שטעט" נעבן ארון הקודש	10 „
		108 „

3. פאַרשידענע הכנסות

1.	פון וואַקס וואָס איז פאַרבליבן נאָך די יום־כיפורדיקע ליכט	12 גילדן
2.	פון חתונות	30 „
3.	פון עליות	36 „
4.	פון מעות־חטין	32 „
5.	פון התחייבויותן פון אַלע קהילה־מיטגלידער	649 „
		(אויסגעמעקט)

הוצאות

1.	סאלדא	5 גילדן
2.	פערזענלעכע געהאַלטן (פענסיעס)	
1.	פאַרן רב יוחנן קליגערמאַן	200 „
2.	דעם קאַסירער קרוליקעוויטש	120 „
3.	דעם חזן וואָלף לובעלסקי	72 „
4.	דעם שמש לייזער פאלמאן	150 „
5.	דעם בעל קורא וואלף זיידמאן	50 „
6.	דעם שפּיטאָל אויפזעער הערשל שפּיטאלניק	25 „
3.	אויף אויסהאלטן די שול	
1.	פאַר הונדערט פונט ליכט	80 „
2.	פאַר דעם אתרוג פון וואָלף שוחט	24 „
3.	שטרוי אויף דער ערד, יום־כיפור אין שול	
4.	שרייב־מאַטעריאַלן פאַר דעם קאָמיטעט און קאַסירער	36 „
5.	פאַר דער וואַיעוואָדישער אָפּיציעלער צייטונג	16 „

4. שטייערן
   1. אָפּצאָל פאַר דעם שול־פּלאַץ 15 גר. 4 „
   2. פאַר רייניקן די קוימענס, אנגריא (?) און פייער־לעשער — לויט דעם באַשטעטיקונג פון בוגאיער דאָרף־וואָיט (אויפן אָרט ווו עס געפינט זיך די שול). 24 „
5. שטיצע פאַר אָרימעלייט
   1. דריי זעק מעל אויף פסח („קמחא דפסחא") 30 „
   2. שטיצע פאַר די אָרטיקע און פרעמדע ארימעלייט 10 „
6. אַנדערע הוצאות 15 גר. 105 „

אונטערגעשריבן דער קאַסירער קרוליקעוויטש און די מיטגלידער פון ראַדאָמסקער שול־קאָמיטעט:

מאיר בראַנדעס / אברהם בעסער / שמואל זילבערשאַץ

פון דעם דאָזיקן דאָקומענט און פון די סטאַטיסטישע דאַטן, קענען מיר זיך אויסמאָלן אַ בילד פונעם יידישן לעבן אין ראַדאָמסק אין אָנהויב פון 19־טן יאָרהונדערט. די קהילה האָט געציילט 400 יידן בערך. זיי האָבן געהאַט אַ שול־קאָמיטעט, וועלכער האָט דערפילט אַלע פונקציעס פון אַ קהילה. אָפיציעל איז פאַרבאָטן געווען איינ־צומאָנען ספּעציעלע שטייערן לטובת דער קהילה, פאַקטיש ווייזט אויס זענען אָבער יאָ אויפגעמאָנט געוואָרן פאַרשידענע שטייערן. די קהילה האָט אויסגעהאַלטן אַ „מורה־צדק" מיטן נאָמען ר׳ יוחנן קליגערמאן און פון די אַנדערע כלי־קודש זענען געווען אַ חזן, אַ בעל־קורא, אַ שמש, אַ שוחט, אַ קאַסירער פון קאָמיטעט און אַ סעקרעטאַר. אַלע האָבן באַקומען טיילווייז געהאַלטן.

*

די יידן האָבן געוווינט אין די גרענעצן פון דער פאָרשטאָט בוגאי, וועלכע איז געווען אָפּגעטיילט פון דער שטאָט ראַדאָמסק דורך אַ ספּעציעלן איינגאַנג מיט אַ טויער. ביים טויער האָט געהיט אַ יידישער וועכטער.

עס איז אויך געפירט געוואָרן אַ וווילטעטיקע טעטיקייט. עס ווערט דערציילט וועגן אַ פאַרטיילונג פון מעל פאַר אָרימעלייט, זאַמלונגען אויף מעות־חטין פאַר פסח, געלט־שטיצע פאַר אָרטיקע און פרעמדע אָרימעלייט, און וועגן דעם יידישן שפּיטאָל און דעם באַזונדערן אויפזעער (שפּיטאַלניק), (אפשר ווערט דאָ געמיינט אַ מין ביקור־חולים), און מעדיצינישער הילף אין דעם פאָרם פון אַ „לינת הצדק" אדג"ל.

ג. די יידישע באפעלקערונג אין 19־טן יארהונדערט (1830–1900)

אין יאָר תקצ"ב (1832) הויבט זיך אָן אַ נייע תקופה אינעם לעבן פון די ראַדאָמסקער יידן. די צאָל יידישע איינוווינער אין שטאָט וואַקסט כסדר. די קהילה האָט באַשלאָסן אויפצונעמען אַ רב און אַן אב"ד און האָט אויסגעקליבן ר׳ שלמה הכהן פון וולאָשטשאָווע, וועלכן זי האָט זיך מתחייב געווען צו צאָלן אַ סטאַבילן געהאַלט, 15 פּוילישע גילדן, דינגען אים אַ ספּעציעלע דירה אאַ"וו. פון דעם כתב רבנות וואָס די ראַדאָמסקער קהילה האָט געשיקט דעם רב לאָזט זיך אַרויספילן די גרויסע פרייד, — אַז זי האָט זוכה געווען סוף סוף צו ווערן אַן עיר ואם בישראל.

פון אָנהויב האָט ר׳ שלמה נישט געוואָלט נעמען אויף זיך דעם עול פון רבנות. זיינע רביים און חסידים און באַזונדערס ר׳ דוב בער פון ראדאשיץ, האָבן אים אָבער געעצה׳ט יאָ אָנצונעמען דאָס רבנות פאַרזיכערנדיק אים, אַז אינעם זכות פון זיין הייליקער טעטיקייט וועט ער שוין מער נישט ליידן פון צער גידול בנים. ר׳ שלמה האָט באַשלאָסן פאָרן קיין ראַדאָמסק, זיצן דאָרט עטלעכע וואָכן, כדי קענען צו לערנען די איינוווינער און דאַן ערשט באַשליסן אויב ער זאָל אָננעמען דאָס רבנות.

אין דעם מליצה׳דיקן ענטפער פון דער ראַדאָמסקער קהילה אויף ר׳ שלמה׳ס בריוו ווערן אויסגערעכנט די פאָלגנדיקע כאַראַק־טעריסטישע באַדינגונגען פאַר דער געשיכטע פון רבנות און די קהילות אין יענע צייטן.

א. דער דאָזיקער חשובער מאַן, כבוד הרב הגאון הנ"ל, וועט זיצן אויפן רבנות־שטול פון דער ק"ק ראַדאָמסק און דעם גליל, פון דעם ווייטער אָנגעגעבענעם טערמין, כדי צו לערנען דאָס פאָלק פון ד׳ צבאות גאָטס וועגן און משפּטען צווישן בלוט און בלוט און צווישן דין און דין.

ב. דרשענען ברבים פיר שבתים אינעם יאָר, אויסערדעם אין די ימים־נוראים און פאַר די תקיעות איטלעכעס יאָר כדי אָפּצוווענדן מערערע פון זינד.

ג. קומען יעטוועדן שבת אין שול אַריין צו קריאת התורה ביז סוף תפילת מוסף אַ חוץ אין די שלשה רגלים.

ד. ער וועט נישט טאָרן אַוועקפאָרן פון אונדז אין קיין אַנדערע קהילה אין די ימים נוראים און אין די שלשה רגלים נאָר דאַווענען מיט אונדז אין דער שול אין די ימים נוראים בתוך הקהל.

פאַר זיין עבודת הקודש וועט דער אויבן־דערמאָנטער רב הגאון באַקומען יעטוועדע וואָך 15 פּוילישע גילדן, וועלכע וועלן אים ווערן אויסגעצאָלט פונעם טאָג ווען ער וועט קומען, כדי אין אַ מזלדיקער שעה צו פאַרנעמען דעם כסא הרבנות. זיין געהאַלט וועט אים אויסגעצאָלט ווערן יעטוועדעס מאָל אויף אַ פערטל יאָר פאָראויס.

מיר, די תושבים פון אונדזער שטאָט זענען מחויב דינגען אים אַ שיינע דירה לויט זיין כבוד און צאָלן פאַר איר פון דער קהלשער קאַסע.

אַלע הכנסות פון רבנות וועלן געהערן דעם אויבנדערמאָנטן רב, דהיינו רח"ש פון אונדזער שטאָט און פון דער אומגעגנט וועט דער רב נעמען דריי חלקים און אַ פערט חלק וועלן באַקומען די משועב־דים דפה.

סנדקאות און סידור־קידושין פון דאָ און פון גליל, געהערט צום רב. אין פאַל ווען עס וועט זיין דער ווילן פון די תושבים פון אונדזער שטאָט מכבד צו זיין מיט דער מצווה פון סנדקאות אַן אַנדערן, איז ער מחויב צו געבן דעם אויבנדערמאָנטן רב דריי גילדן.

צו סוכות איטלעך יאָר, איז קהל מחויב קויפן אים הדרים ווי אַ מתנה.

די תושבים פון אונדזער שטאָט זענען מחויב זיך משתדל זיין צו באַפרייען אים פון שטעלן זיך מיט עמיצן וואָס דער „סאָנד" (געריכט) איז אים מחייב צו באַלייגן אַ שבועה נאָר אַוועקשטעלן אויף זיין אָרט אַ צווייטן.

די קהילה־לייט זענען מחויב זיך באַמיען צו באַקומען פאַר דעם אויבן דערמאָנטן רב אַ קאָנצעס (קאָנצעסיע) אויף רבנות ווי אויך אַ דערלויבעניש אַריבערציען זיך אַהער אויף די הוצאות פון דער קהילה.

עס וועט דערלויבט זיין דעם רב׳ס שליט"א פרוי צו האַנדלען אין אונדזער שטאָט לויט איר ווילן.

*

גלייך ווי ר׳ שלמה איז אויפגענומען געוואָרן אַלס ראַדאָמסקער רב האָט ער — ווי עס ווערט דערציילט — געזאָגט אויף זיך דעם פסוק: „פה אשב כי איויתיה צידה ברך אברך, אביוניה אשביע לחם וכהניה אלביש ישע וחסידיה רנן ירננו (תהלים קל"ב). אין דעם דאָזיקן פסוק האָבן שפּעטער געזען די ראַדאָמסקער תושבים און חסידים אַ רמז אויף דער גיכער ווירטשאַפטלעכער אַנטוויקלונג פון

דער ראַדאָמסקער קהילה, ווען פון אַ הייפל יידן איז אַנטשטאַנען איינע פון די רייכע און באַרימטע קהילות אין דער יידישער וועלט. עס האָט זיך דאָ אַנטוויקלט אַ גרויסע אינדוסטרי און די אַלגעמיינע און יידישע באַפעלקערונג איז געוואַלטיק געוואָקסן. ראַדאָמסק איז געוואָרן אַ צענטער פון חסידות („וחסידיה רנן ירננו") און ווי „אַ פרעכטיקער היגל צו וועלכן עס טראָגן זיך די בליקן פון צענדליקער טויזנטער". באַזונדערס האָט דער נייער רב זיך באַמיט צו הויבן דעם גייסטיקן מצב פון דער כסדר וואַקסנדיקער קהילה. אין דער ערשטער דרשה וואָס ער האָט געהאַלטן ראש השנה תקצ"ד נאָך זיין קומען קיין ראַדאָמסק האָט ער גערעדט מיט „פלאַם־פייערדיקע ווערטער" וועגן סוד פון תשובה צו דערהויבן די אַממיינסטן געפאַלענע מענטשן, וועלכע האָבן זיך שוין באַוויזן צו דערווייטערן פון יהדות. „פאַראַן... אַזעלכע וואָס זענען זיך מיאש פון תשובה טון זאָגענדיק: נישט מעגלעך תשובה טון נאָך די עבירות וואָס איך האָב געטון און ווען איך זאָל אַפילו פאַסטן תעניתים און טון צדקה מיין גאַנץ לעבן איז נישט מעגלעך מתקן צו זיין דאָס וואָס איך האָב קאַליע געמאַכט... ס'ווערט אָבער געזאָגט אין יחזקאל ל"ג: „ואתה בן אדם אמור אל בית ישראל... חי אני נאום ה' צבאות אם אחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו וחיה" און טאָמער וואָלט דער מענטש נישט געהאַט חס ושלום קיין תקנה, איז צו וואָס זיין לעבן, אַז אַלץ וואָס דער הקב"ה האָט געשאַפן אין זיין וועלט האָט ער געשאַפן צוליב זיין כבוד'ס וועגן, ווי עס שטייט געשריבן: ,כל שנקרא בשמי לכבודי בראתיו וכו'' אלא וואָס, דער צוועק פון בריאת האדם איז נאָר צוליב דעם אַז ער זאָל זיך אומקערן פון שלעכטן וועג און צו דעם צוועק, „הקב"ה נותן לו חיות ומחזיר לו הנשמה בכל יום" ו„בכל אדם גם פשוטי העם — יש בו נפש רוח ונשמה ונשמה לנשמה, נגד ד' אותיות הויה" און אויף דעם ווערט געזאָגט „כי ה' אלהיך מתהלך בקרב מחניך וגו' און די מחנה זענען די רמ"ח אברים וואָס אין מענטשנס גוף. דער געטלעכער כוח איז עס וואָס וועקט דעם מענטשנס נשמה צו תשובה. דער דאָזיקער כוח געפינט זיך אין יעטוועדן מענטשן ווו ער זאָל זיך נישט געפונען". די ערטער פון תשובה האָבן משפיע געווען אויף די מיטגלידער פון דער קהילה, זיי האָבן זיך געשטאַרקט אין תורה און תפילה, אויפגעשטעלט תורה־אָנשטאַלטן און די השפעה פון זייער רב איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג. ער האָט מתקן געווען אין שטאָט אַ סך תקנות צו שטאַרקן דאָס יהדות. פון זיין איניציאַטיוו זענען געגרינדעט געוואָרן אַ סך חברות, צווישן זיי די „חברת תהילים" וואָס איז אַנטשטאַנען אין יאָר תקצ"ט (1839) און פון וועלכערס תקנות עס איז פאַרבליבן אַן אָפשריפט. די חברה־לייט האָבן גענומען אויף זיך „מיט דער הסכמה פון דער קרוין פון אונדזער קאָפ, דעם אב"ד פון אונדזער קהילה שליט"א. „צו זיין פון די וואָס היטן אָפ איטלעכן פרימאָרגן עבודת הבורא, און מיר האָבן גענומען אויף זיך אויפשטיין אין די פרי־מאָרגנס אין די טעג פון אַ גאַנצער וואָך, פאַרזאַמלען זיך אין אַ באַשטימט אָרט כדי צו רומען און לויבן דעם בורא דורך זאָגן תהילים פאַר תפילת שחרית". ווייניק יאָרן זענען פאַרביי און רבי שלמה פון ראַדאָמסק איז געוואָרן איינער פון די באַרימטסטע רבנים אין פוילן און מען האָט זיך געוואָנדן צו אים אין אַלגעמיינע ענינים. און אין ענינים פון הלכה און חסידות.

נאָך אַ קורצער צייט איז אויך אויפגענומען געוואָרן אַ דיין, ר' יואל, אַן אייניקל פון ר' יואל סירקש בעל הב"ח. נאָכדעם ווי ר' שלמה איז געוואָרן ראַדאָמסקער אדמו"ר (בערך אין תרי"א, 1851) איז ראַדאָמסק געוואָרן אַ צענטער פון תורה און חסידות. חסידים אין די הונדערטער און טויזנטער פלעגן קומען אין שטאָט. באַזונדערס גרויסע מאַסן יידן פלעגן קומען אויף די ימים־טובים, שבועות און די ימים נוראים. דאָס האָט אויך געהאַט אַן עקאָנאָמישע באַדייטונג פאַר דער שטאָט. עס זענען געעפנט געוואָרן האָטעלן און גאַסטהיי־זער פאַר דורכרייזנדיקע און אורחים אויף שבת און יום־טוב. באַזונ־דערס אָבער איז אויסגעוואָקסן די עקאָנאָמישע באַדייטונג פון דער שטאָט ראַדאָמסק מיטן אויסבויען די באַן־ליניע וואַרשע—ווין (1845) וועלכע איז אַדורכגעגאַנגען נעבן דער שטאָט. די ראַדאָמסקער סטאַציע האָט באַדינט די גאַנצע סביבה. זי האָט זיך געפונען אין אַ מרחק פון 177 וויאָרסט פון וואַרשע, 42 וויאָרסט פון פיעטרקאָוו, 40 וויאָרסט פון טשענסטאָכאָוו. די שטאָט איז געוואָרן אַ האַנדלס־צענטער פאַר דער גאַנצער אומגעגנט. פון אַלע שטעט אַרום, פון אַלטע קהילות: פזשעדבאָזש, בזשעזשניצע, ראָזפזשע, פלאוונע, סולמיעזשיץ, קאַ־מינסק א.אַ איז מען געקומען אין האַנדלס־ענינים קיין ראַדאָמסק און אַ גרויסער טייל איינוווינער פון שטעטלעך האָבן זיך אין איר באַזעצט. די סטאַטיסטיק פון דער שכנותדיקער צו ראַדאָמסק פזשעד־באזש באַווייזט, אַז די צאָל יידן דאָרט, נישט נאָר וואָס זי וואַקסט נישט, נאָר האַלט זיך כסדר אין פאַרקלענערן. ענלעך איז אויך די לאַגע פון די אַנדערע שטעטלעך אַרום ראַדאָמסק. ראַדאָמסק בויט זיך פונאַנדער אויפן חורבן פון די קליינע שטעטלעך.

ד. עקאנאמישער אויפשטייג (1834-1862)

אַ גרויסע ענדערונג אין דער ווירטשאַפטלעכער און פאָליטישער לאַגע פון דער ראַדאָמסקער קהילה איז פאָרגעקומען נאָך דער קרי־מער מלחמה און די ליבעראַלע רעפאָרמען פון דעם רוסישן קיסר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן. אין יאָר 1861 (תרכ"א) האָט דער קיסר נאָמינירט דעם גראַף וויעלאָפאָלסקי אַלס שטאַטהאַלטער פון פוילן. וויעלאָפאָלסקי האָט געהאַלטן אַז עס איז נויטיק צו פאַרבעסערן די לאַגע פון די פוילישע יידן אין וועלכע ער האָט געזען דעם דריטן שטאַנד. אין יוני 1862 האָט דער צאַר אונטערגעשריבן אַ געזעץ וואָס האָט טיילווייז גלייכבאַרעכטיקט די יידן. די כוונה איז געווען מקרב צו זיין די יידן און אַריינברענגען אַ פירוד צווישן זיי און די פאָ־ליאַקן. אין דעמזעלביקן יאָר האָט אַלעקסאַנדער דער צווייטער אונ־טערגעשריבן אַ פאַראָרדענונג וועלכע האָט דערלויבט די יידן: 1) דערווערבן נחלאות אין פריצישע גוטער ווו די פויערים זענען באַפרייט געוואָרן; 2) באַזעצן זיך אין שטעט און אין שטאָט־טיילן, וועלכע זענען געווען פאַר זיי פאַרווערט ביז איצט. מיט דער דאָזי־קער פאַראָרדענונג זענען אָפגעשאַפן געוואָרן די וווינונגס־באַגרע־נעצונגען אין ראַדאָמסק. די יידן האָבן זיך באַזעצט אין דער שטאָט און בייגעשטייערט צו איר ווירטשאַפטלעכער אנטוויקלונג. די צאָל יידן וואַקסט כסדר. אין יאָר 1858 דערגייט די צאָל איינוווינער אין ראַדאָמסק ביז 3605 און די צאָל יידן צו 1554.

מיט דער פאָליטישער באַפרייונג האָט זיך אויך אָנגעהויבן דער ווירטשאַפטלעכער אויפבלי. צוליב דער נאָענטקייט צו דער וואַרשע־ווער—ווינער באַן־ליניע, ווערט ראַדאָמסק אַ צוציאונגס־פונקט פאַר אַלע שטעטלעך אין דער סביבה און עס אַנטשטייען אין איר כסדר אינדוסטריעלע און האַנדלס־אונטערנעמונגען. ראַדאָמסק ווערט אַ צענטער פון דעם פאָלקסטימלעכן חסידות, אַ יורשטע פון חסידות וואָס איז אויסגעפאָרעמט געוואָרן דורכן „חוזה" אין לובלין, און ר' מאיר אָפטער. נאָכן טויט פון ר' דוב־בער פון ראדאָשיץ און נאָך דער עליה פון ר' משה לעלאוו קיין א"י, איז ר' שלמה געבליבן דער איינציקער אדמו"ר אין דער גאַנצער סביבה. זיין רום איז דערגאַנגען ביז מערב־גאַליציע. טויזנטער חסידים פלעגן קומען קיין ראַדאָמסק פון קראָקעווער געגנט (אושפיץ, כזשאנאָוו, טשעבין א. אַ). דער קליינער בית־מדרש איז שוין צו ענג געוואָרן פאַר די מאַסן חסידים, וואָס האָבן געשטראָמט אַהער פון אַלע עקן פוילן. אין יאָר תרכ"א (1861) איז אויסגעבויט געוואָרן דער נייער ספעציעלער בית־מדרש („דעם רבינס בית־המדרש"), אַ גרויסער בנין וועלכער האָט געקענט אויפנעמען טויזנטער חסידים. באַזונדערס גרויס איז געווען

דאָס געדרענג אין די שבתים און ימים טובים. אויף שבועות פלעגן קומען אַרום פיר טויזנט יידן פון אַלע עקן פוילן און גאַליציע. די צאָל חסידישע אורחים האָט טייל מאָל איבערגעשטיגן די צאָל אייַנוווינער אין שטאָט. די אורחים האָבן מיטגעווירקט צו דער אַנטוויקלונג פון האַנדל אין שטאָט. די ראַדאָמסקער יידן האָבן געזעען אין דעם ווירטשאַפטלעכן אויפבלי פון דער קהילה אַ מופת פון דעם צדיק וואָס פאַרנעמט די שטול פון רב און אדמו"ר אין זייער שטאָט.

ה. דער אויפשטאנד פון יאר 1863 (תרכ"ג)

די באַמיונגען פון גראַף וויעלאָפאָלסקי צו באַרויקן די פאָליאַקן זענען נישט געלונגען. דעם 22סטן יאַנואַר 1863 איז אויסגעבראָכן אַן אויפשטאַנד קעגן דער רוסישער הערשאַפט. די נאַציאָנאַל־רעוואָלוציאָנערע רעגירונג האָט פראָקלאַמירט אין איר ערשטער דעקלאַראַציע גלייכבאַרעכטיקונג פאַר אַלע אייַנווינער פון דער מדינה אָן אונטערשיד פון גלויבן און שטאַנד. אין אַלע טיילן פון לאַנד זענען אויסגעבראָכן קאַמפֿן און די יידן האָבן זיך מיטבאַטייליקט אין זיי אויף דער זייט פון די פאָליאַקן. אמת, די מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג איז נישט געווען צופרידן פונעם אויפשטאַנד, די אומרוען האָבן געבראַכט שאָדן דעם האַנדל און דער אינדוסטריע, וועלכע האָבן אָנגעהויבן בליען אין די פופציקער און אָנהויב זעכציקער יאָרן פון 19טן י"ה. דערפאַר אָבער האָבן זיך באַטייליקט אינעם אויפשטאַנד מיט התלהבות די אויפגעקלערטע, די פאָליאַקן פון משהס גלויבן. די רעליגיעזע יידן און חסידים האָבן אין דער שטיל באַטראַכט דעם אויפשטאַנד ווי אַן אומגליק פון הימל, זיי האָבן זיך אָבער געפונען „צווישן האַמער און קאָוואָדלע". זייענדיק געקניפט און געבונדן מיט די פאָליאַקן האָבן די יידן געהאָלפן דעם אויפשטאַנד מיט געלט און אין אַנדערע פאַרמען. די אַקטיוווע טעטיקייט פונעם רב ר' דוב־בעריש מייזעלס לטובת דעם פוילישן אויפשטאַנד איז באַקאַנט. די וואַרשעווער רבנים האָבן אָנטייל גענומען אין דעמאָנסטראַציעס קעגן דער רוסישער מאַכט, אין די שולן האָט מען מתפלל געווען פאַרן נצחון פון פוילן און געזונגען דעם פוילישן נאַציאָנאַלן הימן.

אויך אין דער געגנט פון ראַדאָמסק האָט דער אויפשטאַנד געבראַכט מיט זיך אַ סך צרות אויף די יידן. צוליב דער הפקרות פון איין זייט, וואָס איז אַ באַגלייט־דערשיינונג פון אויפשטאַנדן און דער אוממעטיקייט פון דער מאַכט פון דער צווייטער זייט, זענען פאַרגעקומען אַ סך רויב־פאַלן. בדרך כלל אָבער זענען די באַציונגען צווישן די יידן און די אויפשטענדלער געווען גוטע. די פוילישע פריצים פלעגן קומען צום רבי שלמה הכהן — ווי עס דערציילן מיט צייטלער — „פרעגן ביי אים אַן עצה בעת עס זענען פאַרגעקומען די אומרוען אין דער מדינה קעגן יידן" און עס איז אין אים מקוים געוואָרן דער פסוק: „וראו כל עמי הארץ כי שם ד' נקרא עליך ויראו ממך". לויט די חסידישע דערציילונגען האָט ר' שלמה הכהן געראַטעוועט אַ סך יידן פון די אויפשטענדלערס הענט. ר' אהרן מאַרקוס דערציילט, אַז ער האָט אַ צייט לאַנג פאַרן אויפשטאַנד געהערט פון אים אַליין ביים שבתדיקן טיש ווערטער פון דערמונטערונג בעת ער האָט געזאָגט: „כל זמן איר זעט די דאָזיקע האַנט זאָלט איר קיין מורא נישט האָבן, שפּעטער וועט קומען וואָס עס וועט קומען עס זאָל כאָטש זיין מיט רחמים".

די לעגענדע דערציילט, אַז בעת דעם אויפשטאַנד האָבן די אויפשטענדלער גענומען געפאַנגען דעם אייגנטימער פון פלאָוונער גוט, וואָס געפינט זיך בשכנות פון ראַדאָמסק. די פרוי און די בני־בית זענען גלייך אַוועק קיין ראַדאָמסק, מתחנן געווען זיך ביי ר' שלמה באַפרייאונג פון זייער פאָטער און מאַן פון די אויפשטענדלערס הענט. הכהן, ער זאָל זיך אויף זיי מרחם זיין און מתפלל זיין פאַר דער ר' שלמה, ווי עס איז געווען זיין שטייגער, האָט זיך אָנגעבייזערט אויף זיי און לסוף זיי געעצהט צו געבן אַ גרויסן סכום אויסלייזגעלט לטובת די אויפשטענדלער, צוזאָגנדיק אַז דער ייד וועט זיך אומקערן אַהיים און אויך דאָס געלט וועט זיי אומגעקערט ווערן. די משפחה האָט אונטערגעהאַנדלט מיט די אויפשטענדלער און באַוויזן אים אויסצולייזן פאַר אַ סומע פון אַכט טויזנט רובל.

דער אָנפירער פון דער אויפשטענדלער־אָפּטיילונג, אַ פוילישער פריץ, וועלכער האָט אָפּגענומען דאָס געלט, האָט געהערט אַז דאָס האָט דער ראַדאָמסקער „נביא" געהייסן געבן די אויפשטענדלער דאָס געלט, די זאַך איז אים געפעלן געוואָרן און ער האָט דאָס געלט נישט איבערגעגעבן דעם אויפשטענדלער־קאָמיטעט, נאָר באַהאַלטן עס אין אַ פאַרמאַכטן קאָנווערט אויפשרייבנדיק אויף איר דעם סכום און פון וועמען ער שטאַמט.

קורץ נאָכדעם איז דער געגנראַל ברעמזען אין שפּיץ פון אָפּטיילונג קאָזאַקן באַפאַלן דאָס גוט פון דערמאָנטן פריץ און געפונען בעת דער רעוויזיע אין זיין שטוב דעם קאָנווערט מיטן געלט וואָס איז געווען באַשטימט פאַרן פוילישן אויפשטאַנד. דער געגנראַל האָט גלייך געהייסן ברענגען צו זיך דעם רייכן יידן פון פלאָוונע אַ געשמידטן אין קייטן באַשולדיקנדיק אים, אַז ער האָט געהאָלפן די אויפשטענדלער.

און וויטער איז מען געלאָפן מיט טרערן אין די אויגן צום רבין ר' שלמה הכהן, כדי צו בעטן ביי אים אַן עצה. ר' שלמה הייסט זיי גיין צום רוסישן גענעראַל און אים דערציילן די גאַנצע געשיכטע וויי דאָס געלט איז ביי זיי אויסגעפרעסט געוואָרן נאָכן פאַרכאַפן דעם יידן. ווען דער גענעראַל האָט געהערט, אַז דעם גבירס משפחה איז צו אים געשיקט געוואָרן דורך דעם ראַדאָמסקער צדיק, האָט ער „נישט געוואָלט אים פאַרשאַפן קיין עגמת־נפש", געהייסן באַפרייען דעם גביר און אפילו צוריקגעגעבן אים דאָס געלט. און אַזוי איז מקויים געוואָרן דעם צדיקס ברכה.

ו. די שטאט צום סוף פון פו־טן י"ה (1863–1897)

נאָך עטלעכע חדשים קאַמפן האָט דאָס צאַרישע מיליטער באַהערשט די לאַגע און אונטערדריקט דעם אויפשטאַנד. די פוילישיידישע פאַרברודערונג וואָס איז געבוירן געוואָרן אין די יאָרן פון אויפשטאַנד האָט אָבער ווייטער אָנגעהאַלטן און געבראַכט מיט זיך אַסימילאַציע־טענדענצן אין דער יידישער געזעלשאַפט פון קאָנגרעס־פוילן. אויך דער עקאָנאָמישער אויפבלי איז נישט איבערגעריסן געוואָרן. די באַפרייונג פון די פויערים האָט געצוווּנגען די פוילישע פריצים צו ענדערן זייער לעבנס־שטייגער און וועגן זיך צו נייע פראָפעסיעס. זיי האָבן זיך געמוסן צום האַנדל און דער עיקר צו אינדוסטריע. פוילן האָט זיך אָנגעהויבן אינדוסטריאַליזירן. לאָדזש איז געוואָרן אַ צענטער פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע און דער יידישער ישוב אין איר איז במשך אַ קורצער צייט אויסגעוואָקסן ביז הונדערט טויזנט נפשות. אויך אַנדערע אינדוסטריע־צווייגן האָבן זיך אַנטוויקלט אין די פוילישע שטעט. דאָס לאַנד איז געוואָרן אַ צוציונגס־פונקט פאַר די ליטווישע יידן („ליטוואָקעס") וואָס האָבן זיך באַזעצט אין די צענדליקער טויזנטער אין אַלע טיילן פון פוילן. דער באַפרייטער פויער איז געוואָרן אַן אָפּנעמער פון דער אַרטיקער פראָדוקציע, עס איז געוואָקסן דער עקספאָרט קיין רוסלאַנד — דאָס אַלץ האָט גורם געווען צו דער אַנטוויקלונג פון דער אינדוסטריע און איר ווּוקס. דער דאָזיקער ווירטשאַפטלעכער אויפבלי האָט אויך נישט אויסגעמיטן ראַדאָמסק. עס איז דאָ אַנטשטאַנען די מעבל־פאַבריק פון די ברידער טהאָנעט, וועלכע האָט באַשעפטיקט קרוב טויזנט אַרבעטער, די פאַבריק פון די ברידער כהן פון ווין, די צעראַטן־פאַבריק פון רוזשעוויטש א"א. אמת, די פאַבריק־אַרבעטער זענען געווען

פֿאַליאַקן, אָבער אויך אַ גרויסע צאָל יידישע פרויען און מיידלעך האָבן באַקומען אַרבעט אַהיים און געפלאָכטן שטולן פֿאַר טהאַנעטס פֿאַבריק. דער רוב יידן אין שטאָט האָט זיך באַשעפטיקט מיט האַנדל און מלאכה. די שטאָט איז געווען אַ האַנדלס־צענטער פֿאַר די אַרטיקע אַרבעטער און פֿאַר די פּויערים פון די שכנותדיקע דערפער, וועלכע פלעגן קומען אין שטאָט אויף די וועכנטלעכע יאַרידן. אַ דינע שיכט רייכע יידן האָט זיך באַשעפטיקט מיט צושטעלונגען פֿאַר דער רעגירונג, מיט וואַלד־האַנדל אא״וו. די צאָל איינווינער אין שטאָט איז אויסגעוואָקסן אין יאָר 1897 ביז 11.767 און די צאָל יידן ביז 5054, ד. ה. 43% פון דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג.

ז. די קהילה און אירע פרנסים

אינעם אינערלעכן לעבן פון די ראַדאָמסקער יידן זענען נישט פֿאַרגעקומען קיין וועזנטלעכע ענדערונגען. די שטאָט האָט זיך גע־פונען בעיקר אונטער דער השפּעה פון חסידות, דעם רבס הויז און די הייזער פון די ראַדאָמסקער צדיקים. אין יאָר תרכ״ו (1866) איז ר׳ שלמה הכהן נפטר געוואָרן און זיין אָרט פֿאַרנעמען: הרב צבי מאיר הכהן ווי אַ רב און אב״ד און ר׳ יששכר הכהן ווי אַן אדמו״ר.

בראש פון דער קהילה זענען געשטאַנען פרנסים („דאָזאָרעס״) געווייליקע יעטוועדע דריי יאָר. די וואַלן זענען פֿאַרגעקומען אין שול אַדער אין בית־מדרש אין דער אָנווענדונג פון אַ רעגירונגס־פֿאַרשטייער, וועלכער האָט נישט איין מאָל אַריינגעמישט זיך ביים באַשטימען דעם ראש הקהל. די אויסגעווייליקע זענען געווען פון צוויישן די אַרטיקע גבירים, „נכבדים״, האַלב־אויפגעקלערטע יידן וואָס האָבן געהאַט אַ „חזקה״ אויף דער אָנפֿירונג מיט דער קהילה. דאָס זענען געווען הערשל באַנקיר, יוסף הערש שאַץ, פישל דאָנסקי, גבריאל גאָלדבערג, ישראל רעכטערמאַן, מאיר ראָזענבאום, געריכטער, בעריש פערשטער, א״א. זייער עיקר אויפגאַבע איז געווען איינמאָנען פון די שטאָט־איינווינער קהילה־עטאַט; אויך האָבן זיי רעפּרעזענ־טירט די קהילה פֿאַר דער מאַכט.

אויסער דער אָפּיציעלער קהילה זענען אויך געווען אין שטאָט עטלעכע פילאַנטראָפישע און הילפס־אינסטיטוציעס ווי די „חברה קדישא״, „תלמוד־תורה״, „הכנסת־אורחים״ א״א. בדרך כלל איז דאָס קהילה־לעבן געפלאָסן רויק און נאָר פון צייט צו צייט לייע־נען מיר אין דער העברעישער פּרעסע פון יענער צייט, אין דער „הצפירה״ און „המליץ״, אַ קאָרעספּאָנדענץ וועגן אַן אויסערגעווייני־לעכן פֿאַל, ווי למשל, וועגן דער גרויסער עקספּלאָזיע פון אַ פּאָס מיט דינאָמיט, וואָס האָט געהערט צו די פּישער און בעת וועלכער עס זענען דערהרגעט געוואָרן אַכט מענטשן און פינף פֿאַרוווּנדעט. אין שכנות האָט זיך געפונען אַ שולע אָבער צום גליק האָבן די קינדער ז׳ פֿאַרלאָזן קורץ פֿאַר דער עקספּלאָזיע.

אַנדערע קאָרעספּאָנדענציעס אין דער פּרעסע שילדערן די פֿאַר־שידענע פֿאַרמען פון דער פילאַנטראָפישער טעטיקייט, רעליגיעזע פייערלעכקייטן וואָס האָבן געמאַכט אַ רושם אין שטאָט אדג״ל. פון די דאָזיקע קאָרעספּאָנדענציעס דערוויסן מיר זיך ווער עס זענען געווען די אַקטיוע טוער און די בעלי־השפּעה אין שטאָט.

אָט איז אַן אינטערעסאַנטע קאָרעספּאָנדענץ פון יאָר 1893 וועלכע שילדערט דאָס לעבן פון די רוסישע זעלנער אין ראַדאָמסקער מילי־טעריש גאַרניזאָן און דערציילט וועגן אַן אַלטן יידישן סאָלדאָט, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין אַ סך קאַמפֿן. „אין דער שטאָט נאָווא־ראַ־דאָמסק איז די טעג געשטאַרבן אינעם הונדערטן יאָרטאָג פון זיין לעבן דער מיליטעריישער שניידער פון פולק וואָס סטאַציאָנירט דאָרט. זיין נאָמען איז געווען קאַהאַן. פונעם טאָג וועט ער איז אַריין אין מיליטער — ד.ה. פון זיין צוואָנציקסטן לעבנס־יאָר — ביז צום טויט האָט ער געדינט ווי אַ מיליטערישער שניידער. דער פֿאַרשטאַרבענער האָט אָנטייל געהאַט אין אַלע מלחמות וועלכע אונדזער מיליטער האָט בעת זיין לעבן געפירט. דינענדיק נאָך אין מיליטער האָט ער גלאָזט שרייבן אַ ספר־תורה און אַ דאַנק אים האָבן די יידישע מילי־טער־לייט געדאַוונט בציבור בעת דער סעוואַסטאָפּאָלער מלחמה. די ספר־תורה האָט ער געשאַנקען פֿאַרן טויט די זעלנער וואָס זענען אין מיליטער. דער אָנפירער פון דער אָפּטיילונג טאַרנאָווסקי האָט באַפוילן מקיים צו זיין דעם ווילן פון פֿאַרשטאַרבענעם און די ספר־תורה איז איבערגעפירט געוואָרן מיט געזאַנג און טענץ פון דער שטאָטישער שול אין אַ צוגעגרייט געצעלט. נאָך יום־טוב וועלן די יידישע זעלנער נעמען מיט זיך דאָס געצעלט אין די פעלד־לאַגערן וווּ זיי וועלן זיך געפינען אין די זומערדיקע חדשים".

פון דעם זעלביקן יאָר געפינען מיר אויך אַ קאָרעספּאָנדענץ פון ב. שטאטלער, דעם ראַדאָמסקער מיטאַרבעטער פון דער „הצפירה", וועגן אַ „קולטור־קאָמף" אין שטאָט. דער ראש־הקהל, הער באַנקיר, אַ יידּ, אַ משכיל און אַ תקיף דערצו, האָט זיך אַמאָל צעקריגט מיט אַ וואַנדערנדיקן מגיד וואָס איז אַרויסגעטרעטן מיט אַ דרשה קעגן די משכילים. „די פֿאַריקע וואָך — וועט דערציילט אין דער קאָרעס־פּאָנדענץ — איז פֿאַרבייגעפֿאָרן אונדזער שטאָט ראַדאָמסק אייניער פון די וואַנדערנדיקע פון שטאָט צו שטאָט מגידים און מיט זיינע רייד וואָס ער האָט געהאַלטן אין שול, האָט ער אויפגעהויבן אַ גרויסן רעש און געפילדער קעגן די משכילים וואָס לייענען ספרים חיצונים און געמוסרט קהל, אַז ער זאָל אַנטקעגנשטעלן זיך די וואָס טוען שלעכטס, וויל צוליב זיי איז דאָס גאַנצע ביזיו וואָס האָט געטראָפן אונדזער שטאָט. במשך פון עטלעכע חדשים זענען אין איר געשטאָרבן עטלעכע הונדערט קינדער. אויך האָט ער שטאַרק געשאָלטן אין אַ פֿאַרריסענער שפּראַך, די משכילים, זייערע ביכער און לייענער, פון וועלכע אויך אונדזער שטאָט איז, פֿאַרשטייט זיך, ניט פריי. באַוויזן אים צו זאָגן אַזעלכע האַרבע וועטער האָט דער פּאָסט וואָס עמעץ האָט אַראָפּגעריסן פון דער שולוואַנט דאָס קוויטל אין וועלכן דער מגיד האָט מקיים געווען דעם מאמר חז״ל: „שרי ליה לצורבא מרבנן לאודועי נפשאה" (אַ תלמיד חכם מעג זיך מפרסם זיין) און האָט זיך שטארק גערימט און געלויבט און דעם גאַנצן צאָרן אויסגעלאָזט צו די משכילים.

אַ גרויסער דאַנק קומט דעם ראש הקהל פון אונדזער שטאָט, הער באַנקיר, וואָס דערוויסנדיק זיך וועגן מגיד, האָט ער פֿאַרמאַכט דאָס מויל פון אייזל און באַפוילן אויסרופן שבת קודש פון בעלעמער, אַז יידן באַגערן נישט אַזעלכע דרשנים און די טירן פון דער שול זענען פֿאַרמאַכט געוואָרן פֿאַרן דאָזיקן מגיד מישרים. זיין נאָמען איז נישט באַוווּסט, וויל צוליב אַן אומבאַקאַנטער סיבה פֿאַרהוילט ער אים און רופט זיך „דער פּוילישער מגיד". זיין היים־שטאָט איז ביאַלא און זיין אויסשפּראַך איז ענלעך צו דער ליטווישער אויסשפּראַך".

אין אַן אַנדערער קאָרעספּאָנדענץ וועט דערציילט וועגן דער גלייכגילטיקייט פון די קהילה־מיטגלידער וועלכע העלפן נישט דעם ראש הקהל, דעם הער באַנקיר. דער קאָרעספּאָנדענט האָט וויזיט אויס איבערגעטריבן שילדערנדיק אין שוואַרצע פֿאַרבן דעם מצב פון דער קהילה. אָט זענען זיינע וועטער: אין אונדזער שטאָט וואָס רעכנט זיך צווישן די גרויסע שטעט, זענען נישט פֿאַראַן אַזעלכע גמילות־חסדים אינסטיטוציעס ווי עס זענען געגרינדעט געוואָרן לעצטנס אין די אַנדערע שטעט וווּ אחינו בני ישראל וווינען, און נאָך אַ טאָפּלט, פירפאַך בייז איז צו באַמערקן אין אונדזער שטאָט, מיר האָבן אויך נישט קיין שול, קיין בית־מדרש און מקווה ווי עס פֿאַרמאָגן אַנדערע שטעט, ווייל די שול האָלט ביים איינפֿאַלן, דאָס בית־מדרש איז צע־שטערט געוואָרן מיט פינף יאָר צוריק און די מקווה איז בחזקת סכנה פֿאַר אַלע אירע באַזוכער און קיינער זאָרגט זיך נישט צו פֿאַררייכטן זי אין דער צייט. מיט צוויי יאָר צוריק איז אויסגעווייליט געוואָרן ווי אַ ראש הקהל דער געערטער הער באַנקיר וועמען עס זענען באַקאַנט

די פלאַגן פון אונדזער שטאָט, ער איז אָבער איינער און קיינער קומט אים נישט צוהילף, ווייל איטלעכער האָט אין זינען זיינע געשעפטן און איין שוואַלב קען קיין זומער נישט מאַכן. ער שרייט געוואַלד: צען יאָר כסדר זאַמלען זיך אונדזערע תושבים יעטוועדן חול־המועד פּסח און סוכות אָבער אָן אַ טאָלק. פרייטיק, ערב שבת קודש פּרשת עקב האָבן זיך אונדזערע תושבים פאַרזאַמלט לויטן באַפעל פון ראש הקהל און מיט דעם מיט וואָס זיי זענען זיך צונויפגעקומען מיט דעם זענען זיי זיך פונאַנדערגעגאַנגען, גאָרנישט אויפטוענדיק און אין אַלע קהלשע ענינים זעט מען בלויז אָפּגעשטאַנעקייט אָן שום פאַרשריט.

אָן אַנדערע קאָרעספּאָנדענץ פון יאָר 1894 דערציילט וועגן אַ סיום־פּייערונג פון אַ ספר־תורה, וואָס עס האָט געלאָזט שרייבן די מוזיקאַנטן־קאַפּעליע אין שפּיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען דער גרינדער פון דעם ציוניסטישן פאַראיין, מ. לעווקאָוויטש. „די מוזיקאַנטן־קאַפּעליע איז לויבנסווערט, כאָטש זיי זענען קנאַפּ אין צאָל און דער אייבערשטער האָט זיי נישט באַשאַנקען מיט רייכקייט, לאָזנדיק שרייבן אַ ספר־תורה פאַר זיך און געפּראָווט די פאַריקע וואָך אַ סיום. דער דיריגענט פון דער קאַפּעליע, הער משה לעווקאָוויטש, האָט זיך באַמיט אַז דער סיום זאָל אויספאַלן אימפּאָזאַנט, ער האָט איינגעלאַדן אַלע נכבדים פון אונדזער שטאָט און צווישן זיי דעם ה׳ פערשטער און דעם הער רעכטערמאַן און מען האָט געפירט די ספר־תורה אין שול אַריין מיט גרויס פּראַכט און פּאַראַד. דאָרט האָט דער חזן מיט דער באַגלייטונג פון די מוזיקאַנטן געזונגען דעם „הנותן תשועה” און „לדוד מזמור”. נאָכדעם האָבן די מוזיקאַנטן געגרייט פאַר די געסט אַ גרויסע סעודה און דערמיט האָט עס זיך פאַרענדיקט”.

און אָט אי׳ז אַ קאָרעספּאָנדענץ פון יאָר 1895 (תרנ״ה) וועגן אַ פילאַנטראָפישער אַקציע אין שטאָט: „אין שטאָט ראַדאָמסק (פּעטערקאָווער פּאָוויאָט) האָט דער חשובער גביר ר׳ ישראל רעכטערמאַן, באַווילקט זיך צו פאַראינטערעסירן מיט די נויטן פון די אָרעמע תלמוד־תורה־קינדער, וועלכע וועלן נישט קענען גיין לערנען צוליב דעם מאַנגל אין שיך. ער האָט באַאָרגט מיט שיך די אָרעמע קינדער און אייניקע פון זיי האָט ער געשאַנקען וואָרעמע מלבושים. הלוואי זאָלן אויך אַנדערע נדבנים זיך אָפרופן און נאָכטון זיין ביישפיל און די ברכות פון אָרעמע קינדער וועלן רוען אויף זייערע קעפּ”.

אַזוי איז געפלאָסן דאָס יידישע לעבן אין שטאָט רויק און אָן ערנסטע אויפטרייסלונגען ביז עס איז אויפגעקומען די ציוניסטישע באַוועגונג. די דורות־לאַנגע ליבשאפט צו דעם אוראַלטן היימלאַנד האָט מיט אַ נייעם כוח זיך אויפגעוועקט אין די הערצער פון די ראַדאָמסקער יידן און עס האָט זיך אַנטפלעקט וואָסערע גרויסע אוצרות פון אהבת ישראל זענען אין זיי פאַרבאָרגן.

ח. דאס געזעלשאפטלעכע לעבן אויפן שוועל פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1897–1914)

דער רוף פון ד״ר טעאָדאָר הערצל און פון זיין ציוניסטישער טעטיקייט, האָבן געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אויך אין חסידישן ראַדאָמסק. צווישן די בחורים פון רבנ׳ס בית־מדרש זענען געווען אַ סך חובבי־ציון, פיל פון זיי האָבן זיך אָבער אָפּגעהאַלטן פון אַן אָקטיוון אַנטייל אין דער נייער באַוועגונג צוליב דער גלייכגילטיקייט צו איר פון די עלטערן און אויס מורא, אַז דאָס זאָל זיי נישט ברענגען צו ביטול התורה. און דאָך האָט די ציוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע געהאַט אַ השפּעה און חברים פון פאַרשיידענע קרייזן האָבן זיך אַנגעשלאָסן אין דער באַוועגונג צווישן זיי בית־מדרש־לערנער ווי ר׳ שלמה קראַקאָווסקי, עזריאל פּשעראָווסקי און ר׳ אברהם מינסקי. באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין גרויסער אַקטיווקייט ר׳ משה לעווקאָוויטש, דער דיריגענט פון דער דערמאַנטער אויבן מוזיקאַנטן־קאַפּעליע. ער איז געווען דער ערשטער פאַרזיצער פון ראַדאָמסקער ציוניסטישן פאַראיין. ר׳ משה איז געווען אַ פּשוטער ייד, ער האָט אָבער זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן דער ציוניסטישער טעטיקייט פאַרנאָכלעסנדיק זיינע פּריוואָטע געשעפטן. ער איז נישט מיד געווארן פון פּרעדיקן שהנווייז לטובת דעם ציוניסטישן געדאַנק און די גאַנצע צייט וואָס עס האָט עקזיסטירט דער פאַראיין, איז ער געווען די רוח החיה אין אים. אָחוץ אים איז געווען אויך טעטיק לעאָן רוזשעוויטש, אַ זון פון אַן אָסימילירטער משפּחה וואָס איז געווען ווייט פון יידישקייט און יידן — און אָט האָט זיך אין אים אויפגעוועקט דאָס נאָציאָנאָלע געפיל און ער איז געווארן איינער פון די טעטיקסטע עסקנים אין דעם פאַראיין. אַנדערש ווי אין די אַנדערע פּוילישע שטעט, ווו דער ציוניזם האָט אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקער קעגנערשאַפט מצד די חסידים, איז דער ראַדאָמסקער „הויף” פאַרבליבן נייטראַל צום ציוניזם. וועגן רב ר׳ צבי־מאיר ווערט דערציילט, אַז ער האָט געקויפט אַן אָקציע פון קאָלאָניאַל באַנק און ער האָט אָפילו אָנגעשריגן אָמאָל אויף אַ חסיד וואָס האָט פאַרגליכן דעם ציוניזם צום „בונד”, ווי צוויי פאַרטייען וואָס ברענגען שאָדן דעם יהדות. רבי צבי־מאיר האָט אים געזאָגט, אַז די ליבשאַפט צו ארץ־ישראל וועט באַשיצן די ציוניסטן און זיי ראַטעוון פון אַלעם בייזן. צווישן זיינע שטוב־איינגייער זענען געווען אויך טרייַע ציוניסטן. שלמה חזן (זאָקס), הערצלס פריינד איז געווען איינער פון ר׳ צבי מאירס געטרייעסטע פריינד. באַזונדערס אויסגעצייכנט אין דער ציוניסטישער פראָפּאַגאַנדע האָט זיך דער שמש פון דער קהילה, ר׳ קאָפּל גלידמאַן (אַ זון פון ר׳ אַברהם־לייב גלידמאַן, שמש פון „תפּארת שלמה” ז״ל) מיטן גאַנצן הארצן האָט ער זיך איבערגעגעבן דער ציוניסטישער אידעע און אַן פחד געפירט די פראָפּאַגאַנדע אין שטאָטישן בית־מדרש.

אין יאָר 1898 ווערט דערציילט אינעם אָפּיציעלן אַרגאַן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג וועגן דער גרינדונג פון אַ ציוניסטישן פאַראיין. ר׳ משה איז געווען אַ פּשוטער ייד, ער האָט אָבער זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן דער ציוניסטישער טעטיקייט פאַרנאָכלעסנדיק זיינע פריוואָטע געשעפטן. ער איז נישט מיד געווארן פון פרעדיקן שהנווייז לטובת דעם ציוניסטישן געדאַנק און די גאַנצע צייט וואָס עס האָט עקזיסטירט דער פאַראיין, איז ער געווען די רוח החיה אין אים. אָחוץ אים איז געווען אויך טעטיק לעאָן רוזשעוויטש, אַ זון פון אַן אָסימילירטער משפּחה וואָס איז געווען ווייט פון יידישקייט און יידן — און אָט האָט זיך אין אים אויפגעוועקט דאָס נאָציאָנאָלע געפיל און ער איז געווארן איינער פון די טעטיקסטע עסקנים אין דעם פאַראיין. אַנדערש ווי אין די אַנדערע פּוילישע שטעט, ווו דער ציוניזם האָט אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקער קעגנערשאַפט מצד די חסידים, איז דער ראַדאָמסקער „הויף” פאַרבליבן נייטראַל צום ציוניזם. וועגן רב ר׳ צבי־מאיר ווערט דערציילט, אַז ער האָט געקויפט אַן אַקציע פון קאָלאָניאַל באַנק און ער האָט אָפילו אָנגעשריגן אָמאָל אויף אַ חסיד וואָס האָט פאַרגליכן דעם ציוניזם צום „בונד”, ווי צוויי פאַרטייען וואָס ברענגען שאָדן דעם יהדות. רבי צבי־מאיר האָט אים געזאָגט, אַז די ליבשאַפט צו ארץ־ישראל וועט באַשיצן די ציוניסטן און זיי ראַטעוון פון אַלעם בייזן. צווישן זיינע שטוב־איינגייער זענען געווען אויך טרייַע ציוניסטן. שלמה חזן (זאָקס), הערצלס פריינד איז געווען איינער פון ר׳ צבי מאירס געטרייעסטע פריינד. באַזונדערס אויסגעצייכנט אין דער ציוניסטישער פראָפּאַגאַנדע האָט זיך דער שמש פון דער קהילה, ר׳ קאָפּל גלידמאַן (אַ זון פון ר׳ אַברהם־לייב גלידמאַן, שמש פון „תפּארת שלמה” ז״ל) מיטן גאַנצן הארצן האָט ער זיך איבערגעגעבן דער ציוניסטישער אידעע און אַן פחד געפירט די פראָפּאַגאַנדע אין שטאָטישן בית־מדרש.

אין יאָר 1898 ווערט דערציילט אינעם אָפּיציעלן אַרגאַן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג וועגן דער גרינדונג פון אַ ציוניסטישן פאַראיין. ר׳ משה איז געווען אַ פּשוטער ייד, ער האָט אָבער זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן דער ציוניסטישער טעטיקייט פאַרנאָכלעסנדיק זיינע פּריוואָטע געשעפטן. ער איז נישט מיד געווארן פון פרעדיקן שהנווייז לטובת דעם ציוניסטישן געדאַנק און די גאַנצע צייט וואָס עס האָט עקזיסטירט דער פאַראיין, איז ער געווען די רוח החיה אין אים. אָחוץ אים איז געווען אויך טעטיק לעאָן רוזשעוויטש, אַ זון פון אַן אָסימילירטער משפּחה וואָס איז געווען ווייט פון יידישקייט און יידן — און אָט האָט זיך אין אים אויפגעוועקט דאָס נאָציאָנאָלע געפיל און ער איז געווארן איינער פון די טעטיקסטע עסקנים אין דעם פאַראיין. אַנדערש ווי אין די אַנדערע פּוילישע שטעט, ווו דער ציוניזם האָט אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקער קעגנערשאַפט מצד די חסידים, איז דער ראַדאָמסקער „הויף” פאַרבליבן נייטראַל צום ציוניזם. וועגן רב ר׳ צבי־מאיר ווערט דערציילט, אַז ער האָט געקויפט אַן אַקציע פון קאָלאָניאַל באַנק און ער האָט אָפילו אָנגעשריגן אָמאָל אויף אַ חסיד וואָס האָט פאַרגליכן דעם ציוניזם צום „בונד”, ווי צוויי פאַרטייען וואָס ברענגען שאָדן דעם יהדות. רבי צבי־מאיר האָט אים געזאָגט, אַז די ליבשאַפט צו ארץ־ישראל וועט באַשיצן די ציוניסטן און זיי ראַטעוון פון אַלעם בייזן. צווישן זיינע שטוב־איינגייער זענען געווען אויך טרייַע ציוניסטן. שלמה חזן (זאָקס), הערצלס פריינד איז געווען איינער פון ר׳ צבי מאירס געטרייעסטע פריינד. באַזונדערס אויסגעצייכנט אין דער ציוניסטישער פראָפּאַגאַנדע האָט זיך דער שמש פון דער קהילה, ר׳ קאָפּל גלידמאַן (אַ זון פון ר׳ אַברהם־לייב גלידמאַן, שמש פון „תפּארת שלמה” ז״ל) מיטן גאַנצן הארצן האָט ער זיך איבערגעגעבן דער ציוניסטישער אידעע און אַן פחד געפירט די פראָפּאַגאַנדע אין שטאָטישן בית־מדרש.

האָט זיך פֿאַרערגערט פון טאָג צו טאָג. די פּאָגראָם־שטימונג וואָס האָט זיך פֿאַרשפּרייט אין רוסלאַנד אין די ערשטע יאָרן פון צוואַנציקסטן י״ה האָט זיך געלאָזט אויך פילן אין דער געגנט פון ראַדאָמסק. אין יאָר 1902 זענען אויסגעבראָכן אַנטי־יידישע אומרועס אין דעם שכנותדיקן טשענסטאָכאָוו, זיי זענען אָבער גלייך דערדריקט געוואָרן דורך דער מאַכט. די ציוניסטישע מאַסן האָבן מיט אומגעדולד אויסגעקוקט דעם טשאַרטער פון סולטאַן און דעם אָנהויב פון אַ גרויסער קאָלאָניזאַציע־באַוועגונג אין ארץ־ישראל. די דאָזיקע שטימונגען האָבן אויך געהערשט אין ראַדאָמסק. אין די רייזע־נאָטיצן פון אַ זשורנאַליסט מיטן פסעוודאָנים „יהודי״ וואָס זענען געדרוקט געוואָרן אין „המליץ״ סוף יאָר 1899 וועט אַזוי געשילדערט די ציניסטישע באַוועגונג אין שטאָט: „איך פֿאָר ווייטער. אַ שעה רייזע פון פּ. (פּיעטריקאָוו) געפינט זיך די נייע ר. (נאָווא־ראַדאָמסק), עס ווינען אין איר צווי טויזנט משפחות, דאָ לעבט אויך איינער פון די „הייליקע״ און מיט אים זיינע חסידים. דער ווירטשאַפטלעכער מצב פון דער שטאָט איז נישט קיין שלעכטער, עס געפינען זיך אין איר פֿאַרשיידענע פאַבריקן און אַ סך פֿאַרדינען אַדאָנק זיי זייער ברויט בכבוד און בריות. איר גייסטיקער מצב שיידט זיך נישט אונטער פון די אַנדערע פּוילישע שטעט. עס זענען פֿאַראַן „ציוניסטן״ אין שטאָט און צווישן זיי חסידים און אויפגעקלערטע, אָבער אַ חוץ זאַמלען געלט, ווייסן נישט די נ. ר. (נאָווא־ראַדאָמסקער) ציוניסטן קיין זאַך און זיי איבן נישט אויס קיין אידעאַלאָגישע השפּעה און אַזוי ווי זייער גאַנצער ציוניזם באַגרענעצט זיך בלויז צו געבן געלט, איז נישט קיין וווּנדער אַז זייער ערשטע התלהבות איז פֿאַרבײַ און זיי שטייען ווי אויף „גליענדיקע קוילן״, וואָרטן יעטוועדן טאָג אויפן „טשאַרטער״ וואָס זאָל קומען און טאָמער פֿאַרזוימט ער זיך וועט זייער ציוניזם אינגאַנצן פֿאַרשוווּנדן, אויב ד״ר הערצל וועט זיך נישט צואיילן און אָנשרייבן זיי לכל הפּחות בכבודו ובעצמו אַ בריוו פֿאַר־זיכערנדיק אויף זיין ערן־וואָרט, אַז ער האָט שוין געמאַכט ערנסטע שריט, און טאָקע ערנסטע, כדי צו דערגרייכן דעם טשאַרטער״.

טראָץ דער צייטווייליקער ירידה פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, לייענען מיר דאָך פון צייט צו צייט וועגן פֿאַרשיידענע ציניסטישע געלט־זאַמלונגען און אסיפות. אַזוי ווערט דערציילט אין אַ קאָרעספּאָנדענץ פון יאָר 1906: „דאָ איז פֿאַרגעקומען אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג פון דעם ציוניסטישן פֿאַריין, אויף וועלכער עס איז איבערגעגעבן געוואָרן אַ באַריכט פון דער העלזינגפֿאָרסער קאָנפערענץ און עס איז אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס וועגן איינפירן אַ זעלבסטבאַשטייערונג לטובת דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע.

אין אַן אַנדערער קאָרעספּאָנדענץ וועט דערציילט אַז צום צענטן ציוניסטישן קאָנגרעס זענען פֿאַרקויפט געוואָרן שקלים אויף אַ סומע פון 24 רובל.

מחוץ דער ציוניסטישער טעטיקייט, האָט די קהילה זיך ווייטער אַנטוויקלט און געמומען אַנטייל אין אַלע דערשיינונגען פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין פּוילן.

אין יאָר 99—1898 איז פֿאַרענדיקט געוואָרן דער בוי פון דער גרויסער יידישער שול אין ראַדאָמסק. דאָס איז געווען אַ שיינער בנין וואָס האָט פֿאַרשאַפט כבוד די שטאָטישע יידן.

ר׳ יחיאל ווייַנטרויב, אַ ראַדאָמסקער תושב (איצט אין תל־אביב) שילדערט אין זיינע זכרונות די שול ווי „אַ בית־מקדש מעט לויט איר פּראַכט. אין פּראָגט פון פּירשטאָקיקן בנין איז געווען אַ טאָוול מיט די עשרת הדברות אין פֿאַרגילדענע אותיות. די פּרעכטיקע טירן זענען געווען פֿאַרזען מיט וויטראָזשן אויף וועלכע עס זענען געווען צייכענונגען פון לייבן. די טיר האָט געפּירט אין אַ לאַנגן און בריייטן קאָרידאָר, דורך צוויי אַנדערע טירן איז מען אַריין אין שול. אינמיטן שול איז געשטאַנען אַ הויכער בעלעמער. אויף דער סטעליע האָבן געהאָנגען שיינע זשיראַנדאָלן. יעטוועדער זשי־ראַנדאָל האָט אַראָפּגעהאָנגען פון אַ שטערן וואָס איז געווען אויס־געמאַלט אויף דער סטעליע, וועלכע איז געווען אין דער פֿאָרם פון אַ בלויען הימל באַדעקט מיט שטערן. פון איין זייט איז געווען אַ געמעל פון דער נאָכט — די לבנה און שטערן, פון דער צווייטער זייט אַ געמעל פון דער זון און די מזלות. אין יעטוועדן זשיראַנדאָל זענען געווען אַ סך געשליפענע גלעזערנע בלישטשנדיקע לייכטער און וועג מען האָט אָנגעצינדן די ליכט, האָט מען געהאָט דעם רושם, אַז מען גיפּינט זיך אין אַן אַנדערער וועלט. אויך די פֿאַרביקע וויט־ראָזשן האָבן באַשיינט די שול. אָרום דעם היכל אויבן פון אַלע דריי זייטן איז געווען די גרויסע וויבער־שול. די וואָס האָבן נאָך זוכה געווען צו זען ר׳ שלמה זאָקס און זען אים וויי ער האָט געזינגען און געדאָונט מיט זיין זיסער שטימע די תפילות, וואָס פליסן פון האַרצן, האָבן געהאָט דעם אייַנדרוק, אַז זיי הערן די שטימע פון די לוויים און זייער געזאַנג אין די אוראַלטע צייטן״.

כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דעם אינערלעכן לעבן פון די שטאָטישע יידן און זייער באַציונג צו דער מאַכט איז די פּייערלעכע אויפנאַמע לכבוד דעם רוסישן מיליטער אין יאָר 1900: „פּרייטיק, ערב שבת קודש, האָט די יידישע קהילה אין אונדזער שטאָט איינגעאָרדנט אַן ערן־באַל פֿאַר די מיליטערישע אָפּטיילונגען וואָס סטאַציאָנירן דאָ און וועלכע גייען אַרויס אויף דער מלחמה אין ווייַט מזרח. בראש פון די אַרגאַניזאַטאָרן זענען געשטאַנען די חשובע בעלי־בתים הר׳ צבי באַנקער והר׳ ד. בוגאיסקי, וועלכע האָבן באַווירן צוגרייטן אַלץ אין אַ שיינער פֿאָרם און צוגעפּאַסט צו דער צופֿרידנהייט פון די באַאַמטע און הויכע געסט וואָס זענען געקומען אויפן באַל. דער רוסישער פּאָפּ האָט געזאָגט אַ תפילה פֿאַרן וויל פון די סאָלדאַטן און האָט זיי געבענטשט, אַז זיי זאָלן מצליח זיין אין זייער וועג און אומקערן זיך בשלום אין אונדזער לאַנד. שפּעטער האָט געהאַלטן אַ רעדע אין דער מדינה־שפּראַך דער משכיל ר׳ ז. גאָלדמאַן, קאַזיאָנער רב אין בזשעזש־ניצע. זיינע אַנגענעמע ווערטער אַדורכגעפלאָכטן מיט פּסוקים פון די הייליקע שריפטן האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם אויף די צוהערער און פון דער מחנה האָט זיך געלאָזט הערן אַן אויסגעשריי „הורא״ אַלס צייכן, אַז זיין רעדע האָט אויסגענומען אין די אויגן פון פֿאַלק און די הויכע געסט האָבן אים געדריקט די האַנט מיט ליבשאַפט. בעת דעם באַל האָט דער אויפּגעקלערטער רב געהאַלטן אַ טאָאַסט לכבוד דעם קיסר ירום הודו און די זעלנער און ער האָט ווייטער געלאָזט הערן זיינע קלוגע משלים מעניני דיומא און די געסט צופֿרידענע זענען זיך פונאַנדערגעגאַנגען אין זייערע געצעלטן.

אין אַ שפּעטערדיקן נומער פון דער „הצפירה״ איז דערשינען אַן אויסבעסערונג, אַז „אין דעם באַל וועלכער איז געווען איינגעאָרדנט לכבוד די זעלנער וואָס גייען אַוועק אויף דער מלחמה אין ווייטן מזרח האָבן אָנטייל גענומען אויך קריסטלעכע בירגער פון די אָנגעזעענע אין שטאָט, סיי לויט זייער פֿאַרמעגן און סיי לויט זייען אויפטוען. און נאָר צוליב אַ טעות איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין דעם דערמאָנטן נומער אַז די קהילה אַליין האָט איינגעאָרדנט דעם באַל״.

אין די דאָזיקע יאָרן האָט זיך אָנגעהויבן פון ראַדאָמסק די עמיגראַציע אין די פֿאַרייניקטע שטאַטן. ביז דעם יאָר 1898 האָבן זיך געפונען בלויז אייניצלנע ראַדאָמסקער יידן אין אַמעריקע. זיי האָבן געהופן זייער פֿאַריין מיטן נאָמען: „נאָווא־ראַדאָמסקער פֿאַריין פֿאַר קראַנקן־הילף״. דער עמבלעם פון פֿאַריין זענען געווען 2 העענט אויס־געשפּרייטע צו דער תפילה פון ברכת הכהנים צום אָנדענק פון ר׳ שלמה הכהן דעם „בעל תפארת שלמה״.

אין יאָר 1906 נאָך דעם קישיניעווער פּאָגראָם, פֿאַרשטאַרקט זיך כסדר דער פֿאַריין און פֿאַרנעמט זיך מיט הילפס־אַרבעט צווישן זיינע מיטגלידער און באַזונדער צווישן די עמיגראַנטן פון ראַדאָמסק. וועט עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה האָט דער פֿאַריין

אַנגעהויבן זיך פאַרנעמען מיט שיקן שטיצע זייער אַלטער היימשטאָט אין פוילן.

אַנפאַנג פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט זיך אַנגעהויבן אַנטוויקלען אין ראַדאָמסק די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג, וועלכע האָט אַנטייל גענומען אין דער רעוואָלוציע קעגן צאָר אין יאָר 1905.

ראַדאָמסק האָט אויך געדינט ווי אַ מקום־מקלט פאַר די רעוואָלוציאָנערן וועלכע האָבן געגנבעט די נאָענטע דייטשע גרענעץ. דער דיכטער לייוויק פלעגט שטענדיק דערמאָנען דעם רעוואָלוציאָנער אליאבערדע און זקן שרייבער, וועלכע האָבן אים און אַנדערע רעוואָלוציאָנערן אויפגענומען מיט ליבשאַפט און באַמיט זיך זיי בשלום אַריבערפירן איבער דער גרענעץ.

אָנהויב 19טן יאָרהונדערט (1903) איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ פרווו פון עפענען אַ יידישע מאָדערנע שול אין ראַדאָמסק. די דערציאונג אין שטאָט איז אין אַלגעמיין געווען אַ שטרענג טראַדיציאָנעלע. אַלע יינגלעך זענען דערצויגן געוואָרן אין חדרים. די אייגנצלנע אויפגעקלערטע יידן האָבן געשיקט זייערע זין און טעכטער אין די אַלגמיינע שולן, אָבער צוליב די שווערישקייטן אויף וועלכע די קינדער האָבן אָנגעטראָפן לערנענדיק צוזאַמען מיט קריסטלעכע קינדער, האָבן זיי זיך באַמיט עפענען אַ באַזונדערע שול. און אָט איז אַ קאָרעספאָנדענץ אויף דער דערמאָנטער טעמע: „ביז איצט האָבן די יידישע קינדער געלערנט צוזאַמען מיט די פויילישע קינדער אין די רעגירונגס־שולן. אָבער צוליב די שווערישקייטן אין אַריינבאַקומען זיך פון די קינדער אין די זאָזיקע שולן, האָבן די יידן זיך באַמיט שיקן שטיצע זייער אַלטער היימשטאָט אין פוילן.

אָנפאַנג פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבן אָנטוויקלען אין ראַדאָמסק די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג, וועלכע האָט אָנטייל גענומען אין דער רעוואָלוציע קעגן צאָר אין יאָר 1905.

ראַדאָמסק האָט אויך געדינט ווי אַ מקום־מקלט פאַר די רעוואָלוציאָנערן וועלכע האָבן געגנבעט די נאָענטע דייטשע גרענעץ. דער דיכטער לייוויק פלעגט שטענדיק דערמאָנען דעם רעוואָלוציאָנער אליאבערדע און זקן שרייבער, וועלכע האָבן אים און אָנדערע רעוואָלוציאָנערן אויפגענומען מיט ליבשאַפט און באַמיט זיך זיי בשלום אַריבערפירן איבער דער גרענעץ.

אָנהויב 19טן יאָרהונדערט (1903) איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ פרווו פון עפענען אַ יידישע מאָדערנע שול אין ראַדאָמסק. די דערציאונג אין שטאָט איז אין אַלגעמיין געווען אַ שטרענג טראַדיציאָנעלע. אַלע יינגלעך זענען דערצויגן געוואָרן אין חדרים. די אייגנצלנע אויפגעקלערטע יידן האָבן געשיקט זייערע זין און טעכטער אין די אַלגמיינע שולן, אָבער צוליב די שווערישקייטן אויף וועלכע די קינדער האָבן אָנגעטראָפן לערנענדיק צוזאַמען מיט קריסטלעכע קינדער, האָבן זיי זיך באַמיט עפענען אַ באַזונדערע שול. און אָט איז אַ קאָרעספאָנדענץ אויף דער דערמאָנטער טעמע: „ביז איצט האָבן די יידישע קינדער געלערנט צוזאַמען מיט די פויילישע קינדער אין די רעגירונגס־שולן. אָבער צוליב די שווערישקייטן אין אַריינבאַקומען זיך פון די קינדער אין די זאָזיקע שולן, האָבן די יידן זיך באַמיט אונדזערע שטאָטלייט פאַרשטיין מיט דער צייט, אַז ביי דינגען אַ לאָקאַל פאַר דער שול, דאַרף מען זיך רעכענען מיט דעם ווויל פון די קינדער און דער דערציעריישער נוצלעכקייט און נישט מיטן ווויל פון דעם אָדער יענעם גבאי, וועלכער האָט צופעליק אַ ליידיקע דירה".

די ראשי הקהל אין ראַדאָמסק אין יענער תקופה זענען געווען: ה. ב. פערשטער, געשטאָרבן דעם 26.8.1898; נאָך אים איז געוען ראש־הקהל ה' געריכטער, אַ באַווסטער בעל־צדקה, וואָס פלעגט מנדב זיין יעדעס יאָר פורן קאָרטאָפל און קוילן אויף ווינטער, פאַר אָרעמע־לייט.

אַ גאָר נייע תקופה אינעם לעבן פון דער יידישער באָפעלקערונג אין ראַדאָמסק, האָט זיך אָנגעפאַנגען מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, און אין לויף פון דער מלחמה. אַזוי ווי אין דער אַל־געמיינער געשיכטע פון פוילישן יידנטום, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך אויך אין ראַדאָמסק אויסגעצייכנט די דאָזיקע תקופה מיט איר ברויזנדער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט — אַ תקופה פון אַ נייעם לעבן און נייע באַוועגונגען.

זכרונות פון דער פארגאנגענהייט

יחיאל פאזנאנסקי

אזוי האט זיך אנגעהויבן דאס יידישע ראדאמסק

ראדאָמסק איז געווען אַן אַלטע שטאָט, אָבער זי איז נישט געווען קיין אַלטע יידישע שטאָט, ווייל ביז לערך תק"מ האָט קיין ייד נישט געטאָרט ווויינען אין איר. דער ערשטער ייד וואָס האָט געווויינט נישט ווייט פון דער שטאָט ראַדאָמסק אין דעם דאָרף מלידזוו, ווו ווינטשע האָט געהאָט זיין גוט און וואָס איז געווען באַקאַנט אין גאַנץ פוילן מיטן נאָמען „ווינטשעס חריין", איז געווען משה אָפמאַן, אַ שניידער. די לעגענדע דערציילט, דאָס איין מאָל איז דער פרייסישער קייזער דורכגעפאָרן ראַדאָמסק האָט ער געברויכט אַ שניידער, וואָס זאָל פאָר אים עטוואָס מאַכן, האָט מען אים געזאָגט, דאָס אין דער שטאָט ווויינט נישט קיין שניידער נאָר אין דאָרף מלידזוו, האָט ער געהייסן ברענגען דעם שניידער. ווען דער ייד איז געקומען, פרעגט אים דער קעניג: „פאַרוואָס ווויינסטו נישט אין דער שטאָט?" האָט דער ייד געענטפערט דאָס עס איז פאַרבאָטן פאַר אַ ייד צו ווויינען אין דער שטאָט. האָט דער קייזער אָדער קעניג געגעבן אַ באַפעל דאָס דער ייד זאָל מעגן ווויינען אויף דעם בוגאי, דאָס איז די געגנט ווו עס איז שפעטער געשטאַנען דאָס קינא־טאַטער. צווישן סטאָקל און דעם טאַטער זענען געשטאַנען אַ פאָר אַלטע הייזלעך — די ערשטע יידישע הייזלעך פון ראַדאָמסק.

דער ר' משה אָפמאן האָט געהאַט צוויי זין, אייגער האָט געהייסן רפאל (געווען אַן אַלייניק), דער צווייטער — שמעון (געווען אַ קצב). אויך האָט ער געהאַט אַן איידעם וואָס האָט געהייסן יעקעלע בוגאיסקי. פון דעם רפאל אַלייניק זענען אַרויסגעקומען אַלע אַלייניקעס. רפאל האָט געהאַט אַ זון וואָס האָט געהייסן יצחק, מען האָט אים געפונען איציק אַלייניק. דער איציק אַלייניק האָט געהאַט אַ זון בערל אַלייניק און אַן איידעם אין דער קראָקעווער גאַס, וואָס האָט געהייסן אויך לייבל אַלייניק. פון דעם זון שמעון, וואָס איז געווען אַ קצב, זענען אַרויסגעקומען אַלע קצבים, ווייל אַלע 52 קצבים פון ראַדאָמסק זענען אַלע געווען איין משפחה.

זיבן קצבים זענען געווען וואָס האָבן געהייסן שמעון אָפמאן און מיין זיידע ר' מיכאל שו"ב ז"ל האָט יעטוועדן פון זיי געגעבן אַ צונאָמען, כדי צו ווייסן וועמען מען מיינט. אויך די קצבים וואָס האָבן נישט געהייסן אָפמאַן זענען אויך געווען פון דער זעלביקער משפחה אָפמאַן, צב"ש יעקיל טעלמאן, דער קצב שקלארטשיק, וועמענס פרויען עס זענען געווען געבוירענע אָפמאנס; אויך איז געווען פון דער זעלבער משפחה דער באַקאַנטער האַלץ־סוחר אָפמאן. ער האָט אויך געשטאַמט פון די קצבים.

און פון דעם איידעם יעקעלע בוגאיסקי זענען אַרויסגעקומען די באַקאַנטע פאַמיליעס בוגאיסקי. דער יעקעלע האָט געהאַט אַ זון — ייוועלע בוגאיסקי, וועלכער האָט געהאַט פיר זין, דער עלטסטער איז געווען אברהם בוגאיסקי, אַן אָנגעזעענער שיינער בן־תורה; דער צווייטער זון איז געווען יצחק בוגאיסקי, וואָס האָט געהאַט אַ שענק אין מאַרק, דער דריטער איז געווען דער באַקאַנטער לאַנגיעריקער דאָזאָר אין ראַדאָמסק דוד בוגאיסקי, וואָס האָט געהאַט דעם „האָטעל פאָלסקי" (אין דעם הויף איז געווען די ציוניסטישע שול). דער יינגסטער האָט געהייסן פיניע בוגאיסקי, האָט געווויינט אויף דער סטשאַלקאָוועך גאַס און געהאַנדלט מיט תבואות. דער דערמאָנטער פייוועלע האָט אויך געהאַט אַן איידעם מיט נאָמען יאָסקע לאריע.

מיין פאָטער ר' יחזקאל שו"ב ז"ל, וואָס איז געבוירן געוואָרן אין

יאָר תר״כ, האָט מיר דערציילט דאָס וועג ער איז אַלט געווען זיבן יאָר, ד. ה. אין תרכ״ז, האָט מיין זיידע ר׳ מיכאל שו״ב ז״ל געווויינט בשכנות אין הויז אויף דער קראקאווער גאָס מיט רפאל אַלייניק. דעמאָלט איז רפאל אַלייניק שוין אַלט געווען 105 יאָר, האָט ער זיך אַמאָל צעקריגט מיט זיין ווייב וואָס איז שוין אַלט געווען 103 יאָר. ער האָט אַריינגערופן מיין פאָטער און געזאָגט צו אים: „זעסט כאָסקעלע, אַזוי ווי דו קוקסט זי אָן יעצט, אַזוי האָט זי אויסגעזען מיידלווייז, איך האָב באַלד נישט געוואָלט דעם שידוך נאָר דער קאָשעניצער מגיד האָט מיר געגייט״. האָט די פרוי אָנגענומען מיין פאָטער ביי דער האַנט און אים אַריינגעפירט אין דער קיך, געפּנט די שאַנק און געזאָגט: „זעסט כאסקעלע וואָס פאַר בעל־הביתטע איך בין? די אַלע טעפלעך זענען נאָך פון מיין חתונה (די טעפּ זענען געווען שוואַרץ ווי קויל), דאָס הייסט שוין איבער אַכציק יאָר אַלט און ער זאָגט, אַז איך בין נישט קיין לייטיש ווייבל.״

דער דאָזיקער רפאל אַלייניק האָט געאַרבעט און פאַרדינט מיגיע כפיו ביז זיין פטירה (ער איז אַלט געווען איבער 105 יאָר, וועט ער איז געשטאָרבן). ער האָט דערציילט דאָס ער האָט באַקומען אַ ברכה פון קאזשעניצער מגיד, דאָס ער וועט האָבן אריכת־ימים און דאָס ביז זיין ענדע וועט ער נישט ברויכן אָנצוקומען צו קיין מתנת בשר ודם.

דאָס בית החיים

ביז תקפ״ט איז אין ראַדאָמסק נישט געווען קיין בית־חיים נאָר מען האָט געפירט די מתים קיין סולמעזשיץ. אין יאָר תקפ״ט איז אומגעגאַנגען די שרעקלעכע קראַנקהייט די כאָלערע, האָט די שטאָט קובר געווען אַלע וואָס זענען געשטאָרבן פון דער קרענק, יידן און גויים, אויף אַ קליין בערגל נעבן דעם שפּעטערדיקן יידישן בית־החיים. דעמאָלט האָבן די יידן געקויפט דאָס בית־החיים. די עלטסטע מצבה וואָס איך האָב אויסגעזוכט איז געווען פון תקפ״ט. מען מוז וויסן, דאָס דעמאָלט איז נאָך געווען אין ראַדאָמסק זייער וויניק יידן. מיין זיידע, ר׳ מיכאל שוחט ז״ל האָט דערציילט, אַז ווען ער איז געקומען קיין ראַדאָמסק אַלס שוחט אין יאָר תר״ה, איז אין ראַדאָמסק נאָך נישט געווען קיין געשעפט. ווען מען האָט געוואָלט קויפן סחורה אויף אַ מלבוש, האָט מען געמוזט גיין קיין פלאָווּנע, דען אין יענער צייט איז פלאָווּנע געווען אַ שטאָט פון סוחרים און פיל געשעפטן.

ווען מען האָט אָנגעהויבן בויען די אייזנבאַן, איז דער פלאָן געווען, דאָס זי זאָל דורכגיין פאַרבי פלאָווּנע, האָבן זיך די פלאָווּנער בעלי־בתים אָנטקעגנגעשטעלט אַז די אייזנבאַן זאָל אַדורכגיין דורך זייער שטאָט אויס מורא אַז זי וועט שטערן די רו פון דער שטאָט. אַזוי איז עס געקומען, אַז מען האָט געמוזט אַדורכפירן די אייזנבאַן פאַרבי ראַדאָמסק. באַלד אָבער נאָכדעם, ווי די אייזנבאַן האָט אָנגעהויבן צו גיין, האָבן זיך די מיינסטע פלאָווּנער סוחרים איבערגעטראָגן קיין ראַדאָמסק, ווו עס האָט זיך אָנגעהויבן אָנטוויקלען דער מסחר. מען קאָן זאָגן, דאָס דרייסיק פּראָצענט ראַדאָמסקער האָבן געשטאָמט פון פלאָווּנע, איך וועל נאָר אָנרופן עטלעכע באַקאַנטע רייכע פאַמיליעס וואָס האָבן געשטאָמט פון דאָרט: די ריכטערמאַנס, רייכמאַנס, גראָסבערגס, ראדאשיצקיס, קראקאווסקיס, ראָזנבוימס, פישמאַנס, אויסער פיל פאַמיליעס וואָס זענען נישט געווען אַזוי באַקאַנט. פון דאָמאָלט אָן האָט זיך ראַדאָמסק אָנגעהויבן צו אָנטוויקלען ווי אַן אָנגעזעענע שטאָט.

דער ערשטער רב

דער ערשטער רב פון ראַדאָמסק נאָך אויף דער בוגאי, איז געווען הרב ר׳ נחום הכהן. מען האָט אים נישט געפרופן דער רב נאָר דער מורה־צדק. ער האָט געגרינדעט די ערשטע יידישע קהילה און ער איז געווען אַ גאַנץ גרויסער גאון. מען האָט אויף אים געזאָגט, דאָס ער האָט געקענט גאַנץ ש״ס און אַלע פוסקים ראשונים ואחרונים בעל־פה, דערצו איז ער געווען אַ גרויסער עניו און פשטן און אויך אַ גרויסער נסתר, אַ בעל־קבלה. גאָנצע נעכט האָט ער עוסק געווען אין קבלה. געגוג צו דערמאָנען, דאָס אין דער שטאָט האָט מען אויף אים געזאָגט, דאָס ער האָט געהאַט גילוי־אליהו. פון אים האָב איך געקענט אַן אייניקל אין ראַדאָמסק, ער האָט געהייסן רובינשטיין, געהאַט אַ שפּייז־געוועלבל אויף דער סטאַציע־גאָס און געווען אַ גערער חסיד. דער מורה־צדק איז נפטר געווארן אין תקצ״א. זיין קבר איז געווען הינטער דעם אוהל פון די רביים. ווען איך פלעג קומען אויף דעם בית־החיים מיט מיין פאָטער ז״ל האָט ער זיך אייביק אָפּגעשטעלט ביי דעם קבר פון דעם נישט פיל באַקאַנטן רב און צדיק זי״ע.

נאָך דעם מורה־צדק איז געקומען דער ערשטער רב, הרב אדמו״ר שלמה הכהן ראבינאוויץ וואָס דורך אים איז ראַדאָמסק באַקאַנט געווארן אין גאַנץ פוילן.

דער תפארת שלמה

הרב אדמו״ר ר׳ שלמה הכהן ראבינאוויץ איז געבוירן געווארן אין יאָר תקס״א אין וולאָשטשאָווע. זיין פאָטער, הרב ר׳ דוד צבי הכהן, אַליין אַ סוחר האָט אָבער געשטאַמט פון רבנים. דער „תפארת שלמה״ איז געווען אַ תלמיד פון די באַרימטע רביים, רבי מאיר׳ל אפטער, ר׳ פישעלע סטריקאווער, פון רבין ר׳ בער פון ראַדאָשיץ, ר׳ כאסקעלע קוזמערער, ר׳ ישעיה׳לע פזשעדבאָזשער אויך פון רבי משה׳לע לע־לעווער. מען דערציילט, אַז ווען דער רבי ר׳ משה׳לע לעלעווער וואָס האָט געווויינט אין פזשעדבאָזש, איז אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, האָבן די חסידים אים געפרעגט: „רבי ביי וועמען לאָזט איר אונז איבער?״ האָט ער זיי געזאָגט: „איך לאָז אייך איבער ביי דעם רַאַ־דאָמסקער רב״.

אין ראַדאָמסק זענען געבליבן פיל מעשיות און לעגענדעס פון דעם רב. פון די אַלע מעשיות און אויך פון זיינע תורות און ווערטלעך, וואָס דאָס פאָלק האָט פון אים דערציילט, קאָן מען זען דאָס אויסער רבי און רב איז ער געווען אויך אַן אויסערגעווייניגלעך גרויסער מענטש און ייד און איינער פון די גרעסטע מנהיגים וואָס דאָס יידנטום האָט פאַרמאָגט. ער האָט געפירט די שטאָט ראַדאָמסק ווי אויך זיינע פיל טויזנטער חסידים מיט אויסערגעווייניגלעכער חכמה.

ווי גרויס זיין אהבת ישראל איז געווען קאָן מען זען פון דעם פאָלגנדן: ביים תפארת שלמה איז נישט געווען קיין אונטערשיד צווישן אַ רייכן יידן און אָרימען יידּ, אָדער ווי מען זאָגט — צווישן אַ שיינעם ייד און אַ פשוטן פאָלקס־ייד. אין דעם זינען האָט ער אויס־געטייטשט דעם פסוק אין פ׳ צו ז׳ ר׳ ויקרא. די תורה זאָגט: „לכל בני אהרן תהי׳ איש כאחיו״ אַלע יידן דאַרפן זיין ביים כהן, דאָס הייסט ביי דעם מנהיג ישראל אָדער ביים רבין גלייך, איש כאחיו.

דער תפארת שלמה איז געווען אויך אַ גרויסער בעל מנגן און קאָמפּאָזיטאָר. אין דער גאַנצער חסידישער וועלט זענען נאָך ביז איצט באַקאַנט די חסידישע, זיסע און פולע התלהבות־ניגונים וואָס מען האָט געזונגען אין ראַדאָמסקער הויף צו זמירות פון שבת. די אַלע ניגונים האָט דער תפארת שלמה אליין פאַרפאַסט. וועלכער ראַדאָמסקער געדענקט נישט דעם פולן התלהבות ניגון פון רבינ׳ס פרייטיקצו־נאַכטיקן „שלום עליכם״, אָדער פון „אשת חיל״ אָדער די ניגונים פון שלוש סעודות? דאָס זענען געווען אמתדיקע הימלישע געזאַנגען וואָס האָבן יעטוועדן יידן געריירט ביז צום האַרצן.

ער איז געווען אַ רבי פון פרומערן חדר (אין פוילן האָט זיך דאָס חסידות געטיילט אין דריי טיילן: דאָס פילאָזאָפישע חסידות, ווי קאָצק, דאָס שמחה׳דיקע און אהבת־ישראלדיקע חסידות, ווי ווארקע און דאָס פרומע חסידות ווי מאגעלניצע, פזשעדבאָזש, ראדאָשיץ, שידלאָווצע און ראַדאָמסק). דער תפארת שלמה איז אָבער געווען אַן אויסנאַם. ער האָט פאַרקערפערט די חסידישע פרומקייט צוגלייך מיט

דער פילאָזאָפישער און אויך די שמחה של מצוה. דאָס קאָן מען זען פון דער פאָלגנדיקער מעשה:

ס׳איז באַקאַנט דאָס דער תפארת שלמה איז געווען אַ גרויסער וויצלער, ד. ה. אַ ווערטלעך־זאָגער. יעדן פרייטיק ווען ער איז געזעסן אין דער באַד, איז אַריינגעקומען אַ פרומער חסיד און פון געווינהייט האָט ער אַ קוש געטון די וואַנט פון דער מקוה אַלס מזוזה. האָט זיך דער תפארת שלמה צעבייזערט אויף דעם חסיד און געשריגן: „בהמה, מער פעלט מיר שוין נישט נאָר אַז די קאָצקער חסידים זאָלן האָבן פון מיר צו לאָכן דאָס מיינע חסידים קושן די וואַנט פון דער מקוה״.

ער האָט איינמאָל געזאָגט: וואָס האָט דער רבש״ע געוואָלט פון מיר, דאָס ער האָט מיר געגעבן אַלס חסידים אַזעלכע פרומאָקעס; ווען ער וואָלט מיר געגעבן אַזעלכע חסידים ווי קאָצק, וואָלט איך געקענט פירן אַ שיינע רביסטוווע.

אין דעם זינען האָט ער געזאָגט אויך די חסידים שוטים, וואָס ער האָט זיי נישט געקענט ליידן, דעם פסוק: „ואמלא אותו רוח אלקים, בחכמה ובתבונה ובדעת״ (פ׳ תשא לא׳ ג׳). עס ווערט מערערע מאָל דערמאָנט און געריכט די מידה פון חכמה, דען אַמעריקאנער איז אַ פרומער און אַ שוטה דערצו, מחמת צווישן די זאָכן וואָס ווערן אויסגערופן אין הימל קודם יצירת הולד, ווערט אויך אויסגעריכט אויב טפה זו תהי׳ חכם או טפש (נדה ט״ז). וויבאַלד אַלזאָ אַזאַ איינער וואָס מען האָט אויסגערופן אַ טפש איז נאָך דערצו אַ פרומער אויך, מיינט ער אַז וויפיל נאָר ער איז, איז ער נאָך אַלץ נישט יוצא לגבי דער מצוה וואָס מען האָט אויף אים גוזר געווען אין הימל.

דער תפארת שלמה איז געווען אַ שטאַרקער קעגנער פון אַסימילאַציע אין דאָס קאָן מען זען פון דער פאָלגנדיקער געשיכטע:

אין ראַדאָמסק האָט זיינער צייט געלעבט אַ רייכע פרוי מיטן נאָמען שיינדל־מרים פערשטער (איר זון, דער באַקאַנטער ר׳ בעריש פערשטער האָט אויסגעבויט דעם „האָטעל פאָלסקי״ און איינעם הויף אויפגעשטעלט אַ שול, וואָס מען האָט דעמאָלט גערופן „די דייטשע שול״ און שפעטער איז זי געווארן „די ציוניסטישע שול״). די משפחה פערשטער האָט זיך גערעכנט צוויישן דער ראַדאָמסקער אַריסטאָקראַטיע. זעלבסטפאַרשטענדלעך דאָס די שיינדל־מרים האָט איר טאָכטער און איר קוזינע שוין דעמאָלט געשיקט אין די פוילישע שול און אין די צוויי מיידלעך האָבן זיך פאַרליבט רוסישע אָפיצירן. אויסגערעכנט אין טאָג פון יום־כפור זענען די צוויי מיידלעך אַוועק מיט די רוסישע אָפיצירן. מען קאָן זיך פאָרשטעלן וואָס פאַראַ רעש דאָס האָט דעמאָלט געמאַכט אין אַזאָ פרומע שטאָט ווי ראַדאָמסק דאָס צוויי יידישע מיידלעך זענען אַוועק מיט רוסישע אָפיצירן, זיך געשמדט און חתונה געהאַט מיט גויים. איז מען געלאָפן מיט אַ געוואַלד צום רב, האָט ער געזאָגט: „פאַרוואָס זענען מיין נטע־פייוולס טעכטער נישט אַוועק מיט אָפיצירן, נאָר מיין נטע־פייוולס טעכטער זיצן אינדערהיים, לערנען יידיש און פירן אַ יידיש הויז. זיי קענען נישט קיין אָפיצירן. אָבער שיינדל־מרים האָט געשיקט אירע טעכטער אין די גויישע שקאָלעס, האָבן זיי געהאַט די גלעלגנהייט זיך באַקענען מיט רוסישע אָפיצירן״.

(נאָטע־פייוול האָט אויך געשטאָמט פון וולאשטשאָוע און איז געווען אַ קרוב פון תפארת שלמה. ער איז געווען דער פאָטער פון דעם אַלטן גראָסבערג, ווועלכן מען האָט געפונען „בארטעק״, אייגנטימער פון אַ שענק אויף דער סטשאלקאָוואר גאַס).

דער תפארת שלמה זאָגט אויף דעם פסוק „ויאמר את אחי אני מבקש״ (וישב ל״ז, ט״ז): עס איז נישט געניג דאָס מיר זאָלן זיך מצער זיין אויף גלות השכינה, זי נויטיקט זיך נישט לגמרי אין אונדזער רחמנות. „ואתה ד׳ לעולם תשב״ — דו רבונו־של־עולם, ביסט אומעטום אויף דיין אָרט „מלא כל הארץ כבודך״, דער עיקר ווייטיקט אונדז דאָס האָרץ אויף „למה לנצח תשכחני״, פאַרוואָס דו פאַרגעסט אָן אונדז. אַז מיר זענען נישט ביי זיך אינדערהיים איז אונדז טאָקע זייער ביטער. „את אחי אני מבקש״ — אינטערעסירן דאָרפן מיר זיך הויפטזעכלעך מיט דעם גורל פון אונדזערע ברידער און זייערע אויסטערלישע ליידן.

דער תפארת שלמה אַלס מנהיג און אַלס רב פון שטאָט

אַלע ראַדאָמסקער האָבן געווסט, אַז די ווייבער־שול איז געווען געשלאָסן יום־כיפור אָוונט צו כל־נדרי ביז צום סוף פון נאָצי־חורבן, אָבער ווייניק האָבן געווסט, אַז די שול איז געווען געשלאָסן אַלס תקנה וואָס דער תפארת שלמה האָט מתקן געווען, כדי די פרויען זאָלן ליבער זיצן אינדערהיים אין דער נאַכט פון יוה״כ, ווייל עס זענען פאַרגעקומען זייער פיל אומגליקן ספעציעל אין די ווייבער־שולן אין דער נאַכט פון יו״כ. איך געדענק דאָס אין יאָר תרע״ג זענען אין אמשינאוו געהרגעט געוואָרן אין דער שול איז דער יו״כ־נאַכט זעקס פרויען פון אַ קליניקייט. עס האָט אָנגעהויבן צו ברענען אַ נאַפט־לאָמפּ, האָבן די פרויען געזומען אַרויסלויפן פון דער שול און די זעקס פרויען זענען גאָנץ איינפאַך צעטראָטן געוואָרן אין דער בהלה. און דאָס האָט דער תפארת שלמה מיט זיין חכמה פאַרויסגעזען, ער האָט מתקן געווען אַ שטרענגע תקנה אויף לעולם ועד, דאָס די שול זאָל זיין געשלאָסן פאַר פרויען אין דער צייט פון כל־נדרי.

נאָך אַ גוט וואָרט פון תפארת שלמה דעם אוהב ישראל, וואָס כאַראַקטעריזירט צוגלייך זיין השגה וועגן דעם עם הספר. ער זאָגט אויף די תפילה אין ר״ה—יו״כ: אבינו מלכנו כתבנו בספר פרנסה וכלכלה — גיב אונדז רבונו־של־עולם די מעגלעכקייט מיר זאָלן קענען בלייבן ביי די ביידע זאַכן — ביים ספר און ביי פרנסה; מיר זאָלן נישט זיין אַזוי פאַרהאַרעוועט אין דער פרנסה, אַז מיר זאָלן נישט האָבן קיין צייט און קיין מנוחה צו לערנען און אַרייַנצוקוקן אין אַ ספר, און פאַרקערט, אַז מיר זאָלן נישט דאַרפן חלילה צו זיצן ביים ספר דערפאַר בלויז וויל עס איז נישטאָ וואָס צו טון, ווייל עס איז נישטאָ קיין פרנסה, נאָר עס זאָל זיין בספר פרנסה וכלכלה.

נישט לאַנג נאָכדעם ווי דער תפארת שלמה איז אָנגעקומען אַלס רב קיין ראַדאָמסק, איז אויך אָנגעקומען פון ראָספשע מיין זייַדע ר׳ מיכאל אלס שו״ב. ער איז נישט געווען קיין ראַדאָמסקער חסיד נאָר אַ וואָרקער און שפעטער אַן אמשינאווער חסיד, דאָס האָט אָבער גאָרנישט געשטערט, אַז זיי זאָלן זיין די בעסטע גוטע פרייַנד און דער תפארת שלמה האָט כמעט נישט געפסקנט קיין שאלה אָן ר׳ מיכאל שו״ב. מען דערציילט, דאָס עס האָט אַמאָל געטראָפן, אַז אין אַ רעסטאָראַן וווּ עס זענען איינגעשטאַנען הונדערטער חסידים, האָט זיך געמאַכט ערב יום־כיפור אַ שאלה אויף אָן עוף, אַ הון וואָס מען האָט שוין געהאַט געזאַלצן מיט נאָך הונדערטער הינער און אויסגעמישט זי מיט אַלע הינער. דער בעל־אכסניא האָט געפרעגט אַ שאלה ביי די רבנים, וואָס זענען געקומען אויף יו״כ צום תפארת שלמה, האָבן אַלע רבנים געפסקנט דאָס אַלע הינער זענען טריפה. אין דער אכסניא האָט זיך אָבער געפונען אַ שאַרפער חסיד, נישט קיין רב נאָר אַ פשוטער ייד, האָט אים פאַרדראָסן וואָס די פרעמדע רבנים פסקענען די שאלה, זאָגט ער: „וואָס פאַראַ רעכט האָט איר צו פסקענען, עס איז דאָך דאָ אַ רב אין שטאָט, זאָל ער פסקענען״. ווי דער בעל־אכסניא האָט דאָס דערהערט, איז ער באַלד געגאַנגען מיט דער שאלה צום רב. דער תפארת שלמה איז גראָד אויפגעשטאַנען פון שלאָף, זאָגט ער: „גייט און רופט מיר ר׳ מיכאל שו״ב״. ר׳ מיכאל איז געקומען גלייך פון שעכטהויז, זאָגט צו אים דער ת״ש: „זוכט נאָך וועגן דער שאלה״. ר׳ מיכאל זוכט נאָך אין פאַרשידענע ספרים, פוסקים ראשונים ואחרונים און אַלע פסקענען טריפה. נאָר איין מחבר — אַן אחרון — איז דאָ וואָס זאָגט, אַז בהפסד מרובה און לצורך גדול, קאָן מען מכשיר זיין. דער תפארת שלמה האָט פונקט זיך געוואָשן און דער זיידע

זאָגט אים די מיינונג פון אַלע גדולים וואָס זאָגן טריפה, נאָר דער און דער מחבר זאָגט: „בהפסד מרובה ולצורך גדול" קאָן מען מתיר זיין. זאָגט דער ת"ש: „זאָגט מיר דאָס לשון וואָס דער מחבר זאָגט" האָט אים דער זיידע געזאָגט געניי דאָס לשון וואָס דער מחבר זאָגט. רופט זיך אָן דער ת"ש: „אַ הפסד מרובה און אַ צורך גדול איז דאָך איצטער זיכער דאָ, דען עס איז ערב יום־הכפורים, וועלן מיר זיך ביידע מצרף זיין מיט דעם בעל המחבר, אַזוי זענען מיר אַ בית־דין פון דריי — דער מחבר, דער ת"ש און ר' מיכאל (דריי הייסט אַ בית־דין) און מיר זאָגן: כשר". און דעם רעסטאָראַטאָר זאָגט ער: „גייט אַהיים מאַכן יום־טוב פאָר יידן". דאָס באַווייזט ווי ווייט ער איז געווען דבוק מיט ר' מיכאל שו"ב און ווי גרויס עס איז געווען זיין אהבת־ישראל. ער האָט מכשיר געווען אַזאַ שווערע שאלה וואָס כמעט אַלע האָבן געזאָגט טריפה וויאַרום ער האָט געפילט וואָס עס הייסט אַ צורך גדול צו האָבן פלייש פאָר פיל יידן לכבוד יום־טוב.

וואָס פאָראָ גרויסער חכם דער תפארת שלמה איז געווען, קאָן מען זען פון דער פאָלגנדער מעשה: וועז ר' מיכאל שו"ב איז אָנגעקומען אַלס שו"ב האָט ער געווויינט אין דעם הויז וואָס האָט שפעטער געהערט צו ר' יאָסעל נייקראָן. ער האָט זיך געפירט אַז שבת נאָכמיטאָג האָט ער באַלד נאָך דעם שבת־טיש פאָרמאַכט די לאָדנס און זיך געלייגט שלאָפן ביז אַ שעה פאָר נאָכט, קוים צו דאָוונענען מנחה און עסן שלוש־סעודות. דען באַלד נאָך הבדלה איז ער געגאַנגען צו די קצבים שעכטן בהמות און קעלבער אויף זונטיק פרי (דעמאָלט איז נאָך נישט געווען קיין שעכטהויז נאָר יעדער קצב האָט געשאָכטן אין שטאָל). אַזוי אַז ער איז געגאַנגען פון איין קצב צום צווייטן ביז נאָך צוועלף ביינאָכט. האָט ער געהאַט אַ שכן, אַ פראָסטן בעל הבית, האָט עס דעם בעל הבית פאָרדראָסן דאָס דער שוחט שלאָפט שבת אַ גאַנצן טאָג. דער בעל הבית האָט שוין מער נישט געקאָנט אויסהאַלטן אַזאַ מעשה און נאָך מערערע אויפפאָסן דאָס דער שוחט שלאָפט אַ גאַנצן שבתדיקן טאָג, איז ער זונטיק פרי אַריינגעגאַנגען צום רב כדי אים צו פאָרמסרן. ער קומט אַריין פרעגט אים דער ת"ש: „וואָס זאָגסטו נייעס באַלד אינדערפרי?" זאָגט ער: „רבי, איך בין נישט קיין מוסר, אָבער איך קאָן שוין מער נישט אויסהאַלטן. עס קומט שבת נאָך דעם עסן לייג איך מיך אויך שלאָפן, דאָן שטייַ איך אויף, זאָג מיין תהלים מיט מיינע עמדות, איך גיב דער קאָזע צו עסן איך פיר דאָס פערד אָנצופויען, דאָן גיי איך צו מנחה, איך הער אַ דרשה פון אַ מגיד, אַדער הער לערנען חומש, דאָן עס איך שלוש־סעודות און דער נייער שוחט שלאָפט נאָך. ווי קאָן דאָס אַ יידּ, איבערהויפט אַ שוחט, אַ גאַנצן שבתדיקן טאָג שלאָפן און נישט אָנקוקן אַ יידיש ספר?" האָט דער ת"ש אַריינגערופן די רביצין און איר געזאָגט: „גיטעלע גיי קויפן פלייש" און דעם בעל־הבית האָט ער געגעבן אַ ברידערלעכן קלאַפּ אויף די פלייצע און געזאָגט: „דו האָסט מיך ביים לעבן דערהאַלטן, ווייל איך האָב קיינמאָל זונטיק נישט געגעסן קיין פלייש טראָכטנדיק ווי קאָן אַ שוחט גיין שבת־צו־נאָכט שעכטן, ער איז דאָך זיכער מיד, דאָס הייסט אין שולחן ערוך: „ידיו כבדים עליו". דען שבת עסט מען שווערע מאכלים, איבערהויפט ציבעלעס, מען עסט טשאָלנט, אַ קוגל און מען טרינקט נאָך דערצו אַ ביסל בראַנפן, אַביסל ביר, ווי קאָן דער שוחט גיין שחטען? נאָר אַזוי ווי דו האָסט מיר דערציילט, אַז דער שוחט שלאָפט שבת נאָכמיטאָג אַ גאַנצן טאָג איז דאָך שוין ביים שוחט שבת־צו־נאָכט נאָך הבדלה, ווי ביי אַן אַנדערן זונטיק אינדערפרי, ער איז שוין ריכטיק אויסגערוט, איז דאָך זיין שחיטה כשר וישר אַזוי אַז עס קומט דיר אַ גרויסן יישר כוח".

מיין זיידע ר' מיכאל שו"ב איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער שטאָט אַלס רופא, זיינע רעצעפטן האָט מען גענומען אין אַלע אפטייקן. וועז אַן אָרימער יידּ, אַן אָרימער קצב, אַ שנײַדער, אַ שוסטער אַדער עמיץ פון דער משפחה זייערע איז קראַנק געוואָרן

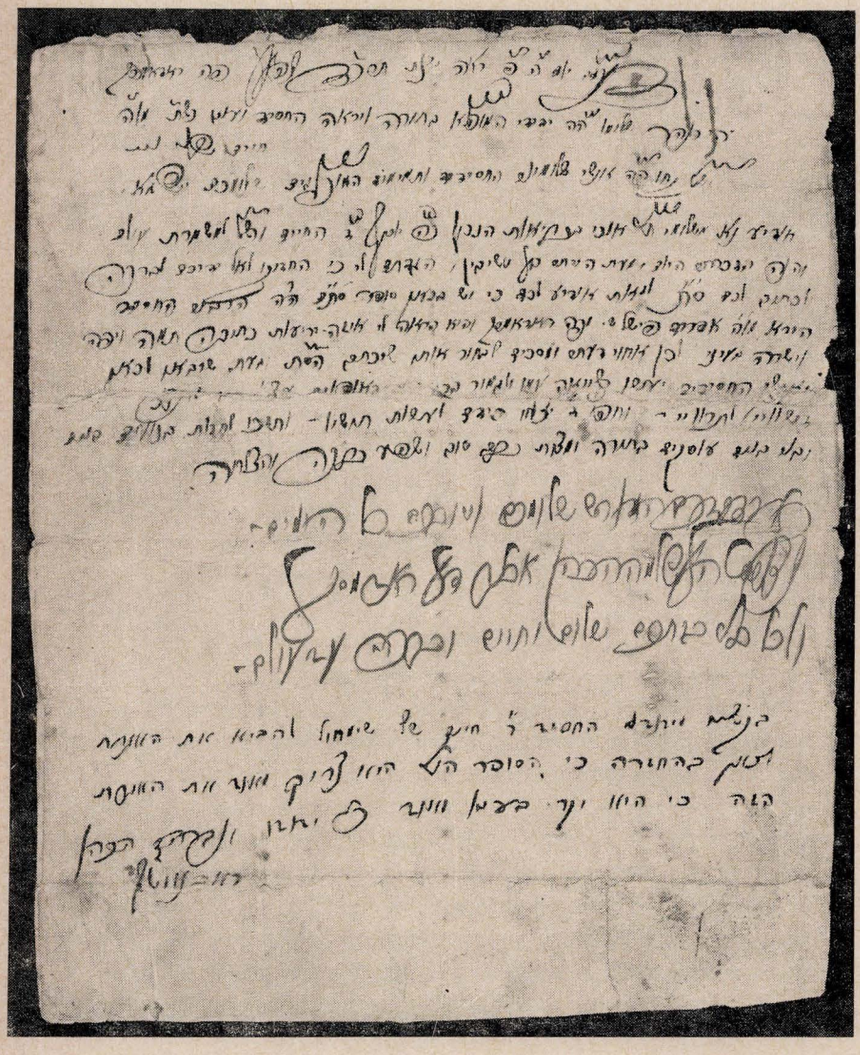

אַ כתב־הסכמה פאָר אַ סופר סת"ם, אַרויסגעגעבן און אונטערגעשריבן דורך הרה"ג ר' שלמה הכהן און זון ר' אברהם הכהן ראַבינאָוויטש.

כתב־הסכמה של סופר סת"ם, ניתן ונחתם ע"י הרה"ג ר' שלמה הכהן ובנו ר' אברהם הכהן רבינוביץ

און זיי האָבן נישט געהאָט דעם רובל צו באַצאָלן אַ דאָקטאָר, האָט מען גערופן ר' מיכאל שוחט אַנשטאָט אַ דאָקטאָר, ווייל ר' מיכאל שו"ב האָט נישט געמומען באַצאָלט; פאָרקערט, וועז דאָס איז געווען אַ גרויסער אַרעמאַן, האָט ר' מיכאל שוחט שוין געזען אַז עס זאָל זיין געלט צו באַצאָלן דעם אפטייקער און אַז עס זאָל זיין האָלץ צו וואַרמ־מען ביים קראַנקן. האָבן די פרומע חסידים נישט געקאָנט פאַרטראָגן אַזאַ מעשה, דאָס דער שוחט זאָל גיין צו קראַנקע וועיבער, האָבן זיי פאַרמסרט ר' מיכאל'ן פאָר דעם תפארת שלמה, דאָס עס איז אַ סקאַנדאָל אַז אַ שוחט זאָל גיין צו קראַנקע פרויען. דער תפארת שלמה האָט דערויף געענטפערט די חסידים, אַז אין פזשעדבאָזש איז דאָ אַ שטאַרק פרומער שוחט ר' חיים, אַ ראַדאָמסקער חסיד און פונדעסטוועגן האָט ער צוגעגעבן: „וועז חיים שוחט זאָל שחטן וועל איך נישט עסן פון זיין שחיטה, כאָטש ער איז זייער פרום, אָבער פון מיכאל'ס שחיטה עס איך יאָ, ווארום אַ שוחט מוז זיין אַ בעל־מלאכה און ר' מיכאל איז אַ בעל־מלאכה. און דאָס וואָס ער גייט צו קראַנקע פרויען, ברענגט ער זיי אַ רפואה".

מיין פאָטער ר' יחזקאל שו"ב ז"ל האָט מיר דערציילט, אַז מיין זיידע ר' מיכאל שו"ב פלעגט יעטוועדן פרייטיק, וועז ער איז געגאַנגען פון דער מקוה, אָפטרעטן ביים תפארת שלמה טועם זיין פון שבת.

דאָס הייסט, טרינקען אַ גלעזל בראַנפן, עסן אַ קיכל מיט פיש. דען חסידים זאָגן, אַז מען מוז שוין פרייטיק טועם זיין פון שבת, ווייל עס שטייט: „טועמה חיים זכו".

אַ וואָך פאַר דער פטירה פון תפארת שלמה האָט מיין זיידע מיטגענומען מיין פאָטער צום רב. ער איז דעמאָלט אַלט געווען זעקס יאָר. האָט דער תפארת שלמה געגעבן אַ קניפּ אין בעקל מיין פאָטער און געזאָגט צו אים: „כאסקעלע דו וועסט אויך זיין היגער שוחט". און אַזוי איז געווען. מיין פאָטער איז געווען כל ימיו שוחט אין ראַדאָמסק. מיין פאָטער האָט געהאַט אַלס קינד אַביסל געבויגענע פיס ווי כמעט יעדעס קינד האָט עס, פרעגט דער תפארת שלמה דעם זיידן: „וואָס מאַכסטו גאָרנישט צו דעם?" זאָגט מיין זיידע: „אפשר וועט עס גוט זיין צום פריזיוו". זאָגט דער ת"ש: „דו האָסט רעכט, ער וועט אויף דעם פעלער פריי ווערן פון מיליטער". און באמת, מיין פאָטער איז באַפרייט געוואָרן אויף דעם פעלער. וועג ער איז אַריינגע־קומען צום פריזיוו, האָט דער רוסישער דאָקטאָר געזאָגט: „שוין ווידער אַ לאָמער ייד, באמת". ווער עס האָט געקאָנט מיין פאָטער ווייסט, אַז ער האָט געהאַט נאָרמאַלע פיס נאָר אַ קליין ביסל געבויגן, אָבער געגאַנגען איז ער ווי אַלע מענטשן.

זין און אייניקלעך פון „תפארת־שלמה"

מען דערציילט, דאָס דאָנערשטיק אָווענט פאַר דער פטירה זענען געקומען קיין ראַדאָמסק דער רבי ר' צמח פון שידלאָווצע און ר' אהרן. וועג דער „תפארת שלמה" האָט געגעבן שלום ר' אהרן, האָט ער אים געזאָגט „די חכמינו ז"ל זאָגן: ‚ארון נושא את נושאיו', דער ארון טראָגט זיינע טראָגערס". ר' אהרן איז געווען אַ גרויסער חכם און בעל מדרגה, האָט ער גלייך פאַרשטאַנען די כוונה פון די ווערטער. ער האָט זיך דערשראָקן און איבערגעפרעגט וואָס זאָגט דער רבי. אָבער דער תפארת שלמה גלייך אָנגעהויבן צו ריידן פון עפּעס אַנדערש. אין דער זעלבער נאַכט, דאָנערשטיק, כ"ט אדר, דריי ביינאַכט איז ער פּלוצים נפטר געוואָרן, זיצנדיק ביים אָפענעם זהר פון אחרי מות שני בני אהרן. נפטר ונקבר כ"ט אדר, תרכ"ו זי"ע.

דער תפארת שלמה האָט געהאַט דריי זין: ר' לייבוש, ר' הירש־מאיר און ר' אברהם־ישכר. אויך האָט ער געהאַט דריי טעכטער: שרה, רבקה און רחל. די איידעמס זענען געווען: ר' ליפמאן ליטמא־נאָוויטש, ר' יחיאל לאנדא און ר' ישראל קראָן.

ר' לייבוש איז געווען אַ שטאַרק ערלעכער ייד און אַ זייער ערלע־כער סוחר. ער האָט געהאַט אַ מאַנופאַקטור־געשעפט אין מאַרק. ביים גרויסן געשעפט איז ער געזעסן יומם ולילה על התורה והעבודה. אַן אמתער איש תם, יושב אהלים. ר' לייבוש האָט געהאַט פיר זין: ר' יחזקאל, ר' אליעזר, ר' איתמר, ר' יצחק און אַ טאָכטער. דער איידעם איז געווען ר' משה ווארשטאצקי.

דער צווייטער זון, ר' צבי הירש מאיר איז געוואָרן שטאָט־רב נאָך דער פטירה פון זיין גרויסן פאָטער. ער האָט זיך געראַטנט אַלס איינער פון די גרעסטע גדולים. ער האָט געפירט אַ גרויסע ישיבה, געווען אַ גרויסער מרביץ תורה ברבים און דערצו אַ גרויסער בעל־קבלה. ער איז געזעסן יומם ולילה על התורה והעבודה. אַלע לומדים פון שטאָט האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי אים יעדן אָווענט צו שמועסן און מפלפל צו זיין אין לערנען. ער איז קיינמאָל נישט מיד געוואָרן פון די פילע מענטשן וואָס זענען צו אים געקומען. ער איז געווען זייער אַ פשוטער, צוגעלאָזטער מענטש. פאַר יעדן מענטש וואָס איז צו אים געקומען האָט ער געהאַט אַ גוט וואָרט. ער האָט געהאַט פריינט פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג, אַלע האָבן אים ליב געהאַט; וועג איך זאָג: אַלע, מיין איך פרומע ווי אויך פרייע יידן, אויך אַלע מינים חסידים זענען געווען זייער אַנהענגער.

נאָך דער פטירה פון זיין גרויסן פאָטער איז ער געפאָרן צום טריסקער מגיד, ווו ער איז געווען פאַררעכנט אַלס דער ערשטער טריסקער חסיד. שפעטער איז ער געפאָרן צום רבין ר' מאָטעלע פון קוזמיר. דאָך זענען פיל ראַדאָמסקער חסידים וואָס זענען געקומען קיין ראַדאָמסק צו דעם רבין, זיין ברודער, אַריינגעגאַנגען צו ר' הירש־מאיר זיך מזכיר זיין ביי אים.

ער האָט איבערגעלאָזט פיר זין. דער עלטסטער, הרב ר' ישראל פנחס הכהן, איז געוואָרן שטאָט־רב, ממלא מקומו, דער צווייטער זון — הרב ר' גרשון איז געווען רב אין מאָדזשיץ; דער דריטער זון — הרב ר' יצחק־איטשע איז געווען רב אין פלאָונע און דער יונגסטער זון — ר' יהושע־לע לעבט אין ישראל. איין זון — ר' דוד איז נפטר געוואָרן בחייו.

דער זון, הרב ר' ישראל־פנחס הכהן, איז ליידער געווען דער לעצטער רב אין ראַדאָמסק, ביז עס איז געקומען דער וועלט־מערדער היטלער, און דער לעצטער רב פון די גרויסע רבנים איז געוואָרן דעפאָרטירט צוזאַמען מיט דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג פון ראַדאָמסק. פון לעצטן רב זענען געבליבן אין ישראל צוויי זין — ר' שלמה וואָס ווינט אין כפר־חסידים און איז געווען אייניער פון זיינע ערשטע גרינדער; דער צווייטער זון — ר' יהושע אלעזר (אַן איידעם פון ר' אליעזר סטראָווינסקי) איז געשטאָרבן אין חיפה.

דער יינגסטער זון אדמו"ר הרב ר' אברהם־ישכר איז געוואָרן דער ממלא מקומו אַלס רבי נאָך זיין גרויסן פאָטער. געבוירן איז ער געוואָרן אין תר"ג, מען האָט אים גערופן נאָך זיין ספר וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן אויף די גאַנצע תורה „חסד לאברהם". ער איז געווען פון די קלוגסטע און איידלסטע רביים אין פוילן. דער וואָס האָט אַמאָל געלערנט און זיך פאַרטיפט אַביסל אין דעם ספר „חסד לאברהם" קאָן פאַרשטיין זיין חכמה אין תורה. דערצו איז ער געווען אַן אויסערגעווייניגלעך איידעלער מענטש און אַ גרויסער עניו. ער האָט זיך אָפגעגעבן מיט יעדן מענטש אַזוי ווי מיט זיינס אַ קינד. ווי גרויס זיין עניוות איז געווען קאָן מען זען פון דער פאָלגנדיקער געשיכטע וואָס מען דערציילט פון אים: בשעת דער חסד לאברהם האָט זיך משדך געווען מיט דעם געראַר רבין (הרב ר' מענדעלי, דער פאביא־ניצער און שפעטער קאָליישער רב, איז געווען אַן איידעם פון חסד לאברהם. זיין פרוי איז געשטאָרבן יינגערהייט איבערלאָזנדיק אַ קינד ר' אברהמלי וואָס איז שפעטער געווען פאביאניצער רב) האָט ער געשיקט זיינס אַ חסיד, אַ גרויסן למדן, קיין גער צו פרווון דעם חתן, ווי עס איז געווען דער מנהג אין פוילן, ספעציעל ביי די רביים. ווען דער חסיד איז צוריקגעקומען פון גער פרעגט אים דער חסד לאברהם אויב עס איז טאַקע אמת דאָס אין גער איז שטאַרק אָנגענומען די מידה פון עניוות און מען האָלט זיך דאָרט פאַר גאָרנישט אויס גרויס עניוות. ענטפערט אים דער חסיד: „יא, דאָס איז אמת. אין גער האָלט מען זיך טאַקע פאַר גאָרנישט, די מעשה איז אָבער וואָס אַ צווייטן האָלט מען דאָרט נאָך פאַר אַ גרעסערן גאָרנישט".

דער חסד לאברהם איז נפטר געוואָרן י"ג אלול תרנ"ב.

דער חסד לאברהם האָט געהאַט פינף זין און פינף טעכטער. די זין זענען געווען: ר' אלימלך, ר' יחזקאל, ר' שלמה, ר' יעקלי, און ר' נתן וועלכן מען האָט גערופן ר' נאָטקע.

ר' אלימלך איז געווען זייער אַן אייידעלער ייד און אַ גרויסער למדן. ער איז נפטר געוואָרן נאָך וועג זיין פאָטער האָט געלעבט. ר' אלימלך'ס פרוי איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער שטאָט. ווער האָט עס נישט געקענט מינטשע'ן? זי האָט געהאַט אַ גרויס הוּרט־געשעפט מיט מאַנופאַקטור אויף דער פזשעדבאָזשער גאַס.

ר' אלימלך האָט איבערגעלאָזן נאָר טעכטער. פיר טעכטער האָט ער געהאַט. דער עלטסטער איידעם איז געווען הרב ר' משה'לע פון ראָוו; די צווייטע טאָכטער איז געווען די לעצטע רביצין, די פרוי פון לעצטן רבין — הקדוש ר' שלמה הענעך זצ"ל. די דריטע טאָכטער איז געווען די פרוי פון דעם באַקאַנטן „מזרחי"־טוער ר' מענדעלע פרענקעל, אַ זון פון כענטשינער רבין און אַ ברודער, פון איין מוטער.

פון הרב ר׳ ישעיה׳לע שפירא ז״ל. די יינגסטע טאָכטער איז געווען די פרוי פון ר׳ נתן (מען האָט אים גערופן ר׳ נטע׳לע), דעם זון פון בלענדאָווער רבין.

דער צווייטער זון, אדמו״ר ר׳ יחזקאל, איז געווארן רבי, ממלא מקומו נאָך זיין גרויסן פאָטער. ער איז באַקאַנט פון זיין ספר „כנסת יחזקאל״. דאָס איז געווען אַן־אייגנאַרטיקער רבי, אַן אויסערגעווייניעלעך פרומער, אַן אמתער איש צדיק תמים במעשיו וואָס איז געזעסן יומם ולילה על התורה ועל העבודה. ווען מען איז געקומען אין רבינ׳ס הויף איז שטענדיק — אַפילו אין מיטן נאַכט — געווען ליכטיק ביים רבין אין פענצטער, כי לא פסק פומי מגרסא. ער פלעגט גיין אינמיטן דער נאַכט אין מקוה און ווען די מקוה איז געווען געשלאָסן, האָט ער אויס־געהאַקט די שויבן, אַריינגעאַנגען אין מקוה דורכן פענצטער און זיך געטובלט אין קאַלט וואַסער.

דער כנסת יחזקאל איז געווען אַן אויסערגעווייניעלעכער תמים במעשיו און אַ גרויסער מאמין אַז אַ ייד וועט חס ושלום נישט גנבענען דען עס שטייט דאָך בפירוש: „לא תגנוב״. ס׳האָט געטראָפן אַמאָל אַ מעשה, אַז אַ קונדס אָדער אַ גנב איז אַריינגעגאַנגען אין רבינ׳ס שלאָפצימער ביינאַכט און אַרויסגענבעט די זילבערנע לייכטער און פאַרשידענע אַנדערע זילבערנע ווערטזאַכן. מען האָט געווסט באַשטימט, אַז דער רבי איז נישט געשלאָפן און האָט געזען ווער עס האָט געגנבעט, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זאָגן. די ליצני הדור האָבן געזאָגט, אַז ער האָט נישט געקענט שרייען, ווייל די גנבים האָבן דאָס ערשטע אַוועקגענומען דאָס נעגל־וואַסער און ביז מען גיסט זיך נישט אָפּ די הענט טאָר מען דאָך נישט ריידן, אָבער אין דער אמתן האָט ער געווסט ווער דער גנב איז נאָר ער האָט נישט געוואָלט חושד זיין אַ יידן אין גניבה; אַ ייד וועט דאָך נישט עובר זיין אויף אַזאַ גרויסע עבירה פון „לא תגנוב״, סיידן ער האָט זיך געפונען אין אַ גרויסער נויט און האָט זיך אויסגעבאָרגט די זאַכן, כדי ער זאָל קענען פאַרקויפן אָדער פאַרזעצן אויף צו ראַטעוועו זיך און שפעטער וועט ער דאָס באַשטימט צוריקגעבן — „והשיב את הגזלה אשר גזל״.

זיין תורה זאָגן ביים טיש איז געווען אַ געוואַלדיקע עבודה. ער האָט געזאָגט די תורה מיט אַזאַ התלהבות, דאָס ער האָט געקענט מאַנכמאָל איבערחזרן אַ וואָרט מערערע מאָל. אין אַ געוואַלדיקער התלהבות פלעגט ער אַריינפאַלן, וועו ער האָט געזאָגט אַ תורה־וואָרט פון זיין פאָטער. „דער טאָטע זכרונו לברכה האָט געזאָגט״ — פלעגט ער איבערחזרן מערערע מאָל. וועו ער איז אַריינגעפאַלן ביים דאַוונ־נען אין התלהבות האָט אַנגענומען פשוט אַ פחד. איך געדענק ווי ער האָט אַמאָל ראש השנה געדאַוונט מוסף פאַר דעם עמוד. ער איז נישט געווען קיין מנגן, ער האָט איבערהויפט נישט געקענט זינגען נאָר די חסידים האָבן צווישן זיך געמאַכט אַ קאַפעליע אונטער דער אַנפירונג פון בלינדן יחזקאל פון בענדין, וועלכער האָט זייער שיין געזונגען. ווער עס האָט נישט געהערט זיין דאַוונען ראש־השנה, דער קאָן נישט האָבן קיין אַנונג וואָס עס הייסט אַ חסידישער „כל עצמותי תאמרנה״. וועו ער האָט געזאָגט: „ותמלוך אתה ד׳ אלוקינו מהרה לבדך על כל מעשיך״ — האָט אַרומגענומען אַ ציטער אין אַלע אברים. נישט נאָר דאָס בית המדרש איז געווען איבערפולט נאָר אויך דער גאַנצער הויף איז פול געווען מיט חסידים — מתפללים און ראַדאַמסקער בעלי־בתים וואָס האָבן יעדן ראש־השנה געדאַוונט ביים רבין. אַזוי, למשל, איז דאָס קצבים־שטיבל אין ראש־השנה און יום־כיפור געווען געשלאָסן שוין פון די צייטן פון תפארת שלמה, אַלע קצבים זענען געגאַנגען די ימים נוראים דאַוונענען צום רבין. אויך זענען געקומען פיל בעלי־בתים שוין נאָך זייער עסן הערן דאָס דאַוונענען ביים רבין. נאָך דעם דאַוונענען האָט דער גאַנצער עולם באלד געדאַוונט מנחה וועו מען איז פאַרטיק געוואָרן מיט דעם דאַוונענען איז שוין געווען באַלד פינף אַזייגער, איז טאַקע דער גאַנצער עולם חסידים אין פוילישע שטרייַמלעך ווי אויך אין גאַליציאַנישע שטרייַמלעך מיט די שפיצן, און זייער פיל ראַדאָמסקער יידן און פרויען געגאַנגען צו די סטריקא (אַ טייכל מיט דעם נאָמען) אויך צום סטאָקל (אַ וואַסער־קוואַל מיט דעם נאָמען), זאָגן תשליך. דאָס איז געווען אַ רעליגיעזע פראָצעסיע וואָס אין מערב־איראָפּע זעט מען דאָס גאָרנישט ביי יידן. אַלע מענער אין זיידענע יובעצעס מיט שטרייַמלעך אויף די קעפּ אָדער אין סאַמעטענע היטלעך. די פרויען — אין ווייסע שאַלן, און די אַלטע פרויען מיט ווייסע קופקעס אויף די קעפּ. אַלע האָבן זיך אויסגעשטעלט ביים טייך מיט די מחזורים אין די הענט און געזאָגט תשליך מיט גרויס כוונה. נאָך דעם זאָגן האָבן די מיינסטע אויסגעליידיקט די קעשענעס, אַריינגעוואָרפן די עבירות אין וואַסער כדי צו מקיים זיין: „ותשליך במצולות ים כל חטאותם״. און דאָס יינגווארג, יונגע חברה׳ניקעס, האָבן געשטיפט און געוואָרפן שטיינער אין וואַסער. דאַן האָבן די חסידים באַגלייט דעם רבין מיט געזאַנג ביז אין בית־המדרש צום טיש, טאַנצנדיק מיט גרויס התלהבות. דער רבי מיט די חסידים האָבן צוזאַמען געפראַוועט דעם יום־טוב־טיש. די עלטערע חסידים, איבערהויפט די שיינע יידן, גרויסע לומדים און אַלטע חסידים זענען געזעסן אויף צווויי לאַנגע בענק פון ביידע זייטן טיש. הינטער די בענק זענען געשטאַנען די שאַרפע חסידישע יינגעלייט וואָס האָבן געוואָלט זען יעטוועדע תנועה פון רבין, ווי ער עסט, ווי ער שאָקלט זיך, ווי ער זינגט די זמירות. וועו עס איז געקומען דער מאַמענט און דער רבי האָט אָנגעהויבן זאָגן תורה איז געוואָרן אין בית המדרש אַזאַ שטילקייט, אַז מען האָט געקענט הערן דאָס זשומען פון אַ פליג. וועו דער רבי האָט געזאָגט תורה האָבן זיך די חסידים נישט דערלויבט אַפילו אַ הוסט צו געבן. אַזאַ טיש האָט געקענט דויערן ביז דריי שעה. נאָך דעם טיש האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן די חסידישע טענץ. איבערהויפט האָבן זיך ביים טאַנצן געוואָרפן אין די אויגן די גאַליציאַנער חסידים מיט זייערע שטרייַמלעך מיט די דרייצן שפּיצן. ביים טאַנצן האָבן זיך די שפּיצן געוואָרפן און געשאָקלט ווי זיי וואָלטן מיטגעריסן געוואָרן פון דער אַלגעמיינער התלהבות.

דער כנסת יחזקאל איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 48 יאָר, שבת־צו־נאַכט האַלב צען, י״ח מרחשון תרע״ב. צו זיין לויה וואָס איז פאַרגעקומען זונטיק נאָכמיטאָג, זענען געקומען טויזנטער חסידים פון גאַנץ פוילן און גאַליציע. עס זענען געקומען עקסטרא־צוגן פון לאָדזש, טשענסטאָכאָוו, בענדין א. אַ. פינפאונצוואַנציק טויזנט יידן האָבן אָנטייל געוונמען אין דער לויה. איך האָב געזען ווי חסידים זענען געשטאַנען אין גאַס און געווייניט ווי קליינע קינדער, ווייל דער רבי איז געוון זייער באַליבט ביי זיינע חסידים און איז נפטר געוואָרן יונגערהייט. צו דער לויה זענען אויך געקומען כמעט אַלע רביים פון פוילן. ער האָט איבערגעלאָזט צווויי זין: הרב ר׳ שלמה הענעך וואָס איז געוואָרן רבי ממלא מקומו נאָך זיין באַליבטן פאָטער; דער צווייטער זון — ר׳ אלימלך איז געווען רב אין שידלאָווצע.

דער דריטער זון פון חסד לאברהם איז געווען ר׳ שלמה׳לע. ער איז געווען אַ ייד, אַ סוחר און געווינט אין עלקוש (אלקוש). אַ פיינער און ליבער מענטש, אַ גרויסער עניו, פשוט ביי זיך און אַ גרויסער בעל מידות טובות.

דער פערטער זון איז געווען רבי ר׳ נתן הנקרא ר׳ נאָטקע. ער איז געווען רבי צוערשט אין קרימאלאוו, שפעטער אין זאָוויערטשע. אויסגעזען האָט ער אינגאַנצן ווי זיין פאָטער, געווען איז ער די גוטסקייט אַליין, כולו אהבת ישראל און זיין איידלקייט איז נישט צו באַשרייבן. אַלס רבי האָט ער זיך פיל אָפּגעגעבן מיט זיינע חסי־דים און מוסר נפש געווען פאַר יעטוועדן יידן (ער איז געווען זייער באַליבט ביי אַלעמען). האָט געלעבט בעת ס׳האָט אויסגעבראָכן די וועלט־מלחמה און צוזאַמען מיט אַלע אונדזערע ברידער און שוועס־טער אומגעקומען פון די הענט פון די דייטשע וועלט־מערדער. זיין זון, ר׳ אלימלך, זאָוויערטשער רב, איז געווען אַ לאַנגע צייט אין

אוישוויץ, געאַרבעט שווערע אַרבעט אין היטלעריסטישן קאָנצענ־טראַציע־לאַגער. ווען די מערדער האָבן אָפּגערוימט דעם לאַגער פון אוישוויץ פאַר דעם אַריינמאַרשירן פון די רוסן, האָט ער צוזאַמען מיט אַלע אומגליקלעכע יידן מאַרשירט צופוס נאָך דאַכאַו, אָבער ליידער האָט דער איידעלער ייד און רב נישט געהאַט קיין כוח צו מאַרשירן און די מערדער האָבן אים אויפן וועג דערשאָסן. דאָס האָט מיר דער־ציילט אַ ייד פון פּאַריז, זיין אח לצרה, וואָס איז ניצול געוואָרן.

דער פינפטער זון פון חסד לאברהם, ר׳ יעקעלע איז געווען רב אין קלאבוצק. נאָך דער פּטירה פון זיין פאָטער זענען זייער פיל חסידים געפאָרן צו אים קיין קלאבוצק. ער איז נאָך געווען זייער יינג, אינגאַנצן איבער די צוואָנציק, האָבן די חסידים אויף אים גע־זאָגט: דרך כוכב מיעקב. ער האָט געהאַט אַן אויסערגעוויינלעך גוטן קאָפּ, געווען אַ גרויסער מתמיד אין לערנען און אַ מזג־טוב. ליידער איז ער נפטר געוואָרן זייער יינג אין אָטוואָצק. ער האָט איבערגעלאָזט צוויי זין און אַ טאָכטער.

די איידעמס פון תפארת שלמה

דער עלטסטער איידעם פון תפארת שלמה איז געווען ר׳ ליפּמאַן ליטמאַנאָוויטש. דאָס איז געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע קאָצקער חסידים, אַ גרויסער למדן אין נגלה און אין נסתר און דערצו אַ שאַר־פער חסיד. מען דערציילט דאָס ווען ער האָט געוואָלט פאָרן קיין קאָצק האָט ער מורא געהאַט עס צו זאָגן זיין שווער, דער תפארת שלמה. ער האָט נאָר אָנגעקלאַפּט אין פענצטער און אַריינגעשריגן: „שווער, זייט געזונט, איך פאָר קיין קאָצק".

די קאָצקער חסידים האָבן אים געוואָלט מאַכן פאַר זייער רבין נאָך דער פּטירה פון רבין ר׳ הענעך הכהן פון אַלעקסאַנדער, אָבער ער האָט נישט געוואָלט ווערן רבי נאָר געפאָרן קיין גער, ווו ער איז געווען פון די גרעסטע חסידים מיט קאָצקער התלהבות. דער סאָכאַ־טשעווער רבי, ר׳ שמואל, איז געווען זיין איידעם.

ר׳ פּנחס ליטמאַנאָוויטש האָט געהאַט צוויי זין: ר׳ מענדעל ליטמאַנאָוויטש, אַ ייד אַ גרויסער למדן, אָבער זייער אַ פּשוטער ביי זיך. דער צווייטער זון, ר׳ שלמה (מען האָט אים גערופן שלמה ר׳ ליפּמאַנ׳ס) האָט געהאַט אַ וויין־געשעפט, געווען אַ פיינער ייד און אַן ערלעכער סוחר. פון אים איז געבליבן אין ירושלים אַ טאָכטער שרה־פייגע; דער מאַן אירער איז הרב ר׳ שבתי באָרנשטיין, אַן אייניקל פון רבין ר׳ אברהמלע, סאָכאַטשאָווער גאון דעם אבני נזר. הרב ר׳ שבתי איז אַ גרויסער תלמיד חכם, אַ קענער פון ש״ס, פּוסקים ראַ־שונים ואחרונים, אָנגעזען אין דער לומדישער וועלט פון ירושלים.

דער צווייטער איידעם פון תפארת שלמה איז געווען ר׳ יחיאל לאַנדא. ער איז געווען אַ וואָרקער און שפּעטער אַלעקסאַנדער חסיד, אַ ייד מיט אַ הייס יידיש האַרץ, אין תר״ס איז ער עולה געווען מיט זיין פרוי רבקה, די טאָכטער פון תפארת שלמה, קיין ארץ ישראל. נפטר געוואָרן אין צפת. זיין איידעם איז געווען דער באַליבטער ראַ־דאָמסקער מוהל ר׳ אביגדור זילבערשטיין, מען האָט אים גערופן: אביגדור מוהל. אביגדור מוהל׳ס זון איז געווען אַ גרויסער אָנגע־זעענער רב אין טאראנטע (קאַנאַדע). הרב הגאון ר׳ ישראל זיל־בערשטיין, וואָס איז געווען פריער רב אין בייזיטשין, אַן אייניקל פון ר׳ יחיאל לאנדא לעבט אין טבריה און הייסט קעניג. דער דריטער איידעם איז געווען ר׳ ישראל קראהן, אַן אַלטער קאָצקער חסיד.

די איידעמס פון חסד לאברהם

דער ערשטער איידעם איז געווען דער באַקאַנטער רבי, ר׳ מענ־דעלע פון אָטוואָצק, אַן אייניקל פון וואָרקער רבין. אַ יאָר נאָך דער חתונה איז געשטאָרבן זיין פרוי, די טאָכטער פון חסד לאברהם.

דער צווייטער איידעם איז געווען הרב ר׳ מענדעלע, דער זון פון גערער רבין, דעם בעל שפת אמת, וואָס איז געווען פּאַביאַניצער רב, שפּעטער קאַלישער רב. אויך זיין פרוי איז געשטאָרבן יינגערהייט. ס׳איז נאָך איר געבליבן אַ זון, אַברהמעלע, פּאַביאַניצער רב אויפן פאָטערס אָרט.

דער דריטער איידעם איז געווען ר׳ מאָטל בלאַס. ער האָט גע־וווינט ביים רבין אין הויף. געהאַט אַ גרויס הירט־געשעפט מיט שפּייז און געווען אַ קלוגער ייד.

דער פערטער איידעם איז געווען דער באַקאַנטער רבי און צדיק הקדוש, ר׳ אברהמעלע זצ״ל פון אַמשינאָוו. וועגן אים וועל איך עקסטראַ שרייבן, ווייל ער איז געווען באַקאַנט און באַליבט אין דער גאַנצער שטאָט. זיין פרוי איז געווען די יינגסטע טאָכטער פון חסד לאברהם, די באַקאַנטע קלוגע רביצין טשיפּעלע.

צום שלוס וויל איך נאָך עטוואָס באַשרייבן דעם לעצטן רבין, וואָס איז אומגעקומען פון די וועלט־מערדער — דער קדוש אדמו״ר ר׳ שלמה חנוך הענעך הכהן. ער איז געווען אַ גרויסער חכם, זיינע חסידים האָבן אויף אים געזאָגט: „משלמה ועד שלמה לא קם כשלמה", ד״ה דאָס ער האָט געהאַט חכמת שלמה המלך. זייט דער ערשטער וועלט־מלחמה פון יאָר 1914 האָט ער געוווינט אין סאָסנאָוויץ, ווייל ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן איז ער גראָד געווען אין בערלין און עס איז אים קוים נאָך גרויס מי געלונגען צו קומען קיין סאָס־נאָוויץ, דער ראַדאָמסק איז נאָך געווען באַזעצט דורך די רוסן. אין סאָסנאָוויץ האָט ער געפירט רבישאַפט און גלייכצייטיק אָנגעהויבן מאַכן גרויסע געשעפטן בשותפות מיט זיינע חסידים און ער איז מיט דער צייט זייער רייך געוואָרן. אַזוי איז ער געבליבן וווינען אין סאָסנאָוויץ. מען האָט אויך דערציילט, אַז ער האָט נישט געוואָלט צוריקקומען קיין ראַדאָמסק וווינען, ווייל זיין פאָטער און זיין זיידע זענען נפטר געוואָרן ווען זיי זענען אַלט געווען 48 יאָר און ער איז קראַנק געוואָרן אויף די זעלבע צוקער־קראַנקהייט ווי זיין פאָטער און זיין זיידע, האָט ער געוואָלט אַריבערוואַרטן די יאָרן, ער זאָל אַריבער די פופציק מחוץ פון ראַדאָמסק. שפּעטער האָט ער אַדאַנק זיין קלוגן קאָפּ געמאַכט אַ גאַנץ גרויס פאַרמעגן, מען האָט אים גע־

אין צענטער: דער רבי ר׳ שלמה חנוך הכהן ראַבינאָוויטש, דער לעצטער אדמו״ר פון „ראַדאָמסקער דינאַסטיע", (לינקס: זיין איידעם, ר׳ דויד־משה)

במרכז: הרבי ר׳ שלמה חנוך הכהן רבינוביץ, האדמו״ר האחרון של „השושלת הראדומסקאית" (משמאל: חתנו ר׳ דויד־משה)

שאצט אלס דעם גרעסטן מיליאנער אין פוילן. ליידער האבן אים די דייטשע מאסן־מערדער דערהרגעט אין ווארשע.

אזוי איז אומגעקומען און פארשווינדן די שיינע גרויסע חסידישע דינאסטיע וואס איז געווען בארימט אין גאנץ פוילן צוזאמען מיט דעם גאנצן פוילישן יידנטום וואס איז געווען דער יסוד פונעם וועלט־יידנטום.

פערזענלעכקייטן און געשטאלטן

דער דאקטאר רבי חיים־דוד זצ"ל

צווישן תק"ם און תק"פ האט געלעבט אין ראדאמסק אינעם הויז נעבן מאגיסטראט (שפעטער יוסל נייקראנ'ס הויז) א דאקטאר וועלכן מען האט גערופן פראפעסאר בערנארד. ער איז געווען דער גרעסטער מעדיצינער אין דער גאנצער סביבה און מען האט אים גערופן צו אלע פריצים, גוטבאזיצער און אויך צו דער פירשטין לובאמירסקי, מיט איין ווארט: דער גרעסטער און אנגעזעענסטער דאקטאר. ער האט גארנישט געווסט פון קיין יידישקייט, נישט געווסט אפילו פון יום־כיפור, א גאנץ אסימילירטער צווישן די פאליאקן איז ער וויט אוועק פון יידנטום.

אייגמאל — דערציילט די לעגענדע — האט אים געזען דער באקאנטער רבי, ר. דוד'ל לעלעווער זצ"ל, און ער האט געזאלט זאגן: „א שאד, דער ייד האט א גרויסע נשמה און מען דארף עפעס טון כדי זי צו ראטעווען". ער האט אנגעזאגט זיינע מקורבים, דאס ווען דער דאקטאר וועט אמאל קומען קיין לעלעוו (וואס איז נישט וויט פון ראדאמסק), זאל מען אים צוויזן געבן. איינמאל איז דער דאקטאר געקומען אין א שבת קיין לעלאוו, האט מען צו וויסן געטון דעם רבין אז דער דאקטאר איז דא. ר' דודל איז ארויסגעגאנגען און זיך געשטעלט אין א הויז. דער דאקטאר איז דורכגעריטן אויפן פערד (ער איז געריטן צו דער פיליצע אנצופויען דאס פערד) און ר' דוד'ל האט שטארק געקוקט אויף דעם דאקטאר. צוריקוועגס האט דער דאקטאר שוין געפירט דאס פערד. דאן האט ר' דוד'ל אים געלאזט זאגן, דאס ער וויל זיך מיט אים זען. איז דער דאקטאר ספעציעל געקומען קיין לעלעוו און ר' דוד'ל האט זיך מיט אים פארשלאסן אין צימער אויף א גאנצן טאג. זעלבסטפארשטענדלעך, ווייסט קיין מענטש נישט וואס זיי האבן דארט גערעדט, אבער דאס ווייסט מען, אז זיי ביידע זענען דעמזעלבן טאג געפארן קיין לובלין צום רבין פון לובלין, דעם „חוזה". זיי זענען דארט געבליבן צען וואכן און נאכדעם ווען דער דאקטאר איז צוריקגעקומען קיין ראדאמסק איז ער געווארן א ריכטיקער בעל תשובה, ער האט ארויסגעווארפן דאס גאנצע גשיר, טעפ, טעלער און אלץ געקויפט נייעס. אויך זיין פרוי, די דאקטאר׳ין איז געווארן א בעלת תשובה. זי האט זיך אפגעשוירן די האר און אנגעטון א קופקע אזוי ווי גאנץ פרומע פרויען האבן צו יענער צייט געטראגן. דער דאקטאר האט זיך געמוען לערנען תורה מיט אזא התלהבות ווי גרויסע יידן זענען מסוגל עס צו טון און מיט דער צייט איז ער געווארן א גרויסער תלמיד חכם אין נגלה און אין נסתר. אויך האט ער זיך פיל מסגף געווען, ד. ה. געפאסט תעניתים, געגאנגען טובל זיין זיך יעדע נאכט, אפילו ווינטער האט ער אויפגעקאקט דאס דאס אייז און געגאנגען צו טבילה כדי מכפר צו זיין אויף זיין פריערדיק נישט יידיש לעבן.

דער דאקטאר איז אוועק פון ראדאמסק און זיך באזעצט אין פיעטרקאוו. דארט האט ער זיך איבערגעגעבן אינגאנצן דעם לימוד התורה און זיין נאמען איז באקאנט געווארן אין גאנץ פוילן שוין אלס דאקטאר ר' חיים־דוד. עס זענען צו אים געקומען די גרעסטע באקאנטע פערזענלעכקייטן כדי צו באווונדערן דעם מערקווירדיקן דאקטאר בעל התשובה. וען ער איז שפעטער, שוין אלס רבי, געגאנגען צו א קראנקן האט ער צוערשט געזאגט פארשידענע קאפיט־לעך תהלים, דאן האט ער אונטערזוכט דעם קראנקן. פיל מאל האט ער גארנישט געווארטן, אויך קיין געלט נישט געווארט נעמען וען ער האט געזען, אז ער האט נישט מער וואס צו מאכן ביי דעם קראנקן. פיל מאל האט ער זיך געהייסן געבן 36 רובל אויף צדקה־צוועקן, וואס עס איז דעמאלס געווען פיל געלט. וען מען האט אים געזאגט, אז מען האט נישט אזויפיל געלט, האט ער געענטפערט: „פארקויפט אלץ, אפילו די קישנס אבער דאס געלט מוז זיין", ווארעם ער האט געזען, אז דעם קראנקן פעלט נאר פדיון נפש, מען זאל אים אויסלייזן מיט צדקה. צו ארעמע יידן איז ער געגאנגען אן יעטוועדע באצאלונג. אויך צו רייכע פלעגט האט מען אים ווייטער גערופן און אויך דארט האט ער צוערשט געזאגט תהלים. די אנדערע יידישע דאקטוירים האבן אויף אים געזאגט מחמת קנאה, אז ער איז משוגע געווארן, אבער ער האט זיך אויפגעפירט אין אלע הינזיכטן נישט ווי א משוגענער, נאר ווי אן אמתער גרויסער צדיק און אויסערגעווייניעלעך גרויסער מענטש, וואס ער האט פארדינט האט ער אלץ אוועקגעגעבן פאר ארעמע לייט.

מיין פאטער, ר' יחזקאל שו"ב ז"ל, האט מיר דערציילט, אז מיין עלטער־זיידע, ר' מענדעלע שו"ב ז"ל, פון פיעטרקאוו, איז געווען דער בעסטער פריינד פון דאקטאר זצ"ל. דער דאקטאר פלעגט, לויט זיינע ווערטער, דורכזיצן גאנצע נעכט לערנעניק תורה; אויך פלעגט ער יעדע נאכט, דריי א זייגער, אויפוועקן די קינדער און געבן זיי עטוואס צו עסן, ווייל ער האט געזאגט: „ווי קען א קינד דורכשלאפן צוועלף שעה אן עטוואס צו עסן? דאס מוז עס אפשוואכן".

אויך די דאקטארין איז געווארן אויסערגעווינלעך פרום. מיין זיידע ר' מיכאל שו"ב, האט דערציילט, דאס ווען ער איז געווען א יינגל פון צען יאר האט אמאל דער דאקטאר פרייטאג־צו־נאכטס פארגעסן זיין טאבאק־פושקעלע, האט ער געשיקט מיין זיידן ער זאל גיין צו אים אהיים עס ברענגען. די דאקטארין האט אים אנגענומען ביי דער האנט ארויסגעפירט פון שטוב און אים געהייסן ווארטן אין דרויסן זאגנדיק: „דו ווייסט, מיין קינד, אז ביי אונדז יידן איז פארן איסור יחוד?" ער האט געמוזט ווארטן אין דרויסן ביז זי האט ארויס־געברענגט דאס טאבאק־פושקעלע.

דער דאקטאר זצ"ל פלעגט זאגן, אז מיט א חולה דארף מען זיך נוהג זיין אזוי ווי עס שטייט אין דאווענען: בורא רפואות, נורא תהלות, אדון הנפלאות. פריער דארף מען דעם קראנקן פארשרייבן א רעצעפט, דאס איז „בורא רפואות", אויב עס העלפט נישט, דארף מען זאגן תהלים, דאס איז „נורא תהלות" און דאן אויב דער מצב ווערט ערגער, מוז מען האפן אויף א נס פון הימל, דאס איז „אדון הנפלאות".

פון דעם דאקטאר זצ"ל זענען געבליבן דריי קינדער, אבער אלע גרויסע ארעמעלייט. אן אייניקל איז געווען רבי אין גארשקא־ויץ. מען זאגט, אז דער דאקטאר זצ"ל האט געזאלט איבערלאזן א ברכה פאר זיינע קינדער: אריכות ימים אבער ארעמעלייט, כדי זיי זאלן בלייבן גוטע יידן. ער איז נפטר געווארן אין פיעטרקאוו. די שטאט האט אים אויסגעבויט אן אוהל. מיין עלטער־זיידע, ר' מענדעלע שו"ב ז"ל, האט מען אלס זיינעם א פריינד קובר געווען ביים אוהל. מיין זיידע האט געלאזט א צוואה די קינדער, אז וען זיי ווילן חו"ו זיין אין אן עת צרה זאלן זיי פארן קיין פיעטרקאוו אויף דעם דאקטארס אוהל. ביז צום סוף פון פוילישן יידנטום זענען יידן פון גאנץ פוילן געקומען אויף דעם ציון פון דעם ווונדערבארן דאקטאר בעל־תשובה און גרויסן צדיק און רבי און גוטן יידן זכותו יגן עלינו.

דער רבי ר' הערשעלע גידזשעלער זצ"ל

נישט ווייט פון ראדאמסק איז פארן א קליין שטעטל הייסט עס גידזשעל. דארט האט געלעבט א צדיק א גרויסער נסתר און וויניק באקאנט אלס רבי, אבער באקאנט צווישן די גרויסע רביים וואס זענען געקומען צו אים. ער האט געהייסן ר' הערשעלע גידזשעלער.

דאָס איז געווען אַ מערקווירדיקער באַהאַלטענער גרויסער ייד. די מערסטע צייט האָט ער פאַרברענגט אין די וועלדער, געגאַנגען אַנ־געטון איז ער ווי אַ פויער, מיט אַ שטרויענעם שטריק אַרומגעבינדן אַלס גאַרטל און וועט אַ רבי אָדער אַזוי אַ תלמיד חכם איז צו אים געקומען אויף אַ באַזוך, האָבן זיי געמוזט וואַרטן ביז ער איז געקומען פון וואַלד מיט אַ בינט האָלץ אויף די פלייצעס. זיין צדקות איז גאָר־נישט צו דערציילן, זיין גאַנץ לעבן האָט ער פאַרבראַכט אויף תורה ועבודה און התבודדות אין וואַלד, פון וואַנען ער האָט געבראַכט האָלץ פאַר די אָרעמע יידן. די מערסטע תורה האָט ער געזאָגט אויף פויליש. דעם שבת פאַר זיין פטירה, דאָס איז געווען פ׳ ראה, דען ער איז נפטר געווארן כ״א מנחם אב תקצ״ט, האָט ער געזאָגט אַ תורה, וואָס שפיגלט אָפּ די גרויסקייט פון דעם נסתר:

ראה אנכי נותן לפניכם היום — האָט ער געזאָגט — ראה אנכי, איז דער טייטש: „פאַטש סאָביע״, קוק פאַר דיר, זאָלסטו נישט זוכן עבירות און שלעכטע מידות ביי אַנדערע מענטשן, נאָר זוך דיינע אייגענע שלעכטע מידות, דען קיין מענטש איז נישט קיין פאַרטיקער מאַראַלישער מענטש. קוק נאָך אויב דו טוסט געניג גוטס מיט די נאָענטע, אייביק זאָל דער מענטש קוקן פאַר זיך: „פאַטש סאָביע״.

כ״א מנחם אב זענען יידן פון גאַנץ פוילן געפאָרן אָדער געגאַנגען צופוס קיין פלאוונע אויף דעם קבר פון מערקווירדיקן און באַרימטן צדיק. פון אים האָט געשטאַמט די פאַמיליע ראָדאָשיצקי אין גידזשעל און ראַדאָמסק. אין מאַרסייל (פראַנקרייך) לעבט זיינס אַן אייניקל — ברוך ראָדאָשיצקי.

מורה הוראות

דער ערשטער מורה הוראה האָט געהייסן ר׳ וואָלף. ער איז געוען מורה הוראה אין די צייטן פון תפארת שלמה. געפירט די אַלטע וואַרקער און שפעטער אַמשינאָוער חסידים, געווען זייער אַ שאַרפער קאָפּ, אַן אָנגעזעענער תלמיד חכם און אַ גרויסער מושלם.

פון אים האָט געשטאַמט די פאַמיליע לאָנדא. דער פאָטער פון די לאָנדאס איז דער גוט־באַקאַנטער מלמד, ר. יאָסקע מלמד, וואָס איז געווען אַ שאַרפער חסיד.

שפעטער איז געווען מורה הוראה ר׳ שמואל זעלווער, וועלכן מען האָט געהרופן ר׳ שמואלע מורה הוראה. ער איז געווען אייניער פון די אַלטע קאָצקער חסידים. זיין זון, ר׳ ישראלקע מורה הוראה, איז געווען אַ הויכער ייד, אַ הדרת פנים, אַ גרויסער בעל מנגן און פיל יאָרן בעל מוסף ביים סאָכאָטשאָווער רבין. עס האָבן מיר דערציילט יידן, וואָס געדענקען נאָך דעם עונג יום טוב, וואָס ר׳ ישראלקע ראַ־דאָמסקער האָט פאַרשאַפט די חסידים מיט זיין דאָוועגען אין די ימים־נוראים אין סאָכאָטשעוו, מיט זיין כאַר וואָס איז באַשטאַנען פון די באַקאַנטע משפחה זינגערס פון ראַדאָמסק — מענדעלע און שלמהלע עפשטיין.

אין דערזעלבער צייט איז אויך געווען מורה הוראה ר׳ הירש־יוסף. ער איז געווען אַן אויסערגעווייניעלעכער בקי אין אַלע פוסקים, מען האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער האָט אויסגעלערנט זיבעציק מאָל דעם יורה דעה. וועט מען איז געגאַנגען צו אים פרעגן אַ שאלה, האָט מען פריער אויס געווויסט, אַז נייצייק פראָצענט שאלות זענען געווען ביי אים כשר, דען ער האָט שוין שטענדיק געפונען די פוסקים וואָס זענען מקיל. איך געדענק, אַז וועט עס איז געווען אין שעכטהויז אַ שווערע שאלת הריאה, האָבן זיך די אָרעמע קצבים געבעטן ביי די שוחטים, דאָס זיי זאָלן מיט דער שאלה גיין צו ר׳ הירש־יוסף׳ן, דען זיי זענען זיכער געווען אַז ביי ר׳ הירש יוסף וועט שוין זיין כשר.

נאָך ר׳ הירש־יוסף איז געווארן מורה הוראה ר׳ יוסף־אליעזר בוקי, דער וואָס איז געגאַנגען אין די וועגן פון ר׳ הירש־יוסף. ר׳ יוסף־אליעזר איז געווען אַ קליינגעוויקסיקער אָבער מיט אַ גרויסן קאָפּ, אַ גוטער קאָפּ און אַ גרויסער חריף.

נאָך זיין פטירה האָט פאַרנומען זיין אָרט זיין זון ר׳ טוביה בוקי. אַ גרויסער תלמיד־חכם. אַ קורצע צייט איז אויך געווען מורה הוראה ר׳ הענעך זעלווער, אַ זון פון ר׳ ישראלקע מורה הוראה. דער ר׳ הענעך איז געווען אַ שטילער און באַשיידענער מענטש אָבער אַ גרויסער למדן און איינער פון די גרויסע תלמידים פון סאָכאָטשאָווער גאון און רבי, ר׳ אברהם בעל „אבני נזר״.

שוחטים

דער ערשטער שוחט וואָס איז געווען גוט באַקאַנט אין ראַדאָמסק, איז געווען מיין זיידע, ר׳ מיכאל שוחט ז״ל. ער איז געבוירן געווארן אין פיעטרקאָוו. זיין פאָטער איז געווען דער באַקאַנטער שוחט ר׳ מענדעלע מגזע שוחטים פון פיל דורות. ר׳ מיכאל שו״ב איז געווען דער ניינטער דור פון ר׳ שבתי הכהן, דער מחבר פון ר׳ שפתי הכהן, באַקאַנט ביים גאַנצן יידנטום מיט דעם נאָמען דער ש״ך. ר׳ מיכאל האָט געשטאָמט פון דעם ש״ך׳ס טאָכטער, וועלכע מען האָט געהרופן די שיינע אסתרקע. צו ערשט איז ער געווען שוחט אין ראָספשע, שפעטער איז ער געקומען קיין ראַדאָמסק אַלס שוחט כמעט אין דער זעלבער צייט וואָס דער תפארת שלמה זצ״ל איז געווארן רב אין ראַדאָמסק. ער איז געווען אַ וואַרקער חסיד נישט בלויז ווייל ער איז געפאָרן קיין וואַרקע, נאָר ווייל ער האָט מקיים געווען אין טאָג־טעגלעכן לעבן די לערע פון זיין גרויסן רבין. די לערע פון זיין רבין, רבי יצחק פון וואַרקע, איז געווען אהבת ישראל, וואָס עס האָט געמיינט ליב האָבן יעטוועדן ייד אָן אונטערשייד צי ער איז אַ חסיד צי אַ פראָסטער ייד, אַ בעל־מלאכה. ר׳ מיכאל שוחט האָט טאָקע געהאָט זיין חברה וואָס איז באַשטאַנען פון פראָסטע יידן, בעלי מלאכות, מיט וועלכע ער האָט געלערנט יעדן שבת חומש, רש״י און משניות. ער האָט אויסגעשטעלט פיל יידן בעלי מלאכות אַלס שיינע בני־תורה. איך האָב נאָך געקענט אייניקע פון זיי, וועלכע מען האָט געפונען ר׳ מיכאל׳ס חסידים, דאָס זענען געווען געציל שניידער און פייוול פּעלצנמאַכער. פיל זענען אַפילו געווארן פיינע איידעלע יידן חסידים, אַזוי איז מיין שווער ר׳ יוסף־בער בעל־באַרד געווארן אַ חסיד און אַ ייד וואָס האָט געקענט לערנען נאָר אַדאָנק ר׳ מיכאל שו״ב.

יעדן טאָג זענען ביי אים געזעסן ביים טיש צום עסן מערערע דורכרייזנדע אָרעמע יידן. פאַר יעדן אָרעמען יידן איז זיין הויז געווען אָפן. אין שבתים און ימים־טובים האָט ער געהאַט ביים טיש צען ביז פופצן יידישע סאָלדאַטן וואָס האָבן געדינט אין רוסישן מילי־טער אין ראַדאָמסק. צוואָנציק רובל וואָס זענען אים איבערגעבליבן האָט ער יעדן חודש געשיקט קיין ארץ ישראל פאַר אָרעמע יידן. ער איז אויך געווען אַ גרויסער קענער פון מעדיציין, עס איז נישט געווען קיין אָרעמער קראַנקער אין ראַדאָמסק, וואָס מען זאָל צו אים נישט רופן ר׳ מיכאל שוחט. אַלע אַפּטייקן האָבן אָנגענומען זייער רעצעפטן. די פרומע חסידים האָבן געהאַט תרעומת אויף אים, היתכן אַ ייד אַ למדן און דערצו אַ שוחט זאָל גיין צו קראַנקע וווייבער, האָט מען אים פאַרמסרט ביים תפארת שלמה (זע אויבן).

ער איז אויך געווען — קאָן מען זאָגן — דער רבי פון די שוחטים פון גאַנץ פוילן און רוסלאַנד. ער האָט געשריבן זיינע באַקאַנטע ספּ־רים דעם „דעת חכמים״ און דעם „דעת הזבח״ אויף שחיטה און טרי־פות הריאה. אַלע שוחטים ווי אויך פיל רבנים פון גאַנץ פוילן און רוסלאַנד האָבן זיך געוואָנדן צו ר׳ מיכאל שו״ב. וועט זיי האָבן גע־האָט אַ שוועכע שאלה אין עניני טריפות הריאה. זיינע בעסטע ידידים וואָס זענען געשטאַנען מיט אים אין שאלות און תשובות, זענען גע־וועט ר׳ שלמה קליגער פון בראָד, דער מחבר פון „טוב טעם ודעת״, דער קאַלישער רב ר׳ חיים אלעזר וואַקס, דער מחבר פון „נפש חי״, אויך דער טאַרנאָוער רב, ר׳ ישראל הכהן ראַפאַפּאָרט, דער מחבר פון שו״ת „מהר״י הכהן״. ווי ווייט ער איז געווען באַהאַוונט אין תורה־

לערנען מיט דעם תפארת שלמה, קאָן מען זען פון דער הסכמה וואָס דער רב, ר׳ הירש מאיר הכהן זצ״ל שרייבט צום ספר פון ר׳ מיכאל שו״ב בזה הלשון: „הנני מעיד מה שהוא בזכרוני מילדותי בעת האדמו״ר זלה״ה הי׳ לומד עם בני הישיבה בלילי החורף אחר לימוד הישיבה הי׳ מפלפל כבוד הרב הנ״ל עם האדמו״ר זלה״ה כמעט בכל לילה ולילה הי׳ משים לילות כימים ובעת שהובאה שאלה לפניו בעניני טריפות הי׳ שולח אחר כבוד הרב הנ״ל והי׳ מצרפו כאחד מן המופלגים כדי שיבוא מכשורא״.

ווי גרויס און אָנגעזעען ער איז געווען אין דער לומדישער וועלט, קאָן מען זען פון דער הסכמה צו זיינע ספרים פון הרב הגאון ר׳ שלמה קליגער בעהמ״ח „טוב טעם ודעת״. ער שרייבט בזה הלשון: „אשר שלח במכתב עם התשובה מן יום ב׳ במדבר תק״ך וזה לשונו בסוף התשובה הנ״ל ובנידון ספרו יתחיל להדפיסו ויישר חילו ויעשה ויצליח וימצא ספרו חן בעיני אלקים ואדם, ואם ירצה יגמול לי חסד ויזכרני בתוך ספרו בכמה מקומות ותבוא עליו ברכה. ונדון לעזוב שחיטתו אל יעשה כן אם יש רק בכוחו לשחוט כי מזכה הרבים, כי לא יהי׳ נמצא שוחט דכוותי יעיין בירושלמי פ״ו דפסחים הלכה א׳ א״ר יוסי בר׳ ביוון ח״ו דהוא בעולה אלא הי׳ אומר מאן אמר לי דחורן חורן מקדש שם שמיא דכוותי יע״ש מוכח סברא זו שכתבתי יעיי״ש לכך כל מה שאפשר לא יניח שחיטתו והשי״ת יהי׳ בעוזרו שלא יצא מידו שום מכשול רק יעשה הכל כהלכה כרצונו ית׳ כנפשו ונפש המעתיק הק׳ שלמה קליגער״.

דער תפארת שלמה האָט איבערגעלאָזן אַ צוואה דאָס אַזוי לאָנג ווי ר׳ מיכאל שוחט וועט גיין אויף די פיס זאָל ער גיין אין שעכטהויז און אַזוי איז געווען. ר׳ מיכאל שו״ב איז געגאַנגען אין שעכטהויז צו דער בדיקה ביז ער איז אַלט געוואָרן 77 יאָר. ער איז אויך געווען אַ גרויסער וויצלער און ווערטל־זאָגער. אין גאַנץ פוילן האָט מען נאָכ־דערציילט זיינע ווערטלעך און וויצן.

אַן אינטערעסאַנטע געשיכטע האָט אַ מאָל פאַסירט מיט ר׳ מיכאל שו״ב און עס איז כדאי זי דאָ צו דערציילן. ווען ער האָט פאַרטיק געהאַט זיינע כתבים פון דעם ספר וואָס ער האָט געשריבן, איז ער געפאָרן קיין וואַרשע לאָזן דרוקן דאָס ספר. די כתבים און אַכציק רובל האָט ער אַרײַנגעפאַקט אין אַ גרויס טיכל (צו יענער צייט זענען נאָך נישט געווען קיין אָקטן־טאַשן ווי איצט). אָנקומענדיק קיין וואַרשע איז ער אַרײַן אין טראַמווי וואָס איז נאָך דאָן געפאָרן מיט פערד. ווי נאָר ער איז אַרויף אויפן טראַמווי האָט זיך צעמאַכט אַרום אים אַ גרויס געשטופעניש. וועט ער האָט זיך ענדלעך אַוועקגעזעצט אויף אַ באַנק האָט ער באַמערקט, אַז עס פעלט אים דאָס טיכל מיט די כתבים און די אַכציק רובל. ער איז געפאָרן אין אַמשינאָווער שטיבל אויף פּאָנסקע 28 און ווען ער איז אַרײַנגעקומען איז געוואָרן אַ גרויסע שמחה. ר׳ מיכאל איז געווען שטאַרק אָנגעזען בײַ די חסידים, ווײַל ער איז יעדעס יאָר געקומען צו זיי קיין וואַרשע אין נאָמען פון אַמשינאָווער רבין נאָך כוללות. פרעגן אים די חסידים: וואָס זייט איר אַזוי נידערגעשלאָגן?״ דען זיי האָבן אים געקענט אַלס אַ מענטש וואָס איז קיינמאָל נישט געווען נידערגעשלאָגן נאָר אייביק לוסטיק מיט אַ גוט וואָרט. דערציילט ער זיי וואָס פאַראַ אומגליק עס האָט אים געטראָפן, אַז מען האָט אים צוגעגנבעט זיינע כתבים מיט זיין גאַנץ געלט. זאָגן אים די חסידים: „נישט געזאָרגט, קודם וועלן מיר מאַכן אַ טרינק בראַנפן, עס וועט שוין גוט זיין און בטחון בשהי״ת. מען האָט געמאַכט אַ לחיים און צווי אָנגעזעענע יינגעלייט, איינער פון זיי איז געווען דער באַקאַנטער וואַרשעווער מוהל ר׳ יעקב יוסף ראָזענטאָל, זענען אַרויסגעפאָרן קיין פראַגע בײַ וואַרשע, וווּ עס האָט געווויינט דער באַקאַנטער רבי פון די גנבים, ר׳ כאַסקעלע שפּיגעל־גלאַס, (נישט צו פאַרטוישן מיט דעם באַקאַנטן נשיא פון כולל פוילן — ר׳ יחזקאל שפּיגעלגלאַס). זיי קומען אַריין צו דעם רבין פון די חסידים, רופט ער צו זיי זיך אָפּ: „וואָס זאָגט איר נייעס?״ (איר מוזט וויסן, אַז דער רבי פון די גנבים איז געווען אַ ייד מיט אַ שיינער ווייסער בּאָרד, געזעסן און געלערנט, נאָר זיין פרנסה איז געווען וואָס די גנבים האָבן אים געהאַלטן אַלס זייער מנהיג. ער האָט זיי איינגעטיילט יעדן זיין חלק אין די גניבות, אויך האָבן זיי ביי אים געהאַלטן זייערע דין־תורות, מיט איין וואָרט אַ בעסערער אונטער־וועלט־מענטש). די יינגעלייט דערציילן אים די גאַנצע געשיכטע מיט די כתבים און דעם געלט וואָס מען האָט געגנבעט. ענטפערט ער: „אויב מיינע קינדער (ד.ה. די באַנדע גנבים — וואָס שטייען אונטער זיין השפּעה — מחבר) האָבן דאָס שטיקל אַרבעט געמאַכט, מעגט איר זיכער זיין, דאָס די כתבים וועלן צוריקגעגעבן ווערן. קומט מאָרגן צוועלף אַזייגער אין די „קאַוויאַרניע״ (ד״ה אין קאַפּע־הויז) וועל איך אייך שוין קענען געווי זאָגן״. צומאָרגנס צוועלף אַזייגער קומען די חסידים מיט ר׳ מיכאל שו״ב אין די „קאַוויאַרניע״. ר׳ כאַס־קעלע איז שוין דאָ און ער זאָגט זיי: „די כתבים זענען פאַראַן״. פרעגט מען אים: „און האָט געלט?״ ענטפערט ער, אַז דאָס געלט איז שוין כבר נאכל (אויפגעגעסן) די קינדער אַרבעטן דאָך, מוזן זיי עסן. אָבער פאַר די כתבים — זאָגט ער — קומט אים שכר טרחה. פרעגן זיי אים: „וואָס הייסט? איר האָט דאָך שוין די אַכציק רובל און איר פאַרלאַנגט נאָך שכר־טרחה?״ זאָגט ער: „איך האָב שוין געזאָגט, דאָס געלט איז כבר נאכל, אָבער פאַר מיין טרחה, וואָס איך ברענג צוריק די כתבים קומט מיר שכר טרחה״. מען רעדט מיט גוטן און מיט בייזן, עס העלפט גאָרנישט, ער האָלט זיך ביי דאָס זייניקע. ענדלעך זאָגט ער: „איר ווייסט דאָך יש דין בישראל, זאָל מען גיין צו אַ דין תורה, צו ר׳ זיינוועלע. (צו יענער צייט איז געווען וואַרשעווער רב ר׳ זיינוועלע קלעפּפיש, אַ ייד, אַ גרויסער חכם). אַלזאָ מען גייט צו דער דין־תורה. יעדער האָט געטהנעט זיינע טענות און ר׳ זיינ־וועלע האָט געפסקנט, אַז מען מוז ר׳ כאַסקעלן געבן דריי רובל. ווען מען האָט אים געגעבן די דריי רובל האָט ער געזאָגט אַז די כתבים ליגן אין אַ שאָלטער אויף דער הויפּט־פאָסט. אַזוי איז געווען און מען האָט די כתבים צוריקבאַקומען.

דער בעסטער פריינד פון ר׳ מיכאל שו״ב איז געווען ר׳ אברהם סופר. ער איז געווען דער גרעסטער און אַממיינסטן באַקאַנטער סופר אין גאַנץ פוילן. אַ ייד אַ גרויסער למדן און אַן אַלטער וואַרקער חסיד. איך האָב נאָך די ספר תורה, וואָס מיין זיידע ר׳ מיכאל שו״ב האָט געלאָזט שרייבן ביי ר׳ אברהם סופר. דער אברהם סופר איז אויך געווען אַ ייד אַ וויצלער אַזוי ווי ר׳ מיכאל שו״ב. מען האָט דער־ציילט אין ראַדאָמסק, אַז ווען מיין באָבע ע״ה, ר׳ מיכאלס שו״ב׳ס פרוי, איז פלוצים געשטאָרבן יינגערהייט (זי איז אַלט געווען 39 יאָר) איז ר׳ מיכאל שוחט געווען אין שעכטהויז. אַלע האָבן געפרעגט וואָר וועט גיין זאָגן ר׳ מיכאל אַזאָ שלעכטע בשורה, אַז זיין ווייב איז געשטאָרבן, אַזאָ בשורה וויל דאָך נישט יעדער גיין זאָגן, זאָגט ר׳ אברהם סופר: „איך וועל גיין״ און ער גייט אין שעכטהויז. ער קומט אַריין פרעגט אים ר׳ מיכאל: „וואָס זאָגסטו נייעס, אברהם?״ ענטפערט ער: „האָסט געהערט, מיכאל, דאָס נייעס אין דער שטאָט? אַלע ווייבער אין שטאָט זענען געשטאָרבן״. זאָגט ר׳ מיכאל: „ווער וויס אויב מיין פרוי איז נישט געווען די ערשטע וואָס איז גע־שטאָרבן״.

ר׳ מיכאל שוחט האָט געהאַט צוויי זין: ר׳ משה־יואל, וואָס איז געווען שוחט אין אַמשינאָוו, ער איז געשטאָרבן יינגערהייט. דער צווייטער זון איז געווען מיין פאָטער, ר׳ יחזקאל שוחט ז״ל. אויך האָט ער געהאַט צווי טעכטער. די עלטסטע, חנה, איז געווען די פרוי פון באַקאַנטן ר׳ משה דוד פרידמאַן, וואָס איז געווען לאַנגע יאָרן סעקרע־טאָר פון כולל פוילן בעת ר׳ מאָטל האָראָוויץ פון פיעטרקאָוו איז געווען נשיא פון כולל פוילן. שפעטער האָט ער געהאַט אַ שיין וויין־געשעפט אין מאָרק. (ווען ער איז געשטאָרבן האָט עס איבערגענומען זיין איידעם מענדעלע לאַנדא). ער איז געווען פיל יאָרן בעל־מוסף

ביי דעם חסד לאברהם און איינער פון די אָנגעזעענסטע ראַדאָמסקער חסידים. די צווייטע טאָכטער, גאָלדע, איז געווען די פרוי פון ר׳ משה גראסבערג פון פיעטרקאָוו, אַ שיינער און אָנגעזעענער בעל הבית. וועגן מיין פאָטער, ר׳ יחזקאל שוחט, וועל איך שרייבן אינעם קאַפּיטל וועגן דער חברא קדישא.

ר׳ נח שו״ב און זיין זון ר׳ העניך שו״ב

נאָך ר׳ מיכאל׳ן איז געווען שוחט ר׳ נח רובינשטיין. דאָס איז געווען אַ זעלטנהייט פון אַ ייד. אַ שיינער תלמיד חכם, איינער פון די איבערגעבליבענע אַלטע קאָצקער חסידים. וועגן מען האָט מיט אים געריידט האָט מען געזען זיין קאָצקער שׂראָפקייט און ערלעכקייט. ער האָט זיך נישט געבוקט פאַר קיין מענטשן, יעטוועדן געזאָגט דעם אמת און גלייכצייטיק האָט מען געזען די גוטסקייט פון דעם ייד. ער האָט געהאַט וווּ צו לערנען גוטע מדות, ער איז געווען אַן איידעם פון דעם באַקאַנטן פאָלקס־רבין, ר׳ יעקעלע ווידאמער, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט זיין אהבת ישראל. דערצו איז ער נאָך געפאָרן לאַנגע יאָרן צום אַלטן קאָצקער רבין, ר׳ מענדעלע. ער איז געווען אַ קליינער און אַ דיקער אָבער אַן אמתער גבור. וועג אַ קצב האָט זיך דערויף פאַרדינט, האָט ר׳ נח געקענט געבן אים אַ פאָטש, אַז ער האָט שוין מורא געהאַט אַן איבעריק וואָרט אויסצוריידן. ער איז נישט געווען קיין פחדן, די קצבים האָבן טאָקע פאַר אים געציטערט, אָבער גלייכ־צייטיק האָבן אים ליב געהאַט פאַר זיין פשטות, ערלעכקייט און גוטע מדות.

זיין זון, ר׳ העניך שוחט, איז געווען אַן אויסערגעווינלעך גוטער און באַשיידענער מענטש פול מיט רחמנות פאַר יעדן ייד; זיין גוטס־קייט איז גאָרנישט צו באַשרייבן. נאָך מיין פאָטער ז״ל איז ער גע־וען מיין רבי אין שחיטות. איך האָב פון אים פיל געלערנט. ער האָט זייער פיל געליטן פון רכילות און מלשינות צוליב זיין גוטסקייט. ער איז געשטאָרבן ייִנגערהייט אין תרפ״ב. די גאַנצע שטאָט האָט געטרויערט נאָך דעם זעלטענעם גוטן ייד.

ר׳ העניך שו״ב האָט איבערגעלאָזט אַ זון, הירש־מאיר, וואָס איז געווען שו״ב אויף זיין פאָטערס אָרט. ליידער איז ער אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע ראַדאָמסקער יידן.

פון ר׳ נח שו״ב זענען געבליבן אין ארץ ישראל צוויי זין, טובי׳ און מענדל רובינשטיין. ביידע לעבן אין חיפה.

ר׳ יחזקאל שו״ב און די חברה קדישא

מיין פאָטער, ר׳ יחזקאל שו״ב, איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם, ער פלעגט אויפשטיין יעדן טאָג פינף אַזייגער פרי און געזעסן און געלערנט, ריכטיקער געזאָגט, געשטאַנען און געלערנט. די טעג וועט ער איז נישט געגאַנגען אין שעכטהויז האָט ער געלערנט ביז צען אַזייגער, דאָן איז ער ערשט געגאַנגען אין מקוה און אין בית המדרש צום דאַוונען. ער האָט יעדעס יאָר אויסגעלערנט דעם שולחן־ערוך מיט דעם מגן אברהם. וועג מען האָט גדאַרפט וויסן אַ דין אין שולחן־ערוך איז מען געקומען אים פרעגן. אויך האָט ער געהאַט זיינע שער־רים גמרא מיט תוספות און ספעציעל יעדע וואָך אויסגעלערנט דעם זוהר פון דער סדרה. ער איז געווען פיל יאָרן דער גבאי פון דער תלמוד תורה און אַלע יאָרן דער צווייטער גבאי פון דער חברא קדישא. אויף וויפל איך קאָן מיך דערמאָנען איז ער געווען צווייטער גבאי צוזאַמען מיט ר׳ מענדל פייערמאַן, שפעטער מיט ר׳ משה פעל־מאָן דאָן מיט ר׳ יעקב יהושע זעליגסאָן און צולעצט איז געווען גבאי ר׳ יעקב דוד פייטלאוויטש. דער אָקטיווסטער און דער טעטיקסטער אין דער חברא קדישא איז אָבער געווען תמיד ר׳ יחזקאל שו״ב. ער האָט זיך ממש מוסר נפש געווען פאַר דער מצוה פון חסד של אמת. וועג מען האָט אים געפרופן צו אַ נפטר, אַפילו אינמיטן דער נאַכט, איז ער שטענדיק געווען גרייט, שנעל זיך אָנגעטון און ממש געלאָפּן מקיים צו זיין די מצווה פון חסד של אמת.

איך וויל איבערגעבן אייניקע פאָקטן ווי גוט אָרגאַניזירט עס איז געווען די ראַדאָמסקער חברא קדישא און מיט וואָס פאַראַ מסירת נפש די חברא־קדישא־לייט האָבן געאַרבעט און חס ושלום נישט פאַר אַ וואָסערע ס׳איז באַלוינונג, נאָר באמת ווי געטרייע סאָלדאָטן פון יידישן פאָלק. אייניקע פון חברה־קדישא־לייט האָלט איך פאַר מיין חוב דאָ צו דערמאָנען צוליב זייער מסירות־דיקער אַרבעט.

דער עלטסטער פון די חברא־קדישא־לייט איז געווען ר׳ מרדכי גליקסמאַן (מען האָט אים געפרופן מרדכי סקאלקא, ווייל ער האָט גע־האָט אַ „סקאלקע״ אויף איין אויג). ער איז געווען אַ שנייידער, אָבער וועג עס איז געווען אַ נפטר, האָט ער געלאָזט זיין אַרבעט און זיינע געשעפטן און איז געווען דער ערשטער וואָס איז געקומען נייען די תכריכים און מיטגעאַרבעט ביי דער טהרה. פון אים איז געבליבן אַן אייניקל, חיים גאָלדבערג, אַ געזעלשאַפטלעכער עסקן אין חיפה.

דאָן זענען געווען: ר׳ העניך דער ראש ישיבה, ר׳ אברהם יצחק בענדלמאַכער, ר׳ שמואל־זיינווול ברענער, דער פישער ר׳ דוד זאַיאַנץ, דער שניידער חיים יעקב גאָלדנער, וועלכן מען האָט געפרופן „ווייסע־לע״, ווייל ער האָט געהאַט אַ בלאָנדע באָרד (ער איז געווען אין דער חברה־קדישא פיל יאָרן ווי אַן איבערגעגעבענער טרייער סאָלדאָט); ר׳ מאיר־אהרן רודניצקי פון די אַקטיווסטע און אָנגעזעענסטע עסק־נים פון „חברא־קדישא״ (זיין זון יחזקאל איז פיל יאָרן פרעזידענט פון דער ראַדאָמסקער לאָנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק); דאָן ר׳ הערש־לייב בירנבוים, אַ שניידער, זייער אַ פרומער און איידעלער ייד און ועל כולם, ווער פון אונדז עלטערע ראַדאָמסקער געדענקט נישט דעם משמש פון דער שול און משמש פון דער חברה־קדישא, ר׳ יוסף ווייסבערג? מען האָט אים געפרופן יוסף סאפקאווער, ער האָט זיך ממש מוסר נפש געווען ביי זיין הייליקער אַרבעט. פיל מאָל — קאָן איך מיך דערמאָנען — איז דער סאפקאווער געקומען דריי אַזיי־גער ביינאַכט כדי אויפווועקן מיין פאָטער ז״ל און צוזאַמען געגאַנגען צו אַ נפטר. ער האָט זיך אַזוי ווייט מוסר נפש געווען אין די יאָרן 1918—1919 וואָן אין ראַדאָמסק איז אומגעגאַנגען די שרעקלעכע קראַנקהייט פלעק־טיפוס, אַז ער איז געגאַנגען מטהר זיין אַלע מתים פון דער קראַנקהייט ביז ער האָט זיך אַדאי אָנגעשטעקט און איז געשטאָרבן אין פסח 1919. ער האָט געהאַט אַ לויה וואָס ראַדאָמסק האָט אַזעלכעס נישט געזען. די גאַנצע שטאָט, אנשים, נשים וטף זענען געגאַנגען באַגלייטן דעם באַליבטן משמש און חברה־קדישא־מאַן צו זיין אייביקער רו. פון אים איז געבליבן אַ זון וווייסבערג אין מעץ, זייער אַ פיינער יידישער בעל הבית.

בעת דער מלחמה אין יאָר 1914 איז דער קריגס־פראָנט געווען ביי דעם שטעטל בזשעזשניצע. אין ראַדאָמסק זענען נאָך געווען די רוסן. נאָך שווערער מי און פראָטעקציע האָט די חברא קדישא באַ־קומען די דערלויבעניש פון רוסישן גענעראַל־שטאַב אַרויסצופאָרן יעדע נאַכט צום פראָנט וווּ זיי האָבן געזוכט אין די שוצן־גראָבנס יידישע הרוגים. וועג זיי האָבן אַזאַ הרוג געפונען האָבן זיי אים גע־בראַכט קיין ראַדאָמסק. מען האָט די הרוגים אַרײַנגעלייגט אין דעם אַלטן הייזל וואָס איז געשטאַנען ביי דער מקוה. דאָס הייזל איז אַמאָל געווען דאָס ערשטע בית המדרש פון תפארת שלמה, שפעטער האָבן דאָרט געהאַט די חברה טרעגער זייער מנין. יעדן טאָג איז מיין פאָטער ר׳ יחזקאל שו״ב די חברה טרעגער זייער מנין. יעדן טאָג איז מיין פאָטער ז״ל מיט דעם מורא הוראה ר׳ יוסף בוקי ז״ל (דער רב איז געווען אַ כהן) געגאַנגען אין דעם הייזל, אויסגעטון אַלע קדושים און אַראָפגענומען אַלע צייכנס וואָס קענען דערמעגלעכן צו דערגיין זיין נאָמען און פאָמיליע און דאָס צוליב היתר עגונות. אויך האָט מען אַלע קדושים פאָטאָגראָפירט. אַ רירנדיקער פאָקט איז גע־וועג וועג מען האָט געבראַכט צו אַ הרוג פון די שוץ־גראָבנס, אַ רוסישן

סאָלדאַט ביי וועלכן מען האָט נישט געפונען קיין דאָקומענטן אָבער מען האָט אים געפונען אָנגעטון אין די תפילין.

מיין פאָטער מיט ר׳ יוסף בוקי האָבן אויפגענומען אַלע קער־פער־צייכנס מיט עדות פון דער חברה קדישא וואָס עס האָט שפעטער געהאָלפן מתיר זיין עגונות. בעת די רוסן זענען געווען אין ראַדאָמסק האָבן זיי אַרויסגעיאָגט אַלע יידן פון די דערפער וואָס זענען געווען נאָענט צום פראָנט, און די דאָרפסיידן זענען געקומען וווינען קיין ראַדאָמסק. נאָכדעם ווי די רוסן זענען אָפגעשטויסן געוואָרן זורך די עסטרייכער (נאָך חנוכה תרע״ה) איז געקומען אַ פויער פון דאָרף דאָברעשיץ צו אַ יידן פון דעם דאָרף און אים דערציילט דאָס בעת די שלאַכטן איז דאָרט געהרגעט געוואָרן אַ יידישער סאָלדאַט און דער פויער האָט אים באַגראָבן צוזאַמען מיט אַ קאָזאַק נעבן אַ בוים. דאָס איז געווען דער צייכן. די חברה קדישא האָט געמאַכט אַלע באַמיונגען ביי דער עסטרייכישער מיליטער־מאַכט וועגן אַ דערלויבעניש צו ברענגען דעם יידישן סאָלדאַט צו קבר ישראל. עס האָט געדויערט ביז ווינטער תרע״ו ביז זיי האָבן ענדלעך דערהאַלטן די דערלויבעניש. אַ מנין פון דער חברה קדישא איז אַרויסגעפאָרן ביינאַכט מיט שטור־קאַצן צו באַלויכטן דעם שטח און מען האָט געזוכט די גאַנצע נאַכט ביז מען האָט געפונען דאָס קבר פון יידישן קדוש צוזאַמען מיט דעם קאָזאַק. צומאָרגנס פרי האָט מען דעם קדוש געבראַכט קיין ראַ־דאָמסק צו קבר ישראל. די גאַנצע שטאָט האָט זיך באַטייליקט אין דער לויה.

די מסירות נפש פון דער ראַדאָמסקער חברה קדישא איז געווען אַ זעלטענער ביישפיל פון אהבת ישראל. זיי האָבן זיך אויפגעפירט ווי דיסציפלינירטע סאָלדאַטן. בפרט איז דאָס געווען צו זען אין די יאָרן 1918—1919 וועו אין ראַדאָמסק איז אומגעגאַנגען, גלייך ווי אין גאנץ פוילן — די שרעקלעכע קראַנקהייט, פלעק־טיפוס.

חזנים

דער ערשטער חזן אין ראַדאָמסק איז געווען ר׳ אברהמעלע אַד־מינינער, אַ ייִד אַ שיינער תלמיד חכם, אַן אָנגעזעענער חסיד און אַ ליבער גוטער מענטש. זיין דאָוונען איז געווען אַ גע־מיש פון חזנות מיט חסידי־שער התלהבות. ער איז גע־וועו אַן אויסנאַם צווישן חזנים, דען מען זאָגט אַז אַ חזן איז אַ נאַר, אָבער ער איז געווען אַ גרויסער חכם.

ר׳ שלמה זאקס

נאָך אים איז געווען חזן ר׳ שלמה זאקס, אַ שיינער מענטש מיט אַ הדרת־פנים און אַ באַרימטער בעל מנגן. ער איז געווען באַקאַנט אין גאַנץ פוילן מיט זיינע זיסע און האַרציקע תפילות. גע־וועו איז ער פון די ערשטע חובבי ציון אין ראַדאָמסק. וועו עס האָט געהערט זיי־גען שלמה חזן אויף אַ שמחה מיט דער באַגלייטונג פון דעם באַקאַנטן מוזי־קער און הייסן ציוני, משה לעווקאָוויטש, דער האָט געקענט האָבן אַן אָנונג וואָס עס הייסט יידישע האַרציקע נגינה, דען ביידע צוזאַמען האָבן אַריינגעטון אין דער נגינה נשמה און אַ רעליגיעז נאַציאָנאַל געפיל.

שפעטער איז געווען חזן אַ קורצע צייט ר׳ פישל וואָס איז שפע־טער געווען חזן אין דער אזוי גערופענער דייטשער שול אין טשענס־טאָכאָוו. דאָן איז געווען חזן יהושע פרידבערג וואָס איז שפעטער אַרי־בער אַלס חזן קיין ענגלאַנד.

שמשים

ביים תפארת שלמה איז געווען אַ שמש, וועלכן מען האָט גערופן אברהם־לייב גבאי. ער איז געווען דער פאָטער פון קאָפּל שמש. אב־רהם־לייב האָט זיך אייי־געבילדעט, אַז די גאַנצע רביסטוווע שטיצט זיך נאָר אויף אים, ער האָט אַפילו אַמאָל געזאָגט (געריידט האָט ער אונ־טער דער נאָז): „וועו אברהם־לייב וועט נישט זיין גבאי וועט דער רב נישט זיין קיין רב״. גע־וועו איז ער אויך אַ פאַנאַטיקער פון פרומע חסידות. אין י״ב אלול פלעגן אויס צוויי גרויסע יאָרצייטן: פון רבין ר׳ בונים פון פשיסכע, דער באַגרינדער פון פילאָ־זאָפישן חסידות וועמענס תלמידים עס זענען גע־וועו דער רבי ר׳ מענדל פון קאָצק און דער רבי ר׳ יצחק דער וואָרקער. אין דעם טאָג פלעגט אויך אויס די יאָרצייט פון רבין ר׳ משה׳לע פון קאָזשעניץ זצ״ל, דער גרינ־דער פון פרומען חסידות. האָט מען אַמאָל געפרעגט אברהם־לייב גבאי אין י״ב אלול: „היינט איז די יאָרצייט פון רבין ר׳ בונים?״ האָט ער געענטפערט מיט רוגזה: „היינט איז נישט בונימ׳ס יאָרצייט, היינט איז די יאָרצייט פון רבין ר׳ משה פון קאָזשעניץ״.

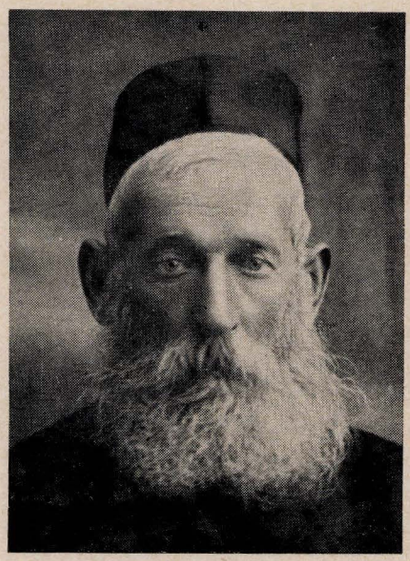

ר׳ לייבל שמש

זיין זון קאָפּל איז געווען שמש אין קהל׳ס בית־המדרש. ער האָט אויך געהאַט דעם שליסל פון אוהל פון די רביים. קאָפּל איז געווען אַ באַזונדערער טיפ ייד מיט אַ גרויסער געלער באָרד, געקענט שיין לערנען און געווען אַ גרויסער תקיף, נישט מורא געהאַט פאַר קיינעם ווי דאָס בית־המדרש וואָלט געווען זיין אייגנטום. פיל יידן האָבן טאַקע געזרופן דאָס בית־המדרש: „קאָפּלס בית־המדרש״. ער איז געווען אַ הייסער ייד, אַ חסיד פון רבין ר׳ מאָטעלע פון קוזמער און גלייכצייטיק איז ער געווען פון די ערשטע ציונים אין דער שטאָט און געלאָזט זיך קאָסטן פיל געלט פאַר ארץ ישראל. יעדן טאָג איז ער געזעסן ביי יצחק אַראָנאָוויטש אַדער ביי בעריש שטוצקי און גע־לייענט מיט התמדה די „הצפירה״.

אַ זייער פיינער ייד איז געווען ר׳ בערל שמש. ער איז געווען דער פאָטער פון וויטענבערג וואָס האָט געהאַט די בוכהאַנדלונג און אויך דער שווער פון באַקאַנטן אברהמטשע מינסקי. דאָס איז געווען, קען מען זאָגן, אַן אַריסטאָקראַטישער שמש. אויך איז ער געווען אין זיינער צייט דער אייניציקער גוטער מוהל אין שטאָט און האָט געפירט אין מאַגיסטראַט די יידישע מעטריקע־ביכער, געבורטס־שיינען, חתו־נה־קאָקטן אדג״ל. בכלל איז ער געווען אַ געבילדעטער מענטש.

שפעטער איז געווען שמש זיין זון לייבל צוזאַמען מיט דעם באַליבטן שמש יוסף סאפקעווער. די צוויי שמשים זענען אויך געווען

די חברה־קדישא־שמשים. אויך איז געווען בית־דין שמש און חברה־קדישא־שמש פרץ. ער האָט אויך גערעדט אונטער דער נאָז. מען דער־ציילט, אַז ווען ר׳ דוד, דער זון פון ראדאָמסקער רב ר׳ הירש מאיר, איז נפטר געוואָרן יינגערהייט, האָט די רביצין זיך געקויפט אַ קרקע ביים זונס קבר. זי איז דעמאָלט אַלט געווען פופציק יאָר און פרץ שמש איז שוין אַלט געווען קרוב שמונים. די רביצין האָט פאַרלאַנגט אַז מען זאָל איינשרייבן אין פנקס פון דער חברה־קדישא אַז זי האָט געקויפט די קרקע, רופט זיך אָן פרץ שמש: „רביצין, רביצין, מען ברויכט נישט איינצושרייבן איך וועל שוין געדענקען ווען דער וועט קומען". ער איז שוין געווען אַזוי געוווינט קובר צו זיין מענטשן אַז ער האָט גאָרנישט אַנדערש געטראַכט נאָר אַז ער וועט אַלע איבער־לעבן. ער האָט געהאַט צוויי זין, איינער פון זיי איז געווען איטשע־אלעזר פעלמאַן.

ר׳ יעקב דוד וויינטרויב זצ״ל

אין ראַדאָמסק האָט געלעבט איינע פון די שענסטע געשטאַלטן וואָס דאָס פוילישע יידנטום האָט פאַרמאָגט, מען קאָן זאָגן איינער פון די אלטע לעגענדאַרישע ל״ו צדיקים. נישט פיל מענטשן אין שטאָט האָבן געקענט דעם גרויסן ייד און צדיק דורך און דורך, איך האָב געהאַט די זכיה צו קענען דעם ייד נאָר אַ קליין ביסל, ווייל ער האָט געוווינט אין דעם הויז ווו מיין פאָטער ז״ל האָט געוווינט. דאָס איז געווען אַ ייד אַ גרויסער תלמיד חכם אין נגלה ד״ה אין תנ״ך, גמרא, פוסקים ראשונים ואחרונים, אַלץ האָט ער גוט געקענט, אָבער נאָך מער איז ער געווען אַ גרויסער נסתר אין קבלה, ער האָט געקענט אלע קבלה־ספרים פון מהר״ל, אוולאי, לוצטו, האר״י הקדוש, מיט איין וואָרט: עס איז נישט געווען קיין קבלה־ספר וואָס ר׳ יעקב דוד זאָל נישט האָבן געלערנט און נישט נאָר גלאַט געלערנט, נאָר ער איז גע־ווען אַדורכגעדרונגען מיט דעם גייסט פון די גרויסע פערזענלעכקייטן וואָס האָבן באַגרינדעט די קבלה, מען קאָן זאָגן דאָס ער איז געווען ווי איינער פון די חכמי הקבלה פון צפת. איך האָב אים עטלעכע מאָל געהערט זאָגן תורה. איך מוז מודה זיין אַז איך בין נישט קיין גרויסער מבין אויף קבלה, אָבער וויפל איך ווייס פון אַנדערע וואָס האָבן יאָ עטוואָס פאַרשטאַנען און אויך דאָס קנאַפּע וואָס איך האָב תופס גע־ווען פון זיין תורה זאָגן, האָט מען זיך נישט געקענט פאָרשטעלן אַ גרעסערן גדול בישראל ווי ר׳ יעקב דוד.

ווען דער רבי פון אַלעקסאַנדער, ר׳ ישראל־יצחק דער ישמח יש־ראל איז נפטר געוואָרן אין תר״ע זענען פיל אַלעקסאַנדער חסידים געקומען קיין ראַדאָמסק און געוואָלט מאַכן ר׳ יעקב דוד אַלס זייער רבין, אָבער ווי שוין געזאָגט, ער האָט נישט געוואָלט זיין קיין מנהיג און נישט קיין רבי, נאָר ער איז געפאָרן צום נייעם רבין ר׳ אהרן פון ביאַלאַ. דער אַלעקסאַנדער רבי איז נפטר געוואָרן אין חודש שבט און ר׳ יעקב דוד איז שוין געפאָרן קיין ביאַלא אויף פורים. ער האָט נישט געקענט לענגער וואַרטן נישט צו זען דעם נייעם רבין און מנהיג רוחני. ווען דער רבי ר׳ אהרן איז נפטר געוואָרן אין שבועות (ער האָט נאָר געפירט עטלעכע חדשים) איז ר׳ יעקב־דוד באַלד געפאָרן צום ברודער, ר׳ מענדעלע אין סטריקאָוו. ווי גרויס זיין אהבת ישראל איז געווען און וואָס פאַראַ ווייטן קוק ער האָט געהאַט, קען מען זען פון דעם פאָלגענדן, וואָס זיין זון, הרב ר׳ יחיאל וויינטרויב פון תל־אביב, האָט מיר דערציילט.

באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די פוילישע מלוכה איז אַנטשטאַנען און מען האָט געפילט אויף שריט און טריט דעם געמיינעם פוילישן אנטיסעמיטיזם, האָט ער געזאָגט זיין זון: „איך בעט דיך אַז דו זאָלסט אַוועקפאָרן פון פוילן, ווייל ווען איך וואָלט געהאַט גענוג כוחות, וואָלט איך געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און וואָלט געשריגן אַז אַלע יידן זאָלן אַוועק פון פוילן, אָבער איך האָב נישט קיין כוח און חוץ דעם ווער וועט מיך הערן? מיינע קינדער זאָלן אַלע אַוועק פון פוילן, ווייל אין פוילן וועט נישט גוט זיין פאַר יידן". אויך זיין עלטערן זון ר׳ נח האָט ער אויך דאָס זעלבע געזאָגט אַז ער זאָל פאָרן קיין ארץ ישראל. און פאַקטיש, כמעט אַלע זיינע קינדער האָבן זיך געראַטעוועט, ווייל ער האָט זיי פאַר זיין פטירה געהייסן פאָרן קיין ארץ־ישראל.

וועגן זיין אהבת ישראל און זיין גרויסער אהבת ציון זאָגט עדות דאָס פאָלגנדיקע. הרב ר׳ יחיאל האָט מיר דערציילט, אַז מיין פאָטער ר׳ יחזקאל שו״ב ז״ל האָט אַמאָל געפרעגט דעם הרב ר׳ יעקב־דוד: וואָס איז אייער מיינונג ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך וואָס מען דערציילט, אַז פיל פרייגעזאָנענע יידן וואָס האַלטן גאָרנישט פון יידישקייט פאָרן קיין ארץ־ישראל און בויען דאָס לאַנד מיט מסירת נפש״ האָט אים ר׳ יעקב־דוד געענטפערט: „דוד המלך זאָגט אין תהלים קאַפּיטל ס״ט: ,כי אלקים יושיע ציון ויבנה ערי יהודה וישבו שם וירשוה׳ ווי אַזוי וועט דאָס זיין? „וזרע עבדיו ינחלוה׳ אַלע יידן אַפילו פושעים וועלן העלפן אויסלייזן דאָס לאַנד פון די גויים, אָבער „ואוהבי שמו ישכנו בה״. דער סוף וועט זיין, אַז אין ציון וועלן בלייבן נאָר די אוהבי שמו און די וואָס זענען נישט אוהבי שמו אָדער זיי וועלן תשובה טון אָדער זיי וועלן דאָס לאַנד פאַרלאָזן, ווייל ואוהבי שמו ישכנו בה״.

ווי שוין געאַגט, האָט ער זיין גאַנץ לעבן עוסק געווען נאָר אין תורה ועבודה, מפרנס געווען די משפחה האָט זיין געטרייע פרוי פרימעט, וועלכע מען האָט גערופן „פרימעט די קופקע", ווייל זי האָט געטראָגן נישט אַ שייטל ווי אַלע פרומע פרויען, נאָר אַ קאָפּ־צודעק וואָס מען האָט גערופן אַ קופקע, ווי עס האָבן געטראָגן די גאַנץ פאַרצייטישע פרויען. זי האָט געבאַקן קוכנס און לעקעכער אויף חתונות, אויך חלות אויף שבת פון וואָס די משפחה האָט זיך מפרנס געווען.

די פרוי איז געשטאָרבן אין ארץ־ישראל און פון איר זענען גע־בליבן דריי זין אין ארץ־ישראל. דער עלטסטער זון איז הרב ר׳ נח וויינטרויב. ער האָט געהאַט פיל ספרים איבער תורה און קבלה. דער צווייטער זון, ר׳ אהרן, וווינט אין ירושלים. אַ גרויסער למדן און אַ מחבר פון פיל ספרים. (ער זעט אויס אינגאַנצן ווי זיין פאָטער ז״ל). דער דריטער זון איז הרב ר׳ יחיאל וויינטרויב, וווינט אין תל־אביב און איז אַ רב אין אַ שול. דאָס איז אַ זעלטן פיינער מענטש, אַ מזג טוב מיט די גוטע מדות פון זיין פאָטער. דער יינגסטער זון, מרדכי, איז שוחט און חזן אין אַמעריקע און אַ גרויסער תלמיד־חכם.

הערש דוד נאָמבערג

דער באַקאַנטער שרייבער און זשורנאַליסט הערש־דוד נאָמבערג, איז אייגנטלעך געבוירן געוואָרן אין דער שטאָט אַמשינאָוו, אָבער דערצויגן איז ער געוואָרן אין ראַדאָמסק. זיין מוטער חיהלע איז געווען די טאָכטער פון דעם באַרימטן חסידישן, רייכן און אָנגעזעע־נעם ייד, ר׳ בונים אייזנבערג, וואָס איז געווען באַקאַנט אין גאַנץ פוילן מיט זיין צדקה געבן. ער איז געווען, קען מען זאָגן, דער גרעס־טער נדבן פון גאַנץ פוילן, ביי אים אין הויז איז שטענדיק געשטאַנען אַ קעסל מיט הייס עסן, אַז ווען אַן אָרעמער ייד האָט זיך געפונען אין דער געגנט, איז ער ספּעציעל געגאַנגען קיין אַמשינאָוו אָנעסן זיך צו דער זעט ביי ר׳ בונים אייזנבערג און דערצו האָט ער נאָך באַקומען אַ שיינע נדבה. דער ר׳ בונים איז בכלל געווען אַ זעלטנהייט פון אַ רייכן יידן. אויסער דעם עסן און געלט, וואָס ער האָט יעדן געגעבן, האָט ער נאָך זייער גוט אויפגענומען די אָרעמעלייט און האָט באמת מקיים געווען דעם הוה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות. אַלע חסידים און לומדים האָבן געצויגן צו ר׳ בונים אייזנבערג כדי צו זיצן ביי זיין טיש און ער האָט זיך געפירט ווי אַ חסידישער רבי. געפאָרן איז ער צום רבין ר׳ צדוק הכהן פון לובלין ווו מען האָט אים געהאַלטן פון די חסידים מיט גרויסע מדרגות.

ער האָט געהאַט דרייצן קינדער. צו יענער צייט האָט ער געגעבן יעדן קינד צען טויזנט רובל נדן. די טאָכטער חיהלע האָט חתונה מיט הערש דוד׳ס פאָטער אין אַמשינאָוו. זי האָט אָבער לאַנג נישט געלעבט מיט אים צוליב צוויי סיבות. ערשטנס, איז דער מאַן גלייך נאָך דער חתונה „קאַליע געוואָרן" ווי מען האָט דעמאָלס געזאָגט, ד.ה. געווארן אַ משכיל און אָנעק פון רעליגיעזן וועג; צווייטנס, איז ער קראַנק געוואָרן אויף טובערקולאָז און איז געפאָרן קיין מעראן איטאַליע זיך היילן, ווו ער איז נאָך עטלעכע חדשים געשטאָרבן. אינצווישנצייט איז פון דער אומגליקלעכער חתונה געבוירן געוואָרן הערש־דוד.

וועז דאָס קינד איז אַלט געווען צוויי יאָר האָט זיין מוטער חיהלע נאָך אַמאָל חתונה געהאַט און דאָס מאָל פון ראַדאָמסק מיט ר׳ איטשע שטערנפעלד, אַן אָנגעזעענער און איידעלער ייד, אַ גרויסער בן תורה און אַ געראָר חסיד, אייגער פון די טיש־זיצער אין גער. אַזוי, איז הערש־דוד געקומען אַלס קינד קיין ראַדאָמסק און דערצויגן געוואָרן אין דער חסידישער אַטמאָספער ביי זיין זיידן ר׳ בונים אייזענבערג און ביי ר׳ איטשל שטערנפעלד. שוין אַלס קינד האָט ער זיך אַרויסגעוויזן אַלס גרויסער עילוי, געהאַט אַן אויסערגעווייגלעכן גוטן קאָפּ וואָס האָט תופס געווען די שווערסטע זאַכן און אַ זעלטן גוטן זכרון.

צו אַכצן יאָר האָט ער חתונה מיט זיין ליבע פרוי מאשעלע, די טאָכטער פון באָקאַנטן אייזן־סוחר ר׳ מרדכי שפירא. מיט איר האָט ער געהאַט דריי זין: משה, אליעזר און יחזקאל. גלייך נאָך דער חתונה, וועז ער איז נאָך געווען אַ חסידישער יונגערמאַן און געדאַוונט און געלערנט אין גערער שטיבל, האָט ער שוין געהיים, און שפעטער אָפילו שוין עפנטלעך אָנגעהויבן צו לייענען און לערנען די מאָדערנע ליטעראַטור. ער האָט זייער פיל געלייענט און שטודירט גאַנצע נעכט. אויך האָט ער שוין אין געהיים אָנגעהויבן שרייבן זיינע ערשטע און בעסטע ווערק אין וועלכע ער האָט געשילדערט ראַדאָמסקער טיפן. ספעציעל געלונגען איז די שילדערונג פון אַלטן גערער־קאָצקער חסיד, וועלכן מען האָט גערופן פישל קאָצקער.

נאָך עטלעכע יאָר קעסט ביי זיין שוער און זייענדיק שוין אַ פאָטער פון דריי קינדער, האָט ער זיך געעפנט אַ שפייז־קרעמל. וועז אַ קונה איז אַריינגעקומען עפעס קויפן אין דער אָפּוועזנהייט פון נאָמבערג פרוי, האָט ער זיך נישט אָפּגעריסן פונעם בוך וואָס ער האָט געלייענט, נאָר אַריינגעשריגן צום קונה, אַז ער קומט גלייך אַריין אין דער קונה זאָל זיך דערווייל אַליין באַדינען. פּאַמעלעך האָט מען אים פונאַנדערגעשלעפט די גאַנצע סחורה פון דער קראָם.

נאָמבערג האָט זיך אָנגעהויבן צו חברן מיט פאָרגעשריטענע, געשפּילט שאַך און אויפגעהערט לערנען ווי פריער. אַזוי ווי זיין שוועד מרדכי שפירא איז געווען אַ פאָנאַטיש־פרומער ייד, האָט ער אים געצוווּנגען אָפּצוגטן זיין פרוי מאשעלע, וועלכע ער האָט אויסער־געווייגלעך ליב געהאַט. אויך האָט ער זייער געליבט זיינע קינדער, אָבער טראָץ דעם האָט ער געגעבן אַ גט זיין פרוי און איז אַוועק פון ראַדאָמסק קיין וואַרשע, ווו ער האָט אָנגעהויבן זיין ליטעראַרישע טעטיקייט. אין אַ קורצער צייט איז ער שוין באָקאַנט געוואָרן אין דער יידישער ליטעראַרישער וועלט אַלס גוטער ליטעראַט און זשורנאַליסט.

אינצווישנצייט האָט זיין פרוי אויפן פאַרלאַנג פון איר פאָטער, חתונה געהאַט מיט אַן אַנדערן מאַן, אָבער זי האָט נישט לאַנג מיט אים געלעבט, ווייל זי האָט נישט געקענט פאָרגעסן איר הערש־דוד׳ן און האָט זיך געגט מיט איר צווייטן מאַן. וועז הערש־דוד איז שוין געווען באָקאַנט אין דער יידישער וועלט איז ער צוריקגעקומען קיין ראַדאָמסק און געוואָלט צוריק חתונה האָבן מיט זיין געליבטער פרוי מאשעלע, אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט, ווייל לויט דעם יידישן דין, טאָר נישט אַ פרוי וואָס האָט נאָך דעם גט חתונה געהאַט מיט אַן אַנדערן מאַן, חתונה האָבן אַ צווייט מאָל מיט איר ערשטן מאַן.

אַזוי אַרום איז הערש־דוד געבליבן זיין גאַנץ לעבן אייגזאַם און נישט מער חתונה געהאַט. וועז ער איז שוין געווען דער גרויסער באָקאַנטער ליטעראַט נאָמבערג, פלעגט ער יעדעס יאָר קומען קיין ראַדאָמסק אויף אַ באַזוך צו זיין געליבטער און קלוגער מוטער חיהלע שטערנפעלד וויי אויך כדי צו זען זיך מיט זיינע קינדער. ער האָט זייער ליב געהאַט זיין מוטער און האָט צוליב געטון איר יעטוועדן פאַרלאַנג. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז זיין פרומע מוטער האָט פון אים פאַר־לאַנגט ער זאָל דאָוונען אין טלית־און־תפילין, האָט ער אָנגעטון דעם טלית און די תפילין און אינצווישנצייט האָט ער אָבער אינגאַנצן פאַרגעסן און זייענדיק פאַרטון אין זיינע געדאַנקען פלעגט ער אַרויס־גיין אויפן באַלקאָן און לויפן אַ פאַרטאַכטער אַהין און צוריק אין טלית־און־תפילין ביז די מוטער האָט עס באַמערקט און אים אויפ־מערקזאַם געמאַכט דערויף.

וועז זיין יינגסטער זון, יחזקאל, איז געשטאָרבן אין אָטוואָצק, זייענדיק אינגאַנצן פופצן יאָר אַלט, האָט מען אַרויסגערופן צו אים פון וואַרשע דעם פאָטער. ער האָט אָבער נישט געוואָלט פאָרן וואַ־גנדיק: „מיין זון וועל איך שוין נישט מאַכן לעבעדיק, אָבער וועז איך וועל אים זען גוססן, וועל איך עס נישט איבערלעבן".

ה. ד. נאָמבערג און זיינע 3 זין (פון לינקס): משה, אַ דרוק־אַרבעטער, לעבט אין ישראל; יחזקאל, געשט. אין 1914; אליעזר, אומג׳ אין 1943 אין פאָניאַטווּוועק.
הסופר ה. ד. נומברג ושלושת בניו.

הערש־דוד נאָמבערג איז געשטאָרבן אין אָטוואָצק און איז צו קבורה געקומען אין וואַרשע. זיין קבר געפינט זיך ביים אוהל פון די דריי גרויסע שרייבער: י. ל. פרץ, ש. אַנ־סקי און יעקב דינעזאָן. זיין פרוי מאשע האָט חתונה געהאַט מיט דעם אָנגעזעענעם, פרומען און קלוגן ייד ר׳ איטשעלע וואָלהענדלער צו וועלכן ראַדאָמסקער יידן זענען געקומען צו אים אַלס בורר מיט די שווערסטע דין־תורות. זיי האָבן געהאַט אַ זון, קלמן, וואָס איז געווען שוחט אין מיעכאָוו.

אברהם גראכיליצער — דער „נאספאדין ראבין"

אברהם גראכיליצער איז געווען אַ הויכער ייד מיט אַ ווייסער שיינער באָרד, אַן אמתער הדרת־פנים. ער איז נישט געווען קיין בן־תורה; פשוט געזאָגט, ער האָט נישט געקענט לערנען, אָבער ער איז געווען זייער אַ פרומער ייד און אַן אייגנייער אין רבינס הויף. געווען איז ער אַ גרויסער מאמין אינעם כוח פון די חסידישע רביים, ד.ה. אמונת צדיקים און נישט פאַרפעלט קיינמאָל צו זיין ביים רבינס טיש. באַזונדער אַ גרויסער מאמין איז ער געווען אין דער רוצא

דרועא פון שלוש־סעודות, און מיטגעשאָקלט זיך מיט דעם רבין ביים זינגען זמירות פון שלוש סעודות, ווי די גרויסע חסידים אַדורכגע־זאָפטע מיט דביקות און התלהבות. געווויינט האָט ער אויף דעם בוגאַי, נישט ווייט פון די רוסישע קאָשאַרן, ווו עס האָט סטאַציאָנירט דאָס רו־סישע מיליטער. אין דער געגנט האָבן געווויינט וויניק יידן. אַמאָל אין אַ שבת האָט ער באַמערקט, אַז אין די קאָשאַרן הערשט אַ גרויסע אויפ־רודערונג, די אָפיצירן און די סאָלדאַטן זענען געלאָפן ווי צעמישט. גייט צו אַברהם גראַכיליצער צו אַן אָפיציר און פרעגט זיך: „אַנט־שולדיקט מיר, וואָס איז געשען אין די קאָשאַרן, וואָרעם איך זע דאָך אַזאַ לויפענייש אַהין און אַהער, האָט דאָך געמוזט פאַסירן עפעס אויסערגעווייניקס". האָט אים דער אָפיציר דערציילט, אַז אַלע זענען צערודערט צוליב דעם, וואָס מען ווייס נישט וואָס צו טון מיט די פערד וועלכע זענען אַלע מיט איין מאָל קראַנק געוואָרן און זיי האָלטן ביים פֿגרן און דער דאָקטאָר־וועטערינאָר איז מאַכטלאָז, ווייל ער ווייס נישט וואָס דאָס איז פֿאַראַ קרענק און ממילא ווייס ער נישט קיין רפואה דערצו. מען האָט שוין געבראַכט אַלע וועטערינאַרן פון שטאָט, אָבער קיינער ווייס נישט וואָס דאָס איז. מען האָט שוין געגעבן אַלע מינים מעדיקאַמענטן, אָבער די לאַגע איז האָפנונגסלאָז. זאָגט אברהם גראַכיליצער צום אָפיציר: „אין וועל זען עטוואָס צו מאַכן און מעגלעך, אַז איך וועל קענען ברענגען אַ רפואה פֿאַר די פערד".

אין אַ שבת נאָכמיטאָג, גייט דער גראַכיליצער צום רבין צו שלוש סעודות. ביים סוף דעם בענטשן פון שלוש סעודות, וועט דעם רבינס שמש האָט שוין אַריינגעבראַכט די צוויי ליכט (דער שמש פלעגט שטיין מיט די צוויי ליכט הינטער דער טיר ביז ער האָט געהערט ווי מען זאָגט אויף אַ קול: ויתן לך כתר מלוכה, דאַן איז ער אַריין מיט די ליכט) גייט אברהם גראַכיליצער און שאַרט צונויף אַלע שטיקלעך חלה און אַלע ברעזעלעך וואָס זענען געבליבן פון שלוש־סעודות און אַלץ אַריינגעטון אין דער רויטער נאָז־פאָ־טשיילע, דאָוונט מעריב, הערט דעם רבינס הבדלה און דעם שיינעם המבדיל וואָס די חסידים האָבן געזונגען און גייט גלייך אין די קאָ־שאַרן, דאָרט מעלדעט ער ביים געגנראַל, אַז ער האָט געבראַכט אַ גוטע רפואה פֿאַר די קראַנקע פערד. פרעגט אים דער גענעראַל: „ווער זייט איר, אַ דאָקטאָר? אַ וועטערינאָר?" ענטפערט אים אברהם גראַכיליצער: „איך בין דער ‚ראבין' און איך וויל האָפן, אַז מיט מיינע הייליקע מיטלען וועל איך קענען היילן די קראַנקע פערד". ווי באַוווסט, זענען די רוסן אַפילו די געגנעראַלן זייער אַבערגלויביש, זיי גלויבן אין אַלע הייליקע. דער הייליקער ראבין זאָל היילן זיינע קראַנקע פערד, בפרט אַז ער האָט שוין נישט געהאַט קיין אַנדערע האָפענונג.

אברהם גראַכיליצער האָט געמוען די שטיקלעך חלה מיט אַלע ברעזעלעך, אויסגעמישט זיי מיט אַ זאַק האָבער און געהייסן עס געבן עסן די פערד. די נאַרישקייט איז געלונגען, עס איז געשען אַ נס און אַלע פערד זענען געזונט געוואָרן. שטעלט אייך פאָר, וואָס פאַראַ נאַמען דער אַלטער „הייליקער ראַבין" האָט באַקומען ביי די רוסישע אָפיצירן און ספעציעל ביים געגנראַל. מען האָט וועגן אים געדרעט ווי וועגן אַ הייליקן מיט דעם גרעסטן יראת הכבוד, זיי האָבן אים גערופן „גאָספאָדין ראַבין". פון דעם מאָמענט איז ער געוואָרן דער יידישער שליח אָדער שתדלן ביי דעם געגנראַל, ווי אויך ביי אַלע רוסישע אָפיצירן. וועג מען האָט געדאַרפט אַ טובה פאָר יידן און ספעציעל מען זאָל באַפרייען די יידישע סאָלדאַטן ערב יום־טוב, אָדער וועג יידישע סאָלדאַטן האָבן געוואָלט קומען אין שטאָט נאָך דער דינסט־צייט כדי עסן כשר ביי יידישע משפחות, וועלכע האָבן זיי אייגעלאַדן, האָט דער רבי אָדער דער רב געבאָרגט אברהם גראַכיליצער זיין שיינעם שטרײמל מיט דער שיינער זיידענער זשו־פיצע און אַ שיינעם שטעקן מיט אַ זילבערנעם קאָפּ און אַזוי אָנגעטון אין דעם רבס מלבושים, איז ער געגאַנגען צום גענעראַל זיך משתדל זיין פאָר די יידן און ער האָט יעטוועדעס מאָל געפועלט אַלץ וואָס נאָר ער האָט פֿאַרלאַנגט, דעז קיין רוסישער אָפיציר האָט נישט געהאָט די העזה אָפצוזאָגן דעם פֿאַרלאַנג פון דעם „הייליקן ראַבין". אויך צו יעטוועדער פייערלעכקייט ביי די רוסן, ווי אַ „גאַלווווקע" (ד.ה. אַ געבורטסטאָג אָדער אַ יאָרצייט פון צאָר און זיינע משפחה־מיטגלי־דער) איז דער „גאָספאָדין ראַבין" געגאַנגען אָנגעטון אין רבינס שיינע זיידענע מלבושים מיט דעם שיינעם שטרײמל אַלס פֿאַרטרעטער פון די ראַדאָמסקער יידן. איך מוז באַמערקן, אַז ער האָט געוועדט אַ גוטן רוסיש וואָס עס איז געווען אַ זעלטנהייט ביי די ראַדאָמסקער יידן. לייכט זיך פֿאַרשטעלן ווי שטאָלץ אברהם גראַכיליצער איז געווען צוליב דעם גרויסן כבוד וואָס מען האָט אים אָפּגעגעבן, אַז ער האָט שוין פּשוט אַליין אָנגעהויבן גלויבן אַז ער איז באמת אַ רב. אַ פּאַקט איז אָבער, אַז ער האָט געטון זייער אַ סך טובות די אַרעמע אומגליקלעכע יידישע יינגעלייט וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין פּאָניעס הענט אַלס סאָלדאַטן.

דער אנהייב פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג

דויד קרויזע

אונטער דער השפעה פון דער השכלה און חובבי־ציון־באַוועגונג איז אין ראַדאָמסק אָנטשטאַנען אַן אָרגאַניזאַציע פון די אָרטיקע שטיבל־ און בית־המדרש־בחורים א. נ. „תפארת בחורים". די פירער פון דער אָרגאַניזאַציע זענען געווען: שמעון יורבורסקי, הערשל קרויזע, מלך גראָסמאַן, שמחה קאלקא, זיסמע טיבערג, מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט און אַנדערע. זיי האָבן זיך געשטעלט פאָר אַן אויפגאַבע פון ציוניסטישע און קולטורעלע טעטיקייט, ווי זאַמלען געלט פאַרן אָדעסער קאָמיטעט, פֿאַרשפרייטן ביכער אדג"ל. אין שטאָט האָט מען געקוקט קרום אויף דער דאָזיקער באַוועגונג און אירע מיטגלידער האָט מען געקרוינט מיטן נאָמען „אָפּיקורסים", נישט געקוקט דערויף וואָס אַפילו די פון זיי, וואָס האָבן זיך געלערנט אַ מלאכה, האָבן נישט פֿאַרפעלט צו גיין יעטוועדן טאָג צו מנחה מעריב און געלערנט אַ פּרק משניות.

די רעוואָלוציאָנערע פּאַליע און די פרייהייטס־באַוועגונגען אין רוסלאַנד אינעם יאָר 1904 האָבן מיטגעריסן מיט זיך אויך די מיט־גלידער פון דער יונגער אַרגאַניזאַציע. אין די שטיבלעך און אין קאָפּלס בית־המדרש ווערן דערציילט מוראדיקע זאַכן וועגן די יידישע רעוואָלוציאָנערן, וועלכע מען האָט גערופן „אחדות־יונגען". די טע־טיקייט פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג איז וואַרשע און אין לאָדזש רופט אַרויס אַן איבערקערעניש אויף דער יידישער גאַס אין

אַלע שטעט אין פּוילן נישט אויסמיידנדיק ראַדאָמסק. ראַדאָמסק האָט זיך גערעכנט פאַר אַ חסידישע שטאָט, מאַמעס האָבן דאָ שטאָלצירט מיט זייערע גאָטספאָרכטיקע זין און געדאַנקט גאָט, אַז אַהער האָט זיך נאָך די „קליפּע" נישט אַריינגעכאַפּט און עס זענען דאָ נישט פאַראַן קיין „אחדות־יונגען". אָבער בעת די מאַמעס האָבן זיך אַזוי געגרויסט מיט זייערע קינדער, זענען שוין די גאָטספאָרכטיקע בחורים געווען פאַרכאַפּט מיטן רעוואָלוציאָנערן גייסט.

דער ערשטער עפּנטלעכער אַרויסטריט

אסתר־תענית, ווען דער לאָמער שמואל בעקער האָט פאַרענדיקט לייענען אין דער נייער שול די מגילה, איז אַרויף אויפן בעלעמער איינער פון די געוועזענע חברים פון דער „תפארת־בחורים"־אָרגאַ־ניזאַציע, שמחה קאלקא, און אויסגערופן: „אין נאָמען פון די פּאַרטיי ס.ס. וועט רעדן אַ חבר פון טשענסטאָכאָוו, ח' אַלעקסאַנדער". אַלע טירן זענען פאַרמאַכט געוואָרן כדי קיינער זאָל נישט קענען אַרויסגיין און ביי יעדער טיר זענען געשטאַנען צוויי חברים מיט רעוואָלווערן אין האַנט. יידן זעענדיק רעוואָלווערן, האָבן זיך דערשראָקן און גע־שוויגן. חבר אַלעקסאַנדער האָט אָנגעהויבן ריידן, ער האָט אָבער געענדיקט ווייל אַ חבר פון „בונד" האָט געמאַכט צווישנרופן. עס איז אויסגעבראָכן אַ שטאַרקער טומל, היציקע קעפּ האָבן אָנגעהויבן דראָען מיט די הענט און דער גבאי פון שול, אברהמעלע קליינער, האָט גענומען שרייען: „שקצים, אין די וועלדער גייט מיט אייערע פאַרזאַמלונגען און פאַרשוועכט נישט קיין מקום קדוש!"

דאָס איז געווען דער ערשטער צייכן, אַז די „קליפּה" האָט זיך אַריינגעכאַפּט אויך צווישן די ראַדאָמסקער שטילע און גאָטספאָרכ־טיקע בחורים.

דער ערשטער סטרייק ביי די קאַמאַשנשטעפּערס

שבת ביי שלוש־סעודות זיצן מיר, איך און מיין ברודער הערשל, און זינגען מיטן טאַטן זמירות. פּלוצים הער איך, מען רופט מיך פון גאַס. איך גיי צו צום פענצטער און זע יאָסל מאָשקעס (יאָסל קוציק). איך זאָג אים ער זאָל צוואַרטן, ווייל מיר האַלטן שוין ביים גיין אין שטיבל און דאַן וועל איך קענען מיט אים ריידן. אויפן וועג צום שטיבל האָב איך אים געפרעגט וואָס ער האָט מיר צו זאָגן, דער־קלערט ער מיר, אַז זעקס אַזייגער קומט פאָר ביי לייזער טענצער אין האָטעל, צימער נומער 7, אַ פאַרזאַמלונג פון אַלע קאַמאַשנמאַכער־געזעלן און לערניינגלעך און איך מוז אויך קומען. איך האָב אים געזאָגט, אַז כ'וועל פרעגן מיין ברודער. איך האָב טאַקע דערציילט מיין ברודער צוליב וואָס יאָסל־מאָשקעס האָט מיך גערופן און ער האָט מיך געהייסן גיין צו דער פאַרזאַמלונג צוזאָגנדיק אויסצוגע־פינען אַ תירוץ פאַרן טאַטן אין פאַל ווען ער וועט אים פרעגן וווּ איך בין. אונדזער „שטיבל" האָט זיך געפונען אויף דער זשאַבע־גאַס ביי ראשע די גענדזלערין. ווען מיר זענען צוגעקומען צו דוד בו־גאיסקיס הויז וווּ עס איז געווען לייזער טענצערס האָטעל, האָב איך מיך דאָרט אַ גליטש אַריין געטון. כ'האָב אָנגעקלאַפּט אין טיר פון צימער 7 און געזאָגט דעם פּאַראָל: „טעריטאָריע". די טיר האָט זיך געעפנט און איך בין געווען אינעווייניק. חבר שלמה בוגאיסקי („דער גראָבער קאָפּ", ווי מען האָט אים גערופן), האָט מיך פאָרגעשטעלט פאַר איינעם, וואָס איז געלעגן אויסגעצויגן אויפן בעט און גערויכערט אַ פּאַפּיראָס, כאָטש עס איז נאָך געווען שבת. זיין אויסזען איז גע־ווען אַן אוסטערלישעס, לאַנגע האָר ווי ביי אַ רוסישן פּאָפּ, רויטע אויגן אונטער דיקע אויגנגלעזער. דאָס אלץ האָט אויף מיר גע־מאַכט אַ שלעכטן איינדרוק און איך האָב מיך געפילט ווי אויף אַ פרעמדער חתונה. ס'האָט געצויגן צום טאַטן אין „שטיבל" און כ'האָב מיר געטראַכט: דאָס איז דאָס ערשטע און לעצטע מאָל. אויך האָט מיך געפּייניקט דער געדאַנק וואָס וועט זיין אויב דער טאַטע וועט געוווייר ווערן וווּ איך בין געגאַנגען. כ'האָב מיך אָבער גע־טרייסט דערמיט, אַז מיין ברודער וועט מיך שוין ווי ס'איז אַרויס־דרייען.

אין צימער זענען שוין געווען פאַרזאַמלט די געזעלן און לערנ־יינגלעך. אינצווישנצייט זענען אָנגעקומען הערשל עפּשטיין מיט יאָסל קוציק און האָבן אַרויסגעליינט פון אַ צעטל די אָנוועזנדע. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז עס פעלן צוויי געזעלן און איין לערנייגנל: דעם בראיערס זון, און כאסקל זאמבערגס זון, ביידע פון דער קראָקאָווער גאַס און דאנע, לייבל געלבאַרדס זון, פון דער סטשאלקאווער גאַס. די דאָזיקע דריי האָבן קאַטעגאָריש דערקלערט, אַז זיי ווילן נישט גיין צו די „אַחדות־יונגען".

ד פאַרזאַמלונג האָט געעפנט שלמה בוגאיסקי דערקלערנדיק דאָס דער חבר אברהם וויעוויורקע פון טשענסטאָכאָוו וועט ריידן וועגן דער לאַגע פון יידישן אַרבעטער. דעם אמת זאָגנדיק האָב איך קיין סך נישט פאַרשטאַנען פון זיין ריידן, אָבער דאָס אַז מען דאַרף ווייניקער אַרבעטן און באַקומען מער געלט האָב איך יאָ פאַרשטאַנען און דאָס האָט מיר זייער געפעלן.

נאָך דעם ווי דער רעדנער האָט געענדיקט, האָב איך געפרעגט צי איך קען שטעלן אַ שאלה. מען האָט מיר געענטפערט, אַז איך קאָן פרעגן וועגן אַלעס וואָס עס איז מיר נישט געווען קלאָר. דאַן האָב איך מיך אָפּגערופן: „יאָ, ס'געפעלט מיר זייער גוט אַז איך וועל נישט דאַרפן טראָגן דאָס טשאָלנט צום בעקער און פירן יאָסעלען אין חדר אַריין און טון נאָך אַנדערע הויז־אַרבעטן, וואָס געהערן נישט צו מיר, נישט דאַרפן זיצן דריי יאָר אויף דער לער און דע־ריבער בין איך אַפילו מסכים צו סטרייקן, אָבער וואָס וועט זאָגן דערויף דער טאַטע? צי וועל איך האָבן די העזה צו זאָגן מיין מייס־טער וואָס דאַוונט מיטן טאַטן אין איין שטיבל און פאָרן צו איין רבי, אַז איך וויל נישט אַרבעטן?" און דערויף האָט מיר דער רעדנער געענטפערט: דיין פראַגע איז זייער אַ נאַיווע אָבער אַ זאַכלעכע, אַזעלכע שאלות איז מיר שוין אויסגעקומען צו הערן און דעריבער וועט יעטוועדער איינער דאַרפן אָנגעבן דעם אַדרעס פון זיינע עלטערן און נאָך איידער דער סטרייק וועט אויסברעכן וועט יעדער פאָטער באַקומען אַ בריוו פון טשענסטאָכאָווער קאָמיטעט מיט דעם פאָלגנדיקן אינהאַלט: „אַזוי ווי עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו סטרייקן בכדי אויסצובעסערן די לאַגע פון אייער קינד וואָרענען מיר אייך, אַז איר זאָלט אים נישט שטערן". מיט אַזאַ בריוו וועלן זיך די עלטערן רע־כענען. עס איז איינשטימיק באַשלאָסן געוואָרן צו סטרייקן.

דער סטרייק ברעכט אויס מיט דער הילף פון פּ. פּ. ס.

זונטיק האָט שוין מיין טאַטע באַקומען אַ בריוו וועגן סטרייק. עס זענען אין אים אויסגערעכנט געוואָרן די פאָלגנדיקע פאָדערונגען: א) אָפּשאַפן יאָר־ און זמן־אַרבעט; ב) צען־שעהדיקער אַרבעטס־טאָג; ג) פאַרבאָט פון באַשעפטיקן לערניינגלעך ביי הויז־אַרבעט; ד) איינ־פירן היגיענישע אַרבעטס־באַדינגונגען. און ווייטער איז געקומען די וואָרענונג: „די טשענסטאָכאָווער אָרגאַניזאַציע מאַכט אייך דערויף אויפמערקזאַם, אַז איר האָט נישט קיין רעכט צו שטערן אייער זון צו סטרייקן אין קעגנפאַל וועט מען זיך מיט אייך אָפּרעכענען".

אין שטוב האָט זיך געטון חושך. דער טאַטע האָט געטענהט: „וואָס הייסט? איך האָב שוין גאָרנישט קיין דעה איבער מיין קינד, נאָר זיי, די אחדותניקעס? זיי וועלן אים צוביסלעך אַריינציען ביז עס וועט נישט זיין נישט קיין טאַטע, נישט קיין מאַמע און נישט קיין גאָט ר"ל, נאָר זיי!". מיין ברודער וואָס האָט שוין געאַרבעט ביי פאנסקין אין דער דרוקעריי, האָט אַ סך געלעזן און געווען אונטערן איינפלוס פון דער השכלה, האָט זיך באַמיט צו באַרואיקן דעם טאַטן. ערשטנס, האָט ער אים אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז עס איז געפערלעך

זיך צו שפּילן מיט פייער און צווייטנס, האָט ער צוגעגעבן, איז דאָך טאַקע בעסער, אַז מען אַרבעט נישט קיין גאַנצע נאַכט און מען טראָגט נישט דעם פּוטערקוכן צום בעקער. הכלל, דער טאַטע האָט מסכים געווען צום סטרייק בתנאי, אַז איך זאָל נישט גיין אויף פאַר־זאַמלונגען פון די אַחדות־יונגען.

נאָך דעם ווי עס זענען אַדורכגעפירט געוואָרן אַלע פאָרברייטונגען איז דער סטרייק אויסגעבראָכן. פּ.פּ.ס. האָט דעלעגירט צוויי אַרבעטער פון טאָנעטס מעבל־פאַבריק וועלכע זענען געגאַנגען צוזאַמען מיט דעם הויכן איציק, אַ שוסטער, און שלמה דינער איבער אַלע וואַרשטאַטן און איבערגעגעבן די בעלי־הבתים די פאָדערונגען. צו אונדז האָבן זיי זיך געווענדט מיט די ווערטער: „טאָוואַזשישע פּראָשע ז׳ נאַמי". דאָס האָט געהייסן אַז מיר דאַרפן פאַרלאָזן די אַרבעט און מיטגיין מיט זיי. מיר האָבן טאַקע אַלע ווי איין מענטש פאַרלאָזן די אַרבעט און אַזוי איז אויסגעבראָכן דער ערשטער סטרייק אין ראַדאָמסק.

די סטרייקנדיקע האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי גינטערן אין גאָרטן, ווו עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ סטרייק־קאָמיסיע פון פינף חברים: שלמה בוגאיסקי, הערשל עפּשטיין, יאָסל קוציק, שלמה דינער און איך. אויך די מייסטערס האָבן זיך אָרגאַניזירט. זיי האָבן קאָנצענטרירט די אַרבעט אין דריי פּלעצער און אָנגעהויבן אַרבעטן — מיט דער הילף פון פרויען און קינדער —ביי אשר ווינער, ביי וויגדערן און ביי ראובן ליבערמאַן.

נאָך עטלעכע וואָכן סטרייקן האָט די סטרייק־קאָמיסיע גערופן אַ פאַרזאַמלונג ביי פולראלען אין סטאָדאָלע אויף דער קראָקעווער גאַס. מען האָט אַרומגערעדט די לאַגע און באַשלאָסן אַראָפּנעמען די רעדלעך פון די מאַשינען. מיר האָבן זיך צעטיילט צו דריי מאַן מיט רעוואָלווערן אין טאַש און אַוועק אויף די דריי פּלעצער. ביי צוויי האָבן מיר טאַקע אַראָפּגענומען די רעדלעך נאָר ביי ראובן ליבערמאַן (ביי אָצ׳קאווסקין אין הויז) איז געוואָרן אַ טומל. איינער פון אונדז האָט אויסגעשאָסן אין דער לופט, אָבער דערווייל האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה אַז פּאָליציי קומט און מיר זענען געשווינד אַנטלאָפן. ווען די פּאָליציי איז אָנגעקומען זענען מיר שוין אַלע געווען איבערגעטון און קיינער איז נישט אַרעסטירט געוואָרן. די דאָזיקע אַקציע האָט טאַקע געהאַט אַ פּעולה, די מייסטערס האָבן דערפילט אַז ס׳איז שלעכט און זיי האָבן נישט מיט וואָס צו שטעפּן, האָבן זיי פאָרגעלייגט אַ בוררות אויף וועלכע מיר זענען איינגעגאַנגען. זיי האָבן דעלעגירט צו די פאַרהאַנדלונגען צוויי חשובע בעלי־בתים פון שטאָט, טוביה קאלקא און לאָזער פעלמאַן און דער סטרייק איז ליקווידירט געוואָרן צו אונדזער טובה. אַלע אונדזערע פאָדערונגען זענען נאָכגעגעבן געוואָרן און מיר האָבן זיך צוריק אומגעקערט צו דער אַרבעט מיט די רעדלעך אין די הענט.

וואָכנלאַנג האָט מען אין אַלע שטיבלעך, און אין קאָפּלס בית־המדרש גערעדט וועגן סטרייק. יידן האָט געזיפצט און געקרעכצט זעענדיק ווי די „קליפּה" ר״ל האָט זיך אַריינגעכאַפּט אויך אין דעם שטילן און גאָטספאָרכטיקן ראַדאָמסק און אַז די אָרגאַניזאַטאָרן און פירער זענען דוקא באַלעבאַטישע און חסידישע קינדער מיט וועלכע טאַטע־מאַמעס האָבן אַזוי שטאָלצירט.

נישט געקוקט דערויף וואָס סטרייקן און פאַרזאַמלונגען זענען געווען פאַרבאָטן, זענען ספּאָנטאַניש אויסגעבראָכן נייע סטרייקן. עס האָבן געסטרייקט זאָקן־מאָכערס, שניידערס, שוסטער, בעקערס א״אַ און די אָרגאַניזיר־אַרבעט איז געפירט געווען מיטן גרעסטן ברען.

דריי אַרבעטער־פאַרטייען האָבן זיך געשאַפן אויף דער יידישער גאַס: פּועלי־ציון, ס. ס. און „בונד". יעדע פאַרטיי האָט געפירט אַן אינטענסיווע טעטיקייט אויפן געביט פון סאָציאַל־פּאָליטישן און קולטורעלן לעבן באַמיענדיק זיך צו געווינען וואָס מער חברים, באַקומען די העגעמאָניע אויף דער יידישער אַרבעטער־גאַס און אויך צווישן די ברייטע פאָלקסמאַסן.

דער סטרייק ביי די זאָקנמאַכערס

צוויי זאָקן־וואַרשטאַטן זענען געווען אין שטאָט, איינע פון יאָסל האַמער ביי דוד־לייב פייערמאַן אין הויז, און די צווייטע פון לאָמען יענקל אויף סטשאלקאָווער גאַס. באַשעפטיקט אין די דערמאָנטע וואַרשטאַטן זענען געווען מייסטנס מיידלעך פון באַלעבאַטישע היימען, אַלץ גאָטספאָרכטיקע קינדער מיטן אויסנאַם פון צוויי שוין באַוווסטזיניקע אַרבעטער. דאָס זענען געווען: ליפא מלמדס זון, אברהם „דער „לאַנגער קאָפּ", אַן אַנאַרכיסט און יוסף־בער מלמדס טאָכטער, די שוואַרצע דבורה, אַ פּועלי־ציוניסטקע. די צוויי האָבן אָרגאַניזירט דעם סטרייק מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט די פּועלי־ציון־אָרגאַניזאַציע. געווען איז דאָס זייער אַ שווערער סטרייק קודם־כל צוליב דעם, וואָס דער מענטשן־מאַטעריאַל איז געווען זייער אַן אָפּגעשטאַנענער. די מיידלעך האָבן מורא געהאַט מען זאָל נישט זאָגן, אַז זיי געהערן צו די אחדות־יונגען און צווייטנס, איז יאָסל האַמער געווען שטאַרק פאַרעקשנט. „ביי מיר — האָט ער געזאָגט — וועלן זיי נישט אויספירן". מיר האָבן גערופן אַ פאַרזאַמלונג און אויסגעוויילט אַ סטרייק־קאָמיטעט פון פיר חברים: אַברהם „דער לאַנגער קאָפּ", די שוואַרצע דבורה, ראובן אקרענט און איך (די לעצטע דריי פון פּועלי־ציון). טראָץ די שוועריקייטן אויף וועלכע עס איז אויבן אָנגעוויזן געוואָרן האָבן מיר — מיט דער הילף פון דער טשענסטאָכאָווער פּוע״צ־אָרגאַניזאַציע — געוווּנען דעם סטרייק און די בעלי־בתים האָבן אָנגענומען אַלע פאָדערונגען וועלכע די אַרבעטער האָבן אַרויסגעשטעלט.

דער סטרייק פון די קעכינס

דער סטרייק פון די קעכינס האָט אַרויסגערופן אַ רעש און צערודערונג צווישן דער יידישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט אונטער דער השפּעה פון די „אַחדות־יונגען" געזען אין זיי אַ סכנה פאַרן כשרות. אָנגעפירט מיטן סטרייק האָבן די ס.ס. דער דאָזיקער סטרייק האָט אָנגערירט דירעקט אויך דעם רבישן הויף צוליב דעם האָט דער רבי, ר׳ כאַסקעלע גערופן אַן אַסיפה אין גרויסן בית־המדרש און מיט טרערן אין די אויגן האָט ער זיך געוואָנדן צו די פאַרזאַמלטע: „יידן, ס׳ברענט אַ פייער, דאָס כשרות איז אין סכנה!" און אַלע פאַרזאַמלטע האָבן געוויינט. צו מאָרגנס האָט דער רבי געלאָזט רופן צו

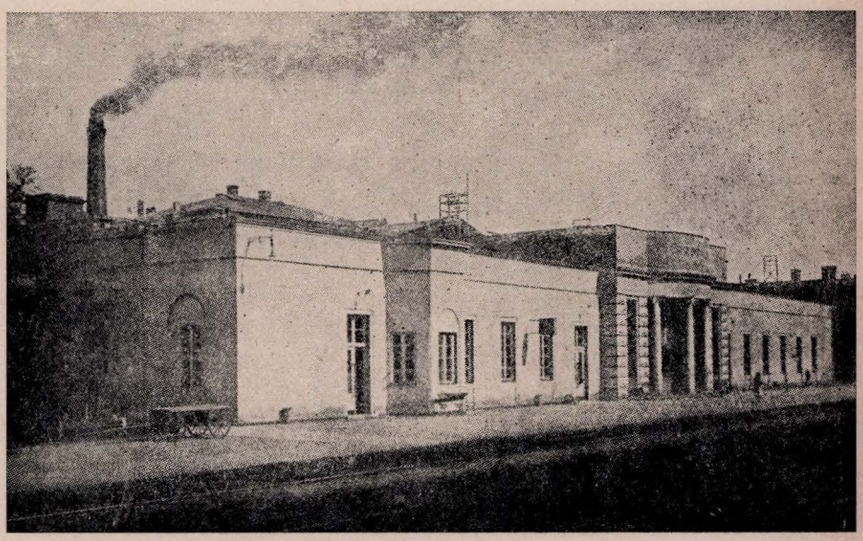

די באַן־סטאַציע תחנת־הרכבת

זיך הערשל גליקסמאַן און הערשל קרויזע און געפרווט אויף זיי משפּיע זיין צו ליקווידירן דעם סטרייק. זיי האָבן אים אָבער דער־קלערט אויס טאָקטישע טעמים, אַז מיט דעם סטרייק פירט אַן נישט די ראַדאָמסקער, נאָר די טשענסטאָכאָווער אַרגאַניזאַציע און דאָס האָט געווירקט. דער סטרייק האָט געדויערט אַ חודש צייט און די קעכינס האָבן אים געווונען.

די פּאָליטישע טעטיקייט

די אַגיטאַציע־טעטיקייט פון די פּאַרטייען איז געפירט געוואָרן אין דריי פונקטן: אויף די אַזוי־גערופענע אַרבעטער־„בירזשעס" און אין די געשטנער און וועלדער אָרום דער שטאָט. דאָס וואָרט „בירזשע" איז דעם פּאַל מיינט נישט ווי געווײַנטלעך אַן אָרט וווּ מען האַנדלט מיט וואַליוטע און ווערט־פּאַפּירן. אויף די דאָזיקע בירזשעס האָט מען „געהאַנדלט" מיט „אידעמען": ציוניזם, טעריטאָריאַליזם, בונדיזם, אַנאַרכיזם, סיימיזם אדגל.

ווי אַזוי איז דאָס פּאָרגעקומען? יעטוועדע פּאַרטיי האָט געהאַט אַ באַשטימטן טראָטואָר־אָפּשניט: דער „בונד" האָט פּאָרנומען דעם טראָטואָר פון נחמיה זאנדבערג ביז יאָסל נייקראַן; די פּוע"צ — פון דוד־לייב פייערמאַן ביז סטשאַלקאָווע גאַס; די ס.ס. פון ניימאַרקן ביז קראָקעווער גאַס. אויף די דאָזיקע ערטער האָט יעדע פּאַרטיי געבראַכט אין אַ באַשטימטן טאָג אַן עלטערן און באַוווסטזיניקן חבר, וועלכער האָט שפּאַצירט מיט נאָך צוויי חברים און אַגיטירט זיי פּאָר דעם פּראָגראַם פון זיין פּאַרטיי. נישט אַלע פּאַרטייען האָבן אייגעאָרדנט זייערע שפּאַצירן אין איין טאָג. ס׳האָט אויך געטראָפּן, אַז עס זענען אַנגעקומען סטראָזשניקעס (פּאָליציי־לייט) אָדער קאָזאַקן אוּן גע־זוכט אין די קעשענעס פון די שפּאַצירנדיקע. מיר האָבן געווווסט פריער ווען די „גע־סט" וועלן קומען, אַ דאַנק אַ סטראָזשניק מיטן נאָמען דלובאָק, וועלכער האָט צוויוויסן געטון שטענדיק וועו עס האָט געזאָלט פּאָרקומען אַזאַ אָבלאָווע. פּאָרשטייט זיך, אַז אַלע שפּאַצי־רנדיקע זענען געווען דעמאָלט „ריין", נישט געהאַט ביי זיך קיין קאַמפּראָמיטירנדיקן מאַטעריאַל און קיינער איז נישט געוואָרן אַרעס־טירט.

אַזוי האָט אויסגעזען די אַרגאַניזאַציע־טעטיקייט אויף דער בירזשע. עס האָבן אויסער דעם אויך עקזיסטירט „טשיינעס" (טיי־הייזער). די „טשיינע" פון פוע"צ האָט זיך געפונען ביי יאָסל צינצי־נאַטוס, אויף דער קראָקעווער גאַס; די ס.ס.־„טשיינע" ביי חנניה לעור־קאָוויטש אין דער שול־גאַס און דער „בונד" האָט זיך פּאָרזאַמלט ביי באַנקירן אין גאָרטן אויפן נייעם וועג. יעטוועדן אָוונט נאָך דער אַר־בעט זענען זיך די אַרבעטער צונויפגעקומען אין זייערע „טשיינעס" און איך וועל קיינמאָל נישט פּאַרגעסן די התלהבות וואָס האָט גע־הערשט. דאָס לעבן האָט געשפּרודלט ווי אַ לעבעדיקער קוואַל. אין איין מאָל האָבן זיך פּאָרזאַמלט אייניקע חברים און איינער פון זיי האָט פּאַרגעלייענט אַ בראָשור מיטן נאָמען: „וואָס ווילן מיר פּועלי־ציון?" פון חבר אבנר, דערשינען אין פּאַרלאָג „האָמער". אין אַ צווייטן וווינקל ווידער איז געזעסן מרדכי־זעליג ראָזענבלאָם און איינגעקנעלט מיט אַ גרופּע חברים אַ בלעטל קלאָסן־אינטערעסן און די נאָציאָנאַלע פראָגע פון בער באַראָכאָוו.

ס׳האָט אויך געטראָפן אַז די „טשיינעס" זענען פלוצים אַרומגע־רינגלט געוואָרן דורך פּאָליציי אָבער דער אויבן־דערמאָנטער דלי־באק און אַ צווייטער (וועמענס נאָמען איך דערמאָן מיך נישט), האָבן אונדז שטענדיק צוויוויסן געטון, אַז עס גרייט זיך אַן אָבלאָווע און דעריבער האָבן מיר קיין מאָל נישט געליטן.

עס איז געווען אָנגענומען אַז איין פּאַרטיי האָט איינגעלאָדן די צווייטע צו אַ דיסקוסיע. אַזעלכע פּאַרזאַמלונגען זענען פּאַרגעקומען אין די וועלדער אָרום דער שטאָט: אין באַראָווער אָדער פּלאָווונער יאָלד. אַזוי האָט למשל אַרויסגערופן דער „בונד" די ס.ס. אויף אַ דיסקוסיע און אַראָפּגעבראַכט צו דעם חבר אַבראַמאַ־ויטש פון טשענסטאָכאָוו, וועלכער איז געווען אַ גוטער רעדנער. ס.ס. פון איר זייט, האָט געבראַכט נאָך אַ שענערן און בעסערן רעד־נער, דעם אַזוי־גערופענעם „געלן אהרן" אָדער „אהרן טשענסטאָכ־ווער", ווי מען האָט אים גערופן (ד״ר אהרן סינגאלאָווסקי, שפּעטער־דיקער דירעקטאָר פּ״ן „אָרט", געשטאָרבן אין יאָר 1957). אַ דיסקוסיע צווישן אַזעלכע צוויי רעדנער האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן אינטערעס צווישן אַלע אַרבעטער אָן אונטערשיד פון פּאַרטיי.

כדי אויסצומיידן פּראָוואָקאַציעס, זענען אַוועקגעשטעלט גע־וואָרן פּאָסטנס פון איינער פון די פּאַרטייען און די אַנטיילנעמער האָבן געמוזט זיי אויסערגעבן אָן אַנגענומענעם פּאַראָל, למשל: „טע־ריטאָריע" אָדער „אויטאָנאָמיע". ווער עס האָט דעם פּאַראָל נישט געווווסט, איז פּאַרהאַלטן געוואָרן דורך די פּאָסטנס ביז איבער דער פּאַרזאַמלונג. די פּאָסטנס זענען געווען פונאַנדערגעשטעלט אַנהייי־בנדיק פון מאַגיסטראַט ביז אין וואַלד אַריין.

אַנטייל פון חברטאָרינס

דער אַנטייל פון פּרויען אין די פּאַרטייען איז נישט געווען קיין קליינער. די אַקטיוויסטע צווישן זיי זענען געווען: אין פוע"צ — איטע אַראַנאָוויטש, געווען פרוי פון פּיניע קאַלקא, געשטאָרבן יונג נאָך דער חתונה; לייטשע וואָלינסקי, די פרוי פון אברהם „דער לאַנגער קאָפּ", סאלע סלאוויק, יאָסקע מלמדס אייניקל. אין ס.ס. זענען געווען טעטיק: חייטשע־שרה שוועטער, די פרוי פון מרדכי־זעליג ראָזענ־בלאַט, פרומעט מעדווויעדאָוו און אַנדערע.

די אַרבעט פון די פרויען איז באַשטאַנד אין איבערפירן רעוואָל־ווערן פון איין שטאָט אין די צווייטע, ברענגען פּראָקלאַמאַציעס פּאַרן ערשטן מאַי און עגלעכע אַרבעטן וואָס פרויען איז געווען לייכטער אויסצופירן. אויך איז זייער אויפגאַבע באַשטאַנען אין פירן פּראָ־פּאַגאַנדע צווישן חסידישע טעכטער און אַרבעטערינס.

געסט אויף יום־טוב

אויב דאָס לעבן איז געווען אינטענסיוו און לעבעדיק אַ גאַנץ יאָר, איז עס נאָך אינטענסיווער און לעבעדיקער געווען אין די ימים־טובים־טעג. די סיבה דערפון איז געווען וואָס אַלע ראַדאָמסקער יונגעלייט וועלכע האָבן געאַרבעט אין אַנדערע שטעט, ווי וואַרשע, לאָדזש, טשענסטאָכאָוו א״א, זענען זיך אויף יום־טוב צונויפגעקומען קיין ראַדאָמסק און געבראַכט מיט זיך די לופט פון פרעמדע און גרויי־סע שטעט.

אַזוי איז געקומען חבר בעריש קוגעל אַן אַקטיוור און אַ־וווסטזיניקער חבר פון פוע"צ; יעקב־יוסף, אַ קנאותדיקער פועלי־ציוניסט; שמחה קאלקא פון טשענסטאָכאָוו, אן אינטעליגענטער און אַקטיוור עסעסאָוויץ, יענקל טעפל פּאַרפעלס, אַ חבר פון „בונד" א״א. יעטוועדע פּאַרטיי האָט אויפגענומען אירע חברים מיט הארץ, עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן קלענערע פּאַרזאַמלונגען פון די גרופּעס־פּאַרשטייער און די געסט האָבן איבערגעגעבן וועגן דער טעטיקייט פון דער פּאַרטיי אין דער שטאָט פון וועלכער זיי זענען געקומען און וועגן אירע נאָענטסטע אויפגאָבן. אויך זענען פּאָרגע־קומען דיסקוסיע־פּאַרזאַמלונגען מיט זייער באַטייליקונג און פּאָר־וויילונגען לכבוד די געסט. מיט איין וואָרט: עס איז געווען לעבע־דיק אין שטעטל. יעטוועדער אַזאַ באַזוך האָט איבערגעלאָזט אַ שטאַרקן רושם און אַקטיוויזירט די אַרבעט אין שטאָט.

„ווילע יונגען"

אין ראַדאָמסק האָט דעמאָלט עקזיסטירט אַ גרופּע אונטערוועלט־מענטשן, „די ווילע יונגען" האָט מען זיי געפרופן. זייערע פירער האָט געהייסן כתריאל פאלדאק. געווען איז דאָס אַ הויכער פּעסטער

בחור און שוין זיין צורה און קליידונג האָבן עדות געזאָגט וואָס פֿאַר אַ טיפּ דאָס איז. דאָס היטל מיט אַ פּוילישן דאַשעק האָט ער געטראָגן פֿאַררוקט אויף אַ זייט, באַקן־בערד ביז אין העלפט פּנים, לאַנגע פֿאַרדרייטע אָרויף וואָנסעס, אַן אויסדעקאָלטירטע שוואַרצע וועסט פון וועלכער עס האָט אַרויסגעשיינט אַ ווייסע פֿאָרלאַגע און אַ פֿאַפּירענער קראָגן; אין וועסטל־טאָש איז געלעגן אַ גראָבער זײגער צוגעטשעפּעט מיט אַ ברייטער קייט, הויכע ביז צו די קניען לאַקירטע שטיוול און אַ גראָבער שטעקן אין האַנט וואָס האָט געוואָרפן אויף אַלעמען אַן אימה. אָט דער דאָזיקער פֿאַלדאק איז געווען דער פירער פון די ראַדאָמסקער ווילע יונגען. זיי האָבן, פֿאַרשטייט זיך, נישט געאָרבעט און זייער פֿאָרשוועדעריש לעבן האָבן זיי געפירט אַדאָנק „פּרעטענסיע־געלט", ד״ה פשוט שאָנטאָזשירט מענטשן און אויסגעפּרעסט ביי זיי געלט. אָזוי למשל איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען מאשונסקי, וועלכער האָט געפירט אַ געהיים ברייזל (בראָנפן־פֿאָבריקל) אין אברהמעלע שענקערס הויז. האָט ער זיי געמוזט צאָלן חודש־געלט זיי זאָלן אים נישט מסרן. זיי האָבן אויך אָנגעטון נאָך אַנדערע מעשים, למשל, ווען עס איז געקומען אַ מיידל פון ברעזניצע דינען אַלס קעכין האָבן זיי זי פֿאָרבעטן אויף אַ שפּאַציר הינטער די סטאָדאָלעס און אויב זי האָט נישט מסכים געווען, איז איר נישט געווען וואָס מקנא צו זיין.

אַ מאָל איז טאָקע פֿאָרגעקומען אַ פּאַל וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע שטאָט. אויף זשאָבע גאָס האָט געווינט אַ בעל־הבית מיטן נאָמען נח זאָבערמאַן. אַ מאָל איז ער אין פרוי אָוועקגעפֿאָרן אויף אַ חתונה און איבערגעלאָזן די קעכין זי זאָל אַכטונג געבן אויף די דירה. ביינאַכט האָבן זיך אין דירה אַריינגעריסן פאלדאק מיט זיין חברה און אָפּגעטון מיט דער קעכין וואָס זיי האָבן געטון... ווען זאבערמאַן האָט זיך אומגעקערט פון דער חתונה, האָט אים די קעכין דערציילט וואָס מיט איר האָט פֿאַסירט און די זאָך איז איבערגעגעבן געוואָרן דער פֿאָליציי. די גאַנצע חברה איז גלייך אַרעסטירט געוואָרן און מען האָט זיי יעדן טאָג געפירט געשמידטע אין קייטן צום „סלע־דאוואטל" (אויספֿאָרשונגס־ריכטער), וועלכער האָט געווינט אין בעריש פערשטערס הויז. אין שטעטל איז געווען לעבעדיק. חדר־יינגלעך זענען נאָך זיי נאָכגעלאָפן מיט פייפערייען, ווייבער האָבן אויף זיי געשפּיגן און אויסגעלאָזט צו זייערע קעפּ אַלע בייזע חלומות און ראַדאָמסק האָט געהאַט וועגן וואָס צו רעדן.

צו זייער זכות דאַרף אָבער דערמאָנט ווערן די ראָל וועלכע זיי, די „ווילע יונגען" האָבן דערפילט בעת דעם פריזיוו, צוליב וואָס זיי האָבן געווונען די סימפּאַטיע פון דער יידישער באַפעלקערונג. זיי האָבן דעמאָלט באָוויזן גרויס גבורה. פון צייט צו צייט פלעגן קומען קיין ראַדאָמסק שקצים פון די אַרומיקע דערפער, סטאַביצקי, רייזעכאוויץ, פּאיענטשנא, א״א כדי צו שטעלן זיך צום מיליטער („לאָסעוואָניעס"). אייַדער זיי זענען געגאַנגען צו דער מיליטער־קאָמיסיע („פּריסוסטוועס") וואָס האָט זיך געפונען אָנהויב נייער וועג, זענען זיי צוערשט אַריין אין יצחק בוגאיסקיס שענק, גוט זיך אָנגע־טרונקען און שפּעטער אָנגעהויבן טשעפּען יידן. די ווילע יונגען האָבן זיי אָבער אָזוי צעהרגעט, אַז מען האָט זיי פשוט געמוזט פירן צו דער קאָמיסיע, ווייל אַליין זענען זיי שוין נישט בכוח געווען צו גיין.

דער ערשטער צוזאַמענשטויס מיט די „ווילע יונגען"

איין מאָל בעת אַ פֿאַרזאַמלונג פון פוע״צ אין גינטערס גאָרטן האָבן מיר פלוצים דערהערט געשרייען: „נידער מיט די אַחדות־יונגען, זאָל לעבן דער קייזער!" און גלייך נאָכדעם האָבן זיך אַריינ־געריסן די „ווילע יונגען", מיט גראָבע שטעקנס אין די הענט און געוואָרפן זיך אויף די פֿאַרזאַמלטע. מיר האָבן זיי נישט געשוויגן און פון ביידע זייטן זענען געווען פֿאַרוווּנדעטע.

דעם זעלביקן טאָג האָבן זיך פֿאַרזאַמלט פֿאָרשטייער פון אַלע דריי פֿאַרטייען און אַרויסגעטראָגן אַ טויט־אורטייל קעגן זייער פּי־רער, כתריאל פאלדאק. דער אורטייל איז אָבער נישט אויסגעפירט געוואָרן, ווייל פאָלדאַק האָט באַלד געבעטן אַנטשולדיקונג און זיין חברה האָבן דערקלערט, אַז זיי וועלן גלייך פֿאַרלאָזן ראַדאָמסק. אייַ־ניקע פון זיי זענען טאַקע אַוועק נאָך אַמעריקע און אַנדערע זענען געוואָרן גוטע חברים, טעטיקע אין דער „באָיאָוועס" סעקציע (קאָמפּס־סעקציע) אַזוי איז ליקווידירט געוואָרן די אונטערוועלט־גרופּע וואָס האָט שאַנטאַזשירט די ראַדאָמסקער יידישע באָפעלקערונג און באַזונ־דערס די רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער־באַוועגונג.

די „באָיאָוע" סעקציע

יעטוועדע פֿאַרטיי האָט געהאַט אַ קאָמפּס־סעקציע וואָס האָט געהאָט די אויפגאָבע אויסצופירן טעראָריסטישע אַקציעס. אין דער פּועלי־ציוניסטישע סעקציע זענען געווען אַקטיוו: הערשל ראדאל, חיים בוידעמס, משה־וואָלף קאזאל און אַנדערע. אויך דער בונד האָט געהאַט אַזאַ סעקציע. אין שפּיץ פון דער עסעסישער סעקציע זענען געשטאַנען שלמה דינער, יאָסל קוציק, דער רויטער נתן און אַנדערע.

מיטן אָנטייל פון פ.פ.ס. איז איין מאָל אויסגעפירט געוואָרן דורך די פּועלי־ציוניסטישע „באָיאָוצעס" אַן איבערפאַל אויף דער „קאַז־נאַטשעיסטווא" (מלוכה־קאַסע) וואָס האָט זיך געפונען אין חיים־דוד זאַנדבערגס הויז אויף סטשאַלקאָווע גאָס. ס׳איז דעמאָלט פֿאַר־כאַפּט געוואָרן אַ שפּאָרע סומע געלט פֿאַר וועלכן עס זענען איינגע־קויפט געוואָרן רעוואָלווערן און קינזשאַלן. אַ צווייטער פּאַל איז גע־וען, ווען צווי פּראָוואָקאַטאָרן זענען דערהרגעט געוואָרן דורך אַ גרופּע אין וועלכער עס האָט זיך באַטייליקט יאָסל קוציק.

אין ראַדאָמסק האָט זיך דעמאָלט געלאָזט פילן אַ פֿאַגראָם־שטי־מונג און אַלע יידישע פֿאַרטייען האָבן זיך פֿאַראייניקט כדי צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד. צו דעם צוועק איז אַרגאַניזירט געוואָרן אַ געלט־זאַמלונג צווישן דער פֿאַרמעגלעכער יידישער באַפעלקערונג. אויס מורא, האָבן אַלע געגעבן, בלויז אייניקע, ווי למשל, כאַסקעל ראָבי־נאָוויטש („דער טויבער כאסקל"), האָבן זיך אָפּגעזאָגט בייצושטיי־ערן פּאָר דעם פּאָגראָם. אַזוי ווי ער האָט געהאַט אַ שניט־קראָם אין מאַרק, האָט מען באַגאָסן די סחורה מיט נאָפט. ביי אבא שווארץ און ביי ניימאַרקן, וועלכע האָבן אויך נישט געוואָלט זיך באַשטייערן, זענען אויסגעהאַקט געוואָרן די שויבן.

אין די יאָרן 1905 און 1906 האָט די רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער־באַוועגונג דערגרייכט איר העכסטע מדרגה און די אַרבעטער־פּאָר־טייען האָבן געהאַט אַן אַבסאָלוטע העגעמאָניע איבערן געזעלשאַפט־לעכן לעבן אין שטאָט. זייער אָנזען איז אַזוי ווייט דערגאַנגען, אַז בעת אַ קאָנפליקט צווישן מאָן און ווייב זענען די צדדים געגאַנגען נישט צום רב נאָר צו דער פֿאַרטיי. אַלע אַרבעטער זענען געווען אָר־גאַניזירט אין פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען און אויסגעקעמפט זיך בע־סערע אַרבעטס־ און לוין־באַדינגונגען.

די אָרגאַניזאַטאָרן און אָנפירער פון דער דאָזיקער רעוואָלוציע אויף דער יידישער גאָס אין שטילן און גאָטספּאָרכטיקן ראַדאָמסק, זענען געווען די תפארת־בחורים, וועלכע האָבן אָנגעהויבן זייער טע־טיקייט אינעם קליינעם בוידעם־שטיבעלע ביי מענדעלע ליפשיץ אין מאַרק. וואר זענען זיי געווען? פון פוע״צ: מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט, יענקל חנוכה־לעכטלס, בעריש קוגלס, סראָלקע האָמער און אָנדערע; פון ס.ס. שמחה קאלקא, הערשל קרויזע, הערשל גליקסמאַן, יידל באַ־רנשטיין, מלך גראָסמאַן, הערשל עפשטיין, יאָסל קוציק, דער רויטער נתן און נאָך אַנדערע. פון „בונד" די ברידער טאנסקי, אַברהם שאול מאירס, אַלע בארדא, זקן שרייבער, פינטשע ראָבינאָוויטש און שמעון מעדוויעדאוו.

אין 1907 הויבט זיך שוין אָן צו פילן די שטאַרקע האַנט פון דער צאַריסטישער מאַכט. מיט דער הילף פון די באַקאַנטע פּראָוואָקאַטאָרן, אזעף אין רוסלאַנד און נח״ל אין לאָדזש ווערן אַרעסטירט די פּאַרטיי פירער. אין לאָדזש איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ תליה נישט ווייט פונעם גרויסן יידישן טעאַטער, דעם א.ג. זאמבערגס טעאַטער, (אויף דער קאָנסטאַנטינער גאַס). אויך אין דער וואַרשעווער ציטאַדעל איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ תליה און גענעראַל סקאַלאָן אין וואַרשע און דעם גענעראַל קאַזניאקאָוו אין לאָדזש געלינגט צו ברעכן די אַרבעטער־באַוועגונגען און אָפּשטויסן זייער אָנגריף.

דער ערשטער וואָס איז געהאָנגען געוואָרן איז געווען אַ ראַ־דאָמסקער מיטן נאָמען דוד יחיאל קרויזע (מיין טאַטנס אַ ברודער), אַן אַקטיווער חבר פון „בונד״.* ווען זיינע ברידער האָבן זיך ביי אים געבעטן ער זאָל זיך ווענדן נאָך אַ באַגנעדיקונג צום קייסער האָט ער שטאָלץ געענטפערט, אַז ער וועט נישט בעטן ביים רוסישן דעספּאָט, ער זאָל אים שענקן דאָס לעבן און איז מוטיק געגאַנגען צו דער תליה.

אין 1908 איז שוין די רוסישע רעוואָלוציע געווען באַזיגט. די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג איז געצוווּנגען געווען צוריקציען זיך פו־נעם הערא̇ישן קאַמף אויף די באַריקאַדן און אויסבאַהאַלטן זיך צוריק אין די וועלדער און קעלערס. אויך אין ראַדאָמסק איז געוואָרן שטיל, חברים זענען זיך צעפאָרן אין אַלע עקן וועלט און די אָרטיקע בעלי־בתים האָבן געזונגען אַ לידל:

הער נאר איטשע־בער
קום נאר דא אהער
כ׳וועל דיך עפעס זאגן
וועסט א הנאה האבן:

מ׳האט שוין אויסגעהרגעט
אלע סטרייקערס
מ׳וועט שוין מעגן ארבעטן
ביז צוועלף אזייגער!

די שטילע צייט

אַ טיפן תהו ובוהו האָט איבערגעלאָזן נאָך זיך די רעוואָלוציע אין אַלגעמיין און באַזונדערס צווישן די יידישע אַרבעטער. דאָס פּאָליטישע לעבן איז כמעט ווי אָפּגעווישט געוואָרן פון דער אויבער־פלאַך און אויך אינעם ווירטשאַפטלעכן לעבן איז אַריינגעטרעטן אַ קריזיס וואָס עס האָט פאַרשטאַרקט דעם עמיגראַציע־שטראָם באַזונ־דערס פון אַרבעטער.

אין דער לאַגע האָט אָנגעהויבן אַן אַקטיווע טעטיקייט די טערי־טאָריאַליסטישע פּאַרטיי וועלכע האָט פּראָפּאַגאַנדירט דעם געדאַנק צו עמיגרירן קיין גאלוועסטאַן **. אונטער דער אָנפירונג פון פּראָפעסאָר מאנדעלשטאט פון קיעוו זענען אָרגאַניזירט געוואָרן קאָמיטעטן כדי צו רעאַליזירן דעם דאָזיקן געדאַנק. אויך אין ראַדאָמסק איז אַנטשטאַ־נען אַזאַ קאָמיטעט.

בעת עס איז פאָרגעקומען אין לאָדזש אַ קאָנפערענץ פון דער באַוועגונג, האָבן מיר — הערשל עפּשטיין און איך וואָס האָבן זיך גראָד געפונען אין לאָדזש — באַקומען אַ בריוו, אַז מיר זאָלן רעפּרע־זענטירן אויף דער קאָנפערענץ ראַדאָמסק. בעת דער דערעפנונג פון דער קאָנפערענץ האָבן די בונדיסטן אויפגעהויבן אַ גרויסן טומל כדי צו שטערן, אָבער דעמאָלט האָט זיך באַוויזן דער געלער אהרן, אָדער אהרן טשענסטאכאווער (ד״ר סינגאלאווסקי) און אים איז געלונגען צו באַהערשן די לאַגע.

נאָך דער קאָנפערענץ האָט זיך אָנגעהויבן אַ טעטיקייט אין אַלע שטעט און אויך אין ראַדאָמסק, אָבער זי האָט ליידער נישט לאַנג געדויערט, ווייל מען האָט אָנגעהויבן אויסצונוצן די לעגאַלע שילד פאַר פּאָליטישער אַרבעט. מעגלעך אַז עס איז געווען אויך דערביי די האַנט פון ספּעציעלע דעלעגירטע פּראָוואַקאָטאָרן. דער סוף אָבער איז געווען, אַז די דאָזיקע קאָמיטעטן זענען דערקלערט געוואָרן אַלס אומלעגאַלע און זייער טעטיקייט איז אָפּגעשטעלט געוואָרן.

דערמיט האָט זיך אויך אין ראַדאָמסק איינגעשטילט דאָס פּאָליטי־שע און געזעלשאַפטלעכע לעבן.

„סוווי דאָ סוועגאָ״

אין 1912 זענען פאָרגעקומען וואַלן צו דער פערטער רוסישער דומע. די פּוילישע נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישע פּאַרטיי (ען־דע) האָט אַרויסגעשטעלט אַלס קאַנדידאַט איינעם פון די געפערלעכסטע אַנטיסעמיטן, ראמאן דמאָווסקי, און פאַרלאַנגט פון די יידן זיי זאָלן פאַר אים שטימען. די פ.פ.ס. האָט אַרויסגעשטעלט אַ קאַנדידאַט מיטן נאָמען יאגיעללא, וועלכער איז מיט דער הילף פון די יידישע שטימען אויסגעוויילט געוואָרן.

דער אויסגאַנג פון די וואַלן האָט אַזוי אויפגעבראַכט די ענדע־קעס־נאַראָדאָווצעס, אַז זיי האָבן דערקלערט די יידן ווי פאַררעטער פון פּוילישן פאָלק און גערופן צו באָיקאָטירן זיי. די אינטענסיווע אַגיטאַציע צווישן דער דאָרפישער און שטאָטישער באַפעלקערונג אונטער דער לאָזונג „סוווי דאָ סוועגאָ״ האָט געשלאָגן טיפע וואָרצ־לען. די פּאָליאַקן האָבן אָנגעהויבן גרינדן ספּעציעלע געזעלשאַפטן פאַר איינקויפן פּראָדוקטן פון די פּויערים, געעפנט ספּעציעלע קראָמען און וואַרשטאַטן, די גלחים האָבן געפּריידיקט מען זאָל אויסמיידן יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות, שטיצן די אייגענע, און די דאָזיקע אַקציע האָט געהאַט אַ פעולה. די דאָרפס־באַפעלקע־רונג האָט אויפגעהערט צו קויפן ביי יידישע סוחרים און אויסגעמיטן יידישע בעלי־מלאכה.

דעמאָלט איז אויך פאָרגעקומען דער באַרימטער עלילת־דם פּראָצעס קעגן בייליסן, וועלכער האָט אַרויסגערופן אַ פּאַניק־שטימונג און אַ נידערגעשלאָגנקייט אויף דער יידישער גאַס וואָס עס האָט געבראַכט צו אַ בהלהדיקער עמיגראַציע. עס האָבן עמיגרירט סוחרים, בעלי־מלאכה און אַרבעטער.

אויף וויפיל די שווערע לאַגע האָט זיך געלאָזט פילן אין די גרויסע שטעט האָט זי זיך נאָך פיל מער געלאָזט פילן אין די קליינע שטעטלעך און שטעט און צווישן זיי אויך אין ראַדאָמסק. דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן וואָס האָט זיך אַזוי שיין אָנגעהויבן אַנט־וויקלען איז אָפּגעשטאָרבן, דער „הזמיר״ האָט זיך פאַרמאַכט צוליב מאַנגל אין געלט און טוער און שטיל איז געוואָרן אויף דער יידישער גאַס. עס האָבן זיך שוין מער נישט געהערט די יידישע אַרבעטער־און נאַציאָנאַלע לידער: דער „פאַראָם״, „שיר הזורע״ וואָס האָבן געהילכט אַמאָל ווי חנניה לעווקאוויטש אויף דער שול־גאַס. אַ בית־עלמין־שטילקייט האָט באַהערשט די שטאָט און נאָר געציילטע פון יעטווע־דער פּאַרטיי זענען געבליבן און אויך זיי האָבן נישט געפירט קיין שום טעטיקייט. דער מצב האָט אָנגעהאַלטן ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

---

* ד. י. קרויזע איז געוועזן אַ וועבער־אַרבעטער אין לאָדזש, אַ מיט־גליד פון דעם אָרטיקן „בונד״; אויפגעהאָנגען דעם 16טן אויגוסט 1905 אין וואַרשעווער ציטאדעל; 20 יאָר אַלט.

** גאלוועסטאן, אַ פּאָרט־שטאָט אין טעקסאס, פאַרייניקטע שטאַטן. די גאלוועסטאן־באַוועגונג (אַנטשטאַנען אין 1907) איז איניצירט און פינאַנ־סירט געוורן דורכן באַרימטן נדבן י. שיף און איר אויפגאַבע איז געווען צו לענקן די יידישע עמיגראַציע דורכן דערמאָנטן פּאָרט אין די דרום און דרום־מזרחדיקע שטאַטן. די באַוועגונג איז געווען טעטיק ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און במשך פון די זיבן יאָר (1914—1907) אַריבערגעפירט בס״ה אַרום צען טויזנט עמיגראַנטן.

אַ גאַסט אין שטעטל

אינעם יאָר 1914 האָט זיך אומגעקערט פון ארץ־ישראל קיין ראַדאָמסק דער חבר איטשע גראסמאן (אַן אייניקל פון הינדע ישראל־יענקלס פון דער שולגאַס). אַן אַקטיווער חבר פון דער פועלי־ציון־באַוועגונג. אַהיימקומענדיק האָט ער געטראָפן זיין שטאָט פאַרזונקען אין אַ לעטאַרגישן שלאָף אַן יעטוועדן סימן פון וואָס פאַרט אַ ס׳איז פאָליטישער אָדער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט.

איינמאָל אַ שבת וועט איך האָב אים געטראָפן פאַר דער שול האָט ער מיך פאַרבעטן מאַכן מיט אים אַ שפּאַציר אויפן נייעם וועג. „וואָס שלאָפט איר?" — האָט ער זיך צו מיר געוועגדעט — „ס׳איז דאָך אויסגעוואָקסן אַ יוגנט וואָס פאַרברענגט די צייט אויף טאַנצן און שפּילן אין קאָרטן". אַזוי האָט ער וויטער צו מיר גערעדט און צום סוף מיר פאָרגעלייגט אַנהויבן אַ טעטיקייט אין שטאָט, ווייל ער איז געקומען מיט ספּעציעלע אויפגאַבעס פון פאַלעסטינע. מיין סקעפטישער ענטפער האָט אים נישט באַפרידיקט. נאָך אַ געוויסער צייט האָבן מיר זיך וויידער געטראָפן און דאָס מאָל האָט ער מיך באַגעגנט מיט אַן ענטוזיאַסטישן אויסרוף: „איך האָב זיי געפּאָקט!" אויף מיין פראָגע וועמען ער האָט געפּאָקט, האָט ער מיר דערציילט. אַז ער האָט זיך באַקענט מיט אַ געוויסן יענקל אַראנאוויטש, וועלכער האָט צוגעקליבן צו זיך נאָך עטלעכע יוגנטלעכע און זיי פאַרזאַמלען זיך יעטוועדן שבת נאָכמיטאָג אין אַ קליין שטיבל איבער זיין פאָטערס קראָם ביי דער משוגענער סאלטשע אין הויז אין נייעם מאַרק. דאָרט איז געווען אַ לאַנגע רייע קראָמען און איבער זיי האָט זיך געצויגן אַ לאַנגער קאָרידאָר מיט קליינע שטיבלעך. אין איינעם פון זיי איז געלעגן דער משוגענער שמואל די טלוסטעס וואָס האָט שטענדיק געזונגען און געטומלט, אַזוי אַז דאָס אָרט איז געווען זייער געפּאָסט פאַר געהיימע פאַרזאַמלונגען.

די קליינע גרופּע יוגנטלעכע האָט זיך צוביסלעך פאַרגרעסערט און חבר גראסמאן האָט געהאַלטן פאַר זיי אַ ציקל רעפעראַטן אויף דער טעמע: „וואָס קומט פאָר אין פאַלעסטינע?"

צו יענער צייט האָט זיך אויך אָנגעשלאָסן דוד גאלד ז"ל, וועלכער האָט אָנגעהויבן לערנען העברעאיש און געהאַלטן אַ רייע פאָרטראָגן איבער אחד העם, און אַזוי האָט זיך צוביסלעך אָנגעהויבן אַ טעטיקייט. דאָס שטיבל האָט געהאַט זיינע מעלות, אָבער פון דער צווייטער זייט האָבן די משוגענע שטיק פון שמואל משוגענעם שטאַרק געשטערט און די גרופּע איז געווען געצוווּנגען איבערצוטראָגן זיך אין אַ צווייט שטיבל אויף דעם טשענסטאכאווער געסל איבער אהרן־וואָלפס סאָדע־וואַסער־פאַבריקל. עס איז דאָרט אַוועקגעשטעלט געווארן אַ ספר תורה און די טעטיקייט האָט זיך געפירט ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

ראדאמסקא

(א קליינע געאגראפישע באלויכטונג)

ד"ר י. קארנפעלד

אונדזער היימשטאָט האָט געהייסן, בשעת די מערסטע טייל לאַנדסלייט האָבן פון דאָרט עמיגרירט, נאָווראַדאָמסק. אַדמיניסטראַטיוו האָט זי געהערט צו דער פיעטרקאָווער גובערניע אין רוסיש־פוילן. נאָך דער וועלט־מלחמה האָט די ווידער־אויפגעלעבטע פוילישע מלוכה געענדערט דעם נאָמען פון אונדזער שטאָט אויף ראַדאָמסקאָ, און צוגעטיילט זי צו דער לאָדזשער וואיעוואָדסטוואָ.

*

די שטאָט האָט דאָן פאַרנומען אַ שטח פון 900 העקטאַר לאַנד (לויט דעם ווי מען רעכנט פלאַכקייט אין אַמעריקע, הייסט דאָס כמעט 3 מיט אַ האַלב סקווער מייל). דערפון פאַרנעמט דער צענטער פון דער שטאָט — 140 העקטאַר; גאָרטנס — 50 העקטאַר; וואַסער־פלאַכן — 30 העקטאַר; פעלדער, וואָס מען באַאַקערט — 390 העקטאַר.

*

די לעצטע סטאַטיסטישע ציפערן וואָס מיר פאַרמאָגן זענען פון ערשטן יולי 1935. דעמאָלט האָט ראַדאָמסקאָ געהאַט 24,434 איינוווינער, דערפון 12,063 מענער און 12,371 פרויען. איבערשוס (אָדער עודף) איז בכן געווען 308.

*

לויט דער רעליגיע האָבן געווווינט אין אונדזער שטאָט: 58 פראָצענט קאַטאָליקן, אָנדערטהאַלבן פראָצענט פראַוואָס־לאַוונע; אַ האַלב־פראָצענט פראָטעסטאַנטן און 40 פראָצענט יידן. אַן ערך צען טויזנט יידישע נפשות האָבן דאָן געווווינט אין ראַדאָמסקא.

*

באַמערקונג פון דער רעדאַקציע: — די דאָזיקע באַלויכטונג איז פון „נאָווראַדאָמסקער אַלמאַנאַך", ארויסגעגעבן אין אַמעריקע (1939). אין דעם אַלמאַנאַך ווערט אונדזער שטאָט גערופן סיי נאָווא־ראַדאָמסק, סיי ראַדאָמסק, סיי ראַדאָמסקא.

חלק שני

צווייטער טייל

רזין דרזין...

דער סוד פון חסידות...

חלק שני / צווייטער טייל

התוכן - אינהאלט

השושלת הראדומסקאית / צבי־מאיר רבינוביץ 75

נעים זמירות רבי שלמה / מאיר־שמעון גשורי 95

ששון ושמחה באהלי חסידים / שמעון פרידמן 100

בבית מדרשו של רבי / שלמה קרקובסקי 104

מפי אבי־מורי זצ״ל / הרב יהושע־נחום רבינוביץ 106

רבי אברהמ׳ל קאליש („דער אמשינאווער״) / זאב סאבא . . . 106

ה„שטיבל״ / יחזקאל גרוסמן 109

*

מסיפורי חסידים / לוי־דב ווייגמן 110

ר׳ שלמהלע ראדאמסקער / גרשם באדער 111

די ראדאמסקער דינאסטיע / י. פיינקינד 112

חסידים — שטיבלעך — מנינים / יוסף לעהמאַן 114

רבי אברהמ׳ל קאליש („דער אמשינאווער״) / זאב סאבא 124

השושלת הראדומסקאית

צבי־מאיר רבינוביץ

ה„תפארת שלמה" – רבי שלמה הכהן רבינוביץ

א. ימי הנעורים

רבי שלמה הכהן רבינוביץ מראדומסק נולד בשנת תקס"ג (1803),[1] לאביו רבי דוב צבי הכהן ולאמו מרת פרומט, בעיירה וולושצ'ובה (Włoszczowa) בסביבת ראדומסק. אביו היה מגזע רבנים גדולי תורה, בנו של ר' אריה ליב הכהן אב"ד בשדה־חדש (Nowe־Po1e),[2] בן הרב ר' אלעזר אב"ד בוודיסלאב (Wodzisław).[3] רבי דוב צבי לא שימש ברבנות, כי אם עסק במסחר. הוא היה ידוע בפשטותו ויראתו, מחסידיו של ה„חוזה" רבי יעקב הורביץ מלובלין ור' יעקב יצחק „היהודי מפשיסחה". הילד שלמה, שנקרא, על שם אבי זקנו הגאון רבי שלמה מפינטשוב, מחבר הספרים „בית שלמה" ו„יקהל שלמה",[4] הצטיין כבר בשחר ילדותו בכשרונות גדולים ובחן מיוחד. הוא הפליא את כל רואיו בהופעתו החיצונית ובפיקחותו הגדולה. קיבל חינוך תורני־חסידי מובהק והיה לומד בישיבה המקומית בוולושצ'ובה אצל הרבנים ר' אריה לייב[5] והרב ר' ראובן אב"ד בז'אבנא וולושצ'ובה.[6] כבר בימי ילדותו משך אליו את תשומת לבם של צדיקי פולין הגדולים. החסידים מספרים שעל החתונה החסידית המפורסמת בז'רנובצי, המקום שנתאספו אלפי חסידים לראות את פני ה„חוזה" מלובלין ו„היהודי הקדוש", בא גם ר' דוב צבי עם בנו שלמה בן התשע. ביום השבת באו כל הילדים לברך את החוזה בברכת „שבת שלום". כשראה ה„חוזה" את הילד שלמה שאלהו: בן מי הוא? וכשאמרו לו, כי הוא בנו של ר' דוב צבי, קרא אליו את אביו ואמר לו שישים עין על בנו כי ל„אילן גדול" יצמח ברבות הימים. גם ה„יהודי הקדוש" בהיותו בוולושצ'ובה שמעו שר בערב שבת „שיר השירים" בניגון יפה ונעים ונשקו על מצחו באמרו עליו: „שיר השירים אשר לשלמה". כשגדל ר' שלמה אמר: נשיקה זו על המצח בוערת בי עד היום.[7] גם הצדיק „אוהב ישראל" רבי דוד מלילוב, שדרכו היה לטפל בילדי ישראל מדי עברו בקהילות פולין, קרא לו מבין חבורת ילדים, נתן לו סוכריה ואמר לו: „לאבי זקנך, רבי שלמה מפינטשוב, חסרה רק „מקוה" (= סמל החסידות); אתה תתקן את הדבר!"[8]

כשגדל הילד שלמה שלחוהו הוריו לישיבה הגדולה בפייטרקוב. ראש־הישיבה הרב ר' אברהם צבי בר' אליעזר (תקל"ז—תקע"ט) מחבר הספר שאלות ותשובות „ברית אברהם" נחשב לאחד מגאוני דורו. כל העירות מסביבת פייטרקוב־ראדומסק פנו אליו בשאלות שונות בעניני איסור והיתר ודיני תורה. תחילה היה רב בעיר פילץ ובשנת תקס"ב נתקבל לרב ור"מ בפייטרקוב, שנעשתה על־ידו מרכז תורני. ר' אברהם צבי עמד בקשרי מכתבים ושאלות ותשובות עם הגאונים ר' יעקב מליסא (בעל „חוות דעת") ור' עקיבא איגר מפוזנא. רבנים מאשכנז ומפולניה פנו אליו בשאלות מסובכות. אולם ביחוד פנו אליו מהסביבה הקרובה, מהעירות צ'נסטוחוב, זאריק, ווידיסלב, שדה חדש, פשרוב, פשדבורז, פינטשוב, קשונז ועוד. דרך הלימוד שלו היתה רחוקה מפלפול. בתשובה אחת שכתב לר' אריה ליב הכהן אב"ד בשדה־חדש, זקנו של רבי שלמה מראדומסק, הוא מתאר את דרך לימודו בישיבה: „מעודי אין דרכי לבנות יסוד על־דרך האחרונים שחוברו אחרי מגיני ה„שולחן־ערוך" ומה גם לעיין בדבריהם ולפלפל בהם, ודרכי בקודש לשים עיוני בדברי הש"ס והפוסקים הראשונים אשר מפיהם אנו חיים".[9]

בדרשותיו בפייטרקוב היה רבי אברהם צבי מסתמך מלבד על יסודות האגדה גם על ספרי הפילוסופיה של ימי הביניים, וה„מורה נבוכים" לרמב"ם היה חביב עליו מאד.[10] בישיבת פייטרקוב נתפרסם הבחור שלמה לעילוי. ראש הישיבה קרבהו מאד וגם התלמיד מזכיר את רבו בהערצה גדולה ומביא ממנו חידושי תורה ששמע ממנו בימי ילדותו.[11] הבחור שלמה חיבר בימי למדו בישיבת פייטרקוב חידושי־תורה על מסכות הש"ס. עניני „חזקה" ועוד. חלק מחידושים אלה נדפס בזמן האחרון.[12] בפייטרקוב למד גם אצל אחד מרבני המקום רבי דוד חריף, מחבר הספר „בית דוד" על מסכת גיטין;[13] זמן מה למד אצל ר' משה אהרן אב"ד בקוטנא.[14] בישיבות פולין נשבה אז רוח החסידות, וגם הבחור שלמה נספח לתנועה זו, שדיברה ללב בני־הנעורים, בדברי נועם ורגשי אהבה ושירה. רבו המובהק רבי אברהם צבי מפייטרקוב היה ידוע למתנגד והוא גם רצה להשפיע בכיוון זה על תלמידו, אבל שני רבותיו האחרונים ר' משה אהרן מקוטנא ור' דוד חריף, היו מתלמידיו של „היהודי הקדוש" מפשיסחה, הצדיק שריכז מסביביו את כל אברכי פולין הלמדנים. גם הרב מוולשצ'ובה ר' ראובן מז'אבנא היה מתלמידיו המובהקים של ה„חוזה" מלובלין וידידו הנאמן של רבי דוב צבי מוולושצ'ובה. כל אלה השפיעו על הבחור שלמה שהתחיל עוד בימי נעוריו להתקרב לחסידות וללימודי הקבלה.

---

[1] לפי המסורת היה בן ששים ושלוש במותו בשנת תרכ"ו (1866); אולם לדעת אחרים היה בן ששים ושש במותו ולפי זה נולד בשנת תק"ס (1800) (עי' „נפלאות הת"ש", עמ' 16).

[2] עי' בהקדמה לס' „תפארת שלמה" על־התורה על שלשלת יחוסו; תשובה לר' אריה ליב נמצאת בשו"ת „ברית אברהם" לר' אברהם צבי הירש מפיוטרקוב (דיהרנפורט תקע"ט) או"ח סי' י"ט. ר' אריה לייב היה חתן הגאון ר' שלמה מפינטשוב.

[3] נזכר בשו"ת „כתר כהונה" לר' יצחק אברהם הכהן (זולקווא תקס"ה) סי' י"ח ובשו"ת „שמן רוקח" לר' אלעזר מפילץ (נובידבור תקמ"ח) סי' י"א. האחרון כותב עליו: „הרב הגאון המפורסם מו"ה אלעזר כץ אב"ד בק"ק וואדיסלב" עי' „אהל שלמה" עמ' ל"ח; פ.ז. גליקסמן „עיר לסק וחכמיה" (לודז תרפ"ו, פ.ז.) עמ' י"ב.

[4] ר' שלמה מפינטשוב, נכד ר' נתן שפירא בעל „מגלה עמוקות" היה מגדולי רבני זמנו. חיבר ספר „יקהל שלמה" (ליבורנו 1786) על פרשיות התורה וס' „בית שלמה" על כל הש"ס — שנשאר בכת"י. רק חלק אחד על מס' יבמות כתובות וקדושין, נדפס בזמן האחרון בשם „בית שלמה" (פייטרקוב תרפ"ז), ע"י א"א הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ בצרוף מבוא והערות; קטעים חדשים מכת"י דרשות „בית שלמה" נדפסו בירושלים (תרפ"ו) ע"י הרב יהושע נחום רבינוביץ. ר' שלמה היה סופר של ועד ד' ארצות גליל קראקוב. הוא חתם על מכתב ההגנה לכבודו של ר' יהונתן אייבשיץ בשם ועד הגליל, ור' יונתן אייבשיץ בהספדו, כתב עליו: „הרב המאור הגדול שהיה מרבני קדמאה בעלי תורה ויראה" (יערות דבש, לובלין תרנ"ו, חלק ב') וע' „אהל שלמה", עמ' ל"ט.

[5] „אהל שלמה" עמ' לד.

[6] עי' „עטרת שלמה" עמ' צ"א והובאו ד"ת משמו ב„תפארת שלמה" על המועדים רמזי שבועות בד"ה יום אחד.

[7] „אהל שלמה" עמ' ז'; „עטרת שלמה" עמ' פב, נפ' הת"ש, עמ' 3.

[8] אהרן מרכוס „חסידיזמוס" עמ' 363.

[9] שו"ת „ברית אברהם" סי' כד, שאר החומר הביוגרפי על ר' אברהם צבי לקחתי מהקדמה והספר „ברית אברהם".

[10] עי' בהקדמה לשו"ת „ברית אברהם".

[11] בחידושיו למס' כתובות „עטרת תפארת", שנדפסו בסוף הספר „בית שלמה" (פיוטרקוב תרפ"ז) על מס' כתובות־קידושין עמ' יג: „שמעתי מאדמו"ר הרב הגאון המפורסם רבן של כל בני הגולה מו"ה צבי הירש האבד"ק פייטרקוב".

[12] עיין „אהל שלמה" עמ' ו'.

[13] אהל שלמה" עמ' לז.

[14] „אהל שלמה" עמ' ו.

על ימי לימודו בישיבת פייטרקוב מספרת האגדה החסידית סיפור פלאים. אחרי שהתעמק פעם בלימוד התורה בלילה, ניגש הבחור שלמה לחלון בית־המדרש הפונה לבית־הקברות, כשהוא שקוע במחשבות ובהתלהבות. והנה נפלה עליו אימה גדולה. פחד המוות, בית־המועד לכל חי. וכדי להפיג את פחדו לקח את השופר ותקע תקיעות אחדות. אולם מה גדלה השתוממותו כאשר לקול תקיעת השופר של הבחור — הצדיק לעתיד — קמו כל המתים מקבריהם ולבושי לבנים הקיפו את בית־המדרש, באמרם: הנה שופרו של משיח!.. בפי העם בסביבת ראדומסק־פייטרקוב, נמסרה אגדת־פלאים זו מאב לבן, על תקיעת שופרו של רבי שלמה העלולה לחולל פלאות, להחיות מתים ולקרב את ימות המשיח...[15]

בעצת רבה של וולושצ׳ובה ר׳ ראובן הנזכר, נשא רבי שלמח לאשה את גיטלה בת החסיד ר׳ שמואל. הרבנית גיטלה, אשת נעוריו הנאמנה היתה מפורסמת כצדקת. היא עמדה לימין בעלה במשך כל ימי חייו. עזרה לו בימי הרעה וזכתה לראות בשנות גדולתו כשרבבות חסידים מכל קצות פולין נהרו לראדומסק. היא היתה צמה במשך רוב שנותיה בכל יום שני וחמישי. מיד אחרי חתונתה פתחה לה חנות אריגים ועסקה במסחר והיתה נושאת ונותנת באמונה, כדי להוסיף לפרנסת בני הבית, מכיוון שהמשכורת המצומצמת שבעלה השתכר לא הספיקה לכלכל את בני ביתה. כך נהגה עד לימי זיקנתה. התפרנסה מיגיע כפה ולא רצתה ליהנות ממתנות חנם וגם מהענקות מאת בניה.[16]

ב. ממעינות החסידות

אחרי חתונתו כשהיה רבי שלמה סמוך על שולחן חותנו, התמסר כולו ללימוד התורה והקבלה. היה עוסק בלילות בכתבי האר״י ונתפרסם כאברך גדול בתורה וביראת שמים. בימים ההם נספח גם לתנועת החסידות שהלכה וגדלה. אחרי פטירת ה„חוזה״, רבי יעקב יצחק הורביץ מלובלין, נתפלגה החסידות לשני זרמים. בראש זרם אחד עמד תחילה ה„יהודי הקדוש״ ר׳ יעקב יצחק מפשיסחה. אחרי מותו מילא את מקומו רבי שמחה־בונם מפשיסחה. זרם זה התנגד לדרך החסידות העממית, מיסודו של ה„חוזה״ מלובלין ור׳ אלימלך מליזנסק. צדיקי פשיסחה ריכזו מסביב להם את למדני פולין ויסדו חסידות עיונית מסוג חב״ד שברוסיה הלבנה. הם התנגדו למופתים, לירידה היתרה להמון העם ולהערצה מופלגת של הצדיק. חסידות פשיסחה הטיפה ללימוד התורה, להדגשת היסוד השכלי והעיוני, ללימוד הפילוסופיה של ימי הבינים ולהתעמקות בספרי מהר״ל מפראג. הם דאגו בעיקר לטיפוח הצרכים הרוחניים של החסידים, במקום הטיפול בצרכיהם הגשמיים. הצדיק נעשה מורה דרך לחסידים, שתפקידו לעורר את חסידיו להתרוממות רוחנית, לענוה עילאה ונגד קיום מעשים כמצות אנשים מלומדה.[17]

בראש הזרם העממי עמד הצדיק רבי מאיר הלוי מאפטא. לפי מסורת החסידים, כיבד החוזה מלובלין, בשבת פרשת פינחס שלפני פטירתו את תלמידו רבי מאיר הלוי בעליה לספר־תורה, ובמקום לקרוא רק עד שלישי, אמר לקרוא לפניו עד אמצע „חמישי״. וכשהגיע לפסוקים „יפקוד ה׳ אלהי הרוחות לכל בשר איש על העדה, אשר יצא לפניהם ואשר יבוא לפניהם ואשר יוציאם ואשר יביאם, ולא תהיה עדת ה׳ כצאן אשר אין להם רועה״ — סמך אותו למלא מקומו.[18] רבי מאיר מאפטא היה מתלמידיו של הגאון רבי יצחק אברהם מפינטשוב, מחבר הספר שאלות ותשובות „כתר כהונה״[19] ר׳ מאיר היה רב בסטובניץ ולבסוף באפטא — אחת הקהילות העתיקות בפולין הפנימית, שנעשתה מרכז לחסידות.[20]

ר׳ מאיר׳ל אפטר, כפי שנקרא בחיבה, נהג חסידות עממית כרבו החוזה מלובלין. לדעתו, מתפקידו של הצדיק „לבקש רחמים על ישראל והוא מניח ענייניו והצטרכותו, והצטרכות אנשי ביתו, כדי להתפלל תמיד בעד כלל ישראל״.[21] אין לו לצדיק לטפס „בגבה מרומים״ ולהתעסק רק עם בני עליה. להיפך „על הצדיק לדבק את עצמו עם אותן הנפשות, אשר עדיין אינן מטוהרות כראוי לנקותם ולטהרם״.[22] בכלל על הצדיק „להשפיע על ישראל השפעות טובות וכל משאלותם, כל מה שצריכים לפי הזמן וזה פירוש הפסוק: „ושפטו את העם בכל־עת״. „לפי העת והזמן כן ישפטו ההלכה״.[23] משום זה התעניין רבי מאיר בצרכיהם של החסידים, יעץ עצות כלכליות ודאג למלא את מחסוריהם על־ידי השתדלות, תפלות ועצות כדרכם של הצדיקים הראשונים. אופיינית „תפילתו״ של ר׳ מאיר, שנדפסה בראש ספרו „אור לשמים״. תפילה זו מכילה את כל יסודות החסידות ודרכיה. רבי שלמה הכהן היה נוהג לאמרה בכל יום לפני התפילה בכוונה ובהתלהבות. הנה קטעים ממנה: „רבון העולמים... עזרני להיות במידת ההכנעה, ושפלות רוח (תהיה) דבוקה בלבי וברעיוני בכל עת ובכל רגע, ותהיה יראתך על פני לבלתי אחטא... ואהבתך תבער בקרבי בכל עת ומחכמתך תאציל עלי להיות נגד עיני גדולתך וגבורתך... ולא ארדוף אחרי הכבוד וגדולה ועושר, כי אם תכסוף נפשי לעשות רצונך הישר בעיניך ואהיה מוכן בכל רגע למסור נפשי, רוחי וגופי ומאורי על קדושת שמך... ולא תעלה קנאת אדם עלי ולא קנאתי על אחרים... והורני דרך חקיך לעבדך בלב נבר וזך ובשמחה וברוח נמוכה ובאהבת עמך ישראל, ויתקדש שמך על ידי ועל־ידי זרעי וזרע זרעי עד סוף כל הדורות״.

רבי מאיר היה מפורסם בניגוניו הערבים ותפלתו הנעימה לפני העמוד בצרוף מקהלה. כל המנגנים והחזנים המפורסמים היו באים לשמוע את זמרתו, וביניהם המנגן הידוע יונטל מלובלין שהיה שר את ניגוני רבי מאיר. וניגוניו נודעים בכל חצרות הצדיקים בפולין.[24]

ר׳ שלמה הכהן נעשה מחסידיו הנלהבים של ר׳ מאיר מאפטא, והיה נוסע אליו לעתים קרובות להתבונן בתפלתו ובהתנהגותו ולשמוע אל זמרתו וניגוניו. רבי שלמה נסע גם לפשיסחה, לרבי שמחה בונם, וכפי המסורת החסידית, כשהושיט לו את ידו בשעת נתינת „שלום״, אמר רבי שמחה בונם בהיותו כבר סגי נהור: „לאברך הזה ישנה חכמת שלמה״. דברי השבח האלה לא השפיעו על רבי שלמה. דרכה של חסידות פשיסחה לא מצאה חן בעיניו והוא נסע משם לאפטא. רבי שמחה בונם ותלמידיו הצטערו מאד, שאברך חשוב כמוהו עזב את בית פשיסחה.[25]

האגדה החסידית עטרה את הליכתו של רבי שלמה מראדומסק לאפטא בזר אגדות. הוא היה הולך ברגל מוולושצ׳ובה לפשדבורז. משם ללופושנה ומשם לכפר רדלין. בכל מקום שבא נתקדש המקום שהתפלל בו. בכפר רדלין נעשה הבית בית־כנסת לכל יהודי הסביבה, וסיפרו שבאותו בית לא שלטה שריפה עד היום הזה.[26] כמו כן מספרת האגדה שפעם אחת בלכתו ברגל לאפטא בימות החורף המושלגים, נחלש מאד ונכנס לתוך יער להינפש מעט. אבל הוא לא יכל לקום

---

[15] עי׳ „נפלאות ת״ש״ עמ׳ 11; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילן״ עמ׳ 94.

[16] „אהל שלמה״ עמ׳ ז.

[17] עי׳ צ. מ. רבינוביץ „רבי יעקב יצחק מפשיסחה״ (פיוטרקוב תרצ״ב) עמ׳ סב—עט; רבי שמחה בונם מפשיסחה (ירושלים תש״ה) עמ׳ 30—25.

[18] חסידיזמוס״ עמ׳ 164.

[19] עי׳ ח. ד. פרידברג „כתר כהונה״ (דרוהוביץ תרנ״ה). ר׳ יצחק אברהם היה נכד ר׳ שבתי כהן בעל „שפתי כהן״ ומגדולי הגאונים בדורו. בצוואתו הוא משתבח בתלמידו ר׳ מאיר מאפטא ומבקש שיתפלל בעדו.

[20] עי׳ הרב י. א. קמלהאר „דור דעה״ (בילגוריי, תרצ״ו) עמ׳ רכ״ז

[21] ר״מ מאפטא „אור לשמים״ (לובלין תרס״ט), פ׳ ויקרא.

[22] שם פ׳ קדושים.

[23] שם משפטים בחוקותי.

[24] מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען״ (ווארשע 1936) עמ׳ 314, 315; מ. ש. גשורי. „לקורות הניגון החסידי״ בקובץ „אזכרה״ (ירושלים תרצ״ו) ח״ג עמ׳ תעו.

[25] „נפלאות הת״ש״ עמ׳ 35.

[26] שם עמ׳ 36.

וחולשתו התגברה עד שהתעלף וכמעט שהשלג כסהו. אולם מן השמים ריחמו על צדיק הדור. פתאום עברה עגלה ובה ישב אכר פולני שהעיר אותו מהתעלפותו והושיבו בעגלה והוליכו עד לעיר אפטא. כשהגיעו לפני האכסניא, שאל רבי שלמה את האכר, על מחיר הנסיעה. האכר ענהו: ששה זהובים. רבי שלמה נכנס לאכסניא לפרוט את כספו ולשלם לאכר את דמי הנסיעה. אולם כשחזר, לא נראה אכר ולא עגלה, לא ברחוב זה ולא בכל העיר ולא עוד אלא שאף אחד לא ראה עגלה בצאתה ובבואה. ומקובל בין החסידים שזה היה גילוי אליהו.[27] ר' מאיר מאפטא כיבד מאד את ר' שלמה והוקירו. פעם — מספרים החסידים — כיבדו ב„שולחן" השבת בזמר „כל מקדש". ובמשך זמן הנגינה ישב ר' מאיר „בדבקות והתלהבות" והקשיב לקול הנגינה הקדושה של תלמידו. ר' מאיר אמר אח"כ, כי „שם הוי"ה מרחף על קצה לשונו של ר' שלמה מראדומסק".[28]

בין רבותיו האחרים בחסידות נמנה גם רבי פישל מסטריקוב (תק"ג—תקפ"ה). הוא היה בנו של ר' יוסף לוי החסיד מביאלוצירקוב, מגדולי תלמידיו של ר' יעקב יוסף מפולנאה. בגלל הפרעות של ההיידמקים בהנהגת גונטא (תמוז 1768), ברח ר' יוסף לוי מאוקראינא לבז'ין שבפולניה. בנו ר' פישל עוד הספיק בארץ מולדתו להכיר את המגיד ר' דוב בר ממזריטש, ובפולניה המשיך לעסוק בחסידות אצל ר' אלימלך מליזנסק ור' ישראל המגיד מקוזניץ. ר' פישלי נתפרסם בפולין לאחד מגדולי הצדיקים. הצטיין בקדושה וטהרה ובאהבת ישראל. רבי שלמה הכהן מספר עליו: „כמו שידענו מאדמו"ר הצדיק האלקי ר' פישלי מסטריקעוו זי"ע, שמעולם לא יכול להאמין ששום אחד מישראל יחטא ויעבור על איזו עבירה וכל מה שהגידו לו, לא האמין, ואמר ששום איש מישראל לא יחטא, וזה מגודל קדושתו ודביקותו בהשי"ת אוהב עמו ישראל".[29] סיפרו עליו החסידים שלא הכיר בצורת מטבע. את ה„מטבעות האדומות" — חילק לעניים והסתפק במשכורתו הדלה שהוקצבה לו כרב העיר.[30] בין תלמידיו היו ר' שמחה בונם מפשיסחה, ר' חנוך מאלכסנדר ועוד.[31]

רבו השלישי בחסידות היה רבי ישעיה ולטפרייד — „שמחת עולם" (מת תקצ"א) מפשדבורז. הוא היה יליד לאַסק ובימי נעוריו עבר לפשדבורז. שם התרועע עם ר' יעקב יצחק מפשיסחה „היהודי הקדוש". שניהם למדו בישיבת ליסא אצל הגאון ר' דוד טעבלי ובמשך הזמן נעשו מפורסמים כצדיקים. השפיעו עליהם הצדיק ר' דוד מלילוב לקרבם לחסידות אל החוזה רבי יעקב יצחק הורביץ מלובלין. ר' ישעיה נתקבל לרב בעיר ואם בישראל פשדבורז, שהיתה מפורסמת בלמדניה ובבית־הכנסת העתיק שלה. אחרי מות ה„חוזה" בשנת תקע"ה נעשה לרבי של חסידים. רבי שלמה היה מתלמידיו המובהקים ובהערצה הביא דברי תורה ממנו בספרו „תפארת שלמה".[32]

רבו הרביעי בחסידות היה רבי דוב בר מרדושיץ (מת תר"ג). הוא היה רב בפשדבורז, מגדולי תלמידיו של ה„חוזה" מלובלין ונתפרסם כצדיק עממי. נהרו אליו אלפים שראו בו „בעל מופת" וקראו לו „בעל־שם שני".[33] ר' שלמה מראדומסק נסע אליו לרדושיץ, אם כי התאונן לפניו על התקרבותו היתרה להמון העם, במקום ללמד תורה וחסידות לאברכים הצמאים לדבר ד'.[34]

[27] שם עמ' 37; אהל שלמה" עמ' נב.
[28] „נפלאות הת"ש" עמ' 34; אהל שלמה עמ' ס.
[29] תפארת שלמה על המועדים, פרקי אבות דף קנא.
[30] עי' „אהל שלמה" עמ' ח'; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען" עמ' 130.
[31] מ. פיינקינד, שם.
[32] על ר' ישעי' מפשדבורז עי' פ. ז. גליקסמן „עיר לסק וחכמיה" עמ' יא; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען" עמ' 270; „עטרת שלמה" עמ' 7; א. מרכוס „חסידיזמוס" עמ' 290; ד"ת הובאו בספר „תפארת שלמה" עה"ת לפ' וירא, תולדות וארא, ועל המועדים בדף כט.
[33] עי' „עטרת שלמה" עמ' כב.
[34] „חסידיזמוס" עמ' 301.

ר' שלמה נתפרסם בעולם החסידות כאחד גדול וקדוש, אולם מצבו החמרי היה דחוק מאד. בתקופה קצרה היה מלמד בכפר ואשתו הרבנית גיטלה עסקה במסחר, אבל כשגדלה המשפחה, גדלה גם המצוקה ורבי שלמה חזר לאכסניא שלו, לשלשלת הרבנות שהיה קשור אליה מדורי־דורות, ונתקבל לרב ואב"ד בעיר ראַדומסק.

ג. רבי שלמה הכהן כצדיק בראדומסק

אחרי עלות רבי שלמה על כסא הרבנות בראדומסק, המשיך לעסוק בתורה ועבודה ונתפרסם כצדיק וקדוש. ביחוד עשתה רושם גדול תפלתו שהיתה בהתלהבות גדולה. כשהיה רבי שלמה הכהן מתפלל בבוקר בבית המדרש, היו מתאספים מקרוב ומרחוק לשמוע את תפלתו „החוצבת להבות אש". אנשי ראדומסק מספרים: כשהיה מקבל עליו עול מלכות שמים בקריאת שמע וכשהגיע ל„אחד" נשמע קולו בכל העיר. תפלתו נתפרסמה גם בגלל קולו הנעים והערב, וכשהיה מתפלל לפני התיבה ומשמיע קולו בנגינה — הוקסמו כל השומעים.

רושם גדול עשתה התנהגותו במשך כל ימי חייו להיות ער כל הלילה ולעסוק בתורה. בדרך כלל היה קובע מקום לתורתו בבית המדרש, במשך כל ימי השבוע, ורק ביום השבת הלך לביתו ואכל בביתו. כל העוברים והשבים בראדומסק ידעו שישנו מקום אחד בעיר, שקול התורה אינו פוסק בו בכל הלילה — זהו בית המדרש בעיר. מעיד עליו בנו רבי צבי מאיר „כבוד אאמו"ר זל"ה... צעק מאוד על האנשים — חדשים מקרוב באו שהנהיגו להיות נעורים (ערים) דוקא עד אחר חצות, שעה אחת או שתים, ואחר־כך הם הולכים לישון, ואמר בשם מגידי אמת, איך שהרב הקדוש איש האלקים מו"ה אלימלך בעה"מ ספר נועם אלימלך, שמנהגו היה לישון עד לערך חצות... ואחר חצות לקום... ולעסוק בתורה".[35] רבי שלמה היה נוהג, איפוא, להיות ער כמעט כל הלילה מחצות ואילך.[36] ולעתים קרובות באו אליו מקרוב ומרחוק בחצות הלילה, לשוחח בדברי תורה ולשמוע את דברי חכמתו. טעמים שונים היו לו להתנהגותו זו. לבנו הנזכר אמר, כי הוא מושפע

[35] שער הגלגולים, קונטרס „אמרי דעת" (פרעמשלא תרל"ה) דף מה.
[36] „אהל שלמה", עמ' כה.

חותמת האבד"ק ר' שלמה הכהן ראבינאוויץ

מר׳ חיים בן־עטר בעל „אור החיים״ „שלא עבר עליו חצות לילה בשינה, אפילו לילי תמוז, מלקום ולספוד כאשה אלמנה על חורבן בית אלהינו בבכי גדול, ולהשלים הלילה בתלמוד״.[37]

בספר „תפארת שלמה״ מוקדשים מאמרים רבים לענין זה של „תיקון חצות״ ולימוד בלילה. הלילה מוכשר ביחוד, לפי רמזי הקבלה לתפילה וללימוד. זוהי שעתה של רחל אמנו המלמדת זכות על בניה. לדעתו „השכינה הקדושה נקראת רחל, וכל ישעה וחפצה תמיד להביא דברי הצדיקים, שהם צאן קדשים לפני השי״ת, וזה הפירוש „בערב היא באה ובבקר היא שבה״ (אסתר ב, יד), כי בכל לילה ולילה היא מביאה לפני השי״ת ב״ה כל פעולות הצדיקים, שעשו ביום ההוא להתפאר בהם: חזי במאי ברא אתינא לקמך, וזה עיקר היחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה״.[38] וזה דרכם של הצדיקים לנהוג כיעקב אבינו, ש„י״ד שנה ששמש בבית עבר לא שכב בלילה שעסק בתורה... וכן מצינו אצל דוד המלך ע״ה, שלא עבר עליו חצות לילה בשינה וכמו כן בכל הצדיקים... כי ע״י שהצדיקים עוסקים בתורה בלילה, על ידי כך מפילים את כוח הסטרא אחרא ומכניעים אותם, לבל יהא להם שליטה... לטמא בני אדם חלילה״.[39] אולם המטרה העיקרית היא התפלה לגאולת ישראל והקמת השכינה מעפרה, „להיות דואג על חורבן ביהמ״ק, ולהיות עומד ומצפה על הגאולה במהרה בימינו, ואז יהיה שמו ית׳ מהולל ומפואר, כמו שכתוב: גדול ה׳ ומהולל מאד בעיר אלהינו — הר קדשו. כי עיקר רוממות הבורא ב״ה כאשר תבנה ירושלים וארמון על משפטו ישב. לכן צריך כל אדם לקום ולעמוד בחצות לילה. כמ״ש קומי רוני בלילה לראש האשמורת״.[40] טעם נוסף היה להימנות בין הצדיקים נוטרי הברית המתרחקים מכל טומאה בלילה, הנקראים „העומדים בבית ה׳ בלילות — שעומדים על משמרתם בלילות להיות נשמרים״.[41]

מצבו החמרי הורע במשך השנים הראשונות לשהותו בראדומסק. המשפחה גדלה ומנתה כשש נפשות, והמשכורת הזעומה שהוקצבה לו, מטעם קהילת ראדומסק לא הספיקה לפרנסתו. הרבנית גיטה׳לה פתחה לה, איפוא, חנות של אריגים ועסקה במסחר, כפי שהותנה בפירוש בכתב הרבנות, ש„יהיה רשות לאשת הרב שליט״א, לישא וליתן בתוך עירנו כרצונה״. רבי שלמה ישב, איפוא, כל היום בבית־המדרש, אכל ולן שם, דן דיני תורה וחתך את עניני העיר. לבית־המדרש בראדומסק באו העוברים והשבים ופירסמו את שמע „הרב הפיקח מראדומסק״ בכל הסביבה. מזמן לזמן הופיעה הרבנית גיטה׳לה בבית־המדרש והביאה לבעלה קצת אוכל להשיב את נפשו. אולם טרדותיה הרבות במסחר ומשכורת הקהלה גם יחד — לא הספיקו לפרנסה ברווח. המשפחה גרה בשני חדרים קטנים, ובקושי רב יכלו למלא את צרכי המשפחה בהנעלה ובהלבשה. כי נקי כפים היה רבי שלמה הכהן ולא רצה ליהנות מבני־אדם. מסורת במשפחה, שפעם ביקשוהו אנשי פשדבורז לדון „דין תורה״ בסכסוך שפרץ בעיר, ואחרי שהוציא את פסק הדין לשביעת רצונם רצו לשלם לו דמי „בוררות״. רבי שלמה לא רצה לקבל בשום אופן. התחכמו, איפוא, בעלי הדינים בפשדבורז ושמו את הכסף בלי ידיעתו בכיס מעילו, לפני נסיעתו לראדומסק. הרבנית גיטה׳לה מצאה את ה„מציאה״ בכיס וקנתה נעלים עבור הבת רחל׳ה הקטנה. כשבא ר׳ שלמה הביתה ראה את בתו רחל נועלת נעלים חדשות. שאל למקור ההוצאה והרבנית סיפרה לו על הכסף שמצאה בכיסי מעילו. רבי שלמה נזף בה על המעשה, באמרו: „גם בלי נעלים יהיה לה בעל תלמיד חכם!״. בעלה של רחל׳ה היה הלמדן ר׳ ליפמן — מגדולי חסידי קוצק, ורחל׳ה עצמה האריכה ימים בשיבה טובה.[42]

למרות עניותו הגדולה לא רצה ליהנות מחסידים שונים, שהכירו בצדקתו וקדושתו, ודרשו בעצותיו. רבו ר׳ דוב בר מרדושיץ שלח אליו הרבה פעמים חולים — לברכם בברכת כהן,[43] אבל ר׳ שלמה לא רצה לקבל אותם וליהנות מהם ולא רצה לעשות את חסידותו „קרדום לחפור בה״.

ד. הנסיעה לקוזמיר והפרידה מר׳ משה מלילוב

בינתים נשתנה המצב בחסידות בפולין בכלל ובסביבת ראדומסק בפרט. פולין החסידית נמצאה אז בעיקר תחת השפעת ר׳ מנדיל מקוצק. צדיק זה ריכז סביבו אלפי למדנים, בעלי מחשבה. הצטיין בלמדנותו, בחריפותו ובעיקר בדרישותיו הקיצוניות לטהרת המדות והמחשבה. הוא לא ידע פשרה. ר׳ מנדיל דרש מחסידיו כניעה גמורה לדרישות האמת. לשועת החסידים המתאוננים על חוסר פרנסה, על גזרות כלכליות ועניני העולם הזה בכלל, לא הטה אוזן. ר׳ מנדיל גירש מפניו את כל „בעלי הבתים״ — החסידים העניים והעשירים, המטופלים בבנים ובבנות, הזקוקים ל„חיי ומזוני״. ידועה האמרה: „אני אסתפק במאתיים חסידים שיעלו על הגג ויקראו: אין עוד מלבדו!״. סיפור אופייני לחסידות קוצק שמעתי מאחד מזקני החסידים: פעם בא לקוצק יהודי עני, מטופל בבת בוגרת הזקוקה לנדוניא כדי להשיאה ובביתו — אין פרוטה לפורטה. עמד לו אותו היהודי, בצעד ובעלבון צורב, לפני הרבי מקוצק ומספר לו על עניו ומצוקתו. אולם ר׳ מנדיל התנפל עליו בקולות ובצעקות: „מה עוד אתה רוצה ממני? שאשיא את בנותיך? לשם זה באת אלי? לך מכאן!״ היהודי נבהל מצעקותיו של רבו והתחיל להסוג אחורנית, אולם רבי מנדיל לא הסתפק בזה והמשיך לרוץ אחריו ולגרשו בחירופים וצעקות. באמצע הצעקות ניגש ר׳ מרדכי יוסף מאיזביצא, עצר את רבי מנדיל ודיבר אליו רכות: „רבנו, כך מדברים ליהודי „צר ומצוק״ המתמוגג מיסורים וצער? זוהי אהבת ישראל?״ — רבי מנדיל נרתע קצת והשיב מיד: „ידבר אלי כרוזן — ואענה לו — כמלך; אולם הוא מדבר אלי כקבצן ואני מתיחס אליו כמו לקבצן!״ מובן, שתשובתו של הקוצקאי מבריקה ונאה כאחד, אבל אין בה מהתנחומין ליסורי היהודי, ומכל־שכן שתשובה כזאת לא היתה מקובלת על החסידים העממיים והצדיקים מבית ליז׳נסק וה„חוזה״ מלובלין, ש„אהבת ישראל״ היתה ראש מאווייהם.

לדעת ר׳ אלימלך מליזנסק, רבן של כל חסידי פולין וגליציא תפקידם של הצדיקים „להשיא יתומים ויתומות ואלמנות, ולהתיר אסורים ולפדות השבויים, ולרפאות החולים ולנחם אבלים ולגמול חסדים עם כל האנשים, ולהכניס אורחים ולקבל את כל אדם בסבר פנים יפות, ולרחם על אביונים ולהצטער תמיד בצרות ישראל״.[44]

תלמידו ר׳ יעקב יצחק מלובלין הצהיר: „לקבל כל אדם בסבר פנים יפות לשאת טרחו, ולסבול עולו בנחת רוח, וזה בכלל גמילות חסד, לשמוע סיפורו, אפילו דברים יתרים (מיותרים).[45] משום זה קרבו הצדיקים העממיים את כל החסידים. לא הבדילו בין למדנים ומרקיעי שחקים לבין אנשים פשוטים. לכל יהודי מעלה משלו. זוהי גם דעתו של רבי שלמה הכהן ש„בזמן הזה אינו במציאות שיהיו כל ישראל מלאים בתורה ומצוות כמו התנאים והאמוראים, ומה יעשו אזובי קיר, שאחד יש לו הבנה ללמוד, אך אין בידו לקיים המצוות בצדקה וגמילות חסדים. ואחד יש בידו לקיים מצות צדקה ואין לו פנאי ללמוד, או שאין לו הבנה כלל ללמוד כמו שאנו רואים כמה בני אדם שאין ביכלתם להבין שום דברי תורה, ואחד שאין בידו יכולת ללמוד

---

[37] „ספר הגלגולים״ שם.

[38] תפא״ש עה״ת ויצא תולדות בד״ה וישכב.

[39] תפא״ש עה״ת תולדות בד״ה וישכב.

[40] תפא״ש ז׳ רמזי פסח בד״ה ויהי באשמורת עמ׳ 246.

[41] תפא״ש עה״ת חי׳ שרה כ: בד״ה הנה אנכי.

[42] „אהל שלמה״ עמ׳ לה.

[43] מפי השמועה.

[44] „אגרת הקודש״ בסוף ספר „נועם אלימלך״ (וורשה תרס״ב) עמ׳ 170.

[45] „זאת זכרון״ עמ׳ 3 (לובלין 1923).

ולא לתת צדקה... ומה נעשה בבני אדם כאלה? — על זה באה המשנה הזאת... כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא... ישראל קנין אחד היינו: אפילו לא יהיה בידו (תורה) רק אהבת ישראל לבדו כמ"ש הלל לגר „ואהבת לרעך כמוך... ואידך זיל גמור, בזה יש לו גם־כן קנין באחדותו ית"ש...[46]

במשך תקופה קצרה, הלכו לעולמם האריות שבחבורה, מתלמידי „החוזה" מלובלין ורבי שמחה־בונם מפשיסחה. שמשו של ר' שלמה הכהן מתחילה לעלות. שמעו הולך ומתפרסם בין צדיקי פולין וחסידיה. בשנת תר"ג (1843) מת ר' דוב בר מראדושין, והרבה מחסידיו נסעו לראדומסק וקיבלו עליהם את מרותו של רבי שלמה. תחלה לא רצה לקבל את עטרת האדמורות וגירש את החסידים מעל פניו, אולם אלה לא נתנו לו מנוחה ולפעמים נעתר לבקשותיהם וקיבל „פתקאות". במנהג הזה לגרש את החסידים החזיק עד ימיו האחרונים, ולפעמים נעל את חדרו למשך שבועות אחדים. החסידים ישבו לעשרות ולמאות בבית־המדרש וחכו לשעת כושר כשהרב מראדומסק יתרצה להם. בשעת רצון קיבל בסבר פנים יפות ובאהבה את קהל חסידיו. היה דורש בשבח החסידות של ר' אלימלך מליזנסק וה„חוזה" מלובלין ומברך את חסידיו, כשהוא פורש את כפיו כמו בברכת כהנים. עד מהרה נתפרסם כ„פועל ישועות" ונהרו אליו מקרוב ומרחוק.

בשנת תר"ח (1848) מת הצדיק ר' יצחק מווארקי, מתלמידי רש"ב מפשיסחה, המפורסם ב„אהבת ישראל". הרבה מחסידי ווארקי באו לר' שלמה מראדומסק. ביניהם ר' אליהו מפודשווירק, בעל אחוזה וחסיד מפורסם. בבואו אליו הביע את צערו על פטירת רבו מווארקי. ענה לו ר' שלמה מראדומסק „טובה תפלת ,מי שברך' חיה, מתפלת ,אל מלא רחמים' מתה".[47] גם חסידי קוצק באים בהחבא לשאול בעצתו של ר' שלמה וליהנות מחכמתו. דרכה של קוצק גבוהה מאד. ר' מנדיל נסגר בחדרו לשנים רבות והחסידים זקוקים לרבי ומנהיג. לראדומסק באו גם מקרובי הרבי מקוצק. וכשסיפר פעם חסיד אחד לרבי מנדיל מקוצק על ה„רבי החדש" בראדומסק ענה רבי מנדיל: „ר' שלמה ראדומסקר יש לו לב בוער לאבינו שבשמים!".[48]

ביחוד נוספו חסידים רבים לרבי שלמה מראדומסק, אחרי עליתו לארץ של האדמו"ר רבי משה מלילוב בשנת תרי"א (1851). ר' משה היה בנו של הצדיק ר' דוד מלילוב. המפורסם באהבת ישראל ותמימות. אבות לבנים סיפרו על אישיותו העטופה הוד מיסתורין, על אהבתו הגדולה לישראל, על חיבתו לילדים קטנים ולבעלי חיים. הוא היה אהוב ונערץ גם על־ידי הנוצרים שבסביבה. תורת חסד על לשונו ואהבת כל נברא בצלם. לדעת ר' דוד אין במציאות כלל יהודי רע, ואם נמצא יהודי שמעשיו רעים הרי זה בגלל השפעת „הגויים" שבו, של הסביבה הגויית.[49] איך תאמרו עלי שאני צדיק הדור — אמר פעם — אם אני מרגיש עדיין בי אהבה לבני ולזרעי יותר מאשר לשאר בני ישראל.[50] כשהתאונן לפניו בנו, רבי משה מלילוב, בהיותו עוסק במסחר, שיהודי פתח חנות סמוך לחנותו ומתחרה בו, השתומם רבי דוד על דבריו ושאלוהו: האם אין לך בני שמחה מזה, שגם שכנך מתפרנס בכבוד?[51] רבי דוד היה לבוש בגדים פשוטים וחגור חגורת תבן על מתניו וחי חיי צער. לא לחנם באר פעם את המאמר: „עתיד הקב"ה לעשות מחול לצדיקים" (תענית ל"א), שלעתיד יבקש ה' כביכול, מהצדיקים שימחלו לו (מחול — מחילה) על היסורים, העניות והדחקות שסבלו בעולם הזה.[52] רבי דוד היה מסובב והולך בעירות פולין, מבקר ב„חדרים", דורש בשלום ילדי ישראל ומחלק להם ממתקים וכסף.

בנו ר' משה מלילוב נולד בשנת תקל"ח (1778) ונתחנך על ברכי אביו בחוג חסידי ה„חוזה" מלובלין. ר' משה היה חתנו של ה„יהודי הקדוש" ר' יעקב יצחק מפשיסחה, ונתקבל לרב בפשדבורז אחרי מות רבו ר' ישעיה מפשדבורז (תקצ"א — 1831).[53] אחרי מות ר' דוד מלילוב נסעו חסידים רבים להסתופף בצלו של ר' משה. הוא הלך בדרכי אביו ונודע בתמימותו ובצדקתו. צדיקי פולין כבדוהו מאד. ר' ישראל מרוזין אמר עליו לפני נסיעתו לארץ ישראל: „אין פולין לאור הנר" (בבלי שבת יב, א) — חסידי פולין אינם יודעים להעריך את הנר — את המאור שבאישיותו של ר' משה.[54] לימי זקנתו החליט ר' משה להתישב בארץ. אשתו הרבנית רבקה התנגדה להחלטתו. אבל ר' משה לא רצה לסור מהחלטתו ויחד עם בניו עלה ארצה. בכל מקום שעבר חלקו לו כבוד. בכל עיירות פולין עשתה נסיעתו רושם רב ועוררה געגועים נרדמים לארץ הקודש. לבבית ביותר היתה הפרידה שנערכה בראדומסק בביתו של ר' שלמה הכהן. ר' משה מלילוב ציוה לחסידיו לקבל עליהם את ר' שלמה כצדיק וביקש מר' שלמה שיברכו בברכת כהן לפני נסיעתו לארץ.[55] החסידים נפרדו מרבם הותיק, במעמד הרבי החדש בראדומסק, מתוך דמעות צער. ר' שלמה תמך ברבי משה מלילוב ובניו ושלח סכומים ניכרים לטובת עניים כולל פולין־וורשא.[56]

והנה למרות שמאות חסידים התחילו נוהרים אליו לשמוע דברי תורתו, והכתירוהו לרבם, הרי רבי שלמה בעצמו לא היה מרוצה מזה, „תלו בי את הפעמון" — היה אומר — „נגד רצוני". מזמן לזמן היה נסגר בחדרו, לא קיבל פני איש, והיה מגרש את חסידיו מעל פניו, בנזיפות וב„קללות" — שנתפרשו על־ידי החסידים כברכות, ולפעמים היה עוזב את קהל חסידיו ונוסע בעצמו לצדיקים אחרים, וכך נהג עד ימיו האחרונים. הרי הנסיעה לצדיק הדור היא אחד מיסודות תורתו, ורבי שלמה היה נאה דורש ונאה מקיים. זוהי לדעתו הכנה לקבלת פני המשיח במהרה בימינו. כי „ידוע גודל מעלת הצדיקים וכל הגלוים אליהם ומסתופפים בצילם, ומכתתים רגליהם לקבל פניהם, אשר מעת בא הבעש"ט לעולם וגלה הדבר להפיץ ענן אורו על פני תבל. כי מקודם הזמן הזה, היו צדיקים בדור העוסקים בתורה ובעבודה

---

[46] תפא"ש עה"ת בראשית א' ע"א בד"ה ונ"ל.

[47] שמעתי מנכדו ר' אברהם פישמן.

[48] „נפלאות הת"ש" עמ' 29.

[49] „שיח שרפי קודש" ח"א אות עז.

[50] „תפארת שלמה" על המועדים (בנדין תר"ע) דף ק"ב.

[51] עי' צ. מ. רבינוביץ „רבי יעקב יצחק מפשיסחה" (פייטרקוב תרצ"ב), עמ' טו—כד.

[52] יהודה יפת במאמרו „רבי חיים ראקטאר" ב„מאמענט" תרצ"א.

[53] פ. ז. גליקסמן „עיר לסק וחכמיה" (לודז תרפ"ו) עמ' יב.

[54] עי' א. מרכוס „החסידות" (ת"א תשי"ד) עמ' 130.

[55] „אהל שלמה" עמ' יג.

[56] על נסיעת ר' משה מלילוב לא"י מסופרת האגדה דלהלן: ר' משה נסע דרך גאלאץ, וכשעגנה האניה ליד החוף, ירד משמשו הנאמן ר' ליפא משטשעקאטשין מן האניה ולא חזר עוד. אחרי שהפליגה האניה מהחוף, הצטער ר' משה ובליל שבת לפני הקידוש, התעקש ואמר: לא אקדש עד שיחזור משמשי הנאמן! מיד נתחוללה סערה גדולה ובעוד ר' משה מחזיק את כוס הקידוש בידו והנה המשמש ר' ליפא הופיע. האגדה מוסיפה שר' ליפא נלקח בשבי, אבל השבאי אמר: אני מוכרח לשחררו, זקן יהודי עומד על גבי ואינו נותן לי מנוחה. אגדה זו שימשה, כנראה, יסוד לספרו של ש. י. עגנון „בלבב ימים". חנניה, גבור הסיפור שנעלם וחזר והופיע — הוא גלגולו של ר' ליפא משטשעקאטשין.

אחרי חג הסוכות הגיעו העולים לחוף עכו ונסעו משם לצפת ולטבריה, אבל מגמת פניו של ר' משה היתה ירושלים... כשאעמוד לפני הכותל המערבי — אמר ר' משה — אריש כשופר קולי על הגלות הארוכה והגאולה המאחרת לבוא. אולם כשבא לירושלים והתכונן ללכת אל הכותל המערבי, חלה ואחרי ששהה בארץ ע"ד יום, כמספר שנות חייו, נפטר בי"ג בטבת הרי"א. קברו נמצא על־יד קבר זכריה הנביא. אחרי מותו התרכזו חסידי פולין מסביב לבנו ר' אלעזר מנחם. בעיר העתיקה בירושלים נבנה בית מדרש. „אהל משה" על שם ר' משה מלילוב. צאצאי ר' משה מלילוב — ממשפחת בידרמן לקחו חלק בבנין ירושלים והשפעתם גדלה על חסידי פולין בארץ ובחוץ־לארץ, ביצירת מרכז לחסידות פולין בירושלים. עי' מ. פיינקינד „גוטע יידען און פוילען" (ווארשע 1936) עמ' 85 ועמ' 370; א. ז. פרומקין „תולדות חכמי ירושלים" (ירושלים תרפ"ט) ח"ג עמ' 242 ובהערות עמ' 70; „נפלאות הת"ש", עמ' 43.

וגמילות־חסדים, והיו פרושים ויושבים בבתיהם והיו קדושים וטהורים. אך עתה בדורות הללו, הוא העיקר הגדול לאחוז באילן גדול ולהסתפח בנחלתו ודבר זה עומד להם לזכות בזה ובבא... ע״ד זו אנו שמחים שאנו זוכים עתה לקבל פניהם, להשפיע עלינו מאור קדושתם, שנזכה במהרה לקבל פני משיחנו, וכל הצדיקים שיעמדו בתחיית המתים. ובמהרה נזכה לראות בנחמת ציון וירושלים״.[57] גדול כוחם של „צדיקי הדור להאיר נשמות של בני ישראל ולגמור תיקונם, כמו ששמענו מאת הרב הקדוש מראדשיץ (ר׳ דוב־בר) זלה״ה, שהיה מרגלא בפומיה המעשה מהרב הקדוש ר׳ חייקא מהמדורא זלה״ה, שעשה בעצמו סיגופים להתענות משבת לשבת כמה פעמים, ואלף לילות היה ניעור משנתו ללמוד כל הלילה, ועם כל זאת לא נגמר תיקונו עד אשר בא להרב הקדוש מו״ה דב בר ממעזריטש זלה״ה על שבת כידוע״.[58]

מפורסמת בעולם החסידות נסיעתו של רבי שלמה הכהן לרבי יחזקאל מקוזמיר. הוא היה מתלמידי ה„חוזה״ מלובלין, המגיד מקוז׳ניץ והיהודי הקדוש והיה אז זקן הצדיקים, משרידי הדור הקודם. היה מרבה באמירת תורה ולכל פעולה ומעשה היה נוהג למצוא סמוכין בתורה. עבודתו היתה בשמחה ונגינה. „אינני מרגיש עונג בשבת בלי נגון חדש״ — היה רגיל לומר. בניו וצאצאיו, לבית מודזיץ, היו יוצרי הנגינה החסידית בפולין, נגינת מודזיץ.[59] רבי יחזקאל, אם כי היה מתלמידי ר׳ שמחה בונם מפשיסחה, היה שייך לזרם העממי של חסידות פולין. אופינית אמרה חסידית אחת משלו: חכמינו כתבו שישראל הוא נוטריקון י׳ש ש׳שים ר׳יבוא א׳ותיות ל׳תורה״. כל אחד מישראל יש לו שורש ואות בתורה. וכמו שספר תורה צריך להיות מוקף גויל, כן צריך כל אחד מישראל להיות מיוחד בעבדות שלו. וכמו שבספר־תורה צריך שבתיבה אחת לא תהא אות מרוחקת מחברתה, כן צריך שהאנשים המקורבים לא יתרחקו זה מזה, וכמו שכל ספר התורה צריך להיות תפור יחד ואם לאו אין קדושת ספר עליו כי אם כחומשים, כן צריך שכל ישראל יהיו באחדות יחד. והאנשים המקורבים יותר הם כמו תיבה, ויש כמו פרשה, ויש כמו סדר אחד וכמו ספר, כפי שנרשם בתורה כן עניני התקרבותה וכן בכל דיני ספר תורה.[60]

לביקורו של ר׳ שלמה מראדומסק בקוזמיר, יצאו מוניטין כפגישת שני המנגנים הגדולים ביותר בחסידות פולין. בשבת שלפני חג השבועות, נתכבד ר׳ שלמה מראדומסק בתפלת מוסף. „מרוב ענותנותו״ התפלל ר׳ שלמה בפשטות, כבעל־תפלה רגיל. אולם ר׳ עמנואל מפשדבורז ניגש אליו באמצע התפלה ולחש לו, שבקוזמיר נוהגים לזמר „אנעים זמירות״ שאחרי התפלה, ואז התחיל ר׳ שלמה לזמר ב„התלהבות דקדושה״ כדרכו „ונתפעל מאד בקדושה ובטהרה, ונתמלא כל בית־המדרש כולו אורה וקול ששון וקול שמחה״. ביום הראשון של חג השבועות, נתכבד ר׳ שלמה בעליה ראשונה ככהן ובעיקר באמירת „אקדמות״, הוא הפיוט המרכזי שבפזמוני היום המוקדשים לקבלת התורה. ר׳ שלמה הסכים אבל התנה שני תנאים: א׳ שלא ירבה בפיוטים וב׳ שיכין לו מקהלה גדולה של משוררים יודעי נגן ור׳ שלמה יכשירם לתפלה ולזמרה. ר׳ יחזקאל הכין לו מקהלה גדולה בת שמונים איש וביניהם בנו ר׳ שמואל אליהו מזוואלין, וכשפרצו כולם בזמרה בקול רם וקולו של המנצח ר׳ שלמה נשמע, „כולם הרגישו שמחה של קדושה והתלהבות עצומה״ ו„כאילו חרדו קירות הבית וזגוגיות החלונות״. זמרת האקדמות ורקודיו של ר׳ שלמה מראדומסק עשו רושם גדול על ר׳ יחזקאל מקוזמיר, שהתהלך בבית המדרש והביע את התפעלותו ותמהונו: הראיתם כזאת? השמעתם כזאת?[61]

ספר
תפארת שלמה
על התורה

זה ספר כתבי קודש דברי תורה אשר יצא מפי אותו הצדיק איש חי ורב פעלים. חכם הרזים המאיר לארץ ולדרים. דולה מבארות עמוקים. דברים נחמדים שבעתים מזוקקים. מפז ומפנינים יקרים. שפתי כהן ישמרו דעת וחוקים ישרים. על סדר פרשיות התורה ונביאים וכתובים ולקוטים מש״ס המה מסודרים. כולו ממתקים ומחמדים. ותוכם רצוף רזים צכון לישרים. שמו נודע בשערים. כבוד אדומ״ו הרב הגאון חסידא ופרישא צי״ע ע״ה פ״ה נ״י אספקלריא המאירה פאר הדור מו״ה שלמה בהרב המופלג החסיד מו״ה דוב צבי הכהן זלה״ה אבדק״ק רדאמסק. שלמה שמו ושלימה משנתו. לזכר עולם יהיה צדקתו. מהרה ישמע קול מבשר טוב לשארית בנ״י חבל נחלתו. הכהן יעמוד לאורים ויחיש לנו קץ פדותו.

הובא לדפוס ע״י יעקב מנחם לאנגער מקרשאניב (פוילן) וכעת בפערנוואלד

החסידים מספרים שר׳ יחזקאל יעץ לר׳ שלמה הכהן לחזור הביתה לחג השבועות, שהרי החסידים בראדומסק מחכים לבואו. כתוב: (שמות י״ט—י״ד). „וירד משה מן ההר אל העם״ ופירש רש״י „מלמד שלא היה משה פונה לעסקיו אלא מן ההר אל העם. ולכאורה תמוה הדבר, וכי איזה עסקים היו לו למשה רבנו? — אלא הכוונה: שלא פנה ל„עסקיו״ — ולעליתו הרוחנית שלו, לקבלת התורה לפי מדרגתו הגבוהה אלא „הלך מן ההר אל העם״ — ללמד את העם ולהכינם לקבלת התורה, וזהו שבחו של משה שדאג לעם ולא לעצמו. על זה השיב לו רבי שלמה: אבל איך אפשר לעזוב את „הר סיני״?![62]

ה. דרכו והשפעתו בחסידות

בשנת תרט״ז (1857) נפטר ר׳ יחזקאל מקוזמיר. אחד אחד נסתלקו גדולי הצדיקים, שרידי הדור הישן, האריות שבחבורה, שאת כסא הצדיקות לא ירשו בזכות אבות, אלא בגלל צדקתם ותורתם. חסידות פולין לא ידעה עדיין על דינסטיות — שהיו נהוגות מזמן בווהלין ורוסיה. בפולין רק תלמידים מצוינים משכו את לבם של החסידים. לבניהם של הצדיקים לא היתה השפעה. מספר החסידים שנסעו אליהם — נער יכתבם. בשנת תרי״ט (1859) הלך לעולמו רבי מנדיל מקוצק — המהפכן הגדול במחשבת החסידות בפולין.

משנה לשנה הולכים ונוספים חסידים חדשים לרבי שלמה מראדומסק. בית־המדרש הקטן אינו מספיק לקהל העצום הזורם מכל קצות פולין. בשנת תרכ״א נבנה בית מדרש מיוחד („דעם רבינ׳ס בית־המדרש״) רחב מדות, שהכיל אלפי חסידים. ביחוד גדל הדוחק בשבתות ובימים טובים. לחג־השבועות היו רגילים לבוא כארבעת אלפים חסידים מכל קצות פולין וגליציה. מספר החסידים האורחים

---

[57] „תפא״ש״ על הזמנים לראש השנה בד״ה ובכן צדיקים עמ׳ 71.

[58] „תפארת שלמה״ שם לשמחת תורה בד״ה ויהושע בן נון עמ׳ 132.

[59] עי׳ צ. מ. רבינוביץ, „רבי יחזקאל מקוזמיר״, בקובץ „נגינה וחסידות בבית קוזמיר ובנותיה״ בעריכת מ. ש. גשורי, (ירושלים תשי״ב), עמ׳ 33—30.

[60] שם עמ׳ 32.

[61] שם עמ׳ 39; נפלאות הת״ש עמ׳ 52; „אהל שלמה״ עמ׳ יג; „עטרת שלמה״ עמ׳ כה.

[62] „אהל שלמה״ עמ׳ טז, התורה נזכרה בתפא״ש. יתרו דף סג, בד״ה וירד משה.

עלה על מספר התושבים בראדומסק. לראדומסק באו זקני החסידים, שארית הפליטה, מחסידי החוזה מלובלין והיהודי הקדוש, ר׳ מאיר מאפטא ועוד. באו רבנים גדולי תורה — לדבר אתו בדברי תורה ולשמוע אמרותיו השנונות; לראדומסק נהרו יהודים פשוטים לאלפים — לשמוע אל תפלתו ולבקש ברכה מפיו.

רבי שלמה ראה את תפקידו העיקרי כמחנך הדור ומורה דרכו. אופיינים הם דבריו בחנוכת הבית של בית־המדרש הגדול. הוא התחיל בפסוק „זה אלי ואנוהו" (שמות טו, ב) ופירש בתרגום אונקלוס: „דין אלהי ואבני ליה מקדש". כלומר: ואנוהו — אבנה לו נוה. בנין המקדש שווה לתהלת ה׳. הטעם לחשיבותו של בית־המקדש יובן לפי דברי ה„זוהר" (תיקונים דף יג). כי צורת המשכן „וכל מכונתו החצר וההיכל ובית קדש־הקדשים, המזבח והמנורה והשלחן והארון והתורה אשר בו, כולם רומזים על צורת האדם בכלל ובפרט". כל כלי במקדש מסמל אבר בגוף האדם „והנה כאשר האדם מקדש את עצמו — כל בנין רמ״ח אבריו ושס״ה גידיו הוא בדוגמת בית המקדש, וממשיך עליו השראת השכינה, כדרך שהיה בבית־המקדש", כי „הלא בית־המקדש עיקר השראת הקדושה שבו היתה ע״י בני־ישראל", וכמו שכתוב „ועשו לי מקדש — ושכנתי בתוכם" (שם כה, ח), לא נאמר בתוכו — אלא בתוכם כי כל קדושת בית־המקדש, מתוך קדושת ישראל באה".[63] זוהי גם מדרגת צדיק־הדור, שהוא בבחינת דוד המלך, שאמר „לעולם לא אשכח פקודיך כי בם חייתני" (תה׳ קיט) — החיות של הצדיק — בלבו הוא ועל־ידי מעשיו הטובים וקדושתו וטהרתו — כאילו בונה בית־מקדש „השראת השכינה עם לבבו ובתוכו ואינו צריך לבית־המקדש". וזהו פירוש הפסוק: „שמחתי באומרים לי בית ה׳ נלך" (תה׳ קכב); ר״ל: על עצמו — שאני — דוד — בית־המקדש ובית ד׳ — כי „הלב הוא קודש קדשים והוא בחינת דוד המלך — ולכך אמרו משה ובני־ישראל: „זה אלי ואנוהו — שאבנה לו בית־המקדש בתוכנו" — בפנים הלב".[64]

מה היה סוד השפעתו המרובה? במה היה טמון כחו הגדול למשוך אליו אלפים ורבבות? — הבה ונשמע מה מספרים החסידים הנאמנים, על דרך חייו, דרכי אמירת התורה, עריכת השולחן, יחסיו עם החסידים, תפלתו ונגוניו.

ו. דמות דיוקנו

רבי אהרן מרכוס „הפילוסוף של החסידים", מחבר ספרים אחדים בפילוסופיה ובלשנות, היה תלמידו המובהק. רבי אהרן הקדיש פרק מיוחד לדמות־דיוקנו של רבו הנערץ. והנה ראשית דבריו:

הגמרא מספרת: „תנו רבנן: מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע שהיו בספינה והיה ר׳ אליעזר ישן ור׳ יהושע נעור. נזדעזע ר׳ יהושע ונענר ר׳ אליעזר. אמר לו: מה זה יהושע מפני מה נזדעזעת? אמר לו: מאור גדול ראיתי בים. אמר לו: שמא עיניו של לויתן ראית, דכתיב, עיניו כעפעפי שחר".[65] רמח״ל בספר „אדיר במרום" מזכיר את השקפת הקבלה על הרכב העין, שדרכה מקרינה הנפש... שם נאמר, כי לפני שהאדם קרם עור ובשר, היו עיניו מאורות נשמה ענקיים. כמה וכמה פעמים ראיתי דבר זה אצל הצדיק רבי שלמה... הרושם הבלתי נשכח, עולה על כל מה שהעט או חרט האמן מסוגלים לשרטט, לרבות הגלופה הרגישה של המצלמה. אילן האומה, שבכוחו לגדל לעת זקנתו פירות כאלה הוא בן־אלמוות... צדיק נפלא זה, היה לו כוח משיכה גדול, למרות אופיו הנוקשה והקפדני למראית עין, עד שבימי מהומות, ללא דרכון, התגברתי על פחדי הטבעי שמא יירו בי או יטביעוני, והתגנבתי אליו בדרך לא דרך... בזמנים שונים ובצורות שונות בלתי מובנות, באו אצלו לביטוי גילויים רווחי זוהר לא יתואר של גופו, ששמש מעטה לנשמתו בת החרות...

לשוא מתאמץ הדמיון הציורי של האמן להעלות את תמונתו הנאמנה של אהרן הכהן או אחד הכהנים הגדולים מבני בניו. ברם ההתרשמות שנתקבלה מהכוח היוצר של נפשו היתה כה כבירה, עד שהדמיון הצטרף להכרה כדי לקבוע, כי כך ולא אחרת היה מראהו של הכהן הגדול".[66]

אחד מחסידיו הרב יצחק שמולביץ, מחבר הספר „פלא יועץ" כותב: „בכל עת הנני מהלל ומשבח ומפאר לשמו הגדול, שזכיתי כד הוינא טליא (כשהייתי ילד קטן), לראות תואר קדושת הדרת פניו בשלש שבתות השנה". „אהבת ר׳ שלמה הכהן זלה״ה בוערת בקרבי... זכורני כאשר ראיתי אותו בפעם הראשונה, וצורתו הקדושה האירה לנגד עיני, חשבתי אז אם כך היא צורת „יהודי טוב", מי יוכל לשער את צורת אבותינו הקדושים אברהם יצחק ויעקב...״[67]

אותו רב מספר שפעם נפרד אביו — רבי בנימין זאב מפייטרקוב מחסידיו החשובים והמקורבים של רב׳ שלמה הכהן — מרבו, ואחרי הפרידה הסב את פניו אחורנית והשתומם לראות את רבו עומד על מקומו כשידיו פרושות, כמו בברכת כהנים, וממשיך לברכו...[68]

גם על החותמת שלו היתה חקוקה צורת כתר תורה ולמטה ידים פרושות בתפלה...

כדאי לציין שלא רק יהודים באו אליו, גם גויים באו לשאול בעצתו — הוא ידע לדבר פולנית ולפעמים היה מנצל את ידיעותיו בפולנית בבדיחותיו השנונות, — ביחוד הרבו להועץ אתו אצילי פולין, בשעת המרד הלאומי הפולני בשנת 1863 — תרכ״ג. האצילים גילו לפניו את סודותיהם ושאלו בעצתו בדעתם, כי רבי שלמה לא יבגוד בהם.[69]

ז. תורתו, תפילתו ונגוניו

רבי אהרן מרכוס כותב: „נפלאה היתה התורה שאמר על שולחנו, נהדרת היתה נגינתו ותפלתו לפני העמוד".[70]

רבי שלמה הכהן כותב בספרו על „השולחן" ותפלתם של הצדיקים, שבכוחם „להעביר מהאדם הסטרא־אחרא ולבטל היצר־הרע שנקרא אחר", כמו שהורה לנו הבעש״ט זי״ע והפליא עצה והגדיל תושיה מכל הדורות שלפניו, לרומם כבוד הבורא להרבות תלמידים. להורות להם דרכי הקדושה והטהרה בתורה לשמה והכנת התפלה, כאשר עינינו רואות מכל צדיקי הדור תלמידי תלמידיו, אשר מפיהם אנו חיים, וכל הדבוקים בהם יצליחו ויעשו פרי, וכה אמר: כי כל מי שזוכה להיות משובתי שבת, מאוכלי שולחנו, הוא נותן בו סם חיים להיות בקרבו רפואה להוושע מכל התאוות, וגם פועל להבא להתנהג בביתו בקדושה וטהרה".[71]

החסידים מפליאים לתאר את הרושם שעשה בניגוניו ותורתו ב„שולחן" השבת. רבי יצחק שמולביץ כותב: „כידוע כי כל מי שהיה שומע קולו הנעים של אדמו״ר זצ״ל, היה תיכף מתעורר בלבו לתשובה שלימה לאבינו שבשמים, וכ„שהתחיל לומר תורה בחידושים נפלאים — כל השומעים הרגישו בנפשם — עצות יקרות לעבודת השי״ת".[72] רבי אהרן מרכוס מתאר את שולחן השבת ואמירת התורה: „באותה שעה האירו עיניו כאבני החן אשר בחושן המשפט של הכהן הגדול".[73]

---

[63] „תפארת שלמה" על הזמנים דף ד׳ ע״ב.
[64] שם, בשינוי לשון.
[65] „בבא בתרא" דף ע״ד.
[66] ר׳ אהרן מרכוס „החסידות" עמ׳ 251, 252.
[67] בספרו „פלא יועץ" בהקדמה ועי׳ במכתבו שנדפס ב„עטרת שלמה" עמ׳ ז׳, ח׳.
[68] שם, עמ׳ ח׳.
[69] „עטרת שלמה" עמ׳ לט, מזכרונותיו של ר׳ יחזקאל רבינוביץ נכדו.
[70] „החסידות" עמ׳ 252.
[71] תפא״ש עה״ת פ׳ יתרו בד״ה ויקח יתרו.
[72] במכתבו ב„עטרת שלמה" עמ׳ יב.
[73] „החסידות" עמ׳ 253.

אמירת התורה וכתיבתה היתה בשבילו עבודת הקודש ובראש ספרו כתב בכתב ידו: „לשם יחוד קוב"ה ושכינתיה... הנני מתחיל לכתוב לנפשי דברי יראת שמים ותוכחות מוסר על סדר פרשיות התורה, יהיה רצון מלפני הבורא ב"ה שנזכה ללמוד וללמד, לשמור ולעשות ביראה ובאהבה, ונזכה לראות בנחמת ציון וירושלים וישראל, וימלא כבודו את כל הארץ במהרה בימינו אמן".[74] לדעתו „מבואר שבזכות התורה נברא העולם וכל קיום העולם הוא ע"י התורה, לכן על־ידי התחדשות התורה נתחדש העולם, והוא שכתוב: „ובטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית" ו„אין טוב אלא תורה", כי „בכל יום יהיו בעיניך כחדשים" ו„בהם מחדש בכל יום מעשי בראשית", נמצא כי התחדשות העולם הוא על־ידי הצדיק המחדש חידושי תורה, לכן יפה אמרו חז"ל, כי על־ידי התורה נעשה שותף לקב"ה".[75] ואם אמנם חידושי התורה של החסידים רחוקים מפשוטו של מקרא, שהרי „כמה ספרים קדושים כתבו סודות עמוקים במגלת רות, וכבר נשמע מהרב הקדוש ממעזבוז ז"ל שאמר שאינו באפשר שזו היתה כוונת רות בעת הזאת ענינים עמוקים כאלו". והוא הדין בכוונות המרובות שמכניסים בדברי האבות ואברהם אבינו „ואיך אפשר אשר בזמן קצר כזה היה אברהם אבינו ע"ה מכוון כל הכוונות הללו כולם". אלא שכלל גדול בידינו, כי כל מי שמקיים מצוות „בכל לבבו בדחילו ורחימו ובלב שלם, אזי ממילא נעשים כל הכוונות והיחודים על מכונם".[76] דברי תורתו רוויים היו רמזי קבלה, מבוססים על דבר הזוהר, התיקונים וכתבי האר"י ושאר המקובלים הראשונים והאחרונים. לפעמים קרובות היה מתבל את דבריו בהברקות שנונות או גם סיפורי עם ואמרות חסידות מרבותיו.[77]

ביחוד נתפרסם רבי שלמה הכהן כמנגן ובעל־תפילה בחסד עליון. תאור נאמן על יכלתו בנגינה, כתב החזן א. נ. בירנבוים ואלה דבריו:

„קולו של ר' שלמה מראדומסק היה דק וגבוה ונעים מאד, את תפלתו לפני התיבה נהג בנשיאות, כאחד מן החזנים הקודמים. בחירי המנגנים מן בעלי־הבתים ומן החסידים השונים, נהרו אליו לשמוע תפלתו, וכיון שבאו דבקו בו וקבלו „מרותו". ועל־כן רוב חסידי ראדומסק מנגנים או לכל־הפחות אוהבי ניגון. לפני הימים הנוראים סידר ר' שלמה'לי את תפלותיו בקהל חסידיו משוררין. על כל אחד מהחסידים היה כעין חוב מוסרי, ללכת אצל החזן דמתא שלו, ללמוד ממנו ממיטב זמירותיו... ודקדקו עם הנגונים כחוט השערה, והקפידו לבל יאבד אף הגה או „פורשלאג" (נעיץ) קל מן הניגון. החזן שמסר להם את ניגונו היה בטוח, כי באמונה יפיצו את נגונו על פני תבל בלי גרעון והוספה. ואחרי אשר למדו היטב נגונים אחדים, התאספו בכל יומא דפגרא, בבית אחד מהם לזמר את הנגונים במקהלה, ואחרי כן נסעו לראדומסק עם סחורתם המנופה והנקיה. ושמה סדרו את הנגונים מחדש לאזני ר' שלמה'לי והמלאכה נשלמה, ומדאגה מדבר פן יתרשלו החסידים בביתם מלמלא חובם זה, שלח ר' שלמה ללודז בכל שנה, כששה שבועות לפני הימים הנוראים שני שליחים אשר יפקחו על עבודתם. גם חזנים רבים מן הנבחרים בימים ההם, אשר בנוהג לא הלכו שלובי זרוע עם החסידים, נמנו בין האדוקים והמחזיקים בראדומסק. ור' שלמה'לי לא דחה אותם. להפך, הוא קרבם ברוח נדיבה, ואף אלה שהיו חשודים כבר בעיני החסידים. מאלה האדוקים בו היו החזן מלודז, המכונה ר' לייזר'קה והחזן אבוש מאיר מקראקוב, והמה גם היו הסוכנים הראשיים לנגוני ראדומסק. בקולו הערב רכך ר' שלמה'לי את לבות כל שומעיו. נפש מוזיקלית יתרה היתה לו ובכלל היה אוהב נגן מאד, ועל שלחנו נגנו גדולי תופשי הכנור אשר ביהודי פולין בימים ההם. בהוצאותיהם נסעו כולם לראדומסק להרבי זצ"ל ולא חפצו לקבל שכר, וכולם דבקו ברבי ובין חסידי הרבי נמנו".[78]

הרב יצחק שמולביץ הנזכר ששמע בעצמו את תפלות ר' שלמה וניגוניו כותב:

„אני זכיתי לשמוע קולו הקדוש בתפלתו, וכל תפלתו היתה בשמחה גדולה בקדושה וטהרה, רק באמירת ה„זכרונות" (בתפלת ראש־השנה) כשהגיע לתפילה: „הבן יקיר לי אפרים" וגו' הפסיק בהפסקה גדולה בבכיה רבה מאד, וזלגו עיניו דמעות כמים, וכבה נמשכה בכייתו עד „כי זוכר כל הנשכחות", ושוב סיים הברכה בשמחה עצומה מאד, ולכל השומעים היתה יראה מתוך שמחה, וכמה פעמים ראו כולם שכמעט היתה לו מסירת נפש בתפלתו, ובפרט כשהגיע ל„דרי מעלה עם דרי מטה, כתר", מה אומר, מה אדבר, בזכרי את תפלת אדמו"ר זצ"ל המו מעי לו וזכר אזכרנו. וזוכר אני כאשר שמעתי מפיו הקדוש שאמר קריאת שמע: „שמע ישראל וכו' — והיה הקול יוצא ממנו בקדושה ובטהרה, בהתלהבות גדולה מאוד, אשר אין אפשרות לתאר זאת על הכתב, ובלי ספק כי מי שהיה שומע קולו, אף כי מעת פטירתו חלפו ועברו ששים שנה, עוד נשאר אצלם „רשימא דקדושה", ואשרי האזנים שזכו לשמוע כזאת... וכאשר אמר „נשמת" היה אומר בקול נעימה, אשר כל השומע נמשך לבו לעבודת השי"ת, והקול ירד לחדרי בטן, ומי שהיה שומע קולו נעשה בעל תשובה. וכן היה בשעת סעודה שלישית, כשהיה מזמר הפזמון „ידיד נפש" ו„אל מסתתר". הסעודה השלישית נמשכה איזו שעות בלילה, והעם יושבי חושך ראו אור גדול, והלילה כיום האיר, יושיענו השי"ת שאזכה לשמוע עוד קולו בעת נעלה לציון ברנה, והכהן הגדול יעמוד לאורים ותומים אמן".[79]

אותו ר' יצחק שמואלביץ מביא בהקדמה לספרו על אביו רבי בנימין זאב שוחט — חזן בפלאוונא ופייטרקוב ש„היה מהמקורבים לבעל „תפארת שלמה", וידוע... ממעלת ר' שלמה הכהן שעליו נאמר „נעים זמירות ישראל" והיה מחבב מאד ניגונים חדשים לימים הנוראים, ופעם אחת שלח שליח מיוחד למורי אבי במכתב בכתב ידו הקדושה בזה הלשון: „להכין זמירות לאלהי ישראל", כי היה איש יודע נגן ממציא ניגונים נעימים, וכן עשה אדוני אבי ז"ל ונסע לראדומסק קודם ר"ה ושהה וסידר לפניו את הניגונים על התפלות, ובעל ה„תפארת שלמה" עבד עבודת התפלה עמהם".[80]

מעלה גדולה לניגון בתורת ר' שלמה הכהן. פעם אמר: „ניגון חדש לימים נוראים — חובה עלי כנטילת אתרוג וללוב בחג הסוכות".[81]

לדעתו הנגינה והשירה נובעות מ„דוד המלך ע"ה שהיה הראש לשירות ותשבחות, כמ"ש בש"ס (ברכות ז:) למה נקרא שמה רות? שיצא ממנה דוד שריוה לקב"ה בשירות ותשבחות, ולזה כל השירות ותשבחות הנאמרים מדוד המלך ע"ה נקראים על שמו".[82] ולא עוד אלא שמעלת דוד המלך גדולה משל אהרן הכהן, מכיון שאצל אהרן כתוב: „וידום אהרן" (ויקרא י.) ודוד המלך אמר: „למען יזמרך כבוד ולא ידום" (תהלים ל.) ז. א. שבעת צרה היה מזמר ומשבח לקב"ה. מספרים שרבי מנדיל מקוצק ששמע אמרה זאת בשמו — הפליג בשבחה.[83]

עד היכן חשובה היתה בעיניו הנגינה, מראה העובדה, שבכל שבוע שלח רובל מיוחד לחסידיו שבירושלים, שיסדרו „סעודה שלישית" בירושלים וינגנו את ניגוניו בנוסח ראדומסק. מענין מכתב

---

[74] בתחלת ספרו על התורה „תפארת שלמה".
[75] „תפארת שלמה" עה"ת בראשית דף ג', בד"ה בראשית אמר ר' יצחק.
[76] שם, עה"ת בראשית בד"ה נעשה דף ה'.
[77] עי' תפא"ש עה"ה ויצא דף כח, בד"ה ויקץ יעקב ובדף ל': בד"ה צא ילמד.
[78] א. נ. בינרבוים „השירה והזמרה בחצרות הצדיקים בפולין" ב„העולם" 1907 גל' ג.
[79] במכתבו ב„עטרת שלמה" עמ' כו.
[80] בהקדמה ל„פלא יועץ".
[81] „אהל שלמה" חלק ב' עמ' ה.
[82] שם, פ' ויקהל' בד"ה ויקהל דף עב.
[83] מפי השמועה.

מאחד מחסידיו בירושלים ר׳ פנחס מראדום, שנשלח משם אחרי מחלה שעברה על ר׳ שלמה הכהן. במכתב מספר החסיד על חזונו בחלום הלילה על־יד קבר רחל „שמעתי בחזיון קול רעש גדול, ושאלתי: מה הרעש הגדול והנורא הזה, ובא אלי איש אחד... ואמר לי: „אתה לא ידעת שהרב ר׳ שלמה׳לע ראדאמסקער הוא בסכנה גדולה?״ ואז באה אליו אמו והרגיעה אותו שר׳ שלמה בריא ושלם והובילה אותו „לחדר קטן וראיתי את אדמו״ר יושב על כסא, ופניו לוהטים כלפיד אש, ויראתי מלהביט עליו, והחסידים מסבבים אותו והוא בתוכם ומזמר הפזמון „מי אל כמוך״ — כל זה ראיתי בחלומי״.[84]

ניגוני ראדומסק הישנים — כותב אלי מר מ. ש. גשורי, חוקר הנגינה החסידית — שומרים על רעננותם ועל הכח המושך שלהם וההתישנות אינה שולטת בהם. הם תמיד אקטואליים בקרב חסידי ראדומסק באשר הם שם, ומשמשים להם סם חיים ועונג רוחני, ובהכנסם לשבת אחים שרים אותם בהתלהבות ובחדוות נעורים, כאילו היו ניגונים חדשים מקרוב באו. לא פעם מתכנסים חסידי ראדומסק ומחיים את הניגונים הישנים, ומתוך כך מעלים את דמותו המלבבת והמחממת של מיסד השושלת בראדומסק, ר׳ שלמה רבינוביץ, וחוזרים אליו ולניגוני החמד שלו באהבת געגועים. אהבה עזה כזו של חסידים לרבם המנגן — מעטות כמוה בקרב החסידים!״

„סגנון אחד יש להם לניגונים, סגנון שניכר מיד באופיו הראדומסקאי הספציפי, המלווה חן ועממיות... הטון היסודי בניגוניו רווי עצב לירי. רוב הניגונים מעבירים את השומעים לאוירה של הרהורי מנוחה וכובד ראש, הדובבים ישר ללב... גם בעצם התרוממות הרוח שבניגונים העליזים, נשמעת הנימה העצובה המזכירה ש„שכינתא בגלותא״. יש בניגוניו אינטימיות מיוחדת, המגבירה את החמימות והיא שמלהיבה את החסידים עד היום הזה״.

ח. אהבת־ישראל וצדקה

יסודה ושורשה של חסידות ראדומסק היתה אהבת ישראל. זהו קנה המדה לחסידות. לדעת ר׳ שלמה הכהן: „זהו הדבר אשר שמענו גם־כן מצדיקי הדור שהיו בזמננו, שלא הוכיחו לאדם את דרכו על־פניו לאמר לו: מדוע ככה עשית? — רק הכל בדברי ריצוי ופיוסים, ובדרך חכמה בדברים טובים, עד אשר שם האדם את לבו לשוב מחטאיו. וכה אמר הרב היהודי איש האלקי מפשיסחא זצ״ל, כי קבל דברי הרב הצדיק האלקי ר׳ דוד מלילוב זי״ע, שלא להוכיח עוד אנשים בדברי תוכחות וניאוצים, כדי להשיבם בתשובה שלימה לפני הש״י ב״ה, כי אם להתהלך עמהם בדברי ריצוי ובנחת, ולקרב את לבבם באהבה ולעוררם ביראת שמים. צריך תמיד ללמוד זכות על בני ישראל, ולהזכיר מעשיהם הטובים לפני השי״ת, כי כולם קדושים, כולם טהורים וכולם עושים באימה וביראה רצון קונם, וכמו שידענו מהרב הקדוש ר׳ לוי יצחק מברדיטשוב, שבימי חנוכה שש והתפאר לפני השי״ת ב״ה על מצות נר חנוכה שישראל מדליקין לומר: ראה כמה בניך טובים, כמה הם נזהרים במצוותיך! והמדה הזאת באה מגודל האהבה להשי״ת... וכמו שידענו מאדמו״ר ר׳ פישלי מסטריקוב, שמעולם לא יכול להאמין ששום אחד מישראל יחטא, ויעבור איזו עבירה, וכל מה שהגידו לו לא האמין, כי אמר ששום איש מישראל לא יחטא״.[85]

ולא רק שאסור לראות און בישראל, אלא החובה למסור את הנפש לטובת ישראל. כמעלת „משה רבנו ע״ה שאמר: „ואם אין מחני נא מספרך״, — וכן דוד המלך ע״ה אמר: „תהי נא ידך בי ואלה הצאן מה עשו״ (ש״ב, כ״ד), וכן בכהן גדול כתוב: „ונשא אהרן את משפט בני ישראל על לבו״ — וזו היתה כוונת חושן המשפט שהיה לובש הכהן הגדול, וזהו „כהן גדול מאחיו״ — גדלהו משל אחיו, פירוש:

[84] „אהל שלמה״ עמ׳ יט.

[85] „תפארת שלמה״ על הזמנים פרקי אבות דף קנא.

חותם שלמה הכהן אב״ד דק״ק ראדומסק — לסימון ספרים בספרייתו

שהגדלות שלו — מה שהיה מוסר נפשו על אחיו בן־ישראל״.[86] משום זה „על צדיקי הדור לקרב לכל איש מבני־ישראל״, אפילו האנשים הפשוטים ביותר, „לבל ידח ממנו נדח, כי אמנם הוא בדרגא שפלה מאד. מכל מקום הלא מקור מחצב נשמתו הוא חלק אלהי ממעל, מבני אברהם יצחק ויעקב אשר בעבורם נברא העולם״.[87] אהבת ישראל צריכה להיות במידה כזאת, „שכל אחד ואחד מבני ישראל יהיה בעיניו כאחיו ממש״, ומי שמעלים עיניו מ„פחותי ערך לבלתי רחם עליהם״ הוא בבחינת „ולא יחללו את שם קדשי״ — כי זהו חילול והפסק בשם קדשי״.[88]

רבי יצחק שמואלביץ מספר „שגודל מידת הרחמנות של אדמו״ר זצ״ל, אין לשער ולהעלות על הכתב, ובעת שקרא הפתקאות — אם באה לפניו „פתקא״ — שהיה רואה ברוח קדשו שהכל טוב — היה תואר פניו בשמחה גדולה, ולהיפך — היו פניו משתנות, מגודל הרחמנות והצער לא היה לו כוח להחזיק את הפתקא ונפלה מידו, וכל זאת ראיתי בעצמי, ועיקר עבודת אדמו״ר זצ״ל היתה להתפלל עבור כלל ישראל ולהשפיע טובות בתפילתו״.[89]

אהבת ישראל זו באה לידי ביטוי במעשים. היה דואג לעניים להמציא להם את מחיתם. ביחוד בימות החורף, היה משתדל להמציא לעניים עצים להסקה.[90] ולא היה חושש לכבודו בעניני צדקה וגמילת חסידים. כי אם הלך בעצמו להאכיל חולים[91] ולאסוף נדבות לטובת העניים.[92] ביחוד נתפרסמו פעולותיו בענין פדיון החיילים מהצבא בשנת תרכ״ה. לפי החוק היה אפשר לפדות בסכום של 400 רובל מהשירות בצבא, ואז רבי שלמה תיקן תקנות בראדומסק, והטיל על כל אחד מתושבי העיר סכומים עצומים ל„פדיון״ מהצבא, והתקוטט עם הקמצנים, שלא רצו להשתתף במגבית הזאת. סיפורים רבים סיפרו על פעולתו זאת. מספרים שר׳ שלמה עלה על הבימה ונשבע שבחייו לא „ילך שום עני לשרת בצבא״. שהרי העשירים יכלו לפדות את בניהם ורק דלת העם והעניים — נדונו לשירות ממושך בצבא הרוסי. רבי שלמה עשה הכל כדי לפדות העניים. הלך בעצמו בלווית שמשו

[86] „תפארת שלמה״ על הזמנים שער הק״ש בד״ה תנא דף כד: ועי׳ עוד שם בדף ח׳ בד״ה קדש ובדף י׳ בד״ה ואם זבח.

[87] „תפארת שלמה״ על־התורה במדבר דף צ׳: בד״ה א״י ואתכם.

[88] שם צו דף עז.

[89] במכתבו ב„עטרת שלמה״ עמ׳ כז.

[90] עי׳ מ. פיינקינד „גוטע יידען אין פוילען״ עמ׳ 97.

[91] עי׳ „עטרת שלמה״ עמ׳ לט.

[92] ע׳ מ. פיינקינד שם; „אהל שלמה״ עמ׳ לד.

ר׳ טוביה מבית לביא לאסוף כסף לשם מטרה זאת.[93] מספרים שאמר אז „כי מעת חורבן בית מקדשנו. לא נתנו בני ישראל כל־כך הרבה צדקה כמו באותו זמן לפדיון החיילים״.[94]

לדעתו מתפקידו של הצדיק להתענין בעניני הכלל, ולא כאותם הצדיקים „אשר לא הסתכלו כלל על דוחק וצער של בני־ישראל, רק על כללות צער השכינה, וכל ימיהם רק זאת הם מצפים ומיחלים על גדלות הבורא ב״ה בקנאת ה׳ צבאות... אבל באמת לא זו הדרך ישכון אור, הצלחת הצדיק רק כאשר יסתכל ג״כ בטובת בני־ישראל לעורר עליהם רחמים וחסדים ולהצטער בצרתם... וזה שאמר יעקב ליוסף: „לך נא ראה את שלום אחיך״ — לראות בטובתם ולהשפיע להם בעודם בגלות״... שהרי „השכינה אינה צריכה לרחמנות שלנו, כי כביכול השי״ת הוא כל יכול לעזור לעצמו כרגע״. אבל „עיקר הצער על אורך הגלות, שאנו בני־ישראל דוויים וסחופים, לכן כאשר שמע יוסף דברים הללו השיב לו: „את אחי אנכי מבקש״ — פירוש: טובתם של בני־ישראל אני מבקש ומצפה לראות בטובתם וישועתם לנצח ולעורר רחמים עליהם״.[95]

רבי אהרון מרכוס כותב עליו: „מסתפק במועט ושונא בצע מובהק ובורח מן הכבוד, היה דוחה את ילדיו מפני הפשוט שבישראל״.[96] כבר הזכרתי שלא רצה לקבל „דמי בוררות״ בעד „דיני תורה״ שנתקיימו אצלו, או כשנקרא לערים קרובות כדי לפשר בעניני הציבור, בהתאם לדעתו, כי הדיין המקבל שכר דיינות „מצפה שיהיו מחלוקות בישראל ויהיה לו שכר דיינות ופסקים״. לדעתו מה שכתוב על בניו של שמואל „ויטו אחרי הבצע ויקחו שוחד ויטו משפט״ (שמואל א׳ ח׳) היינו: שלא הלכו בדרכי אביהם, שהיה מתפלל שיהיה שלום בישראל והיה שופט את ישראל בחינם... וחלילה שהיו נוטלים שוחד רק שהיו נוטלים שכר מבעלי־דינים, כנהוג בזמן הזה וזהו „ויטו אחר משפט״ — היו פוסקים כפי סברתם ולא היו מכוונים האמת״.[97]

בדרשותיו בראדומסק ובתורותיו על־יד השולחנות, היה מטיף בלי הרף לנקיון־כפיים והתרחקות מכל שמץ של רמאות גם מגויים ומאהבת כסף, גם לשם מצווה.

לדעתו הסמיכות בין „איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו״ (ויקרא יט) הרמז בזה להורות לנו הדרך במצוות, שנהיה נקיים בגוף ובממון, דהיינו אם צריך ממנו לכיבוד אב ואם, ולעשות בו עונג שבת או צדקה לתלמיד־חכם הקרוי שבת כמבואר בזוהר הק׳, בזה יהיה „הוא אמינא״, שיעשה עולה בממון, דהיינו שיחמוד כסף וזהב עליהם ויאמר בלבו: כמה אני עושה מצוות ומעשים טובים, ולא אעבור רק על לאו אחד, ליקח דבר מע״ג (מגזל) או לעשות עולה במדות שזה ג״כ כעובד ע״ג, ויאמר בלב: הלא אין אני לוקח עבור עצמי, רק בשביל כיבוד אב ותלמידי חכמים היושבים לפני ה׳ בבית המדרש, על זה מביא הכתוב (ויקרא יט) „וכי תזבחו זבח שלמים לה׳ לרצונכם תזבחוהו״, ופירש: שאם תחשבו מחשבת פסול לא ירצה לפני, הרי לפניך שאין הקב״ה חפץ במצוות רק שיהיו נקיים אפילו במחשבת פיגול... לכן גם המעות צריכות להיות נקיות מכל, ויהיה כסף טהור לעני ולגר תעזוב אותם, לא תגנובו, אל תחמוד בלבבך בנתנך צדקה ושכר מלמדות ועשיית המצוות, על סמך זה תגנוב ותכחש באמרך הלא אין אני לוקח בשבילי רק עבור עניים ובני לת״ת, ומצינו כיוצא בזה בשם הבעש״ט, כי המלאך מיכאל מלמד זכות על ישראל שישראל עושים ח״ו רמאות במשא ומתן, הכל עושים רק לשם שמים להחזיק בנים לת״ת ולישא בת ת״ת ולהנות ת״ח מנכסיו, אני ה׳ נאמן לשלם שכר ואסייע לך לעשות צדקה ואני שונא גזל בעולה ובזה יש קשר לפסוקים הללו״.[98]

וכשם שהטיף לשנאת בצע, התנגד ביחוד לעשיית התורה והחסידות קרדום לחפור בה לשם כסף. רבי אהרן מרכוס כותב: „מעמד הנכבדים׳ היה שנוא עליו״.[99] וכשבאו אליו „נכדים״ לובשים איצטלא־דרבנן, שניצלו את החסידות לשם כסף היה מתיחס אליהם בבוז. פעם בא אליו אחד מנכדי ר׳ מאיר מאפטא רבו לשעבר, וצרור „המלצות״ בידו ור׳ שלמה אמר לו: „באים אלי הנכדים בהמון מכתבים ככלות מקושטות״.[100] כידוע, לא נתן גם לבניו לשבת על־יד שולחן־השבת, כדי שלא יתגאו וכדי שלא ינצלו את זכות אביהם לשם מטרות כספיות או התרברבות.

דברים נאים כותב ר׳ שלמה בספרו על הקבצנות הזאת של „היהודים היפים״. „מדבר שקר תרחק... ושוחד לא תקח״... נ״ל כי זה מוסב על אותם האנשים הדורשים ומוכיחים את העם בדברי תורה ואגדה, וכוונתם למתנת יד, „וחשוקיהם כסף״, וז״ש מדבר שקר תרחק וגו׳ כי אף אם עני הוא ונצרך לבריות, בכ״ז לא נכון לכוון בתורתו ולימודו על זאת ליהנות מבני אדם, כמ״ש חז״ל: „ולא קרדום לחפור בה״, ר״ל: אף אמנם כי רבים ושלימים כל פרנסתם היא רק ע״י אחרים מן הציבור, אך בכל־זאת לא נכון לבוא בקרדום ובזרוע הנטויה על חברו, לתת לו מתנת יד, בלתי אשר ידבנו לבו מעצמו, ולא לכוון כל הימים להתרצות בידי כסף. גם בענין קבלת הנדבה והצדקה בעצמה, עדיין יש בחינות רבות שצריך לשמור (להיזהר) מהם, כמבואר בספרים, כי ע״י קבלת הנדבה מכל איש, הנה עי״ז פוגם מדרגת נשמתו חלילה ומורידה ממעלתה ונפגמת חכמתו ותורתי ותבונתו בדרכי ה׳ חלילה״.[101] הקבצנות מכערת את האדם ומורידה אותו לדרגה נמוכה.

ביחוד היה לועג לכל מיני „יהודים יפים״, המרוצים מעצמם מתגאים בעשרם ובלמדנותם. יהודי כזה חושב כי „מפאת שהוא „מכובד בעיני הבריות״ הנה שמח לבו בקרבו לאמר: הלא כוח זכותי ועוצם חסידותי עשו לי את החיל הזה, ומה גם כי עודני למדן ולומד בכל יום שיעור לימוד הנה מי ידמה לו. אולם לא זו הדרך, כי אם „לרדוף לדעת את ד׳ כל הימים לרבות הלילות, וכל־עניניו ומעשהו רק לשם־שמים, ותוכן לימודו בתורה — למען השיג יראת ד׳. „ולא לתפארת עצמו חלילה״.[102] מספרים שפעם התפאר לפניו יהודי שלמד ג׳ דפים גמרא כל לילה. ענה לו ר׳ שלמה הכהן: „וו עמודים וחשוקיהם כסף״ (שמות לח׳) — הנך לומד ו׳ עמודים גמרא — „וחשוקיהם כסף״ — אבל נפשך חשקה עדיין בכסף.[103] תכלית לימוד התורה להיטיב את האדם ולרוממו במוסריות „כל מה שילמוד יותר, יכניס בלבבו יותר יראת שמים״.[104]

מטעם זה גם אדם פשוט, הטרוד כל היום בפרנסתו ואין דעתו נתונה ללימוד תורה, אם הוא מתנהג במוסריות, במשא ומתן באמונה, דומה למי שעוסק בתורה. כלשונו: „אף אם האדם מוכרח לבקש פרנסתו כל יום ויום ואינו פנוי לעסוק בתורה יומם ולילה, בכל זאת אם במשא ומתן עם בני אדם, הוא מתנהג עפ״י התורה, שלא להונות ושלא לגזול ושלא ישקר וכדומה, הנה הוא בעוסקו במשא ומתן — הוא עוסק בתורה. כי צריך לשים לבבו אל כל אשר יפנה, לבלתי עבור על מצות ה׳ לעשות קטנה או גדולה שלא כדת״.[105] לא התורה עיקר. גדול התלמוד המביא למעשים טובים ומוסריים.

---

[93] עי׳ פיינקינד, שם; „אהל שלמה״ שם.
[94] הרב שמואלביץ „עטרת שלמה״ עמ׳ כט.
[95] „תפארת שלמה״ על התורה וישב דף לה בד״ה א״י לך נא ראה.
[96] ס׳ החסידות עמ׳ 253.
[97] „תפארת שלמה״ עה״ת בלקוטים דף קסה.
[98] „תפארת שלמה״ עה״ת קדושים בד״ה איש אמו.
[99] „ספר החסידות״ עמ׳ 253.
[100] מפי דודי הרב הגאון ר׳ אברהם ריינהולד הי״ד מקראקא.
[101] תפא״ש עה״ת משפטים סד בד״ה מדבר שקר תרחק.
[102] תפא״ש על הזמנים דף טו שער התפלה בד״ה ישראל.
[103] מפי השמועה.
[104] תפא״ש על הזמנים להושענות דף נט בד״ה לומדת יראתך.
[105] תפא״ש עה״ת פ׳ תולדות בד״ה אמרינן דף כד.

ט. לדמותו הרוחנית

הרופא מפייטרקוב רבי חיים דוד דר. ברנרד, בעל התשובה, תלמידו של רבי דוד מלילוב והחוזה מלובלין, נוהג היה לבקר אצל ר׳ שלמה הכהן לעת זקנתו. „הוא התבטא כי כמו דג גדול המתגלגל לעתים מהים הגדול לבריכה קטנה, כך גם אין מקומו של רבי שלמה בדור שפל זה״.[106] האדם הגדול אינו יכול להסתגל לבני דורו, ותמיד הוא מלא מאבקים פנימיים ביחסו לחסידיו ולמעריציו.

רבי שלמה היה גדול בתורה, וישב ולמד בהתמדה בנגלה בגמרא ופוסקים.[107] מעיד עליו הגאון רבי חיים מצאנז: „גם בחריפות ירד בעומק סוגיות הש״ס, לברר הלכה ברורה בתשובת שאלה״.[108] גדול היה רבי שלמה הכהן בידיעות הקבלה. כל המסתכל בספר „תפארת שלמה״ נוכח בבקיאותו הגדולה בספרות הזוהר ובכתבי האר״י.[109] אוהב־ספרים היה ובספרייתו נמצאו כתבי יד שונים בקבלה ובחסידות מהאר״י,[110] מר״מ דיליאון, מר״י גיקטליא, מר׳ יעקב צמח,[111] מר׳ שלמה פינטשוב.[112] מר׳ אברהם יהושע העשל מאפטא[113] ועוד.

פעם אמר לאחד מחסידיו שהתבונן והתפלא על הספריה הגדולה. „דע לך שכל אלה המחברים לא נטלו את ידיהם בשחרית״. החסיד השתומם ושאל: היתכן? כן, ענה לו ר׳ שלמה — הם עסקו בתורה כל הלילה ולא היו זקוקים ליטול את ידיהם בשחרית.[114]

בעיר ראדומסק נהג את הרבנות ברמה וביד חזקה. כשאסף את הכסף לפדיון העניים מהשירות בצבא, הכריח את כל אנשי העיר, בלי יוצא מהכלל ובעיקר את האמידים להשתתף למעלה מיכלתם. בהוראה באיסור והיתר לא היה מן המחמירים, והיה נוהג להקל גם במנהגים מקובלים לחומרא. הוא ביטל את אפית המצות העבות בראדומסק, וציווה לאפות מצות דקות שאינן ממהרות להחמיץ לדעתו. הקל באכילת מצות שרויות והיה לועג למחמירים בזה, בהראותו על ארון ספריו „כל המחברים האלה הקלו באכילת מצות שרויות״. פעם אמר בבדיחה: „נסים נעשו לנו שתפוחי האדמה נתגלו בזמן מאוחר, כי אילו נתגלה פרי זה בימי הגאונים המחמירים, היו אוסרים את אכילתם בפסח משום איסור קטניות״. כמו כן היה מקל בתעניות ביחוד לבני אדם חלשים, התיר לעשן ביום טוב[115] ועוד.

לעומת זאת החמיר מאוד בעניני שבת וצניעות. התנגד לאפנה החדשה של שמלות „קרונולינות״ והכריז איסור בבית־הכנסת על לבישת שמלות כאלה. תיקן תקנה שלא לקבור נשים על־יד אנשים ועוד.[116]

רבי שלמה היה מפורסם בעולם החסידות כאחד מ„נוטרי הברית״. לדעתו זהו המבחן לכל ירא שמים. „מדרך האנשים התועים הלומדים ומתפללים ומדמים בעיניהם, שתעלה לשמים תפילתם, יותר ממלאכים ומשרתים... אבל כל־זה היה אם היית נשמר בקדושת הזיווג״, „כי ידוע מזוה״ק וכל הספרים הקדושים כי עיקר הקדושה היא שמירת

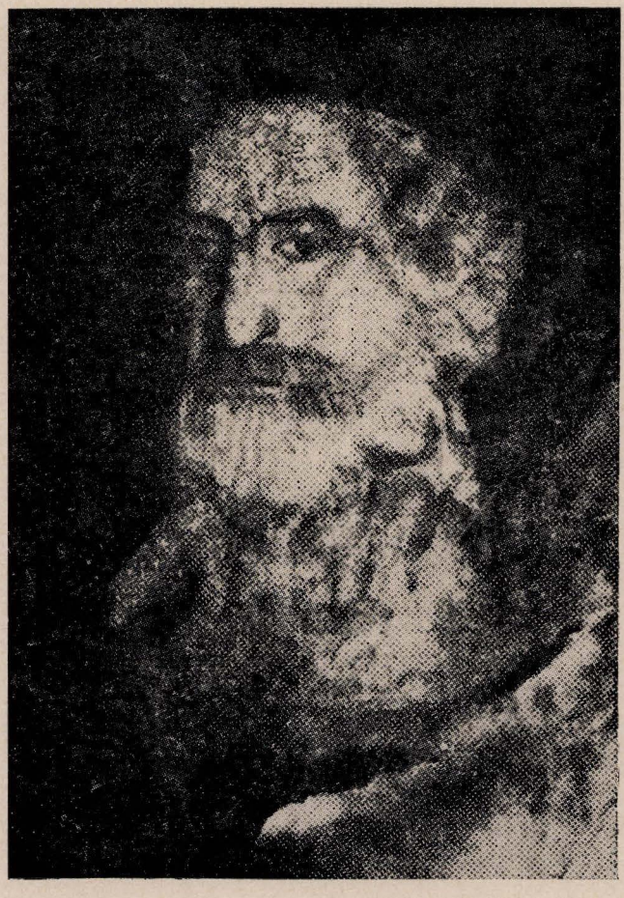

ד״ר רבי חיים־דוד ברנרד

הברית, הן מעין קרי והן ממחשבות רעות ר״ל והן בקדושת הזיווג״.[117]

ובמקום אחר: „ידוע כי עיקר הקדושה של האדם בשמירת העינים בחי׳ הראות. כמ״ש איה הקדשה הוא בעינים — הקדושה היא בעינים, לכן צריך שמירה מעולה מאוד כי היזק ראיה שמיה היזק, ר״ל שפוגם בשם י״ה... אבל אצל בלעם הרשע כתוב: „נופל וגלוי עינים״ — ר״ל: זאת הנפילה שלו כי היה גלוי עינים שלא שמר בחי׳ הראות״.[118]

הוא היה מפורסם בפקחותו ובחריפותו. דובר אמת בלבבו ובפיו, לא נרתע מהוכיח את מי שהיה ראוי לכך בדברים שנונים ובחריפות עוקצת. מרובות הבדיחות ואמרות החכמה הנפוצות בין חסידי פולין. רבי אהרן מרכוס כתב: „הוא בחל במליצות ההמוניות, וגם בהתחסדות הגאונית של מרקיעי שחקים. המלה הפשוטה הבריקה בשפתותיו, ואמרותיו היו שנונות ומקסימות״.[119]

בגלל תכונותיו הנזכרות, אהבת האמת והחריפות שבתבונה, לא יכול לסבול את עמי הארץ שנדחקו וצבאו על פתח בית־מדרשו להיוושע ממנו בכל מיני ישועות. רבי אהרן מרכוס מספר: „הוא הרחיק את הבורים וגסי הרוח, כל כמה שהם נדחקו לבין קהל מעריציו״.[120] אולם הם הירבו לנסוע אליו. רבי שלמה נתפרסם כבעל מופת וכפועל ישועות. רבי אהרן מרכוס כותב: „הוא היה במחוזו אחרון, מבין אישים נעלים, שמספרים על אודותם דברים כה נפלאים ובלתי מובנים, אולם כל מה שראיתי במו עיני, מתוך הסתכלות קפדנית, הדוחה כל הזיות שהן, שם לאַל כל פקפוקים אפשריים. גם בקדרות התקופות הסוערות, אין הרשמים הבלתי נמחקים, נגוזים מהזכ־

---

[106] ר׳ א. מרכוס „ספר החסידות״ עמ׳ 252.

[107] חידושיו נדפסו בסוף ספר „בית שלמה״ לר׳ שלמה מפינטשוב (פיטרקוב תרפ״ז) ועי׳ „אהל שלמה״ עמ׳ ו. נדפסו ממנו גם תשובות בעניני עגונות ועוד.

[108] בהסכמה ל„תפארת שלמה״ זמנים.

[109] עי׳ „שער הגלגולים״ לר׳ חיים ויטל ח״ב (פרעמישלא תרל״ה) בקונטרס „אמרי דעת״ לר׳ צבי מאיר הכהן רבינוביץ בדף מד.

[110] ספר „שער הגלגולים״ הנזכר נמצא בספריתי בכת״י.

[111] חלק מכתבי היד אבד בשואה וחלק נמכר לספריות באמריקה.

[112] ספרים אחדים נדפסו מכתבי־יד אלה, עי׳ בפרק הראשון „ימי ילדותו״.

[113] כת״י נדפס בספר „תורת אמת״ (לבוב תרי״ד) בספר זה נדפסה גם הסכמה מר׳ שלמה הכהן.

[114] „אהל שלמה״ עמ׳ 10.

[115] „אהל שלמה״ עמ׳ לה.

[116] שם; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען״ עמ׳ 97.

[117] „תפא״ש״ על הזמנים, שער התפילה דף ט׳ ע״ב בד״ה ואתה.

[118] „תפארת שלמה״ על התורה פרשת בלק דף צ״ט בד״ה וכסה ועי׳ שם בשלח נד: בד״ה וילונו.

[119] „ספר החסידות״ עמ׳ 252.

[120] שם.

רון אפילו ביום אחד. עינו הפליגה מעבר לזמן ולשטח. יהיה בזה משום חילול כבודו אם נצטמצם לפרטים. רק מימרא אחת קצרה ברצוני להזכיר, באשר היא אופיינית מכמה בחינות. בשבת „שובה" האחרונה לפני פטירתו, אשר אותה חזה חדשים מספר מראש, ישב אחרי ה„הבדלה" ושוחח על מאורעות העולם: „מצויים היום גויים, ההוגים בחכמות, ששלמה המלך לא ידע עליהם בחכמתו". אין לשכוח, כי הרבנים מהדור הישן ובפרט בן דורו, רבי חיים הלברשטם מצנז, התיחסו בביטול אל כל חכמה חיצונית ובפרט אל זו החדישה. יחד עם זה יש לציין כי החכמות החיצוניות היו זרות לו כליל. הוא לא ידע את האותיות הנכריות וגם לא רצה לדעתם. ברם עובדה זו לא מנעה ממנו, כמו מהבעש"ט, לשית את עינו על האווירה הרוחנית של העמים".[121]

ביחסו להמון העם ניכר היה המאבק בנשמתו. מצד אחד היה מאחרוני הצדיקים העממיים, ששמו להם לקו את אהבת ישראל לכל אחד. לדעתו כל ישראל קדושים וטהורים. „בכל אחד מבנ"י יש בו ניצוץ קדוש ועליון מנשמתו העליונה וחלק האלקי המצפה להידבק בשרשו, בכל־זאת הנה הוא מכוסה וטמיר בקרב האדם מחמת סיבות גשמיות בעוה"ז...".[122] וזוהי מידת הצדיק האמיתי שעליו להיות בבחינת משה „ועיקר מעלת הצדיק כשהוא מקושר באהבת ישראל, שיהיה כל אחד ואחד מבניו נדמה לו כאחיו, אף אם הוא חוטא, צריך לכפר עליו ולהשפיע עליו טובות וז"פ הפ' „ויגדל משה" – זו היא גדולתו של משה, במה ש„יצא אל אחיו" — שהיה כל אחד מבני ישראל כאחיו ממש לחוס עליו".[123] הצדיק דומה „לאילן וכל התלמידים הם הענפים המסתעפים, וכאשר האילן פורח לעשות פרי, גם כל התלמידים הם הענפים יעשו פרי עמו... רמז לאנשים פחותי ערך שהם כמו עצמות וגידין, אם הם מחוברים לצדיק יעלו גם הם עמו".[124]

אולם מצד שני, לא יכול לסבול את השאלות הקטנוניות של עמי הארץ, שבאו אליו להתאונן על הפרה שהפסיקה לתת חלב וכדומה.

רבי אהרן מרכוס כותב: „כמו כל צדיקי האמת, הרגיש אף הוא את הירידה מפסגת רוחניותו אל העם כמעמסה כבדה, אלא שלא השתמט מזה מתוך רחמים מרובים".[125]

מנימוקי אהבת ישראל נזקק, איפוא, ר' שלמה לעם ולדאגותיו. את ה„מופתים" הרבים שנראו על־ידו ביטל בלעג „גם זהו מופת" — היה אומר בלעג. גם בספרו הוא רואה במופתים — נסיון ההשגחה להטעות את הצדיק. „„כתיב ה' צדיק יבחן" — כי אמנם זהו דרכו של הש"ת שמביא נסיונות על האדם, לבחון דרכם של בני אדם ההולכים לפניו, לראות היעמדו בהם להיטיבם באחריתם. ולפעמים בא לאדם איזה ענין גדלות והתנשאות, ומראים לו כאילו הוא טוב וישר לפני אלקים והכל הוא לנסיון. גם אצל הצדיקים הגדולים. הנה מראים להם מן השמים ענין גדלות לעשות מופתים בארץ והכל רצים אחריו, וזה הוא בתחילה רק לנסיון לראות הייטב לבו עליו וישמח בנפשו, ועי"כ יתרשל מעבודת הבורא ב"ה, אולם מי האיש החכם ויבין את כל מעשיו ויבחן לבלתי רום לבבו מאחיו — אז „ייטיבו לו שבעתיים כהנה ואחריתו — ישגה מאוד, וכמו כן שמענו מעשה מהרב הקדוש בעש"ט ז"ל, כי הכריח והפציר באחד מתלמידיו להיות רב ומו"צ בעירו, והראה לו כאלו כועס עליו, אבל הוא לא רצה להתנשא לקבל עליו הרבנות בשום אופן, אח"כ כשראה כי באמת אינו רוצה, גילה לו כי רצה רק לנסותו — על כן צריך האדם להיות יראי וחרד מאוד על כל ענייניו, אולי זה הוא רק לנסיון".[126] במקום אחר רואה ר' שלמה הכהן ב„מופת" — אמצעי רוחני, כדי שהצדיק יוכל אחרי המופת להשפיע על חסידיו גם בעניני חסידות. „מה שהצדיקים מצמיחים ישועות בקרב הארץ — בעניני העולם הזה, הוא להראות האות ומופת, למען יתקרבו בני אדם אליהם להרבות תלמידים, להפיץ אור תורתם וקדושתם אליהם... הכל נאספו לבקש צרכיהם ובאו אליו (אל הצדיק) ועי"ז היה יכול להורות להם דרכי השם".[127]

אולם לא תמיד יכול היה להשלים עם ה„אדמוריות". מזמן לזמן היה שרוי במצב רוח קודר, ואז היה מרחיק מעליו את כל חסידיו. נוזף בהם שיסעו הביתה ואל יבואו אליו. „אינני רבי ואל תבואו להפריעני מלימודי" היה נוהג לומר. „אם ברצונכם לראות אצלי מופתים — סעו לפייטריקוב אל הברוקארז' (= סולל־כבישים)".[128] ביחוד גבר רגזו על החסידים בזמן של גזירות מטעם הממשלה על יהודי פולין. בימים אלה היה נסגר לשבועות שלמים בבית־המדרש. החסידים למאות הסתובבו כיתומים נזופים ועלובים במסדרון ובחצר בית־המדרש ורבי שלמה נוזף בהם ולפעמים גם מקלל אותם. פעם אמר: „אין לי דעה בשמים, הגזירות על ישראל מתרבות והולכות, אני מפזר את ה„חדר"!".[129]

תקופות כאלה של התרחקות ורוגז על החסידים, חזרו ונשנו פעמים אחדות בשנה. רק אחד מחסידיו הנאמנים ביותר הפקח ר' קלמן פרידמן (ר' קלמן בנדינר) מעיר בנדין, הצליח לפעמים לשכך את רוגזו ולהשפיע עליו שיתפייס עם חסידיו.

בדיחות רבות מסופרות על רקע ה„רוגז" הזה: פעם בשבת ביקש ר' קלמן מהשמש ר' טוביה שיכנס לרבי שלמה הכהן ויגיד לו כי ברצונו לשאול את הרב „שאלה". ר' שלמה הכהן הרשה לו להיכנס — מדוע — שאל ר' קלמן — ב„פרקי אבות", קוראים בכל שבת פרק אחד, ובסוף הקיץ כשלא מספיקים לגמור את כל הפרקים, מצרפים שני פרקים ביחד. ובקריאת התורה, אין מצרפים את הפרשיות בסוף השנה אלא באמצע השנה, כמו „אחרי־מות קדושים" — המצורפות ביחד באמצע השנה?

ר' שלמה אמר לו: בוודאי התירוץ מוכן לך, אמור!

— אילו לא היו מצרפים את הפרשיות באמצע השנה, לא היו ה„קדושים" (פרשת „קדושים") מתחברים לאף אחד!

בפעם אחרת כשר' שלמה הכהן נזף בחסידיו ואמר להם בשבת שיסתלקו ממנו ויסעו הביתה, ניגש אליו ר' קלמן להיפרד ממנו, באמרו ש„מצוה לשמוע דברי הרב" ולנסוע אפילו בשבת...

בפעם אחרת שאל ר' קלמן את ר' שלמה הכהן אם ה„גזרה" (לא לקבל את פני החסידים) חלה גם על פחותים מבני עשרים (שאינם בני עונשין)? אולם כשבא יהודי מארץ־ישראל או בבוא שמועה טובה ממנה היה מתפייס עם חסידיו. מילת הקסם „ארץ־ישראל" היתה משנה את מצב רוחו לטובה.[130]

למרות דחיותיו של ר' שלמה לא זזו ממנו חסידיו. היו שוהים שבועות בראדומסק עד שהתפייס להם. גם הקללות לא הפחידו אותם. הם ביארו את הדבר לפי האגדה הידועה, על ר' שמעון בר יוחאי ששלח את בנו לר' יונתן בן עסמיי ור' יהודה בן גרים, כדי לקבל את ברכתם, אבל הם קללוהו ורשב"י הסביר ש„הנך כולהו ברכתא נינהו" — שכל הקללות הן ברכות.[131]

---

[121] שם.

[122] „תפארת שלמה" זמנים, שבת קודש, דף כט, בד"ה ממקומך.

[123] „תפארת שלמה" עה"ת שמות דף מו בד"ה ויגדל משה.

[124] „תפארת שלמה" עה"ת פ' במדבר דף צ: בד"ה שאו את ראש.

[125] ספר החסידות עמ' 263.

[126] „תפארת שלמה" עה"ת פרשת קרח דף צד: בד"ה ויקח קרח.

[127] „תפארת שלמה" על הזמנים דף פד רמזי פורים בד"ה תשועתם.

[128] Brukarz בפולנית: סולל כבישים כוונתו ל„צדיק" עממי בשם ר' משה ב"ר צבי הסולל, שהיה משרת אצל המגיד מקוז'ניץ ובסוף ימיו התישב בפייטרקוב ונעשה „רבי" להמון העם ומומחה לגירוש „דיבוקים". עי' פיינקינד. „גוטע אידען אין פוילען" עמ' 176.

[129] „עטרת שלמה" עמ' מד.

[130] כל הספורים ידועים בין חסידי ראדומסק ונמסרו לי מנכדו של ר' קלמן, ר' שמעון פרידמן מחולון.

[131] בבלי מועד קטן דף ט ע"ב; על הבעש"ט מסופר כעין זה עי' שבחי בעש"ט, מהדורת ש. א. הורודצקי עמ' קד.

י. חבריו, תלמידיו ובניו

ר׳ שלמה הכהן נמצא ביחסי ידידות עם כל גדולי הדור וצדיקיו. ואם כי היה מתלמידי ר׳ מאיר מאפטא, שטינה היתה בלבו על חסידי פשיסחה וקוצק, היה ר׳ שלמה הכהן רודף שלום ואוהב שלום ובזמנו שככה המחלוקת שבין הזרם העממי לזרם פשיסחה־קוצק. כשפרצה מחלוקת בין חסידי ראדומסק לחסידי צאנז בקשאנוב שבגליציה, נסע ר׳ שלמה לרבי חיים מצאנז לחג השבועות ועל־ידי זה שככה המח־לוקת.[132] מאז המשיכו בניו להסתופף בצל רבי חיים מצאנז, גם אחרי פטירת אביהם.

אופייני מכתב אחד שכתב רבי חיים הלברשטם מצאנז, בשנת תרכ״ד אחרי מחלה קשה שעברה על רבי שלמה הכהן. מהמכתב מבצבצת אהבה וידידות.

ב״ה יום ו׳ עש״ק לסדר ולפרט „בבריתי״ שלום לפ״ק פה צאנז.

לידידי הרב המאור הגדול, קדוש ד׳, בנן של קדושים, פאר הזמן והדרו, רבים ילכו לאורו, פ״ה ע״ה נר ישראל, כבוד קדושת שמו תפארתו מו״ה שלמה נ״י.

אתמול הגיעני מכתבו ושמחתי מאוד על החסד אשר גמלו השי״ת ויתעלה, שהקל חוליו כן יגמר ד׳ לטוב, ושיהיה במזג הברי־אות כמאז יתחדש כנשר נעוריו, וינוב בשיבה טובה ושלום והשקט בהיכלו, והבנים שתילי זתים מסביב לשולחנו, ויראה מהם זרע קודש וינחת מזרע ישראל בתת להם ד׳ לחם וכל טוב, ונגאל מהרה והיה שלום וברכה כנפש ידידו דוש״ת ומשתוקק באהבתו.

ולכל המסתופפים בצלו שלום, ובפרט לידידי החסיד מו״ה ישראל נ״י. אי״ה יום א׳ אסע לשתות חלב צאן חו״ל כי עדיין לא שבתי לאיתן בריאותי כמאז, וב״ה אשר אני כאחד האדם בראות פני ולא נפלתי ח״ו מתואר פני כמאז, וד׳ הטוב יגמר לטוב, בתוך כח״י.[133]

הק׳ חיים האלבערשטאם.

יחסים טובים היו גם בין רבי יצחק מווארקי מתלמידי ר׳ שמחה בונם מפשיסחה המפורסם באהבת ישראל ובהשתדלות לטובת יהודי פולין אצל הממשלה.[134] כמו כן שררו יחסי אהבה בין רבי יצחק מאיר אלטר, הרבי מגור לבין ר׳ שלמה הכהן. פעמים אחדות נפגשו בוורשה ונקשרו בעבותות אהבה וידידות. הנה מכתב ברכה מאת הרי״מ מגור לחתונת רבי צבי מאיר הכהן בנו של ר׳ שלמה הכהן.

ב״ה יב׳ אלול תבר״ך לפ״ק

החיים והשלום לכבוד אהובי ידידי הרב המאוה״נ נר ישראל, פטיש החזק, עמוד הימיני, בוצינא קדישא, חסידא ופרישא, הצדיק המפורסם וכו׳ מוהר״ר שלמה הכהן נ״י אבד״ק ראדומסק.

מכתב אהבה מרו״מ שיחי׳ הגיעני משמחת בנו שיחי׳, יזכהו השי״ת לראות ממנו בנים ובני בנים עוסקים בתורה ומצות, ושמחת כל צאצאינו בתוך כל ישראל, הנה הימים ימי רצון יזכר נא גם אותי וב״ב לטובה, ויטע בלבנו שיתוסף אהבה בכל עת להיות אגודה אחת לעבודתו יתׄ״ש, ויכתב ויחתם לכל טוב בימים הקדושים הבע״ל הוא וב״ב והנלוים והמסתופפים בצלו בתוך כל ישראל.

דברי דו״ש הק׳ יצחק מאיר בן חיי׳ שרה.[135]

נמצא גם מכתב מאת הגאון רבי ישעיה מושקאט רבה של פראגא־ווארשא, שממנו רואים את הערצת הרב לרבי שלמה הכהן. וזה המכתב:

ב״ה יום ה׳ ער״ה תמוז חיים של ברכה לפ״ק פה פראגא

לכבוד ידיד ד׳ וידיד ישורון ה״ה הרב המאוה״ג חריף ובקי החסיד המפורסם, בוצינא קדישא, חסידא ופרישא, גאון תפארת ישורון, כש״ת מו״ה שלמה שליט״א אבד״ק ראדומסק.

בשנה דאשתקד גליתי אוזן כ״ת בדבר עגמ״נ מן נכדי היקר האברך המהולל מו״ה, יצחק בן שפרה, והנה גם עתה אבקש מכת״ה להעלות זכרונו לפני אדון הרחמים והוא נוסע להמרחצאות החמין במקום שאין מכירין וכו׳ לזאת קצרתי.

ואומר שלום ולכל ב״ב חיים של ברכה לפ״ק

דברי ידידו דוש״ת תמיד ישעי׳ מושקאט חוב״ק פראגא.[136]

קשרי מכתבים ויחסי ידידות היו גם בינו לבין הרבנים: ר׳ שמעון סופר מקראקו,[137] ר׳ יוסף ברוך „היהודי הטוב״ מניישטאדט, שהיה גם רגיל לבקר לפעמים בראדומסק,[138] ר׳ עמנואל ולטפריד רבה של פשדבורז,[139] ר׳ חיים אלעזר וואַקס, הרב מפייטרקוב,[140] מחבר שו״ת „נפש חיה״, ר׳ שלמה פרנקל מפאצינוב[141] ועוד

בין תלמידיו וחסידיו המפורסמים נמנו:

רבי יעקב הרב בווידאמע (עיירה על־יד פשדבורז׳, תק״ו—תרמ״ו). רבי יעקב היה תחילה חברו של רבי שלמה הכהן, יחד למדו אצל רבי ישעי׳ מפשדבורז. רבי שלמה אמר פעם: לר׳ יעקב יש מזל מיוחד — שלא נעשה אדמו״ר לחסידים, ואינו מוכרח לבטל את זמנו מתלמוד־תורה ולעסוק בעניני הכלל. רבי יעקב מווידאמע קיבל על עצמו את מרותו של ר׳ שלמה הכהן ונחשב לידידו הנאמן ביותר. הוא היה — לדברי הרב יצחק שמולעוויץ — גדול בתורה ועובד השי״ת בקדושה ובטהרה ובכל שנה ושנה, כשהגיע ט״ו באב התחיל ללמוד בלילה את המסכתות כריתות, תענית, ראש השנה, יומא, סוכא ואמר: תשובה ומעשים טובים „כתריס״ בפני הפורענות „כתריס״ — ראשי התיבות של המסכתות הנזכרות. ביום־הכיפורים עשה סיום על המסכתות הנזכרות בכל שנה. רבי יעקב ניהל ישיבה בעירו ושם היה אומר לפני תלמידיו חידושי־תורה בנגלה ובנסתר בשם חברו. אחרי פטירת רבי שלמה הכהן „הרבה חסידים הסתופפו בצלו, וכמה מהם לנו אצלו בביתו ואכל עמהם ביחד בכל יום, במעט אשר היה לו״.[142]

רבי דר׳ חיים דוד ברנרד, רופא מהולל בפייטרקוב וצדיק־אדמו״ר. חייו מעולפים אגדות וסיפורי־עם. במקור מוסמך ב„מלון הרופאים הפולניים״ מסופר עליו: ברנרד דוד — נולד בדז׳לושין בשנת 1782 (תקמ״ב). משנת 1805 (תקס״ה) התכונן למדעי הרפואה בברסלוי. אות ההצטיינות של דוקטור קיבל בארפורט. לאחר זמן שימש זמן ידוע רופאם של הלגיונות הפולניים. אחרי כן שימש בתור „פיזיק״ (דוקטור) של המחוז הראדומסקי. הוא גר בכמה ערי המדינה וביותר מכולן בפייטרקוב. שם שירת במשרת רופא של בית החולים היהודי. מת בשלישי לפברואר 1858 (תרי״ח). ד״ר ברנרד היה יהודי חרד ושומר מצוות ישראל ואף התאדק בחסידות.״[143] במקור מוסמך אחר, בארכיון של קהילת וורשה, נזכר שמו בין משכילי וורשה ומתבוללים, שדאגו לחינוך חילוני לילדי ישראל.[144]

---

[132] „אהל שלמה״ עמ׳ יח; ר׳ אהרן מרכוס „ספר החסידות״ עמ׳ 253, דבריו מכוונים לר״ח מצאנז.

[133] המכתב נדפס ב„אהל שלמה״ עמ׳ יח.

[134] עי׳ „אהל שלמה״ עמ׳ יז.

[135] „אהל שלמה״ עמ׳ כ׳ ועי׳ „מאור עיני הגולה״ (וארשא, תרצ״א) במדור המכתבים עמ׳ 13.

[136] שם עמ׳ כ.

[137] „אהל שלמה״ חלק ב׳ (פייטרקוב תרצ״ה) עמ׳ טו.

[138] „עטרת שלמה״ עמ׳ לו; ב„אהל שלמה״ עמ׳ מח נדפס מכתב מר׳ שלמה הכהן אליו.

[139] „אהל שלמה״ עמ׳ מט.

[140] עי׳ „עטרת שלמה״ עמ׳ סא.

[141] ר׳ אהרן מרכוס שם עמ׳ 254.

[142] עי׳ „עטרת שלמה״ עמ׳ מד—מז.

[143] Stanisław Kużminskt "Słownik lekarzy Polskich"(Warszawa 1888), str. 27.

[144] Dr. Ignacy Schipper "Żydzi Królewstwa Polskiego w dobie powstania listopadowego" (Warszawa 1932), str. 175.

על השינוי בנפשו מספר רבי אהרן מרכוס, „כי פעם שמע את החוזה מלובלין אומר את מזמור קז שבתהילים בערב שבת, ונהפך מכופר לחסיד נלהב. ד״ר ברנהרד היה אחד מטובי הרופאים בפולין, השתלם בברסלוי, התישב בראדומסק והתרועע רק עם נוצרים. פעם פגשו רבי דוד מלילוב ואמר לו: ‚אם תחזור בתשובה, הרי תגרום נחת רוח בלתי משוערת לאביך שבשמים״. מלים אלו שנאמרו מפה קדוש זה, לא החטיאו את מטרתם, הרופא אץ הביתה והשליך את כל כלי מטבחו דרך החלון החוצה, התחיל לנהוג באורח חיים של יראת שמים וסגף את עצמו בסיגופים קשים אף כי המשיך במקצוע הרפואה. מורי ורבי, הצדיק מראדומסק, ביקר אצלו לעת זקנתי המופלגת, בשכבו על ערש דוי וניחם אותו באמרו: „והימים הרא־שונים יפלו״ (במדבר ו, יב) ז.א. ימי נעוריו שעברו בפריקת עול לא ייחשבו לו). מיד התרומם ואמר: „בזכות ‚אור החיים״ ששגור בעל פה על שפתי, אני מקווה כי הימים הראשונים יווספו לי״) לפי מאמר חז״ל שזדונותיו של בעל־תשובה „נהפכים לזכויות״ — (יומא לו).

רבי דוד מלילוב לקחו עמו ללובלין, והוא סיפר, כי בחג השבו־עות בעת התפילה הראה לו החוזה את מעמד הר סיני בחזיון.[145]

ר׳ חיים דוד פירש את המאמר בתפילה „בורא רפואות נורא תהלות אדון הנפלאות״. „בורא רפואות״ — כשאדם חולה עליו להשתמש תחילה ברפואות, אבל כשהן לא מועילות — „נורא תה־לות״ — יאמר „תהלים״, ואם גם זה לא מועיל אזי יפנה „אדון הנפלאות״ — יקווה לפלא, לנס״.[146]

רבי חיים דוד נסע לרבי שלמה הכהן לעתים קרובות מאוד, וזכות מיוחדת היתה לו שגם בזמנים שרבי שלמה ריחק את חסידיו, סעד רבי חיים דוד על שולחנו גם בשבת. חסידים מספרים, כי כאשר שאלו פעם את רבי חיים דוד במה גדולתו של רבי שלמה הכהן, אחרי שהסתופף בצל צדיקים כחוזה מלובלין ורבי דוד מלילוב? — ענה: מקובלני מה„חוזה״ מלובלין סימניו של צורת צדיק שהוא מ„נוטרי ברית״, כל הסימנים האלה ישנם ברבי שלמה מראדומסק, יש לו „חכמת שלמה״ ו„בחינת יוסף הצדיק״.[147]

רבי ישׂשכר־דב מוולבורזש (תקס״ג—תרל״ח), היה בן להורים פשוטים בפייטרקוב. אביו ר׳ משה טורנהיים היה סוחר בתבואה. את בנם יחידם חינכו לתורה ולחסידות. הוא למד תורה אצל ר׳ שלום צבי רבה של זגירז׳ ואח״כ ישב בקביעות בבית ה„שרף״ רבי חיים מאיר יחיאל ממוגלניצא וממלא מקומו ר׳ אלעזר מקוז׳ניץ. אחרי פטירת רבותיו השתקע בעיירה וולבורז, על־יד פייטרקוב, ואלפים נהרו אליו לקבל ברכות ממנו. ר׳ יששכר דב היה סגפן, צם משבת לשבת, מסתפק במועט ומחלק את כל כסף הפדיונות לעניים. אשתו עסקה במסחר ופירנסה את הבית. ר׳ דב ביריש נסע לעתים קרובות לראדומסק. בספרו „עבודת יששכר״ (לודז תרע״ב) מזכיר פעמים רבות חידושי תורה בשם ר׳ שלמה הכהן.[148]

ר׳ הלל מראדושיץ נכדו של ר׳ דוב בער מראדושיץ, היה מחסי־דיו המובהקים של ר׳ שלמה הכהן. הוא היה בא לשבועות רצופים לראדומסק ולמד שיעור מיוחד בגמרא ופוסקים אצלו. ר׳ הלל היה צדיק עממי מפורסם. אלפים ורבבות מבני העם נהרו אליו לקבל ברכה מפיו. ליום ההילולא של ר׳ שלמה הכהן היה נוהג לבוא לראדומסק עם קהל חסידיו.[149]

ר׳ אהרן (ר׳ ארון) מקראקא, בנו של ר׳ קלונימוס קלמן אפ־שטיין, מחבר הספר „מאור ושמש״ — היה מחסידיו המובהקים של ר׳ שלמה הכהן, והיה נוסע לעתים קרובות, אם כי היה לו קהל מעריצים בקראקא ובית־מדרש מיוחד „ר׳ ארון׳ס בית־המדרש״.[150] כשנדחק פעם ר׳ ארון בין הקהל כאחד החסידים, אמר עליו ר׳ שלמה הכהן: חז״ל אמרו (בבא בתרא צט): „מקום הארון אינו מן המדה״ (שהארון בב״המ״ק בנס היה עומד ולא תפס מקום) — אמנם לארון לא היתה מידה ולא תפס מקום, אבל הלוחות נמצאו רק בארון.[151]

רבי נתן דוד רבינוביץ אדמו״ר משידלובצי, נכד ה„יהודי הקדוש״ מפשיסחה.[152]

ר׳ מיכאל שוחט מראדומסק, תלמיד חכם, מחבר הספר „דעת הזבח״ (פייטרקוב תרמ״א) על הלכות שחיטה. בהסכמה לאותו הספר מובא: „בעת היה ר׳ שלמה הכהן לומד עם בני הישיבה בלילי החורף אחרי לימוד הישיבה, היה מפלפל כבוד הרב ר׳ מיכאל השו״ב עם ר׳ שלמה הכהן מראדומסק כמעט כל לילה ולילה״.[153]

ר׳ אהרן מרכוס, סופר וחוקר ועסקן ציוני. ר׳ אהרן מרכוס נולד בהמבורג בשנת תר״ג (1843). נתחנך ב„תלמוד תורה״ שבעיר, ולמד אצל החכם יצחק ברנייס, רבה של המבורג ואצל ר׳ ברוך יצחק ליפשיץ בנו של ר׳ ישראל ליפשיץ אב״ד בדנציג. עוד בימי נעוריו נתפרסם כעילוי בלימודים. רבו יעצו, איפוא, לנסוע לבוסקביץ ללמוד בישיבה המפורסמת. אחרי שנים אחדות השפיע עליו אחד מתושבי קראקא שבנו למד בישיבת בוסקביץ, שיבוא לקראקא. ר׳ אהרן נעתר לו ובבואו לקראקא התחבר לחסידי ראדומסק. בתקופה ההיא נמנו על חסידי ראדומסק תלמידי חכמים ויראי שמים, אחדים מהם הכירו עוד את ה„חוזה״ מלובלין ואת תלמידיו. בבית חסידי ראדומסק למד ר׳ אהרן קבלה וחסידות ונסע לעתים תכופות לר׳ שלמה הכהן. בחצר ראדומסק החשיבו את כשרונותיו, ידיעותיו וחסידותו הנלהבת. מספרים שר׳ שלמה הכהן אמר עליו שיש לו „נשמה גבוהה״. לר׳ שלמה הכהן הקדיש את אחד הפרקים הנאים ביותר שבספרו „החסידות״. בנו ישראל מרכוס כותב: „גודל ההת־קשרות והאמונה שהיה לאדוני אבי באדמו״ר הקדוש בעל „תפארת שלמה״ זצ״ל, אין לשער ולתאר על הכתב, תמיד היתה תהילתו בפיו ותמיד סיפר גדולות ונפלאות מרבו הקדוש ותורותיו היו שגורות בפיו... ולא עבר יום מימי חייו שלא סיפר איזה דבר־תורה או מעשה מרבו זצ״ל, וגם ביומו האחרון דיבר הרבה ממנו, והיה הרבה פעמים עם רבו בליזענסק על קבר הרב ר׳ אלימלך, וגם היה עמו שתי פעמים אצל אדמו״ר מצאנז. ולא זז ממנו ואהבת נפש אהבהו עד יומו האחרון. ויום אחד לפני פטירת א״א זי״ע היה היאָרצייט של רבו בעל „תפארת שלמה״ בכ״ט באדר, וציווה להדליק נר יארצייט לנשמת רבו וציווה שיעמידו את הנר נוכח פניו, למען יוכל לראות ולהביט בו״.[154]

רבי אהרן מרכוס מפורסם בספריו בשפה הגרמנית והעברית „חסידיזמוס״, „הארטמאנ׳ס אינדוקטיווע פילוסופי אין חסידיזמוס״, „ברזלי״, „קסת הסופר״ על התורה ועוד. הוא התפרנס מהנהלת השבונות ובעיתות הפנאי עסק בספרות. היה עסקן ציוני נלהב, ממשתתפי הקונגרס הראשון. ת. הרצל אמר עליו: „מרקוס אינו חי ומתפרנס מן היהדות אלא חי למען היהדות״. הוא עשה תעמולה

---

[145] ר׳ אהרן מרכוס „ספר החסידות״ עמ׳ 120.

[146] ידידיה יפת במאמרו „רבי חיים דוד דאקטאר״ בעתון „מאמענט״ דעצעמבער 1930.

[147] „נפלאות הת״ש״ עמ׳ 16; חומר נוסף על ר׳ חיים דוד דר׳ ברנרד נמצא בספרים דלהלן: „אהל שלמה״ עמ׳ כט; „עטרת שלמה״ עמ׳ מח—נה; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען״ עמ׳ 158—152; פ. ז. גליקסמן „תפארת אדם״ (לודז תרפ״ג) עמ׳ 7; י. אריגור „בעל תשובה״ (תל־אביב תרצ״ה).

[148] מ. פיינקינד, שם עמ׳ 285—278; „עטרת שלמה״ עמ׳ נז.

[149] „עטרת שלמה״ עמ׳ נו נז.

[150] „אהל שלמה״ עמ׳ כט.

[151] „עטרת שלמה״ עמ׳ נה.

[152] „עטרת שלמה״ עמ׳ לז.

[153] בהקדמת א״ז ר׳ צבי מאיר הכהן לספר „דעת הזבח״, „אהל שלמה״ עמ׳ לג.

[154] „עטרת שלמה״ עמ׳ מח.

גדולה לטובת הציונות בחצרות הצדיקים צ׳ורטקוב וריזין ואסף מכתבים מרבנים לטובת הציונות. גם תיכנן ארגון רבנים מיוחד לטובתה. אולם ציוני רוסיה התנגדו לדעתו ולהשתתפות הרבנים בתנועה הציונית. הדבר עשה על ר׳ אהרן מרכוס רושם מדכא ומאוכזב הפסיק את פעילותו הציונית, אם כי השתתף בקונגרסים כאורח.[155] הוא נפטר בפרנקפורט דמיין תרע״ו, 1916.

בניו וחתניו של ר׳ שלמה הכהן היו:

א) ר׳ אריה לייבוש הכהן — נדבן, חסיד וירא שמים, התפרנס ממסחר בראדומסק והגיע לעושר. אחרי מות אביו נעשה מחסידי ר׳ חיים מצאנז.

ב) רבי צבי מאיר הכהן, ממלא מקום אביו ברבנות.

ג) ר׳ אברהם יששכר הכהן, ממלא מקום אביו האדמו״ר בראדומסק.

ד) בתו שרה אשת ר׳ ישראל קרוהן, תלמיד חכם מתושבי ראדומסק.

ה) בתו רחל אשת ר׳ ליפמאן ליטמאַנוביץ, מחסידי קוצק, תלמיד חכם גדול.

ו) בתו רבקה אשת ר׳ יחיאל לנדו, תלמיד חכם וחסיד. לימי זקנתו עזב את כל בניו ורכושו בראדומסק ועלה לארץ־ישראל.

יא. הסתלקותו

בחדשים האחרונים שלפני הסתלקותו, התחיל לרמוז לחסידיו שימיו ספורים. פעם בא אליו הרב ישראל יצחק אב״ד בפלאוונא הסמוכה לראדומסק. ר׳ שלמה הכהן הזמין אותו לסעודת צהרים שנמשכה שעות ודיבר אתו הרבה דברי תורה וחכמה, בסוף השיחה הודיע לו שימיו ספורים וכי לדעתו צריך למלא את מקומו ברבנות בנו רבי צבי מאיר הכהן.[156]

ימים אחדים לפני פטירתו קרא לחסידיו אחר חצות הלילה, יסיפר להם סיפור מוזר בענין הסתלקות וגן־עדן ועל העבודה המרובה שיש לצדיק אחרי פטירתו, כשעליו להקביל את פני האר״י הקדוש והבעש״ט ועוד.[157] גם בספר „תפארת שלמה״ ישנן שיחות אחדות על יום הסתלקותו של הצדיק וערכו. לדעתו „מבואר בזוה״ק ובכתבי האר״י ז״ל, כי שעת פטירת האדם הצדיק מן העולם־הזה גבוהה יותר במעלה מכל ימי חייו, כאשר אז הוא השלמת תיקון המ״נ והיחודים והזיווגים בפועל יתר שאת ומתיחדים ימי התמימים במיתתם ומעלים כל המעשים הטובים שעשו לה׳, כי ע״י פטירת הצדיק שנעשו יחודים וזיווגים במידות הגבוהות מאוד מאוד ע״י כך יורדים השפעות טובות לעולם״.[158] „וזה שמצינו במשה רבנו ע״ה וזאת הברכה אשר ברך משה וגו׳ לפני מותו, ר״ל רק אז לפני מותו ברך אותם והמשיך להם הברכות לעתיד לבוא, וכן יעקב אבינו ע״ה, וכן ר׳ שמעון בר יוחאי קודם הסתלקותו פעל ועשה היחוד בסדר האדרא זוטא (זוהר האזינו), להמשיך מעין הברכה העליונה לעולם הזה״.[159]

ביום חמישי כ״ח באדר בבוקר לפני פטירתו, אחרי התפילה חילק לכל המתפללים י״ש ועוגות, שתה „לחיים״ לכל אחד. באותו שבוע (כ״ג אדר) נפטר הצדיק ר׳ יצחק מאיר אלטר, בעל „חידושי הרי״ם״. ר׳ שלמה הכהן קרא לחתנו ר׳ ליפמאן ליטמנוביץ, שאלו לסדר ההלויה ואמר לו: „הנך רואה, זקני כבר לבן, אני מבקש ממך, שלאחר פטירתי ימלא את מקומי רבי צבי מאיר הכהן כרב בראדומסק״. לפי סיפור אחר הוסיף: „כנראה אני אוזמן כש״ץ לשבת הבא!״ באותו יום בא לראדומסק ר׳ אהרן מקראקא, בנו של ר׳ קלונימוס קלמן מקראקא בעל „מאור ושמש״. ר׳ שלמה הכהן אמר לו: „ארון (אהרון) נושא את נושאיו״ (בבלי סוטה לה.). למחרת היה ר׳ אהרן מנושאי ארונו של ר׳ שלמה הכהן...

באור ליום ו׳ ערב שבת כ״ט באדר, לקח את „ספר הזוהר״ והתחיל ללמוד בו. בערך בחצות הלילה שם ידיו על ספר הזוהר ואת ראשו שם על ידיו וכך נרדם ונסתלק על ספר הזוהר...

הכרתי עוד יהודי זקן שנכנס לבית־המדרש אחרי חצות הלילה וראה את ר׳ שלמה הכהן ישן על ספר הזוהר, היהודי יצא חרש חרש, על בהונות רגליו, כדי שלא לעורר את רבו, אולם כאשר עברו שעות אחדות, הבינו המקורבים שניגשו לעוררו וראו שיצאה נשמתו בטהרה...

למחרת בערב שבת נתקיימה ההלויה. אלפי איש מכל הסביבה השתתפו בהלויה. נושאי־המיטה היו חסידיו המובהקים, ר׳ אהרן מקראקא, ר׳ יעקב מווידאמא ועוד.

עוד לפני ההלויה מינו פרנסי העיר ראדומסק את בנו רבי צבי מאיר הכהן לשמש כרב העיר.[160]

אחרי הסתלקותו קיבלו רוב חסידי ראדומסק את בנו רבי אברהם יששכר הכהן כממלא מקום אביו, כצדיק ואדמו״ר לחסידים.

על קברו נבנה „אהל״ שבו נקברו אחר־כך בניו ונכדיו — אדמו״רי ראדומסק. מדי שנה בשנה ביום ההילולא של הצדיקים התאספו בראדומסק אלפי יהודים מקרוב ומרחוק, התפללו ואמרו תהלים והדליקו נרות לזכר נשמתם.

יב. גלות וגאולה בתורת ר׳ שלמה הכהן

עניני הגלות והגאולה בתורת רבי שלמה הכהן יונקים, בעיקר מתורת הקבלה והחסידות. כתבי האר״י וספר הזוהר עומדים במרכז כל שיחותיו על הגלות והגאולה, אולם בדבריו נשמע כבר הד מחיבת־ציון המתעוררת. ר׳ שלמה הכהן ידע היטב על כל הפולמוס מסביב להצעתו של רבי צבי הירש קלישר, על־דבר הקרבת קרבן הפסח בזמננו, ועל ההצעות של הרב קלישר והרב אליהו גוטמכר לישוב ארץ־ישראל פשוטו כמשמעו.[161] הוא היה בידידות עם ר׳ אליהו גוטמכר ועקב אחרי פעולותיהם של שני חובבי ציון אלה. מספרים כי כאשר התעורר הפולמוס מסביב להצעת הרב קלישר על דבר הקרבת קרבן פסח בירושלים, היה ר׳ שלמה הכהן מלא ציפיה לרגע, שיוכל ככהן לחזור לעבודת הקרבת הקרבן, וכאשר הגאונים בזמנו, כר׳ עקיבא איגר ור׳ משה סופר, התנגדו להצעה מטעמים מעשיים, התאונן ר׳ שלמה הכהן ואמר: חבל על שעת הכושר שנחמצה!״.[162]

גדולים הכאב והבושה בגלות. השאלה מנקרת במוח: „למה זה אנחנו בני ישראל עניים ומרודים יותר מכל שאר האומות, להיות נרדים בעבודת הפרך, וכי מפני שאנחנו מיוחסים לבני אבותינו הקדושים, אנו נשתעבד למצרים הפחותים ושפלים?״[163] אולם לגלות כוונה מיסתורית, לפי קבלת האר״י: „כי ידוע לכל הבאים בסוד ד׳ כי שורש המכוון בהגלות בני ישראל לבין העמים הוא להעלות הניצוצות הקדושים הנפזרים מאד, מאנין תבירין (כלים שבורים), בארבע כנפות הארץ, והנס הוא בהכנס פזורינו מבין הגויים ויקבץ נדחינו, כאשר יצאו כל נשמות האסורים רצוצים לחפשי ולא ישאר מהם מאומה...

---

[155] דר. נ. ב. גלבר „בין הדר. הרצל להאדמו״ר מצ׳ורטקוב״ ב„הצופה״ גליון העשור; הרב דר. ר. פרבר בהקדמה ל„הקבלה״ (פרק מתוך ספר החסידות) (תל־אביב תש״ד).

[156] „אהל שלמה״ עמ׳ סב.

[157] „אהל שלמה״ ח״ב עמ׳ נז.

[158] „תפארת שלמה״ חיי שרה דף יט בד״ה עוד במדרש.

[159] שם, על המועדים, במבוא השער, דף ה: בד״ה אמרינן.

[160] ההסתלקות ופרטי ההלויה לפי „אהל שלמה״ ח״ב סג; „אהל שלמה״ ח״ב נח. „עטרת שלמה״ עמ׳ לו.

[161] עי׳ על הפולמוס: דר׳ ישראל קלויזנר „הכתבים הציוניים של הרב צבי קלישר״ (ירושלים תש״ז) במבוא עמ׳ 35—33 ועוד.

[162] הרב י. א. קמלהר „דור דעה״ (בילגוריי תרצ״ג) עמ׳ שכג ועי׳ תפא״ש זמנים רמזי פסח דף ק״ה בד״ה עומדות.

[163] „תפארת שלמה״ עה״ת וארא בד״ה והוצאתי.

ולכך הביא השי״ת את בנ״י בין הגוים להוציא ממסגר אסיר — ניצוצי הקדושה אשר בלעו והוא התיקון בכל העולמות״. את הניצוצות הקדושים הפזורים בגלות, גואלים על־ידי קיום מצוות ועשית מעשים טובים בהתלהבות. „צריך לעשות המצוה בהדלקה והתלהבות יתרה״... ובעיקר על־ידי מחשבות קדושות וטהורות ותיקון הברית מדת יסוד.[164] בגלות הזאת לא רק שעבוד גשמי ישנו, אלא גם שעבוד רוחני. כי „ענין הגלות הכבד הזה שהוא על ישראל, לא על עניני הגוף בלבד, כי אמנם הנה בגלות גם הנפש היא משועבדת תחת ידי זרים חלילה. וכל התורה והמצוות של בני ישראל הם בגלות כמבואר בספרים, כי בעוונותינו הרבים נמסרו רזיה לחיצונים״.[165]

פעמים אחדות מביא ר׳ שלמה הכהן את הסיפור הנאה ממקובלי צפת על הגלות המעכירה. „ידוע מה שכתוב בספר „עמק המלך״ במעשה שהביא מר׳ אברהם הלוי ז״ל מתלמידי האר״י, שהיה גלגול ירמיה הנביא, והיה מתאבל תמיד על חורבן בית־המקדש וציווה אותו האר״י ז״ל שילך אל הכותל המערבי, והיתה לו שם התגלות השכינה בתחלה בלבוש שחור כדרך אשה אבילה וראשה חפוי, ותיכף נתגלתה לו בהדר יופיה בשמחה עצומה״.[166]

האבלות והשמחה מתגלות זו אחרי זו. אמנם חושך גדול שורר בגלות. השכינה בגלות. אבל מתוך החושך יופיע האור. „כן היה הדבר בהנהגת השם ית׳ עם עמי בני ישראל בגלותינו, אשר בכל עת ענינו ומרודנו, כשהם לוחצים אותנו עד מאוד, רק אז מן החושך מושיע להם ומוציאם לאור גדול... וזה ענין משיח צדקנו, שאמרו חז״ל כי ביום שנחרב בית־המקדש נולד משיח, וביום שחשב השי״ת להשחית חומת ירושלים, נטה קו על בנין העתיד״ [167] אנו מתקיימים בגלות מפני שאנו יודעים כי גם בחושך הגדול ה׳ אתנו והשכינה, כביכול, אתנו בגלות ושומרת אותנו, שהרי „גם עתה בהיותם בארץ אויביהם, גולים מעל שולחן אביהם, ואין אתנו יודע עד מה מהתגלות כבוד ה׳ עלינו, ורוח שכינתו בתוכנו כמו בימים הקדמונים, בכל זאת לא שב כבוד ה׳ מאתנו, ולא מאס את זרע ישראל חלילה לעולם ולא רחק מהם, עוד שכינתו בתוכנו והנה זה עומד אחר כתלנו, וכביכול הוא אסור אתנו וקרוב הוא לכל קוראיו אליו וממהר לגאלנו בגאולת עולמים״.[168]

ולפי זה פירש את הפסוק בברכת יעקב (בראשית מט׳ א׳) „האספו ואגידה לכם — פירש רש״י: ביקש לגלות את הקץ ונסתלקה ממנו שכינה... הנה כשהתחיל יעקב אבינו ע״ה להסתכל בכל דור ודור, מה שיעבור על בני ישראל עד ביאת המשיח, וראה באורך הגלות המרה ובחשכה הגדולה. הנה מזה נתעצב אל לבו מאוד ונס־תלקה ממנו שכינה בעבור העצבות, אך השבטים ניחמו אותו ופתחו ואמרו: שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד... כי צריך להיות שמח במה שיהיה לעתיד בגאולה — ה׳ אחד לכל העולם״.[169]

עיקר תפילתנו על הגאולה צריכה להיות על גאולת השכינה מהגלות. כי לדעת ר׳ שלמה הכהן „כל איש מישראל מחויב להיות מצר ודואג בלבו תמיד על צער גלות השכינה אשר בקרבו, ולא ירהב בנפשו, כי טוב לו לאמור: שלום עליך נפשי, אכול ושתה וכו׳, כי מה לך לאכול ולשתות, ולהתענג בדשן נפשך ואתה אסור בכבלי הגלות, וכביכול הוא אסור באזיקים ושמו מחולל בגוים זה ח״י מאות שנה״.[170] יחד עם השכינה נמצא גם עם ישראל בגלות. כי „כידוע מיום שחרב בית־המקדש וגלינו מארצנו — השכינה הקדושה גם כן עמנו בגלות, וז״ש והוא אסור בזיקים לרמז על השכינה הקדושה, ותכלית כל כוונותינו בתפילותינו צריך לשים לב על השכינה שתיוושע במהרה, וממילא גם אנחנו ניושע בכל הטוב״.[171] גאולת השכינה היא גאולת כבוד האומה משפלותה. וזה דרכם של הצדיקים האמיתיים „אשר אינם יכולים לסבול הצער של גלות השכינה בעולם הזה ומאוד מתמרמר לבם בקרבם, עד שמגודל המרירות קצים בחייהם ומבקשים להסתלק מהעולם הזה מכל וכל, כמו שמצינו באליהו הנביא ששאל את נפשו למות כמה פעמים, עד שלא היה יכול לראות בצער של גלות השכינה... ומידה זאת היא הראויה לכל בית ישראל באורך הגלות המרה הזאת, לשים אל לבו צער השכינה וכבוד השי״ת המחולל בין עובדי כו״ם, עד שאין להסתכל על שום ענין מהעולם־הבא, רק על כבוד שכינתו ית״ש, ואז עי״כ יעתר להם לגאלם״.[172]

בגאולה העתידה תיגאל השכינה וייגאלו ישראל גאולה גשמית וגאולה רוחנית. גם התורה תגאל ותתעלה ותתרומם: „כבוא עת הגאולה... התורה תתחדש, כמ״ש כי תורה חדשה מאתי תצא, הייני שיתחדשו ויתעלו כל לימוד התורה ומצוות שעשו ישראל בגלות״.[173]

לעתיד לבוא גדול יהיה כבוד ישראל שהרי בגלות הראו את כוחם הרב. „דבוודאי אז בביאת המשיח במהרה בימינו יהיו הכל רוצים לעשות תשובה אפילו העכו״ם, כמ״ש בית יעקב לכו ונלכה וגו׳, משום שאז תהיה התגלות האלקות ויכירו וידעו כל יושבי תבל וכו׳, ומשום הכי אז לא תועיל עוד התשובה רק למי שהיה בגלות במצוק ובמצוק, שלא היתה אז עוד התגלות האלקות, ואפילו הכי היתה לו אמונה בה׳ ית״ש והיה עובד השי״ת באמת ביראה ובאהבה״.[174]

כל מה שהמצב בגלות נעשה יותר רע, הגאולה הולכת ומתקרבת. „נראה לרמז בזה לחזק ידים רפות על מה שאנו רואים כובד הגלות, שמתגבר בכל יום, כי הוא ענין הנסתר מבני אדם, כי באמת היא טובה גדולה לקרב הגאולה, ונבאר הענין עפ״י משל לרופא מומחה שנכנס אצל החולה, בהתחלת החולי שיש לו רק מיחוש בעלמא ועודנו מתחזק כבריא ללכת ברגליו, וכאשר בא הרופא אליו לבקרו אומר עליו כי הוא צריך לרחמים גדולים ולעסוק ברפואות וסמים. וברבות הימים כאשר הכביד חוליו ושוכב על ערש דוי, אשר כמעט נתיאשו ממנו, נכנס הרופא עוד אליו ואומר לכל הנצבים עליו שלא ידאגו עוד מאומה, כי מהר יתרפא ויעמוד מחוליו הקשה. הנה בעיני הרואים הוא דבר הפלא ופלא... אך האמת כן הוא: כי הרופא הבין כי אז היתה רק התחלה ובוודאי בכל יום יכביד עליו חוליו, לכן אז היה צריך לרפואות ולסמים ולרחמים רבים, אך עתה כאשר עברה עליו כל התלאה הוא בטוח עליו, כי תפול עליו זיעה ומהר יתרפא, וכן הוא ג״כ ענין הגלות... כי השי״ת יודע כי מהר תהיה הישועה כי קושי השעבוד ישלים הקץ״.[175] ירידתנו היא הקדמה לעלי־תנו ולגאולתנו. „וז״ש בגמרא כשהן יורדין — יורדין עד לעפר, וכשהן עולין — עולין עד לרקיע. ר״ל: כמו שהגרעין הנזרע בעפר הנה סיבת צמיחתו ועלייתו מן האדמה הוא, אחרי שנרקב ולא נשאר בו רק מעט מזעיר, אז יעלה ויצמיח בתבואת השדה, כן עם בני ישראל הנה סיבת צמיחתם ועלייתם לרום המעלה על־ידי שהם ירודים בעצמם להיבטל במציאות, אז אח״כ יעלו ויגיעו לרום המעלות״.[176] לעתיד לבוא תתחדש לישראל השגה אחרת באלהות וידע להעריך את ערכו בגויים ולהתגלות האלהות. אז ידמו בני ישראל לאיש שבא „אל היכל המלך ונכנס בחצרות יקרו, ורואה תפארת גדולתו ועטרת מלכותו אז תודות אלף יתנה לפאר המלך העומד נגדו, כן הנה, כביכול, אצל מלך מלכי המלכים הקב״ה, כי עתה בהיותנו בגלות הזה ואין אתנו יודע עד מה מגודל כבוד השי״ת ותפארת גדולתו בשמים

---

[164] „תפארת שלמה״ זמנים לזאת חנוכה דף עט, בד״ה אם יבוא.
[165] שם, רמזי פורים דף ק: בד״ה קימו.
[166] שם, ויצא ד״ה וישא כט.
[167] שם, וישב לו.
[168] שם לשבת נחמו בד״ה נחמו קטו.
[169] שם ויחי דף מג: בד״ה האספו.
[170] שם זמנים דף פח: בד״ה איש יהודי.
[171] שם זמנים ליוכ״פ בד״ה כד נדרי דף מה.
[172] שם, שער הק״ש, דף כד בד״ה למען.
[173] שם רמזי פורים, דף ק׳.
[174] שם זמנים, שער התפלה ט: בד״ה והוא.
[175] שם לראש השנה, לד: בד״ה ויאמר.
[176] שם רמזי פורים צב בד״ה ותשלח.

ובארץ, לא יתכנו כל השירות והתשבחות כמו בזמן הגאולה אשר יתגלה כבוד ה׳, וראו כל בשר יחדיו כי הוא אלהינו זה, ויומשכו וירדו כל האורות העליונים וישפוך את רוחו על כל בשר, ואז יראו עינינו וישמח לבנו ואז ימלא פינו להודות ולהלל ביתר שאת ויתר עוז לשמו הגדול ית״ש, וכמ״ש ביום ההוא יהיה ד׳ אחד ושמו אחד״.[177]

אנו רואים, איפוא, שתורת הגלות הגאולה של ר׳ שלמה הכהן נעוצה בקבלת האר״י. לגלות מטרה נעלה — העלאת הניצוצות הקדושים שנתפזרו בה. על ידי התרוממות מוסרית, קדושה וטהרה, מעלה האדם ומרומם את כל הניצוצות ויחד עם זה הוא גואל מהגלות את השכינה הקדושה, הנמצאת אבלה ושוממה בגלות כישראל. אמנם גדול השעבוד וגדולה החשכה — אבל מתוך החשכה — יופיע אור גדול, עם ישראל ייגאל ואתו התורה הקדושה והשכינה, העמים כולם יכירו וידעו את כבוד ה׳. כל הבריאה כולה תתעלה ותתרומם בהתגלות האלהים על כל בשר והופעת אורו על כל היקום.

יג. ארץ ישראל וחיבת ציון בתורת ר״ש הכהן

כפי שראינו בפרק הקודם תופס צער גלות השכינה מקום חשוב בתורת ר״ש הכהן. עם ישראל מחולל בין הגויים ואתו התורה, המצוות והשכינה, אולם יחד אתם נמצאת גם ארץ־ישראל בידי כובשים, וכשם שצריך לגאול את עם ישראל, כך צריך לגאול את ארץ־ישראל מידי זרים. כל המחשבות צריכות להיות מרוכזות לדעת ר׳ שלמה הכהן בנקודה אחת: גאולת העם והארץ. „הנה עתה בעוונותינו הרבים קרן ישראל ירדה עד עפר, וכבודו מחולל ברשעים וכולם מכעיסים ועוברים רצונו ית״ש, הנה כאלה וכאלה צריך האדם לשים על לבו בכל לבו, להתמרמר מאוד ולהצטער על חורבן בית־המקדש ועל גלות השכינה ולרחם עליה בכל מיני רחמנות, כי פרשה ציון בידיה ומבקשת ומילמל בכל לילה להושיע לה כנודע״.[178] גם לימוד התורה אינו חשוב בלי הצער על השכינה וישראל: „וכי יתנחם האב היושב בבית הסוהר, בבוא אליו בנו ויאמר לו: הנה חידשתי היום חידוד יפה ברמב״ם או בגמרא וגפ״ת, הלא איוולת בפניו יעניה, מה לך הסכל לבשרני בכאלה, מה עשית למעני להוציאני מבית־הסוהר הזה... הלא נכון שלא לנוח ושלא לשקוט כל היום וכל הלילה, רק להושיעני ולחלצני בכל לבבך ובכל נפשך״. התפקיד העיקרי של הצדיקים הוא, איפוא, מיסטי־משיחי „ואמנם כן היתה כוונת הצדיקים שמסרו נפשם על קידוש השם לתיקון השכינה, כי לא יכלו להתאפק ולסבול עוד מצער גלות השכינה״.[179]

והוא הדין בצערה של הארץ, ארץ־ישראל, השוממה והכבושה בידי הגויים. קדושה הארץ ונעלה מכל הארצות. ידוע מספרים שכל העולם ניזון מתמצית של ארץ ישראל, כמ״ש ציון מכלול יופי, כי היא נקודת הארץ כמ״ש וברכך ה׳ מציון, כל ההשפעות הם מציון״.[180] קדושים ביחוד ירושלים ומקום המקדש, משם יונקת התורה את כל כוחה, „עיקר התורה היא במקום בית־המקדש והוא הר המוריה״, ו„המקום הזה אשר בחר ה׳ לשכן שמו שם הוא מקודש מאז ועד עתה, וקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבוא״.[181] מתפ־קידו של הצדיק לעורר את הגעגועים על ציון בין בני הדור ובזכות זאת יזכו בעצמם לגאולה. הצדיקים נקראים „בני ציון״ בגלל געגועיהם על ציון. „דהנה כתיב בני־ציון יגילו במלכם יהללו שמו במחול — בני ציון הם הצדיקים, שכל ימיהם הם מצפים רק לבנין ציון במהרה — לכן הם נקראים בשמה. והם יהללו שמו במחול — לעתיד כשיעשה הקב״ה מחול לצדיקים״.[182] לדעת ר׳ שלמה הכהן על־ידי ההתעוררות באהבה רבה לארץ־ישראל, נזכה להיות הדור האחרון לשעבוד וראשון לגאולה. הכל תלוי רק בנו ובהתעוררותנו לציון. והנה דבריו החוצבים להבות אש ומזכירים בתכנם את דברי ההתלהבות של ר׳ צבי קאלישר על ארץ־ישראל „ולא תסב נחלה ממטה אל מטה״. הנה זה מרמז על מעלת קדושת ארץ־ישראל וירושלים תובב״א, כי הנה צריך כל איש להשתוקק בכל לבם על א״י וקדושתה, כמ״ש שאלו שלום ירושלים —ציון דורש אין לה, מכלל דבעי דרישה, וענין התשוקה היא מועלת בעצמה על הגאולה העתידה במהרה בימינו, והיינו כשישים האדם אל לבו דברי הכתוב של לא תסוב נחלה ממטה למטה, כי הקפידה התורה שלא תסוב נחלה ממטה למטה אחר, אעפ״י שכולם י״ב שבטי יה כולם קדושים ומה חילוק בין זה לזה, אעפי״כ הקפידה התורה על זה, כל שכן בזמן הזה אשר בעוה״ר ארץ הקדושה היא תחת יד הישמעאלים ויבלועה זרים ויירשוה. והנה באו גויים בנחלתך טימאו את היכל קדשך שמו את ירושלים לעיים, מכ״ש שצריך לקרוע לבב איש, לצעוק על־זה אל הקב״ה לעורר רחמים על הארץ ועל קיבוץ גלויות לתוכה בשמחה במהרה, והנה ההתעוררות הזאת של תשוקת הארץ כשתהיה באמת מעומק הלב, שיאדיב באמת בנפשו על כבוד ארץ הקדושה, הנה בזה מעורר למעלה הרחמים והרצון על הגאולה במהרה״. והוא שכתוב ואמר הדור האחרון בניכם אשר יקומו מאחריכם, על מה עשה ה׳ ככה לארץ הזאת, שיש להבין למה תלה הכתוב דווקא בדור האחרון ולא ישאלו זה קודם לכן? — אך הנה כמו שביארנו כי הדור ההוא אשר יתנו עיניהם ולבבם לשאול ע״ז והם ידאבו על חורבן הארץ וירושלים, וע״י תשוקתם ודאבון נפשם על הארץ הנה יתעוררו הגאולה והם יהיו הדור האחרון קודם הגאולה״.[183]

רבי שלמה התנגד לאלה מבני חוץ־לארץ הנוסעים לא״י וכל מחשבותיהם לקבל כסף מחוץ־לארץ, ופעם אמר לעני אחד ששאל בעצתו אם יעלה לארץ, כדי להתפרנס מהחלוקה „יותר טוב לשבת בחוץ־לארץ ולצפות לארץ־ישראל מאשר לשבת בארץ ולצפות לחוץ־לארץ״.[184] וכן כתב בספרו „כאשר יושבים בא״י ופתוחות (מחשבו־תיהם לחול (לחו״ל) — הרי הם כיושבי חוץ־לארץ״.[185]

רבי שלמה היה תומך ביהודי ארץ־ישראל ושולח כספים לעתים קרובות. בירושלים נמצאו הרבה קבלות ומכתבים מר׳ שלמה. כמו כן היה נוהג לשלוח בכל שבוע רובל לאחד מחסידיו ר׳ פנחס מראדום בירושלים, להוצאת עריכת סעודה שלישית בכל שבת בירושלים. הסעודה הזאת נקראת „סעודה שלישית ראדומסקאית״ ולשם נתאספו חסידי ראדומסק שבירושלים ושרו בנוסח ובניגוני ראדומסק.[186] הוא העריץ מאוד את הצדיק מאוורוטש רבי אברהם דוד שהתישב בצפת והיה מראשי העסקנים בישוב היהודי בצפת בזמן התנפלות הדרוזים ורעידת האדמה ואת בנו, ממלא מקומו, קרא בשמו אברהם ישכר דוב.[187]

גם בימים הטרופים ביותר, כשהיה רוגז על חסידיו ופורש מהם. כשהזכירו לו את ארץ־ישראל, או כשהביאו לו דרישת שלום או מכתב מהארץ, מיד שונה מצב רוחו לטובה והיה מתפייס עם חסידיו ומתמלא רחמים עליהם״.[188]

---

[177] שם לזאת חנוכה פ בד״ה נהללך.

[178] תפא״ש עה״ת ראה קכ״ז בד״ה ולא ידבק.

[179] שם.

[180] תפא״ש עה״ת מטות בד״ה נחנו נעבור קו:

[181] שם זמנים, לשבועות, בד״ה שלש פעמים קלח:

[182] שם עה״ת נח ט, בד״ה יזכו.

[183] שם עה״ת מסעי קט. בד״ה א״י כן מטה בני יוסף ועי׳ גם בפרשת אחרי פג׳ בד״ה אחרי מות.

[184] „אהל שלמה״ ח״ב, עמ׳ יט.

[185] תפא״ש עה״ת ויצא כז. בד״ה ויפגע במקום; עי׳ ר׳ צבי קאלישר ו„דרישת ציון״ עמ׳ סו, מהדורת קלויזנר.

[186] „אהל שלמה״ ח״א עמ׳ י״ט.

[187] „עטרת שלמה״ עמ׳ יד.

[188] מפי חסידים זקנים.

אדמו״רים לבית ה„תפארת־שלמה״

ספר

חסד לאברהם

חידושי תורה על המועדים ועל תנ״ך ומאחז״ל.

זה ספר כתבי קודש אשר יצא מפי אותו צדיק. איש חי רב פעלים. דולה מבארות עמוקים דברים נחמדים ויקרים. בו ימצאו מרגוע לנפשם מבקשי ה׳ החרדים והצמאים. רוממות אל ויראתו יחד היה בק׳ מצומדים. הדרת כבו״ק ותפארת עוזו זרח על אנשי בריתו ולנוכחים. משכיות עוזו עליו הופיע וברוחו פי שנים. יש שכר לצדקתו וזכותו יעמוד עד עמוד הכהן לאורים. ה״ה כ״ק אדומו״ר הרהצה״ק בוצ״ק חו״פ ע״ה פ״ה מופ״ה והדרו בנש״ק בקש״ת מו״ה אברהם ישכר בער הכהן זצוקללה״ה. אשר היה ממלא מקום אביו הרב הגאון הצה״ק וכו׳ מו״ה שלמה הכהן זצוקללה״ה אבד״ק רדאמסק בעהמח״ם תפארת שלמה.

הובא לבית הדפוס על ידי בני הרב הגאון הקדוש המחבר זצללה״ה.

פיעטרקוב

בדפוס המשובח והמפואר של הרבני הנגיד וכו׳ מו״ה שלמה בעלכאטאווסקי נ״ו בהמנוח מו״ה פייבל ז״ל.

בשנת ואברהם עודנו עומד לפני ה׳ זי״ע. לפ״ק

ХЕСЕДЪ Л'АВРОГАМЪ
т. е. ДОБЛЕСТЬ АВРААМА
Разъясненія къ праздникамъ соч. Абраама. Часть 2-ая.
въ Типографіи Ш. Белхатовскаго въ г. Петроковѣ. 1897 г.

א. רבי אברהם ישכר הכהן („חסד לאברהם")

בנו הצעיר של ר׳ שלמה הכהן וממלא מקומו כאדמו״ר בראדומסק היה הרב הצדיק ר׳ אברהם ישכר הכהן. נולד בשנת תר״ג בראדומסק ונתחנך על ברכי אביו. בעודו צעיר נתפרסם במידותיו הטובות, אהוב על הבריות ומקבל כל אדם בחיבה ובאהבה. הצטיין בענותנותו הגדולה ובפשטותו ביחסיו לכל אדם. ידוע חולי — מחלת־הסוכר — היה כל ימיו, אבל יסוריו הגדולים לא היו ביכלתם להקדיר את מאור פניו ואהבתו הגדולה לישראל. ר׳ ישכר הכהן היה גדול בתורה ובקבלה והמשיך להתנהג בדרך אביו ר׳ שלמה הכהן בקדושה ובטהרה. ספרו „חסד לאברהם" עה״ת והמועדים (פייטרקוב תרנ״ג) הוא אחד הספרים הטובים ביותר בחסידות. ממנו אפשר לעמוד על ידיעותיו המרובות בתורה ועל טוהר מדותיו. אוהב שלום ורודף שלום מן הנעלבים ואינם עולבים עמד תמיד על משמרת טהרת המידות ואהבת־רעים בין החסידים. באחד ממכתביו שנכתב בראשית ימי הנהגתו כאדמו״ר, לחסידי בנדין, על־דבר מריבה שפרצה ביניהם הוא מזהיר אותם „באתי לבקש מכם להשקיט את המחלוקת. כי עליכם מוטל לקיים את המצוה של „עזוב תעזוב" כתרגומו: משביק שביק מה די בליבך עלוהי ותפרק עמיה... לפייס את האנשים אנשי שלומנו, ולדבר עמהם שאיש את רעות רעהו אל תחשבו בלבכם. כי כל לב יודע מרות נפשו וצריך כל אחד לתקן זאת ולא לחשוב על אחרים, והשי״ת יתן לכם אהבה ואחווה ושלום ורעות, כמש״ה למען אחי ורעי אדברה נא שלום שלום בך... ובזכות השלום יתברכו כיום בשפע ברכה והצלחה ובכ״ט".[1]

אותו קו של אהבת ישראל בולט גם בספרו ולדעתו „עיקר התפי־לה צריך האדם להתפלל עבור בני ישראל, להרים את ראשם ולהשפיע להם אך טוב לישראל. ואם האדם מסלק עצמו מזאת התפילה נקרא חוטא, כמאמר הכתוב: „וגם אנכי חלילה לה׳ מחטוא להתפלל בעדכם" (ש״א י״ב) ...וצריך לעשות תשובה שיהיה לו כפרה על־זה שלא התפלל".[2]

וכשם שהיה אהוב ונחמד על חסידיו ומעריציו היה אהוב על רבני הדור וגדוליו. בהספד מיוחד שנדפס על־ידי ידידו הרב ר׳ חיים אלעזר שפירא, רבה של מונקטש. הוא כותב: „בהיותי בקארלסבאד זכיתי להתבשם קצת מתורתו, ולראות בנועם יראתו וצדקתו, ונחקק במורשי לבבי עד לאחת וקויתי לבקר בהיכלו לשבוע נחת, ועתה אהה! נלקח מאתנו לדאבון לבנו... ואיך אוכל לתאר בחרט עלי גליון אף מקצת חכמתו וחסידותו ונועם עבודתו... כל רואיו הכירו כי ברוך ד׳ הוא בסבר פניו ותרומת מידותיו, ורוב צדקותיו. חכמתו האירה פניו... שפל ברך, יקר הערך ועליו יובנו דברי הרמב״ם בסוף פ״ה מהלכות יסודי התורה וז״ל: „שהכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאווים למעשיו הרי זה קידש ה׳, ועליו הכתוב אומר: „עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר" ...כי הצדיק הזה היה באמת לשם ולתפארת".[3]

ר׳ אברהם ישכר נפטר בי״ג אלול תרנ״ב ב„אהל" של אביו, בהיותו בן מ״ט שנה.

גדולים בתורה וביראה היו בניו: ר׳ יחזקאל הכהן ממלא מקומו, ר׳ נתן נחום הכהן האדמו״ר מקרימלוב־זאווירצ׳ה, ר׳ שלמה הכהן מאלקוש, ר׳ יעקב יוסף הכהן אב״ד בקלובוצק, מחבר הספר „אמת ליעקב". וחתניו: ר׳ אברהם קאליש האדמו״ר מאמשינוב בראדומסק.

ב. רבי יחזקאל הכהן („כנסת יחזקאל")

ר׳ יחזקאל הכהן נולד בשנת תרכ״ד בראדומסק. כבר בימי נעוריו הצטיין בידיעותיו בתורה וביראת־שמים. תחילה היה רב בעיר נובו־פולא, אולם עם הסתלקות אביו ר׳ אברהם ישכר הכהן נעשה אדמו״ר מראדומסק. בימיו גדלה והתרחבה חסידות ראדומסק. העיר נעשתה מרכז לחסידות בפולין וגליציה. ר׳ יחזקאל הכהן היה מפורסם במי־דותיו הנעלות. אוהב ישראל ומתענין במצבו של כל אחד מחסידיו. למרות מחלת־הסוכר הקשה, שבגללה סבל יסורים נוראים, לא פסק מללמוד את שיעוריו הקבועים מדי יום ביומו ולהתענין בצרכי הפרט והכלל. גדולה היתה יראת הכבוד והרוממות של החסידים כלפי רבם, אם כי תמיד היתה בת־צחוק מרחפת על פניו והיה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות. היה מתפלל בשקט, אבל התלהבותו הפנימית עברה כל גבול. החסידים אמרו עליו „צהלתו בפניו ואבלו בלבו". טוהר מידותיו נתגלה בזה, שלא רצה ליהנות מחסידיו. לפעמים שרר מחסור בביתו ולא היו אמצעים להוצאות הריפוי, אבל ר׳ יחזקאל לא רצה לקבל כסף מחסידיו. את פרנסתו מצא מבית־חרושת ללבנים, בשותפות עם אחד מחסידיו. תורתו בשעת ה„שולחן" נאמרה בהתלהבות גדולה ודבריו היוצאים מן הלב זיעזעו את השומעים. בשנת 1905 כשפרצה המהפכה ברוסיה, השתדל ר׳ יחזקאל לעצור את בני הנוער בראדומסק שלא יתחברו לתנועה המהפכנית. ר׳ יחזקאל חשש לנקמת המשטר הצאריסטי ובעיקר לקילקול הנוער ונסיגתו מדרך האבות. מספרים כי פעם רב עם אחד מראשי המהפכנים בראדומסק ואחרי ראותו שבידי המהפכן נמצא אקדח, גילה את לבו ואמר לו: גם אם תירה בי, לא אפסיק מלהוכיח אתכם על מעשיכם...

חידושי תורתו נדפסו בספר „כנסת יחזקאל" (בנדין, תרע״ג).

נפטר ביום ח״י בחשוון, בשנת תרע״א, פרשת חי׳ שרה.

---

[1] המכתב נמצא אצל ר׳ שמעון פרידמן בחולון ונכתב לזקנו ר׳ קלמן בנדינר.

[2] „חסד לאברהם" עה״ת (פייטרקוב תרנ״ג) דף קי״ז פ׳ כי תשא.

[3] ר׳ חיים אלעזר שפירא „זכרון צדיקים" (מונקטש תרס״ה).

של השואל. קרא מכתבים במהירות גדולה, וידע לנהל בכשרון רב את עסקיו המרובים והמסובכים בפולין ובגרמניה.

בזמן המלחמה העולמית הראשונה נמצא במקרה בברלין. שם רצו להשפיע עליו רבני גרמניה ד״ר קרליבך וד״ר כהן שיוציא גילוי־דעת לטובת גרמניה, אבל הוא לא רצה ובגלל זה סבל מחסור בשעת המלחמה. ומפני שראדומסק היתה כבושה בידי הרוסים חזר אחרי כמה חדשים והתישב בעיר סוסנוביץ שנמצאה תחת שלטון הגרמנים. בסוסנוביץ נשאר גם אחרי תקומת ממשלת פולין ורק מזמן לזמן, לרגל יארצייט או ענינים משפחתיים חזר לראדומסק.

במשך כל ימי חייו היה ידוע חולי ובעל יסורים וחייו היו תלויים לו מנגד. היה חולה במחלת הסוכר. רופאיו, יעצו לו לשבת כל השנה בבית־חולים, אבל בגלל רגש האחריות שלו כלפי החסידים ובגלל עסקיו המרובים לא יכול להוציא לפועל את צו הרופאים. הרבה פעמים גילה את דעתו שהיה מחסל את עסקיו, לולא עשרות האנשים, הפקידים והמנהלים והעובדים, הקשורים בפרנסתם לבתי־העסק שלו. מתוך יסורים קשים היה גם מקבל את פני חסידיו. מתענין במצבם ומקדיש שעות מרובות לעניניהם הפרטיים, לעצות והדרכות ולעסקי ציבור. את אחיותיו השיא בעושר ובחר בשבילן חתנים „עילויים", החזיקם שנים רבות על שולחנו והשתדל לסדרם. גיסיו היו ר׳ משה הלברשטם האדמו״ר מקראסנא, ר׳ דוד הלברשטם מזמיגרוד, ר׳ משה ווייס בוועד הרבנים בלודז׳ ור׳ יואל טברסקי מראוואַ־רוסקא.

בשנת תרפ״ה יסד רשת של ישיבות בהרבה מערי פולין הקונגרסית בשם „כתר תורה". את חצי התקציב של הישיבות האלה הוציא הרבי מכספו הוא. ותנאי התנה עם חסידיו, כמה שהם יתנו — גם הוא יתן. ישיבות „כתר תורה" נוסדו בראדומסק, בסוסנוביץ, בנדין

ספר
כנסת יחזקאל
על הזמנים ומועדים
זה ספר אמרות טהורות אשר יצא מפי אותי צדיק, יסוד העולם, המאיר לארץ ולדרים, חכם הרזים דולה מבארות עמוקים דברים נחמדים מפז ומפנינים יקרים, בקדושה ובטהרה המה נאמרים, זוהר קדושתו ותפארת עוזו זרח על אנשי בריתו ולנכוחים, קוראים בספר הזה מבקשי ה׳ החרדים והצמאים ימצאו מרגוע לנפשם, אַיש חי ורב פעלים, וברוחו פי שנים, שמו נודע בשערים, לזכר עולם יהיה צדקתו, וזמותו יעמוד עד עמוד הכהן לאורים, ה״ה כבו״ק אדמו״ר הרה״ג ציסו״ע הקדוש והטהור חו״פ ע״ה פ״ה נ״י מוה״ר והדרו אור העולם רבן של ישראל וכו׳ מו״ה יחזקאל הכהן זצוקלה״ה, אשר היה מלפנים אב״ד בעיר שדה הרש, ואח״כ היה ממלא מקום אביו הרהצה״ק איש אלהים וכו׳ מו״ה אברהם ישכר הכהן זצוקלה״ה בראדמסק בעהס״ס חסד לאברהם, בן לאא״ו הרב הגאון הקדוש איש אלהים נורא וכו׳ מו״ה שלמה הכהן זצוקלה״ה אבד״ק בראדמסק, בעהס״ס תפארת שלמה,
זכרון עולם
לזכר נשמת
ר׳ נחמן בר׳ יהודה ארי׳ לייב הלוי בייטנר ז״ל
יליד סוסנובצה פולין, מחשובי חסידי ראדומסק,
נפטר בשם טוב ט״ז מרחשון תש״כ בתל אביב ומנח״כ בזכרון מאיר.

ג. רבי שלמה חנוך הכהן („שבחי כהן")

ר׳ שלמה חנוך הכהן, האדמו״ר האחרון לבית ראדומסק, נולד בשנת תרמ״ה לאביו הצדיק רבי יחזקאל הכהן, בעיר נאוויפאַלע. בימי נעוריו למד בישיבת אמסטוב המפורסמת אצל ראש־הישיבה ר׳ דוב בעריש אייגהאַרן. אחר־כך כשאביו נעשה אדמו״ר בראדומסק למד בבית־המדרש בראדומסק. יחד עם חברו א״א הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ, אב״ד בפלאוונא. חותנו היה הרב ר׳ משה אלימלך רבינוביץ, בנו של ר׳ אברהם ישכר הכהן. אחרי חתונתו התענין בעסקי מסחר, בבית חותנתו הגבירה מינטשא, שבעלה מת בנעוריו. מינטשא היתה עשירה, סוחרת נכבדה, בעלת חנות בראדומסק. כבר בימי נעוריו לא רצה ר׳ שלמה חנוך ליהנות מאחרים ושאף להיות עצמאי ולהתפרנס מיגיעו ועמלו. בשנת תרע״א, בהיותו בן כ״ו שנה, נעשה לאדמו״ר בראדומסק וממלא מקום אביו ר׳ יחזקאל. תחילה לא רצה לקבל עליו את עול האדמורות, אבל בלחץ החסידים והרבנים חסידי ראדומסק כרב ישראל שטיגליץ מקמינסק, ר׳ יצחק דוד מזלחוב, הרב ר׳ בעריש מדומברובה (בעל „נר למאה"), הרב ר׳ אברהם קליינפלאץ מפלאוונא (בעל „צלותא דאברהם"), הרב ברוין מלוקאווא, הרב אלתר מפביניץ ועוד, נעתר לבקשתם ולבקשת ארבע אחיותיו היתומות הקטנות. גם אחרי שנעשה אדמו״ר המשיך בקו, שלא להתפרנס מהחסידים. וכבעל הון ובקי במסחר מבית חותנתו, השתתף בעסקי מסחר שונים עם חסידיו. אחרי המלחמה העולמית הראשונה הצליח בעסקיו ונעשה לאחד מגדולי העשירים בפולין. לא רק שלא נהנה מחסידיו אלא שפתח בתי־מסחר ותעשיה בלודז׳, בפייטרקוב, בסוסנוביץ, ובברלין שבגרמניה ועוד, ובכל בתי־המסחר מינה כפקידים ומנהלי עסקים את מקורביו וחסידיו. אולם יחד עם זה התענין בחיי החסידים, קיבל כל בן־אדם בסבר פנים יפות ובאהבה. כשקרא את ה„פתקאות" שהגישו לו התמצא מיד בכל עניניו הפרטיים

רבי שלמה חנוך הכהן — זיין פאַרטרעט אויסגעפורעמט מיטן טעקסט פון שיר־השירים

קטוביץ, צ׳נסטוכוב, לודז׳, קילץ, נובופולא, ז׳ארקי, וולברום, קראקוב, פודגורז, כושאנוב, אושפצין, יאוורזנא, וואדוביץ, טארנוב ועוד. בראש רשת הישיבות עמד חתנו הרב ר׳ דוד משה הכהן, בנו של ר׳ נתן נחום רבינוביץ, האדמו״ר מקרימלוב. בסוסנוביץ היתה ישיבה גדולה שבה אמר שיעורים חתנו הנזכר. הנהלת הישיבות הוציאה ירחון מיוחד בשם „כתר תורה״ שבו השתתפו תלמידי הישיבות וראש־הישיבה, המפורסם לגדול בתורה וכל רבני פולין וליטא החשיבוהו. חידושיו הרבים נדפסו בספר „שבחי כהן״ („כתר תורה״) שהופיע אחרי מותו בניו־יורק (תשי״ג). זכורני עוד, באיזו אהבה ובאיזו מסירת נפש היה ר׳ דוד משה שם לילות כימים בלימוד התורה ואת רוחב דעתו, חריפותו ובקיאותו בכל חדרי־התורה. ר׳ חיים עוזר גרו־דזנסקי מווילנא אמר עליו: „לא ידענו שיש בפולין מרגלית כזאת״.

עם כיבוש פולין בידי הנאצים, נשקפה סכנה לחיי הרבי בסוסנו־ביץ. הנאצים היו מעונינים בהשמדת המנהיגים הגדולים והרבנים. משום זה עברו האדמו״ר ומשפחתו לווארשה. שם גר בבית החסיד הלמדן, נשיא כולל א״י־פולין ר׳ נתן פנחס ארליך, מיקירי וורשה ונכבדיה. כשהציעו לו לעזוב את פולין ולעבור לארץ אחרת סירב באמרו „בתוך עמי אנכי יושב״. כמו כן סירב ללכת בגירושים למחנות ההשמדה. הוא בחר להישאר בביתו ולהגיע „לקבר ישראל״. כמו כן לא רצה ביום שבת להיכנע לשום גזירה נאצית, לא גזז את זקנו, לא הלך לעבודת כפיה וכדומה. י״ח במנ״א שנת תש״ב, התפרצו הנאצים לביתו ורצחו עשרים ושנה יהודים. האדמו״ר היה לבוש בגדי השבת וכך נהרג יחד עם כל בני משפחתו, אשתו הרבנית אסתר, בתו היחידה רייזיל ובעלה הגאון ר׳ דוד משה הכהן.

בנו של בעל הבית ר׳ דוב ארליך שניצל יחידי בנס מכל דרי הבית, הביא את האדמו״ר לקבורה על־יד האוהל של האדמו״ר מנובו־מינסק בבית הקברות בוורשה. ביזמת החסידים באמריקה ובא״י הופיע ספר בשם „שבחי כהן״ המכיל דברי תורה מהאדמו״ר וחתנו ר׳ דוד משה.

אחי האדמו״ר ר׳ אלימלך אריה הכהן, רב בשידלוב, נפטר במחנה מאטהויזן בגרמניה.

ד. ר׳ נתן נחום רבינוביץ

ר׳ נתן נחום הכהן, האדמו״ר מקרימלוב־זווירצה, היה בנו של ר׳ אברהם ישכר הכהן בעל „חסד לאברהם״. הלך בדרכי אביו. מפורסם בטוב לבו ובמידותיו הנעלות. מכניס אורחים ומקבל כל אדם בסבר פנים יפות. כל חתניו היו בני אדמו״רים בפולניה. ביניהם הרב ישעיה שפירא מגרודזיסק ויבל״ח הרב חנוך בורנשטיין האדמו״ר מסוכטשוב, עסקנים מזרחיים נודעים, ואישים חשובים בישוב. בנו הרב ר׳ דוד משה נעשה חתנו של ר׳ שלמה חנוך, האדמו״ר מראדומסק. על־ידי קשרי החיתון, חסידות ראדומסק התאחדה מחדש. ר׳ נתן נחום הובל למיידנק בשנת תש״ג יחד עם משפחתו.

בנו ר׳ שלמה אלימלך הכהן רבינוביץ רבה של זווירצ׳ה ואשתו הינדא נפטרו באושוויץ.

ה. ר׳ אברהמ׳ל מאמשינוב הי״ד

בחצר „הרבי״ בראדומסק חי לו ר׳ אברהמ׳לי מאמשינוב, בנו של ר׳ מנחם הרב מאמשינוב, מגזע שושלת וואַרקי, המצטיינת באה־בת ישראל. ר׳ אברהמ׳לי מאמשינוב היה חתנו של הרבי מראדומסק, רבי אברהם ישכר הכהן בעל „חסד לאברהם״. ומאז בואו לראדומסק גר בחצר הרבי. לבוש בגדי משי ושטריימל, או עטוף בטלית ותפלין רוב היום. רבי אברהמ׳לי התנהג בקדושה ובטהרה וכל חייו היו מוקדשים ללימוד תורה, לתפילה ולאהבת ישראל. היתה בו מזיגה בין סגפנות ועממיות. מצד אחד היה מופשט מגשמיות. הוא צם כל ימיו ורק לפנות ערב היה מתפלל תפילת שחרית, אולם סגפנות זו וחוסר השינה בזמן, לא הרחיקו אותו מהאנשים. להיפך, היה מקרב אליו כל בן־אדם, אפילו הפשוט ביותר באהבה רבה. הוא היה שונא בצע מובהק. בגלל התנהגותו הנזכרת, קיבל את החסידים בשעה מאוחרת ובכלל לא חשב על עניני העולם הזה — משום זה שררו עוני ומחסור בביתו. אשתו הרבנית ציפה (צפורה) בת בעל „חסד לאברהם״, שהיתה רגילה לחיים אמידים, הוכרחה להצטמצם ולחיות חיי צער. מלבד זה קרה אסון בחייו. בנו יחידו מת עליו בהיותו צעיר לימים, ואין לתאר את צערם של ההורים על בנם יפה־התואר ובעל־הכשרונות, שתואר פניו כפני מלאך־תמים.

כל גדולתו הרוחנית נתגלתה בימי ההשמדה. בימים אלה היה ביתו מקלט לצערם של ישראל. את ההשפלות הנאציות נשא בגאון. ניצולי ההשמדה מספרים, שפעם באו אליו שני נאצים צעירים והדליקו בגפרור את זקנו. ר׳ אברהם התגונן וקילל את הנאצי שידו תפול ממנו. למחרת נקטעה ידו של הנאצי בבית־החרושת. הוא בא עם חבריו לבקש סליחה מהרבי, אבל הרבי לא רצה בשום אופן להושיט להם את ידו לשלום. הם הביאו אתם כפיוס עגלה מלאה ירקות ופירות. הרבי לא רצה לקחת מהם וליהנות מהמתנה, כי אם ציווה לפזר את הירקות בחצר, כדי שכל יהודי עני יוכל לבוא ולקחת לו כאוות נפשו.

כשהציעו לו בהשמדה האחרונה לעזוב את ראדומסק לגיטו אחר, לא רצה בשום אופן. „עם יהודים אלה חייתי ואתם אני רוצה למות״. ר׳ אברהמ׳לי הושמד בהשמדה האחרונה של גיטו ראדומסק. הי״ד.

כתר עטרת
זה השער לך צדיקים יבאו בו
ספר
כתר תורה
כתר כהונה
כתר מלכות
שבחי כהן
כתר תורה
חלק ראשון שבחי כהן
כולל דברים יקרים, אמרות טהורות על התורה, מאת כ״ק מרן הצדיק המפורסם, בוצינא דנהורא, שלשלת היוחסין, מופ״ת, ציס״ע, אלפים ורבבות הסתופפי בצלו, אדוננו מורנו ורבינו
הרה״צ ר׳ שלמה חנוך הכהן זצוקללה״ה
האדמו״ר מראדומסק
בן אדמו״ר הה״צ וכו׳ בעמח״ם כנסת יחזקאל זצ״ל, בן אדמו״ר הה״צ וכו׳ בעמח״ם חסד לאברהם זצ״ל, בן אדמו״ר הה״צ וכו׳ בעמח״ם תפארת שלמה זי״ע ועכ״י ולמעלה בקודש.
חלק שני כתר תורה
בו חידושים נפלאים על פסח מס׳ מאת כקש״ת הרב הגאון האדיר, פוע״ה, הו״ב בכל חדר״ת, חביר שבכהונה ובנש״ק
מוהר״ר משה דוד הכהן זצ״ל
בן אדמו״ר הה״צ מקרימילוב זי״ע ותחנא דבי נשיאה מרן זצוקללה״ה.
הוצא לאור ע״י ידי
יחזקאל בעסער לבית קושיצקי
נערך וגם נוספו לזה הערות ע״י הרב הגאון ר׳ יוסף הערש שליט״א מוי״ז בקראקא, כעת בניו יורק
סודר ונדפס בדפוס
הרר ליינאטייפינג און פאב. קאמפ.
87 קראסבי סטר. ניוייורק נ. י.

נעים זמירות רבי שלמה

מאיר־שמעון גשורי

שושלת ראדומסק מצטיינת יותר מיתר ענפי הצדיקים שבפולין בזה שהיא נוסדה כמעט על טהרת הנגינה והעבודה כאחד, והיא שמשכה אליה חסידים רבים לא פחות מחסידות קוצק. ויש מקום לחשוב שהנהירה באה כריאקציה נגד יחס מהכי־תיתי לנגינה בקוצק ובגור. ברור כי לא השיטה בחסידות ולא המורשה הלמדנית והספרותית היא עיקר בהערצת חסידות ראדומסק, אלא עצם הנגינה שהונהגה בראדומסק. אכן רוב חסידי שושלת זו נחשב ליודעי נגן או לחובבי נגינה, כאילו הכירו ביעודם המוסיקלי.

נגוני ראדומסק הישנים יודעים לשמור על רעננותם ועל כוח המושך שלהם, וההתישנות אינה שולטת בהם. הם תמיד אקטואליים בקרב חסידי ראדומסק באשר הם שם ומשמשים להם סם חיים ועונג רוחני. ובהכנסם לשבת אחים שרים אותם בהתלהבות ובחדוות נעורים כאילו היו הנגונים מקרוב באו, ומרגישים בהם את העונג הטבעי היותר גדול. בכנוסים אלה מופנות עיני החסידים לותיקים שבהם ולבעלי מסורת רדומסקאית שחזקה עליהם לשמור על הנגונים שלא ישכחו לכל עת מצוא, עושים תרגילים בהשמעת הנגונים ומזכי־רים נשכחות בנגונים שטרם סר חנם.

בעלי מסורת כאלה חיים בקרבנו גם בארץ־ישראל, ולא פעם מתכנסים מחסידי ראדומסק ומחיים את הנגונים הישנים, ומתוך כך מעלים את דמותו המלבבת והמחממת של מיסד השושלת בראדומסק ר׳ שלמה רבינוביץ וחוזרים אליו ולנגוני החמד שלו באהבת געגועים, אהבה עזה כזו של חסידים לרבם המנגן — מעטות כמוה בקרב החסידים.

תשומת לב מרובה הוקדשה לנגוני ראדומסק בכל אותו חבל פולין המיושב מחסידי ראדומסק החל מהגבול הגרמני שעל מחוזות הפחם דומברובה־בנדין ועד לפייטרקוב, ואין לך בו כמעט נקודה או כפר בעל ישוב יהודי שנגוני ראדומסק לא הגיעו אליו. ראדומסק עצמה — הנמצאת בקרבת צ׳נסטוחוב — הועמדה במרכז חסידי פולין ואחרי שר׳ שלמה יסד בה את השושלת. הבנתם והערכתם של נגוני ראדומסק היו ענין לרבים. ואכן אין להכחיש כי לפי מצב הנגינה בחצרות גדולים אחרים אשר בפולין, בקוצק, ובגור, שלא הצטיינו כל עיקר בטעם וברגש מוסיקלי, היה שחר וצידוק לשגשוג הנגינה בראדומסק, שהופיעה כאן כאבן חן בתוך אנדרלמוסיה של נגונים ללא סדר ויופי, עד שמקובל היה שכל נגון הבא מתוך בית מדרשם של גור וקוצק פסול למפרע.

סגנון אחד יש להם לנגונים, סגנון שניכר מיד באופיו הראדומסקאי הספציפי, המלוה חן ועממיות ובא בדרך פשוטה של שיר. סגנון זה הוא מן העצמאים ביותר בין הסגנונים בנגינת חסידי פולין. הטון היסודי בנגוניו לבוש עפ״י רוב טון עצב לירי. רוב הנגונים מעבירים את השומעים להרהורי מנוחה וכובד ראש, הדובבים ישר ללב, ומהם מזהירים גם בהרהור תשובה. יש בהם הרבה שבירת הלב ודכאון נפש. ובנגונים מורגש אותו הנועם המיוחד לבעלי תשובה. גם בעצם התרוממות הרוח שבנגונים העליזים נשמעת הנימה העצובה המזכירה ש„שכינתא בגלותא״. נוסף לזה מורגשת בנגוני ראדומסק אינטימיות, המגבירה בהם את החמימות, והיא המחממת את החסידים עד היום הזה.

אין מרחק רב בין אחרית ימיו של ר׳ שלמה וימינו. הוא נפטר בשנת תרכ״ו. תורתו ולמדנותו של ר׳ שלמה אצורות בספרו „תפארת שלמה״ שנעשה ספר קלסי בספרות חסידי פולין ונכס צאן ברזל בחסידות הראדומסקאית, והוא מונח על שולחנו של כל חסיד שושלת זו. אך יחס החסידים לזכרו לא נשתנה כל עיקר והמרחק שבין שנת פטירתו ותקופתנו לא מצא כל הד ואמנם יותר משהנחיל דברי תורה, הנחיל נגונים, והם שעמדו לו, ובזכותם לא הורחק מאתנו לעולם הנשיה. אדרבא, בכוח ניגוניו הירבה להכות שורש בלב החסידים. הוא זכה להערכה נכונה בימיו בין צדיקי דורו, ואת נגוניו השאיר אחריו תורשה גם לדורות הבאים אחריו.

ר׳ שלמה, היה אחד המעטים בין הצדיקים המנגנים בפולין אשר קנה בנגוניו את לב החסידים לאהבה ולהערצה. הנגינה היתה לו נושא והערצה ואותה עבד מתוך גבורה ומסירות נפש. נגוניו כבשו לבבות והגדילו את שמו ואת פרסומו, והעיירה ראדומסק גדלה ונת־פרסמה אף היא עם ר׳ שלמה בכל רחבי פולין וגליציה המערבית והתיכונית. הוא עצמו היה בעל כשרון מוסיקלי, והנגינה היתה טבועה בנפשו וברוחו.

הוא היה דור שלישי לחסידות פולין. את הנגינה למד מפי רבו ר׳ מאיר מאפטא, שיחד עם חברו ר׳ דוד מלילוב, שניהם מתלמידי ר׳ יעקב יצחק החוזה מלובלין, היו מנגנים ומתפללים מפורסמים בעולם החסידות. על ר׳ מאיר מסופר שהיה מתפאר, שמוכן להתערב כי יתן רנדיל של זהב לכל מי שיעלה בידו לחקות את ה„ונאמר״ שלו במלכיות, זכרונות ושופרות.

וולושצובה היתה עיר מולדתו, ומשם עבר לשבת בראדומסק אחרי שנתקבל בה כרב העיר. ונראה שכבר אז יצאו לו מוניטין כבעל תפילה בעל קול נעים שבידו למשוך לבבות. באגרת הרבנות שניתנה לו מטעם קהילת ראדומסק הותנה אתו בין השאר, שלא יהיה רשאי ליסע לאחת הקהילות בימים הנוראים ובשלוש רגלים ולהתפלל איתם בביהכנ״ס בימים הנוראים בתוך הקהל (ספר אהל שלמה, מאת הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ מפלבנה, פיוטרקוב, תרפ״ד). יתכן שכבר אז היו עליו הרבה קופצים כבעל תפילה לימים הנוראים בערים שמחוץ לראדומסק, והנהלת הקהילה נאלצה לאחוז באמצעים שהיו ברשותה.

על נטיתו השירית בימי ילדותו אין לנו כל ידיעה, אבל ממנהג אחד בעירתו וולושצובה אנו למדים שעוד בהיותו ילד חונן בקול נעים. לפנים בישראל היה נוהג שבליל שבת לפנות ערב היו באים הבעלי־בתים היראים לבית־המדרש ויושבים איש איש על מקומו, ומי שהיה לו בן קטן הוטל עליו להרצות את פסוקי שיר־השירים בקול רם בפני אביו. אביו של ר׳ שלמה ר׳ הירשלה, כבר ישב על מקומו אשר במקום המזרח סמוך לארון הקודש, ובנו הקטן אמר לפני אביו שיה״ש בקולו הערב עוד בילדותו. כאשר בא היהודי הקדוש לביהמ״ד וישב על מקומו במזרח שמע בשים לב לנעימת שיה״ש ששלמה הקטן אומר לפני אביו, הפך פניו אליו והקשיב כמה רגעים, ואמר, שהקטן הזה אומר שיר־השירים כשלמה המלך.

עוד בהיותו צעיר עורר בקולו הנעים את תשומת לב ר׳ מאיר מאפטא. ששמו הלך לפניו כבעל תפילה זקן ורגיל וכמנגן מעולה. ופעם בבקורו בהיותו אברך באפטא בחג הסוכות, אחרי שכבדו בקדוש ומוציא, אמר לו: שמעתי עליך כי יודע נגן אתה. שירה נא את הזמר כל־מקדש (כי א׳ דסוכות חל אז בשבת). ר׳ שלמה, מתוך ש„אין מסרבין לגדול״ נענה ונתן בשיר קולו. קולו השתפך בנעימות ובעוז, והד הקול ענה לעומתו, עד שכל חלל הבית היה מלא צלילים זכים שבכוחם להשכיח אף נגינה נעימה אחרת. ר׳ מאיר שמע את זמרתו מתוך עיצום עיניו, ובשבתו על כסאו כמעט שרקד ועשה תנועות בגופו כמפזז ומכרכר מתוך דביקותו. עם סיום הזמר במלים „תשועת עולמים״ מלאו כולם התפעלות עד שכאילו היו „רואים ממש את הקולות של תשועת עולמים״, ור׳ מאיר אמר לבנו ר׳ פנחס: באופן כזה צריך לזמר זמירות ודע לך כי בשעה שאברך זה מזמר

זמירות, שם הויה מונח על קצה לשונו (דער שם ה׳ ליגט איהם אופין שפיץ צונג), והוא מזמר ממש כקול כנפי הכרובים, ברקיע.

רעיון זה עורר את אחד מנכדיו להוכיח, שדבר זה, מרומז בתורה, — ליכא מידי דלא רמיזי באוריתא, — בדוד נאמר (שמואל א׳ ט״ז י״ח): „הנה ראיתי בן לישי בית הלחמי יו(ו)דע נגן וגבור חיל וכו׳ ואיש תו(ו)אַר וה׳ עמו״. המשפט האחרון „וה׳ עמו״ עורר ויכוח, וחז״ל מצאו לנכון להורות פרושו, דהלכה כמותו בכל מקום. והנכד בא להוסיף, שאמנם (גם) דוד המלך היה מזמר באופן ששם הויה היה מונח לו על לשונו, והוא מעמיד את „וה׳ עמו״ ליד ׳ויודע נגן׳ לומר, שהוא מנגן בשם הוי׳ על לשונו, שזוהי מעלה נפלאה, וכן נמצא לכך רמז בתפילת נשמת: ולשון אשר שמת בפינו הן הם יודו ויברכו וישוררו וירוממו. ראשי התיבות של „הן הם יודו ויברכו״ מצטרפים לשם הויה, ורוצה לומר כי הלשון ממש, הלשון אשר שמת בפינו, היא תזמר ותשורר כששם הויה מונח על הלשון (ספר נפלאות התפארת שלמה, מאת אברהם שמואל צבי הירש, פייטרקוב, תרפ״ג).

ר׳ שלמה היה עניו מטבעו ולא בנקל באה הסכמתו לשיר, ורק אחרי הפצרות מרובות נענה. פעם בא לשבת לוולושצובה, ואז שכב ר׳ ישעיה מוידומה על ערש דוי. כשהוזמן לשלוש סעודות לצדיק, התכוננו כי יכבדוהו לזמר איזה זמר, אחרי שכבר היה מפורסם בכל מקום ליודע פרק בנגינה ולבעל קול חזק ונעים. והיה מצוי שם עוד רב אחד יודע נגן, שהקדים כזריז והתחיל לשיר בני היכלא, יצוה ויתר הזמירות, בלי שישאר עוד זמר פנוי לאורח. ר׳ ישעיה היה שוכב במטה ולא הגיב כלל, וממילא לא זמר הר״ש שום זמר. אחרי שהתפללו מעריב והבדילו אמר הצדיק לר׳ שלמה: היות שלא זמרת כלל בשלוש סעודות, תזמר נא כעת את המבדיל. ר״ש שר ׳המבדיל׳ בקול זיע סגי, וכל השומעים התעלו מתוך רגש הנועם. ואף ר״ש הושפע מעונג שמחת הנפש שבנגינת מוצאי שבת. אחרי סיום הזמר שלח ר׳ ישעיהו את ידו לתוך כיסו ומצא שם מטבע כסף קטנה, ולדבריו בא אליהו הנביא והניח בכיסו את המטבע כאות תודה והכרה על זמרת המבדיל של ר״ש. הרב המגן הזריז, זה שהספיק לשיר את כל הזמירות של שלוש סעודות, נעתקו מפיו מלים. ור׳ ישעיה פנה אליו ואמר: דע לך כי מי שאיננו מנוטרי הברית אינו יכול לזמר באופן כזה (שם).

הנסיון של נוטרי הברית לא היה קל כנראה, ועוד אצל רב כהנא (קדושין מ) נאמר שעמד בנסיון של נוטרי הברית ונתן לו אליהו הנביא כלי עם דינרי זהב. ומאידך מסתבר מהספרים שנוטרי הברית יש להם קול טוב וערב. נכדו של הר״ש, שהשתדל למצוא אסמכתא בכל רעיון שהובע ביחס לנגינת סבו הגדול, מוצא רמז בפסוק: לבי ובשרי ירננו אל אל חי, שמי שלבו ובשרו אחד הוא יכול לזמר. כיוצא בזה הוא מפרש את הפסוק. אשרי העם יודעי תרועה, כלומר, מי שהולך באור פניך, שבפניו ניכר אור ה׳ משמירת היסוד, איש כזה הוא מיודעי תרועה, שיודע לנגן בקול תרועה ונגינות ינגן. ולפי זה הפשט הוא, כי קולך ערב, הינו, שאם יש לך קול ערב, סימן כי מראך נאוה, הם סימני דאוריתא לשמירת הברית (שם).

קל לשער, שאם צדיקים יודעי נגן היו מושפעים מאד מזמרתו ולאות הכרה הביעו את התפעלותם בדברים של טעם, סימן שר״ש ידע להעלות את שומעיו בטיב זמרתו. על קולו עצמו העידו יודעי נגן בני דורו „שהיה דק וגבוה ונעים מאד״, משפט קצר, אבל מקיף כי כל תכונה מהתכונות האמורות מכשירה את הקול להשפעה ואם שלוש התכונות גם יחד נתאחדו בקולו נקל לשער את גודל ההשפעה. על קולו הערב שהיה בו לעודד כל לב, היו אומרים שהיה נוגע בלב כל אחד מהשומעים, וכל מי שהיה שומע את קולו הנעים היה לבו מתעורר לתשובה שלימה. וצדיקי דורו הגדולים אמרו עליו שקולו היה ממש כקול הלויים בבית המקדש.

*

וגדולה היתה עבודתו בשמחה, בשעת תורה ותפילה למד והתפלל בשמחה רבה ועצומה, וכשפתח פיו בשירה ובניגון הפיח ממש רוח חיים בין השומעים, עד שאפילו בעלי מרה שחורה התעוררו ושכחו את יגונם. בשמחתו החיה נפשות. ואף בהסתכלות בפניו השמחים בלבד השפיע לטובה.

השמחה היתה בראדומסק, כבכל מקום, גורם חשוב להשראת הנפש ולהבנת הנגינה ולהסחת הדעת מיסורי הגלות והפרנסה שלא חסרו בשום ישוב יהודי. אילו באה החסידות רק במטרה להכניס שמחה בלבד דיינו, ועל אחת כמה וכמה התחדשות והתעוררות והגברת התקוה בלבבות לימים טובים יותר. נגינת ראדומסק הגבירה את היסודות הללו, וגם אחרי שהנגינה נעשתה יסוד בולט בחסידות זו, לא הטיח ר׳ שלמה את דעתו מהשמחה ומטיב השפעתה.

ופעם בדברו על תכונות השמחה, סיפר לפני החסידים, שהימים באו פעם בטענה בעולם העליון לפני הקב״ה, על שאין להם שום שמחה מזמן בריאת העולם ועד עתה, כי בבריאת אדה״ר בו ביום שנברא — בו ביום חטא ונתקלל. אח״כ בא דור המבול, דור ההפלגה. ומאין תבוא לה השמחה? עד שאמרו להם בשמים להמתין קצת, והמתינו עד שבא אברהם אבינו והתחיל לפרסם האמונה באל יחיד בעולם. אז באו לימים ימי שמחה, והם באו בכל יום ויום בתודה ובחדווה לפני המקום. והוא מבאר את הפסוק: ואברהם זקן בא בימים, שבא ביחד עם הימים, שהימים באו עם השמחה לפני יוצר בראשית. ור״ש סיים את שיחתו זו במלים אלה: חדוות ימים ושנות עולמים, שלימים עצמם היתה להם חדוה משנות עולמים, כי כל הימים והשנים שעברו, מן העולם ועד העולם, לכולם נעשתה כעת שמחה, והוא סיים בקול רם: חדוות ימים (די טעג אַליין האָבן זיך געפרייט). והחסידים בשמעם את דבריו נתעוררו לשמחה גדולה, עד שקפצו ממקומם והתחילו להסתובב בריקוד, עד שלא ידעו מאין בא להם כוח לרקוד ללא גבול (נפלאות התפא״ש, שם).

עיקר נגינתו — מחוץ לימי השבתות — התרכזה בתפילת הימים הנוראים. הוא לא חס על כל עמל כדי לסדר שנה שנה מחזור נגונים חדש לתפילות ולפיוטים של הימים הנוראים. חרדתו לנגונים חדשים מתבלטת למדי מדבריו שאמר פעם להרב מפייטרקוב ששהה אצלו: האמינה לי שחובה אצלי לנגן נגונים חדשים לימים הנוראים כשם שאיש יהודי מחוייב ליטול אתרוג ולולב בחג הסוכות (שם). ודאגה זו היתה מלווה פעולות וטיפול.

על חריצות וזריזות באספקת נגונים חדשים מספר החזן מצ׳נסטחוב א. ב. בירנבוים (העולם, שנה ראשונה, 1907: השירה והזמרה בחצרות הצדיקים בפולין), בהעידו, שלפני הימים הנוראים סדר ר׳ שלמה את תפילותיו בקהל חסידיו ומשורריו. על כל אחד מן החסידים היה כעין חוב מוסרי ללכת אל החזן דמתא שלו, ללמוד ממנו מיטב זמירותיו, ואף כי גם לא היו מיוחדים בנגוניהם, אבל דקדקו עם הנגונים כחוט השערה והקפידו לבל יאבד אף הגה או „פור שלאג״ קל מהנגון, והחזן שמסר להם את נגונו היה בטוח כי באמונה יפיצו את נגונו על פני תבל ללא גרעון ותוספת. ואחרי אשר למדו היטב נגונים אחדים, התאספו בכל יומא דפגרא בבית אחד מהם לזמר את הנגונים במקהלה, ואחרי כן נסעו לראדומסק עם סחורתם המנופה והנקיה, ושמה סדרו את הנגונים מחדש באזני ר׳ שלמה והמלאכה נשלמה. ומדאגה בדבר פן יתרשלו החסידים בביתם מלמלא חובם זה, שלח ר׳ שלמה ללודז׳ בכל שנה כששה שבועות לפני הימים הנוראים שני שליחים שיפקחו על עבודתם. עדות זו מוכיחה על טיב הארגון בהשגת נגונים חדשים.

ומשמש אחד היה לו לר״ש, ר׳ טוביה, שעזר לו בביצוע מאוייו בנגונים. פעם, אחרי שחזר מנאות הקיץ שבחוץ־לארץ לראדומסק, הזמין אליו את ר׳ טוביה ואמר לו: „פַאק אויס די סחורה (תוציא את הסחורה) שהבאת אתך מלודז׳״. במשך אי נוכחותו של רבו היה ר׳ טוביה מבלה בלודז׳ אצל ר׳ ליזרקה חזן ולומד אצלו נגונים חדשים.

ועם שוב רבו הצדיק קרא בחורים אחדים יודעי נגן ובא עמהם לחדרו של הר״ש והתחילו לחזור על הנגונים שלמד בלודז (אהל שלמה).

ההזמנה לחסידיו לדאוג להכנת נגונים חדשים לימים הנוראים היתה מקורית במינה. בהקדמה שבספר „פלא יועץ" מספר המחבר, ר׳ יצחק שמולביץ, שאביו היה מחסידי בעל התפארת שלמה וממקורביו. פעם אחת שלח הר״ש שליח מיוחד לאביו עם מכתב ובו הוראה „להכין זמירות לאלקי ישראל", כי הוא יודע לחבר נגונים, נעימים ויפים, שרכשו להם אהבת ר״ש, והוא עומד לפקודת הר״ש ונסע לרדומסק לפני ראש־השנה וסידר לפניו את הנגונים לתפילות, ור״ש שיתף אתו פעולה, להתכונן בנגונים לכבוד הימים הנוראים, והכל על טהרת הקודש מתוך כוונה נכונה להודות ולהלל לשמו הגדול.

תפילתו לפני התיבה בימים הנוראים נחשבה למאורע כביר בעולם החסידות, וחסידים רבים נהרו לימים אלה לראדומסק להנות מאור תפילתו הנעימה. העובדה, שבין המבקרים היו גם חסידים ואנשי מעשה מחוגים אחרים קרובים ורחוקים, מוכיחה כי גדול היה כוח המשיכה של נגינתו ועבודתו של ר״ש. את תפילתו לפני התיבה נהג בנשיאות כחזן זקן ורגיל. דרכו היה להתפלל תפילת מוספים בימים הנוראים, ואלה ששמעו את תפילתו אמרו, שמי שלא שמע את תפילתו לא שמע מעולם תפילות יראה ורוממות כמוהו. בנגוניו ובתחנוניו שבתפילה גרם להתעוררות גדולה בין השומעים ועל הכל — להרהורי תשובה, כי כל תפילתו היתה בהשתפכות הלב והנפש. והשכיל להחיות את התפילות בצירוף נעימותיו, כל תפילה בנעימה הראויה לתכונתה, אם תחינה היא — בנעימת בכי ורחמים, ואם נחמה — בנעימת פיוס ותקוה. לפסגת הבכי הגיע באמירת הזכרונות, ובמרכזה הפסוק: „הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים, כדי מדי דברי בו זכר אזכרנו עוד, על כן המו מעי לו, רחם ארחמנו נאום ה׳". פסוק זה יצא מפיו בהתלהבות עצומה. עיניו זלגו דמעות כמים, ובכיתו נמשכה עד „כי זוכר כל הנשכחות", אך סיום הברכה נאמר בשמחה רבה, שעוררה שמחה בלב כל שומעי תפילתו. עדי ראיה העידו שהיתה לו לר׳ שלמה מסירות נפש ממש בתפילתו, ובפרט כשהגיע ל„לדרי מעלה עם דרי מטה, כתר". ואחד מנכדיו שזכה לשמוע קולו בתפילתו (ובזכרי את תפילת סבי „המו מעי לו וזכור אזכרנו") מספר, שכששמע באמרו קריאת שמע היה הקול יוצא ממנו בקדושה ובטהרה ובהתלהבות גדולה, כזו שאין להעלותה על הכתב (עטרת שלמה, מאת יצחק מרדכי רבינוביץ הב״ד בפלבנה, פייטרקוב, תרפ״ו). והוא מוסיף, שמי שהיה שומע קולו, אף כי מעת פטירתו כבר חלפו למעלה מששים, עוד נשאר אצלם רשומא דקדושא, ואשרי האזנים שזכו לשמוע כזאת".

את פרק התהלות, שיר המעלות ממעמקים, שלפני, ברכו, היה אומר בעצמו פסוק בפסוק והתכונן, הכנה דרבה, בזה שהיה שוהה שעה אחת קודם באימה וביראה, ומי שהיה שומע קולו נתעורר מיד לתשובה שלימה באימה ויראה.

אבל בדרך כלל היתה כל תפילתו בשמחה גדולה, שהיה בה מן המעוף המשיחי ומן הטוב הרב העצור המרמז לעתיד טוב.

דרכו היה אף בימות החול להתפלל בקול רם, ובפרט בהגיעו לפסוק, ביום ההוא יהיה ה׳ אחד ושמו אחד׳ הרים מאוד את קולו ואמר את המלים בהתלהבות עצומה. בהגיעו ל,וכרות עמו הברית׳ היה דרכו להתיר את קשרי אנפלאותיו ולקשרן שוב אחר כך, והיה לו בזה ענין גדול עפ״י סוד כתבי האר״י. מנהג זה היה נוהג כמה פעמים בתוך התפילה, ובכל פעם נטל את ידיו. יתר שאת בהתלהבות ודבקות, היתה לתפילתו ולנגינתו בשבתות.

תפילת נשמת היה אומר בנעימות כזו שכל שומעיו נמשך לבם לאהבה ויראת ה׳, וקולו ירד לחדרי בטן, וזקני השושלת מספרים שמי שהיה שומע אז את קול הר״ש נעשה לבעל תשובה. עם גמירת נשמת הפסיק בתפילה, יצא החוצה ונטל ידיו ובא חזרה לבית המדרש וישב על כסאו, ושוב התיר את קשרי אנפלאותיו וקשרם.

וכן היה בסעודה השלישית, כשהיה מזמר את ידיד נפש ואל מסתתר. הסעודה השלישית נמשכה כמה שעות, והמסובים יושבי חושך ראו אור גדול. הנגונים והפזמונים שפארו את המסיבה השרו ,נשמה יתירה׳ על המסובים, והלילה כיום האיר.

בהשפעתו נוצרה בראדומסק אוירה מוסיקלית, שבאה לידי ביטוי בכל הזדמנות, אם בימי שבת וחג, ואם בימות החול, ור״ש השקיע הרבה תשומת לב לכך שבין מתי סודו יהיו אנשים יודעי נגן בני סמכא, שבכוחם להפרות את המחשבה בנגינה, בין חסידי ראדומסק נמנו חזנים מעולים, שביקרו בראדומסק מפעם לפעם. ביניהם תפשו מקום בראש החזן מלודז ר׳ ליזרקה והחזן ר׳ אבוש מאיר ברנסדורפר מקראקא, והם היו הסוכנים הראשיים לנגוני ראדומסק.

*

שמו כמנגן וחובב מנגנים טובים היה מפורסם בכל רחבי פולין, וגדולי המנגנים נענו ברצון לבקר בראדומסק ולהנותו בנגינתם בלי לקבל שכר ובלי לקבל אפילו את הוצאות נסיעותיהם. במיוחד אהב לשמוע נגינת הכנור, וגדולי הכנרים היהודים שבפולין בדורו, כגון יונטיל מלובלין, הולנד מפלוצק וצדוק שטינהויער נגנו על שולחנו. ולא עוד אלא שבין החזנים שהיו מבקרים בראדומסק היו כאלה שלא התרועעו עם החסידים, ומהם שהיו חשודים בעיני החסידים בזמן ובתפילה, ובעוד אשר בחצרות קוצק וגור היו בודקים בשבע עינים אחרי המנגן, ולאו כל מנגן זכה לשולחן הצדיק, לא רק לא נדחו מנגנים אלה בראדומסק, אלא ר״ש עוד קרבם ביד נדיבה והם דבקו בו והיו לחסידיו.

בבקוריו מחוץ לעיר מושבו לא נחפז ר״ש לעבור לפני התיבה ונענה רק אחרי הפצרות מרובות, מתוך ענותנות. אך בראדומסק היה אוהב להנות בתפילתו את האורחים החשובים שבאו לבקרו מפעם לפעם. ר׳ יוסף ברון הצדיק מניישטט (בן בעל ,מאור ושמש׳ הידוע בשמו „גוטער איד" (היהודי הטוב), ביקר פעם בראדומסק איזה שבועות לפני ר״ה, ולכבוד האורח הגדול עבר ר״ש בעצמו לפני התיבה, באמרו שרוצה להנות את הרבי בשירות ותשבחות, את ,נשמת׳ אמר כדרכו בקול נעימה המושך את הלב לעבודה ביראה והרבי מניישטט לא זזה עינו מר״ש. כשהגיע למלים ,אלקי עולם רחם עלינו׳ גרם להתעוררות עד שכל אחד הרגיש בקרבו אור טוהר וקדושה, עד שכל האנשים שהיו בביהמ״ד זלגו דמעות מעיניהם כנחל שוטף והבכי היה גדול כבאמירת „ונתנה תוקף" בר״ה, ואפילו עוזריו בנגינה שסייעו לו בעבודתו בכו מגודל ההתעוררות שהרגישו בלבם.

שאלו פעם את הצדיק ר׳ נתן דוד משידלובצה לסיבת ביקורי בראדומסק. והוא היה צדיק ידוע שאלפי חסידים נהרו אליו וחסו בצילו. והוא אמר שבא לראדומסק ללמוד מר״ש את עבודת השמחה, השכיחה אצלו יותר מאשר אצל כל צדיקי הדור.

בבקוריו מחוץ לראדומסק היה מתענין בבעלי הקול שהזדמן לשמעם. בבקורו אצל ר׳ יחזקאל מקוזמיר שמע בסעודה השלישית של שבת את בנו הצדיק, ר׳ שמואל אליה׳ מזבולין, מזמר את ,כי אשמרה׳. שאל הר״ש את משמשו, מי הוא הזמר. ועל השאלה הנגדית של המשמש, למאי נפקא מינה, השיב ר״ש, שהוא מכיר במנגן ,שמילדי העברים הוא׳. ר׳ שמואל אליהו היה אחי הצדיק ר׳ ישראל ממודזיץ, שקנה את עולמו בחייו בנגינתו הערבה ובנגוניו היפים.

הצדיק מניישטט החזיק בקשרים אמיצים עם ר״ש והביקורים היו הדדיים. הוא היה אחד ממעריציו הגדולים של הר״ש בעבודת הנגינה, וכל פעם מצא ביטוי מתאים שבו הביע את התפעלותו לנגינת הר״ש. המצב הגיאוגרפי של העיירה ניישטט, על הספר שבין גליציה ופולין, ליד נהר הויסלה, איפשר לצדיקי שתי הארצות להיפגש אצל ה,יהודי הטוב׳ ר׳ יוסף ברוך. באחת הפגישות הללו בשבת נפגשו שם הר״ח מצנז והר״ש. הצדיק מניישטט כיבד את הר״ש לעבור לפני התיבה, ואת הצדיק מצנז כיבד כבעל קורא. הר״ש התפלל כדרכו לפני העמוד בשירה ובזימרה, ועורר את התפעלותם של שומעיו.

ה,יהודי הטוב' פנה ברוב התפעלותו להצדיק מצנז במלים אלה: מה תאמר לש"ץ שלנו שתפילתו היום הפלא ופלא. הן יתן בקולו קול עוז עד שהיה בבחינת רואים את הקולות ממש (אוהל שלמה).

לא פחות העריצו את תפילתו־נגינתו בחצר הצדיק מקוזמיר. ר' יחזקאל עצמו היה חובב נגינה, והיה ראש אב למשפחת הצדיקים טאוב מזבולין ומודזיץ שהוציאה מקרבה יוצרי נגונים מפורסמים. אצל ר' יחזקאל היה הר"ש מראדומסק מבקר מפעם לפעם. ר' עמנואל, חתנו של הצדיק, רצה תמיד שר"ש יעבור לפני התיבה ויהנה את הקהל בנועם תפילותיו וקולו הערב. אך הצדיק מקוזמיר לא נחפז למלא את בקשתו באמרו: „האם הוא בא לכאן להראות כוחו בתפילה כאחד החזנים?" ר"ש לא סירב לעבור לפני התיבה, ואף שעוזריו המנגנים טוביה ויוסל עמדו מוכנים לצדו, וכל הקהל עמד צפוף ודרוך לשמוע, התחיל פעם במוסף כבעל תפילה פשוט בלי שום נגינה. ר"ש סיים את תפילת מוסף ואת עלינו לשבח. והנה ניגש אליו ר' עמנואל ולחש לו באזנו, שהמנהג בקוזמיר לזמר ‚אנעים זמירות', אז פנה למנגניו, ואחרי שהחליפו עמם דברים על הנגון פתח בצלצלי תרועה בהתלהבות והתפעלות. הזמר נמשך כמעט שעה, ובביהמ"ד גדול היה הדוחק מרוב אנשים שנהרו מן החוץ לשמוע. וכשהגיע לסופי תיבות של הזמר ‚כי תערוג אליך' כמעט ‚פקע איגרא' מרוב נעימות, ונגינתו זו נשארה הרבה זמן בזכרון השומעים. (נפלאות התפארת שלמה).

יחסי ידידות היו לר"ש גם עם מייסד שושלת גור, הרי"מ אלטר, ואף שהלה היה רחוק מעולם הנגינה, ונגינת גור עמדה במדרגה נמוכה מאוד, ידע לכבד את הר"ש ואת נגינתו הערבה ואגדה אחת מסופרת עד היום בפי חסידי פולין, שהרי"מ מגור ור"ש מראדומסק נזדמנו פעם יחד לסעודת ראש־חודש בוורשה. הרי"מ העתיר בקשתו מר"ש לשיר את תפילת „או"א חדש עלינו את החודש הזה", ור"ש מילא את משאלתו. כשנפטר הרי"מ במוצאי שבת, והשמועה הרעה הגיעה לאזני הר"ש ביום החמישי הבא בערב, ספק את כפיו, ואמר: בוודאי יזמינוני למרום לקבל את השבת לכבוד האורח הנעלה. ואף שר"ש היה בריא ושלם, לא עברה חצי שעה, ור"ש אף הוא עלה למרום (העולם, ש"א, 1907: א. ב. בירנבוים: השירה והזמרה בחצרות הצדיקים בפולין).

חג השבועות, חג מתן התורה, לא נתן לר"ש די סיפוק בקירוב חסידיו בראדומסק, ועפי"ר היה מבלה את החג אצל צדיקים אחרים, ואצלם מצא גם את עצמו. הוא היה אז בבחינת מושפע ומשפיע גם יחד. ובכל מקום היתה חזקה עליו לשיר את אקדמות מלין.

קוזמיר תפשה את המקום הראשון בביקוריו לשבועות, ובכל פעם כיבדוהו לעבור לפני התיבה. הר"ש התנה תנאי אחד, שהיה בניגוד למנהג המקום, והוא: לפסוח על הפיוטים. תנאי זה לא היה נוח, מפני שהפיוטים היו חביבים מאוד על הצדיקים בכל מקום בגלל תכנם המגוון ויופי התיאור של מתן תורה ומעמד הר סיני. הפיוטים נאמרו בדרך נעימה מסורתית אחידה, ולפעמים הושרו בניגונים כמנהג החסידים. ובכל זאת הושמטו מדרך תפילתו של הר"ש, ואולי מפני שהצריכו זמן רב לאמירתם והיה בהם להפיג את כוח התפילה עצמה. הצדיק מקוזמיר נענה לתנאי ור"ש התפלל לפני התיבה תפילת שחרית ואקדמות. ר' יחזקאל מקוזמיר נהנה מאוד מתפילתו ולא הסיר ממנו עיניו ואזניו בכל שעת התפילה. ואחר התפילה אמר לחסידיו, כי עם הסתלקותו של החוזה מלובלין היה נוסע לצדיק ר' שמואל ממקרוב שהיה מנגן גדול, ומאז לא שמע תפילה מנוגנת כזו של ר"ש, ולכן הרכין ראשו והבליע בנעימה את הניגונים והתפילות שיצאו מפי הר"ש (אוהל שלמה).

וביחוד מפורסם בעולם החסידות חג שבועות אחד שחל ביום ראשון בשבת, וזקני הדור היו אומרים, שמי שלא היה שם בשבועות זה לא טעם טעם של שבועות מעולם. הצדיק מקוזמיר כיבד את ר"ש לזמר אקדמות, ובעליה ראשונה לתורה, מפני שהיה כוהן. הר"ש הסכים להצעתו בתנאי שישלח לו אנשים יודעי נגן ו„אז יכין זמירות לאלקי ישראל". שלח אליו את המשוררים והמנגנים, שהגיעו למספר שמונים. בתוכם היה בנו של הצדיק, ר' שמואל אליה מזבולון, שהיה מנגן מפליא, וכולם יחד עלו על הבמה לשיר אקדמות. כשפתח ר"ש את פיו בהלל וזמרה גרם להתעוררות עצומה אצל החסידים וכולם הרגישו בשמחה הקדושה ובהתלהבות דתית. קולם של שמונים המשוררים התאחד לקול חזק מאוד, עד כי „כתלי ביהמ"ד וזגוגיות החלונות חרדו הרדה גדולה" ועל כולם נשמע קול הר"ש ברעו, קול שאגת ארי, קול צהלה ורינה וכשהתחיל באמירת אקדמות התחיל לרקוד ריקודי התעוררות, ולשמע הזמרה ולמראה הריקוד נתבטל חושם המציאותי של אנשי הקהל. מגודל ההתעוררות רץ הצדיק מקוזמיר בביהמ"ד שהיה מלא צלילי אורה ושמחה ובהתפעלות קרא לחסידיו: הראיתם כזאת? השמעתם כזאת? (תיאור הספר בא בכמה הבדלים בשני הספרים: עטרת שלמה וספר נפלאות התפארת שלמה).

ואף לעת זקנתו, כשראדומסק הגיעה לפסגת הפרסום, ולחג השבועות נהרו העירה המונים רבים להנות מהאוירה השמימית שנוצרה בהשפעת צלילי אקדמות, בחר לבלות פעם את החג אצל ר' חיים הלברשטם מצאנז. יום זה נשאר בזכרון לזמן רב בקרב המתפללים בביהמ"ד של הצדיק, ונגינת פרטי הלל והזמר אקדמות שצילצלה כנגינת מלאכי מעלה לא משה מזכרונם.

קולו הנעים הרנין את הלבבות גם באמרו חידושי תורה על שולחנו לא פחות אולי מאשר לפני התיבה בתפילה ובזמרה או בנתנו קולו בשיר במסיבות השולחן (ספר החסידות לר' אהרן מרכוס). שטף דבריו שיצאו בנעימה בצירוף רוח השמחה שבהם משכו אליהם קהל מקשיבים רב ולהם חלק בהתרוממות הרוח של חסידי ראדומסק.

בספרו „תפארת שלמה" בולטים פה ושם רעיונות על השירה, שהיתה לו לסגולת חמד. השירה פועלת בכל מקום ובכל זמן לתחית המתים ולריפוי חולים. רעיון זה הביע בספרו בכמה מקומות. במקום אחד הרחיב יותר את הדיבור באותו כיוון.

1. השירה פועלת לעבור ממוות לחיים, ולכן רמז תחית המתים אצל שירה, לומר שהשירה מביאה לידי תחית המתים בסגולתה, דברי הזהר, (בשלח נד ע"ב): כל ברנש, דאמר שירתא דא בכל יומא ומכוון בה זכי למימרא לזמנא דאתא, דהא אית בה עלמא דעבר ועלמא דאתא, ויומי דמלכא משיחה — מתאימים לפשט הגמרא על ‚ממוות לחיים', שאם נרצה לפעול פעולה ממוות לחיים אומרים שירה, כי כן סגולת השירה, ולכן אומרים שירה על היין דווקא, דהרי היין ששותים בו לחיים ג"כ פועל תחית המתים כמו שירה, ולכן שירה על היין כפרץ הקרבן דהוא ממוות לחיים ממש. שניהם שווים כאחד, ענין אחד וסגולתם אחת. שירה מצלת ממוות לחיים, ויין שותים בו ממוות לחיים.

על שרו של עשו, שלפי המדרש (פרשת וישלח: ויאבק איש עמו עד עלות השחר) מיום שנברא לא הגיע זמנו לומר שירה עד שעת היאבקו עם יעקב, הקשה, מניין לרז"ל שהיה שרו של עשו, ומה עוול נמצא בו בזה שביקש לומר שירה. אדרבא, לכאורה מוכח מזה שהיה זה מלאך טוב, דבר שאינו הולם שרו של עשו. והוא מתרץ, שלרז"ל היה קשה, אם המלאך היה אצל יעקב בחיר האבות, אילו היה מלאך טוב לא היה הולך לומר שירה אלא נשאר אצל יעקב ומקבל ממנו שלימות ואם בכל זאת מצא לנכון שלא להשתעשע בחברתו של יעקב וללכת לומר שירה, שמע מינה שהיה שרו של עשו, ואולי ענין השירה שימש למלאך רק תואנה, בעוד שכל הזמן לא אמר שירה (וישלח).

דוד המלך הפליא לעשות מאהרן הכהן, שאצלו כתוב (אחרי מות) וידום אהרן, ואילו בדוד נאמר: למען יזמרך כבוד ולא ידום, הינו, שבעת צרה עוד היה מנגן בזמר, בהאמינו בכוח הזמר שבידו להתגבר על הפגעים והצרות (הר"מ מקוצק הפליג בשבחם של דברי תורה אלה).

2. רעיון זה יש לו קשר עם המנהג שביום ברית מילה אומרים המוהל והקהל את השירה פסוק בפסוק. והטעם הוא כמבואר (מגילה

מנגינות רדומסק

שלום עליכם

מנגינות רדומסק

מנגינות רדומסק

מנגינות רדומסק

יז ע"ב) מפני מה תיקנו רפואה בשמינית, כיוון דמילה ניתנה בשמונה, והיא צריכה רפואה. לכן כיוון והשירה יש לה סגולת רפואה, מהאי טעמא נראה שתיכף אחרי השירה סמכו לה הפסוק: כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאיך, בסיום הפרשה, להורות, שאחר שירה באה רפואה, ולכן גם ביום המילה אומרים המוהל והקהל את השירה פסוק בפסוק בכוונה מיוחדת, והיא סגולה לרפואת המילה הצריכה רפואה. וכך מזמרים את הזמר יום ליבשה בברית מילה, שהוא פיוט של שבת שירה, והכל בכוונה שהשירה היא סגולת רפואה למילה, ומנהג ישראל תורה היא.

באחד החגים היה ר"ש יושב על השולחן והחסידים רקדו בעיגול ושמחו לכבוד החג. פתאום ציווה למרקדים להפסיק. עמדו בעיגול ושתקו. והוא התחיל להסביר את דברי הגמרא (תענית לא): עתיד הקב"ה שיעשה מחול לצדיקים לעתיד לבוא. והקשה, דלמאי צורך לצדיקים במחול דווקא, הלא הם נהנים מזיו השכינה? ותירץ, שהפשט הוא מחול מלשון מחילה, כי השי"ת יבקש מחילה מהצדיקים שימחלו לו על צער יגון ואנחה שהיה להם תמיד מצער השכינה ומצער ישראל בגלות, כי יש להם לצדיקים טענות לפניו, למה לישראל צרות כאלה, ועל כך יבקש הקב"ה מחילה מהצדיקים, וזה: עתיד הקב"ה לעשות מחול לצדיקים, שיבקש כביכול מחילה מהצדיקים. ואחר התחילו החסידים לרקוד ביתר שאת וביתר עוז.

ובין הרעיונות שהביע על השירה המשיל פעם משל למלך שיושב תפוש בבית האסורים, ובא לפניו בן המלך, וברצונו לגרום לו תענוג ניגן לפניו בכינור נעים ונבל, וסיפר לו מה שחידש היום לתרץ רמב"ם קשה בפלפול יקר. וכל התענוגים האלה לא יערבו לפני המלך, והוא אומר לבנו: למה לי נגינתך ופלפוליך. הלא יותר טוב שתראה ותשתדל להוציאני ולחלצני מן המאסר ואז נוכל להתעלס באהבים בפלפולי דאוריתא ובנגינה (תפא"ש ח"ב דף יש ובפ' ראה ותולדות).

ניגוני ראדומסק העלו שרטון בחסידות פולין ויצאו להם מוניטין. הם תפשו מקום של כבוד בהיכל הנגינה של חסידות פולין. ר' שלמה נסתלק, אך שפתיו דובבות בקבר עם השמעת ניגוניו שטרם עבר עליהם כלח.

יוצאי חלציו השתדלו להרחיב את המסגרת. ממלא מקומו של הר"ש, בנו ר' אברהם יששכר (תר"ג—תרנ"ב), בעל „חסד לאברהם", זכר חסד נעורים לניגוני אביו ובא להוסיף עליהם בעזרתו של ר' שלמה חזן ששמו היה מפורסם בכל פלך פייטרקוב כיוצר ניגוני תפילות, והוא ששירת את ה„חסד לאברהם". ניגוניו הושרו גם אצל ר' יחזקאל (בעל „כנסת יחזקאל") מראדומסק, שאף הוא המשיך בפעולה זו. נגינת ראדומסק הסתעפה ונוספו עליה הגוונים העממיים עם שירי עם. עד היום שרים חסידי ראדומסק שירי־עם דתיים, שמהם אני מזכיר כאן לדוגמה אחד מהם:

אדיר הוא ולא ינום
ברוך הוא ולא יישן
רחם, רחם,
תושיע, תושיע,
הן בעיר והן בכפר,
הן בשדה והן ביער,
הן בבקעה והן בהר,
ותצילנו מהגלות המר
קומה עזרתה לנו,
ופדנו למען חסדך.
למה פניך תסתיר,
תשכח ענייננו ולחצנו,
אוי גיוואלט, אוי גיוואַלט,
אוי גיוואלט, אוי גיוואַלט,
רבונו של עולם, דו זעסט דאָך אַליין,
כי שחה לעפר נפשנו,
דבקה לארץ בטננו,
איבערדעם בעט מען דיך
קומה עזרתה לנו,
ופדנו למען חסדך.

שושלת ראדומסק הקימה לה תחנות־תולדות בקרימולוב שעל־יד זבירצה, ע"י ר' נתן נחום, ובסוסנוביץ ע"י ר' שלמה חנוך, והן נשארו נאמנות לניגוני המסורת של ראדומסק.

(מתוך הספר „הנגינה בחסידות")

ששון ושמחה באהלי חסידים

שמעון פרידמן

א. רבי קלמן בנדינר — הבדחן של ה„תפארת שלמה"

רבי קלמן בנדינר (פרידמן) היה אחד האישים הדגולים בין חסידי ראדומסק אשר בבנדין ומוותיקיה המצוינים.

נולד בשנת תקס"ב בכפר הסמוך לבנדין. וכבן כפר שלט בשפת פולין. היה משתמש בה לפעמים בבדיחותיו. למד תורה מפי הגאון ר' דוד דייטש זצ"ל מהונגריה. אחרי נשואיו פתח חנות למוצרי ברזל בבנדין. היה זה בית המסחר הראשון מסוגו בעיר. בנדין היתה אז כפופה בעניני מסחר לעיירה טשאַלאַדז, שהיתה שוכנת אז (עד 1918) ליד הגבול הגרמני. משהתפתחה התעשיה הכבדה בסביבת בנדין ובראשה „מפעלי הוטא באנקאוא", מפעלי הולדשינסקי ועוד — התפתחה גם העיר בנדין ועלתה על טשאַלאדז'. ועם התעשיה נת־פתח המסחר ונפתחו בתי מסחר חשובים בידי היהודים וברובם חסידים.

ברם, רבי קלמן נשאר קופא על שמריו. הוא לא אץ להתעשר והתנה בפירוש — שאיננו רוצה להשאיר רכוש לבניו, כדי שלא להרבות מחלוקת ביניהם. ישב בחנותו ועסק במגבית מעות א"י. יחד עם רבי נחמן בייטנר שהיה גבאי. ומדי שבוע בשבוע היה נוסע לירידים שבעיירות שיעוור וסלאבקיה. סר מפעם לפעם גם ל„תפ־ארת שלמה", והיה לאחד מחסידיו המסורים בלב ונפש. היה גם מוהל. ולמטרה זו היה נוסע לכפרים ולן בהם. לאיזה רבי היה נוסע מקודם — לא ידוע. ברם, הוא היה מתאונן שלרעיתו — יש יותר אמונת צדי־קים ממנו. משום שהיתה טוענת, שאם נוסעים לרבי פעם בחצי שנה או בשנה דיינו. ואילו הוא היה אומר, שכדי להיות חסיד יש לנסוע לפחות פעם בשלושה חודשים.

היה מראשי החסידים שנסעו ל„תפארת שלמה" שעה שהתחיל לנהוג בצדיקות בראדומסק. הצדיק סירב אמנם בתחילה לקבל את ההנהגה. ובשבת הראשונה כשבאו אליו חסידים, צעק: אינני רבי, שיהיו משוגעים רבים (משוגעים זאַלן זיין רבים). סעו לביתכם.

רבי קלמן הושיט לו ידו ואמר: רבי, אני נוסע. ברכני נא בברכת פרידה... פעם הוציא „התפארת שלמה" צו לחסידים שיערכו חצות וילמדו אחר כך „ראשית חכמה". שער הקדושה פרק י"ז. כשבא רבי קלמן אחרי זמן לצדיק אמר לו הלה: שמעתי שאינכם ממלאים אחר הוראותי. ענהו רבי קלמן: הרי משנה מפורשת היא: כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצייתו עד שיעלה עמוד השחר...

אירע פעם בשבת, שלא נתן הצדיק לחסידים להיות נוכחים ב„שולחן", ויצווה שרק הנבחרים ישבו אתו. היינו: רבי אהרן מקראקא (בנו של בעל „באור ושמש") רבי חיים דוד הפייטריקובאי (רופא שלעבר שחזר בתשובה ונעשה צדיק). ועוד כאלה. קרא ר' קלמן את המשמש ואמר לו: בבקשה למסור לרבי שיש לי לשאול שאלה, יהוא מרא דאתרא ומוכרח להרשות לי להיכנס. כשקיבל את הרשות להיכנס שאלו הצדיק איזה שאלות יש לו בשבת? אמר: יש לו שאלה מדוע כשאומרים בקיץ פרקי אבות אומרים בכל שבת ושבת פרק אחד ורק בסוף הקיץ מצרפים שנים או שלושה פרקים יחד כדי לגמור את הקיץ. לא כן בפרשת השבוע שמצרפים באמצע השנה. מהי הסיבה? נעבור בכל שבוע פרשה אחת ולבסוף נצרף שתי פרשיות או יותר. אמר לו הצדיק: דומני שיש לך תשובה מוכנה על השאלה. אמר לו רבי קלמן: אם הצדיק ירשה לי שלא אהיה מורה הלכה בפני רבי — אגיד. אמר לו: אמור. אמר ר' קלמן: אילו היינו אומרים כל שבוע רק פרשה אחת אז היה תמיד „קדושים" בנפרד. הצדיק, אחרי שמעו זאת, אמר למשמש ר' טוביה: פתח הדלת ויכנסו כולם.

ופעם בימי חול היה הצדיק שרוי במצב רוח מרוגז. ולא נתן להיכנס אליו לברכת פרידה. לקח ר' קלמן את ילדו בזרועותיו ושאל: רבי, האם נגזרה הגזירה גם על פחות מעשרים?

אירע פעם, ועל שולחן הצדיק הסבו רק חסידים עניים, אמר הצדיק: אין מי שיעמיד יין. אמר לו ר' קלמן: „שמך גדול יעמיד לנו". ותיכף ציווה את המשמש להביא יין לשולחן.

הוותיקים שבחסידי ראדומסק הנמצאים בארץ מספרים שפעם ביקר הצדיק רבי שלמה בבנדין. ואז טרם היתה תחנת רכבת בבנדין עצמה, אלא היו נוסעים לדומברובה, ששם היתה התחנה הסופית של הרכבת כדי לקבל את פני הצדיק. בתחנה התקהלו החסידים בשתי דרכים המובילות לתחנת דומברובה. כי לא ידעו באיזה דרך יגיע הצדיק. אם ישר מדומברובה לבנדין או בדרך השניה — דרך גזיחוב. רבי קלמן שישב ישיבת קבע בבנדין, היה מאלה שסטו מהדרך שהצדיק בא בו. ובינתיים בא הצדיק ורבי קלמן טרם הגיע, כשבא הלה אמר לו הצדיק: „רבי קלמן כבר רציתי ללמוד פרק משניות אחריך". ענהו הלה: „תודה לך רבי, מצוה בו יותר מבשליחו"...

רבי קלמן מילא אצל הצדיק רבי שלמה מראדומסק תפקיד בדחן של כבוד כרבי מרדכי רקובר אצל „החוזה" מלובלין. בכלל היו בדיחותיו מוכנות לו תמיד. בכל מכתב אשר היה כותב לבנו היתה בדיחה. האחרון התאונן פעם במכתב לאביו בימים שלפני פסח, שאין לו פדיון בחנותו. השיב לו רבי קלמן: די לעבוד להיות כרבי „אַז דער רבש"ע לייזט ניט ווילסטו לייזן?" וכשתנמנה פעם לפני ימי פורים רבי ישראל דנציגר למו"צ בבנדין, הוא כתב לבנו של רבי קלמן: דרוש בשלום ידידי ואני מאחל לו שלא ייכשל בדבר הלכה. ומתפלל בעד חברו הוא נענה תחילה. „אַז איך וועל זיין פורים רב זאָל איך נישט נכשל וועלן".

רבי קלמן ידע לכוון את השעה. פעם בערב יום הכפורים הביא לו חסיד אחד מבנו שהיה גר בעיירה זרניבץ' מכתב עם פתק להיכנס תיכף ומיד „לתפארת שלמה" בדבר ילדה נכדתו שנכותה בידה ולהזכירה לפני הרבי. וידוע היה שבימי פורים וערב יום הכיפורים היה הצדיק לפיד בוער, ולא נתן לשום איש לגשת אליו. הסתובב רבי קלמן אנה ואנה בחדר וחיפש עצה — באיזה אופן להיכנס. בינתיים

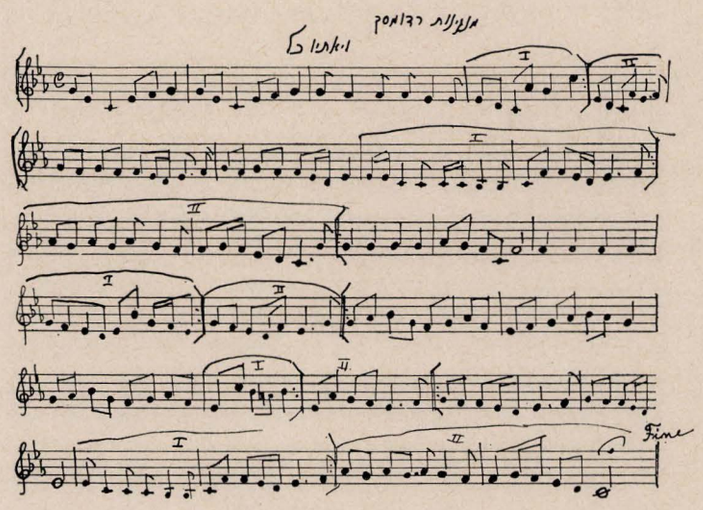

ממנגינות ראדומסק
שוחזר ע"י נ. אופמן, ג. גרוסברג ומ. חתומי.

בא הדוור והביא מכתב מארץ ישראל. והיות שר' קלמן ידע שהצדיק מחבב את ארץ ישראל לקח את המכתב ונכנס. עמד וחיכה שיקרא את המכתב. וכשראה שבדוחה דעתו מסר לו את הפתק של בנו. אמר הצדיק: בפתק כתוב „בתו אסתר בינה שנכוותה ביד" קלמן! זוכר אתה את המאמר „לעתיד כל אחד נכוה בחופתו של חברו", זה סימן שתזכה לראות בחופתה. וכך היה. נכדו ר' שמעון פרידמן מרמת־גן שליד בת־ים היה נוכח בחתונה זו. כשסבו רבי קלמן התחיל לרקוד וסיפר את הסוד של הבטחת־הצדיק, ודבר זה היה כעשרים שנה אחרי פטירת „התפארת שלמה". ור' קלמן הוסיף: יש שעור למטה ואין שעור למעלה. ובכן אני מתפלל שיוסיף לו השי"ת שנים כהנה וכהנה. את הדברים השאיר לבני משפחתו בכתב „למען תספרו באזני בניכם ובני בניכם את מפעלות הצדיקים וכו' וכו'". זה היה בשנת תרמ"ו. הוא נפטר בשנת תרמ"ח.

רבי קלמן היה בעל פה שנון מעין „פלפולתא חריפתא". אהב בדיחה שנונה, פתגם. ולו סלחו הכל. ותמיד היה אורח חביב. היה מוקף תמיד אברכים ובחורים שהקשיבו להלצותיו. וכשהיה אומר בדיחה היו מתגלגלים מצחוק, אך הוא עצמו עמד בשוויון נפש, ולאחר שכולם צחקו „לשובע" — המשיך לספר ולבדח.

בדיחותיו היו ידועות יפה בקלויז הראדומסקאי, ובכל הזדמנות היו חוזרים עליהן, הוא היה כמעין המתגבר ובכל פעם שבא הביא עמו בדיחות חדשות.

פעם בחורף הוא נגש אל אחד הבחורים החדשים שטרם ידעו מהמצאותיו ואמר בפנים של רחמנות — ראה כאן יש לי שן קפואה... שן קפואה? תמה הלה מה זה? הנה, הנה. רבי קלמן פותח את פיו — הכנס אצבעותיך ותיווכח. וכשהבחור הכניס לו לתוכו אצבע לתוך פיו נשך לו הלה נשיכה חזקה, עד שהבחור ראה שביבי אש לעיניו.

משנתאלמן מסר את חנותו לידי בנו והתיישב בראדומסק, בשאיפתו להימצא לחלוטין במחיצת רבו. לאחר פטירת „התפארת שלמה", הסתופף בצל בנו „החסד לאברהם". חלה בעת ש„החסד־לאברהם" ישב במעינות הרפואה בחוץ לארץ והוא כתב לבנו: „אני מחכה לביאת האדמו"ר לביתי, ואז אין אני מפחד ואקווה שאבריא". אך הוא נפטר ביום ה' מנחם אב תרמ"ח בגיל 86 שנה עוד לפני שהאדמו"ר הספיק לבוא. במוצאי יום הכיפור הקרוב כשהאדמו"ר אמר תורה על הנושא שמי שדבק בצדיק בחייו גם אחרי פטירתו הוא כפוף אליו, אמר: מה אתם סבורים שר' קלמן איננו כאן?

בשם רבי קלמן היו מספרים מימרות ובדיחות רבות, וחבל שנשתכחו הרבה מאמרותיו ובדיחותיו.

ב. המנגן רבי יחזקאל פרידמן

(החסיד הראדומסקאי מבנדין)

עוד בשנות נעורי, טרם עלה בדעתי לעסוק בספרות החסידית והנגינה וכיוצא בזה, הגיע אלי שמעו של ר' יחזקאל פרידמן מבנדין. שמעתי עליו סיפורים שצלצלו כאגדות. על חושו הגדול לנגינה ועל מאות ניגוני ראדומסק המושרים בפיו. מהם ניגונים רבים ששרו במסיבות ה„תפארת שלמה" בשעתו בראדומסק. על שיחו ושיגו עם בעלי מסיבות חסידיות ושל שמחות מצוה והופעתו החגיגית בכל מקום. ולא אחת נקלעו לביתנו מחסידי ראדומסק וסיפרו לנו בהתלהבות על עולם הנגינה הרחב של ה„תפארת שלמה" ומקורביו ואזנינו הקשיבו ברצון ובשמחה לחיל הרב שעשתה ראדומסק החסידית בנגינה. על אף תשוקתי הגדולה להכיר פעם את החסיד המוסיקלי המופלא רבי יחזקאל לא אסתייעי מילתא. ובינתיים גליתי למקום של תורה לישיבת בריסק דליטא ומשם לברלין, דרזדן, וינה ועוד. ולבסוף ירט הדרך לנגדי ועליתי לארץ ישראל בשנת תר"פ, שאז היתה הארץ רחוקה יותר משם מאשר היום. אך שמו של רבי יחזקאל נשאר בזכרוני כטל היורד על הררי שומרון. ותמיד חשבתי איך אוכל פעם לגמול עם החסיד הגדול חרף מסירותו הגדולה לניגון. והנה, עם התגברות עליית החסידים לא"י וכינון קלויזים גם לחסידי ראדומסק בערי הארץ, צץ שוב שמו של רבי יחזקאל בפי חסידי ראדומסק מעולי זגלמביה. לא אחת שאלוני אם שמעתי פעם את רבי יחזקאל בשירתו הראדומסקאית ובהתלהבותו המוסיקלית, ובלבי הרגשתי כעין הרגשת עוול כלפי האיש הדגול הזה. אכן, זכר השושלת של ראדומסק לא מש מזכרוני שעה שניגשתי לכתוב ספרי הגדול על „הניגון והריקוד בחסידות", בן חמישה הכרכים. בכרך הרביעי, המוקדש לחסידות פולין הקונגרסאית, הנמצא אצלי בכתובים, הקדשתי פרק מיוחד לשושלת ראדומסק, למייסדה רבי שלמה רבינוביץ ולראש מנגניו רבי ליזרקה פרלמוטר מלודז'. בשורת התכניות המוסיקליות של „מלוה מלכה" ב„קול ישראל" לא פסחתי על ניגוני ראדומסק.

חסידות ראדומסק על אף המרחק הרב בינה לבין ערי זגלמביה, היתה מקובלת מאוד בסביבתנו. לא מעטים היו הקלויזים של ראדומסק בבנדין ובסוסנוביץ, במונדז'יוב ובדומברובה, בצ'אלאדז' ובניבקה וכיוצא בזה. והשמחה בלווי ניגוני ראדומסק היתה במעונם.. ניגוני ראדומסק היו לשם דבר. הצליל שלהם משך לבבות שומעיהם. גם של חסידים מדנסטיות אחרות. ואמנם אפשר לציין בשמחה כי ניגוני ראדומסק נשמעו בכל קלויז חסידי וידם היתה על העליונה בשדה הנגינה החסידית. כל בעל תפילה שניגש אל העמוד היה בטוח בהצלחת תפילתו, אם ישיר את הפיוטים מפאת יופים של הניגונים. ושנית — עקב הפופולריות שלהם עזרו כל בני הקהל. ומרחוק נשמעה כעין מקהלת־חסידים השופכת את נפשה בשירה ובזמרה. חסידות ראדומסק כבשה את לבות אנשי זגלמביה באורח חייה העממיים והפשוטים ובניגוניה היפים. ראדומסק תפסה אצלנו את המקום הראשון בשורת ההשתייכות לדינסטיות. נראה שיורשי „התפארת שלמה" ידעו להתחשב ברגש התודה שלב אנשי זגלמביה רחש להם. והושיבו את נינו של „התפארת שלמה" ר' שלמה חנוך רבינוביץ הי"ד בסוסנוביץ על כס האמדור"יות ואף שלמה ידע למשוך אליו חסידים ולהטות להם חסד נעורים של ראדומסק הישישה. מלבד זו תפסה מקום נכבד בערי זגלמביה גם ה„תולדה" של ראדומסק. והיא שושלת קרימילוב שליד זאַביארציה שמיסדה היה נכד ה„תפארת־שלמה". גם לבית קרימילוב נוסדו קלויזים בערי זגלמביה והשמחה היתה רבה במעונם. הכרתי את הקלויזים של ראדומסק ושל קרימילוב בערי זגלמביה, בימי שמחה וגם בימי צער. אולם תמיד עבר בהם כחוט השני קו אופייני אחד: השמחה שבניגוני ראדומסק גירשה מכל מקום את עניני הצער והיגון, עד שכל החסידים מכל המחנות ראו בזה עקביות גמישה וכעין סגולה להתגברות השמחה על היגון. הניגונים ההם ידעו לעורר בנו בלב הצעירים והאבות גם יחד רגשות חזקים באהבת ישראל ובאהבת ארץ ישראל. צדיקי ראדומסק המליצו לחסידיהם לעלות לארץ ישראל. ותודות לכך עלו מאות חסידים שמצאו סידור בארץ. ואף בין החלוצים הראשונים מצויים היו מחסידי ראדומסק. כעת נישא שם ראדומסק מחדש בפי חסידיה שבארץ, והיא כאילו נולדה מחדש עם פתיחת קלויזים בערי הארץ. עסקני חסידי ראדומסק הפועלים בארץ הם חסידים אמיתיים, נקיי כפיים ובריי לבב, המסורים בכל לבם ונפשם לבית ראדומסק. הפצת חסידות ראדומסק היא מטרת חייהם, ומאידך הם מוצאים ענין רב בחידוש שירת „הזמיר". (הוא השם שבו כונו ניגוני ראדומסק בין יתר החסידים) בקלויזים הראדומסקאים. אגב, עלי להזכיר כי הרבי מקרימילוב שלח לארץ ישראל את שני חתניו. האחד הוא רב ישעיהו שפירא זצ"ל בן רבי אלימלך הצדיק מליז'נסק, שאחרי חתונתו ישב על שולחן חותנו כמה שנים, עד שעלה לארץ ישראל והתיישב בה ישיבת קבע והקים בה מפעלים לתפארת, כלכליים וישוביים. הוא שנתן יד לרבי יחזקאל הרבי מיאבלונה לרכוש את הקרקע, עליה כוננו את המושב הדתי „כפר חסידים". יסד את הסתדרות „הפועל המזרחי" ולבסוף התישב בכפר פינס. השני הוא רבי חנוך הניך בורנשטיין, בנו של רבי שמואל מסוחצ'וב, וכעת האדמו"ר של חסידי סוחצ'וב בארץ ישראל היושב בקביעות בבית וגן בירושלים. ועוד חתן היה לו לרבי מקרימילוב, הוא הרב ישעיהו אגנלראד הי"ד, שישב מספר שנים במונדז'יוב, בשכנות לחצר בית משפחתו. עבר אחר כך לכהן ברבנות בסוסנוביץ. בנו, רבי אברהם אנגלארד, חתנו של הרבי מרדזין הי"ד, עלה אחרי השואה לישראל ובדעתו לייסד כאן ישיבה לחסידות ראדומסק קרימילוב.

הקדמתי בדברים אלה כדי לעמוד על אישיותו הדגולה של היודע נגן הגדול יחזקאל, שלבו היה בראדומסק ורגליו עמדו בבנדין, עיר מגוריו, שנעשתה לו לעיר הולדתו.

אילו ניתן לו לרשום בעצמו בספר את זכרונותיו על חצר ראדומסק ומייסדה בעל ה„תפארת שלמה", עם בנו ונכדו יורשי כסאו ועל פרשת חייו המלאים שירה ראדומסקאית בפרט, כי אז היה מניח בידינו להציץ אל בית היוצר של נגינת ראדומסק והשפעתה גם בבנדין שבה ישב ובזגלמביה — שבה פעל.

מוצאו של רבי יחזקאל פרידמן ממשפחת חסידים, יליד ראדומסק. כינויו בפי מכריו היה: דער בלינדער ר' יחזקאל, על שום שהיה שתום עין אחת. לאווירה החסידית הוסיפה מנעוריו קרבתו לבית מייסד השושלת הראדומסקאית. בעודו בן תשע בשנת תרכ"ד היה שם במקהלה החסידית של ה„תפארת שלמה", ולאו כל אדם זכה לכך לשמש את הצדיק מראדומסק בנגינה. הצדיק הנודע ההוא נפטר בשנת תרכ"ו, אך רישומו לא פג מזכרו של רבי יחזקאל כל ימי חייו. ואין פלא, בראדומסק ובקלויזים שלה, בכל מקום היתה שירת ניגוני ראדומסק מין מעמד חגיגי, עצרת עם, פלא מוסיקלי.

לרבי שלמה הצדיק היה משמש בקודש בשם טוביה שתפקידו היה גם לעבור לפני התיבה. כי היה מנגן גדול וחובב נערץ של ניגונים יפים. אחרי שטוביה שמע את הנער יחזקאל בשירו ובזמרו, מצא הלה חן בעיניו ואמר לו: שמע נא! אני אתפלל לפני העמוד ואתה תעזור לי בזמרתך למען אצליח, וטוביה הכניס את הנער יחזקאל למקהלת הצדיק מראדומסק, ומאז יצאו לנער מוניטין, וזכה לתהילה מופלגת בפי כל בכוח ניגוניו וקולו האדיר. מאז הוא שם לילות כימים לשקוד על ידיעת הזמרה ועל קליטת ניגונים יפים.

בשנות נעוריו, אחרי פטירתו של הצדיק רבי שלמה מראדומסק, היה רבי יחזקאל משורר אצל רבי חיים מקשאנוב, חזן בעל מדרגה גבוהה. עד שרבי הירש הצדיק מרימנוב שידלו להתפלל אצלו בימים הנוראים. (ורבי חיים חזן היה, מחסידי הצדיק מראדומסק). מאז היה ר' יחזקאל הרוח החיה בחוגי הזמרה של החסידים, מארגן חוגים של בחורים חסידים, מדריך ומנצח ומזמר במסירות ובמרץ, בלהט, בקול

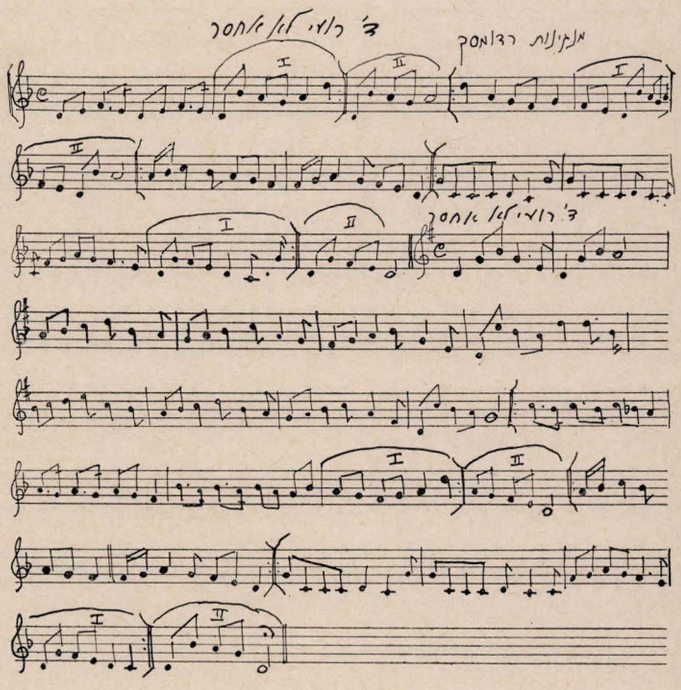

ממנגינות ראדומסק
(שוחזר ע"י נ. אופמן, ג. גרוסברג ומ. חתומי)

ובלשון שנונה ובהומור חריף, וכך הספיק להיכנס לפני ולפנים של עניני החסידים בכלל ועניני הניגונים בפרט. כוונת ביקוריו בערים ובעיירות זגלמביה היתה — לרכוש ידידים חדשים לנגינת ראדומסק על־ידי הפצתה בציבור הרחב. וליחוס גדול נחשב לו בכל מקום דבר השתתפותו בפועל במקהלת ה„תפארת־שלמה", בהנהלת המנצח הנודע ר' לייזרקה פרלמוטר מלודז'. הוא המתכנן של כל ניגוני ראדומסק לחגים ולימים הנוראים, כפי שכונה בפי מכריו בשם: „היועץ המוסיקלי של הרבי מראדומסק". רבי לייזרקה פרלמוטר היה אז שם־דבר בעולם הנגינה החסידית וגאוות המשוררים במקהלתו עליו, ולא אחת היה מספר רבי יחזקאל לפני קהל מאזיניו איך בא רבי לייזרקה מלודז' לראדומסק עם צרור. כאפרכסת שמע והתחקה על כל ניגון, תנועותיו וקמטיו. ואם מצא הניגון חן בעיניו היה הצדיק סוגר את קופסת טבק ההרחה, שהיתה מונחת תמיד לפניו על שולחנו, לאות שהניגון „כמונח בקופסה". מאות ניגונים ידע רבי יחזקאל בעל־פה מאותה תקופה מפוארת ומאותה צוותא של ר' לייזרקה ומקהלתו, וכן זכר את הניגונים שהיו חביבים על הצדיק מראדומסק והיה מזמרם כפעם בפעם בקולו הרענן והלוקח לבבות שומעיו, ובראשם ניגון מסובב אחד, ששרו בו את „במוצאי מנוחה קדמנוך" וכיוצא בזה. שרק ר' יחזקאל מסוגל היה למסרו בדיוק כמו שקיבלו מבית רבו.

רבי יחזקאל נשא אשה מבנדין ובעיר זו ישב ישיבת־קבע ונשאר בה עד סוף ימיו. מקודם היה גר ברחוב דומברובסקאַ ועסק בחרושת סוכריות, משם העביר את דירתו לשוק החדש בבנדין, חיסל את עיסוקו בחרושת הסוכריות ועסק בממכר יינות ליחידי סגולה ואף נתמנה סוכן שטרות גורל ומזה התפרנס. תמיד נראה חיוך על פניו ובכל בית שנכנס אורו פני אדם, צחוק ובדיחה והלצה הפיגו כל עצבות, דכאון ודאגה וזאת לא מתוך קלות דעת אלא מתוך לבו הטוב ואפיו הנוח לבריות. תמיד נמצאה בפיו מילת עידוד. הקסם שבאישיותו משך לבבות, היתה במזיגה המיוחדת במינה של עממיות שרשית חסידית ורוחניות מוסיקלית נפשית. שירי חסידים היו שיריו וסיפורי חסידים היו לחם חוקו. כשבא האדמו"ר לבנדין היה רבי יחזקאל בין היושבים ראשונה ליד הרבי ונהנה מזיו שולחנו וזמר לא פסק מפיו כל ימיו. אם בקול ואם בלחש ובפזום, עליז וצנוע בהליכותיו בקרב חבריו.

בשמחת חיים שופעת הנעים את האווירה שסביבו, אם במפגש ארעי עם חסידים, במסיבה של כל הצוותא, או בחדר משפחתו. שפע עליצות שאין בה שמץ של הוללות. על אף מוסיקליותו המופלגה לא הצטיין בתור בעל תפילה. אין הכוונה לומר שלא היה עובר כלל לפני התיבה. החסידים נהנו מתפילתו בשלוש רגלים. מן „הקדוש" שלפני „ברכו", „מכולם אהובים" ו„מהלל". ורק בימים הנוראים נמנע לעבור לפני התיבה. והטעם פשוט: לפי אופיו היה תמיד עליז, ולא היה מסוגל „לרדת" מעולם השמחה לעולם הצער ולהתייפח בנעימות בכי והשתפכות „במלאכות סגל חבורה", ניגוני תחנון מעוררי דמעות היו בניגוד לאופיו המתרונן. אבל הוא היה עובר לפני התיבה בשלוש רגלים וביחוד היתה לו חזקה לכך בשחרית של שמיני עצרת, בתפילתו אז הגיע לשיא השמחה ולנחת רוחם של החסידים לא היה קץ.

והנה, עברה עליו בזמן מן הזמנים הרינה במחנה החסידים, כי רבי יחזקאל נכנס ביחסי ידידות עם מנגנים מבנדין שלא נמנו עם כל החסידים, כגון אליהו גולד. וכתוצאה מכך החליטו גבאי הקלויז הראדומסקאי שלא לתת לו לעבור לפני התיבה. מה עשה רבי יחזקאל? בליל שמיני עצרת הזמין אליו את בחורי הקלויז שהיו יודעי נגן וסידר עמם את השחרית. וכשהגיע „לאנא" חיפש ניגון יוצא מהכלל, שיגע במיתרי הלב. חיפש ומצא את הדואט של בר כוכבא לאברהם גולדפאדן. אמרו לו: כיצד אפשר הדבר? ענה להם: החסידים אינם הולכים לתיאטרון. ואם ימצא מישהו, שידע את סוד הניגון יתבייש לגלות קלונו ברבים. וכך היה. כל מתנגדיו פערו פיהם מרוב התפעלות ובסיימו את „אנא" שררה דומיה במשך רגעים מספר מרוב תדהמה...

זמרתו של רבי יחזקאל אצל האדמו"רים במסיבות החצר, בסעודות ימי־זכרון, בשלוש סעודות או בכל הזדמנות של שמחה — משכה את הלבבות. תפקידו העיקרי היה: לשיר „אקדמות" אצל האדמו"ר בחג השבועות. הוא הכין חומר מן המובחר ובחג עצמו אירגן את

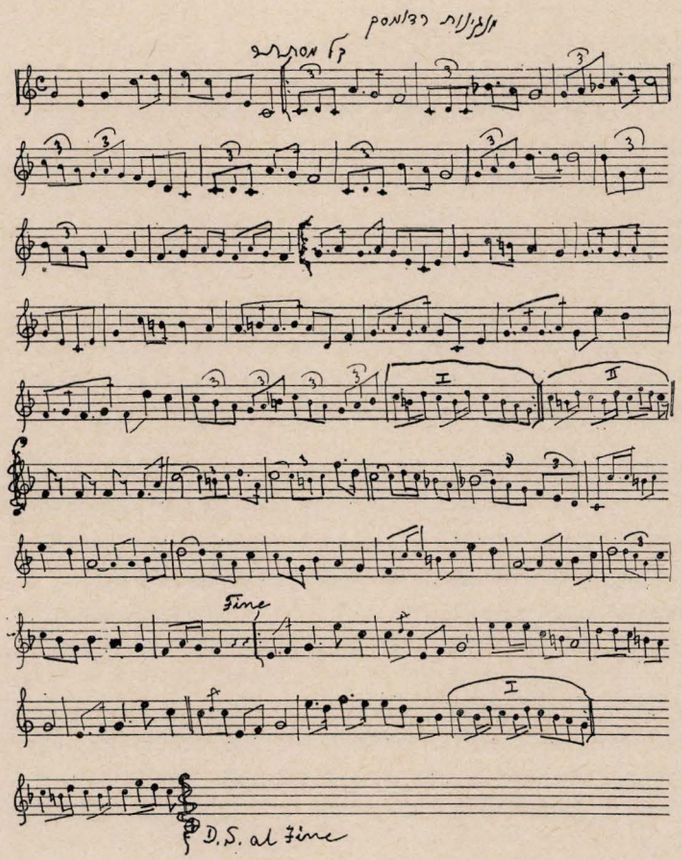

ממנגינות ראדומסק
(שוחזר ע"י נ. אופמן, ג. גרוסברג ומ. חתומי)

המקהלה והתוצאות היו מוצלחות ביותר. את החומר ל„אקדמות" היה לוקח על פי רוב מהאמן המנגן ריכטר מקראקא שהיה מנגן באופרה הממלכתית בוינה וכן היה מביא ניגוני־לכת הונגריים שהשתמש בהם במקהלתו גם אצל בעל „כנסת יחזקאל" בראדומסק. פעם אחת התאים ל„אקדמות" את הניגון הנודע בשם „שיר לכת של זהב וכסף" (גאָלד אונד זילבער וואַלדער). וכך הכניס מיפיפיותו של יפת באהלי שם. עם כל זה נשאר ר׳ יחזקאל כפוף לאחד המנגנים המצויינים בזמנו, הוא רבי בעריש שיעלצער, שהיה מבעלי התפילה והמנגנים המצויינים בבנדין ובסוסנוביץ ורבי יחזקאל נמנה עם מקהלתו בזמן שהתפלל מוספים בקלויז בימים הנוראים, ותפילת שחרית אצל האדמו״ר מרא־דומסק. ר׳ בריש הנ״ל היה מחונן בקול נעים ובסגנון מושך את הלב בתפילה. הרב מבנדין ר׳ איטשה׳לי קימלמן זצ״ל היה מחבבו מאוד, ובכל חודש או אחת לשישה שבועות היה נאלץ לבוא בשבת למסיבת שלוש סעודות שלו ולהנותו ב„ידיד־נפש" ו„אל מסתתר". ר׳ בריש שיעלצער (או בכינויו — „מונדז׳יבר) היה בעל תפילה נודע בשערים שישב בבנדין והיה מתפלל בקלויז הראדומסקאי בבנדין. היה עובר לפני התיבה אצל „החסד לאברהם" ואחר כך אצל „הכנסת יחזקאל". נפטר לעולמו בשנת תרס״ב. רבי יחזקאל הקים חוג של משוררים בבנדין ואליו נספחו יודעי נגן כמו אלי גולד, ישעיהו גולדצויג, שלמה מטיל ועוד, היו יושבים במסיבות ושרים ניגונים שונים. אין כמובן, לקפח זכותם ושכרם של מנגנים ראדומסקאים אחרים שחיו בבנדין. הנה ר׳ שמעון צימרמן היה מבעלי תפילה ומנגן אחרי ר׳ בריש הנ״ל. ובהעדרו של האחרון היה מתפלל ומנגן „ידיד נפש" „ואל מסתתר". עד היכן הגיעה גדולתו של ר׳ בריש בנגינה ועד כמה לקח את הלב־בות שבי בזמרותיו כדאי להזכיר, שכל זמן שהיה גר בבנדין, (אחר כך עבר לסוסנוביץ) היו באים ל„שלוש סעודות" בני משפחת שיין, יעקב גוטמן ועוד מחשובי קרתא בשביל להנות משירתו. כן ראוי להזכיר את רבי שלמה הימלפארב (חתנו של ר׳ שמעון צימרמן), את בעל התפילה שלום ברוך־ליבוביץ, גרשון רכניץ (חתנו של הלל פחטר).

רבי יחזקאל פרידמן נפטר לעולמו לפני פרוץ השואה על בית ישראל בשנת תרצ״ה.

במשפחת חסידי ראדומסק בארץ עדיין ניכר רישומו במהותו האישית חסידית נגונית. עם העדרו מחבורת החסידים הראדומסקאים בבנדין ובערי זגלמביה — נפקדו אותו צליל ואותו גוון שתרם לכולם על ידי עצם היותו בתוכם. ואם היה זה צליל זך במיוחד — ואפילו שקט. אם היה גוון זה חמים במיוחד — חש כל אחד מבני החבורה בפגיעה שנפגעה „הצוותא" החסידית. חסידי ראדומסק מבנדין ומזג־למביה היושבים בארץ תמיד יזכרוהו בעליזותו, בבטחונו ובאמונתו.

(מתוך „פנקס בנדין")

בבית מדרשו של רבי

שלמה קרקובסקי

בנין ארוך, בעל קומה אחת, שתפס חלק גדול מהרחוב ז׳רודליאנה (ביידיש: „סטאָק־גאסל") — זה היה בית המדרש של הרבי. הוא הכיל שלושה אולמות, אחד גדול מהשני. האולם הגדול, שאורכו היה כמה עשרות מטרים, שימש רק לתפילה, ביחוד בשבתות ובמועדים וגם זאת רק בימות הקיץ. בחורף היה כמעט סגור ואיש לא נכנס לתוכו מפאת הקור הגדול ששרר בו. בגלל גדלו היה מאוד קשה לחממו. יתר שני האולמות, הקטנים יותר, היו מוקדשים בעיקר לתורה, אבל גם לתפילה.

בזמנים כשבית המדרש הישן של התפארת שלמה זצ״ל עמד עוד על תלו היה משמש כבית המדרש העיקרי בעיר. בו היו מתפללים מדי בוקר וערב כמה „מניינים" בזה אחר זה ובמשך שאר שעות היום היו לומדים בו בחורי הישיבה. אך ברבות הימים כשהיה הכרח להרוס אותו מפאת יושנו, הקימו את בית הכנסת החדש ואת בית הכנסת הישן הפכו לבית מדרש — הוא בית המדרש של קופל — ואז עברו המתפללים לבית המדרש החדש ואילו הבחורים, הלומדים נתחלקו לשני חלקים, הרוב העתיק את מושבו לבית־המדרש של הרבי ואילו חלק קטן עבר לבית המדרש של קופל.

בשני בתי המדרש למדו בסך הכל — אם זכרוני אינו מטעני — כמאה בחורים מבני העיר ועוד מספר קטן מערים אחרות, אלה שנקראו „אוכלי הימים". מלבד הבחורים למד תמיד בבית המדרש מספר מסוים של „חתנים" שהיו סמוכים על שולחן חותניהם וגם כמה יהודים זקנים חסידי הרבי מערים אחרות, שנשארו בלי משפחה ובלי בית ובניהם לא יכלו לכלכלם מפאת ענים. היהודים האלה היו רגילים לבוא לראדומסק להרבי בערך בחודש אלול. הזריזים שבהם הקדימו לבוא עוד לפני תשעה באב נראו כבר הסנוניות הראשונות בבית המדרש וכרגיל נשארו להסתופף בצלו של הרבי עד אחרי חנוכה. אחרי חנוכה עזבו את העיר לכמה שבועות ויצאו לסיבוב בערי המדינה על מנת לזכות את חסידי ראדומסק שבערים ההן במצות „הכנסת אורחים" ולפעמים גם במצות „הכנסת כלה" ולפסח חזרו „הביתה", כלומר לבית המדרש הראדומסקאי ושם נשארו שוב עד אחרי חג השבועות.

אחד היהודים האלה, ר׳ יעקב דוד נישטטר ז״ל, אני מוצא מחובתי להזכיר כאן, ולו רק במלים ספורות, כי הוא היה מלמדי להועיל. כשעברתי מחדרו של ר׳ הירש יוסף ז״ל לבית המדרש, יצקתי מים על ידיו במשך שנה תמימה. מלבד שהיהודי הזה היה איש חסיד נלהב, דובק ברבי בכל לבבו ובכל נפשו ומאמין בו באמונה שלימה — היה גם למדן מופלג ובקי בש״ס ופוסקים שכן מעטים מאד מבין חבריו היו יכולים להידמות אליו. אבל עניותו עלתה פי כמה וכמה על חסידותו ועל למדנותו גם יחד. לדירה שימש לו חדר קטנטן, בגודל דלי״ת על דלי״ת של בנין בית המדרש לצד החצר. כשמונים אחוז מהחדרון הזה היו תפוסים על־ידי תנור ענקי שהיה סתום בכל ימות השנה ושפתחו אותו רק פעם אחת בשנה, למחרת שבת הגדול לאפית ה„שמורה" בשביל הרבי וכמה מהמקורבים, שבאו במיוחד לשם זה לראדומסק כדי להשתתף במצוה זו ולזכות בכמה מצות לסדר...

בשטח הנשאר של החדר נמצאו: „ספסל שינה", שולחן קטן וכסא שבור. זה היה כל הריהוט של החדר. מהיכן היה ירק זה חי? אליבא דאמת היה חי רק בשבתות, אז היה סועד על שולחנו של הרבי עם שאר ה„יושבים". וביום ראשון לשבוע וגם בימי החגא לגויים כאשר אבי ז״ל נשאר בבית (כרגיל נמצא כל ימות השבוע ביער) — היה מזמין אותו תמיד, אחרי תפילת מנחה ומעריב, לארוחת הערב, שהיתה בימים ההם הארוחה העיקרית. ובשאר ימות השבוע היה חי ומתפרנס משני רובלים לחודש — שכר הלימוד ממני ומעוד חבר שלי ומכמה קופיקות לשבוע שהשאירו לו לפעמים החסידים מערים אחרות, שבאו לשבת אל הרבי...

מלבדו הסתובבו תמיד בבית המדרש הראדומסקאי עוד כמה וכמה יהודים כמוהו: ר׳ בנימין־לוי הסוסנובצובי, ר׳ משה בנימין שהיה עובר

בשבתות לפני התיבה במנינו של הרבי: ר׳ יעקב־דוד הוולבורז׳, יהודי סר וזעף תמיד ורוטן על גוי ועל אדם; ר׳ מאיר׳ל החז׳אַנובי (המטורף) דמיונו היה תמיד מלא הזיות על גוטה ריכטרמן, אלמנתו של ר׳ ליזר ריכטרמן, שכאילו היא ארוסתו ובעוד שבועות מספר תהיה לו לאשה כדת משה וישראל, ועוד כהנה וכהנה, כולם עניים מרודים ורעבים על פי רוב ללחם. ואם לא נמצא להם איש מבאי בית המדרש שיזמין אותם לסעודה, היה רק לחם יבש עם בצל וכוס „תה״ שקנו מבריש ה„צולע״ לחם חוקם כל הימים... ברייש הצולע היה אחד המלמדים שבעיר, שמפאת זקנתו וחליו לא היה יכול להמשיך במלמדותו, פתח לו בבית המדרש „קפה״ כביכול, דהיינו היה לו מיחם (סאמובאר) גדול במקום קבוע שהיה כל היום רותח וכמה רקיקים שהיה מוכר ללומדים ומזה היה „מתפרנס״... יהודי אחר „פיבוש נוסק״ היה מוכר תפוחים ללומדים, אבל רק רקובים, תפוח טרי ושלם לא נמצא אף פעם בסלו...

אבל אין דבר, אם מזון לשובע חסר היה ליהודים אלה, הרי במזון רוחני לא הרגישו מחסור אף פעם. כל הימים היו יושבים ולומדים, זה דף גמרא עם מפרשים וזה פרק משניות או „עין יעקב״ ובין פרק לפרק „התענגו״ על סיפורי מעשיות על צדיקים ועל חסידים, לפעמים עד כדי שכחת היש ממש...

מלבדם היו גם כמה זקנים מזקני העיר שבילו את כל ימיהם בבית המדרש, התפללו, למדו והשתתפו בשיחות על רביים ועל צדיקי עולם ועל הנסים והנפלאות שלהם.

אזכיר כמה מהם: טובי׳ הגבאי, יוסל זינגר, אברהם־ליב (אביו של קופל ידוע) שלשתם שימשו את התפארת שלמה זצ״ל, יצחק־פיבל הזקן אבי סבו של בן־ציון גרוסמן; „נביאלה״ שכיסיו היו תמיד מלאים וגדושים נסים ונפלאות על הצדיקים ותמיד היה מתוכח עם חבריו על הנוסח, שדוקא הנוסח שלו הוא הנכון בשללו בתוקף את הנוסחאות של האחרים; פישל חַאפר, יהודי עני ואביון אבל בעל מוח חריף מאין כמוהו ועוד ועוד.

ואזכיר כאן גם כמה מהבחורים הצעירים, בני גילי, שהיו לי קרובים יותר: יענקל סופר (לייב פישל׳ס, אביו של חתומי), אחד הבחורים המעולים ביותר שהיו אז בבית המדרש; יצחק גנגדל׳ס, בנו של מאיר החיל או החלבן. לעומת זאת היתה אשתו גנגדל אשת־חיל ששמה יצא לתהילה בכל ה„שול־גאס״. ועוד יותר משמה — פיה ה„מתוק מדבש״. היא היתה רגילה להעביר תחת שבט בקרתה — אגב חלוקת החלב ללקוחותיה — את כל בחורי בית המדרש ולאו דוקא לטובה, מלבד כמובן את בנה. והבן נמנה אמנם עם הבחורים המעולים ביותר שבבית המדרש אלא שמלבד הגמרא לא ידע מאומה והיה בבחינת „ברא כרעה דאביהו״, כל היום היה יושב ולומד אגב לעיסת חתיכת חבל או פיסת ניר ולא התענין בשום דבר. גרשון בן הרב (דודו של צבי מאיר רבינוביץ) בחור מוכשר מאוד, הצטיין בתפיסתו המהירה ועוד יותר בהתמדתו. מתמיד כמו גרשון היה גם אברהם טיל (בן־דודי) אלא שבשעה שעם גרשון אפשר היה לשוחח גם על ענינים אחרים כמו על חיבת ציון, פוליטיקה כללית וסתם ענייני דעלמא לא מצא בן־דודי שום ענין בכל דבר מחוץ לגמרא. טיפוס מוזר ומיוחד במינו היה הבחור הזה. היו יכולים לעבור שבועות שלמים מבלי שהוא יפתח את פיו. שאלו אותו איזה שאלה, היה משיב כהלכה, לא שאלו אותו לא היה פותח את פיו. ביזמתו הוא לא הוצאה אף מלה מפיו. נכנס לבית המדרש, נשק את המזוזה, ניגש לארון הספרים, הוציא את הגמרא והחל להתנועע. הגיעה השעה להפסיק, סגר את הגמרא, החזירה למקומה, נשק את המזוזה ויצא...

מאיר דוד (את שם משפחתו איני זוכר) היה אחיו של הרשל המשוגע (הכנר). משה לוריא, בנו של יוסקה לוריא. הוא כבר השתייך למשכילים שבבית המדרש, היה שכני. משפחתו גרה באותו בית שהורי גרו בו ושנינו „חטאנו״ יחד כמה שעות בכל יום בביטול תורה ועסקנו בלימודים אחרים ובקריאת „ספרים פסולים״. עם המשכילים נמנו גם דוד שלמה זנדברג, בנו של נחמיה זנדברג. לדוד שלמה היה חדר מיוחד. בדירת אביו, ברחוב סטשאַלקובסקה, פינת דלוגה, שם היינו רגילים להתאסף לעתים תכופות, לקרוא בספרים ובעתונים ולבלות בצותא כמה שעות.

אין אני זוכר אם היו בזמני עוד בחורים בבית המדרש שבאו מבתים כמו נחמיה זנדברג, שכבר אז היו מעשיריה הגדולים ביותר בעיר. ואם היו עוד כאלה הרי היה מספרם מעט מאוד. רוב הלומדים בבית המדרש היו בני המעמד הבינוני ואפילו ממשפחות יותר עניות. משרות בשביל הבחורים האלה לא היו בימים ההם בעיר ולבעלי מלאכה מסרו את בניהן רק המשפחות העניות.

יהודי בעל יכולת ולו גם במדה מצומצמת היה שומר על „כבוד המשפחה״ ועד כמה שרק אפשר, היה מתאמץ שבנו יהיה לבן תורה. אגב היה גם חשבון בדבר: התקוה שבן כזה ילקח כחתן לבית אמיד יאכל כמה שנים „קעסט״ אחר כך יעניק לו חותנו נדוניה הגונה ויעזור לו להסתדר ולהתבסס... תקוה שלפעמים גם הפכה למציאות.

היו משפחות כאלה בראדומסק ששלחו לבית המדרש כמה בנים: שלשה, ארבעה, חמשה ואפילו ששה. במשך שש שנות שבתי בבית המדרש למדתי יחד עם ששת בניו של איציק זילברשאץ: [דוד זלמן (היה עיור בעין אחת), ליבוש (היתה לו אחר כך חנות לגלנטריה), הניך (חתנו של הרב מבנדין), ישעיה אליה וזוסמן]. או עם ארבעת בניו של יוסל רוזנשטין: [איצ׳ל, הניך, שלמה ואליה]. או עם שלשת בניו של רפאל רפופורט: [מנדל, חיים ובריש]. נדמה לי שלמדתי גם פרק זמן מסוים עם עוד אחד מבניו, גדול ממנדל.

ובשימי לנגד עיני רוחי בימי אלול אלה את מראהו של בית המדרש של הרבי בחודשי אלול של הימים ההם, עת התמלא הבית מדי יום ביומו יותר ויותר מאוירת הימים הנוראים הממשמשים ובאים, עת מדי יום ביומו, חדשים לבקרים, הופיעו בו פנים חדשות של אורחים בעיקר מ„אחוזות המלך אביון״ (גליציה) שהביאו העגלות הפשדבורז׳יות שבאו לראדומסק להתכונן להימים הנוראים או לכל הפחות לאמירת הסליחות־הראשונות, יחד עם הרבי — תתעטף עלי נפשי ורוחי... מה הוא כיום בית המדרש הזה ומה מתרחש בו ובעוד רבבה בתי מדרש כמותו ברגע הזה...?

אויה! נחלתנו היתה לזרים, בתינו לנכרים...

כתב אשר נכתב בשם המלך...

דבר פלא ראו בכתב־יד־קדשו של הגאון הצדיק ר׳ שלמה מראדומסק, בעל „תפארת שלמה״: בכל מקום שנמצא כתב־ידו, לא דהה הדיו ולא נשתנה מראיתה עד היום הזה. כל הרואה את הכתב יאמר, שהיום נכתב והיום נחתם. וכמה מכתבים ישנם, אשר גוף המכתבים כתבו אחרים, ורק החתימה היא של הצדיק, והנה כל הכתב כבר בלה ונשחת ואין רישומו ניכר, וחתמית־ידו בתוקפה עומדת, בלי שינוי ובלי קפיצת הדיו.

ואמרו, שזה מעיד על עוצם קדושתו וטהרתו, וצדקתו העומדת לעד. ונרמז הדבר במגילת־אסתר: „כי כתב אשר נכתב בשם המלך ונחתום בטבעת המלך אין להשיב״. כתב הנכתב בקדושה, בשם מלכו של עולם, או נחתם בקדושה, אין להשיבו, ותמיד הוא חי וקיים.

מפי אבי־מורי זצ"ל

הרב יהושע נחום רבינוביץ

הרב יהושע נחום רבינוביץ, בנו של רבי צבי מאיר רבינוביץ רבה של ראדומסק, הוא ה„נכד" היחיד, בן בנו של ר' שלמה הכהן, שנשאר בחיים בארץ. ר' יהושע נחום נמנה על העולים הראשונים מראדומסק לארץ ישראל והוא יושב בה למעלה משלושים שנה. כל הזמן לא חיפש כהונת רבנות ולא משרות כבוד, כי אם עסק במלאכה, במסחר זעיר ובפקידות והתפרנס מיגיע כפיו.

ר' יהושע נחום הוא יהודי בעל מידות טובות, מכניס אורחים וגומל חסדים, ענותן וצנוע בהליכותיו. אולם כשמתחילים לדבר אתו על ה„חצר" הראדומסקאית ועל העיר, מיד יגלה הוא לפניך עולם ישן בכל תפארתו. יודע הוא לספר על אבותיו החסידים, הצדיקים והקדושים ענוי הרוח ובעלי יראת שמים ובספרו נשמעת מפיו אנחה קורעת לב על החולין שבחיינו בהשוואה לחיים של „אז".

כובעי נשים — חוקות הגויים

שמעתי בשבת שובה אחת מדרשותיו של אבי הרה"ג הצדיק ר' צבי מאיר זצ"ל, אבד"ק ראדומסק. בתוך דרשתו דרש שהנשים לא תחבושנה כובעים, שכן הדבר בחזקת „בחוקותיהם לא תלכו".

„משמרת הקודש"

אבי הרה"ג ר' צבי מאיר זצ"ל, ייסד בבית הכנסת הגדול בראדומסק חברת משמרת הקודש, שתפקיד חבריה להשגיח שהמתפללים לא ישיחו בשעת התפילה.

שוחט צריך להיות ירא־שמים ולא „מודרני"

זכורני עת שוחט אחד רצה להתקבל למשרת שו"ב בראדומסק, אולם אבי הרה"ג ר' צבי מאיר זצ"ל סירב לקבלו שכן השוחט התחיל לנהוג ב„מודרניות", כגון: צוארון קשה וכו' אבי זצ"ל אמר: „שוחט צריך להיות ירא שמים ולא מודרני".

מעשה מופת של ה„תפארת שלמה"

וזאת שמעתי מפי זקני ראדומסק: פעם אחת בא ל„תפארת־שלמה" זצ"ל רופא אחד מברסלאו שהיה לו בן אילם וביקש רפואה. אמר לו הרבי שישבות אצלו בש"ק עם הילד.

אחר הקידוש נתן זקני זצ"ל יין לילד וקרא אתו את ברכת „בורא פרי־הגפן"; כשהילד חוזר אחריו מלה במלה, ה„עולם" נבהל והשתומם ויהי לפלא.

זקני הבטיח לרופא שהילד ידבר בתנאי שיגדל את זקנו. לאחר זמן בנה הרופא הלז בית־מדרש עבור ה„תפארת־שלמה" בראדומסק.

הנחת תפילין

כאשר נעשיתי ל„בר־מצוה" הייתי עם אבי זצ"ל אצל ר' מאיר רוזנבום ז"ל, בכפר פאטאשובק שהיה שייך לו. אבי שהה שם לשם החלמה לאחר מחלה. אבי זצ"ל הניח את התפילין על זרועי וראשי ואמר לי: לכשהניח אבי ה„תפארת שלמה" אתי תפילין ברכני: „יהי רצון שתזכה להניח תפילין כל ימי חייך ולא יקרה לך כל אונס" — ברכה זו אני מוסר לך. ואמנם נתקיימו בי דבריו.

פרידת ר' שלמה חזן ז"ל

זכורני עת היה ר' שלמה חזן ז"ל מראדומסק חולה והרופאים ציוו עליו לנסוע לוינה לשם ריפוי. אבי הרה"ג ר' צבי מאיר זצ"ל היה חולה אף הוא אותה שעה. ר' שלמה חזן בא לאבי להיפרד — והם נפרדו תוך בכיות עצומות. מאז לא יספתי לראותו עוד.

(רשם: אריה אלברט)

רבי אברהמ'ל קאליש („דער אמשינאווער")

זאב סאבא

כל ימיו קראו לו „דער אמשינאווער רבי", כלומר הרבי מאשינאוו, אף על פי שרוב ימי חייו גר בראדומסק ולא עזבה עד יום מותו. אולם אין ספק כי ראוי היה האיש לתואר רבי.

מנעורי עד היום נשארה חקוקה בזכרוני דמותו המופלאה. הנני זוכר „פגישותי" הראשונות אתו לפני 36—35 שנים ואני עדיין נער רך, שקוע במשחקים, מתרוצץ עם חברי, שובבים כמוני, בחצר הרבי. כולנו שקועים במשחק, מי שרואה את עצמו כ„סוס" ומי כ„עגלון", מי כ„גנב" ומי כ„שוטר" המשחק במלוא קצבו, הפנים להוטים והקולות — בוקעים את לב הרקיע. פתאום נשתתק הכל. ר' אברהמ'ל הושיט את ראשו מבעד אחד החלונות שבבית הירוק ובגערה אחת היסה את כולנו.

אף שהגערה נאמרה בניגון של גמרא וכאילו סתם בעלמא הוציאה מפיו, הספיקה כדי להחזיר אותנו מעולם של סוסים וגנבים. שוב נהיינו לנערים יהודים שקטים ו„בעלי דרך ארץ".

לעתים היינו נתקלים בו בעברו על פני החצר, ותמיד היה עושה זאת בצעדים מהירים, תוך ריצה ממש. בפגישות אלה היינו באופן אינסטינקטיבי מפנים לו דרך מתוך יראת כבוד, ומבטנו היה נצמד אל גופו הצנום העטוף בגלימת המשי, ואל ראשו בעל המצח הרחב והלבן. כל אחד חיפש לו מפלט בפינה כאילו פחד להיפגש במבט עיניו החודרות, הבוערות.

בדרך כלל דבקו בו המוני העם, אנשים פשוטים מדלת העם, ובמשך השנים נעשה רבם של העם הפשוט.

אין ספק כי ר' אברהמ'ל עצמו גרם לכך ש„פני" העיר עזבוהו. הוא הקיף את עצמו במנין של קבצנים — עשרה בטלנים קראני

להם בעיר — הם אשר היוו את הפמליה שלו ומהם לא נפרד.

ייתכן כי מות בנו יחידו יענקלה שנגדע בגיל רך השפיע על כך כי נסתלקה מ„החצר" השמחה החסידית והניגון החסידי. העצבות והדבקות נשתררו בתוך כותלי הבית ולא משו ממנו לא בימות חול ולא בימי מועד ושבת.

כאילו דיכא בקרבו כל זיקה לעולם הזה ולתאוותיו ישב ר׳ אברהמ׳ל יומם ולילה צמוד לספר ושקוע בלימוד התורה.

הדלות אשר שלטה בביתו ביד רמה לא נגעה לו כלל — לא דברים אלה הטרידו את מחשבתו. מיצר היה על רוח היהדות ההולכת ונעלמת מבין הנוער היהודי בעיר. מספיק היה שמישהו מחסידיו יבוא ויודיע לו, כי אחדות מהנשים, אשר באו לחזות ב„הקפות" בליל שמחת תורה, עברו את מפתנו של האולם המיועד לגברים, כדי שית־עורר וירוץ, כולו אש להבה, אל בית הכנסת, יעלה על הבמה ויצעק תוך בכיות על החטא הנורא אשר עלול להמיט שואה על העיר ולא חסר היה הרבה שיהפוך ליל שמחת תורה לליל ט׳ באב, עד שהצליח לגרש את הנשים.

קרה גם כשנודע לו כי אחת המספרות היהודיות, מאחרת לעבוד בליל שבת, קם ורץ בראש כמה מחסידיו אל המספרה החוטאת ועשה בה שמות. שום דבר לא הרתיע אותו מלעמוד על משמר השבת, לא המשטרה ולא בית המשפט.

קרה פעם וקבוצת כדורגל יהודית שיחקה נגד קבוצה לא־יהודית ביום השבת. הדבר נודע לר׳ אברהמל. הלז לא חשב הרבה, חדר לתוך מגרש המשחקים התיצב במרכזו ולא נתן להמשיך במשחק עד שהקבוצה היהודית עזבה את המגרש.

במעשיו אלה קנה ר׳ אברהמל את לבה של ראדומסק היהודית. אי אפשר היה שלא להעריך את אמונתו העמוקה ואת מסירותו בלב ונפש לאמונתו.

כך עברו השנים על ר׳ אברהמל תוך עניות ועניוות, תמיד צמוד לגמרא ושקוע בעצבות. רק נכדו, בן בתו היחידה כלת הרבי מאוט־ווצק, רק הפעוט הזה היה מצליח לעתים להעלות חיוך על פניו העצובים של סבו.

עם כיבוש ראדומסק ע״י הגרמנים ובתקופת האימים של שלטונם היה מצבו של ר׳ אברהמל גרוע בהרבה מאשר מצבם של יהודים אחרים. כאיש שקוע בספרים, רחוק מן החיים ונפתוליהם היה נעדר כל כושר הסתגלות. נוסף לכך ידעו כל צוררי ישראל בעיר את החצר הרבנית וראו בה כעין מבצר הרוח היהודית שיש למגרה.

הצרות והמצוקה גם הם עשו את שלהם. האנשים היו עסוקים עם עצמם ועם צרותיהם ולעתים שכחו את הרבי חסר־הישע.

בכל זאת יש לציין שרבים מיהודי העיר חסכו מפיהם וחילקו את פתם עם הרבי. כעבור זמן מה הקציבה גם מועצת היהודים משכורת קבועה, אם כי צנועה למדי עבור הרבי. כאן המקום להזכיר כי נמצאו גם כמה אכרים עשירים, לא יהודים אשר שלחו מזמן לזמן לר׳ אברהמל קצת תפוחי אדמה, סלק, גזר וכו׳. אולם הרבי כדרכו היה מחלק את המיצרכים שקיבל בין העניים ביותר ובעצמו רעב ללחם.

בחורף הקשה של שנת 1940 התחילו להגיע העירה המשלוחים הראשונים של מגורשי לודז. בתי־המדרש ובתי הכנסת נתמלאו עד מהרה. בים המגורשים היו חולים רבים, זקנים וטף. בית הרבי מאמ־שינאוו היה פתוח לרווחה בפני האומללים האלה. מן הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה המה מטבח הרבנית אמהות אומללות על יונ־קיהן. נוסף לצוררי ישראל הפולנים נמצאו בראדומסק כמה פולקס־דויטשה אשר עם כיבוש העיר ע״י הגרמנים התגייסו למשטרה המקו־מית והם הציקו ליהודים בחמת זדון. למרבה הצרה קבעו את תחנת המשטרה בסביבה יהודית, בביתו של הומבלעט וזה היה מקור לפור־ענות.

*

הנני נזכר בערב אחד כשהמשטרה העירונית בשיתוף אנשי הס.ס. התפרצו לתוך דירתו של פייבל בוגיינסקי בה ישבנו קבוצת חב־רים. כמלאכי חבלה התפרצו לתוך הדירה והכריחו את כולנו לצאת לרחוב. בצאתי מן הבית ראיתי כי הרחוב המכוסה שלג מלא יהודים. לבי ניבא לי רעות. במקרה עמדנו מול חלונו של הרבי. מכל הצדדים זרמו יהודים מורדפים על צוואר. הרוצחים חזרו ומנו 500, 600, 700, אולם פיכנר ראש הרוצחים צעק בקולי קולות כי עליהם להביא לכאן לא פחות מאלף יהודים.

תוך כדי כך נתקרב אחד השוטרים מהפולקסדויטשה אל פיכנר והצביע על החלון המואר באמרו בגרמנית רצוצה: כאן גר הרבינר. הרוצח פיכנר נתמלא חימה. הוא ניגש לשורה הראשונה, הוציא ממנה 4 אנשים וציווה עליהם שתוך 6 רגעים עליהם להביא את הרבי.

רצה המקרה והארבעה היו כולם אנשים שגדלו בסביבת הרבי. היה שם אברהם בינם אייזן, בעריש הרברט, יעקב איכנר וכותב השו־רות האלה. ארבעתנו היינו כמאובנים ולא יכולנו לזוז מהמקום. הרוצ־חים מביטים עלינו ואנחנו עליהם אולם איננו זזים מהמקום. תוך געורות ומכות שהמטירו על ראשינו התקדמנו לעבר בית הרבי. בהגיענו לדלת נעצרנו רגע בהקשיבנו לניגון הגמרא החרישי הבוקע מבפנים. פיכנר בראותו את קרן האור הבוקעת דרך התריס שלף את אקדוחו ובגערה: „הוא עדיין איננו ישן, הכלב" וירה פנימה דרך החלון. עמדנו כולנו כמשותקים. כעבור שניה נשמעו צעדים חלשים ואטיים. בדלת שנפתחה פרץ פיכנר כשאקדח בידו ואנחנו אחריו. את המראה שראיתי לא אשכח לעולם. פיכנר, והאקדח השלוף בידו נעצר, כאילו היה נטול לשון, לפניו עמד ר׳ אברהמל, פניו היו חוורים, עיניו הגדולות היו מבוהלות. עטוף בגדים לבנים והטלית הארוך פרוש על חזהו וציציותו מגיעות עד לגרבים הלבנים. הרגשתי כאילו מתנהל כאן קרב בלתי נראה בין שני כוחות מנוגדים. שניהם עמדו אלמים והביטו איש בפני השני. אט אט הוריד הרוצח את אקדוחו ומבלי להרפות מלהביט בפני הרבי התחיל לסגת אחורה. ליד הדלת נעצר ושאל אותנו בלחישה: האם זהו הרבי? וכשמישהו מאתנו ענה לו בחיוב, אמר פיכנר: כסיל שכמוך, הרי זה איש אלהים ולא סתם אדם. ועזב את הבית מהורהר במקצת.

כמובן שאנחנו נשמנו לרווחה שכך נחלצנו מצרה.

אולם לא תמיד קורים נסים. יותר חמור היה המקרה של שני השוטרים, הפולקסדויטשה, אבראמאוויטש ונלנר. בחפשם אחרי קרבן יהודי נקלעו לביתו של הרבי ומצאו אותו, כדרכו, יושב על הספר. שני הרוצחים התחילו להמטיר עליו מכות ובחמת זעמם לקח אחד מהם, נלנר, גפרור והצית בו את זקנו של הרבי. בכאבו הנורא הפליט הרבי את הקללה אל מול הרוצח: תגדע ידך, ולא הוסיף.

לקול זעקות הכאב של הרבי התאספו אנשים, ואחרי שידולים ומתן שוחד בן כמה מאות זהובים, הצליחו לחלץ את הרבי.

במשך שבועות אחדים שכב הרבי במיטה ושני הרוצחים המשיכו במעשיהם ה„נאים" עד שאיתרע מזלם. השנים נתפסו בגנבה והורחקו מהמשטרה. בלית ברירה חזרו למקצועותיהם הקודמים, לפני שעלו לגדולה. אברַאמאַוויטש חזר להיות גנן, ונלנר, זה שהצית את זקנו של הרבי חזר למקום עבודתו כפועל בלתי מקצועי בנגריתו של טהאַנעט מונדוס.

באחד הימים, בעבדו ליד מכונת ההקצעה נתפסה ידו של נלנר אל בין הגלילים ומחציתה נתרסקה כליל.

הידיעה על כך נתפשטה חיש מהר בעיר. רבים ראו בכך את קללת הרבי וקיוו כי הנקמה תשיג גם את כל הגרמנים על תעלוליהם נגד היהודים. כעבור שבועות לאחר שנלנר יצא את בית החולים ומחצית ידו קטועה, הייתי עד למחזה, איך השנים באו אל הרבי והתחננו לפניו כי יסלח להם על מעשיהם, אולם הרבי לא רצה לשמוע על כך. השנים בכו, הציעו כסף, הביעו את חרטתם אולם הרבי עמד בסירובו. למעלה משעה ארכו התחנונים והשידולים של שני הרוצחים עד

שבהתערבותם של מקורביו של הרבי שביניהם אני זוכר את ר׳ יצחק רובין, את יצחק ואהרן־יידל לנדו, את דוד יחיאל זינגר, את יחזקאל פרענטקע וישראל גליקסמן ואחרים. רק בהתערבותם אמר הרבי כי הוא סולח להם, אולם את ידו לא רצה בשום אופן להושיט להם.

בינתיים החמיר המצב בגיטו היהודי. הגזרות הלכו ותכפו והחרידו באכזריותם והחיים נעשו קשים מנשוא. הרבי, בעצמו שבור ורצוץ, השתדל בכל כוחותיו לנחם את כולם. לאלה אשר תינו בפניו את מצוקתם מצא מלות נחמה ועידוד.

בשנת 1942, כשהמות התחיל לפסוע על פני הערים והעיירות היהודיות הגיעה אל הרבי הבשורה המרה כי חתנו, בנו של הרבי מאוטבוצק נרצח יחד עם כל משפחתו ביער אוטבוצק. בלב כבד מסר על כך לבתו, אשת הנרצח, אשר היתה במשך תקופת המלחמה בביתו. ותוך אנחות שוברות לב צנחו על הכיסא הנמוך וישבו „שבעה".

ביום השלישי אחרי קבלת הידיעה קרא הרבי אליו מנין יהודים לתפילת מנחה ומעריב. בקול שקט ורווי צער ומרירות אמר „קדיש".

ה„אהל" של רבי „השושלת הראדומסקאית" בבית־הקברות
דער „אהל" פון די ראדאָמסקער צדיקים

עם תום התפילה נשאר עומד ליד התיבה, ראשו נתון בין כפיו וגופו כולו רועד מבכי. פתאום הסב את פניו אל עבר הקהל ובקול שקט התחיל לשיר ניגון מלא דביקות. הנאספים נדהמו כולם לשינוי הפתאומי הזה ומבטיהם נצמדו לדמות הרבי. מפניו הלוהטים ועיניו הזורחות אפשר היה להבין כי הנה התגבר הרבי על השטן והוא רואה בעיני רוחו את הגאולה המתקרבת. הרבי נשתתק וציווה לקרוא את הרבנית ובתו ולהביא את נכדו הפעוט בן השלוש. וכן להדליק נרות ולהביא „כיבוד". אחרי עריכת השולחן התישב הרבי בראשו כשעל ברכיו נכדו שלמה׳לה הפעוט, ובקול רועד התחיל לברך אותו כי יזכה לנחמות ולקבלת פני המשיח ובקול גובר והולך קרא: „מזל טוב, מזל־טוב יהודים, שרשרת וורקו ואוטבוצק לא תינתק. מעתה ועד מאה ועשרים ישב שלמה׳לה על כיסא הרבנות מאוטבוצק". הנאספים שרתים לחיים, מברכים את הרבי ואת נכדו ומעיניהם זולגות דמעות. בין הנשים פורצת יללה והרבי, תוך דמעות, קורא לנאספים, שיתחזקו, הן שמחה היום לנו, ובזכותו של הצדיק הצעיר הטהור מכל חטא ירחם השם על עם ישראל... שתו יהודים לחיים"!... ואנחות קורעות לב פורצות מפיו...

בצעדים חרישים התחילו להגיע השמועות האיומות על משלוחי המוות. הלב ממאן להאמין כי אמנם אין מפלט. מתחילה ההתרוצצות אחרי כל מיני תרופות. יהודים רוכשים בכסף מלא תעודות שונות ומקומות עבודה, אשר בהם מחסה כביכול מפני גזר הדין האיום.

באותה תקופה, יומיים אחרי ראש השנה, הופיעו בביתו של הרבי ראש המועצה היהודית ה׳ גוטשטאַט ויוסף פיינסקי. השניים הביאו לרבי תעודת מעבר וכסף והציעו שיעזוב את העיר ויסע לפילץ. הרבי מביט עליהם בעיניו הכבויות ושואל בהשתוממות, מדוע עלי לעזוב את העיר שבה גרתי למעלה ממחצית חיי? השניים מתחילים להסביר כי על פילץ עברה כבר ה„אקציה" והחיים שם בטוחים יותר. ואילו ראדומסק עומדת עדיין לפני האקציה ומי יודע מה צפוי לאנשיה. מוטב איפוא כי הרבי ומשפחתו יסעו מכאן בהקדם. הרבי שומע ואינו תופס מדוע עליו פתאום לעזוב את העיר ולהיות לרבי בפילץ. והרבי מפילץ, מה על הרבי מפילץ? ה׳ פיינסקי, שזו לו פעם הראשונה בחייו להיות בבית הרבי ומעולם לא החליף אתו מילה, עומד עתה משתומם למראה האיש המסרב להינצל מסכנה, מתעקש ואינו רוצה לקבל את התעודה, אשר רבים היו נותנים מחירה את כל רכושם. פאַנסקי המתבולל, היה אדם הגון ויהודי טוב, — ניסה להסביר לרבו את חומרת המצב. איננו רוצים — אמר — לגרש את הרבי מהעיר, אולם כל האוכלוסיה היהודית בעיר נמצאת בסכנה גדולה ורצוננו כי הרבי יינצל מסכנה זו.

אך כיילה פיינסקי את דבריו קפץ הרבי ממקומו וצעק: מה אמרת? כל יהודי העיר שרויים בסכנה ואני אעזוב אותם? לא יהיה כדבר הזה. יכולתי לחיות יחד עם היהודים האלה, אוכל גם למות אתם, יחד אתם. תוך דבריו קרע את התעודה אשר היתה מונחת לפניו על השולחן לגזרים בהכריזו: כך ייקרע גזר דינם של כל היהודים!

בתשיעי באוקטובר 1942 ראיתי בפעם האחרונה את הרבי מאמשינאוו בתוך קהל של אלפי יהודים אשר נאספו על הככר ליד בנין ועד הקהילה.

ה„אקציה" היתה במלוא קצבה וכאשר ראש הטבחים קמפיניק פקד על כולם לשבת, היה הרבי מאמשינאוו היחידי אשר נשאר עומד כשמבטו מקיף את כל העדה.

ב־12 באוקטובר נשלח הרבי יחד עם כל יהודי ראדומסק למחנה ההשמדה טרבלינקה לתאי הגזים. שם נפח, יחד עם כל היהודים את נשמתו הקדושה.

ה„שטיבל"

יחזקאל גרוסמן

בשורות אלה רוצה הכותב לתאר את עולמו של ילד כבן 5—8, כפי שהצטייר בעיניו בתחילת שנות ה־20 של המאה שלנו.

העולם מתחלק לשניים: יהודים ו„גויים". הגויים המשתלבים בחיי היהודים כגון המטפלת הגוייה, החצרן, הקונים — הם חלק של ההווי היום־יומי. הגויים הנחרתים בתודעה כצד שכנגד מופיעים בתמונות בולטות: קבוצת חיילים „שלונזקים" הרודפים אחרי יהודים, משיגים אחד זקן ותולשים את זקנו. תגרות קבועות בין ילדי החדר לבין קבוצות „שקוצים".

העולם היהודי השתקף ב„שטיבל".

השטיבל הוא מקום תפילה הנמצא בחדר מגורים רגיל אחד שהוקדש לכך ע"י בעל הבית — סטאַציע־גאַס 16 — ר' הרשלי גרוסמן ונקרא „ראַדאָמסקער שטיבל" הווי אומר: למתפללים חסידי הראַדאָמסקער רבי. אולם למעשה לא היה זה מקום תפילה של חסידים במיוחד וגם לא היה לו קשר מיוחד עם הרבי שעל שמו נקרא.

ר' הרשלי, תפילתו היתה שקטה, תוך התרכזות ועמידה ישרה אומרת כבוד וכך גם כל הליכותיו. הוא הטביע את חותמו על צביון השטיבל ומנע הפרזות או סטיות חסידיות. כרגיל לא התחילה התפילה אלא עם בואו של ר' הרשלי אשר היה דיקן ואוהב סדר, כך שרק במקרה של מחלה וכיוצא בזה לא הופיע בזמן.

בעיני הילד היה אז השטיבל נראה גדול ומקיף עולם ומלואו כמעט כאשר אחר כך לא היה אף בית כנסת או בנין ציבורי אחר במשך חייו המבוגרים. ארון הקודש, עמודו של החזן, שולחן הקודש וכמה שולחנות עם ספסלים מסביב ולבסוף כיור המים. כל אחד מחלקי השטיבל היו כה מלאי תוכן ומשמעות מקיפים ושונים. הקהל סביב כל שולחן ממוין, מגוון ומסמל קבוצה־קבוצה טיפוסים מקוריים משלה. האנשים יתוארו פה אך כפי שהיו נראים אז בעיני הילד, בלי להתחשב עם צורתם כפי שהתחוורה בתקופת בגרותו.

הבעל מוסף ובעל קריאה היה יחיאל שלמה שיטנברג. הוא שייחד לשטיבל את מקומו הנשגב. כשבימים הנוראים, בזמן תפילת ונתנה תוקף, כשהקהל עטוף קיטלים עומד דומם ונרעד, וקולו השקט וספוג אימה של החזן מכריז „ובשופר גדול יתקע, וקול דממה דקה ישמע ומלאכים יחפזון"... היה הילד בחזיונו רואה את הדרך המקשרת הנמשכת מן השטיבל עד לרקיע השביעי — מקום מושבו של רבון העולם החותך גזר דין כל נפש.

תפילתו בשלשת הרגלים „אתה בחרתנו" „שמחה לעירך וששון לארצך" השרו על הילד רוח טובה וחדווה. לבוש על פי רוב בחליפה או בנעלים חדשות לכבוד החג ידע שבתום התפילה מוכנה לו בבית לביבת ביצים בפסח, עוגת תפוחים, תפוח בדבש שיאכל בסוכה המקושטת־בסוכות ועוגת גבינה בשבועות, כשעל החלונות המקושטים ירק מודבקים חיילים מניר.

בימי חג בשעות שלפני מנחה היו המתפללים מזדמנים בשטיבל על חבית בירה, שותים לחיים, מעשנים סיגריות, משוחחים בנחת, מספרים על ימים עברו ושרים חליפות.

בשמחה ובגאוה החזיק הילד את ספר התורה בהקפות שמחת תורה ואמר את ברכתו לעלית התורה שלמד אותה לפני החג. ה„שישו ושמחו בשמחת תורה" של החזן מלא את השטיבל על כל הלבבות שבו גיל וצהלה.

והנה יום הנבדל מהחגים שסמל והנציח בלב הילד את ייחודו המר של גורל עמו. נדהם ונפחד ראה את אנשי השטיבל מגיעים בבגדי חול מרופטים בלי סבר פנים של שבת וחג לשטיבל בלתי מואר. גם המאור הרגיל כבה, הכסאות נהפכו כמו אצל בעל אבל שמתאספים בדירתו לאמירת קדיש אחרי נפטר. דממה שוררת, קול איכה של בעל הקריאה, חרישי, קול דממה ויגון מחזיר לפני העינים את בית המקדש הבוער וחומותיו הנופלות. קול בעל התפילה נהפך באזני הילד ליללתה של רחל אמנו.

הקהל היה מודרג בעיני הילד לפי סולם דרגות קבוע — לדעתו אז, משטר עולם קבוע. על יד השולחן שבין העמוד לבין ארון הקודש ישבו לרוב בעלי תפילה, בעלי שחרית, בעלי מנחה וגם אלה שידעו לנהל שירה בציבור. דירוג השני היה — כהנים, לויים וסתם ישראלים. ולבסוף לפי הפרשות שהיו מקבלים בעליתם לתורה. היו שבעלית לתורה זכו תמיד בהפטרה או בשישי והיו שלא קבלו זולת רביעי.

צורת השטיבל וסביבתו היתה קבועה ומשתנית לפי שבתות רגילות, חגים וימים מיוחדים. בשבתות היה הקהל הקבוע והרגיל. ידועים היו האורחים הקבועים הבאים מחוץ לעיר לי„ארצייט וכו'. היו שבאו בימי חג מקצוות העיר במיוחד לשטיבל הזה. בימים הנוראים נתווספו על הקהל אנשים ידועים בתוכם מגולחים „דייטשן".

אוירת השטיבל היתה משתנית לפי צורות קבועות גם במשך התפילה. בבוקר היו עוברים דרך החצר הארוכה המתפללים עם ילדיהם שהחזיקו את הטליתות. הדביקים יותר היו מקדימים וידועים היו אחרים שתמיד הגיעו אחרי התחלת התפילה. באי השטיבל כולם היו עומדים צפופים עם ילדיהם לצדם בזמן אמירת קדושה וכו'. בגמר קריאת התורה, בזמן ההפטרה, היו המתפללים נוהגים יותר חירות ובחלקם נמצאו בחדר הכניסה ואף בחוץ. בימים הנוראים ובזמן הזכרות נשמות היו נשים מתאספות בחדר הכניסה ובדירת השכנה שממול השטיבל.

קבועה היתה גם חלוקת הקולות בזמן התפילות השונות ובזמן השירה. מכל פינה של השטיבל היה מלווה את החזן הידוע היטב לקהל לפי המתפלל שמקומו היה שם. קול של זקן, קול של אברך, קול של ילד. ומפינה מסויימת היה תמיד בוקע ה„אמן, יהא שמיה רבא" הדבק של הרשלי ברכיה׳ס.

המקום צר מהכיל תיאורים של בעלי התפילה השונים ואנשים מסויימים אחרים שהטביעו את חותמם על השטיבל.

כמיהה לציון וירושלים השתלבו בכל תפילה ושירה. „לשנה הבאה בירושלים" היתה נזעקת אחרי שמע ישראל בגמר תפילת נעילה. אך רובם לא זכו להגיע אליה.

מסיפורי חסידים

לוי־דב וויינמן

אהבה גדולה של רביים

הזקן הראדומסקאי ר׳ יוסקה לאריע ז״ל, אחד מחסידיו הטהורים והתמימים של הגאון הקדוש מוהר״ר שלמה הכהן זצ״ל, בעל „תפארת־שלמה״, היה מרבה לספר על אהבה גדולה, נאמנה ודבוקה ונפלאה מאוד, בין רבו הנ״ל לבין הגה״ק מוהר״ר חיים זצ״ל מצאנז. וכך היה מספר:

פעם אחת בא כ״ק „תפארת שלמה״ לצאַנז, לחג השבועות, ונחלש שם בצאנז. בא הרה״ק מצאנז אל האכסניא שלו לבקרו. כאשר יצא הרה״ק מצאנז, אמר להאנשים אשר היו עמו: הראיתם איש כמוהו? איש־היהודי הלז, הרב מראדומסק, הנה הוא מוכן לקבלת התורה בלא שום מניעה; ואנכי עדיין לא התחלתי להרגיש מקדושת התורה, אשר מרגיש הרב מראדומסק. אותה שעה ממש אמר „תפארת־שלמה״ לאנשיו באכסניא את אותם דברים בדיוק על הרב מצאנז. כאשר עזר השי״ת ש„תפארת־שלמה״ נתרפא מחליו, כיבד אותו הה״ק מצאנז באמירת אקדמות והזמין אותו להתפלל לפני התיבה. אמר „תפארת־שלמה״: הנה, אני איני אומר הפיוטים; השיב לו הרה״ק מצאנז בזה״ל: הנה, אם כ״ת מתפלל, אין צורך לומר פיוטים. התפלל אז „תפארת־שלמה״ ואמר הקדמות כדרכו — בקול חזק והדר, בקדושה ובטהרה ובקול נעים ורענן, מעורר ליראת שמים. שמעתי מפי כמה חסידי ראדומסק אשר בירושלים הי׳ אחד מחסידי „תפארת־שלמה״ זצ״ל מפורסם בשמו ר׳ פנחס בהר״ר חיים מ״ק ראדום.

„שלוש־סעודות״ נוסח ראדומסק בירושלים

בזמנו של ה„תפארת־שלמה״ עלה אחד מחסידיו לארץ־ישראל, התיישב בירושלים עיר־הקודש וקראו לו שם: ר׳ פנחס בר״ר חיים מק״ק ראדומסק. ה„תפארת־שלמה״ זי״ע שלח לר׳ פנחס רו״כ אחד כל שבוע, שיקיים בירושלים סעודה שלישית בש״ק ולאותה סעודה קראו בירושלים „ראדאָמסקער שלוש־סעודות״.

בשנת תרכ״ד חלה „תפארת־שלמה״ חולי כבד מאוד והיתה סכנה גדולה לשלומו. הרעישו את כל צדיקי־הדור, שיעוררו רחמים עליו וכתבו לירושלים אל ר׳ פנחס, שיעשה אף הוא לשלום רבו. לאחר שהרבי קם בריא ושלם מחוליו, נתקבל אצלו מכתב מאת ר׳ פנחס בזו הלשון:

יום ו׳ אייר שנת תרכ״ד. וגם את זאת לא אחדול מלהודיע, המעשה אשר הי׳ כך הי׳. בער״ח אייר הלכנו על קבר רחל אמנו, בערך ט״ו אנשים. היינו שם עד הלילה, התפללנו מנחה וגם ערבית. אכלנו ושתינו יחד בטוב לבב, קמנו בחצות הלילה וערכנו חצות ו„תיקון־רחל״ כנהוג. ואח״כ בכינו בכי׳ גדולה ומחמת בכי נפלה שינה על עיניו. שמעתי בחזון קול רעש גדול ושאלתי מה הרעש הגדול והנורא הזה. ובא אלי איש אחד, כדוה לי שהי׳ הרה״צ מו״ה פנחס הלוי זצ״ל, בן הרב הקדוש מו״ה מאיר זצלה״ה מאפטא (במהמח״ס „אור לשמים״) ואמר לי בזה״ל: אתה לא ידעת שהרב ר׳ שלמהלי ראדאמס־קער הוא בסכנה גדולה מאוד ר״ל. נתתי קולי בבכי מר מאוד ובאה אמי מורתי הצנועה זלה״ה ואחזה ביד ואמרה לי בזה״ל: „שווייג מיין קינד, עס איזט ב״ה גאהר נישט קשה, קום וועל איך דיר ווייזן ווי הרה״ק מראדאמסק זיצט״. והלכתי עמה לחדר קטן וראיתי את כבוד אדמו״ר שליט״א יושב על כסאו ופניו לוהט כלפיד אש ומזמר הפזמון „מי אל כמוך״, ועד עתה אני זוכר הניגון. כל זה ראיתי בחלומי. ה״ק פנחס בן חיי׳ מירושלים, תובב״א.

אַ פאַרשטערטע חתונה...*

געווען איז אין ראַדאָמסק ר׳ שמשון קראקאווסקי ע״ה אַ קלוגער ייד און אַן עושר, ווי אויך אַ מצויין במעלות טובות — האָט ער געהאַט אַ מיידל אויף אויסצוגעבן, אַ געראָטן מיידל דווקא. געווען איז אין פשענעק, אַ שטעטל ניט ווייט פון ראַדאָמסק, ר׳ אביגדור קאמינ־סקי ע״ה, אַ חסיד און אַ למדן, ווי אויך אַ ירא־שמים מיט רביישע התנהגות — האָט ער געהאַט אַ זון אויף חתונה צו מאַכן, אַ מושלם בכל המעלות. האָבן זיך טאַקע די ביידע משדך געווען, מען האָט געשריבן „תנאים״ און דערנאָך געפראַוועט אין ראַדאָמסק אַ נגידישע פריילעכע חתונה, אַן אמתע חסידישע.

נאָך דער חתונה איז דער מחותן ר׳ אביגדור קאמינסקי און פרוי געגאַנגען אין האָטעל פון ר׳ לייזער טענצער, דאָרט ווי זיי זענען איינגעשטאַנען. צומאָרגנס אין דער פרי איז די מחותנת׳טע, ווי דער מנהג איז געווען, געגאַנגען צו דער כלה אָנטאן איר דאָס שייטל אויפן קאָפּ. זי איז אָבער גיך צוריקגעלאָפן אין האָטעל, נישט־טויט און נישט־לעבעדיק, און זיך אַ וואָרף געטאָן אויף ר׳ אביגדורן מיט אַ געשריי: „אַ מעשה שלא ייעשה, די כלה האָט נישט אָפּגעשוירן דעם גאַנצן קאָפּ״... ר׳ אביגדור האָט ניט לאַנג געטראַכט, זיך אַוועקגעזעצט ביים טיש און אָנגעשריבן צו דער כלה׳ס פאָטער דעם פאָלגענדיקן בריוול: „אהובי מחותני ר׳ שמשון, — היות ווי דו קענסט מיך שוין לאַנגע יאָרן און דו ווייסט, אַז ווען איך גיב אַ וואָרט האַלט איך עס, זאָג איך דיר, אַז אויב מען וועט ניט אָפּשערן דעם גאַנצן קאָפּ... פון דער כלה, נעם איך דעם חתן און מיר פאָרן נאָך היינט צוריק אַהיים״...

ר׳ שמשון קראקאווסקי האָט צוגערופן זיין טאָכטער־כלה, באַוויזן איר דאָס בריוועלע און אַ זעץ געטאָן מיטן פויסט איבערן טיש, אַז דער טיש האָט זיך כמעט צעשפּאָלטן. און מען האָט שוין מער גאַרנישט באַדאַרפט איר זאָגן — די כלה איז גיך פאַרשוווּנדן אין איר צימער און האָט אָפּגעשוירן דעם גאַנצן קאָפּ, נישט איבערלאָ־זנדיק קיין סימן פון אירע שיינע האָר...

צום „חפץ־חיים״ נאַך אַ רפואה

ר׳ מענדל לאכמאן איז געווען דער זון פון ר׳ ירחמיאל און אַן אייניקל פון ר׳ ישראל דעם זאלאשינער און פון ר׳ יעקב־אהרן דעם אלכסנדרער (דער מחבר פון „בית־יעקב״). ר׳ מענדל איז געווען אַ צדיק וקדוש, אַ גרויסער מכניס־אורחים אין זיין אייגענער שטוב און האָט אַחוץ־דעם אויך אויפגעבויט אַ שטאָטישע „הכנסת־אורחים״, אַ גרויסן בניין אַזוי ווי אַ האָטעל. יעדן מוצש״ק פלעגט ער איינ־אָרדנען אַ סעודה פון „מלווה־מלכה״ פאַר אַלע אורחים אין שטאָט, פלעגט אַליין זיצן ביים טיש און זיין פּנים האָט דאַן געשיינט ווי דער פּנים פון אַ מלאך. זיין עסקנות וועגן צדקה און גמילות־חסדים איז געווען אין לשער, און ער האָט דאָס אַלץ געטאן לשם שמים און פאַר זיין אייגענער נשמה, ווייל דער גוף זיינער איז געווען זייער אַ שוואַכער.

איינמאָל האָבן זיך זיין ווייב און קינדער אָנגעזעצט אויף אים, ער זאָל פאָרן אַביסל אין די הייל־בעדער זיך קורירן. האָט טאַקע ר׳ מענדל איינגעפּאַקט זיינע מלבושים, זיך געזעגנט מיט די בני־בית און מקורבים, און אַוועקגעפאָרן פון דער היים. שפּעטער האָט מען זיך אָבער דערוווּסט, אַז ער איז כלל נישט געפאָרן אין די הייל־בעדער, נאָר צום חפץ־חיים זצ״ל אין ראדון — שעפּן דאָרט גייסטיקע לופט און איינזאַפּן אין זיך די קדושה וטהרה פון הייליקן צדיק... ר׳ מענדל איז טאַקע צוריקגעקומען פון דאָרט אַ פרישער, אַן אויפ־געמונטערטער און כמעט אַ געזונטער.

---

* שני הקטעים הראשונים נכתבו בשפה העברית בעצם ידו של המחבר, ואילו שני הקטעים שלהלן נכתבו על־ידו בשפת יידיש. החלטנו, איפוא, לא לשנות את הדבר ולהביא את ארבעת הקטעים כלשונם. (ועדת־המערכת).

ר׳ שלמהלע ראדאמסקער

גרשם באדער

ראַדאָמסק, דאָס אַלטע פּוילישע שטעטל, וועלכעס האָט פאַר די לעצטע הונדערט יאָר געשפילט אַ באַדייטנדע ראָלע אינעם גייסטיקן לעבן פונעם רוב פּוילישע יידן, וואָלט לחלוטין נישט באַווּסט געווען אָן עס וואָלט אפילו נישט אַרויפגעקומען אויף דער מאַפּע, וועָן ראַדאָמסק וואָלט נישט געווען דער זיץ־אָרט פון אַ חסידישן רבין — ר׳ שלמהלע, דער מחבר פונעם ספר „תפארת שלמה״.

גלייך ווי אין אַלע אַנדערע קליינע שטעטלעך אין פּוילן האָבן די יידן אין ראַדאָמסק געלעבט אויף זייער אַלטן שטייגער, ווי אָפּגעשלאָסן פון דער איבעריקער וועלט.

דער רב פונעם שטעטל האָט געהאַט זיין „סחורה״ בלויז פאַר „לומדים״, וואָס פלעגן זיך קוויקן מיט זיין חריפות און די פּשוטע פאָלקס־מענטשן פלעגן זיך איינהערן צו זיינע וועכטער מיט אָפענע מיילער. זיי האָבן אָבער גאָר נישט פאַרשטאַנען פון דעם וואָס די לומדים ריידן און וועגן וואָס זיי זענען זיך מפלפל.

האָט זיך דאָן אין יענע יאָרן אַנטוויקלט דאָס אַזוי־גערופענע „חסידות״, וועלכעס האָט אַרייַנגעבראַכט אַ ניי מין רעליגיעזע פי־לאָזאָפיע פאַרן פּשוטן מענטש, צוגעפאַסט צו זיינע באַגריפן. בזה האופן איז דער חסידישער רבי געוואָרן דער וועגווייזער פאַר אַלע באַדערפענישן פונעם לעבן און ער האָט זיך ניט מער באַשרענקט אויף די שאלות פון „טעפל־לעפל״ אָדער די סכסוכים וועגן ח״י פרוטות.

די ברייטע פאָלקסמאַסן, וועלכע פלעגן מורא האָבן, צוצוקומען נאָענט צו אַ רב, זיי זאָלן נישט אָפּגעסמאָליעט ווערן פונעם רב׳ס תורה, האָבן געפונען ביים חסידישן רבי׳ן אַ מיטגעפיל פאַר זייערע טעגלעכע באַדערפענישן און זיי פלעגן אויך מיט אים עצות האַלטן ביי אַלע פראָגן פון זייער עקזיסטענץ, די גייסטיקע גלייך ווי די עקאָנאָמישע.

ר׳ שלמה בר׳ דוב צבי הכהן איז געבוירן געוואָרן אין תקס״ג (1796) אינעם שטעטל וולאָשטשאוע — און אַזוי ווי די יידן אין פוילן האָבן דעמאָלט געהאַט וויניק פאַמיליען־נעמען, האָט מען ר׳ שלמהלען געפרופן בלויז אויפן נאָמען פון ראַדאָמסק. ערשט זיינע קינדער האָבן אָנגענומען דעם נאָמען „ראַבינאָוויטש״.

באַלד ווי ר׳ שלמהלע איז אָנגעקומען אַלס רב אין ראַדאָמסק, האָט זיך אָנגעהויבן אַ „פּראָצעסט״ פון נאָענט און ווייט קיין ראַדאָמסק, אַפילו פון קיר״ס מדינות זענען געקומען חסידים. די פאָליטישע גרענעצן, וואָס מען האָט אויפגעשטעלט ביי דער צעטיילונג פון דער פּוילישער מלוכה האָט נישט געשטערט די אַנטוויקלונג פונעם חסידישן לעבן.

די יידישע פרנסות אין די פּוילישע שטעטלעך זענען אין יענער צייט געווען שטאַרק געשלאָגענע און די באַדערפענישן פון די מענטשן זענען מיט יעדן טאָג מער פאַרוויקלט געוואָרן. איז איט־לעכער ביי זיך געווען זיכער, אַז דער רבי האָט פאַר אים „בני, חיי ומזוני״ (קינדער, לעבן און פרנסה). פלעגט יעדער אַרויפוואַרפן זיינע דאגות אויפן רבי׳ן — און דער רבי האָט געדאַרפט אַרומטראָגן יעדנס הצטרכות אין זיינע מחשבות.

אַ לאַנגע צייט האָט זיך ר׳ שלמהלע געווערט קעגן דעם גע־דאַנק, ער זאָל ווערן אַ רבי און נעמען פּדיונות. אין זיין גרויסער עניוות האָט ער מורא געהאַט צו נעמען אויף זיך די פאַראַנטוואָרט־לעכקייט פון אַ „מנהיג״. אָבער דער קהל האָט נישט אָפּגעלאָזט און וואָס מער ער האָט די מענטשן פון זיך געטריבן, אַלץ מער האָט מען זיך צו אים צוגעשאַרט, ביז ער האָט זיך געמוזט בויגן פאַרן ווילן פון די פאָלקסמאַסן.

די גרויסע באַגייסטערונג פאַר ר׳ שלמהלען האָט זיך אָנגעהויבן, ווען די פאָלקס־מענטשן האָבן אים געהערט דאַוונען. איז דער פּשוטער מענטש געבליבן שטיין פאַרגאַפּט, ווען ער האָט געהערט ר׳ שלמהלען ראש־חודש־בענטשן. וואָר עס האָט אים געהערט זאָגן „חיים של פרנסה״, איז געווען ביי זיך זיכער, אַז ער האָט אויסגע־בעטן לעבן און פרנסה פאַר אַלע יידן.

גליקלעך האָבן זיך געפילט אַלע יענע מענטשן, וואָס האָבן גע־האָט די זכיה, אָנוועזנד צו זיין ביי זיין „קידוש־לבנה״. נאָך גליק־לעכער האָבן זיך געפילט יענע, וואָס האָבן געהערט זיין ראש־הש־נהדיקן מוסף אָדער זיין „עבודה״ אין יום־כיפור. און וואָר עס האָט אים געהערט דאַוונען אין שבועות, האָט באַשיינפערלעך געזען די גאַנצע מעשה פון „קבלת התורה״, און ער האָט אויך בפירוש גע־הערט די „קולות וברקים״ פונעם באַרג סיני.

ווי עס איז דעמאָלט געווען דער מנהג ביי אַלע „גוטע יידן״, וואָס יעדער חסידישער רבי פלעגט פאָרן צו איינעם, וועמען ער האָט געהאַלטן פאַר גרעסער פון זיך. וועָן ר׳ שלמהלע איז געווען אַ קינד פון אַ יאָר פינף, האָט אים דער פאָטער זייַנער מיטגענומען קיין פשיסכע, אוּן וועָן ער איז שוין געווען אַ דערוואַקסענער בחור, פלעגט ער פאָרן צו ר׳ יחזקאל קאזמירער. דערנאָך פלעגט ער פאָרן קיין סאַנדז צו ר׳ חיים האַלבערשטאַם.

עס ווערט אויך דערציילט, אַז ער איז אַמאָל פאַרבליבן אין סאַנדז אויף שבועות, אוּן אַזוי ווי ער פלעגט נישט זאָגן קיין פיוטים אין יום־טוב אוּן אין סאַנדז האָט מען נישט געטאָרט אָפּלאָזן דאָס מינדסטע שטיקל פיוט, האָט דער אַלטער סאַנדזער צדיק אויפגעהאַלטן פאַר יענעם יום־טוב אַלע פיוטים, אַז ר׳ שלמהלע זאָל קענען דאַוונען פאָרן עמוד. דערנאָך האָט דער סאַנדזער אַליין דערקלערט, אַז ער האָט ביי ר׳ שלמהלעס דאַוונען געפילט דעם גאַנצן עונג פון „קבלת התורה״.

ווי עס פאָרשטייט זיך אויך, פלעגט זיך דער עולם וועגן צו ר׳ שלמהלען ביי פאָרשידענע געשעענישן וועגן שדים אוּן רוחות, קליפות אוּן דיבוקים, וואָס פלעגן זיך אין יענער צייט פרוכפערן אוּן פאַרמערן אין יעדער פּוילישׁ שטעטל. וווערט טאָקע דערציילט, אַז אין דער דאָזיקער באַציאונג האָט ר׳ שלמהלע געהאַט אַ גרויסע ווירקונג. מיט זיין אויג פלעגט ער די קראַנקע היפּנאָטיזירן, איידער דער סיסטעם פון אַ „היפּנאָז״ איז נאָך געווען באַקאַנט אין דער מעדיצינישער וועלט. האָבן דאָן די קראַנקע אליין געגלויבט, אַז זיין וואָרט האָט די מאַכט, צו פאַרטרייבן יעדן שלעכטן גייסט פון די יידישע הייזער.

הויפּטזעכלעך איז ר׳ שלמה ראדאָמסקער געווען דערפאָלגרייך מיט זיינע ניגונים. ער פלעגט גאָט דינען מיט פריילעכקייט אוּן געזאַנג. פלעגט דאָס האָבן די בעסטע ווירקונג אויף די פאָלקסמאַסן. אמאָל פלעגט ער דערציילן מעשיות פון יראת־שמים, פון מענטשלע־כער גוטסקייט אוּן פון צדקה געבן. אינעם ענין פון צדקה האָט ער זיך פיל אָפּגעלערנט פונעם אַלטן סאַנדזער צדיק, וועלכער האָט אַוועקגעגעבן די לעצטע פרוטה צו אָרעמע לייט.

נאָך זיין חתונה איז ר׳ שלמהלע ראַדאָמסקער געווען אַ סוחר, דאָס מיינט, אַז דאָס ווייב זיינס האָט געפירט מסחר, כדי מפרנס צו זיין דאָס הויז — אוּן ער איז גאַנצע טעג אוּן נעכט געזעסן אין בית־המדרש. אוּן וועָן די ראַדאָמסקער יידן האָבן אים געוואָלט אויפנעמען אַלס רב, האָט ער לכתחילה נישט געוואָלט אַננעמען דאָס רבנות, ער

האָט מורא געהאַט, אַז ער וועט אַלס רב געשטערט ווערן אינעם לערנען. האָט אים ר׳ בער ראדאָשיצער געהייסן דאָס רבנות אָננעמען און ער האָט געפאָלגט.

אדר שני תקצ״ד (מערץ 1834) איז ר׳ שלמהלע אָנגעקומען אין ראַדאָמסק. אַלט געווען איז ער רעמאָלט 34 יאָר.

די שכירות זיינע איז דאָן געווען 15 פוילישע גילדן אַ וואָך (2 רובל מיט 25 קאָפּיקעס). חוץ דירה און אַן אתרוג אויף סוכות. שפעטער איז די שכירות זיינע געוואָקסן ביז 6 רובל אַ וואָך און די רביצין האָט געמעגט פירן באַזונדער מסחר.

אָט אַזוי האָט ר׳ שלמהלע אָפּגעלעבט אין ראַדאָמסק 32 יאָר, ביז ער איז נפטר געוואָרן — כ״ט אדר תרכ״ו (דעם 16טן מערץ 1866).

ווי באַמערקט, האָבן די מענטשן פונעם פאָלק געהאָט ביי ר׳ שלמהלען די גרעסטע חשיבות. ביי יעדער פראָגע פונעם געזעלשאַפט־לעכן לעבן פלעגט ער גיכער הערן די עצות פון די פאָלקס־מענטשן און עס פלעגט אים נישט אַרן, וועז די לומדים פונעם שטעטל האָבן זיך צוליב דעם געקרימט.

אַזוי ווי ער האָט געווייגלעך געדאַרפט האָבן דאָס „סנדקאות״ ביי אַלע ברית׳ן אין שטאָט, ווערט דערציילט, אַז איינער אַ מופקר איז אים אַמאָל געקומען מכבד זיין מיט סנדקאות. האָט דעם רבינ׳ס בני־בית געוואָלט, ער זאָל דאָס דאָזיקע סנדקאות ניט אָננעמען. האָט דאָן ר׳ שלמהלע אויף דעם געזאָגט: „זעט, ווי מען קען אַ יידישע נשמה ניט אָפּשאַצן! וועז עס טרעפט זיך אַמאָל אָט דעם מענטש, צו טאָן אַן עברה, איז ער מפקיר זיין נשמה און ער טוט זי אַליין, טרעפט זיך אים אָבער אַ מצוה, ברענגט ער זי צו מיר... מוז איך דערפאָר די מצוה אָננעמען און איך בין אויך גרייט, אָוועקצוגעבן צום בעל־ברית דעם גאַנצן שכר פון דער מצוה, וועז ער וועט מיר צוזאָגן, אַז ער וועט זיך פון הייַנט אָן סטאַרקן, אָפּצוהיטן דעם אויבערשטענס מצוות, ווי ווייט עס וועט אים נאָר זיין מעגלעך!״...

די ראדאמסקער דינאסטיע

י. פיינקינד

א.

די ראַדאָמסקער דינאַסטיע, מיט דעם „תפארת־שלמה״ אין דער שפיץ, איז אַזוי אַלט ווי די יידישע קהילה אין ראַדאָמסק. אין אָנהויב האָבן יידן נישט געטאָרט ווינען אין ראַדאָמסק. די דאָזיקע פריווילעגיע האָבן זיי באַקומען פון קעניג וולאַדיסלאַוו דעם פערטן, פון יאָר 1643, וואָס איז חל געווען יורידיש ביז דעם יאָר 1862. פאַר דעם האָבן זיך די יידן באַזעצט אויף די פעלדער אַרום דער שטאָט, אַזוי אַרום האָט זיך געשאַפן אַ „תחום־המושב״ פון יידן אויף דעם בוגאי, וואָס איז געווען אַ פאַרשטאָט, אָפּגעטיילט פון „מקום״ דורך אַ טויער מיט אַ שליאבאן, ביי דער בריק.

די ערשטע יידישע אייוווינער זענען באַשטאַנען פון צוגעריזטע, פון דער אַרומיקער אָרימער געגנט. אין יאָר 1832 האָבן די אָרטיקע יידן, וואָס האָבן פריער געהערט צו דער קהילה אין פשעדבאזש, אויסגעפועלט ביי דער אַדמיניסטראַטיוועד מאַכט אַ זעלבשטענדיקע קהילה מיט אַן אייגענעם „בית־החיים״. ביז דעמאָלט פלעגן די ראַדאָמסקער יידן קובר זיין זייערע מתים אין סולמיערזשיץ.

אין יאָר 1834 האָט די ראַדאָמסקער קהילה פאַרבעטן אַלס מרא־דאתרא דעם רבי ר׳ שלמה׳לע פון וולאשטשאווע, ר׳ הירש וולאשטשאווער׳ס זון. ער איז געווען דער ערשטער רב אין ראַדאָמסק און האָט באַקומען געהאַלט 15 גילדן (2,25 רובל) אַ וואָך. אין רבנות־בריוו האָט זיך ר׳ שלמה׳לע אויסגערעדט מיט די בעלי־בתים, אַז זיין גיטעלע, די רבי׳צן, זאָל מען האַנדלען און האַלטן אַ קלייס. ער האָט נישט געוואָלט זיין אָפּהענגיק אין גאַנצן פון די שטעטלדיקע בעלי־בתים...

אין וולאָשטשאווע האָט די רבי׳צין אויך געהאַט אַ קלייטל, אָבער זי האָט נישט געהאַט דאָרט קיין גרויסע הצלחה אין האַנדל, צוליב דעם טאָקע האָבן ר׳ מאיר׳ל אפטער און „דער מאגילניצער״ צוגעראַטן ר׳ שלמה׳לען, אַז ער זאָל אָננעמען אין ראַדאָמסק דאָס כסא־הרבנות, כאָטש די שטאָט איז נאָך דאָן געווען קליין. די רבי׳צן האָט אין ראַדאָמסק געהאַנדלט אויפן מאַרק מיט מולטערס און אַזוי אַרום צוגעהאָלפן דעם רב אין דער פרנסה, כאָטש די ראַדאָמסקער קרעמער האָט נישט געשמעקט דער רבי׳צנס קאָנקורענץ...

פאַר דער צייט פון ר׳ שלמה׳לען, דער מחבר פון „תפארת־שלמה״, איז ראַדאָמסק געווען הן אין אָנזען און רייכטום און הן אין יידן. אָבער דער „תפארת־שלמה״ איז נישט שטאַרק צופרידן געווען פון זיינע בעלי־בתים. זיינעזדיק אָבער שטאַרק אָנגעזען אין די לומדישע און תלמודישע קרייזן, האָבן אים די רביים געקרוינט אַלס רבי און אַ דאַנק דעם האָט ער אָנגעהויבן ציען חיונה פאַר זיין הויזגעזינט. דער „חידוש־הרים״, ר׳ חיים צונזער און נאָך אַזעלכע גדולים, האָבן אים שטאַרק מחזק געווען; ר׳ משה לעלעווער, פאַר זיין אָפּפאַרן קיין ארץ־ישראל, האָט געהייסן זיין עולם פאָרן קיין ראַדאָמסק.

תחילה האָט דער „תפארת־שלמה״ געהאַט אַ סך אויסצושטיין פון „די קאָצקער״, אָבער שפעטער זענען זיינע גרעסטע מתנגדים און שונאים געוואָרן זיינע בעסטע פרייַנד און אָנהענגער. דער „תפארת־שלמה״ האָט זיי מנצח געווען מיט זיין גרויסע צדקות, לומדות, און חסידות.

דער גרויסער פוילישער גאון, דער „חידושי־הרים״, האָט זיך שטאַרק געחברט מיט דעם „תפארת־שלמה״. ער פלעגט זיין עולם שיקן צו אים בכל צרה שלא תבוא, אַז דער „תפארת־שלמה״ זאָל מיט זיינע תפילות אויספועלן אין הימל ישועות און נחמות פאַר יידן. טויזנטער מענטשן פלעגן באַלאַגערן זיין בית־המדרש אין ראַדאָמסק, זוכנדיק ביי אים הילף. כאָטש דער „תפארת־שלמה״ פלעגט זיך אויף דעם שטאַרק כעסן, און אָפטמאָל אַפילו מיט די הענט אָפּגעשטופט פון זיך דעם עולם און געשרייען, דאָך האָט דער עולם געשטורעמט זיינע טירן: זיינע געשרייען האָבן די חסידים געהאַלטן פאַר אַ סגולה אַראָפּצונעמען גזירות וואָס זענען געהאָנגען איבער די קעפּ, און מען איז טאָקע געהאָלפן געוואָרן.

ב.

דער „תפארת־שלמה״ האָט שוין אַלס בחור פון דער פּיעטריקאָווער ישיבה שטאַרק געשמט אַלס גרויסער עילוי. צו דרייצן יאָר האָט ער שוין געקענט אויסווייניק דעם גאַנצן „אורים ותומים״ פון ר׳ יהונתן אייבעשיץ און אַליין געשריבן „חידושים״. ער פלעגט זיך אויך שטאַרק פערטיפן אין די קבלה־ספרים, ביינאַכט, וועז ער איז פאַרבליבן ביחידות אין בית־מדרש און זיך געעוסקט אין חסידות.

מאַכט זיך אַ מעשה, אַז שטייענדיק אַמאָל אַזוי פאַרטיפט ביים

פענצטער פון דער מזרח־וואַנט פון בית־המדרש, אַרויסקוקנדיק צום אַלטן „בית־החיים" און זאָגנדיק „זוהר", האָט זיך אים שטאַרק פאַר־בענקט צו רחמים און עס איז אים געוואָרן קאַלאַמוטנע אויפן האַרץ. האָט דער „תפארת־שלמה" אַרויסגענומען דעם שופר פון באַלעמער און אָנגעהויבן בלאָזן „תקיעות". פלוצלינג האָט ער דערזען ווי מתים אין תכריכים באַלאַגערן דאָס פענצטער און שרייען צום אים: „איז דאָס דער קול־שופר פון משיח און פון תחית־המתים?". האָט זיך דער „תפארת־שלמה" פון דעם חזיון שטאַרק דערשראָקן, אַוועקגע־וואָרפן דעם שופר, תיכף פאַרלאָזט דעם בית־המדרש און געלאָפן וווּ די אויגן האָבן אים געטראָגן. און די מתים האָבן, נעבעך, געמוזט צוריקגיין אין זייער אייביקער רו אַריין. ווען ער האָט דערציילט די מעשה דעם „ברית־אברהם", ביי וועלכע ער האָט געלערנט, האָט ער אים שטאַרק אָנגעמוסרט דערפאַר, וואָס ער גיט זיך אָפּ מיט חסידות אָנשטאָט מיט תלמוד און מפרשים.

אָבער דער „תפארת־שלמה" איז זיך ווייטער געגאַנגען זיין אויסגעטראָטענעם וועג, און ווען ער איז געוואָרן רבי האָט ער — ווי עס דערציילן די חסידים — ממש מחיה־מתים געווען און געוויזן אַנדערע גרויסע מופתים.

אין דער צייט פון פוילישן אויפשטאַנד, אין יאָר 1863, האָבן די יידן זיך געפונען צווישן צוויי פייערן. יעדע מינוט זענען געקומען אַנדערע מענטשן און האָבן ביים רבין מרעיש־עולם געווען: דאָ האָבן די קאָזאַקן געכאַפּט אַ ייד און געפירט אים צו דער תליה; דאָ ווילן די פּאָווסטאַנצעס אַ ייד אויפהענגען. אָן אַ פאַרוואָס א.אַ.וו. א.אַ.וו. דער „תפארת־שלמה" האָט טאַקע אַסך יידן אָפּגעראַטעוועט דאַן פון טויט.

ווען די פּאָווסטאַנצעס האָבן פאַרנומען אין פלאוונע דעם דאָרטיקן יידישן גוט־באַזיצער, האָבן די קרובים געמאַכט אין רבי'נס בית־מדרש אַ גרויסן רעש און נישט געוואָלט פון דאָרטן אָפּטרעטן. האָט זיך דער „תפארת־שלמה" אויף זיי שטאַרק אָנגעבייזערט, ווי זיין טבע איז געווען, און געהייסן זיי אַהיימפאָרן. „עס וועט נאָר אויסגיין צו געלט און דאָס געלט וועט אויך נישט זיין פאַרפאַלן" — האָט ער געזאָגט. האָבן די קינדער פון גוט־באַזיצער געפאָלגט דעם רבי און אויסגעקויפט זייער פאָטער פאַר 8 טויזנט רובל. דער פריץ, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער גרופּע פּאָווסטאַנצעס האָט זיך דערוווּסט, אַז דאָס געלט האָט געהייסן געבן דער ראַדאָמסקער „פּראָראָק", וועלכן ער האָט גוט געקענט און נישט איינמאָל זיך ביי אים אויך מזכיר געווען דורך זיין יידישן פאַכטער. האָט דער פריץ דאָס געלט נישט איבערגעגעבן דעם רעוואָלוציאָנערן קאָמיטעט, נאָר ער האָט עס אַריינגעלייגט אין אַ קאָנווערט און פאַרקלעפּט, האָט אויפגעשריבן אויפן קאָנווערט פון וועמען און וויפיל ער האָט דערהאַלטן און עס באַהאַלטן ביי זיך אין דער היים לזכרון.

פלוצלינג איז באַפאַלן דעם פריצס הייזל דער גענעראַל ברעמזען, וואָס האָט אין יענער געגנט אפּערירט מיט דעם גענעראַל וואַגנערס קאָזאַקן. מאַכנדיק אַ רעוויזיע ביים פריץ האָט ער געפונען דעם קאָנווערט מיטן געלט און אויפשריפט. דער גענעראַל ברעמזען האָט געהייסן ברענגען צו זיך דעם יידישן גוט־באַזיצער פון פלאוונע, וואָס זיין נאָמען האָט פיגורירט אויפן קאָנווערט. איז מען ווידער געלאָפן קיין ראַדאָמסק, און דער „תפארת־שלמה" האָט זיך געכעסט אויף די קינדער און געהייסן תיכף זיך לאָזן צום גענעראַל אָפּנעמען דאָס געלט. דער גענעראַל האָט אויסגעהערט די גאַנצע מעשה מיטן געלט און נישט וועלנדיק איינרייסן מיטן רבין, וועגן וועלכן ער האָט זיך אַ סך אָנגעהערט, האָט ער באַפרייט דעם פלאוונער גביר און אים צוריקגעגעבן דאָס גאַנצע געלט. אַזוי אַרום האָט זיך פאַרווירקלעכט דער צוזאָג פון דעם „תפארת־שלמה".

ג.

אין ראַדאָמסק גופא האָט זיך דער „תפארת־שלמה" שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט דער באַפעלקערונג. האָט מען באַדאַרפט יידן אויסלייזן פון „פריזיוו", איז ער געגאַנגען מיט ר' טוביה, זיין גבאי, מבית־לבית צונויפנעמען געלט אויף פּדיון־שבויים. ווינטער ווידער האָט ער געקליבן נדבות אויף האָלץ פאַר די אָרעמע; פאַר פסח — קמחא־דפסחא, און אין אַן עת־צרה — פאַר אָרעמע, קראַנקע א. אַ. וו.

מאידך־גיסא האָט דער „תפארת־שלמה" זיך קעגנגעשטעלט יעדע דערשיינונג וואָס איז נישט געווען לפי־רוחו און זיך אין אַלץ־און־אַלעם געמישט. ער האָט אַפילו אין דער מאָדע פון דער דאַמען־וועלט זיך געמישט, און געקעמפט קעגן דעם מיט זיין גאַנצער ענערגיע. ער האָט אויסגערופן אַן איסור אויף דער מאָדע פון די „קרינא־לינעס", וואָס זענען אויפגעקומען אין יאָר 1862, אַז די יידישע פרויען זאָלן עס נישט טראָגן. ווען אַ געוויסע גביריש ווייבל אין ראַדאָמסק, האָט נישט קוקנדיק אויפן רבינס איסור דערלויבט זיך צו באַווייזן אין גאַס אין אַ „קרינאלינע", האָט איר קיין צרות נישט געפעלט. דער „תפארת־שלמה" האָט איר אויף אַן אמתן פאַרשאָלטן און ס'איז אויך טאַקע מקויים געוואָרן: אירע קינדער זענען דעם זעלבן יאָר רחמנא־לצלן אַוועקגעשטאָרבן.

ס'ווערט דערציילט אין די חסידישע מעשה־ביכלעך וועגן דער מחלוקת, וואָס ער האָט געהאַט מיט דעם ראַדאָמסקער פּראפינאטאר, צו וועמען דער „תפארת־שלמה" איז בכבודו־ובעצמו געגאַנגען וועגן אַ נדבה אויף פּדיון־שבויים. דער פראפינאטאר האָט נישט געוואָלט געבן אַזוי פיל וויפל דער רבי האָט זיך געהייסן פון אים געבן, און דעריבער האָט ער דאָס געלט נישט געוואָלט נעמען. האָט דער פראפינאטאר געדראָט דעם „תפארת־שלמה", אַז ער וועט אים מסר'ן, ווייל ער באַפרייט יידן פון מיליטער. אַ קורצע צייט נאָכדעם, האָט מען ביים פראפינאטאר, וואָס איז געווען אַ גרויסער גביר, אַוועקגענומען די פראפינאַציע, ווייל די יידן האָבן אים באיקאָטירט, און ער איז געוואָרן אַ פשוטער בעטלער. דער רבי האָט אים פאַר קיין פאַל נישט געוואָלט מוחל זיין דאָס דראָען מיט מסירה.

ד.

דער „תפארת־שלמה" איז נפטר געוואָרן ערב ראש־חודש ניסן תרכ"ו (1866), אין עלטער פון 63 יאָר. (ער איז געבוירן געוואָרן אין וולאשטשאווע אין יאָר תקס"ג). 32 יאָר איז ער געווען מרא־דאתרא אין ראַדאָמסק.

מיט אַכט טעג פריער (מוצאי־שבת, כ"ג אדר) איז נפטר געוואָרן דער „חידושי־הרים", זאָגנדיק פאַרן טויט, אַז דעם קומענדיקן פריי־טאָג וועט מען האָבן אין הימל אַ טייערן „בעל־תפילה" צו קבלת־שבת. דאָס האָט ער געמיינט דערמיט דעם „תפארת־שלמה", וועלכער איז געווען אויך אַ גרויסער בעל־מנגן. אַ צווייטע ווערסיע דערציילט, אַז ווען דער „תפארת־שלמה" איז געוווּיר געוואָרן וועגן דעם טויט פון דעם „חידושי־הרים", האָט ער פאַרלייגט די הענט און געזאָגט: „לכבוד דעם דאָזיקן גאַסט וועט מען אַוודאי מיך אַרויפבעטן מקבל־שבת זיין אין הימל". מיט אַן האַלבער שעה נאָכדעם, איז טאַקע דער גרויסער „כהן־לאל־עליון" נסתלק געוואָרן.

פון זיינע זעקס זין, האָט די השגחה אויסגעוויילט אַלס ממלא־מקום דעם גרויסן מעורב־בין־הבריות, דעם רבי ר' אברהמעלע („חסד־אברהם"), וועלכער איז נפטר געוואָרן י"ג אלול תרנ"א (1891). זיין זון, ר' יחזקאלע, דער „כנסת־יחזקאל" איז געווען דער ממלא־מקום נאָך זיין גרויסן פאָטער, און איז געשטאָרבן יונגערהייט (ח"י חשון תרע"א, 1911).

די אַלע דריי רביים פון איין דינאַסטיע זענען באַערדיקט געוואָרן אין איין „אוהל", וואָס סימבאָליזירט דריי דורות ראַדאָמסקער חסידות. נעבן דעם „אוהל" געפינט זיך דאָס קבר פון דער רבי'צין

גיטעלע, די ווייב פונעם „תפארת־שלמה". זי האָט געפאַסט יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק, און איז געשטאָרבן אין עלטער פון 92 יאָר. מען דערציילט, אַז איינמאָל איז גיטעלע קראַנק געוואָרן, נאָך בחייו פון „תפארת־שלמה", האָט ער מתפלל געווען פאַר איר געזונט, און אַזוי געזאָגט: „רבונו־של־עולם, אַזוי פיל פריצים האָבן גרויסע גיטער און דו לאָזט זיי צו רו, און איך האָב נאָר אַ קליין גיטעלע — טאָ לאָז איר אויך צו־רו". מיט דער תפילה האָט דער „תפארת־שלמה" אויסגעבעטן פאַר זיין ווייב אריכת־ימים, און פון דעמאָלט האָט זי נישט געקרענט.

פון דער דאָזיקער צדקנית איז אַרויסגעקומען אַ גאַנצער דור פון רבנים און רביים אין פוילן. דער לעצטער ראַדאָמסקער רבי, ר׳ שלמהלע ראבינאוויטש, איז געווען דער פערטער דור פון דער ראַדאָמסקער דינאַסטיע, וועלכע ווערט באַטראַכט אַלס די דריטע אָנגעזעענסטע דינאַסטיע פון אַלע רביישע דינאַסטיעס אין פוילן (גער, אַלעקסאַנדער און ראַדאָמסק). דער רבי ר׳ שלמהלע איז געווען אַ מיליאָנער, ער האָט אויסגעהאַלטן עטלעכע ישיבות אין פוילן מיט זיין געלט און איז אויך געווען אַ גרויסער מכניס־אורחים (זיינע געשעפטן האָבן געטראָגן דערויף...).

ה.

פון די פיל לעגענדעס, מיט וועלכע די חסידישע וועלט האָט באַצויבערט די „ראַדאָמסקער־דינאַסטיע", וויל איך איבערגעבן אויך די פאָלגנדיקע.

דער „תפארת־שלמה" פלעגט פאָרן צום יאָרצייט פון דעם רבי ר׳ אלימלך קיין ליזשענסק. היות ווי ער איז געווען אַ כהן, האָט ער זיך שטענדיק אָפּגעשטעלט אויף אַ פּלאַץ נעבן בית־עלמין, קעגנ־איבער דעם הייליקן קבר, און דאָרט געלערנט און מתפלל געווען. דער פויער, צו וועמען דאָס פּלאַץ האָט געהערט, האָט געהאַלטן פאַר אַ זכיה, אַז זיין פעלד ווערט געבענטשט פון אַזאַ פרומען און געטלעכן מאַן, פאַר וועלכען ער האָט גרויס דרך־ארץ געהאַט, און האָט דאָס שטיקל פעלד נישט פאַראַקערט און נישט פאַרזייט. אויף דעם פּלאַץ זענען אַרויסגעוואָקסן עטלעכע נוס־בוימער, אונטער זייער שאָטן פלעגט דער „תפארת־שלמה" לערנען און מתפלל זיין. די בוימער האָבן נושא־פירות געווען אַזוי פיל, אַז פון דעם האָט דער פויער געהאַט פרנסה אַ גאַנץ יאָר...

מעגלעך, אַז די דאָזיקע נוס־בוימער שטייען נאָך ביזן היינטיקן טאָג, און זענען נושא־פירות לרוב...

חסידים - שטיבלעך - מנינים

יוסף לעהמאן

וועגן אַן אַלטן מתנגד דערציילט מען, אַז ווען זיין איינציקער זון האָט אים פאַרלאָזט און איז געוואָרן אַ חסיד, האָט ער אים פאַרן טויט צוגערופן צום בעט און פאַרלאַנגט פון אים אַ תקיעת־כף, אַז דעם קדיש, וואָס ער וועט זאָגן נאָך אים זאָל על כל פנים נישט זיין קיין חסידישער מיט ויצמח פורקנא, נאָר אַ מתנגדישער. דער זון האָט אים געגעבן דעם תקיעת־כף אָבער באַלד ביים ערשטן קדיש אויפן פרישן קבר, האָט ער געזאָגט דעם ויצמח פורקנא ויקורב משיחא. ווען מען האָט אים געפרעגט: „היתכן, אַפילו ביים ערשטן קדיש ביזטו עובר אויף דעם תקיעת־כף און אויף דעם טאַטנס צוואה"? האָט ער געענטפערט: „דער טאַטע געפינט זיך שוין איצט אויפן עולם האמת און ער ווייסט שוין דעם אמת, אַז מען דאַרף טאַקע יאָ זאָגן ויצמח פורקנא..."

אַן ענלעכע געשיכטע איז געשען מיט ר׳ ליפמאן ליטמאנאוויטש, עלטסטן איידעם פון תפארת שלמה, וועלכער האָט געגעבן זיין שווער תקיעת־כף און אים פייערלעך צוגעזאָגט, אַז קיין קאָצק וועט ער מער נישט פאָרן, אָבער אַ געוויסן אָוונט האָט ער מיט אַ רעש אָנגעקלאַפּט אין פענצטער און אַ געשריי געטון: „שווער ס׳ברענט". ווען דער דערשראָקענער תפארת שלמה האָט אים געפרעגט: ווו? האָט ר׳ ליפמאַן אָנגעוויזן מיטן פינגער אויפן האַרצן, זאָגנדיק: „אָט דאָ ברענט אין מיר אַ פייער, ס׳ציט קיין קאָצק" און איז פאַר־שווונדן אויף לאַנגע וואָכן צו ר׳ מענדעלע קאָצקער.

כאָטש ר׳ ליפמאַן ליטמאַנאָוויטש איז געווען אַזוי נאָענט צום תפארת שלמה, האָט אים אָבער דאָס ליכט פון זיין גרויסן שווער וואָס האָט צוגעצויגן טויזנטער חסידים פון גאַנצן לאַנד, נישט גע־נוגנט. צוזאַמען מיט אַ גרופּע יינגעלייט, צווישן זיי ר׳ פישל ווייס (קאָצקער), ר׳ הערש־יוסף דיין, ר׳ חיים שפירא, ר׳ פנחס וואָלף מלמד, האָט ער געשאַפן דאָס ערשטע קאָצקער שטיבל אין שטאָט. מיט דער צייט האָבן זיך געשאַפן נישט געקוקט אויף דער גרויסער רבישער דינאַסטיע וואָס האָט זיך געפונען אין ראַדאָמסק, צענדליקער חסידישע שטיבלעך און מנינים, וועלכע האָבן געפּראַוועט חסידות פאַר זיך און געפאָרן לערנען די וועגן פון אַנדערע גוטע יידן מיט וועלכע פּוילן און גאַליציע זענען געווען אַזוי רייך.

דער המשך פון קאָצק איז געווען גער. דאָס גערער שטיבל האָט זיך אויסגעצייכנט צווישן די דאָזיקע חסידישע שטיבלעך סיי מיט זיין כמות און סיי מיט זיין איכות. ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט עס זיך געפונען אין אַ קליין חדרל אינעם הויף ווו אהרן וואָלף שוואַרץ האָט געהאַט זיין סאָדע־וואַסער פאַבריק. דערנאָך איז עס איבערגעגאַנגן אין אַ גרויסער דירה אויפן מאַרק 2, אין יאָסל ניי־קראנס הויז. דאָרטן האָבן געדאַוונט העכער צוועלף מנינים יידן און צווישן זיי אָנגעזעענע לומדים און חסידים. דאָס דאָזיקע שטיבל איז זעלטן ווען געווען פאַרמאַכט אַ חוץ עטלעכע שעה ביי נאַכט; פון באַגינען ביז שפּעט אין דער נאַכט האָט זיך פון דאָרט פונאַנ־דערגעטראָגן דער קול פון תורה.

געלערנט אינעם שטיבל האָבן בחורים, קעסט־יינגעלייט און סתם חסידישע יידן וועלכע האָבן זיך אַריינגעכאַפּט אין שטיבל כדי אָפּצו־לערנען דעם דף היומי, אָדער גלאַט אַריינקוקן אין אַ ספר בעת זייערע ווייבער האָבן זיי פאַרטרעטן אין קראָם.

די חשובסטע צווישן די ראַדאָמסקער גערער חסידים זענען גע־ווען ר׳ מענדל ליטמאַנאָוויטש און ר׳ יצחק מאיר אייבעשיץ. די דאָ־זיקע צוויי זקני תלמידי חכמים האָבן מיט זייער לומדות, חסידות און יחוס באַשיינט נישט בלויז די גערער חסידים, נאָר מיט זיי האָבן זיך געגרויסט אַלע חסידים אין שטאָט. און אויב עס פלעגט אַפילו טרעפן אַ יינגער חסיד, וועלכער האָט מחמת קנאה מבטל געמאַכט די גערער, איז עס אָבער נישט חל געווען אויף די אויבנדערמאָנטע צוויי גרויסע חסידישע אויטאָריטעטן. אין תוך אָבער זענען זיי געווען צוויי פאַר־שידענע טיפּן און כאַראַקטערן.

ר׳ מענדל ר׳ ליפמאנ׳ס (ליטמאנאוויטש)

אַ זון פונעם עלטסטן איידעם פון תפארת שלמה. ער האָט ווייטער ממשיך געווען די מסורת פון זיין גרויסן פאָטער ר׳ ליפמאַן, געפאָרן קיין גער און עוסק געווען אין גערער חסידות. נישט געקוקט דערויף וואָס ער איז געווען אַ ראַדאָמסקער אייניקל, האָט ער נישט געהאַט קיין שום שייכות מיט דער ראַדאָמסקער דינאַסטיע נאָר כל ימיו געדאַוונט אין גערער שטיבל. ר׳ מענדל איז נישט נאָר געווען אַ גרויסער בעל־יחוס נאָר אויך אַ גדול בתורה און אַ בקי נפלא אין ש״ס און פוסקים, געזעסן אַ גאַנצן טאָג און געלערנט נישט מישנדיק זיך בכלל אין וועלטלעכע ענינים. געלעבט האָט ער פון גרויסן הויז אין מאָרק וואָס זיין שווער האָט אים געקויפט. מיט די ענינים פון הויז, האָט זיך אָבער פאַרנומען זיין פרוי ביילע, זי האָט געזומען דירה־געלט, געדינגען זיך מיט די לאָקאַטאָרן א.א.וו. אַפילו חתנים פאָר די טעכטער און כלות פאָר די זין האָט אויך זי צוגעקליבן.

ר׳ מענדל האָט געשטעקט נאָר אין די ד׳ אמות של תורה, מער האָט אים גארנישט אינטערעסירט. צוגייענדיק צו דער ספרים־שאַנק כדי עפעס נאָכצוזוכן אין אַ ספר, פלעגט ער אַזוי פאַרכאַפּט ווערן פון דעם מחברס אויספירונגען, אַז ער האָט געקענט אָפשטיין דריי־פיר שעה און מעיין זיין אין ספר, פאַרגעסנדיק דערביי אין דעם גאַנצן אָרום. ר׳ מענדל ר׳ ליפמאַנס איז געווען נישט בלויז דער גרעסטער אויטאָריטעט פון גערער שטיבל, נאָר אויך דער גרעסטער למדן אין דער גאַנצער ראַדאָמסקער געגנט און אַ גרויסער בר־סמכא אין תורה־ענינים. אינטערעסאַנט אָבער, אַז נישט געקוקט דערויף וואָס ער איז געווען דער עלטסטער זון פון דעם גרויסן קאָצקער חסיד, ר׳ ליפמאַן און אַן אייניקל פון תפארת שלמה, אייניגעטונקט כולו אין חסידישן יחוס און דערצו אַ גדול בתורה, איז ער דאָך נישט געווען אין די אויגן פון די ראַדאָמסקער גערער חסידים קיין אויטאָריטעט אין די ענינים פון חסידות. ר׳ מענדל איז געווען אַריינגעטון ראשו ורובו אין פלפול און הלכה, נישט אינטערעסירט זיך מיט חסידישע ענינים און אָפילו צום רבין קיין גער איז ער נישט געפאָרן עפטער ווי איין אָדער צוויי מאָל אין יאָר און דאָס נישט אויף קיין יום־טוב נאָר אויף אַ געוויינלעכן שבת. געווען פשוט אַ שאָד, ביטול תורה. צוליב דעם אַלעם האָט טאָקע אין די ענינים פון חסידות נישט דעצידירט זיין וואָרט נאָר דאָס וואָרט פון אַ צווייטן גדול: ר׳ יצחק מאיר אייבעשיץ.

ר׳ יצחק מאיר אייבעשיץ (ר׳ יצחק מאיר קאצקער)

ר׳ יצחק מאיר אייבעשיץ איז געווען — ענלעך ווי ר׳ מענדל ליפמאַנס — פון רבישן יחוס. אַן איידעם פון פילצער רבין, ר׳ פנחס־מנחם יוסטמאַן, איז ער אין דער יוגנט געווען אַ נאָענטער חבר פון גערער רבין, ר׳ אברהם מרדכי אַלטער זצ״ל. זיי האָבן צוזאַמען געגעסן קעסט און צוזאַמען גלעלערנט. להיפך צו ר׳ מענדל ר׳ ליפמאַנס איז ער נישט געווען קיין געבוירענער ראַדאָמסקער, אָבער געווויינט צענדליקער יאָרן אין ראַדאָמסק. זיין זון, ר׳ נחום, איז געווען דער איידעם פון ר׳ יאָסל בעסער.

מחוץ פון די חסידישע קרייזן איז ר׳ יצחק מאיר געווען וויניק באַקאַנט אין שטאָט. ער איז געווען אַ יושב אהל, שטענדיק געזעסן אין שטוב און גלעלערנט נישט מישנדיק זיך אין קיין שום אַנדערע ענינים. ערשט אויף די עלטערע יאָרן פלעגט ער מיטגיין מיט זיין זון, ר׳ נחום, דעם אייניציקן מוהל דעמאָלט אין שטאָט, און באַקומען איינע פון די מצוות אויף דעם ברית מילה. דער אונטערשיד צווישן די צוויי גרויסע פערזענלעכקייטן ביי די גערער חסידים אין ראַדאָמסק איז באַשטאַנען דערין, וואָס ר׳ מענדל ר׳ ליפמאַנס איז געווען דער עמוד התורה זייערער און ר׳ יצחק מאיר — דער עמוד החסידות, דער פוסק אחרון אין אַלע ענינים פון חסידות.

אויך אין די כאַראַקטערן האָבן זיך די צוויי זקנים אונטערגעשידן. ר׳ מענדל איז געווען דער גרויסער עניו און מצניע לכת, קיינמאָל קיינעם נישט געזאָגט קיין מוסר און קיינמאָל נישט רעאַגירט אויף קיין עוולה וועלכע מען האָט אים פאַרשאַפן. צו אים האָט גאָר נישט געקומען קיין בעל־תוכחה. ער איז אויך נישט געווען קיין צוטרייער פון אַ צדיק, ווייל ער האָט בכלל נישט געווסט וואָס עס הייסט זיך בייזערן אויף עמעצן. ר׳ יצחק מאיר דאָקעגן האָט זיך אויסגעצייכנט מיט חסידישער שארפקייט און תקיפות. ער האָט זיך בכלל נישט געערכנט מיט אַנדערע חסידישע פערזענלעכקייטן אין שטאָט. דאָס האָט טאָקע זייער אָפט געפירט צו קאָנפליקטן, איבער־הויפט פלעגן פאַרקומען רייבונגען צווישן אים און דעם אַמשינאָווער רבין אין ראַדאָמסק, ר׳ אברהמעלע, בעת זיי האָבן זיך צונויפגע־טראָפן אויף אַ ברית־מילה. דער אַמשינאָווער איז צוגעגאַנגען צו יעטוועדער זאָך מיט גרויסע הכנות, וועלכע פלעגן דויערן שהאָן, דער פשוטער עולם האָט נישט געהאַט קיין ברירה און געווארט מיט דרך ארץ, אַנדערש אָבער ר׳ יצחק מאיר קאָצקער, וועלכער איז גע־וען אַ זקן און עס וואָלט אים אַליין געפאַסט צו זיין אַ רבי. דאָס לאַנגע וואַרטן אויף ר׳ אַברהמעלע האָט אים דענערווירט, ער פלעגט נישט אויסהאַלטן און אַרויס מיט תרעומותן און ס׳איז אַפילו דער־גאַנגען עטלעכע מאָל צו סכסוכים צווישן זיי.

ר׳ יצחק־מאיר איז נפטר געוואָרן פאָר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן זיך געערכנט צווישן די „שיינע יידן״ אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל ר׳ איטשל שטערנ־פעלד (דער שטיף־פאָטער פון הערש־דוד נאָמבערג), ר׳ נח שוחט, ר׳ שלמה שטשעראַנסקי, ר׳ פייוול ראָזענצווייג, ר׳ ברוך מרדכי סופר א״א.

אויף דעם זון פון ר׳ ברוך מרדכי סופר, יוסף מענדל, איז כדאי זיך דאָ אַ ביסל אָפשטעלן.

יוסף מענדל איז געווען אַ גרויסער אַרעמאַן, אָבער פון דעם טיפ פריילעכע קבצנים. ער איז געווען באַשאָנקען מיט באַדייטנדיקע הו־מאָריסטישע פעאיקייטן. חסידים פלעגן אויף אים זאָגן, אַז ער איז אַ לץ. ביי יעטוועדער חסידשער מסיבה, יום־טוב, אָדער ביי אַנדערע געלעגנהייטן, פלעגט יוסף־מענדל אויפטרעטן מיט אַ פורים־דרשה, אָנגעפיקעוועט מיט סאַטירע אויף די קליינע מחלוקה׳לעך, סכסוכים צוליב כבוד, גבאות אָדער אַנדערע קליניקייטן, ווי דער שטייגער איז געווען אין די שטיבלעך.

די עיקר פיילן פון זיין סאַטירע האָט ער געשיקט קעגן די חסי־דישע תקיפים און גבירים, אַריינזאָגנדיק זיי דאָס, וואָס אַלע האָבן געוווסט, אָבער האָבן נישט מעיז געווען עס אַרויסצובערענגען אויפן קול. יוסף מענדל האָט נאָך קיינעם נישט געפערעגט, ביי אַ געלעגנהייט פלעגט ער אַריינפאָרן יענעם מיט וויצן און רמזים ביז אין דער זי־בעטער ריפ און דער עולם האָט געקייכט פון געלעכטער. דער קרבן — כאָטש עס האָט אים גוט פאַרדראָסן — האָט בלית ברירה אויך מיט־געלאַכט. פאַרשטייט זיך, אַז די דאָזיקע וויצן האָבן אים קיין גוטע פריינד נישט פאַרשאַפט און די צאָל פאַרבאַהאַלטענע שונאים זיינע אין גערער בית המדרש האָט געוואָקסן.

מיט אַמאָל האָט זיך יוסף־מענדלען פאַרגלוסט אַרויסגעבן אַן אייגן וויצבלאַט. אַמאָל צו פסח האָט זיך אין ראַדאָמסק באַווייזן אַ הומאָריסטישע צייטונג פון 12 זייטן, גרויסן פאָרמאַט, אונטערן נאָמען „ראַדאָמסקער קרומער שפיגל״. רעדאַקטאָר און אַרויסגעבער: יוסף מענדל זעליגפעלד. די דאָזיקע אויסגאָבע איז געווען מלא וגדוש מיט הומאָר, וויצן, קיבעץ און סאַטירע און אַלץ אָנגעשריבן דורך יוסף־מענדלען אַליין. ער איז אויך געווען דער פאַרשפרייטער פון דער דאָזיקער צייטונג און באַלד אויפן אָרט איינקאַסירט די פאָר גראָשן וואָס זי האָט געקאָסט. דער גרעסטער טייל פון הומאָריסטישן און סא־טירישן מאַטעריאַל אין דער דאָזיקער ערשטער צייטונג איז געווען געווידמעט דעם גערער שטיבל און די חסידים וואָס האָבן דאָרט גע־דאָונט. יוסף מענדל האָט נישט בלויז קריטיקירט און אָפגעלאַכט פון

די קליינע מחלוקה׳לעך און סכסוכים וועלכע זענען פֿאַרגעקומען אין געריר שטיבל גופא, נאָר ער האָט אָפּגעשפּעט פון פֿאַרשידענע יידן צוליב זייערע שוואַכקייטן און פעלערן.

אין געריר שטיבל האָט געדאַוונט אַ געוויסער מ. ק., וועלכער האָט געווינען אַ קורצע צייט אין ראַדאָמסק. אָמאָל איז ער געווען אַ גרויסער סוחר, אָבער לעצטנס איז אים געגאַנגען שלעכט. ער האָט נישט געהאַט קיין פּרנסה און דערצו נאָך זייטיקע צרות. דער ייד האָט געקענט לערנען און געווען אַן אָנגעזעענער געריר חסיד, צוליב די צרות אָבער האָט ער, ווי מען האָט געשמועסט, אָנגעהויבן בעמען אַן איבעריקן טרינק בראָנפן. קיינער האָט וועגן דעם אין שטאָט נישט געווווסט און אַוודאי האָט מען אים נישט געזען אין גאַס שיכורן. יוסף־מענדל האָט אָבער אַ גרויסן טייל פון זיין ערשטן „קרומען שפּיגל" געווידמעט דעם דאָזיקן מ.ק., אָפּגעחוזקט פון אים און אים פֿאַרגעשטעלט ווי ער וואָלט גאָנצע טעג געלעגן שיכור אין רינשטאָק. מען קאָן זיך פֿאָרשטעלן די חרפה פון דעם דאָזיקן מ. ק., וועלכער האָט זיך באַמיט צוריקצוקומען צו זיין פּריערדיקער מאַטעריעלער מדרגה און דערצו אַ טאַטע פון קינדער, וואָס זענען געשטאַנען אין שידוכים.

יוסף־מענדלס אָנפאַל אויף דעם יידן האָט אַרויסגערופן אַ שטורעם אין געריר שטיבל. ערב פסח, וען דער עולם איז געקומען צום דאַוונען, האָט געקאָכט ווי אין אַ קעסל. דאָס אייניציקע געווער וואָס חסידים פלעגן אָנוועגדן אין אָזעלכע פאַלן איז געווען אַרויסוואַרפן פון שטיבל. אויך אין דעם פאַל האָט מען מעכב געווען דאָס דאַוונען ביז יוסף־מענדל וועט נישט פֿאַרלאָזן דאָס שטיבל. אַממיינסטן גע־טומלט האָבן די אַלע וועלכע האָבן געטראָגן אַ בייז האַרץ אויף דעם הומאָריסט צוליב זיינע בדחנישע אַרויסטריטן קעגן זיי אויף די חסי־דישע מסיבות. צווישן די גרעסטע שרייערס איז געווען זיינוול גאָלד־בערג און ר׳ יצחק סיליוועור. עס האָבן זיך אָבער געפונען אויך אָזעלכע וועלכע האָבן אים פֿאַרטיידיקט בלויז צוליב דעם, ווייל זיי האָבן געווווסט, אַז יוסף־מענדל האָט אַרויסגעגעבן די צייטונג פּשוט כדי ער זאָל האָבן אויף צוגרייטן פּסח. אייניגע פון זיינע פֿאַרטיידיקער איז געווען ר׳ אברהם יצחק שו״ב, וועלכער האָט געקענט די אמתע לאָגע פון יוסף מענדלען און זיין מוטער, די אלמנה נאָך ר׳ ברוך מרדכי סופר. אויך ר׳ משה בנימין לעהמאַן האָט געזאָגט אַ גוט וואָרט לטובת יוסף מענדל. ווייל נישט איין מאָל איז אים אויסגעקומען צו ראַטעווען די דאָזיקע פאַמיליע פשוט פון נויט.

געענדיקט האָט עס זיך דערמיט, אַז מען האָט באַשלאָסן באַלד נאָך יום־טוב צונויפרופן עטלעכע יידן אויף אַ דין־תורה און אַרויס־טראָגן אַ פסק־דין אין דעם דאָזיקן ענין. דערווייל דאַרף יוסף מענדל מפייס זיין די יידן וועלכע ער האָט באַליידיקט. אינעם בית־דין איז אַריין אויך זיינוול גאָלדבערג און ר׳ יצחק סיליוועור. ווער מען האָט וועגן דעם איבערגעגעבן דעם „רעדאַקטאָר" איז ער אַרויף אויפן באַ־לעמער, געגעבן אַ שטאַרקן קלאַפּ און אויסגערופן, אַז ער קאָן נישט מסכים זיין אויף די צוויי באַשלוסן. קודם כל קען ער נישט מפייס זיין און בעטן מחילה ביי די יידן וועלכע ער האָט אָנגעגריפן, ווייל לויט דעם דין וואָלט ער געדאַרפט אויסטון די שיך און זיינע שקאַר־פעטקעס זענען צעריסן, שעמט ער זיך, און נישט נוהג זיין זיך ווי עס געהערט, ווייל ער נישט. בנוגע דער דין־תורה וווייטער, זאָגט ער פֿאָרויס, אַז ער וועט זיך נישט אונטערוואַרפן דעם פסק־דין, ווייל ער האָלט נישט פון אַזאַ מין תורה וואָס קומט אַרויס פון שוסטערס און שווייגערס (מילכיקערס) — אַ רמז אויף אייניקע דיינים.

די דאָזיקע דערקלערונג האָט ביי אַ טייל אַרויסגערופן געלעכטער און ביי אַ אַנדערע נאָך פֿאַרשטאַרקט דעם כעס און יוסף מענדל האָט פֿאַרלאָזט דאָס געריר שטיבל. ווייטער איז מיט אים געשען, דאָס וואָס עס איז געשען מיט אַלע חסידישע יינגעלייט וועלכע מען האָט פֿאַר עובר זיין אויף אַ קוצו של יוד אַרויסגעוואַרפן פון שטיבל. כל זמן זיי האָבן נאָך געדאַוונט אין שטיבל, אויב זיי זענען אַפילו געכאַפּט געווען אויף דער מעשה, האָבן זיי דאָך געהאַט געוויסע אָפּהאַלטן און זיך געריכטן מיט זייער סביבה. מיטן מאָמענט אָבער וועט מען האָט זיי עפּנטלעך אויסגעשלאָסן פון דעם חסידישן ציבור איז הותרה הרצועה, האָבן זיי זיך וואָס אַמאָל מער דערווייטערט פון יידישקייט. יוסף מענדל האָט זיך אָפּגעשוירן די באָרד און די פּאות, אַראָפּגע־וואָרפן די לאַנגע מלבושים, געזומען זיך קליידן קורץ און דערווויי־טערט זיך פון דער חסידישער סביבה. דעם „ראַדאָמסקער קרומען שפּיגל" האָט ער וווייטער אַרויסגעגעבן אָבער איצט האָט ער שוין נישט געשעפט זיין מאַטעריאַל פון געריר שטיבל, נאָר אויס־געברייטערט זיין טעמאָטיק אויף אַלגעמיין שטאָטישע ענינים און פּערזאָנען. די ערשטע צייטן איז דער דאָזיקער זשורנאַל אַרויסגע־גאַנגען יעטוועדע וואָך, אָבער מיט דער צייט איז ער אַרויס נאָר אויף יעדן יום־טוב און מיט דער צייט אינגאַנצן פאַרשוווונדן.

שלמה ר׳ ליפמאַנס

ר׳ ליפמאַנס צווייטער זון, ר׳ שלמה, איז אויך געווען פון די חשובע חסידים אין געריר שטיבל. ער איז געווען דער איידעם פון לאסקער רב, דעם מחבר פון „חדות יעקב" און אַן אייניקל, פון ווייבס צד, פון „חות דעת". ר׳ שלמה האָט געהאַט אין ראַדאָמסק אַ גרויס וויין־געשעפט אויף דער פשעדבאָרסקע גאַס אין זיין אייגן הויז. להיפך צו זיין עלטערן ברודער ר׳ מענדל, איז ער דווקא געווען אַ גוטער סוחר און גלייכצייטיק אַ שאַרפער חסיד. ער האָט געהאַט דריי זין און דריי טעכטער. זיין עלטסטער איידעם איז הרב שבתאי באָרנשטיין, וועל־כער וווינט אין ירושלים. ר׳ שלמה׳ס קינדער האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט שאַרפע מוחות און אַ נטיה צו מנהיגות, אַ ירושה פון דור דורות און גאונים סיי פון פאָטערס און סיי פון דער מוטערס צד.

דער יינגסטער זון, יחזקאל, האָט אַלס יונגער בחור אַרגאַניזירט די חברה בחורים אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל, די דאָזיקע חברה האָט מיט דער צייט אַדורכגעפירט אַ גאַנצע איבערקערעניש, געענדערט דעם אָנגענומענעם לעבנס־שטייגער און דיקטירט די עלטערע חסידים ווי אַזוי זיך צו פירן. יחזקאל איז געווען דער מנהיג און ראש החברה פון די דאָזיקע בחורים. זיין עלטערער ברודער אברהם־מאיר איז געווען אַ יוצא־דופן אין אַלע הינזיכטן און נישט פֿאַרשאַפט קיין כבוד דער משפּחה.

ר׳ משה־מענדל ראזענבלאט

ר׳ משה מענדל איז געווען אַן איידעם פון אַלטן ראַדאָמסקער רב, ר׳ צבי מאיר. ער איז געווען דער לאַנגיעריקער גבאי פון גערער שטיבל און בעל־תפילה. נאָך אין די עלטערע יאָרן זיינע פלעגט עוי דאַוונענען כל נדרי, מוסף און נעילה אין יום־כיפור. געווען צייטן ווען ער האָט אייגנעשטודירט אַ כאָר יונגע בחורים פון גערער שטיבל. ר׳ משה־מענדל האָט זיך גערעכנט צווישן די בעסטע בעלי־תפילה אין שטאָט. די שטאָטישע בעלי־בתים האָבן זיך נישט איין מאָל גע־וועדעט צו אים מיט אַ בקשה ער זאָל דאַוונענען ימים נוראים אין דער גרויסער שול. גלייכצייטיק איז ער געווען בעל־קורא אין גערער שטיבל און אייגער פון די שענסטע גערער חסידים. ר׳ משה מענדל איז געשטאָרבן מוצאי יום־כיפור אין שטיבל נאָכדעם ווי ער האָט אַ גאַנצן טאָג געדאַוונט פֿאַרן עמוד.

אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל איז שבת געדאַוונט געוואָרן אין צוויי מניינים. דער ערשטער מנין האָט געדאַוונט שחרית האַלב אַכט אינדערפרי לויטן גערער נוסח, וועלכער האָט זיך געהאַלטן שטרענג ביים שולחן ערוך נישט עובר צו זיין אויף זמן תפילה. נאָך שחרית האָט זיך דער עולם אַוועקגעזעצט לערנען אין צווייטן חדר. ניין אַזייגער האָט אַנגעהויבן דאַוונען אַ צווייטער מנין, וועלכער האָט

געדאַוונט און שפּעטער געלייענט אָן הפסקה. מוסף האָט דאָס גאַנצע שטיבל געדאַוונט צוזאַמען.

מיטן ערשטן מנין האָבן געדאַוונט די שאַרפע חסידים, די אַזוי גערופענע „יינגעלייט". דער צווייטער מנין איז באַשטאַנען פון די עלטערע חסידים, די אַזוי גערופענע „שווערע חסידים", וועלכע זע־נען נאָכנישט געווען גרייט צוליב זייערע הכנות, אַזוי פרי צו דאַווע־נען. סיי אינעם ערשטן און סיי אינעם צווייטן מנין האָבן געדאַוונט אָנגעזעענע חסידים מיט וועלכע מען האָט זיך שטאַרק גערעכנט. אויב מיטן „האַלב אַכטער מנין" האָבן געדאַוונט אַזעלכע חסידים ווי ר' נחום אייבעשיץ, יעקב־אשר ראָזענמאַן, יצחקל סילווער, יצחק גליקסמאַן, וואָלף פרענק, יעקב גודזעלער א'אַ' האָבן דערפאַר מיטן צווייטן מנין געדאַוונט אַזעלכע חסידים ווי ר' יוסף אליעזר מו"ץ, משה מענדל ראָזענבלאַט, אברהם יצחק שו"ב, איטשעלע וואָלהענד־לער, ר' הענך ווייס א.אַ.

ר' נחום אייבעשיץ

ר' יצחק־מאיר'ס זון, ר' נחום אייבעשיץ, איז געווען דער היפוך פון זיין פאָטער. ר' נחום איז געווען מעורה בין הבריות און זיך שטאַרק געמישט אין כלל זאכן. ער איז געווען דער אַדרעס פון דער אגודת־ישראל אין ראַדאָמסק, דער גייסטיקער מנהיג פון בית־יעקב און בנות אגודת ישראל. זיין שווער איז געווען יוסף בעסער. נאָך דער קעסט האָט זיך ר' נחום געעפנט אַ הורט־קראָם פון גאַלאַנ־טעריע אין זיין שווערס הויז. ר' נחום האָט זיך אָבער נישט געטויגט פאַר מסחר, גיכער האָט אים געפּאַסט צו זיין אַ ראש ישיבה, אָדער סתם אַ גייסטיקער מנהיג. אויסער זיין חכמה און לומדות האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט אַ סך איידלקייט מיט וועלכער ער האָט גע־ווונען די הערצער אויך פון די גרעסטע קעגנער. דאָס גאַלאַנטעריע־געשעפט האָט נישט מצליח געווען און ר' נחום איז געבליבן אָן פּרנסה. דעמאָלט איז אין גערער שטיבל ווי אויך אין די אגודה קרייזן געבוירן געוואָרן דער געדאַנק אים פאָרצושלאָגן אַלס קאַנדי־דאַט אויף מורה־הוראה אין וועלכן ראַדאָמסק האָט זיך צו יענער צייט גענייטיקט. דער באַשלוס איז אַדורכגעפירט געוואָרן דורך דעם קהילה־ראַט און האָט נאָר געדאַרפט באַשטעטיקט ווערן דורך דער מאַכט. דער ראַדאָמסקער רב אָבער, וועלכער האָט געהאַט זיינע חשבונות מיט דער קהילה און בפרט מיט דער ראַדאָמסקער אגודה־פראַקציע, האָט זיך דעם אַנטקעגנעשטעלט און די נאָמינאַציע איז נישט צושטאַנד געקומען. ר' נחום איז שפּעטער געוואָרן דער איינציקער מוהל אין שטאָט. מיט דער צייט איז אויך געקומען צו אַן אויסגלייך צווישן דער אגודה און דעם רב, אַ דאַנק די חסידים וועלכע זענען געווען פאַראינטערעסירט אַדורכצופירן זייערס אַ קאַנדידאַט אויף שוחט און אַזוי אַרום איז אויך ר' נחום באַשטע־טיקט געוואָרן דורך דער מאַכט אַלס מורה הוראה.

ר' יעקב אשר ראזענמאן

ר' יעקב־אשר האָט געשטאַמט פון סטאבניץ (קעלצער געגנט) און קיין ראַדאָמסק איז ער געקומען אַלס איידעם פון ר' מענדל ר' ליפּמאַנס. ר' יעקב אשר איז געווען דער שאַרפסטער צווישן די „יינגעלייט" אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל, זייענדיק שוין אַליין אַ שווער, האָט ער זיך נאָך געפירט ווי אַ יינגערמאַן אויף קעסט. קיין גער איז ער געפאָרן נישט בלויז אויף אַ שבת אָדער יום־טוב ווי אַנדערע חסידים, נאָר ער פלעגט זיצן ביים רבין צוגלייך מיט די יושבים וואָכנלאַנג אָדער אַפילו חדשים, איבערלאָזנדיק אין דער היים דאָס ווייב מיט אַ שטוב קינדער, איז ער אַוועק קיין גער אויף שבת צו די ערשטע סליחות און אַהיים געקומען ערשט נאָך שבת בראשית אויסהאַלטן דאָס ווייב מיט די קינדער פלעגט דער שווער אָדער ריכטיקער די שוויגער ביילע. בעת ר' יעקב־אשר פלעגט זיין אין ראַדאָמסק צווישן איין נסיעה צום רבין און דער צווייטער, האָט מען אים געזען אַ גאַנצן טאָג אין גערער שטיבל ווו ער איז געזעסן און געלערנט (און לערנען האָט ער גראָד געקענט גוט), אָדער אַן אַרומדרייענדיקן זיך אַרויף און אַראָפּ מיט אַ ציגאַרעטל אין האַנט פאַרטון אין זיינע מחשבות.

ר' יעקב־אשר האָט געהערט צו דעם טיפּ חסידים, וועלכע מען האָט געקענט טרעפן אין דער קאָצקער תקופה, וועלכע זענען שוין אָבער אין דער לעצטער תקופה אין ראַדאָמסק פאַרשוווּנדן. אין דער יוגנט האָט ער נאָך באַוויזן צו זיין ביים שפת אמת און דעריבער האָט ער נישט געזאָגט בעת ער האָט דערמאָנט דעם שפת אמת „דער שפת אמת זכרונו לברכה", נאָר: „דער רבי ז"ל האָט געזאָגט", ווי עס פלעגן זאָגן די אַלטע חסידים וועמענס ערשטער רבי ס'איז געווען דער שפת אמת. ווען אין גערער שטיבל האָבן גענומען הערשן די בחורים, די „יושבים", איז יעקב־אשר געווען זייער שטאַרקער אָנלען און אונטערשטיצער און נישט איין מאָל האָט מען אים געזען בראש פון זייערס אַ סעודה'לע אָדער איינגעפלאָכטן מיט זיי צוזאַמען אין אַ פייערדיקן ריקוד. ר' יעקב־אשר איז געשטאָרבן האַרט פאַרן מל־חמה־אויסברוך.

ר' יצחק גליקסמאן

עס וואָלט געווען אַן עוולה צו שרייבן וועגן גערער שטיבל אין ראַדאָמסק און נישט דערמאָנען ר' יצחק גליקסמאַן. אויסער ראַדאָמסק האָט מען אים גערופן יצחק ראַדאָמסקער און אין שטאָט גופא ר' יצחק דער „היגער".

ר' יצחק איז געווען אַ געבוירענער אין ראַדאָמסק און דער רוח־החיים פון די גערער. אַ רירעוודיקער, אַ פלינקער און נישט קיין פוי־לער, פלעגט ער זיין שטענדיק דער אָרגאַניזאַטאָר פון אַלע אונטער־נעמונגען אין גערער שטיבל און איבערהויפּט פון אַ סעודת־מצוה, אַ יאָרצייט אָדער ראש־חודש. ער איז געווען דער געלט־נעמער און צוגרייטער און מחלק. אָן יצחקן האָט זיך גאָרנישט אָנגעהויבן, ער איז שטענדיק געווען בראש אויך דאַן ווען מען האָט געדאַרפט העלפן אַ יידן, צוזאַמעננעמען פאַר אַ נצרך אָדער קלויבן געלט פאַר אַ וויכ־טיקן צוועק. מען האָט געוווּסט אַז ווי באַלד ר' יצחק וועט זיך נעמען צו אַן ענין, וועט ער מצליח זיין. געווען אַ געוויסע צייט, ווען ר' יצחקס שטערן ביי די גערער איז געפאַלן, דאָס איז געווען אין דער תקופה ווען עס האָט אָנגעהאַלטן דער שטילער ברוגז צווישן די גע־רער מיט דעם רב צוליב ר' נחום אייבעשיץ און דעם שוחט פון די גערער, וועלכע דער רב האָט נישט געוואָלט באַשטעטיקן. ר' יצחק איז געווען דעם רב'ס אַ ידיד נפש, ער איז געווען דער וואָס האָט אַדורכגעפירט דעם שידוך פון ראַדאָמסקער רב'ס זון, יקותיאל נתן־נטע מיט ר' מענדל לאַנדא'ס טאָכטער, אויך האָט ער פאַרשאַפט דאָס כסא־רבנות אין בריסק דקוי' דעם רב'ס זון. ער איז דעריבער געווען דעם רב'ס אַ מענטש און ער האָט עס נישט פאַרהוילן. ביי יעטוועדער געלעגנהייט האָט ער פאַרטיידיקט דעם רב און די גערער חסידים האָבן זיך דעריבער גענומען באַציען צו אים מיט חשד. מען האָט זיך געהיטן פאַר אים מיט אַ וואָרט אויפן רב און מען האָט אויך אויפ־געהערט אים משתף צו זיין אין די ענינים. ר' יצחק האָט זיך אָבער דערפון גאָרנישט געמאַכט, פאַרקערט, אַזוי ווי ער איז פון דער נאַטור נישט געווען קיין רודף כבוד איז ער אַפילו צופרידן געווען דערפון וואָס מען לאָזט אים צורו מיט כלל ענינים. ער האָט נאָך אַ טאָג האַנדלען אָפּגעגעבן זיך מיט לערנען. אין יעטוועדן אויפדערנאַכט בין מנחה למעריב פלעגט מען אים זען זיצן צוזאַמען מיט ר' מענדל ר' ליפּמאַנס און משה מענדל ראָזענבלאַט און לערנען דעם דף היומי.

מיט דער „אגודה" פּאָליטיק פון גערער שטיבל אין דער קהילה האָבן אָנגעפירט: זיינוול גאָלדבערג און אברהם גראָסמאַן. די ראַ־דאָמסקער אגודה האָט געהאַט מער ווי צוויי פאָרשטייער אין דער

קהילה אָבער דער רוח־החיים פון דער פאַרטיי אין שטאָט זענען געוואָרן די אויבנדערמאָנטע צוויי עסקנים.

זיינוול גאָלדבערג האָט געשטאָמט פון קינצק (קאַנסקע), אַ זון פון פּשוטע עלטערן (דער פאָטער איז געווען אַ שוסטער), איז ער נאָך אַלס קינד באַקאַנט געוואָרן ווי אַן עילוי און שפּעטער געווען דער בעסטער תלמיד פונעם קינצקער רב, ר׳ יהושע׳לה דעם מחבר פון „יואב יהושע״. ר׳ זיינוול איז געווען אַ למדן מיט אַ שאַרפן מוח און אויסערגעווייניקע זכרון. עס איז נישט געווען קיין מאמר חז״ל, אַז ר׳ זיינוול זאָל נישט וויסן וווּ און אויף וועלכן אָרט ער געפינט זיך. נישט געווען קיין שוועריקייט סוגיא אין ש״ס, אַז זיינוול זאָל נישט וויסן ווי זי געהעריק אויסצוטייטשן. ר׳ זיינוול גאָלדבערג איז בטבע געווען אַ היציקער און זייַנע דעות פלעגט ער פאַרטיידיקן מיט אַזאַ אייפער און ברען, אַז נישט איין מאָל איז ער אַנגעפאַלן אויף זיין קעגנער מיט האַרבע ווערטער. אַזוי איז אויך געווען בייַ זיין אַרבעט אין דער קהילה. ער האָט זיך אַרומגערישן מיט אַלע קעגנערישע פאַרטייען, אַריינגעזאָגט דעם אמת „אין די אויגן״, און איינגעקויפט זיך מאַסן קעגנער צוליב וואָס עס האָט געליטן זיין סאָדע־וואַסער פאַבריקל אין שטאָט. ער האָט טאַקע קיינמאָל נישט געהאַט קיין פרנסה בריווח. אין דער לעצטער צייט האָט ער געלערנט דעם דף־היומי מיט דעם עולם אין געראַר שטיבל.

אַן אַנדער טיפּ עסקן איז געווען ר׳ אברהם גראָסמאַן. ער האָט געשטאָמט פון יענדזשעיאוו און געקומען קיין ראַדאָמסק איז ער אַלס אייזיקל קליינערמאַנס אייַדעם. אויך ער האָט געקענט לערנען, כאָטש ווייט נישט אַזוי ווי ר׳ זיינוול גאָלדבערג, און געראַכנט זיך צווישן די שיינע יינגעלייט נאָך דאָן וועלט ער האָט געגעסן קעסט ביים שווער. שפּעטער האָט ער געפּירט גרויסע געשעפטן, געווען אַ שותף צו אַ גרויסער גלאָז־הוטע און צום סוף געהאַט אַ שיין געשעפט פון פּאַיאַנס אין מאַרק. ער איז נישט געווען קיין גביר, אָבער אַ בעל־פּרנסה און געפּירט אַ בריַיט הויז.

ר׳ אברהם האָט נישט געקלאָפּט אין טיש אַריין בעת די קהילה־זיצונגען. אַ ייִד אַ פּיקח מיט אַ שנעלער אָריענטאַציע, האָט ער גלייך דערשפּירט דעם קעגנערס שוואַכע זייט. מיט גלאַטע רייד, אַמאָל אויך מיט אַ חניפהלע פּשוט און אַמאָל מיט אַ חריפותדיקן פּאָרטל, פלעגט ער פאַרנאַרן די קעגנער און וועט יענע האָבן זיך געכאָפּט אויף זיינע אמתע כוונות איז שוין על פּי רוב געווען צו שפּעט. אַ געוויסע צייט איז ר׳ אברהם גראָסמאַן געווען דער ראש הקהל און בעת זיין קאַדענץ האָט ער זיך דערוואָרבן די סימפּאַטיע פון דער יידישער באָפעלקערונג אין שטאָט. אַ דאַנק זיין העפּלעכער און קול־טורעלער באַציאונג צו מענטשן; ער האָט אויך גערן געטון אַ טובה אַ יידן. די אַלע מעלות האָבן אים מיטגעהאָלפן וועט ער איז אַרויס מיט אַ פּריוואָטער ליסטע צום ראַדאָמסקער שטאָטראַט. ער האָט אָנגעצויגן די נייטיקע צאָל שטימען און באַקומען דעם מאַנדאַט.

די ראַדאָמסקער אגודה האָט געהאַט נאָך אַ ראַטמאַן פון צווישן מתפּללים אין גערער שטיבל. דאָס איז געווען יצחק שפּירא, וועלכער האָט געהאַט אַ לאַגער פון אַלט־אייזנוואַרג.

ראַדאָמסקער־גערער שטיבל

אַ באַזונדער קאַפּיטל אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל זענען געווען די בחורים אַזוי גערופענע „יושבים״. דאָס איז געווען אַ נייער טיפּ פון אַ בחור אַ חסיד, וואָס מען האָט ביז דאַן נישט געזען.

אין אַלגעמיין איז געווען אָנגענומען, אַז „אַ בחור מאַכט קידוש איבער שפּענער״, פּראַווען חסידות האָט ער רעכט געהאַט ערשט נאָך דער חתונה וועט ער איז געזעסן ביים שווער אויף קעסט. אַזוי איז געווען ביים שפּת אמת און אויך אין די ערשטע צייטן פון שפּעטערדיקן גערער רבין האָט אַ בחור זיך נישט דערוואָגט אַריינצובאַקומען אין דער ערשטער שורה פון די שטייערס אַרום דעם רבינס טיש. מען וואָלט אים גלייך דאָרט נישט צוגעלאָזט. אין גער איז באַקאַנט געוואָרן אַן אַלטער חסיד מיטן נאָמען ר׳ בונים לוקאָווער. דעם דאָזיקן חסיד האָט מען אויך גערופן ר׳ בונים „בחור״, ווייל אין דער יוגנט איז ער געווען דער איינציקער בחור, וועלכער האָט געגאָסן פון דער פריוויליגיע זיך אַריינצושטופן אין דער ערשטער ריי פון די וועלכע זענען געשטאַנען ביים פּראַווען דעם טיש. דאַקעגן אין די לעצטע צייטן האָבן די ערשטע פידל ביי די טישן אין גער עגשפּילט דווקא די בחורים. די זעלביקע ענדערונג האָט מען אויך שפּעטער באַמערקט אין די אַנדערע חסידישע הויפן, אָבער אָנגעהויבן האָט עס זיך ביי די גערער.

די כוונה פון דער דאָזיקער ענדערונג איז געווען צו פאַרשטאַרקן דאָס אמתע חסידות וועלכע האָט שטאַרק געליטן ביי דער ערשטער וועלט־מלחמה און אין די ערשטע יאָרן נאָך איר. די „אגודת ישראל״ איז געשאַפן געוואָרן בכדי צו פאַרשטאַרקן דאָס יידישקייט. דער גערער רבי וואָס איז געווען איינער פון אירע גרינדער און אָנפירער האָט אָבער איינגעזען, אַז די אגודיסטישע באַוועגונג אַליין איז נאָכנישט געווג כדי צו פאַרשטאַרקן דאָס חסידות גופא. פאַרקערט, אין פיל פאַלן פירט די דאָזיקע באַוועגונג צו געוויסע פאַרמען פון וועלט־לעכקייט. דאָס „גלעקל״, דער וועלטלעכער אופן פון היינט־צייטיקע מזרחדרנע אַרגאַניזאַציאָנעלע פאַרמען זענען פרעמד געווען דעם גייסט פון דעם עכט פאַרצייטישן חסיד. פון דער דאָזיקער יוגנט, וואָס האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער אגודיסטישער באַוועגונג זענען געווען גאָנץ שוואַכע האָפענונגען אַז עס זאָל אַרויס אַ טיפּ פון יענע חסידים. דעריבער האָט דער גערער רבי געמומען פאַרשטאַרקן קודם כל דעם אייגענעם לאַגער און דאָס ערשטע זיך געמומען צו דער יוגנט. לויטן כלל „אם אין גדיים אין תישים״ זענען אין גער געשאַפן געוואָרן גרופּעס בחורים „יושבים״. זיי זענען אויסגעהאַלטן געוואָרן דורכן גערער כוללות, געזעסן גאָנץ יאָר אין גער, געלערנט און עוסק געווען אין חסידות. דאָס האָט געדאַרפט זיין דער אָוואָנגאַרד און דער קערן, כדי אָפּהיטן און אויפלעבן דאָס מקורותדיקע גערער חסידות, וואָס האָט עצויגן זיין יניקה פון קאָצק. רעקרוטירט האָבן זיך די יושבים פון בחורים, וואָס האָבן געשטאַמט פון גאָנץ פוילן וווּ נאָר דאָס גערער חסידות האָט דערגרייכט. קומענדיק אַהיים נאָר איין מאָל אין יאָר, בעת דער רבי איז געפאָרן זיך היילן אין די בעדער, האָבן די דאָזיקע יושבים באַמיט זיך צוצויגן זייערע חברים, גערער בחורים, צו זייער דרך. אַזוי אַרום האָט זיך מיט אַמאָל אין אַלע גערער שטיבלעך פון אַלע עקן פוילן פונאַנדערגעטראָגן אַ רוף: „צוריק צום מקור״. דאָרט וווּ עס האָט זיך נאָר באַווּיזן אַ יושב האָבן זיך גלייך געשאַפן גרופּעס בחורים, וועלכע האָבן זיך אונטערגעשיידט מיט זייער לבוש און התנהגות פון אַלע חסידישע בחורים. עס איז געווען ווייניק דאָס וואָס זיי דאָן האָבן בחורים געטראָגן פאות הינטער די אויערן און אַ שוואַרץ חסידיש שניפּסל צום ווייסן העמד. פאות האָט מען געדאַרפט טראָגן אַראָפּהענגנדיקע און אַ קראַוואַטל, אַפילו אַ חסידיש איז געווען פאַרבאָטן. די דאָזיקע בחורים האָבן געטראָגן זייערע היטלעך מיט אַ קאַפּל פון הינטן, די הויזן אַריינגעלאָזט אין די זאָקן און אַ גרויסן טלית קטן לויטן דין אויף וועלכן מען האָט געקענט מאַכן אַ ברכה יעדן טאָג.

דאָס פריוואָטע לעבן איז געווען כמעט אַ בשותפות׳דיקעס. מען האָט אויסגענוצט יעטוועדע געלעגנהייט צו עסן בחברותא סיי אינדערוואָכן און סיי שבת. בכלל האָט מען זיך באַמיט וואָס מער צו זיין צוזאַמען און וואָס וויניקער אין דער היים, בכדי די השפּעה פון אַ נישט געווינטשענער היים זאָל זיין וואָס שוואַכער. אין די ערשטע צייטן איז דאָס התנהגות פון די דאָזיקע בחורים געווען דערווידער אפילו דעם עלטערן דור פון די גערער חסידים, פשוט דערפאַר, וואָס די דאָזיקע חברה אין יעטוועדן שטעטל איז געווען אַ וועלט פאַר זיך און בכלל זיך נישט געראַכנט מיט קיינעם, אפילו נישט מיט די

אַלטע חסידים. אויך די טאַטעס פון די דאָזיקע בחורים, אַפילו חסידים, זענען נישט געווען שטאַרק צופרידן מיט דער אויפפירונג און לבוש פון זייערע קינדער. קודם כל האָבן די יושבים איינגעפירט נייע מנהגים ביי זיך אין שטוב, נישט געגעסן מיט קיין אשה ביי איין טיש, האָט זי געמעגט זיין די אייגענע שוועסטער אָדער מוטער, שטאַרק מקפיד געווען אַז דער אַרבל אָדער קלייד אפילו פון די קליינע קינדער זאָלן נישט זיין צו קורץ און בכלל מדקדק געווען פיל מער ווי דער אייגענער פאָטער אַז אָלץ אין שטוב זאָל זיך פירן לויטן נוסח פון זייער חסידות. אָחוץ דעם האָבן זיך די טאַטעס פון די דאָזיקע בחורים שטאַרק געדאגהט וווּ ווען מען נעמען כלות פאַר די דאָזיקע באַערדלטע און באַפאותדיקע בחורים, וואָס זייער לבוש און אויסזען איז אין ינע צייטן געווען אַ נייעס אפילו אין די חסידישע קרייזן. דער דאָזיקער פחד פון די עלטערן איז אָבער געווען אַן אומזיסטער, ווייל גער האָט אָלץ פאַרויסגעזען און געשאָפן די רפואה פאַר דער מכה. מיטן אַרגאַניזירן די בית־יעקב־שולן און שפעטער די בנות אגודת ישראל, איז גלייכצייטיק אויך פאַרענטפערט געוואָרן די דאָזיקע פראַגע. די עלטערע חסידים האָבן שלום געמאַכט מיט דער נייער מאָדע פון בחורים חסידים, ווייל גער האָט לעצטנס טאַקע שטאַרק מקרב געווען דווקא די בחורים.

דער גרינדער און ערשטער ראש החברה פון דער דאָזיקער באַוועגונג אין ראַדאָמסק איז געווען יחזקאל ליטמאַנאָוויטש, ר׳ שלמה ר׳ ליפמאנס אַ זון. אין גער גופא איז יחזקאל געווען פאַררעכנט צווישן די ערשטע און חשובסטע יושבים, קומענדיק אַמאָל אַ היים קיין ראַדאָמסק, האָט ער צוזאַמענגערופן אַלע בחורים, לערנערס פון גערער שטיבל, און געשאפן אַ חברה. פאַרשטענדלעך, אַז דאָס ערשטע האָבן אַלע געדאַרפט טראָגן אַראָפהענגענדיקע פיאות, נישט הינטער די אויערן און נישט קיין לאַנגע הויזן נאָר אַריינגעלאָזטע אין די זאָקן. אָחוץ דעם האָבן אַלע געדאַרפט אָנטון זיידענע היטלער. אויף יום־טוב איז די גאַנצע חברה אַוועקגעפאָרן קיין גער און דאָרט איז פאַרשטאַרקט געוואָרן דער נייער דרך. וועג מען איז שוין געווען פאַרטיק מיט די אייגענע, האָט מען זיך באַמיט אויף צוציען פרעמדע בחורים און אַפילו סתם יידישע יינגלעך פון גאָס. דער ערשטער אַזעלכער וואָס איז אַרונטערגעפאַלן אונטער דער השפעה פון די יושבים און געבליבן ביי זיי איז געווען הערשל, זלמן זילבערשאַץ׳ס זון, אַן אייגנטימער פון אַ שפייז־געוועלבל אויף דער שוו. ראָזאליא גאָס. דאָס דאָזיקע בחורל, וואָס איז אויסגעוואָקסן אין אַ ריין קריסטלעכער סביבה האָט מיט זיין פלאָקסענעם קעפל אַליין אויסגעזען ווי אַ שייגעצל, איז אַמאָל פאַרבייגעגאַנגען יאָסל נייקראַנס הויף, דאָרט האָט ער געזען ווי יינגלעך אין זיין עלטער דרייען זיך אַרום מיט אַזעלכע לאַנגע פאות און גאַרטלען, מאַנכע אויך מיט שפראַצנדיקע בערד־לעך און מאַכן מאָדנע הוויות. הערשל זילבערשאַץ האָט זיך דערנענטערט צו זיי מיט פאַרחידושטע אויגן בכדי זיי אַנצוקוקן פון דער נאָענט. די בחורים האָבן אים אַנגענומען פאַר אַ שייגעץ און געפרעגט אויף פויליש וואָס ער ווייל, הערשל האָט זיך פונאַנדערגעלאָכט און געענטפערט זיי אויף יידיש. די בחורים האָבן אים נישט אָפגעשטויסן, נאָר פאַרקערט, געזעדט מיט אים זייער העפלעך. וועג הערשל איז פאַרבייגעגאַנגען דאָרט דאָס צווייטע מאָל, האָט מען אים שוין פריינטלעך באַגעגנט. נאָך אַ לענגערן שמועס, האָבן זיי אים געפרעגט צי ער וואָלט נישט געוואָלט מען זאָל מיט אים לערנען. וועג הערשל האָט דאָס דערציילט אין שטוב, אַז מען וויל מיט אים לערנען אומזיסט, האָט זיך זיין פאָטער וועלכער איז געווען אַ רעליגיעזער ייד און נישט געקאָנט זיך דערלויבן צו האַלטן אַ מלמד צו זיין זון, שטאַרק דערפרייט און עס האָט לאַנג נישט געדויערט און הערשל זילבערשאַץ איז געוואָרן איינער פון די יושבים.

אַ צווייטער פאַל איז געשען מיט מענדל וואַקסמאַן, דעם זון פון לאַנגיעריקן קאַסירער פון דער ראַדאָמסקער יידישער באַנק, מיכאל וואַקסמאַן. דאָס האָבן זיי אָבער שוין געהאַט אַ שווערער שטיקל אַרבעט.

מיכאל וואַקסמאַן, אַ ייד אַ משכיל אַ פאָרגעשריטענער אַביסל און אַ מיטגליד פון „מזרחי", איז געווען פאַראינטערעסירט צו געבן זיין זון אַ נאַציאָנאַל־רעליגיעזע דערציונג, ער האָט אָבער בשום אופן נישט געוואָלט מסכים זיין, אַז זיין קינד זאָל טראָגן אַ זיידן היטל, אַראָפהענגענדיקע לאַנגע פאות, „קריכן אויף די ווענט" און פראַווען גערער הסידות לויטן נוסח פון די „יושבים". צום אָנהויב האָט דער פאָטער גערוווט ווירקן אויף זיין זון מיט גוטן און אָפּווענדן אים פון דעם נייעם וועג, אָבער ווען דאָס האָט נישט געהאָלפן, האָט ער זיך גענומען בכוח נישט דערלאָזן אַז מענדל זאָל זיך טרעפן מיט זיינע נייע חברים. אָבער אויך דאָס האָט נישט געהאַט קיין פעולה. מענדלען האָט געצויגן צו די „יושבים". צום סוף האָט דער פאָטער פשוט פאַרשפאַרט זיין זון אין שטוב בכדי ער זאָל נישט קענען גיין אין גערער שטיבל. די יושבים זענען אָבער אויך נישט געשלאָפן. אַ געוויסן טאָג האָט מען מענדלען אַדרויסגעגנבעט פון שטוב און אַוועקגעשיקט קיין גער. בלית ברירה האָט דער פאָטער געמוזט אויפגעבן דעם קאַמף.

מיט יאָרן שפעטער איז מענדל געצוווּנגען געוואָרן פאַרלאָזן די „יושבים" צוליב דער שווערער מאַטעריעלער לאָגע אין וועלכער זיינע עלטערן האָבן זיך געפונען נאָכדעם ווי דער פאָטער האָט פאַרלאָזן זיין פאָסטן אין באַנק. מענדל האָט זיך געמוזט נעמען צו אַן אַרבעט, ביזן סוף אָבער איז ער פאַרבליבן אַ רעליגיעזער חסידישער יונגער־מאַן.

צו דער אויבנדערמאָנטער חברה איז אויך צוגעצויגן געוואָרן וואָלף, יעקב פייערמאַנס יינגסטער זון. ר׳ יעקב אַליין האָט שוין דעמאָלט נישט געלעבט און די שטוב האָט נישט געקענט משפיע זיין אויף וועלוועלען. די יושבים האָבן אים געשיקט קיין גער און זיך באַמיט ער זאָל ווערן אַ גערער חסיד.

די אַקציע פון שיקן פרעמדע בחורים קיין גער איז געווען פאַר־בונדן מיט גרויסע הוצאות, די רייזע־קאָסטן אַליין פון ראַדאָמסק קיין גער האָבן אין יענער צייט באַטראָפן גענוג טייער. קיין געלט פון דרויסן האָבן די יושבים נישט באַקומען, קיין אייגנס האָבן זיי אויך נישט געהאַט, ווייל פונוואַנען זאָלן בחורים וואָס לערנען אַ גאַנצן טאָג האָבן געלט? זיי האָבן דעריבער געפונען אַ פשוט מיטל. יעט־וועדן טאָג פלעגן צוויי בחורים אַרויס אין די בתי־תפילה קלויבן נדבות. וועג צוויי חסידישע בחורים זענען צוגעקומען צו אַ יידן אינמיטן דאַוונען נאָך אַ נייטיקע נדבה, האָט זיי קיינער נישט אָפּגעזאָגט. מען איז געווען זיכער, אַז מן הסתם נעמט מען צונויף פאַר אַן אָרעמען קראַנקן, וואָרעם פאַר זיך קלויבן זיי דאָך נישט. קיינעם איז אָבער נישט אייגנעפאַלן, אַז דאָס געלט קלויבט מען אויף אַוועקשיקן אַ „געכאַפטע נשמה", ווי די קעגנער האָבן עס אָנ־גערופן קיין גער. די יושבים האָבן, פאַרשטייט זיך, געהאַט זייער באַרעכטיקונג פאַר דער דאָזיקער אַקציע. לויט זיי איז ראַטעוונען אַ יידישע נשמה געווען אַזוי חשוב ווי ראַטעוונען אַ גוף.

די מנהיגים פון דער חברה פלעגן זיך טוישן יעדעס מאָל. וועג מנהיג האָט חתונה געהאַט איז באַשטימט געוואָרן אויף זיין אָרט אַ צווייטער. דער לעצטער מנהיג און ראש החברה איז געווען בער גרונים, אַ זון פון מאיר גרונים, דעם הענדלער מיט אַלט אייזן. דער דאָזיקער בער גרונים האָט נישט פאַרלאָזט די חברה אפילו אין געטאָ. אין יענער צייט פון הונגער און טיפוס, וועג דער גרעסטער טייל יידישע שטיבן זענען געווען שוין חרוב און יעטוועדער האָט געזאָרגט נאָר כדי צו ראַטעוונען זיין אייגן לעבן האָט זיך געפאַדערט אַ ספעציעלער כוח, כדי מקיים צו זיין די מצווה פון אַחדות און ברודערלעכקייט. בער גרונים מיט זיין חברה האָבן זיך אויפגעהאַלטן געהיים אין אַ דירה אין דער שול־גאָס אין בעריש לאָנדאָ׳ס הויז, עס האָבן זיך נאָך דעמאָלט געפונען נשים צדקניות, וועלכע האָבן גע־

זאָרגט אַז די דאָזיקע — אין יענער צייט אומבאַהאָלפענע חסידישע בחורים, פון וועלכע אַ גרויסער טייל האָט שוין נישט געהאַט קיין אייגענע היים, זאָלן נישט שטאַרבן פון הונגער און זאָלן ווייטער קענען זיצן און לערנען און אויסהיטן זיך פון די נאַציס.

בעת דעם אַלגעמיינעם גירוש קיין טרעמבלינקע איז בער מיט זיין חברה צוגענומען געוואָרן.

קיין ארץ־ישראל זענען עולה געווען פון גערער שטיבל צווישן דער ערשטער און צווייטער וועלט־מלחמה: די ברידער יצחק אין ישראל אייליבירט, יחיאל טראן, יוסף באַזשיקאָווסקי, משה קירש, און משה בנימין לעהמאַן מיט זיין משפחה.

סטריקאָווער שטיבל

דאָס דאָזיקע חסידים שטיבל וואָס האָט זיך געפונען אינעם הויף פון אבא שוואַרץ, מאַרק נמ׳ 6, האָט זיך גערעכנט פון די „שענסטע״ שטיבלעך אין שטאָט. געדאַוונט האָבן דאָרט טאַקע נישט קיין גרויסע צאָל מתפללים אָבער דערפאַר זענען דער גרעסטער טייל פון זיי געווען לויטער חסידים און בני תורה.

דער חשובסטער פון די סטריקאָווער חסידים אין ראַדאָמסק איז בלי ספק געווען דער זקן שבחבורה ר׳ יעקב־דוד ווייַנטרויב. דער דאָזיקער נאָמען איז געווען באַקאַנט נישט בלויז אין ראַדאָמסק גופא, נאָר האָט געשמט אין גאַנץ פוילן צווישן די סטריקאָווער און אַלטע אלעכסאַנדרער חסידים. ר׳ יעקב־דוד איז געזעסן כל ימיו על התורה ועבודה. אויסגעטון אינגאַנצן פון וואָכעדיקע דאגות האָט ער זיך אָפגעגעבן נאָר מיט רוחניות. מיט דער פרנסה אין שטוב האָט זיך פאַרנומען זיין ווייב פרומעט (מען האָט זי געפון „פרומעט די קופקע״), זי האָט דערצויגן די קינדער און זיי חתונה געמאַכט, ער

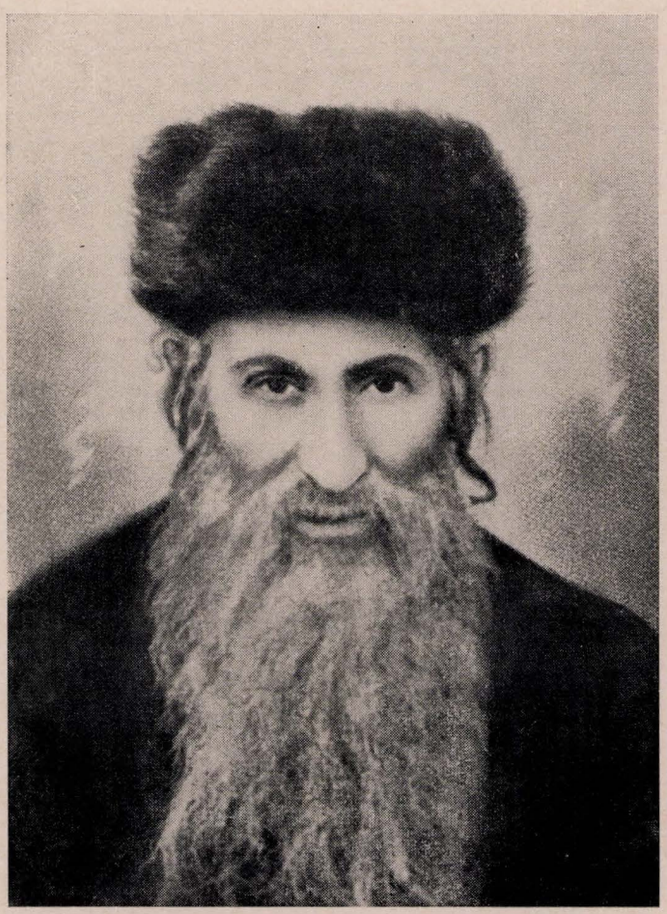

ר׳ יעקב־דוד ווייַנטרויב

אַליין האָט נאָר געווווסט די ד׳ אמות של תורה.

ר׳ יעקב־דוד האָט זיך אַוודאי עוסק געווען נישט בלויז אין נגלה, נאָר אויך אין נסתר און האָט געהאַט גרויסע ידיעות אין קבלה. ווען עס איז נפטר געוואָרן דער אַלטער סטריקאָווער רבי, איז ר׳ יעקב־דוד פאַררעכנט געוואָרן אַלס איינער פון די חשובסטע קאַנדידאַטן איבערצונעמען דאָס מנהיגות איבער די סטריקאָווער חסידים אין פוילן.

וועגן ר׳ יעקב־דודן האָט מען דערציילט דעם אינטערעסאַנטן פאַל:

ווען מען האָט געזאָלט אויפנעמען ר׳ אברהם־יצחק באָטשאן אַלס שוחט אין ראַדאָמסק, האָבן די אַלעקסאַנדרער חסידים געשיקט ר׳ יעקב־דודן קיין סוכעדניאָוו, אַ קליין שטעטעלע אין קעלצער קרייז, וווּ ר׳ אברהם־יצחק איז געווען שוחט ביז דעמאָלט, כדי זיך דערוויסן וואָס פאַר איינער איז דער נייער קאַנדידאַט אויף ראַדאָמסקער שוחט. אין יענעם שטעטעלע איז גראָד געווען אַ גרויסע מחלוקת צווישן די גערער און אַלעקסאַנדרער חסידים. ר׳ אברהם יצחק איז געווען אַ גערער. ר׳ יעקב דוד איז געקומען אין שטעטל אַריין און אַלס אַלעקסאַנדרער חסיד איז ער אויפגענומען געוואָרן אין סוכעדניאָוו דורך די אַלעקסאַנדער. ער האָט זיי נישט דערציילט די סיבה פון זיין קומען, נאָר דרך אגב האָט ער זיך געפרעגט אויף ר׳ אברהם־יצחק׳ן. כנהוג האָבן די אַלעקסאַנדרער אויסגעפרעגט אויף דעם גערער שוחט אסור לדבר, די דאָזיקע אינפאָרמאַציע האָט געדאַרפט געגנוג זיין, אַז ער זאָל צוריקפאָרן מיט דער דעה, אַז דער דאָזיקער שוחט איז נישט ראוי אויפגענומען צו ווערן אין ראַדאָמסק און ער האָט טאַקע אַזוי געוואָלט טון. אָבער זייענדיק שוין ביי דער באַן האָט ער זיך מיישב געווען, אַז עס איז נישט יושרדיק אַרויסצוטראָגן אַ פסק־דין אויף אַ יידן כל זמן ער האָט מיט אים אַליין נישט געפרעדט און נישט געזען זיינע מעשים. ער האָט זיך צוריקגעקערט און איז אַריין צום שוחט. געזאָגט האָט ער, אַז ער איז אַ משולח פון אַ ישיבה און בעט אַ נדבה. דערווייל האָט ער זיך אַרייַנגעלאָזט מיט אים אין אַ שמועס אין לערנען און דערביי אויך זיך אָנגעפרעגט אויף אייניקע פון די אַלעקסאַנדרער חסידים אין שטעטל טאַקע אויף די זעלבע, וועלכע האָבן אויסגערעדט אויף דעם שוחט. דווקא דאָ האָט ר׳ אברהם־יצחק אַרויסגעווויזן זיין ערלעכקייט ער האָט זיך וועגן זיי אויסגעדריקט גאָר גוט און נישט גערעדט קיין שלעכטס, אַזוי ווי עס פאַסט פאַר אַן ערלעכן ייד. ר׳ יעקב־דוד האָט אויך בייגעווויזן ווי דער שוחט שעכט און ער האָט געזען, אַז ער איז דווקא אַ מומחה אין שחיטות. בייַם געזעגענען זיך האָט ר׳ אברהם־יצחק געזומען דאָס גאַנצע געלט וואָס ער האָט באַקומען פאַר שעכטן דעם טאָג און אים אַוועקגעגעבן פאַר דער כלומרשטער ישיבה. ערשט דעמאָלט האָט ר׳ יעקב־דוד אים אויסגעזאָגט ווער ער איז און נאָך וואָס ער איז געקומען און געווונטשן מזל־טוב. קומענדיק קיין ראַדאָמסק האָט ר׳ יעקב־דוד דערקלערט אַ צופרידענער די אַלעקסאַנדרער חסידים, אַז דער נייער שוחט איז טאַקע אַ גערער חסיד אָבער די אַלעקסאַנדרער חסידים אין ראַדאָמסק וועלן זיין פאַר אים.

אין די לעצטע יאָרן האָט ר׳ יעקב־דוד נישט געקאָנט קומען דאַוונען אין סטריקאָווער שטיבל אַריין, מען האָט דעריבער אייַנגעאַרדנט אַ מנין ביי אים אין שטוב. אַזוי אַרום איז נאָך מער בולט געוואָרן זיין התנהגות פון אַ „גוטן יידן״.

ר׳ יעקב־דוד האָט איבערגעלאָזט אַ סך קינדער און אייַדעמס. אַלע זענען זיי געווען חסידים און בני תורה. אייניקע זין זיינע האָבן עולה געווען קיין א״י אַ דאַנק דעם פאָטערס השפעה.

ר׳ ישראלקע טיבערג

די גרעסטע דעה אינעם סטריקאָווער שטיבל האָט בלי ספק געהאַט ר׳ ישראלקע טיבערג. אַליין דער שטאַם פון אַ פאַרצווייגטער

משפחה, זין, איידעמס און אייניקלעך וועלכע זענען געווען אָנגע־זעענע חסידים אין סטריקאָווער שטיבל, האָט מען זיך דאָרטן גע־מוזט רעכענען מיט זיין וואָרט, אויב נישט, האָט ער, ווי מען האָט דערציילט, געקלאַפּט מיטן שטעקן אין טיש אַריין און זיך צעשריגן, אַז אַזוי מוז זיין ווי ער וויל און פאַרשטענדלעך, אַז מיט אים האָבן געהאַלטן אַלע זיינע קינדער. ר׳ ישראלקע טיבערג איז אין עניני דשמיא געווען זייער אַ מקפיד און איז געווען גרייט זיך מוסר נפש זיין אויף דער מינדסטער קלייניקייט וועלכע האָט אָנגערירט יידיש־קייט. מען האָט דערציילט, אַז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה ווען ער האָט געהאַט אַ טאַבאַק־געוועלבל אין מאַרק, איז אַרויס אַ פאַר־אָרדענונג, אַז טאַבאַק־געוועלבער מוזן זיין אָפן אין שבת. אין די ערשטע צייטן האָט ר׳ ישראלקע זיך נישט צוגעפּאַסט צו דער פאַר־אָרדענונג און זיין געוועלבל פרייטיק פאַרנאַכט פאַרמאַכט. מען האָט אים צוליב דעם אַרעסטירט און איינגעזעצט אין תפיסה. זיצנדיק אַ גאַנצע וואָך אין געפענגעניש האָט אָבער ר׳ ישראלקע נישט געוואָלט מוותר זיין אויף אָנצינדן ליכט לכבוד שבת אין זיין צעלע; ווען מען האָט אים דאָס נישט דערלויבט, איז ער גרייט געווען אויף אַ הונ־גער־שטרייק.

אויף די עלטערע יאָרן האָט ר׳ ישראלקע טיבערג איבערגעגעבן זיין געוועלבל די קינדער און ער אַליין איז געזעסן און געלערנט.

ר׳ לייבקע דונסקי

ר׳ לייבקע מקווה׳ניק איז געוועזן אַ אמתער ערלעכער ייד און דערצו אַ למדן, ער האָט טאַקע עוסק געווען אויך אין דער גראָבער אַרבעט וועלכע עס פאָדערט זיך ביי אַ באָד, אָבער אין די פרייע צייט האָט מען אים געזען זיצן ביי אַ ספר און לערנען. אַפילו שטיי־ענדיק ביים אַריינגאַנג אין דער מקוה כדי איינצוקאַסירן מקוה־געלט (אגב ער האָט קיינמאָל נישט געפאָדערט קיין ספּעציעלן פרייז פאַר אַריינגיין אין מקוה) האָט מען אים געזען לערנען אָדער זאָגן. ר׳ לייבקע איז געוועזן זייער אָנגענומען ביים חסידישן עולם, נישט דוקא אין סטריקאָווער שטיבל ווו ער איז געווען פון די אָנגעזעענע חסידים נאָר בכלל אין דער שטאָט. ר׳ לייבקע האָט אויך מחבר געווען אַ ספר — דאָס איז געווען אַ ליקוט פּסוקים פון תהלים, וועלכע ער האָט אַליין געלאָזט דרוקן און עס צעטיילט. עס איז אינטערעסאַנט, אַז ר׳ לייבקע אַליין האָט נישט געשטאַמט פון חסידישע ספערן, זיינע ברידער און שוועסטער האָבן נישט געהערט צום חסידישן קלאַס. איין ברודער זיינער איז געווען באַקאַנט אין ראַדאָמסק מיטן נאָמען „פי־ליפּ מיטן צילענדער" זיין שוועסטער גולטשע בלומשטיין האָט גע־האַט אַ גאַלאַנטעריע־געוועלבל אין הויז פון נחמיה זאנדבערג און שוין אין יענע צייטן געטראָגן אייגענע האָר, אירע זין זענען געווען גאָר פריי. זיין צווייטער שוואָגער לייביש ראָזענצווייג דער אייזן־סוחר איז טאַקע געווען אַ בעל־הבתישער ייד אָבער נישט קיין חסיד. די מקוה אין ראַדאָמסק האָט ר׳ לייבקע געהאַלטן אַ סך יאָרן. די קהילה אין ראַדאָמסק האָט טאַקע יעדעס יאָר דערקלערט אַ קאָנאָ־קורס פאַר קאָנטראַקטאָר איבער די מקוה, אָבער ווער האָט זיך דאָס דערוואַגט צו קאָנקורירן מיט ר׳ לייבקען.

ר׳ מענדל לאַכמאַן

ר׳ מענדל לאַכמאַן איז אויך געווען פון די אָנגעזעענסטע סטרי־קאָווער חסידים. וועגן אים איז דאָ אין דעם דאָזיקן ספר אַ ספּעציעלע אָפּשאַצונג.

ר׳ דוד ראַפּאַפּאָרט

ר׳ דוד האָט זיך גערעכנט צווישן די יונגע לייט פונעם סטריקאָ־ווער שטיבל. ער איז געווען דער עלטסטער איידעם פון ר׳ הענעך שוחט. ר׳ דוד איז געווען אַ ייד וואָס האָט געקענט לערנען און טאַקע געזיצן און געלערנט ווען ער איז נאָר געווען פריי פון זיינע גע־שעפטן. ער האָט געהאַט אַן אייל־און פּאָקאָסט־פאַבריקל בשותפות מיט דוד יאקובאָוויטש (דוד יוזשעק). די דאָזיקע צוויי שותפים זענען באמת געווען אַ רעטעניש. דוד יאַקובאָוויטש איז געווען אַ פּראָסטער מענטש אַ קעגנער פון כל מיני „כלי קודש", געשאָלטן און פיינט געהאַט חסידים און „שיינע יידן" און דוקא ר׳ דוד ראַפּאָפּאָרט איז נישט געווען פריי פון די דאָזיקע „עבירות" — דער איידעם און שוואָ־גער פון שוחטים און אַליין אַ שאַרפער חסיד. ביידע דוד׳ן זענען אָבער געווען גרויסע ערלעכע לייט און כאָטש זיי האָבן אָנגעהערט צו צוויי באַזונדערע געזעלשאַפטלעכע שיכטן, האָבן זיי דאָך געפירט זייער שותפות יאָרן לאַנג אָן סיכסוכים.

ר׳ דוד ראפאפארט איז אויך געווען אַן עסקן פון דער אגודת ישראל און אַ סך יאָרן געווען דאָזער פון דער „אגודה" אין דער יידישער קהלה אין ראַדאָמסק. ר׳ דוד ראַפּאָפּאָרט האָט געהאַט אַן איינציקע טאָכטער האניע וועלכע אין געווען באַקאַנט אין ראַדאָמסק אַלס געלערנט און קולטורעל מיידל. זי איז געווען אַן אָנפירערין פון בנות אגודת ישראל אין ראַדאָמסק.

דאָס אַלעקסאַנדרער שטיבל

בעצם קאָן מען זאָגן, אַז אין ראַדאָמסק זענען געווען צוויי אַלעקסאַנדרער שטיבלעך, דאָס ערשטע האָט זיך געפונען אויף רעימאָנטא, ווו עס האָבן געדאַוונט די „שיינע יידן" און דאָס צווייטע האָט זיך געפונען אַ געוויסע צייט אינעם „רבישן הויף" אין אַ קליין חדרל, נעבן דעם בית המדרש פונעם אמשינאווער רבין. דאָרטן האָבן געדאַוונט די אַזוי גערופענע יינגעלייט „געכאַפּטע אויף דער מעשה". צווישן די פני פון די אַלעקסאַנדרער איז געווען אין ראַדאָמסק קודם כל זייער לאַנגיאָריקער גבאי ר׳ יידל מארגולעווסקי.

ר׳ יידל איז געווען דער ראש וראשון אין אַלעקסאַנדרער שטיבל הן וואָס איז געווען נוגע ספּעציעל דאָס אַלעקסאַנדרער חסידות און הן לאָקאַלע עסקנות. ער האָט געזאָרגט נישט בלויז פאַר דעם קיום און אויסהאַלטונג פונעם שטיבל גופא, נאָר אויך געהאַט אינזינען יעטוועדן מתפלל. ווו אַן אָנגעווייטיקט האַרץ פון אַן אַלעקסאַנדרער חסיד איז מען באַלד געקומען צו ר׳ יידל. דער דאָזיקער גבאי האָט שוין געוווסט וועמען מען דאַרף העלפן און מיט וואָס און ער האָט טאַקע געהאָלפן. נישט איין מאָל האָט ער פאַרשלאָסן זיין געוועלבל (כשרע פוטער) און געלאָפן זיך באַמיען פאַר זיינס אַ חסיד, וועלכער האָט נישט געהאַט אויף שבת אָדער געהאַט אַ חולה אין שטוב און מען האָט געדאַרפט שאַפן אַ פאָר גילדן. ר׳ יידל האָט זיך געפילט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיינע מענטשן, געפרייט זיך מיט זייערע פריידן און מצער זיך געווען מיט זייערע ליידן. אַ געוויסע צייט איז ר׳ יידל מארגולעווסקי אויך געווען דער גבאי פון דער תלמוד תורה אין שטאָט און אין יענער צייט האָבן טאַקע די אָרעמע יתומים אויפ־געלעבט, זיי האָבן געהאַט אַ טאַטן. ר׳ יידל האָט געזאָרגט פאַר זיי נישט בלויז פאַר זייער רוחניות נאָר אויך בנוגע גשמיות, אַ לעפל עסן, אַ פּאָר שיך און אַ מלבוש.

ר׳ יידל איז געשטאָרבן האַרט פאַר דער וועלט־מלחמה. גע־שטאָרבן איז ער נאָך יונג אין קראקע ווו מען האָט אים אַוועקגעפירט אויף אַן אפּעראַציע וועלכע איז נישט געלונגען. נאָכן טויט האָט מען אים געבראַכט צו קבורה אין ראַדאָמסק. דער ארון איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אין אַלעקסאַנדרער שטיבל און פון דאָרט איז אַרויס די לוויה. די אַלעקסאַנדרער חסידים און אויך דער גאַנצער חסידישער קיבוץ אין ראַדאָמסק האָט אויפריכטיק באַוויינט די דאָזיקע אבידה.

צווישן די חשובע אַלעקסאַנדרער חסידים האָבן זיך אויך גערעכנט ר׳ מרדכי־יוסף מלמד, אַ באַקאַנטער גמרא־מלמד, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין קפּדנות און שטרענגקייט. ר׳ מרדכי־יוסף האָט אויפגעשטעלט אַ דור פון זין און איידעמס לויטער חסידים, אַלע זענען געפאָרן קיין אלעקסאַנדער און גערעכנט זיך אַלס אָנגעזעענע אלעקסאַנדרער חסידים.

ר׳ יעקב כהן „בעל שם״, איז געווען אַ געלער הויכער ייד, זייער אָפּגעהיטן אין אַלע מצוות, געדאַווענט זייער שפּעט אין בית המדרש און קיינמאָל, סיי זומער און סיי ווינטער, נישט פאַרפעלט זיך טובל צו זיין פאַרן דאַוונען.

הערשל ראַפאָפּאָרט, אַ זון פון דער באַוווסטער צדיקת און צדקה־טוערין, בריינדל ראפאפּארט. ר׳ הערשל אַליין איז געווען אַ ייד אַ סוחר אָבער זיך פאַררעכנט צווישן די אַלעקסאַנדרער חסידים שוין בלויז צוליב זיין יחוס און אויך דערפאַר וואָס ער האָט געהאַט בלויז חסידישע זין.

צווישן די אַלעקסאַנדרער זענען געווען אויך אַזעלכע וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט פּאָליטיק און אין דער ערשטער רייַ קהילה־פּאָליטיק. דער לאַנגיאָריקער קהילה־עסקן און אַ געוויסע צייט אויך פּרעזעס פון דער ראַדאָמסקער קהילה איז געווען ר׳ יהודה־הירש טיגער.

טיגערס פּערזענלעכקייט האָט וויַיט איבערגעשטיגן די גרענעצן פון אַלעקסאַנדרער שטיבל. ער האָט זיך געריכטן פאַר אַ שטאָט־עסקן און בעת זיין קאַדענץ אין דער קהילה האָט ער זיך אַרויסגע־וויזן אַלס פאַרשטענדלעכער געזעלשאַפטלעכער טוער, וועלכער האָט געזאָרגט נישט נאָר פאַר אנשי שלומנו נאָר אַוועקגעגעבן זיין צייט און מי פאַרן וווּיל פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט. יהודה־הירש איז געווען אַן אַלעקסאַנדרער חסיד און דווקא אַנגענומען ביים אַלעקסאַנדרער רבין, כאָטש ווען ער איז אַרויסגע־פאָרן אין געשעפּטלעכע ענינים האָט ער זיך קורץ געקליידעט און געטראָגן אָפּילו אַ צוגעשוירענע בארד. דאָס האָט אָבער נישט געמינערט זיין חשיבות אַלס חסיד ביי די אַלעקסאַנדרער, וויַיל זיי האָבן געווּסט, אַז ר׳ יהודה הירש איז אַ וואַרעמער חסידישער ייד און דערצו אַ בן־תורה. נישט געקוקט וואָס ער איז געווען שטאַרק פאַרנומען אין זיין קנעפּל־פאַבריק און אויך אין קהילה־ענינים, האָט ער נישט פאַרפעלט צו לערנען יעטוועדן טאָג אַ בלאַט גמרא.

זיין שטוב איז שוין געווען אַ פאַרגעשריטענע, די קינדער וויַיט פון חסידות, אַ חוץ איין זון, יוסף, וואָס איז געגאַנגען אין זיין פאָטערס וועג, האָט געלערנט אין אַ ישיבה און אויסגעוואָקסן אַ חסידישער יונגערמאַן. יוסף האָט זיך גערעכנט פאַר איינעם פון די בעסטע חסידישע יינגעלייט אינעם אַלעקסאַנדרער ציבור.

אין די לעצטע צייַטן האָבן זיך אינעם אַלעקסאַנדרער שטיבל פאַרמערט די יונגע און דאַרט, ווי אין גערער שטיבל, האָבן בחורים אַ גאַנצן טאָג געזעסן און געלערנט. זיי זענען געווען אפילו קליין אין צאָל, אויך זייער דרך אין חסידות איז נישט געווען תורתם אומנתם, ווי די יושבים אין גערער שטיבל. אָבער עס איז געווען תורתם אומנותם, זיי האָבן זיך געפירט לויט דעם עכטן חסידישן שטייגער.

דער רבינס בית המדרש

דער לעצטער רבי און מנהיג פון דער ראדאָמסקער דינאַסטיע איז געווען ר׳ שלמה הענעך ראבינאוויטש, אַן אייניקל פון חסד לאברהם און תפארת שלמה און אַ זון פונעם כנסת יחזקאל. נאָך דער פטירה פון רבין ר׳ כאַסקעלע האָבן זיך אַרום זיין זון, ר׳ שלמה הענעך, קאַנצענטרירט די אַלע אַלטע און יינגע חסידים וועלכע זענען פאַרבליבן נאָך זיין זיידן און פאָטער, צווישן זיי אויך דער רוב אייניקלעך און אור־אייניקלעך פונעם תפארת שלמה און חסד לאברהם, וועלכע זענען געווען פאַרשפרייט איבערן גאַנצן לאַנד. אמת, אַז נאָכן חסד לאברהם האָט זיך אָפּגעטיילט אייניער פון די זין און האָט געפירט רביסטוט פאַר זיך, דאָס איז געווען דער קרימאלאווער רבי, וועלכער האָט געווּוינט אין זאָוויערטשע. דער גרעסטער טייל אָבער פון די ראַדאָמסקער חסידים, צווישן זיי די לומדים און חסידים, זענען פאַרבליבן ביים ראַדאָמסקער רבין, ר׳ שלמה הענעך ז״ל.

דעם חסידישער הויף האָט דער ראַדאָמסקער רבי אייניגעאַרדנט דווקא נישט אין ראַדאָמסק נאָר אין סאָסנאָווצע, וווּ ער האָט געווּוינט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. דאָרט אַהין פלעגן אויך יעדן יום־טוב אָדער שבת ציען די ראַדאָמסקער חסידים פון גאַנץ פּוילן, דער עיקר פון קאָנגרעס־פּוילן און גאַליציע. אין ראַדאָמסק גופא איז דער גרויסער רבישער בית המדרש מיט זיינע גרויסע און שטאַרקע טישן און בענק, וואָס האָט געקענט אַריינעמען טויזנטער חסידים, געווען אַ גאַנץ יאָר ווי פאַריתומט, אויפגעלעבט האָט ער נאָר אין די טעג פון יאָרצייַטן נאָך די גרויסע ראַדאָמסקער רביים דעם תפארת שלמה און חסד לאברהם, וועמ עס זענען געקומען טויזנטער חסידים אויף די קברים פון די אויבנדערמאָנטע רביים. אויף די דאָזיקע געציילטע טעג האָבן אויך געווארט די אַלע גבאים און מקורבים וועלכע האָבן זיך אַמאָל געדרייט אַרום דעם „הויף״ און זייט דער רבי האָט פאַרלאָזט ראַדאָמסק זענען זיי געבליבן אָן פרנסה. גאַנץ באַזונדער האָבן אויף די יאָרצייַטן געווארט די אַכסניה׳לעך, וועלכע זענען געווען צוואָרפן אין דער גאַנצער שול־גאָס און האָבן זיך געשאָפן נאָר צוליב דעם „הויף״. אין יענע צייַטן האָט דאָס געשעפט „געבליט״, חסידים זענען געקומען און אַוועקגעפאָרן, מ׳האָט געשריבן קוויטלעך, געגאַנגען „שלום נעמען״ און זיך געזעגענען. לעצטנס האָבן אַלע אַכסניה׳לעך ווי יעקל טיימאַכערס, פריילעך א.א. געפוסטעוועט. נאָר דריי טעג אין יאָר האָבן זיך ביי זיי פאַרפולט די צימערן, דאָס איז געווען אין די יאָרצייַטן.

די פני פון די ראַדאָמסקער חסידים אין ראַדאָמסק גופא זענען געווען אין דער ערשטער רייַ די זין, אייַדעמס און אייניקלעך פון תפארת שלמה׳ס דריי זין: חסד לאברהם, ר׳ צבי־מאיר ראַדאָמסקער רב, און ר׳ אריה לייבוש. געווען זענען דאָס ר׳ איתמר ראַבינאָוויטש מיט זיין זון שלמה־יצחק, ר׳ יחזקאל ראבינאָוויטש און יצחק ראַבינא־וויטש, דריי ברידער זין פון אריה לייביש, ווי אויך די קינדער פון מאטיל בלאס און די אייַדעמס פון מינטשעלע ראַבינאָוויטש, ר׳ מענדל, פרענקל און ר׳ נתן שפירא. די לעצטע צוויי, שוואַגערס פונעם לעצטן ראַדאָמסקער רבין.

ר׳ נתן שפירא איז געווען דער יינגסטער אייַדעם. ער איז געווען אַ ייד אַ למדן און אַ חסיד און דערצו אַ גוטער מענטש בטבע און די חסידים האָבן אים געריכט פאַר זיין גוטסקייט. אין די לעצטע צייט איז ער אַריבער קיין לאָדזש און געווען דאָרט אייַנער פון די דירעק־טאָרן פון דעם גרויסן מאַנופאַקטור לאַגער „ווידזעווסקא מאַנופאַק־טורא״, וועלכער האָט געהערט צום ראַדאָמסקער רבין. בעת דער מלחמה איז ער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין וואַרשעווער געטא, געווּוינט אויף פאַוויע גאָס נר. 5 און ווי דער רוב יידן האָט ער געליטן נויט. עס איז געווען אַ גרויסער צער צוצוזען ווי דער דאָזיקער אייַדעלער ייד האָט געפרווווט זיך מפרנס זיין דערמיט וואָס ער האָט אַרומגע־טראָגן צו פאַרקויפן ביליקע צוקערלעך אין די געווּעלבלעך.

ר׳ מענדל פרענקל

דער צווייטער שוואָגער פון ראַדאָמסקער רבין, ר׳ מענדל פרענקל, איז אויך געווען אינעם וואַרשעווער געטא. זיין לאָגע איז געווען אַביסל אַ בעסערע ווי די לאָגע פון ר׳ נתן שפירא. ער האָט זיך אויפגעהאַלטן צוזאַמען מיט זיין זון משה, אַ יינגער בחור, ביים פיאסעטשנער רבין, ר׳ קלונימוס קלמן שפירא, וועלכער איז געווען זיין שטיף ברודער (פון אייַן מוטער). דאָרטן ביים רבין אין הויז איז ר׳ מענדל פרענקל מיט זיין זון געווען פון די „סמוכים על שולח־נו״ און פאַר דעם פיאסעטשנער רבין האָבן די חסידים שוין געזאָרגט, אַז ער זאָל על כל פנים נישט שטאַרבן פון הונגער.

דער שרייבער פון די שורות, וועלכער איז געווען נאָך דער מלחמה אַן אַקטיוווער מיטאַרבעטער פון דעם יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, האָט זיך אָנגעטראָפן ביים עפענען דעם רינגעלבלום־אַרכיוו אויף אַ העפט זכרונות פון די ערשטע מלחמה־

טעג אין ראַדאָמסק, געשריבן דורך משה פרענקל. ווי עס ווייזט אויס, איז דער יונגער משה פרענקל געווען באַקאַנט מיט דער געהיימער אַרבעט פון ד״ר עמנואל רינגעלבלום אין וואַרשעווער גטאָ, עס איז כמעט ווי זיכער אַז אויך די אַנדערע דאָקומענטן וועגן יודנראַט אין ראַדאָמסק וואָס געפינען זיך אין דעם רינגעלבלום־אַרכיוו זענען אַריינגעטראָגן געוואָרן דורך משה פרענקל.

אָט די דאָזיקע שייכות פון משה פרענקל מיט דעם געהיימען אַרכיוו באַזירט זיך אויך אויף דעם וואָס איינער פון די גאָר וויכטיקע מיטאַרבעטער פון ד״ר עמנואל רינגעלבלום אין וואַרשע־ווער געטאָ איז געווען הרב הובערבאנדט וועלכער איז געווען אַ חסיד און אַ יוצא ונכנס ביים פיאַסעטשנער רבין און גאַנץ מעגלעך אַז ער איז עס געווען דער וואָס האָט צוגעציגן דעם יונגן משה פרענקל צו דער געהיימער אַרבעט פון ד״ר רינגעלבלום.

צווישן די אָנגעזעענע ראַדאָמסקער חסידים האָט זיך אויך געראַטנט ר׳ מענדל לאנדא. ער האָט געהאַט אַ ווייך־געשעפט אין מאַרק. די קינדער זיינע זענען אַלע געווען חסידישע און געגאַנגען אין די וועגן פון זייער פאָטער. דער איידעם זיינער איז געווען הרב יקותיאל נתן נטע דער רב פון בריסק ד׳קוי, אַ זון פון לעצטן ראַדאָמסקער רב.

ר׳ יידל קאזשיוואדע

ר׳ יידל איז געווען פון די שארפע ראַדאָמסקער חסידים. ער איז געווען דער עלטסטער איידעם פון שמואל גאָלדבערג און שוואָגער פון חיים גאָלדבערג. לויט זיינע שטענדיקע וויכוחים מיט די גערער חסידים האָט מען געקאָנט מיינען אַז דער דאָזיקער ייד האָט פיינט אַלע די וואָס זענען נישט קיין ראַדאָמסקער חסידים. אין דער אמתן האָט ר׳ יידל קאזשיוואדע פאַרמאָגט אַ וואַרעם יידיש האַרץ, ממש אַ ניצוץ פון ר׳ יצחק לוי באַרדיטשעווער. לויט ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן האָט דער דאָזיקער ר׳ יידל מיט זיין פרוי פייגל־דבורה עוסק געווען בסתר אין העלפן יידן, אָן רעש און אָן פרסום, אויסגעהיט פאַר מענטשנס אויגן און אויערן האָט מען באַזאָרגט מיט פלייש אויף שבת פיל געפאַלענע משפחות בעת די גאַס האָט נאָך נישט געווסט פון זייער דחקות. ער אַליין פלעגט שטיין יעדן דאָנערשטיק אויף דער נאַכט און פאַקן די פעקלעך, נאָכטראָגן דעם קויש דעם ווייב און זי האָט בסוד, קיינער זאָל נישט וויסן, אַריינגעבראַכט די שטיצע דאָרטן ווו מען האָט געדאַרפט. דערביי פלעגט ער אַליין בלייבן שטיין אינדרויסן בכדי נישט צו פאַרשעמען די דאָזיקע מקבלים.

ר׳ שמואל־מאיר שטייניץ

ר׳ שמואל מאיר שטייניץ איז געווען דער איידעם פון ישעיהו בעקער, וועלכער האָט געהאַט זיין בעקעריי אין מאַרק אינעם הויז פון מענדל ר׳ ליפמאַנס. אין דער דאָזיקער בעקעריי פלעגן חסידים באקן ערב פסחדיקע מצה שמירה און דאָס געזאָגט פון הלל פלעגט זיך פונאַנדערטראָגן ווייט און בריט. ישעיה בעקער האָט זיך גאָר־נישט געגאָרט אין דעם דאָזיקן איידעם. אַ חוץ דעם וואָס ער איז געווען פון אַ חשובער משפחה, איז ער אַליין געווען אַ למדן, נישט קיין נאַר און אַ פעאיקער מענטש. הגם מען האָט ר׳ שמואל מאירן צוגעזאָגט קעסט, נדן און אַ געשעפט איז אָבער דער שווער לעצטנס פאַראַרעמט געוואָרן און ר׳ שמואל שטייניץ האָט געמוזט זוכן פרנסה פאַר זיין ווייב און קינדער. אַ געוויסע צייט איז ער געווען דער סגן פון מנהל אין דעם נייַ־געשאַפענעם חדר פון דער אגודה „יסודי תורה״. וועז דאָס חדר איז אונטערגעגאַנגען איז ר׳ שמואל שטייניץ ווייטער געבליבן אָן פרנסה. זייענדיק אָבער אָן אַרבעטסזאַמער מענטש און נישט וועלנדיק אָנקומען צו קיינעם האָט ער זיך נישט געשעמט מיט קיין שום אַרבעט און איז אָנגעקומען אַרבעטן אין דער גלאָז־הוטע פון פישמאַנען אָלס אַ געווייגלעכער פיזישער אַרבעטער, דער־נאָך אָלס מאַגאַזינער. אין דער גלאָז־הוטע האָט ער זייער שווער געאַרבעט, אויף דער נאַכט אָבער איז ער געזעסן און געלערנט. וועז דער ראַדאָמסקער רבי האָט געגרינדעט אין ראַדאָמסק די ישיבה „כתר תורה״ איז ר׳ שמואל שטייניץ אויפגענומען געוואָרן אָלס ראש ישיבה. אין די ערשטע צייטן איז דער עולם געווען אין אַ ספק צי עס איז געמאַכט געוואָרן דער ריכטיקער אויסוואָל פאַר דעם דאָזיקן הויכן אַמט. דער מרחק פון פיזישן אַרבעטער אין אַ גלאָז הוטע ביז דעם שטענדער פון אַ ראש ישיבה איז געווען אַ צו ווייטער, אָבער מיט דער צייט האָט ר׳ שמואל מאיר שטייניץ אַרויסגעוויזן אַז ער איז ראוי לאותה איצטלא און דער ראַדאָמסקער רעליגיעזער ציבור האָט זיך געמומען באַציען מיט דרך ארץ און כבוד צו דעם נייעם גייסטיקן מנהיג.

די ראַדאָמסקער חסידים האָבן אויך געהאַט זייערס אַ דאָזאָר אין קהילה־ראַט דאָס איז געווען דוד יחיאל זינגער, דער איידעם פון קאָס (דער בעקער).

אויך איינער פון די שוחטים האָט געהערט צו די ראַדאָמסקער חסידים, דאָס איז געווען הענעך דוד כהן, דער־איידעם פון שלמה יצחק ראַבינאָוויטש. דעם דאָזיקן שוחט איז נישט לייכט אָנגעקומען נאָמינירט צו ווערן אָלס שוחט אין ראַדאָמסק נישט געקוקט וואָס ער איז באמת געווען אַ ירא שמים, געקענט לערנען און די שטאָט האָט דווקא אין יענער צייט זיך געוויטיקט אין אַ שוחט. דער ראַדאָמסקער רב איז געווען דערפאַר, די אגודה־פראַקציע אין דער ראַדאָמסקער קהילה איז אָבער געווען קעגן. דאָס זעלבע איז געווען מיט ר׳ נחום אייבעשיץ, וועלכן די קהילה האָט געוואָלט אויפנעמען אָלס מורה הוראה נאָר דער רב איז געווען קעגן. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז סיי אין ערשטן און סיי אין צווייטן פאַל האָבן געשפילט אַ ראָל פאָליטישע סיבות, אָבער די מאַכט האָט נישט באַשטעטיקט קיין שום כלי קודש אָן דער הסכמה פון ביידע צדדים. נאָך יאָרן מחלוקת זענען ביידע צדדים געקומען צו אַן אויסגלייך און סיי ר׳ הענעך דוד כהן און סיי ר׳ נחום אייבעשיץ זענען אַריינגענומען געוואָרן אין דער רשימה פון די כלי קודש ביי דער ראַדאָמסקער קהילה. לויט דעם דאָזיקן הסכם האָבן אויך געערער חסידים אין ראַדאָמסק באַקומען נאָך אַ שוחט, דאָס איז געווען ר׳ משה בוימגאָלד, דער איידעם פון אברהם יצחק שו״ב, אגב זייער אַן אָרנטלעכער און פעאיקער יונגערמאַן. אַזוי אָרום איז אין יענער צייט דער ראַדאָמסקער ציבור באַרייכערט געוואָרן מיט צוויי נייע שוחטים.

פעם בא היהודי הקדוש מפשיסחא לעיר וולשצובי, ובא בערב שבת לפנות ערב לבית הכנסת, ושמע שילד קטן קורא שיר השירים לפני אביו. הפך היהודי פניו אליו, נטה אוזן קשבת לקול הקורא ושמע כמה רגעים, ואמר: — נו, נו! הקטן הזה אומר שיר השירים כעין שלמה המלך. השומעים חרדו ונבהלו לדברים האלה, והיהודי ניגש אל הילד ונשקו על ראשו. ואותו ילד היה זה שנתפרסם אחר כך להרב הקדוש מראדומסק, בעל „תפארת שלמה״. ואמר הרב: — הרגשתי את כוח הנשיקה של היהודי עד שנעשיתי בר־מצוה והנחתי תפילין על אותו מקום, ואז ידעתי כי נשיקת היהודי היתה כמו הנחת תפילין.

(מסיפורי חסידים על ה„תפארת שלמה״)

רבי אברהמ׳ל קאליש („דער אמשינאווער")

זאב סאבא

מען האָט אים אַלע יאָרן גערופן: „דער אמשינאווער רבי", כאָטש דריי־פערטל פון זיין לעבן האָט ער געוווינט אין ראַדאָמסק און נישט פאַרלאָזן די שטאָט ביז צום טאָג פון זיין טויט.

פון די פריסטע יוגנט־יאָרן ביז אויפן היינטיקן טאָג איז פאַרבליבן איינגעקריצט אין מיין זכרון זיין וווּנדערבאַרע געשטאַלט. איך דערמאָן מיך מיינע ערשטע „באַגעגענישן" מיט אים מיט 35—36 יאָר צוריק. איך בין נאָך דאַן אַ קליין יינגל געווען, פאַרטון אין שפּילערייען, אַ ברויערנדיקער פלעג איך אַרומלויפן צוזאַמען מיט מיינע חברים, לאָבוזעס ווי איך, איבערן רבינס הויף. מיר זענען פאַרקאָכט אין אונדזערע שפּילערייען, ווער עס איז אַ „פערד" און ווער אַ „פורמאַן", ווער אַ „גנב" און ווער אַ „פּאָליציאַנט", דאָס שפּיל איז אין פולן ברען, די פּנימער פלאַמען און די קולות גייען ביז אונטערן הימל. פּלוצים ווערט אַלץ שטיל. ר׳ אברהמ׳ל האָט אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ דורך אַ פענצטער פונעם גרינעם הויז און מיט איין ווענדונג צו אונדז האָט ער אונדז אַלעמען איינגעשטילט.

און כאָטש די ווענדונג איז געמאַכט געוואָרן מיט אַ גמרא־ניגון און געזאָגט געוואָרן ווי סתם אין דער וועלט אַריין, דאָך איז עס גענוג געווען כדי אונדז אַרויסצורייסן פון דער וועלט פון „פערד" און „גנבים". מיר זענען צוריק געוואָרן יידישע, שטילינקע און „בעלי דרך־ארץ׳דיקע" יינגלעך.

אָפט פלעגן מיר זיך אָנשטויסן אָן אים ווען ער איז אַדורכגע־גאַנגען דעם הויף. געמאַכט האָט ער עס שטענדיק מיט אייליקע שריט, לויפנדיק כמעט. בעת די דאָזיקע באַגעגענישן האָבן מיר אינסטינקטיוו און מיט יראת הכבוד פריי געמאַכט פאַר אים דעם וועג און מיר האָבן נאָכגעפאָלגט מיט אונדזערע בליקן זיין דאַרע געשטאַלט, אַן איינגעהילטע אין זיידענער קאַפּאָטע, און זיין ברייטן און ווייסן שטערן. יעטוועדער פון אונדז האָט געזוכט אַ ווינקל כדי זיך צו באַהאַלטן ווי מורא האָבנדיק צונויפצוטרעפן זיך מיט זיינע דורכ־דרינגענדיקע און ברענענדיקע בליקן.

ר׳ אברהמ׳ל אַליין האָט אָן ספק געבראַכט דערצו, אַז די „פני" זאָלן אים פאַרלאָזן. ער האָט זיך אַרומגערינגלט מיט אַ מנין קבצנים — די „עשרה בטלנים" האָבן מיר זיי אין שטאָט גערופן — זיי זענען געווען זיין סוויטע מיט וועלכער ער האָט זיך נישט צעשיידט.

מעגלעך, אַז דער טויט פון זיין איינציקן זון יענקלה וועלכער איז יינגערהייט פאַרשניטן געוואָרן, האָט געבראַכט דערצו אַז עס האָט זיך אָפּגעטון פון „הויף" די חסידישע שמחה און דער חסידישער ניגון. עצבות און דבקות האָבן באַהערשט דעם רבינס שטוב און נישט פאַר־לאָזן זי נישט אין די וואָכעדיקע טעג און אַפילו נישט שבת און יום־טוב־טעג. ווי ער וואָלט וועלן אונטערדריקן אין זיך יעטוועדע נייגונג צו עולם הזה און זיינע תאוות, איז ר׳ אברה׳מל געזעסן טאָג און נאַכט איבערן ספר און אַריינגעטון זיך אין תורה לערנען.

די אָרעמקייט וואָס האָט געהוליעט אין זיין שטוב מיט אַ ברייטער האַנט איז אים אינגאַנצן נישט אָנגעגאַנגען — נישט אַזעלכע ענינים האָבן באַשעפטיקט זיין געדאַנק — וואָס עס האָט אים ווי׳ געטון איז, אַז דער גייסט פון יידישקייט פאַרשווינדט פון צווישן דער יידישער יוגנט אין שטאָט. ס׳איז גענוג געווען, אַז עמיץ פון זיינע חסידים זאָל קומען אים דערציילן, אַז עטלעכע פרויען וואָס האָבן געוואָלט צוקוקן זיך צו די „הקפות" אין שמחת־תורה זענען אַריבער די שוועל פון דער מענער־שול, אַז ער זאָל זיך אַ רייס טון און לויפן, כולו פלאַם און פייער אין שול אַריין, אַרויף אויף דער בימה און אַ וויינענדיקער שרייען אויף די גרויסע זינד וואָס קאָן מיט זיך ברענגען אַן אומגליק אויף דער שטאָט. עס האָט נישט קיין סך געפעלט ער זאָל פאַרוואַנדלען די שמחת־תורה אין אַ תשעה־באב, ביז ער האָט ענדלעך באַוויזן צו פאַרטרייבן די פרויען.

עס פלעגט אויך טרעפן, אַז צו אים איז דערגאַנגען וועגן איינע אַ יידישע פריזיערניע וואָס אַרבעט פרייטיק שפּעטלעך, איז ער געלאָפן אין שפּיץ פון עטלעכע חסידים זיינע צו דער זינדיקנדיקער פריזיערניע און האָט דאָרט אָנגעמאַכט פשוט אַ חורבן. קיין שום זאַך האָט אים נישט צוריקגעהאַלטן פון שטיין אויף דער וואַך פון שבת, נישט די פּאָליציי און נישט דאָס געריכט.

עס האָט אַמאָל געטראָפן, אַז אַ יידישע פוטבאָל־מאַנשאַפט האָט געשפּילט מיט אַ נישט יידישער מאַנשאַפט אום שבת און די זאַך איז דערגאַנגען צו ר׳ אברהמ׳ל. נישט לאַנג טראַכטנדיק האָט ער זיך אַריינגעריסן אויפן ספּאָרט־פּלאַץ אַוועקגעשטעלט זיך אינמיטן פּלאַץ און נישט געלאָזט ווייטער פירן דאָס שפּיל ביז די יידישע מאַנשאַפט האָט פאַרלאָזן דעם שפּילפּלאַץ.

מיט אַזעלכע מעשים האָט ר׳ אברהמ׳ל זיך געקויפט דאָס האַרץ פון יידישן ראַדאָמסק. עס איז נישט מעגלעך געווען נישט צו באַוווּנ־דערן זיין טיפן גלויבן און זיין איבערגעבנהייט בלב ובנפש דעם דאָזיקן גלויבן.

אַזוי האָט ר׳ אברהמ׳ל פאַרבראַכט זיינע יאָרן אין אָרעמקייט און עניוות, אַ פאַרטיפטער שטענדיק אין לערנען גמרא און באַהערשטער פון טרויער. נאָר זיין אייניקל, דער זון פון זיין איינציקער טאָכטער, דעם אָטוואָצקער רבינס שנור, נאָר דאָס קלייניגקע קינד האָט באַוויזן פון צייט צו צייט אַרויסצוברענגען אַ שמייכל אויפן טרויעריקן געזיכט פון זיידן.

ווען ראַדאָמסק איז פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן בעת דער גרויל תקופה פון זייער הערשאַפט איז ר׳ אברמל׳ס לאַגע געווען ערגער פון אַנדערע יידן. ווי אַ מענטש וואָס איז פאַרטון אין ספרים, און ווייט פון לעבן, איז ער געווען תמיד אויסגעטון פון יעדוועדער פעאיקייט זיך צוצופאַסן צו דער ווירקלעכקייט. דערצו נאָך האָבן אַלע שונא־ישראל אין שטאָט געקענט דעם רבישן הויף און געזען אין איר די פעסטונג פון יידישן גייסט וועלכער דאַרף פאַרטיליקט ווערן.

די ליידן און פּיין האָבן געטון דאָס זייעריקע. די מענטשן זענען געווען פאַרטון מיט זיך און זייערע אייגענע צרות און פאַרגעסן אָפט אָן זייער אומבאַהאָלפענעם רבי׳ן. דאָך דאַרף מען אונטערשטרייכן, אַז אַ סך יידן אין שטאָט האָבן אָפּגעשפּאָרט פון זייער מויל טיילנדיק דעם ביסן מיט דעם רבי׳ן. נאָך אַ געוויסער צייט האָט דער יידן־ראַט באַשטימט פאַר דעם רבי׳ן אַ סטאַבילע כאָטש זייער באַשיידן געהאַלט. דאָ דאַרף אויך דערמאָנט ווערן אַז עס האָבן זיך אַפילו געפונען עטלעכע רייכע פּויערים וואָס האָבן געשיקט פון צייט צו צייט דעם ר׳ אברמ׳ל אַביסל קאַרטאָפל, בוראַקעס, מייערן אדג״ל. דער רבי אָבער האָט ווי זיין שטייגער פאַרטיילט די באַקומענע פּראָדוקטן צווישן די נויטבאַדערפטיקע, הונגערנדיק אַליין.

אינעם שווערן ווינטער פון יאָר 1940 האָבן אָנגעהויבן אָנקומען די ערשטע טראַנספּאָרטן מיט לאָדזשער פּליטים. די בתי־מדרשים און שולן האָבן זיך אין גיכן פאַרפולט. צווישן די מאַסע פאַרטריבענע האָבן זיך געפונען אַ סך קראַנקע, אַלטע לייט און קינדער. דעם אמשינאווער רבינ׳ס שטוב איז געווען אָפן פאַר די דאָזיקע אומגליק־לעכע. פון פרימאָרגן ביז שפּעט אין נאַכט האָט דעם רבינ׳ס קיך געווימלט מיט אומגליקלעכע מוטערס און זייערע זויגקינדער. אַ חוץ די פּוילישע צוררי ישראל האָבן זיך אין ראַדאָמסק געפונען עטלעכע פאָלקסדייטשן, וואָס זענען אַריינגעטראָטן אין דער אָרטיקער פּאָליציי

נאָך דער דייטשער אקופאַציע פון דער שטאָט, און אָנגעטון די יידן געברענטע צרות. צום אומגליק האָבן זיי אייניגעאַרדנט די פאָליציי־סטאַציע אין דער יידישער געגנט, אין הומבלעטס הויז, און דאָס איז געווען אַ קוואַל פון אָן אַ סוף צרות און פיין.

איך דערמאָן זיך אָן א געוויסן חנוכה־אוונט, ווען די שטאָט־פאָליציי האָט זיך צוזאַמען מיט די ס. ס.־לייט אַרייניגעריסן אין דער דירה פון פייוול בוגאיסקי. ווי די שדים מלאכי חבלה זענען זיי אַרייניגע־פאַלן אין שטוב און געצוווונגען אונדז אַלעמען אַרויס אין גאָס. אַרויסקומענדיק פון שטוב האָב איך באַמערקט ווי די פאַרשנייטע גאָס איז פול מיט ליידן. דאָס האַרץ האָט מיר געזאָגט שלעכטס. צופעליק זענען מיר געשטאַנען אַנטקעגנאיבער דעם רבינ׳ס פענצטער. פון אַלע זייטן האָבן געשטראָמט געפלאָגטע, געטריבענע און געיאָגטע יידן. די רוצחים האָבן זיך אומגעקערט און אָנגעציילט 500, 600, 700, אָבער פיכנער, דער פירער פון די מערדער האָט געמאַכט געוואַלדן, אַז זיי דאַרפן ברענגען אויפן פלאַץ נישט ווייניקער ווי טויזנט יידן.

אינמיטן דערינען האָט זיך איינער פון די פאָליציאַנטן־פאָלקס־דייטשן דערנענטערט צו פיכנער׳ן און אַנווייזנדיק אויף דעם בא־לויכטענעם פענצטער געזאָגט אין אַ צעבראָכענעם דייטש: ,דא ווויינט דער ראַבינער׳. דער מערדער פיכנער האָט געקאָכט פון כעס. ער איז צוגעגאַנגען צו דער ערשטער שורה אַרויסגענומען פון איר פיר מענטשן און זיי באַפוילן במשך פון זעקס מינוט אַראָפצברענגען דעם רבין.

דער צופאַל האָט געוואָלט אַז אַלע פיר זענען אויסגעוואָקסן אין רבינ׳ס סביבה. דאָס זענען געווען אברהם־בונים אייזען, בעריש הער־בערט, יעקב אייכנער און דער שרייבער פון די שורות. ווי פאַרשטיי־נערט זענען מיר געבליבן שטיין נישט קענענדיק זיך רירן פון אָרט. צווישן געשרייען און קלעפ וועלכע האָבן זיך געשאָטן אויף אונדזערע קעפ האָבן מיר זיך באַוווּיגן אין דער ריכטונג פון רבינס הויז. צוקומענדיק צו דער טיר האָבן מיר אַ ווייל זיך פאַרהאַלטן צו־הערנדיק זיך צום שטיל־ן גמרא־ניגון וואָס איז דערגאַנגען צו אונדז פון אינעווייניק. זענענדיק אַ ליכט־שטראָל וואָס האָט אַרויסגעשפאַרט דורך דעם לאָדן, האָט פיכנער אַרויסגעציגן דעם רעוואָלוווער און שרייי־ענדיק: „ער שלאָפט נאָכנישט דער הונט" און אַריינגעשאָסן אין פענצטער. מיר זענען אַלע געשטאַנען ווי געליימטע. נאָך אַ ווייל האָבן זיך געלאָזט הערן שוואָכע פאַמעלעכע שריט. אין דער טיר וואָס האָט זיך געעפנט האָט זיך אַריינגעריסן פיכנער מיט דעם רעוואָלוווער אין האַנט און מיר נאָך אים. דאָס בילד וואָס האָט זיך אַנטפלעקט פאַר מיינע אויגן וועל איך קיינמאָל אין לעבן נישט פאַרגעסן. פיכנער איז שטיין געבליבן מיטן רעוואָלוווער אין האַנט, ווי דאָס לשון וואָלט אים אָפגענומען געווארן. אַנטקעגן אים איז געשטאַנען ר׳ אברהמ׳ל, זיין פנים איז געווען בלאָס, זיינע גרויסע אויגן דערשראָקענע. ער האָט געטראגן ווייסע קליידער און א טלית־קטן וועלכנס ציציות האָבן דערגרייכט ביז צו די ווייסע זאָקן. איך האָב געפילט ווי עס קומט דאָ פאַר אַ געראַנגל צווישן צוויי קעגנזעצלעכע כוחות. ביידע זענען געשטאַנען שטומע און געקוקט איינער אויפן צווייטן. פאַמעלעך האָט דער מערדער אַראָפגעלאָזט דעם רעוואָלוווער און נישט אויפהערנדיק צו קוקן אויפן רבין האָט ער זיך אָנגעהויבן הינטערווייליקע ארויס־רוקן. ביי דער טיר האָט ער זיך אָפגעשטעלט און שפּטשענדיק אונדז געפרעגט: „איז דאָס דער רבי? און ווען עמיץ פון אונדז האָט עס באַשטעטיקט, האָט פיכנער געזאָגט: „שוטה איינער דאָס דו ביזט, דאָס איז דאָך אַ געטלעכער מאַן און נישט סתם אַ מענטש. און אַ פאַרטראָכטער האָט ער פאַרלאָזן דאָס הויז. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן טיף אָפגעעטעמט וואָס מיר זענען אַרויס פון דער צרה.

נישט שטענדיק אָבער געשעען נסים. פיל האַרבער איז געווען דער פאַל פון די צוויי פאָליציאַנטן פאָלקסדייטשן, אַבראַמאָוויטש און נעלנער? וועלכע האָבן אָנגעשטויסן זיך זוכנדיק אַ יידישן קרבן אויף דעם רבינס שטוב און געפונען אים ווי שטענדיק אַ זיצנדיקן איבער אַ ספר. די צוויי רוצחים האָבן אָנגעהויבן אים באשיטן מיט קלעפ און אין זייער רציחה האָט איינער פון זיי, נעלנער, גענומען אַ שוועבעלע און אונטערגעצונדן דעם רבינ׳ס בארד. אין זיין גרויסן וווייטיק האָט דער רבי אַרויסגעלאָזן אַ קללה קעגנאיבער דעם רוצח, אַז זיין האָנט זאָל אים אָפגעהאַקט ווערן נישט צוגעבנדיק דערצו גאָרנישט. אויף די געשרייען פון רבי׳ן האָבן זיך פאַרזאַמלט מענטשן און נאָך בעטענישן און שוחד פון עטלעכע הונדערט זלאָטעס האָבן זיי באַוויזן צו ראַטעווען דעם רבי׳ן פון די רוצחים׳ס הענט.

במשך פון אייניקע וואָכן איז דער רבי געלעגן אין בעט און די צוויי רוצחים האָבן וווייטער געטון זייער אוממענטשלעכע אַרבעט ביז זיי זענען אַרייניגעפאַלן. מען האָט ביידע געכאַפט ביי אַ גניבה און דערווייטערט זיי פון דער פאָליציי. נישט האָבנדיק קיין ברירה האָבן זיי זיך אומגעקערט צו זייערע פאַכן מיט וועלכע זיי האָבן זיך באַשעפטיקט איידער זיי זענען עולה לגדולה געווען. אַבראַמאָוויטש איז צוריק געווארן א גערטנער און נעלנער, דער וואס האָט אונטערגע־צונדן דעם רבינ׳ס בארד, האָט זיך געמומען צוריק צו זיין פאַך וויי אַן קוואַליפיצירטער אַרבעטער אין דער מעבל־פאַבריק פון טהאנעט מונדוס.

בעת ער האָט אַ מאָל געאַרבעט ביי דער העבל־מאַשין האָט זיך נעלנערס האַנט אייניגעקלעמט צווישן די וואַלקעס און אַ העלפט פון איר איז צעשמעטערט געווארן.

די ידיעה דערוועגן האָט זיך גיך פאַרשפרייט אין שטאָט. אַסך האָבן דערין געזעען דעם רבינ׳ס קללה און געהאָפט אַז די נקמה וועט דערגרייכן אויך אַלע דייטשן פאַר זייערע ווילדע מעשים קעגן יידן. עטלעכע וואָכן נאָכדעם ווי נעלנער איז אַרויס פון שפּיטאָל מיט דער אָפּגעהאַקטער האַלבער האַנט, בין איך געווען אַן עדות ווי די צוויי זענען געקומען צום רבי׳ן און האָבן געבעטן זיך ביי אים ער זאָל זיי מוחל זיין זייערע מעשים, דער רבי אָבער האָט נישט געוואָלט הערן וועגן דעם. די צוויי האָבן געווייַנט, פאַרגעשלאָגן געלט און אויסגע־דריקט זייער חרטה, דער אָבער איז געבליבן נישט גערירט. העכער אַ שעה צייט האָבן געדויערט די תחנונים און בעטענישן פון די צוויי רוצחים ביז עס האָבן זיך אַריינגעמישט דעם רבינ׳ס מקורבים, צווישן זיי געדענק איך ר׳ יצחק רובין, יצחק און אהרן־יידל לאנדוי, דוד־יחיאל זינגער, יחזקאל פרענקע, ישראל גליקסמאן און אַנדערע. נאָר אַ דאַנק זייער אינטערוועניע האָט דער רבי געזאָגט, אַז ער איז זיי מוחל, די האַנט אָבער האָט ער זיי בשום אופן נישט געוואָלט דערלאַנגען.

דערווייל האָט זיך די לאָגע אין יידישן געטאָ פאַרערגערט. די דערשיטערנדיקע מיט זייער אכזריות גזירות האָבן זיך כסדר פאַר־שטאַרקט. דאָס לעבן איז געווארן נישט צו דערטראָגן. דער רבי, אַליין אַ דערשלאָגענער און צעבראָכענער, האָט מיט אַלע כוחות באַמיט זיך צו טרייסטן דעם עולם, פאַר די וועלכע האָבן פאַר אים אויסגעווייַנט זייער האַרץ האָט ער שטענדיק געפונען ווערטער פון טרייסט און דערמוטערונג.

אין יאָר 1942 ווען דער טויט האָט אָנגעהויבן שפרייזן איבער די יידישע שטעט און שטעטלעך איז דערגאַנגען צום רבין׳ס זון, איז טרויעריקע בשורה אַז זיין איידעם, דעם אָטוואָצקער רבינ׳ס זון, איז דערמאָרדעט געווארן צוזאַמען מיט זיין משפחה אין אָטוואָצקער וואַלד. מיט אַ שוועד האַרץ האָט ער עס איבערגעגעבן זיין טאָכטער, דער פרוי פון דערמאָרדעטן, וועלכע האָט אין דער מלחמה־צייט געווויינט אין זיין שטוב. קרעכצנדיק אַז עס האָט זיך דאָס האַרץ צעריסן, האָט זי זיך אַראָפגעלאָזן אויפן פוסבענקל צו זיצן „שבעה".

דעם דריטן טאָג נאָכן דערהאַלטן די ידיעה האָט דער רבי געזופן צו זיך אַ מנין יידן צו מנחה אוֹן מעריב דאַוונען. מיט אַ שטילער שטימע פול צער און ביטערניש האָט ער געזאָגט קדיש. נאָכן ענדיקן

די תפילה איז ער שטיין געבליבן ביים עמוד, מיט דעם קאָפּ אַריינגעטאָן אין די העניט. בעת זיין גוף האָט געציטערט פון ווייגען. פלוצים האָט ער זיך אַ וועגד געטון צו די מענטשן און אין אַ שטילער שטימע אָנגעהויבן זינגען אַ ניגון פול מיט דבקות. (די פאַרזאַמלטע זענען דערשטוינט געבליבן צוליב דער פלוצימדיקער ענדערונג און זייערע בליקן האָבן זיך אייגעקלאַמערט אין רבינ׳ס געשטאַלט). פון זיין גליענדיק פנים און די לויכטנדיקע אויגן האָט מען געקענט דרינגען, אַז אָט האָט זיך דער רבי מתגבר געווען איבערן שטן זעט מיט די אויגן פון זיין גייסט די דערנענטערנדיקע זיך גאולה. דער רבי איז שטיל געבליבן און געהייסן רופן די רביצין, די טאָכטער און ברענגען דאָס דריי־יעריק אייניקל ווי אויך אָנצינדן ליכט און ברענגען „כיבוד". נאָכדעם ווי מען האָט געגרייט די טישן האָט זיך דער רבי אַוועקגעזעצט פון אויבן אַן האַלטנדיק אויף די קני דאָס אייניקל דעם קליינינקן שלמה׳לען. מיט אַ ציטערדיקער שטים האָט ער אָנגעהויבן בענטשן אים ער זאָל זוכה זיין צו זען נחמות און אויפנעמען משיח׳ן. זיין שטים איז כסדר געוואָקסן און צום סוף האָט ער אויסגערופן: „מזל טוב, מזל־טוב יידן! די ווארקער און אָטוואָצקער קייט וועט נישט צעריסן ווערן פון איצט ביז הונדערט און צוואַנציק יאָר וועט שלמה׳לע זיצן אויף דער אָטוואָצקער רבנות שטול". די פאַרזאַמלטע טרינקען לחיים, ווינטשן דעם רבי׳ן און דעם אייניקל און פון זייערע אויגן פליסן טערער. צווישן די ווייבער ברעכט אויס אַ יללה און דער רבי רופט אויס מיט טערען אין די אויגן צו די פאַרזאַמלטע, אַז זיי זאָלן זיך שטאַרקן ס׳איז דאָך אַ טאָג פון פרייד פאַר אונדז אַלעמען און אינעם זכות פון יינגיטשקן צדיק וואָס איז ריין פון יעטוועדע זינד, וועט זיך דער אויבערשטער מרחם זיין איבערן יידישן פאָלק... טרינקען יידן לחיים!... און ביטערע קרעכצן רייסן זיך אַרויס פון זיין מויל...

מיט שטילע טריט און הערצער פול מיט צער זענען זיך די פאַרזאַמלטע פונאַנדערגעגאַנגען אין זייערע שטובן.

ווינטער 1942 האָבן אָנגעהויבן דערגיין די שרעקלעכע שמועות וועגן טויט־טראַנספּאָרטן. דאָס האָרץ וויל נישט גלויבן אָבער נישטאָ קיין רעטונג. עס הייבט זיך אָן אַ לויפעניש נאָך פאַרשידענע מינים תרופות. יידן פאַרשאָפן זיך פאַר גרויסע געלטער צייגנישן פון פאַרשידענע אַרבעטס־פלעצער, וואָס דאָרפן כלומרשט באַשיצן פון שרעקלעכן גזר דין.

צוויי טעג נאָך ראש השנה, האָבן זיך באַוויזן אין רבינ׳ס שטוב, דער פרעזעס פון יודנראַט גוטשטאַט און פיינסקי. די צוויי האָבן געבראַכט דעם רבי׳ן אַ „דורכגאַנגס־שיין" און געלט און אים געראָטן ער זאָל פאַרלאָזן די שטאָט און פאָרן קיין פילץ. דער רבי קוקט אויף זיי מיט אויסגעלאָשענע אויגן און פרעגט אַ פאַרוווּנדערטער: „פאַרוואָס זאָל איך פאַרלאָזן די שטאָט אין וועלכער איך האָב געווויינט העכער אַ העלפט פון מיין לעבן?" די צוויי הויבן אָן צו דערקלערן, אַז אין פילץ איז שוין פאַרביי די „אַקציע" און דאָס לעבן איז דאָרט זיכערער, בעת ראַדאָמסק איז נאָך פאַר דער „אַקציע" און ווער וייס וואָס עס דערוואַרט אירע איינווויינער. גלייכער, בכן, אַז דער רבי זאָל וואָס פריער אַוועקפאָרן מיט זיין משפחה פון דאָנען. דער רבי הערט זיי אויס און איז נישט תופס פאַרוואָס ער זאָל פלוצים פאַרלאָזן די שטאָט און וועלן פילצער רבי. און דער רבי פרעגט וואָס איז געשען מיט דעם פילצער רבין? פיינסקי, וועלכער איז דאָס ערשטע מאָל אין זיין לעבן געווען אין רבינ׳ס שטוב און וועלכער האָט ווי לאַנג ער לעבט נישט געריידט מיט אים אַ וואָרט, שטייט איצט אַ פאַרוווּנדערטער אָנטקעגן דעם מענטשן וואָס וויל זיך נישט ראַטעווען פון דער געפאָר, עקשנט זיך איין און וויל נישט אָנעמען די צייגניש וואָס פיל וואָלטן פאַר איר אַוועקגעגעבן זייער גאַנץ פאַרמעגן. כאָטש פיינסקי איז געווען אַן אָסימילאָטאָר, איז ער געווען אַן ערלעכער און גוטער מענטש. ער האָט אָמאָל געפרווּוט אויפקלערן דעם רבין די גאַנצע ערנסטקייט פון דער לאָגע. מיר ווילן נישט — האָט ער געזאָגט — פאַרטרייבן דעם רבין פון שטאָט, אָבער די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין שטאָט געפינט זיך אין אַ גרויסער סכנה און מיר ווילן אַז דער רבי זאָל ניצול ווערן פון דער דאָזיקער סכנה.

איידער פיינסקי האָט נאָך באַווייזן צו ענדיקן זיינע ווערטער, איז דער רבי אויפגעשפרונגען און אָנגעהויבן שרייען: וואָס האָסטו געזאָגט? אַלע יידן פון שטאָט געפינען זיך אין אַ סכנה און איך וועל זיי פאַרלאָזן? אַזעלכעס וועט נישט געשען. איך האָב געקענט לעבן מיט די דאָזיקע יידן וועל איך אויך קענען שטאַרבן מיט זיי צוזאַמען. זאָגנדיק דאָס האָט ער צעריסן אויף שטיקלעך די צייגניש וואָס איז געלעגן פאַר אים אויפן טיש אויסרופנדיק: אַזוי וועט צעריסן ווערן דער גזר דין פון אַלע יידן!

דעם 9טן אָקטאָבער 1942 האָב איך געזען דאָס לעצטע מאָל דעם אַמשינאָווער רבי צווישן אַ מאַסע פון טויזנטער יידן וואָס זענען געווען פאַרזאַמלט אויפן פלאַץ פאַר דעם קהילה־ראַט בנין.

די „אַקציע" איז געווען אין פולן ברען און וועז דער הויפט־מערדער קאמפיניק האָט געהייסן אַלעמען זיך אַנידערזעצן איז דער אַמשינאָווער רבי געווען דער איינציקער וואָס איז שטיין געבליבן בעת זיין בליק נעמט אַרום די גאַנצע עדה.

דעם 12טן אָקטאָבער איז דער רבי אַרויסגעשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט אַלע ראַדאָמסקער יידן אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע. דאָרט האָט ער אויסגעהויכט צוזאַמען מיט אַלע יידן זיין הייליקע נשמה.

מתחילה סירב הצדיק ר׳ שלמה מראדומסק, בעל „תפארת שלמה", לקבל עליו את עול האדמו״רות. בשבוע שלפני חג השבועות, כשראה שנתאספו אליו המון חסידים מערים שונות, להסתופף בצלו בימי מתן תורה, התחיל לגעור בהם ולצעוק מרה שיסעו לדרכם, כי הוא איננו רבי, ולא יתן להם להיכנס אליו. למחר משראה שהחסידים אינם שומעים בקולו והקהל הולך ורב, החליט ועשה מעשה: עזב את כל ה„עולם" ונסע בכבודו ובעצמו להצדיק ר׳ יחזקאל מקוזמיר לחוג שם את החג.

כשבא לקוזמיר נתן לו ר׳ יחזקאל שלום בתמיה רבה ואמר: — מה זה עשה מר? הייתכן להניח עדת ישראל כצאן אשר אין להם רועה ולברוח מאתם? הלא על הפסוק „וירד משה מן ההר אל העם" פירש רש״י: „מלמד שלא היה משה פונה לעסקיו, אלא מן ההר אל העם ומן העם אל ההר"... השיב ה„תפארת שלמה": אבל משה רבינו היה על־כל־פנים אצל הר סיני, והלא אף אני רוצה להיות אצל הר סיני...

ואותו חג השבועות היה מפורסם בעולם החסידים. הזקנים שבדור היו אומרים, כי מי שלא היה שם באותו שבועות, לא טעם טעם שבועות מעולם. הקוזמירי כיבד את הראדומסקאי ב„אקדמות", שכן היה ה„תפארת שלמה" מנגן נפלא. כשעלה על הבמה יחד עם שמונים איש משוררים ומנגנים, וכולם יחד השמיעו צלצלי תרועת הזמרה והנגינה, וקול הראדומסקאי הולך וחזק מאוד ועולה על גביהם, נדמה היה שכותלי בית־הכנסת רעדו והשמשיות שבחלונות חרדו חרדה גדולה, וכל הקהל פג לבם ונתבטלו חושיהם מעריבות מתיקות השירה והזמרה. (מסיפורי חסידים על ה„תפארת שלמה")

חלק שלישי

דריטער טייל

בימים ההם...

די אמאליקע טעג...

חלק שלישי / דריטער טייל

התוכן - אינהאלט

דיוקנאות מן העבר / שלמה זעירא 129

*

אן אינטערוויו מיטן עלטסטן לאנדסמאן אין אמעריקע / מאָריס שוואַרץ 131

איך געזעגן זיך מיט מיין היים־שטאט / שרה האמער־הזשאקלין . . 131

אויסגעמיטן א פאגראם / זונדל גרינשפאַן 133

שלום־עליכם צו־גאסט אין שטאט / לאה קאניעצפאלער 134

קרבנות פון דער ערשטער וועלט־מלחמה / דויד קאניעצפאלער . . 135

געזעלשאפטלעכע טעטיקייט אין די יארן 1914/15 / פיניע קאלקע . 136

יידישע זעלבסט־שוץ אין יאר 1919 / בערל דודקעוויטש 137

א פראקלאמאציע פון דער דייטשישער ארמיי אין דער ערשטער וועלט־מלחמה 138

דיוקנאות מן העבר

שלמה זעירא

כמו מבעד ערפל כבד נראים לי עכשיו הזמנים בהם עברו עלי שנות ילדותי הראשונות בראדומסק. בעודני צעיר עזבתי את העיר ובינתיים טוטשטה דמות־דיוקנם של האנשים שסובבוני בשנים ההן.

אודה ולא אבוש כי בשנות בחרותי, בתקופת החלוציות בא״י, כמעט והשתדלתי לשכוח את האנשים הטובים הללו, את סביבתם, את שיחם ושיגם ואת מידותיהם הטובות והרעות.

היום, כאשר אתה מפנה את מחשבתך ל״שם״ ול״אז״, יש ומבעד הערפל הכבד נגלה לך אור מיוחד במינו, אור זה הדור, אשר חי בתקופת ילדותך, בתקופת בין־השמשות, בעת שקיעתה של היהדות „העתיקה״, הנאנחת תחת עול הגלות והמצפה למשיח שיבוא רכוב על חמור, ובשעת זריחתה של היהדות החדשה, יהדות האוטואמנסיפציה.

קשה להעלות על הניר את זכרון כל אלה שראויים לכך, כי רבים הם. ומדי דברי בם, זכור אזכרם ומעי יהמו בי. בשורות הבאות אנסה לשרטט אי־אלו דמויות אשר משום־מה זכרונם נחרת עמוק בלבי.

צלילי „התקוה״ הראשונים

אם אינני טועה היתה דירת הורי הראשונה בבית אדולף לבקוביץ ברחוב שחצה את פסי הרכבת — רחוב ברזניצקא.

והנה לבעל־הבית, מר אדולף לבקוביץ, היתה חצוצרה, מעין זו בה היו משתמשים מכבי־האש העירוניים. בערבי ימות־הקיץ היה מר אדולף רגיל להשמיע בחצוצרה שלו מנגינה חדשה, שדובבה ללב ושטרם עמדתי אז על תוכנה ומשמעותה. לא היתה זו מנגינת בית־הכנסת (בכלל לא נראה לי מר אדולף מבאי בית־כנסת...) ולא זמר יהודי עממי אחר, אלא משהו חדש. רק כעבור זמן מסויים נודעה לי במקרה, טיבה של המנגינה ושורשה, ודבר זה העלה בעיני את מר אדולף לעילא ולעילא. ומעשה שהיה כך היה.

בשנת 1906 — אם אינני טועה — הוכרז בעיר „מצב־חרום״. על כל העיר הוטל עוצר קפדני החל משעה 8 בערב וכל מי שהעיז להיראות ברחוב אחרי שעה זו עלול היה להיאסר ע״י משמרות פרשי הקוזקים ואף לטעום טעם מגלב קוזק רוסי. באחד הערבים הייתי אצל סבי, רב יחזקאל ז״ל וקרוב לשעה שמונה שבתי הביתה בלווית מר פלמאן, דייר הבית השכן. בהיותנו כבר במרחק כמה עשרות מטרים מהבית שמענו קול שעטת פרסות סוסים וקריאה: „סטוי!״ (עצור!) התחלנו לרוץ. הספקנו עוד להיכנס לשער בית פלמן ולסגור אחרינו את פתח השער על הבריח. כעבור שנייה דפק קוזק בקת־רובהו בשער וצעק: „פתחו! ואם לא — אירה!״. מופחדים ורועדים עמדנו על מקומנו ושתקנו. אחרי שהחיל הסתלק ודממה השתררה ברחוב, פתח מלוונו את פתח השער, הוציאני החוצה ופקד עלי ללכת בלאט הביתה. בלב רועד הגעתי לבית לבקוביץ, בו גרנו. בחצר פגשני בעל־הבית והתפלא על בואי בשעת העוצר. סיפרתי לו את פרשת המקרה וסיימתי באנחה „אוי!״. הוא התקרב אלי ולחש באוזני: „עודך קטן, יתכן ועוד תזכה לחיות בארץ־ישראל״. בתומי, תום ילד בן ארבע, שאלתיו: „היבוא המשיח?״. „בודאי יבוא!״ — ענני. „ומדוע איננו שומעים את שופרו? אומרים, שלפני בואו יתקעו בשופר גדול״ — אמרתי והראתי לו בכך את בקיאותי. „האינך שומע לפעמים את חצוצרתי? זהו השופר שלו״ — סיים את השיחה. סבור הייתי שהוא לועג לי. רק כעבור שנה־שנתיים נודע לי, כי מנגינת החצוצרה היתה שיר „התקוה״.

עמלים כחולי־זקן

מטרלינק הסופר כתב את „הצפור הכחולה״ ומשוררים אחרים מדברים לפעמים דרך משל על „דם כחול״ ואילו אני ראיתי במו עיני יהודים עמלים, עובדים וזקניהם — זקני שער כחול.

בעודני ילד קטן ואני בא מפעם לפעם לבקר בבית סבי, רב הערשעלע ז״ל, והנה לתמהוני אני נתקל בחצר ביהודים כחולי־זקן וכחולי־שפם. זמן רב עבר עד שהתברר לי פשר הדבר. בחצר סבי היה בית־חרושת קטן ל„מקלות״ אולטראמרין, צבע־כחול לכביסה: אגב לישת הבצק הכחול וחיתוכו למקלות ספגו גם הזקנים את אבקת הכוחל וקיבלו את גוון התכלת, וכך הופיעו יהודים־פועלים כחולי־זקן ושפם.

אגב, שמעתי פעם מפי סבי, כי פדידריך בייער הגרמני, מיסד הפירמה הידועה לצבעים ורפואות „בייער״, בא פעם לראדומסק והציע לו, או לאביו, הסבא רב משה, להקים בשותפות בראדומסק בית־חרושת לצבע אולטראמרין. הכוונה היתה, לחסוך את דמי־המכס הגבוהים שהרוסים הטילו על סחורות גרמניות. הסבא לא קיבל את הצעתו ובית־החרושת נבנה אז בעיירה קטנה ע״י העיר ריגה.

המתמיד

תקופת המעבר של שינוי ערכין אצל הנוער המקומי החלה מיד עם כניסת הצבא הגרמני לעיר במלחמת העולם הראשונה. הרבה בחורים אשר עד אז היו יונקים מן המסורת והתלמוד ורק בשעה של לא יום ולא לילה הסתכלו בספרי־השכלה, פנו עכשיו ללימודי־חול בפרהסיה ובעסק גדול. מהם נמשכו בכל חום מזגם אחרי בעיות הזמן, מי לציונות ומי לבונד. ואילו אחרים פנו ללימודים על מנת לקבל תעודת־גמר. מובן, שחינוכם המסורתי, לימודם הקטוע ואף גילם עמדו להם לשטן על דרכם. רק מעטים הגיעו למטרתם תודות לשקי־דתם הגדולה וכוחם־סבלם הרב. אחד המתמידים האלה היה ידידי יעקב אַהרונוביץ ז״ל (אחר־כך ד״ר לרפואה בראדומסק). אף על פי שהיה גדול ממני בכמה שנים, היה נוטה להיכנס אתי בשיחות על לימודיו בכלל ועל סוגיות מיוחדות בפרט. הלימודים לא היו אצלו עול שהוטל עליו מלמעלה, כדי להיבחן בהם ואחר־כך להיפטר מהם, כרגיל אצל תלמידים בבתי־הספר. הלימודים היו עבורו חוויה, מעין עונג רוחני, שלאוו כל אדם זוכה להגיע אליהן ומכל־שכן להשיגן כראוי ולהבינו. הוא היה דש בכל סוגיה קלה כחמורה, בכל סעיף ובכל פסוק כמין חומר, וכל מה שמובן ופשוט וטבעי אצל תלמיד רגיל היה אצלו מעין גילוי מיוחד, שכדאי לברך עליו בשם ומלכות.

שנינו עזבנו את העיר באותה הרכבת לחו״ל. (חודש לפני זה היינו שנינו בפייטרקוב על מנת לקבל היתר יציאה לחו״ל בתור סטודנטים. בדק אותנו קצין צבא זקן שרצה לדעת, מדוע אנו חפצים ללמוד דווקא בחו״ל. עניתי לו בקיצור נמרץ מה שעניתי ואילו יעקב פרש לפניו יריעה שלמה ורחבה על החינוך וההשכלה וכמעט שגילה לו מה שלא היה צריך לגלות... הזקן התרשם מן המשכיל המתלהב ואישר את יציאתו לחו״ל). מי שלא ראה את שמחת יעקב בנסעו ברכבת לשוויצריה ללמוד, לא ראה שמחת אדם מאושר מימיו. מרוב שיחה עם נוסעים אחרים הזניח את המטען, וכשהגענו לעיר פוזן נמסר לו, כי מטענו לא הגיע. חכיתי בעיר זו 24 שעות מתוך תקוה שבינתיים תמצא האבדה ונוכל להמשיך בדרכנו יחד. אבל המטען לא הגיע ונפרדנו איש מחברו. זאת היתה שיחתנו האחרונה. המתמיד המשיך אח״כ בלימודיו וכעבור שנים מספר הוסמך כד״ר לרפואה.

המשכיל

איש יהודי היה בראַדומסק, ענו וצנוע, ושמו מנדיל פיינזילבר. בר־אורין ובר־אבהן; היה שולט במכמני ספרותנו העתיקה והחדשה ובלשון העברית ומקובל כתלמיד־חכם מופלג. פרנסתו היתה על חנות קטנה. אבל, לאמיתו של דבר היתה זו התעסקות אגב־אורחית. עיקר התעסקותו היתה חקר התנ״ך, הספרות והפילוסופיה.

זמן־מה אחרי כיבוש העיר ע״י האוסטרים עלה בידי לקבל רשות

נסיעה לעיר פייטרקוב. סיפרתי על כך לאחד מחברי. למחרת, השכם בבוקר, בא אלי החבר ובפיו בקשה גדולה, לא, חלילה, בעניניו הוא, אלא בענין דחוף הנוגע למנדיל הנ"ל.

נעניתי להפצרותיו וניגשנו אליו. מנדל פיינזילבר, שזו היתה פגישתי הראשונה אתו, לקחני הצידה ובדחילו ורחימו סיפר לי, כי זה חדשים אינו רואה שינה בלילות משום שבעיה חמורה, שמקורה בתנ"ך, מענה אותו. והואיל ולפי דעתו נמצא בפייטרקוב יהודי (אם איני טועה, היה שמו פנחס ברון, שעלה אחר כך ארצה) שבכוחו לפרש לו את הבעיה, בקשתו ממני לגשת אליו, למסור לו מכתב ואף להביא ממנו תשובה. בפייטרקוב חיפשתי את המשכיל דשם ומצאתיו בדירה קטנה ועלובה. לפני עמד יהודי לבוש ארוכות בעל הדרת־פנים של תלמיד־חכם. מסרתי לו את המכתב. הוא ניגש תיכף למלאכה: עיין בספר פלוני ובספר פלמוני. לבסוף כתב תשובה למשכיל הראדומסקאי.

חברי, שמסר למנדיל פיינזילבער את המכתב, סיפר לי אחר־כך, כי באותו היום שבת הלה מכל מלאכתו בחנותו. והסתגר בד' אמותיו כדי לעכל את תוכן המכתב.

העקשן למופת

עקשן מובהק, יחיד במינו, היה נחמן צבי גולד־פז ז"ל. לעקשנותו לא היה גבול. לא היתה זו עקשנות סתם, קאפריזית, אלא רצון נוקשה: להתגבר על רשעות אדם, על קשיים בלימודים או בעבודה, ואפילו על חוקי הטבע. (היה מעשה ופגשתיו ביום של שרב קשה כשהוא יושב על־יד כד מים ענק ולוגם ממנו מפעם לפעם לגימות גדולות. מובן, שמיד פלט את המים ע"י הזעה. שאלתיו: „ובכן, מהי התכלית שבשתיית כל־כך הרבה מים?". רוצה אני להתגבר על כוחו של השרב; נראה מי יהיה חזק יותר!" — ענני).

במשך כל שנות הכרתנו בארץ נדמה היה לי, כי עיקר תכליתו בחיים היה להילחם ולנצח. אכן, בעל אומץ־רוח יוצא מן הכלל היה וכמעט שלא ידעתי דוגמתו. משמצא ענין הראוי, לפי דעתו, להילחם עליו או גילה עול שיש לעקרו מן השורש — שום מאבק לא היה קשה בשבילו וקיבל על עצמו את כל יסורי המלחמה עד תומה.

קצר המצע מלהשתרע ולמסור כאן אפילו חלק ממעשיו בשטח זה. אסתפק בשתי אפיזודות בלבד. על אחת הוא עצמו סיפר לי, ואילו על השניה שמעתי לפני זמן־מה מפי י. מרמינסקי, חבר הועד הפועל של ההסתדרות.

עם כניסת הצבא האוסטרי לעיר בשנת 1915 החלו לחטוף אנשים לעבודות ביצורים. מי שנתפס ראה בזה גזירת המלכות והשלים עמה עד יעבור זעם. לא כן הגיבור דנן, נחמן־צבי, הוא חשב ומצא, כי לפי היושר והצדק, אין לצבא הכובש רשות לכך; והיה כאשר נתפס — התחמק מידי השוטר הצבאי וברח. כנראה, כי גם השוטר היה עקשן ורדף אחריו והענין התפתח לבריחה ורדיפה דראמטית; היינו: מן הרחוב לחצר, מן החצר לבית ומשם לגג ומגג זה לגג של הבית הסמוך עד שנחמן צבי נתפס והובל לעבודה. אבל, בזה לא נגמר הענין. היה עליו להתיצב שוב לעבודה למחרת בבוקר. מכיון שלא בא, הלך השוטר אליו. כאשר רק נפתחה הדלת וה„כפתור הנוצץ" נכנס, מיד עשה נחמן צבי „ויברח" גדול, השוטר רץ אחריו מסימטה לסימטה, מבנין לבנין ומגג לגג עד שלבסוף נפל לידי השוטר והפעם ספג ממנו מכות נמרצות. כתום פרשת המכות ירק השוטר ואמר: „יקחך השד, יהודי ארור! לך לכל הרוחות! אינני רוצה לראותך יותר".

בשנת 1920 עלה נחמן ארצה. בקבוצת חלוצים זו היה גם י. מרמינסקי, לייבל גולדשמיד ז"ל מעין־חרוד ואחרים. בוינה — התחנה הראשונה בדרך — נתקבלה ידיעה על מקרי הקדחת המרובים בארץ ועל המחסור החמור בחינין. בעזרת ידידים הושגה הלוואה בסך 3000 דולר ונקנתה כמות חינין.

בזמן ההוא היה יצוא החינין מוינה אסור מטעם השלטונות. ובחצות הלילה התפרצו שוטרים אוסטרים למלון בו התגוררו החלוצים שלנו, נכנסו ישר לחדרו של נחמן צבי, ודרשו ממנו שימסור להם את החינין. אבל, כאשר נחמן צבי טען שלא ראה ולא שמע דבר על חינין החלו להרביץ לו מכות הגונות. הוא הגיב על כך בצעקות איומות בעברית: ה־ת־פ־ז־ר־ו! ה־ת־פ־ז־ר־ו! זה היה סימן לחבריו שיברחו. כשעתיים היכו אותו השוטרים והוא באחת: התפזרו! בסוף הירפו ממנו והמשלוח הגיע ארצה. (אגב, כאשר פתחו ביפו את השקיקיות מצאו בהן במקום חינין — חול...).

אצל נחמן־צבי נתקיים הפתגם המובא במדרש: „כשהרימו את החרס נמצאה המרגלית". תחת חיצוניותו הנוקשה היה לב רגיש לכל נדכא ולכל נצרך. עשרות אנשים החיים אתנו בארץ חייבים לו תודה בעד עזרה נאמנה, מוסרית וחומרית שהגיש להם. היה חבר טוב, איש רעים להתרועע, דמות שורשית, מוצקה. אמנם, לא ליטש את לשונו בדברו עם זולתו ומכל־שכן עם יריבו; שפת־חלקות לא ידע ואולי גם לא חונן בגינוני התנהגות בחברה לא משלו; אבל, היו אלה כחריצים דקים בגוש שיש או בזלת.

חבר שהכיר את נחמן צבי מקרוב שח לי לפני זמן־מה: „אילו היו לנו היום במדינה חמישים איש כנחמן־צבי גולד, יתכן שלא היינו עדים למשבר חברתי השורר בארץ"...

ה„ספורט וודני"

אן אינטערוויו מיטן עלטסטן לאנדסמאן אין אמעריקע

מאריס שוואַרץ

אין אַ קאַלטן נאַכמיטאָג, אין מאַנאַט דעצעמבער, האָב איך אַנגעקלונגען אין דער טיר פון אונדזער לאַנדסמאַן. צום באַדויערן, האָב איך אים געפונען קראַנק אין בעט, אין אַ זייער שוואַכן צושטאַנד.

— שלום עליכם, משה׳לע! — האָט ער אויסגערופן.

— ר׳ אברהם־לייזער! — האָב איך געזאָגט, — שעמט אייך, איר דער בעל־כוח מאַכט זיך נאַריש און לייגט זיך אין בעט אַריין.

— ביסט גערעכט, מיין קינד.

— ר׳ אברהם־לייזער, איך בין צו אייך געקומען, ערשטנס: פון אייך נעמען אַ גרוס צו אונדזער היים־שטאָט, ווייל מיר גיבן אַרויס איצט אַ בוך, ווו יעדער לאַנדסמאַן קען באַשרייבן זיין לעבנס־גע־שיכטע, שיקן אַ גרוס קיין ראַדאָמסק; צווייטנס, איר זאָלט מיר דער־ציילן מעשיות פון אָמאָל, פון אַלטע צייטן, ווייל איך וויל עס אין אונדזער בוך אַרייננעבן.

די אויגן האָבן ביי אים געלויכטן, אַ רויטע פאַרב האָט זיך בא־וויזן אויף זיינע באַקן. „איך געדענק אַ סך זאַכן, אָבער וואָס קומט אַרויס — ניטאָ קיין כוח", און מיט אַ שוואַכער שטימע האָט ער אָנ־געפאַנגען צו דערציילן.

מיט 90 יאָר צוריק, איז ראַדאָמסק ניט געווען קיין שטאָט. ס׳האָט געהייסן אַ טריפה־מקום. דאָס יידישע ראַדאָמסק איז געווען אויף דעם בוגיי, דאָרט האָט געווויינט אַ „מורה־צדק", דאָרט איז געווען די מקווה. די פירער דעמאָלט זענען געווען: יוסל צדוק און שרה־דבורה, יוסל האַמפעלס ווייב. די נגידים האָבן געווויינט אין פלאָווגע (רייכמאַן, ריכטערמאַן, באַנקער, בעסטערמאַן, האַסענבערג). נאָך דער „פאָווסטאַ־ניע" אין 1863, ווען אַלעקסאַנדער דער צווייטער איז אַרויף אויפן טראָן, איז ראַדאָמסק געוואָרן אַ יידישע שטאָט. בייטאָג האָבן יידן געהאַנדלט אין שטאָט און ביי נאַכט זענען זיי אַהיימגעגאַנגען אויף דעם בוגיי, אָדער געפאָרן קיין פלאָווגע, ווייל זיי האָבן ניט געטאָרט ווויינען אין שטאָט אָדער דאָרט נעכטיקן.

מען האָט געשוואַרצט פון רא־דאָמסק אויפן בוגיי שנאַפס, און פלייש. עס איז דעמאָלט געווען משה סטראַזשניק, און אהרן „פאַרענקיש־קע", אויך אַ סטראַזשניק. שפעטער האָט דער קיסר דערלויבט יידן ווויי־נען אין שטאָט, נאָר קיין הייזער האָבן יידן ניט געטאָרט קויפן אויף זייערע נעמען; האָבן זיי געקויפט הייזער אויף גוישע נעמען. ערשט ווען אַלעקסאַנדער דער צווייטער איז אַרויף אויפן טראָן, האָט מען דער־לויבט יידן קויפן הייזער.

אברהם־לייזער גליקסמאַן

די כלל־טוערס דעמאָלט זענען געווען: לייזער ריכטערמאַן, ישראל זילבערשאַץ און זיין ווייב האָדל (זי איז געווען אַ צדיקת, שטענדיק געהאַט 8 אורחים ביים טיש), ווי אויך בעריש פעשטער און דער אַלטער אברהם בעם.

שפעטער זענען געקומען נייע נגידים: דוד בוגייסקי האָט געבויט די נייע שול; באַנקער און פערשטער האָט געלייגט דעם ערשטן פונ־דאַמענט; ישראל ריכטערמאַן האָט איבערגעבויט דעם אַלטן בית־המדרש. בערנאַרד פעשטער איז געווען דער שענסטער ייד פון שטאָט, ער פלעגט דאָוונען ביים רבין, און איז געווען גבאי פון „חב־רה קדישא". עס איז געווען אַ מנהג שמחת־תורה צו טאַנצן אויף אַ ברעט, צו מאַכן הקפות; האָט פעשטער געזאָגט אַ מאָל צו בערל שמש: „גיב די אַרעמע־לייט הקפות", — קיין פעסל ביר האָט ער ניט געהייסן געבן...

אברהם־לייזער האָט מיר נאָך ווונדערלעכע מעשיות דערציילט: פון רבין ר׳ בער פון ראַדאָשיץ; פון יוסף, גבריאל, ישראל זילבער־שאַץ; פון „חסד־אברהם" ז״ל; פון „תפארת־שלמה" ז״ל. און פון פיל אַנדערע.

איך געזעגן זיך מיט מיין היים־שטאָט

שרה האמער־דזשאקלין

אפט וועט איך בלייב מיט זיך אַליין און טראַכט פון מיינע קינ־דער־יאָרן און פון מיין היים־שטאָט, הויבט זיך פאַר מיר אויף אַ לאַנג פאַרגעסענער פאַרהאַנג. ס׳נעמען אויפטויכן געשטאַלטן פון טייערע, ליבע יידן, יידענעס, קינדער, משפחה, פעטערס און מומעס.

האָט געלעבט אָמאָל אַ שטעטל וואָס האָט געאָטעמט מיט יידיש לעבן, פאַרמאָגט אַ בליענדע יוגנט. איצט איז עס יידן־ריין...

מיין חלום, אַז איך וועל אָמאָל פאָרן אַהיים זיך זען מיט משפחה און פריינד, גיין אויף מיין מוטערס קבר, און ווידער באַטרעטן די ערד וווּ עס איז אָמאָל געשטאַנען מיין וויגעלע. אָט דער חלום איז אָפגעווישט און אויסגעלאָשן.

אָבער פון מיין זכרון וועט קיינמאָל ניט אָפגעמאַקט ווערן מיין היים־שטאָט ווי איך געדענק זי נאָך פון מיינע פריע קינדער־יאָרן.

ער איז אַהיימגעקומען פון מנחה ומעריב, האָט ער אויסגערעדט פיר ווערטער וואָס האָבן איבערגעאַנדערשט אונדזער גאַנץ לעבן. ער האָט שטיל אָבער פעסט אַ זאָג געטאָן:

— מיר פאָרן קיין אַמעריקע.

כאָטש איך בין קוים 11 יאָר אַלט געווען, האָב איך קלאָר באַ־נומען אַז דאָס מיינט אַן איבעררייס מיט משפחה, מיט פריינד, און מיט די היים־שטאָט וואָס איז מיר דעמאָלט געווען אַזוי ליב און טייער. מיר האָבן זיך שטיל גענומען גרייטן אין וועג אַריין. מיר זענען אָפּגעשטיגן אין פשעדבארש, כדי זיך געזעגענען מיט דער מומע דברהלע און פעטער זינדל טענענבוים וועלכע האָבן דעמאָלט חתונה געמאַכט זייער עלטסטן זון וויגדער מיטן מורה־הוראה׳ס טאָכטער, און פון דאָרט ממשיך זיין די רייזע קיין אַמעריקע.

אַ טאָג איידער איך האָב פאַרלאָזן נאָוואָראַדאָמסק, בין איך אויפגעשטאַנען זייער פרי. איך בין איינע אַליין אַרויס איבער דער שטאָט, כדי זיך צו געזעגענען אויף שטים לשון מיט די גאַסן און געסלעך, מיט די געוועלבער, מיט די ביימער און גראָזן און מיט די מענטשן.

איך בין געגאַנגען מיט דער שול־גאַס און זיך קודם געלאָזט צו דער מומע חיה׳ס און פעטער יצחק אייזינס געשעפט, וואָס איז עפּעס געווען אַ געמישטע קראָם, — פון איין זייט פאָליצעס איז געווען אָנגעלייגט שניט־סחורה, אויף דער צווייטער זייט איז געלעגן שפייז, זעקלעך מיט בעבלעך, רייז, זעק מעל, זייף, נאַפט, און נאָך פאַרשידענע שפייזן. ווען איך בין אין יענעם אינדערפרי אַריין אין געוועלב, האָט די קראָם אין מיינע אויגן אָנגענומען דעם אויסקוק פונעם הערלעכסטן געשעפט אין דער וועלט!...

געוווינט האָט מיין מומע מיטן פעטער און זייערע דרייצן קינ־דער ביי חנניה לעווקאָוויטש, ווו עס האָט זיך אויך געפונען דער הזמיר. נאָר אַמליבסטן איז מיר געווען דער לאַנגער הויף, וואָס האָט פאַר אונדז קינדער געדינט פאַר כלערליי שפּילערייען. מיר פלעגן אויפן הויף אויסגראָבן גריבלעך, צום זאַמד צוגיסן וואַסער און דער־פון אויסבאַקן פאַרשידענע געבעקסן...

מיר פלעגן אויך אין די גריבלעך שפּילן אין בעבלעך. סוכות און שמחת־תורה האָבן מיר דאָרטן געשפּילט אין ניסלעך. נאָר אַמבעסטן האָט אונדז דער הויף געדינט צו שפּילן אין יאָגעלעך, אין באַהעלטע־נישן, אין שפּרינגען איבער קלעצער. די קלעצער זענען אָנגעצייכנט געוואָרן מיט ווייסן קרייד אויף דער שוואַרצער ערד. מיר פלעגן דאָס דאַרפן אַריבערשפּרינגען אויף איין פוס און דערביי, האָט מען געדאַרפט זאָגן עפּעס אַ שפּרוך.

בשכנות איז מאַיעסטעטיש געשטאַנען הויך, די געמויערטע קאַ־מעניצע. אין אָוונט האָבן זיך פענצטער צעצונדן און אונדז באַלויכטן דעם וועג. אָבער דעמאָלט ווען איך בין זיך געקומען געזעגענען מיטן הויף און מיט דער קאַמעניצע, האָט דאָס אין מיינע קינדערישע אויגן אָנגענומען דעם אויסזען פון אַ מין צויבער־שלאָס וואָס אַזעלכעס, האָב איך דעמאָלט געמיינט, וועל איך שוין גאָר קיינמאָל נישט זען...

פון דאָרטן האָב איך מיך געלאָזט גיין מיט דער שול־גאַס צום מאַרק. איך בין פאַרבייגעגאַנגען די פלומפּ און דערזען וואלוועלע דער וואַסער־טרעגער. די קינדער פלעגן אים רופן מיטן צונאָמען, רייצן זיך מיט אים און שרייען: — וואווע, דו ביסט אַ מויד און ניט קיין יונג! און ער פלעגט אַן אָנגעצונדענער ענטפערן:

— איך בין אַ יונג, אַ יונג און ניט קיין מויד!... איך גיי חתונה האָבן מיט טאָבעלע מאַשקעס און וועל איר קויפן אַ הויז מיט אַ גע־זעמס... און מיר פלעגן אַלע ווי אין כאָר אָפּענטפערן:

— ניין, ניין, וועסט ניט חתונה האָבן ווייל דו ביזט אַ מויד, אַ מויד איז נישט קיין יונג.

אָבער דעמאָלט ווען איך האָב דערפילט אַז איך זע וואָווען צום לעצטן מאָל, איז ער מיר מיט אַמאָל געוואָרן ליב און טייער. אָנשטאָט זיך מיט אים צו רייצן, האָב איך אַ פאַרבענקטע אַ זאָג געטאָן:

— דו ווייסט וואווע, איך פאָר אַוועק.

איך האָב אַריינגעטאָן די האַנט אין קעשענע, געוואָלט אים געבן אַ צוקערל. ער האָט זיך דערשראָקן, געמיינט, אַז איך וויל אים עפּעס וואַרפן, האָט ער אַ געשריי געטאָן:

— פאָר אין דער ערד אַריין.

— איך פאָר קיין אַמעריקע, האָב איך ערנסט געזאָגט און דער־לאַנגט אים אַ קאַרמעלקע. ער האָט אַוועקגעשטעלט די וואַסער־קאַ־נען, גענומען דאָס צוקערל, מיך לאַנג באַטראַכט און געזאָגט:

— נו, פאָר געזונטערהייט און ברענג מיר משיח׳ן. איך דאַרף אים זייער נויטיק האָבן...

איך האָב פון דערווייטנס דערזען ביילקע די משוגענע. זי האָט געהאַלטן פאַרוויקלט אַ פּאַק שמאַטעס אין אויסזען פון אַ ליאַלקע. זי האָט געזאָגט, אַז דאָס איז איר קינד. ווייבער פלעגן דערציילן, אַז ביילע איז משוגע געוואָרן ווייל עס האָבן זיך ביי איר נישט געהאַלטן קיין קינדער. געוויינטלעך, פלעג איך איר נאָכלויפן צוזאַמען מיט אַ באַנדע קינדער, זיך רייצן מיט איר, ציען איר פאַרן קלייד, רופן „משוגענע". וואָס העכער זי האָט געשריגן, אַלץ מער האָבן מיר קאַ־מאַנדעוועט און זיך גערייצט מיט דער אומגליקלעכער. נאָר דעמאָלט ערב מיין אָפּפאָר נאָך אַמעריקע, האָב איך מיט אַמאָל דערפילט צו איר גרויס רחמנות. איך האָב איר געגעבן אַ קאַרמעלקע. זי האָט עס מורא געהאַט צו נעמען.

— נאַ, נעם, האָב איך זיך געבעטן ביי איר און דערביי אַראָפּגע־נומען פון זיך די פאַטשיילע און זי איר דערלאַנגט.

זי האָט ווילד אַ כאַפּ געטאָן דאָס טיכל, איינגעדעקט דערמיט איר „קינד", געקוקט אויף מיר מיט ווילדע אויגן, אַ כאַפּ געטאָן דאָס צו־קערל פון מיין אויסגעשטרעקטער האַנט און אַנטלאָפן. דערביי האָט זי עפּעס געפּלאַפּלט וואָס איך האָב נישט פאַרשטאַנען.

איך בין געבליבן שטיין לעבן מאָשקעס אכסניה און מיט גרויס בענקשאַפט געקוקט אויף די הילצערנע געביידע, ווו עס פלעגן איינשטיין וואָיאַזשאָרן און אויך חסידים וואָס פלעגן קומען צום רבין אויף שבתים און יום־טובים. איך האָב דערזען טאָבעלען און זיך מיט איר שטאַרק דערפרייט.

ווייבער מיט טיקעס פריש געבעקס האָבן זיך געאיילט אַהיים צו זייערע מענער און קינדער. יידן מיט סאַמעטענע תפילין־זעקלעך זענען געגאַנגען פון דאַווענען. איך האָב זיי לאַנג נאָכגעקוקט, איינ־געזאַפּט אין זיך יעדע געשטאַלט. אפשר איז דאָס געקומען נישט באַ־וווסטזיניק בכדי איך זאָל זיי אויף מיינע רייפע יאָרן קענען באַשרייבן.

איך האָב שוין אין איין־וועגס אָפּגעטראָטן אין רבינס הויף. צו מיינע אויערן האָט זיך דערטראָגן דאָס מלמדישע מורמלען פון די לערנער. אַ גרויסע בענקשאַפט האָט מיך אַרומגענומען און איך האָב געוואָלט וויינען.

פון רבינס הויף האָב איך אַ פאַרטראַכטע זיך געלאָזט גיין צום „נייעם וועג" — די שפּאַציר פּראָמענאַדע פון דער ראַדאָמסקער יוגנט.

פלוצלינג האָב איך געהערט ווי עמעצער פרעגט:

— פאַרוואָס גייט עפּעס אַזאַ קליינע מיידעלע אַזוי פאַרטראַכט?

איך האָב מיך אומגעקוקט און געזען מיין פאָטערס חבר, מיכאל וואַקסמאַן. אַ ביסל פאַרשעמט פאַר מיין „פאַרטראַכטקייט" האָב איך שטיל געענטפערט:

— מיר פאָרן קיין אַמעריקע. עס איז אַ ווייטער און לאַנגער וועג. איך לאָז דאָ אַלץ איבער. איך וועל קיינעם דאָ מער נישט זען. איך וויל נישט פאָרן! און איך האָב זיך צעוויינט.

— נו, וויין נישט, שרהלע, האָט ער מיר אַ גלעט געטאָן אויפן אַקסל. אַמעריקע איז אַ בעסער לאַנד פאַר יידן, ווי פּוילן...

איך האָב אים אָנגעקוקט און נישט באַנומען זיינע רייד. איך האָב מיך מיט אים געזעגנט און בין אַוועק ווייטער.

איך בין צוגעקומען צים באַריקער טייך, געקוקט אויפן וואַסער ווו מיר פלעגן גיין ערב ראש השנה צו תשליך. ווי שיין דער טייך איז, ווי פרידלעך און רויק. איז נאָך פאַראַן ערגעץ אויף דער וועלט אַזא שיינער טייך?.. נישט ווייט האָט זיך געפונען די שול. איך האָב זיך אָפגעשטעלט, אַריינגעקוקט און אַן איבעריקן מאָל באַוווּנדערט דעם אויסגעמאָלענעם אויפן סופיט בלויען הימל, מיט די שטערן, די קלייניע וואָלקנדלעך און די פליענדיקע מלאכימלעך. צום לעצטן מאָל האָב איך אַרויפגעקוקט צו דער ווייבער־שול און זיך געלאָזט גיין צום „נייעם וועג", דער ראָמאַנטישער אַלייע ווו געזעלן, נייטאַרינס און זאָקן־מאַכערינס פלעגן שבת נאָך דעם טשאָלנט שפּאַצירן און דאָרטן פאַרקנייפן שטילע ראָמאַנען. די זון האָט געלויכטן און געוואַרפן מיט זשמעניעס גאָלדענע שטראָלן.

יענער פּרימאַרגן איז געווען שטיל און רויק. די קאַשטאַן־בוימער האָבן גערוישט פון ערגעץ האָט אַ פייגעלע זיך צעזונגען; אַ הינטל האָט געהאַווקעט. איך בין צוריק אין שטאָט, דער שטאָט־זייגער האָט אויסגעקלונגען עלף.

אין מיטן מאַרק איז געשטאַנען אַ קאַטערינשטשיק און אַרום אים זענען געשטאַנען אַ רעדל קינדער. אויפן אַקסל איז ביי אים געזעסן אַ מאַלפּע. ער האָט געדרייט דאָס רעדל און די קאַטערינקע האָט אויסגעשפּילט אַ מאַנאָטאָנעם ניגון:

רויטע קאַרשעלעך רייסט מען,
און גרינע לאָזט מען שטיין,
שיינע מיידעלעך נעמט מען,
און מיאוסע לאָזט מען גיין.
אוי! וויי איז צו מיר!

און צו מיינע לאַנגע יאָר
אַ ליבע האָבן מיר ביידע געשפּילט
פעליגע דריי פערטל יאָר!

דערביי האָט ער געבעטן אַז מען זאָל אַרייַנוואַרפן אַ גראָשן אין טעפּעלע. און די מאַלפּע וועט אַרויסציען אַ צעטעלע אין וועלכן ס׳וועט פאַרויסגעזאָגט ווערן אונדזער צוקונפט...

איך האָב אַרייַנגעוואָרפן אַ גראָשן, די מאַלפּע האָט מיר דערלאַנגט אַ ראָזעווע צעטעלע און איך האָב געלייענט:

— וועסט לאַנג לעבן. דו וועסט קריגן אַ בריוו און דו פאָרסט אַוועק אין אַ ווייטן וועג.

צומאָרגנס גאַנץ פרי זענען מיר איינגעשטיגן אין אַ בויד וואָס איז געשטאַנען לעבן מאָשקעס אכסניה. נאָכדעם ווי די פור איז שוין געווען אָנגעפּאַקט מיט פּאַסאָזשירן, האָט דער פורמאַן אַ שמייס געטאָן די פערד מיט אַ „וויאָ, פערדעלעך, וויאָ". זיי האָבן מיט אַ שטאַרקן גאָלאָפּ זיך געלאָזט לויפן מיט דער שול־גאַס צו פרזעד־בערזשער וועג. וועג מיר האָבן שוין געהאַט אָפּגעפּאָרן אַ היפּשן וועג, איז אונדז נאָכגעלאָפן אייגל, די מומע היה׳ס. זי האָט אַזוי געשריגן און יאָמערלעך געווויינט, אַז דער פורמאַן האָט אָפּגעשטעלט די בויד און אַ פאַרוווּנדערטער געפרעגט וואָס זי וויל.

— איך ווייל מיך געזעגענען מיט די קינדער, האָט זי אָנגעוויזן אויף מיר מיט מיינע שוועסטער. זי האָט, ווייזט אויס, דעמאָלט זיך דערוווסט אין דער לעצטער מינוט וועגן אונדזער אָפּפאָרן, איז זי געקומען זיך געזעגענען. זי האָט אונדז געקושט און דערביי ביטער געווויינט. עפּעס אַזוי ווי זי וואָלט געהאַט אַ פאַרגעפּיל אַז זי וועט אונדז שוין קיינמאָל מער נישט זען...

וועמען האָט דעמאָלט געקענט איינפאַלן, אַז אָט דאָס ווּנדער־לעכע מיידל וועט אויף אַן אכזריותדיקן אופן אומקומען אין טשענס־טאָכאָווער געטאָ צוזאַמען מיט איר מאַן און זיבן זין, און קיינמאָל אַפילו צו קיין קבר ישראל נישט קומען...

אויסגעמיטן א פאגראם

(אַ קאַפּיטל זכרונות פון דער יידישער זעלבסטשוץ אין ראַדאָמסק)

זונדל גרינשפּאַן

שבועות־צייט 1906, אין אַ שבת־טאָג פאַרן גרינעם דאָנערשטיק, האָבן מיר אַ גרופּע חב־רים, שפּאַצירט מיטאָגצייט אויפן „נייעם וועג". געווען צוויישן אונדז: צמח שוסטערס צוויי זין, בונדאָווצעס, ציביה די פּיצעלעס, פייוול אָנפירער פון פּוע״צ, וויליהעלם אַן עסעסאָוויעץ, יעקיל דעם שניידערס, אַ פּועלי־ציוניסט, פעלד־מאַן און אַנדערע. ווי דער שטייגער אין יענע צייטן זענען מיר געווען פאַרטיפט אין אַ דיס־קוסיע איבער ציוניזם, בונד אדג״ל. פלוצים האָבן מיר באַמערקט אַ גרופּע פון אַן ערך פּוס־ציק רוסן, וועלכע זענען, זעט אויס, אָנגעקו־מען מיט דער באַן. די זאָך איז אונדז געווען אויפפאַלנד און מיר האָבן צו זיי צוגעשיקט משה יודקען דעם טרעגער, אַ בונדאָוויעץ, ער זאָל אויסגעפינען וואָס טוט דאָ די חברה אין ראַדאָמסק.

משה יודקע איז געווען אַ הויכער בחור און האָט אויסגעזען ווי אַ רוס. ער איז צוגעגאַנ־גען צו די חברה, באַגרוסט זיי מיט אַ בריייטן „זדראַסטוויטיע" אויף רוסיש און גלייך גע־וואָרן מיט זיי אַ גאַנצער חבר. זיי האָבן זיך פונאַנדערגעשמועסט און אָנגעהויבן אים אויס־פרעגן וויפל עס זענען פאַראַן יידן אין שטאָט. „זייער פיל" — האָט זיי משה יודקע געענט־פערט — און וואָס האָט איר בדעה צו טון דאָ? — האָט ער זיי געפרעגט. נאָך אַ קורצן שמועס האָבן זיי אים מגלה סוד געווען, אַז זיי ווילן פשוט אויסשעכטן די יידן.

ער איז מיט זיי מיטגעגאַנגען ביז צום בו־גאי, ווו זיי האָבן אָפּגעהאַלטן אַ באַראַטונג און אויסגעאַרבעט דעם פלאַן פונעם פאַגראָם. פון יודקען האָבן זיי געבעטן ער זאָל זיי שיקן צו הילף די אַנטיסעמיטישע יוגנט.

יודקע האָט תיכף וועגן דעם גאַנצן ענין איבערגעגעבן אליעזר טאַנסקי (בונד), דוד קראוזע, וואָלף פּיצעלע און פישלאָוויטש (פוע״צ) און עס איז גלייך צונויפגערופן גע־וואָרן א פאַרזאַמלונג אויפן „נייעם וועג" פאַר דער באַן. די דריי פאַרטייען — פוע״צ, בונד און ס.ס. — האָבן זיך גלייך פאַראייניקט און פונאַנדערגעטיילט צווישן די חברים געווער. יעטוועדע פאַרטיי האָט צו יענער צייט זיך באַ־מיט צו באַזאָרגן מיט געווער — בראַונינגען, הומעלווקעס, קינזשאַלן אדג״ל און אויסבא־האַלטן עס צווישן די שטיינער אדג״ל. דאָס געווער איז געשמוגלט געווארן פון דייטשלאַנד מיט דער הילף פון די סאָציאַלדעמאָקראַטן, אין וועגענער מיט היי, דורך מיסלאָוויץ, סאָסנאָוו־צע און ניווקע.

דעם זעלביקן שבת פאַרנאַכט, וועו די אַר־

שלום־עליכם צו־גאסט אין שטאט

לאה קאניעצפאלער

מיינע זומערדיקע באזוכן אין ראדאמסק גע־הערן צו מיינע בעסטע יוגנט־דערינערונגען. אלײן אן איינווינערין פון דער דערבייקער „גרויסער" שטאט טשענסטאכאוו מיט אירע גרויע הייזער און מויערן, האט מיך געצויגן צו דער שכנותדיקער ראדאמסק, מיט איר שיי־נער געגנט, דארט ווו ס׳האט געווינט מיין פעטער שלמה קאניעצפאלער און איך פלעג כמעט יעדן זומער דארט פארברענגען מיינע זומער־פעריען.

איך געדענק נאך ביז היינט די פרייע פעל־דער פון זאקשאוו, דעם פלאוונער סאסנע וואלד און עס איז נאך ביי מיר געבליבן דער טעם פון דער מילך, ראזאוון איינגעבאקענעם ברזיט מיט פוטער, מיט וועלכע מען פלעגט אונדז מכבד זיין אין ר׳ מאיר גבריאל׳ס פאל־ווארט... היפּטזעכלעך איז ביי מיר געבליבן אין זכרון די ראדאמסקער יוגנט, אזא היימישע, נאענטע און איבערגעגעבענע.

צווישן מיינע זכרונות פון יענער צייט פאר־נעמט א בכבודיקן פלאץ די דורכרייזע פון גרויסן יידישן שרייבער, שלום־עליכם, דורך דער ראדאמסקער באן־סטאציע און אונדזער בעסטער יוגנט־חבר, דער פרומער מאלער „מאזאוויע" האט מען וועגן דעם ענין איבערגעגעבן די פעפעסאוצעס.

צווישן מנחה־מעריב האט מען שוין בא־מערקט מארשירן די פאליאקן־ענדעקעס מיט די כוליגאנעס. מיר האבן זיך ארגאניזירט צו־זאמען מיט די פעפעסאוצעס אין א גרופע אויף דער סטאציע־גאס, ארויס אין מארק און אין דער קראקעווער גאס, צוריקמארשירט ביז ראג סטשאלקאווסקע און אזוי מארשירט ביז עס איז פינצטער געווארן.

די ענדעקעס זענען געקומען פון מארק און ארײַן אין די סטשאלקאווסקע גאס. מיר זענען זיי אנטקעגנגעקומען פון דער קראקעווער גאס, ארײַן אין מארק און ארײַנגעריסן זיך אין זייער גרופּע. גלייך איז אויסגעבראכן א גע־שלעג. זיי זענען געלאפן אין דער ריכטונג פון דער סטשאלקאווסקע, אבער די פעפעסאוצעס האבן זיי פארהאלטן ביים שפיטאל. דא האט זיך ערשט אנגעהויבן דער ריכטיקער קאמף. מיר האבן צעקלאפט די פיר נאפט־לעמפ וואס האבן באלויכטן די שטאט און געשלאגן די כוליגאנעס אין דער פינצטער וויפל עס האט זיך נאר געלאזט. זיי האבן אנגעהויבן שרייען נאך הילף און שפעטער באנוצט זיך אפילו מיט א טרומייטער. נאך א קורצער צייט זענען אנגעקומען צו רייטן פופציק קאזאקן פון דער זשאנדארמעריע און דעמאלט זענען מיר מיט די פעפעסאוצעס פארשוווונדן.

די זעלביקע וואך האבן מיר זיך דערווווסט, אז די כוליגאנעס פלאנירן צו ארגאניזירן א פאגראם נאך דער צערעמאניע פון „גרינעם דאנערשטיק". מיר האבן דערוועגן מיטגעטיילט די פעפעסאוצעס פון דער ראקאווער פאבריק אין טשענסטאכאוו און געבעטן זיי קומען אונדז צו הילף. זיי זענען טאקע געקומען מיט געווער. אויך מיר האבן זיך צוגעגעריי־צושטויסן דעם אנפאל און פארטיידיקן זיך קעגן די פאגראמשטישקעס. אין פיל הייזער האט מען געגרייט וויטריאל צו באגיסן די כוליגאנעס.

מיר האבן פונאנדערגעשטעלט גרופעס אין די פאלגנדיקע פונקטן: 1) אין שול־גאס, ביי מרדכי זעליג ראזענבלאט נעבן דער קירכע; 2) אין מארק נעבן קליינערמאנס פארצעלאן־געשעפט, נעבן טויער פון ערשטן הויז; 3) ראג מארק און טשענסטאכאווער; 4) ראג מארק־קראקעווער גאס; 5) ראג מארק־סטשאל־קאווסקע.

דער מארק איז געווען פול מיט פויערים וואס זענען געקומען אויף די פירן צום גרינעם דאנערשטיק און מיר האבן געווארט ביז צום סוף פון דער צערעמאניע.

נאך דער צערעמאניע האבן מיר באמערקט, אז עס זענען אנגעקומען קאזאקן מיט דעם נאטשאלניק יאשטשעמסקי פון מאגיסטראט. דער נאטשאלניק איז געווען א פעפעסאוויץ און האט א סך געהאלפן די סאציאליסטן. ווייזט אויס, אז אים איז באקאנט געווען דער פלאן פון א פאגראם און די צוגרייטונגען פון זעלבטשוץ און האט אנגענומען די געהעריקע מיטלען כדי פינאנדערצעטרייבן דעם פויערישן המון און אויסמיידן א בלוט־פארגיסונג.

אזוי איז אויסגעמיטן געווארן א פאגראם אין אונדזער שטאט א דאנק דער וואכזאמקייט פון דעם זעלבסטשוץ.

באגעגעניש מיט אים.

דאס איז געווען אנהויב יוני 1914. מיר האבן זיך דערווווסט, אז 6.30 אוונט וועט שלום עליכם אדורכפארן דער ראדאמסקער באן־סטאציע מיטן ווארשע־ווינער שנעל־צוג. די ידיעה האט אויף אונדז, יוגנט, געמאכט א שטארקן איינדרוק. עפעס א קלייניקייט, א געלעגנהייט צו זען דעם גרויסן באליבטן יידישן שרייבער און אפשר גאר מיט אים באגעגענישן מיט אים!

צו דער באשטימטער שעה האבן מיר, א גרופּע יוגנט, זיך פארזאמלט אויף דער באן־סטאציע. מיר זענען געווען אלע אויסגעפרוצט אין אונדזערע בעסטע מלבושים און האבן מיט אומגעדולד אפגעווארט דאס אנקומען פון שנעל־צוג.

פלוצים האט אנגעהויבן גיסן א שלאקס־רעגן און פון דערווייטן האט זיך באווייזן דער אנקומענדיקער צוג. מיר האבן געזוכט שוץ אונטער א שמאל דעכל כדי זיך צו באהאלטן פארן רעגן. אבער דאס דעכל האט קוים גע־סטאיעט פאר אונדז אלע.

דער רעגן איז געווארן וואס אמאל שטארקער און מיט אים זיך ארײַנגעקייקלט קער צוג. פון איינעם פון די ערשטע וואגן־נען האט מען אונדז אנגעווינקן אויף א וואגן אין וועלכן עס געפינט זיך דער שרייבער. וואס רעגן, וועז רעגן, מיר האבן זיך א לאז געטון צו דעם אנגעווייזענעם וואגן. דער צוג האט שוין געמען רירן און אין איינעם פון די וואגאנען־פענצטער האט זיך באווייזן דער שרייבער מיט זיין פרוי. ער איז געווען אנגעטון אין א וויסער רוסישער רובאשקע, געטראגן א פאר גרויסע ברילן און אויפן קאפ א ברייטן פאנאמע־הוט. דערזעענדיק אונדז שטיין אונטער דעם שלאקס־רעגן און פאכן צו אים מיט אונדזערע טאשן־טיכלעך, האט ער גענומען שמייכלען, ארונטערגענומען זיין ברייטן הוט און געמומען מיט אים פאכן ווי לאנג ער האט אונדז נאר געקענט דערבליקן.

אונדזער גליק איז געווען נישט צו באש־רייבן. עס האט פון אונדז געריסן וואסער, אונדזערע בעסטע מלבושים זענען אויסגע־וויקט געווארן, אבער עס האט זיך געלויבט — מיר האבן געהאט די זכיה צו זען שלום עלי־כם׳ן און באגריסט צו ווערן פון אים.

קרבנות פון דער ערשטער וועלט־מלחמה

דויד קאניעצפאלער

אָט די דאָזיקע שורות שרייב איך אין מדינת ישראל אין יאָר 1955 נאָכן איבערלעבן דאָס טרויעריקסטע און טראַגישסטע קאַפּיטל פון אונדזער פאָלק. דאַכט זיך, אַז נאָכן היטלעריסטישן גיהנום וואָס פאַראַ איינדרוק דאַרף שוין אויף מיר מאַכן עטלעכע היימלאָזע משפּחות פון יאָר 1916 ? אָבער דאָך לאָזט זיך נישט פאַרגעסן די צייט אין וועלכער דאָס יידישע ראַדאָמסק און איר יוגנט האָבן אַרויסגעוויזן אַזוי פיל מענטשלעכקייט און אָפּפערוויליקייט. אָט די דאָזיקע דערינערונגען פילן אָן דאָס האַרץ מיט שטאָלץ און מיט אַ טיפן טרויער נאָך דער יידישער, מענטשלעכער, ראַדאָמסקער שיינקייט וואָס איז אַזוי חרוב געוואָרן.

א.

אָנהויב נאָוועמבער 1914 האָט דאָס רוסישע מיליטער אַוועקגעשטעלט זיין קאַמפּס־פּאָזיציע אַרום ראַדאָמסק. פאַרשידענע רוסישע מיליטערישע פאָרמאַציעס האָבן דורכמאַרשירט די שטאָט. פון אָנהויב האָט די יידישע באַפעלקערונג שטאַרק געליטן. אָבער שפּעטער האָט זיך ווי עס איז איינגעשטעלט און מ׳האָט זיך איינגעלעבט מיט דעם קריגס־קאָנצערט פון אויפרייסנדע שראַפּנעלן און שיסערייען. פון קיין לופט־באָמבאַדירונג אָדער אַטאָם באָמבעס האָבן מיר דעמאָלט נאָך נישט געוווּסט.

אָט אין דער דאָזיקער צייט האָבן זיך דערטראָגן קלאַנגען אַז די רוסישע אַרמיי איז נישט אומשטאַנד זיך מטפּל זיין מיט אַלע אירע פאַרוווּנדעטע זעלנער און אַז אויפן שלאַכטפעלד געפינען זיך זייער פיל פאַרוווּנדעטע, צווישן זיי אויך יידן.

גלייך האָט זיך געפינען אין ראַדאָמסק אַ גרופּע יידן, וועלכע האָבן זיך פאַראינטערעסירט מיט דעם ענין. זיי האָבן זיך געוואָנדן צו דער קהילה און צום רעטונגס־קאָמיטעט אין וועמענס שפּיץ עס איז געשטאַנען ר׳ פישל דונסקי. און ווען די דאָזיקע האָבן נישט אַרויסגעוויזן די געהעריקע איניציאַטיוו, האָט אונדזער גרופּע, מיטן ה׳ גליקמאַן, דער דענטיסט, בראש, צוגעטרעטן צו דער רעטונגס־אַרבעט. מיר האָבן זיך פאַרשטענדיקט מיט הערשקע נתן׳ס ראָזענצווייג, דער אייגנטימער פון אַ פערד און דראָזשקע, און אין עטלעכע שעה זענען מיר געוועזן נעבן פראָנט.

נאָכן פאַרשטענדיקן זיך מיט די מיליטערישע אָרגאַנען, האָבן מיר גלייך מיט זיך מיטגענומען עטלעכע פאַרוווּנדעטע יידן און זיי אַוועקגעפירט אין חתונה־זאַל פון דער פרוי זאַקס. דאָס ברענגען פון די פאַרוווּנדעטע האָט אויפגערודערט די גאַס. יידן האָבן געבראַכט שטרוי, אַנדערע האָבן געבראַכט ברויט און טיי ; מען האָט אָנגעהויבן גרייטן פאַר זיי אַ וואַרעם מיטאָג.

נאָכן פאַרזאָרגן די פאַרוווּנדעטע מיט מעדיצינישער הילף, זענען מיר ווידער צוריקגעפאָרן אויפן פראָנט ברענגען ווייטערע פאַרוווּנדעטע. צווישן די פאַרוווּנדעטע (רוסישע זעלנער) האָבן זיך געפונען עסטרייכער, און איך קען נאָך היינט נישט פאַרגעסן די בעטנדע בליקן פון די אָרעמע עסטרייכישע פאַרוווּנדעטע, אַז מיר זאָלן זיי נישט איבערלאָזן אויפן פעלד. נאָך גרויסער מי איז אונדז געלונגען צו פּועלן און מיר האָבן באַקומען די דערלויבעניש מיט זיך מיטצונעמען די עסטרייכער. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן איז איינער פון זיי געוועזן אַ יידישער אָפיציר. ווי לאַנג אונדזער רעטונגס־אַקציע האָט געדויערט געדענק איך שוין נישט, אָבער עס איז אונדז געלונגען צו ראַטעווען אַ סך פאַרוווּנדעטע יידישע זעלנער.

6 וואָכן האָבן זיך געפירט די קאַמפן אין דער געגנט פון ראַדאָמסק. די לעצטע טעג פאַרן אָפּטרעטן פון רוסישן מיליטער האָבן זיך אַ סך רוסישע זעלנער אַרומגעשלייכט אין שטאָט. די רוסישע מיליטערישע מאַכט האָט באַקאַנט געמאַכט אַז פאַר אויסבאַהאַלטן מיליטער־לייט דראָט טויט־שטראָף. דאָך האָבן יידישע זעלנער געפונען אַ וואַרעמע און רויקע היים אין אַ סך יידישע ראַדאָמסקער משפּחות.

צו אונדז אין שטוב פלעגט פון צייט צו צייט אַריינקומען אַ יידישער זעלנער וועלכער האָט געשטאַמט פון אָדעס. איך געדענק זיין לעצטן באַזוך ביי אונדז. עס איז געוועזן אַ חנוכה־אָוונט. ווי געוויינלעך, איז דער זעלנער זייער וואַרעם אויפגענומען געוואָרן. מיין מוטער האָט גראָד, ווי דער שטייגער איז געוועזן, „אויסגעלאָזט" פסחדיק שמאַלץ און דער זעלנער איז געזעסן מיט אונדז און געגעסן „גריוון". די שטוב־וואַרעמקייט און די דראָענדיקע סכנות האָבן אים ווייזט אויס, גערירט און זיצנדיק ביים טיש זענען ביי אים די טרערן גערינען פון די אויגן. מיין פאָטער האָט אים געטרייסט און אים נישט אַוועקגעלאָזט פון שטוב און ער איז געבליבן נעכטיקן ביי אונדז. פאַרן שלאָפן גיין האָט ער געבעטן אים פרי אויפוועקן, כדי ער זאָל קענען גיין אין בית־המדרש אַריין דאַווענען ווייל ער האָט גראָד צומאָרגנס יאָרצייט.

צומאָרגנס האָט די עסטרייכישע אַרמיי אַריינגעמאַרשירט אין שטאָט. צווישן די געפאַנגענע רוסישע זעלנער האָבן מיר געפונען אונדזער אָדעסער.

ב.

אין מיטן ווינטער, ענדע 1915 און אָנהויב 1916 האָבן די דייטשן געברענגט קיין ראַדאָמסק אַ טייל פון דער עוואַקואירטער באַפעלקערונג פון ווייסרוסלאַנד, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען אַ גרעסערע צאָל יידישע משפּחות, זיי זענען צייטווייליק איינגעקוואַרטירט געוואָרן אין די אויסגערוימטע פאַבריקס־זאַלן פון די „געברידער טהאָנעט".

מיר, אַ גרופּע יוגנט, מיטגלידער פון דער „קולטורא", וועלכע האָט נאָך דעמאָלט געהייסן „יוגנט־פאַריין", האָבן זיך גלייך אַוועקגעלאָזט אין דער פאַבריק, כדי צו זען מיט וואָס מיר קענען העלפן.

וואָס מיר האָבן דאָרט געטראָפן האָט אויפגעציטערט אונדזערע יינגע הערצער. אין די ווינקלען פון דער פאַבריק האָבן זיך געטוליעט די היימלאָזע משפּחות. זייערע פּנימער האָבן אויסגעדריקט שרעק, פאַרצווייפלונג, הילפסלאָזיקייט און אַזאַ צער אַז ביי אַ טייל פון אונדז האָבן זיך געשטעלט טרערן אין די אויגן.

אויפן אָרט האָבן מיר באַשלאָסן אַז דאָ מוז עפּעס געטון ווערן. איך געדענק נישט קיין זיצונגען אָדער בודזשעט־דיסקוסיעס, אָבער איך געדענק זייער גוט די גרויסע רונדע, אייזערנע טעפּ מיט מאכלים וואָס זענען געליפערט געוואָרן. איך געדענק די טעפּ געטראָגן פון דער שטאָט אין דער פאַבריק אַריין און געהאַלטן פון איין זייט דורך דוד קרויזע און פון דער אַנדערער זייט דורך דוד קאניעצפאלער, פּיניע קאלקע און לייזער בייגעלמאן, אברהם ווינטער און פישל פאריז און נאָך אַנדערע חברים (ווער שמועסט וועגן געלט געבן). דער פאַריין האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ גרויסע קיך, ווו אונדזערע חברות מיט לייצ׳ע ווילענסקא אין דער שפּיץ, האָבן געקאָכט.

דאָס שטילן דעם הונגער פון די אומגליקלעכע האָט אין זיי אַריינגעגאָסן אַ ניי געפיל. די מענטשן האָבן אָנגעהויבן פילן אַז זיי זענען צווישן יידן, און אַז זיי וועלן נישט פאַרלוירן גיין. פון די ווינקלען דערהערט זיך דאָס געלעכטער פון יוגנט און די הילכיקע פריידיקע קולות פון קינדער.

עטלעכע וואָכן האָט געדויערט די הילפס־אַקציע און אין משך פון די צייט האָט זיך אַנטוויקלט אַ שטאַרקע פריינדשאַפט צווישן אונדז און צווישן די היימלאָזע יוגנט און עס האָבן זיך אָנגעהויבן וועבן איידעלע ליבע־פעדעם צווישן אַ טייל פון אונדז און זיי...

געזעלשאפטלעכע טעטיקייט אין די יארן 15/1914

פיניע קאלקע

עס איז שוין געווען אַ שיינע פּאָר חדשים זינט די וועלט־מל־חמה האָט זיך אָנגעהויבן. אונדזער שטאָט איז געווען פֿאַרנומען פון די עסטרייכער, וואָס זענען געווען אין אַלע הינזיכטן אַ סך מיל־דער פון די דייטשן. די באַפעלקערונג פון דער שטאָט האָט זיך גאַנץ פריינדלעך איינגעלעבט מיט די נייע הערשער, סיי מיט די פּראָסטע זעלנער און סיי מיט די העכערע מיליטערישע און שטאָט־באַאַמטע. די צייטונגען, וואָס פלעגן צו אונדז אָנקומען פלעגן אונדז באַריכטן די טעגלעכע נייעס מיטן געווייגלעכן נוסח פון שטענדיקע נצחונות, חוץ „קליינע" אויסנאַמען פון אַ „סטראַטעגישן" ריקצוג. וואָס אָט די ווערטער מיינען אין דער מלחמה־שפּראַך האָבן מיר גראָד פֿאַר־שטאַנען, כאָטש אַלע נייעסן זענען געווען אונטער אַ שטרענגער מיליטערישער צענזור.

דאָס עקאָנאָמישע און געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטאָט האָט זיך פיל־ווייניק סטאַביליזירט. די פֿאַר־מלחמה אינדוסטריע איז טאַקע געווען אינגאַנצן פֿאַראַליזירט, די גרויסע מעבל־פאַבריקן און קלענערע פאַבריקלעך האָבן זיך אָפּגעשטעלט, דערפאַר האָבן זיך אַנטוויקלט נייע מלחמה־פרנסות ווי פירן לעבנס־מיטל אָדער אַנדערע סחורות פון איין שטאָט אין דער צווייטער. דאָס איז גע־ווארן דער הויפּט־קוואַל פון חיונה פאַר דער אַלגעמיינער יידישער, ווי נישט יידישער באַפעלקרונג. אַלץ האָט געהאַנדלט און גע־מסחרט. דער אמתער נאָמען דערפון איז געווען: שמוגל.

אָבער גראָד אין דער צייט האָט זיך אין ראַדאָמסק, ווי אין די מיינסטע שטעט פון פוילן, אָנגעהויבן אַ קאָכעדיקע געזעלשאַפט־לעכע און קולטורעלע טעטיקייט. די יוגנט האָט ווי דערוואַכט פון אַ לאַנגן לעטאַרגישן שלאָף, און מיטן גאַנצן הייסן ראַדאָמסקער טעמפּעראָמענט זיך געוואָרפן צום פרישן לעבנס־קוואַל, וואָס האָט געהייסן: קולטור. די אָרעמסטע שיכטן ווי די רייכע, די שניידער און די שוסטער־אַרבעטער ווי די אינטעלעקטואַלן — אַלע זענען געווען באַהערשט פון אָט דעם קולטור־שטראָם.

דאָס אָרעמע יידישע אַרבעטער־געסל האָט דערוואַכט צום לעבן און אַרויסגעשטעלט זייַנע וואָרט־זאָגער. אָט זענען זיי: דוד קאָ־ניצפּאָלער, אַ טישלער־אַרבעטער, אברהם ליפּשיץ, לייבל געל־באַרד, אַן אמתער פּראָלעטאַרישער קעמפּער, לייזער בייגעלמאַן, פישל גליקסמאַן, בריידער קרויזע, ברידער גאָלד, פייוול איצקאָ־וויטש א״א.

די אינסטיטוציע, אָרום וועלכער אַלע האָבן זיך גרופּירט, איז געווען די באַווסטע „קולטורא" מיט איר ביבליאָטעק און לייען־זאַל. ווי הונגעריקע היישעריקן באַפאַלט די יוגנט יעדן אָוונט די ביבליאָטעק און לייען־זאַל און די ביכער וועלן געטראָגן אין גאַס, ווי ראַדאָמסק וואָלט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אוניווערסיטעט־שטאָט.

רייכע קולטור־אָוונטן מיט מוזיקאַלישע פּראָגראַמען וועלן אייַ־געאָרדנט. צו יעדן קולטור־אָוונט גרייט מען זיך ווי צו אַ גרויסן יום־טוב. פון וואָרשע קומען אָפט די פירער פון די יידישע בירגער־לעכע און אַרבעטער־פאַרטייען צו אַגיטירן פאַר זייערע פּראָגראַמען און אידייען. עס קומט דער מזרחי־פירער הערשל פאַרבשטיין, די ס.־ס.־ישע פירער ד״ר יוסף קרוק, פיניע בוקסהאָרן, דער „בונד" פירער וולאַדימיר מעדעם, די פועלי־ציוניסטן זרובבל, דוא (ד. באָגען). יעדער רעפעראַט שאָפט אַ הייסע פאַרטייאישע טעמפּע־ראַטור. די מאַסע וועלט אַרייַנגעצויגן אין די פּאָליטישע דעבאַטן. ס׳האָט פאַסירט, אַז אויפן רעפעראַט פון אַ ציוניסטישן רעדנער וועגן ארץ־ישראל שטעלט זיך אויף אַ שניידער אַרבעטער און פרעגט אים וואָס הערט זיך עפּעס מכוח די יידן אין פוילן; אויפן רעפעראַט פון בונדישן פירער וולאַדימיר מעדעם שפּרינגט אויף אַ צעקאָכטער ציוניסטישער בחור און פאָדערט אויף דעם רעדנער צו באַווייזן נישט נאָר די שלעכטע, נאָר אויך די גוטע זייטן פון ציוניזם (אַ שיינע פאָדערונג פון אַ נאַיוון בחור!..). מעדעם ענטפערט אים נישט געטראַכטערהייט, אַז דאָס לאָזט ער איבער פאַר אים און דער פּראָ־לעטאַרישער עולם שעפט דערפון נחת.

אונטער דער וויִרקונג און אָנפירונג פון די פאַרטיי־צענטערס אין וואַרשע און אויך פון דער שכנותדיקער שטאָט טשענסטאָכאָוו פאַרמירן זיך אין ראַדאָמסק די אַרגאַניזאַציעס פון די יידישע אַר־בעטער פאַרטייען אין פוילן. עס אַנטשטייט די אַרגאַניזאַציע פון ס. ס., שפּעטער „פאַרייניקטע", וואָס האָט, נאָכפאָלגנדיק טשענס־טאָכאָוו, פאַרנומען אין ראַדאָמסק דעם ערשטן פלאַץ. נאָך זיי איז געקומען דער „בונד" און פוע״צ. מיט די פּראָפּעסיאָנעלע פאַראייענען, וואָס האָבן זיך שפּעטער געשאַפן, האָבן אָנגעפירט די „פאַרייניקטע" און דער „בונד". עס איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון די „פאַרייניקטע" און פועלי־ציון. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַן אַרבעטער קינדער־היים, דאָס מא־דערנסטע און שענסטע וואָס איז געשאַפן געוואָרן אויף דער יידישער גאַס. פאַרשטייט זיך, אַז צו משיחס צייטן, ווען אַלע אַרבעטער פאַר־טייען וועלן לעבן בשלום, איז נאָך געווען ווייט און די פאַרטייען האָבן זיך נישקשה אַרומגעריסן. דערווייל איז אָנגעקומען די נייע גרויסע עפּאָכע פון דער רוסישער רעוואָלוציע, וואָס האָט אין אַ גרויסער מאָס רעוואָלוציאָניזירט די אַרבעטער־מאַסן. מיט דעם האָט שוין די אָקופּאַציע־מאַכט, אַפילו פון די „ליבע" עסטרייכער, נישט געקענט משלים זיין.

די מלחמה אָבער האָט אויך באַשאָנקען ראַדאָמסק מיט אָנדערע געשעענישן, (וואָס האָבן איבערגעריסן אי די „קולטורעלע אידיליע", אי דעם פּאָליטיש־פאַרטייאישן קאַמף).

עס איז אָנגעקומען קיין ראַדאָמסק אַ צוג מיט היימלאָזע פון די מלחמה־פראָנטן אין וויס־רוסלאַנד און ליטע. די היימלאָזע צו־מיינסטן יידישע מיט עטלעכע פון זייערע קריסטלעכע שכנים, האָבן זיך געשלעפּט מיט די באַנען עטלעכע וואָכן ביז מען האָט זיי פאַרפירט קיין ראַדאָמסק. די ראַדאָמסקער יוגנט (געבענטשט זאָל זי זיין!), האָט אויף אַ ווייל איבערגעריסן דעם פאַרטיי־קאַמף, האָט פאַרקאָטשעט די אַרבל און מיט איר געווייגלעכן ראַדאָמסקער ברען און ענטוזיאַזם זיך געוואָרפן אין דער אַרבעט צו געבן די ערשטע הילף די אומגליקלעכע יידישע מלחמה־קרבנות. יונגע קרעפטיקע הענט האָבן געטראָגן די אַלטע צעבראָכענע גופים פון די פליטים און געשלעפּט זייערע קלימאַקעס, וואָס זיי האָבן באַוויזן צו רא־טעוונען מיט זיך פון מלחמה־חורבן. די צייטווייליקע היים פאַר זיי איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין קאָהנס פאַבריק. באַלד דערנאָך האָבן זיך אָרגאַניזירט גרופּעס, צו זאַמלען עסן, צו שאַפן געלעגערס אוֹן אַלץ אין וואָס די היימלאָזע האָבן זיך געניטיקט. דאָס איז נישט גע־ווען קיין איינמאָליקע אויפגאַבע, נאָר אַ שטענדיקע טאָגטעגלעכע,

עס איז שוין געווען אַ שיינע פּאָר חדשים זינט די וועלט־מל־חמה האָט זיך אָנגעהויבן. אונדזער שטאָט איז געווען פֿאַרנומען פון די עסטרייכער, וואָס זענען געווען אין אַלע הינזיכטן אַ סך מיל־דער פון די דייטשן. די באַפעלקערונג פון דער שטאָט האָט זיך גאַנץ פריינדלעך איינגעלעבט מיט די נייע הערשער, סיי מיט די פּראָסטע זעלנער און סיי מיט די העכערע מיליטערישע און שטאָט־באַאַמטע. די צייטונגען, וואָס פלעגן צו אונדז אָנקומען פלעגן אונדז באַריכטן די טעגלעכע נייעס מיטן געווייגלעכן נוסח פון שטענדיקע נצחונות, חוץ „קליינע" אויסנאַמען פון אַ „סטראַטעגישן" ריקצוג. וואָס אָט די ווערטער מיינען אין דער מלחמה־שפּראַך האָבן מיר גראָד פֿאַר־שטאַנען, כאָטש אַלע נייעסן זענען געווען אונטער אַ שטרענגער מיליטערישער צענזור.

דאָס עקאָנאָמישע און געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטאָט האָט זיך פיל־ווייניק סטאַביליזירט. די פֿאַר־מלחמה אינדוסטריע איז טאַקע געווען אינגאַנצן פֿאַראַליזירט, די גרויסע מעבל־פאַבריקן און קלענערע פאַבריקלעך האָבן זיך אָפּגעשטעלט, דערפאַר האָבן זיך אַנטוויקלט נייע מלחמה־פרנסות ווי פירן לעבנס־מיטל אָדער אַנדערע סחורות פון איין שטאָט אין דער צווייטער. דאָס איז גע־ווארן דער הויפּט־קוואַל פון חיונה פאַר דער אַלגעמיינער יידישער, ווי נישט יידישער באַפעלקרונג. אַלץ האָט געהאַנדלט און גע־מסחרט. דער אמתער נאָמען דערפון איז געווען: שמוגל.

אָבער גראָד אין דער צייט האָט זיך אין ראַדאָמסק, ווי אין די מיינסטע שטעט פון פוילן, אָנגעהויבן אַ קאָכעדיקע געזעלשאַפט־לעכע און קולטורעלע טעטיקייט. די יוגנט האָט ווי דערוואַכט פון אַ לאַנגן לעטאַרגישן שלאָף, און מיטן גאַנצן הייסן ראַדאָמסקער טעמפּעראָמענט זיך געוואָרפן צום פרישן לעבנס־קוואַל, וואָס האָט געהייסן: קולטור. די אָרעמסטע שיכטן ווי די רייכע, די שניידער און די שוסטער־אַרבעטער ווי די אינטעלעקטואַלן — אַלע זענען געווען באַהערשט פון אָט דעם קולטור־שטראָם.

דאָס אָרעמע יידישע אַרבעטער־געסל האָט דערוואַכט צום לעבן און אַרויסגעשטעלט זייַנע וואָרט־זאָגער. אָט זענען זיי: דוד קאָ־ניצפּאָלער, אַ טישלער־אַרבעטער, אברהם ליפּשיץ, לייבל געל־באַרד, אַן אמתער פּראָלעטאַרישער קעמפּער, לייזער בייגעלמאַן, פישל גליקסמאַן, בריידער קרויזע, ברידער גאָלד, פייוול איצקאָ־וויטש א״א.

די אינסטיטוציע, אָרום וועלכער אַלע האָבן זיך גרופּירט, איז געווען די באַווסטע „קולטורא" מיט איר ביבליאָטעק און לייען־זאַל. ווי הונגעריקע היישעריקן באַפאַלט די יוגנט יעדן אָוונט די ביבליאָטעק און לייען־זאַל און די ביכער וועלן געטראָגן אין גאַס, ווי ראַדאָמסק וואָלט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אוניווערסיטעט־שטאָט.

רייכע קולטור־אָוונטן מיט מוזיקאַלישע פּראָגראַמען וועלן אייַ־געאָרדנט. צו יעדן קולטור־אָוונט גרייט מען זיך ווי צו אַ גרויסן יום־טוב. פון וואָרשע קומען אָפט די פירער פון די יידישע בירגער־לעכע און אַרבעטער־פאַרטייען צו אַגיטירן פאַר זייערע פּראָגראַמען און אידייען. עס קומט דער מזרחי־פירער הערשל פאַרבשטיין, די ס.־ס.־ישע פירער ד״ר יוסף קרוק, פיניע בוקסהאָרן, דער „בונד" פירער וולאַדימיר מעדעם, די פועלי־ציוניסטן זרובבל, דוא (ד.

איבערגעגעבענע זאָרג און אַרבעט, וואָס איז אויך געווען פאַרבונדן מיט אַ שווערן קאַמף מיט די עסטרייכישע שטאָט־באַאַמטע. ווייל וועגן מען האָט געקענט קריגן וואָרעם עסן און אַנדערע נויטווענדיקייטן ביי דער יידישער באַפעלקערונג — האָט מען אָבער אַזעלכע לוקסוסן ווי צוקער און קויל־ן געמוזט אויסקעמפן ביי די עסטרייכישע „בעהערדן", אָבער אויך דאָס איז געטאָן געוואָרן. גאַנץ באַזונדער האָבן זיך אויף דעם געביט אויסגעצייכנט דער בריליאַנטענער טוער פישל גליקסמאַן און לייזער בייגלמאַן. באַזונדער האָט פישל גליקסמאַן מיט זיין פאָלקסטימלעכער נשמהדיקייט און הומאָר געמונטערט און אויפגעהייטערט די געמיטער פון די דערשלאָגענע היימלאָזע.

די ברידערלעכע ליבע און פריינדלעכקייט וואָס ראַדאָמסק האָט אַרויסגעוויזן צו די היימלאָזע האָט ביי זיי אַרויסגערופן די וואָרעמסטע גענפילן צו דער שטאָט און אירע יידן. פישלען און לייזערן האָבן זיי פאַרגעטערט. אַ סך פון די היימלאָזע זענען שפעטער אַריבער קיין אַמעריקע און דאָ האָבן זיי מיט זייער הילף און אינטערעס פאָר ראַדאָמסק אַרויסגעוויזן זייער דאַנקבאַרקייט צו אונדזער אַלטער היימשטאָט.

יידישע זעלבסט־שוץ אין יאר 1919

בערל דודקעוויטש

די ערשטע צייטן נאָך פוילנס אומאָפהענגיקייט, איז די פאָליטישע לאַגע געווען זייער נישט קלאָר. די מאַכט אין צענטער איז געווען לינק אָבער די אויספיר־מאַכט אויף די פלעצער איז געווען איינגעשטעלט זייער רעכט. און די אַלע רעכטע פאַרטייען האָבן אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט אַרויסצורופן פאַרשידענע אומרוען. נאָטירלעך אַז די בעסטע געלעגנהייט פון אַלע און פאַר אַלע צייטן — זענען די יידן. און אָט דעם 4־טן מערץ 1919, געווען איז עס זונטיק. עס פאַרזאַמלען זיך זייער פיל אונטערגעהעצטע פאָליאָקן אויפן נייעם וועג, און דער בלינדער און לאָמער אַנטיסעמיט וויטאַלסקי שרייט, דאָס נאָר די יידן זענען שולדיק וואָס עס פעלט אויס ברויט. „זאָל מען נאָר זוכן ביי די יידישע בעקערס וועט מען שוין געפינען". די זעלבסט־שוץ, געוועפן פון די יידישע אַרבעטער־פאַרטייען, איז נאָטירלעך געווען גלייך אינפאָרמירט און געווען גרייט אויף יעדן פאַל.

אברהם דודקעוויטש ווערט אויפגעהויבן אויף די אַקסלען פון די חברים און דערקלערט מיט אַזאַ זיכערע שטימע, דאָס נישט אמת איז אַז יידן באַהאַלטן מעל אָדער ברויט, דער אמת איז אַז די אַפראָוויזאַציע־מאַכט גיט נישט אַרויס געניגנט מעל, ווייל זיי זענען פאַראינטערעסירט אַז עס זאָלן זיין אומרוען א.אַ.וו. א.אַ.וו. צוהילף דעם חבר דודקעוויטש קומט דער פאָליאַק סקאַמסקי אַרויסגעשיקט פון דער דערבייאיקער סטאַראָסטוואַ (אגב, האָט עס דעמאָלט געהייסן — פאָלקס־קאָמיסאָרן) און ער שטיצט אונטער די מיינונג פון די יידן. און אַ גרופּע לינקע פּ פּ. ס. נעמען גלייך איבער די מאַסע און אַנשטאָט אין די יידישע בעקערייען לענקט זי די מאַסע אין „אָרעסט", וווּ מען באַפרייט אייניקע פאָליטישע אַרעסטירטע. און דאָן ווערן באַזייטיקט די באַאַמטע פון דער שטאָטישער אַפראָוויזאַציע.

ביי דער געלעגנהייט האָבן שוין די מיטגלידער פון דער יידישער זעלבסט־שוץ, אויסגעפירט אַן איבערפאַל אויף דעם געווען עסטרייכישן זשאַנדאַרעם מיטן צונאָמען „מאָראַנצל" אַ שרעקלעכער אַנטיסעמיט און מנוול. אָנטייל גענומען האָבן דעמאָלט די מיט־גלידער פון זעלבסט־שוץ: ס. וולאַשצאָווסקי און דער גראָבער הערשל סורקעוויטש, רובינשטיין פינטשע, קאָניצפּאָלער, קובע וויעלונסקי, הענעך קאָלקע, לייביל גאָלדבערג, סרולקע אַלטמאַן, אברהם שוסטאַק, גאָטאייגער, משה פּשעראָווסקי, אַלעק פּלאָווגער, חיים שיילין, אברהם איילע דודקעוויטש, מאָטל פעלדבערג און אַנדערע.

דער טעלעפאָן איז פריער געווארן איבערגעריסן. נאָטירלעך, די גאַנצע ראַדאָמסקער יידישע יוגנט איז געווען גרייט זיך קעגנצושטעלן יעדן פרווו פון די רעכטע עלעמענטן אָדער סתם פאָגראָמשטשיקעס. די רעאַקציע האָט אָבער נישט געשווייגן, זייערע עלעמענטן וועלכע האָבן נאָך דעמאָלט באַהערשט די מאַכט אַרגאַנען, האָבן אַדורכגעפירט אַ סך אַרעסטן און צווישן זיי נאָטירלעך אויך אייניקע מיטגלידער פונעם זעלבסט־שוץ, מיט אַ. דודקעוויטש בראש.

אן אינטערעסאנט קארטל פון יאר 1915

די דאָזיקע פאָטאָגראָפּיע־קאָרטל איז אָפּגעהיט געווארן ביי קרובים פון דער פאָמיליע מישא (משה) ווינטער, געווויינט אויף קאַלינסקע־גאַס נר. 2 (אין יאָר 1915). די פאָטאָגראָפּיע שטעלט מיט זיך פאָר אַ גרופּע ראַדאָמסקער יידן, וואָס זענען געכאַפּט געווארן דורך די דייטשן אויף צוואַנגס־אַרבעט קיין ווידאמע. אויפן צווייטן זייט פון דער פאָטאָגראָפּיע שרייבט אַ זון פון דעם א"ד מישא (משה) ווינטער צו זיינע עלטערן:

„... איך האָב מיך געזשאַלעווועט אַז איך בין קראַנק אויף די פיס, אָבער כ'ווייס נאָך נישט וואָס ס'וועט זיין, צי איך וועל באַפרייט ווערן... איך האָב געאַרבעט שבת שוועריע אַרבעט... מיר האָבן נישט געוואָלט אַרבעטן שבת, האָבן מיר געקראָגן געשלאָגן... איך גיי מאָרגן צום דאָקטאָר... מער קיינע נייעס... איך גערעס אייך און די כלה גאר פריינטלעך"...

די דאָזיקע קאָרטל איז כנראה איבערגעשיקט געוואָרן דורך אַ געלעגנהייט, ווייל נאָך דער אויבן־געבראַכטער אינפאָרמאַציע, איז צוגעשריבן: „ביטע איבערצוגעבן מישא (משה) ווינטער, קאַלינסקע 2".

א פראקלאמאציע פון דער דייטשישער ארמיי אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אַן אַרמיי־אָפּטיילונג פון דייטשלאַנד־עסטרייך־אונגאַרן באַזעצט נאָווּ־רַאדאָמסק. ביים אַריינמאַרשירן אין שטאָט, אין יאָר 1914, איז פאַרטיילט געוואָרן אַ פראָקלאָמאַציע צו דער יידישער באָפעלקערונג, אין וועלכער זיי האָבן געוואָלט געפינען סימפּאַטיע און שטיצע. דער גענעראַל שטאַב־הויפּט פאַן־הינדענבורג און גענעראַל לודענדאָרף, וועלכער האָט נאָך דער פאַרלאָרענער מלחמה געווארפן גאַל און שמוץ אויף די יידן און פראָפאַגאַנדירט היטלעריסטישע תורה, האָט געפרוווט אָפּצוליקענען, אַז ביים אויסברוך פון דער מלחמה האָט ער מיט אונטערטעניקע ווערטער געבעטן הילף ביי די פוילישע יידן. אין אַרכיוו פון נאָווּ־רַאדאָמסקער „רעליעף" אין אַמעריקע געפינט זיך אַן אָריגינאַל פון דער פראָקלאָמאַציע, וועלכע מען האָט דעמאָלט פאַרטיילט אין טויזנטער עקזעמפלאַרן אין די גאַסן פון יידישע שטעטלעך אין פוילן.

מיר ברענגען דאָ די פראָקלאָמאַציע אין אָריגינאַל, מיט די זעלבע ווערטער און אָרטאָגראַפיע, כדי דעם דאָקומענט אָפּצוהיטן פאַר די צוקונפטיקע דורות.

מאָרים שוואַרץ (פ.ש.א.)

די העלדישע אַרמייען פון די גרויסע מיטל־איראָפּעאישע רעגירונגען דייטשלאַנד, עסטרייך און אונגאַרן זענען אַריין אין פוילן.

דער מעכטיקער מאַרש פון אונדזערע אַקציעס האָבן געצוווינגען די דעספּאָטישע רוסישע רעגירונג צו אַנטלויפן; אונדזערע פאָנען ברענגען אייך רעכט און פרייהייט, גלייכע בירגער־רעכט, פרייהייט פון גלויבן, פרייהייט צו אָרבעטן אומגעשטערט אין אַלע צווייגן פון אַ עקאָנאָמישן און קולטורעלן לעבן אין אייער גייסט.

צו לאַנג האָט איר זיך געלאָזט אונטערדריקן אונטער דעם אייזערנעם מאָסקאָוויטשעס יאָך. ווי פריינד קומען מיר צו אייך.

די בארבאַרישע פרעמדע רעגירונג איז אויס. די גלייכע רעכט פאַר יידן זאָל געבויט ווערן אויף פעסטע פונדאַמענטן. לאָזט אייך ניט אָפּנאַרן ווי אַ סך מאָל פריער דורך די חניפה׳דיקע פאַרשפּרעכונגען.

צו האָט אייך נישט אין יאָר 1905 דער צאַר צוגעזאָגט גלייכע רעכט פאַר יידן און ער האָט נישט דערוויף געגעבן דעם העכסטן מאַניפעסט?

ווי האָט מען אייך אָפּגעצאָלט דעם דאָזיקן חוב, וואָס מען האָט אויף זיך גענומען פאַר דער גאַנצער וועלט? געדענקט דאָס אַרויסטרייבן, וואָס מען טרייבט טאָג־טעגלעך די יידישע מאַסן פון זייערע איינגעזעסענע מקומות.

געדענקט: דעם ביילים פראָצעס און די אַרבעט פון דער בארבאַרישער רעגירונג צו פאַרבריייטערן דעם שרעקלעכן ל׳גן פון בלוט געברויך ביי יידן. אַזוי האָט דער צאַר געהאַלטן זיין מאַנארכישן וואָרט, וואָס ער האָט געגעבן זייענדיק אין קלעם.

ער איז ווידער אין קלעם! אָט דאָס איז די סיבה פון זיינע פאַרשפּרעכונגען. אייער הייליקער חוב איז איצט, צוזאַמען צו־נעמען אַלע קרעפטן מיט די אַרבעטער פאַר דער באַפרייאונג פון אַלע פאָלקס קרעפטן. אייער ינוגער דור, אייערע קהילות, אייערע חברות, מוזן זיך שטעלן ווי איין מאַן מיטצוהעלפן די הייליקע זאַך. מיר דערוואַרטן אַז איר וועט באַוויזן דורך פאַקטן אייער פאַרשטאַנד. אין אייער איבערגעבנקייט וועגדט זיך מיט דעם גרעסטן בטחון צו די קאָמענדאַנטן פון אונדזער מיליטער. אין די ערטער וואָס זענען נאָענט צו אייך אַלע סאָרטן ליפערונגען וועלן באַלד און גוט באַצאָלט ווערן.

באַנעם דעם וועג צו באַצווינגען אין גאַנצן דעם שונא און צו ברענגען דעם נצחון פון פרייהייט און גערעכטיקייט!

די אבערע לייטונג פון די פארבינדעטע דייטשע אונ־עסטרייכישע אונגארישע ארמייען

אַן אָפּטיילונג פון דער דייטשיש־עסטרייך־אונגאַרישער אַרמיי (בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה) באַקומט צוגעטיילט דעם עסן אויפן מאַרק־פלאַץ אין ראַדאָמסק.

חלק רביעי

פערטער טייל

ארח־חיים...

לעבן־שטייגער...

חלק רביעי / פערטער טייל

התוכן - אינהאלט

עוד אזכורה... / טוביה רובינשטיין 141

מעשה בקערה של קק"ל / יצחק המר 143

*

דער „תפארת-שלמה" — אַראָפּ פון די קעסט / א. נ. שטענצל . . . 144

לעבנס און געשטאלטן / שרה האמער־דזשאקלין 145

באַגעגענישן מיט נאַוואַראדאַמסקער / ד"ר חיים שאַשקעס 151

א חתונה אויפן בית־הקברות / זאב סאבאטאווסקי 154

דריי דורות וואַסער־טרעגער / יעקב עלבוים 156

אויף אונדזער היימישער בינע / ישראל מערקין 157

דער נר־תמיד פון דער גרויסער שול / דויד קאניעצפאלער 159

עוד אזכורה...

טוביה רובינשטיין

ר' אברהם גליקסמן

ר' אברהם גליקסמן, או לפי שקראו לו „דער גראכאליצער", היה גבוה, וצנום, וזקנו הלבן שירד על פי מידותיו עשה אותו לדמות פטריארכלית. בהיותי ילד נדמה היה לי שכך היה מראהו של אברהם אבינו, אולי מפני ששמו היה גם כן אברהם נדמה היה לי כך. יהודי פשוט היה, מכל־שכן לא תלמיד־חכם, אבל דבוק מאוד היה ברבי ובחצרו. גר היה סמוך לחצרו של הרבי והיה יוצא ונכנס שם כאדם העושה בתוך שלו. כבר אמרו „שיש אדם הקונה עולמו בשעה אחת" הוא קנה את השם „פאַד־רבין", ז"א סגן הרבי. שם לווי זה קיבל מקציני הצבא הרוסי שהחשיבו אותו מאוד בגלל שפעם אחת עצר את מגפת הסוסים של הוד מלכותו הצאר, ובשם „פאד־ראבין" קראו לו כל בני עירנו. אבל איך נעשה על ידו הנס הזה?

זקני העיר מספרים שהיה זה בימי בעל „תפארת־שלמה", כש־פרצה מגפה בארוות הסוסים של הוד מלכותו. כידוע עמדו כמה גדודי חיל תותחנים בעירנו להסעת התותחים. בזמן ההוא השתמשו בסוסים. הגרוחוליצר נזדמן במקרה שם, פנה לקצין הצבא ואמר: „אני ארפא את הסוסים אבל בתנאי שתשחרר את כל החיילים היהודים לכל ימי חג הפסח". הקצין קיבל את הצעתו. מה עשה ר' אברהם גרוחו־ליצר? הלך וליקט את שיירי החלה משולחן הרבי לאחר „שלוש סעודות" וצרר אותם במטפחתו. ביום ראשון בבוקר הלך לארוות הסוסים של הצבא ופיזר השיירים באבוס, הסוסים אכלו זאת יחד עם שבולת השועל והמגפה נעצרה. מאז נעשה חשוב גדול בעיני הצבא וקראו לו „פאד־רבין". בכל חג ומועד היה הולך ומשחרר את כל החיילים היהודים שהיו בצבא ואם חייל יהודי סרח, הלך לבקש רחמים עליו; כך פעל במשך עשרות בשנים כשהקצינים העוזבים את המקום מוסרים על דבר הנס לבאים אחריהם.

כשהיה צריך ללכת בהשתדלות, לבש קפוטה של משי, חגר מתניו באבנט של משי אדום כדרך החסידים הגליצאים, חבש לראשו שטריימל יפה שנתנו לו מחצרו של הרבי והחזיק במקל נהדר בעל ראש כסף כדי שיעשה רושם. כך היה מקיים מדי פעם את המצווה הגדולה של פדיון שבויים.

ר' דוד־לייב

ר' דוד לייב (פייערמאן), היה נמנה על העשירים שבעיר ובעלי־הבתים החשובים. מבנה גופו חסון היה, אטלטי כמעט. הוא היה מעורב בין הבריות ואהב לשוחח עם כל מי שפגש בדרכו. הוא היה רגיל לתבל את שיחתו בדברים של טעם ובמשלים נאים, והיה מקבל את כל מי שבא לביתו — בסבר פנים יפות. לעומת זאת היה קשה במקצת להוציא ממנו כסף לצדקה או ל„דבר־טוב". מספרים עליו שפעם באו שני אנשים חשובים לביתו לבקש ממנו תרומה להכנסת־כלה. הוא קיבל אותם בסבר פנים יפות, הזמין אותם לחדר הגדול הפונה לשוק הושיב אותם על הכסאות המרופדים שהיו מצופים בבד לבן מגוהץ יפה וציוה להביא תה. משהתחיל לשוחח אתם שח בעסקי העיר, בפרנסי העיר ודבר עמם אודות הרבי, השוחט, החזן וכיוצא בזה ומשהתחילו לדבר על העיקר השיח אותם לדבר אחר. כשגילו לפניו את מבוקשם, היינו שבאו לקבל תרומה בשביל הכנסת־כלה. שאל מי היא הכלה. ענו לו כי אף על פי שדבר זה אינם מגלים אלא לצנועין יגלו זאת לר' דוד־לייב. המדובר בבתו של ר' הירשל ברוך שימילעס ז"ל, היתומה. כידוע לא השאיר ר' הירשל ברוך שימילעס אחריו כל רכוש, מלבד בת שהגיעה לפרקה ועכשיו משנזדמן לה שידוך מצוה גדולה להכניסה לחופה. והיות שר' הירשל ברוך שימי־לעס יהודי כשר היה והיה נהנה מיגיע כפיו כל ימיו, מבקשים מכבודו נדבה הגונה. ר' דוד לייב קם ממקומו ושאל: „האם מותר לי לדעת מי החתן? וכשגמגמו בתשובה שהחתן הוא לא דוקטור וגם לא, להבדיל, רב אלא בעל־מלאכה פשוט, אופה, זאת אומרת לא אופה ממש אלא עובד אצל אופה, נתמלא ר' דוד לייב חימה ואמר: אתם רוצים לחתן את בתו של הירשל ברוך שימילעס לשוליא של אופה ושאני אתן יד לדבר הזה? היה לא תהיה כדבר הזה! אינני מסכים לשידוך בשום אופן...

כשהשיא ר' דוד לייב את בתו בגיל רך, לאלמן שימי שנותיו היו בין ארבעים לחמישים שנה, התפלאה כל העיר על כך. הייתכן? כיצד איש עשיר כר' דוד־לייב שנתן נדוניה הגונה לבתו וגם עשה חתונה יפה כמנהג הנגידים לא השיא את בתו לבחור רוק? קם לץ אחד שהיה באותו מעמד וענה: „דעו לכם שר' דוד־לייב לא יעשה שום דבר בלי חשבון. תשאלו איזה חשבון היה לו בזה? החשבון הוא כדי שלא יצטרך לקנות לחתן טלית חדשה...

עוד מספרים: כשאיצלה בנו דרש ממנו שיעשה לו מעיל חורף וטען שלא איכפת לו הקור אלא שחושש הוא שאנשים יצחקו לו, השיב לו אביו: „אתה רוצה מעיל חורף (אַ שווערן פאַלטו) תשים לך שתי אבנים כבדות בשני כיסי הכאלאַטל שלך יהיה לך אַ שווערן פאַלטו (מעיל חורף).

„גוט שבת ר' עזריאל"...

סיפור זה שברצוני לספר לכם הפעם שמעתי מפי זקן אחד שחי בזמן ההוא. ר' עזריאל בוגייסקי היה בעל־בית נכבד בעירנו; עשיר היה ופרוגרסיבי, אחד משלושת בניו של יעקב בוגייסקי אבי שושלת הבוגייסקים בעירנו. רגיל היה לנסוע מדי שנה בקיץ למעינות הישועה, לקרלסבד, מקום שם היה מתנהג בחופש גמור ומרגיש עצמו כצפור דרור, כיון שהיה זה מקום שאין מכירים אותו. פעם אחת בשבת כשחזר משתיית מי המעין וטייל לו להנאתו בשדרה הוציא סיגר עבה מכיסו, הדליק אותו, ועישן להנאתו. לא ידע המסכן, שבקרלסבד היתה אז אשה מעירנו בשם גולדלה ר' יואלייס אשה צדקנית „שמן זית זך" היא שראתה אותו ב„קלקלתו". ניגשה אליו האשה בפנים שוחקות ולא התריסה נגדו כלום אלא נענה בראשה ואמרה: „גוט שבת ר' עזריאל". כשחזרה גולדלה ר' יואלייס העירה סיפרה את שראתה בקרלסבד, והעיר היתה כמרקחה.

בעירנו היה אז לץ גדול בשם יוסלה לוי, קודמו ורבו של שלמה יצחק קאקאסקע, והוא סידר לר' עזריאל „לויה חיה". ומעשה שהיה כך היה: בשבת הראשונה לאחר שחזר ר' עזריאל מקרלסבד לרא־דומסק הלך לבית הכנסת — ממתפלליו הנכבדים של בית הכנסת היה — כדי לעלות לתורה בתור כהן. כשיצא לאחר התפילה מבית הכנסת נצבו בחוץ שתי שורות אנשים ונשים שנזדנב מרחוב בית הכנסת עד לביתו אשר בשוק וכולם כולם ברכו אותו בשבת שלום „גוט שבת ר' עזריאל" — „גוט שבת ר' עזריאל"...

ר' הירשלי ברכיה'ס

הירשלה זה שאני רוצה לספר עליו יהודי כשר היה מן הנעלבים ואינם עולבים. עיסוקו היה בסמרטוטים, סוס ועגלה היו לו והיה נוסע לכפרים הסמוכים לראדומסק ועסק במסחרו. פעם אחת בערב שבת כשנסע הביתה עם חשכה זירז את סוסו, לא חלילה ברצועה בשל צער בעלי חיים, ודבר לסוסו בלשון תחנונים: „רוץ מהר סוסי יקירי שלא נחלל את השבת חס־וחלילה, כי ציוונו הבורא יתברך „למען ינוח אתה שורך וחמורך בהמתך וכו'."

הוא היה מקפיד באמירת „אמן" על כל ברכה. וכדי להרבות בכך

הביא לבחורים חובשי ביהמ"ד — מים קרים לשתיה מהמעין הידוע הנקרא בפי כל „סטאק". ניגש היה לכל אחד מהם ומבקש, בהגישו את כוס המים: „ברך „שהכל" ואענה „אמן" אחר הברכה"! מספרים עליו שפעם נזקק היה לערב שיחתום לו על שטר של 150 רו"כ. ניגש אל שכנו וביקש ממנו לחתום את שמו עליו. הלה לא רצה לערוב משום שנאמר „השמר לך פן"... אבל הירשלה התחנן לפניו ואמר: איני רוצה שום ערבות חלילה, רק תכתוב שתי המלים פה במקום הזה: היינו אלעזר פלמן, וזה הכל והדבר יחשב לך למצווה גדולה. לאחר הפצרות רבות הסכים ר' אלעזר פלמן וחתם לו את שתי המלים. בהגיע זמן פרעון השטר ולהירשלה לא היה כסף לפדותו, נאלץ היה ר' אלעזר פלמן — לשלם, כמנהג. הירשלה הבטיח לר' אלעזר להחזיר לו את הכסף ששילם עבורו בתשלומים חדשיים עד שיגמור את חובו, עד הפרוטה האחרונה, וטען שלא כדאי לכעוס על דברים של מה בכך.

בהגיע מועד התשלום הראשון ולהירשלה לא היה כסף, בערה חמתו בו בר' אלעזר ואמר שאם יפגוש בו יקרעו כדג ופתאום והנה הירשלה לקראתו. ר' אלעזר מיהר לקראתו בחימה שפוכה כדי לתת לו מנה יפה. והנה הירשלה כבר עומד לפניו ושחוק רחמים על שפתיו ומוציא מכיס מעילו שזיף נאה ואומר לר' אלעזר: ר' אלעזר ודאי לא בירך עוד השנה ברכת „שהחיינו" על שזיפים, יברך ר' אלעזר „בורא פרי העץ" וגם ברכת „שהחיינו" ואענה אמן על הברכה...

שני אברכים מתקדמים בלבוש מסורתי: ישראלקה האמר (מימין) ודויד קרויזה
צוויי פֿאַרגעשריטענע יונגעלייט: ישראלקע האמער (רעכטס) און דויד קרויזע

„חדר מתוקן"

בשם זה נקראו בתי הספר העבריים שהקימו הציונים בגולה. השם הזה בא להודיע שהחדר הזה לא סתם „חדר" מהעולם הישן הוא אלא „חדר מתוקן" שלומדים בו עברית וציונות. כשחדרה הציונות לשטח עירנו נתלותה אליה גם התשוקה ללמוד עברית. בחורים חובשי ביהמ"ד התחילו ללמוד עברית לאחר שקראו את „אהבת־ציון" למאפו ו„לאַן" לפייערברג, ולאחר שמנדל פיינזילבר פתח „חדר מתוקן" ונמצאו בעלי בתים רבים שנתפסו לרעיון ושלחו את בניהם לחדר הזה. הדבר עורר צעקה גדולה בעיר, בעיקר בין החסידים, שטענו כי ה„חדר" מסוכן ו„היה לא תהיה" („מ'וועט ניט לאַזן דעם עוכר־ישראל אַפּ־שמד'ן יידישע קינדער").

התלקחה אז מחלוקת גדולה בעיר בין הציונים לבין החסידים שצעקו: „נבלה נעשתה בישראל". אולם לא הועילו צעקות החסידים והחדר המתוקן התקיים למרות הכל.

אעפי"כ עשו החסידים מעשה. מה עשו? לקחו יהודי בטלן אחד שהיה כביכול מורה וקראו לו „דער ווארשעווער לערער" שהיה מלמד לבנות ישראל כיצד לכתוב אַ יידיש בריווּעלע מתוך ה„בריפענ־שטעלער" ואמרו לו: „לך למד לשון הקודש לצאן קדשים!" מצאו לו גם „חדר" שילמד שם לשון־הקודש כלומר.. רוצים הם דוקא לשון הקודש? —„תן להם"! כך התחרו ב„חדר־המתוקן" של מענדל פיינ־זילבר. סיפר לי מנדל פינזילבר שפעם אחת נדברו יחדיו הוא וכמה ליצני העיר ללכת כדי לשמוע איך הבטלן הזה מלמד. הלכו ועמדו תחת חלונו ושמעו שעור בדקדוק בזו הלשון: תדעו לכם שהמלה קיטשמה (כובע פרווה) היא לשון נקבה קיטשמתי: איז דער טייטש מיין קיטשמע. קיטשמתך: איז דער טייטש דיין קיטשמע וכו'.

לאחר שגמר את שעור הדקדוק הכתיב להם הכתבה. הוא, המלמד, הסתובב באמצע החדר והכתיב לתלמידים בניגון הגמרא בזו הלשון: „אשר יצר את האדם בחכמה וברא בו נקבים נקבים חלולים חלולים".

הלחם היה בעוכריו

את הסיפור אשר אני מספר לכם שמעתי מפי זקני עירנו. מעשה בבחור אחד מעיר אחרת שבא לראדומסק ללמוד לקיים „הוה גולה למקום תורה". היה זה אחד מרבים שבא מערים רחוקות ללמוד תורה בעירנו. היכן יאכלו ומה יאכלו. שאלה זו לא הדאיגה אותם. הם ידעו כי לא אלמן ישראל וכי כל בעל־בית יתן יום אחד לאכול. וכך עשו הלכו מבית לבית לבקש יום עד שמצאו את כל שבעת ימי השבוע קרה מקרה ולבחור היו רק חמשה או ששה ימים בשבוע ואז היה צם יום או יומיים. לקיים מאמר חז"ל „וחיי צער תחיה אם אתה עושה כן אשריך וטוב לך". הבחור שברצוני לספר עליו היו לו כבר כמעט כל הימים פרט ליום רביעי. ריחם עליו גבאי ביהמ"ד וסידר לו יום אצל אדון רוזביץ, שהיה עשיר גדול ובעל בית חרושת גדול לשעור־ניות. בני עירנו זוכרים בודאי את הבנין הגדול שעמד ע"י רחוב ברז'ז'ניצקי סמוך לפסי הרכבת והיה בעל ארובה גבוהה. הזכרנו כבר שמר רוזביץ עשיר גדול היה, ונחת שולחנו מלא דשן ומי שנכנס לביתו רעב יצא שבע. נכנס הבחור הנ"ל לביתו של הנדבן ובקשוהו לשבת. אח"כ נטל את ידיו, בירך על נטילת ידים וישב לו על יד השולחן. ראה על השולחן והנה שם כמה גלוסקאות טריות מרהיבות עין וככר לחם. בירך בירכת המוציא בצע על הגלוסקאות תחילה משום הידור מצוה שהם מקמח סולת. והנה מביאה נערת הבית צלחת ובה דג מלוח שלם מונח לפניו שרוי בשמן, מקושט בבצל חתוך. מה עשה הבחור שהיה רעב מאוד? טבל את פתו בשמן ואכל בתאבון גדול יחד עם הדג, עד שאכל את כל הגלוסקאות והלחם. סבור היה המסכן שזו כל הארוחה שנתכוונו להגיש לו. לאחר שגמר התקין עצמו לברך ברכת המזון והנה הנערה החייכנית באה ובידיה

צלחת ובה תריסר קרעפלאך שרויים ברוטב תרנגול הודו וריחם כריח גן־עדן. מה יעשה, אע"פ שכרסו היתה כבר מלאה איך לא יאכל קרעפלאך, אכל בקושי את הקרעפלאך על הרוטב והתכונן לברך ברכת המזון. מזמז היה כבר לעצמו „על נהרות־בבל" שלפני ברכת המזון והנה הגערה שוב באה ושתי צלחות בידיה וחיוך קל על שפתיה. בקערה הגדולה היה בשר מכל המינים; אוז צלוי, כבד מטוגן, בשר עגל מצופה בביצים ותחיכה הראויה להתכבד בבשרא דתורא. ובצלחת השניה הקטנה יותר קנוח לבשר: שזיפים ואפרסקים מבושלים בחומץ. הפירות נראו שקופים כזכוכית. אבל מה יעשה הבחור ובטנו מלאה? את הבשר לא אכל כבר מפני שבטנו מלאה עד גרונו, טעם קצת מה„צימעס" וזה קצת השיב את רוחו.

הקיצור — העין רואה והלב חומד, אבל מה יעשה, שהמעיים אטומים וסתומים ואינו יכול להנות אפילו במלוא נימה? הנערה כאילו להכעיס שואלת: „למה אין הבחור אוכל, שמא הבשר לא מצא חן בעיניו, אביא בשר תרנגולת, או אפרוח צלוי, יגיד רק מה שחשקה נפשו". לא ידע מה להשיב לה, הראה בידו על שפתיו שהוא מברך ברכת המזון ואסור לו להפסיק. כשיצא מהבית, דיבר לעצמו: „הלחם הזה, הלחם הרג אותי, הלחם היה בעוכרי"...

מעשה בקערה של קק"ל

יצחק המר

סבורני שהיה זה בשנת 1934. כחבר „החלוץ המזרחי" בעירנו קבלתי הוראה ע"י הועד למען הקק"ל שהייתי חבר בו להתיצב עם הקערה למען הקק"ל בערב יום כיפור בבית המדרש של חסידי ראדומסק כדי לאסוף תרומות. הסכמתי ברצון למקום שנקבע לי כיון שנמנה הייתי על חסידי הרבי מראדומסק הן מצד אבי והן מצד אמי. סבי מצד אבי ר' יוחנן ז"ל היה גבאי אצל הרבי מראדומסק הקודם ואילו סבי מצד אמי היה חסיד ראדומסקאי.

ובכן, הגעתי בשעה טובה לבית המדרש ושמתי את הקערה שלי בין יתר הקערות. כנהוג בגמר תפילת מנחה, בשעת ההתרמה לקערות, נתרמו לקק"ל סכומים ניכרים כיון שעל חסידי ומתפללי בית המדרש לחסידי ראדומסק נמנה מספר ניכר של חברים ואוהדים של „המזרחי" כדוגמת ר' מנדלי פרנקל, ר' משה לוריה, ועוד. כשנסתיימה ההתרמה והתחלתי למנות את הכסף תפס הגבאי של ביהמ"ד, ר' שלמה יצחק בן ר' איתמר רבינוביץ את הקערה שלי והוריק את הכסף שבה לתוך הקערה של ישיבת „כתר תורה". ישיבות אלה נוסדו אז ע"י ר' משה'לה חתנו של האדמו"ר מראדומסק, עבור בני הנוער של חסידי ראדומסק. כששאלתי אותו כיצד הוא נוהג כך בכסף של קק"ל ענה לי: הסבור אתה שארשה תרומת כסף, בערב יום כיפור למען השקצים והשיקסס בקיבוצים בארץ ישראל? כשהעירותי לו שהכסף הזה נועד במיוחד להתישבות דתית של „המזרחי", ענה לי, שבשבילו זה היינו הך. אמרתי לו, ר' שלמה יצחק! היום ערב יום־כיפור ויהודים תרמו את הכסף הזה לטובת קק"ל וכשאתה נוטל כסף זה למטרה אחרת, הרי זה בבחינת גזל ומשום כך דורש אני להחזיר את הכסף. לשמע דברי אלה הושיט ידו וסטר לי. גם הפעם לא הגבתי, אבל סטירה זו גרמה לי כאב יותר מסטירת הגוי. לבי כאב עליו ועל אלפי יהודים טובים כמוהו האוטמים אזניהם מלשמוע את קריאת שר האומה לשיבת העם לציון וגאולת העם והארץ.

הוועדה למען קק"ל (בשנת 1926), מורכבת מב"כ אירגונים ומפלגות

עומדים (מימין לשמאל): שורה א' — א. ב. אייזן; מ. שיטנברג; י. פרידמן; ש. רוזנבלט; צ. מר־גולבסקי; א. הופמן; י. רוזנצווייג. שורה ב' — י. ווינטרטר; מ. ד. גולדברג; מ. שיטה; יעקב אייכנר; ד. ווילנסקי; חיים גולדברג; י. ליברמן; ש. ניימן. יושבים: פ. בוגייסקי; י. זנדברג; מ. וולקוביץ (מורשה); א. מ. וקסמן; מ. בירנבוים. שורה ד' — י. דיצפלר; דוד בוגייסקי.

דער „תפארת שלמה" – אראפ פון די קעסט...

א. נ. שטענצל

אברהם־נחום שטענצל, געבוירן אין יאָר 1897 אין דאָרף טשעלאדז נעבן סאָסנאָוויעץ, אַן אייניקל פון טשענסטאָכאָווער דיין און אַ ברודער פון סאָסנאָווצער רב און ראש־ישיבה — האָט איינגעזאַפּט אין זיך אַ סך יידישקייט, געווען אַ בקי אין ש"ס און פּוסקים און אויסגעווייקט אין חידות און קבלה. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך אַרויסגעריסן אין דער ברייטער וועלט און זיך באַקאַנט געמאַכט אַלס דיכטער און שריפט־שטעלער. זיינע לידער, נאָוועלן און דראַמעס זענען געדרוקט געוואָרן אין דער ברייטער יידישער פּרעסע און צוגעצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון די דייטשע ליטעראַרישע קרייזן אין יענער תקופה, וועלכע האָבן געשטיצט דאָס אַרויסגעבן אין דרוק זיינע לידער־זאַמלונגען.

„שלמה", האָט זי צו אים געזאָגט: „וואָס איז די מער,
איז גאָט חלילה נישט אַזאַ בטוח ווי אַ שווער?
ווי אַלע ווייבער האַנדלען אויפן מאַרק איך וועל".

„דו וועסט מיר העלפן אַרויסטראָגן צו דער שטעל,
און צוריק אין בית־מדרש אַריינלויפן שנעל,
און אַלצדינג וועט זיין אַזוי ווי ביז אַהער".

„דו ביי דער אָפענער גמרא און איך ביים טאָפּ,
וואָס האָסטו דו, שלמה, אַזאַ פאַרשטאָפּטן קאָפּ?
איך וועל מיך קאָכן מיט די יידינעס אויפן מאַרק!"

קוים ער האָט זיך איינגעהאַלטן, אַזוי שטאַרק
האָט עס גענומען לאַכן אין אים: אויף דיין פולוואַרק,
גאָטעניו, דו האָסט צוגעקריגן נאָך אַ כלאָפּ...

און אַזוי איז טאַקע געווען ,יעדן אינדערפרי,
פאָרויס מיטן פייערטאָפּ און פאַרטעך גייט זי,
ער טראָגט איר נאָך די טעפּ אין גרויסן קויש.

און ווען ער איז צוריק געקומען פון יאַריד־גערויש,
און געכאַפּט נאָך פון קדושה דעם ערשטן קדוש,
צו אים זיך פאַרגלייכן, צי קען זיך ווער און ווי?

און ערשט נאָך מנחה, ווען ער טראָגט אַהיים דעם קאָרב,
פון אַ גאַנצן טאָג זיין אָנגעלערנטער האָרב,
גלייכט זיך אויס, זי שעמט זיך צו כאַפּן זיין בליק.

ער לייכט פון המצאות: „האוכל בשוק"...
און נאָך איידער, וואָס, ווען — אין בית־מדרש שוין צוריק!
און אינדערפרי, ווען געפּאַקט ס'איז דער קאָרב —

גאַנץ ש"ס מיטן דף, האָט זיך אים געמישט אין קאָפּ!
און יעדעס אות פון דער הייליקער תורה מיט טראָפּ,
אין זיין האַרץ היימיש געזונגען אַזאַ הימליש ליד.

אָבער ער האָט ערשט דערפילט, וואָס עס מיינט אַ ייד,
העלפנדיק זיין ווייב אַמאָל אויפן יאָרמאַרק־יאַריד,
האָט אַ שכורער גוי צעבראָכן אַ טאָפּ — —

אַ חרס הנשבר אין זיין האַרץ געבליבן שטיין,
גאַנצער מאַרק אַ שערבעלע פול מיט געוויין,
אַ קופּע שפּליטער צעפּלאַטערט אין שטויב,

און אינמיטן גאָר טאַנצט פאַר זיין טויביכע אַ טויב,
זיין האַרץ אויפגעציטערט מיט וואָרקנדיק לויב —
דעם סוד פון „שבירת־הכלים" ר'הייבט אָן פאַרשטיין:

אַ פאָלק אַן „אוכל בשוק", פון האַנט אין מויל,
מאַכט רק פול דעם מאַרק מיט זיין יעקבס קול!
איז פאַרוואָס טאָר עשו נישט געברויכן זיין יד?

געלערנט די משנה פון „המניח את הכד"?
ער זעט אַזאַ סוחר ווי מיך, ביי מיין ווייבס ס'קלאַד...
אַז ער קוילעט מיך נישט, איז פּשוט, ווייל ר'איז פויל.

„גאָט, וואָס אַלע ברואים מיט דיין האַנט דו שפּייזט,
שפּייז דאָך דיין פאָלק ביז עס וועט ווערן אויסגעלייזט,
איז דיין בית־ישראל, דיין הייליק הויזגעזינד,

חלילה ווייניקער ווי די הונגעריקע מאַרק־הינט?"
גאָט, וואָס אַ ייד מיינט, כ'פאַרשטיי עס ערשט אַצינד...
און זיין בליק מיט טרערן, ווי ביי אַ טויב זיך פאַרגלייזט:

איז ער אין בית־המדרש? ער ווייס נישט מער ווו ר'איז!
אַ וויינענדיק־געוואָרקע פאַרדבקהט אַזוי זיס,
רייסט זיך פון אים, „טיי־די־די־דיי" און „אוי־אוי־אוי".

און מיט אַמאָל, אין מאַרק ווערט עס שטיל אַזוי,
פון געטומל אַרויס רייסט זיך דער שכורער גוי,
און פאַלט צו מיט הייזעריק געהייל פאַר זיינע פיס:

„ראַבין!" דאָס געשריי אַ שערפּ וואָלט זיך געשאַרפט!
אַ סטרונע פּלאַצט אין אַ האַרף וואָס האָט זיך געהאַרפט —
רייסט זיך איבער אַ פּסוק תהלים אינמיטן טראָפּ:

„צי ביזט דו נישט אויך פון גאָטס פולוואַרק אַ כלאָפּ?"
און אויפהויבנדיק אים, ווי מ'הויבט אויף אַ סנאָפּ,
שמייכלט ער: „פּשוט, נאָך אַ גלעזל האָסט געדאַרפט..."

דאָס געלייז דער נאָך אויפן מאַרק, דאָס געזשויב!
אין שאַרץ שאַרט מען ס'זילבער, ס'פאַרפירגעלט — אונטער הויב,
און ווען אַהיים ליידיקן קויש ער טראָגט פון יאַריד,

קוים דערטראָגן קאָן ער אים אַזוי פאַרמאַטערט און מיד,
אָ, זיי וועלן אים נאָך מאַכן פאַר אַ גוטן ייד:
גאָט, וואָלט איך פליגל איצט געהאַט ווי אַ טויב...

„שלמה", האָט זי אים אָנגעקוקט: „וואָס איז דער מער?
און שטיין אויפן מאַרק מיינסטו איז נישט שווער?
און אפשר איז עס גאָר אליהו הנביא געווען..."

און ווען די פרייד אין אירע טויבן־אויגן געזען,
האָט ער געשעפּטשעט: „גאָט זאָל דיין רצון שוין געשען",
און שנעל אויסגעווישט זיך פון זיין אויג אַ טרער.

„מזל־טוב ראַבין! וואָס האָסטו דו דיך אַזוי פאַרטראַכט?"
הלצהדיק אויפן קול זיך הילכיק צעלאַכט:
„מען האָט דאָך שוין צעבראָכן דעם תנאים־טאָפּ,

מיין ערשטער חסיד איז טאַקע יענער כלאָפּ!"
אָון עס איז אַזוי געווען, ס'זאָל פעלן אַ טראָפּ,
ער איז געוואָרן ראַדאָמסקער רב אין יענער נאַכט.

און יענער „טיידי־די־דיי" אן „אוי־אוי־אוי",
מיט יעטוועדן קנייטש, ווי אַ טראָפּ אַזוי' גענוי,
געוואָרן דער דבקות־ניגון פון „אשת־חיל־ליד" —

צעריסן כסדר פון זיפץ, „אַ ייד, אַ ייד",
ביז געפאַלן איפן שטול פאַרמאַטערט מיד.
און יענער שכור געוואָרן אין הויף דער שבת־גוי.

ס'לאַכן לאָזט נישט איבערטרעטן זי יחוד־שטוב־שוועל:
„נו, שוין זיך געפּראַוועט? לויף אין שטאַל אַריין שנעל,
מאַך „אַ לחיים", מיט אים, וואָס ווילסט דו פון מיר?"

און וואָס איז מיטן ליידיקן קויש געשען?
קיינער אים נישט מער פאַר די אויגן געזען!
ביי זיין שטול אונטער טיש געבליבן ר'איז שטיין.

יעדעס קוויטל וואָס חרס הנשבר געוויין,
דערפון אַרויסגעוויינט ,איז אין קויש אַריין.
אָ, און ווען קיינער אין יחוד־שטוב נישט געווען —
— — — — — — — — — — — —
און לעצטן פון זיין שטאַם, „טיידי־די־דיי" און „אוי־אוי־אוי"
פון יענעם שאַרבן־טאָפּ נאָך שערבלעך צוויי,
געהייליקט אין קדישה אויף די אויגן געלייגט.

לעבנס און געשטאלטן

שרה האמער־דזשאקלין

שרה האמער־דזשאקלין, אַ געבוירענע אין ראַדאָמסק, אַ טאָכטער פון אַ באַוווסטער חסידישער פאַמיליע, האָט עמיגרירט קיין אַמעריקע אַלס יונג מיידל, און איז דאָרט באַקאַנט געוואָרן אַלס שריפטשטעלערין. זי האָט פאַרעפנטלעכט צענדליקער דערציילונגען אין דער יידישער פּרעסע פון אַמעריקאַנער קאָנטינענט, אין וועלכע זי שילדערט דעם שטייגער־לעבן פון איר אַלטער היים און דאָס נייע אַמעריקאַנער יידישע לעבן. דער נאָוואָ־ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק האָט אַרויסגעגעבן 2 ביכער דערציילונ־גען פון שרה האַמער־דזשאקלין „לעבנס און געשטאַלטן" (1946) און „שטאַמען און צווייגן" (1954).

מיר ברענגען דאָ 2 דערציילונגען פון שרה האַמער־דזשאקלין: א. „דער רבי איז נפטר געוואָרן" (פון בוך „לעבנס און געשטאַלטן"); ב. „דער בידניצער דיבוק" (פאַרעפנטלעכט אין „פאָרווערטס").

די רעדאַקציע

א. דער רבי איז נפטר געוואָרן

— דער רבי איז זייער חרוב, און ער דאַרף האָבן גרויס חסד, אַז ער זאָל געזונט ווערן.

אָט־די ווערטער האָט דער טאַטע, אַ דערשלאָגענער, אַרויסגערעדט צו דער מאַמען ווען ער איז אַריין אין הויז בין מנחה למעריב.

— פאַראַיאָרן הושענא רבה, איז ער אויך געווען פאַרביי, און ער איז געזונט געוואָרן, און מיט גאָטס הילף, וועט ער איצט אויך געזונט ווערן, — האָט אים די מאַמע געטרייסט.

— דער אויבערשטער וואַכט און היט־אָפּ אַזעלכע צדיקים ווי ר' יחזקאלע ראַדאָמסקער, — האָט זי פרום צוגעגעבן.

דערווייל האָט די שטאָט געקאָכט, קהל איז געלאָפן אויפן „גוטן אָרט" בעטן פאַרן רבינס געזונט. מען האָט מיט ווייסע לייוונט אויס־געמאָסטן דעם בית־עולם, חסידים האָבן זיך געצויגן פון נאָענט און ווייט צום רבינס הויף, און דער בית־מדרש איז געווען געפּאַקט מיט ישיבה־בחורים, חסידים, סוחרים און באַלעבאַטים וועלכע האָבן געזאָגט תהילים און געבעטן אַ רפואה שלמה פאַרן רבין.

אין „הויף", אונטערן פרייען הימל, זענען געשטאַנען ווייבער מיט פאַטשיילקעס אויף די קעפּ און זיך איינגעהערט אין די טרויעריקע טענער, וועלכע האָבן זיך געטראָגן פון בית־מדרש „צום דרויסן" און פאַרוויינט די לופט. זיי האָבן זיך פרום געשאָקלט צום טאַקט פון תהילים־ניגון און דערביי עפּעס שטיל געשעפּטשעט. זייערע בליקן זענען געווען געווענדעט צום רבינס חדר, ווו עס איז געלעגן דער הייליקער חולה.

אויפן שוועל פון רבינס שטוב האָט זיך באַוויזן רב יוחנן, דעם רבינס עלטסטער גבאי. ער האָט געלאָזט וויסן דעם עולם, אַז די היץ האָט אָפּגעלאָזט און דער רבי פילט, געלויבט השם יתברך, בעסער.

דער עולם האָט פרייער אָפּגעאָטעמט און זיך געלאָזט מיט גרינגערע געמיטער צו זיך אַהיים.

דורך דער וואָך האָבן זיך אין שטאָט געטראָגן פאַרשידענע קלאַנ־גען: אָט האָט מען געהערט, אַז דעם רבין ווערט בעסער, און אָט האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז דעם רבין איז ערגער.

דערפאַר האָט מיך מיין מאַמע געשיקט צום זיידן יוחנן, געוואָר ווערן וואָס עס מאַכט דער רבי, ווייל מיין זיידע איז דאָך געווען דעם רבינס גבאי און זיין רעכטע האַנט.

ס'איז געווען אין אַ פרייטיק נאָכמיטאָג. געוויינלעך פלעג איך אַלע פרייטיק אין דער צייט גיין צו דער באָבען נאָך אַ יאָגדע־קיכעלע.

דאָס מאָל בין איך אָבער געגאַנגען מיט אַ שליחות. וועז איך בין אַריין אין הויז און דערזעז דעם גרויסן בעקן, אויף וועלכן ס׳זענען געווען אויסגעלייגט צו פינף אין אַ שורה פריש געבאַקענע קיכעלעך, פון וועלכע עס איז נאָך געגאַנגען אַ הייסע פּאָרע און געראָטען דער יאָגדע־סאָק, האָב איך אינגאַנצן פאַרגעסן אָן מיין „מיסיע״ און בין אַ פאַרגאַפּטע געבליבן שטיין ביים בעקן.

דער זיידע יוחנן איז אַריינגעקומען פון אַ זייטיקן חדר אָן אויסגע־פוצטער. די לאַנגע ווייסע בּאָרד פאַרקעמט, אין די שבתדיקע מלבו־שים, אין אַ שוואַרצע אַטלאַסענע זשופּעצע, מיטן שטריימל. די ווייסע זאָקן האָבן געמיניעט פון אונטער דער לאַנגער קאַפּאָטע. אַ נידע־ריקער, אַ דאַרער, אָן איינגעשרומפּטער פון פּאַסטן תּעניתים אַלע מאָנטיק און דאָנערשטיק, האָט ער אַלע מאָל אַרויסגעוויזן מער ליבשאַפט צו די אייניקלעך ווי צו זיינע קינדער. דערזעענדיק ווי איך שטיי אַזוי צוגעשמידט מיט מיינע אויגן צום בעקן, האָט ער מיט אַ קוים־זעבאַרן שמייכל אַ פרעג געטאָן:

— וואָס ווילסטו, שרהלע?

— אַ יאָגדע־קיכעלע! — האָב איך אין איין אָטעם אַרויסגערעדט.

די באָבע האָט די גאַנצע צייט זיך אַרומגעדרייט איבערן הויז און עפּעס געזוכט. זי האָט געזוכט אין די שופלאָדן, אין קאַמאָד און אין דעם פליישיקן שענקל.

— אַ נאַשערקע! — האָב איך מיט אַמאָל דערהערט דער באָבעס קול, — וואָלסט בעסער געגעסן ברויט, וואָלטן דיינע באַקן געווען רויט. אָט אַזוי ווי ביי מיר, — האָט זי אָנגעוויזן אויף אירע רויטע בעקעלעך, — נאָר לאַקעטקעס ליגט איר אין זיינען. דערפאַר ביזטו דאָך טאַקע גרין ווי גראָז... וואָלסט בעסער געפרעגט וואָס דער רבי מאַכט, — האָט זי אַ זאָג געטאָן מיט פאַרווונדערונג.

— וואָס מאַכט דער רבי? — האָב איך אין איין אָטעם אַ סרעג געטאָן, דערמאָנענדיק זיך פלוצלינג אין מיין שליחות.

— וואָס ווילסטו פון קינד? — האָט דער זיידע זיך אַריינגע־מישט.

— ס׳קינד!... קוק מיר נאָר אָן אַ קינד! — האָט די באָבע ge־חוזקט, — אַ מויד פון אַריבער ניין יאָר איז שוין נישט קיין קינד... איך אין אירע יאָרן בין שוין געווען אַ כלה. אייַ, די וועלט בייט זיך,— האָט זי זיך באַקלאָגט, — הייַנטיקע צייַטן אַ מויד פון ניין יאָר איז נאָך גאָר אַ צוציק! נאָ, — האָט זי מיר דערלאַנגט אַ הייס יאָגדע־קיכעלע, — נאָ, און עס נישט ביז עס וועט זיך אָפּקילן, ס׳איז נישט געזונט צו עסן הייסע יאָגדע־קיכעלעך.

און די באָבע האָט ווידער געמומען זוכן ווי פריער.

יעדן פרייטיק וועז זי פלעגט מיר דערלאַנגען דאָס וואַרעמע קיכעלע, האָט זי מיר אָנגעזאָגט, אַז איך זאָל עס נישט עסן ביז ס׳וועט זיך אָפּקילן. פלעג איך אויסהערן, צושאָקלען מיטן קאָפּ, אַז זי איז געראַטן, זיך גלייך געלאָזט מיטן הייסן קיכעלע אין גאָס, און עס אויפגעגעסן, טאָקע וועז דער יאָגדע־סאָק אין הייסן טייג האָט געבריט מיין צונג ווי פייער.

— איך קען עס נישט געפינען! — האָט די באָבע פלוצלינג אַ זאָג געטאָן אַ רעזיגנירטע, — איך האָב שוין געזוכט אין יעדן ווינקל, — האָט זי געראַטן ווי צו זיך אַליין, — עפּעס אַזוי ווי די ערד וואָלט דאָס איינגעשלונגען...

— וואָס זוכסטו? — האָט דער זיידע געפרעגט.

— עס פעלט מיר אַ זילבערנער לעפל, נישט אָנדערש ווי עמיצער האָט אים צוגעגנבעט!

— שוין לאַנג?

— שוין דריי טעג.

— אַהאַ, — דער זיידע איז געבליבן זיצן פאַרטראַכט. פון זיינע אויגן האָט אַרויסגעקוקט צער. זיינע פינגער האָבן לאַנג געקלאַפּט אויפן טיש. ער האָט טרויעריק געשאָקלט מיטן קאָפּ, נאָר מיט אַמאָל האָט ער זיך אויפגעשטעלט און אַ זאָג געטאָן:

— ס׳האָט קיינער ביי דיר נישט געגנבעט דעם זילבערנעם לעפל. איך ווייס וווּ ער איז!

— דו?! — האָט די באָבע אים אָנגעקוקט צעמישט.

אָן צו רעדן אַ וואָרט, איז דער זיידע צוגעגאַנגען צום קאַמאָד, געעפנט ס׳ט׳רל, און פון דאָרטן אַרויסגענומען אַ תפילין־זעקל.

— ס׳איז ישראלקעס, — האָט די באָבע געזאָגט.

— יאָ, דיין מוזיניקל, — האָט דער זיידע טרויעריק צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ.

אַלע מאָל ווען דער זיידע איז געווען שטאַרק בייז אויף זיינע קינדער, זענען זיי געווען בלויז דער באָבעס.

ער האָט געעפנט ס׳תפילין־זעקל, און פון אויבן־אויף איז געלעגן דער זילבערנער לעפל.

— נאָ, אָט האָסטו דיין גנבה, — און ער האָט אַ וואָרף געטאָן דעם לעפל אויפן טיש.

— דאָס האָב איך דעם לעפל באַהאַלטן. איך האָב געהאַט אַ חשד, אַז דער פושע ישראל דאָוונט נישט יעדן טאָג. איצט זע איך דאָך באַשיינפערלעך, אַז ער וואַקסט אַ גוי, אָן אחדות־יונג. געשיקט אים לערנען אין דער ישיבה אַזש קיין כרזשאַנאָוו! שיין נחת זיך דער־לעבט!

די באָבע האָט אים פאַרענטפערט.

איך האָב מיך אַרויסגעשאַרט פון הויז, בין אַרונטערגעשפרונגען די עטלעכע שטיגן און בין אַזוי האָצקענדיק אויף איין פוס אַריין אין דער שול־גאַס. ס׳איז מיר אַקעגנגעקומען פּעסיע דער מומע חוהס, אַ מיידעלע אין מיינע יאָרן. זי, פונקט ווי איך, פלעגט יעדן פרייטיק גיין צו דער באָבען נאָך אַ יאָגדע־קיכעלע.

— קום, — האָב איך איר פאַרגעשלאָגן, — לאָמיר שפּילן שטרולקעס.

איך האָב דערביי אַרויסגענומען פינף ביינערנע קלעצלעך, וואָס מיר קינדער פלעגן קריגן פון אונדזערע מאַמעס, וועז זיי האָבן ge־מאַכט פעטשאַ אויף שבת.

— מען טאָר נישט שפּילן, — האָט פעסיע געזאָגט, — דער רבי איז קראַנק.

— ס׳איז אים שוין בעסער, און מיט גאָטס הילף וועט ער באַלד אינגאַנצן געזונט ווערן, — האָב איך נאָכגערעדט דער באָבעס און מאַמעס רייד. איך האָב זיך אַוועקגעזעצט אויף דער ערד, און דערביי אַ וואָרף געטאָן די שטרולקעס.

— איך גיי נאָך אַ יאָגדע־קיכעלע, — האָט זי ענדלעך מודה געווען...

— זיי זענען נאָך נישט פאַרטיק, — האָב איך איר געזוכט אַפּהאַלטן פון גאַנג.

— און פון וואַנען האָסטו אַזעלכע שוואַרצע ציין? — האָט זי מיר אָנגעוויזן אויף מיין מויל.

— אַ, דאָס איז נאָך פון לעצטן פרייטיק.

— דו ביזט אַ ליגנערקע! — האָט זי מיר אַריינגעשריען אין פּנים, און האָט מיר איבערגעלאָזט אויף דער ערד מיט די שטרול־קעס, און זיך געלאָזט גיין צו דער באָבעס הויז.

שבת נאָך הבדלה איז די באָבע געקומען צו אונדז. דער זיידע איז געווען בייַם רבין.

די באָבע האָט פון אַ געהעקלטער טעקע אַרויסגענומען איר שטריקערייַ, פון פיר לאַנגע שפּיזן איז אַרונטערגעהאַנגען אַ קליינער גרינער זאָק מיט רויטע שטרייפן. זי האָט זיך אַוועקגעזעצט בייַם טיש אויף וועלכן עס איז געשטאַנען דער בליץ־לאָמפּ, און געבראַכט אויף

נאָפּט, און געגומען שטריקן דעם רויטן שטרייף און געציילט די „אויגן". דערביי האָבן זיך געשווינד געדרייט די שפּיזן אַהין־אַהער. בלויז ביים רויטן שטרייף האָט זי געציילט די אויגן. וועז זי האָט נישט געציילט, האָט זי געקענט געשווינד שטריקן און דערביי דערציילן מעשות און אפילו נישט אַ קוק טאָן אויף דער שטריקערי.

איך פלעג ליב האָבן זיך איינצוקוקן אין דער באָבעס ליכטיקן פנים. אַלע באָבעס, — פלעג איך דערביי טראַכטן, — טראָגן ברילן, נאָר נישט מיינע.

אַ גלייכע, פון הויכן וווקס, מיט אַ גלאַטיק רונד פּנים און רויטע באַקן, האָט זי ליב געהאַט צו גיין שיין און ריין אָנגעטאָן. זי האָט געטראָגן די שוואַרצע אַטלעסענע קופּקע מיט פּאַרשיידענע קאָליר־טע פּאַטשערקעס אינעם טשיפּיק און דאָס שבתדיקע גרין זיידענע קלייד מיט האַנט־אויסגענייטע פייגעלעך, וואָס זי האָט אַליין אויסגעהאָפּטן. אויף שטריקן און נייען איז זי געווען אַ גרויסע בריה. זי האָט אויך אַליין געפירט ס׳גאַנצע שניט־קראָם, און פלעגט אַליין פּאָרן אויף מערק. דער זיידע איז געווען פאַרנומען מיטן רבין און מיטן לערנען די הייליקע תורה.

מיין טאַטע, דערזעענדיק ווי די באָבע שטריקט אזוי פלייסיק אַ זאָק, האָט ער איר אַ פרעג געטאָן:

— מאַמע, פאַר וועמען שטריקסטו די זאָקן?

— פאַר מיין אינגסטן אייניקל, טשיפּעלען.

האָט זיך דער טאַטע הויך צעלאַכט:

— מאַמע, איך האָב אַ פאַבריק פון זאָקן, און דו שטריקסט פאַר מיין קינד אַ פּאָר זעקעלעך!

— דיינע זאָקן! איך גיב דיר נישט פאַר אַלע דיינע זאָקן קיין דרייער, — האָט די באָבע געזאָגט, — דין, טאַנדעט, אַז מען טוט זיי איינמאָל אַן, צעקריכן זיי ווי שפּינוועבס. זעסטו, — האָט זי אָנגעווויזן אויפן קליינעם זאָק, וועלכן זי האָט געהאַלטן אין מיטן דער אַרבעט, — אָט דאָס איז סחורה. ס׳וועט דעם קינד זיין וואַרעם. זיי זענען שטאַרק און באַלעבאַטיש, — און זי האָט ווייטער געשטריקט מיט גרויס ערנסט.

ס׳האָט זיך געעפנט די טיר און עס איז אַריין אונדזער שכנה באָשע־לאה. אַ בריייטע, קורצע יידענע מיט אַ רויט פּנים. ביים פאַרטוך האָבן זיך מיטגעשלעפּט אירע צווילינג־מיידלעך פון דריי יאָר: צירעלע און מירעלע.

— איך בין אַזוי פאַר־אָגט מיטן צווילינג, זאָל לעבן, — האָט זי אָנגעווויזן אויף די צוויי פּוכקע קינדערלעך, — אַז איך האָב נישט קיין צייט צו לויפן אין „הויף". חיה לעבן, — האָט זי זיך געוועגדט צו דער באָבען, — וואָס מאַכט דער רבי?

— בעסערט זיך, געלויבט דעם אויבערשטן, — האָט די באָבע אַ צופּרידענע געענטפערט.

ס׳זענען אָנגעקומען די מומע יענטל, די מומע חוה און די מומע רחלע מיטן קליינוואַרג. די מענער זענען אַוועק צום רבין.

אויפן אויוון האָט זיך געקאָכט אַ קרופּניק. די מלווה־מלכה איז היינט געווען צעשטערט, ווייל דער רבי איז נאָך אַלץ געווען שטאַרק שלאָפן. יענעם שבת־צו־נאַכט האָט די שטאָט נישט געפּראַווען קיין מלווה־מלכה.

דער טאַטע איז אויך אַוועק אין „הויף" זיך זען מיט שלמה הע־נעכן, דעם רבינס זון, מיט וועלכן ער האָט געפירט אַ שטילן שותפות.

אַלע האָבן זיך אויסגעזעצט אַרום גרויסן טיש, וועלכער איז נאָך געווען באַדעקט מיטן שבתדיקן ווייסן טישטוך מיט רויטע קווייטן. פּראַדל די דינסט האָט דערלאַנגט צום טיש, און די באָבע האָט דערציילט מעשהלעך פון נאָוואַראַדאָמסקער רבין:

— וועגן דעם זיידן פון אונדזער רבין דערציילט מען, אַז וועז ער איז אַלט געווען זיבן יאָר, האָט מען אים שוין געריעדט שידוכים. איז אַמאָל אַ גרויסער רבי געקומען אָנקוקן דעם חתן. זעענדיק דאָס יינגל, האָט דער רבי אים אַ פרעג געטאָן:

— איך בין זיכער, אז דער חתן־בחור ווייס אַפילו נישט ווו גאָט ווינט.

אויף דעם האָט אים דער זיבן־יאָריקער חתן־בחור באַלד געענטפערט:

— אויב דער מחותן וועט מיר זאָגן ווו גאָט ווינט נישט, וועל איך אים זאָגן, ווו גאָט ווינט יאָ.

— און פון איצטיקן רבינס פאָטער, אים צו לאַנגע יאָרן, פלעגן חסידים זיך אָנדערציילן ניסים און נפלאות.

— מען דערציילט, אַז וועז דעם איצטיקן רבינס פאָטער איז נפטר געוואָרן, פונקט אין דער רגע וועז ער האָט אויסגעהויכט זיין ליכטיקע נשמה, איז אין רבינס חדר שטיין געבליבן דער גרויסער וואַנט־זייגער, וועלכער איז אַ פערטל יאָרהונדערט פריער קיין מאָל נישט געשטאַנען...

און וועגן אונדזער רבין וועל איך אייך דערציילן אַ מעשהלע:

פון פּשעדבארז האָבן זיך אַרויסגעלאָזט מיט פערד און וואָגן זעקס חסידים צו נאָוואַראַדאָמסקער רבין. האָבן די חסידים זיך געלאָזט אין וועג אַריין אַ סך פריער וויי אַלע מאָל, וווייל ס׳איז געווען אין קורצן פרייטיק, און אַנגעזאָגט דעם פורמאַן צו טרייבן די פערד וואָס שנע־לער, כדי זיי זאָלן נאָך קענען אָפּגעבן דעם רבין שלום־עליכם אַ שטיק צייט פאַר ליכט־בענטשן.

זענען זיי געפאָרן און געפאָרן, און דער וועג איז וואָס אַמאָל געוואָרן אַלץ גרעסער און פרעמדער.

ס׳איז אַנגעפאַלן אַ הויכער שניי און דאָס פּאָרן די חסידים אין אָפּענעם וואָגן, דער שניי נעצט זיי דורך, די קעלט קריכט אין די ביינער אַריין.

ס׳נעמט צופאַלן די נאַכט, און מען זעט נאָך אַפילו נישט דעם שפּיץ פון שטאָטישן קלויסטער.

פרעגן זיי ביים אָנטרייבער וויי לאַנג ס׳דאַרף נאָך נעמען אָנצו־קומען אין נאָוואַראַדאָמסק צום רבין, איז זיך דער פורמאַן מודה, אַז זיי בלאָנדזשען. די פערד זענען אַראָפּ פון שאָסיי. ס׳האָט נאָך ביז איצט אַזאַ זאָך מיט אים נישט געטראָפן, און ער וויסט אַליין נישט ווי אַזוי דאָס האָט געקענט פאַסירן.

ס׳איז די חסידים באַפאַלן אַ גרויסער פחד, אַז זיי קענען נאָך חלילה מחלל שבת זיין, און גאָט דער אייניציקער וויס ווו זיי קענען אַמאָל פאַרבלאָנדזשען. אויסגעווייטיקטע פון הונגער, קעלט און נעץ, האָבן זיי תפילה געטאָן צום אויבערשטן. דער שניי לייגט זיך דער־ווייל אַלץ העכער, און מיט אַמאָל כאַפן זיי זיך אַז זיי פאָרן גאָר אין ווילדע פעלדער.

עס ווערט שוין גאָר טונקל. די שרעק ווערט גרעסער. פאַר מיילן ווייט זעט מען נישט קיין לעבעדיקן מענטשן.

אָבער פלוצלינג, אַזוי ווי פון דער הוילער ערד, וואָקסט פאַר זיי אויס אַ הויכער פויער, בלייבט שטיין לעבן וואָגן און גיט אַ פרעג אויף פויליש: „דאָקאָנט ווי יעדזשעטשע?" (וווהין פאָרט איר דאָ?).

און וואָרט נישט אויף קיין ענטפער, שטעלט אָפּ די פערד, זעצט זיך לעבן טרייבער, נעמט אַרויס פון זיינע העכט די לייצעס, גיט אַ געשריי צו די פערד „וויא"! און באַלד ווי דורך אַ כישוף זענען זיי שוין אויפן ריכטיקן שאָסיי, און נאָך איידער מען קוקט זיך אַרום, געפינען זיי זיך שוין אין שטאָט, און אָט בלייבט די פור שטיין לעבן דעם רבינס הויף.

די חסידים קריכן אַראָפּ פון וואָגן, ווילן באַדאַנקען דעם גוי פאַרן גרויסן הסד וואָס ער האָט מיט זיי געטאָן, ערשט זיי כאַפן זיך, אַז ער איז נעלם געוואָרן. זיי זוכן אים אין אַלע זייטן, אָבער נישטאָ דער גוי. ער איז פאַרשוווונדן פונקט אַזוי ווי ער איז געקומען.

וועז די חסידים זענען אַריין צום רבין און אים געוואָלט דער־ציילן וואָס האָט מיט זיין געטראָפן, האָט דער רבי אַ מאָך געטאָן מיטן האַנט, אַז זיי זאָלן שווייגן און געזאָגט:

— איך וווייס... איך וווייס... וואָס עס האָט מיט אייך פאַסירט.

און די חסידים האָבן שוין פאַרשטאַנען וועָר יענער „פויער" איז געווען..."

אויסגעהערט דער באָבעס מעשות, האָבן מיר אַלע געגעסן דעם געשמאַקן קרופניק, וואָס פראָדל האָט דערלאַנגט צום טיש.

מיט אַמאָל האָט זיך געגעבן אַ פראָל אויף די טיר און עס זענען מיט געוואַלדן אַריין קיילע די טוקערין און סאָסיל די גבאיטע.

— געוואַלד, יידישע קינדער, — האָבן זיי געבראָכן די הענט און געשריען, — דער רבי איז פאַרביי! אוי, אַ ב־ר־אָך, אוי אַן א־ר־מ־גליק! האָט קיילע די טוקערין אויסגעזונגען און סאָסיל די גבאיטע האָט אונטערגעכאַפט דעם ניגון, מיט וועלכן מיין מאַמע פלעגט לייענען די קינות אום תשעה־באב.

אין הויז איז געוואָרן אַ יללה, אַ געוויין. די באָבע האָט אַ קאָמאַנדעוות געטאָן:

— צום רבינס הויף, ווייבער, צום בית־המדרש!

אַלע האָבן זיך געלאָזט גיין צו דער טיר.

איך האָב זיך מיט אימפּעט אַ הייב געטאָן און געוואָלט מיטלויפן, מיטאַמאָל האָב איך דערפילט ווי עס הייבט זיך מיט מיר ס׳בענקל, אויף וועלכן איך בין די גאַנצע צייט געזעסן. איך האָב מיך אַרומגע־קוקט און געזען ווי מיין קליין שוועסטערל חוהלע שטייט איןווינקל און זי שטיקט זיך פון געלעכטער. האָב איך גלייך פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז איר אַרבעט. איך האָב זיך ווי עס איז אַרויסגעפלאַנטערט פון דעם צוגעבונדענעם בענקל און בין צוגעלאָפן צו מיין שוועסטערל און איר דערלאַנגט אַ בוכצע. זי האָט זיך צעווייניט און צו להכעיס מיך געמומען רופן:

— שטרינע מיטן גוואַלד־גלאָק!

דאָס איז געווען מיין צונאָמען וועלכן איך האָב געוואַלדיק פיינט געהאַט.

„שטרינע" האָט מען מיך גערופן, ווייל איך בין געווען דאַר און פאַרגרינט, און „גוואַלד־גלאָק", ווייל ווען איך האָב עפעס געוואָלט און נישט באַקומען, האָבן מיינע געוואָלדן אָפגעקלונגען ווי א גלאָק איבער דער גאַנצער גאַס. פאַר אָט דעם צו־נאָמען וועלכע מיין שוועסטער האָט מיך איצט געהרופן, האָב איך מיך נאָכאַמאָל אַ וואַרף געטאָן שלאָגן..

— מאַמעשי! — האָט זי געהרופן נאָך הילף.

— וואַרט נאָר, וואַרט, — האָט די מאַמע געפאָכעט צו מיר מיט דער האַנט, מיט אַן אויסגעשטעלטן פינגער, — זאָל נאָר דער טאַטע אַהיים קומען, וועסטו שוין קריגן דיין פאַרציע...

— איצט, ווען עס איז אַזאַ אומגליק אין שטאָט, — האָט די באָבע אַ זאָג געטאָן שוין שטייענדיק ביים טיר, — איצט ליגט אייך אין זינען צו פראָווען שטיק?!

— די גאַס איז שוואַרץ מיט מענטשן, — האָט קיילע די טוקערין אַריינגעוואָרפן, און אַלע פרויען האָבן זיך געלאָזט גיין צום דרויסן.

איך בין נאָכגעלאָפן, און אויף מיר קוקנדיק איז נאָכגעלאָפן ס׳גאַנצע קליינוואָרג.

די מאַמע האָט זיך צוריקגעקערט, אונדז אַריינגעטרײַבן אין הויז, אָבער מיר האָבן בשום־אופן נישט געוואָלט אַריינגיין. די באָבע חיה האָט געמאַכט אַ פשרה, אַז פראָדל, די קעכין, וואָס איז געווען פאַררעכנט ווי אַן אייגענע אין הויז, זאָל אונדז דערציילן מעשות, און מיט דעם האָט מען אונדז אונטערגעקויפט.

פראָדל פלעגט ליב האָבן צו דערציילן שוידערלעכע מעשות פון גזלנים, דיבוקים און נישט־גוטע, צוליב וואָס מיר קינדער פלעגן דערנאָך מורא האָבן צו שלאָפן בייגאַכט אַליין, און פלעגן קריכן צו דער מאַמען אין בעט.

נאָר די מאַמע האָט איר געזאָגט, אַז היינט זאָל זי אונדז נישט דערציילן קיין מעשות פון שדים און נישט־גוטע, נאָר פון דעם קלוגן קעניג מיט די זיבן טעכטער.

ווען איך בין אינדערפרי אויפגעשטאַנען, האָט אַרץ אויסגעקוקט צו גיין מיטן טעגלעכן גאַנג. איך האָב געהערט דאָס רוישן פון די מאַשינען, וואָס איז געקומען פון דער פאַבריק, וועלכע האָט זיך געפונען אין שכנות מיט אונדזער ווינונג. אין ווינקל פון קיך האָט זיך פראָדל געפאָרעט ביים כשר מאַכן אַ הון. די מאַמע האָט מיר געגעבן עסן. זי האָט אויסגעקוקט בלאָס און פאַרווויינט. האָב איך איר געפרעגט:

— וואָס מאַכט דער רבי?

האָט זי מיר געענטפערט, אַז די גרעסטע דאָקטוירים וועלכע מ׳האָט אַראָפגעבראַכט פון וואַרשע, האָבן אויפגעגעבן זיין לעבן. בלויז איין גאָט אין הימל קען באַווייזן דעם נס און אים העלפן, — האָט זי אַ פאַרטרויערטע אַרויסגערעדט און אירע אויגן זענען פול געוואָרן מיט טרערן.

איז מיר איצט קלאָר געוואָרן פאַרוואָס איך הער׳ בלויז דאָס רוישן פון די מאַשינען, און עס פעלט דאָס געזאַנג פון די אַרבעטער, פון וואָס איך פלעג האָבן גרויס הנאה און מיטזינגען.

מיט אַמאָל האָט זיך אַן אומעטיק קול דערטראָגן פון לייבקע רעוואָלוציאָנער:

„גוטער פריינט, אַז איך וועל שטאַרבן,
טראָג צו מיין קבר די פרייע פאָן,
די פרייע פאָן מיט די רויטע פאַרבן,
וואָס איז באַשפריצט מיט אַרבעטער בלוט".

ער איז פאַרשטומט געוואָרן, ווייל קיינער האָט נישט מיט־געזונגען. געווייניגער פלעגט נאָר איינער דאַרפן אָנפאַנגען, און עס איז באַלד אַוועק אַ קראַנץ לידער: „איך האָב אַ קליין אינגעלע", „אַ בריוועלע דער מאַמען", „דאָס טליתל", נאָר אַממייסטן האָבן זיי פאַרפאַסט אייגענע לידער, לויטן גאַנג פון טאָג.

ווען דער רבי האָט געשוועבט צווישן לעבן און טויט, איז דאָס געזאַנג געווען פאַרשטערט. האָב איך אַ שווייגנדיקע אויפגעגעסן מיין פרישטיק און בין אַוועק אין שקאָלע.

ווען איך בין אַהיימגעקומען פון שקאָלע, איז אין הויז געווען אַ מוראדיקע שטילקייט, וואָס האָט געשריגן מיט פאַרשטומטע קולות. איך האָב מיר אַרומגעקוקט און קיינעם נישט געזען. בין איך אַ דערשראָקענע געלאָפן פון איין שטוב אין דער צווייטער און דערביי געפונען אין שכנות מיט אונדזער ווינונג. אין ווינקל פון קיך האָט זיך פראָדל געפאָרעט ביים כשר מאַכן אַ הון. די מאַמע האָט מיר געגעבן עסן. זי האָט אויסגעקוקט בלאָס און פאַרווויינט. האָב איך איר געפרעגט:

— וואָס מאַכט דער רבי?

האָט זי מיר געענטפערט, אַז די גרעסטע דאָקטוירים וועלכע מ׳האָט אַראָפגעבראַכט פון וואַרשע, האָבן אויפגעגעבן זיין לעבן. בלויז איין גאָט אין הימל קען באַווייזן דעם נס און אים העלפן, — האָט זי אַ פאַרטרויערטע אַרויסגערעדט און אירע אויגן זענען פול געוואָרן מיט טרערן.

איז מיר איצט קלאָר געוואָרן פאַרוואָס איך הער׳ בלויז דאָס רוישן פון די מאַשינען, און עס פעלט דאָס געזאַנג פון די אַרבעטער, פון וואָס איך פלעג האָבן גרויס הנאה און מיטזינגען.

מיט אַמאָל האָט זיך אַן אומעטיק קול דערטראָגן פון לייבקע רעוואָלוציאָנער:

„גוטער פריינט, אַז איך וועל שטאַרבן,
טראָג צו מיין קבר די פרייע פאָן,
די פרייע פאָן מיט די רויטע פאַרבן,
וואָס איז באַשפריצט מיט אַרבעטער בלוט".

ער איז פאַרשטומט געוואָרן, ווייל קיינער האָט נישט מיט־געזונגען. געווייניגער פלעגט נאָר איינער דאַרפן אָנפאַנגען, און עס איז באַלד אַוועק אַ קראַנץ לידער: „איך האָב אַ קליין אינגעלע", „אַ בריוועלע דער מאַמען", „דאָס טליתל", נאָר אַממייסטן האָבן זיי פאַרפאַסט אייגענע לידער, לויטן גאַנג פון טאָג.

ווען דער רבי האָט געשוועבט צווישן לעבן און טויט, איז דאָס געזאַנג געווען פאַרשטערט. האָב איך אַ שווייגנדיקע אויפגעגעסן מיין פרישטיק און בין אַוועק אין שקאָלע.

געזען ווי אין איין טאָפ קאָכן זיך רויטע קאַרשן. דער ריח האָט געריעגט מיינע נאָז־לעכער. איך האָב מיט אַמאָל דערפילט הונגער...

פּראָדל איז אַריינגעקומען פון גאַס מיט אַ שוואַרצער פּאַטשיילע אויפן קאָפּ און אויסגעווײַנטע אויגן. זי האָט מיך פּאַרווונדערט אָנגעקוקט און געפרעגט:

— וואָס טוסטו דאָ איצט אין קיך?

— איך וויל לאָקשן מיט יויך, — האָב איך געזאָגט.

— וואָס! עסן ווילסטו?! — האָט עפעס אַ פרעמד קול פון איר אַרויסגעקרעכצט, — איצט, וען עס איז אַזאַ חורבן אין שטאָט זאָל אַ יידיש קינד וועלן עסן?!

איך האָב מיר דערשראָקן פאַר איר פרעמד קול און פאַרן חורבן פון אונדזער שטאָט.

איך האָב מיט אַמאָל דערפילט אַ שטיקעניש אין האַלדז און האָב שטיל אַרויסגערעדט:

— איך וויל בלויז וואַסער.

(פון בוך „לעבנס און געשטאַלטן", ניו־יאָרק, 1946)

ב. דער בידניצער דיבוק

וואָס נאָענטער עס האָבן זיך אָנגעזוקט די פּאַרכטיקע ימים־נוראים טעג, אַלץ מער האָט בײַ אונדז אין שטעטל געקאָכט מיט יידיש לעבן. פון נאָענט און פון ווײַט האָבן זיך חסידים געצויגן צום רבינ׳ס הויף, צו פּראָווען די יום־טובֿים בײַם רבינ׳ן ר׳ יחזקאל׳ע ראַדאָמסקער׳ס טיש.

יידישע קראָמען, וועלכע פלעגן דורכ׳ן יאָר פוסטעווען, און זייערע קרעמער פלעגן די אויגן זיך אויסקוקן פאַר אַ קונה, זענען אין די ערב יום־טובֿ טעג געווארן שטאַרק פאַרנומען. אין זייערע געוועלבלעך האָבן זיך פלוצלינג געמומען באַווײַזן פרעמדע קונים, און ניט אין קרעמער פלעגט אַ פאַרשעמטער לויפן צום צווייטן אויסבאַרגן אַ שטיקל סחורה, אויף וועלכן אַ קונה האָט זיך נאָכגעפרעגט...

אכסניות, וואָס פלעגן דורכ׳ן יאָר זיין שיטער באַזעצט, פון אַ דורכרייזענדן וואַגשאָר, פון אַ יידענע וואָס איז געקומען צום רבינ׳ן פאַר אַ ברכה, ווײַל עס האָלטן זיך בײַ איר ניט קיין קינדער, זענען אין חודש אלול געווען איבערגעפאָקט מיט חסידים.

ראש־חודש אלול איז אויך געווען די צייט אויף וועלכער אָרימע־לייט האָבן אָרויסגעקוקט אַ גאַנץ יאָר. אין דער קורצער צייט האָבן זיי אַריינגענומען מער נדבות ווי דורכ׳ן גאַנצן יאָר. דורכ׳ן יאָר פלעגן זיי גיין איבער די הייזער און קריגן פון די באַלעבאָסטעס צו שטיק־לעך צוקער, צו גראָשנס, און פון די גאָר רייכע הייזער — אַ קאָפּיקע. נאָר אַזעלכע זענען געווען זייער ווייניג. אין חודש אלול זענען זיי ניט געגאַנגען איבער די הייזער, נאָר געבעטלט אויפ׳ן בית־עלמין, וווּ וויבער און מענער זענען געקומען אויף קבר־אבות, זיך אויסווייי־נען, אויסגיסן זייערע שווערע הערצער און אויסבעטן אַ גוט יאָר. ס׳פלעגט שוין פון ערגעץ אויסוואַקסן אַ חזן, אַ שמש, און געמאַכט דעם טויטן אַן אל־מלא־רחמים, וואָס האָט אָפּגעהילכט איבער׳ן גאַנצן הייליקן אָרט.

נאָכן אל־מלא־רחמים פלעגן די אָרימעלייט באַפאַלן דעם אבל און יענער פלעגט טיילן „זעקסער" און אַמאָל אויך צו פינף קאָפּיקעס. באַהיט און באַשירעמט האָט אַזעלכער געדאַרפט זיין, וועו ער האָט חלילה, געגעבן צו אייניציקע גראָשנס, וואָרום פונקט ווי די שנאָרערס האָבן געבענטשט און געווונטשן אַ גוט יאָר פאַר אַ גיטער נדבה, האָבן זיי אים געשאָלטן און געזידלט און געווונטשן אַלדאָ בייז. וועו די נדבה איז געווען אַ קליינע. און וועלכער ייד האָט זיך דאָס געוואָלט אייניריסן און הערן אַ קללה אין די פאַרכטיקע טעג? האָט מען געגעבן...

אין די שפּעטע פאַרנאַכטן, וועו די אָרימעלייט פלעגן זיך אָפּפאַר־טיקן מיט׳ן בית־עולם, זענען זיי געגאַנגען אין דער שול־גאַס, צום רבינ׳ס הויף, וווּ עס פלעגט אַלע וויילע צופאָרן אַ פרישע בויד מיט חסידים. דאָרטן האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט אין אַ רייע. דער ערש־טער בײַם אָריינגאַנג איז געשטאַנען אויף קוליעס זוּרעך דער לאָמער, לעבן אים איז געשטאַנען פעסקע, זיין ווייב, אַ הויכע אַ לאַנגע ייִדענע מיט אַ געל פּנים, מיט אַ מויל אַן ציין, ארומגעוויקלט מיט אַ זיידענעם צעפּליקטן האַבילאק, מסתמא אַ נדבה פון אַ רייכער מאַדאַם.

חיימ׳ל באַראַבאַן, אַ ייד מיט אַ בריטער נאָז ווי אַ קאָרטאָפּליע, האָט געשריגן מיט באַנומענע קולות, אַז מען זאָל אים שענקען אַ נדבה פאַר׳ן יתום. ער האָט ניט געבעטן, נאָר געפאָדערט. לעבן אים איז געשטאַנען שמוליקל, דער יתום, אַ קליין דאַר יינגל, מיט אַן אויס־געשטרעקט ביינערנעם הענטל. ער האָט גאָרנישט געזאָגט, נאָר זיינע שוואַרצע גלות־אויגן האָבן עפעס געמאַנט...

נעכע מיטן שלוכן איז אויך דאָרט געווען. אַן איינגעפאַלענע יידענע, איינגעטונקען אין שמאַטעס; אַ קליין דאַר קעפל מיט צע־שראָקענע אויגן האָבן אַרויסגעקוקט פון די צעפּליקטע מלבושים; אַ פאַרמאַכט אויסגעמאַטערט בריט מויל, וואָס פלעגט זיך פלוצלינג עפענען און אָנפאַנגען שלוכצן אויף אַזעלכע הויכע טענער, וואס האָבן זיך געטראָגן פון דער שול־גאַס ביז׳ן מאַרק אַריין.

„האניהוניע" איז אויך דאָרטן געשטאַנען, אַ הויכער ייד, מיט אַ טונקל צעקנייטשט פנים און אַ שוואַרצער באַרד, אַ פאַנפּעוואַטער, וואָס האָט ניט געקענט אַרויסריידן דעם „ח", דערפאַר האָט מען אים גערופן „האניהוניע".

אַזוי האָט זיך געצויגן אַ גאַנצע רייע אייגעבירטיקע אָרימעלייט־שנאָרערס, וועלכע האָבן געקענט אייגער דעם צווייטן, אַלטע אייג־געפונדאַמענטוועטע נאָוואָראַדאַמסקער קבצנים, וואָס האָבן געפילט, אַז בלויז זיי האָבן די חזקה אויף זייער שטעטל מיט די באַלעבאָטים און חסידים, וואָס קומען צו זייער רבינ׳ן.

*

מיטאַמאָל האָט זיך אין שטעטל אַריינגעריסן אַ פרעמדער אָרי־מאַן, וועלכן קיינער האָט ניט געקענט, און האָט אויף זיך געצויגן די גאַנצע אויפמערקזאַמקייט פון אַלע פאַרבייגייער. ער האָט אינגאַנצן פאַרטינקלט די שטאָטישע אָרימעלייט.

געווען איז דאָס ניט גלאַט עפעס אַן אָרימאַן, וואָס בעט נדבות, נאָר אַ מענטש אין וועלכן עס איז געזעסן אַ דיבוק, און ניט בלויז אייַן דיבוק, נאָר דווקא גאַנצע צוויי: אַ חזן און אַ סטראַשניק. אַזוי האָבן מיר קינדער, בפירוש באַשלאָסן, ווייל אָט האָט ער זיך צעזונגען וויַ אַ חזן, און אָט האָט ער געשאָלטן אויף פּויליש ווי אַ סטראַשניק און געסטראָשעט צו אַרעסטירן.

געווען איז דאָס אַ מיטל־יאָריקער מענטש, פון נידעריקן וווּקס, מיט ברייטע פלייצעס, מיט אַ שיין צעקאָמטער שוואָרצער באַרד, מיט אויגן ווי צוויי שאַרפּע מעסערלעך, וואָס האָבן געדראָט און געשראָקן. אָנגעטאָן איז ער געווען אין אַ לאַנגער אָפּגעריבענער קאָפּאָטע, אָבער אַ ציכטיקע, אַ ריינע. אין האָבט האָט ער שטענדיק געטראָגן אַ שטעקן, וואָס האָט אים געגעבן דעם אויסזען פון אַ פאַראָרעמטן סוחר. קיינער האָט ניט געווּסט ווער ער איז און פון וואַנען ער קומט. געוויפן האָט מען אים דער „בידניצער דיבוק", ווייל בשעת עס האָט פון אים אַרויסגערעדט, אַדער אַרויסגעזונגען דער דיבוק, האָט ער כסדר דערמאָנט דאָס שטעטל בידניצע.

מערסטנס האָט ער געקראָגן זיינע אָנפאַלן בעת מיר, קינדער, פלעגן גיין פון חדר... מיר פלעגן זיך אַרומשטעלן אַרום אים אין אַ רעדל, אַלע ינגלעך, חוץ מיר און טעמען דער בעקערינס, די אייניציקע מיידלעך, וועלכע זענען מיטגעלאָפן מיט די יינגלעך און צוזאַמען מיט זיי קאָמאַנדעוועט: „בידניצער, זינג דעם יהי־רצון, זינג זמירות", און מיר האָבן געוואָרפן גראָשנס און צוקערלעך. אַרום אונדז האָבן זיך

באַלד אַרומגעקליבן די שענסטע באַלעבאַטים פון שטעטל, און זיי האָבן מיט גרויס נייגעריקייט זיך צוגעקוקט צום ספעקטאַקל. דער „בידניצער דיבוק" איז געלעגן אויסגעצויגן אין זיין גאַנצער לענג, דאָס העמד צעכראַסטעט, אַ האָריק לייב האָט זיך אַרויסגעזוכט. ער האָט געזונגען און געדאַוונט, זיין מויל איז געווען פאַרמאַכט, שווייס האָט זיך געגאָסן פון זיין פנים און גאַנצן קערפער, ער האָט זיך דערביי געווארפן און געמאַכט פאַרשידענע שטיק. ביי אונדז קינדער, האָט ער אַרויסגערופן באַוווּנדערונג און אַ באַהאַלטענעם שרעק. אויך באַלע־באַטים און זיידענע יונגעלייטלעך, איידעמלעך אויף קעסט, האָבן געקוקט, געזען, געהערט און געגאָפט. דערפאַר האָבן זיי אים באַלוינט מיט אַ ברייטער האַנט און געווארפן גרעסערע מטבעות.

אָפגעזונגען, פלעגט דער „בידניצער דיבוק" אויפשטיין, אָפווישן דעם שווייס מיט אַ רויט גרויס טאַשן־טיכל, אויפהויבן די צעווארפענע מטבעות און פלעגט זיך פאַרנייגן ווי אַ קונצן־מאַכער. דאָס צוזאַמענ־געקליבענע געלט פלעגט ער אַרייניליגן אין אַ לעדערנעם בייטל און דאָס פאַרזיכטיק אַרייגשפילען אין דער אונטערשטער הויזן־קעשענע. נאָכ'ן אָפרוען זיך אַ היפש ווייַלע, האָט ער זיך ווידער אַ וואַרף געטאָן צו דער ערד, און ווידער מיט אַ פאַרמאַכט מויל געזונגען. האָט אַמאָל געטראָפן, אַז די מטבעות זענען געווען קלייַנע אָדער ווייניק, האָט דעמאָלט דער „סטראָזשניק" געזידלט און געשאָלטן מיט גע־פערלעכע קללות און דאָס האָט אויף אַלעמען אָנגעווארפן אַ שרעק. פלעגט מען דעמאָלט אים צווואַרפן דעם לעצטן גראָשן, וואָס מען האָט ביי זיך געהאַט, אַבי דער גוי, דער נאַכאַל, זאָל אויפהערן...

עטלעכע יאָר פלעגט דער „בידניצער דיבוק" קומען יעדן ראש־חודש אלול קיין נאוואראַדאָמסק און האָט אַוועקגעריסן דאָס שטיקל בעטל־ברויט ביי די איינגעבירטיקע אָרעמעלייט, און באַלד נאָך די ימים־נוראים פלעגט ער פאַרשוווּנדן. אַ בייז האָרץ האָבן אויף אים געטראָגן די נאַווּאראַדאָמסקער אָרעמעלייט. זיי פלעגן מיט אים אייגטענה'ן ער זאָל פאַרלאָזן „זייער שטאָט", אָבער ס'האָט ניט געהאָלפן. זיי האָבן אים געשאָלטן, געזידלט, גערופן גנב־מאַשענ־יק, אים אָפגעגאָסן מיט אַ פאָמוניצע־וואַסער, זיך אָפילו געכאָפט שלאָגן, אָבער ס'האָט אַלץ ניט געהאָלפן. זענען די אָרעמעלייט געלאָפן צום רבי'ן און אים דערציילט וועגן דעם „בידניצער דיבוק". האָט דער רבי געשיקט דעם שמש און געהייסן ברענגען צו אים דעם דיבוק, אָבער יענער איז פאַרשוווּנדן אויף אַ שטיקל צייט און זיך ערשט ווידער באַוויזן צום סוף חודש־אלול, און באַלד נאָך יום־טוב איז ער ווידער נעלם געווארן. דורכ'ן יאָר פלעגט מען אַן אים פאַרגעסן, אָבער אַזוי' שנעל ווי עס האָבן זיך דערנענטערט די ימים־נוראים האָט ער זיך ווידער באַווּזן. אַן אימה פלעגט דעמאָלט באַפאַלן דאָס שטעטל, נאַווּאראַדאָמסק איז געגאַנגען כאַראָאָם. מאַמעס האָבן געסטראָשעט קינדער מיטן דיבוק. כלה־מיידלעך האָבן מורא געהאַט צו גיין אַליין אין גאָס אין די אַוונטן. יונגע מעובדת'ע פרויען האָבן געלאָזט די מזוזות איבערקוקן, און ניט געגאַנגען אין גאָס אָפילו בייטאָג אַן אַ פאַרטוך (אַ סגולה קעגן ניט־גוטע). אָלטע ווייבער פלעגן דערציילן, אַז זיי האָבן אַליין געזען ווי פונקט 12 ביינאַכט ווערט פונ'ם „בידני־צער דיבוק" צוויי מענטשן: אַ חזן און אַ סטראָזשניק, און אַז דער סטראָזשניק דער שיכור, לויערט אויף יונגע מיידלעך...

*

מורא'דיק און מיסטעריעז האָט נאַווּאראַדאָמסק אויסגעקוקט אין די שפעטלעכע אויפדערנאַכטן, ווען בלויז מענער האָבן זיך געשלייכט איבער די גאַסן און געסלעך. פאַרלאָזן און פוסט איז געווען דער „נייער וועג", די ראָמאַנטישע אַלייע וווּ עס פלעגן שפאַצירן מיידלעך און בחורים, די איינציקע געפלאַסטערטע אַלייע, אַן בלאָטעס, מיט הויכע צעווואַקסענע קאַשטאַן־בוימער פון ביידע זייטן. דאָס רוישן פונ'ם באבריגער טייך האָט זיך דערטראָגן אַהין און זיך אויסגעמישט מיטן שטילן שעפטשען פון די פאַרליבטע פאַרלעך. ניט איין ליבע איז דאָרט פאַרקניפט געווארן, און ניט איין צעבראָכן האַרץ מיט פאַר־טרויערטע אויגן האָט מיט בענקשאַפט געקוקט אויף די פאַרביי־שפאַצירנדע יונגע־לייט און מיט די אויגן געזוכט יענעם, וועלכער האָט איר געשווארן אייביקע ליבע... אין די שטילע זומערדיקע אָוונטן האָבן צום „נייעם וועג" געשטראָמט באַלעבאַטישע יונגעלייט, מיט לאַנגע געהאַקטע יאַבידלעך, וועלכע פלעגן בגנבה וואַרפן זייטיקע בליקן צו די באַלעבאַטישע טעכטערלעך, און אַ ראָמאַן אָן וועדטער האָט זיך אָנגעפאַנגען שפינען... אַמאָל פלעגט אויך אַהין זיך פאַר־גנב'נען אַ ישיבה־בחור, מיט פאַררוקטע פאות אונטער די אויערן, וועלכער פלעגט אונטערן ספר לייענען טריף־פסול'ס און מיט אַ קלאַפנדיק האַרצן געלאָזט זיך אויפן געפערלעכן „נייעם וועג", וואָס האָט געלאָקט און געצויגן צו יענער פאַרבאַרגענער וועלט פון די מעשה־ביכלעך. אויך געזעלן שניידער־יונגן, שוסטער, זאָקן־מאַכער, קאַמאַשן־שטעפער, האָבן שפאַצירט אויפן „נייעם וועג" — יונגע־לייט, אין וועלכע ס'האָט אָנגעפאַנגען אויפוואָכן אַ קעמפערישער גייסט נאָך עפעס בעסערס, און פון צעהיצטע מיילער האָט זיך געהערט די וועדטער: „קאַרל מאַרקס", שטרייק, קאַמף, פאַרזאַמ־לונגן, פרייַע אַמעריקע. און שטילערהייט, אַז קיין זייטיקער זאָל חלילה ניט הערן, האָט מען געזונגען „דאַלאַי־ניקאַלאַי" (אַרונטער מיטן צאַר). די געזעלן פון פאַרשידענע פאַכן זענען שוין אַבער ניט געגאַנגען אַליין, מיט זיי פלעגן שוין מיטשפאַצירן די נייטערינס, שנייַדערינס, זאָקן־מאַכערינס און דינסטמיידלעך.

אָבער מיטן קומען פון „בידניצער דיבוק" פלעגן אָנהויבן פאַר־שווינדן די יונגע מיידלעך פון „נייעם וועג". צוערשט פלעגן אויספעלן די באַלעבאַטישע טעכטער, שפעטער אויך די אַרבעטאַרינס, און ס'איז אַלץ מער און מער געווארן אַ מאַנצבילשע אַלייע. האָבן די יונגעלייט פאַרשטאַנען, אַז די מיידלעך קומען ניט אויס מורא פאַרן דיבוק, ווייל זיי וואָגן ניט ביינאַכט צו קומען אַליין אויפן „נייעם וועג", און די בראָווע, וועלכע האָבן שוין יאָ געוואָגט, האָבן אָבער זייערע מאַמעס ניט געלאָזט אַרויסגיין אויף דער נאַכט אַליין. אַזוי' אַרום איז פוסט געווארן דער „נייער וועג" אָן די מיידלעך. די שפאַצירנדיקע יונגע־לייט האָבן מיטאַמאָל דערפילט ווי „אימיצער" האָט ביי זיי צוגערויבט דעם יום־טוב פון זייער יונג ראָמאַנטיש לעבן. לייַדיק און אָן אינהאַלט איז געווארן די כישופ־דיקע אַלייע. דער „אימיצער", האָבן זיי געווסט איז דער „בידניצער דיבוק", און זיי האָבן באַשלאָסן צו נעמען נקמה.

לייבקע „רעוואָלוציאָנער" האָט פאַררופן אַ פאַרזאַמלונג, און נאָך לאַנגע, היציקע דעבאַטן איז באַשלאָסן געווארן פטור צו ווערן פונם „בידניצער דיבוק", פאַריאָגן אים איף שטענדיק. אויף צומאָרגנס, ווען מיר, קינדער, זענען אין ענגשפט געשטאַנען און פאַרגאַפּטע זיך צוגעקוקט צום בידניצערס ספעקטאַקל, ווי ער זינגט מיט אַ פאַרמאַכט מויל ווי אַ חזן און שעלט ווי אַ סטראָזשניק, זענען פלוצלינג אָנגע־קומען חברה „אחדות"־יונגען מיט שטעקנס אין די הענט. פונקט דע־מאָלט איז דער דיבוק געלעגן אויסגעצויגן אויף דער ערד, און גע־האַלטן אינמיטן זינגען המבדיל.

— זאָג בעסער אָפּ ווידוי — האָט הירשל קאקוסקע אַ געשריי געטאָן — איידער מיר שיקן דיר אויף יענער וועלט.

דער דיבוק האָט זיך ווייטער געזונגען.

— בידניצער, מיר זענען געקומען אַרויסטרייבן דעם דיבוק — האָט בערל וואַשעוואדע אויפגעהויבן זיין שטעקן.

— טראָג זיך אָפּ „בידניצער דיבוק", מיט גוטן און גיי אין דיין רו אַריין — האָט אים געווארנט מענדל בעקער.

—אויב ניט, וועט מען דיר אַוועקטראָגן אַ טויטן — האָט נאָך אייגער אַרייגעשריגן.

נאָר דער „בידניצער דיבוק" האָט געזונגען נאָך מיט מער ברען און ניט געשענקט די מינדסטע אויפמערקזאַמקייט צום גאַנצן אַרו־מיקן טומל.

—אוי, אַ רוח אין דיין טאַטנס טאַטן אַריין — האָט אויסגעשריען שימעלע שוסטער, מיט אַן אויפגעהויבענעם שטעקן.

— ווען דו וואָלסט געווען אַן אמת׳ער דיבוק — האָט אַריינגע־וואָרפן מאָטעלע שאַפּירא, אַ יונג בחור׳ל פון חסידישע עלטערן (אויף וועמען מען האָט געזאָגט, אַז ער איז קאַליע געוואָרן) — וואָלסטו גע־גאַנגען צו אונדזער רבי׳ן ווען מען האָט דיר גערופן, און ער, זאָל לעבן, וואָלט שוין געווען פאַרטריבן פון דיר דעם ניט־גוטן...

הויב דיך אויף און טראָג זיך אָפּ פונדאַנען די מינוט! — האָט לייבקע „רעוואָלוציאָנער״ באַפוילן.

נאָר דער „בידניצער דיבוק״ זינגט נאָך שטאַרקער, אַזוי ווי די גאַנצע זאַך וואָלט זיך מיט אים ניט אָנגעקערט. און מיר, קינדער, זענען געשטאַנען געפּלעפט און זיך צוגעקוקט מיט שרעק.

— הויב זיך אויף און טראָג זיך אָפּ, און טאַקע די מינוט! דו הערסט! די רגע!

„דער „בידניצער דיבוק״ זינגט העכער, שטאַרקער, און מיט מער ברען.

מיט אַמאָל, אויפן וווּנק פון לייבקע „רעוואָלוציאָנער״ האָט גענומען האָגלען מיט קלעפּ אויפן בידניצער. שטעקנס און פויסטן האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט אויף זיין שווערן קערפּער.

כאַצקעלע פאַצעט האָט געשריען: גנב־איינער, פּאַסיקל־שפּילער, סיבירניק! דו וועסט אונדזערע מיידלעך און קינדער מער ניט שרעקן מיט פאַלשע דיבוקים. אַרויס פון נאָוואָראַדאָמסק! אַוועק פון דאַנען, דו מאַשעניק!

דער „בידניצער״ האָט אויפגעהערט זינגען, און געשריגן מיט באַ־נומענע קולות, אַז מען זאָל אים אויפהערן שלאָגן.

— זאָגסט אונדז צו, אַז דו וועסט זיך אָפּטראָגן? — פרעגט שלמה דונער.

— אוי, איך קען ניט! האָט דער בידניצער אַרויסגעקרעכצט.

— צעטרייבערן מיר דיך ווי אַ טריפה־בהמה — האָט אויסגערופן איציקל קצב, אַ הויכער יונג מיט אַן אונטערגעהאַקט אויג.

— הערט אויף! איך... איך זאָג צו... — האָט אַרויסגעקרעכצט דער בידניצער — איך זאָג צו!

לייבקע „רעוואָלוציאָנער״ האָט אַ וווּנק געטאָן צו דער חברה און די קלעפּ האָבן אויפגעהערט.

— זאָג אונדז צו, אַז דו וועסט מער דיין גנב׳יש פּרצוף דאָ ניט ווייזן!

— איך זאָג צו — האָט דער בידניצער קוים אַרויסגעסאפּעט, און בלוט איז אים גערונען פון דער נאָז.

דיין געביין זאָל זיך מער דאָ ניט געפינען...

— ניט געפינען... — האָט ער נאָכגערעדט שוואַך און נאָכגעביק.

דער בידניצער וויל זיך אויפהויבן און קען ניט; חברה וווילע יונגען הייבן אים אונטער; ער בלייבט שטיין, וואַקלט זיך ווי אַ שכור און זאָגט, אַז ער וויל פאָרן קיין טשענסטאָכאָוו, נאָר ער האָט ניט קיין געלט אויף אַ בילעט.

— זאָלסט אַזוי האָבן דאָס גוטע געזונט, ווי דו האָסט ניט אויף קיין בילעט — בענטשט אים „בערישל אַקטיאָר״, אַ יונג בחור׳ל, וואָס האָט געשפּילט „מכירת יוסף״ אין פורים, און ס׳איז אים שוין פאַר־בליבן דער נאָמען „אַקטיאָר״. פונדעסטוועגן געבן אַלע צושטייער אויף אַ בילעט, מען לייגט צוזאַמען דאָס געלט און מען פירט אים אונטערן אָרעם צום וואָקזאַל.

חברה וואַרט, דער צוג קומט אָן, מען שטופּט אַריין דעם בידני־צער אין וואַגאָן, די טיר פאַרמאַכט זיך, אַ לאַנגער פייף, אַ קנויל רויך שפּאַרט ארויס פונעם לאָקאָמאָטיוו. די באַן פאַרשווינדט און צוזאַמען מיט דער באַן איז אויף אייביק פאַרשוווּנדן פון אונדזער שטעטל דער „בידניצער דיבוק״.

(פון „פאָרווערטס״, ניו־יאָרק)

באגעגענישן מיט נאוואראדאמסקער

ד״ר חיים שאשקעס

דאָס איז געווען אין יאָר׳ 1925, אויף אַ פאַרוויילונג פון וואַרשע־ווער ליטעראַטן־פאַריין, אין זיין באַרימטן לאָקאַל אויף טלאָמאַצקע דרייצן.

הונדערטער שרייבער, זשורנאַליסטן און געסט האָבן אָנגעפילט די פאַרהעלטניסמעסיק נישט גרויסע זאַלן, ווו עס איז געווען דער יידישער ליטעראַרישער אַדרעס אין פּוילן און אויך אַ צוציונגס־קראַפט פאַר דער קליינשטעטלדיקער יוגנט, וואָס האָט געוואָלט בעת אַ וואַרשעווער וויזיט כאָטש אַן אָטעם טאָן מיט דער לופט פון זייערע באַליבטע דיכטער און פּובליציסטן, וועלכע מען האָט דאָ געקענט זען היימיש און אינטים. אָט עסט דער עסטעט יוסף העפטמאן געמאַרע־נירטן הערינג אין דער׳ עסייאיסט י. מ. ניימאַן טרינקט טיי מיט בוימל־חלה... עס קומט אַריין דער פּוילישער־רעדנער נתן שוואלבע, אָנגע־שטאָפּט מיט נייעס פון אויסערן־מיניסטעריום, און שיט עס אויס פאַר אַ גרופּע קאָלעגן.

דער דיכטער ז. סעגאַלאָוויטש זיצט אין ווינקל מיט אַ „ליטעראַ־רישער׳ ביילאַגע״, אַזוי האָט מען גערופן די מיידלעך, וועלכע האָבן זיך צוגעטשעפּעט צו די שרייבער, און דערציילט איר מיט אַ ביירא־ניש־ליידנדיקן אויסדרוק אויפן פּנים די געשיכטע פון זיינער אַ לעצטער ליבע.

דער אַצילותדיקער סעקרעטאַר פון פאַריין, מלך ראַוויטש, דאַן נאָך יונג, אָבער מיט נישט קיין קלענערער אַטאַקירנדיקער וויזיע ווי היינט, דיסקוטירט מיט אַ גרופּע יונגע דיכטער די טעזן פון זיין דאַן פּאָפּולערן פאָרטראַג איבער „פרייער ליבע״, וועלכער האָט פאַרכאַפּט די פּראָגרעסיווע עלעמענטן פון יידישן שטעטל אין די דעמאָלטיקע פרימאָרגן־יאָרן פון אויפוואַכונג.

אויף דער עסטראַדע, אונטער דעם גרויסן אייל־בילד פון י.ל. פּרץ, שפּילן יידישע כלי־זמר אַן אַרגענטינישן טאַנגאָ, און דאַן הויבט זיך אויף פון טישל דער קליינינקער, בלאָנד־בלאַסער הערש־דוד נאָמבערג, און לאַדט איין צום טאַנץ אַ יונג מיידל.

דאָס פּאָרל בילדעט אַ היפּשן קאָנטראַסט: ה. ד. נאָמבערג טאַנצט מיט אַן אָנגעשטרענגט אומעטיק געזיכט, אַזוי ווי אימיצער זאָל אים נויטן. ער שטעלט די פיס ווי אַ מתמיד, וועלכן דער טאַנץ־רבי האָט אָנגעזאָגט, ווען מען דאַרף אַ דריי טון רעכטס, אַ טופּע טון לינקס, און שטעלן זיך אויף די שפּיץ פינגער. און דאָס מיידל, מיטן קאָפּ בלאָנדע לאָקן באַוועגט זיך נאַטירלעך, שוועבנדיק, אַ ביסל נישט זיכער אין די אָרעמס פון איר טאַלאַנטפולן קאַוואַליר...

צוזאַמען מיט מיר׳ זיצן ביים טישל און אָבסערווירן נאָמבערגס באַלעטישע באַמיאונגען צוויי לאַנדסלייט זיינע: דער ווי אַ שפּרינג־

פעדער רירעוודיקער לודוויק וויינבערג, דער פאָטאָגראַפיסט פון שטאָט נאַוואַראַדאַמסק, און זיין יונגע עקסצענטרישע טאָכטער טוסיע. און וועג דער טאָנגאָ איז געענדיקט, זעצט זיך אַוועק ביי אונדזער טישל דער פאָרשוויצטער נאַמבערג. ער אָטעמט שווער; ער איז קענטיקט אַנגעשטרענגט; אָבער ער פרייט זיך צו זען מיינע געסט, וועלכע איך האָב געבראַכט אין ליטעראַטן־פאַריין, כדי זיי זאָלן האָבן וואָס שפּעטער צו דערציילן אין שטאָט.

ה. ד. נאַמבערג האָט יאָרן לאַנג פאַרבראַכט אין נאַוואַראַדאַמסק, ווו זיין מוטער, די אלמנה, האָט חתונה געהאַט מיטן „שאַרפן״ גערער חסיד און נגיד ר׳ איטשע שטערענפעלד.

ער צערעדט זיך מיט ווייַנבערגן וואָרעם וועגן יענער שטאָט אויף וועלכער עס הערשט שוין כמעט הונדערט יאָר דער גייסט פון גרינדער פון דער ראבייאישער דינאַסטיע פון „תפארת שלמה״ (ר׳ שלמה ראַדאָמסקער). ער וויל וויסן, וואָס הערט זיך אין רבינס הויף, ווו עס ציט נאָך איצט דעם גאָלדענעם פאָדים פון חסידות דאָס אייניקל פון „תפארת־שלמה״, ר׳ שלמה חנוך הכהן.

די טאָנגאָ אָטמאָספערע אָרום אונדז ווערט פלוצלינג אָנגעזאַפּט מיט רירנדיקע זכרונות פון נאַמבערגס קינדהייט, מיט אַ וועלט פון חסידישע שאָטנס, פון וועלכע דער שרייבער איז אַזוי ראַדיקאַל אַוועק.

דערציילט דערביי נאַמבערג אַ כאַראַקטעריסטישן עפּיזאָד פון זיין קינדהייט, וועג ער האָט געלערנט גמרא ביים אמסטעווער רב און מען האָט דאָן פאַראויסגעזאָגט, אַז דער עילוי נאַמבערג וואָקסט אַ גדול בישראל, אַ גרויסער רב, פאַרשטייט זיך. אָבער — זאָגט נאַמבערג — די קליפּה, לא עליכם, האָט זיך אַרײַנגעכאַפּט צווישן די תלמידים, און מיר פלעגן שפּילן אין די אָוונטן אין קאָרטן. מען האָט דאָס שנעל דערטראָגן צום אַמסטעווער רב און איינמאָל אַ שבת־צײַט נאַכט, וועג מיר האָבן געהאַלטן אין מיטן אַן „אָקע״ אין צימערל פון מיין חבר אלימלך שוואַרץ, קלאַפט מען אין טיר און איך דערהער דאָס הוסטעלע פון מיין רבין. ענטפער איך דורך דער טיר מיט אַ שטימע פון אַ מת, וואָס קומט צו חלום: „אויב דער וואָס קלאַפט קומט מיט גוטע כוונות, זאָל ער אַרײַנקומען, אויב אָבער ער מיינט אונדז שלעכטס צו טאָן, זאָל ער בלייבן אין דרויסן״...

„דער רב איז קיין נאָר נישט געווען און איז שווייגנדיק אַוועק. אָבער מיט אייניקע טעג שפּעטער, וועג איך האָב אויפגערעגט דעם בלאַט גמרא אויסגוויניק און מיט היץ, האָט מיך דער רבי פלוצלינג אָפּגעשטעלט מיט די ווערטער: „דו זעסט, הערש־דוד, אויב דו וועסט אין צען יאָר אַרום זיין אַ פרומער ייד און אַ לערנער, וועט דאָ אויף מיין גלאַטער האַנט אויסוואַקסן האָר״... מיר האָבן אַלע פאַרשטאַנען, אַז די נבואה זיינע איז אַ רעזולטאַט פון מיין קאָרטן־שפּילן.

„אגב, ווי איר ווייסט, איז די פאַראויסזאָגונג פון אמסטעווער רב מקוים געוואָרן נאָך פריער ווי אין צען יאָר אַרום, וועג איך בין שוין נאָך דער חתונה מיט דער ראַדאָמסקער שיינהייט מאַשעלע געפאָרן אויף ימים־נוראים קיין גער צום רבין, האָט מיר דאָ אין וואַרשע אין מיטן וועג פאַרהאַלטן אַן אַנדער „רבי״, און מיט אים בין איך שוין געבליבן״...

נאַמבערג ווייזט אָן מיטן פינגער אויפן פאַרביקן פאַרטרעט פון י. ל. פרץ, וועלכער קוקט אויף אונדז אַלעמען אַראָפּ פון וואַנט, און ער זעצט פאָר ווייטער:

„אָבער וועג אין נאַוואַראַדאַמסק זענען אין גיכן אָנגעקומען די „הצפירה״־נומערן מיט מיינע אַרטיקלען און דערמיט איז שוין באַשטעטיקט געוואָרן דער פרי־ערדיקער קלאַנג, אַז איך בין געוואָרן אַן אַפּיקורס, איז דאָן געקומען קיין וואַרשע מיין נגידישער שוויגער ר׳ מרדכי שאַפּירא מיט מיין יונג ווייב מאַשעלע, און מען האָט מיך געענייט, איך זאָל זי אָפּגטן. און כך־הווה, כאָטש זי, מאַשעלע, האָט נישט געוואָלט און האָט ביים גטן ביטער געווויינט״...

דער אַרקעסטער הויבט אָן צו שפּילן עפּעס אַ לעבעדיקן שימי־מאָטיוו פון ה. ד. נאַמבערג, אַ ביסל אָן אויסגעטרוקנטער פון פריער־דיקן שוויצן, לאַדט איין טוסיען צום טאַנצן. דער פאָטאָגראַפיסט ווייַנבערג גיט מיר אַ זאָג: „אַזוי איז ער שוין, מיין גרויסער לאַנדס־מאַן, אַמאָל געשפּילט אין קאָרטן און פלעגט פאַרשפּילן, שפּעטער זיך אַרײַנגעצויגן אין ביליאַרד און זעלטן אַרײַנגעיאָגט די קויל אין נעץ, און איצטער וויל ער טאַנצן, טרעט ער אויף די פיס פון מיין טעכטערל. איך קען אָפּטמאָל נישט פאַרשטיין די דאָזיקע גרויסע גייסטער, דאָכט זיך, אַזאַ פּקח, אַזאַ טיפער מענטשן־קענער, און אַזוי אָפּט אַ קרבן פון קליינלעכע מענטשלעכע שוואַכקייטן״...

*

נאָך אין דעם זעלבן יאָר האָב איך באַזוכט נאַוואַראַדאַמסק, אָדער ווי די פאָליאַקן האָבן די שטאָט גערופן, ראַדאָמסקא.

זי איז שוין נישט געווען די זעלבע חסידישע פעסטונג, ווי אין די צייטן פון נאַמבערגס קינדהייט. וועג איך האָב אַ פרעג געטאָן דעם פרעזידענט פון אונדזער קאָאָפּעראַטיוועראַנק, (ר׳ יצחק שפּירא), וויפל אָפּיקורסים זענען געווען אין שטאָט פאָרן „פינפטן״ רעוואָלוציאָנערן יאָר, האָט ער זיך אַ כאַפּ געטון ציילן די פינגער פון זיין לינקער האַנט... ער האָט פאַרבויגן אַ פינגער מיטן „בונדיסט״ אליבאַרדע, דערנאָך מיט איינעם ז. שרייבער, דערנאָך האָט ער אַ זאָג געמון דעם נאַמען ווייס, דערמאָנט נאָך אַ נאַמען און ביי דעם געבליבן. אָלע, הייסט עס, אָפּיקורסים האָט מען דאָן געקענט אָנצייכלן אויף די פינגער פון איין האַנט.

אין די אָנדערע צען טויזנט יידן? זיי זענען יעדן פרימאָרגן געלאָפן דאַוונען אין גרויסן בית־מדרש, אין נייעם בית־מדרש, אין שול ביים רבינס הויף, אין געוויר שטיבל, אין קאָצקער, אין אַמשינאַווער און נאָך אין צענדליקער בתי־תפילה. נאָכדעם האָבן זיי אָנגעפּילט דעם מאָרק, געטאָפט אין די פּורן ביי די פויערים אוז אין די קלייטן זענען געזעסן די בריהדיקע יידענעס אוז געזאָרגט פאָר פרנסה פון די לומדישע מענער.

און טאָמער, חס־וחלילה, איז דער רבי שלאָף געוואָרן, האָט זיך דאָס לעבן כמעט אָפּגעשטעלט אין שטעטל. מען האָט געוואָרט אויף אַ וואָרט, אויף אַ וווּנק פון רבינס הויף, ווי גייט עס אים דאָרטן, צי די היץ איז שוין אַראָפּגעפאַלן. עפּעס אַ קלייניקייט — הונדערט יאָר רבישע דינאַסטיע פון „תפארת שלמה״.

דער לעצטער רבי, ר׳ שלמה הענוך הכהן, האָט געירשנט פון זיין גרויסן עלטער־זיידן נישט נאָר די גאונישע לומדות, נאָר אויך זיין וועלטלעכען שכל־הישר. ער האָט דאָס באַנוצט צום מסחר און עס האָט אים שטאַרק אָפּגעגליקט. ער איז רייך געוואָרן, געקויפט פאָר קליינגעלט גאַנצע גאַסן מיט הייזער אין בערלין, און שפּעטער געצויגן פון זיי אַ גוואַלדיקע הכנסה. אָבער מיט דעם ריזיקן אייגנקופּ האָט ער געגרינדעט אַ רייַע ישיבות אונטער דעם נאָמען „כתר תורה״. ער האָט פון זיינע אייגענע מיטלען אויסגעהאַלטן די פיל הונדערטער לערנער דאָרטן מיט עסן און קליידונג. דער לעצטער ראַדאָמסקער רבי איז נאָך ביי זיין לעבן געוואָרן אַ לעגענדע. איך האָב זיך אייניקע מאָל געטראָפן מיט זיין איידעם, דעם יונגן רב ר׳ משה ראבינאָוויטש, וועלכער איז צוזאַמען מיט זיין שוועער דעם רבין געווען פאָרטון אין אַרגאַניזירן די „כתר תורה״־ישיבות. עס איז געווען צו באַוווּנדערן די פאַנאַטישע מסירת־נפש, מיט וועלכער דער דאָזיקער אויך וועלט־לעך זייער געבילדעטער יונגער־מאַן האָט דורכגעפּירט דאָס אויפבויען און פלאַנצן פון די „הייזער פון דער תורה״.

און זאָל שוין דערביי דערמאָנט ווערן, אַז אויך זייער טויט, דער טויט פון לעצטן ראַדאָמסקער רבין, פון זיין איידעם און פון זייער משפּחה איז געווען אַזוי העלדיש און הייליק, ווי גרויס עס איז געווען זייער לעבן.

אין וואַרשעווער געטאָ, אין יאָר 1942, אין דעם הויז פון זייער

טרייען חסיד ר' נתן־פנחס (נאָסקע) ערליך, אין טאָג פון זיבעצנטן אב, איז געקומען דער טראַגישער סוף פון דער ראַדאָמסקער דינאַסטיע.

ווען אין וווינונג פון רבין האָבן זיך אַריינגעריסן די געשטאַפּאָ־רוצחים און געפאָדערט, ער זאָל אַראָפּגיין אויפן הויף „צו דער אויס־זידלונג" און מיט דעם ווייזן אַ ביישפּיל די הונדערטער אַנדערע איינוווינער פון זעלביקן הויז, האָט זיך ר' שלמה־הענעך אַנטזאַגט. ער האָט נישט געוואָלט פאַרפירן זיינע שכנים, ער האָט געוווסט, אַז „אויסזידלונג" מיינט טויט... אָנגעטון אין טלית און תפילין האָט ער אַליין פאַראָרדנט, מען זאָל אים דעם ערשטן שיסן, כדי נישט איבער־לעבן די בזיונות, און ווען די קוילן זענען געפאַלן, האָבן זיי איינער נאָך דעם אַנדערן פאַרשניטן דעם לעצטן ראַדאָמסקער רבין, זיין איידעם, זייערע פרויען, זייערע קינדער און אייניקלעך, צוזאַמען 34 נפשות... דער הייסעסטער וווּנטש פון רבין איז דאָך מקוים געוואָרן. אַ מנין יידן האָט זיי אַלעמען געבראַכט צו קבר־ישראל אויפן גענשער בית־עלמין נעבן אוהל פון נאָוואָמינסקער רבין. דער רבי און זיין איידעם ליגן צוזאַמען; די רביצין אסתרל מיט איר טאָכטער רייזעלע ליגן בשכנות — הנאהבים והנעימים...

✶

„אָט דאָ, אין דער הייזקע, איז געווען באַהאַלטן דער דיכטער לייוויק, ווען ער איז אין „פינפטן" יאָר אַנטלאָפן פון סיביר און זיך געקליבן „שוואַרצן" די גרענעץ..." אַזוי דערציילט מיר דער בוכ־האַלטער פון אונדזער באַנק.

קוק איך אָן דאָס געסל, דאָס הייזל, רעד איך אויך שפּעטער מיט אלי אליבארדע, וועלכע האָט נישט איין יידישן רעוואָלוציאָנער גע־האָלפן אַנטלויפן קיין אויסלאַנד דורך דער דייטשער גרענעץ, וואָס געפינט זיך אַ צען מייל פון שטאָט. ווייס איך אויך, אַז ביים דיכטער ה. לייוויק איז נאָך עד היום געבליבן אַ געפיל פון הייסער דאַנק־באַרקייט צו יענע יידישע יונגעלייט אין נאָוואָראַדאָמסק, וואָס האָבן אים אַרויסגעוויזן אַזאַ האַרציקע גאַסטפריינטלעכקייט, בעת ער האָט זיך געשלעפּט אומלעגאַל אַזש פון סיביר אין זיין לאַנגן וועג קיין אַמעריקע. און דאָרטן אין שטעטל איז אויך געבליבן אַ געפיל פון שטאָלץ, אַז דאָס האָבן זיי מיטגעווירקט, אַז אין ווייטן אַמעריקע זאָל זיך פונאַנדערבליען אַ גרויסער יידישער דיכטער.

שפּעטער שוין, האַרט פאַר דער וועלט־מלחמה, ווען איך בין דורכגעפאָרן מיט אַן אויטאָ פון פּיאָטרקאָוו קיין טשענסטאָכאָוו און זיך פאַרהאַלטן אויף אַ פאָר שעה אין נאָוואָראַדאָמסק, האָבן מיר פריינט אָנגעוויזן דאָס הויז, ווו עס האָט געוווינט הערשל גרינשפּאַן, וואָס האָט אין פאַריז דערשאָסן דעם דייטשן דיפּלאָמאַט פאָן־ראט. די וועלט איז דאַן אויפגעטרייסלט געוואָרן פון דעם שאָס. אָבער די יידן אין נאָוואָראַדאָמסק זענען שטאָלץ געווען וואָס פון זייער סביבה איז דער נקמה־נעמער אַרויסגעקומען. אגב, האָט מען די משפּחה גרינשפּאַן נאָך מיט פיל יאָרן צוריק גערופן אין שטאָט „די קאָזאַקן", אַן אָנדייטונג, אַז אין די אַלטע צייטן האָבן זיי זיך אויך נישט געלאָזן „שפּייען אין דער קאַשע".

✶

מיט אַ יאָר צען צוריק, ווען איך פלעג קומען קיין ניו־יאָרק נישט אַלס עמיגראַנט, נאָר אַלס „חשובער" שליח פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג אין פוילן, האָט מיך אימיצער אָפּגערופן אין מיין האָטעל דורכן טעלעפאָן און אַ זאָג געטון:

„מיין ליבער ד"ר שאָשקעס, איך האָב אייך נעכטן געזען אויף דער פאָרלעזונג אין האָטעל בילטמאָר און באַמערקט, אַז איר טראָגט נאָך ברילן פון דער קאַפּיטאַן דרייפוס־עפּאָכע. דורך אַזעלכע גלעזער קענט איר די מאָדערנע וועלט נישט אָנקוקן. איצט מוזט איר אָנהויבן זען דורך אַמעריקאַנער ברילן. איך האָב שוין די פריווילעגיע פון געבן אַזעלכע ברילן, אַלס מתנה, צו אַלע שרייבער און פּאָליטי־קער, וואָס קומען דאָ פון אייראָפּע, און דעריבער מוזט איר אויך מיין מתנה אָננעמען. איך וואַרט אויף אייך אונטן אין האָטעל. מיין נאָמען איז משה, אָדער מאָריס שווארץ"...

ווען איך האָב שפּעטער באַזוכט און גערעדט פאַר די נאָוואָ־ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, האָט געצויגן מיין באַזונדערע אויפמערק־זאַמקייט די צוגעבונדנקייט פון אָט די אַלע, מערסטנטיילס פרייגעזאָ־גענע לאַנדסלייט צום זכרון דער ראַדאָמסקער רבישער דינאַסטיע.

איך האָב זיי געהערט דערציילן וועגן דער גרויסקייט פון ר' שלמהלען, דעם „תפארת שלמה", וואָס איז שוין אייגנטלעך געשטאָרבן מיט אַ יאָר זיבעציק צוריק, און די מעשיות וועגן אים האָבן זיי געקענט הערן נאָר פון זיידעס און טאַטעס. אָבער דאָך ווייסן פיל נאָוואָראַדאָמסקער אין ניו־יאָרק, אַז דעם אַלטן רבינס „קידוש לבנה" האָט געמאַכט טאַנצן די יידישע פאָלקס־מענטשן אין גאַס, אַז ווען ר' שלמהלע האָט געדאַוונט שבועות, האָט מען בפירוש געזען די גאַנצע געשיכטע פון „קבלת התורה" און כמעט געהערט די „קולות וברקים" פון באַרג סיני...

איר דערוויסט זיך דאָרט, למשל, אַז ווען איינער אַ יידישער מסור האָט פּרובירט אַריינשרייבן אַן אות אין דער ספר־תורה, וואָס די חסידים האָבן פאַרענדיקט פאַרן רבין, האָט די פעדער זיך נישט געוואָלט באַוועגן און אַז דער מסור האָט זי פּרובירט שטאַרק אַ קוועטש טאָן, האָט די פעדער אים אַ שפּריץ געטון אין אויג און ער איז בלינד געוואָרן...

איך דערוויס זיך אויך וועגן דער גרויסער היפּנאָטישער קראַפט, וואָס דער „תפארת שלמה" האָט באַנוצט מיט קנאַפּע הונדערט יאָר צוריק, איידער די מעדיצינישע וועלט האָט פון דעם געוווסט. קראַנקע זענען אויסגעהיילט געוואָרן פון קליפּות און דיבוקים און שדים און רוחות פלעגן שנעל פאַרלאָזן די הייזער, ווען דער רבי האָט זיי ענערגיש געיאָגט...

דאָס פאָלק האָט נישט פאַרגעסן די האַרציקייט, די ניגונים און די ליבשאַפט פון זייער אַלטן רבין. ווי אַ גאָלדענער פאָדים ציט זיך דאָס פון דור צו דור און איז געבליבן שטעקן אין די נאָוואָראַדאָמסקער משפּחות פון בראַנקס, פון ברוקלין, פון טשיקאַגע, פון קאַנאַדע און פון ווייטן לאָס־אַנדזשעלעס. ווי אַ שטיל געזאַנג שלענגלען זיך די דאָזיקע זכרונות און די צאַרטע באַשרייבונגען פון שרה האמער־דזשאקלין, די ראַדאָמסקער דיכטערין.

קוק איך אָן דעם מאָדערנעם אַמעריקאַנער ייד, מיין פריינט משה שוואַרץ, וועלכער איז פּראָגרעסיוו, ווייט נישט רעליגיעז און זוכט נייע וועגן אין לעבן, ווי ער זוכט זיי אין דעם אָפּטיקער־פאַך, און וועלכער איז באַקאַנט אין גאַנץ אַמעריקע אַלס דער דערפינדער אין דער ברילן־בראַנזשע, און איך פרעג זיך אַליין: ווו נעמט דער מענטש אַזוי פיל פיעטעט, ווען ער רעדט וועגן „אונדזער קדוש דעם לעצטן רבין", ווען עס בליצן אים די אויגן, דערמאָנענדיק די ישיבות „כתר תורה", ווען ער באַזינגט פשוט דעם אַלטן לעבנס־שטייגער פון זיין היים־שטאָט, איינע פון די הונדערטער, מיט אירע בתי־מדרשים, שטיבלעך, חזנים, ימים־טובים, מיט אָט דעם רירנדיקן גלאַנץ און פּראַכט פון אונדזער פּוילישער עפּאָכע, וואָס איז אַוועק מיטן רויך פון די בלוטיקע פייערן?!

פאַראַן, ווייזט אויס, ברילן, וואָס קוקן מיט דורות צוריק, וואָס זעען בילדער דורכן געוועב פון זכרונות, און אַזעלכע ברילן קען מען אין ערגעץ נישט געפינען; זיי זענען ערגעץ ווו אין די שוואַרצאַפּלען, וואָס קוקן טיף, צוריק און ווייט.

(פון בוך „אַ וועלט וואָס איז פאַרביי", אַרויסגעגעבן דורכן צענטראַל־פאַרבאַנד פון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע, בוענאָס־איירעס, 1949).

א חתונה אויפן בית־הקברות

זאב סאבאטאווסקי

יאָר 1916, די ערשטע וועלט־מלחמה איז אין פולן גאַנג. דאָס פייער האָט אַרומגענומען כמעט דעם גאַנצן אייראָפעישן קאָנטינענט און ביידע קריגערישע אַרמייען באַרימען זיך מיט זייערע גרויסע נצחונות. אָט דאָכט זיך, אַז אַלע מלכים און געניראַלן פון ביידע צדדים וועלן אַרויס אַלס זיגער. אָבער עס איז מער קיין סוד נישט פאַר קיינעם, אַז פאַרשפילן די מלחמה וועט די ציווילע באַפעלקערונג. יעדע מפלה און אָפּטריט פון איין אַרמיי, אַדער דער נצחון און אַריינמאַרש פון דער קעגנערישער אַרמיי, ברענגען מיט זיך נייע צרות און פרישע גזרות.

*

דער ווינטער האָט זיך אקאַרשט פאַרענדיקט. דער יינגער פרילינג פירט דעם לעצטן קאַמף מיט די אָפּטרעטנדיקע ווינטער־טעג. דער טעם פון דעם קומענדיקן זומער האָט זיך אָנגעהויבן פילן אין דער לופט און פלוצלינג איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־מגפה. מיט אַמאָל האָט זי זיך אַריינגעריסן און באַלד האָט זי זיך פאַרשפרייט אין אַלע טיילן פון דער שטאָט און צווישן אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג. די עפידעמיע פאַרשפרייט זיך און מיט איר וואַקסט די שטערבלעכקייט פון טאָג צו טאָג. אַ פאַניק כאַפט אַרום די גאַנצע באַפעלקערונג. דערצו האָבן אונדזערע „גוטע" פּוילישע שכנים געפּוּנען באַלד — ווי דער שטייגער — אַז דער גורם פון דער מגפה זענען די יידן: דאָס האָט די יידישע אומריינקייט געבראַכט די מגפה...

*

די „געבילדעטע" אַנטיסעמיטן האָבן אַזוי געטענהט: די יידישע תורה אָנערקענט דאָס יידיש פאָלק אַלס אַ שמוציק פאָלק און דער־פאַר טאָקע האָט זי פאַרזאָגט אַז יעדער ייד דאַרף יעדן פרי־מאָרגן, ווען ער עפענט נאָר אויף זיינע אויגן, אָפגיסן זיינע נעגל מיט וואַסער. און דאָס לויפן יעדן פרייטיק אין מקווה אַריין זיך וואַשן, איז דאָס נישט דער בולטסטער סימן פון אומריינקייט?.. די טענות זענען טאָקע נישט שטאַרק אויסגעהאַלטן, אָבער אויף צו פירן אַ פיינטלעכע העצע קעגן די יידן, איז דאָס גאַנץ גענוג געווען...

*

די מגפה וואַקסט. עס איז נישטאָ מער קיין שטוב וווּ עס געפינט זיך נישט קיין קראַנקער. די פּוילישע שפּיטלער זענען איבערגעפולט און עס דראָט אַ סכנה, אַז די יידישע קראַנקע וועלן מוזן בלייבן אין זייערע היימען און דערמיט פאַרגרעסערן די מגפה. דעמאָלט ווערט שנעל געשאַפן אַ יידישער טיפוס־שפּיטאָל, אין אַ קליינער הילצערנער כאַטע נעבן דעם קרוציפיקס, צווישן די גאַסן ראָלנע, סטאדאלנע און וואַנוואזאווא.

*

די לייטונג פון שפּיטאָל איז איבערגעגעבן געווארן אין די הענט פון ר׳ יצחק קצב און זיין טאָכטער, די גרויסע גיטל, ווי מען פלעגט זי רופן אין שטאָט. זיי ביידע, ווי אויך די באַדינערשאַפט, האָבן אַרויסגעוויזן די גרעסטע איבערגעבנהייט און מסירות־נפש. ד״ר מיטעלמאַן ז״ל, וועלכער איז דעמאָלט צוריקגעקומען אַלס אינוואַליד פון קריג, וואַרפט זיך אין דער רעטונג־אַרבעט מיט זיין גאַנצער נשמה און האַרץ. ער, ווי אויך דער גוטער־ייד און נישט־געקרוינטער דאָקטאָר, ר׳ משה פישהאף, אַרבעטן טאָג־און־נאַכט נישט רעכנדיק־זיך מיט דער סכנה. ס׳אַנטפלעקט זיך אַ נייער טיפ „דאָקטאָר", ר׳ מיכאל מלמד: ער גייט פון קראַנקן צו־קראַנקן מיט וואַרעמע טרייסט־ווערטער, וואָס ווירקן אָפט אויף די קראַנקע בעסער ווי די מעדי־צינען...

*

אַ קורצע צייט נאָכן גרינדן פון דעם שפּיטאָל, אין סאַמע מיטן פון דער מגפה, איז אַוועקגעריסן געוואָרן דורכן טיפוס דער דאָקטאָר מיטעלמאַן. דאָס איז געווען אַ שרעקלעכער קלאַפּ פאַר דעם שפּיטאָל. אויף זיין אָרט איז אָנגעקומען דער עסטרייכישער דאָקטאָר שווייגער. ער און זיינע געהילפן האָבן אָנגענומען אַלע מיטלען אָפּצושטעלן די מגפה, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. די שטערבלעכקייט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך פאַרמערט פון־טאָג צו־טאָג. פרומע, גוטע יידן, האָבן געטון זייערס: — דאָס תהילים זאָגן האָט נישט אויפגעהערט; פרומע ווייבער זענען געלאָפן יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק אויף דעם בית־הקברות און עס אויסגעמאַסטן מיט ווייסן לייוונט. די ברענענדיקע ליכט אין בית־המדרש, פאַר די קראַנקע־גוססדיקע מענטשן, האָבן זיך נישט אויסגעלאָשן. אָבער די אַלע סגולות און תפילות האָבן נישט אָפּגעשטעלט די מגיפה און דער מלאך־המוות האָט ווייטער געבושעוועט. ווען זיין אָרעם האָט דערגרייכט דעם קברן ר׳ שמש, האָבן זיך געפונען אַזעלכע וואָס האָבן אין זיין טויט געזעען אַ סימן, אַז דאָס וועט שוין זיין דער לעצטער קרבן פון דער מגפה. אָבער עס האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן אַז דאָס איז אַ פאַלשע טרייסט: מענטשן זענען ווייטער געפאַלן ווי די פליגן. ווען דער צווייטער קברן, ר׳ יוסף סאפקעווער איז אויך אַוועק־געשטאָרבן, האָט די בהלה אין שטאָט דערגרייכט איר העכסטן פונקט. דער בית־המדרש איז פול געווען מיט תהילים־זאָגערס מען האָט געפאַסט תעניתים און געזאָגט „יום־כיפור־קטן". אָט איז מען גע־בליבן סיי אָן אַ יידישן דאָקטאָר און סיי אָן קברנים...

*

בעת די מגפה און די בהלה האָבן פולשטענדיק באַהערשט די שטאָט, איז געבוירן געוואָרן דער גדאַנק אָנצונעמען דאָס לעצטע מיטל: פראַווען אַ חתונה אויפן בית־הקברות. גוטע יידן און פרומע יידענעס האָבן אָנגעהויבן זוכן מיט ליכט אַ חתן מיט אַ כלה, וואָס זאָלן מסכים זיין שטעלן זייער חופה אויף דעם בית־הקברות. נאָך אַ לאַנגן זוכן און נישטערן האָט זיך צוערשט קוים געפונען די כלה. ביי משה קאלקא אין הויז, נעבן דער צווייטער מחילה־בריק, האָט געווינט אַן ארעמע אלמנה מיט אַ האַלב־טוץ איבערגעשטאַנענע טעכטער. איינע פון די טעכטער איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס פאָסנדע בית־הקברות־כלה. נאָר גייט מאַכט אַ חתונה בלויז מיט אַ כלה... האָבן די שטאָט־שדכנים באַשלאָסן, אַז זיי מוזן געפינען פאַר יעדן פרייז אַ חתן. עס האָט זיך אָנגעהויבן ממש אַן אָפּענסיוו כדי צו פאַקאַנטע שטאָט־עסקניות: בראַנדעלע ראַפאַפּאָרט, מינטשעלע די רביצן, פייגעל די קאָפּקע, הינדע ישראל־יעקלס, פערל הערצקיס, געלע די בעקערין, חוה אייזן, רחלה האמער און די אַלטע צדיק׳סטע די מקווה־יידענע. סוף־סוף האָט מען מיט מזל ברכה געפונען אַ חתן אַן אַנטיק, מיט אַ שיינעם מחותן.

*

וואר האָט נישט געקענט משה׳לע הענטשקע־מאַכער מיט זיין זון שימעלע? דער טאַטע מיט זיין נאָריש־לאַכנדיק פנים, מיט די

צוויי גרויסע הילצערנע קאַנען איבער די פּלייצעס, פלעגט זיין אַן אָפטער אַריינגייער אין די גבירישע הייזער, מיט פולע עמער וואַסער פון דער שטאָט־פּלומפּ. דערצו איז ער געווען אַ הייסער חסיד פון ראַדאָמסקער רבין ר׳ שלמה־הענעך. משהלעס זון, שימעלע, דער חתן, האָט זיך נישט באַנוגנט מיט איין רבין, נאָר יעדן שבת פלעגט ער זיך אויסוויילן אַן אַנדערן רבין. שבת־בראשית האָט ער געדאַוונט אין גערער שטיבל און געגעסן ביי אַ גערער חסיד, שבת־נח ווידער איז ער אַריבער דאַווענען אין סאָכאָטשעווער שטיבל און געמאַכט שבת ביי אַ סאָכאָטשעווער חסיד. אַזוי האָט ער געטוישט די רביים פון־שבת צו־שבת און אויך די שבת־סעודותן ביי זייערע חסידים. בקיצור — אַ פּאַסיקער חתן...

*

הכלל, עס איז שוין פאַראַן מיט־מזל אַ חתן מיט אַ כלה. אָבער דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע פּרשה: אַ כלה דאַרף אַ קלייד, אַ פּאָר שיך צו דער חתונה; דער חתן ווידער מוז האָבן אַ פּאָר הויזן, אַ כאַלאַטל, אַ פּאָר שטיוול. דערצו נאָך האָט שלמה־יצחק עפּשטיין, דער שטאָט וויצלער, איינגערוימט דעם חתן אין אויער, אַז ער דאַרף נישט גיין צו דער חופה ביז ער וועט נישט באַקומען אויפגעציילט דעם נדן. ס׳טייטש, שימעלע — האָט ער מיט אים איינגעטענהט — דו האָסט אַזעלכע רייכע מחותנים: יוסף נייקראן, חיים אייכנער, אברהמ׳לע קליינער, מאיר און דניאל און יעקב ראזענבוים, ישראל ריכטערמאן, שלמה שטשעריינסקי, דוד בוגאיסקי, לייזער טענצער, שמעון דונסקי, משה לעווקאָוויטש, שבתי און יצחק פייערמאַן, נאָך אַזעלכע גבירים — טאָ ווי אַזוי קענסטו גיין צו דער חופה אָן אַ שיינעם גרויסן נדן?... די דאָזיקע ווערטער האָבן טאַקע שטאַרק אויסגענומען ביי שימעלען און ער איז אַרויס מיט אַזאַ מענה־לשון: „אָן אַ נדן נעם איך נישט די כלה, און זאָל זיך די מגפה ווייטער טוען אירס"...

*

עס איז נישט געווען קיין ברירה — די שטאָט־עסקניות האָבן זיך געלאָזט איבער דער שטאָט. מען איז געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און אָנגעהויבן שלעפּן אַלטע לייכטער, צעריסענע העמדער, געלאַטע־טע ציכן, געוואַשענע בעטוועש, געניצטע טישטעכער, און וואָס נישט?.. מען האָט מיט מזל געדונגען אויף דער קראקאווער גאַס אַ שטוב און מען האָט דאָרט אַריינגעשטעלט אַ פּאָר אַלטע בעטן און אַ לאָמען טיש מיט אַ פּאָר צעבראָכענע בענקלעך. אַלץ איז געווען פאַרטיק און די שטאָט האָט אין האַרצקלאַפּעניש אָפּגעוואַרט דעם חופה־טאָג, וואָס דאַרף אויסלייזן די שטאָט פון דער שרעקלעכער מגפה.

*

עס איז דינסטיק אין פרימאָרגן. איבער דער שטאָט הערשט אַ שטילקייט. אין גאַס באַווייזן זיך די ערשטע צוויי פרומע ווייבער און מיט שנעלע טריט גייען זיי אין דער ריכטונג פון דער כלה׳ס דירה. די כלה האָט זיך איינגעקשנט און וויל נישט גיין אין מקווה אַריין. די צוויי פרומע ווייבער ווענדן אָן אַלע מיטלען און נאָך גרויס מי איז זיי געלונגען זי מיטצונעמען מיט זיך, כדי מקיים זיין די הייליקע מצוות־טבילה.

*

דער זייגער גייט זיך דערווייל זיין נאָרמאַלן גאַנג. די שטאָט וואַכט אויף פון שלאָף. עס הערט זיך דאָס קלינגען פון די קלויסטער־גלאָקן. עלטערע בעלי־בתים אָנגעטון אין אויסגעפּרעסטע צייגענע כאַלאַטלעך און אין גראָבע ווייכע שטיוול, טלית־און־תפילין אונטערן אָרעם, שפּאַנען אין דער ריכטונג פון בית־המדרש. דאָס דאַווענען גייט היינט שנעל, אַלע גרייטן זיך צו דער גרויסער חתונה.

*

דער זייגער איז שוין 12 בייטאָג. דער עולם הייבט זיך אָן צוזאַמענקומען און פון אַלע גאַסן שטראָמען מענטשן. אָט גייט זיך שוועבנדיק דער אַלטער „לייבעלע קלעזמער", ער איז אויסגעפּוצט ווי אויף די חתונות פון די גבירישע טעכטער. אָט גייט זיך מיט געציילטע טריט ר׳ משה לעווקאָוויטש, דער גרינדער פון דער ציו־ניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק. סקורקא דער בדחן, אָדער ווי מען פלעגט אים רופן „דער קאם־מאַכער", גייט און וויצלט זיך אויפן חשבון פון יינגן פּאָרל. אַרום 2 אַזייגער נ.מ. איז שוין די גאַנצע שטאָט געווען אויף איין פּלאַץ.

*

קאָפּל, דער בית־מדרש־שמש, שוויצט ווי אין אַ הייסער באָד, ער טיילט באַפעלן ווי אַ גענעראַל אויפן פראָנט, נאָר ווער הערט אים? אַלע זענען נייגעריק צו זעען דעם צעשראָקענעם חתן, וואָס שטייט נעבעך און ציטערט. נעבן אים שטייט דער הויפּט־מחותן, זיין פאָטער משהלע און זיין פּנים באַשיינט אַ נאַרישער שמייכל. פּלוצ־לינג, ווי אויף אַ קאָמאַנדע, צעשפּילט זיך די מוזיק. עס ווערט אַ געיעג, אַלע ווילן זעען דאָס באַדעקן די כלה, וועלכע איז איינגע־קוואַרטירט ביים ראַדאָמסקער רבין אין שטוב. אונטער די קלאַנגען פון הילכיקער מוזיק ציט זיך די „פּראָצעסיע" פון דער שול־גאַס צום בית־הקברות, גרויס־און־קליין באַגלייטן חתן־כלה צו דער חופה. דער געדראַנג איז געווען אַזוי גרויס, אַז נאָר אַ דאַנק דעם וואָס די שטאָט־בריונים האָבן גענומען אויף זיך די שמירה אויף חתן־כלה, איז געבליבן פון זיי וועמען חתונה צו מאַכן...

*

אין אַ מזלדיקער שעה זענען חתן־כלה און זייערע באַגליי־טער אָנגעקומען אויפן בית־הקברות. פּלוצים ווערט אַלץ שטיל און אַ מיסטישע שרעק כאַפּט אָן דעם עולם. ס׳ווערן אויף שנעל, נישט ווייט פון „אהל", צוזאַמענגעשטעלט 4 דרענגער, וועלכע לייבל־שמש האָט מיט זיך מיטגעבראַכט. דער שווייגנדיקער עולם הערט זיך צו צום פייערלעכן קול פון מסדר־קידושין און מען הערט דעם חתן נאָכ־זאָגנדיק מיט אַ קול פון אַ כליפּנדיק־קינד דעם „הרי את מקודשת לי". מען הערט ברעכן גלעזער און באַלד דערנאָך פאַרהילכט דער בית־הקברות מיט מזל־טוב־געשרייען און ווינשעוואַניעס. מען פירט צוריק דאָס יונגע פּאָרל אין שטאָט אַריין.

*

איצט הייבט זיך ערשט אָן די אמתע שמחה. אין קהלס בית־המדרש זענען געדעקט די טישן, אַרום זיי זיצן די שענסטע בעלי־בתים און זענען זיך מהנה מיט אַביסל משקה און גוטע זאַכן, וואָס מ׳האָט צוגעגרייט. די מוזיק שפּילט. דער בדחן לאָזט זיך הערן און הייבט אָן אויסצורופן דרשה־געשאַנק. דער עולם גיט — ווער־מער ווער — ווייניקער, קיינער זאָגט זיך נישט אָפּ פון געבן דרשה־גע־שאַנק פאַר חתן־כלה. עס פעלן אויך נישט קיין לצים, וואָס זענען מכבד דעם חתן פון דערווייטן מיט אַ קאָפּ פון אַ הערינג, אָדער סתם מיט אַ שמאַטע. דאָס יינגוואַרג רוישט און טומלט. קאָפּל־שמש לויפט אַרום מיט אַן אויפגעפּראַלט העמד און שרייט, אַז די לאָבוזעס וועלן אים אַ תל מאַכן פון בית־המדרש...

*

צומאָרגנס גייט זיך די שטאָט ווידער איר נאָרמאַלן גאַנג. נאָך דער חתונה פילט מען אַ פאַרלייכטערונג אויפן האַרצן, אַזוי ווי מען וואָלט אַראָפּגעוואָרפן אַ שווערע משא פון דער פּלייצע. און אין מיטן מאַרק, ביי דער שטאָט־פּלומפּ, האָט זיך ווידער באַוויזן דער פרישער־זיידענער יונגערמאַנטשיק, מיט צוויי שפּאָגל־נייע קאַנען אַרומגעצויגענע מיט גלאַנציקע בלעכענע רייפן...

דריי דורות וואסער־טרעגער

יעקב עלבוים

לייבעלע „וואַסער־טרעגער", אַזוי האָט מען אים געהרופן. געווען איז ער טאַקע אַ וואַסער־טרעגער און נישט אַבי־ווער, נאָר מיט אַ שיינעם יחוס, וואָס האָט זיך געצויגן אַזש פון „תפארת־שלמה"ס צייטן: לייבעלעס זיידע, ר׳ נטע — האָט אַ סך יאָרן געטראָגן וואַסער פאַרן „תפארת־שלמה" זצ״ל, דעריבער טאָקע פלעגט לייבעלע אַזוי זיך גרויסן מיט זיין „פאַך". וועו די ווייבער פלעגן אים נאָכשרייען: „ווו איז שוין דאָס וואַסער?" פלעגט ער אויסגלאָזן אַ פאָר אויגן, צעשפרייטן ברייט די פיס, עפענען דאָס מויל און אויסציען אַזאַ מין דרשה: „וואָס מיינט איר זיך! ווייסט איר דען נישט, אַז די קאַנען זענען הייליק, אַז מיט די קאַנען פלעגט מיין זיידע ר׳ נטע אָנפילן די פאַס ביים „תפארת־שלמה" אין בית־המדרש! מיטן וואַסער פון די דאָזיקע קאַנען האָבן געוואָשן זייערע העכט דער רבי זצ״ל און זיינע טויזנטער חסידים. איצט קומט איר, חוצפהניצעס, און ווילט אויך וואַסער פון די דאָזיקע קאַנען. דאָס איז חילול־השם!..."

*

די דאָזיקע הייליקע קאַנען פון ר׳ נטען זענען אַריבער בירושה צו זיין זון מיכאל, דער פאָטער פון לייבעלען. מיכאל — „וואַסער־טרעגער" האָט באַזאָרגט מיט וואַסער די שפּעטערדיקע רבנים פון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע" — דעם „חסד־לאברהם" און דעם „כנסת־יחזקאל". מיכאל אָבער פלעגט באַזאָרגן מיט וואַסער אויך פשוטע משפחות און זיך ניט געיחוס׳ט מיט זיינע קאַנען אַזוי ווי ס׳האָט זיך מיט זיי שפּעטער געיחוס׳ט זיין יורש־לייבעלע.

*

אַרעמע ווייבער זענען תמיד נאָכגעלאָפן נאָך די וואַסער־קאַנען פון מיכאל ווייל זיי זענען געווען גרויסע און תמיד מיט אַ פולער מאָס. מיכאל איז געווען אַ גאָר צוטריטלעכער מענטש און פלעגט זיך אויסשמועסן מיט זיינע קונות׳טעס, ער פלעגט זיך אויך גרויסן דערמיט, וואָס אין זיין טאַש האָט ער תמיד מיטגעטראָגן אַן אַקציע פון דער קאָלאָניאַל־באַנק פאַר ארץ־ישראל. ער איז געווען אַ „חובב־ציון" און א שטענדיקער שפּענדער פאַרן קרן־קימת־לישראל.

*

ר׳ מיכאל האָט אַוודאי געשטרעבט דערצו, אַז דער משפחה־יחוס

לייבעלע „וואַסער־טרעגער" און זיין פרוי
לייבעלה „שואב המים" ורעיתו

פון וואסער־טראָגן זאָל נישט איבערגערייסן ווערן. דעריבער האָט ער אַנגעהויבן מחנך זיין צו דעם זיין זון לייבעלע, וועלכער איז געווען ניט קיין געבענטשטער מיט שכל און מיט אויסערלעכן אויסזען. דער טאַטע האָט פאַרשטאַנען, אז דער זון וועט די וואַסער־קאַנען ניט אַוועקוואַרפן און אזוי ארום וועט ער האָבן אויף קיום און גלייכ־צייטיק אָפהיטן די ירושה־חזקה פון זיידן און טאַטן.

*

לייבעלן האָט מען פון זיינע קינדער־יאָרן געהרופן אויך „לייבע־לע נאָר". קיין באָרד און וואָנסעס זענען ביי אים נישט געוואַקסן, דאָס קול איז בי אים געווען נישט ווי ביי א זכר. זיין פנים האָט תמיד ספק־געווייגט ספק־געלאַכט. זיין לבוש איז תמיד געווען משונה׳דיק, איין הויז־נאָגאָווקע קירצער ווי די צווייטע, דער אונטערשטער מלבוש א לאנגער, און דער אויבערשטער — א קורצער. וועז ער איז אלט געווען 50 יאָר — איז ער נאָך געווען אַ בחור...

*

חברה קליינוואַרג פלעגן תמיד נאָכלויפן לייבעלען און נאָכ־שרייען: „לייבעלע נאָר, לייבעלע מויד, אַ כלה ווילסטו?.." די קונדסים פלעגן אים שלעפן ביי די מלבושים, אויסגיסן די וואַסער־קאַנען, באַוואַרפן מיט בלאָטע. אין די ערשטע מינוטן פלעגט ער זיך אָנצינדן, זיך וואַרפן מיט די פויסטן און שיטן מיט קללות, אָבער מיט אַ פאָר מינוט שפּעטער פלעגט ער אויסברעכן מיט אַ יאָמערלעך געוויין. דאַן פלעגן די קונדסים אים אָפלאָזן, אַרומרינגלען אים פון אַלע זייטן און זייערע פנימער האָבן אויסגעדריקט רחמנות און חרטה. לייבעלע פלעגט זיך באַרויקן, אויפהויבן זיינע פוסטע וואַסער־קאַנען און ווידער שפרייזן צום ברונעם, באַגלייט מיט בליקן פון מיטגעפיל און צער. אָבער וועז ער איז אָנגעקומען שפּעטער מיט פולע וואַסער־קאַנען, האָט זיך דאָס גאַנצע „ספעקטאַקל" ווידער אַמאָל איבערגעחזרט...

*

צענדליקער יאָרן האָט לייבעלע אַזוי זיך אַרומגעפלאָגט, ווי אַ פאַרשאָלטענע נשמה וואָס טראָגט אויף זיך אַ קללה פון רבונו־של־עולם, ביז זיין פינצטערן גורל האָט אַ שטראָל באַלויכטן. ביי ענדע פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער אויסגעלייזט געוואָרן פון זיין לאַנגיאָריקער שאַנד־און־שפּאָט — ער האָט חתונה געהאַט. ס׳איז געווען אַ קהלשע־חתונה, אַ חתונה וואָס גאַנץ שטאָט האָט געפראָווט, מיט מחותנים און אונטערפירער, מיט כלי־זמרים און בדחנים, מיט דרשה־געשאַנק און אַ סעודה כיד־המלך. נאָך אַזאַ חתונה, איז לייבעלע פאַרבליבן וואַסער־טרעגער, אָבער שוין מער נישט — „לייבעלע נאָר, לייבעלע מויד"...

*

אָט די יידישע פאָלקסטימלעכע טיפן ווי די וואַסער־טרעגער, אָדער אפ־לו די אַזוי גערופענע „שטאָט־נאַראַנים", וואָס קינדער און דערוואַקסענע האָבן פון זיי אפגעלאַכט — האָבן צוגעגעבן אַ ספּע־ציעלן קאָלאָריט דער שטאָט און האָבן זיך צונויפגעשמאָלצן מיטז אַלגעמיינעם לעבנס־שטייגער ווי אַ נאַטירלעכע דערשיינונג. ס׳איז אינטערעסאַנט, אַז דווקא די אָט טיפן, וועז זיי וואָלטן אויסגעפעלט אין יענעם אַמאָליקן לעבן, וואָלטן אויך אונזערע איצטיקע זכרונות יועגן אמאָל געווען בלאַסער, ווייל ס׳וואָלט זיי אויסגעפעלט דער ווייטאָלער קאָלאָריט פון דער יידישער אייגנהאַרטיקער פאָלקסטימ־לעכקייט.

אויף אונדזער היימישער בינע

ישראל מערקין

ישראל מערקין איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1910, אין ראַדאָמסק, און שפּעטער געוואָרן דאָרט טעטיק אין „השומר הצעיר". ער האָט אָנגעהויבן שפּילן טעאַטער אין פּוילן (אין יאָר 1931) און שפּעטער עמיגרירט קיין אַרגענטינע (1935). דאָרט האָט ער באַזוכט די דראַמאַטישע־שול ביים יידישן אַרטיסטן־פאַראיין און אַריינגעטראָטן (אין יאָר 1936), אין דער יידישער דראַמאַטישער סטודיע.

ישראל מערקין האָט זיך באַקאַנט געמאַכט אַלס אַקטיאָר דורך גוטן אויספּילן די ראָלן: ערווין — „בונט אין אויסבעסערונג־הויז"; רובינטשיק — „200,000"; ביל — „מיסיסיפּי; ניקיטין — „דאָס לעבן רופט"; יאָסעלע — „בויטרע"; דער משוגענער — „אין פּאָליש"; טשאַרני — „דער מבול"; און פּיל אַנדערע.

מיר בראַנגען דאָ צווויי קאָפּיטלעך זכרונות פון ישראל מערקין, פון זיינע יוגנט־יאָרן אין ראַדאָמסק.

די רעדאַקציע

„דאמסקי"

א.

„דאמסקי" – דער זינגענדיקער מאלער

געוויסן האָט מען אים „דאַמסקי". זיין ריכטיקן נאָמען האָט קיינער ניט געוווּסט, ס׳איז אַפילו קיינעם ניט אַיינגעפאַלן צו פרעגן. און געוויסן האָט מען אים „דאַמסקי" נאָר דערמאָר, ווייל אַ „געבוירענער" האָט ער געהאָט אַזאַ. ווּאָס האָט אים גיכער ענלעך געמאַכט צו אַ זשרוי, ווי צו אַ מאַן. ער פלעגט ניט גיין, נאָר ממש שוועבן אין דער לופטן: אַ שלאַנקער, אַ בויגזאַמער מיט אַ גרויסער שוואַרצער טשופּ־רינע, ווּאָס פלעגט שטענדיק זיין צעפאַטלט, און מיט אַ פּאָר שוואַרצע אויגן, ווּאָס פלעגן שטענדיק שמייכלען.

אַ גאַנץ יאָר האָט קיינער ניט געווּסט זיין באַשעפטיקונג, ס׳האָט קיינער ביי אים ניט געפרעגט. אָבער ווי נאָר די ערשטע פרילינג־שטראָלן האָבן געזומען שמעלצן דעם שניי און אָנזאָגן אַז אָט־אָט רוקט זיך אָן דער פּסח, און וויבער־באַלעבאָסטעס האָבן געזומען טראָכטן וועגן אויסמאָלן זייערע אָרעמע שטיבער, דעמאָלט פלעגט „דאַמסקי" זיך באַווייזן אין זיין פולן פּראַכט. מיט אַ פּאָר שמאָלע קורצע הויזן, פון וועלכע עס קוקן אַרויס צוויי דאַרע פיס, אַ לייטער אַריבערגעוואָרפן איבערן אַקסל, צוויי עמערס ביי דער זייט, דאָס פנים אויסגעשמירט אַזוי, אַז מען האָט די אויגן ניט אַויסגעזען, — מאָר־שירט זיך „דאַמסקי" אָונטערזינגענדיק צי גאָר פייפנדיק עפּעס אַ ניגונדל ווי זיין שטייגער איז געווען.

„דאַמסקי" איז געווען אַ מאָלער, און אַ מאָלער ניט פון די גע־וויינלעכע. געוווּסט האָט מען, אַז אַחוץ זיינע אַרבעטס־מכשירים וועלכע ער ברענגט מיט זיך, ברענגט ער אויך מיט א סך פריילעכקייט, ווּאָרעם אַחוץ מאָלן האָט „דאַמסקי" געוואָלדיק ליב געהאַט צו זינגען און פלעגט ער זיך צעזינגען אַזוי שטייענדיק אויף זיין לייטער פלעגט ממש די סטעלע ציטערן. קינדער פלעגן קלעטערן אויף די פענצטער, שכנים פלעגן זיך צונויפלויפן פון די דערבייאיקע שטיבער, — הערן ווי „דאמסקי" זינגט אויס זיינע ראַמאַנסן... און אַז „דאַמסקי" פלעגט זען, אַז זיין אוידיטאָריע ביי די פענצטער פאַרגרעסערט זיך, פלעגט ער ערשט דעמאָלט באַווייזן ווּאָס ער קען: ער פלעגט דאָן אַראָפּ פון לייטער, צוזעצן זיך נידעריק און דריגען מיט די דאַרע פיס ווינע, אויספירנדיק עפּעס אַ מאַדנעם טאַנץ, און ווינקענדיק לאָבוזע־וואָטע מיט די אויגן. ס׳רוב פלעגט ער אויסזינגען דעם רעפּריין פונעם לידל: „פיניע פון פינטשעוו"! „פיניע פון פינטשעוו"!..

אַז אַרבעט איז געווען איבערן קאָפּ און מען האָט געדאַרפט וואָס מער אַריינכאַפּן, פלעגט „דאַמסקי" אויף גיך הייסן אַרויסטראָגן דאָס ביסל אָרעמקייט און מיט אַן ערנסטער מינע זיך נעמען גרייטן צום מאָלן. אָבער ווי נאָר „דאַמסקי" פלעגט געבן די ערשטע פּאָר שמיר, און געהאַט פאַרענדיקט דאָס ערשטע ניגונדל, פלעגט ער פאַרשווינדן ווי אין ווּאַסער אַריין — אַזוי אין איין שטוב, און אַזוי אין אַ צווויי־טער... אַזוי אַרום האָט מען טאָקע ניט איין מאָל געקענט זען, ווי ווייבער יאָגן זיך נאָך אים: — „דאַמסקעלע", האָסט מיך אייגנעזייפט, אַז אויסריסן זאָל עס דיך! און ס׳האָט טאָקע גאַנץ אָפט פאַסירט, אַז ניט איין באַלעבאָסטע האָט געענטפערט צוליב אים אויפן גאַס.

ניט שטענדיק פלעגן אים אָבער געלונגען זיינע „פוילע שטיק־לעך". געווען אויך יידענעס־קאָזאָקן, ווּאָס ווי נאָר „דאַמסקי" פלעגט אַריבערטרעטן די שוועל, פלעגן זיי אים פאַרשליסן אין שטוב. דע־מאָלט האָט שוין „דאַמסקי" ניט געהאַט קיין ברירה און געמוזט פאַר־ענדיקן די אַרבעט. אין אַזוינע פאָלן, פלעגט „דאַמסקי" ווערן אַ טייל פון די בני־בית — מיטעסן און איבערנעכטיקן און פילן זיך ווי ביים טאַטן אין ווייננאָרטן. און ווען „דאַמסקי" פלעגט מיט מזל פאַרענ־דיקן זיין מאָלן, האָט מען ערשט דאַן מיט רעכט געקענט באַוווּנדערן זיין טאַלאַנט. מען האָט גלייך דערקענט, אַז „דאַמסקי" האָלט ניט פון די געווייגלעכע רעגלען אין מאָלעריי, ער האָט זיין קינסטלעריש־אינסטינקט. ער האָט שוין מן הסתם דאַן פאַרויסגעזען די שפּעטער־דיקע „איזמען", ווּאָס וועלן אויפקומען אין דער מאָדערנער מאָלעריי. די לאַנגע פּאַסן בלומען, מיט וועלכע מען פלעגט אַזוי ליב האָבן צו באַצירן אַלע שטיבער, פלעגן זיך ביי אים ציען פון דער סטעלע ביז צום פּאָל, און אַנשטאָט אַרויסצוקומען גלייכע, זענען זיי ביי אים אַרויסגעקומען קרומע, פאַלנדיקע. אַז מען פלעגט אַריינקומען אין אַזאַ שטוב, האָט זיך געקאָנט אויסווייזן, אַז דאָס האָט די שטוב צוליב איר אַלטקייט זיך ביסלעכווייז אויסגעקרומט...

די יידענעס פלעגט וויניק־ווּאָס העלפן זייער באַקלאָגן זיך אויף די צעקרימטע ליניעס. אַלס ענטפער אויף אַלע אומצופרידענע קרעכ־צענישן און פאַרווורפן, פלעגט „דאַמסקי" בלויז אַ פייף טאָן אַדער אויסזינגען זיין באַריטטן „פיניע פון פינטשעוו"!... אמת, דערפון פלעגן זיך די בלומען־פאַסן ניט אויסגלייכן, אָבער ווער האָט זיך געשטעלט קריגן מיט אים דעריבער? פלעגט מען אים טאָקע באַצאָלן זיין מלאכה־געלט, ער פלעגט אַנווינטשעווען א „פריילעכן פסח אוו מ׳זאָל דערלעבן איבער א יאָר", און מיט זיין מאָדנעם געזנגעלע צאַרלאָזן די שטוב. בלויז דאָס קליינווּאַרג פלעגט אים נאָכלויפן אוו נאָכשרייען: „דאַמסקי!" „דאַמסקי!"..

וווּ ביסטו היינט — „דאַמסקי"?...

ב.

א קרבן פון א ביסל זאמד לכבוד שבת...

יעדן ערב־שבת האָבן די „פּיאסקאַזשעס" (די זאַמד־שקצים) ביי אונדז אין ראַדאָמסק געבראַכט זאַמד אין שטאָט אַריין, צו פאַר־קויפן די יידן אויף אויסצושיטן איבער דער פּאָדלאָגע, וואָס האָט צוגעגעבן אַ ליכטיקייט אין דער שטוב. דאָס גאָלדיקע זאַמד האָבן זיי גענומען פון די זאַמד־גרובנס אין די „גליאַנקעס".

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1914, האָט געהערשט אין ראַדאָמסק, צווישן דער יידישער באַפעלקערונג, אַ גרויס אָרעמ־קייט. און אויך ביי אונדז אין שטוב האָט די אָרעמקייט זיך גאָר שטאַרק געלאָזט פילן. מיין פאָטער האָט אויסגעאַרבעט פאַרשידענע קינסטלערישע פייגעלעך און פון דעם האָט ער געצויגן זיין פרנסה. אין דער צייט פונעם קריג, איבערהויפּט אין די ערשטע צייטן, האָט דאָס מיליטער זיך אָפט געביטן: דאָ רוסן, דאָ דייטשן, און דאַן ווידער רוסן, און עסטרייכער. עס זענען אויך פאָרגעקומען שלאַכטן אַרום ראַדאָמסק, אַזוי אַז ס'איז געווען אוממעגלעך צו פאַרלאָזן די שטאָט כדי צו פאַרקויפן די שיינע פייגעלעך צווישן דער דאָרפישער באַפעלקערונג.

אין אַ געוויסן פרייטיק פרי, ווען די מוטער האָט נישט געהאַט די פּאָר גראָשן צו קויפן דאָס קעסטעלע זאַמד, האָט זי געזאָגט צו מיין עלטערן ברודער צלאל, דאָס ער זאָל מיטנעמען אין חדר אַריין אַ קליין זעקעלע און צוריקגייענדיק פון חדר זאָל ער ברענגען פון די „גליאַנקעס" אַ ביסל זאַמד אויסצושיטן אין שטוב לכבוד שבת.

די גאַנצע צייט איז מיין מאַמע געווען שטאַרק אומרואיק וועגן איר קינד און האָט שוין אַפילו געהאַט חרטה, וואָס זי האָט דאָס קינד געהייסן ברענגען דעם זאַמד פון אַזאַ ווייטן וועג. ווען עס איז געקומען די צייט וואָס צלאל האָט שוין געדאַרפט זיין צוריק און ער איז נאָך נישט געווען אין שטוב, איז די אומרואיקייט געשטיגן. מען איז אַרויס אין גאַס מיט דער האָפענונג, אפשר האָט ווער געזען דאָס קינד. ליידער האָט קיינער נישט געוווּסט צו זאָגן וווּ דאָס קינד געפינט זיך.

דער פאָטער, קומענדיק פון דער גאַס אין שטוב אַריין און דער־וויסנדיק זיך וואָס עס איז געשען, איז גלייך געלאָפן צו די זאַמד־גרובן. נישט באַקומענדיק קיין גענויען ענטפער פון די זאַמד־שקצים, האָט ער הויך געשריגן: צלאל! צלאל! רוף זיך אָפּ! וווּ ביסטו? ער האָט אָבער קיין ענטפער נישט באַקומען. דאַן האָט ער מיט די הענט, שוין אין דער צוגעפאַלענער טונקלקייט, גענומען אַוועק־שאַרן דאָס זאַמד אַלץ טיפער און טיפער, ביז ס'האָבן זיך זיינע הענט אָנגעטראָפן אויף אַ מענטשלעכן קערפּער — דאָס איז געווען מיין אומגליקלעכער ברודער צלאל. מיין טאַטע האָט דעם טויטן גוף גענומען אויף די הענט און באַגלייט פון הונדערטער יידן גע־בראַכט צוריק אין שטוב.

עס איז געווען אַ שבת פון געוויין און יללה, — דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען איבערנומען פון אונדזער אומגליק. פאַר אַלע איז געווען קלאָר דאָס די זאַמד־שקצים האָבן אים דערמאָרדעט, ווייל ער האָט אַליין געוואָלט נעמען אַ ביסל זאַמד.

שפּעטער מיט חודשים, אין איינעם אַ פרייטיק נאָכמיטאָג, איז נעבן אונדזער שטוב געשטאַנען א פּאָליאַק ביי אַ פּויעריש־וועגעלע מיט זאַמד. פּלוצלינג רייט צו אַ עסטרייכישער זעלנער און האָט פאַרלאַנגט פון דעם פּאָליאַק ער זאָל מיט אים מיטפאָרן ווייל ער דאַרף דאָס פערד מיט דעם וואָגן אויף אַ „פּאדוואדע" (ווי מיר האָבן גערופן די אָפט פאַרנומענע פערד און וואָגנס). ווען דער פּיאַסקאַזש האָט זיך אַנטקעגן־געשטעלט, האָט דער זעלנער אויסגעשאָסן פון זיין רעוואָלווער און דער זאַמד־פירער איז געבליבן ליגן טויט. זייער פיל יידן האָבן דאַן דערקלערט, אַז דער דערשאָסענער פּאָ־ליאַק איז דער זעלבער וועלכער האָט דערמאָרדעט מיין ברודער צלאל ז"ל, און איצט האָט ער באַקומען זיין גערעכטע שטראָף: גאָט שענקט נישט קיינעם פאַר זינד פון הריגה.

מיט יאָרן שפּעטער, ווען איך בין שוין געווען אין אַרגענטינע, נישט לאַנג פאַרן אויסברוך פונעם צווייטן וועלט־קריג, האָב איך געלייענט אַ קאָרעספּאָנדענץ פון פּוילן, אַז אין בידגאָשטש ביי פּויזן קומט פאָר אַ פּראָצעס קעגן אַ יידישן יונגערמאַן, וואָס האָט גע־דינט אין עסטרייכישן מיליטער אין ערשטן וועלט־קריג און האָט דאַן דערשאָסן אַ פּויער אין ראַדאָמסק. דאָס איז אוודאי געווען יענער אומבאַקאַנטער יידישער יונגערמאַן, וואָס האָט אומבאַוווּסטזיניק גענומען נקמה פאַרן אומשולדיק פאַרגאָסענעם בלוט פון מיין ברודער צלאל, דער קרבן פון אַ ביסל זאַמד לכבוד שבת...

אינעם בית־המדרש פון ר' שלמה הכהן פון ראַדאָמסק (דער „תפארת־שלמה"), האָט אַמאָל פּאַסירט, אַז דער בעל־תקיעה, אַ גרויסער למדן, אַ חסיד און אַ ירא־שמים — האָט זיך אַזוי „פאַרהאַקט" ביים סאַמן אָנהייב פון די תקיעות, אַז ער האָט נישט געקענט אַרויסברענגען פונעם שופר קיין איין קול. האָט דער „תפארת שלמה" אַרויסגערופן פון צווישן די מתפללים אַ יונגן בחור און דער דאָזיקער האָט אַ נעם געטאָן דעם שופר און אַרויסגעבלאָזן די גאַנצע סדרה פון תקיעות ווי ס'באַדאַרפט צו־זיין, מיט אַ ריינעם און שיינעם קול.

נאָכן דאַווענען האָט ר' שלמה הכהן צוגערופן דעם „דורכגעפאַלענעם" בעל־תקיעה און האָט צו אים געזאָגט: כ'וועל דיר דערציילן אַ משל. אין אַ געוויסער מדינה האָט מען באַשטעלט, ביי אַ געניטן מייסטער, אַ נייע קרוין פאַרן מלך, אויסגעזעצט פון פּערל און דיאַמענטן. דער מייסטער האָט זיך אָפּגעשלאָסן אין זיין ווארשטאַט אַ גאַנצן חודש, אַריינ־טראַכטנדיק ווי אַזוי אַמבעסטן אויסצופילן די פאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעט. אַ טאָג פאַר דער קאָראַנאַציע, ווען דער דורכגעטראַכטער אַרבעטס־פּלאַן איז שוין געווען גאָר קלאָר אין זיין געדאַנק, האָט ער גענומען די קרוין און האָט געוואָלט אויסזעצן די טייערע שטיינער. אָבער אין דעם דאָזיקן מאָמענט האָט אים באַהערשט אַ גרויסע מורא און ער האָט דערפילט אַז זיינע כוחות פאַרלאָזן אים...

דער מייסטער האָט אַרויסגערופן אין וואַרשטאַט אַ פאַרבייגייענדיקן יינגל, וואָס האָט קיין שום באַגריף נישט געהאַט וועגן דער אַרבעט און פאַר וועמען זי דאַרף געמאַכט ווערן. ער האָט דעם יינגל געגעבן די קרוין אין די הענט, באַוויזן אים גענוי וווּ און ווי אַזוי אויסצוזעצן די טייערע שטיינער און איז אַרויס זיך אָפּפרישן נאָך דער גרויסער איבערראַשונג. ווען ער האָט זיך צוריקגעקערט נאָך אַ קורצער צייט אין וואַרשטאַט, איז דאָס קרוין געווען אויסגעפערטיקט אין בעסטן אופן...

(מסיפורי חסידים וועגן „תפארת שלמה")

דער נר־תמיד פון דער גרויסער שול

דוד קאניעצפאלער

געווידמעט דעם אָנדענק פון מיין פאָטער ר׳ שלמה בר׳ צדוק ז״ל

דער ועד פון דער גרויסער שול (יאָר 1930)
ס׳שטייען (פון רעכטס): שלמה דאוונער, בצלאל קאלקא, יודל יאקובאָוויטש, יודל דאוויד־אוויטש, י. בוגייסקי. ס׳זיצן: חיים אפמאן, יחזקאל קליינמאן, אהרן־איטשע פעלמאן, לייב קארפ, בנימין האלצבערג, הערשל קראסקאפף, שמעון זאבערמאן. אונטן: מרדכי וואלדפאגעל, אברהם שייעוויטש.

אין די לעצטע צוויי צענדליקער יאָרן פונעם 19־טן יאָרהונ־דערט, ווען מען האָט געבויט די שטאָטישע שול אין ראַדאָמסק, איז דאָס געווען אַ גאָר גרויסע געמיינזאַמע אָנשטרענגונג פון דעם גאַנצן דעמאָלסטיקן שטאָטישן ישוב. די שול איז געווארן געבויט גאָר רחבותדיק: 2 אָריינגענג פון פראָנט־זייט און צוויי אָריינגענג פון די אַנדערע זייטן האָבן באַדינט די מענער־שול, אין וועלכער עס האָבן זיך געפונען העכער 600 זיץ־פלעצער. אויך צו דער פרויען־אָפטיילונג אין דער שול האָבן געפֿירט צוויי ברייטע טרעפּן־אָריינגענג אויסגע־פערטיקטע ביד רחבה. דער פאָלוש איז באַשטאַנען פון צוויי גרויסע צימערן, וואָס האָבן געדינט פאַר צוזאַמענקונפטן פון דעם ועד פון שול און בשעת הצורך אויך פאַר קלענערע גרופן מתפללים.

גרויסע אָנשטרענגונגען זענען געמאכט געווארן מצד די האַנטוועркען־קרייזן ביים בויען די שול. מען האָט זיך גאָר פיל אָנגעהערט וועגן אָט די פרייוויליקע אָנשטרענגונגען פון די האַנטוועркער ביים בויען די שול. אויך יונגע בחורים־האַנטווער־קער האָבן גאַנצע מאָנאַטן געאַרבעט ביי דאָס אינערלעכע אויספער־טיקונג פון דער מערער־שול, ווי אויך פון דער פרעכטיקער גאַלעריע אין דער פרויען־שול.

די שול איז געווען אַ גאָר וויכטיקער אָביעקט אין אונדזערע קינדער־יאָרן. דאָ זענען מיר געווען אין די יום־טובדיקע און שבת־דיקע טעג צוזאַמען מיט אונדזערע עלטערן, געדאַוונט און איינגע־זאָפט אין זיך די פרעכטיקע פאָלקס־ניגונים פונעם חזן ר׳ שלמה זאקס און נאָך זיין טויט פון זיינע נאָכפאָלגער, ווי ה. פישל מיט זיינע גרויסע כאָרן (אָנגעפירט דורך ספעציעלע דיריגענטן), ווי אויך אַנ־דערע חזנים.

אין די ערשטע יאָרן איז דער סופיט פון שול אויסגעמאָלט גע־ווארן דורך דעם נישט־יידישן קינסטלער ה. מיקע און עס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ הימל מיט שטערן. איבערן אָרון־הקודש האָט געפלאָטערט אַ גרויסער אָדלער און פון ביידע זיינע זייטן, כמעט אין דער גאַנצער לענג, זענען געווען אויסגעמאָלט די 12 מזלות, לויט די חודשים. שפעטער איז אויפגעבויט געווארן דער באמת ווונדער־שיינער אָרון־הקודש, אויסגעפערטיקט דורך דעם מצבה־קריצער ה. רייך, צוזאַמען מיט אַ גרופע ווארשעווער טישלער און האַלץ־שניצער. אַלץ איז געמאַכט געווארן פון ווייסן האַלץ מיט זייער פיל שניצעריי־עלע־מענטן, און גאָר אימפאָזאַנט איז געווען דער קופאל איבער די טירן פונעם ארון־הקודש, וואָס איז געשפענדעט געווארן דורך דער פאַ־מיליע רייכמאַן פון פיעטרקאָוו.

אויף די געשניצטע באָריערעס ביי די זייטן פון אַרויפגאַנג צום ארון־הקודש האָבן זיך געפונען פיין־געשניצטע שלייפן. פערזאָנען פון די עקסטרעמע רעליגיעזע קרייזן האָבן מיט טאָשן־מעסערלעך אויסגעקראַצט די שלייפן, ווייל זיי האָבן אויסגעזען ווי קרייצן. פון דעם שול סופיט זענען אַראָפגעהאָנגען גרויסע זשיראַנדאָלן־לעמפ וואָס האָבן געשאָפן אַ באַזונדערע געהויבענע שטימונג אין דער אַל־געמיינער וואַרעמקייט פון דער שול.

אין די יאָרן 1905/8 האָבן די רעוואָלוציאָנערע יידישע אַרבע־טער־פאַרטייען פון־צייט צו־צייט אויסגעגנוצט די שול אין שבתים און ימים־טובים פאַר אויפקלערונגס־רעפעראַטן. האָט זיך ווער אַנטקעגן־געשטעלט די דאָזיקע אימפרעזעס, זענען זיי פאָרגעזעצט געווארן אונטערן דרוק פון געווער. דאָמאָלט האָט טאָקע דער ראַדאָמסקער רב ר׳ צבי־מאיר ראַבינאָוויטש זצ״ל געשאָפן די חברה „משמרת־הקודש״ וואָס האָט געציילט 12 חברים (מיטן רב בראש) לויט די 12 שבטים. דאָס זענען געווען בעלי־בתים און בעלי־מלאכות וואָס האָבן אַקטיוו געהאָלפן בויען די שול און זייער אויפגאַבע אין דער א״ד חברה איז געווען, אָפצוהיטן שבת און יום־טוב אַז דאָס דאָוונען זאָל נישט געשטערט ווערן דורך די רעוואָלוציאָנערן.

אין שול איז געווען אייגנגעפאָסט אַן אייגנאַרטיקער נר־תמיד, וואָס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ פיר־קאַנטיקן שטיין (4 מעטער הויך) מיט אַ קופערנעם אייל־לאָמפּ אין דער שפיץ. אין דעם שטיין האָט מען איינגעפאָסט מאַרמאָרנע טאָפלען מיט אויסגעקריצטע נע־מען פון די נדבנים און חברים פון דער חברה „משמרת הקודש״ און זייער יושב־ראש.

נאָכן טויט פון מיין טאַטן, האָט ר׳ דוד בורשטין געבראַכט צו אונדז אין שטוב דעם פנקס פון „משמרת הקודש״, וואָס איז באַשטאַ־נען פון צוועלף בלעטלעך, אויף וועלכע עס זענען געווען איינגעשריבן, מיט אַ שיינעם כתב, דער פולער נאָמען פון דער חברה און די נעמען פון די חברים (מיט די יאָרן פון זייער געבורט). איך האָב דאָן אייג־געשריבן דעם טאָג און יאָר ווען מיין פאָטער איז געשטאָרבן, ווייל ער איז געווען אַ חבר פון „משמרת הקודש״.

אין מיין זכרון שווימען אויף די בילדלעך פון די צוזאַמענקונפטן ביים רב ר׳ צבי־מאיר ראַבינאָוויטש זצ״ל, אין זיין דירה אויף דער שול־גאַס (מיר קינדער פלעגן באַקומען פונעם רב אָן עפּל און אַ קניפּ אין בעקל). שפעטער זענען די דאָזיקע מסיבות פאָרגעקומען ביים חזן ר׳ שלמה זאקס ז״ל.

אין די ימים־נוראים ווען ביים ראַדאָמסקער רבין פלעגן זיך צונויפזאַמלען זייער פיל חסידים, איז געווען אַ טראַדיציע, אַז אַ גרויסער טייל חסידים איז געקומען אין שול אַריין צו מוסף, הערן דעם חזן מיט זיין כאָר, ווייל אין דער צייט איז געווען די הפסקה צווישן שחרית און מוסף ביים רבין. דאָמאָלט איז די שול געווען פול

געפאקט מיט מתפללים, און אזוי איז אויך געווען שמחת־תורה צו די הקפות. וועז מיר זענען געווען קינדער, איז אין דער שול געווען ביי א 30 ספרי־תורות, און ר׳ לייבל שמש מיטן דאזיגן שאץ האבן געהאט פיל ארבעט ביים פארטיילן די הקפות.

דער שרייבער פון די שורות געדענקט אויך ווי אזוי עס זענען פארקויפט געווארן די „שטעט״ אין דער שול דורכן פארשטייער פון מאגיסטראט (אין דער רוסישער שפראך), פארן ערשטן וועלט־קריג. טייל פלעצער זענען דורך א ליציטאציע פארקויפט געווארן „אויף שטענדיק״ (אין דער מענער־שול און אויך פאר פרויען), און די אי־בעריקע פלעצער זענען דורך די גבאים „פארדונגען״ געווארן יעדעס יאר פאר ראש־השנה.

זאלן דא אויך דערמאנט ווערן: דער בעל־קורא ר׳ שמואל קראקאווסקי (שמואל דער בעקער), וועלכער האט געוווינט ביי גאלדבערגן אין הויז (אויפן „נייעם־וועג״) און דער אלטער שמש ר׳ פרץ וואס איז געווען באקאנט פון זיין „טראדיציאנעלן״ רוף בעת קריאת־התורה: — „זאל אויבן, ביי די וויבער, שטיל זיין, ווייל מען קאן נישט לייענען״...

טראץ דעם קינסטלערישן סופיט און דעם אימפאזאנטן ארון־הקודש, האט דאך נאך זייער פיל געפעלט, אז די שול זאל זיין פול־שטענדיק אויסגעפערטיקט. אין די שפעטערדיקע יארן איז גאר פיל געטאן געווארן אויסצורעמאנטירן די שול, סיי אויסערלעך און סיי פון אינעווייניק.

ראדאמסק האט צו יענער צייט נאך נישט געהאט קיין גרעסערן זאל אויף יידישע צוזאמענקונפטן. ביי פארשידענע פייערלעכע פאראנ־שטאלטונגען איז די שול טאקע אויסגענוצט געווארן אויף אט די צוועקן, ווי אויך פאר רעפעראטן אויף נאציאנאלע און ארץ־ישראל־דיקע טעמעס.

*

יארן זענען פארלאפן, יידיש בלוט איז פארגאסן געווארן, מיל־יאנען פון אונדזער פאלק זענען פארטילקט געווארן און אלע אונ־דזערע הייליקייטן זענען וואנדאליש פארניכטעט געווארן. זענען מיר געשטאנען אין יאר 1947, א קליינע גרופע אפגעראטעוועטע, אין דער חרובער שול אין ראדאמסק — געבויגן פון דעם גרויסן צער און ווייטיק. אונדזערע בליקן וואנדערן איבער די וועגט, גלעטן די שפורן פון ארון־הקודש און בעלעמער, די קינסטלערישע אויפשריפטן פון תפילות אויף די וועגט. מיר דערמאנען: אט דא איז געזעסן דער רב, און דא דער דאזיגער, דא מיין פאטער און דא דיינע נאענטסטע...

פלוצים פאלט מיין בליק אויף א שפיץ פון א שטיין, וואס קריכט ארויס פון דער ערד און איך דערקענ אז דאס איז א טייל פונעם נר־תמיד. מיר גראבן אפ א ביסל די ערד און עס זענען דער־שינען פאר אונדזערע אויגן באקאנטע אויפשריפטן... און אין דעם מאמענט פול מיט צער האט באהערשט אונדז דער געדאנק: ס׳איז א סימן אז נישט געלונגען איז די שונאים צו פארטיליקן אונדזער פאלק; דער נר־תמיד וואס איז דא צעשמעטערט געווארן וועט ערגעץ אנדערש ווידער אויפלייכטן...

כי נצח ישראל לא ישקר!

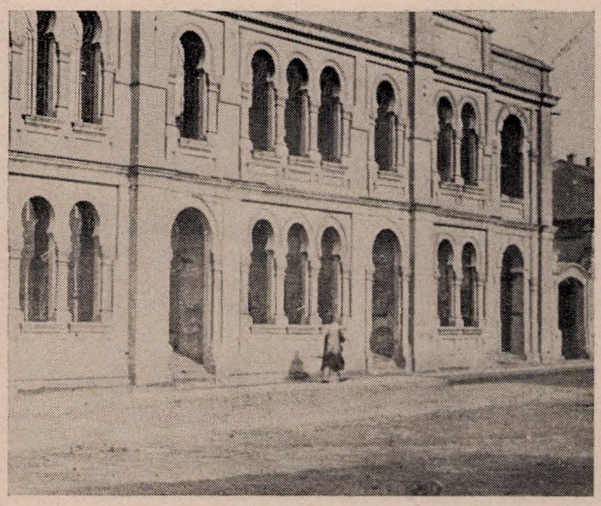

דאס בילד פון לינקס איז די פראנטאווע וואנט פון דער גרויסער שול, די אייניציקע וואנט וואס איז פארבליבן נאכן חורבן (1945). דאס בילד פון רעכטס איז צוגעשיקט געווארן דורכן ראדאמקער מאגיסטראט אין יאר 1965 און דא זעט מען שוין בלויז רואינען (אין פאדערגרונט, לינקס) פון דער גרויסער שול. אין הינטערגרונט פון לינקס איז דאס הויז וווּ ס׳האט זיך געפונען „קאפלס בית־מדרש״, און פון רעכטס — דאס הויז וווּ ס׳האט געווווינט דער אמשינאווער רבי.

התמונה מצד שמאל היא החזית של בית־הכנסת הגדול, הכותל היחידי שנשאר לפליטה אחרי חורבן הקהילה בראדומסק (1945). בתמונה מצד ימין, שנתקבלה ממועצת העירייה בראדומסק בשנת 1965, נראות רק הריסות של בית־הכנסת (במגרש הקדמי, משמאל), וכן הבתים אשר שימשו מרכזי־תפילה ובית־המגורים של הרבי מאמשינוב.

חלק חמישי

פינפטער טייל

חיי משק וכלכלה

ווירטשאפטלעך־עקאנאמיש לעבן

חלק חמישי / פינפטער טייל

התוכן/אינהאלט

עקזיסטענץ־מקורות און באשעפטיקונגען / מ. ה־ר. 163

די טעטיקייט פון האנטווערקער־פארבאנד / דוד בוגייסקי . . . 167

דער פארבאנד פון די קליינהענדלער / אברהם וואַלדפאָגעל . . . 168

די פראפעסיאנעלע ארבעטער־פאראיינען / ד.־ר. 169

עקזיסטענץ־מקורות און באשעפטיקונגען

מ. ה־ר

א. ביז דעם ערשטן וועלט־קריג

צוגלייך ווי אין אַנדערע שטעט אין פוילן, זענען אויך אין ראַדאָמסק די יידן געווען די גרונטלייגער פון דעם ווירטשאַפט־לעבן און עקאָנאָמישן לעבן.

מיט מער ווי הונדערט יאָר צוריק, ווען נאוואָ־ראדאָמסק איז געווען אַ נאָמען פון אַ קליינעם מקום, אָן וועלכער ס׳איז עקאָנאָמי־שער אָדער ווירטשאַפטלעכער באַדייטונג, ווען די קליינע צאָל יידן האָבן געווינט אין דער פֿאָרשטאָט „בוגיי", אָדער אין דעם דערביי־איקן פּלאָוונע, געפינען מיר שוין דאָרט יידישע משפחות, וועלכע האָבן פֿאַרנומען אָן אָנגעזעענעם פּלאַץ אינעם עקאָנאָמישן לעבן, נישט נאָר אין ראַדאָמסק און פוילן, נאָר אויך אין דער דעמאָלס־דיקער רוסישער אימפּעריע.

דער ראַדאָמסקער יידישער איינווינער ר׳ בעריש פּערשטער, איז געווען אַן אונטערנעמער וועלכער האָט געבויט די אייזנבאַן כּמעט איבער גאַנץ רוסלאַנד. ער האָט געבויט די עלעקטרישע טראַמווייַ־ליניע אין וואַרשע און הונדערטער רעגירונגס־בניינים איבער דעם ברייטן שטח פון רוסלאַנד, פוילן און אַנדערע לענדער פון דער דעמאָלסדיקער צאַריסטישער אימפּעריע. אין ראַדאָמסק גופא האָט ער אויסגעבויט אַן אייגן גרויסע הויז, אין וועלכן עס האָט זיך געפונען: דער גרויסער האָטעל, דאָס איינפאָר־הויז, די פאָסט, די אָפּטייק א.ד.ג. צוזאַמען מיט זיין פּריוואָט ווויינונג, האָט ער אויסגע־בויט זיין פּריוואָטע שול, וועלכע איז געווען באַקאַנט מיטן נאָמען „פערשטערס שול" — שפּעטער „בית יעקב".

אין דער צייט האָט געווינט אין דעם דערבייאיקן פלאָוונע, און שפּעטער אין ראַדאָמסק גופא, דער גביר ר׳ לייזער רעכטערמאַן, וועלכער איז געווען אַ גרויסער אימפּאָרטער און עקספּאָרטער פון פאַרשידענע וואָל־ און בוימוואָל־אַרטיקלען.

די משפּחה באַנקער האָט אויסגעבויט דעם באַווּסטן „האָטעל־באַנקער" מיט דעם גרויסן פאַרק, וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן כּמעט אין אַ יידישן פאַרווייַלונג־צענטער.

מיט יאָרן שפּעטער טרעפן מיר די גרויסע עקספּאָרט און אימפּאָרט פירמע פון תבואה, פון דוד געריכטער, וועלכער איז געווען אַ מיטגליד פון דער תבואה־בערזשע אין ברעסלאָו. די פירמע האָט געהאַט אייגענע מאַגאַזינען ביי דער באַן־סטאַנציע, און געפירט גרויסע געשעפטן נישט נאָר אין דעם גרויסן רוסלאַנד, נאָר אויך אין אַנדערע פאַרשידענע לענדער אין אייראָפּע.

די יידישע אינציאַטיוו און שאַפונגס־גייסט פון דער אינ־דוסטרי, האָבן ביים סוף פונעם 19־טן יאָרהונדערט געגעבן באַ־שעפטיקונג פאַר פיל טויזנטער אַרבעטער פון ראַדאָמסק און אומ־גענט — נאַטירלעך נישט־יידישע. דאָס האָט אָבער געהאָט אַן אומדירעקטע אויסווירקונג אויפן עקאָנאָמישן לעבן פון אַ גרעסערן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג.

אַ גרויסע יידישע אונטערנעמונג פון עסטרייך, וואָס האָט פראָדוצירט „ווינער מעבל", האָט אויסגעבויט אין ראַדאָמסק, אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט, אַ גרויסע פאַבריק אונטער דער פירמע „יעקב יוסף כהן", וועלכע האָט באַשעפטיקט ביז צוויי טויזנט אַרבעטער, נישט־יידן, און אַ פאַר צענדליק באַ־אַמטע, אָלע יידן. דער געניראַל־דירעקטאָר ה. בלומענפעלד, אַן עסטרייכישער בירגער, האָט אָלס ייִד נישט באַקומען קיין ווינערעכט פון דער רוסישער מאַכט, — האָט ער געלעבט אויף אַ טויף־שיין. אין אָנהויב, זענען אין דער פאַבריק געווען באַשעפטיקט אָלס אַרבעטער אויך אייניקע יידישע האַנטווערקער (טישלער, בלעכער און אַנדערע), פון וועלכע אייניקע האָבן געארבעט זונטיק אָנשטאָט שבת. יידן זענען געווען די צושטעלער פון פאַרשידענע רוי־מאַטער־יאָלן פאַר דער פאַבריק.

צו דער זעלבער צייט, האָט די ראַדאָמסקער יידישע פאַמיליע רוזשעוויטש אויסגעבויט אַ גרויסע צעראַטע־פאַבריק אין שטאָט, וועלכע האָט געזאָלט זיין די ערשטע אויף דעם געביט אין פוילן. אין דער פאַבריק זענען אויך געווען באַשעפטיקט יידישע פאַכמענער, אין אָנהויב אפילו יידישע אַרבעטער. די פאַבריק איז שפּעטער איבערגעפירט געוואָרן קיין וואַרשע.

די גרויסע גלאָז־הוטע פון דער משפּחה פישמאַן, אין דעם דערבייאיקן דאָרף יאשין, צוזאַמען מיטן גרויסן לאַנדווירטשאַפטלעכן פאַרמעגן פון דער משפּחה, האָט אויך באַרייכערט דאָס עקאָנאָמישע לעבן פון ראַדאָמסק און איר נאָענטע אומגעגנט. בכלל האָט די משפּחה פישמאַן אין יאשין געפירט אַ ברייט יידיש לעבן. אין די ימים־טובים, ווי ראש־השנה, סוכות און פסח, זענען זיך דאָרט צוזאַמענגעקומען אָלע יידישע אָרעמעלייט כּמעט פון גאַנץ פוילן. זיי האָבן דאָרט געדאָוונט, באַקומען עסן און שלאָפן און מלבושים, און צום אַוועקגיין האָט יעדער פון זיי באַקומען 1 רובל.

אַ באַדייטנדיקע ראָלע אינעם ווירטשאַפטלעכן יידישן לעבן האָט אויך געשפּילט ר׳ מאיר ראָזענבאום, וואָס האָט געווינט קודם אין פלאָוונע און שפּעטער אין ראַדאָמסק. ער איז געווען דער שע־פער פון דער באַרימטער האָלץ־פירמע ראָזענבאום, און זיינע קינדער האָבן געהערט צו די בכבודיקסטע און רייכסטע יידישע מש־פּחות אין ראַדאָמסק.

עס דאַרף אויך דערמאָנט ווערן דער גרויסער טאַרטאַק פון ישראל רעכטערמאַן, דער זון פון לייזער רעכטערמאַן. דער טאַרטאַק, וואָס האָט באַשעפטיקט אַ פאָר צענדליק נישט־יידישע אַרבעטער, איז געפירט געוואָרן דורך יידן. דער הויפּט־דירעקטאָר איז געווען ר׳ איתמר ראָבינאָוויטש, אַן אייניקל פונעם רביישן הויף. דער טאַר־טאַק האָט געפירט גרויסע עסקים מיט דייטשלאַנד, ענגלאַנד און אַנדערע אייראָפּעאישע לענדער.

ביים סוף פונעם 19־טן און אָנהויב פונעם 20־טן יאָרהונדערט, זענען אין ראַדאָמסק געווען אייניקע גרויסע הורט־געשעפטן פון פאַרשידענע בראַנזשעס. זיי זענען געווען די פאַרגרייער פונעם מסחר נישט נאָר אין ראַדאָמסק נאָר פון דער גאַנצער אומגעגנט. אין דער ערשטער רייַ — דאָס גרויסע הורט־געשעפט פון מאַנ־פאַקטור, פון פרוי מינטשעלע ראָבינאָוויטש, אַ שנור פון „חסד־לאברהם". אין איר געשעפט זענען געווען אַ צענדליק אָנגעשטעלטע, אָלע חסידישע יידן, לומדי־תורה (מינדיטש, גיטלער און אַנדערע), וועלכע זענען גלייכצייטיק געווען טיכטיקע סוחרים. די פרוי מינטשעלע ראָבינאָוויטש איז געווען די שוויגער־מוטער פונעם לעצטן ראַדאָמסקער רבי׳ן ר׳ שלמה הענריך ראָבינאָוויטש (דערשאָסן געוואָרן אין וואַרשע, צוזאַמען מיט זיין משפּחה, זומער 1942).

דאָס גרויסע הורט־געשעפט פון טאַבאַק און אַנדערע אַר־טיקלען, פון יוסף נייקראַן, געהערט אויך צו די האַנדל־אונטערנע־מונגען, וועלכע האָבן אין אַ זייער גרויסער מאָס באַווירקט דאָס עקאָנאָמישע לעבן פון די יידן. דאָס זעלבע קען מען זאָגן וועגן דאָס גרויסע הורט־געשעפט פון גאַלאַנטעריע פון יוסף בעסער, וואָס האָט באַשעפטיקט אַ צוויי־צענדליק אָנגעשטעלטע. יעדער טאָג אין וואָך פלעגט אַן אַנדער פּראָווינץ־שטעטל קומען איינקויפן סחורה אין דעם געשעפט (פּזשעדבאַרזש, בזשעזניצע, פּאיענטשנע, פלאָוונע, גידזשעל און אַנדערע).

די משפחות דוד און משה בוגייסקי, און אַנדערע, זענען געווען נישט נאָר אָנגעזעענע סוחרים אין ראַדאָמסק, נאָר אויך שאָסיי־בויער אין גאַנץ פיעטריקאָווער גובערניע.

אַ באַזונדערן איינדרוק האָט אין דער צייט געמאַכט, דאָס סאָלידע געשעפט פון יחיאל־דוד ניימאַרק, אַ געשעפט פון ספרים, מוזיק־אינסטרומענטן און ענלעכע אַרטיקלען. די פיינע אייניריכטונג און באַנעמונג האָבן עדות געזאָגט אויף דעם הויכן קולטורעלן ניוואָ פון דער משפחה ניימאַרק.

די יידישע איניציאַטיוו האָט אויך געשאַפן אַ גרויסע דאַמפף־מיל, דורך דער משפחה פייערמאַן.

די פאַמיליעס ווינער און פייערמאַן זענען אויך די פיאָנערן אין דער קנאַפּף־אינדוסטריע פון האָלץ. דאָס איז געווען אַ פולשטענדיק נייע פראָדוקציע־צווייג נישט נאָר אין ראַדאָמסק נאָר אין פוילן בכלל.

דאָ דאַרפן פאַרצייכנט ווערן די משפחות: שפירא, גרונדמאַן, זילבערשאַץ און אַנדערע, אין דער אייזן־בראַנזשע; מענדל עפשטיין, כעמישע בראַנזשע, און פיל אַנדערע נעמען און בראַנזשעס.

יידן איז אין פאַרצייטיקן ראַדאָמסק נישט דערלויבט געווען צו בויען אָדער צו באַזיצן הייזער. ערשט אין דער צווייטער העלפט פונעם 19־טן יאָרהונדערט, בעת דער הערשאַפט פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, איז די דערלויבעניש געגעבן געוואָרן. מען קען אָן שום גוזמה זאָגן, אַז העכער 80 פראָצענט פון אַלע הייזער אין ראַדאָמסק, זענען געבויט געוואָרן דורך יידישע איניציאַטיוו און געלט. דער בויׂ־אונטערנעמער פון יענער צייט, ר׳ מאַנדעל פייערמאַן און שפעטער זיין זון שמואל־מאיר, האָבן צענדליקער יידישע הייזער אויפגעבויט. די משפחה פייערמאַן האָט אויך געהאַט אייגענע צע־געלניעס א.ד.ג.

דאָס רוסישע מיליטער, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין ראַדאָמסק, צו יענער צייט, האָט באַזעצט די קאָזאַרמעס, וואָס האָבן געהערט צו די יידן שוואַרץ, זאַנדבערג און אַנדערע. דאָס זעלבע איז מיט די רוסישע פאָסט, באַנק א.ד.ג.

די יידישע ווירטשאַפטלעכע פאַקטאָרן, וועלכע האָבן גע־שאַפן און אַנטוויקלט דאָס עקאָנאָמישע לעבן אין ראַדאָמסק, האָבן נישט געקאָסן פון קיין שום הילף. זייער אייגן פלייס, איניציאַטיוו און פאַרשטאַנד, האָבן געבויט פאַר זיך און פאַר אַנטוויקלען דאָס

די מעבל־פאַבריק פון די „געברידער טהאָנעט״
ביהח״ר לרהיטים של „האחים טהאנעט״

ווירטשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע לעבן פון דער שטאָט. אמת, צו יענער צייט, זענען אויך געבויט געוואָרן אין ראַדאָמסק גרויסע אונטערנעמונגען פון אויסלענדישן קאַפּיטאַל, ווי די גרויסע מעבל־פאַבריק פון די „געברידער־טהאָנעט״, די מעטאַל־פאַבריק „מעטא־לורגיא״ און אַנדערע. אָבער דאָס איז געווען די עקספּאַנסיע פון אויסלענדישן קאַפּיטאַל געשטיצט דורך מלוכות און רעגירונגען, דאָן וועו די יידן האָבן געמוזט, שטאָפל נאָך שטאָפל, אויסקעמפן זייערע פאָזיציעס.

דאָס ווירטשאַפטלעכע יידישע לעבן, אין די צען יאָר פאַרן אויסברוך פון דעם ערשטן וועלט־קריג, האָט מיטגעמאַכט אַ גאָר שאַרפן קריזיס, וואָס האָט מיטגעווירקט צו אַ בריטער יידישער עמיגראַציע. יידן פון ראַדאָמסק זענען געפאָרן אין פאַרשידענע לענדער מעבר־לים, איבערהויפט אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון צפון־אַמעריקע. טראָץ די קריזיס־יאָרן זענען די גוט־איינגעאָרדנטע יידישע ווירטשאַפטלעכע פאָזיציעס נישט צעשטערט געוואָרן, און זענען געפירט געוואָרן מיט דערפאָלג ביזן אויסברוך פונעם ערשטן וועלט־קריג (1914).

אין משך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן סיי די „אייר־גענע״ רוסישע אַרמיי און שפּעטער די „פרעמדע״ עסטרייכישע אַרמיי — ביידע האָבן צעשטערט אַלץ וואָס איז אין משך פון דורות געשאַפן געוואָרן. יידן האָבן זיך געמוזט שאָפן נייע פרנסות פון שמוגל, אפילו דאָס דערבייאיקע טשענסטאָכאָוו איז שוין געווען „אויסלאַנד״, באַזעצט דורך דער דייטשער אַרמיי. די אָרעמקייט האָט זיך פאַר־שפּרייט מיט אַ גרעסערע שנעלקייט, און מיט איר — עפּידעמישע קראַנקייטן, וואָס האָבן אָפּגעקאָסט זייער פיל קרבנות.

ב. צווישן ביידע וועלט־מלחמות (1918—1939)

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך פאַרענדיקט; יעדער האָט געפילט, אַז דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן וועט מוזן זיך איבערפאָרמען, און ס׳איז געשטעלט געוואָרן די פראַגע: ווי וועט זיך דאָס אויס־ווירקן אויף דער יידישער באַפעלקערונג? באַלד אין די ערשטע יאָרן (1918—1920) האָט זיך פוילן פאַרוויקלט אין אַ נייער מלחמה מיט סאָוויעט־רוסלאַנד. אין אָנבליק פון די נייע ווירטשאַפטלעכע שוועי־ריקייטן, האָט די יוגנט ווידער געזוכט ווענן פאַר עמיגראַציע אין פאַרשידענע לענדער, אַ גרויסער טייל קיין ארץ־ישראל. דאָך האָט די יידישע אַרטיקע באַפעלקערונג זיך אָפּילו פאַרגרעסערט. סוף־כל־סוף האָט זיך די פויליש־רוסישע מלחמה פאַרענדיקט, די גרע־נעצן האָבן זיך סטאַביליזירט, די ווירטשאַפט וואָס איז כמעט פול־שטענדיק רואיניירט געוואָרן, האָט אָנגעהויבן זיך באַוועגן אויף נייע רעלסן. אָבער דאָ האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן, אַז מען וויל עלימינירן דעם יידישן פאַקטאָר פונעם נייעם ווירטשאַפטלעכן לעבן אין פוילן.

סטאַניסלאָוו גראַבסקי, דער פוילישער ווירטשאַפט־מיניסטער אין דעם נאָכמלהמהדיקן פוילן, האָט עס גלייך דערוויזן מיט זיין עקאָנאָמישן פלאַן פון יאָר 1923, וואָס אָנשטאָט מיטצוהעלפן ווער־טשאַפטלעך זיך איבערצובויען, האָט פאַרגעזען פאַרשידענע מיטלען, ווי אַזוי צו דערדריקן די יידישע ווירטשאַפט. דער יידישער אונ־טערנעמונגס־גייסט האָט אָבער ווידער באַווייזן צו אויפבויען פון דאָס ניי זיינע בכבודיקע ווירטשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע פא־זיציעס. יידן האָבן ווידער אויפגעשטעלט קלענערע און גרעסערע פאַבריקן, וועלכע האָבן באַשעפטיקט אַ גאָר באַדייטנדע צאָל אַרבעטער, פראָדוצירט די נויטיקע אַרטיקלען סיי פאַרן אַרטיקן געברויך און סיי פאַר אָנדערע שטעט אין פוילן, אָן אָפּילו עקספאָר־טירט נאָך אויסלאַנד.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, הויבט אָן דער יידישער אַרבעטער מערער אַרייַנצודרינגען אין דער אינדוסטריע.

די פֿאַלגענדיקע טאַבעלע נעמט אַרום די עיקרדיקע אינדוסטריעלע בראַנזשעס און אונטערנעמונגען, וואָס האָבן עקזיסטירט אין ראַדאָמסק אין די לעצטע צוואַנציקער יאָרן, ס׳רוב פון־דאָס־נייע אויפגעשטעלטע אונטערנעמונגען אויסשליסלעך דורך יידן (צו יענער צייט זענען יידן געווען קענטיק פאַרטראָטן אויך אין דער אָנגעגעבענער אַלגעמיינער צאָל פון די אַרבעטער).

ל.נ.	בראַנזשע	אייגנטימער	פירמע	אַרבעטער צאָל
1.	געבויגענע מעבל	יעקב־יוסף כהן	„מאַזאָוויאַ"	700
2.	„ „	שטיינלאוף	„וואַרטאַ"	100
3.	„ „	כאסקעלעוויטש און וויינאַפל	„לאַבאָר"	70
4.	„ „	כאַסקעלעוויטש און יעקב ראָזענבאום	„קסאַוועראָוו"	100
5.	„ „	ברידער מינץ	„מינץ"	100
6.	טאַרטאַק	זיגמונד האראוויטש	„זאקשיווטע"	70
7.	„	שלמה קראקאווסקי און חיים גיטלער	„ראדאָמסקאַ"	50
8.	„	יוסף רייז און בעריש מייזל	—	25
9.	„	לעאָן זנעמיראָווסקי און הערמאן ראדאל	—	60
10.	פאַבריק פון קאַסטנס	לייזער רייס	—	20
11.	קנעפּ־פאַבריק	פייערמאַן	„פאַרטונא"	250
12.	„ „	קופערשטאַק	—	30
13.	מעטאַל־אויסאַרבעטונג	אברהם משה שפירא	—	70
14.	דרוקעריי	מארקוס און יוסף פיינסקי	—	40
15.	גאָלז־הוטע	מרדכי גאָלדבערג	„הוטא"	50
16.	גלאָז־הוטע	פישמאַן	„יאשין"	20
17.	צעגעלניע	פייערמאַן	—	30
18.	ברויעריי	—	„פאַצ׳עכא"	20
19.	ליכט־פאַבריק	האמפעל	—	15
20.	מיל	מייטליס	—	15
21.	„	לייזער רוזשאנסקי	—	10
			צוזאַמען	1845

די ווייטערדיקע פארטיילונג נעמט אַרום 1500 באַשעפטיקטע יידן, וואָס זענען געווען פאַרטראָטן אין אַלע עיקרדיקע באַשעפטיקונגען, האַנדלס־אָפּצווייגן און פּראָפעסיעס: האַנטווערקער — 790; סוחרים און קליינהענדלער — 590; כלי־קודש — 52; פרייע פּראָפעסיעס — 39; באַאַמטע — 29.

האַנטווערקער

שניידער	214	האָלץ־שניצער	10
טישלער	146	שפייז־פּראָדוצירער	9
קצבים און ווורשט־מאַכער	70	גלעזער	7
שוסטער	65	שלאָסער	6
בעקער און קאָנדיטער	43	גילזן־מאַכער	6
היטל־מאַכער	30	אייבינדער	6
שטולן־פלעכטער	20	זייף־פּראָדוצירער	6
מאָלערס	15	קירזשנער	5
זייגערמאַכער	13	שטריקער	5
פריזירער	11	בערשטל־מאַכער	4
בלעכער	10	ווייַן־און־קוואַס־מאַכער	4
גאַרבער	10	עלעקטריקער	3
		פאַרשידענע אַנדערע	72
	סה״כ		790

סוחרים און קליינהענדלער

מאַרק־שטייער (סטראַגאַנעס)	120
שפייז־קרעמער	100
מעל און תבואה	42
באַקליידונג	30
לעדער־אַרטיקלען	20
גאַלאַנטעריע	20
שוכוואַרג	15
בוי־מאַטעריאַל	15
גרינוואַרג	11
פיש־האַנדל	11
האָלץ־פאַניר	10
פאַרב־אַרטיקלען	10
פעדלער	10
ביכער און שרייב־מאַטעריאַל	10
האָטעלן און אכסניות	8
רעסטאָראַנען	8
פיוויאַרניעס	8
אייער־האַנדל	7
מוזיק־אינסטרומענטן	6
קיך־מכשירים	6
אייזן־האַנדל	5
נאַפט־פּראָדוקטן	4
פרוכט־האַנדל	4
פאַרטיקע מעבל	3
שפּילצייג	3
טאַבאַק און פאַפּיראָסן	2
פאַרשידענע אַנדערע	102
סה״כ	590

כלי־קודש

מלמדים	24
שמשים א״א	7
שוחטים	5
הרב ודיינים	4
סופרי סת״ם	3
באד־באַאַמטע	2
פאַרשידענע אַנדערע	7
סה״כ	52

פריַע פראפעסיעס

דאָקטוירים און פעלדשערס	14
לערער	14
אינזשינערן	3
אַפּטייקער	2
זשורנאַליסטן	2
אַדוואָקאַטן	1
אַנדערע	3
סה״כ	39

באאמטע

בוכהאַלטאָרן	15
וואַלד־אָנגעשטעלטע	6
לאָטעריע־אַגענטן	2
קהילה־אָנגעשטעלטע	2
מאַגיסטראַט־אָנגעשטעלטע	2
פאַרזיכערונגס־אַגענט	1
עקספּעדיטאָר	1
סה״כ	29

אַ באַזונדערן פּלאַץ האָט פאַרנומען די מעבל־בראַנזשע. צענדליקער יידישע מעבל־וואַרשטאַטן האָבן פּראָדוצירט דאָס שענסטע מעבל, און געשיקט כמעט איבער גאַנץ פוילן. נאָך דער באַווּסטער שטאָט קאָלוואַריע, וואָס האָט געשמט אַלס צענטער פון מעבל פאַר גאַנץ פוילן, האָט ראַדאָמסק פארנומען דעם צווייטן פּלאַץ פון שיין און גוט מעבל (שלאָף־צימערס, עס־צימערס, קאַבינעט־מעבל אא״וו). די פּראָדוקציע איז דערגאַנגען צו הונדערטער־טויזנטער זלאָטעס מאַנאַטלעך און האָט געשאַפן פרנסה־מעגלעכקייטן פאַר פיל יידישע פאַמיליעס: צושטעלער פון רוי־מאַטעריאַלן; פאַקערס, פורמאַנעס אד״ג.

אויך די סוחרים, סיי די גרויסע און סיי די קליינהענדלער. האָבן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה ווידער אויפגעפּרישט זייערע פרנסה־קוואַלן. אָבער אויך זיי האָט זיך באַזונדער אויסגעגאָסן דער גאַנצער צאָרן פון די אַנטיסעמיטישע פוילישע רעגירונגס־קרייזן. וועלנדיק אויפשטעלן אַ פוילישן סוחרטום האָט מען פון איין זייט געפּירט אַ פאַרביטערטן קאַמף קעגן דעם יידישן סוחר און קליינהענדלער, דורך שטייערן און אַנדערע שיקאַנעס, און פון דער צווייטער זייט געשטיצט דעם פוילישן סוחר מיט שטייער־פאַרלייכטערונגען און קרעדיטן. די אַנטיסעמיטישע אַגיטאַציע פון „סוואַדאַ סוועגאַ" און בויקאָטן — האָבן זיך שטאַרק געלאָזט פילן אין ראַדאָמסק.

דער שטענדיקער קאַמף, וואָס די יידישע ווירטשאַפטלעכע קרייזן האָבן געהאַט צו פירן פאַר זייער עקזיסטענץ, האָט זייער שלעכט געווירקט אויף דעם געזעלשאַפטלעכן צוזאַמענלעבן, וואָס

איז געווען זייער נויטיק ביים שאַפן געמיינזאַמע הילף־איסטיטוציעס. פאַרשידענע פרוון זענען געמאַכט געוואָרן ביים שאַפן יידישע קרעדיט־אַנשטאַלטן, וועלכע זאָלן העלפן דעם סוחר, האַנטווערקער און קליינהענדלער. ליידער האָבן די אַלע קאַאָפעראַטיוון און אַנדערע קרעדיט־אינסטיטוציעס נישט געשטאַנען אויף דער געהעריקער הייך. טראָץ דער שווערער ווירטשאַפטלעכער לאַגע האָבן פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע און פערזענלכע אַרומרייסענישן גורם געווען צו דער ליקווידאַציע פון כמעט אַלע דורך שווערער מי געשאַפענע קרעדיט־אַנשטאַלטן. ווי נויטיק עס זענען געווען די קרעדיט־אינסטיטוציעס, קענען באַשטעטיקן די פאַלגענדיקע ציפערן, וועלכע עס גיט איבער די „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 18.3.1927 אין אַ באַריכט פון דער יידישער קאָאָפעראַטיוור באַנק פאַרן יאָר 1926: „הלוואות, אַרויסגעגעבן אויף אַ סומע פון 271,454 זלאָטעס; אינקאַסאַדאָקומענטן זענען געווען אויף אַ סומע פון 1,849,000 זלאָטעס; אין דער זעלבער צייט האָט די באַנק באַקומען אויסערלעכע הלוואות אויף אַ סומע פון נאָר 16,000 זלאָטעס".

אין דער דערמאָנטער צייטונג פון 31.7.1931 לייענען מיר פאַלגענדיקעס: „עס וואַרט פראָפאָגירט (דורכן רעוויזיאָנס־פאַרבאַנד) אין וואַרשע, אַז די מיטגלידער זאָלן דעקן אַלע הזיקות, אַז אויפן אָרט זאָלן געצייכנט ווערן, גוטוויליקע ווקלאַדן אויף אַ סומע פון 25 טויזנט זלאָטעס, אַז די שולדן פון אינקאַסעס זאָלן באַלד רעגולירט ווערן; אַן אַנאַליזע איבערן בילאַנס פירט צום אויספיר, אַז אַחוץ די פייען איז אַ אונטערשטעלונג מיט 15—20 טויזנט זלאָטעס".

עס זענען געמאַכט געוואָרן פרוון צו שאַפן אַ קליינהענדלער־באַנק, וואָס האָט זיך אין אַנהויב זייער שיין אַנטוויקלט. אָבער צוליב פאופערייזאַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג, האָט זי געליטן פון כמעט כראַנישע פראָלאָנגאַטעס פון די הלוואות און אַנדערע נישט פינקטלעכקייטן אין די פינאַנציעלע התחיבותן, וואָס האָבן נישט דערלויבט די אינסטיטוציע זיך ווי געהעריק צו אַנטוויקלען. אינעם יאָר־באַריכט פאַר 1931 לייענען מיר אין דער „ראַדאָמסקער צייטונג" דאָס פאַלגענדיקס: „ס'איז דער טרויעריקער עפילאָג פון דער „קאָאָפעראַטיוור־באַנק", דער סוף פונעם פיי־קאַפיטאַל. דער אומשטאַנד וואָס די פיל אייגנטימער פון ווקלאַדן, וועלכע רעקרוטירן זיך פון אַרעמע לייט, און וועלכע זענען צעבראָכן געוואָרן ביים אַרויסבאַקומען אַ טייל פון זייערע בלוטיקע גראָשנס, האָט געמוזט האָבן אַ נעגאַטיוועס ווירקונג אויף דער „קליינהענדלער באַנק", זי האָט זיך אָנגעהויבן מיט אַ יאָר צוריק גוט צו אַנטוויקלען, אָבער איז אין לעצטן יאָר געבליבן שטיין אין אַ פאַרגליווערטן צושטאַנד. און הגם די דאָזיקע באַנק פונקציאָנירט פינקטלעך, טראָגט זי אָבער מער דעם כאַראַקטער פון אַן אינקאַסע־קאַנטאָר ווי פון אַ באַנק, מחמת זי האָט נישט קיין אומלויף־קאַפיטאַל. דער סך־הכל איז — דער געפאַנטער קליינהענדלער און האַנטעווערקער שטייט ביים היינטיקן טאָג הילפלאָז און האָט נישט ווו צו באַרגן די הונדערט צו צוויי הונדערט זלאָטעס".

אין משך פון דער צייט איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ גמילת־חסדים־קאַסע, וועלכע האָט זיך אין אַנהויב שוואַך אָבער שפעטער גאָר שיין ענטוויקלט.

די אָרעמקייט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג האָט אַנגענומען אַלץ גרעסערע און שטרקערע פאָרמען. מענטשן וועלכע האָבן מיט אייניקע יאָרן צוריק געפירט אַ שיין לעבן פון זייער אַרבעט אָדער האַנדל, זענען רואינירט געוואָרן, דורך די שטייערן און אַנטי־יידישע ווירטשאַפטלעכער פאָליטיק. אַזוי אַרום האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל מקבלים פון שטיצע. דאָ דאָרף דערמאָנט ווערן, אין דער ערשטער ריי, די הילף פון די ראַדאָמסקער לאַנדס־לייט אין אַמעריקע, וואָס איז אָנגעקומען אין אַ באַדייטנדיקער מאָס, אָבער וועלכע איז אין גרונט גענומען, געווען ווי אַ טראָפן אין ים.

אין יאָר 1926 איז אָנגעקומען די סומע פון 10,000 זלאָטעס. אין אַ באַריכט אין דער „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 26.3.26 לייענען מיר וועגן דער פונאַנדערטיילונג פון אָט דער סומע: „עס זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן — 82 שטיצעס צו 5 זל.; 200 צו 10 זל.; 155 צו 40 זל.; צוזאַמען 506 שטיצעס אויף אַ סומע פון 8270 זלאָטעס".

אין דער „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 16.4.1926 לייענען מיר אין אַ וועגדונג פון מ. ז. ראָזענבלאַט צו די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע: „אין משך פון די לעצטע יאָרן האָט אייער הילפס־קאָפּימאָל פאַר אונדזער שטאָט באַטראָפן ביי פיר טויזנט דאָלאָר. ס'איז ממש נישטאָ קיין ווערטער אויסצודריקן אונדזער דאַנקבאַרקייט צו אייך ליבע ברודער און שוועסטער... ליידער איז אָבער אייער הילף־אַרבעט נישט באַהויכט מיטן גייסט פון פראָדוקטיוון שאַפן, ווייל די דאָזיקע אַרבעט איז אַ ריין פילאַנטראָפישע און דער פאַר קאָנען מיר חלילה, געשטעלט ווערן פאַר אַ נסיון צו ווערן מקבלים — נעמער פון צדקה... מיר זענען בלויז קרבנות פון די גרויסע שטייער־לאַסטן, פון בויקאָט און אויסראָטונגס־פאָליטיק קעגן דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אין פוילן. דאָס וואָס מיר ווינטשן איז אַ קרעדיט־אינסטיטוציע פאַר ביליקן און לאַנגטערמיניקן קרעדיט, אַוועקגעשטעלט אויף פעסטע יסודות, אַן שום בייגעשמאַק פון צדקה און פילאַנטראָפיע. נאָר אַזאַ אַנשטאַלט וועט אונדז ביים לעבן דערהאַלטן, אויב נישט אין גאַנצן — טאָ כאָטש טיילווייז אונדז שטעלן אויף די פיס... ראָטעוועט, כל זמן ס'איז נאָך נישט שפעט!"

די דאָזיקע הילף פאַר אַ פראָדוקטיוון קרעדיט, וואָס מען האָט געבעטן אין יאָר 1926, איז מן הסתם נישט אָנגעקומען. דערווייל איז די לאַגע ערגער געוואָרן ממש פון טאָג צו טאָג. די שטייערן זענען געוואָקסן, די באַיקאָט־אַקציע האָט זיך פארשטאַרקט און די עקזעקוציעס פון יידיש פאַרמעגן האָבן אַרומגענומען אַלע קריזיז. אין „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 16.10.1931 לייענען מיר וועגן אַ געשאַפענעם יידישן הילף־קאָמיטעט, מען רעדט שוין נישט וועגן

ביים פאַרטיילן שוכוואַרג און קליידונג פאַר אָרעמע קינדער, מיט דער פינאַנציעלער־הילף פון ניו־יאָרקער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַרבאַנד. די קאָמיטעט־מיטגלידער (שטייען, פון רעכטס): אברהם קאמעלגאָרן, יודל דאָוויד־אָוויטש, יעקב וויטענבערג, חיים קריינדלער; (ס'זיצן) — לייזער רוזשאַנסקי, זוקין שרייבער.

בעת חלוקת דברי־הנעלה והלבשה לילדי עניים, בסיוע כספי של בני־עיר מניו־יורק (מצד ימין — חברי הוועד).

פּראָדוקטיוו הילף־אַקציעס נאָר פּשוט וועגן אַ הילף־קאַמיטעט. דאָ איז אָבער געקומען דער סטאַראָסטע און פאַרלאַנגט, אַז די יידישע סוחרים און האַנטווערקער זאָלן איינצאָלן 50 פּראָצענט פון די קאָסטן פאַר פאַטענטן פאַר דער אָרעמער פּוילישער באַפעלקערונג, בשעת די פּוילישע סוחרים האָבן באַשלאָסן בייצושטייערן פאַר דעם צוועק אַן איינמאָליקן אָפּצאָל פון 5 ביז 25 זלאָטע. די „ראָדאָמסקער צייטונג" פון 13.11.1931 שרייבט אין צוזאַמענהאַנג דערמיט: „אַ שטאַרקע פאַרביטערונג האָט אַרויסגערופן די מיטטיילונג פון ד"ר לובעלסקי וועגן די שטערונגען וואָס די מאַכט־אָרגאַנען מאַכן דעם יידישן הילף־קאַמיטעט, פאַרלאַנגענדיק אַ סטאַטוט באַשטעטיקט פון וואָיעוואָדע אד"ג".

*

פון דאָס אויבן באַשריבענע איז צו זען, אַז די ראַדאָמסקער יידן זענען געווען די יעניקע וואָס האָבן געבויט דאָס ווירטשאַפט־לעכע און עקאָנאָמישע לעבן צוזאַמען מיט דער שטאָט; טראָץ דעם זענען זיי געווארן אונטערדריקט און דיסקרעמינירט דורך די פּוילישע סאַנאַציע־פאַקטאָרן, ערב דער פולשטענדיקער פאַרניכטונג דורך די פינצטערע היטלעריסטישע בעסטיעס.

ערב דעם אויסברוך פונעם צווייטן וועלט־קריג, האָבן די עקזיסטענציעלע אין שטאָט אַרבעט־צווייגן אַרומגענומען בערך 1500 יידישע האַנטווערקער, סוחרים און באַאַמטע, וואָס ס׳מיינט אַ באַפעלקערונג פון 6000 נפשות.

די טעטיקייט פון האנטווערקער־פארבאנד

דוד בוגייסקי

ס׳ווערט געזאָגט: ...אהב את המלאכה ושנא את הרבנות. כאָטש מיר גרויסן זיך מיט דעם תנא יוחנן הסנדלר, פונדעסטוועגן האָבן זיך יידישע עלטערן, מיט צענדליקער יאָרן צוריק, געוווּנטשן אַז זייערע קינדער זאָלן ווערן רבנים און נישט קיין בעלי־מלאכות.

אין ראַדאָמסק טרעפן מיר, אויף דער שוועל פונעם 20־טן יאָר־הונדערט, גוט איינגעפונדעוועטע יידישע בעלי־מלאכות: טישלער — ר׳ יוסף שפּאלטן און דוד בורשטיין (דוד העניעס); בלעכער — ר׳ זעליג גאָלדבערג און זיין זון מרדכי; און פיל אַנדערע, וועלכע באַזיצן אייגענע הייזער און געווען זייער שיינע בעלי־בתים אין שטאָט.

ביי אַלע גרויסע גוט־באַזיצער אַרום ראַדאָמסק, ביי די קאָטוי־לישע קירכעס און פּראָוואָסלאָוונע צערקוועס, זענען כמעט אַלע אַרבעטן אויסגעפירט געווארן דורך יידישע בעלי־מלאכות. ס׳איז שווער געווען צו פאַרשטיין, ווי אַזוי האָט ר׳ משה אָדער ר׳ יצחק בלאכארזש, צום ביישפּיל, געדעקט די קאָמפּליצירטע דעכער אויף די טורעמס פון די קירכעס. זיי זענען געווען וווּנדערבאַרע פאַכלייט, און זייער אַרבעט אויסגעפירט געוויסנהאַפט און גוט.

ר׳ שמואל בעקער (דער לאמער שמואל) איז געווען צענדליקער יאָרן דער בעל־קורא אין שטאָט־שול, און טיילמאָל אויך פאַרטרעטן דעם חזן.

די יידישע האַנדווערקער האָבן געמוזט פירן אַ שווער און האַרעפאַשנע לעבן. זיי האָבן אויך געהאַט אויסצושטיין פיל שיקאַ־נעם פון דער קליינער צאָל פּוילישע האַנטווערקער, וועלכע זענען געווען אַרגאַניזירט אין זייערע צעכן, וועמענס סימבאָלן זענען געווען די הייליקע אַפּאָסטאָלן. די שיקאַנעס האָבן נישט ווייניק מיטגעווירקט צו באַשווערן נאָכמער דאָס לעבן פון די יידישע האַנטווערקער.

נאָענט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט דער יונגער ציוניסטישער עסקן אין לאָדזש, אינזשיניער יאָן קירשראָט, געזומען די איניציאַטיוו צו אַרגאַניזירן דעם יידישן בעל־מלאכה. אין די יאָרן פונעם ערשטן וועלט־קריג, זענען אין פאַרשידענע שטעט אין פּוילן געשאַפן געווארן יידישע האַנטווערקער פאַראיינען. אין יאָר 1916 איז אויך אין ראַדאָמסק געשאַפן געווארן אַ „יידישער האַנט־ווערקער־קלוב" און שפּעטער — „יידישער האַנטווערקער־פאַראיין", אַלס אָפּטיילונג פון דער וואַרשעווער צענטראַלע. די ערשטע גרינ־דער זענען געווען: לודוויג ווינענבערג, לאַנגיעריקער פרעזעס, יצחק סלאָביאַק, שמואל באַנד, פייוול און אברהם ווילהעלם, זוקין שרייבער, יעקב בוגייסקי, שלמה גאָלדבערג, ראובן ליבערמאַן, עמנואל רובין, שמעון און שלמה קוגעל, הערשל קרוזקאפּ, שמעון האזע און אַנדערע.

אין די ערשטע יאָרן האָט דער „יידישער האַנדווערקער קלוב" געפירט נאָר אַ הילפס־אַרבעט צווישן זיינע מיטגלידער, געשאַפן אַ „טיי־האלע" און לייענ־זאַל וווּ די מיטגלידער האָבן אין די אָוונטן באַקומען אַ גלאָז־טיי, געלייענט אַ צייטונג און זיך דורכ־געשמועסט וועגן געמיינזאַמע פראָבלעמען. ווען פוילן איז געווארן אומאָפּהענגיק, האָט זיך אויסגעבריטערט די טעטיקייט פונעם „יידישן האַנטווערקער פאַראיין": הילף ביים אויסקויפן פאַטענטן; פאַרטיידיקן ביי די שטייער־אויסמעסטונגען; אַ הילפס־קאַסע צו דערטיילן הלואות. ס׳איז אויך געשאַפן געווארן אַן איינקויף־שטעל פאַר רוי־שטאָפן, און ס׳האָט זיך געגרינדעט אַ קאָאָפּעראַטיוו פון דער לעדער־בראַנזשע.

מיט דער צייט האָט דער „יידישער האַנטעוואָרקער פאַראיין" געפירט אַ ברייטע קולטורעלע טעטיקייט. אין יאָר 1924 ווערט גע־שאָפן אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון י. ל. פרץ, און אַ דראַמאַטישע סעקציע אונטער דער לייטונג פון ש. באַנד. מען אָרדנט איין רעפע־ראַטן, לעקציעס, פאַרזאַמלונגען א. ד. ג. די גרינדער פון דער ביבליאָטעק זענען געווען: לודוויג ווינענבערג, יצחק סלאָביאַק, יעקב בוגייסקי, עמנואל רובין, אַבאַ טרוסקאלאסקי, גליקסמאַן און ראָזענ־צווייג. די ביבליאָטעקאָרן זענען געווען: הירשל ווינטענבערג, גליקס־מאַן, ראָזענצווייג, דוד בוגייסקי, פישל קאשיוואדע, דוד וויעלונסקי, באָלטשע טרוסקאָלאָסקי און רוזשע וואַקסמאַן. די ביבליאָטעק האָט זיך אַנטוויקלט אַלס אייגע פון די אָנגעזעענע קולטור־אַנשטאַלטן אין שטאָט (ביי 3,500 ביכער און 350 לעזער).

זייער אַ שיינעם יום־טוב האָט דאָס ראַדאָמסקער יידנטום גע־האָט, ביי דער פייערונג פון צען־יעריקער עקזיסטענץ פונעם „יידישן האַנטעוואָרקער פאַראיין" (יאַנואַר 1927). אין דער „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 14.1.1927 לייענען מיר:

„די פייערונג איז געעפנט געווארן דורכן פרעזעס אינזש. פאליוואדע און איז פאַרגעקומען אין מאַגיסטראַט־זאַל, וואָס איז געווען הערלעך דעקאָרירט, און האָט געטראָגן אַן אימפּאָזאַנטן כאַראַקטער. צו דער פייערונג זענען געקומען פאַרשטייער פון דער אַדמיניסטראַטיווער און מוניציפּאַלער מאַכט, בראש מיטן סטאַראָסטע און שטאָט־פרע־

זידענט ...אונטער די טענער פון מוזיק מאַרשירן אַריין אין זאַל די מיטגלידער פון האַנטווערקער־פאַרוואַלטונג. נאָך זיי שפּרייזט דער 90־יעריקער יצחק פלאקאוויטש, דער עלטסטער יידישער בעל־מלאכה אין ראַדאָמסק, און טראָגט דעם פאַרהילטן פאָן. נאָך אים מאַרשירן אַריין די פאָרשטייער פון די פאַרשידענע פאַך־סעקציעס, מיט די ספּעציעלע אָפּצייכנונגען פון זייערע סעקציעס. די באַנד פון פאַר־הילטן פאָן שניידט דורך ה׳ קאָן פון דער צענטראַלע, און די הערן האזע און קראוסקאָפּ אַנטהילן דעם פאָן, וואָס פלאַטערט אויף איבערן זאַל״.

נאָך די באַגריסונגען פון די פּוילישע און יידישע פאָרשטייער, האָט געהאַלטן אַ זייער געלונגענע באַגריסונג־רעדע ה׳ ראובן נייקראן, וועלכער האָט געזאָגט צווישן אַנדערע: „דער יידישער האַנטווערקער איז ווירקלעך, אין פאַרלויף פון דורות, געווען איגנאָרירט. און אויב די שטעלונג פון דער געזעלשאַפט איז צו אים געוואָרן אַ פאָזיטיווע, איז עס אַ פועל־יוצא פונעם באַפרייאונגס־קאַמפּף פונעם יידישן פאָלק, פון וועלכן דער יידישער האַנטווערקער איז אַ וויכ־טיקער טייל. אויב מיר האָבן דערלעבט אַז די מאַכט קומט אונדז באַגריסן, באַווייזט עס נאָר, אַז מען קאָן אונדז נישט ליב האָבן, אָבער דרך־ארץ האָט מען פאַר אונדז, ווען מיר האָבן אין זיך אַ קראַפט. נאָר אַ פאָלק וואָס קעמפט פאַר זיין באַפרייאונג, און מאַר־שירט צו זיין ענדציל, קאָן האָבן פענער. אין גלות מצרים האָבן מיר קיין פענער נישט געהאט, ערשט ווען מיר האָבן זיך פון דער קנעכט־שאַפט באַפרייט, האָבן מיר פענער געשאַפן. די פענער ווערן נאָר געשאַפן דערצו, כדי צו גיין פאָרווערטס צו אונדזער ענדציל און שטרעבן צו דעם אַלגעמיינעם יידישן פאָן, צו דעם דגל יהודה״.

די פייערונג האָט געמאַכט אַ זייער גרויסן איינדרוק אויף דער גאַנצער באַפעלקערונג, אין שטאָט.

***

אין יאָר 1927, נאָך שווערע קאַמפן, איז געלונגען אויסצופועלן אַ מער ליבעראַלן אינדוסטריע־געזעץ, און דאַן איז דער יידישער האַנטווערקער גלייכגעשטעלט געוואָרן מיטן נישט־יידישן: ביים שאַפן פאַך־צעכן, באַקומען דיפּלאָמען, אָנטייל נעמען אין די האַנט־ווערקער־קאמערן אד״ג. צוגלייך מיט דעם האָט דער יידישער האַנטווערקער־פאַרבאַנד באַקומען דאָס רעכט צו באַשטעטיקן, ווי לאַנג דער באַטרעפנדיקער בעל־מלאכה האָט געפירט זיין ווערק־שטאט. אויף דעם סמך, האָט דער האַנטווערקער באַקומען די נוי־טיקע „האַנטווערקער־קאַרטע״, וואָס האָט דערמעגלעכט צו פירן לעגאַל אַ ווערקשטאט.

מיט דער צייט, ווערט דער יידישער האַנטווערקער־פאַרבאַנד אַ מאַסן־אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געציילט ביז 600 מיטגלידער. דער האַנטווערקער האָט געהאַט זיינע פאָרשטייער אין שטאָט־ראַט און אין די שאַצונג־קאָמיסיעס פאַר פאַרשידענע שטייערן, דער פאַר־שטייער אין שטאָט־ראַט איז געווען אינזשיניער פאליוואָדאַ.

נאָך דער פילסודסקי איבערקערעניש (יאָר 1926), האָבן די פּוילישע רעכטע עלעמענטן, צווישן די פּוילישע האַנטווערקער, נישט געוואָלט קאָאָפּערירן מיט די מאַכט־אָרגאַנען. דאַמאָלסט האָט זיך דעם יידישן האַנטווערקער אויסגעדוכט, אַז אין דער לאַגע וועט ער זיך קענען מער־ווייניקער, אַנטוויקלען. אָבער אין אַ גאָר קור־צער צייט אַרום, ווען דאָס פּאָליטישע און ווירטשאַפטלעכע לעבן אין פּוילן איז אַרויף אויף די אַנטיסימיטישע רעלסן, האָט זיך ווידער פאַרשטאַרקט די פאופעריזאַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג. די שרעקלעכע שטייערן האָבן געצילט צו פאַרניכטן דעם יידישן פּראָ־דוקטיוון עלעמענט — דעם יידישן האַנטווערקער, און אַלע אַנדערע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס האָט ליידער דערפירט צו אינערלעכע אַרומרייסענישן ביז צו דער שאַפונג פון 2 יידישע האַנטווערקער פאַראיינען, וועלכע האָבן זיך שפּעטער ווידער פאַר־אייניקט. טראָץ די געמיינזאַמע אָנשטרענגונגען און שווערן קאַמף, איז נישט געלונגען צו באַהערשן די שווערע ווירטשאַפטלעכע לאַגע.

דער יידישער האַנטווערקער אין ראַדאָמסק האָט געהאַט אַ שיינע געזעלשאַפטלעכע און פאַכמענישע טראַדיציע. ער האָט תמיד געשטרעבט, סיי אינערלעך און סיי אויסערלעך, אויסצוקעמפן אַ געהעריקע פּאָזיציע אין דעם יידישן געזעלשאַפטלעכן, פּאָליטישן, עקאָנאָמישן און קולטורעלן לעבן. בעת דעם גרויזאַמען אויסראָטונג־פּראָצעס פונעם יידישן פאָלק, האָבן די היטלער־בעסטיעס געמאַכט אַן ענדע אויך צו די שטרעבונגען און קאַמפן פונעם יידישן האַנט־ווערקער פאַר אַ בכבודיקער פּאָזיציע ביים לעבן.

דער פארבאנד פון די קליינהענדלער

אברהם וואלדפאגעל

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן פון די קליינהענדלער האָט זיך אָנגעפאַנגען צוגלייך מיט דער אַנטשטייאונג פון דער פּוילישער מדינה (1918). עס האָט זיך שוין דאַן געפאָדערט אַן אָרגאַניזירטער כוח, וואָס זאָל לעזן בשותפותדיקע פּראָבלעמען פון קליינהענדלער. עס איז צוזאמענגערופן געוואָרן אַ גרינדונג־פאַרזאַמלונג מיט דער באַטייליקונג פון באַוווסטן געזעלשאַפטלעכן טוער אַדאָלף לעווקאָ־וויטש און ער האָט אָנגעצייכנט דעם וועג פון דער טעטיקייט.

אין משך פון דער צייט זענען אין קליינהענדלער־פאַרבאַנד געווען אַקטיוו אין דער פאַרוואַלטונג און קאָמיסיעס: שמואל־לייב וויטענבערג, יעקב הערבעט, יעקב בוגייסקי, מ. יאקובאָוויטש, שמ־עון וואלדפאגעל, יעקב כענטשינסקי, משה־דוד פריימאַן, מיכאל גרייצער, חיים לוסטיגער, זלמן זילבערשאַץ, יהושע ראָזענצווייג, זיסמאַן בלום, יהודה דאַווידאָוויטש, חיים בודזיק, אברהם הערצ־בערג, הערשל פעלמאַן, דוד ראדאל, ראמעק ראָזענבוים, משה בער־גער א. אַ.

די הויפּט־אויפגאַבע פון די פאַרבאַנד־אינסטאַנצן איז געווען, צו פאַרטיידיקן די קליינהענדלער אין די מלוכה־אַמטן, ספּעציעל קעגן הויכע שטייערן. אַ פאָרשטייער פון די קליינהענדלער איז גע־ווען אַנוועזנד ביים אויסמעסטן די שטייערן פאַר קליינע סוחרים. אויך אין דער פּאָליציי און אַנדערע אינסטיטוציעס פלעגט דער פאַרבאַנד אינטערווענירן פאַר זיינע מיטגלידער. דער פאַרבאַנד פלעגט יעדן מאָנאַט פאַרעפנטלעכן אַ פּרייז־קוראַנט, אַזוי ווי עס האָט געפאָדערט די מאַכט.

דער לאָקאַל פון פאַרבאַנד האָט זיך געפונען צוערשט אויף פשעדבארסקא 6 און דערנאָך אויף ריימאנטא 14.

טראָץ דעם וואָס אין שטאָט איז געווען אַן האַנטווערקער־און־סוחרים באַנק, האָט זיך אָבער גענייטיקט אַ גמילת־חסד־קאַסע פאַר קליינהענדלער. אין יאָר 1926 איז געוואָרן באַשטימט צו שאַפן אַזאַ קאַסע און עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ צייטווייליקע פאַרוואַל־טונג פון 6 חברים: שמואל־לייב וויטענבערג, שמעון וואלדפאגעל,

חיים לוסטיגער, יעקב בוגייסקי, משה־דוד פריימאַן און יעקב כענ־טשינסקי. זיי האָבן באַקומען אין האַנטווערקער־סוחרים־באַנק אַן הלוואה פון 500 זלאָטעס און מיט דעם געלט איז געעפנט געוואָרן די קליינהענדלער־קאַסע.

די ערשטע הלוואות זענען געווען צו 30 זלאָטעס, אויסצוצאָלן אין 10 ראַטעס. שפּעטער איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַן אַלגעמיינע אַקציע ביי וועלכער נישט בלויז קליינהענדלער נאָר אויך סימפּאַ־טיקער האָבן זיך באַשטייערט מיט גרעסערע סומען און זיך פאַר־פליכטעט צאָלן אַ חודש־אָפּצאָל פאַר דער קאַסע. מען האָט אויך אַדורכגעפירט אַ לאָטעריע און אַנדערע פאַראַנשטאַלטונגען, וואָס האָבן געשטאַרקט די קאַסע און פאַרגרעסערט איר אייגן־קאַפּיטאַל. שפּעטער איז אויך געקומען שטיצע פון די אַמעריקאַנער לאַנדס־לייט און די הלוואות זענען געוואָרן פאַרגרעסערט ביז 100 זלאָטעס. נאָכן פאַרבינדן זיך מיטן „דזשוינט" האָט די קאַסע אָנגעהויבן צו דערטיילן אויך גרויסע הלוואות אויף לאַנגיעריקע טערמינען, סיי פאַר קליינהענדלער און סיי פאַר האַנטווערקער. צו יענער צייט איז אַן הלוואה פון 250 זלאָטעס געווען אַ גרויסע סומע פאַר אַ קליינ־הענדלער אָדער האַנטווערקער.

אין יאָר 1935 האָט דער באַוווסטער סוחר מענדל לאַכמאַן גע־שענקט 5,000 זלאָטעס פאַר דער קאַסע.

די סעקרעטאַרן פון דער קאַסע זענען געווען: משה גאסלאווסקי, און שפּעטער — זישע גוינשעראָוויטש.

אין יאָר 1927 איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָאָפּעראַטיוו מיטן צוועק צו פאַרזאָרגן פּראָדוקטן פאַר די קליינהענדלער, אַז זיי זאָלן נישט דאַרפן אָנקומען צו די גרויסע סוחרים. פון אָנפאַנג האָט זיך דער קאָאָפּעראַטיוו שיין אַנטוויקלט, אָבער צוליב געוויסע סיבות איז ער נאָך צוויי יאָר ליקווידירט געוואָרן.

אין יאָר 1929 איז געשאַפן געוואָרן אַ קליינהענדלער־באַנק. די אַקטיווע מיטגרינדער פונעם באַנק זענען געווען: משה בערגער. יצחק הערבעט, זוקין גאָלדבערג, לייביש שוואטלאווסקי, זיסמאַן בלום, עלי גרונדמאַן, הענעך קראקאווסקי, פנחס קראקאווסקי, יהו־שע־לייזער ראַבינאָוויטש. די אויפגאַבע איז געווען: דערטיילן הל־וואות אויף גרעסערע סומעס געלט. אָבער די באַנק האָט עקזיסטירט בלויז צוויי יאָר און האָט זיך אויפגעלעזט. דער הויפּט־בוכאַלטער פון דער באַנק איז געווען מנחם גאָטעסמאַן.

די פראפעסיאנעלע ארבעטער־פאראיינען

ד. - ר

די יידישע אַרבעטערשאַפט פון ראַדאָמסק, האָט פאַרשריבן אַ גאָר שיינעם קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג. טראָץ דעם וואָס די יידישע אַרבעטערשאַפט האָט זיך קאָנצענטרירט אויסשליסלעך ביי האַנטווערקער און קליינאינדוסט־ריע, ווייל אין די גרויסע פאַבריקן האָבן יידישע אַרבעטער קיין צוטריט נישט געהאַט, דאָך זענען זיי געשטאַנען אין די ערשטע רייען פונעם קלאַסנקאַמף פאַר בעסערע סאָציאַלע און קולטורעלע באַדינגונגען.

אין צייט פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע, אין יאָר 1905, האָט ראַדאָמסק געשפּילט אַבאַדייטנדיקע ראָלע אינעם פּראָ־פעסיאָנעלן קאַמפף. עס זענען פאָרגעקומען פיל שטרייקן אין פאַר־שידענע פאַך־צווייגן און די ראַדאָמסקער אַרבעטער־טוער האָבן דעם קאַמפף אויסגעברייטערט אויף די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. אין פּראָצעס פון דערדריקן די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג, אין דער גרויסער רוסישער אימפּעריע, זיינען אויך אין ראַדאָמסק פיל אַרבע־טער־טוער אַרעסטירט געוואָרן.

אין דעם ערשטן וועלט־קריג, ווען ראַדאָמסק איז באַפרייט געוואָרן פון דער צאַרישער הערשאַפט, אַון אויף דער פּאָליטישער גאַס איז געוואָרן דער רעזשים עטוואָס פרייער, איז ווידער באַנייט געוואָרן דער קאַמף פאַר פאַרבעסערן די לאַגע פונעם יידישן אַרבע־טער, אפילו די אָבגעשטאַנענע אַרבעטער — ווי בעקער, — האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן, צוגלייך מיט אַנדערע האַנטווערקער. אויך די אַרבעטער פון די קליינע פאַבריקלעך — ווי גילזן־מאַכער — האָבן דורך שטרייקן דערגרייכט גאָר באַדייטנדיקע סאָציאַלע פער־בעסערונגען.

נאָכ'ן ערשטן וועלט־קריג האָט זיך די פּראָפעסיאָנעלע באַוועגונג צווישן די יידישע אַרבעטער אין ראַדאָמסק זייער אויסגע־ברייטערט. די אַרבעטער־פאַרטייען זענען געווען זייער טעטיק אויפן פּראָפעסיאָנעלן געביט. מאַנכע פּראָפעסיאָנעלע פאריינען זענען געווען בשותפותדיק פאַר אייניקע פאַרטייען, און האָבן זיך גערופן „אַלגעמיינע", ווי צב"ש: פון „פ. צ." לינקע און רעכטע; „בונד" און קאָמוניסטן.

אין די דרייסיקער יאָרן זענען געווען זייער אַקטיוו אויפן פּראָ־פעסיאָנעלן געביט די רעכטע פועלי־ציון (פאַראייניקט מיט צ. ס.) און זיי האָבן געגרינדעט אויף ריימאנטא 40 אַ פּראָפעסיאָנעלן צענטער פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען: טראַנספּאָרט־אַרבעטער; בעקער, מאַלער, לעדער־אַרבעטער און האַנדלס־אָנגעשטעלטע.

די מיטגלידער פונעם פּראָפ.־פאַראיין פון באַקליידונג־אַרבעטער (1933)
חברי האגודה המקצועית של עובדי־הלבשה (1933).

ראַדאָמסק איז געווען איינע פון די באַווסטע שטעט, ווו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט זייער פיל טישלער־ווערקשטאטן. זייער פּראָדוקציע איז געווען גאָר אַ באַדייטנדיקע און זיי האָבן באַשעפטיקט אַ גרעסערן צאָל אַרבעטער. אַ גאַנצע ריי אינדיווידועלע אָדער אַלגעמיינע שטרייקן זענען פאָרגעקומען אין די פאָלגענדיקע יידישע טישלער־ווערקשטאטן: הירשל יודקעוויטש, אברהם ווילהעלם, נחום פישלעוויטש, שמערל פשעראווסקי, בנימין ראָזענשטיין, יצחק גאָלדבערג, משה מיליאָנער, אַהרן מאָשקאָוויטש, שלמה גאָלדבערג, אברהם שקלארציק און משה כוינאצקי. די שטרייקן זענען געווען אַ באַווייז פאַר אינטענסיווער אַרבעט פון דעם פאַראיין. באַזונדערס אַקטיוו אין דעם טישלער־פאַראיין (יידישע סעקציע) זענען געווען: איצעק גאָלדבערג, ענזעל, איצע מיליאָנער, לייבל וואלאשצאווסקי, איצק שאפשאק, לוזער קאַלקאַ, שלמה ניימאַן, מיכאל קאַלקאַ, יחזקאל ביבעלסקי, שלמה ברענער און אַנדערע.

אין נאָדל־פאַראיין וואָס איז געווען אונטער דער השפעה פון די קאָמוניסטן (יידישע סעקציע) זענען געווען אַקטיוו די חברים: יוסף זאַבערמאַן, ענזעל פשעראווסקי, קובע וויטענבערג, מאיר גאָלדשטיין, שמעון ליבערמאַן, חיים צימערקנאָפּף, לייביש מאָשקאָוויטש, משה קאהן, לייביש און שמואל ראָזענצווייג. אין דער יוגנט סעקציע פון דעם פאַראיין זענען געווען אַקטיוו די חברים: וועלוול וויטענבערג און ישעיה בירנבוים. בכלל, איז דער נאָדל־פאַראיין געווען איינגעטיילט אין סטאַבילע סעקציעס: מענער־שניידער; דאַמען־שניידער, וועש און קאָנפעקציע. אין נאָדל־פאַראיין איז דער קאַמף געווען זייער אַ פאַרביטערטער ביים אויסקעמפן דעם 8־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג וויל דאָ האָט מען נאָך געאַרבעט 10 און אפילו 12 שעה אין טאָג. שטרייקן זענער פאַרגעקומען אין פאָלגענדע אַרבעטער־פּלעצער: הערשל פויגעלמאַן, פ. בראדער, פישל געראָשאָוויטש, חיים באַרזשיקאָווסקי און אַנדערע.

די פאַרוואַלטונג פון לעדער־פאַראיין (ס׳זיצן פון רעכטס): ה. ליבערמאַן, ע. פשערובסקי, ח. בירנצווייג, א. ב. זילבערשטיין. (ס׳שטייען): י. אבאשא־נעק, י. ווייסבערג, י. ב. גאָלדבערג.
ועד האגודה המקצועית של עובדי־עור והנעלה.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז דער טראַנספּאָרט־אַרבעטער פאַראיין פון די רעכטע פ. צ. (פאַראייניקט מיט צ. ס.). דאָ זענען געווען דורות פון טראַנספּאָרט־אַרבעטער (טרעגער), וויל דער זון האָט איבערגענומען בירושה דאָס פערד מיטן וואָגן און אויך די אַלע פיר־מעס וואָס דער פאָטער האָט באַדינט. די אַרבעט האָט אַרומגענומען: באַקומען די סחורה פון דער פאַבריק, געשעפט אָדער וועראקשטאַט, און ברענגען צוריק דעם אויסגעפילטן פראַכט, טיילמאָל אויך מיט דער נאָכנאַמע אויפן געלט. ביי די טראַנספּאָרט־ארבעטער זענען געווען זייער ווייניק אנגעשטעלטע. זיי גופא, די אייגנטימערס צוזאַמען מיט די געהילפן, האָבן זיך געוויטיקט אין אַן ארגאַניזירטער פאָרם פון זייער אַרבעט — און דאָס האָט זיי געגעבן דער פאַראיין.

דער יידישער טראַנספּאָרט־פאַראיין האָט געגעבן זיין טייל ביי דער וועריגונג־אַקציע פון יידישער טראַנספּאָרט־אַרבעטער פאַרן פאַרט אין חיפה. אין דער צייטונג „באַפרייאונג־אַרבעטער־שטימע״ פון סוף 1934 לייענען מיר: „שוין אַ לענגערע צייט האָט דער צענט־ראָל־ראַט פון די פּראָפּעסיאָנעלע־פאַראיינען ביי די רעכטע פועלי־ציון געמאַכט באַמיונגען אַז צו די פאַרט־אַרבעטער אין חיפה זאָלן אויך געמעלדעט ווערן יידישע טרעגער פון פוילן. לעצטנס זענען די באַמיונגען געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג. צווישן די 140 טראַנס־פאָרט־אַרבעטער וועלכע דאַרפן אָפּפאָרן נאָך ארץ־ישראל, אין די נאָענטסטע וואָכן, וועלן זיך שוין געפינען 40 טרעגער פון פוילן. צו דעם צוועק איז געקומען נאָך פוילן דער גענראַל־סעקרעטער פון אַרבעטער־ראַט אין חיפה אַבאַ חושי, וועלכער דאַרף אויסקלייבן די 40 יידישע טרעגער״. פון ראָדאָמסק איז דאָן וועריגט געוואָרן דער חבר יוסף־הערש גאָלדשטיין, וועלכער איז אין יאָר 1935 עולה געווען צוזאַמען מיט זיין משפחה קיין ארץ־ישראל.

אויך דער לעדער־פאַראיין, אָנגעפירט דורך דעם טוער פון די לינקע פ. צ., דער חבר חנן בירנצווייג, איז נישט אָפּגעשטאַנען פון די איבעריקע פאַראיינען מיט זיין פראָפּעסיאָנעלער און קולטור־רעלער טעטיקייט. דאָס זעלבע קען אויך געזאָגט ווערן וועגן די האַנדלס־אָנגעשטעלטע און אַנדערע פאַריינען: זיי אַלע האָבן אַנטוויקלט אַ בריטע געזעלשאַפטלעכע און פראָפּעסיאָנעלע טעטיקייט.

פאַרשידענע גורמים האָבן טיילמאָל געשטערט אָדער איבערגעריסן די טעטיקייט פון די פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען. די גאָר אָפּטע אַרעסטן וואָס די פוילישע רעאַקציאָנערע מאַכט־אָרגאַנען האָבן דורכגעפירט צווישן די פּראָפּעסיאָנעלע און פאָליטישע אַרבעטער־טוער, פון איין זייט, און די עליה פון אַקטיוויסטן קיין ארץ־ישראל — פלעגן זיך אויסווירקן אויף דער טעטיקייט פון די פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען.

*

די פּראָפּעסיאָנעלע אַרבעטער־פאַראיינען, יעדער איינער פאַר זיך און אַלע צוזאַמען, האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ גאָר ווייטיקן פאַקטאָר אינעם אלגעמיין פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן פון דעם יידישן ציבור אין ראָדאָמסק. הגם זייער טעטיקייט־געביט האָט זיך אויסגעווירקט און אָפּגעשפיגלט בעיקר אינעם קרייז פון פּראָפּעסיאָנעלע פּראָבלעמען, האָט אָבער זייער אַקטיוויטעט און קאַמפּס־גרייט־קייט געהאָט אַ באַדייטנדיקע השפעה אויפן גאַנג און אויף דער אַנט־וויקלונג פונעם לעבן בכלל. אין דעם הינזיכט האָבן די פּראָפּעסיאָנעלע אַרבעטער־פאַראיינען געשפילט די ראָל פון אַ פאַרבינדונגס־פאַקטאָר צווישן דעם ווירטשאַפטלעך־עקאָנאָמיש לעבן, פון איין זייט, און פון דעם פאָליטיש־געזעלשאַפטלעך לעבן, פון דער צווייטער זייט.

די אַלע קעמפער פאַר אַ בעסערן מאָרגן פונעם יידישן אַרבעט־מענטש, האָבן געטיילט דעם פינצטערן גורל פון די יידישע אַרבעט־מאַסן. פיל פון זיי האָבן געקעמפט קעגן דעם מערדערישן דייטשן נאַציזם. אייניקע פון זיי, ווי דער חבר טוביה באזשיקאָווסקי ז״ל, וועלכער איז געווען אַן אַקטיוער טוער אין נאָדל־פאַראיין, האָט זיך דערהויבן צו דער מדרגה פון אָנפירערשאַפט אין געטאָ־קאַמפן און אַקטיוו זיך באַטייליקט אין נקמה־אַקטן איבערן פאַשיס־טישן שונא פונעם יידישן פאָלק.

חלק ששי

זעקסטער טייל

החיים הפוליטיים והחברתיים

דאס פאליטיש־

געזעלשאפטלעך לעבן

חלק שישי / זעקסטער טייל

התוכן/אינהאלט

מתולדות התנועה הציונית בראדומסק / י. בן־ראובן 173
ניצנים לתנועה הציונית / יעקב זעירא 176
מחוללי „צעירי־ציון" / דבורה כרמלית (גולד) 178
מפלגת צעירי־ציון (צ. ס.) / י. אהובי 179
מפלגת פועלי־ציון המאוחדת עם צ. ס. / י. ליברמן 181
התנועות הדתיות־לאומיות / ב. בן־יהושע 184
התנועה הרביזיוניסטית / הלל פכטר 186
תנועת „החלוץ" (1924—1934) / חיים גולדברג 186
הקן של „השומר הצעיר" / מרים פצנובסקי (קרקובר) 192
ה„באזארים" של הקק"ל / יצחק לחמן 193
„הכשרה־ניקים" מספרים / הדסה אדר — משה וזלדה קרן . . . 195
הנוער החלוצי־הדתי / יצחק המר 196
צעירי אגודת־ישראל (צעא"י) / יעקב שטיין 197
בנות אגודת־ישראל / בלה שייה 198
בית"ר — הנוער של ברית הצה"ר / יחזקאל גרוסמן 199

*

ציוניזם און סאציאליזם אין יאר 1906 / מלך גראסמאן 200
די „צעירי־ציון" אין 1917—1920 / דוד קרויזע 200
די ארבעטער־פארטיי „פאראייניקטע" / י. בן־שלמה 201
די „פועלי־ציון" אין 1916—1922 / דוד קאניעצפאלער 202
די פארטיי פון לינקע „פועלי־ציון" / ישעיה־בער גאלדבערג . . . 207
דער ראדאמסקער „בונד" / אברהם ליטמאן 209
די ציוניסטישע ארבעטער־פארטיי „התאחדות" / חיים קריינדלער . 210
די טעטיקייט פארן קרן קימת לישראל / ד. אחי־פנחס 211
די „אגודת ישראל" / יעקב עלבוים 214
די אלגעמיינע ציוניסטן און „הנוער הציוני" / יששכר מינסקי . . 217
דער קן פון „השומר הצעיר" / דוד בוגייסקי 218
די יוגנט־ארגאניזאציע „פריהייט" / י. ש. מאשקאוויטש — שמשון גראנעק 219
חלוצים זענען עולה קיין ארץ־ישראל / הלל פאכטער 222
דער נאוואראדאמסקער פאטראנאט אין ניו־יארק / ד. אל־ך . . 222

*

הרשימות בחלק זה מרוכזות לפי הסדר דלקמן: תנועות ומפלגות פוליטיות; הסתדרויות ואירגונים של הנוער; רשימות כלליות.

די מאַטעריאלן אינעם דאָזיקן טייל זענען קאָנצענטרירט לויטן פאָלגענדן סדר: באָוועגונגען און פאָליטישע פאַרטייען; פאַרבאַנדן און אָרגאַניזאַציעס פון דער יוגנט; אַלגעמיינע באַשרייבונגען.

מתולדות התנועה הציונית בראדומסק

י. בן־ראובן

לזכר אבי ראובן בן ישראל־בר ז״ל

ראדומסק נחשבה בצדק לעיר ציונית, והשאיפה לציון היתה מושרשת עמוק בקרב תושביה היהודים. מסימניה הבולטים של שאיפה זו היתה עלייתם ארצה של אחדים מבני עירנו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בין העולים אז היו: יחיאל לנדאו (חתנו של ה„תפארת שלמה״); הנוך אלפרט (המלמד מפשדבורז׳); אהרן בן החזן שלמה זקס; זרח אחיו של קאפל שמש; יצחק (איטשע) גרוסמן, הנמצא בחיפה.

התנועה הציונית הופיעה בעירנו על כל ססגוניותה. פרט למפלגת הציונים הכלליים, שהיתה קיימת בראדומסק במשך תקופה קצרה בלבד, סמוך לאחר מתן הצהרת בלפור ובשנות השלושים שלפני השואה, נמצאו בה כל המפלגות הציוניות על אגפיהן וזרמיהן.

ניצניה הראשונים של הציונות נראו בעירנו עוד בתקופת חיבת־ציון, ונציגיה הצטרפו אחר כך לתנועה הציונית מיסודו של ד״ר הרצל. נושאיה הראשונים של הרעיון הציוני בראדומסק זכורים היטב לרבים מאתנו, ועליהם נמנו: ב. שטטלר, המורה לעברית; מנדיל פיינזילבר, יעקב ברייל, ראשון המורשים של הקק״ל בעירנו; החזן שלמה זקס; יעקל סקורקי (יצרן המסרקות); קאפל שמש; משה לבקוביץ; מאיר שיטנברג; ראובן ליברמן; שלמה קרקובסקי; אברהם מינסקי; שלמה יצחק אפשטיין (קוקיסקי); זאנוויל גולדמן, המורה מללוב; משה רכטרמן ואחרים.

בתקופת הבראשית התרכזה הפעולה הציונית בעיקר באיסוף כספים למען קק״ל, הפצת מניות של הקולוניאל־באנק והפצת שקלים לקונגרסים הציוניים.

על אף התנגדותם של החוגים הדתיים לתנועה הציונית, פעלו בעירנו — בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה הנוכחית — חוגים ציוניים מאורגנים, שהיו מתאספים בשבתות לשיחות על ארץ־ישראל ותיכננו תכניות לעליה אליה.

אחד מזרמיה הראשונים של התנועה הציונית שפעלו בעירנו היתה מפלגת „פועלי־ציון״. מפלגה זו שבראשה עמדו ב. ברוכוב וד״ר נחמן סירקין, ואשר שמה לה למטרה לארגן את העובד היהודי למען הטבת מעמדו החברתי ולמאבק לשחרור לאומי ע״י ריכוז טריטוריאלי בארץ־ישראל, נוסדה בעירנו ע״י קבוצת צעירים, שעליה נמנו: מלך גרוסמן; מרדכי־זליג רוזנבלט ואשתו חיה־שרה; יעקב בן ברל ויטנברג; זוסמן טיברג; אברהם בסר; לייצ׳ה וולינסקי; הירשל אפשטיין ואשתו שרה; ראובן אוקרנט ואשתו; דוד קרויזה; דבורה וולושצ׳ובסקי בת יוסף־בר המלמד ואחרים.

באותה תקופה שלט ה„בונד״ בתנועת העבודה היהודית; הוא הטיף ברחוב היהודי לבין־לאומיות ולמהפכה סוציאלית שתבוצע תוך שיתוף עם הפועל הרוסי, ולחם באורח נמרץ נגד כל פעולה לאומית יהודית. טבעי הדבר, שתנועת „פועלי־ציון״, כתנועת פועלים ציונית־לאומית, עמדה במאבק קשה עם ה„בונד״ והמלחמה בהשפעתו ברחוב היהודי היוותה אחד מעיקרי פעולותיה.

ההתעוררות המהפכנית שקמה ברוסיה בעקבות המפלה שזו נחלה במלחמתה נגד יפאן בראשית המאה הנוכחית והנסיונות להפיל את שלטון הצאר ולהעניק חופש לעמיה, דוכאו בכוח הזרוע ע״י הממשלה. הוטל איסור על כל פעולה מפלגתית־ציבורית ואיסור זה חל גם על התנועה הציונית ופגע בה קשות.

רדיפת המהפכנים מצד שלטון הצאר והמאסרים ביניהם פגעו במיוחד בעסקני־פועלים היהודים. נוספו על כך הפרעות, שאורגנו באותה תקופה ע״י החוגים הריאקציוניים נגד האוכלוסיה היהודית. ואשר גרמו להגירה גדולה של יהדות רוסיה לאמריקה וליתר ארצות־ההגירה שמעבר לים.

כתוצאה מכך התרוקנו המפלגות היהודיות מפעיליה וברחוב היהודי השתרר „שקט״. בכל זאת לא פסקה כלל הפעולה הציונית בעירנו ומדי שבת בשבתו היו נאמני התנועה מתאספים בביתו של משה לבקוביץ ז״ל לפגישת רעים ולשיחות על נושאים ציוניים, אשר נסכו עוז ותקווה בעתיד התנועה הציונית.

משה לבקוביץ, שהיה מנגן בכשרון רב על כנור, היה נוהג לסיים כל חתונה יהודית בניגון „התקווה״, וצלילי כנורו עוררו דמעות אצל כל המשתתפים.

היתה זו תקופת־ביניים, אשר לא הצטיינה בפעולות־גדולות, אך בלב נאמני התנועה היתה חבויה התקווה ובכל הזדמנות ליבו אותה וטיפחוה לבל תאבד.

מצב זה נמשך עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

מיד עם פרוץ המלחמה נכבשה ראדומסק ע״י צבאות גרמניה—אוסטריה והעיר היתה נתונה לשלטון אוסטריה במשך כל תקופת המלחמה. בקרב היהודים הרבים בעלי הדרגות הגבוהות ששירתו בצבא האוסטרי נמצאו פעילי התנועה הציונית על כל גווניה. והנה הפעילים הללו, במדי קציני הצבא האוסטרי, חיפשו דרך לקשור קשרים עם יהדות פולין ורוסיה שבשטח הכיבוש האוסטרי ועזרו לה באירגון ובניהול פעולת תרבות והשכלה בקרב האוכלוסיה היהודית.

באותה תקופה נתקבל היתר משלטונות־הכיבוש בעירנו לארגן את האגודה בשם „קולטורא״ לפעולות תרבות בקרב יהודי העיר. בראש ה„קולטורא״ עמדה קבוצת פעילים בעלי הכרה לאומית, ועליה נמנו: משה לבקוביץ; לודוויג ווינברג; יעקב ארונוביץ; איטשע אורבך; האחים קרויזה; דוד קוניצפולר; איטשע גרוסמן ואחרים.

ה„קולטורה״ ניהלה פעולה תרבותית־חברתית ענפה מאוד: לידה נוסדה ספריה עשירה ואורגן חוג דרמטי, שהיה מציג בכשרון רב מחזות יהודיים. בלילות שבת היו מתקיימות הרצאות על נושאים שונים. הנוער שהיה מנותק מהעולם החיצוני מחמת המלחמה והיה צמא־דעת, מצא ב„קולטורא״ את ביתו הרוחני. פעילי המפלגות לא הסתפקו בפעולות תרבות בלבד וניצלו את מסגרת ה„קולטורא״ לפעילות מפלגתית. עם המפלגות שפעלו באותה תקופה נמנו „פועלי־ציון״, „צעירי־ציון״, „פאראייניקטע״ וה„בונד״.

בשלהי המלחמה באה אל קצה המסגרת המאוחדת, בתוכה פעלו המפלגות בעירנו, וכל אחת מהן הקימה פינה משלה. ראוי לציין שבאותה תקופה היתה „פועלי־ציון״ המפלגה החזקה ביותר בעיר. בהשפעת המאורעות באוסטריה הלך ונחלש השלטון הצבאי והמפלגות הפוליטיות החלו לנהל את פעולתן בגלוי, ברחוב היהודי והפולני כאחד.

בשנת 1918, עם תום המלחמה ובשחר ימיה של פולין העצמאית, אחזה את הרחוב היהודי התלהבות גדולה נוכח הבטחות אנגליה והצהרת בלפור, והמפלגות, על זרמיהן, החלו לפתח פעילות רבה והתכוננו „לקראת הבאות״.

באותה תקופה תססה ראדומסק היהודית פעילות ציונית רבת־ממדים שהקיפה את התנועה הציונית כולה על כל גווניה.

הנוער היהודי בעיר, אשר היה מנותק במשך תקופת המלחמה מן העולם מחוסר אפשרות של הגירה, השתחרר, עם הגיע המלחמה לקיצה, מכבליו והתחיל לצאת למרחבי העולם. ראשי מדינת פולין הצעירה הסתבכו אז במלחמה עם רוסיה הסובייטית ובעקבותיה בא על המדינה משבר כלכלי. כתוצאה מכך עזב רוב הנוער היהודי את העיר וברח אל מעבר לגבול המדינה, אם מתוך הכרה אנטי־מלחמתית

ואם מתוך חיפוש אחרי מקורות פרנסה שנסתתמו בבית. רבים מהעוזבים, חברי צעירי־ציון ופוע״צ — עלו באותה תקופה ארצה, במסגרת העליה השלישית.

בעת החגיגה של „הצהרת בלפור״; בחצר בית־הספר העממי (1917). בעת דער פייערונג פון דער „באַלפור דעקלאַראַציע״ אין הויף פון דער פאַלקס־שולע (1917).

מאורעות 1 במאי תר״פ בארץ שימשו תואנה לשלטון האנגלי לסגור את שעריה בפני המוני היהודים באירופה, שהתכוננו לעליה.

גזירת סגירת שערי הארץ פגעה קשות בעולים הראשונים שיצאו מראדומסק, והם נאלצו להתעכב זמן רב בדרך עד שהצליחו להגיע ארצה. רובם התאקלמו בארץ ונשארו בה. עם העולים שעלו באותה תקופה נמנו: האחים נחמן ודוד גולד (קלעי) ז״ל; דובצ׳ה גולד; הנוך ויהושע קאלקא; שלמה רבינוביץ, בן הרב, שהיה ממייסדי כפר־חסידים; גרינה גרויסמן־בירנבוים עם בעלה שלמה בירנבוים ז״ל; יעקל סופר ז״ל; יחיאל טראהן ז״ל ודוד בוכמן ומשפחותיהם; יעקב לאנדו; אברהם ליפשיץ; הלה ארונוביץ; טוביה רובינשטיין ואשתו; סיני פיינגולד; מ. קרפקא; שלמה ויעקב גרוסמן (זעירא); ב. ימיני ואשתו; נח שפירא ואשתו; דוד קרויזה ואשתו; שלמה וקסמן; יוסף רוזנצווייג ואשתו; ראובן מינסקי; יצחק (איטשע) גרוסמן ואחרים. כל אלה שיתפו את עצמם בבניין הארץ, נתנסו בתלאותיה ועבדו בכל העבודות הקשות שלהן נדרשו.

סגירת שערי הארץ וצמצום העליה היוו מכה קשה ליהודי ראדומסק, שרבים מהם התכוננו לעליה ואחדים אף חיסלו את עסקיהם בעיר. היו כאלה שלמדו מקצוע מיוחד מותאם לתנאי הארץ, ועם ביטול הסיכוי לעלייתם נאלצו להתחיל מחדש. המבוכה בקרב יהודי העיר, ובייחוד בקרב הנוער היהודי, היתה רבה וכולם ציפו לביטול הגזירה ולהזדמנות שתאפשר את עלייתם.

„הזדמנות״ כזאת הביא לראדומסק הער״ד זוקין, שאירגן את ה„פוסגייער״, כלומר את העליה ברגל לארץ־ישראל. עדיין חיים בזכרוני האסיפות שהתקיימו בבית־המדרש של קאפל שמש, בהן השתתפו מאות מיהודי ראדומסק והקשיבו בדריכות ליוזמים ולמארגנים את התנועה של „הולכי רגל״. כמובן, שהיו מצויים בקהל הגדול הזה גם די פקחים ונבונים, שתפסו את חוסר הריאליות שבהצעות שהושמעו והבינו שלקהל בן מאות, ביניהם זקנים וילדים, האפשרות לעלות ארצה ברגל היא קלושה ביותר. ובכל זאת שילם כל אחד מהם 5 זהובים דמי־הרשמה וכולם השתתפו בבחירת נציגים למשלחת לווארשה על מנת להשיג תמיכה לתוכנית. יש בעובדה זו כדי להעיד עד היכן הגיעה התשוקה לעלייה בקרב יהודי ראדומסק.

מנהיגי התנועה הציונית בווארשה עמלו קשות עד שהצליחו להשפיע על יוזמי התנועה של „הולכי־הרגל״ שיחדלו מלהשלות את המוני היהודים בראדומסק בתכנית־שווא, העלולה להמיט שואה על מאות בתי־אב בישראל.

העניין נסתיים בכך שהער״ד זוקין ועוזרו שמואל האזע קיבלו רשיונות־עליה ועלו ארצה, אך לא נשארו בה; הער״ד היגר לארה״ב בשנות השלושים ועוזרו חזר לפולין זמן לא רב אחרי עלייתו.

עליית־גראבסקי, שנקראה על שמו של שר הכספים הפולני בשנת 1924/25 ועיקר גורמיה היתה מדיניות־הנישול שהלה ניהל כלפי היהודים, הביאה עמה ארצה עולים רבים מפולין מבני המעמד הבינוני. רבים מהעולים הללו לא התאימו לתנאי הארץ ולא היו מסוגלים לקבל על עצמם את עול העבודה הקשה שהיתה דרושה לבנין היישוב וחלק ניכר מהם חזר לפולין.

את הקולר לכשלונם ולעזיבת הארץ הם תלו בהנהגת היישוב. ודבר זה גרם למשבר רציני בחוגי הציונות בפולין. המצב בעירנו היה במיוחד קשה לרגל מספרם הרב של העולים מעירנו ולרגל העובדה שרובם חזרו, למרות שבין החוזרים היו ציונים טובים, עסקני הציונות ואף חלוצים שנסעו ארצה לבנותה, אך לא יכלו להסתגל לעבודה הקשה. שובם של הללו לעירנו גרמה אכזבה מרה למפלגות הציוניות בעיר.

באותה תקופה נוסדה בעירנו החברה ל„התאחזות״ בארץ־ישראל, אשר אף היא הביאה בסופה מפח־נפש לתנועה הציונית בעירנו וגרמה הרבה „שפיכת דמים״ למייסדי החברה. מטרת החברה היתה לרכוש שטח אדמה בשביל ישוב יהודי ראדומסק ובראשה עמדו ציונים ותיקים ומסורים, כגון מ. פינזילבר, מ. פרנקל וא. משה וכסמן. שני הראשונים נשלחו כנציגי החברה ארצה ורכשו אצל „נחלת־ישראל״ שטח של 700 דונם אדמה.

עם שובם, כשחברי ה„התאחזות״ החלו בתשלומים ע״ח החלקות שנרכשו על שמם ובתכנון תכניות עלייה, פרץ המשבר הכלכלי בארץ. ה„יורדים״ הראשונים הגיעו לעיר ואצל רבים מחברי ה„התאחזות״ החלה „התפכחות״ וחדלו לשלם את התחייבויותיהם לחברה וזו הגיעה למצב כספי קשה ולחוסר יכולת לעמוד בהתחייבויותיה כלפי „נחלת־ישראל״. היו שדרשו את כספם חזרה מאת העומדים בראש החברה והטיחו אשמות נגדם ואף עד לידי בית־המשפט הגיעו.

ענין זה גרם נזק רב לתנועה הציונית בעיר ובייחוד לעסקניה. רק בסוף שנת 1926 באו הדברים על תיקונם — האדמה נמכרה ל„קהילת ציון״ והכספים הוחזרו לבעליהם.

בפרק זמן זה נמצאה התנועה הציונית בעירנו בשפל ניכר. האווירה שנוצרה בעיר עם בואם של ה„יורדים״ והטלת הקולר על מנהיגי היישוב לכשלונם עוררו רגשות אנטי־ציוניים בעיר. שליחי קרן־היסוד חזרו בשנת 1926 כלעומת שבאו ולא הצליחו להעביר את המגבית ורק כעבור מספר שנים היא חודשה. התרומות למען קק״ל נצטמצמו לרגל המחסור במתרימים והיו גם כאלה שחדלו לתרום.

באותה תקופה הגבירה המפלגה הקומוניסטית את פעילותה בקרב הנוער היהודי בעיר והמפלגות הציוניות לא עמדו בפרץ, הן לא היו מסוגלות לשנות את המצב ולמעשה חדלו מלפעול.

„המזרחי״ שרשם דף מזהיר בתולדות הציונות בעירנו, חדל בשנות המשבר להתקיים. בית־הספר שלו ברחוב קראקובסקא הפסיק את פעילותו ויו״ר מפלגת „מזרחי״, מר אברהם משה וקסמן, שהיה בין מייסדי חברת „התאחזות״ וסבל בעטיה סבל רב — עלה ארצה עם רעייתו. הציונים הכלליים אשר מעודם לא הצטיינו בעירנו בארגון

מפלגתם, היו אמנם מיוצגים בעיריה ע"י נציגם, אבל הלה לא התעסק בציונות...

מפלגת „התאחדות" המשיכה את קיומה גם בשנות המשבר וריכזה בתוכה ציונים טובים ומסורים, כגון: חיים קריינדלר, מ. וולקוביץ, דוד חשצבצקי, האחים שמואל ויצחק לחמן, מ. י. שי־טנברג ואחרים, — אבל השפעתה של מפלגה זו בעיר היתה מוגבלת.

מפלגת פוע"צ שמאל הצטיינה בעירנו בארגונה הטוב וריכזה סביבה נוער ומבוגרים, אבל עסקניה התנזרו בשנים אלה מפעולה ציונית. הקומוניסטים חדרו בחשאי לשורותיהם והם נאבקו קשות אתם, אך ללא הצלחה יתירה, כי לא הציעו לנוער היהודי דרך אלטרנאטיבית ברורה.

התעמולה הקומוניסטית עשתה איפוא שמות בקרב הנוער היהודי בעיר, בייחוד בקרב הנוער הלומד. כתנועה בלתי ליגאלית העדיפו מנהיגיה לחדור לארגונים קיימים על מנת „לכבוש" אותם מבפנים. כך נפל „השומר הצעיר" בעירנו קרבן לחבורה קומוניסטית שעשתה שמות בקרב הילדים הרכים שנמסרו ע"י הוריהם לתנועת נוער ציונית זו ולבסוף הורעלו ע"י הסתה אנטי־ציונית.

אך בתקופת־שפל זו ידעה עירנו גם מאורעות חיוביים, אשר שינו בהמשך הזמן את פני הדברים, חידשו את מסורתה הציונית של ראדומסק והצילו מאות מקרב הנוער למען הציונות. המאורעות הללו היו:

1. ייסוד „החלוץ", פוע"צ (צ.ס.), „פרייהייט" ותנועת א"י העובדת;

2. הקמת גדוד הנוער למען קק"ל ע"י העסקן הציוני מ. וולקוביץ, חבר ה„התאחדות" ועורך המדור הראדומסקאי בשבועון „אונזער צייטונג" שהופיע בקביעות בפיוטרקוב והחל משנת 1924 נקבע בו מדור מיוחד בשביל ראדומסק. שבועון זה היה ציוני ברוחו והוא נלחם קשות ב„בונד", שפיוטרקוב היתה אחד ממבצריו.

מ. וולקוביץ היה יליד הכפר קרושין שבסביבת ראדומסק. שנים רבות נמנה עם הציונים ובהגיעו לראדומסק בראשית שנות העשרים הצטרף ל„התאחדות" והיה פעיל בתנועה הזאת, בייחוד בקרן־קיימת לישראל ובמשך שנים שימש בה כמורשה. מ. וולקוביץ לחם קשות בתקופת ה„שפל" נגד אווירת האדישות הציבורית שהשתררה בעיר ועשה רבות למען הרעיון הציוני ובייחוד למען הקק"ל ולא נסוג גם כשהיה בודד בפעולתו. התמדתו נשאה לבסוף פרי והוא מצא עוזרים נאמנים, כגון: יצחק לחמן, חיים גולדברג, חיים הרטמן, ד. מ. קורנברג, א. לגזיצקי. כולם היו מסורים בכל ליבם לפעולות הקק"ל בעירנו ותרמו רבות להצלחתה.

גדוד הנוער למען הקק"ל, שהיה מורכב ברובו מתלמידי הגימ־נסיות, שימש גם תריס נגד התעמולה הקומוניסטית, שפשה בקרב תלמידי הגימנסיות. חברי הגדוד, ובייחוד החברות, היו מאוד מסורים לפעולת הקק"ל והסכומים שנאספו על־ידיהם עברו תמיד את המכסות שנקבעו ע"י הוועד הארצי. כך שימשה ראדומסק לבסוף דוגמה לערי פולין אחרות, שם הקימו גדודי־נוער למען הקק"ל.

היוזמה להקמת „החלוץ" בעירנו בשנת תרפ"ד 1924 באה מצד מר ורשטצקי שנמנה מצד אמו עם משפחת „תפארת שלמה". בימות השבוע הוא עבד בלודז' באחד המפעלים שהיו שייכים לרבי שלמה הנוך ז"ל ולשבתות וחגים היה חוזר הביתה לראדומסק. בהיותו קרוב לחוגי „החלוץ" בלודז' יזם את הקמתו בראדומסק. לפי הזמנתו התאספו בבית־הכנסת הציוני „בית־יעקב" כמה עשרות נערות ונערים בגילים שונים ולאחר שמיעת הסבר מפיו על מטרות „החלוץ" החליטו להצטרף אליו.

רוב חברי „החלוץ" היו צעירים בגיל 17—20 שלפני כן לא השתייכו לארגון נוער כלשהו ולא היה להם נסיון בעבודת ארגון. בין חבריו המבוגרים יותר התבלט אריה ציפלר ז"ל. הוא התמסר ברצינות לאירגון הסניף. נבחר ועד זמני והסניף מצא קשר עם מרכז „החלוץ" בווארשה.

פעילותו של א. ציפלר, שהיה בעל נסיון וכושר ארגוני, וידע גם להופיע בציבור, היתה חשובה ביותר ובמשך התקופה הקצרה שהיה בראדומסק עד שעבר ללודז', תרם הרבה להתפתחות סניף „החלוץ" בעירנו. כמזכיר ראשון של הסניף שימש יצחק ווינטרטר (כעת באוסטרליה).

עם צעירי סניף „החלוץ", שהתבלטו במסירותם ופעילותם הרבה נמנו: א. ב. אייזן (ניספה בשואה), חיים גולדברג ז"ל, יהודה ליברמן ומשה שיטנברג (נמצאים בארץ). בתקופה הראשונה ניהל „החלוץ" את פעולותיו ב„בית־יעקב" והפיח רוח חיים במקום זה, שהיה סגור במשך כל ימות השבוע והיה נפתח רק בשבתות לתפילה בציבור. „החלוץ" ריכז סביבו נוער רב ואולמות „בית־יעקב" שקקו חיים. מדי ערב התנהלו בהם שיעורים לעברית ע"י המורים דוד ארליכמן, לאה טלמן ואחרים. החדרים המו שירים משירי הארץ והזמרה נשמעה למרחקים ולא פעם עוררה את תרעומת השכנים, שהיו רגילים עד כה לשקט של בית־הכנסת.

גם בעל הבניין, דוד בוגייסקי, לא ראה את ה„מולה" הזאת בעין יפה, אבל בדיעבד השלים לסבול מנוער המתכונן לעלות לארץ־ישראל.

חברי „החלוץ" היו פעילים בקק"ל ותרמו את חלקם בטיהור אוירת האדישות בעיר. בקרב „החלוץ" התארגנה צ.ס. ובסוף שנת 1925 התאחדה צ.ס. עם חברי פוע"צ־ימין. הללו פרשו אחרי הפילוג בפוע"צ ב־1921 מהסניף המקומי (שנשאר שמאלי), רובם היו ותיקים ובעלי עמדה ונמנו עם מייסדי מפלגתם בעיר. באיחוד עם צ.ס. התאחדו חברי פוע"צ ותיקים, כגון מ. ז. רוזנבלט, איטשע אורבך, וולף שפירא, האחים וקסמן ועוד, עם חברי צ.ס. צעירים ומלאי מרץ ושאיפות לעסקנות ציבורית והמיזוג הזה נשא את פריו המוצלח.

אחרי האיחוד שכרה המפלגה המאוחדת מועדון מרווח בבית הולצברג ברחוב פשדבורסקה. למועדון זה עבר גם סניף „החלוץ".

בין הפעולות הראשונות של המפלגה המאוחדת היו: ארגון תנועת נוער שנקראה אח"כ „פרייהייט" והקמת ספריה ע"ש שלום־עליכם. מועדון המפלגה ריכז סביבו המוני נוער ומבוגרים. מדי ערב בערב, ובייחוד בערבי שבת, התקיימו בו הרצאות ודיונים על נושאים שונים. הפעילות המוגברת הזאת עוררה ויכוחים „חמים" עם שונאי־ציון למיניהם אשר שלטו עד אז על לבבות הנוער היהודי בעיר וראו במפלגה החדשה סכנה חמורה לעצמם.

חברי פוע"צ צ.ס., פרייהייט ו„החלוץ" היו שותפים פעילים לפעולות הקק"ל וקרן היסוד ועסקו במרץ בכל הפעולות של תנועת ארץ־ישראל העובדת. ראוי לציין שבתקופת השפל לתנועה הציונית בשנים 1921—1930 היה המועדון ברח' פשדבורסקה, בביתו של בנימין הולצברג, מבצר־עוז נגד המהרסים ו„המתייאשים" מהציונות. הודות לפעילות הנמרצת הזאת של „פוע"צ צ.ס." בעיר התחיל הנוער, להצטרף לתנועות נוער ציוניות, שקמו בעיר אחרי מאורעות תרפ"ט, בעקבו־תיהם חלה התעוררות בתנועה החלוצית בפולין.

עם ראשית חידוש העליה בשנת 1929, אף כי ממדיה היו קטנים, התרחבו מקומות ההכשרה של תנועת „החלוץ" בפולין. גם מעירנו יצאו חברי „החלוץ" להכשרה בקלוסובה ובמקומות אחרים. באותה תקופה התחיל הרעיון הציוני לכבוש מחדש את הנוער היהודי בראדומסק וקמו בה תנועות נוער גם של מפלגות ציוניות אחרות. בשנת השלושים התארגנה בעיר „גורדוניה", תנועת־נוער של ה„התאחדות" וגם סניף של ההסתדרות הציונית, שרוב חבריו נמנה עם הפלג הציוני הרדיקלי מיסודו של יצחק גרינבוים. באותה שנה התארגנה בעיר תנועת „הנוער הציוני" שריכזה סביבה את הנוער הלומד. תנועה זו הצטיינה בעבודתה המסורה למען הקק"ל.

בשנת 1930 ביקר בראדומסק יצחק גרינבוים, מנהיגה הציוני המוכר של יהדות פולין. ביקורו היה למאורע חשוב ולפעילי התנועה הציונית בעיר על כל גווניה הפך ביקורו לחג לאומי ממש ותרם לחיזוק התנועה ולשגשוגה.

המיפנה שחל בתקופה הזאת בתנועה הציונית נתן את אותותיו גם בעירנו. הרעיון הציוני לבש תוכן ממשי והנוער הציוני עמד בסימן של התכוננות נפשית ופיסית לקראת העלייה לארץ. תנועות „החלוץ" ו„פרייהייט" חייבו את חבריהן לכך ועשרות חברים מראדומסק היו מפוזרים במקומות הכשרה שונים ברחבי פולין וחיכו לרשיונות עלייה. גם חבריה הוותיקים של פוע"צ צ.ס. ראו לעצמם חובה של עלייה לארץ והגשמה בגופם את הרעיון הציוני שאותו הפיצו במשך שנים ברבים.

וכך זכתה ראדומסק הציונית לחידוש העליה מתוכה בשנות השלושים. ואם כי גם במשך תקופת השפל היו מקרים של עליית קרובים לבני משפחתם בארץ, כגון משפחת חיים גרוסמן, שבניה עלו לפניה, העלמה ליפשיץ שנסעה לאחיה, ואחרים, הרי בשנות השלושים החלה העליה מראדומסק לפרוץ את מסגרתה המצומצמת. ב־1931 עלו ארצה משה שיטנברג (שיטה), חבר ותיק ב„התאחדות"; אהרן פישלביץ, פוע"צ (צ.ס.); יעקב־שמואל מושקוביץ („החלוץ"), יוצא הכשרת קלוסובה. במאי 1933 עלה י. ליברמן מעסקני פע"צ־צ.ס. — פעיל תנועה זו מראשיתה ואחריו עלו חברים נוספים. על אף מספרם הזעום של רשיונות־העליה שהוקצבו ע"י השלטון המנדטורי ולמרות הקשיים בקבלת סרטיפיקט, בייחוד לאלה שלא השתייכו ל„החלוץ", גדלו באותה תקופה הארגונים הציוניים בעיר והקיפו מאות חברים. השפעת התנועה הקומוניסטית נחלשה באופן ניכר ורבים מפעיליה אף מצאו את דרכם חזרה אל התנועה הציונית ועלו ארצה.

התנועה הציונית מצאה את נאמניה המסורים בקרב יהודי ראדומסק. עוד בשחר ימיה נספחו אליה מעטים בעירנו שטיפחו את הרעיון הציוני והפיצו אותו ברבים. במשך תקופת קיומה עברו עליה תקופות גאות ושפל, אך השאיפה לציון לא דעכה מעולם בלבותיהם של יהודי עירנו, וכשהרעיון הציוני הפך למציאות, נתלקחה השאיפה הזאת והפכה לשלהבת שהקיפה את רוב רובה של האוכלוסיה היהודית בעירנו, בני־נוער ומבוגרים כאחד. הכמיהה לציון והרצון לעליה הפכו משאת נפשם של המוני היהודים בראדומסק עד שבא הצורר הנאצי וכילה בהם את זעמו. יהדות ראדומסק עלתה באש ועמה הרעיון הציוני אותו נשאה בלבה עד נשמת אפה האחרונה.

ניצנים לתנועה הציונית

יעקב זעירא

א.

יצויין מיד בראשית הדברים: עד כמה שכוח־זכרונו של כותב השורות האלה מגיע לא היו פרעות בראדומסק. גולגלות רצוצות ונוצות פורחות בחלל־האויר נצטיירו במוחותיהם של הנער והנערה היהודיים בראדומסק רק מספורי התוגה שנקראו חדשים לבקרים בספרים ובעתונים. ודאי שאירעו תגרות קלות בין הנערים וה„שקצים", ברם הם אירעו בימים מיועדים לכך, כמו בל"ג בעומר, שעה שיצאו נערי ישראל אל מחוץ לעיר בקשתות וחצים וחזרו — אוי לאותה בושה — מי קטוף־אוזן ומי קרוע־בגד. או בשבת אחה"צ, שעה שהאבות ישנו שנת־ישרים והנערים התחמקו מהבית מזויינים במקלות ובאבנים, להתגודד ולערוך „מלחמה" עם ה„שקצים". אך פרט לאלה לא היו כל התפרעויות.

בית־הכנסת ובית־היראה עמדו סמוכין זה לזה. כשהיו האיכרים באים כל יום ה' בשבוע למכור תוצרתם ולקנות תמורתה בחנויות היהודים שבעיר, נהגו, בדרך כלל, בשקט ובדרך־ארץ, להוציא מקרה־שכיר או בדומה לכך. אפילו ביום החמישי ה„ירוק", כשהקימו הגויים סוכות בחוצות העיר, קישטון בדיוקנאות הבן והאם ויצאו על צלמיהן ודגליהן — לא קרה כל מקרה של פגיעה ביהודים.

הנער היהודי בראדומסק הלך זקוף־קומה וישר־גו. הרגיש הגוי שלא כדאי לו להתגרות ב„ז'יד" וכך נהג. ומעשה שהיה בסוף מלחמת־העולם הראשונה, שעה שחילות הגנרל האלר הציקו ליהודים ומרטו את זקניהם, ולזרים האלה חשקה נפשם לנסות את מזלם גם ביהודי ראדומסק כשהרכבת שהובילתם נעכבה בתחנת העיר. מיד פרץ הנוער ממקומות־העבודה ומבתי־המסחר, השיבו מכות ורדפו אחריהם עד לרכבת. ואם זכרוני אינו מטעני, חטף אחד החיילים סכין בצד ונסתלק.

היהודים גרו בתחום העיר, והגויים — בפרברים. בשעת „סיום־תורה" או בשעת חתונה בחצר־הרבי „כבשו" היהודים את כל חוצות העיר ופרצופו של גוי היה בבחינת „בל יראה ובל ימצא".

הנער היהודי בראדומסק לא נמנה עם סוג הנערים השקטים והנבהלים מפני „שקץ". „שקץ" שנקלע לרחוב היהודי, הריחו הנער מרחוק ובלי שהיות יתרות „טיפל" בו בידיו וברגליו וה„שקץ" ברח כל עוד נפשו בו. תמה הנער היהודי: „מה לבן־עֲשו בחצרי? האם יעזבני לנפשי אם אקלע אני לחצרו?" ודאי שלא. אם כן: מידה כנגד מידה.

כך היה המצב ערב פרוץ מלחמת־העולם הראשונה. תנועה לאומית ראויה לציון לא היתה קיימת בקרב תושבי העיר. ודאי, יחידי־סגולה לא חסרו. שמע הנער היהודי על אחד שטאטלר, שציוני הוא. אכן, כשהכירוהו מקרוב נתגלתה דמות יקרה, איסטניס ואנין־דעת; עניו ונחבא אל הכלים. מלה — בסלע. בלכתו כל בוקר עקב בצד אגודל לעבודתו (היה מנהל־פנקסים אצל סוחר־היערות רוזנבוים) עוררה דמותו כבוד. בקי היה בספרות העתיקה ואהב את עמו ולשונה הקדומה אהבה רבה. בדחילו שקל שקל ובאצילות דיבר על הרצל.

השני, שעל־אודות ציונותו שמע הנער היהודי היה הכנר־הכלי־זמר משה לבקוביץ. מוזמן היה לכל חתונה ולכל נשף ולפני סיומו היה רגיל לנגן את „התקוה". זכורני, פעם ביום־גנוסיא בחזרנו הביתה אחרי סיום התפילה לכבוד הצאר ואחרי שירת „אל, מלך נצור", שילדי החדר היו מצווים להשתתף בה ו„סטראז'ניק" (שוטר) כרסתני וחרב צמודה על ירכו „כיבדה" בנוכחותו ובעמידת דום, הצביע חברי על יהודי גבה־קומה, עב־כרס, בלי זקן וחבוש מגבעת ואומר: אמש, בשעת החתונה של בת־דודתי שמעתיו מנגן את התפילה לכבוד המלך שלנו... ואמנם לאחר מכן זכיתי לשמוע אותו לעתים מזומנות מנגן את „התקוה". עוד בודדים היו, אך לאזני הנער היהודי הגיע שמעם במעומעם.

ב.

גלי ההתעוררות הלאומית והשאיפה לציון ירדו על עירנו בשעה הרת־הסתערות, רבת חזון ותקוה. מרחוק נשמע הדה של הצהרת

בלפור ומקרוב — קץ המלחמה. פולין המשועבדת במשך דורות רבים, נשתחררה; עמים קטנים אחרים נאבקו וחתרו אל החירות ושאפו לחדש את נעוריהם. לעת כזאת נתעורר הנוער היהודי בראדומסק מקפאונו. לפתע ראה שהשקט והשלוה שהיא נמצא בהם, אינם אלא אחיזת־עינים, וכי אמנם זרים ובזויים הם בעיני עם הארץ. הרעיון של יצירת אומה יהודית שרויה על אדמתה ובוטחת ברוח עצמה מצא דרך ללב רבים. קמה תנועה ציונית אשר הקיפה את הנוער ושפת־עבר נשמעה בחוצות־העיר.

בהמשך הזמן קמה ערבוביה ברחוב היהודי, צצו מפלגות שונות ועל נושאי הרעיון הציוני בעיר היה ללחום קשה בסבך הפרוגרמה של המפלגות האחרות. לזכותם של מתי־מספר בלבד יש לזקוף את נצחונה של התנועה הציונית ברחוב היהודי בראדומסק, את השפעתה החזקה על הנוער ואת הפצת השפה העברית בקרבו.

הראשונים הראויים לשבח זה הם האחים גולד. שניהם: נחמן ודוד. אמנם נבדלו באֶפיים, בתכונות־נפשם; בהרגליהם וביחסם לבר־פלוגתא שלהם, אך למרות כל ההבדלים שביניהם מאוחדים היו ברעיון הציונית העובדת ובהשלטת השפה העברית ברחוב היהודי.

כל הופעתו של נחמן היתה — מלחמה. ברוח זו היה חדור כל ימי־חייו. שלא כדרך נערי־ישראל אחרים, שתקופת־המעבר מהעולם הישן אל העולם החדש היתה מלווה אצלם זעזועים נפשיים, סתירות ו„קרעים שבלב", לא ידע נחמן מכל אלה. הוא לא היה בעל תסביכים. פרש מהעולם הישן ביריקה ובהגפת הדלת. ומשפרש התחיל במלחמה כדי לקעקע את ביצת העולם היהודי הישן. בעקיצות ובהלצות שנונות וחריפות טיפח את השנאה נגד „פרי הבאושים" של „מארת הגלות". „לשרוף באש, לטחון עד דק ולזרות על פני המים" את כל העבר הגלותי. נחמן שנא את הגלות וכל הכרוך בה שנאת־מוות. והטיף „לעקור הכל משרשו ולהתחיל הכל מחדש בארץ...".

שנון וחריף ועוקר הרים, בקי במכמני הספרות העברית העתיקה וההחדשה, פולמסן מסוכן. שלא ידע רחם בויכוח עם יריביו, את המתנגדים לדעה ביטל כעפרא דארעא: „במקום שיש חלול האומה — אין חולקים כבוד לרב". נחמן דרש קודם כל מעצמו ומה שהטילו על אחרים קיים הוא בגופו. קם ועזב את „המדמנה הגלותית" ועלה לארץ.

שונה מאחיו הגדול, נחמן, היה דוד גולד הצעיר (אח"כ קלעי) איש נלבב ורך־מזג, בעל־נפש. נטה לאידיאליזם ושימש מופת באורח־חייו. הרביץ תורה, הדריך ולימד בשפע ובברכה, חבר מחמם את הלבבות, שאב את הטוב מהישן, מן המקורות הברוכים, בחינת רמון מצא את תוכו אכל ואת קליפתו זרק. השכיל להקשיב לדברי מתנגדו ולהבינו, ידע לשתוק, ידע לאהוב.

דוד התחבב על הכל, אפילו על מתנגדיו. כמספר יודעיו היה מספר ידידיו. שקדן, מלא חיים ומרץ ורוח יצירה. השתתף בועידות של צעירי־ציון בורשה וחזר משם מלא מרץ והתלהבות. הצטיין בפעולותיו הרבות בשטח הציונות הסוציאליסטית ובהפצת השפה העברית בקרב הנוער. הרצאותיו ריתקו ומשכו קהל־נוער רב וההקשבה היתה רבה. לא דיבר גבוהה וללא מליצות, תמיד בקיצור ולעניין ובזה כבש את לב הנוער. ואכן השפעתו היתה עצומה.

כאחיו לא שהה גם הוא הרבה בגלות. קם ועלה.

מה תימה, אם עקב פעולותיהם הברוכות של האחים גולד נכבש הרחוב היהודי לציונות. אכן נשמעה התביעה למעשים, קמה ונהיתה מהפכה בלב הנוער. נערים, שאבותיהם ואבות־אבותיהם היו סוחרים, בני „המעמד המכובד", עזבו את דרכי אבותיהם והתחילו לומדים מקצוע־יד להכשרה עצמית ולעליה לארץ. מבלי לקפח זכויות אחרים, חייבת התנועה הציונית בראדומסק תודה על כך בראש וראשונה להאחים נחמן ודוד גולד ז"ל.

ג.

דרך חייה של הנערה היהודית בראדומסק עד תום מלחמת העולם הראשונה היתה זרועה עמל ותלאה. הנערה בת הפועל גדלה ונתבגרה תוך בורות. משלא השיגה יד אביה לשלם שכר לימוד למורה־בית, שלח אותה לפרק־זמן קצר ל„חדר" והסתפק שתדע בתו אלף־בית עם נקודות. ישבה בבית, עזרה לאמה בעבודותיה הרבות וחיכתה עד שימצא לה אביה בן־זוג שיפרוש את כנפיו עליה, או שהגרה לאמריקה.

שונה במקצת מחיי הנערה בת הפועל היה אורח חייה של בת־הסוחר או בת בעל־הבית. זו האחרונה נשלחה ל„חדר" כשהיתה עוד רכה בשנים.

נוסף ל„אלף־בית" למדה גם לקרוא „מודה־אני" ו„קריאת־שמע" ולפעמים גם „חומש". באלה נגמר ה„קורס". את שפת המדינה למדה תוך שימוש יום־יומי ולפעמים מפי מורה־בית שהוזמן במיוחד ללמדה קצת דקדוק. וגם זו, כאחותה, בת הפועל, עזרה לאמה בעבודות הבית ובמסחר וחיכתה לבוא בן־הזוג, שלא הכירתו על־פי־רוב, שיביא לה את ה„אושר".

אמנם אזני הנערה קלטו סיפורים על „מכירת־יוסף", „יציאת־מצרים", „חורבן בית־המקדש" וכו' וכו', אך ידיעה יסודית בתולדות ישראל ובספרותה לא ניתנו לה. רחשי־לבה היו נתונים לחגי ישראל, צמה ביום־הכפורים, ברם טעמי הדברים נמנעו ממנה. כביכול: כל שמלמד בתו תורה כאילו למדה תפלות. כזאת היתה מנת גורלן של כל נערה יהודיה, מלבד פה ושם בודדות, יוצאות מהכלל.

לא זכתה הנערה היהודיה בראדומסק שנשמתה תתגלה ביפעתה, במעשיה הנאצלים. על כרחה נסתגרה בד' אמותיה. הכרתה נתעכרה, ראייתה על הנעשה סביבה נתקפחה, והטפל האפיל על העיקר. אך משהגיע הקץ למלחמת העולם הראשונה ומשנתקבלו הידיעות הראשונות על הצהרת בלפור ועל הקמת מיניסטריון יהודי עם נחום סוקולוב בראש, רעדו נימי נפש הרדומות של הנערה, כאילו צמחו לה כנפים. ידיעה רודפת ידיעה ועמהן תקוות ואכזבות. קבלה הנערה במסתרים: הנה הנערים מתאגדים לאגודות, מתקהלים, מרצים באים ומספרים על תמורות בעולם היהודי, על חיי חירות ובית לאומי. נער פלוני עוזב את בית־מסחרו של אביו ומתחיל לומד מקצוע־יד; אלמוני עולה לארץ ופלמוני מחליף את שפתו בשפר־עבר. והיא? כן, אף היא החליפה את שפתה אך, אהה, בשפה נכרית, שפת עם־הארץ. האם זוהי כל התמורה בחיים שעליה חלמה? ומה על הציונות? ומה על השפה העברית? הלב צבט והעינים נישאו בתמהון: למה תופלה לרעה?

אמנם נמצאו בודדות שנתפסו בקלות לציונות כמו: דובצ'ה גולד, חוצ'ה אנגלרד ועוד אחדות שבאצבעות יד אחת תספרן, אך פעולותיהן לא נתבלטו ברחוב אם משום חוסר בטחון עצמי ואם משום חוסר העזה לשאת את דברן ברבים. העיקר: החיים היהודיים המסורתיים הלכו והצטמקו בלב הנערה היהודית והדרך החדשה שעליה ללכת בה הלך ונטשטש.

אחת שהקשיים לא מנעו ממנה מלעמוד על דעתה ולא נכנעה ללחץ הנסיבות — היתה מרת לאה טלמן־בירנבאום (נמצאת בארץ).

דמות רעננה ושופעת כוח עלומים — אלה הקוים שנתבלטו בפגישה הראשונה עמה. כמו שאר אחיותיה בראדומסק הלכה בשנותיה הרכות ל„חדר", למדה „אלף־בית" מנוקד. הצליחה לדעת גם „תפילה". נתחנכה על ברכי התרבות הפולנית. ישבה בבית, עזרה לאמה בעבודותיה וגורל שאר הנערות בראדומסק היה מזומן גם לה.

והנה נשמע קול פעמי הגאולה מרחוק. אזניה היו כרויות להדים שהגיעו משם ועיניה נפקחו לראות את הנעשה סביבה. אט־אט התחילה להיכנס ללבה ההכרה שעל הנערה היהודיה להשתחרר מכבלי־העבר. במחשבה צלולה השכילה להסתייג ממערבולת־ההוה ומערבוב שפות. זרקה מאחרי גוה את סרח־העודף של שפת־נכר, התגברה על אי־הנעימיות בבית קרוביה, הבליגה על הלעג והעקיצות של בני־משפחתה וגמרה אומר להינתק לחלוטין מנטל העבר ולהתחיל בחיים חדשים. וראשית כל: ללמוד עברית.

למדה אצל המורה חשצ'בצקי (יליד אוקראינה, נקלע לראדומסק בנסיבות המלחמה, נשא לו לאשה את נכדת המו"צ בראדומסק,

ישראל'קה; הרבה לעשות בהפצת שפת העבר בעיר). מרת טלמן למדה ולימדה. לימדה כדי שתחזור ותלמד. שקדה ועשתה לילותיה כימים. היו נערות שהעיזו ויצאו אף הן בעקבותיה. קמה תנועה בין הנערות למען עברית. לא יצא זמן רב ומפי הנערות נשמעה שפת העבר בחוצות העיר.

באותו פרק־זמן נוסדה „פינה עברית". ביזמתה של מרת טלמן נתאספו נערים ונערות בקלוב הציונים „בית יעקב" בעיר וגמרו אומר ליסד „פינה עברית" לשם החלפת־דעות וקריאת מאמרי־הסברה מהעתונות העברית, דברי־ספרות, והכל על טהרת השפה העברית. פעמיים בשבוע התאספו ומרת טלמן היתה הרוח החיה ב„פינה". היא התחבבה על הכל, תמיד היתה דעתה בדוחה עליה, דיברה בהומור אך לא בקלות דעת; הרבתה להתל בנו על גישתנו „הפרובלמטית" לכל דבר והיתה אומרת: למה לסבך, הלא הכל כה פשוט וישר.

זכורני פעם לאחר קריאת „חצי נחמה" לאחד־העם נתלקח ויכוח. מרת טלמן השתתפה בו בערנות. התפלאנו, אנו, הנערים יודעי עברית הותיקים, על תפיסתה המפליאה והבנתה המרובה בדברי אחה"ע. על נקלה היתה מישבת את חילוקי הדעות והכל בא על מקומו בשלום.

הידיעות על המאורעות בשנת 1921 בארץ לא עכרו את רוחה. האמינה באמונה שלימה בנצחון הציונות. לא היתה אף פעולה ציונית אחת בראדומסק שמרת טלמן לא השתתפה בה. כולה תוססת, זריזה וערה לכל פעולה.

דבר המסתבר מאליו, כי מעשי מרת טלמן שימשו מורה־דרך לנערות בעיר, איזו דרך לבור להן. אכן רבות, רבות בחרו בציון ועלו.

אין צורך לומר שמרת טלמן חיכתה בכליון־עינים לאפשרות הראשונה לעלות לארץ וכשזו באה — עלתה.

חוב של כבוד הוא להזכיר כאן את אחד מחברי „הפינה", שהשתתף בקביעות ודעתו היתה מקובלת בה — נחום הוכרמן, בחור טוב, חולם, מלא התלהבות לציון, בעל נימוסין וביישן, זריז ופעיל, טוב־לב.* בארץ למד תורה בסמינריון. חי בדחקות. מסיבה משפחתית נחפז לשוב. עקבותיו נעלמו. וי על האי שופרא.

---

* נחום הוכרמן חי עד המלחמה בוורשה ונשא לאשה את בתו של ר' הלל צייטלין ז"ל.

מחוללי „צעירי־ציון"

דבורה כרמלית (גולד)

היה זה בשנת 10—1909 בערך, זכורה לי שבת אחת בביתנו שקדושתה הופרעה לחלוטין. אבא חזר הביתה אחרי תפילת שחרית מה„שטיבל" של חסידי גור, באי שקט בלתי רגיל. לא התחיל בלימוד התורה כמנהגו תמיד, אלא התהלך בחדר הלוך וחזור בעצבנות יתרה.

אמא, גם היא חזרה מבית הכנסת מסוערת מאד, ובפגישתם בבית נתפרצה המועקה המרה מקרב שניהם.. בבית הכנסת וב„שטיבל", קם איש בזעם והכריז בציבור: היות והתגלתה פינה־חדר בעלית גג איזו שהיא בעיר, ושם מצאו „ספרי טריפה־פסול" לרוב וגם תצלומים על הקירות כאצל הגויים ממש. ובחדר הזה מתאספים הפושעים העוכרי־ישראל ימח שמם, שבעוונותיהם וחטאיהם מתים רחמני־לצלן יולדות ותינוקות יהודיים כשרים. „רבותי! צעק — אש שריפה בוערת בעירנו, והכרח לבער את החמץ תיכף ומיד!" והדברן מציע לגרש מהשטיבל את אבותיהם של הבחורים כדלקמן:

נחמן צבי גולד — המארגן הראשי, לייביש רבינוביץ, שלמה רבינוביץ, יעקב רבינוביץ (קוטי), אליעזר שצרנסקי, ישראל יצחק שפירא, שושי שטרנפלד, יעקב רובינשטיין (בנו של השוחט).

בחורים אלה עמדו אז לרכוש ולצרף את פינצ'י ליטמנוביץ לחבורה, שהיה כפי הנראה טיפש, ועל ידו נתגלה הקונספירציה ופקעה החוצה...

נחמן צבי גולד, היה מקור הנחת והכבוד להורים — וילד השע־שועים ב„שטיבל" ובחצר הרבי. זה הנחמל'י היה עושה לילות כימים בתורה ובהיותו בן שלוש עשרה השתתף בכתיבת שאלות־ותשובות בבטאון הרבנים „שערי התורה" שהופיעו אז בורשה, ופנו אליו בחליפת המכתבים בינו ובין המערכת, לכבוד הרב הגדול המפורסם רב נחמן צבי גולד נ"י. „ולפתע אסון שכזה"...

גם יתר הבנים השתייכו ברובם לדינסטיה הרבאית הראדומסקאית, נכדים וקרובי משפחה של הרבי „תפארת־שלמה" — „חסד־לאברהם" וכו'. לצערם וחרפתם של ההורים האומללים — האצולה היהודית מאז בעירנו, לא היה שעור וגבול.

באמצעים האכזריים ביותר, השתמשו ה„יראי־שמיים" נגד הנערים הנ"ל. את הספריה החריבו, המטלטלים בחדר שרפו, והקשר בין הנערים הופסק כליל.

אך זיקי שלהבת הצמאון לתורה ותרבות מתקדמת, לא כבו בקרב לבותיהם של הצעירים עם שערורית הקנאים הזקנים. אלא להפך, זמן מה סבלו אמנם מהפיזור, הבדידות באין מקום ריכוז, אבל כל אחד ואחד המשיך את לימודיו בפינתו הנידחת, מתוך רגשי זעם וכעס, למדו, עיינו במשנה התמדה בספרי מדע כלליים ובספרות הציונית הצעירה לימים אז, כגון אחד־העם, סוקולוב, מכס־נורדוי וכו'.

חלפו שנים, בינתיים התבגרו, והיה שנכנעו לדעת הוריהם והתחתנו לפי „התכתיב". ורק יחידים (בני גולד בראשם) מאלה „האנוסים" בפינות הנידחות בהצטרף אליהם שכבה צעירה יותר, היוו אחרי כן, מבועת נוער אינטלקטואלי עצום, ומהם מחוללי תקופת „הצעירי־ציון" בראדומסק אחרי פרוץ המלחמה העולמית בשנת 1914.

עם פרוץ המלחמה, היתה עירנו מוקפת משלטים צבאיים, החזית הקרובה לעיר, הקרבות התמידיים במשך שנה ורבע בערך, עירערו את כל ההיים הציבוריים והרסו את המסחר כליל. דכאון ופחד שררו בעיר.

ובבוא הנס — אשר לו ציפתה כל יהדות פולין אז, ושורות צבאות המערב (גרמניה ואוסטריה) כבשו את עירנו ראדומסק, אזי החלו תושביה לנשום לרווחה. המסחר היהודי התאושש עד מהרה, עם זרימת ההון המלחמתי על־ידי הצריכה הרבה של הצבא. סוחרים־ספסרים התעשרו, יחד עם זה הלכו ונוצרו חוגים של נוער ומבוגרים הוללים, משחקי קלפים, בשיתוף פעולה עם היונקרים הפולשים הרודפים אחרי נערות־נשים היהודיות...

והנה בעצם מערבולת האי־מוסריות הזו, התעלה „בקול דממה דקה" העוצם הרוחני הטמון בקומץ הנערים האינטלקטואליים הנחבאים אל כליהם זה זמן רב, ופלח את האוירה הדחוסה.

בחורף סוף שנת 1915 והתחלת 1916 התחילו להתארגן ביזמתם של המורים לעברית: פיינזילבר, שטאטלר (מורי ורבי היה) וארליכמן, המשכילים הציוניים הותיקים, ונוסד אז בעירנו ה„בית־יעקב" בצורת בית־כנסת מודרני עם ספר תורה וגם ספריה עשירה מאד, בכל סוגי הספרים, גם בשפות לועזיות.

לא מעט תרם נחמן צבי גולד ז"ל (אחי) מכוחותיו הרוחניים וכשרונותיו הארגוניים להתפתחותו ולקיומו של המוסד הנ"ל. לפתיחת המוסד הופיעה אז — רצופה לברכה — פנייתי לעזרה ודאגה לארגן גם סניף „בנות־ציון" בעירנו. הפניה היתה כתובה בעברית צחה על ידי ועשתה רושם רב, גם בגלל עצם הדרישה וגם בגלל העברית, (בזה הייתי אז היחידה בעיר). בתשובתם הרשמית הודיעו לי שהוחלט לרשום בפרטיכל לטפל במבוקשי.

נחמן, צבי ודוד גולד־קלעי, (אחינו שהיה בראשית תקופת התבגרותו אחרי שחזר מ„הישיבה בגור"), לא מצאו סיפוק לנפשותיהם הסוערות הרבה זמן, בתוך כתלי ה„בית־יעקב" הזה, בין המתפללים הקשישים.

בהתחלת שנת 1917 התבשל למדי הרעיון במוחות בני גולד, בצורך דחוף ללכד את הנוער סביב החזון הציוני בעירנו. והנה פתחו שני האחים נחמן ודוד בשטח פעולה זה בממדים נרחבים ביותר, ברכישת חברים לדעה — לפעילות: נחמן בין חוגים מבוגרים יותר, ודוד בין הנוער הלומד בבתי הספר התיכוניים ובין המעמד העוסק במלאכה. גם אני הייתי לעזרתם בין הנערות והנשים הצעירות. העבודה התעמלנית־האירגונית התקדמה בקצב מהיר. בכוח הקסם של אותה אוירה, של רוממות רוח ששררה בשלהי המלחמה והאמונה כי לא רחוק יום בואו של השלום לעולם, הצלחנו לקרב מחנה די חזק של נוער בעירנו לרעיון הציוני־הסוציאליסטי.

באחד הימים בתקופה זו, הכריזה והזמינה הועדה המארגנת לאספת יסוד של סניף צצ"ס בראדומסק. ההשתתפות באסיפה היתה עצומה. מאות נוער חתמו על הצהרות לחברות בארגון הנ"ל, נבחרה מועצה בת 12 חבר וחברה, 3 בני גולד, חוה, ויוסף — אנגלרד קרויזה, ויסוצקה־קריינדלר ואחרים.

התחלנו בפעולות תרבותיות נמרצות, כגון קורסים לעברית, הרצאות מדעיות, ספרותיות ומעמדיות. האימפרזות שלנו היו כבירי השפעה על כל חוגי התושבים למיניהם ומשכו אפילו את המתבוללים שבעירנו. הרצאותיו החינוכיות מלאות תוכן של נחמן צבי גולד באספות חברים, היו באמת נובעות מקרב נפש נעלה וחברית, וחודרות עמוק לליבות כל החברים הנוכחים.

חברי צעירי ציון בשנת 1919. עומדים (מימין לשמאל): אהרונוביץ יעקב, קראוזה דוד ורחל, — פיינגולד ס., אנגלרד יוסף, זומבק הלל וחיה, בלומשטיין ובירנבאום.
יושבים: רוזנבלום, צימברקנופ בלצ'ה, גולד נחמן, אנגלרד חווצ'ה, וינר אבא, גולד (כרמלית) דבורה.

עם אישורה החוקי של „הכרזת־בלפור" בועידת סן־רימו בשנת 1920, אורגנה על־ידי „צעירי־ציון" בעירנו, מתחת לכיפת השמים, חגיגה עממית אשר הקיפה את כלל תושבי העיר כמעט. ומי שלא חי את הרגע הזה, לא חש בחיו מה זאת שמחה אמתית המתפרצת מתוך לב נלהב של נוער הרואה בעיני רוחו את מטרתו המתגשמת.

כך הוספנו לפעול ולכבוש עמדות חברתיות שונות וגם בשטח החינוך. יסדנו מעון ילדים ברוח עברי, בהשפעתנו הוכנסה השפה העברית לבית הספר התיכוני לבנות בעירנו וכו' וכו'.

בתום המלחמה, ושחרורה של פולין, בשנת 1919, התחלנו כבר לכונן את „מזוודותינו" לעליה ארצה...

מפלגת צעירי־ציון (צ. ס.)

י. אהובי

בשנות 20—1916 התקיימה בעירנו תנועת צעירי ציון פעילה. מייסדי המפלגה והרוח החיה בה היו האחים נחמן ודוד גולד.

עם פרוס העליה השלישית עלו שני האחים גולד ועמם יתר הפעילים ארצה או עברו למקומות אחרים והמפלגה התרוקנה מפעיליה וחדלה להתקיים בתור מפלגה פרט לחברים בודדים שפגשנו אותם מדי פעם בפעולות למען הקרנות הציוניות.

יש לציין את העובדה המצערת שהתנועה הציונית בעירנו לא השכילה להקים מוסדות חינוך בשפה העברית (כגון „תרבות"), אשר היוו בערים אחרות את הרזרבה הטבעית לארגוני נוער ציוניים ודור המשך למפלגות הציוניות.

הגימנסיה שנוסדה ע"י הגברת ווייטראוב היתה להלכה גימנסיה יהודית עם חבר מורים יהודים, אבל תרמה מעט מאוד להכרה הלאומית, כי שפת הלימוד היתה פולנית, פרט למקצוע העברית שלימד המורה ד. ארליכמן. ההתבוללות אכלה בכל פה את הנוער הלומד בתקופה ההיא ולא פסחה אף על גמנסיה זו, שרבים מחניכיה נפלו לידי מתנגדי ציון.

אותה תקופה לא היתה בעירנו תנועת נוער ציונית פעילה שהיתה עשויה לעמוד נגד רוח ההתבוללות שנשבה ממזרח וממערב.

מצב זה נמשך שנים מספר עד להיווסדו של „החלוץ" בשנת תרפ"ד—1924.

היוזמה ליסוד „החלוץ" בעירנו — הכשרת נוער לעליה ארצה, באה מהחבר וורשטצקי, מנכדי בית הרבי.

בימות השבוע היה עובד בבית־מסחר של הרבי שלמה חנוך הכהן זצ"ל בעיר לודז ולשבת היה שב להוריו שגרו בראדומסק.

באחד הימים תלו מודעה בבית המדרש של קופיל שמש שמר ורשטצקי מזמין נוער להרצאה שיערוך „בבית יעקב" במוצאי שבת על נושא „החלוץ". אותה שעה התאספו עשרות בני־נוער בגיל 28—17 ובהרכב סוציאלי שונה. היו שם בני אמידים שלא טעמו טעם עבודה בחייהם ואחרים שעבדו כבר משחר נעוריהם בגלל מצבם

ועד־הסניף של צעירי־ציון (צ.ס.) בשנת 1925.

עומדים (מימין): קורנברג דוד־מאיר, אייזן אברהם־בינם, ניימן שמואל, שיטנברג משה־יצחק, דימנט אברהם. יושבים: גולדברג חיים, אופמן זיסמן, קרפ יצחק.

הסוציאלי או אלה שראו צורך ללמוד מקצוע לקראת עלייתם ארצה.

מבין האחרונים התארגנה הצ.ס. ביניהם התבלטה קבוצת חברים שנקראה „הרביעיה" והם: א. ב. אייזן (ניספה בשואה), חיים גולדברג ז"ל, י. ליברמן, מ. שיטנברג (נמצאים בארץ).

הקבוצה ראתה את עצמה קרובה לתנועת העבודה הא"י, למפלגת אחדות העבודה וגם לתנועת צ.ס. בפולין.

בעת ביקורו של פנחס רשיש (כעת ראש עירית פתח־תקוה) בסוף שנת 1924 — מטעם מרכז „החלוץ", קיימנו אתו שיחה בנושאים רעיוניים של התנועה בארץ ובגולה וכתוצאה מכך החלטנו ליסד סניף של מפלגת צ.ס. בעירנו.

עיקר פעולתנו נשארה במסגרת „החלוץ" ושם הקדשנו את כל זמננו ושאיפתנו. היינו חבורה צעירה ולא יכולנו להוות גורם בציבור היהודי בעיר. עיקר שאיפתנו היתה לעלות ארצה בהקדם.

בעת פתיחת האוניברסיטה העברית על הר הצופים בשנת 1925 אנו מוצאים מודעת ברכה בשבועון „אונזער צייטונג" שהופיע בפיוטרקוב־ראדומסק, מאת 25 חברי צ.ס. אשר את שמותיהם אנו מביאים להלן:

אופמן זיסמן	זנדברג מניה
אייזן אברהם בינם	זקס רגינה
בוגייסקי יצחק	טיגר שרה
בוגייסקי בלה	ליברמן יהודה
בלום יצחק	סבטובסקי מ. ש.
בסר יעקב	קמלגרן משה
גרוסמן יעקב	קורנברג ד. מאיר
גולדברג מאיר דוד	קרפ יצחק
גולדברג חיים	שץ אברהם
גליקסמן מאיר	שטיין לייביש
הרבט אברהם	שיטנברג משה יצחק
וינר הלה	שמולביץ חנה
וואדיסלבסקי פישל	

על־מנת לשמור על אי־מפלגתיות של „החלוץ" שכרנו מועדון בשביל הצ.ס. בבית הספר של דוד גרליכמן, ברחוב בזניצקה. „החלוץ" נשאר בבית הכנסת הציוני „בית יעקב".

לחנוכת המועדון ערכנו מסיבת הברים ואוהדים בהשתתפות חברנו יעקב מלץ מפיוטרקוב (נמצא בארץ). הקשרים שלו עם התנועה בראדומסק החלו עוד בתקופת 1916—1920 והיה נענה לכל הזמנה לבקר אצלנו.

ערב האיחוד של פוע"צ ימין עם צ.ס., התווכחו בסניפים בעד ונגד האיחוד. אנחנו, היינו בעד האיחוד, אשר הוקם בסוף 1925.

חברי פוע"צ ימין היו מעטים בעירנו. סניף מאורגן לא היה קיים כלל והרוב של חברי פועלי ציון בעיר היו שמאליים והצטרפו לפלג השמאלי של התנועה. המתנגדים לא הצטרפו ונשארו נאמנים לאיחוד העולמי, ביניהם היו חברים בעלי ותק והשפעה שהצטרפו למפלגה, לאחר האיחוד עם צ.ס. (צ.צ.). אציין אחדים מהם: מרדכי זליג רוזנבלט, איטשע אורבך, וואלף שפירא, האחים ווקסמן, לייזר גליקסמן, שמואל תנחום ועוד. אתם הצטרפו גם זקן שרייבער ומרדכי־אהרן רייכער, שניהם חברי „בונד" לשעבר.

האיחוד נערך במועדון אצל ארליכמן. את הצהרת האיחוד מטעם פוע"צ הקריא מ. ז. רוזנבלט ובשם צ.ס. א.ב. אייזן (שהגיע ישר מבית הכנסת של חסידי אלכסנדר שנמצא בחצר הקרובה, בלבוש החסידי: קפוטה של משי וכובע קטיפה).

בועידת האיחוד השתתפו 3 צירים מהסניף המקומי והם: אריה ציפלר, זיסמן אופמן וחיים גולדברג.

לאחר האיחוד שכרנו מועדון חדש ברחוב פשדבורסקא, בביתו של בנימין הולצברג.

קטעים מתוך „פרקים בתולדות ‚צעירי־ציון' — צ. ס.", פרי־עטו של ישראל ריטוב, מראשי דבריה וממנהיגיה של תנועה־מפלגה זו ברוסיה, שעשה אח"כ בפולין במוסדותיה המרכזיים של צ. ס. ובשמם ביקר כמה וכמה פעמים בראדומסק.

תנועת צ. ס. בפולין ינקה ממקורותיה של מפלגה זו ברוסיה, שמדיניותה ועקרונותיה נתגבשו בוועידה השלישית של „צעירי־ציון" בהרקוב (מאי 1920). בהחלטות של וועידה זו, שקבעה את מסגרת־הפעולה של „החלוץ" ואת דרכי המאבק שלה לחופש, דמוקרטיה, סוציאליזם, תחיה יהודית לאומית, ארץ־ישראל סוציאליסטית — וכל זה תחת דגל החלוציות המהפכנית — נאמר בין השאר:

„הקמת המרכז הטריטוריאלי בארץ־ישראל הוא תנאי הכרחי לשיחרורם הלאומי של המוני העובדים היהודיים ושלב הכרחי בדרך לסוציאליזם;

בהמשיכה במאבקה לתנאים נוחים לעליה ולהתישבות בארץ־ישראל, תשאף מפלגת צ.ס. לריכוז יהודי עובד בארץ־ישראל — גם בתנאים של קוניוקטורה מדינית בלתי־נוחה;

*

תקופת צ.ס. היא אחת התקופות הגדולות והדרמתיות בתולדות הציונות והעם. תולדותיה כתובים וחתומים בזיעה ובדם על דפי־הפאר בספר־הזהב של האומה.

ודאי שימינו אלה, במדינת ישראל החופשית, הנבנית, המקבצת פזורי־עמנו והמגשימה מיטב חזוננו, יפים ומזהירים כזוהר הרקיע וכאור הגנוז. אף־על־פי־כן, רב היה היופי ורב היה האושר והעושר הרוחני באותם ימי־הנוער שלנו, — ימי חיפושים וגישושים, ימי סער ופרץ...

מפלגת פועלי־ציון המאוחדת עם צ. ס.

יהודה ליברמן

תולדותיו של סניף פוע"צ המאוחדת עם צ.ס. בראדומסק, כגוף בעל תנופה ארגונית וחברתית, מתחילה עם ועידת האיחוד של פוע"צ ימין עם צעירי־ציון, שנתקיימה בשלהי שנת 1925 בוארשה. בוועידה זו השתתפו מראדומסק 3 צירים: אריה ציפלר, זוסמן אופמן (ניספו בשואה) וחיים גולדברג (עלה ב־1935 לא"י). ומיד לאחריה התארגן בעירנו סניף המפלגה המאוחדת, שבת התמזגו קבוצת חברי פוע"צ (ימין) עם חברי צ.ס..

עם קבוצת פוע"צ שהצטרפו למפלגה המאוחדת נמנו חברים בעלי ותק בפעולה הציבורית והמפלגתית. רובם השתייכו לתנועת פוע"צ משחר ימיה. ביניהם יש לציין את הח' מרדכי־זליג רוזנבלט, שהיה ממיסדי פוע"צ בעירנו והשתתף כציר בועידה העולמית של פוע"צ בקרקוב בשנת 1912. הוא נמנה עם המתנגדים לזרם השמאלי במפלגה ועם פילוגה נשאר נאמן להשקפותיו. עם קבוצת המצטרפים נמנו גם הח"ח איזידור אורבך, נציג פוע"צ במועצת העיריה הראשונה מיד לאחר הקמת פולין העצמאית; וולף שפירא, האחים ואקסמן ואחרים. יחד אתם הצטרפו למפלגה המאוחדת שני חברי ה„בונד" לשעבר, זוקין שרייבר ומדרכי־אהרן רייכר, שהיו מפעילי ה„בונד" בעיר עוד בשנים 1905/6.

חברי צ.ס. היו ברובם צעירים נלהבים, שאמנם לא היה להם נסיון רב בפעולה ציבורית ושטח פעולתם העיקרי היה ב„החלוץ", אבל כולם הצטיינו במסירותם לתנועה ובצמאונם לפעולה.

מיזוג זה של קבוצת חברים בעלי נסיון ובעלי כושר ייצוגי עם קבוצת נוער צמא־פעולה נשא עד מהרה את פריו. המפלגה התחילה לפעול בקצב מוגבר והקיפה בפעולתה את כל שטחי החיים בעיר. השפעתה בציבור, ובייחוד בקרב הנוער, הלכה וגדלה עד שכעבור מספר שנים, — עם ראשית שנות השלושים, הפכה לגוף הציבורי החזק ביותר והמאורגן ביותר בעיר.

עם הועד הראשון של המפלגה המאוחדת נמנו הח"ח א. אורבך, וו. שפירא, א. ציפלר, ז. אופמן, מ. ד. גולדברג, שלמה ניימן (ניספו בשואה); וכן הח"ח ש. ל. ואקסמאן, חיים גולדברג, י. ליברמן, מ. שיטנברג, א. פישלביץ וא. גולדברג (נמצאים בארץ).

צעדיה הראשונים של המפלגה המאוחדת היו מלווים קשיים מרובים; המפלגות האחרות בעיר משמאל ומימין כאחד, לא קיבלו את הופעתה בידידות מרובה ונלחמו בה על כל צעד ושעל. נוסף על כך ראוי לציין, כי בעת הקמת המפלגה המאוחדת נמצאה התנועה הציונית בפולין במצב של שפל לרגל כשלונה של העלייה הרביעית והופעת ה„יורדים".

משבר זה של התנועה הציונית היה מורגש במיוחד בעירנו, כעיר שהעליה מתוכה היתה גדולה ועלתה בשיעור יחסי על ערים אחרות גדולות יותר ושיעור החוזרים היה גם הוא ניכר ביותר. בין ה„יורדים" היו עסקנים ציוניים, אשר נהפכו עם שובם למתנגדים חריפים והטילו את האשמה לכשלונם על ההסתדרות הציונית. עם שובם השתררה בעיר אווירה אנטי־ציונית וריפתה את ידיהם של נאמני התנועה הציונית לגווניה, כך שהמפלגות הציוניות כגון „המזרחי", ה„התאחדות" ואחרות צמצמו את פעולותיהן.

המשבר בציונות, שפגע בתקוות המוני היהודים, נוצל ע"י הפעילים הקומוניסטים ברחוב היהודי. התעמולה הקומוניסטית חדרה אל בין שורות הנוער היהודי ורבים ממנו, בייחוד מקרב הנוער הלומד, נתפתו לתעמולה זו.

המפלגה המאוחדת ראתה, מיד עם היווסדה, כתפקידה הראשון את המלחמה בהלך־הרוח של ייאוש שהשתרר ברחוב היהודי, למען החזרת האמונה בדרך הציונות וחיסון הנוער נגד תעמולת ההתנכרות לעמם ולשאיפותיו הלאומיות.

אחת הפעולות הראשונות של המפלגה המאוחדת היתה, אירגון הנוער ופתיחת מועדון למענו. קבוצת הנוער שהיתה קיימת ע"י צ.ס. עוד לפני האיחוד היוו את הגרעין של תנועת הנוער ע"י המפלגה המאוחדת שנקראה „פרייהייט".

רוב חברי הקבוצה היו גרים בחצר הגדולה של בית איצקובסקי ברח' פשעדבארסקי 10. היו ברובם צעירים ומסורים למפלגה, היא מנתה בתוכה את החברים: יעקב ליברמן, דוד ולאה ווידיסלאווסקי, האחים אשר ונתן גרוסמן, האחים יחזקאל ואברהם דיקרמן ואחרים. מאוחר יותר, עם הקמת „פרייהייט", נצטרפו הח"ח טוביה בוז'יקובסקי (מלוחמי גיטו וארשה), יחזקאל סקורניצקי ז"ל, יעקב שמואל מושקוביץ, אברהם גולדברג, יטה מושקוביץ ואחרים.

קבוצת פעילים זו השקיעה את כל מרצה באירגון הנוער והקימו סניף לתפארת, שהקיף בני־נוער, ברובם מבתים עניים, נערים עובדים משחר נעוריהם על מנת לעזור להוריהם. הנערים והנערות הללו מצאו במועדון חמימות ושמחה אחרי יום עבודה מפרך וראו בו את ביתם. עבודה חינוכית רבת חשיבות והרת־תוצאות הושקעה בנוער הזה, שברובו לא זכה להשכלה רגילה בגיל בית־הספר. נוצרו חוגי־לימוד מוקדשים לנושאים שונים, שנוהלו בהתמדה ובהתמסרות על־ידי הח"ח מ. ז. רוזנבלט, אריה ציפלר, חיים גולדברג, י. ליברמן, מ. שיטנברג ואחרים. הצטרפיתו של הפרופ' ברומברג לפעולה ההשכלתית בקרב הנוער תרמה רבות להתפתחותה, והוא רכש את לבם של הנערים והנערות על עבודתו המסורה למענם. (על „פרייהייט" ראה רשימה מיוחדת בעמוד 219).

השטח השני שהמפלגה המאוחדת ניגשה מיד אחרי האיחוד לטפל בו בכל המרץ וההתמסרות היתה הפעולה החינוכית והתרבותית.

הוועד הראשון של המפלגה המאוחדת

יושבים (מימין): מאיר־דויד גולדברג, אריה ציפלר, איזידור אורבך, וואלף שפירא, זיסמן אופמן; שורה שניה — אהרן פישלביץ, חיים גולדברג, יהודה ליברמן, ש. ל. וואקסמן; עומדים — מ. י. שיטנברג, שלמה ניימן, אברהם גולדברג (נציג הנוער).

במאי 1926 נפתחה הספריה ע"ש שלום־עליכם. פתיחת הספריה העידה על התנופה הארגונית של המפלגה והיתה פעולה נועזת ומבורכת בשדה התרבות והחינוך בעיר. הספריה ריכזה סביבה מאות קוראים מכל השכבות ובהמשך הזמן „בלעה" את הספריות הקטנות והפכה לספריה המרכזית בעיר. בשנים הראשונות לקיומה היו הספרים בשפות יידיש ופולנית, אולם בהמשך השנים נוספו עליהם ספרים עבריים (שנאספו בארץ ונשלחו ע"י ברית עברית עולמית לראדומסק).

הספריה תרמה הרבה להשכלת הנוער והיוותה צינור־השפעה חשוב לרעיונות הלאומיים והסוציאליים שהמפלגה דגלה בהם. (על הספריה והתפתחותה ר' רשימה מיוחדת בספר).

הפעולה התרבותית והחינוכית של המפלגה הסתעפה בהמשך הזמן והקיפה שטחים רבים. בשנות 1930 יסדה את האוניברסיטה העממית שריכזה סביבה מאות שומעים. בראש האוניברסיטה עמד הפרופ' ישראל ברומברג ועם מרציה נמנו ד"ר שאפיר, ד"ר סאק מצ'נסטוכוב ואחרים. האוניברסיטה קיימה עשרות הרצאות על נושאים שונים. בעונת החורף של שנת 1930 התקיימו באוניברסיטה העממית 40 הרצאות על נושאים ספרותיים, היסטוריים וכלכליים ונוכחו בהם קרוב ל־4000 שומעים.

גם בשנת 1931 היתה האוניברסיטה פעילה ומקובלת בעיר, אך לרגל התנכלויות המשטרה אליה, שמצאה כביכול פגם באולם־ההרצאות כבלתי־מתאים להתקהלות, נאלצה האוניברסיטה להפסיק את פעילותה.

פעילי התרבות במפלגה הקימו חוג דרמטי, מקהלה ורשת ענפה של שיעורי ערב שריכזו סביבם מאות אנשים ואוהדים.

ייסוד ארגון „הפועל" תרם רבות לפיתוח התרבות הגופנית בקרב הנוער היהודי בעיר. „הפועל" התפתח בקצב מהיר והפך לאחד הארגונים הספורטיביים הגדולים בעיר. „הפועל" עסק בענפי ספורט שונים והקיף מאות חברים.

בשנים הראשונות לקיומה התרכזה המפלגה המאוחדת בפעולת הסברה ענפה ונמרצת. מועדונה הראשון, בבית הולצברג, בשול־גאס תסס פעילות מגברת. בלילות שבת היינו מקיימים במות־ויכוחים, ערבי שאלות ותשובות וכיו"ב. ההסברה הפומבית שלנו היתה מלווה ויכוחים „חמים" מצד מתנגדי המפלגה. בצד הפעילות בעל־פה פעלנו גם באמצעות כרוזים וחוזרים בכתב, בהם הסברנו לפועל ולנוער היהודי את דרכנו וקראנו אותם להצטרף לשורותינו. המפלגה היתה ערה למתרחש בעולם, ובעולם היהודי במיוחד, וכל אירוע, אם זה בשטח היהודי־כללי, בתנועה הציונית או בשטח הלוקלי, בפעילות הארגונית והתרבותית, מצא את ביטויו באסיפות פומביות, בדיונים בעל פה ובפניות בכתב אל האוכלוסיה היהודית בעיר.

פעולת ההסברה הענפה והנמרצת נשאה את פריה והשפעת המפלגה המאוחדת הלכה וגדלה בעיר. בפעולה זו עזרו לנו החברים שעמדו בראש התנועה בפולין. ביקרו אצלנו הח"ח א. רייס, מ. ניישטט ז"ל, נ. טיגר, ישראל ריטוב, א. ביאלופולסקי ז"ל, ל. שפיזמאן ז"ל, נ. קאנטאראוויץ', ד"ר א. ש. יוריס, ל. קרוי ואחרים. אציין את עזרתו המתמדת של הח' לייזר לווין מלודז שהיה כעין „תושב" ראדומסק עוד מתקופת פוע"צ לפני הפילוג. אווירת־היאוש מהרעיון הציוני וגל ההתנכרות לשאיפות הלאומיות הלכו ונסוגו מול ההסתערות מצד פעילי המפלגה חדורי האמונה בצדקת דרכם הציונית־הסוציאליסטית, ובמטען התקוות שנשאו בלבבם סחפו אחריהם רבים אל תוך שורות מפלגתם.

המפלגה המאוחדת בראדומסק ראתה את עיקר תפקידה בטיפוח הרעיון הציוני הסוציאליסטי ברחוב היהודי ובפעילות בתנועה הציונית. אם זה בשטח איסוף כספים לקרנות הלאומיות ואם זה בשטח ההסברה הציונית, אך את עיקר תמיכתה נתנה לתנועת העבודה הציונית ולמוסדותיה. חלקה בליגה למען א"י העובדת הפכה את זו לאחת מהפעילות ביותר בפולין וטיפחו את רעיון העליה וההגשמה העצמית בקרב הנוער היהודי בעיר, הביאה מאות מהם להצטרפות ל„החלוץ" ול„העובד", ליציאה להכשרה ולהתכוננות לעליה ורבים גם זכו לעלות וחיים כיום בארץ.

כמפלגה פועלית מושרשת בעיר, לא זנחה המפלגה המאוחדת את התפקידים שהטילו עליה תנאי המקום והסביבה.

חברי המפלגה שהשתייכו לאיגודים המקצועיים נתנסו במאבק קשה על זכויותיהם להתארגנות ולפעולה הסברתית, והמפלגה חשה לעזרתם ויצאה למערכה נגד מנהיגי האיגודים הללו, שניסו להתנכל לזכויות חברינו. מאבק זה היה ממושך וקשה והתרכז בעיקר במקצועות העור והמחט, שהיו בידי פוע"צ שמאל והקומוניסטים.

בשנות השלושים הוקם בעיר מרכז של האיגודים המקצועיים שהשתייכו לתנועת א"י העובדת. המפלגה לקחה חלק פעיל בעבודת

קבוצת חברים עם ד"ר א. ש. יוריס (1930)
עומדים (מימין): שלמה ניימן, יעקב ליברמן, ח. גולדברג, ש. ברנר, שמואל ניימן, מ. שיטנברג. יושבים — א. אורבך, א. ש. יוריס, מ. ד. גולדברג, י. ליברמן.

ועד־הסניף עם א. ביאלופולסקי (1933).
עומדים (מימין): ש. ניימן, מ. שיטנברג, א. ב. אייזן, י. ווינטרטר; יושבים: וו. שפירא, א. ביאלופולסקי, י. ליברמן, ח. גולדברג.

המרכז הן בדאגה לשיפור תנאי העבודה והן בארגון תמיכה לתנועת העבודה בארץ והן בטיפוח העליה לארץ ואמנם רבים מחברי המרכז זכו לעלות ארצה במסגרת „העובד".

עם התחלת שנות השלושים יצאה המפלגה המאוחדת מתקופת ההתארגנות והמאבק על מקומה בקרב יתר המפלגות בעיר והפכה למפלגה מבוססת ומוכרת, שיד לה בכל הנעשה בשטח הציבורי ואף הצליחה לעמוד בשטחים מסויימים בראש הנעשה.

בבחירות לקהילה שהתקיימו בשנת 1931 נחלה המפלגה המאוחדת נצחון ניכר ושניים מחבריה, הח"ח ז. שרייבר ומ. א. רייכר נבחרו כחברי מועצת הקהילה והח' ז' שפירא כחבר הנהלתה, שנקבע אח"כ לסגן יו"ר הקהילה בראדומסק.

היה זה נצחון בלתי צפוי, כי זכות הבחירה לקהילה היתה מוגבלת לגברים בלבד והמוסד הזה היה מאז ומתמיד נתון בידי החרדים.

הצלחה נוספת בשטח המנוציפאלי היתה בחירתו של נציג המפלגה המאוחדת, הח' א. ב. אייזן למועצת העיריה. יצויין שהנציגות בעיריה היתה במשך הרבה שנים בידי פוע"צ שמאל והחלפת נציגותם על־ידי המפלגה המאוחדת היתה כרוכה במאבק עז.

המפלגה המאוחדת ראתה את עצמה כחלק מתנועת הפועלים וכשותפת לשאיפותיה לשחרור האדם העובד, והחל משנת 1926 השתתפו חברי המפלגה בעיר בחגיגות ה־1 במאי, לרוב במשותף עם מפלגות פועלים יהודיות אחרות ועם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס.

*

הנה כי כן מפלגת פוע"צ המאוחדת (צ. ס. פ.) בראדומסק עברה את דרכה מגוף צנוע שנולד בתקופה של התיאשות מהרעיונות שהוא דגל בהם והיה עליו לעמוד במאבק למען הוכחת צדקת דרכו, ועד למפלגה היהודית החזקה ביותר בעיר, שפעולותיה הסתעפו ונתרחבו והקיפו את כל שטחי החיים הציבוריים בעיר.

על הסתעפות זו יעידו המוסדות המרובים בהם פעלה המפלגה ומספר המועדונים הרב שהיקמה החל מהמועדון הראשון בבית הולצברג (שול גאס) ועד ה„בורוכוב־היים" המרווח ברח' ריימונטא 40 על אולמו הגדול ומספר חדריו הרב בהם התרכזו מוסדות המפלגה השונים.

וכשאני שואל את עצמי מה היה סוד כוחה של מפלגה זו, שידעה להתגבר על קשיים כה מרובים ולהצליח במקום שאחרים נכשלו, הריני מוצא אותו בנקודות דלהלן:

א) בחינוך העצמי לקראת הדרך הציונית־הסוציאליסטית ובקשר המהודק עם תנועת העבודה בארץ.

ב) בשאיפה להגשמה עצמית. לא הטפנו ציונות לאחרים, אלא התכוננו בעצמנו לעליה. אות־היכר זה של הגשמה עצמית היתה נחלת פעילי המפלגה לכל שכבותיה, החל מפעיליה הוותיקים ועד לבוגרי „פרייהייט".

ג) בליכוד הפנימי ששרר בקרב חברי המפלגה וברגש האחווה שאיחד את הקבוצה שעמדה בראשה מראשית האיחוד, הלא היא „הרביעיה" שכללה את הח"ח א. ב. אייזן ז"ל, (נספה בשואה), חיים גולדברג, מ. שיטנברג וכותב השורות האלה. לפנינו היתה מטרה אחת ויחידה — התנועה, ולה התמסרנו ללא שיור. מסירות זו שימשה דוגמה להרבה חברים, אשר תרמו את חלקם למפלגתם לפיתוחה ולהאדרתה.

המסירות לרעיון הציוני היתה סימן־היכר גם לתנועות ולמפלגות האחרות שהשתייכו לתנועה הציונית, אך חברי מפלגתנו, כמצויין לעיל, ידעו למלא בתוכן מעשי את המסגרת האירגונית שלהם. תוכן זה היה מושתת על ההנחה, כי כל עוד אנו פועלים בגולה, יש לשלב את הפעולה הציבורית המקומית עם המטרה הנכספת של הכשרה ציונית־סוציאליסטית ועלייה לארץ־ישראל, כלומר, לא שלילת הגולה אלא פעולה בתוכה למען כלל הציבור היהודי, שהחלק הציוני בתוכו ראה את עתידו בעזיבת הגולה ובבניין חיים חדשים בארץ־אבות.

מפלגת פוע"צ המאוחדת (צ.ס.פ.) בראדומסק, כמפלגה שהעליה לארץ היתה בראש מאווייה, זכתה לכך, שחלק מחבריה עלה ארצה והתאחזו בה, אך מרבית חבריה התדפקו לשוא על שערי הארץ ולא הצליחו להכנס לתוכה. לחברים אלה שנשארו בגולה וניספו בשלהבת הכליון שבא על בית־ישראל מידי הגרמנים מוקדשות שורות אלה.

חברי פוע"צ ו„פרייהייט" במסיבת־הפרידה לרגל עלייתו לארץ של הח' אהרן פישלביץ (1932). השורה למעלה (מימין): א. בירנבוים, ש. גרנק, רושצקי, פישל זנדברג, ח. צוקרמן. שורה שניה: ה. ציפלר, שרה פישמן, ל. מ. מושקוביץ, בנימין שטיין, יעקב וונגלינסקי, לייבל וינטר, יחזקאל דיקרמן, בירנצווייג. שורה שלישית: שלמה ניימן, ד. מ. קורנברג, שמואל ניימן, י. ליברמן, א. פישלביץ, ח. גולדברג, א. ב. אייזן, מ. י. שיטנברג, י. סקורניצקי, ש. ברנר; למטה: ——, י. ברנר, ——, טוביה מנדל, ברל קריביס.

ועד־המפלגה בשנת 1932:
עומדים (מימין): מ. שיטנברג, ש. ניימן, מ. א. רייכר, א. ב. אייזן, י. ליברמן; יושבים: וו. שפירא, ל. לווין (לודז'), יחזקאל רבינוביץ (סלונים), זקן שרייבר.

התנועות הדתיות־לאומיות

ב. בן־יהושע

עירנו ראדומסק, עירו של ה„תפארת שלמה" זצ"ל, היתה עיר ש„הכל — בה": חסידים מכל הסוגים, מתנגדים מושבעים ותלמידי־חכמים, בעלי בתים ועמלים וכפוגי יראת שמים הבקיאים ב„אותיות הקטנות". הצד השווה שבכולם היתה טבועה אהבת ישראל והגעגועים לא"י. מהם זקנים בעלי תריסין כרבי מנדלי פרנקל (הי"ד) גיסו של האדמו"ר מראדומסק, הוא עצמו מצאצאי האדמו"רים מהנצ'ין ומפיסצ'נה. יהודי יקר־נפש היה, שתורה וגדולה התאחדו בו. ובאותה מידה גילה אהבה גדולה לכל דבר יהודי וביחוד — לארץ ישראל. ר' מנדלי לא חשש לדיבת המלעיזים ואף לא ללעג המלעיגים והתחבר עם „עמך" במטרה לייסד את הסתדרות המזרחי בעיר.

שני לו היה רבי אברהם משה ווקסמן, בעל בעמיו, שהשליך הכל אחרי גוו והקדיש רוב זמנו ומרצו לעניני ארץ־ישראל וקיים בעצמו: „בכל מאודך" וזכה לעלות ארצה (הוא ואשתו, שהתפרנסו כאן בצמצום, זכו לשיבה טובה בארץ ונפטרו שניהם ביפו). אברהמצ'י מינסקי, יהודי בעל מידות תרומיות, שימש מזכיר לעניני היהודים בעיריה (מגיסטרט) ושש בכל לבו לגמול טובה לכל יהודי, בלי הבדל מפלגה, או מעמד של יוחסין. ר' מנדלי פישהוף, סוחר עשיר שהיה מוכן לסגור חנותו באמצע היום, כדי לאסוף כסף לקק"ל או למלא אחר מה שהמפלגה הטילה עליו. אדם חלוש בגופו היה אבל בעל רוח אצילה ובעל דעה ישרה. ר' לייבל זילברברג („השפיליטער" — סוכן נוסע) מחובבי ציון הראשונים יודע ספר ונעים הליכות, שהיה מוכן למסור נפשו כדי לעשות טובה ליהודי.

ר' שלמה ניימרק — עדין נפש וסוחר עשיר. בעל משפחה מיוחסת. כדוגמתם היו ר' יהודה זלצמן, מרדכי רוזנצווייג, הוא ובניו שהיו מראשוני המייסדים. מיכאל ווקסמן, יעקב הרטמן, ראובן ליברמן, יעקב יודקביץ', אברהם זאב גולדברג ויחיאל שלמה שיטנברג. יהושע אלעזר רבינוביץ' ז"ל. ויבדלו לחיים טובים וארוכים ר' שלמה רבינוביץ', מראשוני המתישבים בכפר חסידים. והמורה בנימין ימיני (קרמזין) שהיה בשעתו בין מייסדי בית הספר המזרחי ומנהלו עד יום עלותו ארצה.

ראשיתו של הארגון במחתרת ב„פלוש" של קופל שמש בית־המדרש. קופל זה היה ממעריצי ד"ר הרצל. ועל אף היותו נתון לחסדי בעלי הבתים, מתפללי ביהמ"ד — היה לבו ער לכל דבר שבציונות. הוא היה מוכן לוותר על הפרנסה של השמשות (שאמר־שעס) בבית המדרש דק"ק ראדומסק ולעלות ארצה. מחובתי להזכיר שני חובבי ציון ותיקים, שהיו מסורים בלב ונפש לרעיון הציוני והם ר' משה לבקוביץ ה„כלי־זמר" של העיר שהיה מוצא לו לחובה קדושה, לנגן בכל חתונה יהודית — משירי ציון שדברו ללב והזילו דמעות של עצב, יגון וגעגועים לישראל ומקדשה. ואחרון אחרון חביב — ר' מיכאל וואסערטרעגער (שואב המים) שהיה חובב־ציון הראשון בעיר. את כל חסכונותיו שחסך לעת זקנה שלח ללונדון לקנות תמורתם מניה אחת של אוצר התישבות היהודים. מספרים שביום בו קיבל מיכאל את המניה, לבש בגדי־שבת, עלה על גבעת המעין, כשהמניה בידו האחת והאסל והדליים בידו השניה וברך: „שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". הוא שר „התקוה", רקד מתוך שמחה ושר: „העבודה היא חיינו, מכל צרה תצילנו... בארצנו". הוא היה יהודי תמים ונלהב לרעיון העליה לארץ ולבנינה. היו עוד רבים כמוהו ושמם יזכר בספר.

כל אלה נשאו בעול התנועה והקדישו מיטב מרצם וזמנם לרעיון של „ארץ ישראל לעם ישראל, על פי תורת ישראל". הם אספו כספים בכל הזדמנות לטובת הקרן הקימת לישראל, לקרן־הגאולה ולכל דבר שבצדקה. שכרם היו חרפות וגידופים שספגו ממתנגדיהם „שונאי ציון".

יסוד בית־הספר „מזרחי"

בשנת תרע"ו (1916) נוסד על ידי המזרחי, שבראש עמדו ר' מנדלי פרנקל, סגנו — ר' א. מ. ווקסמן, ר' שלמה רבינוביץ, ומזכירו בנ־ימין ימיני (קרמזין), בית־ספר לאומי־דתי עברי, ראשון בעיר ובסביבה.

חבר־המורים של ביה"ס „מזרחי" (בשנת 19219):
שורה עליונה (מימין לשמאל) — רוזנצווייג, מייזל, גרנט, מנהל בית־הספר, הירש, אהרונוביץ, ——, למטה (הראשון משמאל) — חשצ'בצסקי דויד.

קבוצת־מורים של ביה"ס „מזרחי" (בשנת 1919) עם תלמידי המחלקה ב'.

היה זה צעד נועז לבצע זאת בעיר ראדומסק ובסביבתה העוינת. באין כל תקציב או תמיכה. לעומת זאת היתה התלהבות לצורך השעה. מצב החינוך בראדומסק דמה לזה שבערי פולין האחרות בימים ההם. כל „לא־יוצלח" היה מלמד דרדקי והרב"ץ תורה במקל וברצועה. רבים עזבו את החדר ועברו לבתי ספר של גויים ורבים נשארו עמי הארץ — מעטים זכו להגיע לתלמוד. כמובן שקמה צעקה גדולה בעיר: „המזרחי" בא להעביר בניגו על דעת קונם. ילמדו תנ"ך... ועברית בעברית! ועוד גימנסטיק (התעמלות) ושירה וכל דבר אסור. אולם אנשי המזרחי לא נרתעו, המשיכו והצליחו במשי־מתם. משך שנה אחת נתמלא בית הספר עד אפס מקום ולמרות החרם, ההשמצות והגירושים מהשטיבל של גור, שלחו יהודים את בניהם דווקא לבית הספר של המזרחי. לשבחו של בית הספר יש לומר: לא היה מפלגתי וקיבל תלמידים מכל מי שביקש לתת לבנו חינוך מסורתי מסודר. כמו כן לא היפלה בין בני עשירים לבני עניים. בוועד בית הספר היו באי כוח כל המפלגות הציוניות: ר' מנדלי פרנקל — יושב ראש, ר' שלמה רבינוביץ' סגנו, ר' שלמה קרקובסקי שנפטר בארץ, ר' הלל זומבק (ציוני כללי) — גזבר, ה' פיינגולד (ציוני כללי), ר' יצחק אהרונוביץ ז"ל חבר הוועד ועוד. את ההנהלה קיבל על עצמו המורה בנימין ימיני (קרמזין) שלא על מנת לקבל פרס וניהל אותו עד יום עלותו ארצה. כמורים הוזמנו ממיטב כוחות החינוך בימים ההם: ה' הירש, ה' גרנט, ה' חשצ'בצקי, ה. מייזל ועוד. חזן העיר ר' שלמה זקס לימד שירה עברית־ציונית וצעירים ציונים לימדו פולנית, התעמלות וכדומה. גם ה' ימיני — המנהל, לימד לימודי קודש.

על יד בית הספר נוסדה ספריה עברית, וכל מי שביקש ספר עברי היה בא ומקבלו. ההורים הנבונים רוו נחת כשראו בניהם שבים מבית הספר בנימוס ובדרך ארץ, לבושים תלבושת תכלת־לבן, ראשם עטור כובע כחול לבן עם סמל המזרחי — בצורת שמש העולה ושולחת קרניה ממזרח. כן שמחו לשמוע את בניהם מדברים ושרים בעברית ויודעים להסביר פרק בתורה, בתנ"ך ובתלמוד. כשגבר הלחץ בשטיבל של חסידי גור וגזרו שכל המוסר בנו ל„שקאלע" של המזרחי אסור לו לבוא בקהל — סדרו להם אנשי המזרחי מנין בבית־הספר, בביתו של שמאי בלעכער (הפחח). כמובן שכל הנדרים והנדבות היו קודש לקרן הקימת לישראל. השפעת המזרחי היתה רבה על חובבי ציון האמיתיים, לעזוב את הגלות המרה ולעלות ארצה. בין ראשוני העולים לארץ היה מר בנימין ימיני (קרמזין), ר' יעקב סופר (אביו של חברנו מ. התומי), ר' אברהם־משה וקסמן ואשתו, שלמה רבינוביץ ואח.

בשנת 1924 עלו רבים מבני ראדומסק ארצה ונטלו חלק בבנין „לב תל־אביב", הם בנו בתים גדולים ורבים, אולם לא יכלו, לצערנו, לעמוד במשבר של הימים ההם וחזרו כלעומת שבאו. חבל על דאבדין ולא משתכחין — כי נספו בשואה!

נוסף לחינוך עסק המזרחי בארגון הנוער הדתי לטובת בנין הארץ. כך נסתעף ונוצר ארגון של צעירי המזרחי — שמנהיגיהם היו: ראובן גולדברג, מאיר קרפקא, שלושת האחים: יעקב, משה וישעיהו רוזנצווייג, אלימלך שיטנברג, אברהם וואלף גולדברג, הלל יודקביץ, שלמה וולודובסקי, געציל איילנברג, יהושע אלעזר רבינו־ביץ, רפאל רפפורט, דוד מרגולבסקי ואחרים.

„החלוץ" המזרחי נוסד ביוזמת שלמה יחיאל וורשטצקי וחבריו. שקבלו רשות ל„עסוק" בעבודה חקלאית בחצר ביתו של ה' אייכנר בעיר. בין המייסדים היו: הלל יודקביץ, חיים האמער, משה רבינוביץ, נחום הוכרמן, לייבל שמולביץ, וגרשון קוקוצ'ינסקי (בנו של ר' שמאי מלמד). הצעירים לא ביישו את הזקנים: הם הזמינו מרצים מחוץ לעיר, קיימו שעורים מדי שבת בשבתו, שלחו שליחי הסברה אל מחוץ לעיר ויסדו חווה חקלאית ממש, מחוץ לעיר, שבה הוכשרו עולים בעבודה חקלאית ושם החדירו רעיון החלוץ הדתי בלבות בני הנוער. כל מרצה שבא לעיר, עורר סערת רוחות בקרב שני הצדדים, אלה התכוננו לקבל תורה מפיו ואלה התכוננו ל„מלחמת מצווה". ביחוד גברה מלחמת האיתנים כאשר נודע כי גם בנות העיר מתארגנות, דבר זה הגדיש את הסאה. היתה זו השקפת הגלות — בנות ישראל בבית־ספר של גויים, גזירת המלכות היא ו„דינא דמלכותא דינא", אבל שבנות תתארגנה למען שיבת ציון! — הנשמע כדבר הזה? וכאן פעל המרד הקדוש והבנות התארגנו תחת השם „ברוריה". הפעילות שביניהן היו: בנות ר' מנדלי פרנקל; בנות אייכנער; בנות ה' שוויאטלובסקי; בנות ה' רפופורט; בנות ר' הרשל טוכמאיר; בנות טיגר. הן היוו את האינטליגנציה הדתית בעיר. בגולה עסקו באיסוף כספים ובהכשרה ובהפצת תרבות עברית למען הכשרת הנוער לעליה ארצה ומהן שזכו לעלות ארצה ולבנות בתים נאמנים בישראל.

ראשוני „צעירי מזרחי".
מימין לשמאל: משה רבינוביץ, א. וו. גולדברג, משה הירשברג, מאיר לבקוביץ.

חברי „צעירי־מזרחי" בשנת 1933.
שורה עליונה (מימין לשמאל) — יוסף פרז'דבורסקי, יוחנן פטקור, י. רוזנ־צווייג, סטרובינסקי, ישראל רוזנצווייג, פישל ווייס; שורה שניה: לייבל שמולביץ, רפאל רפפורט, ישעיהו־אליעזר רבינוביץ, הלל יודקביץ, פוזננסקי; שורה שלישית: א. המר, יצחק המר, סטרובינסקי, שאייה.

התנועה הרביזיוניסטית

הלל פכטר

היה זה בשנת 1924, כשמשביה הרעננים של התנועה הרביזיוניסטית עוררו כמיהה בלבות הנוער הלאומי־ציוני בערי פולין ובעיירותיה. שנים מספר עברו מאז הכרזת הצהרת־בלפור, המיסמך ההיסטורי שנראה בעיני הנוער היהודי כמתן־תורה מודרני, והנה באה אחריו מדיניות קולוניאלית בארץ־ישראל שאכזבה את התקוות והחזונות של הנוער. המנהיג הציוני הדגול, זאב ז'בוטינסקי, קם לעורר את הנוער ולגייסו ל„ציונות גדולה", כפי שקרא לתנועה הרביזיוניסטית שהקים.

התנועה הרביזיוניסטית מצאה את דרכה לעירנו על־ידי הנריק פייארמן, בן־עירנו שלמד אז בגימנסיה בלודז', לצדו בראש ארגון הנוער הרביזיוניסטי שהוקם בראדומסק, עמדה חברתו טושיה ווינברג, בתו של הצלם העסקן הידוע לודוויג ווינברג. שניים אלה ארגנו חוג של נוער יהודי, תלמידים ותלמידות של בתי־הספר התיכוניים בעיר, שנשאו בלבם את רעיון הלאומיות היהודית. חברי הארגון הרביזיוניסטי באו לרוב מבתים בעלי צביון לאומי, אבל היו גם כאלה שהצטרפו לתנועה מבלי שתהיה להם כל זיקה לציונות. חוג הנוער הרביזיוניסטי שקם, היה פעיל מאוד, על אף המספר המצומצם של חבריו.

פעולות הארגון היו רב־גוניות והקיפו את השטח החברתי־הלאומי והתרבותי וכן איסוף כספים למען הקרנות. תוך זמן קצר השתלב הארגון במסגרת הפעלתנות הציבורית־הלאומית בעיר והיה לגורם ניכר ומוכר בחיי האוכלוסיה היהודית.

רושם רב עשה עלינו ביקורו של ז'בוטינסקי בצ'נסטוחוב, בשנת 1926. קבוצתנו הקטנה בראדומסק עשתה מאמצים נואשים כדי להביא את מנהיג התנועה גם לעירנו. משנוכחנו שמאמצינו הם לשוא, נסעו כל החברים והחברות של הארגון לקבל את פני ז'בוטינסקי בהגיעו לעיר צ'נסטוחוב הקרובה ולשמוע את נאומו שם. אנו לא היינו היחידים שנסעו; רבים מקרוב ומרחוק נתלוו אלינו, מהם ציונים ותיקים וצעירים מכל המפלגות והכיוונים וגם סתם־יהודים שביקשו לראות את אחד ממנהיגיה הגדולים של התנועה הציונית דאז, ולשמוע את דבר מבשר פעמי הגאולה.

קבלת הפנים שנערכה לז'בוטינסקי על־ידי יהודי צ'נסטוחוב, ראדומסק והסביבה היתה מלכותית. כשיצא מבית־הנתיבות היה יכול רק בקושי לפלס לו את הדרך בין ההמונים הדחוסים המריעים לכבודו. משעלה על המרכבה שחיכתה לו כדי להביאו למלון „פולוניה", התירו ההמונים הנלהבים את הסוסים ועשרות צעירים רתמו עצמם ומשכו את המרכבה דרך הרחובות המלאים המוני צופים. „משיח היהודים הגיע!" לחשו ביניהם הגויים, שנזדמנו במקרה לרחובות והיו עדים לתהלוכה רבת הקולות והתרועות.

רבות עמלנו אנו, חברי ארגון הציונים־רביזיוניסטים, עד שזכינו להדחף לתוך המלון, שבו נפש ז'בוטינסקי אחר נסיעתו, וללחוץ את ידו בברכת „ברוך הבא", שכן רק לבודדים הורשתה הכניסה למלון.

אחר כך בא הערב לו ציפינו. באחד האולמות הגדולים שבצ'נסטוחוב נערכה אסיפה רבת־המונים, שגם בני עיר זו לא זכרו כמותה. לאחר ברכות רבות ונלבבות מפי נציגי תנועות שונות שבעיר וסביבתה, בא הנאום של ז'בוטינסקי. לא ניתן לקרוא לזה בשם אחר, שכן היה זה רק נאום, אבל בשבילנו צמאי־החזון וכמהי הגאולה, היה זה קונצרט של מוסיקה עילאית בצלילי מלים. בשפתו הנבחרת והנהדרת נרקמה רקמה נפלאה של חזון־דורות וכיסופי לבבות. הוא הביא לידי ביטוי את הנסתר והנחבא בעמקי הלבבות של הנוער הצמא לחזון והגשמה. לא רק חזון והתרוממות־רוח היו בדבריו, היה זה גם הגיון הברזל ששכנע וכבש את הלבבות.

רבות שוחחנו והתווכחנו על נאום זה שהביא בעקבותיו להתפתחות התנועה ולהגברת פעולותיה. פתחנו ספריה יפה (בשפות שונות) שתרמה אחר כך חלקה להתפתחותה של הספריה המרכזית ע"ש שלום עליכם. אולם התפתחותה של התנועה הרביזיוניסטית בעירנו לא נמשכה זמן רב. משעברה התנועה הרביזיוניסטית העולמית לפסים מעמדיים בעלי כיוון מסוים, שלא אליו נשאו חברינו את לבם, הקיץ הקץ על התנועה בראדומסק.

תנועת „החלוץ" (1924—1934)

חיים גולדברג

השנים 24—1920 בעירנו, יירשמו כשנות שפל ושיתוק בחיים הציבוריים בכלל ובתנועה הציונית בפרט, חסר מעש ודריכה במקום היו סימני ההיכר של אותה תקופה.

בשנים 24—1920 שותקה במידה רבה העבודה בבתי־החרושת החשובים (טהונט־מונדוס, אחים כהן, מטלורגיה), מאורע שהשפיע על פרנסתם של יהודי עירנו בצורה קשה מאוד. יאוש השתרר ברחובות העיר וחלק גדול של הנוער עזב את העיר מבלי לשוב אליה. אמנם סה ושם עוד נותר זכר לפעולה ציונית מימים עברו; שמענו על פעולתם הברוכה של האחים גולד־קלעי (נפטרו בארץ), וכמובן ניכרת היתה עדיין הפעולה של פועלי־ציון. בשנת 1921 קראו כמה מחברי פועלי־ציון ימין, שנשארו בעיר, לאסיפה פומבית בקולנוע העירוני, בהשתתפותו של זלמן רובשוב (שזר); אבל רק מועטים נענו לקריאה, חוגים בודדים בלבד שמרו על גחלת הציונית לבל תדעך כליל. בבית־הכנסת הציוני „בית־יעקב" התבטאה הפעולה הציונית בנדירת נדרים לטובת קרן־הקיימת בשבתות בזמן קריאת התורה. הספריה העברית נסגרה, ומצב דומה שרר במניין של ה„מזרחי", בביתו של שמאי הפחח ברחוב קרקובסקה 7. אמנם נמצא שם קומץ צעירים, אבל הפעולה הציונית היתה דומה לזו של „בית־יעקב". בית הספר „מזרחי" חוסל, גם הספריה היתה סגורה ומסוגרת. מהקן של „השומר־הצעיר" נשארו שתי קבוצות של ילדים בלבד, ולא נערכה כל פעולה ציונית בעיר. מפנה לטובה חל במצב עם בואו של מאיר ווילקוביץ, שהגיע אלינו מקרושין לעבוד בהנהלת־חשבונות אצל קרוביו, משפחת סנדומירסקי. יחד עם אברהם משה וקסמן, ממיסדי המזרחי ומעסקניה החשובים (נפטר בארץ), החל לחדש את פעולת הקק"ל בעיר, דבר שהיה כרוך בקשיים רבים, לאחר שני מאורעות שאירעו בשטה הפעולה הארץ־ישראלית שנסתיימו

בכשלון גדול וגרמו למפח נפש בקרב המוני יהודי העיר. ראשון למאורעות היה — זה של רישום מאות יהודים לעליה ברגל לארץ־ישראל תחת הסיסמא „בנעורנו ובזקנינו נלך". בראש הפעולה התיצב עורך־הדין חיים זוקין. בבית הכנסת העירוני התקיימו אסיפות סוערות והכל היה מוכן „לצעדה" ורק הודות להתערבותם של מוסדות מרכזיים בורשה, ששלחו אלינו את הסופר אהרון צייטלין, נמנע אסון גדול, שעלול היה להרוס את קיומן של מאות משפחות. המאורע השני מתיחס לארגון חברה לקנית אדמה בארץ כדי לעלות ולהתישב עליה. בראש הארגון עמדו ציונים ותיקים בעיר כמנדל פרנקל, אברהם משה וקסמן, מנדל פיינזילבר ועוד. החברה התקשרה עם „נחלת־יעקב" של חסידי יבלונה ועם חברת „עבודת־ישראל" של חסידי קוז'ניץ. מאות יהודים בני כל השכבות בעיר נרשמו והשקיעו את חסכונותיהם האחרונים תוך תקוה לעלות ולהתישב בארץ. גם פעולה זו נסתיימה באכזבה גדולה. שני מאורעות אלה העידו על הקשר ההדוק ועל היחס הנפשי העמוק של יהודי העיר לארץ־ישראל. אם נתעלם לרגע קט מהתמימות הרבה הקשורה במבצע עליה ברגל לארץ־ישראל והארגון הכושל של הפעולה השניה — הרי יש להרכין את הראש לפני אלה שהיו מוכנים בכל עת לעלות ארצה. אותו פרק זמן היתה נפגשת בבית המדרש של קופל קבוצה קטנה של צעירים, שזה עתה יצאו את הישיבה או סיימו את לימודיהם בחדרים והתחילו לחשוב על „תכלית". בלימודים לא יכלו לעסוק, שכן לא היה באפשרות ההורים לתמוך בהם. ואילו ל„מקצועות יהודיים", כגון תפרות, נגרות, חייטות, לא נמשכו. צפה אז שאלת העליה ארצה. אמנם המכתבים שנתקבלו מארץ־ישראל מאת בני עירנו, ביניהם מחברי פועלי־ציון, שעבדו בכביש טבריה—צמח ובייבוש ביצות — לא היו מעודדים ביותר. הגיעו שמועות שחלק מהם אף עזב את הארץ ונדד למקומות שונים בעולם. היו גם בודדים שחזרו „הביתה", ביניהם עסקני פועלי־ציון ותיקים, כמו וולף שפירא, לייבוש זנדברג ועוד. ברם, דבר זה לא הרתיע, שכן ריחפה סכנת ההתנוונות. כולנו ידענו שאנו מוכרחים לחפש אפשרות של סגנון חיים אחר וכי אין טעם לחיים אלה. צר היה המקום בעיר וללא עתיד. באותה קבוצה, שאנשיה נפגשו לשיחה בעיקר בין מנחה למעריב היתה רביעיה, שהשפעתה לא היתה מבוטלת כלל בעיצוב החיים הציבוריים והציוניים בעיר בשנים שלאחר מכן ואלו היו: אברהם בונים אייזן, יהודה ליברמן, משה שיטנברג וכותב שורות אלה.

אותם ימים הגיע לעירנו יחיאל שלמה ורשטצקי, שבא מלודז לביקור אצל הוריו, ממשפחת הרבנים בעיר. הוא היה מעסקני „צעירי־מזרחי" בלודז' ואחר כך התקרב ל„החלוץ" הכללי, שרק אז התחיל בפעולתו.

באסיפה שהתקיימה ב„בית־יעקב" הרצה יחיאל ורשטצקי על תפקידי „החלוץ". ה„רביעיה" עם קבוצת חברים קיבלו את הרעיון בהתלהבות רבה והחליטו לארגן את „החלוץ" בעיר. בין אלה שהצטרפו היו גם חברים מבוגרים יותר כמאיר וולקוביץ, אברהם רוזנבלום שחזר אותו זמן מגרמניה ושימש כיושב־ראש ראשון של הסניף, אריה ציפלר, איש בעל־תרבות שידע עברית טובה ונעשה במהרה האיש המרכזי בסניף, במיוחד בפעולה התרבותית, יצחק וינטרטר (כעת באוסטרליה), המזכיר הראשון של הסניף, יצחק קרפ (כעת באמריקה), אחי מאיר דוד גולדברג, ברל ברונר, פייבל לוריא, משה קמלגרן, אשר צימברקנופ, חנוך רייך (כעת בלונדון) ועוד. החלטנו להציב לנו כמטרה ראשונה את ההכשרה בעבודה חקלאית, בכדי להיות מוכנים לעליה ארצה. אברהם רוזנבלום בא בדברים עם דודו ישעיהו וינטרטר (שאף בנו יצחק הצטרף אלינו), וביקשו להעמיד לרשותנו חלקת אדמה ברחוב דוברושיצקה. ואכן ביום בהיר אחד התאספנו, כמה עשרות חברים של „החלוץ", ברחוב סטשלקובסקה, במחסן פחם של יחזקאל רוזנבלום וחיים דוד זנדברג, שם צויידנו באתים וקלשונים ובכלי־עבודה אלה על שכמנו צעדנו בקפוטות ארוכות ברחובות העיר בשירה „עורו אחים, אל תנומו, לעבודה קומו קומו". כך עברנו את הרחובות סטשלקובסקה, רינק (השוק), ריימונטה עד לדוברושיצקה, למגרש של וינטרטר. קשה לתאר את הרושם שההפגנה הזאת עשתה בעיירה. היתה זו ודאי הפעם הראשונה שיהודי העיר וגם שכנינו הפולנים ראו דבר מעין זה: יהודים צועדים לעבודה עם אתים ולא סתם לעבודה אלא לעבודת אדמה וזאת בשירה ברחובות העיר. לרבים מאתנו קשה היה מאוד לחזור לבית הורינו (לא מתוך עבודה קשה, עבדנו שעית ספורות בלבד), אלא בגלל ה„חרפה" שגרמנו להורינו. החברים

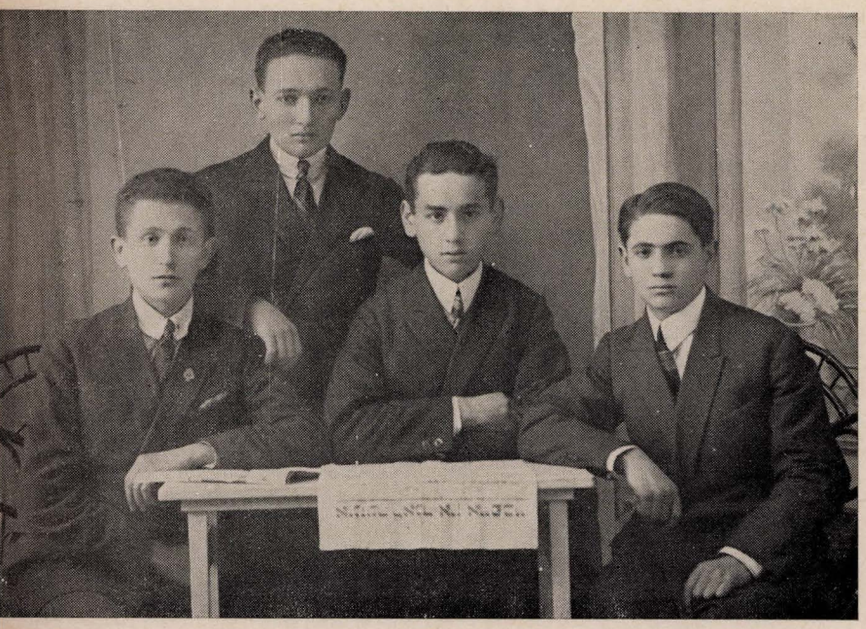

ה„רביעיה" ממייסדי „החלוץ" וצ.ס.פ. („צעירי־ציון")
מימין — א. ב. אייזן, יהודה ליברמן, מ. י. שיטנברג, חיים גולדברג.

הוועד של הסתדרות „החלוץ" בשנת 1925:
עומדים (מימין) — א. ב. אייזן, א. ציפלר, מ. שיטנברג;
יושבים — י. ויינטרטר, י. ליברמן, ח. גולדברג, יטה זילברשטייז.

שהשתתפו בהפגנת העבודה היו ברובם בנים להורים שלא חלמו מעודם שילדיהם יעבדו אי־פעם, ומשיצטרכו לעבוד יבהרו במקצוע יהודי. חרפה מעין זאת... גם בין שכנינו הנוצרים עשתה ההפגנה רושם חזק: היהודים רוצים לעזוב את פולניה ולנסוע לפלסטינה ולהיות עובדי אדמה — אין להבין זאת. אבל היציאה לרחוב עם כלי עבודה השיגה את מטרתה — הקמת „החלוץ" הפכה לעובדה קיימת. בבתי־תפילה התווכחו על כן במשך שבועות, אולם הדבר לא הפריע לנו. יום־יום היינו יוצאים לעבודה למגרש של וינטרטר. לאחר זמן קיבלנו גם חלקת אדמה אצל דניאל רוזנבוים ברחוב קושצ'ושקי, ובתקופה יותר מאוחרת גם את המגרש שליד בית הכנסת.

מדי יום היינו מתאספים בבית הכנסת הציוני „בית־יעקב". אמנם בעל־הבית — דוד בוגינסקי — לא קיבל אותנו בעין יפה. ניתנה האמת להאמר כי לא היינו דיירים נוחים ביותר. צעירים היינו ותוססים ומשהיינו נפגשים בימי שבת אחרי־הצהרים היינו שרים ומפריעים בכך את מנוחת בעל הבית, שדירתו היתה בשכנות של בית־הכנסת, ומנוחת השכנים שגרו בסביבה. עיקר פעולתנו בשבתות היתה עבודה תרבותית. רכשנו את עתון החלוץ „העתיד", „קונטרס" וקראנו בספרים שקיבלנו בעברית על תנועת הפועלים בארץ. לאחר מכן באו השירה, הריקודים והיציאה ליערות הסביבה. לא מעט אומץ לב והעזה היו דרושים לבנות העיר כדי להצטרף אלינו. על קבוצת החברות הראשונה שהצטרפה נמנו: שינדל גרוסמן, אחותי חיה פסיה גולדברג, חיה זילברשטין (בבריסל), איטה זלקוביץ (בפריס), אסתר אלבום, גיטל גלברט, שרה אלפרט (בארץ) ובילה פריז. בתקופה יותר מאוחרת באו אלינו שפרה ויטנברג (בארץ), שרה דבנר (נפטרה בארץ), גיטלה דוידוביץ (בארץ), רבקה לושצנובסקי, אסתר לוסטיגר, פייגל בוקו, מדז'ה פצנובסקה (בארץ), שרה גליקסמן (בפולין), מלכה פייארמן (בארץ), אטקה מושקוביץ (בארץ), פרימיט בוז'קובסקי (בארץ), חנקה גלברט, פרל גולדשטיין ועוד.

התצלום הראשון של הסתדרות „החלוץ" בשנת 1924.
השורה הראשונה מלמטה (מימין לשמאל): מאיר פוטשביץ, משה שיטנברג, חיים גולדברג, שיינדל גרוסמן, יהודה ליברמן, שרגא בוגייסקי, משה קמלגרן; שורה שניה: פייוול לוריא, יצחק ווינטרטר, ברל ברונר, אברהם רוזנבלום, אריה ציפלר, יצחק קרפ, אשר צימברקנופ; שורה שלישית: משה־יצחק שיטנברג, חיה זילברשטיין, יצחק בוגייסקי, איטקה זליקוביץ, יצחק בלום, חיה־פסיה גולדברג, טוביה ווייסברג, אברהם־בונים אייזן, אברהם דודקביץ. שורה רביעית: מרדכי שטרסברג, סנדר קמלגרן, שמואל ניימן, חיים ויטנברג, יעקב גרוסמן, מאיר־דוד גולדברג, חנוך רייך, מאיר וולקוביץ, פנחס קופרווסר.

המתפללים ב„בית־יעקב" העירו לנו לא פעם: היתכן היות בחורים ובחורות יחד? תשובה אחת היתה בפינו: אנו מתכוננים לעלות לארץישראל, ואכן היה בכך כדי לסלוח לנו. בימי שבת יוצאים היינו ליערות הסביבה זקשובק פולברקי. הכשרנו עצמנו להליכה מסודרת מלווה שירים עבריים, כשאנו נעזרים על ידי בודדים, מבוגרים יותר מ„השומר־הצעיר". הצעידה ביערות הסביבה, שהיתה מאוכלסת על טהרת הנוצרים, עוררה תמהון רב. רגילים היו לראות בטיולם של בחור ובחורה שיצאו מהעיר מחשש „עין רעה", וכאן חבורות שלמות של בחורים ובחורות, שרים בשפה זרה (עברית), מתהלכים כשאין פחד הכלבים והשכנים עליהם והם לומדים לצעוד כחיילים. משהובהר להם שחבורות אלה מתכוננות לעזוב אותם ולעלות לארץ־ישראל, הוקל להם — לשכנינו. זכורני אסיפה מיוחדת, רבת משתתפים, ביער פולברקי, בה שמענו דו"ח מן הועידה הרביעית של „החלוץ" שהתקיימה בורשה בשנת 1925. באותה ועידה השתתפו מהסניף שלנו אריה ציפלר ואברהם רוזנבלום. באסיפה נמסר על הקמת קיבוצי־הכשרה ועל אפשרויות של עליה לארץ.

בנובמבר 1924 נרצח ביערות קמינסק אברהם אנקר, שהיה ידיד „החלוץ" והקים קבוצת הכשרה באחוזתו לאנקאבה. אביו רצה להנציח את זכר בנו והרחיב את קיבוץ ההכשרה גם לגרבק ואוזגה, שנקרא „תל־אברהם". התקבצו שם חלוצים מכל קצוי פולין שעבדו בשדות ובכריתת עצים במנסרה. חברי הסניף בעיר התחילו לבקר בקיבוצים אלה וראו מקרוב מה פירוש חיים בהכשרה. לביקורים אלה היתה השפעה רבה על חברי הסניף.

***

באותה תקופה התרכזה עיקר עבודתנו ליד מגרש בית־הכנסת. עז היה רצוננו לסיים את הכשרת הגן לקראת חג השבועות. אבל, „מעשה שטן", כשנודע ליהודים הדתיים, שליד בית הכנסת עובדים בצותא חלוצים וחלוצות, הם פנו בקובלנה לרב העיר. זכינו לביקור של קבוצת דתיים שבאו לבדוק נכונות הדבר והרימו קול „ויצעקו". שומו שמים, דבר כזה על יד בית־הכנסת. ברם ועד הסניף לא היה מוכן לוותר על עבודת החברות והחברים שעבדו ואף הם לא הסכימו לשום ויתור. לבסוף הושגה פשרה: החברות עבדו בערוגה נפרדת. שלא במעורב עם בחורים. בדרך כלל, ניתן לומר, כי היחס של רוב הדתיים ושל הרב היה סבלני. סלחו לנו לא מעט בנימוק: הלא הם מתכוננים לבנות את ארץ־ישראל. אמנם — אמרו — הם לא יראי שמים, אבל בכל זאת יהודים מסורים ויקרים. במאמץ גדול גמרנו את סידור הגן על יד בית־הכנסת בערב שבועות, לבנו התמלא גאוה כאשר המגרש התכסה בכר דשא וערוגות מלאות פרחים ובמרכז הגן — מגן דוד מפרחים, בשלל צבעים. סביב הגן הקימונו גדר לשמור על מעשי ידינו. זכורני שבאותו חג שבועות הלכו רבים מסניף „החלוץ" לבית הכנסת כדי להיוכח מה יגידו יהודי העיר על עבודתנו. עמדנו ליד הדלתות הפנימיות מצד שמאל, כשאנו מסתכלים במיוחד לעבר עזרת הנשים למעלה ומבחינים בכך שגם אמותינו בוחנות את עבודתנו. בבית שמענו דעות טובות, בעיקר היו גאים מנהלי העבודה שלנו „המומחים לחקלאות" — שמואל ניימן ויצחק וינטריטר. אותו חג שבועות מלאו בתי־התפילה מבושם הפרחים וריח הירק: בסמטת הסטוק (ז'רוידלנה). בית־המדרש של הרבי, של קופל, של האמשינובר. ע"י עבודתנו בגן בית־הכנסת הוספנו גוון מיוחד, במקום ירק ועצים שהביאו לבתי כנסת מכפרי הסביבה קישטנו את הגן על יד בית־הכנסת בירק ופרחים פרי־עמלנו, עבודת בחירות ובחורים בני עירנו. אותו חג שבועות כשיצאנו אחרי הצהרים ליערות פולברקי אפפה אותנו הרגשה מיוחדת, הרגשנו את המשותף שבינינו לבין הטבע הסובב אותנו.

ב־1925 זכינו לעליתם ארצה של ראשוני חברי סניף „החלוץ", והם: אחי מאיר־דוד גולדברג ומשה קמלגרן, וזמן קצר לאחריהם — משה שיטנברג, מאיר פוטושביץ, שרגא בוגיינסקי, חיים ויטנברג ועוד. לחוויות מיוחדות הפכו נשפי הפרידה שערכנו לחברים העולים, שבהם השתתפו לא רק חברי הסניף. היו אלה פגישות בהשתתפות רבים מבני כל השכבות בעיר שהיו קשורים בארץ־ישראל. נישאו נאומים נלהבים וברכות ולבסוף פרצו בשירה וריקודים. הויה נוספת מסוג זה היתה הפרידה מהעולים ליד הרכבת, כשמאות בני נוער נפגשים בבני משפחות העולים. בערב מעין זה של יציאת העולים „כבשנו" את הרכבת. אפילו הקונדוקטורים השתתפו בשמחתנו (בפרט שהתפטרו מיהודים). הלחץ לעליה הלך וגבר ולא היתה אפשרות להיענות לדרישות עליה כה רבות. בעזרתנו נפתח סניף משרד ארצישראלי, בכדי למנוע נסיעות רבות למשרד א"י בורשה. נזכר אני שבישיבה אחת, בהשתתפות השליח משה טצה, אישרנו מעל לחמישים עולים. אותה תקופה עלו ארצה עשרות עשרות יהודים, ביניהם גם עשירי העיר. בתקופת „עלית גרבסקי" היתה עירנו „מיוצגת" בשטח זה בניגוד לכל פרופורציה. אולם, לא עבר זמן רב והתחילה ירידה מהארץ. בפולין השתפר המצב הכלכלי שעה שבארץ נוצר משבר. עשרות חזרו, מי מתוך לחץ ההורים (וזה חלק לא קטן) וכאלה שלא עמדו במבחן הקשה. ברם, נחטא לאמת אם נמדוד את כל החוזרים בקנה מידה אחד. אנשי „החלוץ" חזרו בהרגשת בושה, לא הוציאו את דיבת הארץ רעה, האשימו את עצמם והוריהם ועשו את כל המאמצים בכדי לחזור לפעולות בתנועה.

הגיעו ימי שפל לציונות ולתנועה החלוצית, צמצום העליה וגזרות שונות ולא נראו סיכויים קרובים לשיפור המצב. על סניף „החלוץ" עברו זעזועים קשים; חלק מהנוער שקע ביאוש והיו גם כאלה שהפכו את עורם ועברו לתנועות אנטי־ציוניות. סניף „החלוץ" היה אמנם בלתי מפלגתי, אבל כשקמה מפלגת „צעירי ציון" צ. ס. ואחרי שהתאחדה עם מפלגת פ. צ. ימין וקמה המפלגה „פועלי־ציון (צ. ס.) המאוחדת — דאגנו לצרף את כל חברי הסניף למסגרת הפוליטית. עזבנו את „בית־יעקב" ועברנו יחד עם המפלגה המאוחדת למועדון ברחוב פשדבורסקה 26, בביתו של בנימין הולצברג. הצטרפותם של נערים עובדים ל„החלוץ" חייבה אותנו לדאוג לבעיות המקצועיות שלהם. ורוב האגודות המקצועיות היו, כידוע, תחת השפעת מפלגות אנטי ציוניות. מצווים היינו להיות ערים ולשמור על נפש הנוער, חשנו אז בעליל מה חשוב הדבר שחברי „החלוץ" יהיו מאורגנים במפלגה הציונית־סוציאליסטית. בתקופה מאוחרת יותר, כאשר המפלגה המאוחדת התחילה רוכשת השפעה על האיגוד המקצועי, והקימה מספר אגודות מקצועיות משלה — נעזרנו בשטח זה על ידי „החלוץ". עוררנו אז רוגז לא מעט בלב מתנגדינו בגלל השתתפותם של חברי „החלוץ" בהפגנות של אחד במאי בהן צעדנו לא פעם יחד עם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית — פ. פ. ס. עם סיסמאות ארצישראליות ושירה עברית, גם בחוגים הכלל־ציוניים התחילו להזכיר בחשדנות את הקשר שלנו עם תנועת־הפועלים הפולנית.

הנה כי כן הפכנו להיות בין הנושאים העיקריים של פעולה ציונית בעיר. זוכרני כיצד ניצלנו את הביקור של אורי זסלבסקי מנהלל וד"ר טרלו להתעוררות גדולה לפעולה ציונית. היינו פעילים בעבודת הקרן־הקימת. אספנו תרומות וישבנו על יד שולחן הקערות בבתי־הכנסת, בערבי יום הכפורים, השתתפנו באופן פעיל באיסוף כספים ובהפצת הקופסא הכחולה, אספנו תרומות בכל חתונה בעיר (לא פעם נתקלנו ב„קבלת פנים" חמה עד כי בקושי הצלחנו להמלט). בחודש אלול היינו יוצאים לבית־הקברות עם הקופסא הכחולה לאסוף פרוטות אצל אלה שבאו להשתטח על קברות יקיריהם (ספגנו „ברכות" מהקבצנים, שראו בנו מתחרים במשלוח ידם).

קבוצה של חברי „החלוץ" בהכשרה של „תל־אברהם", באחוזת לאנקאבה ליד קאמינסק (1924)

היינו מהפעילים בארגון הבזרים המפוארים, שהיו מהגדולים בפולין אשר בראש ארגונם עמד בכשרון רב יצחק לחמן (בארץ). בתקופה קודמת יותר, עם קום גדוד קרן־קימת־לישראל, פעלנו בו במלוא כוחנו.

גם בקרן היסוד היינו פעילים והעמדנו את עצמנו לרשות הועד המקומי.

כמעט יחידים היינו בפעולה לטובת קרן „החלוץ". בשטח זה היתה כל הפעולה מוטלת עלינו בלבד. הפעולה הראשונה היתה ביקורו של החבר י. ברגינסקי, ב־1924, במטרה לאסוף חמרים לבניה באוזגה, בקיבוץ „תל־אברהם". זוכרני אותם ביקורים אצל עשירי העיר, בעלי בתי חרושת, מנסרות, סוחרי יערות ועוד. פרט לבודדים התיחסו אלה אלינו בצורה מבישה. ארגנו נשף גן גדול במגרש על יד הקולנוע העירוני, שריכז סביבו את הנוער מהעיר והסביבה. אפילו מצ'נסטוכוב ומפיוטרקוב הגיעו והנשף הפך לחויה גדולה והביא גם הכנסות רציניות לטובת קרן „החלוץ". ארגנו ימי פרח לעתים קרובות. בעניני קרן־החלוץ ביקרו אותנו שליחי ארץ־ישראל החברים אברהם כנעני, יהודה קופלוביץ, פנחס רשיש, יצחק פונט, שמואל הפטר ז"ל ועוד. בפעולות אלו נעזרנו ע"י חברי מפלגות ציוניות שונות שהיו קשורים בפעולת „החלוץ" וביניהם מאיר וולקוביץ, יעקב ויטנבערג דוד השצ'בצקי, שמואל לחמן (בארץ), מנדל פינזילבר, חיים קריינדלר (בלונדון), וולף שפירא, יוסף זליגזון, יעקב אייכנר, יצחק פרבמן, ד"ר יעקב אהרונוביץ ועוד. בראש הפעולה של קרן־החלוץ עמדו שנים רבות החברים יהודה ליברמן ומשה שיטנברג. כמובן היינו פעילים בקפא"י ואחרי כן בליגה למען א"י העובדת. את הפעולות בליגה ריכזו החברים יעקב ליברמן, לייביש־מנדל לימן ופייבל לוריא. בבחירות לקונגרס של ארץ־ישראל העובדת בברלין, בשנת 1929, השתתפו כאלף בוחרים. המפלגה המאוחדת יחד עם „החלוץ" קיבלו מעל ל־700 קול.

אותה תקופה יצאו רבים לקיבוצי הכשרה. בשנת 1927 יצא יהודה ליברמן להכשרה של בריוויגוב, אחוזה חקלאית ליד וארשה. שלושת הראשונים שיצאו לקולוסובה היו החברים יעקב שמואל מושקוביץ (בארץ), טוביה מנדל, בנימין שטיין (בארץ). אחריהם יצאו החברים: אברהם שמולביץ (בארץ), שפרה ויטנברג (בארץ), גיטלה דוידוביץ

(בארץ), מדז'יה פצנובסקה (בארץ), דוד פישמן, שרה גליקסמאן, יצחק גוטסמן, מלכה פיארמן (בארץ), יוסף דודקביץ, שמואל גליקסמן (בארץ), שלמה טייכנר, שמחה רייך (בלונדון), דניאל אייכנר, שמואל דימנט, נתן זילברשטיין, שרה דבנר, וולף שמעונוביץ, חונה סגל, פשרובסקי, הרשברג, מנדל פייארמן ורבים אשר שמותיהם נשמטו מזכרוני. כשחברים אלה היו חוזרים ובאים לחופש היו מביאים אתם

בעת מסיבת־הפרידה ליציאתו של יהודה ליברמן להכשרה (1927)
שירה ראשונה מלמעלה (מימין): אבנר גורפינקל, י. וייסברג, לאה גליקסמן, גרשון גוסלבסקי, —, ו. הרבט, י. האזע; שורה שניה: וולף ברנר, משה ליברמן, דב קופרוואסר, שמחה רייך, —, דויד ווידיסלבסקי, שפרה ויטנברג, פנחס ליברמן, דניאל אייכנר, בנימין שטיין; שורה שלישית: אשר גריסמן, יעקב ווידיסלבסקי, יהודה ליברמן, פרופ' ישראל ברומברג, יעקב ליברמן, יוסף דודקביץ; שורה רביעית (מלמטה): ישראל פישלביץ, שרה גליקסמן, יצחק גוטסמן, מרים פצנובסקה, שאול קרפ (נפטר בארץ).

קבוצת־הכשרה של „החלוץ" במנסרה של יצחק פרבמן.

מן ההווי המיוחד של קבוצי ההכשרה שלהם וכמובן שלא חסרו גם שירים וריקודים.

במשך כל זמן קיומו של „החלוץ" הקדשנו תשומת־לב מיוחדת ללימוד עברית. לצערנו לא היה בעירנו בי"ס עברי והשתדלנו למלא את החסר על ידי שיעורי ערב. המורים היו בתקופות שונות דוד חשצבצקי, גב' שטרנפלד, דוד ארליכמן, לאה טלמן־בירנבוים (בארץ), פנינה בלום, ובתקופה יותר מאוחרת קיימנו שיעורי ערב משותפים ל„החלוץ" ו„פרייהייט" ע"י פולה פייארמן (בארץ). מאות בני־נוער למדו בקורסים אלה. קיימנו גם חוגים שונים והפעולה התרבותית היתה ענפה מאוד, בעיקר בלילות שבת. בפעולה התרבותית נעזרנו במיוחד ע"י אריה ציפלר ובתקופה יותר מאוחרת ע"י פרופ' ישראל ברומברג. בשטח זה מילא המועדון תפקיד רב ערך. היה זה מרכז שוקק חיים לשירה, לריקוד, ללימוד ולשיחה. בקיץ היו מבלים את השבתות מחוץ לעיר, ובחורף היה המועדון הפינה האהובה עלינו. לא בנקל השגנו מועדון; פרט להוצאות הכספיות הגדולות נתקלנו בקשיים לשכירת דירה בשל הרעש וההמולה שהיינו מקימים. נאלצנו, על כן, לנדוד ממקום למקום: מ„בית־יעקב" לבית־הולצברג ברחוב פשדבורסקה 26, למיטליץ לרחוב צ'נסטוחובסקה, לאחר מכן לבית שפירא רחוב בז'ז'ניצקה 1, בית גולדברג, ריימונטה 40, ואחרון אחרון — אצל וילהלם, רח' השוק 5, בית חיים גלברט.

בעיה מיוחדת במינה היוו היחסים בין חברי „החלוץ" והוריהם. לא בכל בית אב הסתכלו עלינו בעין טובה. בדרך כלל גילו אלינו יחס טוב בבתי בני עניים (ואלה היו הרוב), הם היו מאושרים כאשר שלחנו את ילדיהם להכשרה ואחרי זה העלינו אותם ארצה. שונה היה המצב בבתי אמידים, שלא פעם ראו בנו את הגורם העיקרי לכך שבניהם ובנותיהם יצאו „לתרבות רעה". רבים היו ההורים שהושיטו לנו עזרה רבה ב„החלוץ". אחד הבתים האלה שנפרצו והפכו לשותפים מלאים לחיי הסניף היו בית הורי, מבין ארבעת הילדים שבבית, היו שלושה ב„החלוץ" והורי לא זו בלבד שהשלימו עם מצב זה, אלא נעשו עוזרים נאמנים לכל אשר עשינו. החלוצים מהכשרה אוגה— גרבק בילו בביתנו שבועות. כשחבר חלה, עזב את הבית רק לאחר החלמתו. גם חברי הסניף ושליחים ממרכז „החלוץ" וכן שליחי הארץ היו מתאכסנים אצלנו. הבית השני או יותר נכון „חצר הבית" היה חצר פשדבורסקה 10, בית אוצ'קובסקי, בו גרו ההורים של יהודה ליברמן. גם שם השתייכו חמישה ילדים מהבית לסניף „החלוץ", לתנועת הנוער שלנו, כשההורים עוזרים לנו לא פעם בפעולתנו, כשהחצר הופכת למרכז תנועתי. זוכרני שלא פעם בחזרנו ממועדון „החלוץ" היינו נכנסים לחצר, מתיישבים על ספסל הברזל סביב העץ הגדול וממשיכים בשיחה מלווה פעמים גם שירה. באותה חצר גרו רבים מחברי „החלוץ": האחים יעקב ודוד ווידסלבסקי, יחזקאל ואברהם דיקרמן, האחיות גיטל וחנה גלברט, האחיות לאה וגיטל ווידסלבסקי, יעקב ואשר גרוסמן, חנוך זלמן צוקרמן (בארץ) ואבנר גרפינקל. אין פלא איפוא שהחצר היתה חלק בלתי נפרד מהסניף. נעזרנו גם ע"י ההורים של משה שיטנברג, אביו, סבו ושני דודיו היו ממיסדי ה„מזרחי" בעיר, ו„החלוץ" היה אצלם בן־בית. יצויין, כי הסניף בראדומסק היווה מרכז לסביבה כולה; נוער מעיירות וכפרים סמוכים נרשם אצלנו ב„החלוץ" ונשלח על ידינו להכשרה, שכן במקומות קטנים לא היו סניפי „החלוץ". בתקופה הראשונה נרשמו בסניפנו גם מהעירה פשדבורז, ורק במאוחר יותר קם שם סניף עצמאי וקיבוץ הכשרה.

בתקופת ההסתערות הגדולה של תנועת „החלוץ" (1929), עת יצאו להקים קיבוצי הכשרה בעיירות פולין — היתה ראדומסק עירנו מהראשונות שבה הוקמה קבוצת הכשרה. בחורים ובחורות מכל קצווי פולין הגיעו במעילי עור ומגפיים גדולים לבית עץ נמוך. בטחנת

הקמת של מייטליץ ברח' צ'נסטוחובסקה, רחוב שרוב תושביו היו נוצרים, ובחדר קטן אשר שימש קודם לכן כקן השומר־הצעיר היה מקום מגוריהם הראשון. הם הגיעו בדיוק בחג הפורים וחברי הסניף נטלו עוגות מבתיהם (גם אמי נתנה לי את „הצוקערקוכן" שהכינה לפורים) ובערב הראשון פלשנו אליהם. היכרות ראשונה נעשתה בריקוד ובשירה וכבר למחרת — הסתובבו בעיר פנים חדשות, בחורים ובחורות מדברים במעט עברית ונושא אחד בפיהם — עבודה. הראשון שקיבל חמישה חלוצים לעבודה במנסרה היה יצחק פרבמן יליד מינסק מזוביצק, שעזר רבות לקיבוץ־ההכשרה. היהודים הסתכלו בפלא המיוחד — עשרות צעירים וצעירות חיים בצוותא בתנאי רעב; אינם נרתעים משום עבודה ומקבלים הכל באהבה. הפעם קיבלו יהודי העיר את הקמת קיבוץ ההכשרה באהדה והעסיקו את החלוצים בכל עבודה שהיתה מצויה בידיהם. הם נתקבלו במנסרה של גיטלר קרקובסקי, זיגמונט הורוביץ, בבית חרושת לזכוכית „קריסטל" של יצחק פייארמן ומרדכי גולדברג, בתעשית לבנים של שמואל מאיר פייארמן (בתקופה מאוחרת קיבלו שם מספר חדרים למגורים), בבתי חרושת של א. מ. שפירא (מתכת), י. רוזנבוים (רהיטים), משה פייארמן, יהודה הרש טיגר, קופרשטוך (כפתורים), י. גרוניס (סיגריות), אברהם שלמה המפל (נרות). החלוצים היו גם עוסקים בשמירת לילה ובכל מיני עבודות שהיו מזדמנות. היו גם זמנים קשים וחוסר־עבודה ועליהם אנו קוראים ב„אונזער פרייהייט", (3 בפברואר 1933), ברשימה מאת ביניש:

פון קיבוצישן לעבנס־שטייגער

מיט די עמערס אויפן אַקסל

די טאַרטאַקן רוען. אַרבעטסלאָזיקייט. אומהיימלעכקייט אין דער קבוצה. אַלץ זאַרגט: וואו נעמט מען אַרבעט? וואָס וועט זיין ווייטער?

די דאגה פאַרן קיום פון דער קבוצה האָט אַלעמען באַהערשט. שיחה. עולם קלערט: ווי קריכט מען אַרויס פון דער לאַגע.

יחיאל: וועגדן זיך צו דער מאַסע. זי, די מאַסע, וועט אונז קיינמאָל נישט פאַרלאָזן. די מאַסע פאַרשטייט אונז.

מודעות אין די לאָקאַלן. מ'לייענט און מען קאָמענטירט. אייגער באַדויערט: אַזעלכע איידעלע קינדער שלעפן וואַסער. — וואָס וועט די וועלט זאָגן צו דעם?

א צווייטער: מ'טאָר נישט דערלאָזן, אַז מענטשן זאָלן אַזוי „נידעריק" פאַלן..

גייען אַרום בחורים אַרומגעשנאלטע מיט פאַסנס איבער די הויפן. „ס'איז דאָ וואַסער צו טראָגן"? — „ניין". כאָפן זיך חברה צו די וויאַדערעס. — „אייערע וויאַדערעס זענען דאָך ליידיק, דאַרפט איר דאָך וואַסער"!

— ניין! ניין! איך קאָן נישט זען, אַז איר זאָלט זיך אַזוי דערנידעריקן.

— נישט ריכטיק! אַרבעט איז נישט קיין שאַנד — דערהויבונג! דערהויבונג!

נוצר גם פאטרונט והקיבוץ נעזר בו בתקופות שונות, בפרט בזמנים של חוסר־עבודה ומשברים כספיים (ואלה היו לרוב). הרוח החיה בהושטת עזרה לקבוצה היו האחים שמואל ויצחק לחמן (בארץ), יעקב אייכנר, חיים קריינדלר, משה יצחק שיטה ועוד. נזכיר גם את ד"ר יעקב אהרונוביץ, ובתקופה יותר מאוחרת ד"ר שמחה המפל (בארץ), שהעמידו את עצמם לרשות הקבוצה ודאגו לבריאות החולים. עשרות של חברים עברו את ההכשרה בראדומסק. סניף „החלוץ"

קבוצת־הכשרה של חלוצים בעת הפסקת־עבודה במנסרה.

במקום נעזר הרבה בחברי הקבוצה, רבים מהם השתתפו בניהול חוגים ובהסברה. ערב ערב היו חברי הקבוצה מבקרים בסניף ובשבתות היו חברי הסניף יוצאים לבקר בקבוצה. כך נוצרו קשרים הדוקים כשהקבוצה נעשתה מרכז רוחש חיים, אשר שירה וריקודים בקעו תמיד בתוכו.

ב־1935 קיבלה המשמרת השניה את האחריות לעניני „החלוץ" בעיר. יהודה ליברמן עלה ארצה ב־1933 וכותב השורות האלה נקרא להיות מזכיר המפלגה המאוחדת בורשה העיר. כל הפעולה נפלה על הח"ח אייזן, משה שיטנברג, טוביה בוז'יקובסקי (נפטר בארץ), יעקב ליברמן, שמואל נימן. ב־1935 עלה ארצה גם שיטנברג. אייזן הקים משפחה ודאגות פרנסה מנעו ממנו להתמסר לעניני התנועה כמקודם. אז עברה פעילות התנועה למשמרת שלישית: טוביה בוז'יקובסקי, יעקב ליברמן, סיני אוקרנט (בארץ), לייזר הופטמן, צבי ציפלר (בארץ), גרנק שמשון (בארץ), אברהם דיקרמן ועוד. זאת

משתתפי הקורסים לעברית מטעם הסתדרות „החלוץ" בשנת 1928
(באמצע יושב המורה ד. ארליכמן)

היתה קבוצת־נוער מסורה לתנועה, ללא גבול. בתקופה יותר מאוחרת התאחד „החלוץ" עם „פרייהייט" והפכו להיות תנועה גדולה מחנכת, מגשימה, אשר הקיפה מאות נערים. פעולתה לא נפסקה גם בתקופת השואה. ממנה יצאו לוחמים מסורים כטוביה בוז׳יקובסקי, מוניק ריינגבירץ ועוד. לתנועת „החלוץ־דרור" קמו תלמידים ומחנכים גדולים בעיר.

לסיכום — התנועה החלוצית היתה תמיד ערה ותוססת בחייה של עירנו. היא נתנה מרחב חיים וטעם לחיים לרבים מבני הנוער. היא השפיעה השפעה מכרעת על הנוער במקום ואף בסביבה, היא היתה בית חינוך לנוער. כאן הוא קיבל את המושגים הציוניים־סוציאליסטיים, שקבעו את דרכו בחיים. אין לתאר את עירנו בלי תנועת „החלוץ". הפכנו את העיר לציונית. הכנסנו בה רוח חיים כשהתנועה החלוצית משמשת אבן פינה לציונות ומניחה יסודות איתנים שעליהם ניתן לבנות חיי עבודה ויצירה במולדת.

הקן של „השומר הצעיר"

מרים פצנובסקי (קרקובר)

תנועת השומר־הצעיר רשמה דף מזהיר בקרב הנוער היהודי בראדומסק. קדמה לכך תנועה צופית בשנות מלחמת העולם הראשונה, שהפכה במרוצת השנים מתנועה צופית נאוטראלית לתנועת נוער ציונית שמטרתה היתה לחנך את הנוער לחיים חדשים במולדתנו הישנה־חדשה — ארץ־ישראל. המשימה לא היתה קלה. אמנם, התנועה הציונית היתה מוכרת ברחוב היהודי בעירנו, אבל חלשה היתה האמונה בהגשמת החזון. ציונים מוכנים היו לאסוף ולתת כסף, לתרום תרומות ולחלום על ארצם החדשה שתעניק להם את הזכות להיות עם שווה בין כל העמים, אבל לחנך את ילדיהם לקראת חיים חדשים בארץ חופשית, לכך היה דרוש צעד מהפכני בחייהם הפרטיים. במכשולים מסוג זה נתקלה גם תנועתנו. חלק ניכר מתושבי עירנו היו יהודים חרדים שחינכו את ילדיהם ברוח המסורת ואסרו עליהם להתעניין בדברים שהם מחוץ לתחום חינוכם. מאידך היו מתבוללים שמטרתם היתה להתובלל בלי רצון לחזות את אשר צפוי להם בעתיד. למרות הכול קמה בסביבה זו תנועת הנוער השומר־הצעיר. הנוער הלומד התכנס סביב המדריכים שידעו לכבוש את לבו מאז היותו בגיל רך.

קבוצת מדריכים של „השומר הצעיר" (1925).
שורה ראשונה למעלה (מימין): פ. אופמן, מ. וקסמן, ידז׳ה בוגייסקה, ר. כץ, ח. זילבערשטיין; שורה שניה: א. י. כהן, פ. זילבערברג, א. לבקוביץ, ד. בוגייסקי; שורה שלישית: ט. קמלגרן, פ. צרטה, ס. גליקסמן.

זוכרני, כשהייתי בת 8—9 במחלקה ראשונה בגימנסיום, הופיע ביום אחד ה. ויטנברג ואחרים והזמינונו לקן. שירה, ריקודים וטיולים בחיק הטבע משכו את לבנו הצעיר, כיון שהשמחה והחופש חסרים היו לעמנו בגולה. במשך השנים הבאות העמידונו על ערך הלימודים וטפחו בנו רצון לדעת והאירו את עינינו בשטחים רבים. לימדונו לראות את החיים באור אחר, לקרוא ספר מתאים ולהבין משמעותן של תופעות שונות שבחיי יומיום. נטעו בנו את אהבת הטבע, הכרת בעל חי, ערך האדם וחשיבות העזרה ההדדית אשר נחוצה היתה לפעמים גם בקרב הילדים. טיפחו בנו גם ביקורת עצמית שחייבה אותנו לרכוש תמיד ידיעות נוספות. היתה לי הרגשת אושר שאותה לא ידעו חברי לבית הספר, שלא הרחיקו אופקיהם מחוץ לשטח הלימודים שבבית־הספר. אנו, חברי התנועה התקשרנו עם חזון, הרחוק אולי מבחינת ביצוע, אבל קרוב מאוד ללבנו. שירה עברית, ריקודים ארץ־ישראליים, הכרת הטבע, טיפוח כבוד עצמי ולאומי הוסיף לנו בזמנו עוז לחלום ולאחר מכן משהגיעה השעה גם להגשים את שאיפתנו. את כל הזמן החופשי בילינו בקן והרגשנו שם כבבית חם ומלא הבנה ורוחניות. מדריכים אחדים עדיין אני זוכרת: ויטנברג הרשל, דוד בוגיסקי, וילונסקי, האזה, יעקב איכנר, לולה זשרסקי, ליטמן, א. י. כהן. במרוצת הזמן עזבו רבים וחלקם גויסו לצבא וכך הצטמצמו הפעולות. אספנו כסף בין החברים כדי לקיים בכל מחיר את החזקת המועדון שהיה אצל מיטליץ הרחק מהעיר ברובע הנוצרי (בדרך לזקשובק). בשנים האחרונות היתה הגישה למועדון מסוכנת בגלל התגברות האנטישמיות אבל הסכנה לא מנעה מאתנו מלבקר בו אפילו בכפור גדול. זוכרת אני שלמדנו וקראנו עם מישה כהן (בזמנו היה הוא מדריכנו) את שלום־עליכם ולא חשנו בכפור הגדול שהיה, שכן במשך שעות אחדות התעלמנו צמאי דעת מהמציאות.

בהגיעי הביתה הרגשתי שרגלי קפאו למחצה. הייתי מאוד אסירת תודה למישה על שבכל מחיר רכשנו הכרת הספרות ביידיש (קריאה ביידיש היתה לנו קצת קשה והיה בכך ויתור על קריאת מספר ספרים בפולנית) והתחלנו להכיר את חיי הפועל ובעיותיו. במשך הזמן התגברנו ועול הקן נפל עלינו. התחלנו לשאת באחריות של ילדים קטנים יותר ולחנך אותם ברוחנו למטרתנו. את המועדון קיבל „החלוץ" בגלל צמצום שורותינו ואנחנו נדדנו ממקום למקום. פעם היתה לנו דירה אצל נוצריה ברחוב צ׳נסטוכובסקה ופעם ברחוב הרכבת ובין הזמנים היינו עורכים שיחות על גבי המדרגות של כל מיני בתים

ציבוריים הרחק מהעיר, שכן אסורה היתה בעירנו התקהלות והצטרכנו לעמוד על המשמר ולברוח בזמן הופעת המשטרה. לשורותינו הצטרף חוג עובד, שבעיותיו השתקפו בפנינו; למדנו גם להכיר חיי פועל יהודי. היינו גם נפגשים ב„החלוץ" כי חזון משותף קשר אותנו לחיי עבודה בארץ־ישראל. מקום מכובד תפסנו בקק"ל — ערב, ערב הקדשנו לאיסוף תרומות ולא מנע אותנו מכך אפילו מזג אויר קשה ביותר או פניהם הסרבנים של התורמים. יש לציין את מר וולקוביץ שהיה בזמנו מורשה הקק"ל והקדיש את מיטב זמנו למטרה זו. לאחר עזיבת בית הספר התארגן חוג „השומר־הצעיר" בהדרכתו של מורה הגימנסיום ע"ש וינטראוב — ישראל ברומברג. שם למדנו ספרות עמנו והודות לכך התחלנו להכיר את הבעיות. לא במעט עזר לנו בהחזקת מעמד בתנועה אהרן רוטנברג, שבזמנו למד ובילה בעירנו.

לאחר זמן חזר לעיירתו בלכטוב והקשר בין שני הקנים לא נותק. מצב זה נמשך עד שהגיעה שעתה של שרה גליקסמן ושלי לצאת להכשרה. הצטערנו מאוד על כך, שבהעדרנו נשקפת היתה סכנה להתפרקות קן תנועת השומר־הצעיר. מעטים היו בעירנו חברי תנועת השומר הצעיר שהגשימו את שאיפותיהם. הסיבה לכך היתה, שלא קל היה לעזוב הורים מזדקנים ללא סיוע הבנים, או שהאמצעים לעלייה היו מוגבלים.

אילו נשמעו לצו לבבם ולא הוצרכו להתחשב בתנאי המציאות היו רבים מצילים עצמם מכליון ושואה.

חוג של „השומר הצעיר" בגימנסיה של הגב' ווינטרויב (1931).
שורה ראשונה למעלה (מימין): א. וורשבסקה, מלכה פיירמן, רבקה בוגייסקי; שורה שניה: שאול בלומשטיין, מ. פצנובסקי (בקיבוץ נגבה), פרופ' ברומ־ברג, ס. גליקסמן, א. זומבק; למטה: ג. יעקובוביץ, ה. פצנובסקי.

ה„באזארים" של הקק"ל

יצחק לחמן

הבאזארים לטובת הקרן־קיימת לישראל שנערכו בראדומסק, זכו־רים עדיין לרבים מאנשי עירנו. הבאזארים השאירו רושם חזק על מארגניהם ועל המשתתפים בהם, והימים שבהם התקיימו היו „ימי ארץ־ישראל" לאוכלוסיה היהודית בעיר והשרו עליה מעין הרגשת חג.

המטרה העיקרית שהציגו לעצמם מארגני הבאזארים היתה איסוף כספים למען קק"ל, אך יחד עם זאת התכוונו לעשותם לאירוע חברתי ותרבותי ממדרגה ראשונה ליהודי העיר.

התכונה לקראת עריכת הבאזארים היתה גדולה והקיפה רבים מנאמני התנועה הציונית בעיר, החל מעסקני קק"ל ועד חברי תנו־עות־הנוער הציוניות לגווניהן. עבודת ההכנה התחילה זמן רב לפני פתיחת כל באזאר. חברי ועדת־הבאזאר היו עוסקים באיסוף סחורות ומוצגים שונים מאצל הסוחרים ובעלי־בתי החרושת היהודים בעיר. הסוחרים היהודים מבני עירנו הניעו גם בעלי־בתי חרושת, יהודים ופולנים, מערים אחרות ברחבי פולין שאהם עמדו בקשרי מסחר, לתרום מסחורותיהם לבאזאר. גם הנשים ותלמידי בתי הספר בעיר טרחו מבעוד זמן להכין את עבודותיהם לבאזאר, עבודות שהצטיינו ביופיין.

המאמץ הרב שהושקע ע"י עסקני קק"ל בעיר ואחרים בארגון כל באזאר ובתכנונו נשא את פריו המלא. אולמי ועד הקהילה, בהם נערכו הבאזארים, קרנו אור, והחל מהפתיחה רבת־הרושם בהשתת־פותו של הח' אברהם ביאלופולסקי ז"ל מוואר שה ועד שעת סגירתם האחרונה הם הפכו למפגן אהבה וחיבה מצד יהודי עירנו לרעיון „גאולת הארץ". על האווירה הטובה הוסיפו התכניות האמנותיות המגוונות שמשכו קהל רב. בתכניות אלו היתה הופעת גן־הילדים העברי של הגב' חשצ'בצקי אחת המוצלחות ביותר.

אחד הבאזארים המוצלחים היה הבאזאר אשר נערך בשנת 1933 בחג הסוכות. היה זה רעיון נפלא לנצל את ימי החג לעריכת הבאזאר כשאנשי העיר פנויים מעסקיהם, התלמידים משוחררים מלי־מודיהם ולב כולם פתוח למתרחש בבאזאר. בשנה הנ"ל ביקרו בבאזאר לא רק יהודי עירנו, אלא גם יהודי העיירות הסמוכות שנוכחו במופעים ובכנסים שנערכו. בלב מארגני הבאזאר היתה הרגשה שבע־ריכת הבאזאר בימי הסוכות הוסיפו על שמחת החג של המבקרים בו ורמזו על הקשר הסמלי שבין הבאזאר ומועד עריכתו.

הופעת ילדים בשוק ה„באזאר" של קק"ל

ביטוי להרגשה זו נתן יושב־ראש ועדת הבאזאר בדברי פתיחתו: „סמליות רבה ישנה בבאזאר זה הנערך בימי הסוכות, — הם ימי האסיף, בהם חגגו אבותינו, בני העם היהודי שישב בארצו ועיבד את אדמתו, את חג איסוף יבולם הגורנה. כן גם אנחנו, בני העם היהודי בגולה, חוגגים בחג זה את איסוף התרומות למען גאולת הארץ".

לא קטנה מההצלחה המוסרית היתה ההצלחה הכספית. סכום הכסף שנאסף באותה שנה הגיע עד ל־2000 זלוטי ועלה על הסכומים שנאספו בערים אחרות גדולות יותר, כגון ביאליסטוק ופינסק, שהכ־נסתן מהבאזארים הגיעה אז עד ל־1000—1700 זלוטי בלבד.

בהעלותי את זכרונותי אלה, הנני מרגיש חובה לציין את שמו־תיהם של החברים והחברות אשר לקחו חלק בעריכת הבאזארים, כפי שהם רשומים בחוברת־הבאזאר שפורסמה באוקטובר 1933 ע"י ועדת הבאזאר: יצחק לחמן, מ. וולקוביץ, י. זליקסון, ד. חשצ'בצקי, ד. מ. קורנברג, ח. הרטמן. מניה שפירא, מילה גולדברג, א. אהרונוביץ, יעקב איכנר, מ. אופמן, דורה בוגייסקה, מ. בנקר, דורה הרטמן, זלצמן, זשארנאוויצקה, מניה גרוסמן, רבקה ביאליסטוק, יעקב מאר־קוביץ, פ. סובול, דניאל אייכנר, ו. קופרשטוך, מ. הופמן, צ. מושקוביץ, חיים גולדברג, אסתר פירמן, פ. גווז'דז', מ. מינסקי, בריגל, ליפה, טרוסקולסקה, פשירודסקה, ס. פיירמן, י. ריינהרץ. ר. רובין.

עושי התפאורה: הצייר נתן שפיגל, ה. לנגנס, ד. וילונסקי, ב. באנקר, ב. גסיקסמן, ה. זוברמן, א. גרוסמן, ש. הרטמן, שידלובסקי, זליגפלד. ביצוע אמנותי: חברי „ההכשרה" בהנהלת הח' קרבל.

רבים מכל אלה לא זכו לראות את תחיית עמם במולדתו, שלה תרמו את חלקם הצנוע. ישמשו שורות אלה ציון לזכרם. יוזכרו הימים של התרוממות הנפש שהם הביאו לבני־עירם בעבודתם המסורה.

ליד ביתן מס' 3 בשוק ה„באזאר" של קק"ל, בשנת 1933

„PINKAS HABAZAR"

פרייז גראָשען.

7.X 1933

פנקס הבזר
באַזאַר־בוך

15.X 1933

אַרויסגעגעבען
דורך דעם באַזאַר־קאָמיטעט.

בזר הקרן הקימת לישראל ברדומסקו

רדומסקו, בינואר 1939

ג. ה.

לויטן מוסטער פון די פויריקע יארן, ארדנען מיר איין אויך דאס יאר אין אונזער שטאט א

באזאר

לטובת דעם קרן קימת לישראל.

די ערעפנונג וועט פארקומען ד. 25/II ד. י.

לויט די דערהאלטענע אנפראגן און איינגעשיקטע עקספאנאטן פון פארשידענע פירמעס אין לאנד, וועט דער היי יאַריקער באזאר איבערשטייגן אין זיין פארנעם די ביז יעצטיקע דורך אונז איינגעארדנטע באזארן.

די כוואליע פון יידן רדיפות און ווילדן האס וועלכע נעמט אַרים ביים היינטיקן טאג כמעט אלע גרעסערע יידישע ישובים אין אייראפא צווינגט אונז צו א קאנסאלידאציע פון אלע פאלקס-כוחות לטובת דעם אויפבוי פון ארץ - ישראל און אונזער איינציקער ענטפער קעגען די ווילדע אכזריות'ן מוז זיין די פארגרעסערונג פון יידישן באדן באזיץ אין ארץ - ישראל וועלכע זאל קענען אויפנעמען די הינדערטער טויזנטער ארויסגעשטויסענע יידישע משפחית.

אין צוזאמענהאנג מיטן אויבנדערמאנטן האבן מיר דעם כבוד זיך צו ווענדען צו אייך מיט די בקשה צו שפענדן פאר אונזער אינטערנעמונג א ענטשפרעכנדע צאל פון אייערע אויסארבייטונגען און סחורות וועלכע וועט גלייכצייטיק–זייענדיק אויסגעשטעלט אין ספעציעל פארגעברייטע קיאסקן–אויך דינען אלס רעקלאמע-מיטל פאר אייר אינטערנעמונג.

צו דעם צוועק וועלן אייך אין די נאנטסטע טעג באזוכן אינזערע פארשטעהער.

בכבוד רב ובברכת הארץ הנגאלת

ועדת הבזר

עהרי פאטראנאט

ר בראם (טשענסטאכאוו)
עז. ש. גאלדשטיין „
עז. ז. הורוויטש (ווארשע)

פאטראנאט

ר י. אראנאוויץ
עז. מ. בערגער
וו. י. בלום
ש. מ. בלומענפעלד (רזעקי)
ר פ. גליקמאן
ר וויינאפעל
י. וויטענבערג
פ. אין ל. זנאמיראווסקי
ר. ליבראך
ר פורט־שפיגעל
ו. י. פרעמינגער
מ. און י. פיינסקי
ה. ראדאל
וניק ד. ראדאל
לער נ. שפיגעל
י. שפירא

מתוך עלונים־פרוספקטים, שהופיעו בעת ה„באזארים".

„הכשרה׳ניקים" מספרים

הדסה אדר-משה וזלדה קרון

היה זה בשנת 1934, בחדשי האביב, כשהגעתי לנקודת ההכשרה בראדומסק. האם יכולתי אז באותם הימים להעלות על דעתי, שצעדי אשר צעדתי ברחובות העיר הזאת יהיו כה גורליים בחיי? היכולתי לשער בנפשי שפסיעותי אשר פסעתי מתוך שמחה ילדותית ואולי בקלות דעת הן שתקבענה את מהלך חיי בעתיד? והן שתצלנה אותי מהשואה וההרג שפקדו את משכנות ישראל בפולין?

קבוצתנו התגוררה בעיבורה של העיר ורואה אני בעיני רוחי את מקום מגורינו עוד היום. הדרך העירה הובילה לאורך פסי הרכבת והיא היתה די ארוכה ביחוד בשביל אלה מחברינו שחזרו אחרי יום עבודה קשה ממקומות עבודתם השונים הביתה.

באותה תקופה קודרת כשהנוער היהודי הסתובב אכול יאוש היתה ארץ־ישראל נקודת האור היחידה בחייו.

חויה עמוקה היתה בשבילי תקופת שהותי בראדומסק. כאן נתגלה לי הטבע לראשונה בכל הדרו — השדה, היער, הגן, הגינה, וכוחות הטבע — הגשם, הרוח במלוא משמעותם ותפקידיהם בחקלאות.

בקרבת מקום מגורינו היתה גינת ירק פרטית של אחד הפולנים. בפעם הראשונה בחיי טעמתי פה את טעם העבודה בחקלאות. נכשתי את עשבי הבר וטיפחתי בחיבה את הצמחים והפרחים שגדלו בגינה. בכל חום נעורי דבקתי באדמה זרה זו ואהבתיה בכל להט נפשי. עד היום אני נושאת אתי את בושם הריחות ששיכר אותי אז. עבודתי בגינה לא היתה כלולה בסידור העבודה שלי ועשיתיה מתוך התנדבות.

מעטים היו אז מקומות העבודה בשביל חברי ההכשרה. בפולין שררה אז אבטלה והחרשתנים היהודים לא היו להוטים אחר פועלים יהודים. אולם נמצאו בראדומסק יהודים אמידים ונדיבי לב כמו פרבמן, גיטלר, שפירא, קופרשטוך, המפל ואחרים שנמנו עם נאמני ההכשרה ותומכיה. הודות להם חדרו חברינו למקומות עבודה שונים כגון למנסרה, לבית חרושת לשמן וכדומה. העבודה במפעלים אלה לא היתה מן הקלות וחברינו עמלו קשה.

אני עבדתי בבית החרושת לכפתורים של קופרשטוך. היה זה בית חרושת לא מהגדולים ורוב הפועלות בו היו נוצריות שהסתכלו עלי כעל יוצאת דופן. בנו של בעל בית החרושת היה כנראה מאוהדי ההכשרה והתיחס אלינו באדיבות.

הפינה הנידחת שמחוץ לעיר, שם התגוררנו, הפכה במהרה למקום מפגש תוסס ועליז של הנוער. קבוצות צעירים וצעירות הופיעו אצלינו מדי ערב ושירה מלאת התלהבות וגעגועים בקעה את חלל האויר.

תושבי העיר הכירו יפה את חברי ההכשרה והיהודים העומדים ליד חנויותיהם ליוו אותנו במבטי חיבה חמים בלכתנו לעבודה ובשובנו ממנה עליזים ושמחים.

קצרה היתה תקופת הכשרתי אבל מלאת תוכן ומשמעות ועד היום מעלה אני את זכר אותם הימים בחיבה עמוקה ומתוך התרגשות כנה.

הדסה הדר („דגניה ב׳")

*

תקופת שהותי בראדומסק, בקבוצת ההכשרה, חרותה עמוק בזכרוני. היא סמלה מפנה בחיי והטביעה חותמה לשנים רבות.

היתה זאת תקופה של התעוררות חלוצית בקרב חלקים ניכרים של הנוער בפולניה. בראדומסק נתקבצו בחורים ובחורות ממקומות שונים בפולניה. שאיפתם היתה להכשיר את עצמם לחיי עבודה ושיתוף בעלותם ארצה.

לא קלים היו החיים בהכשרה. המעבר מהחיים הנוחים בבית אבא לחיי עבודה גופנית קשה, ללא כל אותן הנוחיות אליהן התרגלנו, היה למעלה מכחות רבים מבינינו. אולם הרוב הסתגל לתנאים החדשים ועמד במבחן.

תקופת ההכשרה חלה בזמן של הפסקה בעליה. הסיכויים לעליה מהירה היו אז קלושים והיאוש והאכזבה לא פעם כרסמו את לבנו. עידוד ונוחם מצאנו אז אצל אנשי ראדומסק.

ראדומסק היהודית גאה היתה על קבוצת ההכשרה שפעלה בעיר. כילד טיפוחם היינו ולא עזבונו בקשיינו היומיומיים ובלבטינו הנפשיים. יצויינו כאן לשבח השיטנברגים, הלחמנים, האייכנרים

חברי סניף „החלוץ" עם חברים מקבוצת־ההכשרה.

חברי־התזמורת של סניף „הפועל" עם חברים מקבוצת־ההכשרה.

והאחרים, אשר ליוו אותנו כל העת והושיטו לנו את עזרתם המעשית והמוסרית. זכור אזכור את השבתות בהן היו מבקרים אותנו רבים, את השיחות הערות והטיולים השונים וסבורני, שהיתה השפעת גומלין חיובית לשני הצדדים גם יחד. היתה זו תקופה של חויות עמוקות בשביל כולנו, המלוות אותנו עד היום הזה.

משה קרן („משמר־השרון")

*

בשנת 1933 באתי לראדומסק להכשרה ומצאתי שם קבוצה נחמדה, מסודרת ומבוססת. מלבד בני נוער נמנו עם הקבוצה גם חברים מבוגרים, שעזרו לה — כפי שהוסבר לי — ושימשו מקשרים בינה ובין תושבי העיר.

כבר בשעות הראשונות לבואי הרגשתי עצמי בקבוצה כותיקה ובו בערב ביקרתי עם חברי החדשים במעון הנוער. זכורה לי קבלת הפנים הנלבבת והחמה שנערכה לנו על־ידי אנשי העיר והעזרה הרבה שהוגשה לנו על־ידם, כל זמן שהותנו בראדומסק, במציאת מקומות עבודה מתאימים. עזרה זו חשובה היתה מבחינתה המוסרית לא פחות מאשר מבחינתה המעשית. צעירים היינו, אך זה עזבנו את ספסל הלימודים ובית ההורים והנה כאן, בעיר הזרה ובין האנשים הזרים, מצאנו אוירה לבבית וחמה שהפיגה חיש את הרגשת הזרות.

שונה היתה ראדומסק מעיירת מולדתי דויד־גרודוק שבפולסיה, ושוני זה הוא שהפליאני ועשה עלי רושם עז. עיירתי על עניה, דלותה ותושביה התלושים מהעולם הסובב אותם, הזכירה את העיירות המתוארות בכתבי מנדלי ושלום־עליכם. והנה ראדומסק, עיר תעשיתית עם פועלים בעלי הכרה מעמדית ולאומית.

אנשי ראדומסק נעשו לנו קרובים ויחסי חברות לבביים נתהדקו בינינו. הם השתתפו בכל חג ובכל מאורע חשוב בקבוצה כאורחינו היקרים ואנו היינו אורחיהם הרצויים בנשפי הקק"ל והבזרים המפורסמים שערכו ונתנו את ידינו לכל מפעל תרבותי בעיר. גם הנוער נהה אחרינו ואנו גמלנו לו: ביקרנו במועדוניהם, לימדנום עברית וכדומה.

שהותי בהכשרה ופגישתי עם אנשי ראדומסק הם פרק חשוב בחיי, כי באותה התקופה התעוררו בי אותם הכחות הנפשיים שעם בישולם לאחר מכן עמדו לי בדרכי בחיי.

זלדה קרן („משמר השרון")

הנוער החלוצי־הדתי

יצחק המר

הרוחות החדשות של לאומיות וסוציאליזם, שהתחילו מנשבות אחרי מלחמת העולם הראשונה, לא פסחו גם על עירנו שהצטיינה בדבקותה למסורת. לאחר פרסום הצהרת בלפור התחיל הנוער בראדומסק להתארגן בארגונים לאומיים־שמאליים ולפעמים גם בארגונים לא־לאומיים. גם צעירים, חובשי בית המדרש, שרעיונות לאומיים פעמו בלבם, התאספו והחליטו להקים ארגון משלהם שיעמוד מול גל החופש והכפירה שהציף את הנוער היהודי ובתוכם גם את הנוער הרדומסקאי. זמן רב לפני כן כבר היתה קיימת בעירנו הסתדרות „המזרחי" שיסדה גם בית ספר „מזרחי". בראשה עמדו העסקנים ר' אברהם משה וקסמן, מר שלמה ניימרק, ר' מרדכי רוזנצווייג, זלצמן, מנדל פישהוף, ר' הרשל טוכמאיר, ראובן ליברמן, מאירל שיטנברג ובניו יחיאל שלמה ומלך שיטנברג ואחרים.

חברי „צעירי מזרחי" ו„השומר הדתי" (1932).
שורה ראשונה למעלה (מימין): א. י. סטופניצקי, ——, ירחמיאל סטרו־בינסקי, ——, יוחנן אייזן, סטרובינסקי; שורה שניה: — ——, גצל אלנברג, רפאל רפפורט, ד"ר שולווייס (שליח המרכז), ישעיהו־אליעזר רבינוביץ, לייבל שמולביץ, יצחק המר, פישל וייס.

משקמה הסתדרות „צעירי מזרחי" עמדו בראשה האברכים היקרים אברהם זאב גולדברג, הלל יודקביץ, יהושע־אלעזר רבינוביץ, יצחק שצנצקי (חתנו של ר' משה בנימין ליהמן) ואחר כך גם אברהם פנסקי.

„צעירי המזרחי" ארגנו פעולות תרבות כגון שעורי תנ"ך, תלמוד, הרצאות מדעיות וציוניות והרצו בהם שלמה ניימרק, המשכיל גרשון קוקוצינסקי, (חתנו של צבי טוכמאיר ובנו של ר' שמאי המלמד), הלל יודקביץ, י. א. רבינוביץ, גציל (חתנו של אלנברג האופה) ואחרים.

עם התפתחות התנועה החלוצית בשנת 1928 קמה גם בעירנו תנועה חלוצית דתית וארגון בנות דתיות „ברוריה". בראש „החלוץ המזרחי" עמדו החברים רפאל רפופורט, יצחק שצוצקי, פישל ויס, יצחק המר, ליבל שמואלביץ, פשרובסקי ואחרים.

הקמת ארגון הבנות הדתיות „ברוריה" עוררה התנגדות רבה בחוגי האגודה שניהלו נגדו תעמולה בין התושבים הדתיים בעיר. אנו ראינו בארגון זה חשיבות גדולה ואמצעי להצלת הבנות ממשפחות דתיות למען הציונות הדתית — ולא נרתענו מפני הקשיים הרבים שעמדו בדרכנו. בראש ארגון „ברוריה" עמדו החברות חיה גולדברג, שרה קורנברג, טיברג, אפמן ואחרות.

אותה תקופה הוקם גם ארגון ספורטיבי בשם „השומר הדתי" ובראשו עמדו החברים ירחמיאל סטרובינסקי, רפאל פחציאז', אסתר שמואלביץ, יצחק קרקובסקי, ירחמיאל רוזן ואחרים.

חברות אירגון „ברוריה" (1933).
שורה ראשונה למעלה (מימין): בוכשרייבר צפורה, אופמן, גולדברג, לנדס חיה, אופמן, נורמן שרה;
שורה שניה: ליברמן אדלה, קורנברג, שקלרצ'יק, גרוסמן, אפשטיין, ——;
למטה: ——, ——, גולדברג לאה, אופמן.

ארגוני הנוער המזרחי: „החלוץ המזרחי", „ברוריה" ו„השומר הדתי" פיתחו פעולה ענפה בכל שטחי החיים הציוניים והתרבותיים בעירנו, כגון פעולות למען הקרנות, השקל, השתתפות בבחירות, ארגון שעורים לעברית, תנ"ך, ידיעת הארץ וכו'. כן נשלחו חברים רבים לנקודות הכשרה של „החלוץ המזרחי" והבנות לקיבוץ „תופרות" בורשה.

צעירי אגודת־ישראל (צעא"י)

יעקב שטיין

לא סקירה ממצה על „צעא"י" ופעולותיה מתקופת ההתהוות בראדומסק אני אומר לתת בשורות ספורות אלו. בתקופת ההתהוות לא הייתי עדיין בין אלה שלקחו חלק בפעולות צעא"י לכן לא תיכתב כאן היסטוריה אלא יירשם ציון לפעולות של „צעא"י" בראדומסק שנים מספר לפני השואה.

חובת האירגון

היתה לנו תקופה של כמיהה לאידיאלים, וכשאיפות ביקשו לצאת למרחב. ברחוב היהודי הורגשה השפעה של הסוציאליזם ותורות דומות ומיני אידיאלים שהיו זרים לרוח ישראל סבא, קנו להן מהלכים. בני הנוער שגמרו לימודם „בחדר", ואלה שתנאי החיים הקשים של ההורים אילצו אותם לנטוש אוהלי תורה, ולהתחיל במלאכה, החלו עוסקים במלאכות שונות שהטביעו חותמן על הנפש והרוח. לשם חינוכם של בני הנוער ליהדות וכדי למצוא פתרון לבעיותיהם היה מן ההכרח לארגן אותם במסגרת של תנועת נוער חרדית, כתנועת „אגודת ישראל".

ההתארגנות

בשנת תרצ"ד (1934) כאשר מספר בחורי ישיבה חזרו לראדומסק לאחר שנות גלות במקומות שונים, נקראו לאסיפה של עסקני „אגודת ישראל" ו„צעא"י" בכדי להחיות את תנועת „צעא"י", שלא גילתה משך שנים פעילות בשטחים שבהם מן ההכרח היה לפעול. באסיפה הודגש שהמצב הנוכחי הוא בלתי נסבל וכי יש הכרח לארגן את „צעא"י" מחדש ולהתחיל בפעולות חינוכיות וחברתיות. נבחר אז ועד זמני: יחזקאל רוזנצווייג, חיים באטשאן, בנימין אקרנט; עם יעקב זנדברג כיו"ר, יעקב שטיין מזכיר, והרב טובי' בוקי הי"ד יו"ר כבוד. לאחר מכן התחילו בפעולות אירגוניות וברישום חברים. נערכו אז שיעורים לגמרא ודינים שהיו ניתנים פעמיים בשבוע ע"י הרב טובי' בוקי, כמו־כן ניתנו הרצאות על נושאים שעניינו את בני־הנוער שהתחילו להשתלב בחיי המציאות. משך זמן קצר התבססה התנועה ונשכר מועדון גדול שאיפשר להרחיב את הפעולות האירגוניות והחברותיות. בכל שבת התקיים מנין לתפילה בהשתתפות החברים וגם מבין חרדי העיר, אשר באו במיוחד בכדי לעזור בחיזוק התנועה. „בסעודה שלישית" אורגנה מסיבה בהשתתפות כל החברים, ונאמרו דברי תורה מפרשת השבוע ע"י החברים, כשכל אחד מתבל דבריו ברעיונות משלו.

עתונות

אותה תקופה דאגו להפיץ את העתון היומי של אגודת ישראל „דאָס יידישע טאָגבלאַט" וכן את השבועונים וכל הספרות האחרת שהופיעה מטעם „צעא"י". השאיפה היתה שבכל בית חרדי יימצא עיתון התנועה. לא היתה זו משימה קלה להשפיע על יהודים חרדים שיקנו עיתון מדי יום. שכן אז, לא הורגשה עדיין חשיבות

העיתון היומי ליהדות החרדית. רק תודות להתמסרותם של צעא"י עלתה תפוצת העיתונים.

פעילותם של צעא"י

בכל העניינים החיוניים של היהדות החרדית המאורגנת בראדומסק פעלה „צ ע א "י" כחלוץ העובר לפני מחנה התורה. אם היה זה בעניני חינוך ועזרה הדדית, או בשעת בחירות לסיים ולעירייה — אשר אגודת ישראל השתתפה בהן באופן פעיל. תודות לתעמולה אשר ניהלו „צ ע א "י" הצליח להיבחר כנציג אג"י לעיריה ר' יצחק שפירא שפעל שם הרבה למען עזרה למוסדות יהודים בכלל ולמוסדות תורה בפרט.

אולם בעת בחירות לקהילה בעיקר, ראה הנוער המאורגן ב„צ ע א "י" חוב קדוש לנהל תעמולה וזאת כדי שהקהילה תנוהל ע"י עסקנים מהיהדות החרדית. הם קיימו את הפסוק „עת לעשות לה'" ואפילו בני הנוער שתורתם היתה אומנתם יצאו לבתי ישראל להסביר עד כמה חשוב לקבוע מי ינהל את עניני הקהילה, אשר בסמכותה נמצאים כל השירותים הדתיים של העיר החיוניים ליהדות החרדית. ואומנם, כמעט משך כל התקופה התנהלה הקהילה ע"י רוב חרדי.

הפעולות למען ארץ ישראל

בשנת תרצ"ה (1935) התקיימה בו ו ר ש ה הוועידה הארצית של צעא"י". גם מראדומסק נשלחו צירים לוועידה זו. היו אלה חיים להמן (כעת בקנדה) ויעקב שטיין (חיפה). באותה ועידה הוחלט, בין השאר, שהמגמה הארצישראלית אינה יכולה להתבטא רק באוסף כספים למען „ק ר ן ה י ש ו ב" אשר עליה הוכרז ע"י „אגודת ישראל" ובמגבית „המיליון" שרוב החברים התמסרו לפעולותיה. נדרשו מעשים להכשרה ולעליה ארצה. באסיפת חברים כללית מסרו הצירים דו"ח מהוועידה, התפתח ויכוח שבו השתתפו כל החברים אשר דרשו לארגן מקומות הכשרה ולהתכונן לעלות ארצה. נבחר אז ועד שהתחיל בפעולות אשר עליהן הוחלט בוועידה. הסניף בראדומסק, בשיתוף עם סניפי הסביבה, אירגן בשנת תרצ"ה „הכשרה" לעליה ארצה בק מ י נ ס ק (מקום הקיטנה הידועה הסמוכה לראדומסק). גם מראדומסק נסעו חברים מספר להכשרה בקמינסק. הוועד גם דאג להגביר את איסוף הכספים למען „קרן הישוב" ע"י הפצת הקופסאות בכל בית חרדי ואיסופן מדי חודש. וכן סידור הגרלות. הצלחת המגביות שאורגנו בראדומסק, באה תודות להתמסרותם של צעא"י והשתתפותן הפעילה של „בנות אגודת ישראל" אשר מחוץ לכל הפעולות הברוכות שלהן, פעלו לעניני ארץ ישראל באופן יוצא מן הכלל. אותו זמן גמלה ההחלטה אצל כמה אגודאים לעלות ארצה עם משפחותיהם. ואמנם משפחות רבות עלו ארצה, בכל מיני דרכים. (לא ע"י סרטיפיקטים, כי לא נסעו להכשרה ועלו ארצה עם כל בני־המשפחה). ביניהם ר' מרדכי בוגייער ז"ל ומשפחתו, ר' דוד נומברג ומשפחתו, ר' משה בנימין להמן ומשפחתו, ר' משה קירש וחתנו ומשפחתו, משפחת רוזנצווייג, ר' יעקב אליה רוזנצווייג ומשפחתו, ר' אברהם ליברמן ומשפחתו ואחרים.

הבנק

בין הפעולות הרבות אשר אגודת ישראל עשתה למען היהדות החרדית בראדומסק, יש לציין את הבנק שהתנוסס לתפארת לאחר שנוסד בשנת תרצ"ג ביוזמת עסקנים ואנשי מסחר כמו ר' נחום איבשיץ, ר' יצחק שפירא, ר' יעקב גרייכטר, ר' וואלף פרנק, ר' שלום דוד ורטהים, ר' שמעי' קרקובסקי, ר' משה דודשטיין ור' אברהם גרוסמן. בראש הבנק הועמד כמנהל ר' יוסיל ברגר, ובתור קופאי ר' משה וולהנדלר. כדאי לציין שבתחילת ייסודו שימש הבנק כמוסד יחיד במינו שעזר למאות חברים לבסס את קיומם בעזרת הלוואות קונסטרוקטיביות ראשונות אשר חולקו לכולם ללא יוצא מן הכלל. המוסד קנה לו שם טוב בין יתר מוסדות הכספיים של עירנו, בעבודתו היעילה לציבור החרדי אשר לא יכול היה בשל סיבות שונות להיות חבר בבנק אחר. בשנים האחרונות לפני השואה נשאר הבנק היהודי היחידי בעירנו שפעל לטובת כל יהודי עירנו בלי יוצא מן הכלל.

לסיום דברי, ברצוני לחרוט לזכרון, פעולה נאה שנוהלה ע"י מספר סנדלרים של עירנו ראדומסק משך שנים רבות.

מדי שבועיים, בימי ב' בשבוע התקיים יום שוק (טורק) בפ ל ב נ ה הסמוכה לראדומסק, אותו יום היו נפגשים בעלי מלאכה מעיירות הסביבה בכדי למכור תוצרתם ובתוכם סנדלרי ראדומסק — ואמסטוב (הסמוכה לצ'ינסטחוב). כיון שבישיבה של הרב מאמסטוב הי"ד למדו הרבה בחורים מראדומסק, העבירו הסנדלרים מראדומסק חבילות שמסרו להם הורי התלמידים שלמדו באמסטוב ומסרו אותן לסנדלרים של אמסטוב, כדי שהם ימסרו את החבילות לבחורי ישיבה מראדומסק. אותה פעולה בוצעה גם בכיוון הפוך, הבחורים שלמדו באמסטוב מסרו את חבילותיהם האישיות, לסנדלרים מאמסטוב, והם לקחו את החבילות ליום השוק בפ ל ב נ ה, ומסרו אותן לסנדלרי ראדומסק. וככה הגיעו החבילות להורי התלמידים בראדומסק. לכאורה נראה שזה היה דבר פעוט וחסר ערך, אבל בשבילנו שהיינו רחוקים מההורים והבית, היתה זו חוויה גדולה לקבל מהבית חבילה, שכללה בין השאר, דברי מאפה טריים, והרגשנו כאילו נמצאים אנו בבית אצל ההורים.

אותן חבילות שהסנדלרים העבירו אלינו, מנעו את ההכרח להקדיש מזמנו היקר של בחור ישיבה, לדאגת נקיון הבגדים וכל שאר הדברים הנחוצים ששלחו לנו ההורים היקרים. החשיבות היא גם בכך שאותם בעלי מלאכה עשו פעולתם מתוך רצון ומסירות, כדי להנעים לנו את החיים בישיבה. דבר זה נעשה שלא על מנת לקבל פרס אלא, כפי שהתבטאו, מתוך רצון להיות בין המסייעים לדבר תורה. מאושרים היו שיכולים הם לעזור לבני ישיבה.

עברה תקופה קובעת בגורלו של עם ישראל. גייסות הצורר ימ"ש, הציפו את פולין והשמידו את היהודים. הכוס עברה גם על קהילתנו הקדושה. בה הושמדו גם חברינו היקרים התמימים יהישרים. בחמלת ה' נשאר שריד, ולא נסתם הגולל על הכל. ננצור את זכרם בלבנו כפי שהיו אנו, שנשארנו, שכן במותם ציוו לנו את החיים.

יהי זכרם נצח.

בנות אגודת־ישראל

בלה שייה

תאמרו ראדומסק — עיירה ככל העיירות. אבל לי נדמה משום מה, שהיתה זו עיירה יחידה במינה.

עיירה יהודית טיפוסית, עסיסית ומלאת חן יהודי היתה ראדומסק, עם בית הכנסת והשטיבלעך שלה ועם ה„שבת גוי" שבא בשבת להדליק את התנורים.

בין כל הפעולות הכרוכות שנעשו לטובת הכלל ע"י גופים ציבוריים שונים, היתה ניכרת במיוחד הקבוצה של בנות „אגודת ישראל" שמלאה שליחות חינוכית וסוציאלית בין כל שכבות האוכלוסיה. אני רוצה להזכיר כאן במיוחד כמה דמויות יקרות שעמדו במרכז פעולות אלו וברוב מסירותן הפיחו רוח חיים בילדי ישראל.

מי לא הכיר את שרה בוכנר, מורה בבית הספר „בית־יעקב", דמות מפורסמת בין יהודי ראדומסק, נמוכת־קומה היתה, פניה חוורים

ורק עיניה השחורות והלוהטות החודרות לנשמתו של כל ילד, שפעו תוכן של חיים. עבודתה היתה ללא ליאות ובנו זיתה מחדירה את ההכרה בחשיבות הפעולה לטובת הפרט והכלל. היא נטעה בלבנו התלהבות לחיים יהודיים מקוריים ולימדה אותנו להכיר את השטחים שאשה עבריה יכולה להפיק בהם את מרצה; היא הראתה לנו עולם ומלואו — עולם של שמחה וגם של יגון. את כשרונותינו כיוונה לאפיקים המועילים של הזולת. זוכרני פעולה סוציאלית אחת אשר זכתה להערכה עצומה.

הקימונו מועדון ערב עבור ילדי עניים במקום, שם קיבלו הילדים מדי ערב בערב ארוחת ערב חמה. עזרנו לילדים בהכנת השיעורים וטרחנו גם להלביש אותם כראוי. לבנו רעד מעצב ושמחה גם יחד, עת פעלנו כל זאת בלא שום עזרה מבחוץ, הכל בכוחות עצמנו. את הכסף למימון הפעולה השגנו בצורה אורגינלית ביותר; כל הקבוצה היתה מתאספת אחת לשבוע לשם עבודה משותפת בעיבוד דברי סריגה, תפירה וכו' והתמורה שמשה לכיסוי הוצאות הפעולה הנ"ל. אירגנו גם שעורי ערב בעזרת חבר מדריכות; אחת המדריכות המחוננות היתה רגינה גולדברג בת ראדומסק; בכשרונותיה ומרצה הבלתי רגיל החדירה בנו תורה ומדע. במיוחד היו מעניינים שעוריה במקצוע היסטוריה עולמית, היא חדרה לתוך לבן של התלמידות והתחבבה על כולן. מהקבוצה הבוגרת של בנות „אגודת ישראל" נשארה רק אחת, היתר ניספו במחנות ההשמדה וראויות הן להנצח בספר יזכור.

הניה רפופורט הענוגה והעדינה מצאה לה שדה פעולה בין הילדות העניות בראדומסק. בזמן האחרון גם שימשה מורה ב„בית יעקב". אסתר וולהנדלר, רות לוריה, פיגה פרנק, חוה זיעלונקה, פראדל וורוצלבסקי ופרל בוצן.

מחנה־קיץ של בנות אגודת־ישראל (1936)

בית"ר – הנוער של ברית הצה"ר

יחזקאל גרוסמן

נער, תלמיד בית־ספר תיכון, חדור הכרה לאומית־ציונית, בשל לפעילות ארגונית, נאחזתי ברצון ובהתלהבות בהצעה שבאה אלי מקבוצת יוזמים בעלי ותק (דוד־מאיר קורנברג, חיים הרטמן, שפרה ויטנברג, פולה פיירמן ומניה שפירא) לארגן חוג נוער לומד על־יד קק"ל. לאסיפה הראשונה הצלחתי להביא למועדון קק"ל (בביתו של המפל) 12—15 בני־נוער, בעיקר תלמידות בית־הספר למסחר שהיוו כמעט את כל מנין התלמידים היהודים בבית־ספר זה. בית־הספר התיכון על שם הגב' ויינטראוב היה מיוצג על־ידי יששכר מינסקי, שהודיע כי מסיבות מסויימות לא יכלו הפעם לבוא יתר החברים מבית־ספרו אולם ישתתפו בעתיד. אולם אלה השתתפו, למעשה, לאחר מכן, ותלמידי בית־הספר למסחר היוו את הגרעין העיקרי של החוג עד להתפרקותו.

פעולות החוג התנהלו בעיקר בשטח החינוכי־ציוני: התרמה למען קק"ל, טיולים, הכשרה בעיר וכו'. אני הצטרפתי לעבודה בספריה של „פועלי־ציון"־צ.ס., שנמצאה ברחוב פשדבורסקה ע"ש הסופר שלום עליכם (שול־גאס) ונהניתי מרמתה הגבוהה.

אולם רק תמים יכול היה לקוות, שחוג נוער ציוני בלתי־מפלגתי יחזיק מעמד לאורך ימים. מחנכי החוג וגם מארגניו משכו את החברים לארגונים המפלגתיים השונים שפעלו אז בעירנו. „הנוער הציוני" קם כמעט רק מיוצאי החוג שלנו. הארגון השני שנהנה מה„ביזה" היה „גורדוניה". אני הצטרפתי ל„בית"ר".

הפעילות המפלגתית היהודית בפולין בשנות השלושים, בה במידה שהיתה אינטנסיבית ורבגונית, היתה גם מלאה ניגודים וחיכוכים שהלכו והחריפו. נער שהצטרף לבית"ר ויחד עם זה המשיך בתמימותו לעבוד בספריה של „פועלי־ציון" או בועד קק"ל ראה את עצמו במהרה כבלתי רצוי במוסדות אלו ונאלץ לעזבם.

מה היתה הרוח שנשבה במחנה הרביזיוניסטי בשנות השלושים בפולין? מטרת התנועה הוגדרה בשאיפה למדינת יהודים, בזמן שסיסמה זו טרם היתה שגורה בפי יתר הארגונים הציוניים. לנוער קסמה קשת הסיסמאות כגון: מלכות, הדר, בן־מלך, מגל ומגן, אולם אלה היו בבחינת חזון. המטרות הגשמיות יותר היו: לימוד השפה העברית, הכשרה, עליה. אולם בשטח העליה היו הסיכויים של חברי

קבוצת חברים של בית"ר והצה"ר (1930).
עומדים (מימין): מאיר מורטנפלד ואחותו; יושבים: דניאל אייכנר, יפה זילברברג, י. אונגר (שליח המרכז), נ. מרקוביץ (בלגיה), י. רוזנבוים (ארה"ב)

בית״ר פחותים יותר, מה שהוסיף על הניגודים והמרירות והחליש את הארגון.

אגפי התנועה בעירנו היו: ברית הצה״ר — המפלגה, בית״ר — ארגון נוער, ברית ישורון — ארגון של חברים דתיים. הנסיונות לארגן אגפים אחרים לא הצליחו. כן לא הצליח הנסיון להקים ספריה. המועדונים היו תחילה ברחוב בז׳ש׳ז׳שניצקה 6, אחר כך בשוק 3, שוק 15 ורחוב התחנה (סטאציע־גאס) 18.

מבין החברים הראשונים של ברית הצה״ר היו: דוד ארליכמן, (מורה) הלל זומבק, יוסף רוזנבוים, הרטמן, דניאל אייכנר, פוטשביץ, זילברברג, גיל ואחרים. המפלגה ייצגה את התנועה בתקופות שונות בעיריה, בקהילה ובמוסדות שונים, ופעלה בעיקר בעת הבחירות השונות.

ממפקדיו הראשונים של בית״ר היה ארליכמן הבן. בעת הגיאות הגיע מספר חברי בית״ר למאה. ברית ישורון התארגנה בזמן מאוחר יותר ופעולותיה היו דומות לפעולות בית״ר, אולם נשמר שם הצביון הדתי.

ציוניזם און סאציאליזם אין יאר 1906

מלך גראסמאן

אין יאָר 1906 איז שוין געווען אין ראָדאָמסק אַ ציוניסטישע גרופּע — איר אָנפירער איז געווען משה לעווקאָוויטש. די גרופּע האָט געפירט אַן אַגיטאַציע פאַרן ציוניסטישן געדאַנק, אָפּגעהאַלטן פאַר־זאַמלונגען, פאַרקויפט שקלים און מאַרקעס פון נאַציאָנאַל־פאָנד. די ציוניסטן האָבן געדאַוונט אין פערשטער׳ס שוהל׳כל, דאָרט איז אויך געווען זייער גייסטיקער צענטער.

עס איז אויך געווען אַ גרופּע יונגע ציוניסטן („צעירי־ציון"). צו דער גרופּע האָב איך געהערט, ווי אויך די ח״ח: זיסמאן, טיבערג, קאמינסקי, מרדכי זעליג, און נאָך 8 חברים, צוזאַמען 12 מיטגלידער. אין אָנפאַנג האָבן מיר געהאַט אַ לאָקאַל אין מאַרק, שפּעטער, ווען מיר האָבן נישט געהאַט צו צאָלן דירה־געלט, האָבן מיר באַקומען די דערלויבעניש איינצוואַרדנען פאַרזאַמלונגען אין פערשטער׳ס שוהל׳כל. יעדן שבת, נאָך מיטאָג, האָט איינער פון אונדז פאָרגעלייענט אַ קאַפּיטל יידישע געשיכטע, אָדער עטוואָס פון דער ציוניסטישער צייטונג „די וועלט". אויף יעדער חתונה, ברית אָדער אַן אַנדער שמחה, האָבן מיר פאַרקויפט קרן־קיימת־מאַרקעס. מיר האָבן אויך געגרינדעט אַ ביבליאָטעק, אין וועלכער יעדער יד האָט פאַר דריי קאָפּיקעס אַ וואָך געקענט טוישן ביכער (איך בין געווען דער ביבליאָטעקאַר).

אַזוי האָט זיך געפירט די אַרבעט געמיטלעך־רואיק, ביז עס איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן דער „אוגאנדא־פלאַן" און עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ טעריטאָריאַליסטישע באַוועגונג (ס. ס.). איינמאָל איז געקומען אין ראָדאָמסק אַ טשענסטאָכאָווער יונגערמאן, ד״ר יוסף קרוק, ער האָט גערעדט אין אַ צעבראָכענעם יידיש, ווייל ער איז דערצויגן געוואָרן אין דער פויליישער שפראַך, און האָט געשאָטן פעך־און־שוועבל אויף אוסישקינ׳ען. זיין רעדע האָט באַאיינפלוסט און עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ סאָציאַליסטישע גרופּע. מען האָט זיך געמוסען צו דער אַרבעט און אַרגאַניזירט שטרייקן בייַ די שוסטער, שניידער און סטאָליאַרעס — אַרעמע אַרבעטער וועלכע האָבן קוים אַליין פאַרדינט אויף פרנסה.

עס איז דעמאָלט געווען אַן אונזיכערע צייט, נאָך דער רוסיש־יאַפּאָנישער מלחמה. יידן האָבן געהאָפט אויף בעסערע צייטן, אָבער עס האָט זיך אויסגעלאָזט מיט פאָגראָמען אויף יידן און מיט אַרעסטן פאַר די מינדסטע סאָציאַליסטישע טעטיקייט. די יוגנט איז געווען אַנטוישט און ווער עס האָט נאָר געקענט האָט עמיגרירט. אייניער פון די דעמאָלטיקע ראָדאָמסקער עמיגראַנטן בין איך געווען. פון דער גרופּע ראָדאָמסקער וואָס איז דאָן אַוועק קיין קאַנאַדע, בין איך אַליין פאַרבליבן.

די „צעירי־ציון" אין 1917–1920

דוד קרויזע

אַ קליינע גרופּע זענען די „צעירי־ציון" געווען, ווען זיי האָבן פאַרלאָזט די „קולטורא". די דאָזיקע גרופּע איז פון אָנפאַנג באַשטאַנען פון די חברים: נחמן און דוד גאלד, זייער שוועסטער דאָבטשע גאלד, יענקל אראָנאָוויטש, יאסל ענגלארד און זיין שוועסטער חייטשע, לאה טעלמאן, באלטשע צימבערקנאָפּ, אברהם בירנבוים, וואלף בעהם א״א. זייער טעטיקייט האָט געפונען אַן אָפּקלאַנג צווישן דער שטאָטישער יוגנט. אָבער, נאָך אַ געוויסער צייט ווען זיי האָבן דערוואָרבן אַ גרויסע צאָל מיטגלידער צווישן דער אויפגעקלערטער יוגנט, האָט זיי מער נישט אָנטשפּראָכן די אָטמאָספערע וואָס האָט געהערשט אין דעם בית התפילה „בית יעקב" און זיי האָבן זיך געדונגען אַ באַזונדערן לאָקאַל בייַ דער „משוגענער סאלטשע" אין הויז.

מיט דעם ווּוקס פון דער פאַרטיי איז אויך אויסגעבריטערט געוואָרן איר טעטיקייט. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ קינדערהיים אונטער דער לייטונג פון פריילין קזשעפּיצקא (שפּעטער האָבן די קינדערהיים באַהערשט די „פאַראייניקטע"), העברעאישע קורסן וווּ עס האָבן געלערנט דוד גאלד און כאשטשעוואצקי און עס זענען פאָרגעקומען פאָלקס־פאַרזאַמלונגען מיטן אָנטייל פון ישראל מערע־מינסקי און לעווארטאָווסקי (בר־לב). אַ גרויסער פראָטעסט מיטינג איז פאָרגעקומען נאָך דעם לעמבערגער פאָגראָם און עס זענען אין אים אויפגעטרעטן נחמן גאלד און דוד קרויזע.

צווישן היסטאָרישע געשעענישן האָבן געהאָט אַ גרויסע השפּעה אויף דער יוגנט: די באַלפור־דעקלאַראַציע און די רוסישע רעוואָלו־

ציע. באלד נאכן פראקלאמירן די באלפור־דעקלאראציע האבן אייניקע ראדאמסקער יוגנטלעכע געלאזט זיך אין וועג קיין ארץ־ישראל. די זאך איז צו יענער צייט נישט געווען קיין פשוטע. וועז די בחורים זענען אנגעקומען קיין קאטאוויץ, האט מען זיי דארט פארהאלטן, חדשים־לאנג האט מען וועגן זיי נישט געהערט און שפעטער איז אנגעקומען א ידיעה, אז איינער פון זיי, בנימין ראזענבוים, איז גע־הרגעט געווארן אין א באן־קאטאסטראפע. אויך די איבעריקע זענען נישט אנגעקומען קיין ארץ־ישראל.

אין יאר 1917 איז אוועקגעפארן נייאמארקס א זון, א בחור א משכיל, בעריש שטאטלערס א תלמיד. זיינע ערשטע בריוו האבן אין שטאט ארויסגערופן א באגייסטערונג. אין יאר 1918 איז אוועק א חבר פון פועלי־ציון שלמה וואקסמאן. זיינע בריוו זענען געלייענט געווארן אין דעם בית התפילה „בית יעקב" און געמאכט א שטארקן רושם. דאן איז אוועקגעפארן משה זאנדבערג.

דער ביישפיל פון די דאזיקע חלוצים האט אנגעשטעקט נישט נאר די ציוניסטישע יוגנט נאר אויך חברים פון די „פארייניקטע". אזוי איז אין יאר 1919 אוועק קיין ישראל הענעך קאלקע, אין 1920 — יוסף ראזענצווייג, יהושע קאלקע, שלמה וואקסמאן, יחיאל דוד בוכמאן, שיע־אליעזר רובינשטיין, טוביה ריבינשטיין, וויצענטאווסקי. יענקל לאנדע. פון צעירי ציון: דוד גאלד, נחמן גאלד, אברהם בירנ־בוים, דאבטשע גאלד, לאה טעלמאן, חייטשע ענגלראד און אנדערע.

אויף אזא אופן האט די פארהאלטנישמעסיק נישט צאלרייכע גרופע פון צעירי־ציון געגעבן איר גרויסן ביישטייער צום נאציאנאלן רענעסאנס פון דער יידישער באפעלקערונג אין אונדזער שטאט.

דער ועד פון „צעירי־ציון" בעת דעת פייערונג נאכן פראקלאמירן די באלפור־דעקלאראציע (1917).

שטייען (פון רעכטס): פ. ווינער, יאקובאוויטש, זיסמאן אפמאן; זיצן: י. פיינגאלד, טויבשע גאלד, בלומשטיין, י. ענגלארד, —, ר. קרויזע, דוד קרויזע, צוקערמאן (פאן־טרעגער).

די ארבעטער־פארטיי „פאראיניקטע"

י. בן־שלמה

אינם ערשטן וועלט־קריג, וועז דער פאליטישער רעזשים איז געווארן א ביסל לייכטער, זענען ווידער רעסטאורירט געווארן די יידישע ארבעטער־פארטייען אין ראדאמסק. בעת דעם צארישן רע־זשים, באזונדערס נאך די רעוואלוציע־יארן 5־1905, איז די טעטיקייט פון די ארבעטער פארטייען כמעט פולשטענדיק אפגעשטעלט געווארן.

די „פאראיניקטע" האבן געהייסן די געוועזענע ס.ס. (ציוניסטן־סאציאליסטן) וואס האבן זיך פאראיניקט מיט די „סיימאוצעס". זיי זענען אייגנטלעך געווען די ערשטע וואס האבן זיך ארגאניזירט אין ראדאמסק אין די יארן 1915—1916 און פארשידן זענען געווען די סיבות דערצו. ערשטנס, זענען געבליבן אויפן ארט א סך עלטערע פארטיי־טוער, ווי הערשל קרויזע, די ברידער קאלקע, לייזער בייגעל־מאן, און אנדערע. צווייטנס, אין דער דערבייאיקער שטאט טשענ־סטאכאוו האט געלעבט איינער פון די טעארעטיקער און הויפט־אנפירער פון דער פארטיי, ד"ר יוסף קרוק, און א גרויסע צאל פאר־טיי־חברים וואס האבן באווירקט דאס ווידעראויפלעבונג פון דער פארטיי. דער חבר רפאל פעדערמאן איז אפט געקומען קיין ראדאמסק האלטן רעפעראטן און אויך דער חבר שמואל פראנק איז אפט ge־קומען אויף ארטיסטישע ארויסטרעטונגען אין דער „קולטורא". די ביידע, און אנדערע חברים, האבן באדייטנד מיטגעהאלפן צו אנטוויקלען די ארגאניזאציע אין ראדאמסק. א גאנצע ריי פון יונגע חברים, ווי אברהם ווינטער, פיניע קאלקע, דוד קאהן, יוסף און ישעיה פייערמאן, און פיל אנדערע, האבן אויך זייער אקטיוו מיטגע־האלפן אין דער אנטוויקלונג פון די „פאראיניקטע".

דער קאמיטעט פון די „פאראיניקטע" אין יאר 1919.

שטייען פון רעכטס: ר. זאנדבערג, ש. ווייעלונסקי, ח. איצקאוויטש, אברהם ווינטער, שלמה ווינטער, א. האראוויטש.

זיצן: דוד קאהן, הערשל קרויזע, פיניע קאלקע, לייזער בייגעלמאן, א. געלבארט.

די „פועלי־ציון" אין 1916–1922

דוד קאניעצפאלער

געווידמעט דעם אַנדענק פון מיין מוטער חנה ז״ל

די באַנייונג פון דער אַרגאַניזאַציע

נאָך דעם הערבישן רעוואָלוציאָנערן אויפברויז אין די יאָרן 1905—1906, האָט די צאָרישע מאַכט דערשטיקט מיט גוואַלט יעטוועדע טעטיקייט פון די אַרבעטער־באַוועגונגען. מיר אָבער, די יוגנט וואָס איז געבוירן געוואָרן צום סוף פון 19טן און אָנהויב 20סטן יאָרהונדערט, האָבן איינגעזאָפט אין זיך די פּראָגרעסיווע אידעען און געוונן פול מיט באַוווּנדערונג פאַר די הערישע זין און טעכטער פון די פאַרשידענע פעלקער אין צאָרישן רוסלאַנד און באַזונדערס פאַר די יידישע רעוואָלוציאָנערן, וועלכע האָבן אויס־געקעמפט פאַר דעם אַרבעטער וויכטיקע סאָציאַלע דערגרייכונגען. אין אונדזער קינדעריישן זכרון האָבן זיך איינגעקריצט די פרייהייטס־דעמאָנסטראַציעס מיט דער בלוט־רויטער פאָן אין דער שפּיץ, וועלכע זענען אַזוי ברוטאַל אונטערדריקט געוואָרן דורך דער צאָרישער מאַכט און אונזערע יונגע הערצער האָבן געטוליעט די ווּאַרעמ־סטע סימפּאַטיע פאַר די סטרייקנדיקע אַרבעטער, וועלכע האָבן סימבאָליזירט אין אונדזערע אויגן דעם קאַמף פאַר פרייהייט קעגן די סאטראַפּן און אונטערדריקער.

ראַדאָמסק האָט צום סוף פון ערשטן יאָרצענדליק פון 20סטן יאָר־הונדערט, נישט פאַרמאָגט קיין ספּעציעלע קולטור־אינסטיטוציעס און פאָליטישע אַרגאַניזאַציעס אין וועלכע מיר יונגע זאָלן זיך קענען אויסלעבן. דאָס איינציקע קולטור־ווינקל איז צו יענער צייט געווען דער „הזמיר", וווּ עס זענען פון צייט צו צייט פאָרגעקומען דראַמא־טישע און מוזיקאַלישע אימפּרעזעס, אַרגאַניזירטע דורך דעם רעזשי־סער גענאַראַד און קאָמפּאָזיטאָר בענסמאן. איך דערמאָן זיך די אויספּפירונג פון שלום אַש „מיטן שטראָם" און דעם ערשטן אַקט פון הלויס „די יידן" אין העברעיש. די דאָזיקע ערנסטע ליטעראַרישע טעטיקייט האָט אָבער געמוזט אָפּטרעטן פאַר די לייכטע אָפּערעט־קעס ווי „דאָס פינטעלע ייד" אדג״ל, וועלכע זענען צום סוף אויך פאַרשווּונדן געוואָרן און אַ טויט־שטילקייט האָט באַהערשט דאָס לעבן אין שטאָט.

אַזוי האָט ראַדאָמסק אויסגעזעען בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועלכע האָט געברענט מיט זיך הונגער, פאַרשיקונגען, עפידעמיעס און אַנדערע צרות.

אין די יאָרן 1915—1916 האָט זיך די יוגנט ווידער געמוזט צוּ פּאַרטיי־טוער פון די „פאַראייניקטע" שפּעטער פאַרלאָזט ראַדאָמסק — אַ טייל האָט עמיגרירט אין אַנדערע לענדער, אַ טייל האָט זיך איבערגעטראָגן אין אַנדערע שטעט. אַן אָנגעזעענע צאָל איז אויך אַריבער צום „בונד" און דאָס אַלץ האָט גורם געווען, אַז די טעטי־קייט פון די „פאַראייניקטע" איז באַדייטנד אייngעשרומפט געוואָרן. אָבער אַ קליינע צאָל חברים, מיטן איבערגעבענעם דויד קאַהן אין דער שפּיץ, האָבן אָפּגעהיט דעם נאָמען פון דער פאַרטיי „פאַראיי־ניקטע" ביזן אויסברוך פונם צווייטן וועלט־קריג. צענדליקער חברים פון די „פאַראייניקטע", אַזוי ווי פון אַלע אַנדערע יידישע פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע פאַרטייען, זענען גרויזאַם פאַרטילקט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע רוצחים.

די טעמיקייט אין דער צייט פון דער מלחמה

נאָך אַ קורצער צייט האָבן מיר טאַקע אויפגעשטעלט אַן אָפּטיי־לונג פון דער פועלי־ציון־פאַרטיי אין ראַדאָמסק און אין דער פאַר־וואַלטונג זענען אַריין: מ. ז. ראזענבלאַט, דוד קרויזע, איטשע גראָסמאן, דוד קאניעצפאלער, אברהם ליפשיץ, שלמה גבריאל וואקס־מאַן, יחיאל טיגער, משה זאנדבערג און פישל פאריז. די טעטיקייט איז גלייך פון אַנהויב געוונן אַן אינטענסיווע.

אין דער זעלבער צייט האָבן די עלטערע חברים פון אַנדערע יידישע אַרבעטער־פאַרטייען ווי ס.ס.* און „בונד" אַרגאַניזירט אויף אַן ענלעכן אופן זייערע אַרגאַניזאַציעס אין ראַדאָמסק. באַזונדערס אַקטיוו זענען געווען די ס.ס., וועלכע האָבן געהאַט אַ טראַדיציע אין טשענסטאכאווער ראַיאָן. דאָס האָט פאַרשטייט זיך משפּיע געווען אויך אויף אונדז צו אַקטיווּיזירן די טעטיקייט. מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיט די עלטערע חברים אין טשענסטאָכאָוו, דער עיקר מיטן חבר שמעון וואלדפאגל, אַ מיטגליד פון וואַרשעווער צ.ק. און אַדאַנק אים האָבן מיר אָנגעקניפּט אַן אוממיטלבאַרן קאָנטאַקט מיטן וואַרשע־ווער צענטראַל־קאָמיטעט.

נישט לאַנג האָט אָבער געדויערט דער אינערלעכער שלום אין דער פאַרטיי. בעת דער פאַרבאַנד האָט געשטיצט די שטעלונג פון דער רוסישער „סאָציאַל־דעמאָקראַטישער אַרבעטער־פאַרטיי פ.צ." האָט מ. ז. ראזענבלאט אַגיטירט פאַר דער „סאָציאַליסטישער אַרבע־

* „סיאָניסטן־סאָציאַליסטן", שפּעטער „פאַרייניקטע אומאָפּהענגיקע".

אַ קולטורעלער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. אין אַ שפּעטן האַרבסט־אָוונט אין יאָר 1915 האָט מיך געראָפן דוד קרויזע אין „קולטרא", וווּ איך האָב אויך געטראָפן מ. ז. ראזענבלאט, איטשע גראָסמאן און אַ גאַסט פון דער פרעמד — חבר קרול (זיין פאַרנאָמען געדענק איך נישט), אַ שליח פון „פועלי־ציון" פאַרבאַנד אין פוילן, וואָס האָט באַנייט זיין טעטיקייט נאָך אַן אינבעריים אין די ערשטע מלחמה־יאָרן, געהיים, הינטער די פלייצעס פון די דייטש־עסטריי־כישע אקופּאַנטן. די עלטערע חברים האָבן צוגעזאָגט דעם גאַסט אויפצושטעלן אין ראַדאָמסק אַן אָפּטיילונג פון דער „סאָציאַל־דעמאָקראַטישער אַרבעטער־פאַרטיי „פועלי־ציון" אין פוילן".

טער־פּאַרטיי פ. צ." וואָס האָט געהאַט איר צענטער אין ווין און אַרויסגעגעבן דעם „יידישן אַרבעטער".

פון אָנפאַנג האָבן מיר געשעפט פון „ביידע ברונעמס", ביסלעכ־ווייז אָבער האָבן מיר „יונגע" זיך אידענטיפיצירט מיטן וואַרשעווער פאַרבאַנד און איבערגענומען די אָנפירונג פון דער פּאַרטיי אין וועלכער איך בין געשטאַנען אין דער שפּיץ.

נאָך אַ קורצער צייט האָבן מיר זיך דערוואָרבן אַ באַדייטנדיקע צאָל חברים פון אַלע שיכטן: אַרבעטער, האַנדלס־אָנגעשטעלטע און אַזוי גערופענע בעל־הבתישע יוגנט. אָפט האָבן מיר איינגעאָרדנט רעפעראַטן פון וואַרשעווער חברים, ווי חבר שורעק, יצחק לעוו און פון לאָדזשער חברים: „מוני" שולמאַן, „מולע" עדעלמאַן, לייזער לע־ווין, מיעטעק א"אַ.

אויך דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן דער חבר דואַ פון יענדזשעיאוו, וועגן וועלכן עס זענען אַרומגעגאַנגען ממש לעגענדעס, אַז ער האָט געהערט צו דער ערשטער פועלי־ציון־גרופּע אין ווילנע, געווען פאַרשיקט אין סיביר פון וואַנען ער איז אַנטלאָפן און דער נאָמען „דואַ" איז נאָר אַ פסעוודאָנים זיינער.

אָט די אַלע חברים האָבן מיטגעהאָלפן אויפשטעלן אין אַ פאַרהעלטניסמעסיק קורצער צייט אונדזער אָרגאַניזאַציע אַזוי, אַז מיר זאָלן קענען צוטרעטן צו אַ זעלבשטענדיקער פּראָפעסיאָנע־לער, פּאָליטישער און קולטור־טעטיקייט.

דעם ערשטן סטרייק האָבן מיר באַשלאָסן אַדורכצופירן צווישן די בעקער־אַרבעטער וועלכע זענען אָנגעגאַנגען ווי אַן אָפּגעשטאַנענער עלעמענט.

אַ ווינטערדיקן שבת אינדערפרי אין יאָר 1917 האָבן מיר זיי איינגעלאַדן און צוגעזאָגט אונדזער הילף ביים אויסקעמפן בעסערע אַרבעטס־און לוין־באַדינגונגען. די בעקער־אַרבעטער וועלכע זענען געווען אומבאַהאָלפן און נידערגעשלאָגן האָבן פּשוט נישט געוואָלט גלויבן אַז דאָס איז מעגלעך. נאָך אַ קורצן אָבער ענערגישן קאַמף איז אונדז געלונגען צו דערגרייכן ביי די בעקער־בעלי־בתים וועלכע האָבן דעמאָלט געמאַכט גוטע געשעפטן, אַלע פאָדערונגען וועלכע מיר האָבן אַרויסגעשטעלט.

איך דערמאָן זיך אַן אָריגינעלן סטרייק, וועלכן מיר האָבן דעמאָלט אַדורכגעפירט אין דער פאַבריק פון הילצערנע קנעפּ — „פּאָרטונע" פון דער משפחה פייערמאַן, וועלכע האָט זיך אָפּ־געשטעלט מיטן אויסברוך פון דער מלחמה. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז די אַרבעטער קומט אַנטשעדיקונג, ווייל זיי האָבן פאַרלוירן די אַרבעט נישט צוליב זייער שולד. די אַקציע האָבן מיר געפירט צוזאַמען מיט דער פ.פ.ס., ווייל אין דער פאַבריק האָבן געאַרבעט אַ סך פּוילישע אַרבעטער. דער קאַמף איז דאָ געווען אַסך אַ שווע־רערער און איך מוז איצט מודה זיין אַביסל אויך אַן אויסטערלישער. עס האָט געדראָט אַז די פאַבריק זאָל רעקוויזירט ווערן און דאַן האָבן די אייגנטימער מסכים געווען אויסצוצאָלן יעטוועדן אַרבעטער אַ געוויסע אַנטשעדיקונג.

וועגן נאָך אַן אייגנאַרטיקן סטרייק אין דער גילזן־פאַבריק פון דער פירמע „גרוניס" וועט מיר נאָך אויסקומען צו דערציילן ווייטער.

אונדזער פּאַרטיי־אָפּטיילונג איז זיך פונאַנדערגעוואָקסן אין זייער אַ שנעלן טעמפּאָ און עס זענען צוגעקומען פיל חברים פון וועלכע איך וויל דאָ דערמאָנען: אברהם קאמעלגארן, הערשל יאקובאוויטש, ברידער פעלדבערג, פישל און מאָטל, י. ראזענצווייג, ש. ראזענבלאט, לייטשע וואַלינסקא, ש. ל. רובינשטיין, די שוועסטער קרויזע, מיין שוועסטער און דער ברודער פינטשע און נאָך אַנדערע וועמענס נעמען איך דערמאָן זיך נישט אָבער אָן וועמענס מיטאַרבעט און הילף וואָלטן מיר נישט געווען בכוח צו פירן אונדזער אַרבעט.

חול־המועד פסח 1917 איז באַשטימט געווען אַ ראַיאָן־קאָנפע־רענץ אין בענדין צו וועלכער מיר האָבן געהאַט דאָס רעכט צו שיקן 3 דעלעגאַטן. צוזאַמען מיט מיר זענען געפאָרן די חברים יוסף ראָזענצווייג און פישל פּאַריז. אין באַן האָבן מיר זיך געטראָפן מיטן חבר שולמאַן „מוני" פון לאָדזש וועלכער איז געפאָרן ווי אַ דעלע־גאַט פון צ.ק.

אַלס איינוווינער פון אָקופּירטן דורך עסטרייך געביט האָבן מיר געקאָנט פאָרן נאָר ביז דאמבראווא־גורניטשא און פון דאָרט האָבן מיר געשוואַרצט די גרענעץ פון דעם דייטשישן אָקופּאַציע־געביט. די ביידע געביטן האָט אָפּגעטיילט אַ קליין בריקל וועלכעס מען האָט געדאַרפט אַדורכגיין. די חברים פון דער דייטשישער זייט האָבן אונדז באַזאָרגט מיט די געהעריקע פּאַפּירלעך און מיר זענען לייכט אָנגע־קומען קיין בענדין.

די קאָנפערענץ איז פאַר אונדז יונגע חברים פון דער אָנפירונג, געווען זייער וויכטיק ווייל מיר האָבן געהאַט די מעגלעכקייט צום ערשטן מאָל צו באַקענען זיך נענטער מיט די פאַרשידענע פּראָבלע־מען וועלכע האָבן באַשעפטיקט די פועלי־ציון־באַוועגונג צו יענער צייט. די קאָנפערענץ האָט זיך געעפנט אין אַ ספּעציעל פאַרקאָנ־ספּירירטן פּלאַץ, פון דאָרט זיך איבערגעטראָגן אין אַ בוידעם־שטוב און צום סוף אין אַ חדר וואָס האָט גלייכצייטיק געדינט ווי אַ שטיבל צו דאַווענען. דאָרט האָבן מיר זיך באַקאַנט מיט די עלטערע חברים: „מנשה" יידל יודענהערץ *, פיינער, ווולף און אויך איז דעמאָלס צום ערשטן מאָל אַרויסגעטרעטן אַ יונגערמאַן, חבר מערקון, וואָס איז שפּעטער באַקאַנט געווען אונטערן נאָמען מאַקס עריק. דער דאָזיקער חבר מערקון האָט מיט זיין רעפעראַט איבער דער קולטור־אַרבעט איבערראַשט נישט נאָר אונדז יונגע נאָר אויך די עלטערע חברים. אַלע האָבן אין אים געזען אַ באַדייטנדיקן כוח **. דער צוזאַמענפאָר האָט געשטאַרקט אונדזער באַוווסטזיין און סטימולירט צו ווייטערדיקער אַרבעט.

דערווייל האָט זיך געפירט די מלחמה, אמת, ווייט פון ראדאָמסק אָבער אירע פאָלגן האָבן זיך געלאָזט שטאַרק פילן ביי אונדז אין שטאָט. עס האָט געהערשט אַ גרויסע אָרעמקייט, די אַרבעטסלאָזיקייט איז געוואָקסן און מענטשן האָבן זיך געוואָרפן אויף פאַרשידענע נישט כשרע פּרנסות ווי שמוגל אדג"ל. די דאָזיקע לאַגע האָט שטאַרק באַשווערט די פּאַרטייאישע פּראָפעסיאָנעל־און קולטור־אַרבעט. טראָץ די באַדינגונגען האָט זיך די אַרבעט געפירט ווייטער. עס זענען אויסגעקעמפט געוואָרן בעסערע אַרבעטס־באַדינגונגען, איינ־געאָרדנט געוואָרן רעפעראַטן און ליטעראַרישע אָוונטן.

איינער אַזאַ רעפעראַט איז איינגעאָרדנט געוואָרן מיטן חבר יצחק לעוו פון וואַרשע. כדי איינצואָרדנען דעם רעפעראַט איז נויטיק געווען אַ דערלויבעניש פון אַ געוויסן באַאַמטן מיטן נאָמען „טע־מערל". דאָס איז געווען אַן אַלטער, טיפּישער עסטרייכישער „טשי־נאָווניק" און דערצו אַ קראַנקער. ער האָט אויף אַלץ געהאַט איין תשובה: „נישט געשטאַטעט". ענדלעך האָבן מיר אים איינגעביסן: דער חבר לעוו האָט אונדז צוגעשיקט אַ קאָנספּעקט אין דער דייטשער שפּראַך פון זיין רעפעראַט איבער דער נאַטור פון ארץ־ישראל, און מיר האָבן באַקומען אַ דערלויבעניש. ווען דער זאָל איז שוין געווען פול (אַ קלייניקייט, אַן עפענטלעכער רעפעראַט אין יענער צייט!) איז אָנגעקומען „טעמערל" און פאַרלאַנגט אַ שטול אויף דער בינע כדי ער זאָל האָבן די מעגלעכקייט צו קאָנטראָלירן צי דער רעפע־רענט וועט טאַקע ריידן דייטש און זיך האַלטן ביים קאָנספּעקט. חבר לעוו און מיר, כאָטש גוט אָנגעשראָקענע, האָבן אים באַרואיקט אַז עס וועט זיין „אין אָרדנונג". דער רעפעראַט איז געווען זייער אַ געלונגענער. דער רעדנער האָט במשך פון צוויי שעה אַרומגערעדט

* געשטאָרבן אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1923 נאָך אַן אומגליקלעכן פאַל.

** שפּעטער איבערגעגאַנגען צו די קאָמוניסטן און אומגעקומען אין ר"פ.

דעם פועלי־ציון פראָגראַם און אָפּגעשטעלט זיך אויף די אויפגאַבן פון דער באַוועגונג אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אַנטוויקלונג פון ארץ־ישראל. „טעמערל" איז צום סוף, ווייזט אויס, נמאס געווארן דאָס זיצן אויפן רעפעראַט פון וועלכן ער האָט גאָרנישט פאַרשטאַנען און האָט פאַרלאָזט דעם זאַל.

דערווייל האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות וועגן די מפלות פון רוסישן מיליטער און אין דער לופט האָט זיך אָנגעהויבן פילן די אָנקומענדיקע רעוואָלוציאָנערע געשעענישן. פאַרשטייט זיך אַז די צענזור האָט געזאָרגט דערפאַר אַז עס זאָל צו אונדז נישט דערגיין דער אמת, אָבער ער האָט זיך געטראָגן אין דער לופט און געשטאַרקט אונדז אין אונזער קאַמף.

אויסנוצנדיק די אַלגעמיינע שטימונג האָבן מיר אַדורכגעפירט אַ ריי אָקציעס אויף די אָפּגעשטאַנענע אַרבעטס־פלעצער. דאָס זענען געווען קליינע וואָרשטאַטלעך און פאַבריקלעך וווּ עס האָבן געאַרבעט מיינסטנס פרויען. באַזונדערס שוועריג באַדינגונגען האָבן געהערשט אין דער גילזן־פאַבריק פון דער פירמע גרוניס. מיר האָבן אָנגעוונדעט דאָ אַן אייגנאַרטיקן קאַמפס־מעטאָד וועגן וועלכן עס איז כדאי צו דערציילן.

אין דער גילזן־פאַבריק זענען געווען באַשעפטיקט ביז אַ 20 פרויען, וועלכע האָבן געאַרבעט אין שוועריע אַרבעטס־באַדינגונגען פאַר אַ נישטיקן לוין. מיר האָבן באַשלאָסן צו שטורעמען די „פעסטונג": אַרויסגעטראָטן מיט פאָדערונגען, געפירט פאַרהאַנדלונגען און צום סוף אָפּגעשטעלט די אַרבעט. דער אייגנטימער, אַ חסיד־דישער ייד, האָט געראָפן די טאַטעס פון די אַרבעטאָרינס, ס׳רוב מלמדים און רעליגיעזע יידן, צום רב. דאָס אַלץ איז געמאַכט געוואָרן פאַרשטענדלעך, שטרענג געהיים. אַזוי ווי מיין שוועסטער האָט אויך געאַרבעט אין דער דאָזיקער פאַבריק, האָבן מיר זיך גלייך וועגן דעם דערוווּסט און אָנגעהויבן אַ קעגנאַקציע. עס איז אונדז געלונגען איבערצייגן די פאָטערס אין אונדזער ערלעכן קאַמף און די מערהייט פון זיי האָט באַשלאָסן צו דערקלערן דעם רב, אַז די פאָדערונגען פון די „יונגען" זענען גאָרנישט אַזוי אויסטערליש און אַז זיי קאָנען אין דער פראַגע נישט משפיע זיין.

די דין־תורה ביים רב איז געווען באַשטימט אויף מוצאי־שבת. איך און מיין חבר שייקע ראזענבלאַט * זענען אַהינגעגאַנגען און האָבן שוין נאָטירלעך געטראָפן דעם פאַבריקאַנט און מאַנכע פון די טאַטעס אין דער אַזויגערופענער בית־דין שטוב. נאָך הבדלה איז אַריינגעגאַנגען דער רב אין דער באַגלייטונג פונעם פאַבריקאַנט. דערזעענדיק אונז האָט ער זיך מיט אונדז פריינטלעך באַגריסט און אָנגעהויבן אויספרעגן ביי די טאַטעס וואָס זיי מיינען וועגן דעם ענין. זיי האָבן אים דערציילט אַז פאַר אַ 9—10 שעהדיקן אַרבעטס־טאָג פאַרדינט נישט דער אַרבעטער אפילו אויף קיין ברויט צו דער זאָט. מיר האָבן באַמערקט, אַז דער שטרייט געהערט אייגנטלעך נישט צו דער קאַמפּעטענץ פון רב, האָט ער זיך אָנגעהויבן צוריקציען פון גאַנצן ענין. אויף דעם פאַבריקאַנטס חוצפהדיקער פראָגע: „מה יש?" האָט דער רב מודה געווען אַז די פראָגע דאַרף מען גלייכער דערליידיקן מיט אונדז איידער מיט אים. נאָטירלעך האָט זיך גרוניס געמוזט אונטערגעבן. ער איז געקומען אין אונדזער לאָקאַל און אונטערגעשריבן אַלע באַדינגונגען.

די מלחמה־געשעענישן האָבן אינצווישנצייט אָנגענומען אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער. די גאַנצע אויפמערקזאַמקייט איז געווען צוגעשמידט צו די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן אין רוסלאַנד. די ידיעות פון דאָרטן זענען געווען זייער קאַרג צוליב דער צענזור, אָבער דאָך גענוג כדי מיטצורייסן אונדזערע יונגע נשמות.

אויך אין פוילן זענען פאַרגעקומען וויכטיקע ענדערונגען. דער פוילישער לעגיאָן גענאַפּן דורך פילסודסקין ביי דער עסטרייכיש־דייטשער אַרמיי איז געווארן אויפגעלייזט. פילסודסקי האָט זיך אָפּגעזאָגט צו באַלייגן די געטריישאַפט־שבועה צו דער דייטשער מאַכט וועלכן גענעראַל בעזעלער האָט פון אים פאַרלאַנגט און ער איז אינטערנירט געווארן אין דער מאגדעבורגער פעסטונג. די לעגיאָניסטן זענען אינטערנירט געווארן אין פאַרשידענע לאַגערן אין פוילן.

די פוילישע מיליטעריש אַרגאַניזאַציע פ.א.ו. האָט זייער פלייסיק געפירט איר געהיימע טעטיקייט. מיר האָבן מיט זיי אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט און טייל מאָל — באַקומען ידיעות וועגן זיי פון אונדזער צענטער. אין ראַדאָמסק האָבן זיך באַווירן פיל נייע פנימער און נאָר ווייניקע פון אונדז האָבן געוווסט ווער זיי זענען און וועלכע אויפגאָבן זיי דערפילן. די עסטרייכישע מאַכט איז שוין ווייט נישט געווען די וואָס אמאָל. די צייט האָט געאַרבעט קעגן איר. עס האָבן אויפגעוואַכט די אספיראַציעס פון די קליינע פעלקער וועלכע האָבן געלעבט אונטער דעם עסטרייכישן רעזשים. אויך צו אונדז דערגייען קאַרגע ידיעות וועגן דער באַלפור־דעקלאַראַציע און דער אָנטשטייגונג פון אַ נאַציאָנאַלער היים פאַרן יידישן פאָלק אין ארץ־ישראל.

די אַלע ידיעות קומען אָן אין אַ פאַרנעפלטער פאָרם, אָבער זענען גענוג כדי אויפצוברויזן אונדזערע געמיטער. אַ שטאַרקן איינדרוק מאַכט אויף אונדז די דעקלאַראַציע פון אַמעריקאַנישן פרעזידענט ווילסאָן מיט די 14 פונקטן און מיר הויבן אָן צו גלויבן אַז מיר האָבן איבערגעלעבט די לעצטע מלחמה. פאַרוואָס אייגענטלעך נישט? דער רוסישער צאַר האָט שוין אָבדיקירט, די טעג פון דער עסטרייכישער דינאַסטיע זענען געציילטע און עס הערן זיך שוין גאָנץ דייטלעך שטימען פון די רעפובליקאַנער און סאָציאַליסטן קעגן דייטשן קייזער ווילהעלם. אויך פאַר דעם יידישן געזודפטן פאָלק עפנט זיך אַ נייע פרייע און געראָטענע וועלט.

אונדזער אַרגאַניזאַציע ווערט נאָך אַקטיוווער. מיר נוצן אויס יעטוועדע געלעגנהייט כדי צו פאַרשפרייטן דעם געדאַנק פון פועלי־ציון, פאַר סאָציאָלער און נאַציאָנאַלער באַפרייאונג. עס ווערן פראָקלאַמירט וואָלן צום שטאָטאָט און מיר נעמען אין זיי אָנטייל. לויט דער וואָל־אָרדינאַציע דאַרף דער קאַנדידאַט אויף אַ ראַטמאַן אַלט זיין מינדסטנס 30 יאָר און צווישן אונדז איז אַזאַ פאַסיקער קאַנדידאָט ניטאָ. מיר שטעלן דעריבער אַרויס אונדזערן אַ סימפּאָטיקער, פריינד איטשע אורבאַך, וועלכער ווערט אויסגעוויילט אַלס ראַטמאַן. קיין גרויסע האָפענונגען אויף דעם שטאָטאָט האָבן מיר נישט געלייגט, אָבער אַ טריבונע איז דאָס געווען און די וואָל־אַגיטאַציע אַליין האָט געהאָט אַ גרויסע פאָליטישע באַדייטונג.

פון דער צענטראָלע אין וואַרשע באַקומען מיר די איבערראַשנדיקע ידיעה, אַז אונדזערע צוויי פראָמינענטע חברים, בראָכאָוו און זרובבל, געפינען זיך אין רוסלאַנד און אַז חבר בראָכאָוו נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אינעם צוזאַמענפאַר פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן. מיר באַשליסן איינלאַדן די חברים קיין ראַדאָמסק ווי באַלד זיי וועלן קומען קיין פוילן. דער גורל האָט אָבער געוואָלט אַנדערש און אין דעצעמבער 1919 האָט דער טויט איבערגעריסן דאָס יונגע, שעפעדישע לעבן פון בער בראָכאָוו. דעם אידעאָלאָג פון סאָציאָלער און נאַציאָנאַלער באַפרייונג פון יידישן אַרבעטער. אַנשטאָט אַ פייערלעכע אויפנאַמע האָבן מיר ליידער געמוזט איינאַרדענען אַ טרויער־אָוונט. אונדזער גרויסע איבערגעבנהייט און ליבשאַפט צום שפּעטער פון אונדזער באַוועגונג האָבן מיר אויסגעדריקט אינעם פראָגראַם פונעם אָוונט. מיר האָבן איינגעלאַדן דעם פראָפעסאָר ווילענבערג פון טשענסטאָכאָוו, וועלכער האָט געשילדערט דאָס לעבן און די טעטיקייט פונעם גרויסן נפטר דורך בילדער. טראָץ דעם וואָס דעמאָלט איז דער באַן־פאַרקער כמעט געווען אָפּגעשטעלט צוליב די שניישטורעמס, איז דאָך געקומען צו אונדז דער חבר שורעק כדי מיט זיין רעפעראַט צו באַהערן בער בראָכאָווס אַנדענק.

---

* געשטאָרבן אין יאָר 1938 אין דער פיעטרקאָוער טורמע.

אונדזער טעטיקייט ביים סוף פונעם קריג

די ערשטע זעקס חדשים פונעם יאָר 1918 קענען דרייסט באַצייכנט ווערן ווי די ערשטע געבורטס־ווייען פון דער נייער וועלט — ווי מען האָט דעמאָלט געגלויבט. אויף דער פוילישער גאַס האָט מען שוין געזען אַלע פאָרבאַרייטונגען צו דער גרויסער היסטאָרישער געשעעניש, די באַנייונג פון דער פוילישער זעלבסטשטענדיקער מדינה. די פוי־לישע מיליטערישע אָרגאַניזאַציע פ.א.וו. האָט איינגעאָרדנט עפנטלע־כע פאָליטישע מיטינגען און געמאַכט אלע פאָרברייטונגען איבערצו־נעמען די מאַכט. פאַר זייער אַן ענגן קרייז פון אונדזער אָרגאַניזאַציע איז אפילו פאָרגעשטעלט געוואָרן דער צוקונפטיקער „פאָלקס־קאָ־מיסאַר" פון דער שטאָט. זיין נאָמען געדענק איך ליידער נישט, אָבער זיין אויסזען און דאָס עטוואָס אויסגעקרומט מויל אין אַ זייט, איז מיר פאַרבליבן אין זכרון.

אַלע יידישע פאַרטייען האָבן זיך נאָך געפונען אינעם לאָקאַל פון דער „קולטורא". די „פועלי־ציון" האָבן דאַן „עקספראפריאירט" דעם חתונה־זאַל פון דער פאַמיליע זאקס, כדי דאָרט איינצואָרדענען זייער „אַרבעטער־ווינקל". ווען איך קוק זיך אום, זע איך מיט וואָס פאַראַ ענערגיע מיר האָבן געאַרבעט נישט שפּאָרנדיק קיין כוחות און נישט אָפּשטעלנדיק זיך פאַר קיין שום שווערקייטן. און מיר האָבן טאַקע דערגרייכט וואָס עס איז נאָר מעגלעך געווען צו דערגרייכן.

נישט זייענדיק בכוח אַליין אַרויסגעבן געהעריקע פּראָקלאַ־מאַציעס און אויפרופן ,האָבן מיר איבערגעזעצט פון פוילישׁ און אַנטשפּרעכנט איבערגעאַרבעט פּראָקלאַמאַציעס פון אַ פריערדיקן פּעריאָד, כדי זיי זאָלן זיין גרייט אין געהעריקן מאָמענט. מיר האָבן געשאַפן אַ קאָמיסיע מיט מאָטל פעלדבערג * אין דער שפּיץ, אָפּצו־קויפן געווער פון די עסטרייכישע זעלנער, ווייל מיר האָבן זיך גע־גרייט צו אָרגאַניזירן אַ זעלבסטשוץ קעגן די פוילישע כוליגאַנעס. מיר האָבן מיטגעהאָלפן דעם פריינד יצחק זאקס אָפּצוקויפן די אינ־סטרומענטן פונעם עסטרייכישן אָרקעסטער.

אונדזער לאָקאַל איז באמת געווען דער צענטראַלער פונקט פון דער יוגנט און די אַרבעטער־מאַסן אין דער שטאָט.

דעם 10טן נאָוועמבער 1918 האָב איך באַקומען אַ מיטטיילונג דורך אַ באַן־אַרבעטער אַז צוויי אונדזערע חברים קענען זיין אָנוועזנט ביים איבערנעמען די באַן פון דער דייטשער מאַכט (הגם ראַדאָמסק האָט אַדמיניסטראַטיוו געהערט צו דער עסטרייכישער אָקופּאַציע־מאַכט, איז די באַן געווען אין די הענט פון די דייטשן).

פינקטלעך זעקס אָוונט זענען מיר, חבר לייבוש זאָנדבערג און איך, געקומען צום בנין ווו עס זענען דערליידיקט געוואָרן די באַן־פראַכטן און צוזאַמען מיט נאָך אייניקע אַרבעטער צוגעגאַנגען צום וואָקזאַל. אַלץ איז פון פאָרויס געווען באַשטימט, ווער עס זאָל אי־בערנעמען די באַן־קאַסע, די וואָג, דעם טעלעגראַף און טעלעפאָן א"אַ. אַלץ איז אויסגעפירט געוואָרן אָן קיין שום ווידערשטאַנד. די באַן־קאַסעס זענען געווען כמעט ליידיק. נאַטירלעך זענען די אַלע אַמטן באַזעצט געוואָרן דורך פּאָליאַקן, געוועזענע באַן־אַרבעטער.

די אַרבעטסלאָזיקייט און אָרעמקייט זענען געווען זייער גרויס. בלויז די בעקערס זענען געווען באַשעפטיקט און צווישן די איבעריקע אַרבעטער האָט געהערשט אַ שרעקלעכע נויט. מיר האָבן דאַן באַ־שלאָסן צו שאַפן אַ ביליקע קיך ווו מען זאָל קענען פאַר אַ קליינעם אָפּצאָל באַקומען אַ מיטאָג און אַן אָוונטברויט. די געלטמיטלען פאַר דעם צוועק זענען געשאַפן געוואָרן צווישן די פאַרמעגלעכע בעלי־בתים וואָס זענען רייך געוואָרן אין דער מלחמה. און אונטער דער לייטונג פון ש. ל. רובינשטיין, מיין ברודער פינטשע און אייניקע חברטעס, ווי די שוועסטער קרויזע און אַנדערע, האָט זיך געפירט אַ לענגערע צייט אַ ביליקע קיך ביי דער „אַרבעטער־היים".

אויך האָבן מיר געשאַפן אַ פּראָפעסיאָנעלן ראַט. אין דער שפּיץ זענען געשטאנען ש. ראָזענבלאַט, איך און אַנדערע. דעם חבר פישל פּאַריז איז איבערגעגעבן געוואָרן אָרגאַניזירן די יוגנט. די חברים וואַקסמאַן, קאַמעלגארן, גליקסמאַן און פישל פעלדבערג און אַנדערע האָבן געזאָרגט פאַר פּרעסע, בראָשורן און געלט־ענינים.

יעדער נומער פון דער „אַרבעטער־צייטונג" איז געווען פאַר אונדז אַ קוואַל פון ידיעות און וויסן. אַזוי זענען פאַרלאָפן די ערשטע וואָכן פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט אין אונדזער אָרגאַניזאַציע.

סוף דעצעמבער 1918 האָט געדאַרפט פאָרקומען דער ערשטער עפנטלעכער צוזאַמענפאָר פון פועלי־ציון, און מיר האָבן זיך גענומען גרייטן צו אים. עס איז באמת שווער היינט איבערצוגעבן אונדזער דעמאָלטיקע איבערלעבענישן. מיר זענען געווען מיט לייב און לעבן איבערגעגעבן דער אידעע פון נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער באַפרייונג פונעם יידישן פאָלק און פון אַלע אַנדערע אונטעריאָכטע פעלקער. אין רוסלאַנד האָבן די באָלשעוויקעס אונטער דער פירונג פון לענין און טראָצקי איבערגענומען די מאַכט און געשאַפן די אַרבעטער־דיק־טאַטור. טראָצקי וואַרפט זיין באַרימטע לאָזונג: „קיין שלום און קיין מלחמה". פוילן איז נאָך 150 יאָר ווידער אומאָפּהענגיק און אין דער שפּיץ שטייט יוזעף פילסודסקי, אַ געוועזענער סאָציאַליסט. אין דייטש־לאַנד פילט מען נאָך די לעצטע קראַמפן פון דער אַלטער ווילהעלמי־שער ממשלה און דער אָנהייב פון אַ נייער אָרדענונג. אויך אין ארץ־ישראל איז פאָרגעקומען אַ פולשטענדיקע ענדערונג. די אַלטע פאַר־פוילטע טערקישע מאַכט איז פאַרטריבן, די ענגלישע מיליטערישע מאַכט האָט דעראָבערט דאָס לאַנד. עס ווערט געבוירן אַ נייע וועלט און די פועלי־ציון־באַוועגונג דאַרף אויסאַרבעטן איר פּראָגראַם וואָס זאָל זיין צוגעפּאַסט צו דער נייער צייט.

מיט דער גרעסטער שפּאַנונג האָבן מיר געוואַרט אויפן צוזאַמענ־פאָר אין וועלכן עס האָבן געדאַרפט אָנטייל נעמען אַלע אָנפירנדע פערזענלעכקייטן פון דער פועלי־ציון וועלט־באַוועגונג.

אין אונדזער אָפּטיילונג זענען פאָרגעקומען כסדרדיקע פאַרזאַמ־לונגען און דיסקוסיעס אויף וועלכע מען האָט באַהאַנדלט די פונקטן פון טאָג־אָרדענונג פונעם צוזאַמענפאָר און געפּרוווט אויסאַרבעטן פּאָליטישע רעזאָלוציעס.

מיר האָבן געוויילט דריי דעלעגאַטן: דוד קאניעצפאלער, לייביש זאָנדבערג און שייקע ראָזענבלאַט. ווי געסט זענען געפאָרן: יוסף ראָזענצווייג, משה זאנדבערג און נאָך פיר חברים וועמענס נעמען איך געדענק ליידער נישט.

די השפּעה פון דער רוסלענדישער רעוואָלוציע האָט געווירקט אויף אַ טייל פון אונדזער באַוועגונג און נישט ווייניק מי האָט געמוזט אָנווענדן דער חבר מוליע אַלס פאָרזיצער כדי דער צוזאַמענפאָר זאָל זיך ענדיקן בשלום. פון איין זייט זענען עס געווען די חברים זלמן רובאַשאָוו, יאַרבלום, ד"ר יצחק שיפּער, ברוך צוקערמאַן און רודל, וועלכע האָבן פאַרטרעטן די אַזוי־גערופענע רעכטע ליניע און פון דער צווייטער זייט די חברים זרובבל, ד"ר מיכאל קאן און כמעט דער גאַנצער צ.ק. פון פוילן וואָס האָבן פאַרטרעטן די אַזוי־גערו־פענע לינקע ליניע. פון די דעלעגאַטן האָבן די לאָדזשער און ראַ־דאָמסקער חברים פאַרטרעטן די לינקערע איינשטעלונג. טראָץ דעם וואָס דער צוזאַמענפאָר האָט זיך פאַרענדיקט אַ געאייניקטער, האָט זיך אָבער געפילט אין דער לופט אַז פריער אָדער שפּעטער וועט אַרויסשווימען דאָס פּראָבלעם פון לינק און רעכט. דער עיקר אָבער איז געווען, אַז דער צוזאַמענפאָר האָט פּראָקלאַמירט די פאַראייני־קונג פון די פועלי־ציון־אָרגאַניזאַציעס פון גאַליציע און פוילן.

* אומגעקומען בעת די טראַגישע געשעענישן אין טשענסטאָכאָוו, צוזאַמען מיט זיין פרוי.

די נייע תקופה

צוריקקומענדיק פון צוזאַמענפאָר האָבן מיר געפילט אַז מיר זענען אַריינגעטראָטן אין אַ נייער תקופה פון דער פּאַרטיי־אַרבעט. עס זענען געשטאַנען פאַר אונדז נייע פּראָבלעמען און אויפגאַבן. אַזוי האָט עס זיך אונדז על כל פּנים אויסגעדאַכט און אַזוי האָבן מיר עס אויך געוואָלט זעען.

די אַרבעט אין אונדזער אָרגאַניזאַציע האָט זיך געפירט מיט דער גאַנצער ענערגיע און איבערגעבנקייט. צוליב דער אומנאָרמאַלער עקאָנאָמישער לאַגע האָבן מיר געשאַפן אַ שפּייז־קאָאָפּעראַטיוו און שפּעטער אויך אַ בעקעריי, וועלכע האָבן געדאַרפט באַפרידיקן די באַדערפענישן פון אונדזערע חברים און די אָרעמע מאַסן. מיט די דאָזיקע אונטערנעמונגען האָבן אָנגעפירט אונדזערע חברים מיט לייבוש זאנדבערג און אברהם קאמעלגארן אין דער שפּיץ.

צו יענער צייט האָבן געדאַרפט פאָרקומען די וואַלן צום אַר־בעטער־ראַט, וועלכער האָט געדאַרפט אויסגעוויילט ווערן אין אַל־געמיינע געהיימע און דירעקטע וואַלן. דאָ באַקומען מיר אָבער דעם ערשטן פּאָליטישן קלאַפּ. דאשינסקי פּראָקלאַמירט, אַז די פּ. פּ. ס. וועט נישט זיצן צוזאַמען מיט די קאָמוניסטן אינעם אַרבעטער־ראַט און זיי וויילן אַ באַזונדערן אַרבעטער־ראַט. דאָס זעלביקע מאַכן די קאָמוניסטן. די יידישע אַרבעטער ווילן נישט מיטמאַכן אָט די שפּאַל־טונגס־אַרבעט און באַשליסן אַדורכפירן די וואַלן צווישן זיך באַזונדער און דאַן אָנשליסן זיך אין אַן אלגעמיינעם ארבעטער־ראַט. מיר גייען אַרויס פון די וואַלן מיט אַ באַדייטנדיקן זיג איבער אַלע אַנדערע אַרבעטער־פּאַרטייען. אָבער צו דער פּראַקטישער אַרבעט איז עס דעמאָלט נישט געקומען, ווייל עס איז אין ראַדאָמסק נישט געשאַפן געוואָרן קיין פּאַראייניקטער אַרבעטער־ראַט.

אונדזער אַרבעט האָט זיך פונאַנדערגעוואָקסן און מיר זענען שוין נישט אומשטאַנד געווען זי צו פירן מיט אונדזערע לאָקאַלע כו־חות. דאַן איז געקומען צו אונדז אַ חבר פון גאָמבין, וועלכער האָט אונדז באַדייטנד אַרויסגעהאָלפן אין דער אַרבעט בעת מיר זענען גע־שטאַנען פאַר נייע און פאַראַנטוואָרטלעכע אויפגאַבן. דער מלוכה־שעף פּילסודסקי האָט אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט וועגן וואַלן צו די שטאָטראַטן. מיר האָבן אָנגעשטרענגט אַלע כוחות און דערגרייכט צוויי ראַטמענער און אַן אייגענעם לאַווניק, ד"ה אַ פאַרטרעטער אין מאַגיסטראַט — דעם חבר יעקב־שמואל האזע.

דער אָנזען פון אונדזער פּאַרטיי איז כסדר געוואָקסן און מיר זענען געווען טעטיק אויף אַלע געביטן. כדי אונדז אַרויסצוהעלפן, האָט די צענטראַלע צו אונדז דעלעגירט דעם חבר פּאַסטערנאַק, אַ בוכהאַלטער, וועלכער האָט געפירט די ביכער פון די ווירטשאַפטלעכע אינסטיטוציעס און ווי אַ דערפאַרענער און אינטעליגענטער חבר גע־האָלפן אונדז אויפצוהאַלטן דעם קאָנטאַקט מיט די פּוילישע אַרבעטער־פּאַרטייען.

*

דאָס איז געווען די בלי־צייט פון אונדזער פּאַרטיי אין ראַדאָמסק. אויך דער צענטראַל קאָמיטעט האָט עס ווייזט אויס, אַזוי אָפּגעשאַצט, ווייל עס האָבן אונדז צו יענער צייט באַזוכט די פּראָמינענטסטע און חשובסטע חברים פון צענטער, צווישן זיי שאול אמסטערדאם, ד"ר א. ש. יוריס וועלכע זענען געקומען פירן די וואַל־אַקציע צום ערשטן קאָנסטיטואירנדיקן סיים אין יאָר 1919. די פועלי־ציון האָבן אין כעלמער קרייז אַדורכגעפירט איין מאַנדאַט, דעם ד"ר ראזענפעלד וועלכער איז אָבער פּלוצים געשטאָרבן. אויף זיין אָרט איז אַריין ד"ר יצחק שיפּער. דער חבר ד"ר יוריס האָט באַזונדערס ליב באַקומען אונדזער שטאָט, וועלכע האָט אים געענטפערט מיט אַ סך סימפּאַטיע. זיינע רעפעראַטן האָבן שטענדיק געצויגן אַ גרויסע צאָל צוהערער.

דאָס זעלבע דאַרף אויך געזאָגט ווערן וועגן די גייסטרייכע רעפעראַטן פון חבר יארבלום. אין מיין זכרון איז איינגעקריצט דער איינציקער באַזוך און רעפעראַט פונעם חבר ניר (נחום־יעקב ראפאלקעס). ער איז געקומען צו אונדז אין פרילינג 1919. פּוילן האָט שוין געפירט דעם קריג מיט די סאָוויעטן, די יוגנט איז געווען מאָביליזירט. גראָד דעם טאָג ווען עס איז אָנגעקומען חבר ראפאלקעס האָט זיך די פּוילישע רעקרוטן פאַרגלוסט אַ הוליע טאָן אויף דער יידישער גאַס. דאָך איז דער רעפעראַט פאָרגעקומען און דער רעפע־רענט האָט באַרירט אין אים אַלע אַקטועלע פּראָבלעמען. די לאַגע איז געווען דעמאָלט אַ געדריקטע און אַ גרופּע חברים האָבן פאַרבראַכט כמעט אַ גאַנצע נאַכט אויף אַ געשפּרעך מיטן חבר ראפאלקעס וועגן דער רוסישער רעוואָלוציע, וועגן אונדזער באַוועגונג אדג"ל.

אויך וויל איך דאָ דערמאָנען דעם חבר עמנואל וואָלינסקי פון לאָדזש, וועלכער איז שפּעטער אַ דאַנק זיין ברודער געוואָרן פון אַן אָרעמען אַרבעטער אַ רייכער פאַבריקאַנט, אָבער ווייטער געטריי געדינט דער פּאַרטיי און איר מיטגעהאָלפן אין אירע וואַל־אַקציעס.

*

אַ גרויסע שמחה האָט אַרויסגערופן ביי אונדז די ידיעה אַז דער צענטראַל־קאָמיטעט האָט באַשלאָסן צו דעלעגירן צו אונדז אויף אַ באַזוך דעם חבר זרובבל. מיר האָבן געדאַרפט מאַכן אויפן אָרט געהעריקע פאָרבערייטונגען, און דאָס איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן. דער נאָמען זרובבל האָט געמוזט געדרוקט ווערן אויף די פּלאַקאַטן מיט גרויסע אותיות און אַזעלכע אותיות האָט נישט פאַר־מאָגט אַפילו די גרעסטע דרוקעריי ביי אונדז פון דער פירמא פיינסקי. מיר האָבן געמוזט אויסשניידן ספּעציעלע אותיות פון האָלץ. אַלץ איז שוין געווען פאַרטיק און מיר האָבן זיך געגרייט, געווען איז עס פרייטיק, מקבל זיין אונדזער גרויסן און באמת ליבן חבר. אַ שעה פריער איידער מיר דאַרפן גיין צו דער באַן אויפנעמען אונדזער גאַסט, זע איך אים דורכן פענצטער פון אונדזער וווינונג ווי ער

דער פּאַרטיי־ראַט פון דער ייד. סאָצ. דעמאָקר. אַרבעטער־פּאַרטיי „פועלי־ציון", אין יאָר 1919.

שטייען (פון רעכטס): געווערצמאַן, משה זאַנדבערג, ש. ראָזענבלאַט, מאיר יארבלום, ד. קאניעצפאָלער, ל. רובינשטיין, ש. זאמבעק, צ. וולאשטשאווסקי.

צווייטע שורה: ש. וואַלדפאָגעל (טשענסטאָכאָוו), יחיאל טיגער, פישל פאריז, גיטל קרויזע־וילהעלם, יוסף ראָזענצווייג, ש. וואקסמאן, פישל פעלדבערג.

אונטן: לייביש זאַנדבערג, פ. בערמאַן, שרה זאַיאַנטשקאָווסקי־פאנקאָווסקי, שלמה וואַקסמאַן.

שפּאַנט גלייך צו אונדזער שטוב. די פרייד איז געווען זייער גרויס, אָבער גלייכצייטיק האָבן מיר זיך געריכט אויף אַ שווערן פּאַרווּרף. מיין מוטערס וואַרעמע אויפנאַמע ביי אונדז האָט אָבער אַלץ פאַרגלעט. מיר זענען אָפּגעקומען מיט אַ לייכטן פּאַרווּרף: „אויב מען האָט נישט אָפּגעוואַרט דעם חבר זרובבל איז חבר זרובבל געקומען אָפּוואַרטן דעם חבר דוד..."

עס איז מיר אָבער באַשערט געווען אויסהערן דעם טאָג אַ צווייטן פּאַרווּרף. דער קאָמיטעט צוזאַמען מיטן גאַסט האָבן געוואַרט אין די מעבלירטע צימערן פון דער „קליינער חוה" (דעם ביינאָמען געדענק איך לייַדער נישט) אויף דער מעלדונג אַז מען קאָן שוין קומען אין טעאַטער־זאַל. דער זייגער איז שוין אַכט, אַכט און אַ האַלב און קיינער קומט נישט. מיר שיקן אַ שליח דערוויסן זיך וואָס עס הערט זיך און ער קומט נישט צוריק.

„חבר דוד — זאָגט זרובבל — איך האָב טאָקע אַ באַרד, אָבער לערנען זיך שערן דאַרף מען אויף דער אייגענער בארד". מיין געמיט־צושטאַנד איז זיך לייכט פאַרצושטעלן, אָבער דאָס איז נאָכנישט אַלץ, מיר באַשליסן צוגיין צום טעאַטער. קומענדיק אין טעאַטער הינטער די קוליסן געפינט חבר זרובבל אַ זייטיק לעכל אין דער קורטינע און השם ישמרנו! ער קאָן נאָר זעען די ערשטע צוויי־דריי רייען וועלכע זענען זייער שיטער באַזעצט. ער דערקלערט, אַז ער פאַרט גלייך צוריק. צום גליק האָט אַ צווייטער חבר געפונען אַ לאָך אינמיטן פון דער קורטינע און ער רופט צו דעם חבר זרובבל. עס וווייזט זיך אַרויס אַז אין זאַל געפינען זיך הונדערטער מענטשן. קיי־נער האָט נישט געקענט קומען אונדז רופן, ווייל אַלע זענען געווען באַשעפטיקט ביי דער קאַסע, און אַזוי ווי דער חבר ש. ל. רובינשטיין האָט געהיט די אָרדענונג איז פאַרשטענדלעך, אַז קיינער מיט קיין ביליקן בילעט האָט זיך נישט געקענט אַוועקזעצן אין די ערשטע רייען.

אַזוי איז דער באַזוך פון אונדזער ליבן גאַסט אַדורך מיט אַ גרויסן מאַאַלישן און מאַטעריעלן דערפאָלג טראָץ אַלע אינצידענטן.

*

דאָס זענען אייגענטלעך געווען די יאָרן פון אויפשטייג פון דער ראדאָמסקער פועלי־ציון אָרגאַניזאַציע. עס קומען דאָן די יאָרן 1920—1921, פוילן פאַרוויקלט זיך אין אַ מלחמה מיטן ראַטן־פאַר־באַנד, שליסט אָן אָפּמאַך מיט פעטלורען און וויל אנעקסירן אוקראינע, באַווייזט אַפילו צו דערוואַרען קיעוו אָבער דאָן קומט די קאָנטר־אָפענסיוו און דאָס סאָוויעטישע מיליטער דערגרייט ביז הינטער וואַרשע. אַלץ איז פאַראַליזירט. אונדזערע חברים פאַרלאָזן פוילן און זענען עולה קיין ארץ־ישראל, אַ טייל ווערט מאָביליזירט אין מילי־טער. אויך איך האָב פאַרלאָזן דעמאָלט ראַדאָמסק אויף אַ קורצע צייט און אַריבער קיין וואַרשע וווּ איך בין פאַרבליבן זעקס חדשים. וועו איך בין געקומען צוריק איז שוין נישט לייכט געווען אויפצי־שטעלן די פאַרטיי אָרגאַניזאַציע אין אזא פאַרנעם ווי פריער. נאָך אַ יאָר, אין 1922, בין איך אַריבער קיין טשענסטאכאוו.

די פארטיי פון לינקע „פועלי־ציון"

ישעיה־בער גאלדבערג

נאָך זייער אינטענסיווע טעטיקייט פון דער פועלי־ציון פאַרטיי סיי אין דער צייט פונם ערשטן וועלט קריג, און סיי נאָך דעם, איז אין רעזולטאַט פון דער שפּאַלטונג אין פ.צ. אויף רעכטע און לינקע, געקומען צו אַ סטאַגנאַציע אין דער פאַרטיי־טעטיקייט. אויך אינער־לעכע סיבות האָבן געפירט צו אָט דעם שטילשטאַנד. אַ טייל אָנפי־רענדיקע חברים האָבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל, אנדערע זענען מאָביליזירט געוואָרן אין פויליש מיליטער אָדער פאַרלאָזן ראַדאָמסק. אויך רדיפות פון פויליש מאַכט־אָרגאַנען אויף די לינקע אַרבעטער־פאַרטייען, און באַזונדערס אויף די לינקע „פועלי־ציון" און דאָס שליסן דורך דער מאַכט די אַרבעטער־הייַם אין דער שול־גאַס, האָבן גורם געווען צו דעם מצב.

נאָך אַ געוויסער צייט האָבן אייניקע חברים באַשלאָסן אויפצו־לעבן די פאַרטיי. נישט האָבנדיק קיין לאָקאַל האָבן זיי זיך פאַרזאַ־מעלט אין דעם טישלער־ווערקשטאַט פון דער משפחה קאָניעצפּא־לער. אויף די הובל־בענק איז אויסגעשפרייט געוואָרן וויס פאַפּיר מיט צובייסן, און עס איז דורכגעפירט געוואָרן אַ פאַרזאַמלונג מיט דער אָנוועזנהייט פון די חבר'טעס און חברים: איטע זילבערשטיין, עטקע קאָניעצפּאלער, יעקב שמואל האזע, יחיאל טיגער, פישל פאַריז, חנן בירנצווייג, גיטל קרויזע, שייקע ראָזענבלאַט, מרדכי מאָשקאָוויטש, משה דודקעוויטש, דוד ליפשיץ, פינטשע קאָניעצפּא־לער און ישעיה־בער גאָלדבערג.

נאָך אַ לענגערער דיסקוסיע איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אין ראַדאָמסק אַן אָפּטיילונג פון דער געזעלשאַפט „אוונט־קורסן פאַר אַרבעטער".

נאָך אַ סך באַמיאונגען איז אונדז געלונגען צו דינגען אַ לאָקאַל אין דער סטאַציע־גאַס ביי עמנואל וואָלקאָוויטש. דער „לאָקאַל" איז אייגנטלעך געווען אַ חורבה פון אַ תבואה־שפייכלער, אָן טירן

די פאַרוואַלטונג פון דער געזעלשאַפט „אוונט־קורסן פאַר אַרבעטער", שטייַען פון רעכטס: לייביש מאָשקאָוויטש, איטע זילבערשטיין, חנן בירנצווייג, עטקע קאָניעצפּאלער, י. ב. גאָלדבערג.
זיצן: פ. קאניעצפּאלער, מ. מאָשקאָוויטש, יחיאל טיגער, מ. דודקעוויטש, יחיאל־מאיר ראָזענצווייג.

אָן פענצטער, און אָן אַ פּאָדלאָגע, א. ד. ג. די חברים האָבן אין אַ קור־צער צייט אַלץ געבראַכט אין אָרדנונג, און דעם שפּייכלער פאַר־וואַנדלט אין א לאָקאַל. אויף די וועגט זענען אויפגעהאָנגען געוואָרן די פּאַרטרעטן פון ב. בראָכאָוו, קאַרל מאַרקס, שלום עליכם, י. ל. פרץ און אַנדערע. ביים אַריינגאַנג האָב איך אויפגעמאַלט אַ שילד „געזעלשאַפט אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער".

אין אַ געוויסן שבת צונאַכט איז ביי דער אָנוועזנהייט פון אַ גאָר גרויסן עולם אַרבעטער און יוגנט פון אַלע פאַרטייען, פאַר־געקומען די פייערלעכע דערעפנונג. עס איז דערביי געמאַלדן געוואָרן אַז אין די נאָענטסטע טעג ווערן געעפנט אָוונט־קורסן, מיט אַ פאַר־שיידנאַרטיקן לערן־פראָגראַם. עס איז אויך פאָרגעקומען אַ קינסט־לערישער טייל אויסגעפירט פון די חברים און חברטעס. פאַרן שלוס פון פראָגראַם, האָט עמעצער אויסגעלאָשן די עלעקטריע, און אַ יעור־סעקישע באַנדע האָט זיך אַריינגעריסן און מיט מעסער פאַרוווּנדעט אייניקע חברים. וועג מען האָט צוריק געמאַכט ליכטיק, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער חבר משה פשעראָווסקי איז שווער פאַרוווּנדעט און אַנדערע חברים זענען לייכט פאַרוווּנדעט געוואָרן. צום גליק האָט די פּאָליציי נישט אויסגעניצט דעם פאַל, כדי צו שליסן דעם לאָקאַל און מיר האָבן געקאָנט פאָרזעצן אונדזער אַרבעט.

די קורסן זענען געוואָרן זייער גוט באַזוכט. די ביבליאָטעק אונטער דער לייטונג פון ח׳ יחיאל טיגער איז פון וואָך צו וואָך געוואָרן רייכער מיט ביכער. אונטער דער לייטונג פון חבר פ. פאַריז איז געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישע סעקציע וועלכע האָט געמאַכט אייניקע אויפפירונגען. עס זענען אויך אַייַנגעאָרדנט געוואָרן רעפעראַטן אויף אַלגעמיין־פּאָליטישע און ציוניסטישע טעמעס.

חבר חנן בירנצווייג האָט געשאַפן די פראָפעסיאָנעלע פאַראיי־נען צו וועלכע עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַ סך אַרבעטער. אויך אַ יוגנט־טעקציע איז געשאַפן געוואָרן.

דער קאָמיטעט און חברים פון די לינקע „פועלי ציון".
זיצן (פון רעכטס): ר. האַמפעל, ש. ראָזענבלאַט, י. ש. האָזע, ח. טיגער, העפטלער.
צווייטע שורה: פ. פאריז, מ. מאשקאוויטש, י. באום, — ח. בירענצווייג, א. זילבערשטיין, י. ב. גאָלדבערג, ה. קליינמאַן, מ. ערליך.
אויבן: ב. דודקעוויטש, ר. קאָפּעלאוויטש, מ. דודקעוויטש, — ע. פּזשע־ראווסקי, ג. וולאשטשאווסקי, עטקע קאַניעצפאלער, —.

***

אונדזער פאַרטיי איז זיך גאָר שטאַרק צוגעאַקסן, טראָץ די פאַלי־צייאישע שיקאַנעס און אַרעסטן. מען קען דרייסט זאָגן אַז אין אַ געוויסער תקופה איז דאָס געווען די שטאַרקסטע פאַרטיי פון דער יידישער אַרבערשאַפט און פאָלקס־מאַסן. אַ דאַנק דער טיכטיקער אַרבעט האָט די פאַרטיי אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן נצחון ביי די שטאָט־ראַט־וואָלן און באַקומען 684 שטימען און 2 מאַנדאַטן צום שטאָט־ראַט, ווי אויך אַ לאָוויניק (אַ מיטגליד אין דער לייטונג פון דער שטאָט־פאַרוואָלטונג). דער לאָוויניק איז געווען יעקב ש. האָזע* און די ראַטמענער זענען געווען די חברים ש. ראָזענבלאַט און יחיאל טיגער.

דורך אונדזער איניציאַטיוו איז אין יאָר 1926 אייַנגעאָרדנט געוואָרן דורך דער לינקער שטאָט־פאַרוואָלטונג אַ זומער־קאָלאָניע פאַר יידישע קינדער אין ווישניצע. די שטאָט־פאַרוואָלטונג האָט אויך באַשטימט סובסידיעס פאַר יידישע ביבליאָטעקן, קינדער־היים און אַנדערע יידישע אינסטיטוציעס.

אונדזער פראַקציע האָט געשטעלט אויפן סדר־היום פון דער שטאָט־פאַרוואָלטונג די וויכטיקע פראָגע פון באַשעפטיקן יידישע אַרבעטער און באַאַמטע אין די שטאָטישע אונטערנעמונגען. נאָך אַ גרויסן קאַמף איז דער פונקט ליידער אָפּגעווארפן געוואָרן, סיי דורך די פּוילישע רעאַקציאָנערע ראַטמענער, סיי פון דער פּ.פּ.ס. (פּוילישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פאַרטיי), די לעצטע מיטן מאָטיוו, אַז דאָס קאָן פאַרשטאַרקן דעם אַנטיסעמיטיזם. אונדזער פראַקציע האָט וויטער געפירט דעם קאַמף פאר רעכט אויף אַרבעט, און געצוווּנגען די פּוילישע אַרבעטער־פאַרשטייער צו שטימען פאַר דעם פאָרשלאָג וועלכער האָט באַקומען אַ מערהייט. אונדזער חבר פישל פאַריז האָט דאָן באַקומען דעם פּאָסטן פון אַ שלאָסער אין אַ שטאָטישן אַנשטאַלט.

אין דער יידישער קהילה איז אונדזער פאַרטיי רעפרעזענטירט געוואָרן דורך חבר פישל פאַריז.

אַ דאַנק די אָוונט־קורסן, ביבליאָטעק און רעפעראַטן וויי אויך די פּ. צ.־פּרעסע, האָט זיך פאָפולער געמאַכט דער באַראָאָוויסטישער געדאַנק צווישן די אַרבעטער און פאָלקס־מאַסן, באַזונדערס צווישן די אָרעמע און אָפּגעשטאַנענע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקע־רונג. עס איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ ספּאָרט־קלוב „שטערן" וווּ די יידישע אַרבעטער האָבן באַקומען פיזישע דערציאונג און אַנטייל־נעמונגען אין אַלגעמיינע פאַרמעסטונגען.

אונדזערע ערשטע מאי־פייערונגען האָבן — טראָץ די פאָליציי־אישע שיקאַנעס — זיך אויסגעצייכנט מיט גרויסע דעמאָנסטראַציעס אין די גאַסן פון שטאָט.

אזוי האָט דער יידישער אַרבעטער אין ראָדאָמסק, ביז אין די 30ער יאָרן, הויך געטראָגן די פאָן פון דער יידישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער אַרבעטס־פאַרטיי פועלי־ציון.

די פאַרטיי פון לינקע „פועלי־ציון" האָט צוגעגעבן א ספּעציעלן פּארב־ניואַנס אינעם אלגעמיינעם פילפאַרביקן „בוקיעט" פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג: דעם ניואַנס פון רויט — בלוי־ווייס אינעם פּראָצעס פון פאַרווירקלעכן די אידעען פון סאָציאַליזם, דע־מאָקראַטיע און ציוניזם. אין דעם דאָזיקן נאטירלעכן דרייעק האָט זיך אין יענער תקופה געפורעמט דאס יידיש פאָליטיש־געזעל־שאַפטלעכע לעבן אין פוילן און די יידישע ארבעטערשאפט, וואָס האָט געקעמפט פאַר אַ בעסערן און שענערן לעבן אין דער דא־היקייט און פאר א נייעם און שפּעפּערישן לעבן אין ארץ־ישראל, — האָט אין די שורות פון לינקע „פועלי־ציון" געפונען אן ענטפער אויף אירע סאָציאַלע און נאַציאָנאלע טרוימען און באגערן.

* אין די שפּעטערע יאָרן איבערגעגאַנגען צום „בונד".

דער ראדאמסקער „בונד"

אברהם ליטמאן

דער ראָדאָמסקער „בונד" האָט געהאַט זיין היים איף דער סטשאלקאווסקע־גאַס אין שכנות מיט די „פאַרייניקטע", אינעם „גראסער־קלוב". דאָרט האָט געוויש פון יידישער יוגנט און עס האָט זיך געפירט אַ פאַרצווייגטע קולטור־טעטיקייט אין דער פאָרם פון אַרבעטער־קורסן, רעפעראַטן, אַ ליינן־זאַל אדג"ל. דער עיקר האָט זיך אָבער דער „בונד" פאַרנומען מיט אָרגאַניזירן די אַרבעטער אין פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען, כדי צו קעמפן קעגן דער עקספלאָאַטאַציע פון די יידישע מאַסן און פאַרבעסערן זייער עקאָנאָמישע לאַגע.

אין יאָר 1921 איז אין לייבל געלבארד'ס הויז אָרגאַניזירט גע־ווָארן דער פּראָפעסיאָנעלער פאַריין פון די נאָדל־אַרבעטער, וועלכער האָט מיט דער ציים געשיילט פיל מיטגלידער. די גרינדונגס־פאַר־זאַמלונג פון פאַריין איז פאָרגעקומען אויף דער קראַקאָווער גאַס 41 און עס האָבן אין איר אָנטייל געגומען אַרום 75 אַרבעטער. די פאָליטישע פאַרטייען, וועלכע זענען געווָארן אייניגעלאָדן צו דער פאַרזאַמלונג, האָבן רעפרעזענטירט: פון „בונד" — חיימל איצקא־ויטש, פון די „פאַרייניקטע" — פנחס קאלקע און פון די „פועלי־ציון" — דוד קאניעצפאָלער.

דער פאַריין איז געווען אומלעגאַל, ער האָט אָבער מיט מסירות נפש געפירט זיין טעטיקייט. פאָרזיצער איז געווען לייבל געלבארד, סעקרעטאַר — יאמע ווייסבערג. א געוויסע ציים איז אויך געווען פאָרזיצער — מאלטשע סאנדאמירסקי פון „פועלי־ציון". טעטיק אינעם פאַריין איז אויך געווען פנחס („פיניע") קאלקע. הגם ער — ווי די גאַנצע משפחה קאלקע — איז געווען אַ „פאַרייניקטער".

די עקזעקוטיווע פון „בונד" איז באַשטאַנען פון פינף חברים: אבנר ירחמיאל, חיים איצקאוויטש, לייבל געלבארד, אברהם דיקערמאַן און הערשל בראמבערג.

פון די עלטערע „בונדאָוצעס" זענען געווען אַקטיוו די חברים: זקן שרייבער, אַלע בארדע, מרדכי אהרן רייכער, פישל געשענא־ויטש, דער געלער שימע, לייזער טאינסקי, אברהם באנאף און פייוול פישעלעוויטש.

דער „בונד" פלעגט איינאָרדענען לעקציעס מיטן אָנטייל פון די חשובסטע פירער, וועלכע זענען געקומען פון טשענסטאכאוו, לאָדזש און וואַרשע. וען אַזאַ לעקציע איז פאָרגעקומען, פלעגט די גאַנצע יידישע אינטעליגענץ אָנפילן דעם זאַל און ס'איז געווען אַ גרויסער יום־טוב. דער דורשט נאָך וויסן איז געווען גאָר שטאַרק און די טעטיקייט פון „בונד" אויפן קולטור געביט איז געווען גרויס.

דער בונדישער קלוב אין ראָדאָמסק האָט אויך שטאַרק געהאָלפן די יידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן צוריקגעוואָנדערט פון דייטשלאַנד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1917. וען זיי זענען געקומען קיין ראָדאָמסק און געבעטן הילף, האָבן מיר אַליין, אמת, זיי מיט גארנישט געקענט העלפן, מיר האָבן אָבער אַרויסגעשיקט דעלעגאַציעס צו די רייכע יידישע בעלי בתים און פאַרלאַנגט פון זיי צו העלפן די וואַנדערער. די דעלעגאַציעס זענען באַשטאַנען פון די חברים ראזענבערג, איצקאוויטש און מעדזשינסקי. די דאָזיקע חברים האָבן טאַקע געווירקט אויף אייניקע פון די אינטעליגענטע רייכע בעלי בתים וועלכע האָבן זיך זייער וואַרעם אָפגערופן. דאָס זענען געווען ראזנבוים, מרדכי גאלדבארג, פאנסקי א"א. זיי האָבן אונדז אַריינגעשיקט שפּייז און מיר האָבן געעפנט אַ קיך ווו די וואַנדערער האָבן באקומען אַ טעלער זופ מיט ברויט.

כאטש דער „בונד" איז אָרגאַניזירט געווָארן ווי אַ רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער־פאַרטיי וואָס האָט זיך געשטעלט דעם ציל צו קעמפן פאַר סאָציאַליזם, איז ער אָבער געווָארן אין די פּוילישע שטעט און שטעטלעך און אויך אין אונדזער ראָדאָמסק, אַ פאָלקס־באַוועגונג, צו וועלכער עס האָבן געהערט נישט בלויז אַרבעטער, בעלי־מלאכות, נאָר אויך פון מיטל־קלאַס און ספעציעל די אינטעליגענטע יוגנט, אַפילו פון פאַרמעגלעכע היימען.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, צווישן ביידע וועלט־מלחמות (1918־1939), האט דער „בונד" געשפילט א באדייטנדיקע ראלע אינעם אַלגעמיין־יידישן פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן און איז געבליבן טרייַ זיינע עיקרדיקע רעוואָלוציאָנערע אידעען אַלס אַרבעטער־פאַר־טיי. צוגלייך ווי אין אלע שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האט אויך אין ראָדאָמסק דער „בונד" געפירט א וויכטיקן קאמף פאָרן רעכט און ווויילזיין פון די יידישע ארבעטער און האָראָפּאַשנע מאסן אין די מלוכהשע, מוניציפאַלע און יידישע־קהלשע אינסטיטוציעס, פאַר דער אויטאָנאָמיזאציע פונעם יידישן פאלקס־לעבן. דער „בונד" האט זיך ספעציעל געווידמעט דער פּראָפעסיאָנעלער טעטיקייט פון דער ארבעטער באוועגונג און אויף דעם געביט האט ער געדינט אלס נא־טירלעכער פאַרבינדלער צווישן די יידישע און פוילישע אַרבעטער.

מיט זיין געזעלשאפטלעך־קולטורעלער פארצווייגטער טעטיקייט — דורכן פאַרשפרייטן די „פאָלקס־צייטונג", זשורנאַלן און ביכער פון דער אויסגאבע „קולטור ליגע", דורך ארגאניזירן פארזאמלונגען, רע־פעראטן און „קעסטל־אוונטן" — האָט דער „בונד" מיטגעווירקט אין דער פּראָגרעסיוער אלגעמיין־געזעלשאפטלעכער און־קולטורע־לער אנטוויקלונג פון די אָפּגעשטאַנענע פאָלקס־מאסן, פאר וועלכע דאס אפּגעשטאנענקייט איז צו־יענער־צייט געווען דער גרעסטער שונא זייערער אינעם קאמף פאר א בעסערן מאָרגן.

אמת, דעם דאזיקן „בעסערן מאָרגן" האבן זיך די יידישע פאלקס־מאסן אין פוילן און אין ראדאָמסק נישט דערוואַרט. זייער „מאָרגן" איז דערטרונקען געוואָרן אינעם ים פון אומשולדיק בלוט, — וואס איז פאַרגאָסן געוואָרן דורך די רוצחים־הענקער — די טרעגער פון פאשיזם און פינצטערן נאציאנאליזם אינעם 20־טן יאָרהונדערט.

„בונד"־עקזעקוטיווע אין יאָר 1921.
פון רעכט: לייבל געלבארד, חיים איצקאוויטש, חבר אבנר, הערשל בראָמבערג, אברהם דיקערמאַן.

די ציוניסטישע ארבעטער־פארטיי „התאחדות"

חיים קריינדלער

אין אָנפאַנג פון די צוואַנציקער יאָרן, וועו ס׳איז געגרינדעט געוואָרן אויף דער היסטאָרישער פּראַגער קאָנפערענץ די ציוניסטישע אַרבעטס־פאַרטיי „התאחדות" מיט א. ד. גורדון און חיים ארלאָזאָרוו בראש, איז אויך אין אונדזער שטאָט אַנטשטאַנען אַזאַ אָרגאַניזאַציע. אירע גרינדער זענען געווען עטלעכע געווענע חברים פון צעירי־ציון: דוד כאשטשעוואַצקי, מאיר וואלקאוויטש, שמואל לאכמאן און

א גרופּע חברים פון „התאחדות".
שטייענ: (פון רעכטס): י. גרושקע, דויד ניימאַן, אלי גרושקע, דויד פייערמאַן, שמואל לאכמאן, אלימלך קליינער.
זיצן: י. זאַנדבערג, מאיר בירנבוים, מ. וואלקאוויטש, ד״ר טארלא, דויד כאשטשעוואצקי, אלי קאפלאן, ד. ערליכמאַן.
אונטן: זאב וואלקאוויטש, משה שיטענבערג, א. לאגזשיצקי.

א גרופּע חברים פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה".

חיים קריינדלער. די פאַרטיי איז געווען די קלענסטע לויט דער צאָל חברים, שוין צוליב דעם פאַקט אַליין וואָס זי איז אַנטשטאַנען די לעצטע אין אַ קליינער שטאָט אין וועלכער עס זענען טעטיק געווען יאָרנלאַנג אַ סך פאַרטייען. נישט געקוקט דערויף איז „התאחדות" געווען געזונ פאָפולער, געזומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין די אָרטיקע קרנות (קרן קימת, קרן־היסוד) און אויך געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויפן אָרטיקן נאַציאָנאַל־פאָליטישן לעבן. דעם עיקר טראָפ האָט זי געלייגט אויף דער עטישער זייט פון דער ציוניסטישער אידעע.

אַרום „התאחדות" האָט זיך גרופירט אַ טייל פון דער ערנסטער יוגנט, וועלכע האָט געגרינדעט אַ שיינע ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון א. ד. גורדון. די ביבליאָטעק האָט זיך געפונען אין אַן אַנטשפּרע־כנדיקן לאָקאַל, אין וועלכן עס זענען פאָרגעקומען פון צייט צו צייט רעפעראַטן, פאַרווויילונגען, אַקאַדעמיעס פאַרן קרן קימת און קרן־היסוד. דער פאַרשטייער פון אונדזער פאַרטיי אין קרן קימת איז געוואָרן ח׳ יצחק לאַכמאַן, וועלכער האָט אַרויסגעווויזן אַ סך אַקטיווקייט אויפן דאָזיקן געביט.

וועו די פאַרטיי האָט זיך געמוזט אויס פאַרשידענע סיבות ליקווידירן, איז די א. ד. גורדון־ביבליאָטעק איבערגעשיקט געוואָרן קיין רעמבערטאָוו.

אין שפּיץ פון „התאחדות" איז געשטאַנען אַ ועד צו ו׳עלכן עס האָבן געהערט די חברים: אלימלך קליינער, דוד כאשטשעוואצקי, יחיאל מאיר וואלקאוויטש, דוד ערליכמאן,* אסתר שטערנפעלד, מאיר בירנבוים, יהודה זאנדבערג, חיים קריינדלער, אליעזר קאפלאַן, שמואל לאַכמאַן. צום סניף האָבן געהערט: דב בראנער, דוד נוימאַן, אליהו לאגזשיצקי, יעקב גרושקע, אלי גרושקע, משה יצחק שיטענבערג, יעקב אפמאן, זאב וואלקאוויטש, שמואל ראָזענצוויייג, דוב ווייגשטאָק, יעקב זיידמאַן, יעקב פרידבערג, שלמה שאַץ, רפאל דאָמבראָוער, עמנואל דאָמבראָוער, דוד פייערמאַן, פאַניע גאסלאווסקי, איטשע מייטליס, גיטל געלבארד, רחל מאנעלעס.

צוליב דער באַדייטנדער ראָל וואָס זיי האָבן געשפּילט אין ראַדאָמסקער נאַציאָנאַל־יידיש לעבן פאַרדינען באַזונדערס דערמאָנט צו ווערן צוויי טוער פון התאחדות: דוד כאשטשעוואצקי און מאיר וואלקאוויטש.

דוד כאשטשעוואצקי איז געווען אַ ייד, אַ בן תורה, אַן איבערגעבענער ציוניסט מיט אַ סך שכל און אַ געזונטן פאָליטישן חוש, אן אומפּשרותדיקער שונא פון כלערליי נישט אויפריכטיקע קהילה־פאַרזאָרגער, קעגן וועלכע ער פלעגט אַרויסטרעטן מיט דער גאַנצער אויפריכטקייט און זיי עקשנותדיק באַקעמפן. מען האָט אים טאָקע צוליב זיין קאָמפּראָמיסלאָזיקייט געוופן „דער ליטווישער עקשן". אין תוך איז ער אָבער געווען אַ גוטהאַרציקער, און טאָמער איז געשען ביי אַ יידן עפּעס אַן אומגליק, האָט ער זיך טיף דערמיט איבערגענומען און איז געווען גערירט ממש ביז טרערן.

וועגן זיין פּאַאיקייט תופס צו זיין די ווירקלעכקייט און אַרויס־ציען די געהעריקע מסקנות, קענען עדות זאָגן די וועטער מיט וועלכע ער האָט זיך געווואָנדן צו זיינע פריינד, בעת עס איז אַנטשטאַנען אין ראַדאָמסק דאָס געטאָ: „די דייטשן האָבן באַשלאָסן אונדז צו פאַרניכטן — האָט ער געזאָגט — אונדזער חוב איז צו אָרגאַניזירן אַן אויפשטאַנד, אַוועקלייגן עטלעכע צענדליק דייטשן, שטאַרבן ווי העלדן און נישט לאָזן זיך אויסשחטן ווי לעמער". זיינע וועטער

---

* דערנאָך איבערגעגאַנגען צו די רעוויזיאָניסטן.

זענען ליידער נישט אויפגענומען געוואָרן און ער האָט געטיילט דעם ביטערן גורל פון אונדזערע ראַדאָמסקער ברידער.

מאיר וואלקאוויטש איז געווען אַ קנאותדיקער ציוניסט ביז בטלנות. ווי אַן אמתער פאָלקסמענטש האָט ער מיט לייב און לעבן זיך געווידמעט דער אַרבעט פאַרן קרן קימת. אַלס מורשה איז ער געווען אַ נקי כפיים און באַציגן זיך צו זיין אַרבעט ווי צו אַן עבודת הקודש. מיט אַ באַזונדערער פיעטעט פלעגט ער פאַרטיילן חמשה־עשר בשבט די פייגן און באָקסערס, וואָס זענען צוגעשיקט געוואָרן דורך דער קק״ל־צענטראַלע, פאַר קליינע קינדער.

וואָס שייך זיין פאָליטישער אַרבעט איז ער געווען שטאַרק נישט קאָנספעקווענט און מיר זענען פון אים אויסגעשטאַנען אַ סך צרות. וויפל מאָל מיר האָבן מיט אים אַלס מיטרעדאַקטאָר פון דער פיעטרי־קאָווער וואָכנבלאַט „אונדזער צייטונג״ ענדגילטיק אויסרעדאַקטירט אַ קאָרעספאָנדענץ אין וועלכער עס האָט געדאַרפט זיין אַ שאַרפערער אָנגריף אויף אַ פאָליטישן קעגנער, האָבן מיר שטענדיק געפונען שבת ביים לייענען די אָפּגעדרוקטע קאָרעספאָנדענץ, וועזנטלעך געענדערט נישט אינעם גייסט פון דעם ערשטן טעקסט.

מאיר איז נפטר געוואָרן עטלעכע יאָר פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אין יאָר 1929 איז געשאַפן געוואָרן אַ סניף פון „גורדוניה״, וואָס האָט אַרומגענומען אַ קליינע צאָל קינדער פון ציוניסטישע עלטערן, וועלכע האָבן געוואָלט געבן זייערע קינדער אַ ציוניסטישע דער־ציאונג.

מיטן גרינדן די הכשרה־קבוצה אין ראַדאָמסק, וואָס איז באַשטאַנען פון „התאחדות״ און „גורדוניה״ חברים, האָבן אייניקע חברים פון דער הכשרה זיך איבערגעגעבן דער דערציאונגס־אַרבעט פון אָרטיקן סניף „גורדוניה״. עטלעכע חברים פון „גורדוניה״ האָבן זוכה געווען עולה צו זיין קיין ישראל.

די טעטיקייט פארן קרן קימת לישראל

ד. אחי־פנחס

שוין דער 5טער ציוניסטישער קאָנגרעס אין באַזעל אין יאָר 1901, האָט אָפיציעל באַשטעטיקט דעם רעיון פון פראָפעסאָר הערמאַן שפירא וועגן דעם קרן קימת לישראל וואָס האָט געהאַט פאַר אַ ציל אויסצולייזן דעם באָדן אין ארץ־ישראל פון פרעמדע הענט, מיט דער הילף פון שפענדונגען פון די ברייטע יידישע פאָלקסמאַסן. אָט דער נאַציאָנאַלער פאָנד, איז שוין אין זיינע ערשטע יאָרן, ארומגע־נומען געוואָרן מיט אַ באַזונדער געפיל פון די יידישע פאָלקס־מאַסן.

אונדזערע מוטערס האָבן די וויס־בלויע פושקע פון ק.ק.ל. געלאָזט אויפהענגען צוזאַמען מיט דער פושקע פון „רבי מאיר בעל הנס״ און אַ סך פון אונדז, געדענקען נאָך, ווי אונדזערע מוטערס האָבן אונדז געשיקט מיט דער פושקע פון ק.ק.ל. צום עסיק־מאַכער ה׳ ברייל, ער זאָל זי אויסליידיקן און מיט וואָס פאַר אַ יראת־הכבוד ער האָט דאָס געמאַכט. אָט דאָס געפיל פון אַ ספעציעלער שליחות, וואָס איז איבערגעגעבן געוואָרן צום פאָלק, האָט באַהערשט די פאָלקס־מאַסן. ווער געדענקט נישט די קערות ערב יום־כיפור אין דער שול און בתי מדרשים, אָדער די ק.ק.ל.־זאַמלונגען אויף חתונות און אַנדערע שמחות. אָדער שוין שפעטער די ק.ק.ל.־מאַרקעס, מיט די בילדער פון ד״ר מאַקס נאָרדאו און אַנדערע.

נאָכן ערשטן וועלט קריג, אין יאָר 1922, וועו קיין ראַדאָמסק איז געקומען דער ציוניסטישער עסקן מאיר וואלקאָוויטש, אַ חבר פון „התאחדות״, איז מיט זיין איניציאַטיוו רעאָרגאַניזירט געוואָרן די טעטיקייט פון ק. ק. לישראל אויף מער געזעלשאַפטלעכע יסודות. טראָץ דעם וואָס עס איז דאָמאָלסט נישט געווען קיין ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אין אייגנטלעכן זין, האָט ער אָרגאַניזירט צוזאַמען מיט חיים גאָלדבערג, עטלעכע עסקנים, וועלכע האָבן אַקטיוו זיך באַטייליקט אין זאַמלונגען פאַר ק.ק.ל.

ענדע יאָר 1925, האָבן זיך די ח״ח מ. וואלקאָוויטש און ח׳ גאָלד־בערג, באַטייליקט אין אַ ראַיאָן־צוזאַמענפאָר אין פיעטרקאָוו. לויט זייער באַריכט איז אין יאָר 1925 אין ראַדאָמסק געזאמלט געוואָרן די סומע פון 5.200 זל. וויייטער וועט אין באַריכט איבערגעגעבן, אַז די עלטערע ציונים באטייליקן זיך נישט אין דער אַרבעט און בלויז „התאחדות״, „החלוץ״ און „פועלי־ציון״ (פאַראייניקט מיט צ. ס.) דערפילן ווי געהעריק זייער פליכט.

אין יענער צייט, האָט די ציוניסטישע טעטיקייט אין ראַדאָמסק זיך אַנגעטראָפן אויף גרויסע שוועריקייטן. דער „בלימל״־טאָג פאַרן ק.ק.ל. האָט אַריינגעבראַכט אַ גאָר קליינע הכנסה, אַזוי אַז אין דער „ראַדאָמסקער צייטונג״ פון 8.9.1926 שרייבט מען וועגן דעם „דער טייוול פייערט זיין נצחון״.

ה׳ וואלקאָוויטש און זיינע געטרייע מיטאַרבעטער טוען אַלץ כדי ווידער אויפצולעבן די טעטיקייט פאַרן קרן קימת. עס ווערט געשאַפן אַ „גאולת־הארץ־רינג״: יעדער שפענדער רופט אַרויס אַ צווייטן, אַז אויך ער זאָל שפענדן פאַרן ק.ק.ל. די נעמען פון די שפענדער וועלן פאַרשפנטלעכט אין דער צייטונג. דער דאָזיקער אויפטו איז געקרוינט געוואָרן מיט אַ גרויסער הצלחה און אַרומגענומען וואָס

דער וועד פון קק״ל אין יאָר 1926.
שורה אויבן (פון רעכטס): ז. וואלקאוויטש, ב. מאַרגאַלעווסקי, י. פרידמאַן, י. ראַזענצווייג, א. אפמאַן, דויד מארגאלעווסקי.
צווייטע שורה: א. ב. אייזן, י. ליבערמאַן, ח. גאָלדבערג, מ. שיטענבערג.
זיצן: ז. אָפמאַן, י. זאַנדבערג,—,נאמן (שליח פון א״י), מ. וואלקאוויטש (מורשה), מאיר בירנבוים.

בעתן אפשליסן אַ „בלימל"־אַקציע פֿאַרן קק"ל.
שׂורה אויבן (פון רעכטס): א. לאַגזשיצקי, חיה־פֿעסיע גאַלדבערג, ז. וואל־קאָוויטש, שמואל נייַמאַן, חיה זילבערשטיין, יצחק ווייַנטרעטער, איטע זעלקאָוויטש, שׂרה פישמאן; צווייטע שׂורה: —, בוגייסקי—בלום, —, מרים בוים, רוחמה ראָזענצווייג, חנה געלבאַרד, גרושקא; דריטע שׂורה: אסתר עלבוים, א. ב. אייזן, זיידמאַן, מ. וואלקאָוויטש, חיים גאַלדבערג, העלא פאריז.

אַמאָל אַ גרעסערן קרייז פון דער יידישער באַפעלקערונג. לויט אַ באַריכט אונטערגעשׂריבן פון מורשה וואלקאָוויטש און מזכיר לאַגזשיצקי, איז די הכנסה אין חודש תמוז 1927 געווען 124.80 זל. די זעלבע אונטערשׂריפטן באַשטעטיקן, אַז די הכנסה פֿאַרן יאָר תרפ"ז איז געווען 1,007.80 זל. וואָס ווערט אויך באשטעטיקט דורך דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע פון די עסקנים ב. בראונער און ש. לאַכמאַן. אין מאַנאַט אָקטאָבער 1927, בעת אַ באַזוך פונם דעלעגאַט פון דער ק.ק.ל. צענטראַלע ח. אזרחי, איז אויפן פֿאַרשלאָג פון ה' וואלקאָוויטש און אַנדערע, דאָן געשאַפן געוואָרן — אויפן אָרט פון דער נאַציאָנאַל־פֿאַנד קאָמיסיע — דער „גדוד קרן קימת לישׂראל" אונטער דער לייטונג פון פֿאַלגענדע חברים: ראש הגדוד וואלקאָוויטש, סגן וואָלף שפּירא; קאַסירער יצחק לאַכמאן; חיים גאַלדבערג און חברה גרונדמאַן. אין דער רעוויזיאָנס קאָמיסיע: ב. בראונער, י. ליבערמאן, שפרה וויטענבערג און אייכנער. מיטן אַנטשטיין פונם גדוד הנוער האָבן די אַקציעס פֿאַרן ק.ק.ל. איבערגעשטיגן אַלע דערוואַרטונגען, טראָץ דעם וואָס אין די קריזיז פון דער עלטערער יידישער באַפעלקערונג, האָט פשוט געהערשט אַן אַנטי־ציוניסטישע שטימונג, אָבער די אונגעהויערע התלהבות פון דער יוגנט, האָט אַלץ איבערוווּנדן, און די הכנסות האָבן געמוען שטייגן. שוין אין חודש תשרי תרפ"ח איז איינגעפלאָסן 73.00 זל.

די „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 23.12.1927 שרייבט אין צוזאַמענ־האַנג מיט דער פֿאַרשטייַנדיקער חנוכה אַקציע: „מיר גלויבן, אַז די שוואַרצע כמאַרעס זענען שוין פֿאַרבי פונם ראַדאָמסקער הימעל... און די יעניקע פֿערזאָנען וואָס ווּעלן באַזוכט ווערן דורך די זאַמלער, ווּעלן מיט פֿאַרגעניגן דערפֿילן זייער חוב אַלס יידן, לגבי דעם יידישן פֿאָלק, און ארץ־ישׂראל".

אין יאָנואַר 1928 האָט מ. וואָלקאָוויטש, — צוליב וויכטיקע פֿערזענלעכע מאָטיוון — רעזיגנירט פון זיין אַמט אַלס מורשה. און בעת'ן באַזוך פון א. ביאַלאָפֿאַלסקי פון דער צענטראַלע, ווערט געווויילט אַלס מורשה אליהו לאגזשיצקי, אַלס סגן ש. נייַמאַן, קאַסירער יצחק לאַכמאַן און מזכיר ד. מ. קאָרנבערג. די אינטענסיוויטעט פון דער ארבעט שטייגט אַלץ ווייטער, די מיטגלידער פונעם גדוד ווערן צאָלרייכער.

אַ דאַנק דער אַרבעט פון ק.ק.־עסקנים, לייטערט זיך וואָס אַמאָל מער אויס די אנטי־ציוניסטישע אַטמאָספער, וואָס איז גע־שאַפן געוואָרן דורך די „יורדים" פון ארץ־ישׂראל, וואָס זענען געקומען קיין ראַדאָמסק. דאָס ווייזט די הכנסה פֿאַרן ק.ק.ל. אין חודש תמוז 1928 די סומע פון 170.19 זל. און אין חודש תשרי תרפ"ט די סומע 240.21 זל.

באַזונדערס דאַרף אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז אין די רשימות פון די צאָלער פיגורירט נאָך אַלץ אַ גרויסע צאָל יוגנטלעכע. מען געפינט אפילו אַ רשימה פון קליינע קינדער מיט נדבות פון... 5 גראָשן, דאָס באַווייזט, ווי טיף די אַגיטאַציע פון די איבערגעגעבענע עסקנים איז אריינגעדרונגען אין באַווּסטזיין פון דער יוגנט. פון אַ בילמל־טאָג פֿאַרן ק.ק. אין מאַנאַט אָקטאָבער 1928 איז שוין דאָס מאָל אַריינגעפלאָסן 105.80 זל.

אין יאָנואַר 1929, ווערט אויף אַ פֿאַרזאַמלונג — אונטערן פֿאָרזיץ פון ח' כאַשצעוואַצקי באַשלאָסן, צו אַרגאַניזירן אַ קאָמיסיע פון עלטערע חברים, וועלכע זאָלן זיך אַקטיוויזירן ביי דער ק. ק. אַרבעט. עס ווערן געווייילט די חברים: כאַשצעוואַצקי, קריינדלער, ש. לאַכ־מאַן, און וואלקאָוויטש. עס ווערט אויך באַלשאָסן צו פארגרעסערן די צאָל פון די ק.ק.ל.־פושקעס און צו אַרגאַניזירן די פרויען אַלס שטענדיקע צאָלערינס פֿאַרן ק.ק. לישׂראל.

דאָס פרעזידיום פונם גדוד, נעמענדיק אין אַכט די איבער־געבנקייט פון דער ניי־געשאַפענער יוגנט גרופּע און פון דער עקזיסטירנדיקער גרופּע, האָט אַנגענומען דעם געוואָגטן באַשלוס צו זאַמלען די סומע פון 1,000 זלאָטעס אין משך פונם חודש תשרי 1929. אין דער „ראַדאָמסקער־צייטונג" פון 15.11.29 לייענען מיר: „די אָנשטרענגונג פונם גדוד איז געקרוינט געוואָרן מיט דערפֿאָלג. אויף א' חשון, זענען די הכנסות אָפּגעשלאָסן געוואָרן מיט דער סומע פון 1.001.99 זל."

ראַדאָמסק נעמט אוין אַנטייל אין דער אַרגאַניזאַציע־אַרבעט פֿאַרן ק.ק.ל. אינם קרייז. צום צוזאַמענפֿאָר אין סאָסנאָוויץ, וועלכער איז פֿאַרגעקומען אין נאָוועמבער 1929 איז דעלעגירט געוואָרן חיים גאַלדבערג.

פונם חנוכה־אָוונט אין יאָר 1929, בעת וועלכן עס איז אין קינסטלעריש־מוזיקאַלישן טייל אַרויסגעטראָטן ה' נתן אויפמאַן, איז די ריינע הכנסה געווען 200 זל.

אַלס אַנערקענונג פֿאַר דער שיינער לייסטונג פֿאַרן קרן קימת פון ראַדאָמסק, באַשליסט די צענטראַלע, איינצוואַרדנען דעם 23טן פעברואַר 1930 אין ראַדאָמסק אַ ראַיאָן־קאָנפערענץ מיטן אַנטייל פון די דעלעגאַטן: א. ביאַלאָפֿאַלסקי, הרב יעקובסאָן און לאה ווידרא־וויטש פון דער ארץ־ישׂראל דעלעגאַציע.

פֿאַרן כבוד פון די שטעט און שטעטלעך און זייערע עסקנים, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער א"ד ראַיאָן־קאָנפערענץ אין ראַדאָמסק און זענען שפּעטער אומגעקומען אין פינצטערן היטלע־ריסטישע גהינום, זאָל מיר דערלויבט זיין צו פֿאַרצייכנען זייערע נעמען אינם ספר הזכרון פון ראַדאָמסק:

אַפּעלשטיין און שיליט — דזשיאַלאָשין; פלאט און גרין — ברעזע־ניצע־; ראָזענבלום, טענענבוים, גרינבלאַט און דייטשמאן — פרוזד־בארוש; כאדא רחל און רייכמאַן — פון קלאבוצק; אונגער — פון טאַמאַשאָוו; קושינסקי, דאָווידאָוויטש און פלאָטאָוויטש — פון סילמערזשיץ; מלינאַרסקי — פון סילעוו; בלושטיין און ראָזענטאַל — פון פיעטרקאָוו; יאַבלאָנסקי, ב. ליפשיץ, און יוכבד ליפשיץ — פון פייענטשנא; גליקסמאַן — פון קלעשטשאָוו; שוסטאַק — פון קרזעפיצע; סאָמבער און פלאוונער — פון בעלכעטאָוו; קאָוואַלסקי, גרויסמאַן, טענענבוים און כאנאוויטש — פון קאַמינסק; קאמוניץ

אין פרענק — פון קרזעפיץ; מאראָוויטש — פון גארשקאָוויץ; צוזאַמען מיט אַרטיקע דעלעגאַטן, האָבן אין דער קאָנפערענץ אַנטייל־גענומען 45 דעלעגאַטן. אין ישראל און אין פֿאַרשידענע אַנדערע לענדער, געפינען זיך אַוודאי אייניקע פון זיי, וואָס האָבן על־פי־נס אויסגעמיטן די מערדערישע אויסראָטונגס־אַקציע. טאָ זאָלן אָט די ווערטער זיין אַ קליינע סאַטיספאַקציע פֿאַר זייער איבער־געבענער אַרבעט לטובת אונדזער אַלט־נייער מדינת ישראל. און פֿאַר יענע טייערע עסקנים, וואָס האָבן געטיילט דעם ביטערן גורל פון זייערע עלטערן, שוועסטער און ברידער פון ראַדאָמסק זאָלן די ווערטער זיין אַ בינטל „נישט־פֿאַרגעס־מיך״־בלומען אויף זייערע אומבאַקאַנטע קברים...

די „ראַדאָמסקער־צייטונג״ פון 28.2.1930 שרייבט אויספירלעך וועגן דער קאָנפערענץ און וואָס פֿאַר אַן אימפּאָזאַנטע ארץ־ישראל־מאַניפעסטאַציע זי האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט. איבער 500 יידן פון ראַדאָמסק האָבן בייגעווויינט די פֿאַרהאַנדלונגען און רעפֿעראַטן. אָבער ביז גאָר אינטערעסאַנט זענען די באַגריסונגען וועלכע ווייזן ווי דער ק.ק.ל. און זיינע איבערגעבענע עסקנים האָבן ענדלעך אָפּגעריניקט די אַנטי־ציוניסטישע שטימונג אין ראַדאָמסק. אינם נאָמען פון סוחרים־פֿאַריין, האָט באַגריסט ר. נייקראַן, וועלכער האָט צוגעזאָגט מאַטעריעלע אונטערשטיצונג פֿאַרן ק.ק.ל. פון די קליינ־העגדלער האָט באַגריסט מ. בערגער וועלכער האָט דערקלערט: „דער ציוניזם לעבט ווידער אין ראַדאָמסק. אויב ביז איצט האָט ער זיך געפונען אין אַ לעטארגישן שלאָף, איז עס נאָר געווען דערפֿאַר, ווייל עס איז נישט געווען ווער עס זאָל אים אויפוועקן״.

ח. קריינדלער („התאחדות״) האָט געזאָגט: „אויב די צענטראַלע פון ק.ק.ל. האָט באַשלאָסן אייניצואַרדנען די קאָנפערענץ אין ראַ־דאָמסק, איז עס אַ באַווייז אַז, ראַדאָמסק שטייט אויף דער געהעריי־קער הויך מיט איר טעטיקייט פֿאַר אונדזער נאַציאָנאַלן פאָנד. עס דערמאָנט יענע צייטן, וועז אין ראַדאָמסק האָט כמעט נאָר די „התאחדות״ אויפגעהאַלטן די אַרבעט פארן ק.ק. לישראל. מיט גרויס צופֿרידנקייט שטעל איך פעסט, אַז עס קומען יידן אַליין בעטן פושקעס פון ק.ק.ל.״.

חיים גאָלדבערג (פ״צ־צ״ס) האָט אין באַריכט פון ראַדאָמסק, גע־זאָגט: „נאָך דעם יאָר תרפ״ה, וועז די הכנסה פון ק.ק. האָט באַטראָפן 7.000 זל. איז אין די שפעטערדיקע יאָרן — צוזאַמען מיט דער „ירידה״ פון די עולים — אויף געקומען די שטאַרקע ירידה פון די הכנסות פֿאַרן ק.ק.ל. נאָר אַדאַנק דער איבערגעגעבענער ציוניסטישער יוגנט, און דעם געשאַפענעם גדוד, האָט ווידער אויפגעלעבט די טעטיקייט, פֿאַרן ק.ק.ל.״.

פֿאַרן יאָר תר״ץ האָט די צענטראַלע באַשטימט פֿאַר ראַדאָמסק די סומע פון 5.000 זל. די גאַנצע סומע איז געדעקט געוואָרן.

כ׳ תמוז איז פֿאַרגעקומען די הרצל־אַקאַדעמיע מיטן אַנטייל פון ד״ר יצחק שיפער פון ווַארשע, אויף וועלכער עס איז אַנגענומען געוואָרן אַ פראָטעסט־רעזאָלוציע קעגן דער עליה־גזירה.

אין חודש יולי 1930 איז דערהאַלטן געוואָרן פונם הויפּט־ביוראָ פון קק״ל אין ירושלים, דער דיפלאָם וועגן אייגשרייבן אין ספר־הזהב דעם חבר אפרים טשיזשיק, וואָס איז געפאַלן בעת די געשעענישן אין ארץ־ישראל. די אייגשרייבונג איז געמאַכט געוואָרן דורך דעם גדוד ק.ק. אין ראַדאָמסק. די אויפשריפט אויף דעם דיפלאָם לויטעט: „אפרים טשיזשיק ז״ל מגבורי ההגנה העברית בארץ־ישראל, נפל על משמר ההגנה בחולדה במאורעות אב תרפ״ט. נרשם ע״י הגדו־של הקרן הקימת לישראל בראַדומסק (פולין)״. אונטערשריפט: מנחם אוסישקין.

אין דער לעצטער צייט, האָט מיט דעם גדוד אַנגעפירט ה. כאַשצעוואַצקי, אויפן פלאַץ פון ה. לאגזשיצקי, וועלכער האָט פֿאַר־לאָזט זיין אַמט. אין סעפטעמבער 1930 איז אויף דער אַלגעמיינער פֿאַרזאַמלונג פונם גדוד, אונטערן פאָרזיץ פון ח. גאָלדבערג, אויסגע־וויילט געוואָרן פאָלגענדע פאַרוואַלטונג: וואָלקאָוויטש, האַרטמאַן, גאָלדבערג, אייזן, אייכנער, קאָרנבערג, מילא גאָלדבערג, לאַכמאַן, גאָרפינקל, י. ליבערמאַן, מ. בירנבוים און חברה גיטלער.

יאַנואַר 1931, איז דעלעגירט געוואָרן קיין ראַדאָמסק ד״ר א. ש. יוריס, פונם הויפּט־ביוראָ פון ק.ק.ל. אין ירושלים. דער באַזוך האָט באַזונדערס מיטגעווירקט, אויסצובריייטערן די טעטיקייט פֿאַרן ק. ק. ל.

די יוגנט־אָרגאַניזאַציע פֿאַרן קק״ל אין יאָר 1930.

שׂורה אויבן (פון רעכטס): א. פייערמאַן, ר. גיטלר, מ. פייערמאַן, ד. האַרטמאַן, ב. רובין, ש. זילבערבערג, ש. בלומשטיין, נ. מאַרקאָוויטש, ג. בלומשטיין. צייטע שורה: א. אייכנער, צ. גיטלער, ל. גרונדמאַן, י. ראָזענבוים, ש. האַרטמאַן, מ. שפירא, סעטשעמסקא, מ. רובין, ש. פייערמאַן, ד. אייכנער, ה. גראָסמאַן.

דריטע שורה: ש. האַמפעל, ח. האַרטמאַן, מ. באַנקער, מ. גאָלדבערג, מ. וואָלקאָוויטש, ראָטענבערג, י. ראָזענבוים, ד. מ. קארענבערג, יצחק לאַכמאַן. זיצן: פ. סאַבאל, ר. שפירא, ר. בוגייסקי, פ. גאסלאווסקי, א. ווארשאווסקי, ג. יאקובאוויטש.

בעת אַ כינוס פֿאַרן קק״ל (אין קאַמינסק).

אויבן (פון לינקס): חיים גאָלדבערג, מ. וואָלקאָוויטש, א. ביאַלאָפאָלסקי

די עסקנים פֿאַרן קק״ל, בעתן געזעגענען דעם חבר יהודה ליבערמאַן, פֿאַר זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל (8־טן מאי 1933).
שורה אויבן (פון רעכטס): ד. מ. קאַרענבערג, יצחק קופערשטאַק, דניאל אייכנער, מילא גאַלדבערג, מאַניע שפירא, ר. ביאַליסטאַק, יעקב אייכנער, לייבל שמואלאָוויטש.
צווייטע שורה: יחזקאל סקורניצקי, יאדזיא שמואלאוויטש, אבנר גורפינקל, יהודה ליבערמאַן, חיים האַרטמאַן, —, רפאל ראפפאפּארט; אונטן: ב. קריוויס, —, א. גליקסמאַן, וואַרשאַווסקי, גראָסמאַן.

צום 70־יעריקן געבוירן־טאָג פונם גרויסן נאַציאָנאַלן מנהיג נחום סאָקאָלאָוו, האָט דער גדוד ק.ק.ל. אין ראַדאָמסק באַשלאָסן זאַמלען טעלעגראַמעס מיט אונטערשריפטן פון דער ראַדאָמסקער יידישער באַפעלקערונג, איינבינדן זיי אין אַ פראַכט־באַנד און איבערשיקן דעם חשובן יובילאָנט — דורך דער פאַרמיטלונג פון ק. ק. ל. צענטראַלע — אַלס מתנה פון די ראַדאָמסקער יידן.

אין יולי 1931, מעלדעט די „ראַדאָמסקער־צייטונג" וועגן דעם, אַז די פאָליציי האָט איבערגעריסן אין מיטן א הערצל־אַקאַדעמיע איינגעאַרדנט דורך דעם גדוד.

אין אוגוסט 1931 איז אין דער שטאָטישער שול, אייגעאַרדנט געוואָרן דורכן ק.ק.ל. אַן אזכרה נאָך די געפאַלענע העלדן אין ארץ־ישראל פאַר די לעצטע 2 יאָר — מיט דער באַטייליקונג פון ח׳ פוי־געלמאַן פון דער צענטראלע. דער גדוד האָט אויך באַשלאָסן, אַז די תשרי־אַקציע פאַרן ק.ק. לישראל אין יאָר 1931 זאָל געפירט ווערן אונטער דער לאָזונג „30 יאָר קרן קימת לישראל" (1901—1931).

אַן אינטערעסאַנטער צוזאַמענשטעל פון די הכנסות פאַר די יאָרן 1925—1930, ווייזט אַן זייער בולט אויף די ציוניסטישע שטימונגען אין ראַדאָמסק: יאָר תרפ״ה, איינקונפט — 5.926 זל.; תרפ״ו — 2.707 זל.; תרפ״ז (אַ „רינג") — 966 זל.; תרפ״ח — 701 זל.; תרפ״ט — 960 זל.; תר״ץ — 5.462 זל.; ס״ה — 15.992 זלאָטעס.

אין די ערשטע 4 חדשים פונעם יאָר תרצ״א, איז געווען רייניע הכנסה 1.175.58 זל.

אין יולי 1931 האָט דער פאַרדינסטפולער ציוניסטישער עסקן מ. וואָלקאָוויטש פאַרלאָזט די לייטונג פון ק.ק.ל. און אויף זיין פלאַץ ווערט געוויילט אַ פרעזידיום פון 3 חברים אַלס הנהלה פון ק.ק.ל. אין צוזאַמענשטעל פון: יצחק לאַכמאַן, חיים האַרטמאַן און שמואל נייטמאַן.

אין די יאָרן 1932—1933 איז דאָס פרעזידיום פון ק.ק.ל. באַשטאַנען פון די חברים: יהודה ליבערמאַן (אין ישראל), אבנר גאָרפינקעל און חיים האַרטמאַן. די לעצטע צוויי עסקנים זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע מערדערס.

אין די לעצטע יאָרן, איז שוין די עקאָנאָמישע לאַגע פונם פוילישן יידנטום בכלל און ראַדאָמסקער בפרט, געוואָרן ערגער. היטלערס קומען צו דער מאַכט, האָט זייער שטאַרק באַאײַנפלוסט די פוילישע אַנטיסעמיטן (מיטן „אזאן" אין דער שפיץ) צו פאַרשטאַרקן די אַנטי־יידישע פאָליטיק, ווי באַאיקאָט, עקסצעסן א.ד.ג. נאַטירלעך זענען אויך די הכנסות פון ק.ק.ל. געוואָרן וואָס אַמאָל שוואַכער.

מיטן פאַרעפנטלעכן אינם יזכור־ספר אָט דעם אַרטיקל וועגן דער אַרבעט פונם ק. ק. ל. אין ראַדאָמסק און זייערע עסקנים, ווילן מיר באַווייזן, וואָס פאַר אַ שיין בלאַט די ראַדאָמסקער יוגנט האָט פאַרשריבן אין דער געשיכטע פון ציוניסטישן אידעאל.

די „אגודת ישראל"

יעקב עלבוים

דאָס אַרטאָדאָקסישע יידנטום אין פוילן האָט זיך אַנגעהויבן אַרגאַניזירן פאַרן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה בעת דער דייטש־עסטרייכישער אָקופּאַציע, אין דער אַזוי גערופענער „אגודת האורטודוקסים". אַזאַ „אגודת האורטודוקסים" לויטן מוסטער פון וואַרשע און אַנדערע שטעט איז אַנטשטאַנען אויך אין ראַדאָמסק. ענדגילטיק קריסטאַליזירט האָט זיך די אַרגאַניזאַציע פון פרומען יידנטום ערשט מיטן אַנטשטיין פון פוילן אין יאָר 1918. אויפרופן און בראָשורן געהתמעט דורך די גדולי התורה, רביים און רבנים רופן די רעליגיעזע יידן אַנצושליסן זיך אַן דער „אגודת שלומי אמוני ישראל". אונטערן איינפלוס פון רעליגיעזע עסקנים וואָס זייערע שריט האָבן אויך אָנגעשפּאַרט אין ראַדאָמסק איז דאָ אַנטשטאַנען די אַרגאַניזאַציע.

אין שפּיץ פון דער אַרגאַניזאַציע האָבן זיך געשטעלט די חשובסטע רעליגיעזע יידן פון שטאָט און צווישן זיי: דער ראַדאָמסקער רב הרב ראבינאָוויטש, דער אַמשינאָווער רבי ר׳ אברהמעלע, הרב זעל־

ווער, הרב בוקי, ר׳ י. מ. אייבעשיץ, ח. ש. קראקאווסקי, י. י. זעליגזאן, ד. י. זינגער, א. גראסמאן, מ. לאכמאן, י. ד. פייטלאוויטש, נ. אייבעשיץ, י. שפירא, ע. פיללער, ל. דונסקי, ב. גאנשעראוויטש, שו״ב י. פאזנאנסקי, שו״ב י. י. באטשאן, ל. דאנקעוויטש, י. פייערמאן, ח. זעלווער, מ. עלבוים, ד. ל. פייערמאַן, י. בערגער, ז. גאלדבערג א״א.

דער צייטווייליקער קאָמיטעט פון דער אגודת שלומי אמוני ישראל פאַרמעסט זיך אויף גרויסע מעשים, דער עיקר אָבער וויל מען צוציען די יוגנט וועלכע רייסט זיך צום לעבן. בעת די פאַרשידענע פאַרטייען פירן אַ ברייט־פאַרצווייגטע פאָליטישע און קולטורעלע טעטיקייט, גרינדן ביבליאָטעקן, פאַרשפרייטן פרעסע אדג״ל איז ביי די רעליגיעזע יידן אַלץ פאַרנאַכלעסיקט און מען מוז אָנהויבן פון סאָמע אָנפאַנג. דער צייטווייליקער קאָמיטעט טרעט צו מיט גרויס התלהבות צו זיין אַרבעט. עס ווערט צונויפגערופן אַ גרויסע אסיפה פון פאַרשטייער פון די שטיבלעך און מניינים ווי אויך פון חשובע שטאָטישע בעלי־בתים און מען לייענט פאַר דעם קול

קורא פון די רבֿיים און רבנים. די פֿאַרזאַמלטע שליסן זיך אָן אינעם רוף פון ס׳ווערט באַשלאָסן צו דעלעגירן צו יעדן מנין און שטיבל עסקנים און רעדנער בכדי צו אָרגאַניזירן די רעליגיעזע יידן אין דער אגודת שלומי אמוני ישראל.

די שליחים זענען אויפגענומען געוואָרן אומעטום מיט גרויס התלהבות און ספּעציעל דורך דער יוגנט, וואָס האָט זיך געריסן צום געזעלשאַפֿטלעכן לעבן. צו יענער צייט איז פֿאַרגעקומען אין וואַרשע די ערשטע קאָנפֿערענץ פון אַרגאַניזירטן אָרטאָדאָקסישן יידנטום, אין וועלכער עס האָט אויך אָנטייל גענומען אַ דעלעגאַציע פון עטלעכע ראַדאָמסקער יוגנטלעכע. די קאָנפֿערענץ האָט געענדערט דעם נאָמען פון „שלומי אמוני ישראל" אויף „אגודת ישראל".

נאָך דער דערמאָנטער וואַרשעווער קאָנפֿערענץ, איז די ראַדאָמסקער אָרגאַניזאַציע רעאָרגאַניזירט געוואָרן, עס איז געוואָרן אויסגעוויילט אַ סטאַבילער קאָמיטעט אין וועלכן עס איז אַריין דער רוב פון די אויבן דערמאָנטע עסקנים און בעלי־בתים און אייניקע נייע וו׳ ר׳ י. גראנאט, ח. ראפאפּאָרט, י. שטאהל, מ. פישהאַף, ד. בלאגער, וו. פראנק.

גלייכצייטיק איז אַנטשטאַנען אויך אַ שטאַרקע יוגנט־אָרגאַניזאַציע מיט די פֿאָלגנדיקע יוגנטלעכע עסקנים אין דער שפּיץ: הרב נ. ראבינאָוויטש, ד. קראקאווסקי, י. ב. פישהאַף, ז. זעליגמאן, ל. ליטמאַנאָוויטש, מ. וואָלהענדלער, י. דונסקי, ש. א. קופערשטאָך, א. ראזענצווייג, א. זעלווער י. זאנדבערג א״א. און פון די לעבן געבליבענע דאַרפן דערמאָנט ווערן אייניקע עסקנים וואָס געפינען זיך היינט אין ישראל און זענען אויך דאָ טעטיק אויפן געזעלשאַפֿטלעכן געביט, ווי הרב בארנשטיין, ה. ליבערמאַן (אין ירושלים), י. אלבערט, י. עלבוים, י. באזשיקאָווסקי (אין תל־אביב).

מיט דעם ווּוקס פון דער אָרגאַניזאַציע איז געגרינדעט געוואָרן די פֿרויען־אָרגאַניזאַציע „בנות אגודת ישראל" און אַ רעליגיעזע אַרבעטער־אָרגאַניזאַציע „פועלי אגודת ישראל", יעדע מיט אַ באַזונדערע פֿאַרוואַלטונג אין דער שפּיץ.

די אַלע אָרגאַניזאַציעס האָבן געפֿירט אַ שטאַרקע טעטיקייט: יעדע אויף איר געביט. די ראדאָמסקער אגודת ישראל האָט געשיקט דעלעגאַטן צו פֿאַרשידענע קאָנפֿערענצן און זיצונגען פון צ. ק. אין וואַרשע ווי אויך צו דער כנסיה הגדולה אין ווין און אין מאריענבאד (הרב ראבינאָוויטש, ראַדאָמסקער רב, ה. ש. קראקאווסקי, י. בערגער א״א).

חינוך און קולטור

היות ווי גלייך נאָך דער מלחמה איז דאָס עם־הארצות געווען גרויס, דער חינוך איז געווען צוריקגעשטאַנען און יעטוועדע פֿאַרטיי האָט זיך באַמיט צוציען צו זיך דעם אונטערוואָקסנדיקן דור, האָט די אגודת ישראל נישט געקענט שטיין פונדעסטוויניטנס און האָט זיך געמוסען מיט דעם גאַנצן חסידישן ברען צו אָרגאַניזירן אַ ברייט־פֿאַרצווייגטע חינוך־נעץ פֿאַר יינגלעך און מיידלעך, בכדי צו דערציען אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלן דור.

עס איז איינגעלאַדן געוואָרן קיין ראַדאָמסק דער באַקאַנטער אָרטאָדאָקסישער עסקן אויפן חינוך־געביט, אלכסנדר־זישיע פרידמאן פון וואַרשע, וועלכער האָט מיטגעהאָלפן צו שאַפֿן אויפן אָרט אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פֿאַר ענינים פון חינוך. די קאָמיסיע איז תיכף צוגעטרעטן צו זאַמלען געלט, געדונגען אַ גרויסע דירה און אין ראַדאָמסק איז געעפנט געוואָרן דער ערשטער מאָדערנער געזעל־שאַפֿטלעך־רעליגיעזער בית־ספֿר פֿאַר יינגלעך „יסודי תורה". די שמחה אין שטאָט איז געווען אין לשער, ווייל צום ערשטן מאָל איז אין ראַדאָמסק אַנטשטאַנען אַ מאָדערנער רעליגיעזער חינוך מוסד, מיט באַקוועמע צימערן, אין וועלכן עס האָבן געלערנט די בעסטע פעדאַגאָגישע קרעפטן פֿאַר לימדי קודש און לימודי חול מיט דעם מנהל ה׳ ברומער אין דער שפּיץ. דער מוסד האָט טאַקע אַרויס־געגעבן אַ גרויסע צאָל טאַלאַנטירטע תלמידים.

אויך האָט די אגודת ישראל געעפנט אין פֿאַרשידענע פונקטן פון שטאָט שעורי ערב ושבת, וווּ עס איז געלערנט געוואָרן דער דף היומי, דינים אדג״ל דורך דעם הרב זעלווער, הרב בוקי, י. ל. דונסקי, ה. ש. קראקאווסקי, ד. י. זינגער, הרב ראבינאוויטש א״א. ביים ענדיקן אַ מסכתא זענען איינגעאָרדנט געוואָרן עפּנטלעכע פֿאַראַנ־שטאַלטונגען און מסיבות. צו איינעם אַזאַ סיום איז ספּעציעל פֿאַרבעטן געוואָרן דער שפּעטער פונעם דף יומי, דער לובלינער רב הרב שפירא זצ״ל. שווער צו שילדערן דעם רושם וואָס דער אַרויס־טריט פֿו לובלינער רב האָט אַרויסגערופן אין שטאָט. די שול איז געווען איבערפולט פון מענער און פרויען פון אַלע שיכטן אָן אונטערשיד פון פֿאַרטיי. מיט זיינע פלאַמיקע ווערטער האָט הרב שפירא צוגעשמידט אַלע צוהערער, און זיין אַרויסטריט האָט זיך פֿאַרוואַנדלט אין אַ גראַנדיעזע מאַניפעסטאַציע פֿאַר אַ פֿאַרשטאַרקטער אגודיסטישער באַוועגונג בכלל און פֿאַר דעם אָרטאָדאָקסישן חינוך בפרט.

די אגודת ישראל האָט אָבער געזאָרגט נישט בלויז פֿאַר יינגלעך, עס איז אויך געזאָרגט געוואָרן פֿאַר די טעכטער, די צוקונפטיקע מאַמעס. עס איז איינגעלאַדן געוואָרן דער באַקאַנטער „בית יעקב" עסקן, ר׳ א. ג. פרידענזאן פון לאדזש, וועלכער האָט אויפגעקלערט די וויכטיקייט פונעם רעליגיעז־נאַציאָנאַלן שולוועזן פֿאַר מיידלעך א. נ. „בית יעקב". זיינע רעפֿעראַטן האָבן געהאָט די גרעסטע פעולה און אין ראַדאָמסק איז געגרינדעט געוואָרן אַ „בית־יעקב"־שול מיט די בעסטע לערער קרעפטן, אבסאָלוועניטינס פון קראַקאָווער „בית יעקב" סעמינאַר. אין דער פייערלעכער דערעפנונג פון דער „בית יעקב" שול האָט אַנטייל גענומען די שעפערין פון דעם בית יעקב" שולוועזן, שרה שענירער. די פייערלעכקייט איז פֿאַרגעקומען אין שטאָטישן טעאַטער וואָס איז געווען איבערפולט. די „בית יעקב" שול האָט דערצויגן אַ דור מיידלעך אין נאַציאָנאַל־רעליגיעזן גייסט.

די ראַדאָמסקער אגודת ישראל האָט אויך געזאָרגט פֿאַר פֿאַר־שפֿרייטן די אָרטאָדאָקסישע פּרעסע, זשורנאַלן און פֿאַרשידענע אויסגאַבן פון דער אָרגאַניזאַציע און צוזאַמען מיט דער פיעטריקאָווער אגודה אַרויסגעגעבן אַ וואָכנצייטונג אונטער דער רעדאַקציע פון באַווּוסטן וואַרשעווער פובליציסט און רעדאַקטאָר א. ב. עקערמאן. רעדאַקטאָר פון דער ראַדאָמסקער אָפּטיילונג אינעם דאָזיקן בלאַט איז געווען י. עלבוים.

נאָכדעם ווי דער לובלינער רב האָט פראָקלאַמירט דעם דף־יומי־גראָשן (איינצאָלן יעדן טאָג אַ גראָשן פֿאַר יעדן אָפּגעלערנטן דף־יומי) איז געשאַפֿן געוואָרן אויך אין ראַדאָמסק אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פֿאַר דער „ישיבת חכמי לובלין" וועלכע האָט זיך באַ־שעפטיקט מיט אַלע אָקציעס לטובת דער ישיבה, ווי פֿאַרטיילן פּושקעס, פֿאַרקויף פון ציגל, אותיות אין דער ספר תורה וואָס איז געשריבן געוואָרן א״א.

די פּאָליטישע טעטיקייט

אין פּוילן האָט זיך צו יענער צייט געפֿירט אַ לעבעדיקע פּאָליטישע און געזעלשאַפֿטלעכע טעטיקייט, עס זענען פֿאַרגעקומען וואָלן צום סיים, סענאַט, צו די שטאַטראַט און קהילות. אויך אויף דעם געביט איז די אגודת־ישראל נישט געבליבן הינטערשטעליק. צו די סיים־און סענאַט־וואָלן איז זי געגאַנגען געאייניקט מיטן אַלגעמיין יידיש־בירגערלעכן כלל און אַדאַנק איר מיטאַרבעט האָט זי געהאָלפן אַרײַנפירן אין די פּוילישע געזעצגעבערישע אינס־טאַנצן די מאַקסימאַלע צאָל יידישע פֿאַרטרעטער. צו די שטאַטראַט־וואָלן איז די אגודה געגאַנגען אַמאָל זעלבסטשטענדיק, אַמאָל פֿאַרייניקט

די אַרגאַניזאַציע „בנות אגודת ישראל".
ערשטע שורה אויבן (פון רעכטס): לאה גראָסמאַן, הינדע ראָזענפעלד, רות בעסער, דאָבע דאַנקאָוויטש, חנה אָפמאַן, —, תמר רייכמאַן, אסתר גאָלדבערג, חיה ראָזענפעלד, בלומע זעמעל, זיידמן, חיה פאַקטאָר, —, לאַנדאו, —, רחל שימקאָוויטש.
צווייטע שורה: לאה בלאגער, דאָבע וועדטהיים, שרה זילבערשטיין, ראָזע פייערמאַן, זאסיע ראָזענבלום, חנה פישעלעוויטש, העניע ראַפפאָרט, דבורה ערליך, זאסיע טיבערג, רבקה גאָלדבערג, שרה פרייליך, רבקה ראָזענצווייג, רות לוריא, ערשקאָוויטש, רוזשקא קופערשטאָך.
דריטע שורה: פייגע בלאגער, פערל נאנבערג, ציפּע לוטקעוויטש, רעגינא גאָלדבערג, פייגע פראַנק, שרה בוכנער (לערערין), לאה טענענבוים (לערערין), אדזיא וואלהענדלער, (אינסטרוקטאָרין), פרידא ווראצלאָווסקי, גיטע פראַנק, חנה מייטליץ.
פערטע שורה. —, דאָבע כהן, זלאָטע מאָשקאָוויטש, חנה וויצנבלאָט, דינה אייבעשיץ, הינדע קאמלגארן, בלומע זעמעל, גוטע גאָלדבערג, ראָזע פייערמאַן, פערל עלנבערג, בראַניא טאָביאוש,
אונטן: מינדל ווראצלאָווסקי טובה ראָזענצווייג, רחל עלנבערג, בעלא שייע, מלכה פייערמאַן, —, מינדל אוקראַנט, יוכבד קאצאָוויטש, שרה אייבעשיץ.

מיט אַנדערע פאַרטייען און אַרגאַניזאַציעס, אָפהענגיק פון פאַר־שידענע אָביעקטיוון פאַרהעלטענישן.

די פאַרטרעטער פון אגודת־ישראל אין שטאָטראַט (אין די פאַרשידענע קאָדענצן) זענען געווען: י. שפירא, ע. פילהער, א. גראָס־מאַן, ד. בוגאיסקי, י. בערגער א"א. זיי האָבן מיט שטאָלץ און כבוד פאַרטראָטן די אַלגעמיינע יידישע אינטערעסן און ספעציעל פאַר־טיידיקט די יידישע רעליגיעזע ענינים און אַדאַנק זייערע באַמיונגען איז געלונגען צו באַקומען פון מאַגיסטראַט סובסידיעס פאַר פאַרשי־דענע אַלגעמיינע מוסדות, דערונטער אויך רעליגיעזע.

א באַוונדער שטאַרקע טעטיקייט האָט געפירט די „אגודת ישראל" בעת די קהילה־וואַלן, ווען זי האָט זיך געהאַט צו פאַרמעסטן מיט אַנדערע יידישע פאַרטייען. דער עיקר קאַמף האָט זיך געפירט, צי דאַרף די קהילה טראָגן א וועלטלעך־נאַציאָנאַלן אָדער א רע־ליגיעז־נאַציאָנאַלן כאַראַקטער. פאַרשטייט זיך, אז די אגודה איז געשטאַנען אויפן שטאַנדפונקט, אז די קהילה דארף זיין א רעליגיעז־נאַציאָנאַלע אינסטיטוציע און האָט געפירט אין אומפשרותדיקן קאַמף כדי צו באַקומען א וואָס גרעסערע פאַרטרעטערשאַפט אין איר. דער אגודה איז געלונגען צו פאַרייניקן אין ראַדאַמסק אַלע רעליגיעזע יידן כדי צו דערגרייכן דעם דאָזיקן ציל און זי האָט אַריינגעפירט אין דער קהילה (אינעם ראָט און פאַרוואַלטונג) די באַווסטע עסקנים: ה. ש. קראקאווסקי, א. גראסמאן, י. ד. פייטלאוויטש, ז. גאלדבערג, י. ה. טיגער, ב. גאָנשערוויטש, ד. ל. פייערמאן, ד. י. זינגער, י. י. זעליגמאַן, ל. דאנקאוויטש, י. בערגער, וואלף פרענק, משה ווייניריך, דוד ראפאפארט א"א.

דער פאַרייניקטער רעליגיעזער פראָנט האָט טאַקע דערגרייכט א נצחון און באַווייזן אַריינצופירן א מערהייט אין די קהילה־אינס־טאַנצן, וואָס עס האָט געגעבן די מעגלעכקייט א סך אויפצוטון לטובת דער יידישער באַפעלקערונג און באַזונדערס אויפן רעליגיעזן געביט.

ארץ־ישראל

די אגודה האָט אויך געפירט א טעטיקייט פאַר ארץ־ישראל, אַדורכגעפירט פאַרשידענע אַקציעס און געלט־זאַמלונגען לטובת דעם אגודיסטישן ארץ־ישראל־פאָנד „קרן הישוב" אדג"ל. בעת דעם מיליאָן־קאַמפיין פאַרן „קרן הישוב" זענען אַראָפגעקומען קיין רא־דאָמסק דער באַוווסטער סענאַטאָר א. מענדעלסאן און דער באַקאַנטער לאָדזשער גרויס־אינדוסטריעלער י. וואידיסלאווסקי. אין שטאָט איז געווויילט געווארן א פאַרייניקטע „קרן־הישוב"־קאַמיטעט פון אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל, און פועלי אגודת־ישראל מיט י. עלבוים אַלס מורשה. דער דאָזיקער קאַמיטעט האָט אָנגעפירט מיט דער אַרבעט לטובת ארץ־ישראל, ווי אַקציעס, געלט־זאַמלונגען אדג"ל.

מיט דעם ווופק פון דער אַלגעמיין חלוצישער באַוועגונג, האָט זיך געלאָזט פילן אויך אין די רייען פון דער אגודת ישראל א דראַנג נאָך ארץ־ישראל, ספעציעל צווישן דער יוגנט. עס זענען דעריבער אַנטשטאַנען פאַרשידענע הכשרה פונקטן פון דער אגודה, צעירי אגו־דת־ישראל און פועלי אגודת־ישראל, ווו די חברים האָבן זיך מכשיר געווען ביי פאַרשידענע אַרבעטן צו דער עליה קיין ארץ־ישראל און שפעטער עולה געווען אויפן חשבון פון די צוגעטיילטע פאַר אגודת־ישראל סערטיפיקאַטן.

אויך צווישן די עלטערע חברים פון דער אגודה איז געווען די שטרעבונג עולה צו זיין, וואָס איז פאַרשטאַרקט געווארן נאָך די פילאָליקע נסיעות פון גערער רבין קיין ארץ־ישראל. נאָך יעדע אַזא נסיעה איז געקומען צו אַן התעוררות צווישן די ראַדאָמסקער אגודה־חברים און סתם רעליגיעזע יידן. עס האָבן דאָן עולה געווען הרב ש. בארנשטיין (יו"ר פון צעירי אגודת־ישראל), י. אלבערט, ה. ל. ליבערמאַן מיט זיינע עלטערן און ברודער, י. באזשיקאווסקי, מ. קירש, י. א. ראזענצווייג, מ. ב. לעהמאן, י. טראהן א"א.

פילאַנטראָפישע און ווירטשאַפטלעכע טעטיקייט

די אגודה האָט געפירט אַן אינטענסיווע פילאַנטראָפישע טעטי־קייט. זי האָט אַדורכגעפירט פאַרשידענע אַקציעס און זאַמלונגען כדי צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע חברים, עס איז געגרינדעט געווארן א גמילות־חסדים־קאַסע, וועלכע האָט פאַרטיילט קליינע אַנפראָצענטי־קע הלוואות. פון א באַזונדערער וויכטיקייט איז געווען די אגודה־באַנק אין שפיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען י. בערגער אַלס דירעקטאָר. די באַנק האָט אַדורכגעפירט פאַרשידענע האַנדלס־און געלט־אָפעראַציעס, געגעבן גרעסערע הלוואות סוחרים און בעלי־מלאכות.

*

סיי די אגודה און סיי אירע באַזונדערע ארגאַניזאַציעס, ווי צעירי אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל, האָבן געפירט אין שטאָט א שטאַרק פאַרצווייגטע קולטור־און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט. די „בנות יעקב" זענען געווען טעטיק אויפן געביט פון חינוך־וועזן. אין שפיץ פון ספעציעלן קאָמיטעט פאַר דער „בית־יעקב" שול איז גע־שטאַנען הרבנית ראבינאָוויטש, הרבנית קאליש, הרבנית שפירא און די פרויען: בערגער, פישמאַן, קראקאָווסקי, אייבעשיץ, באטשאן, פרענק, זעליגמאַן א"א.

די אלגעמיינע ציוניסטן און „הנוער הציוני"

יששכר מינסקי

סוף צוואַנציקער יאָרן האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק נישט אַרויסגעוויזן כמעט אינגאַנצן קיין אַקטיווקייט. אין דער פעסטונג פון דער אָרגאַניזאַציע, אין דעם א"ג „בית־יעקב" שולעכ'ל, זענען פאַרבליבן בלויז די נדרים פאַרן קק"ל און די טראַדיציאָנעלע כ' תמוז־אזכרות.

פונעם דאָזיקן צושטאַנד פון אַפאַטיע האָט אַרויסגעריסן די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אבנר גורפינקל. זיין אַרבעט האָט ער געמוזט פירן פון אָנהייב אַליין, קעגן ווילן פון די אָמאָליקע עסקנים, וועלכע האָבן זיך באַטראַכט ווי די לעגיטימע בעלי־בתים פון דער מכלול־מרשטער אָרגאַניזאַציע.

גורפינקל האָט געטון זיין אַרבעט בשלימות. אַדאַנק זיין ענערגיע און מסירות האָט די אָרגאַניזאַציע אויפגעלעבט. אין יאָר 1931 האָט זי פֿאַרנומען דעם אויבן אָן ביים זאַמלען געלט פאַר די קרנות אין אַדורכגעפירט צום שטאָט־ראַט אַן אייגענעם ראָטמאַן, יוסף זעליגמאַן.

צו דער קלייַנער גרופּע אַקטיווויסטן: א. גורפינקל, מנחם פאכטער, יעקב־יוסף שימקעוויטש, חיים האַרטמאַן, לייב גרונדמאַן, משה טוכמייער און יששכר מינסקי, וועלכע האָבן זיך אַ לאַנגע צייט געראַנגלט מיט גרויסע שוועריקייטן, זענען מיט דער צייט צוגעקומען באַקאַנטע עסקנים, ווי ד"ר אַראָנאָוויטש, הערמאַן ראָדאַל, יעקב וויטענבערג, יוסף זעליגזאָן, אברהם־שמואל גאָלדשטיין, ניסן סאבעל א"א.

די אָרגאַניזאַציע האָט געפירט קורסן פאַר עברית און אייניגע אָרדנט רעפעראַטן מיט דער באַטייליקונג פון אָרטיקע און פרעמדע רעפעראַנטן.

דורך דער איניציאַטיוו פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע זענען געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1933 דער קן פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „הנוער הציוני" און אין יאָר 1938 — די ציוניסטישע פרויען־אָרגאַניזאַציע „וויצ"א".

במשך פון די ערשטע צוויי יאָר האָבן מיט דעם „הנוער הציוני" אָנגעפירט די חברים פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע: מינסקי, טוכמייער, א"א, אָבער שפעטער האָט די באַוועגונג אַרויסגעגעבן שוין אייגענע פירער, ווי רבקה ביאַליסטאָק, גיטל ערליך, מרים טיגער, דינה און יששכר וויטענבערג א"א.

דער „הנוער הציוני" האָט זיך שטאַרק אַנטוויקלט און געארבעט מיט גרויס מסירות פאַר די קרנות, פאַרנעמענדיק אויך דעם געביט דאָס ערשטע אָרט צווישן די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין שטאָט, אָרגאַניזירט קורסן פאַר עברית און באַהערשט די יידישע גימנאַזיע, וועלכע איז פריער געווען ווייט פון ציוניזם.

די וויצ"א־אָפּטייליונג איז געשאַפן געוואָרן ערשט אין יאָר 1938 און שוין באַלד אין אָנהייב זענען צוגעטרעטן צו דער אָרגאַניזאַציע אַ סך פרויען פון שטאָט. אין שפיץ פון וויצ"א זענען געשטאַנען די פרויען זנאַמיראָווסקי, גרושקע, שפירא, נייקראָן א"א.

דער אייסברוך פון דער מלחמה אין יאָר 1939 האָט אַ סוף געמאַכט צום יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין אונדזער שטאָט.

חברים פון „הנוער הציוני" (1933).
שטייען (פון רעכט): פייערמאַן, מ. טוכמייער, יששכר מינסקי, גראָסמאַן. אין צענטער — מלכה לאַנדאו. אונטן — מ. טיגער, א. גליקסמאַן ר. ביאליסטאָק.

...דער באַזוך פון יצחק גרינבוים, דער ציוניסטישער מנהיג און פראַמינענטער פירער פון פוילישן יידנטום, וועט לאנג בלייבן אינגעקריצט אין זכרון פון די ציוניסטן און סתם־יידן אין ראַדאָמסק... ביים אויסשטייגן פון צוג האָט דעם גאַסט באַגריסט אין העברעאיש ח. האַרטמאַן, אין נאָמען פון אויפנאַם־קאָמיטעט און גדוד הקק"ל... דעם פאַרזיץ ביי דער אקאדעמיע אין קינא־זאָל האָט געפירט דער ה' וואלקאוויטש... דער גאַסט האָט געהאַלטן אַ 2 שעהדיקע רעדע וועגן 50 יאָר ציוניסטישער פאַרווירקלעכונג... נאָך אַ קורצן אָפּרו אין דער ווינונג פון ה' אייכנער, האָט דער חשובער גאַסט באַזוכט די הכשרה־קבוצה „התאחדות"... דערנאָך איז פאָרגעקומען אַ מאַרשאַמלונג אין לאָקאַל פון קק"ל אונטערן פאָרזיץ פון ה' קאָרנבערג... 9 אַ זייגער אָוונט איז פאָרגעקומען אַ געזעגענונגס־באַנקעט אין דער ווינונג פון ה' גאלדבערג, אין וועלכן ס'האבן אנטיילגענומען איבער 100 פערזאָן, פאָרשטייער פון אלע ציוניסטישע גרופירונגען און פון דער ראדאָמסקער יידישער אינטעליגענץ...

(אויסצוגן פון א באריכט אין „אונזער צייטונג", דעם 11.12.31)

דער קן פון „השומר הצעיר"

דוד בוגייסקי

אין די יאָרן 1915—1916 איז אין ראַדאָמסק אַנטשטאַנען די ערשטע יידישע סקויטן־אָרגאַניזאַציע לויטן מוסטער פון דער ענגלי־

א פלוגה פון „השומר הצעיר" אין יאָר 1921.
שורה אויבן (פון רעכטס): יעקב שפירא, א. י. קאהן, י. דאמב, ח. ראָזענ־
בלאָט, דאמב, י. גראָסמאַן, זלאטניק, גראָסמאַן, ש. ביאליסטאק.
צווייטע שורה: דבורה בוגייסקי, —, א. גראָסמאַן, פ. ווינער, גראָסמאַן, —,
קופערשטאק, ש. רובינאוויטש, ק. בוגייסקי.
דריטע שורה: ק. בוכמאַן, —, מינסקא, ה. דודקעוויטש, יאדזיא בוגייסקי,
מ. וואַקסמאַן, ס. וויטענבערג, ווינער, א. גראָסמאַן, נ. ווינער.
אונטן: מ. בוגייסקי, ב. ווינער, ח. מינסקי, ב. גראָסמאַן, ע. בוגייסקי,
רובינאוויטש.

א גרופע מדריכים פון „השומר הצעיר" אין יאָר 1928.
שורה אויבן (פון רעכטס): חוה וואַרשאַווסקי, רבקה בוגאַיסקי, לאה
שלאמקאוויטש, יאָקובאָוויטש, קראוזקאָפ, העניע פאצאנאָווסקי.
צווייטע שורה: יאדזיא כץ, מרים פאצאנאווסקי, צפורה גוסלאווסקי, שאול
קארפ, רחל זיידמאַן, סעטשעמסקי, שרה גליקסמאַן.
אונטן: אברהם האזע, יעקב אייכנער, אהרן ראטענבערג.

שער באדענפאול־באַוועגונג. פון אָנהויב האָט דער סקויטינג געטראָגן אַריין דערציערישן כאַראַקטער, לייגנדיק דעם טראָפ אויף גוטע מידות און אויף האַרטעוועז פיזיש די יוגנט. די סקויטן האָבן זיך קעגנזייטיק געהאָלפן אין די לימודים, געמאַכט ווייטע אויספלוגן אין דער געגנט פון ראַדאָמסק אדג"ל. צו דער אָרגאַניזאַציע האָבן געהערט מערסטנ־טייל די יידישע שילער פון דער גימנאַזיע און די פאָלקסשולן.

די ערשטע אינסטרוקטאָרן זענען געווען: יעקב זארסקי, די ברידער קאניעצפאָלסקי, ווייסבערג, זעליג ווילהעלם, שלמה האזע, גוטע שאץ און איר ברודער, העניעק ווינער. צוערשט האָט זיך דער לאָקאַל פון די סקויטן געפונען בייַ טעלמאנען אויף זשעראמסקי־גאַס 1, שפעטער אויף מינעראַלנע 1 און צום סוף בייַ מייטליצן אויף טשענסטאכאווסקא.

מיט דעם אַריינטריט פון „פרחי־ציון" — (אַ ציוניסטישע יוגנט־גרופּע אין שפּיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען דוד גאלד) און נאָכן אָנשליסן זיך פון סקויטינג אין „השומר הצעיר", האָט אָנגעהויבן אין דער אָרגאַניזאַציע הערשן אַ ציוניסטישער גייסט, וואָס עס איז נישט שטאַרק געווען צום האַרצן די רעליגיעזע און אַסימילאַטאָרישע קרייזן, וועלכע האָבן געפּילט אַז זיי פאָרלירן די השפּעה איבער דער יוגנט. אין דער תקופה האָט זיך די סקויטן־יוגנט פאַרזאַמלט אין ציוניסטישן לאָקאַל „בית יעקב" און דעם פאטראָנאַט איבער איר האָט איבערגע־נומען ראובן נייקראן.

די ציוניסטישע באַוועגונג אין שטאָט איז געווען דעמאָלט אַ שוואַכע. זי האָט נישט אַרויסגעוויזן קיין גרויסן אינטערעס פאַר די טאָראָטישע און פּראָקטישע פּראָבלעמען פון ציוניזם און באַגרע־נעצט זיך בלויז צו געלט־זאַמלונגען פאַר די קרנות.

אַן אַנדער גייסט האָט געהערשט אין שומרישן „קן". דאָ האָט יעדער שומר געפונען זיין היים, דאָ האָט ער זיך געלערנט העברעאיש (בייַם לערער כאשטשעווצקי), יידישע געשיכטע, פאַלעסטינאָגרא־פיע, געזונגען א"י־לידער, געטאַנצט א"י־טענץ אדג"ל. פון צייט צו צייט זענען פאָרגעקומען ווייטע אויספלוגן בעת וועלכע מען האָט גענעכטיקט אין געצעלטן, געקאָכט און אַלץ אַליין זיך צוגעגעריט. בעת איינעם פון אָזעלכע אויספלוגן (נאָך „זלאטי פאָטאָק"), זענען דעם לאָגער באַפאַלן אַנטיסעמיטן, אָבער די יוגנט האָט געשטעלט אַ מוטיקן וויידערשטאַנד און צום סוף פאַרטריבן די כוליגאַנעס. דער דאָזיקער אויספלוג וואָס איז געווען בכלל אַ זייער געלונגענער, האָט איבערגעלאָזן אויף אַלע זיינע אַנטיילנעמער אַ טיפן איינדרוק.

די ספּעציפישע אַטמאָספערע פון פרייהייט און פריילעכקייט, וואָס האָט געהערשט אין השומר און צוגלייך אויך די אינערלעכע דיס־ציפלין וואָס האָט געהאָט פאַר אַ צוועק צו האַרטעווען די יוגנט און צוגרייטן זי צום ארץ־ישראל לעבן, האָבן צוגעצויגן די יינגלעך און מיידלעך און דער השומר איז גיך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איינע פון די גרעסטע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין שטאָט.

מיט דער צייט איז בייַם השומר געגרינדעט געוואָרן אַ ביבליאָ־טעק מיט העברעאישע, פוילישע און יידישע ביכער, עס זענען גע־שאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישער קרייז מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט אברהם אפמאן און אַ כאָר מיט וועלכן עס האָט דיריגירט זאָקס.

חנוכה פלעגט דער השומר איינאָרדנען אין לאָקאַל פון „קינעמא" חנוכה־אָוונטן מיט רעציטאַציעס, מוזיק, ספּאָרט־איבונגען, פּיראַמידעס אדג"ל, וועלכע האָבן שטאַרק אויסגענומען בייַ דער באַפעלקערונג.

דער השומר האָט געהאָט זיינע פאָרשטייער אין ק. ק. ל., אין דער ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן א"י און זיך באַטייליקט אין די אַקציעס פון קרן היסוד. בעת די נאַציאָנאַלע ימים־טובים האָבן די שומרים מאַר־

שירט איבער די ראַדאָמסקער גאַסן אַנגעטוענע אין אוניפאָרמען אין געשלאָסענע רייען, וואָס האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אויף אַלעמען.

דערצויגן אינעם גייסט פון קעגנזייטיקער הילף, האָבן די שומרים מיט אַן אָ שיעור איבערגעבנקייט זיך פאַרנומען מיט זייערס אַ קראַנקן חבר, מאטקע פאצאנאווסקי. זיי האָבן געהאָלטן אַ שמירה ביי זיין בעט טאָג און נאַכט, געזאָרגט פאַר מעדיצינישער און פינאַנציעלער הילף און וועט מאָטקע איז טראָץ אַלע באַמיונגען געשטאָרבן, האָבן זיי אַוועקגעשטעלט אַ מצבה אויף זיין קבר.

אַ סך געטון פאַרן „השומר" האָט פראָפעסאָר בראמבערג, וועלכער האָט מיטגעהאָלפן אָרגאַניזירן אַ שומרים־גרופּע אין דער יידישער גימנאַזיע.

אַ חוץ דער דערציערישער, קולטורעלער און אידעאָלאָגישער אַרבעט, האָט דער השומר אויך נישט פאַרנאַכלעסיקט קאָנקרעטע אויפגאַבעס פון א״י לעבן. צו דעם צווועק זענען איינגעאָרדנט געוואָרן זומער־קאָלאָניעס אין די אָרומיקע דערפער, וווּ די שומרים האָבן געאַרבעט אויף די פעלדער. זיי זענען אויך געשיקט געוואָרן אויף הכשרה־פונקטן (מרים פאצאנאווסקא און שרה גליקסמאן). אַן ענגער קאָנטאַקט איז אָנגעהאָלטן געוואָרן צווישן השומר און דעם „החלוץ". וועלכער האָט געפירט אַן ענלעכע אַרבעט צווישן עלטערע חברים.

צווישן די אַקטיוסטע מיטגלידער פון „השומר הצעיר" אין רא־דאָמסק דאַרפן דערמאָנט ווערן: שלמה האזע, צבי וויטענבערג, בן־ציון גראסמאן, דוד בוגייסקי, דוד וויעלונסקי, אברהם קאהן, יעקב אייכנער, יעקב גראסמאן, אסתר לעווקאוויטש, פעלא זילבערבערג, לאה זשארסקא, פאָלא גאסלאווסקא, מרים פאצאנאווסקא, מלכה פייערמאַן, מאָליע ליטמאַנאָוויטש, רבקה בוגייסקא, שמואל ביאליסטאָק א״א.

צענדליקער שומרים האָבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל אוּן אַ סך פון זיי געפינען זיך ביזן היינטיקן טאָג אין די קיבוצים.

די יוגנט־ארגאניזאציע „פרייהייט"

י. ש. מאשקאוויטש - שמשון גראנעק

„פרייהייט" איז ענטשטאַנען אין רעזולטאַט פון דער פאַראייניקונג צווישן דער יידישער סאָציאַליסטישער אַרבעטער יוגנט (י.ס.א.י.) פון די רעכטע פועלי־ציון מיט דער ציוניסטישער סאָציאַליסטישער יוגנט פון צ. ס. (ציוניסטן סאָציאַליסטן). די פאַראייניקונגס־קאָנפעראַנץ איז פאַרגעקומען אין וואַרשע אין חודש דעצעמבער 1926 — איין יאָר שפּעטער נאָך דער פאַראייניקונג פון ביידע פאַרטייען.

אין דער קאָנפערענץ פון דער יוגנט האָבן זיך באַטייליקט: בערל לאָקער, פאָרשטייער פון וועלט־פאַרבאַנד פון פ.צ. (צ.ס.) און א. ציזלינג, שליח פון דער הסתדרות צום „החלוץ" אין פוילן. אונדזער דעלעגאַט אויף דער קאָנפערענץ איז געווען יהודה ליבערמאַן.

ביי די רעכטע פוע״צ אין ראַדאָמסק איז נישט געווען קיין יוגנט־גרופּע, דאָקעגן ביי די צ.ס. איז געווען אַ גרעסערע יוגנט גרופּע, וועלכע איז באַלד אַריבער אין „פרייהייט" און איז געוואָרן דאָרט זייער טעטיק. די מערהייט חברים פון דער גרופּע האָבן געווויגט אין אצקאווסקיס הויז, אין דער שול־גאַס. דאָרט זענען געווען: יעקב און רחל ליבערמאַן, דויד און לאה וואדיסלאבסקי, אשר און נתן גראסמאַן, יחזקאל צוקערמאַן און אַנד׳. מיטן שאַפן פון „פרייהייט" זענען צוגעקומען נייע חברים, ווי טוביה באזשיקאָווסקי ז״ל, אברהם גאָלדבערג (איצט אַ חבר אין קיבוץ שפיים), די ברידער אברהם און טוביה מאַנדעל, יעקב־שמואל מאָשקאָוויטש (איצט אַ חבר אין קיבוץ עין־הכרמל), יחזקאל סקורניצקי און פיל אַנדערע.

די נייע יוגנט־אַרגאַניזאַציע האָט אַנגעהויבן איר טעטיקייט מיט אַ ווערבירונג־אַקציע פון חברים אין אירע ריען. פיל אַרבעטער־יוגנטלעכע און קינדער פון אַרעמע היימען, זין און טעכטער פון בעלי־מלאכהס און קליינהענדלער, וועלכע האָבן געדאַרפט אַרויס־העלפן די עלטערן אין דער פרנסה פון פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט, — האָבן זיך פאַרשריבן אַלס חברים אין „פרייהייט". אין דער אַרגאַניזאַציע איז דאָס הויפּטגעוויכט געלייגט געוואָרן אויף דערציערישער און קולטורעלער אַרבעט, היות פיל יוגנטלעכע האָבן אַפילו קיין עלעמענטאַרע בילדונג נישט געהאַט. דער ציל איז געווען: דערציען די יוגנט אין ליכט פון די אידעאַלן פון ציוניזם און סאָציאַליזם, אין גייסט פון דער חלוצישער יוגנט־באַוועגונג וואָס אירע ציל זענען געווען הכשרה און עליה.

די דערציערישע אַרבעט האָבן אָנגעפירט די פאַרטיי־חברים: מ. ז. ראָזענבלאַט, אריה ציפלער, יהודה ליבערמאַן, חיים גאָלדבערג א״א, וועלכע האָבן געפירט סיסטעמאַטישע קרייזן מיט פאָרלעזונגען וועגן אַקטועלע פראַגן. שפּעטער האָט פראָפ׳ ישראל בראָמבערג פיל געלייסטעט פאַר דער דערציערישער אַרבעט.

די געשאַפענע שלום־עליכם־ביבליאָטעק האָט באַדייטנד באַרייכערט די יוגנט מיט וויסן — די „פרייהייט" חברים זענען געווען די איבערגעגעבנסטע לייענער אין דער ביבליאָטעק און פיל געהאָלפן אין איר אַנטוויקלונג.

דער קאָמיטעט פון „פרייהייט".
פון רעכטס: ירחמיאל הערבערט, טוביה באזשיקאָווסקי, יחזקאל סקורניצקי, טוביה מאנדעל, דויד וואדיסלאָבסקי.

אין די זומער חודשים זענען יעדן שבת איינגעאָרדנט געוואָרן אויספלוגן אין די דערבייאיקע וועלדער, דאָרט האָט מען געזונגען ארץ־ישראלדיקע לידער, געטאַנצט הורה׳ס און געפירט שמועסן וועגן אַקטועלע פראָבלעמען.

„פרייהייט"־קאָנפערענץ געווידמעט דער טעטיקייט פאַרן קרן־קיימת־לישראל, פאָרגעקומען אין קאָמינסק (אין יאָר 1930), מיט דער באַטיליקונג פון ביאַלאָפאָלסקי (צענטראַל־קאָמיטעט).

שורה אויבן: יחזקאל דיקערמאַן, פישמאַן, ברכה גראָסמאַן, קאס, מענדל גראָסמאַן, מנדל פישהאַף, —, גרשון גאסלאווסקי, —, —, גיטל דאָווידאָוויטש. יאדל האמפעל.

צווייטע שורה: ב. שטיין, בירנצווייג, י. ברענער, י. הערבעט, יעקב וועגלינסקי, שקלארטשיק, בערל קופערוואַסער, אברהם־מענדל פוטשעוויטש.

דריטע שורה: ראָזענבלום, משה ווייגמאַן, טייכנער, שרה דאָוונער, חנה גלעבארד, יחזקאל סקורניצקי, אהרן פישעלעוויטש, משה־יצחק שיטנבערג שמואל נייַמאַן, א. ביאַלאָפאָלסקי, חיים גאָלדבערג, שלמה נייַמאַן, שלמה ברענער, יעקב ליבערמאַן, יעקב ווידיסלאָווסקי, טוביה באזשיקאָווסקי.

אונטן: —, —, —, דאָווידאָוויטש, פ. הירשבערג, טוביה מאַנדל, רחל ליבערמאַן, ראָזענבערג, שקלארטשיק, —, אליעזר האפטמאַן, פישל זאנדבערג.

א גרופע „פרייהייט"־חברים פאַרן אָפפאַרן אויף הכשרה.

שורה אויבן (פון רעכטס): יוסף־ליבערמאַן, שמשון גראַנעק, פישל זאנבדערג, אברהם טייכנער.

צווייטער שורה: משה ראָזענבערג, גיטל ווורצל, יעקב מענאלע, שלאמקא־ווייטש, אברהם דיקערמאַן. אונטן: פישל זיידמאַן, שרה נייַמאַן, ——.

די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט" האָט כסדר אויפגענומען נייע חברים און איז געוואָרן דער שוץ־מויער קעגן דער קאָמוניסטישער אַגיטאַציע, וואָס האָט געזייט שנאה צווישן דער יידישער יוגנט קעגן דער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג אין א״י. ס׳איז כדאי צו דערמאָנען, אַז צו יענער צייט האָט אין ראָדאָמסק געהערשט אַן אַנטי־ציוניסטישע שטימונג, וואָס האָבן געבראַכט מיט זיך די יורדים פון דער 4־טער עליה, וועלכע האָבן זיך אומגעקערט „אַ היים" און געריידט שלעכטס אויף א״י. אין רעזולטאַט פון דעם האָבן די בירגערלעכע ציוניסטישע פאַרטייען אָפגעשטעלט זייער טעטיקייט און ס׳זענען געבליבן יחידים, וואָס האָבן זיך געהאַלטן אין די ציוניסטישע ראָמען. ס׳איז כמעט נישט געווען ווער ס׳זאָל זיך קעגנשטעלן דער אַנטי־ציוניסטישער טעטיקייט. די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט" צוזאַמען מיט דער פאַרטיי און „החלוץ", זענען דאָן געווען די איינציקע אין שטאָט וואָס האָבן געפירט אַ שטאַרקע טעטיקייט קעגן דער „רויטער" אַסימילאַציע און אָפגעראַטעוועט הונדערטער יוגנטלעכע פון דער דאָזיקער השפעה וואָס האָבן זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

די אויפקלערונג־טעטיקייט איז מיט יעדן יאָר אַלץ מער געשטיגן און האָט אַרומגענומען אַלץ ברייטערע געביטן פונם ציוניסטישן און סאָציאַליסטישן לעבן אין ארץ־ישראל. גלייכצייטיק פלעגט „פרייהייט" יעדעס יאָר זיך באַטיליקן אין אינטערנאַציאָנאַלן אַרבעטער יום־טוב דעם 1־טן מאי. מיט וואָכן פריער, פלעגט מען בריית דיסקוטירן, אויף ספעציעלע פאַרזאַמלונגען, די באַדייטונג פון דעם יום־טוב, געלערנט אַרבעטער־לידער, צוגעגרייט פלאַקאַטן און טראַנספארענטן, געפירט אַ לעבהאַפטע אַגיטאַציע צווישן דער יידישער יוגנט זי זאָל אנטיילנעמען אין דער ערשטער־מאי דעמאָנסטראַציע.

טיילמאָל זענען די אַרבעטער־דעמאָנסטראַציעס פון 1־טן מאי געווען געמיינזאַמע מיט אַנדערע יידישע און פוילישע אַרבעטער־פאַרטייען און טיילמאָל האָט יעדע פאַרטיי דעמאָנסטרירט באַזונדער. די דעמאָנסטראַציעס פון דער פאַראייניקטער פוע״צ־צ.ס. פאַרטיי האָבן תמיד קאָנצענטרירט אַלע ציוניסטישע־סאָציאַליסטישע גרופירונגען — אַחוץ די פאַרטיי־חברים און „פרייהייט"־אָוועצע אויך די מיטגלידער פון „החלוץ", פון דער ליגע פאַרן אַרבעטנדן א״י, שפעטער אויך פון „העובד" און פון די פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, וואָס זענען געווען אונטער דער השפעה פון דער פאַרטיי. די דאָזיקע דעמאָנסטראַציעס זענען געווען די גרעסטע און צום בעסטן אָרגאַניזירט פון אַלע אַנדערע דעמאָנסטרירנדיקע גרופירונגען.

זייער אַקטיוו זענען די „פרייהייט" חברים געווען באַטייליקט אין דער אַרבעט פון קק״ל און אַלע אַנדערע אַקציעס און געלט־זאַמלונגען: ביים איינאָרדענען באַזאַרן, בלימל־טעג א״א אונטערנעמונגען, „פרייהייט" האָט פאַרנומען דעם ערשטן אָרט — נאָכן גדוד קק״ל — צווישן אַלע ראָדאָמסקער יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין די אַקציעס פון קק״ל. די שטענדיקע „פרייהייט" פאָרשטייער אין דעם קאָמיטעט פון קק״ל זענען געווען די חברים: י. סקורניצקי, מ. גראָסמאַן, א. ציפלער, י. בירנבוים, י. גראנעק, ל. הויפטמאַן, ח. צוקערמאַן און אַנדערע.

בייַ די וואָל־אַקציעס צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן האָט „פרייהייט" פאָרשפרייט פיל שקלים און אין די אויפקלערונג־פאַרזאַמלונגען וואָס די אָרגאַניזאַציע האָט דורכגעפירט האָבן זיך באַטייליקט די פאַרטיי־חברים: א. ביאַלאָפאָלסקי ז״ל, אנשל רייס, ל. שפיזמאַן, י. ריטאָוו, לייזר לעווין א״א. די פאַרזאַמלונגען האָבן געהאַט גרויס דערפאָלג און געבראַכט גוטע רעזולטאַטן בעת די וואָלן.

נאָך עטלעכע יאָרן פון דערציערישער אַרבעט, האָט זיך אין יאָר 1930 אָנגעהייבן די הכשרה פון די „פרייהייט"־אָוועצע און שפעטער זייער עליה קיין ארץ־ישראל. די ערשטע חברים וואָס זענען געפאָרן

אויף הכשרה זענען געווען: י. ש. מאשקאוויטש (איצט אין קיבוץ עין־הכרמל), ט. מאַנדעל, ב. שטיין, י. פייערמאַן, א. דימאַנט, מאַנעלע, הויפטמאַן און פיל אנדערע. די הכשרה־פונקטן פון אונדזערע חברים זענען געווען: קלעסאָוו, גראַכאוו, קיבוץ באראַכאוו־לאַדזש און בעמדין.

אין יאָר 1931 האָט אַ טייל חברים עולה געווען, טראָץ די גע־שלאָסענע טויערן פון א״י. לכבוד דער עליה פון די חברים זענען פאַרגעקומען באַנקעטן, אויף וועלכע מען האָט האַרציק געזעגנט די אָפּפאַרנדיקע.

יעדעס יאָר פלעגן איבערגיין חברים פון „פרייהייט" אין דער פאַרטיי. דאָס זענען געווען דערהויבענע מאָמענטן און שטענדיק איז דאָס פאַרגעקומען אויף אַ פייערלעכן אופן און ביי ספּעציעלע מסיבות. אַזאַ ערשטע מסיבה איז פאַרגעקומען אין יאָר 1931, וועו עס זענען אַריבער אין דער פאַרטיי די חברים: סקורניצקי, באַשי־קאָווסקי, גראָסמאַן, ווידיסלאָווסקי, יעקב ליבערמאַן און אַנדערע. די נייע פאַרטיי־חברים האָבן באַגריסט חיים גאָלדבערג, יהודה ליבער־מאַן און אַנדערע. אין יאָר 1933 זענען אַריבער די חברים: גראַנעק, קופערוואַסער, בירנבוים, די ברידער מאַנדעל און אַנדערע.

אויך אין די וויטערדיקע יאָרן זענען פאַרגעקומען אַזעלכע פייערונגען, און די נייע חברים האָבן פאַרטראָטן די עלטערע חברים וועלכע זענען עולה געווען קיין ארץ ישראל אדער פאַרנומען אַנדערע וויכטיקע פאַרטיי־פאָזיציעס.

די חברים פון „פרייהייט" האָבן אין איינקלאַנג מיט זייער אַקטי־ווער ציוניסטיש־חלוצישער טעטיקייט מיטגעהאָלפן דער פאַרטיי אין אירע אַרטיקע פאָליטישע אַקציעס, ווי וואַלן צום שטאָט־ראָט. קהילה א.ד.ג.

אינם צוזאַמענטרעף פון די „פרייהייט"־אַרגאַניזאַציעס פון לאָדזשער ראַיאָן, וואָס איז פאַרגעקומען אין אַפּריל 1930, האָבן אַנטייל גענומען 38 חברים פון ראַדאָמסק. יאָר איין יאָר אויס, האָט די „פרייהייט" איינגעאַרדנט זומער־קאָלאָניעס פאַר די חברים, וועלכע האָבן זייער פיל גענאָסן פון דעם.

ענדע יאָר 1931 האָט די אַרגאַניזאַציע „פרייהייט" אין ראַדאָמסק, איינגעאָרדנט אַ פייערלעכע אַקאַדעמיע צו איר 5־יאָריקן יובילעאום, אויף וועלכע עס זענען אַרויסגעטרעטן מיט באַגריסונגען: ז. שערף, פון ארץ־ישראל, ח. גאָלדבערג, יהודה ליבערמאַן, ש. ניימאַן, יעקב ליבערמאַן. אַ פאַרשטייער פון „טור", און פון יוגנט פון דער פוילי־שער אַרבעטער פאַרטיי פ.פ.ס. און אַנדערע.

די חברים פון „פרייהייט" זענען געווען זייער אַקטיוו ביים שאַפן דעם ספּאָרט־קלוב „הפועל" און זענען געווען די אַקטיווסטע מיטגלידער אין די פאַרשידענע ספּאָרט־סעקציעס ווי אויך אין דער דראַמאַטישער סעקציע.

דער קלוב האָט געפירט אַן אַקטיוע טעטיקייט און זיך געפונען אין אַ גרויסן שיינעם לאָקאַל נעבן קינא. אינעם קלוב זענען געווען טעטיק פיר מענער־גרופּעס און פינף פרויען־גרופּעס, וועלכע האָבן זיך גימנאַסטיקירט אונטער דער אָנפירונג פון די אינסטרוקטאָרן: דוד וויעלונסקי און מונדעק פייערמאַן. (ביידע האָבן אַדורכגעמאַכט ספּע־ציעלע קורסן פאַר גימנאַסטיק־אינסטרוקטאָרן).

דער קלוב האָט געהאַט אַ שטאַרקע פינג־פאָנג־סעקציע, וועלכע איז געווען וויצע־מייסטער פן טשענסטאָכאָווער קרייז; אַ נישט־שלעכטע פוטבאָל־סעקציע, וועלכע האָט אָפּגעהאַלטן עטלעכע נצחונות איבער פאַרש־דענע פוטבאָל־קלובן און געווען מייסטער פון די „הפועל" קלובן אין לאָדזשער קרייז.

זייער אימפּאָזאַנט איז אויסגעפאַלן די פייערונג פונם אינטער־נאַציאָנאַלן סאָציאַליסטישן יוגנט־טאָג, אין נאָוועמבער 1936.

אין יאָר 1937 האָט די „פרייהייט" איינגעאָרדנט אַן אויסשטע־לונג פון די אַרבעטן פון די חברים, וואָס האָט אַרומגענומען מאַלעריי, שטריקעריי, לאובזעג־אויסאַרבעטונגען, סטאָלעריי, מעטאַל־אויסאַר־בעטונגען, שניידעריי, א.ד.ג. די אויסשטעלונג וועלכע האָט געמאַכט אַ קאָלאָסאַלן איינדרוק, איז באַגלייט געווארן מיט רעפעראַטן, אַקאַ־דעמיעס אא״וו. אין יאָר 1938 איז פאַרגעקומען די פאַראייניקונג פון „פרייהייט" און „החלוץ הצעיר".

אַזוי האָט זיך אַנטוויקלט די יוגנט אין ראַדאָמסק אין די חלוצישׂ־ציוניסטישע ריינן פון „פרייהייט" ביז — ביז עס זענען געקומען די פינצטערע טראַגישע טעג פון סעפּטעמבער 1939, וועו די מערדעריש דייטשע באַנדעס האָבן געזייט טויט און אומקום.

נאָך די ערשטע חדשים פונם קאַטאַרגע־לעבן אין ראַדאָמסקער געטאָ, האָט חבר טוביה באַזשיקאָווסקי, דער מדריך און מחנך פון „פרייהייט", באַשלאָסן צו שאַפן די ערשטע אונטערגרונט־גרופּן פון דער יידישער יוגנט אין ראַדאָמסק, נישט האָבנדיק קיין שום פאַר־ביגדונג מיט אַנדערע שטעט אין פוילן, און נישט מיטן צענטער־אין וואַרשע.

די חברים פון „דרור"־„פרייהייט" זענען עס געווען די וועלכע האָבן געשאַפן די ערשטע פיר גרופּן צו פינף חברים, אַלס קערן פון דער יידישער אונטערגרונט צו קעמפן קעגן די דייטשן. דער ערשטער צוזאַמענטרעף פון אָט די פיר „פינפטלעך" איז פאַרגעקו־מען אין דער ווינטער פונם וועטעראַן פון די רעכטע פועלי ציוניסטן, חבר מרדכי זעליג ראַזענבלאַט.

חברים פון „פרייהייט" און „החלוץ" בעת דער געזעגענונג פון יעקב־שמואל מאַשקאָוויטש, פאַר זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל (1931).

שורה אויבן (פון רעכטס): פישל זאנדבערג, חיים קליינער, פיניע הערש־בערג, יצחק לאַכמאַן, פייגל יאַקובאָוויטש, ——) וועגלינסקי, א. מאַשקא־ווייטש, יוסף ליבערמאַן, גיטל דאָווידאָוויטש.

צווייטע שורה: פישל זיידמאַן, צבי ציפּלער, שרה פישמאַן, שמחה רייך, שרה געלבאַרד, ש. טייכנער, שרה פרענקא, ברוך שימאַנאָוויטש, יחזקאל ברענער, גיטל וועגלינסקי, בערל קופערוואַסער, שמשון גראַנעק, ——, דב קריוויס.

דריטע שורה: משה ברענער, וואָלף ברענער, אהרן פישעלעוויטש, טוביה בוזיקאָווסקי, חיים גאָלדבערג, יהודה ליבערמאַן, יעקב־שמואל מאַשקאָוויטש, פראָפ׳ ישראל בראמבערג, משה־יצחק שיטענבערג, ירחמיאל הערבערט, חנה געלבאַרד, יחזקאל דיקערמאַן, אברהם מאַנדעל, דויד וויידיסלאַבסקי, יעקב ליבערמאַן, פישמאַן.

פערטע שורה: אברהם דיקערמאַן, א. טייכנער, —, יצחק גאטעסמאַן, —, רחל ליבערמאַן, שרה ניימאַן, שקלארטשיק, —, משה ליבערמאַן.

פינפטע שורה: חנה אָפּמאַן, —, ציפּלער, ג. שערמאַן, א. שערמאַן, גיטל ווידיסלאָווסקי, אברהם בירנבוים, טוביה מאַנדל, —, מאַשקאָוויטש, משה ראָזענבערג, פנחס ליבערמאַן, לאה ווידיסלאבסקי, —, —, טקאַטש, חנה ווינמאַן, וואָלף שימאַנאָוויטש.

חלוצים זענען עולה קיין ארץ־ישראל

הלל פאכטער

אויסערלעך האָט אונדזער שטאָט געהאַט אַן אויסזען פון אַ גראָען, שטילן יידישן יישוב, אַ. פאַרטוענער בלויז אין דאגות פרנסה. געווען אָבער מאָמענטן, ווען דער ישוב איז אַרויס פון זיין טאָג־טעגלעכקייט און באַוויזן, אַז אין אים קלאַפּט אַ הייס יידיש האַרץ.

צו אַזעלכע מאָמענטן האָט געהערט יענער הייסער אויגוסט־אָוונט, אין יאָר 1929. אויפן באַן־וואָקזאַל האָבן זיך פאַרזאַמלט עטלעכע צענדליק יידן — בכבודיקע בעלי־בתים און סתם יינגע בחורים. נישט זיי האָבן זיך פריער אָפּגעשמועסט, נישט זיי האָבן זיך אָרגאַניזירט. ספּאָנטאַן זענען זיי געקומען אַהער כדי אָפּוואַרטן די באַן, וואָס האָט געזאָלט אָנקומען פון וואַרשע. די מאָרגן־צייטונגען האָבן געמאָלדן, אַז נאָכמיטאָג פאָרט אַרויס פון וואַרשע אַ גרויסע גרופּע חלוצים קיין ארץ־ישראל. און מען האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס מיינט מען דעם עקספּרעס־צוג, וואָס פאָרט פאַרביי ראַדאָמסק צען אַזייגער אָוונט. מ׳וועט אַלזאָ קענען זאָגן די חלוצים אַ האַרציקן „פאָרט געזונטערהייט" און באַגלייטן זיי מיט אַ ברכה אויף זייער וועג אין היימלאַנד.

דאָרט שטייט ווידער דער קליינער יידישער ישוב איינגעהילט אין פלאַמען און ברענגט קרבנות, כדי צו דערהאַלטן די שוין דע־ראָבערטע פּאָזיציעס און דעראָבערן נייע. איצט פאָרן בחורים אַהין, כדי צו פאַרשטאַרקן די רייען פון די קעמפער און בויער אין יידישן היימלאַנד, דאַרף זיי דעריבער באַגלייטן אַלעמענס ברכה.

אָט קומט אָן דער צוג. אַ רויטער שיין פון די גרויסע, קיילעכדיקע לאַמטערנעס דערנענטערט זיך און שניידט זיך אַריין אין די פינצטער־ניש פון דער נאַכט. און עס איז פאַראַן עפּעס סימבאָלישעס אין דער רויטקייט וואָס באַלייכט די שוואַרצע פעלדער אַרום... אין די פענצטער פונעם צוג באַווייזן זיך יונגע, שטראַלנדיקע פּנימער פון די חלוצים, אין זייערע הענט פלאַטערט די בלוי־ווייסע פאָן. די פאַר־

הסתרות „החלוץ" ברדומסק.

הזמנה

הננו מבקשים בזה לבוא על

„נשף־פרידה"

לכבוד חברים חלוצים משה קמלנרין ומאיר דוד גלדברג לרגשי נסועתם ארצה ישראל

שיהיה בשבת 25/4 תרפ"ה בשעה תשע בערב באולם „אמוני־יד" ברחוב קאליסקא 17. №

איינלאדונג.

מיר האבען דעם כבוד אייך איינצולאדען אויף דעם

„אבשייד־אווענד"

צוליב דעם אבפארעו פון די חברים משה קמלנרן ומאיר דוד גלדברג נאך ארץ־ישראל

וועלכע קימט פאר שבת דעם 25/4 אים 9 אווענד אין לאקאל פון האנדווערקער־פעראיין קאליסקא 17.

אַן איינלאַדונג צו אַן אָפּשייד־אָוונט פאַר חברים וואָס זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל אין יאר 1925.

זאַמלטע קוקן אויף זיי מיט שטאָלץ און מיט קנאה. אָט דאָס זענען די, וואָס פאָרן קעמפן און בויען און אַלעמענס הערצער זענען פול מיט גלויבן, אַז זיי וועלן נאָך זוכה זיין צו זען מיט די אייגענע אויגן די באַפרייטע יידישע מדינה. אַ געזאַנג פון „התקווה" האָט זיך אַרויסגע־ריסן פון אונדזערע הערצער און פארהילכט דעם רעש פון אָפּפאָרנ־דיקן צוג.

שפּעט, נאָך האַלבער נאַכט, זענען מיר זיך פונאַנדערגעגאַנגען. אין האַרצן האָט געקלעמט אַ בענקעניש און אַ קנאה, אָבער גלייכ־צייטיק איז אויך רייף געוואָרן דער הייסער באַגער באַפרייען זיך פון די גלות־קייטן און נאָכפאָלגן די חלוצים, כדי צוזאַמען מיט זיי, האַנט ביי האַנט, בויען דאָס נייע לעבן אין אונדזער אַלט־נייעם לאַנד.

דער נאווא־ראדאמסקער פאטראנאט אין ניו־יארק

ד. אל־ך

אין יאָר 1934 האָט אַ גרופּע חברים, אָפּשטאַמיקע פון ראַדאָמסק און טשענסטאָכאָוו, אָרגאַניזירט אין אַמעריקע הילפס־קאָמיטעטן, צו העלפן די פּאָליטישע אַרעסטירטע פון זייערע היימאַט־שטעט. דער ראַדאָמסקער קאָמיטעט, וואָס האָט זיך גערופן „נאָוואָ־ראַדאָמסקער פּאַטראָנאַט" איז באַשטאַנען פון די פאָלגענדיקע מיטגלידער: דייוו לעפּקאָוויץ, שמעון און פרימעט מעדוויעד, אייב ראָזענבערג, יחזקאל פּאצאנאָווסקי, לייבל געלבאַרד, אייב אָבערמאַן, סעם דיקערמאַן, סעם און דזשאנעט פריילך, הערי און רחל דזשייקאָבס, סעידי לאגלערע, ישראל בוכמאַן, לייבל גאָלדבערג, הערי רודניצקי, פיליפּ לאַגער, הערי סעדלעצקי, שלמה וואַקסמאַן, מעקס שאַפּיראָ, מייק בראַדער, דזשעק שוואַרץ, בעלא שוואַרץ, פינחס קאלקא, העראלד פּינקאָוויץ, דזשעק בעסטערמאַן.

פון די מאַטעריאַלן, וואָס דער „נאָוואָ־ראַדאָמסקער פּאַטראָנאַט" האָט פאַרעפנטלעכט אין אַמעריקע — באַקומט זיך אַן אָפּשפּילונג וועגן זיין כאַראַקטער, צילן, אויפגאַבן און אויפטוען. דער פּאַטראָנאַט האָט זיך באַטראַכט אַלס אינסטרומענט פאַרן קאַמף קעגן דער פּוילישער רעאַקציע, וואָס האָט באַצוועקט דורך איר אַנטיסעמיטישער אויס־ראָטונג־פּאָליטיק און דורך גרויל־געזעצן, אַוועקצורויבן דאָס רעכט און עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן פון די ברייטע יידישע מאַסן אין פּוילן.

אמת, די פּוילישע מאַסן זענען אויך געווען קרבנות פון דער רעאַקציע, אויך זייער לעבן־סטאַנדאַרט איז געווען געדריקט. אָבער, ווען די צייט איז געוואָרן קריטיש פאַר דער פּוילישער רעאַקציאָנע־רער רעגירונג, האָט זי אָנגעווענדעט די אַלטע צאַריסטישע מעטאָדן פון העצע קעגן די יידן, לויטן אַלטן כלל אַז די יידן זענען שולדיק אין דער קריטישער לאַגע. אויף אַזאַ אופן האָט די רעגירונג געוואָלט אָפּווענדן די אויפמערקזאַמקייט פון די פּוילישע פאָלקס־מאַסן און

זייער גערעכטן צאָרן — אין אַן אַנדער ריכטונג.

די פּראָגרעסיווע עלעמענטן אין פּוילן, יידן און נישט־יידן, וואָס האָבן געוואָגט זיך קעגנשטעלן די רעגירונג־קרייזן, טאָדלען זייערע מעשים און פּראָטעסטירן קעגן זייערע האַנדלונגען — זענען אומ־ברחמנותדיק דערדריקט געוואָרן מיט כוח, דורך אַריינוואַרפן זיי אין תּפיסות אָדער אינטערנירן אין ספּעציעלע איזאָלאַציע־לאַגערן. לויט אַן אַלגעמיינער אָפּשאַצונג, פון די יאָרן 1934—1935, זענען דאָן גע־וען אַרעסטירט און אינטערנירט אין פּוילן אַן ערך 50,000 מענטשן, אין 364 טורמעס און לאַגערן, פאַר די אויבן־דערמאָנטע „פּאָר־ברעכנס". די אַלע וואָס האָבן געוואָגט צו טאָדלען אָדער פּראָטעסטירן קעגן דער מאַכט, האָט מען צוגעטשעפּעט די פּאַראַגראָפן פון קאָדעקס וועגן אַנטי־מלוכהשער אָדער קאָמוניסטישער טעטיקייט, כאָטש נישט אַלע פון די פּאַראורטיילטע זענען געווען דווקא, טעטיקע קאָמוניסטן.

צווישן די ראַדאָמסקער יוגנטלעכע, וואָס זענען דורכן אָרטיקן קרייז־געריכט פאַראורטיילט געוואָרן צו תּפיסה (אין יאָר 1934), זענען געווען: הערשל וויטענבערג, שייקע ראָזענבלאַט, רוזשע סאלעצקי און ליובע ראָזענבאום (צו 4 יאָר); לייביש ראָזענצווייג און מיעטוק קאזאק (צו 3 יאָר); דוד בוגייסקי און לאָזער קאלקע (צו 2 יאָר); מאיר גאָלדשטיין (1½ יאָר); צוזאַמען 9 יוגנטלעכע.

אין יאָר 1934 האָט דער „נאַוואַ־ראַדאָמסקער פאַטראָנאַט" גע־ציילט 86 מיטגלידער. דער דאָזיקער הילפס־קאָמיטעט האָט איבערגע־שיקט קיין ראַדאָמסק מאַטעריעלע־שטיצע, שפּייז און קליידונג פאַר די שטעטלדיקע פּאָליטישע אָרעסטירטע און זייערע משפּחות. די טעטיקייט פונעם דאָזיקן הילפס־קאָמיטעט איז אין אַ געוויסער מאָס געשטיצט געוואָרן פון דורך די אַלגעמיינע לאַנדסמאַנשאַפּט־סאָ־סייטעס פון די ראַדאָמסקער אין אַמעריקע, און האָט געהאָט אַ פּאָ־זיטיוון אָפּקלאַנג אין די אַרבעטער־קרייזן און צווישן די פּאָלקס־מאָסן אין ראַדאָמסק גופּא.

אין א באגריסונג וואס דער „נאוואראדאמסקער פאַטראָנאַט" האָט פארעפנטלעכט בעת א פאראייניקטן באַנקיעט פון דעם אלגעמיינעם נאַוואָראדאמסקער „רעליף" אין ניו־יורק (פעברואר 1937) וועט געזאָגט:

„וועט פריינט! די אידישע טראגעדיע אין גאנץ פוילן, האָט דערגרייכט א שטופע וואָס ערגער קען שוין ניט זיין, און איז אויך שוין אריינגעדרונגען אין אלע עלעמענטן פון אידישן לעבן. עס איז ניטא קיין גרענץ צו דעם ווילדן באַרבאריזם, הפקר־דיקן צושטאנד און אָפּענע ברוטאלע פּאָגראָמען. מען נעמט צו די אלגעמיינע אידישע פרנסות: מילך־האנדל, קצבים, בעקעריין ,און די אידישע ארבע־טער ווערן אין די מאסן ארויסגעשטויסן אין אָפּגרונט. די אידישע סטודענטן ווערן ארויסגעווארפן פון די הויך־שולן, צובלוטיקטע און באליידיקטע, און מען לאָזט זיי ניט פאָרטזעצן זייער לאַנגע געגארטע האָפּענונגען, פון צו ווערן דאָקטוירים, אָדער אנדערע אינטעליגענטע־פראָפעסיעס. און ווי קאָן מען, וועט פריינט, אין אזא בלוטיקן קאָשמאר באפריען זיך פון דעם פיינלעכן געפיל, מיט פארשידענע פוסטע האָפענונגען, אין א צייט וען אונזערע שוועסטער און ברידער באָדן זיך אין א ים פון צרות און נויט, אוּן קיינער טוט גאָרניט".

„טייערע פריינט! מיר אַפּעלירן צו אייך, העלפט אונז אין דער הייליקער ארבעט! מיר מוזן זיין אייניק קעגן אזא מעכטיקן שונא! שליסט זיך אָן אלס מיטגלידער פון „נאַוואָראדאָמסקער פאַטראָנאַט", ווייל מיר דארפן פארדאָפּלען אונזער הילפס־ארבעט. שטייט ניט פון ווייטן אלס צושויער אין אזא ערנסטן היסטאָרישן מאָמענט, וועט אליין איינע פון די אקטיוווסטע אין דער דאָזיקער ערלאכער הילפס־ארבעט. דאמיט וועט איר זיך סטימולירן אייער מענטשלאכן גייסט, צו העלפן לינדערן די פיין פון די פּאָליטישע אַרעסטירטע און זייערע פאמיליעס, וואָס גיבן אוועק זייערע יונגע לעבנס פאר די ליידן פון גאנצן אידישן פאָלק".

די ז'. ט. ק. — יידישע געזעלשאפט פאַר נאַטור־קענטשאַפט, געגרינדעט דורך מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי, בעת אַן אויספלוג אין שטאַטישן וואַלד (דעם 6־טן מאי 1933).

שטייַן (פון רעכטס) מ. מייטליס, —, פישעלעוויטש, ד. בוגייסקי, ס. קראַקאָווסקי, א. וויטענבערג, ח. קאהען, —, זיידמאַן, ס. ציפּלער, י. בירענבוים, ס. גראָסמאַן, ל. שרייבער, ל. גרונדמאַן, י. ראָזענשטיין, ל. גאָלדבערג, —, גליקסמאַן, גאסלאווסקא, י. פייערמאַן, שייקע ראָזענבלאַט, י. גאָלדבערג, ח. בוגייסקי.

צווייטע און דריטע שורות: א. נייטאַן, ו. אָפּמאַן, א. בוגייסקי, בלומשטיין, ד. ראָזענשטיין, ר. יאָקובאָוויטש, —) פישעלעוויטש, —, דיקערמאַן, פ. אָזמאַן, פּזשעראָווסקי, מערקין, שפּירא, בעסער, פּזשעראָווסקי, נייטאַן.

מפעל ארלוזורוב קאמיטעט אין ראדאמסק.

ג. ה.

אין ארץ-ישראל איז דורך א מערדערישע האנט איבערגעריסן געווארן דאס טאט-רייכע

לעבן פון אונזער אונפארגעסלעכן פירער **ד"ר חיים ארלאזאראוו.**

דער 18-טער ציוניסטישער קאנגרעס, וועלנדיק פאראייביקן דעם אנדענקן פון אונזער טראגיש-אומגעקומענעם מנהיג, האט באשלאסן צו שאפן אין ארץ-ישראל אויף זיין נאמן **א גרויס קאלאניזאטאריש ווערק,** אויף וועלכן עס זאלן באזעצט ווערן אייניקע הונדערט משפחות דערונטער אויך דייטשע יידן.

דער ארטיקער ארלאזאראוו קאמיטעט האט באשלאסן אנצוהויבן די א ק צ י ע אין דער לויפנדער וואך. און צו דעם צווק וועלן אייך באזוכן אין די נאנסטע טעג אונזערע פארשטעער וועלכע מיר בעטן צו איבערגעבן א געהעריקע שפענדונג.

אין נאמן פון מפעל ארלוזורוב קאמיטעט:

חיים גאלדבערג, משה גאלדבערג, דוד מאיר קארנבערג

" " " **די ציוניסטישע ארגאניזאציע:**

ד"ר י. אראנאוויץ, יוסף זעליגזאן, יעקב שפירא

" " " **י. ס. א. פ. „פועלי-ציון" (פאר.מיט צ. ס.)**

וואלף שפירא, משה שיטענבערג, סקורניצקי יחזקאל

" " " **די קרן קימת קאמיסיע:**

חיים הארטמאן, אברהם אייזען

" " " **„ה ח ל ו ץ"** ב. קופערוואסער, אבארזאנעק

" " " **די ליגע פארן ארב. ארץ-ישראל**

לעמאן, פייוול לאריע

" " " **י. א. ס. ק. „הפועל"**

ל. שפירא, י. ציפלער

" " " **פרייהייט ארגאניזאציע**

ש. גראנעק, א. דיקערמאן

" " " **„הנוער-הציוני"**

ישכר מינסקי, מ. טיגער

" " " **„גורדוניה"** ה. אפמאן, ר. ווארשאווסקא

ראדאמסק, נאוועמבער 1933

חלק שביעי

זיבעטער טייל

מוסדות ציבור וסעד

געזעלשאפטלעך־סאציאלע

אינסטיטוציעס

חלק שביעי / זיבעטער טייל

ה ת ו כ ו / א י נ ה א ל ט

„לינת־הצדק" ו„ביקור־חולים" / יהודה שייה 227
ה„חברה־קדישא" ועסקניה / י. ווינטרויב — י. כרמלי 228

*

די יידישע קהילה / ד. ק־ר 229
אין דער אלגעמיינער שטאט־פארוואלטונג / ד. ר. 232
די „חברה־קדישא" און אירע עסקנים / י. לעהמאן — י. רודניצקי . . 235
אינסטיטוציעס פאר סאציאלער הילף / מ. ה־ר. 237
„בית־לחם" — ברויט פאר נויטבאדערפטיקע / אברהם וואלדפאגעל . 240
פילאנטראפיש־קאנסטרוקטיווע הילפס־מעטיקויט / צ. אויס־ן . . 240

„לינת־הצדק" ו„ביקור־חולים"

יהודה שייה

החברה „לינת־הצדק" פעלה הרבה שנים בעירנו, ומטרתה היתה: — עזרה רפואית, לכל ענפיה, לעניי העיר. אמנם, היתה קיימת „קופת־חולים" ממשלתית, אולם זו דאגה לעובדים־פועלים מאורגנים, בלבד, שביניהם מעטים היו היהודים. משפחות יהודיות רבות, מהשכבות העממיות היו משוללות כל עזרה רפואית. „לינת־הצדק" השתדלה, איפוא, למלא חוסר זה לגבי אותן משפחות. אבי יצחק שייה ז"ל היה אחד מפעילי הוועד של חברה זו, והיתה לי ההזדמנות לעקוב מקרוב אחרי פעולותיה.

הפעולה של „לינת־הצדק" הסתעפה לכמה כיוונים: א. במקרה הצורך נשלחו רופאים לבתיהם של החולים; ב. חולקו „פתקים" לביקורי־בית אצל רופאים; ג. ניתנו כספים או „פתקים" לקבלת רפואות בבתי־מרקחת; ד. חולקו בהשאלה כלי־רפואה, כגון: בקבוקי־גומי, טרמוסים, מדי־חום, סירים סניטריים וכיו"ב; ה. נקבעו תורנויות למשמרות לילה אצל חולים רציניים; ו. הונהגו עתים לביקור־חולים, היינו: חברי „לינת־הצדק" ו„ביקור־חולים" היו מבקרים בבתיהם של חולים, לשם שיחת־עידוד, טיפול ובירור שאלות הקשורות במחלה ובמצב הכלכלי של המשפחה.

למימון פעולות החברה היו כמה דרכים, כגון: א. התרמה בבתי־הכנסת בעת „עלייה" לתורה, בשבתות ובחגים; ב. רכישת תורמים קבועים, בתשלום חודשי; ג. עריכת מגביות מיוחדות בעת שמחות משפחתיות, אירוסין, חתונות, חגיגות בר־מצווה וכיו"ב; ד. טיפול בהשגת תרומות קבועות או חד־פעמיות מאירגוני ה„לאנדסמאנשאפטן" בחוץ־לארץ, או מאנשים־יחידים שם.

שנים מספר לפני מלחמת־העולם השנייה הצטרפו ל„לינת־הצדק" אנשים צעירים, שהתמסרו בעיקר למפעל „כוס־חלב" לילדי־עניים, במוסדות לימוד־וחינוך. תודות לצעירים הוקל במידת־מה מצבה הכספי של החברה, שהיתה נתונה מאז ומתמיד בגרעון שוטף ועסקניה היו „שוברים את הראש" איך לכסות את הגרעון ולספק את הצרכים השוטפים. עם עסקניה הבולטים של החברה, בתקופה האחרונה נימנו: ר' אברהם־יעקב טיברג, ר' לייזר רוזשנסקי, ר' אליעזר קפלן ור' יצחק שייה.

מיספר החברים הקבועים של החברה „ביקור־חולים" היה ניכר למדי. הם קיימו בית־ועד משלהם (בחצר הזילברשצים, בשטח כיכר־השוק) והיו מתכנסים שם כולם ביומי־דפגרא ובימים־הנוראים לשמוע את ה„דרשות" מענייני־דיומא, מפי רב־החברה הר"ר יעקב־דוד זצ"ל. בימי חול היו רבים מאנשי־החברה באים לשם לשמוע מפי רב־החברה „פרק במשניות" ובימי שבת, בין מנחה למעריב — „דרוש" בפרשת־השבוע. עם העסקנים־הפעילים של „ביקור־חולים", בתקופה האחרונה, נימנו: ר' מיכאל מלמד, ר' משה פישהוף ור' י. מרקוביץ. זה האחרון, מחלק־חלב לפי התעסקותו (גר ברחוב פזשדבורסקה) מת ממחלת ה„טיפוס" שנדבק בה בעת מילוי תפקיד מטעם „ביקור־חולים" אצל אחד מבני־העיר, שחלה במחלה הנ"ל.

*

בשנת 1938 הצליחה הברת „לינת־הצדק" לגייס סכום של כ־2,000 זהובים, שנחשב להישג גדול בימים ההם. דבר זה נתאפשר תודות לתרומה ניכרת, שנתקבלה אותה שנה מאת ה„רעליעף" של בני־עיר בניו־יורק (היו"ר דאז — שלמה אפשטיין, והמזכיר — לאון איילנברג) ומאת הנדבן סאל גרינבערג, אף הוא מניו־יורק. סאל גרינבערג היה מתורמיה הקבועים של „לינת־הצדק" ונוסף על תרומותיו האישיות, שהיה שולח מזמן לזמן לצרכי־צדקה־וסעד של מוסדות העיר, היה מעודד גם את ה„רעליעף" ואת ה„סאסייעטי" של הראדומסקאים באמריקה, שאף הם יתמכו ויסייעו בכך. בשנה הנ"ל (1938) תרם סאל גרינבערג מכספו־הוא והעביר לראדומסק 265 דולר מזה: 50 דולר למען „לינת־הצדק"; 30 דולר למען „בית־לחם"; 60 דולר בשביל בשר לעניים; 25 דולר בשביל יולדות עניות; 100 דולר למען קופת גמ"ח.

ביום 1 לנובמבר 1938 נערכה בראדומסק עצרת חגיגית של חברת „לינת־הצדק", שהיתה מוקדשת לסיכום פעולותיה המוצלחות של החברה בשנה החולפת וליצירת דרכי־פעולתה לעתיד, וכן לציון חלקו של סאל גרינבערג מניו־יורק בפעולה הנדונה (אותה שעה מלאו 35 שנה מאז הגירתו לאמריקה; ובקשר לכך החליטה „לינת־הצדק" לתלות את תמונתו במועדון החברה).

הוועד המורחב של „לינת־הצדק" באותה שעה היה מורכב מהאנשים הבאים: אליעזר קפלן (יו"ר) ומשה ברגר (סגן־יו"ר); לייזר רוזשנסקי, מיכאל גרייצר, יצחק־הירש גליקסמן, יצחק שייה, יעקב בוגייסקי, זקן שרייבר, חיים לוסטיגר, ברל צוקרמן, זלמן זילברשץ, שמעון גנשרוביץ, יודל דבידוביץ אהרן־וולף שוואַרץ, זעליג צימבערקנופף, אלי גרונדמן, לייבוש זילברשץ, יהושע לנדא, אברהם זרנבייצקי, יעקב חנצינסקי, מרדכי־דוד וואלדפויגל שלמה סובעל ואברהם קמלגורן (מזכיר).

בעצרת הנ"ל הוחלט: א. לקבוע את סאל גרינבערג בתור ראשון לחברי־הכבוד של חברת „לינת־הצדק", להוציא על כך תעודה מתאימה לחתן־הכבוד ולרשום את המאורע ב„פנקס־החברה"; ב. לסיים את מפעל כתיבת ספר־תורה, שהחברה „לינת־הצדק" החלה בו עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה והגיעה לגמר היריעה ה־14; ג. להקים מרפאה קבועה ליד „לינת־הצדק".

עסקני „לינת־הצדק" ניגשו במרץ רב לביצוע ההחלטות שנתקבלו, אולם בטרם חלפה שנה — השתנו העתים, נגוזה התכנית והיא לא תבוצע לעד...

הוועד של „לינת הצדק"
די פאַרוואַלטונג פון „לינת הצדק"

אויבן (פון רעכטס): א. ה. גליקסמאַן, שמעון גאנשעראוויטש, חיים לוסטיגר, יודל דאַוידאַוויטש, זלמן זילבערשאץ, יהושע לאנדאו, יעקב כענטשינסקי צווייטע שורה: י. זאַרנאַוויצקי, זעליג צימבערקנאַפּ, משה בערגער, לייזער רוזשאנסקי, א. קאַפּלאַן, ל. וולאטשאווסקי, זקן שרייבער, א. קאמעלגארן. אונטן: בערל צוקערמאן, יצחק שייה, מרדכי וואלדפאגעל.

ה„חברה־קדישא" ועסקניה

י. ויינטרויב – י. כרמלי

א. חסד של אמת

עוד בשנת תקפ"ה (1825) הובילו יהודי ראדומסק את מתיהם לקבורה בעיירה הסמוכה סילמרזשיץ, אולם מספר שנים לאחר־מכן נקנתה חלקת־אדמה לבית־הקברות בתחומי העיר. המקורות הרא־שונים בדבר קיומה של „חברה־קדישא" בראדומסק, מובילים אותנו לשנת ת"ר (1840). מבין הגבאים הראשונים של חברה זו היו ידו־עים: ר' מאיר טיל, ר' לייזר טנצר ועוד. זה האחרון היה בעל בית־מלון, מחסידי־וורקא החשובים, איש נכבד ועסקן ציבורי. עם קום התנועה הציונית, נהיה ר' לייזר ציוני וסבל בגלל ציוניותו מצד החסידים. בהיותו בעל אופי חזק, עזב את ה„שטיבל", ולא חזר אלא לאחר זמן: כשבאו החסידים לפייסו, הוא חזר להתפלל אתם.

המוסד „חברה־קדישא", היו לו הכנסות הגונות ונחשב לאחד המוסדות החשובים בעיר. ביום ז' אדר, יום פטירת משה רבנו, נהגו אנשי הח"ק לצום ולומר סליחות. בגמר הצום היו עורכים „סעודת־מלכים" ובשעת סעודה זו היו בוחרים בגבאי ראשון. על־פי־רוב נמסרה הגבאות לעסקנים ישרים ובעלי שיעור־קומה, שידעו לנהל את ענייני החברה בתקיפות ובלי משוא פנים. מהעשירים היו לוק־חים הרבה כסף, כדי שיוכלו לעסוק חינם בקבורת העניים ולגמול להם „חסד של אמת". אנשי החברה עמדו במבחן בעבודתם הקדושה, ביחוד בעתים של מגפות או מלחמות. אנשי החברה הסתכנו בנפשם כדי להביא לקבר ישראל את המתים ממחלות מדבקות. הם היו משר־טטים בשדות־קרב, בודקים את החללים, מוציאים את היהודים מבי־ניהם וקוברים אותם לפי מינהגי ישראל.

מלבד שני הגבאים הנ"ל היו ידועים בקרב העסקנים של הח"ק החברים הבאים: יעקב פרידמן־קולטין, מנדל פייארמן, משה פלמן, וולף בירנצווייג, מרדכי גליקסמן, שבתאי פייארמן, יעקב־יהושע זליגסון, נחמיה זנדברג, ר' מאיר־אהרן רודניצקי, פנחס ציפלר, שמואל גולדברג, בערל קמלגרן, איטשע טיל, ועוד.

יחיאל ויינטרויב

ב. גבאים ומשמשים בקדושה

ר' מאיר טיל

אחד הגבאים הראשונים, היה ר' מאיר טיל (1840—1880). מפי אשתו לאה טיל, שהאריכה ימים אחרי מות בעלה, שמעתי הרבה דברים על פעולותיו.

עוד בהיותו בגיל עשרים, התמסר ר' מאיר טיל לפעולות של עזרה סוציאלית. הוא היה „הכתובת" לעזרה־ראשונה, גמילות־חס־דים וחסד־של־אמת. הוא היה בעל לב טוב ובעל מידות נעלות. בהיותו גבאי של „חברה־קדישא", היה מזניח את עסקיו הפרטיים.

ר' מאיר טיל היה גם הגבאי של חברת „ביקור־חולים". הוא נידבק בטיפוס־הבהרות מחולה אחד, שהלך לבקרו, ומת ממחלה זו בדמי ימיו. כבן ארבעים היה במותו והשאיר אחריו חמישה ילדים קטנים. אחרי מותו המשיך ר' משה פישהוף בתפקיד הגבאי של חברת „ביקור־חולים", ואילו לגבאי „החברה־קדישא" נבחר ר' מרדכי גליקסמן, הנודע בשם ר' מרדכי סקלקא. אחריו כיהן במישרת הגבאי של ח"ק — ר' זאב־וולף בירנצווייג, שהקים בית־תפילה מיוחד, לח"ק, ב„פאליש" של בית־המדרש.

ר' קאפל שמש

הרוח החיה בח"ק לפני מלחמת־העולם הראשונה היה ר' קאפל שמש. אצלו היו שמורים המפתחות של ה„אהל", שבו היו טמונים אדמו"רי ראדומסק: בעל „תפארת־שלמה", בעל „חסד־לאברהם" ובעל „כנסת־יחזקאל". בכל ערב ראש־חודש ובכל ימי ה„יארצייט" של הצדיקים הנ"ל, היה ר' קאפל מקדים לצאת מביתו ומפתחותיו בידיו, כדי לפתוח את ה„אהל" בפני המתפללים המרובים, שהיו באים להשתטח על קברותיהם של הקדושים.

גם באמצע השנה היו מטריחים את ר' קאפל לפתוח את ה„אהל", כדי להתפלל לשלומו של חולה מסוכן. מנהג היה, למדוד את ה„אהל" בבד לבן („אויסמעסטן דעם קבר") ולחלק את הבד המדוד לעניים — סגולה לרפואה שלמה.

ר' קאפל שמש היה גם ציוני נלהב, שנשא בלי פחד את דגל הציונות ברמה. הוא היה קונה את ה„שקל", חותם על מניות ה„בנק הקולוניאלי" ומטיף לרעיון הציונות בין החסידים.

ר' יעקב־יהושע זליגסון

אחרי מותו של ר' זאב־וולף בירנצווייג, נבחר לגבאי ר' יעקב־יהושע זליגסון (1910). הוא היה מחסידי גור, בעל מרץ ובעל מידות נעלות והצליח לארגן מחדש ולהרחיב את מסגרת הפעולות והתפ־קידים של הח"ק. הוא כינס לאסיפה את עשירי העיר ונכבדיה ודרש מהם להשתתף בכספים, למען הרחבת החברה וביסוסה. הוא גם הנ־היג „חברות־כבוד" בחברה, כלומר, חברים שלא עסקו בפועל בקבורת המתים, אלא שילמו דמי־חבר בלבד („חברי־הכבוד" נרשמו בפינקס הח"ק). עם „חברי־הכבוד" נמנו: ר' דניאל רוזנבוים, שבתאי פייארמן, מרדכי גולדברג, העניך־פישל קוצקר, איטשע גרוניס, יעקב פייארמן, משה המפל, משה פישהאף, נחמיה זנדברג, לייזר דונסקי, שלמה קר־קובסקי.

כחברים פעילים („מתעסקים") של הח"ק בתקופה הנדונה, זכורים לנו: דב זיונץ, שמואל גולדברג, שמחה ישעיה, מאיר אוברזנק, ויבדל"ח אהרן אוברזנק, פנחס ציפלר, ברל קאמלגרן, ויבדל"ח משה־בנימין ליהמן, ישעיה קאמלגרן, מאיר־אהרן רודניצקי, קאפל שניידער, אברהם קאמלגרן, אברהם גרשנוביץ, ועוד.

אחת הפעולות העיקריות של ר' יעקב־יהושע היתה: קנית שטח־קרקע נוסף לבית־הקברות וגידורו בגדר־מגן סביב (מבטון ולבנים). הוא גם בנה בית בחזית בית־הקברות, שכלל: דירה בשביל השומר, חדרי־שירות בשביל ה„מתעסקים", חדר „טהרות", חדר ללימוד „מש־ניות", ועוד. לזכותו תירשם גם העזרה הסוציאלית הנרחבה, לעניים ולמעוטי־יכולת, שהושיטה הח"ק, לרבות העובדה, שהיא כיסתה מתק־ציבה את כל ההוצאות לקבורת העניים. ר' יעקב־יהושע העביר גם את בית־התפילה של הח"ק למרכז העיר, לביתו של ר' נחמיה זנדברג (שמעתי, שבית־התפילה הנדון נרשם כתרומה לטובת ה„חברה־קדי־שא). בחגים ובמועדים היו מזמינים לבית־התפילה של הח"ק את „חברי־הכבוד", שהיו נודרים לטובת החברה. הרב שלמה גרוסמן היה ה„בעל־קורא" הקבוע של החברה.

היה מנהג בח"ק להתאסף בביתו של הגבאי ב„שמחת־תורה" ולב־לות שם במאכל ובמשתה כדת. אמנם, ה„שתיה" לא היתה נדירה בח"ק גם בכל ימות השנה, אבל בעיקר שתו ושמחו בצוותא — בז' אדר, בשמחת־תורה, בחג־השבועות ובפורים.

ר' משה־איטשע השומר

כשנבנה הבית בחזית בית־הקברות, חיפשו מועמד למשרת שומר קבוע במקום. לא היה קל להשיג איש מתאים, שיסכים לגור בדד, כארבעה ק"מ מחוץ לעיר. אחרי חיפושים רבים הופיע משה־איטשע והציע את שירותו כשומר, אולם הגבאי דרש ממנו, שישא תחילה אשה. רק לאחר שהשומר מצא לו בת־זוג, הוא השתכן במקום־מגוריו

החדש, שם קיבל דירה על כל הנוחיות ומשכורת חודשית קבועה. בעיר היו מרוצים מ„הטרנזקציה" הכפולה הזאת: הנישואין של ר' משה־איטשע והבטחת שמירה מסודרת בבית־הקברות.

במלחמת־העולם הראשונה (1914—1917)

בשנים הראשונות של מלחמת־העולם הראשונה, היו ידי הח"ק מלאות עבודה. הח"ק טיפלה בחיילים יהודיים, שהובאו הרוגים ופצוע־עים מהחזית. כן היה צורך לסייר בסביבות ראדומסק ולטפל בחללים שהיו נגועים קודם במחלות מדבקות.

בשנת 1917 פרצה מגיפת־טיפוס בעיר ובמשך שבועות מספר היו כשבעים מקרי־מות. אנשי החבר"ק, ור' יעקב יהושע זליגסון בראשם, עסקו וטיפלו בחולים ובמתים במסירות נפש. בערב ר"ח ניסן יצאו כל אנשי החבר"ק לבית־הקברות ובראשם הרב ר' ישעיה'לי, בנו של ר' אברהם־משה מרוזשפשא. אחרי אמירת תהילים ותפילה לעצירת המגיפה, נאם הר"ר ישעיה'לי בפני הקהל בדברים נרגשים וסיים במלים: „כל ישראל יבכו את השריפה, ואני מוכן בעצמי לכבות את השריפה". יומיים לאחר־מכן נפטר פתאום הר"ר ישעיה'לי, וכל העיר בכתה מר על שנשרף בעצם ימי המגיפה־השריפה, שבכל נפשו ובלהט אמונתו רצה לכבותה...

יוסף כרמלי (קמלגרן)

די יידישע קהילה

ד. ק - ר

אין דער געשיכטע פון יידן אין פוילן האָט שוין אין 16טן יאָרהונדערט עקזיסטירט אַ העכערע זעלבסט־פֿאַרוואַלטונג — דער „ועד ארבע ארצות" (פון 1580 ביז 1764, ווען דער פוילישער סיים האָט די אינסטיטוציע אויפגעלייזט). שפעטער איז אין יעדן גרעסערן אָדער קלענערן יידישן ישוב געווען די קהילה, זיין רעפרעזענטאַנץ, סיי כלפי חוץ, סיי כלפי פנים.

די קהילה האָט אויפגענומען דעם רב, שוחטים, שמשים און אַנדערע כלי־קודש; געזאָרגט פֿאַר בתי תפילות, בית הקברות, מקווה און אַ תלמוד־תורה, ווו קינדער האָבן באַקומען עלעמענטאַרע רעליגיעזע דערציאונג. קיין וועלטלעכע דערציאונג איז דאַמאָלסט איבערהויפט נישט געקומען אין פֿראַגע.

ווען דער „תפארת שלמה" איז אין יאָר 1834 אויפגענומען גע־ווארן אלס רב, האָט שוין געמוזט זיין וועלכע עס איז קהילה רעפֿרעזענטאַנץ אין ראַדאָמסק, וואָס האָט אונטערגעשריבן דעם כתב־רבנות מיט די תנאים, ווי 15 פויליש גילדן אַ וואָך שכירת א. ד. ג. יאָרן שפעטער, ווען די גבירים בעריש פערשטער, לייזער ריכטערמאַן, רייכמאַן, אברהם בעם, זילבערשאַץ און אַנדערע וועלכע האָבן טיילווייז געווויגט אויפן „בוגיי" אָדער אין דערבייאיקן פלאָווגע, האָבן זיי געוויס זיך אינטערעסירט מיט די צרכים פון דער קהילה. ווייל ווען דער „תפארת־שלמה" איז נפטר געווארן כ"ט אדר תרכ"ו — 16 מערץ 1866 — האָט שוין עקזיסטירט דער ראַדאָמסקער בית הקברות.

דוד בוגייסקי איז שוין געווען דאָזאָר, ווען מען האָט, אין די לעצטע יאָר־צענדליקער פון 19טן יאָרהונדערט, געבויט די שטאָט־שול און די ערשטע פונדאַמענט־שטיינער האָבן געלייגט פערשטער און באַנקער.

אויף דער שוועל פונם 20טן יאָרהונדערט, איז אין ראַדאָמסק געווען דער פירענדער דאָזאָר ר' יוסף שאַץ, וואָרשיינלעך דער יושב־ראש, און זיין זון אָשר איז געווען דער סעקרעטאַר. דער לאָקאַל פון דער קהילה האָט זיך שוין דאַן געפונען אין מאַרק, אין הויז פון אַבע שוואַרץ, און שוין נישט אין אַ צימער פון דער שול.

ר' יוסף שאַץ האָט געדאַוונט אין שול צוזאַמען מיט עמך. זיין פלאַץ איז געווען נעבן רב.

די פֿאַרשטייער פון דער קהילה ,ווי קליין אין צאָל זי איז געווען — זענען געווויילט געוואָרן, אַפילו ביי דער צאַרישער מאַכט. וואַל־רעכט האָבן געהאַט נאָר די יידן וועלכע האָבן געצאָלט עטאַט, דעם ספעציעלן קהילה־שטייער, אָבער אַזעלכע זענען געווען אין ראַדאָמסק גאָר ווייניק.

שפעטער זענען געווויילט געוואָרן אין דער קהילה לייזער טענ־צער, פישל דונסקי און אַנדערע.

אין דער ערשטער וועלט מלחמה, האָט מיט דער יידישער קהילה אָנגעפירט הער פישל דונסקי. די טעטיקייט איז אייגענטלעך נישט געווען קיין גרויסע. זי האָט זיך באשרענקט נאָר מיט דערטיילן הילף די נויטליידנדע יידן, ווי קאַרטאָפל, באָבלעך, זאַלץ, טיילמאָל אויך צוקער א.ד.ג. די מיטלען אייגצושאַפן די פראָדוקטן זענען געקומען פון די נדבות פון די פֿאַרמעגלעכע יידן און פון דעם אַלגעמיינעם שטאָטישן הילפס־קאָמיטעט.

ערשט אין די יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען פוילן האָט באַקומען זעלבסטשטענדיקייט, איז אין יאָר 1919 דער־שינען דער דעקרעט פון פילסודסקין וועגן באַשטימען דעמאָקראַ־טיש־געווויילטע יידישע קהילות.

די דעמאָקראַטיש־געווויילטע יידישע קהילה אין ראַדאָמסק איז באַשטאַנען פון אַ ראַט פון 12 מיטגלידער. דער ראַט האָט געווויילט די פֿאַרוואַלטונג, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער קהילה־טעטיקייט.

פרויען האָבן נישט געהאַט קיין וואָל־רעכט צו די קהילה־ אינסטאַנצן.

די טעטיקייט האָט זיך באַגרענעצט בלויז צו רעליגיעזע באַדער־פענישן — כאָטש לויט דעם דעקרעט, האָט די קהילה אויך געהאַט רעכט צו עפענען שולן, פירן אַ באַגרענעצטע קולטור־טעטיקייט, אונטערשטיצן עמיגראַציע א.א.וו. — די געזעלשאַפטלעכע און פֿאַר־טייאישע פֿאַרשטייער אין די קהילה־אינסטאַנצן האָבן זיך באַמיט אויסצובריייטערן די טעטיקייט אויף ברייטערע געזעלשאַפטלעכע יסודות, וואָס נישט אַלע מאָל איז עס געלונגען, סיי צוליב אויסער־לעכע שטערונגען, און נאָך מער צוליב אינערלעכע שטרייטן און קאַמף פאַר פֿאַרטייאישער העגעמאניע.

אין דער צייט צווישן ביידע וועלט־מלחמות האָבן אַלס פאָר־שטייער פון פאָליטישע פֿאַרטייען, ווירטשאַפטלעכע פאַראיינען, חסי־דים שטיבלעך, א.ז.וו. זיך געפונען פאָלגנדיקע פערזאָנען: חיים געלבאַרד ש. ניימאַרק, א. מ. וואַקסמאַן, א. גראָסמאַן, ש. קרא־קאָווסקי, יוסל בערגער, י. פייטלאָוויטש, ב. גאַנשערוויטש, פייערמאַן, ל. דאַנקעוויטש, ז. גאָלדבערג, משה ווייניריין, דוד ראַפּא־פּאָרט, וואָלף פרענק, י. ה. טיגער, יעקב גריכטער, מ. וואָלקאָוויטש, מ. קאַפּלאַן, וואָלף שפירא, מ. א. רייכער, זקן שרייבער, אברהם־בינם

אייזן, פישל פֿאריז, אינז' פֿאליוואדא, אהרן גליקמאן, ה. ל. זיידמאן און אנדערע.

2 גמינע־בודזשעטן פאר די יאָרן 1926 און 1927 וועלכע ליגן פאר אונדז, כאראקטעריזירן די טעטיקייט פון דער קהילה אין רא־דאמסק.

אינם בודזשעט פון יאָר 1927 לייענען מיר:

הוצאות:

א. פֿאַרן ראַבינאַט — רב, 2 מורה־הוראות, שמש פֿאַרן רב; צוזאַמען — 14.650 זל.

ב. סינאגאגע — חזן, געהילף, שמשים, בעל־קורא, וועכטער, רעמאנט, באלייכטונג, קאנאליזאציע, אתרוגים און אנדערע ווירט־שאפטלעכע אויסגאבן; צוזאַמען — 7.150 זל.

ג. קאנצעלאריע — פענסיע פאר 3 באאמטע, לאקאל־באהיי־צונג, באלייכטונג, שרייב מאטעריאלן און באדינונג; צוזאַמען — 7.870 זל.

ד. פענסיע פאר שוחטים; צוזאַמען — 24.700 זל.

ה. בית־הקברות — קברנים, שניידערס, וועכטער, תכריכים פאר ארעמע און אנדערע אויסגאבן; צוזאַמען — 3.850 זל.

ו. עמעריטור — די אלמנה פון חזן — 750 זל.

ז. סובסידיעס: שטיצע־פאנד — 6.000 זל.; לערער אין תלמוד־תורה — 1.000 זל.; סובסידיע אין תלמוד־תורה — 1.500 זל.; איינשרייבגעלד פאר ארעמע שילער אין גימנאזיע — 600 זל.; פאראיין צו שטיצן ארעמע קימפעטאָרינס — 30 זל.; קינדער־הייס — 400 זל.; אקסילום אקאדעמיקום — 100 זל.; קרן־היסוד — 100 זל.; קנית ספרים — 150 זל.; לובלינער ישיבה — 200 זל.; מסבתא — 100 זל.; קרן הישוב — 150 זל.; מעדיצינישע הילף — 1.000 זל.; צוזאַמען — 11.650 זל.

ח. נישט פאראויסגעזעענע אויסגאבן — 2.100 זל.; צוזאַמען הוצאות — 72.720 זל.

הכנסה:

שחיטה — 53.404 זל.; שול — 674 זל.; בית־הקברות — 4.000 זל.; עטאַט־שטייער — 14.642 זל.; צוזאַמען — 72.720 זל.

די סובסידיע־פאזיציעס, וועלכע מאכן אויס בערך 15% פונם בודזשעט, זענען אבער געווען נישט רעאלע, ווייל אויסער וואס די אויפזיכט־מאכט שטרייכט מאנכע פאזיציעס און צוליב מאנגל אין געלד, וואס איז אַ כראנישע קראנקייט, ווערן אַ סך פאזיציעס נישט אויסגעצאלט.

דער בודזשעט פאַרן יאָר 1927 זעט פאָר:

אויסגאבן: ראבינאט — 15.250 זל.; שול — 7.350 זל.; קאנ־צעלאריע — 8.070 זל.; שחיטה — 24.648 זל.; בית־הקברות — 3.650 זל.; סובסידיעס און עמעריטור — 15.700 זל.; פארשידענע אויסגאבן — 4.900 זל.; צוזאַמען — 79.568 זל.

הכנסות: שול — 744 זל.; שחיטה — 49.697 זל.; בית הקברות — 4.000 זל.; מקווה — 960 זל.; עטאַט־שטייער — 19.937 זל.; פארדינסט פון מצה־מעל — 4.200 זל.; צוזאַמען — 79.568 זל.

צו דעם אנגענומענעם בודזשעט באמערקט די „ראַדאַמסקער צייטונג" פון 16.1.1927: „דער דאזיקער בודזשעט איז דורך דעם קהילה־ראט אנגענומען געוואָרן, ביי דער אנוועזנהייט פון 6 דאזא־רעס, אין אַלע 3 לייענונגען, טראָץ דעם, וואס עס איז נישט געווען קיין קוואָרום".

אין די ווייטערדיקע יאָרן, האָט זיך די קהילה־טעטיקייט אין ראַדאַמסק נישט געקאנט ארויסרייסן פון דער פארכישפטער פארטיי־און קלייזל־פאליטיק. טראָץ דעם, וואס אין דער קהילה האָבן זיך געפונען דאזאָרעס מיט אַן אנדער קוק אויפן געזעלשאפטלעכן לעבן, זענער זיי אבער געשטערט געוואָרן דורך די פארטייען, ווי „אגודה", חסידים־שטיבלעך און אפילו יחידים, וואס האָבן מיט דער הילף פון די פוילישע מאכט־ארגאנען געצוווונגען צו פארוואנדלען די דעמא־קראטיש־געוויילטע קהילה ווידער אין אַ „דאזאר־שטיבל", וואס האָט ווייט נישט געבראכט קיין כבוד דער יידישער רעפרעזענטאנץ.

אין דער „ר. צייטונג" פון 20.1.28 לייענען מיר: „די פאריקע וואָך איז אויף אַ ליציטאציע, וואס איז אדורכגעפירט געוואָרן דורך דער קראנקן־קאסע, פארקויפט געוואָרן דאס מעבל פונם זיצונגס זאל א.ד.ג."

די אפאזיציע, דאס הייסט יענע אלע עלעמענטן, וועלכע האָבן געוואָלט פון די גמינע־אינסטאנצן שאפן די יידישע רעפרעזענטאנץ־ארגאנען, וואס זאלן אנפירן מיט די קולטורעלע, און ווירטשאפטלעכע באדערפענישן ווי אויך מיט אנדערע פראבלעמען אויף דער יידישער גאס, האָבן ליידער אחוץ שטורמישע זיצונגען מיט ליידנשאפטלעכע דעבאטן גארנישט געקאָנט אויספירן.

נישט נאָר, ס'איז נישט געלונגען די ציוניסטישע פארשטייער, דורכצופירן אז די קהילה זאל ערנסט באהאנדלען דאס ארץ־ישראל פראבלעם, נאָר אויך פראבלעמען וועגן מצב פון די ראַדאַמסקער יידן, סיי עקאָנאָמיש סיי קולטורעל, זענען נישט באהאנדלט געוואָרן. כמעט די גאנצע קהילה־טעטיקייט, האָט זיך קאָנצענטרירט אָרום שוחטים, און דאס גלייכן.

די אָרעמקייט פון דער יידישער באפעלקערונג איז כסדר גע־וואקסן. דאס האָט געצוווונגען די גמינע־עסקנים, אין ווינטער, פאנאָנ־דערצוטיילן איבער 500 קערץ קוילן און אויף פסח ביז 2.500 קילא מצות.

אויך די ווייטערדיקע קהילה־בודזשעטן זענען נישט געענדערט געוואָרן, נאָר ווידער זיך באָוועגט אין קרייז פון ראבינאט: שוחטים און בית הקברות. דאס אַלץ האָט געווירקט נעגאטיוו אויף דעם אינטערעס פון דער ראַדאַמסקער יידישער באפעלקערונג צו דער גמינע. דער עטאט איז וואס ווייטער אַלץ וווייניקער איינגעפלאָסן, וואס האָט געווירקט אויפן אויסצאלן די פענסיעס פאַרן ראבינאט אדער באאמטע, שוין נישט רעדנדיק — פאר די באשטעטיקטע סוב־סידיעס דורך דער מאכט.

בית הקהילה — דער בנין פון דער קהילה.

אין דער „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 9.9.27 לייענען מיר: „...דען וואָס האָט די געמינע ביי אונז אויפגעטאָן פאַר דער צייט פון איר עקזיסטענץ? איר „געשיכטע" באווייזט דאָך קלאָר און דייטלעך אז זי האָט נישט געהאַט קיין גרעסערן פאַרנעם ווי זאַרגן פאַר ראָבינאָט, שוחטים א.ד.ג. צו וואָס טויג דאָס גאַנצע קלאַפערגעצייג און הארמידער? וועלכן פאַר דער שטאָט האָט מען ביז היינט נישט געטאָן כחוט־השערה. וועלכע די געמינע האָט אַפילו נישט געקאָנט ביז היינט געפינען די 2,000 זל. כדי צו פאַריכטן דעם דאָך פון דער שול, דורך וועלכן ס׳גיסט זיך וואָסער און פאַרניכטעט דעם קינס־טלעריש־געמאָלטן סופיט, וואָס איז — נעמענדיק אין אַכט די הער־לעכע מאַלעריי — אַן אבידה שאינה חוזרת. נישט רעדנדיק שוין וועגן די שול־געביידע גופא, וואָס פון דרויסן זעט זי שוין באַלד אויס ווי אַ חורבה".

און ווייטער: „צו איז זיך דעריבער צו וווּנדערן, וואָס די יידישע באַפעלקערונג האָט פאַרלוירן דעם אינטערעס צו אונזער „סווועריע־נער רעליגיעזער מלוכה" און באַטראַכט זי נישט מער ווי פאַר אַ באַלאַסט אויף אירע פלייצעס".

אַזוי האָט זיך געפירט ביז דעם 29.5.31 וועו עס זענען פאָרגע־קומען נייע וואַלן צו דער יידישע קהילה אין ראַדאָמסק.

די „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 29.5.31 ברענגט פאָלגענדע רשימה פון די וואַל־ליסטעס און זייערע צאָל מאַנדאָטן:

1. רעכטע „פועלי ציון",	136 שטימען	—	2 מאַנדאָטן;
2. לאַדזשער שטיבל,	131 שטימען	—	2 מאַנדאָטן;
3. ציוניסטישער בלאָק,	102 שטימען	—	1 מאַנדאָט;
4. קליינהענדלער,	242 שטימען	—	4 מאַנדאָטן;
5. האַנדווערקער,	96 שטימען	—	1 מאַנדאָט;
6. טאָמאַשאָווער שטיבל,	67 שטימען	—	1 מאַנדאָט;
7. „חברה קדישא",	38 שטימען	—	0
8. אגודה,	166 שטימען	—	3 מאַנדאָטן;
9. אַלעקסאַנדער שטיבל,	73 שטימען	—	1 מאַנדאָט;
10. קצבים,	75 שטימען	—	1 מאַנדאָט;
11. גראָסמאַנס ליסטע,	73 שטימען	—	1 מאַנדאָט;
12. לינקע „פועלי ציון"	59 שטימען	—	0

און די צייטונג באַמערקט: „פונם אויבנדערמאַנטן צוזאַמענ־שטעל קאָנען געמאַכט ווערן פאָלגענדע אויספירונגען. די ליסטע 1 פון די רעכטע פ.צ. האָט אָפּגעהאַלטן אַ נצחון. ד׳ער ציוניסטישער בלאָק וואָס איז געווען פאַרבונדן מיטן טאָמאַשאָווער שטיבל, קאָן באַטראַכט ווערן אַלס צופרידענשטעלענדער, ווייל אַ סך ציוניסטן שטימען אויף אַנדערע ליסטעס ווי ווירשטאַפטלעכע און אַנדערע. אַ פאַראויסגעזעענעם זיג האָט אָפּגעהאַלטן די ליסטע 4 פון די קליינהענדלער."

„דער צוזאַמענשטעל פון דער קהילה באַשטייט פון פאָלגענדע פערזאָנען: זקן שרייבער, וואָלף שפירא, ה. ל. זיידמאַן, ח. יאַקובא־וויטש, א. מ. וואַקסמאַן, מ. בערגער, י. ח. זינגער, ש. ל. וויטנבערג, ב. גאנשעראָויטש, מ. פאָליוואָדא, יעקב אָפּמאַן, יצחק שפירא, קראַקאָווסקי, י. ח. טיגער, קאטלעסקי, יוסף בערגער, און אברהם גראָסמאַן."

אין דער אויבנדערמאַנטער צייטונג פון 17.7.31 לייענען מיר פאָלגענדן אויפרוף פון דער מערהייט געווייליטע ראַטמענער:

„אַ ווירדיקן ענטפער האָט איר געגעבן דעם 29טן מאַי די יעניקע וואָס האָבן אין דער קהילה געשאַכערט אין פערלויף פון 7 יאָר. אַ דאַנק אייער קלאָרן פאַרשטאַנד און אריענטאַציע, האָט איר אויסגעווייליט אין דער קהילה מענטשן פון פאַרשידענע ריכטונגען

אַ דעלעגאַציע פון דער יידישער קהילה (מיטן רב בראש), בעת אַן אַלגעמיין־שטאָטישע פּ־יערונג אין טאָג פון פּוילישן נאַציאָנאַלן יום־טוב פון 3־טן מאַי.

פון רעכטס: ה. ל. זיידמאַן, יוסף בערגער, נח זאבערמאַן, משה בערגער (קהילה־פּרעזעס), הרב דמתא מענדל פרענקעל, אברהם גראָסמאַן, י. ד. פייטלאָוויטש, יעקב אָפּמאַן.

און אנשויאונגען, פון אלע קלאַסן פון דער באַפעלקערונג וועלכע ס׳פאַראיניקט איין ציל: צו סאַנירן און געזונט מאַכן די ווירט־שאַפט פון דער קהילה. אין דער דאָזיקער ניי־געשאַפענער לאַגע, מיט די ריינסטע און ערלעכסטע כוונות, זענען מיר גרייט צו אַפּפערן אונזער ענערגיע און מי, און דערפילן די פליכט וועלכע איר 1.200 וויילער — האָט אויף אונדז אַרויפגעלייגט".

די „אגודה" פאָרשטייער, וועלכע האָבן געהאַט צו זייער דיספּא־זיציע דעם באַרימטן פאַראַגראַף 20, לויט וועלכן מען האָט געקאָנט שטרייכן פון דער וויילער־ליסטע יעדן ייד וואָס איז — לויט זייער מיינונג — נישט גענוג ׳עליגיעז, האָבן דאָך נישט געקאָנט ביישטיין דעם שטאַרקן אַנטי־אגודה׳שן דרוק פון די וויילער. עס האָט זיך געשאַפן אַ בלאָק פון נאַציאָנאַלע עלעמענטן, געשטיצט דורך די פאָרשטייער פון ווירטשאַפטלעכע יידישע אינסטיטוציעס.

דער ראַדאָמסקער יידישער קיבוץ — צוגלייך מיטן גאַנצן פוי־לישן יידנטום — לעבט איבער אין אָט יענע יאָרן, איינע פון די שווערסטע עקאָנאָמישע און פאָליטישע צייטן. די אַנטי־יידישע פאָלי־טיק פון די סאַנאַציע־רעגירונגען דערפירן צו אַן אַלץ שטאַרקערער פויפּעריזאַציע פון די יידשע ווירטשאַפטלעכע אונטערנעמונגען צוליב דער באָיקאָט־אַגיטאַציע א.ד.ג. ליידער איז אויך אָט די קאדענץ פון דער יידישער קהילה נישט געשטאַנען אויף דער געהעריקער הויך. אינערלעכע פאַרטייאישע אַרומרייסענישן און „קלייזל"־פאָליטיק דערמעגלעכן נישט אויפצוהויבן דעם פרעסטיזש פון דער קהילה. גאָר אָפט וועלן אַריינגעטראָגן צו דער מאַכט פאַרשידענע אָנקלאָגעס און דאָס דערפירט אין יאָר 1936 צו נייע וואַלן וועלכע האָבן אָבער נישט פיל פאַרבעסערט די סיטואַציע אין דער קהילה. ביי אָט די וואַלן זענען פאָרגעקומען קליינע ענדערונגען אינם צוזאַמענשטעל, פון די רעכטע „פועלי־ציון" איז געווייליט געוואָרן אברהם־בינם אייזן א.ז.וו.

וועלנדיק געטריי אָפּשפּיגלען די לעצטע יאָרן פונם ראַדאָמס־קער יידישן קיבוץ, האָבן מיר זיך לענגער אָפּגעשטעלט אויף דער גזעזלשאַפטלעכער אַטמאָספער אין אונדזער רעכטלעך־דעמאָקראַטיש־געווייליטער קהילה.

אין דער אלגעמיינער שטאט־פארוואלטונג

ד. ר.

מיט דער אנטשטייאונג פונם אומאָפּהענגיקן פּוילן, אין יאָר 1918, איז רייף געוואָרן דער געדאַנק, פון מוניציפּאַלע וואַלן, אויף דעמאָקראַטישע יסודות. אמת, אין די יאָרן 1914/16, אין דער צייט פונם ערשטן וועלט קריג, זענען בעת דער דייטשער אָקופּאַציע פאָרגעקומען אין די גרעסטע שטעט, ווי וואַרשע, לאָדז, טשענ־סטאָכאָוו און אַנדערע, וואַלן צו די שטאָט־ראַטן, לויטן „קוריע"־סיסטעם. יעדער שיכט פון דער באַפעלקערונג האָט געוויילט אין באַזונדערע „קוריעס" און אין דער לעצטער „קוריע" האָבן געוויילט די יעניקע בירגער, וועלכע האָבן אין די איבעריקע „קוריעס" נישט געהאַט קיין וואַלרעכט. אָבער אין עסטרייכישן גענעראַל־גובער־נאַמענט, צו וועלכער עס האָט אויך געהערט ראַדאָמסק, זענען קיין שטאָט־ראַט וואַלן נישט פאָרגעקומען.

דער בורמיסטזש פון דער שטאָט איז געווען אַ נאָמינירטער — פון דער צאַרישער מאַכט — ביזן ערשטן וועלט־קריג, און פון דער עסטרייכישער מיליטער פאַרוואַלטונג — אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט מלחמה. די שטאָט־פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פונם בורמיסטזש, און אייניקע נאָמינירטע בירגער אַלס זיין ביירא̇ט. ביז צום אויסברוך פונם ערשטן וועלט־קריג, איז פון דער יידישער באַפעלקערונג געזעסן אין מאגיסטראט ה׳ גבריאל גאָלדבערג, וועלכן מען האָט גערופן דער „צלאָנעק" (פאַרגרייזט פונם פּוילישן וואָרט „טשלאָנעק").

בכלל, האָט צו יענער צייט, נישט געהאט די טעטיקייט פון די שטאָט־פאַרוואַלטונגען אַזאַ פאָרם ווי היינט. צו פאַרשענערן די שטאָט, האָט קיינער נישט געטראַכט און אויך קיין רעכט געהאַט. דאָס האָט דערליידיקט דער גובערנאַטאָר, געבליבן פאַרן מאַגיסטראַט איז בלויז איינצוקאַסירן די שטייערן, צו רעפּרעזענטירן אויף פייע־רונגען, וועלכע זענען באַשטימט געוואָרן דורך דער רוסישער מאַכט. אין צייט פון די „גאַלוווקעס", האָט דער בורמיסטזש אָנגעטאָן זיין צערעמאָניאַלן נאַפּאָלעאָנסקן הוט מיט די 2 דעכלעך פון פאָרנט און הינטן, אַרומגעזוימט מיט גאָלדענע בענדלעך, און געקומען אין שול אַריין, ווו עס זענען געווען פאַרזאַמלט די קינדער פון דער פאָלקס־שול און חדרים. דער חזן האָט געמאַכט דעם „הנותן־ישועה" פאַרן צאַר און זיין פאַמיליע און מען האָט געזונגען דעם רוסישן הימנון „באָזשע צאַריאַ כראַני".

אין די דאַמאָלסדיקע בודזשעטן פון מאַגיסטראַט, האָט פיגורירט אַ פּאָזיציע: „דאָזאָר באזשניצי". דער מאַגיסטראַט האָט, צום ביישפּיל, פאַרקויפט די „שטעט" אין דער שול אויף אַן עפנטלעכער ליצי־טאַציע, אַדורכגעפירט דורך אַ ספּיעציעלן באַאַמטן, און איינקאַסירט דאָס געלט. ער פלעגט אויך באַקומען צוגעשיקט דעם חשבון פאַר נאַפט, ליכט און בעזעמער פון דער שול. ערשט שפּעטער איז געזעסן אין מאַגיסטראַט דער ה׳ אברמ׳טשע מינסקי, אַלס נישט־געצאָלטער באַאַמטער, וועלכער האָט זיך בעסער אָריענטירט אין די ביכער, ווי דער גאַנצער מאַגיסטראַט מיטן בורמיסטזש צוזאַמען. אַזוי האָט מער ווייניקער אויסגעזען די „שטאָט־פאַרוואַלטונג" פון ראַדאָמסק ביזן יאָר 1919, ווען פּילסודסקי האָט — אַלס שעף פון פּוילן — אַרויסגעגעבן זיין באַרימטן דעקרעט, וועגן דעמאָקראַטישע וואַלן צו די פּוילישע מוניציפּאַלע פאַרוואַלטונגען.

די יידישע באַפעלקערונג איז געשטעלט געוואָרן פאַר גאָר אַ נייעם פּראָבלעם, ווען עס זענען באַשטימט געוואָרן די וואַלן צום ערשטן שטאָט־ראַט אין ראַדאָמסק. אמת, אין די לעצטע יאָרן, איז דאָס געזעלשאַפטלעכע און פּאַרטיי־לעבן אויף דער יידישער גאַס געווען באַדייטנד אַנטוויקלט, באַזונדערס צווישן די יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען, דאָך האָט די וואַל־אַגיטאַציע געדאַרפט זיין אַ זייער אינטענסיווע, כדי קלאָר צו מאַכן די יידישע באַפעלקערונג וואָס עס באַדייטן די וואַלן צו דער אָרטיקער זעלבסטפאַרוואַלטונג. טראָץ געוויסע נישט־גינסטיקע פּאַראַגראַפן פון דער וואַל אָרדינאַציע איז געלונגען דער יידישער באַפעלקערונג צו באַקומען אַ געהעריקע פאַרטרעטונג ביי דעם ערשטן געוויילטן שטאָט־ראַט אין ראַדאָמסק.

דער בנין פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג (מאַגיסטראַט)

אויך אויף דער נישט יידישער גאַס, איז דער קאַמף צווישן די רעכטע און לינקע כוחות, געווען זייער אַ פאַרביטערטער. די שטאָט־ראַט וואַלן האָבן געדאָרפן אָפּשפּיגלען, די אַלגעמיינע פּאָלי־טישע סיטואַציע, וואָס האָט דאַמאָלסט געהערשט אין פּוילן. די פּ.פּ.ס. האָט אַ דאַנק איר ענערגישן יונגן פּראָפעסיאָנאַל ה. לענק און מיט דער הילף פון די יידישע שטימען באַקומען אַ מערהייט אין ערשטן שטאָט־ראַט.

דאַן איז אַנטשטאַנען אַ פּראָבלעם: ווער זאָל זיין דער ערשטער בורמיסטזש אין דער דעמאָקראַטיש־געוויילטער שטאָט־פאַרוואַלטונג. דער איינציקער קאַנדידאַט פון דער פּ.פּ.ס. איז געווען דער יונגער סטאַראָסטעצקי, אַ זון פון אַ פּויער, וואָס איז אויפן וועג צו ווערן אַ גלח, געוואָרן אַ מיטגליד פון דער פּ.פּ.ס. אָבער ווען מען האָט אים פאָרגעלייגט דעם מאַנדאַט האָט ער דערקלערט, אַז לויט זיין

מיינונג, דאַרף אַ בורמיסטזש פון דער שטאָט זיין אַ בעל־בתישער מענטש „מיט אַ בייכל" און נישט ער, נאָך אַ בחור.* סוף כל סוף האָט ער דעם מאַנדאַט אָנגענומען, און אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ערשטער בורמיסטזש פון דער דעמאַקראַטישע־געוויילטער שטאָט־פאַרוואַלטונג אין ראַדאָמסק.

די יידישע באַפעלקערונג האָט אויך באַקומען 1 פאָרשטייער אין מאַגיסטראַט (לאַווניק). דאָס האָט אָבער נישט געשטערט די רעכטע פוילישע עלעמענטן, מיט די ענדעקעס בראש, צו פירן זייער אנטי־סעמיטישע טעטיקייט און אנטי־יידישן קורס. אויך די פ.פ.ס. קאָן מען נישט צושרייבן קיין גרויס פאַרשטענדעניש פאַר די יידישע נויטן און פאַרלאַנגען. בכלל, איז די דאַמאָלסדיקע פאָליטישע סיטואַציע אין פוילן, געווען ווייט פון סטאַביליזאַציע. באַלד נאָך דער מלחמה, האָט זיך פוילן ווידער פאַרפלאָנטערט אין אַ מלחמה מיט דער יונגער סאָוויעטן־מאַכט. די אינערלעכע פאָליטישע אַרומ־רייסענישן פאַר דער העגעמאָניע איבערן פאָליטישן לעבן, האָט זיך דאָך געמוזט זייער קלאָר אָפּשפּיגלען אין דעם לאָקאַלן פאָליטישן לעבן פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג.

ביי די קומענדיקע וואַלן צום שטאָט־ראַט, איז שוין דאָס אַלגע־מיינע בילד געווען גאָר אַן אַנדערער. אויף דער פוילישער גאַס האָבן געזיגט די רעכטע עלעמענטן, און אַלס בורמיסטזש איז געוויילט געוואָרן זייער פאָרשטייער דער ה' שוואַדאָווסקי. זעלבסטפאַרשטענד־לעך, אז די טעטיקייט פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג איז אין יענער צייט געווען זייער פיינטלעך כלפי דער יידישער באַפעלקערונג.

אַ זייער כאַראַקטעריסטישן פאַקט פון דער דאַמאָלסטיקער צייט איז ווערט צו פאַרצייכענען:

לייזער גליקסמאַן, אַ פרייוויליקער פון פילסודסקיס לעגיאָן, האָט באַמערקט, אַז אין מאַגיסטראַט הענגט פילסודסקיס בילד אָן אַ גלאָז. אויף זיין ווענדונג צום ענדעקישן לאַווניק, מען זאָל אים דערלויבן צו פאַרגלאָזן דעם פאָטרעט אויף זיין חשבון, האָט אים דער לאַווניק אָפּגעשיקט צום בורמיסטזש. דער לעצטער האָט אים דערקלערט: „פילסודסקי איז אַ בונטאָוושטשיק, קאָנסט זיין בילד אַרויסוואַרפן אויפן מיסט". ווען ה' לענק האָט דעם פאַקט איבערגעגעבן אויף אַ מאַסן־מיטינג פון דער פוילישער אַרבעטערשאַפט, האָבן זיך געהערט אויסרופן: „אויפהענגען דעם מאַגיסטראַט"!

אין יאָר 1926, האָט די מאי־איבערקערעניש פון פילסודסקין געענדערט די פאָליטישע סיטואַציע אין פוילן, אַזוי אַז אין יאָר 1927 קומען ווידער פאָר וואַלן צום שטאָט־ראַט: צום ערשטן מאָל אין יוני, וועלכע מ'האָט גלייך בטל־געמאַכט, און צום צווייטן מאָל אין דעצעמבער.

אין יוני זענען געוויילט געוואָרן 7 יידישע ראַטמענער אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 24, און אין דעצעמבער 8 ראַטמענער: יעקב־שמואל האַזע, ישעיה ראָזענבלאַט, מ. פאָליוואָדאַ, ד"ר גליקמאַן, ראובן נייקראָן, דוד סאָבאַל, דוד בוגייסקי, און יצחק שפּיראָ. דעם „בונד" האָט געפעלט אַ קליינע צאָל שטימען צו באַקומען אַ מאַנ־דאַט, און דעם בלאָק פון די רעכטע „פועלי ציון", מיט די האַנטווער־קער האָט געפעלט אייניקע שטימען צום צווייטן קאַנדידאַט** (די רעכטע פ. צ. זענען געבליבן אָן אַ מאַנדאַט).

לויט דעם פאַרטייאישן צוזאַמענשטעל, האָט דער געוויילטער שטאָט־ראַט פאָרגעשטעלט אַזאַ בילד: פ.פ.ס. — 9 מאַנדאַטן; ענ־דעקעס — 5; כאַדעקעס — 2; בירגערלעכער יידישער בלאָק — 4; אומפּאַרטייאישע יידן — 2; לינקע פ. צ. — 2.

נאָך זייער לאַנגע פאַרהאַנדלונגען, איז געוויילט געוואָרן אַלס בורמיסטזש דער קאַנדידאַט פון דער פ.פ.ס. ד"ר פיידאַק, וויצע: ה. קאָזיעלאָ (אויך פ.פ.ס.־לאַווניק), ה' ציגאָנקעוויטש און ה' האזע פון די לינקע „פועלי ציון" (די 4 פערזאָן שטעלן מיט זיך פאָר דעם מאַגיסטראַט). אינטערעסאַנט צוצוגעבן, אַז דער ה. נייקראָן, וועלכער האָט קאַנדידירט אויף דער רשימה פון די רעכטע פוילישע ראַט־מענער אַלס לאַווניק, האָט קוועסטיאנירט די וואַלן פון ה. האזע, אַלס לאַווניק, און איבערגעגעבן דעם ענין צו דער העכערער מאַכט, וועלכע האָט אין אַ שפּעטערן טערמין באַשטעטיקט דעם ה' האַזע אַלס לאַווניק (דאָס הייסט אַלס מיטגליד פון דער שטאָט־פאַרוואַל־טונג).

„אונזער צייטונג" פון 23.3.1928 גיט איבער וועגן אַן אינטערע־סאַנטן „שפּראַכן־קאַמף" צווישן 2 יידישע ראַטמענער — דעם לאַווניק האַזע און ראַטמאַן נייקראָן:

„ווען ה' האַזע האָט פאָרגעלייענט זיין פאָליטישע דעקלאַראַציע אינם נאָמען פון די לינקע פ. צ. און פאָדערט צווישן אַנדערן — רעכט פאַר יידיש אין די שטאָטישע אַמטן, א.ד.ג. און נאָך דעם אָנגע־הויבן לייענען אויף יידיש די זעלבע דעקלאראציע, האָבן די רעכטע פוילישע ראַטמענער געמאַכט אַ גרויסן טומל. דער פאָרזיצער האָט אָפּגעשטעלט דעם רעדנער מיט דער באַמערקונג: „הגם יעדע נאַציע האָט רעכט צו באַניצן זיך מיט איר שפּראַך, דאָך איז אין שטאָט־ראַט די אָפיציעלע שפּראַך פּויליש."

ווייטער לייענען מיר אין דער צייטונג: „ראַטמאַן נייקראָן פאָלעמיזירט מיט ה' האַזע, אַז די פראַגע פון דער „מוטער־שפּראַך" יידיש איז נאָך ווייט נישט דערליידיקט, מחמת אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האַלט, אַז די מוטער־שפּראַך איז העברעאיש."

טראָץ דער לינקער מערהייט, פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, איז דער קאַמף פון דער יידישער פאָרשטייערשאַפט נישט קיין קלע־נערער. נישט געקוקט אויף די אַלע צוזאָגן, וועגן סובסידירן יידישע אינסטיטוציעס דורך דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, ווערן אויסגענוצט געוויסע „פרינציפּיעלע" אַרגומענטן, ווי דער נאָמען „תלמוד־תורה" אד"ג צוליב וואָס די לינקע קאָנען נישט שטימען. דאָך געלינגט טייל־

זומער־קאָלאָניע פאַר יידישע קינדער, אויסגעהאַלטן דורכן מאַגיסטראַט(1930). אין צענטער שטייט דער יידישער לאַווניק יעקב־שמואל האַזע.

* איבערגעגעבן פון איינעם וועלכער האָט זיך באַטייליקט אין דער דעלעגאַציע.

** הגם אין יוני האָבן די רעכטע פ. צ. אַליין דורכגעפירט אַ ראַטמאַן.

מאָל, דורך אַ געמיינזאַמן קאַמף פון אַלע יידישע ראַטמענער, צו דערגרייכן קליינע סובסידיעס פאַר יידישע בילדונג־און קולטור־צוועקן ווי אויך פאר טעטיקע אינסטיטוציעס. אָבער די אויפזיכטס־מאַכט איבער דער שטאָט וואַרפט כמעט שטענדיק אָפּ אָדער פאַר־קלענערט די דאָזיקע סובסידיעס.

לויט דער אויבנדערמאַנטער צייטונג, פאַרשאַפט נישט דער קאַמף צווישן די לינקע און רעכטע יידישע ראַטמענער קיין איבע־ריקן כבוד דער יידישער באַפעלקערונג. עס זענען אפילו פאַרגעקומען פראָטעסט־פאַרזאַמלונגען קעגן די אָדער יענע יידישע ראַטמענער. מיר פאַרצייכענען עס נאָר, כדי צו באַווייזן די „התלהבות" פון די יידישע ראַטמענער ביים פאַרטיידיקן די רעכטע אָדער לינקע „פרינ־ציפן" פון זייערע בלאָק־שותפים.

די „ראַדאָמסקער־צייטונג" פון 8.3.29 ברענגט פאָלגנדע באַ־שטעטיקטע ציפערן פון יידישע סובסידיעס: תלמוד־תורה — 1.500 זל.; גמילות־חסדים־קאַסע — 1.000 זל.; בית־יעקב שולע — 250 זל.; קינדער־היים — 2.000 זל.; קינפעטאָרין־פאַראיין — 1.500 זל.; „התאחדות" ביבליאָטעק — 300 זל.; האַנדווערקער ביבליאָטעק — 650 זל.; שלום־עליכם ביבליאָטעק — 300 זל.; ביבליאָטעק ביי די אָוונט קורסן — 650 זל.; „ייוואָ" אין ווילנא — 350 זל.; אוץ „אקסיליום אַקאַדעמיקום" — 250 זל. צוזאמען — 7.750 זל. (אויף אַן אַלגעמיינעם בודזשעט פון 768.417 זל.).

ליידער האָט דער קרייז־סיימיק, אויך די אויבנדערמאַנטע סוב־סידיעס פאַרקלענערט מיט 3.000 זל. די אויבנדערמאַנטע צייטונג גיט אויך איבער די רעדעס פון ה. נייקראָן און ה. האַזע וועגן דעם ענין. ה. נייקראָן ווייזט אָן: „דער בודזשעט איז אייגנטלעך נאָר אַ פאַר־טיי־בודזשעט. די דריי הונדערט טויזנט זל. וואָס דער מאַגיסטראַט באַקומט פון שטייערן, זענען 85% פון יידן. און טראָץ דעם באַקומט די יידישע באַפעלקערונג נאָר גראָשנס אויף זייערע אינסטיטוציעס".

הער האַזע, אין זיין בודזשעט־רעדע, ווייזט אָן אויף די גרויסע עוולה'ס וואָס די שטאָט־פאַרוואַלטונג באַגייט לגבי דער יידישער באַפעלקערונג: „אַלץ רעדט וועגן גלייכבאַרעכטיקונג, אָבער אין דער ווירקלעכקייט זעט עס אויס זייער טראָגיש. אויף דער צאָל פון 90 אַנגעשטעלטע אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג זענען פאַראַן נאָר 4 יידן, שוין אַריינגערעכנט די יידישע לערער וועלכע אַרבעטן פאַר גראָשנס. מיר האָבן געריכנט, אַז אונדזערע קריסטלעכע חברים־סאָציאַליסטן וועלן אונדז פאַרשטיין. מיר זענען אָבער ביז איצט אַנטוישט."

דער רעדנער פאָלעמיזירט מיט די יעניקע וועלכע זאָגן, אַז דער יידישער אַרבעטער איז נישט געווויינט צו אַרבעטן. ער זאָגט: „אין פיל לענדער ווי פראַנקרייך און אַנדערע, אַרבעטן יידישע אַרבעטער אין קוילן־גרובן א.ד.ג. און אויב דאָס איז נאָך ווייניק, גייט קיין פאַלעסטינע וועט איר זיך איבערצייגן ווי אזוי יידישע אַרבעטער אַרבעטן."

ער פאַרלאַנגט, אז שטייערן זאָלן צאָלן נאָר די פאַרמעגלעכע און די אָרעמע זאָלן פולשטענדיק באַפרייט ווערן פון צאָלן שטייערן.

אין יאָר 1930 איז דער ד"ר פיידאָק אָפּגעשטעלט געוואָרן אַלס בורמיסטזש פון ראַדאָמסק. דעם 1טן מערץ 1931 האָבן וויידער געזאָלט פאָרקומען וואַלן צום ראַדאָמסקער שטאָט־ראַט. די פוילישע באַפעל־קערונג גייט אין 2 בלאָקן: פ. פ. ס. און אַלע רעכטע פוילישע פאַרטייען, ווי „נ. ד.", „כ. ד." און אפילו די „ב. ב." (דאָס איז די פאַרטיי וואָס איז ביי דער מאַכט זינט פילסודסקיס איבערקערעניש אין מאַי 1926). דאָגעגן אויף דער יידישער גאַס, איז די צעברעקלונג זייער שטאַרק. ה. האַזע איז אַריבער פון די לינקע „פ.צ." צום „בונד" און פירט זייער ליסטע א.ז.ו. א.ז.ו. אָבער אין דער לעצטער מינוט זענען די וואָלן אָפּגערופן געוואָרן און עס איז באַשטימט געוואָרן אַ רעגירונגס קאָמיסאַר — דער פירער פון דער אָרטיקער „ב. ב." ה. סימאַן. דאָס הייסט, אַז די שטאָט פאַרוואַלטונג וועט געפירט ווערן לויט דער אַלגעמיינער פאָליטיק אין לאַנד, לויט דער אַנטיסעמיטישער ריכטונג פון סקלאַדקאָווסקיס „אָוושעם", דעם סופער־אַנטיסעמיטישן „אָזאָן" און ד. ג. אַזוי צום ביישפיל לייענען מיר אין דער „ראַדאָמסקער־צייטונג": „ווי עס זאָל נישט זיין, צי מיט כוונה אָדער צופעליק, איז איצט צוריקגעשטעלט געוואָרן דער „סטאַ־טס־קוואָ" פון פאָניעס צייטן. אין אָרטיקן מאַגיסטראַט אַ חוץ דעם ה. אברהמ'טשע מינסקי — אַרבעט שוין נישט מער קיין איין יידישער באַאַמטער. די נייע לייטונג האָט באַזייטיקט דעם ה. האָראָ־וויטש פון זיין אַמט.

*

מיר האָבן זיך ביז איצט אָפּגעשטעלט נאָר אויף דער יידישער לאָגע אין ראַדאָמסק, אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אָרטיקער מוניצי־פאַלער מאַכט. פאר דער שטאָט ראַדאָמסק, איז אַן שום ספק, די לעצטע דערמאָנטע שטאָט־פאַרוואַלטונגען — זינט דער פוילישער אומאָפּהענגיקייט פון 1918 — געווען אַ גרויסע ברכה. די שטאָט האָט באַקומען גאָר אַן אַנדער אויסזען. עס זענען צוגעקומען פיל גער־טנער און פאַרקן. אויך די שול־נעץ איז אויסגעבריימטערט געוואָרן, דאָס זעלבע וווין־פערטלען א.ד.ג. ליידער האָט די יידישע באַפעל־קערונג פון דעם אַלעם גאָר וויניק געגאָסן. פאַרקערט: קיינער פון די מאַכטהאָבער, נישט אין פוילן בכלל, און נישט אין ראַדאָמסק בפרט, האָט נישט געזאָרגט פאַר יידישער באַפעלקערונג אין אירע נויטן, און אַמווייניקסטן די לעצטע מאַכט־האָבער, ווי מיר האָבן זיי פאַרצייכנט אויבן. זיי האָבן אין דער לעצטער צייט, פאַרן אויסברוך פונם צווייטן וועלט קריג, אין דער צייט פונם בעק־היטלער אָפמאַך, ממש זיך פאַרכליניעט פון די גרויסע דערגרייכונגען אויפן אַנטי־יידישן געביט ביי די דייטשע שותפים. מיט אַלע מעגלעכקייטן, האָט די הערשנדע סאַנאַציע־מאַכט, געפרווט איבערצושטייגן אין איר אַנטיסעמיטיזם, אפילו די געשווירענע „ענדעקעס" און די ברור־טאַלסטע „נאַראָדאָוועס". כסדר האָט מען פאַרגרעסערט די אַנטי־

דער יידישער קאַמיטעט וואָס האָט פאַרן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה (1939) אָדורכגעפירט אַן אַלגעמיינע געלט־אַקציע פאַר שטאַרקן די מיליטעריש לופט־קרעפטן פן פוילן.

די „חברה־קדישא" און אירע עסקנים

י. לעהמאן – י. רודניצקי

א. חסד של אמת

ביי יידן איז די „חברה־קדישא" שטענדיק געווען איינע פון די נייטיקסטע, אויב נישט די סאַמע נייטיקסטע אינסטיטוציע פונעם קהל. די דאָזיקע חברה איז געווען די ערשטע, וואָס איז אָנטשטאַנען אין יעטוועדן יידישן ישוב, אין סאַמע אָנהויב פון זיין אָנטוויקלונג, טייל מאָל, נאָך אייִדער עס איז געווען אויפן אָרט אַ בית־הקברות. נאָך דאָן, ווען מען האָט געדאַרפט פירן אַ בר־מינן קובר זיין אין נאָענטסטן שטעטל, האָבן זיך שטענדיק געפונען עטלעכע יידן, וועלכע האָבן געוווסט די דיני־טהרה, געטאָן דעם מת זיין „רעכטס" אויפן אָרט, און דערנאָך אַוועקגעפירט אין נאָענטסטן ישוב קובר זיין.

בדרך כלל איז דער פינקס פון דער „חברה־קדישא", מיט זיינע פאַרצייכענונגען און תקנות, שטענדיק געווען אַ וויכטיקער מאַטעריאַל פאַר היסטאָריקער, צו לערנען די געשיכטע און לעבנס־שטייגער פון יידישע קהילות. די ראַדאָמסקער „חברה־קדישא" האָט אַוודאי אויך געהאַט איר פינקס און טראַדיציע, לייִדער איז דער פינקס פאַר־שוווּנדן, צוזאַמען מיט דער „חברה־קדישא" און מיטן גאַנצן יידישן ישוב. מיר ברענגען, דעריבער, בלויז אַ ביסל זכרונות, וואָס מיר האָבן צוזאַמענגעקליבן וועגן דער דאָזיקער חברה, אין דער לעצטער תקופה.

די „חברה־קדישא" אין ראַדאָמסק איז באַשטאַנען פון דריי גרו־פעס חברים: „מתעסקים" (טעטיקע), „חייטים" (שניידער) און חברי־כבוד" (ערן־מיטגלידער). דער יסוד און עמוד־התווך פון דער חברה זענען געווען די „מתעסקים": אויף זיי איז געלעגן דער חוב אַדורכ־צופירן די טהרה און די אַלע אַרבעטן וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיט דער לוויה און קבורה. צווישן דער גרופּע האָט שטענדיק געמוזט זיך געפינען איינער אַ בן־תורה, אַ בקי אין די אַלע דינים און מנה־גים, וואָס מען באַדאַרף אָפהיטן — פון דער גסיסה ביז צום פאַר־ענדיקן די קבורה („סתימת־הגולל"). דערביי האָט ער אויך אַדאַרפט קענען דעם „מעבר־יבוק" און אויך יענע מנהגים, וואָס האָבן זיך איינגעוואָרצלט אין יעדער שטאָט באַזונדער. אָחוץ דעם, האָבן צווישן דער דאָזיקער גרופּע באַדאַרפט זיין מענטשן מיט פיזישן כוח, ווייל די אַרבעט איז געווען אַ שווערע.

דער גרעסטער טייל פון די „מתעסקים" זענען געווען פשוטע באַלעבאַטישע יידן, ס׳רוב בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן די אַרבעט פון דער „חברה־קדישא" געטאָן נאָר לשם מצווה, טייל מאָל ממש מיט מסירות־נפש. ספעציעל נישט לייכט איז געווען די אַרבעט, בעת מען האָט באַדאַרפט אַדורכפירן די טהרה אויפן בית־הקברות, אין דער טהרה־שטיבל. בדרך־כלל איז די טהרה אַדורכגעפירט געווארן ביים מת אין שטוב, לכבוד המת. בלויז אין פאַל פון אַ מת־מצווה, אַדער וען אַ פרעמדער ייִד איז צופעליק געשטאָרבן אין ראַדאָמסק, איז די טהרה אַדורכגעפירט געווארן אויפן בית־הקברות. דאָרטן איז געווען אַ טהרה־שטיבל, אָבער די כלים און די אַנדערע נויטיקע זאַכן האָט מען באַדאַרפט ברענגען, יעדעס מאָל, פון שטאָט. די „מתעסקים" אַליין האָבן דאָס געדאַרפט אַרויסברענגען און טראָגן אייניקע קילאָ־מעטער צופוס.

די „מתעסקים" זענען שטענדיק געווען גרייט צו דערפילן דעם חוב, וואָס זיי האָבן אויף זיך געמומען. זיי פלעגן צו־יעדער צייט אָן תרעומות פאַרלאָזן זייערע אַרבעטן און פרנסות און זענען געאַנגען טאָן די מצווה. נישט איין מאָל איז אויסגעקומען צו גיין צופוס, ביי אַ שטאַרקן פראָסט, אייניקע קילאָמעטער ביזן בית־הקברות, און דאָרטן פיזיש שווער אַרבעטן. נישט איין מאָל האָט מען געדאַרפט טוישן דעם קברן און די האַק, ביים גראָבן דעם קבר, ווייל די ערד איז געווען פאַרפרוירן. דאָס גראָבן דעם קבר האָט טייל מאָל גע־דויערט ביז שפעט אין דער נאַכט אַריין. אין אַזאַ פאַל, פלעגט דער זייטיקער עולם זיך בדרך־כלל אָפטראָגן, ווייל דער פראָסט האָט געברענט. אָבער די משפחה פונעם מת, און כמעט אַלע „חברה־קדי־שא"־לייט, זענען תמיד געבליבן אויפן אָרט, ווייל מען האָט דאָך נישט געקענט דערלאָזן צו הלנת־המת און אַדורכפירן „סתימת־הגולל" אָן אַ מנין.

אין די גרויסע שטעט, איז שוין אין דער לעצטער תקופה דער ענין קבורה געווען מאַדערניזירט, דורך אייִנפירן ספעציעלע כלים און דינגען מענטשן צו דער טהרה. דאָרט האָט מען אויך נישט אַזוי שטאַרק מקפיד געווען אויף אַלע מנהגים, בעיקר ביי אומבאַקאַנטע יידן. אין ראַדאָמסק, אָבער, איז יעטוועדער טויט־פאַל געווען אַ שטאָט־גע־שעעניש, ווייל מען האָט געקאָנט יעדן מענטשן און ממילא האָט דער ענין פון „חסד־של־אמת" געטראָגן אַ פאַמיליאַרן כאַראַקטער. עס האָט נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן מוותר זיין, אַדער זיך גרינגער מאַכן, אין ענינים וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צו כבוד־המת.

די צווייטע גרופּע אין דער „חברה־קדישא" איז געווען די „חייטים" — שניידער, וועלכע האָבן געגייט די תכריכים פאַרן מת. אויך זיי האָבן נישט געמומען געצאָלט פאַר זייער אַרבעט. די שניי־דער זענען געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן נאָכן פאַרענדיקן דאָס נייען די תכריכים אָנטייל געמומען אויך אין דער טהרה און אין דער קבורה.

צווישן די „מתעסקים" און „חייטים" פון „חברה־קדישא", אין דער תקופה פון דער ערשטער ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה, זענען געווען די פאָלגענדיקע: יעקב־יהושע זעליגמאַן, יחזקאל שו״ב, יצחק בענדלמאַכער, העניך וויים (העניך־פישל קאָצקער), משה־בנימין לעהמאַן, יעקב־דוד פייטלאָוויטש, שמואל זיינוויל (פישער), אברהם לעדערמאַן (דעם לאָמען יעקלס אייִדעם), ישראל וואלדפאגעל (ישראל „כהן גדול"), י. ברענער, אברהם גערשאנאָוויטש, מאיר בעקער (דער פאָטער פון לייבל גערשאנאָוויטש, ראש־הישיבה פון „כתר־תורה" אין טשענסטאָכאָוו), דוד זאיאָנץ, יצחק אפמאַן (קצב), שלמה צווילינג (גלעזער), פייוול פּארזענטשעווסקי

(שנייִדער), שייע קאמעלגארן (שנייִדער), מאיר־אהרן רודניצקי (שנייִדער), פנחס ציפלער (שנייִדער), חיים־יעקל גאלדנער (שנייִדער), מרדכי גליקסמאַן (סקאלקע), שמואל גאלדבערג (שנייִדער), קאפעל שנייִדער (קברן), יעקל „ראניץ" (שנייִדער), הערש־לייב „טעפער" (שנייִדער), יוסף משמש א. א.

די „חברי־הכבוד" (ערן־מיטגלידער) זענען נישט געווען קיין „שוואַרצע אַרבעט", זיי האָבן זיך אַליין געמאַלדן אין אויס־נאם־פאַלן, ביי אַ גאָר חשובן בר־מינן. אין די לעצטע יאָרן זענען געווען פאַרשריבן אינעם פינקס אָלס חשובע חברה־קדישא לייט: דער ראַ־דאָמסקער רב ר׳ ישראל־פנחס הכהן, ר׳ ישראלקע זעלווער מו״ץ, ר׳ איתמר ראַבינאָוויטש, שמואל־מאיר פייערמאַן, דניאל רויזענבוים, יעקב רויזענבוים, שבתאי פייערמאַן א. א.

גרויס מסירות־נפש, העלדישקייט און אָפּפערווילקייט, האָבן די ראַדאָמסקער „חברה־קדישא"־לייט אַרויסגעוויזן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, בעת עס איז פאַרגעקומען די גרויסע שלאַכט אויף די פעלדער צווישן ברעזניצע און ראַדאָמסק. גרופּעס „חברה־קדישא"־לייט פלעגן אַרויסלאָזן זיך אויף פויערישע וועגנער, אין די פינצטערע נעכט, און אויף די פאַרזייטע מיט הרוגים פעלדער אויפזוכן יידישע געפאַלענע זעלנער, כדי צו ברענגען זיי צו קבר־ישראל אויפן ראַדאָמסקער בית־הקברות. די אַרבעט איז געטאָן גע־וואָרן אָן דעם וויסן פון דער מאַכט, טייל מאָל אונטער אַ האָגל פון קויל. אַ סך אַזוינע קברים זענען געווען אויף דעם ראַדאָמסקער בית־הקברות, באַדעקטע מיט פשוטע שטיינער, אָלס צייכן אַז דאָ ליגט באַ־גראָבן אַ יידישער זעלנער, וואָס איז געפאַלן בייַ דער אויבנדער־מאַנטער שלאַכט. אויף אַ טייל קברים איז געווען אַן אויפשריפט: „פה נקבר איש־חייל שלא נודע שמו"; טייל מאָל מיט דער באַצייכענונג: אָפּיצער אָדער אונטער־אָפּיצער, אויב מען האָט עס געקאָנט אויפ־קלערן בעת דער קבורה.

אַ צווייטן קאַפּיטל פון מסירות־נפש האָט די „חברה־קדישא" אין ראַדאָמסק פאַרשריבן אין די ערשטע יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען דער טיפוס האָט געבושעוועט אין ראַדאָמסקער געגענט, ווי אין גאַנץ פוילן צו־יענער־צייט, פאַרשלינגעדיק הונדערטער קרבנות פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין יענער צייט האָט גע־טראָפן, אַז די צאָל פון די לוויות אין שטאָט האָט דערגרייכט ביז צען אין איין טאָג. נישט קוקנדיק אויף דער סכנה אַליין אָנגעשטעקט צו ווערן מיט דער געפערלעכער קרענק, זענען די „חברה־קדישא"־לייט געשטאַנען גאַנצע טעג, טייל מאָל ביז שפּעט אין דער נאַכט, און גע־אַרבעט ביים מטהר זיין און ביים באַגראָבן די טויטע. אויך אין אַ יום־טוב, ווען אַנדערע זענען געזעסן מיט זייערע פאַמיליעס ביים טיש און נהנה געווען פון שמחת־החג, האָט מען נישט איין מאָל די „חברה־קדישא"־לייט אָפּגעוועקגענומען פון זייערע משפּחות און גערופן צו טהרה און קבורה פון אַ פאַרשטאַרבענעם יידן.

ליידער, האָבן זייטיקע מענטשן נישט תמיד ווי־געהעריק אָפּגע־שאַצט די שווערע און וויכטיקע אַרבעט פון דער „חברה־קדישא". מען האָט אין שטאָט זיך תמיד געוויצלט איבער דער „גרויסער סעודה", וואָס די „חברה קדישא" פלעגט פראַווען ז׳ באדר און איבער דעם „טרונק בראַנפן", וואָס זיי פלעגן אַ מאָל נעמען.

ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז געווען דער גבאי פון דער „חברה־קדישא" ר׳ זאב־וולף בירענצווייג, אַ באַלע־באַטישער ייד, נישט קיין חסיד. נאָך אים איז געווען גבאי ר׳ משה פעלמאַן, אַ חסיד און אַ למדן, וועלכער איז געווען שטאַרק אָנגעזען אין שטאָט און האָט געפירט די „ממשלה" איבערן ראַדאָמסקער בית־הקברות מיט גרויס פאַרשטאַנד. נאָך אים איז געווען גבאי ר׳ יעקב־יהושע זעליגסאָן, אַ חסידיש־סוחרישער ייד. אין זיין צייט איז די „חברה־קדישא" געווען שטאַרק דיסציפּלינירט. ער האָט געהאָט אַ שטאַרקע האַנט און האָט מקפּיד געווען אויף יעדער קלייניקייט. אויך בנוגע דער קרקע האָט ער זיך געפירט מיט תקיפות און אַ קבר פאַר אַ בר־מינן האָט ער געגעבן נאָר לויט זיין אייגענעם, נישט רעכענענדיק זיך מיט קיינעם. ער האָט דעריבער טאַקע נישט איין מאָל אַרויסגע־רופן רוגז אויף זיך מצד די קרובים פונעם פאַרשטאָרבענעם, אָבער ער האָט ביי קיינעם נישט געפרעגט און פאַר קיינעם נישט געהאָט קיין פחד.

„די ממשלה" איבער דעם „קעניגרייך פון טויט" פון ר׳ יעקב־יהושע האָט זיך געענדיקט מיטן מאַמענט, ווען די קהילה האָט איבער־גענומען אין איר רשות דעם בית־הקברות. פון דאָן אָן זענען די ענ־יניִם פון קרקעות און געלט דערליידיקט געוואָרן נאָר אין דער קהילה. דער גבאי און די „חברה־קדישא" האָבן שוין מער נישט דעצידירט וועגן די פרייזן פון די קברים און אויך נישט וועמען צו געבן אַ מער־בכבודיקן אָרט אויפן בית־הקברות. די „חברה־קדישא" האָט אַזוי־אַרום פאַרלוירן די אַבסאָלוטע הערשאַפט איבער די פאַרשטאָר־בענע, און איז געווען נאָר אַ פונקציאָנעלע אינסטיטוציע פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג. טראָץ דעם האָבן די „חברה־קדישא"־לייט וויי־טער אויסגעפירט זייער חוב בשלמות, פריוויליק און נאָר לשם־מצוה, כאָטש זייער מאַכט איז געוואָרן געבראָכן. פון־צייט צו־צייט פלעגן טאַקע אויסברעכן פאַרשידענע רייבונגען צווישן זיי און דער קהילה־פאַרוואַלטונג. עס איז אפילו דערגאַנגען ביז צו שטרייקן, אָבער דאָס זענען געווען שטרייקן מיט קליינע פאָדערונגען. עס האָט זיך נעמלעך געהאַנדלט וועגן די עטלעכע פראָצענט, וועלכע די „חברה־קדישא" פלעגט באַקומען פון אַ גבירישער לוויה, פאַר זייער קאַסע, אָדער צוליב דעם וואָס די ראשי־הקהל האָבן פּוגע־בכבוד געווען אין דער „חברה־קדישא". די דאָזיקע שטרייקן זענען תמיד גלייך ליק־ווידירט געוואָרן און די „חברה־קדישא"־לייט האָבן ווידער זיך מת־עסק געווען מיט „חסד־של־אמת".

די „חברה־קדישא" האָט אויך געהאַט איר אייגענעם בית־התפילה. אין די ערשטע צייטן האָבן די חברים געדאַוונט אין אַ פאַליש פון קהל׳ס בית־המדרש, דערנאָך זענען זיי אַריבער אין אַן אייגן שטיבל. וועלכע האָט זיך געפונען אין נחמיה זאַנדבערגס הויז (אויף רעי־מאנטא־גאַס נומער 8).

יוסף לעהמאן

ב. עסקנים פון טהרה און קבורה

דאָס רוב מיטגלידער פון דער חברה־קדישא, זענען געווען שנייִדער, סיי מענער און סיי דאָמען־שנייִדער (מען האָט דאָך געמוזט נייען תכריכים אויך פאַר פרויען). אויך פון די שיכטן פון די אזויגע־ר־פענע שיינע יידן, חסידישע בעלי־בתים, האָבן זיך גרופּירט מיטגלי־דער. אָבער די מערהייט חברים פון דער חברה קדישא, די וועלכע האָבן אויסגעפירט די הייליקע ארבעט ביים מת — די מתעסקים — זענען געווען דאָס רוב בעלי מלאכות און פשוטע בעלי־בתים. ערן־מיטגלידער זענען געווען דער רב פון ראַדאָמסק, רייכע יידן און תלמידי חכמים. אָבער זיי האָבן זייער זעלטן זיך פאַרנומען מיט דער פראַקטישער אַרבעט פון טהרה. טראָץ דעם וואָס דער בית־הקברות האָט פאַקטיש געהערט צו דער קהילה, האָט מען זיך געמוזט רעכענען מיט דער מיינונג פון דער חברה קדישא. וויייל איבער הונדערט און צוואַנציק יאָר, מוז מען דאָך צו זיי אָנקומען. די אַרבעט פון דער חברה קדישא איז געווען אַ פרייווי־ליקע. די בעלי מלאכות, וועלכע זענען אליין געווען נישט קיין פאַרמעגלעכע מענטשן האָבן שטענדיק אַוועקגעלייגט זייער אַרבעט און גערן געאַנגען טאָן זייער הייליקע אַרבעט צום מת, אפילו ווען דאָס איז געווען אין יום־טוב. (דעם צווייטן טאָג יום־טוב זענען פאַרגעקומען לוויות). די לייטונג, די אָנפירערשאַפט איז געלעגן אין די הענט פון יושב־ראש, פונם גבאי. אויף וויפל איך געדענק, איז פון 1900 געווען גבאי ר׳ מאנדל פייערמאַן. זיינע מיטהעלפער

זענען געווען: מרדכי גליקסמאן (מרדכי סקאלקע), מאיר־אהרן רודניצקי, חיים יעקב וואסעלע, יוסף סאפקאווער, אברהם לייזר קאמעלגארן, שמואל גאלדבערג, פנחס ציפלער און אנדערע. אזוי ווי אַ ייד איז געשטאַרבן, האָט מען גערופן די חברה־קדישא זי זאָל דעם מת „ארונהויבן" אַראָפנעמען פון בעט און לייגן אויף דער ערד מיט די פיס צו דער טיר און אונטערלייגן אַ פּאָר שטרוי. שפעטער האָבן זיי שוין דורכגעפירט די טהרה און קובר געווען אויף דעם אנגעווייזענעם פלאַץ. נאַטירליך, ווער עס איז געווען אַ רייכער אָדער אַן אנגעזעענער בעל הבית האָט באַקומען אַ שיינעם קבר נעמטער צו די קברים פון די רביים. וועז עס איז געשטאַרבן אַ פרומער ייד, אָדער גאָר אַן אנגעזעענער בעל־הבית, זענער געקומען די ערן־חברים פון דער חברה קדישא צו דער טהרה. אָדער וועז עס איז נפטר געווען אַ רבי, דאַמאָלסט זענען די מתעסקים געווען, נאטירלעך, אנגעזעענע רביים. אָבער די אָרטיקע חברה־קדישא איז שטענדיק געווען אנווייזנד, מ'זאָל זי חלילה נישט מבייש זיין.

די איינציקע באלוינונג פאַר די חברה־קדישא־מיטגלידער איז געווען, וואָס זיי האָבן געהאַט אַן אייגן שטיבל צום דאַוונען און פון צייט צו צייט געמאַכט אַ קידוש נאָכן דאַוונען, איבערהויפט שמחת־תורה. דאַמאָלסט איז געגאַנגען איין פעסל ביר נאָכן צווייטן, פאַרשטייט זיך מיט אַרבעס און הערינג. באַלד נאָכן דאַוונען אין נאָך די הקפות, האָט מען געמאַכט דעם אמתן לחיים, פאַרבייסן מיט האָניק־קוכן, און באַקומען אַ געפלאָכטענע הבדלה אין אייניקע קאָלירן, וועלכע מען האָט געגוצט ביים מאָכן שבת צו נאָכטס די הבדלה. דאַמאָלסט, ביי דער געהויבענער שטימונג, פלעגט מען אויךווידער אויסווייזן דעם גבאי אויף נאָך אײַער.

בדרך כלל פלעגט דער גבאי באַשטימען דעם פרייז פאַר דער קרקע. אָבער וועז עס איז געשטאַרבן אַ גביר, פלעגן זיך צוזאַמענקומען אייניקע בעלי־בתים צום דאָזיקן ה' יוסף שאַץ, אָדער צו דוד בוגייסקי, און באַשטימען דעם פרייז. עס פלעגט געמומען ווערן אין אַכט, ווי דער פאַרשטאַרבענער האָט זיך געפירט ביים לעבן, צי ער האָט געגעבן צדקה א.ד.ג. עס האָט אַפילו געטראָפן אַ פאַל, אַז אַ מת איז געלעגן אייניקע טעג, ווייל די קינדער האָבן זיך איינגעשפּאַרט און נישט געוואָלט געבן די סומע וואָס די קאַמיסיע האָט באַשטימט. אָבער זיי האָבן דאָך באַצאָלט און די קבורה איז דורכגעפירט געווארן. אין ראַדאָמסק איז אויך געווען אַ מנהג, אַז מען האָט מיטן מת געמאַכט 7 מאָל הקפות אַרום דעם אָפענעם קבר. דאָס איז געמאַכט געוואָרן דורך די חברה קדישא־מיטגלידער. מאַנכעס מאָל פלעגן זיי אויך, באַלד נאָך דער קבורה, מאַכן אַ לחיים פון 95ער ספירט כדי „צוריק צוקומען צו זיך" — ווי זיי האָבן געפלעגט זיך אויסדריקן.

מאַנכע פון די שניידער'ס פלעגן זיך אויך וויצלען, אַז טראָץ וואָס־דער, אָדער די געשטאַרבענע, איז געווען אַ„גרימאַשענער" קונה איז דאָס מאָל, ביי די תכריכים נישט געווען קיין שום פאַרווורפן, עס האָט אַלץ געפאַסט אין בעסטן אָרדנונג.

אין דער חברה קדישא איז אויך געווען אַ ספעציעלע פרויען־אָפטיילונג וועלכע האָט געטאָן איר הייליקע אַרבעט וועז עס איז געשטאַרבן אַ פרוי. די פרויען־מיטגלידערינס פון דער חברה־קדישא, פונקט ווי די מענער — זענען געווען זייער בכבודיקע־פרויען אין דער שטאָט און געטריי אויסגעפירט זייער שליחות.

מיין פאָטער מאיר אהרן רודניצקי, ז"ל, האָט צענדליקער יאָרן אויסגעפירט די הייליקע אַרבעט פון אַן אַקטיוון מיטגליד אין דער חברה קדישא, ביז די היטלעריסטישע רוצחים האָבן אים צוזאַמען מיט אַלע יידן פון ראַדאָמסק אומגעבראַכט.

יחזקאל רודניצקי (ניו־יארק)

אינסטיטוציעס פאר סאציאלער הילף

מ. ה—ר

א. גמילות־חסדים־קאסע

ראַדאָמסק — אַזוי ווי יעדער אַנדערער יידישער ישוב, האָט אויך געהאַט אַ גמילת־חסד קאַסע, וואָס האָט אַרויסגעהאָלפן מיט קליינע הלוואות, — אָן פּראָצענט — די קליינע הענדלער, מאַרק־שטייער, בעלי־מלאכות א. ד.ג. די ערשטע וועלט־מלחמה און די שפּעטערדיקע דעוואָלואַציעס פון געלט, האָבן חרוב געמאַכט אוך אָפּגעשוועכט אָט די אַלע גמ"ח־קאַסעס. ערשט אין יאָר 1926, וועז דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן פון אַ גרויסן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך געקייקלט וואָס אַמאָל מער באַרג אַראָפּ, האָבן אייניקע עסקנים פון די קליינהענדלער באַשלאָסן צו שאַפן אַ גמילת־חסדים־קאַסע, וואָס זאָל העלפן מיט קלענערע קרעדיט־סומעס, אויפצוהאַלטן דעם וועלקשטאַט אָדער „שטעל" אין מאַרק.

אין די ערשטע צייטן, האָט זיך די גמ"ח־קאַסע זייער שוואַך אַנטוויקלט. זי האָט נישט געקאָנט שאַפן קיין געהעריקע סומע געלט מיט וועלכע זי וואָלט געקאָנט אָפּעריען. מיט דער צייט, האָבן זיך געפונען יחידים וואָס האָלטן נישט פון דער דאָגמא „לא נברא העולם אלא בשבילי" און אויך אַנדערע געזעלשאַפטלעכע פאַקטאָרן וואָס האָבן אונטערשטיצט די אינסיטוציע אויף גאָר ווייט. אויב פון אַנהויב האָט מען נאָר געקאָנט אַרויסגעבן 5 הלוואות אַ וואָך און אפילו אין חודש יאַנואַר 1927 נישט מער ווי די 5 הלוואות, האָט מען שוין אין יולי 1927 געקאָנט צוטיילן 30 הלוואות (דער קאַפּיטאַל האָט דערגרייכט אין דער צייט 1.034 זל.).

צוליב דעם ווירטשאַפטלעכן קריזיס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יענער צייט אין פוילן, האָט אויך דער „דזשאָינט" אין וואַרשע געשאַפן אַ צענטראַלע הילפס־קאַסע מיט אַ גרעסערער סומע, וואָס האָט געשיצט מיט קרעדיטן די אָרטיקע גמ"ח קאַסעס. אויך ראַדאָמסק האָט מיט דער צייט געגאסן פון אָט די קרעדיטן, וואָס האָט נאָטירלעך געהאָלפן אין אַ גאָר באַדייטנדיקער מאָס דער אָנט־ויקלונג פון דער אינסטיטוציע.

כדי די ראַדאָמסקער גמ"ח־קאסע זאָל קאָנען גענישן פונעם „דזשאָינט", — האָט זי באַדאַרפט זיין קרעדיט־פעאיק סיי מיט איר אייגן קאַפּיטאַל און סיי מיט איר לייטונג און טעטיקייט. די ה"ה דוד ראַדאָל, דוד גראָסמאַן, א. לעווקאָוויטש און אנדערע, האָבן די ערשטע אַריינגעבראַכט גרעסערע סומען. בראש פון דער קאַסע האָבן זיך געשטעלט פאָלגנדע פערזאָנען: ערן־פּרעזעס: ה. ד. ראָזענבוים, פאָרזיצער: מ. בערגער, ש. ל. וויטענבערג, ח. ש. שיטענבערג, מ. וואָקסמאַן, פ. בוגייסקי, ד. סאַבאָל, וואַלדפאָגעל. יעקובאָוויטש און פעלמאַן.

פונם באריכט פון יאר 1928, דאס הייסט, פאר 2 יאר טעטיקייט, זעען מיר: „דורך די 2 יאר זינט די קאסע עקזיסטירט איז געוואקסן געבאראגט 12.236 זל. דער אקטיוו פון דער קאסע איז: הלוואה פון דער צענטראלע — 6.926 זל.; נדבות און איינשרייבגעלד — 3.725 זל.; ווקלאדן — 1.683 זל.; ארטיקע הלוואה — 375 זל.; סובסידיע פון דער גמינע — 250 זל.; צוזאמען — 12.959 זל.".

אין דער ניי־געווייליטער פארוואלטונג זענען אריין: ש. ל. וויטנבערג, פ. בוגייסקי, בערגער, פריימאן, וואלדפויגל, קאפלאן, לוסטיגער, דוד גאסלאווסקי און פעלמאן.

לויט ווי עס טיילט מיט די ארטיקע צייטונג פון 8.8.30, האט די ג"ח קאסע, אלס אנערקענונג פאר איר גוטער טעטיקייט באקומען א צווייטע הלוואה פון 6.000 זל.

די לייטונג פון דער ג"ח קאסע באמיט זיך צו פארגרעסערן איר קאפיטאל, כדי צו קאנען לינדערן די אלץ וואקסנדיקע נויט צווישן דער יידישער באפעלקערונג, אלס א רעזולטאט פון דער אנטי־יידישער ווירטשאפטלעכער פאליטיק פון דער רעגירונג. עס ווערן איינגעארדנט פארזאמלונגען און אויפקלערונגס־רעפעראטן וועגן דער נויטיקייט פון אט דער אינסטיטוציע. אויך דער „דזשאינט" שטיצט ווייטער די קאסע מיט קרעדיט.

סוף יאר 1930 שטעלט זיך דער באריכט פאר אזוי: אין יאר 1928 איז ארויסגעגעבן געוואלן הלוואות אויף א סומע פון 17.030 זל.; אין יאר 1929 — 60.090 זל.; אין יאר 1930 ביז חודש אוגוסט — 32.890 זל.; ס"ה זענען ארויסגעגעבן געוואלן הלוואות זינט דער גרינדונג פון דער קאסע — 2288 הלוואות אויף דער סומע פון 164.570 זל.

עס דארף אויך אונטערגעשטראכן ווערן, אז גראד די אינסטי־טוציע, וועלכע האט געהאט קאנסטרוקטיוע צילן, איז דורך די ראדאמסקער לאנדסלייט אין אמעריקע מינימאל אינטערגעשטיצט געוואלן.

אין דעם אלגעמיינעם באריכט פון דער „ראדאמסקער צייטונג" פארן יאר תר"ץ (1930), לייענען מיר וועגן דער ג"ח קאסע: די אינסטיטוציע פארבריייטערט כסדר איר טעטיקייט, און דער קאפיטאל באטרעפט שוין ביז 40.000 זל. א דאנק דער מוסטערהאפטער ארדנונג, האט די אינסטיטוציע אין פארלויף פון יאר באקומען ווייטערע לאנג־טערמיניקע הלוואות פון „דזשאינט".

אין יאר באריכט פון דער צייטונג פון תרצ"א, לייענען מיר וועגן דער ג"ח קאסע: „די גמילת חסדים קאסע — די וויכטיקסטע אינסטיטוציע פון קאנסטרוקטיוער סאציאלער הילף. הגם איר אומלויף־קאפיטאל האט זיך פארן לעצטן יאר נישט פארגרעסערט, האט זי אבער פארטיילט פיל הונדערטער הלוואות אן צינזן אויס־צוצאלן ווען עס קלייבט זיך אין ראטעס. ביים הייבטיקן טאג געניסן פון דער אינסטיטוציע ביז 50 מיטגלידער".

ליידער איז אויך די אינסטיטוציע נישט געשוינט געווארן פון מענטשלעכע שוואכקייטן. אבער דאן האט זיך געשטעלט אין דער שפיץ פון אט דער וויכטיקער אינסטיטוציע, דער נדבן און איבער־געגעבענער עסקן מ. לאכמאן, און ער האט ווייטער מיטגעהאלפן דער אנטוויקלונג פון דער גמילת־חסדים־קאסע.

דאס ווירטשאפטלעכע לעבן אין ראדאמסק, — ווי אין גאנץ פוילן — איז ערב דעם צווייטן וועלט קריג געווארן אלץ שווערער און שווערער פאר דער יידישער באפעלקערונג. די גרעסערע קאא־פעראטיוו פינאנס־אנשטאלטן האבן ליידער זיך געמוזט ליק־וידירן, פריער אדער שפעטער. אמת די ג"ח־קאסע האט נישט געקאנט פארטרעטן קיין קרעדיט באנק, זי האט אבער געשטיצט די געפאלענע קליינהענדלער, מארק שטייער און האנטווערקער, מיט אנפראצענטיקע הלוואות וואס האט זיי פיל געהאלפן. זאלן די עסקנים פון אט דער אינסטיטוציע דערמאנט ווערן מיט כבוד.

ב. לינת־הצדק

די ווערטער „ביקור־חולים" געהערן אוודאי צו די עלטסטע באגריפן אינם יידישן לעבן. אין קלענסטן יידישן ישוב, ווו עס איז נאר געווען אן ארט צום דאווענען, האט שוין עקזיסטירט דער באגריף פון „ביקור־חולים", פון העלפן דעם צווייטן. דווקא די הילף איז געגעבן געווארן נישט בלויז קראנקע, נאר יעדן וואס האט זיך אין איר געניטיקט. כאטש מען איז נאך איין נישט געווען פארזארגט מיט אלעמען, איז דער ווילן צו העלפן דעם צווייטן געווען גאר שטארק אנטוויקלט, און דאס איז געטאן געווארן אין די ראמען פון „ביקור־חולים", שפעטער „לינת־הצדק".

אין ראדאמסק איז די חברה „ביקור־חולים" געשאפן געווארן מיט לאנגע יארן צוריק. נאך אין סוף פונם 18טן יארהונדערט איז שוין געווען די חברה אין הויז פון ה. זילבערשאץ, וואו שיינלעך האט זי זיך געפונען פריער ערגעץ אנדערשוו. וועגן דער טעטיקייט פון אט דער חברה, זענען פארן זייער וויניק ידיעות. מיר ווייסן וועגן משמרות ביי קראנקע, העלפן קראנקע, און צוזאמענקומען צום דאווענען, לערנען צוזאמען אייניקע מאל אין דער וואך. איבערהויפט אין די ווינטערדיקע פרייטיק־צו־נעכט און זומער אום שבת נאך מיטאג. אין די ערשטע יארן פון 20טן יאר־הונדערט איז שוין געשאפן געווארן דער „לינת־הצדק". זיין אייגענטליכע טעטיקייט אין ברייטערן זין פון ווארט, הויבט זיך אן אין דער צייט פארן ערשטן וועלט קריג. ה' משה פישהאף, אברהם משה וואקסמאן און אנדערע זענען אייגענטלעך געווען די פילארן, וועלכע האבן אויפ־געהאלטן און אויסגעהאלטן די געזעלשאפט. נאך לאנג פארן ערשטן וועלט־קריג האט די געזעלשאפט געשיקט אירע מיטגלידער אויף שמירות צו קראנקע יידן, באמיט זיך צו העלפן מיט דאקטוירים און רפואות, „אנעקסירט" פערשטערס־שול אויף אן אייגן מנין א.ד.ג. אבער מיטן אויסברוך פונעם ערשטן וועלט קריג, ווען אין די יארן 15—1914, איז די אלימקייט צווישן דער יידישער באפעלקערונג געווארן וואס אמאל שטארקער, האבן די אויבנדערמאנטע יידן באמת אויפגעטאן גרויסע זאכן. צוליבן הונגער וואס האט דאן געהערשט האבן זיך אנגעהויבן צו פארשפרייטן פארשידענע קראנ־קייטן. דער „לינת־הצדק" האט זייער פיל געהאלפן, נישט נאר מיט מעדיצינישע הילף — נאר מיט וואכן־געלט אויף צו פארשטארקן די באשפייזונג א.ד.ג. ביזן הייבטיקן טאג, איז אייגנטלעך נישט קלאר פון וואנען האבן די יידן — איבערהויפט ה' פישהאף — גענומען געלט אויף דאס אלץ. נישט די קהילה, נישט די אמעריקא־נער ברידער האבן דאמאלסט געהאלפן. דאך איז די טעטיקייט געווען גאר באדייטנד און ווירקזאם.

ביים סוף פון דער וועלט־מלחמה האבן זיך אין ראדאמסק פארשפרייט זייער שנעל עפידעמישע קראנקייטן. משה פישהאף און זיינע טרייע מיטהעלפער שאפן דעם ספעציעלן עפידעמישן שפיטאל פאר די יידישע קראנקע. אמת, נישט מיט אלע סאניטארע אייניר־טונגען. זענען דאך דאמאלס אין ראדאמסק בכלל נישט געווען מער ווי 3 דאקטוירים. ערשט שפעטער ווען עס קומט צוריק פון דער מלחמה ד"ר מיטעלמאן ווערט דער עפידעמישער שפיטאל איבער־געטראגן פון אלטן הילצערנעם בנין אין לאקאל פון א געמויערט הויז, מיט די מעגלעכע סאניטארע אייניריכטונגען און געהעריקן מעדיצינישן פערסאנאל. אבער דאס מינערט נישט, די איבערגעגע־בענע ארבעט פון עסקנים, מיט משה פישהאף אין דער שפיץ, צו העלפן קראנקע ארעמע יידן אין ראדאמסק. און ווער ווייס, וויפל אט די איניציאטיוו האט פארמיטן ווייטערדיקע קרבנות פון די

עפידעמישע קראַנקייטן, וואָס האָבן אין יענער צייט געהערשט אין ראַדאָמסק.

באַלד נאָכן קריג, איז ד״ר מיטעלמאַן גופא געפאַלן אַ קרבן פון די עפידעמישע קראַנקהייטן — נאָך אַ רעצידיוו טיפוס־קראַנקייט שיידט ער זיך מיט דער לעבעדיקער וועלט. דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף די אַקטיווע טויער פון „לינת־הצדק", און עס באַמערקט זיך אַ שטילשטאַנד אין זייער טעטיקייט.

אין דער צייט קומט קיין ראַדאָמסק אַ צווייטער יידישער מעדיצינער — ד״ר אַבוש — און מיט זיין איניציאַטיוו ווערט געגרינדעט אַן אָפּטיילונג פון דער מעדיצינישער געזעלשאַפט „טאָז". אין דער ערשטער, צייטווייליקער פאַרוואַלטונג, ווערן געוויילט ד״ר אבוש, ד״ר גליקמאַן, ראָמעק ראָזענבוים, י. ה. טיגער, ל. וויינבערג און די פרויען פישמאַן און סאָבאָל.

די ערשטע אַקציע פון „טאָז" איז די גרינדונג פון אַן אייגענער אַמבולאַטאָריע. און עס ווערן אַרויסגעשיקט די ערשטע 6 קינדער אויף קוראַציע קיין ווארשע.

אין יאָר 1928 ווערט מיט דער איניציאַטיוו פון ה׳ משה פישהאָף, ווידער אויפגעלעבט די געזעלשאַפט „לינת־הצדק". אַלס ערשטע טעטיקייט ווערט ווידער באַשלאָסן אייגצופירן משמרות ביי קראַנקע. די שטאָט ווערט פאַרטיילט אין „רעווירן" און אין יעדן „רעוויר" ווערן באַשטימט משגיחים צו ווען מען דאַרף זיך ווענדן וועגן אַ משמר. שפעטער ווערן פאַראייניקט ביידע חברות „לינת־הצדק" און „ביקור־חולים" אונטערן נאָמען „לינת־הצדק", און די געזעלשאַפט טרעט צו צו אַן אינטענסיווער טעטיקייט.

פון אַ באַריכט פון ה׳ פישהאָף, ווייזט זיך אַרויס אז אין משך פון די ערשטע 3 חדשים איז די הכנסה געווען 347.53 זל. און די הוצאה 341.69 זל. דורך דער צייט זענען געשיקט געוואָרן צו קראנקע 81 ״משמרים״, א.ז.וו. א.ז.וו.

אין דער פאַרוואַלטונג ווערן אויף דער פאַרזאַמלונג פון 2 סעפּטעמבער 1928 אויסגעוויילט די ה״ה: יעקב ראָזענבוים, מיכאל וואַקסמאַן, א. גרונדמאַן, מ. פישהאָף, ל. רוזשיינסקי, ה. א. יאַקובאָוויטש, פסח ליפעל, אשר ווינער, אברהם קאַמעלגאָרן און ישראל בירנבוים. די טעטיקייט לעבט ווידער אויף, עס ווערן געגעבן מעדיצינישע נאָכט־וויזיטן אומזיסט, און שטיצע, ווי צוקער, טיי, מילך א.ד.ג. וואָס וויייטער באַקומט די חברה מער אַנערקענונג און אונטערשטייצונגען פון די ראַדאָמסקער אין אַמעריקע.

לויט דער „ראַדאָמסקער־צייטונג" פון 13.9.29 האָט די חברה „לינת הצדק" צו33 קראַנקע געשיקט 466 „משמרים", 54 קראַנקע האָבן באַקומען 976 ליטער מילך, 17 קראַנקע האָבן באַקומען 26 ק״ג צוקער, 2 קראַנקע — 2 קילאָ פוטער, צו 129 קראַנקע זענען אויסגעאַרגט געוואָרן 173 כלים, 152 קראַנקע האָבן געגאָסן פון 456 דאָקטוירים־וויזיטן און 412 רעצעפטן, 130 וויזיטן זענען געמאַכט געוואָרן דורך פעלדשערס. דער וויייטערדיקער בודזשעט האָט באַטראָפן שוין 8.059 זל., דערפון 6.000 זל. אויף מעדיצינישע הילף.

אין די ערשטע 4 מאָנאַטן זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן 264 רעצעפטן, 138 דאָקטוירים־וויזיטן און 43 וויזיטן פון פעלדשערס. און די הכנסה האָט דורך דער צייט באַטראָפן 2.000 זל.

אין יאָר 1930, האָט דער לינת־הצדק באַקומען 25 דאָלאָר פון די ראַדאָמסקער אין אַמעריקע.

אין יאָר 1931 מוז די געזעלשאַפט אויסברייטערן איר טעטיקייט, ווייל דער אָרטיקער מאַגיסטראַט ווערט צו דער צייט אָנגעפירט דורך אַ באַשטימטן קאָמיסאַר וועלכער האָט אָפּגעשטעלט יעדע הילף פאַר יידן.

אין די שפעטערדיקע יאָרן, ביז צום אויסברוך פונם צווייטן וועלט קריג, האָט דער „לינת־הצדק" באַקומען באַדייטנדע געלט־אונטערשטיצונגען פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע, באַזונדערס פונם בן־עיר ה׳ סאל גרינבערג, וועלכער האָט מיט אַ ברייטער האַנט געשטיצט די געזעלשאַפט, אין וועלכער ער איז אויך געווען אַן ערן־מיטגליד.

***

בכלל האָבן די ראַדאָמסקער יידן אַרויסגעוויזן אַ שטאַרקע נייגונג צו העלפן, נישט לאָזן חלילה פאַלן נויטבאַדערפטיקע ברידער־יידן.

אין זומער 1928 ברעכט אויס אַ שריפה אין דעם דערבייאיקן יידישן שטעטל ראָספשע. זיי ראַדאָמסקער יידן קומען גלייך צו הילף די דאָרטיקע יידישע איינווויינער און עס ווערן געזאַמלט ביז 2.000 זל. און אויך מלבושים.

אין יאָר 1929 האָבן די ראַדאָמסקער יידן דורכגעפירט אַ גרויסע אַקציע אויף מצות פאַרן רוסישן יידנטום. לייַדער באַזיצן מיר נישט קיין אינפאָרמאַציעס וועגן די רעזולטאַטן פון דער דאָזיקער אַקציע. די אָרעמקייט איז שוין אין יענער צייט געווען זייער גרויס צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. אַ פאַקט, אַז דער ספעציעלער קאָמיטעט האָט פאַרטיילט אומזיסטע מצות פאַר 500 יידישע פאָמיליעס. און מיר ווייסן דאָך ווי נישט גערן אַ יידישע משפחה וועגדעט זיך נאָך הילף.

עס ווערן געגרינדעט אין ראַדאָמסק אַלץ נייַע הילפס־אינסטיטוציעס. עס ווערט געגרינדעט דורך די בחורים וועלכע לערנען אין בית־המדרש, די חברה „תומכי־עניים", מיטן ציל צו געבן הילף די זייער פאַראָרעמטע יידן — סיי אָרטיקע סיי דורכרייזענדע — כאָטש מיט אַן אומזיסטן מיטאָג פון צייט צו צייט.

אויך אַ געזעלשאַפט פאַר קינדער־שוץ און יתומים פאַרזאָרגונג, ווערט געשאַפן, בראש מיט די ה״ה קריינדלער, ה. פרוכטער און פרל. בעהם.

די דאָזיקע בריט־פאַרצווייגטע הילפס־טעטיקייט האָט אָנגעהאַלטן ביז די היטלעריסטישע אָרדעס האָבן פאַרטיליקט דעם גאַנצן יידישן קיבוץ אין ראַדאָמסק.

ג. פרויען־פאראיין צו שטיצן ארעמע קינפעטארינס

נאָך פאַרן ערשטן וועלט קריג, האָט אין ראַדאָמסק עקזיסטירט אַ פאַראיין צו שטיצן אָרעמע יידישע קינפעטאָרינס. שטיל, באַשיידן, אָן יעדן רעש און געזעלשאַפטלעכן געפילדער, האָבן אייניקע אייַדעלע פרויען אויסגעפירט די געהויבענע מיסיע, פון באַזוכן די פרויען וועלכע האָבן זיך צו זיי געוועגדעט נאָך פאַרן געבורט, און געהאָלפן מיט וואָס מען האָט נאָר באַדאַרפט. און די הילף איז געווען זייער נויטיק, ווייל די פרויען האָבן נישט געבוירן אין קיין שפיטאָל, נאָר אין זייער אָרעמע קעלער־וווינונגען. די א״ד אייַדעלע פרויען האָבן טיילמאָל געמוזט ברענגען אַ ריין לייַלעך און אַ העמד, און די ערשטע וועש פאַר דעם נייַ־געבוירענעם קינד. טיילמאָל האָט די אינסטיטוציע זיך פאַרשטעגדיקט מיט מלכה די הייבוועון אָדער מיט איר טאָכטער רוזשאַ, זיי זאָלן גיין צו די אָרעמע פרויען, און זיין דאָרט אייניקע טעג ווען די קינפעטאָרין איז געלעגן צו בעט, און העלפן אויך צוגרייטן די שמחה פון ברית.

דאָס אַלץ איז געמאַכט געוואָרן שטיל־באַשיידן, אָן פאַרזאַמלונגען און וואָלן. די אייַדעלע פרויען האָבן פאַרשטאַנען אז מען דאַרף נישט פאַרלעצן דעם כבוד פון די אומגליקלעכע אָרעמע יידישע פאָמיליעס.

פון די סובסידיעס אין די לעצטע קהילה־בודזשעטן, און פון קלענערע אָדער גרעסערע אונטערשטיצונגען פון די לאַנדסלייט אין אַמעריקע, ווערט באַווויסט וועגן דער דאָזיקער נאָבעלער און נויט־ווענדיקער אינסטיטוציע. זייערע נעמען קאָנען מיר נישט אָנרופן, פשוט ווייל זיי זענען נישט באַקאַנט. זאָל זייער אייַדעלע טעטיקייט דערמאָנט ווערן מיט כבוד אינם ספר־זכרון פון ראַדאָמסק.

„בית־לחם" – ברויט פאר נויטבאדערפטיקע

אברהם וואלדפאגעל

די סאציאלע אינסטיטוציע „בית־לחם" איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1933 דורך געזעלשאַפטלעכע עסקנים, וועלכע האָבן זיך געשטעלט אַלס ציל צו לינדערן די נויט פון בעלעבתישע משפחות,

דער קאָמיטעט פאַרן „בית לחם".
אויבן (פון רעכטס): מרדכי קאַמינסקי, אברהם־יצחק בעסער, דוד גראָסמאַן, יעקב־דוד..., י. גאנטשארסקי.
צווייטע שורה: וואָלף פריימאַן, י. וואָלדפאָגעל, זלמן זילבערשאַץ, שלמה־יצחק האַמפל, ..., אברהם קאַרנאָווסקי, גרוינער פישמאַן,
ערשטע שורה: יעקב כענטשינסקי, מלך יאקובאָוויטש, דניאל ראָזענבוים, הרב ישראל־פנחס הכהן ראַבינאָוויטש, מנדל ראָזענטאַל, יעקב ראָזענבוים, יצחק לאַנדאָ.

עקאָנאָמיש רואינירטע, וואָס האָבן זיך געשעמט אליין אויסצושטרעקן די האַנט נאָך שטיצע. די גרינדונג־פאַרזאַמלונג פון דער אינסטיטוציע איז פאָרגעקומען אין „שטיבל" פון יעקב ראָזענבוימס הויז (ריימאנ־טא 38), בעת וועלכער ס׳איז ארומגערעדט געוואָרן די לאַגע פון בכבודיקע פאַמיליעס שירדו מנכסיהם. ס׳איז דאָן אויסגעאַרבעט געוואָרן אַ פּלאַן ווי אַזוי צו קלייבן דאָס נויטיקע און ווי אַזוי עס צו פאַרטיילן, כדי חס־וחלילה נישט פּוגע בכבוד זיין אין די נויט־באַדערפטיקע.

ס׳איז פראָקלאַמירט געוואָרן אַן אַקציע צו וועריבירן סטאַבילע מיטגלידער פון דער געזעלשאַפט, וועלכע האָבן געצאָלט חודש־אָפּצאָל. גלייכצייטיק זענען באַשטימט געוואָרן געוויסע פּאָרלעך, וואָס זענען ארומגעגאַנגען איבערן שטאָט און געזאַמלט חלות און ברויט. ווען די זאַמלער פלעגן זיך באווייזן אין אַן הויף, מערסטנ־טייל שבת, פלעגן זיי אויסרופן: „גוט שבת יידעלעך, דאָס „בית־לחם" איז דאָ", און באַלד פלעגן זיך ארויסשיטן פון אַלע דירות מענטשן מיט חלות און ברייטלעך אין די הענט. יעדער איינער האָט באַטראַכט אַלס הייליקן חוב אַנטיילצונעמען אין דער דאָזיקער זאַמל־אַקציע, פאַרשטענדעניש און הילפס־גרייטקייט האָט ארום־געגומען הן די זאַמלער און הן די געבער.

אין דער וואָך פון פסח פלעגט די דאָזיקע אַקציע אָנגיין אַלע טאָג, און דאָן האָבן מענטשן געגעבן נישט נאָר מצות נאָר אויך אייער און אַנדערע פראָדוקטן.

די נויטבאַדערפטיקע, וואָס האָבן זיך צוריקגעהאַלטן פון נעמען די פראָדוקטן בפרהסיה, פלעגן באַזאָרגט ווערן בסתר — אין דער שטיל, אַז די שכנים און באַקאַנטע זאָלן דערפון נישט וויסן.

די אינסטיטוציע „בית־לחם" האָט עקזיסטירט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און האָט אַ סך מיטגעהאָלפן דער ארעמער באַפעלקערונג.

פילאנטראפיש־קאנסטרוקטיוע הילפס־טעטיקייט

צ. אויס־ן

אויסצוגן פון דער פרעסע (1931—1939)

„די צייט", 4טער סעפטעמבער 1931

פייערלעכע דערעפענונג פון „הכנסת־אורחים"

באַשיידן און שטיל ווי זיין ריזן־אונטערנעמונג, אט אַזוי האָט זיך אויך געפלייסט דער פונדאָטאָר און נדבן ה׳ מענדל לאַכמאַן, אַז די פייערלעכע דערעפענונג פון „הכנסת־אורחים" זאָל אַדורך באַשיידן און שטיל, אַז ס׳זאָל נישט אָנמאַכן קיין רעש אין דער שטאָט. ס׳איז שוין אָבער אַ כלל: „הבורח מן הכבוד, הכבוד רודף אחריו". זענען טאָקע צו דער פייערונג, וואָס איז פאַרגעקומען אין אויפגעבויטן בנין, זונטיק אָוונט — געקומען פיל, פיל הונדערטער מענטשן. דער גע־דראַנג איז געווען שרעקלעך און פאַרשטייט זיך, אַז גאָר אַ גאַנץ קליינער טייל האָט געקענט אַריינגעלאָזט ווערן אין זאָל פון „הכנסת־אורחים", בעת דער גרעסטער טייל איז געבליבן אויפן הויף.

דער בנין גופא — אַ 2 שטאָקיקע געבויידע, איינגעריכטעט מיט אַלע באַקוועמלעכקייטן און קאָמפאָרט. אַ גרויסער געוויכט איז גע־לייגט געוואָרן אויף דער היגיענישער אייניריכטונג. אין פאַרטער, פון אייַן זייט, אַ גרויסער צימער מיט ניין בעטן (מאַטראַצן און וואַרעמע קאָלדרעס). שיין געמאָלט, קאָפל־אויוונס, עלעקטריישע באַלויכטונג, וואַש־טישלעך, האַנטיכער, אַ שאַנק פאַרן געפּעק פון אורח. מיט איין וואָרט — נישט איינער וואָלט זיך געווינטשן צו האָבן אַזאַ ווינונג מיט אַזאַ אייניריכטונג. דאָס דאָזיקע צימער איז באַשטימט פאַר בע־סערע אורחים.

פון דער צווייטער זייט פאַרטער — אַ זאָל וואָס טרעט נישט אַף אין דער אייניריכטונג דעם באַשריבענעם צימער — נאָר אַן בעטן. דאָ איז דער אויפנאַם־צימער פאַרן אורח, וווּ ער קען זיך אָפרוען און טרינקען אַ גלאָז־טיי, וואָס וועט ווערן ארויסגעגעבן אומזיסט. אין דאָזיקן זאָל הענגט אַן אָנדענקונג־טאָוול אויף וועלכן ס׳איז אויס־געשריבן, אַז די ווילטעטיקע אינסטיטוציע איז געשאַפן געוואָרן

דורכן פונדאַטאָר מ. לאַכמאַן און פרוי, צום אָנדענקונג פון זיינע פאַרשטאָרבענע עלטערן: ירחמיאל־דוד און אסתר־חיה.

ביי דעם זאַל געפינט זיך אַ צווייטער צימער מיט ניין בעטן, איינ־געריכטעטע נישט ערגער ווי דאָס ערשטע שלאָף־צימער און איז באַ־שטימט פאַר אורחים פון „צווייטער־מדרגה".

עס איז איבעריק אָנצוווייזן, אַז מ. לאַכמאַן, אַלס שטרענג־פרו־מער ייד, האָט געזאָרגט דערפאַר, אַז אין זאַל זאָל זיך געפינען אַ שאַנק מיט ספרים, קאָמפּלעטן טלית־און־תפילין און אפילו יאַרמול־קעס צום שלאָפן. אין די תקנות, וואָס זענען אויסגעהאָנגען אויף די ווענט, ווערט אָנגעוויזן, אַז אַן אורח קאָן נישט געניסן פון „הכנסת־אורחים" אויב ער טראָגט נישט קיין טלית־קטן, וועלכן ער קען אויך באַקומען געקויפט אויפן אָרט, ביים אויפזעער ה׳ י. זעליקאָוויטש.

אויפן שטאָק פאַרנעמט אַ וווינונג דער אויפזעער, און פון דער צווייטער זייט — ווידער צוויי צימערן פאַר אורחים, וואָס זענען נאָך נישט אויסגעפערטיקט.

אין אַלגעמיין האָט די איינאָרדענונג געמאַכט אַן אימפּאָנירנדן איינדרוק, דאָך איז די פייערונג געווען באַשיידן. דער ערשטער האָט גענומען אַ וואָרט דער רב, וועלכער האָט געמאָלט אַ בילד ביי וואָס פאַראַ באַדינגונגען עס איז אויסגעקומען ביז איצט צו נעכטיקן אין ראַדאָמסק אַ פרעמדן אָרעמאַן. אַדורכפלעכטנדיק זיין „דרשה" מיט ציטאַטן פון חז״ל, ווייזט ער אָן, אַז נישט קוקנדיק אויף דער שווערער צייט האָט דער נדבן נישט געלייגט קיין אַכט אויף די גרויסע קאָסטן און ביים לעבן זיך אויפגעשטעלט אַן אייביקן בנין. נאָכן רב האָבן גערעדט מעניני־דיומא די ראַבינאַט־מיטגלידער, ה״ה זעלווער און בוקי.

דאַן האַלט אַ שעהדיקן „דרוש" דער פונדאַטאָר גופא, מענדל לאַכמאַן. דער „דרוש" איז געזאָגט געוואָרן מיט באַגייסטערונג און התלהבות, און ס׳האָט זיך ווירקלעך געפילט, אַז דער מענטש געפינט זיך ערגעץ אין די „עולמות העליונים".

„נישט איך — הויבט אָן זיין „דרוש" מ. לאַכמאַן — בין דער נדבן פון „הכנסת־אורחים" נאָר הקב״ה. איך בין בלויז זיין שליח, מחמת „ערום יצאתי מבטן אמי". איך האָב מיר נישט מיטגעברענגט קיין געלט אויף דער וועלט, און וועל מיר עס אויך נישט מיטנעמען אחר מאה שנים.". אין זיין ווייטערדיקן טייל פון „דרוש", וואָס איז אַדורכגעפלאָכטן מיט מאמרי־חז״ל פון תלמוד, מדרש, זוהר און כתבי־הקודש, און בינדן זיך איינס מיטן צווייטן, ווייזט מ. לאַכמאַן אָן אויף דעם אומזין פונעם מענטש, וואָס לעבט נאָר פאַר זיין אייגענעם „איך". ער מאַכט דערביי געלונגענע פאָרוווּרפן די יעניקע, וואָס קע־נען לייסטן לטובת־הכלל און באַדענקן זיך נישט ווו זיי האַלטן אין דער וועלט. ווייטער דערמאָנט דער רעדנער וועגן דער וויכטיקייט פון דער גמילות־חסדים־קאַסע אין וועלכער ער אַרבעט־מיט אַקטיוו, און וועלכע דאַרף אין דער איצטיקער צייט פאַרשטאַרקט ווערן מיט אַ גרעסערן קאַפּיטאַל.

נאָך דעם ווי ס׳ווערט געטיילט משקה און ס׳ווערט געזונגען „מזמור שיר חנוכת־הבית", רעדט נאָך י. שוויאטלאָווסקי און דער אַמשינאָווער רבי. דערמיט ווערט די פייערונג 11 אַזייגער אין אָוונט געענדיקט.

„די צייט", 23טער נאָוועמבער 1934

פאַרזאַמלונג פון דער גמילות־חסד־קאַסע

פונעם באַריכט, וועלכן ס׳האָט אָפּגעגעבן ה׳ ראדאל, איז צו זען, אַז אין פאַרלויף פון די לעצטע אַנדערטהאַלבן־יאָר איז אַרויסגעגעבן געוואָרן 235 הלוואות, אויף אַ סומע פון 52182 זל. די גרויס פון די הלוואות האָט באַטראָפן פון 25 ביז 300 זל. פאַרן דערמאָנטן פעריאָד האָבן די אַדמיניסטראַטיווע קאָסטן באַטראָפן 2700 זל.

די פאַרוואַלטונג האָט איינגעפירט אַז פאַרוו.־מיטגלידער טאָרן זיך נישט באָרגן קיין געלט אין דער קאַסע און טאָרן אויך נישט זשי־רירן קיין וועקסלען.

דער אַקטיוו פון דער קאַסע שטעלט זיך פאָר פאָלגנד (דעם 31טן יאַנואַר 1934): מזומן: 1,304.60; ביי לווים — 25,416.69; אינווענ־טאַר — 378; אַ ווקלאַד אין דער קליינהענדלער־באַנק (ע״ה) — 430; צוזאַמען — 27,529.29 זלאָטעס. דער פּאַסיוו איז: חוב אין „דזשוינט" — 18,110 זל.; אייגן־קאַפּיטאַל — 9,419.29 זל.

עס הויבט זיך אָן אַ דיסקוסיע און עס טרעטן אַרויס פאַרשידענע רעדנער. ה׳ וואלדפאגעל וויל, אַז הלוואות זאָל מען קענען לייכטער באַקומען (בראַוואָ, ה׳ וואָלדפאגעל, אין אייערע צייטן איז עס טאַקע אַזוי געגאַנגען; טאָ ווער ווייס, אויב צוליב דעם טאַקע האָט די רע־וויזיאָנס־קאָמיסיע נישט איבערגעריסן איר אַרבעט)... ה׳ יאַקובאָ־וויטש מאַכט פאָרוווּרפן דער פאַרוואַלטונג, ווייל זי האָט נישט אָפּ־גענומען די סובסידיע פון דער קהילה (שטותים, ה׳ יאַקובאָוויטש, די קהילה האָט נישט קיין געלט אויף אַזעלכע נאַרישקייטן)... צום סוף טראָגט דער רעדנער אַריין אַ פאָרשלאַג אויסצודריקן דער פאַרוואַל־טונג אַ צוטרוי־וואָטום, ווייל זי איז נישט באַגאַנגען קיין מיסברויכן (אוי, אַ בראָך איז צו דיר, ראַדאָמסק, אויב דו ביזט דערגאַנגען צו אַזאַ מדרגה, אַז מען דריקט שוין אויס צוטרוי דערפאַר, וואָס די פאַראַוואַלטונג האָט נישט גע׳לקח׳נט)...

די אַפּאָנענטן ענטפערט ה׳ ראדאל, און עס ווערט טאַקע אויס־געדריקט צוטרוי דער אָפּטרעטנדיקער פאַרוואַלטונג.

די וואַלן גיבן פאָלגנדן רעזולטאַט: עס ווערן געוויילט אין דער פאַרוואַלטונג די ה״ה — ראדאל, קאַפּלאַן, ש. גליקסמאַן, ש. ל. ווי־טענבערג, יאַקובאָוויטש, ז. זילבערשאַץ, לוסטיגער, מ. ד. פריימאַן און אפמאַן. אויך איז געוויילט געוואָרן אַ רעוויזיאָנס־קאָמיסיע: מ. וואָל־קאָוויטש, געריכטער און טיגער.

„נאָוואָ־ראַדאָמסקער אַלמאַנאַך", 1939

טעטיקייט־באַריכט פון די פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס

דאָ דרוקן מיר אַ באַריכט פון ל. פינקעלקראוט, סעקרעטאַר פון דעם פאַרטיילונג־קאָמיטעט אין וואַרשע, צו וועלכן די פעדעראַציע פון פּוילישע יידן אין אַמעריקע שיקט איבער אַלע געזאַמלטע געלטער. ל. פינקעל־קראוט האָט ספּעציעל באַזוכט אונדזער היים־שטאָט נאווא־ראַדאָמסק, כדי צו העלפן עפענען די ליי־קאַסע, וואָס דער נאווא־ראַדאָמסקער רעליף־קאָמיטעט אין ניו־יאָרק האָט געשאַפן, אויף דעם נאָמען פון אונדזער סאָסייטי.

די רעדאַקציע

די לאַגע: די פּרווון פון ברוטאַלן פּיקעטירן יידישע געשעפטן, האָבן זיך אין ראַדאָמסק נישט איינגעגעבן. אָפּטמאָל האָט זיך זאָגאַר די קריסטלעכע באַפעלקערונג די פּרווון קעגנגעשטעלט. עס ווערט אָבער געפירט, שוין זייט אַ לענגערע צייט, אַ סיסטעמאַטישע אַרויס־שטויסונג פון יידן פון זייערע איינגעפונדעוועטע ווירטשאַפט־פּאַ־זיציעס.

אויב אַמאָל איז אַ פּויליש געשעפט, אָדער האַנטווערקער־וואַר־שטאַט, אין געוויסע בראַנזשן, כמעט נישט געווען בנמצא (ווי למשל: זייגערמאַכעריי, אייזן־געשעפט, היטל־און קאַפּעלוש־בראַנזשן), זענען היינט אין יעדער בראַנזשע צוגעקומען פּוילישע געשעפטן, וועלכע זעען זיך שוין בולט אָן אין שטאָט, מיט די אויפ־שריפטן „קריסטלעך געשעפט". מיט זייער עסטעטיש אויסזען, פאַר־דונקלען זיי אין אַ גרויסער מאָס אַ טייל פון די יידישע געשעפטן, וועלכע זענען אין געוויסע פאַלן אָפּגעשטאַנען, אין הינזיכט פון אויסערלעכן עפעקט. מען זאָגט אויך, אַז די נייע קרעמער האָבן זיך שוין אויסגעלערנט האַנדלען.

ביי אַ רואיקער אַטמאָספער און ברייטערער קרעדיט־אונטער־שטיצונג, וואָלטן זיך די יידישע העגדלער און האַנטוועַרקער גע־קאָנט ווי־עס־איז אַן עצה געבן, און זיך צופאַסן צו דעם גייסט פון דעוּ צייט.

1. דער „לינת־הצדק" פאַרמאָגט אַ לאָקאַל אין הויז פון דער יידישער קהילה. די אינסטיטוציע טיילט מעדיצינישע הילף דער ארעמער יידישער באַפעלקערונג, וועלכע גענישט פון די סאָציאַלע פאַרזיכערונגען. זי דעקט איר בודזשעט פון מיטגלידּ־אָפּצאָל, אַן ערך 1800—2000 זלאָטעס אַ יאָר (אינקאַסאָ־קאָסט אַן ערך 20%); ווי אויך דורך נדבות און נדרים ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן א.אַ.וו. די געזעלשאַפט האָט סימפּאַטיע אין שטאָט.

2. מען האָט מיר איבערגעגעבן וועגן דער עקזיסטענץ פון אַ געזעלשאַפט „תומכי־יולדות עניות", דער טעטיקייט פון וועלכער עס ווידמעט איר צייט די פרוי מאַרקאָוויטש. (געגנוי זיך צו באַקענען מיט דער טעטיקייט פון דער געזעלשאַפט האָב איך נישט געהאַט די געלעגנהייט).

3. אַן „הכנסת־אורחים" פאַר וואַנדערנדיקע אַרעמעלייט, פאַר־מאָגט אַ ספעציעלן בנין אויפן הויף פון דער יידישער קהילה. (ער האָלט זיך אויס). איך האָב געפונען די אינריכטונג פאַרהעלטניס־מעסיק גאָנץ ריין.

4. אין גאַנצן פאַרוואַרלאָזט איז די פראַגע פון קינדער־שוץ: דערנערונג, באַקליידונג, זומער־קאָלאָניעס, קיינער פאַרנעמט זיך נישט דערמיט און קיינער זאָרגט נישט וועגן דעם. אין קאָנטראַסט צו פיל אַנדערע שטעט, וווּ די פראַגן ווערן באַטראַכט אַלס די וויכ־טיקסטע, איז דאָס אמת אַ שאָד. ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן, האָט די געזעלשאַפט „טאָז" געמאַכט אייניקע מאָל פרווון אויף דעם געביט, אָבער דאָס האָט נישט געפונען דעם געהעריקן אָפּקלאַנג. (צוליב מאַנגל אין צייט האָב איך דעם ענין נישט געקאָנט פער־זענלעך אונטערזוכן).

קאָנסטרוקטיוועַ הילף

די אַלגעמיינע גמילות־חסדים־קאָסע עקזיסטירט אין שטאָט מערערע יאָרן (געשטיצט דורכן „דזשוינט"). אויף אַ קורצע צייט האָט די גמילות־חסדים־קאָסע אָפּגעשטעלט די טעטיקייט, צוליב פאַרמעל יורידישע טעמים. זי האָט שוין די שטערונגען באַזייטיקט, באַקומען די לעגאַליזאַציע און צוריק אָנגעהויבן איר טעטיקייט.

אין דער שפּיץ פון דער אינסטיטוציע שטייט ה' דוד ראַדאַל, צו וועלכן מען האָט צוטרוי אין שטאָט, אָבער נישט אַלע קרייזן זענען פון דער לייטונג פון דער גמילות־חסדים־קאָסע צופרידן (מען האָט צו איר טענות). די אומצופרידנהייט טראָגט, לויט מיינע אייג־דרוקן, נאָך די געשפּרעכן וואָס כ'האָב געהאַט מיט פאַרשטייער פון די קליינהענדלער און האַנטוועַרקער, אַ ריין פערזענלעכן כאַראַק־טער. ווי מען האָט מיר אויפגעקלערט, קומט אין דער נאָענטסטער צייט פאַר אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, וווּ די ענינים וועלן אפשר ווערן אויסגעגליכן.

נאָכן קריזיס פון די יאָרן 1930/2 און אונטערגיין פון די אָר־טיקע בענק, איז די יידישע באַפעלקערונג אין ראַדאָמסק (אַ פאַר־העלטנismעסיק לעבעדיקע שטאָט) געבליבן אָן אַן אייגענער קרע־דיט־אינסטיטוציע. דאָס פעלן פון אַ קאָאָפּעראַטיוועַ־אינסטיטוציע האָט זיך שטאַרק געפילט סיי ביי די סוחרים אין ראַדאָמסק און סיי אין דער אַלגעמיינער נעץ פון יידישן קאָאָפּעראַטיוון וועזן, וועל־כער האָט זיך געמוזט באַנוצן ביי די פאַרשידענע פאַרמיטלונג־אָפּעראַציעס מיט נישט־יידישע אינסטיטוציעס. עס האָבן דאָן אויפ־גענומען די איניציאַטיוו, צו שאַפן אַ קאָאָפּעראַטיוועַ אינסטיטוציע, אַ גרופּע יידן פון די אַרטאַדאָקסישע קרייזן. די לייטונג באַשטייט פון פאָלגנדע פערזאָנען: משה בערגער, ש. ל. וויטענבערג, דוד וואלדפאגעל, אלימלך יעקובאָוויטש, מענדל לאָכמאַן, יחיאל־שלמה שיטענבערג. דער ה' יצחק שאַפירא פאַרנעמט דעם פרעזידענט־אַמט פון דער פאַרוואַלטונג. (צו דעם ה' יצחק שאַפירא האָט די גאַנצע שטאָט צוטרוי).

דער קאָאָפּעראַטיוו ציילט היינט סך־הכל 77 מיטגלידער, מיט 1703 זל. פאַר־קאַפּיטאַל (5500 פקדונות — ווקלאַדן). צוליב מאַנגל אין קאַפּיטאַל קאָן די אינסטיטוציע נישט באַדינען מיט קרעדיט די ברייטערע שיכטן און קאָן אויך נישט גענישן פון אויסערלעכן קרע־דיט. אין דעם הינזיכט איז איר טעטיקייט באַגרענעצט הן בנוגע דער אַלגעמיינער קרעדיט־טעטיקייט, הן בנוגע דעם ענגן קרייז מיטגלידער. די אינסטיטוציע געהערט צום אגודהשן רעוויזיאָנס־פאַרבאַנד און ווערט פון אים קאָנטראָלירט און אינסטרואירט.

די שטרעבונג פון דערמאָנטן פאַרבאַנד איז, אַז דער קאָאָפּע־ראַטיוו זאָל ווערן די אמתע פאָלקס־באַנק אין ראַדאָמסק, זאָל פאַר־ברייטערן די טעטיקייט און צוציען מיטגלידער פון אַלע קרייזן. ווי וויכטיק עס איז די באַדייטונג פון דעם קאָאָפּעראַטיוו פאַר דער אַלגעמיינער נעץ פון קאָאָפּעראַטיוון און פאַר דער שטאָט, קאָן דינען פאָלגנדעס:

דער קאָאָפּעראַטיוו דערלייַדיקט פינקטלעך אַלע אויפטראָגן, גע־ניסט דעריבער פון צוטרוי און באַקומט אינקאַסעס פון אַלע עקן פון לאַנד און פון דער אינקאַסע־צענטראַלע. די אינסטיטוציע דער־לייַדיקט מאָנאַטלעך ביי 2000 אַזעלכע אינקאַסעס און דערטיילט אויך, כאָטש אין אַ באַגרענעצטער מאָס, קרעדיטן. אין משך פון די לעצטע דריי חדשים זענען אַרויסגעגעבן געווארן 88 קרעדיטן אויף אַ סומע פון 2,511 זל. די סאָלדאָ פון אַרויסגעגעבענע קרעדיטן, צום קוואַרטאַל, באַטרעפט 1,538 זל.

די הכנסות זענען מיינסטן פון די אינקאַסע־אָפּעראַציעס. אין יאָר 1937 האָבן דער באַנק אַריינגעבראַכט אַן ערך 15,000 זל. (הכ־נסה), דערפון איז געבליבן נאָכן דעקן פון אַלע הוצאות אַן עודף פון 3,320 זל., וועלכער איז פאַרשריבן אויפן געזעלשאַפטלעכן רע־זערוו־פאָנד. דער רעזערוו־פאָנד (ד. ה. געזעלשאַפטלעכער קאַפּי־טאָל) באַטרעפט היינט, צוזאַמען מיטן עודף פון די פריערדיקע יאָרן (3,339 זל.), די אַלגעמיינע סומע פון 6,659 זל.

פאַר די לעצטע דריי חדשים, ביזן קוואַרטאַל, האָט דער קאָאָ־פּעראַטיוו געהאַט:

אייַנקונפט פון אינקאַסע־אָפּעראַציעס	. .	2,787.00 זל.
צינזן פון קרעדיטן	. . . . .	620.00 זל.
צוזאַמען	. .	3,407.00 זל.
אויסגאַבן פון בודזשעט	. . . . .	2,819.00 זל.
אַן עודף פון	.	588.00 זל.

ווי מיר זענען שוין ביים איצטיקן סטאַדיום, זאָגאָר אַן פרעמדע געלטער, דעקט דער קאָאָפּעראַטיוו, בלויז פון די פאַרמיטלונג־אָפּע־ראַציעס, אַלע זיינע הוצאות, מיט אַ היפּשן עודף.

עס זענען באַשעפטיקט דערביי אין ביורע 5 פערזאָנען, וועלכע וואָלטן ביי היינטיקע צייטן נישט באַקומען אַנדערשווו קיין באַשעפ־טיקונג. עס לעבן דעריבער פון דער אינסטיטוציע, באַשיידן, נישט אָנירנדיק קיינעם, 5 יידישע משפחות.

אַזוי אַרום איז געשאַפן געוואָרן דער לעגאַלער יורידישער אָפּא־ראַט, וועלכער קאָן אַן שום ריזיקע, ביי אַ געהעריקער אונטערשטיצונג מיט קרעדיט, פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ געהעריקער פינאַנץ־אינסטי־טוציע אין ראַדאָמסק, דורך וועלכע עס זאָל קאָענען צירקולירן דער יידישער געלט־אומלויף.

די באַמטע אַרבעטן איבערגעגעבן, און די אויפזיכט דערביי האָט דער פון אַלעמען געאַכטעטער ה' יצחק שאַפירא.

חלק שמיני

אכטער טייל

תרבות וחינוך

קולטור און דערציאונג

חלק שמיני / אַכטער טייל

התוכן / אינהאלט

הגימנסיה היהודית של ל. ווייטראוב / שלמה הפטלר 245
הספריה ע"ש שלום עליכם / יהודה ליברמן 246
בין ה„חדר" לבין בית־הספר / יחזקאל גרוסמן 248
בחורי „הכוח" האמיצים / ד"ר מיכאל גונשורוביץ 250

*

דערציונג און קולטור־טעטיקייט / דוד קאַן 251
דאס געזאנג פון „הזמיר" / מ. שפירא — מ. געלבארט 257
די „קולטורא" — אירע ציל און אקטיוויטעט / ד. קאניעצפאלער, ד. קרויזע 259
מלמדים — לערער — דערציער / יצחק גראַסמאַן 263
די „בית־יעקב" שולע / שושנה ווינשטאַק 265
די שלום־עליכם ביבליאטעק / י. ליבערמאן 266
די יידישע ספארט־קלובן / אברהם וואלדפאַגעל 268
די קינדער־הויז א. נ. פון ד"ר מיטלמאן / ק. דוד 270

סופרים ואמנים — שרייבער און קינסטלער

הירש־דוד נומברג / א. ש. ספרא 272
ה. ד. נאמבערג — דער עילוי פון ראדאמסק / מ. נ. 274
צוויי לידער / ה. ד. נאמבערג 275
דוד קלעי (גולד) / זאבה ודבורה 276
הונינא־יוסף קושיצקי / ש. ט. 280
פרופ' יצחק זאקס / מ. ה—ר 283
די קונסט־קרייזן פון פראפ. יצחק זאקס / משה זאנדבערג . . . 284
דער קונסט־מאלער נתן שפיגעל / יששכר בן־אברהם 285
יעקב (יאַקוב) ציטרינאוויטש / יוסף סאנדעל 286
אברהם ב. צעראטא — אינטימער פען־פראפיל / מלך ראוויטש . . 286
ה. לייוויק / אלטמאַדיש געזאַנג 288

הגימנסיה היהודית של ל. ווייטראוב

שלמה הפטלר

לודביקה ווייטראוב

ביחד עם אלפי היהודים של קהילת ראדומסק ניספתה בשואה המנהלת ובעלת הגימנסיה היהודית הגב׳ לודביקה ווייטראוב. היא נולדה בפיוטרקוב (1890), שם התחנכה וסיימה את הגימנסיה העירונית. לאחר שגמרה את האוניברסיטה בג׳נבה (שווייצריה), חזרה לפולין עם דיפלומה של מורה לגרמנית. בשנים הראשונות שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, השתכנה בראדומסק ובעזרת אזרחי־העיר האמידים ייסדה את הגימנסיה הראשונה בעיר, לבנים ולבנות. בהתחלה היה המוסד בבית בלומשטיין (רחוב סטשלקובסקה מס. 18), שם היו רק 6 כיתות, אולם כשהועברה הגימנסיה לרחוב קרקובסקה, לבית סובינסקי, נפתחו במקום הזה 8 כיתות מלאות. בשנת 1933 הועברה הגימנסיה של ל. ווייטראוב לבנין הגימנסיה הפולנית של סטניסלב ניימיץ, שנסגרה בגלל סיבות שונות.

מתחילת היווסדה של הגימנסיה, היו ללודביקה וו. קשיים כספיים עצומים. רוב התלמידים שילמו חצי־מחיר של שכר־לימוד והיו גם כאלה ששילמו פחות מזה — את המינימום, אך למרות זאת התגברה ל. ווייטראוב עם סגל־המורים שלה על הקשיים. בשנות השלושים עמדה הגימנסיה היהודית שלה על רמת־לימודים גבוהה ביותר, אף עלתה בכך על שתי הגימנסיות הנוצריות וקיבלה שבחים משלטונות ההוראה־והחינוך הפולניים.

הכרחי להזכיר גם את חבר המורים של הגימנסיה, אשר במשך שנים רבות עמדו לצדה של לודביקה וו. ועזרו לה להגשים את מטרתה הנעלה, הקניית השכלה תיכונית לנוער היהודי. עם הנ״ל נימנו: ד״ר פרופ׳ יעקב פוליסיוק, ד״ר פרופ׳ עלזה פוליסיוק, פרופ׳ שמעון ביר, פרופ. ישראל ברומברג, פרופ. יוסף ברבג, הגב. ש. רוזנצווייג, הגב. אדלה וכטל, וכן דוד ארליכמן, יליד ראדומסק, שהיה המורה לעברית. היה גם חוג מצומצם של אוהדים, אשר סייע בדרכים שונות.

התמונה למעלה:

המחלקה החמישית וחבר־המורים של הגימנסיה בשנת־הלימודים 1919/20.

עומדות (מימין): רחל רובין, האחיות רז׳כטר, א. זז׳בסקי, ר. גליקסמן, ט. ווינברג, ר. זקס, ש. טיגר, ב. רוזנבוים, מ. סלומניצקי.

שורה שניה: ג. גרוסמן, המנהלת ל. ווייטראוב, זלצמן, אלטמן, ה. ארונוביץ.

שורה שלישית: ז. גבורז׳, ב. לוריה.

דער 5־טער קלאַס און לערער־פערסאָנאַל אין שול־יאָר 1919/20.

התמונה למטה:

בוגרי הגימנסיה בשנת 1932.

עומדים (מימין): י. ליכטנשטיין, הורוביץ, משה גלברד, משה הרטמן, ארנה רודל, יששכר מינסקי, —, אופמן, דובשיץ, דובז׳ינסקה, יעקב ברוצקי.

חבר המורים: פרופ׳ ישראל ברומברג, הגב׳ גרוסקופ, פרופ׳ פולישוק (מנהל הגימנסיה), הגב׳ פולישוק, פרופ׳ וואבון, פרופ׳ אנזלהיים.

גימנאַזיום־אביטוריענטן און לערער־פערסאָנאַל אין יאָר 1932.

המחזור האחרון וחבר המורים של הגימנסיה היהודית של לודביקה ווייטראוב (1939), דער לעצטער יאַרגאַנג און לערער־פּערסאָנאַל פון גימנאַזיום א. נ. פון לודוויקא ווייטראוב (1939).

הספריה ע"ש שלום עליכם

יהודה ליברמן

הספריה ע"ש הסופר היהודי שלום עליכם נפתחה באחד במאי 1926, במועדון של פועלי־ציון (צ. ס.), בבית בנימין הולצברג, ברחוב פשדבורסקה 28.

הספריה נוסדה ביזמת פעילי המפלגה שהיו ידועים בשם „הרביעיה".

עלי לציין שלא היתה זו הספריה היחידה והראשונה בעיר. קדמו לה ספריות אחרות. ביחוד יש להזכיר את הספריה ע"ש י. ל. פרץ שנוסדה שנתיים קודם לכן ע"י ארגון בעלי המלאכה בעיר (האנד־ווערקער־פאַרבאנד) שהכילה אז כאלפיים ספר; עליה נמנו כמה מאות קוראים ונמצאה במרכז העיר ברחוב קאליסקא.

לבטים רבים קדמו לייסוד הספריה. שכן היתה זו משימה לא קלה להקים יש מאין, ללא אמצעים כספיים לרכישת ספרים וציוד מינימלי, וללא נסיון לניהול ספריה.

המקום המיועד לספריה לא נמצא אף הוא במרכז העיר. על אף המכשולים שנחזו מראש הוחלט להקים את הספריה בשל שיקולים מכריעים.

מאז ומתמיד מילא הספר תפקיד חשוב וחיוני בחיי עמנו; בצדק נחשבנו בגולה לעם הספר כשהספר בן לוויה נאמן של עמנו. בשנים האחרונות מילא הספר תפקיד חינוכי רב; איש העבודה מצא בו פורקן מעבודתו הקשה והנאה ריוחנית שהמציאות מנעה ממנו; הנוער שהתחיל בעבודה משחר נעוריו ולא קיבל השכלה מספקת השלים את ידיעותיו בספרים. וגם הנוער הלומד הירבה לקרוא בשעות הפנאי.

תנועתנו היתה בראש וראשונה תנועה חינוכית ומגשימה ולא יכולנו להשאיר את ההדרכה בידי „בלתי מפלגתיים".

מלבד זאת ראינו בהקמת הספריה הנחת יסוד למרכז התרבותי שביקשנו להקים עבור בני נוער ומבוגרים שיתרכזו סביבנו. במשך הזמן יסדנו את האוניברסיטה העממית ושעורי ערב למבוגרים, חוג דרמטי וכן מקהלה.

עם זאת היתה הקמת הספריה גולת הכותרת של הפעולות התרבותיות. החילונו לפעול במרץ־נעורים למרות כל הקשיים שעמדו לפנינו, מתוך החלטה נחושה להצליח במשימתנו.

ארגון הספריה והקמתה הוטלו על כותב השורות בעזרתם הפעילה של החבר חיים גולדברג, ואחרים. אכן, שימשתי גם ספרן ראשון של הספריה.

כאמור נפתחה הספריה באחד במאי 1926 כשמצויה בה רק מחלקה באידיש בעלת 500—600 ספר. את הספרים הראשונים אספנו בהתנדבות מתורמים שונים. מספר הקוראים היה בתחילה כמה עשרות, ונגרים מחברי המפלגה בנו את הארון הראשון בהתנדבות. מובן מאליו שחומר הקריאה לא היה מגוון ביותר כפי שמקובל בספריות בהן לא נרכשים הספרים לפי תכנית ערוכה מראש אלא מתקבלים באופן מקרי בהתנדבות. טוב יותר היה גורלה של המחלקה הפולנית, תודות לקבוצת תלמידות מהגימנסיה ע"ש ווייטרויב שבאו לעזרתנו והן: שפרה ויטנברג, פולה פכטר (בארץ), פולה שורץ, מניה אופמן (ארה"ב), בלה טיגר, לולה רפפורט (נספו בשואה) ואחרות.

קבוצה זו החזיקה בכמה מאות ספרים בשפה הפולנית שאספו אותם למען ספריה אחרת שלא פעלה והסכימו למסרם לספריה שלנו. ספרים אלו היו חומר קריאה מבוקש ושמשו הגרעין של המחלקה הפולנית. בנות הקבוצה הנ"ל הושיטו לנו עזרה בניהול המחלקה החדשה ואחדות אף שימשו בתור ספרניות זמן ממושך.

התחלנו ברכישת ספרים בשתי השפות מיד עם הקמת הספריה ומספר הקוראים גדל באופן מתמיד.

הספריה נמצאה במצב של התפתחות מתמדת ומהירה. דמי הקריאה היו נמוכים והיה צורך בגיוס כספים לרכישת ספרים. פעולה זו בוצעה ע"י ארגון מופעים, אשר תודות לעזרת הקוראים הצלחנו בהם כשכל ההכנסות משמשות למטרת רכישת ספרים.

בדעתנו היה לקיים מחלקה בעברית, אך זו הוקמה רק לאחר 10 שנים. עשינו מאמץ בלתי פוסק לרכישת ספרים חדשים בשתי השפות וכל ספר שהופיע צורף מיד לספריה והקוראים ידעו להעריך זאת כראוי. נוצר קשר והבנה בין הנהלת הספריה לבין קוראיה ונמצאו מתנדבות שהתגייסו לגיוס כספים. משך הקיץ היינו עורכים „ימי־סרט" ובחורף היינו עורכים נשפים אשר הכנסתם איפשרה הרחבת הספריה.

בחורף 1931 ערכנו יחד עם גדוד ק.ק.ל. נשף ארצישראלי בשם „ליל תל־אביב" שעבר בהצלחה ניכרת.

במרוצת הזמן הפכה הספריה שלנו לספריה המרכזית בעיר ולמוסד שהיקנה כבוד והוקרה לתנועתנו בעיר הולדתנו. כשאני סוקר היום, לאחר 35—38 שנה, את תולדות הספריה ומעלה לפני את המסירות וההתנדבות שפעמה בלב כל הפעילים שעסקו בעבודה הזאת ואשר ראו בה כעין עבודת קודש, אי אפשר שלא להתפעל ולבוא לידי הערכתם של אלה שנתנו יד לפיתוחו של מפעל זה. עד עלותי ארצה (1933) שימשו בתור ספרנים: משה־יצחק שיטנברג (בארץ) ויחזקאל סקורניצקי (שימש כספרן הרבה שנים ועשה את מלאכתו בשקט ובמסירות יוצאת מהכלל. לא זכה לעלות ארצה וניספה בשואה — יהיה זכרו ברוך). עוזר לספרן היה זמן מה יחזקאל גרוסמן.

בעת עלותי ארצה בשנת 1933, מנתה הספריה כ־3000 ספר וכ־400 קוראים. לאחר עלותי המשיכה הספריה להתפתח „ובלעה" ספריות קטנות שלא יכלו להמשיך בקיומן. „גורל" מעין זה היה לספריה הגדולה ע"ש י. ל. פרץ אשר בשל קשיים כספיים ובעיקר בגלל חוסר תמיכה ציבורית ותנועות נוער לא יכלה להתקיים. קשה היה לקיים ספריה על בסיס מסחרי ונדרשה התנדבות לקיים מוסד זה, אולם קשה היה למצוא מתנדבים בין בעלי מלאכה לאחר יום עבודה ארוך ומייגע.

הספריה ע"ש פרץ נסגרה ועמדה להימכר והספריה שלנו רכשה ממנה 3000 ספר בקרוב. מספר הספרים הוכפל איפוא וגם נוספו מאות קוראים חדשים. היה צורך להחליף את המקום והספריה עברה למרכז העיר בבית קטן מיוחד (בחצר של מר גלברד חיים, השוק מס' 5) ששימש רק את הספריה. אותה תקופה גדלה והתרחבה תנועת פועלי ציון צ. ס. על כל שלוחותיה ובית הולצברג נעזב לגמרי ונשכרו כמה מועדונים נפרדים עבור המפלגה, הנוער, הפועל והאיגודים המקצועיים וגם עבור הספריה.

עלי לחזור לתקופה יותר מוקדמת כדי לתאר את המפעלים התרבותיים שפיתחנו במסגרת הספריה ולהזכיר את האיש הדגול ישראל ברומברג ז"ל שהיה לו יד וחלק נכבד בכל הפעולות הללו.

הוא היה יליד קולומיאה — מזרח גליציה ובא לעירנו בתור מורה להיסטוריה בגימנסיה ע"ש וויינטרויב. היה איש צנוע ועממי, ידיד נאמן של הנוער, מתנגד קיצוני להתבוללות ותמיד דיבר אידיש מחוץ לכותלי הגימנסיה. היה שונה מעמיתיו שהיו מפיצי השפה והתרבות הפולנית.

ברומברג לא היה ציוני בהשקפותיו. הוא התקרב אלינו כיון שרצה לפעול למען הנוער ומצא שדה־פעולה אצלנו. ההיכרות הראשונה נעשתה ע"י הספריה שבה היה רשום בתיר קורא.

הוא מצא אצלנו שטח פעולה נרחב. ניהל חוגים לספרות והיסטוריה ב„החלוץ" וב„פרייהייט" וגם פעל הרבה להפצת השכלה בין המבוגרים.

בלילות שבת היינו עורכים שיחות והרצאות על נושאים ספרותיים־היסטוריים (מלבד ההרצאות על נושאים פוליטיים שהמפלגה ערכה) ואשר בהם היה ברומברג הרוח החיה.

בשנת 1930 קיימנו אוניברסיטה עממית ביזמתו ובהדרכתו על נושאים קבועים ומעניינים. במשך החורף של שנת 1930 התקיימו 39 הרצאות שבהן נוכחו 4000 שומעים. כל ההרצאות התקיימו במועדון המפלגה בבית הולצברג, פרט לפתיחה שנתקיימה באולם העיריה.

גם בחורף 1931 המשיך המפעל להתקיים עד שהשלטונות שראו בעין רעה את הריכוזים של מאות שומעים שהתאספו במועדון המפלגה בכל לילי־שבת, חיפשו דרך להפסיק את הפעולות. הם טענו שהאולם נמוך מדי ואינו מטויח כראוי לכן אינו מתאים להתקהלויות של מאות אנשים ואסרו עלינו להמשיך בעריכת ההרצאות במקום זה.

באותו חורף פתחנו שעורי ערב למבוגרים שריכזו הרבה תלמידים. משך שנים היתה גם קיימת מקהלה בהדרכת לייבל זקס, בן־החזן שלמה זקס, וחוג דרמטי שהציג מדי פעם הצגות של מחזות מקוריים באידיש.

עברו עלינו גם זמנים קשים. הקומוניסטים ברחוב היהודי לא ראו פעולתנו בעין יפה. אנשי התנועה הזאת שפעלה במחתרת (בגלל איסור קיומה בפולין) חדרו לארגונים תרבותיים שונים ולתנועות־נוער

קאָמיטעט־מיטגלידער און אַקטיוויסט־טוער פון דער ביבליאָטעק א. נ. פון שלום עליכם (1926).

חברי־הוועד וחברי־הפעילים של הספריה ע"ש שלום עליכם.

עומדים (מימין): י. ש. מושקוביץ, אהרן פישלביץ, חיים גולדברג, בינם בירנבוים, שמואל ניומן, יצחק בלום, שלמה ברנר, יהודה ליברמן;

שורה שניה: אליעזר מנדל, ל. ווינטר, הרשל גליקסמן, ב. טורנר, דוד וקסמן;

יושבים: רחל טוביאש־שטיין, שרה דאוונער, אדל אופמן, ר. דאוונער, ר. זיונצ'קובסקי, ה. ווינר, מלכה שמולביץ, גרוסברג.

אַן אויסשטעל־סטענד פון דער ביבליאָטעק בעת דעם באַזאַר פאַרן קק"ל אין יאָר 1934.

דוכן הספריה בעת ה„בזר" לטובת הקה"ל בשנת 1934.

ב„חלון" (מימין): מניה שפירא, דויד ויילונסקי, מילה גולדברג; יושבים: אביגדור גרוכמן.

על מנת לצוד תמימים ברשתם עד שהביאו כליה וחורבן על הארגונים הללו, ביחוד על אלו שלא היה בהם הכוח לעמוד נגדם.

מצב שונה היה אצלנו; הנוער חונך בדרך סלולה וברורה — הכשרה ועליה. הנוער היה מחושל נגד האשליות שאחרים יפתרו את בעיותינו והקומוניסטים היהודים לא הצליחו לכרסם מבפנים כפי שעשו זאת בתנועות נוער אחרות בעיר. כיון שכך החלו במלחמה פיזית והיו מנסים להתפרץ בעת החלפת ספרים, בשעות הערב לכשהת־אספו קוראים רבים, ניסו לסדר אסיפות תעמולה. חברינו ידעו לעמוד במערכה זו וגרשו את המפריעים והמתפרצים, שראו בפעולת הספריה הפרעה לתכניותיהם.

המחלקה לעברית קמה באיחור רב (לאחר 10 שנים מפתיחת הספריה) תודות ליזמתנו כאן בארץ.

בשנת 1934 יזם כותב השורות עם שיטה משה את אוסף הספרים בעברית כאן בארץ על מנת לפתוח את המחלקה בעברית ע״י ספרית שלום עליכם. הפעולה נמשכה זמן רב עד שאספנו כמה מאות ספרים ראויים להישלח. באותו זמן הגיע ארצה חברנו חיים גולדברג, התישב בחיפה ועשה שם את הפעולה בין בני עירנו בחיפה והסביבה.

באנו לידי הסכם עם ברית עברית עולמית והם שלחו את הספרים לראדומסק בתוספת כמות ספרים נוספים מצידם. הנהלת הספריה קיבלה בברכה את המתנה מהארץ ופתחה את המחלקה לעברית ע״ש מאיר וולקוביץ ז״ל שנפטר זמן מה קודם לכן, כדי להנציח את שמו. לפני השואה הגיעה הספריה לשיא התפתחותה: מספר הספרים הגיע ל־15.000 ומנין הקוראים ל־1000.

הדור השני שניהל את הספריה התמסר לה בכל נפשו והמוסד הוסיף כבוד לתנועתנו שהקימה אותה וטיפחה אותה משך שנים ארו־כות. הספריה היתה לפאר הציבור היהודי במקום, אבל שמי יהודי פולין התקדרו לפתע. השואה באה במהירות הבזק. קלגסי היטלר חדרו לפולין על מנת להשמיד באופן פיזי את יהודי פולין ולהחריב את תרבותה. בראש וראשונה החרימו את כל הספריות היהודיות ושלחו את הספרים לגרמניה כדי לשמש כחומר גלם לתעשיית הנייר.

איך ניצלה הספריה מהשמדה? — על כך מספר בזכרונותיו טוביה בוז׳יקובסקי ז״ל, שהיה הספרן האחרון של הספריה בעת פרוץ המלחמה.

היה לו קשה מאוד להפקיר את הספריה שאותה ליווה מעת הקמתה עד לאותו יום מר. הוא היה קורא נאמן של הספריה במשך כל השנים שהיה בתנועה ואת מרבית חינוכו רכש בספריה. הוא ראה חובה לעצמו להציל את הנכס גם אם הדבר כרוך בסכנת נפשות. טוביה לא נרתע משום קושי והחליט ביחד עם חברו סני אוקרנט (חבר בקיבוץ לוחמי הגיטאות) להעביר את הספריה למקום מחבוא. הם עשו זאת בחרדה גדולה בהעבירם את הספרים לדירת חברנו הדגול מ. ז. רוזנבלט ז״ל, באמצע היום ולעיני הגרמנים. לשם העבירו רק כמה מאות ספרים נבחרים ואילו את רוב הספרים (בערך 14000), החביאו בעליית־גג במקום בו נמצאה הספריה. פעולה חשובה זו נעשתה רק ע״י טוביה בעצמו, שכן חברו אוקרנט עזב באותו זמן את העיר. טוביה שנשאר בודד לא שקט ולא נח עד אשר העלה לעליית הגג את כל הספרים. (העליה אל הגג היתה מוסתרת).

עם תום המלחמה, משבא טוביה לראדומסק מיהר לבדוק מה גורל הספריה שהחביא. בבנין הקטן של הספריה גרו אז פולנים שלא ידעו כלל על קיומה של עליית גג ועל הספרים החבויים במקום. טוביה גילה את הסוד לדייר הבית, שהופתע לשמוע זאת והסכים תמורת פרס קטן למסור את הספרים. למחרת היום העביר טוביה את הספרים לוורשה וחילקם בין קיבוצי ההכשרה שהתארגנו בפולין והיו צמאים לספר עברי או אידישאי. הגרמנים לא השאירו כידוע כל ספר כתוב עברית או אידיש והכל הושמד בתעשיית הנייר שלהם בגרמניה.

הספרים שלנו ניצלו איפוא והביאו תועלת רבה לשרידי עמנו שנותרו בחיים ונערכו לחיים חדשים בארצנו. לעומת זאת לא ניצלו הספרים שהיו אצל מרדכי־זליג רוזנבלט.

זה גורל הספריה ע״ש שלום עליכם ז״ל שהוקמה בשנת 1926 ע״י קבוצת צעירים ו„משוגעים לדבר".

בין ה„חדר" לבין בית־הספר

יחזקאל גרוסמן

א. מכל מלמדי השכלתי

ר׳ מיכאל מלמד

ילד שטרם מלאו לו חמש שנים ישב ביום ראשון ללמודיו רכון מעל לדף שעליו היו מודפסות אותיות אלף־בית מנוקדות. לידו ישב מורו ר׳ מיכאל מלמד עם ה„טייט־העלצל" ביד. לפתע הופיע על הדף מספר סוכריות נוצצות וצבעוניות. הילד הביט מופתע ומאושר בפני המלמד ובפני אביו שעמד מאחוריו והם הודיעו לו: זה המלאך־פימפר משליך ממתקים לילד שלומד יפה קמץ־אלף־או, קמץ־בית־בו.

לאמיתו של דבר הבין הילד שהממתקים נזרקו על ידי אביו אבל קיבל, כביכול, באמונה את ההסבר על מלאך־פימפר. כך הובא הילד, מיד עם התחלת לימודיו ב„חדר", בסוד עם מלאכי עליון. מגעו הנפשי אתם התרחב כשנתקל בדמויות המלאכים על גבי הדף הראשון שבחומש, בפסקי התקיעות לראש־השנה ובלימוד הפרק הראשון של יחזקאל הנביא. הם נתגלו בחלומותיו והוא היה מספר אותם סיפורים ארוכים לאמו ולחבריו במידה שאלה מוכנים היו להקשיב לו.

אצל מיכאל מלמד ישבו הילדים בחורף בתוך החדר ובקיץ בחוץ על גבי ספסלים ארוכים נמוכים מתחת לעצים. עצים אלה עמדו בקצה גינת הפירות שבהצר הבית של גונשרוביץ בצ׳נסטוחובר גאס.

ר׳ מיכאל מלמד היה גם פעלטשער (חובש) כמעט רופא ובכלל איש בעל סגולות.

ר׳ משה מלמד (גאנצארסקי)

מחנך אחר היה משה מלמד שבקרוקובר גאס. אצל משה מלמד היה משטר וסדר; מדי יום היו הילדים נוטלים ידים ושרים בצוותא מודה אני ו„שאו ידיכם" וכו׳. אף העונשים נקבעו לפי דרגות והיו נערכים בטכס מיוחד. הלימודים היו נמשכים מהבוקר עד הערב ובהפסקות היו הילדים הולכים לסעוד בבתיהם. בימי חורף כשהערב ירד בשעה 4—3 אחה״צ היה הילד הולך מהחדר כשלכפתור מעילו היתה צמודה מנורת נפט מרובעת (ה„לומטרל").

ר׳ דן מלמד

לר׳ משה מלמד היה בן יחיד ושמו דן שעסק אף הוא במלמדות. ר׳ דן הנהיג ב„חדר" שלו שיטת בית ספר מודרני, לא ענש את הילדים

במלקות וגם לא העמיס עליהם עבודה רבה מדי. שיטתו היתה חינוך על ידי הסברה. אצלו ב„חדר" לימדו מורים לימודי חול וגם עברית. ר' דן התחבב מאוד על תלמידיו והילדים הלכו בחשק כל בוקר ל„חדר".

ר' שלמה מלמד (יודקעוויטש)

במשך תקופה מסוימת היו משה מלמד ושלמה מלמד שותפים ושניהם ניהלו בית ספר אחד. ילד שגמר חוק לימודיו אצל משה מלמד המשיך לימודיו אצל שלמה מלמד. משה מלמד לימד חומש עם רש"י ושלמה — גמרא ותוספת. לאחר זמן נפסקה השותפות ביניהם וכל אחד המשיך במלמדות לבדו; בכל זאת נשארו ידידים וכל אחד המליץ על חברו.

ר' יחזקאל מלמד (שימקביץ)

ר' יחזקאל היה חתנו של יהושע מלמד, בעל לבתו שרה'לע, והיה מהאברכים החריפים של בית החסידים דגור בראדומסק. ירא שמים גדול היה. ואף על פי שהיה מקובל מאוד על אנשי גור בעיר, בכל זאת לא נתנו לו ללמד את ילדיהם, כנראה משום שבמלמדות לא הצליח. לאחר שנולדו לו שלושה ילדים מתה עליו אשתו ונשא את בת ר' גרשון מלמד, פרימט. גורלו נפל בין מלמדים ומשום כך היה כל ימיו עני.

ר' יצחק סילבר מלמד (רוזנפרב)

לר' יצחק'ל סילבר כפי שכינוהו, היתה שיטת לימוד משלו שההורים וגם התלמידים לא הבינו אותו. מעולם לא הסביר לתלמידיו את הגמרא או הרש"י שלימד אלא תירגם את המשפטים ליידיש ועליהם היה לחזור אחריו ולשנן את השעור בעל פה. אף פעם לא משך את לב הילד בסיפור או אגדה אף לא נכנס אתו בשיחה מחוץ לענינים שבגמרא או תוספת. הוא אסר על הילד להרים אף לרגע את עיניו מספרו כל עוד הוא נמצא בחדר. תפס את התלמיד שאינו מסתכל ברבי או בספר בזמן השעור היה מאיים עליו בעונש הגיהנום וכף הקלע או מרביץ בו כהוגן. בכל זאת היה ר' יצחק'ל בין החסידים החשובים בבית החסידים דגור בראדומסק ומקובל כאיש עליז ובחג או בשמחת מצוה היה משרה משמחתו על אחרים וכולם אהבו אותו וכבדוהו. מלבד זה היה באמת איש ירא שמים ותלמיד חכם וכל זמנו היה מקדיש רק לתורה ויראת שמים.

ב. בתי־ספר ממלכתיים

בעיר היו 2 בתי־ספר עממיים־ממלכתיים לילדי היהודים: האחד ע"ש הגיבור היהודי־פולני הנודע ברק יוסלביץ, ברח' סטז'אלקובסקה, עם חבר־מורים יהודי, בהנהלת חיים קריינדלר; השני ע"ש המשורר הפולני הנודע אדם מיצקביץ, ברח' סטאציה, עם חבר־מורים פולני (פרט למורה אחת).

כתב השורות האלה למד בבית־הספר השני, שבו המקצוע היהודי היחיד היתה „דת משה". למקצוע זה לא ייחסו כל חשיבות, שכן המגמה העיקרית של הלימודים היתה — החדרת אהבה למולדת הפולנית, לדברי ימיה, לגיבוריה ולאדמתה. משמצא התלמיד היהודי את מקום ארץ־ישראל במפת־העולם, נפקחו עיניו לראות את מצב עמו בין העמים ואת שפל המדרגה בה נמצא היהודי בין הגויים. כשישבה המורה עם הילדים וסיפרה להם סיפורים על עברה המזהיר של מולדתם הפולנית, חיפש הילד בקינאה השוואות דומות בעבר לדברי ימי עמו. בהגיגות המפוארות ב־3 במאי וב־11 בנובמבר השתוקק הילד היהודי והתפלל בלבו, כשדמעות חונקות את גרונו, שיזכה לחגיגות דומות של עמו הוא בארצו. עם כל זה יש לציין את עבודתם הנאמנה של המורים, כיהודים כפולנים, שהיו חדורים, רובם ככולם, רצון טוב וחינכו את הילדים כמיטב יכולתם.

בעיר היה בית־ספר תיכוני יהודי. בכל אחד משלושת בתי־הספר התיכוניים הפולניים, הכלליים, למדו תלמידים יהודים מעטים. גם בבית הספר התיכוני למסחר היו המיעוט נערים ונערות יהודיים. המגמה הלאומית־הפולנית נמשכה, כמובן, גם בביה"ס הזה. זכור לי שיעור אחד בספרות, בו הפליג המורה בתיאור כשרונותיו של סופר פולני, שתירגם את התהילים. היה מוזר לשמוע את שבחו של התרגום וללמוד מתוך זכרונות על לימוד המקור, השייך לנו.

שיעורי הדת נערכו עבור הנוצרים. זוכרני פעם, עת הכריז המורה בתחילת שיעור הדת: „בני דת המסחרית לצאת". התלמידים היהודים עזבו באופן מכני, פרט לאחד שנשאר יושב. לשאלת המורה, ענה התלמיד: „אין דת מסחרית". המורה חזר על הוראתו בשינוי סגנון: „בני דת משה לצאת!" אז עזב התלמיד את הכיתה.

א קלאס פון דער יידישער פאלקס־שול א. נ. פון בערעק יאסעלעוויטש.
מחלקה של ביה"ס העממי ע"ש ברק יוסלביץ.
המורים (מימין): גב' טננבוים, ח. קריינדלר (המנהל), הגב' בוגדנסקה.

יידיש־פוילישע פאלקס־שול א. נ. פון אדאם מיצקעוויטש.
ביה"ס העממי־הממשלתי לילדי היהודים (המורים — פולנים).
מכל ילדי הכיתה המצולמים כאן, נשארו בחיים שלושת המסומנים בלבד: 1. הלינקה פריז (בבוענאס־איירעס); 2. גניה פייגלמן־ברדאץ (בארה"ב); שרה גלבשטיין־ליאון (בישראל).

בחורי „הכוח" האמיצים

ד"ר מיכאל גונשורוביץ

עם הנצחת דרך־היסורים, שמותיהם וזכרם של יהודי ראדומסק, שניספו באופן אכזרי והוטמנו בקברי־אחים בלתי־ידועים, הכרחי גם להזכיר את עסקני־הספורט היהודיים מהאירגונים „הכוח", „הכוכב",

די פרויען־סעקציע פון „הכוח" אין יאָר 1934.
קבוצת־הנשים שליד „הכוח" בעת קורס תלת־יומי (בשנת1934),
יחד עם עסקני האירגון הספורטיבי.
עומדים (מימין): יצחק גולדברג, הרשל צוקרמן, מדזיה ויגודסקי, קופל ביאליסטוק, מניה בוגייסקי, זורסקי, —, פ. לער, מילה גולדברג, דורפמן, טייכנר;
שורה שניה: גליקסמן, ניימרק, רומה ווארשבסקי;
למטה: גליקסמן, רוזשקה זיידמן.

„הכוח" ראדומסק נגד „הפועל" תל־אביב, ב־12 בספטמבר 1934.
פוטבאל־פאַרמעסט צווישן „הכוח־קדימה" פון ראַדאָמסק מיט „הפועל" תל־אביב, דעם 12־טן סעפטעמבער 1934.

„הפועל" ושל ה„בונד", אשר הצליחו לרכז סביב אירגוניהם את חוגי־הנוער הפעילים ביותר ולחמו במגרשי־הספורט למען הכבוד היהודי, בשם ערכים כלל־אנושיים ולאומיים.

האירגון התוסס ביותר היה „הכוח". ראשוני האירגון הזה היו נערים צעירים, שבסתר התחילו להתעמל ולהתארגן, מתוך רצון־השלילה לגבי המושג „רגש־נחיתות", שפעם בקרב הנוער היהודי. בכוחות עצמם, בלי שום עזרה כספית מהציבור, יצאו בחורי „הכוח" בלבוש כחול־לבן למגרשי־הספורט, כדי להתחרות עם הקבוצות הפולניות. מי מבני־עירנו לא זוכר את הבחורים החסונים והגאים, חברי האירגון „הכוח" — סנדומירסקי דודק, גולדברג משה, קוניצ־פולסקי, וולמן, הפטלר פישל, פשרובסקי משה ואחרים. גולדברג משה וסנדומירסקי דודק היו הנציגים הקבועים של „הכוח" בנבחרת הספורטיבית הכלעירונית.

תקופת־הפריחה של „הכוח" היתה בשנים 1930—1938. היושב־ראש של האירגון היה אז רופא־השיניים יוסף גיל, בעל־מרץ יוצא מהכלל, שהצליח למשוך אליו את מרבית הנוער ושימש מורה־מחנך מקובל בנתיבי הספורט. מר גיל הצליח גם להרחיב את מסגרת הפעילים סביבו, צירף לראשות האירגון את ד"ר וינפל דוד ועיצב על בסיס רחב את הוועד של הארגון, בו נכנסו: גולדברג איגנץ, אוקרנט, צוקרמן הנריך, לאופר, דורפמן, גונשורוביץ מיכאל (מזכיר), בוגייסקי לייב ואחרים. נוסף לסקציה של כדור־רגל, שהיתה קיימת קודם־לכן, נוסדו אז קבוצות לטניס, טניס־שולחן, אטלתיקה קלה, כדור־עף ו„הוקי" (כדור על הקרח).

לא פעם התרגש הציבור היהודי בכללו, כשקבוצת הכדור־רגל של „הכוח" היתה כובשת את המקום הראשון באליפות העיר, בתחרויות־הגמר, שהיו נערכות באיצטדיון בצ'נסטוחוב. „הכוח" שלנו היתה אחת הקבוצות היהודיות המצטיינות בפולין, ושמות הכדורגלנים שלה היו ידועים לציבור היהודי והפולני בהרבה ערים. עדיין זכורים לי היטב כמה נצחונות חשובים של „הכוח", כמו למשל: על קבוצת־הנבחרת של צ'נסטוכוב „קורונה" (2:1); על אלופת פיוטרקוב „קונקורדיה" (3:1); על אלופת טומַשוב „לך", ועוד. הקבוצה שלנו שיחקה גם נגד קבוצות מהליגה הלאומית של פולין: „ויסלה" ו„גרבר־ניה" (מקרקוב), „פולניה" (מוורשה), וכמו־כן השתתפה במשחקים בינלאומיים נגד „וַאק" מווינה, ונגד נבחרת „הפועל" מארץ־ישראל (7:4). קבוצת „הכוח" היתה הבסיס לנבחרת העירונית של ראדומסק, שגרמה הפתעה נעימה לציבור היהודי והפולני, בהכניעה את הקבוצה של חיל־המצב הפולני בצ'נסטוחוב, כשבראשה שיחק שוער הנבחרת־הלאומית של פולין — קשיק (2:1).

בנבחרת העירונית שיחקו באופן קבוע חברי „הכוח" הבאים: רודל מקס (מוטק), קלינרמן (פיעטל), לבקוביץ (מאריק), גולדברג משה, גונשורוביץ מיכאלוב (קוואק), הרץ־הירש (קובל). בין השחקנים האמיצים והטובים של „הכוח", יש להזכיר את הבאים: הפטל, שוורץ, מנדלה, ליפשיץ, קוזיול, פישמן שלמה, לייבה לולו, ברלינר אברהם, יעקלה, דווידוביץ, כוינצקי שייע, גולדברג יוסף, רודל מצ'ק, רודל ברונו, גוטליב ברק. השחקן המוצלח של „הכוח" — קליינמן (פיסטק), בזמן שירותו בצבא הפולני בצ'נסטוחוב, היווה נוסף לשוער קשיק (מהנבחרת־הלאומית) את עמוד־התווך של הקבוצה הצבאית הידועה. הוא היה מסוכן מאוד לשוערים הטובים ביותר בפולין, והשתתף בנבחרת־הלאומית השנייה של פולין.

דערציונג און קולטור־טעטיקייט

דוד קאַן

פֿאַרשידן זענען די קוואַלן, וואָס האָבן געשטראָמט און זיך צונויפגעגאָסן אין ראַדאָמסק אינם אַלגעמיינעם קולטור־לעבן פון דער יידישער באָפעלקערונג. אין יעדער תקופה האָבן זיי געשטראָמט און זיך צוגעפאָסט צו דער צייט און איר געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער.

אין די אַלטע צייטן, ווען אונדזערע הייליקע ספֿרים האָבן אויסגעפילט די בתי־מדרשים און ישיבות, זענען זיי געווען דער הויפט־קוואַל פון וועלכן עס האָבן געשעפט זייער יניקה די ערשטע דורות. הגם, אייגצלנע ראַדאָמסקער האָבן אויך שוין דעמאָלט געלערנט אַלגעמיינע בילדונג, אָבער דאָס האָבן זיי באַקומען אין אַנדערע שטעט. ראַדאָמסק גופא איז צו יענער צייט געווען פֿאַרהעלטנסמעסיק אַ קליינער ישוב מיט גאָר גרויסע באַגרענעצונגען. אויך די אַרומיקע סביבה, די פוילישע באָפעלקערונג, איז אין איר גרויסער מערהייט געשטאַנען דאָן אויף אַ גאָר נידריקער מדרגה אין קולטורעלן זין.

אַזוי האָט עס זיך געפירט ביזן סוף פונם 19־טן יאָרהונדערט. די רוסישע מאַכט, וואָס האָט דאָן געהערשט אין פוילן, האָט אַנגעהויבן איינצופירן פֿאַרשידענע רעפֿאָרמען אין די עקזיסטירנדיקע יידישע חדרים. די מלמדים האָבן געמוזט אָפּהיטן די סאַניטאַרע פֿאָרשריפטן און אויך באָשעפטיקן לערער צו דער רוסישער שפּראַך. צו־יענער־צייט זענען אויך איינגעפירט געוואָרן די אַזוי גערופענע „שטאָטישע־פּאָלקס־שולן".

די ערשטע יידישע שולע האָט באָשעפטיקט אַלס לערער דעם ה' גאָלאָמב (פֿאָר יינגלעך) און די פרוי פונם דענטיסט ראָזענבלאָט (פֿאָר מיידלעך). די שולע האָט זיך געפונען אין איין גרויסן צימער און געלערנט האָט מען: רוסיש, רעכענען, געאָגראַפֿיע אד"ג אַלץ אין רוסיש. איין מאָל אין חודש (פרייטיק) פלעגט קומען דער חזן שלמה זאַקס און לערנען זינגען (נאַטירלעך, קודם־כל דעם רוסישן קייזערלעכן הימן: „באָשש צאַריאַ כראַני"). דאָס „יידישקייט" פון דער שולע האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם, וואָס שבת איז זי געווען געשלאָסן. בעת אַ רוסישע „גאלוווקע" זענען די קינדער געגאַנגען צוזאַמען מיטן לערער אין שול אַריין.

אין ראַדאָמסק זענען אויך דאָן געווען פריוואָטע לערער: דער לעלעווער לערער, דער וואַרשעווער לערער און אַנדערע. אין דער צייט האָט אויך עקזיסטירט אַ פוילישע שולע און אַ פראָ־גימנאַזיע פון ה' פאַביאַן, וואָס האָט אויך געהאָט אַן אינטערנאַט. די שילער פון דער גימנאַזיע האָבן זיך רעקרוטירט פון די אַרומיקע פוילישע גוט־באַזיצער (וואַרשיינלעך האָבן זיך דאָרט געלערנט אויך אייניקע יידישע קינדער פון פאַרמעגלעכע עלטערן). אייניקע יידישע מיידלעך האָבן אויך געלערנט אין דער פוילישער מיידל־שולע, וואָס מען האָט געפונען דער „פענסיאָן" פון דער פרוי מאַרשאַנטאָוויטש (שפּעטער אויך פון דער פריילין כאמיטשווונע). אַנדערע יידישע קינדער האָבן געלערנט אין שכנותדיקע שטעט ווי טשענסטאָכאָוו, פיעטרקאָוו און אַנד.

ביה"ס העממי הראשון בשנת 1908.
די יידישע פאָלקס־שולע, אין יאָר 1908. אין צענטער — דער לערער באָגדאַנסקי.

המורים והתלמידות של הגימנסיה לבנות, בשנת 1914.
די לערער און שילערינס פון דער מיידלשער גימנאַזיע, פון פריילין כאמיטשווונע, אין יאָר 1914. די ערשטע פון רעכטס: פּאָליאַ פייערמאַן־גאָלדבערג.

של המחוז. בטניס ממש הצטיין גריכטר, שקיבל את אליפות המחוז והשתתף בתחרות ארצית לאליפות הנוער של פולין, במשחקי־הגמר.

כבוד לזכרם של בחורי „הכוח" ושל כל הספורטאים היהודיים מכל אירגוני־הספורט האחרים, שהיו קיימים בעירנו לפני השואה, שלא זכו להמשיך בכך בארץ־ישראל המשוחררת והעצמאית.

הספורטאים שלנו השתתפו גם במשחקי־ספורט אחרים באותה הצלחה. קבוצת טניס־השולחן כבשה כמה פעמים את אליפות המחוז והשתתפה במשחקי־הגמר על אליפות פולין בקרקוב (קליינמן, הרץ, גריכטר, קוגל, אופמן, זנדברג יוסל). קבוצת הכדור־עף: הרץ, שוורץ, קוגל, גונשורוביץ, נילטון שייע וליפשיץ — כבשה את אליפות הנוער

מורים ותלמידים של בית־הספר העממי הממלכתי לילדי היהודים, בשנת 1918. לערער און תלמידים פון דער יידישער מלוכהשער פאָלקס־שולע, אונטער דער לייטונג פון חיים קריינדלער (אין צענטער). רעכטס — די פרוי קריינדלער־וויסאָצקאַ.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די השכלה־באַוועגונג האָט אויך אין ראַדאָמסק געהאַט אירע אָנהענגער צווישן דער יוגנט פון די ישיבות און בית־המדרש, ווי אויך צווישן עלטערן דור. אויך די דאָמאָלסדיקע העברעישע פּרעסע און די נאַציאָנאַלע שאַפונגען פון פּינסקער, ליליענבלום, אחד־העם און אַנדערע, האָבן אין ראַדאָמסק געהאַט לעזער צווישן דער יידישער אינטעליגענץ פון אַנדערע קרייזן.

דער אָנגעזענער יידישער שריפטשטעלער און דיכטער הערש־דוד נאָמבערג (1876—1927) האָט אין יענער צייט פאַרלאָזט דאָס „גערער שטיבל" אין ראַדאָמסק און זיך באַזעצט אין ווארשע (אין אַ קורצער צייט שפּעטער זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן זיינע ערשטע שאַפונגען).

די סאָציאָליסטיש־רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג פון די יאָרן 6־1905 האָט געגעבן אַ גרויסן שטויס צו קולטור־דערגרייכונגען אויף דער אַלגעמיינער גאַס און אויך דער יידישער בפרט. ליידער האָט דאָס לאַנג נישט געדויערט, ווייל מיט דער ברוטאַלער אונטערדריקונג פון דער רעוואָלוציע, זענען אַלע לאָזונגען און שטרעבונגען דערשטיקט געוואָרן. זייערע טרעגער זענען אַדער דערמאָרדעט געוואָרן, אַדער פאַרשיקט געוואָרן אין ווייטן סיביר, אַדער אַליין אויסגעוואַנדערט אין די אַנדערע פריַיע לענדער.

די שטאָטישע שולע מיט דער רוסישער אונטעריכטונגס־שפּראַך האָט עקזיסטירט ווייטער. אַנשטאָט דעם ה׳ גאלאָמב, וועלכער האָט פאַרלאָזט ראַדאָמסק, איז די שולע געוואָרן געלייטעט פון לערער באַגדאנסקי, נאַטירלעך, מיט אַ וועזנטלעכער פראָגראַם־ענדערונג. די דערוואָקסענע יוגנט, וואָס איז געבליבן אין שטאָט נאָך דעם רעוואָלוציאָנערן שטורם, האָט געזוכט פאַרשידענע וועגן ווי זיך קולטורעל אויסלעבן. אין פאַרשידענע שטעט אין פוילן האָבן זיך געשאַפן יידישע קולטורעלע אַנשטאַלטן, ווי „ליטעראַרישע געזעל־שאַפטן", דער „הזמיר" אד״ג. אויך אין ראַדאָמסק שאַפט זיך דאַן דער „הזמיר" וואָס האָט געפּירט אַ בריטע קולטור־אַרבעט. מען האָט איינגעלאַדן דעם באַרימטן מוזיק־שפּעפער און דיריגענט ה׳ בעניסמאַן, און אַלס ליטעראַרישן לייטער דעם ה׳ געלבארד, — זיי זאָלן אָנפּירן מיט „הזמיר". אונטער דער קינסטלערישער לייטונג פון ה׳ בעניסמאַן איז אויפגעפּירט געוואָרן דער ערשטער אַקט פון דער אָפּערע „די יידן" אין העברעיש. אין דער זעלבער צייט איז דורך אָרטיקע מוזיקאַלישע קרעפטן געשאַפן געוואָרן אַ סימפאָנישער אָרקעסטער, אונטער דער לייטונג פון ה׳ קלעוואַנסקי, וועלכער איז געווען דער דיריגענט פון רוסישן מיליטער־אָרקעסטער וואָס האָט סטאַציאָנירט אין ראַדאָמסק. דער שטאָטישער אָרקעסטער האָט זיך זייער גוט אַנטוויקלט און זיינע עפשאַטלעכע קאָנצערטן האָבן געהאַט אַן אָפּ־קלאַנג ווייט־ווייט פון ראַדאָמסק.

מיטן אויסברוך פונם ערשטן וועלט־קריג (יאָר 1914), ווען די צאָרישע מאַכט איז פאַרטריבן געוואָרן פון פוילן, האָט דער נייער פאָליטישער רעזשים פון די דייטשיש־עסטרייכישע אָקופאַנטן פאַר־מינערט דעם דרוק אויפן געזעלשאַפטלעכן לעבן, איבערהויפט אויף דעם קולטורעלן געביט. ס׳האָבן זיך געעפנט ברייטערע האָריזאָנטן פאַר דער דערציערישער און קולטורעלער אויפלעבונג צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. צו יענער צייט האָט זיך די יוגנט אָרגאַ־ניזירט אין אַ קולטור־קרייז (צו ערשט אומלעגאַל) און געשאַפן די געזעלשאַפט „קולטורא", וואָס האָט אָרגאַניזירט רעפעראַטן און פאָרלעזונגען, געשאַפן אַ גרויסע ביבליאָטעק פון יידישע און פוילישע ביכער (אייגנטלעך די ערשטע יידישע ביבליאָטעק אין ראַדאָמסק), ווי אויך אַ דראַמאַטישן קרייז. באַזונדער דאַרפן פאַרצייכנט ווערן די אָוונט־קורסן פאַר דערוואַקסענע, אונטער דער לייטונג פונם סטודענט גאַבריש ווינער.

קיין ראַדאָמסק איז געקומען חיים קריינדלער, וועלכער האָט געשאַפן אין יאָר 1916 די יידישע פאָלקס־שולע מיט דער פוילי־שער אינטעריכטס־שפּראַך. קריינדלער צוזאַמען מיט זיין פרוי (פון דער היים וויסאצקא) האָבן אַנטוויקלט די פאָלקס־שולע אין נאַציאָ־נאַלן גייסט, נאַטירלעך, אויף וויפל די לעגאַלע מעגלעכקייטן האָבן דאָס דערלויבט.

אין דער זעלבער צייט האָבן צוריק אויפגעלעבט די יידישע פאַרטייען, ספּעציעל די אַרבעטער־פאַרטייען, ווי די „פועלי־ציון" און „צעירי־ציון" (צ. ס.), שפּעטער די „פאַראַיניקטע", און דער „בונד" א.אָ.וו. אויף דער בירגערלעכער גאַס זענען ווידער געוואָרן טעטיק: די „אַלגעמיינע ציוניסטישע פאַרטיי", די „מזרחי", און שפּע־טער „אגודת־ישראל" און „צעירי שלומי אמונת־ישראל". יעדע פאַרטיי — ספּעציעל די אַרבעטער־פאַרטייען — האָבן אָנגעפּירט אַ ברייטע קולטור־אַרבעט. אַ קורצע צייט האָבן זיך די אַרבעטער־פאַרטייען גענפונען צוזאַמען אין דער „קולטורא", אָבער מיט דער צייט האָט זיך יענע פאַרטיי געשאַפן איר אייגן לאָקאַל אין וועלכן ס׳זענען געוואָרן אָרגאַניזירט אַ ביבליאָטעק, אַ דראַמאַטישע סעקציע, און וווּ ס׳פלעגן איינגעאָרדנט ווערן פאָרלעזונגען און רעפעראַטן ניט נאָר אויף פּאָליטישע נאָר אויך אַלגעמיינע און קולטורעלע טעמעס. די אַרבעטער־פאַרטייען האָבן געשאַפן די ערשטע מוסטער־האַפּט־איינגאָרדנטע קינדער־הימס (אין הויז פון שמאי דער בלעכער, קראַקאָווסקאַ 7), וואָס איז שפּעטער אָנגעוואָרפן געוואָרן אויפן נאָמען פונם פאָרדינסטפּולן ד״ר מיטלמאַן (אין קינדער־הימס האָבן זיך געלערנט קינדער פון די אָרעמע היימען).

אין דער צייט פונם וועלט־קריג (אין יאָר 1916), ווי געזאָגט, האָט זיך געשאַפן די „מזרחי" פאַרטי (שפּעטער אויך אַ „מזרחי"־שולע). זייערע עסקנים זענען געווען: מ. פרענקעל, א. מ. וואַקסמאַן, ש. ניימאַרק, ראובן ליבערמאַן, שלמה ראַבינאָוויטש, שיטנבערג און אַנדערע. צוזאַמען מיט אַ גרופּע פון די אַלגעמיין־ציוניסטישע עס־קנים, האָבן די אויבנדערמאָנטע געזאָרגט אַז די „מזרחי"־שולע זאָל שטיין אויף אַ געהעריקן ניוואָ, סיי אין פּעדאַגאָגישן סיי אין נאַציאָנאַלן זין. דער מנהל ב. קאַרמאַזין האָט צוגעצויגן די בעסטע פּעדאַגאָגישע כוחות, אָרטיקע און פון אַנדערע שטעט. ביי דער שולע איז געעפנט געוואָרן אַ ביבליאָטעק פון העברעישע ספּרים, וואָס

האָט באַדינט ניט נאָר די תלמידים פון שולע נאָר יעדן איינעם וואָס האָט געוואָלט לייענען אַן עברית ספר. די „מזרחי" שולע איז אייגנטלעך געווען די ערשטע נאַציאָנאַלע שולע און זי האָט צוגעצויגן תלמידים פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די „אגודת ישראל" האָט געשאַפן אירס אַ שולע אונטערן נאָמען „יסוד התורה" (אין שול־גאָס, אין הויז פון בצלאל קאלקא). די שולע האָט פראָפאָגירט „חינוך מסורתי עם לימודים בשפה העברית והפולנית" און האָט באַשעפטיקט: אַן עברית־לערער (טענענבוים); לערער פון פויליש (עפשטיין און קאָניעצפאָלסקי). דער ערשטער מנהל איז געווען ה' ברומער פון זאוויערציע. אין די שפעטערדיקע יאָרן ווערט אויך געשאַפן אַ רעליגיעזע מיידל־שולע „בית־יעקב". ביידע רעליגיעזע שולן פון דער „אגודת ישראל" האָבן געגעבן אַ מעגלעכקייט צו באַקומען רעליגיעזע ווי אויך וועלטלעכע דערציונג.

די אַלגעמיין־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט געשאַפן אין איר לאָקאַל (אין פערשטערס שול, וואָס איז געווען געוואָרן „בית־יעקב" שול) אַ גרויסע ביבליאָטעק פון העברעישע ביכער און דאָרט אייַנגעאָרדנט רעפעראַטן און פאָרלעזונגען פון די ציוניסטישע מנהיגים.

אין די 20־ער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט האָבן זיך געשאַפן אייניקע פּריוואָטע שולן מיט דער העברעאישער אונטעריכטס־שפראַך, ווי דער בית־הספר פון ערליכמאַן, אין וועלכן צענדליקער יוגנטלעכע האָבן באַקומען אַ נאַציאָנאַלע און העברעישע דערציאונג.

ד. כאשטשעווצקי, וועלכער איז געקומען קיין ראַדאָמסק מיט די יידישע פּליטים וואָס די דייטשע אַרמיי האָט עוואַקואירט פון וויי־רוסלאַנד אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, — האָט אַלס העברעישער פּעדאַגאָג און ציוניסטישער עסקן געעפנט אַ העברעישע פּריוואָט־שולע. די דאָזיקע שולע איז געווען אויך טעטיק (פאַרשטייט זיך אין געהיים) אַפילו אין פעריאָד פון צווייטן וועלט־קריג.

מ. ז. ראָזענבלאַט האָט צו־יענער־צייט געעפנט זיין מאָדערנע־זירטן חדר־שולע, אין וועלכן אָנהוץ די לימודי־קודש איז אויך געלערנט געוואָרן עברית אַלס קעגנשטאַנד.

באַלד נאָכן ערשטן וועלט־קריג איז דורך דער פריילן ל. וויינטרויב (פון פּיעטרקאָוו) געעפנט געוואָרן דאָס ערשטע יידישע גימנאַזיום, מיט דער פוילישער אונטעריכטס־שפראַך, אין וועלכער מען האָט אויך געלערנט עברית. דאָס גימנאַזיום, וואָס איז געשטאַנען אויף אַ גאָר הויכן פּעדאַגאָגישן ניוואָ, האָט צוגעצויגן אַלס לערער די בעסטע קרעפטן.

די יוגנט האָט אין דעם גימנאַזיום באַקומען די נויטיקע לימודים און נישט באַדאַרפט אָנקומען צו די פוילישע מיטל־שולן. צו־יענער־צייט האָבן אין שטאָט עקזיסטירט צוויי גימנאַזיעס — פון פאַביאַן־זשעלינסקי, און פון ה' ניעמיעץ (אין טשענסטאָכאָווער גאַס, ביי מוליק פעלצער). די יידישע יוגנט, וואָס האָט דאָרט געלערנט, האָט אין די ערשטע יאָרן באַווירקט דעם לערער־פערסאָנאַל צו האַלטן לעקציעס און פאָרלעזונגען אויף פאָרשידענע וויסנשאַפטלעכע און קולטורעלע טעמעס. אין די שפעטערדיקע יאָרן האָט דאָס גימנאַזיום פון ה' ניעמיעץ אַרומגענומען 8 קלאַסן און איז פאַררעכנט געוואָרן אַלס איינע פון די בעסטע מיטל־שולן אין שטאָט.

אַ חוץ די ביבליאָטעקן וואָס האָבן עקזיסטירט ביי כמעט אַלע יידישע פאַרטייען. זענען אין יאָר 1924 דערעפנט געוואָרן ביי דער האָנטווערקער־אָרגאַניזאַציע אַ גרעסערע ביבליאָטעק פון יידישע און פּוילישע ביכער, אויפן נאָמען פון י. ל. פרץ. די רעכטע „פּועלי־ציון" פאראייניקט מיט די צ.ס. האָבן געעפנט אין יאָר 1926 אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון שלום־עליכם. די ביבליאָטעק האָט אַ חוץ יידישע און פּוילישע ביכער אויך באַקומען ניט נאָר די תלמידים פון שולע נאָר יעדן איינעם וואָס האָט געוואָלט לייענען אַן עברית ספר. די „מזרחי" שולע איז אייגנטלעך געווען די ערשטע נאַציאָנאַלע שולע און זי האָט צוגעצויגן תלמידים פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

תלמידי כיתה ז' של ביה"ס העממי הממלכתי, בשנת־הלימודים 1931/32.
די שילער פון 7־טן קלאַס פון דער יידישער מלוכהשער פאָלקס־שולע, אין שול־יאָר 1931/32.
לערער־פערסאָנאַל (פון רעכטס): פראָפ. פראגער, טענענבוים־יעלין, האָראַוויץ, חיים קריינדלער (שול־לייטער), פרוי קריינדלער, וועזנזעל, קיסטמאַן, פּולאַק, פרוי פראגער.

בית־הספר העברי הראשון, בשנת 1918.
די ערשטע העברעאישע שולע אין יאָר 1918, געגרינדעט דורך דוד ערליכמאַן.
לערער־פערסאָנאַל (פון רעכטס): בעהם מאַטעק, —, ערליכמאַן דוד, ווינער ה.

אַ חוץ די ביבליאָטעקן וואָס האָבן עקזיסטירט ביי כמעט אַלע יידישע פאַרטייען. זענען אין יאָר 1924 דערעפנט געוואָרן ביי דער האָנטווערקער־אָרגאַניזאַציע אַ גרעסערע ביבליאָטעק פון יידישע און פּוילישע ביכער, אויפן נאָמען פון י. ל. פרץ. די רעכטע „פּועלי־ציון" פאראייניקט מיט די צ.ס. האָבן געעפנט אין יאָר 1926 אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון שלום־עליכם. די ביבליאָטעק האָט אַ חוץ יידישע און פּוילישע ביכער אויך באַקומען פון פּוילישע ביכער אויף באַזיצט אַ גרויסע אָפּטיילונג פון העברעישע ספרים, וואָס זענען געשיקט געוואָרן דורך חברים פון ארץ־ישראל. דער לעצטער ספרן פון דער דאָזיקער ביבליאָטעק איז געווען דער שפעטערדיקער געטאָ־קעמפער אין וואַרשע טוביה באזשיקאָווסקי, ער האָט אין דעם ערשטן יאָר פונם קריג (1940) אויסבאַהאַלטן אַ גרויסן טייל ספרים אויפן בוידעם פון דער ביבליאָטעק און נאָכן קריג האָבן די ספרים געדינט דער שארית־הפליטה וואָס איז אַרויס פון די לאַגערן, בונקערס און וועלדער.

די רעכטע פועלי־ציון (מיט צ.ס.) האָט געשאַפן אַ פאָלקס־אוניווערזיטעט, ווו אָנגעזעענע קרעפטן, אין דער שפּיץ מיט פראָפ׳ בראָמבערג, האָבן געלייענט לעקציעס און געגעבן רעפעראַטן אויף וויסנשאַפטלעכע טעמעס.

די לינקע פועלי־ציון האָבן געשאַפן זייערע אָוונט־קורסן וווּ עס איז געלערנט געווּאָרן יידיש און פויליש א״א געגענשטאַנדן (זיי האָבן אויך געשאַפן אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון בער באָראָכאָוו).

באַזונדערס דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן די אָרטיקע צייטונג „ראַדאָמסקער לעבן״ וואָס איז דערשינען אַלס אַ סטאַבילע ביילאַגע צו דער יידישער צייטונג פון פיעטרקאָוו. דער רעדאַקטאָר פון „ראַדאָמסקער לעבן״ ה׳ וואָלקאָוויטש, אַ באַווּסטער ציוניסטישער עסקן און אָנגעזעענער חבר פון „התאחדות״, האָט אין משך פון צען יאָר רעדאַגירט די צייטונג אין נאַציאָנאַלן און ציוניסטישן גייסט. די צייטונג איז געווען אַ טרייב־קראַפט און וועג־ווייזער נישט נאָר פאַר

בעת סיום מפעל־ההלבשה למען ילדי ה„תלמוד־תורה״, בחורף 1922.

ביים פאָרענדיקן די באָקליידונגס־אַקצ׳ע פון די „תלמוד־תורה״ קינדער, (ווינטער 1922). ד ע ר ק א מ י ט ע ט (פון רעכטס): א. יוסף ראָזענבלאָט, שלמה גליקסמאַן, יעקב ראָזענבוים, עלי גרונדמאַן, אהרון־וואָלף שווארץ, בעריש גאנשעראָוויטש, דאָרא ראָזענבוים, מאָניע מאַרקאָוויטש, אברהמטשע מינסקי. ד י מ ל מ ד י ם: יוסף־בער וולאשטשאווסקי, מענדל קראַקאָווסקי, איטשע־מאיר פייערמאַן.

די באַלעבאָטישע יידן האָבן געשאַפן אין די 30־ער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט אַ גרעסערע תלמוד־תורה פאַר אָרעמע קינדער, וווּ זיי האָבן באַקומען אַ חוץ לערע אויך עסן און באַקליידונג. די פאַר־וואַלטונג איז באַשטאַנען פון: בעריש גאנשעראָוויטש, יעקב ראָזענבוים, שלמה גליקסמאַן, א. יוסף ראָזענבלאָט און אַנדערע, אין דער שפּיץ מיטן רב ר׳ ישראל פנחס הכהן ראָבינאָוויטש. זיי האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום שווערקייטן די נויטיקע אינסטי־טוציע צו דערהאַלטן (די ראָדאָמסקער לאָנדסלייט אין אַמעריקע, מיטן נדבן ה׳ סאול גרינבערג בראש, האָבן געשטיצט די תלמוד־תורה)..

דער ברייטער פעכער פון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס און גרופּירונגען האָט נישט וויניק מיטגעהאָלפן אויפצוהאַלטן דעם קולטור־אויפשטייג אין שטאָט.

דער פאָליטישער און עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג, נאָר גאָר באַזונדער פאַר דער קולטורעלער אויפלעבונג פון דער יידישער באָפעלקערונג.

ה׳ זעליגפעלד (דער זון פון ר׳ ברוך־מרדכי סופר) איז געווען אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין די יידיש צייטונגען פון וואַרשע און טשענסטאָכאָוו אונטערן פסעוודאָנים „מיסטער זעליגפעלד״. ער האָט אין ראָדאָמסק אַרויסגעגעבן אַ פעריאָדישע צייטשריפט א״נ „דער ראָדאָמסקער שפּיגל״ אין וועלכן עס איז אין אַ ספּעציעלן סאַטירישן סטיל באַלויכטן געווּאָרן דאָס יידישע לעבן מיט אַלע זיינע שוואַכקייטן און דערגרייכונגען.

אויך דאָס טשענסטאָכאָווער וואָכן־בלאַט „די צייט״ האָט אַ געווויסע צייט געהאַט אַ סטאַבילע ראָדאָמסקער ביילאַגע אונטערן נאָמען „ראָדאָמסקער צייט״, וווּ עס איז אָפּגעשפּיגלט געווּאָרן דאָס אָרטיקע יידישע לעבן.

Unzer Cajtung
פרייז 10 גר. ראַדאָמסקער וואהל נומער № 26
אונזער צייטונג
ליטעראַריש געזעלשאַפטליך וואכענבלאט
פּיעטרקאָוו טאָמאַשאָוו ראַדאָמסק
Radomsko, 28 czerwca 1927 r. | Rok IV | יאהר
ראַדאָמסק דינסטאָג כ״ח סיון תרפ״ז

עס דאַרף דאָ אויך דערמאָנט ווערן די משפּחה קאראפקע, וועלכע איז אין משך פון צענדליקער יאָרן געווען די פאַרשפּרייטערן פון דער יידישער פּרעסע אין ראַדאָמסק. דער שרייבער פון די שורות געדענקט זייער גוט, אַז די ערשטע ביכער צום לייענען האָט ער גענומען ביי דער משפּחה קאראפקע, פאַר זייער אַ קליינעם אָפּצאָל (פון קיין ביבליאָטעק האָט מען נאָך דעמאָלט אין ראַדאָמסק נישט געוווּסט).

אין ראַדאָמסק האָט געלעבט איינער פון די באַוווּסטע קונסט־מאָלער ה׳ האָראָוויטש (אַ ברודער פונם פאָטאָגראַפיסט). ער האָט לאַנג שטודירט אין איטאַליע, פראַנקרייך און דייטשלאַנד און זיין ספּעציעלער אינטערעס איז געווען די מאָלעריי־קונסט פון די גרעסטע וועלט־קינסטלער, ווי לעאָנאַרדאָ דאַ־ווינטשי, מיכאל אַנ־דזשעלאָ און ראפאעל.

פאַרן צווייטן וועלט־קריג האָט אין ראַדאָמסק געלעבט און געשאַפן דער יידישער קונסט־מאָלער נתן שפּיגל, וועלכער האָט איינגעאָרדנט עטלעכע אויסשטעלונגען און אָנטייל גענומען אין דער אָרטיקער יידישער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט.

אַ קאַפּיטל פאַר זיך זענען די יידישע ספּאָרט־פאַראיינען, אין וועלכע די יידישע יוגנט האָט אויסגעגלייכט דעם רוקן און שטאָלץ זיך פאַרמאָסטן מיט דער פּוילישער יוגנט. דער לאָזונג פונם ציוניס־טישן מנהיג דר׳ מאַקס נארדאו „אין אַ געזונטן גוף — קאָן זיך אַנטוויקלען אַ געזונטע נשמה״, האָט אין ראַדאָמסק געפונען נישט קיין קלענערן אָפּקלאַנג ווי ביי דער יידישער יוגנט אין דער גאַנצער וועלט. און זאָל ביי דער געלעגנהייט ציטירט ווערן די „ראַדאָמסקער צייטונג״ וועגן אַ ל״ג־בעומר פייערונג פון די יידישע ספּאָרט פאַראיינען אין יאָר 1926:

...„אַ געפיל פון אינערלעכער און אויסערלעכער פרייד האָט געמוזט באַהערשן יעדן נאַציאָנאַל־דענקענדן יידן, וואָס האָט ביי־געוווינט שבת אָוונט און זונטיק פרי דעם דורכמאַרש איבער די גאַסן

„DI-CAJT"
ראַדאָמסקער
צייט
אומפאַרטייאיש־ליטעראַריש־געזעלשאַפטליך־וואכענבלאט
ליכט - צינדען 6.32
פרייטאָג ה אייר תרצ״ד
piątek dnia 20 kwietnia 1934 r.
אַבאָנאַמענטס־פרייז:
אין לאַנד: אַ חודש 60 גראשען.
אין אויסלאַנד: אַ חודש 3 פר. פראַנק.
אַדרעס פון ראַדאָמסקע און א
ARSZAWSKA 23. TEL. 21 03.
אָבטיילונגען:
Wieluń, J. Szaja,
Pl. Legionów 10, Tel. 607
omadzenie Banku Spółdz. Przemysłowców
w niedzielę 22 kwietnia o godz. 16-ej
v. Przem. i Kupców, Aleja Wolności 3-5.
1) Zagajenie Zgromadzenia i wybór przewodniczącego,
יערליכע אַלגעמיינע פערזאַמלונג פון קאָאָפּ. סוחרים און
פאַבריקאַנטן־באַנק זונטאָג ד. 22־טן אַפּריל 4 נאָכמ.
אין לאַקאַל פון סוחרים און פאַבריקאַנטן־פעראיין

Der Radomsker Krumlicher Szpigel פריין 70 גראָשן. (Jednodniówka)

טאָפלטער נומער. האלט 20 זיטן.

דער ראדאמסקער קרומליכער שפיגל

טאָפלטער נומער. האלט 20 זיטן.

Radomsko, dn. 7-go września 1928 r.

מאַטאַ'ס:

לעבן, עסן און לאכן
דאָס זענען דרײ נעזונטע זאכן.
(ד"ר זעליגפעלד).

קריסטק איז פריי:
קריסטק איז נעזונטע:
קריסטק איז לעבן.
(אקסיאָמע).

ווער ס'בעליידיגט זיך פון סאטירע.
וויל אין הויפּ—
דער שטייט אין איין שורה,
מיט אן אידל, א חמור.
(מענדעלי).

ראַדאָמסק, פרייטאָג דעם 7-טן סעפטעמבער 1928.

ד"ר מעדיצין
גוסטאוו טאנענבוים
ראדאמסק, רעימאנטא 27 הויז פון ה' אבערמאן
עמפאנגט טעגליך
פון אינערלכע־, קינדער־ און פרויען־קראנקהייטן
צווישן 8 און 9.30 פריה און צווישן 3 — 5 נאכמיטאָג.

נעמט אָן אויף ראַטאָווע
ד"ר א. פורטבנא
אייגן־ק־אנקהייטן
טעגליך פון 9 ביז 11 פריה און פון 3 — 5 נ"ב.
ראדאמסק, מיצקעוויטשא 4,
הויז פראַקאַפאוויטש (איינגאנג דורכן גאָרטן).

דער סקלאד־אפטעטשני פון
ב. בערקענשטאט
ראדאמסק, ברושעוושניצקא 2
(רוג רעימאנטא, פון פריצקע תורה)
עמפעלט אלע אויסלענדישע מינעראל־וואסערן
נור וואָס דערהאלטן א פריש טראנספארט דירעקט
פון די קוואלן. — וויי אויך א גרויסן אויסוואהל צום
ביליגן פערקויף פון אלערליי מעדיצאמענטן, אויס־
לענדישע און אינלענדישע. א שטענדערען אויסוואהל
פון אפטישע און כירורגישע גומי־אויסארבייט
סויגפן, וויי פאסן, ברוך־בענדער א. ד. גל.
וויכטיג!!! פארבעט צו שיך פון אלערליי
קאליבער פון די בעסטע סארטן.

וויכטיג פאר יעדן!
נעשטיקטע טיול
און מאַרקיזעטט
גאַרדינען
מיט פילעט.
אויסצוצאלן אין ראטעס אין צוויי פרייען
צו בילליגסטן פּרייז
מ. סענאל 36 ראַדאָמסק, רייטאַנטא

אפילו קאנקורענטן!
מוז מודה זיין, אז
די ווילסטע, דויערהאפטסטע
סארטן אבזיץ, שענאנט לייכט
צו די בילליגסטע פרייזן און גוטע בעדינונגען בעקומט מען נור בײ
דוד סאבעל קראקאווסקא 2.

לשמועאלדנה ואל התפלה

בעל תפלה מפואר, טענאר נאה ורגיל בכך
מבקש משרה להתפלל בימים הנוראים הבע"ל

לשאל בראדאמסק אצל ה' דוד זאַרסקי פרושעדבאַרסקא 46
עבור ס. ב.

פון „הכח". „מכבי" און „השומר־הצעיר"... וועז מען דערמאָנט זיך די ל"ג־בעומר אויספלוגן מיט צוואַנציק יאָר צוריק פון אונדזערע חדר־קינדער, מיט די איינגעהויקערטע פלייצעלעך, ווי זיי האָבן זיך געשראָקן פאַרן קלענסטן שייגעצל, אדער פאַר אַ ביל פון אַ הינטל,— זענען מיר איצט אַ מאַרשירנדע, שטאָלצע יידישע יוגנט, פול מיט לעבן־לוסט און לעבן־קאַמף, מיט אויסגעגלייכטע פלייצעס און אַרויסגערוקטע פאַראויס ברוסטן, וואָס זענען ווייט פון דערשרעקן זיך פאַר אַ הינטל אדער שייגעצל... דאָס האָבן מיר ווידער צונויפ־

געבונדן, נאָך צווייַ־טויזנט־יעריקער צוריסנקייט, דעם פאָדעם פון אונדזערע זיידעס, די גיבורים פון בר־כוכבא און מכבייער"...

די ספאָרטלעכע אויסבילדונג פון דער יידישער יוגנט איז ניט געשטיצט געוואָרן פון קיין מלוכהשע אָדער שטאָטישע בודזשעטן נאָר געוואָרן אויסגעהאַלטן פון יידן אַליין.

אויף אַ צווייטן אָרט אין דער א״ד צייטונג, לייענען מיר וויי־טער:

...„שבת אָוונט האָבן זיך צונויפגעזאַמלט, אויף סטזשאַלקאָווסקא־גאַס, ביי דעם יידישן גימנאַזיום, דער ספאָרט־קלוב „הכח" מיט זיינע ציקליסטן און פוס־באַל סעקציע, ווי אויך דער „מכבי". ס׳איז פאַר־געקומען אַ פאקל־צוג אונטער די קלאַנגען פון אַן אָרקעסטער, וואָס האָט דורכמאַרשירט די גאַסן: סטזשאַלקאָווסקא, קאַליסקא, פאָוויאַ־טאָווא און אַנדערע, ווערנדיק באַגלייט דורך אַ פיל הונדערט־קעפיקן עולם... זונטיק פרי איז פאָרגעקומען אַן אויספלוג פון די אויבן־דערמאָנטע פאַראיינען און פונם „השומר הצעיר". דער זאַמל־פונקט איז ווידער געווען פאָרן יידישן גימנאַזיום, פון וואַנען דער צוג האָט מאָרשירט איבער די גאַסן מיט אַן אָרקעסטער און איז שפעטער אַוועק אויף אַן אויספלוג נאָך קאמינסק... דער דורכמאַרש פון די יידישע ספאָרט־פאַראיינען איז געווען פול מיט טעמפעראַ־מענט, בפרט דאָס מאַרשירן פון „השומר הצעיר", און האָט צוגע־צויגן הונדערטער נייגעריקע נישט נאָר יידן נאָר אויך קריסטן וועלכע האָבן באַגלייט דעם מאַרש פון די שטאָלצע יידישע יוגנט־לעכע".

דער יידישער ספאָרט־קלוב „הפועל" האָט אָנחויז אַלע ספאָרט־סעקציעס אויך באַזיצט אַן אייגענעם אָרקעסטער, אונטער דער ליי־טונג פון נתן אפמאַן.

שריט ביי שריט, שטאַפל נאָך שטאַפל, האָט דאָס יידישע רא־דאָמסק געשאַפן אירע דערציונג און קולטור אינסטיטוציעס פון לאָקאַלן כאַראַקטער, וואָס האָבן זיך אייגנגעלידערט און צונויפ־

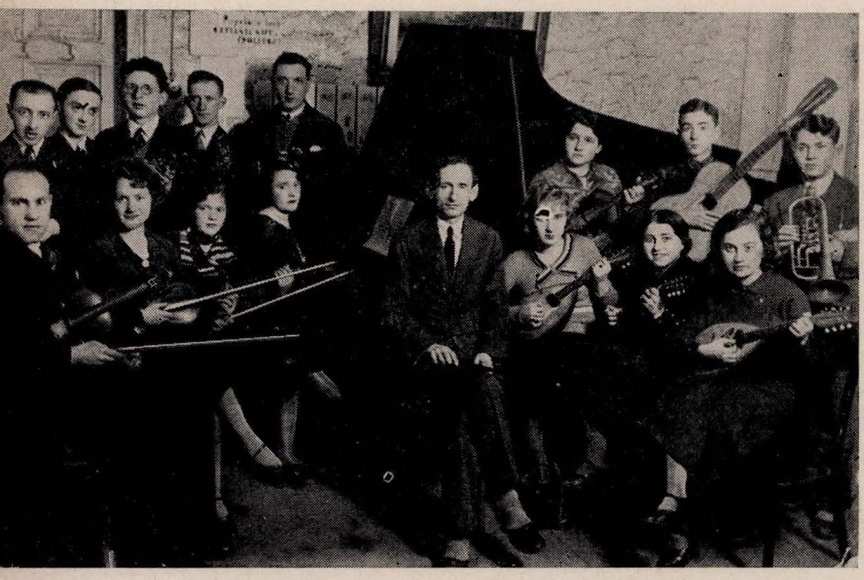

התזמורת של „הפועל" בשנת 1933.
דער „הפועל" אָרקעסטער אין יאָר 1933.
זיצן (פון רעכטס): מאַניע שפירא, טרוסקלאָסקי, —, מלכה שפירא
דיריגענט נתן אָפמאַן, מאַניע זאָקס, העניע פאצאנאָווסקי, יורבארסקי, —,
פייוול זובערמאַן.
שטייַן: הלל ראָזענצווייג, יורבארסקי, חיים האָרטמאַן, דאָווידאָוויטש,
דויד־מאיר קארנבערג.

געשמאַלצן מיט דער אַלגעמיין־יידישער קולטור־שאַפונג אינם פאַר־מלחמהדיקן פוילישן יידנטום און איבערגעלאָזט קענטיקע שפורן איבער שטעגן און וועגן פון דער גרויסער יידישער וועלט, וועלכע איז חרוב געוואָרן צוזאַמען מיטן פוילישן יידנטום דורך די היטלע־ריסטישע באַנדעס.

דאָס געזאַנג פון „הזמיר"

מ. שפירא - מ. געלבאַרט

א. תור „הזמיר" הגיע...

אין די יאָרן 1909—1910 זענען אין אַלע יידישע שטעט איבער גאַנץ פוילן אויפגעקומען געזאַנג־פאַראיינען, ווי „הזמיר" און „לירא". דאָרט האָט זיך גרופירט די יוגנט, דאָרט האָט מען אָפגע־לאַכט פון צאָרישן רעזשים, דאָרט האָט מען געזונגען און פריילעך געמאַכט. אין אונדזער געבורט־שטאָט האָט זיך אין יאָר 1909 אַרגא־ניזירט אַזאַ פאַראיין אין הויז פון חיים זוקין (מ׳האָט אים געפון דער יידישער אַדוואָקאַט, ער האָט פאַרמאָגט אַ שטאַרקע באַריטאָן־שטימע). די יונגוואָרג וואָס האָט געקענט זינגען, זענען געווען: אי־טשעלע פייערמאַן, נחום פאצאנאָווסקי, מאיר בירענבוים, סיידי לעפ־קאָוויטש, ניסן סאבאל, פינטשע ראָבינאָוויטש און מיין ווייניקייט. מיר פלעגן דעם מאַרק פאַרהילכן מיט אונדזער געזאַנג.

אָבער אין אַ געוויסן אָוונט איז צו אונדזער גרופע געקומען קלובייַנסקי, אַ יידישער קאַפעל־מייסטער (דיריגענט) פונעם רוסישן פאָלק וואָס איז דאָן געווען אייַנקוואַרטירט אין ראַדאָמסק און מיר האָבן געגרינדעט דעם „הזמיר". די גרינדונגס־פאַרזאַמלונג איז פאַר־

געקומען אין חנניא לעווקאָוויטשעס זאַל און פיל פייערלעכע רעדעס זענען געהאַלטן געוואָרן. מער פון אַלץ געדענק איך אַ רעדע וואָס אַ מיידל מיטן נאָמען מאַדזשיא פירשטענפעלד האָט געהאַלטן און אין וועלכער זי האָט זיך אויסגעדריקט: „מיר מוזן האָבן אַ געזאַנגס־פאַראיין, ווייל ווען מיר קומען צו פוילישע קאָנצערטן און „זאַבא־וועס" (פאַרווייַלונגען) זאָגט מען אונדז: יידן, גייט אייך קיין פאַ־לעסטינע". אירע ווערטער האָבן געווירקט מער פון אַלע אַנדערע, און די פאַרזאַמלטע, אַרבעטער און אינטעליגענטן, האָבן זיך אייפעריק אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט. ד״ר מיטעלמאַן איז געווייַלט גע־וואָרן אַלס פרעזידענט; ד״ר גליקמאַן אַלס וויצע־פרעזידענט; אדאש האָראָוויץ, סעקרעטאַר. אַלע האָבן מיטן כאַר שטאַלצירט. בלויז די פרומע יידן און חסידים האָבן זיך קעגנגעשטעלט דעם „הזמיר" און אים געשאָלטן. מיין באָבעס קללה איז געווען: „זאָל דער וועג פון „הזמיר" מיט גראָז פאַרוואָקסן וועלן".

שיינע קאָנצערטן זענען אויפגעפירט געוואָרן אין שטאָט־טע־אַטער, וואָס פלעגט ביי אַזעלכע פאַלן זיין איבערגעפאָקט מיט בא־זוכער, יידן און קריסטן.

נאָכן ערשטן קאָנצערט האָבן מיר אָנגעוואָרן דעם דיריגענט קלו־ביינסקי, וועלכער האָט, צוזאַמען מיט זיין פאָלק, די שטאָט פאַרלאָזן. מיר האָבן באַלד געקראָגן אַן אַנדער דיריגענט, קאפּ. אויך ער האָט אויפגעפירט שיינע קאָנצערטן, אָבער ער איז אויך געצוווּנגען געווען אונדז צו פאַרלאָזן, זענען מיר ווידער געבליבן אָן אַ דיריגענט. אָבער דער „הזמיר" האָט פאָרט מזל געהאַט און דורך אַ צופאַל האָבן מיר גענומען אַלס אונדזער דיריגענט דעם גרעסטן יידישן קאָמפּאָזיטאָר מתתיהו בענסמאַן. אין יענער צייט האָט זיך בענסמאַן צעקריגט מיטן וואַרשעווער „הזמיר" פאַראיין, און ער האָט איינגעוויליקט צו קומען אין אונדזער שטאָט און דינען אַלס אונדזער דיריגענט. דאַן האָט זיך אַ ניי לעבן אָנגעפאַנגען פאַר אונדזער געזאַנג־פאַראיין. ערשט איצט האָבן מיר ווי געהעריק געקאָנט געניסן פון גוטער, אמתער מוזיק. מיר האָבן אויפגעפירט בענסמאַנס קאָמפּאָזיציעס אויף אונדזע־רע קאָנצערטן. מיר האָבן אויך געשטעלט אויף העברעאיש די אָפּערע „יידן" פון הלוי, וועלכע אַלע צייטונג־קריטיקער האָבן איינ־שטימיק געלויבט. אַ דאַנק בענסמאַנען איז צו אונדז אויך געקומען דער דיכטער מאַרק אָרנשטיין און מיט אונדז אויפגעפירט זיין דראַמע „דאָס אייביקע ליד". בכלל האָט מען פון נאָענט און פון ווייט זיך געצויגן קיין נאָוואָ־ראַדאָמסק צוליב בענסמאַנען און דעם „הזמיר"־כאָר.

איך וויל דאָ איצט דערציילן אַן אינטערעסאַנטן פאַקט. אין אַ שיינעם זומער־אָוונט האָט בענסמאַן זיצנדיק ביי דער פּיאַנאָ מיט אונדז געהאַלטן אין איינשטודירן זיין „שיר הזורע". פּלוצלינג האָט זיך צעטראָגן אַ גלעקער־געקלאַנג, אַ סימן אַז עס איז ערגעץ אַ שריפה אין שטאָט און מיר, די זינגער, זענען זיך צעלאָפן. ווען מיר זענען שפּעטער צוריקגעקומען, זענען מיר געווען איבערראַשט צו זען בענסמאַנען נאָך אַלץ זיצן ביי דער פּיאַנאָ און שפּילן. מיר האָבן אים דאַן דערציילט אַז עס האָט אויסגעבראָכן אַ פייער, און ער האָט זיך אויף אונדז צעשריען: „וואָס פייער, ווען פייער? אַז מען זינגט מעגן ברענען די ווענט אַרום, אָבער מען טאָר ניט מפסיק זיין". און איז אַוועק אַ ברוגזער.

מיר האָבן דאַן אויפגענומען אַלס דיריגענט דעם באַקאַנטן יידישן קאָמפּאָזיטאָר, וועלכער איז איצט אין אַמעריקע — מיכל געלבאַרט. ער האָט צופרידנשטעלנד אָנגעפירט מיטן כאָר, ער האָט מיט אונדז אויפגעפירט שיינע קאָנצערטן און ליטעראַרישע אָוונטן און מיר האָבן אים ליב געקראָגן.

פּלוצלינג האָט זיך, פון דער העלער הויט, ווידער באַוויזן בענס־מאַן צו אונדז. וואָס האָבן מיר דאַן געקאָנט טאָן? פון מיכל געל־באַרטן זענען מיר צופרידן געווען, בענסמאַנען אָבער האָבן מיר אויך נישט געוואָלט דערווייטערן, האָבן מיר דעריבער באַשלאָסן צו באַ־שטימען צוויי דיריגענטן. כדי אויפצוהאַלטן צוויי דיריגענטן זענען פאַר אונדז קאָנצערטן ניט גענוג געווען, האָבן מיר דאַן אויפגעפירט פאַרשידענע אָפּערעטעס, דראַמעס און איינאַקטערס, וואַרשע און לאָדז נאָכגעטאָן. די מיטגלידער פון דער דראַמאַטישער סעקציע זענען געווען מרדכי זעליג ראָזענבלאַט, מאָטעלע שפּיראָ, פּינטשע ראַבי־נאָוויטש, אברהם עפּשטיין, לייביש זאַנדבערג, שלמה בוגאיסקי, פרל. שטערנפעלד, סאלע סלאוויק, איטע אַראַנאָוויטש, דוד קרויזע און משה שוואַרץ. עטלעכע מיטגלידער פון אונדזער פאַראיין האָבן געמאַכט אַ רושם מיט זייער שפּילן; צ"ב: שמעון מעדוועזעץ, מאָטל שפּיראָ און פּינטשע ראַבינאָוויץ.

ווען מיכל געלבאַרט האָט זיך געגרייט פון אונדז אַוועקגיין, האָבן מיר אַראַנזשירט אַ שיינעם געזעגענונגס־אָוונט און אים פּרעזענטירט מיט אַ זיידענעם באַנד אויף וועלכן עס איז געווען אויפגעשריבן מיט גאָלדענע אותיות אונדזער דאַנק און אָנערקענונג. מיר זענען דאַן געבליבן מיט בענסמאַנען, וועלכער האָט מיט אונדז איינגעשטודירט לעוואַנדאָווסקיס „הללויה", דעם „פאַראָם" (בענסמאַן), „שיר הזורע" — דער געזאַנג פונעם יידישן אַרבעטער אויפן פעלד אין ארץ־ישראל, ביאַליקס „שירי־עם" און נאָך קלאַסישע יידישע און פּוילישע לידער. נאָכדעם איז בענסמאַן ווידער פון אונדז פאַרשוווּנדן.

עס איז שווער געווען נאָך זיין אוועקגיין צו געפינען אַ פּאַסיקן דיריגענט, אָבער כדי דער „הזמיר" זאָל ניט צעפאַלן ווערן האָבן מיר אַראַנזשירט ליטעראַרישע אָוונטן און לעקציעס. משה שוואַרץ, וועל־כער איז דעמאָלט צוריקגעקומען פון ארץ־ישראל, פלעגט זיך אויך באַטייליקן. ער פלעגט פאָרלעזן, געווען אונדזער סופליאר, און אין אַלגעמיין געמאַכט דעם „הזמיר" לעבעדיק. משה שוואַרץ פלעגט אויך אַראָפּברענגען זיין חבר שמואל פראַנק מיטן טשענסטאָכאָווער דראַ־מאַטישן פאַראיין און זיי האָבן אויפגעפירט גאָרדינס „דער יידישער קעניג ליר" און פּרצעס „דער משוגענער בטלן". מיט יאָרן שפּעטער — אין צייט פון דער וועלט־מלחמה — איז אַ דאַנק דעם „הזמיר" און זיין ווירקונג אַרויסגעוואָקסן דער פאַראיין „קולטורא", וואָס האָט אָנגעפירט אַ ברייטע קולטורעלע טעטיקייט צווישן דער יוגנט.

מאַקס שפּיראָ

ב. „צו־גאט און צו־לייט"

נאָוואָ־ראַדאָמסק האָט געהערט צו דער קאַטעגאָריע שטעט אין פּוילן, וואָס איז קיינמאָל נישט געבליבן הינטערשטעליק אויף קיין שום געביט, און אָפּגערופן זיך אויף אַלע פּראָבלעמען און נויטן פון יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן.

ווען השכלה, און שפּעטער סאָציאַליזם האָבן גענומען אַריינ־דרינגען אין דער יידישער גאַס — איז נאָוואָ־ראַדאָמסק געווען פון די ערשטע איינגענומענע פּאָזיציעס, ווו די דאָזיקע אידעען האָבן זיך איינגעבירגערט און איינגעפונדעוועט. (נישט דאָ איז דאָס אָרט און נישט איך בין מסוגל צו שרייבן געשיכטע), וואָס איך וויל דאָ פאַר־צייכענען, איז בלויז אַ בלעטל זכרונות פון נאָוואָ־ראַדאָמסקער „הז־מיר", ווו מיר איז באַשערט געווען אַ געוויסע צייט צו ווירקן ווי אַ דיריגענט.

קבוצת חברים ממייסדי אגודת „הזמיר".
אַ גרופּע פון די מיטגרינדער פונעם „הזמיר".
פון רעכטס: גליקסמאַן מנדל, פאצאנאָווסקי, נחום (שטייט), פייערמאַן איטשע, סאבאל נסים, גראסבערג גרשון (שטייט, איצט אין ישראל), בירענבוים מאיר.

וועז אין פוילן האבן זיך צעבליט די „הזמיר"־כארן, וווהין די יידישע יוגנט האט געשטראמט מאסנווייז, ווייל זיי האבן דארט גע־פונען א מקום מקלט, ווו זיי האבן זיך באפרייט פון די רעליגיעז־פרומע פענטעס, געזונגען פרעכטיקע געזאנגען, געהערט א ניי ווארט, ניט געווען קיין מחיצה צווישן בחור־מיידל — דאן איז נאווא־רא־דאמסק געווען פון די ערשטע צו ארגאניזירן אזא „הזמיר". און אז נאווא־רא־דאמסק האט עפעס געטאן, האט עס געדארפט זיין בעסער און ווייטער גייענדיקער ווי ערגעץ אנדערש.

שטייט מיר פאר די אויגן דער פרעכטיקער „הזמיר"־לאקאל, מיט זיין גרויסן שיינעם קאנצערט־זאל, אן אייגענע ביבליאטעק, א דירה פארן דיריגענט — א גייסטיקע און געזעלשאפטלעכע היים פאר דער יוגנט, וועלכע האט אזוי געזוכט צו אנטלויפן, כאטש אויף א וויילע פון דער פרום יידישער געטא און געפונען אין דעם „הזמיר" דאס געגארטע ארט, ווו די יוגנט האט זיך אזוי ווונדערלעך אויסגעלעבט.

האט דער „הזמיר" פארמאגט נישט בלויז א גוטן כאר, וועלכער האט אזוי שיין געזונגען, נאר אויך א דראמאטישע סעקציע, וועלכע האט סטודירט און אויסגעפירט דראמעס פון יידישע שרייבער, ווי למשל: „מיטן שטראם" פון שלום אש א. ד. גל. האט מען געלייענט און דיסקוטירט יידיש־לעטעראריש ווערק. האט מען פון צייט צו צייט איינגעארדנט ליטעראריש־מוזיקאלישע אוונטן — געהאלפן בויען דעם בנין: יידישע קולטור. און דאס איז אין יענע יארן, אין די פויליש־יידישע שטעטלעך געווען א געפאר.

אנדערש איז דער נאווא־רא־דאמסקער „הזמיר" געווען דערמיט, ווא׳ס ער איז נישט איבערגעגנגען פון איין עקסטרעם צום צווייטן. ווי עס איז געווען דער פאל אין אנדערע שטעט (פון בית־המדרש פאנאטיזם, צו קולטור פאנאטיזם). נאווא־רא־דאמסק האט פארשטאנען, אז יוגנט — איז יוגנט! אז „לא על רוחניות לבדו אדם יחיה", אז נישט בלוי קונסט, קולטור וועט באפרידיקן יונגוואלד. האט דער „הזמיר" איינגעארדנט אפטע פארוויילונגען, וו׳ מען האט געטאנצט, געהוליעט, „געשלאסן באקאנטשאפט", געלאכט און געשטיפט. ווי זאגט א יידיש וועדטל: וואס צו גאט איז צו גאט און וואס צו לייט איז צו לייט. אין נאווא־רא־דאמסקער „הזמיר", האט מען אלעס געגעבן און ענומען מיט פולע עמערס: געזאנג, דראמע, ליטעראטור — פאר דער נשמה; און טאנץ, שפילעריי־ען, גיין אויף „מאיאווקעס" און אלערליי פארווויי־לונגען — פאר גוף.

שפרודלדיק און רייך איז געווען די טעטיקייט פון נאווא־רא־דאמסקער „הזמיר", וועלכער האט באויזן צו דערציען במשך פון זיין קורצער עקזיסטענץ קאדרען פון איבערגעגעבענע קולטור־טוער און ארויסגעגעבן א שפאר ביסל טאלאנטן.

מיכל נעלבארט

די „קולטורא" – אירע צילן און אקטיוע טוער

ד. קאניעצפאלער – ד. קרויזע

א. א צענטער פאר פארצווייגטער קולטור־טעטיקייט

נאך עטלעכע חדשים קאמפן ארום ראדאמסק, איז די שטאט סוף 1914 פארנומען געווארן דורך דער עסטרייכישער ארמיי. ערגעץ ווייט האבן זיך געפירט בלוטיקע שלאכטן, אבער אין ראדאמסק גופא האט דאס לעבן אנגענומען מער ווי־ניקער נארמאלע פארמען. נארמאלע, פארשטייט זיך, אין די מלחמה־באדינגונגען. אין שטאט האט געהערשט א גרויסע ארעמקייט, די פאברי־קן און ווארשטאטן האבן נישט געארבעט און די ספעקולאציע מיט שפייז־ארטיקלען האט געבליט. נישט געקוקט אבער אויף דעם געפאלענעם עקאנאמישן מצב פון דער באפעלקערונג, געהערן דאך די דאזיקע מלחמה־יארן צו די אינהאלטסרייכע און אינטערעסאנטסטע תקופות אין דער געשיכטע פון די ראדאמסקער יידן.

גלייכצייטיק מיט דעם גרויל ווא׳ס די מלחמה האט מיט זיך געברא־כט. האט זי אויך געבוירן גרויסע האפענונגען אויף א נייער עפאכע אין וועלכער עס וועלן הערשן שלום און סאציאלע גערעכ־טיקייט. די דאזיקע וויזיע פון א נייער שענערער וועלט האט אויך מיטגעריסן די ראדאמסקער יוגנט. די פאליטיש־געזעלשאפטלעכע טע־טיקייט, וואס איז אזוי ברוטאל אונטערדריקט געווארן דורך דער צארישער מאכט נאך די שטורמישע יארן 1905—1906 און געווען במשך פון יארן אינגאנצן פארשווינדירט, האט ווידער אויפגעלעבט און ארומגעכאפט ברייטע קרייזן פון דער יידישער באפעלקערונג. גלייכ־צייטיק איז געווארן דער דראנג צו וויסן צווישן דער יוגנט און א גרופע יוגנטלעכע האט געשאפן אן ארגאניזאציע, וועלכע האט גע־פירט במשך פון די מלחמה־יארן אן אינטענסיווע און פילפארביקע קולטור־געזעלשאפטלעכע טעטיקייט.

דעם ערשטן קאנטאקט מיט דער דאזיקער טעטיקייט האב איך אנגעקניפט דעם צווייטן טאג שבועות 1915. איך האב גראד שפא־צירט אויף דעם „נייעם וועג" מיט א גרופע יוגנטלעכע און געווען ווי דער שטייגער אין יענע צייטן, פארטיפט אין א הייסער דיסקוסיע. פלוצים האט מיך אוועקגערופן אן א זייט אבא ווי־נער (אומגעקומען דעם 20סטן יולי 1943 אין טשענסטאכאוו) און מיר אנפארטרויט א סוד, אז עס האט זיך געשאפן א יוגנט־גרופע און איך בין איינגעלאדן צו א פארזאמלונג נאך דעם זעלביקן טאג, דריי א זייגער נאכמי־טאג אינעם „לאקאל", וואס געפינט זיך אין א דאך־שטיבל איבער אהרן־וואלף שוואַרצס סאדע־וואסער פאבריקל. אין שפיץ פון דער גרופע זענען דעמאלט געשטאנען עטלעכע עלטערע חברים, ווי מ. ז. ראזענבלאט, הערשל און דוד קרויזע א״א.

נישט לאנג דערנאך האט די גרופע געדונגען א דרייצימער־לאקאל אין שפאלטינס הויז אויף דער סטשאלקאווער גאס, אויסנו־צנדיק צו לעגאליזאציע־צווקען ראזענבלאטס אן אלטע קאנצעסיע אויף א ביבליאטעק.

די גרופע האט אנגעהויבן א ברייט־פארצווייגטע טעטיקייט און מיט יעדן חודש זענען צוגעקומען נייע מיטגלידער, צווישן זיי דוד גאלד, פיניע קאלקע, יעקב ארנאווויטש, שלמה גבריאל וואקסמאן, מאיר בירנבוים, אברהם ווינטער, פישל גליקסמאן, ל. בייגלמאן א״א, וועלכע האבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אקטיווקייט. אזוי ווי פאר דער מאכט האט געדארפט פיגורירן אלס פרעזעס אן „עלטערער" מענטש, האבן מיר צוגעציגן דעם פאטאגראפיסט ווייגבערג, וועלכער האט פיגורירט אפיציעל אלס פרעזעס, אבער פאקטיש האבן מיר, יוגנטלעכע, אנגעפירט מיט דער רייכער קולטור־דערציערישער ארבעט.

הוועד של האיגוד לתרבות „קולטורה".
די פֿאַרוואַלטונג פון דער „קולטורא".
שטייען (פון רעכטס): י. פייערמאַן, הערשל קרויזע, דויד קאניעצפאַלער, אברהם ליפשיץ, לייזער בייגעלמאַן, מאיר בירענבוים, אבא ווינער, י. בוגייסקי. זיצן: ד"ר יעקב אַראַנאָוויטש, א. רייכמאַן, ל. ווייַנבערג (פרעזעס), דוד קרויזע, מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט.

מיר האָבן געשאָפן אַ רייכע ביבליאָטעק, איינגעאָרדנט פֿאַרלע־זונגען, אָוונט־קורסן, מוזיקאַלישע און קינסטלעריש אָוונטן. נישט זייענדיק רייך אין אייגענע כוחות, האָבן מיר זיי אַראָפגעבראַכט פון די אַרומיקע שטעט, ווי טשענסטאָכאָוו, לאָדזש א"א. באַזונדערס פאַר־דינען דערמאָנט צו ווערן די קינסטלערישע אויפטריטן פון פֿראָפּע־סאָר ווילענבערג פון טשענסטאָכאָוו און די טעאַטער־פֿאַרשטעלונגען מיט יוליוס אַדלער. אַדאַנק אונדזער איניציאַטיוו האָט די באַרימטע צו יענער צייט ווילנער טרופּע, מהנה געווען אונדזער שטאָט מיט עטלעכע פֿאַרשטעלונגען.

דער אָנזען פון דער יוגנט־גרופּע איז געווען אַזוי גרויס, אַז קינסטלער יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין דער עסטרייכישער שטאָט־אַדמיניסטראַציע האָבן גערן אָנגענומען אונדזערע אײַנלא־דונגען אַרויסצוטרעטן מיט פֿאַרלעזונגען, רעציטאַציעס אדג"ל. אַזוי, למשל, איז אויפגעטרעטן ד"ר טינדאל־טויסינג, דער באַגאַבטער שוי־שפּילער פון ריינהארדט־טעאַטער אין אונדזער לאָקאַל מיט אַ ציקל רעציטאַציעס פון הייַנע, שילער, לעסינג א"א. כאָטש מיר האָבן זיך נישט פֿאַרנומען מיט קיין פּילאַנטראָפּישער טעטיקייט, האָבן מיר דאָך פון צייט צו צייט געווידמעט די הכנסה פון קינסטלערישע אָוונטן אויף צו לינדערן די נויט, וואָס האָט געהערשט צווישן די אָרעמע פֿאָלקס־שיכטן.

אַ צייט האָבן מיר נישט געהאַט קיין אָפּיציעלע לעגאַליזאַציע, וואָס עס האָט אונדז אָבער נישט געשטערט צו זיין שטאַרק אַקטיוו. נאָכדעם ווי דער פֿאַריין, וועלכן מיר האָבן אַ נאָמען געגעבן „קול־טורא" האָט באַקומען די לעגאַליזאַציע, האָבן מיר פֿאַרפּלפֿאַכט אונדזער ענערגיע און געפירט אונדזער טעטיקייט מיט גרויס אייפער און ברען.*

אין די לעצטע מלחמה־יאָרן האָט זיך אין פּוילן שטאַרק פֿונאַנ־דערגעבליט דאָס פֿאַרטיי־פֿאָליטישע לעבן. אויך אין ראַדאָמסק האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן שליחים פון די פֿאַרשידענע פֿאַרטייען; עס האָבן זיך געשאַפֿן גרופּעס פון „פּועלי־ציון", „פֿאַראיניקטע" און מיט דער צייט אויך פון „בונד". פון אָנהויב האָט דאָס נישט געהאַט קיין השפּעה אויף אונדזער טעטיקייט. מיר האָבן געגעבן יעטוועדער פֿאַרטיי די מעגלעכקייט זיך באַנוצן מיט דער טריבונע פון „קולטורא" זוֹאַרעם אונדזער אויפריכטיקער באַגער איז געווען וואָס מער צו לערנען און וואָס מער באַרייכערן אונדזער וויסן.

מיטן אויסברוך פון דער רוסישער רעוואָלוציע און דער פּראָקלא־מירונג פון דער באַלפור־דעקלעראַציע האָט דאָס פֿאַרטייאישע לעבן אין שטאָט אָנגעהויבן ווערן שטורמישער און די צווישנפֿאַרטייאישע באַציונגען האָבן זיך פֿאַרשאַרפט. אַוועק זענען די אידילישע צייטן, ווען די קעגנערישע פֿאַרטייען האָבן געקענט בשותפות זיך באַנוצן מיט איין לאָקאַל. די ליידנשאַפֿטן האָבן זיך פונאַנדערגעשיפּלט און דער סוף איז געווען, אַז די „פֿאַראיניקטע" האָבן פֿאַרכאַפּט דעם לא־קאַל פון „קולטורא" און די „פּועלי־ציון" האָבן זיך אַריבערגעטראָגן אין חתונה־לאָקאַל פון דער פֿאַמיליע זאקס, וועלכן זיי האָבן „עקס־פּראָפּריאירט" (אַבער דאָס איז שוין אַ צווייט קאַפּיטל).

*

מיט דער רייכער און פֿאַרצווייגטער טעטיקייט פון „קולטורא" האָט אָנגעפּירט אַ גרופּע בחורים, וועלכע האָבן אַרויסגעווען אַן אַ שיעור מסירות און ענערגיע און אַ דאַנק זייערע אַרגאַניזיר־פּעאי־קייטן האָבן זיי באַווען צו שאַפֿן איינע פון די שענסטע קולטור־אינסטיטוציעס מיט וועלכע אונדזער שטאָט האָט מיט רעכט געקענט שטאָלצירן. איניקע פון זיי האָלט איך פֿאַר מיין חוב דאָ צו דער־מאָנען.

מרדכי־זעליג ראָזענבלאָט

איז געווען פון די ערשטע איניציאַטאָרן פון דער „יוגנט־גרופּע" און מיר האָבן זיך טאַקע צו אים באַצויגן מיט גרויס כבוד, ווי צו דעם וואָס האָט אונדז אָנגעווען דעם וועג. געוואָרט האָט ער זיך פון געבן העברעישע לעקציעס און אַ קליינעם ביכער־האַנדל. אומגעקו־מען צוזאַמען מיט דער משפּחה אין יאָר 1942 אין טרעבלינקע.

הערשל קרויזע

האָט געהערט צו די עלטערע חברים און געווען אַן איבערגע־געבענער אַרבעטס־טוער. מיר יוגנטלעכע האָבן אין אים געהאַט אַן אויפריכטיקן און וואַרעמען פריינד. פון פאַך געווען אַ דרוקער. אומ־געקומען מיט דער משפּחה פון די היטלעריסטישע הענט.

דוד גאלד (קלעי)

געשטאָמט פון אַ חסידיש הויז. געלערנט אין בית המדרש, אָבער גלייכצייטיק פֿאַרטיפט זיך אין דער משכילישער און מאָדערנער העברעאישער ליטעראַטור. געווען אייַנער פון אונדזערע ערשטע חברים און שוין דעמאָלט זענען אין אים קענטיק געווען די סימנים פון דעם שפּעטערדיקן ערנסטן און טיפזיניקן שרייבער. נאָכדעם ווי ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אָלס מיטגליד צום סאָציאָליסטישן ציוניזם, האָט ער באַשלאָסן צו ווערן אַן אַרבעטער און אַריין אָלס לערן־ייַנגל אין געלבאַרדס דרוקערייַ. קיינמאָל קיין צייט נישט געהאַט, שטענדיק געווען פֿאַרנומען. די פינגער שוואַרץ פון דרוקער־פֿאַרב — אַן אמתער פּראָלעטאַריער. מיר, זייַנע נאָענטע פריינד, האָבן געווסט וועגן זיין קאַמף מיט די חסידישע עלטערן, אָבער ער האָט זיך קיינמאָל דערויף נישט באַקלאָגט פֿאַר קיינעם.

אין די צוואַנציקער יאָרן איז דוד עולה געווען קיין ארץ־ישראל, ווו ער האָט געפּירט אַן אַקטיוו און שעפּעריש לעבן במשך פון יאָרן.

---

* בעת דער באַרימטער יידישער היסטאָריקער מאיר באַלאַבאַן, וועלכער האָט פֿאַרנומען דעם אָמט פון לייטער פֿאַר יידישע ענינים ביים עסט־רייכישן געזעראַל־גוווערנמענט, האָט באַזוכט אונדזער שטאָט, איז ער שטאַרק נתפּעל געוואָרן פון אונדזער טעטיקייט. דער נאָמען „קולטורא" האָט ער מיט שפּאָס דערקלערט שטאָמט פון „קול תורה". אַ סברה אַז פּראָפעסאָר באַלאַבאַן האָט מיטגעהאָלפן ביים לעגאַליזירן דעם פֿאַריין.

טעטיקער עסקן אין דער ארץ־ישראלדיקער אַרבעטער־באַוועגונג. נפטר געוואָרן אין ישראל אין יאָר 1948.

יעקב אראנאוויטש

געשטאַמט פון אַן אינטעליגענטער ציוניסטישער משפחה. געווען איינער פון די אַקטיווסטע חברים אין אונדזער גרופּע, וועלכער ער האָט זיך באַמיט צו געבן אַ בירגערלעך־ציוניסטישע באַפאַרבונג. שפּעטער שטודירט מעדיצין אין ווילנע און מיט דער צייט פּראַקטיזירט אַלס דאָקטאָר אין ראַדאָמסק. אומגעקומען דורך די דייטשן אין יאָר 1942.

אברהם קאמעלגארן

איז געווען אַ האַנדלס־אָנגעשטעלטער. אַ ליבער און האַרציקער חבר, שטענדיק גרייט יענעם צו העלפן. שטאַרק פרום אָבער מיט אַ סאָציאַליסטישער אָנשויונג. דאָס לעצטע מאָל האָב איך אים געזען זומער 1942 אין ראַדאָמסקער געטאָ, אן אויסגעמאָגערטן און פאַרחושכטן. מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט ער אויסגעהויכט די נשמה אין טרעבלינקע, צוזאַמען מיט די איבעריקע ראַדאָמסקער יידן.

פישל גליקסמאן

אַ האַרציקער מענטש, אַ פאָלקסקינד אָן פרעטענסיעס. שטענדיק געווען גרייט טון עפּעס פאַר דעם פאַריין און עס איז טאַקע שווער געווען זיך פאַרשטעלן אַן אַקציע אין וועלכער פישל זאָל זיך נישט באַטייליקן מיט לייב און לעבן. די זעלביקע הילפס־באַרייטקייט האָט ער אַרויסגעוויזן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה אין באַצוג צו זיינע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. געשטאָרבן נאָך אַ שווערער קראַנקהייט אין לאָס־אַנדזשעלעס.

משה לעווקאוויטש

געווען אַ מוזיקער און פון די ערשטע ציוניסטן אין שטאָט. זייער פיל אונדז געהאָלפן באַזונדערס בייַם דערליידיקן פאַרשידענע ענינים בייַ דער עסטרייכישער מאַכט. וויפל מאָל מיר האָבן זיך צו אים געוועדט מיט אונדזער אַ ביטע, איז ער אונדז שטענדיק אַנטקעגנגעקומען. געווען אַ שטענדיקער באַזוכער פון אונדזערע אָוונטן און פון אַנהויב איז דאָס געווען אַ סך.

א. אלעבארדע

איז אין יאָר 1905 געוואָרן פון אַ בית־מדרש־בחור — אַ רעוואָלוציאָנערער טויער און געבליבן אַלע יאָרן אַן איבערגעבענער בונדישער טויער. אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ, וווּ ער איז אַנטלאָפן פון טשענסטאָכאָווי.

זקן שרייבער

אַן הערלעכער פאָלקסטיפּ. פון פאַך אַ שניידער האָט ער אָבער געאַרבעט אַן געדונגענע אַרבעטער און כסדר געחולמט וועגן דער צוקונפטיקער שיינער וועלט. אין די שפּעטערע יאָרן זיך דערנענטערט צו דער פּועלי־ציון (צ.ס.) פאַרטיי, וועלכער ער האָט פאַרטרעטן אין די קהילה פאַרוואַלטונג. אַ ליבהאָבער פון ביכער, האָט ער זיך פאַרשאַפט אַ רייכע ביכער־זאַמלונג, געווידמעט דער ייִדישער אַרבעטער־באַוועגונג.

וועג איך האָב אים באַזוכט שפּעטער אין זיין געטאָ־נאָרע אין ראַדאָמסק אין יאָר 1942, האָט ער מיר דערציילט, אַז ער האָט גאָרנישט באַוויזן מיטצונעמען פון זיין ביכער־זאַמלונג אַ חוץ לייוויקס אַ בריוו, יועלכן ער האָט אונטער אַ האָגל פון קלעפּ אַרויסגעראַטעוועט. אומגעקומען וואַרשיינלעך אין די טרעבלינקער גאַז־קאַמערן.

טוישן עלטערן דור האָבן מיר אייגנטלעך נישט געקענט געפּינען קיין סך אָנהענגער און פריינד. פאַר דעם הייפל אינטעליגענץ זענען מיר געווען צופיל יידיש און פאַר די חסידיש־באַלעבאַטישע יידן — צו פיל גויים. דאַרפן טאַקע דערמאָנט ווערן די יחידים, וואָס האָבן זיך צו אונדז דערנענטערט און געהאָלפן אונדז אין אונדזער אַרבעט.

*

צום שלוס איז כדאי צו דערמאָנען דעם „פּוטש", וואָס איז אַדורכגעפירט געוואָרן אין אונדזער פאַריין אָנהויב יאָר 1916.

אַ געוויסן זונטיק קומט צו מיר אַ פאַרסאָפּעטער אַבא ווינער און דערציילט, אַז די בירגערלעך־ציוניסטישע גרופּע מיט יעקב אַראַנאָוויטשן בראש, האָט פאַרכאָפט די ביבליאָטעק, אַרויסגענומען די ביכער און פאַרשלאָסן דעם לאָקאָל. מיר האָבן גלייך אַלאַרמירט אונדזער „דעמאָקראַטישע גרופּע" און עס איז באַשלאָסן געוואָרן אויפרייסן דעם לאָקאָל און אויפהענגען אַ נייעם שלאָס. גלייכצייטיק זענען מיר צוגעטרעטן צו שאָפן אַ נייע ביבליאָטעק. אונדזערע פרייַנד אַלעבאַרדע און זקן שרייבער האָבן אונדז געשאָנקען עטלעכע צענדליק ביכער און מיר אַליין האָבן אויך צונויפגעשאָפן אַביסל אייגענע ביכער און פאַרפולט מיט זיי די פאָליצעס. אונדזער „געגנראַל־שטאָב" בראש פון וועלכן איך האָב געהאַט דעם כבוד צו שטיין, האָט אַמטירט אינעם טישלער־וואַרשטאַט פונמיינע עלטערן.

דאָנערשטיק איז צו אונדז געקומען יששכר בוגאיסקי, וועלכער האָט געהערט צו די „פּוטשיסטן" און דערקלערט, אַז ער שטייט ווידער צו צו אונדזער גרופּע.

נאָך קורצע אונטערהאַנדלונגען זענען די „פּוטשיסטן" צו אונדז צוריקגעקומען צוריקברענגענדיק די ביבליאָטעק. ווידער האָט אַ צייט געהערשט שלום צווישן אונדז.

*

אַזוי האָבן מיר אַדאָנק דער התלהבות און איבערגעבנקייט פון אַ קליינער גרופּע יוגנטלעכע אויפגעשטעלט איינע פון די שענסטע קולטור־אינסטיטוציעס מיט וועלכע עס וואָלט זיך געקענט גרויסן יעטוועדע שטאָט. אָבער דאָס וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן מיט אַזויפיל יוגנטלעכן ברען איז שפּעטער צעשטערט געוואָרן צוליב די פונאַנדערפלאַקערטע פאַרטיי־ליידנשאַפטן. די אַלע אָבער, וואָס האָבן אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין דער „קולטורא" אין דער תקופה פון איר אויפבלי, האָבן אַרויסגעטראָגן אויפן גאַנצן לעבן די וואַרעמסטע זכרונות. די „קולטורא" איז געווען די שול, וואָס האָט זיי דערציגן צו געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אין זייערע שפּעטערדיקע רייפע יאָרן.

דוד קאניעצפאלער

ב. אויפשטייג און אונטערגאנג פון „קולטורא"

אַ לענגערע צייט האָבן מיר, אַ גרופּע יוגנטלעכע, אַרומגעטראָגן זיך מיטן געדאַנק צו גרינדן אַ קולטור־געזעלשאַפט, אָבער רעאַליזירן דעם געדאַנק איז אונדז געלונגען ערשט אין יאָר 1915.

די פייערלעכע דערעפענונג פון דער געזעלשאַפט, וועלכער מיר האָבן אַנאַמען געגעבן „קולטורא", איז פאָרגעקומען דעם 15־טן אָקטאָבער 1916, און עס האָבן אין איר אָנטייל גענומען פאָרשטייער פון מאַגיסטראַט, קהילה (פישל דאַנסקי און אַדאָלף לעווקאָוויטש), ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע (יענקל וויטענבערג, אברהם גראָסבערג, אָדער אברהם ראדע"ס ווי מען האָט אים געפונען, מענדל פיינזילבער און שלמה קראקאווסקי). עס זענען אויך אָנגעקומען דעלעגאַטן פון די שכנותדיקע שטעט — טשענסטאָכאָוו, פיעטריקאָוו, בעגדין, סאָסנאָוויץ און בעלכאטאָוו. די אָקופאַציע־מאַכט האָבן רעפּרעזענטירט — לייטענאַנט שובערט (אַן אונגאָרישער ייד וואָס האָט פאַרנומען א

ההימנון של האגודה העברית „קולטורה", שהודפס בצורה זו לקראת יום־הפתיחה של הסניף בראדומסק (15.10.1916). דער הימן פונעם יידישן פאַראיין „קולטורא", וואָס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין דער פאָרם און איז פאַרשפּרייט געוואָרן אין טאָג פון דערעפענען די נאָוואָ־ראַדאָמסקער אָרגאַניזאַציע (דעם 15־טן אָקטאָבער 1916).

№ 81
dla P. — פיר — בעד
Prezes — פרעזעס — יושב ראש
Sekretarz — סעקרעטאר — מזכיר

כרטיס־חבר של אגודת „קולטורה".
אַ מיטגלידער־לעגיטימאַציע פון דער „קולטורא".

הויכן אַמט אין דער אַדמיניסטראַציע פון אונדזער שטאָט), אַ דע־לעגאַט פון דער עסטרייכישער ציוויל־פאַרוואַלטונג מיטן נאָמען פאמעראנצל און אַ גרופּע אָפיצירן. די גרעסטע איבעראַשונג איז אָבער פאַר אונדז געווען דער מאַסנהאַפטער אָנטייל אין דער פייער־לעכקייט פון דער אַסימילרטער אינטעליגענץ און שטודירנדיקער יוגנט, וועלכע האָבן זיך פון שטענדיק באַצויגן מיט ביטול צו יידיש און געהאַלטן זיך ווייט פון יעטוועדער נאַציאָנאַלער טעטיקייט. מיט רעדעס אויף דער דערעפנונג זענען אַרויסגעטרעטן: דוד קרויזע און מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט — אין יידיש, הערשל קרויזע — אין פּויליש.

גלייך מיט איר אַנטשטיין האָט די „קולטורא" אָנגעהויבן אַ ברייט־פאַרצווייגטע טעטיקייט. זי איז אַריבער פון קליינעם בוידעם־שטיבל ביי אהרן־וואָלף שוואַרץ, ווו עס איז ביז דאַן געפירט געוואָרן אַן אומלעגאַלע קולטור־טעטיקייט, אין אַ גרויסן לאָקאַל אויף סטשאל־קאווע גאַס (ביי לייב קארפּ'ן). די צאָל מיטגלידער פון דער געזעל־שאַפט איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג.

די ערשטע תקופה

איינע פון די ערשטע אויפגאַבעס, וואָס מיר האָבן זיך געשטעלט איז געווען גרינדן אַ ביבליאָטעק. אויף אונדזער רוף צו דער געזעל־שאַפט זענען אַריינגעפלאָסן ביכער־מתנות און געלט־שפּענדונגען מיט אַ ברייטער האַנט. נאָך אַ קורצער צייט האָט די ביבליאָטעק פאַרמאָגט אַ שפּאָר צאָל יידישע, העברעאישע און פּוילישע ביכער. אין לייען־זאַל, ביי דער ביבליאָטעק, האָבן זיך פאַרזאַמלט יעדן אָוונט אַרבעטער און יונגוואַרג פון אַלע קרייזן, פאַרברענגענדיק זייער פרייע צייט אויף לייענען אַ צייטונג, אַ בוך אָדער אויף אַרומריידן אַקטועלע פראַגעס. דער טאַנץ־זאַל וואָס האָט זיך געפונען אין דער־זעלביקער געביידע וואָס „קולטורא", האָט אָנגעהויבן פּוסטעווען און די יוגנט האָט זיך מאַסנווייז אַריבערגעטראָגן אין דער „קולטורא", ווו זי האָט גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין אַלערליי קולטור־אימ־פּרעזעס.

די אָרטיקע שטודירנדיקע יוגנט, סטודענטן פון די וואַרשעווער און לעמבערגער הויכשולן, און די אינטעליגענץ האָבן זיך באַצויגן מיט סימפאַטיע צו אונדזער טעטיקייט און גערן מיטגעארבעט מיט אונדז. באַזונדערס דאַרפן דערמאָנט ווערן: גאבריש ווינער — אַ סטודענט פון דער לעמבערגער פּאָליטעכניקום, היפעק לעווקאָוויטש — אַדאָלף לעווקאָוויטש'ס אַ זון, העניעק דאנסקי — דעם דאָזאָרס פישל דאַנסקי'ס זון, פרל' שטשאַריינסקי, פרל' בעהם — יוסף בעהמ'ס טאָכטער, פרל' וויסאָצקי — לערערין אין דער רעגירונגס־שול, מא־דזיע ווינער — בצלאל זייפנזידערס טאָכטער, און קריינדלער חיים, דירעקטאָר פון דער פאָלקס־שולע.

האָבנדיק אַזעלכע כוחות האָבן מיר באַשלאָסן צו גרינדן אָוונט־קורסן. אינעם קאָמיטעט וואָס האָט געזאָלט אָנפירן מיט די קורסן זענען אויסגעוויילט געוואָרן: מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט, דוד קרויזע, יענקל אַראַנאָוויטש (שפּעטערדיקער דאָקטאָר־מעדיצין) און לודוויק וויינבערג. מיט דער צייט זענען צוגעקומען: גאבריש ווינער, היפעק לעווקאָוויטש, פרל' בעהם א"אַ. אין דער פייערלעכער דערעפענונג פון די קורסן האָבן אָנטייל גענומען פאָרשטייער פון מאַגיסטראַט (דניאל ראָזענבוים), קהילה (פישל דאנסקי) א"אַ.

די אָוונט־קורסן זענען געפירט געוואָרן אַ לענגערע צייט אינעם שול־לאָקאַל און גענאָסן פון אַ קהילה־סובווענץ.

דער גלאַנץ־פּעריאָד

אין 1916, נאָך אַ יאָר פרוכטבאַרער טעטיקייט, האָבן מיר באַ־שלאָסן צו שאַפן אַ כאָר, אויסנוצנדיק דעם באַזוך פון מוזיקער מתתיהו בענסמאַן אין אונדזער שטאָט. נאָך אַ קורצער צייט האָט אין דער סטשאָלקאָווער גאַס געקלונגען דאָס האַרמאָנישע געזאַנג פון דעם געמישטן מענער־און פרויען־כאָר. צו יענער צייט איז אויך אַנטשטאַ־נען די דראַמאַטישע סעקציע מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט קובא מיטעלמאַן.

די געזעלשאַפט האָט געפירט איר טעטיקייט מיט גרויס התלה־בות און ברען. יעדן שבת זענען פאָרגעקומען רעפעראַטן, וועלכע עס האָבן געהאַלטן מרדכי זעליג ראָזענבלאַט, די ברידער דוד און נחמן גאָלד, דער לערער קריינדלער. אויך עסטרייכישע אָפיצירן האָבן פון צייט צו־צייט רעפערירט איבער דייטשער ליטעראַטור, אאַ"וו. אַ גרויסן דערפאָלג האָבן אויך געהאַט די ליטעראַריש־מוזיקאַלישע אָוונטן, אויף וועלכע עס זענען אויפגעטראָטן די דראַמאַטישע סעקציע און דער כאָר. פאַרטאָן אין אונדזער טעטיקייט האָבן מיר פּשוט פאַר־געסן, אַז מיר לעבן אין אַ מלחמה־צייט, אַז ביי פאלקיוו דונערן די האַרמאַטן און עס גיסט זיך מענטשלעך בלוט.

דער אונטערגאַנג

די מלחמה האַט זיך דערנעטערט צו איר סוף. פון שכנותדיקן רוסלאַנד האָבן זיך דערטראָגן די אָפּקלאַנגען פון גרויסן רעוואָ־

לוציאָנערן שטורעם און אין די יידיש־פּוילישע שטעט און שטעטלעך האָט פּלוצים אויפגעוואַכט אַ רוישיק פּאָליטיש לעבן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן פאַרשידענע אַרבעטער־פאַרטייען, ווי דער „בונד", „פּועלי־ציון", צעירי ציון א"אַ. פּאַרטיי־רעדנער האָבן פאַר־פלייצט די שטעט און שטעטלעך, זיי זענען געקומען פון וואַרשע, לאָדזש און אַנדערע גרעסערע שטעט, כדי צו פירן זייער אַגיטאַציע־אַרבעט. די רעפעראַטן זענען פאָרגעקומען אין לאָקאַל פון „קולטורא", אַ געוויסע צייט האָט די פאַרוואַלטונג זיך באַמיט אָפּצוהיטן די גע זעלשאַפט ווי אַן אומפּאַרטייאישן קולטור־צענטער. דאָס איז אָבער אויף לאַנג נישט געלונגען: אויפן אָרט פון האַרמאָנישער צוזאַמענ־אַרבעט, האָט זיך אָנגעהויבן אַ נישט געצוימטער פּאַרטיי־געראַנגל, וואָס האָט געבראַכט צום אונטערגאַנג פון דער „קולטוראַ".

דוד קרויזע

מלמדים – לערער – דערציער

יצחק גראסמאן

אין מיינע קינדער יאָרן האָט נאָך אין ראַדאָמסק נישט עקזיסטירט קיין פאָלקס־שולן. אַפילו די צוקונפטיקע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן האָבן באַקומען זייער דערציונג אין חדרים. די ערשטע פאָלקס־שול איז געעפנט געוואָרן — איך געדענק נישט גענוי ווען — דאַכט זיך אין יאָר 1903 אָדער גאָר אין יאָר 1905 אין שלמה ראדעלס הויז און מען האָט זי גערופן „די זשאָנדאָווע שקאָלע". געלערנט האָט מען אין איר נאָר אין דער רוסישער שפּראַך. דער הויפּט־לערער איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען גאָלאָמב. אינדערפרי האָט ער געלערנט אין דער שול און נאָכמיטאָג רוסיש אין די חדרים לויט דער ריי, ווייל פון דער שול אַליין האָט ער נישט געהאַט קיין פּרנסה. אין די חדרים האָט מען דעמאָלט געמוזט לערנען די קינדער רוסיש, אַנדערש האָט מען צוגענומען ביים מלמד די דערלויבעניש צו פירן דאָס חדר. דער לערער גאָלאָמב איז געקומען פון טיף רוסלאַנד. ער האָט געקענט פיין פּויליש און אַפילו יעדן פרייטיק אין געהיים געלערנט מיט די עלטערע קינדער פּוליש. יידיש האָט ער גערעדט שוואַך. נישט יעטוועדער אין ראַדאָמסק האָט זיך געקענט אַנטשליסן צו שיקן זיין קינד אין דער דאָזיקער רעגירונגס־שול. ערשטנס האָבן דאָרט יינגלעך און מיידלעך געלערנט צוזאַמען און צווייטנס האָט מען דאָרט געלערנט אָן היטלעך און די תלמידים האָבן געמוזט טראָגן אַ ספּע־ציעלן מונדיר („אוניפאָרם"). איך האָב מיך אויך געהאַט פאַרשריבן אין דער דאָזיקער שול, אָבער ווען מיין באָבע הינדע איז צעגע־גאַנגען און אַ קוק געטון ווי די שול זעט אויס, האָט זי חרטה באַקומען און מיך נישט געלאָזט לערנען אין איר, כ'זאָל נישט ווערן קיין „גוי". בעת יעטוועדער „גאַלאַווקע" ,ד. ה. ווען מען האָט געפייערט דעם געבורטסטאָג פון קיסר ניקאָלאי אָדער פון זיינע משפּחה־מיטגלידער, האָט דער לערער גאָלאָמב גענומען אויף זיך די איניציאַטיוו און צונויפגעזאַמלט די קינדער פון דער רעגירונגס־שול און פון די חדרים און געפירט זיי אין שול אַריין און דער חזן ר' שלמה זאקס האָט צוזאַמען געזונגען מיטן כאָר דעם רוסישן הימן „באָזשע צאַריאַ כראַני". אַזאַ טאָג איז געווען אַ יום־טוב פאַר די חדרים־קינדער פאַר קליין און גרויס, אָנהויבנדיק פון דרדקי ביז די גמרא־חדרים.

איך בין געבוירן געוואָרן אין יאָר 1893 און שוין אין יאָר 1897, ד. ה. צו פיר יאָר האָב איך אָנגעהויבן לערנען ביים באַוווּסטן דרדקי־מלמד, אברהמלע מלמד, אַ ייד מיט אַ ברייטער באָרד. דאָס חדר האָט ער געפירט אויפן הויף פון רב ר' צבי מאיר. אברהמלע מלמד האָט ליב געהאַט די קינדער, אַלע, אָרעם און רייך זענען ביי אים געווען גלייך, און די קינדער האָבן אויך ליב געהאַט זייער רבין. צוזאַמען מיט אים האָבן מיטגעאַרבעט צוויי באַהעלפערס. נאָכדעם ווי ר' אברהמלע מלמד איז נפטר געוואָרן האָט דאָס מלמדות איבערגענומען זיין זון ר' איטשע־מאיר. ער איז געווען יונג און האָט איינגעפירט פאַרשידענע אויסבעסערונגען אין דער שיטה פון לערנען. מיט אים האָט זיך זייער געשמאַק געלערנט, ווייל ער האָט געוווּסט ווי צו געווינען די סימפּאַטיע פון די קינדער. האָבן טאַקע די קינדער געוואָלט לערנען נאָר ביי אים און נישט ביי די צוויי באַהעלפערס וועלכע ר' איטשע מאיר האָט איבערגענומען בירושה פון זיין פאָטער.

דאָס איז געווען דער ערשטער עטאַפּ. צו פינף יאָר בין איך איבערגעגאַנגען צו יוסף־בער מלמד. דאָס איז געווען אַ הויכער ייד מיט אַ שפּיציק בערדל. ער האָט געלערנט מיט אונדז גמרא און איז געווען אַ שטרענגער, אַפילו אַ שטיקל כעסן. אויסער דער מלמדות האָט ער געהאַט נאָך זייטיקע פּרנסות. ער האָט געקענט שרייבן און ריידן רוסיש (באַלייגט אַפילו אַן עקזאַמען פון דער רוסישער שפּראַך) און געהאַט אַ דערלויבעניש צו לערנען מיט די קינדער אין זיין חדר רוסיש. ער האָט טאַקע צופאַרדינט מיט שרייבן ביטעס צו דער מאַכט, צום נאַטשאַלניק, גובערנאַטאָר און אַפילו צום קייזער און דער קייזערין אַליין. ער האָט זיך באַרימט, אַז ער איז תמיד מצליח, ווייל ער האָט אַ גוטע פעדער און אַ שיינע האַנטשריפט. ווען מען האָט אַרעסטיו"ט זיין טאָכטער, דבורה די פועלי־ציוניסטקע, אַלס אָנפירערין פון אַ שטרייק אין יאָסל האמער'ס זאָקן־פאַבריק, איז ער געלאָפן צו דער בוידעמטעס מאַן בעטן אָנ־שרייבן אַ ביטע צום נאַטשאַלניק: מען זאָל באַפרייען זיין טאָכטער דבורה הצנועה וואָס איז על פי טעות אַרעסטירט געוואָרן און דאָס קען אַ יידישער טאָכטער שאָדן צום שידוך, אַ חוץ דעם העלפן אים דבורה'ס פאַרדינסטן צו פירן די מלמדות. דער נאַטשאַלניק דאַרף וויסן -- האָט ער געשריבן — אַז ער איז געטריי דעם קייזער און דער קייזערין און בעט אויף דעם לאַנגען לעבן פון דער גאַנצער קייזער־לעכער משפּחה. אַ חצי מאה קינדער בעטן אויף דער באַפרייאונג פון דער טאָכטער פון ר' יוסף־בער מלמד וואָס איז אַן עני ואביון און דער קייזער דאַרף אויף אים מרחם זיין כרחם אב על בנים. ר' יוסף־בער האָט אונדז פאָרגעלייענט די ביטע און געוואָלט וויסן ווי מיר האַלטן פון איר. ווען מען האָט אים געפרעגט פאַרוואָס ער שרייבט זי נישט אַליין, האָט ער געענטפערט, אַז ער וויל נישט אַז „נאַ־טשאַלסטווע" זאָל דערקענען זיין האַנטשריפט און דעריבער האָט ער דיקטירט דעם תוכן. ער האָט טאַקע באַקומען אַן ענטפער, אַז מען זאָל געבן אַ גאַראַנטיע, אַז דאָס וואָס ער שרייבט איז אמת און דאַן וועט מען די טאָכטער באַפרייען. מיין באבע הינדע ז"ל האָט געגעבן די גאַראַנטיע און די שוואַרצע דבורה (אַזוי האָט מען זי גערופן) איז באַפרייט געוואָרן. יוסף־בער מלמד האָט געהאַט נאָך אַ פּרנסה. זומערצייט פלעגט ער פאַרבעטן יעדן שבת נאָכמיטאָג די תלמידים צו זיך אַהיים כדי צו לערנען אַ פרק משניות און זיי מכבד געווען מיט ביר וואָס ער אַליין האָט געמאַכט פון פלוימען־זאַפט. די רביצין האָט זיך אָבער געהייסן באַצאָלן פאַר דעם כיבוד.

אַן אַנדער טיפּ מלמד איז געווען ר' מרדכי יוסף. מען האָט אים

גערופן „פאָניע" ווייל ווען מען איז אַרויס פון זיין חדר איז אַזוי ווי מען וואָלט געדינט ביי די זעלנער. צוליב יעטוועדער נאַרישקייט וואָס אַ תלמיד האָט זיך פאַרשולדיקט האָט ער אים געהייסן אַרויף אויפן טיש און געגעבן אים מלקות. דעם ערשטן שמיץ האָט געגעבן די רביצין און דערנאָך די איבעריקע תלמידים. אויך ר' מרדכי יוסף האָט נישט געלעבט פון בלויז מלמדות. ער האָט זיך פאַרנומען מיט פאַר־קויפן וואַרשעווער קאַפּעלעך און יידישע היטלעך אָבער אָן בענדלעך, ווייל די „אחדות־יינגן" האָבן געטראָגן היטלען מיט איין אָדער צוויי בענדלעך און דעריבער האָט ער אַזאַ סחורה נישט געוואָלט האַלטן. פאַרקויפט די היטעלעך האָט ער בעת די יאָרצייטן פון די ראַדאָמסקער רביים און די תלמידים האָבן אים צוגעהאָלפן. אַזוי האָט ער געלערנט סיי תורה און סיי פאַרקויפן סחורה. ווען מען איז אַוועק פון מרדכי־יוספן איז פאָרט עפּעס פון זיין תורה געבליבן אין קאָפּ.

אַן ענלעכער טיפּ מלמד איז געווען יידל מלמד, מרדכי־יוספס אַ ברודער. ער איז געווען אַ שטרענגער אָבער צוגלייך אויך אַביסל אַ מאָדערנער מלמד. אַ חוץ גמרא, האָט ער אויך געלערנט תנ"ך און עברית. ער האָט אַ גאַנצע וואָך געלערנט בלויז ביז 10 אַזייגער אינ־דערפרי און שפּעטער האָט ער אַריינגערופן די רביצין אויסגעהערט ווי אַזוי די תלמידים האָבן זיך אויפגעפירט אין שטוב און אין דער גאַס און דערנאָך האָבן די תלמידים דערציילט ווי זיי האָבן זיך אויפ־געפירט בין אדם לחברו. יידל מלמד האָט צונויפגעשטעלט אַ פּראָ־טאָקאָל און פאַרפירט אַ משפּט. יעטוועדער תלמיד האָט באַקומען זיין פּסק־דין. ס'האָט זיך גערופן „הרג וחינוך": ווער עס איז אַהיים גע־קומען מיט אויסעגריסענע אויערן, ווער אַ צוקניפּטער און צעשלאָ־גענער. די משפּטים האָבן געדויערט ביז דריי נאָכמיטאָג און ווען מען איז סוף כל סוף אַרויס אויף דער פריי אויף אַ גאַנצן שבת איז געוואָרן פריילעך.

ליפּא מלמד איז געווען אַ ייד מיט אַ ברייטער באָרד, אַ שטילער און זעלטן ווען זיך אויפגערעגט. געלעבט האָט ער זייער באַשיידן. מיט איין שטיקל צוקער האָט ער אויסגעטרונקען צען גלעזער קאָכע־דיקן טיי. גערויכערט האָט ער אַ לולקע. ווי ער האָט זיך אַליין באַ־רימט האָט ער געמאַכט אַ שהחיינו אַויף קאַרשן ערשט דעמאָלט ווען אַ טאָפּ קאַרשן האָט געקאָסט נישט מער ווי דריי קאָפּיקעס. מיט איין וואָרט, ער האָט געלעבט אין דחקות. געהאַט האָט ער אַ זון מיטן נאָ־מען אַברהם, מען האָט אים אָבער גערופן „דער לאַנגער קאָפּ", ער איז געווען אַ חבר פון „פּועלי ציון" און געפירט דעם שטרייק פון די זאָקן־אַרבעטער. ליפּא מלמדס פרוי האָט געהייסן חנה־רבקה, געווען איז זי אַ קליינע מיט אַ קופּקע אויפן קאָפּ און געהאַנדלט אויפן מאַרק מיט טיכלעך. יעטוועדן דאָנערשטיק פלעגט ר' ליפּא אַרויסגיין מיט דער לולקע אין מויל, כדי אַכטונג געבן אַז מען זאָל זיין ווייב נישט באַגנבענען. ווען ער האָט אָבער באַמערקט ווי אַן ערל'טע האָט פאַר־באַהאַלטן אַ געגנבעט טיכל אין בוזעם האָט ער עס דערציילט זיין חנה־רבקהן ערשט ווען די ערל'טע איז אַוועקגעגאַנגען. ווען ער האָט נישט געלערנט — פלעגט ער איינטענען מיט זיין ווייב, — אַז מען דאַרף נישט מבזה זיין אַפילו אַ גוי בפרהסיה. ליפּא האָט ליב געהאַט זיינע תלמידים און מיט זיי געלערנט ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין. פאַר דעם נאַפט האָט ער, פאַרשטייט זיך, גענומען געלט. בעת ר' ליפּא איז אַוועק אין בית המדרש צו מנחה ומעריב האָבן דערווייל די תלמי־דים געמאַכט אַן איבערקערעניש אין חדר. ביי ליפּא'ן האָט מען שוין געלערנט גמרא מיט תוספות און אַ פּשטל. בדרך כלל האָט ער נישט געשמיסן, ער האָט נאָר געסטראַשעט אַז ער וועט ברענגען פון בוידעם דעם קטר מרירי מיט די זיבן שפּיצן און דאָס, איז געווען דער גרעס־טער סטראַשונעק. ער איז אויך געווען דער משגיח איבער דעם רבינ'ס ז"ל תפארת שלמה'ס און חסד לאברהמ'ס אוהל, ער האָט אים געעפנט צו זייער יאָרצייט, אַרומגעגאַנגען מיט דער צדקה־פּושקע און פאַרטיילט דאָס געלט צווישן בכבודיקע אָרעמעלייט.

אבא מלמד, אַ זון פון זלמן דעם דאַמען־שניידער, אַן אָפּגעהיטע נער ייד, איז געווען אַ יונגערמאַנטשיק מיט אַ קליין בערדל. גע־וווינט האָט ער אין איין צימער, ווו ער האָט געפירט זיין חדר. ער האָט נאָר געהאַט איינצלנע תלמידים וועלכע ער האָט פאָרבאַרייט צו חיים דוד מלמד (זע ווייטער). אבא איז געווען אַ געהיימער מלמד, ד. ה. ער האָט נישט געהאַט קיין דערלויבעניש אויף פירן אַ חדר. מיט די תלמידים האָט ער געלערנט אַמאָל אין בית המדרש און אַמאָל ביי זיך אין שטוב. זיין ווייב איז געווען קראַקאָווסקי'ס, דעם וואַלד־סוחרס אַ טאָכטער. זי האָט געוואָלט אַז ר' אבא זאָל אויך זיין אַ סוחר אָבער ער האָט געוואָלט זיין דווקא אַ מלמד און דער שווער האָט געמוזט מסכים זיין דערצו. אַזוי ווי דאָס מלמדות האָט נישט געגעבן קיין שטאַרקע פּרנסה האָט דער שווער בלית ברירה געמוזט אונטער־שטיצן אבא'ן מיט זיין משפּחה.

חיים דוד מלמד איז געווען אַ ייד פון מיטעלן וווקס, אַ שניידערס אַ זון. געווען איבערגעבן זיינע תלמידים, געלעבט אין התבודדות און נישט געקוקט אַפילו אויף זיינע אייגענע טעכטער. ביי אים האָבן גע־לערנט די רייכערע קינדער ווי שטשעראַנסקיס און ראָזענבוימס. נאָכמיטאָג האָט געלערנט רוסיש אין חדר דער לערער גאָלאָמב פון דער רעגירונגס־שול און ער האָט אָפּגעהיטן די „גאלאָווקעס".

אין יענער צייט, 1905, איז שוין געווען דער קליינער „בונד" וועלכער איז געווען קעגן דעם פייערן די „גאלאָווקעס". חיים דוד'ס תל־מידים זענען אויפגעפאָדערט געוואָרן אויפהערן לערנען ביי גאָלאָמבן און אויב נישט וועט מען זיי אונטערשניידן די פּיאות און צונעמען די היטלעך.

די „בונדאָווצעס" האָבן טאקע אונדז אַרגאַניזירט, אַז ווען גאָ־לאָמב וועט וועלן זינגען מיט אונדז אינעם טאָג פון דער „גאַלאָווקע" „באָזשע צאַריא כראָני" זאָלן אַלע תלמידים פאַרלאָזן דאָס חדר און אים לאָזן אַליין. און אַזוי האָבן מיר טאַקע געטון. איך געדענק אַז דאָס איז געווען דאָנערשטיק, אַ מאַרק־טאָג, זענען מיר אַלע אַרויס אינעם מאַרק און געזען ווי אַלי בארדא, אברהמטשע זייפענזירדער'ס איידעם, טראָגט די רויטע פאָן. אַזוי ווי איך האָב אָנגעפירט מיטן שטרייק ביים חיים דוד'ן האָט ער געבעטן מיין באָבע הינדע ז"ל אַז זי זאָל מיך אַרויסנעמען פון זיין חדר און איבערגעבן גלייכער צו אהרן־הערש מלמד.

חיים דוד'ס ווייב האָט געפירט אַ מסחר מיט די תלמידים, זי האָט זיי פאַרקויפט קאָלאָראַבי און געבראָטענע קאַרטאָפל.

אהרן הערש מלמד איז געווען אַ נידעריקער ייד מיט גרויסע גע־דיכטע ברעמען. ער האָט געטענעט, אַז אַ ייד דאַרף נישט קוקן נישט אַרויף און נישט אַראָפּ וועט ער נישט נכשל ווערן אין קיין עברות. ר' אהרן הערש האָט זיך געפירט ווי אַ רבי, יעטוועדן טאָג איז ער געגאַנגען זיך טובל זיין, קוים עפּעס וואָס געגעסן און נישט יעדן תל־מיד האָט ער אָנגענומען צום לערנען. מען האָט אים געוואָלט מאַכן פאַר אַ דיין נאָר ער האָט מסרב געווען.

פון אהרן־הערשן איז מען געגאַנגען לערנען אין הענעך־פישל קאָצקערס ישיבה אין קאָפּל'ס בית המדרש. דאָס איז געווען דער לעצטער עטאַפּ פונעם לערנען אין חדרים.

אהרן־הערש האָט געהאַט טעכטער וואָס האָבן פיל מיטגעאַרבעט אין דער אַרבעטער־באַוועגונג אָבער ער האָט דערפון נישט געוווּסט און ווען מען האָט אים דערציילט, אַז זיינע טעכטער האָבן געשעפטן מיט די „אחדות־יונגן" האָט ער פּשוט נישט געגלויבט.

ר' הענעך־פישל קאָצקער איז געווען אַ הויכער ייד מיט אַ קאָזע־בערדל, אַ חכם וואָס האָט ליב געהאַט תמיד צו פּשטלען זיך מיט די תלמידים און מיט סתם דורכגייער. זיין ישיבה האָט ער געפירט אין קאָפּלס בית־המדרש. שבת האָט ער געלערנט מיטן עולם אינעם בית־המדרש און איז געווען באַזונדערס באַליבט ביי די בעלי־מלאכה. מען האָט זיך צו אים באַצויגן מיט גרויס דרך ארץ. ווען עס איז גע־

קומען אַ מגיד האַלטן אַ דרשה אין בית־המדרש, האָט אים קאָפּל שמש נישט דערלויבט רעדן ביז ער האָט נישט באַקומען פישל־קאָצקערס הסכמה.

גרשון מלמד איז געווען פון דעם מלמדים וואָס יוסף־בער. דאָס איז געווען אַ הויכער געלער ייד . זיין ווייב האָט מען גערופן טובה די קלאַפערין. וען גרשון איז נפטר געוואָרן האָט טובה זיך געזאָגט צום מלמדות און געגאַנגען איבער די שטובן לערנען מיידלעך שרייבן און לייענען יידיש ווי אויך דאַוונען.

מיכאל מלמד איז געווען אַ נידעריקער ייד, קוים וואָס ער האָט געלעבט. געווען איז ער אַ דרדקי מלמד, זיין חדר איז געווען קליין און אין באַהעלפערס. ער פלעגט זאָגן צו זיינע תלמידים: „אַז מען לערנט אַליין איז די נשמה ריין".

יעקב־יוסף מלמד אָן איידעם פון דער ציקאָריע־מאַכערין איז געווען פון דעם טיפּ מלמד וואָס אַבא. געווווינט האָט ער אין אַ קליין שטיבל און גערייכערט אַ סך ציגאַרעטן. זיינע תלמידים האָט ער געבטן זיי זאָלן אויפקלייבן אַוועקגעוואָרפענע מונדשטוקן פון וועלכע ער האָט אַרויסגענומען דעם טאַבאַק פאַר זיינע ציגאַרעטן. ער איז אויך געווען מוזיקאַליש. זיינע שילער האָבן אים געבראַכט האָר פון פערדישע וויידלען און ער האָט זיי געוויזן ווי אַזוי מען מאַכט פידלען.

זיין חדר איז געווען אין אַ קליין שטיבל. די תלמידים זענען געזעסן אויפן בעט נעבן וועלכן עס איז געשטאַנען אַ טיש. פון דער צווייטער זייט איז געשטאַנען אַ צעבראָכענע באַנק, וועלכע איז כסדר אומגעפאַלן און ר׳ יעקב־יוסף האָט זי געהאַלטן אין איין פאַר־ריכטן. אַמאָל איז די ציקאָריע־מאַכערין אַריינגעקומען אין חדר און געזען ווי דער איידעם אַרבעט האָט זי אָנגעשריגן אויף די תלמידים אַז צוליב זיי וועט ער נאָך באַקומען אַ לונגען־פעלער, ווייל ער שוויצט צו פיל און געהייסן זיי אַרויסטראָגן זיך אין בית־המדרש וועט אין שטוב זיין אַביסל גרויסער. ר׳ יעקב־יוסף האָט זיך דערשראָקן פאַר זיין שוויגער, אַריבערגעפירט די תלמידים אין בית־המדרש, און געַנומען מיט זיי דאָרט ווייטער קנעלן.

אויף דער עלטער האָט ר׳ יעקב־יוסף אַוועקגעוואָרפן דאָס מלמדות. ער האָט באַקומען אַ קליינע ירושה פון זיין שוויגער די ציקאָריע־מאַכערין און פון דעם זיך געעפנט אַ קאַלך־געוועלבל. דאָס געוועלבל איז אַוועק נישט שלעכט. די דערוואָקסענע זין האָבן מיטגעהאָלפן אין דער פרנסה און פאַרגרעסערט דאָס געשעפט. מיט דער צייט האָט ער זיך געעפנט אַ צווייט געוועלב מיט קאַלך, אַזוי אַרום אַז מען האָט אים אַפילו געהאַלטן פאַר אַ גביר. וען ער האָט נאָר געהאַט אַביסל צייט האָט מען אים געטראָפן זיצן אין לערנען אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל.

דער לעלעווער לערער זיינווּל גאָלדמאַן איז געווען קאַזיאָנע ראַבינער אין ראַדאָמסק, ער האָט ליב געהאַט ארץ־ישראל און געלערנט תנ״ך, יידיש, לשון־קודש, רוסיש, פויליש און דייטש. געהאַט האָט ער אַ גרויסע השפּעה אויף זיינע תלמידים און דערצויגן זיי אין ליבשאַפט צו ציון און אינעם נאַציאָנאַלן גייסט.

בעריש שטאַטלער איז געווען אַ לערער פון העברעאיש און בוכאַלטעריע און אַן איבערגעבענער ציוניסט.

די „בית־יעקב" שולע

שושנה ווײנשטאָק

איך בין געווען אַ גאָר קליין מיידל, וועז אין ראַדאָמסק האָט זיך געגרינדעט די ערשטע רעליגיעזע שולע פאַר מיידלעך, אונטערן נאָמען „בית־יעקב". די שולע האָט זיך געפונען אויפן מאַרק, אין הויז פון ה׳ אייבעשיץ. צו יענער צייט האָט נאָך ראַדאָמסק קיין אייגענע לערערינס נישט געהאַט. די לערערינס אין דער „בית־יעקב" שולע זענען געווען, מערסטנטייל, אַביטוריענטינס פון „בית־יעקב" סעמינאַר אין קראָקע. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט שוין ראַדאָמסק פאַרמאָגט אייגענע לערערינס — די פריילינס באַטשאַן, פרענק, יודקעוויטש און אַנדערע.

אין דער שולע האָבן מיר געלערנט 20—25 מיידלעך אין אַ גרופּע. (די עלטערע גרופּעס האָט מען גערופן „בנות"). נאָכן ענדיקן די שולע, זענען פון אונדזערע מיידלעך געפאָרן ממשיך זיין דאָס לערנען אין „בית־יעקב" סעמינאַר אין קראָקע.

אין שולע האָבן מיר געלערנט: תנ״ך, דינים, ברכות, לייענען און שרייבן יידיש, ווי אויך זינגען לידער. פרייטיק־צונאַכטס און שבת פלעגן מיר גיין דאַוונען. חנוכה און פורים פלעגן מיר אייגענע אַרדענען פאַרשידענע אימפּרעזעס און פאַרווייילונגען. די הכנסות פון די אונטערנעמונגען פלעגן מיר שפּענדן אויף וווילטעטיקע צוועקן.

די שולע איז געשטאַנען אויף אַן הויכן ניוואָ און איז געווען באַקאַנט אין גאַנצן פאָוויאַט. אַ גאָר גרויסע איבערלעבונג איז פאַר אונדז געווען וען צו אונדז אין שולע איז געקומען אויף אַ באַזוך די פרוי שנירער, די פירערין פון די „בית־יעקב" שולן אין פוילן. מיר זענען געקומען אין שולע אויסגעפוצט אין יום־טובדיקע קליידער. די לעקציע אין אונדזער גרופּע האָט זיך געפירט אין דער אַנוועזנהייט פון פרוי שנירער, וואָס האָט אין אונדזערע קינדערישע אויגן זיך געשפּיגלט ווי אַ סימבאָל פון וויסן, צניעות און צידקות. די פרוי שנירער האָט אונדז געשטעלט פאַרשידענע פראַגן פון יידישער געשיכטע און יידיש מנהגים. אין אַ געוויסן מאָמענט האָט זי זיך געוונדעט צו מיר און אַזוי געזאָגט: „קינד מיינס, דו האָסט אַ פנים שיין ווי אַן עפּל, צי ווייסטו וואָס פאַר אַ ברכה מען מאַכט אויף פרוכט?" אין דעם מאָמענט איז שוין מיין פּנים געווען ענלעך מער צו אַ בוראַק ווי צו אַן עפּל, דאָך האָב איך דרייסט און זיכער געזאָגט די פאַסיקע ברכה. די פרוי שנירער האָט מיר שטאַרק געלויבט און איך בין מיט דעם שטאָלץ געווען לאַנגע וואָכן...

אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט זיך די „בית־יעקב" שולע געפּענען אויף קראַקאָווסקע גאַס נר׳ 9. איך האָב די שולע באַזוכט ביזן אויסברוך פון דער מלחמה, אין 1939, און ליידער בין איך איינע אַליין פאַרבליבן פון אַלע מיינע חבר׳טעס־שילערינס. גאַנץ אָפט ווילט זיך מיר מיט עמעצן אַדורכשמועסן און זיך דערמאָנען די גליק־לעכע קינדער־יאָרן, וואָס איך האָב דורכגעמאַכט אין דער „בית־יעקב" שולע.

די שלום־עליכם ביבליאטעק

י. ליבערמאן

די שלום־עליכם ביבליאָטעק איז דערעפנט געוואָרן דעם ערשטן מאי 1926 אין קלוב פון פועלי־ציון־צ.ס., וואָס האָט זיך געפונען אין בנימין האַלצבערגס הויז, אויף דער פשעדבארסקא־גאַס.

די ביבליאָטעק איז געגרינדעט געוואָרן אַ דאַנק דער איניציאַטיב פון עטלעכע פאַרטיי־טוער, וועלכע זענען געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען „די פיר".

מען דאַרף באַטאָנען, אַז די שלום־עליכם ביבליאָטעק איז נישט געווען די אייניקע און ניט די ערשטע ביבליאָטעק אין שטאָט, עס האָבן שוין עקזיסטירט פאַר איר אַנדערע ביבליאָטעקן. באַזונדערס דאַרף דערמאָנט ווערן די י. ל. פרץ ביבליאָטעק וואָס איז געגרינדעט געוואָרן מיט צוויי יאָר פריער דורך דעם האַנטווערקער־פאַרבאַנד. אין באַזיץ פון דער דאָזיקער ביבליאָטעק זענען געווען צוויי טויזנט ביכער און צו איר האָבן געהערט הונדערטער לייענער. זי האָט זיך געפונען אין שטאָט־צענטער אויף דער קאַליסקאַ־גאַס.

דאָס גרינדן פון דער שלום־עליכם ביבליאָטעק איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן. עס איז נישט געווען קיין לייכטע אויפגאָבע צו שאַפן אַ „יש מאַין", אָן געלט־מיטלען, אָן דעם מינימאַלסטן אינוואַנטאַר אָן דער מינדסטער ערפאָרונג ווי אַזוי צו פירן א ביבליאָטעק. דאָס אָרט וואָס איז געווען באַשטימט פאַר דער ביבליאָטעק האָט זיך נישט געפונען אין שטאָט־צענטער. אָן דאָך, טראָץ די אַלע שטערונגען, איז באַשלאָסן געוואָרן, צוליב דעצידירנדיקע טעמים, די ביבליאָטעק צו שאַפן.

אונדזער באַוועגונג וואָס איז געווען פאַר אַלעם אַ דערציאונגס־באַוועגונג, פאָדערנדיק פון די מיטגלידער זיי זאָלן פאַרווירקלעכן אירע אידעאַלן, האָט נישט געקענט איבערלאָזן די דערציאונג אין די הענט פון „אומפאַרטייאישע". מיר האָבן אויך אייגנזינ, אַז מיט דער גרינדונג פון דער ביבליאָטעק לייגן מיר אַ גרונדשטיין פאר אַ קולטור־צענטער, וואָס מיר האָבן געשטרעבט אויפצובויען פאַר דער יוגנט אָן דערוואַקסענע וועלכע וועלן זיך קאָנצענטרירן אַרום אונדז. אין משך פון דער זעלבער צייט האָבן מיר אויך געגרינדעט אַ פאָלקס־אוניווערסיטעט, אָוונט־קורסן פאַר דערוואַקסענע, אַ דראַמאַטישן־קרייז און אַ כאָר. דאָך האָבן מיר באַטראַכט דאָס גרינדן פון דער ביבליאָטעק אַלס דעם הויפט־פונקט פון אונדזער קולטור־טעטיקייט.

דאָס ארגאַניזירן און אויפבויען פון דער ביבליאָטעק איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף דעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות, מיט דער טעטיקער בייהילף פון דעם חבר חיים גאָלדבערג ז"ל און אַנדערע. איך בין אויך געווען דער ערשטער ביבליאָטעקאָר.

ווי געזאָגט איז די ביבליאָטעק דערעפנט געוואָרן דעם ערשטן מאי 1926. אַנגעהויבן האָט זי מיט 500־600 יידישע ביכער, וואָס זענען צונויפגעזאַמלט געוואָרן פון פאַרשידענע שפענדער. דעם ערשטן שראַנק האָבן אויפגעבויט פרייוויליק די סטאָליאַרעס — פאַרטיי־חברים. אין אַנפאַנג האָט די ביבליאָטעק געציילט עטלעכע צענדליק לייענער. עס פאַרשטייט זיך אַז דער לייען־מאַטעריאַל איז נישט געווען קיין פילפאַרביקער, אַזוי ווי דער שטייגער איז ווען די ביכער ווערן נישט איינגעקויפט נאָר געשענקט.

בעסער איז געווען דער גורל פון דער פולישער אָפטיילונג. אַ דאַנק דער הילף פון אַ גרופע שילערינס פון דער וויינטרויב־גימנאזיע: שפרה וויטנבערג, פאָלאַ פאַכטער (ישראל), פעלא שווארץ, מאַניא אויפמאַן (פאַראייניקטע־שטאַטן), בעלאַ טיגער, לאָלאַ ראַפאַפּאָרט (אומגעקומען) און אַנדערע. די דאָזיקע גרופע האָט געהאָט צונויפגעזאַמלט עטלעכע הונדערט ביכער אין דער פוילישער שפראַך פאַר אַן אַנדער ביבליאָטעק, וואָס איז נישט געווען קיין לייכטע זאַך. אַ דאַנק דער אַקטיווער אַרבעט פון דער גרופע האָבן מיר באַלד אָנגעהויבן אייגנצוקויפן ביכער אין ביידע שפראַכן. די צאָל לייענער איז בהדרגהדיק געשטיגן און די ביבליאָטעק האָט זיך שנעל אַנטוויקלט. דער מיטגלידער־אָפּצאָל איז געווען אַ נידעריקער און מיר האָבן געמוזט אָנהויבן מאַביליזירן געלט אויף אייגנצוקויפן ביכער. די מאַבילי־רונג־אַקציע איז דורכגעפירט געוואָרן דורך אַרגאַניזירן פאַרשידענע ספעקטאַקלען, וואָס זענען געלונגען אַ דאַנק דער הילף פון אונדזערע לייענער.

מיר האָבן אויך פלאַנירט צו שאַפן אַ העברעאישע אָפּטיילונג, אָבער זי איז געשאַפן געוואָרן ערשט מיט צען יאָר שפעטער. מיר האָבן געמאַכט אָנאויפהערלעכע אָנשטרענגונגען אויף אייגנצוקויפן נייע ביכער אין ביידע שפראַכן. יעדער נייַ־דערשינענער בוך איז באַלד אייגנעקויפט געוואָרן דורך דער ביבליאָטעק. לייענער האָבן עס געווײַסט ווי געהעריק אָפּצושאַצן. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַרבינדונג און פאַרשטענדניש צווישן דער ביבליאָטעק־לייטונג און די לייענער און עס האָבן זיך געפונען פרייוויליקע וואָס האָבן געהאָלפן שאַפן געלט. אין משך פון זומער פלעגן מיר איינאָרדנען בלימל־טעג און אין ווינטער האָבן מיר איינגעאָרדנט קולטור־אָוונטן. די הכנסות פון דעם האָבן אונדז דערמעגלעכט צו פאַר־גרעסערן די ביבליאָטעק.

אין ווינטער 1931 האָבן מיר איינגעאָרדנט צוזאַמען מיט דעם קרן קימת לישראל אַן ארץ־ישראל אָוונט אונטערן נאָמען „ליל תל־אביב", וואָס איז זייער גענונגען.

מיט דער צייט איז אונדזער ביבליאָטעק געוואָרן די צענטראַלע ביבליאָטעק אין שטאָט, אַן אינסטיטוציע וואָס האָט פאַרשאַפט כבוד און אָנערקענונג אונדזער באַוועגונג אין ראַדאָמסק.

ווען איך מאָך היינט (נאָך 35־38 יאָר) אַן איבערבליק איבער דער געשיכטע פון דער ביבליאָטעק און דערמאָן זיך דאָס מסירות־נפש פון די אַלע וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער דאָזיקער אַר־בעט און האָבן געזען אין דעם אַן עבודת־קודש, איז דאָס ווערט נתפעל צו ווערן און באַוווּנדערן. ביז מיין עליה קיין ארץ־ישראל (1933) האָבן געדינט אַלס ביבליאָטעקאַרן: משה־יצחק שיטנבערג (ישראל) און יחזקאל סקורניצקי, וועלכע האָבן געטאָן זייער אַרבעט מיט אַן אויסערגעווייניעכער איבערגעבנקייט. (י. סקורניצקי האָט נישט זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און איז אומגעקומען אין גלות, כבוד זיין אַנדענק). אַ קורצע צייט איז געווען געהילפט ביבליאָטעקאַר יחזקאל גראָסמאַן (ישראל).

ווען איך האָב פאַרלאָזט ראַדאָמסק, האָט שוין דאָן די ביבליאָ־טעק געציילט אַרום 3000 ביכער און אַרום 400 לייענער. נאָך מיין עליה האָט זיך די ביבליאָטעק וויייטער אַנטוויקלט און האָט „איינ־געשלונגען" די קלענערע ביבליאָטעקן וואָס האָבן מער נישט געקענט עקזיסטירן. אַזאַ גורל איז געווען באַשערט אויך דער גרויסער י. ל. פרץ ביבליאָטעק וואָס האָט צוליב געלט־שוועריקייטן און בעיקר צוליב מאַנגל אין דער נויטווענדיקער געזעלשאַפטלעכער שטיצע מער נישט געקענט עקזיסטירן. עס איז געווען שווער אויפוצוהאַלטן

די י. ל. פרץ ביבליאָטעק אַלס אינסטיטוציע, וואָס האָט געדאַרפט פרייוויליק געפירט ווערן. עס איז געווען שווער צו געפינען צווישן די האַנטוועркער פרייוויליקע חברים וואָס זאָלן עס טאָן נאָך אַ לאַנגן און שווערן אַרבעט־טאָג.

אַז די י. ל. פרץ ביבליאָטעק האָט זיך געשלאָסן, האָט אונדזער ביבליאָטעק דאַרט אָפגעקויפט אַרום 3000 ביכער, און אַזוי אַרום איז די צאָל ביכער ביי אונדז פאַרדאָפלט געוואָרן און עס זענען אויך צוגעקומען נייע הונדערטער לייענער. עס האָט זיך געוויטיקט צו געפינען אַ נייעם לאָקאַל פאַר דער פאַרגרעסערטער ביבליאָטעק און זי איז אַריבערגעפירט געוואָרן אין שטאָט־צענטער, אין אַ קליין הייזל אַליין פאַר זיך (אין מאַרק־פלאַץ 5. אין הויף פון חיים געלבאַרד).

דעמאָלט האָבן זיך אויך די פועלי־ציון צ.ס. באַוועגונג און אירע אָפצווייגונגען שטאַרק פאָנאַנדערגעוואָקסן און פאַרבריימטערט געוואָרן. האָלצבערגס הויז איז אינגאַנצן פאַרלאָזט געוואָרן און עס זענען געדונגען געוואָרן עטלעכע קלובן פאַר דער פאַרטיי, פאַר איר יוגנט און פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, ווי אויך פאַר דער ניבליאָטעק.

איך דאַרף זיך צוריקקערן צו אַ פריערדיקער תקופה, כדי צו שילדערן די קולטור־אינסטיטוציעס וואָס מיר האָבן אַנטוויקלט אַרום דער ביבליאָטעק און דערמאָנען דעם וויכטיקן מענטש ישראל בראמבערג ז״ל, וועלכער האָט געהאַט אַ זייער וויכטיקן חלק אין די אַלע טעטיקייטן.

ישראל בראָמבערג איז געקומען צו אונז אין שטאָט פון קאָלאָמייע (מזרח גאַליציע) אַלס לערער פון געשיכטע אין דער ווייניטרויב־גימנאַזיע. ער איז געווען אַ באַשיידענער פאָלקס־מענטש און אַ געטרייער פרייַנט פון דער יוגנט. ער איז געווען אַן עקסטרעמער קעגנער פון אסימילאַציע און אויסער דער גימנאַזיע האָט ער געערעדט נאָר יידיש. דערמיט איז ער געווען אַנדערש פון זיינע חברים־לערער וועלכע זענען געווען די טרעגער פון דער פויליישער קולטור און שפּראָך צווישן די יידישע שילער.

ישראל בראָמבערג איז נישט געווען קיין ציוניסט. ער האָט זיך צו אונדז דערנענטערט ווייל ער האָט געוואָלט זיין טעטיק צווישן דער יוגנט און האָט טאָקע ביי אונדז געפונען בריטע מעגלעכקייטן דאָס צו טאָן. די ערשטע פאַרבינדונג מיט אים איז געמאַכט געוואָרן דורך דער ביבליאָטעק אין וועלכער ער איז געווען פאַרשריבן אַלס לייענער.

ישראל בראָמבערג האָט ביי אונדז געפונען אַ בריטע אַר־בעטס־פעלד: ער האָט אָנגעפירט מיט קורסן פאַר היסטאָריע און ליטעראַטור אין „החלוץ״ און „פרייהייט״ און האָט אויך זייער פיל מיטגעווירקט צו פאַרשפרייטן בילדונג צווישן דערוואַקסענע. אין די פרייטיק־צונאַכטן פלעגן מיר איינאַרדענען שמועסן און פאַרלע־זונגען אויף ליטעראַריש־היסטאָרישע טעמעס (אַ חוץ די פאָליטישע רעפעראַטן, וואָס די פאַרטיי פלעגט איינאַרדענען), — אָנגעפירט דורך ישראל בראָמבערגן. אַ דאַנק זיין איניציאַטיוו און אונטער זיין לייטונג האָבן מיר אין 1930 דורכגעפירט אַ פאָלקס־אוניווערסיטעט מיט אַ רייַ סטאָבילע און אינטערעסאַנטע פאַרלעזונגען. איןווינטער 1930 זענען פאַרגעקומען 39 פאַרלעזונגען אין וועלכע עס האָבן זיך באַטייליקט 4000 צוהערער. די אַלע פאַרלעזונגען זענען פאַר־געקומען אין האָלצבערגס הויז, בלויז דער דערעפענונגס־אָוונט איז פאַרגעקומען אין דעם זאָל פון שטאָט־ראַט.

די פאָלקס־אוניווערסיטעט האָט ממשיך געווען איר טעטיקייט אויך אין ווינטער 1931. מיר האָבן אַרגאַניזירט אָוונט־קורסן פאַר דערוואַקסענע, צווישן זיי אויך גאָר פיל תלמידים. יאַרנלאַנג האָט אויך עקזיסטירט ביי אונדז אַ כאָר אונטער דער אָנפירונג פון לייבל זאַקס (דעם חזן שלמה זאקס זון) און אַ דראַמאַטישער קרייז, וואָס האָט אויפגעפירט פון־צייט צו־צייט יידישע פיעסן, אונטער די רעזשי פון יעקב ווייסליץ.

די העברעאישע אָפטיילונג אין דער ביבליאָטעק איז געגרינ־דעט געוואָרן 10 יאָר נאָך איר דערעפענונג, און דאָס אַ דאַנק אונ־דזער איניציאַטיוו דאָ אין ארץ־ישראל.

אין 1934 האָט דער מחבר פון די דאָזיקע שורות, צוזאַמען מיט משה שיטה (שיטנבערג) אָנגעהויבן אַן אַקציע פאַר צונויפזאַמלען העברעאישע ביכער מיטן צוועק איבערצושיקן זיי דער שלום־עליכם ביבליאָטעק אין ראַדאָמסק און עפענען דאָרט אַן העברע־אישע אָפטיילונג. עס האָט געדויערט אַ לענגערע צייט ביז עס איז אונדז געלונגען צונויפצוזאַמלען עטלעכע הונדערט פאַסיקע ביכער. דעמאָלט איז אָנגעקומען אין לאַנד אונדזער חבר חיים גאָלדבערג ז״ל וועלכער האָט זיך באַזעצט אין חיפה און האָט דאָרט דורכגע־פירט די זאַמל־אַקציע. מיר האָבן געמאַכט אַן הסכם מיט דער ברית־עבריט עולמית און די אינסטיטוציע האָט איבערגעשיקט קיין רא־דאָמסק די צונויפגעזאַמלטע ביכער מיט אַ צוגאָב ביכער פון איר זייט. די ביבליאָטעק־לייטונג אין ראַדאָמסק איז געווען דאַנקבאַר פאַר דער מתנה און האָט געעפנט אַן העברעאישע אָפטיילונג א.נ. פון מאיר וואָלקאָוויטש ז״ל, וועלכער איז מיט אַ געוויסער צייט פריער געשטאָרבן.

אין יענער צייט האָט די ביבליאָטעק דערגרייכט איר העכסטן אַנטוויקלונגס־פונקט, די צאָל ביכער איז דערגאַנגען ביז 15.000 און די צאָל לייענער ביז 1000. דער צווייטער דור פון די ביבליאָטעק לייטער האָט פאַרגעזעצט די טעטיקייט מיט דער גרעסטער איבער־געבנקייט און פאַרוואַנדלט די ביבליאָטעק אין אַן אינסטיטוציע וואָס האָט פאַרשאַפט כבוד אונדזער באַוועגונג.

פלוצים זענען די יידישע הימלען אין פוילן פאַרוואַנדלט גע־וואָרן און בליץ־שנעלער חורבן האָט זיך אויסגעגאָסן אויף די יידי־שע שטעט און שטעטלעך. היטלערס־אַרמיי האָט פאַרפלייצט פוילן און אָנגעהויבן דאָס פיזישע פאַרניכטונג פון פויליש יידנטום און דעם חורבן פון איר קולטור. אין דער ערשטער ריי זענען קאָנ־פיסקירט געוואָרן אַלע יידישע ביבליאָטעקן און די ביכער זענען איבערגעשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד אַלס רוי־מאַטעריאַל פאַר דער דייטשער פאַפּיר־אינדוסטריע.

ווי אַזוי די ביבליאָטעק איז אין דער תקופה פון אומקום אָפּגע־ראַטוועט געוואָרן, דערציילט אין זיינע זכרונות טוביה באשי־קאָווסקי ז״ל, וועלכער איז געווען דער ביבליאָטעקאַר ביים אויס־ברוך פונעם קריג אין 1939. ער און זיין חבר סאַני אקרענט (איצט אַ חבר פון קיבוץ „לוחמי הגיטאות״), האָבן באַשלאָסן איבערצופירן די ביכער אין אַ פאַסיקער באַהעלטעניש. אין גרויס שרעק האָבן זיי איבערגעפירט די ביכער אין מיטן העלן טאָג און ממש אונטער די דייטשע אויגן אַריין אין דער דירה פון אונדזער געטרייַען חבר מ. ז. ראָזעבלאט ז״ל. זיי האָבן אַריבערגעפירט נאָר עטלעכע הונדערט פון די חשובסטע ביכער. די מערהייט ביכער (אַרום 14.000) האָבן זיי באַהאַלטן אויפן בוידעם פון דער ביבליאָטעק.

נאָך דער מלחמה, ווען טוביה איז צוריקגעקומען קיין ראַדאָמסק, האָט ער באַלד נאָכגעפאָרשט וואָס עס איז געשעען מיט די ביכער וואָס ער האָט באַהאַלטן. אין דעם קליינעם בנין פון דער ביבליאָטעק האָבן געווינט פּאָליאַקן, וועלכע האָבן גאָרנישט געווּסט פון דער עקזיסטענץ פון אַ בוידעם און פון די ביכער וואָס זענען דאָרט באַהאַלטן. ווען טוביה האָט זיי דערציילט דעם סוד, זענען זיי גע־וואָרן איבערראַשט און מסכים געווען פאַר אַ קליינעם אָפּצאָל אים איבערצוגעבן די ביכער. צומאָרגנס האָט טוביה אַריבערגעפירט די ביכער קיין וואַרשע און זיי פונאַנדערגעטיילט צווישן די הכשרה־קיבוצים וואָס האָבן זיך דעמאָלט אַרגאַניזירט אין פוילן און זענען געווען דאָרשטיק נאָך אַ יידישן אָדער העברעאישן בוך.

די יידישע ספארט־קלובן

אברהם וואלדפאגעל

אין יאָר 1921 איז געגרינדעט געוואָרן דער ערשטער יידישער ספאָרט־קלוב „הכח" וועלכער האָט געהאָט אַנטוויקלען דעם ספאָרט צווישן דער ראַדאָמסקער יידישער יוגנט.

די ערשטע פּאָרוואַלטונג פון דער דאָזיקער ספאָרט־אָרגאַניזאַציע

קבוצת הכדורגל של „מכבי".

די פוטבאָל־מאַנשאַפט פון „מכבי" און עסקנים.

שטייען (פון רעכטס): א. זילבערשטיין, ל. געלבארד, נסים ברין, א. ראָזענבלאָט, ישראל גליקמאַן, מ. מייטליס, מ. ח. גליקסמאַן, י. וינער, י. ציפלער, א. האזע.

צווייטע שורה: יעקב־שמואל אברך, יוסף זילבערשטיין, ז. סאבאטאווסקי. אונטן: נתן זילבערשטיין, יעקב שיטענבערג, משה ביאליסטאק.

האגודה הספורטיבית „קראָפט" בשנת 1931.

דער ספאָרט־קלוב „קראָפט" (שפּעטער „הפועל") אין יאָר 1931, בעת אַ צוזאַמענטרעף מיטן חבר לייזעראָוויטש, פון פּיעטריקאָוו (דער 4־טער פון רעכטס), וואָס האָט זיך צוריקגעקערט פון אַ מאַטאָציקל־רייס אין ארץ־ישראל.

איז באַשטאַנען פון די חברים: הערשל דיקערמאן, אנעק וויעלונסקי, מאָטעק פאצאנאָווסקי, קאָפּעל ביאַליסטאָק, שלמה שאַץ, ישראל בונים שמולעוויטש, פּוּלע גראָסבערג, יוסף וויגאצקי און נחמן קאָניעצ־פאָלסקי.

דער ערשטער פוטבאָל־מעטש צווישן די שפּילער פון „הכח" און דעם פּוילישן ספאָרט־קלוב „קאָראָנא", וועלכער איז אויך נאָר וואָס געגרינדעט געוואָרן, איז פאָרגעקומען אויף דעם שטאָטישן פּלאַץ נעבן קינא. דער דאָזיקער פוטבאָל־פאַרמעסט איז באַגלייט געוואָרן דורך דעם בלאָז־אָרקעסטער פון די שטאָטישע פייערלעשער. געזיגט האָט דעמאָלט דער יידישער ספאָרט־קלוב.

די אנטיילנעמער אין דעם דאָזיקן פוטבאָל־שפּיל זענען געווען: שלמה צינצינאטוס, נחמן קאניעצפאָלסקי, דוד בוגאיסקי, פּוּלע גראָס־בערג, משה פּשעראוווסקי, ישראל בונים שמולעוויטש, יוסף וויגאצקי, קאָפּל ביאליסטאק, הערשל צוקערמאן און דער קריסטלעכער שפּילער וואצעק וואלטער. דער דאָזיקער ערשטער נצחון האָט געברענגט וויטערדיקע נצחונות און דעם גאַנצן ערשטן זומער האָט דער יידישער ספאָרט־קלוב געהאַט די אויבערהאַנט איבערן פּוילישן ספאָרט־קלוב „קאָראָנא". צום נייעם ספאָרט סעזאָן האָט אָבער דער „הכח" אָנגעטראָפן אויף אַ נייעם קעגנער, דאָס איז געווען די פּוילישע מאַנטשאַפט „טשאַרני" וועלכע האָט פיל איבערגעשטיגן דעם „הכח" און דאָ האָט דער יידישער ספאָרט־קלוב געליטן אייניקע מפלות, אָבער דער „הכח" האָט געטוישט די שפּילער און פאָרשטאָרקט די מאַנשאַפט און אַזוי אַרום געווען פון די ערשטע פוטבאָל־דרוזשינעס אין ראָדאָמסק.

דער ערשטער לאָקאַל פון „הכח" איז געווען אויף דער בזשעזניצקא גאַס אין שיקולסקי׳ס מיל.

די פאָרוואַלטונג פון „הכח" (יאָר 1925) איז באַשטאַנען: פאָרזיצער — אינז. מ. פאליוואדא, א. האראוויץ; אלעזר קאפלאן, י. מ. קאנציפפאלסקי, אברהם שאץ, י. חאסקילעוויץ, שלמה שאץ, שמעון אָפּמאַן, יעקב וויגאָצקי.

דער צווייטער יידישער ספאָרט־קלוב אין ראָדאָמסק „מכבי" איז אַנטשטאַנען אין יאָר 1922 און האָט געטראָגן אַ נאַציאָנאַלן כאַראַק־טער. די גרינדער זענען געווען: פּישל און בערעק ווינער, משה ביא־ליסטאק, שלמה סאבאל, דוד בוגאיסקי, ישראל גליקסמאַן, ישראל ציפלער און אברהם האזע.

צום ערשטן האָבן זיי געשאָפן די פוטבאָל־מאַנשאַפט, זי איז באַשטאַנען פון די חברים: יעקב שיטענבערג, משה ביאליסטאָק, פּישל און בערעק ווינער, יעקב ווינער, מרדכי מייטליס, ישראל גליקסמאַן, יעקב שמואל אבראך, וואָלף סאבאטובסקי, נתן זילבערשטיין און ניסן ברין.

דאָס ערשטע יאָר האָט „מכבי" זיך נישט אויסגעצייכנט מיט קיין גרויסע נצחונות אויפן פוטבאָל־פּלאַץ, דאָקעגן אין יאָר 1924 האָט „מכבי" שוין געשלאָגן דעם „הכח" און אויך אַסך אַנדערע פּוילישע פוטבאָל־מאַנשאַפטן, וועלכע האָבן שוין דעמאָלט עקזיסטירט אין שטאָט. אין דאָזיקן יאָר האָט „מכבי" זיך פאָרגרעסערט און געציילט עטלעכע הונדערט חברים, מענער און פרויען. מכבי" איז געוואָרן דער רעפּרעזענטאַטיוואָר ספאָרט־קלוב אויף דער יידישער גאַס.

די לייטונג פון „מכבי" איז באַשטאַנען פון פּרעזעס ראָמעק ראָזענבוים, לעאָן געלבארד, שלמה האזע, יאנעק כאסקעלעוויטש און לאלעק גליקמאן.

אָחוץ דער פוטבאָל־סעקציע זענען אויך געווען אַ פינג־פאָנג סעקציע, אַן אָפּטיילונג פאַר לייכט־אַטלעטיק א״א.

מיט דער צייט זענען אַנטשטאַנען די יידישע אַרבעטער ספאָרט־קלובן: „גוויאזדא", וועלכער איז געווען אָנגעשלאָסן ביי די לינקע פועלי־ציון; „יגלא", וועלכער האָט געהאַט אַ שייכות צו די קאָמוניסטן; און צום סוף איז אַנטשטאַנען דער ספאָרט־קלוב „הפועל", וועלכער האָט געהערט צו „פועלי־ציון צ.ס. אויך דער „הפועל" האָט פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָרט אויף דער יידישער גאַס, ספּעציעל זיינע ציקליסטן־און פינג־פּאָנג־סעקציע.

זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן די יידישע ספאָרטלער פון אונדזער שטאָט וועלכע זענען אומגעקומען דורך די דייטשן:

דער לאַנגיעריקער פּרעזעס פון „מכבי" — ישראל ציפלער, דער קאַסירער — אברהם האָע, אברהם זילבערשטיין, די שפּילער פון דער פוטבאָל־סעקציע: משה ביאליסטאק, נתן זילבערשטיין, ניסן בריל, ישראל גליקסמאַן, מרדכי מייטליס, יעקב ווינער, בערעק ווינער, שלמה סאבאל, שמואל זילבערשטיין, שמעון ליבערמאַן, דוד בוגאיסקי און הערשל שיטענבערג.

דער ספארט־קלוב „הפועל"

די יידישע ספאָרט־אָרגאַניזאַציע „הפועל" איז געשאַפן געוואָרן דורך די חברים פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער יוגנט־באַוועגונג. דער ציל איז געווען צוגרייטן די יידישע יוגנט פיזיש און גלייכצייטיק פאַרבינדן זי אידעאיש מיטן ארץ־ישראלדיקן „הפועל".

פון אָנפאַנג — אין יאָר 1929 — איז געשאַפן געוואָרן די ספאָרט־אָרגאַניזאַציע „קראַפט". ס'איז געדונגען געוואָרן אַ קליינער לאָקאַל אין הויז פון א. מ: שפירא אויף בזשעזניצקא 1 אויפן 4־טן שטאָק. דאָרטן האָבן זיך געשאַפן סעקציעס — פון פוטבאָל, ציקליסטן, גימנאַסטיק, פינג־פּאָנג און „שאַטקוווקע". די ערשטע גרינדער זענען געווען: הלל ראָזענצווייג, מונדעק פייערמאן, דוד געריכטער, הערש שיטענבערג, פישל מאשקאוויטש, אברהם וואלדפאגעל, לייזער שפירא א"אַ. אין יאָר 1930 האָט פישל מאשקאוויטש, וועלכער האָט רעפּרעזענטירט אונדזער ספאָרט־קלוב, גענומען דעם צווייטן פּריז ביי דעם ראָווערן־געיעג אין ראַדאָמסקער קרייז. אין דעם זעלבן יאָר איז פאָרגעקומען אַ פאַרמעסט פון פינג־פּאָנג־מאַנשאַפטן און אונדזער מאַנשאַפט האָט פאַרנומען דאָס ערשטע אָרט. די דאָזיקע מאַנשאַפט איז באַשטאַנען פון די חברים: דוד געריכטער, פאלעק קליינערמאן, שיטנבערג, רייך, פייערמאן און שפירא.

מיטן אַנטשטיין פון דעם „הפועל" אין פּוילן, איז ביי אונדז אויף אַ פאַרזאַמלונג אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס צו ענדערן דעם נאָמען „קראפט" אויף „הפועל".

ווען ס'איז פאָרגעקומען אין פּיאָטרקאָוו אַ ספאָרט־פאַרמעסט פון אַלע „הפועל" קלובן האָט אויך אונדזער קלוב אָנטייל גענומען און אונדזערע חברים האָבן ביי פאַרשידענע שפּילן פאַרנומען אָנגעזעענע ערטער.

צוליב דעם וואָס די צאָל חברים אין אונדזער קלוב האָט געהאַלטן אין איין שטייגן, האָבן מיר געדונגען אַ גרויסן לאָקאַל אויפן עק מיצקעוויטש־נארוטאוויטש־־גאַס. אין נייעם לאָקאַל איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ בינע און מיר האָבן געקויפט אַ פּיאַנינע, אַזוי אַרום דערמעגלעכט פאַרשידענע קולטורעלע אונטערנעמונגען. ס'איז געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישער קרייז, וועלכער איז אָנגעפירט געוואָרן דורך חיים אראנאוויטש, און אַן אָרקעסטער אונטער דער לייטונג פון נ. אָפמאַן.

אין יאָר 1934 באַזוכט ראַדאָמסק דער תל־אביבער „הפועל", וועלכער איז דעמאָלט גראָד געווען אויף אַ טורניי אין פּוילן. ער שפּילט מיט גרויס דערפאָלג קעגן דער פוטבאָל־רעפּרעזענטאַנץ פון ראַדאָמסק און לאָזט איבער אַ גרויסן רושם אויף דער גאַנצער באַפעלקערונג. (דאָס דריטע בילד איז דאַן געמאַכט געוואָרן).

קבוצת האופנועים של „הפועל". די ראָווערן־סעקציע פון „הפועל"

קבוצת הכדורגל של „הפועל". די פוטבאָל־מאַנשאפט פון „הפועל"

אין יאָר 1932 ווערט אַרגאַניזירט אין פוילן אַ טורניי פון „הפועל״־ציקליסטן קיין ארץ־ישראל, צווישן זיי איז אויך געווען אונדזער חבר יוסף זילבערשטיין פון ראַדאָמסקער „הפועל״. ער איז אַזוי אַרום אַנגעקומען קיין ארץ־ישראל און דאָרט פאַרבליבן.

אין וואַרשע זענען אין יענער צייט אַרגאַניזירט געווארן קורסן פאַר גימנאַסטיק לערער. פון אונדזער קלוב האָבן אַנטייל געגומען די חברים מונדעק פייערמאן אין קורס פאַר מענער און מאַניע שפירא — פאַר פרויען. נאָך זייער צוריקומען האָט זיך אונדזער טעטיקייט נאָך מער פאַרשטאַרקט. אַזוי האָבן מיר געפירט אונדזער אַרבעט ביז דעם יאָר 1938, דעמאָלט איז אונדזער קלוב פאַרמאַכט געווארן דורך דער מאַכט צוליב אַ מסירה.

אין ראַדאָמסק זענען אויך געווען טעטיק אַנדערע יידישע אַרבעטער־ספאָרט־קלובן: „גוויאזדא״ פון די לינקע פועלי־ציון; „יוטשענקא״ פון „בונד״, א״א.

קבוצת אופנועים של „הפועל״ וארשה, בעת שהותם בראדומסק, בדרכם לסיור בארץ־ישראל (1932).

א גרופע ראָווערייסטן פון וואַרשעווער „הפועל״ בעת זייער דורכפאָר דורך ראַדאָמסק אויף אַ רייס קיין ארץ־ישראל (1932).

די קינדער־היים א. נ. פון ד״ר מיטלמאַן

ק. דוד

די איניציאַטיוו צו שאַפן די קינדער־היים איז געקומען פון צעירי־ציון, וועלכע זענען געווען די הויפט־טעטיקע אין דער ערשטער פאַרוואַלטונג. ס׳האָבן מיטגעאַרבעט טוער פון אַנדערע פאַרטייען וועלכע האָבן געהאַט אַ פאָזיטיווע שטעלונג צו דער זאַך, ווי מרדכי זעליג ראָזענבלאַט (פוע״צ), יוסף גאָסלאָווסקי (פאַרייניקטע), ד״ר מיטלמאַן, זקן שרייבער, ל. ווייַנבערג, פאַרז. (אומפאַרטייאישע). די

די פאַרוואַלטונג פון קינדער־היים אין יאָר 1920
זיצן (פון רעכטס): בעלציע צינבערקנאפ, ל. ווייַנבערג (פרעזעס), חוה גאלד, רבקה פייערמאַן;
שטייען: מ. ז. ראָזענבלאט, קזשעפיצקא, אסתר שיף, זיסמאן אפמאַן.

שטרעבונג איז געווען צו שאַפן אויך אַ שולע פאַר יידישע קינדער מיט יידיש און העברעאיש אַלס אונטערריכט־שפראַכן, ליידער איז דאָס נאָר געבליבן אַ וווּנטש. אין אונדזער שטאָט איז קיין יידישע שולן נישט געווען, נישט „תרבות״ און נישט ציש״א. די אורזאַך איז געווען וואָס די געזעלשאַפטלעכע טוער פון אַלע פאַרטייען האָבן פאַרלאָזט די שטאָט אין די יאָרן 1919—1920 און אַלע פאַרטייען זענען „שטיל״ געווארן. די קינדערהיים איז געגרינדעט געווארן אין הויז פון פרוי סאלציע בעהם אויף דער קאַליסקא גאַס.

נאָכן פלוצלינגן טויט פון ד״ר מיטלמאַן (געשטאָרבן בעת די טיפוס־עפידעמיע), האָט די פאַרוואַלטונג באַשלאָסן צו רופן די קינדערהיים אויף זיין נאָמען.

מ׳דאַרף באַצייכענען אַז פון אַלע טוער וועלכע האָבן געגרינדעט די קינדערהיים זענען געבליבן אין שטאָט נאָר 2 טעטיקע: יוסף גאָס־לאווסקי און מרדכי זעליג ראָזענבלאַט. דער ערשטער האָט פיל געטאָן פאַר דער קינדערהיים אין די שפעטערע יאָרן. מרדכי זעליג האָט געהאַט דאגות פרנסה אַלע יאָרן און ווייניק זיך געקענט ווידמע־נען דער טעטיקייט.

מיר ברענגען דאָ אַן אָפשריפט פון „אונדזער צייטונג״ (פון 1926 יאָר) וועגן אַ חנוכה־פייערונג וועלכע איז פאָרגעקומען אין יאָר תרפ״ו—1925 אין דער קינדערהיים א.נ. פון ד״ר מיטלמאַן (געשריבן דורך מרדכי זעליג ראָזענבלאַט ז״ל).

א. צ. נמ. 1.1926/1

עס קומט באמת אַ דאַנק דער פאַרוואַלטונג פון קינדערהיים, פאַר דעם „חנוכה־געלט״ מיט וועלכן זי האָט אונדז מכבד געווען דעם לעצטן טאָג חנוכה. גראָד איצט, אינעם שווערן געראַנגל פאַרן קיום, אינעם געפילדער פון פרישע האָסעס און בעסעס — זענען מיר אייַנגעלאַדן געווארן אויף חנוכה־פעסט אין דער קינדערהיים. אין דעם גן־עדן פון קינדערישע נשמות, אינעם קדשי־הקדשים פון חלומות און פאַנטאַזיעס — האָבן מיר זיך די

גאַנצע צוויי שעה געפילט ווי אין אַ נייער וועלט, טאַקע אינעם עולם האמת...

איך זאָג אינעם עולם האמת, וואָרום ווו דען נאָך געוועלטיקט דער אמת'ער אמת אַזוי האַרציק שיין, ווי דאָ אין דער קינ־דערישער מלוכה? דאָ בליט און שפראָצט דער „עץ החיים", וועלכער איז נאָך פון אונדזער „עץ הדעת" מיט גאָרנישט באַ־פלעקט געוואָרן...

איך וואָלט געראָטן אַלע אונדזערע „זקנים", אַלע מידע און אַלע אָפגעשטאַנענע אינעם שווערן לעבנס־קאַמף, צו פאָרבלאָנ־דזשען אַמאָל אין דאָזיקן גן־עדן אויף קאליסקא 36 און באַטראַכטן דאָס קינדערישׂ־ברויזנדיקע לעבן פון אונדזערע „משה'לעך און שלמה'לעך", „רחל'עך און לאה'לעך", און אָנזאָפן זיך מיט האַרציקסטע קינדערישע פאַנטאַזיעס. און איך גלויב, אַז נישט ווילנדיק, מוז מען דאָן מיטגעריסן ווערן פונעם דאָזיקן שטראָם, מוז מען באַקומען פרישע פליגלען צו שניידן די לופט אינעם לעבנס־קאַמף!...

אָנגעהויבן האָט זיך דער יום־טוב ווי געווײַנלעך מיט אָנ־צינדן חנוכה־ליכט, דורך איינעם פון די קינדער, וואָס איז באַגלייט געוואָרן מיט מוזיק און געזאַנג פון קינדער־כאָר, וועלכער האָט אויסגעפירט אויף פאָרשידענע דעקלאַמאַציעס א. ד. ג. דאָן שטעלן פאָר די קינדער אינטערעסאַנטע סצענעס פון קינדערישן לעבן. אַ האַרציקן רושם מאַכט דער מאַרש „אין וואַלד אַריין" — די קינדער שפאַנען פערד און וואָגן און פאָרן אין וואַלד אַריין; מ'זעגט אונטער בוימער און מען פירט דאָס האָלץ אַהיים, ווו ס'איז קאַלט און פינצטער... מען צוזעגט און צוהאַקט אים און באַלד ברענט אַ פייערל, אין שטיבל ווערט וואַרעם און ליכטיק, ס'ווערט אַ שמחה און דאַביי נעמט מען זיך ביי די הענטלעך און מ'גייט אַ טענצל פריילעך. דאָס אַלץ קומט פאָר טאַצנדיק און זינגענדיק, דאַביי שיינען די פנים'לעך און עס לייכטן די אויגע־לעך, און אויפן געדאַנק קומען די ווערטער פון ביאַליק: „א מיר זאָלן זיין יידישע קינדער, פאַר אייערע כשר'ע אויגעלעך"...

אַ ליבלעך קאָמישן אייַנדרוק מאַכט דאָס בילד פון „קראַנקן קינד", לעבן וועלכן עס שטייט די מאַמעשי, עס קומט אַריין „מעכעלע דער רופא", טאָפּט דעם דופק, פאַרשרייבט אַ רפואה, פאַראַרדנט „אַ דיעטע" און באַרואיקט די מאַמעשי, וועלכע שלאָפט איין דאָס קראַנקע קינד זינגענדיק:

שלאָף מיין פייגעלע,
מאַך צו דאָס אייגעלע,
שלאָף מיין טייער קינד.
דער מלאָך דער גוטער
זאָל זיין דיין היטער
שלאָף זשע שלאָף געזונט.

אינטערעסאַנט איז דאָס לעצטע פאַנטאַסטישע בילד פון „די שלאָפנדיקע קינדערלעך". אָט שלאָפן זיי זייער רואיקן און קינדע־רישן שלאָף, אָבער באַלד קומען אַריין שפרינגענדיק זייערע הימל־חברים — קליינע מלאכים'לעך, אין ווייסע קליידעלעך, מיט ווייסע פליגעלעך, און זינגענדיק און טאַנצנדיק בענטשן זיי די שלאָפנדיקע קינדערלעך מיט זייערע הימלישע סודות, און דאָן חלומן די קינדערלעך זיסינקע חלומות. אָבער באַלד דערהערט זיך דאָס קרייַען פונעם האָן, וואָס רופט די קינדער צו זייערע פליכטן, צו דער אַרבעט, און דאָס גאָלדענע פעדמל פון זייערע חלומות ווערט איבערגעריסן. אָבער נאָר אויף אַ ווייַלע, ווייל באַלד הויבן זיי אָן פאַנטאַזירן, — פאַרשידנאַרטיק זענען די קינדערשע חלומות און פאַנטאַזיעס. די רייכע קינדער האָבן גאַנץ אַנדערע חלומות, — די דאָזיקע קינדער, אָבער, די קינדער פון אַרבעט און נויט, חלומען גאַנץ אָפט פון ברויט און קאַרטאָפל, פון אַ וואַרעם קליידעלע און גאַנצע שיכעלעך... קינדער וואָס וואַקסן ווי בלומען אָן רעגן, אָן טוי, אָן זונען־שטראַלן.

פאַר די דאָזיקע קליינינקע עופה'לעך איז די קינדערהיים אַ וואַרעמער, ליכטיקער גן־עדן. דאָ פילן זיי זיך פריי ווי די פייגע־לעך, דאָ ווערן זיי באַהאַנדלט מיט ליבע און צערטלעכקייט, דאָ האָבן זיי כמעט אַלץ, צו וואָס עס רייסן זיך אַלע קינדערשע הער־צער און נשמות... דאָ איז אַ קינדערישע קעניגרייך, וועלכע ווערט אָנגעפירט מיט מוטערלעכער ליבע און צערטלעכקייט דורך דער „קעניגן" פרל. וואגא, און „וויצע־קעניגן" פרל. זשאַרעק.

הוועד והחניכים של בית־היתומים
דער קאָמיטעט און די חניכים פון קינדער־היים
פון רעכטס: הערשל קרויזע, י. ש. האזע, יוסף גאסלאווסקי,
ל. ווײַנבערג (פרעזעס).

סופרים ואמנים
שרייבער און קינסטלער

הירש־דוד נומברג

א. ש. ספרא

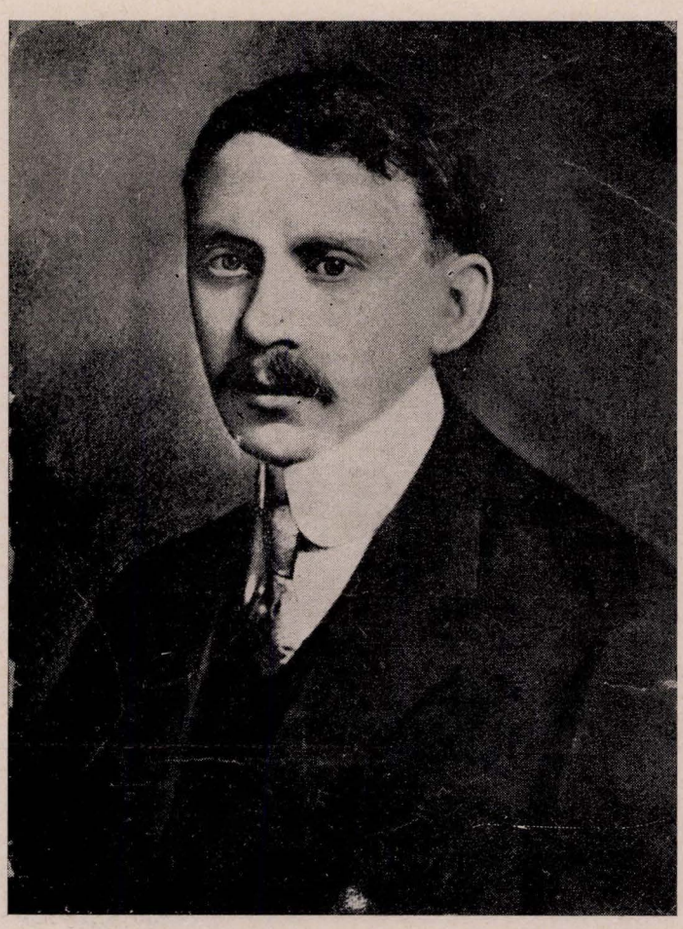

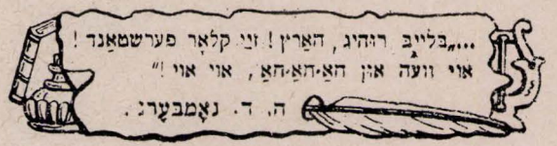

בין אנשי השם, יוצאי ראדומסק, שנתפרסמו בעולם היהודי לתפוצותיו נמנה הסופר והפובליציסטן הירש דוד נומברג.

ה. ד. נומברג מראשי הדור השני לספרות החדשה, סופר לירי בעל עין חודרת, אסאיסטן ופובליציסטן מזהיר ודמות בולטת בין דבריה של יהדות פולין במשך קרוב לשלוש עשרות השנים של ראשית המאה שלנו, — היה בנה של ראדומסק היהודית, בשר מבשרה ועצם מעצמיה.

ה. ד. נומברג נולד בשנת 1876 בעיירה הקטנה אמשינוב והגיע לעירנו בעודו נער רך. בראדומסק התחנך, בה עבר את ימי נעוריו.

כאן נשא אשה ובנה משפחה וכאן עברה עליו הטרגדיה המשפחתית אשר הטביעה לא במעט את חותמה על יצירתו ועל המשך חייו.

כבן עשר היה נומברג בבואו לראדומסק. הוא הובא לעירנו ע"י אמו שנתגרשה מבעלה ונישאה לנגיד הראדומסקאי ר' איצ'לה שטרנפלד.

ראדומסק היהודית, העיר אשר גם בימינו, עד אשר עבר עליה הכורת, רחשה חסידים מכל הגוונים שנהרו אחרי שושלות שונות והצרות קרובות ורחוקות — עיר זו היתה בימיו של נומברג מבצר־עוז של חסידות פולין.

פרט לשושלת הראדומסקאית בית „תפארת שלמה", אשר כיהנה פאר בעיר והיוותה נקודה בולטת בנופה היהודי — פרט לשושלת זו מנתה ראדומסק עשרות בתי תפילה ו„שטיבלך" של חסידים שונים לגווניהם. היו בה חסידי רוספזשע, סטריקוב, ראַדושיץ, גור, אמשי־נאָוו, אלכסנדר וסוכאַצ'וב, ועוד ועוד.

ר' איצל, אביו החורג של הירש־דוד, נמנה על חסידי גור, הזרם החזק והבולט בין חסידי יהדות פולין. כחסיד מובהק ונלהב עשה כמובן כל אשר לאל ידו כדי שבן־חורגו המוכשר ילך בעקבותיו.

דרך חינוכו של נומברג היתה הדרך המקובלת של אותה תקופה. למד בחדר ובישיבת אמסטוב ועד מהרה נתפרסם כעילוי.

בעודו בגיל צעיר התחילו לדבר בו נכבדות. מבין עשירי העיר ולומדיה זכה בעילוי הצעיר ר' מרדכי שפירא, מחסידי גור בעל חנות לחמרי־ברזל ואב לבת יפה.

ר' מרדכי שפירא הבטיח לחתנו מזונות על שולחנו במשך שנים אהדות, ואח"כ כסא רבנות באחת העיירות. בינתיים נתגלה נומברג כבטלן השטוף בקריאה, במשחק השחמט וקלפים וכעבור זמן מה סילק אותו ר' מרדכי שפירא מעל שולחנו ופתח לו חנות לסחורות קולוניאליות. אלא שלא נומברג, שהיה שקוע מרבית הימים בקריאה, ולא אשתו שהיתה רחוקה מלהיות אשת חיל, היו מסוגלים לנהל חנות כזאת... החנות נמסרה אח"כ לשלמה יצחק רבינוביץ שהתפרנס ממנה בכבוד. החנות היתה בביתו של ר' הירשל בנקיר, סמוך לתחנת הרכבת.

הירש־דוד הער והמוכשר, בעל הנפש הלירית והעין החודרת התחיל כנראה, לתהות על סביבו ולא הסתפק בלימוד היבש והעקר.

כאדם מעורב בין הבריות ומקובל עליהם היה לו חוג מכירים רחב. התיידד עם משכילי העיר כר' מנדל פיינזילבר, שלמה קרקובסקי ואברהם רודיס ועוד. בעידודם בא בקשרי מכתבים עם סופרי וארשה, אשר גילו לו את הערכתם והאיצו בו כי יעבור אליהם.

ההזדמנות לא איחרה לבוא. לפני ראש השנה, בדרכו לרבי לבלות שם את החג בקדושה ולהסתופף בצל הרבי נשאר תקוע בוארשה ובילה שם את ימות־החג בשיחות ובוויכוחים, בחברת ידידיו החד־

שים אשר שמחו עליו כמוצא שלל רב. הסביבה החדשה כה קסמה להירש־דוד, עד כי דחה מיום ליום את שובו הביתה.

עבר החג. אברכי העיר שבו הביתה מאת הרבי ואת הירש דוד לא רואים. בקיצור, אחרי דרישות וחקירות נודעה לחותנו ולאשתו כל האמת. ר׳ מרדכי מיהר לוארשה, להוציאו מהטומאה לתוכה נקלע ר״ל. אולם כאן חיכתה לו הפתעה. הירש דוד סירב לחזור בו. התברר כי האיש נשתנה כולו, נתפקר. איננו מאמין יותר לא ברבי מגור ולא ברבי אחר.

לאחר שידולים, חזר נומברג לראדומסק. ר׳ מרדכי קיווה, כי בהשפעתו יחזור חתנו למוטב. אולם בראותו כי הלה עומד במריו וכי אין לו תקנה, עמ־ ודרש ממנו כי יתן גט פטורים לבתו.

לפי גרסה אחרת אשר נמסרה ע״י אחד מזקני ראדומסק היתה הסיבה לעזיבת נומברג את ראדומסק פרוזאית יותר: אחרי שנומברג הפסיד את חנותו ואיבד בה את הנדוניה והוא אז כבר אב לשלושה ילדים ומוכרח היה לחזור לבית חותנו, בא באחד הלילות הביתה אחרי משחק הקלפים עד שעה מאוחרת. פרצה קטטה בינו לבין חותנו, אז גירשהו האחרון מן הבית ונומברג ברח לוארשה.

נומברג ואשתו אהבו זה את זו. הם אהבו את שלושת ילדיהם וסירבו להיענות לדרישתו התקיפה של ר׳ מרדכי שפירא. חודשים נמשכה ההאבקות בין הזוג הצעיר לבין האב. בחודשים הללו ננקטו ע״י ר׳ מרדכי ומקורביו כל האמצעים כדי לאלץ את הירש דוד להסכים למתן גט הפיטורים עד שלבסוף נכנע.

בלב שבור נפרד מאשתו וראדומסק עירו. עבר לוארשה, נהפך לסופר מפורסם ולדמות פופולרית ועד לכסא בפרלמנט הפולני הגיע, אולם זכר אשתו האהובה וזכר עיר־נעוריו לא משו ממנו כשם שגירושיו האומללים מאשתו השאירו בנפשו שרטת בל תמחה.

*

הדמות של אחד מאברכי עירנו הצנועים אשר נהפכה ברבות הימים לאישיות מפורסמת בעולם היהודי חיה בגנזי זכרונותיהם של אנשי עירנו ואם כי הדור אשר חי יחד אתו והכיר את נומברג בימי נעוריו איננו יותר, מי שהלך מאתנו בדרך הטבע ומי שנספה בהרג הגדול, הרי בקרב רבים מאתנו, בני ראדומסק, חיים הזכרונות על הירש דוד נומברג.

רבים מאתנו ראו במו עיניהם את הדף הקדמי של מסכת נדה עליו רשם נומברג את פרשת הש״ס שניתן במתנה ל„שטיבל״ דחסידי גור ע״י אחד מבעלי הבתים החשובים שבעיר.

והמעשה שהיה כך היה:

בערב תשעה באב נכנס ר׳ הרשלה גרוסמן ואתו אחד מבעלי הבתים החשובים בעיר לביתו של ר׳ מנדל ליפשיץ החסיד הגוראי החריף שהיה גר בככר השוק. ר׳ מנדל ישב בסעודה המפסקת ואכל דגים מטוגנים. לאורחים שלא נמנו על חסידי גור נדמה היה כי הנה תפסו את ר׳ מנדל בקלקלתו — באכילת בשר בט׳ ימים הראשונים של אב, דבר שכבר מזמן חשדו. השנים הזדרזו ופירסמו בעיר מה שעיניהם ראו. הדבר עורר סערה. הרוחות נשתלהבו והענין הובא לדין תורה בפני רב העיר.

לאחר שמיעת הדברים הוברר כי לא דובים ולא יער. היתה שעות ראיה והשמיעה היתה שמועת שוא. בפסק הדין הטיל הרב קנס על ר׳ הרשלה גרוסמן וחברו לפיו הוייבו להכניס לשטיבל של חסידי גור ש״ס מלא. הפרשה כולה, מתובלת סממנים ספרותיים, נכתבה ע״י הירש דוד במסכת נדה דווקא, כי האותיות נ.ד.ה. מוכיחים על שם הכותב הירש דוד נומברג...

בזכרון בני ראדומסק חי נומברג כידיד עירנו, איש ראדומסק אשר נקלע לוארשה ונפגש אתו הרגיש את יחס הקרבה וההתענינות שהלה היה מגלה לכל פרט שהיה קשור בראדומסק היהודית.

ש. ניגר המבקר הספרותי הנודע בדברו על יצירותיו של נומברג כותב בין היתר: „לעתים הננו קוראים את דבריו במין רגש משונה של השתתפות בצער, כאילו קראנו מכתב אינטימי עצוב. דמיונו של אדם בודד וגלמוד, כאילו קמו לתחיה זכרונות מימי הנעורים, זכרונות מתוקים, אינטימיים״... כמו שנוגע ביד לא אמונה במיתר מתוח כך מתעוררים למקרא דבריו של נומברג איזו כמיהה נשכחת לעזובה, כאילו נפתח פצע שהגליד, מתעוררים רגשות שכבר מזמן שככו, רגשות אשר פעם הנחילו עצב, סבל רגעי דממה...

הנעימה המיוחדת ביצירתו, נעימת האירוניה המהולה בעצב, הליריזם הרך השזור חוטי פכחון, הסנטימנטליות החביבה מאחורי הציניות — עושים את נומברג לאחד הסופרים המובהקים של יהדות פולין — של דור שלם כמעט, דור חולה אנוש, אשר בניו בקושי התאוששו וחזרו, תוך מכאובים עצומים, לחיי ממש, לעבודה, לתשוקה להיים, למעשים של חיים.

גיבוריו של נומברג — — אותן הנפשות הרכרוכיות „היודעים להשוב, אבל חסרה להם היכולת לרצות״, הפכחים, המפוכחים היודעים הכל מלבד הידיעה כיצד לחיות חיים פשוטים, רגילים, חיי ממש — האין בהם אספקלריה של כל אותם האברכים הסמוכים על שולחנות מרוחקים מחיי הממש הם הם. בני הדור השני, החוסה בצל אבות, רצונות של חותנים עשירים ותקיפים בדעתם ובאמונתם אשר נומברג הצעיר כה היטיב לראותם מסביב לו בראדומסק, בבית המדרש וב„שטיבל״. אכן מעטים הסופרים ביהדות פולין אשר השכילו למסור בהתעמקות פסיכולוגית כזו כפי שעשה זאת נומברג. את נשמתו של דור שלם, דור המשבר ביהדות פולין, דור רך נפש ובעל לבטים עמוקים.

השפעת עיר נעוריו ניכרת ביחוד בסיפוריו מחיי הילדים: „אויגן״, „אלול״, „צווישן טאַטע־מאַמע״, „דאָס מיספארשטענדעניש״ („עיניים״, „אלול״, „בין אבא־אמא״, „אי־ההבנה״). סיפורים אלה חדורים עצב, הד לימים הקשים שעברו עליו בימי ילדותו ונעוריו.

הטרגדיה האיומה שעברה על נומברג, שבהסכימו לגרש את אשתו האהובה, האשה שגם היא אהבה אותו ולא רצתה להתגרש ממנו; ואחרי זה הטרגדיה השניה במות עליו בנו הצעיר, החיים בסביבה הזרה לנפשו, העכירו את רוחו והחלישו את גופו והחישו את קצו והוא רק בן חמישים ואחת שנה...

*

להלן קטע מתוך „מלון הספרות החדשה — העברית והכללית״ מאת אברהם שאנן, הוצאת „יבנה״, 1959.

שירו הראשון ביידיש של ה. ד. נומברג נדפס ב־1900 ב„דער יוד״, וכן נדפסו רשימותיו הראשונות בעברית ב„הדור״ (בעריכת ד. פרישמן). שירו האידי „עס לויפן, עס יאָגן שוואַרצע וואָלקנס״, זכה לפופולריות רבה.

בשנת 1908 היה בין משתתפי הוועידה האידישיסטית בצ׳ר־נוביץ׳, שם נוסחה ההכרזה בדבר שפת אידיש כלשון לאומית. בשובו לפולין יסד שם יחד עם נ. פרילוצקי את ה„פאלקספארטיי״, שמטעמה נבחר ציר ל„סיים״ הפולני. ב־1924 ביקר בארץ־ישראל ובעקבות ביקורו זה ראה אור ספרו „ארץ־ישראל — איינדרוקן און בילדער״ (1925).

השתתף גם בדברי פובליציסטיקה בעתונים אידיים ועבריים שונים, מאלה שיצאו לאור באירופה ובאמריקה. ביצירותיו הספרותיות בולטת הנטייה אל הריאליזם הפסימיסטי ואל ראיית חיי היהודים בתלישותם. גיבוריו הטיפוסיים חיים מעבר לחיי הממש וגישתו אליהם שזורה נימה סטירית, אפילו סארקסטית.

ספריו הידועים הם: „מען וועקט״ (1905); „אין אַ חסידיש הויז״ (1906); „די משפחה״ (1919/1921); „אין אַ פוילישער ישיבה״ (1921); „געזאַמלטע ווערק״ (1922); „סיפורים״ (בעברית—1911/15).

ה. ד. נאמבערג – דער עילוי פון ראדאמסק

מ. נ.

אין מיטן מאַרק איז געשטאַנען אַן הויז, וואָס האָט געהערט צו ר׳ מרדכי שפּירא. דאָס הויז האָט פאַרמאָגט אַן אייגנאַרטיקן עמבלעם אויף דער פראָנט־וואַנט — אַ קאָפּ פון אַ קוימען־קערער, מיט פּאַטשערקעס אויפן האַלדז. דאָס איז געווען איינגעמויערט אין מיטן פון הויז, גאָר נאָענט ביים דאַך.

ס׳איז אַרומגעגאַנגען אַ וועַרסיע, אַז דער עמבלעם איז געווען אַ קאָנספּיראַציע סימן פאַר די פּוילישע אויפשטענדלער פון יאָר 1863, אַז אין דעם הויז געפּינט זיך דער אויפשטענדלער־שטאָב און דאָרט ווערן אָפּגעהאַלטן זיינע קאָנספּיראַטיוועַ באַראַטונגען.

מרדכי שפּירא איז געווען אַ ייד אַ נגיד, אַ געלערטער חסיד, אַ מטופל מיט דרייצן קינדער. ער און זיין ווייב חנה האָבן אין דעם הויז געהאַט אַ בשמים־געוועלב און שפּעטער אַן אייזן־געשעפט.

ה. ד. נאָמבערג

וועַן די קינדער זענען ביסלעכווייז אונטערגעוואָקסן, האָט ר׳ מרדכי אָנגעהויבן זוכן אַן איידעם פאַר זיין עלטסטער טאָכטער, מאַשעלע, וועלכע איז דעמאָלט אַלט געווען 16 יאָר. ער איז געפאָרן, ווי זיין שטייגער איז געווען, צווישׁ מאָל אַ יאָר אויף יום־טוב קיין גער צום רבין. זייענדיק ביים רבין אין גער, האָט ר׳ מרדכי געבעטן אַ יונגמאַן אַלס אַן איידעם פאַר זיין עלטסטער טאָכטער. ער איז גרייט געווען אַחוץ נדן צוצונעמען דעם איידעם אויף קעסט, אויף דריי יאָר. נאָר אַ ישוב־הדעת, האָט דער רבי געגעבן אַזאַ עצה: היות ווי אין ראַדאָמסק גופא געפינט זיך אַ ישיבה, זאָל ער זיך וועַנדן צום ראש־הישיבה אין זיין נאָמען, און ער וועט שוין לויט זיין מיינונג זיך באַמיען אויסצוגעפינען צווישן זיינע תלמידים אַ פּאַסיקן בחור.

קומענדיק נאָך יום־טוב אַהיים, מיט אַ יחוס־בריוו פון רבין אין קעשענע, האָט זיך ר׳ מרדכי געווענדעט צום ראַדאָמסקער ראש־הישיבה, ר׳ מענדל, מיט דער בקשה אויסצוקלייבן פאַר אים אַ בחור פון אַ יחוסדיקער משפּחה, דער עיקר אַ לערנער. די תשובה האָט דער ראש־הישיבה צוגעזאָגט צו געבן אין אַ וואָך אַרום. מיט אַ וואָך שפּעטער האָט דער ראש־הישיבה פאַרגעשלאָגן ר׳ מרדכין אַ קאַנדידאַט אַלט איידעם — דעם עילוי הערש־דוד נאָמבערג, אַ בחור אַ יתום, געשטאָמט פון אָמשינאָוו.

ר׳ מרדכי האָט זיך ניט קיין קעגנגעשטעלט דעם אויסוואָל, ער האָט אָבער געבעטן דעם ראש־הישיבה צוצושיקן דעם בחור אין נאָענטסטן שבת, נאָך מיטאָג, צום „פאַרהער". אין דער באַשטימטער שעה איז דער בחור, אין דער באַגלייטונג פון ר׳ מענדלען, געקומען אין שטוב פון ר׳ מרדכין, וועלכער האָט פאַרבעטן צום „פאַרהער" אייניקע באַקאַנטע גערער חסידים. די צוואַנציק בלאַט גמרא, וואָס דער בחור האָט „געלערנט" פון אויסנווייניק, האָבן געמאַכט אויף די „עקזאַמינאַטאָרן" אַ קאָלאָסאַלן אייַנדרוק. דער „פאַרהער" איז פאַרענדיקט געוואָרן מיט דער אַלגעמיינער הסכמה, אַז דער בחור האָט אַן „אָפּענעם קאָפּ" און איז באמת דער עילוי פון דער ישיבה.

ר׳ מרדכי האָט מסכים געווען אויפן אויסוואָל, און האָט פאַרגעשלאָגן ר׳ מענדלען, דאָס ער זאָל צוויסן געבן דער מוטער פון בחור און אָפּרעדן דעם טערמין פון שרייבן תנאים, כאָטש נישט דער בחור און נישט די כלה האָבן זיך קיין קעגנזייטיק באַקענט. שפּעטער האָט מען זיי נאָר מודיע געווען, אַז „מען האָט" תנאים געשריבן און אַז די חתונה איז באַשטימט געוואָרן אין פיר חדשים אַרום.

צו דער חתונה זענען פאַרבעטן געוואָרן אַלע גערער חסידים פון שטאָט, דער ראש־הישיבה מיט אַלע זיינע תלמידים, און פיל באַקאַנטע און געסט. פאַר דער חופה האָט די מחותנתטע געוויזן איר טאָכטער מאַשעלע דעם חתן אירן, און הערש־דוד האָט צום ערשטן מאָל באַקוקט זיין כלה. די חתונה־פייערלעכקייטן האָבן געדויערט לויטן דעמאָלטיקן שטייגער, 8 טעג און זענען פאַרגעקומען מיט גרויס פּאַראַד. נאָך דער חתונה האָט זיך הערש־דוד ווייטער געגומען צום לערנען און פאַרבראַכט צוזאַמען מיט זיינע חברים אין בית־המדרש ביז שפּעט אין דער נאַכט.

די צוגעזאָגטע דריי יאָר קעסט האָבן זיך שנעל געענדיקט. ר׳ מרדכי האָט געגומען טראַכטן וועגן אַ תכלית פאַר דעם יונגן פּאָרל, וואָס האָבן שוין דעמאָלט געהאַט צוויי זין — משה און אליעזר. ער האָט געדונגען פאַר זיי אַ געוועלב, צוזאַמען מיט אַ דירה, ביי באַנקערן אין הויז (נעבן דער באַן־סטאַציע), און געעפנט דאָרט פאַר זיי אַ שפּייז־געוועלב. הערש־דוד האָט געמוזט איבערריסן דאָס לערנען און בלייבן אין שטוב, כדי צו העלפן זיין ווייב באַדינען די קונים. כמעט אַ גאַנצן טאָג האָט מען קיינעם נישט געזען אין געוועלב. וועַן ס׳האָט זיך שוין יאָ באַווייזן אַ קונה, פלעגט דאָן הערש־דוד איבערריסן דאָס לערנען און באַדינען דעם קונה מיטן ניגון פון דער גמרא... ספּלעגט גאָר אָפט טרעפן, אַז הערש־דוד האָט פאַרדרייט די יוצרות: אַנשטאָט צו געבן דאָס געפאַדערטע — גיט ער גאָר אַן אַנדערן פּראָדוקט.

הערש־דוד האָט אָנגעהויבן ביסלעכווייז צו פאַרנאָכלעסיקן דאָס לערנען און פון־צייט צו־צייט געגומען פאַרבעטן צו זיך זיינע חברים: ש. י. עפּשטיין (קאָעפּסקע) און אברהם־יעקב טיבערג, אויף אַ „זעקס־און־זעכציק". אויסהיטנדיק זיך פאַר זיין פּלוגתטע מאַשעלע, האָט ער אויך אָנגעהויבן צו לייענען פאַרשידענע נישט־דערלויבטע ביכער, אין דער העברעאישער און יידישער שפּראַך. וועַן דאָס דאָזיקע אויפּפירונג פון הערש־דודן איז דערגאַנגען צו ר׳ מרדכין, האָט זיך אָנגעהויבן אַ ויצעקו: ס׳טייטש — אַזאַ אפּיקורס! דאָס מוסר־זאָגן און קללות האָבן אָבער נישט געהאָלפן, מען האָט באַשלאָסן צו שליסן דאָס געוועלב.

הערש־דוד פאָרט קיין וואַרשע און כדי זיך צו דערנערן דאָרט גיט ער פּריוואָטע לעקציעס אין דער העברעאישער שפּראַך. די פאַר־דינסטן דערפון זענען אָבער געווען נישטיקע און הערש־דוד האָט זיך געמוזט צוריקקערן קיין ראַדאָמסק. ער איז שוין אָבער דאָן געווען

אינגאַנצן אַן אָנדערער, נישט דער הערש־דוד ווי פריער. ער נעמט זיך אַליין לערנען שפּראַכן און ער באַהערשט זיי אין גאָר אַ קורצער צייט. ביסלעכווייז נעמט ער זיך אויך צום שרייבן לידער, דערציי־לונגען און סתם מעשיות, וועלכע ער שיקט אין די רעדאַקציעס פון העברעישע צייטונגען אין ווארשע („הזמן", „הבוקר" און שפּעטער „הצפירה"). אַלע דורך־אים צוגעשיקטע מאַטעריאַלן ווערן דורך די רעדאַקציעס אָנערקענט אַלס קינסטלעריש שאַפונגען און ווערן נעדרוקט אָן אויסבעסערונגען.

נאָך אַ סיכסוך מיט ר׳ מרדכין, וועלכער האָט געפאָדערט פון הערש־דודן אַ גט פאַר זיין טאָכטער, באַשליסט ער איבערצורייסן מיט ראַדאָמסק און פאָרט צום צווייטן מאָל זוכן גליק אין ווארשע, דאָסמאָל שוין אַ צופרידענער, ווייל זיינע לידער און דערציילונגען זענען געדרוקט געווען אין די ווארשעווער צייטונגען. ער וועט זיך גלייך צום דעמאָלטיקן מנהיג פון די יידישע יונגע שרייבער, י. ל. פרץ ז״ל, וועלכער נעמט אים אויף מיט אָפענע ארעמס און שלאָגט אים פאַר אָנהויבן שרייבן אין יידיש.

נאָכן שמועס מיט י. ל. פרץ ווערט הערש־דוד נאָמבערג אָנגע־נומען אַלס שטענדיקער מיטאַרבעטער אין דער טאָג־צייטונג „היינט".

אין יאָר 1909 האָט דעלעגירט די רעדאַקציע פון „היינט" ה. ד. נאָמבערגן קיין אַמעריקע. פאַרן אָפּפאָרן איז ער געקומען פלוצ־לינג קיין ראַדאָמסק, זיך זענען מיט מאַשעלען און מיט די קינדער. ער האָט זיך קוואַרטירט אין די „מעבלירטע צימערן" פון ה׳ ווינטער און צומאָרגנס געשיקט אַ שליח צו מאַשעלען איר מודיע זיין, אַז ער איז געקומען פון ווארשע און וויל זיך זענען מיט איר און מיט די קינדער. דער צוזאַמענטרעף איז פאָרגעקומען אין דער ווינונג פון שלמהלע עפשטיין אין דער אָנוועזנהייט פון עלטסטן זון משה. אַלע דריי זענען געזעסן און געשוויגן. פלוצלינג איז הערש־דוד אויפ־געשטאַנען פון זיין פלאַץ, צוגעגאַנגען צו מאַשעלען און איר פאַר־געשלאָגן, אַז זי זאָל מיטפאָרן מיט אים קיין אַמעריקע און דאָרט אויפסניי חתונה האָבן. די דריי קינדער האָבן באַדאַרפט איבער־בלייבן צייטווייליק אין ראַדאָמסק, ביז ער וועט זיך איינאָרדענען. מאַשעלע האָט אויסגעהערט דעם פאָרשלאָג און געבעטן אָפּצולייגן די תשובה אויף מאָרגן.

צומאָרגנס אין אָוונט, בעת דעם צווייטן צוזאַמענטרעף, האָט מאַשעלע דעם פאָרשלאָג אָפּגעווארפן, מיטן מאָטיוו, אַז דער פאָטער ר׳ מרדכי איז נישט מסכים צו האַלטן די קינדער בייַ זיך אין שטוב. בייַ איר אָפּוועזנהייט, און ער וועט אַוודאי איר פאַרלייקענען אַלס טאָכטער, אויב זי וועט פאָרן מיטן „אפיקורס" הערש־דוד קיין אַמעריקע.

ביים געזעגענען זיך האָט הערש־דוד געבעטן, אַז זי זאָל מסכים זיין צו מאַכן אַ פאָטאָגראַפיע צוזאַמען מיט די קינדער. זי האָט מסכים געווען, אַז די פאָטאָגראַפיע זאָל געמאַכט ווערן אין „איר", נאָר „ער" מיט די קינדער. אַזאַ פאָטאָגראַפיע איז טאַקע געמאַכט געוואָרן, אין דער אַטעליע פון ווייַנבערג * (אין מאַרק).

נאָך יענער באַגעגעניש האָט זיך הערש־דוד מער אין ראַדאָמסק נישט באַוויזן. ר׳ מרדכי שפּירט האָט אַרײַנגענומען צו זיך אין הויז זיין טאָכטער מיט די קינדער און באַמיט זיך זיי צו דערציען אַלס פרומע יידן, אין זיין גייסט. ווען די קינדער זענען אונטערגעוואָקסן האָבן זיי פאַרלאָזן אייַנציקווייז ראַדאָמסק און זיך איינגעאָרדנט מיט דער מיטהילף פון זייער פאָטער אין ווארשע.

בעתן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט מאַשעלע געווינט אין ראַדאָמסק. ווען די דייטשן האָבן געשאָפן דאָס גטא אין דער שול־גאָס איז מאַשעלע צוזאַמען מיט דער גרויסער משפּחה שפּירא פאַרטריבן געוואָרן אין גטאָ. שפּעטער האָט זי זיך אַרויס־געשלענגלט פון גטאָ און געפאָרן קיין דאמבראווא־גורניטשאָ, וווּ עס האָט זיך געפונען איר זון קלמן וואהלהענדלער, פון איר צווייטז מאַן (געווען אַ שוחט אין שטעטל). זי איז אָנגעקומען אַהין בשלום, אָבער בעתן ליקווידירן דאָס דאָרטיקע גטאָ (1943) איז זי אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע יידן פון דאמבראווא־גורניטשא.

פון אַלע דריי זין פון ה. ד. נאָמבערג האָט בלויז דער עלטסטער משה זיך גערואַטעוועט. ער געפינט זיך איצט מיט זיין משפּחה אין ישראל.

צוויי לידער

ה. ד. נאמבערג

אוי־וועה און חא־חא־חא אוי־אוי

א.

אַ שאָטן אין דעם מענטשנס לעבן,
אוי יאָ! עס איז אַזוי.
ער יאָגט דאָס גליק און טרעפט דאָנעבען
און יאָגט און פאַלט אוי־אוי!
חא־חא ער יאָגט און לויפט!
אוי וועה דאָס גליק אַנטלויפט!
די צייט
פערגעהט:
אַליין
בלייבט שטעהן
דער מענש און זעהט: דער קאָפּ איז גרוי
ער פרעגט ערשטוינט: „וואו איז דער ציעל?"
און לאַכט מיט גאַל: „דער סוף פון שפּיעל!"
אוי־וועה און חא־חא־חא, אוי־אוי!

ב.

די וועלט איז נאָריש און פערדאָרבן,
אוי יאָ! עס איז אַזוי.
זי האָט פיעל האָב און גוטס ערוואָרבען
און נויט — נאָך מעהר, אוי־אוי!
חא חא! דאָס געלד בעגליקט!
אוי־וועה! די נויט דערשטיקט!
און שעלט
די וועלט
מיט האַק
און פּאַק
און טראַכט דערביי מיר שטיל אַזוי:
און שלאָגט די וועלט זיך קאָפּ און וואַנד.
בלייבט רוהיג, האַרץ! זיי קלאָר, פערשטאַנד!
אוי־וועה און חאַ חאַ, אוי־אוי!

ג.

מיין מיידעל איז אַ ליעד פון ליעדער.
אוי יאָ! עס איז אַזוי.
אַ קרוין אַ קאָפּ, געטאָקטע גליעדער
און אויגען צוויי — אוי־אוי!
חא חא זי לאַכט און שטיפט!
אוי־וועה זי בייסט מיט גיפט!
איהר בליק

---

*אפּפּעדרוקט אין בוך עמוד 65.

גיט גליק.
זי קושט
דערפרישט,
איהר מילדקייט איז פריהמאָרגען־טהוי,
דאָך שפּיעלט זי יעצט אויף יענעמ׳ס שויס!
זיי רוהיג, האַרץ, און לאַך דיך אויס!
אוי־וועה און חא חאַ אוי־אוי!

א וויעג־ליעד

ס׳לויפען, ס׳יאָגען שוואַרצע וואָלקען,
ס׳פּייפט און ברומט דער ווינד, —
פון סיביריען שיקט דיין טאַטע
דיר אַ גריס מיין קינד!

נאָר דער ווינד. ער ברענגט אונז גרוסען
פון דעם קאַלטען לאַנד;
דאַרטען שטעהט ער, אַ לאָפּאַטע
האַלט ער אין דער האַנד.
און ער גראָבט אַלץ טיעפער, טיעפער,
וואַרפט די ערד אַרויס, —
ניט געזאָרגט דאָך! פּאַר׳ן שקר
גראָבט ער קברים אויס.

ניט דער ערשטער, ניט דער לעצטער
פּאַלט ער אויפ׳ן פעלד!
זאָרג ניט קינד מיינס, דיך געבאָרען
האָט אַ גרויסער העלד.

און אַ העלד וועסטו אויסוואַקסען,
שלאָף זשע, שלאָף אַצינד;
זאָמלען כחות פאַר דער צוקונפט,
זאָמעל כוחות פאַר דער צוקונפט,
זאָמעל, אייניציג קינד!

דוד קלעי (גולד)

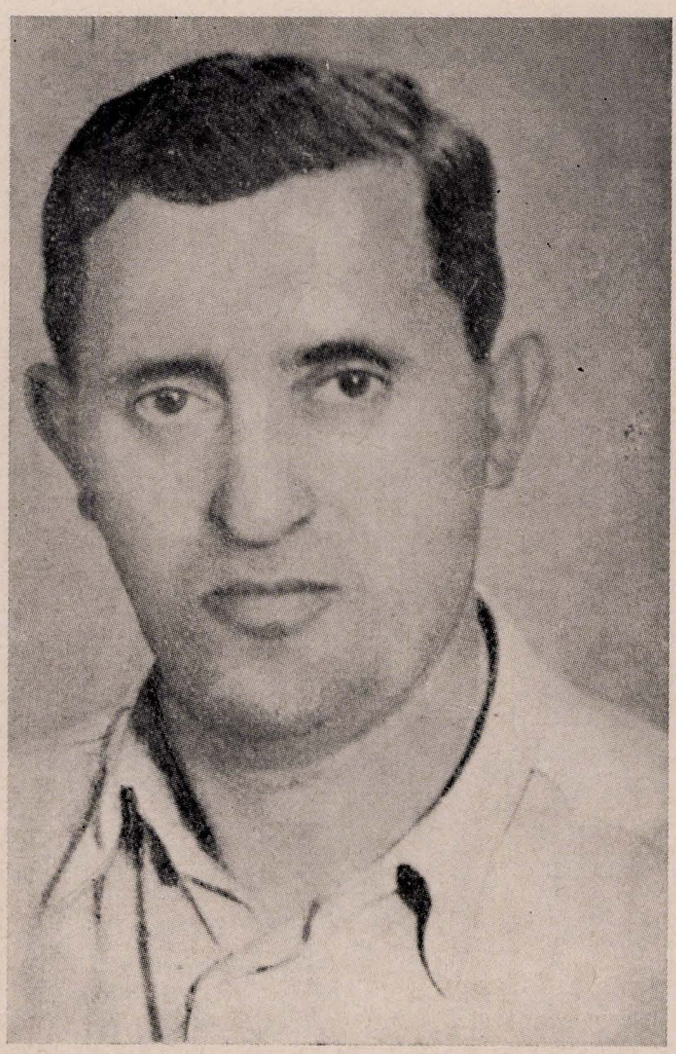

כ״ט שבט תרנ״ח (1898) — ח׳ חשון תש״ט (1948)

זאבה ודבורה

ביום השנה הראשון למותו של בן־עירנו דוד קלעי (ח׳ בחשון תש״ט), הופיע מטעם הוצאת הספרים ג. טברסקי, תל־אביב, קובץ לזכרו, המכיל דברי־זכרון והערכה עליו, וחלק ממאמריו ורשימותיו. וכך נאמר במבוא לקובץ הנדון, על־ידי המלב״ד: אברהם לוינסון.

„במשך 29 שנות־חייו בארץ, לא הפסיק דוד קלעי מכתיבה. מאמריו הרבים, הפזורים על־פני כל עתונות הפועלים, ניגעים כמעט בכל שטחי־החיים בארץ — חברה, כלכלה, התישבות, תרבות וכו׳. אחדים מן המאמרים, שהוכנסו לקובץ, נמצאו בעזבונו בכתב־יד — בחלקם שלמים ומוכנים לדפוס ובחלקם קטועים, כהתחלות או טיוטות למאמרים גדולים יותר, לספרים או לקונטרסים. לקובץ לא נכנסו החוברות והקונטרסים, שכתב דוד קלעי ושראו אור: „העליה השניה״, „האחד במאי״, „איך נוכדה ההסתדרות״, ועוד — וכן מיספר מאמרים גדולים. תקוות המטפלים בעזבון המנוח הוא, כי כל אלה ירוכזו ויופיעו במשך הזמן בספר מיוחד״.

הקובץ מכיל כ־400 עמודים ומתחלק ל־8 מדורים: א. לדמותו (דברי הערכה עליו); ב. אישים (22 רשימות משלו, ביניהן על נ. סוקולוב, נחמן סירקין, א. ד. גורדון, ברל כצנלסון); ג. תרבותנו — בעיותיה ומוסדותיה (23 מאמרים); ד. ברחבי תנועת־העבודה (19 מאמרים); ה. בדרך לעצמאותנו (14 מאמרים); ו. בתחום ההתישבות (8 מאמרים). ז. איגרות (למעלה מ־30 מכתבים, ששוגרו על־ידו לאשתו פּולה ולבנותיו צלילה וזאבה; וכן למוסדות ולאישים, ביניהם — יצחק בן־צבי, פרופ׳ מרטין בובר, דוד רמז, דוד שמעוני). ח. ביבליוגרפיה של ספריו, תרגומיו ומאמריו (כ־200 שמות).

במדור הראשון של הקובץ הנדון, המוקדש לדמותו, משתתפים (לפי הסדר): בתו זאבה (מבית השיטה) ואחותו דבורה כרמלית (גולד); דבורה לחובר, נחום טברסקי, יוסף שפרינצק, שמואל יבנאלי, שמואל דיין, רחל כצנלסון, א. מ. קולר, שמעון קושניר, אברהם לוינסון, י. ד. בית־הלוי. בצלאל שחר (שוארץ), ב. י. מיכלי, ש. בן־צבי, מיכאל אסף, אברהם ברוידס, ג. קרסל, א. ש. שטיין.

להלן הננו מביאים את דבריהן של בתו זאבה ושל אחותו דבורה, מתוך הקובץ.

המערכת

אבא

אבא נולד בכ"ט בשבט תרנ"ח בשצ'קוצ'ין אשר בפולין. בעודי ילד נשתקעה המשפחה ברדומסק העיר. שם עוברות עליו רוב שנות ילדותו ונערותו; שם גם ראשית עבודתו הציבורית.

ילד ככל ילדי החדר, ולו — אח בכור, אהוב ונערץ. ואחיו זה כבר ידוע בעיר כבחור שקורא בספרים אסורים, ויצא לתרבות רעה... הילד דוד היה כולו נתון להשפעת אחיו האהוב. מפיו שמע ולמד ראשית דברים. בהשפעתו מצא כבר אז, כבן י"ב-י"ג, דרך לספריות רציניות-משכילות ולמד וקרא שם בסתר. כך מצא דרכו אל מנדלי פרנקל, עליו הוא מספר באחד המכתבים (המכתב אל ר' בנימין), ובין השאר הוא כותב: „בהיותי בן י"ג בלעתי בביתו את ‚דור דור ודורשיו', אבל אז היו כבר בארוני עשרות ספרים מעולם הספרות החדשה".

בן י"ג — יוצא אבא ללמוד בישיבת הרבי מגזר, ומתקבל למחלקה העליונה של הישיבה. הוא בן-בית בספריתו העשירה של ראש הישיבה, אחי הרבי, ואף מבקר בספריתו הביבליופילית של הרבי עצמו. הוא נעשה ספרן הישיבה; באותה תקופה הוא מתחיל לכתוב, אף שולח מפרי עטו לעתון החרדי „הפלס" של הרב מפולטבה. בו בזמן — פעיל באגודה לספרות ולתרבות של צעירי המקום, ומפרסם בעתון היומי „דער מאמענט" על חיי הישיבה והנוער העירוני. בגלל חטא כתיבת מאמר-בקורת — הוצא מן הישיבה.

אבא חוזר לראדומסק בהרגישו צורך רב בהשתלמות וברכישת ידיעות כלליות, התחיל לומד בכוחות עצמו במשך שנה, ועבר בחינות של חמש מחלקות גימנסיה רוסית-פולנית ברדומסק. אותה תקופה ניסה כוחו גם בתרגומים ותירגם מספורי גורקי ועוד לעברית ולאידית.

בהשפעת אחיו נחמן וביחד אתו, צעד את ראשית צעדיו בשדה עבודה תרבותית-חינוכית. בהיותו בן י"ז הריהו נעשה לעסקן פעיל, לספרן ומרצה קבוע בחוגי אגודת „קולטורה" בראדומסק. כעבור שנה — כבר היה ממיסדיה של ההסתדרות הציונית בעיר מזכירה וספרנה, ואף ממיסדיה ובין ראשי מדריכיה של אגודת „השומר" (שקדם ל„השומר-הצעיר") בעיר.

ב-1918 הוא עובר לוארשה. כאן הוא שומע שעורי פסיכולוגיה וסוציאולוגיה במכון ט. ק. נ. (אוניברסיטה חפשית של גדולי המלומדים הפולנים שלא השתתפו באוניברסיטה הרשמית שמטעם הכובש הגרמני). בוארשה הוא כובש לו מקום בחוגי החברה היהודית ובקרב הנוער הציוני והריהו בין מיסדי צ. צ. בפולין, חבר הועד המרכזי הראשון של צעירי-ציון וחבר המזכירות של מרכזה. הוא עובד במערכת „באפרייאונג" — שבועון המפלגה, ובמשך כחצי שנה במערכת „הצפירה". בזה מתגשם אחד מחלומות ילדותו: פעם סיפר לנו, שעוד בהיותו ילד עבד כבר אחיו נחמן ב„הצפירה" והוא קינא בו מאד, וחלם על עבודה כל-שהיא ב„הצפירה" — ותהא אפילו עבודת-שמש, ובלבד שיזכה להסתובב בחדרים ולהקשיב לשיחת גדולים... אז למד את עבודת הדפוס ובעיקר הסדרות, וראה אותה כעבודה שבה ימצא את פרנסתו בעתיד.

בראשית העליה השלישית, בשנת 1920, חושב חוג החברים הקרובים ברצינות על עליה לארץ. רובם אומרים ועושים. אף אבא בין העולים. — — — לעתים, כשהיינו משוחחים, היה מדבר בצער על גורלו שלא עשהו איש משק פשוט, פועל, עובד עבודת-כפיים ממש, או עובד-דפוס. ואמנם, כנראה שמאז ימי נעוריו הלך וחרש בשדה העסקנות התרבותית, ובו מצא את מקומו — בשטחיו השונים, בתקופות שונות.

אגודת „השומר" בשנת 1917.

ובחריש תרבותי המשיך גם בארץ. מיד בימים הראשונים לבואו נכנס לעבוד במערכת ה„קונטרס". נתבקש ונענה. לא עמל-כפיים בחצץ ובכבישים כמרבית בני העליה השלישית החלוצית, אלא ישר למערכת. כתב מאמרים בקונטרס — בפסיבדונים שונים. במשך זמן-מה היה מנהל הוצאת הספרים של אחדות-העבודה.

ב-1921 — ציבור הפועלים הולך לקראת ייסוד הסתדרות העובדים. אבא — אחד ה„חדשים" — היה מהמכינים והפעילים, לא צייר נבחר — אבל מכין ומארגן, עוסק ומטפל למעשה — בין מיסדי ההסתדרות. באחד מיומניו הוא כותב:

„אך זה מלאו ששה חדשים להיותי בארץ, מכ"ו אב ועד כה. במשך הזמן למדתי להכיר הרבה מבני הארץ, וגם הרבה מבני הגולות אשר בארץ. את הארץ עצמה לא למדתי עוד כמעט קט. מלבד יפו—ת"א, ירושלים ופתח-תקוה ביהודה, וחיפה בשומרון — לא זכיתי עוד לראות שום מקום. מצאתי גם אנשים בעלי נפש ולב. מעבודה ציבורית לא עזבתי ידי. בהכנת ועידת חיפה והתיעצות צ"צ ובה, השתתפתי בפעילות. אחר כך נכנסתי ועודי עומד ברצון לעבודה רבה בסניף אחה"ע ביפו. רגע של אי-רצון לא היה לי עוד במשך הזמן הזה. ארץ-ישראל היא בלי ספק מקום הכרחי וקרקע מוכשר לפיתוח נשמות צעירינו, והיצאת דיבה עליה באה רק מתוך אי-הבנה או אי-אחריות מוחלטת" (כ"ו שבט תרפ"א).

ועוד מאז: „משוט בארץ. במשך שני ימים שלמים — בנס-ציונה, באר-יעקב, צריפין, רחובות, יבנה וראשון-לציון. כתיבת-הארץ — דבר גדול הוא, וחבל על שאינם יודעים אותה. המהלך בדרך שאפקיה שמים וארץ — מן ההכרח שהשכינה תהא שורה עליו. הכל מסביב מאיר, מחמם, מעודד, מלהיב, מ ע ל ה..." (ט"ו אדר תרפ"א).

עם ראשית עבודתו בארץ חש והרגיש ביתר שאת את אשר ידע זה כבר: לציבור הפועלים בארץ יש לתת חומר לימוד, למען ירבה דעת. ציבור הפועלים שלנו חייב לרכוש השכלה חברתית, לקנות ידיעות רחבות. הכרה זו לוותה אותו בכל פעולותיו, במשך כל שנות עבודתו בארץ. היה אומר תמיד: החשוב ביותר — מקורות. יסודות. מתוך ראייה זו העז וניגש לתרגם את „המניפסט הקומוניס-טי". אמנם חשש שמא הדבר למעלה מכוחו, אבל הכרת ההכרח בתרגום הספר לעברית המריצתו לכך — והעבודה נעשתה — והוא אז כבן כ"ד.

לפני שנים אחדות יצא „המניפסט הקומוניסטי" בהוצאה משוכללת של הקיבוץ המאוחד. אבל עומדת ותעמוד לאבא זכות ראשונות זו, תרגום המניפסט לפני עשרים־ושבע שנים, כשספרות הפועלים העברית היתה כמעט אפסית ואפשרויות ההדפסה היו זעומות. אותה החוברת הירקרקת מילאה בשנים ההן את תפקידה, ובמשך הזמן נתחנכו עליה אלפי פועלים ובני נוער וגיבשו בעזרתה יסודות הכרתם הסוציאליסטית.

בתרפ"ב נוסדה שכונת בורוכוב — שכונת הפועלים הראשונה ליד תל־אביב — ואבא בין ראשוני מיסדיה ומחברי התקנון שלה. מאז כ"ב אלול תרפ"ב, בו הוא מודיע לאחיו בשמחה על לינתו הראשונה בצריף שלו על אדמתו שבשכונת בורוכוב, ועד יומו האחרון, אינו עוזב את השכונה. הוא עסקן פעיל בה כל השנים, אם במישרין בתור יושב־ראש של אספותיה הכלליות ואחד מראשי דבריה, ואם מאחורי הקלעים, בעקבו תמיד אחרי הנעשה ובלוותו בעצות מעשיות כל פעולה ופעולה. בימים הקשים ביותר לשכונה, כאשר נסתמנו סטיות מדרכה הראשונית החלוצית — לא נרתע אבא, ניסה לעמוד בפרץ, למנוע עד כמה שאפשר את הרעה... ויודעים ותיקי שכונת בורוכוב — מה היה קלעי בשביל השכונה ומה היתה בשבילו. על כן עטתה אבל כבד ביום ההוא...

בשנים 1923—1929 היה מנהל הספריה המרכזית של הסתדרות העובדים וחוצאת הספרים של ועדת התרבות. מ־1925 ערך והוציא לאור ספריה במדעי החברה שעל שם זאב ברזלי. אף כאן היה נר לרגלו אותו חוק: הקניית יסודות. חומר לימודי ראשוני. מקורות. בשביל ספריה זו הוא מתרגם את החוברת של לַסַל „פרוגרמה של פועלים", מחבר את „הראשון למאי", מתרגם את ספרו הגדול של באר „תולדות הסוציאליות והמלחמות החברתיות", שיצא בחמישה חלקים.

בשנים 1927—1929 פעל בתור חבר ועדת התרבות המרכזית של הסתדרות העובדים. אותו זמן חיבר את התקנון הראשון של עובדי ועדת התרבות (שכלל גם אז את המורים והגננות — כיום המרכז לחינוך).

בשנים 1929—1930 הוא עורך ומו"ל את ספרי „חברה", נאמן לקו היסודי שלו: הוצאת ספרי־יסוד במדעי החברה. הוא מתרגם בשביל ספריה זו את „השלטון האנגלי" לדיבליוס, ואת ספרו של באואר „קפיטליזם וסוציאליזם אחרי מלחמת העולם".

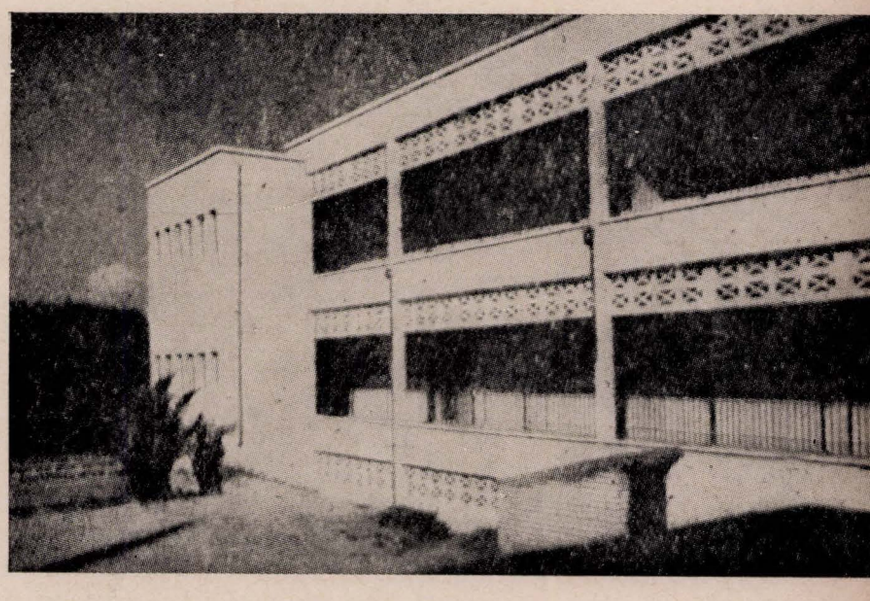

ביה"ס התיכון בגבעתיים ע"ש דוד קלעי.

תוך עבודתו בתרגום בכלל, ובעיקר בתרגום ספרו של באר, חידש אבא מלים רבות בלשוננו. לעתים קרובות חסרו לו מלים עבריות למונחים שונים, בשטח הכלכלה בעיקר. כדי שלא להשתמש במדה יתרה במונחים לועזיים, היה רגיל לחדש וליצור מלים — לצרכיו. והמלים האלה — מספרן מגיע בודאי לעשרות רבות. ישנן מלים שבכלל לא נקלטו בשפה המדוברת, או שנוצרו מלים מתאימות יותר במשך הזמן. ישנן כאלה שאין לי בטחון מלא אם אמנם היה אבא הראשון שהשתמש בהן בצורה זו — אם כי יש לי יסוד להניח כך. אבל ישנן רבות אשר ללא ספק הן פרי חידושיו.

ברצוני להזכיר כאן רק מספר מלים מסוג זה: יצור — פרודוקציה; יַצֶר — עֲשֶׂה סחורה; עֲקוּרים — מופקעים מרכושם, מנושלים מאדמתם; תַּעַמְלָן — אגיטאַטור; כַּלְכְּלָן — אֶקוֹנוֹמיסטן, חכם במדע הכלכלה; סַפָּק — קבלן להספקת חמרים; תַּחְבּוּרָה — קומוניקאַציה; מַסְפֵּנָה — בית חרושת לאניות; סְדָרִיוּת — רציפות, מהלך דברים כסדרם זה אחר זה; מְוַדֶּה — מקבל את הודוי, מלמד התודות; הֶאָחִיד — לעשות אחיד; הַפְרָטָה — בנגוד להכללה, שיוף דברים לפרט; הַמְדָנָה — שיוף דברים ואנשים לרשות המדינה; תַּעֲשִׂיָן — בעל תעשיה; בין־אומית — אינטרנציונלית; בין־אומון — אינטרנציונל (השתמש בהזדמנות אחרת גם ב„לאומון").

בשנת 1927 מתחיל אבא לחלום חלום נועז: לאחר הצלחתי בתרגום המניפסט, לאחר הערכה חיובית כללית של עבודתו — החליט לנסות כוחו בתרגום „הקפיטל". שאלות קשות נערמו לפניו: בשביל מי לתרגם? מי יוציא את הספר? מי ישא בהוצאות העבודה? אילו מצאו שאלות אלו את פתרונן, ודאי שהיה „הקפיטל" מופיע כבר בשנים 1927—1929, אלא שאז היה מטופל כבר במשפחה והעיקו עליו דאגות פרנסה; הוא לא יכול להטיל על עצמו את העבודה האחראית הזאת, מבלי להתקשר עם הוצאה רצינית שתסכים לבצע את המפעל. זמן־מה כאילו נצנצה לפניו תקוה להגשימו וכאילו נמצא לו גואל — ואז ישב והתחיל בתרגום ואף הספיק לתרגם חלק לא קטן, אבל במהרה נתבדה. אך הוא לא משך ידו מהרעיון והוסיף לחלום על תרגום „הקפיטל".

כשנודע לו על רצון „ספרית־פועלים" להוציא את הספר — מיהר לבוא עמה בדברים, אבל בגלל סיבות שונות לא הושג הסכם במו"מ והספר יצא בתרגומם של אחרים. הדבר גרם כמובן צער רב לאבא. במשך עשרים שנה ומעלה ראה לעצמו כחובה וכיעוד חייו לתרגם את ספרי מרכס לעברית, וביחוד את „הקפיטל", שהשקיע בתרגומו עמל כביר, מתוך תקוה שיבוא היום וימצא אפשרות להדפיס את הספר — והנה לא זכה. ומאידך גיסא, למרות כאבו הרב — מסופקני אם היו רבים ששמחו כמוהו שמחת־אמת להופעת הספר הזה בלבוש עברי. אנחנו בבית הרגשנו יפה את עירבוב הרגשות, את השמחה המהולה בצער, מדי דברו על הספר...

ב־1930 פורקה ועדת התרבות ואבא עבר לשטח־עבודה חדש עד כה היה פעיל בתחומי ההסתדרות, ועכשיו עבר לעבוד בתורת עורך בפועל של הוצאת „שטיבל" בתל־אביב. במשך ארבע שנים עבד בהוצאת־ספרים זו.

ב־1931 נזדמנה לו שעת־כושר לממש אחד מחלומותיו: להוציא אנציקלופדיה כללית עברית. נזדווג כאן רצון המעשה של הוצאת „מסדה" לאחת משאיפותיו של אבא וליכלתו — והוא נכנס לעבוד במערכת האנציקלופדיה בתור מרכז העריכה, ולמעשה — העורך של „אנציקלופדיה כללית ,מסדה". בארכיונו הפרטי של אבא שמורים הדפסי הנאומים שהושמעו במסיבות שונות לכבוד הופעת כרכי האנציקלופדיה הכללית והאנציקלופדיה „נעורים". באחד מהם, בנאומו של הסופר יעקובוביץ, שעבד כל הזמן במחיצתו כתוב:

„מר ד. קלעי אינו קורא לעצמו אלא ,מרכז העריכה', מונח שהמציא בעברית. ואולם אני יכול לגלות לכם סוד מהחדר שקלעי

הוא עורך, העורך האמיתי גם של האנציקלופדיה הכללית וגם של האנציקלופדיה „נעורים". ואני משתמש בהזדמנות זו לנזוף בו ברבים על עניוות מיוחדת זו שגרמה לו לא לקרוא לעצמו בתארו האמתי. — — — הגדולה בכל מעלותיו כעורך היא הרגשת האחריות העמוקה לגבי הדבר שהוא עושה. הרגשה זו היא גם המביאה אותו פעמים רבות לידי מרה שחורה. אין לך יום שלא יקרהו אסון, טרגדיה, או קטסטרופה ממש. כל מאמר שלא הגיע בזמן, כל תמונה שלא יצאה כראוי, כל שגיאה־קלה כחמורה — כל אלה הריהם ממש אסונות אישיים — ובאסונות כאלה עוברים ימים ושבועות וחדשים — ובסופם מצטרף סוף סוף הכרך המופיע — כרך של א. כ. מ. או של „נעורים".

ועוד טרם נשלם הכרך הששי של א. כ. וכבר מלא אבא תכניות חדשות. אנציקלופדיה לנוער, לילדים. בתחילה הרעיון על תרגום בלבד, אבל אחר כך, עם התפתחות הרעיון — ראיית הצורך בדברים מיוחדים לילדי ישראל. וכך הולכת ונוצרת תכנית מקורית. אמנם — קטעים מתורגמים. אמנם — לימוד רב מנסיונן של אנציקלופדיות לנוער לועזיות, אבל בעיקרו — מקוריות. ואבא יושב על המדוכה, יושב ולומד, לומד הכל. לא יתכן שיהיה מאמר באנטומיה, למשל, והוא לא יבדוק אותו בדיקה מעולה, ולא יהיה בטוח בנכונותו ובדיוקו של כל פרט ופרט. והוא רוכש ידיעות בשטחים שהיו זרים לו כמעט — הכל לצורך העריכה של אנציקלופדיה „נעורים". ואמנם יצאו ששת כרכי „נעורים" בהידורם וכבשו את מקומם.

ב־1945 חוזר אבא לעבוד בתחומי ההסתדרות. אחרי מותו של י. זנדבנק — נכנס שוב בתחומי הפעולה הארגונית־תרבותית — למרכז לתרבות.

כעבור שנתיים, עם חידוש הארכיון של תנועת העבודה, נמסר בידי אבא ניהול המוסד. כאן מצא לו כר נרחב לפעולה.

בשנה האחרונה היו כל מעיניו נתונים לענין קפריסין. ידע אבא וראה, כי שם אצור חומר רב־כמות ואיכות לתולדות התנועה והעליה, חומר שהובא על יד המעפילים מארצות מוצאם, וחומר שנוצר באי. הוא ראה את תפקידו בריכוז החומר הזה, באיסופו והבאתו לבין כתלי הארכיון. רק כאן מקומו, בארכיון של תנועת העבודה. פעמיים נסע לקפריסין לשם ענין זה בלבד. „שליח" מיוחד במינו: לא של תנועה קיבוצית, לא של מפלגה, לא של ה„אירגון", שליח של מוסד, שליח כמעט של עצמו — לשם ענין שלא תמיד הובן ולא תמיד התקבל כראוי. נסיעותיו לא היו קלות — מכמה בחינות. אבל רבו הדיבורים על החיסול הקרוב־לבוא של גולת קפריסין — ואבא הוש שמא ילך לאיבוד כל החומר היקר — והוא נסע, דיבר ועורר, פעל והפעיל, ואסף חומר רב. פעמיים — והביא עמו בשני מסעיו ארגזים מלאים וגדושים עתונים, מכתבים, תמונות, עבודות בעץ ובאבן, במתכת ובבד, תעודות, פיסות־ניר, עדויות שבע״פ, חומר רב־משקל — היסטורי, לאומי, תנועתי וכביר־ערך ארכיוני.

נסע על מנת לאסוף חומר — ושם, אגב עבודה, נתעורר בי הרצון להנציח את פרשת קפריסין, לכתוב ספר שישקף ויתן יד ושם לכל התקופה הזו, מאז גירוש האניות הראשונות ועד שחרור אחרוני כלואי קפריסין. עיבד כבר תכנית והתחיל בריכוז החומר, ואף התחיל מטפל בהשגת מקורות כספיים (זה הגורם המעכב העיקרי לגבי כל תכנית גדולה וחשובה). היה מלא תקוה, כי לענין זה יימצאו תומכים רבים.

* *

ראש השנה תש״ט. אבא ואמא באו לחוג עמנו בבית השיטה. ביום החג היתה לנו הזדמנות להגיע למעון. אבא שמח מאד להזדמנות זו. „כמה אני שוקע בשנים האחרונות בעבודות, עד כמה איני יכול לצאת ולטייל — והרי אזורי ארץ שלמים, אזורי התישבות חדשים, גדולים ורחבים אינני מכיר כלל..." ביקרנו במעון, ראינו, קיבלנו הסברים על המשק והסביבה. אבא, כדרכו שאל והתענין בכל, חקר פרטי פרטים והקשיב לתשובות ולהסברות.

בדרכנו חזרה — הלכנו שנינו, אבא ואני, ברגל, במשך כשלוש שעות, עד בית השיטה. שלוש שעות של שיחה עם אבא! היו ימים בהיותי עוד בבית, ואז, כמעט בכל שבת אחה״צ היינו מוסיפים לשבת ע״י השולחן ומאריכים בשיחה. בעניני תנועה או הסברים פוליטיים, בעניני ספרות או סיפורי תכניותיו, ועוד ועוד... אמרנו אז: „שבת — שיחה בשבת תענוג". בשנים האחרונות, משעזבתי את בית אבא — חסרו לי מאד שיחות של שבת אלו. והנה שוב נזדמנו לי שלוש שעות יקרות כאלו בדרך שבין מעון לבית השיטה.

באותה שיחה ארוכה סיפר לי גם על תכניותיו לגבי קפריסין — היה זה סמוך לשובו משם, מלא רשמים, מלא מרץ ורצון לעשות משהו עצום להנצחת מאורע זה בהיסטוריה שלנו.

דיברנו הרבה בשאלות הפילוג בתנועת הפועלים; ענין זה הציק לו מאד. תמיד היה מאמין כי עוד יקום האיחוד המלא, ואולי גם לא ירחק היום הזה. בימים האחרונים כאילו נפגמה אמונתו כמעט קט — והוא היה מיצר מאד. היה למעשה מחוץ לכל פעולה מפלגתית, אבל חי את הדברים וכאב אותם.

שלוש שעות יקרות של טיול אטי ונעים, ושיחה ארוכה — ואני לא ידעתי, כי אחרונות הן לי ביחד עם אבא.

— — — במשך השנה טיילתי. כשהגענו לאילת ורבים היו הרשמים, חשבתי: למי אספר עכשיו? למי אכתוב עכשיו על טיולי? מי עוד יקרא בענין וישאל לכל פרט ופרט, על מסעות וטיולים — כאשר היה אבא שואל ומתענין?

— — — עם חיסול מחנות קפריסין — כמה חיכה אבא ליום הזה! כמה חלם לנסוע אז, לראות ולהנציח — ולא זכה.

— — — הבחירות לכנסת ופתיחת הכנסת. באותה שיחה בדרך דיברנו רבות על הבחירות הראשונות במדינת ישראל, על ה„פרלמנט" הראשון שלנו, איך יהיה, מה יהיה. הביע השערות ותקוות, חיכה ליום הזה, חי את הדברים האלה בכל נפשו — ולא זכה.

*

אני עוברת על החומר הרב הנמצא בארונות, בתיקים. תכניות על גבי תכניות, ללא גבול. תכניות לספרים, לקבצים. ראשי פרקים, רשימות. היה לו חלום: לאחר ששתינו, הבנות, נהיה עצמאיות ושוב לא נזדקק לו מבחינה כלכלית — ימצא דרך להבטחת קיום צנוע לו ולאמא, ואז — יפרוש מעבודתו בחוץ ויתמסר לכתיבה.

במשך כל השנים, ובשנים האחרונות בעיקר, תוך עבודתו בארכיון, לקט ואסף ורשם, הקר ודרש לפרטים, והצטבר אצלו חומר רב. כל אותם הקטעים הכתובים, כל אותן פיסות־הנייר הקטנות, כל אותם ציוני המקומות — הכל הוא חומר לקראת העבודה הגדולה אשר ראה לפניו.

הנה ספר, כתוב בחלקו — אך לא גמור: ספר ההסתדרות.

הנה כרטיסיות — כרטיסיות מסודרות לפי האלפא־ביתא בקופסאות. זה צריך להיות „ספר הערוך" — לקסיקון של תנועת העבודה. אלפי ערכים, מהם רבים כתובים, רבים — מסומנים בראשי פרקים ובמראי מקומות — מוכנים לעבודה, להמשך.

הנה פרקי היסטוריה, פרקים שצריכים לשמש יסוד לספר ההיסטוריה הגדול של תנועת העבודה בארץ על כל חלקיה.

הנה מחברת עבה — עבודתו האחרונה אשר החל בה, ותוך עבודה זו, ממש תוך כתיבה — מצא אותו המות: „ילקוט העליה השלישית בחמשה כרכים". במחברת מאות ציוני מקורות, סדורים לפי עניניהם — ראשית העבודה.

אלו — ועוד רבות. כולן תכניות בלבד. כולן — עבודות בתחילתן, אשר חיכו ליום הנכסף, בו יחדל אבא מעבודתו בחוץ וישב על עבודותיו הוא, יסיים וישלים. והיום הזה לא בא.

זאבה

בנעוריו

בלב שבור ובנפש דוויה אנסה להפליג בכוח הזכרון לעיר מולדתי אשר בפולין, לפרק זמן המרוחק בעשרות שנים, לימי ילדות בבית הורי כדי לשפוך במקצת אור על נעוריו של אחי המנוח דוד קלעי־גולד ז"ל, ועל הבית שבו גדלנו יחד.

אבינו, יעקב מרדכי גולד ז"ל, נחשב בנעוריו לעילוי בתורה וה־ה חניכו של הרב הגאון מאַמסטוב (עיירה סמוכה לצ'נסטוכוב), ושם בישיבתו קיבל סמיכות לרבנות בגיל שבע־עשרה. בהיותו סמוך לשולחן סבא המשיך ללמוד שפות זרות וחקר את ספריותיהן, היה למדן וחסיד נלהב של ה"שפת אמת" בגוּר. למרות טרדותיו בחיי חולין שלו, לא היה יום שלא ישב על הגמרא. ובביתנו נשמע תמיד קול תורה בפי אבי ובנו הבכור נחמן ז"ל.

ברוח זו גדל בן־הזקונים להורינו הילד החמוד והמופלא דוד, שבהיותו בן חמש היה כבר בקי בחומש. לנגד עיני חיה תמיד התמונה: אמי ז"ל, אשה אצילת־רוח, היתה מוציאה את הילד הרך מן המיטה יום יום בשעה חמש לפנות בוקר בימות חורף ובחרדת קודש הלבישתו בגדים חמים. בידה האחת הוליכה את הילד וביד השניה החזיקה קומקום תה חם בשביל ה"רבי" המלמד, ודוד בעל העינים המבריקות, רענן ושמח, לקח את פנס העץ מעשה ידיו, הדליק בו את הנר, ובזמר יהודי עממי יצא עמה מאושר אל "החדר". כך הדריכה אמי את בנה לתורה חרפים רבים — עד לגיל שתים־עשרה. בימים ההם כבר לא נמצא בעירנו ראדומסק שום מלמד מוכשר ללמדו, כי הנער דוד עלה בידיעותיו בתורה על מלמדיו, ומתוך הכרח זה החליטו הורי לשלוח את דוד ללמדו בישיבת גוּר. את גילו לא גילו שם מפני שבישיבה זו היו מתקבלים תלמידים רק בגיל בר־מצוה. הלבישוהו אדרת חדשה ארוכה, עד הרצפה כמעט, נסעו אתו לגור וסידרוהו שם בישיבה. דוד נתקבל אחרי בחינותיו לכתה ב' (הגבוהה ביותר היתה שם כתה א'), אך כעבור חדשים מספר העבירוהו לכתה האחרונה א'. כי הנער הפליא את כל מנהלי הישיבה ומשגיחיה. בכל פעם שאבא היה חוזר מביקורו בגור היו כל בני ביתנו שומעים מפי בדמעות שמחה וחרדה את תהילותיו על דוד העילוי.

תקופת לימודיו והתפתחותו האידילית בישיבת גור נמשכה כשנתיים בערך, עד בוא יום — ולפתע הודיעו לנו מהישיבה במברק כי נערנו נמלט ונסע לכרך וורשה. בלי לחשוב רגע נסעו אבי ואחי הבכור נחמן לגוּר ולוורשה לחפש את עקבותיו של הנער ולהיודע סיבת המעשה. התברר, כי בשעת חיפוש, שנערך על ידי משגיחי הישיבה במעון התלמידים, נמצא במזוודותיו חיבור בכתב ידו על הנושא "בדיקת חוטי הערובין", ויחד עם זה גם העתון "מאמענט", שבו נדפס (בשינויים אמנם) החומר הזה בצורת פיליטון חריף נגד אנשי חצר גור.

חרפת העונש החמור שהיה צפוי לדוד בעל האופי עבור החטא — הבריחתו לוורשה. (ובאמת מצאנו אותו אז בכרך ההומה בעזרתו של הא' נוח פרילוצקי). כך התחיל דוד כבר אז, בהיותו בן ארבע־עשרה, את יעודו בכתיבה, שנמשכה עשרית שנים, עד שהגורל המר תלש מידו את העט בלא עת.

לישיבת גור דוד, כמובן, כבר לא חזר. הוא נשאר בבית הורינו והתחיל בלימודים כלליים, שקד על התפתחותו הרוחנית יומם ולילה ויחד עם זה חיפש תמיד ללמד ולהאציל משאר־רוחו על זולתו, ובדרך זו הגיע לתקופתו הראשונה בעסקנות — אירגן תנועת נוער ("צופים") בעירנו והדריכה, ייסד ספריות וניהל אותן, ולאחרונה היה אחד ממיסדי "צעירי ציון" בעירנו.

בגמר מלחמת העולם הראשונה עזב דוד את ביתו ועיר מולדתו, ועבר לחיות בוורשה בירת פולין, שנלחמה באותו זמן לשחרורה. בשנת 1920 מצא שעת הכושר לעלות ארצה.

דבורה כרמלית (גולד)

חנינא־יוסף קושיצקי

ש. ט.

(1942 — 1887)

על אבא ז"ל

חנינא יוסף קושיצקי נולד בעיר נובי־ראַדומסק שבפולין בשנת 1887, למשפחה של למדנים ואוהבי תורה. סבו, חיים יחיאל, היה סופר סת"ם, ונשכר למלאכה זו על ידי הרוטשילדים בפרנקפורט. מספרים, כי פוטר ממלאכתו בגלל מכתב, שנתפס על ידי הבארון ובראשו מתנוסס תאריך חילוני. הוא ובניו ישבו בגרמניה ועל הגבול הפולני־רוסי, של אותם הימים, אולם לא התבוללו בין הגויים ונשארו שומרי מסורת ותורה. חנינא יוסף חונך בימי נעוריו בעיר קאטוביץ, שב־שלזיה העלית, והיה היחידי מבני המשפחה הגדולה והענפה, שהציץ בתרבות המערב.

בן 19 נשא לאשה את אסתר פרל לבית בוכנר והקים בית בישראל. בגיל הבגרות הפך לציוני נלהב ופעיל ודאג לכך שבניו יקבלו חינוך עברי וציוני, בעיקר על ידי כך שהקנה להם את ידיעת הלשון העברית. הוא עצמו היה איש אוהב מוזיקה וספרות. בשעה שהכיר את אמא, אסתר פרל, קנה לה במתנה ספרים מן הספרות הגרמנית הקלאסית, אחת הסיבות ל"חרם" שהוטל עליו במשפחה. לאחר שהתחתן התחיל ללמוד נגינה בכינור אצל "כלי־זמר", אלא שהישגיו במוזיקה לא עלו על האפשרות לשעשע את ילדיו במוצאי־

שבת אחרי ה„הבדלה", שעה שניגן משירי גולדפדן ושירים עממיים אחרים.

ולא רק שהוא עצמו למד וקרא אלא שחיבב את הספרות ואת הלימוד על בניו. היה מרבה בדברי תורה עם בני הבית, ליד השולחן ובכל עת פנאי. ביתו היה פתוח תמיד לאורחים. ובבילסקו, שאליה עבר אחרי מלחמת העולם הראשונה, הפך הבית למרכז לציונים ולחלוצים, מאנשי ההכשרה שבסביבת העיר. במשך שנים היו בבית מורים קבועים, שלימדו את הילדים עברית, והיקנו להם השכלה עברית.

בשנת 1929, בחודש נובמבר, מיד לאחר גמר המאורעות, זמן מה לאחר עלות בנו בכורו לארץ, חיסל את כל עסקיו בבילסקו שבפולין, ועלה יחד עם כל בני משפחתו, המישה בנים ושלוש בנות, מהן אחת נשואה, לארץ. לאחר חבלי עליה היכתה המשפחה שרשים בארץ, וברבות הימים שינו בני המשפחה שמם ונקראים טנאי.

היה נוסע מפעם לפעם לרגל עסקים לחוץ לארץ ובשעת ביקורו האחרון בפולין, בשנת 1939, פרצה מלחמת העולם השניה. במשך שנות המלחמה הראשונות קיימה המשפחה מגע עם אבא ונעשו מאמצים להצילו, ולהעלותו לארץ. מאמצים אלה עלו בתוהו ועם כניסת איטליה למלחמה ב־1941 נותק הקשר כליל. בתום המלחמה באתנו הידיעה כי אבא ניספה יחד עם שארית ישראל בשואה הגדולה.

מפי אנשים שנפגשו עמו לפני צאתו לדרכו האחרונה נודע לנו שבשעה שנראתה אפשרות של בריחה סרב מתוך שני נימוקים: הוא טען שאינו צעיר עוד ואם ימות בדרך חשש שמא לא יובא לקבר ישראל. שנית לא רצה לעזוב את הקהילה, שבה ישב, בימים הקשים, שבהם נזקקה, לדבריו, לעזרתו.

כתב היד של תפילת ח"י הגיע לידינו * יחד עם תעודות שונות של אבא, על ידי איש, שניצל מן השואה, ושקיבל כתבים אלה מאבא לפני צאתו לדרכו האחרונה.

תנצב"ה.

הערת המערכת:

הרשימה דלעיל מאת שלמה טנאי (קושיצקי) והשורות המובאות להלן מחיבורו תפילת ח"י של חנינא־יוסף קושיצקי ז"ל, לקוחות מתוך חוברת שהובאה לדפוס ע"י שלמה טנאי ויצאה לאור בתל־אביב, בשנת תשי"א (ב־200 עותקים).

בחוברת הנ"ל כלולים: תפילה של חנינא־יוסף קושיצקי לזכר אביו; ברכה אחרונה לאמו ז"ל; תפילת ח"י (ראשונה) בחרוזים, שהאותיות הראשונות בתחילת השורות מצטרפות לשמות הבאים — חנינא־יוסף, אסתר־פערל, אלימלך, תמר, אהד, רני, אברהם, מרי, שנדל, ישכר־דוב, רות, אלעזר, מלכה, רחל, שולמית, משה־נחמיה, מרדכי, ברתה, דניששעק, אשרל, חיים־יחיאל, שלמה־ליפא (שמות של בני־המשפחה); תפילת ח"י (שנייה), שהקטעים שלה מתחילים לפי סדר הא"ב (תפילה זו מובאת להלן).

תפילת ח"י

רב"ש עולם גלוי וידוע לפניך
שכל תפילות ישראל מכוונות
כעת בעד הצלת עמך וארצך.

לכן גם אני באתי להתפלל
ולבקש רחמים בעד ביתי עמי
וארצי, ואתה א' ר' וחנון תשמע

מן השמים ותחנן, ותעזור,
ותשמור מכל רע, ביתי, עמי,
וארצי אכי"ר. ויזכו לשלום ולחיים!

א' וא' אבותינו

אב הרחמים שוכן במרומים, השליט היחיד בכל עליונים, באתי לפניך להתפלל בעד ביתי, עמי וארצי.
תחנונים ורחמים, בעד העם שבחרת בהם מכל העמים,
נא, אל תמסור אותם בידי בריונים אכזרים. כי לעולם אתה אבינו ואנו בניך,
לכן תרחם, ותציל עמך וארץ קדשיך!

*

בית חיינו בצרה גדולה ובסכנה, ארץ אשר אתה דורש אותה תמיד מראשית ועד אחרית השנה, לכן אבינו שבשמים, תן לעמך וארצך הצלה, הצלחה והגנה. —
כי לעולם אתה וכו'.

*

גדל וקדש שמך בעולמיך, הלא אין אלקים מבלעדיך, יראו כל עמי הארץ ממך ואל יבואו עוד להרום ולהחריב בית מקדשיך. —
כי לעולם אתה וכו'.

*

דברך אמת וקיים לעד, אתה ראשון ואחרון שוכן עד, רחם על סגולתך שבטחו בך עדי עד ואתה לבדך תמלוך בנו לעולם ועד. —
כי לעולם אתה וכו'.

*

הרם קרן ישראל עמך ואל יבואו עוד גויים לטמא ולהשחית נחלתך, עשה אב הרחמן למען הרוגים על שם קדשיך, שבכל דור ודור קדשו את שמך. —
כי לעולם אתה וכו'.

*

וכטובך הגדול ישוב חרון אפך מעמך, ומעירך, ומארצך, ומנחלתך, אתה השליט והכל עבדיך לכן הושיענו למען שמך. —
כי לעולם אתה וכו׳.

*

זכור שנשבעת לנו ולאבותינו, להציל אותנו מידי אויבינו, לכן מהר וחיש ורחם עלינו, כי בצרה גדולה אנחנו. —
כי לעולם אתה וכו׳.

*

חמול נא, חום נא, על בנינו ובנותינו, הלוחמים כעת בעד הצלת ארצנו, רחם נא על עוללינו וטפנו, כי לך לבד תמיד תלויות עינינו. —
כי לעולם אתה וכו׳.

*

טרם אקרא אתה תשמע, ותמהר ותאמר לצרות ישראל די, ותחנן ותרחם בעד אשר חי, לעם אחד קדוש, האומר בכל יום פעמים שמע. —
כי לעולם אתה וכו׳.

*

יחזקאל חוזך ניבא על ביאת גוג על אדמתנו (ישראל) ובכן בקשתי ותפילתי לא׳ ואל׳ אבותינו, לבטל הגזרה של ביאת כל מיני גוגים מעלינו ומארצנו! —
כי לעולם אתה וכו׳.

*

כן תרים דגלך עלינו, אתה אבינו, אתה מלכנו, אתה מושיענו, אל תוסיף עוד אותנו לגרשנו, כי די כבר סבלנו על חטאתינו. —
כי לעולם אתה וכו׳.

*

למענך עשה ולמען זכות אמהות ואבות, הלא להם הבטחת להרבות אותנו ככוכבי השמים לאלפי רבבות, וכעת אנחנו מעטים וצרותינו רבות, לכן, פקוד עלנו להטיב ולהרבות!
כי לעולם אתה וכו׳.

*

מלכות דוד ובית שלמה במהרה נא הקם לנו ורועה אחד עד עולם יחי׳ לכולנו, ולא יחצו עוד ויחי׳ לאחד, ביום ההוא יחי׳ ה׳ אחד ושמו אחד! —
כי לעולם אתה וכו׳.

*

נא הקם לנו סכת דוד הנופלת, ולשיבת ציון פתח בשביל עמך ישראל הדלת, בה יחזרו ויתנו לנו ארצנו מאתנו הנגזלת, ושבו בנים לגבולם מאר׳ הגלות.
כי לעולם אתה וכו׳.

*

סלח ומחל לעון בניך, ויהי׳ טהורים וקדושים בקרב מחניך, כן תרחם במהרה על כל קהילות קדשיך ונבוא ברנה ובשמחה שעריך. —
כי לעולם אתה וכו׳.

*

עשה עמנו אות לטובה, קיים הבטחתך „כי ישועה קרובה", הצל בנינו העומדים במלחמת הקודש ונמצאים בצרה, ויזכו לחיים ארוכים בריאים בגדולה ורחבה!
כי לעולם אתה אבינו ואנו בניך, לכן תרחם, ותציל עמך וארץ קדשיך!

פרופ' יצחק זאקס

מ. ה-ר

פרופ. יצחק זאקס קיבל חינוך מסורתי בבית אביו, החזן המהולל ר' שלמה זאקס, בראדומסק. כבר בימי־נעוריו נתגלה כבעל־כשרון יוצא מן הכלל בנגינה ובשירה. תחילה היה מנצח על המקהלה בבית־הכנסת בראדומסק, ומלבד זה ייסד חוג לנגינה ומקהלה וחוג דרמטי, שהציגו במשותף אופריטות קטנות. ה„סקציה המוסיקלית" בראדומסק, בהנהלתו של יצחק זאקס, ערכה הופעות וקונצרטים לטובת מפעלי־צדקה־וחסד. פרופ. זאקס היה גם מורה לנגינה בגימנסיה היהודית ע"ש ל. וויינטראוב בראדומסק.

מראדומסק עבר לצ'נסטוכוב, שם ניהל את המקהלה בבית־הכנסת הגדול, היה מורה לנגינה בגימנסיה, השתתף בביצוע אופריטות שונות וניצח על מקהלות.

מצ'נסטוכוב עבר ללודז', שם היה המנצח ב„פילהרמ'ניה" ופעיל בחיי התרבות של הציבור היהודי. שם גם חיבר קומפוזיציות שונות לאופריטות, שהקנו לו שם עולמי כמנצח וכמלחין ממדרגה ראשונה. בין השאר חיבר הפרופ. י. זאקס „קאנטאטה" לפואימה „מול הישימון" מאת א. שלונסקי, שבוצעה ב„פילהרמוניה" ב־28 לאוקטובר 1935. בין הסוליסטים בקונצרט ההוא, היו: החזן הנודע משה קוסביצקי, הזמר א. העלמן ואחרים (ה„קאנטאטה" כללה מקהלה, טינור, באריטון ותזמורת סימפונית).

אגודה לזמרה ולמוסיקה עברית
„הזמיר"
לודז, שדרת קושציושקי 21.

Żyd. Tow. Muzyczno-Literackie
„HAZOMIR"
Łódź, Al. Kościuszki 21.

מול הישימון

פואימה של **אברהם שלונסקי** בעבודו של **י. חלודניביץ'**

המוסיקה של **י. זקס.**

השער של הקונטרס, שהודפס בלודז' ב־1935

דער טיטל־בלאַט פון דער אויסגאַבע, געדרוקט אין לאָדזש אין 1935.

בימי מלחמת־העולם השניה ברח תחילה לביאליסטוק. שם נעשה מנהל הרדיו העירוני והשתתף גם בפסטיבל לנגינה במוסקבה. מפני ששתו (בת ר' חיים־דוד זנדברג, מראדומסק) וילדיו נשארו בפולין, חזר לגרמניה הנאצית — לגיטו וורשה.

גם בוורשה, בתקופת השואה, היה פעיל בעניני תרבות. שמו ניזכר ב„ארכיון רינגלבלום" לשבח, בעד פעולותיו המוסיקליות בעצם הימים המרים ליהודי הגיטו. יחד עם יהודי וורשה נשלח לטרבלינקי, שם ניספה.

די קאנטאטע פון י. זאקס צו דער פּאָעמע „מול הישימון" פון א. שלאנסקי

א. שלאָנסקי, איינער פון די אָריגינעלסטע יונגע פּאָלעסטינישע פּאָעטן, גיט איבער פּלאָסטיש, אין זיין פּאָעמע, דעם קאָנטראָסט צווישן אָלטן און נייעם ארץ־ישראל. מיר זעען בולט, ווי דאָס אָפּגעשטאָנענע און פּאַרוואָר־לאָזטע לאַנד באַקומט פרישע לעבנס־כוחות און אַ פּיבערהאָפּט אויפּבוי־טעמפּאָ צעטראָגט זיך איבערן גאַנצן שטח. מוזיק־אילוסטראַציע צו דער פּאָעמע האָט געשאַפן, אין פּאָרם פון אַ קאָנטאָטע, דער באַקאַנטער קאָמפּאָ־זיטאָר י. זאָקס.

די קאָנטאָטע הויבט זיך אָן מיט אַן אַריינפיר פון אָרקעסטער, אין אַ „אדאדושא טעמפּאָ". דער אַריינפיר שפּיגלט אָפּ דעם לעבן אין מדבר. די שטימונג איז מאָנאָטאָן און האָפונגסלאָז. ערגעץ וווּ הילכט אָפּ דאָס יאָמערן פון שאָקאָלן אָדער אַ וויידער־קול פון פּאָמעלעך שפּריי־זנדע קאָראַוואַנען אין מדבר. ס'הערן זיך מאָנאָטאָנע מזרח־ניגונים.

פּלוצים ווערט די שטימונג געשטערט דורך נייע, פולשטענדיק אומבאַ־קאַנטע מאָטיוון. ס'קומען אָן שיפן מיט חלוצים, פון די שיפן טראָגט זיך אַ פריילעך „יחי־חי־לי־לי", פון די באַנייער פון אַלטן לאַנד.

די דערציילונג ווערט פּאָרגעזעצט דורכן טענאָר אין רעציטאַטיוו־פּאָרם, און דערנאָך דורכן מענער און דאָמען־כאָר. די מעלאָדיעס גיבן איבער דעם מאָרש פון קאָראַוואַנען־קעמלען אין מדבר.

דער באַס גיט דעם אָנזאָג: „די צעריסענע שאָקאָלן זענען אַוועק אין די בערג און דער קנעכ פון די חיות האָט באַפּוילן: „אין מדבר אָריין"!

דאָס גאַנצע לאַנד ווערט פאַרכאַפּט פון דעם נייעם בליענדן לעבן. עס שאַלט אַ הימן. דער כאָר זינגט אין טעמפּאָ־מאָדעראַטאָ, וואָס פּאַרוואַנדלט זיך דערנאָך אין אַ פריילעך פּאָלקס־געזאַנג. מען הערט קלאַנגען „דלי פה־דלי פה", ווי ביי בויי־אַרבעט, און צום סוף ווידער דאָס חלוצים־ליד „יחי־חי־לי־לי". דער פינאַל פון הימן איז דער רעציאַטיוו: „אַזוי האָבן די הענט געקנעטן דאָס געמיש פון צעמענט און זאָמד".

דער געמישטער כאָר און דערנאָך אַ דאָמען־כאָר פון דריי שטימען, און דער באַס און טענאָר, זינגען „אלא־ברעווא" און „אַלעגראָ". מען הערט דיסאָנאַנסן, כאָאָס, ס'שאָלט אַ דרייפערטלדיקע פוגע, אַ הוראָגאַן... אַ געווייטער...

באַרויקונג ברענגט דער טענאָר מיט זיין רעציטאַטיוו. די אַרבעט האָט ווידער די איבערהאַנט.

דער לעצטער נומער פון דער קאָנטאָטע אילוסטרירט דעם נצחון פון דער אַרבעט. אַ כאָר פון 8 שטימען, און סאָליסטן, זינגען אין אַ מאַרש־טעמפּאָ דעם הימן פון אַרבעט און אָפּרו.

*

ווי מיר האָבן שוין געמאָלדן, הויבט זיך אָן דער ייִדישער קאָנצערט־סעזאָן פון „הזמיר", מיט דער קאָנטאָטע פון י. זאָקס „מול הישימון", צום טעקסט פון א. שלאָנסקי. דאָס ווערק ווערט אויסגעפירט אונטער דער דירעגירונג פון קאָמפּאָזיטאָר, מאָנטאָג, דעם 28סטן ד. ח., אין „פילהאַרמא־ניע"־זאַל.

אין קאָנצערט באַטיליקן זיך: דער גענישטער „הזמיר"־כאָר, לאָדזשער פילהאַרמאָניע־אָרקעסטער און די סאָליסטן: אויבער־קאָנטאָר מ. קוסעוויצקי, אַרטיסט פון וואַרשעווער אָפּערע א. העלמאָן, ה. פעפער א. אַ.

(„נייער פאָלקסבלאַט" נר. 246, לאָדזש, 5 אָקטאָבער 1935).

די קונסט־קרייזן פון פראפ. יצחק זאקס

משה זאנדבערג

יצחק זאַקס איז געווען דער זון פון ראַדאָמסקער שטאָט־חזן ר׳ שלמה זאַקס — וועלכער איז געווען זייער אַ טאַלאַנטפולער מוזיקער, און מחבר פון פיל רעליגיעזע מוזיקאַלישע שאַפונגען. יצחק האָט געירשנט דעם מוזיקאַלישן טאַלאַנט פון זיין פאָטער און דערוואַרבן אַ הויכע מוזיקאַלישע ערודיציע.

שוין אין זיינע יונגע יאָרן האָט ער זיך זייער אויסגעצייכנט אין פאָטערס כאָר, וועלכער האָט באַגלייט דאָס דאָוונען אין דער שול, אונטער דער לייטונג פונם דיריגענט ה. גרשון גרויסבערג.

דער דראַנג צו גרעסערער מוזיקאַלישער לייסטונג, האָט דעם יונגן זאַקס געשטויסן זיך צו באַקענען מיט וואָס מער מוזיקאַלישע אינסטרומענטן. גלייכצייטיק באַמיט ער זיך אַריינצוציען יונגע כוחות אין זיין מוזיקאַלישן קרייז, באַזונדערס, דעם יונגן, זייער פעאיקן נתן אויפמאַן, וועלכער האָט שטודירט אין דער וואַרשעווער קאָנ־סערוואַטאָריע. צוזאַמען, האָבן זיי, מיט אומגעהויערער ענערגיע געשאַפן אַ מוזיקאַלישן קרייז פון יוגנטלעכע, וועלכע האָבן געהאַט אַ נייגונג צו מוזיק, אונטערן נאָמען „קולטורא״. דער יונגער יצחק

המלחין־המנצח יצחק זאקס וחבריו
דער קאָמפאָזיטאָר־דיריגענט יצחק זאַקס (ערשטער לינקס) און זיינע נאָענטסטע חברים (פון רעכטס): אברהם בוגייסקי, דוד פייערמאַן, בערל ברונער, זיסמאַן עפשטיין.

זאַקס אָרגאַניזירט אויך אַ כאָר, וואָס אין אַ קורצער צייט אַרום איז ער שוין אומשטאַנד אויסצופירן באַדייטנדיקע מוזיקאַלישע שאַ־פונגען אויף עפענטלעכע קאַנצערטן אין שטאָטישן טעאַטער. דער יונגער דיריגענט באַניגנט זיך אָבער נישט מיט דעם. זיין חלום איז, צו שאַפן אין ראַדאָמסק, אַ יידישן אָרקעסטער. געווען איז דאָס שוין ביים סוף פונעם ערשטן וועלט־קריג. בעת דאָס עסטרייכישע מיליטער, וואָס האָט געהאַט באַזעצט ראַדאָמסק, האָט זיך צוזאַמענגעבראַכן, איז געלונגען אָפצוקופן כמעט דעם גאַנצן בלאָז־אָרקעסטער פון דער 16־טער יעגער־קאָמפאַניע.

דאָס איז ממש געווען נישט נאָר אַן אוצר פון צענדליקער ערשט־קלאַסיקע מוזיקאַלישע אינסטרומענטן, וואָס האָבן דערמעגלעכט אונזער מוזיקאַלישן קרייז זיך איבן און בילדן, נאָר האָבן אויך געגעבן גרויסע מעגלעכקייטן דעם יונגן בעגאַבטן מוזיקער ה׳ זאַקס, אויסצונוצן זיינע הויכע קוואַליפיקאַציעס אין דער אינסטרומענטאַלער מוזיק.

נאָך אַ קורצער אויסבילדונג האָט דער אָרקעסטער — אונטער דער לייטונג פון ה׳ זאַקס, שוין געקאָנט געבן עפענטלעכע מוזיקאַ־לישע קאָנצערטן. אין דער זעלבער צייט, איז אין ראַדאָמסק געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישע סעקציע אונטער דער לייטונג פון ה׳ אדאש האָראָוויטש, און טייל מאָל, זענען די ביידע קולטור־אינסטיטוציעס, אָרויסגעטראָטן צוזאַמען אויף עפענטלעכע אימפרעזעס אין שטאָטישן טעאַטער, וועלכע האָבן שטענדיק געהאַט אַ גרויסן גייסטיקן און מאַטעריעלן דערפאָלג.

אין יאָר 1919, וועו די ראַדאָמסקער יידן האָבן שוין פריי געקאָנט פייערן די באַלפור־דעקלאַראַציע, האָט די יוגנט באַשלאָסן צו אָרגא־ניזירן אַן עפענטלעכע גאָרטן־פאַרווייילונג. נעבן שטאָטישן טעאַטער האָט זיך געפונען אַ גרויסער איבונגס־פלאַץ פון די אָרטיקע פייער־לעשער, וועלכער האָט אויך געדינט פאַר עפענטלעכע „זאַבאַוועס״, דאָס הייסט פאַרווייילונגען. נאָך גרויסע שווערי־קייטן איז אונדז גע־לונגען צו באַקומען דעם פלאַץ, וועלכער איז ווי געהעריק דעקאָ־רירט געוואָרן. עס זענען אויפגעשטעלט געוואָרן אייניקע בלוי־ווייסע קיאָסקן און ביים איינגאַנג האָבן נעבן דער פוילישער פאָן, געפלאַטערט 2 בלוי־ווייסע פענער, וועלכע איך אַליין האָב אויפ־געהאָנגען. די גאָרטן־פאַרווייילונג האָט געמאַכט אַן אומגעהויערן איינדרוק אויף דער אָרטיקער יידישער באַפעלקערונג, ווי אויך אויף די יידן פון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, וועלכע האָבן געשיקט דעלעגאַציעס צו דער פייערונג. די חברים נתן אָפמאַן און יצחק זאַקס האָבן צוגעשטעלט נאָטן פון יידישע פאָלקס־לידער און אַנדערע יידישע שאַפונגען, לויט וועלכע דער פייערלעשער־אָרקעסטער האָט געשפילט בעת דער פייערונג. זייער לאַנג האָט דאָס יידישע ראַדאָמסק געדענקט אָט די שיינע ציוויליסטישע גאָרטן־פאַרווייילונג.

אונדזער מוזיקאַלישע און דראַמאַטישע סעקציע האָבן זיך וואָס ווייטער אַלץ מער אַנטוויקלט און עס האָבן זיך צו זיי אָנגעשלאָסן פיל נייע מיטגלידער פון דער אָרטיקער יוגנט. עס זענען רעגלמעסיק געגעבן געוואָרן עפענטלעכע קאָנצערטן, וואָס האָט אונדז — ראַ־דאָמסקער יוגנט — פאַרשאַפט אַ גייסטיקע הנאה, אָבער נישט לאַנג האָט אונדזער פרייד געדויערט. די פוילישע באַפעלקערונג האָט נישט געקאָנט פאַרטראָגן וואָס יידן האָבן אַן אייגענעם בלאָז־אָרקעסטער און האָבן רעקווויזירט ביי אונדז די אינסטרומענטן, מיט דער טענה, אַז זיי האָבן געהערט צום עסטרייכישן מיליטער און דעריבער איז עס מלוכה־פאַרמעגן. טראָץ אונדזערע אינטערוונצן, האָבן מיר שוין די אינסטרומענטן צוריק נישט באַקומען. אַזוי האָבן מיר צוזאַמען מיט אונדזער בלאָז־אָרקעסטער און זייער פיל נאָטן, פאַרלוירן אויך אונדזער שיינעם יוגנט־חלום.

ה׳ יצחק זאַקס, איז געוואָרן דיריגענט אין דער טשענסטאָכאָווער סינאַגאָגע און שפעטער דיריגענט אין דער לאָדזשער סינאַגאָגע און אין „הזמיר״.

אין ישראל געפינען זיך אייניקע פון אונדזערע געוועזענע חברים, באַזונדערס ה׳ נתן אויפמאַן, וועלכע קומען זיך טיילמאָל צונויף, כדי זיך צו דערמאָנען וועגן אונדזער יידישער יוגנט אין ראַדאָמסק.

זאָלן די ווערטער זיין לזכרון פאַר די אַלע יוגנט־חברים פון אייניעם פון די מיטגרינדער, פון דער מוזיקאַלישער און דראַמאַטישער סעקציע.

דער קונסט־מאלער נתן שפיגעל

ישׂשכר בן־אברהם

ביי מיר אין הויז (אין חיפה) ווערט אָפגעהיט אַ בילד פונעם מאָלער נתן (נאטאן) שפיגעל, וועלכער האָט געווויינט אַ לענגערע צייט אין ראַדאָמסק. דאָס בילד איז 79×57 סענטימעטער די גרויס, געמאָלט אויף לייוונט, און שטעלט פאָר אַ פראַגמענט פון דער אַל־טער שול אין קוז׳מיר, וואָס איז חרוב געוואָרן דורך די נאַצי־דייטשן. אויפן בילד זעט מען אַן הענג־לייכטער פאַר 4 ליכט, עט־לעכע שטענדערס און אַ באַנק ביי דער וואַנט.

נתן שפיגעל האָט געהאַט פיל אינטערעסאַנטע בילדער, וואָס ער האָט געמאָלט, אָבער אַממערסטן האָבן געמאַכט אַ רושם זיינע צוויי בילדער: איין בילד פאָרגעשטעלט אַ פאַר אויסגעטראַ־טענע, צעפלאַצטע, לעדערנע, מענער־שיך. די שיך זענען געווען אַזוי גענאָלן, דאָס ס׳האָט זיך אויסגעדוכט אַז מען זעט די אויסגעמאַטערטע פיס פון אַן אַלטן מאַן, וועלכער איז אין זיי אַרומגעגאַנגען אַ סך יאָרן איבער די הייזער קלייבן נדבות. דאָס 2־טע בילד האָט פאָר־געשטעלט אַ טיש מיט תפילין — אַ „של־יד" און אַ „של־ראש". וועג מען האָט באַטראַכט די תפילין, האָט זיך אויסגעדוכט, אַז נאָר־וואָס האָט עמעצער מיט זיי געדאַווענט און באַלד וועט ווידער עמעצער צוגיין צום טיש, נעמען די תפילין און אָנטאָן זיי אויפן קאָפּ און אויף דער לינקער האַנט, צום דאַוונען.

נתן שפיגעל האָט געהערט צו די רעאַליסטן. ער האָט געהאַט אויסשטעלונגען פון זיינע בילדער אין פאַרשידענע קונסט־גאַלעריעס פון פוילן (אין ווארשע, לעמבערג) און ענגלאַנד (לאָנדאָן). פאַר דער צווייטער וועלט־קריג איז ער געקומען קיין ראַדאָמסק (ער האָט געשטאַמט פין לאָדזש, פון אַן ארעמער משפחה) און ביי אונדז אין שטאָט איז ער געווען דער ערשטער, וואָס האָט געמאַכט אַ „ביל־דער־אויסשטעלונג". די אויסשטעלונג איז פאַרגעקומען אין זשילינס־קעס פוילישער גימנאַזיע, אויף דער טשענסטאָכאָווער גאַס. ס׳זענען דאָרט געווען פייזאָשן, פאַרטרעטן, טויטע־נאַטור, און אַלע בילדער האָבן געמאַכט אויף די באַזוכער, סיי יידן סיי קריסטן, אַ גרויסן רושם.

צוביסלעך האָט זיך נתן שפיגעל אַריינגעצויגן אין געזעלשאַפט־לעכן לעבן פון שטאָט, געהאַלטן אָפט רעפעראַטן וועגן קונסט, אין זיך געחברט מיט דער יוגנט. ער האָט חתונה געהאַט ביי אונדז מיט דער אויגן־דאָקטאָרשע, חנה פאַרט, וועלכע האָט געשטאַמט פון גאַליציע. זיי האָבן געווויינט אויף דער סטשאַלקאָווער גאַס, אין דער ווילע פון דעם יידישן אַפטייקער מיענטקעוויטש, און האָבן געהאַט 2 קינדער — אַ יינגעלע און אַ מיידעלע.

וועג די דייטשן זענען אַריין אין שטאָט, האָט נתן שפיגעל און זיין פרוי באַשלאָסן צו בלייבן אין ראַדאָמסק (ער האָט געזאָגט: „אין אַ מלחמה ווייס קיינער נישט ווו מען וועט שטאַרבן"). אין שטאָט איז געקומען אַ דאָקטאָר, אַ נאַצי, און אין עטלעכע טעג אַרום האָט נתן שפיגעל באַקומען אַ באַפעל פון מאַגיסטראַט — תיכף צו באַפרייען זיין ווילע פאַר דעם דייטשן דאָקטאָר. מיט שווערע הערצער האָט נתן שפיגעלס משפחה פאַרלאָזן די ווילע און זיך אַריינגעקליבן אין געטאָ אין בלומשטיינס הויז, אויף דער סטשאל־קאָווער גאַס, ווו עס איז שפעטער געווען דער יידישער שפיטאָל.

אַ קורצע צייט האָט נתן שפיגעל געארבעט אין דער סאַציאַלער־קאָמיסיע פון געטאָ, ביי דעם יודנראַט. שפעטער, וועג ער האָט געזען די וואַקסנדיקע און אויסזיכטלאָזע יידישע נויט, האָט ער זיך שטיל אָפגערוקט פון דער סאַציאַלער־קאָמיסיע („מיין האַרץ — האָט ער געזאָגט — ווערט קראַנק און וווייטיקט צוזעענדיק, ווי יידן קומען בעטן הילף און מען קען זיי נישט העלפן"). טראָץ דעם, פלעגט ער אָפט מאָל צונויפזאַמלען די יוגנט אין געטאָ, שמועסן און זינגען יידישע און העברעאישע לידער, כדי עס זאָל זיי נישט זיין אַזוי טרויעריק.

וועג די נאַצים האָבן געגומען צוגרייטן די דעפּאָרטאַציע פון די יידן, האָט נתן שפיגעל איבערגעלאָזט זיין יינגעלע אין פוילישן שפיטאָל אויף דער סטשאַלקאָווער גאַס, און געהאָפט אַז דאָרט וועט דאָס קינד זיין געשיצט. אָבער דעם 9־טן אָקטאָבער 1942, וועג די דייטשן האָבן אַרויסגעיאָגט די יידן פון געטאָ אויף דעם דעפּאָרטאַציע־פלאַץ, זענען צוויי פוילישע קראַנקן־שוועסטער פון שפיטאָל אַנגע־קומען מיטן יינגעלע און אים איבערגעלאָזט אויפן פלאַץ. אַ נאַצי

הצייר נתן שפיגעל בעת תערוכה של תמונותיו בראדומסק.
דער מאָלער נתן שפיגעל בעת זיין בילדער־אויסשטעלונג אין ראַדאָמסק.

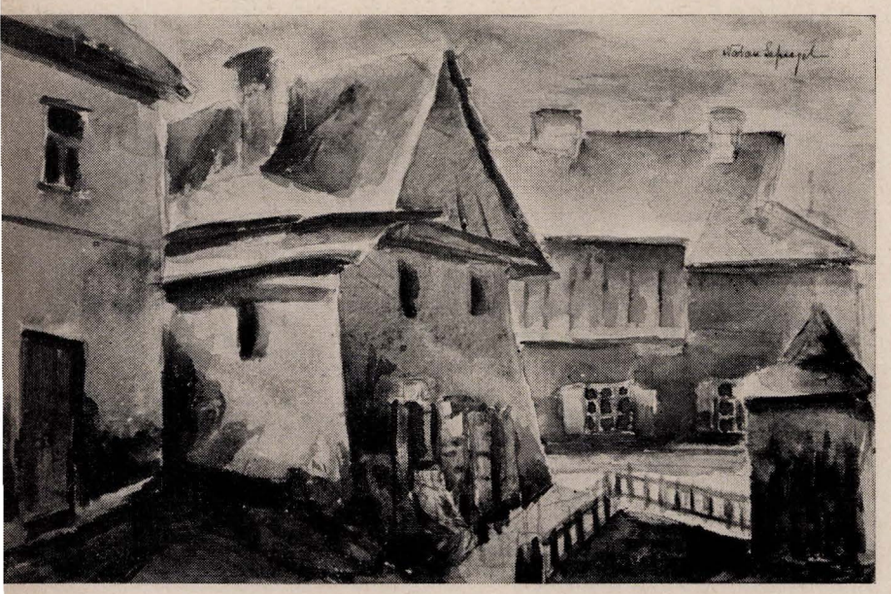

תמונה של נתן שפיגעל שניצלה מימי הנאצים.
דאָס אָפּגעראָטעוועטע בילד פון נתן שפיגעל.

האָט דאָס באַמערקט, ער איז צוגעגאַנגען צום יינגעלע און אַ ריטשע געטאָן: „לאופן, די יודע". דאָס יינגעלע האָט געזומען לויפן פון שרעק, דער דייטש האָט אים נאָכגעשאָסן פון זיין ביקס און דאָס יינגעלע איז אַנידערגעפאַלן טויט. דער נאַצי האָט זיך צעלאַכט, וועו ער האָט דערזען דעם קינדס בלוט אויף דער ערד.

נאָך דער באַפרייאונג, וועו איך בין פון טשענסטאָכאָוו געקומען צו־פוס קיין ראַדאָמסק, האָב איך אין מאַרק געטראָפן די פרוי קעסל־מאַן. מיט אַ פּאָר טעג שפעטער האָב איך איר באַזוכט אין איר ווויונונג און האָב דאָרט געזען 2 בילדער פון נתן שפיגעל. די פרוי קעסעלמאַן האָט מיר דערציילט, אַז נאָך דער באַפרייאונג וועו זי איז צוריקגעקומען אין איר ווויונונג, האָט זי באַמערקט אויפן וואַנט 2 פאָרטרעטן פון דייטשע סאָלדאָטן. זי האָט זיי אַראָפגענומען, באַ־טראַכט פון דער אַנדער זייט און געזען, אַז דאָס זענען דאָפּלטע מיט בלוט, האָב איך מיטגענומען און געפירט מיט זיך איבער בילדער. זי האָט אָפּגעקראַצט די פּאָרטרעטן און דאַן האָבן זיך אַנטפּלעקט אמתע בילדער — די 2 בילדער פון נתן שפיגעל.

מיט עטלעכע טעג שפעטער וועו די טאָכטער פון פרוי קעסעלמאַן איז צופעליק געשטאַנען נעבן די בילדער, האָבן פּוילישע כוליגאַנעס אַריינגעשאָסן דורכן פענצטער אין ווויונונג און די טאָכטער איז דערהרגעט געוואָרן. איינעם פון די דאָזיקע בילדער, אַ באַשפּריצטן אַלע שפּעטערדיקע וואַנדער־וועגן, ביז איך בין אַנגעקומען קיין ישראל.

נתן שפיגעל, זיין פרוי און דאָס צווייטע קינד, זענען דעפּאָרטירט געוואָרן פון ראַדאָמסקער געטאָ און האָבן זיך נישט צוריקגעקערט. איינער פון זיינע בילדער איז אָבער דאָך אַנגעקומען קיין ישראל דאָס לאַנד פון זיינע יוגנט־טרוימען.

יעקב (יאקוב) ציטרינאוויטש

יוסף סאנדעל

יעקב (יאקוב) ציטרינאוויטש איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1893, אין דער משפּחה פון אַן אָרעמען שוסטער. פון די יינגסטע יאָרן אָן האָט ער זיך באַגייסטערט מיט דער שיינקייט פון דער נאַטור, אָבער ער האָט זיך נישט אָפּגעגעבן קיין דין־וחשבון, אַז טיף אין אים איז פאַרבאָרגן אַ טאַלאַנט פאַר פלאַסטישער קונסט.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער געווען געצוווונגען צו אַרבעטן אין אַ קוילנגרוב אין דייטשלאַנד, וווּ ער האָט זיך דאַן באַטייליקט אין דער רעוואָלוציע. נאָך אַ סך יאָרן איז ער צוריק־געקומען קיין פּוילן, אוּן האָט שטודירט קונסט ביים פּראָפעסאָר שימאַנסקי אין וואַרשע. דאָרט האָט דער וועלט־באַרימטער סקולפּטאר אוּן יידישער עסקן נחום אַראָנסאָן ע"ה, געזען יאקוב ציטרינאָוויטשעס סקולפּטור־אַרבעט אוּן איר געלויבט. שפּעטער איז יאקוב ציטרינא־וויטש געקומען קיין פּאַריז אוּן נחום אַראָנסאָן האָט אים אין דער ערשטער צייט געהאָלפן מיט ראָט אוּן טאָט. אין פּאַריז האָט ער געאַרבעט אוּן געשאַפן פיל אינטערעסאַנטע סקולפּטור־ווערק.

אין יאָר 1936 האָט וועגן יאקוב ציטרינאָוויטש געשריבן דער באַוווסטער אוקראַיניש־יידישער מאַלער אדאם טורין פון פּאַריז, אינעם „פּשעגלאָנד אַרטיסטישני": „נאָך איינפּאַקקייט יאָגט זיך אויך ציטרינאָוויטש. ער געווינט אין דער פיינער סקולפּטור "אַ פרוי אין אַ לאַנגער קלייד", אָבער ער פאַרשפּרייט אינעם „קאָפּ פון אַ מיידל",

יעקב (יאקוב) ציטרינאָוויטש איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1893, אין דער משפּחה פון אַן אָרעמען שוסטער. פון די יינגסטע יאָרן אָן האָט ער זיך באַגייסטערט מיט דער שיינקייט פון דער נאַטור, אָבער ער האָט זיך נישט אָפּגעגעבן קיין דין־וחשבון, אַז טיף אין אים איז פאַרבאָרגן אַ טאַלאַנט פאַר פלאַסטישער קונסט.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער געווען געצוווונגען צו אַרבעטן אין אַ קוילנגרוב אין דייטשלאַנד, וווּ ער האָט זיך דאַן באַטייליקט אין דער רעוואָלוציע. נאָך אַ סך יאָרן איז ער צוריק־געקומען קיין פּוילן, אוּן האָט שטודירט קונסט ביים פּראָפעסאָר שימאַנסקי אין וואַרשע. דאָרט האָט דער וועלט־באַרימטער סקולפּטאר אוּן יידישער עסקן נחום אַראָנסאָן ע"ה, געזען יאקוב ציטרינאָוויטשעס סקולפּטור־אַרבעט אוּן איר געלויבט. שפּעטער איז יאקוב ציטרינא־וויטש געקומען קיין פּאַריז אוּן נחום אַראָנסאָן האָט אים אין דער ערשטער צייט געהאָלפן מיט ראָט אוּן טאָט. אין פּאַריז האָט ער געאַרבעט אוּן געשאַפן פיל אינטערעסאַנטע סקולפּטור־ווערק.

אין יאָר 1936 האָט וועגן יאקוב ציטרינאָוויטש געשריבן דער באַוווסטער אוקראַיניש־יידישער מאַלער אדאם טורין פון פּאַריז, אינעם „פּשעגלאָנד אַרטיסטישני": „נאָך איינפּאַקקייט יאָגט זיך אויך ציטרינאָוויטש. ער געווינט אין דער פיינער סקולפּטור "אַ פרוי אין אַ לאַנגער קלייד", אָבער ער פאַרשפּרייט אינעם „קאָפּ פון אַ מיידל",

און עס איז זייער אַ שאָד, ווייל אין אויסדרוק איז דער קאָפּ זייער אַ שיינער. דעם זעלבן איינדרוק פון אָרעמקייט פילט זיך אויך אינעם „פּרויענקערפּער", מיט אַלע מעלות און חסרונות פון דער דאָזיקער סקולפּטור. אין סך־הכל איז ציטרינאָוויטש אינטערעסאַנט".

בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט יאקוב ציטרינאָוויטש געלעבט אין פּאַריז אונטער דער נאַציש־דייטשער אָקופּאַציע. פּראַנקרייך איז דאַן געווען צעטיילט אין צוויי זאָנעס: אַן אָקופּירטע און אַ נישט־אָקופּירטע. אין זומער 1941 האָט ער געפרובירט אַנטלויפן פון פּאַריז אין דער נישט־אָקופּירטער זאָנע. בייַם אָריבער־די גרענעץ איז ער געכאַפּט געוואָרן פון די דייטשן. זיי האָבן אים אַרעסטירט און דאַן פאַרשיקט אינעם קאָנצענטראַציע־לאַגער פון באַן־לא־ראלאנד, דאָרטן איז ער געווען פאַרשפּאַרט מיט נאָך טויזנטער יידן כמעט אַ יאָר. אין חודש יוני 1942 איז ער דעפּאָרטירט געוואָרן קיין אָשוויענטשים, אין קאָנצענטראַציע־לאַגער. אָ חודש שפּעטער (יולי 1942) איז ער געטויט געוואָרן דאָרט אין די גאַז־קאַמערן.

כבוד זיין אָנדענק.

(פון יוסף סאנדעלס אפהאנדלונג וועגן יאקוב ציטרינאוויטש, אינעם בוך: „אומגעקומענע יידישע קינסטלער אין פוילן" (צווייטער באנד), וואַרשע, 1957.

א. ב. צעראטא – אינטימער פּען־פּראפיל

מלך ראוויטש

געבוירן אין ראַדאָמסק, פּוילן; 1900—1918 — זוין; 1937 — פּאַריז; 1961 — זיך באַזעצט אין מדינת־ישראל (צפת); געשטאָרבן דעם 4טן מערץ 1963.

זיי זענען דאָ אין יעדער קולטורעלער סביבה — די דאָזיקע קינסטלעריש מענטשן, וואָס זענען צוליב עפּעס אַ טעכנישן צופאַל פון דער נאַטור אַליין נישט שעפּעריש. זיי זענען פול מיט ליטעראַטור, אָטעמען, לעבן, לעבן זיך־אויס מיט ליטעראַטור, נאָר אַליין שרייבן זיי, אָדער בכלל נישט, אָדער קוים עפּעס וואָס. זיי זענען פול מיט בילדער, חלומען וועגן בילדער, לעבן זיך־אויס מיט בילדער, פאַר־

שטייען זיי אָפט בעסער, ווי די קינסטלערס אַליין — נאָר אַליין מאָלן זיי נישט. זיי חברן זיך מיט דיכטערס, מאָלערס, קינסטלערס בכלל — און קינסטלערס חברן זיך מיט זיי, חלשן צו הערן אַ גוט וואָרט פון זיי וועגן זייער שרייבן, וועגן זייער מאָלן. זיי זענען עס דער פאַרבינדונגס־רינג צווישן דעם שעפער און דעם געניסער פון אַלערליי קונסטן פון די ניין טעכטער פון זעאוס, די מוזן. זיי זענען די שאָטנס פון די קינסטלערס, אָבער נישט קיין גרויע שאָטנס — זיי זענען פאַרביקע, קלאָנגיקע שאָטנס, לעבעדיקע שאָטנס, וואָס קענען ליב האָבן.

און א. ב. צעראטא איז געווען אַזאַ איינער.

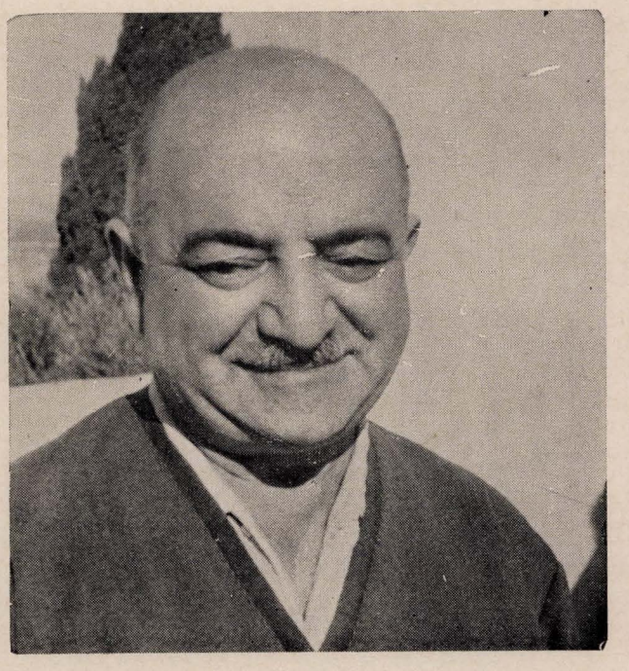

א. ב. צעראטא

איך האָב אים געקענט אין ווין — וועו ער איז נאָך געווען אַ געהילף־זעצער אין אַ יידישער דרוקעריי, באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, און שפעטער אים אַ סך מאָל באַגעגנט אין פאַריז. אַ מיטלהויכער, שאַרפלעכע פנים־שטריכן, סעמיטיש? ניין — גיכער הינדוסיש־אַריש. זיין פנים שמייכלט אייביק, אַמאָל מיט ליבשאַפט, אַמאָל איראָניש, אַמאָל מיט כעס. ער קען אַ סך שווייגן, אַ סך אַבסערווירן, אָן אַ שיעור וואָרטן ביז עס קומט זיין ריי צו רעדן, צו דערנענטערן זיך פנים־אל־פנים צו דעם מאָלער, אָדער שרייבער, וואָס ער האָט ליב. און ליב האָט ער די געקליבענע לויט זיין געשמאַק.

ער איז אַ פּיזשער אַרבעטער, אַ לינאָטיפיסט, אַ זעצער. ער אַרבעט לרוב ביינאַכט, אָבער ער האָט אַלעמאָל צייט צו באַגלייטן זיין חבר־קינסטלער. ער טוט אַלץ פאַר יענעם, ער איז אָבער נישט סערוויל, ער באַדינט נישט, ער טוט מעשה חבר, ער העלפט.

אין פאַריז, 1950, שפעטער 1956. אין אַ קליינעם האָטעל. האָב אַ פלאָן היינט צו באַזוכן דעם לוור. גיי אַרויס פון צימער, הויב אָן צו פרעגן וויאַזוי צו גיין אין מוזעאום. פלוצלינג וואַקסט אויס נעבן מיר אַ שמייכלענדיק פנים, פראַנצויזישער בערעט, זייטיק אויפן קאָפּ אָנגעטאָן — צעראטא.

— קומט ראוויטש, קומט רחל, איך וועל אייך פירן. אָבער ווי זענט איר דאָ פלוצלינג אויסגעוואַקסן?

— איך האָב נעכטן צופעליק געהערט, אַז איר ווילט גיין אין לוור.

— — און אַזוי כמעט יעדן טאָג. זיי האָבן אויך עפעס אַ געהיימע קראַפט צו מולטיפליצירן אייער צייט אָט די וווּנדערלעכע שאָטנס, אפשר דערפאַר פאַרבינדן זיי זיך נישט מיט פאַמיליעס. זייערע קינסטלערס זענען זייער ברידערס און שוועסטערס און קינדער.

אין די שווערע, ערשטע היטלער־יאָרן אין ווין, וועו מען האָט געדאַרפט אַרויסראַטעווען פון דאָרט עטלעכע יידישע שרייבערס, איז שוין צעראטא געווען אין פאַריז און אַלץ געטאָן אויף צו ראַטעווען. און ער האָט טאַקע גערראַטעוועט. קיינער האָט אים נישט געבעטן דאָס צו טאָן. ברוו אין מיין אַרכיוו זאָגן עדות פון דער דאָזיקער טעטיקייט צעראטאַס.

כדי צו טאָן אויך עפעס ממשותדיקס — האָט צעראטא, סיי אין ווין, סיי אין פאַריז, אַרויסגעגעבן אַ ריי יידישע ביכער. די אויסגאַבעס — מוסטערן פון דרוק־גראַפישן קינסטלעריש געשמאַק. אָבער צעראַטאס לעבנס־אידעאַל איז געווען צו שאַפן אַ דרוק־גראַפישן מוזעאום — בעיקר יידישע גראַפיק — און אים אויפשטעלן אין מדינת־ישראל. און ער האָט דערגרייכט און אָט דעם מוזעאום אויפגעשטעלט אין צפת — ווו עס האָבן זיך געדרוקט די ערשטע ספרים ביי יידן, דורך יידן, מיט הונדערטער יאָרן צוריק.

צעראטא האָט געהאַט אַן אייגנאַרטיקע שריפט: לענגלעכע גלייכע אותיות, געשריבן מיט דער געדולד פון אַ בין. זיינע בריוו האָבן אויסגעזען ווי שורות מיט מיניאַטורע שטאַכייטלעך־פלויטן. ער פלעגט אין זיינע בריוו (8—12 זייטנדיקע) פאַדראָבנע דערציילן אַן איבערלעבונג. דאָס זענען געווען קליינע דערציילונגען אין דער ערשטער פערזאָן. אין אָט די בריוו האָט זיך אויסגעלעבט צעראטאס בענקשאַפט אַליין צו זיין אַ שרייבער. דורך אָט די בריוו האָט ער אויף אַ קונציקן אופן פאַרוואַנדלט זיין באַליבטן שרייבער אין זיינעם אַ לייענער...

עס ליגט איצט אויף מיין טיש צעראטאס לעצטער בריוו — אין בריוו באַשרייבט ער אַ מעשה־נורא מיט אַ נס מיט אַ ציגעלע, וואָס האָט זיך נישט געוואָלט לאָזן שעכטן — די מעשה האָט צעראטא געהערט אין מירון, ווו ער האָט פאַרבראַכט ל"ג־בעומר ה'תשכ"ב. איז די גאַנצע מעשה גאָלד־מיט־זילבער פון קבלה־פאַלק־לאָר און גאָר וווּנדערלעך די אילוסטראַציע, דאָס ציגעלע מיט אַ הימל־בלויער פעל...

*

א. ב. צעראטא איז געקומען צו קבר־ישראל אין דער מקובלים־שטאָט — צפת. וווּ דען דאַרף אייביק רוען אַזאַ פאַרביק־קלאַנגיקער שאָטן פון אַ סך יידישע קינסטלערס און דיכטערס? קינסטלעריש געלעבט און קינסטלעריש געשטאָרבן. איך בין זיכער, אַז אויך נאָך דער פטירה האָט דער פאַרלייבטער און איראָנישער שמייכל נישט פאַרלאָזט א. ב. צעראטאס פנים. איך בין זיכער, אַז מיט אָט דעם שמייכל וועט ער זיך ווייזן פאַר גאָט און פאַר זיינע באַליבטע מאָלערס און דיכטערס, וואָס וועלן אים אָפּוואַרטן אין אייביקן קינסטלער־קלוב...

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל
האיגוד הארצי של פועלי הדפוס · המוזיאון לאמנות הדפוס
מועצת פועלי בת־ים

הזמנה הנך מוזמן בזאת לחנוכת

הגלריה לאמנות ע"ש אברהם ב. צרטה ז"ל

ביום חמישי, ד' מנחם־אב תשכ"ג (25.7.63), בשעה 5.30 אחה"צ
בבית ההסתדרות בבת־ים, שכון הוותיקים
בהשתתפות פרופ' דב סדן ומבקר האמנות אריה לרנר.

אָן אייגלאַדונג צו דער דערעפענונג פון אַ קונסט־גאַלעריע אין בת־ים
א"נ פון א. ב. צעראטא

ה. לייוויק / אלטמאדיש געזאנג

ה. לייוויק, דער גרויסער יידישער דיכטער, האָט די דאָזיקע פּאָעמע געגעבן אַלס מתנה די נאָוואָ־ראָדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע. וועג דער דיכטער איז אַנטלאָפן פון סיביר, אַלס פּאָליטישער פּאַראָלגטער, איז ער געקומען אין נאָוואָ־ראָדאָמסק און געפונען גאַסטפריינדלעכקייט ביי דאָמאָלסדיקע חברים, א. אליבארדע און זקן שרייבער, וועלכע האָבן אים געהיט און באַשיצט און איבער דער גרענעץ „געשווארצט", אויף זיין וועג קיין אַמעריקע. דאָס ליד איז פּאַרעפנטלעכט געוואָרן אין „אַלמאנאך" פון די ראָדאָמסקער אין אַמעריקע.

ה. לייוויק אין מינסק (מיט זיינע עלטערן), אויפן וועג פון סיביר קיין אַמעריקע

דאָס אַלטמאָדישע פון דער וועלט:
מאָרד,
געפאָנגענשאַפט,
הינריכטונג,
פּאַראָט,
אָפּזאָג.
פּאַראָט פון דעם נאָנטסטן,
אָפּזאָג פון דעם געליבטסטן. —
מיטן רוקן צוועקגעדרייט,
מיט גאָל אויף די ליפּן —
שטייט דער נעכטיקער ברודער.

אַזוי ווי געווען,
אַזוי ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען
פון אייביק.

און דער שטאַרקער איז נאָך אַלץ דער מאַכטהאָבער,
און דער מאַכטהאָבער איז נאָך אַלץ אַ רשע,
און דער אמת איז נאָך אַלץ ביים פּאַראָטענעם,
און ניט ביים פּאַרעטער.
און געלעכט איז נאָך אַלץ דער געפיניקטער,
און ניט דער פיניקער
אַזוי ווי געווען,
אַזוי ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען
פון אייביק.
אַ טרוקענער לאָגל אויף די אָקסלען
שליאַכן פּאַרזונקענע — דורך פינפטער עוועניו,
געפּראָרענע לענע — צווישן ברענן פון האָדסאָן,
צעפיניקטער יאקוטסק — דורך איסט בראָדווי,
פּאַרשאָטענע יורטעס — אין שנייען פון האַרלעם
דורך אַלע שליאַכן — צום ווייטסטן וועג
צוריק.
פון אַלע נצחונות צום שניי פון עלנד
צוריק.
אַלע, אַלע, אַלע וועלן פּאַרטריבן
צוריק.

דער שטאַרקער איז נאָך אַלץ דער מאַכטהאָבער,
און דער מאַכטהאָבער איז נאָך אַלץ אַ רשע,
און דער אמת איז נאָך אַלץ ביים געשלאָגענעם,
און ניט ביי דעם שלעגער,
און געלעכט איז נאָך אַלץ דער, וואָס הינטערן
שלאָס,
און ניט דער וועכטער וואָס קלאַפּט מיט די
שליסלען.

אַזוי ווי געווען,
אַזוי ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען
פון אייביק.

אלטמאָדישע רייד,
אַלטמאָדיש געזאָנג, —
חרפה, חרפה
צו עפענען אויף ניויאָרקער גאַסן די אויגן
און דערזען זיך אונטער אַ וואָך פון שומרים
אַ געפירטן צוריק צום אַלטן, צום קאַלטן
אַלטמאָדישן, אייביקן לאָנד סיביר,
אייביקן לאָנד פון שניי.
מאָרש.
מאָרש.
מאָרש.
פּאַרביי ליכטיקע שויבן,
פּאַרביי וואָרעמע בעטן, —
זאָל קיינער ניט באַגלייטן,
זאָל קיינער ניט טרייסטן,
און די האָנט פון דעם ליבסטן
זאָל נידערן און פּאַלן
און ניט קומען אָנטקעגן.
מאָרש.
מאָרש.
אין גראָבן לייוונט — דאָס לייב,
אין אייזערנע קלעצלעך — די פּיס.

חלק תשיעי

ניינטער טייל

שואה ונקם

אומקום און נקמה

חלק תשיעי / ניינטער טייל

התוכן / אינהאלט

מגילת היסורים / ד"ר שמחה המפל ויששכר מינסקי 291
יומן מתקופת האימים / מרים חשצ'יבצקי 301
השירות הרפואי בגיטו / ד"ר שמחה המפל 309
תעתועים של נושאי „צלב הקרס" / מרדכי גולדברג 312
פרקי־זכרונות של נערת־גיטו / חנה אש (וילהלם) 319
קשרים עם פארטיזנים / אהרון בראנדיס 324
גחלים לוחשות / טוביה בוז'יקובסקי 325

*

די מגילה פון יסורים / ד"ר שמחה האמפעל און יששכר מינסקי . . 346
די לעצטע יידן אין ראדאמסק / אברהם בוכמאן און יהודה וואקסמאן 363
אינעם גיעטא און אויפן „האסאג" / זאב סאבאטאווסקי 372
די „אריערין" / האלינא פאריזש 376

נוקמים ונוטרים:

גרינשפאן הרשל 377
רייננעווירץ מאניעק 380
פישלביץ מנדל 381
בוז'יקובסקי טוביה 383
שפירא רוזיא 388

מגילת היסורים

ד"ר שמחה המפל וישכר מינסקי

לפני הסערה

אתמול עוד התנהלו ויכוחים סוערים. הבריות ניסו לשכנע איש את רעהו, וקודם כל את עצמם, כי על אף הסימנים שעל פני השמים והארץ, לא תהיה מלחמה. מתווכחים זקן ונער, בחוצות העיר ובתוך כל בית, בבתי־המדרש וב„שטיבלך" — ים של מלים שופע מכל עבר, כאילו רצו להטביע בו את אי־המנוחה, את הפחד הגואה המקפיא את החושים והאברים. תוקף אותך הרצון להשתחרר, ולו לרגע, מהסיוט המדכא הסוגר עליך, הנך מנסה להתגונן מפני המלכודת המתנכלת לך — אך לשווא. נסתלקו המנוחה והבטחון. הדאגה שפוכה על פני כל והאנשים מתהלכים כאילו נתבלבלו מחשבותיהם. התכנית לגיוס, שהוא לפי שעה בלתי רשמי, לפי רשימות שמיות, החלונות המאופלים ובהלת הצבירה של מצרכי מזון — פועלים את פעולתם המפחידה.

בחוץ — יום סתיו הדור, מעוטר ומקושט בכל הסממנים הססגוניים של הנוף הפולני, אבל בלב פנימה שוררת החשכה.

בחוצות העיר חופרים חפירות־מגן נגד התקפות־אויר. עוסקים בחפירה כל חלקי האוכלוסיה ובין נעיצת מעדר למשנהו נמשך הויכוח. ההסתה האנטי־יהודית, שהתנהלה בפולין בשנים האחרונות, כאילו נשתתקה לשעה. ברם, במבואות העיר שוב מופיעות כתבות ססגוניות: „מוות ליהודים!" „היטלר עליכם, יהודים!" קבוצות צבא שעד עתה היו מוסעות ברכבת, מטעמים מובנים, רק בשעות הלילה, נוסעות עתה בכל שעות היממה. פלוגות חיל־רגלי עוברות את העיר ובאזניים מהדהדות שעטות נעליהם המסומרות, הם עצמם נסתלקו מכבר, אך באויר עדיין נישאים הדי צעדיהם.

בחלל האויר תלויים צלילי העיירה היהודית שנגזר עליה חורבן וכלייה. ועתה, בלילה האחרון של ימות השלום, מתחילה גסיסתה, בד בבד עם כיבוי האורות בגזירת השלטונות. הלילה ליל אימים וחשכה, הנושא בחיקו דמעות, צער, חורבן ומוות.

הבהלה

ביום ששי, האחד בספטמבר, בבוקר, התחילו הכוחות הגרמניים המזויינים לעבור את גבולות פולין, בלי כל הכרזת מלחמה מוקדמת. ברד של מוות והרס התחיל לרדת ממרומים. כבר בשעות הראשונות למאבק בין הכוחות הבלתי שווים נעשה ברור לכל, כי האויב לא ייתקל, — על כל פנים באוויר, — בהתנגדות רצינית וכי האוכלוסיה האזרחית נתונה כליל לשרירת לבו.

הגרמנים לא טרחו כלל לבחור ולהפציץ מטרות צבאיות בלבד. לרוב פסחו עליהם במתכוון מהטעם הפשוט, שהללו יפלו לידיהם שלמים ובלתי נזוקים. שגעון ההרס נשפך מלכתחילה במלוא כובדו על ראש האוכלוסיה האזרחית חסרת המגן והאומללה. האויב עוד נמצא היה ליד הגבולות והתכונן לקפיצתו הרצחנית, אבל בעורף כבר חגגו המוות, האש והדמעות את קצירם הראשון.

המאורעות שפקדו באותו יום ששי בבוקר ובמשך כל שעות היום עשרות ערים ועיירות על אדמת פולין לא פסחו גם על עירנו. ב־5 וחצי לפנות בוקר נתנסתה העיר בהפצצה הראשונה. קרבנותיה נפגעו בשטח בית־החרושת המטאלורגי וכללו מספר עובדי־אורח מקריים ליד התחנה. ההפצצות חזרו ונשנו במשך היום, ואם כי הנזקים היו מעטים יחסית, הרי הפחד מפני הבאות תקף את כל חלקי האוכלוסיה. בשעות־הערב, כשהופיעו בעיר ראשוני הבורחים משטחי־הגבול, כשהם מבוהלים ועמוסים צרורות, נזדעזעה העיירה וכאילו ניסוגה ממקומה. התחילה הבריחה המבוהלת. הבריות התחילו לרוץ לאן שנשאום רגליהם, ובלבד להתרחק מהאויב המתקרב מצד מערב. הדרכים המוליכות לפשדבוזש, קינסק, מזרחה — הוצפו פליטים. ים של אנשים שטף את הרחוב המוביל לפשדבוזש. עיירות שלמות וכפרים עוברים את העיר וגוררים עמם את זקניהם וחוליהם, הנישאים במיטות או מוסעים בעגלות־יד. בחלל האויר נישאת עירבוביה של קולות, בכי קורע־לב של תינוקות, געיות של פרות וצאן ונביחות של כלבים. בפי הבורחים סיפורי־זוועה. ערים ועיירות שלמות כאילו נמחו מעל פני האדמה. אלה מהתושבים שהצליחו להמלט מהלהבות נורו ללא רחמים על־ידי מכונות־יריה. במשך הלילה הובאו המוני פצועים לבית־החולים שנתמלא עד מהרה. פינה ריקה לא נותרה בו ואף לא היה מי שיטפל בפצועים המרובים. רבים מהם נשארו שכובים בחדר בית־החולים וכאן חיכו האומללים עד שמישהו ירחם עליהם.

בלילה הזה נדדה שנתם גם של אלה מתושבי העיר שעוד לא לקחו לידם את מקל הנדודים. העיר היתה מאופלת, אבל לאורו החיוור של הירח נראו ליד כל בית ובתוך כל חדר חבורות חבורות מאוחדות בחוסר אונן, דיכאונן וייאושן העמוק.

בשבת בבוקר שוב הופצצה העיר ואפילו ההודעות מטעם הרשות הצבאית לא הצליחו להעלים את התמוטטותה הקטסטרופלית של רשת ההגנה הפולנית כולה. בעיר כבר ניכרו סימניה הבולטים של המפלה. משרדי הממשלה הולכים ומתרוקנים, הארכיונים — מושמדים והאסירים מוצאים מהעיר. פלוגות צבא מובס עוברות את העיר בכוון מזרחה.

ב־12.30 בצהרים מופיעים לפני בנין העיריה נציגיה האחרונים של הרשות המקומית והמושל מצווה על פינוי העיר הנועדה להיות מופצצת מיד ע"י האויב. תוך רגעים ספורים הגיעה ידיעה זו לכל פינות העיר ועוררה בריחה מבוהלת מתוכה עד שכמעט נתרוקנה מתושביה. כעבור שעה עמדה ראדומסק בלהבות. 13 מפציצים עטו על העיר, הנמיכו בנחת את טיסתם ובמשך 10 דקות זרקו על גגות בתיה אש והרס. כמעט כל הבתים בשוק וברחוב קראקובסקה וחלק מבתי הרחוב סטשאלקובסקה נפגעו ונהרסו. לאחר מכן התברר, כי לא כל הבתים נפגעו פגיעות ישירות וכי רבים מהם נזוקו רק חלקית. רובם הוצתו ע"י כנופיות אנשי העולם התחתון פולנים ואיכרי הסביבה. במשך לילה שלם עסקו הללו בהוצאת הביזה מהבתים ההרוסים. בלילה הזה נפל בידי מרצחים האופה אהרן קלקה על הגנת ביתו. ביום ראשון בבוקר הצליח הנער בן ה־13, רשקה, לצאת מתחת למפולת של בית הרוס ברחוב סטשאלקובסקה. מפיו נודע, כי במרתף הבית קבורות חיים משפחות אחדות, שנתאספו קודם לכן אצל שמואל־לייב ויטנברג. הנער התרוצץ בין החורבות הבוערות וקרא לעזרה. אך קריאתו היתה לשווא, כי יהודים לא היו עוד בעיר ואותו חלק מהאוכלוסיה הפולנית שנשארה בעיר היה עסוק ב... ביזה. כשניגשו, כעבור ימים אחדים, להוציא את הקבורים מתחת למפולת, היה כבר מאוחר. ההפצצות של הימים הללו גרמו לכמה עשרות של קרבנות יהודים, אם כי את מספרם המדויק לא הצליחו לקבוע מעולם.

ביום ראשון, השלישי בספטמבר, בשעה 11 לפני הצהרים נכנסו הגרמנים לתוך העיר ומצאו בתוכה יהודים שבורים בגופם ונפשם ומוקפים ים של אויבים מזוינים בסכינים ומצוידים בשקים, מוכנים לעוט על הביזה. שנאה אכזרית זו מצד שכניהם הפולנים ושקיהם הרעבים תמיד לרכוש יהודי רדפו ועינו את היהודים במשך כל תקופת מאבק הדמים.

כבר ביום הראשון התחילו לשוב העירה אלה שרגליהם לא נשאום רחוק. עצובה היתה השיבה. עשרות משפחות מצאו בשובן אבנים חרכות וערימות אפר. זה היה הכל מה שנותר מעמל של

דורות. אחרים, שבתיהם נשארו שלמים, התגנבו לתוכם בהחבא כשהם אחוזי פחד מפני הפגישה עם האויב צמא־הדמים. טראגי ביותר היה מצבם של אלה שניתנה להם האפשרות להרחיק נדוד. רבים מהם נפגעו ע"י כדורים תועים (כדוגמת החייט פלובוברודה); הסוחר אַדולף רודאל טבע בעת הבריחה. גורלם של עשרות רבות מביניהם לא פוענח עד היום הזה.

התקדמותו המהירה של הצבא הגרמני ניתק אלפי אנשים שהתכוונו לחצות את הגבול הסובייטי החדש והם התחילו במסע חזרה, שנחרת עמוק בזכרונם. בדרך נדודיהם התרחשו חזיונות־אימים, רבים מהנודדים הוכו ונקטלו, רבים הוכנסו למחנות־ריכוז שנוצרו מניה וביה ועונו בכל הזדמנות. בקושי הצליחו להמלט מידיה של כנופית פושעים אחת ומיד נפלו לידיה של כנופיה אחרת. דם יהודי רב האדים את דרכיה של פולין.

ראשית השלטון הגרמני בעיר

כבר ביום א' הראשון התחילו להופיע הצווים העוינים הראשונים של שלטון־הכיבוש הגרמני על מסירת נשק, שעות־עוצר (מ־7 עד 7) תוך איום כי כל מי שלא יציית לצווים אלה יוצא להורג ביריה.

ב־4 בספטמבר הופיעו 2 מודעות — בגרמנית ובפולנית — בחתימת המפקד הצבאי של העיר. הצו הראשון התיר ליהודים להתהלך בעיר משעה 8 בבוקר עד 7 בערב ולפולנים משעה 5 בבוקר עד 8 בערב. מי שיימצא ברחובות העיר מחוץ לשעות הללו דינו היה מוות. בצו השני הוטל על היהודים לסגור את חנויותיהם ומחסני הסחורות שלהם עד להודעה חדשה. בשעות הערב הופיעו ברחובות קבוצות של חיילים גרמנים מלווים ע"י פולנים, שהובילום לחנויות של יהודים. החיילים פרצו לתוך עשרות חנויות, שדדו אותן וחילקו בין הפולנים את רכושם של היהודים. למחרת היום הופיעו בעיר המשפחות הגרמניות הראשונות, שהגיעו בלווית פקידי עיריה פולנים אל דירות היהודים בכביש החדש והוציאו מתוכם את דייריהם. כמובן שנאסר על אלה לקחת עמהם לוא חלק ממטלטליהם ואף הוענקו מכות רצח.

ביום רביעי, ה־6 בספטמבר נעצרו האחים מינץ, יעקב אולק וחיים רוזנבלום. הם נדרשו לשלם סכומי כסף והוכו קשות.

יום שלישי, ה־12 בספטמבר, נחרת במיוחד בזכרונה של האוכלוסיה היהודית בראדומסק עקב מעשיהם האכזריים של אנשי הגיסטאפו בעיר ועוזריהם הפולנים.

בשעות הבוקר הופיעו בבתי היהודים אנשי גיסטאפו מזויינים בשוטים ומלווים ע"י פולנים והוציאו מתוכם הגברים. נערים וזקנים כונסו בכיכר השוק ושם חולקו לשלוש קבוצות. קבוצה אחת הובלה לרחוב פיוטרקבסקה, לכיכר שליד הצרקווה; הקבוצה השניה נלקחה לרחוב ריימונט לכיכר הקרויה „באבע־דז'אדה פלאץ" והשלישית נשארה לעמוד בכיכר השוק.

קבוצת־השוק נצטוותה לכסות את חפירות־ההגנה, שהוכנו עוד לפני פרוץ המלחמה ע"י כל אוכלוסית העיר למקרה של התקפות־אויר. עתה העלילו הפולנים בפני הגרמנים על היהודים, כי החפירות הללו נחפרו ע"י היהודים שישמשו מכשול בפני הטנקים הגרמניים מלהכנס לעיר ויעכבו את מסע־הנצחון הגרמני.

היהודים אולצו לכסות בידיים ריקות את הבורות, כשעל ראשיהם ניתכות באכזריות צליפות השוטים שבידי אנשי הגיסטאפו. הללו חיפשו אחרי קרבנות והתאנו לאלה שעבודתם נראתה להם איטית. קרבנם הראשון היה שטרוזברג הצעיר (בנו של מנלה שטרוזברג). אנשי הגיסטאפו צמאי הדמים הציבו בארבע פינות הכיכר חיילים מזויינים במכונות־יריה. היהודים נצטוו לשכב על האדמה והוזהרו שאיש מהם לא ירים את ראשו. אנשי הגיסטאפו עזבו את היהודים במצב זה, בעוד שהם עצמם הלכו לאכול ארוחת צהרים בהשאירם מאחוריהם מספר מפקחים מזויינים בשוטים לבל יהינו היהודים להפר את פקודתם. כך שכבו היהודים שרועים על פני האדמה וכשמישהו מהם הזיז את גופו מיד הוכה באכזריות. משני צדי הכביש החדש עמדו המוני פולנים, אשר הסבו את תשומת לב הגרמנים לכל זיע של יהודי. כך שכבה הקבוצה עד שובם של אנשי הגיסטאפו שבעים ושתויים ואז הובלה הקבוצה תחת מטר של מכות רצח אל עבר הקבוצה השניה שעמדה בעינויים בכיכר „דזיאדה־באבה". גורל דומה היה נחלת הקבוצה בכיכר הצרקווה. לרוע מזלה של קבוצה זו עמדו בכיכר שני דוודים גדולים מלאים מי־גשם. אנשי־הגיסטאפו מצאו להם קרבנות מבין הקבוצה, אחזום ברגליהם ותחבו את ראשם לתוך המים. כך הוחזק הקרבן עד שכמעט יצאה נשמתו. גמרו עם אחד, אחזו בשני וקיימו גם בו את מצוות הטבילה. גם קבוצה זו הובלה תחת מטר של מכות לכיכר „באבא־דזיאדה". בכיכר זו התחיל הכל מחדש. וכדי להיטיב לשעשע את שכנינו הפולנים, בחרו הגרמנים מתוך היהודים את אלה שכל ימי חייהם התהדרו בזקניהם המפוארים והתחילה התחרות ביניהם מי יהיה מהיר יותר במריטה ותלישה של זקנים יהודים.

לאחר מכן נצטוו היהודים לטבול בנחל רדומקה. כולם גורשו לתוך המים ואחדים מהם נצטוו להשתרע לרוחב הנחל וליצור מעין גשר־חי בעוד שעל האחרים הוטל לטייל הלוך־ושוב על פני הגשר הזה. ומעשה שטן — נזדמן למקום מיודענו הצבעי דאמסקי ולהלה נתחשק בשעה זו ליצור אחת מ„דמויותיו". דבר זה נראה ביותר לאנשי־הגיסטאפו והיהודים נצטוו במכות ובצליפות שוטים לחקות את „דמויותיו" של דאמסקי.

בכל זה צפו המוני הפולנים שכנינו הקרובים, שאתם עמדנו משך כל חיינו ביחסים הטובים ביותר החל מהנוטריון פאראדובסקי, הרוקח, מורה הגימנזיה וואלטשאק, המהנדס פלרולא, השופט מיכאלק הגנב גונירא, היצאנית הלקה צבלוקה... המונים, המונים עמדו שם, צפו בנו ונהנו מענוייננו.

כל זה לא סיפק את שכנינו והם הצביעו על העשירים שבעדת המעונים. הללו זכו לטיפול מיוחד מידי הגיסטאפו. הם נטפלו לאחד מהאחים־החרשתנים מינץ, אשר העסיק בבית־החרושת שלו משך עשרות שנים רק פולנים, ממנו התפרנסו ובכספו השתכרו, ואילו עתה ירקו עליו והשליכו בוץ בפניו. ועם רדת הלילה, עת כולם לא יכלו עוד לעמוד על רגליהם מחמת עייפות ועינויים והיו שבורים בגופם וברוחם, בחרו אנשי־הגיסטאפו במינץ זה, העמיסו עליו מעדרים והריצוהו תחת מטר של צליפות שוטים על פני רחובות העיר.

לאחר שהחשיך, התחילו הרוצחים לשחרר את היהודים קבוצה אחרי קבוצה. נראה שלא היה בסאת העינויים שהנחילו ליהודים כדי להשביע כליל את נפשם של הגרמנים. הם התיצבו בטור ארוך וכל יהודי שעבר דרכם היה נאלץ להריק את כיסיו ולאחר מכן לרוץ לאורך הטור תחת מטר מכות שהונחתו על ראשו. מכל העברים הושטו רגליהם ורבים מהרצים נפלו בעטים, כשמגפי הקלגסים בועטים בהם. וכשזכו לצאת את דרך העינויים שותתי־דם ומוכים נתקבלו ע"י המוני הפולנים, שצרו על רחוב ריימונט, בגידופים ומכות. הפולנים ששו למהלומות אלה כאילו היו חלילה רעבים ומעולם לא הורמה ידם על יהודי.

למחרת יום ג' השחור, ידעה העיר מי מבין תושביה ויתר מרצון על חיי־התמרורים והשליך את עצמו לזרועות המוות המתוק. הראשון ביניהם היה שלמה גליקסמן (פראזוך), אחריו היו חתנו של פנחס פליגלטויב ואחרים. במעשה זה קדם להם השען שמעון יורבורסקי.

כעבור ימים אחדים הותר ליהודים לפתוח את חנויותיהם. כמובן שהגרמנים והפולנים הסתערו על החנויות הפתוחות. הראשונים לקחו את כל אשר יחפוץ לבם ללא תשלום כל תמורה שהיא והפולנים שילמו פרוטות בעד הסחורה, שאי־אפשר היה להשיגה עוד לאחר

מכן. באורח זה נתרוקנו חיש מהר כמעט כל חנויות היהודים וברשות בעליהן נותרו במקרה הטוב ביותר שטרי־כסף חסרי־ערך.

חטיפת יהודים ברחובות הפכה לתופעה יום־יומית. פרט לעבודה הקשה שעל הנחטפים היה לבצע, היו החטיפות כרוכות בעינויים שונים. לעתים קרובות איוו להן קבוצות של חיילים גרמנים להשתעשע על חשבונם של היהודים המבוהלים. בין היתר פרצו לדירתו של הרבי מאמשינוב בעת אמירת הסליחות. החיילים המתפרעים התנפלו על המתפללים במכות, קרעו את ספריהם וטליותיהם ורמסום ברגליהם. לאחר מכן הריצו את היהדים למגרש הספורט ואילצו אותם לכסות את החפירות ולחפור בורות חדשים. כל זה היה כמובן, מלווה התעל־לויות מכל הסוגים, כגון קפיצות לתוך הבורות, ריצות מסביב למגרש הספורט וביצוע תרגילי ספורט לקול צחוקם של החיילים והאזרחים שנתאספו לראות במחזה. בין היתר קיצץ אחד החיילים את מחצית זקנו של לייבקה דונסקי (מהמקווה), ליהודי אחר הציתו פשוט את זקנו, שלישי אולץ להחזיק אקדח בידו המושטת מול קבוצת חיילים וכך צולם.

עם התקרבות הימים הנוראים (ראש השנה ויום־כיפור) נעשה המצב רע יותר. החטיפות הבלתי פוסקות לעבודות־הכפייה והפחד להתהלך בחוצות העיר, נטלו מהאוכלוסיה היהודית את האפשרות מלהשתכר פת לחמם. מאות משפחות נשדדו ורכושם נשרף. קל איפוא להבין את המצב הכלכלי הקטסטרופלי לתוכו הוטלו היהודים כבר בחודש הראשון למלחמה. מספר הבתים בהם נעשה הרעב לאורח תדיר גדל מיום ליום.

בימי ראש־השנה ויום־כיפור נמנעו היהודים מלהתכנס לתפילה בבית־הכנסת ובבתי־המדרש. בדירות אחדות נתקבצו השכנים כדי להתפלל בציבור, כשנשותיהם וילדיהם עומדים בחוץ וצופים לבל יתקרב האויב וימצא את המתפללים עוברים על האיסור של התכנסות בציבור. אך על אף המשמרות הללו נתגלו רבים מהמני־נים והמתפללים נסחבו יחד עם אחרים לכיכרות העיר השונות כדי לכסות את חפירות־המגן. העבודות הללו היו כרוכות הפעם יותר מתמיד בהתעללויות נוראות ואנקות המעונים נשמעו למרחוק.

ב־9 באוקטובר הופיעו על קירות הבתים הודעות, לפיהן חייבים כל הגברים היהודים מגיל 15 ועד 60 להרשם החל ממחרת היום בכיכר הבהמות. לאלה שלא יירשמו צפוי עונש מוות. ההודעות היו חתומות ע"י מפקד העיר.

ההרשמה נעשתה בכיכר שליד ספורט־וואדני וארכה 5 ימים. מבצעיה היו פקידי העיריה הפולנים בפיקוחם של חיילים גרמנים. מטרת ההרשמה לא היתה ידועה ועוררה כמובן אי־שקט רב בקרב היהודים. ב־30 באוקטובר שוב הופיעו הודעות המצוות על הגב־רים היהודים מגיל 15 עד 60 להרשם. גם הפעם לוותה ההודעה באיום של עונש מוות על אלה שלא יופיעו להרשמה.

למחרת, ב־31 באוקטובר החלו להתקבץ בשעה 8 בבוקר לפני בנין העיריה יהודים מכל הגילים והתיצבו בטורים ארוכים ליד הכניסה. ההרשמה נעשתה באולם־הישיבות הגדול של מועצת העיר ראדומסק. מפקד העיר, רוטר, במדים חומים ענוד סרט צלב־קרס שחור על רקע אדום, הודיע תוך איומים, כי על כל הגברים היהודים בעלי כושר־עבודה לשאת אות על חזם השמאלי. לאחר מכן התחילו לחלק בין הנאספים פיסות־בד הקרויים „טלאים". כל אחד היה חייב למסור את שמו ושם משפחתו, כתובתו ומקצועו. ה„טלאים" היו משלושה סוגים וגוונים: סגול, אדום וצהוב. הם היו כאמור מבד, 12 ס"מ באורך ו־4 ס"מ ברוחב כשעליהם מודפסת J (יודֶה) גדולה בצבע זהב על הטלאי הסגול ובצבע שחור על הטלאי האדום והצהוב. הטלאים הסגולים נמסרו לאלה שהיו משוחררים מעבודת־כפייה: רופאים, רופאי־שיניים ובלתי מוכשרים לעבודה פיסית. אחר־כך ענדו אותם גם אנשי־היודנראט. בטלאים האדומים צוידו הזקנים ובעלי כושר גופני ירוד, שהיו חייבים בעבודת־כפייה 3 ימים בלבד בשבוע. בעלי הטלאים הצהובים היו חייבים בעבודת־כפייה במשך כל ימות השבוע. יהודי ראדומסק היו הראשונים בפולין כולה לענידת הטלאים, כי הגזירה הוטלה עליהם כבר ב־31 באוקטובר 1939.

ב־7 בנובמבר נעצרו 5 מעשירי היהודים בעיר: יעקב רוזנבוים, רומק רוזנבוים, שלמה פישמן, יצחק שפירא ויוסף מינץ. הם הוכו באכזריות וקנס של 50 אלף זלוטי הוטל על היהודים. הקנס חייב היה להמסר תוך 24 שעות, אחרת איימו, יוצאו 5 הנאסרים להורג ביריה. הקנס שולם והחמישה שוחררו.

ב־9 בנובמבר נצטוו בעלי הטלאים הצהובים להתיצב ב־7 בבוקר לפני בנין בית המרחץ העירוני ברחוב יוסלביטש. כאן הופרדו ע"י חיילים גרמנים ואנשי חיל־העזר מקרב הפאלקס־דויטשה לקבוצות הבאות: 1) מנקי־רחובות; 2) ניקוי משרדים; 3) מפרקי חורבות ההפצצה. העבודה שהוטלה עליהם היתה קשה והיתה כרוכה בהשפלות מכל הסוגים. מהעבודה היו חוזרים מורע־בים, יגעים ומוכים. קבוצה אחת נשלחה לעבודות כבישים.

ב־12 בנובמבר נקרא יו"ר הקהילה, משה ברגר, לממונה על העיר ונצטווה על ידו לארגן תוך 24 שעות מועצה יהודית (יודנראט) ולהביא את רשימת חבריה לאישור לפני ישיבה מיוחדת של ועד הקהילה שתוקדש לכך. הרשימה כללה את האנשים הבאים: משה ברגר, ד"ר גליקמן, מוטק ביהם, יהודה־הירש טיגר, אדווארד לאופר, יוסף מינץ, ישראל מינץ, יעקב רוזנבוים, אליאש רוזנבוים, רומק רוזנבוים, מיכאל שטיינלויף, יצחק שפירא ושמואל שפירא.

ב־15 בנובמבר אושר היודנראט ומשה ברגר נתמנה כיו"ר. תפקידו של היודנראט היה לעמוד בקשרים עם השלטונות הגרמניים ומוסדותיו הארגוניים ולבצע כמובן את כל פקודותיהם. כעבור שבוע נצטווה היודנראט להעביר לסמכותו את פלוגות העבודה היהודיות. בהתאם לפקודה הזאת הקים היודנראט לשכת עבודה בבנין הקהילה לשעבר ברחוב מיצקביטשה 5 והושלמו מחדש הרשימות של היהו־דים בעלי כושר עבודה. השלטונות הגרמניים הגבירו מיום ליום את דרישותיהם לידיים עובדות, כך שמספר העובדים הגיע ל־3000 איש ביום. העובדים לא קיבלו כמובן כל תמורה עבור עבודתם. הרעב בקרב העובדים גאה והלך והם הגבירו את תביעתם מאת היודנראט לתשלום בעד עבודתם ולעזרה למשפחותיהם. הם גם דרשו שלעבודה יגויסו כל בעלי כושר־עבודה ללא יוצא מן הכלל. הם הצביעו בצדק על העובדה, שכל העומס נופל על שכם השכבות העניות, בעוד שהעשירים פודים את עצמם בכסף.

לחץ הרשות הנאצית על האוכלוסיה היהודית גבר מיום ליום. סחיטת כספים הפכה לתופעה יום־יומית. נוסף לכסף נאלצו היהודים למלא אחרי דרישותיהם למיניהן, שהלכו וגדלו משעה לשעה. היהודים נצטוו לספק להם רהיטים, מערכות חדרי־שינה, בגדים, לבנים, וילונות, כסתות, שטיחים, תכשיטים, מערכות־כלי־שולחן, מקלטי־רדיו, פסנתרים, פטפונים וכדומה. ראוי לציון, שבין אחרות היתה גם הדרישה, כי היהודים ירהטו ויציידו בכל המותרות בית־בושת לשרות אנשי־הצבא הגרמנים. היודנראט מילא בקושי רב אחרי הדרישות הללו ולעתים אף נזקק לסוחרים פולנים כדי למלאותם.

פגע מיוחד היווה המהנדס, שניהל את העבודות. שמו היה ציפסר ולפני פרוץ המלחמה עבד בחברה צ'כית, שסללה את הכביש קרקוב־ורשה. זה היה סאדיסט שהתמסר בהנאה מיוחדת לעינוי היהודים שעבדו בפיקוחו. מעולם לא הסתפק במספר היהודים שנשלחו אליו ע"י היודנראט ותמיד דרש יותר. לא אחת קרה שחטף מספר יהודים, ציווה עליהם להתיר את הסוסים מעגלה עמוסת לוחות־בטון ואילץ אותם לסחוב את העגלה הכבדה לקול צחוקם של הצופים הפולנים. ציפסר היה פוקד לעתים תכופות את מקומות־

העבודה, ובביקוריו היה מכה באכזריות ומענה את העובדים היהודים. מצבם הקשה של העובדים, התמרמרותם נגד אלה שנראו בעיניהם שותפים אשמים ביסוריהם ועינוייהם, הביאו אותם לידי הפגנה ספונטנית לפני משרדי היודנראט. ההפגנה נתקיימה ביום ד', 26 בדצמבר. המפגינים הרעבים דרשו שיושב־ראש היודנראט יקבל את נציגיהם וידאג לחלוקת־עבודה צודקת שתקיף את כל הגברים בעלי כושר־עבודה מכל השכבות, עניים ועשירים כאחד. יתר הדרישות היו, שתובטח משכורת מינימום לעובדים ותמיכה במשפחותיהם, ושיוטל כופר־נפש על השכבות האמידות הלא עובדות לטובת אלה שבגורלם נפל לעבוד עבודת־כפייה. ממורמרים על סירובו של היודנראט לקבל את משלחתם, פרצו המפגינים לתוך בנין היודנראט והתחילו לחבל ברהיטיו.

מהיודנראט הודיעו טלפונית לשלטונות הגרמניים על המתרחש. אחרי שעה קצרה הופיעו עשרות ז'נדרמים והתנפלו כחיות־פרא על הנאספים לפני בנין הקהילה. בין המפגינים נמצאו כאלה אשר מרוב יאושם ניסו להתגונן מפני המכות. דבר זה הוציא את הנאצים מגדרם. הם לא הסתפקו עוד במכות ובדקירות, אלא פתחו ביריות שגרמו לעשרות פצועים. ממקום ההפגנה עברו המכים לרחובות אחרים והמהומה נמשכה שעה ארוכה. שבועות רבים לאחר ההפגנה נראו בעיר יהודים כשראשיהם ואבריהם חבושים.

ב־20 בדצמבר 1939, בשעה 6 לפנות בוקר, הופיעה ההודעה בפולנית ובגרמנית על יצירת הגיטו. הגיטו כלל את הרחובות הבאים: שול־גאס, רולנה, סטודולנה, יוסלביטש, סטשאלקובסקה, פאביאנה, מיצקביטשה. היציאה מחוץ לתחומי הגיטו נאסרה בהחלט. בעת ובעונה אחת נאסרה על האוכלוסיה הפולנית הכניסה לתחומי ה„ווין־באַצירק" היהודי.

לאוכלוסיה היהודית שגרה מחוץ לגבולותיו המסומנים של הגיטו ניתנה שהות של יום אחד לפנות את מקומות מגוריהם ולעבור לתוך הגיטו. כבר בשעות שלפני הצהרים של אותו יום התחילו היהודים לפנות בבהלה את מקומות מגוריהם ולזרום בהמוניהם מכיכר השוק החדש אל עבר רחובות הגיטו. הבעת־צער עמוקה היתה שפוכה על פני היהודים. הפולנים, לעומת זאת, התבודדו ברחובות וצפו תוך הנאה גלויה באסון היהודים. אף מלה טובה אחת, אף הבעת־תנחומים בודדת לא יצאה מפיהם. היה זה יום חורפי, השלג הנופל עוד הגביר את יאושם של ההמונים המגורשים מפתח־ביתם. מאות יהודים עמוסי־צרורות נראו כשהם דוחפים עגלות טעונות רכושם הדל בכיוון לשטח הגיטו.

בשעות־הצהרים הופיעו ברחובות אנשי ס"ס, ז'נדרמים ואנשי הגיסטפו כשהם מלווים ע"י פולקס־דויטשה והתחילו לבדוק אם כל היהודים כבר פינו את מגוריהם, תוך דרישה כי יימסרו לידיהם מפתחות הדירות, החנויות, המחסנים ובתי־המלאכה. במקומות שנתקלו ביהודי הנחילו לו מכות רצח, גירשוהו מן הבית ואסרו עליו להוציא חפץ כלשהו, מן הבית. אותם היהודים שניסו לקחת עמם רהיטים או כסאות, נפגשו בכניסתם לתחום הגיטו במשטרה הגרמנית ששדדה מהם את כל מטלטליהם. אלפי יהודים לנו אותו לילה בחוץ, בקור. עדיין לא היה מוכן המקום בגיטו לכל המגורשים, כי לדייריו הפולנים של הגיטו ניתנה שהות של 3 ימים לפנות את דירותיהם. הזקנים, החולים והילדים אוכסנו לפי שעה בבתי־המדרש ובתי־הספר. אחרי שהפולנים פינו את דירותיהם ב„ווין־באַצירק" היהודי לקחו אותן היודנראט לרשותו וחילקון, כשהן הרוסות למחצה, בין המגורשים. הדירות לא הספיקו לכולם, כי מספר הדיירים הפולנים שפינו את דירותיהם בגיטו היה קטן ללא שיעור ממספר המגורשים לתוכו והללו נאלצו להצטופף בדירות שחולקו להם — משפחות אחדות בדירה אחת. חלק מהם נשאר לגור בעליות־גג, במרתפים וברפתות. כעבור ימים אחדים הציבו הגרמנים ליד הכניסות לתחומי הגיטו שלטים בהם היה כתוב באותיות אדומות על רקע לבן בשפה הפולנית והגרמנית האזהרה הבאה:

„כאן הגיטו. לאַרים הכניסה אסורה בהחלט. על היהודים אסורה בהחלט היציאה מהגיטו ללא רשיון מאת מפקד העיר".

אחדים מחברי היודנראט קיבלו רשות לצאת את הגיטו אבל גם עליהם נאסרה דריסת־הרגל בשדרות קושצ'ושקו ובחלק מרחוב נאַרוטוביטש, מבנין העיריה ועד להתחלת שדרות קושצ'ושקו.

*

חורפי תקופת המלחמה, ובייחוד החורף הראשון, נחרתו עמוקות בזכרונם של אלה שנתנסו בהם ושגורלם הועיד להם להישאר בחיים.

חורף שנת 1940 הצטיין בקור עז ובסערות שלג סואנות שנתנו את אותותיהם ביהודים המוכים והיגעים. בעית המגורים בתקופת החורף הקשה, הרעב המשתלט שגבר מיום ליום והמחסור בחמרי־הסקה החריפו את המצב ללא נשוא, יותר ויותר נראו ברחובות אנשים אשר העוני אילצום להושיט את ידם ולבקש נדבה.

המטבח העממי

בראשית ינואר 1940 נפתח בקומה התחתית של בנין הקהילה המטבח העממי, שבתכנונו טיפלו מכבר. המטבח נוהל ע"י ועד מיוחד בו השתתפו אברהם־שלמה האמפל, יוסף מינץ, הנריק פאנסקי ואליאש רוזנבוים. כטבח־מתנדב התיצב גולדברג, מי־שהיה בעל המעדניה הידועה בדרך החדשה, ובראש המטבח עמד וולף שפירא. נערות ונשים רבות עזרו בבישול, בעריכת השולחנות ובחלוקת הארוחות. באולם הגדול הוצבו שולחנות ארוכים וספסלים. ארוחת הבוקר כללה ספל קפה ורבע ק"ג לחם וניתנה לעובדים בעבודות־הכפייה ולנצרכים. מרק תפוחי־אדמה ודיסות ניתנו לארוחת הצהרים. המצרכים נקנו ע"י ועד המטבח אצל הפולנים באישור בכתב מאת הרשות הגרמנית.

המשטרה היהודית

בפקודת השלטונות נוסדה בעיר, כמו בערי פולין האחרות, משטרת־הסדר היהודית. תפקידיה של המשטרה הזאת היו: א) שמירת הסדר בתחומי הגיטו וליד יציאותיו; ב) חלוקת קבוצות העובדים בין מקומות העבודה השונים והולכתם למקומות הללו. נוסף לתפקידים אלה הטיל היודנראט על המשטרה היהודית לגבות את המסים שהוטלו על ידיו על השכבות האמידות של אוכלוסית־הגיטו.

מפקדה הראשון של המשטרה היה נתן וינר וכסגנו שימש חיים מארקוביטש. עם המשטרה נמנו: שלמה רוזנבוים, דוד בוגייסקי, גווזדז, קזשפיצקי, יוסף־אהרן צוקרמן ואחרים.

ה„יודנאיינזאץ"

כדי לנצל את כוחות־העבודה היהודיים נוצרה במשרד־העבודה הכללי מחלקה מיוחדת, שכונתה בשם „יודנאיינזאץ". נעשתה מחדש רשימה מדוייקת של כוחות־העבודה המצויים בקרב היהודים, לכל עובד היה כרטיס משלו, כך שבידי הגרמנים היתה ביקורת מלאה על כל יהודי בעל כושר־עבודה.

גזירות ורדיפות

בפברואר 1940 הופיעה בין יתר ההוראות — הגזירה האוסרת על היהודים לנסוע ברכבת.

החורף הזועף של שנת 1940 וסערות־השלג שכיסו את הדרכים והכבישים פגעו קשות ביהודים המעונים. לא עבר כמעט לילה, בו לא ערכו הגרמנים מצודים והוציאו יהודים מדירותיהם כדי לפנות את הדרכים מהשלג.

בליל חג המולד התנפלו, בין השאר, גם על ביתו של הרבי מאַמשינוב. הרבי שהיה שקוע בלימודו ליד מנורת־השולחן הוכה קשות. ה„זעלבסטשוצלער" נעלנער תלש את שערות זקנו של הרבי ולאחר מכן הציתּ את זקן הרבי בגפרורים. הפורעים הרסו כליל את דירת הרבי, שברו את הרהיטים, קרעו את הספרים ורמסו אותם ברגליהם ולבסוף אף תבעו מאת היהודים שנחטפו על ידם כופר נפש בעד הרבי בסך של אלפיים זלוטי. היהודים אספו כמובן מיד את הסכום הנדרש, כדי להציל את הרבי מידי מעניו. ימים אחדים לאחר מכן קטעה מכונת הנסירה, שלידה עבד נעלנער, כמה מאצבעות ידו. היהודים ראו בכך עונש משמיים.

במרץ 1940 הגיעה לעיר פלוגת חיילים גרמנים מהיחידה שכונתה „טאַטן־קאַמף־טרופּן", שהצטיינו באכזריותם כלפי היהודים. בראש הפלוגה עמד המפקד פיכטנר, חיה צמאת־דמים, שכל „עיסוקו" היה להעניק מכות־רצח ליהודים. הוא עשה זאת בכל הזדמנות שנפלה לידו, בטיילו ברחוב וגם בתוך ביתו, אליו „הזמין" את קרבנותיו. אחרי כל „ביקור" כזה אצל הרוצח חזרו היהודים כשעצמותיהם שבורות ופצעיהם שותתים דם.

מגיפת־הטיפוס וההוראות הסניטריות הראשונות בגיטו

בחורף שנת 1940 פרצה בעיר מגיפת־הטיפוס. מקרי המחלה הופיעו הן אצל הפולנים בעיר והן אצל היהודים בגיטו. הגורמים העיקריים למגפה — בייחוד אצל היהודים — היו הרדיפות, תנאי המגורים הגרועים ותת־תזונה.

התפשטות המגפה עוררה אי־שקט אצל השלטונות הגרמניים, שחששו לאפשרות שהמגפה תדביק את הצבא, והחליטו לנקוט באמצעים נגד התפשטות המחלה.

הרוצח פיכטנר הזמין אליו את ד"ר האמפל (הרופא היחידי בגיטו עד סוף שנת 1940). לאחר מכן הוזמן הרופא היהודי לרופא לשכת־הבריאות הגרמני ד"ר יואכים הופמן. בשיחה שהתפתחה בין שני הרופאים ביחס לאמצעים שיש לנקוט נגד סכנת המגיפה, האשים כמובן הרופא הנאצי את היהודים בהתפשטות המחלה. הרופא היהודי דחה את טענותיו, בהצביעו על מקרי הטיפוס בקרב הפולנים בעיר והסב את תשומת לב הרופא הגרמני לתנאים המיוחדים בהם שרויים היהודים בגיטו — הצפיפות והתת־תזונה — המחלישים את כוח־התנגדותם. הרופא הגרמני הוציא הוראה לנקוט במבצע טיהור האוכלוסיה היהודית מכנים והיודנראט ניגש מיד למחרת השיחה למבצע זה.

לרשות האוכלוסיה היהודית הועמד אגף בבית־המרחץ הכללי שברחוב יוסלביטש. הגיטו חולק לאזורים והמשטרה היהודית דאגה לכך שהמבצע יקיף את כל אוכלוסית הגיטו. כל אחד מבאי בית־המרחץ קיבל חפיסת סבון ואת בגדיו מסר לסניטר, שתלום בדזאינֶזקטור חשמלי לשעה שבעל הבגדים רוחץ את גופו. אחרי הרחיצה הוחזרו לו הבגדים המטוהרים בלווית אישור מתאים. רק ע"י הגשת אישור כזה קיבל בעליו את כרטיס־הלחם.

המיבצע ארך שלושה שבועות, וכפי שאפשר היה לצפות מראש, לא היתה תועלתו מרובה ביותר, כי הרי בתנאי־החיים לא חל שינוי כלשהו.

בראשית אפריל 1940 קיבל רופא היונדנראט חומר־חיסון נגד טיפוס־הבטן והשלשול, ותוך שבועיים ניתנו 2 זריקות־חיסון לכל אחד מתושבי־הגיטו. ההרכבה בוצעה במרפאת הקהילה ע"י הרופא כש־נחמיה מינסקי ושלמה ויזשביצקי עזרים על ידו.

עצוב מאוד היה חג הפסח הראשון תחת עול הכיבוש הגרמני. כפי שניתן היה לחזות מראש לא ניתנה הרשות לאפות מצות. החלק הדתי שבאוכלוסית הגיטו, אשר לא התיר לעצמו לאכול חמץ, סבל רעב.

היודנראט וצוות־תפקידים שעמד לרשותו קצרה ידם בהמשך הזמן למלאות את כל התפקידים שהיו מוטלים עליהם. הגיטו היווה למעשה יחידה אדמיניסטרטיבית נפרדת בעלת תפקידים מסועפים בשטחים שונים שמעולם לא היו בגדר פעולתה של הקהילה שמלפני המלחמה. בהמשך הזמן נעשה ברור שיש צורך בריאורגניזציה גמורה הן של היודנראט עצמו והן של צוות עובדיו.

במאי 1940 התקיימה ישיבת היודנראט ובה נתקבלה הצעת היו"ר ברגר למנות הרכב חדש ומוגדל של היודנראט, כדלקמן: 1) משה ברגר — יו"ר; 2) אדוארד לאופר — מזכיר; 3) יהודה־הירש טיגר וי. פאנסקי — סגני יו"ר; 4) הלל זומבק — גזבר. כחברי היודנראט נבחרו: מוטק ביהם; אינג' סמואל ברנשטיין; ויקטור גוטשטאט; רופא־השיניים גליקמן; אברהם האמפל; משה ויינרייך; יעקב ויטנברג; הירש לייב זיידמן; לייב זנאמירובסקי; עו"ד מנילה; יוסף מינץ; ישראל מינץ; הנריק פינסקי; יהודה קופל; סטאניסליב קירשנבוים; ליאופולד קליינר; דוד ראדאל; אליק רוזנבוים; רומק רוזנבוים; יצחק שפירא; יעקב שפירא ושמואל שפירא.

הוחלט ליצור 6 מחלקות: 1) לשכת־המסים; 2) לשכת־העבודה; 3) מחלקת־המשטרה; 4) מחלקת התברואה; 5) לשכת־האספקה; 6) לשכת הדואר.

מתפקידה של לשכת המסים היה להטיל מסים על היהודים העשירים ולתבוע מהם את הכספים הדרושים לאחזקת המטבח, צוות הפקידים, המרפאה ובעיקר כדי למלא אחרי הדרישות הגדלות והולכות מצד השליטים הגרמנים.

בראש לשכת המסים הועמד לייב זנאמירובסקי, וחבריה היו: מוטק ביהם, משה ויינרייך, ה. טיגר, יוסף מינץ וסטאניסלאב קירשנבוים.

על לשכת העבודה הוטל התפקיד של רישום העובדים ובעלי המלאכה, חלוקתם לקבוצות ושליחתם למקומות העבודה להם נדרשו. בראש הלשכה עמד נתן ויינר.

בסמכות לשכת־המשטרה היתה השמירה על הסדר בגיטו, לעצור בעד יציאת היהודים מהגיטו ללא רשיון בכתב, ליווי קבוצות העובדים למקום עבודתם ובמקרים מיוחדים לטפל בגביית המס. בראש 40 השוטרים עמד חיים מארקוביטש.

על מחלקת התברואה הוטלה הדאגה למצב הבריאותי בגיטו, שיפור תנאי התברואה ומלחמה במגיפה באמצעות זריקות החיסון. בראש המחלקה עמד ד"ר שמחה האמפל והוא נעזר בחובשים ובחברי היודנראט — יעקב ויטנברג.

לשכת־האספקה דאגה לרכישת מצרכי מזון בשביל המטבח ובשביל האוכלוסיה שהיתה חיה על מנות מזון חדשיות קצובות לפי כרטיסים. מנהל הלשכה היה יוסף פאנסקי וחבריה — הנריק פאנסקי, אברהם האמפל, הירש־לייב זיידמן, ישראל מינץ, יהודה קופל ויעקב שפירא.

מחלקת הדואר היתה המקשרת בין הגיטו לבין העולם מבחוץ. בראש המחלקה עמדה אנדז'ה קראוזה והדוורים היו: יצחק טיגר וישראל־אהרן קופרשטוך. לשניהם הותר לגשת מדי יום ביומו לדואר המרכזי כדי למסור ולהוציא מכתבים וחבילות של תושבי הגיטו ולמענם. השימוש בטלפון ושליחת מברקים היו אסורים על האוכלוסיה היהודית.

400 פליטים יהודים

בסוף מאי 1940 קיבל היודנראט ידיעה, כי בקרוב יובאו לגיטו יהודים ממקומות אחרים. בהתאם לידיעה זו נעשו ההכנות לאכסן את הבאים בבית־הכנסת ובבתי־המדרש. ואכן, כעבור ימים אחדים הגיעו בקרונות חתומים של רכבת־משא היהודים שפונו קודם לכן מאוזורקוב וזדונסקה־וולי‍ה, נסחבו ללודז' ומשם הוכנסו יחד עם יהודים מלודז' לתוך קרונות הרכבת והועברו לראדומסק. ללא מזון ומים, ללא מתן רשות יציאה לעשיית צרכיהם, הוסעו במשך ימים אחדים בקרונות

החתומים מלודז לראדומסק, אליה הגיעו מתים למחצה, מעולפים ובמצב של אפיסת כוח.

פקידי היודנראט שבאו לקבל את הבאים, היו נאלצים להוציא רבים מהם על כפיהם מתוך הקרונות, כי בכוחות עצמם לא היו מסוגלים לצאת מהם. החולים והנחשלים הושבו בעגלות ובכרכרות, והבריאים הובלו לגיטו תחת משמר גרמני חזק.

היודנראט הכין בשביל הבאים מקומות המגורים דלהלן: דעם רבינס בית־המדרש (צריף א'); קאָפּלס בית־המדרש (צריף ב') ובית־הכנסת (צע). בשלושת המקומות הללו הוכנו מצעים של תבן טרי. ועדי הנשים אספו הרבה מהחפצים הדרושים בשביל הפליטים. עם בואם הוגשה להם בבנין היודנראט ארוחה חמה. המרפאה הושיטה לחולים ולנחלשים את הטיפול הרפואי. למחרת הובאו הפליטים לבית־המרחץ ואחרי הרחיצה, הטיהור מכנים והרישום הועברו לתוך צריפי מגוריהם.

ביוני שוב בוצעה הזרקת חיסון לכל אוכלוסית הגיטו נגד טיפוס־הבטן, פאראַ־טיפוס ודיזנטריה. במיבצע זה לקחה חלק האחות המדופלמת מלודז, הגב' ארונזון.

ביוני 1940 * הופיע הצו מטעם הגנרל־גוברנמנט, שעל היהודים להחליף את סימני־ההיכר שענדו עד אז. מעתה הוטל על כל יהודי מגיל 12 לשאת על זרועו השמאלית סרט לבן ברוחב של 10 ס"מ ועליו מגן־דוד בגודל של 8 ס"מ. אלה שלא יענדו את הסרט היו צפויים ענשים כבדים. היודנראט הזמין מיד את הבד ומסרו לבית־הדפוס של פאנסקי להדפסת מגן־הדוד. לקבוצות העובדים ניתנו הסרטים חינם ושאר חלקי האוכלוסיה שילמו 50 גרוש לסרט.

ב־13 ביולי בערב הגיעו לבנין היודנראט אנשי הגיסטאפו בשני אוטומוביליים וציוו על השוטרים התורנים להזעיק מיד את כל חברי היודנראט. כעבור שעה קלה כשנתאספו חברי היודנראט הודיעו להם אנשי הגיסטאפו, כי באו לאסור 40 יהודים הנאשמים בקומוניזם. שמות הנאשמים וכתובתיהם נמסרו להם, לפי דבריהם, ע"י העיריה.

אנשי־הגיסטאפו לקחו עמם את חברי היודנראט כדי לאסור את 40 היהודים. לפנות בוקר הובאו לבנין היודנראט 34 גברים ו־6 נשים. הם הוצבו בשורה ואחד מאנשי־הגיסטאפו קרא לפניהם פרוטוקול בו הם מואשמים בקומוניזם ודרש מהם לחתום על הפרוטוקול.

כשהנעצרים סירבו לחתום הוצאו החוצה, נדחפו תוך מכות לתוך המשאיות והוסעו מהבנין. בין הנעצרים היו: איטשה מיליונר, הרשל ייטנברג, רומק רוזנבוים, אינג' גבריאל וינר, לובה רוזנבוים, גולד־שטיין (במקום אחיו שברח לברית־המועצות), הגב' קאלקה (לבית טרוסקאלסקי) במקום בעלה, משה בוגייסקי, קזשפיצקי, יהודה קאזשי־וואדה (במקום אחיו), פייפקופץ קאָהן ואשתו (לבית פזשפיורקה), שמואל רוזנצווייג, האזה גיטל, זקן גולדברג. אנשי־הגיסטאַפו נכנסו בין היתר לדירתו של חנן בירנצווייג, וכשלא מצאו את המבוקש, הרביצו מכות רצח באביו הזקן, והלה מת כעבור ימים אחדים. כפי שנודע לאחר מכן הובאו הנעצרים לאושוויץ ושם ניספו כולם.

באחד מימי ראשון בבוקר הגיעה לגיטו קבוצת כתבים של ה„שטירמר" וכתבי־עת אחרים, בלווית חיילים והתחילו לצלם את הגיטו. היהודים אולצו להתיישב ליד שולחנות למשחק־קלפים. על השולחנות הונחו ערמות של כסף. בין היתר צולם יהודי, הרוצה, כביכול, לחבוק אשה. בוימו מצבים שונים בכוונה להשמיץ את היהודי ולהשפילו בעיני הצופים. כמובן שכל זה נערך באמצעות מהלומות ומכות־רצח. כעבור זמן־מה הופיעו בכתבי־עת הגרמניים תמונות מגיטו ראדומסק, בהם הוצגו היהודים כמחללי־הגזע, גנבים, קלפנים ואנשי העולם־התחתון.

* הצו בכל הגנרל־גוברנמנט פורסם ב־15 בדצמבר 1939. ייתכן שברא־דומסק הופיע הצו רק ביוני 1940.

בסוף שנת 1940 הוחמר מצב הבריאות בגיטו. כוח ההתנגדות של הרעבים והחסרים מקומות־מגורים מתאימים נחלש והלך מיום ליום. שוב התחילו להופיע מקרים מרובים של טיפוס־הבהרות ומחלות מדבקות אחרות. למרבה הצרה לא נמצאו בגיטו האמצעים האלמנטריים ביותר למלחמה במגיפה. הרופא היהודי בגיטו פנה פעמים ללא ספור ליודנראט בכתב ובע"פ בבקשת עזרה. הוא דרש כוחות רפואיים נוספים ורפואות בציינו את חומרת המצב ואת הסכנות הצפויות. אחרי מאמצים קיבל היודנראט את הרשות להביא לגיטו רופא נוסף. הרופא שהגיע בא מגיטו וארשה ושמו היה ד"ר מיצ'יסלב זאקס. לפני המלחמה הוא שימש כרופא בעיר טורק ליד קאליש. ד"ר זאקס היה יהודי מתבולל חסר הסנטימנט ורגש ההשתתפות בסבל אחיו. הגיע גם רופא שלישי. זה היה ד"ר הירש אבא רוזשביטש, תושב ראדומסק לפני פרוץ המלחמה, שחזר מפולין שבשטח הכיבוש הסובייטי.

התפשטות המחלות המדבקות אילצה את הגרמנים לדרוש מאת היודנראט לפתוח בית־חולים למחלות מדבקות. היודנראט שחסר היה את האמצעים הדרושים לכך, פנה לשלטונות הגרמניים. אחרי קבלת הרשיון המתאים נסע ליאופולד קליינר לצ'נסטחוב כדי להעביר שם מגבית לטובת בית־החולים בראדומסק ולהשיג מכשירים רפואיים ותרופות. מסעו הוכתר ברוב הצלחה.

היודנראט החליט אז לפתוח את בית־החולים בבית בלומשטיין, מקום בו נמצא לפני המלחמה בית־הספר העממי בהנהלתו של חיים קריינדלר. דיירי הבית הועברו לדירות אחרות והמקום חודש מיסודו.

הרופאים החליטו לחלק ביניהם את העבודה כדלקמן: 1) ד"ר זאקס — מנהל בית־החולים למחלות מדבקות; 2) ד"ר רוזשביטש וד"ר האמפל — מרכזי ועדת התברואה; ד"ר האמפל — מנהל המרפאה.

עם פתיחת בית החולים נפתח קורס־הדרכה לעובדי בית־החולים, ובו נרשמו 40 איש. הקורס חולק לכיתות הבאות:

1) ד"ר פורט־שפיגל — היגיינה כללית ומחלת הטרכומה כמחלה מדבקת. 2) ד"ר רוזשביטש — שחפת־הריאות, מחלות נשים ועזרה ראשונה. 3) ד"ר זאקס — מחלות מדבקות. 4) ד"ר האמפל — אנאטומיה ופיסיולוגיה של גוף האדם, עזרה ראשונה בכירורגיה. 5) רופא־השיניים גליקמן — מחלות הפה והיגיינה של הפה. 6) רופאת־השיניים סטסמקה־גיל — מחלות־שיניים.

בית־החולים נפתח במועד הנקוב ומנהליו האדמיניסטרטיביים היו ליאופולד קליינר ומורת־הגימנסיה הגב' רוזנבלט. מאה המיטות של בית החולים נתמלאו חיש מהר. עם פתיחת בית־החולים הועברה המרפאה מבנין הקהילה לאחד הבתים בשכנותו.

כאן ראוי לציין את היחס החם והנדיב שגילתה האוכלוסיה היהודית המדולדלת כלפי המגבית לטובת בית־החולים ברחוב סטשאלקובסקה 23.

שנת 1941

החודש ינואר 1941 עמד בסימן מגיפת הטיפוס החמורה. מדי יום ביומו נתגלו קרבנות חדשים. המגיפה פגעה במיוחד בדיירי הצריפים, בית־הכנסת ובתי־המדרש. עם עשרות קרבנות המגיפה בינואר 1941 נמנו העסקנים המסורים העו"ד מאנילה, חתנו של יוזף פינסקי, והרשל קראוזה. במגיפה זו ניספה גם רופא־השיניים גליקמן, מטיפוס־הבהרות.

האחראים למלחמה במגיפה נקטו באמצעים נוספים כדי להדביר. הגיטו חולק לששה אזורים. לכל איזור היה אחראי רופא וסניטר ומתפקידם היה להעביר לבית־החולים את כל החשודים בטיפוס הבהרות, לפקח על הנקיון, לבצע את החיטוי של הדירות והבגדים, לחלק בין התושבים קש טרי ולשרוף את הישן, לשלוח את האנשים לבית־המרחץ וכו'.

כל בית שפקד אותו טיפוס־הבהרות נסגר לתקופה מסוימת ולדייריו המסוגרים סופק מזון מבחוץ. אחרי תקופת־ההסגר נפתח הבית. בחדר בו שכב החולה בוצע חיטוי יסודי (החלונות והדלתות נסתמו ולתוך החדר הוכנסה קערה עם גפרית שהובערה בספירט וכך עמדה הקערה משך 48 שעות. עם תום פעולה זו נמסרה הדירה לדייריה).

האזורים חולקו כדלקמן: האזור הראשון — שול־גאס מ־1—23 ומ־2—20 — ד"ר רוז'שביטש; האזור השני — שול־גאס מ־23 עד 57 ומ־22 עד 58 — ד"ר זאקס; האזור השלישי — הצד השמאלי של רחוב סטשאלקובסקה (1—29), רחוב פאביאני (1—23) ו־2—24) — ד"ר פורט־שפיגל; האיזור הרביעי — סטודולנה מ־1 עד 25 ו־2—44 וחלק מרחוב ראלנאד — ד"ר האמפל; האיזור החמישי — וואנוואזווה—מיצקביטשא (1—15 ומ־2—24) — רופאת־השיניים סטסמסקה־גיל; האיזור הששי — רחוב יוסלביטש והצריפים א', ב', ד' — רופא־השיניים מארקוביטש.

לא עבר יום בלי שהאזורים יבוקרו וייבדקו.

באותה תקופה נאסרה על האוכלוסיה היהודית הרחיצה בבית־המרחץ העירוני. לפיכך ניגש היודנראט לחדש את המקוה הישנה המכונה „לייבקה דונסקי׳ס מקוה" ולהתאימה לצרכים החדשים. במקוה המחודשת הותקן מכשיר־חיטוי.

השינויים ביודנראט

בחוגי היודנראט היה מכבר ידוע, שהיחסים בין חבריו הם מתוחים. בייחוד שררו יחסים רעים בין היו"ר ברגר וחברי היודנראט ויקטור גוטשטאט וגיסו שמואל שפירא. בעיר התהלכו שמועות על השינויים העתידים לחול בהנהלת היודנראט. שמועות אלו נתאמתו, ובחודש מאי נתמנה גוטשטאט כיו"ר היודנראט. ברגר, שחשש פן ייאָסר, ברח מהעיר. (הוא ניספה בצ'נסטוכוב).

הקטנת שטח הגיטו

בסוף יוני הגיעה פקודה מאת השלטונות הגרמנים על הקטנת הגיטו. לפי פקודה זו נאלצו דיירי הבתים שמאחרי בית־החולים ברחוב סטשאלקובסקה 23, מהבית מס׳ 56 שברחוב לימנובסקה ומהמנזר הקטן שברחוב קראקובסקה לפנות מיד דירותיהם. המפרנסים עברו לגור בצריפים, לבית־הכנסת, בתי־המדרש ולדירות פרטיות.

ה„באברעס"

בין התלאות ללא ספור שהיו נחלת קבוצות העובדים בגיטו, נתייחד מקום מיוחד לעבודות היישור של הנהר וארטה ליד המקום המכונה „באברעס". התנאים בהם נעשו העבודות הללו הביאו לידי תוצאות עגומות ביותר. העבודה נעשתה בעמידה במים במשך כל שעות היום ללא הגנה מפני קרני השמש הבוערות ומבלי שהעובדים יהיו מצויידים במגפי־גומי. ואמנם התוצאות נסתכמו במקרים מרובים של דלקת־ריאות ופרקים, מכות־שמש וטביעה. קרבנותיהן של העבודות הללו היו בין היתר: קלוזינסקי, זנדברג, שטיצקי (בנו של שמחה שטיצקי). ההשתדלויות המרובות להשיג מגפי־גומי בשביל עובדים אלה לא נשאו פרי.

הטרגדיה פלאשוב

באוגוסט קיבל היודנראט צו לספק 200 עובדים למחנה־פלאשוב (ליד קראקוב). המאמצים המרובים לבטל את הגזירה, ע"י שיחוד בכסף וכדומה, היו לשווא. 200 הצעירים, שנשלחו ע"י היודנראט הוסעו מהעיר ובמשך תקופה ארוכה לא נתקבלה מהם כל ידיעה. רק כעבור מספר שבועות הגיעו קריאות־העזרה הראשונות. כפי שהתברר הגיעו הצעירים למחנה־פלאשוב רעבים ויגעים אחרי מסע של ימים אחדים בקרונות־משא סגורים. המשטר ששרר במחנה היה המשטר הידוע של מחנות־הריכוז: רעב, עבודת־פרך, מכות־רצח ולינה בצריפים ללא תנאים סניטריים המינימליים ביותר. כמובן שלכל הפגעים האלה יש להוסיף את בנות־לווייתן הנאמנות — המחלות המדבקות. בסוף נובמבר חזר חלק קטן מהצעירים האומללים הביתה. מראיהם של החוזרים היה איום. בעיניהם שכנה האימה ופיותיהם היו סגורות מפחד. רק כעבור זמן מסוים הוצאו מפיותיהם באקראי פרטים על המחנה. היה זה מחנה מוקף גדר־תיל מחושמלת. הם עבדו בקבוצות בעבודות קשות במכרות־פחם ובמחצבות וגם בעבודות־יישור־נהרות שונות. בחמש לפנות בוקר היו מוצאים מצריפיהם ונרדפו לאורך קילומטרים למקום עבודתם. אלה שנעצרו בדרך מחמת עייפות או מסיבה אחרת כלשהי נורו במקום. מזונם היה מורכב מפרוסת לחם בבוקר ובערב ומקצת מרק מימי בצהרים. במשך כל התקופה ישנו על הרצפה. כל מי שיצא בלילה את הצריף לעשות צרכיו נורה במקום.

המקרה קליינרמן

בנובמבר 1941 יצא צעיר בשם קליינרמן לכפר כדי לקנות קצת קמח. הפולנים בסטשאלקוב הלשינו עליו ומסרוהו לידי הגרמנים. כל המאמצים להצילו עלו בתוהו ולרשימה של הקרבנות היהודים צורף שם נוסף.

עיקול הפרוות

ב־15 בדצמבר 1941 פירסם השלטון הגרמני את הצו הרשמי הידוע, לפיו חייבים היהודים למסור עד ה־25 בדצמבר את כל פרוותיהם, תוך איום, כי כל מי שתימצא אצלו פרווה אחרי המועד הנקוב, יוצא להורג ביריה. הפרוות נאספו בבנין היודנראט ומכאן הוצאו ע"י מכוניות־משא.

שנת 1942

חורף שנת 1941/42 היה אחד הקשים והאכזריים ביותר. הקור העז, הכפור וסערות־השלג גרמו לריבוי עצום של מקרי המוות בקרב האוכלוסיה היהודית המורעבת והיגעה.

בהתחלת ינואר פתחו הגרמנים בשורה של חיפושים בבתי היהודים, בתואנה, כי היהודים הסתירו את פרוותיהם, שלפי הצו מ־15 בדצמבר 1941 היה עליהם למסרם לשלטון הגרמני. בין היתר נעשה חיפוש כזה בדירת משפחת רוזנבלום מווילגומלין ברחוב לימאנובסקי 20, בביתו של ברל אולייניק. את החיפוש עשה ה„פאָלקס־דויטשה", איש העולם־התחתון, שמאלץ. בעת החיפוש גילה 2 פרוות־נשים חבויות בתנור. בו במקום אסר את יצחק רוזנבלום עם אשתו וילדיו ואת הוריו וקרובי המשפחה שיליט ונשותיהם. כל ההשתדלויות למען הנאסרים עלו בתוהו ואחרי ימים אחדים הובלו כולם לבית־העלמין ונורו. כפי שנודע אח"כ נפלה המשפחה קרבן להלשנה. המקרה הטראגי הזה עשה רושם מזעזע על כל תושבי־הגיטו, ולא יכלו להשתחרר ממנו במשך זמן רב.

בית־היתומים

בינואר 1942 הוגשמה התכנית שהגו בה משנת 1941. קבוצת עסקנים שבראשה עמדה דורה רוזנבלום החליטו לייסד בית־יתומים. מספר היתומים בגיטו גדל והלך, והקמת בית עבורם הפכה לצורך חיוני ובוער. ההכנות ארכו זמן מסוים ובינואר 1942 נערכה פתיחה חגיגית של בית־היתומים.

בית־היתומים אוכסן בבנין, שנבנה לפני המלחמה ע"י הנדבן ר' מנדל לאכמן מראדומסק והיה מיועד לשמש כ„הכנסת־אורחים". העובדים היהודים שיפצו את הבנין שלא על מנת לקבל פרס וציידוהו לאחר מכן תוך רוב מסירות־נפש ואהבה.

הפתיחה הטביעה רושם עמוק על הנאספים ובמיוחד החלק האמנותי שהוכן במשך שבועות ע"י החוג הדרמטי. חוג זה הציב לעצמו מטרה לערוך מזמן לזמן הצגות שהכנסותיהן תהיינה קודש לבית־היתומים. עם החוג הדרמטי, שהצליח להתחבב על אנשי־הגיטו והיה פופולארי ביותר, נמנו: אוקרנט, חיים ארונוביץ, משה כהן, דוד־מאיר קורנברג, יאדזשיא אברמן, הניה אייזן־בילטשק, בר וישראל האמפל, אלק מארקוביטץ, יששכר ויטנברג, אירנה קליינר. ביימו את ההצגות כהן, אוקרנט וקורנברג. את התפאורות ציירו מארקוביטש ואייזן. המנחה היה חיים מ. ארונוביץ.

הופעתו הפומבית הראשונה של החוג הדרמטי זכתה להצלחה עצומה מבחינה מוסרית וכספית כאחד. תכניתו השניה של החוג כללה בין היתר שירי־עם יהודיים, תמונות־הווי מחיי הגיטו ותמונות מהחיים בארץ־ישראל. הצגות אלו היוו גורם מעודד בחיי הגיטו העגומים.

60 יתומים בגיל 3—6 אושפזו בבית־היתומים. נעשו כל המאמצים לשפר את הרגשת הילדים ולהסיח את דעתם מהמציאות העגומה. כמנהלת הבית שימשה הגב' דורה רוזנבוים ולידה פעל ועד־נשים, שהשתדל להשיג למען הילדים את כל הדרוש. המורות הגב' פאנסקה, הגב' טננבוים והעלמה ויטנברג לימדו את הילדים יידיש, פולנית וחשבון.

שליח מגיטו וארשה

ביולי 1942 הופיע במשרד היודנראט בראדומסק אדם צעיר כבן 30, שהציג את עצמו כשליח תנועת המחתרת היהודית בווארשה. הוא סיפר, כי בווארשה אספו הגרמנים עשרות אלפי יהודים, ציוו עליהם לקחת עמם רק את החפצים הנחוצים ביותר ומסרו להם כי הם נשלחים לעבודה בשטחי הכיבוש הרוסי. היהודים הוכנסו לקרונות חתומים, 100 איש לכל קרון, והוסעו משם. זה היה מיבצע־ההשמדה הראשון של יהדות־וארשה (הכוונה כנראה ל„אקציה" מ־22 ביולי 1942). פולנים ויהודים בעלי מראה „אַריי" נסעו בעקבות קרונות־המגורשים ובשובם מסרו את הידיעה המחרידה, כי יהודי וארשה הובלו לטרבלינקה, מחנה־ההשמדה המפורסם בתאי־הגאז שלו.

השליח הוסיף, כי לפי שעה מניח האויב לאלה העובדים למען הגרמנים בבתי־מלאכה, המכונים „שופים". הוא קרא לאלה שבא עמם במגע להקים בגיטו בתי מלאכה ולייסד בו קורסים להכנת בעלי־מקצוע, אך בד בבד עם פעולות אלו לארגן כוח־התנגדות מתאים למקרה של מיבצע־השמדה.

קל לשער את מצב־הרוח והזעזוע הגדול שנגרמו עקב הידיעות הללו. לא עבר זמן רב ובגיטו נפתחו קורסים מקצועיים שונים, בהם למדו מאות גברים ונשים. הבהלה, שנתעוררה בעקבות הידיעה מפי השליח מווארשה, גברה אחרי פירסום הצו ע"י מפקד העיר, לפיו חייבים כל הגברים והנשים היהודים לעבוד בבתי־חרושת, מפעלים שונים או בחקלאות ועל כל אחד מהעובדים להצטייד בכרטיס־עבודה. עם פירסום הצו נפוצו גם שמועות, כי אלה שלא יהיה בידם כרטיס־עבודה יגורשו מן העיר.

חלק מהיהודים השיגו עבודה בבתי־החרושת בעיר. אחרים השתדלו למצוא עבודה בחקלאות, כלומר אצל בעלי האחוזות והאיכרים. אומללים אלה עוד העניקו למעבידיהם סכומי כסף גדולים, על מנת שייכללו ברשימות העובדים. בעלי האחוזות והאיכרים היו מוסרים את חוזי־העבודה ללשכת־העבודה ואחרי אישורם קיבלו העובדים כרטיסי־עבודה שמיים.

בסוף יולי הגיעו לגיטו עשרות עגלות־איכרים והוציאו מתוכו את האנשים על מטלטליהם לעבודה בכפר. הפרידה היתה קשה ועגומה. משפחות נתפרדו, הורים נותקו מעל ילדיהם וכולם הישלו את עצמם, כי זוהי הדרך להינצל מהסוף המר וכי ע"י כך יימלטו מהגירוש למחנה־ההשמדה. בתקופה זו התחילו להגיע לתושבי הגיטו מכתבים מידידים וקרובים. במכתבים אלה שעברו את הצנזורה, ניתן היה לקרוא בין השורות, שיש לחפש אחרי דרכים ואמצעים כיצד לצאת מן הגיטו ולהנצל ממוות.

בהתחלת אוגוסט 1942 הקימו הגרמנים מחנה־עבודה בגידזיל (גידלה). זה היה מחנה־עבודה יהודי ראשון בסביבת ראדומסק. במחנה זה עבדו 800 יהודים — 400 מצ'נסטוכוב ו־400 מראדומסק. הם הועסקו ע"י חברת השקאה גרמנית (דויטשה וואסר־ווירטשאפט געזעלשאפט), בחפירת תעלה מגידזיל לצ'נסטוכוב להשקאת כל הסביבה.

מחנה־העבודה נמצא 4 ק"מ מאחורי גידזיל. הוקמו בו 4 צריפי עץ מוקפים גדר־תיל. המשטר במחנה היה דומה לזה שבכל המחנות שבפיקוחם של חיות־האדם הנאציים. ב־5 לפנות בוקר הובהלו העובדים מצריפיהם והוצבו תחת מטר של מכות־רצח למפקד־בוקר שארך עד לבואם של מהנדס־המים ואיש הס. ס. אחרי המפקד קיבל כל אחד מהעובדים פרוסת לחם, שמראהו כטיט, וקצת מי־ציקוריה (עולש). לאחר מכן הופרדו העובדים לקבוצות קטנות. והובלו תחת פיקוחם של מנהלי־עבודה פולנים לעבודתם. העבודה היתה קשה. ניצבים במים עד הברכיים היה עליהם לחפור תעלות עמוקות. מנוחה כלשהי נאסרה עליהם ועל כל דבר של מה בכך הוכו קשות. ארוחת הצהרים שכללה ליטר מרק־מימי ופרוסת לחם שחור ניתנה להם בעת עבודתם. ב־6 בערב הובלו למחנה ושם שוב כלו את פרוסת הלחם הטיטי ומקצת המים. הלילה לא נתן לעובד המיוגע את המנוחה, כי הצפיפות, הלכלוך והלחות בצריפים מנעו ממנו את השינה. היציאה מתחומי המחנה היתה כרוכה בעונש־מוות. אחרי העבודה הותר לחולים מבין העובדים לבקר אצל רופא־המחנה. היה זה, עד סוף אוגוסט, הרופא מצ'נסטוחוב ואחרי עזיבתו, הרופא מראדומסק ד"ר שמחה האמפל ורופא השיניים יעקב מארקוביטש. הם שהו במחנה עד לפירוקו, קרוב לחיסולו של גיטו ראדומסק.

בסוף ספטמבר הכניסו הגרמנים לתוך הגיטו את היהודים שגורשו על־ידיהם מהעיירות והכפרים שבסביבה, כגון אמסטוב, פלאבנה, גידזיל, קאמינסקי, קאדרימב, מאסלוביטש, סטשאלקוב, קלומניץ ואחרים. הכנסת יהודי הסביבה לתוך הגיטו נתנה יותר תוקף לשמועות, כי בעתיד הקרוב צפויה לראדומסק אקציה איומה.

השמועות אמרו, כי היא תיערך ב־9 באוקטובר. הידיעות הללו עוררו בגיטו בהלה גדולה ורבים איבדו את עשתונותיהם, התרוצצו כמטורפים והיו חסרי עצה. חלק מתושבי הגיטו התחיל בבניית בונקרים מתחת לאדמה ומקומות מחבוא בעליות־הגג, מרתפים וכד'. אחרים חיפשו הצלה אצל מכריהם הפולנים, במסרם להם את כל כספם ותכשיטיהם. היו כאלה, בייחוד מבין הצעירים, אשר התחילו לטפל בהשגתו תמורת כספים מרובים כמובן, ניירות „אריים" והתכוננו לעבור לצד ה„ארי". הללו השתדלו לשנות, עד כמה שניתן, את מראיהם החיצוני, את בגדיהם, תנועותיהם ושפתם, כדי להידמות ל„טיפוס האריי" בר־המזל. חלק מהנוער החליט להתנגד לאויב. לרוע המזל לא ניתן להם להגשים את החלטתם מחמת המחסור בנשק. הימים הנוראים האחרונים בגיטו עמדו בסימן המצב הטרגי בו היה שרוי. קולות הבכי המזעזע והתפילות בקעו עד לב השמים והבעת־איחולים יחידה היתה בפי כולם: מי יתן ונישאר בחיים!

על סף האקציה — חיסול המחנה בגידזיל

ביום שלישי, ה־6 באוקטובר, הוצאו יהודי־צ'נסטוכוב ממחנה העבודה בגידזיל והובלו רגלי לאקציה בצ'נסטוכוב. ביום רביעי, ה־7 באוקטובר, בבוקר הודיע מהנדס־הבניה שעמד בראש העבודות במחנה, כי יהודי ראדומסק יחזרו למחרת היום, ביום ה', לגיטו, בו יעברו סלקציה ואחריה ישובו לעבודה. את חפציהם עליהם להשאיר במחנה. ביום רביעי זה לא שוחררו היהודים מעבודתם. ביום חמישי הוצאו מצריפיהם, הוצבו בשורות ותחת משמר של ז'נדרמים גרמנים

הובלו רגלי לראדומסק. בשעה 11 הגיעו 400 העובדים לפיה־פלאץ (כיכר הבהמות) מאחורי ה„ספורט וודני", שם חיכו עד 5 לפנות ערב, עד להופעתו של ראש הז'נדרמריה קמפניק, וגורשו לתוך הגיטו.

ביום חמישי, ה־8 באוקטובר, נעשה ברור לכולם, — גם לאלה שעד עתה הישלו את עצמם שהידיעות הנוראות הן מוגזמות, — כי המוות הכללי והאכזרי, שהגרמנים כינוהו „אקציה" הולך ומתקרב בצעדים מהירים. הגיטו נחסם באופן הרמטי, מכל עבריו עמדו משמרות של ז'נדרמים, אוקראינים, ליטאים ושל המשטרה הפולנית. ברגע האחרון ממש הצליחו מאות יהודים תמורת סכומי כסף גדולים להתחמק מתוך הגיטו ולחפש מחסה אצל פולנים. מאות מיהודי ראדומסק הגיעו לפשדבוזש בתקוה להישאר שם עד לסיומה של האקציה בראדומסק. בלילה הואר הגיטו בזרקורים, כדי שהגרמנים יוכלו לראות את המתרחש בתוכו. הלילה האחרון בגיטו היה ליל שימורים. כנידונים למוות חיפשו אחד אצל רעהו עצה ותנחומים. המו"צ (מורה־צדק) אציל־הנפש, טוביה בוקו, בפגשו בלילה את הד"ר האמפל הזכיר לו כיצד טיפל בו הלה כשחלה במחלת־הטיפוס. „האם לא מוטב היה — שאל המו"צ אילו ניתן לו אז למות, לפחות היה מגיע לקבר־ישראל". אנשים נפרדו אחד מרעהו, בכו והתנשקו והקולות קורעי־השחקים נישאו הרחק מעל גבולות הגיטו הנצור. כל דירה ויסוריה, כל בית ומחזותיו המזעזעים, כל רחוב — ים של סבל — היום, ים של דמעות — מחר, ים של דמים.

ב־5 לפנות בוקר קיבל היודנראט המכונס במלואו, הודעה טלפונית שעליו להיות מוכן — בשעה 6 תתחיל האקציה.

ה„אקציה"

ביום שישי, ה־9 באוקטובר, ב־6 בבוקר, נכנסו ז'נדרמים גרמנים באוטומובילים לתוך הגיטו ופתחו ביריות באוויר. בעקבותיהם הגיעו יחידות משטרה של פולנים ואוקראינים, שהקיפו את הגיטו ומנעו את הכניסה לתוכו. משטרת־העזר היהודית קיבלה פקודה לגרש את כל היהודים מבתיהם ולהביאם לכיכר שליד משרדי הקהילה ברחוב מיצקביטשה. ליהודים אסור היה להוציא דבר מדירותיהם פרט לכסף, תכשיטים, קצת מזון ובגדים. משנשתהה גירוש היהודים מבתיהם, ניגשו הז'נדרמים עצמם לעשות את המלאכה. בתחום הגיטו נשמעו יריות בלתי פוסקות. הללו אשר לא רצו או לא יכלו מחמת חולשה או מחלה לצאת את בתיהם או שגילו התנגדות לז'נדרמים — נורו במקום. הגרמנים נכנסו לבית־החולים למחלות מדבקות, גירשו מתוכו את החולים וירו באלה שלא יכלו לקום ממיטותיהם. הם שסעו ילדים בידיהם, השליכום מבעד לחלונות ואף רמסום במגפיהם המסומרים. האמהות שרצו ברוב יאושן להציל את ילדיהן, נרצחו אף הן. מאות יהודים שותתי־דם התרוצצו ברחובות. אלפי יהודים הובלו בכיוון למגרש־האיסוף. לא נותר כמעט בית או חצר בהם לא שכבו עשרות יהודים נרצחים.

בשעה 9 בבוקר הובהלו כל יהודי הגיטו למגרש, כשהם גוררים עמם צרורות, סלים ושקים על כתפיהם. הילדים בכו מרעב, צמאון וקור. מרוב בהלה איבדו ילדים את הוריהם והתרוצצו בקול בכי מר. רבים מהם כבר נותרו אותה שעה ללא אב ואם. ב־10 הופיעו קציני ס. ס. אחדים וציוו על גוטשטאט לשלוח 10 שוטרים יהודים לבית־העלמין היהודי לחפור שם קבר־המוני גדול בשביל הנרצחים. בינתיים ערכו הגרמנים חיפושים בגיטו וכל כמה רגעים הובאו למגרש־האיסוף יהודים שותתי־דם שגילום בבונקרים ובמחבואים. רבים מאלה שנתגלו על־ידיהם נרצחו במקום.

בשעה 12 פקדו הגרמנים על היהודים להסתדר בשורות של 5 איש. בין השורות עברו הקצינים הגרמנים וקיבלו תוך דברי־לעג את ה„מפקד" של המוני היהודים המיוגעים, המעונים, חסרי האונים והנידונים למוות. אחרי עריכת ה„מפקד" יצא הצוו, שעל פלוגות־העבודה להתייצב בצד ימין, בעלי־המלאכה — בצד שמאל ולפניהם חברי היודנראט ומשפחותיהם. אותה שעה עברו לעיני הנאספים ברחוב מיצקביטשה מאות עגלות־איכרים לכיוון פשדבוזש. כפי שנודע לאחר מכן היתה נסיעתם קשורה בחיסולו של הגיטו שם. בשעה אחת בצהרים התחיל לפתע לרדת גשם שוטף. מגרש־הספורט הפך עד מהרה לביצה גדולה. עתה, אחרי ששדדו מאת היהודים את שארית תכשיטיהם וכספם, ציוו עליהם לשבת על האדמה. אותה שעה הגיעו למקום ההויפטשטורמפירר פויכט וראש הז'נדרמריה בראדומסק קאמפניק. הם קראו לגוטשטאט ומסרו לו את הוראותיהם.

הסלקציה על מגרש־הספורט

בשעה שתיים הופיע ראש הז'נדרמריה קמפניק ומסר למפקד המשטרה היהודית מארקוביטש רשימה של 350 יהודים שקיבלו רשות להשאר בעיר. תוך דממת־מוות קרא מארקוביטש את 350 השמות לפי סדר א"ב. בקראו שם חיכה לבעליו עד שהלה יצא ממקומו והתייצב לצדו. בין 350 הנשארים היו חברי היודנראט: ויקטור גוטשטאט, נתן וינר, משה ויינרייך, יהודה־הירש טיגר, הנריק פאנסקי, יוזף פינסקי, אלק רוזנבוים, יעקב שפירא ושמואל שפירא; הרופאים: ד"ר זאקס, ד"ר פורטשפיגל, ד"ר רוזשביטש וד"ר האמפל; רופאי השיניים: וולף אפמאן, אקרנט, ארונוביץ וטייכנר; 40 השוטרים ונשותיהם ועובדים מומחים במקצועות שונים. קבוצת הנשארים בודדה מעל יתר היהודים ואלה שניסו להצטרף אליה הוכו קשות וגורשו למקומותיהם. בשעה שלוש אחרי־הצהרים הובלו 350 הנשארים תחת משמר הז'נדרמים לבנין הקהילה ולביתו של בוכמן ושם סגרום. כולם עלו לקומה העליונה. משם צפו בעיניים דומעות אל עבר קרוביהם וידידיהם במגרש־הספורט הקרוב, ההולכים למוות.

בעמדם ליד החלונות ראו כיצד הובלו אחיהם ואחיותיהם בקבוצות של 500 איש לתחנת הרכבת, כשהם מוקפים ז'נדרמים מזוינים במכונות־יריה. אותה שעה הובאו במאות עגלות־איכרים היהודים מפשדבוזש (בתוכם יהודים מראדומסק שברחו לשם קודם לכן), אחרי שקהילתם חוסלה תוך שעות ספורות. הם הובלו ישר לתחנת הרכבת.

בעקבות כל קבוצת מגורשים נסעה עגלה, וכל מי שעמד בדרך או ניסה לברוח נרצח במקום וגוויתו הושלכה לתוך העגלה. האוכלוסיה הפולנית עמדה בהמוניה ברחובות ושמחתם על שהגרמנים מטהרים את עירם מיהודים אינה ניתנת לתיאור. היהודים הובלו דרך שדרות קושצ'יושקו, רחוב ריימונט עד לתחנה של רכבות המשא. יהודי פשדבוזש שהובאו כשהם מוכים ופצועים, הוכו מחדש בבואם לתחנה בעגלותיהם והגרמנים הפכו את העגלות על יושביהן. עשרות הרוגים נפלו במבצע זה ורציף התחנה היה אדום מהדם היהודי הזורם.

רק ב־10 בלילה הגיעה לרציף רכבת־משא, שרצפות קרונותיה היו מכוסות אבקת סיד. עם בוא הרכבת התחילו מיד הז'נדרמים לדחוס את היהודים, תחת מטר של מכות־רצח, לתוך הקרונות, מאה איש ולמעלה מזה לתוך כל קרון־בהמות. דלתות הקרונות נסגרו מיד והוחתמו. איומות היו הקריאות והבכי שבקעו מתוך הקרונות הסגורים במשך כל הלילה. רק ב־8 בבוקר בשבת יצאה הרכבת את התחנה בכיוון לווארשה. כפי שנודע אח"כ נסעה הרכבת לטרבלינקה.

רק הלק מהיהודים שנאספו ע"י הגרמנים יצאו במשלוח של ה־9 באוקטובר. האלפים הנותרים הוחזרו לבית־הכנסת ולבתי־המדרש שהיו נתונים לשמירה חזקה של הז'נדרמים. אחרי השתדלויות מרובות הורשה להגיש לנצורים מזון ומים.

בלילה הצליחה המשטרה היהודית להציל כעשרים יהודים שהולבשו מדי־משטרה או ע"י שיחוד השומרים בכסף ובתכשיטים. מצבם של הסגורים בבית־הכנסת ובבתי־המדרש היה מזעזע. הם היו דחוסים עד אפס מקום ואת צרכיהם היו נאלצים לעשות תחתיהם. בתנאים איומים אלה היו שרויים מה־9 עד יום שני ה־12 באוקטובר, יום

שובה של רכבת־המשא מטרבלינקה — מקום השמדתם של יהודי פולין.

המשלוח השני — 12 באוקטובר 1942

עם בוא הרכבת הוצאו היהודים מבית־הכנסת ובתי־המדרש והובלו ישר לתחנת־הרכבת. כאן חזרו מחזות־האימים של יום ששי, עד לסגירת הקרונות הדחוסים והחתמתם.

בשעה שאלפי היהודים היו בדרכם לרכבת, העבירו הגרמנים סלקציה חדשה בקרב 350 היהודים שהשאירום ביום ששי. כולם הובהלו לכיכר ומתוכם הוציאו 29 איש שהובלו מיד לרכבת וצורפו למשלוח. בין המוצאים היו: משה'לה טוקארז, קשטן, אליעזר בוכמן, וינר, ויינריך, מנדל גליקסמן, פלה ויגודסקה עם ילדה בזרועותיה, הגב' דומברובר (בלציה השחורה), גב' וילהלם (לבית קרוזה), יצחק שפירא ואשתו (הוריו של שמואל שפירא) ואחרים.

הילדה שבזרועותיה של פלה ויגודסקי היתה בתו בת ה־3 של דוד בוגייסקי, סוחר־התבואה, מרחוב סטוזשאלקובסקה, שנמסרה קודם לכן ע"י פולני לאחר הזנדרמים והלה השליכה לידיה של פלה.

ב־13 באוקטובר הביאו הז'נדרמים יהודי שנמסר לידיהם ע"י הפולנים. שמו היה פדרמן. הוא הוכה קשות ואח"כ נורה למוות. גופתו היתה מונחת יומיים לפני בנין הקהילה למען תשמש אות־אזהרה לאחרים.

החיים בגיטו הקטן

321 היהודים הנותרים עברו, לפי פקודת הגרמנים, לגור בבתים 3, 5, 7, 9 שברחוב מיצקביטשה. בתים אלה הוקפו גדר־תיל והיציאה מתוכם היתה אסורה. הגרמנים הודיעו שכל איש נוסף מעל ה־321 אשר יימצא בשעת הביקורת יוצא להורג. בינתיים הצליחו כ־50 יהודים לעבור בחשאי לתוך הגיטו והם הוסתרו בבונקרים. כמעט כל בוקר ערכו הגרמנים חיפושי־פתע בבתים, בדקו ומנו את דייריהם. בעת חיפוש כזה בנוכחותו של הרוצח פויכט, האחראי למבצע ההשמדה של היהודים במחוז ראדום, נתגלה בונקר וכל הנמצאים בו נורו במקום. באותה תקופה גילו הגרמנים גם את הבונקר בו הסתתרה משפחת ינקל אופמן, בעלי המגדניה ברחוב ריימונטה ובנם דוד־מאיר קורנברג. על אלה הלשין פולני במצב של שיכרות. כל המסתתרים הובלו לבית־העלמין, שם נאלצו לחפור לעצמם קבר ואחר־מכן נורו כולם.

בסוף אוקטובר שוב הובהלו כולם לכיכר — הפעם הצליחו הגרמנים לגלות מספר בונקרים וחלק מהמסתתרים הובל מיד במכונית משא בכיוון לצ'נסטוכוב. בין הנחטפים היה גם נכדו של חיים רפפורט. הסבא האומלל התנפל על הז'נדרמים ורצה להציל את נכדו, אך הוכה קשות עד שהתעלף. כפי שנודע אח"כ, הוצאו כולם להורג. יתר המסתתרים בבונקרים שנתגלו ע"י הגרמנים הובלו כעבור ימים אחדים לצ'נסטוכוב, ומתוך 321 איש הופרדו 175, הועמסו על מכוניות־משא והובלו לסקרזשיסקא־קאמיננה ליד ראדום, שם הועסקו בעבודות־פרך בבתי־החרושת לתחמושת.

הגיטו הקטן

בסוף אוקטובר קיבלו היהודים הנותרים צו לעבור לגיטו הקטן, שנמצא היה ברחוב לימנובסקה והקיף את הבתים מס' 10, 12, 14, 16, 18, ו־20 (מבית קנטור ועד לביתו של ברל אוליניק). ידיעות אחדות מהנשלחים לטרבלינקה חזרו לגיטו. היו אלה מכתבים, שנזרקו דרך אשנבי־הקרונות המסורגים, ופולנים שמצאום הביאו אותם לגיטו.

אנו מביאים את תכנו של מכתב שנכתב ע"י בלה יוסטמן, כלתו של ר' מנדל יוסטמן מקמינסק, אל בעלה דוד:

„דוד יקירי! השעה היא לפנות בוקר ואני נוסעת בקרון־הבהמות הצפוף בכיוון לטרבלינקה — אני נוסעת לקראת מוות בטוח. אתה, דוד, השתדל להציל את עצמך, כי אני כבר בידיו של האויב — אני כבר אבודה. שכח אותי והמשיך לחיות באושר! כך רצה הגורל. היה שלום בעלי היקר ומסור דרישת שלום לבבית לאחותך וגיסך".

דוד יוסטמן הנזכר במכתב כבר לא זכה לראותו. הוא נשלח לטרבלינקה עם האקציה הראשונה.

בימיו הראשונים של הגיטו הקטן שרר בו רעב. הגרמנים אסרו להביא לתוכו מצרכי־מזון כלשהם. אחרי השתדלויות מרובות הותר ליהודים לחפש, תחת משמר של ז'נדרמים גרמנים, בבתים שנעזבו ע"י היהודים המגורשים ולהוציא משם את המזון הנותר וחמרי ההסקה. כל מה שמצאו נמסר על־ידיהם למטבח הכללי, שחילק מזון מבושל ליהודים הנותרים. בעת החיפוש אחרי מזון אולצו היהודים להוציא מהדירות העזובות את הרהיטים והסידורים הפנימיים ולמסרם לגרמנים. העובדים בעבודות הקשות הללו הוכו קשות ע"י הגרמנים, מאיר גרשונוביץ נורה למוות ע"י קמפניק עצמו בעוון הנסיון להרים חולצה שנשמטה.

הטרגדיה של הבונקרים

אחרי חיסולה של יהדות ראדומסק נותר, פרט ליהודים בגיטו הקטן שברחוב לימנובסקה, עוד מספר יהודים שהסתתרו בבונקרים. אחדים מהם, כבמקרה של הבונקר בבית־החרושת לאולרים „אוניטאס" (לימנובסקה 46), נתגלו כבר בימים הראשונים וכל 40 דייריו הובלו לפיוטרקוב־טריבונאלסקי ונכללו באקציה שנערכה אז בעיר זו.

ברחוב לימנובסקי 42 נתגלו ע"י הפולקס־דויטשה קיניצני שני יהודים איצ'ה פישמן וזילברשץ. הם הוסגרו לשלטון הגרמני ונורו בו ביום בבית־הקברות.

יום־יום נתגלו בונקרים חדשים ומקומות מחבוא ונפלו קרבנות חדשים. חשדו שזהו פרי מעלליהם של חבר היודנראט ושל מפקד המשטרה היהודית, אשר שיערו במדויק את מקומות מחבואם של היהודים. מאות יהודים שהוצאו מהבונקרים נורו מיד או הועברו לצ'נסטוכוב ושם צורפו למשלוחים שיצאו לטרבלינקה.

פיתויי־רמיה של הגרמנים.

בנובמבר הודיעו הגרמנים כי מתארגנים חמישה מקומות־מגורים בשביל היהודים. עם המקומות האלה נמנתה גם ראדומסק. הגרמנים היטיבו לדעת שמאות ואולי אלפי יהודים מסתתרים ביערות, בבונקרים, אצל פולנים, מתראים כ„ארים" וכדומה. כדי ללכוד את כל היהודים האלה ברשתם נקטו הגרמנים באמצעי־פיתוי כוזבים. הם התירו ליהודים לחזור ולהתיישב בחמשת המקומות המסומנים. ואמנם, המוני יהודים על משפחותיהם התחילו לחזור ממחבואיהם לגיטו. רבים מהם ידעו היטב שזוהי תכנית שטנית של הגרמנים לאסוף יחד את היהודים ולצוד אותם בבוא הזמן, אך התנאים בהם נמצאו היו כאלה, שלא נותרה להם כל אפשרות אחרת אלא לחזור לגיטו.

היהודים הגיעו מסביבות לודז, מאות יהודים מזשורק (זשארקי), מסביבות צ'נסטוכוב, כך שבבת אחת גדל בגיטו הקטן מספר היהודים ל־4500 נפש. החיים בגיטו התחילו לקבל צביון נורמלי, כמובן במידה שהגרמנים היו מעונינים בכך.

פרשה בפני עצמה מהווה יחסם של הפולנים ליהודים המסתתרים. ידועים מקרים מזעזעים, כיצד פולנים רצחו יהודים, שלא היו בידיהם סכומי כסף כדי לפדות את עצמם מידיהם. במהלומת פטיש־סנדלרים נרצחו קנערות ויטנברג וזשוחובסקי מבלכאטוב. דינה ויששכר ויטנברג, ילדיו של העסקן הציוני יעקב ויטנברג, הוסגרו ע"י הפולנים לידי הגרמנים. יחד אתם נמסרו שני ילדיו של מלך פאקטור ובנו של יחיאל פרימן. כולם הובלו לבית־העלמין ושם נורו. מידי הז'נדרם פורליי נפלה גם העלמה רוזשקה בוגייסקי, בתו של אידל בוגייסקי.

בין אלה שהוסגרו לידי הגרמנים היה גם שמואל־ליב וקסמן (נמצא עם משפחתו בישראל). אשתו, שהתגיירה עוד לפני המלחמה,

עשתה את כל המאמצים כדי להציל את בעלה ובנה (אם כי באורח רשמי היה עליה להיפרד ממנו). לצערה גילו הפולנים את מקום מחבואו של וקסמן ומסרוהו לידי גרמנים, שכלאוהו בבית־הסוהר. כאן נטפל אליו רוצח ההמונים שמאלץ, ששימש לפני המלחמה כחצרן בבתי יהודים והיה שותף לרציחתם של מאות יהודים. הוא היכה אותו יום־יום ושיסה בו כלב־בולדוג, שקרע מעל קרבנו נתחי־בשר. באחד הלילות נפרץ בית־הסוהר ע״י פולנים מה„ארמיה קראיובה״ (א. ק.) ושחררו את כל האסירים, בתוכם את שמואל־ליב וקסמן ואת קסלמן (שחזר למחבואו בבונקר). המשוחררים הועלו על עגלות ונמלטו מהעיר. בעמקי היער, נחקר וקסמן ע״י אנשי א. ק. וכשראו שלפניהם יהודי היכוהו קשות והשליכוהו מעל העגלה. מצבי היה טראגי ביותר. הוא נדד רעב ופצוע עד שסוף־סוף מצא מקום־מחבוא. עוד שנים רבות אחרי המלחמה סבל מהפצעים של אותה תקופה.

סיפור מחריד הוא סיפורה של משפחת מארקזין מקאמינסק. אחרי גלגולים מרובים אצל איכרים וביערות, החליטו לבנות לעצמם בונקר במחצבות שבין קאמינסק וקוציזאבה. הם מסרו למכרם הפולני מאריאן סצמסקי מקאמינסק, כל רכושם והלה התחייב לספק להם מזון. עד אפריל 1943 קיים את התחייבותו, אך מאוחר יותר פסק לבוא. כעבור 10 ימים בערך הופיע לפתע בחברת פולני שני, יוזף גאלאנסקי, הביא עמו קצת מזון וסגר את פתח הבונקר שדרכו חדר האויר לתוכו. מחוסר אוויר נחנקו למוות 10 מתוך 12 תושביו של הבונקר. רק שניים—יעקב וגולדה מארקזין הצליחו לצאת ממנו אחרי ימים של מאמצים נואשים לפרוץ בידים שותתי־דם את חומת־האבן שסגרה עליהם. בצאתם החליטו להסגיר את עצמם לגרמנים. בחקירה סיפרו הכל. הרוצח סצמסקי הצליח להמלט. שותפו לפשע הוצא להורג ביריה יחד עם אשתו. שני המרקזינים הובאו לראדומסק ונורו בבית־העלמין.

*

ביוני 1943 הוקף ע״י גרמנים הבית בו גרו 40 היהודים האחרונים בראדומסק. הם הועמסו על מכונית־משא צבאית והובלו למחנה פיאנקי, בקרבת ראדום.

ראדומסק הפכה ל„יודנריין״ (נקיה מיהודים). לחלק מ־40 היהודים שיחק המזל להשאר בחיים והם נמצאים במדינת ישראל.

תרגום מכתב יד ביידיש **א. ש.**

יומן מתקופת האימים

מרים חשצ׳יבצקי

מרים חשצ׳יבצקי

מרים, בתו של דוד חשצ׳יבצקי ז״ל המורה לעברית בראדומסק, התחילה לכתוב את יומנה ב־21 באפריל 1941, בהיותה בת 16 שנה וחצי, וסיימה אותו ב־17 באוקטובר 1942. בשורות האחרונות אשר נכתבו לא ע״י מחברת היומן מסופר כי ב־24 באוקטובר שנת 1942 מסרה את עצמה מחברת היומן ואמה למשטרה הגרמנית ולמחרת נשלחו שתיהן לצ׳נסטוכוב ונספו שמה.

לפנינו, איפוא, תיאור רצוף של תקופת האימים אשר עברה על ראדומסק שנמסר ע״י נערה בעלת חושים ערים ועין פקוחה.

היומן המצטיין בגילוי הלב שבו אפייני מאד לנערה בגיל ההתבגרות. רווי הוא אוירה של התאהבויות ורומנטיקה, מצבי רוח חולפים, תסיסת נעורים וצמאון חזק לחיים.

כל אלה מצטיירים על הרקע האיום של התקופה כמשהו בלתי טבעי. אולם דוקא בכך ערכו של היומן. בכשרון להיפנות — תוך המתיחות הנוראה ואימת המות המרחפת על הכל — לתעלולי נעורים, להתאהבויות, לנשפי רקודים — דוקא בכך ערכו של היומן כדוקומנט אנושי רב־ערך.

מחברת היומן בחושה הציבורי המפותח להפליא, בכשרון ההבחנה שבה ובקשריה העמוקים לבני־עירה הסובלים, מתגלית לפנינו בלתי רגילה.

הדאגה שהיא מגלה לגורל יומנה, דאגה המבוטאת בעדנה נוגעת ללב, החרדה כי יימצא לו גואל, למען ישמש עדות למה שעבר עליהם. רצונה של נערה צעירה זו לחדור אל מעבר החדלון העצמי, לדובב שפתותיה המתים ולשוחח עם האלמוני — החי, בעוד שהיא עצמה תהיה כבר מעבר לחיים — איזו גבורה עילאית דרושה לכך ומה גבוהה צריכה להיות המידה של הקשר לציבור לחברה, לאדם כדי להגיע לכך.

בכשרון הראייה של המחברת ובהתערותה בחיי העיר יש משום תרומה חשובה להכרת ההווי והחיים, אשר התנהלו בראדומסק בתקופת ההשמדה.

היומן נכתב חלקו בעפרון וחלקו בדיו; תורגם מכתב־יד פולני ע״י א.ש.

יום ב׳ 21.4.41

...החלטנו להגביר את עבודתנו. שני העלונים שהוצאנו היו גדושים תקוה וסיסמאות מסוג „הראש למעלה״ ו„נעבור״. אבל זה לא מספק אותנו. נחוצים לנו ספרים ועתונים, ואלה אינם בנמצא.

לפני זמן מה התחלקנו לשתי קבוצות. י. ואנכי החלטנו להמשיך במתן שעורים לעברית. שמחנו מאד לכך. אם אפשר לומר כך הביאה לנו עבודתנו אושר רב. הסחנו את דעתנו מהתנאים הנוראים המקיפים אותנו, מהקטנת שטח הגיטו המנתקת אותנו כליל מהסביבה הכפרית. לא רצינו לדעת על פוליטיקה, לא היה איכפת לנו כיבוש יוגוסלביה ע״י הגרמנים. היינו עסוקים וזה היה העיקר...

היום הזכירו לנו את מצבנו. השכנים הזהירו אותנו, כי אסיפות החוג שלנו קולניות מדי. יש להזהר. אי אפשר היה לקיים את השעור לעברית.

...כה קשה לנו. הבטחנו לעצמנו לא לחשוב על המצב בו אנו נמצאים. אנו מקדישים את זמננו ללימודים. אנו חוזרות על השירים העבריים. הם מוסיפים לנו כוח. אולם קשה לשכוח כמה נורא ומר מצבנו.

הבטחתי לרוז׳יה, פראניה ולפולה, כי אמשיך במתן השיעורים לעברית. טוב כי אהיה עסוקה. זה יעזור לי לשכוח.

בפגישה האחרונה של קבוצתנו היה עצוב. לא יכולנו לשיר. ישבנו והקשבנו בשקט לי. אשר תרגם לנו את השיר: „ימים בוכים״. אני חוזרת בלי הרף על המלים: „ואף־על־פי־כן, ולמרות הכל ארץ־ישראל״...

יום ג' 29.4.41

איזה מזג אויר גועלי שורר בחוץ, כאילו עמדנו באמצע החורף. הגשם הבלתי פוסק והבוץ משתלטים על הנשמה.

למרבית הצרה מדברים כי צפוי לנו מחסור בלחם ובתפוחי־אדמה. בעיר שוררת מבוכה. מי יודע אם לא נשקפת לנו סכנת רעב.

אני מתחילה להאמין, ובעצם אני יודעת זאת מכבר, כי ימי הנעורים הם אוצר אשר לא יסולא מפז. אם כי ימי נעורינו עוברים בתנאים כה עלובים, הרי מי כמוני כה מאמין בעתיד. הננו מרבים לחזור על שירים השרים על מחר יפה וטוב יותר. בזמן האחרון הננו חוזרים על השיר: „תשכון השמש בלבבך" הקורא בשורותיו האחרונות:

„ירון הזמר מעל שפתותיך
ובאומץ שא בעול
תשכון השמש בלבבך
ותתגבר על הכל..."

ביום ו' האחרון הצחקתי את כולם בבית באמרי: „אני בת 16 ו„הוא" (הכוונה להיטלר — המתרגם) בן 50 ומעלה. אחיה אם כן יותר ממנו"... קל להגיד כך, אבל במציאות — מי יודע?...

יום ג' 13.5.41

...אני מלמדת עברית את פראניה, רוז'ה ופולה. הן אומרות לשלם לי. יהיה לי איפוא במה לשלם עבור שעורי אצל העלמה ה. וייתכן כי יישאר לי עוד איזה עודף.

שוב מורגש מחסור בלחם. אבא כמעט שאינו אוכל. מחירי מצרכי האוכל התיקרו מאוד. יום יום נשלחות מכאן חבילות מזון לערים אחרות. המכתבים המגיעים הנה מספרים על דברים נוראים. בווארשה נופלים אנשים כזבובים. התהום הולכת ומתרחבת.

הימים בחוץ יפים מאד. אביב ממש. רק לבותינו כבדים ואינם מוכנים לקראת האביב המתקרב...

יום ה', 22.5.41

אמא התחילה אתמול בנהול הגנון בדירתה החדשה של הגב' ב. אולם לרוע המזל חלה ילדה של הגב' ב. ואמא אינה יכולה להמשיך היום.

עדיין לא הישגנו את הניירות (הכוונה, כנראה, לניירות המקנות זכות לעבודה — המתרגם), אבל בין כך אין להם ערך רב.

האלה עומדת ללמוד שעורי גזרה אצל ואנדה ג. שאיפותיה היו אחרות, אבל האם יש לה ברירה אחרת? אחותה נישאת לאיש. ההורים אנשים באים בימים ומישהו חייב לפרנסם.

אני כה מודאגת מהפסקת הגנון עד שאינני מוכשרת לרכז את מחשבותי.

אני חייבת להרבות בכתיבה ולנגוע גם במאורעות פוליטיים. הנה הס ברח לאנגליה. העתונות הפולנית כותבת כי לא היה בשכלו המלא. עתה הודיעו רשמית כי המלחמה עם אמריקה היא בלתי נמנעת. אמריקה דורשת, לדבריהם, כי צרפת לא תמסור לגרמניה את בסיסיה בסוריה. זה יביא בסופו של דבר לידי התנגשות.

המצב במצרכי מזון הוקל במקצת, אולם המחירים יקרים מאד.

יום ה', 12.6.41

אני תמיד מצטערת, אבל באחור־מה, על שאני ממעיטה לכתוב. אני פשוט מתעצלת על כל מה שמתרחש. אינני יודעת — אחר הכל — אם יש חשיבות רבה למאורעות המתרחשים עתה. אשר לאירועים הפוליטיים, הרי רק עם תום המלחמה, נקבל עליהם מושגים אמיתיים ונאמנים.

← קטע מכתב־היד המקורי (21.4.41)

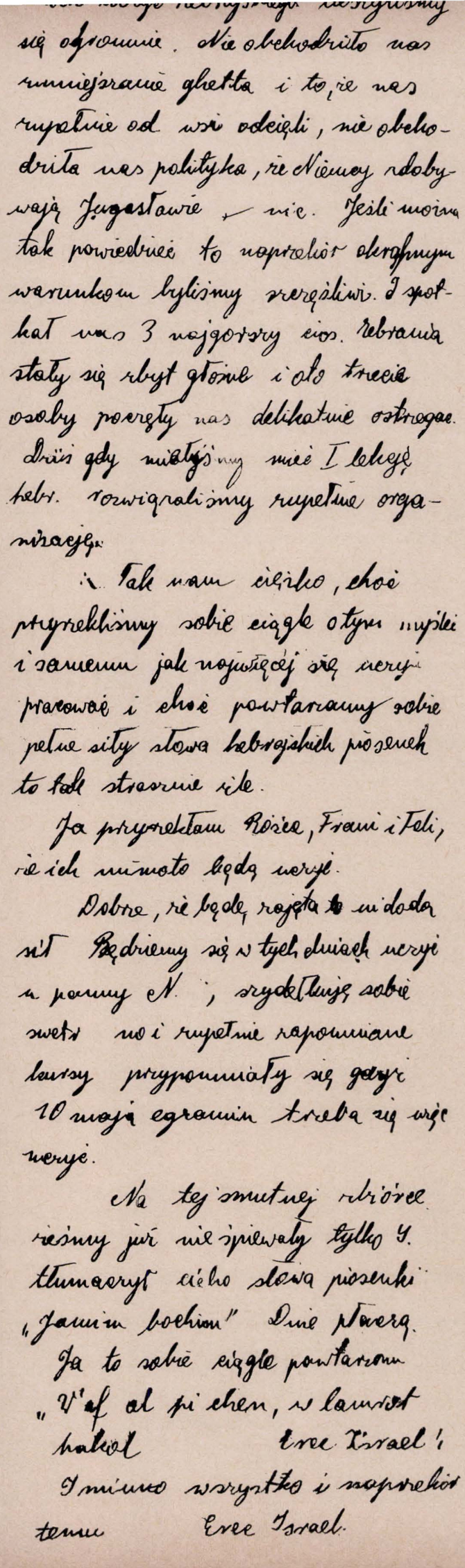

הגרמנים פלשו לאי כרתים. האנגלים כבשו את סוריה. אשר לרוסיה — שורר שקט, אבל התנועה לגבול הרוסי גדולה מאד.

המחירים של מצרכי מזון ירדו במקצת אם כי אין לדעת לכמה זמן. ככר לחם כבר עלה 30 זלוטי. ק״ג תפוחי אדמה 3 זלוטי. היום המחיר הוא רק 2.80. את הלחם מחלקים למנות קטנות כאילו היה עוגה יקרה. אבא מסרב לטעום אותו בכלל. לארוחת בוקר מבשלים דיסה או דוחן (המחיר 21—20 זלוטי הק״ג); לארוחת ערב אוכלים תפוחי־אדמה. לעתים מחליפים את היוצרות: אוכלים בבוקר את ארוחת הערב ובערב את ארוחת הבוקר. ארוחת הצהרים מורכבת מתפוחי אדמה עם קפיר או חמיצה לבנה. מנת החלב שאנו מקבלים היא ליטר וחצי ליום.

אני עתה עסוקה מאד. לפני הצהרים אני עוזרת לאמא בגנון. מסיבה זאת העברתי את השעור להניק לשעה 5 בערב אחרי השעור שלי אצל העלמה האלא.

רוז׳קה, פראניה ואנכי הננו עתה שלישיה בלתי נפרדת. אנו נפגשות יום יום. אנו קוראות יחד עם פאליק ודוליק סיפורים ביידיש ממאסף היובל של „היינט״.

לפני שבוע שיגר אבא מכתב לאחותו הנמצאת ברוסיה. אני מחכה בכליון עינים לתשובה.

יום ה׳ 10.7.41

קשה להתחיל ולתאר באופן שיטתי את סדר המאורעות של השבוע שעבר ולמסור את תולדות הימים האלה.

קודם כל עלי לציין כי ביום א׳, 22 ביוני, פרצה המלחמה עם רוסיה. מאורע זה הוא אשר השפיע על ההתרחשויות שקרו אצלנו.

יום א׳ ה־22 ביוני היה אצלנו יום שמחה. הרי כה השתוקקנו למלחמה זו, וכל הזמן נדמה היה כי הם שרויים בידידות גדולה.

למחרת פשטו שמועות על מעצרם של מחוסרי אזרחות, של אזרחי רוסיה ואף של יוצאי רוסיה.

אבא לן אותו לילה בבית (אבי המחברת היה בן ליטא ואזרח רוסיה — המתרגם). למחרת, ב־10 בבוקר בערך, נעצרה מונית לפני ביתנו...

לא־מסורקת ברחתי מהבית וכשנכנסה המשטרה לא מצאה איש. אנשי המשטרה הקימו שערוריה. עזבו וכעבור חצי שעה שוב חזרו. כך היו באים כל חצי שעה לראות אם אבא איננו בבית. לא יכולנו לחזור הביתה מתוך חשש שאם לא ימצאו את אבא יעצרו אותנו.

אבא עזב בינתיים את העיר וכעבור יומיים הצליח להגיע לצ׳נ־סטוכוב. נחום התחבא אצל משפחת ש., אמא אצל ר. ואני גרתי אצל אסטושיה. הייתי שם כמעט שבוע שלם והצטערתי שלא לקחתי אתי את היומן. הייתי במצב רוח מדוכא וחששתי כי לעולם כבר לא נשוב הביתה וכי תמיד נהיה נאלצים לגור אצל זרים. לסוף, ביום ב׳ חזר אבא מצנסטוכוב ואף על הפצרותינו לא לעשות כן, הלך ומסר את עצמו למשטרה. במשטרה עצרו אותו עד ליום ה׳ לסוף שחררו אותו בתנאי כי פעמיים בשבוע עליו להתייצב במשטרה.

כתבתי כאן רק חלק קטן ממה שעבר עלינו. החרדה היתה כה גדולה והדאגות כה רבות עד שקשה למסור הכל בנאמנות.

יום א׳, 31.8.41

אני מתעצלת לכתוב וחושבת כי אסתפק בכתיבה פעם בחודש בלבד.

אכן אין לי למסור דברים משמחים. בזמן האחרון חלתה אמא. היתה מצוננת וסבלה משלשול ומראה פניה היה רע. בינתיים מתקרב יום ה׳, יום פתיחת הגנון. הרי יש להתקיים ממשהו.

לפני זמן מה הצטלמתי עם חברותי. ואני מוכרחה להודות כי ברגע זה לא היו בלבי שום דאגות אחרות מלבד הדאגה כי הצלום יצליח.

אני מאד אוהבת לקבל מכתבים, ואני מתכתבת עם האלא הנמצאת עתה בגורשקוביץ. השלישיה שלנו (פראניה, רוז׳קה ואנכי) מתכתבות עם באשקה, ראש הקבוצה של פראניה במושבת הקיץ.

אנו מתכתבות גם עם שתי חברותיה האחרות ממושבת הקיץ הגרות בצ׳נסטוכוב.

בצ׳נסטוכוב גר גם דוד. הוא נשא לאשה בת העיר הזאת. אני מאד סקרנית להכיר את הדודה הזאת.

יום ה׳, 18.9.41

כאלה הם חיינו: שלשום מצוד על אנשים וחטיפה לעבודה, אתמול אירוסיה של הדודה רוז״ה עם הא׳ ג. והערב חזר הדוד מראדושיץ. הוא ברח משם כי חוטפים יהודים לעבודה. בדרך עבר גיהנום. הכו אותו באופן איום. כאשר סיפר על כך לא יכולתי להתאפק מבכי.

ואנחנו מתכוננות לנשפים ולערבי בילוי. האם גם בני עם אחר היו מוכשרים לחיות בתנאים כאלה?

אנחנו משתדלים להאמין כי אי שם נמצא נוער יהודי חפשי אשר אינו נתון לעלבונות וחפשי מסבל.

לא פעם הנני שואלת את עצמי אם יהיה בכוחם של החיים למחוק את השנתיים אשר עברו עלינו (ומי יודע כמה זמן עוד נמשיך בתנאים אלה). האם אי־פעם כה ייטב לנו אשר יהיה גמול על הסבל הרב?

יום א׳, 23.11.41

אלמלא זאת שהנני מצוננת ושוכבת במיטה הייתי אולי מפסיקה את היומן. אני כה חסה על זמני (מחוסר כסף) עד שצר לי על הרגעים המעטים שעלי להקדיש ליומני. ואמנם הנני מאד עסוקה, שעות אחדות ביום אני נותנת לגנון, לשעורים שלנו הוספנו גם שעורי סטנוגרפיה מספר למוד־עצמי. נוסף על כך הננו לומדות אנגלית. יחד עם השלישיה שלנו (אסטושיה, פראניה ואני) לומדת גם אחותה של אסטושיה — רומה. את השפה האנגלית אנחנו לומדות אצל יהודי גרמני. אדם מוזר ומפוזר. פעם שוכח את משקפיו, פעם אחרת את כסיותיו. הוא עצבני מאד, ואין לתמוה על כך. כה הרבה עבר עליו ועל אשתו במשך המלחמה הזאת עד שהגיעו לראדומסק.

עתה אני מצטערת על שלא כתבתי בזמן ביומני. עתה קשה להיזכר בכל. אצטרך לעשות זאת בקיצור נמרץ.

לפני למעלה מחודש היה בעיר מצוד על חשודים פוליטיים. הגיסטפו הלכה אל הבתים עם רשימת גברים ונשים (קומוניסטים בעיקר) הם אסרו לא רק את אלה שברשימה, כי במקרה שלא מצאו את האיש שברשימה לקחו אחר במקומו. לא התחשבו בשום דבר ועצרו צעירים וזקנים אשר בקושי יכלו לעמוד על רגליהם. הם אסרו את דודתו של מארק ר. שהיתה חשודה בקומוניזם, אולם הם אסרו גם את אביו ואת דודו בלי לתת טעם למאסרם.

את הנעצרים הם הוציאו מראדומסק בכיוון בלתי ידוע. לפי השמועות הועברו הנעצרים לצ׳נסטוכוב. במשך תקופה מסוימת לא הגיעו מהם כל ידיעות. אולם לפני שבוע התחילו להגיע מברקים יום אחרי אשר הודיעו על מותו של זה או אחר מהנעצרים. על הודעות־המות חתום מפקד המחנה אושבינצים. זה מקום שממנו לא חוזרים. לפי השמועות ישוחררו הנשים הנאסרות, אולם עד עתה אין ידיעות גם עליהן.

כל העיר שרויה באבל. מכל משפחה נלקח מישהו: אב, אח, אחות או אם. נלקח גם זוג אשר הותיר אחריו ילד רך.

יש תקוה קלושה, שאין אמת במברקים ש„הם״ שולחים, וכי כאילו אחדים מה„מתים״ חזרו. לצערי, אינני מאמינה הרבה בכל זה.

ועוד פרט קטן בשרשרת האסונות.

הגרמנים כבשו את אדמות פולין שהיו כבושות בידי הרוסים, חדרו עמוק לרוסיה ונמצאים בשערי מוסקבה. מובן מאליו שאיש מאתנו לא שמח לידיעות הללו. ובכל זאת נמצא יהודי אשר לשמע על כיבושה של לבוב בידי הגרמנים נתמלא גיל. לצערי היתה שמחתו שמחת שוא.

והרי סיפור המעשה.

ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה נסעה ברונקה בתו של דורפמן וחברה שלנו להרי הבסקידים המזרחיים. עם פרוץ הקרבות נתקעה שם ועברה ללבוב שנכבשה ע"י הרוסים.

עתה עם כיבוש העיר ע"י הגרמנים שמחו הוריה בתקוה כי בתם תחזור אלהם. אין פלא כי בלבם גברו הרגשות האגואיסטיים. אבל לא קל היה להם לקבל את בתם. חדשים ארכו המאמצים כדי לקבל תעודת־מעבר ללבוב. לפני שבוע נסעה הגב' ד. ללבוב. אולם חזרה הביתה בלי הבת. ברונקה נרצחה (כמה איום לכתוב זאת). בלבוב קרו רציחות איומות. הגרמנים בשתוף עם האוקראינים ערכו פרעות ביהודים ובפרעות הללו נרצחה גם ברונקה.

התימצא עוד תרופה כלשהי ללב הדואב של ההורים השכולים?

יומם ולילה הנני חושבת על ברונקה. אני מביטה בפניה וחושבת מי יודע אם למנות אותה בין המאושרות.

כמוסות דרכי אלהים. ברונקה סבלה תמיד ממחלת ריאות. לא פעם חשבנו כי תמות בנעוריה. והנה חיכה לה מוות איום פי כמה.

בחודש שעבר מלאו לי 17 שנה. זה יום הולדתי השלישי במלחמה הזאת. לכמה ימי הולדת עוד אזכה?

יום ד', 24.12.41

הננו עוברים עתה אצל העלמה על שיריו של אסניק. (אדם אסניק משורר פולני מהמאה ה־19 — המתרגם). אני מחבבת מאד את שיריו והרבה מהם אני יודעת על־פה. קרוב לי ביותר השיר „אגדת הקשת הקסומה".

„מן העריסה היא הולכת אחרי,
אגדת הקשת הקסומה
ולוחשת היא באזני
מלים, עוצרות נשימה.

ילידת שעות הערב
מהשיח הרוגע של אמא,
היא תישק בלי הרף
את פי הילדה בחלומה

ואתי יחד היא מתעוררת,
ואתי יחד היא גדלה
מן העריסה מאושרת
לעולם קסמים אני עולה.

מעל פני ימים אדירים
מעל פני נהרות מוכספים
תשאני קשת צבעים בהירים
אל עולם מלא כסופים.

היא תפתח במילת קסמים
פתח בקיר סלעי יהלומים,
אכנס לי לפני ולפנים
לארץ הענקים ויצורים משונים.

ואת השערים סגרו מאחורי
קוסמות או אלילים
וכך נגזר עלי
לתעות כאן בשבילים נסתרים".

נפלא הוא השיר. שמעתיו בהיותי בכתה א' ונשארתי מוקסמת עד היום.

מתברר כי המורה שלנו לאנגלית הוא משורר. קרא לפנינו אחד משיריו מוקדש לנשים. שיר נחמד. הבטיח לנו לכתוב משהו בשבילנו. מורה זה שלנו הוא מאד מוזר. עוד אחזור אליו.

ועתה לפוליטיקה:

מ־8 בדצמבר נמצאת אמריקה במצב מלחמה עם יפאן ולפי העתונות שלהם נוחלים היפאנים רק נצחונות.

במזרח מסתמנות המפלות הראשונות. אומרים כי הרוסים חזרו וכבשו הרבה מהשטחים שנאבדו להם.

לעת עתה אין הדבר זה משפיע על מצבנו. אולם האופטימיזם היהודי, כדרכו, מבטיח לעצמו גדולות ונצורות.

יום ב', 28.12.41

יצא צו כי על היהודים למסור לשלטונות הגרמניים מעילים וצווארוני־פרווה. הצו אומר כי יהודי אשר לא ימסור חפצים אלה עד 6 בינואר יוצא להורג. הצו אוסר מכירת חפצים אלה ללא יהודים ובמקרה של מסירתם יוצאו שניהם להורג. המוסר והמקבל גם יחד.

נוצרה אופנה חדשה, מעילים בעלי צווארונים מבד לבן או מבד אפור. רבים תופרים לעצמם צווארוני קטיפה. אחרי שאסיר את הפרווה ממעיל החורף שלי יישאר לי הבד הדק ולרוע המזל בא עלינו חורף קשה. מתהלכות שמועות כי עלינו יהיה למסור גם דברי הצמר. זה יהיה נורא.

הצו למסור „להם" (לגרמנים — המתרגם) דברים חמים מעיד כי הם אוכלים חרבון בחזית הרוסית וזה מעודד אותנו. מאפריקה גורשו כמעט כליל.

שבוע החנוכה מתקרב ואנחנו מתכננות משהו לשבת זו. הלוואי ונצליח כי ההכנות לא ישארו בגדר תכנית בלבד.

יום ג', 13.1.42

אני קצת לא בקו הבריאות.

אתמול שכבתי במיטה ואם כי קמתי היום אינני יכולה עדיין לעזוב את הבית.

הנשף בשבת החנוכה הצליח. רקדנו כל הזמן. ברק שר שירים נפלאים. בייחוד מצא חן בעיני הטאנגו ביידיש אשר תכנו הוא בערך כזה:

„ווי קאן איך גיין, אז דער
געטא איז פארמאכט,
ווי קאן איך גיין, אז אומעטום
שטייט א וואך.
די וועלט איז גרויס,
נאר פאר מיר איז זי קליין,
פארהאמערט, פארשלאסן, און
איך האב נישט ווי צוגיין".

(לאן אלך כשהגיטו סגור
ועל שעריו המשמר הארור
גדול הוא העולם ופתוח לכל עבר
רק לי הוא קטן וצר כמו קבר).

ימים אחדים אחרי הנשף הלכנו לנחם את בלה פ. באבלה למות אביה במחלת הטיפוס. הוא היה כה צעיר ומלא חיים. חזרתי מהביקור שבורה ומדוכאת. בלה עצמה אינה נראית מזועזעת מהאבדה הקשה היש לתמוה על כך בתנאים שלנו?

יום ה', 12.2.42

מתהלכות שמועות בעיר כי ליהודים תהיה אסורה היציאה לרחוב בשעה 12—1 בצהרים. בינתיים הוכחש הדבר. רק אתמול, כנראה בקשר לביקורו של קונל (כנראה אחד מחשובי הגרמנים — המתרגם). נאסרה היציאה בשעות בין 3—11.

לפני ימים אחדים מצאה אמי חבילה קטנה ליד הדלת. אחרי שהרימונו אותה נתברר כי יש בה חומר נפץ. הודענו על כך למשטרה, הם באו וחקרו אותנו, אולם הכל עבר בשלום.

המאורע הטיל פחד עלינו. רק אני, לתמהוני, הייתי שקטה ושמרתי על קור רוח. יצא לי שם של בעלת אומץ לב, אולם אני היודעת שאין הדבר כן.

יום ב', 15.6.42

אינני מקפידה ביותר על מוקדם ומאוחר בכתיבתי ואינני שומרת על סדר המאורעות. הייתי רוצה כי מישהו ירשום את המאורעות לפי סדרם וכי אני אלוה אותם בתגובותי ובהתרשמויותי. השאלה היא מה עדיף יותר: לרשום את דבר התפייסותי עם אירקה או לספר על מאורעות הנוגעים לכלל. אני מבינה כי ראוי יותר לכתוב על הסוג האחרון, כלומר על המאורעות המתרחשים בעיר או בסביבה, אולם האמת היא שקרובה לי יותר הכתיבה מסוג הראשון — על דברים אינטימיים המתרחשים בחוגי המצומצמים, אם כי אין לכתיבה זו חשיבות רבה.

בפוליטיקה הפסקתי להתעניין, כי הרי אין לראות את הקץ. רק מצבנו הולך ורע. ביום ה' האחרון נרצחו בבית הקברות היהודי מספר נשים וגברים. הם נעצרו לפני זמן מה על שמצאו אצלם פרוות אשר לפי הצו היו חייבים למסור אותן לשלטונות. הנרצחים היו שני זוגות בני משפחה אחת. השאירו אחריהם ילדים קטנים. בין הנרצחים — אשה אשר עברה את גבול הגיטו בלי רשיון.

אין לי כוח לחזור על פרטי היום האומלל הזה. הלואי ובזה יהיה קץ לאסוננו.

מבלכטוב ומערים אחרות שברייך הגרמני גורשו הרבה יהודים ורבים מהם נרצחו. מהמגורשים הללו הגיעו גם לראדומסק.

החרדה להתיקרות מצרכי המזון ולרעב בתקופה שלפני הקציר לא נתאמתה לאשרנו. המחירים לא בלבד שלא עלו אלא אף ירדו. כמובן שיש בכך הקלה רבה בשבילנו.

בין המגורשים שהגיעו לראדומסק נמצא גם אחי דודה של מניה ל., בחור צעיר בן 21. הוא גמר 7 כתות יסוד בלבד ואינו מיטיב לדבר פולנית ובכל זאת מוצא חן בעיני. הוא מוצא חן גם בעיני אחרות. עלי להזהר שלא אפול בפח. יש מידה גדושה של אוילות בהתאהבויות הללו. אבל אין תבונה ואין עצה נגד זה. אני, על כל פנים שומרת על סודי כי הוא מוצא חן בעיני.

מוצאי שבת, 27.6.42

השעה 10.30 בלילה. הימים הם ארוכים ויגעים ובכל זאת כולם עדיין ערים.

תקף אותי החשק לכתוב ואני כותבת כשאני שוכבת במיטה. זה ימים אחדים שאני רוצה לכתוב אלא שזמני כה מוגבל ואינני מגיעה לכך. ביום ה' אחרי 8 בערב (שעת העוצר) עמדתי על מרפסת ביתנו, כאשר אני רגילה. הרחוב היה ריק מאדם. תשומת לבי הופנתה לשני אנשים לבושים אזרחית. לפי הרוגז שגילו למראה יהודים ניכר היה כי הם גרמנים. בחלון הבית הקרוב עמדה דודתה של מניה. היא אשר מסרה לי כי היא מכירה את שניהם. אחד הוא ו. והשני ש. בראותנו אותם הסתלקנו מהר פנימה מרוב פחד. אנחנו כבר הספקנו להכיר את טיבם.

מותה של הלה פיינר שוב הזכיר לנו את מצבנו.

הלה פיינר הגיעה לראדומסק בין המגורשים מלודז'. התידדתי אתה והרבה טיילנו יחד, היא היתה מסכנה. הוריה מתו במחלת הטיפוס. לי נודע על כך אחרי שהיא עצמה קמה ממחלה קשה זו. הלה התגוררה אצל אחות נשואה, אולם התפרנסה ממסחר בכפר. כי במראה פניה היתה דומה לפולניה.

ביום ד' האחרון סיפרה לי אסטושיה כי מתהלכות שמועות לפיהן נורתה אשה מעבר לגיטו. בחזרי משעורי נודע לי כי יש אמת בשמועות אלה וכי בקשר לכך נאסרה הלה פיינר. לא ייחסתי לדבר חשיבות מרובה בהיותי בטוחה כי בקרוב ודאי תשוחרר.

ב־3 אחה"צ, בדרך לשעורים שוחחנו על המאורעות בטורון בהם נרצחה קרובה של אחת מידידותי. לפתע השגחנו בהאלא קאפל העובדת בועד הקהלה. היא באה לקראתנו ונראתה מזועזעת. לשאלתנו מה קרה, סיפרה לנו כי ש. הוא שרצח את האשה וכי הוא רצח גם את הלה פיינר. קל להבין עד כמה שידיעה זו זעזעה אותי. לא יכולתי להשלים עם מותה של ידידתי הצעירה שאך אתמול נפגשתי אתה.

יום יום וזוועותיו. ביום ה' הגיעה לגברת ה. בת דודתה מטרנוב עם ילדה. שם התחוללו פרעות איומות. האשה עם ילדה בן השנתיים ניצלו הודות לכך שהיו מוסתרים על עלית גג.

ארבע יממות שכבה עם ילדה בן השנתיים תחת אמבטיה הפוכה בלי לקחת אוכל אל פיהם. בחזרה אל ביתה נודע לה כי אמה ואחיותיה נרצחו עד אחת. היא מספרת דברים איומים: על ערימות של מתים, על טבח אכזרי.

אין לי כוח לכתוב על כך.

פראניה סיפרה לי את הפרטים על מותה של הלה פיינר. כשהמשטרה אסרה אותה ידעה מה שמחכה לה.

לפני הוצאתה להורג נשקה את ידי הרוצחים והתחננה על חייה, אולם לשוא. היבואו הרוצחים על עונשם?

הננו נמצאים בכלוב ללא מוצא ואין לנו כל הצלה. כל יום אכזריותיו ורציחותיו. בכל זאת אנו חיים ובלב פועמת התקוה שמא נתגבר, נעבור כל זאת ונשאר בחיים.

אכן, גדול יצר החיים שלנו. בעצם היום האומלל בו נרצחה הלה פיינר צחקתי הרבה בשוחחי עם ס., אני יותר מדי חושבת עליו. אני חוששת כי הנה אני הולכת ומתאהבת בבחור זה. אינני יודעת מדוע הוא מוצא חן בעיני. אולי משום שהוא חדש בעירנו, ואולי משום שאיננו יהיר אלא בחור צנוע, בן עיירה קטנה. זה טפשי למדי, אני מדברת גבוהה על עצמאות וחרות, לבי מפסיק לפעום בראותי אותו. בצאתי מהבית הנני הוגה בכך לפגוש אותו ולטייל אתו. אני כועסת על עצמי, כי הריני רואה היטב את פגימותיו, אבל כל זה ללא הועיל. מרגיז אותי שאינני רואה מצדו כל תשומת־לב אלי. הייתי רוצה להתרפא מ„מחלה" זו (ואולי — לא כל כך...).

אני מתפלאה על שכתבתי כל זאת. אני הנחשבת כפכחית־מפוכחת והזהירה לא לגלות את רגשותי.

יום ה', 6.8.42

מתברר ששתינו, אסטושיה ואנכי מאוהבות בס., מצב מגוחך. שתי ידידות בנפש מאוהבות באותו בחור. מה שמפליא ביותר אין הדבר הזה משפיע לגמרי על ידידותנו, להיפך. אהבתנו אליו והשיחות על אודותיו מקשרות אותנו ביתר שאת.

אשר לס. עצמו, לעתים נדמה לי שהוא נוטה יותר לאסטושה, לעתים מגלה קרבה למניה. על כל פנים ביחס אלי הוא נראה לגמרי אדיש. מילא, לא אבכה על כך.

במוצאי שבת ערכה רוז'ה נשף לרגל יום הולדתה. היה נעים מאד. אני יצאתי לגמרי מכלי וכלל לא הייתי דומה לעצמי — לאדם

המיושב בדעתו. למחרת, ביום א׳, שוב היינו בנשף אצל אסטושיה, רקדנו הרבה. גם ס., אשר בנשף הקודם לא רקד (אמו נרצחה לפני זמן מה) נענה לנו והשתתף בריקודים.

זה חודש ימים שהנני משתתפת בקורס תפירה ובאחרונה תפרתי לעצמי (יותר נכון: קלקלתי) חולצה.

יום ב׳, 10.8.42

הפעם אספר על תעלול קטן שערכנו לס. ולנערות:

מאניה, רוז׳קה ואנכי כתבנו שלושה מכתבים לשלוש נערות: לאסטושיה, פראניה ר. ואלה. ומכתב אחד לס.

תכנו של המכתב לכל אחת מהנערות היה כדלקמן:

„בקשה לי אליך. זה שבועות שברצוני לשאול אותך משהו, אולם עד עתה לא היתה לי ההזדמנות לכך, כי תמיד נמצא מישהו בקרבתנו. אהיה אסיר תודה לך אם תואיל להיענות לבקשתי ולבוא הערב בשעה 7.30 לשער בלוודר הפונה לרולנה.

המחכה —

חתימה״

המכתב נשלח כאמור לכל אחת משלוש הנערות הנזכרות בשינוי שם בלבד.

ולס. כתבנו:

„אל־נא תנסה לנחש את זהות כותב המכתב הזה. על כל פנים זוהי אחת ממעריצותיך. אם יש לך ענין להכיר את מחברת המכתב תיגש הערב בשעה 7.30 לשער בלוודר הפונה לרולנה.

אלמונית״

לא היה לי רצון להכניס לתוך הענין את אסטושיה, שהיא ידידתי בנפש, אבל גם למניה היתה אותה הטענה ביחס לפראניה. הסכמתי איפוא וערכתי את המכתבים: המכתב לס. נכתב בכתב ידה של רוז׳קה ולנערות בכתב ידו של לייבק.

בזמן השעור אצל העלמה האלה נמסר המכתב לאסטושיה אשר עברה עליו במהירות ומסרה אותו תיכף לי. אני העמדתי פנים כמופתעת, אם כי, כמובן, ידעתי היטב את תכנו.

במשך כל זמן השעור הייתי מבולבלת, ונרגשת הרבה יותר מאשר אסטושיה. היא האמינה בתום לבה כי המכתב הוא אמתי. דבר זה הביך אותי מאוד. אם כי אדיר חפצי היה שהתעלול יצליח. היה לי מוסר כליות בראותי כי אסטושיה אינה מטילה כל ספק באמיתות המכתב ואינה חושדת כי ידידתה בנפש טומנת לה פח. הדבר חרה לי ביתר שאת בראותי איך תיכף לאחר קריאת המכתב מסרה אותו לי. בקושי התאפקתי מלגלות לה את הכל. לא רציתי לבגוד בחברותי האחרות.

אחרי השעור הודיע לנו לייבק כי כל המכתבים נמסרו לתעודתם לפני 7.30. טיילנו, אסטושיה, מניה ואנכי בכיוון לבלוודר. מיד ראינו את פראניה ר. מופיעה מצד פולנה. היא נראתה מאוכזבת במקצת בראותה אותנו. אחריה הופיעה גם אלה. בראותה אותנו אמרה שהיא מחפשת את אחותה...

השעה היתה כבר אחרי 7.30 וס. עדיין לא הופיע. היינו בטוחות כי התעלול לא הצליח, כשהוא לפתע התקרב בצעדים מהירים. בראותו אותנו, עבר לכיוון השער הפונה לרולנה. אני תיכף רצתי להודיע על כך לאסטושיה (אשר בינתיים הלכה הביתה) ואת לייבק הפקדתי שיעקוב אחרי הנעשה.

שבת, 15.8.42

רבונו של עולם, מה נלעגים וקטנים הנשפים שלנו והתעלולים לעומת מצבנו הקשה. מהערים שבסביבה מגיעות שמועות על גירושים ורציחות. השמועות הללו אינן פוסקות והנני מלאים חרדה כי גם תורנו בוא יבוא וכי לא ננצל מהגורל הצפוי לנו. אוי ואבוי לנו! מבלכטוב גירשו את כל היהודים. חברנו ס. קיבל מכתב מידידו בו הוא מודיע כי כינסו את כל היהודים ומעלים אותם על מכוניות. המוזר בדבר שבמכתב אין נימה של יאוש, הוא מדבר על פגישה קרובה, נראה בכל זאת, כי האנשים לא איבדו את התקוה.

אצלנו מתכננים להקים בתי־מלאכה אשר, יתכן, כי בזכותם ננצל. כנראה כי לשם כך נקראו כל המשתתפות בקורס לתפירה להופיע בקהילה מחר בשעה 11.

אני חוזרת לתעלול שלנו עם המכתבים.

לייבק סיפר כי נפגש עם ס. לאחר קבלת המכתב והלה שאל אותו אם כדאי לגשת. עניתי — אמר לי לייבק — „ודאי שכדאי לגשת, זאת סחורה־זהב ממש״.

צחקתי הרבה. אבל השעה היתה 8 בערב והמשטרה פיזרה את המטיילים. לא יכולתי איפוא לגשת ולהוודע על סיום הפרשה.

כרבע שעה אחרי 8 קיבלתי פתק ממאניה ע״י בת־דודתה הקטנה. היא כתבה לי כי כולם נמצאים בבלוודר. הבינו את הכל וכולם צוחקים. אני שמחתי מאד כי לא הרגשתי בנוח, בייחוד ביחס לאסטושיה.

למחרת הרבינו לצחוק כשנודע לנו כי כולם חושדים ברוז׳קה (המכתבים הרי היו כתובים בכתב־ידה) וכלל לא חושדים כי מאניה ואני הן אשר „סדרו״ את כל הענין.

כך נסתיימה הפרשה. כתבתי על כל זאת כי מי יודע אם אזכה להגיע לגיל בו אקרא את זכרונותי מגיל הנעורים, מי יודע מה יהיה בכלל גורלו של יומני זה...

יום ג׳, 2.9.42

שלוש שנים חלפו מאז שאון הפצצה הראשונה ועדיין אין כל סימן לקץ הפרשה, אם כי קץ היהודים הולך כנראה ומתקרב.

אין בכוחותי לתאר את הזוועה. הימים הם „חמים״ מאד. חמים בשני המובנים. שורר שרב קשה כאילו היה החודש הזה תגמול על החודש הגשום שחלף. מאידך, המתיחות של הימים האלה גרמה לאוירה „חמה״. אני כותבת את הדברים בלשון עבר, כאילו כל זה כבר חלף, אבל לאמיתו של דבר גברה המתיחות ועלתה.

מגרשים את היהודים מדירותיהם ברחובות לימאנובסקי, קונארסקי, ווילסון. לעומת זאת מוציאים את הפולנים מהרחובות רולני, סטודולנה וולנוז׳ובה. כוונת הגרמנים היא להפריד בין היהודים והפולנים. דבר זה אינו מנבא טובות. הפולנים קוצפים מאד, כי ליד מקומות מגוריהם נמצאים גם חלקות הירקות, הגינות והגרנים שלהם. אבל תהיה להם רשות לבקר בשדותיהם.

מספרים בעיר, כי הפולנים עצמם אשמים בגירושים. הואיל ופנו לשלטונות בראדום, כי ינקו את ראדומסק מיהודים.

בזמן האחרון נשתתקו במקצת השמועות האיומות אשר הביאו את כולנו לידי יאוש. אומרים כי אמריקה מתערבת למעננו וכי היא מאיימת כי תגמול לאכזריות הגרמנים ביחס ליהודים. היא תנקוט בשיטות דומות ביחס לגרמנים הגרים באמריקה. לפי השמועות הללו פורקו יחידות ה„אויסרויטונגס־קאמיסיאן״ שמתפקידן להשמיד את היהודים. אבל מי יודע כמה מן האמת יש בשמועות הללו.

יחידות ה„אויסרויטונגס־קאמיסיאן״ מורכבות מלוטישים (אספסוף מבני לטביה) המצטיינים באכזריות העולה (אם זה בכלל אפשרי) על זו של הגרמנים ובראשן אנשי ס. ס. לבושי מדים שחורים.

יום ו׳ של השבוע הקודם ויום א׳ היו איומים. בהלה תקפה את כולנו. מכל הצדדים הגיעו הנה השמועות כי הלוטישים נמצאים

בקילצה ובוולושצ׳וב. מוארשה הגיעו אלינו ידיעות מחרידות מסמרי־שער. הם קרבים והולכים. חגורת החנק הולכת ומתהדקת.

בכפרים הקרובים נוצרו מחנות עבודה ואליהם נרשמו אנשים בהמוניהם, אם כי כולם יודעים כי צפויה להם עבודה קשה.

הפסקנו את השעורים אצל האלא. ראשו של מי פנוי לכך. מי יודע אם תבוא ארגעה ונוכל להמשיך בלימודים.

ס. קיבל מכתבים מגיטו לודז׳, בו נמצאים חבריו, סימן שהם בחיים. הוא נמצא לרוב בחברת גברים והננו עתה במצב של „יחסי זרות". אני ואסטושיה כועסות כי „מותחים" אותנו שהננו מאוהבות בו.

בינתיים גורשו ס. ואסטושיה ממקומות מגוריהם והועברו למקום בו יהיו בהכרח יחד (יש להם מזל).

יום ד׳, 2.9.42

איני יודעת כיצד להתחיל, כיצד לתאר את הפחד והבהלה השוררים בעיר. בעצם עלי להיפרד מיומני. ייתכן כי יש לדברי צליל ילדותי, אבל מי יודע אם אין זו הפעם האחרונה לכתיבתי ביומן.

בכל המחוז שלנו מתנהלים גירושים. הגרמנים מכנים אותם „הומאניטאריש איברזידלונג" (העברה הומאניטארית). בגירושים אלה נרצחים אלפים. הם דוחקים את האנשים לתוך קרונות. בכל עיר נשארים מעטים בלבד.

על הקרונות האלה מספרים דברים נוראים. נער אחד מוארשה אשר נמלט מגירוש, סיפר כי לתוך תא של 10 איש דחקו 200. אנשים נחנקו למוות. את המתים אי־אפשר היה להוציא והמעטים אשר הגיעו חיים למקום הנועד הוכנסו לתוך המחנה „המסיים" וכעבור 3 ימים הושמדו.

על רוב הערים שבסביבתנו כבר עברה כוס התרעלה. אצלנו שורר עדיין שקט, אולם ברור לנו שזאת היא שאלה של ימים אחדים בלבד. עוד מעט והאסון יגיע גם אלינו. משהו כבר התחיל, כי מכל העיירות שבסביבה העבירו את המגורשים לעירנו. עתה יש לדאוג למצוא להם מקומות מגורים. לאשרנו הביאו אתם המגורשים מצרכי מזון למכביר, כך שלעת־עתה לא נשקפת לנו סכנת רעב.

מצבנו רע ומר ואני לעתים מקנאה בברונקה דורפמן שנרצחה בלבוב ולא עברה את כל אותה החרדה הקשורה בצפיה לקראת מוות בטוח.

היש משהו איום יותר מאשר הוודאות כי המוות הולך ומתקרב? מה עלובה וילדותית נראית עתה בעינינו האגדה על חרב התלויה מעל דמוקלס.

שוחחתי עם ס. על ארגון כוח התנגדות לגירושים. לא ניתן שיובילו אותנו לטבח, כפי שעשו זאת במקומות אחרים. הבטיח כי ישוחח עם אחרים על כך וכי יבוא אלי למחרת ב־3. היום היה אצלי. כשנכנס — לבוש שחורים — נבהלתי מאד. חשבתי, כי הנה, הנה באו... הנני עצבנית מאד בזמן האחרון. היש לתמוה על כך?

יום ג׳, 22.9.42

ימינו ספורים. בצ׳נסטוכוב כבר התחילו בגירושים. בעוד שלושה־ארבעה ימים תתחיל הפרשה אצלנו. ואז. כמה איומה הוודאות הזאת של המוות המתקרב. אולם האם הנורא ביותר הוא המוות. האינם גרועים יותר „הפרוזדור" לקראתו: העינויים בקרונות הצפופים והמחניקים.

אתמול ביום הכיפורים רוב חברותי ואנכי צמנו, אם כי אינני יודעת לשם מה. אם התפילות והבכי של יום אתמול לא הצליחו לזעזע את הכוח העליון, אז מה עוד יכול לעזור לנו? בעצם, על איזה כוח עליון אני מדברת, כוח המסתכל באדישות על מה שעוללים לנו.

היום בא אלינו מרק להיפרד מאתנו. הוא נוסע למחנה עבודה לצ׳נסטוכוב. זהו מחנה של עובדים בבניית מסילות־ברזל. ייתכן כי ע״י הרשמתו כפועל במחנה זה יינצל ממוות. קשה להאמין כי הוא יוכל לעבודות הקשות ולתנאים האיומים השוררים במחנה זה.

אצל הסבא הופיעו שלושה זוגות צעירים. הם באו להתגרש. זהו צעד נכון, כי מי יודע מה מחכה לכל אחד מהם. אולי יאבדו עקבותיהם והנשים שתשארנה בחיים לא יוכלו לפי החוק היהודי להנשא שנית אלא אם יוכיחו ע״י עדים כי בעליהן אמנם מתו, ומי יודע אם יימצאו עדים כאלה.

אולי זה אווילי, אבל בעמדי על סף המוות הנני דואגת ליומני. הייתי רוצה כי לא יסיים באופן עלוב בתנור או במזבלה. הייתי רוצה כי מישהו, יהיה זה אפילו גרמני, ימצאנו ויקרא אותו. הייתי רוצה כי כתיבתי המכילה רק חלק זעום ממה שעבר עלינו תשמש עדות למצבנו האומלל. ובעצם, אם אמות — מה איכפת לי כל זאת?

אתמול הביע מישהו את הרעיון כי נצא לרחוב בקריאות: „אנחנו רוצים לחיות!, לא ניתן עצמנו להורג!"

יום ג׳, 29.9.42

זה שבוע שלם שנמשכת גסיסתנו. יש מחסור בקרונות. מצ׳נסטוכוב מטעינים את המגורשים רק פעם אחת בשבוע, ביום שלישי, וזה מאיט על המבצע. נשארו שם עוד שלושה רחובות לגירוש. יש לקוות, איפוא, כי צפוי לנו שבוע שקט. „הם עלולים להופיע ביום שבת או ביום א׳. השבוע שחלף גראה בעינינו ארוך מאד, כאילו ארך חדשים רבים. במשך שבוע זה התרגלנו כמעט לרעיון המוות המתקרב וכאילו מחכים לו. אבל אין זאת אמת כי אפשר להתרגל למוות, בייחוד לבני 18. הרי עדיין לא טעמנו את טעם החיים ומה מעט נהנינו מהם.

אמש ישבנו, שלושתנו, מאניה, אלה ואנכי בחצר. הלילות בזמן האחרון יפים להפליא. החום הוא כבד מאד. ישבנו והסתכלנו בכוכבים, כאילו רצינו לקרוא בהם את גורלנו. אחר כך התחלנו למנות את כל פלאי העולם ומנעמות החיים, אשר לעולם לא נזכה לראותם ולטעום את טעמם.

יום א׳, 4.10.42

אני חולה ושוכבת במיטה (לא, חלילה, מתוך פחד המוות המתקרב). אינני שומעת, איפוא, את השמועות המתהלכות בעיר ואינני מושפעת מאווירת הרחוב. בכל זאת אינני שקטה כי הרי האיום לא פסק מאתנו.

כל הזמן הננו נמצאים במצב של צפיה, של חרדת צפיה, כי הנה, הנה הם יופיעו. אבל עד עתה. תודה לאל, נסתיים הדבר בפחד בלבד.

לצערנו, אין מנוס מפני המחכה לנו. אנחנו יודעים היטב כי לא נוכל להמלט מכך.

איננו יודעים מה המצב בצ׳נסטוכוב, אם כבר גמרו שם את „עבודתם".

בכל העתונים נתפרסם נאומו של „המנהיג" בו הכריז כי מקודם לעגו לו היהודים, אבל עתה אם עדיין מישהו מהם צוחק, הרי לא יעבור זמן רב ולא יימצא יותר יהודי אשר יצחק. (הלוואי ו„הוא" יפסיק קודם לצחוק).

כולם עוזבים את העיר. יוצאים לכפרים לאיסוף תפוחי־אדמה. ועד הקהילה מסר לנו חינם מקום בקוביעל. אבל אין לנו רצון לנסוע. אין בכל זה משום הצלה, כי לפני ה„אקציה" (המבצע) מכנסים את האנשים מכל המחנות ואין כל אפשרות להמלט כי כל בעל האחוזה אחראי בראשו לאנשיו. מקבוצתנו נסעה אתמול אלה לקוביעל. לבדה נסעה. בודאי לא טוב לה שם. הנני מאחלת לה כל טוב.

יום ב׳, 5.10.42

לא הוטב לי עדיין ואני ממשיכה לשכב במיטה. אני חוששת כי אקום בדיוק לזמן ה„אקציה". זה עלול להיות נורא.

חברותי מבקרות אצלי ויושבות ליד מיטתי. בייחוד אסטושיה. לשתינו לא חסרים נושאים לשיחה. הננו ידידות בלב ונפש ואין בינינו כל סודות. ס. לן עתה בבית ולא אצל מאניה, אשר עזבה יחד עם משפחתה את העיר. הוא מבלה איפוא בערבים אצל אסטושיה.

היא מספרת לי על השיחות שהם מנהלים ביניהם ועל התנהגותו. היום סיפרה לי ולפראניה כי אמש נתן לה נשיקה. היא סיפרה כי לא רגזה ביותר. רק היה לה לא נעים והרגישה בקצת מבוכה.

פראניה אמרה, כי כך מתנהגים כל הנערים בלי יוצא מן הכלל, היא הרי יודעת משהו על כך.

אגב, יש בתנאים בהם אנו נמצאים כדי להשפיע על התנהגותנו. נוכח המוות המתקרב מתעורר הרצון לטעום ברגע האחרון מקצת מטעם החיים.

עלי לא עשה סיפורה של אסטושיה כל רושם. האם גרם לכך המצב הכללי או שרגשותי כלפי ס. נשתנו. בכל אופן הנני מתפלאה עד כמה הנני אדישה לכל זה.

בעיר מתרחשים דברים איומים, איננו יודעים מה לעשות. ייתכן כי אבא היה יכול להשיג תעודת־מעבר לשם יציאה מן העיר, אולם ממה נתפרנס, הרי הננו לגמרי מחוסרי אמצעים.

אני שוב לוקחת את יומני כדי לרשום בו את הדברים הבאים.

שכבתי לבדי כשלפתע נכנסה לחדרי אמו של אבנר והעלמה ו. מיד עזב דודי את החדר. ברגע זה נכנסה אסטושיה. אמרתי לה כי יש לי הרושם שביקורן של שתי הנשים קשור בידיעה על דודתי מצ׳נסטוכוב. ואמנם לאחר רגע חזרה העלמה ו. וסיפרה כי אחיה של רוז׳קה ס. העובד מעבר השני של הגיטו קיבל מאת פועל פולני מעטפה ועליה כתובת הסבא בתוספת בקשה: „אנא מסור זאת להורי. הם ישלמו".

כשהדוד חזר והמעטפה בידו, נתברר כי יש בתוכה מכתב מאת אדם זר מיועד לשכננו הגר בקומה התחתונה. המכתב היה כתוב ע״י אשה בו הודיעה כי היא נמצאת בקרון יחד עם ילדיה וכי בעלה נמצא בעיר ועובד בביח״ר של ראקובר והיא מבקשת למסור לבעלה על מצבה...

לא הבינונו איפוא בעצם המכתב לדוד, שלפתע השגיח בכמה משפטים הכתובים בצד הפנימי של המעטפה. הם נכתבו בידי הדוד מצ׳נסטוכוב ובהם הידיעה: „הנני כותב זאת ב„שמחת־תורה" בתוך קרון. הם גילו אותנו".

לפי המכתב הבינונו כי עוד אתמול היו בבית וכנראה גילו אותם כמחבואם כי הרי כתוב „גילו אותנו".

נגוזו איפוא כל האשליות. לנו לא יהיה כבר למי לשלוח מכתבים. אבל, הרי זה הינו הך.

יום ד׳, 7.10.42

היום הוטב לי במקצת, אבל אני עדיין שוכבת במיטה, ומנצלת את הזמן אשר עדיין נותר לנו.

שלשום חזרו כולם מקאמינסק וצריך היה להתחלק עם הבאים בדירותינו. גם אצלנו גרה משפחת מכרים: הגברת ו., אחותה, אמה ואשה זרה. מסכנים, אמנם גורל אחד צפוי לנו, אבל אנחנו נמצאים בכל זאת בביתנו וישנים על מיטותינו. (את המיטות הייתי נותנת „להם" במתנה יחד עם הפשפשים).

לא נותר לנו, כנראה, הרבה זמן לישון על מיטותינו. הננו מתכוננים להתחבא. יש לנו מקום מתאים, אבל יהיו שם כ־70 איש. ביניהם זקנים וילדים. אני רוצה לקחת אתי את חפצי, אבל ספק אם ירשו לי. את היומן הנני מוכרחה לקחת אם כי ספק אם אוכל שם לרשום בו משהו.

אתמול נתקבל מכתב מאלה. היא כותבת כי עובדת קשה מן הבוקר ועד הערב, ישנה בגורן וכי אין מחסור באוכל.

אומרים כי כל האנשים ממחנות העבודה בכפרים יוחזרו היום או מחר. סימן כי הסכנה עומדת על הסף.

אחדים חושבים כי הרוצחים יופיעו ביום ו׳, אבל אבא אומר כי הם יגיעו רק אחרי שבת.

משלחות מטעם הרוצחים מופיעות יום יום בועד הקהילה. לוקחים משם חפצים וכסף. לפי השמועות הבטיחו להתחיל אצלנו בשבוע הבא, אחרי שבת. אבל אין לסמוך על כך.

הערת המתרגם:

כאן מסתיים היומן. נותר בו עוד דף ועליו שורות אחדות בכתב מטושטש, כתובות בכתב יד שונה מכתב ידה של מחברת היומן.

האלמוני כותב:

„ביום 24.10.42 בערב התיצבה יחד עם אמה בפני השומר ברח׳ לימנובסקי וביקשה להובילן לקהילה היהודית. הן סיפרו כי במשך שבוע ימים היו מוסתרות בבית־כבוד וזה שלושה ימים כמעט שלא אכלו. השתים נלקחו מיד לתחנת המשטרה ולמחרת נשלחו יחד עם המשלוח במכונית לצ׳נסטוכוב".

בעת חתונה, שנתקיימה בגיטו ביום ל״ג בעומר ת״ש (1940).

יושבות (מימין) אסתר גולדברג, פייגה בלאגר, הכלה אסתר רוזנפלד, אטל רדושיצקי, שרה אייבשיץ, דובה וורטהיים.
עומדות (מימין) מלכה פייארמן,... רוזנפלד (אחות הכלה), ינטה ווروצלבסקי, הינדה קמלגורן, דינה אייבשיץ, ר. קופרשטוק.... פיינר (בת יצחק המלמד).

השירות הרפואי בגיטו

ד"ר שמחה המפל

באחד לספטמבר 1939 פרצה המלחמה העולמית השניה. אותו יום פוצצה עירנו ע"י הנאצים. היהודים עזבו בבהלה גדולה ובהמונים את ראדומסק וכבר יומיים לאחר מכן ז"א ב־3.9.39 נכנסו הגרמנים לראדומסק.

כל הרופאים ברחו מהעיר מי לברית המועצות או לערים אחרות בפולין. הייתי הרופא היחיד שנשאר בראדומסק.

בתחילת התוהו ובוהו לא היה שום שרות רפואי מאורגן ונאלצתי לטפל בעצמי בפצועים ובחולים. כעבור כמה ימים פנה אלי ראש קהילת ראדומסק וביקשני לקבל את החולים בביתי עד לפתיחת המרפאה.

בבנין הקהילה ברחוב מיצקביץ' מס' 5 נקבע חדר גדול למרפאה. בקושי רב השגתי את הרהיטים והאביזרים של ד"ר לובלסקי — שנמנה על הרופאים שעזבו את העיר — ופתחתי את המרפאה. לא היה אז שום פרסונל רפואי לעזר והיה צורך ללמד צעירים מספר כיצד לטפל בחולים. בין הצעירים שעבדו במרפאה היו: נחמיה מינסקי ושלמה איזביצקי. מספר החולים היה גדול.

שבועות מספר לאחר פתיחת המרפאה נקראתי לרופא הגרמני הראשי ד"ר הופמן. ההזמנה לפגישה קיבלתי ע"י הגסטאפו והפגישה נתקיימה בבית החולים העירוני. השיחה התנהלה בשפה הגרמנית ומיד שאל אותי ד"ר הופמן מדוע נשארתי בפולין ולא נסעתי לברית המועצות שהרי אני צעיר ולא חייב הייתי להשאר. עניתי לו שראיתי מחובתי להשאר כאן ולעזור ליהודי העיר. דרישותיו של הרופא הגרמני היו: א. להזריק לכל התושבים היהודים זריקות חיסון נגד טיפוס בטן ודיזנטריה. ב. לארגן שרות סניטארי והיגייני, לערוך אצל כל היהודים בדיקה נגד מחלות מדבקות ולהתחיל מיד בביעור הכינים אצל כל תושבי העיר. לשם כך ניתן רשות להשתמש בימים קבועים בשבוע במקלחת הציבורית העירונית. ב־20 לדצמבר 1939 בעיצומו של החורף וביום שלג וכפור סגרו הגרמנים את כל היהודים בגיטו. ביום זה גרשו הנאצים את כל היהודים לרחוב פשדבורסקי ולרחובות הסמוכים. את מפתחות הדירות, החנויות ובתי החרושת חייבים היו למסור לגרמנים. היה זה הגיטו הראשון בפולין. עשרות אנשי גיסטאפו, יחד עם שוטרים פולנים, עברו מרחוב לרחוב, בדקו כל הדירות היהודיות ובהזדמנות זו המטירו מכות רצח על כל יהודי שנזדמן להם בדרך. לא קשה לתאר באיזה תנאים גרו יהודי ראדומסק בגיטו. בכל חדר הצטופפו מעשרה עד חמישה עשר איש ובכל צריפון ומחסן השתמשו כבחדר מגורים. החורף היה קשה, פחם לא היה מספיק, והאנשים סבלו מקור.

הצפיפות בדירות היתה גדולה מאוד לכן גם המצב ההיגייני היה לקוי. לא נתאפשר לבצע חיטוי טוב בדירות והכינים התחילו להתרבות וכך גם הופיעו המקרים הראשונים של טיפוס־בטן. לפי פקודת הרופא הגרמני צריך היה להתחיל מיד בפעולת חיסון נגד טיפוס־בטן ודיזנטריה ובביעור הכינים. לפי הודעה מיוחדת נדרשו כל יהודי ראדומסק להופיע במרפאה לשם קבלת זריקות. וכל מי שלא הופיע לא קיבל כרטיס מזון. תוך חודש ימים עברו בערך 7500 אנשים את זריקת החיסון הראשונה ולאחר שבוע ימים הוזרקה הזריקה השניה. כל אדם שהוזרקו לו הזריקות קיבל תעודה המאשרת כי חוסן. את החומר לחיסון קבלנו מהרופא האזורי ד"ר ניציצקי.

באותו הזמן התחלנו גם בפעולת ביעור הכינים. למטרה זו היה צורך ברכישת מכשיר, שכן המכשיר הישן פעל בעזרת אדים וגרם לקלקול הבגדים וכך הזמינה הקהילה מכשיר חשמלי. הוקמה מקלחת ציבורית.

Gebadet und entlaust	Gebadet und entlaust
am...../..... 194....	am...../..... 194....
Nr.....	Nr.....

Der Leiter der Sanitätsabteilung:
Kierownik Wydziału Sanitarnego:
Dr. H. RUZIEWICZ

REGLEMENT

1. Dem regelmässigen Pflichtbaden unterliegen alle jüdischen Bewohner der Stadt Radomsko, beginnend vom 3. Lebensjahr.
2. Die festgesetzten Zeitpunkte des Pflichtbadens sind pünktlich einzuhalten.
3. Die Nichtbeachtung dieser Vorschriften zieht Bestrafung nach sich.
4. Im Falle, dass dieser Entlausungsschein verloren geht kann gegen Gebühren von 1 Zloty ein Duplikat herausgegeben werden.

REGULAMIN

1. Przymusowym, periodycznym kąpielom podlegają wszyscy Żydzi, mieszkańcy m. Radomska, od 3 roku życia.
2. Wyznaczonych terminów kąpieli należy ściśle przestrzegać.
3. Niedrzestrzeganie powyższych przepisów pociąga za sobą sankcje karne.
4. W razie zagubienia świadectwa odwszenia wydaje się duplikat za opłatą 1 zł.

ÄLTESTENRAT
in Radomsko
Sanitätsabteilung
Bade- u. Desinfektionsanstalt

RADA STARSZYCH
w Radomsku
Wydział Sanitarny
Zakład Kąpiel.-Dezynfekcyjny

Nr. 5480

Entlausungs- und Badeschein
Świadectwo odwszenia i kąpiell

Sanitäts Kommision der Jüdischen Gemeinde
In Radomsko

Ofman Abram
Vor- und Zuname — Imię i Nazwisko

22.7.
Geburtsdatum — Data urodzenia

Stodolna 4
Anschrift — Adres

אן אינדיווידועלע „ענטלאוזונגס־אונד באַדעשיין".
תעודה אישית בדבר ביעור כינים וביקורים במקלחת הציבורית.

בורית בגיטו ובפתיחה היו נוכחים: ד"ר הופמן, הרופא הגרמני, קציני גיסטאפו, הרופא האזורי ד"ר ניציצקי — פולני וראש קהילת ראדומסק משה ברגר. לשם הדגמה הובא מהרחוב מקבץ נדבות אחד שהיה עשיר בכינים, מספר כינים הוכנסו לתוך קופסת גפרורים והקופסה הזאת הוכנסה לתוך מכשיר שנקרא דסינסקטור. הנסיון הצליח, כעבור רבע שעה לכשהוציאו את הקופסה נמצא שכל הכינים הפכו לאבקה.

פעולת ביעור הכינים נעשתה באופן כזה: בכניסה למקלחת קיבל כל אחד סבון, פשט את בגדיו, תלה אותם על קולב עץ ומסר אותם לסניטר, הבגדים הוכנסו למכשיר ובינתיים התרחץ האיש. אחר כך עבר לצד השני, קיבל שם את בגדיו, התלבש וביציאתו קיבל תעודה שעבר ביעור כינים.

חלק מהצוות הסניטרי עם הד"ר ש. המפל (באמצע).
א טייל פונעם סאַניטארן־פערסאָנאל מיטן ד"ר ש. האמפעל (אין מיטן).

המקלחת הציבורית פעלה יום יום פרט ליום שבת ואלפים השתמשו בה. מובן שבמקלחת הזאת עבד פרסונל של סניטרים.

עבודתי בתור רופא היחיד בגיטו היתה קשה מאוד. שכן עבדתי יום ולילה, לבסוף פניתי לראש הקהילה מר משה ברגר בבקשה להביא כמה רופאים לראדומסק, מכיוון שאין באפשרותי למלא את התפקידים שהוטלו עלי.

מספר החולים עלה בהרבה; כעבור עשרה חודשים בערך הגיע מוורשה ד"ר מיציסלב זקס. ד"ר זקס היה כבן 55, נשוי ואב לילד, לפני המלחמה עבד בטורק ע"י קליש. לא היה לו כל קשר עם יהודים. דיבר פולנית והבין קצת יידיש. לאחר חודשים מספר חזר מברית המועצות ד"ר רוז'ביץ.

בחודש נובמבר 1940 קבלנו פקודה משלטון הנאצים לפתוח מיד בית־חולים למחלות מדבקות, בשל מקרי הטיפוס הרבים בעיר. לא היה בית שלא היה בו חולה ומתוך שהנאצים חששו מאוד שהמחלה תתפשט ותעבור למחנה שלהם, החליטו לפתוח מיד בית־חולים. קבלנו זמן קצר מאוד לשם הסדר הענין. והגרמנים איימו שאם עד לתאריך מסויים לא ייפתח בית־החולים יוצאו הרופאים ובני הקהילה להורג.

ברחוב שטשאלקובסקה מס' 18 בבית שבו היה בזמנו הגימנזיום של גב' וינטרויב ובית הספר העממי היהודי, הוחלט לפתוח בית־חולים שיכיל עד 100 מיטות. הדיירים מהבית הוצאו, וכעבור כמה שבועות נפתח בית החולים. מיטות, סדינים, כרים ורהיטים אחרים נאספו בגיטו ואביזרים אחרים קבלנו מעיר טשנסטוחוב, לשם כך נסעו לשם נציגי הקהילה וביניהם מר קלינר וקירשנבוים. מסביב לבית החולים הוקם גדר ובביתן קטן באותו חצר פתחנו מרפאה.

העבודה הרפואית בגיטו חולקה בין 3 הרופאים:

ד"ר זקס קיבל את הנהלת בית החולים.

כותב השורות האלה היה רופא המרפאה ועשה גם ביקורי בית.

ד"ר רוז'ביץ עשה ביקורי בית ומונה על ההיגיינה והסניטציה.

כמה מאות אנשים שהגיעו לראדומסק אחרי גירושם מערים קטנות בסביבת לודז', התגוררו בבתי הכנסת.

בבית הכנסת הגדול סודרו מיטות בשתי קומות מעץ ושם גרו מאות אנשים בתנאים איומים. מזרונים לא היה להם והם ישנו על גבי קש, מצב ההיגיינה האישית היתה למטה מכל ביקורת, ואנשים היו מתים ברעב, בקור ובמחלות מדבקות.

בית הכנסת ובית המדרש הישן והחדש היו תחת השגחה רפואית של שלושת רופאי הגיטו.

בכדי שתשתקף לעינינו תמונה ברורה על מצב הבריאות וההיגיינה של האנשים שחיו בבית הכנסת הגדול ובבית המדרש, כיצד גרו ומה אכלו, אנסה לתאר לכם את המציאות כפי שהיא. בנין בית הכנסת הגדול ברחוב יוסלביץ היה בנין גדול ונהדר ובו אולם גדול ויפה עם תקרה צבועה בכחול, זרועה כוכבים ומצויירת בתמונות מלאכים. עמודים ניצבו סביב לאולם ולמעלה היה יציע מיועד לעזרת הנשים. באולם זה נבנו פיגומים בשתי קומות ועליהם נערמו ערימות קש והאנשים שכבו שם בצפיפות. בחורף היה קר מאוד בביהכ"נ היות שאי־אפשר היה להמם אולם כה גדול. קשה היה, בתנאים אלה, לשמור על תנאי נקיון והאנשים היו מלאים כינים. מרעב ומקור התנפחו גופות האנשים והיו מלאים פצעים מוגלתיים שקשה היה לרפאם. כדי לגשת לאנשים שישנו בדיוטה העליונה צריך היה לעלות בסולם, ולא פעם הוכרחתי לבדוק את החולים תוך כדי עמידה על הסולם. התמותה היתה גדולה מאוד ולא היה אדם שנמלט מטיפוס הבהרות. אחוז ניכר מאלה מתו בבית החולים. המלחמה נגד הכינים לא הועילה כיון שתיכף לאחר ביעור הכינים חזרו האנשים שוב למקום שבו שכבו קודם. השתדלנו להחליף לעתים קרובות את הקש ולנקותו אבל ללא תוצאות. מובן שההיגיינה האישית הגיעה למצב שמתחת לכל ביקורת.

הוועדה הסניטרית וההיגיינית בגיטו

בשנת 1940 בפרוץ המגפה של טיפוס הבהרות היה צורך רב בפעולות סניטריות נרחבות כדי להילחם בכינים ובזוהמה שבגיטו. לשם כך היה צורך בפרסונל גדול ומודרך, והתחלנו להדריך תחילה מספר מסויים של סניטרים. בישיבה הראשונה של הוועדה הסניטרית חילקנו את שטח הגיטו ל־5 אזורים, בכל איזור עבד רופא אחד עם 2 סניטרים. תפקידם היה לעבור את כל הדירות ואת החצרות, לבדוק אם החצר והחדרים נקיים ואם מצויים מקרים של מחלות מדבקות. כל רופא איזורי קבע את הצורך בחיטוי הדירה והיה קובע תאריך לחיטוי. ביום שבו נקבע החיטוי הובא לבית מכשיר חיטוי הפועל באמצעות אדים. התושבים היו פושטים בגדיהם שהוכנסו לשם חיטוי, באותה שעה היו שורפים את הקש שבמזרונים וסיפקו קש חדש שהיה מצוי במחסני הקהילה. החולים שהיו חשודים במחלה מדבקת הועברו מיד לבית־החולים.

במקרה של מחלה מדבקת היה נסגר הבית שבו גר החולה לתקופה של חודש ימים והוכרז כמחוץ לתחום. בדירת החולה נעשה חיטוי ע"י גפרית לאחר סגירת החלונות והדלתות.

חמשת הרופאים האזוריים היו: ד"ר רוז'ביץ, ד"ר זקס, כותב השורות האלה, ד"ר פורט־שפיגל וד"ר מרקוביץ יעקב (רופא שיניים).

כל רופא אזורי קבע גם יום מסוים שבו חייבים כל תושבי הבית לבקר במקלחת הציבורית לשם ביעור כינים.

העבודה היתה קשה ואחראית, בכל מקרה בו נמצא חולה במחלה מדבקת בבית שבאזור -- היה רופא האזור צפוי לעונש מוות.

בזמן הביקורת באזורים השונים הוגש לנו דין וחשבון על המצב האיום והנורא של תושבי העיר.

המרפאה בגיטו

מנהל המרפאה היה ד"ר שמחה המפל. הוא הראשון שיסד אותה והדריך את הפרסונל. בתחילה היתה המרפאה בבנין הקהילה שברחוב מיצקביצ'ה מס. 5. מספר החולים שביקרו שם היה רב מאוד. חומר חבישה ותרופות לא היו תמיד במידה מספקת. לאחר פתיחת בית החולים למחלות מדבקות, עברה גם המרפאה לרח' שטזלקובסקה מס. 18.

תחילה עבדו כסניטרים נחמיה מינסקי ושלמה איזביצקי. פעולת חיסון מהירה נגד טיפוס בטן ודיזנטריה שנערכה נסתיימה תוך שבועיים. בשנת 1940 הגיעה לראדומסק אחות מדופלמת יחידה, בשם אהרונסון.

מדי יום נתקבלו בערך 50—60 חולים פנימיים ובערך 10—15 כירורגיים. ניתוחים קטנים היו נערכים במרפאה. במקרה של ניתוח רציני יותר נשלחים היו החולים למחלקה הכירורגית של בית החולים העירוני הפולני.

הציוד שבמרפאה כלל מכשיר הקרנה לגלים קצרים, מנורת קוורץ ואינסטרומנטים לכירורגיה הקטנה. מספר החולים שביקרו במרפאה גדל מיום ליום והיה צורך בפרסונל גדול יותר.

אנשי הפרסונל היו: אחות מדופלמת אהרונסון, איזביצקי, זיידמן, לולה ועוד 2 בחורות שהיו אחראיות לנקיון.

המחלות הספציפיות אצל יהודי גיטו ראדומסק

אנשי המדע הנאציים התכוונו באמצעות הרעב להרוג ולהשמיד באופן ביולוגי, את כל היהודים הסגורים בגיטאות ולעורר את הרושם כי מתו מוות טבעי אבל היהודים קיבלו על אף הכל מזון בכל הדרכים הבלתי ליגליות.

כיתר הגיטאות סבל גם הגיטו בראדומסק „ממחלת רעב". התת־תזונה והאוכל שהיה דל בשומנים ובחלבונים גרמו לחולשה כללית וחוסר התנגדות כלפי מחלות זיהום ומחלות ספציפיות. גורם אחר לחלותם היה בתנאים האיומים של דיור, חוסר אוויר, דוסר מנוחה וצפיפות של 20—15 אנשים שגרו בחדר אחד. התנאים ההיגייניים האלה גרמו להתפתחות כל מיני מחלות עור ומחלות מדבקות.

הרופאים היהודים לחמו בכל האמצעים האפשריים נגד המחלות המדבקות. קבלו, באופן רשמי ובלתי רשמי, תמורת סכומי כסף ניכרים, תרופות. הרופאים עבדו יום ולילה, לשמש את החולים. הם לחמו נגד מגיפות טיפוס הבטן, טיפוס הבהרות והדזנטריה. העיר חולקה למספר אזורים סניטרים ובכל איזור נעשתה ביקורת תמידית כדי לשפר את המצב ע"י חלוקת חומרי חיטוי, קש חדש ומתן המלצות לתוספת מזון. כל אדם שחומו עלה והיה חשוד במחלה מדבקת נשלח מיד לבית החולים לשם טיפול.

כמות הקלוריות שהוקצבה לכל תושב בגיטו היתה 600—500 ליום, בה בשעה שהכמות הדרושה לעובד היא מ־3000—3500 ליום. דבר זה יש בו כדי להסביר את מצב התת־תזונה בשל חוסר שמנים וחלבונים ומבחינת מיעוט הקלוריות והויטמינים.

ילדים ומבוגרים מקבלים זריקות נגד מחלת הטיפוס.
קינדער און דערוואקסענע באקומען איינשפריצונגען קעגן טיפוס.

המחלות הספציפיות שבהן היו נגועים תושבי הגיטו היו:

1. חולשה כללית.

2. העדר וסת.

תופעה זו נמצאה אצל אחוז גדול של נשים (80—75%) כתוצאה ממצב של פחד, מחוסר ויטמינים ותת־תזונה. העדר הווסת נמשך במשך כל תקופת הגיטו והופיע מיד אחרי גמר המלחמה אצל אלה שנשארו בחיים.

3. כנמת.

בגלל תנאי דיור אין להתפלא שהכנמת הופיעה בגיטו במיוחד במקומות שהאנשים גרו בתנאים איומים ובצפיפות ושכבו על קש מפוזר על גבי קרשים למרות שהקש הוחלף לעיתים קרובות. הכנמת גרמה לילדים במיוחד הופעת זיהומים בעור.

4. בצקת.

מחלה נפוצה מאוד בגיטו היתה הבצקת שהופיעה באיזור הגפיים ובפנים. הגורם לכך היו ההפרעות במחזור הכליות, הפרעות הורמונליות והפרעות במחזור הדם, חוסר ויטמינים וחוסר חלבונים.

5. הפרעות במערכת העיכול.

הופיעו שלשולים שנגרמו ע"י הכמות הגדולה של נוזלים שאנשים קיבלו וע"י מזון עשיר מאוד בצלולוזה ודל בחלבונים.

6. גרדת.

מחלה נפוצה בגיטו שגרמה לדלקת זיהומית של העור.

7. השחפת.

אחוז של חולי שחפת עלה בהרבה כתוצאה מתנאי מגורים בדירות קטנות, בקור, רטיבות וחוסר תזונה.

8. טיפוס הבטן.

טיפוס הבטן הופיע משנת 1939. המגיפה התחילה בעצם בשנת 1940 וגרמה לתמותה של 70—50% אצל מבוגרים ו־30—20% אצל ילדים.

9. טיפוס הבהרות.

מגיפה זו גרמה לתמותה גדולה מאוד בין היהודים ולא היה כמעט אף יהודי בגיטו שהמחלה פסחה עליו.

10. מחלת הרעב.

מחלת הרעב פגעה קשה במיוחד בילדים שבגיל הרך והתמותה היתה כמעט של 100%. הסימנים של מחלת הרעב אצל הילדים היו: אדישות — הילד לא שיחק, לא רצה ללכת ורק שכב עייף; רגש של קור, נדודי שינה, ירידה במשקל שהגיע לפעמים עד 50%, הפסקת הגידול, חום מתחת לנורמה, כתמים חומים שהופיעו בעור, עור יבש, מחלות זיהומיות של העור, הופעת בצקות בכל הגוף, הופעת מימת בית־החזה, מימת חלל הבטן, בלוטות הלימפה מוגדלות, דלדול של השרירים. המוות הופיע במצב של תשישות.

מילים מעטות אלה שנכתבו על מחלת הרעב בגיטו ועל המחלות הספציפיות האחרות נותנות לנו תמונה ברורה על מצב הבריאות של יהודי הגיטו.

תעתועים של נושאי „צלב הקרס"

מרדכי גולדברג

הדבר קרה ביום ששי בבוקר. התעוררתי לקול התפוצצות עזה. אמי יצאה לרחוב כדי להיוודע מה פשר ההתפוצצות הזאת, אולם איש לא ידע מה קרה בדיוק, רק לאחר מכן נודע שאוירונים הפציצו את בית החרושת „מטלורגיה".

גרנו ברחוב קרקובסקה מס. 12 בבית סבי, שמואל גולדברג. מן הרדיו שבבית שכננו מרדכי מושקוביץ (טכנאי שיניים), נודע לנו בשעה 7 בבוקר שפרצה מלחמה. זוכרני, שאבא פרץ בבכי לשמע הידיעה. ההתפוצצויות נמשכו כל אותו יום ואנו ישבנו כולנו במרתף. בערב השתרר שקט ובעיר כבר נמנו עשרות הרוגים — קרבנות ההפצצות. הרחובות נתמלאו אנשים מבוהלים עם עגלות ומשנשאלו לאן הם הולכים או נוסעים, לא ידעו לענות על כך.

בבית שכננו נאלנאר גר שופט בשם מיכלאק. כשראתה אמי שהוא עוזב את העיר, החליטה שגם עלינו ללכת בעקבותיו. לדודי זליג יעקובוביץ היו סוסים ופרות. אמי יעצה לו להכין את העגלות וכעבור שעה היה הכל מוכן לנסיעה. בעגלות התישבו שכנים שהיו גרים בבית ובקושי נותר מקום בשביל הילדים, הסבא והסבתא. יצאנו מהעיר מבלי לקחת אתנו דבר מהבית. כך נגזר עלינו כבר ביום הראשון למלחמה לצאת אל הבלתי־נודע.

*

ברחוב שרר חושך ובדומיית הצלמוות אפשר היה לשמוע צעדים של אלפי אנשים אשר פניהם מועדות מזרחה. השאלה היתה: לאן לנסוע? בשבילנו היתה זו בעיה קשה במיוחד מאחר שהיו אתנו פרות, שצריך היה להאכילן ואשר מנעו מאתנו מלהתקדם מהר. אמי טענה שמן ההגיון לפנות לכיוון פשדבוזש, היות ועיר זו שוכנת רחוק מכבישים וממסילה הברזל. למעשה לא התנגד איש לדעתה, אבל דודי זליג שהעגלות והסוסים היו שייכים לו, החליט להרפות מן המושכות ליד הצטלבות הרחובות פשדבורסקה וסטשלקובסקה ולהשאיר את „ההכרעה" לסוסים. הסוסים „בחרו" בכיוון הרחוב סטשלקובסקה. ברחוב זה נתקלנו בשוטר פולני שעמד על משמרתו וכל הופעתו אמרה יאוש. לפתע הרגשתי שהנה משהו, שלא ידעתי אז להגדירו, נגמר, שמתחילה תקופה שונה, איומה. אבל כעבור רגע פג רגש הסכנה וכיון שהייתי ילד נתתי דעתי לעניין הסוסים ועל הנסיעה בלילה שנראתה בעיני כהרפתקה. לגורלי אני לא דאגתי.

המשכנו בנסיעה במשך כל הלילה. הילדים והזקנים ישבו בעגלות והבוגרים הלכו מאחוריהן. עם שחר התחילו שוב ההפצצות ממטוסים זורעי מוות. הפליטים שבעגלות שמלפנינו ומאחורינו החליטו לשכב בצידי הכביש עד רדת הלילה, אולם אנו המשכנו בנסיעה.

כעשרה קילומטר מעירנו פגשנו במכירתה של אמי שהלכה לראדומסק כדי להביא משם את משפחתה לכפר. אך בראותה אותנו החליטה לשוב לביתה. היא אספה אותנו לביתה ואירחה אותנו שם ביד רחבה. (משפחתה בראדומסק נהרגה כולה בעת ההפצצות בשבת בצהריים, כאשר נהרס חלק גדול מהעיר ובעיקר הרחוב פ. או. ו. והרחבה המרכזית שליד העיריה).

בהגיע הערב ראינו להבות אש עולות מכל הצדדים — היתה זו ראדומסק וסביבתה שעלו באש. בתים ורכוש שאנשים רכשו במשך דורות הלך בן לילה לאבדון. החלטנו לברוח לכפר אחר. הכביש היה מלא פליטים ואנשי צבא פולנים נסוגים. חזרנו לכפרנו הקודם.

ביום הראשון השתרר שקט. פליטים נוספים הגיעו ומפיהם נודע לנו על החורבן בעיר ועל מעשי השוד בהם הצטיינו הפולנים, אנשי הפרבר קובולוביץ. גם ביתנו ברחוב קרקובסקה 12 נשרף על כל אשר בו. משמע זאת אבא התעלף, שכן בבית הזה גרו ארבע משפחות מקרובינו, סבא, סבתא ובתם, דודי יהודה קוזוודה ואשתו, דודי זליג יעקובוביץ ואשתו עם שני ילדיו, וגם הורי עם שני ילדיהם. למעשה היו סימנים לכך שביתנו נהרס ביום אתמול. לדודי זליג היתה כלבה בשם „גוניה", שנשארה משום מה קשורה לביתנו. והנה בשבת בשעות אחר הצהריים, הגיעה אלינו לפתע הכלבה, לאחר שעברה מרחק של למעלה מ־15 ק"מ, המרחק שמבתינו אל הכפר. הכלבה יצאה כמעט מדעתה מרוב שמחה והרגשנו כי ודאי נמלטה ממוות איום. תחילה עדיין השלינו עוד את עצמנו אולם לאחר־מכן נודע לנו הדבר מפי עדי ראיה.

ביום שני החלטנו לחזור לעירנו שהיתה כבר אז בידי הנאצים. כיוון שביתנו עלה באש, התגוררנו בדירתו של דודי אברהם־וולף שגר בבית משה קנטור ברחוב לימנובסקי 6. משפחת דודי יעקובוביץ השתכנה בבית מכר נוצרי. אנו ישנו על הרצפה ולא היה לנו כל דבר מאכל.

כיון שהבוגרים חששו לצאת החוצה מאימת הגרמנים, שלחו אותנו, הילדים, אותי ואת בת דודתי ברוניה כדי לסחור עם הגרמנים. מכרנו לגרמנים ביצים מבושלות וגלויות ובעד הכסף שהשגנו ממסחר זה קנינו צרכי מזון בשביל המשפחה. כעבור זמן קצר גדל מספר הילדים שעסקו במסחר עם הגרמנים. הילדים הפולנים שאף הם סחרו אתם, החליטו כי כדאי להיפטר מהמתחרים היהודים. כשראה נער פולני שחברו היהודי מוכר לגרמני מיד צעק „יודה", וכמובן שהגרמני פנה מיד לנער הפולני וקנה מידו. את הקריירה שלי כמוכר גלויות וביצים שלוקות סיימתי כבר בימים הראשונים לפרוץ המלחמה לאחר שנאלצתי פעם להשאיר את כל „הסחורה" ולברוח מפחד הנערים הפולנים.

*

בביתנו השרוף חיטטו סבא שמואל וסבתא שרה־רבקה וחיפשו שמא נותר דבר לאחר השריפה והשוד. אמי נסעה אל משפחתה בצ'נסטחוב והביאה משם חפצים ובגדים. לקחנו חדר בבית משה קנטור. היה זה חדר צר מאותם חדרים שגרו בהם רווקים.

שבועיים ימים לאחר שחזרנו לעיר נכנס חייל גרמני לחצרנו. אותה שעה עמדתי בשער הבית והסתכלתי בטורי החיילים שצעדו ברחוב. החייל שנכנס לחצר היה מהוורמאכט ונראה שונה מהחיילים הגרמנים שראינו עד כה. הוא ביקש מים. לאחר מכן שאל מנין יודעים כל אנשי הסביבה גרמנית. ענו לו שאלה הם יהודים. אז פנה אלי, ושאל אותי אם גם אני יהודי ומשעניתי בחיוב, מלמל משהו ואחר כך אמר: „אפילו היה לכם כל דבר היקר בעולם. לא הייתי מקנא בכם, אתם אבודים". צחקנו לדבריו ואמרנו כי חייל משוגע — הוא זה. אבל לאחר מכן הייתי נזכר תמיד בדברי אותו „משוגע".

פעם אחת, משחזרו אבא, סבא והדוד אברהם וולף מ„חפירדתיהם" בביתנו השרוף לא יכלו לחצות את הכביש, טורים של חיילים גרמנים צעדו בדרך. לפתע יצא קצין גסטאפו מבין שורות הצבא, הוציא את אקדוחו וציוו עליהם ללכת אחריו. הוא שאל אותם אם הם יהודים, אם גם יכול היה לשפוט זאת מיד לפי הזקן של סבי. הקצין העמידם בידיים מורמות ליד קיר והתחיל לספור. ככה החזיק בהם כשעתיים כשהם מאמינים שאכן הקיץ הקץ עליהם. לפתע עלה הקצין על אופנוע ונסע לדרכו. מובן שהאומללים חזרו הביתה כל עוד נשמתם בם.

באותם ימים יצא צו, שעל כל הגברים מגיל 15 ומעלה להתייצב על מגרש מחוץ לעיר. היהודים התכוננו לטבח. ניצבנו על המגרש, נוצרים ויהודים יחד יום תמים לאחר שכולם נרשמו. אבל לא קרה דבר. בעיר נפוצו שמועות שונות אולם אם גם לא ידעו האנשים את הצפוי להם, הרגישו שהמצב מחריף. את מקום ה„ורמאכט" תפסו ה„גסטאפו" וה„ס.ס." שהיו מומחים לבעיה אחת והיא — הבעיה היהודית. ואמנם לא עבר זמן רב ובא היום, שנחרת בזכרונם של כל אלה שנשארו בחיים כ„היום השלישי העקוב מדם" (דער בלוטיקער דינסטיק).

אנשי גסטאפו עברו מבית לבית בלוויית נערים פולנים שהראו להם היכן גרים יהודים והוציאו מתוכם את הגברים. אף אלינו בא איש גסטאפו בלוויית נער פולני קטן. אמי השכיבה את אבי במיטה וטענה שהוא חולה. איש הגסטאפו הוציא אקדח כדי להפחידנו אבל אנו בשלנו — אבא חולה. לבסוף ויתר הגרמני והלך. מרוב התרגשות לא יכולתי לשבת בבית ויצאתי לרחוב.

ברחוב התחוללו דברים איומים. את כל היהודים כינסו ברחוב „נובה דרוגה" (הדרך החדשה) ומשם הובילום לרחוב רימונטה ליד הנהר. לפי פקודה שכבו הגברים על הכביש כשראשיהם כלפי מטה. לא רחוק מהמקום עמדו טנקים שנעו בכיוון האנשים השרועים על הכביש. הטנקים הגיעו עד לשורה הראשונה ופתאום נעצרו. האנשים היו בטוחים שאכן הגיע קצם. אני, הילד, עמדתי בין פולנים שנהנו מאוד מה„מחזה". שמעתי אותם מתבדחים על חשבון היהודים ה„מושקים" שסוף סוף ילמדו אותם לקח.

אך בזה לא נסתיימה ההתעללות. הגרמנים הריצו את היהודים בדרך הנחל הלוך ושוב. זוכרני איש אחד בשם פרנקל, שמרטו את שערות זקנו יחד עם בשרו ולכשחזר לאחר כל העינויים האלה הביתה נראה היה כתרנגולת מרוטה. כשראתה אותו אמי פרצה בבכי. אבל מה שכאב לי ביותר היה אותו יחס של בוז ושמחה לאיד מצד הפולנים, אתם חיו היהודים בעירנו בצוותא מאות בשנים.

אותה שעה הוקם בעיר ה„יודנראט" עם משה ברגר בראש. הגברים חולקו לשלושה סוגים וכל אחד מהם קיבל טלאי בצבע שונה. ללא טלאי זה אסור היה להופיע ברחוב. ה„שטורמר" הוציא גליון מיוחד מוקדש ליהודי ראדומסק ובו היתה גם תמונת דודי אברהם וולף ומתחתה הכתובת: „גם הרופא העירוני אומר שהנה הנאצים מעסיקים אותנו ואין אנחנו עוד טפילים כפי שהיינו לפני המלחמה. העבודה מבריאה".

*

באותה התקופה התחילה הבריחה ההמונית לרוסיה. אף מראדומסק ברחו רבים וחלק מהם חזר כעבור זמן מאוכזבים מהתנאים הקשים.

בינתיים הוקם הגיטו. סיפרו שכאשר ראש הגסטאפו מסר ליו"ר ה„יודנראט" שעומדים להעביר את היהודים לגיטו — „איבערזידלען", לא הבין הלה את משמעות המלה וסבור היה שהגרמני מתכוון ל„זידלען" כלומר לחרף ולגדף בהכנעה את ה„הודעה". גזירות ניתכו על ראשי היהודים חדשות לבקרים. שעות עוצר, איסור הנסיעה ברכבת וכו'.

אבי הלך לעבודה לפינוי ההריסות והיה חוזר יום יום פצוע וזב דם. מצבנו היה בכל רע. אמי נסעה לעתים תכופות לצ'נסטוחוב כנוצריה, הובילה לשם מצרכים שונים ומשם שוב הביאה סחורות וככה התקיימנו איכשהו. בצ'נסטוחוב טרם הרגישו היהודים את זרוע הגרמנים ואמי סיפרה שלפעמים נדמה לה שהעיר שוכנת בארץ אחרת.

המשמר הגרמני היה ברחוב לימונבסקי מס' 2, מחוץ לגיטו. הגיטו לא היה עדיין סגור ואנשים יצאו עוד לחלקה השני של העיר. בלילות התנפלו הגרמנים על תושבי הגיטו, התעללו בהם ותפסום לעבודות שונות. אנשי המשמר היו על־פי־רוב פולנים צעירים, שהפכו פתאום ל„פאלקס־דויטשע".

*

ככה התחיל החורף הראשון בגיטו ראדומסק. אמי נסעה לצ'נסטוחוב, אבי היה יושב בבית ואני קראתי עתונים והשתתפתי ב„פר־לאמנט", שהתאסף בבית קנטור, ושם היינו מנתחים את מצבנו ואת מצבה הפוליטי של גרמניה. כעבור זמן התחיל אבי להתעסק במסחר.

*

אבי הכיר צרפתיה מבית החרושת „מטלורגיה". היא היתה מביאה לנו כל מיני דברים למכירה. בעלה היה איטלקי ולכן נשארה בעיר. גרה ליד בית החרושת. היה זה הבית היפה ביותר בעיר והתגוררו בו שליטי עיר ומפקדי הגסטאפו. בביתה היה מקלט רדיו וממנה נודעו לנו הידיעות מבי.בי.סי. בינתיים נאסרה היציאה מהגיטו ומי שנתפס מחוץ לגבולותיו הוצא להורג. המצב בגיטו החמיר מאוד. את כל השליחויות עשו ילדים הדומים לנוצרים. אמי הסתכנה מדי פעם בפעם ויצאה מהגיטו כדי להביא מצרכים שונים הביתה ואף אני ובנות דודי היינו יוצאים ומסדרים את כל הענינים. בגיטו קמו „מאַכאַרים" שידעו לסדר את הענינים עם אנשי הגסטאפו. הגרמנים נכנסו מדי פעם בפעם לגיטו, ערכו חיפושים אבל השאירו את הכל. היהודי ה„מאַכער" העביר את התשלום לגרמנים.

פעם החליטו חברי ה„פרלאמנט" בבית משה קנטור, שעלי לגשת לצרפתיה ולהאזין לידיעות מרדיו בי.בי.סי. עשיתי כך ובשעות הקבועות כיוונתי את המקלט כדי להאזין לידיעות בשפה הפולנית. בעלה האיטלקי, היה איש טוב והיה מלווה אותי בחזרה לגיטו. לפעמים יצאנו, הצרפתיה, בעלה ואני לטייל והגרמנים היו מברכים אותנו ב„היל היטלר" והיא עונה להם ברצינות ויחד עם זאת היה תמיד בדש חולצתה תקוע ורד אדום שבא לסמל כי צרפת חיה בלבה.

יום אחד הוזמנה הצרפתיה לגסטאפו ושאלו אותה איך מסתנגנות ידיעות לגיטו ועם מי יש לה ענינים. אבי הרגיש שהנה הקרקע נשמט מתחת לרגלינו — כי היא עזרה לנו מאוד בעסקינו — והחליט להסתלק בכלל מהבית.

בפסחא הנוצרית ניגשתי למשפחה פולנית שגרה קילומטרים אחדים מהגיטו. אל בת המשפחה בא לביקור חתנה שעבד כמנהל חברה גרמנית בלובלין. אתי דיברו כעם אדם מבוגר וסידרנו את כל

העסקים. יצאנו לטייל ונכנסנו לכנסיה. אחר כך ליוו אותי הבחור עם ארוסתו הביתה. השמש זרחה והרחוב המה מרוב מטיילים. בדרך סיפר לי הבחור על גורלם של יהודי לובלין שאת כולם גרשו מהעיר ויש אומרים שהרגו אותם לאחר מכן. ביקשתי ממנו שיכנס לגיטו ויספר זאת לאבי ולדודי אברהם וולף והוא מילא את בקשתי. אבי שמע ולא הגיב כלל. הרגשתי שאין הוא מאמין לסיפורו של הבחור, כי מדוע יהרגו את היהודים, וכי בכלל אפשר להרוג מאות אלפי איש?

כדי להסתובב מחוץ לגיטו דרושה היתה טכניקה מיוחדת. להתהלך עם כסף בכיסים בשעה שמכל צד אורבות לך סכנות לאין שיעור לזה צריך היה כשרון מיוחד. כי הרי הספיק שנער פולני יבחין בך ויקרא: „יודה" והנך אבוד. כל פרט ההליכה, המבט וכל התנהגותך ברחוב צריכים היו להיות חדורים בטחון עצמי. עד היום אינני יודע מנין לקחתי את כוח השליטה על עצמי ואיך הצלחתי לעמוד במבחני אש אלה. לא פעם קרה שנערים נוצרים רדפו אחרי וקראו „יודה" ולא פעם קיבלתי מכות רצח מהם וחזרתי הביתה פצוע וזב דם. חבשתי כובע של תלמידי בתי־הספר הנוצריים ועם יתר הילדים היינו המקשרים היחידים עם העולם החיצוני אשר מעבר לגיטו ואנו היינו המספקים אוכל לגיטו.

*

בלילה אחד באו הגרמנים לגיטו עם רשימה של קומוניסטים כדי לאסרם. גם על בית קנטור לא פסחו. הם חיפשו אדם בשם גולדברג. למזלם של אבי ודודי נכנסו הגרמנים לביתנו מהצד השני של הבית. שם בקומת הקרקע גר אחד בשם גולדברג ואצלו גר כדייר משנה דודי יידל קוזיוודה. דודי היה יהודי יקר עם זקן יורד על מידותיו עליו שמר כעל בבת עיניו. הדוד לא יצא מפתח ביתו ואשתו פיגל דבורה, דודתי, דאגה לכל. למראה הדוד עם הזקן שמחו הגרמנים כמוצאים שלל רב. ציוו לדוד להתלבש ולקחוהו אתם. למחרת נודע בגיטו שנלקחו אנשים רבים, ובמשפחתנו היה חורבן. כי הנה לקחו גם את הדוד יידל קוזיוודה. רצנו, השתדלנו, אבל ללא תוצאות. היו שמועות שהאנשים נלקחו לצ'נסטוחוב ואמי נסעה לשם בסכנת נפשות. ה„מאַכאַרס", שאמי באה אתם במגע סיפרו שהושיבו את האנשים בבית הסוהר „זבודה", סחבו ממנה כספים עד שהבינה שהיא מסתכנת חינם. כפי שנודע לנו לאחר מכן נשלחו האנשים למחנה אושוויץ, שהתחילו אז לארגנו.

באותו הלילה אסרו גם את חברו הטוב של אבי, איטשה מיליונר, ואף עקבותיו נעלמו. כעבור מספר חודשים הגיעה ל„יודנראט", חבילה על שם הדודה וכששילמה את התשלום הנדרש ממנה נוכחה לדעת שהנה שלחו לה את אפר בעלה ש„נפטר ממחלת לב". זה היה הקרבן הראשון במשפחתנו.

*

הגרמנים התחילו לארגן משטרה יהודית, ובחורים שקסמו להם המדים וכל המשחק בצבא, קצינים וכו' התגייסו למשטרה זו. חמק מרקוביץ נתמנה כמפקד. כעבור זמן קצר התחילו תושבי הגיטו להרגיש את נחת זרועם של אנשי המשטרה. למעשה הוציאו לפועל בדיוק נמרץ מה שנצטוו על־ידי הגרמנים (המפקד חי עד היום בפולין ויש לקוות שיד נוקמים תשיגו אי פעם). היו אמנם בין אישי המשטרה כאלה שעזרו לאחיהם, אבל אלה היו מיעוט מבוטל. הרוב, לצערנו היה כלי שרת בידי הרוצחים הנאצים.

*

מלחמת רוסיה־גרמניה פרצה. ובגיטו מתו האנשים ממחלות שונות. רוב הקרבנות היו ממגיפת הטיפוס שפרצה בגיטו. כל מאמציו של הדר' המפל העלו חרס בגלל הצפיפות והרעב ששלטו בגיטו.

הגרמנים גזרו גזירות מגזירות שונות. היהודים נצטוו למסור את הפרוות, ומי שלא עשה זאת אחד דינו היה מוות. ואמנם היו קרבנות בגלל הגזירה הזאת.

מדי יום ביומו היו יוצאות נוצריות רבות לוורשה עם סחורותינו. כמעט ולא היה לנו זמן לאכול ולישון, כי הרכבות היו יוצאות ביום ובלילה. ליבל אוליניק, מיצר השמן, היה עובד רק בשבילנו.

*

אני הייתי אמנם עוזר נאמן להורי ושותפיהם למסחר אולם יחד עם זאת גם למדתי אצל גברת ילין ואצל המורה טננבאום. עברית המשכתי ללמוד אצל מורי היקר חשצ'יבאצקי, שחינך אותנו לאהבת השפה וארץ־ישראל. (גם חשצ'יבאצקי סבל רעב בגיטו).

*

מגיטו ורשה התחילו להגיע ידיעות מדאיגות. סופר על התאבדותו של יו"ר היודנראט צ'רניאקוב. (התאבד ב־23 ביולי 1942). על ה„אקציות" (22 ביולי 1942) ועוד. בינתים קיבל על עצמו את התפקיד של יו"ר ה„יודנראט" בראדומסק — גוטשטאַט, וגיסו שמואל שפירא נעשה סגנו וראש המשטרה. בגיטו הרגישו האנשים שהנה משהו עומד להתרחש וכל מה שעבר עלינו עד כה כאין וכאפס הוא לעומת מה שצפוי לנו.

בוורשה — סיפרו הגויים שבאו אלינו — מוציאים את היהודים מהגיטו ושולחים אותם בקרונות חתומים בכיוון מזרחה. מהגיטו מגיעות זעקות מרות ויריות. משטרה מיוחדת בתלבושת שחורה, המור־כבת מליטאים, אוקראינים וגרמנים עוסקת בהשמדת היהודים. התחילו להתהלך שמועות על סבון ר.י.פ. סבון המיוצר מ„ריין יודנפעטס" (שומן יהודי טהור), על תאי גזים ועוד, אולם אנשי הגיטו סירבו לתת אמון בכל השמועות האלה. הרעה התקרבה אלינו. גם יהודי קראקא הוצאו מהגיטו. יהודי בשם בלוטקה שלח פולני לבלאחובניה לאחר ה„אקציה" שהתקיימה שם. ומשם כתבו היהודים שהמקום הטוב ביותר הוא הבונקר. האנשים התחילו ללמוד מושגים חדשים ומילים חדשות והתחיל הבולמוס של הקמת מקומות מחבוא ואגירת אוכל.

גם בביתנו נשתנה המצב ובדעת הילדים התחשבו כבדעת הגדו־לים. ואמנם אנו הילדים הרגשנו שהפכנו לבוגרים, ושייתכן כי מחר יהיה עלינו לעמוד ברשות עצמנו ולהציל את נפשנו. אבי הסביר לנו, שכל אחד מאתנו הוא אחראי לעצמו ועלינו לעשות הכל כדי להציל את נפשנו כדי לספר לעולם מה עוללו לנו הגרמנים הרוצחים. אותו יום חילקה סבתא שרה־רבקה לכל הילדים את הכתובת של דודנו חיים גולדברג. ובדמעות בעיניה הזהירה אותנו לשמור על הכתובת באמרה, שייתכן ויום יבוא בו נזכה להגיע לארץ ישראל ולספר לו את מה שעבר עלינו. נושא המוות היה בגיטו שיחה של יום יום. מפי בחור פולני שפגשתי מחוץ לגיטו ואשר נשלח ע"י אמי לעתים תכופות לצ'נסטוחוב כדי להיוודע מה שלום משפחתה, נודע לי שדודי בצלאל, אחי אמי, נהרג. הגרמנים באו לביתו הוציאוהו והרגוהו. סיפרתי על כך לאבי והחלטנו להעלים את הבשורה הרעה מאמי. עברו ימים מספר ואמי פגשה באותו בחור שסיפר לה על האסון. משך שבועות ישבה אמי ובכתה יומם ולילה.

*

המצב החמיר והלך. ה„שחורים" התקרבו לעיר ואתם סיוט ה„אקציה". הגרמנים כינסו את היהודים המועילים והעבירו אותם לבית מיוחד ליד הקהילה. הגיטו התחלק לאנשים שונים, לשכבות שונות, בהתאם לתעודות העבודה שלהם והחותמת עם הנשר הגרמני שעליהן. כל אחד היה בטוח שהוא יינצל והשני גורלו נחרת. אנשים השתדלו להשיג לעצמם ניירות עם מקומות עבודה מועילה למאמץ המלחמתי. באלפים שילמו אנשים עבור ה„נשר הגרמני" — החותמת שהוטבעה על תעודת עבודה אדומה. יום יום התאספו האנשים ליד ה„יודנראט" וחיכו לחדשות. גוטשטט היה נוסע לעתים תכופות מחוץ לגיטו, אוסף כספים ומשלם קונטריבוציות עבור הבטחות שוא.

הדבר קרה ביום הכפורים 1942. יהודי הגיטו התפללו בדבקות כי ידעו שרק נס יכול להצילם ממר גורלם. הצעקות בגיטו עלו עד לב השמים. התפילות נערכו בבתים פרטיים. אבי התפלל בבית קנטור.

בבית התפילה הזה התפלל גם ה„גידזלער שוחט", שהיה בעל התפילה. באמצע התפילה בשעות הצהריים התעלף. בנותיו המורות ילין וטננבוים ביקשו רחמים מהקהל לא להצילו ולאפשר לו בדרך זו למות, בכדי שיזכה לבוא לקבר ישראל.

לא עצרתי עוד כוח לשבת בבית הכנסת ויצאתי מחוץ לגיטו כדי לקנות עתונים. בחור יהודי אחד היה מסתכן יום יום, יוצא מחוץ לגיטו ומביא את העתונים. הצטרפתי אליו ויצאנו יחד אל הרכבת. בשעות הצהריים הגיעה רכבת מצ'נסטוחוב והביאה משם את העתון בשם „גוניץ צ'נסטוחובסקי". הקטראי מהרכבת סיפר לנערים הפולנים, מוכרי העתונים, שה„שחורים" הגיעו לצ'נסטוחוב ושמחר יתחילו שם ב„אקציה". הנערים הפולנים ידעו שסופנו הגיע ולא צעקו עוד „יודה". לא אמרנו כלום. לקחנו את העתונים וחזרנו לגיטו.

אבי הרגיש שקרה אתי משהו איום. יצא אלי מבית התפילה, התיישב על ידי ושאל אותי לסיבת דכאוני. ספרתי לו מה ששמעתי על צ'נסטוחוב. הוא החוויר, וקרא לדודי אברהם וולף לצאת אליו החוצה. כששמע דודי את הבשורה לא אמר דבר. החליטו לחכות עד הערב ולראות מה יקרה. הבשורה עשתה לה כנפיים והגיטו היה כמרקחה. למחרת יצאתי אל מחוץ לגיטו לבית החרושת לבירה שאֶבּ־ציק, שבעליו היה מכרו הטוב של אבי. הוא שלח תיכף את אחד מעובדיו לצ'נסטוחוב ברכבת כדי שיוודע מה קרה שם. בחצר בית החרושת הסתובבו אנשי גסטאפו. בעל בית החרושת אמר לי שהוא מוכן להציל את אמי ואת אבי. אמרתי לו שאם לא תהיה לנו ברירה נבוא אליו.

בדרכי חזרה פגשתי בחוץ לגיטו, את אמי עטופה במטפחת שחורה. היא ניגשה לתחנת הרכבת וראתה את הקרונות המלאים הנוסעים בכיוון מזרחה. מצאה גם פתקאות עם שמות האנשים שבפנים.

על יד ה„יודנראט" מצב הכן. גוטשטט נכנס ויוצא, נוסע וחוזר והשוטרים על עמדותיהם דרוכים. מחיר ה„נשר" הגרמני על תעודות העבודה עולה מעלה מעלה. אנשים התחילו לצאת ל„פלאַצווואוקעס", למקומות עבודה אל מחוץ לעיר אצל אכרים לעזור להם בקציר והיו משלמים אלפים כדי לקבל מקום עבודה.

גם אנו החלטנו לעזוב את הגיטו וללכת אל נוצרים עד יעבור זעם, כי הרי האמנו שישארו עוד יהודים בראדומסק.

ליד הגיטו התאספו פולנים כדי לקנות חפצים בפרוטות. גם אני מכרתי כל מה שהיה בביתנו. הגרמנים לא שמו לב לכך. כל העסקים בגיטו נשכחו. האנשים עמדו מהבוקר עד הערב ליד רחבת הקהילה בציפיה לעומד להתרחש. אנו העברנו את כל כספנו מחוץ לגיטו.

מזמן מצאו אבי ודודי אברהם־וולף פולני שהיה מוכן להחביאנו. הם יצאו בלילה כדי לראות את המקום, שהיה קרוב מאוד לבית הקברות היהודי. מקום המחבוא מצא חן בעיניהם. לבעל המחבוא קראו ינובסקי והוא עשה זאת, כמובן, למען בצע כסף. הוא חשש שאשתו תפחד להחזיק בביתה יהודים ולכן נפטר ממנה באופן מקורי. כרת בגרזן אצבע ברגלה ושלחה לבית החולים.

ובכן הוחלט שאנו הולכים לאותו ינובסקי ואלינו יצטרפו מהנדס ברנשטין עם אשתו וילדתו ועוד גבר אחד מבני משפחתו של ליב שפירא. אותם לקחו לשם פרוטקציה, כדי שנוכל לחזור לגיטו כשישוך הזעם. מבני משפחתי עמדו ללכת לשם אבי, אמי, אחי ואנוכי, דודי אברהם־וולף ושני הילדים שלהם. בנם מוטק ובתם צסיה נסעו למקומות עבודה מחוץ לעיר. וכן דודתי רחל ועמה עוד ארבעה אנשים. הוחלט שהסבתא, הסב ודודה פיגל־דבורה, ילכו למקום מחבוא אחר, אצל גוי בשם נובק ברחוב סקורופקי, שקיבל עבורם סכום ניכר. את הדוד זליג יעקובוביץ ואשתו חיה פסה וילדיהם מרדכי וחנה סידרו מכיריהם, אצל פולני בשם סובינסקי שגר ברחוב סטודולנה. לגיטו ראדומסק הביאו הגרמנים את היהודים שעבדו בכפרים וגם את היהודים שגרו בכפרי הסביבה והאווירה נעשתה בעיר דחוסה. הרגשנו שהנה בא תורנו ואמי אמרה שעלינו להסתלק מיד.

בבוקר אחד עמדנו, כדרכנו יום יום, ליד הקהילה וראינו אנשים היוצאים מהעיר, מאושרים שניצלו. גם בעיר חשבו רבים מבין אלה שעבדו בשביל הגרמנים, שעדיהם לא תגיע הרעה.

*

ימי הסוכות הגיעו. מספר היהודים בעיר קטן והלך אולם את מקומם תפסו אנשי הסביבה. אמי התרגזה על דודי אברהם וולף שאין הוא תפס את גודל הסכנה האורבת לנו והודיעה שהערב היא עוזבת את הגיטו. הדוד התנגד לכך באמרו שאין הוא יכול להפקיר את הכל. אמי התרגזה מאוד ואמרה שבגללו ניהרג כולנו. לבסוף הוחלט שיוצ־אים הערב ושלחנו לקרוא לינובסקי. אני, אחי ובת דודתי הקטנה, גניה, יצאנו מהגיטו מיד עם הגוי. אמי ודודתי רחלה, אשת הדוד אברהם וולף רגינה עם בתה ברונקה יצאו מהגיטו לכיוון בית הקברות היהודי ושם צריך היה לבוא ינובסקי ולקחתם. אבי ודודי אברהם־וולף נשארו ועמדו להצטרף אלינו בלילה הבא. הם רצו לשלוח את הסב והסבתא למקום המחבוא ולחכות שמא יחזרו שני הילדים של אברהם־וולף מהכפר כדי שיקחו אותם אתם.

נפרדנו מהסב והסבתא ויצאנו מחוץ לגיטו. ינובסקי הגיע עם זוג אופניים ואמר לנו לשתוק וללכת בעקבותיו. לאחר מספר שעות הגענו לביתו. הוא הכניס אותנו לעליית הגג בביתו. כאן ישבו כבר ארבע נפשות הפרוטקציונרים, וכעבור שעות מספר הגיעו גם הנשים.

למחרת בבוקר שלחנו את ינובסקי לגיטו. הוא חזר אחרי הצהריים וסיפר שהגיטו מלא „שחורים" ואין יוצא ואין בא. ה„אקציה" בראדומסק התחילה ואבי והדוד אברהם־וולף עם ילדיו אינם. במחבוא שלנו התחילו לבכות ולצעוק. שלחנו שוב את הגוי והוא הסתובב כל הלילה כדי למצוא את קרובינו. אבי הגיע למחרת בבוקר ואתו עוד עשרה אנשים ותינוק בן שלושה חודשים, שצרח תמיד דווקא בשעה שהיינו בסכנת מוות.

אבא סיפר לנו מה שקרה בינתיים אתו ועם הדוד אברהם וולף.

הדוד אברהם וולף טרם גמר את עסקיו ולא רצה להשאיר לגרמנים את כל רכושו. הם שלחו את הזקנים לבונקר ובבוקר גמרו אומר לעזוב את הגיטו. אבל נודע שהגרמנים החליטו להביא בחזרה לגיטו את כל האנשים שיצאו ל„פלאצווואוקעס" והדוד חיכה לשני ילדיו — מוטק וצסיה ועד שהגיעו היתה כבר השעה 2 בצהריים והגיטו נסגר ע"י ה„שחורים". ברחובות התחילו לירות ואבי נשאר תקוע בו. הם התחילו להתקדם בכיוון המקום שם נדברו להיפגש עם ינובסקי, אבל גרמנים עמדו על כל צעד ושעל וירו בכל עובר ברחוב. סוף סוף הגיעו עד לקצה הגיטו ליד הגשר ברחוב לימנובסקי, לבית קלקה שעמד בדרך לפשדבוזש. אבל משם לא היתה דרך החוצה. הם ניסו להימלט משחח־שיך אבל בכל המקומות עמדו גרמנים שירו בהם. דרך נס נמלטו. יהודי בשם קלקה, שניאות להוציאם מהגיטו דרש שיקחו אתם אותו, את משפחתו ואף אלמנה עם תינוק בן שלושה חודשים. בלית ברירה הסכימו אף לזאת.

הם עזבו את הגיטו והתחילו להתקדם בכיוון מקום המחבוא. בגלל החשיכה לא יכלו בשום אופן למצוא את המקום והסתובבו בקרבתו עד שהבקיע השחר. אף ינובסקי חיפשם בכל מקום אבל לא מצאם. משאזלה כל תקווה שאבי ימצא את המקום, החליט לשאול את אחד הגויים איפה גר ינובסקי. הגויים הראו לו את המקום וכל הקבוצה הגיעה אלינו. אבל ברור היה שמקום מחבואנו „נשרף". ינובסקי סירב בכלל להחביא מספר כה רב של יהודים. אבי שהבין שבעטיו נתגלה מקום מחבואנו, ישב ומרר בבכי.

בבוקר באו גויים רבים לשאול את ינובסקי איפה היהודים שחיפשו אותו בלילה. והנה אנו בעליית הגג — למעלה מעשרים איש — שומעים כל רחש ולמרבית הרעה צווח התינוק. ינובסקי ענה לגויים בקור רוח, שאמנם חיפשו אותו יהודים ובקשו ממנו שיוביל אותם לפשדבוזש אבל הוא סירב לעשות זאת והם חזרו לגיטו. הגויים הזהירו אותו שכל השכונה עלולה לסבול אם יימצאו כאן יהודים,

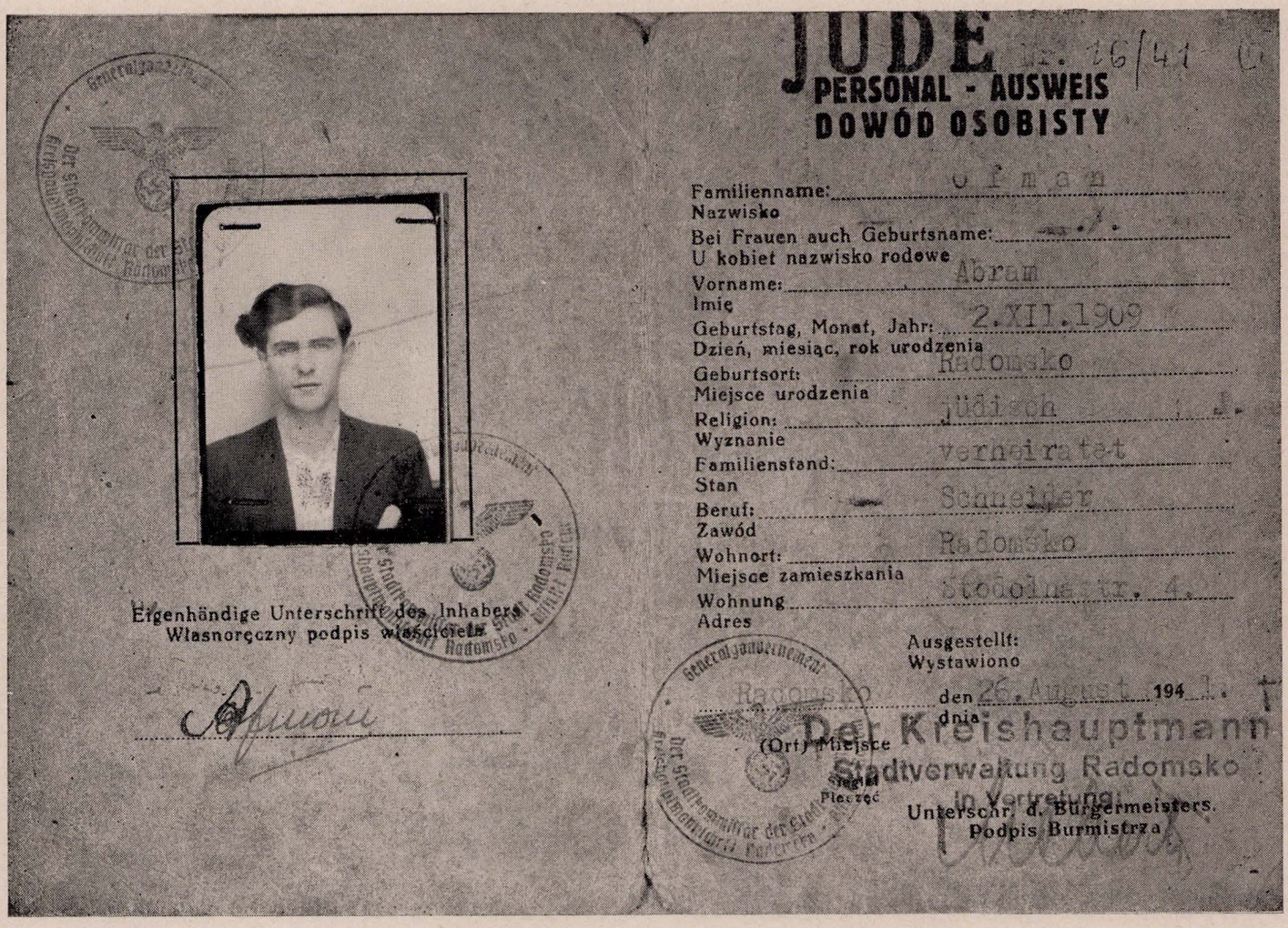

תעודת זהות (עם החותמת „יודע"), שהוצאה באוגוסט 1941.

אבל ינובסקי נשבע בצלב הקדוש שאין הוא יודע מאומה ואין יהודים אצלו. האזנו לכל מילה וידענו כי כל מילה מפיו חותכת כעת את גורלנו.

דרך החרכים שבקורות העלייה ראינו את בית הקברות ובו גרמנים מסתובבים ועל הכביש ראינו עגלות מלאות יהודים משפדבוזש בכיוון ראדומסק.

בחדר עלייה זה ישבנו כעשרים וכמה איש ללא מים ולחם, בחום וסרחון ומבלי אפשרות לקום כי הגג היה משופע, ובכינו על מר גורלנו. ידענו כי ההרג התחיל ואנו המוות צפוי לנו כל רגע.

על השבועיים שישבנו בביתו של ינובסקי אפשר לכתוב ספר שלם אבל ככלות הכל ינובסקי הוא שהציל אותנו מהמוות ולכן אזכור אותו תמיד לטובה.

מבעד החרכים שבקיר הקרשים של חדר העלייה שלנו היינו עדי ראיה איך הוצאו בבית הקברות להורג יהודים רבים. שם נרצח לנדאו, קורנברג בעל בית החרושת לסוכריות ומשפחתו ועוד רבים אחרים. וכך עברו עלינו ימי האימים כשקיר קרשים חוצה ביניינו ולבין המוות.

פעם ביום עלה אלינו ינובסקי, הביא לנו אוכל ומסר חדשות מהמתרחש בגיטו. מדבריו נודע לנו שבגיטו אין כבר כמעט יהודים פרט לשלושה בתים בהם מתגוררת קבוצה של ניצולים. שקט שורר בגיטו. ראדומסק היהודית נשמדה כלא היתה ונשארו שם רק מתי מספר. החלטנו לחזור לגיטו שהרי ה„אקציה" נגמרה.

בלילה הוצאנו לפועל את החלטתנו. לא היינו מסוגלים ללכת היות ושכבנו זמן כה רב מבלי יכולת להניע את אברינו. שוטר פולני הכניס אותנו לגיטו דרך פרצה בגדר תמורת שעון זהב. עברנו את מגרש הכדורגל, שם התחוללה הטרגדיה. שוב היינו בין יהודים. השתכנו בבית עץ. למחרת הבוקר לא יצאנו החוצה. מכל יהודי ראדומסק נשארו כמאה וחמישים איש ועוד כמאה איש התחבאו כבלתי־לגליים מכיון שחזרנו, כל המשפחה עם הילדים והנשים, הסתכלו עלינו אנשי ה„יודנראט" בעין זועמת. הם קברו את קרוביהם ואנו ניצלנו. „הגולדברגים השתלטו על הגיטו" רטנו. מובן שחיינו באימת מוות כי כל כמה ימים נתגלו בלתי־לגליים והוצאו להורג.

*

מפי עדי ראיה שמעתי פרטים על ה„אקציה". הגרמנים ציוו לכל היהודים להתאסף בשעה מסויימת במגרש הכדורגל, שהיה ליד בנין הקהילה. מי שנשאר בדירה—אחד דינו למות. במגרש התחוללו מחזות שדמיון אנוש אינו מסוגל לתארם. באותו היום יצאה רכבת אחת. את הנשארים הכניסו לבית הכנסת ושם חיכו לשובה של רכבת המוות. משום מה איחרה הרכבת לחזור ויהודי ראדומסק השלו את עצמם כי ניצלו. היו שמועות על התערבותו של הנשיא רוזבלט וכדומה. אולם הרכבת חזרה ולקחה את כל היהודים. כאות הוקרה על נאמנותם לגרמנים נשלחו מחצית האנשים של המשטרה להשמדה ויתרם — לבית חרושת לנשק ולשמירה על הגיטו.

היהודים שנשארו בגיטו הועסקו ע"י הגרמנים בניקוי הבתים העזובים והעברת החפצים שנשארו למקומות איסוף ומשם לגרמניה. אבי יצא לעבודה, אמי השתדלה לחדש את קשריה עם הפולנים ואנו הילדים היינו יושבים בביתנו מבוהלים ומחכים למוות.

*

הגיטו התחיל את חייו מחדש. אנשים זרים הובאו לאחר שהוכרז על הגיטו כמאסף של יהודי הסביבה והוענקה חנינה לכל אלה שחזרו מרצונם הטוב. אנו הראדומסקאים הפכנו למיעוט מבוטל.

היחסים עם אותם היהודים לא תמיד היו תקינים, יש ומלאים היינו טינה לאותם הזרים, שתפסו את מקומם של אנשי עירנו הקרובים לנו. אבל הגיטו נתמלא שוב רעש, חצר קנטור שוב קמה לתחיה וקווינו שלא תהיינה עוד „אקציות" ונישאר בחיים.

הסתובבתי שוב מחוץ לגיטו ופעם בדרכי חזרה נתקלתי בתהלוכה שלעולם אזכרנה. בין קבוצת יהודים מוקפת ע"י גרמנים צעד „הרב מגידזל". על ראשו המורם כובע יהודי ועם זקנו הלבן, נראה בעיני כאילו דרך מכוכב אחר. בקבוצה זו נמצא גם ידידי הטוב, אהרן ביאליסטוק, אמו ואחרים. התברר, שעמדו לשלוח אותם לצ'נסטוחוב אבל בינתיים נסתיימה שם ה„אקציה" ועכשיו החזירו אותם לגיטו שלנו.

*

בגיטו התהלכו שמועות על „רזרבאט" (שמורה) יהודי ו„יהודי חסות" וראדומסק היתה כביכול אחת מערי המקלט האלה. היהודים, שנתפסו בכל אשליה, העלו את הרעיון כי היות ונהרגו מיליונים של יהודים מעונינים הרוצחים להוכיח לעולם שאמנם קיימים עוד גיטאות ובהם חיים יהודים. וכחיזוק כאילו לטענה זו התחילו להגיע אלינו זקנים ונכים וה„יודנראט" שוב התחיל לפעול, גוטשטאט התחיל שוב לנסוע אל הגרמנים, כאילו הכל חזר למסלול הרגיל. יתר על כן, במחוז לא רצחו יותר יהודים אפילו כשתפסו אותם מסתתרים אצל פולנים, כי אם הביאום לגיטו.

האנשים שוב התחילו בכל מיני עסקים וגם אנו יצאנו אל מחוץ לגיטו וסחרנו. אבי התחיל לעבוד בבית חרושת לעצים של זנמירובסקי, שהוציא לפועל הזמנות בשביל הצבא. הפעם היה בטוח כי לא יאונה לו כל רע, היות ועבודת בית החרושת היתה חיונית למען הגרמנים. גרנו בחדר אחד עם דודי זליג יעקובוביץ ובחדר שני גר הדוד אברהם־וולף ובני משפחתו. בימים אלה הייתי עד ראיה איך נרצח בנו של זליג וילהלם שנמצא כמטר וחצי מחוץ לגבול הגיטו.

*

אבי עבד בבית החרושת משעה שתים עד חצות בלילה. עמדנו בחצר ברחוב לימנובסקי 10 — שם נמצאו משרדי ה„יודנראט" ומשום מה הרגשנו שהנה משהו עומד להתרחש. היה אמנם שקט כבכל יום, אבל אוזנו של אדם נרדף ידעה להבחין בשקט זה שהוא צופן בקרבו סערה. אמי אמרה מיד לאבי שלא ייצא לעבודה. צחקנו שנינו, אבי ואני, לאותו פחד פתאומי של אמא. אבא הלך לעבודה ואנו נשארנו. אולם אמי לא מצאה מנוחה לנפשה ויצאה מהבית כדי להיוודע אם אין כל חדש. ואמנם האנשים בגיטו ידעו כבר לספר, שבצ'נסטוחוב נרצחו היום יהודים רבים, כי לראדומסק הגיעו קרונות מלאים וריקים וקיימת סכנה שינסו לצרף אותנו ל„טרנספורט".

הגיע הערב ובגיטו שרר שקט. רק שוטר פולני מסתובב בחוץ בשלג ובקור. אמי קראה לו והוא עלה לביתנו. היה זה מכיר טוב של אבינו ולא פעם שיחקתי עם רובהו. אבל השוטר לא ידע דבר. אחי הלך לישון וכן יתר בני המשפחה. אמי ואני הלכנו אל בוכמן, שהיה חייב לנו כסף. גם שם היו כולם שלווים ואף צחקו לאמא המפחדת מכל דבר קטן. הגברת בוכמן נגשה אל מפקד המשטרה, מרקוביץ לשאול מה המצב. אשתו של המפקד גם היא צחקה.

כאשר הלכנו חזרה הביתה, פגשנו על המדרגות שוטר יהודי, פישמן שלמה, היה זה גיסו של מרקוביץ. אמי קראה לו ושאלה מה נשמע ותשובתו היתה: „חַווצ'ה, קחי את הילדים וברחו מיד".

חזרנו הביתה. עוררנו את המשפחה וסיפרנו להם מה ששמענו. לקחנו אתנו רק חבילת בגדים, שהרי בטוחים היינו שאמנם לא יקרה דבר וכי מחר נחזור לגיטו. כל אחד מבני משפחתנו הלך בכיוון אחר. אנו הלכנו לבית החרושת לגזוז של שבציק. שם ישנו על כסאות והיינו בטוחים שבבוקר נחזור והכל יהיה בסדר.

בשבע בבוקר שלחה אותי אמי לראות בחוץ מה מצב הענינים. אמרה לי לגשת לנגרית בוכמן, כי משם יצאו היהודים לעבודה אל מחוץ לגיטו. ברחוב הזדקר מיד לעיני שכל התנועה עוברת מהרחוב הצדדי. שמעתי צעקות שמחה מהפולנים שהנה שוב הורגים בני הכלבים. נכנסתי לבית החרושת והנה הוא סגור, הרגשתי שהנה עיניים רבות עוקבות אחרי, אבל התנהגתי בצורה חופשית, לא איכפתית והסתלקתי משם.

חזרתי לאמי ואמנם אף היא הבחינה בעמדה ליד החלון בתכונה הרבה והבינה כי הגיטו חוסל. ושוב מתחילה פרשה חדשה של מלחמה על החיים במקומות מחבוא ובפחד תמידי. וגם אבא אינני כי הוא הרי הלך לעבודה ומי יודע אם לא לקחו גם אותו ל„טרנספורט".

אבל אבי הצליח לברוח ולהסתתר אצל גויה אחת בשם יאשה, שגרה ליד בית הקולנוע. שם היה מקום המחבוא שלנו. הגויה הלכה לחפש אותנו לפי בקשת אבא וכשמצאה אותנו הלכנו אתה אל ביתה. בשעות אחרי הצהריים נכנס לשם גוי בשם וַאצק. וכשראה אותנו התחיל לצעוק שהוא שונא יהודים מכיון שגנבו לו פעם ארגז בירה ולכן עלינו למות. אמי לקחה אותו הצידה ונתנה לו תמורת מאה ארגזי בירה, אבל הוא בשלו כי עלינו למות. אמנם חבל לו על חווצ'ה והוא יתפלל לנשמתה אבל עלינו למות. בצאתו איים שהוא הולך ישר לגסטאפו. והנה מקום מחבואנו „נשרף" כבר ביום הראשון ל„אקציה". בינתיים הביאה אלינו הדודה רגינה, אשתו של אברהם־וולף, את בתם ברונקה וברחה, משראתה שאין מקום להתחבא. היות ולהם היו ארבעה ילדים ולנו רק שניים, החליטו כי מן הדין הוא שנתחלק ונדאג לברונקה.

נשארנו, איפוא, חמישה איש ללא קורת גג בליל חורף עז והגויה עומדת על כך שנעזוב את ביתה מיד, אחרת יבוא בעלה ויהרוג אותנו בגרזן. עזבנו את ביתה והלכנו אל ביתה של סובינסקה, שהבטיחה לנו להחביאנו בעת צרה. בחוץ עמדה בתה והתעלסה באהבים עם אחד מהקומנדו להשמדת יהודים. נכנסנו איכשהו והנה התברר שנמצאים כבר שם הדוד זליג יעקבוביץ, אשתו ושני ילדיו והדודה רוחצ'ה. אנו לא ידענו על כך, כי היינו בטוחים שהם נמצאים אצל וויזניק, מכרו של דודי כפי שאמרו לנו תמיד, כי בעת סכנה יברחו אל וויזניק.

הגויה הכניסה אותנו למתבן מעץ מבלי להגיד לנו שנמצאים אצלה עוד יהודים. הסתדרנו ושכבנו על התבואה בליל חורף פולני קר. למחרת לא אכלנו כל היום. ירד שלג שכיסה אותנו, אבל ברור שהיינו מסתפקים בזה כי נדמה היה לנו שאכן אנו בטוחים בחיינו.

בערב באה הגויה וסיפרה שהשכנים ראו אותנו נכנסים לביתה ועל כן עלינו להסתלק מיד ואם לא נלך, תשאיר את הדלת פתוחה ולא איכפת לה מאומה. בתה תביא את הגרמנים ותאמר להם שהנה אנו פרצנו לתוך המתבן. מכיון שהיא מפחדת ממתים היא מבקשת מאתנו להסתלק מיד ולמות במקום אחר.

אמי עזבה מיד את הבית והלכה לחפש מקום חדש. ואמנם מצאה מקום אצל הפלצים, זוג זקנים שגרו בשכונת הפועלים בדירה בת חדר ומטבח. שם נכנסנו בלילה חמישה איש וישנו אתם בחדר אחד. כשנכנס מישהו ביום הסתלקנו למחסן עצים שנמצא מאחורי המטבח.

במקום זה היה לנו טוב. שוב הרגשנו את עצמנו כאנשים ושכחנו לרגע קט את מצבנו. אבי חלם אפילו על כך שיינתן לנו לחיות כאן עד גמר המלחמה. מבעד החלון ראינו ילדים משחקים בשלג ואת הזקן

כשהוא חוזר מהעבודה. מפיו שמענו כי הגיטו חוסל ואין עוד יהודים בראדומסק. ידיעה זו אישר העתון בכתבו כי הנה העיר ראדומסק היא „יודנריין".

✶

עברו שבועיים. והנה ביום ראשון אחד באו בני משפחתם של הזקנים לביקור ואחד מהבנים הבחין בנו כשאנו עומדים במחסן העצים. שוב נשרף מקום המחבוא שלנו. הבן דרש מאתנו שנעזוב את בית אביו עד הערב. כי אחרת הוא ישלח מחר את הגסטאפו. הוא התנצל בפנינו כי אין ברצונו למות כי אם לראות את סוף מלכות הרשע ואת פולין החופשית.

ושוב חיפשנו אמי ואני מקום מקלט. ניגשנו לגויה אחת וטורקיבץ הלה, שהבטיחה לסדר לנו עד למחרת בערב מחבוא. אבל היא עקבה כנראה אחרינו ולמחרת בבוקר באה אלינו עם בעלה והוציאה מאתנו את כל הכסף באיימה עלינו שאם לא ניתן לה את הכסף תמסור אותנו לגרמנים.

ברחוב הופיעו מודעות שעבור כל יהודי חי או מת משלמים פרס. לאבי נמאסו כבר החיים האלה והוא דיבר על לבנו שנתמסר לגרמנים, כי הוא רוצה עוד שעה לפני מותו להימצא בין יהודים. אולם אמי היתה בדעה אחרת. באמצע היום יצאה לחפש מקום מחסה. היא הלכה הפעם לבית החרושת לבירה של שבציק. הופעתנו עוררה פשוט בהלה, כי הרי היו אנשים שראו אותנו כביכול הרוגים על הכביש. שמחתם היתה כנה והם אמרו לאמי שתביא את הילדים והם ידאגו לכך שנעבור לצ'נסטוחוב, כי שם קיים עוד הגיטו. ואמנם היה זה הפתרון היחידי המתקבל על הדעת.

אולם הבעיה היתה איך עוברים לצ'נסטוחוב, מרחק של 45 ק"מ, בכביש השורץ גרמנים. נמצא עגלון בשם ואך, שהסכים להסיע אותנו בעגלת חורף ובלית ברירה שמנו את חיינו בכפנו, מכיון שעמדנו לצאת למחרת בבוקר, לקח אותנו אל ביתו. משראתה אותנו אשתו התעלפה פשוטו כמשמעו וכשהתאוששה דרשה במפגיע מאתנו לעזוב את ביתה. כי אין היא רוצה שבעלה ימות בגללנו.

אמי דברה על לבה, נתנה לו כל מה שהיה בידינו גם את הבגדים שלנו ואנחנו לבשנו בגדים בלואים. בסוף הסכימה האשה שנשאר עד הבוקר וגם הבטיחה להדליק נר לנשמתנו, כי הרי ראתה אותנו — כפי שאמרה — מוטלים אי שם הרוגים על השלג ופחד הלילה הזה ילווה אותה כל ימי חייה.

יצאנו בבוקר השכם. אבא התלבש כגוי והרכיב משקפיים. אותי ואת אחי הכניסו לתוך התבן, ברונקה ישבה ליד אמי. לפני שהמזחלה זזה התיזו עליה מים קדושים מקודשים, ועברו עם צלב ליד הסוסים. לאור היום עברנו דרך ראדומסק, שם הכיר את אבי ואמי כל גוי וכל שוטר ולא קרה מאומה. גם בדרך נסעו מאחורינו גרמנים ואנשי גסטאפו ולא אונה לנו דבר.

הגענו לצ'נסטוחוב. אמי לא ידעה איפה נמצא הגיטו ואיך נכנסים אליו. ירדה מהעגלה והגוי נסע אחריה. בהיכנסה לרחוב ורשבסקה, שהיה ריק מאדם, פגשה למזלה בשוטר יהודי שהכירה והזהיר אותה שהמקום כאן מסוכן מאוד. אמי התחילה לסגת והוא הראה לה מקום ששם עבדו יהודים. השוטר עמד בצד ועקב אחריה ובזכותו נצלנו.

לבסוף נמצאנו בין יהודים. נודע לנו, שאחי אמי, אחותה ובעלה נשארו בחיים ואין לנו מה לדאוג. החלטנו שלא נברח עוד וסופנו יהיה יחד עם כולם שהרי אין אנו טובים מהם.

✶

נכנסנו לגיטו. הורי יחד עם העובדים ואותנו הילדים הכניסו לתוך שקים עם לחם. אמי הלכה לחפש את אחותה ואותנו השאירה בחדר המדרגות של אחד הבתים. בעמדנו שם נתקל בנו משה ברגר, מי שהיה יושב ראש ה„יודנראט" בראדומסק לפני גוטשטאט. משראה אותנו פרץ ברגר בבכי מר: „ילדי ראדומסק — התייפח — אייכם?" ואנו עמדנו נבוכים וסרבנו להיענות להזמנתו להיכנס אליו, כי חיכינו הרי לאמא שאמרה לנו לא לזוז מכאן ולחכות לה עד שובה.

✶

ושוב היה לנו בית, משפחה ויהודים מסביב. החיים היו דווקא טובים שהרי „מחר נמות". אמי התחילה לעבוד ואף את אבי הכניסו למחלקה שניקתה את הבתים הריקים שנשארו אחרי היהודים שהוצאו מהגיטו. הגרמנים הקימו מחסנים מיוחדים לאחסון החפצים שנשלחו לגרמניה לאחר מיונם. לכל חפץ היה מחסן משלו. אמי עבדה במחסן ללבני מיטה. ברור שהאנשים גנבו מה שניתן לגנוב. התחיל שוב הסחר עם הפולנים. אכלנו מכל טוב כי ידענו הרי שימינו ספורים וגורלנו נחרץ

✶

גם אני התחלתי לעבוד במטבח הגיטו. אספנו את השאריות מהמטבח והובלנו אותן בעגלות אל המזבלה לגיטו. היינו במטבח כמה נערים קטנים והממונה עלינו היה בנו של מנהל המטבח. לא פעם ראיתי את הגרמנים רוצחים על ערימות הזבל יהודים. התרגלתי לכך כי סוף סוף השלמנו עם המחשבה שאנו כולנו נדונים למות. אחי בצלאל וברונקה ישבו בבית במחבוא שהכינו להם במקרה וייערך חיפוש באמצע היום, כשכל הליגליים יצאו לעבודה.

✶

אולם גם בצ'נסטוחוב השתוללו הגרמנים והרגו את כל הרופאים ואנשי האינטליגנציה המקצועית. בחמש בערב הופיע דגנהארט, מפקד השנפו והודיע כי על הנמצאים ברשימה להתייצב עם משפחותיהם מיד על יד שער היציאה, כי הם נוסעים לארץ־ישראל. שמחת האנשים היתה ללא גבול, שהרי האמינו שנוסעים הם לארץ ישראל. וכולם התייצבו כאיש אחד.

הגרמנים הטעינו אותם על מכונות משא שנסעו לבית הקברות היהודי. אחריהן יצאו משאיות ועליהן מכונות יריה. רק מתי מספר הצליחו לקפוץ מהמכונות ולחזור לגיטו, יתרם נהרגו כולם.

הגיטו הבין שזה הוא שלב נוסף לחיסולו, אבל לא כולם היו מוכנים למות ללא התנגדות.

בצ'נסטוחוב קמו קבוצות נוער חלוצי שהחליטו להילחם על נפשם. ביום 14 בינואר, ערב חיסול גיטו ראדומסק, קם בחור ראדומסקאי פישליביץ יחד עם פיינר והתנקש בחייו של רון, סגנו של דגנהרט. לרוע מזלו של הבחור לא פעל האקדח והוא יחד עם עשרים בחורים נורו במקום. בראקוב ניסו הבחורים להוריד רכבת מהפסים, אולם הגרמנים גילו זאת לפני שהרכבת הגיעה ושוב נהרגו ארבעים איש. אבל כל זה לא הרתיע את הנוער, שהקים בונקרים ואסף שם נשק. הבחורים אספו כסף בין היהודים וכל מי שסירב לתת הושיבוהו לבית הסוהר של הארגון. המשטרה היהודית הרגישה שאין היא שלטת יותר בגיטו ופחדה מנקמת הארגון.

אנו העובדים במטבח עזרנו לבחורים בהקמת הבונקרים. היינו מביאים עצים למטרה זו וכן להקמת המנהרה שהובילה אל מחוץ לגיטו.

✶

בינתיים פוטר אבי מעבודתו הקודמת ועבר לעבודה בהסאג פאלצאַרי. שבוע עבד ביום ושבוע בלילה. אף ברונקה התחילה לעבוד שם.

כששמע דודי אברהם־וולף שאנו נמצאים בצ'נסטוחוב החליט גם הוא לבוא לשם. הדבר לא היה פשוט כלל וכלל. תחילה שלח את בנו מוטק ואת בתו צסיה, שהגיעו לצ'נסטוחוב ברכבת וגרו אתנו. לאחר מכן באה הדודה רגינה. אף בתם הקטנה דבורה בת השש באה לבד. מעניין איך ילדה זו עברה בכוחות עצמה את חוטי התיל, נכנסה לגיטו ומצאה אותנו. נשאר רק הדוד ועל אף כל המאמצים לא הצלחנו להביאו. לאחר מכן נודע לנו שהרג אותו הגוי שאצלו התחבא. הדודה רגינה לקחה חדר וברונקה עברה אליה.

✶

למפקד השנפו, דגנהארט, היתה בגיטו אהובה יהודיה בשם הלנה. פעם שלח אותי מנהל המטבח הביתה אליה עם עוגה וראיתי יצור יפה כחלום. זאת היתה אהובתו היהודיה של משמיד יהודי צ׳נסטוחוב ואחר כך של יהודי יוון. אולי קיוותה שבדרך זו תציל את חייה אבל גם היא נרצחה בידי הצורר.

✶

והנה מה שיגורנו בא עלינו. בסוף כל שבוע הוציאו אותנו הגרמנים למגרש וערכו חיפושים בגיטו ושום דבר לא קרה. והנה לפתע ערכו חיפוש בשלושה בתים ומצאו בהם נשק ומדים גרמנים. את כל דיירי הבתים הוציאו להורג. אף דודי, אחי אמי, שהיה אחראי על הבית בגיטו והיה קציין נהרג שם. בגיטו הוכרז עוצר ולפנות ערב שמענו עגלות נוסעות ועליהן גוויות של בחורים, ודם מטפטף לאורך כל המסלול. העגלות סבבו את הגיטו בדהירה שטנית והגרמנים עמדו וצהלו.

נשמעה תקיעת חצוצרה שקראה לעובדי הלילה של הס״ג לצאת לעבודה וביניהם גם אבי הלך. ואנו, אמי, אחי, נשארנו בגיטו.

כל הלילה לא ישנו והתלבטנו אם לצאת לסלקציה או להתחבא.

✶

מי העלה על דעתו שטבח זה אתו עבדתי במטבח הוא מפקד ארגזן המרי בגיטו? ואיך נודע הדבר לגרמנים? שמו היה פוטשביץ. לפני יומיים עמד ליד דגנהארט ודירקטור ליט וכל אנשי הגיטו עברו לפניהם. מאת פוטשביץ דרשו שיראה את שותפיו למחתרת. אולם הוא עמד מוכה ופצוע, לפניו עברו יהודי צ׳נסטוחוב והסתכלו ביראת כבוד באותו בחור המעונה שעל אף כל העינויים לא גילה לפושעים דבר ומת מות גיבורים.

✶

יצאנו לרינאצ׳אק (השוק הקטן) כל הגברים בגיטו וביניהם אחי ואני. הנשים נשארו בגיטו. על המגרש עמדו מאות גרמנים חמושים כיוצאים לקרב. כאלפיים גברים היינו ולפי הוראות דגנהארט נעמדנו בשלישיות בצורת „ח״. על המגרש שרר שקט, שקט שלפני הסערה, כל אחד מנסה למצוא לעצמו מקום טוב יותר. אני עמדתי ליד אחי, שמתי לו אבן מתחת לרגיו שייראה גבוה יותר וכך עשיתי גם אני לעצמי.

כל חמישה מטרים עמדו קבוצות ז׳נדרמים חמושים במכונות יריה ורמונים ודגנהארט מתהלך בין השורות. הוא מצווה לפתוח את השורות והנה אנחנו גלויים. אבל הפעם לא אלינו הוא מתכוון. הוא מחפש את אלה שגרו בבתים בהם נמצא הנשק והגובלים אתם. כל אחד היה חייב להגיד איפוא הוא גר. ככה אסף שתי משאיות של אנשים שיצאו מעבר הגיטו ואחריהן משאיות עם מכונות יריה. האומללים הרגישו שהנה סופם בא ונשמעו צעקות: „מוות לרוצחי עמנו, תזכרו אותנו!״.

ואנו עמדנו בשורות כמאובנים כי רצינו הרי לחיות...

המשאיות יצאו לדרכן ובריגאצ׳אק השתרר שוב שקט. לאוזני הגיעו לחש הנשים שעמדו בשורות ליד גדרות התיל וראו את בעליהן, בניהן ואחיהן המוצאים להורג.

משאיות המוות חזרו. ושוב התהלך דגנהארט בין השורות והוציא אנשים, שלא מצאו חן בעיניו. הפעם איתרע מזלו גם של אחי. הרוצח ניגש אליו, הבחין שהוא עומד על אבן. „בן כמה אתה?״ שאלו. „בן חמש־עשרה״ — ענה לו אחי והוצא מהשורה.

עמדתי מאחורי אחי. ראיתי ושמעתי הכל ושתקתי... וכי מה יכולתי לעשות? לרוץ אחריו ולמות יחד אתו? והרי רציתי לחיות בכל נימי נפשי.

כעבור זמן חזרו שוב המשאיות ריקות ושוב הוצאו אנשים. אולם הפעם לא פחדתי יותר. עלינו שלושים ושש ילדים למשאית ועוד מספר ניכר של מבוגרים עד כדי למלא אותה. והנה לפתע הופיע דירקטור ליט, המנהל הכללי של הס״ג, לבוש מדים שחורים של ס״ס וציווה להוריד את הילדים מהמשאית. ניצלנו, (בין 33 הילדים שניצלו נמצא עוד ילד מעירנו, אהרן ביאליסטוק, שנפטר לא מזמן בארץ).

המשאיות יצאו בלעדינו ואנו נשארנו בחיים.

✶

שוב נפגשנו, אבי, במאוחר יותר אמי ואני בהס״ג, לשם הובאו כל אלה שנשארו בחיים. משפחתנו נצטמקה. למעלה מחציה נרצחה.

עלי עברו עוד סלקציות, מחנות בוכנוואלד (בבוכנוולד אבדתי את אבי) וטרייזנשטאט. ותקצר היריעה מלהשתרע כדי לתאר את כל מה שעבר עלי בתקופה זו עד שבא הסוף לשלטון הרשע.

פרקי־זכרונות של נערת־גיטו

חנה אש (וילהלם)

1.

היה זה עם עלות השחר, כשרעש חזק העירני, וכשפקחתי את עיני עמדה כבר אמי ליד מטתי. לפי מראה עיניה הבינותי כי דבר מה רע מאד התרחש. פניה היו חוורים ועצובים, חיבקתני חזק על לבה, ואמרה בלחש: התלבשי מהר, עלינו לרוץ למקלט; ועזבה את החדר. בעוד אני מתלבשת, שמעתיה נותנת הוראות לעוזרת שתכין את הדברים הנחוצים ביותר. גמרתי את לבישתי ואני ממהרת אל אמי, אך באותו הרגע, חזר הרעם, השמשות נשברו ורסיסי הזכוכית עפו לעברי. מישהו תפס אותי בזרועותיו. הרעם חוזר.

2.

הושיבוני על ספסל ליד אחי הבכור ואחותי. אמנו מגישה לנו מטפחות רטובות, ומצוה להחזיק זאת צמוד לפה. הסתכלתי סביבי — קירות מלוכלכים של לבנים אדומים, מלאי עכבישים, ואנשים דחוסים אחד לשני. אכן היה זה המרתף אשר בביתנו וכל שכנינו בפנים, הילדים המבוהלים בכו והאמהות מנסות להרגיעם. שומעת אני את אמי פונה אל אשה העומדת לצדה, — האם בטוחה את שאכן פצצות גז הן אלה? הרעש חוזר, ילדים פורצים בבכי ובהמולה, אמי דוחפת לי את מטפחתי הרטובה לפה. כך ישבתי זמן ארוך, עד שהשתרר שקט. אחותי ישנה, ואז שאלתי את אמי — אמא! האם זאת היא מלחמה? — כן ג׳וניה, אך נסי נא לישון גם את. — אמא, האם גם זאת מלחמה כמו שסיפרת לנו עליה? האם גם מלחמה זו תימשך ארבע שנים? הנלך לבית־הספר? שאלות בלי סוף, ואיך לשאול את כל זאת! ופני אמי עיפים כל־כך. קמתי על רגלי. הרגשתי את עצמי גדולה כל כך בחדר קטן זה. בחוץ נשמע טרטור אוירונים. ושוב שקט... לפתע שמענו רעש אופנוע. אמי רצה החוצה, אכן אבי הוא זה, חזר זה עתה מורשה, לשם נסע יום קודם לכן. ישבתי במקומי ונרדמתי.

3.

ליל חורף... לפני צמד סוסים, רתומים לעגלה עמוסה, על העגלה יושבים אחותי, ובת דודתי פלה. הולכים לאט לאט. אבי הולך קדימה ומשוחח עם דודי. אני מסתכלת מאחורי, העיר בוערת. לאן שלא אפנה את ראשי, להבות אש עולות לשמים. עיני מתמלאות דמעות ופחד נורא תוקפני, פחד שלא ידעתיו קודם־לכן. אני פורצת בבכי, אבי לוקח אותי על ידיו, ומרגיעני. עם בוקר הגענו אל הכפר, בו שם גרה דודת אבי, שם בילינו כמה ימים, עד אשר ראינו את החייל הגרמני, ומתוך כך התברר לנו שפולניה נכבשה וצבאות גרמניה נמצאים גם בראדומסק, וחזרנו הביתה.

4.

העגלה נעצרה ליד הבית. לא העליתי על דעתי את אשר ראו עיני. בבית היה תוהו ובוהו, הכל הפוך, הכל שדוד, הדלת פרוצה, הרהיטים שבורים, בדלתות הארונות סימנים של כידונים. על פני אמי ראיתי צער רב, ודמעות בעיניה. הורי התחילו לסדר את הבית, ואני התחמקתי ורצתי לרחוב. לא ראיתי פני ילד, הרחוב עצוב היה, לפתע בא לקראתי איש, מכנסיו שחורים, חולצה צהובה, וסרט אדום על שרוולו, פניו אדומים. ובכן זהו גרמני?! אך בעודני עומדת וחושבת כך, עבר לידי ילד אחד, ומצביע באצבעו עלי — יודה!! יודה!!, לא שמעתי את המלה קודם לכן, ולכן לא הבנתי את פירושה, אך היה משהו מעליב בקריאה זו. רצתי הביתה, ושאלתי את אבי, — מה משמעותה של מילה זו? פני אבי החווירו ואמר בשקט, — יהודי!

זמן קצר אחרי שובנו הביתה, הודיעונו כי מכינים גיטו, ועל כל היהודים לעבור לגור בו. זה לא יתכן! הרי הבית שלי הוא!!! האם יכול מישהו לגרשני מכאן?! — — יכול! יכול! אמרה אמי, ובמהרה נוכחתי בזאת.

5.

ושוב עגלה עומדת לפני ביתנו, אך הפעם זה שונה, משני צדיה עומדים גרמנים. על העגלה מותר להעמיס רק קצת הלבשה, ומזונות אשר היו עוד בבית, כל השאר חייב להישאר. ובכן עלי להיפרד מחדרי הקטן, מחצרי אשר כל כך אהבתי לשחק בו, עלי לעזוב משום שהם רוצים כך... הם הגרמנים! אמי בוכה... אני רואה כי מנסה היא להסתיר זאת בפני. אכן אמי, רואה אני זאת, רואה... ומבטיחה לך כי לעולם לא אציק לך, כי אמלא את כל בקשותיך, תמיד אהיה לצדך! זאת היתה שבועתי הראשונה לאמי, ואכן לא זמן רב הצטרכתי לשמור עליה, כי במהרה נלקחה אמי ממני.

6.

גטו... במשך חצי שנה החלפנו ששה מקומות דיור, לא דירות היו אלה! כי אם אורוות, אשר גרנו בהם כמה משפחות יחד, עד אשר הודיע לנו אבי כי עוברים אנו לגור לבית טוב יותר.

אבי, אמי ואחי ענדו כבר אז, סרטים לבנים עם מגן־דוד על שרוולם, רק אחותי ואני לא לבשנו זאת, עדיין היינו ילדות קטנות. — יום אחד הודיעתני אמי כי אלך ללמוד. לא, לא לבית־ספר, כי אם אצל גברת פנסקי, אשר היתה גם מורתי בבית־ספר לפני המלחמה. בבוקר קמתי מוקדם, ורצתי לדירת מורתי, היו שם כבר כעשרה ילדים. מורתנו הסבירה לנו, כי נבוא כל בוקר ללמוד, אך אסור עלינו להכנס בקבוצות אלא אחד אחד. אסור לגרמנים לדעת כי לומדים אנו, את הספרים להסתיר היטב מתחת למעילים, כי אחרת יאסרונו. ובבית הסבירה לי אמי, כי אסור לילדים יהודים ללמוד דעת, ולכן עלינו לעשות זאת בסתר. אמי היקרה! הרי לימוד אינו פשע! תמיד אמרת כי דעת הוא לפיד החיים, ועתה עלינו להסתיר זאת?! המלה סתר הפכה לשם דבר, הכל מסתירים, רק איננו יכולים להסתיר כי יהודים אנו! — האם רוצה אני להסתיר זאת?!! גם אמי יהודיה, ומה פסול בה, גם אבי, אחי, אחותי וכל בני משפחתי, את מי להאשים בכך כי יהודים אנו. הרי אותו אלוהים ברא את כולנו, או שמא אלוהים אחרים ברא את הגרמנים והפולנים... היכן אקבל תשובה לכך?

שעות אלה אשר ביליתי עם חברי אצל מורתנו, היו השעות של שמחה היחידות אשר היו לנו. ובעזבנו את חדר קטן זה ויצאנו לרחוב חזרה עלינו מיד העצבות. אנשים נראים זקנים ושבורים.

יש הרושם כי לכל הסבים כאב שיניים, לכולם מטפחות סביב הפה, אך ניוטה דומברובר חברתי צחקה ממני, האין את יודעת, מתחת למטפחות אלה מסתירים את הזקנים. זקן? האם גם זאת אסור ליהודים, משונה! את המלה הזאת, אמרנו שתינו יחד, וכמנהג ילדים, מיד עשינו מזה משחק. — תחילה בחרנו באות ב׳ * ועכשיו עלינו לבחור פרח אשר תחילתו באותה אות, אחר לבחור לנו שאלה, אשר היינו רוצים לקבל עליה תשובה, ואם בחרנו באותו פרח הרי קבלנו תשובה חיובית. ומה עלי לשאול? אם תצליח ההצגה אשר לומדים אנו להציגה, או שמא אקבל מתנה יפה ליום הולדתי אשר קרב ובא, לא! דבר אחר רוצה אני לדעת! ניוטה סופרת עד שלוש, ועלי להגיד את שם הפרח אשר בחרתי. בקריאה אחת קראנו בז׳ כי גם ניוטה בחרה בפרח זה, החביב ביותר על אמי. אני פונה אל חברתי ושואלת: על מה את חשבת ניוטה? מר רצית לדעת? היא הסתכלה בי ואמרה — אם תהיה „אקציה" או לא. אכן, גם אני שאלתי זאת, כי על ה„אקציה" דיברו הרבה. למרות שלא היה לי מושג ברור על כך, דבר אחד ידעתי כי משהו עומד להתרחש, כי יפרידו ביני לבין הורי, כי יובילונו בקרונות רכבת סגורים, זרויים סיד.

הלכנו לבקר את אחת מחברותינו, בכדי להודיע לה על עריכת ההצגה, החדר אשר גרה בו היה במרתף, חדר קטן מלא עשן מכיריים מקולקלים, ובו שתי משפחות. התינוקות שכבו עטופים על הרצפה, לא היו מיטות, ואף לו היו הרי לא היה מקום להן. שנים־עשר בחדר קטן זה. ילדים גדולים יותר, ישבו דחוסים בפינה, אחד מהם הקריא ספר בשקט. הבחינו בנו ויצאו החוצה, וכך פנינו כולנו לעבר ביתנו. שבוע לאחר מכן הצגנו את ההצגה. ההחלטה על עריכת הצגה לילדים באה באופן ספונטני ביותר, היינו כששה שבעה ילדים, ניוטה דומברובר ואחותה הקטנה הנקה, טושיה נימרק, אחותי, אני, ופרידה. ערכנו והכינונו הכל בלי עזרת מבוגרים. החלטנו לבוא לעזרת ילדי פליטים, ולהם היתה הכניסה חופשית. בחדר גדול אשר בביתנו הצגנו את ההצגה, מכרנו כרטיסים ואספנו 29 זהובים. ההכנסה היתה מיועדת לעזרת פליטים. את הכסף מסרנו לאשה אחת פליטה מלודז׳ אשר גרה בבית הכנסת ולה שלושה ילדים קטנים. ובעלה? היא אינה יודעת היכן הוא. בינתיים החליטו גם המבוגרים לערוך „רביו", החזרות היו לרוב בביתנו, חמק אהרונוביץ, דוד מאיר קורנברג ואבי ביימו אותו. אבי החליט לצרף אותי ואת אחותי, כפתיחה למערכון קצר. לא ידעתי לשחק, ועמלתי קשה על לימוד שיר קטן, אשר חייבים היינו להציג על הבמה, ואלה חרוזי השיר:

„יאַגדעס קליינע יאַגדעלעך, קלויבן מיר אין וואַלד".

יום ההצגה הגיעני. האולם היה מלא ואבי ניגן בכינור, בקצה האולם שמעתי בכי, וכשהפניתי את ראשי, ראיתי כי אכן כולם בכו, והרי באו לכאן בכדי להשתעשע, לשכוח לפחות לרגע את סבלם. ובחוץ עמדו הרבה ילדים אשר רצו להיכנס ולא ניתן להם, היו אלה ילדים אשר לא הכרנום, ילדי פליטי לודז׳ אשר הובאו אלינו וגרו בבית הכנסת. יום אחד הציעה לי ניוטה, שנלך לבית הכנסת, ונעשה הכרה עם ילדים אלה ונזמינם אלינו הביתה. הלכנו קבוצה של כמה ילדים. עמדנו בפתח האולם ולא האמנו למראה עינינו. אולם אחד

---

* בפולנית זקן הוא „ברודה".

גדול, ובו מטות שתי קומות אחת ליד השניה, קור נורא והמולה רבה, ילדים בוכים, אחרים צועקים, נורא! נורא! דמעות מלאו בעיני, הייתי לבטח צועקת מכאב ועצב, אילמלא פרידה, אשר דחפתני החוצה והרגיעתני. אחרי זמן מה, נגשה אלינו ילדה והציגה את עצמה, שמה היה אילזה, התברר כי הנה מגרמניה, בזמן האחרון גרה בלודז', הזמנו כמה ילדים אלינו, וחזרנו הביתה. נשכבתי לישון, אך שנתי נדדה, ולכן שכבתי בעינים עצומות. שמעתי אמי ואבי מדברים בחדר הסמוך. רק מלים בודדות הגיעו אלי, — — „הזמן כבר קצר... עלינו לעשות זאת בלילה... בונקר... מעל התקרה... אקציה... ובכן „אקציה" המבוגרים לא פוסקים מלדבר על זאת, „אקציה", בונקר, אנשים מלאי פחד.

כל יום רואה אני מחלוני טרגדיות מתרחשות. הנה שוטר ולידו בחור צעיר עומד ליד באר, ורוחץ את פניו הטבולות בדם, ולמה הכוהו? כי יהודי הנו? האם גם הוא ילך עם ה„אקציה"?... „אקציה"! „אקציה"!. על אף השמירה הקפדנית של ההורים, שעל בנית הבונקרים לא יודע דבר לילדים, כי פליטת פה אחת תהרוס את הכל. יקירי... יודעת אני את סודכם! לא פעם נעדר אבי בלילות, ואף אמי... יודעת אני על ארבעה הבונקרים אשר בונה אבי בבית, יודעים אנו הילדים את חשיבות הדבר, ונהיה לכם רק לעזר! אמא יקרה! מה עצובים ונוראים החיים! ושם מעבר לים, שם ארץ־ישראל. האם אשאר בחיים ואגיע ביום מן הימים למולדתי אשר את האהבה אליה ינקתי ממך. אני מנסה לתאר בדמיוני את עצי התמר, את קבר רחל. האם אגיע אליך? בכדי להמשיך מסורת דורות?! — אני נרדמת ולבי מלא תקוות.

7.

בבוקר קמתי מהר והרגשה מעיקה עלי, רצתי למורתי, רוב הילדים היו כבר במקום, ישבתי במקומי ורק אז ראיתי, כי פרידה גזזה את צמותיה, „פרידה"! היכן צמותייך"? הצמות שלי?! האם אני צריכה אותם לקרון? שהכינים יאכלו אותי? אמי גזזה לי אותם. אומרים שעוד מעט תהיה ה„אקציה". בצ'נסטוחובה, כבר היתה... לא למדנו באותו יום. גם מורתנו לא היתה לה שעה נוחה לכך. רצתי הביתה ומצאתי את אמי מנקה את הבית לקראת חג ראש השנה.

8.

אמי הקימה אותנו בבוקר והלבישה לי שמלה נקיה, והלכה לבית הכנסת. זה היה צריף קטן, כמדומני דירה שמישהו העמידה לתפילות. לפני הבית הרבה אנשים. כולם בוכים... הבחנתי באמי אף היא עמדה ודמעות בעיניה. נגשה דודתנו קיילה, וברכה אותנו. בפנים החלו התפילות וכולם נכנסו פנימה. הבכי לא פסק זמן רב. גם אני בכיתי, מחבקת את אמי כאילו רוצה להגן עליה... היש בכוחי להגן עליה?... הסתכלתי סביבי מבוהלת, קשה היה להכיר את האנשים. פנים לבנים ורזים, עיניים גדולות, בולטות. התפילות הגיעו לקצן, ואף היום הגיע לסיומו. מישהו מנענע אותי... אני שומעת דיבור, פוקחת את עיני, ליד מיטתי עומדת אמי ולידה אחי ואחותי לבושים. התלבשי מהר, עליכם להיכנס לבונקר, „אקציה"!!! קפצתי ממיטתי, וצמרמורת חזקה עברה את גופי, התלבשתי מהר ונגשתי אל אחי ואחותי אשר עמדו בפתח הדלת. המון נדחפו לביתנו, יהודי זקן בעל זקן לבן ארוך, מחזיק צרור קטן ביד וכסת גדולה, פונה אל אמי ומתחנן שתתן אף לו להכנס לבונקר שלנו. ואחריו אנשים עוד ועוד... הבונקר התמלא וכשרצינו אנו הילדים להכנס לתוכו לא היה עוד מקום. אמי לקחה אותנו, והכניסתנו לבונקר שני, אשר היה מול דירתנו, מעל לעלית הגג. עלינו על סולם, ונכנסנו בזחילה לתא קטן ומשם דרך חור, לתא מרווח יותר, וסגרנו את הפתח. וכך היינו בין הרעפים אשר מכסים את הגג ותקרה של העליה. לשבת אי אפשר; הגובה 50 ס"מ. המון אנשים שוכבים כבר במקומם, עברנו שלושתנו, אחותי, אחי ואני, בזחילה אל פינה אחת. שכבנו בשקט. מבחוץ הגיעו אלינו רעש וצעקות. אחרי זמן מה השתתק הכל. כששומעת אני לפתע עברני, שקט... הפינה אשר שכבנו בה, היתה מצד המדרגות, וכך שמענו את כל המתרחש בפנים הבית. הנה שמעתי את אמי ואבי יוצאים את הבית... אני רוצה לצעוק „אל תלכי אמא!... ילד אחד מתחיל לבכות... מרגיעים אותו. ושוב שקט... אחי מצונן, משתעל, אנשים כועסים, הגרמנים יגלוהו, השעול יסגיר לידם את הבונקר, אחי משתעל שוב. הוא מנסה להתאפק, אך לא עולה בידו. הוא משתעל שוב ושוב! המחנק אשר בבונקר מפריע לו וגורם לשעולו. שומעים צעדים ממדרגות... מישהו יצא את הבית. השעול חוזר... האנשים מחליטים להוציאו מהבונקר, לתא הקטן הראשון, השעול אינו פוסק, והוא עלול לגלות את כולם... אני מחליטה לצאת עמו, פותחים את הפתח, אחי ואנכי יוצאים. הפתח נסגר, שנינו נמצאים בתא קטן, האור נכנס דרך סדקי הגג. לפתע אני שומעת רעש, אנשים עולים במדרגות צעדים חזקים של מגפים, שומעת מדברים גרמנית... כלבים נובחים בחוץ... הגרמנים נכנסים לבית, הנה הם בעליה מתחתנו... שומעים דפיקות בקירות, רוצים כנראה לגלות בונקר בבית. אחי מתחיל להשתעל, הוא מבקש ממני כי אסתום את פיו, הם ישמעו אותנו!!! ונגלה את כולם! אני מוצאת סמרטוט, דוחפת אותו לפיו, ונשכבת עם כל גופי על פניו, הוא אינו יכול לנשום. אני חונקת אותו. הגרמנים צוחקים, מחטטים בין הדברים אשר בעליה, ואנחנו מעל לראשיהם. אחד מאיר עם פנס למעלה, עוד קצת והאור יפול עלי, לפתע אני שומעת: Kom raus, ist keiner da. הפנס כבה... הגרמנים יוצאים, אני שומעת אותם יורדים במדרגות. שקט... לאט לאט ירדתי מעל גופו של אחי... הוא אינו זז. הוצאתי את הסמרטוט מפיו, הוא אינו עושה כל תנועה, האם חנקתיו? אני מרביצה על פניו בכל כוחי, איני יכולה לצעוק! אסור!!! ומי יעזור לי, דופקת בשקט על הפתח ומבקשת קצת מים. מישהו מגיש לי ספל עם טיפת מים ולימון. אני שופכת טיפות לימון לתוך פיו ואת המים על פניו. אחי פוקח את עיניו... לאט לאט חזרה הכרתו, וגם השעול פסק. האנשים הסכימו להחזירנו פנימה. זחלנו לפינתנו, שם נשארה אחותנו. היא מתנפלת עלינו ומנשקת אותנו, מאושרת שרואה אותנו חזרה. מבחוץ שומעים שירת אוקראינים, והנה נזכרת, שבעוד שבוע יום הולדתי, ואני בת 11. מישהו מסתריל

כיתת־לימודים של ילדי הגיטו

מבעד סדק הגג. בבית הכנסת וסביבו רוכזו כל היהודים מהמגרש. והינה שומעת שוב צעדים במדרגות, הפעם צעדים אחרים, שקטים ועיפים, הניצולים אשר לא נלקחו חוזרים הביתה. אני שומעת את אמי חוזרת. אמי בוכה, אחיותיה וכל קרוביה נלקחו, היא ניגשת אל הפינה אשר שם הבונקר ואומרת — היו שלום ילדים, חזרנו. השאירו כ־300 איש. בחוץ החשיך, כולנו עייפים נרדמנו. אך מה זה!? הנה זה כבר בוקר ושוב שומעים צעקות...

9.

מה זה — הרי אתמול נסתיימה ה„אקציה" ולמה זה קוראים שוב? אני שומעת את אמי יוצאת מהחדר. היא ניגשת אל הפינה ולוחשת: ילדים, לא יודעים מה קרה, למה קוראים לנו שוב, ולא יודעים מה יהיה... היו שלום... והלכה.

היו אלה המלים האחרונות אשר שמעתי מפי אמי... ושוב הכל חוזר, שומעת גרמנים עולים במדרגות... הנה שוב עולים בעליה, ומחפשים אם לא מסתתר מישהו, דפיקות בקיר, מדברים גרמנית וצוחקים, צעדים ממדרגות... ושוב חוזר השקט.

אני שומעת את לבי דופק...

ומה זה? מי זה בוכה בחוץ, הרי זה קולו של אבא! אבא בוכה, ואמא, למה לא שומעים את אמא...! למה רק אבא בוכה?... אייה אמא? האמא לא חזרה?... אני רוצה לצאת! עלי להחזירה... אני צועקת, ואחי מרגיעני, ומחבקני, זה עוד לא ברור, הרי עוד לא, יודעים... האבא בוכה... וכי מי זה לא בוכה היום... אולי הם צודקים. אולי... אולי... תיכף תבוא אמי???

10.

כך עברו שבעה ימים. אך אמי לא שבה... בבוקר בא אבי והוציאני מן המקום בכדי להעבירנו לבונקר שמעל לדירתנו. במשך כל הזמן לא הרגשתי את הסרחון אשר היה, את כל צרכינו עשינו לתוך דליים אשר הכינונו לצורך זה. מהר עברנו את הפרוזדור ונכנסנו למטבח דירתנו. שם חיכתה לנו בת דודתנו ועזרה לנו לעלות לבונקר שלנו. גם כאן היה הסרחון נורא! אין אויר! אפשר להחנק! אבי הוריד כמה דליים להריקם, נשכבתי בקצה, שם היו לנו שמיכות להתכסות בהן. עד עכשיו התכסינו במעילים. שאלתי את אנדז'ה מה קרה את אמנו. אך במקום תשובה התפרצה בבכי. וכשנרגעה אמרה אמכם נלקחה לקרון... לטריבלינקה...

לאחר עשרה ימים, הרשה לנו אבי לצאת מהבונקר, אך עלינו להסתתר בבית ולא להראות בחוץ. לאט לאט התחילו אנשים לצאת מן הבונקרים. בת דודתי אנדז'ה גזזה את צמותיה, אמי לא תטפל בהם עוד... אמי היקרה... תחילה חשבתי כי אף ליסורים יש גבול, אך טעיתי, אין גבול לסבל!!! הצצתי דרך החלון החוצה. בפינת הרחוב עמד חייל גרמני, מחזיק רובה דרוך, מחכה לציד. לבי התמלא כאב והרגשה שאינני יכולה להגדירה. משום מה לא הרגשתי זאת מימי, אני מעבירה את מבטי אל הבית, לבי מתמלא אהבה וצער, ושוב מבט על הגרמני, ובכן ג'וניה מה את מרגישה עכשיו? מלה אחת פרצה מפי ש נ א ה, ש נ א ה!!! ובכן גם זאת למדתי, לשנוא!!! שנאה אשר הבריות הרבו לדבר עליה, אך אנו הילדים מאושרים היינו כי לא ידענו זאת. ועתה האם אוכל לשאת בלבי הקטן, את השנאה העזה לאחד. ואהבה גדולה לעמי, לזולת. ובכן ג'וניה, הועמדת במבחן קשה! עזבתי את החלון, ניגשתי אל אחותי ושאלתיה: „אסתר, היודעת את לשנוא? היש מישהו שאת שונאת אותו?" רגע אחד הביטה עלי, אחר סיבבה את ראשה אל החלון ובעיניה מביטה ישר על הגרמני אשר למטה. „כן יודעת אני לשנוא! את אלה אשר שם... למטה, את אויבינו!". נשבעתי כי לעולם לא אסלח זאת, לעולם לא תפסק שנאתי אליהם!!! בת דודתי אשר היתה עתה לאמנו, הזמינתנו לארוחה, היו אלה שאריות אשר נשארו מן הבונקר. בפעם הראשונה לאחר זמן רב, סעדנו ליד שולחן. מקום אמנו נשאר ריק. הגיעו לאוזנינו ידיעות על אסונות אשר קרו. על חברי רישק, אמו ואביו, שנתפסו ונורו. זעקת אדמה נשמעה בשמים טבולה בדם יהודים. לא עברו ימים והגרמנים הודיעונו כי עלינו לעבור לרח' לימנובסקה, שם מקימים גיטו קטן. ויניחונו לחיות בשלום. היה זה תכסיסם של הגרמנים. היהודים אשר הצליחו באיזו צורה שהיא להימלט מן הגיטו, הסתובבו בחוסר כל, בלי כסף ואוכל. הפולנים חפשו אחריהם, בכדי למסרם לגרמנים ולקבל פרס. לא היתה להם ברירה אלא לחזור. ההעברה לגיטו הקטן נסתיימה מהר, קומץ היהודים אשר ניצל, התאכסן במספר ניכר של בתים. הגרמנים בחרו במקום זה כנוח לשמירה ולהשגחה. גרנו בקומה שניה, כמדומני היתה זו דירת משפחת אפשטיין מקודם. אתנו יחד גרה הח' ברונקה אשר היתה מטפלת בנו. כה עבר עלינו חודש שקט אך בעוני רב. בצריף קטן אשר בקצה החצר, גרו שתי אחיות, חוה ואווה קיפקה. ופישל פריס, אינסטלטור, כמדומני היה זה דודם. ועוד חבר אחד ושמו מוניאק כשמו של אחי. לעתים קרובות ביקרתי אצלם. בגיטו כמעט שלא נשארו ילדים ואלה אשר חיו לא היו בגיטו. החיים לא היו חיים כלל!! כולם שבורים. לא היתה משפחה אשר נשארה שלמה. בוקר אחד קם אחי וסיפר לנו על חלום אשר חלם, — הוא הלך בחצר וכשעבר ליד הצריף, יצא חברו מוניאק ופנה אליו: אמך נמצאת אצלי; אחי רצה לפרוץ את הדלת, להכנס פנימה ולקחתה, אך חברו עצר בעדו, אמנם נמצאת היא אצלי, אך רק בעוד יומיים תוכל לראותה, ופירושו של חלום זה? האם יכול מישהוא מבינינו להבינו? ההיתה זו אינטואיציה או הרגשה פנימית אשר הביאתהו לחלום חלום זה, כי בדיוק יומיים אחרי זה נהרג... היה זה ערב חושך, הייתי אז בצריף הקטן אצל חוה, כשנשמעו שתי יריות, ואחרי כמה רגעים עוד אחת... רעד עברני, אחי וברונקה היו מחוץ לגיטו, בסכנת חיים הלכו להביא קצת פחם, בכדי להסיק את התנור על מנת לבשל מעט אוכל, ועוד לא חזרו... זה מזמן כבר לא אכלנו אוכל חם, ובחוץ חורף, כפור. חוה נבהלה ופרצה בבכי מר. את מי הרגו זה עתה? ליד החלון נשמע רשרוש, יצאתי החוצה, כמה בחורים עמדו שם ובראותם אותי, פנו אלי, והובילוני אל הכניסה לביתנו, וציוו עלי לעלות לחדרי, התנגדתי לכך משום מה עלי לעלות לחדרי?! מה מסתירים בפני?! עוד בחור אחד ניגש, שומעת אני אותו אומר, שם מתחת לחלון הצריף הניחו זה עתה שני הרוגים, הגרמנים ירו בהם סמוך לשער. זעקה פרצה מפי, רצתי בכל כוחי אל החלון. הרמתי את השקים אשר כיסו את הגוויות, ונתגלו לפני פני אחי כל גופו טבול בדם... נפלתי לידו, חיבקתיו ונשקתיו... נסיתי להרימו... אבי בא, פניו חוורים מלאי סבל, הרים את בנו ונשאו לביתו. השכיבו אותו ואת ברונקה על שמיכה, את אחותי ואותי העבירו אל אנדז'ה קראוזה. ניסו להסתיר מאתנו את התמונה האיומה. אך ברחתי משם וחזרתי אל אחי, לידו בליתי כל אותו לילה. „אמי יקרה!! את אינך כבר... והנה מונח כאן בנך בכורך מוניאק... הוא בא אליך!!! בנך יחידך... אמא, אמא כאן ליד גוית בנך אחי, נשבעת אני לכם לנקום את דמכם, ולא לסלוח זאת לעולם, מוניאק... בעוד חודש היו לך שש עשרה שנה, ומה היו חייך? ליד הקיר זוחל חרק קטן, מחפש איזה חור, רוצה להסתתר בפני ידם של גרמנים רוצחינו..."

בבוקר נעמדה ליד הבית עגלה, אך לא דברים או בגדים העמיסו, אלא את אחי היקר לי מכל... אותך מובילים למנוחות עולם, טוב יותר מזה שלנו, שם תמצא את מנוחתך לנצח. שם אמנו, אחינו ואחיותינו, קרבנות זוועה. שלום לך מוניאק... שלום לך ברונקה... אין מי שיבכה אחריך, משפחתך כבר איננה, נרצחה בידי המפלצת...

העגלה זזה ממקומה, שני אנשים הורשו ללוותה, אשר יכרו להם קבר, ויניחו אותם יחד כאח ואחות בקבר אחד, תהיה האדמה קלה להם!

למחרת הופיע בביתנו גרמני אחד, רוצחו של אחי, אנשים ראוהו מוציא את אקדחו ויורה, פנה אל אבי בגרמנית, ואמר: אתה חייב לי תודה על שהוספתי כדור וקיצרתי לו את יסוריו! אכן תודה לך אדוננו היכול לרצוח ילדים חפים מפשע ומחוסרי הגנה, ארור יהיה שמך לדורות!

11

ממשפחתנו נשארו עתה שלושה. אבי הביא לנו תעודות לידה מזויפות על שמות מזויפים, למדנו את כל הפרטים בעל פה, ואף קאטכיזם, על מנת לעמוד במבחן במקרה שנצליח להימלט מן הגיטו ולחיות כנוצרים. הזמן עובר, שנה חדשה באה... שנת 1943, כמה אנשים התכנסו אצלנו, אבי ניגן על כנורו את מרש האבל לזכר אחי ליום השלושים להריגתו. אחר נשא נאום קצר ושבר את כנורו לרסיסים... רבים אספו חתיכות כנור ובצורה זו ניסו לקדש את זכרו, אחד מהנוכחים אמר לי, אולי תשתמר חתיכת עץ זו ותספר על יסורינו.

כמה ימים אחרי זה, בערב, הועמדה משטרה סביב לגיטו, היה ברור כי עומדים לחסלו, ומכינים „אקציה" שניה! אבי נכנס לחדר וציוונו ללבוש מעילים ולבוא אחריו. פנינו לעבר השער, בדרך פגשנו את אנדז'ה. היא פנתה אל אבי ואמרה — זאנאק, אם תשאר בחיים, נקום את דמנו, אל תשכח זאת לעולם!!! למה עלי למות, ואני כה צעירה...? היו שלום!!!, הגענו לשער, אבי דחף משהו ליד השוטר, אך הוא סובב את ראשו ונתנו לעבור, לא היתה לפנינו דרך ברורה, אבי ניסה כמה פעמים למצוא איזה סידור בכדי להסדיר אותנו אצל פולנים, אך כל מאמציו לא נשאו פרי. החלטנו לגשת לאשה אחת פולניה, ושם נראה מה עלינו לעשות להבא. השעה היתה מאוחרת בלילה כשדפקנו על דלת ביתה, בראותה אותנו בפתח נבהלה מאוד, הכניסתנו פנימה, וכיבדה אותנו בתה חם. היינו חמישה, אחותי, אבי, פולה ברסלאואר, אשר חיה אתנו באותו זמן, וילד אחד, אשר הצליח להתחמק כשאבי דיבר עם השוטר, ואחר כך הלך אתנו, ואני. ומה עלינו לעשות עתה? אנה נפנה? ומה עלי לעשות, הרי גם אבי חסר ישע, ועלי לדאוג לעצמי, הנני כבר ילדה גדולה בת 12. פניתי אל אבי ובקשתיו קצת כסף. הסברתי לו כי מנסה אני את מזלי, אין מקום לכולנו, דאג אתה לאיטה, שמור עליה, היא קטנה, אני חייבת כבר לדאוג לעצמי... אבי פרץ בבכי... כך שמעתיו בוכה כשנלקחה אמנו מכאן. תחילה לא הסכים, מה שיהיה אתי יהיה עם כולנו, אך אחר ויכוח שוכנע, עליני לנסות כל אחד לחוד. מה יכול היה להציע לי מסכן... לבסוף הסכים ונתן לי כסף, ונפרדנו. אחותי בכתה, אבי כרע על ברכיו, והתפלל להצלחתי, בכי ויללה נשמעו בחדר, פניתי לילד להצטרף אלי, הוא היה בגילי. פתחתי את הדלת, בחוץ חורף, ליל, הפניתי את ראשי עוד פעם לעבר אבי ואחותי, היו שלום יקירי... יותר לא יכולתי להוסיף, חנק חזק סתם את גרוני... סגרתי את הדלת, ופניתי לעבר תחנת הרכבת. כך נפרדתי מאבי ואחותי, ומראדומסק. ובליבי מפעמת אמונה חזקה בעתיד.

12.

השנים הבאות התגלגלתי מחוץ לגיטו, הסתתרתי, ועשיתי כל אשר היה ביכולתי. וכך לאחר זמן מה, הגעתי לוינה, כפולניה נוצריה לעבודות אונס. לאט מצאתי קשר עם אבי, אשר היה בוארשה, ממנו נודע לי כי אחותי נתפסה ונאסרה. היא היתה בת 10 ולפי תעודות מזויפות גילה היה 13. הודות לאומץ רוחה הצליחה להוליך את הגרמנים שולל ולצאת שלמה מן הכלא. לאחר מקרה זה העבירה אבי אליו לווארשה ומסרה לזמן מה למנזר. בינתיים חיפשתי תכסיסים בכדי להעבירה אלי לוינה, מאמצי נשאו פרי. הצלחתי לרמות את הגרמנים ותוך שבועיים קיבלתי ויזת כניסה לוינה בשביל אחותי (ושלחתיה בדואר רשום) להיות רחוק מפולנים. כעבור חודש היתה אחותי עמי. היא סיפרה לי כי הגרמנים העבירוה עם טרנספורט לעבודה לעיר אחרת. אך היא קפצה מרכבת בזמן נסיעתה ובאה אלי. סדרתיה בעבודה אצל איכר, במרחק כמה קילומטרים ממני, ועם זאת לא היה לנו שקט, הסכנה ארבה בכל מקום. פגשתי פולנים אשר אף שם חפשו אחרי יהודים. אף רבים מראדומסק, הייתי צריכה לעמוד כל הזמן על המשמר.

וכך כעבור שנתיים שוחררנו על ידי הרוסים. חזרנו לפולניה לחפש את אבינו, כשנה לא היה בינינו קשר, פולניה היתה כבר משוחררת, אך וינה עדיין בידי הנאצים, והמלחמה בכל תוקפה. לא ידענו אם חי אבינו...

חודש ימים אחרי שיחרור וינה, חזרנו לפולניה, התחבורה עוד לא פעלה באוסטריה, כך שאת הדרך מוינה לבראטיסלבה עברנו ברגל. ומשם עם טרנספורט לפולניה. בוארשה נודע לנו כי אבי, אחותי ואני נשארנו בחיים! מכל משפחתנו, וממשפחת אמי, נשאר היחידי בחיים, בן אחותה, יוסף קראוזה, אשר הפולנים רצחוהו אחרי המלחמה בראדומסק.

מיד יצאנו בעקבות אבא, וב־5 בבוקר ב־28 למאי 1945, דרכה רגלי שוב על אדמת ראדומסק! אך הפעם כבר כבת חורין. בריצה עברנו את הרחוב עד לביתנו. וכשנעמדתי על יד הבית, כרעתי על ברכי ונשקתי לסף הדלת. מאושרים אנו שהגענו ליום זה, אך לבנו שבור לנצח! על אבדן אמנו, אחינו, וכל יקירנו. ששה מיליון אחינו ואחיותנו!

בבית מצאנו את אבא ופולה, דוד אברהם ובנו למק. מ־68 איש אשר מנתה משפחתנו נשארנו 6. היינו 6 ניצולים!!! כעבור ימים מספר הגיע יוסף קראוזה, אשר ניצל משבעת מדורי גהינום. אושויץ, דכאו, מטהאוזן, ברגן־בלזן, ועוד... ונרצח בידי הפולנים אחרי המלחמה, בפרעות. בבית שלנו בוצע שוד מזוין, וירו לעבר אבי, אך למזלנו פצע הכדור רק את האוזן. הרהורי נסבו שוב על ארץ ישראל, כעל דבר בר־ביצוע עתה. עתה יכול חזוני להתגשם. התחלנו לפעול בכיוון זה, וזמן קצר אחרי זאת עזבנו את פולניה לעד, הגעתי לברלין, אחר לברגן־בלזן, (מחנה מעבר) ומשם לארץ.

ב־17 באפריל 1947 דרכה רגלי על אדמת הקודש. כאן מקומי, כאן בארץ אבות, עלי לחיות, לבנות ולפעול לקיומה. תהיי את ארץ ישראל לאם לי, בתקומתך ובאומץ רוחך, אינק אהבה לזולת ולעמי.

ל ז כ ו ר !

עד אחרית הדורות, עד קץ הימים.
לזכור את מפלת הצדק ואת מות הרחמים,
את חשכת השנים, שבהן חגגו הזדון והטירוף נצחון עקוב־דם,
את שאננות־הנפש של עולם ערל־לב,
— כל יבבה וכל אגל־זיעה, כל דמעה וכל זעקה חנוקה,
כל לב שנחרד וכל שערה שנסתמרה, כל גרון שצרח וכל אגרוף שנקמץ.
לזכור את האימה שאין לתארה ואת היאוש העמוק מתהום!

(א. שלונסקי)

קשרים עם פארטיזנים

אהרן בראנדיס

ראדומסק מנתה בזמן הגירוש הראשון, שתאריכו 9 באוקטובר 1942, כ־10,000 יהודים, כי כל היהודים מן העיירות הסמוכות רוכזו לפני כן בראדומסק. הגרמנים השאירו מהם רק 350 יהודים, אך גם מספר זה היה גדול מדי בעיניהם, ולכן שלחו עוד 150, והשאירו רק 200. מכל היהודים נמלטו רק 50, שהצליחו להסתתר בעבר האַרי. השאר נשלחו לטרבלינקי. מכל הנוער הרב שהיה בראדומסק לא בחרו אפילו קומץ אנשים לשלחם למחנות עבודה, כי־אם הובלו כולם לטרבלינקי.

בראדומסק אספו 5000 יהודים מכל הסביבה ומסרו לרשותם שבעה בתים גדולים. גרו 20 עד 30 איש בחדר. בחדר שבו גרנו נמצאו שש משפחות, שמנו יחד 20 איש. התנאים הסאניטאריים היו איומים. לפני לכתנו לישון היה כל אחד פּוֹלה את בגדיו, והפיגים היו רוחשים בכל. הפליא אותנו עד מאד שהגיטו לא נשמר כלל. רק שוטר פולני אחד הסתובב אצל השער, ואפשר היה לצאת ולבוא. תחילה, כשחשבנו כי הגטו יהיה סגור, התחילו הכול להכין מלאי של דברי־אוכל, אבל אחרי כן, כשנשאר פתוח, יכלו להכניס את הכל מן החוץ. שום דבר לא חסר, בכסף יכלו להשיג הכל. אך לרוב היהודים לא היה כסף.

*

נפגשנו עם נוער שנמצא בראדומסק, הם חיפשו דרך לפארטיזאנים, אבל כל כתובת — אל מי, היכן ומתי לפנות — לא נמצאה בידם. החלטנו לשלוח את החבר אליעזר לפילץ שיתקשר עם קבוצות הפארטיזאנים שהכרנו בהיותנו שם. בדרך התנפלו עליו פולנים, שדדו את הכסף שהיה בידו, ואפילו את מעילו. הוא נפגש עם מנהיגי הפרטיזאנים ועם אחד מהם שבא לגטו בראדומסק. הלה נפגש עם ה„חמישיות" שלנו, שמצאו מאוד חן בעיניו. הוחלט שאנו כולנו עוברים לפילץ. כדי להעבירנו הבטיחו לשלוח כעבור ימים מספר אוטו וגם נשק להתגוננות בדרך.

מייד אחרי־כן בא אלינו טאַדק מווארשה. אתו החלטנו שאם לא נלך ליערות בימים הקרובים, נעביר את רוב חברינו לצ'נסטוכוב, ואת מיעוטם לווארשה.

באו הרבה יהודים מגיטאות אחרים לראדומסק. הם סיפרו, כי שם המצב הרבה יותר חמור. באו יהודים משידלוביץ, מאויאזד, גם מפיוטרקוב.

ב־2 ביאנואר 1943 הודיעה הגסטאפו למועצת־היהודים, כי יש אפשרויות ליהודים לנסוע לארץ־ישראל. 1) בתור הראשון אלה שהם אזרחים ארצישראליים, 2) אלה שקרוביהם בארץ, 3) אלה שיש להם בה קרובים־רחוקים. האחרונים נדרשו למסור את הכתובות המדויקות של הקרובים. הקהילה החלה בהרשמת הרוצים לעלות ארצה. היה דוחק רב במקום ההרשמה, מאות יהודים עמדו בתור, ונרשמו למעלה מ־3000 איש. בלילה לאחר ההרשמה נתקיימה ישיבת מועצת־היהודים ונערכה רשימה של 300 איש בלבד, כי רק מספר כזה היה יכול לעלות. ברשימה נכללו כל חברי מועצת־היהודים. מאנשי־עירנו לא רצו להכניס איש, בטענה שמאתנו כבר ניצלו רבים, למעלה מ־50% מיהודי עירנו נמצאים בראדומסק ואילו מראדומסק גופא נשלחו כולם לטרבלינקי, על כן חובה עליהם להציל את השרידים שנשארו מבני־עירם. מצב־הרוח בגטו נשתפר. יהודים לא דיברו אלא על ארץ־ישראל, ולכך נתכוונו הגרמנים. עוד לפני כן הוסיפו הגרמנים שני בתים לגטו, כי הודו בכך, שהצפיפות רבה מדי. מועצת־היהודים שמרה עוד על הסדר הסוציאלי: מי ששילם אלפים אחדים זהובים קיבל דירה בבתים החדשים ואפילו שני חדרים למשפחה. הגרמנים הביאו גם ארבעה רופאים מצ'נסטוכוב. הרופאים, יחד עם השירות הסאניטארי היהודי, התחילו מייד בביקורת החדרים והחצרות. גם מכאן נשקפה קרן־אור. חשבו שאלפי היהודים המעטים, שחיו בגטו — הללו כבר יישארו בחיים.

ב־5 ביאנואר ביקרתי עם הניך אצל היושב־ראש גוטשטאט. הוא אמר, כי כל הידיעות שנשתנתה כביכול ה„טאקטיקה" של הגרמנים בנוגע ליהודים, וכי הגטאות יישארו עד האביב — אין להן כל יסוד. כפי שידוע לו ממכיריו הגרמנים, לא נשתנה היחס במאומה. אנו, הנוער, צריכים עוד לחיות, לכן עלינו להימלט ולא לשבת בגטו. גוטשטאט נשתנה עד אין להכיר. הגרמנים לימדוהו לא לתת אמון בשום דיבור היוצא מפיהם. בעוד אנו משוחחים, נכנס יהודי שהיה נוסע יום־יום לצ'נסטוכוב באוטו של מועצת־היהודים, וסיפר כי ראה שם 300 יהודים מובלים ברחוב, כשידיהם למעלה, אל התחנה. גוטשטאט אמר, כי הוא שולח מייד שליח להיווודע, מה קרה שם. בערב פרצה בהלה בעיר: מתכונן גירוש חדש. רצנו אל גוטשטאט לשמוע על המצב, אך כל הדלתות בביתו היו נעולות. כפי שנודע, נמלט לווארשה אל העֵבר האריי אשר לשם העביר מבעוד־זמן את משפחתו.

רצינו לשכור עגלות ולנסוע לצ'נסטוכוב, אך לקבל עגלה היה מן הנמנע. החלטנו לחכות עד הבוקר. לילֵ־שימורים. ב־11 בלילה הובאו 300 יהודים מצ'נסטוכוב לגטו שלנו. בחמש בבוקר יצאתי אל הגטו, היה שקט סביב, והגטו עוד לא היה מוקף. הלכתי אל הניך. אנו יושבים בחדרו כחצי שעה וכבר באים גרמנים ומגרשים את כולם. הכול צריכים ללכת לחצר הקהילה. ביציאתי מן הבית עמדו טורים של משטרה גרמנית. אף־על־פי־כן ניסה אחיו של הניך לברוח, הם ירו אחריו ואנו ראינו בנופלו. עלינו לחצר הקהילה. משם לא הרשו לעבור אל שאר הבתים, כך שלא יכולתי להגיע אל ביתנו. התחלנו לרוץ לכל הפינות, לחפש מפלט מן הגטו, אך בכל מקום עמדו גרמנים וכיוונו אלינו את רוביהם. הניך, בחור בן 22, אמר לי: „אוֹנצ'יה, הרי אנו כבני 99, ובכך גמרנו את חיינו". ברחובות נשמעו כבר שירים אוקראיניים. ניגשנו לשוטר פולני ואמרנו לו, כי ניתן לו כסף, אם יוציאנו. הוא מסר על כך למשמר הגרמני. הללו הסכימו, יוציאו ארבעה אנשים ויקבלו 1000 זהובים לאיש. מייד לאחר ביקורת הגסטאפו הם פתחו את השער, אך במקום ארבעה, יצאו שישה. כשנמלטנו מן הגטו ויצאנו חוצה לעיר, ניגשנו לבית, שעמד מן הצד, ונכנסנו בו. שם גר פועל פולני עם משפחתו. אמרנו שאנו יהודים וברחנו מן הגטו. הוא נתן לנו לאכול ולשתות והוליכנו אל עגלון, מכירו, לשכור בשבילנו עגלה לצ'נסטוכוב. בדרך פגשנו עוד שני חברים, שיצאו גם־הם מן הגטו, והם סיפרו לנו, כי הגירוש נדחה, אלא שהגטו הוקף אוקראינים. בעד כסף ושעון־זהב מוציאים גם האוקראינים. הגענו לצ'נסטוכוב בערב. שם היו לנו מכירים פולנים, שהעבירו את כל חברינו מן הג. ג. לזאגלמביה, שסופחה לרייך. העבירו אפילו חברים מווארשה וקראקא. כשהגעתי לאחד מן הפולנים האלה, ל„כבר לא היה בביתו. הוא חזר מאוחר בלילה, כשלא היתה כבר רכבת לראדומסק. ב־5 בבוקר חזרתי עם ל. לראדומסק, וב־7 בבוקר ניגשנו לגטו. כשהתקרבנו מאוד ראיתי, כי התחילו להוציא את היהודים מן הבתים לחצר מועצת־היהודים, שהפכה ל„נקודת ריכוז".

את אשר ראיתי לא אשכח לעולם. 5000 יהודים מרוכזים וסביבם מתרוצצים גרמנים ואוקראינים ויורים. היהודים האלה כבר נמלטו מערים שונות, שנתקיימה שם גזירת גירושים וידעו כי את כולם שולחים למוות. בכו וצעקו עד שנשמע קולם בכל העיר. כולם נשאו

חבילות, אבל כשהכניסו אותם לקרונות לקחו מהם את הכל, מרבים הפשיטו גם את בגדיהם והשאירום בכותונותיהם לעורם. הבדילו מכל המחנה 300 גברים צעירים ושלחום למחנה העבודה בסקארז׳יסקא, ואת השאר שלחו לטרבלינקי. בין כולם ראיתי מובלים גם את הורי. אבי היה חולה והלך ברגליים כושלות. הוא הלך עם אמא בין האחרונים. מה יכולתי לעשות אז? יכולתי רק לגשת אליהם ולהיכנס עם כולם לתוך הקרון. עמדנו זמן רב, עד שהתחילו מסתכלים בנו בעיני־חשד. שרכנו דרכנו לתחנת הרכבת ונסענו חזרה לצ׳נסטוכוב.

בראדומסק השאירו 23 יהודים, שנורו אחר כך. יהודים רבים עוד הסתתרו בבונקרים, והגרמנים לא יכלו לגלותם. הם תפסו יהודי אחד והכריחו אותו לסובב אתם בחצרות ולצעוק: „יהודים, צאו! לא יעשו לכם כל רע״. כך אספו 350 איש, הוציאו אותם חוצה לעיר, הביאו פולנים לכרות להם קברים וירו בכולם.

זה היה סופו של הגיטו בראדומסק, ואותו שבוע חוסלו גם כל הגטאות שבמחוז.

(מתוך הספר „קץ היהודים במערב פולין״)

גחלים לוחשות

טוביה בוז׳יקובסקי

החומר המובא להלן כולל קטעים מעזבונו הספרותי של בן־עירנו היקר טוביה בוז׳יקובסקי ז״ל. זכרונותיו אלו נכתבו על־ידו בשנתו האחרונה, בזמן חוליו־כאבו. הם נמסרו לנו לפירסום (בטרם ראו אור) ע״י הנהלת „בית לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד״. ברשותו של מוסד זה נמצא כל החומר מעזבונו, וכן פירסם מוסד זה חלק ניכר מכתביו ושוקד על הנצחת זכרו של בן־עירנו הנ״ל, כאחד הלוחמים־המורדים הנועזים בתקופת השואה. (המערכת).

איכרי הסביבה שהיו מביאים תוצרתם החקלאית העירה בעגלו־תיהם העמוסות לעייפה, ואשר נתפרסמו ברחבי פולין כבעלי אמונות תפלות, היו מדי פעם בפעם מבשרים על שינוי במזג האויר, על התפרצויות של מגיפות, על השפעתם של שדים ורוחות בחיי יום יום, על יבולים וחיים של שפע ושנים של רזון. לאיכרים אלה נפתחה עונה חדשה. יום אחד הופיעו ובשורה בפיהם: מלחמה עומדת לפרוץ לאחר הקציר. זאת ידעו הם לא מהעתונות ולא מהרדיו; להם היה מקור אינפורמציה יותר מהימן — הירח היה מספר להם, ולעתים היתה החמה לוחשת להם על מאורעות העומדים להתרחש עלי אדמות. כל פגם על הירח, כל לקוי חמה ומערכת הכוכבים, היוו מקור לא אכזב לניחושים לאיכרים אלה, שגדלו בחיק הטבע מזה דורי דורות. אנשי העיר התיחסו כרגיל בזלזול לחזיונות האיכרים הפרימיטיביים הללו, והפעם בזלזול מאופק יותר, אך החיים המשיכו להתנהל במסלולם הרגיל פחות או יותר.

וכל שהקיץ קרב יותר לקיצו כך נטו החיים ממסלולם הרגיל והרגה ותקוה שמשו בערבוביה. באויר ניסרה השאלה: קיום או חדלון? הפחד בפני הסערה הממשמשת ובאה הלך וגבר. איש לא ידע מה ילד יום. דכאון ותקוה התחלפו לסרוגין. שמועות משמועות שונות הגבירו את המתח, כל הניחושים, גם הדמיוניים ביותר, נתקבלו על הדעת ומצאו להם מיד מפרשים בין יודעי דבר. אני, כיתר בני גילי, לא ידעתי על זוועות מלחמה אלא מה ששמעתי מפי הורי וכן מספרות המלחמה כגון: ראמרק, ברבוס, פינק וכד׳. מכל אלה למדתי לשנוא מלחמה — כל מלחמה ובכל צורה שהיא, אך מעולם לא תיארתי לי שהיא תלבש צורה כה מוחשית ושעוד בימי עלולה היא להיות לעובדה קיימת.

החיים במועדון התנועה „פרייהייט״ בראדומסק היו סוערים כרגיל. ערב ערב היו מתכנסים שם השכבות, החוגים או רכזי השכבות והמזכירות לפעולתם הסדירה כאילו לא היו עומדים לפני מאורעות גורליים. השאון התמידי אשר נישא בחלל, השירה והמחול היו מסיבים תשומת לב עוברי האורח. שרבים מהם היו מתעכבים לרגע קט ליד החלונות הפתוחים של המועדון, בו נמצאו תמיד מאות בני נוער, כדי להנות מן הזמרה הבוקעת משם. קצתם מבני־הנוער היו באים כדי להשכיח קמעה מן המועקה שבלבם והאחרים לא עמדו עדיין על רצינות השעה.

בחדר המזכירות, בקרן זוית, ישבו אליעזר הופטמן או כפי שהיו מכנים אותו לאזר, יצחק ציפלר, קילה לייזרוביץ, שמעון זלצמן, סיני אוקרנט ואני. אלה היו הנושאים בעול הסניף והדואגים לכל דבר גדול כקטן. במיוחד התבלט בחבורה הזאת לאזר, אשר כבר בצעירותו עורר תקוות רבות בלב הבריות ביושרו, באחריותו ובמסירותו ללא גבול לתנועה. כל חייו הפרטיים היו קודש למטרה. הוא היה שקוע יומם ולילה בעבודתו בסניף. בעבודה זו יצר קשר נפשי בינו לבין זולתו. הוא התענין בגורל החבר ובמצב משפחתו ואם היה צורך בעזרה היו לו תמיד אמצעים מיוחדים להושטת עזרה. אף על פי שלאזר היה חניכי מצעירותו והכרתיו עוד כשהיה בגיל נעורים, לא היתה בינינו כל מחיצה. היחסים בינינו היו מושתתים על חברות מלאה ועל אמון הדדי.

נושא הישיבה בחדר המזכירות בימים ההם נסב רק סביב שאלה אחת: כיצד לגרש את השאננות מלב החברים, להחדיר לתודעתם את החרדה לבאות, ועם זה לחשל את אופים, כדי שיוכלו לעמוד במבחן העתים בכל התנאים והנסיבות. ואמנם התשובה המעשית לשאלה זו לא היתה מידית. היא ניתנה מאוחר יותר, אך משניתנה היתה זו ברוח התנועה ובדרך בה הלכו מאות ואלפים מכל יתר הערים. זוכרני אסיפת חברים של הסניף בהכנה לקראת ימים יבואו. פתחתי בהקראת „שלוש מתנות״ של י. ל. פרץ ששמשה רמז לתוכן פעולתה של התנועה ברבות הימים. לאחר זאת נשאו דבריהם חברי המזכירות ומספר רב של הנאספים. כל ההופעות היו מלוות דממת מות. הכל אמר דריכות, רצינות ונכונות לקבל את פני הרע במשותף; לא כבודדים אלא כתנועה — באותה האסיפה ניתן היה לחוש שאותם בני 17—20 שרק תמול שלשום בילו את ימיהם בשובבות כשהם מחוסרי דאגה, לבשו בין־רגע ארשת פנים של אנשים בוגרים, בהת־נהגותם, בעירנותם ובתגובתם על כל התופעות הסובבות אותם. שירת ההמנונים היתה לה הפעם צליל שונה. צליל של שבועה אילמת אחידה של כל מאות הנוכחים, להתלכד סביב לתנועה. רבים מהם לא פללו אז כי לאחר מספר חדשים בלבד יקראו לעמוד בשבועה זו.

בתנועה הארצית היתה אז התעוררות כללית. איחוד תנועות הנוער „פרייהייט" ו„החלוץ הצעיר" שנה אחת לפני פרוץ המלחמה, השאיר את רישומו ברחבי התנועה המאוחדת. הימים היו ימי כניעת צ׳מברליין להיטלר והפקרת צ׳כוסלובקיה ע״י המעצמות לידי הנאצים. לא ייפלא איפוא שועידת האיחוד עמדה כבר בצל המאורעות שהיו עתידים להתרחש. זכורה לי במיוחד הופעתו של טבנקין באותה ועידה שעמד על הקשר בין המלחמה והשמדת היהודים. צירי הועידה ראו משמעות מיוחדת בלחיצות הידיים הלבביות והכל נתפזרו בהרגשה כי נוסף לכל הנימוקים שהצדיקו את האיחוד נתווסף עוד נימוק, המחייב ליכוד כוח רב שיוכל לעמוד בפני מה שיביאו הימים הטרופים הממשמשים ובאים. אז החל הכול במירוץ עם הזמן. לא נשאר אלא קיץ אחד להעביר את דבר האיחוד למאות הסניפים המפוזרים ברחבי המדינה. במרכז הוחלט להקדיש מספר סמינריונים אזוריים ומושבות קייץ המוניים כדי לאחד את התנועה. אני גוייסתי ע״י המרכז לפעולה כמעט למשך כל הקיץ. השארתי במקום את לאזר ויצאתי לסמינר האזורי אשר התקיים בקאמינסק. מטעם המרכז השתתפו עוד חנצה פלוטניצקה, יצחק צוקרמאן ושליח מהארץ — פיאקוב.

הקיץ עבר עלי באינטנסיביות רבה. עוד לא הספקתי לנוח אחרי הסמינריון בקאמינסק וכבר חיכה לי מכתב מהמרכז כהצעה לצאת לסביבות לובלין לניהול מושבת קייץ אזורית. אמי ניסתה לשדל אותי ולבקש בכל לשון של בקשה שעלי לוותר על הנסיעה. בדרך כלל לא היתה לאמי כל הבנה לצרכי התנועה. היא היתה אשה באה בימים חדורה רוח המסורת ויחד עם זה ידעה לא פעם לסטות מהערכים המקודשים עליה אם יכלה להניח בכך את דעת הילדים שגידלה במסירות ללא גבול. בניגוד לה היה אבי אדם ירא שמים נוקשה ומחמיר, שמעולם לא היה מסוגל לוותר על קוצו של יוד. בנידון דידן הגנה עלי אמי שלא בנוכחותי בפני אבי ברגע שראתה שאי אפשר להניאני מנסיעתי ולאחר שהנימוק האחרון שלה לא עמד לה והוא: אי־השקט השורר בארץ. לא ידוע — טענה — מה צופן בחובו יום המחרת ושמא תישאר מנותק מן הבית.

לאחר דין ודברים אלה הכינה לי אמי צידה לדרך ונפרדה ממני בלבביות אמהית. והנה אחר שעות ארוכות של נסיעה הגעתי לטורבין — מקום הנועד לקיום מושבת קיץ. המקום הזה, ספק כפר ספק עיירה, משך במיוחד את תשומת לבי בשל סיפורו של פרץ „שבע שנים טובות". ככל סיפור על מקום לא נודע כן הסיפור הזה השאיר מרחב גדול לתהיה דמיונית לשם רכישת מושג כלשהו על המקום, האנשים והסביבה. עתה ניתן לי לזהות מקרוב את הסיפור עם המקום וביחוד ששם הגיבור של פרץ היה קרוב ללבי יותר.

הימים ימי שלהי אוגוסט. קדחת המלחמה בארץ הגיעה כמעט לשיאה. בעיתונות הופיעו הצהרות מדיניות והצהרות נגד. בצד האימרה המתברברת והנבובה של המרשל רידז שמיגלי — המפקד העליון של הכוחות המזוינים — „אף כפתור אחד לא ניתן", פורסמו בעתונים בכותרות רעשניות דברי עידוד כלפי האוכלוסיה ונסיונות להרמת המורל. אך לטורבין הכפר הרדום והנידח לא הגיעו עדיין כל שמועות על המצב המתוח, שכן האוכלוסיה המקומית בת כמה מאות תושבים היתה כפרית בעיקרה, וככל האיכרים, כן איכרי טורבין לא ידעו אלא להשכים קום עם זריחת השמש ולחזור מהעבודה עם שקיעתה. לא נותר להם, איפוא, זמן להתעניין בפוליטיקה. האוכלוסיה היהודית, לעומת זאת, שמנתה כמה עשרות תושבים היתה מורכבת מקשישים בלבד, שכן הדור הצעיר נמשך לעיר הגדולה ובבית לא נותר מי שיזדקק לעתון. כל תפוצת העתונים לא הגיעה איפוא לכדי חמשה — אף אלה לא הגיעו ביום הופעתם אלא למחרתו של כל יום. מקלטי ראדיו לא היו בנמצא בכפר והחיים זרמו להם בשקט ובשלוה. מושבת קיץ של „דרור" בה השתתפו חברים מזמושץ׳, בילגורי, פיוסקי יעוד, הפירה במקצת את שלוות הכפר. מאז השכמת הבוקר עת בישרה החצוצרה את בואו של יום חדש לעולם, המה יום יום הכפר ככוורת מקבוצות הולכות לעבודה החינוכית וקבוצות חוזרות בשירה ובהמולה מחרישת אזנים. הימים הולכים ונגמרים. דומה שרק אתמול הגענו וכבר מדברים על סיומה של המושבה, אך מי זה רוצה לשמוע על סיום?

במסגרת הפעולות החינוכיות במושבה הוקדשו מספר ימים לנושאים מסוימים כגון: יום הגנה, תנועה, יום מוקדש למלחמת עמים, לתיירות וכדומה. בסיום המושבה היה ערב מוקדש לשיחה נגד המלחמה וערב זה היווה את מסמר התכניות. התכונה היתה רבה, שכן, עומדים אנו ערב מלחמה שעלולה להתלקח כל רגע ומי איפוא יתריע על בואה אם לא קרבנותיה בכוח?

ההכנות לקראת הערב נגד המלחמה נעשו בחשאי על ידי קבוצת אנשים, כדי להפתיע את החברה. על מנת להמחיש את זוועות המלחמה היה צורך להעיר את האנשים אחר חצות כשהכל שרויים בשנת ישרים. כשנעורו באורח בלתי צפוי בשעה אחת אחר חצות עמדה כבר כל הסביבה בלהבות אש ותמרות עשן וככל שגברה הבהלה בקרב המופתעים, כן עלו לשונות האש מעלה מעלה והקיפו שטח נרחב של שדות הכפר.

כשההתרגשות שככה התרכזו כולם מסביב למדורה. אחד פתח בדיקלום והשני ענה בשיר התואם לנושא. בין שיר ודיקלום השמעתי וברים קצרים על המלחמה שאת זוועותיה ניתן היה לנחש. לאחר פרקי קריאה מתוך ספרות המלחמה נסתיים הערב בריקוד הורה. עוד לא הספיקו החברים להתאושש אחר ההפתעה המבוהלת וכבר ניתן אות להתפזר לחדרים. קשה היה לשקוע בשינה מבלי להתחלק ברשמים עד אור הבוקר.

לפנות בוקר בא מישהו מהכפר ובישר שהחל... גיוס כללי.

האמנם העסק מתחיל ברצינות ודוקא בדיוק ביום סיום המושבה, ושעות ספורות אחר ערב נגד המלחמה?

*

הידיעה על גיוס כללי היכתה בתדהמה את כל החברים והתפשטה כהרף עין בכל המושבה. כל האנשים התהלכו בדיכדוך נפש, בדאגה לבית ולקרובים. הלב סירב להאמין שאמנם המלחמה היתה לעובדה. נוח היה להשתעשע באשליות שהמלחמה אינה גזירה מהשמים, ואפשר למנעה על ידי כוננות להשיב מלחמה שערה, כי הגרמנים אינם מבינים שפה אחרת אלא כוח; מה שלא השיגו הדיפלומטים אולי ישיגו המוני העם בהתגיסותם להדיפת הסכנה, בהתיצבם כולם כאיש אחד להגן על המדינה. הגיוס, שעורר תחילה רק פחד ודאגה, הישרה במידה מסוימת גם הרגשת בטחון. כי רק התגייסות היתה ברגע זה האמצעי היחיד שעשוי היה להרתיע את האויב הנאצי.

בינתיים לא היתה השעה כשרה להרהורים רבים. צריך היה לפעול במהירות ככול האפשר ולשלוח את החברים הביתה. אך דא עקא שהרכבת והאוטובוסים היו כבר באותו יום תפוסים ואי אפשר היה להשיג כרטיסי נסיעה. טוב היה לפחות שרובם של החברים לא התגוררו במרחק רב מן המושבה ואפשר היה לשכור עגלות לנסיעתם. כשנפרדתי מהאחרון שבחבורה הגיע גם תורי לנסוע.

בהגיעי לתחנת הרכבת חשכו עיני למראה ההמון הרב שצבא על פתחי התחנה והעם הרב אשר הולך ונוהר מכל הדרכים המובילות אל התחנה. והנה עומד אני אובד עצות ומחבל תחבולות כיצד להדחק לתוך הרכבת. שכן בדרך הרגילה מן הנמנע היה לעשות זאת.

לפי הוראות המרכז שומה עלי לנסוע לורשה עם תום המושבה. אבל לנוכח מצב החירום שנוצר בינתיים, מוכן הייתי לוותר על הנסיעה לורשה ובלבד שאגיע בהקדם האפשרי לראדומסק. אפס, גם בכיוון לראדומסק היו כל כלי הרכב תפוסים על ידי מגוייסים ונראה היה כי חששותיה של אמי בעת שנפרדה ממני, שעלול אני להינתק מהבית, נראו כצודקים. החלטתי איפוא לנסות ולהדחק בכל כלי רכב הבא ליד משני הכיוונים גם יחד או שאגיע לראדומסק או

לורשה. אכן הנכונות הזו לא היתה מספיקה. צריך היה להמתין לשעת כושר וקודם כל למזל.

לא רכבת אחת ולא אוטובוס אחד עברו על פני. כל כלי בלע בתוכו מספר עצום של מגוייסים ובתחנה שוב לא ניכר שכל אלה באו אל קרבו. עצבנותי הולכת וגוברת. עוד מעט ירד הלילה וסיכויי ממני והלאה. והנה באה עוד רכבת: אני מצטרף אל הקהל המסתער על פתח הרכבת; אני נאבק בידים וברגלים. ברגע מסויים הרגשתי שהנני נדחק על ידי ההמון המצטופף מאחורי ועתה יכולתי כבר לסמוך עליו שהוא „יוביל" אותי פנימה אפילו שלא רציתי בכך. לאחר רגעים מספר, וכאילו בלי משים, מצאתי עצמי בתוך הרכבת היוצאת לורשה.

נשמתי לרווחה, אם כי הנשימה בקרון הגדוש לא היתה קלה. בכל תחנה נתוספו עוד ועוד מגוייסים אך איש לא ירד, וכך היתה הצפיפות ללא נשוא. בהזדמנות זו ניתן לי לעמוד על הסביבה הקרובה ביותר, בפינה אחת של הקרון ניסיתי „לממש את הדופק" של אלה העתידים מחר לעמוד בקרב. החברה היתה מגוונת מאוד. בצידם של אלה שחצבו להבות של פטריוטיות היו גם שווי נפש לכל דבר.

ומה אתה יושב כך, בראש מושפל, האין אתה שותף למאמץ המלחמתי? קרא אחד הפטריוטים לעבר זה שישב בפינה מהורהר.

האם אתה תפרנס את משפחתי? שאל הלה. איזה אזרח אתה שמשפחתו עדיפה מכל המדינה? היתה התשובה.

ומה עושה המדינה למעני, האם נזכרת הממשלה כל ימות השנה שקיימים אזרחים, פרט לימי בחירות ובשעת מלחמה כשהאזרח נחוץ כדי להקריב את עצמו למען „המולדת"?

עם הישמע קריאות הסכמה מירכתי הקרון התערב מישהו מהצד ברוגזה: עתה אין השעה כשרה לעשות חשבונות וכל קורטוב של כוח צריך להיות קודש להגנת המדינה. בטרם סיים הדובר האחרון את דבריו הנרגשים פצחו מסביב בשיר „הוארשווינקה" ואחריו בשירים פטריוטיים דומים. הויכוח לא התחדש עוד מפאת ההמון הרב שביקש להתפרץ בתחנה אליה הגענו ולצערם לא היה מקום קליטה עבורם. עצם נסיונם זה הסיח את דעת הכל מהויכוח.

תמונת הגיוון של האוכלוסיה היתה לעין כל בהגיעי לורשה. חוצות ורשה היו מוצפים אדם רב. במעברים אי אפשר היה לעבור את הכביש מבלי לחכות שעות מרובות. צעדו טורים טורים של מגוייסים לאין סוף. היו שהלכו בראש מורם ובהבעה נאה, האחרים זימרו והיו שהליכתם היתה אדישה, מתוך דאגה לשלום הבית. המכנה המשותף היה הליווי ההמוני של אלפים, אלפים נשים וילדים שכולם התייפחו בבכי.

לורשה הגעתי בדיוק ביום חתימת ההסכם בין ריבנטרופ ומולר־טוב... באוגוסט. האווירה היתה מחושמלת. איש לא הבין מה פירוש הדבר. ההרגשה הכללית היתה שפה נפל דבר חמור, שאל נכון יהיה להסכם זה השפעה מכרעת על מצב הדברים. ולב האנושות המשיך איפוא לפרכס בין מלחמה ושלום.

בהגיעי למרכז התנועה בא לקראתי שליח מן הארץ מ. מ. אשר פרש מולי עתון ובו ידיעה על ההסכם התמוה והסתום המצביע על המפנה החד שחל במלחמת העצבים. כמובן שהשעה לא היתה נוחה לדבר על תכניות העתיד. מאז קבלתי מכתבו של מ. מ. בו הוזמנתי לורשה בדרך חזרה מן המושבה, השתנו פני הדברים מן הקצה אל הקצה. אז היתה עוד ורשה אחרת ופולין אחרת. כעת לא נותר אלא לדחות את תכנית העברתי לורשה לעבוד בעתון ולצפות להתבהרות האופקים בשמי העולם. אך האופקים הלכו וקדרו. הכול היה לוטה בערפל ועננים כבדים ריחפו על פני השמים. וכל זאת בניגוד לאותו חודש ספטמבר שחל כזכור, בסתיו נאה וחם יוצא מן הכלל.

המאפיין שבתקופה ההיא, היה — נטישת כל התכניות לעתיד ואף אלה שליום המחרת. האדם לא היה חי אז אלא חיי שעה ולחיי שעה אלה התאימו את יחסי האנוש. אנשים לא נדברו ביניהם להיפגש בתאריך מסויים. שותקו מפעלי תרבות. פסק השימוש בשטרות והאשראי בכלל. הנושא היחיד בשיחם ושיגם של הבריות היה אך ורק נושא המלחמה הממשמשת ובאה. עם מועקה בלב עלו האנשים בלילה על משכבם ועם מועקה כבדה עוד יותר קמו לעבודתם הרגילה. אותה תמונה נצטיירה בעיני בשובי מורשה לראדומסק. כמובן שבעיר־שדה זו היו בדרך כלל החיים שקטים יותר וממילא לא הורגשה מלחמת העצבים בצורה חמורה כמו בעיר הבירה, אך גם פה נתן המתח הכללי את אותותיו בכל שטחי החיים. פרט לאווירה הכללית של ערב מלחמה הורע המצב הכלכלי של העיר ושותקו מפעלי תעשיה ומלאכה. ביחוד סבל המשק היהודי שהיה ברובו מבוסס על עסקי מלאכה ומסחר. רבים מחברי התנועה נקראו כבר לגיוס, וביניהם לאזר. נוצרה הרגשת ריקנות במועדון והשקט נפרש על הכתלים. השירה והמחול שבימים כתיקונם בקעו מתוך האולם למרחוק, נדמו. המאמצים שנעשו לשוות לסניף צורה של עבודה תקינה, כאילו לא קרה דבר, היו בבחינת נסיון להחיות את העלים הנושרים בסתיו מעל האילנות.

*

אכן הקציר בא ועמו — ההרוגים הראשונים שנפלו ביום הששי, האחד בספטמבר 1939. האיכרים עמלו קשות כדי להספיק לקצור את התבואה מן השדות לפני בוא הגשמים. ואמנם הספיקו תודות למזג האוויר הנאה ששרר בספטמבר של אותה שנה. אך עמלם היה לשוא; לא להנאתם מלאו את אסמיהם בר בשקידה כה רבה: הם דאגו שהאיכסון של השעורה, השיפון והתירס יהיה על הצד הטוב ביותר — אך לא למענם היה העמל. מי שלא חיבל ביבולי ברכה אלה, מי שלא השמידם, מי שלא שרפם ומי שלא החביא אותם כדבעי, אולץ על ידי הכובש למסרם בתור מכסה לשלטונות.

ישבתי ביום חמישי 30 באוגוסט, ערב אחד לפני פרוץ המלחמה, בספריה ע״ש שלום עליכם, על ידי נמצא מרדכי זליג רוזנבלט — מוותיקי פועלי־ציון צ.ס. בין גל אחד של קוראים — שהיו מציפים אותי בבואם להחליף ספרים — לבין הגל השני, חטפתי שיחה עם מרדכי זליג על השתלשלות אפשרית של המצב המתוח בו אנו שרויים זה זמן רב. מרדכי זעליג היה אדם בא בימים וכל חיצוניותו היתה בבואה מדויקת של פנימיותו. צנום, ממושקף, משקפיו הרחבים הצניעו את עיניו הזעירות שהיו שקועות בחוריהן ורק הזגוגיות בלטו מהן. ראשו, דמה לראשו של גדי ואמנם כך היו מכנים אותו הבריות. במקצועו היה מורה לעברית, אך כל ימי חייו היה עני ואביון ומטופל בילדים ולא במעט היתה הסיבה לכך — פעילותו והתענינותו בכל אשר קשור עם חיי התנועה. עברו התנועתי של מרדכי זליג היה עשיר מאוד. הוא השתתף יחד עם בורוכוב בועידת פועלי־ציון בקרקוב ב־1911 ובחזרה מהועידה נאסר על ידי השלטון הצארי והיה כלוא בכלא שלושה חדשים. במחיצתו של מרדכי זעליג הייתי מבלה כל שעתי הפנויה במשך שנים רבות ותמיד נמצאתי למד ממנו דבר חדש. הוא לא העלים ממני שהוא גם סוביקט ביחסינו הידידותיים. ואמנם לא פעם הרגשתי שיש לו צורך לשוחח עמי. בשיחתנו האמורה בספריה אמר, בין היתר: אין הגיון בדבר הכרזת מלחמה על ידי היטלר. לא ברור למדי שזה לא ענינה של פולין בלבד? עתה יסתכסך עם כל המעצמות, אשר כבר רומו על ידי היטלר עם הפקרת צ׳כוסלובקיה ויותר זה לא ילך לו. הוא לא יוכל לעמוד נגד כל העולם והוא ישקול פעמיים בטרם יגמור אומר לצאת למלחמה.

בחוצות העיר שרר חושך ואפילה, עקב ההאפלה שהנהיגה ל.או.פ.פ. (הגנה אנטי אווירית) באותו ערב במקום. איש לא פילל אז כלל שלמחרת היום שוב לא יהיה זה עוד נוהג סתם כי אם מציאות אכזרית. בדעתו של מרדכי זעליג לא עלה כלל שכעבור שעות מספר בלבד תהיה דמות העולם שונה לחלוטין מזו שהיתה עת נפרדנו איש

מרעהו. וכי יתעורר בהול לקול ההפצצה הרצחנית של הגרמנים על אוכלוסיה שלווה בחמש לפני בוקר.

אכן המלחמה היתה לעובדה.

לא הוכרז עליה רשמית, רק הפצצות נתנו את האות כי אמנם החלה.

והיא באה בסערה, בכוח מחץ רב עוצמה; היא זרעה מבוכה, בהלה ודימורליזציה בקרב האוכלוסיה, ונטלה את השליטה מידי השלטונות. מיד לאחר המהלומה הראשונה שהנחיל להם חיל האוויר הגרמני באחד בספטמבר לפנות בוקר, החלו פקידי ממשלה גבוהים וראשי העיר וקציני המשטרה לארוז את חפציהם, דבר שהגביר ביתר שאת את המהומה בקרב האוכלוסיה. בעקבותיהם החלה בריחה המונית של האוכלוסיה וביום השני למלחמה נותרו בעיר כמה עשרות אנשים בלבד. העיר נתרוקנה עד לאימה. מכל מנגנון הפקידות לא נותר אף מי שיסדיר את הגיוס לצבא, שבוצע בחלקו בסוף חודש אוגוסט, ואני לתומי סירבתי לבקשת הורי לעזוב יחד עמם, את העיר המופצצת תכופות, בשל הציפיה לגיוס. כשאנשים הבחינו בשערי בית הסוהר שהם פרוצים לרווחה ואסירים אין בהם, היה ברור לכל שאין זו סתם מנוסת פקידים אלא נסיגה „מתוכננת".

הארץ הלכה ונבלעה שעה שעה ויום יום על ידי חיה טורפת בדמות אדם. כל יום הביא עמו כיבושים נוספים של הנאצים. במשך שלושה שבועות הלך ונצטמצם שטחה של פולין עד לאפס, הגרמנים היפנו לחזית הפולנית אלפי משוריינים, מטוסים, תותחים וקודם כל חיל חלוץ של מרגלים סמויים וגלויים אשר חיו במשך שנים על אדמת פולין כאזרחים פולניים, בתור „פולקסדויטשה" וכרסמו את המדינה מבפנים.

צבא הפלישה הציף את עריה וכפריה של פולין, הטרידה את מנוחתה של האוכלוסיה באש קטלנית מכל סוגי הנשק בלי הרף יומם ולילה; צבאה של פולין התפזר לכל רוח בבקשו למצוא מחסה בפני האש הקטלנית הניתכת עליו. כוח המחץ של צבא הכיבוש דלק אחריו וזרע חללים על כל צעד ושעל. אוכלוסית המדינה היתה נתונה למירמס ולטירור, שוד ורצח היו מנת חלקם של המוני העם.

מי שלא ראה את האנדרלמוסיה של ימי ספטמבר, את ההפצצות של ערים פרוזות על ידי הגרמנים; את הבריחה ההמונית של אלפי תושבים ואת מנוסתם בקפיצות מתור אל תור כדי למלט את עצמם מן הסיוט הנורא שלא היה מנוס ממנו; את ערימות המתים של אדם ובהמה ואת נדודיהם של בעלי חי שעדריהם נפוצו ואת שאלתם האילמת: מה קרה אתכם בני אדם? מי שלא ראה אנדרלמוסיה כזו — לא ראה אנדרלמוסיה מעולם!

„הבליץ" הגרמני נתן אותותיו. עיר אחר עיר נכבשה במהירות מסחררת. הטנקים הרעידו את האדמה תחתיהם. הזימזום התמידי של האויורונים ורעם התותחים בליווי הדי התפוצצויות החרישו אזניים. העשן, אשר היתמר אל על, האדים את פני השמים והלהבות כילו הכל על פני השטח והשאירו רחובות חרוכים בכל הערים והשכונות אשר המגף הנאצי דרך בהם.

בערים הכבושות השתוללו הנאצים ועוזריהם — ה„פאלקסדויטשה" ובמידת התקדמות החזית מזרחה נוצר אינטרנאציונל שלם של מרצחים שכירים, משרתי הנאצים, בוגדים וסתם אספסוף מכל העמים: פולנים, אוקראינים, לטים, רוסים וכדומה. לאלה ניתנה יד חופשית במלאכת הרצח, השוד, הטירור והאונס. אנשי עולם התחתון אלה הפעילו אימה איומה על האזרחים אשר בתיהם ורכושם היו פרוצים בפני כל מי שנשא נשק ביד.

רובם של נושאי נשק אלה נמנו על ה„פולקסדויטשה" אשר ברוב הממשלות האוויליות נהגו כלפיהם בחסד, במשך כל שנות קיומה של פולין העצמאית. ביום פקודה התברר איפוא, גם לאלה שהוכו בסנוורים, שלפנינו כנופית בוגדים המסוגלים לנצל את השפעתם במשרדי הממשלה ובחיי הכלכלה של הארץ למטרות ריגול וחבלה לטובת הפולש. ביד רחבה ניתנה להם גישה לפני ולפנים לכל מוסדות התיכנון והביצוע של הממשלה, הצבא והעיריות, ובכלל היו מקובלים בציבור כאזרחים שווי זכויות. ואילו על היהודים, אשר האנטי־נאציות שלהם לא היתה מוטלת בספק, אסרו השלטונות, חודשים מספר לפני המלחמה, להימצא בנקודות הספר הגובלות עם גרמניה הנאצית, שמא יבולע למדינה עקב הימצאותם של יהודים בקרבת הגבול.

עובדה אחת מני רבות עשויה לשמש הוכחה עד כמה המדינה הפולנית היתה מכורסמת מבפנים ע"י בוגדים ומכורה להיטלר שנים רבות לפני פרוץ המלחמה: כשהחברה הממשלתית לסלילת כבישים תיכננה את הסלילה באזורים שונים של הארץ, היא דאגה לכן, שהכבישים יסללו דוקא באותם האזורים, אשר יאפשרו לגרמנים כיבושה המהיר של פולין.

העם הפולני שילם במיטב בניו בעד המדיניות הכושלת של הממשלה. החייל הפולני לא היה מן הגרועים שבצבאות העולם. הוא היה חייל אמיץ בעל כושר הקרבה עצמית נגד כל פולש זר. אך המימרה ש„הדג מסריח מהראש" מתאימה מאוד לכל האווירה אשר שררה בפולין הטרום־מלחמתית, החל מן השלטון המרכזי שהיה מושתת על משטר פאשיסטי למחצה, בו שלטו נציגיהם של הבורגנות הגדולה וכלה בקצונה הגבוהה בצבא שהיתה מושחתת עד היסוד. „הסולדטסקא" היהירה שהתרחקה מן העם וכל מעייניה היו נתונים בהקמת חיץ בין החייל הפשוט לבין הקצונה הגבוהה על דרגותיה. הקצינים שהקפידו מאוד על הברק החיצוני של הצבא ולא שמו לב אל הריקבון הפנימי שהלך וגדל. כל זה השתקף בכוחו וברוחו של הצבא ובמבחן הראשון שוב לא יכול היה לעמוד.

אחר שלושה ימים של הפצצות עזות מן האויר נכבשה ראדומסק העיר בה גדלתי וחונכתי. לפניה ולאחריה נפלו צנסטוכובה ופיוטרקוב וכל אורך החזית. הגבול עם גרמניה התמוטט. ההתקפה על ראדומסק היתה כה מפתיעה וכה מדהימה עד אשר הצבא הגרמני נתקבל בשמחה ובצהלה על ידי עשרות אנשים שנמצאו אותו לילה באחד מפרברי העיר. בראותם שצבא זר מתקרב לעיר לא הירהרו האנשים הרבה והחליטו שזה צבא בריטי... וראה זה פלא: אלפי הקילומטרים המפרידים בין פולין לבין בריטניה לא היה בכוחם לשכנע את האנשים כי לא ייתכן שצבא זר הוא זה ולא הצבא הגרמני השוכן מתחת לאף ממש. האנשים האלה ברוב תמימותם ובהסתמכם על הבטחת בריטניה לבוא לעזרה לנתקף, אצו רצו לבשר את הבשורה „המרנינה" הזאת וכמובן שהאכזבה לא איחרה לבוא...

הדרך היתה פתוחה בפני הצבא הגרמני המשוריין והמצויד היטב ואשר יכול היה להתגבר על כל מקום כאוות נפשו. בקטעים אחדים, וקודם כל בורשה, השיבו הפולנים מלחמה הירואית שערה. אך כל יתר חלקי החזית היו פרוצים בפני התוקף, אשר כבש ערים וכפרים בשטחים עצומים ללא התנגדות רצינית. הגרמנים התכוננו לנהל קרבות עזים ולהפתעתם נתקלו בצבא מתפורר, שכל מעייניו היו נתונים לחיפוש מפלט ומקלט. החיילים הפשוטים וקציניהם, אשר מעולם לא היה ביניהם כל מגע והם היוו שני עולמות נפרדים נפגשו במקלטים ובדרכי הבריחה. עתה נתאחדו שני עולמות אלו על חורבנה של פולין. קצינים אלה, אשר חונכו על ברכי משטר רקוב, קבלו ממנו את ההשראה הרוחנית וספגו בתוכם את רוח ה„כפתור", בחלו באיש העם וחיי החייל הפשוט היו להם לזרא. פתאום הוכרחו, על ידי המציאות, לחלק את הגורל יחד עם אנשי עבודה ואיכרים, להסתגל לחיי מצור ושבי משותפים ולהתחלק בכל התלאות, אתם נפגשו בדרכם רבת הסבל.

היה זה אולי לקח חשוב ומעורר הרהורים בלב אלה, אשר רק תמול שלשום היה להם שלטון בלתי מוגבל על פיקודיהם, אך לקח מאוחר מדי מצד אלה אשר להם חלק כה נכבד בתבוסתה של פולין.

*

בראשית הכיבוש הגרמני היתה נפוצה אימרת כנף בראדומסק ובערים אחרות: „הכלל יחזיק מעמד אך הפרט יישמד". על כך שאלו השואלים מי ייכלל בתוך הכלל המאושר הזה?

בשעתו, כשאימרה זו עשתה לה כנפיים, היתה עוד רוח האופ־טימיות שולטת בכל. על הכלל שוב לא היתה דאגה. הדאגה העיקרית אשר העסיקה איפוא את כל פרט ופרט היתה המשאלה שהוא הוא יימנה על הכלל הזה, אשר בטחונו היה מונח כמעט בכיס.

לכאורה, היה לאימרה זו יסוד מה. כל ידיעותינו על יחסם של הגרמנים ליהודים היו שאובות מהעתונות היהודית הטרום מלחמתית ועל אף שעתונות זו היתה מקובלת על היהודים, הרי שבתת הכרתם קיננה הדעה שבחלק ניכר ממה שכתוב שם יש משום תעמולת זוועה. דעה זו נתחזקה ביתר שאת לאור מה שכתבו בכל העתונות היהודית והלא יהודית כאחד, אשר תיארו את המצב בגרמניה הנאצית כשחור משחור, שהעם הגרמני כבר לא ראה צורת חמאה, שומן וכל שאר מצרכים חיוניים מאז עלות היטלר לשלטון. והנה הופיעו חיילים גרמניים בפולין עם פרצופים חסונים בריאים ושמחים ושוב הוזמו „בדיות" העתונים, שתעמולתם ונבואותיהם לא עמדו במבחן המציאות.

כשהעמיקו היהודים חקר במצבם הם גברה ההרגעה הכללית, לאחר הזעזוע הראשון של הפלישה הגרמנית. הזעזוע הראשון עמד בצל העתונות הטרום מלחמתית. וכל מושג גרמני בימים ההם היה זהה עם מרצח. בימי הקרבות כשהיהודים נמצאו בנדודיהם ובבוא אליהם הידיעה שהגרמנים כבשו את העיר, היו רבים שהחלו לומר וידוי. עצם המחשבה על ההיתקלות עם גרמני בימים ההם כמוה היה כמוות. לא ייפלא איפוא שהבהלה והאימה היו בלתי משוערים. אולם, לאחר ימים מספר באה ההתאוששות, והחלו לחשוב שהשד לא כל כך נורא כפי שסברו. העובדה שמישהו נתקל בגרמני ויצא בשלום נטעה בלב הבריות הרגשת בטחון.

אך הבטחון היה מדומה. הנאצים זקוקים היו לתקופת מעבר קצרה עד שיארגנו את מוסדותיהם, ישליטו את ה„זלבסטשוץ" על כל שטחי החיים בהדרכת הגיסטאפו ועד שיקימו את היודנראט — הזרוע המבצעת של הגזירות האנטי יהודיות. את כל אלה הצליחו להקים במשך זמן קצר מאוד. לא היה איכפת להם שבינתיים ירווח במקצת ליהודים. אדרבא, למען התכניות השטניות של הנאצים, היה צורך לזרוע אשליות בקרב היהודים, שמא אפשר יהיה להסתדר עם הגרמנים על ידי צייתנות מוחלטת להוראות השלטונות. מדיניות של אי־הפחדה מוקדמת עשויה היתה גם להקל על הקמת היודנראט, אשר כל המש־תתפים בו היו מנויים על ידי השלטונות ואשר קסם להם לא רק הכבוד לעמוד בראש הציבור אלא בעיקר הפריבילגיות אשר משרה זו מקנה להם. וזאת — למרות הידיעה הברורה שמי שנמצא כבר בפנים היודנראט אסור לו להתפטר. שם אפשר רק לפטר, ואוי ואבוי לו למפוטר כזה.

*

בימים הראשונים של הכיבוש, בחג הסוכות, כשגרתי עם הורי, היתה כבר הדריכות גדולה ואזנינו כאפרכסת לכל רחש מן החוץ ולכל הד של נעל מסומרת. והנה בשש לפנות בוקר שמענו מתקרבים אל הדלת ומיד נקישה. מי שם, שאלה אמי? משה ברגר, היתה התשובה. נשמנו לרווחה שלא היו אלה גרמנים. משה ברגר היה ראש הקהילה הרבה שנים לפני המלחמה. בתור איש ציבור מוכר ציוו עליו הגרמנים להרכיב מועצת יהודים (יודנראט). במשך שעתיים חייבת היתה רשימת המועמדים להימצא במשרד הגיסטאפו. על כן הוא מציע לי להצטרף ליודנראט ומחכה מיד לתשובה. תשובתי היתה שלילית. אחטא לאמת אם אומר שהסירוב נבע מתוך ידיעה על משמעות הדבר להיות חבר יודנראט. אני בטוח שגם משה ברגר לא ידע בשלב זה במה זה כרוך. אין ספק שהוא חשב בתום לב לעזור ליהודים במצוקתם. היתה זו התקופה בה יצגו אנשי היודנראט באמת ובתמים את היהודים בפני הגרמנים ולא החליפו את היוצרות בייצוג הגרמנים בפני היהודים. סירובי נבע מתוכניתי למצוא קשר עם התנועה ולא להתקשר במקום עם שום דבר העלול להעסיק אותי יתר על המידה. כמובן שלא גיליתי את זה ליושב ראש היודנראט המיועד. אך חתרתי לקראת זה ללא לאות והאמנתי כי תקופת ניתוקי מהתנועה עבור תעבור.

כאמור, תקופת ההתבססות של הכובש חלפה חיש מהר. אמנם גם בתקופה זו לא טמנו הגרמנים ידם בצלחת. הדבר התבטא בעיקר בהנהגת עבודת כפיה לכל הגברים מגיל 16 עד גיל 55, בהטלת קונטרובוציה על האוכלוסיה היהודית, בשדידת חנויות יהודיות וכדומה. אך כל זה אולי לא בא ביוזמת השלטונות המרכזיים של הגרמנים וממילא היה זה בלתי מאורגן, ללא שיטה של דיסקרימינציה, וכאין ואפס לעומת מה שתיארו לעצמם היהודים את השלטון הנאצי לפני הכיבוש. בשיחותיהם של היהודים בינם לבין עצמם הביעו דעות שאם לא יהיה גרוע מזה אפשר יהיה להחזיק מעמד עד סוף המלחמה.

ברגע שהופיעו ההוראות מטעם ה„גנראל גוברנמנט" בחתימתו של הגנרל פראנק, השתנה כל המצב לרעה, מעתה הטיפול ביהודים הוצא מהרשות המקומית של כל עיר ועיר והחלה דיסקרימינציה רשמית ומאורגנת בדייקנות גרמנית טיפוסית. עתה שוב לא נותר מקום לגרמני טוב או רע. הכל היו כפופים לחוק. אמנם במסגרת החוק נשאר סדק כל שהוא להקלות מסוימות למושל העיר או לכפופים לו, אך הכל רעדו בפני השלטונות הממונים עליהם ואיש מהם לא העיז לעקוף את החוק למען היהודים. מכל מקום לא למען הציבור, אלא למען יחידי סגולה ואף זאת במקרים נדירים.

הגרמנים החלו לגזור גזירות על גבי גזירות ולא נתנו מנוח קמעה. פורסם צו האוסר על היהודים להחזיק ולנהל חנויות, מחסנים וכל שאר בתי מסחר אחרים. הצו נכנס לתוקפו עם פירסומו ועל ידי כך ניתנה לסוחרים היהודיים שהות לקחת עמם בעוזבם את בית המסחר שלהם, סחורות ואף כסף שנשאר מיום אתמול בטרם מסרו את מפתחות בתי־המסחר לידי הגרמנים או ה„פולקסדויטשה", אשר נקבעו על ידי השלטונות. כך נשללה מהסוחרים, שהיוו חלק ניכר של יהודי המקום, פרנסתם בן לילה. הסוחרים קמו בוקר אחד ונודע להם שהחנות כבר אינה שייכת להם ושמעתה עליהם לשרת את ה„טרוי־הנדלר". ותמורת זה קבלו מ„הבעל־הבית" שלהם משכורת דלה זמנית, עד שיוכלו להסתדר בלעדיהם. ואמנם פוטרו לאחר זמן לא רב, ובמהרה מצאו את מקומם בשוק עבודת העבדים, בימי שלג וכפור, או בחום ללא נשוא, תחת משמר מפקחים שלא חסכו גידופים, השפלות ואף מכות רצח. יום עבודת כפיה היה מתמשך כנצח. האנשים חזרו לביתם שבורים ורצוצים לאחר עבודת פרך שעבדו תמורת מרק מימי פעמיים ביום. אך העובדים לא נפלו ברוחם. ככול שגברו הצרות והנגישות כן גברה התשוקה העזה לחיים. „מ׳וועט זיי איבערלעבן", היה זה הביטוי האפייני שהיה לעמוד האש באותם ימים חשוכים.

במסכת ההשפלה והדיכוי חידשו הגרמנים מנהג של ימי ביניים בהכריזם על חוק ה„שאנד צייכן" (אות קלון), שחייב גברים ונשים החל מגיל 12 לשאת על יד ימין „מגן דוד כחול" כסימן היכר ליהודים. הסימן הזה היה לו גם משמעות מעשית. הוא איפשר להכיר ביהודים מרחוק. מספיק היה לו לגרמני להצביע באצבע ממרחק מה כדי שהיהודי יקרב אליו, הדבר איפשר גם לוודא כי היהודים לא יימלטו בזמן של חטיפות לעבודה או למחנה, ובשעה של בקורת בתחנות הרכבת ובדרכים, וכי לא ישתמשו ברכבת ובכל כלי רכב אחר, לאחר שפורסם על כך איסור. הדבר הקנה לגרמנים שליטה מוחלטת על הגיטו, בהשתמשם באיום שכל מי שלא יענוד את סימן ההיכר יומת.

חגורת החנק הלכה והתהדקה סביב לצווארו ומאחר שרוב הגברים בגיל העבודה היו מועסקים בעבודת כפיה — נכנסו הנשים לעול

הפרנסה. עיקר פרנסתן היה על העברת מצרכי מזון ובגדים משומשים מעיר לעיר. שומה היה עליהן להיוודע באיזה מצרך יש מחסור באיזו עיר מהסביבה הקרובה והן היו מספקות את החסר לשביעת רצונם של אנשי המקום. אך דרך זו היתה כרוכה בכול מיני פורעניות. לא די היה בהצגת רשיון נסיעה רשמי. הנשים היו צפויות לכל מיני הרפתקאות, עלבונות ואף להרחקה מן הרכבת באמצע נסיעתה ע״י הנוסעים הפולניים וה„פולקסדויטשה״. הנשים היהודיות חירפו את נפשן למען קיום המשפחה והיו מוכנות לשאת בכל הקשיים ולהסתכן בכל התלאות אשר התפקיד החדש הטיל עליהן.

והנה ביום בהיר אחד כשהנשים קמו לעבודתן הרגילה נודע להן על הגזירה החדשה שיצאה מטעם השלטון והאוסרת על יהודים נסיעות ברכבת ובכל מיני כלי תחבורה אחרים.

שוב נתמוטטה תקווה שאפשר יהיה כך להמשיך. שוב שאלו בני משפחות רבים — מה טעם המאבק על חיים ומה תכלית ותיכלה בהמשכת המירוץ עם צורר כשהוא מנפנף עם החוק שבידו והנך עומד לעומתו כחומר ביד היוצר.

מחשבות נוגות אלה נבעו לא רק מתוך חוסר פרספקטיבה לעתיד, אלא מתוך שבהווה כרסמה המצוקה כל חלקה טובה. הבעל היה „עסוק״ בעבודת כפייה והאשה נושלה מעסקיה עקב האיסור על נסיעות. הילדים היו מובטלים מתורה ומתהלכים רעבים ולא היו מסוגלים להבין מה פשר מצוקתם. בינתיים היו חיים על מכירת חפצים מן הבית ומוכרים לפולנים כל מה שאינו שימושי ביותר. אגב מכירת דברי בית החל להתפתח סחר עם פולנים והיהודים, לאו דוקא מכרו אלא גם קנו מה שניתן היה למכירה בשוק. המעבר ממכירת חפצי בית למסחר ממש, שימש, — מבחינה כלכלית, פיצוי מה לחוק התעבורה האנטי יהודי וגירש את הדכאון ממשכנות היהודים. שוב הבהבה תקווה חדשה. אבל לכמה זמן?

יום אחד בשעת דמדומים ישבתי בביתי וקראתי בספר „הר הקסמים״ לתומס מן, בו התחלתי לקרוא עוד ערב המלחמה ולסופו הגעתי כשהמלחמה כבר היתה בכל עוצמתה. הייתי שקוע בארץ הקסמים שוויץ, נופה, הריה ואגמיה. ניסיתי להתעלם מגיבורו הראשי של מן ווסטורפ, שכן בתקופה כה ברוטלית מה החשיבות אפשר לייחס לגורלו של אדם אחד בה בשעה שעשרות מיליונים אנשים ברחבי אירופה נמקים בבית כלא גדול ששמו נאציזם.

הרהרתי איפוא על החזיון הזה, שבלב אירופה המתבוססת בדמה מצויה ארץ אגדית ששמה שוויץ, ארץ כולה רוגעת, מוקפת הרים וגבעות, אגמים רחבי ידים, אשר בבואותיהם משתקפים לבמראה. מדי פעם כשהפניתי עיני מן הספר אל המציאות, דימיתי שהניגוד שבין הספר למציאות הוא אחת האוטופיות מן המאה ה־16.

עוד אני שקוע בנוף השוויצי, נפתחה הדלת ולנגד עיני הופיע ה„זלבסטשוץ״ ובידו רשימת אנשים. אגב קריאה מתוך הרשימה שאל אותי לשמי. עניתי לו. כשראיתי שהוא מתקשה למצוא אותי, סברתי שטעות בידו. אך אחר רגע קט מצא את שמי רשום והודיע לי שעלי להופיע למחרת בשעה 9 אצל ה„שטאטסהאופטמן״, (ראש העיר) והלך לו.

מה פשר הדבר? שמא היתה פה הלשנה של מאן דהוא בעקב פעולתי בתנועה בטרם מלחמה? הרי ה„זעלבסטשוץ״ חיפש אותי ישירות. הוא בא עם רשימה ערוכה מראש ושמי היה נקוב ברשימה זו. ומאידך — מאימתי נוהגים הגרמנים להזמין את מישהו הדרוש להם? כלום לא קרו מקרים שאנשים נעלמו מבלי לדעת לאן? מכל מקום, קשה היה לי למצוא פשר לתעלומה זו. טוב היה לפחות שבזמן הופעת ה„זלבסטשוץ״ נעדרו הורי ואחותי מן הבית. חסכתי להם איפוא ליל נדודים ואף העמדתי פנים כאילו לא קרה דבר. אך המחשבות לא ניתנו לריסון. ככל שבקשת לפזרן, צפו ועלו מחדש, טורדות ומבקשות תשובות לשאלות.

בלבי עלתה מחשבת בריחה. אך בטרם מצאתי תשובה להיכן, החלה להטרידני השאלה: כלום אפשר לסכן את המשפחה על ידי בריחה?

יצאתי החוצה להתראות עם מישהו מהחברים. פגשתי בדרך את אברהם בינם אייזן, חבר פועלי־ציון צ.ס. ונציג מפלגה זו במועצת העיריה ובועד הקהילה שלפני המלחמה — אייזן היה חיוור כסיד ובהול. ממנו נודע לי כי אף הוא קיבל הזמנה להתיצב ל„שטאטס־האופטמן״ למחרת היום באותה שעה ולו נודע על עוד חבר מ־פ.פ.ס. (המפלגה הסוציליסטית הפולנית) שנקרא אף הוא לאותה שעה. עתה כבר ברור שזהו ענין פוליטי גרידא. אך מהו הענין הפוליטי הזה; היש איזו האשמות נגדנו? — זה נשאר בגדר תעלומה עד למחרת ב־9 בבוקר. לא הועילו כל נסיונות להיוודע על כך בטרם עת.

שעות הלילה נראות היו כנצח. המחשבות פעלו במהירות הקול. קמתי בבוקר, אחר ליל נדודים, וסקרתי הכל סביבי מתוך חשש גובר שאני רואה את היקרים לי זו הפעם האחרונה. נדברתי עם אייזן להתיצב יחדיו אצל ה„שטאטסהאופטמאן״ ועוד לפני השעה 9 היינו כבר במקום. בזמן ההמתנה ראינו את המתכנסים והנה הם נציגים לשעבר של כל הזרמים הפוליטיים, החל מה„נרודובה דימוקראציה״ (אנדקים) דרך פ.פ.ס. ושתי מפלגות האיכרים והסנציה וגמור בכל המפלגות היהודיות. החברה היתה מגוונת מאוד וארשת פני כולם היתה רצינית. ניכר היה שעבר עליהם לילה ללא שינה. הם בירכו אחד את רעהו בקריצת עינים ובחיוכים מעושים. הדממה היתה שלמה. הכול ציפו במתיחות רבה למה שעלול להתרחש בעוד דקות מספר.

והנה נפתחת הדלת ומופיע לנגד עינינו אדם גבה קומה, תמיר, מרכיב משקפיים בעלי מסגרות מוזהבות, וקולו צרחני. בקרב אנשי העיר שימש ברנש זה ששמו רוטר נושא תמידי לשיחה. והיו מאחלים לו את מיטב הקללות. השם רוטר הבהיל את הבריות והבריח אנשים למרחקים. בהשמע שרוטר מתקרב היתה קמה בהלה והוא נהג דוקא לטייל לו בחוצות העיר ולא היה איש יהודי שימצא חן בעיניו. זה לא הלך כדבעי וזה לא ישב לפי טעמו ובשל כל „אשמה״ ספגו מכות. ואם היה לקרבנו זקן הוביל אותו ל„זעלבסטשוץ״ ופקד שם לגזוז את זקנו.

עכשיו אני יושב מול האיש שהכל חרדים למראה פרצופו ושומע אותו מקריא את רשימת המוזמנים כדי לבדוק אם כולם התיצבו. בהשמיעו את שם התנועה „פרייהייט״ שעליה נמניתי ובהבינו את פירוש המלה, הביט עלי במיוחד במבטו החודר.

כשסיים את קריאת רשימת הנוכחים החל בדברי אזהרה ואמר בערך כך: „אתם נציגי ציבור הנכם ועליכם רובצת אחריות כבדה לשלום הציבור. עתה ניתנה לכם ההזדמנות להראות שהנכם באמת ובתמים דואגים לשלום הציבור הזה על ידי אי השתתפות בפעולות ארגון כלשהוא, או נסיון לארגן קבוצות פרטיזניות והוצאתם ליערות או סתם פעולה מחתרתית במקום. אם יתברר שלא שעיתם לאזהרה זו ותמשיכו להסית את האוכלוסיה נגד השלטון תהיו אחראים בראש־כם, ועתה הנכם יכולים ללכת״.

יצאנו ברגשות מעורבים. מצד אחד היתה השמחה בלב על ששוחררנו, לאחר שכל אחד כבר אמר בלבו וידוי. ומאידך — האחריות שהוטלה עלינו אי־אפשר היה לזלזל בה. מכאן ואילך יש לצפות כל שני וחמישי שיבואו לקחת אותנו לאחר כל מקרה שייראה בעיניהם כהפרת „אימונים״ מצידנו.

כיון שבמלחמה זו לא באה אף בעיה אחת על פתרונה הסופי, נותרה איפוא גם בעיה זו תלויה ועומדת.

✶

יום שלישי השחור של אחד מימי ספטמבר, אותו יום שנחרת בזכרון כל יהודי המקום כיום מר ונמהר, הפך לשם דבר ונעשה אחד התאריכים הזכורים ביותר שבו אירע אחד המאורעות שהיה נושא היום של אנשי המקום משך תקופה ארוכה. ב„יום שלישי השחור״.

הואר כבזרקור מצבם הנואש של היהודים הנתונים במיצר ונתערער חלק גדול של האמונה שהבהבה עוד בלב אדם. בשעות הבוקר המוקדמות שביום זה ערכו הגרמנים גיוס טוטאלי לעבודת עונשין. למטרה זו הוציאו מן הבתים כל הבא ליד, משוחררים מעבודה ואלה שרק חזרו מן העבודה של משמרת הלילה, אנשים שעבדו כרגיל במשמרת שניה ועובדים שהיו מועסקים אצל גרמנים באורח פרטי. גם אלה שנמצאו אותה שעה בעבודה — על סמך ההסכם שהיה קיים בין היודנראט לבין הגרמנים, שהיודנראט הוא הוא המספק היחידי של כוח אדם, — נלקחו על ידם וכך הופר ההסכם הזה על ידי הגרמנים. ולא עוד אלא חטפו גם את כל המנגנון של היודנראט מחוץ ליושב הראש. הגיוס היה שלם. 95 אחוז של כל הגברים בגיל העבודה נחטפו. נותרו בבית רק אלה שידעו להתחבא היטב, היטב. הגרמנים חדרו לכל ניקבה, לכל עליית גג ולכל מרתף. בחיפושים אלה גילו מקצועיות רבה ותכסיסים מפותחים בהוצאות אנשים מן המחבואים. כל מי שנחטף במחבוא קיבל מכות רצח עוד בטרם שהחלה עבודת העונשין.

כל הנחטפים רוכזו לאורך שני צידי הנחל „רדומקא". שם חולקו קבוצות קבוצות תחת פיקוחם של סדיסטים מקצועיים, שהובאו במיוחד למטרה זו. האנשים, במספר של למעלה מאלף איש, נצטוו להיכנס לתוך מי הנחל בקור חורפי גדול. לאחר שיצאו מן המים אחרי חצי שעה פקדו עליהם לרקוד לעיני המון צופים פולניים. וכאשר הריקוד נגמר נצטוו לשיר. והיהודים שרו את התקוה. עם גמר התקוה שוב טבילה במים. מיד לאחר מכן היתה הפקודה להשתטח בבוץ וברפש עם הפנים בבוץ והקפידו מאוד שהפנים יהיו צמודים היטב לאדמה המרופשת. אוי היה למי שצוות המענים הבחין שהוא מטה את ראשו במקצת הצידה ופניו אינם שקועים דיים בבוץ, אדם כזה הוצא מן השורה והוכה במגלב באורח אכזרי בכל חלקי גופו. הצעקות, שהגיעו עד לב השמים, לא הרתיעו במאומה את המכים, אף לא פניו השותתים דם של המוכה שעיניו היו תקועות בחוריהן במסגרת שחורה בלי להכיר צלם אדם, ואבריו מרוסקים עד אימה. קרבנות כאלה היו למאות והיוו כשליש מכל מחנה המעונים והמושפלים. אך עדיין לא נסתיימה ההצגה המחפירה הזו של רמיסת כבוד אדם. החלה אז פרשת המפקדים, כדי לבדוק אם לא ברח איש. זה שימש אמתלה נוספת בידי המתעללים להלקאות ולחירופים. העמידה בשורה בשעת המפקד הצטרכה להיות מתוחה וישרה לפי מיטב המסורת הצבאית, אך האנשים ברובם המכריע כבר כשלו לאחר ההתעללות הקודמת ולא יכלו לעמוד על רגליהם. ודבר זה המריץ ביתר שאת את הזשאנדרים לעינויים נוספים. שוב מכות רצח, שוב התעלפויות ומנה גדושה של גידופים.

במשך אותו יום חזרו ונשנו כל אותן תמונות של המחזה פעמים אין ספור. לשיא השטנה הגיעו המרצחים לפנות ערב, לפני פיזור הקהל הרצוץ. כשכל האנשים שכובים ופניהם אל מול האדמה, נשמע טרטור טרקטורים ההולך וקרב אל בין השורות והאנשים סברו כי הנה בא הקץ לחייהם. קמה בהלה. אך הבהלה היתה שקטה משום שאסור היה לדבר איש עם רעהו. וכך נאלצו איפוא להחניק את כל פרפורי הנפש של הרגע ההוא בלבם ואת האנחות והגניחות למען לא תגענה לאזני הזשאנדרמים. כשגלגלי הטרקטורים החרישו כבר באורח מוחשי את האוזניים וכל אחד היה כבר מוכן נפשית לכך שהם יעלו על ראשיהם לחש כל אחד בלבו את הוידוי. אז התחוור להם שזו היתה רק פעולת הפחדה. הטרקטורים עברו רק בצידי השורות בהן ציפו האנשים למוות ודאי.

בזה תמו קורות יום אחד. מחוגי השעון נעו בקצבם הרגיל, אך בנחל רדומקא דמו השעות לשנים. לוח הזמנים בנחל רדומקא היה מורכב מקדחת האימים המכפילה כל רגע לשעה וכל שעה לחודשים והחודשים לשנים.

„יום שלישי השחור" השרה על הכול רוח נכאה ודיכדוך נפש לא יתואר. אנשים הגיעו לבתיהם כשהם מחוסרי הכרה ומרוסקי איברים או הובאו לביתם ע״י אחרים. האנשים היו מחוסרי צלם אדם וההתיפחות בבכי של בני משפחותיהם למראם נגעה ללב. לא היתה כמעט משפחה שלא נגעה בה הרעה. ונוסף לכל היה הלקח המר הנלמד, — אם מסוגלים הגרמנים להפגין בפומבי רשע שטני כזה, משמע שזו תופעה העלולה לחזור ואם זה העתיד הצפוי ליהודי המקום, הרי שיש לחרוד לגורלם.

לאחר כל מה שראו עיני אותו ערב אפלולי, כשחזרו המעונים לבתיהם, לא ידעתי אם עלי לשמוח או להצטער על שעמד לי כשרוני להחבא. אותו יום שלישי השחור בבוקר, שעה שהזשאנדרמים חיטטו בכל חור ופינה, טפסו בעליות הגג וירדו למרתפים כדי לבדוק אם אין אנשים מוחבאים, הצלחתי אני להימלט מן המלכודת בנהגי לפי החוק הבלתי כתוב אצל יהודים: „חוטפים? — ברח!" אם כי לא ידעתי מה אופי החטיפה. אילו ידעתי שהחטיפה אינה קשורה בעבודה, ונועדה למתן פורקן לתאוות הסדיסטיות של הגרמנים, ייתכן והיה עוד מקום לשיקול אם לתת הפעם שליטה לרגש ולהצטרף לכל מחנה המעונים, ולוּ רק, כדי לשתות כוס התרעלה עם כולם אף על פי שמבחינה הגיונית לא היתה זו אלא אווילות, בושתי בפני עצמי שאני הייתי אחד מן הבודדים שלא היה שותף אותו יום להרגשת כלל היהודים.*

*

יתכן שבמבט רטרואקטיבי ייראה דבר הצלת ספריה מידי הנאצים כענין מתמיה ומוזר. שעה שהעולם הולך ומתמוטט, הנאצים נוחלים נצחון אחר נצחון, ועתיד האנושות וביחוד גורל היהודים על כל נכסי החומר והרוח שלהם לוטים בערפל, מה ערך איפוא לספריה שבעיירה קטנה? מה הוא השיקול אשר יכול להניע אנשים לטפל בנשיאת ספרים והעברתם ממקום למקום תוך עמל רב וסיכון, כשאין כמעט סיכוי שאי פעם יהיה צורך בהם?

אלה אשר דגלו ב„דאָאיקייט" היו מפרשים תופעה כזו בפירושים מפירושים שונים, כדי להצדיק את דביקותם „למקור מכורתם" והיו מוכיחים שרק מקום הלידה הוא הוא המולדת ליהודים. אך דוקא אלה לא גילו בזמן המלחמה קשר נפשי למקום יותר מאשר ציונים־סוציאליסטים וחלוצים, שכפרו תמיד ביציבות הגולה, ולא האמינו מעולם באפשרות של חיים יהודיים שלמים במקום.

הנסיון להציל את הספריה ע״ש „שלום עליכם" מיסודה של פועלי־ציון צ. ס. היה בעינינו דבר טבעי ומובן מאליו, בלי כל קשר חישוב אם מישהו יזדקק לספרים המוצלים או לא. הנכס הזה טופח במשך שנים ארוכות ונעשה לפאר של הצבוריות היהודית במקום. הושקע בו ממיטב הכוחות והממון ובתור אחד מאלה שהשתתף בספריה והיה הספרן האחרון שלה, היה לי קשה מאוד להפקיר אותה במו ידי. ואם תרצו היה בזה גם, או קודם כל, אחד הביטויים של המרי בעודו באיבו. הגרמנים נלחמו לא רק ביהודים אלא גם בתרבותם. יתר על כן, אם ביחסים שביניהם ליהודים היו מוכנים פעמים לפשרות כל שהן, כלומר להשהות את קצב השמדתם כדי לנצלם בתור כוחות עבודה, הרי ביחס לתרבות היהודית נהגו בכל חומר הדין. כל פעולה, שמטרתה לשים לאל מגמה זו של הגרמנים היה בה משום קידום רוח המרי היהודי.

מלאכת ההחבאה של הספריה היתה מייגעת ונמשכה שבועות תמימים. היא נעשתה על ידי שני אנשים בלבד: אני וסני א. ושני אנשים בלבד — מרדכי זליג ואייזן — ידעו על מלאכתנו. אולם הספריה נמצא במקום מבודד ללא קשר עם שכנים בקומה א. אך בגישה אל האולם לא היה מנוס מלעבור את החצר, שהיתה מאוכלסת עד למאוד. נדברנו אני וסני לבוא בכל יום למספר שעות. בדרכנו

---

* עדי־ראיה מבני־עירנו, שעקבו מקרוב אחר ההתרחשויות ב„יום שלישי השחור", העירו את תשומת־לבנו לכך, כי בתיאור שהובא כאן ישנן אי־התאמות מסוימות עם ההתרחשויות באותו יום. (המערכת)

לאולם השתדלנו לנהוג כאילו לא מכירים אנו איש את רעהו ועד כמה שאפשר השתדלנו לא להזדקר לעיני השבנים.

המלאכה נעשתה תוך כדי עבודת מיון של כל חמשה עשר אלף הספרים ביידיש, עברית ופולנית ולברור הספרים יקרי הערך כדי להחביאם אצל מרדכי זעליג שנחשב כמקום יותר בטוח. ההעברה נעשתה בשקים לאור היום, מתוך ההנחה שבערב ייראה הדבר יותר חשוד. מקום מגוריו של מרדכי זעליג, רחוב לימנובסקי, לא היה מרוחק ממקום הספריה, אך צריך היה לעבור את מרכז העיר. נשאנו איפוא את השקים מלאי הספרים בחרדה גדולה פן ניתפס על ידי איש גסטאפו, או שוטר חרש, או סתם עובר אורח שירצה להתענין בסחורות מוב־רחות. הספרים אשר הועברו למרדכי זעליג מנו רק כמה מאות. עיקר העבודה נעשתה בתוך הספריה. כל הספרים שמוינו הועלו לעליית גג, אשר לא ניתן להבחין בה מבחוץ מפאת ההסוואה של המכסה. בקשנו לסיים את העבודה בכל ההקדם, מתוך חשש שבעיר השרופה, לא ישאירו עומדים ריקם אולם גדול וחדר וביום מן הימים עלול להופיע הדייר עוד בטרם נספיק להחביא את הספרים. אין ספק שבמקרה כזה היה כל עמלנו לשוא. התנהלה איפוא עבודה קדחתנית כדי לזכות במירוץ עם הזמן.

והנה בסביבת סוף ספטמבר שנת 1939 באחד הבקרים מופיע סני כרגיל כפי שנדברנו ואומר שהוא החליט לעבור את הבוג לצד הסובייטי. ההנמקה היחידה בפיו היתה שאינו יכול לסבול את הגרמנים ומדי עברו ברחוב והתקלו בפרצופיהם חושש הוא שלא יכול להבליג עוד ויעשה בהם שפטים. אני יודע — המשיך סני — את הפרינציפ הגרמני של אחריות קולקטיבית וכי מעשה של איש אחד עלול לסכן את חייהם של עשרות או מאות יהודים ומשום־כך מוטב איפוא שאני אסתלק.

בניגוד לדעה החיובית שהבעתי, בפני כל אלה שבאו להתיעץ אתי אם עליהם לצאת לצד הסובייטי, בקשתי להניא את סני מלעשות את הדבר. ולא רק משום שאנו עומדים באמצע מלאכתנו בספריה, אלא גם מטעמים הנוגעים לתנועה. אמרתי לו: אנו עומדים רק בראשית הסערה ולא ייתכן שהתנועה תיכנע לגזירת הגורל. ביום מן הימים עלולים לחדש את הקשר עם התנועה ואז שוב נחיה את חיי הכלל, את חיי המחנה הגדול ולא נצטרך לשקוע בחיי הפרט על צרותיו ולבטיו. ידוע ידעתי שסני הוא החלטי מאוד. כשהוא גומר אומר בלבו לבצע דבר מה אין להניאו מכך. ובכל זאת חשבתי שהפעם הצלחתי להשפיע עליו, מאחר שכבר חלפו שבועיים מאז העלה בראשונה את הדבר ולא העלה את הרעיון בשנית. גם אני נמנעתי מלגעת בנושא זה וכל הענין נראה היה כמחוסל.

אך טעיתי. ביום בהיר אחד, באוקטובר 1939 בא סני להיפרד ממני. לא ניסיתי לשכנע אותו ולעכב את יציאתו, כיון שהדבר לא היה מועיל. נפרדתי ממנו בלבביות ואיחלתי לו דרך צלחה.

באותו יום קשה היה לי לעסוק בעיסוקי הרגיל בספריה. תקפה אותי בדידות איומה. נתפרדה כל החבילה. לאזר לא חזר עוד מהצבא, אף על פי שבאותו זמן החלו כבר להגיע חיילים יהודיים מן החזית, לאחר שהגרמנים לא לקחו יהודים בשבי, והיה חשש לשלומו. עקבו־תיהם של ציפלר וזלצמן נעלמו ולא נודע היכן הם. ועתה עזב אותי המוהיקני האחרון של האקטיב והותיר הרגשת ריקנות ודכאון לא ישוער.

ניסיתי ללמד זכות על סני וחיפשתי הרבה נימוקים להצדקתו, בדיוק כשם שנהגתי בבקורת עצמית בשאלי למה אעבור אני את הגבול? מהרהר הייתי: וכי כאן אצל הגרמנים צפוי לי עתיד טוב יותר? האין זה טבעי שאדם צעיר היכול להינצל מן הגיהנום יעשה כן? כיון שידעת שמיד עם עברך את הנהר הנך נעשה אדם חופשי, ללא אפליה, ללא סימן היכר וללא עבודת כפיה, צריך היה כוח נפשי רב כדי לעמוד נגד פתיון החירות שקרץ וקסם בלי הרף. כל התקוה על התקשרות עם התנועה לא היתה בה ממשות, אלא רק אינטואיציה של איש תנועה, היודע את תנועתו ומאמין שהיא לא תאכזב.

בינתיים צריך היה להמשיך לטפל בספריה. כשסני היה אתי שמנו לב למיון הספרים. עתה כשנותרתי לבדי לא הקפדתי עוד על טיב הספרים, מיונם ובירורם והשתדלתי לעבוד בקצב מהיר ככול האפשר. ואמנם כעבור שבועיים סיימתי את המלאכה כולה. העליתי את הספרים האחרונים על עליית הגג, סגרתי במכסה המוסווה פחות או יותר טוב והתפללתי: „כאשר זכיתי לסדר אותם כן אזכה לראותם".

חלפו עברו שנים מלאי נפתולים. פני העיר והיהודים בה הלכו והשתנו מיום ליום. אפשר היה למשש את השינויים באורח מוחשי: אי השקט ניבט מעיני הבריות, ההליכה בבגדים מרופטים, הפכה לסימן היכר כי האנשים הגיעו כבר לגבול המצוקה וכלו כבר כל דברי הבית שעמדו למכירה. ניכר היה בעליל שהאנשים הולכים ונופלים ברוחם. בינתיים עזבתי את ראדומסק ועמדו לפני בעיות חדשות. שכחתי כבר על המבצע של החבאת הספרים וכשנזכרתי בו, במשך אותם שנים ארוכות הגעתי לכלל מסקנה שכל המבצע הזה היה לשוא. עם זאת ניחמתי עצמי שהדבר היה כדאי ולוא למען המצפון גרידא; בבחינת את שלי עשיתי ואת נפשי הצלתי.

במשך הזמן בקרתי בעיר פעמיים. אך אז היתה העיר שרויה בגיטו ומקום הספריה היה מחוץ לגיטו. בזמן שהותי בראדומסק ספרו לי אנשים שהמקום בו היתה הספריה הפך למקום מגורים. ואמנם שערתי שכך יהיה. לא נותר לי אלא לקוות שלא יעלה בלב הדיירים לבדוק אם יש שם עליית גג ומה מצוי עליה.

לאחר חמש שנים ומעלה, מיד לאחר החורבן, ביקרתי בפעם השלישית בעיר. פגשתי שם לא יותר מחמישה יהודים, שהתהלכו תוהים כשאינם יכולים למצוא להם מקום כיון שלא היה להם לא בית ולא משפחה. אלה היו היהודים הראשונים שפגשתי לאחר המלחמה. למחרת היום ניגשתי למקום הספריה. פניתי לדייר ובטרם החילותי לדבר אתו הרמתי אינסטינקטיבית את ראשי כלפי התקרה ולא הבחנתי בה כל שינוי. האיש הביט עלי בהשתאות ולא ידע מה הביא אותי אליו. בעוד שפני מופנות כלפי התקרה שאל אותי לרצוני, התחלתי לגמגם, בלא לדעת במה לפתוח. לבסוף גיליתי לו שבתחילת המלחמה החבאתי בעליית הגג ספריה ובאתי לראות אם מצויה היא עדיין. האיש שאל תוך השתוממות: כאן, אצלי? איפוא יש כאן עליית גג?

סברתי שהוא מעמיד פנים כאדם שאינו יודע דבר, שכן כיצד יכול אדם לגור בחדר חמש שנים ולא להזדמן פעם אחת לעליית גג מדעת או שלא מדעת.

משהצבעתי על מקום הימצאה של עליית גג מיד קפץ על גבי שולחן, שעמד בדיוק מול פני פתח עליית הגג, כדי להשתכנע באמי־תות דברי. במאמץ לא קשה הצליח לפתוח את המכסה ועיניו חשכו כשנתחוור לו כי לא בדיתי את הדבר מלבי. בתימהון וגיל הגיב על שהאוצר נשתמר במשך כל שנות המלחמה, ועשוי להביא עכשיו תועלת רבה, לאחר שהגרמנים לא הותירו אחריהם כל דברי דפוס בעברית וביידיש והשתמשו בהם לתעשיית ניר בגרמניה. חבל היה רק שמאות ספרים שהיינו סבורים שהם מצויים במקום „בטוח" כיון שהיו מוחבאים אצל מרדכי זעליג ירדו לטמיון יחד עם כל היהודים שנמצאו במחיצתם.

לאחר ההתרגשות שאחזה את שנינו ואשר ארכה מספר שעות ניגשתי לפעולה מעשית. נדברתי עם האיש שכעבור מספר ימים אבוא אליו עם אוטו משא כדי להעביר את הספרים לורשה, בהבטיחי לו שהוא יבוא על שכרו.

ואמנם הספרים הועברו לורשה וחולקו בקיבוצי ההכשרה ובסמי־נריון התנועה שהוקם לאחר המלחמה.

*

בעיר רווחו שמועות שהגרמנים עומדים להעביר את היהודים לגיטו וכי ציינו כבר את מחצית הרחוב לימנובסקי והסימטאות הצד־

דיות כמקומות ריכוז של כל האוכלוסיה היהודית בגיטו העומד לקום בימים הקרובים, כלומר בראשית פברואר. אותה שמועה, שאיש לא ידע את מקורה, אמרה כי לא יורשה לעוברים לגיטו לקחת עמם רהיטים אלא כל מה שניתן להעביר בעגלה זעירה. השלטונות הכחישו את השמועות והיו מקרים בהם הוחזרו אנשים שבקשו להקדים ולעבור, כדי שיוכלו לקחת עמם רהיטים וכל יתר מטלטלים, למקום מגורם הקודם. ביום בו היתה צריכה לפי השמועה להתקיים ההעברה לגיטו לא יצאה זו לפועל וכך נרגעה האוכלוסיה והאנשים היו סבורים שרעה זו שוב לא תפקדם. אך כעבור זמן מה כשענין הקמת הגיטו נשכח וכל תשומת הלב הוסבה לבעיות וטרדות של יום יום, הופיע, באורח בלתי צפוי, הצו על הקמת הגיטו. לפי צו זה שהוצא ב־8 בבוקר צריכה היתה כל האוכלוסיה במשך שעתיים להימצא בגיטו.

כמובן שבמשך הזמן הקצוב הזה לא הספיקו האנשים לקחת אתם אפילו מה שמותר היה להם לקחת, וכל הרכוש הגדול שהיה צבור אצל היהודים בבגדים, ברהיטים וכל יתר דברי ערך, מהם דברים שהוחזקו על ידי בעליהם לשימוש בשעת חירום ומהם דברים שהמצוקה של שעת חירום הצריכה את השימוש בהם. הצו הכריח את האנשים להפקיר את כל רכושם ולצאת מבתיהם בחוסר כול. מי שהיה זריז יותר, והיו לו ילדים שהיה יכול להסתייע בהם וכן היתה ברשותם עגלה היו מסוגלים להוציא יותר מטלטלים מביתם. כל נסיון להוצאת מטלטלים מן הבתים לאחר שעת האפס היתה בלתי אפשרית וזאת לא רק משום שהגרמנים חתמו בחותמת כל דלת מן הבתים המפונים, אלא משום שלאחר השעה עשר בבוקר אסור היה ליהודים לעבור את השטח שנעשה „יודן ריין".

לא אשכח אותן שעתיים של מירוץ עם הזמן והריצה המטורפת של אנשים שביקשו להספיק להעביר דברים רבים ככל האפשר. החפזון והבהילות גברו וילדים הועמסו מעל לכוחותיהם בגדים, שטיחים, כלי מטבח וכדומה והיו מאבדים בדרך כל מיני חפצים ומתוך רוב חפזון לא שמו לב לכך, והמשיכו בדרכם.

גם הקשישים עמלו קשות בנסותם לעמוד במבחן הגורל. אך לא הכל עמדו בו. הגרמנים שרצו בחוצות העיר והסתכלו תוך בת־צחוק במחזה בו עיר שלימה שרויה בתנועה מבוהלת וקדחתנית. הם בדקו בקפדנות את כל מי שנראה היה להם כחשוד בנשיאת רכוש שהעברתי נאסרה ע״י השלטונות.

באותו יום טיפלתי בהעברת המטלטלים מבית הורי לגיטו. היה יום כפור והטרמומטר הראה 20 מעלות מתחת לאפס. השלג חרק תחת הרגליים לאחר שירד שבועות מספר ללא הרף, והגיע לגובה של מטר. האזניים והידים היו קפואות מכפור שנמשך היה שבועות תמימים של אותו חורף 1939, שהיה נחשב כחורף הקשה ביותר מאז 1928. נשאתי את ההפצים כמי שנדחף ע״י רוח חזקה ולמרות הכפור הגדול להטו הפנים וגופי כולו היה שטוף זיעה כביום חם.

בהגיעי עם המשלוח הראשון למחוז חפצי הזעקתי את אחי, שהיה בין המאושרים המעטים שהתגוררו בשטח הגיטו המיועד. גייסתי איפוא אותו ואת בני משפחתו לעזרה. עזרה זו היתה אפקטיבית מאוד ובזכותה הספקנו להעביר את כל המטלטלים בזמן הדרוש.

הקצבת שעתיים בלבד לאוכלוסיה כדי לעבור לגיטו היוותה רק חלק קטן מן הסבל. אולם הסבל המתמיד, המתיש כוחות וספוג מרירות החל מיד עם גמור פרשת העברת המטלטלים לגיטו.

כאמור, הוחלט על הקמת הגיטו בחשאי והנסיבות הבלתי צפויות מראש לא איפשרו כמובן הכנת מקום מגורים בגיטו. אין גם לשכוח שהגיטו הוקם בשטח של כשלושים אחוז מכלל שטח המגורים של היהודים במקום. בשביל קרוב לעשרת אלפים תושבים יהודיים הוקצב רק מחצית הרחוב ומספר סימטאות קטנות.

בשעת ההתרוצצות עם החבילות מן העיר לגיטו וחוזר חלילה, לא נתן איש דעתו היכן יתגורר. כל מעיניו היו נתונים להשלכת המטלטלים במקום כלשהו. לאלה שהיו להם קרובים היה זה טבעי להשתכן עראית אצל קרוביהם. אך היו מגורשים בלא קרוב ולרוב הספיקו הדירות כדי משפחה אחת בלבד ועתה נתווספו עוד 4—6 נפשות עם מטלטליהן. הדוחק והצפיפות הגיעו לממדים בלתי משוערים. קשה היה להכיר את הבתים לאחר הקמת הגיטו: בגדים, מזרונות, שטיחים, כסאות, מכונות תפירה וכל יתר כלי בית היו מפוזרים בלא סדר ושימשו בערבוביה. כשהגיעה שעת השינה נכפלה כוס התרעלה שבע מונים והוגדשה סאת המרורים בתוך התרכיז הגדול של סבל ללא נשוא.

כל המישטח של החדר כולל חדר המטבח הפך בלילה מיטות. בכל מיטה לנו לפחות שני אנשים והיו מקומות בהם ישנו שלושה אנשים במיטה אחת.

ביום הראשון שלאחר קום הגיטו החל היודנראט בהסדרת המגורים בגיטו. לצורך זה הוציא צו עיקול על כל דירה שנראתה בעיניו כמרווחת מדי. בדירות המעוקלות הוכנסו דיירי משנה וזה הקל אך במעט על מצוקת הדיור. אנשים שוכנו גם בבתי־כנסת, במסדרונות, ב„שטיבלעך" של חסידים ובעליות גג. אחר ציפוף האוכלוסיה, וניצול מכסימלי של כל פינה וסדק שניתן לדחוס בהם בני־אדם, נותרו עוד עשרות משפחות בלי קורת גג לראשם. הללו נדדו עם משפחתם ממקום למקום מבלי לדעת איפה ילונו בלילה הבא. בכל שעות היום צבאו המונים על משרדי היודנראט בבקשם לקבל שיכון. אך היודנראט גילה חוסר אונים ולא היה מסוגל לספק את כל דרישת הקהל. היו נסיונות של התמרדות בקרב ההמון המאוכזב אשר קבל על הפליות בחלוקת שיכונים ע״י היודנראט. אך מספיק היה רק לרמוז על הבאת גרמנים והרוחות שקטו מיד. מתוך פחד בפני הגרמנים הסכינו איפוא למשוא פנים בו נהגו אנשי היודנראט בדאגם קודם כל למשפחותיהם וקרוביהם למען לא יתענו ככל יושבי הגיטו בדוחק ובצפיפות.

חיי הגיטו היו רחוקים משלווה והם לא התנהלו על מי מנוחות. פעולות הדיכוי של הכובש הפכו לחלק מסדר־היום. ברם, אותו כר נרחב ששימש לגרמנים אמצעי דיכוי והתעללות כלפי היהודים שימש לא פחות כר נרחב לחיכוכים ולמריבות בין תושבי הגיטו לבין עצמם.

בעקב שטחו המצומצם יחסית של הגיטו בראדומסק נעשה הפרוד הפנימי יותר גדול והוא נתן אותותיו באורח טרגי מאוד. אם להתעלם לרגע מהמצב של הימצאות עניים פחות ועניים יותר, ושכבה דקה של עשירים, הרי שהיו שתי שכבות. על האחת השתייכו המקומיים, כלומר אלה שהתגוררו בשטח הגיטו לפני הקמתו ועל השניה השתייכו אלה שגורשו לתוך הגיטו מכל רחבי העיר. בין שתי שכבות אלה, אפילו בין קרובי משפחה שלהם — התהוו במרוצת הזמן יחסים די קשים. ההתגודדות הפנימית נסבה סביב פכים קטנים מאוד. בשעתו היו דעות שהבריות נתקטנו והיו דעות שטענו להצדקתן של הבריות שרקע התנאים בהם התרחשו המריבות בקרב חלק גדול של תושבי הגיטו היו לאו דווקא קטנוניות אלא היו אלה דברים שעמדו ברומו של עולם הגיטו בכורח הנסיבות. לא כדאי להיכנס להערכה מי צדק משתי גירסות אלה. נעמיד איפוא את הדברים לגופם: לעיתים קרובות מאוד היו עורכים הגרמנים או הפולקסדויטשים חיפושים, החרמות או נטילת אנשים לעבודות כפיה והדברים הביאו למשוא פנים ומתן שוחד.

עובדת קיומו של אויב משותף לא היה בכוחה לרסן את יצר הריב והמדון. במצב דברים זה לא ייפלא איפוא שהגרמנים יכלו לרשום לזכותם הישג גדול, שכן עיקר מטרתם היה להכניס דימורליזציה בקרב היהודים, ליצור רקבון, לכרסם את הנפש, להקים חיץ בין איש לרעהו. זה הושג, לדאבון, בסיוע בעקיפין מצד תושבי הגיטו עצמם.

רוח רעננה החלה מנשבת בגיטו, גיל וששון הביעו פניהם הכחו־שות והחיוורות של יהודים אשר זה זמן רב לא ידעו חיוך מה הוא. בפנים קורנות הביעו מתוך חדווה איש בפני רעהו: „כדאי הסבל" ואחרים השתלהבו עוד יותר באומרם: אם בזה תיגמר המלחמה דיינו ואף אם נמות בלי להגיע „לחוף מבטחים".

כך קיבלו היהודים בגיטו את הידיעה, בשם רדיו לונדון, על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל בחורף 1939.

הידיעה המרנינה התפשטה חיש מהר בכל משכנות היהודים. השמחה והצהלה עוררו גל של התלהבות וה„מזל טוב" המסורתי היהודי הידהד על כל צעד ושעל. נזדקפה הקומה היהודית, ששפלה מאז הכיבוש הנאצי וכבר מזמן לא ראינו התרוממות רוח כזו והכרת מלוא הערך העצמי והאנושי של היהודים.

היו כאלה שלא נטו להאמין בזה. הם אמרו שזוהי ידיעת ייוו״א (יידן ווילן אַזוי). הם ביססו את כפירתם בידיעה זו בהסתמך על מלחמת הישוב בארץ נגד „הספר הלבן" שלפני ספטמבר 1939 ולא יכלו להאמין שבמשך חדשים אחדים יכול היה לחול מפנה כה רדיקלי במצב ולוּ בהשפעת רדיפות הנאצים נגד היהודים באירופה. הללו לא נתנו אמון רב בהימנותה של ממשלת המנדט. ברם גם המפוכחים הללו לא היה בכוחם להפיג את גל השמחה. אדרבא הם העמידו פנים כאילו גם הם שמחים, ביודעם כי כל התרוממות רוח בתקופה חשוכה כזו עשויה לחזק את נפש האדם והמאורע הלך והיכה גלים. כל ערב כשחזרו הפועלים מהעבודה סיפרו שהגרמנים דיברו על מדינה יהודית כעל עובדה קיימת. הגרמנים היו הספקים היחידים של ידיעות מחוץ לארץ, לאחר שפקדו, מיד עם כניסתם לעיר, על כל האוכלוסיה, יהו־דים ולא יהודים, תחת איום של עונש מות, למסור את מקלטי הרדיו שלהם.

העובדה שמקור הידיעה המשמחת הזו הוא גרמני הגבירה ביתר שאת את מהימנותה. שכן הגרמנים ודאי שלא היו קיימים כדי להסב נחת רוח ליהודים אלא למרר את חייהם ולא היה להם כל ענין להפיץ ידיעה כזו ברבים. אדרבא, היינו תמהים על „רוחב לבם" של הגרמנים שלא נמנעו מלפרסם חדשות כאלה על אף זאת, שהדבר עשוי לשמח את לב היהודים, דבר זה פורש בכך שגרמנים אינם עשויים מקשה אחת. גם הם קהל מגוון ובעלי נטיות שונות ולא תמיד מחוייב כל אחד מהם לנקוט קו שנראה כגרוע ביותר ליהודים.

כשנודע שגם בערים השכנות לראדומסק מופצת הידיעה על תקומת מדינה יהודית בתוספת פרטים על בחירתו של ד״ר ויצמן לנשיא המדינה ובן־גוריון לראש הממשלה, נגרפו לתוך ההתלהבות הגדולה גם הפסימיים המושבעים ביותר שעד כה הסתייגו מן האמונה בידיעות מסוג זה. עתה היו שותפים לשמחה ציונים, לא ציונים ואף אנטי ציונים. הכל ציפו כל יום בכליון עינים לשובם של הפועלים מהעבודה כדי לשמוע מה החדשות אשר בצקלונם. והחדשות אשר הוסיפו להגיע השרו אווירה של חג.

גיטו וחג הם תרתי דסתרי, האחד הוא הדבר החשוך ביותר, השפל מכל שפל, האכזרי והמנוון, והשני הוא שלוות נפש מלאה, התרוממות רוח, והרגשת חופש פנימי. אותם גיטאות שהגיעה אליהם השמועה על תקומת מדינת היהודים ניסו לאחד את שני הניגודים האלה ובקושי הצליחו בכך. האחד גבר על השני חליפות ובמידה והשמחה גברה על התוגה, היה זה חג עצמאות של יהודי הגיטו. חג עצמאות מיוחד במינו בנכר, בשפל המדרגה ובלי פרספקטיבה לחוג את חג העצמאות האמיתי של יהודי הגיטו לא בשירה ולא בריקוד בחוצות העיר ובוודאי לא בזיקוקין די נור. החג הוחג איפוא בלב, בחדרי חדרים ובהתייחדות עם הישוב בארץ, שזכה למה שאנחנו, בני דור המדבר, לא זכינו.

אחרי ימים מספר של ידיעות רצופות על קום מדינת היהודים שוב לא נמסר דבר וחצי דבר על נושא זה בעקב חילופי המשמרות הגרמנים שהשגיחו על הפועלים היהודיים ועם אלה עדיין לא נת־קשרו יחסים תקינים. אך למרות שהסיבה היתה ידועה נתעוררו ספי־קות בלב רבים על שהגרמנים שוב לא משיחים בענין שנראה לנו כה חשוב. הייתכן שאין הדבר מעסיק אותם עד כדי כך שיעברו לסדר היום מבלי להזכיר במישרין או בעקיפין את הנושא הזה?

הספיקות כירסמו את הלב ולא נתנו דמי. אלה אשר עמדו בקש־רים עם הערים הסמוכות צ׳נסטוכובה ופיוטרקוב התקשרו עם מכריהם שם. אך התשובה היתה שראדיו לונדון נשתתק ואינו מוסיף עוד לשדר על נושא זה דבר וחצי דבר. כמובן שנשתררה מבוכה בקרב היהודים. אך עם זאת לא אמרו נואש ופירשו את הדבר בכך שבעיני העולם המאורע הזה אינו יכול לתפוס מקום כה מרכזי כמו אצלנו.

ההסבר הזה נתקבל איך שהוא על הדעת ודבר המדינה היהודית המשיך להתקיים בתודעתם של היהודים במשך זמן רב.

ביום בהיר אחד תוך כדי עיון בעתונו של גבלס „דאס רייך", נמצא מאמר שלם פרי עטו של גבלס עצמו בו הוא מתאר שהיהודים התגייסו למלחמה נגד הנאצים בהתלהבות כה רבה עד אשר זנחו את שאיפתם להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל עליה לחמו עד ספטמבר 1939; כשהבריטים יצאו למלחמה נגד גרמניה הצטרפה מיד, לדעת כותב המאמר — היהדות העולמית למלחמה, ושנאת היהודים לגר־מניה השכיחה מלבם את תביעתם מהבריטים להקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל.

ידיעה זו שנקראה דרך אגב בעתון, מבלי שאיש ציפה לה הדהימה באכזריותה, ובמחי יד אחד שמה לאַל דבר שבמשך שבועות רבים ראינו אותו כעובדה שנתנה טעם לחיינו, גמול לסבל המונים ונתנה בנו כוח לעמוד בהשפלה ובדיכוי של הנאצים. פתאום התחוור, שהיתה לנו אשליה. לכן כה מרה היתה האכזבה, מפח הנפש והדכאון. דומה שהשמים והארץ עשו יד אחת עם השטן כדי להקדיר את האופק היהודי, ולמנוע ממנו כל נחמה ותקוה.

פרשת „המדינה היהודית" נסתיימה אך ההתחקות אחרי ממציאי „המדינה" העסיקה את המחשבה ימים רבים לאחר מכן. היתה גירסה שאמרה כי הידיעה באה מאותו מקור שממנו באה כל ידיעה משמחת והוא — סוכנות „ייוואַ". אם הגירסה הזאת היתה נכונה ונושא ה„ייוואַ" היה דווקא הקמת „מדינה יהודית", הרי שלפנינו תחושה היסטורית עמוקה ממדרגה ראשונה. העובדה שיהודים בגיטו ראַ־דומסק ובגיטאות אחרים חגגו את „חג העצמאות הראשון" עוד 18 שנה לפני קום מדינת ישראל, ראויה להיזכר הן מבחינת התחושה של ממציאי הבדיה הזאת והן מבחינת גילוי הקשר הנפשי למדינה עצמאית. אין ספק שממציאי הבדיה ידעו שזהו האמצעי הטוב ביותר להלהיב המונים ולנסוך בהם רוח חיים.

היתה עוד גירסה אחת, שאמרה כי הגרמנים הם שהפיצו במכוון את השמועה כדי לחמוד לצון ביהודים ולגרום להם אכזבה לאכזב את היהודים, משיתברר להם שמדינה יהודית לא היתה ולא נבראה כלל. התאכזרות שטנית זו היא אחת מן השיטות הנאציות ומבוססת על זריעת אשליות משמחות וכשהשמחה מגיעה לשיאה הם הולמים, הם הולמים בתדהמה מייאשת שסופה רפיון נפש ואזלת יד.

יהיו המניעים לתעלולי הנאצים אשר יהיו, דבר אחד שאינו מוטל בספק הוא שגם ממציאי „מדינה יהודית" מבין הנאצים הניחו שהמלחמה הזו מוכרחה להסתיים בהקמת מדינה יהודית בלי מרכ־אות. וזוהי המסקנה מכל הפרשה הזאת של תקומת מדינה יהודית טרם זמנה.

*

אחרי ההתבדות של ירושלים של מטה שוב לא קם נביא, שיכול להפיח רוח חדשה בקרב המוני העם המדוכדכים והמדוכאים עד דכא. רק נביא, ואיש חזון יכול היה להדריך את העם, להניף דגל ולהראות דרך לירושלים דלמעלה. בימים טרופים, כשהכל אבוד, גם לירושלים

של מעלה יש תפקיד חיובי, כי בלי עידוד של כל כוחות הנפש, אי אפשר להגיע לירושלים של מטה.

אך מה שניתן היה במאה ה־17 בימי שבתי צבי היה מן הנמנע בימי היטלר. לשבתי צבי ולשכמותו מבין נביאי השקר אצל היהודים, ניתז חופש פעולה וחופש תנועה ואירגון. הם יכלו לעבור את כל מרכזי אירופה, לנהל פעולות הסברה ולעודד את היהודים לעמידה במבחן הגזירות והנגישות הקשות, שהומטרו בימים ההם על ראשיהם והבטיחו שהגאולה בוא תבוא. ואף על פי שאלה שהבטיחו להביא את הגאולה, בגדו בעם והגאולה בוששה לבוא, הרי שעצם ההתירה אליה חיזקה את נפש האדם ונתנה לו כוח להחזיק מעמד.

ברם, בגיטו של הגרמנים שוב לא יכולה היתה לקום דמות של משיח. אילו היה קם כזה היו מסיתים אותו מיד עם התגלותו הראשונה כאיש „מחתרת" או „כפרטיזן" כפי שהגרמנים קראו לתנועת המחתרת. שם בגיטו היו הכל שווים כלפי השלטון האנטי־יהודי לפי חוקי נירנברג. כולם בלי יוצא מן הכלל חויבו לשאת את סימן ההיכר היהודי ולעבוד עבודת כפייה וכל אדם היה תחת השגחה גלויה או סמויה של הגיסטאפו. לפיכך, פרט לארגוני המחתרת בתקופה מאוחרת יותר, מן הנמנע היה שתמצא איזה אבטוריטטה רוחנית־דתית המקובלת על כל היהודים ובעלת סמכות מוסרית, מופרת על הכול, שתרכז סביבה המוני העם תוך מתן עידוד ונחמה.

כאמור לא קם ולא יכול היה לקום משיח, אם כי העדרו היה מורגש. ובאין דמות אדם ריכזו לפחות תקוותם בלב, שכן זה המקום והיחיד שאי־אפשר לחדור אליו. זה היה התחליף למדינה היהודית. כך ביקשו יהודים מפלט במיסטיות המעוטפת סודיות בלתי נראית לעין ולמעלה מתבונת אדם.

יום אחד החלו יהודים לעסוק בצרופי גימטריה, לפי הלוח העברי או סתם תאריכים, מספרים, שאפשר לצרפם לתאריכים מסוימים. המלומדים שביניהם ואלה שעמדו על רמה אינטלקטואלית יותר גבוהה, אלה שנתברכו בדמיון מפותח יותר וכוח תיאורי רב הלהיבו את הסובבים אותם במעשיות מהרמב״ם, בפסוקים מרש״י ובסיפורים מבעש״ט או מרבי שמעון בן יוחאי. כל המעשיות והסיפורים היו מעודכנים ומותאמים לתקופה. הם נסבו על רביים, אשר חזו עוד לפני מאות או עשרות בשנים מלחמות גדולות ואכזריות, בהן היהודים יסבלו סבל רב ע״י צורר יהודים שיקום בכוח רב, ישלוט על עמים וארצות אך מכל העמים הוא יציק ליהודים ביותר. בשנת תש״א יקיץ הקץ על שלטונו והיהודים ינשמו לרווחה.

סיפורים מעין אלה עשו להם כנפיים ברחבי הגיטו ובמרוצת הזמן הגיעו הדים גם מן הסביבה הקרובה על סיפורים דומים. לראשונה היה זה העיסוק של החרדים בלבד. לא עברו אלא ימים מועטים וחלק ניכר מהחילוניים, ואפילו אנטי דתיים החלו להתעניין במספרי המעשיות הללו ושמעו בתענוג על הצפוי בתש״א. הם החלו להאמין בתחזית הוורודה הזו של הרביים. אך דא עקא, שצריך לחכות עוד שנה תמימה...

דומה, שלא רק השנה היתה „תמימה" גם המאמינים בכך היו תמימים. ובתמימות הזאת הצטיינו לא רק החרדים, אשר להם יש פטנט מימים ימימה לאמונות תפלות, כי אם גם אלה שהיו מוכרים כאתאיסטים. ואמנם טוב היה לאלה שהיו מאמינים, כי איבוד האמונה, כמוהו היה אז כרצח נפש. אמנם יש כאן מקום גם להרהר על הצד השני של המטבע, על ההתעוררות של כל היסודות הרוחניים, האידיאלים ודרכי־המחשבה ששימשו במשך שנים רבות נכסי צאן ברזל אצל רבים מאוד וכל זה התמוטט בין לילה.

ראינו אנטי־ציונים בשמחתם הכנה על המדינה היהודית המדומה ומאידך ראינו אותם אנשים לאחר מספר שבועות כשהם מאמינים באמונות תפלות. ואין זו שאלה של עקביות, זו שאלה של התבלבלות. כיסופי הגאולה היו כה עזים שהעבירו את האנשים על דעתם. נעלמה אצל רבים הבהירות המחשבתית, הדוגמתיות השמרנית וההסתגרות הכיתתית. האוזן היתה קשובה לכל דבר חדש, לכל רוח חדשה, אפילו אם היה זה בניגוד להלך רוחו מאז ומתמיד. ואם היו כאלה שסגדו לרביים והאמינו בניסים ונפלאות שלהם, למה איפוא שלא להרהר שמא הם צודקים? שמא דבר זה יש בו כדי להגשים את התקוה להיפטר מן הכובש האכזרי ולהדליק את תוחלת הגאולה? בתקופה זו לא הרעיונות הם שעמדו במבחן, מכל מקום רעיונות הנראים לעין, אלא מה שרמז במידה רבה יותר על התשועה. בטרם ניתן היה להיווכח אם אמנם צדקו פרשני הגימטריות, בנבואותיהם בדבר קץ שלטונו של הצורר וכבר צצה תופעה חדשה בקרב תושבי הגיטו של ראדומסק וסביבתה הקרובה. הרביים והסיפורים אודותם פינו את מקום לניסויים ספיריטואליסטיים שנכנסו עד מהרה לאופנה ונעשו המקור לניחוש עתידות וכל זאת, כמובן מתוך כוונה לעמוד על משמעות העתיד.

כל יום דמה לנצח ואנשים ביקשו לדחוק את הקץ. תחושת הסכנה היתה כה מפותחת שנדמה היה שהאדמה בוערת מתחת לרגלים. צריך היה איפוא להמציא איזה „אורים ותומים" כדי להיוודע מיד מה צופה בחובו העתיד.

„אורים ותומים" כזה הומצא בצורת שולחן, אשר „השמיע" תשובות על שאלות שנשאל. השאלות צריכות היו להיות מוסכמות לפי אלף בית, למשל: אם הוסכם על האות הרי שהיו חייבות להישמע 5 נקישות של השולחן לא פחות ולא יותר, כדי שמשמעה של התשובה תהיה חיובית. נקישה אחת פחות או יותר היתה להם משמעות שלילית. השולחן צריך היה להיות קטן וללא מסמרים. בלי שתי תכונות אלה השולחן לא „פעל".

וכך היתה דרך הצגת השאלות: האם המלחמה תיגמר בעוד חצי שעה? — שלילי. האם המלחמה תיגמר בעוד שנה אחת? — שלילי. בעוד שנתיים? — שלילי. בעוד שנה וחצי? — חיובי. די היה בתשובה אחת חיובית והדבר עשה לו כנפיים כבשורה מרננת בכל הבתים, בהם לא היה שולחן מועד למטרה זו. לאחר הבשורה הראשונה התקהלו, בכל מקום בו היה שולחן מעין זה אנשים רבים כדי לראות במו עיניהם את הפלא. במרוצת הזמן השולחן הפך לתחביב מעניין ואנשים היו נוהגים לומר: מה מספר היום השולחן? השולחן נעשה איפוא לשיחת היום, נושא להתפרקות מצרות יום יום ואף מקור להתבדחות.

בהמשך הזמן שוב לא עמדו במבחן המציאות הניסויים הספיריטואליסטיים. השולחן המפורסם לא הראה מידה מספקת של עקביות. על אותה שאלה „ענה" פעם בחיוב ופעם בשלילה ועל השאלה המעניינת את הכול מתי תסתיים המלחמה ענה פעם אחת שהמלחמה תיגמר בעוד שנתיים וחצי, ובפעם השניה ענה כי תסתיים בעוד עשרים שנה... לא ייפלא איפוא שה„אימון" לשולחן ירד פלאים. אמנם קשה היה לרבים להיפרד ממנו, כי בכל זאת טובה יותר האשליה מאשר המציאות האכזרית ללא תקוה וללא נס.

הספירטואליזם פינה מקומו לתקופה ריאליסטית יותר. הדבר בא כתוצאה ע״י התבדות של כל מיני נסיונות לחיפושי אלוהים בדביקות, באמונות תפלות ובהסתמכות על נס. אם היתה תקופה בה הופרכה בעליל כל אמונה בכוח על אנושי, הרי היתה זו תקופת הנאצים והגיטו.

אך לא ע״י ניפוץ אלים בלבד ניתן היה לחולל שידוד מערכות במחשבה וברוח. ניפוץ אלים עשוי היה להוליך למצב של יאוש מוחלט אילמלא הניצים הראשונים של תנועת המחתרת היהודית בגיטאות הגדולים וקודם כל בגיטו ורשה באביב 1940. אם נכון הדבר שאין מעצור לתנועות חברתיות והן פורצות גבולות ומכשולים, הרי תנועת המחתרת הקרינה מרוחה והגיעה למרחקים. עצם העובדה שקיימת מחתרת יהודית בתוך השלטון הנאצי עוררה גל של התפעלות

בעיירות הנידחות ביותר, אשר בהן לא היה הקשר הארגוני עם המחתרת היהודית קיים כלל. כשהמחתרת היהודית הארצית הגיעה לשערי ראדומסק היא כבר פגשה קבוצות מחתרתיות מאורגנות בלי כל קשר מוקדם עם ורשה, שכן בראדומסק היתה תנועת „דרור" מן החזקות ביותר בפולין עוד לפני המלחמה והחיים הציבוריים בכלל היו מפותחים שם מאוד.

כל בעלי ההכרה בראדומסק ציפו איפוא מזמן לאבדן הפאטליזם הנפסד וההתפסות בכוחות על אנושיים, הם יצרו אווירה של פיכחות והסתמכות על כוחות ריאליים ואפילו היו הם אכזריים, טובים היו יותר מן האשליות. הם עשו זאת תוך שמירה על המוראל של האנשים וטיפוח מלוא הערך העצמי והיהודי של האדם.

הקשר הממשי שנתחדש באמצעות שליח מיוחד של התנועה בגיטו ורשה היה בו משום תוקף מוסרי במשימה זו.

*

לאחר החורף הקשה והארוך, הגיעה עונת הפשרת השלגים, ואם כי הקור היה עז עדיין, הנה בהתאם ללוח הזמנים כבר היה האביב חייב להיות „בעיצומו". מכל מקום מובטח היה שעוד מעט והאביב יהיה לעובדה.

תושבי הגיטו מקבלים את ערב האביב ברגשות מעורבים. הכפור הממושך שחדר לעצמות והקפיא את הדם בעורקים היה כבר לזרא. בבתים שרר קור נורא ולא היה במה להסיק את התנורים. אך מאידך, אותו חופש, שמביא עמו הקיץ בכנפיו כרגיל היה אף הוא משועבד לצורר ורק לו הזכות ליהנות ממנו. בחורף לא היה לגרמנים נוח ביותר לערוך חטיפות, להתפרץ לבתים בלילות וכל מיני שאר השתוללויות. ומבחינה זו הרגישו תושבי הגיטו דווקא בחורף יתר בטחון.

המחשבה שעוד מעט יופיע האביב השתלבה עם המחשבה שאין לצפות לקץ מהיר של המלחמה. מי שחי בגיטו יבין מה משמעות הדבר הזה וכמה אומץ לב דרוש היה כדי להגיע למסקנה זו ולהשלים אתה.

המצב חייב למצוא מוצא ולא לחכות באורח סביל לכל מה שיקרה. אך דא עקא שלא היו ברירות רבות. הדור הקשיש מוכרח היה להשלים עם הגורל אשר נבע ממלחמה ממושכת אך לעומת זאת היתה לנוער ברירה. הוא יכול היה להבריח את הגבול ולעבור לשטחים המוחזקים ע"י הסובייטים. יכול היה להצטרף לפרטיזנים ולתנועות המחתרת. ביחוד קסמו לנוער חיי החופש של היהודים תחת שלטון ברית המועצות. הידיעות שהגיעו משם גרמו להתפעלות. סיפרו על היחס הנאה מצד השלטונות והצבא לפליטים היהודיים שעברו את הנהר בוג משטח הכיבוש הנאצי, על ביקורי היהודים בתיאטרונים, בקונצרטים ובבתי קולנוע, על בילוי ספונטני של חיילי הצבא האדום עד מאוחר בלילה עם כלי הנגינה בחוצות הערים בהתקהלות המונים של האוכלוסיה האזרחית, בלי הבדל יהודים או לא יהודים.

באזני אלה שחיו כבר קרוב לחצי שנה בבית הכלא הגדול של הנאצים נשמעו אלה כסיפורי אגדות, וכשבאו מן העבר השני של הבוג בני עיר על מנת להעביר לשם את משפחותיהם או בעניני הברחה, לא זו בלבד שאישרו את השמועות אלא שעוד הוסיפו עליהם כהנה וכהנה. העיקר שבסיפוריהם היה שמצד הסובייטים אין כל קושי לעבור את הגבול. הסובייטים פתחו את הגבול בשביל פליטים יהודים שעברו ממש לעיני משמר הגבול. כל ההסתכנות היא איפוא בצד הגרמני של הגבול, אשר לרגל פתיחת הגבול הסובייטי הגבירו את עירנותם.

במרוצת הזמן תכפו הביקורים שערכו אלה מן הצד הסובייטי לגנראל גוברנמנט ובחזרה. „הטיולים" הללו התקיימו על רקע הברחה של מטבע זר מן הגנראל גוברנמנט לאיזור הסובייטי. בין המבריחים היו גם כמה מבני העיר. כל ביקור כזה החיה מחדש את עובדת החיים החופשיים של היהודים באותה ארץ, אשר מאז מהפכת אוקטובר היתה ארץ סגורה ומסוגרת. עתה נפתחו שעריה לרווחה לפני העולם כולו וקודם כל לפני זרם הפליטים היהודים שהגיע במרוצת הזמן למאתיים אלף פליטים ומעלה. ברית המועצות שוב חדלה איפוא להיות ספינקס. צורת הממשל, ההווי, המנהגים הטובים והרעים, הבדיחות ואפילו אלה מן הבדיחות שאסורות היו על אזרחי ארץ, התפשטו בכל העולם. המנהגים הרעים שם נזקפו על חשבון ההכנות למלחמה. שכן איש לא הטיל ספק בכך שקרוב יום ההתנגשות בין גרמניה לבין ברית המועצות. להתכונן ליום הזה פירושו להטיל נטל רב על האוכלוסיה עם כל ההגבלות הנובעות מכך. אפס כל ההגבלות לא היה בהן כדי להרתיע את הנוער היהודי שמעבר הבוג היה משאת נפשו. מאות ציפו בכליון עינים לבואו של האביב המיוחל, שיאפשר לבצע את הצעד הגורלי ולהשתחרר מעול הנאצים. אלו שעשו הכנות לעבור לעבר השני של הבוג ידעו היטב שפרוש הדבר — הינתקות ממשפחה וקרובים וחשש של פרידה לכל החיים. אלה שגמרו אומר לעשות את הצעד הזה ידעו היטב על הקשיים הכרוכים בהברחת הגבול ועל התנאים החמורים מעבר השני של הבוג. בשטח המוחזק ע"י הסובייטים שהוצף יום יום ע"י זרם פליטים אדיר. הצפיפות הלכה שם וגברה לאין שיעור שכן הפליטים התרכזו רק בשטחים שצורפו לברית המועצות לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב. שאר חלקי ברית המועצות נשארו סגורים בפני הפליטים.

על אף כל זאת היה זה לרבים בבחינת חלום לראות עצמם מעבר לגבול ולהיפטר מן האות הקלון היהודי.

אחת הבעיות הקשות היוותה שאלת התחבורה. כידוע אסורה היתה ליהודים הנסיעה ברכבת ובכל כלי תחבורה אחר. הנסיעה מהעיר עד לגבול הסובייטי החדש, שכרגיל מגיעים אליו במשך 8 שעות, ארכה מספר ימים. צריך היה לנהוג בעירנות רבה ובזריזות יוצאת מן הכלל. כשנכנס לתוך הקרון גרמני, או אדם חשוד בלי מדים, צריך היה מיד להסתלק ולעבור לקרון אחר. לרוב היה זה כרוך עם נסיעה ברכבת שניה לאחר מספר שעות וזה גרם להסתכנות נוספת. היו מקרים שהכרטיסן עצמו גילה את הנוסע שהוא יהודי וחה צריך היה להביא זאת בחשבון ולהכין כסף על מנת לשחד אותו.

אך לא רק הנסיעה ברכבת היתה כרוכה בסכנות. לא פחות מסוכנת היתה הברחת הגבול הגרמני. היו מבריחי גבול שקיבלו את הכסף והסגירו את האנשים לידי הגרמנים. לעומת זאת מבריח, שאפשר היה לרכוש לו אמון דרש הרבה כסף, ולא הכל יכלו לעמוד בזה.

אנשים לא מעטים היו שואלים את פי מה עליהם לעשות לנוכח כל הקשיים האלה החוסמים את הדרך לתקוה האחרונה להינצל ע"י מעבר הבוג. על שאלה כזו הייתי נוהג להשיב תשובה ברורה: לשבת בבית פירושו יתר הסתכנות ממעבר הבוג, שבו יש משום סיכוי לחיים. יש איפוא למכור את הבגד האחרון ולצאת לדרך. אנשי שיחי היו נוהגים לשאול: מדוע אין אני נוהג בהתאם לכך. ושאלה זו העמידה אותי במצב לא נוח ביותר. מטעמים מובנים לא יכולתי לגלות כי תכניותי קשורות עם חיי התנועה. אילו הייתי מסביר זאת בכך, בוודאי שהייתי נראה מוזר בעיני כל, בפרט כשקשר זה לא היה קיים עדיין כלל. התחמקתי איפוא מתשובה באומרי שסיבות משפחתיות מונעות ממני לעזוב את הבית.

הגיע האביב הנכסף ומי שנותר במקום חזה מבשרו אביב נוסח גרמני, המתבטא ברדיפות ונגישות יתר נגד היהודים. וכך גברו הגעגועים אל אלה שעברו מן המקום. לימים היה כל טכס נישואין שהתקיים בעיר קשור עם יציאה לדרך, שכן למטרה אחרת לא היו כלל מתחתנים באותם ימים. לפיכך נערכו כל טכסי הנישואין בחשאין בהשתתפות הרב ומנין אנשים בלבד. השתתפות של בני המשפחה וקרובים בלבד היתה ערובה לסודיות כמוסה ככל האפשר.

„חתונה" כזו עברה בלי כל חגיגיות מיוחדת. ה„מזל־טוב" המסורתי נתחלף באיחולי דרך צלחה. ואמנם למחרת יום הנישואין כשיצאו בני הזוג לדרך החלה החרדה והצפיה לימים בהם ישובו ויתראו, אך לרוב לא התגשמה שאיפה זו.

*

עבור התנועה, כמו עבור כל התושבים היהודים, היה בכיבוש העיר משום מהלומה. יום הראשון לכיבוש היה יום מר ונמהר שגרם להזדעזעות עמוקה ותדהמה בלתי נשכחת, ואיש לא הסכין עם המציאות שבאה כחתף. פרט לצרות, סכנות, מחלות וכדומה אשר העיבו על מצב הרוח, היה עוד גורם אדיר כוח ורב השפעה, הלא הוא התעמולה הנאצית, שהציגה את הגרמנים כמנצחים במלחמה ואת שלטון הנאצי כעובדה נצחית.

המצב בכל החזיתות היה בו למעשה משך שנים כדי לאשר את הקונצפציה הנאצית הזו. יום יום השתמשו הגרמנים בכל שופרות התעמולה כדי להוכיח את נצחיות הנאציזם, וקיעקעו את חומת הרוח והנפש. צריך היה להיות בעל אופי חזק ביותר כדי לעמוד בלחץ מוסרי ונפשי זה נגד הגרמנים ולא ליפול ברוח. יש להודות שרבים לא עמדו במבחן הימים ונכנעו מוסרית ללחץ התעמולה הנאצית.

תנועתנו מילאה תפקיד לא מבוטל בגיבוש כוח מחתרתי בקרב בני הנוער במקום. אילו היו עוד כוחות נוספים מסוג זה היה חוג ההשפעה של הכוחות התנועתיים רחב יותר. לרוע מזלנו התפוררו המפלגות הפוליטיות שהיו מוכרות מלפני המלחמה עם כניסת הצבא הגרמני לעיר ורק תנועת „דרור" שהיוותה כוח מאורגן לא התפזרה וכן חברים בודדים של פועלי־ציון צ.ס.

הפגישה הראשונה, או יותר נכון, „הפגישות" הראשונות שלי עם חברי התנועה נערכו ימים מועטים לאחר כניסת הנאצים לעיר והיו מלוות קריצות עינים. פגשתי בהם בהזדמנויות שונות ברחוב, בעבודה או בשעה של חטיפות ברחוב. מעולם לא עמדה ביני לבינם מחיצה כלשהי ויחסינו היו תמיד בלתי אמצעיים למדי. והנה עתה נזקקים היינו לאמצעים אופטיים, ולמבטים רבי משמעות המרמזים על העבר ועל התקוה לעתיד.

אחר כמה שבועות מספר של גישושים בשלו התנאים להתחיל בפעולת ארגון של תנועת „דרור". בעוד אני מהסס ושוקל אם הגיעה השעה לנצל את מה שנראה לי כמצב נוח להתחלת הפעולה, היתה לי הפתעה נעימה עם שובו של לאזר מהשבי בגרמניה. לאזר היה מעמודי התווך של התנועה ועליו אפשר היה להסתמך. לאחר שמחת הפגישה הצגתי לפניו את הבעיות שאני מתחבט בהן ושאלתי לדעתו על אזהרת „השטאטסהאופטמן" שהשמיע בימים הראשונים של הכיבוש באזני פעילי המפלגות הפוליטיות והתנועות החברתיות. סוכם לחכות עוד שבועות מספר ולהתחיל אז בפעולות בזהירות רבה.

לאחר 4 חודשים בערך מיום פרוץ המלחמה קבענו 4 „חמישיות". כל קבוצה מאורגנת היתה בת עשרים איש ולא ידעה על קיום קשר נוסף עם אחרים. הראשונים לפעולת מחתרת היו כמובן חברי האקטיב של „דרור" לשעבר, הנאמנים ביותר והמנוסים בעול פעולת התנועה זה מספר שנים. הבעיה הראשונה שנתעוררה היתה איפוא כיצד לכנס את הקבוצות לפעולתן הסדירה. הדחיסות לאחר קום הגיטו היתה מבהילה. לא היה כמעט מקום בלי דיירי משנה. ואילו במקומות המעטים שלא היו בהם דיירי משנה, היה הדוחק כה רב, עד אשר ועדת השיכון של ה„יודנראט" שיחרר אותם מ„התענוג" בהכרח מתרספת דיירי משנה. במקומות אלה לא היתה לנו דריסת רגל פרט למספחת מרדכי זעליג, שביתו היה בית ועד לצורכי התנועה.

התחלנו להתכנס אצל מרדכי זעליג ערב ערב עם דמדומים, כדי שנוכל להגיע הביתה לפני התחלת העוצר, כלומר בחורף ב־8 בערב ובקיץ ב־9. כל אחד מ„החמישיה" נכנס לחוד כדי לא לעורר תשומת לב הדיירים. אמנם היה זה אחד הבתים הגדולים ביותר בעיר, בית בן שלוש קומות, ארוך ובעל שתי כניסות. משכנות של מרדכי זעליג היה בקצה הבית בקומת הקרקע, ומסביבו לא גר איש. אך כל זה לא פטר אותנו מזהירות יתר.

בתקופה הראשונה של פעולתנו הסדירה והדייקנית להפליא שכמוה לא ידענו לפני המלחמה, נסבו השיחות בעיקר על עניני המלחמה המתחוללת לעינינו ואשר סיומה המהיר היא בשבילנו בבחינת שאלת חיים או מות. סקרנו איפוא את מהלך המלחמה והמאורעות החשובים בה לפי העתונות הגרמנית, שהיוותה את מקור האינפורמציה היחיד. לימים עברנו לפעולה יסודית יותר והיינו מעיינים בספרות שהתאימה לתקופה בה אנו חיים. לא ניתן היה להבין את המתרחש מבלי לעקוב אחר הרקע ההיסטורי והסוציאלי שהצמיחו את המאורעות הנוכחיים בעולם והביאו למצב שבו נמצאו היהודים. כך למשל למדנו את ברנר, סירקין, בורכוב, מנדלי, פרץ ועוד. כמובן שמי שהציץ „החוצה" יכול היה בנקל לעמוד על הסתירה המשוועת שבין המציאות לבין עצם הלמידה באותו זמן של הנושאים שעמדו על הפרק.

לימים חל שינוי בנוף האנושי ובנוף הטבע. הרחבנו את מסגרת ה„חמישיות" והגדלנו את מספר החברים עד שהיינו 40 חבר, היינו כ־40% ממספר החברים שלפני המלחמה ועוד היתה ידנו נטויה. עם זאת הוכרחנו להישמר שלא לשוות אופי המוני לתנועה שהיתה במחתרת. התרחבות זו נתאפשרה עם עונת הקיץ, כשהמפגש נערך בחיק הטבע עם כל הסיכון שבדבר. אצל מרדכי זעליג לא ניתן היה לכנס עשרות אנשים. למזלנו היתה בראדומסק פינת חמד אחת מפורסמת — „שויצרסקה דולינה" (העמק השויצי) שכשמו כן הוא. זה היה אי שויצי בלב הגיטו. מצד אחד היה שם שטח הררי שנמצא בראש הגבעה במקום שם התנוססה תחנת רוח ומצד שני מדרון תלול. לפני המלחמה היה מקום זה הומה אדם רב, בעיקר בשבתות, ומאות ואלפים מצאו להם שם מקום להינפש אחר יום עמל. בגיטו עמד המקום הזה בשממונו. לפולנים נאסרה הכניסה לשם, ויהודים נמנעו מלהראות במקום במידה שלא היה בכך צורך מיוחד. גם הגרמנים לא מצאו בדרך כלל ענין במקום מבודד זה ו„השויצרסקה דולינה", על הנוף המקסים ועל האויר הצח שבה נשארה שטח הפקר.

כבשנו איפוא את ה„שויצרסקה דולינה" לצורך התכנסותן של ה„חמישיות". וכך היינו מתישבים למעלה על הגבעה סמוך לתחנת הרוח, כדי שנוכל לראות מרחוק כל דמות מתקרבת. דאגנו לכך שתמיד יהיו ברשותנו קלפים, ספר וכל שאר אמצעי הסוואה תמימים. במדה שזכרוני לא מטעני לא נתקלנו אף פעם בגרמני שיטייל לו שם להנאתו או בתוקף תפקידו. לעתים רחוקות מאוד, היה מופיע איזה זוג צעיר, אשר הופתע בהתקלו בנו, שכן מאז החלה המלחמה והוקם הגיטו לא היו רגילים לראות שם נפש חיה.

ב„שויצרסקה דולינה" עשינו חיל רב. התחזקנו וחזקנו את רוחנו בדביקות במטרה. היתה ההרגשה שמבצעים פעולה רעיונית שתפוג דכדוך הנפש וחיינו ימלאו תוכן. הוצאת החברים ממסגרתם הצרה שבתחום המשפחה והכוונתם לאפקים רחבים יותר של תנועת המחתרת הכללית וחיי הישוב בארץ ישראל, יצרו את הקשר בינם לבין העולם הרחב והעם היהודי. צריך היה לראות את הבחורים והבחורות הללו, הצעירים לימים, באיזו חרדת קודש היו מתכנסים במסגרת ה„חמישיות" ואיזו רצינות היתה אופפת את השיחות.

לאחר פעולה תקינה של למעלה מחודשיים, בלא כל הפרעות ותקלות, ראינו שהגיעה העת לעשות פעולה ממשית יותר. ביקשנו איפוא לכנס בדירתו של מרדכי זעליג אספה גדולה יותר של כ־20 איש. כמובן שבאספה זו צריכים היינו, לפי התכנית, לגלות את זהותם של כל הנוכחים, שעה שעד כה ידע כל אחד רק על ה„חמישיה" שלו. ההכרות הזו של אנשים, שבעצם הכירו זה את זה מכבר הטילה אמנם אחריות גדולה, אך הרגשנו כי אנו חזקים דיינו כדי שנוכל להרשות לעצמנו לכנס אספה של חברי האקטיב.

האספה התקיימה איפוא בפורים 1940 ואליה הוזמנו כ־20 חבר. אין אני זוכר את כל המוזמנים, אלה ששמותיהם שמורים בזכרוני הם: יטקה גרשונוביץ, כילה זלצמן, רוזנבלט, יצחק ציפלר, שמעון זלצמן, אני וכמובן המארח. התכונה לקראת האספה הורגשה באוויר, שכן, עצם המאורע של האספה הראשונה תחת הכיבוש הנאצי דיו היה כדי לעורר התרגשות. ננקטו כל אמצעי זהירות כדי שהאספה תתחיל ותגמר בשלום.

המתכנסים הראשונים החלו לסקור זה את זה בדומיה ובתהייה. אם כי לא היו אלה פנים חדשות וכל אחד היה רואה את רעהו כמה פעמים ביום. אך עד כה לא גילה איש בפני חברו את סוד הפעילות בה היה עוסק מזה כמה חודשים. גם כעת לא ידע איש מבין הנוכחים על קיום מספר רב של חברים נוספים שהיו שרויים עוד „במחתרת".

האספה נפתחה על ידי בדברים קצרים. בין היתר אמרתי שאספה רשמית ראשונה היא זו, אך למעשה יש לנו כבר עבר של חודשיים וחצי של פעולה במחתרת. באספה זו אנו פותחים פרשה חדשה ועוברים לשלב גבוה יותר בפעולתנו. ימים יגידו אם נשאר בודדים במערכה או שפעולתנו תמצא הד בתנועה הארצית, אשר עד כה עלו בתוהו כל המאמצים להתקשר אתה. אחרי דיבר לאזר אשר התעכב על כללים של עבודה במחתרת ועל האחריות הכבדה שמוטלת על כל איש מחתרת. על עניני דיומא דיבר מרדכי זליג. כדרכו עשה הוא ניתוח מעמיק של ההתרחשויות האחרונות בזירה הבינלאומית וסקר במיוחד את המצב בחזיתות.

בסיום הקראתי את סיפורו של י. ל. פרץ „הורמוז ואהרימן" שנכתב לפי אגדה פרסית וסבב על שני אלים האל הטוב והאל הרע. סיפור זה תאם את הלך הרוח שבו היינו שרויים וניתן ללמוד ממנו מוסר־השכל.

האספה שארכה כשעה נסתיימה בשירה חרישית של ההמנונים „שבועת הנוער" ו„תחזקנה". החברים נתפזרו בהרגשה שהאספה היתה דבר בעתו. במיוחד נתרשמו הכל מהלך המחשבה של הדוברים שהיה ברוח טרום־מלחמתית ועם זה היה טבוע בהם חותם המלחמה והגיטו. עם תום האספה הוחלט להנציח את המאורע ההיסטורי של האספה הראשונה תחת הכיבוש הנאצי ע"י החבאת פרוטיקול על מהלך האספה באדמה בתוך בקבוק. את הבקבוק עמד להחביא מרדכי זעליג בחצרו. יש לשער שמרדכי זעליג מסר למישהו כמדובר מן המש־ תתפים באספה את מקום ההחבאה לאחר עזבו את ראדומסק. אך כולם יחד עם מרדכי זליג נגרפו עם השואה ולא נותר מי שיוציא את הבקבוק מן האדמה.

*

יום אחד חזר יושב ראש ה„יודנראט" בעיר מאחת מנסיעותיו התכופות לורשה בעניני ה„ג'וינט". למחרת שובו ביקש ממני להיכנס למשרדו בשעה מסוימת. מאז דחיתי הצעתו על הצטרפותי ל„יודנ־ ראט", בימים הראשונים של הכיבוש, היו יחסינו כמעט צוננים והם הסתכמו רק בברכת שלום ברחוב ותו לא. לעתים השתדלנו שנינו להימנע גם מלברך בשלום אחד את משנהו. הייתי סקרן לדעת מה סיבת הזמנתו ומחשבותי היו סובבות על נושאים שונים.

כשהגיעה השעה הקבועה נכנסתי לחדרו של יושב ראש ה„יודנ־ ראט". הסתבר שהענין הוא לא משרדי, אלא אישי בהחלט. הוא מסר לי דרישת שלום „מאחיינית" שפגש בה במשרדי ה„ג'וינט" בוורשה. היא שאלה לשלומי ושמחה מאוד לשמוע שאני חי ומתגורר בראדומסק והודיעה לי על ידו שעלי לצפות לביקור ממנה. כדי לטשטש את האופי התנועתי של הדבר לא שאלתי מי זאת ה„אחיינית" שלי כאילו היא ידועה לי ומיד הבעתי את שמחתי על שהיא חיה ועומדת לבקר אצלי.

אכן, היא עומדת לבקר אצלי. כבר לא חשוב מי היא. העיקר שהתנועה חייה וקיימת ובה אנשים שכדי להיות קרובים זה לזה אין הם זקוקים כלל להכרה אישית. יכול אדם להיות „זר" למשנהו אך הקשר הנפשי והרעיוני המשותפים הם כה עזים שאין זה מונע מהם לחרף נפשם בשעת סכנה למען אדם „בלתי מוכר".

כשיצאתי מיושב ראש ה„יודנראט" הרגשתי במשב רוח מרענן. הידיעה שנמסרה לי מוורשה לאחר ציפיה של למעלה מחצי שנה, רוממה את רוחי והחזירה את מחשבותי לחיי תנועה רגילים שלפני המלחמה, אך הפעם בצורה יותר משפחתית שכן, חיפושי אחר האקטיב התנועתי דמו לחיפוש של אב אחר בנו. הידיעה שהגיעתני היתה איפוא הסנונית הראשונה של התגשמות חלום הפגישה המצופה, אם כי לא ידעתי במי אפגוש.

כשחלפו כשלושה שבועות רצופים של ציפיה מאז הידיעה המשמחת הראשונה, התחילה להתערער במקצת האמונה וסבלנותי עמדה לפקוע. התחלתי לחשוש שאם גם נראה כי רצון „האחיינית" טוב היה, נראה שאין הדבר ניתן, משום מה, לביצוע. הסברתי זאת בתנאי המלחמה, שמעולם אי אפשר לקבוע בהם דבר בוודאות. למרות כל זה לא אמרתי נואש והתקווה שביום מן הימים אזכה לראות שליח מן התנועה המשיכה לפרנס את מחשבותי.

יום אחד בשובי הביתה מסרו לי שחפשה אותי בחורה אחת, שלא רצתה לזהות עצמה וסרבה לומר לשם מה היא מבקשת אותי. משלא מצאה אותי בבית הלכה באמרה שתחזור בשנית. בקבלי את הידיעה אמרתי בלבי שאכן זהו זה. סוף סוף הגיע היום שציפיתי לו!

מרוב התרגשות לא יכולתי למצוא לי מקום בבית ויצאתי החוצה שמא אפגוש באורחת כשהיא מטיילת להנאתה. בסוקרי את העוברים ושבים ברחוב ניסיתי לנחש מי עלולה להיות „האחיינית" שלי אך העליתי חרס. לאחר כעשרה רגעים של „סריקה" ברחוב הראשי בגיטו נתגלתה לי דמותה של פרומקה כשהיא מטיילת להנאתה ואינה מבחינה בי כלל. צועדת היתה כאדם טרוד בעסקיו. קרבתי איפוא אליה בצעדים איטיים, כדי לתת לה שהות להבחין בי. רק משעמדתי מולה פנים אל פנים הבחינה בי כשהחיוך האופייני לה נסוך לה על פניה. ברחוב הסואן לא יכולנו אלא להחליף מלים קונבנציונליות ומיד פנינו „למועדון" „שבשויצרסקה דולינה".

לא החלפנו ביניינו שיחה בדרך והאלם היה הביטוי הנאמן ביותר לרחשי לבנו. גם בימים כתיקנם קשה הדיבור לבני אדם הנפגשים לאחר זמן ממושך ומרוב שאלות שהם מבקשים לשאול אינם יודעים במה לפתוח. לא כל־שכן עתה, לאחר המאורעות והזעזועים החמורים שפקדו אותנו. לא ייפלא איפוא שהפגישה היתה נרגשת ביותר.

את פרומקה הכרתי משנת 1937 מתוך חליפת מכתבים שהיינו מנהלים ביניינו משך שנה תמימה מבלי להכיר איש את רעהו. היה זה שעה שהיא עבדה במועצה האזורית של התנועה בלודז' ואני ריכזתי את הסניף בראדומסק. רק ב־1938 היכרתי אותה אישית פנים אל פנים בועידת האיחוד של „פרייהייט", החלוץ הצעיר בזלונקה. אף כי כבר אז דובר על המלחמה העתידה, לא פיללנו שכעבור שנה היא תפרוץ וכעבור שנה וחצי ניפגש שנינו בראדומסק בגיטו ובמחתרת.

בניגוד לימי הועידה, שעה שפגישותנו היו תמיד חטופות, ניתן לי הפעם לעמוד על אופיה של פרומקה ועל תכניותיה. לעיניה הפיק־ חות היה קסם מיוחד, גופה היה תמיר, שערותיה שטיניות וכולה אומרת רצינות. לאחר החלפת מלים מספר עמה שוב אי אפשר היה להתיחס אליה בשוויון נפש. כלפי איש שיחה היתה לבבית וחמימות רבה אפפה את כל מי שהיה בא במגע אתה. היא נהגה בלי התלהבות יתירה לכל המסובב אותנו. גישה ריאלית זו ייחדה את פרומקה בכל שטחי החיים והיא ניחנה במידה גדולה של אינטואיציה, שהדריכה אותה בכל חתחתי החיים.

בטרם התחלתי אני לספר על הימים ההם בראדומסק, מסרה לי דרישת שלום חיה על אנשים מוכרים לי ועל התנועה בכללה. פרומקה תיארה את המאורעות של תקופת כיבוש ורשה, את אשר עבר עליה אישית ואת ששמעה מפי אחרים. בשבילי היה זה תיאור מרתק שהאזנתי לו בנשימה עצורה.

קורות התנועה החלוצית בימי „הדראנג נאך אוסטען" נשארה עד אותו יום בבחינת פרשה סתומה ובפעם הראשונה שמעתי עליה מפי פרומקה. הסיפור היה נפלא במהותו ואכזרי בתיאורי המציאות שבו, סיפור המוכיח שרק קולקטיב יכול היה לעמוד בו בכבוד. בניגוד לכל התנועות החברתיות הלא־יהודיות והמפלגות הפוליניות האדירות שהיו מושרשות בציבור לפני המלחמה והחזיקו ברסן השלטון ואשר התפוררו מיד עם הישמע הירי הראשון של חייל גרמני, היתה התנועה החלוצית היחידה, שלא זו בלבד שלא נכנעה אלא התלכדה ביתר שאת ועמדה במשימות הנובעות ממצב חירום זה.

מצב המלחמה החריד את האוכלוסיה ואילץ אותה להימלט על נפשה מאיזור הסכנה האמיתית או המדומה. לשם כך התלכדו אנשים לפי קירבה משפחתית ויצאו לנדודים בהמוניהם. בתוך זרם אדיר זה של נוהרים מזרחה הזדקרה משפחה אחת גדולה ומיוחדת במינה הלא הם בני קיבוצי ההכשרה למאות ולאלפים מכל רחבי פולין המערבית, אשר עם כניסת הגרמנים נעו מזרחה.

בין הנודדים היה קיבוץ „ברוכוב" מלודז׳ שהוא עצמו מנה מאות אחדות של חברים. אחריו באו קיבוצי הכשרה מקלץ, בנדין, פלוצק, אושונציה וקיבוצים מגליל לודז׳. כל אלה הצטרפו לרשת ענפה של קיבוצי הכשרה שבמזרח פולין והמשיכו בנדודיהם מזרחה. מי שהופתע ע״י הצבא האדום, שקיבל תחת חסותו את פולין המזרחית, כל מי שנקלע לשטחי ליטא העצמאית ומי שעבר לטריטוריה הסובייטית, כל אלה לא הכירו בגבולות שנקבעו והמשיכו ביניהם את הקשר התנועתי שלא נותק אף בימים הקשים ביותר והוא נמשך גם בימי הסתערות הנאצים על פולין כשכל הכבישים בארץ היו מוצפים המוני אדם על מטלטליהם, כלי רכב ובעלי חיים. בתוך הערבוביה הזו, בדרכים הזרועות פצועים והרוגים בני אדם ובהמות שנהרגו מן ההפצצות, מחמת פקקי תנועה עצומים שהיו חשופים לעין האויב — בתוך הערבוביה הזו של מאות אלפי בני אדם מחוסרי אונים, נבדל זרם דק של אנשים חלוצים שבהתנהגותם היו למופת. ההבדל בין אנשי תנועה לבין יתר אנשים בא לידי ביטוי בעזרה הדדית, בדאגה לזולת, בחירוף נפש להצלת אדם, בשמירה על הקשר בין המרוחקים לאורך של קילומטרים דבר שהיה נדיר אצל האוכלוסים הבודדים.

בדרכים הארוכות והמייגעות היתה תמיד מצויה פת לחם אצל חברי הקיבוצים, בניגוד לכלל האוכלוסים שדאגו לקחת עמם לדרך לאו דוקא דברים חיוניים אלא את רכושם ואשר אותו נאלצו, לבסוף, לנטוש מעומס המשא הכבד וכך נשארו מחוסרי כל.

ערכה של התנועה החלוצית נתבלט בזה שבכל המצבים חפשו אנשי התנועה תמיד את טובת הכלל ולא דאגת הפרט. טול מאיש תנועה את ההתערות בחיי הכלל ואת האפשרות של התנדבות למען מטרות נעלות — ונטלת את נשמתו. מבחינה עיונית היה זה להם תמיד בבחינת מושכל ראשון. הנכון הוא שהספק כירסם בלב החברים אם יעמדו בשעת נסיון וימלאו אחר מה שהיה בימים כתיקנם מבחינת צו המצפון? אם בנשוב רוחות רעות בעולם וסכנות תרחפנה על האדם, האם בשעה זו ישמור החבר על דמות האדם ועל ערכי התנועה? בזמן היותי מנותק מחיי תנועה, משך חצי שנה, ראיתי, משום מה בעיני רוחי, שכל אותו אידיאל של תנועה חלף עם הרוח, שכל זה התפורר ללא תקומה והפך לאחת האגדות היפות ביותר לשעשוע ילדים. יתכן שמצב רוחי הקודר נבע מהאווירה העכורה בה הייתי שרוי מאז הימים הראשונים של הכיבוש. העוצמה הגרמנית שאין דוגמתה, הטורים האין סופיים של החיילים הגרמניים אשר נעים מערבה בכוח רב, הטנקים אשר נתמשכו לאורך קילומטרים רבים, סימלו תקופת אש וברזל, תקופה שלעומתה היתה תקופת ההונים כאין וכאפס בעריצותה. לא פעם שאלתי עצמי: האין אני יחיד הלוקה באטביזם המתדפק על העבר אשר לא ישוב עוד?

אולם, עצם בואה של פרומקה היוה תשובה לשאלות רבות שנעורו בי, כאשר סיפרה לי פרומקה שבעצם ימי הקרבות על וארשה הספיקו מרבית חברי האקטיבה של „דרור" להגיע לשטח הסובייטי וכבר אז היו כל מעיניהם נתונים למיליוני היהודים, שלא יכלו לברוח מן החיה הנאצית. היה לי הדבר כאות להופעת דור חדש של עסקני ציבור במובן הטוב של המלה. עסקנים, שהיו מוכנים ליטול לידיהם את השטת הספינה היהודית בים מסוער. עובדה זו נטעה בליבי הרגשה שנצח התנועה לא ישקר. היא פיזרה את כל המחשבות הנוגות שהשתלטו עלי עם חדירת המפלצת הנאצית לפולין והבהירה במקצת את האופק.

עם רכוז חברי האקטיבה בשטחים המוחזקים ע״י הסוביטים עת החלה הערכות הכוחות בהתאם לצרכים התנועתיים של פולין המבותרת, הלכה ועמקה ההתבהרות שבאופק. החלוקה הרביעית של פולין בוצעה ע״י מחלקיה לשלושה מחוזות נפרדים עם הצבת גבולות מדיניים לכל מחוז:

הגנרלגוברנמנט — היא פולין המרכזית, ואילו הרייך — פולין המערבית, האיזור אשר סופח ע״י הגרמנים ופולין המזרחית השטחים המוחזקים ע״י הסוביטים. המגמה התנועתית היתה שבכל שלושת המחוזות הללו, במקום בו מצויים יהודים, מוכרחה להתקיים תנועה חלוצית. עצם קיום התנועה שם היתה על מנת להמחיש קודם כל בשביל עצמנו ובשביל המוני היהודים באשר הם שם את קשרינו עם העם, את רצוננו להתחשב בסבלו. לא להיבדל מן העם היתה משאת נפשנו אלא לחיות את חייו, לעודד אותו בצרתו, להשפיע על אורחות חייו ולגרש מתוכן כל שאננות והסתגלות למציאות ויחד עם זה לפעול להרמת המוסר וערכי היהדות והאנושות אשר סמני ההתרופפות כבר נתנו בה אותותיה.

בהתאם למגמה זו חילקנו את חברי האקטיב לכמה חטיבות. מהן שהיתה שומה עליהן לחזור לאיזור הכיבוש הנאצי ולארגן את התנועה במחתרת, מהן שצריכות היו להישאר באיזור הסוביטי. לפעולה באיזור זה קבענו סייג מסוים והוא: לא לתת יד לשום מגמה אנטי סוביטית, אדרבא, לשמש שם כגורם פרו סוביטי מובהק. כל מעיניה של הפעולה חובה היה להקדיש אך ורק לחתירה למען העליה לארץ ישראל ולהשרשת השפה העברית בקרב הנוער היהודי והמוני העם.

החטיבה השלישית צריכה היתה לעבור לליטא העצמאית, אשר היוותה זמן מסוים, עד להפיכתה לרפובליקה סוביטית, השער היחידי לעליה לארץ ישראל.

הקשיים בחלוקת חברי האקטיבה לשלושת החטיבות הנ״ל היו אופיניים לרוח ששררה בקרב חברי האקטיבה. חלוקת האקטיבה בתנאים ההם היתה זיהה עם חלוקה בין חיים ומות, שכן מי שצריך היה לפעול בשטח הכיבוש הנאצי ידע למפרע מה צפוי לו בבכרו את שלטון הרשע לעומת חיי חופש ללא אפליה לאומית אצל הסוביטים. כיוון שהמינויים נעשו לפי שיטת הוולנטריות וכל חבר רשאי היה לבחור את מקומו, בחרו הכל את מקום פעולתם באיזור הכיבוש כיון שלא רצה להמנות על יחידי הסגולה. כל אחד סבר שבאיזור הכיבוש יהיה יותר מקום להתנדבות אישית. כל אחד בחל מלשכון בחסות שלטון שאין בו סכנה וראה עצמו חייב להימצא בנקודת התורפה. כאשר מוסד כלשהו צריך היה להכריע בדבר והוכרע מה שהוכרע, הרגישו את עצמם המקופחים במצב מאד לא נוח.

שעה שאלפים ורבבות עשו דרכם מזרחה והבריחו גבולות כדי להגיע למחוז חפצם באיזור הסוביטי כדי להרחיק עצמם מן הסכנה. עשו פעילי תנועת „דרור" דרכם בכיוון ההפוך כשמחוז חפצם מכוון להיקלע ללוע של הזאב, במקום המוכן לפורענות — וארשה, וכל ה„גנרלגוברנמנט" והרייך. אנשים שנפגשו בחברי התנועה בדרכם למזרח ובקשו להתחקות על פשר הדבר שהחברים הללו משקיעים כל כך הרבה מרץ כדי לצאת ממה שכונה אז בפי כל, ובצדק, גן

עדן ולהגיע ישר לגיהנום, לא יכלו אלא להסיק מעובדה זו שהם עוסקים בהברחת וולוטה, כפי שהיה נהוג בימים ההם, או שהם סתם אנשים שלא מן הישוב.

כשהתנועה החלה לפעול בשטח ה„גנרלגוברנמנט" ומרכזה בורשה נעשו מאמצים לרכז כל אלה מן האקטיבה שנשארו בזמן הפלישה במקומותיהם. מטרת ביקורה של פרומקה אצלי היתה איפוא לגייס אותי לפעולה לורשה. כשהציעה זאת עמד היום לערוב וצריך היה להסתלק „משויצרסקה דולינה". במשך שלוש השעות של שהותנו לא הספקנו כמובן לדלות כל הנושאים ובחלקם לא נגענו כלל כיון שהשעה דחקה. שעה אחת נותרה לכניסתו של עוצר הלילה המחייב להסתגר בבתים עד למחרת היום. על פרומקה היה לעזוב ברכבת היוצאת לאחר שלוש שעות שכן עליה חלות היו שעות העוצר המחייבות את הפולנים כיון שהיתה מצויידת בתעודות אריות. צריך היה עוד להספיק להפגיש אותה עם מספר חברים לפני שעות העוצר וגם לשוחח אתה בקשר להצעתה.

✶

הספקנו עוד להגיע הביתה בדיוק עם התחלת העוצר. עתה החילותי לגולל לפני פרומקה את הבעיות והמעצורים אשר מקשים מאד על נסיעתי לוורשה. בין יתר הבעיות היה גם דבר קבלת מגורים בשביל הורי, שכן מאז הקמת הגיטו לא היה לנו עוד שכון קבוע. אני טיפלתי בדבר כבר חודשים מספר וכל יום הייתי מבזבז שעות במשרדי ה„יודנראט" ותמיד קבלתי רק הבטחות בלי שום תזוזה ממשית. ידעתי שאם אני לא אהיה בבית הענין לא יסתדר. לבי לא עמד לי להשאיר את ההורים בלי קורת גג. אך מתי הענין יסתדר לא יכולתי לקבוע בודאות. סוכם איפוא שבעוד שבועות אחדים אצא לדרך.

הגיעה שעת פרידה. הפרידה היתה לא פחות נרגשת מן הפגישה עם פרומקה. משך ששת השעות שביליתי בחברתה חייתי באוירה מטהרת שכולה זוהר, כולה רוממות רוח. יצאתי כליל מהבעיות וטרדות יום־יום ואפפה אותי רוח של חג. אמנם הדברים עליהם דברנו היו רחוקים מחגיגיות והם היוו נושא של תוגה ושפל אנושיים. אך הידיעה שיש כוחות תנועתיים בקרב כל תנועות המחתרת היהודיים אשר גמרו אומר להיות לפה ליהודים הנרדפים ולעמוד לימינם בכל צרה — הידיעה הזו היה בה משום נחמה פורתא ועשויה היתה לרומם את הרוח. משום כך בלעתי כל כך את סיפוריה של פרומקה. כל דבר קטן וגדול אשר יצא מפיה שתיתי בצמא ולא נלאיתי מלשמוע עוד ועוד. כשעזבה את העיר השאירה בלבי מועקה ודיכאון שמהם לא יכולתי להשתחרר עד עזבי את העיר.

השעות של שהותה של פרומקה בעיר היו קצובות מפני שבאותה תקופה של התארגנות התנועה, היתה עבודה רבה לפניה, ואני לא הייתי היחיד שאותו היה עליה לבקר. היא עברה לאורכה ולרוחבה של המדינה ובכל מקום בו היה קיים לפני המלחמה סניף או חבר פעיל שנותר לפליטה, הביאה את בשורת התארגנותה של התנועה במחתרת.

פרומקה ליוותה את התנועה מאז היותה תנועה חלוצית מגשימה ועד הפכה לאירגון יהודי לוחם.

דרכה של פרומקה החלה בסניף „פרייהייט" („דרור") בפינסק לפני המלחמה דרך קיבוץ הכשרה בביאליסטוק. לימים היתה איש מרכז „דרור" בפולין במקום שחייתה את חיי הנוער היהודי ודאגת המוני העם בטרם השמדתם. דרכה של פרומקה הוליכה בשליחויות התנועה הבלתי ליגליות והגיעה לכל קצווי פולין רבתי. היא חצתה גבולות שהגרמנים הציבו אותם כגבולות יציבים, אך היא שמה לאל את יציבותם של הגבולות הללו על ידי שהיתה עושה את דרכה בין ה„גנרלגוברנמנט" והרייך, בין „אוסטלאנד" ווילנה, בין לבוב, קובל ובריסק כשאלה היו עוד תחת שלטון סוביטי ובחזרה לורשה. פרומקה לא הצטמצמה בגבולות של ורשה וה„גנרלגוברנמנט". היא נהגה תמיד לפרוץ גדרות, מחסומים וגבולות שהיו מגבילים את התנועה בפעולותיה. היא שימשה כקטר התנועה, אשר מעפיל על הרים וגבעות ולא נרתע בפני כל מכשולים.

במילוי תפקידה היתה מוכנה מבחינה נפשית ששוב לא נתראה. תמיד מסרה לעצמה דין וחשבון על גודל הסכנות. היא הבינה את כל הסכנות הכרוכות בעבודה תנועתית בדרכים של בחורה יהודית נושאת תעודות אריות מזויפות ובאמתחתה הרבה חומר לא כל כך „כשר" בעיני הגרמנים. לפני כל נסיעה התפללה תפילה חרישית שהכל יעבור בשלום. אך לא ויתרה אף על נסיעה אחת בשל הסכנה האורבת.

מכל מסעותיה היתה בנדין, אשר ברייך דרכה האחרונה. התחנה האחרונה ממנה לא שבה עוד. זכור לי אותו ערב של דצמבר חורפי כשנפרדנו מפרומקה והיא אמרה אז בלי כחל ושרק, בכל האכזריות שבדבר שאין סיכוי שנתראה עוד. עם זאת היתה האפטיה ממנה והלאה. היא נסעה בהרגשה של כוח, בראותה את הקבוצות הלוחמות הראשונות בגיטו וארשה. רוח הלחימה של אותן הקבוצות ליוו אותה לדרך ונטעו בה את הבטחון שגם בבנדין, המקום אליו היא יוצאת מטעם הארגון הלוחם, ניתן היה לחולל את הנס של מלחמה באויב.

מחשבת המרד העסיקה את כל ישותה של פרומקה. בזה השקיעה את כל מרצה וקנאותה.

כל המרץ והמסירות שהקדישה תמיד לפעולה חינוכית וארגונית של התנועה פינו מקומם למטרה אחת: הכנת המרד בבנדין. יחד עם הרשל שפרינגר, ברוך גפטק ואנשי „השומר הצעיר" ו„גורדוניה" נטעה רוח לחימה בכל אלה שהיו מוכנים ויכולים להילחם, וקראה לכל אנשי הציבור היהודי בבנדין לעירנות ולהתנגדות כלפי הקלגסים שבקשו להוציאם מן הבתים. היא חשפה באכזריות את כל הטרגיות שבמצב וסיפרה בפני עם ועדה שההשמדה של היהודים היא בלתי נמנעת. היא קראה ליהודים לא להשלות עצמם, לא להיכנע ולמות בכבוד. יהודי בנדין חיבבו את פרומקה וראו בה אישיות בלתי רגילה. די „מאמע" („האם") היה כינויה בפי יהודי המקום, שכן פרומקה נסכה הרגשת בטחון בלב כל אלה שבאו במגע עמה. אך כאם לא היה לאל ידיה להכניס את הבריות תחת כנפיה ולהצילם מכל פגע. ההצלה היחידה שיכלה לתת להן היא ההצלה המוסרית ובימים ההם לאו מילתא זוטרתא היא.

יחסית לתנאי החימוש במקום לא עלו מאמציה של פרומקה בתוהו. גם בבנדין חשו הקלגסים הגרמניים בטעם המרי היהודי אף כי בהיקף קטן יותר מאשר בוארשה או בביאליסטוק. כשהגרמנים גמרו אומר לחסל את שארית יהודי בנדין נתקבצה בבונקר אחד קבוצה לוחמת עם פרומקה בראשה והחלה לירות, עת התקרבו הגרמנים לבונקר. הגרמנים שפחדו להכנס פנימה לתוך הבונקר, מפאת היריות הבלתי פוסקות, הציתו את הבונקר ושם נפלו מלבד פרומקה, ברוך גפטק, פרומקה דולנורובר, צפורה בוצ׳יאן, חדוה ברנד, טוביה דבורסקי, פנינה וכן נפלו קבוצת לוחמים מ„השומר־הצעיר" ו„מגורדוניה".

אחרי המלחמה התכנסנו לפגישת חברים מרחבי פולין ביום השנה לנפילתה של פרומקה ב־3 באוגוסט 1943 ליד אותו בונקר בבנדין על מנת לחלוק את הכבוד האחרון על ידי הצבת לוח זכרון לפרומקה ולחבריה. אין אני זוכר בדיוק את שם הרחוב של הבונקר. אם זכרוני אינו מטעני, הרי הרחוב הזה נמצא מול תחנת הרכבת, שם נפלה בבדידות ובנכר כל הקבוצה הלוחמת.

✶

יום יציאתי לוארשה היה יום שבו שמחה ותוגה שמשו בערבוביה. מחד גיסא, אני עומד להתאחד עם משפחה גדולה אשר שימשה לי מימי נעורי מקור של השראה רוחנית, היא כבשה את עולמי מאז

עמדתי על דעתי וכל מחשבותי ומאויי היו תמיד נתונים למשפחה התנועתית הזו. מאידך היה עצוב מאוד להיפרד מקרובי משפחה שאותה אהבתי, והייתי קשור אליה בכל נימי נפשי. ידעתי גם שאין זו פרידה כבימים כתיקונם. הפעם היתה זו עלולה איפוא להיות פרידה גורלית.

שלא כרגיל, לא הניאה אותי אמי מהנסיעה לוארשה, כאילו משאירה לה את ההכרעה בידי. דבר זה הגביר עוד יותר את יסורי מצפוני וגברו עלי הרהורי שמא עלי להישאר במקום. אולם אלו היו רק שיקולים רגשיים. מבחינה מהותית לא היה מן המועיל להישאר בבית. אדרבא, שכן נופל הייתי רק למעמסה מבחינה כלכלית. גמרתי אומר איפוא לנסוע, אך עם זאת לא משה החרדה מלבי זמן רב.

נפרדתי מראדומסק בחשש שהפרידה היא לעולם. האפשרות ששוב לא אראה עוד את הורי ואחיותי היתה כמעט ודאית. זוכרני את ערב נסיעתי ואת הבוקר הקיצי של ראשית יוני 1940 עם מועד הנסיעה. לא פסקתי מהסתכל ארוכות באבי, באמי והאחיות שהיו בבית ובעיני רוחי ראיתי את אלה מן האחים והאחיות שהיו גרים בערים אחרות. מעולם לא נתפניתי לשים לבי על צורת הארון או המיטה שעמדו בחדרי. משכו גם אלה את תשומת לבי ובקשתי לחרות אותם במוחי כמזכרת מהבית בו גדלתי וחונכתי בבחינת ראה הכל מה שניתן לראות כי מחר שוב לא תראה את הבית הזה.

נפרדתי בלבביות ובלב שבור מבני משפחתי שליוו אותי עד לגבול הגיטו כשעיניהם זולגות דמעות. בעמדי מן העבר השני של הפס שליהודים מותר לעבור בו המשכנו עוד דקות ספורות בניפנוף ידים הדדית. רגלי עמדו כבר בצד הארי שהיה שומם וריק בניגוד לימים עברו עת המו רחובות אלה אדם רב. בעוברי את רחובות העיר שהם עתה „יודנריין" שוב תקף אותי יצר ההתבוננות כאדם הרואה את העיר בפעם האחרונה. שוב לא גרעתי עין מכל דבר ויהא הפעוט ביותר. מהמגרש רחב הידים אשר נוצר אחרי הדליקות ואשר קצהו האחד הגיע עד רח׳ 3 במאי דיברו אלי כל עץ וכל שיח שבגן והעלו זכרונות. בדרך אל הרכבת נעצתי עין במקום בו החבאתי את הספרים והתפללתי בלבי שיבוא יום בו אוכל לגאול אותם. בדרך פסחתי על פני הבית בו התגוררנו לפני קום הגיטו ברחוב ריימונט ומצאתיו ריק ככל בתי יהודים האחרים. ילדים היו כאן משחקים ומשתובבים בחצר; עקרות הבית היו הולכות לחנות המכולת ומביאות משם לחם, חלב, פירות על מנת להכין ארוחת בוקר לבני משפחתן. הנה אני עובר על יד מועדון התנועה בקצה רחוב ריימונט. לפנים היה מועדון זה שוקק מאות בני נוער, שהיו שרים ורוקדים עד שעות הלילה המאוחרות. עתה עומד הוא מיותם בשממונו. והנה הגעתי לבית הנתיבות. נותרה עוד חצי שעה לבואה של הרכבת. אני מתישב ומהרהר על מה שראיתי ולא ראיתי בדרכי אל תחנת הרכבת.

✶

עתה שומה היה עלי לעבור את טבילת האש הראשונה ולבחון את פרצופי אם דומה הוא לארי. זכורני שלפני המלחמה קרו מקרים שאנשים בלתי מוכרים היו פונים אלי בשפה הפולנית. אין אני זוכר מה חשבתי אז אודות אנשים האלה אולם הרגשה זו חיזקה בי את הבטחון „הגזעי" שאני נוצרי „טהור". נהגתי בשעת צפיה לבואה של הרכבת ובהכנסי לתוכה במידה גדולה של חופש ובטחון עצמי, התישבתי ברכבת ופרשתי עתון לעיני הנוסעים הפולניים, שהם היו בדרך כלל יותר מומחים בהבחנה בין יהודי לגוי מאשר גרמנים, וציפיתי לבאות.

אכן, עברתי את טבילת האש הראשונה. לאחר שראיתי שכבר חלפו שעתיים מאז עלותי ברכבת ואני עדיין לא נמצא בידי הגסטאפו, אמרתי בלבי שאוכל להמשיך עוד כ־4 שעות בלי תקלות. הרגשתי בעליל שהיחס אלי לא היה שונה מזה של נוסעים אחרים. משמע, שזה בזכות קלסתר פני. בקרון עמדה דומיה. האחד נמנם, השני ישן, השלישי הציץ לעתון הצצה קלה. ארשת פניהם של הנוסעים לא הביעה שלוה יתירה ואפשר לומר אף שהאוירה היתה מתוחה במקצת. גם מקרונות אחרים לא הגיעה לאזני כל שיחה. אוזני ביקשה לקלוט שיחה כל שהיא על מנת להיוכח באיזו מידה משמש היהודי נושא לדיון, לא באתי על ספוקי מבחינה זו. לעומת זאת כשנעצרה הרכבת בתחנה והנוסעים קפצו ממקומותיהם לעבר החלון על מנת להצטייד בדברי מאכל ולנוסע אחד היה נדמה שהרוכל טעה בנתינת העודף, הגיב על כך: „מה אתה חושב לך שאני בזוי כמו הרוכלים היהודיים? אין כבר יהודים ברכבת." זה היה כל מה ששמעתי על נושאים יהודים במשך כל הנסיעה.

לשם זהירות נמנעתי מלנסוע עד לבית הנתיבות הראשי בוארשה. מנסיוני לפני המלחמה ידוע לי שהמשטרה הפולנית היתה עורכת שם תמיד מצור בחפשה אחר פושעים, גנבים, קומוניסטים וכדומה. תארתי לי שאין הגרמנים טובים מהם, והרי בעיניהם יהודי הנוסע ברכבת גרוע מפושע. ירדתי איפוא תחנה אחת לפני בית הנתיבות בוארשה, והמשכתי משם במונית העירה.

את חוצות וארשה לא ניתן לדמות לאלה שעזבתיה, כעשרה ימים לפני פרוץ המלחמה. העיר היפה נמצאה עוד בסימן ההפצצות הגרמניות בעת כיבושה. רבים מן הככרות ומן הגנים הציבוריים היו מכוסים חורבות ופה ושם ביצבץ מהם יופיה של העיר. בוארשה לא היה קיים עדיין גיטו והיהודים התגוררו בכל העיר. אך לצאת מהגיטו המיועד נזהרו היהודים ועוד יותר נזהרו אלה מן היהודים שהתגוררו בשכונות בעלות אוכלוסיה גדולה של פולנים וגרמנים.

בעיר היו אז מעטים שהאמינו בהקמת גיטו יהודי. אך גם אלה מן המאמינים באפשרות כזו לא ראו קשר כלשהו בין הקמת הגיטו לבין חסימתו ע״י הגרמנים, אולם ברבים מן הרחובות הוצבה חומה גבוהה ברוחב של הרחוב ולמעלה בשולי החומה התקינו מכשולים שברי זכוכית כדי לשים לאל כל נסיון לעבור מחסומים אלה שהוקמו באמצע הרחובות הסואנים ביותר. וכל מי שרצה לעבור מבית אחד למשנהו הוכרח לעקוף סחור סחור את החומה, — לפעמים מרחק של כמה רחובות — עד שהגיע למקום חפצו.

אנשים ביקשו לפרש את הקמת המחסומים המוזרים האלה כשימת מכשולים, מצד הגרמנים, נגד מרד אפשרי של הפולנים. לא עברו אלא כ־4 חודשים עד שהובהר לכל מה היתה הכוונה האמיתית של הגרמנים. הם השלימו את המכשולים החלקיים למכשול גדול אחד ששמו גיטו.

המונית הביאה אותי לתחנת מוניות השירות, לא הרחק ממקום חפצי ברחוב דז׳לנה 34 איפה שהיתה הקומונה של החלוץ לפני המלחמה. כאן כבר הרגשתי עצמי כמעט בבית ויכולתי לענוד את סימן ההיכר היהודי שנשאתי אותו במקום מוסתר כל הדרך. בדרך לרחוב דז׳לנה ניתן לי שיעור לדוגמה על האוירה והעצבנות השוררת בקרב יהודי וארשה: בהגיעי לרחוב סמוצ׳ה, שהיה אחד מהרחובות הסואנים ביותר, ראיתי פתאום שקטע מסוים של הרחוב מתפנה והולך מאדם, המדרכה שבצד אחד של הרחוב מתרוקנת והכל עוברים למדרכה השניה. בטרם הספקתי להתבונן ולעמוד על טעמו של הדבר צץ לנגד עיני איש גיסטפו כמתחת לאדמה. אילו לא הייתי „ירוק" והייתי יודע את מלאכת ההליכה ברחוב חייב הייתי לדעת כי עלי להסתכל מדי פעם קדימה ואחורה, ולהסתלק מן המדרכה בהופיע גרמני. אך מכיוון שלא ידעתי זאת הפתיע אותי איש הגיסטפו כך שלא היתה לי כבר שהות לברוח. הוא פנה אלי ושאל אותי שאלה מאד פרוזאית: אם יודע אני היכן גר מיצמכר? (כובעי) משעניתי לו בשלילה הלך לו.

בהיתקלי באורח בלתי אמצעי בגרמני הראשון על אדמת וארשה מיד עם היכנסי לעיר ובראותי את הבהלה שהוא עורר בקרב העוברים והשבים היה הדבר כאות להר געש שעליו אצטרך לחיות ולנשום את חיי. הפגישה הלבבית עם חברים בקומונה של החלוץ טשטשה

רושם זה והפיחה בי רוח חדשה. עצם הימצאותי בקרב חברים לאידיאה נטע בי הרגשת כוח לעמוד נגד התופעה שברחוב סמוצ׳ה.

*

בספטמבר 1941 כשבוע ימים לפני ראש השנה בקרתי בראדומסק. היה זה בשעה שיהודי וארשה כבר חיו כשנה בגיטו. וארשה לא היתה שוב אותה וארשה היהודית שהיכרתיה ואף ראדומסק לא היתה אותה ראדומסק היהודית כפי שעזבתיה. פגעי הזמן נתנו אותותיהם על השתיים. בשתיהן התהלכו כבר יהודים כחושים ותשושים. רק שנה אחת ושלושה חודשים מאז עברתי לוארשה וכה השתנו פני היהודים של שתי הערים עד לבלי הכיר. פני גיטו וארשה עשו רושם מחריד בהיותו הריכוז הגדול ביותר של יהודים, שכאבו את כל מכאובי הגיטו וסבלותיהם. הכאב והסבל זעקו על כל צעד ושעל, בכל רחוב ובכל בית, בכל מרתף ובכל עליית גג.

ואילו גיטו ראדומסק עשה רושם מדכא. העצבות היתה פרושה על האנשים ועל הבתים. האפלולית שלטה בכל, אפילו ביום שטוף שמש. גיטו וארשה היה „שמח", רעשני. הרעש התמידי המחריש אזנים של מבקשי נדבות, של רוכלים ושל אלה הדולקים אחרי גנבים, יצרו את האשליה שלפחות מתנהלים „חיים" תוססים. לאמיתו של דבר היו חיים אלה דומים לרימון סרק המקים רק רעש ותו לא. גיטו ראדומסק חי לעומת זאת את חייו כמכונס בתוך עצמו, בלי המולה ברחובותיו, וכמעט לא גילוי חיצוני לסבלו הפנימי. אילו יכלו הכתלים של אותם הבתים לדבר היו יכולים לספר על טרגדיות המצויות בקרב כל משפחה שבעיר, אולם זכר להן לא נודע והן כבולות בתוך כתליהן.

גיטו אלמוני היה גיטו ראדומסק ותושביו היו אלמוניים, שכן פרט לערים הגדולות מי זה שם לב לאנחותיו, לבטיו וסבלותיו של תושב בעיר נידחת זו? אכן היה זה גיטו אשר חי את חייו בשקט ומת בשקט.

בשבילי אישית היה בקורי בעיר חוויה עמוקה וכאובה. זייתי את חיי העיר כל הזמן לאחר שעזבתי אותה שכן עמדתי בחליפת מכתבים הדוקה עם הורי וחברי והכרתי כל אדם וכל ילד שבעיר.

פנים צנומות וחיורות ועיניים כבויות היו מעתה סימן ההיכר של יהודים, בנוסף לסימן ההיכר ליהודים שכפו הגרמנים לשאת אותו על היד כאות קלון.

*

יצאתי מגיטו וארשה כשבאמתחתי רשיון מזויף לנסיעה ברכבת, שאמנם לא היה יפה להציגו בשעת בקורת אך היה לו ערך מה מבחינת ההרגשה העצמית שהנה יש עמדי מסמך כל שהוא להראותו בשעת הצורך. ידעתי ידיעה ברורה שבכל ביקורת של מבקר כרטיסים, עלול הזיוף להתגלות. ראשית, היה הרשיון מתוצרת יהודית ואפשר היה לקנותו בכסף. ושנית לא היה הרשיון רשום על שמי. מבקר קפדני שהיה דורש לזהות את „הקנקרטה" שלי עם השם שברשיון היה מיד עומד על הזיוף. עם זאת הבטיח הזיוף 95 אחוזים לפחות מן האפשרות של כשלון מתוך הסתמכות על עצלנותו של המבקר, בעוד שלצאת לדרך בלי רשיון היה בזה סיכון של 99 אחוזים.

הסיכון התחיל מיד עם הנסיון לצאת מהגיטו. בדרך מהגיטו ליוותה אותי אירנה אדמוביץ — אשה נוצריה שהיתה קשורה עם המחתרת היהודית של התנועות החלוציות. על הדרכים שהובילו לצד הארי נמנתה במשך זמן מה הדרך המובילה בין בתי המשפט המשו־תפים ליהודים ופולנים ברחוב לשנו. מן העבר האחד נכנסו פולנים ומן הצד האחר — יהודים, כמובן שיהודים ניצלו את האפשרות הזו לשם מעבר לצד הארי, בהסתירם את הסימן היהודי בשעה שנפגשו בפולנים, במקום שם עמד גרמני ובדק את כל הנכנסים והיוצאים. אותה שעה אירע דבר מפתיע: אני עברתי בשלום ואת אירנה עצר הגרמני כחשודה בתור יהודיה. אני חיכיתי איפוא מהעבר השני של הבנין העצום הזה עד שהיא תזדהה. כעבור רגעים מספר באה אירנה כשבת צחוק נסוכה על פניה וכל הדרך עד לבית הנתיבות היה המקרה הזה נושא לשיחה.

אירנה החלה את פעולתה הצבורית שנים רבות לפני השואה. היא היתה מראשי תנועת הצופים הפולנית ולפי הרוח ששררה אז בקרב הנוער הפולני, לא נתנה דעתה על כך שאי פעם יכול להיות קשר כלשהו בינה לבין יהודים בכלל ובין התנועה החלוצית בפרט.

אם אוסיף עוד שאירנה היתה קאתולית אדוקה ומאמינה תהיה הקוטביות של בחירת דרכה עוד יותר מפתיעה.

מי שמבקש להבין את אירנה הבנה פילוסופית יעלה חרס בידו, מפני שאין זו שאלה פילוסופית, זוהי שאלה אינטלקטואלית. אירנה ראתה משום מה דמיון כלשהו בין הפעולה החינוכית בתנועת הצופים הפולנית לבין התנועות החלוציות היהודיות, למרות שתנאיהן, משי־מותיהן ומטרת החינוך שלהן היו רחוקים כרחוק מזרח ממערב. בעיקר קסמה לה לאירנה ההגשמה החלוצית, לא רק כמטרה אלא כמעצבת דמות האדם. כאינטלקטואליסטית וכמחנכת שמה אירנה את הדגש על חינוך האופי של האדם ולא על ההתפתחות השכלית בלבד והאמינה כי לא האידיאולוגיה בלבד היא הקובעת את התנהגותו של אדם אלא התכונות האישיות. התנועה החלוצית הקנתה לדעת אירנה, תכונות אלה, ע״י השרשת ערכים אנושיים נעלים ועל ידי התגשמות החלוציות בקיבוצי ההכשרה בתנאים קשים, בשעת מצוק. היא ראתה איך עמד האדם היהודי בימים קשים אלה ואיך הוא חושל והתעלה בחתירה למולדת לעם היהודי. אירנה לא יכלה לראות אצל הנוער הפולני על כל שכבותיו ועל כל הערכים שלו בתקופה שבין שתי מלחמות עולם, עת ישב העם הפולני לבטח על אדמתו. להתעלות כזו של כל כוחות הנפש יכול היה להגיע רק נוער של עם נרדף בבחינת „טוב לי אני יתום", הרוח הזו הומחשה לאירנה ביתר שאת בתקופת השואה. היא ראתה את היהודי המושפל בגיטו באור חדש.

עזרתה של אירנה ליהודים לא נבעה ממניעים הומניטריים אנושיים, דתיים ובוודאי לא מטעמים כלכליים. עוד לפני השואה כשלא היתה שאלה של עזרה ליהודים היתה קשורה עם התנועה, נכספה לארץ ולקיבוץ לא פחות מכל איש תנועה אחר, כמה שלא היה הדבר פרדוכסלי.

רק איש תנועה יכול כך להתמסר לדברים, ללוות חברים היוצאים ונכנסים לגיטו ולחרוד לגורלם, להיות תמיד מוכן ללא ליאות לכל דבר גדול כקטן, לכל משימה ולכל שליחות. אירנה היתה נכנסת לגיטו כשהוא היה כבר סגור ומסוגר. לא היה קיים בשבילה כל מחסום כשהגרמנים הכבידו על הכניסה ולא היתה כבר אפשרות לקבל רשיון כניסה על מנת לנתק את הגיטו מהעולם החיצוני. היא היתה מצטרפת לקבוצת פועלים החוזרים מדי ערב מעבודתם בצד הארי. זכורים לי במיוחד כיצד היא בטאה את יחסיה ההדוקים עם „דרור", בנוהגה בערבי חג המולד הנוצרי להדליק את עץ האשוח דוקא בקומונה של „דרור". אך יחסים אלה באו לידי בטוי בכל ימות השנה. היא הרגישה ברחוב דז׳לנה — מקום מושבה של הקומונה כמו בבית. שם נתרקמו בשיתופה כל תכניות של התנועה, אלה שחפפו את תכניות חברי „השומר הצעיר" ונעשו יחד אתם ואלה שהיו במקרים מסוימים נוגעים לתוכניות של „דרור", בכל המקרים היו היחסים ללא חציצה, באימון מלא מצד כל החברים. היא ליוותה את חברי התנועה בכל נתיבי היסורים.

ידיה של אירנה היו בתקופה זו מלאות עבודה. היא הפעילה את כל השפעתה על מכריה. היא כיתתה את רגליה יומם ולילה על מנת לדרוש מילוי הבטחות שניתנו לה, או לגייס עוד מתנדבים. בין היתר סודרתי גם אני למקום אחד ברחוב דז׳לנה. את שם האיש לא אוכל להיזכר. אך במקום הזה לא יכולתי לשהות אלא מספר ימים בלבד והיתה זו אירנה שהעבירה אותי למקום אחר בפראגה. בדרך מרחוב דז׳לנה לפראגה ערכו הגרמנים ברחובות העיר מצוד על

פולנים במטרה לשלוח אותם לגרמניה לעבודה. הוקפו רחובות, נעצרו חשמליות והוצאו מתוכן אנשים. הבהלה בקרב הפולנים היתה גדולה. ואם בקרב הפולנים כך, יכולים אתם לשער מה התרחש בלב איש יהודי והמלווה שלו הפולניה? בהזדמנויות כאלה היו נלכדים בלי משים גם יהודים, אך הם לא נשלחו לגרמניה לעבודה... מטעמים בטחוניים לא נסענו בחשמלית אלא הלכנו ברגל ועל ידי כך התחמקנו מלהיעצר בתוך החשמלית. עשינו איפוא את דרכנו בקפיצות מבית לבית ומרחוב לרחוב עד הגיענו, בפרכוסי לב לפראגה.

מריה, בעלת הבית שבאחד הרחובות בפראגה, ששמו המדויק של הרחוב אינני זוכר, היתה מורה במקצועה ומאצילות נפשה האצילה על תלמידיה. הגברת מריה קבלה אותי בסבר פנים יפות והשתדלה להשרות עלי אוירה אינטימית־ביתית. היא דאגה לנוחיות עד כמה שזה ניתן בתנאים של חצי מחבוא, שעה שכל צילצול בדלת עורר חרדה והיו משתהים לפתוח אותה עד שהיה בידי סיפק להיכנס לחדר צדדי, במקום שם — לפי טענת בעלת הבית אינה מכניסה אורחים מפני אי הסדר השורר שם... אך במקום הזה לא יכולתי להיות אלא כשבוע עד עשרה ימים בלבד.

את הנדידה האחרונה בתקופה זו עשיתי, גם בהשפעת אירנה, במקום מאד מענין, זר ומסוכן כאחד, הלא הוא המינזר הקתולי שליד אוטווצק. האחות הראשית של המינזר שידעה שאני יהודי הסכימה לקבל אותי בתור עוזר למנהל משק בית.

מקום המינזר היה מוקף יער עצי מחט. זה שנים שלא ראיתי צורת יער ולא התבשמתי מריחו. עבודתי הראשונה במינזר היתה סיוד בנין רחב ידיים שהתפנה מיהודים, לאחר שימים אחדים לפני כן התקימה האקציה באוטווצק. בבנין זה ניכרו עוד עקבות טריים של בית ספר יהודי. עם קום הגיטו באוטווצק הפך הבנין הזה למקום מגורים אך צביונו של בית הספר בבנין נשתמר. אפשר היה ללמוד על כך מן הכתובות על הקירות, מחדרי הכיתות הממוספרים, מספרי לימוד שהתגלגלו על הרצפות, ומהמזוזות שעל פתחי הדלתות. בעיני רוחי ראיתי את הילדים המשתובבים ואת ההמולה שהם מקימים בחצר ובתוך כותלי הבית. היכן הם עתה? האם הם יודעים שדוקא יהודי בודד אחד שנשאר לפליטה משתדל ע״י סיוד וציבוע למחוק את קיומם ואת זכרם, ולטשטש כל סימן של חיי ילדים שוקקים.

במקום הילדים היהודיים, המשה׳לך והשלמה׳לך העליזים שבדמיוני ראיתי פה ושם, היתה בין מאות הילדים תוגה ועצבות נסוכה על פניהם, בעיקר בפני הילדות. האם ילדי ישראל המה? פחדתי בעד המחשבה הזו וביתר מרץ המשכתי איפוא במלאכת מחיקת זכר האנשים שחדלו להתקיים, עבודה המסמלת את תקופת דור הנאצים.

אירנה לימדה אותי כיצד לנהוג בימי ראשון בשבוע שעה שהיה הכומר בא לערוך את התפילה הנוצרית. היו אלה ימי מבחן קשים בשבילי. מדי פעם הייתי משנן לעצמי את הנוהג בכנסיה בשעת התפילה, מתי כורעים ברך וכיצד מצטלבים, איך נוהגים בשעת כניסת הכומר לכנסיה וכדומה. בימי ראשון היתה עצבנות שרויה בשעת ארוחת הבוקר שאכלתיה בחיפזון והתכוננתי בדחילו ורחימו למבחן הקשה ביותר בחיי.

עם גמר התפילה חש הייתי כאילו מעמסה כבדה נגולה מלבי, לאחר שיצאתי מהמבחן הזה כמנצח. בשעות הצהרים היתה באה אירנה לביקור היומי שלה ושמחה מאד על ניצחוני האלוהי.

חלפו מספר ימים והאחות הראשית הודיעה לאירנה בשעת ביקורה היומי שעלי מיד לעזוב את המינזר, כיוון שאנשי העיר הבאים במגע עם המינזר התחילו להסתודד מפה לאוזן שבמינזר מתחבאים יהודים.

לא רק בזמן האקציות ולא בוארשה בלבד ניכרה פעולותיה הברוכות של אירנה. עוד לפני האקציות ואחריהן עשתה בשליחות התנועה כמעט בכל רחבי פולין וליטא. היא חדרה בסכנות רבות לגיטו קובנה, וילנה, גרודנה והסביבה ובמרכזים גדולים של ה„גנרל גוברנמנט״ היא ליוותה את קבוצת החברים שיצאה מוארשה דרך סלובקיה לעליה. היא התגברה על החשדנות המובנת בתוקף היותה נוצריה על ידי לימוד שפת יידיש. את כל מסעותיה הללו עשתה אירנה רשמית בשליחות של „דרור״ „והשומר הצעיר״. אך בלתי רשמית היתה שליחה לכל היהודים באותם מקומות. היא הביאה ליהודי הגיטאות משב רוח מרענן, ושמה כאשה נוצריה בשליחות יהודית, הלך לפניה בכל תאי המחתרת היהודית. היא הפיחה רוח חדשה בכל המקומות הנידחים וחיזקה את יהודי הגיטאות שם לעמידה איתנה. אירנה לא הסתפקה בעידוד אנשי הגיטאות. היא נפגשה עם יושבי ראש היודנראטים בקובנה ובביאליסטוק ותבעה מהם יתר תשומת לב ליהודים בני עירם ויותר עזרה ממשית.

*

בסוף אפריל 1958 קיבלתי ידיעה שאירנה עומדת לבקר בישראל, כמובן שלראות את אירנה אחרי 9 שנים של העדרות עשוי לשמח את הלב. והנה ביום בהיר אחד אירנה נכנסת לחדר שבקבוץ. לנגד עיני מתיצבת אירנה כפי שראיתיה בגיטו, ולאחר השחרור בוארשה אחרי המלחמה. היא לא השתנתה במאומה. אותן העינים החולמניות, אותו מבע חד, אותה בת צחוק האופיני לה והמתרכזת כולה בזוית אחת של הפה, אותה לבביות, אותה פשטות בלבוש ובהתנהגות, אותה אמונה באלוהים, באדם, בעתיד. התמורה היחידה שחלה אצלה במשך השנים הללה היא שערות ראשה שהכסיפו.

כמו אצל כל אחד מידידיה בקבוצים בילתה אירנה גם אצלי בשיחות שכמעט כל אחת מהן ארכה כ־6־7 שעות ומרבית הנושאים נסבו על „הימים ההם״. אגב שיחה זו נזכרתי בהבטחה אחת שכאילו נתתי לה באחד מימי נדודינו המשותפים בצד הארי שבוארשה ואשר לשמחתה, נאלצתי לקיימה. היה זה בשעת אחת החטיפות שערכו הגרמנים על פולנים. אירנה ואני נקלענו לאחת השכונות במקום שהתחבורה הושבתה ע״י הגרמנים שהוציאו אנשים מכלי הרכב. אירנה ראתה שהמצב מסוכן והתיפחה בבכי, אני הרגעתי אותה ואגב כך הביעה משאלתה שאם חלילה איספה עלי להתפלל בעולם הבא בעד עמה ובעדה. בתוך הבהלה של החטיפות הוסחה דעתי אותה שעה ממשאלתה ומחשבותי לא התפנו ברגע זה להשיב לה. כיוון שלא עניתי לה מאומה קיבלה שתיקתי כתשובה חיובית. לאחר זמן נודע לי מידידים אחרים שלה שהביעה לפניהם בהזדמנויות שונות אותה משאלה.

בין היתר שאלתי אותה תוך שיחה כיצד היא מתרשמת מן הארץ. על שאלה זו השיבה לי: אין לי מה לענות על כך שכן, מנורבגיה למשל אפשר להתרשם לטובה או לרעה, לעומת זאת ישראל, שעליה חלמתי עשרות בשנים בטרם נולדה; מקומה של הארץ זו בתודעתי זיהה כמעט עם מקומה על מפת העולם. כל תייר, יהודי ולא יהודי, שואל ומשתאה על כל דבר מה שהוא רואה בדרכו מבעד החלון האוטובוס ומסבירים לו כי זה הוא הגליל, זה הכרמל ואלה הם הרי נפתלי וכדומה, אולם אני, אמרה אירנה, איני שואלת, אני מאושרת: זה הוא הגליל, זה הנגב, זה הכרמל, זה העמק וכל יתר הנקודות וההרים שחייתי אותם בדמיוני עשרות בשנים. אין לי איפוא צורך לשאול שאלות כתייר. אני חשה עצמי כמו בבית וכמו כל בן בית אין אני יכולה להתרשם מן הארץ.

נחזור איפוא לנקודה בה הפסקנו את הסיפור. בדרך לראדומסק נפרדתי מאירנה המלווה שלי בתחנת הרכבת הראשית בוארשה. אחרי לחיצת ידים לבבית אפפה אותי הרגשה כזו של נער מתבגר היוצא לדרך החיים שלו בתור עצמאי ומעתה יהיה שומה עליו לנהל את מלחמת החיים שלו לבדו, בלי יד מודרכת, בלי השגחת אם. ידעתי כי איש לא יחשוב עתה במקומי. איש לא יכוון עתה את דרכי. החיים והמות נתונים מעתה בי ורק בי.

יצאתי מוארשה בשעת דימדומים. ככל שהחשיך היום כן הוטב לי על הנשמה. הרגשתי היתה כשל גנב, שבטחונו בחושך, מה גם שתנאי החושך ששררו בזכות המלחמה ברכבות בפולין סייעו גם ל„גנב שכמוני". ישבתי ברכבת כשאני מעמיד פני ישן. אולם ידעתי כי אני מוכרח להיות ער לכל המתרחש סביבי. ישבתי על הספסל משוקע במחשבותי.

והיה על מה לחשוב. אותו יום טרם צאתי את וארשה בישרו העתונים באותיות קדוש לבנה על קריאתו של היטלר לצבאו לכבוש את מוסקבה בכל מחיר. כותרת מישנה של אותם העתונים אמרה שבחזית המזרח רוסק כליל כוחו של הצבא האדום ורק שאריות של צבא זה מנהלות עוד מלחמה נואשת. הבשורה הזו דיכדכה את הנפש וקודם כל נפשם של יהודים. מהנסיון ידענו שיש להתייחס ברצינות להכרזותיו של היטלר, שכן הבריות נתנו אמון רב בהן. לימים נתחוור, לקורת רוח של הכל, שקריאתו זו של היטלר לכבוש את מוסקבה לא היתה אלא משאלה חסודה שלא נתגשמה.

בקרון הרכבת החשוך והקר אין אני יכול להבחין אם יש עוד מישהו זולתי, שמחשבותיו עסוקות בדברים העומדים ברומו של עולם. אמנם בצד הנוחרים להנאתם, ישנם כאלה המתהפכים על „משכבם" מצד לצד — משמע שמצויים עוד כאלה שאינם יכולים או אינם רוצים להירדם. מתוך דאגה וזאת בשל התקרבותה של הרכבת לתחנת קולשקי היא תחנת הצומת המפורסמת ביותר בחיפושיהם של הגרמנים אחרי מבריחים, פעילי מחתרת המבקשים לחצות את הגבול בין הגנרלגוברנמנט לבין הרייך וכמובן לא הוציא מכלל תכנית חיפושיהם גם יהודים.

הזמן הלף ועם הגיע הרכבת לתחנת קולשקי מורגשת היתה בקרב הנוסעים תכונה כהכנה לקראת סיוט. חששותי היו כבדים. שכן, פרט לעובדה שיהודי הנגי היה חומר בלתי לגלי מוצנע על גופי. החלטתי איפוא לעבור לקרון אחר ברגע שהז׳נדרמים יופיעו בקרון מושבי. אך הם לא התחשבו בהחלטתי ונכנסו משני צידי הקרון גם יחד. לבי פירכס כדג אך לא היתה לי כל ברירה אלא לשבת ולהעמיד פני ישן. הז׳נדרמים נכנסו לקרון. סינוורו את עיני הנוסעים ובדקו כל נוסע בקפידה. במקרים מסוימים כשהנוסע היה חשוד בעיניהם ביקשו את „הקנקרטה", והנה הם מתקרבים למקום מושבי. אני שם עצמי כ„ישן" אך הנה אור הפנס מכוון ישר לעיני. „התעוררתי" כנבהל וכמו שאיני יודע מה קרה. נצטוויתי לפתוח את התיק, והג׳נדרם חיטט בו בחפשו מקום מסתר. הוא ביקש ממני לקום ממושבי ואני שאלתי בפולנית למה הכוונה? כאילו אינני מבין גרמנית. הוא נזקק להשתמש באמצעים כדי שאבין ש„אופשטיין" פירושו לקום. קמתי ממקומי והלז חיפש על הספסל ומתחת לספסל כדי לוודא אם לא החבאתי שם דבר. לסוף שאל לשמי. כיוון שבשם משפחתי היה משום צילצול ערב לאזנו הארי של הז׳נדרם, הסתפק בכך והלך לו מבלי לבדוק את ה„קנקרטה" שלי ואני נשמתי לרווחה.

עם הגיע הרכבת ליעד היתה השעה קרוב ל־2 אחר חצות. לפי התקן צריך היה כל נוסע המגיע לעיר, עם הכנס העוצר לתקפו, להיכנס למשרד שעל יד בית הנתיבות ולקבל רשיון מעבר דרך העיר. מטעמים מובנים היה לי הדבר הזה לא נוח ביותר. התלבטתי איפוא אם להיכנס למשרד או לא. שקלתי את הדבר לכאן ולכאן. התקשיתי להכריע אם לעבור את העיר בלי רשיון או להכנס למשרד ולהסתכן בבדיקה. לבסוף החלטתי לסמוך על האינטואיציה וללכת העירה בלי רשיון על כל הסיכון הנובע מכך.

היה עלי להלך בצעד רגיל כדי שלא לעורר חשד אצל הז׳נדרמים. למזלי הייתי אדון העיר. במשך כל הדרך לא פגשתי בנפש חיה אחת.

*

נשלחתי לראדומסק בשתי שליחויות. האחת — לשם הכנת סמינריון מקומי לפעילים שלא יכלו להשתתף בשני הסמינריונים המרכזיים שהתקיימו בוארשה ב־1940 לפני קום הגיטו וב־1941 כשהיהודים כבר היו כלואים בתוכו. השליחות השניה היתה להכין כוח להגנה עצמית לתקופת ביניים שבין נסיגת הגרמנים לבין הקמת שלטון חדש. בתקופת ביניים כזו עלול היה הישוב היהודי לעמוד בסימן פרעות מצד הפולנים. שליחויות כאלה נעשו אז ע״י התנועה כמעט בכל סניפיה והן מלמדות שני דברים: א. בתקופת השיא של הכיבושים הנאציים בחזית המזרח כשנפלו חרקוב, סמולנסק, אודיסה ובחלק האירופי של ברית המועצות נמצא כבר המגף הנאצי, לא נפלו חברי התנועה ברוחם, ולא חדלו כיתר אנשי התנועות ומרבית היהודים, להאמין אמונה בלתי מעורערת בהתמוטטות השלטון הנאצי. לא יכול היה להיות מקרה סמלי יותר לאמונה זו מאשר הסמיכות של שליחותי המיוסדת על הכרח התמוטטותו של השלטון הנאצי לבין הצו שניתן על ידי היטלר לצבאו באותו יום ממש לכבוש את מוסקבה. ב. בתקופה של מחצית שנת 1941 כבר ניתן היה לחוש שנסיגת הגרמנים לא תעבור בלי פורענות על הישוב היהודי. באשר למקום אשר משם תפתח הרעה ואיזו צורה היא תלבש היו עוד הדעות חלוקות.

נפגשתי בראדומסק עם החבר דוד מאיר קורנברג „מפועלי ציון" (צ.ס.) בקשר למשימה זו. ראיתי אותו כאיש מתאים לכך, מכיוון שהיה מקובל על הבריות ומשום שאפשר היה להמתיק אתו סוד כמוס. הצגתי לפניו את חשיבות הכוננות לקראת הבאות בשעה שנעמוד בפני הכרח של הגנה עצמית. הישוב היהודי חי על הר געש, הוא כבר נתנסה ברדיפות ובהשפלה גוראות בתוקף היותו מחוץ לחוק. הסברתי לו כי החיים מחוץ לחוק מבטיחים רק רעות בכל מקרה של תמורות מסביבנו וצריכים איפוא להיות מוכנים להגן על עצמנו ועל חיי יהודים, בגרזנים, במוטות ברזל, בבקבוקים ובכל יתר האמצעים העשויים להפיל פורעים מכל צד שלא יבואו.

דוד מאיר קורנברג התלהב מהדבר והבטיח לנסות לממש אותו. הוריתי לו שמבחינת ההרכב האנושי צריך להיות חוג האנשים מצומצם יותר ומבחינת ההרכב הציבורי־תנועתי צריך הוא להיות רחב יותר. הדגשתי שרצוי שבין אלה יהיו כמה „נוח פנדרים". אך הרחבת הבסיס הציבורי היתה מוגבלת מבחינה אוביקטיבית שכן, כעיקר הכוח הדינמי והתוסס למשימה זו יכלו לשמש תנועות נוער וכאלה היו קיימות בעיר, מסוף שנות העשרים, רק „דרור" וכן קומוניסטים יהודיים שעם פרוץ המלחמה עברו לשלטון הסוביטי. שנים מספר לפני פרוץ המלחמה קם אמנם בעיר גם סניף חלש של „גורדוניה" אך עם פרוץ המלחמה עברו חלק מאנשיו את הבוג והנותרים לא הראו שום סימן חיים. נותרה איפוא רק „דרור" כתנועה המונית בפועל ובכוח והמפלגות הפוליטיות ציוניות ואנטי ציוניות לשעבר אשר אף הן לא הראו בזמן הכיבוש כמעט שום סימן חיים. בין היתר נועצתי גם עם קורנברג בשאלה אם על שנינו לקיים לפחות חלק מהפגישות במשך ימי שהותי במקום או להטיל עליו את קיום הפגישות. דעתו של קורנברג היתה שיומיים בלבד אינם מספיקים לשיקול עם מי להפגש וסוכם שעלי להשאיר את הענין בידיו.

במשך יומיים הספקתי לבחור מספר אנשים מהאקטיבה לסמינר. את המועמדים של משתתפי הסמינר קבענו יחד עם לזר ומרדכי זליג אך זה לא הלך כל כך חלק, שכן אחר יום העבודה הרשמי בעבודת הכפיה היו רוב החברים המועמדים לסמינר עוסקים בעבודה כדי לפרנס את המשפחה ולא יכלו להתפנות לאחר העבודה, כדי להשתתף בסמינר.

התגברנו איך שהוא על הבעיה הזו אך כיוון שהוכרחתי עוד לנסוע לצ׳נסטחוב ולחזור לוארשה בטרם יפוג תוקפו של רשיוני לנסיעה ברכבת, לא יכולתי לקבוע מועד התחלת הסמינר. לפי התכנית היה עלי לשוב לראדומסק במיוחד כדי לנהל את הסמינר. כיוון שקביעת המועד המדויק לא היה תלוי בי, אלא „בתעשיין" הרשיונות סיכמתי איפוא עם חברי המקום שאחזור בערך כעבור שבועיים, שלושה.

בצ׳נסטוחוב הייתי בפעם הראשונה מאז פרוץ המלחמה וקשה היה לי להכיר את העיר ולזהותה עם זו שידעתי לפני המלחמה. עיר יפה וגדולה זו מקודשת על הנוצרים בשל הכנסיה המפורסמת בעולם הנוצרי „יסנה גורה", ואליה היו נוהרים צליינים מכל רחבי פולין ומהוצה לה. מדי יום היה עובר בעיר גל של צליינים שהיה סובב ברחובות העיר בתהלוכות דתיות אופפות קדושה, בראשן צועדים כמרים וכן ילדים וילדות לבושי צחורים ומצלצלים בפעמונים. כזה היה מראה העיר יום יום, שנה שנה במשך חודשי הקיץ, אולם האופי הכנסיתי־נוצרי של העיר לא השפיע כלל ליתר אהבה נוצרית לבני האדם על חלק מתושבי צ׳נסטוכוב. שכן עיר זו נמנתה על הערים המעטות שלפני המלחמה נערך בהן פוגרום בגלוי נגד יהודים. בכך היתה לה לעיר צ׳נסטוחוב „הזכות" להימנות עם ערים כמו פשיטיק הטרום מלחמתית וקלץ של אחר המלחמה. עתה בזמן הכיבוש הנאצי, היו אנשי העיר יכולים לסמוך על הנאצים שהם יעשו את מלאכתם הם ביעילות יתר.

כשראיתי את צ׳נסטוחוב בפעם הראשונה תחת המגף הנאצי לא יכולתי שלא להרהר שעיר זו נחרתה בזכרוני כעיר של תהלוכות ופרעות במשולב. עתה ראיתי אותה בקדרותה, כשצל כבד פרוש על הרחובות, על הבתים ועל האנשים.

עם הגיעי לעיר השתדלתי לנצל את הזמן העומד לרשותי באופן יעיל. נפגשתי עם נטע סלומניצקי האחראי בסניף „דרור" במקום, שאותו הכרתי לפני המלחמה ואשר היה אחד מידידי. נועצתי עמו בקשר לאותה משימה בה טיפלתי בראדומסק והשייכת לענין עתידו של הישוב היהודי ולא לעניני השעה. הוא המליץ להיפגש עם החבר שצ׳קץ שהיה מפעילי פועלי ציון צ.ס. ואשר אף אותו היכרתי לפני המלחמה. נדברנו לכנס אסיפת פעילי „דרור" לפנות ערב ונפגשתי עם שצ׳קץ שבפניו הצגתי את הענין. הוא הקשיב בדריכות רבה לענין. שמע, היקשה, והעלה בעיות הכרוכות בהגנת חיי יהודים. ניכר עליו שכל הדבר הזה היה חדש בשבילו. שכן תקופת המרי היתה עוד בחיתוליה והמושג של התקוממות אפילו סבילה, נגד הנאצים לא חדרה עוד די צורכה לתודעת התנועות שהיו קיימות בצ׳נסטוחוב. שצ׳קץ התיחס לדבר באהדה ולאחר הסכמתו העקרונית שעליו ליזום את הפעולה במקום, ביררנו את דרכי הביצוע. הגוף הציבורי־תנועתי היה כאן רחב יותר מאשר בראדומסק. קיימות היו תנועות נוער מכל הגוונים והן הן שנתנו תקוות לביצוע המשימה. סוכם איפוא ששצ׳קץ יקבע לו עם מי להיפגש ויתחיל לערוך את הפגישות בהקדם.

כשהגעתי לאסיפת הפעילים, אשר זימן סלומניצקי היתה כבר השעה 5 בערב. בתכניתי היה שלאחר שאסיים את עניני הציבור, אסור לבית אחותי שהיתה גרה בצ׳נסטוחוב ברחוב וורשבסקה, אם אינני טועה. אצלה היה בדעתי ללון ולמחרת בבוקר השכם לחזור לוארשה. האסיפה התקימה בבית של דינה שאיה, את שם הרחוב אינני זוכר. דינה השתתפה באחד הסמינרים המרכזיים של „דרור" בגיטו וארשה והיתה אחת מקבוצת התלמידים של בית הספר התיכון שבסניף צ׳נסטוחוב ואחת מפעילות הסניף במקום בזמן הכיבוש, לאחר שחזרה מהסמינר.

האכפה בה השתתפו כ־25 חברים, עדיין לא ארכה אלא כחצי שעה והנה נכנס לחדר החבר שהופקד על השמירה בחוץ, והודיע שהרחוב מוקף גרמנים ההולכים מבית לבית ומוציאים מתוכם גברים למחנות עבודה. לשמע ידיעה בלתי צפויה זו קמה התרגשות מה בין הנאספים אך מיד השתלטנו על המצב. הורינו לבחורות לצאת ראשונה את החדר כדי לעכב את החוטפים, ולחפות על החברים ההולכים בעקבותיהן ולסייע להם לחמוק בידי הגרמנים.

הלכנו זוגות. אני הלכתי עם סלומניצקי. תוך כדי הליכה אמרתי לו שאם יחטפו אותי, עשוי זה לגרום לצרות נוספות כיוון שמצוי באמתחתי רשיון מזויף לנסיעה ברכבת. הבחורות צעדו לפנינו כ„חומה בצורה" כאילו הן הן היכולות להציל אותנו מכל פגע. ואמנם ניסו לעזור, בהסתירו את ההולכים מאחוריהן ובסייען להם להתחמק ולפרוץ את מעגל החטיפות ועל ידי כך לעורר את חמתם של החוטפים ולי׳צור מבוכה ברהוב. כל מבוכה מבטיחה כידוע יותר סיכויים לחמוק לאלה המועמדים להחטף אולם התחוור לנו שכל הצלחה לחמוק מידי הגרמנים אינה אלא מדומה, שכן החטיפות לא התקיימו ברחוב אחד אלא באיזור מסוים. מכאן נבע הליברליזם של הגרמנים שלא להשתמש בנשק כלפי אלה המנסים מזלם בבריחה. מתחילה היה תמוה בעיני כל משחקם של הגרמנים עם יהודים, משחק של חתול ועכבר, אך בקטע מסוים של הרחוב הורחקו הנשים. השמירה של הגרמנים היתה שם מעולה וקפדנית. הם עמדו משני צידי הרחוב בריחוק של מטרים אחדים וכל אנשים שהוצאו מן הבתים הוכרחו לעבור ביניהם ולאחר מכן הופנו לקרן הרחוב, במקום שם המתינו מכונ׳ות כדי להובילם לאחר המיון. לא נראתה באופק אפשרות כלשהי להימלט אלא בדרך נס, והאנשים חיכו לתורם כאילו הסכינו עם הגורל. עם זאת אמרתי בלבי שזו הזדמנות אחרונה לבריחה, שכן המעגל עמד להיסגר ובמרחק של מטרים אחדים בלבד מהמקום בו מתקיים המיון לא היתה לדעתי סכנה להיחטף אלא אם כן היה הגרמני הממיין רואה מישהו בורח משם ומשתדל לדלוק אחריו.

בדיוק באותו רגע ממש בו הגענו סלומניצקי ואני למקום המיון, התפרצו מספר אנשים שהגיעו מרחוב אחר. קמה בהלה מלווה צעקות וצריחות הז׳נדרמים והתעוררות בקרב החטופים המתעתדים לנצל את ההזדמנות כדי להימלט, והמבוכה היתה גדולה, חטופים וז׳נדרמים, שימשו בערבוביה. הטור הערוך בזוגות נשתבש. ז׳נדרמים נאבקו והכו בקורבנותיהם אך לא יכלו להשתמש בנשק מטווח קצר שמא יפגעו בחבריהם. ברגע זה ניצלתי את ההזדמנות והסתלקתי לעלית גג שבבית הסמוך. נטע סלומניצקי שהלך אתי כל הזמן ושנינו השתדלנו לא להיפרד איש מרעהו נחטף ממש על ידי והיה זה פלא בעיני כיצד הצלחתי אני לחמוק מידו של הז׳נדרם שכבר אחזה בי. שהיתי בעלית הגג עד שהאיר היום ויכולתי לחזור לוארשה.

חזרתי לוארשה במצב רוח מדוכדך שכן החטיפות הפכו את הקערה על פיה במשך שעות ספורות ולא ראיתי עוד את שצ׳קץ, לא את סלומניצקי ולא את דינה שאיה וכל יתר החברים שנתאספו לאסיפת הפעילים. אמנם על סלומניצקי סופר לי חדשים מספר לאחר שובי לוארשה שהוא חזר מהמחנה. על יתר האנשים לא הצלחתי להוודע ולא כלום. נכשלה גם תכניתי לבקר אצל אחותי. היא לא ידעה כלל שאני נמצא בצ׳נסטוחוב ולא ראיתיה עוד שוב לעולם.

פעולת המרי הראשונה בצ׳נסטוחוב נכשלה, אך הזרע שנטמן באדמה נבט בהמשך הזמן תוך מאבקים חמורים. הידיעות שהגיעו לגיטו וארשה מהגיטו בצ׳נסטוחוב בסוף 1942 סיפרו על תנועת מרי של „דרור" ו„השומר הצעיר" אשר היוו את הגרעין העיקרי של תנועת המרי ואשר סביבן התרכזו חברי הסניפים של שתי התנועות הנ״ל. אך גם בתקופה של סוף 1942 לא נתקלתי באף שם הקשור באותם החברים שעמם נפגשתי בעת בקורי בצ׳נסטוחוב. כולם נעלמו כמתחת לפני המים וקמו אנשים חדשים אשר שימשו משען חשוב לריכוז ולחינוך אנשים בדמות הקבוצים, שלא היו עוד קיימים.

מגיטו וארשה נשלחה אז רבקה גלנץ לארגון „דרור" וכל הפרי־פריה סביבו עוד בטרם קום הארגון היהודי הלוחם. היא המשיכה בפעולתה גם לאחר קום הארגון היהודי הלוחם, שהתגבש בקיבוץ המשותף של „דרור" ו„השומר הצעיר" בצ׳נסטוחוב. במשך זמן קצר הספיקה רבקה להתערות בחיי הצבור במקום. היא הצטיינה כאיש תנועה מובהק וכלוחמת אמיצה, אשר נפלה בקרב עם הגרמנים. בקרב אחר נפל גם מרק פולמן מ„דרור" אשר נקלע לצ׳נסטוחוב בדרכו מזגלמביה בשעת האקציה. תגבורות תנועתיות קבלה גם צ׳נסטוחוב מחברי „השומר הצעיר" בתקופות שונות וביניהם מרדכי אנילביץ, אריה וילנר, טוסיה אלטמן ויוסף קפלן.

די מגילה פון יסורים

ד״ר שמחה האמפעל און יששכר מינסקי

פאַרן שטורעם

נעכטן נאָך האָבן זיך געפירט הייסע ויכוחים. מענטשן האָבן געפרוווט איבערצייגן איינער דעם אַנדערן און קודם כל זיך אַליין, אַז טראָץ אַלע סימנים אויף הימל און ערד, וועט די מלחמה דאָך נישט אויסברעכן. עס דיסקוטירן אַלטע און יונגע, אין גאַס און אין שטוב, אין די בתי־מדרשים און שטיבלעך — אַ ים פון ווערטער גיסט זיך פון אַלע זייטן, ווי מען וואָלט ווען דערטרונקען אין אים דעם אייגענעם אומרו, די וואַקסנדיקע שרעק, וועלכע באַהערשן אַלע חושים און גלידער. דו ווילסט זיך כאָטש אויף אַ רגע באַפרייען פונעם קאָשמאַר, וועלכער רינגלט דיך אַרום, ווערסט זיך פאַר דער נעץ אין וועלכער מען וויל דיך אַרײַנשטויסן — אָבער אומזיסט. אַוועק די רו און געמיטלעכקייט. אַלע בליקן זיינען פאַרדאָגהט, די מענטשן דרייען זיך אַרום ווי אַן קעפּ. די פאַרבאַרייטונגען צו דער מאָביליזאַציע, וועלכע ווערט דערווייל אַדורכגעפירט אומאָפּיציעל, נאָמענטלעך, די פאַרטונקלטע פענצטער און די זאַפּאַסן עסנווארג, וואָס מען קויפט איין על כל צרה שלא תבוא — ווירקן אומהיימלעך.

אין דרויסן הערשט אַ פרעכטיקער הערבסט־טאָג, פאַרצירט און באַמאָלט מיט דער גאַנצער רייכקייט און שפע פון דער פוילישער נאַטור. אָבער אין האַרץ איז די פינצטערקייט אַליין.

אין די גאַסן גראָבט מען גרובנס קעגן לופט־אַנגריפן. עס גראָבן אַלע טיילן פון דער באַפעלקערונג און צווישן איין לאָפאָטע און דער צווייטער גייט אָן די דיסקוסיע וויטער. די אַנטי־יידישע העצע, וועלכע האָט זיך געפירט אין פוילן אין די לעצטע יאָרן, איז ווי אויף אַ רגע איינגעשטילט געוואָרן. הינטער דער שטאָט אָבער זעט מען ווידער די געמאָלטע אין אַלע קאָלירן אויפשריפטן: „אַ טויט די יידן", „היטלער גייט אויף אייך, יידן!" די מיליטער־גרופעס, וועלכע זיינען אויס פאַרשטענדלעכע טעמים איבערגעפירט געוואָרן מיט דער באַן נאָר ביינאַכט, פאָרן איצט אין אַלע שטעהן פון מעת־לעת. דורך די שטאָט ציען פיסגייער־פאַרמאַציעס און עס הילכט אין די אויערן דאָס קלאַפן פון זייערע באַנאָגלטע שיך. זיי זיינען שוין לאַנג פאַרביי, אָבער אין דער לופט טראָגן זיך נאָך אַלץ דאָס טופּן פון זייערע שריט.

אין חלל טראָגן זיך נאָך די קלאַנגען פון אַ יידישן יישוב וואָס איז פארמשפט אויף חורבן און אומקום. און איצט, אין דער לעצטער נאַכט פון שלום, הויבט זיך אָן זיין צאַנקען צוזאַמען מיט די ליכט, וואָס זיינען פאַרלאָשן געוואָרן אויפן באַפעל פון דער מאַכט. אַ פינצטערע, מוראדיקע נאַכט, וועלכע האָט געטראָגן אין איר שויס טרערן, פיין, חורבן און טויט.

די כהלה

פרייטיק, דעם ערשטן סעפּטעמבער אינדערפרי, האָבן די דייטשע באַוואָפנטע כוחות, אָן פריערדיקער קריגס־דערקלערונג, אַנגעהויבן איבערשרייטן די פוילישע גרענעצן. פון די הימלען האָט געגומען האָגלען מיט טויט און פאַרניכטונג. שוין אין די ערשטע שעה׳ן פון אומגלייכן גערַאַנגל איז געוואָרן קלאָר, אַז דער שונא וועט נישט אַנטרעפן, יעדנפאַלס אין דער לופט, אויף קיין ערנסטן ווידערשטאַנד און אַז די ציוויל־באַפעלקערונג איז אַנגעוויזן אויף זייער חסד און אומחסד.

די דייטשן האָבן זיך בכלל נישט געגעבן די מי צו באַמבאַרדירן מלחמה־וויכטיקע אָביעקטן, על פי רוב האָבן זיי דאָס אַפילו באַוווסט־זיניק אויסגעמיטן אויס דעם פשוטן טעם, אַז עס לוינט זיך מער זיי צו באַקומען אומבאַשעדיקטע. דער גאַנצער פאַרניכטונגס־שגעון איז לכתחילה אויסגעגאָסן געוואָרן אויף די קעפּ פון דער ווערלאָזער, אומגליקלעכער באַפעלקערונג. דער שונא האָט זיך נאָך געפונען אויף די גרענעצן און צוגעגרייט זיך צו זיין רוצחישן שפרונג, אָבער אין הינטערלאַנד האָבן שוין טויט, פייער און טרערן גענפייערט זייער ערשטן בלוטיקן שניט.

דאָס וואָס ס׳האָט זיך אָפּגעשפילט פרייטיק פרימאָרגן און אין משך פון גאַנצן טאָג אין צענדליקער פוילישע שטעט און שטעטלעך, האָט אויך נישט אויסגעמיטן אונזער שטאָט. האַלב זעקס פאַרטאָג איז די שטאָט צום ערשטן מאָל באַמבאַרדירט געוואָרן. די ערשטע קרבנות זיינען געפאַלן אויפן שטח פון דער מעטאַלורגישער פאַבריק און צופעליקע דורכגייער נעבן דער מיל. די לופט־אַנגריפן האָבן זיך איבערגעחזרט עטלעכע מאָל במשך פון דעם פרייטיקדיקן טאָג און כאָטש די שטאָט האָט דעם טאָג פאַרהעלטנישמעסיק ווייניק גע־ליטן, האָט אָבער די שרעק פאַר דעם וואָס דאָרף אָנקומען, אַרומגע־כאַפּט אַלע טיילן פון דער באַפעלקערונג. אין די אָוונט־שעהן, ווען אין שטאָט האָבן זיך באַוויזן די ערשטע פליטים פון די גרענעץ־געביטן, אָנגעשראָקענע און אָנגעלאָדן מיט פעקלעך האָב־און־גוטס, האָט די שטאָט ווי אַ ריר געטאָן זיך פונעם אָרט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ בהלהדיק אַנטלויפן פון שטאָט. מען איז געלאָפן ווו די פיס טראָגן, אָבי וואָס וויייטער פון שונא, וועלכער ציט פון מערב. די וועגן וואָס פירן קיין פשעדבאזש, קינסק, צו מזרח זיינען פול געוואָרן מיט פליטים. אַ ים פון מענטשן האָט פאַרפלייצט די פשעד־באַשער גאַס. עס ציען אַדורך גאַנצע שטעטלעך און דערפער, מען שלעפט מיט זיך אַלטע און קראַנקע, מען טראָגט זיי אין בעטלעך אַדער מען פירט זיי אין האַנט־וועגעלעך. עס מישן זיך צונויף די קולות פון קינדערישע יאָמערלעכע געווייענען, דאָס בעקן פון קיען, שעפסן, דאָס בילן פון הינט. די פליטים דערציילן מורא־דיקע זאַכן. גאַנצע שטעט און שטעטלעך זיינען ווי אָפּגעמעקט גע־וואָרן פון דער ערד. די איינווינער וועלכע עס איז געלונגען צו ראַטעוון זיך פון די פלאַמען, זיינען אומרחמנותדיק באַשאָסן גע־וואָרן פון מאַשין־געווער. במשך פון דער נאַכט האָט מען געבראַכט מאַסן פאַרוווונדעטע אין שפּיטאָל, וואָס איז גלייך פאַרפולט געוואָרן. ס׳איז פשוט נישט געבליבן קיין לויידיק אָרט און עס איז אויך נישט געווען ווער עס זאָל זיך מיט די פאַרווונדעטע פאַרנעמען. די וואָס האָבן זיי געבראַכט האָבן זיי פשוט איבערגעלאָזן אויפן שפּיטאָל־הויף, אָדער פאַר דער טיר פון שפּיטאָל און דאָרט האָבן די אומגליק־לעכע געוואָרט ביז מען וועט זיך אויף זיי מרחם זיין.

שלאָפלאָז איז פאַרביי די נאַכט אָפּילו פאר די, וועלכע האָבן נאָכנישט געמומען דעם וואַנדערשטעקן אין האַנט. די שטאָט איז פאַרטונקלט, אָבער אין בלאַסן לבנה־ליכט זעט מען פאַר יעדן הויז און אין יעדן הויף גרופּעס מענטשן, וועלכע עס פאַראייניקט זייער הילפסלאָזיקייט, נידערגעשלאָגנקייט און טיפער יאוש.

שבת אינדערפרי האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן די באַמבאַרדי־רונגען און אָפילו די אָפּיציעלע קאָמוניקאַטן פון פראָנט האָבן נישט באַווייזן צו פאַרהוילן דעם קאַטאַסטראָפאַלן צוזאַמענברוך פון גאַנצן פוילישן פאַרטיידיקונס־סיסטעם. אין שטאָט לאָזן זיך שוין זעען די בולטע סימנים פון דער מפלה. מען עוואַקואירט די רעגירונגס־ביוראָס, די אַרכיוון ווערן פאַרניכטעט, די אַרעסטאַנטן — אַוועק־געפירט. צעקלאַפּטע מיליטער־אָפּטיילונגען ציען דורך די שטאָט אין דער ריכטונג פון מזרח.

12.30 מיטיג־צייט באַווייזן זיך פאַר דער מאָגיסטראַט־געביידע די לעצטע פאַרשטייער פון דער לאָקאַלער אַדמיניסטראַציע און דער סטאַראָסטע באַפעלט צו פאַרלאָזן די שטאָט, וועלכע ווערן באַלד באַמבאַרדירט ווערן דורכן שונא. במשך פון מינוטן האָט זיך די

ידיעה פונאַנדערגעטראָגן אין אַלע ווינקעלעך פון שטאָט און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ בהלהדיק אַנטלויפן פון שטאָט, וועלכע איז כמעט אויסגעליידיקט געוואָרן פון אירע איינוווינער. אַ שעה שפּעטער איז ראַדאָמסק שוין געשטאַנען אין פלאַמען. 13 באָמבאַרדירער האָבן זיך גאַנץ רואיק אַראָפּגעלאָזט איבער די דעכער פון די הייזער און במשך פון צען מינוט געזייט מיט פייער און חורבן. עס זיינען פאַר־ניכטעט געוואָרן כמעט אַלע הייזער אין מאַרק, די קראַקאָווער גאַס, טיילן פון דער סטשאַלקאָווסקע־גאַס. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נישט אַלע הייזער זענען דירעקט געטראָפן געוואָרן, אַ חלק פון זיי איז נאָר טיילווייז צעשטערט געוואָרן. דער רוב איז אונטערגע־צינדן געוואָרן דורך פּוילישע אונטערוועלט־לייט און די אַרומיקע פּויערים, וועלכע האָבן אַ גאַנצע נאַכט געהאַלטן אין איין אַרויספירן אויף וועגעלעך דאָס געראַבעוועטע האָב און גוטס. ביים פאַרטיידיקן זיין הויז פון באַנדיטישע הענט איז יענע נאַכט געפאַלן דער בעקער אהרן קאלקע. זונטיק פרי איז געלונגען אַ 13־יעריק יינגל רשקה אַרויסצוגראָבן זיך פון אַ באָמבאַרדירט און פאַרשיט הויז אויף סטשאַלקאָווסקע גאַס. פון אים איז מען געוויר געוואָרן, אַז אין הויז־קעלער זיינען לעבעדיקערהייט באַגראָבן געוואָרן אייניקע משפּחות, וועלכע האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי שמואל־לייב וויטענבערג. דאָס קינד איז אַרומגעלאָפן צווישן די ברענענדיקע חורבות און גערופן הילף, אָבער אומזיסט, ווייל ס׳זענען נישט געווען קיין יידן אין שטאָט און דער טייל פון דער פּוילישער באַפעלקערונג וואָס איז פאַרבליבן, איז געווען פאַרנומען מיט... ראַבירן. ווען מען איז צו־געטראָטן נאָך אייניקע טעג אויסצוגראָבן די פאַרשיטע איז שוין געווען צו שפּעט. עס איז אָבער זיכער, אַז דאָס באָמבאַרדירן האָט געבראַכט צענדליקער יידישע קרבנות, כאָטש זייער גענויע צאָל איז קיינמאָל נישט געלונגען פעסטצושטעלן.

זונטיק דעם 3־טן סעפּטעמבער, 11 אַזייגער פאַרמיטאָג, זיינען די דייטשן אַריין אין שטאָט און זיי האָבן דאָ געפונען גייסטיק און פיזיש צעבראָכענע יידן, אַרומגערינגלטע דורך אַ ים שונאים מיט מעסערס אין די הענט אָדער מיט זעק, גרייט צום ראַבירן. אָט די ווילדע שנאה פון די פּוילישע שכנים און די קאַשמאַרפולע, אייביק הונגעריקע זעק, האָבן פאַרפאָלגט און געמאַטערט די יידן במשך פון דער גאַנצער צייט פון זייער אומגלייכן און בלוטיקן געראַנגל.

נאָך במשך פון זונטיקדיקן טאָג האָבן אָנגעהויבן צוריקקומען אין שטאָט די, וועלכע די פיס האָבן ווייט נישט אַוועגעטראָגן. טרוי־עריק איז געווען דאָס צוריקקומען. די צוריקקומענדיקע האָבן געפונען בלויז אויסגעברענטע שטיינער און אַש פון זייער האָב־און גוטס וואָס איז געקליבן געוואָרן פון דורות. די אַנדערע, וועמענס הייזער ס׳זיינען געבליבן גאַנץ האָבן זיך אין זיי אַריינגעגנבעט אומבאַ־מערקטערהייט באַהערשט פון פחד פאַרן ערשטן צוזאַמענטרעף מיטן בלוטיקן שונא. גאָר טראַגיש איז געווען די לאַגע פון די, וואָס האָבן געהאַט די מעגלעכקייט ווייטר צו אַנטלויפן. מענטשן זיינען אומגע־קומען פון צופעליקע קוילן (ווי דער שניידער פלובוברודה), דער סוחר אַדאָלף רודאַל איז דערטרונקען געוואָרן ביים אַנטלויפן. דער גורל פון צענדליקער אַנדערע איז ביז דעם היינטיקן טאָג נישט אויפגעקלערט געוואָרן.

דאָס שנעלע פאָרויסגיין פון די דייטשע אַרמייען האָט אָפּגעשניטן טויזנטער מענטשן, וועלכע האָבן געוואָלט אַריבער די נייע סאָוויע־טישע גרענעץ פון זייערע היימען, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ צוריקמאַרש, וואָס האָט זיך טיף איינגעקריצט אין זכרון פון די אַלע, וועלכע האָבן אים דורכגעמאַכט. אויפן וועג האָבן זיך אָפּגעשפּילט שוידערלעכע סצענעס, מען האָט צעממיתט די וואַנדערנדיקע מענטשן, אַריינגעוואָרפן אין די אויפן אָרט געשאַפענע קאָנצענטראַציע־לאַגערס און סתם געפּייניקט ביי יעטוועדער געלעגנהייט. קוים האָבן זיך די אומגליקלעכע באַוויזן אַרויסראַטעווען פון די הענט פון איין באַנדע פאַרברעכער זיינען זיי גלייך אַריינגעפאַלן אין די הענט פון אַ צווייטער. באַשפּריצט פון יידיש בלוט זיינען געוואָרן די פּוילישע וועגן.

דער אָנהויב פון דער דייטשער הערשאַפט אין שטאָט

שוין דעם ערשטן זונטיק האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן די פיינטלעכע פאַראָרדנונגען פון דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט וועגן אָפּגעבן געווער, פאָליציי־שעהן (פון 7 ביז 7) מיט דראָאונגען, אַז ווער עס וועט נישט אונטערוואַרפן זיך די באַפעלן וועט דערשאָסן ווערן.

דעם 4טן סעפּטעמבער האָבן זיך באַוויזן צוויי פּלאַקאַטן — אין דייטש און פּויליש אונטערגעצייכנט דורך מיליטערישן שטאָט־קאָמענדאַנט. לויטן ערשטן באַפעל האָבן יידן געמעגט זיך באַוועגן אין שטאָט פון 8 אַזייגער פרי ביז 7 אָוונט, פּאָליאַקן פון 5 פרי ביז 8 אָוונט. פאַר באַווייזן זיך אין שטאָט אין די פאַרבאָטענע שעהן האָט געדראָט טויט־שטראָף. דער צווייטער באַפעל האָט פאַראָרדנט צו שליסן אַלע יידישע געשעפטן און מאַגאַזינען ביז צו אַ נייער מעלדונג.

אין די אָוונט־שעהן האָבן זיך באַוויזן גרופּעס דייטשע זעלנער באַגלייט דורך פּאָליאַקן, וועלכע האָבן זיי געפירט צו די יידישע געשעפטן. די זעלנער האָבן אויפגעריסן צענדליקער יידישע געשעפטן, אויסגעראַבעוועט זיי און פונאַנדערגעטיילט די פּאָליאַקן יידיש האָב און גוטס. אַ טאָג שפּעטער האָבן זיך באַוויזן די ערשטע דייטשע משפּחות, וועלכע זיינען צוגעפאָרן אין דער באַגלייטונג פון פּוילישע שטאָט־באַאַמטע אויפן נייעם וועג און אַרויסגעוואָרפן די יידן פון זייערע וווינונגען. פאַרשטענדלעך אַז מען האָט פאַרווערט מיטצו־נעמען זאַכן מיט זיך און נאָך באַגלייט די אומגליקלעכע מיט בלוטיקע קלעפּ.

מיטוואָך, דעם 6טן סעפּטעמבער זיינען אַרעסטירט געוואָרן די פאָלגענדע יידן: די ברידער מינץ, יעקב, אָלעק און ראָמעק ראָזענ־בוים. מען האָט פון זיי פאַרלאַנגט געלט און זיי בלוטיק געשלאָגן.

דינסטיק, דעם 12טן סעפּטעמבער 1939 האָט זיך ספעציעל אַיינ־געקריצט אין זכרון פון דער גאַנצער ראַדאָמסקער יידישער באַפעל־קערונג, מיט די בלוטיקע אכזריותדיקע מעשים פון דער דייטשער געסטאַפּאָ אין דער שטאָט, מיט דער הילף פון די פּאָליאַקן.

באַלד אינדערפרי זענען די דייטשע געסטאַפּאָווצעס מיט בייטשן אין די הענט, אין דער באַגלייטונג פון פּאָליאַקן, אַרומגעגאַנגען אין אַלע יידישע הייזער און אַרויסגעשלעפּט די מענער. יונג און אַלט האָבן זיי צוזאַמענגעטריבן אין מאַרק, ווו זיי האָבן אַלע יידן איינגע־טיילט אין 3 גרופּן: איין גרופּע אַוועקגעטריבן אויף די פּיעטרקאָווער גאַס, צום פּלאַץ פון דער געוועזענער צערקווע, די צווייטע גרופּע אַוועקגעטריבן אויף רעימאנטא גאַס צו דעם אַזוי גערופענעם „באָבע־דזיאַדע״ פּלאַץ, און די דריטע גרופּע איז פאַרבליבן אין מאַרק.

די מאַרק־גרופּע האָט באַקומען אַ בעפעל צו פאַרשיטן די שוץ־גריבער, וואָס זענען נאָך פאַרן אויסברוך פון קריג צוגעגרייט געוואָרן דורך דער גאַנצער ראַדאָמסקער באַפעלקערונג, אויפן פאַל פון לופט אָנגריפן. יעצט אָבער האָבן די פּאָליאַקן געוווּסט צו דערציילן די דייטשן — אַז די דאָזיקע שוץ־גריבער, האָבן די יידן אויסגעגראָבן, בכדי די דייטשע טאַנקן זאָלן נישט קענען אַריינפאָרן אין שטאָט. און אַזוי אַרום פאַראַליזשירן דעם זיגערישן דייטשן פאָרמאַרש.

די יידן זענען געוואָרן געצוווּנגען, מיט די בלויזע הענט צו פאַרשיטן די גריבער; און דערביי מערדערלעך געוואָרן געשלאָגן איבער די קעפּ מיט די בייטשן פון די געסטאַפּאָווצעס הענט. זיי

בעת דער „אקציע" פון „בלוטיקן דינסטיק" (12.9.1939)

האָבן אויך געזוכט קרבנות וועלכע האָבן נישט געארבעט שנעל. דער ערשטער קרבן איז געווען דער יינגער שטרוזבערג (מאַנעלע שטרוז־בערגס זון). מיטאָג־צייט האָבן די בלוט־דורשטיקע געסטאָפאָווצעס ארויסגעפירט די גאנצע גרופע אויפן נייעם וועג ביים שטייער־אַמט, געהייסן אַלעמען זיך אויסלייגן מיטן פנים צו דער ערד, ארומגערינגעלט זיי פון אלע זייטן מיט א וואַך מאַשין־געווער און מיט בייטשן אין די הענט, און אַליין זענען די געסטאַ־פאָווצעס געגאַנגען עסן מיטאָג. די גאַנצע גרופע איז געבליבן אַזוי אויסגעצויגן אויף דער ערד, און ווער עס האָט זיך נאָר אַ ריר געגעבן, איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן. דער גאַנצער נייער וועג, איז פון ביידע זייטן געווען פול מיט פאָליאַקן, וועלכע האָבן אויך אויפמערקזאַם געמאַכט די דייטשן וועלכער ייד עס גיט זיך אַ ריר.

אַזוי איז די גרופע געלעגן אויף דער ערד, ביז די געסטאַפאָווצעס זענען צוריקגעקומען, אַנגעפרעסענע און אַנגעטרונקענע, און דאַן מיט מערדערלעכע שלעק געטריבן אין געשלאָסענע רייען צו די צווייטע גרופע וואָס איז געפייניקט געוואָרן אויף דעם „באָבע־דזיאדע" פלאַץ. דאָס זעלבע איז געשען מיט דער גרופע וואָס איז געפייניקט געוואָרן אויף דער צערקווע־פלאַץ. די דאָזיקע גרופע האָט געהאָט נאָך אַ צוגאָב מזל. זייט יאָרן זענען אויף דעם פלאַץ געשטאַנען צוויי גרויסע אייזערנע קעסלען, אָנגעפילטע מיט־יעריקן רעגנוואַסער. האָבן די געסטאַפּאָ געכאַפט קרבנות, זיי אָנגעכאַפט ביי די פיס און מיטן קאָפ זיי אַריינגעלאָזן אין וואַסער אַריין. געהאַלטן אין דעם צושטאַנד ביז דער קרבן איז שוין געווען האַלב טויט, דאַן אים אַוועקגעוואָרפן, געכאַפט אַ צווייטן קרבן, און איבער אים דורכגעפירט די זעלבע רייניקונגס־אַקציע. אויך די גרופע איז מיט מערדערלעכע שלעק און קלעפ געטריבן געוואָרן צום „באָבע־דזיאַדע" פלאַץ. און דאָ אויפן „באָבע־דזיאדע" פלאַץ, האָט זיך אַלעס אָנגעהויבן פונסניי. און בכדי נאָך בעסער צו ווייַלן אונזערע שכנים די פאָליאַקן, האָבן די דייטשן אַרויסגעפונגען די דאָזיקע יידן, וואָס האָבן זייער גאָנץ לעבן זיך געצירט און געשפיגלט מיט זייערע בערד, און עס האָט זיך אָנגע־פאָנגען אַ געיאָג, ווער עס וועט שנעלער שניידן און רייסן די יידישע בערד.

נאָכדעם האָט יעדער איינער געמוזט אַדורכגיין אַ טבילה אין דעם טייכל ראדומקה. אַלע זיינען אַריינגעטריבן געוואָרן אין וואַסער אַריין, אייניקע האָבן זיך געמוזט אויסציען אין דער בריי פון טייכל, מאָכן אַזאַ מין לעבעדיקע בריק, און די אַנדערע האָבן געמוזט אויף די לעבעדיקע בריק דורכגיין, אַהין און צוריק. און מעשה שטן האָט גאָט צוגעשיקט אונזער גוט באַקאַנטן מאָלער דאמסקי, וואָס פונקט דאָמאָלס האָט זיך אים פאַרגלוסט צו מאָכן איינע פון זיינע „פיגורן". און דווקא דאָס, האָט די געסטאַפאָווצעס געפעלן, און דערפאַר האָבן אַלע באַקומען בייטשן איבער די קעפ, בכדי נאָכצומאָכן דאמסקיס פיגורן.

צו דעם אַלעם האָבן זיך צוגעקוקט מאַסן פאָליאַקן. אונזערע נאָענטסטע שכנים מיט וועלכע מען האָט דאָס גאַנצע לעבן פאַרברַאכט אין די בעסטע באַציונגען. אַנהויבנדיק פון דעם רעיענט פּאראדאווסקי, דער אַפּטייקער, דער לערער פון ניעמצעס גימנאַזיע — וואלטשאק,

דעם אינזשיניער פעלרולא, דער סענדזיע מיכאַלעק, דעם גנב גונערא, די גאַסן־פרוי העלקע צעבולקא. מאַסן, מאַסן זענען זיי געשטאנען, און זיך געוויילט פון אונזער פיין.

און אויב דאָס אַלעס איז נאָך געווען ווייניק פאַר אונזערע שכנים, האָבן זיי אָנגעוויזן ווער עס זענען די רייכע יידן. און מיט זיי האָט זיך די געסטאַפּאָ ספּעציעל פאַרנומען. זיי האָבן געפונען אייניעם פון די ברידער־פאַבריקאַנטן מינץ, וואָס צענדליקער יאָרן האָבן לויטער פאַליאַקן געארבעט אין זיין פאַבריק, פון זיי געלעבט און געשיכורט, און איצט האָבן זיי אַלע אויף אים געשפּיגן און געוואַרפן בלאָטע אין פנים אַריין. און אַז אַלע זענען שוין מיטן צופאַלן פון דער נאַכט געפאַלן פון די פיס פון מידקייט און פיין, צעבראָכן פיזיש און מאָראַליש, דאָן, האָבן די געסטאַפּאָ דווקא געזומען, דעם דאָזיקן מינץ, אים באַלאָדן מיט שפּאַדלעס, און אים געטריבן מיט די בייטשן איבער אַלע גאַסן.

וועמ עס איז שוין געווען פינצטער, האָבן די מערדערס אָנגעהויבן באַפרייען איין רייע יידן נאָך דער אַנדערע. אָבער, נאָך נישט זייענדיק גאַנץ זאָט פון פייניקונגען, האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט אין אַ שפּאַלער, און יעדער ייד האָט געמוזט פאַר זיי אַלעס אַרויסלייגן צוזאַמען מיט די קעשענעס, און דאָן געמוזט אַדורכלויפן דעם שפּאַלער דייטשן, וואָס האָט געהאַקט ווי אַ האָגל איבער די קעפ. פון אַלע זייטן האָבן זיי אונטערגעשטעלט די פיס, און זעלטן ווער איז נישט געפאַלן און געוואָרן צעקאָפּעט פון זייערע גראָבע שטיוול. און אַז מען האָט שוין געהאַט די זכיה אַרויסצוקריגן זיך אין גאַס אַ פאַרבלוטיקטער, אַ צעהאַקטער, איז די גאַנצע רעימאנטא גאַס געווען באַלייגט מיט פאַליאַקן, וואָס האָבן ערשט אויפסניי אָנגעהויבן צו שלאָגן פון אַלע זייטן, ווי זיי וואָלטן חלילה געווען אויסגעהונגערט, און נאָך קיין איין מאָל נישט געשלאָגן קיין יייד.

צומאָרגנס נאָך דעם שוואַרצן דינסטאָג, האָט מען שוין אין שטאָט געווווסט, ווער עס האָט פרייוויליק רעזיגנירט פון דעם נייעם ביטערן לעבן, און זיך געוואָרפן אין די אָרעם פונם זיסן טויט. דער ערשטער איז געווען שלמה גליקסמאַן (פראזוך), דאָן פנחס פליגעלטויבס איידעם און אַנדערע. און נאָך פריער דער זייגערמאַכער שמעון יורבורסקי.

עטלעכע טעג שפּעטער, האָט מען די יידן דערלויבט צו עפענען זייערע געשעפטן. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די דייטשן און פאַליאַקן האָבן אָנגעהויבן שטורמען די געשעפטן. די ערשטע האָבן סתם געזומען סחורות אָן געלט און די אַנדערע האָבן פאַר גראָשנס געקויפט סחורות, וועלכע מען האָט שוין שפּעטער נישט געקענט צוריקקויפן. אויף אַזאַ אופן זיינען אויסגעליידיקט געוואָרן כמעט אַלע יידישע געשעפטן און די סוחרים זיינען אין בעסטן פאַל פאַרבליבן מיט ווערטלאָזע פאַפּיר־געלט.

דאָס כאַפן יידן אין די גאַסן איז געווען אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אויסער מיט שווערער אָרבעט איז דאָס כאַפן געווען פאַרבונדן מיט פאַרשידענע פייניקונגען. זייער אָפט האָבן גרופּעס דייטשע סאָלדאַטן געוואָלט זיך סתם אַביסל לוסטיק מאַכן אויפן חשבון פון די צום טויט־דערשראָקענע יידן. צווישן אָנדערע איז באַפאַלן געווארן די דירה פון אמשינאָווער רבין בעתן זאָגן סליחות. די צעווילדעווועטע סאָלדאַטן האָבן געשלאָגן די מתפּללים, צעריסן די ספרים און טליתים און געטרעטן אויף זיי. דאָן האָט מען די יידן אַרויסגעטריבן צום ספּאָרט־פלאַץ, וווּ מען האָט זיי געצווונגען פאַרשיטן און שפּעטער ווייטער אויסגראָבן גרובנס. דאָס אַלץ איז געווען, פאַרשטייט זיך, באַגלייט דורך כלערליי פייניקונגען, ווי שפּרינגען אין די גרובנס, לויפן אַרום דעם ספּאָרט־פלאַץ און מאַכן פאַרשידענע ספּאָרט־איבונגען, צום גרויסן געלעכטער פון די סאָלדאַטן און ציווילע פאַר־זאַמלטע. צווישן אַנדערע האָט אַ סאָלדאַט אָפּגעשוירן אַ האַלבע באָרד ביי לייבקע דונסקי (פון דער מקוה), אַ צווייטן יידן האָט מען פשוט אונטערגעצונדן די באָרד, אַ דריטן האָט מען געצווונגען צו האַלטן אַן אויסגעשטרעקטן רעוואָלווער אין דער ריכטונג פון די סאָלדאַטן און אים אין דער פּאָזע פאָטאָגראַפירט.

מיט דעם דערנענטערן זיך פון ראש־השנה און יום־כיפור האָט זיך די לאַגע נאָך מער פאַרערגערט. די כסדרדיקע כאַפּעריינען צו צוואַנגס־אַרבעטן און דער פּחד צו באַוועגן זיך אין שטאָט, האָבן אָפּגענומען ביי דער יידישער באַפעלקערונג די מעגלכקייט צו פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט. אויסער דעם זיינען דאָך הונדערטער פאַמיליעס אָפּגעברענט און באַרויבט געוואָרן. לייכט זיך אַלזאָ פאָרצושטעלן די קאַטאַסטראָפאַלע עקאָנאָמישע לאַגע אין וועלכער די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך געפונען שוין אין ערשטן חודש פון דער מלחמה. די צאָל היימען וווּ דער הונגער איז געווען אַן אָפּטער גאַסט, איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג.

ראש־השנה און יום־כיפור האָט מען, פאַרשטענדלעך, נישט געדאַווענט אין שול און די בתי־מדרשים. אין אייניקע ווויינונגען האָבן זיך פאַרזאַמלט די נאָענטסטע שכנים, בכדי צו דאַוועענען בציבור. אין דרויסן זיינען געשטאַנען פרויען און קינדער און אַכטונג געגעבן צי עס דערנענטערן זיך נישט די שונאים, ווייל אויך דאָס פאַרזאַמלען זיך אין גרופּעס איז געווען פאַרבאָטן. טראָץ די דאָזיקע וואַכן, זיינען פיל מניינים באַפאַלן געוואָרן און די מתפּללים האָט מען צוזאַמען מיט אַנדערע פאַרשלעפּט אויף עפּנטלעכע פלעצער, וווּ זיי האָבן געארבעט ביים פאַרשיטן די לופט־שוץ־גרובנס. ביי די אַרבעטן האָבן זיך נאָך מער ווי שטענדיק אָפּגעשפּילט מוראדיקע סצענעס מון עס האָבן זיך געהערט די יאָמערלעכע געשרייען פון די געפיניקטע.

דעם 9טן אָקטאָבער האָבן זיך אויף די מויערן פון די הייזער באַוויזן באַקאַנטמאַכונגען, אַז אַלע מענער, יידן אין עלטער פון 15 ביז 60 יאָר מוזן זיך רעיעסטרירן פון מאָרגן אָן אויף דעם פּיה־פלאַץ. די, וועלכע וועלן זיך נישט רעיעסטרירן דראָט טויט־שטראָף. אויף די באַקאַנטמאַכונגען איז געווען אונטערגעשריבן דער שטאָט־קאָמענדאַנט.

די רעיעסטראַציע איז פאַרגעקומען אויפן פיה־פלאַץ ביים ספּארט וואדני און האָט געדויערט פינף טעג. ס׳האָבן זיך אַדורכגעפירט פוילישע שטאָט־באַאַמטע אונטער דער אויפזיכט פון דייטשע זעלנער. דער צווועק פון דער רעיעסטראַציע איז נישט געווען באַקאַנט, און פאַרשטענדלעך, אַז זי האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע באַאומרואיקונג צווישן די יידן. דעם 30סטן אָקטאָבער האָבן זיך באַוויזן נייע באַקאַנטמאַכונגען, אַז יידישע מענער אין עלטער פון 15 ביז 60 יאָר מוזן זיך מאָרגן נאָכאַמאָל רעיעסטרירן אין מאַגיסטראַט. און אויך דאָס מאָל אונטער דער דראָונג פון טויט־שטראָף פאַר די וועלכע וועלן נישט קומען זיך רעיעסטרירן.

צומאָרגנס, דעם 31סטן אָקטאָבער האָבן זיך אָנגעהויבן זאַמלען פאַר דער מאַגיסטראַט־געביידע פון 8 פרי יונגע און אַלטע, וואַרטנדיק אין לאַנגע רייען פאַרן אַרייננאַנג. די רעיעסטראַציע איז פאַרגעקומען אינעם גרויסן זיצונגס־זאַל פון ראַדאַמסקער שטאָט־ראַט. דער שטאָט־קאָמענדאַנט, רוטער, אין אַ ברוינעם מונדיר מיט אַ שווארצן האַקן־קרייץ אויפן רויטן באַנד, האָט געמאָלדן צווישן איין דראָונג און דער צווייטער, אַז אַלע אַרבעטס־פעאיקע מענער וועלן מוזן טראָגן אַ צייכן אויף דער לינקער ברוסט. נאָכדעם האָט מען אָנגעהויבן טיילן די אַזוי גערופענע „לאַטעס״. יעדער האָט געמוזט אויפהויבן איין לאַטע, אויפשרייבן זיין נומער, אַדרעס, בעלפאַך, אַלטער, בעסער אַ האַנטווערק, אַ פאַך, אַ פּראָפעסיע, אַ שפּעציעלקייט, אַ דיפּלאָם, אַ דיפּלאָמאַטישן רעפּרעזענטאַנט, אַ קאָנסולאַט, אַ קאָנסולאַרישן אַגענט, אַ פּאַספּאָרט, אַ פּאַספּאָרט־נומער, אַ פּאַספּאָרט־קאָנטראָלע, אַ פּאַספּאָרט־קאָנטראָלע־נומער, אַ פּאַספּאָרט־קאָנטראָלע־אָרט, אַ פּאַספּאָרט־קאָנטראָלע־דאַטע

געבן זיין נאָמען, פֿאַרנאָמען, דעם אַדרעס און פֿאַך. עס זיינען געווען דריי מינים „לאָטעס״: פּיאָלעטע, רויטע און געלע. זיי זיינען געווען אויס שטאָף, 12 סענטימעטער די לענג און 4 די בריי׳ט מיט אַ גרויסן J. (יודע) אין גאָלדענער פֿאַרב אויף די פּיאָלעטע, און שוואַרצער — אויף די רויטע און געלע לאָטעס. די פּיאָלעטע לאָטעס האָבן באַקומען מענטשן באַפֿרייטע פון צוואַנגס־אַרבעט: דאָקטוירים, דענטיסטן און אַרבעטס־אומפּעאיקע. עס האָבן זיי שפּעטער אויך געטראָגן די מיטגלידער פונעם יודנראַט. די רויטע לאָטעס האָבן באַקומען עלטערע און שוואַכע מענער, וועלכע זיינען געווען מחויב צו אַרבעטן בלויז דריי טעג אין וואָך. די באַזיצער פון די געלע לאָטעס זיינען מחויב געווען צו אַרבעטן ביי צוואַנגס־אַרבעטן אַ גאַנצע וואָך. די ראַדאָסקער זיינען געווען די ערשטע אין גאַנץ פּוילן, ווייל שוין דעם 31סטן אָקטאָבער 1939 האָבן זיי באַקומען די דאָזיקע לאָטעס.

דעם 7טן נאָוועמבער ביינאַכט זיינען אַרעסטירט געוואָרן פּינף רייכע יידן: יעקב ראזענבוים, אלעק ראזענבוים, שלמה פישמאן, יצחק שפּירא און יוסף מינץ. זיי זיינען מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן און גלייכצייטיק האָט מען אויף די יידן אַרויפגעלייגט אַ קאָנטריבוציע אין דער הויך פון פופציק טויזנט זלאָטעס, וועלכע האָט באַדאַרפט אַריינגעטראָגן ווערן במשך פון 24 שעה, אַנדערש וועלן די פינף אַרעסטירטע דערשאָסן ווערן. די סומע איז געדעקט געוואָרן און די יידן זיינען אַרויס באַפֿרייט.

דעם 9טן נאָוועמבער האָבן זיך געמוזט צושטעלן די באַזיצער פון די געלע לאָטעס 7 אַזייגער פרי פֿאַר דער שטאָטישער באָד אויף יאָסעלעוויטשאַ גאַס. דאָ האָבן זיי דייטשע זעלנער און זעלבסטשוצלער (פֿאָלקס־דייטשן) אייגעטיילט אין די פֿאָלגנדיקע אַרבעטס־גרופּעס: 1) גאָסן־ריניקער; 2) ב׳ורא־אויפֿראָמער; 3) באַ־ שעפטיקטע ביים פונאַנדערנעמען די חורבות פון די באָמבאַרדירטע הייזער. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע און פֿאַרבונדן מיט כלערליי דערנידערונגען. די אַרבעטער פלעגן צוריקקומען פון דער אַרבעט הונגעריק, אויסגעמאַטערט און צעשלאָגענע. איין גרופּע אַזאַ איז געשיקט געוואָרן צו שאָסיי־אַרבעט.

דעם 12טן נאָוועמבער איז צום שטאָט־קאָמיסאָר געקומען געוואָרן דער קהילה־פֿאָרזיצער, משה בערגער, וועלכער האָט באַקומען דעם באַפֿעל צו אָרגאַניזירן במשך פון 24 שעה אַ יידנראַט און פֿאַרשטעלן די ליסטע צום באַשטעטיקן אויף דער קהילה־זיצונג, געווידמעט דעם יודנראַט, איז צונויפגעשטעלט געוואָרן די פֿאָלגנדיקע פערזאָנען ליסטע: משה בערגער, ד״ר גליקמאַן, מאטעק בעהם, יהודה־הערש טיגער, עדוואַרד לאופער, יוסף מינץ, ישראל מינץ, יעקב ראזענבוים, עליאש ראזענבוים, ראָמעק ראזענבוים, מיכאל שטיינלאוף, יצחק שפּירא און שמואל שפּירא.

דעם 15טן נאָוועמבער איז דער יודענראט באַשטעטיקט געוואָרן און אַלס פֿאָרזיצער איז באַשטימט געוואָרן משה בערגער. די אויפ־ גאַבע פון יודנראַט איז געווען צו שטיין אין קאָנטאַקט מיט דער דייטשער מאַכט און אירע פֿאַרוואַלטונגס־אָרגאַנען און פֿאַרשטייט זיך אויספירן אָלע זייערע באַפֿעלען. נאָך אַ וואָך צייט האָט דער יודענראַט באַקומען אַ באַפעל פונעם קאָמענדאַנט ראָטער איבערצונעמען די יידישע אַרבעטס־גרופּעס. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט איז געשאַפן געוואָרן ביים יודנראַט אין דער געוועזענער קהילה־געביידע אויף מיצקעוויטש־גאַס 5 אַן אַרבעטס־ביורא. עס זיינען אויפסניי קאָמ־ פלעטירט געוואָרן די ליסטעס פון די אַרבעטס־פּעאיקע יידן. די דייטשע מאַכט האָט פון טאָג צו טאָג פֿאַרלאַנגט וואָס מער אַרבעטס־ הענט, אַזוי אַז זייער צאָל איז דערגאַנגען ביז דריי טויזנט מענטשן טעגלעך. די אַרבעטער האָבן, פֿאַרשטייט זיך, נישט באַקומען פֿאַר זייער אַרבעט קיין שום באַלוינונג. דער הונגער איז כסדר גע־ וואָקסן און די אַרבעטער האָבן אַלץ שטאַרקער אָנגעהויבן פֿאַרלאַנגען פון דעם יודנראַט מען זאָל זיי באַצאָלן פֿאַר דער אַרבייט און העלפן זייערע פֿאַמיליעס. אויך האָבן זיי געפֿאָדערט, אַז צו דער אַרבעט זאָלן גענומען ווערן אָלע אַרבעטס־פעאיקע אָן אויסנאַם. זיי האָבן מיט רעכט אָנגעוויזן אויף דעם פֿאַקט, אַז די גאַנצע לאָסט פֿאַלט אויף די פלייצעס פון די אָרעמע פֿאָלקס־שיכטן, בעת די רייכע קויפן זיך אויס פֿאַר געלט.

דער דרוק פון דער נאַצישער אַדמיניסטראַציע אויף דער יידי־ שער באַפעלקערונג איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג אָלץ שטאַרקער. דאָס אויספֿרעסן געלט איז געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אַ חוץ געלט האָבן די יידן געמוזט זיין שטענדיק גרייט צו דערפילן כלערליי פֿאָדערונגען, וועלכע זיינען געוואָקסן פון שעה צו שעה. מען האָט זיי געמוזט צושטעלען מעבל, שלאָף־אייניריכטונגן, קלייידער, וועש, גאַרדינען, פוך־בעטגעוואַנד, טעפּיכער, צירונג, סערוויסן, רא־ דיא־אַפּאַראַטן, קלאַווירן, פּאַטעפּאָנען אדג״ל. ס׳דאַרף אויך צוגעגעבן ווערן, אַז צווישן די אָלע פֿאָדערונגען איז אויך געווען אַ פֿאָדערונג, אַז יידן זאָלן אייניריכטן און אויסמעבלירן מיט דעם פולן לוקסוס אַ שאַנד־הויז פֿאַר די דייטשע מיליטער־לייט. דער יודנראַט האָט מיט גרויסע שוועריקייטן צוזאַמענגעשטעלט די געפֿאָדערטע זאַכן און דאָס איינגעקויפט ביי פוילישע סוחרים.

אַן אַנדערע צרה איז געווען דער אינזשיניער, וואָס האָט אָנגע־ פירט מיט די אַרבעטן. געהייסן האָט ער ציפּסער און פֿאַר דעם אויסברוך פון דער מלחמה האָט ער געאַרבעט אין אַ טשעכישער געזעלשאַפט, וועלכע האָט געבויט דעם אַספאַלט־שאָסיי קראָקע־ וואַרשע. דאָס איז געווען אַ סאַדיסט, וואָס האָט מיט אַ באַזונדערער הנאה געפייניקט די יידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן געאַרבעט אונטער זיין השגחה. וויפל אַרבעטער דער יודנראט האָט אים צוגע־ שטעלט איז אים שטענדיק געווען וויניק און ער האָט שטענדיק פֿאַרלאַנגט מער. נישט איין מאָל האָט געטראָפן, אַז ער האָט געכאָפט עטלעכע יידן, באַפוילן זיי אויסצושפּאַנען אַ דורכפֿאָרנדיקן וואָגן, באַלאָדן מיט בעטן־פּליטעס און געצווונגען זיי צו שלעפּן די שווערע שטיינער צום אַלגעמיינעם גלעכטער פון די פוילישע צוקוקער. ציפּסער האָט אָפט באַזוכט די אַרבעטס־ערטער, וווּ ער האָט מערדערלעך געשלאָגן און געפייניקט די אַרבעטער.

די שווערע לאָגע פון די אַרבעטנדיקע, זייער פֿאַרביטערונג קעגן די וועלכע זיי האָבן באַטראַכט ווי די מיטשולדיקע אין זייערע ליידן און פיין, האָבן צום סוף דערפירט צו אַ ספּאָנטאַנע דעמאָנסט־ראַציע, וועלכע איז פֿאַרגעקומען פֿאַר די ביורא־לאָקאַלן פון יודנ־ראַט. געווען איז דאָס מיטוואָך דעם 6טן דעצעמבער. די הונגעריקע דעמאָנסטראַנטן האָבן פֿאַרלאַנגט, אַז דער פֿאַרזיצער פון יודנראט זאָל אויפֿנעמען אַ דעלעגאַציע און פֿאַרזיכערן אַ גערעכטע אַרבעטס־ פֿאַרטיילונג, וועלכע זאָל אַרומנעמען אָלע אַרבעטס־פעאיקע מענער פון אָלע שיכטן, אָרעם און רייך, זאָל פֿאַרזיכערט ווערן אַ לוין־ מינימום און אונטערשטיצונגען פֿאַר די הונגעריקע משפּחות. אויך האָבן זיי פֿאַרלאַנגט, אַז אויף די רייכערע און נישט־אַרבעטנדיקע שיכטן זאָל אַרויפגעלייגט ווערן אַ געלט־אָפּצאָל לטובת די וועמען דער גורל האָט אַריינגעטריבן אין די צוואַנגס־אַרבעטס־גרופּעס. פֿאַרביטערט וואָס דער יודנראט וויל נישט אויפֿנעמען אַ דעלעגא־ ציע, האָבן זיך די פֿאַרזאַמלטע אַריינגעריסן אין לאָקאל פון יודנראט און אָנגעהויבן דעמאָלירן די אייניריכטונגען.

פון יודנראַט האָט מען טעלעפֿאָניש צעווויסן געטאָן דער דייטשער מאַכט וועגן פֿאַרפאַל. נאָך אַ קורצער צייט זיינען אָנגעקומען צענ־ דליקער זשאַנדאַרמען און אַ וואָרף געטאָן זיך ווי ווילדע חיות אויף די פֿאַרזאַמלטע פֿאַר דעם קהילה־בנין. עס האָבן זיך געפונען פֿאַר־

צווייפלטע יידן, וועלכע האָבן געפרוווט זיך פאַרטיידיקן, דאָס האָט שוין די נאַציס ביז גאָר אַרויסגעפירט פון די כלים. זיי האָבן זיך שוין נישט באַגנוגנט מיט שלאָגן און שטעכן מיט די באַגנעטן, נאָר געפענט אַ שיסעריי. עס זיינען געפאַלן צענדליקער פאַרווונ־דעטע. דאָס מערדערלעכע שלאָגן האָט זיך איבערגעטראָגן אויך אין די אַנדערע גאַסן און געדויערט אַ לאַנגע צייט. וואָכנלאַנג האָט מען געזען אין שטאָט יידן מיט פאַרבאַנדאַזשירטע קעפּ און גלידער.

דעם 20סטן דעצעמבער 1939, זעקס אַזייגער אינדערפרי, האָט זיך באַוויזן אין דער פּוילישער און דייטשער שפּראַך די מעלדונג וועגן שאָפן אַ געטאָ. דאָס געטאָ האָט אַרומגענומען די פאָלגנדיקע גאַסן: די שול־גאַס, ראלנא, סטאַדולנא, יאסעלעוויטש, סטשאַל־קאָווסקא, פאביאן־גאַס, מיצקעוויטש־גאַס. דאָס אַרויסגיין פון געטאָ און שטרענג פאַרבאָטן געווארן, גלייכצייטיק איז אויך פאַרוווערט געווארן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג אַריינצוקומען אין יידישן „ווויז־באַצירק״.

דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט געווויינט אויסער די גרענעצן פון אָנגעצייכנטן געטאָ, איז געגעבן געווארן אינעם באַפעל איין טאָג צו פאַרלאָזן זייערע ווויינונגען און איבערגיין אין געטאָ. דעמזעלביקן טאָג אין די פאַרמיטאָג־שעהן שוין, האָבן מאַסן יידן בהלהדיק פאַרלאָזט זייערע דירות און אָנגעהויבן שטראָמען פון נייעם מאַרק אין די געטאָ־גאַסן אַריין. אַ שווערער טרויער איז געווען אויסגעגאָסן אויף די פנימער פון די יידן. די פאָליאָקן זיינען אָבער געשטאַנען אין די גאַסן און מיט גרויס הנאה צוגעקוקט זיך צום יידישן חורבן. קיין גוט וואָרט, קיין איין טרייסט־וואָרט איז נישט געפאַלן פון זייערע מיילער. דער טאָג איז געווען אַ ווינטערדיקער, דער שניי וואָס איז דאָן געפאַלן האָט נאָך פאַרגרעסערט די פאַר־צווייפלונג פון די דאָכלאָזע מאַסן. מען האָט געזען הונדערטער יידן, באַהאָנגענע מיט פּעקלעך, ווי זיי שטופן באַלאָדענע מיט דעם בידנעם האָב און גוטס וועגלעך אין דער ריכטונג פון געטאָ.

מיטאָג־צייט האָבן זיך באַוויזן אין די גאַסן ס. ס. מענער, זשאַנ־דאַרמען, געסטאַפאָ־לייט אין דער באַגליטונג פון פאָלקס־דייטשן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן צו קאָנטראָלירן צי אַלע יידן האָבן שוין פאַרלאָזט די ווויינונגען, און פאַרלאָנגט אָפצוגעבן די שליסלען פון די דירות, געשעפטן, מאַגאַזינען און וואַרשטאַטן. אַ וווּ נאָר זיי האָבן געטראָפן אַ יידן, האָבן זיי אים מערדערלעך געשלאָגן, אַרויסגעיאָגט פון שטוב און נישט דערלויבט אים גאָרנישט מיטנעמען מיט זיך. די יידן וועלכע האָבן געפרוווט אַריבערצופירן מעבל, בעטגעוואַנט זיינען ביים אַריינגאַנג אין געטאָ באַפאַלן געווארן דורך דער דייטשער מיליץ, וועלכע האָט זיי אַלץ צוגערויבט. טויזנטער יידן זיינען אין די ערשטע נאַכט געלאגן אין דער קעלט אין דרויסן. ס׳איז נאָכנישט געווען קיין אָרט פאַר די אַלע אַרויסגעטריבענע, ווייל די פּוילישע איינווויינער פון איצטיקן געטאָ האָבן באַקומען דריי טעג צייט צו פאַרלאָזן זייערע דירות. די אַלטע, קראַנקע און קינדער האָט מען דערווייל אַריינגענומען אין די בתי־מדרשים און אין די שולן. נאָכ־דעם ווי די פּוילישע איינווויינער האָבן פאַרלאָזט דעם „יידישן ווויז־באַצירק״ האָט דער יידנראַט איבערגענומען די דירות און פונאַנ־דערגעטיילט די דרך אגב אינגאַנצן דעמאָלירטע דירות. אָבער נאָכדעם האָבן די יידן געווויינט צוזאַמענגעפרעסט צו עטלעכע משפ־חות אין אַ דירה. טייל האָבן ווייטער געמוזט ווויינען אויף בוידעמס, אין קעלערס און שטאַלן, ווייל די צאָל פאָליאָקן וואָס האָבן פריער געווויינט אין צוגעטיילטן געטאָ, איז געווען אַן אַ פאַרגלייך קלענער ווי די צאָל יידן, וועלכע האָבן געמוזט פאַרלאָזן זייערע ווויינונגען. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט די דייטשע מאַכט אַוועקגעשטעלט ביי אַלע געטאָ־אַריינגענג ווייסע שילדן מיט רויטע אויפשריפטן אין דייטש און פּויליש מיט דעם פאָלגנדיקן אינהאַלט: „דאָ איז דאָס געטאָ. אַריער איז דער אַריינגאַנג שטרענג פאַרבאָטן. יידן איז דאָס אַרויסגיין פון געטאָ אָן דערלויבעניש פון שטאָט־קאָמענדאַנט שטרענג־פאַרבאָטן״. אייניקע מיטגלידער פונעם יודנראט האָבן באַקומען דער־לויבענישן אַרויסצוגיין פון געטאָ, אָבער אויך זיי איז פאַרווערט געוואָרן צו איבערטרעטן די פאָלגנדיקע צוויי גאַסן: די קאָשציושקא־אַליי און אַ טייל נאַרוטאָוויטש־גאַס פון מאַגיסטראַט ביז צום אָנהייב פון דער קאָשציושקא־אַליי.

1940

די מלחמה־ווינטערס, און באַזונדערס דער ערשטער, האָבן זיך טיף אייַנגעקריצט אין זכרון פון די וועלכע האָבן זיי איבערגעלעבט און וועלכע דער גורל האָט איבערגעלאָזן ביים לעבן.

דער ווינטער 1940 האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע שווערע פרעסט, געוואָלטיקע שניי־שטורמס וואָס האָבן זיך געלאָזט ביטער פילן דורך די דערשלאָגענע און אויסגעמאַטערטע יידן אין שטאָט. אויך דאָס ווויינונגס־פראָבלעם אין דער שווערער ווינטערצייט, דער הערשנדיקער הונגער, וועלכער איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג, און דער מאַנגל פון הייצמאַטעריאַלן, האָט ביז גאָר פאַרשאַרפט די לאָגע. אַלץ עפּטער האָט מען געזען אויף די גאַסן מענטשן, וועלכע די נויט און די קעלט האָבן געצוווונגען אויסצושטרעקן די האַנט און בעטן רחמנות.

די כאָלקס־קוך

אָנהויב יאַנואַר 1940 איז געעפנט געוואָרן אין די פאַרטער־צימערס פון קהילה־בנין די פון לאנג פלאַנירטע פאָלקס־קוך. אָנגע־פירט מיט איר האָט אַ ספּעציעלער קאָמיטעט, וועלכער איז באַשטאַ־נען פון אַברהם־שלמה האַמפל, יוסף מינץ, הענריק פאנסקי און עליאש ראָזענבוים. אַלס פרייווויליקער קוכער האָט זיך געמאָלדן גאָלדבערג, דער אַמאָליקער אייגנטימער פון דער באַקאַנטער צוקערנינע אויפן נייעם וועג, און לייטער פון דער קוך וואָלף שפּירא. אַ סך פרויען און מיידלעך האָבן צוגעהאָלפן ביים קאָכן, סערווירן און פאַרטיילן דאָס עסן. אינעם גרויסן זאָל האָט מען אַוועקגעשטעלט לאַנגע טישן און בענק. אינדערפרי האָט מען פאַרטיילט פרישטיק — קאַוווע און אַ פערטל קילאָ ברויט — צוערשט די אַרבעטער־גרופּעס און דאַן נויטבאַדערפטיקע. צו מיטאָג האָט מען געקאָכט — קאַרטאָפל און קאָשע־זופּעס. די פּראָדוקטן האָט דער קאָמיטעט אייַנגעקויפט בייַ פאָליאָקן מיט דער שריפטלעכער דערלויבעניש פון דער דייטשער מאַכט.

די אָרדנונגס־פּאָליציי

לויט דער פאַראָרדנונג פון דער מאַכט איז געגרינדעט געוואָרן, אַזוי ווי אין די אַנדערע שטעט אין פוילן, אַ יידישע אָרדנונגס־פאָליציי. די אויפגאַבע פון דער דאָזיקער פאָליציי זיינען געווען: א) היטן די אָרדנונג אין געטאָ און זיינע אַרויסגענג; ב) פאַרטיילן די אַרבעטער און באַגלייטן זיי צווישן די פאַרשידענע אַרבעטס־פלעצער. אָחוץ די דאָזיקע אויפגאַבעס האָט זי דער יידנראַט אויסגענוצט אויך אויף אייַנמאָנען שטייערן, וועלכע זיינען אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די רייכערע טיילן פון דער באַפעלקע־רונג.

דער ערשטער פאָליציי־קאָמענדאַנט איז געווען נתן ווינער און זיין פאַרטרעטער חיים מאַרקאָוויטש. צו דער פאָליציי האָבן צווישן אַנדערע געהערט: שלמה ראָזענבוים, דוד בוגייסקי, גוואָזדזש, קושע־פיצקי, יוסף אהרן צוקערמאַן א״א.

צוויי שומרים פון דער ארדנונגס־דינסט ביים געטא־טויער: יוסף סאָבאָל און וועלעק קוגעל.

דער „יודן־איינזאַץ"

כדי אויסצונוצן די יידישע אַרבעטס־כוחות איז ביים אַלגעמיינעם אַרבעטס־אַמט געשאַפן געוואָרן אַ יידישע אָפּטיילונג, דער א. ג. „יודן־איינזאַץ". ס׳איז אויפסניי אַדורכגעפירט געוואָרן אַ גענויע רעיעסטראַציע פון די יידישע אַרבעטס־כוחות, יעדער אַרבעטער האָט געהאַט זיין קאַרטע אין דער קאַרטאָטעקע, אַזוי אַז די דייטשן האָבן געהאַט אַ גענויען קאָנטראָל איבער יעטוועדן אַרבעטס־פעאיקן ייד.

גזירות און פאַרפאָלגונגען

אין פעברואַר 1940 האָט זיך צווישן אַנדערע אַנטי־יידישע פאַראָרדנונגען אויך באַוויזן דער באַפעל, לויט וועלכן יידן איז פאַרבאָטן צו פאָרן מיט דער באַן.

דער גרויזאַמער ווינטער פון 1940, די שניי־שטורעמס, וועלכע האָבן געהאַלטן אין איין פאַרשיטן די וועגן און שאָסייען, האָבן מיט זיך געבראַכט נייע צרות פאַר די אויסגעמאַטערטע יידן. עס איז זעלטן אַדורך אַ נאַכט אַז די דייטשן זאָלן נישט אַדורכפירן אָבלאַ־וועס און שלעפן יידן פון די היימען צום רייניקן די וועגן פון שניי.

אין וויינאַכט דאָס יאָר איז צווישן אַנדערע אויך באַפאַלן געוואָרן דאָס הויז פון אַמשינאָווער רבי. דער רבי, וועלכער איז געזעסן ביי אַ נאַכט־לעמפּל און געלערנט, איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן. דער זעלבסטשוצלער נעלנער האָט געריסן די האָר פון רבינס באָרד און שפּעטער זי אונטערגעצונדן מיט זאַפּאַלקעס. די כוליגאַנעס האָבן פולשטענדיק דעמאָלירט די דירה, צעבראָכן דאָס מעבל, צע־ריסן די ספרים און געטרעטן אויף זיי, און צום סוף נאָך געפאָדערט פון די געכאַפּטע יידן צוויי טויזנט זלאָטעס אויסקויף־געלט פאַרן רבין. די יידן האָבן פאַרשטענדלעך גיך צונויפגעזאַמלט די געפאָ־דערטע סומע, כדי צו ראַטעווען דעם רבין פון די פייניקערס הענט. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט די זעגמאַשין ביי וועלכער נעלנער האָט געאַרבעט אָפּגעהאַקט אים עטלעכע פינגער. די יידן האָבן געזען אין דעם גאָט׳ס שטראָף.

אין מערץ 1940 איז אָנגעקומען אין שטאָט אַן אָפּטיילונג דייטשע זעלנער פון א.ג. „טאַטן־קאַמף־טרופן", וועלכע האָבן זיך אויס־געצייכנט מיט זייער אכזריות אַנטקעגן די יידן. אין שפּיץ פון דער דאָזיקער אָפּטיילונג איז געשטאַנען דער קאָמענדאַנט פיכטנער, אַ בלוטדורשטיקע בעסטיע, וועלכער האָט געהאַט איין „באַשעפטי־קונג" — מערדערלעך שלאָגן יידן. ער האָט עס געטון ביי יעטוועדער געלעגנהייט, בעת זיינע שפּאַצירן אין גאַס און אויך ביי זיך אין שטוב, וווּ ער האָט גערופן צו זיך די קרבנות. נאָך יעטוועדער אַזאַ „וויזיט" ביי דעם רוצח פלעגן די יידן צוריקקומען מיט צע־בראָכענע ביינער און אָפענע וווּנדן.

די טיפוס־עפּידעמיע און די ערשטע סאַניטאַר־פאַראָרדנונג אין געטאָ

שוין אין ווינטער 1940 איז אויסגעבראָכן אין שטאָט אַ טיפוס־עפּידעמיע. פאַלן פון דער קראַנקהייט האָבן זיך באַוויזן סיי ביי די פּאָליאַקן אין שטאָט, סיי ביי די יידן אין געטאָ. די הויפּט־סיבות פון דער עפּידעמיע — בפרט ביי די יידן — זיינען געווען די ענג־שאַפט, שלעכטע וווינונגס־באַדינגונגען און די אונטערדערנערונג.

דאָס פונאַנדערשפּרייטן זיך פון דער עפּידעמיע האָט באַאומרו־איקט די דייטשע מאַכט, וועלכע האָט מורא באַקומען, אַז די קרענק קאָן זיך אַריבערטראָגן אויף די זעלנער, און דעריבער האָבן זיי אָנגעהויבן אַ קאַמף מיט דער קראַנקהייט.

דער רוצח פיכטנער האָט גערופן צו זיך (דעם איינציקן דאָקטאָר ביז סוף 1940 אין געטאָ) ד״ר האמפעל. שפּעטער איז ד״ר האַמפעל גערופן געוואָרן צום דייטשן אַמטס־אַרצט ד״ר יאָאַכים האָפמאַן. צווישן די ביידע דאָקטוירים האָט זיך אַנטוויקלט אַ געשפּרעך ווי אַזוי צו באַקעמפן די עפּידעמיע. דער נאַצישער דאָקטאָר האָט פאַרשטייט זיך, קודם כל באַשולדיקט די יידן גופא אין פאַרשפּרייטן די מגיפה. ד״ר האַמפעל האָט אָפּגעווענדעט די טענה אָנווייזנדיק אויפן פאַקט, אַז אויך צווישן די פּאָליאַקן אין שטאָט זיינען פאַראַן טיפוס־פאַלן און אַ חוץ דעם האָט ער אויפ־מערקזאַם געמאַכט אויף די ספּעציפישע באַדינגונגען אין וועלכע די יידן געפונען זיך — ענגשאַפט און אונטערדערנערונג וועלכע שוואַכן אָפּ זייער ווידערשטאַנדס־קראַפט. דער דייטשער דאָקטאָר האָט באַפוילן אַדורכפירן אַן אַנטלויזונגס־אַקציע און דער יידנראַט האָט טאַקע צומאָרגנס נאָך דעם געשפּרעך צוגעטרעטן צו דער דאָזיקער אַקציע.

צו דער דיספּאָזיציע פון דער יידישער באַפעלקערונג איז צוגע־טיילט געוואָרן אַ טייל פונעם אַלגעמיינעם באָד־אַנשטאַלט אויף דער יאָסעלעוויטש־גאַס. דאָס געטאָ איז איינגעטיילט געוואָרן אין רעווירן און די יידישע פּאָליציי האָט אַכטונג געגעבן, אַז די אַקציע זאָל אַרומנעמען די גאַנצע באַפעלקערונג.

ארייקומענדיק אין באָד, האָט יעדער באַקומן אַ שטיקל זייף, אַוועקגעגעבן די מלבושים אַ סאַניטאַר, וועלכער האָט זיי אַריינגע־האָנגען אינעם עלעקטרישן דעסינזעקטאָר. נאָכן אויסבאָדן זיך האָט יעדער באַקומען זיינע דעזינפעצירטע מלבושים, צוזאַמען מיט אַ באַשטעטיקונג, און נאָר מיט אַזאַ באַשטעטיקונג האָט מען געקענט באַקומען די ברויט־קאַרטע.

די אַקציע האָט געדויערט דריי וואָכן און ווי עס איז געווען פאָרויסצוזען, האָט זי נישט געהאַט קיין גרויסע פּעולה, ווייל די לעבנס־באַדינגונגען זיינען דאָך געבליבן אָן אַן ענדערונג.

אַנהויב אַפּריל 1940 האָט דער יודנראַט באַקומען אינף־מאַטער־ריאַלן קעגן בויך־טיפוס און דעזינטעריע און במשך פון צוויי וואָכן איז די באַפעלקערונג צוויי מאָל געאימפט געוואָרן. די אימפונג

איז אַדורכגעפירט געוואָרן אין דער קהילה־אַמבולאַטאָריע, און מיט־געהאָלפן דעם דאָקטאָר אין דער אַרבעט האָבן נחמיה מינסקי און שלמה וויעזשביצקי.

טרויעריק איז אַדורך דער ערשטער פסח אונטער דעם דייטשן יאָך. ווי עס איז געווען פאַרויסצוזען איז נישט דערלויבט געוואָרן דאָס באָקן מצות. דער רעליגיעזער טייל פון דער באַפעלקערונג, וועלכער האָט זיך נישט געוואָלט מתיר זיין עסן חמץ, האָט טאָקע געהונגערט.

דער יודנראַט און דער באַאַמטן־אַפּאַראַט מיט וועלכע ער האָט זיך באַנוצט האָבן זיך אַרויסגעוויזן מיט דער צייט פאַר נישט געניגט. דאָס געטאָ איז סוף כל סוף געווען אַן אָפּגעזונדערטע אדמיניסטראַטיוווע אייגנהייט מיט פונאַנדערגעצוויגטע טעטיקייטס־געביטן, מיט וועלכע די פאַרמלחמהדיקע קהילה האָט קיינמאָל נישט געהאַט צו טון. מיט דער צייט האָט זיך טאָקע אַרויסגעוויזן אַז עס פאַדערט זיך פולשטענדיקע רעאָרגאַניזאַציע סיי פון ראַט און סיי פון באַאַמטן־אַפּאַראַט.

אין חודש מאי 1940 האָט דער פאָרזיצער פון יודנראַט בערגער מאַרגעלייגט אויף אַ זיצונג פונעם ראַט דעם פאָלגענדיקן צוזאַמענ־שטעל: 1) משה בערגער — פאָרזיצער; 2) עדוואַרד לאופער — סעקרעטאַר; 3) יהודה־הערש טיגער און פאַנסקי — וויצע־פאָרזיצער; 4) הלל זאמבעק — קאַסירער.

מיטגלידער: מאטעק בעהם; אינזש. סאמועל בערנשטיין; וויק־טאָר גוטשטאַט; דענטיסט גליקמאַן; אברהם האַמפעל; משה וויינרייך; יעקב וויטענברג; הערש זיידמאן; לייב זנאַמיראָוו־סקי; אַדוואָקאַט מאנעלה; יוסף מינץ; ישראל מינץ; הענריק פאנסקי; יהודה קאָפל; סטאַניסלאָוו קירשענבוים; לעאָפאָלד קליי־נער; דוד ראדאל; אַלעק ראָזענבוים; ראָמעק ראָזענבוים; יצחק שפירא; יעקב שפירא און שמואל שפירא.

ס׳איז באשלאָסן געוואָרן צו שאַפן זעקס אָפּטיילונגען: 1) שטיי־ער־אַמט; 2) אַרבעטס־אַמט; 3) פאָליציי־אָפּטיילונג; 4) סאַניטאַר־אָפּטיילונג; 5) אָפּראָוויזאַציע־אַמט; 6) פאָסט־אַמט.

דער שטייער־אַמט האָט געהאַט פאַר אַן אויפגאַבע צו באַשטייערן די פאַרמעגלעכע יידן און אויפמאַנען די נויטיקע געלטער אויף אויסהאַלטן די קור, דעם באַאַמטן־אַפּאַראַט, די אַמבולאַטאָריע און דער עיקר כדי צו דעקן די וואַקסנדיקע פון טאָג צו טאָג פאָדע־רונגען פון די דייטשע הערשער.

אין שפיץ פון שטייער־אַמט איז געשטאַנען לייב זנאַמיראָווסקי און זיינע מיטגלידער זיינען געווען: מאָטעק בעהם, משה וויינרייך, טיגער, יוסף מינץ און סטאַניסלאָוו קירשענבוים.

דער אַרבעטס־אַמט האָט געהאַט פאַר אַן אויפגאַבע פירן די רעיעסטראַציע פון אַרבעטער און בעלי־מלאכה, פאַרטיילן זיי אין גרופּעס און שיקן זיי אויף די געפאָדערטע אַרבעטס־פלעצער. דער לייטער איז געווען נתן ווינער.

דער פאָליציי־אַמט האָט געדאַרפט אָפּהיטן די אַרדנונג אין געטאָ, נישט אַרויסלאָזן יידן פון געטאָ אָן שריפטלעכע דערלויבענישן, עסקארטירן די אַרבעטס־גרופּעס צו די אַרבעטס־פלעצער און אין טייל פאַלן אייגנקאַסירן די שטייערן. אין שפיץ פון די פערציק פאָליציאַנטן איז געשטאַנען חיים מאַרקאָוויטש.

די סאַניטאַרע־אָפּטיילונג האָט געדאַרפט זאָרגן פאַר דעם געזונט־צושטאַנד אין געטאָ, פאַרבעסערן די סאַניטאַרע באַדינגונגען און באַקעמפן די עפּידעמיע דורך אימפן די באַפעלקערונג. אין שפיץ פון דער אָפּטיילונג איז געשטאַנען ד״ר שמחה האמפעל און אים געהאָלפן אין דער אַרבעט האָבן סאַניטאַרן ווי אויך אַ מיטגליד פונעם ראַט — יעקב וויטענבערג.

דער אָפּראָוויזאַציע־אַמט האָט פאַרשאַפן לעבנס־מיטל פאַר דער קוך און פאַר דער באַפעלקערונג, וועלכע האָט באַקומען מאַנאָטלעכע צוטיילונגען אויף קאַרטן. דער פאַרוואָלטער פון דער אָפּטיילונג איז געווען: יוזעף פאנסקי. די מיטגלידער — העניק פאנסקי, אברהם האמפעל, הע״ש־לייב זיידמאַן, ישראל מינץ, יהודה קאפל און יעקב שפירא.

פּאָסט־אָפּטיילונג האָט פאַרמיטלט צווישן דעם אָפּגעזונדערטן געטאָ און דער אויסערלעכער וועלט. די לייטערין איז געווען אַנדזשא קראוז און די בריוו־טרעגער — יצחק טיגער און ישראל־אהרן קופּערשטאָך. זיי האָבן געהאָט דאָס רעכט צוצוגיין יעדן טאָג צו דער הויפּט־פּאָסט כדי איבערצוגעבן און אָפּנעמען בריוו און פּעקלעך פאַר די געטאָ־איינוווינער. טעלעפאָנירן און טעלעגראַפירן איז געווען דער יידישער באַפעלקערונג פאַרבאָטן.

פיר הונדערט יידישע פּליטים

סוף מאי 1940 האָט דער יודנראַט באַקומען אַ ידיעה, אַז בקרוב וועט מען ברענגען אין געטאָ אַריין יידן פון דער פרעמד. עס זיינען געמאַכט געוואָרן פאַרבאַרייטונגען אין דער שול און אין די בתי מדרשים. נאָך עטלעכע טעג זיינען באמת אָנגעקומען אין אַ פאַר־פלאָמבירטן לאַסט־צוג די עוואַקואירטע יידן פון אזארקאוו און זדונ־סקא וואָליאַ, וועלכע זיינען פאַרשלעפּט געוואָרן קיין לאָדזש און פון דאָרט צוזאַמען מיט לאָדזשער יידן אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין אַ לאַסט־צוג און אַוועקגעפירט נאָך ראַדאָמסק. אַן עסן און טרינקען, אַן מעגלעכקייט אַרויסצוגיין כדי צו דערליידיקן זייערע נאַטירלעכע באַדערפנישן, זיינען זיי עטלעכע טעג געפאָרן פון לאָדזש קיין ראַדאָמסק, וווּ זיי זיינען אָנגעקומען האַלב־לעבעדיקע, פאַרחלשטע און אויסגעמאַטערטע.

די יידישע באַאַמטע פונעם יודנראַט, וועלכע זיינען געקומען אויפנעמען די אָנגעקומענע, האָבן געמוזט אַ סך פון זיי אַרויסטראָגן פון צוג ווייל זיי האָבן נישט געהאַט קיין כוח אַליין זיך צו באַוועגן. די קראַנקע און שוואַכע זיינען אַריינגעזעצט געוואָרן אין פורן און דאָראָזשקעס און די שטאַרקערע זיינען אַריינגעפירט געוואָרן אונטער אַ שטאַרקער דייטשער וואַך אין געטאָ.

דער יודנראַט האָט צוגעגרייט פאַר די אָנגעקומענע ווויינערטער: דעם רבינ׳ס בית המדרש (באַראַק א׳); קאָפּל׳ס בית המדרש (באַראַק ב׳) און די שול (ג). אין די דאָזיקע דריי ערטער זיינען צוגעגרייט געוואָרן פריטשעס מיט פריש שטרוי. די פרויען־קאָמיטעטן האָבן צונויפגעזאַמלט פיל זאַכן פאַר די פליטים. מיט זייער אָנקומען זיינען די פליטים אַריינגענומען געווארן אין בנין פון יודנראַט, וווּ עס איז שוין געווען צוגעגרייט פאַר זיי היים עסן. אין אַמבולאַטאָריע האָבן די קראַנקע און שוואַכע באַקומן ערשטע הילף, צומאָרגנס זיינען זיי אויך געפּירט געוואָרן אין באַד־אַנשטאַלט און נאָכן באַד, אַנטלויזן און רעיעסטרירן זיינען זיי אָפּגעפירט געוואָרן אין די באַראַקן.

אין יוני איז ווידער אַדורכגעפירט געוואָרן אַן אימפּונג פון דער גאַנצער באַפעלקערונג קעגן בויך־טיפוס, פאַראַ־טיפוס און דעזינטע־ריע. אין דער דאָזיקער אַקציע האָט מיטגעהאָלפן די דיפּלאָמירטע קראַנקן־שוועסטער פון לאָדזש, פרוי אַראָנזאָן.

אין יוני* 1940 איז אַרויס אַ באַפעל אין גאַנצן געטראַל־גובערנאַמענט, אַז יידן מוזן ענדערן די ביז איצטיקע אָפּצייכנס, די אָרעם־בענדער. פון איצט האָבן יידן פון 12 יאָר אָן געמוזט טראָגן אויפן לינקן אָרעם אַ ווייסן באַנד פון צען צענטימעטער די בריייט מיט אַ בלויען מגן־דוד אין דער גרויס פון 8 צ״מ. פאַר נישט טראָגן דעם באַנד האָבן געדראָט שאַרפע שטראָפן. דער יידנראַט האָט גלייך באַשטעלט שטאָף און געלאָזט דרוקן די מגן־דוד׳ס אין

* דער באַפעל פאַרן גאַנצן געטראַל־גובערנאַמענט איז דערשינען דעם 15טן דעצעמבער 1939. מעגלעך דאָס אין ראַדאָמסק ערשט אין יוני 1940.

פאנסקי׳ס דרוקעריי. די אַרבעטער־גרופּעס האָבן באַקומען די בענדער בחינם און די רעשט פון דער באַפעלקערונג האָט געמוזט צאָלן 50 גראָשן פאַר אַ באַנד.

דעם 13טן יולי זיינען ביינאַכט פאַרפאַלן צוויי אויטאָס מיט געסטאַפּאַ־לייט צום לאָקאַל פון יודנראט און באַפוילן די דיזשורירנדיקע פאָליציי רופן גלייך אלע מיטגלידער פונעם יודנראט. נאָך אַ קורצער צייט ווען אלע מיטגלידער פון יודנראט האָבן זיך געפונען אין דער קהילה געביידע, האָבן די געסטאַפּאַ־לייט זיי געמאָלדן, אַז זיי זיינען געקומען אַרעסטירן 40 יידן באַשולדיקטע אין קאָמוניזם. די נעמען און די אַדרעסן פון די באַשולדיקטע האָבן זיי באַקומען, ווי זיי האָבן דערקלערט, פון מאַגיסטראַט.

די געסטאַפּאַ־לייט האָבן גענומען מיט זיך די מיטגלידער פון יודנראט כדי צו אַרעסטירן די 40 יידן. פאַרטאָג האָט מען גענראַכט אין יודנראט 34 מענער און 6 פרויען. מען האָט זיי אויסגעשטעלט אין אַ ריי און אַ געסטאַפּאַ־מאַן האָט פאַרגעלייענט אַ פראָטאָקאָל, אַז זיי זיינען קאָמוניסטן און פאַרלאָנגט פון זיי אונטערשרייבן דעם פראָטאָקאָל.

ווען די אַרעסטירטע האָבן זיך אָפּגעזאָגט אונטערצושרייבן, האָט מען זיי שלאָגנדיק אַרײַנגעשטופט אין לאַסט־אויטאָס און אַוועקגעפירט. צווישן די אַרעסטירטע זיינען געווען: איטשע מיליאַנער, הערשל וויטענבערג, ראמעק ראזענבוים, אינזש. גבריאל ווינער, לובא ראזענבוים, גאלדשטיין (אויפן אָרט פון זיין ברודער וואָס איז אַנטלאָפן קיין ראָטן־פאַרבאַנד), פרוי קאלקא (פון דער היים טרוסקאלסקי, אַנשטאָט איר מאַן), מ. בוגייסקי, קזשעפיצקי, קאזשיוואדע יהודה (אַנשטאָט זיין ברודער), פייפקופף, קאהן מיט פרוי (פון דער היים פזשעפיורקע), ש. ראָזענצווייג, האזע גיטל, זקן גאָלדבערג. צווישן אַנדערע איז די געסטאַפּאַ אַריין אין חנן בירנצווייגס דירה און אַזוי ווי זיי האָבן נישט געפונען דעם געזוכטן, האָבן זיי מערדערלעך צעשלאָגן דעם אַלטן פאָטער, וועלכער איז נאָך עטלעכע טעג געשטאַרבן. די ארעסטירטע — ווי מען האָט זיך נאָכדעם דערוווסט — זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן נאָך אוישוויץ און דאָרט זיינען אַלע אומגעקומען.

א זונטיק אינדערפרי איז אַנגעקומען אין געטאָ א גרופּע דייטשע רעפאָרטערן פון „שטירמער״ און פין אנדערע דייטשע זשורנאַלן, באַגלייט פון זעלנער און האָבן אַנגעהויבן צו פאָטאָגראַפירן דאָס געטאָ. מען האָט געצוווינגען די יידן אַוועקזעצן זיך אַרום טישן און שפילן קאָרטן. אויף די טישן האָבן די דייטשן אַוועקגעלייט קופּעס געלט. צווישן אַנדערע האָט מען פאָטאָגראַפירט אַ ייד וועלכער וויל, כביכול, אַרומנעמען אַ פרוי. זיי האָבן אַראַנזשירט פאַרשידענע סצענעס מיט דער כוונה צו באַשמוצן און דערנידריקן דעם ייד אין די אויגן פון די צוקוקער. זעלבסטפאַרשטענדלעך אַז די סצענעס זיינען אַראַנזשירט געוואָרן אונטער אַ האָגל פון קלעפ און מכות רצח. אין אַ צייט אַרום האָבן זיך באַוויזן אין די דייטשע אילוסטרירטע צייטונגען בילדער פון ראָדאָמסקער געטאָ וווּ יידן זיינען פאַרגעשטעלט געוואָרן ווי ראָסן־שענדער, גנבים, קאָרטן־שפילער און אונטערוועלט־מענטשן.

סוף 1940 האָט זיך פאַרשאַרפט און שטאַרק פאַרערגערט דער געזונטהייטס־מצב אין געטאָ. די ווידערשטאַנדס־קראַפט פון די הונגערנדיקע און כמעט דאַכלאָזע מענטשן איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג שוואַכער. עס האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן באַווייזן אין גרעסערע צאָלן פאָלן פון פלעק־טיפוס און אַנדערע עפידעמישע קראַנקהייטן. דערביי האָבן געפעלט די עלעמענטאַרסטע מיטלען צו באַקעמפן די עפידעמיע. דער אינציקער ייִדישער דאָקטער אין געטאָ, האָט זיך אומציילעקע מאָל געווענדט צום יודנראט מינדלעך און שריפטלעך בעטנדיק הילף. ער האָט געפאָדערט אַראָפּברענגען מעדיצינישע קרעפטן ווי אויך מעדיקאַמענטן, ווייל אַנדערש מוז זיך די לאַגע פאַרערגערן. נאָך באַמיהונגען האָט דער יודנראַט באַקומען אַ דערלויבעניש אַראָפּברענגען אין געטאָ נאָך אַ דאָקטאָר. עס איז געקומען פון וואַרשעווער געטאָ ד״ר מיעטשיסלאַוו זאָקס, וועלכער האָט פאַר דער מלחמה פראַקטיצירט אין טורעק ביי קאַליש. ד״ר זאָקס איז געווען אַן אַסימילירטער ייד אָן סענטימענט און מיטגעפיל פאַר די ליידן פון זיינע מיטברידער. און נאָך אַ דריטער דאָקטאָר איז געקומען. דאָס איז געווען דער פאַר מלחמהדיקער ראַדאָמסקער תושב ד״ר הערש רוזשעוויטש, וועלכער האָט זיך אומגעקערט פון ראטן־פארבאנד.

דאָס פאַרשפרייטן זיך פון די עפידעמישע קראַנקהייטן האָט געצוווּנגען די דייטשן צו פאָדערן פון יודנראט צו עפענען א יידיש־עפידעמיש שפּיטאָל. דער יידנראַט וועלכער האָט נישט געהאָט די נויטיקע מיטלען דערצו האָט זיך געווענדען צו דער דייטשער מאַכט. נאָכן באַקומען די געהעריקע דערלויבעניש איז אַרויסגעפאָרן לעאָפאָלד קלייניער קיין טשענסטאָכאָוו כדי אַדורכצופירן אַ הילפס־אַקציע פאַרן ראָדאָמסקער שפּיטאָל וויי אויך צו באַקומען אינסטרומענטן און מעדיקאַמענטן. די אַקציע איז אַדורכגעפירט געוואָרן מיט גרויס דערפאָלג.

דער יודנראט האָט דאן באשלאָסן צו עפענען דאָס שפּיטאָל אין בלומשטיינס הויז, ווו עס האָט זיך פאַר דער מלחמה געפונען די יידישע פאָלקס־שול אונטער דער לייטונג פון חיים קריינדלער. די איינווויינער פונעם הויז האָט מען אַריבערגעפירט אין אַנדערע דירות און דער לאָקאָל איז געוואָרן גרינטלעך רעסטאַורירט.

די דאָקטוירים האָבן באַשלאָסן פאַרטיילן צווישן זיך די אַרבעט אויף דעם פאָלגנדיקן אופן:

1) ד״ר זאָקס — לייטער פון דעם עפידעמישן שפּיטאָל; 2) ד״ר רוזשעוויטש צוזאַמען מיט ד״ר האמפעל — לייטערס פון דער סאַניטאַר־קאָמיסיע; 3) ד״ר האמפעל — לייטער פון דער אַמבולאַטאָריע. גלייכצייטיק איז געגרינדעט געוואָרן אַ קורס פאַר אויסשולן אַ שפּיטאָל־פערסאָנאָל. עס האָבן זיך פאַרשריבן 40 פערזאָן.

דער קורס איז פונאַנדערגעטיילט געוואָרן אויף פאָלגענדיקע קלאַסן:

1) ד״ר פורט־שפּיגעל — אַלגעמיינע היגיענע און טראכאָמע און אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן.

2) ד״ר רוזשעוויטש — לונגען־טובערקולאָז, פרויען־קראַנקהייטן און ערשטע מעדיצינישע הילף.

3) ד״ר זאָקס — אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן.

4) ד״ר האָמפעל — אַנאַטאָמיע און פיזיאָלאָגיע פון קערפער, ערשטע כירורגישע הילף.

5) דענטיסט ד״ר גליקמן — מויל־קראַנקהייטן און היגיענע.

6) דענטיסטין סעטסעמסקא־גיל — צאָן־קראַנקהייטן.

דאָס שפּיטאָל איז געעפנט געוואָרן צום טערמין און די אַדמיניסטראַטיווע לייטער זיינען געווען לעאָפאָלד קלייניער און די גימנאַזיע־לערערין פרוי ראָזענבלאַט. די הונדערט בעטלעך מיט וועלכע דאָס שפּיטאָל האָט דיספּאָנירט זיינען שנעל פאַרפולט געוואָרן. גלייכצייטיק איז אויך אַריבערגעטראָגן געוואָרן די אַמבולאַטאָריע פון דער קהילה געביידע אין שכנות פון שפּיטאָל.

זאָל דאָ באַזונדער דערמאָנט ווערן די וואַרעמע און בריי־טהאַרציקע באַציאונג פון דער פאַראַרעמטער יידישער באַפעלקערונג אין דער אַקציע לטובת דעם שפּיטאָל אויף דער סטשאַלקאָווסקע 23.

דאָס יאָר 1941

דער חודש יאַנואַר 1941 איז געשטאַנען אונטערן צייכן פון דער שווערער טיפוס־עפידעמיע, יעדער טאָג האָט געבראַכט נייע קרבנות און באַזונדערס שווער זיינען געטראָפן געוואָרן די באַראַקן — די שול און די בתי־מדרשים. צווישן די צענדליקער קרבנות

פון דער מגיפה אין יאַנואַר 1941 זיינען געווען די איבערגעבליבענע עסקנים אַדוו. מאנעלא, יוזעף פאנסקי׳ס איידעם און הערשל קראוזע. דאַמאַלס איז אויך געשטאַרבן אויף פלעק־טיפוס דער דענטיסט גליקמאַן.

די פאַראַנטוואַרטלעכע פאַר דער באַקעמפונג פון דער עפידעמיע האָבן אונטערגענומען וועייטערדיקע שריט כדי צו באַהערשן די לאַגע. דאָס געטאָ איז איינגעטיילט געוואָרן אין זעקס ראַיאָנען: איבער יעטוועדער ראַיאָן איז באַשטימט געוואָרן אַ דאָקטאָר און אַ סאַניטאַר וועמענס אויפגאַבע עס איז געווען איבערשיקן אין שפיטאָל אַלע פאַרדעכטיקטע אין פלעק־טיפוס, קאָנטראָלירן די רייניקייט, אַדורכ־פירן די דעזינפעקציע פון די דירות און מלבושים, פאַרטיילן פריש שטרוי און דאָס אַלטע פאַרברענען, שיקן די מענטשן אין באַד־אַנשטאַלט אדג״ל.

יעטוועדעס הויז וווּ עס איז געווען אַ פאַל פון טיפוס־קראַנקהייט איז אויף אַ געוויסע צייט אָפגעשלאָסן געוואָרן און זיינע איינווווי־נער זיינען באַזאָרגט געוואָרן מיט עסן. נאָך דער קוואראַנטאַנע איז עס ווידער געעפנט געוואָרן. דאָס צימער וווּ עס איז געלעגן דער קראַנקער איז גרונטלעך דעזינפעצירט געוואָרן (מען האָט פאַר־קלעפט די פענצטער און טירן, אריינגעשטעלט אין מיטן צימער א בעקן מיט שוועבל און עס אונטערגעצונדן מיט ספירט, און אזוי ברענענדיק איז עס געשטאַנן 48 שעה. ערשט נאָכדעם איז די דירה איבערגעגעבן געוואָרן די איינווווינער).

די ראַיאָנען זיינען איינגעטיילט געוואָרן אויפן פאָלגנדיקן אופן: ערשטער ראַיאָן — שול־גאַס פון 1—23 און פון 2—20 — ד״ר רוזשעוויטש; צווייטער ראַיאָן: שול־גאַס פון 23 ביז 57 און פון 22 ביז 58 — ד״ר זאַקס; דריטער ראַיאָן: לינקע זייט סטזשאַלקאָווסקע (1—29), פאביאני־גאַס (1—23 און 2—24) — ד״ר פורט־שפיגל; פערטער ראַיאָן: סטאדאלנע 1—25 און 2—44 און א טייל פון ראלנא — ד״ר ש. האמפעל; פינפטער ראיאן: וואַנוואָזוואָ — מיצקעוויטשא (1—25 און 2—24) — די דענטיסטן סעצעמסקא־גיל; זעקסטער ראַיאָן — יאָסעלעוויטש־גאַס מיט די באַראַקן אַ, בע, צע — דענטיסט מאַרקאָוויטש.

עס איז נישט פאַרביי קיין טאָג אַז די ראַיאָנען זאָלן נישט באַזוכט ווערן און קאָנטראָלירט ווערן.

צו יעדער צייט איז פאַרוועלט געוואָרן דער יידישער באַפעלקע־רונג צו באַדן זיך אין שטאָטישן באַד־אַנשטאַלט. דער יידנראַט האָט דעריבער אָנגעהויבן רעסטאָוורירן די אַלטע מקוה, די אַזוי גערו־פענע „לייבקע דונסקיס מקוה", און צופאַסן זי צו די נייע פאַדערונגען. אין דער רעסטאָורירטער מקוה איז אינסטאַלירט געוואָרן אַ דעזינ־פעקציע־אַפּאַראַט.

די ענדערונגען אין יודנראַט

אין די קריזיז פונעם יודנראַט איז שוין פון לאנג געווען באַקאנט, אַז די באַציאונגען צווישן זיינע מיטגלידער זיינען אָנגעשטערנגטע. קודם כול האָבן זיך פאַרשאַרפט די באַציאונגען צווישן דעם פרעזעס בערגער און די מיטגלידער וויקטאָר גוטשטאט און זיין שוואָגער שמואל שפירא. אין שטאָט זיינען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען וועגן ענדערונגען אין דער אָנפירערשאַפט פונעם יודנראט, וועלכע זענען טאַקע פאַרווירקלעכט געוואָרן. אין חודש מאי איז גוטשטאט אָפּיציעל נאָמינירט געוואָרן פאַרזיצער פון יודנראט. בערגער, וועלכער האָט מורא געהאַט מען זאָל אים נישט אַרעסטירן איז אַנטלאָפן פון דער שטאָט. (ער איז אומגעקומען אין טשענסטאָכאָוו).

דאָס פאַרקלענערן פון גיטאָ

סוף יוני איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון דער דייטשער מאַכט וועגן פאַרקלענערן דאָס גיטאָ. לויט דעם דאָזיקן באַפעל האָבן גלייך געמוזט פאַרלאָזן זייערע דירות די יידישע איינווווינער פון ד׳ הייזער נאָך דעם שפּיטאָל אויף סטזשאַלקאָווסקע 23, פון נומער 56 אויף דער לימאנאָווסקי־גאַס און פון קליינעם קלויסטער אויף דער קראַקאָווער גאַס. די מענטשן זיינען פאַרטיילט געוואָרן אין די באַראַקן, אין שול, בתי־מדרשים און פריוואַטע ווויינונגען.

באברעם

צווישן די אומציליקע צרות וואָס האָבן געטראָפן די אַרבעטער־גרופּעס אין גיטאָ זיינען געווען די אַרבעטן ביים רעגולירן דעם טייך וואַרטאַ נעבן די אַ. ג. באברעס. די באַדינגונגען אין וועלכע די אַרבעטער האָבן געפירט זייער אַרבעט האָבן גרעמוזט פירן צו די טרויעריקסטע פאָלגן. זיי האָבן געאַרבעט שטייענדיק אַ גאַנצן טאָג אין וואַסער אָן גומענע שטיוול און נישט געשיצט פון דער ברענע־דיקער זון. זיינען דאָ געווען טאָקע פיל פאַלן פון לונגען־און גע־לענקן־אַנטצינדונגען זון־שלאָגן און פאַלן פון דערטרינקונגען. צווישן אנדערע זענען דאַמאלס אומגעקומען: קלוזינסקי, זאנדבערג, שטיצקי (דער זון פון שמחה שטיצקי). אַלע באַמיאונגען אַרויסצובאַקומען פאַר די אַרבעטענדיקע גומענע שטיוול זיינען געבליבן אָן דערפאָלג.

די פלאשוועך טראַגעדיע

אין אויגוסט האָט דער יודנראט באַקומען אַ באפעל צוצושטעלן 200 יידישע אַרבעטער פאַרן פלאַשוועך לאַגער (נעבן קראקע). עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום באַמיאונגען אָפּצורופן די גזירה מיט געלט אדג״ל. די 200 יונגעלייט, וועלכע דער יודנראט האָט צוגע־שטעלט זיינען אוועקגעפירט געוואָרן, און א לענגערע צייט איז נישט געווען פון זיי קיין ידיעה. ערשט נאָך עטלעכע וואָכן זיינען אָנגעקו־מען די ערשטע הילפס־רופן. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן זיינען די יינגעלייט נאָך עטלעכע טעג פאָרן אין פאַרמאַכטע פראַכט־וואַגאָנעס אָנגעקומען אויסגעהונגערטע און אויסגעמאַטערטע אין פלאשוועך לאַגער. דער רעזשים וואָס דאָרט האָט געהערשט איז געווען אַ רעזשים פון די באַקאַנטע קאָנצענטראַציע־לאַגערס: הונגער, שוועכע אַרבעט, מערדערלעכע קלעפּ, באַראַקן אָן די עלעמענטאַר־סטע סאַניטאַר־באַדינגונגען. און פאַרשטענדלעך דער שטענדיקער באַגלייטער פון די אויבנאויסגערעכנטע מכות — אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן. סוף נאָווועמבער איז אַ קליינער טייל פון די אומגליק־לעכע צוריקגעקומען אַהיים. זיי האָבן שרעקלעך אויסגעזען. די אויגן פול שרעק און די מיילער פאַרשלאָסן אויס מורא. ערשט נאָך אַ געוויסער צייט איז מען פון זיי איינציקווייז געווויר געוואָרן פרטים. דער לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט דורך עלעקטרישע שטאַכל־דראָטן. מען האָט זיי געפירט גרופּנווייז צו שוערע אַרבעטן אין קוילן־און שטיינער־גראָבנס און צו פאַרשידענע רעגולאַציע־אַרבעטן. פינף אַזייגער אינדערפרי האָט מען זיי אַרויסגעיאָגט פון די באַראַקן און געיאָגט קילאָמעטערווייז צו דער אַרבעט. די וועלכע האָבן זיך אויפן וועג אָפּגעשטעלט פון מידקייט אָדער וועלכער עס איז אַנדערער סיבה זיינען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. דאָס עסן וואָס זיי האָבן באַקומען איז באַשטאַנען פון אַ שטיקל ברויט אינדערפרי און אין אָוונט און אַ ביסל וואַסערדיקע זופּ מיטאָג־צייט. די גאַנצע צייט זיינען זיי געשלאָפן אויף די פאָדלאָגעס. פאַר אַרויסגיין ביינאַכט כדי צו דערלייזדיקן די מענטשלעכע באַדערפענישן איז מען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

דער פאַל קליינערמאַן

אין נאָווועמבער 1941 איז אַווטק אין אַ דאָרף בכדי איינצוקויפן אַ ביסל מעל, אַ יונגער בחור מיטן נאָמען קליינערמאַן. די סטזשאַל־קאוועך פאָליאַקן האָבן אים געמסרט און אַרויסגעגעבן אין די דייטשע הענט. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום באַמיאונגען און די דייטשע איינווווינער פון ד׳ גלייך געמוזט פאַרלאָזן זייערע דירות די יידישע איינווווינער פון ד׳

קאָנפיסקאַציע פון פוטערס

דעם 15טן דעצעמבער 1941 האָט די דייטשע מאַכט פאַרעפנט־לעכט דעם באַקאַנטן באַפעל לויט וועלכן יידן זיינען אויפגעפאָדערט געווארן אָפצוגעבן ביז דעם 25סטן דעצעמבער ד. י. אַלע פוטערס אונטער דער דראָונג, אַז ביי וועמען מען וועט נאָך דעם טערמין געפונען אַ פוטער וועט ער דערשאָסן ווערן. די פוטערס זיינען צונויפגעזאמעלט געווארן אין בנין פון יודנראט און פון דאָ אַוועק־געפירט געווארן אויף אויטאָס.

דאָס יאָר 1942

דער ווינטער 1941/1942 איז געווען אייגער פון די שווערסטע און אַכזריותדיקסטע. די שרעקלעכע קעלטן, פרעסט און שניי־זאָוויע־רוכעס האָבן אומגעהויערן פאַרגרעסערט די שטערבלעכקייט צווישן די אויסגעהונגערטע און אויסגעמאַטערטע יידן.

אַנהויב יאַנואַר האָבן די דייטשן אַדורכגעפירט אַן אויפהער רעוויזיעס אין די יידישע הייזער אונטערן חשד, אַז די יידן האָבן אויסבאַהאַלטן פוטערס, וועלכע זיי האָבן לויטן באַפעל פון 15טן דעצעמבער 1941 געדאַרפט אָפגעבן דער דייטשער מאַכט. צווישן אַנדערע איז אַדורכגעפירט געווארן אַזאַ רעוויזיע אין דער דירה פון דער פאַמיליע ראָזענבלום פון וויעלגאמלין אויף לימאַנאָווסקי־גאַס 20 אין בערל אַליניק׳ס הויז. די רעוויזיע האָט אַדורכגעפירט דער פאָלקס־דייטש, און אונטערוועלט־מענטש שמאלץ. בעת דער רעוויזיע האָט ער געפונען אייגעמויערט אין אויוון צוויי פרויען־פוטערס. ער האָט גלייך אַרעסטירט יצחק ראָזענבלום מיט די פרוי און קינדער, זיינע עלטערן און די קרובים שיליט מיט די פרויען. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום השתדלותן. נאָך אייניקע טעג האָט מען אַרויסגעפירט אויפן בית־עולם אַלע אַרעסטירטע און זיי דערשאָסן. ווי עס האָט זיך שפעטער אַרויסגעוויזן איז די משפחה געפאָלן אַ קרבן פון אַ מסירה. דער טראַגישער פאַל האָט געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן אייגדרוק אויף די געטא־איינוווינער און דאָס געטא האָט אַ לאַנגע צייט זיך נישט געקענט פון אים אָפטרייסלען.

דאָס יתומים־הויז

אין יאַנואַר 1942 איז רעאַליזירט געווארן אַ פלאַן מיט וועלכן מען האָט זיך שוין אַרומגעטראָגן פון יאָר 1941. אַ גרופּע עסקנים מיט דאַרא ראָזענבוים אין שפיץ האָבן באַשלאָסן צו גרינדן אַ יתומים־הויז. די צאָל יתומים אין געטא איז כסדר געוואָקסן און דאָס גרינדן אַ הויז פאָר זיי איז געווארן אַ ברענענדיקע נויטוונ־דיקייט. די פאַרבאַרייטונגען האָבן געמוזט אַ געוויסע צייט און אין יאַנואַר 1942 איז פאַרגעקומען די פייערלעכע דערעפענונג פון דעם יתומים־הויז.

די יתומים־הויז זיך געפונען אינעם הויז, וואָס דער ראָדאָמסקער נדבן, ר׳ מענדל לאכמאַן האָט אויפגעבויט פאָר דער מלחמה פאָר אַ „הכנסת־אורחים״. די יידישע אַרבעטער האָבן רעמאָנ־טירט דאָס הויז אָן צו פאָדערן אַ באַלוינונג און שפעטער איז עס אויסמעבלירט געווארן מיט פיל מסירות און האַרציקייט.

די דערעפענונג האָט איבערגעלאָזן אַ טיפן אייגדרוק אויף די פאַרזאַמלטע און ספעציעל דער אַרטיסטישער טייל, וועלכער איז עטלעכע וואָכן צוגעגרייט געווארן דורך דעם אַמאַטאָרן־קריייז. דער דאָזיקער אַמאַטאָרן־קריייז האָט זיך געשטעלט פאָר אָן אויפגאָבע אייגצוארדנען פון צייט צו צייט פאַרשטעלונגען און די ריינע הכנסה איבערווייזן דעם יתומים־הויז.

צו דעם אַמאַטאָרן־קריייז, וועלכער האָט זיך זייער פאָפולער און באַליבט געמאַכט אינעם געטא האָבן געהערט: אקרענט, חיים אַראָנאָוויטש, משה כהן, דוד־מאיר קאָרנבערג, יאָדזשיא אַבערמאָן, העניא אייזען־בילטשאק, בער און ישראל האמפעל, אַלעק מאַרקא־וויטש, ישכר וויטענבערג, אירענאַ קליינער. רעזשיסירט די פאָר־שטעלונגען האָבן כהן, אקרענט און קאָרנבערג. די דעקאָראַציעס האָבן צוגעגרייט מאַרקאָוויטש און אייזען. קאָנפעראַנסיע איז געווען חיים מ. אַראָנאָוויטש.

דער ערשטער עפנטלעכער אַרויסטריט פון אַמאַטאָרן־קריייז איז אַדורך מיט אַן אומגעהויערן מאַלישן און מאַטעריעלן דערפאָלג. דער צווייטער פּראָגראַם איז צווישן אַנדערע באַשטאַנען פון יידישע פאָלקס־לידער, בילדער פון געטא־לעבן און בילדער פון יידישן לעבן אין ארץ־ישראל. די דאָזיקע פאַרשטעלונגען האָבן אַריינגעבראַכט אַ צייטווייליקע אויפמונטערונג אינעם טרויעריקן געטא־לעבן.

אין דער יתומים־הויז האָבן געפונען זייער הייס 60 יתומים אין עלטער פון 3—6 יאָר און עס איז אַלץ געטון געווארן, אַז זיי זאָלן זיך פילן גוט און פאַרגעסן אין דער טרויעריקער ווירקלעכקייט. די פאַרוואָלטערין פון דער הייס איז געווען פרוי דאָרא ראָזענבוים און זי האָט געהאָט צו הילף אַ פרויען־קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך באַמיט צו שאַפן אַלץ אין וואָס די קינדער האָבן זיך געמוטיקט. די לערערינס פאנסקא, טענענבוים און פרל. וויטענבערג האָבן גע־לערנט די קינדער יידיש, פויליש און רעכנונגען.

אַ שליח פון וואַרשעווער געטאָ

יולי 1942 איז אַריינגעקומען אין לאָקאַל פון ראַדאָמסקער יודנראט א יונגערמן פון אַ יאָר 30, וועלכער האָט זיך פאַרגעשטעלט אלס אַ שליח פון דער וואַרשעווער יידישער אונטערגרונט־באַוועגונג. ער האָט דערציילט, אַז אין וואַרשע האָבן די דייטשן צוזאַמענגעטריבן צענדליקער טויזנטער יידן, פאַרלאָנגט פון זיי מיטצונעמען מיט זיך די נויטוועניקע זאַכן און דערציילט אַז מען שיקט זיי צו אַרבעטן אין די אָקופירטע רוסישע געביטן. מען האָט אַריינגעטריבן צו הונדערט מאַן אין פאַרפלאָמבירטע וואַגאָנעס און פאַרשיקט. דאָס איז געווען די ערשטע פאַרניכטונגס־אַקציע פון וואַרשעווער יידנטום. (געמיינט זיכער די אַקציע פון 22סטן יולי 1942).

נאָך די צוגן זיינען נאָכגעפאָרן פאָליאָקן און יידן מיט אַן „אַרישן״ אויסזען און צוריקקומענדיק איבערגעגעבן די אַלאַרמירנ־דיקע ידיעה, אַז די וואַרשעווער יידן זיינען אַוועקגעפירט געווארן קיין טרעבלינקע, אין דעם טרויעריק באַרימטן פאַרניכטונגס־לאָגער מיט זיינע גאַז־קאַמערס. דער שליח האָט צוגעגעבן, אַז די שונאים לאָזן לעת עתה צו רו די וואָס אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן, די אַ. ג. שאָפן, ווו מען אַרבעט פאָר דער דייטשער מאַכט. ער האָט געזאָגט, אַז מיט וועלכע ער איז געקומען אין קאָנטאַקט צו גרינדן אַרבעטס־וואַרשטאַטן און צוגרייטן פאַכמענער אויף פאַכקורסן און גלייכ־צייטיק אַרגאַניזירן אַ ווידערשטאַנד אין פאַל פון אַ פאַרניכטונגס־אַקציע.

לייכט זיך פאָרצושטעלן די שטימונגען און די גרויסע דערשיטע־רונג וואָס די דאָזיקע ידיעות האָבן אַרויסגערופן. ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און עס זיינען געעפנט געווארן פאַרשידענע פאַכקורסן, אויף וועלכע עס האָבן זיך קוואַליפיצירט הונדערטער מענער און פרויען. די פאַניק, וועלכע עס האָט אַרויסגערופן די ידיעה פון וואַר־שעווער שליח, האָט זיך פאַרשטאַרקט נאָך מער, נאָכדעם ווי דער שטאָט־קאָמענדאַנט האָט פאַרעפנטלעכט אַ באַפעל, אַז אַלע יידישע מענער און פרויען מוזן זיין באַשעפטיקט אין פאַבריקן, פאַרשידענע אונטערנעמונגען אַדער אין דער לאַנדווירטשאַפט און יעדער פון זיי מוז האָבן אַן אַרבעטס־קאָרטע. גלייכצייטיק האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען אַז די וועלכע וועלן אַזאַ קאָרטע נישט האָבן וועלן אַרויס־געשיקט ווערן פון שטאָט.

פראגמענטן פון טעאטער־פארשטעלונגען אין געטא (אין 1942):

1. „משהלע״
2. „א נאַכט אין פאַריס״
3. „נעם זי צו״
4. „גוט מאַרגן פיווקע יאָסע״
5. „אין גאָרטן שטייט א ברונעם״
6. אויפן וועג קיין ארץ־ישראל״.

די אַרטיסטין איז האניא בילטשאק. אין די מענער־ראָלן זענען אויפגעטראָטן: י. גליקסמאַן און ישכר וויטנבערג.

טייל יידן האָבן באַקומען אַרבעט אין פאַרשידענע פאַבריקן אין שטאָט. אַנדערע וווייטער האָבן אָנגעהויבן זוכן אַרבעט אין דער לאַנדווירטשאַפט, ד. ה. ביי פריצים און רייכע פויערים.

אָנהויב אויגוסט 1942 האָבן די דייטשן געשאָפן אַן אַרבעטס־לאַגער אין גידזיעל (גידלע). דאָס איז געווען דער ערשטער יידי־שער אַרבעטס־לאַגער אין ראַדאָמסקער געגנט. אינעם לאַגער האָבן זיך געפונען 800 יידן — 400 פון טשענסטאָכאָוו און 400 פון ראַ־דאָמסק. זיי האָבן געאַרבעט פאַר דער דייטשער וואַסער־ווירטשאַפט־געזעלשאַפט, וועלכע האָט געבויט א קאָנאַל פון גידזעל קיין טשענס־טאכאָוו בכדי צו באַוואַסערן די גאַנצע געגנט.

דער לאַגער האָט זיך געפונען פיר קילאָמעטער הינטער גידזיעל. עס זיינען דאָ אויפגעשטעלט געווארן פיר הילצערנע באַראַקעס, אַרומגעצוימטע מיט שטעכלדראָט. דער רעזשים איז געווען דאָ ענלעך צום רעזשים אין די לאַגערס, מיט וועלכע עס האָבן אָנגע־פירט די נאַצישע מענטשן־חיות. פינף אַזייגער אינדערפרי האָט מען די אַרבעטער אַרויסגעיאָגט פון די באַראַקן און אונטער א האַגל פון מערדערלעכע קלעפ זיי אויסגעשטעלט צום מאָרגן־אַפעל, וועלכער האָט געדויערט ביז צום אָנקומען פונעם וואַסער־אינזשיניער און ס. ס־מאַן. נאָכן אַפעל האָבן די אַרבעטער באַקומען א שטיקל ליימיק ברויט און אַביסל ציקאָריע־וואַסער. דאַן האָט מען זיי פונאַנדערגע־טיילט אין קליינע גרופעס און געטריבן אונטער דער אויפזיכט פון פוילישע פאַך־אַרבעטער צו דער ארבייט, וועלכע איז געווען זייער א שווערע. שטייענדיק אין וואַסער ביז צו די קני, האָבן זיי געמוזט גראָבן טיפע קאַנאַלן. דערביי האָט מען זיי נישט דערלויבט אָפרועמען זיך און פאַר די מינדעסטע זאַך מערדערלעך געשלאָגן. דאָס מיטאָג וואָס איז באַשטאַנען פון א ליטער וואַסערדיקע זופ און א שטיקל שווארץ ברויט האָבן זיי באַקומען בעת דער אַרבעט. זעקס אָוונט האָט מען זיי געטריבן אַהיים אוןווידער געגעבן א שטיקל ליימיק ברויט און א ביסל וואַסער. די נאַכט האָט דעם אויסגעמאַטערטן אַרבעטער נישט געגעבן קיין אָפרו, ווייל די ענגשאַפט, שמוץ און דעמפיקייט אין די באַראַקן האָבן נישט דערלויבט שלאָפן. דאָס אַרויסגיין אויסער די גרענעצן פון לאגער האָט געדראט מיט טויט־שטראָף. נאָך דער אַרבעט האָבן קראַנקע אַרבעטער זיך געקענט מעלדן ביים לאַגער־דאָקטאָר — ביז סוף אויגוסט (?) איז עס געווען דער טשענסטאָכאָווער דאָקטאָר און נאָך זיין אָפרופן, דער ראַדאָמסקער דאָקטאָר שמחה האַמפעל און דער דענטיסט יעקב מאַרקאָוויטש, וועלכע זיינען דאָרט געווען ביז צום אויפלייזן פונעם לאַגער, ערב דער ליקווידאַציע פון ראַדאָמסקער געטא.

סוף סעפטעמבער האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אַרייַנטרייבן אין געטא די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער וויי אמסטאוו, פלאוונע, גידזיעל, קאַמינסק, קאדרעמב, מאסלאוויטש, סטושאלקאָוו, קלומניץ א״א. דאס אָנקומען פון די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך האָט פאַרשטאַרקט די אַלע נישט באַשטעטיקטע קלאַנגען, אַז בקרוב וועט אויך ראַדאָמסק איבערלעבן א גרויזאַמע אַקציע. מען האָט אפילו געווּסט, אַז זי וועט פאָרקומען דעם 9טן אָקטאָבער. די ידיעות האָבן אַרויסגערופן אַן אומגעהויערע בהלה אין געטא און א טייל יידן האָבן פאַרלוירן דעם קאָפּ, אַרומגעלאָפן ווי משוגע און נישט געווּסט וואָס צו טון מיט זיך. א טייל האָבן אָנגעהויבן בויען בונקערס אונטער דער ערד, מאַכן באַהעלטענישן אויף די בוידעמס, קעלערס אדג״ל. אַנדערע וויידער האָבן געזוכט זיך צו ראַטעווען ביי באַקאַנטע פאַליאַקן, אַוועקגעבנדיק זיי דאָס גאַנצע געלט און צירונג וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט. אַנדערע וווייטער, באַזונדער יוגנטלעכע, האָבן אָנגעהויבן פאַרשאַפן זיך, פאַרשטייט זיך פאַר שווערע געלטער, „אַרישע״ דאָקומענטן און געגרייט זיך אַריבערגיין אויף דער א. ג. אַריש׳ער זייט. מען האָט זיך באַמיט, ווי וווייט מעגלעך עס איז, צו ענדערן דאָס אויסערלעכע אויסזען, די קליידונג, די באַווּעגונגען און שפראַך, כדי זיך ענלעכער צו מאכן צו דעם גליקלעכן „אַרישן טיפּ״. א טייל פון דער יוגנט האָט באַשלאָסן צו שטעלן א ווידערשטאַנד דעם שונא. ליידער איז דאָס געווען אוממעגלעך צו רעאַליזירן צוליבן מאַנגל אין געווער. א דראַמאַטישן פארלויף האָבן געהאַט די לעצטע ימים נוראים אין געטא. די יאָמערלעכע געווייגען און תפילות זיינען געגאַנגען אונטערן הימל און דער אייניקער ווּוינטש, וועלכער האָט זיך געהערט פון אַלעמענס ליפן איז געווען: מיר זאָלן נאָר בלייבן לעבן!

ערב דער אַקציע — די ליקווידאַציע פון גידזיעלער לאַגער

דינסטיק דעם 6טן אָקטאָבער האָט מען אַרויסגעפירט פון גיד־זיעלער אַרבעטס־לאַגער די טשענסטאָכאָווער יידן און זיי געטריבן צופוס נאָך טשענסטאָכאָוו צו דער אַקציע. מיטוואָך דעם 7טן אָקטאָ־בער אינדערפרי האָט דער בוי־אינזשיניער וועלכער האָט אָנגעפירט מיט די לאַגער־אַרבעטן, געמאָלדן אַז מאַרגן דאָנערשטיק וועלן די ראַדאָמסקער אומקערן זיך אין זייער געטא, ווו זיי וועלן אַדורך א סעלעקציע און דאן אומקערן זיך צו דער ארבעט. קיין זאָכן איז נישט דעלויבט געווארן מיטצונעמען מיט זיך. דעם מיטוואָך האָט מען נאָך די יידן געטריבן צו דער אַרבעט. דאָנערשטיק, דעם 8טן אָקטאָ־בער האָט מען אַרויסגעיאָגט אַלע פון די באַראַקן, אויסגעשטעלט זיי אין פירן און אונטער עסקאָרט פון די דייטשע זשאַנדאַרמען געטריבן צופוס קיין ראַדאָמסק. 11 אַזייגער זיינען די 400 יידישע אַרבעטער אָנגעקומען אויפן פי־פּלאַץ הינטערן „ספּאָרט וואַדני״ און דאָרט האָבן זיי געוואָרט ביז פינף אַזייגער אָוונט, ביז דער זשאַנדאַרמעריע־שעף קעמפּעניק איז אָנגעקומען און דאַן זיינען זיי אַלע אַריינגעטריבן געווארן אין געטא אַריין.

דאָנערשטיק, דעם 8טן אָקטאָבער, איז שוין קלאָר געווארן אַפילו די וועלכע האָבן די גאַנצע צייט זיך געגנארט, אַז די גרויזאַמע ידיעות זיינען איבערגעטריבן, אַז דער אכזריותדיקער מאַסן־טויט, וועלכן די דייטשן האָבן א נאַמען געגעבן „אַקציע״ דערנענטערט זיך מיט שנעלע טריט. דאָס געטא איז שוין געווען הערמעטיש אָפגעשלאָסן, פון אַלע זייטן זיינען געשטאַנען וואַכן פון זשאַנדאַרמעריע, אוקראַי־נער, ליטווינער און דער פוילישער פאַליציי. אין דער לעצטער ממש מינוט איז נאָך געלונגען הונדערטער יידן פאַר גרויסע געלט־סומעס אַרויסגנבענען זיך פון געטא און זוכן שוץ ביי פאַליאַקן. הונדערטער ראַדאָמסקער יידן זיינען אָנגעקומען קיין פשעדבאזש האָפנדיק דאָרט איבערצוואָרטן די אַקציע אין ראַדאָמסק. ביינאַכט איז דאָס געטא באַלויכטן געווארן מיט שיינווארפערס, כדי די דייטשן זאָלן קענען זען וואָס דאָרט טוט זיך. די לעצטע נאַכט אין געטא איז פאַרוואַנדלט געווארן אין א וואַכנאַכט. וויי צום טויט פאַרמשפּטע האָבן זיי געזוכט טרייסט און ראַט איינער ביים צווייטן. דער אייד־לער מו״צ טוביה־בוקי האָט טרעפנדיק ביינאַכט דעם ד״ר האַמפּעל אים דערמאָנט, ווי ער האָט אים געהיילט בעת זיין טיפוס־קרענק. „צי וואָלט נישט גלייכער געווען — האָט דער מו״צ געפרעגט — ווען ער לאָזט אים דעמאָלט שטאַרבן, וואָלט ער כאָטש געקומען צו קבר ישראל?״ מענטשן האָבן זיך געזעגנט, געווויינט און געקושט און די האַרצרייסנדיקע געשרייען האָבן זיך געטראָגן ווייט אויבער די גרענעצן פון באַווּאַכטן געטא. יעדע דירה מיט אירע צרות, יעדעס הויז מיט זיינע דערשיטערנדיקע סצענעס, יעדע גאַס א ים פון ליידן — היינט נאָך א ים פון טערן, מאָרגן — א ים פון בלוט.

פרייטיק, פינף אינדערפרי, האָט דער יודנראַט באַקומען: טעלעפאָניש א באַפעל צו זיין גרייט. זעקס אַזייגער וועט זיך אָנהויבן די אַקציע.

די אַקציע

פרייטיק, דעם 9טן אָקטאָבער, זעקס אַזייגער אינדערפרי זיינען די דייטשע זשאַנדאַרמען אַרײַנגעפאָרן אויף אויטאָס אין געטאָ און אָנגעהויבן צו שיסן אין דער לופט. נאָך זיי זענען אָנגעקומען אָפּטײַלונגען פון דער אוקראַינער און פוילישער פּאָליצײַ, וועלכע האָבן אַרומגעשטעלט דאָס געטאָ און נישט אַרײַנגעלאָזט קיינעם אינעווייניק. די יידישע געהילפס־פּאָליציי האָט באַקומען אַ באַפעל אַרויסטרײַבן מיט כוח אַלע יידן פון די דירות און צופּירן זיי צו דעם פּלאַץ נעבן דער קהילה אויף דער מיצקעוויטשאַ־גאַס. די יידן איז דערלויבט געווען מיטצונעמען מיט זיך געלט, צירונג, אַביסל עסן־וואַרג און מלבושים.

וען דאָס אַרויסטרײַבן פון די יידן האָט זיך פאַרצויגן, האָבן די זשאַנדאַרמען אַליין אָנגעהויבן יאָגן די יידן פון די דירות. עס האָבן זיך געהערט אָן אַ אויפהער שאָסן אין געטאָ, דאָס האָט מען געשאָסן די יעניקע וואָס האָבן נישט געוואָלט אַרויס אָדער צוליב דעם וואָס זיי זיינען געווען קראַנק און שוואַך אָדער וויײַל זיי האָבן פּשוט זיך אָנטקעגנגעשטעלט. די זשאַנדאַרמען זיינען אַריין אין יידישן עפּידעמישן שפּיטאָל, אַרויסגעטריבן די קראַנקע און די וועלכע זיינען נישט בכוח געווען אויפהויבן זיך פון די בעטן האָבן זיי דערשאָסן אויפן אָרט. זיי האָבן דערמאָרדעט קינדער מיט די הענט, אַרויסגעווארפן זיי דורך די פענצטער און אַפילו צעטראָטן מיט די באַנאָגלטע שטיוול. די פאַרצווייפלטע מאַמעס וועלכע האָבן געוואָלט אָפּראַטעווען זייערע קינדער האָבן זיי אויפן אָרט דערשאָסן. אין די גאַסן זיינען געלאָפן הונדערטער פאַרבלוטיקטע יידן. טויזנטער יידן זיינען געטריבן געווארן אין דער ריכטונג פונעם זאַמל־פּלאַץ. נישט געבליבן כמעט קיין הויז אָדער הויף וווּ עס זיינען נישט געלעגן קיין צענדליקער דערשאָסענע יידן.

נײַן אַזייגער אינדערפרי זיינען שוין אַלע יידן צוזאַמענגעטריבן געווארן אויפן פּלאַץ. זיי האָבן מיטגעשלעפּט מיט זיך פעקלעך, רענצלעך און זעקלעך אויף די פלייצעס. די קינדער האָבן געווויינט פון הונגער, דורשט און קעלט. אין דער בהלה האָבן קינדער פאַרלוירן זייערע עלטערן און אַרומגעלאָפן מיט אַ ווילד געווײַן. פיל פון זיי האָבן שוין אין דעם מאַמענט נישט געהאַט קיין טאַטן אָדער מאַמען. צען אַזייגער זיינען אָנגעקומען עטלעכע ס. ס. אָפּיצירן און באַפוילן גוטשטאַטן אַרויסשיקן צען יידישע פּאָליציאַנטן אויפן יידישן בית הקברות כדי אויסצוגראָבן אַ גרויס מאַסן־קבר פאַר די דערשאָסענע יידן. אינצווישנצייט האָבן די דייטשן געבראַכט יעדע עטלעכע מינוט צעבלוטיקטע יידן, וועלכע זיי האָבן געפונען אין די פאַרשידענע בונקערס און באַהאַלטענישן. אַ גרויסן טייל פון די געפונענע האָבן זיי אויפן אָרט דערשאָסן.

צוועלף אַזייגער האָבן די דייטשן באַפוילן די יידן אויסשטעלן זיך אין הונדערט שורות צו פינף אין דער ברייט. צווישן די אויסגעשטעלטע זיינען אַדורכגעגאַנגען די אָפּיצירן און מיט שפּאָט אויפגענומען די „דעפּילאַדע״ פון די שוואַכע, פאַרפיניקטע, הילפס־לאָזע און צום טויט פאַרמשפּטע יידן. נאָכדעם איז אַרויס אַ באַפעל, אַז די אַרבעטס־גרופּעס זאָלן זיך אָוועקשטעלן רעכטס, די האַנט־ווערקער לינקס און פאַר זיי די מיטגלידער פון יודנראַט און זייערע פאַמיליעס. אין דעם מאַמענט זיינען פאַר די אויגן פון די צונויפגע־טריבענע אויף דער מיצקעוויטש גאַס אַדורכגעפאָרן הונדערטער פויערישע פורן אין דער ריכטונג פון פשעדבאָזש. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, זיינען זיי געפאָרן קיין פשעדבאוש צו דער ליקווידאַציע פון דאַרטיקן געטאָ. איינס אַזייגער האָט פלוצעס אָנגע־הויבן שטאַרק צו רעגענען. דער ספּאָרט־פּלאַץ האָט זיך גיך פאַר־וואַנדלט אין אַ גרויסע קאַלוזשע. יעצט, נאָכדעם ווי זיי האָבן צוגע־

דער פאַרבויטער „אומשלאָגס־פּלאַץ״ אויף מיצקעוויטש־גאַס, ווו ס׳איז פאָרגעקומען די „אַקציע״

רויבט ביי די יידן דאָס לעצטע ביסל צירונג און געלט האָבן זיי באַפוילן אַלע יידן זיך אַוועקזעצן. דעמאָלט איז אָנגעקומען דער הויפּטשטורמפירער פויכט אין שוף פון דער ראַדאָמסקער זשאַנדאַר־מעריע קעמפּעניק. זיי האָבן צוגערופן גוטשטאַטן און אים געגעבן ווייטערדיקע באַפעלן.

די סעלעקציע אויפן ספּאָרט־פּלאַץ

צוויי אַזייגער איז אָנגעקומען דער זשאַנדאַרמעריע־שעף קעמ־פעניק און איבערגעגבן דעם קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָלי־ציי חיים מאַרקאָוויטש אַ ליסטע פון 350 יידן, וועלכע עס איז דער־לויבט געווארן צו בלייבן אין שטאָט. ביי אַ טויט שטילקייט האָט מאַרקאָוויטש איבערגעלייענט די 350 נעמען לויטן אלף־בית. יעדן איינעם האָט ער אַרויסגערופן און געווארט ביז ער איז צוגעקומען און אָוועקגעשטעלט זיך אין דער זייט. צווישן די 350 זיינען געווען די מיטגלידער פון יודנראַט: הויקטאָר גוטשטאַט, נתן ווינער, משה ווײַנרײַך, יהודה הערש טיגער, הענריק פאנסקי, יוזעף פאנסקי, אַלעק ראָזענבוים, יעקב שפּירא און שמואל שפּירא. די דאָקטוירים: ד״ר זאַקס, פורטשפּיגל, רוזשעוויטש און האָמפעל. די דענטיסטן: יעקב מאַרקאָוויטש און קורכין־בערקענשטאַט; די סאַניטאַרן: וואָלף אָפּמאָן, אקרענט, אַראָנאָוויטש און טייכנער. די פערציק יידישע פּאָליציסטן מיט זייערע פרויען, און קוואַליפיצירטע אַרבעטער אין פערשידענע פאַכן.

די גרופּע איבערגעבליבענע איז געווארן איזאָלירט פון די איבעריקע יידן און די וועלכע האָבן געפרווט אַריבערגיין צו איר זיינען מערדערלעך צעשלאָגן און צוריקגעטריבן געווארן. דרײַ אַזייגער נאָכמיטאָג האָבן די זשאַנדאַרמען צוריקגעפירט די 350 געבליבענע יידן אינעם הויז פון קהילה און אין בוכמאַנס הויז און עס אָפּגעשלאָסן. אַלע זיינען אַרויף אויפן ערשטן שטאָק און אַראָפּ־געקוקט צו דעם נישט ווייטן פּלאַץ, געזעגענדיק זיך מיט די אויגן מיט זייערע קרובים און פרײַנט, וועלכע גייען צום טויט.

שטייענדיק ביי די פענצטער האָבן די יידן געזען ווי מען האָט אַוועקגעפירט אין גרופּעס פון 500 צום באַנהויף. יעדע גרופּע איז געווען אַרומגערינגלט דורך זשאַנדאַרמען באַוואָפנטע מיט מאַשינ־

געווער. אין דער זעלבער צייט זיינען אָנגעקומען פון פשעדבאָזש אייניקע הונדערט פורן וועלכע האָבן געבראַכט די פשעדבאָזשער יידן און צווישן זיי ראַדאָמסקער יידן נאָכדעם ווי זייער קהילה איז ליקווידירט געוואָרן במשך פון עטלעכע שעה און אָפּגעפירט דירעקט צום באַנהויף.

הינטער יעטוועדער גרופּע פון די 500 איז נאָכגעפאָרן אַ וואָגן, און יעטוועדער וואָס איז אָפּגעשטאַנען אָדער פּרובירט צו אַנטלויפן איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן און זייער קערפּער איז אַריינגע־וואָרפן געוואָרן אינעם וואָגן. די פּוילישע באַפעלקערונג איז מאַסנ־ווייז געשטאַנען אין גאַס און זייער פרייד אַז די דייטשן מאַכן די שטאָט יידנריין איז געווען נישט צו באשרייבן. די יידן האָט מען געפירט דורך דער קאָשטשושקאַ־אַליי, ריימאַנט גאַס ביז צו דער פראַכט־סטאַציע. די פשעדבאזשער יידן וואָס זענען שוין אַהערגע־בראַכט געוואָרן מערדערלעך צעשלאָגן, האָט מען אויף דער סטאַציע אויפסניי געשלאָגן און איבערגעדרייט זיי מיט די פורן. צענדליקער געהרגעטע זיינען געפאַלן און די סטאַציע איז געווען רויט און פייכט פון דעם שטראָמענדיקן יידישן בלוט.

ערשט 10 אַזייגער ביינאַכט איז צו דער ראַמפּע אָנגעקומען דער אָפּגעפאָרן אין דער ריכטונג פון וואַרשע. ווו מען האָט זיך שפּעטער דערוווּסט — קיין טרעבלינקע.

נאָר אַ טייל יידן זיינען פאַרשיקט געוואָרן מיט דעם ערשטן טראַנספּאָרט פון 9טן אָקטאָבער. די עטלעכע טויזנט איבערגעבליבענע זיינען אַריינגעטריבן געוואָרן אין די שול און בתי־מדרשים און געוואָרן שטאַרק באַוואַכט דורך זשאַנדאַרמען. נאָך לאַנגע אינטער־ווענצן האָט מען דערלויבט אַריינצוגעבן זיי עסן און טרינקען.

ביינאַכט איז געלונגען דער יידישער פּאָליציי צו ראַטעווען אַ צוויי צענדליק יידן, אַדאַנק דעם וואָס מען האָט זיי איבערגעטון אין פּאָליציי־מונדירן, אָדער איבערגעקויפט די וואַכן מיט געלט און צירונג. די לאַגע פון די צוזאַמענגעטריבענע אין דער שול און אין די בתי־מדרשים איז געווען אַ האַרצרייסנדע. זיי זענען געלעגן איי־נער אויפן צווייטן, דערלעדיקט זייערע מענטשלעכע באַדערפענישן אויפן אָרט און אין אַזעלכע באַדינגונגען האָבן זיי זיך געפונען פון 9טן ביז מאָנטיק דעם 12טן אָקטאָבער, ווען דער צוג איז צוריקגע־קומען פון טרעבלינקע — דאָס אָרט פון מאַסן־פאַרניכטונג פון פּוי־לישן יידנטום.

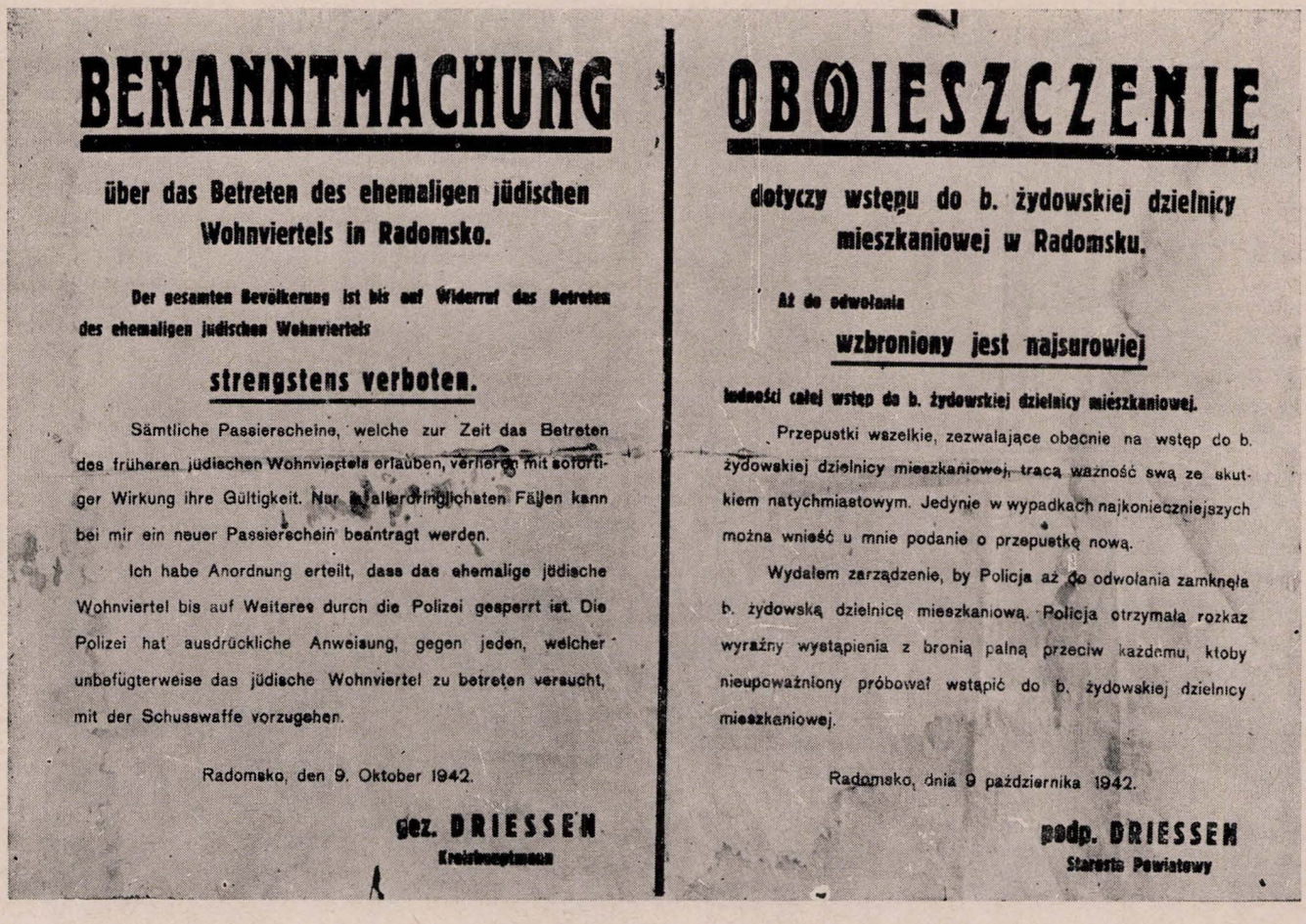

BEKANNTMACHUNG

über das Betreten des ehemaligen jüdischen Wohnviertels in Radomsko.

Der gesamten Bevölkerung ist bis auf Widerruf das Betreten des ehemaligen jüdischen Wohnviertels

strengstens verboten.

Sämtliche Passierscheine, welche zur Zeit das Betreten des früheren jüdischen Wohnviertels erlauben, verlieren mit sofortiger Wirkung ihre Gültigkeit. Nur in allerdringlichsten Fällen kann bei mir ein neuer Passierschein beantragt werden.

Ich habe Anordnung erteilt, dass das ehemalige jüdische Wohnviertel bis auf Weiteres durch die Polizei gesperrt ist. Die Polizei hat ausdrückliche Anweisung, gegen jeden, welcher unbefügterweise das jüdische Wohnviertel zu betreten versucht, mit der Schusswaffe vorzugehen.

Radomsko, den 9. Oktober 1942.

gez. DRIESSEN
Kreishauptmann

OBWIESZCZENIE

dotyczy wstępu do b. żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej w Radomsku.

Aż do odwołania

wzbroniony jest najsurowiej

ludności całej wstęp do b. żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej.

Przepustki wszelkie, zezwalające obecnie na wstęp do b. żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, tracą ważność swą ze skutkiem natychmiastowym. Jedynie w wypadkach najkonieczniejszych można wnieść u mnie podanie o przepustkę nową.

Wydałem zarządzenie, by Policja aż do odwołania zamknęła b. żydowską dzielnicę mieszkaniową. Policja otrzymała rozkaz wyraźny wystąpienia z bronią palną przeciw każdemu, ktoby nieupoważniony próbował wstąpić do b. żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej.

Radomsko, dnia 9 października 1942.

podp. DRIESSEN
Starosta Powiatowy

די באַקאַנטמאַכונג פון 9־טן אָקטאָבער 1942, וואָס האָט פולשטענדיק פאַרבאָטן דעם אַריינגאַנג אין געוועזענעם געטאָ (פון דער „אַרישער" זייט), אונטער דראָאונג פון שיסן אויפן אָרט.

לאַסט־צוג. די וואַגאָנעס זיינען געווען אויסגעשיט מיט קאַלך. די זשאַנדאַרמען האָבן גלייך אָנגעהויבן אַריינצוטרייבן אונטער אַ האָגל פון מערדערלעכע קלעפּ, צו הונדערט יידן און נאָך מער אין איין פי־וואַגאָן. די טירן זיינען גלייך פאַרקלאַפּט און פאַרפּלאָמבירט געוואָרן. שרעקלעך זיינען געווען די געשרייען און די געוויינען פון די פאַרמאַכטע. ערשט 8 אַזייגער שבת אינדערפרי איז דער צוג

דער צווייטער טראַנספּאָרט — 12 אָקטאָבער 1942

נאָכדעם ווי דער צוג איז אָנגעקומען זיינען די יידן געוואָרן אַרויסגעטריבן פון דער שול און די בתי־מדרשים און פון דאָרט געוואָרן אַוועקגעפירט דירעקט צום צוג. די זעלבע סצענע פון פריי־טיק האָט זיך איבערגעחזרט, און אַזוי האָבן די דייטשן אויך די יידן אָנגעפּאַקט אין די וואַגאָנען.

אין דער זעלבער צייט, וועו די טויזנטער יידן זענען געטריבן געוואָרן צום צוג, האָבן די דייטשן געמאַכט אַ סעלעקציע צווישן די 350 יידן, וואָס זיי אַליין האָבן פרייטיק איבערגעלאָזט. זיי האָבן אַרויסגעיאָגט אויפן פלאַץ אַלע 350 און פון זיי אַרויסגענומען 29 מאַן, וועלכע זיי האָבן גלייך אַוועקגעפירט צום צוג, צום טראַנספּאָרט. צווישן די אַרויסגענומענע זענען געווען: משהלע טאקאַרזש, קאַשטאַן, אלעזר בוכמן, ווינער, ווייניריין, מענדל גליקסמאַן, פעלא וויגאדסקא מיט אַ קינד אויף דער האנט, פרוי דומבראוור (די שוואַרצע באלציע), פרוי ווילהעלם (פון דער היים קרויזע), יצחק שפירא מיט זיין פרוי (די עלטערן פון שמואל שפירא) א. אַ.

דאָס קינד וועלכעס פעלא וויגאָדסקאַ האָט געטראָגן, איז געווען אַ 3 יעריק מיידעלע, די טאָכטער פון דוד בוגיסקי, דער תבואה־העגדלער פון סטשאַלקאָווסקע גאַס וועלכע אַ פאַליאַק האָט עט־וואָס פריער געהאָט געבראַכט. איבערגעגעבן עס אַ זשאַנדאַרם, און דער זשאַנדאַרם האָט עס געוואָרפן פעלאַן.

דעם 13טן אָקטאָבער האָט די זשאַנדאַרמעריע געבראַנגט צו שלעפן אַ ייד וועלכן די פאַליאַקן האָבן געכאַפט און איבערגעגעבן די דייטשן. זיין נאָמען איז געווען פעדערמאַן. ער איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן און דאַן דערשאָסן. זיין קערפּער איז געלעגן 2 טעג פאַר דעם קהילה בנין אַלס וואָרנונג פאַר אַנדערע.

דאָס לעבן אין קליינעם געטאָ

די איבערגעבליבענע 321 יידן האָבן זיך אויפן באַפעל פון די דייטשן אַריינגעצויגן אין די הייזער אויף דער מיצקעוויטש־גאַס 3, 5, 7, 9, וועלכע זיינען אַרומגעצוימט געוואָרן מיט דראָטן. קיינער האָט נישט געטאָרט פון זיי אַרויסגיין. גלייכצייטיק האָבן די דייטשן געמאָלדן, אַז אויב זיי וועלן געפינען בעת דער קאָנטראָל פערזאָנען איבער די 321 וועלן זיי דערשאָסן וועלן. אינצווישן איז געלונגען אַ פופציק יידן אַריינצוגבענען זיך אין געטאָ און מען האָט זיי פאַרשטעקט אין בונקערס. כמעט יעטוועדן פרימאָרגן זיינען די הייזער געוואָרן באַפאַלן און די יידן אַרויסגעפירט און געשיילט. בעת אַזאַ קאָנטראָל אין דער אָנוועזנהייט פון מערדער פויכט, וועלכער האָט אַדורכגעפירט די פאַרניכטונג פון די יידן אין ראַדאָמער דיסטריקט, איז אַנטדעקט געוואָרן אַ בונקער און אַלע געפונענע זיינען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. אין דער זעלבער צייט איז אויך אַנטדעקט געוואָרן דער בונקער אין וועלכן עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן די משפחה פון יענקל אָפמאַן — דעם צוקער־בעקערס פון דער ריימאַנט־גאַס און זייער זון, דוד מאיר קורנבערג. זיי האָט געמסרט אַ פאַליאַק, וועלכער האָט זיך אָנגעשיכורט. מען האָט די געכאַפּטע אַרויסגעפירט אויפן ב״ת עולם, וווּ זיי האָבן זיך אַליין געמוזט אויסגראָבן אַ קבר און דאַן זיינען זיי אַלע דערשאָסן געוואָרן.

סוף אָקטאָבער זיינען ווידער אַלע אַרויסגעיאָגט געוואָרן אויפן פלאַץ — דאָס מאָל איז די דייטשן געלונגען צו אַנטדעקן אַ צאָל בונקערס און די געכאַפּטע זיינען אַוועקגעשטעלט געוואָרן אין אַ זייט און אַוועקגעפירט געוואָרן אויף אַ לאַסט־אויטאָ אין דער ריכטונג פון טשענסטאָכאָוו. צווישן די אַוועקגעפירטע האָט זיך געפונען חיים ראַפאַפּאָרט׳ס אייניקל, דער אומגליקלעכער זיידע האָט זיך געוואָרפן אויף די זשאַנארמעריע און געוואָלט ראַטעוון זיין קינד. ער איז אָבער מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן און אַוועקגעפאַלן אין חלשות. ווי מען האָט זיך שפּעטער דערוווסט, זיינען די אַלע אין אויטאָ דערשאָסן געוואָרן. די איבעריקע געכאַפּטע זיינען אין עטלעכע טעג אַרום אָפּגעפירט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו. און פון די 321 זיינען 175 אָפּגעטיילט געוואָרן, אויפגעלאָדן געוואָרן אויף לאַסט־אויטאָס און אָפּגעפירט קיין סקאַרזשיסקא־קאמיענא בייַ ראַדאָם צו שוועריע אַרבעטן אין די אַמוניציע־פאַבריקן.

דאָס קליינע געטאָ

סוף אָקטאָבער האָבן די איבערגעבליבענע יידן באַקומען אַ באַפעל אַריבערציען זיך אין נייעם קליינעם געטאָ, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער לימאַנאָווסקי־גאַס און אַרומגענומען די הייזער נומער 10, 12, 14, 16, 18, און 20. (פון קאַנטורס הויז ביז בערל אוליניקס הויז). אייניקע ידיעות פון די פאַרשיקטע קיין טרעבלינקע יידן, האָבן זיך אַדורכגעריסן אין געטאָ. דאָס זיינען געווען בריוו, וועלכע זיינען אַרויסגעוואָרפן געוואָרן דורך די פאַרקראַטעווטע פענצטערלעך פון די וואַגאָנעס און די פאָליאַקן וועלכע האָבן זיי געפונען האָבן זיי געבראַכט אין געטאָ.

מיר ברענגען דאָ דעם תוכן פון אַ בריוו, וועלכן עס האָט געשריבן בעלא יוסטמאַן, די שנור פון ד׳, מענדל יוסטמאַן פון קאַמינסק, צו איר מאַן דוד:

„מיין טיירער דוד! ס׳איז פאַרטאָג און איך פאָר אין ענגן פּי־וואַגאָן אין דער ריכטונג פון טרעבלינקע — איך פאָר צו אַ זיכערן טויט. דו, דוד, זע זיך צו ראַטעוון, ווייל איך בין שוין אין שונא׳ס הענט — כ׳בין שוין פאַרלוירן. פאַרגעס מיך און לעב ווייטער גליקלעך! דער גורל האָט אַזוי געוואָלט. זיי געזונט טייערער מאַן און גרוס הערצלעך דיין שוועסטער און שוואָגער״.

דער דערמאָנטער אינעם בריוו דוד יוסטמאַן, האָט שוין דעם בריוו נישט געזען. ער איז פאַרשיקט געוואָרן מיט דער ערשטער אַקציע קיין טרעבלינקע.

אין די ערשטע טעג האָט געהערשט אינעם קליינעם געטאָ אַ הונגער. די דייטשע מאַכט האָט נישט דערלויבט אַריינצופירן צו די יידן קיין שום לעבנס־מיטלען. נאָך לאַנגע אינטערוועזנצן האָט מען דערלויבט די יידן, אונטער אַ וואַך פון דייטשע זשאַנדאַרמען, אַדורכ־צוזוכן די פאַרלאָזטע דורך די פאַרשיקטע יידן וווינונגען און צונויפ־זאַמלען דאָרט דאָס איבערגעבליבענע עסנווארג און הייץ־מאַטעריאַל. דאָס האָלץ וואָס איז געפונען געוואָרן איז איבערגעגעבן געוואָרן אין די אַלגעמיינע קוך, וווּ מען האָט געקאָכט עסן פאַר די איבערגע־בליבענע יידן. ביי דער געלעגנהייט האָבן די יידן געמוזט אַרויס־טראָגן פון די יידישע וווינונגען מעבל און אייניכטונגען פאַר די דייטשע מערדער. ביי די דאָזיקע שווערע אַרבעטן האָבן די דייטשן אַכזריותדיק געשלאָגן, און מאיר געשאַנאָוויטש וועלכער האָט אויפ־געהויבן אַן אַראָפּגעפאַלן העמד איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן דורך קעמפּעניק אַליין.

די טראַגעדיע פון די בונקערס

נאָך דער ליקווידאַציע פון ראַדאָמסקער יידנטום איז אויסער די פאַרבליבענע יידן אינעם קליינעם געטאָ אויף לימאַנאָווסקי גאַס, פאַרבליבן נאָך אַ צאָל יידן אין באַהעלטענישן און בונקערס. מאַנכע פון זיי ווי דער בונקער אין דער מעסערלעך־פאַבריק „אוניטאס״ (לימאַנאָווסקי־גאַס 46) זיינען אַנטדעקט געוואָרן שוין אין די ער־שטע טעג און אַלע זיינע איינווווינער אין דער צאָל פון פערציק פערזאָן זיינען אָפּגעפירט געוואָרן קיין פּיאַטריקאָוו טריבונאַלסק, וווּ ס׳איז דאַמאַלס פאַרגעקומען די אַקציע. אויף לימאַנאָווסקי 42 זיינען אַנטדעקט געוואָרן דורך דעם פאָלקס־דייטש קוניצני צוויי יידן איטשע פישמאַן און זילבערשאַץ. זיי זיינען איבערגעגעבן דער דייטשער מאַכט און זיי זיינען דעם זעלביקן טאָג דערשאָסן געוואָרן אויפן בית הקברות.

יעדן טאָג זיינען אַנטדעקט געוואָרן נייע בונקערס און באַהעל־טענישן און עס זיינען געפאַלן נייע קרבנות. מען האָט חושד געווען אַז דאָס איז די אַרבעט פון אַ מיטגליד פון יודנראַט און פון קאָמען־דאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, וועלכע האָבן זיך געגרי אַריינטירט וווּ די יידן באַהאַלטן זיך אויס. הונדערטער יידן פון די בונקערס זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט אָדער אַוועקגעפירט געוואָרן

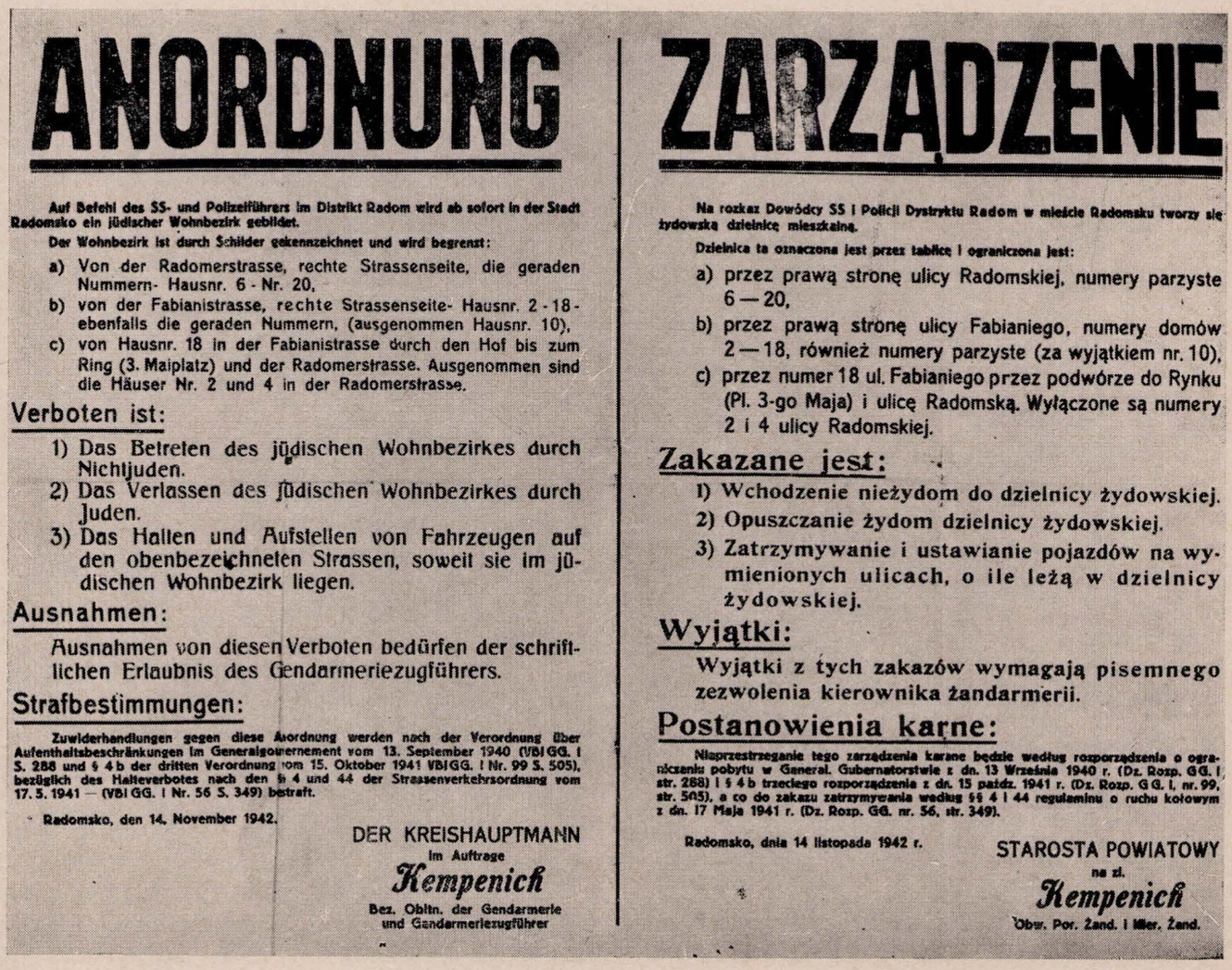

ANORDNUNG

Auf Befehl des SS- und Polizeiführers im Distrikt Radom wird ab sofort in der Stadt Radomsko ein jüdischer Wohnbezirk gebildet.

Der Wohnbezirk ist durch Schilder gekennzeichnet und wird begrenzt:

a) Von der Radomerstrasse, rechte Strassenseite, die geraden Nummern- Hausnr. 6 - Nr. 20,
b) von der Fabianistrasse, rechte Strassenseite- Hausnr. 2 - 18 - ebenfalls die geraden Nummern, (ausgenommen Hausnr. 10),
c) von Hausnr. 18 in der Fabianistrasse durch den Hof bis zum Ring (3. Maiplatz) und der Radomerstrasse. Ausgenommen sind die Häuser Nr. 2 und 4 in der Radomerstrasse.

Verboten ist:

1) Das Betreten des jüdischen Wohnbezirkes durch Nichtjuden.
2) Das Verlassen des jüdischen Wohnbezirkes durch Juden.
3) Das Halten und Aufstellen von Fahrzeugen auf den obenbezeichneten Strassen, soweit sie im jüdischen Wohnbezirk liegen.

Ausnahmen:

Ausnahmen von diesen Verboten bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Gendarmeriezugführers.

Strafbestimmungen:

Zuwiderhandlungen gegen diese Anordnung werden nach der Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 13. September 1940 (VBl GG. I S. 288 und § 4 b der dritten Verordnung vom 15. Oktober 1941 VBl GG. I Nr. 99 S. 505), bezüglich des Halteverbotes nach den §§ 4 und 44 der Strassenverkehrsordnung vom 17. 3. 1941 — (VBl GG. I Nr. 56 S. 349) bestraft.

Radomsko, den 14. November 1942.

DER KREISHAUPTMANN
im Auftrage
Kempenich
Bez. Obltn. der Gendarmerie
und Gendarmeriezugführer

ZARZĄDZENIE

Na rozkaz Dowódcy SS i Policji Dystryktu Radom w mieście Radomsku tworzy się żydowską dzielnicę mieszkalną.

Dzielnica ta oznaczona jest przez tablice i ograniczona jest:

a) przez prawą stronę ulicy Radomskiej, numery parzyste 6 — 20,
b) przez prawą stronę ulicy Fabianiego, numery domów 2 — 18, również numery parzyste (za wyjątkiem nr. 10),
c) przez numer 18 ul. Fabianiego przez podwórze do Rynku (Pl. 3-go Maja) i ulicę Radomską. Wyłączone są numery 2 i 4 ulicy Radomskiej.

Zakazane jest:

1) Wchodzenie nieżydom do dzielnicy żydowskiej.
2) Opuszczanie żydom dzielnicy żydowskiej.
3) Zatrzymywanie i ustawianie pojazdów na wymienionych ulicach, o ile leżą w dzielnicy żydowskiej.

Wyjątki:

Wyjątki z tych zakazów wymagają pisemnego zezwolenia kierownika żandarmerii.

Postanowienia karne:

Niaprzestrzeganie tego zarządzenia karane będzie według rozporządzenia o ograniczeniu pobytu w General. Gubernatorstwie z dn. 13 Września 1940 r. (Dz. Rozp. GG. I str. 288) i § 4 b trzeciego rozporządzenia z dn. 15 paźdz. 1941 r. (Dz. Rozp. GG. I, nr. 99, str. 505), a co do zakazu zatrzymywania według §§ 4 i 44 regulaminu o ruchu kołowym z dn. 17 Maja 1941 r. (Dz. Rozp. GG. nr. 56, str. 349).

Radomsko, dnia 14 listopada 1942 r.

STAROSTA POWIATOWY
na zl.
Kempenich
Obw. Por. Żand. i Mier. Żand.

ו׳ פֿאַראַרדענונג פון 14־טן נאָוועמבער 1942 וועגן אָפּגרענעצן דעם קליינעם געטאָ.

קיין טשענסטאָכאָוו און פון דאָרט מיט די טראַנספֿאָרטן קיין טרעבלינקע.

דאָס פֿאַרנאַרן די יידן

אין נאָוועמבער האָבן די דייטשן צו וויסן געטון, אַז עס ווערן אַרגאַניזירט פיר זאַמל־ערטער פֿאַר יידן. צווישן זיי איז אויך געווען ראַדאָמסק. די דייטשן האָבן גוט געווּוסט, אַז עס געפֿונען זיך הונדערטער און אפֿשר טויזנטער יידן אין וועלדער, בונקערס, ביי פּאָליאַקן און אויף אַרישע פּאַפּירן אַא״וו. בכדי אַריינצונאַרן צוריק די יידן אין זייערע הענט, האָבן די דייטשן לעגאַליזירט די פיר ווינערטער פֿאַר די יידן. און עס האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן אַ מאַסן־וואַנדערונג פון די אויסבאַהאַלטענע יידן מיט זייערע פרויען און קינדער צוריק אין געטאָ אַריין. אָ גרויסע צאָל פון זיי האָבן געווּוסט, אַז דאָס איז אַ טייוולאַנישער פּלאַן צו פֿאַרנאַרן די יידן און אויפצוזאַמלען זיי אויף איין אָרט. זיי האָבן זיך אָבער געפונען אין אַזעלכע באַדינגונגען, אַז זיי האָבן נישט געהאַט קיין ברירה ווי אומצוקערן זיך אין געטאָ.

עס זיינען אָנגעקומען יידן פון דער לאָדזשער געגנט, הונדערטער יידן פון זשורעק (זשאַרקי), פון טשענסטאָכאָווער געגנט, אַזוי אַז די צאָל יידן אין קליינעם געטאָ איז אויף אַמאָל דערגאַנגען ביז 4500 נפשות. דאָס לעבן אין געטאָ האָט אָנגעהויבן זיך צו נאָרמאַליזירן, פֿאַרשטייט זיך אין דער מאָס ווּאָס די דייטשן זיינען געווען אין דעם פֿאַראינטערעסירט.

עס זיינען אויך באַקאַנט שוידערלעכע פאַלן, ווען פּאָליאַקן האָבן געמאָרדעט יידן, ווּאָס האָבן נישט געהאַט שוין קיין געלט אויסצוקויפן זיך פון זייערע הענט. מיט אַ שוסטער־האַמער זיינען דערמאָרדעט געוואָרן די מיידלעך וויטענבערג (הערשל וויטענבערגס יינגסטע שוועסטער) און זשוכאָווסקי פון בעלכאטאוו. עס זיינען אויסגעגעבן געוואָרן אין די דייטשע הענט דינה און יששכר וויטענבערג, די קינדער פון ציוניסטישן עסקן יעקב וויטענבערג. זיי זיינען אויסגעגעבן געוואָרן צוזאַמען מיט מלך פֿאַרקטאָרס צוויי קינדער און יחיאל פריימאַנס זון. אַלע זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אויפן בית־עולם און דאָרט דערשאָסן געוואָרן. דורכן זשאַנדאַרם פורלעי איז אויך אומגעקומען פרל׳ רוזשקע בוגייסקי, די טאָכטער פון אידל בוגייסקי.

צווישן די אַרויסגעגעבענע אין די דייטשע הענט האָט זיך אויך געפונען שמואל לייב וואַקסמאַן (געפינט זיך מיט דער גאַנצער משפחה אין ישראל). זיין פרוי, וועלכע האָט זיך מגייר געווען נאָך פאַר דער מלחמה, האָט זיך באַמיט מיט אַלע וועגן אַרויסצוראַטעווען איר מאַן מיטן זון (כאָטש אָפּיציעל האָט זי געמוזט אים גטן) ליידער, האָבן דאָס אָרט וווּ וואַקסמאַן איז געווען אויסבאַהאַלטן אַנטדעקט פּאָליאַקן און אים איבערגעגעבן די דייטשע הענט, וועלכע האָבן אים אַריינגעוואָרפן אין תפיסה. דאָרט האָט זיך צו אים גענומען דער מאַסן־מערדער שמאלץ, אַ פאַרמלחמהדיקער הויזוועכטער אין יידישע הייזער, וועלכער האָט אויף זיין געוויסן

הונדערטער יידן. ער האָט אים געשלאָגן יעטוועדן טאָג, געריצט אויף אים אַ בולדאָג־הונט, וועלכער האָט געריסן פון זיין קרבן שטיקער פלייש. אין איינער אַ נאַכט, איז די תפיסה אויפגעריסן געוואָרן דורך פאָליאַקן פון דער „ארמיא קראיאָווא" (א. ק.), וועלכע האָבן באַפרייט אַלע זיערע מיטגלידער און מיט זיי איז אויך אַרויס שמואל לייב וואַקסמאַן און קעסעלמאַן (וועלכער איז צוריק־געלאָפן אין בונקער אַריין). די באַפרייטע זיינען אַרויפגעזעצט געוואָרן אויף פורמאַנקעס, וועלכע זיינען שנעל אַוועק פון שטאָט. אין אַ טיפן וואַלד, האָבן די א. ק. מיטגלידער אים אויסגעפאָרשט און זיעענדיק פאַר זיך אַ ייד, אים גוט צעשלאָגן און אַראָפגעוואָרפן פון וואָגן.

די לאַגע אין וועלכע וואַקסמאַן איז פאַרבליבן איז געווען ביז גאָר אַ טראָגישע. אַן אויסגעהונגערטער און פול וווּנדן, האָט ער זיך געפונען סוף סוף אַ באַהעלטעניש. נאָך לאַנג, לאַנג נאָך דער מל־חמה האָט ער געמוזט היילן זיינע וווּנדן פון יענער צייט.

זאָל דאָ אויך דערציילט ווערן די שוידערלעכע מאַרטירער־געשיכטע פון דער משפחה מאַרקזין פון קאַמינסק. נאָכן אָפוואַלגערן זיך אַ לאַנגע צייט ביי פאַרשידענע פויערים אין די וועלדער, האָבן זיי באַשלאָסן אויסצובויען זיך אַ בונקער אין די שטיינגרובנס צווישן קאַמינסק און קוציעזאווא. זייערס אַ באַקנטער פאָליאַק, מאַריאַן סעצעמסקי פון קאַמינסק, האָט באַקומען זייער גאַנץ פאַרמעגן און זיך מחייב געווען צו ברענגען זיי עסן. ביז אַפּריל 1943 האָט ער געהאַלטן וואָרט און שפּעטער אויפגעהערט צו קומען. נאָך צען טעג בערך איז ער געקומען פלוצים מיט אַ צווייטן פאָליאַק, יוזעף גאלאנ־סקי, געבראַכט זיי אַביסל עסן און שפּעטער פאַרמויערט די איינ־ציקע עפענונג פון בונקער וואָס האָט דערפירט לופט. די מענטשן האָבן זיך אָנגעהויבן צו שטיקן און פון די 12 בונקער תושבים זיינען 10 געשטאָרבן ביז עס איז געלונגען יעקב און גאָלדע מארקזין נאָך טעג פון רייסן מיט צעבלוטיקטע הענט די שטיינער אַרויסבאַקומען זיך פון פאַרמויערטן בונקער. זיי האָבן באַשלאָסן איבערגעבן זיך אין די הענט פון דייטשן. ביים פאַרהער האָבן זיי אַלץ דערציילט. דעם מערדער סעצעמסקי איז געלונגען צו אַנטלויפן. דער צווייטער מערדער איז געוואָרן דערשאָסן צוזאַמען מיט זיין פרוי. די צוויי מארקוזינס האָט מען געבראַכט קיין ראַדאָמסק און אויפן בית הקברות דערשאָסן.

אין יוני 1943, איז דאָס הויז וווּ ס׳האָבן געווווינט די לעצטע 40 יידן, אַרומגערינגלט געוואָרן דורך די דייטשן, די יידן זיינען פאַר־לאָדן געוואָרן אויף אַ מיליטערישן לאַסט־אויטאָ און אָפּגעפירט גע־וואָרן אין פיאנקער לאָגער, נישט ווייט פון ראַדאָם.

ראַדאָמסק איז געוואָרן יידנריין. אַ טייל פון די פערציק יידן איז געלונגען איבערצולעבן די מלחמה און זיי געפינען זיך אין ישראל.

די לעצטע יידן אין ראדאמסק

אברהם בוכמאן און יהודה וואקסמאן

פרייטיק דעם 26־סטן אָקטאָבער 1942 נאָך דער לעצטער סעלעק־ציע זייט דער ערשטער אַלגעמיינע „אַקציע", זענען פאַרבליבן אין ראַדאָמסק בערך 150 „לעגאַלע" יידן און בערך נאָכאַמאָל אַזוי פיל אומלעגאַלע.

2 טעג שפּעטער ד. ה. דעם 28־סטן אָקטאָבער, איז אין דער דייטשער פרעסע פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ פאַראָרדענונג אַרויסגע־געבן דורך דעם „דיסטריקט־לייטער ראַדאָם" לויט וועלכער די שטאָט ווערט אָנגערקענט אַלס איינע פון די פיר יידן־שטעט אין ראַדאָמער דיסטריקט. די פיר יידן־שטעט זענען: ראַדאָמסק, אויאזד, סאַנדאָמ־יערזש (צוזמיר) און שידלאָוויץ. צוזאַמען מיט דער דאָזיקער פאַר־אָרדענונג איז געקומען אַ צווייטע: אַלע יידן וועלכע לעבן נאָך אויסבאַהאַלטן, פאַר וואָס עס דראָט טויט־שטראָף, קענען זיך באַזעצן אין איינע פון די פיר אויבנדערמאַנטע שטעט, במשך פון פערצן טעג. דערביי איז פאַרזיכערט געוואָרן, אַז טויט־שטראָף איז אָפּגעשאַפט געוואָרן — פאַר די — וועלכע וועלן זיך געפונען אין די פיר זאַמל־פונקטן. (יודן־שטעט). די צייט פון צוזאַמענקלויבן זיך איז 14 טעג.

לויט דער פאַראָרדענונג, זענען גלייך באַפרייט געוואָרן אַלע אַרעסטירטע יידן ביי אונדז אין שטאָט, בערך 50 מאָן, וועלכע האָבן געזאָלט געשיקט ווערן נאָך טשענסטאָכאָוו, און פון דאָרט, קיין טרעבלינקע. די באַפרייטע פון אַרעסט האָט מען באַזעצט אין פייער־מאַנס הויז, מאַרק 19. און דאָס זענען געווען די ערשטע איינווווינער פון דער צווייטער געטאָ.

עטלעכע טעג שפּעטער האָבן די דייטשן געמומען צוזאַמענקלויבן פון אַלע אַרומיקע ערטער און שטעט די יידן, וועלכע האָבן זיך געהאַט אויסבאַהאַלטן ביי די פריערדיקע „אַקציעס". גלייכצייטיק האָט אויפגעהערט די ברוטאַלע באַהאַנדלונג מצד די דייטשן. עס האָבן זיך טאַקע צוזאַמענגעקליבן אין דער ראַדאָמסקער „יידן־שטאָט" בערך 3.000 יידן פון כּארשידענע שטעט און שטעטלעך. אַזוי אַרום האָבן די דייטשן אויסגעפירט זייער טייוולאָנישן פלאַן צו קאַנצענטרירן די רעשטלעך יידן פון דער גאַנצער סביבה אין דער שטאָט ראַדאָמסק, כדי מיט איין קלאַפ אַלע צוזאַמען צו פאַרניכטן.

פאַר די אַלע יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער ראַדאָמס־קער „יידן־שטאָט" האָבן די דייטשן אָפּגעגעבן אַ טייל פון דעם ערשטן גטאָ. דאָס צווייטע גטאָ האָט פאַרנומען דעם דרייעק: עק מאַרק — סטשאַלקאָווסקא ביז עק סטשאַלקאָווסקא — פאַביאַניא, דערנאָך פאַביאַניא ביז עק פשעדבאָרסקא ביי בערל אַלייניקס הויז און לענג־אויס די פשעדבאָרסקא צום מאַרק צו, ביז שפּיראס הויז, מאַרק נמ. 19. (די ווייטערדיקע הייזער אין מאַרק ביז דער סטשאַלקאָווסקא זענען חרוב געוואָרן — ווי באַקאַנט — בעת דער באַמבאַרדירונג אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה). מיטן אָנקומען פון נאָך יידן, האָבן די דייטשן פאַרגרעסערט דאָס גטאָ און צוגעגעבן עטלעכע הייזער פון דער צווייטער זייט פשעדבאָרסקא. פון פשעדבאָרסקא 1 ביי דער קירך ביז צום רבינס בית המדרש, אַריינגערעכנט לייבקעס מקווה, קהל׳ס בית המדרש און די שול, האָבן די דייטשן פאַרנומען פאַר זייער געברויך. דאָס גטאָ האָט זיך געשלאָסן ביי דער סטריגע.

טראָץ דעם פאַרגרעסערן פון גטאָ, איז די ענגשאַפט געווען שרעקלעך. מענטשן זענען ממש געלעגן אייניער אויף דעם אַנדערן. דורכשניטלעך האָבן געווווינט אין איין צימער 15 ביז 20 מענטשן, אַלע קעלערס און אַלע בוידעמס, זענען געווען באַווווינט. דער הונגער איז געווען גרויס. לייז און ווערים האָבן די מענטשן געגעסן לעבע־דיקערהייט. די קראַנקהייטן האָבן זיך געמערט און קיין מעדיצינישע

הילף איז בכלל שוין נישט געווען. דריי, פיר נפשות זענען געשטאַרבן יעדן טאָג. די מתים האָט מען אַרויפגעלייגט אויף אַ וואָגן און צוויי יידן מיט אַ דייטשער באַגלייטונג האָבן זיי אַרויסגעפֿירט אויפן בית־הקברות און זיי דאָרטן באַגראָבן. נישט מען האָט געמאַכט אַ סימן אויפן קבר און נישט מען האָט פערשריבן דעם נאָמען פון נפטר.

באַוועגן זיך איז געווען דערלויבט אינעם גטא גופא. די קיך, דער „יודנראַט", די פּאָליצייַ און אַלע אַנדערע געטא־אַנשטאַלטן האָבן זיך געפונען אין אַטשעקאַווסקיס הויז. אַרויסגאַנגען פון געטא צו דער אַרבעט איז מען דורכן אייזערנעם טויער פון אַטשעקאַווסקיס הויז. כדי צוצוקומען צום צענטער פון געטאָ, ד. ה. צו אַטשעקאַווסקיס הויז, האָט מען געמוזט גיין דורך די הייף אין וועלכע מען האָט געמאַכט ספּעציעלע דורכגאַנג צו דעם צוועק.

אויבן: דער אַלטער בית־עלמין פון געשטאַרבענע...
אונטן: די נייַע קברים פון דערמאַרדעטע...

דאס לעבן אין צווייטן גטא

אַ טייל פון די געטא־איינוווינער האָט געאַרבעט אין דער פאַבריק פון „טהאנעט־מונדוס". אַ צווייטער טייל אין דער „טרויהענדלער שטעלטע פון יאָהאַן וויינערט" — אַ פאַלקס־דייטש פון ראַדאָמסק, דאָרט איז געווען אַמאָל די טישלעריי פון אַברהם בוכמאַן און נאָך אַ גרופּע ביים סאַרטירן דאָס איבערגעבליבענע פאַרמעגן פון די צום־טויט אַרויסגעפירטע יידן, אָבער דער גרעסטער טייל געטא־איינווווינער האָט נישט געארבעט. פאַר די אַלע אַרבעטן איז נישט געצאָלט געוואָרן, נאָר דער יודנראַט האָט אויף זיין חשבון געשפּייזט די אַרבעטער מיט וואַסערדיקע זופ און אַ מינימום ברויט. דער זאַמל־פונקט צו דער אַרבעט, איז געווען אין שול־גאַסל.

מיר אין געטאָ האָבן נישט געקאָנט פאַרשטיין וואָס אַזעלכעס האָט באַווייגן די דייטשן, זיי זאָלן אָפּשטעלן אויף אַ געוויסע צייט דאָס מאָרדן יידן. מען האָט עס פאַרשידן אויסגעטייטשט. אייניקע האָבן געזאָגט, אַז ענגלאַנד מיט אַמעריקע אינטערוועניַרן דורכן רויטן קרייץ. אַנדערע ווידער, אַז זיי דאַרפן די יידן צו דער אַרבעט. אַ טייל גאָר, אַז די דייטשן ווערן צוריק מענטשן. ס׳זענען אָבער געווען אַ סך ויעלכע האָבן געזאָגט, מען זאָל די דייטשן ניט גלויבן, אַז דאָס איז נישט מער ווי אַ מיטל צוזאַמענצוקלויבן די יידן. טענהן אַנדערע ווידער, אַז דאָס געזעץ פון די פיר יידן־שטעט אין ראַדאָמער דיסטריקט געפינט זיך אין אַמט־בלאַט („דזיענניק אוסטאַוו") פון געגנראַל־גוווערנעמענט און זיי ווועלן קיין געזעץ נישט ברעכן. מיטן אַרייַנלערנען אַהין און אַהער ווועגן דייטשע געזעצלעכקייט זענען אַריבער עטלעכע וואָכן.

אין אַ געוויסן טאָג, עטלעכע טעג פאַר דער קריסטלעכע וויי־נאַכטן, קומען די דייטשן און זאָגן — וועלכער יד ס׳האָט קרובים אין אויסלאַנד זאָל זיך פאַרריגיסטרירן און ער וועט קענען געטוישט ווערן. די שמחה אין געטאָ איז געווען גרויס. יאָ גלויבנדיק די דייטשן אָדער נישט האָבן זיך כמעט אַלע יידן פאַררעגיסטרירט. יעדער יד וועלכער האָט זיך רעגיסטרירט האָט נאָך געמוזט אַיין־צאָלן צען זלאָטעס.

ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן איז דער צוועק פון דער רעגיסטראַציע געווען, פעסטצושטעלן די צאָל יידן פון געטאָ. אָבער אין דער צייט פון דער רעגיסטראַציע ווען די יידן האָבן פון אונטער די ערד אויסגעזוכט קרובים אין אויסלאַנד, האָבן מיר ווידער נישט פאַרשטאַנען וואָס עס קומט דאָ פאָר. מיר האָבן דאָס פאַרבונדן מיט די מפלות פון די דייטשן אין אַפריקע, אָדער דאָס שטיין בלייבן אין רוסלאַנד ביי סטאַלינגראַד, מאָסקווע און לענינגראַד. אַ גרויסער טייל האָט אָבער נישט געגלויבט די דייטשן און מען האָט אַנגעהויבן רעדן ווען ווידערשטאַנד און געווער. אייניקע האָבן בכלל נישט געקאָנט זיצן מיט פאַרלייגטע הענט און האָבן זיך ווידער געגומען צו האַנדלען מיט וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט, און אַזוי זענען אַדורך נאָך אַ צוויי וואָכן מיט דערוואַרטונג.

די לעצטע טעג האָט זיך אָבער אַנגעהויבן פילן אַ שפּאַנונג. די דייטשן זענען ווידער געווארן ברוטאַל. ס׳זענען ווידער פאַרגעקומען עטלעכע מאָרדן. אין עק פון פאביאני־דלוגא האָט אַ דייטשער פאַטראָל אונטער דער אָנפירונג פון זשאַנדאַרם פורלעי דערשאָסן זעליג ווילהעלמס אַ זון און אויך ד״ר קירכאונעס אַ שוועסטער. ווער עס האָט נאָר געהאָט ווו, האָט געגומען אַנטלויפן פון געטאָ, אַנדערע ווידער האָבן זיך געשאָפן באַהעלטענישן ביי קריסטן. די שרעק איז געווען גרויס.

אַזוי האָבן מיר דורכגעלעבט די קריסטלעכע חגאות פון יאָר 1942/43 ביז דעם דריטן יאַנואַר 1943, דאָס איז דער קריסטלעכער יום־טוב — דריי־קעניגן.

אין דעם טאָג איז געקומען אַ טרויעריקע ידיעה, אַז דורך דער „יודן־קאַמאַנדאַ" פון דער געסטאַפּאָ זענען באַשטעלט געוואָרן 50

וואָגאָנען. מיר האָבן שוין געווּסט פון דער פּראַקטיק וואָס דאָס באַדייט, כאָטש פון אָנפאַנג האָט מען נישט געוואָלט גלויבן, אַז עס דערנענטערט זיך דער שרעקלעכער סוף. ווער עס האָט אַבער נאָר געהאַט ווּו איז איצט אַנטלאָפן פון געטאָ, עס זענען אויך געלאָפן מענטשן אָן אַ ציל. צווישן אַנדערע איז אויך אַנטלאָפן דער „יודנ־עלטסטער" פון געטאָ — גוטשטאט. זיין פאַרטרעטער יוזף פאנסקי איז שוין געהאַט אַנטלאָפן מיט עטלעכע טעג צוריק. פון גאַנצן יודנ־ראַט איז נאָר פאַרבליבן שמואל שפירא אַלס פאַרשטייער פון די יידן.

אין דער זעלבער נאַכט זענען ביידע זייטן פון געטאָ אַרומ־געריגלט געוואָרן דורך די דייטשע זשאַנדאַרמעריע, פוילישע פּאָליציי און אוקראַינער, צומאָרגנס אין דער פרי האָט מען די גאַנצע ייִדישע פּאָליציי מיטן קאָמענדאַנט בראש פאַרשפּאַרט אין ראַדאָמסקער אַרעסט.

אויפן דריטן טאָג פון אַרומשעטלן דעם געטאָ, דאָס איז מיטוואָך דעם 6־טן יאַנואַר 1943, האָבן די דייטשן אַרויסגעטריבן אַלע יידן אויפן אומשלאָג־פּלאַץ. די יונגערע, צווישן זיי די גאַנצע יידישע פּאָליציי, האָבן זיי געשיקט אין דעם אַרבעטס־לאַגער סקאַרזשיסקאַ־קאמיענא, און די איבעריקע אין די וואַגאָנען אַריין קיין טרעבלינקע (עס איז פאַראַן אַ סברה, אַז דער טראַנספּאָרט איז געגאַנגען קיין מיידאַנעק). ניין־און־צוואַנציק מענטשן האָבן זיי איבערגעלאָזט כדי אויסצופּערטיקן דאָס הויז פון דער זשאַנדאַרמעריע און אויך צו רוימען די הייזער נאָך די יידן.

פון דעם פאַרשרייבן זיך צום פּאָרן קיין אויסלאַנד, וואָס איז אויבן דערמאָנט געוואָרן, האָבן די דייטשן געוווּסט וויפל יידן עס דאַרפן זיין. לויט זייער חשבון האָט זיי געפעלט אַן ערך אַכט הונדערט יידן, זיי האָבן זיך געוויצלט, אַז די אַנטלאָפענע וועלן זיך נאָך קומען בעטן, אַז מען זאָל זיי דערשיסן .ליידער איז עס אַזוי געווען. צוליב די גרויסע פרעסט, וועלכע האָבן דעמאָלס געהערשט, האָט דער גרעס־טער טייל פון די אַנטלאָפענע נישט געהאַט ווּו זיך אַהינצוטון און זיי זענען אייגציקווייז אַריינגעפאַלן אין די העכט פון די רוצחים.

די ראַדאָמסקער תפיסה האָט זיך אָנגעפילט מיט געכאַפּטע יידן — מענער, פרויען און קינדער. יעדן טאָג האָבן די רוצחים אַרויסגעפירט די געכאַפּטע יידן אויף דעם בית הקברות און דאָרטן זיי אויסגעשאָסן. אין דער זעלבער וואָך, פרייטיק דעם 8־טן יאַנואַר 1943, זענען אויס־געשאָסן געוואָרן בערך דריי הונדערט יידן, דערינטער פיר און אַכציק קינדער. דריי טעג האָבן אָנגעהאַלטן די מאַסן־דערשיסונגען. צוזאַמען זענען דערשאָסן געוואָרן בערך זעקס הונדערט יידן. די קברים האָבן געגראָבן פאַליאַקן, און ווי זיי האָבן דערציילט, האָבן די יידן געמוזט זיך אויסטון ביז צו די אונטערוועש און זיך שטעלן מיטן פּנים צום גרוב ביים ראַנד פון קבר. די דייטשן האָבן מיט אַ מאַשין־געווער אויף זיי געשאָסן אין די ריקנס. האַלב־און גאַנץ־דערשאָסענע זענען די מענטשן אַריינגעפאַלן אין די גריבער אַריין. די זעלבע קריסטן האָבן שפּעטער דערציילט, אַז שעהן־לאַנג האָט זיך די ערד אויף דעם מאַסן קבר באַוויגן פון די קערפּער וועלכע זענען נישט דערשאָסן געוואָרן צום טייט.

אַזוי אַרום זענען אַנטשטאַנען דריי מאַסן־קברים, וועלכע מען האָט שפּעטער נאָך דער מלחמה דערקענט דורך דעם וואָס די ערד אויף זיי האָט זיך געהאַט אַראָפגעזעצט.

מיט די דריי מאַסן־קברים האָט זיך פאַרענדיקט די געשיכטע פון הונדערטער יאָרן יידישער יישוב אין ראַדאָמסק.

ווי אזוי זענען פארבליבן די לעצטע ניין־און־צוואנציק יידן אין ראדאמסק

כדי מיר זאָלן פאַרשטיין ווי אַזוי עס איז געקומען דערצו, אַז ביי דער ענטגילטיקער ליקווידאַציע פון די יידן אין ראַדאָמסק, זענען דאָך נאָך געבליבן ניין־און־צוואַנציק יידן אין דער שטאָט, מוזן מיר זיך צוריקקערן צו דער געשיכטע פון געטאָ.

נאָך אין יאָר 1942 האָט די דייטשע זשאַנדערמעריע אין ראַדאָמסק באַשלאָסן צו טוישן איר קוואַרטיר וועלכע איז געווען אין דער „אַכראַנקע", אויף אַ נייע. צו דער נייער קוואַרטיר האָבן זיי אויס־געקליבן כאַסקעלעוויטשס הויז אויף פּיאַטרקאָווסקא גאַס, נישט ווייט פון פאַנסקיס דרוקערייַ. אָבער כדי זיי זאָלן קענען אין דעם הויז ווינען, האָבן זיי נאָטירלעך דאָס הויז געמוזט איבערבויען. צו דעם צוועק האָבן זיי גענומען יידישע פאַכמענער פון געטאָ. פאַרשטענד־לעך אַן אַ גראָשן לוין פאַר זייער אַרבעט. אויסער די פאַכמענער, האָבן די זשאַנדאַרן געמוזט פון געטאָ צו דער שוואַרצער אַרבעט אויך אַנדערע יידן. די אַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע איז פאַרגעקומען אונטער דער אויפזיכט פון דעם זשאַנדאַר פורלעי. יעדן פרימאָרגן איז פורלעי געקומען צום זאַמלפּונקט — ביי דער שול — געמוזט די פאַכמענער און אַ געוויסע צאָל אַנדערע יידן צו דער שוואַרצער אַר־בעט, און אַליין זיי אַוועקגעפירט צו דער אַרבעט אין דער זשאַנדער־מעריע. אין אָוונט האָט ער די גרופּע צוריקגעבראַכט אין געטאָ אַריין. אַזוי האָט זיך געפירט עטלעכע וואָכן, ביז עס איז געקומען מאַנטיק דער 4־טער יאַנואַר 1943, אין דער נאַכט איז דאָס געטאָ אַרומגע־שטעלט געוואָרן דורך באַוואָפנטע דייטשע כוחות און מען האָט שוין קיינעם נישט אַרויסגעלאָזט. דעם זעלבן מאַנטיק האָבן די דייטשן איבערגעשיקט אַלע יידן פון דער צווייטער זייט פשעדבאַרסקי (דאָס קלייַנטשישקע געטאָ — ווי מ׳ר האָבן דאָס גערופן), דורך אַטשע־קנאַווסקיס טויער. ס׳זענען געקומען אין גענאָ אַריין בערך 100 יידן פון טשענסטאָכאָוו. אויף צומאָרגנס האָט מען ביי בערל אַלייניק אין הויז — אין דער קיך פון דער ווינונג אין וועלכער ס׳האָט אַמאָל געווווינט דער שניידער קליינמאַן — געפונען 4 יינגלעך און 2 מיידלעך אויפגעהאָנגענע. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, זענען די אויפגעהאָנגענע געווען פון דעם טשענסטאָכאָווער טראַנס־פּאָרט.

די אַלע יידן וועלכע זענען יעדן טאָג אַרויסגעגאַנגען צו דער אַר־בעט פון גענאָ, האָבן זיך אַ גאַנצן טאָג אַרומגעדרייט ביי אַטשע־קאָווסקיס טויער מיט דער האָפענונג, אַז עס וועט דאָך קומען עפּעס אַ ישועה, מיר האָבן שוין פאַרשטאַנען וואָס עס דערוואַרט אונז.

אויף צומאָרגנס דינסטיק, זענען מיר ווייטער געקומען צו אַטשע־קאָווסקיס טויער און געוואָלט גיין צו דער אַרבעט, מען האָט אונז אָבער נישט אַרויסגעלאָזט. אַרום צען אַ זייגער קומט צו גיין פורלעי אין גענאָ אַריין, זוכט אויס די פאַכמענער, נעמט אַ גרופּע יידן צו שוואַרצע אַרבעט און פירט די גאַנצע גרופּע צו דער אַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע. דאָס איז געווען דעם טאָג די אייגציקע גרופּע יידן, וועלכע איז אַרויס פין געטאָ צו דער אַרבעט. פאַרנאַכט איז אָנגעקומען צו דער אַרבעט דער אויבערלייטענאַנט קעמפּעניק, ער האָט זיך אַרומגעדרייט צוויישן די אַרבעטער און זיך געוויי אייגע־קוקט אויף יעדן איינעם און צו יעדנס אַרבעט. ער האָט אויך צעטיילט עטלעכע ציגאַרעטן — מיר האָבן נישט געקאָנט פאַרשטיין דעם באַדייט דערפון וואָס אַזאַ רוצח ווי קעמפּעניק פאַרטיילט ציגאַרעטן צווישן יידן. דאָס האָט אונז טאָקע געשראָקן — דערנאָך האָט קעמ־פּעניק באַפוילן דעם מייסטער פון דער גרופּע, אברהם בוכמאַן צו מאַכן אַ רשימה פון 10 טישלער. מיר זענען אָבער געווען דרייצן טישלער, האָט בוכמאַן געמאַכט אַ רשימה פון 13 טישלער. צווישן־צייט זענען אַנטלאָפן פון די דרייצן טישלער צוויי, אברהם מיי־כעראָווסקי און משה שמולעוויטש, און ס׳זענען געבליבן עלף. די רשימה פון די עלף טישלער האָט פורלעי צוגענומען. דעם טאָג זענען פון דער גרופּע אַרבעטער אַנטלאָפן 20 מענטשן. אין אָוונט האָט פורלעי די איבעריקע צוריקגעפירט אין געטאָ אַריין.

צומאָרגנס אינדערפרי ד. ה. מיטוואָך דעם 6־טן יאַנואַר 1943, האָט זיך איבערגעחזרט די טרויעריקע געשיכטע פון 9־טן אָקטאָבער

1942. די יידישע פאָליציי, וועלכע מען האָט שוין געהאַט אַרויסגע־ לאָזט פון אַרעסט, איז אַרומגעאַנגען אין דעם גאַנצן געטאָ און געשריגן „אַלע יידן זאָלן אַרויסגיין". מיר האָבן געגומען די רוקזעק אויף די פלייצעס און זענען אַרויס אויפן הויף. אינסטינקטיוו זענען מיר ווייטער אָנגעקומען צו אָטשעקאָווסקיס טויער און געוואַרט. פֿלוצלינג אַרום 9 אַ זייגער קומט אַן דער אויבערלייטנאַנט קעמפּעניק, און דורכן אייזערנעם טויער פון אָטשעקאָווסקיס הויז שרייט ער אַריין: „בוכמאַן מיט זיינע לויטע ראוס". דאָס טויער האָט זיך געעפנט און דער געדראַנג צום אַרויסגיין פון טויער איז געוואָרן אויסערגעווײנלעך, אַלע וואָס זענען געשטאַנען ביים טויער, האָבן זיך גערישן צום אַרויסגיין. אַלע האָבן געפילט, — אַז דאָס איז דער מאָמענט וואָס מען קען זיך אפשר נאָך ראַטעווען דאָס לעבן. אַ סך האָבן זיך דורכגעריסן און אַלע האָבן די דייטשן אויסגעשטעלט אין דרייען, דאָמאָלט האָט קעמפּעניק אַליין אויסגעקליבן צווישן די אַלע וואָס זענען געשטאַנען — 28 מענטשן — 26 מענער און 2 פרויען, די דאָזיקע וועלכע ער האָט גענומען אַ טאָג פריער ביי דער אַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע. פורלעי דאָקענגן האָט קאַנטראָלירט, אויב די מענטשן שטימען מיט דער רשימה וועלכע ער האָט געהאַט. די איבעריקע האָט די זשאַנדאַרמעריע מיט די באַגענטן צוריקגעשטופט דורכן טויער אין געטאָ אַריין.

מיר זענען אַלזאָ געבליבן אַ גרופּע פון 28 מענטשן אויסער דעם געטאָ. פורלעי מיט נאָך אַ זאַנדערדינסט — פרידריך — וועלכער איז געווען באַוואָפנט פון קאָפּ ביז צו די פיס, האָט אונז אַוועקגעפירט. מיר האָבן נישט געווּסט וווהין מען פירט אונז. דער וועג אונזער־ רער איז געווען צום אומשלאָג־פלאַץ, פון דער פשעדבאַרסקא גאַס — פון אָטשעקאָווסקיס הויז האָבן זיי אונז געפירט דורך דעם שול־גאַסל, אָבער נישט אויף רעכטס צו מיצקעוויטשאַ, צום אומשלאָג־פלאַץ, נאָר גלייך דורכן קינאָ אַרויס אויף פּיאַטרקאָווסקאַ. איצט האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז מיר גייען צו דער זשאַנדאַרמעריע. מיר האָבן געזען ווי דער וועג צום אומשלאָג־פלאַץ איז געווען שטאַרק באַוואַכט. בייַדע זייטן פון וועג זענען געווען באַשטעלט מיט דייטשע זשאַנדער־ מער׳יע, געסטאַפּאָ, אוקראַינער, פוילישע פאָליציי און זאַנדערדינסט (דאָס זענען געווען פאָלקס־דייטשן) זיי זענען געווען באַוואָפנט פון קאָפּ ביז צו די פיס און געשטאַנען זייער געדיכט, כמעט איינער נעבן דעם צווייטן. דורכמאַכנדיק דעם שוידערלעכן וועג זענען מיר אָנגעקומען אין דעם הויז פון דער זשאַנדאַרמעריע.

די 26 מענער וועלכע זענען אַרויס פון געטאָ זענען געווען די פאָלגנדיקע (+ 2 פרויען צו פירן די ווירטשאַפט):

טישלער
1. אברהם בוכמאַן
2. חיים שמולעוויטש
3. משה אופמאן
4. משה טרוסקולאסקי
5. יחזקאל סלאביאק
6. מאיר כץ
7. יהודה וואקסמאן
8. ישראל וואקסמאן
9. אברהם ווילהעלם
10. לעמק ווילהעלם
11. יעקל גאָלדבערג
12. נתן שקלאַרטשיק

שלאָסער
13. פישל פארזיש
14. יחיאל ריקמאן
15. שלמה גאָטליב

בלעכער
16. לייביש ראָזענצווייג
17. אהרן ראָזענצווייג

ראַדיאָ־טעכניקער
18. אברהם רובין

מאָלער
19. בצלאל האַרטמאַן
20. מעניע האַרטמאַן
21. יאָסל קרויזע
22. גרשון איזין

עלעקטריקער
23. יעקל ווינער
24. יוחנן פאָקטער

פאָליציאַנטן
25. שמואל שפירא
26. לייביש אפשטיין

אַרבעטן האָט מען אונז דעם טאָג נישט געהייסן. מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט ווי משוגעים, נישט גערעדט איינער צום אַנדערן, יעדער מיט זיין ביטער האַרץ, יעדער מיט זיינע ביטערע געדאַנקען. די מחשבות זענען געווען אין געטאָ. וואָס טוט זיך יעצט דאָרט? קיין ידיעה פון געטאָ האָבן מיר נישט געהאַט. אָפּגעזונדערט געווען פון אַלע יידן. אַרום 11 אַ זייגער האָט אַ באַוואָפנטער זשאַנדאַר עברענגט צו אונז צופירן אַ ייד. אין די ערשטע מינוטן האָבן מיר געמיינט, אַז דאָס איז אַ משוגענער, אָבער ביסלעכווייז האָט זיך דער ייד אַנגע־ הויבן צו באַרואיקן, און ער האָט אונז דערציילט פאָלגענדיקס: שטייענדיק אויפן אומשלאָג־פלאַץ מיט אַלע יידן צוזאַמען, האָבן די דייטשן זיך געפרעגט ווער ס׳איז אַ דאָקטער. ער, מיינענדיק, אַז מען דאַרף וועמען דערטיילן הילף האָט אויפגעהויבן די האַנט, דאָמאָלס האָבן די דייטשן אים אַוועקגענומען פון זיין פרוי און טאָכטער און געברענגט אַהער. דאָס איז געווען ד״ר וואַרהאפט פון לאָדזש. אַזוי אַרום האָבן מיר באַקומען די ערשטע ידיעה פון דאָרט... מיר זענען שוין איצט געווען 29 יידן.

דערנאָך האָט אַ זשאַנדאַר געמומען מאיר קאַץ, משה טרוסקא־ לאסקי און יחזקאל סלאביאק אויף דער באַן־סטאַציע זיי זאָלן פאָר־ציען מיט שטעכל־דראָט די פענצטער פון די וואַגאָנען וווּ מען דאַרף איינלאָדענען די יידן. וועג זיי זענען צוריקגעקומען האָבן זיי דער־ ציילט ווי אַזוי עס זעט אויס דער טויטן־מאַרש פון די יידן. דער דאָזיקער טויטן־מאַרש האָט זיך געצויגן פון אומשלאָג־פלאַץ אויף דער מיצקעוויטשאַ דורך דעם נייעם וועג צו דער באַן־סטאַציע. דער גאַנצער וועג איז געווען פאַרזייט מיט דערהרגעטע יידן. יעטווע־ דער ייד וואָס פאַלט אַנידער הויבט זיך שוין מער נישט אויף, די דייטשן דערשיסן אים, יעדער דייטש פון דער וואַך וואָס גייט פאַרביי אַ ליגענדיקן יייד טרעט אים אַרויף אויפן קאָפּ.

אַרום 2 אַ זייגער איז געקומען דער זשאַנדערמעריע־מייסטער דעהן און האָט מיטגענומען מיט זיך די צוויי פרויען וועלכע קעמ־ פעניק האָט איבערגעלאָזט צו פירן די ווירטשאַפט ביי אונז און האָט זיי אַוועקגעפירט אויף דער באַן־סטאַציע, דאָרט האָט ער זיי אַריינגע־ פאָקט אין די אָנגעשטופטע וואַגאָנען מיט די יידן, און פון דאָרט אַרויסגענומען צוויי פרויען וועלכע ער האָט געזוכט, און זיי געבראַכט צו אונז. די צוויי געטוישטע פרויען זענען געווען: פרוי ענזלאוויטש (פון זשארקי) און זאשיא דאומאן פון בידגאָשטש. דער מייסטער דעהן האָט דערנאָך דערקלערט, אַז די ערשטע צוויי פרויען זענען אים נישט געווען סימפּאַטיש, דערפאַר האָט ער די אַנדערע צוויי אַרויסגענומען פון די וואַגאָנען. אונדז דאָקענגן האָט עס שטאַרק וויי געטון, ווייל מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָ אין אַ קאָמבינאַציע מיטן מענטשלעכן לעבן.

דעם גאַנצן טאָג זענען מיר געווען אין הויז פון דער זשאַנ־ דערמעריע אונטער אַ שטאַרקע וואַך. פאַרנאַכט האָט אונז פורלעי מיטן זאַנדערדינסט פרידריך אַוועקגעפירט אין אונזער קוואַר־ טיר וועלכע איז געווען פשעדבאַרסקי גאַס נר. 1, ביים קאַש־ טשאָל. מיר האָבן פאַרנומען דעם לעצטן איינגאַנג פון הויז. דער איינגאַנג איז געווען שטאַרק באַוואַכט.

אין דעם זעלבן הויז נאָר אין ערשטן איינגאַנג, האָבן די דייטשן אַריינגעזעצט צייטוויליק אַ גרופּע פון 240 יונגערע יידן, דערינטער די גאַנצע יידישע פאָליציי וועלכע זענען אויסגעקליבן געווארן אויפן אומשלאָג־פלאַץ כדי זיי צומארגנס שיקן אין דעם אַרבעטס־לאָגער סקאַרזשיסקא־קאָמיננא. די וואַך האָט נישט דערלויבט, אַז איין גרופּע זאָל זיך זען מיט די אַנדערע און דער קאָנטאַקט צווישן די גרופּן איז דעריבער פאַרגעקומען דורכן בוידעם פון דעם זעלבן הויז.

צומאָרגנס דאָנערשטיק אין דער פרי האָט דער אָבערלויטענאַנט קעמפעניק צוקאָפּטירט צו אונדז נאָך דריי יידן פון דער גרופּע וועלכע האָט געזאָלט גיין קיין סקאָרזשיסק. די דריי יידן זענען געווען, אהרן גרינבערג אַ ראַדאָמסקער און צוויי ברידער זשוכאווסקי פון בעלכאטאוו. מיר זענען שוין איצט געווען אַ גרופּע פון 32 יידן. די איבעריקע האָבן די דייטשן אויפגעזעצט אויף אויטאָס גרייט אַוועק־צושיקן. פון איין אויטאָ איז אַרונטערגעגאַנגען דער שניידער דוד פאליווא, פיכטענצווייג אַן איידעם, דער, וועלכער האָט די גאַנצע צייט אין געטאָ געאַרבעט שניידעריי פאַר דער זשאַנדערמעריע און איז געווען פערזענלעך באַפּריינדעט מיט קעמפעניקן, ער האָט עפּעס געזאָגט צו קעמפעניקן וואָס מיר האָבן נישט געהערט, פאַר דעם האָט דער אויבערלייטענאַנט קעמפעניק אים גלייך געהייסן דערשיסן. נאָך דעם איז די גרופּע אַוועק קיין סקאָרזשיסק.

ווי דערמאָנט איז אונזער גרופּע וועלכע האָט שוין געציילט 32 מאַן, איינקוואַרטירט אויף פּשעדבארסקע 1. פאַרשטייט זיך אונטער אַ שטאַרקע שמירה ביי טאָג און ביי נאַכט. מיר האָבן פאַרנומען דעם לעצטן איינגאַנג פון דער הויז. אין פאַרטער האָבן מיר געהאָט די מאַגאַזינען פון די זאַכן און פראָדוקטן וועלכע מיר האָבן אַהערגע־בראַכט פון געטאָ. אויפן ערשטן שטאָק איז געווען די קוך און די ווינונגען און אויך דאָס זעלבע אויפן צווייטן שטאָק. אין אַ שטיבל אויפן דריטן שטאָק האָבן אויך געווינט צוויי יידן, דאָס זענען געווען יחיאל ריקמאן און שלמה גאָטליב.

נאָך אַלע צרות און נאָך דעם ווי מיר זענען שוין געווען „איינ־געאָרדנט" האָבן מיר געמוזט צוטרעטן צו אונזער צוואַנגס־אַרבעט.

ווי דערמאָנט האָבן מיה געאַרבעט ביים אויספערטיקן דאָס הויז פון דער זשאַדערמעריע. עס איז זיך גאָר נישט שווער פאַרצושטעלן מיט וואָס פאַר אַ געמיט מיר האָבן געקענט אַרבעטן אין דער צייט וואָס מיר האָבן געווווסט, אַז אונזערע ברידער און שוועסטער, חברים און באַקאַנטע, ווערן יעדן טאָג דערשאָסן אויפן בית־הקברות דורך די דייטשן. מיר האָבן זיך מיט ביטערניש צוגעהערט, וועמען מען האָט היינט געכאַפּט, ווער עס איז היינט דערשאָסן געוואָרן און ווער עס וועט מאָרגן דערשאָסן ווערן. די גרויזאַמע ידיעות האָבן אונז געברענגט די פּוילישע פּאָליציי און אויך די פּאָלקס־דייטשע זעלבסט־שוץ וועלכע האָט אונז באַוואַכט. מיר האָבן אויך געווווסט פון דער זעלבער וואַך, אַז די תפיסה איז פול מיט געכאַפּטע יידן, מיר האָבן דעריבער זיך באַמיט צו ראַטעווען אַביסל יידן. מיר האָבן געהאַלטן אין איין פאָדערן מער אַרבעטס־הענט און אַדאַנק די באַמיהונגען איז אונז געלונגען צו באַקומען פון דער תפיסה די ערשטע 12 מענער, זיי זענען געווען: משה כלאָפסקי, אַבנר גארפינקל, סענדער זילבערשטיין — פון דזיאלאשיץ — משה כלאפסקיס אַ שוואָגער, פאנטאפעל — אַ טשענסטאָכאָווער, ראָטמענש — דער פאָטער, ראָט־מענש — דער זון, קאניא — אַ לאָדזשער, שפירא — אַ קינסקער, און נאָך 3 קינסקער וועלכע זענען באַלד אַנטלאָפן. דערנאָך איז אונז ווידער געלונגען אַרויסצובאַקומען נאָך 4 יידן, דריי פרויען און איין מאַן, זיי זענען געווען: פעלא ביאליסטאק פון דער היים דאווידא־וויטש, פאלא דודקעוויטש פון דער היים רובינאוויטש מיט איר מאַן אייזיק, סערקא ניסענבוים אַ קינסקערין. אַביסל שפּעטער האָט די זשאַנדערמעריע באַפרייט פון דער תפיסה שמואל דזיענצארסקי פון ראַדאָמסק, אַ שניידער. די גרופּע האָט שוין געציילט 49 יידן.

די ערשטע צייט זענען די 12 מענער, וועלכע מען האָט אַרויס־געמען פון דער תפיסה, אָפּגעזונדערט געוואָרן פון אונז דורך דער זשאַנדערמעריע, נאָטירלעך אַז אַלע צוזאַמען האָבן מיר געווווינט אין דעם זעלבן הויז, נאָר די 12 מענער האָבן פאַרנומען איין צימער אין פאַרטער און מען האָט זיי געזונד די „סעפאַרירטע גרופּע" צוליב דעם ווייל די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז נאָר צייטווייליק האָבן זיי באַפרייט די דאָזיקע גרופּע און שפּעטער וועלן זיי דערשאָסן ווערן. די מענער זענען צוגעטיילט געוואָרן צום סאָרטירן די „טשוכעס" ד. ה. דאָס איבערגעבליבענע פאַרמעגן פון די אַרויסגע־פירטע יידן. די פרויען זענען צוגעטיילט געוואָרן צום רייניקן דאָס הויז פון דער זשאַנדערמעריע.

אין צווישנצייט איז פון אונזער גרופּע אַנטלאָפן דער געוועזע־נער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, שמואליק שפירא. מיר זענען דורך דעם געבליבן אָן מיטלען צום לעבן, ווייל ער האָט געהאַלטן די בשותפותדיקע קאַסע. נאָך זיין אַנטלויפן האָבן די דייטשן פאַרשטאַרקט די שמירה איבער אונז און דורכגעפירט אַן אויספאָרשונג ווי אַזוי ער איז אַנטלאָפן. אַזוי ווי דער עלעקטריקער יעקל ווינער האָט זיך די גאַנצע צייט געהאַלטן מיט שמואליקן צוזאַמען, האָבן די דייטשן אים חושד געווועזן, אַז ער ווייסט וווּ אַהין שפירא איז אַנטלאָפן. באַזונדעריק אים האָבן די דייטשן געפונען געלט און ווערט־זאַכן. צוויי טעג שפּעטער האָבן די דייטשן יעקל ווינער דערשאָסן.

נאָך דעם ווי ווינער איז דערשאָסן געוואָרן איז פון אונזער גרופּע אַנטלאָפן יוחנן פאַקטער דער זון פון מלך פאַקטער און גרשון אייזן.

מיט אַ צייט שפּעטער, זענען אַנטלאָפן נאָך 4 מענער פון דער „סעפּאַראַטע גרופּע", אַלע קינסקער. אייניעם פון זיי — שפירא — האָבן די דייטשן אויפן וועג געכאַפּט. מיט דעם וואָס זיי האָבן דעם דאָזיקן שפירא געכאַפּט, האָט זיך דער כעס זייערער געשטילט, צומאָרגנס וועט מען האָט אונז געפירט צו דער אַרבעט האָט מען געזען ווי פורלעי פירט שפּיראן צום דערשיסן. פאַרביגייענדיק, האָט שפירא צו אונז געשריגן: „זייט געזונט חברים, נעמט נקמה!" נאָכן דערשיסן האָט אונז פורלעי דערציילט, אַז ער האָט אים ספּעציעל געגעבן אַ שאָס אין בויך, כדי דער טויט זאָל ניט שנעל קומען, „ווייל ער איז געווען אַ פרעכער יודע און האָט אויסגעריסן".

עס פאַרשטייט זיך, אַז צוליב די אַלע געשעענישן האָבן מיר דורכגעלעבט די טעג מיט גרויס שרעק, מורא האָבנדיק, אַז די דייטשן זאָלן אונז נישט ליקווידירן פאַר כעס. ס׳וואָלט טאָקע אַזוי געווען ווען זיי וואָלטן אונז נישט געמוזט האָבן צו דער אַרבעט, זיי האָבן זיך טאָקע אַזוי אויסגעדרוקט.

נאָך די אַלע פאַקטן האָט אונזער גרופּע געציילט 41 יידן אוז דאָס לעבן האָט זיך ביז אַ געוויסע גרענעץ צייטווייליק נאָרמירט.

דאס לעבן פוו די לעצטע פארבליבענע

קאס׳ הויז אויף פּשעדבארסקי 1, דאָרטן ווי מיר האָבן געווווינט, איז געשטאַנען ווי אַן אינזל צווישן חורבות. אַלע יידישע הייזער פון אַרום און אַרום זענען געווען צעשמעטערט און צענומען דורך די דייטשן. דאָס האָלץ פון די הייזער האָבן זיי פאַרנוצט פאַר זיך. אין דעם הויז ווו מיר האָבן געווווינט איז נאָר אַ טייל פאַרנומען געווען דורך אונז. די ווווינונגס־באַדינגונגען זענען נישט געווען קיין ספּעציעלע שלעכטע. מיר האָבן אַ סך אַכטונג געגעבן אויף דעם סאַניטאַרן מצב. אונזער דאָקטער וואַרהאַפט איז די ערשטע צייט קראַנק געוואָרן אויף אַ פלעק־טיפוס, מיר האָבן אים איזאָלירט אין דעם דאַך־שטיבל וווּ עס האָט אַ מאָל געווווינט אַ יידישע משפּחה — פעדערמאַן, און אַן רפואות איז דער דאָקטער אַרויס פון דער קרענק און נאָר טאָקע אַ דאַנק אונזער זאָרגן פאַר גוטע סאַניטאַרע באַדינגונגען האָט זיך קיינער פון אונז נישט אַנגעשטעקט פון דעם דאָקטערס קרענק. פאַרשטייט זיך, אַז וועגן דעם פאָל מיט דעם דאָקטער האָבן די דייטשן נישט געטאָרט וויסן.

געשפּייזט האָבן מיר זיך, אין דער ערשטער צייט, פון די פּראַ־דוקטן וואָס זענען פאַרבליבן נאָך דעם צווייטן געטאָ און אויך פון דעם, וואָס ס׳האָט זיך אָנגעזאַמלט באַר־געלט ביז צו דעם אַנטלויפן פון שמואליק שפירא. פון דעם געבליבענעם מעל, האָט פאַר אונז

געבאַקן ברויט דער פוילישער בעקער יאוואַרסקי. יעדן צווייטן טאָג זענען מיר געגאַנגען אונטער אַ וואַך אָפּנעמען דאָס ברויט. געקאָכט פֿאַר אונז האָבן די צוויי פרויען דאומאן און ענזלוויטש. שפּעטער האָבן די דייטשן אונז צוגעשטעלט אַ טייל פון אונזערע לעבנס־מיטלען. אָבער דעם גרעסטן טייל שפּייז האָבן מיר זיך געמוזט אַליין פֿאַרשאַפֿן. צו דעם צוועק האָבן מיר אויסגענוצט דאָס, וואָס מיר האָבן געהאַרבעט ביים סאָרטירן די „טשוכעס". מיר האָבן אַ טייל פון זיי אַראָפּגענבעט און פֿאַרקויפט די פֿאָליאַקן, אַזוי אַרום האָבן מיר פֿאַר דעם באַקומענעם געלט געקענט קויפן שפּייז. מער ווי עסן האָבן מיר ליידער נישט באַדאַרפן.

מיר זענען געווען איינגעטיילט אין דריי אַרבעטס־גרופּן. איין גרופּע וועלכע איז באַשטאַנען פון פּאָכלייט איז געגאַנגען צו דער אַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע אויסצופֿערטיקן זייער הויז. די ערשטע צייט זענען מיר געגאַנגען באַוואַכט דורך פּורלעי און דערנאָך דורך בראַנדן מיט צוויי דייטשע זעלבסשוצן. די צווייטע גרופּע וועלכע איז באַשטאַנען פון די „סעפּאַרירטע" אַרויסגענומענע פון דער תפיסה, איז געגאַנגען צו דער אַרבעט אין דער שול און אין דעם בית־המדרש אַריין צום סאָרטירן די „טשוכעס". די אויססאָרטירטע „טשוכעס" זענען געוואָרן צעטיילט טיילווייז פֿאַר די פֿאָלקס־דייטשן, פּוילישע פֿאָליציי און די בעסטע האָבן די דייטשן פֿאַר זיך גענומען. דאָס איבעריקע איז געוואָרן אַוועקגעשיקט קיין דייטשלאַנד. די דריטע גרופּע וועלכע איז באַשטאַנען פון צוויי פרויען מיטן דאָקטער און אַן עלטערן ייִד, רוטמענש — צוהילף די פרויען, איז געבליבן אין הויז צו פּירן די ווירטשאַפֿט און צו האַלטן דאָס הויז אין אָרדענונג.

די ארבעט פון די פאָכלייט איז באַשטאַנען פון טישלעריי, מאָלערייַ, בלעכעריי, שלאָסעריי, וואָסער־לייטונג און געריטנעריי. די הויפּט אויפגאָבע פון די פאָכמענער איז געווען אויסצופֿערטיקן דאָס הויז פון דער זשאַנדאַרמעריע. דערנאָך וועלן דאָס הויז איז שוין געווען פֿאַרטיק און די זשאַנדאַרמעריע האָט עס שוין באַוווינט, — וואָס שענער און באַקוועמער צו מאַכן זייער לעבן אין דעם הויז.

מיט דער צייט האָט די אַרבעט זיך געמוסן ענדיקן, דאָס הויז איז געווען פֿאַרטיק און די זשאַנדערמעריע האָט שוין אַלץ דאָרטן געהאַט, די אַרבעט ביי די „טשוכעס" האָט זיך אויך געענדיקט, האָט די גרופּע פֿאָכלייט געמוסן אַרבעטן פֿאַר דעם פערזונלעכן געברויך פון דער זשאַנדערמעריע. פֿאַר דער גרופּע וועלכע האָט געאַרבעט ביי די „טשוכעס" האָבן מיר זיך באַמיט, אַז זיי זאָלן באַקומען אַנדערע אַרבעט ווייל ווען זיי אַרבעטן נישט וואָלטן זיי געווען ליקווידירט. פֿאַר דער דריטער גרופּע טאָקע איז געפונען געווען אַרבעט אין דער פאַבריק פון „טהאַנעט־מונדוס". אַגב, פֿאַר זייער אַרבעט וועלכע איז געווען באַצאָלט האָבן מיר געהאַט אויף שפּייז.

ביים סוף יאַנואַר 1943 ביי דער אַרבעט פונם זשאַנדאַרמעריע הויז, נישט וויסנדיק וואָס דער מאָרגנדיקער טאָג וועט ברענגען, האָבן מיר די לעצטע עטלעכע צענדליק יידן פון ראַדאָמסק געוואָלט, לויט אונזערע מעגלעכקייטן, פֿאַראייביקן די געשעענישן פון ראַדאָמסק. מיר האָבן געוואָלט, אַז די צוקונפט זאָל וויסן פון אונזער שקלאַפֿן־אַרבעט און עס זאָל בלייבן אַ זכר, כאָטש פון די לעצטע יידן אין ראַדאָמסק. לויט אַ פֿאַרשלאָג פון איינעם פון אונזער גרופּע האָבן מיר אָנגעשריבן אַ מגילה פון אונזערע צרות. דאָרטן זענען געווען פֿאַרשריבן איינצלהייטן און דאָטעס וועגן דעם חורבן פונעם יידישן ישוב אין דער שטאָט, די נעמען פון דעם יודנראַט און אויך די נעמען פון אַלע רוצחישע דייטשן אין דער שטאָט. גאָנץ באַזונדער איז געווען אָנגעשריבן די נעמען פון די אַלע יידן וועלכע זענען אומגעקומען דורך די רוצחישע דייטשן אין די לעצטע טעג. די מגילה איז געווען אָנגעשריבן אויף אַ דיקט און אונטערגעשריבן דורך אַלע אָנוועזנדיקע. די דאָזיקע דיקט איז מיט דער אָנגעשריבענער זייט צוגעקלאַפּט געוואָרן צו דער וואַנט אַלס אַ טאַפעט. ליידער איז שפּעטער דאָס הויז פֿאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט דער מגילה.

וועג דאָס זשאַנדערמערייַ־הויז איז פֿאַרטיק געוואָרן און זיי האָבן פֿאַרנומען זייער נייַע קוואַרטיר איז אונז אויסגעקומען צו דערלעבן אַ קליינע נקמה אין דעם זשאַנדערמעריע־שעף קעמפּעניק. דער דאָזיקער רוצח און מאַסן־מערדער וועלכער האָט דורכגעפירט אַלע אַקציעס אין ראַדאָמסק האָט שפּעטער, וועג ער האָט שוין נישט געהאַט וועמען צו פֿאַרטיליקן, איבערגעטראָגן זיין גאַנצע ענערגיע אין אויספֿערטיקן די נייַע קוואַרטיר. געוויס דעם טאָג וועג די זשאַנדערמעריע איז אַריין אין דער נייַער קוואַרטיר האָט דער מערדער קעמפּנדיק פֿאַרלאָזט ראַדאָמסק און אויף זיין אָרט איז געקומען דער אויבער־לויטענאַנט האָוער. טאָקע אַ דאַנק דעם טויש האָבן מיר אַ געווסט ציַיט אַביסל פּרייַער אָפּגעאָטעמט.

דאָס ערשטע וואָס מיר האָבן געגאָסן אַ דאַנק דעם נייַעם אויבער־לייטענאַנט איז געווען, דאָס אַראָפּגעמען די וואַך פון אונזער ווויג־אָרט. מיר האָבן שוין געקענט אַ ביסל אַראָפּגיין אויפן הויף נאָך דער אַרבעט. נאָטירלעך האָבן מיר נישט געטאָרט פֿאַרלאָזן דעם הויף דאָרטן ווו מיר זענען איינגעקוואָרטירט, ווייל די זשאַנדאַרמעריע איז גאַנץ אָפט געקומען קאָנטראָלירן, צי מיר געפּינען זיך אויפן אָרט, אָבער דאָך האָבן מיר זיך געפּילט אַ ביסל פּרייַער. דאָס האָט אונז צוגעגעבן מוט, אַז אויף פּסח האָבן מיר אויף אַ זייער פּרימיטיוון אופן און מיט אויסערגעווייַנלעכער פֿאַרזיכטיקייט אָנגעבאַקן עטלעכע סימבאָלישע מצות כדי יוצא צו זיין דעם סדר פּסח. מיר האָבן אָפּגעריכט דעם סדר מיט דעם איינציקן ווונטש צו דערלעבן די דייטשע מפלה.

עס האָט זיך אויך אָמאָל געמאַכט, אַז זשאַנדאַרן האָבן גע־ברענגט פֿאַר אברהם רובין, ראַדיאָ־אַפּאַראַטן צו פֿאַררייכטן, ער איז געווען אַ פאַכמאַן פון די זאַכן. מיר האָבן דורך דעם געהאַט די מעגלעכקייט אויפצוכאַפּן די פּוילישע ראַדיאָ־סטאַציע „פּריי־פּוילן" און אַזוי אַרום האָבן מיר זיך דערוווסט וועגן די גרויסע מפלות וואָס די דייטשן האָבן געליטן ביי סטאַלינגראַד. דאָס האָט אונז געגעבן מוט און אויסדויער אויסצוהאַלטן די שוערע באַדינגונגען און די שרעקלעכע נערוועאישע אויפטרייסלונגען. פֿאַרשטייט זיך, אַז כדי צו הערן די ידיעות האָבן מיר ריזיקירט מיטן לעבן פון דער גאַנצער גרופּע. די דאָזיקע ידיעות האָבן מיר געהערט תמיד טיף אין דער נאַכט מיט שטאַרקע פֿאַרזיכטיקייט פון אונזער זייט. אין זיינער צייט האָבן מיר אויך געהערט וועגן דעם העלדישן אויפשטאַנד אין דעם וואַרשעווער געטא.

צווישן דער צייט איז דורך דער פּוילישער אונטערגרונט־באַוועגונג אין ראַדאָמסק, דערשאָסן געוואָרן אין מיטן העלן טאָג דער שעף צוזאַמען מיטן וויצע־שעף פון דער געסטאַפּאָ. די דייטשן זענען געוואָרן דערשיטערט פון דעם פּאַל. כדי צו האָבן אַ כפּרה־הינדל, האָבן די דייטשן געוואָלט אַרויפוואַרפן די שולד אויף אונז און אונזער גאַנצע גרופּע אויפהענגען אין מיטן מאָרק. על פּי נס זענען מיר ניצול געוואָרן. דער נייַער אויבערלייטענאַנט האָער האָט דערנאָך צו אונז געזאָגט אַז דאָס האָבן מיר אים צו פֿאַרדאַנקען.

עס איז אָנגעקומען אין דער שטאָט אַריין אַ נייַער געסטאַפּאָ־שעף. די געסטאַפּאָ האָט אונז דעמאָלט אָנגעהויבן צו דערגיין די יאָרן. דער נייַער געסטאַפּאָ־שעף האָט פֿאַר יעדן פּרייז געוואָלט אונז ליקווידירן. פונקט אין דער זעלבער צייט האָט פֿאַסירט, אַז אַ דייטשער באַוואָפנטער וואַכמייסטער האָט געפירט אַ פּוילישן פֿאַרטיזאַנער צו דער אויספֿאַרשונג און דער פֿאַרטיזאַנער איז אַנטלאָפן, צום שלימזל איז אַברהם רובין צופעליק פֿאַרבייגעגאַנגען אין יענער געגנט און די דייטשן האָבן אים חושד געווען אין פֿאַר־בינדונגען מיט די פֿאַרטיזאַנער. די געסטאַפּאָ האָט אים אַרעסטירט

און נאָך צווייַ טאָג אויספֿאָרשן האָט זי אים באַפֿרייט — די זשאַנ־דערמעריע האָט נישט געהאָט קיין אַנדערן ראַדיאָ־מעכאַניקער. דאָס איז געווען נאָך דעם ווי־אַרשאַוואר געטאָ־אויפֿשטאַנד און די דייטשן האָבן אין יעטוועדן ייד געזען אַ פֿאַרטיזאַנער.

צוליב די אַקציעס פון דער פּוילישער אונטערערד־באַוועגונג איז די „פֿאַליציי־שעה" פֿאַר דער פּוילישער באַפֿעלקערונג געקירצט געוואָרן מיט צוויי שעה. אויב ביז איצט האָבן די פֿאַליאַקן געמעגט זיך פריי באַוועגן ביז 11 אין אָוונט איז פון איצט אָן נאָר ביז 9. די דאָזיקע פֿאַראָרדענונג האָט באַשוועכט דאָס באַוועגן זיך פון די באַהאַלטענע יידן, וועלכע האָבן שוין נישט געקענט אַרויסגיין אין גאָס אַריין. פֿריער האָבן די באַהאַלטענע יידן אַמאָל פֿאַרשטעלטער־הייט און אין דער פּינצטערניש געקאָנט גיין אין דער גאָס אַריין עפּעס דערליידיקן אָבער יעצט ווען 8 אָוונט איז נאָך געווען גוט ליכטיק זענען די באַהאַלטענע יידן ביסלעכווייז אַרייַנגעפֿאַלן אין דייטשע רוצחישע הענט. די ערשטע יידישע קרבנות פון דעם נייעם געזעץ זענען געווען: דימאַנט צוזאַמען מיט ראזנהאַלץ אַ טאַכטער, וועלכע ס׳איז געלונגען צו קומען קיין ראַדאָמסק פון דער וואַרשע־ווער גטאָ. זיי זענען געוואָרן אָנטדעקט אַרייַנגייענדיק צו אַ באַקאַנטן פֿאַליאַק. אין צוויי טעג שפּעטער זענען זיי נאָך פייניקונגען דערשאָסן געוואָרן. אין דער זעלבער צייט האָט זיך אויפגעהאָנגען ישׂראל בנימין פישמאַן נאָכדעם ווי דער פֿאַליאַק אויף דער סטאַדאָלנע גאָס ביי וועלכן ער איז געווען אויסבאַהאַלטן, האָט אים אַרויסגעטריבן. פישמאַנ׳ס טאַכטער מיט איר מאַן איציק רובינשטיין האָט מען נאָך מיט אַ צייט פריער אַרויסגעפירט אויף דעם בית הקברות און דאָרטן אויישוויץ.

פֿאַרמאַן, דער אייגנטימער פון אַ טאַרטאַק, צוזאַמען מיט זיין טאַכטער זענען אָנדעקט געוואָרן ביי אַ פֿאַליאַק און אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן, דעם פֿאַליאַק האָבן די דייטשן אַוועקגעשיקט קיין אויסשוויץ.

כענצינסקי מיט זיין פרוי און גרייצער זענען אָנטדעקט געוואָרן אויף דער סטשאַלקאָווסקי גאָס דורך אַ מסירה פון אַ פֿאַליאַק און דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

פּישעלע העפּטלער מיט זיין פרוי האָבן זיך אַרומגעוואָלגערט אַ לאַנגע צייט אין די פעלדער און זענען געוואָרן אַזוי אויסגעמאַ־טערט, אַז דערזעענדיק אויפן שאַסיי אַ זשאַנדערמעריע־פֿאַטראָל זענען זיי צו און דערקלערט אַז זיי האָבן שוין נישט מער קיין כוחות זיך צו פלאָגן און זיי זענען שוין אַפֿילו גרייט צו דעם, אַז מען זאָל זיי דערשיסן. זעלבסטפֿאַרשטענלעך, אַז די דייטשן האָבן זיך לאַנג נישט געלאָזט בעטן און זיי אויפן אָרט דערשאָסן.

עמנואל רובין מיט זיין פרוי זענען אַליין געקומען אין קאַמי־סאַריאַט אַריין זיך איבערצוגעבן אין דייטשע הענט. יעקב שפּירא מיט זיין טאַכטער זענען אויך דאָן דערשאָסן געוואָרן. רולניצקין האָט מען געכאַפּט אין גזשעבינער וואַלד און ער מיט זיין העלדישער האַלטונג האָט געראַטעוועט אונזער גרופּע פון אַ זיכערן טויט. כדי דאָס צו פֿאַרשטיין דאַרפן מיר דערציילן די געשיכטע פון דעם בונקער וועלכער האָט זיך געפונען אין דעם גזשעבינער וואַלד.

צווישן דער ערשטער און צווייטער אַקציע האָט אַ יונגער פֿאַלאַק מיטן נאָמען זענעק זשלוכאָווסקי, משה אפמאַן׳ס אַ באַקאַנטער, וועלכער איז אַליין געווען אָן ענדעק און אַ גרויסער פּוילישער פֿאַט־ריאָט, פֿאַרגעשלאָגן משה אָפמאַנען פֿאַלגענדיקן פּלאַן: ער איז גרייט צו נעמען אַ גרופּע יונגע יידן אויסבאַהאַלטן זיי אין וואַלד בתנאי, אַז ווען ס׳וועט קומען די צייט זאָל ער אין דער שפּיץ פון דער דאָזיקער גרופּע באַפֿאַלן די דייטשן. פֿאַרשטענדלעך, אַז די גרופּע דאַרף זיין באַוואָפנט. ער אַליין איז טאַקע גרייט אויב מען וועט אים געבן געלט אייַנצושאַפן דאָס געווער. מיר דאַרפן פעסט־שטעלן, אַז ער האָט דאָ נישט געהאַט קיין שום מאַטעריעלע כוונות פֿאַר זיך כאָטש ער איז געווען אַן אַרעמער. ער איז אויך געווען אַ גלויביקער קריסט. נאָענט פֿאַר דער לעצטער אַקציע האָט זיך אַזאַ גרופּע געשאַפֿן. יעדן טאָג נאָכמיטאָג האָט זענעק געמומען עטלעכע פון דער גרופּע און דורך פֿאַרשידענע וועגן זיי אַרויסגעפירט אין גזשעבינער וואַלד אַריין. אין פֿאַרלויף פון דער נאָכט האָט ער מיט זיי צוזאַמען, בלויז ביי דער שיין פון דער לבנה, געגראָבן באַהעל־טענישן. עס איז אויסגעגראָבן געוואָרן אַ גרוב פון עטלעכע מעטער די טיף און אינעווייניק זענען געמאַכט געוואָרן פריטשן פון ביימער אויף צו שלאָפן. די גרוב איז פֿאַרדעקט געוואָרן מיט ערד און ביימער און ס׳איז בלויז געמאַכט געוואָרן אַ קליינע פֿאַרמאַסקירטע עפענונג פֿאַר אַן אַריינגאַנג. די דאָזיקע באַהעלטענישן איז געמאַכט געוואָרן אין אַ יונגן געדיכטן וואַלד. זענעק איז געווען אַ וואַלד־מענטש, האָט ער אויך פֿאַרויס געזען, אַזווינטער זאָל יעטוועדער וואָס גייט אַרויס פון בונקער טראָגן מיט זיך אַ בעזעם כדי צו פֿאַרווישן נאָך זיך די שפּורן אויפן שניי. עס איז באַשטימט געוואָרן דער טאָג וועו די גרופּע דאַרף פֿאַרלאָזן דאָס געטאָ און אַריבער אין וואַלד, דעמאָלס האָט דער בונקער באַדאַרפט שוין זיין אין גאַנצן פערטיק. אָבער די צווייטע אַקציע איז פֿאַרגעקומען מיט אַ פֿאַר טעג פריער איידער די גרופּע האָט באַדאַרפט פֿאַרלאָזן דאָס געטאָ און דער גרעסטער טייל חברים פון דער אַרגאַניזירטער גרופּע האָט זיך שוין נישט געקאָנט אַרויסבאַקומען פון דעם אַרומגעשטעלטן געטאָ, אָחוץ דעם איז דער בונקער נאָך נישט געווען פֿאַרטיק. אין וואַלד אַריין איז געלונגען אַרייַנצוקומען נאָר אַ קליינע צאָל מענטשן, דאָס זענען געווען: רולניצקי, אַלטער גאנצארסקי, קריבוס און רחלע סטופניצקי (שייַנ־דעלע די בעקערנס אייניקל). אונטער די צייט האָבן פרעמדע מענטשן, אַזעלכע וואָס האָבן נישט געהערט צו דער אַרגאַניזירטער גרופּע, זיך דערוווסט וועגן דעם בונקער און זיין אינציאַטאָר און זיי האָבן זיך געוואָנדן צו זענעקן ער זאָל זיי ראַטעוועז. זענעק, ווילנ־דיק ראַטעוועז יידן און מיינענדיק דערביי, אַז ביי אַן אַרגאַניזירטער גרופּע יונגע מענטשן וועט נישט אויסמאַכן, אַז עס וועלן אויך זיין אַביסל עלטערע, האָט זיי אַרויסגעפירט אין וואַלד אַריין. דאָס זענען געווען: פרוי לאַנדנער מיט אַ טאַכטער, די אלמנה פון משה קאלקא, איר זון יוסף קאלקא מיט זיין פרוי און צוויי קינדער און בערל גווודזש. דערנאָך איז צוגעקומען שמואל לייב וואַקסמאַז, יאַדזיאַ בוכמאַן מיט אַ דריי־יעריק קינד און פעלאַ שמולעוויטש. צום סוף איז צוגעקומען, גנאט. זענעק האָט זיי אויך טיילווייז באַ־זאָרגט מיט עסן. אויך אונזער גרופּע וועלכע איז געזעסן אין ראַ־דאָמסק, כאָטש אונטער אַ וואָך, האָט זיי געשטיצט לויט אונזערע מעגלעכקייטן. מיר האָבן אָנגעהאַלטן אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט זענעקן און אויך אַ סך מאָל האָבן זיך די בונקער זיצערס אַריינגע־גנבעט צו אונדז אין דער קוואַרטיר.

פרילינגס־צייט 1943 האָט פֿאַסירט, אַז זענעק האָט צוויי טעג נישט צוגעשטעלט דעם בונקער קיין עסן, האָבן זיי באַשלאָסן, אַז דריי מאַן זאָלן גיין אין דאָרף אַריין שאַפן עפּעס צו עסן. געגאַנגען זענען: רולניצקי, קריבוס און גנאט. שוין מיט אַ צייט צוריק האָבן די פֿאַלאַקן אין דאָרף געשמועסט צווישן זיך, אַז אין וואַלד געפונען זיך יידן. וועו די דריי זענען אַריין אין דאָרף און די פֿאַלאַקן האָבן אין זיי דערקענט יידן, האָבן זיי זיך געמומען יאָגן נאָך די דאָזיקע דריי. גנאטן און קריבוסן איז געלונגען צו אַנטלויפן, דאָקעגן רולניצקין האָבן די פֿאַלאַקן געכאַפּט און אים איבערגעגעבן די דייטשו אין די הענט אַריין. טראָץ דעם וואָס די דייטשן האָבן אים שרעקלעך געפּייניקט אַזוי ווי זיי זענען געווען פעיק צו פּייניקן, האָט רולניצקי גאָרנישט אויסגעגעבן, נישט ווו דער בונקער געפינט זיך, נישט די נעמען פון די וואָס באַהאַלטן זיך אויס און אויך נישט די וועלכע האָבן דערטיילט הילף די אויסבאַהאַלטענע. וועו חס וחלילה, ווי שוין דערמאָנט, רולניצקי וואָלט זיך צוזאַמענגעבראַכן און וואָלט

עפּעס אויסגעגעבן, וואָלט אַ גרויסער טייל פון אונזער גרופּע געליטן, און ליידן ביי די דייטשן ווייסן מיר דאָך איז געווען טויט.

די דייטשן האָבן רולניצקין אַרויסגעפירט אויפן בית הקברות און דאָרטן דערשאָסן.

צוזאַמען מיט רולניצקין איז אויך דערשאָסן געוואָרן אַ פרוי, דאָס לעבן פון אונזער גרופּע האָט זיך ווייטער געשלעפּט אין שרעק פאַר יעדן מאָרגנדיקן טאָג. פון איין זייט האָט די געסטאַפּאָ געפאָדערט אונז צו ליקווידירן און פון דער צווייטער זייט האָט ביסלעכווייז אָנגעהויבן אויסצופּעלן פאַר אונז אַרבעט. כדי אַבער אונז דאָך צו באַשעפּטיקן, ווייל עס איז געווען זייער באַקוועם פאַר דער זשאַנדערמעריע צו האַלטן 40 אומזיסטע שקלאַפן, האָבן זיי פאַר אונז אויסגעפונען אַרבעט. פינף טישלער זענען געגאַנגען אַרבעטן אין דער שטאָטישער טישלעריי, וועלכע האָט זיך געפונען אין דער שטאָטישער באָד. זעקס יידן זענען געגאַנגען אויף אַ געוויסע צייט לאָדענען ציגל אויף דער באַן־סטאַציע און אַ גרופּע פון די „סעפּאַ־רירטע" זענען געגאַנגען אַרבעטן אין דער פאַבריק פון „טהאנעט־מונדוס". פאַר די אַלע אַרבעטן האָבן די דייטשן געצאָלט אַ מינימום און פאַר דעם געלט האָבן מיר זיך ווי עס איז געשפּייזט. דאָס עסן איז שוין דעמאָלס פאַר אונז געווען אַ פראָבלעם. די „טשוכעס" האָבן זיך שוין געענדיקט, וואָס צו פאַרקויפן איז שוין נישט געווען, מיר האָבן זיך געשפּייזט נאָר פון דעם וואָס מיר האָבן באַקומען צוגעטיילט פון די דייטשן, אָבער דאָס זענען געווען הונגער פאַרציעס.

אַזוי ווי די זשאַנדאַרמעריע האָט שוין געווויזט אין זייער הויז האָבן מיר באַקומען צו דער אַרבעט דעם קעלער פון דעם דאָזיקן הויז. מיר האָבן דאָרטן אַרייַנגעשטעלט טישלער־וואַרשטאַטן און געאַרבעט פאַר דעם פערזענלעכן געברויך פון די זשאַנדאַרן.

אין חודש מאי האָט אויסגעפעלט האַלץ צו דער אַרבעט. האָבן די דייטשן זיך דערמאָנט, אַז אויף דעם יידישן בית הקברות געפונען זיך נאָך עטלעכע ביימער. זיי האָבן ענומען עטלעכע אַרבעטער פון אונזער גרופּע און געהייסן אונטערזוכן די דאָזיקע ביימער, וועלכע האָבן דאָרטן געוואָקסן לאַנגע יאָרן. פון די ביימער האָבן מיר שפּעטער געמאַכט לאָדנס צו זייערע פענצטער און אַ פּאַרקאַן פאַר דעם גאַרטן אויף זייער הויף.

אין דעם זעלבן חודש מאַי האָבן מיר איין מאָל ביינאַכט געהערט אַ געשריי פון אַ זשאַנדאַר „שטעהן בלייבן", נאָכדעם צוויי רעוואָל־ווער שאָסן אויף דעם הויף וווּ מיר זענען געווען איינקוואַרטירט און שטאַרק קלאַפן אין אונזער טויער מיט די געשרייען פון דעם זשאַנדאַר פורלעי „אויפמאַכן". די שרעק איז געווען גרויס. מיר האָבן אויפגעמאַכט דאָס טויער און פורלעי האָט באַפּוילן אַריינצו־נעמען אַ קערפּער פון אַ ייד וועלכן ער האָט דערשאָסן. לויט זייַנע ווערטער — פאַרן וועלן זיך אַריינבאַקומען צו אונז. צומאַרגנס איז דער פרי האָבן מיר דערקענט אין דער דערשאָסענער: רוזשקע בוגאיסקי די טאָכטער פון יידל בוגאיסקי. מיר האָבן זיך שפּעטער דערווויסט, אַז די דערשאָסענע איז געווען אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסטין וואָס איר טאָכטער איז געווען פורלעיס ליבהאָבערן. די מוטער וועלנדיק פּטור ווערן פון רוזשקען האָט זי אויסגעגעבן פאַר דעם דייטש. פורלעי איז געווען גרייט צו טאָן אַ טובה דער מוטער פון זיין לובאָוויצע און באַזייטיקן פון דאָרט רוזשקען, דערביי זאָל קיינער נישט וויסן, אַז דאָ איז ביז איצט געווען אויסבאַהאַלטן אַ יידן. רוזשקען האָט ער צוגעזאָגט, אַז ער וועט זי צוקאַפּטירן צו אונזער גרופּע און פירנדיק זי ביינאַכט צו אונז האָט ער זי אויפן וועג דערשאָסן דערקלערנדיק דערביי, אַז דאָס האָט ער זיך אויף איר אָנגעטראָפן ווען זי האָט זיך געוואָלט אַריינגנבענען צו אונז. אַזוי אַרום האָט ער זיך געקויפט אַ מצווה פאַר זיין פאָטערלאַנד, — דערשאָסן אַ ייד — און גלייכצייטיק געראַטעוועט דעם גוטן נאָמען פון אַ קריסטין.

אין אַ געוויסן טאָג אין יוני זענען צו אונז דערגאַנגען ידיעות וועגן 2 יידישע מיידלעך (איינע פון זיי מאָניע וויטענבערג) וואָס זענען פאַרגוואַלטיקט געוואָרן, צעשטאָכן און צעשניטן דורך צוויי פּאָלאַקן. דער פאַל איז געווען אַזאַ ברוטאַלער, אַז אַפילו די פּאָלאַקן האָבן דאָס געטאָדלט... די געשיכטע איז געווען אַזעלכע:

אין די אויבנדערמאָנטע מיידלעך האָבן זיך פאַרליבט צוויי יונגע פּאָלאַקן. די ליבע האָט זיך נאָך אָנגעהויבן אין געטאָ. די ערשטע צייט האָבן די מיידלעך זיי אָפּגעשטויסן, אָבער ווען עס האָט זיך דערנענטערט די אויסראָטונגס־אַקציע און די צוויי יונגע שקצים זענען געקומען אין געטאָ אַריין אַרויסצוראָטעווען די מיידלעך, האָבן זיי נישט געקאָנט ביישטיין דעם נסיון און געגאַנגען מיט זיי. דער פלאָן איז געווען, אַז שפּעטער וועלן זיי פאָרן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט צוזאַמען מיט די קריסטן אַלס זייערע פרויען. דערווייל האָבן די יונגע קריסטן געדונגען אַ שטוב און די צוויי מיידלעך דאָרטן אויסבאַהאַלטן. וועגן דעם האָבן זיך דערווּסט צוויי אַנדערע פּאָלאַקן וועלכע האָבן געוואָלט אויסנוצן דעם פאַל און די מיידלעך פאַרגעוואַלטיקן. פאַרשטייט זיך, אַז די צוויי „חתנים" האָבן צו דעם נישט דערלאָזט.

אין אַ געוויסן טאָג ווען די צוויי אַפּוטרופּסים פון די מיידלעך זענען געווען ביי דער אַרבעט האָבן זיך די אַנדערע צוויי פּאָלאַקן אַריינגעריסן אין דעם צימער וווּ די מיידלעך זענען געווען אויס־באַהאַלטן, און דאָרט די מיידלעך פאַרגעוואַלטיקט, צעשטאָכן און צעשניטן. נאָך דער נידערטרעכטיקער רציחה האָבן זיי געעפנט דאָס פענצטער צוזאַמענגערופן די פּאָלאַקן פון דער אומגעגנט און אויס־געשריען: „זעט מענטשן — פּאָליאַקן באַהאַלטן אויס יידן". עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז די דאָזיקע צוויי רוצחים האָבן באַקומען זייער שטראָף. נאָך דער מלחמה זענען זיי מיט דער הילף פון יידן אויסגעפונען געוואָרן און דורך דער פּוילישער מאַכט פאַרמשפט געוואָרן צום טויט.

אין דעם זעלבן חודש יוני זענען מיר אויפגעטרייסלט געוואָרן פון נאָך אַ פאַל. אַרבעטנדיק אין דעם קעלער פון דער זשאַנדערמעריע האָבן מיר אין אַ געוויסן טאָג געזען וווּ די זשאַנ־דערמעריע ברענגט צופירן אַ גרופּע יונגע יידישע בחורים און מיידלעך און פאַרשפאַרט זיי אין דער צעלע וואָס איז געווען אינעם קעלער. די דאָזיקע יונגע יידישע קינדער זענען געווען: מלך פּאָקטאָרס צוויי קינדער — אַ שוועסטער מיט אַ ברודער (דער זעלבער פאָקטאָר וועלכער איז מיט 5 חדשים צוריק אַנטלאָפן פון אונזער גרופּע צוזאַמען מיט גרשון אייזן, נאָך דעם ווען די דייטשן האָבן דערשאָסן יעקל וויינער) — ישׂשכר און דינה וויטענבערג די קינדער פון יעקל וויטענבערג און פריימאן. זיי זענען שפּעטער אַרויסגעפירט געוואָרן אינעם וואַלד אונטער קאַמינסק און דאָרט דערשאָסן געוואָרן. אויך ביי דעם פאַל איז מיט אונז געשען אַ נס וואָס מיר האָבן נישט געליטן.

די געשיכטע מיט דער דאָזיקער גרופּע יונגע בחורים און מיידלעך שטעלט זיך פאָר אַזוי:

וועלנדיק זיך ראַטעווען דאָס לעבן, האָבן זיי געגעבן געלט אַ קריסטין, אַז זי זאָל קויפן אַ הייזל אויפן קאוואַלאַוויץ אויף איר נאָמען. דאָס דאָזיקע הייזל איז אַוועקגעשענקט געוואָרן דער קריס־טין מיט דעם באַדינג, אַז די גרופּע זאָל זיך דערווייל דאָרטן אויס־באַהאַלטן און אַזוי אַרום איבערלעבן דעם קריג. געלעבט האָבן זיי פון דעם וואָס זיי האָבן אויספאַרקויפט דאָס וואָס זיי האָבן געהאַט. דורך די צייט זענען זיי געשטיצט געוואָרן דורך העלאַ וואַקסמאַן. זיי האָבן אויך אויסגעגראָבן אַ טונעל אונטער די ערד אויף אַ פאַל אויב מען וועט זיי באַפאַלן זאָלן זיי האָבן דורך וווּ צו אַנטלויפן. דער אַריינגאַנג איז טונעל איז געווען דורך אַ שופלאָד פון אַ שאָנק וועלכע איז געשטאַנען אינעם צימער. איין מאָל האָבן דורכגייענדיקע

פֿאַלאַקן באַמערקט, אַז פון דעם הייזל גייט אַרויס אַ רויך. זייענדיק זיכער, אַז אין דעם הייזל ווינט קיינער נישט האָבן זיי פֿאַרשטאַנען, אַז דאָ באַהאַלטן זיך אויס יידן, זיי האָבן דעריבער געמאַלדן וועגן דעם דער זשאַנדערמעריע. ביינאַכט איז דאָס הייזל אַרומגערינגלט געוואָרן דורך דער זשאַנדערמעריע. די קינדער האָבן נאָך באַוויזן צו אַנטלויפן דורכן טונעל אָבער באַרוועס און אין די בלויזע העמדער. זיי זענען געלאָפן דורך פעלדער און וועלדער מיטן צוועק זיך אַרײַנ־צובאַקומען אין דעם טשענסטאָכאָווער געטאָ. העלא וואַקסמאַן, דערוויסנדיק זיך וועגן דעם איבערפאַל פון די דייטשן, האָט גלייך־צייטיק אויך געוווסט וווּ די אַנטלאָפענע דאָרפן זיך אָפשטעלן, זי האָט גלייך געזומען געלט און קלײדער און געפֿאָרן אין יענער ריכ־טונג, אָבער לײדער האָט זי זיי שוין נישט געפונען אויף דעם פּריער אָפּגעשטימטן אָרט, די זשאַנדערמעריע האָט די קינדער געכאַפט אין וואַלד. ביי דער אויספֿאָרשונג האָט די זשאַנדערמעריע צוגעזאָגט די קינדער, אַז מען וועט זיי שענקען דאָס לעבן אויב זיי וועלן אויס־זאָגן ווער עס האָט זיי געשטיצט די גאַנצע צייט. די קינדער האָבן זיך געהאַלטן און קיינעם נישט אויסגעגעבן אָבער וועט מען האָט זיי געזומען שווער פיניקן האָבן זיי די דאָזיקע פיניקונגען נישט געקאָנט אויסהאַלטן, זיי האָבן זיך צוזאַמענגעבראָכן און אויסגעגעבן העלאַ וואַקסמאַן. צוליב דעם איז העלאַ וואַקסמאַן אַנטלאָפן פון ראַדאָמסק, איבערגעלאָזט די דירה מיט אַלעם און אויך איר מאַן שמואל לייב וואַקסמאַן וועלכער איז געווען אויסבאַהאַלטן אונטער אַ טאָפלטער וואַנט אין דער דאָזיקער דירה. זי האָט באַוויזן מיט־צונעמען בלויז איר קינד. גלייכצייטיק האָבן דערפון געליטן אַ סך יידן וועלכע זענען געווען אויסבאַהאַלטן אין בונקערס און ביי קריסטן און געשטיצט געוואָרן דורך העלאַ וואַקסמאַן, ווייל ביז איצט האָט העלאַ וואַקסמאַן געמעגט ווינען אויסער דער געטאָ אוו האָט דעריבער געהאַט די מעגלעכקייט צו העלפן הילפסלאָזע יידן. מיט איר אַנטלויפן איז דער קאַנטאָקט מיט די נויטבאַדערפֿטיקע איבערגעריסן געוואָרן.

פֿאַרשטייט זיך, אַז די דייטשן האָבן זייער צוזאָג נישט געהאַלטן און די קינדער נישט געלאָזט לעבן. זיי האָבן אַרויסגעפֿירט די גרופּע יונגע בחורים אוּן מיידלעך אין אַ וואַלד אונטער קאַמינסק אוו דאָרט דערשאָסן. מיר האָבן צוגעקוקט ווי די זשאַנדאַרן האָבן פֿאַר־געבריידט דעם אויטאָ מיט די לאָפֿאַטעס אוּן אַרויפגעזעצט די קינדער. די צוויי מיידלעך האָבן זיך צעקושט...

מען טאָר אויך נישט אַריבערגיין נישט צו דערציילן וועגן דעם העלדישן האַלטן זיך פון אַ גרופּע יונגעלייט, וואָס האָט אויך פֿאַסירט אין דעם זעלבן חודש.

די דאָזיקע גרופּע יונגעלייט איז באַשטאַנען פון סאָנע גראָסמאַן מיט זיין ברודער יעקב־הערש, קאָניעצפּאָלסקי, בלאָגער אוּן חיים בעסער. די גרופּע איז געווען אויסבאַהאַלטן אויף דער סטאַדאָלנע גאַס אין אַ בונקער וועלכער איז געווען אין דעם שייער, ביי אַ פֿאַלאַק וועלכער איז גראָד געווען אַ אַמאָטאָר־זייגערמאַכער. סאָנע גראָסמאַן אוּן קאָניעצפּאָלסקי זענען פון פּאַך געווען זייגערמאַכער. אין דער שטאָט האָט געווינט אַ פֿאַלאַק אַ זייגערמאַכער מיטן נאָמען ראטקע. איין מאָל איז צו דעם ראטקע געקומען אַ פּוילישער פֿאַלי־ציאַנט מיט אַ זייגער צו פֿאַרריכטן. ראטקע האָט דעם זייגער נישט געקענט פֿאַרריכטן אוּן דער פֿאַליציאַנט זוכנדיק ווער ס׳זאָל אים פֿאַרריכטן דעם זייגער האָט געפונען דעם זעלבן פֿאַלאַק ביי וועלכן סאָנע גראָסמאַן מיט דער איבעריקער גרופּע זענען געווען אויס־באַהאַלטן. פֿאַרשטייט זיך, אַז אויך דער האָט דעם זייגער נישט גע־קענט פֿאַרריכטן, ער איז דאָך געווען נאָר אַ אַמאָטאָר נישט קיין פֿראָפעסיאָנעלער זייגערמאַכער אבער סאָנע גראָסמאַן וועלכער איז געווען אַ גוטער פּאַכמאַן האָט דעם זייגער יאָ פֿאַרריכטן. דער פּוילי־שער פֿאַליציאַנט האָט זעלבסטפֿאַרשטענדלעך נישט געווּסט, אַז דעם זייגער האָט גאָר פֿאַרראָכטן אַ ייד. ער איז אַוועק מיט דעם זייגער צו דעם ערשטן פּוילישן זייגערמאַכער און אים געפרעגט היתכן פֿאַר וואָס האָט יענער געקענט פֿאַרריכטן דעם זייגער און דו נישט. ראטקע וועלכער האָט געווּסט די פּאַכקענטעניש פון דעם בעל הבית פון דער אויסבאַהאַלטענער גרופּע האָט חושד געווען, אַז ביי אים זענען אויסבאַהאַלטן יידן. אין אַ שיינעם העלן טאָג האָט די זשאַנדערמעריע אַרומגערינגלט דאָס הויז אין וועלכן סאָנע גראָסמאַן מיט זיין גרופּע זענען געווען אויסבאַהאַלטן. זיי האָבן אַדורכגעפֿירט אַ רעוויזיע און גאָר נישט געפונען, אָבער זיי האָבן דערפון נאָך נישט רעזיגנירט. אין אַ צייט אַרום זענען זיי וווייטער געקומען און נאָך אַ מאָל אַדורכגעפֿירט אַ רעוויזיע און דאָס מאָל האָבן זיי ליידער דעם בונקער אַנטדעקט. די גרופּע יידן האָט פון דעם בונקער נישט געוואָלט אַרויסגיין. דאָס גאַנצע געלט מיט די ווערט־זאַכן האָבן זיי פֿאַרניכ־טעט. די דייטשן האָבן מורא געהאַט אַריינצוגיין אינעם בונקער, זיי האָבן געמיינט, אַז די יידן האָבן געוווּסט, זיי האָבן דעריבער גע־נומען דראָען, אַז זיי וועלן פֿאַרשיטן דעם בונקער און די יידן וועלן אין אים באַגראָבן ווערן לעבעדיקערהייט. נאָך אַ לענגערע צייט האָבן די יידן פֿאַרלוירן דאָס קאָלטבלוטיקייט און האָבן געגומען זידלען די דייטשן, אַז זייער בלוט וועט זיך נאָך גיסן אין די ריכ־טאָקן אוּן היטלערס מפלה וועט קומען גאָר אין קורצן. איין זשאַנ־דאָר האָט אים געגומען שלאָגן אָבער סאָנע מיט זיין ברודער אהן אויך קאָניעצפּאָלסקי האָבן זיך געוואָרפן אויף די זשאַנדאָרן אוּן זיי גוט צעשלאָגן. די דייטשן האָבן אויפן אָרט דערשאָסן סאָנע גראָסמאַן, זיין ברודער יעקב־הערש אוּן קאָניעצפּאָלסקין. בעסערן אוּן בלאָגערן איז נאָר געלונגען צייטווייליק צו אַנטלויפן. בעסער איז אין עטלעכע טעג שפּעטער געכאַפט געוואָרן אוּן מען האָט אים דער־שאָסן. בלאָגער דאָקטער האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַנדערע פֿאַלאַקן נאָך מער ווי אַ יאָר צייט, ביז נאָך סוכות 1944 דאָמאָלס איז ער געכאַפּט געוואָרן אוּן דערשאָסן.

די אַלע פּאַקטן האָט בלאָגער איבערגעגעבן יידן מיט ווועלכע ער איז געווען שפּעטער אויסבאַהאַלטן ביי אַנדערע פֿאַלאַקן.

טראָץ די אַלע געשעענישן אוּן פֿאַסירונגען האָט אונזער גרופּע וווייטער געפֿירט איר לעבן. מיר האָבן אין דער צייט געציילט 41 מענטשן. האַלב אַכט אין דער פרי איז געקומען נאָך אונז דער זשאַנדאָר בראנד אוּן געפֿירט צו דער אַרבעט. דאָרט האָט ער געוואָכט איבער אונז ביז 12 אַזייגער בייטאָג, דערנאָך אונז געפֿירט אַ „היים" עסן מיטאָג. איינס אַ זייגער וויידער אונז צוריקגעפֿירט צו דער אַרבעט אוּן 5 אַזייגער אָוונט אונז צוריקגעפֿירט אַ „היים". די אָוונטן האָבן מיר פֿאַרבראָכט מיט עסן נאָכט־עסן, אַרומוואַנדלען זיך, ריין מאַכן די צימערן אוּן קלערן, קלערן, קלערן...

טיילמאָל האָבן מיר זיך אַלע צוזאַמענגענומען אין איין צימער אוּן דאַמאָלס אויף ס׳ניי אַלע צוזאַמען קלערן, קלערן, קלערן...

די אַרבעט האָט זיך געענדיקט אוּן אַחוץ די אויסערע אַרבעטן האָבן מיר כמעט נישט געהאַט וואָס צו טאָן. מיר האָבן געפֿילט, אַז מיט יעדן טאָג ווערן מיר אַלץ מער איבעריקער. מיר האָבן אויך געווּסט, אַז די געסטאַפּאָ וויל אונדז ליקווידירן, דעריבער האָבן מיר געלעבט אין גרויס שרעק אוּן נישט געווּסט וואָס דער מאָרגן קען ברענגען.

סוף חודש יוני האָבן מיר וויידער איבערגעלעבט אַ נס. לייביש עפשטיין פון אונזער גרופּע איז אַנטלאָפן. נאָך זיין אַנטלויפן האָט די געסטאַפּאָ וועלכע האָט די גאַנצע צייט געזוכט אַ געלעגנהייט אונז צו ליקווידירן אויסגענוצט די געלעגנהייט אוּן דורכגעפֿירט א געניע רעוויזיע אין אונזער קוואַרטיר. אַזאַ געניע אונטערזוכונג איז דורך די גאַנצע 6 חדשים נישט פֿאַרגעקומען. דער געסטאַפּאָ שעף האָט אַנגעכאַפּט אברהם רובינען ביי די האָר אוּן אים דורכ־

געשאָסן דאָס אויער. רובין האָט לאַנגע חדשים נישט געהערט אויף דעם דאָזיקן אויער. דערנאָך האָט ער אַרויסגערופן פון דער אַרבעט דעם מייסטער פון דער גרופע אברהם בוכמאַן און ביי דער אויס־פאָרשונג אים מערדערלעך צעשלאָגן, ביז ער איז געפאַלן אין חלשות. פון די דאָזיקע קלעפּ ליידט נאָך אברהם בוכמאַן ביזן היינטיקן טאָג. דער געסטאַפּאָ־שעף האָט געפאָדערט פון בוכמאַנען, אַז ער זאָל אים זאָגן וווּ אַהין איז געלאָפן עפּשטיין און וווּ עס געפונען זיך אויס־באַהאַלטענע יידן. ער האָט צוגעגעבן, אויב עס וועט זיך געפינען איין אויסבאַהאַלטענער ייד וועט די גאַנצע גרופּע דערשאָסן ווערן. בוכמאַנען האָט אַרויסגעראַטעוועט פון דעם געסטאַפּאָ־שעף׳ס הענט דער אויבערלייטענאַנט האוער. מען קען זיך פאָרשטעלן אונזער שרעק אין דער צייט ווען מיר ווייסן, אַז פּונקט אין דער זעלבער צייט איז ביי אונז געווען אויסבאַהאַלטן משה יחיאל ריקמאַנ׳ס 12 יעריקער זון. מיט צוויי טעג פריער איז די פרוי פון דעם זעלבן אברהם בוכמאַן און די פרוי פון חיים שמולעוויטץ אַרויסגעגאַנגען פון דעם זעלבן באַהעלטעניש דאָרטן זענען זיי געווען 2 חדשים אויסבאַהאַלטן. עס האָט פּאַסירט ממש אַ נס, אַז די געסטאַפּאָ האָט דאָס קינד נישט געפונען. עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז דער זעלבער זון פון ריקמאַנען איז שפּעטער דערמאָרדעט געוואָרן דורך די פּאָ־לאַקן ביי וועלכע ער איז געווען אויסבאַהאַלטן.

דער פאַרדאַכט ביי דער געסטאַפּאָ איז אַנטשטאַנען דערפאַר, ווייל זיי האָבן געוווּסט, אַז מיר דערטיילן הילף די אויסבאַהאַלטענע יידן וועלכע ווענדן זיך צו אונז. און דאָך האָבן זיי דורך דער גאַנ־צער צייט קיין איין מאָל אונז געקענט כאַפּן דערביי. אויסער דעם האָבן זיי אונז אויך חושד געווען, אַז מיר האָבן קאָנטאַקטן מיט די יידן פון וואַרשעווער געטאָ.

אַזוי האָבן מיר מיט שרעק און מיט נסים, איבערגעלעבט אַ תקופה פון 6 מיט אַ האַלבן חודש צייט, ביז דעם 21סטן יולי 1943.

דעם טאָג האָט זיך פאַר אונז איבערגעחזרט די טרויעריקע טעג פון 9טן אָקטאָבער 1942 — די ערשטע אַקציע און פון דעם 6טן יאַנואַר 1943 די צווייטע אַקציע.

אונזער הויז איז אַרומגערינגלט געוואָרן דורך באַוואָפנטע זשאַנדאַרמעריע. זיי האָבן אונז אַלע לעצטע 40 יידן צוזאַמענגע־נומען און מודיע געווען, אַז מיר ווערן איבערגעשיקט אין דעם אַרבעטס־לאַגער פיאָנקי. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן זיי נישט געגלויבט, אָבער וואָס האָבן מיר געקאָנט טון?

גלייכצייטיק האָבן זיי געברענגט די לעצטע 32 יידן פון זשארקי און צוזאַמען מיט אונז האָבן זיי אַלע אָנגעלאָדן אויף צוויי לאַסט־אויטאָס און אונטער אַ שטאַרקע באַוואָפנטע וואַך וועלכע איז באַשטאַנען פון די פּיאָנקער ווערקשוץ, אונז טאַקע אַוועקגעשיקט אין פיאָנקער אַרבעטס־לאַגער.

פיאָנקי געפינט זיך 23 קילאָמעטער פון ראַדאָם און דאָרטן איז אַ פאַבריק וווּ מען האָט אויסגעאַרבעט פּולווער און אויפרייס־מאַטע־ריאַלן.

און ראַדאָמסק איז אין דעם טאָג געוואָרן אין דער ווירקלעכקייט יידנריין.

אינעם געטא און אויפן „האסאג"

זאב סאבאטאווסקי

דער נס אויפן טאפיש

דאָס טייכל טאָפיש, צו וועלכן די יוגנט פלעגט אָפט גיין שפּאַ־צירן מיטן זאקשעווער וועג, אין די שבת־דיקע נאָכמיטאָגן, און וווּ זי האָט פאַרבראַכט אַזוי פיל אָנגענעמע צייט, איז אין יאָר 1941, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מקום־פּורעניות.

אין יאָר 1941 האָבן די דייטשן באַשלאָסן צו רעגולירן דעם גאַנג פונעם טייכל, אַז עס זאָל פליסן צוזאַמען מיט די וואַסערן פון די באָברעס אין טייך וואַרטאַ. דער יודנראַט האָט געמוזט צושטעלן צו די דאָזיקע אַרבעטן 300 מענטשן, וועלכע זענען געשטאַנען אונ־טער דער אויפזיכט פון אַ פּויזנער פּאָליאַק, אַ צורר־יהודים.

די אַרבעטער זענען אַרויס אויפן טייכל אין שיפלעך. אין אַ שיפל, וואָס איז געווען באַשטימט פאַר זעקס מאַן, האָט מען אַריינגע־פאַקט 12 מאַן. האָט טאַקע געטראָפן, אַז אַזאַ שיפל האָט זיך איבערגעקערט און עס זענען דערטרונקען געוואָרן פיר יינגלעך, פון וועלכע דער עלטסטער איז אַלט געווען קוים 14 יאָר. זייערע נעמען זענען געווען: קאלוזשינסקי, זאנדבערג, גורקעוויטש און נאָר דריי פון די קרבנות איז געלונגען גלייך אָפּצוגעפינען אין טייך, נאָר דעם פערטן האָט מען טראָץ אַלע זוכענישן נישט באַוויזן צו געפינען.

די דייטשן האָבן מורא געהאַט, אַז צוליב דעם פערטן טויטן־קערפּער, זאָל נישט אויסברעכן קיין מגיפה צווישן מיליטער. זיי האָבן זיך געווענדעט צו דעם יודנראַט ער זאָל קומען צוהילף. די יידן האָבן באַקומען פּאַסיר־שיינען צוצוגיין צום טאָפיש, וואָס איז געווען אויסער דעם געטאָ. עס איז אויך אַרויס דער מורה־הוראה און אַלע האָבן געזאָגט תפילות. ווען דאָס האָט נישט געהאָלפן, האָט דער מורה־הוראה אַריינגעשטעלט אַ ליכט אין אַ חלה און געלאָזט עס אויפן וואַסער. נאָכדעם ווי די חלה מיטן ליכט איז אָפּגעשוווּ־מען אַ שטיקל וועג, איז זי פּלוצים שטיין געבליבן אויף איין אָרט. די דייטשע סאפערן זענען דאָרט צוגעפאָרן און גענומען זוכן אין וואַסער. נאָך עטלעכע מינוטן האָבן זיי אַרויסגעצויגן דעם פערטן קרבן. די דייטשן זענען געווען דערשטוינט פון דעם וואָס איז געשען מיט דעם מורה־הוראה׳ס כוח...

טויט־עקזעקוציע פאר א פוטער

אָנהויב פרילינג 1942 זענען קיין ראַדאָמסק אָנגעקומען אַ סך יידן, פּליטים פון פּוילישע שטעט און שטעטלעך, וואָס זענען איינ־געגלידערט געוואָרן אין דייטשן רייך. די דאָזיקע פּליטים האָבן זיך מיט דער צייט איינגעבירגערט ביי אונדז אין שטאָט און מיטגע־מאַכט אירע שפּעטערדיקע ליידן. צווישן די דאָזיקע פּליטים האָט זיך געפונען אַ משפּחה פון שטעטל דזיאַלאָשין, מיטן נאָמען טיל. ווי אַ סך משפּחות אין יענער צייט, האָט אויך די משפּחה זיך פאַר־נומען מיט שמוגלען פאַרשידענע זאַכן כדי זיך צו דערנערן. ליידער האָט ניט געפעלט אין שטאָט קיין מוסרים, וואָס האָבן דערטראָגן אין „געסטאַפּאָ" ווער מיט וואָס עס פאַרנעמט זיך. די „געסטאַפּאָ" פלעגט מאַכן רעוויזיעס ביי די געמסר׳טע, קאָנפיסקירן די סחורות אָדער שפּייז־מיטלען, און על־פי־רוב האָט מען זיך געקענט אויסקויפן מיט

אַ סומע געלט. די מסירה אויף דער פאַמיליע טיל האָט זיך אָבער פאַרענדיקט אַ סך טראַגישער.

ווען צוויי „געסטאַפּאָ"־לייט זענען געקומען מאַכן די רעוויזיע אין הויז פון דער פאַמיליע טיל, האָבן זיי דאָרט געפונען אויך אַ פוטער, וואָס איז פאַרווערט געווען צו האַלטן. (בעת די דייטש־סאָ־וויעטישע מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָבן די יידן געמוזט אָפּגעבן זייערע פוטערס פאַר דער אַרמיי, אונטער דראָונג פון טויט־שטראָף). די צוויי „געסטאַפּאָ"־לייט זענען געווען באַקאַנט אין ראַדאָמסק: איינער איז געווען דער פאָלקס־דייטש שמאַלץ, אַ הויז־וועכטער ביי אַ יידישן בעל־הבית פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה; דער צווייטער — אַן אַלטער אונטערוועלט־מענטש, סטאַשעק וויסא־מיק, וואָס פלעגט יעדן דאָנערשטיק, אינעם מאַרק־טאָג וואַרפן קאָרטן אויפן מאַרק און אויסנאַרן ביי די תמימותדיקע פויערן געלט. (בעת דער היטלעריסטישער מאַכט איז ער געוואָרן שעף פון דער געהיים־פּאָליציי). טראָץ אַלע תחנונים, האָבן זיי דאָס מאָל נישט געוואָלט נעמען קיין געלט, כאָטש מען האָט זיי פאָרגעלייגט גרויסע סומעס. זיי האָבן מיטגענומען אַלע וואָס זענען געווען אין שטוב ווי אויך די אַלטע מאַמע מיט אירע צוויי געהייראַטע טעכטער און איידעמס. דער פאָטער מיט דער יינגסטער טאָכטער, ווי אויך צוויי אייניקלעך (פון דריי און פיר יאָר) זענען צופעליק געזעסן אין גאַס און דעריבער זענען זיי נישט אַרעסטירט געוואָרן.

טראָץ אַלע לויפענישן, באַמיאונגען און פּראָטעקציעס, איז נישט געלונגען צו באַפרייען די אַרעסטירטע. נאָך אַ קורצער צייט איז אין געטאָ באַקאַנט געוואָרן, אַז מען האָט די צוויי איידעמס אַרויסגע־פירט אין וואַלד און זיי דערשאָסן. אין עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען געזען דורך די שול־גאַס דורכפירן אַ דאָראָזשקע מיט 5 פרויען. — די דריי אַרעסטירטע פון דער פאַמיליע טיל און נאָך 2 אַנדערע, וועלכע מען האָט געכאַפּט אויסערן געטאָ, אָן אַ דערלויבעניש. די אַלע 5 פרויען זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אויפן בית־הקברות, און דאָרט דערשאָסן געוואָרן.

דער איינציקער ייד, וואָס האָט נאָכגעפאָלגט די עקזעקוציע אויפן בית־הקברות, איז געווען דער לאַנגיעריקער שומר פון בית־הקברות, וואָס האָט זיך צוגעוווינט צו מתים און האָט קיין פחד נישט געהאַט. דאָס מאָל, אָבער, איז ער אַ דערשיטערטער דערשינען אין יודנראַט, אויסגעבראָכן מיט אַ יאָמערלעכן געוויין און זיך גע־טרייסלט פון שרעק .ער האָט דורכאויס געפאָדערט מען זאָל אים באַ־פרייען פון זיין פונקציע, ווייל דאָס יאָמערן פון די 5 דערמאָרדעטע פרויען טראָגט זיך, סיי־טאָג סיי־נאַכט איבערן בית־הקברות...

דער לעצטער ייד וואָס איז געשטאַרבן אין געטאָ

יום־כיפור תש"ב (1942) דער יידישער ישוב איז שוין דאַן גע־ווען איינגעשרומפּן אין דעם איינגעשלאָסענעם קליינעם געטאָ, און דאָס באַווייזן זיך פון אַ ייד אין גאַס, האָט געשמעקט מיט טויט. דאָך האָבן אין טאָג פון יום־כיפור זיך צונויפגעזאַמלט אייניקע מניינים יידן, געפייניקטע, און פון זייערע געבראָכענע הערצער האָבן זיך געריסן תפילות, באַגלייט מיט אַ יאָמערלעכן געוויין. אין אַ ים פון טרערן האָט זיך געווייקט דער בעל־תפילה, דער גוט־באַקאַנטער גידזעלער שוחט.

ווי אַ דונער האָט זיך פּלוצלינג אַריינגעריסן די טרויעריקע ידיעה, אַז טשענסטאָכאָוו איז אַרומגערינגלט פון די מערדער און אַז די אַקציע האָט זיך שוין דאָרט אָנגעהויבן. אַ פּאַניקע האָט באַהערשט די מתפללים — אַ טייל איז זיך צעלאָפן, און אַ טייל איז געבליבן באַקלאָגן דעם פרישן אומגליק, וואָס דערנענטערט זיך צו אונדזער שטאָט. אַלע האָבן דערפילט, אַז דער מעסער פון מלאך־המוות דער־נענטערט זיך צום אייגענעם האַלדז. ווי אַן אונטערגעשניטענער בוים האָט זיך דער בעל־תפילה אַרונטערגעלאָזט אויף דער ערד און גע־פאַלן אין חלשות. עס איז געוואָרן אַ טומל: יידן לויפן אים ראַ־טעווען, ווען ער האָט, נאָך עטלעכע מינוטן, געעפנט די אויגן, זענען זיינע ערשטע ווערטער געווען: „צו־וואָס האָט איר מיך אויפ־געוועקט, איך זאָל שטאַרבן פון די דייטשע הענט; ס'איז דאָך מיר שוין אַזוי גוט געווען"...

מיט צען טעג שפּעטער, אַ טאָג נאָך שמיני־עצרת, ווען דער גלאָק פון טויט האָט אויסגעקלונגען זיין שחיטה־קלאַנג איבער אונדזער שטאָט, האָט די האַנט פון גורל פאַרמידן פונעם שוחט אַ מיתה־משונה.

מיט 6 וואָכן שפּעטער, ווען אינעם קליינעם געטאָ זענען געבליבן בלויז 6 הייזער (אין דער שול־גאַס), מיט אַ גאָר קליינער צאָל יידן, האָט ווידער דער טויט זיך פאַרבייגעטראָגן נעבן שוחט און נישט פאַרשניטן זיין לעבן. דער שוחט איז דאַן געווען פאַרשטעקט אין אַ פאַרלאָזט הויז און דאָרט אַריינגעטאָן אין לערנען תורה. אין אַ געוויסן פינצטערן אָוונט איז דאָרט פאַרבייגעגאַנגען דער באַוווס־טער מאַסן־מערדער קערבער, מיטן רעוואָלווער אין האַנט און באַ־גלייט פון אַ ווילדן הונט. ער האָט דערהערט ווי פון הויז טראָגן זיך די כאַראַקטעריסטישע טענער פון אַ לערנענדיקן ייד און באַפוילן עפענען די טירן פון הויז. איך בין צופעליק אויך פאַרביי־געגאַנגען דאָרט, מיט מיינע צוויי יידישע שכנים, און מיר זענען אַריין די ערשטע אין הויז. דער מערדער איז שטיין געבליבן ביי דער טיר, האָט אויסגעגלאָצט זיינע מיט־בלוט־באַגאָסענע אויגן, אַריינ־געשניטן זיין בליק אין דעם פּנים פון אַלטן שוחט, און איז גע־בליבן שטיין ווי פאַרגליווערט. ער האָט דערזען פאַר זיך אַן אַלטן צעבראָכענעם יידן, מיט אַ לאַנגער ווייסער באָרד און מידע אויסגע־לאָשענע אויגן, וועמענס ליפּן ס'האָבן געטשעפּטשעט אַ הייליקע תפילה צו גאָט. מעגלעך, אַז אין אָנבליק פון דער דאָזיקער ספּעצי־פישער אַנטפּלעקונג פון אַ יחיד, האָט אַ ציטער געטאָן דאָס האַרץ ביים בלוטדורשטיקן מאַסן־מערדער. דער דאָזיקער האָט אַ פאָר מינוטן געשוויגן און שפּעטער אַ ברום געטאָן: „אויפשטעלן — מאַרש". דער אַלטער שוחט האָט זיך לאַנגזאַם אויפגעשטעלט, דער־נאָך צוגעלייגט זיין בלאַסע, אויסגעדאַרטע האַנט צום האַרצן, זיך אויסגעקלאַפּט 3 מאָל אויפן האַרץ און מיט אַ הויכן קול געזאָגט: „ברוך דיין אמת". ער איז אַוועק צוזאַמען מיט זיין פאַנגער, אָבער געבליבן ווידער ביים לעבן.

מיט 3 טעג שפּעטער, זענען מיר געווויר געוואָרן, אַז ראַדאָמסק איז איינגעשלאָסן געוואָרן צווישן 3—4 שטעט אין פּוילן, ווו יידן וועלן קענען בלייבן וווינען. עס איז פאַרגרעסערט געוואָרן דער געטאָ, ווייל מען האָט געבראַכט צו אונדז געכאַפּטע יידן אין די וועל־דער און פון די תפיסות, און מיט זיי האָט זיך אויך באַוויזן דער שוחט. ער האָט זיך ווידער אַנידערגעזעצט לערנען, אין דעם זעלבן צימער וואָס האָט אַמאָל געהערט צו זיין טאָכטער. ווען איך האָב אים גע־פרעגט, ווי אַזוי איז ער ניצול געוואָרן דעם לעצטן מאָל, האָט ער מיר אַזוי געענטפערט: „דאָס לעבן איז אין די הענט פון רבונו־של־עולם, און נאָר ער באַשטימט ווען דאָס לעבן אַוועקצונעמען".

דער שוחט האָט געלעבט די גאַנצע צייט אויף דעם ברויט, וואָס ער האָט זיך פון פריער צוגעגערייט. דעם 2־טן יאַנואַר 1943 האָט ער אומגעקערט זיין כשרע נשמה צו גאָט — זוכה געווען צו שטאַרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט. ער איז געווען דער לעצטער ראַדאָמסקער ייד, וועלכער איז געשטאָרבן אויף זיין בעט, און געבראַכט געוואָרן צו קבר־ישראל אויף דעם ראַדאָמסקער בית־הקברות.

מיט 3 טער שפּעטער, דעם 6־טן יאַנואַר 1943, איז פאָרגעקומען די לעצטע פאַרניכטונג־אַקציע, ביי וועלכער עס זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט הונדערטער מענטשן. זיי און די איבעריקע, וואָס זענען דאַן דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע, האָבן שוין דעם זכות פונעם שוחט נישט געהאַט...

ראַדאָמסקער קרבנות אין טשענסטאָכאָוו

דעם 23־טן סעפּטעמבער 1943, בעת דאָס דייטשע פייער האָט געבושעוועט ביים ליקווידירן די רעשטלעך יידן אין טשענסטאָכאָ־ווער געטאָ, האָט אויך אונדזער שטאָט בייגעטראָגן איר חלק אויף דעם דאָרטיקן היטלעריסטישן מזבח. ס'זענען דאָרט דאַן דער־שאָסן געוואָרן די פאָלגנדיקע ראַדאָמסקער תושבים: אבא ווינער, משה בערגער, אברהם קזשעפּיצקי און פרוי, טעלמאַנס טאָכטער. אייגל באַרקאָוושציק, שמואל ליפשיץ, אליעזר הויפּטמאַן און פרוי.

דאָס מאָל האָט די דייטשע פאַרניכטונגס־מאַשין נישט געקלאַפּט מיט דער זעלבער פּינקטלעכקייט, ווי זי פלעגט קלאַפּן ביי פרי־ערדיקע אַקציעס, ווען אויף דעם קליינעם געטאָ־מערקל פלעגן קאָנ־צענטרירט ווערן טויזנטער יידן און דער דעגענעראַט מיט זיינע בלוט־דאָרשטיקע זשאַנדאַרן האָבן דורכגעפירט די סעלעקציעס. בעת יענע סעלעקציעס פלעגט מען אויסקלייבן, מערסטנטייל, יונגע מענער און געלאָדנט זיי אויף פון־פאָרויס צוגעגרייטע אויטאָס, וואָס האָבן זיי געפירט אויפן בית־עולם צום דערשיסן. בעת אַזאַ אַקציע האָבן זיך געפונען אויף איין אויטאָ מיינע דריי ברידער: חיים, מרדכי און הארצקע סאבאטאווסקי.

חיים איז געקומען אין טשענסכאָכאָוו מיט אַ גרופּע, וואָס איז אַנטלאָפן פון סקארזשיסקער לאַגער און ער האָט דעריבער געביטן דעם פאַמיליע־נאָמען אויף שמוליעוויטש (די פאַמיליע פון אונדזער מוטער ע"ה). צו־יענער־צייט האָבן די דייטשן דווקא געזוכט מענטשן מיטן פאַמיליע־נאָמען שמוליעוויטש, צוליב אַ טראַנספּאָרט געווער וואָס איז אַריינגעשמוגלט געוואָרן אין טשענסטאָכאָווער געטאָ אויף דעם פאַמיליע־נאָמען (אַלע שמוליעוויטשעס זענען דאַריבער דער־שאָסן געוואָרן). חיים איז אַרעסטירט געוואָרן מיט אַ טאָג פריער איידער די אויבנדערמאָנטע אַקציע און איז געבראַכט געוואָרן צום מערקל דירעקט פון אַרעסט.

דעם זעלבן טאָג האָט דער צווייטער ברודער מרדכי, וועלכער האָט געאַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע, געגאַנגען אינטערווענירן מען זאָל באַפרייען חיימ'ען פון אַרעסט. מרדכי איז גלייך אַרעסטירט געוואָרן, געבראַכט געוואָרן צום מערקל און פאַרלאָדנט געוואָרן אויף דעם זעלבן אויטאָ אויף וועלכן ס'האָט זיך שוין געפונען חיים און נאָך צוויי ראַדאָמסקער: ישראל האזע און יחזקאל עלפערט.

דער יינגסטער ברודער, האַרצקע, איז פאַרלאָדנט געוואָרן אויף דעם זעלבן אויטאָ, ווייל ער האָט געוווינט אויף דער נאַדזשעטשנע־גאָס נר. 88, דאָרט ווו מען האָט צוגעגרייט האַנט־גראַנאַטן צום געטאָ־אויפשטאַנד.

בעת דער אויטאָ, מיט די פאַרלאָדענע 45 מענטשן, האָט זיך געפינען אויפן וועג צום בית־עולם, האָט מיין ברודער חיים געשלאָגן דעם זשאַנדאַרם און אים אַרויסגעשליידערט פון אויטאָ. עס איז באַלד געוואָרן אַ פּאַניקע, אַלע האָבן אָנגעהויבן שפּרינגען פון אויטאָ אין פעלד אַריין, וואָס איז געווען הויך באַדעקט מיט תבואה. עס איז געוואָרן אַ געשיסעריי און עס זענען געפאַלן טויטע איינער נאָכן צווייטן, דאָך האָבן זיך עטלעכע פאַרשטעקט אין דעם קאָרן. זיי זענען אין איינעם געלאָפן, און ווען זיי האָבן זיך צוזאַמענגעשטויסן מיט דעם ערשטן זשאַנדאַר, האָבן זיך אַלע אויף אים געוואָרפן, מיט די הענט דערוואָרגן און צוגענומען ביי אים דאָס מאַשין־געווער. נאָכן אָפּלויפן אַ האַלבע־שעה האָבן זיי באַגעגנט אַ צווייטן זשאַנדאַר, האָבן אים דערשאָסן און צוגענומען אויך זיין האַנט־אָטאָמאַט. מיט צוויי כלים האָבן זיי זיך געלאָזט אין ווייטערדיקן וועג צום וואַלד.

פיר פון די חברה, אויסשליסלעך טשענסטאָכאָווער, זענען ביי נאַכט צוריקגעגאַנגען אין שטאָט. איינער פון זיי, חיים כאַצקיעלע־וויטש, איז געוואָרן דערקענט דורך אַ זשאַנדאַר און אויפן אָרט דער־שאָסן געוואָרן. צוויי פון זיי איז געלונגען זיך אַריינצוקריגן אויף דעם אַרבעטס־פּלאַץ גאַריבאַלדי גאַס נר. 28 און שפּעטער זענען זיי גע־קומען אויף דעם „האסאג" ווו איך בין געווען.

מיט דער הילף פון אריה גרינשפּאַן (געפינט זיך אין ישראל), איז מיר דאַן געלונגען צו באַקומען די אויבנבאַשריבענע אינפאָר־מאַציע — פון גרוינעם פורמאַן, וועלכער איז געווען אַן עדות פון דער בלוטיקער דראַמע. מיט אַכט מאָנאַטן שפּעטער, ווען איך האָב זיך באַגעגנט מיט אַ ראַדאָמסקער באַקאַנטן שייגעץ, וואָס האָט אויך געאַרבעט אויפן „האסאג", בין איך געוואָר געוואָרן, אַז מיינע ברידער לעבן און געפינען זיך אין וואַלד, ווו זיי קעמפן קעגן דעם מערדערישן דייטשן שונא. דעם 20טן יאַנואַר 1945 ווען איך בין נאָך דער באַפרייאונג געקומען אין ראַדאָמסק, האָב איך פעסטגעשטעלט, אַז מיינע ברידער זענען געווען פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן אָנטייל גע־נומען אין דער אַקציע פון איבערקערן צוגן מיט דייטשן אויף דער ליניע פּיעטרקאָוו־ראַדאָמסק. מיינע ברידער זענען אומגעקומען פון די הענט פון זייערע פּוילישע חברים־פּאַרטיזאַנער, אין די קאָנסקער וועלדער.

אויפן „האסאג"

אַ ספּעציעלן קאַפּיטל אין דער בלוטיקער מאַרטיראָלאָגיע, שטעלט מיט זיך פאָר דער טשענסטאָכאָווער אַרבעטס־לאַגער „האסאג", דאָרט האָט זיך אויך געפונען אַ גרויסער טייל ראַדאָמסקער יידן. ביי די ערשטע סעלעקציעס זענען אַרויסגעריסן געוואָרן פון דעם לאַגער פיל ראַדאָמסקער יידישע לעבנס, צווישן זיי: זיסמאַן עפּשטיין און פרוי, חיים שמוליעוויטש און טאָכטער, ליפא אפמאן, ווי אויך רעגינא גאָלדבערג און אירע קינדער, עלפערט, מאכיל האָלצבערג און קינד, לעהמאַנס פרוי, צדוק קאניעצפאַלער א"אַ. עס האָבן אויך נישט געפעלט קיין טויט־פאַלן פון ראַדאָמסקער צוליב די שווערע וווינונג־באַדינגונגען און הונגער־נויט, וואָס האָבן געהערשט אין לאַגער. דער ערשטער הונגער־קרבן, וואָס האָט ניט געקענט איבערטראָגן די שווערע אַרבעט אונטער שטענדיקע קלעפּ, איז געווען שמואל פייער־מאַן. נאָך צוויי טעג זוכן, האָט מען אים געפונען אַ דערטרונקענעם אין דעם וואַסער־גרוב פון לאַגער. דאַן איז אויך געשטאָרבן יעקב לעהמאַנס טאָכטער, פאַליע, נאָך איר — די פריילן סטאראווינסקי. עס איז דערשאָסן געוואָרן פייבל האזע.

אַנטלאָפן פון לאַגער און שפּעטער אומגעקומען דורך פּאָליאַקן זענען: מרדכי וויינטרויב, הערשל הערצבערג, יוקל פזשעראווסקי, יואל שווערשעווסקי און יעקב לעהמאַן.

צוליב דעם נישט געלונגענעם אַקט פון מאַניעק פלאוונער, האָבן באַצאָלט מיטן לעבן אַ סך מענטשן. מאַניעק האָט אַריינגעברענגט געווער אין געטאָ פאַר די יידישע אויפשטענדלער, אויף אַ פאַמיליע־נאָמען שמוליעוויטש. ווי ס'איז שוין אויבן באַטאָנט געוואָרן, האָט דער דאָזיקער אַקט געקאָסט דאָס לעבן פון אַלע שמוליעוויטשעס, בתוכם אויך דאָס לעבן פון זייער שוואָגער ישראל־בונים שמוליע־וויטש. מאניעק און זיינע פיר שוועסטער זענען אַרעסטירט געוואָרן אין לאַגער דורך דער „געסטאַפּאָ" און זענען נאָך שווערע פּייני־קונגען דערשאָסן געוואָרן דעם 24.1.1943 אויפן טשענסטאָכאָווער בית־הקברות.

צווישן די ראַדאָמסקער, וועלכע זענען געווען אויפן „האסאג" ביז די לעצטע אויסזידלונגען, האָבן זיך געפונען: אליהו, רושקע און רחל עפּשטיין; שלמה קראקאָווסקי און טאָכטער; יעקב און דניאל שפּירא; גוטע און שפרה אייכנער; דוד געריכטער; מיכאל ראָזענבערג; משה ראָזענבערג, שרה און טעמא האפמאַן, וואָלף האָפמאַן, פייערמאַן, משה שווארץ, דוד קאניעצפאַלער און פרוי, די שוועסטער קאַניעצפאַלער, יצחק און טוביה קאלקא, יידל

בערגער און שוועסטער, מאַניע האָפמאַן, פּראַניע שמוליעוויטש, אַריה גרינשפּאַן, יוחנן און חיה־רחל פּאַקטאָר, שמחה פּאַקטאָר, יידל קעסעלמאַן און פּרוי, צעלא קעסעלמאַן, קלמן קאַרנפעלד, דאָרא טעלמאַן, קזשעפּיצקי, מענדל אליבאַרדא, אברהם גליקסמאַן, משה גליקסמאַן, גליקסמאַן־פּראַלניק, יעקב ווייסבערג, חיה־רחל פעלמאַן, קרויזע, רושקע האָמפּעל און שוועסטער, חיים־יוסף שקלארטשיק און שוועסטער, יעקב און יוסף וויגאָצקי, חיים און לאטקע שמוליעוויטש, געניא שאַץ און טאָכטער העלא, אַ זון פון חיים שמוליעוויטש, בונים שטראָסבערג, שלמה דיאָמענט, גאָצעק זיידמאַן, שרה פישלעוויטש, חיה פישלעוויטש, מיכאל גאנשעראוויטש, מיכאל שטינלאוף, ברידער פזשעדבארסקי, קליינערמאַנס טאָכטער, שמעון האָפמאַן, חיים עקיבא און אַלעק מאַרקאָוויטש, חיים אראנאָוויטש, דוד יאקובאָוויטש, קונא קופיטלאווסקי און פרוי, מענדל האזא און פרוי, העלא און אהרן ביאַליסטאָק, מיעדוויעד, מאנעטא, שרה עלפערט, רובינאָוויטש משה שוויאטלאווסקי, גיטא ראבינאָוויטש, מאיר־דוד גאָלדבערג, פרוי און 2 זין, איטא אייזען און קינדער, חנה און גיטא לידקעוויטש, פייגל בלאגער, שרה ארבאך, סלאביאק, צוקערמאַן, משה רובינשטיין, שלמה פישמאן, יעקב לאנדא, יוליעק גאנשעראוויטש און ברודער, זאב־וואָלף סאבאטאווסקי און יחיאל גאָלדבערג.

אין דעם „האסאג" האָבן נישט געפעלט קיין טעראָר און קיין שיקאַנעס, פון דער דייטשער זייט און זייערע צוהעלפער. אַ געוויסע פאַרלייכטערונג האָבן די ראַדאָמסקער געפילט, ווייל זיי האָבן איינער דעם צווייטן נישט פאַרגעסן און געהאָלפן. מיר קענען שטאָלץ זיין מיט שימעק האָפמאַן, וועלכער האָט מיט שווערער מי, צוזאַמען מיט דאָרא טעלמאַן, געשאַפן אַ קוך ספּעציעל פאַר קראַנקע, פון וועלכער ס׳האָבן אויך גענאָסן פֿיל ראַדאָמסקער. אַ גרויסער טייל פון די ווירטשאַפטלעכע פֿלאָצווקעס איז געלעגן אין ראַדאָמסקער הענט. אין אינערן־דינסט, אין דער קוך, אין די פייער־סטראזש, אין דער אַפּראָוויזאַציע איבעראָל זענען געווען פאַרטרעטן ראַדאָמסקער. האָט וועט געקענט קויפן אַ ברויט, אַ הערינג, אַ ציבילקעלע, אַ ביסל צוקער, אַ קאַרטאָפל־פּלעצל, אַ טעפּל שוואַרצע קאַווע, אַ שטיקל זייף — האָט מען דאָס געקריגן ביי די ראַדאָמסקער. האָט וועט געהאָט צו פאַרקויפן אַ פּאָר הויזן, אַן אָנצוג, אַ העמד, אַ פּאָר שיך, — איז ער אויך געגאַנגען צו די ראַדאָמסקער.

טראָץ אַלע אויסגערעכנטע מעלות, האָט דאָך אַ גרויסער טייל ראַדאָמסקער שווער געאַרבעט און געהונגערט. די וועלכע האָבן זיך נישט געשעמט מיט זייער הונגער און האָבן וועגן דעם דערציילט, פאַר באַקאַנטע, האָבן שוין די בני־עיר פאַר זיי געזאָרגט.

פיל האָט געהאָלפן מענדל אלעבערדא, וואָס האָט געאַרבעט אין דער קוך. אויב מען האָט אים געזאָגט, אַז אַ ראַדאָמסקער הונגערט, האָט ער לאָזגל נישט געקלערט נאָר אַ זאָג געגעבן: „זאָל ער נאָר קומען מיט אַ גרויסן טאָפּ, וועט ער שוין נישט הונגערן"...

דער דאָזיקער שטריך פון קעגנזייטיקייט לאַנדסמאַנשאַפטלעכער יידישער הילפס־גרייטקייט, איז געווען דער אינציקער ליכט־שטראָל אין דער געדיכטער פינצטערניש וואָס האָט אויסגעפילט דעם גאַנצן אָרום. אין די גרויל־כסטע טעג פון אומקום, אין געווירבל פון פיינ־לעכן האַס, וועו מענטש צו מענטש איז געווען חיה, וועו עס איז אויסגעלאָשן געוואָרן יעדער פונק פון מענטשלעכקייט, וועו יעדער איינער אויב ער האָט נאָך געהאָט כוח און מוט צו טראַכטן האָט געטראַכט נאָר ווי אַזוי זיך זעלבסט גרינגער מאַכן דעם הונגער און פיין — אין אָט דעם גיהנום און קאָשמאָר פלעגט זיך פלוצלינג אָנ־צינדן אַ פייערל פון מענטשלעכן געפיל וועו מען האָט געטראָפן אַ לאַנדסמאַן און געווען ביכולת אים מיט עפעס וואָס צו העלפן. אין אָנבליק פון דער אַבסאָלוטער קאָלעקטיוווער אחריות פאַרן טויט, וואָס דער בלוטיקער שונא האָט אַרויפגעלייגט אויף די יידן, האָט זיך ביי די יידן גופא אין געוויסע מאָמענטן געשטאַרקט דאָס געפיל פון קאָלעקטיווער אחריות פאַרן נישטיקן לעבן, דאָס געפיל פון יידישער קעגנזייטיקער הילף וואָס האָט בולט כאַראַקטעריזירט דעם פאַר־מלחמהדיקן יידישן לעבן אין גאַנץ פוילן.

די דריי ברידער פון זאב סאבאטאווסקי (פון לינקס: חיים, מרדכי און הארצקע), וועלכע זענען געווען אין טשענסטאָכאָווער געטא, שפּעטער געקעמפט אלס פּאַרטיזאַנער אין דער אומגעגנט פון פּיעטרקאָוו—ראַדאָמסק און געפאלן פון די הענט פון זייערע פּוילישע חברים־פּאַרטיזאַנער אין די קאנסקער וועלדער.

די „אריערין"

האלינא פאריזש

די אויטאָרין פון דעם ליד, אַ טאָכטער פון שמואל פאריזש, האָט מיטגעמאַכט אַ טייל פון דער אומקום־תקופה אין ראַדאָמסק און טשענסטאָכאָוו, אָבער „אַריערין" אויף דער פויליישער זייט א. נ. העלענא סאמבאָרסקא. אָבער אָזאָ איז זי שפעטער מאָביליזירט געוואָרן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד און האָט מיט־געמאַכט אַ געוויסע צייט אין אַרבעטס־לאָגער אין מינכען (1943). נאָך דער מלחמה האָט זי עמיגרירט קיין אַרגענטינע, פון דאָרט האָט זי אונדז צוגעשיקט דעם ליד און די צווייי בילדער וואָס מיר פאָר־עפנטלעכן דאָ. דאָס ליד איז אין אַ פרייער יידישער איבערזעצונג פון פויליש אַריגינאַל. (רעד).

צו שפילן די ראָל פון אַן „אַריערין" גענוי צום טאָקט
וועט דאָס האַרץ אַן אויפהער אויס מורא קלאַפּט.
זיי פריילעך פאַיאַץ, וועט טרערן דיך שטיקן
מ׳דאַרף שפאַסן און לאַכן דעם פיין צו דערדריקן.

אין איין גוף האָבן נשמות געפלאָגטערט זיך צוויי
די ערשטע מיט בענקשאַפט דורך צער און וויי;
די צווייטע באַשפּיגן אָבער אַ קאַלטע ווי אייז
צו רעטן דאָס לעבן פאַר יעטוועדן פרייז.

כ׳האָב ליגנס געזאָגט און גלייכצייטיק געלאַכט
איין נשמה האָט דערביי געווויינט און געטראַכט;
די צווייטע האָט געזאָגט — דו נאַרישע מויד
האָסט שוין געזען דעם שפאָט פונעם טויט?..

כ׳האָב נישט איינמאָל דעם טויט אין די אויגן געקוקט
כ׳האָב אים אַפילו מיט באַווּסטזיין געזוכט;
אין טאָג וועג מען האָט דעם געטאָ צעשטערט
האָב איך מיינע טריט אַהינצו געקערט.

כ׳בין געגאַנגען דורך וואַלד עלנט ווי אַ שטיין
געקומען אין שטאָט און געבליבן אַליין;
געטראָפן דאָרט מענטשן פרעמדע נישט מיינע
נישט יידן נישט ברידער נישט דיינע נישט זיינע.

איך בין מיט פאַליאַקן געשטאַנען צוזאַמען
געהערט ווי אין געטאָ די קוילן דאָרט פלאַמען;
דאָס האַרץ האָט געווויינט און דאָס פנים געלאַכט
אַזוי ווי אַן „אַריערין" האָט דאַן לאַכן באַדאַרפט...

פלוצלינג מיר דוכט זיך איך זע דאָרט מיין טאַטן
דאָס האַרץ הייבט אָן קלאַפן ווי גרויסע האַרמאַטן;
איך זע מיינע נאָענטסטע זיי רופן זיי בעטן
זיי ווינקען און שפּטשען איך זאָל נישט אָפּטרעטן.

אַן אמתע אַרישע האַנט האָט צוריק מיך געצויגן;
„דו ביסט נאָך יידיש־גאָלד אַהין דאָרט געפלויגן
ניטאָ וואָס צו זוכן אין געווירבל פון טויט".
כ׳בין ווידער אַן „אַריערין" פון פיין און פון נויט.

נוקמים ונוטרים

גרינשפאן הרשל

הירייה בצירות הגרמנית בפאריס

מאת: ד"ר מארק דבורז'צקי

כבר בשנת 1938 חש העולם באימת היטלר. הוזה מינכן היה סימן בולט, שאירופה אין לה כוח ואומץ להילחם בהיטלר. ואחרי ה„אנשלוס" של אוסטריה (מארס 1938), ירד גל של גזירות על היהודים: החרמות המוניות (26 באפריל 1938), הדבקת כינוי לכל יהודי „ישראל" או „שרה" (18 באוגוסט 1938), החתמת תעודות־הזיהוי של היהודים באות „י" — „י ה ו ד י" (7 באוקטובר 1938).

ביום בו גזרה ממשלת היטלר את החתמת תעודות־הזיהוי הוציאה ממשלת פולין הוראה, שאזרחים פולניים ממוצא יהודי הגרים בחוץ־לארץ יותר מ־5 שנים, מאבדים אוטומאטית את אזרחותם הפולנית. הגזירה פגעה ב־20.000 יהודים. מיד ציוותה הממשלה הנאצית על גירושם של היהודים חסרי־האזרחות, אולם ממשלת פולין הודיעה, שלא תרשה כניסתם לגבולותיה.

הגירוש הפתאומי של יהודי פולין אלה מגרמניה בוצע באכזריות נאצית טיפוסית. רוב המוגלים הוכנסו לקרונות־משא, בצפיפות מחניקה, והותר להם לקחת עמם חפציהם האישיים רק במידה שיכלו לשאת בידיהם. הם הורדו בתחנת־הגבול זבונשין, בקטע המפורז שבין גרמניה ופולין.

באותם הימים הפך השם זבונשין לשם בלהות. על מלאכת ההגלייה ניצח רינהארד היידריך, שהיה אחר כך מפקדו האכזרי של מיבצע חיסול יהדות אירופה („הפתרון הסופי"). בזבונשין התגוללו היהודים שבועות (בימי הקור של אוקטובר), זקנים, ילדים וחולים, ללא קורת גג. שם נתגלתה לעולם תמונת־האימים של ה„דיפורטציה".

לזבונשין הוגלתה גם משפחת גרינשפאן, שישבה בהאנובר. בנם בן ה־17, הרשל, שהתגורר בפאריס, החליט לנקום בנאצים ולירות בשגריר הנאצי בצרפת ולעורר את מצפונה של אירופה. ב־7 בנובמבר בא לשגרירות וביקש שיחה עם השגריר. הוא הוכנס לחדרו של היועץ הראשון ארנסט פום ראַט. שם נפלה הירייה שפגעה בו קשה. אחרי יומיים מת מפצעיו.

שנה שנה נהגו היטלר ואנשיו לערוך חגיגות לכבוד ה„פוטש" במינכן, בשנת 1923. הפעם, במלאת 15 שנה ל„פוטש", נערכו ברחבי גרמניה פרעות ביהודים בסיסמא: „נקמה על הריגתו של ארנסט פום ראַט!" הפרעות שניצח עליהן היידריך, כונו במסימכים הנאציים בשם „ליל הגביש" („קריסטאל־נאכט"). אותו ליל נחרבו כ־7500 חנויות של יהודים, הוצתו בתי כנסת רבים ונשדד רכוש יהודי. עשרות נהרגו, ועשרות נפצעו קשה. באותם הימים גורשו מגרמניה למחנה הריכוז בוכנואלד יותר מ־10.000 יהודים. שם סבלו עינויים קשים. לא ידוע, אם נשאר אחד מהם בחיים.

העם הגרמני כולו היה עד לפרעות „ליל הגביש", אולם אף גרמני אחד לא יצא בדברי מחאה. „ליל הגביש" היה נקודת־מיפנה בתולדות יהדות גרמניה, ואילו המנהיגים הנאציים ניכחו, שלא צפוי להם שום עונש על מעשי הזוועה ביהודים.

ואכן, בועידת ראשי הנאצים שנערכה סמוך ל„ליל הגביש", ב־12 בנובמבר, בברלין, שם נפלו החלטות חמורות וגורליות בנוגע לעתידם של יהודי גרמניה.

ימי ירייתו של הרשל גרינשפאן, ו„ליל הגביש" נכנסו להיסטוריה כקריאת אזעקה והזהרה לצפוי ליהדות אירופה ולעמי אירופה, אם יתעצם השלטון הנאצי. קריאת־העזרה לא נפלה על אזניים קשובות. אירופה נתגלגלה אלי תהום. ורק זיק אור אחד שרד: ירייתו של הרשל גרינשפאן, שהיתה אחר כך בגיטאות, ביערות ובארצות הכיבוש סמל לקריאת נקם בנאצים.

נוקם כבוד עמו

מקום מיוחד במינו בשורת הלוחמים בחיה הנאצית תופס הרשל גינשפאַן, אותו צעיר יהודי בן ה־17, אשר בראשית נובמבר 1938 נכנס לבנין הצירות הגרמנית בפאריס והמית בירית־אקדח את יועץ הצירות, הבארון פון־ראט, כאות־מחאה וכנקמה נגד רדיפות היהודים.

אפיזודה טראגית זו, הרעישה בשעתו את העולם. הגרמנים ניצלוה למטרות נקם ביהודי ארצם — ערכו בהם פוגרומים, שרפו בתי־כנסת והטילו על יהודי גרמניה קנס קיבוצי בסך מיליארד מארק. אך יחד עם זאת שימש מעשהו של הרשל גרינשפן הפגנה נגד אדישותו של העולם, לתעלולי הדמים של שליטי גרמניה ביהודיה ונגד השלמה עם המשטר הנאצי.

הרשל גרינשפאַן נולד לאביו זונדל מראדומסק, אשר היגר ממנה בצעירותו ונשתקע בגרמניה.

משפחת גרינשפן היתה משפחה מושרשת בראדומסק והיתה ידועה בכינויה „הקוזקים", סימן לעוז רוח ואומץ־לב. אביו של הרשל, זונדל גרינשפן היה מראשי המיסדים של ההגנה העצמית בראדומסק בשנת 1906 והצטיין באומץ־לבו, דבר אשר מנע מאת הפורעים שהתקבצו אז בעיר מלבצע אַת זממם.

הרשל הצעיר נתחנך בגרמניה. הוריו ניהלו חיים שקטים והתפרנסו בכבוד עד הגיעו של היטלר לשלטון. מאז התחילו הצרות. יום יום וגזרותיו עד אשר לבסוף נושלו היהודים מפרנסותיהם והרגישו את עצמם במצוק.

לכשגמר הרשל הצעיר את חוק לימודיו, רצה ללמוד מקצוע על מנת לעלות לארץ־ישראל, אולם, דרך הלימוד היתה חסומה בפניו ובלית ברירה יצא לפאריס, בה התגורר דודו. בפאריס למד הרשל מקצוע וכאשר רצה, כעבור שנה, לחזור לגרמניה, סירב הקונסול הגרמני להעניק לו ויזה באמרו: „יהודים אינם רצויים בגרמניה".

בינתיים הוחמר מצב ה„זרים" בצרפת. את הפאספורט הפולני איבד הרשל וחדש לא קיבל. באין לו ניירות וללא אפשרות לחזור הביתה נאלץ להסתתר מפני המשטרה.

במצב נפשי זה הגיע אליו מכתב מהוריו, בו הודיעו לו, כי ב־28 באוקטובר 1938 הוצאו בחמש לפנות בוקר ממיטותיהם ע"י אנשי הגיסטפו, הועמסו על הרכבת, לתוך קרנות המיועדים לבהמות, ובלי להרשות להם לקחת דבר מביתם, בלי בגדים חמים, דברי אוכל, בלי כסף הובאו לגבול הפולני ובחשכת הלילה „הושלכו" אל מעבר לגבול. במכתבם לבנם תיארו הוריו של הרשל את העינויים אשר סבלו ואת מצבם בעיירת הגבול זבונשין בה הם נמצאים.

המכתב הרתיח את הרשל הצעיר והרגיש, בדמיונו חי את כל אשר עבר על המגורשים והחליט לקחת נקם ולעורר את העולם ע"י הפגנת מחאה.

בבית מסחר לכלי נשק בפאריס קנה אקדח ועשרים כדורים והחל מתאמן בקליעה.

בשביעי לנובמבר 1938, ב־9 בבוקר פנה לשומר הצירות הגרמנית כי יכניסוהו אל הציר. „יש לי ידיעה סודית בשביל הציר", אמר. הוא דיבר גרמנית רהוטה והשומר בחשבו כי לפניו אחד המרגלים הגרמנים אשר שרצו אז בפריס לא חשד בו והניחו להיכנס. הציר עצמו, נעדר אותה שעה מהעיר, ובמקומו קיבל אותו סגנו, הברון פון־ראט.

הברון הזמין את הרשל להשמיע את דברו. הרשל הזדקף, הציג את עצמו ואמר: „שמי הרשל גרינשפן, באתי לנקום את נקמת דם אחי המומתים והנענים בגרמניה". תוך כדי דברו שלף אקדח וירה בבארון שלושה כדורי מות.

בבהלה שקמה נמלט הרשל מבנין הצירות, אולם ברצונו להפגין בפני העולם את המניע למעשהו, הסגיר עצמו באותו יום למשטרה.

מעשהו של הצעיר היהודי הסעיר את כל העולם, ועורר רגשות אהדה בחוגים הנאורים. הסתדרות הסופרים הליברלים בארה"ב העבירה אליו המחאה על סך 40 אלף דולאר, אולם הרשל סירב לקבלה וביקש להעביר את הסכום למחנה הפליטים היהודים בזבונשין. יחס השלטונות הצרפתיים היה אוהד. הוא קיבל מכתבי־עידוד רבים. שני הפרקליטים המפורסמים בצרפת טורז ודיז'פרה התנדבו להגן עליו חינם אין כסף.

המשפט התקיים בנובמבר 1939 (שלושה חדשים אחרי שפרצה המלחמה בין גרמניה וצרפת) והסתיים בהחלטת חבר המושבעים, כי גרינשפן חף מפשע. לפי הצעת שר המשפטים הצרפתי, אשר הסביר, כי שחרורו של גרינשפן עלול להציף בגל פוגרומים חדש את יהודי גרמניה ופולין הכבושה, הוחלט להשאירו בכלא כמשוחרר תחת הגנת המשטרה.

כעבור חדשים, משפלשו הגרמנים לצרפת הועבר הרשל לטולוז ושם שוחרר. במשך זמן רב הסתובב הרשל בצרפת גלמוד ועירי, ללא תעודות, ללא כסף וללא מחסה. רק בשנת 1941 הצליח להתקשר עם המחתרת הצרפתית ולהתקבל בה כחבר נכבד. נמסרו לו תפקידים נכבדים והשתתף בפעולות נועזות. כתוצאה מהלשנה נתפס הרשל יחד עם קבוצת אנשי מחתרת צרפתיים ע"י הגרמנים אשר הצליחו לגלות את זהותו. מיד העבירוהו באוירון מיוחד לגרמניה למרכז הגיסטאפו.

על גורלו של הרשל גרינשפן ועל סופו המר נודע מפי פליטים, תושבי פאריס. לדבריהם הועבר הרשל ע"י הגיסטאפו למחנה הריכוז בזקסנהויזן, שלושה שבועות הוחזק שם כשהגרמנים מתעללים בו ונוקמים בו על מעשהו.

על מותו ישנן עדויות שונות. לדברי הגב' ווייל־גודשו, עורכת־דין, אחת מסנגוריו של הרשל, הוצב גרינשפן למשפט מהיר בפני בית דין גרמני וראשו הותז בגרזן. אולם ישנה עדות אחרת אשר נמסרה ע"י עד ראיה להוריו השכולים. העד הזה סיפר כי הרשל פנה אליו ואמר: „מרגיש אני כי מחר בבוקר יובילו אותי לתאי הגאזים. אם תזכה לצאת מכאן השתדל נא למסור להורי כי זכרתים עד הרגע האחרון, ואמור לכל צעירי היהודים כי יגיבו בגאוה על כל פגיעה והשפלה. זה יזקוף את קומתם".

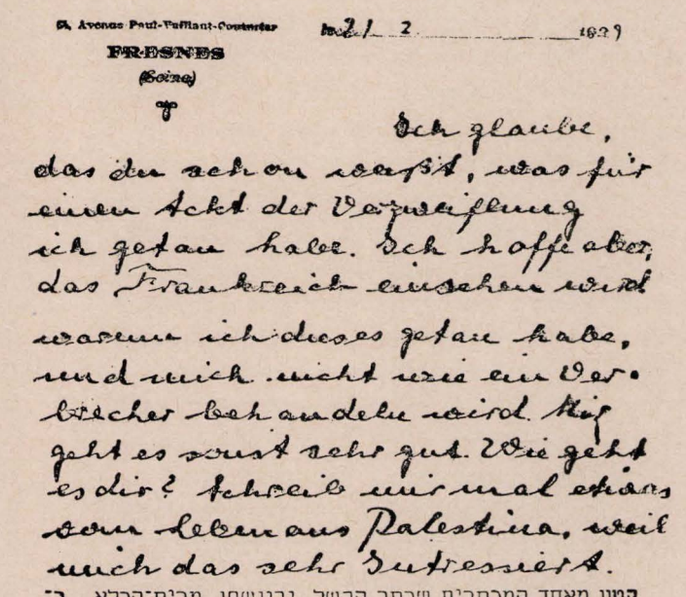

קטע מאחד המכתבים שכתב הרשל גרינשפן מבית־הכלא ב־
פ ב י ן אל דנדנו אריה גלברד.

„...אני מאמין, כי כבר ברור לך מהו מעשה היאוש שביצעתי. מקווה אני, כי צרפת תתחשב בנימוק למה עשיתי זאת, ולא תתייחס ולא תטפל בי כאילו הייתי רוצח. בדרך כלל „הולך לי" טוב. כיצד „הולך" לך? כתוב לי פעם משהו על החיים בפלסטינה, כי זה מעניין אותי מאוד"...

ממכתביו של הרשל מבית כלאו ואף מהתעודות עליו שנתגלו בארכיוני הגיסטאפו הננו רואים לפנינו טיפוס בלתי רגיל, דמות מופלאה באומץ לבה ברגישותה לכבוד יהודי ובמסירותה לעמה, דמות היודעת את אשר לפניה.

באחד ממכתביו לידידיו אשר נמצא בארכיוני הגיסטאפו הננו קוראים: „בלילות אני חולם על הגיטו, על נשים יהודיות וילדים יהודים הבורחים על נפשם מפני אנשי ס. ס. מזויינים בשוטים הרודפים אחריהם.

המכתבים להוריו הם מלאים רגש. באחד מהם הוא כותב:

מ... לא יכולתי לנהוג אחרת. כיהודי הייתי מוכרח לעשות את אשר עשיתי. אני חושב שהעולם הנאור לא יראני כפושע אלא כיהודי גאה שהגיב כיאות על מעשי הפשע שהעם הגרמני המיט על עמו...“

כזה היה הרשל גרינשפן, גיבור יהודי, אשר רגישותו לסבלם של בני עמו, ואהבתו להוריו, הציבו אותו לעמו והעלוהו בשורת דמויות הנוקמים, והוא נרשם בתולדות האומה לכבוד יהדות ראדומסק, עיר מוצאו.

א. ש.

דער נוקם פון יידישן כבוד

הערשל גרינשפאַן איז דער נאָמען פון אַ נייעם העלד אין דער יידישער געשיכטע. אויב אַפילו זיין טאַט האָט אַרויסגערופן פיל קריטיק, באַוווּנדער איך דעם הערא̈אישן קעמפער פאַר יידישע רעכט, און איך בין שטאָלץ מיט אים אַלס לאַנדסמאַן.

ער איז געבאָרן געוואָרן אין האַנאָווער, דייטשלאַנד, מיט 17 יאָר צוריק. זיין פאָטער, זונדל גרינשפאַן, איז אַ זון פון יאַנקל גרינשפאַן, וועלכער איז געווען אַ נאָוואָ־ראַדאָמסקער איינוווינער (די משפחה האָט געטראָגן דעם צונאָמען „קאָזאַקן“). זונדל איז אין די יונגע יאָרן מיטגעריסן געוואָרן מיט דעם שטראָם פון עמיגראַציע, און איז געצוווּנגען געוואָרן צו פאַרלאָזן די ליבע היים־סביבה, די משפחה, חברים און פריינד, און אויסוואַנדערן אין דער ווייטער וועלט, צו זוכן אַן עקזיסטענץ־מעגלעכקייט. אַ סך פון זיינע חברים איז געלונגען אַריבערצוקומען קיין אַמעריקע, אָבער אים האָט דער גורל פאַרוואָרפן אין האַנאָווער. דאָרט איז הערשל גרינשפאַן אויף דער וועלט געקומען. די עלטערן האָבן אים געגעבן אַ גוטע יידישע דערציונג און אים איינגעפלאַנצט ליבע צו זיינע קרובים, לאַנדסלייט און צו פוילישע יידן בכלל, וועלכע גרופירן זיך דאָרט אין אַ באַזונדערן שטאָט־טייל.

עס איז געווען אין דער צייט פון דער וויימאַרער רעפובליק. הערשל האָט זיך נאָך אַלס קינד, צוגעקוקט צו די פאָליטישע קאַמפן וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּילט אין דער שטאָט אין וועלכער דער גענעראַל פעלד־מאַרשאַל הינדענבורג האָט באַשלאָסן נאָך דער מלחמה אויסצולעבן זיינע לעצטע יאָרן. הערשל האָט געזען ווי עס הויבט זיך אָן אַ נייע רעאַקציע, ווי הינדענבורג איז געוואָרן דער נאָכפאָלגער פון סאָציאַליסט עבערט, און איז אַוועקגעפאָרן זיך באַזעצן אין בערלין אַלס זייער פרעזידענט אין דייטשלאַנד. ווען הערשל איז נאָך געגאַנגען אין שולע, האָבן זיך שוין אָנגעפאַנגען אָרגאַניזירן שטורם־טרופן. היטלערס ברוין־העמדלדיקע אַרמיי האָט שוין מאַרשירט איבער די גאַסן און געזונגען אַנטיסעמיטישע מאָרד־לידער, מיט דעם רעפריין: „ווען יודן בלוט פון מעסער שפריצט“. זיי האָבן געטראָגן שילדן אויף וועלכע עס איז געווען געשריבן מיט גרויסע אותיות „יודע פאַרעקע“. מער ווי איין מאָל האָט זיך זיין יונגע האַנט צוזאַמענגעביילט אין אַ פויסט און ער פלעגט זיך צעוויינען, ניט קענענדיק פאַרטראָגן די ווילדע צעלאָזנקייט פון די היטלעריסטן.

זיינע עלטערן האָבן געפירט אַ שטיל לעבן. דער פאָטער, אַ שניידער, האָט זיך כלל נישט באַשעפטיקט מיט פאָליטיק, איז געווען צופרידן וואָס ער האָט געקאָנט ערנערן דורך זיין מלאכה זיין משפחה און נישט דאַרפן אָנקומען צו צדקה. און אַזוי האָט זיך די גרינשפאַן פאַמיליע געלעבט ביז עס האָט זיך צעבושעוועט דער היטלער־רעזשים. יעדער טאָג האָט נייע גזרה געבראַכט, און מיט יעדן נייעם דעקרעט זענען אונטערגעגאַנגען הונדערטער יידישע פרנסות. דאָס אַרויסשטויסונג פון יידן פון אַלע זייערע עקאָנאָמישע פאָזיציעס האָט געבראַכט צו דעם, אַז הערשל האָט דערזען, אַז פאַר אים איז מער קיין צוקונפט אין דייטשלאַנד נישט מעגלעך. ער האָט דעריבער גענומען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט און עמיגרירט קיין פאַריז, ווו עס האָט שוין זיך געפונען אַ קאָלאָניע פון פוילישע יידן. דאָ האָט ער געהאָפט זיך צו דערשלאָגן צו אַ ציל.

דעם 28טן אָקטאָבער, 1938, פינף אַ זייגער פאַרטאָג, זענען די מלאכי־חבלה פון דער „געסטאַפּאָ“ באַפאַלן די וווינונגען פון די פוילישע יידן אין דייטשלאַנד. מען האָט זיי פון די בעט אַרויסגעשלעפט, פון לאַנד אַרויסגעשיקט, נישט דערלויבנדיק זיי מיטצונעמען מיט זיך קיין וואַרעמע קליידער, קיין וועש, קיין עסנוואַרג, און קיין געלט אויך ניט. מען האָט אַוועקגעריסן מענער פון זייערע פרויען, קינדער פון זייערע עלטערן. מען האָט זיי געפירט ווי שווערע פאַרברעכער אין דער באַגלייטונג פון פאָליציי איבער די גאַסן פון האַנאָווער ביז דער באַן־סטאַציע. נישט רעכענענדיק זיך מיט משפחה־אָנגעהעריקייט, האָט מען אָנגעלאָדן די יידן אין וואַגאָנעס ווי בהמות און זיי אַוועקגעשיקט אין פאַרשידענע פוילישע גרענעץ־שטעט. געוויסע באַנען זענען געגאַנגען טעג נאָכאַנאַנד ביז זיי האָבן אַ גרענעץ דערגרייכט, און מענטשן זענען גשטאָרבן פון הונגער, דורשט און מורא. עטלעכע באַנען זענען יאָ אָנגעקומען אין פוילן גופא, און די רייזנדע האָבן געקענט פאָרן צו זייערע היים־שטעט. אָבער דער גרעסטער אומגליק האָט געטראָפן די וואָס זענען אָנגעקומען צו דער גרענעץ־שטאָט זבאָנשין. דאָ האָט די פוילישע רעגירונג זיך ענטזאָגט אַריינצולאָזן אירע אייגענע בירגער, כאָטש זיי האָבן אַלע געהאַט גילטיקע פאַספּאָרטן. אַ ספּעציעל בינטל צרות איז פאַרבונדן מיטן נאָמען פון אָט דעם גרענעץ־שטעטל זבאָנשין.

צווישן די קרבנות וואָס זענען פון די היטלעריסטן פאַרשלעפט געוואָרן קיין זבאָנשין געפינען זיך אויך די עלטערן פון הערשל גרינשפאַן. זיי האָבן אין אַ בריוו צו אים געשילדערט די עינויים קשים וואָס זיי האָבן דורכגעמאַכט זינט מען האָט זיי פון דייטשלאַנד אַרויסגעטריבן. לעזענדיק די ווערטער פון זיינע עלטערן, האָט ער אין פאַנטאַזיע איבערגעלעבט זייער גאַנצע טראַגעדיע. זיין בלוט איז אויפגעקאָכט געוואָרן. ער האָט די צרות וואָס האָבן געטראָפן נישט נאָר זיינע עלטערן, נאָר אַלע זיינע פריינט און באַקאַנטע אין האַנאָווער, נישט געקאָנט אויסהאַלטן. ער האָט די וועלט געוואָלט אויפציטערן מיט אַ געוואַלדיקן פראָטעסט. און דער שאָס וואָס האָט געטראָפן דעם סעקרעטאַר פון דער דייטשער אַמבאַסאַדע פאָנראַט, איז אַ צאָרנדיקער פראָטעסט קעגן דער נאַצישער בעסטיאַליטעט. ער האָט אַזוי געוואָלט דעמאָנסטרירן דעם ווייטאָג וואָס זיין יונגע נשמה האָט געשפּירט צוליבן היטלערישן גיהינום. זיין ווייטאָג האָט געלאָזט אויפרודערן אַלע מענטשלעכע הערצער, וואָס האָבן פאַרשוויגן די היטלעריסטישע אכזריות.

מיר ראַדאָמסקער זענען נאָענט צו אים — ער איז אונדזער לאַנדסמאַן, זיין שאָס איז געווען אַ רעוואָלוציאָנערע אויפטרייסלונג פון דער יידישער יוגנט, וואָס קאָן נישט שווייגן בעת דער שונא רואינירט בעסטיאַליש יידישע לעבנס און האָב־און־גוטס. מיט כבוד וועלן מיר שטענדיק דערמאָנען דעם נאָמען פון הערשל גרינשפאַן.

משה שוואַרץ

ריינגעווירץ מאניעק

נולד בראַדומסק; חבר „פרייהייט", פעל ב„החלוץ" בקראקוב; בימי הכיבוש עבר לווארשה. חבר פלוגה לוחמת של „דרור". בסתיו 1942 יצא עם פלוגת פאַרטיזאַנים ליערות הרובייִשוב, שם נפל. בן 27 היה בנפלו.

(מתוך „ספר הפרטיזנים היהודים", כרך ב', יד ללוחמים, 770).

דער אויפשטענדלער פון ראדאמסק

מאניעק ריינגעווירץ איז געבוירן אין ראַדאָמסק, אַ בן־יחיד אין אַ פאַרמעגלעכער משפחה. וועָן ער איז אַלט געוואָרן 12 יאָר איז די מוטער מיט אים אַריבערגעפאָרן קיין לאָדזש. דאָרטן איז ער אַריינגעטראָטן אין דער קינדער־אַרגאַניזאַציע „פרייער סקויט", די יונגע שיכט פון דער פועלי־ציוניסטישער (צ. ס.) יוגנט־אַרגאַניזאַציע „פרייהייט". מאניעק איז געוואָרן אַ באַוואוסטלעכער, הויכגעוויקסיקער און מאַגערער בחור, מיט אַ שיינער טשופרינע און פונעם שמאָלן פנים האָבן ארויסגעקוקט לעבעדיקע אויגן מיט אַ שטאַרקן אויסדרוק, פון ווילנסקראַפט. ווי אַ בן־יחיד איז ער געוואָרן זייער געצערטלט און דעריבער עמפינדלעך, אָבער ער האָט זיך גאָר גיך איינגעלעבט אין דער נייער סביבה און זיך צוגעווויינט צו דעם קאָלעקטיוון און דיסציפלינירטן לעבנסשטייגער. ער איז געוואָרן אַקטיוו אין דער „פרייהייט"־אַרגאַניזאַציע און אויסגעפירט פאַראַנטוואָרטלעכע אויפגאָבן. געהאָט אַ גרויסע השפעה אויף דער יוגנט, געווויסט צו געפינען אַ געמיינזאַמע שפראַך מיט איר, און זי צוציען צו דער באַוועגונג. אָלס אָנפירער אין „פרייען סקויט" און דערנאָך אין „פרייהייט" האָט ער געווידמעט דעם גרעסטן טייל פון זיין צייט און פון זיין ענערגיע די קינדער פון דער יידישער אַרעמקייט, פונעם לאָדזשער באָלוט, די קינדער, וועלכע האָבן נישט גע־וווסט פון קיין קינדהייט, פון לעבנספריידן, וועלכע פלעגן שטיין אין די גאַסן־ווינקלען ביי נאַכט און טרייסלענדיק זיך פון קעלט אויס־רופן מיט מידע און הייזעריקע שטימען וועגן זייערע „סחורות". אָט די קינדער האָט ער דערצויגן און אַריינגענומען אין דער „פרייהייט"־אַרגאַניזאַציע. די השפעה פון דער נייער סביבה פלעגט זיך באַלד לאָזן דערקענען. אין די שבתים און ימים־טובים פלעגט ער גע־וויינלעך אַרויסלאָזן זיך מיט אַ גרופע יוגנטלעכע אויף שפאַצירן אין די הינטערשטאָטישע וועלדער און פלעגט מיט זיי פאַרברענגען די אָפרו־שעהן אויף שמועסן וועגן גורל פון דער יידיש־פראָליטאַריי־שער יוגנט אין גלות און איר ראָל אין דער אויפלעבונג פון פאָלק, אינעם אויפבוי פון ארץ־ישראל און קאַמף פאַר דער וועלט־באַפרייי־אונג. אין די לעצטע פאַר־מלחמה־יאָרן, וועָן די אַנטיסעמיטישע כוואָליע האָט פאַרפלייצט די פוילישע שטעט און אָנפאָלן אויף יידן אין מיטן העלן טאָג זענען געוואָרן אַ „נאַרמאַלע" דערשיינונג, פלעגט ער אָפט אַרויסטרעטן אויף פאַרזאַמלונגען און זיצונגען פון „פרייהייט" און אויפפאַדערן, מען זאָל געבן די חברים אַ מיליטע־רישע אויסבילדונג און צוגרייטן יעדעס יינגל און יעדעס מיידל צום וויידערשטאַנד. אין 1938 האָט ער פאַרלאָזט זיין מוטער און זיין גוטן פאָסטן אין דער לאָדזשער דעפאָזיטן־באַנק, און איז מיט אַ גאַנצער גרופע אַרגאַניזאַציע־מיטגלידער, וועלכע האָבן גלייכצייי־טיק אויך געהערט צום החלוץ, אַוועקגעפאָרן אין קיבוץ. דאָרט האָט ער פאַרפולקאָמט זיינע ידיעות, ער האָט געלערנט זיך העברעאיש און יידישע געשיכטע און פאַרטיפט זיינע קענטענישן אין די פראָב־לעמען פון דער באַוועגונג. ער האָט וויטער אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין דער אַרטיקער „פרייהייט"־אַרגאַניזאַציע, געווען אַ מיטגליד פון ראַיאָן־ראַט, אָנטייל גענומען אינעם לאַנד־סעמינאַר און אין דער פאַריניקונגס־קאָנפערענץ פון „פרייהייט" און „החלוץ הצעיר". אַ קורצע צייט נאָכדעם איז ער געשיקט געוואָרן אין נאָמען פון דער באַוועגונג צו אַרבעטן אין קראָקעווער „דרור".

בשעת דער דייטשער אָקופאַציע איז ער אַריבער קיין וואַרשע און האָט זיך געפונען אין קיבוץ אויף דזשעלנע־גאָס 34. ער האָט געאַרבעט אינעם אונטערערד פון דער באַוועגונג, ווו ער האָט דער־פילט צענטראַלע אויפגאָבן און אויסגעפירט וויכטיקע שליחותן. ער האָט אַרגאַניזירט די יוגנט און זי כסדר געמוטיקט און געמונטערט צו מעשים. ער איז געווען אַ מיטגליד פון אַ קאָמף־אָפטיילונג פון „דרור". אין די שווערע צייטן אין וואַרשעווער געטאָ האָט ער דער־וו־ון זיינע אַרגאַניזאַטאָרישע פעאיקייטן, זיין ווילנס־כוח און זיין גייסטיקע קראָפט. ער איז געפאָלן צוזאַמען מיט דער גרופע פאַר־טיזאַנער וועלכע איז געשיקט געוואָרן פון וואַרשע אין די האָבע־שאָווער וועלדער, אין האַרבסט 1942 אַלט זייענדיק 27 יאָר. זיין נאָ־מען געפינט זיך אין דער ליסטע פון געפאַלענע וואַרשעווער געטאָ־קעמפער. אין יענער גרופע איז אויך געפאַלן זיין חברטע פעסיע פומאַנאָוויטש.

מלך ניישטאדט

(פון „חורבן און אויפשטאַנד פון די יידן אין וואַרשע")

אל־נא תאמר: „הנה דרכי האחרונה,
את אור היום הסתירו שמי־העננה".
זה יום נכספנו לו עוד יעל ויבוא,
ומצעדנו עוד ירעים: „אנחנו פה!"

זאָג נישט קיינמאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
הימלען בלייענע פאַרשטעלן בלויע טעג.
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעביינקטע שעה,
ס'וועט אַ פויק טאָן אונדזער טראָט: מיר זיינען דאָ!

(„פאַרטיזאַנער־ליד" פון הירש גליק)

פישלביץ מנדל

בשיניים - ציפורניים מול נשק אוטומטי

ההופעה המזויינת הראשונה של ארגון־הלוחמים שאורגנה באופן לקוי, היתה ב־4 ביאנואר 1943. על־פי פקודתו של דאָגאנהארט נתחייבו אז כל היהודים, שעבדו בגיטו גופא, להתייצב ב„שוק הקטן". ממפקדת ארגון הלוחמים נמצא אותה שעה בגיטו רק מנדל פישלביץ׳ מפלוגת־הקרב „נאדז׳אצנה 66", אשר בשמה היה מיוצג במפקדה הכללית של אירגון־הלוחמים בצ׳נסטוכוב.

מפלוגות־הקרב עצמן נמצאו בגיטו הרוב של פלוגת „נאדז׳אצנה 66" וחברים אחדים מפלוגת־הקרב הכללית. לאחר שיקול־דעת ממושך החליטו הלוחמים ברוב דעות לצאת גם הם אל „השוק הקטן". נשק לא היה בידיהם, האקדחים הספורים, שכבר היו ברשות הארגון, חולקו בין חברי המפקדה, שנמצאו מחוץ לגיטו לשם משימות מיוחדות. אקדח אחד נמצא רק בידי פישלביץ׳. את האקדח הזה לקח אמנם אתו, וחברו הקרוב ביותר, איזידור (יצחק) פיינאר, לקח איתו רק סכין.

ברחוב נאדז׳אצנה 66 קיים היה בימי הגיטו קולקטיב של צעירים מצ׳אנסטוכוב; משקם אה״ל במקום הפך הקולקטיב לקבוצת־לחימה. מזויינים בכלי־נשק אלה יצאו הלוחמים הצעירים אל „השוק הקטן". על המשמר בגיטו נשארה רק פוליה שצ׳אקאטש. כל יהודי הגיטו נתכנסו זה כבר על הכיכר.

האקציה שפיקד עליה הלויטאנאנט ראהן, היתה כבר במלוא תוקפה. עשרות זקנים, אמהות ותינוקות, כבר כלואים היו, נתונים למשמר של הפאשיסטים האוקראיניים.

לפי פקודתו של ראהן הוקפה מיד כל חבורת הצעירים, וכעונש על שאיחרה לבוא, הועברה אל קבוצת היהודים הכלואים כבר. מיד החליטה חבורת־לוחמים זו למות מיתה של כבוד. משהוציאם לכיכר והתחילו לערכם בשורה, כדי להוליכם מכאן, התנפל פישלביץ׳ באקדחו על ראהן, ופיינאר — בסכין על הלויטאנאנט סאפארט. ראהן נפצע בידו וסאפארט הסתלק מן הכיכר, דקור, והמונדיר והמגפים שלו גזוריו. אקדחו של פישלביץ׳ נסתם פתאום — תרמיל הכדור שנורה נשאר תקוע בקנהו. פישלביץ התחיל נאבק בשיניו ובצפרניו, אבל בשרו נוקב ככברה בצרור כדורים ששילחו בו הגרמנים מנשק אבטומאטי והוא נפל. גם פיינאר נפל, פצוע אנוש. בזה לא סיימו הרוצחים את לקח הדמים שלהם. הם הוציאו עוד 25 איש מן השורה. חילקו אותם לשתי קבוצות והמיתום ביריות לעיני הכל.

רק לאחר שכל אלה נפחו נשמותיהם ניתן לשארית היהודים המכונסים לחזור לתוך הגיטו. את המחנה היהודים העצורים, כשלוש מאות איש בערך, הוליכו לרחוב פילסודסקי 21, ששם נמצא הקומיסריון של המשטרה הפולנית. בין שלוש מאות האנשים הללו היתה גם קבוצת לוחמים, שלא הצליחה בשעת המאבק הטרגי להתחמק מתוך מחנה־יהודים מוקף, שנועד להיות מוסע מכאן. מן הקומיסריון הצליחה אחר־כך להתחמק רק הלוחמת הצעירה דאשה שצ׳אקאטץ.

המפקדה של ארגון־הלוחמים לא ידעה מנוחה, היא שלחה אל החברים וחברות מכשירים לנסר בהם את סריגי־החלונות. למחרת הובלו כל הכלואים, בלוויית משמר חמור של ז׳נדרמים, לראדומסק, ששם החל אז גירושם של היהודים האחרונים שנתכנסו לתוכה. הלוחמים החליטו לברוח בדרך. הראשונה ברחה שרה גוטהולד, השניה היתה צריכה להיות יאדזיה מאס, שבשעת מנוסתה מעדה רגלה והיא נפלה. מיד נתפשה, והמשמר מסביב הוגבר. מקרה זה שם לאַל את המשכו של נסיון הבריחה.

אבל מפקדת הלוחמים לא שקטה, ושלחה שני שליחים לראדומסק, את יצחק וינדמאן ואת צבי לוסטיגר, לאמץ את כל הכוחות במקום כדי להוציא מן המאסר את חבריהם וחברותיהם. לראדומסק הגיעו השליחים בעצם הריתחה של האקציה ולא היה בידם לפעול דבר. האוקראינים ששוחדו, אמנם קיבלו את הכסף, אבל אחר־כך איימו עליהם כי יירו באם מישהו ינסה לברוח משם. הלוחמות החליטו אז לשלוח יד בנפשן ולא להיכנס לקרונות. הראשונה תלתה עצמה יאדזיה מאס, השניה עמדה להתאבד מאריסיה רוזנצווייג, שאר היהודים, שנמצאי יחד אתן, התנגדו לכך בכוח ולא הניחו לבצע התאבדויות נוספות.

משום כך החליטו הלוחמות לנקוט באמצעי האחרון — לקפוץ מן הרכבת תוך כדי מרוצתה, הן נתכנסו כולן לקרון אחד, ועמהן המכשירים שהמציאה להן המפקדה עוד בצ׳נסטוכוב. בדרך פרצו את סריגי האשנבים המרושתים של קרון־הסוסים, והתחילו קופצות מתוכו, אחת אחת. באפשרות זו השתמשו גם נשים אחרות. רק נשים מעטות, ובתוכן גם הלוחמת הפעילה צאשיה בורקובסקה, הגיעו חזרה לצ׳נסטוכוב. רובן נורו בשעת קפיצתן מתוך הקרונות והשאר ניספו בנדודים בדרך חזירתן לצ׳נסטוכוב.

מתוך „כפר מלחמות הגיטאות" (דפים מס׳ 333—335), הוצאת הקיבוץ המאוחד.

דער הראישער טויט פון מענדל פישעלעוויטש

מענדל איז געבוירן געווארן אין ראַדאָמסק אויף דער רעי־מאַנט־גאס. זיין פאָטער איז געווען מנחם וואָלף פישלעוויטש (פי־צעלע). אין שטוב זענען זיי געווען דריי קינדער, ער און נאָך צוויי שוועסטער. שוין אין דער שול האָט ער אַרויסגעוויזן שטאַרקע פעיקייטן. ער איז געווען אייגער פון די בעסטע שילערס און דער אָנפירער ביי פאַרשיידענע שפילעריייען. די קינדער האָבן נישט אָנגעהויבן קיין שפיל אויב זיי האָבן זיך צום ערשטן נישט באַראַטן מיט מענדלען, שטענדיק זיך געפרעגט וואָס זאָגט צו דעם „פיצעק".

פון די פריסטע יוגנט אָן האָט ער געהערט צו אַ ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע, אָבער ער האָט קיינמאָל נישט אויסגעהאַלטן

אין איין אַרגאַניזאַציע מער ווי עטלעכע וואָכן, שטענדיק זי גע־טוישט אויף אַן אַנדערע און מיט אים זענען מיטגעגאַנגען אַ סך יוגנטלעכע. צום סוף האָט ער געפונען זיין אָרט אין בית״ר. לער־נענדיק אין ווייניטרויבס יידישער גימנאַזיע, האָט ער דאָרט גע־פירט אַ שטאַרקע ציוניסטישע אַרבעט און באַוויגן פיל פון זיינע שול־חברים אַרײַנצוטרעטן אין בית״ר. ווען ס׳האָט זיך געשאָפן די „מסדה״ איז מענדל געשטאַנען בראש פון איר. ער איז געווען פיל מיט ענערגיע, האָט קיינמאָל נישט גשקאָנט זיצן ליידיק, שטענ־דיק געזוכט עפעס אויפצוטון. ער האָט געשאַפן קורסן פאַר עבֿרית, יעדן טאָג האָט ער צונויפגענומען יוגנטלעכע, נישט דווקא חברים פון „מסדה״, נאָר ווער ס׳האָט נאָר געהאָט חשק זיך צו לערנען, אַרײַנגעפירט צו זיך אין שטוב און דאָרט האָט מען געלערנט עב־רית. אין די ערשטע צייטן האָט ער אויסגעזוכט אַ דערוואַקסענעם וועלכער איז געווען דער לערער, שפעטער האָט ער אַליין געלערנט מיט דער חברה.

מענדל האָט קיינמאָל נישט מוותר געווען אויפן יידישן כבוד, ער האָט קיינמאָל נישט אַראָפגעבויגן דעם קאָפ נאָר מיט שטאָלץ רעאַגירט אויף יעטוועדן אַנטי־יידישן אַרויסטריט. אין די לעצטע יאָרן, פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען דער אַנטיסעמיטיזם האָט גענומען בושעווען אין פוילן, איז רא־דאָמסק געוואָרן באַקלעפט מיט אַנטי־יידישע לאָזונגען און אַנטי־סעמיטישע אויפרופן. מענדל האָט צוזאַמענגענומען די חברים פון „מסדה״ און האָט געפאָדערט עס זאָלן זיך מעלדן פרייוויליקע אַרויסצוגיין ביי נאַכט און פאַרשמירן די דאָזיקע לאָזונגען. ס׳האָבן זיך געמאָלדן 30 חברה; מענדל האָט זיי איינגעטיילט אין גרופּן, צו פיר אין איין גרופּע. יעטוועדע גרופּע האָט באַקומען אַן עמער מיט סמאָלע און אַ בארשט, צוויי האָבן פאַרשמירט און די אַנדערע צוויי זענען געשטאַנען אויף דער וואַך און געהיטן, צי די פאָליציי קומט נישט אָן.

די חברה זענען טאַקע צוריקגעקומען פון דער דאָזיקער אַקציע אויסגעשמירטע אין סמאָלע, און אָן די כלים, ווייל די פאָליציי האָט זיי געיאָגט. זיי האָבן געמוזט אַוועקווארפן די כלים, אָבער געבליבן פול מיט קוראַזש. מענדל האָט שטענדיק געטענהט צו דער חברה, אַז מען דאַרף זיך נישט לאָזן, מען דאַרף צוריקגעבן נישט וויכטיק ווער עס זאָל נישט זיין. אַזוי איז אויך געווען ביי די שפּאַצירן אויף דעם זשאקזשעווער־וועג אַדער ביי די באברעס ביים באַדן זיך. יעדן שבת האָבן די שקצים אָפּגעווארט די יידישע יינגלעך, וועלכע זענען געגאַנגען זיך בא־ן, און זיי פאַרטשעפעט. אַ סך זענען אַנטלאָפן צוריק אַהיים, אָבער נישט מענדל. ער איז נישט איינמאָל אַהיים געקומען מיט אַ לאָך אין קאָפּ, אָבער דעם אַנדערן שבת איז ער ווייטער געגאַנגען און ווייטער געקעמפט מיט די שקצים.

מענדלס הויפּטציל איז געווען צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. צוליב דעם האָט ער געלערנט העברעאיש און האָט אויך געוואָלט קענען שיסן. ער איז אַריינגעטרעטן אין פ.ו.ו. (יוגנט־אַרגאַניזאַציע פאַר מיליטעריישער צוגרייטונג) און יעדן זונטיק געווען אַ גאַנצן טאָג זיך לערנען שיסן. ווען ס׳האָט זיך אַנגעהויבן די אומלעגאַלע עליה קיין ארץ־ישראל (1938), האָט מענדל „איינגעריסן וועלטן״ מען זאָל אים דערלויבן פאָרן, אָבער ער איז געווען צו יונג און מען האָט אים נישט דערלויבט. ווען דער קריג האָט אויסעבראָכן איז מענדל אַלט געווען בלויז 16 יאָר. זיינע עלטערן זענען אַוועק קיין טשע־סטאָכאָוו און ער — קיין קאָלאָמיי, אָבער ער איז פון דאָרט צוריק־געקומען אין דעם טשענסטאָכאָווער געטא אַריין.

מענדל פישעלעוויטש איז געווען פון די ערשטע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַן דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין קליינעם געטא פון טשענסטאָכאָוו. אין חודש נאָוועמבער 1942 האָט זיך דאָרט, אויף נאדזשעטשנע 66, אָרגאַניזירט אַ קאָלעקטיוו פון זעקס יונגע מיידלעך, מיטן צוועק צו שאַפן אָרום זיך אַ ווידער־שטאַנד־גרופּע. די דאָזיקע זעקס מיידלעך האָבן אַרײַנגעצויגן אין זייער קאָלעקטיוו זייערע יוגנט־חברים, מיט וועלכע זיי האָבן שוין פריער מיטגעאָרבעט, אין גרויסן געטאָ, אין די „טאָז״־שוויעטליצעס, אין די הויף־קאָמיטעטן און ביים פאָרשפּרייטן אומלעגאַלע ליטע־ראַטור. צווישן די ערשטע פיר חברים, וועלכע זענען צוגעשטאַנען צו דעם אויבנדערמאָנטן קאָלעקטיוו האָט זיך געפונען מענדל פי־שעלעוויטש. שפּעטער איז די אַלגעמיינע צאָל מיטגלידער פון דעם קאָלעקטיוו געוואָקסן ביז 23 יוגנטלעכע, אין עלטער פון 17 ביז 20 יאָר. זיי האָבן זיך געמוזט גרייטן צום ווידערשטאַנד — זיך באַ־נוגנט מיט עסן בלויז טרוקן ברויט, אָפּגעשפּאָרט און געזאַמלט געלט אויף געווער. נאָך דעם ווי זיי האָבן זיך איינגעשאָפט צוויי רעוואָלווערן, האָבן זיי זיך דערקלערט אַלס קאַמפּס־גרופּע, איינגע־טיילט זיך אין „פינפטלעך״ און אויסגעווייולט אַ קאָמענדאַנט. דאָס איז געווען די צווייטע יינגסטע קאַמפּס־גרופּע, וואָס איז אין אַנהויב דעצמבער 1942 אַנטשטאַנען אין טשענסטאָכאָווער קליינעם געטאָ. די דאָזיקע גרופּע האָט זיך געפונען „נאדזשעטשנע 66״, און זי איז מיט אַ חודש שפּעטער באַקאַנט געווארן אין גאַנצן, בעת דעם ערשטן באַוואָפנטן אַרויסטריט פון דער קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע, ביי וועלכן מענדל פישעלעוויטש האָט אָפּגעשפּילט די הויפּט־ראָל.

אַ ענויע באַשרייבונג וועגן דעם דאָזיקן באַוואָפנטן אַרויסטריט וועט געבראַכט אינעם בוך פן ל. ברענער, „ווידערשטאַנד און אום־קום אין טשענסטאָכאָבער געטאָ״ (אויסגאַבע פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין פוילן), וווּ ס׳וועט דערציילט דאָס פאָלגנדיקע.

דער ערשטער באַוואָפנטער אָבער שוואַך־אַרגאַניזירטער אַרויס־טריט פון דער קאַמף־אַרגאַניזאַציע איז פאָרגעקומען דעם 4־טן יאַנו־אַר 1943. אויפן באָפעל פון דעגענהאַרטן האָבן דאָן אַלע יידן, וואָס האָבן געאָרבעט אויף פליאַצווועקע אין געטאָ גופא, זיך געמוזט צושטעלן אויפן „רינעטשעק״. פון דער קאַמענדאַטור פון דער קאַמף־אַרגאַניזאַציע איז אין געטאָ געווען בלויז מענדל פישלעוויטש, פון דער קאַמף־גרופּע „נאַדזשעטשנאַ 66״, אין וועמענס נאָמען ער איז געווען פאַרטרעטן אין דער אַלגעמיינער קאַמענדאַנטור. פון די קאַמף־גרופּן וויידער זענען אין געטאָ געווען דער גרעסטער טייל פון דער „נאַדזשעטשנאַ 66״ און אייניק מיטגלידער פון די אַלגעמיינע קאַמף־גרופּן. נאָך אַ לענגערן ישוב־הדעת האָבן די קעמפער, מיט אַ מערהייט שטימען, באַשלאָסן אויך אַרויסצוגיין אויפן „רינעטשעק״. קיין געווער האָבן זיי ניט געהאַט. די גרעסטע רעוואָלווערן, וואָס די אַרגאַניזאַציע האָט שוין דעמאָלט יאָ געהאַט, זענען געווען פאַר־טיילט צווישן די מיטגלידער פון דער קאַמענדאַטור, וואָס האָבן זיך געפונען אויכערן געטאָ מיט ספּעציעלע אויפגאָבן. איין רעוואָל־ווער בלויז האָט געהאַט מענדל פישעלעוויטש. דעם דאָזיקן רעוואָל־ווער האָט ער טאָקע מיטגענומען מיט זיך, און זיין נאָענטסטער חבר, איזידאָר (יצחק) פיינער, האָט מיטגענומען בלויז אַ מעסער. אָט מיט דעם דאָזיקן געווער זענען די יונגע קעמפער אַרויס אויפן „רינעטשעק״. בעת אויף דער וואַך אין געטאָ איז געבליבן בלויז פאָליא שטשעקאָטש.

אָלע יידן פון געטאָ זענען שוין לאָנג געווען צונויפגעזאַמלט אויפן פלאַץ. די „אַקציע״, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט דער לויטענאַנט ראָהן, איז שוין געווען אין גאַנג. צענדליקער זקנים, מאַמעס און קינדער זענען שוין געווען באזונדער אָפּגעשלאָסן אויף

בוז׳יקובסקי טוביה

משבאנו להציב לטוביה מזכרת בספר, מיד ניצבו בסך, זה בצד זה, כל אותם מאמרים, רשימות וחוברות שנכתבו לזכרו מאז פטירתו ועד עתה. כשהם מתנצחים ביניהם וטוענים כל אחד לזכותו להיות שותף בהנצחת דמותו הנשגבה.

במידה שיש בכוחן של מלים, — שנכתבו מתוך רטט קדושה כדי לגלם את דמותו הקורנת של טוביה, יבוא המעט שלוקט בזריזות ובחיבה על ידי חבריו, מתוך האוסף הרב, ויצרור בצרור הזכרונות את הכוכב המופלא שזרח בשמי ראדומסק.

תבואנה הרשימות, שנכתבו בידי אנשים שחזו בפעלו מקרוב ועמדו על סוד גדולתו ויספרו לדור שידע את טוביה ולאלה שיבואו אחריו ולא ידעוהו, על האיש שנתגלה משכמו ומעלה, על החבר היקר שהלך ואיננו ואשר זכרו הנעלה לא ימוש מלב.

העתונות מבכה את מותו

טוביה נולד בשנת 1911 בראדומסק (פולין המרכזית). משחר נעוריו התקשר עם „פרייהייט״, תנועת הנוער של פועלי־ציון צ. ס. הוא מילא תפקידים אחראיים בתנועת א״י העובדת בעירו. היה ספרן אחרון בספריה ע״ש שלום עליכם והציל את הספריה מהשמדה. השתתף בסמינרים כמרצה בספרות יידיש ובתולדות תנועת הפועלים.

אחרי הכיבוש הנאצי, באביב 1940, נקרא לוארשה למרכז „החלוץ״ ולתנועת המחתרת של „דרור״. השתתף באירגון הסמינרים הבלתי ליגאליים וכן בעתונות המחתרת. פיתח פעולה חינוכית והדרכתית ענפה. ב־1942 יצא לפלוגת הכשרה וניהל שם את העבודה התרבותית. בשלהי שנה זו חזר לגיטו וארשה והשתלב בפעולות „האירגון היהודי הלוחם״. השתתף בפעולה המזויינת הראשונה של האירגון בינואר 1943. במרד הגדול נלחם בגיטו המרכזי; היה בין היוצאים דרך תעלות הביוב. בימי המרד הפולני באוגוסט 1944 נלחם בשורות הפלוגה היהודית של האירגון היהודי הלוחם.

מיד עם השיחרור חידש את פעולתו הציבורית בין הניצולים והנוער החוזר מרחבי ברית המועצות. בעשרות מאמרים בעתוני התנועה הביא את דבר הציונות המגשימה. במציאות החדשה של פולין העממית, בימי היציאה הגדולה, עמד בשער מול המתנכרים. בשנת 1949 הוציא מרכז „החלוץ״ בפולין את ספרו „צווישן פאלנדיקע וועגט״, שהוא ספר עדות ראשוני על גיטו וארשה הלוחם. הספר הופיע בשנת 1950 בתרגום עברי, בהוצאת הקיבוץ המאוחד, בשם „בין קירות נופלים״.

בשנת 1949 עלה ארצה והצטרף לקיבוצו, הוא קיבוץ לוחמי הגיטאות בגליל המערבי. עד יום נפלו למשכב, ממנו כבר לא קם, שילב את העבודה בענפי המשק עם פעולה ציבורית וספרותית. היה בין מייסדי „בית לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק קצנלסון״. בימי מחלתו המשיך בכתיבת פרקי זכרונותיו על שנות הכיבוש הראשונות.

דער ווַאך פון די אוקראַיניש פאַשיסטן. אויפן באַפעל פון ראַהנען איז די גאַנצע גרופע יוגנטלעכע גלייך אַרומגערינגלט געוואָרן און אַלס שטראָף, וואָס זי איז אַנגעקומען שפעטער ווי אַלע יידן, איז זי איבערגעפירט געוואָרן צו דער גרופע יידן, וואָס איז שוין געווען פאַרשפאַרט. דאָ האָט די דאָזיקע קעמפער־גרופע אויפן אָרט באַשלאָסן אומצוקומען מיט כבוד. ווי נאָר מען האָט זיי אַרויסגעפירט אויפן פלאַץ און אָנגעהויבן אויסצושטעלן אין אַ ריי אויף אַוועקצופירן, האָט מענדל פישעלעוויטש זיך געוואָרפן מיטן רעוואָלווער אויף ראַהנען און יצחק פיינער האָט זיך געוואָרפן מיטן מעטער אויפן לויטענאַנט סאפארט. ראַהן איז פאַרוווונדעט געוואָרן אין האַנט און סאפארט האָט אַ צעשטאָכענער, מיט אַ צעשנ־טענעם מונדיר און צע־שניטענע שטיוול, זיך צוריקגעצויגן פון פלאַץ. דער רעוואָלווער ביי מענדל פישעלעוויטשן האָט זיך פאַרהאַקט, ווייל די גילזע פון דער אויסגעשאָסענער קויל איז געבליבן שטעקן אין דער לופּע. מענדל פישעלעוויטש, האָט אָנגעהויבן קעמפן מיט ציין און נעגל און איז געפאַלן אַ דורכגעלעכערטער פון אַ סעריע קויל, וואָס די דייטשן האָבן אויף אים אַרויסגעלאָזט פון אויטאָמאַטיש־געווער. אויך יצחק פיינער איז געפאַלן אַ שווער פאַרוווונדעטער.

דערמיט האָבן די מערדער זייער בלוטיקע לעקציע נישט פאַר־ענדיקט. נאָך 25 מאַן האָבן זיי אַרויסגענומען פון דער ריי, איינ־געטיילט זיי אין צוויי גרופעס און דערשאָסן פאַר אַלעמען אין די אויגן. 27 יונגע לעבנס זענעןווידער פאַרשניטן געוואָרן, צווישן זיי: די צוויי יונגע קעמפער מענדל פישעלעוויטש און יצחק פיינער; ווי אויך — הערשל פרידמאַן, דער באַקאַנטער באַיאַוועץ פון זינט 1905; אַדוואָקאַט נאַטאַן ראָזענשטיין; ווערניק, ראדאל, שעלצער, טרעמבאצקי, האפטקע, שטאלפ, ויגאָדזקי, זילבערשאַץ, עקשטיין, גאָלדבערג, ראדאשיצקי; און נאָך 13 מאַן, אומבאַקאַנטע. נישט אַלע פון די געפאַלענע זענען פון די קויל תיכף אומגעקומען. אייניקע פון זיי, צווישן וועלכע ס׳האָט זיך אויך געפונען יצחק פיינער, האָבן זיך שענהל־לאַנג געמאַטערט אין טויט־קאַנוולסיעס. ערשט נאָך דעם, ווי אַלע האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות, זענען די רעשט פאַר־זאַמלטע יידן צוריק אַריינגעלאָזט געוואָרן אין געטאָ. די אָפּגע־שלאָסענע מחנה יידן, פון אַן ערך 300 מאַן, איז אוועקגעפירט גע־וואָרן אויף פילסודסקי־גאַס 21, ווו עס האָט זיך געפונען דער קא־מיסאַריאַט פון דער פוילישער פאַליציי... אויף מאָרגן זענען אַלע פאַר־האַלטענע, אונטער אַ שטרענגער באַוואַכונג פון זשאַנדאַרן, אי־בערגעפירט געוואָרן קיין ראַדאָמסק, ווו עס איז דעמאָלט פאָרגעקומען דער גירוש פון די לעצטע דאָרט צונויפגעזאַמלטע יידן.

דעם ערשטן מאי 1945, מיט 10 טעג פריער איידער ס׳האָט זיך אָפּיציעל פאַרענדיקט די צווייטע וועלט־מלחמה, האָט די יידישע וואָכנבלאַט „דאָס נייע לעבן״, וואָס איז דאָן דערשינען אין לאָדזש, פאַרעפנטלעכט אַ רשימה פון פופציק העלדישע געטאָ־קעמפער, צווישן וועלכע עס געפינט זיך דער נאָמען פון מענדל פישעלעוויטש. די דאָזיקע פופציק יידישע געטאָ־קעמפער זענען אין צווייטן יאָר־טאָג פון וואַרשעווער־געטאָ־אויפשטאַנד (אפריל 1945) באַשאַנקען געוואָרן דורכן געהאַלף־שטאַב פון דער פוילישער אַרמיי מיט מילי־טעריש אויסצייכענונגס־אָרדערס פאַר זייער העלדישן קאַמף קעגן דעם נאַצישן אָקופאַנט.

מענדל פישעלעוויטש האָט אָפּגעגעבן זיין יונג־לעבן אין טשעע־סטאָכאָוו ווי אַ העלד, אין קאַמף פאַרן יידישן כבוד, אין אייניקלאַנג מיט די אידעען וואָס ער האָט פריער אייניגעזאַפט און פראַפאַגירט צווישן דער יוגנט אין ראַדאָמסק.

ישראל וואַקסמאַן

בטרם עת. טוביה היה בין אלה שהקימו את המרד ואת העם להציל את נפש האדם ואת האדם להציל את נפש העם״.

אחרי הארון העטוף בזרי פרחים שהובא לקבורה בקבר הראשון שנכרה באדמות המשק צעדו חברי המשק, חברים ממשקי הסביבה, לוחמים ממרד הגיטאות ממקומות שונים בארץ, חברי מזכירות הקיבוץ המאוחד, מרכז אחה״ע־פוע״צ ופועלים מעכו ונהריה. דברי הספד נישאו על ידי חברים שליוו את המנוח בדרך חייו מלאות הסבל מצעירותו ועד הלום.

יצחק טבנקין, שהספיד את המנוח לפני סתימת הגולל אמר: ״טוביה, הנה אנחנו חופרים קבר מתחת לעפר ואפר, הנאצים רצו להכניס תחת עפר ואפר את כל העם היהודי, אבל טוביה וחבריו גילו את האש ויחידים לפני כולם הרימו את נס המרד נגד החיה הנאצית. הוא יכול היה למות אלף פעם״, המשיך טבנקין בדבריו, ״מרעב, מכדורי הנאצים בתעלות השופכין ובזמן המרד, אלא שהגיע עד כאן למדינת ישראל, לקיבוץ לוחמי הגיטאות העוטה ירק. וכך אנו עומדים על קברו של טוביה, מתוך ידיעה שמתחת לעפר יש אש״.

*

עתה נפגש עם סופו, עם המוות. והן לא זר היה המוות לטוביה, אשר בא אלינו מ״בין קירות נופלים״. הן אותן השנתיים שהעלה בספרו, למן ״ברקים ביום ינואר״ 1943 עד ״אביב בינואר״ 1945, שנתיים בווארשה הנכחדת והמורדת, בין חרבות, על גגות בבונקרים ובתעלות — הן אותן השנתיים אינן בעצם אלא קורות פגישה אריכתא אחת עם המוות. ולא עם ״מיודענו״, המתהלך מאז מסביב לביתנו, הקוצר הנצחי וחרמשו התמים בידו — אלא עם מוות ״מודרני״ טוטאלי, מצויד ציודי הכחדה, הולם הלמויותיו ביד טיב־טונית.

פגישה עם המוות, עין בעין, פנים אל פנים — ועמידה נגדו, ומרידה בו. פנים הרבה היו לו למוות זה: אימה וכדור ושריפה, רעב ורדיפות והתחתי עלטה, צמא ושברון, וחדלון חברים וכליון עם — וחלל שנתרוקן מכל, רק לא מן האימה. הנה הוא קרב ובא, משתער ומוחץ — והנה הוא מרתיע ושם לו סתר־פנים; נדרש ואינו נמצא, יבוקש — ואינו נענה. משל אין הוא רוצה בכנועים ובממוגרים: את הגאים והאמיצים יבקש, את הקמים נגדו.

והרבה פנים לה למרידה זו: לבוא במערה ולהסתתר מפני המוות, ואף לרוץ לקראתו; לפנות לו דרך, להניח לו לעבור — ולהקבילו בטבור הרחוב; להטיח נגדו שארית הכוח והזעם — ואף לכבוש פנים וחרון. ״עד יעבור״.

בכפיפה אחת עם המוות דרים היו כאן הבחורים. הכל כאן שלו — ורק לא הם, יתומי־העם. נצחונם של מנוצחים!

ספר פגישות עם המוות — איזו ריאליות דמיונית, איזו מציאות של ככלות־כל־הקצין, שאין אחריה כל ממש. ואף על פי כן, מידבר־חיים זה מלא תנועה והוא נושם נשימה כבדה של מאמצים ודריכות; חליפות לו ותמורות, וחדים המיפנים, והמעברים חותכים כאותו רחוב לאֶשנה שבספר, שהוא תל־שממה מצידו היהודי מזה, ועומד על תלו, בנוי בלתי פגוע, מן העבר הארי מזה. ליד שבילי האש ושבילי השלג, ליד הסיטואציות הקיצוניות של אדמה חרוכה, מאורות־תמוטה ותעלות־מדמנה — חורשה מאחורי וארשה וירק אילנות ודשא. וז׳וליבושז׳ הנאה ויום קיץ בביאַלאַנה משתעשע בחיק הטבע ויפה לו. איים בתוך ים האש, נאות־דשא בישימון! ואף בתוך תוכם של מצבים אחרונים — חילופי גוונים ואור וצל, תקוות וייחולים, מועקה שמתרווחת, מיצר שנפתח. נרות של שבת נדלקים ביד אשה במחתרת, קול תפילה עולה מן החצר ליד המחבוא. ועד הלב לקולו של עולם. ודברי דעת ותורה והתבדחות מאחורי קירות כולאים וזה הסיוע וזו ההסתכנות של שאינם־בני־ברית, נלבבים ושומרי־הגחלת! אכן, יש רגעים ירוקי־נצח בשלכת ימינו, יש שעות גם במקום הזה ובזמן הזה בעבורם אולי יש אחרית ותקווה גם לקוסמוסדום זו.

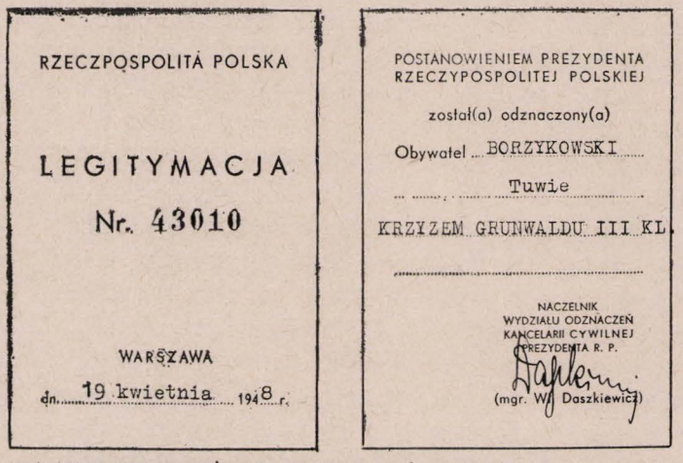
RZECZPOSPOLITA POLSKA

LEGITYMACJA

Nr. 43010

WARSZAWA

dn. 19 kwietnia 1948 r.

POSTANOWIENIEM PREZYDENTA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

został(a) odznaczony(a)

Obywatel BORZYKOWSKI

Tuwie

KRZYZEM GRUNWALDU III KL.

NACZELNIK WYDZIAŁU ODZNACZEŃ KANCELARII CYWILNEJ PREZYDENTA R. P.

(mgr. W. Daszkiewicz)

אות ההצטיינות „צלב גרונבאלד דרגה ג׳״, שהוענק לבוז׳יקובסקי טוביה בשם הנשיא של מדינת פולין.

מותו הישרה אבל כבד על ציבור החברים במשק, על מוקיריו, ידידיו וחניכיו ברחבי הארץ.

*

קבר ראשון נכרה באדמת קיבוץ לוחמי הגיטאות, שבגליל המערבי, עת הובא למנוחת עולמים חבר המשק ממשתתפי מרד גיטו וארשה, טוביה בוזי׳קובסקי.

הארון, עטוף דגלי לוחמי הגיטאות, הונח לפני מסע ההלוויה במשכן הזמני של בית קצנלסון כשרבים מחבריו ומוקיריו של המנוח עוברים על פניו. בורה, חבר המשק, שנפרד מהמנוח בשם חבריו וידידיו הרבים ציין בדבריו, שנאמרו בבכי עצור: ״עוד נוספים קרבנות על 6 מיליון שנספו באירופה, עוד מתמוטטים חיי אדם

שאינם־בני־ברית, אשר לא הפרו את הברית עם חברינו המחבר ועם חבריו, משהוא זוכר אותם קשה עליו הפרידה מעליהם והרי הוא משהה אותנו ומפליג בסיפורם ובשבחם. משל נתחייב הוא להם ולא הם לנו ולגורלנו.

אכן, הספר — כולו שלנו, של גורלנו היהודי: ההישמדות מתחת רקיע — ויצר החיות של קם מאבלו ומאפרו; ההיצמדות לכל שירטון של חיים — והמורא מפני החסד המיטיב שמא משטה הוא; ואף חבלי תודה אלו לחסידי־עולם כפוי־תודה וחשוך מרחמים, — המעטים ובודדים בעולמם, כמוהם כאותה חבורה חלוצית אחרונה שלא שלטה בה האש. עתה טורחים הם הללו לסייע בידי הגורל היהודי להציל את המוצלים בשביל ההיסטוריה, מניאים אותם מהוסיף להתגרות עם הגורל. מוקירים הבחורים חרדה זו, אך אינם מרתיעים „ממשימה" אחרונה, חוזרים ומפליגים אל רעשם של החיים ולקראת נסיונות נוספים. אולם בכל אשר ילכו לא יברחו עוד מאותה שליחות דבוקה וצמודה בהם, פליטי הכלייה ומורדיה.

„אף ימים רבים לאחר מכן" — מסופר באחד הפרקים האחרונים של הספר — „לא יכולתי לעבור בשלווה על פני ברז של מים, אף על פי שכבר שתיתי לרוויה". לא הירפה ולא נתרווה הצמאון למים זכים, הלא הוא הצמאון לחיים שיש עמהם התנערות והתחדשות. אותו צמאון של הגרעין החלוצי כולו, שקורות הצלתו המופלאת, חסד אחרון שעשה עמנו השר האכזרי של יהדות פולין — מעלה לפנינו בתום ובענווה אחד מבניו. טוביה בוז׳יקובסקי מעלה פרשה זו, כפרשיות אחרות, בחרדה יתירה לדמות ולטיפוס שלא יישכחו, למאורע שלא יאבד, לחוויות המונים ולרגשות של יחיד. משא כבד הוא, משא אבדננו.

ודאי: מאורעות אחרונים מסיגים גבולם של ראשונים. מלחמת השיחרור, „ניסים" שנעשו לה וגבורות שעשתה תפשה את כל לבנו, דוחקת פעמים מלפניה טרגדיה ותפארת. אך היא, אף היא, כלום לא נפל עליה, הרבה או מעט, מאורם של „ברקים בינואר" ובאפריל 1943 בווארשה, „מאביב של ינואר" 1945? השואה ומלחמת השיחרור — שכנות הן זו לזו בזמן, ודומה: גם קרובות קירבת קרקע ושרשי. האסון „פירנס" את הגבורה. מכוחן של המנוצחים שאב גם נצחוננו. ואף בלב ובהכרה הלא יתאחדו ספרי העם שתם־לגווע, ספרי „בין קירות נופלים" עם ספרי בניו שקמו בארץ, התרוממו לגבהי הנצחון.

(„למרחב") משה בסוק

הפעילות היתה לו סם חיים

יש ומתוך כאב על מותו של אדם, עולים במוחך זכרונות בהירים ומלאי זוהר הקשורים בדמותו. דומה שיש צורך נפשי להזכיר את ההולך לבלי שוב דווקא ברגעי חייו הטובים, לראותו שוב חי ותוסס ומאושר. כאילו מתעורר בנו הרצון לזכור אותו בחיוכו, בצחוקו, בבדיחות דעתו. פגישה כזאת עם החבר שאיננו עוד מחזירה אותו לתוך חיינו ואפילו מסייעת לחיות אתו מחדש את החוויות הגדולות, העמוקות.

לא על טוביה של השנים האחרונות אספר. מסך כבד של טרא־גיות עוטה את תקופת־חייו האחרונה. היתה זו שרשרת של סבל ויסורים, שכבלה אותו במאבקו הנואש עם המחלה, עם הגורל, עם חוסר־האונים.

אני שוב רואה את טוביה כפי שהכרתיו לפני שנים. כאשר חי חיים מלאים דווקא בעולם של מוות וזוועות, חי בלב שלם, ודומה גם מתוך סיפוק עמוק. ימי השואה — אלה היו ימיו היפים ביותר. אז נתגלה לנו וגם לעצמנו, במלוא המרץ וכושר החיות וההיאבקות.

ראיתיו לראשונה בקומונה שלנו בדז׳ילנה 34, בה התקיים הסמינר הראשון של „דרור"־במחתרת. טוביה הרצה על בורוכוביזם. דיבר יידיש. לא היה לו כושר ריטורי ואף לא שפה מבריקה. דבריו היו פשוטים כלחם, אך נבע מהם שיכנוע שלכד את לבותינו. עכשיו נדמה לי, כי בלענו מתוך דבריו אמונה, כי תורת חיים מסר לנו. הרגשנו כולנו, כי טוביה יודע זאת, וטוב היה לו לחיות בהכרת האמת הנמסרת לצעירים ממנו.

*

בפעולת המחתרת היה עתון התנועה הבלתי־ליגאלי צפור נפשו. הכתיבה היתה תמיד אהובה עליו, ועד ימיו האחרונים מצא בה סיפוק רוחני עז. בגיטו היה כולו שקוע במלאכת העתון, והיה גאה על כך.

לא אשכח אותה תמונה בליל ה־17 באפריל 1942 — ליל השחיטה הראשונה בגיטו וארשה. עשרות אנשי־ציבור יהודים הוצאו אז מדירותיהם והומתו ביריות בשערי בתיהם. אנשי ס. ס. עלו גם לדירת הקומונה והיו להם ברשימותיהם כמה מחברינו.

טוביה ישב באחד החדרים רכון על גבי מכונת־הכתיבה, ובה דפי העתון שלנו. כשנשמעו צעדי הגרמנים מחדר המדרגות, אצו הבחורים להתחבא. ועד היום אני רואה את דמות של טוביה, מכונת־הכתיבה בידיו, והוא רץ עם האחרונים למקום המחבוא בעליית־הגג. גם ברגעי אימה הוא לא שכח, לא הפקיר את העתון, את חבריו, את עבודתו בתנועה.

וטוב היה לו אז עם הרגשה זו של נאמנות ופעילות פנים אל פנים עם המוות.

*

המלחמה ומחנה הריכוז ניתקו אותי מחברי ומטוביה הקנאי, השלם והלוחם בימים טרופים וטורפים. ושוב פגשתיו בפולין המשוחררת, בימי הפעולה הקדחתנית לחידוש התנועה. שוב ראיתיו שקוע כל־כולו בעבודת העתון, כותב, ערך, עומד בעקשנות ומתפלמס בקנאות על דעותיו וקשוב בלהיטות למאורעות העולם ולמתרחש סביבו. תמיד — נאמן לדרכו, ער לכל החדש הנרקם סביבו, מאמין בכוחות־המחר ו־ אף התמורות והסטיות שבהם, אינו נתפס לאכזבות נמהרות ונלחם בחריפות בכל גילוי נגד הציונות והסוציאליזם.

ובימי המאבק על עליית יהודים מפולין, בפולמוסיו עם מתנגדים, בזמן כתיבת ספרו, המשיך טוביה בחייו האידיאיים המלאים, שהציפו את כל ישותו.

לעתים נדמה לי, שבשנים האחרונות שרד בקרבו רק זכר וחד לאותה תקופה מלאת סכנות ופעילות. אך ערנותו למתרחש לא פגה אף בימיו האחרונים. יום לפני מותו ביקש מהחבר שישב ליד מיטתו את העתון. הוא הסתכל בעניים כבות לעולם המוסיף לחיות ונראה כמקשיב לקולות מתרחקים והולכים ממנו.

חייקה פ.

פרק שלא נכתב

שקט ועניו היה טוביה בוז׳יקובסקי, אולי שקט ועניו יתר על המידה. תכונתו זו לא עמדה לו כמכשול בדרך חייו, ומי יודע אם לא החישה בעקיפין גם את מותו ללא עת.

המחנך הנלהב של הנוער החלוצי, של „דרור", נעשה בשנות־הגיטו הקודרות איש מאבק אקטיבי נגד הצורר, חייל נאמן בארגון היהודי הלוחם, והוויית הימים ההם מילאה את כל ישותו.

נתון היה כולו לחוויות של ימי הכיבוש והשואה — הכליון והמרד. בכך אפשר להסביר את צמאונו הגדול להשיח דברים, אם ברבים ואם בחוג חברים מצומצם, וכן רצונו העז להעלות זכרונות על הכתב. וכאן הורתו ולידתו של ספרו המעניין „צווישן פאַלנדיקע וועלטן", המצטיין גם בדיוקו ההיסטורי. ספר זה, שעניינו תיאור ההכנות לקראת המאבק בגיטו וארשה הלוחמת, הופיע בשנת 1948

בשפת מקורו, ביידיש, ורק לאחר מכן תורגם לעברית וראה אור בארץ.

על החוש ההיסטורי בו ניחן טוביה מעידה העובדה, כי בשבתו בצד הארי במחבואו, לאחר דיכוי המרד, ערך היה רשימותיו בפולנית והעלה בהם את קורות הימים — לא רצה לדחות מלאכה זו מחשש של שיכחה וטישטוש. למזלנו ניצלו רשימות אלה מכליון, והן ששימשו יסוד לספרו.

הספר, בדומה לטוביה האיש, אינו מהלך בגדולות. דבריו צנועים וקולו שקט. במלים פשוטות מתאר הוא את אשר קרה. ואם כי חלקו כמשתתף במרד ודאי לא היה מן הקטנים, אין הוא מדגיש את הדבר הזה, ובזאת נבדל הוא מכותבי־זכרונות רבים.

לא כל מה שהתרחש בימים ההם היה ידוע למחבר — על דברים שלא ידעם לא כתב בספרו. ויש לראות בכך יתרון גדול. טוביה לא נהג כמחברים אחרים, שהכניסו לתוך יומנים כל מה שנודע להם לאחר מעשה. טוביה רשם רק מה שראה ושמע ממש. אבל בתחומי הידיעה שלו בוטח הוא בדבריו, כי בתוך חוויותיו הוא מהלך, בתוך דברים שחזה אותם מבשרו. עמדה עקבית זו, שיש בה בטחון עצמי, באה לידי ביטוי, בימי הוויכוח הגדול על מהות המרד, אשר נערך ע״י המכון היהודי ההיסטורי בווארשה בשנת 1948. בויכוח סוער זה עמד טוביה בדין־ודברים עם בעלי פלוגתא רבים, מהם רציניים יותר ומהם רציניים פחות, אשר ייצגו זרמים שונים ודעות שונות. מן הוויכוח הזה יצא טוביה כמנצח. שום סברה מסברותיו לא הוכחשה, פרט, כמובן, לדברים שהיו מחוץ לתחום פעולתו וידיעותיו.

ב־1949 מגיע טוביה לארץ וכאן נקלע הוא לתוך מציאות שונה לחלוטין. החיים אינם נותנים לו להמשיך בחוט זכרונותיו מימי המאבק בגיטו. עוד בהיותו בפולין התחיל לכתיב את זכרונותיו מגיטו וארשה, מן התקופה אשר קדמה למרד. גם בארץ המשיך בעבודה זאת, אך לא התקדם בה הרבה. חסר לו הכוח לחזור לתקופת הגיטו, אם כי חברים וידידים האיצו בו והשתדלו להשפיע עליו שימשיך בכיוון זה. לעומת זאת התחילו להטריד את טוביה בעיות כלליות של התנהגות היהודים בימי הכליון. שאלות היסטוריוזופיות הן שדחקו לקרן זוית את זכרונותיו. הוא אפילו על נושא זה כתב מאמר מקיף, שנועד להת־פרסם בקובץ ג׳ של „דפים לחקר השואה והמרד״, אלא שבקובץ זה לא ראה, כידוע, אור.

וכך לא נכתב פרק בהיסטוריה החדישה שלנו, ומי יודע מתי ומי ימלא את החסר. על כל פנים, מה שטוביה יכול היה למסור לנו ושהיה קניינו שלו — הלך לאיבוד.

נחמן בלומנטל

מתוך דפים לזכרו של טוביה

(בהוצאת משק לוחמי הגיטאות)

— — — בכל יום ישנה גבורה, וכל העמים חיים את זכרון הגבורה. האם היתה לנו גבורה גדולה מזו, שנתגלתה בגיטו? הרי כולם חשבו שאין לעמוד מול היטלר! והנה נמצאו צעירים שלנו, שלא היה להם צה״ל ולא היה להם נשק, והם קמו ועמדו ופתחו במלחמה עם הגרמנים. ראשונים למרידה, לאחר ארבע שנים של מפלות — — —

— — — מלחמת היהודים בימי הבית השני, מלחמת השיחרור ומלחמת סיני צריכות לעמוד דום בפני גבורה זו, גבורה בלי צה״ל, בלי מדינה, בלי תקוה. — — —

— — — בכל המרידות השתתף טוביה ולאחר מכן נשאר עוד בפולין והקים את „דרור״. יש לו מאות תלמידים אצלנו, ברחבי הארץ. ברוכים החיים שהוא לא נפל בגיטו, בתעלות, באושביץ, אלא במשק חקלאי בארץ. מחיי איש כזה יש הרבה חיות, לי, לבני ולנכדי.

י. טבנקין

*

זוכר אני את שיחתי הראשונה עם טוביה, והוא אז בן 15, נער ער, שקט ומרוכז: ב־1926 ייסדנו ארגון־נוער ציוני־סוציאליסטי בראדומסק עירנו. הלכתי מבית אל בית ולקטתי נערים. קראתי לטוביה החוצה — לא יכולתי לשוחח על דברים כגון אלה בנוכחות ההורים. הזמנתיו לאסיפה המיסדת בשבת הקרובה. הוא שאל: „על מה ידברו שם?״ — עניתי לו: „על קשר הנוער היהודי לארץ־ישראל״, ואז ענה שיבוא ברצון.

הוא בא, — ונתפס כולו, בכל ישותו להסתדרות־הנוער. לכל פגישה היה מביא חברים חדשים. קשוב היה לדברי הסברה ורציני בכל שעה. יחס מיוחד היה לו לאות המודפסת שלנו, לעתון התנועה „פרייהייט״. היה מפיץ אותו בין הנוער ובתחילת כל חודש רץ לדואר, לקבל את חבילת העתונים. לא היתה לו סבלנות לחכות לבואו של הדוור.

כעבור שנה, בגיל 16, ניהל כבר חוג ולכל שיחה היה מתכונן בשקידה וברצינות. לא עוד היה הנער המתבודד כמקודם, תמיד סובבוהו צעירים. היה לוקח אותם בשבתות לפינות־החמד בסביבות העיר, ביערות זקשובק או ב„עמק השווייצי״, לא שעה להפרעות וליידוי־האבנים מצד נערים פולנים והרביץ שם, בחיק הטבע, את תורתנו בחוג חניכיו.

חייט היה, בן חייטים. בהיותו נער, בן־הזקונים בחמשת הילדים במשפחה, שלח אותו אביו, לאחר כמה שנות־לימוד בחדר מסורתי, ללמוד מלאכת החייטות. כשנתבגר בעבודה ובתנועה, הוטל עליו התפקיד לפעול באגודת פועלי־המחט, ארגון מקצועי ששלט בו השמאל הקיצוני האנטי־ציוני. טביה נבחר כסגן יו״ר האגודה. היה מופיע בנאומים ציוניים גלויים. מתנגדיו שמעוהו בחריקת שיניים, אך גם ביחס של כבוד.

חיבה יתרה היתה לו למוסדות התרבות של התנועה, לספרייה ע״ש שלום־עליכם ולאוניברסיטה העממית. לאחר שנים, עם ראשית הכיבוש הנאצי, החביא יחד עם קבוצת חברים את הספרייה „לזמנים יותר טובים״, ולאחר השואה בא לעירו המיותמת ששרדו בה בודדים מבין עשרת אלפי יהודיה, הוציא את הספרים ממחבואם והעבירם לווארשה.

באמצע שנות השלושים עלתה ארצה קבוצה גדולה של האקטיב הציוני־סוציאליסטי בעירנו. טוביה הבטיח — מתוך רגש של אחריות שקולה — להישאר זמן מסויים בעיר ולדאוג לתנועה. ידענו כולנו, העולים לארץ, כי הנכס היקר לנו הופקד בידיים נאמנות. הוא הוסיף לשאת את דגלנו ללא ליאות.

לא קלים היו חייו. בביתו שרר עוני וטוביה היה עושה ימיו בעבודה וערביו ושבתותיו בתנועה. עקביות היתה בו, שגבלה בעקשנות. לא היה במילונו המונח „גמישות״ — ידענו זאת וסלחנו לו תמיד. אבל גורלו לא היה, כנראה, סלחני כמונו, חבריו. והוא נשבר.

מאושר היה כשקיבלנוהו בשמחה וביקר בני־עירו עם בואו ארצה. מאושר למראה מאות הניצולים, מאושר שהיכו שרשים במולדת, בין קירות איתנים שלא יפלו לעולם. הבטיח לכתוב זכרונות לספר הזכרון לקהילת ראדומסק — וקיים הבטחתו בשנות מחלתו, כתב בעקשנות ובכאב.

היינו גאים עליו, כגאוותנו על שלושת בני־עירנו: הרשל גרינ־שפאן, מנדל פישלביץ ומונייק ריינגבירץ, שהרימו ידם נגד העריצים הנאציים. שמחנו, שהרביעי בחבורה, טוביה בוז׳יקובסקי, חי אתנו וביניו.

וכשהסתלק מאתנו טוביה, האחרון, גדול הכאב שבעתיים.

חיים גולדבוג

„בין קירות נופלים"

מגילת ספר. בשנים הראשונות שלאחר החורבן השלישי ראה הספר את אור העולם ושם קורא לו „בין קירות נופלים". מי הגה את השם הזה לראשונה? כלום הירש גליק, משוררו של המנון הפארטיזאנים, ושמא מחברו של הספר אשר לפנינו — מי ידע תעלומות־לבב.

דין וחשבון הוא, מן המקור הראשון, מפיו של אחד הלוחמים בגיטו וארשה — אחד מאלה אשר חזו מבשרם, בשלווה סטואית כמעט, את כל מדורי הזוועה. אחד מבין אלה אשר שקעו עד צוואר בין אבני־המפולת שעל פני האדמה ועד צוואר גם עברו במי־הזוהמה, אשר מתחת לפני האדמה — בתוך ביבי השופכין שורצי העכברים והתולעה. ספר האמת והאמונה — הגיגי אדם שהרבה־הרבה יש עמו לגלות; וגם אם ימים ולילות יספר, לא יהא מספיק, על מה, איפוא, יבדה דברים מלבו? ושמו של מחבר הספר — שם פולני ויהודי כאחד — טוביה בוז׳יקובסקי, שם כל־כך פולני־יהודי. שום אמן בעל טעם דק ואוזן בוחנת לא היה מצליח לקרוא שם נאה יותר לספר ושם נאה יותר לגיבורו הראשי — למחבר המגילה.

אוהל־מגורים. איתן וממשי יסודו של האוהל אשר בקיבוץ לוחמי הגיטאות. אמנם חרוח מזעזעת את קירות־יריעותיו, ואף־על־פי־כן חזקים קירותיו... זה לא מכבר קירות נופלים, ואילו עתה קירות מרטטים ברוח... גלגולי עתים.

אוהל־מגורים, ובו מיטת־שדה, שולחן קטן, כסאות מספר ואגרטל עם פרחים. והעיקר — כוננויות שונות — מקופסות־עץ ומלוחיות־עץ, מלבנים ומדיקט עשויות הכוננויות, ובהן אוצר ספריו של יהודי מודרני; ספרים ביידיש ובעברית, בפולנית ובאנגלית, ובין כל אלה איש צעיר ובריא שקומתו בינונית, ועיניו כחולות־בהירות. פניו אמנם גלויים ועליזים, אך שקט ומנומס האיש. דמות סלאבית טיפוסית עם מזיגה שמית כלשהי. 1950 היתה השנה. כבר נקפו ימים רבים מאז הגיע לארץ־ישראל, ושמו של האיש — טוביה בוז׳יקובסקי.

תל־אביב, והשנה היא 1955. יום־יום אייסר את עצמי: כבר עבר זמן רב מאז הגעתי לארץ, אנשים שונים ורבים כבר פגשתי ורק את טוביה בוז׳יקובסקי, אשר רושם יצירתו ואישיותו חזק היה עלי כל־כך, אותו לא שבתי עדיין לראות. אין זאת כי גם הוא מייסר את עצמו ואומר: כה רבים הימים מאז הגיע לארץ מלך ראוויטש, כה רבים המכתבים אשר שיגרנו זה לזה, אך היפגש לא נפגשנו משום־מה. לא ייתכן הדבר. יש איפוא למצוא אותו ולראותו פנים.

נקישה בדלת והיא נפתחה. בפתח הופיע איש צעיר, משמין במקצת ונשאר עומד באפלולית. ממבט ראשון לא הכרתיו.

— האפשר לדעת מה שם אדוני — שאלתי.

— טוביה בוז׳יקובסקי — היתה התשובה.

ומיד סבבה־והלכה השמחה וכבר שטופים היינו בשיחת־רעים ערה, שיחה בענייני קיבוצו — קיבוץ לוחמי הגיטאות, אשר נטל על עצמו להיות מקיימה הגדול של מצוות־הזכרון: „זכור את אשר עשה לך עמלק" — בנוסחה החדש של המאה החמישים ושמונה מאז בריאת העולם...

.. וכמו אז בין אבני־המפולת ומי הביבים, שוב שקוע היה עד צוואר בתוך־תוכם של האירועים ההיסטוריים מן הימים ההם. אירועים הרשומים על־פני אלף־אלפי דפים ועל פני מאות־מאות ספרים.

במחיצתו של טוביה בוז׳יקובסקי ובמחיצתם של אלה הדומים לו, ממלא אותן, את החוויות מבין הקירות הנופלים, איזה בטחון גדול, כי זכרונן יישמר לנצח.

מלך ראוויטש

(מתוך ספרו „מיין לעקסיקאן", מיידיש: אהרן מאירוביץ)

הוא נצרף בכור האימה והגבורה

עד היום קשה להתרגל למחשבה, שאנו עורכים אזכרה לטוביה. כמה פעמים שוחחנו אתו על הדרכים להזכרת כל אלה שלא זכו לבוא אתנו. פתאום מצאנו את עצמנו, לאחר הגעש, מתי מספר חיים, יתומים, שכולים. חשבנו, כי לא נוכל להמשיך בלעדיהם ונשבענו לקחת אותם אתנו, לזכור את כולם, להזכיר, להציב מצבה.

וכעת אנו מזכירים את טוביה יחד עם כולם. כי גם קברו זה בשדותינו שייך למיליונים, הוא בשורת־הכבוד של קברים שאינם — קברי לוחמים בגיטאות וביערות שלא נכרו כלל. שריד היה טוביה, שריד הארגון היהודי הלוחם, שריד שארית הפליטה, שריד מהתנועה החלוצית המפוארת, אשר יכלה למשימתה והוציאה רבבות מצעירי העם, מדלת־העם, מבתיהם ועיירותיהם, והשרישה אותם בחיי עבודה עצמאיים וחפשיים.

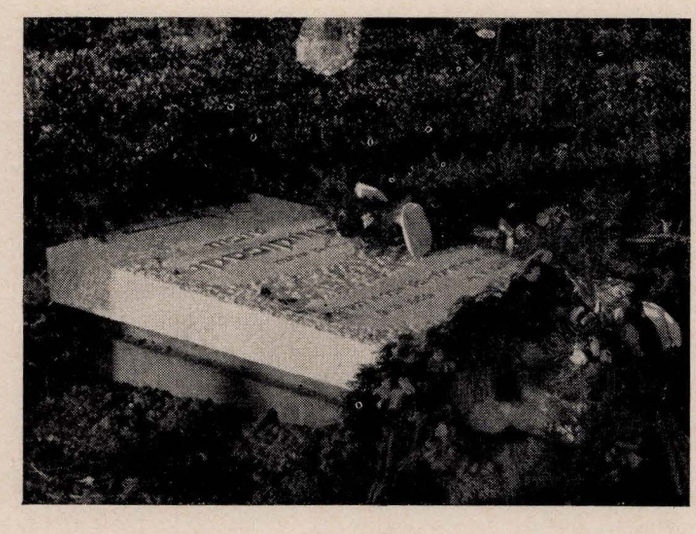

קברו של טוביה בוז׳יקובסקי בקיבוץ ע״ש לוחמי הגיטאות

בכוחותיו הוא, בלי עזרת הורים ומורים, רכש טוביה מטען עשיר של ידיעות ומטען יותר גדול של אמונה. זו נצרפה בכור האימים והגבורה בגיטו, באש התבערה והמרד. משבא אלינו, לקיבוץ, החלה תקופה קשה בחייו. כנראה שלא פשוט הוא לאנשים, שהציצו לתהום החדלון, לבנות אחרי זה חיים נורמאליים. מי שהקים משפחה היה לו יותר קל. טוביה נשאר גלמוד, ובבדידותו הוא נשרף.

מוזר ומשונה הדבר, אבל הוא נכון: תקופת חייו היפה ביותר היו — שנות השואה. היתה זו תקופה, שתבעה את האדם במלואו — וטוביה נתן את עצמו כולו. היה זה ב־1940, כשהכרתיו מקרוב, ומאז היינו יחד שנים רבות וקשות. באותה שנת 1940 פתחה פרומקה בחיפוש־ה אחרי פעילים. היא שהביאה את טוביה מראדומסק. למחרת בואו כבר הרצה בסמינר. לא ידענו עדיין מה הביא טוביה באמתחתו הרעיונית, אך מדבריו הראשונים ראינו, שהוא כמונו, בגישתו לחיים ולבעיות. ומאז היה טוביה מחנך התנועה.

ספוג אמונה היה, גם כשהרשע שלט מסביב. לא אשכח את יום ה־1 במאי בתוך הגיטו הבוער. היה זה טוביה שתבע ודירבן אנשים למפקד של חג האמונה בנצחון האדם העובד. הכל מסביב בוער, עולה בלהבות — וטוביה קורא אותנו למפקד 1 במאי, להאמין כי למרות הכול ועל אף הכל יקום עולם חדש, בו ירום, ישגב אדם.

כיצד ננציח את זכרו של טוביה? יהיו ערכיו לערכי חיינו.

צביה לובטקין

(מתוך דברים ביום השלושים)

„יום הקרבות הראשון נגמר בנצחוננו"

מיומנו של הלוחם טוביה בוז'יקובסקי

ערב פסח תש"ו. יום אביב רענן. הבחורים בעמדותיהם הצטערו מאוד שהטבע חמד לו לצון אתם. ואנו ציפינו שהקרב האחרון שלנו יתחולל מתחת לשמי עופרת, בשעת סופה וסערה. ב־6 בבוקר בא בריצה אל מפקד קבוצתנו יוסף ועיניו השחורות מבריקות ובלוריתו השחורה פרועה. הוא מביא מהמפקד פקודה להתחיל בהתקפה. הגרמנים כבר נמצאים על יד עמדותינו, בפינת רחוב נלבקי וגנשה ניתנה פקודה „אש"! ברד יריות ורימונים ניתך על ראש הגרמנים. התפוצצות עולה כהד בכל הגיטו. בכל שלוש העמדות של פלוגתנו מתגעש הקרב. המקשרים רצים מעמדה לעמדה ומעבירים את פקודות המפקד. יעקב, גברתן צעיר, יורה באקדוח אוטומאטי מחלון. אברהם (ברמאר) ומשה (רובין) מנהלים את ההתקפה בשתי העמדות הנשארות. המפקד זכריה (ארטשטיין) נמצא בכל מקום, נותן הוראות ומלהיב לקרב עז. צביה (לובטקין) האמיצה בשיקול דעתה והשלטת ברוחה מרסנת כל גילוי של עצבנות. רבקה, הממלאת תפקיד של צופה, באה ומודיעה שהגרמנים נסוגו, וכי אין לראות אפילו גרמני אחד ברחוב. המפקד, אחרי סקרו את זירת הקרב מודיע לכולנו, שהגרמנים השאירו אחריהם יותר מ־40 הרוגים, מצדנו לא היו שום אבידות.

בפלוגה — ששון ושמחה. כולם יודעים, שעוד יגיע לידי קרב מכריע ולמרות קרבנות הגרמנים — סוף כולנו ליפול בקרב. שמחתנו היחידה טרם מותנו היא — מראה חללי הגרמנים הסרוחים על פני הרחוב. בינתיים חלה הפסקה...

פתאום באה הצופה במרוצה ומודיעה למפקד, כי מצד מורא־נובסקה מתקרבים טאנקים, ומהמשולש גינשה־נאלבקי־פרנצ'יסקאנ־סקה נראים גדודים גרמניים. הגרמנים הולכים בסך לאורך הבתים וחוסים בצל החומות. המפקד זכריה נתן פקודה להתכונן לקרב מכריע. עוד לא הושמעו דברי הפקודה האחרונים וכבר הדהימני ברד יריות שהיה מופנה אלינו מכל העברים. בגינת נאלבקי ופרנצ'יס־קאנסקה הקימו הגרמנים מיתרס ומאחוריו — ירו בעמדותינו. אחרי הרעשה כבדה שנמשכה חצי שעה ללא הפסק קבענו בשמחה, כי כדורינו ורמונינו הפילו שוב כמה עשרות הרוגים ופצועים. מהלוחמים לא נפל איש. הגרמנים ירו יריות־סתם ופחדו לצאת מאחורי המיתרס. אנחנו יריינו ולא החטאנו את המטרה. דאגנו לכך, ששום יריה לא תעלה בתוהו. יום הקרבות הראשון נגמר בנצחוננו.

במשך שעות אחדות לא נותר גם גרמני אחד בגיטו. בשעה 12 בערך הכניסו הגרמנים לקרב טאנקים. גם הפעם נתנו להם לגשת קרוב מאוד לעמדותינו והתקפנו אותם בבקבוקי תבערה. שני טאנקים עלו באש. גדוד חיל הרגלים הגרמני, שהתקדמו אחר הטאנקים, נסוגו מהר. המטרנו עליהם ברד כדורים. באותו יום לא נכנסו יותר הגרמנים לגיטו.

אחרי הקרבות והתגרות הראשונות, שנסתיימו בנצחון הלוחמים, נקטו הגרמנים בתכסיס חדש — להעלות באש ולהשמיד את כל מה שפגשו בדרכם. הם הכניסו לקרב חטיבות חזקות מכל סוגי האש. גם האירגון היהודי הלוחם נאלץ, איפוא, לשנות את שיטות הקרב. במקום התקפות גדולות, מרוכזות, ערכו קבוצות לוחמות קטנות: גיחות תדירות ובלתי פוסקות נגד המשמרות הגרמניים ופלוגותיהם הקטנות במקלט, ברחוב מילא 29, נמצא אחד הבסיסים הגדולים של הארגון וממנו יצאו הקבוצות לפעולות הקרב. לא פעם היו חוזרות וחברים רבים נעדרים. אולם רוחם הלוחמת לא נשברה וכל אחד מהחברים היה מתנדב למילוי התפקידים המסוכנים ביותר. — — —

(מתוך „חורבן ומרד יהודי ווארשה", ספר עדויות ואזכרות, לוקט בידי מ. נייישטאט, הוצאת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים)

שפירא רוזיא

הפרטיזנית של ברוז טיטו

רוזיא נולדה בשנת 1923 בראדומסק, להוריה אברהם־משה ואס־תר שפירא. אחיה אליעזר (לייזער) ואחיותיה מאליה, מאניה ורענה הצטיינו בפעולתם למען הקק"ל ובאירגון „הפועל" בעירנו.

בשנת 1942, לפני החיסול של גיטו ראדומסק, נמלטה רוזיא לווארשה והצליחה להסתדר שם בצד ה„ארי", תחת שם פולני בדוי. בעת „לאפאנקא" (חטיפה) של נשים פולניות ברחוב, נחטפה גם היא ונשלחה לעבודה בגרמניה. לאחר שמונה חודשי־עבודה קשים בגרמניה, ברחה עם קבוצה פולנית לטירול. משם הצליחה להתקשר עם הפרטיזנים היוגוסלביים של ברוז טיטו והצטרפה לאחת היחידות שלהם בשם „הגיבורים" (יחידה זו כבשה אח"כ את הנמל טריאסט).

עם גמר המלחמה הוענקו לה מטעם הממשלה היוגוסלבית כמה אותות הצטיינות על השתתפותה בקרבות נועזים ועל מעשי־גבורה שביצעה בעצמה. היא נישאה לאחד מחבריה הפרטיזנים ונשארה אתו ביוגוסלביה.

מעשיה הנועזים של בת־עירנו רוזיא שפירא כפרטיזנית־לוחמת נתפרסמו לתהילה במדינה שם היא נקלטה ובנתה את ביתה. אך גם בקרב בני־עירנו בישראל ובארצות אחרות לא יישכח שמה והוא יישמר יחד עם שמותיהם האחרים של בני־עירנו, שנמנו עם הנוקמים והנוטרים לדם היהודי הטהור, שנשפך בידי רוצחי־אדם בתקופת השו־אה האיומה.

ד"ר פ. שפירא

חלק עשירי

צענטער טייל

ניצולים מספרים

אפגעראטעוועטע דערציילן

חלק עשירי / צענטער טייל

התוכן / אינהאלט

אות־חיים ראשון מניצולי השואה / מ. ה. 391
טילטולי־גורל בתקופת־המלחמה / רוז׳יה לדרמן (יעקובוביץ) . . . 392
בפתיחת המאוזוליאום בטרבלינקי / הניק זילברשטיין 394

*

צעזייט און צעשפרייט איבער גאנץ אייראפע / רעד. קאַמ. . . . 395
דער ערשטער חודש פון נאציסטישער הערשאפט / ישעיהו פייערמאן 398
אין קאשמאר פון די בונקערס / אברהם גליקסמאן 400
ראדאמסקער יידן אין סקארזשיסקער „האסאג״ / משה הארטמאַן . 401
אויף די ברענענדיקע חורבות / יששכר מינסקי 405
א בריוו צו א פריינד אין ארץ־ישראל / עלקע קריינדלער . . . 406
דאס אנטלויפן קיין רוסלאנד / שמשון גראנעק 407
דורך וועגן און אומוועגן צו א נייעם לעבן / יצחק קופפער . . . 407
זיי אזוי כ׳בין געבליבן לעבן / רבקה קראקאַווסקי 409
פון קאלטן סיביר צום זוניקן היימלאנד / יעקב וועגלינסקי . . . 410
אין שטאט פון אונדזער טראגעדיע / יעקב פישמאן 413
א באזוך אין ראדמאסק אין 1960 / משה שווארץ 415

אות־חיים ראשון מניצולי השואה

מ. ה.

ועד האירגון של יוצאי ראדומסק בישראל, פירסם (בדצמבר 1945) שני מכתבים, שהגיעו לידיו מראדומסק: האחד — של הוועד היהודי הזמני שם (מיום 19 באוקטובר 1945); השני — של איש הבריגדה הארצישראלית, יוצא ראדומסק, שביקר שם (מיום 18 בנובמבר 1945). להלן שני המכתבים.

ועדת המערכת

ליהודי ראדומסק

בחיפה.

אחים ואחיות יקרים!

תודה לבבית בעד התעניינותכם בנו, בעד המלים הלבביות והשאיפה האצילית שלכם להקל על גורלנו. אחרי שעברנו את כל הגיהנום ההיטלריסטי — גילוי רגשות אלה מצדכם כלפינו משמש לנו נחמה רבה. אנו מרגישים כי הנכם קרובים לנו, והנכם מצטרפים אלינו בכאבנו הגדול לאחר אבדן האנשים הקרובים לנו ביותר. כיום, אנו כל יהודי ראדומסק, המפוזרים ברחבי עולם, חייבים להיות משפחה אחת גדולה, באשר משפחותינו הושמדו. נשארנו רק אנשים בודדים, שרידים, בלי משפחות משלהם, ואנו משתדלים לקיים קשר קבוע ביניכם. כתבו אלינו ואנו נודיעכם ברצון על חיינו הנוכחים.

אנו מודים לכם בעד השתדלותכם ובעד משלוח הבגדים. לצערנו, עד עתה לא קיבלנו מאומה. איך שלחתם, אולי לא לפי הכתובת המתאימה שלחתם? אם תודיעו לנו לאן החבילות היו מופנות, נשתדל לדרוש אותן. אם ברצונכם לשלוח לנו משהו בעתיד, אנא שילחו לפי הכתובת של אחד מחברי הוועד המוכר לכם, ואשר אתם רוחשים לו אמון. בעת ובעונה אחת, במכתב בדואר אויר, ציינו שהחבילה נועדה לוועד. באופן כזה יהיה לנו יתר פיקוח ובטחון בקבלת החבילות.

נשתדל לפי הסדר לענות על הנקודות המפורטות על ידכם, במכתבכם אלינו.

1. את רשימת היהודים הנמצאים כעת בראדומסק נמציא לכם. בעיירות ובכפרים הסמוכים אין יהודים.

2. אשר לכתובות של קרובים באירופה ובאמריקה: בקרוב נמציא לכם רשימת הקרובים שכתובותיהם לא ידועות לנו ונבקשכם לחפשם.

3. הוועד היהודי ששימש עד ראשון לספטמבר ש. ז. היה מורכב מהחברים: אברהם אופמן, ל. פאַנסקי, יששכר מינסקי, א. בוכמן, א. ליכטנשטיין. בהמשך הזמן אי־אלו מחברי הוועד נסעו ובא שינוי; כיום מורכב הוועד מהחברים: ניסן נסט (יו"ר), לאה פישל־פאַנסקי (מזכירה), חיים בנימין ניקרון, יעקב פישמן, אברהם סטודניברג.

4. בענין העזרה שברצונכם להגיש לנו: הננו מבקשים בעיקר נעליים, לבנים ובגדים, ביחוד בעבור שלושה ילדים יתומים, הנמצאים תחת פיקוחנו.

5. אשר לעבר שלנו, המענין אותכם, הרי הוא איום וטראגי. ואיננו יודעים אם נצליח לתאר לפניכם במלים את השואה. נמסור לכם רק עובדות חשובות, אשר ישקפו במידה מעטה את סבלנו. ב־1940 הושלכנו והוסגרנו לתוך הגיטו, אשר הקיף רק חלק מן הרחובות פשדבורסקה, דלוגה וסצלקובסקה. פה חיינו בצפיפות, הואיל ונוספו הרבה אנשים מערים שונות, שכאילו, מתוך הרגשת האבדון, נהרו לעיר מולדתם. בפחד ממושך, תחת מורא הגיסטאפו ציפינו לרעה אשר באה אחרי־כן. ב־9 לאוקטובר 1942 אספו בכיכר אחת 16,000 מיהודי ראדומסק, מהמחוז והכפרים, ובאופן אכזרי התקלסו בהם, הובילום לקרונות חתומים והסיעום לטרבלינקה, אושוויינצ'ים, ולמחנות ריכוז אחרים.

ככה הושמדו האנשים מתוך עינויים נוראים־אכזריים, בתאי־גזים ומשרפות, או עונו באופן אכזרי על־ידי הבריונים ההיטלריסטיים. הזקנים והחולים נורו במקום. אנשים רבים, ביניהם אמהות וילדים, הסתתרו במחבואים, במרתפים ובעליות־גג, משם הוצאו. כמה מאות מהם הושמדו בבית־העלמין בראדומסק ואחרי־כן זרקום לקברים המוניים. המוציא־לפועל של ההשמדה היה גרמני מקומי — שמאלץ, אשר במשך שנים רבות היה שומר בבית יהודי (אופמן, ברחוב דלוגה). שמאלץ ניתפס, עכשיו, הושם לבית־הכלא ונידון למוות בפסק־דין.

אחרי ה„אקציה" הראשונה ב־1942 נשארו עוד בראדומסק 150 יהודים ליגליים, במקומות עבודה שונים. אז נוספו עוד רבים מתוך המחבואים וכמו כן הובאו מזרקי עוד יהודים, באופן, שמספר היהודים הגיע ל־4000 נפש. ב־6 בינואר 1943 באה ה„אקציה" השניה, שהוצאה לפועל באותה האכזריות, רק בהבדל זה שחלק קטן נשלח למחנות עבודה וריכוז. למה התכוונו הגרמנים בסלקציות הללו לא ידוע. לעתים תכופות שלחו את הצעירים והביאום למחנות המוות ואת הזקנים והחלשים למחנות־ריכוז, שם מתו מרעב ומעינויים איומים. רק קומץ קטן ניצל מהם. בקרב הציבור היהודי כיום יש גם כאלה, אשר במשך כל הזמן הסתתרו ביערות, בבונקרים וגם חיו לפי תעודות „אריות" מזויפות. איומים היו חיינו בתנאים כאלה והמוות הציץ תמיד לעינינו. חיינו כחיות נרדפות בפחד מתמיד. ואכן רבים לא החזיקו מעמד ונפלו במלחמת חיים זו — למה? אנו שניצלנו בנס מתפלאים לעתים תכופות, כיצד?

מיום השיחרור, ז. א. 19 בינואר 1945, היו כאן מאתיים נפש, אך חלק גדול נסע כבר. כרגע ישנן 86 נפשות. רבים נסעו לגרמניה, הנמצאת תחת כיבוש האמריקאים, לשם חיפוש משפחותיהם, אבל לשוא. חלק ניכר נמצא במינכן, לאנדסברג ופעלדאפינג.

אלה שנשארו בראדומסק עדיין מצפים לשיבת קרוביהם. בזמן הקרוב אנו מחכים לשיבתם של הרבה מוחזרים מרוסיה.

תארנו לפניכם בקצרה את המענין אתכם ביותר. איננו יודעים אם זה יספק אתכם, אולי בקורספונדנציה הבאה נתאר לכם פרטים נוספים. אנו מבקשים מכם, בני־עיר, יקרים, שתזכרו ותנחמו אותנו בבדידותנו.

אנו שולחים לכם דרישות שלום לבביות.

הועד היהודי הזמני בראדומסק.

ניסן נסט (יו"ר); ל. פאנסקי (מזכירה)

הוועד היהודי בראדמוסק (1945)

ע ו מ ד י ם: (מימין): לייבל דימאנד, יששכר מינסקי (בישראל), אברהם בוכמן (בישראל), ח. פשיבילסקי. י ו ש ב י ם (מימין): הגב' ליכטנשטיין, א. אופמן, הגב' פאנסקי־פישל.

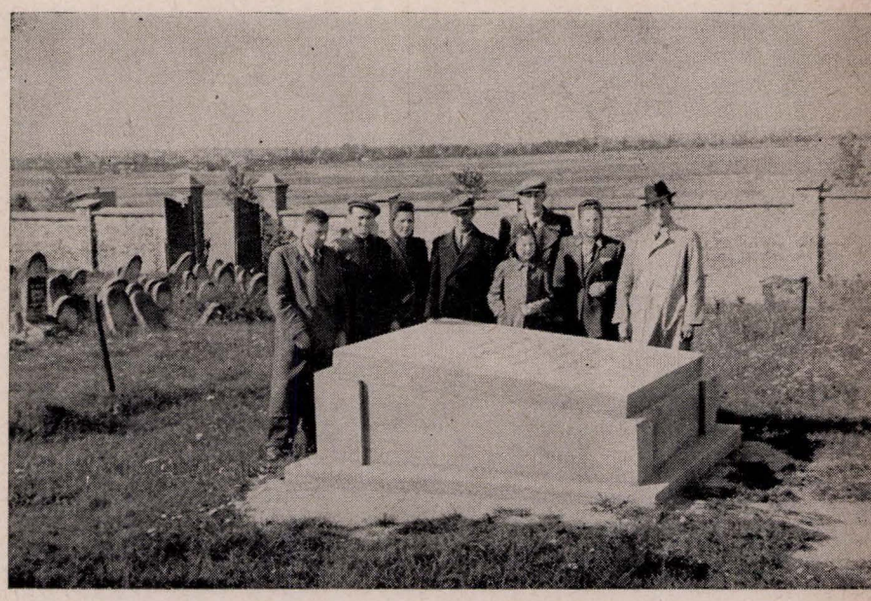

מניצולי־השואה ליד קבר־האחים

בטחון במקום. זה גורל כל הישובים הקטנים. בחדשים האחרונים נהרגו במקום חמישה יהודים: נחה קסלמן ובתה דורה קסלמן (אליהו הבן נפצע וברח), יעקב צוקרמן, לזר דנקוביץ׳ ויוסף קראוזה.

אבקשכם להודיע למר דוד קראוזה מתל־אביב שאת המכתב ממנו קיבלתי. הוא ביקשני לברר היכן נמצא בן־אחותו יוסף קראוזה, שקיבל ממנו ידיעה ממחנה בוכנוואלד. כל העת לא הצלחתי לברר את הדבר משום מקור. עד שנודע לי בראדומסק: הוא חזר מבוכנוואלד ונרצח בשעה 8 בערב של יום 26.8.45. את הבשורה המכאיבה הזאת אני מעביר אליכם ולא ישר אל דודו.

נא למסור למר בנימין ימיני בחיפה: בני משפחתו — פישלביץ שמעון, אופמן אברהם, ואופמן פולושה, נמצאים בלאנדסברג על־ידי מינכן, גרמניה.

ביקשתי ממזכירת ה„קומיטט" היהודי רשימות ויתר פרטים. היא אמרה לי, שטרחתי טרחת חינם משום שנשלחו אליכם בדואר כל הפרטים והדינים־וחשבונות האחרונים מן הנעשה אצלם. כן ראיתי אצלם טלגרמה שלכם ומכתבים המודיעים, שאתם עושים את כל אשר ביכולתכם למענם. הם קיבלו ידיעה על משלוח בגדים עבורם, אך הבגדים עדיין לא הגיעו. בעצמי לא יכולתי להושיע להם בהרבה או במעט. בעצם, המצב החמרי כמעט טוב, אך עתיד אין. ושהכרח לצאת משם, כי אין בטחון. העצה, היחידה שיכולתי ליעץ, היתה — ל„עזוב" בדרכי העזיבה של כל העם. חשבתי לשוב עוד לשם באחד הימים, אבל לא יכולתי מסיבות שונות.

רחוב בית־הכנסת (שול גאס) נהפך בשעתו למרכז הגיטו המקומי. כל זה הרוס כעת. פינו את ההריסות ועשו שמה רחבה. סיפרו לי על סבא שלי, עליו השלום, הרב ישראל־פנחס הכהן רבה האחרון של ראדומסק, בשעות הקשות ביותר. אחד שראהו שעות מספר לפני חיסול הגיטו, וגם בשעות איסוף היהודים לגיטו, סיפר לי, שהסבא שלט ברוחו, הדריך צעירים, עודד אותם לבריחה וחיזק את הרוחות ועודד את הנופלים והכושלים. יהי זכרו ברוך!

ולבסוף אומר לכם שלום, באיחולים ובברכות ובשאיפה לגאולה מהירה של כל שארית הפליטה אשר שרדה לנו — בציון.

שלכם

יחזקאל רבינוביץ (בן שלמה בהרב)

לאירגון יוצאי ראדומסק,
בארץ־ישראל

ח. נ.

איתרע מזלי ובדרך־נס נתגלגלתי לראדומסק, ביום כ״ה חשון תש״ו (1.11.45). הגעתי שמה עם ערוב היום והתאכסנתי אצל הח׳ ניסן נסט (ריימונטה 40). הוא עצמו אחד הפעילים במקום. יחד אתו ואשתו ביקרתי אצל הגברת לאה פאנסקי (רח׳ נרוטוביצ׳ה 20), המזכירה של ה„קומיטט" היהודי במקום. שוחחתי אתם ארוכות, ואלה הדברים אשר העליתי:

נוסף לרשימה של 127 יהודים שהגיעה אליכם, חזרו לראדומסק עוד כמאה וחמישים יהודים, אולם כעת נמצאים שמה רק כחמישים נפש, היתר עזבו בדרכם אל ארצות ה„בריחה". גם הנותרים יושבים במקום זמנית, כי אין

טילטולי־גורל בתקופת־המלחמה

רוז׳ה לדרמן (יעקובוביץ)

הבריחה מראדומסק לביאליסטוק

חודשיים וחצי עשיתי בראדומסק, לאחר שהגרמנים כבשו את העיר. פרק־זמן זה תחת השלטון הנאצי, הספיק בהחלט כדי להוכיח, שאין יותר מקום לשום אשליות־שוא וכי הדרך היחידה להצלת החיים — היא הבריחה לשטחיה המזרחיים של פולין, שנכבשו על ידי הצבא הסובייטי. דרך זו הובילה לנהר בסביבת מלקיניא, שם היו חוצים את הנהר ועוברים לשטח הסובייטי.

ב־20 לנובמבר 1939 עזבתי את ראדומסק, יחד עם בעלי שמואל רוזנשטיין, שני האחים הניאק ומשה גרונדמן ונער אחד מרחוב לימנובסקי. עברנו את וארשה והגענו אח״כ לתחנת־הגבול מלקיניא, שם השגנו איכר מאנשי־המקום, שעסק בהעברת אנשים לצדו השני של נהר בוג. בלילה צירף אותנו האיכר לקבוצת־אנשים קודמת, מורכבת אף־היא פליטים כמונו, והוביל את כולנו דרך יער עבות לחוף הנהר. במרחק לא רב מהנהר נשארנו אנו לחכות, עד שהאיכר יעביר בסירתו את הקבוצה הקודמת ויחזור לקחת אותנו.

פתאום נתגלו לנגד עינינו שני אנשים וקרדומים בידיהם, כשהם מאיימים להרגנו, אם לא ניתן להם כופר־נפש. רק הודות לערנותו של משה גורנדמן הצלחנו להסתדר איתם בסכום־כסף קטן, יחסית, כי מרחוק נשמעו צעדיו של האיכר שלנו, שחזר לקחתנו.

בגדה השניה של הנהר, עשינו את הלילה בביתו של איכר אחר. כשהאיר הבוקר, הסביר לנו הלז את הדרך באיזור המפורז — בכיוון הכפר שנראה מרחוק. החייל הסובייטי הראשון, שנתקלנו בו במבואות־הכפר, הוביל אותנו לבית כפרי, שם האכילו אותנו והסבירו כיצד להגיע לעיר ביאליסטוק.

קולקטיב ראדומסקאי בסביסלוץ׳

ביאליסטוק היתה מלאה פליטים, וקשה היה להשיג שם מקום־לינה. על כל עמוד ובכל חלון־ראווה היו מודבקות מודעות של אנשים שונים, שחיפשו את קרוביהם ומכריהם, שאבדו בדרכי־הבריחה משטחי־הכיבוש הגרמניים. גם אנו חיפשנו אנשים מראדומסק ואף פגשנו כמה מהם. היינו נפגשים במסעדה יהודית, ברחוב קופיצקה, שם אכלנו יחד ושוחחנו על העבר ועל העתיד. מן הפגישות

ההן זכורים לי: יוליק פשרובסקי, לנקוביץ, קשפיצקי, סטאשאק רוזנבלאט ואחרים. נפגשנו גם עם ד״ר רוזנביץ, שהחליט לחזור לראדומסק, באמרו: „לכם מוטב אולי להישאר פה, אולם בשבילי לא כאן המקום״. כן נפגשנו עם יחזקאל כהן, שבזמן השלטון הפולני הורשע בעוון קומוניזם ונכלא לכמה שנים. עם כניסת הסובייטים לביאליסטוק, שוחרר יחזקאל כהן מבית־הסוהר והתחיל לעבוד.

קשה היה לנו להשיג עבודה בשביל כל חברי הקבוצה הראדומסקאית בביאליסטוק. לכן החליט חלק של אנשי ראדומסק לצאת לחפש עבודה בעיירה קטנה סביסלוץ׳. כשבאנו לסביסלוץ׳ התברר לנו, כי גם כאן תנאי־הדיור הם קשים וגם העבודה אינה מצוייה. הגברים לא בחלו בשום עבודה קשה: חטבו עצים, קירצפו את הקרח ליד בארות־המים וכיו״ב. בקושי רב נתקבלו כמה מהגברים לעיבוד עורות, שם היתה העבודה יציבה יותר. עבדו שם: אשר כץ, שמואל ריזנשטיין ומשה פשרובסקי. למרות שהעבודה בבית־החרושת היתה קשה, הצטיינו אנשינו בפריון ובתפוקה. אשר ושמואל השיגו שיא בפריון־העבודה (2½ מכסות במקום אחת) והנהלת בית־החרושת היתה מאוד מרוצה מהם.

לאחר שעשינו את חודשי החורף (1940) באכסניות מקריות (גם בבית־הכנסת), הצלחנו עם בוא האביב לסדר לחלק מאנשינו דיור־קבע, אצל משפחות יהודיות. דאגנו קודם־כל לסידורם של הזוגות: אשר כץ ואשתו חנה; משה גוטמן ואשתו גוצ׳יה (ואחותו שרה); שמואל רוזנשטיין ואשתו רוז׳יה; משה פשרובסקי ואשתו ברוניה. עם הרווקים נמנו: ליפמן, בוז׳יקובסקי (אחיה של חנה), מאיר גולדשטיין ואחיו הצעיר, אשר שנקר ועוד כמה בחורים.

בגלל המחסור בעבודה והתנאים הקשים, החלטנו לחיות בצוותא ויסדנו קולקטיב. כל הרווחים הוכנסו לקופה משותפת, וזו דאגה לכך ששום ראדומסקאי לא יסבול חרפת־רעב. דאגנו לצרכיו האישיים ההכרחיים של כל אחד ואחד, והיה לכולנו סיפוק רב מגילויים של אחווה ורעות בתוכנו. הרצון המשותף להמשיך, גבר על כל הקשיים והתלאות. בתוך הימים האפורים של אותם הזמנים, מצאנו נחמה־פורתא ברגשי האחריות והעזרה ההדדית, שפעמו בלבותינו. חסרי תמימות־משפחתית, יצרנו כאן לעצמנו משפחה מלוכדת, שכל חבריה היו מוכנים בכל עת ובכל שעה לעזור אחד לרעהו. רק תודות ליחסים אלה, שנוצרו בקולקטיב הראדומסקאי שלנו, אפשר היה לשאת את נטל ההפרדה והבדידות מבני־המשפחה היקרים ביותר (אמי, שתי אחיותי ושני אחי הצעירים נשארו בראדומסק, ואילו אחי הגדול שמעון יעקובוביץ היה אותה שעה בלבוב, שם גוייס לאחר־מכן, ביוני 1941, לצבא הסובייטי, ומאז נעלמו עקבותיו).

שניים מאנשי הקולקטיב שלנו (אחד בשם פישלביץ), הגיעו לסביסלוץ׳ מהצבא הפולני, שפורק מנשקו ברוסיה־הלבנה. הם החליטו לחזור לראדומסק (פישלביץ בכדי להביא את אשתו וילדיו) ועזבי אותנו בחודש ינואר, או בתחילת פברואר של שנת 1940. מאוחר יותר (במאי וביולי 1940) קיבלתי מכתבים מהבית, בהם כתבה לי אחותי אדז׳יה שהשניים הגיעו לראדומסק, וכן כתבה לי על המתרחש בעיר ובמשפחה (המפרנסים של המשפחה היו 2 אחי הצעירים, מוניאק הניאק, שקיבלו כל אחד שכר של 6 זל׳ לשבוע ולחם אחד).

על נהר הוולגה שבמחוז ארכנגאלסק

אחרי המפקד של הפליטים, שנערך ע״י הסובייטים, באופן פתאומי, באביב של שנת 1941 — נאסרו גם אנשי הקבוצה שלנו והובלו הרחק לתוך תחומי רוסיה, יחד עם אלפי אנשים אחרים כמונו. אחרי נסיעה ארוכה למדי, ברכבת ובספינה, הגענו לירכתי הצפון של המדינה הסובייטית רחבת־הידיים — למחוז ארכנגלסק, על הנהר ולוגדה, שם נקבע מקום־מושבנו. היינו שם כ־100 משפחות, מהן 4 משפחות מראדומסק: אשר כץ ואשתו חנה; אני ובעלי שמואל; משה גוטמן ואשתו גוצ׳יה ואחותו שרה; משה פשרובסקי ואשתו ברוניה.

אסור היה לנו לעזוב את המקום. עבדנו בחטיבת־עצים ביערות ובהורדת הקליפות מהגזעים. היינו מוכרחים למלא את המכסה היומית, אחרת אי־אפשר היה להתקיים. הגברים היו עובדים בנסירת־העצים ובקטיעת־הענפים, ואילו הנשים היו שורפות את הענפים. היתה זו עבודה קשה מאוד, ביחוד בחורף, ולא פעם חשבנו בלבנו: האם נזכה להשתחרר מכאן ולראות את קרובי משפחותינו?.. הנחמה היחידה היו בשבילי המכתבים שקיבלתי מהבית. אמי ע״ה כתבה, שנשמור על עצמנו שלא להתקרר... אחותי כתבה: שכולם בראדומסק היו רוצים להיות שם — יחד אתנו... (את המכתב האחרון מהבית קיבלתי ב־22.2.1941).

כל אנשי ראדומסק, גרנו בצריף אחד והגברים שלנו עבדו כולם בקבוצה אחת. אחרי גמר יום־העבודה היינו יוצאים יחד ללקט גרגירים או פטריות שצמחו ביערות בשפע, ושעליהם היתה עיקר תזונתנו. גם כשנשלחנו לעבוד בריחוק ממקום־מגורינו, השתדלנו להיות תמיד יחד. העבודות שמחוץ לתחום־מגורינו היו קשורות בהשטת מעבורות של בולי־עץ לאורך הנהר וולוגדה, בכיוון לנמל ארכנגיאלסק. עבודות אלו היו מבוצעות בעונות האביב והקיץ, הקצרות שם מאוד, ואז היו עובדים כל שעות־היממה, במשמרות רצופות. באחת המשמרות האלה, בלילה, כשעבדנו בטעינת עצים על מגררות, נשמט מוט־עץ מידי אחד הפועלים שבקבוצתנו והנחית מכה עזה בזרועו השמאלית של בעלי שמואל. הרופא, פליט מווארשה (בשם מצקביץ׳), טיפל בשמואל וקבע, שכתוצאה מהמכה זועזעה אצלו מערכת העצבים. שמואל הועבר לעבודה קלה יותר, אולם מחוסר תרופות במקום התרושש מצבו הבריאותי מיום־ליום, והוא התהלך חולי ומר־נפש.

קציר־המוות באסיה־התיכונה

אחרי שיחרורנו מוולוגדה התפזרנו לכיוונים שונים. המשפחות כץ ורוזנשטיין הגיעו לאסיה־התיכונה, למחוז סאמרקנד. גרנו בקול־

קברו של שמואל רוזנשטיין ז״ל, שנפטר ב־7 בפברואר 1942 באוזבקיסטאן והובא לקבורה בבית־עלמין של יהודי בוכרה, בעיירה הטירצ׳ (ליד סאמרקנד).

בפתיחת המאוזוליאום בטרבלינקי

מתוך מכתב שנתקבל בראשית שנת 1965 מראדומסק

הניק זילברשטיין

...ב־10 במאי 1964, הייתי נוכח בפתיחת המזואיליאום בטרבלינקי. קשה לי לכתוב על מה שעיני ראו ועוד יותר קשה לי למסור את ההרגשה שאנחנו, היהודים האחרונים בראדומסק, חשנו במעמד מזעזע זה.

נוראה ומזעזעת היא התמונה של המון מאות האבנים הפשוטות, המשמשות כמצבות על הקהילות היהודיות שהושמדו. זוהי תמונה בלתי־נשכחת. כל אבן היא זכר לעיר, וכולן ביחד — הן בית־הקברות הגדול ביותר בעולם, בית־הקברות של היהדות הפולנית.

כשאנחנו, קומץ היהודים האחרון בראדומסק, עמדנו ליד המצבה של עירנו, ניגש אלינו אחד השרידים המעטים מעיר־המות טרבלינקי — היהודי גולאשבסקי. הוא סיפר לנו על מלחמת־הגבורה והמוות של קבוצת קצבים יהודים מראדומסק, שהוא ראה אותה במו עיניו.

באוגוסט שנת 1942 הגיעה לטרבלינקי, בין שאר המגורשים, קבוצת קצבים מראדומסק. ביצאם מקרונות ובראותם שהם מובלים למוות, הם התנפלו על שומריהם האוקראינים ואנשי הס.ס. למעלה ממחצית השעה ארך קרב בלתי שווה זה יהוא נסתיים במותם של הלוחמים היהודים, אך יחד אתם מצאו את מותם אחדים מהרוצחים.

בקשר לסיפור זה, נזכר אני, כי סמוך לפני גירושם של יהודי ראדומסק, שלח מנהל משרד־העבודה בגיטו ראדומסק, הגרמני קון, קצבים יהודים להובלת בהמות, כביכול, בשביל הצבא הגרמני. איש מהם לא חזר.

גורלם — מלחמתם הנואשת ומותם — הוחוורו לי רק עתה.

אני כותב זאת, על־מנת שזכרם יונצח בספרנו על ראדומסק. הם ראויים לכך שבצד הקדושים והגיבורים של העם היהודי לא יעדרו גם לוחמים אלמונים אלה, מבני־עירנו.

(המשך מעמוד 393)

חוז ועבדנו שם בשדות, בכל מיני עבודות. גם שמואל עוד עבד זמן מסויים, עד שחלה בדיזנטריה. הכנסנו אותו לבית־חולים, אך מצבו לא הוטב. לפי בקשתו לקחתי אותו חזרה הביתה ואחרי כמה ימים נפטר. הבאנו אותו לקבורה בבית־העלמין היהודי (הבוכארי), בעיירה הטירצ׳.

כעבור כמה חודשים חלה גם אשר כץ בדיזנטריה ומת אף־הוא מאפיסת כוחות. נשארנו שתי נשים בודדות־מסכנות והמשכנו לעבוד יחד בקולחוז (בקטיפת כותנה). לאחר־מכן עזבנו את הקולחוז, בו רעבנו ממש ללחם, ועברנו לעיירה הטירצ׳, שם עבדנו בכל מיני עבודות. שתינו חלינו בקדחת קשה, אך למזלנו יצאנו מכך בשלום.

בשנת 1946 חזרתי לפולין ונסעתי מיד לבקר בעיר־הולדתי ראדומסק. במקום שעמד פעם ביתנו, מצאתי מגרש ריק. מכל משפחתי הענפה פגשתי אז רק את דודי אברהם וילהלם, שהיה בכמה מחנות־ריכוז (ביניהם באושוויץ). הוא סיפר לי, שעוד לפני ההריגה הראשונה בראדומסק, תפסו הנאצים שני נערים, בני 16, שלחו אותם לאושביץ, שרפו שם את גוויותיהם והחזירו בקופסאות את אפרם להוריהם בראדומסק. אחד הנערים היה הבן הצעיר ממשפחת פישמן (בפינת רחוב מיצקביץ׳), ואילו הנער השני — היה אחי הצעיר הניק יעקובוביץ׳.

מפי דודי הנ״ל, נודעו לי הפרטים על גורלם של שאר בני־משפחתי. בעת ה„אקציה״ הראשונה נלקחו לטרבלינקה: אמי שיינדלה יעקובוביץ׳, אחותי אדז׳יה ובעלה ישעיה מרקוביץ׳, ואחי מוניאק. אחותי השניה. שהיתה נשואה לאברהם פרלשטיין, הסתתרה אחרי מות בעלה, בהיותה בחודש הששי להריונה. פולני מלשין גילה ל„גסטאפו״ את מקום־מחבואה, היא הוצאה משם עם עוד אנשים שהיו איתה וכולם נורו ע״י הגרמנים בבית־הקברות העירוני.

זהו סיפורה של ניצולה אחת, שיד־הגורל טילטלה בתקופת המלחמה־השואה הרחק מחיק־משפחתה בראדומסק והביאה לאחר־מכן לחיק־מולדתה בישראל.

מניצולי ראדאמסק ליד המצבה „ראדומסקו״ בעת פתיחת המאוזוליאום במחנה־ההשמדה טרבלינקי.

אפגעראטעוועטע לאנדסלייט ביי דער מצבה „ראדאמסקא״ אין פאר־ניכטונגס־לאגער טרעבלינקע, בעת דער דערעפענונג פונעם מאוזאלעאום און בית־הקברות (מאי 1964).

פון לינקס: שלמה בן יחזקאל בעסער און פרוי, צווישן זיי — העניעק זילבערשטיין; פרוי זשאלאדנזש (פון פוזשעדבורזש), די אלמנה נאך שמחה רובינאוויטש און איר איצטיקער מאן (א פאליאק), פרוי יאנעצקא.

בעת דער דערעפנונג פון דעם טרעבלינקער מאוזאלעאום

(פון אַ בריוו וואָס איז דערהאלטן געוואָרן אָנפאַנג 1965 פון ראַדאָמסק, פון לאַנדסמאַן הענריק זילבערשטיין)

...דעם 10־טן מאַי 1964 בין איך געווען ביי דער דערעפנונג פון דעם מאָוזאָלעאום אין טרעבלינקי. עס איז מיר שווער צו באַ־שרייבן וואָס מיינע אויגן האָבן געזען און גאָך שווערער איבערצו־געבן וואָס מיר, די לעצטע יידן אין ראַדאָמסק, האָבן געפילט אין דעם דאָזיקן דערשיטערלעכן מאָמענט.

גרויזאָם און שוידערלעך איז דאָס בילד פון די מאַסע פון הונדערטער פשוטע שטייגער, וועלכע דינען אַלס מצבות פון די פאַרטיליקטע יידישע קהילות. דאָס איז אַן אומפאַרגעסלעך בילד: יעדער שטיין איז אַ שטאָט, און אַלע צוזאַמען — דאָס גרעסטע בית־הקברות אין דער וועלט, דאָס בית־הקברות פון פּוילישן יידנטום.

ווען מיר, די לעצטע יידן אין ראַדאָמסק, זיינען געשטאַנען ביי דער מצבה פון אונזער שטאָט, איז צו אונז צוגעגאַנגען איינער פון די געציילטע איברגעבליבענע פון דער טויטנשטאָט טרעבלינקי — דער ייד גולאשעווסקי. ער האָט אונז דערציילט די געשיכטע פון דעם הערָאישן קאַמף און אומקום פון אַ גרופּע יידישע ראַדאָמסקער קצבים, וועלכע ער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען.

אין אויגוסט 1942 איז אָנגעקומען קיין טרעבלינקי, צוזאַמען מיט פאַרשיקטע פון אַנדערע שטעט, אַ גרופּע יידישע קצבים פון ראַדאָמסק. אַרויסגייענדיק פון די וואַגאָנען און זעענדיק אַז מען פירט זיי צום טויט, האָבן זיי זיך געוואָרפן אויף די אוקראַינער און ס. ס. לייט. מער ווי אַ האַלבע שעה האָט געדויערט דער אָנגלייכער קאַמף, און ער האָט זיך פאַרענדיקט מיטן אומקום פון די יידישע קעמפער, אָבער צוזאַמען מיט זיי האָבן אויך אייניקע רוצחים זייער טויט געפינען.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער דאָזיקער געשיכטע, דערמאָן איך אויך זיך, אַז אַ קורצע צייט פאַר דער פאַרשיקונג פון די ראַדאָמסקער יידן, האָט דער דייטשער לייטער פון יידישן אַרבייטס־אָמט אין ראַדאָמסקער געטאָ — קון, פאַרשיקט יידישע קצבים צום טרייבן כביכול בהמות פאַרן דייטשן מיליטער. פון די פאַרשיקטע איז קיינער נישט צוריקגעקומען.

זייער גורל, — זייער העלדישער קאַמף און אומקום, — איז מיר ערשט יעצט קלאָר געוואָרן.

איך שרייב דאָס, כדי איר זאָלט די דאָזיקע געשיכטע פאַראייביקן אין אונזער ראַדאָמסקער בוך. זיי האָבן עס זיך פאַרדינט, אַז ביים דערמאָנען די מאַרטירער און העלדן פון יידישן פאָלק זאָלן אויך נישט פעלן די אומבאַקאַנטע קעמפער פון ראַדאָמסק.

צעזייט און צעשפרייט איבער גאנץ אייראפע רעד. קאמ.

די אַלגעמיינע פּליטים־כוואַליע, וואָס האָט זיך געטראָגן איבער אייראָפּע נאָכן פאַרענדיקן די צווייטע וועלט־מלחמה, האָט מיטגעריסן מיט זיך אָדער געבראַכט צו דער אַנטפלעקונג פון צענדליקער ראַדאָמסקער יידן, גערַאָטעוועטע פון אומקום אויף פארשידענע אופנים.

אין די יאָרן 1945/46 האָבן זיך אויסגעפורעמט ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־גרופּעס איבער גאַנץ אייראָפּע: אין עסטרייך (ווין, זאַלבצורג, לינץ); איטאַליע (רוים, מילאַנא); פראַנקרייך (פאַריז); בעלגיע און שוועדן (דאָרט האָבן זיך אַנטפלעקט מערערע קראַנקע לאַנדסלייט אין די שפּיטאָלן און רעקאַנוואַלעסצענץ־הייזער פון שטאָקהאָלם, הוסקוואונא, בורלאנגע, בראס, פאלאון, סטראַ־טענבא־אספעוואדע א״א).

דער קאמיטעט אין לאנדסבערג

די גרעסטע קאַנצענטראַציע פון ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, נאָך דער מלחמה, איז געווען אין דייטשלאַנד: אין די „די־פּי־קעמפּס״ (פּליטים־לאגערן) פון לאַנדסבערג, ווייַדען, מינכען, פעלדאפינג, טירק־היים, מינדעלהיים, באד־רייזענהאל, זיסענהיים, נוי־אולם; ווי אויך אין שפּיטאָלן און סאַנאַטאָריומס, ווי גאוטינג א״א. אין לאַנדסבערג (בייערן) — דער ערשטער צענטער פון די שארית־הפליטה (אין די יאָרן 1945/46) — האָט זיך קאַנסטיטואירט אַ „נאווא־ראַדאָמסקער לאַנדסלייט־קאָמיטעט״, וואָס האָט אַרומגענומען נאָר ראַדאָמסקער פּליטים. אין באַשטאַנד פון דעם קאָמיטעט זענען געווען: פאַרזיצער — יעקב שוואַרצהאָור; וויצע־פאַרזיצער — אברהם אפמאן; סעק־רעטאָר — יצחק קאַרפּ; סעקר.־פאַרטרעטער — אשר דיקערמאַן; קאַסירער — יוסף קירשענצווייג; רעוויזיאָנס־קאָמיטעט — משה מלינקעוויטש, אברהם בוכמאן, אייזעל פשירָוווסקי; פאַרטרעטער אין קאָמיטעט — עליאש עפשטיין און עליאש וויגאָדזקי.

דער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַרבאַנד אין ישראל, האָט אין יאָנואַר 1946 אָנגעקניפּט אַ קאָנטאַקט מיט דעם לאַנדסבערגער לאַנדסמאַנשאַפט־קאָמיטעט. דער ערשטער בריוו פונעם לאַנדסבערגער קאָמיטעט צו די לאַנדסלייט אין ישראל דאַטירט זיך פון 20־טן מאַרס 1946 און לייענט זיך אַזוי:

אַן אזכרה אין לאַנדסבערג (דייטשלאַנד, 1946) געווידמעט דעם אָנדענק פון ראַדאָמסקער קדושים.

פון רעכטס: סעני אקרענט, טוביה קאלקא, בריינדל קאַלקא, אברהם אָפמאַן, יצחק וואַרגאן.

אל כבוד אחים יקרים מעיר ראדומסק! מיר, די 168 ראַדאָמסקער, כמעט די אַלע וואָס געפינען זיך אין דייטשלאַנד אין וואָס זענען געבליבן פון אונדזער שטאָט, האָבן שוין פיל מאָל געוואָלט מיט אייך זיך פאַרבינדן. די אַמעריקאַנער ראַדאָמסקער יידן האָבן אונדז געשריבן, אַז אין ארץ־ישראל איז פאַראַן אַ ראַדאָמסקער קאָמיטעט און צוגעזאָגט אונדז צו שיקן אייער אַדרעס. ערשט נעכטן האָבן מיר באַקומען פון אייך דעם ערשטן בריוו פון 28־טן יאַנואַר ד.י. און באלד געראפן אַ פאַרזאמלונג פון אַלע לאַנדסלייט און באשלאָסן זיך וועגדן צו אייך מיט אַן הייסער בקשה און אַ וויי־געשריי: העלפט אונדז, אחים יקרים!

מיר דאַרפן נישט אייער מאַטעריעלע הילף. מיר זענען שוין צו־געווויגן צו עסן ווינציקער, דאָס האָט אונדז שוין די טרויעריקע מלחמה אויסגעלערנט. דאָס וואָס מיר דאַרפן פון אייך, איז גייסטיקע הילף. מיר זענען שוין מער ווי אַ יאָר באַפרייט, אָבער נאָך ווייט נישט פריי. רייסט אונדז אַרויס פון די רוצחישע הענט. נעמט אונדז אַוועק פון דער פאַרשאָלטענער ערד. מיר האָבן זיך שוין געגנוג אַרומ־געוואַלגערט אויף דער דאָזיקער ערד, נע־ונד צווישן מערדער, קאַצעטן און וועלדער. עס איז שוין די העכסטע צייט, אַז מיר זאָלן ווערן צוריק כאָטש שטיקלעך מענטשן, ווייל קיין פולע מענטשן וועלן מיר שוין קיינמאָל נישט זיין. מיר האָבן דער וועלט אַזוי פיל געגעבן — אַזוי פיל בלוט, און וואָס האָט די וועלט אונדז געגעבן? די וועלט איז געבליבן צו אונדז אַזוי שטום ווי פריער.

מיר ווייסן, אַז איר קענט אונדז נישט פיל העלפן. דאָך דאַרפט איר געדענקען, אַז מיר ווארטן דאָ אויף אייערע בריוו, אויף אַייערס אַ גוט־וואָרט, און אַז ענייַ־עירך קודמים... העלפט אונדז ווי אַמ־שנעלסטן, אַז מיר זאָלן קענען האָבן די זכייה מקיים צו זיין דעם פסוק „טוב למות בעד ארצנו". מיר ווילן זיך שוין נישט שלאָגן פאַר פרעמדע לענדער. מיר ווילן נישט לעבן אויף אַ בית־הקברות. זעט, אַז מיר זאָלן וואָס גיכער קומען צו אייך אַ היים.

האַלט אַן מיט אונדז קאַרעספאָנדענץ. שיקט אונדז ביכער צום לייענען (יידישע). גיט צו וויסן וועגן אונדזער אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. מיר האָפן אַז איר וועט אונדז נישט פאַרגעסן, איר וועט אונדז גוט פאַרשטיין און ווי אַמשנעלסטן העלפן. מיר דאַנקען אייך פאַרויס און ווינטשן פיל גליק אין אייער אַרבעט. מיט פיל ברכות".

צו דעם בריוו איז געווען בייגעלייגט אַ רשימה פון 168 ראַ־דאָמסקער לאַנדסלייט, וואָס האָבן זיך צור־יענער־צייט געפונען אין מערב־דייטשלאַנד. דער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַרבאַנד אין ישראל האָט צעוויסן געגעבן אַלע זיינע מיטגלידער די נעמען פון די אַפגעראַטע־וועטע און דעם אינהאַלט פון זייער בריוו. עס איז אויך צושטאַנד־געקומען אַ ספעציעלע באַראַטונג פון אַקטיווע מיטגלידער, וועגן דער וועגדונג פון דעם „נאווא־ראַדאָמסקער־קאָמיטעט" אין לאַנדסבערג. דער קאָמיטעט פון די ראַדאָמסקער אין ישראל, האָט געענטפערט אויף דער וועגדונג (דעם 9־טן אַפּריל 1946) מיט אַ בריייטערער אויפקלערונג, אין וועלכער ס׳איז געזאָגט געוואָרן:

ס׳איז אונדז זייער שווער צו ענטפערן אויף אייער ווייַ־געשריי. מיר וואָלטן געוואָלט, אַז אונדזער ענטפער זאָל זיין מיט מעשים, אָבער ליידער איז אונדזער האָנט צו קורץ. מיר פאַרזי־כערן אייך אָבער, אַז מיר יידן אין ארץ־ישראל וועלן נישט רוען ביז איר אַלע וועט זיין מיט אונדז צוזאַמען. זאַרגט נישט — איר וועט זיין ביי אונדז נוצלעכע מענטשן און מיר וועלן נאָך צוזאַמען לעבן און בויען.

מיר וועלן אייך שיקן ביכער צום לייענען. שרייבט אונדז אין וואָס איר נויטיקט זיך. אפשר דאַרפט איר הילף פאַר קינדער? מיר וועלן פאַר אייך טאָן אַלץ וואָס ס׳איז נאָר מעגלעך".

דער קאָנטאַקט מיט די ראַדאָמסקער אין דייטשלאַנד, ווי אויך אין אַנדערע מערב־אייראָפּאישע לענדער, איז אָנגעהאַלטן געוואָרן אין משך פון דער גאַנצער צייט, נאָך דער עטאַבלירונג פון דער מדינת־ישראל (1948) איז דער גרעסטער טייל פון זיי געקומען קיין ישראל.

קאָנטאקטן מיט ראדאמסק

מיטן מאָמענט וועו די שטאָט ראַדאָמסק איז באפרייט געוואָרן פון די דייטשיש־נאַצישע אָקופאַנטן (19 יאַנואַר 1945), האָבן די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין דער גאַנצער וועלט געמאַכט אַלע אָנשטרענגונגען כדי אָנצוקניפן אַ קאָנטאַקט מיט זייער היימאַט־שטאָט. די קליינע צאָל גראַטעוועטע פון בונקערס, וועלדער און קאָנצענטראַציע־לאַגערן, ווי אויך די גרעסערע צאָל פון „ביזשענצעס" און פאַרשיקטע, וואָס האָבן דורכגעמאַכט די מלחמה אין סאָוויעט־רוסלאַנד — ווער נאָר פון די ביידע קאַטעגאָריעס ס׳האָט געהאָט די מעגלעכקייט דערצו, האָט גלייך נאָך דער באַפרייונג געצויגן צוריק אין דער אַלטער היים. אין חודש מאי 1945 האָט שוין אין ראַדאָמסק עק־זיסטירט אַ קאָמיטעט פון די צוריקגעקערטע, וואָס האָט געזאָרגט פאַר זייער מאַטעריעלער און סאָציאַלער רעסטאָוווירונג.

צווישן די ערשטע ידיעות וועגן געציילטע לעבעדיקע יידן אין ראַדאָמסק, אין די ערשטע חדשים נאָכן פאַרענדיקן די מלחמה, איז פאַרשפרייט געוואָרן די ידיעה וועגן דערמאָרדן צוויי יידן, דורך אָרטיקע פאָליאַקן (דעם 16־טן אוגוסט 1945). די דערמאָרדעטע זענען געווען: יעקב צוקערמאַן, אַן אָפיציר פון דער פוילישער זיכערהייט־פאַליציי, און יוסף קראוזע, וואָס האָט מיט 6 וואָכן פריער זיך צוריק־געקערט אַ היים (אין צייט פון קריג האָט ער דורכגעמאַכט די שרעק־לעכסטע טויט־לאָגערן פון אוישוויץ, בוכענוואַלד, מאטהאוזען און גראסראזען).

אמת, די אָרטיקע מאַכט־אָרגאַנען פון נייעם נאָכמלחמהדיקן פוילן, האָבן איינגעאָרדנט אַן אימפאָזאַנטע לוויה די צוויי אומשול־דיקע יידישע קרבנות. ביים אָפענעם קבר האָבן פאַרשטייער פון דער פוילישער געזעלשאַפטלעכקייט געהאַלטן רעדעס וועגן ברידערקייט, גלייכהייט און פרייהייט פאַר די יידן אין דעמאָקראַטישן פוילן, און האָבן געטאַדלט דעם נידערטרעכטיקן מאָרד. דער פאָרזיצער פון יידישן קאָמיטעט האָט אָבער ביים אָפענעם קבר געזאָגט דאָס פאָל־גענדיקע:

מיר גלויבן אין די גוטע אינטענציעס פון דער נייער פוילישער מאַכט און אין דער אויפריכטיקייט פון אירע אָפיציעלע פאַרשטייער, מיר ווייסן אָבער, צום באַדויערן, אַז אין דייטע שיכטן פון דעם פאָלק ברענט נאָך די שנאה צו יידן. ס׳איז דעריבער גאַנץ קלאָר ווי אַזוי ס׳וועלן זיך אויספורמען די באַציונגען אין דאָזיקן לאַנד — די יידן וועלן פאַרלאָזן פוילן. די יידן מוזן פאַרלאָזן פוילן, ווייל אָרום זיי זענען פאַרבליבן בלויז קברים און יעדעס שטיקל ערד איגעם דאָזיקן לאַנד איז דורכגעזאָפט מיטן בלוט פון יידישע קדושים. פאַר די לע־בעדיקע יידן איז דאָס לאַנד דער גרעסטער בית־הקברות אין דער געשיכטע פונעם יידנטום, און אויף אַ בית־הקברות קען מען נישט לעבן. דאָס פאַרבליבענע הייפל פוילישע יידן וויל ווייטער לעבן, צו להכעיס אַלע זייערע שונאים.

דאָס יידישע פאָלק האָט איבערגעלעבט די מצרישע פרעהס, דאָס רויטישע אימפעריום, די שפּאַניש אינקוויזיציע, דאָס צאַרישע רוס־לאַנד, דאָס היטלעריסטישע דייטשלאַנד. געגנג יידיש בלוט איז פאַר־גאָסן גאָוואָרן פאַר פרעמדע אינטערעסן. מיר סאָלידאַריזירן זיך איצט פולשטענדיק מיטן רוף פון פראָמינענטן יידיש־דייטשישן שריפטשטע־לער טאָמאַס מאַן, וועלכער האָט מיט אַ פאַר טעג פריער זיך געוועגדעט צו די דייטשישע יידן אויף דער גאַרער וועלט און זיי געוואָרנט זיך נישט צוריקקערן קיין דייטשלאַנד — נישט העלפן צוריקבויען דאָס

לאַנד, וואָס האָט געבראַכט צו דער פאַרניכטונג פונעם יידישן פאָלק אין אייראָפּע. זאָל די קללה פון פאָלק ישראל פאַרפאָלגן דייטשלאַנד עד סוף כל הדורות. און זאָלן אויך די פוילישע יידן־מערדער וויסן, אַז די קללה פון די צופעליק געראַטעוועטע יידן אין פוילן וועט אויך זיי באַגלייטן און דערגרייכן.

אַ געניער באַריכט וועגן דעם מאָרד פון די צוויי יידן אין ראַדאָמסק און וועגן פארלויף פון זייער לוויה — איז באַקומען געוואָרן איז לאַנדסמאַנשאַפט־פאַרבאַנד אין ישראל און גאָר אַ קורצער צייט נאָכדעם ווי דאָס איז געשעען. אין צווישנצייט האָט זיך די צאָל צוריקגעקערטע יידן אין ראַדאָמסק פאַרגרעסערט, אין רעזולטאַט פון דער רעפּאַטריאַציע פון פוילישע בירגער, וואָס האָבן אין צייט פון דער מלחמה זיך אויפגעהאַלטן אין סאָוויעט־רוסלאַנד.

אין משך פון יאָר 1945 האָבן קיין ראַדאָמסק זיך צוריקגעקערט בערך 300 לאַנדסלייט, וועלכע האָבן בהדרגהדיק פאַרלאָזן די שטאָט מיט דער אַלגעמיינער פליטים־כוואַליע, וואָס האָט דאַן געצויגן קיין מערב־אייראָפּע. אין יאָר 1945 זענען אין דאָרטיקן יידישן קאָמיטעט ג׳עוען טעטיק: אברהם אָפמאַן, לאה פאנסקא, יששכר מינסקי, א. בוכמאַן, א. ליכטענשטיין, ניסן נעסט, בנימין נייקראן, יעקב פישמאַן, אברהם סטודניבערג.

אין יאָר 1946 האָט די צאָל לאַנדסלייט אין ראַדאָמסק זיך פאַרקלענערט אויף קנאַפּע 50 משפחות, צווישן זיי בלויז 5—7 קינדער, געבוירענע אין רוסלאַנד אין די מלחמה־יאָרן. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט שפּעטער פאַרלאָזן ראַדאָמסק און זיך דערשלאָגן קיין ישראל.

אין יאָר 1947 אין נאָוועמבער האָט דויד קאניעצפאלער, אויפן וווּנטש פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע — אַרגאַניזירט צו דער 5־טער יאָרצייט פון דער פאַרניכטונג פון די ראַדאָמסקער יידן דורך די נאַצים, אַ יזכור־פּייערונג אויפן ראַדאָמסקער בית־הקברות. עס זענען זיך צוזאַמענגעקומען פון פאַרשיידענע שטעט אין פוילן, ביז 50 ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. אין ראַדאָמסק גופא האָבן זיך צו יענער צייט געפונען אַ 2 אָדער 3 יידישע משפחות. קיין סידור האָט זיך ביי אונדז נישט געפונען.

אויבן: קלאַפּסידרעס אין די גאַסן פון ראַדאָמסק נאָך די דערמאָרדעטע יעקב צוקערמאַן און יוסף קראוזע. אונטן: די לוויה.

די לוויה פון פאָליאַ סטראַווינסקי (פון ראַדאָמסק), וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך פוילישע כוליגאַנעס באַנדיטן אין יאָר 1945 (נאָך דער מלחמה), אין לאָדזש, בעת זי האָט זיך דאָרט געפונען אַלס דעלעגאַטין צו אַ ציוניסטישער קאָנפערענץ.

דער ערשטער חודש פון נאציסטישער הערשאפט

ישעיהו פייערמאן

אויפן שוועל פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז פאַר־שטאַרקט געוואָרן אין פּוילן די אַנטיסעמיטישע קאַמפּאַניע קעגן דער יידישער באַפעלקערונג. אין די גרויסע שטעט האָבן זיך גע־מערט די אָנפאַלן אויף יידישע סטודענטן און אויף סתם־יידן. דער סאַנאַציע־רעזשים האָט ארויסגעשיקט יידן פון די גרענעץ־פּונקטן, אַלס נישט־זיכערער עלעמענט. די מאַכט־אָרגאַנען האָבן געפאָ־דערט, אַז די יידישע בעלי־מלאכות זאָלן זיך אויסווייזן מיט אַר־בעטס־דיפּלאָמען. אויף די יידישע סוחרים האָט מען אַרויפגעלייגט גרויסע שטייערן און סטימולירט אַ פּוילישע קאָנקורענץ. ספּעציעל־געשולטע פּיקעטן־באָנדעס האָבן באַשווערט דאָס לעבן פון יידישן קרעמער.

די אַלע דאָזיקע שיקאַנעס האָבן נישט אויסגעמיטן אונדזער ליבע היים־שטאָט — ראַדאָמסק. דאָס לעבן ביי אונדז אין שטאָט איז געוואָרן וואָס אַמאָל שווערער. די פּיקעטן־באַנדעס פלעגן יעדן טאָג פּיקעטירן די יידישע געשעפטן און נישט דערלאָזן קיין פּוי־לישע קונים. איבערהויפּט אין דעם מאַרק־טאָג (דאָנערשטיק), פלעגן שטיין לעבן יעדן געשעפט 2 פּיקעטניקעס, מיט גראָבע שטעקנס, און נישט צוגעלאָזן די פּויערן אַריינגיין צו אַ יידישן קרעמער. די יידישע מאַרק־שטייער פלעגן די פּיקעטניקעס ממש שלאָגן און אַוועקנעמען מיט כוח זייער ביסל סחורה. ביינאַכט פלעגן כוליגאַ־נעס פאַרטשעפּען יעדן יידן און אים גוט אָנשלאָגן. אין איינעם אַזאַ אָנפאַל, איז געפאַלן אַ קרבן מיין פרויס אַ קוזין, אַברהם באַום, וועלכער האָט געוווינט ביי בוגייסקען אין הויז, אויף בזשעזניצקע גאַס. אַ כוליגאַן האָט אים קאַלט־בלוטיק אַריינגעהאַקט אַ מעסער אין קאַרג, דורכגעשניטן אים די אַרטעריע פון האַלדז און דערהרגעט אויפן אָרט. דעם מערדער האָט גאָרנישט פּאַסירט, ער איז אַרומ־געגאַנגען פראַנק־און־פריי ווי אַ העלד, ביי דעם פאַרדאָרבענעם סאַנאַציע־רעזשים.

ביים אויפברוך פון דער וועלט־מלחמה

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939, פרייטיק פאַרטאָג (6 אַזייגער פרי), האָט אונדז אויפגעוועקט אַ שטאַרקער אויפרייס. אין ערשטן מאָמענט האָבן מיר געקלערט, אַז עס האָט אויפגעריסן דער קעסל אין דער פאַבריק „מעטאַלורגיע". איך האָב דאַן געוווינט אין מארק נו׳ 3, ביי ליטמאַנאָוויטשן, אין דעם לעצטן הויז וואָס האָט זיך גע־גרענעצט מיטן גאָרטן פון קלאַשטאָר. איך בין אַרויס אויפן באַלקאָן און געזען פון צפון־זייט פון דער „מעטאַלורגיע" אַ שטאַרקן רויך. אַלע שכנים זענען אַרויס פון די הייזער, אָבער קיינער האָט נישט געוווּסט וואָס ס׳האָט פּאַסירט. שפּעטער איז אונדז אַלעמען קלאָר געוואָרן, אַז אַ דייטשער עראָפּלאַן האָט געוואָרפן אַ באָמבע און געטראָפן אין דער „מעטאַלורגיע"־פאַבריק (8 מענטשן זענען דער־הרגעט געוואָרן און העכער צוואַנציק פאַרוווּנדעט). אין דער זעל־בער צייט איז נאָך אַ באָמבע געפאַלן אויף דלוגע־גאַס, אונטערן משוגעים־הויז.

עס זענען געווען אויך יידישע קרבנות, און עס איז געוואָרן טרויעריק אויף דער יידישער גאַס. מען האָט אָנגעהויבן זוכן עצות איינער ביים צווייטן, און די וואָס האָבן געהאַט אַ ביסל געלט ביי זיך, האָבן גלייך פאַרלאָזן די שטאָט, וואָס ווייטער פון דער גרע־נעץ (ראַדאָמסק האָט זיך געפונען נישט־ווייט פון דער גרענעץ־שטעטל בזשעזשניצע), אָבער די מערהייט האָט זיך נישט געקענט דערצו דעצידירן. איך בין דאַן געווען פון די יעניקע, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין גראָשן ביי דער נשמה, און אַזוי אַרום האָב איך דעצידירט צו בלייבן אויפן פּלאַץ, צוזאַמען מיט מיין פרוי און 2 יאָריקן קינד (דאָס זעלבע האָט אויך באַשלאָסן מיין שכן עזל פשע־רובסקי, וואָס איז געווען אין דער זעלבער לאַגע ווי איך. בכדי צו באַרואיקן די נערוון, האָב איך אָנגעהויבן צו בויען אַ באַהעלטעניש פון לופט־אַטאַקן, מיט אַלע באַקוועמלעכקייטן: וואַסער, עלעקטרע, בעטן צום שלאָפן, סאַניטאַרע איינריכטונגען אד״ג. דאָרט איז געווען פּלאַץ פאַר 20 משפחות, און מיר האָט מען אויסגעקליבן אַלס קאָ־מענדאַנט. אַ סך אַלטע־לייט און קראַנקע פון אונדזער הויף האָבן זיך אַריבערגעטראָגן צו באַקאַנטע און צו משפחה, אין אַנדערע הייזער.

ביינאַכט האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דער סטאַראָסטע און אַלע אַנדערע מלוכהשע אָנגעשטעלטע האָבן זיך עוואַקואירט פון שטאָט. אַ גאַנצע נאַכט האָבן זיך געצויגן אויך פון די אַרומיקע דערפער די פּוילישע אָסאַדניקעס, וועלכע האָבן געטריבן סטאַדעס פון זייער לעבעדיקן אינווענטאר. די פּאָליציי האָט געשריען, אַז יידן מאַכן אַ פּאַניק, און אַליין זענען זיי אַרומגעלאָפן ווי פאַרסמטע מייז. אויפן פאַרטאָג האָט זיך עוואַקואירט דער פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט, און די שטאָט איז געבליבן הפקר.

די איינוווינער פון אונדזער באַהעלטעניש („סכראָן"), האָבן באַשלאָסן אַרויסצוגיין פון שטאָט ביז ס׳וועט אַריבערגיין דער ערשטער שטורם. איך און עזל פשערובסקי, מיט אונדזערע משפ־חות, זענען אַרויס דורך נייקראַנס הינטערשטן טויער, מיט דער כוונה, צו גיין קיין קאַמינסק, ווו מיר האָבן געהאַט אַ זומער־ווי־נונג. ווען מיר זענען דערגאַנגען ביזן סטראַזשאַצקן גאָרטן, ביים קינאָ, האָבן מיר באַגעגנט חיים־מענדל אַהראָנאָוויטש מיט זיין ערשטער פרוי בעלא, פון דער היים גראָסמאַן (זי איז געווען איז 9־טן מאָנאַט). פּלוצלינג האָבן מיר באַמערקט אַ גרויסן לאַסט־וואָגן מיט מענטשן וואָס האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, און חיים־מענדל האָט אויפגעהאַלטן די פערד. אונדזערע דריי משפחות (מיט די קינדער) האָבן אָנגעהויבן אַרויפקלעטערן אויפן וואָגן, אָבער מיט אַמאָל האָט זיך דערהערט אַן אויפרייס און אַ גרופּע באָמבאַרדיר־עראָפּלאַנען האָבן דורכגעפלויגן איבער אונדזערע קעפּ. די פערד האָבן זיך צעטראָגן בעת עזל פשערובסקעס פרוי מיט אונדזערע 3 קינדער זענען שוין געווען אויפן וואָגן. מיר האָבן נאָכגעשריען, אַז זיי זאָלן אויף אונדז וואַרטן ביי קאַמינסק, אין סטראַווינסקיס וואַלד און זאַלבע־דריט (איך, מיין פרוי און עזל, מיט די 2 פּוסטע קינדער־וועגעלעך), האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין. אויפן וועג האָבן אונדז די באָמבאַרדיר־עראָפּלאַנען באַשאָסן פון מאַשין־געווער. מיר האָבן זיך אָנגעשטויסן אויף איבערגעלאָזטע אויף־הפקר בעטגעוואַנט, וואַליזעס, פּעקלעך — פון די יידן, וואָס זע־נען געלאָפן פאַר אונדז ראַטעווען זייער לעבן. אַ סך פון זיי זענען צום וואַלד נישט דערגאַנגען, ווייל זיי זענען געפאַלן טויט אויפן וועג. דאָס דאָזיקע טרויעריקע בילד איז געוואָרן פאַר אונדז נאָך טרויעריקער, ווען מיר זענען אָנגעקומען אין וואַלד און נישט גע־טראָפן דאָרט פשערובסקיס פרוי מיט אונדזערע קינדער. דאַקעגן האָבן מיר זיך דאָרט אָנגעשטויסן אויף 2 באַקאַנטע פּוילישע „העלדן": אַרלינסקי, דער קאָמענדאַנט פון פּאָליציי, און דער וויצע־סטאַראָסטע — איינער מיט אַ ביקס און דער צווייטער מיט אַ רע־וואָלווער האָבן געשאָסן צו די דייטשע באָמבאַרדיר־עראָפּלאַנען...

מיין זומער־ווינונג אין קאַמינסק איז געווארן פאַרוואַנדלט אין א מקום־מקלט פאר 10 ראַדאָמסקער משפחות. מיר זענען גע־לאָפן ווייטער, כדי צו געפינען פשערובסקעס פרוי מיט די קינדער. אין משך פון 5 טעג האָבן מיר דורכגענישטערט 10 אַרומיקע דער־פער, און געטראָפן אויף דעם וועג צענדליקער „ביעזשענצעס" פון ר׳אַדאָמסק, צווישן זיי אַ סך אַלטע און קראַנקע פרויען. דאָרט איז צב״ש געווען אברהמעלע שענקערס פרוי, וואָס איז יאָרן־לאַנג געלעגן מיט געשוואָלענע פיס, און איצט האָט איר דער אימפעט געיאָגט זיך צו ראַטעווען.

דער צוריקקער אין שטאָט

נישט האָבנדיק געפונען די קינדער, האָבן מיר באַשלאָסן זיך צוריקקערן אין שטאָט, אין וועלכער ס׳האָבן שוין געבאַלעבאַטעווען די דייטשן. מיר זענען אַריין אין שטאָט דורך דער סטזשאלקאָווסקע־גאַס, פון רעכטן זייט צמענטאַזש. די גאַנצע געגנט, וואָס איז ג׳ע־וועז באַווינט כמעט 99% דורך יידן, האָבן די פוילישע כוליגא־נעס פאַרברענט און צעראַבירט. מיר זענען געגאַנגען דורך די דלוגע־גאַס, דורך אייכנערס הויז. דאָן אַרויף אויף פשעדבאָרסקי גאַס, זיך אַריינגעגנבעט אין רבס הויז און געקומען צוריק דורך נייקראַנס הינטערשטן טויער אין מיין הויף. מיר זענען געווען די ערשטע וואָס האָבן זיך צוריקגעקערט אין דעם הויף און געטראָפן אַלץ חרוב, ווייל אַ באָמבע איז געפאַלן 4 מעטער פון הויז.

כ׳האָב זיך דערמאָנט, אז אברהם גראָסמאנס שוויגער, אייזק קליי־נערמאַן, אַ ייד פון איבער 90 יאָר, איז געלעגן לאַנגע יאָרן קראַנק אין בעט און כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז ער האָט אַוודאי נישט געקענט אַנטלויפן. כ׳בין אַריין זען וואָס הערט זיך דאָרט און טאַקע אים געטראָפן ליגנדיק אַ טויטן אויף דער ערד, 2 מעטער פון בעט (ווייזט אויס, אַז ער האָט געפרוווט זיך צו ראַטעווען). שפעטער האָבן מיר אים קובר געווען אויפן בית־הקברות.

מיר האָבן נאָך אַלץ נישט געווסט וווּ זענען אונדזערע פאַר־לאָרענע קינדער. ערשט אויפן 8־טן טאָג האָבן זיך אָנגעהויבן בא־ווייזן אַנדערע צוריקגעקערטע אין שטאָט, פון זיי האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז די גאַנצע גרופע מיט וועלכער די פרוי פשערובסקי און די קינדער זענען געווען אויפן וואָגן, געפינען זיך אין אַ דאָרף ביי אַ פויער. מיט 2 טעג שפעטער זענען זיי אלע געקומען צוריק אין שטאָט.

דער „שוואַרצער דינסטיק"

די דייטשן האָבן געמאַכט אָפטע אָבלאָווס אויף מענער און געכאָפט זיי צו צוואַנגס־אַרבעט. מען האָט אָנגעפאַנגען ווידער צו קלערן וווּ זיך אויסצובאַהאַלטן. בעת די אָבלאָווס האָבן די דייטשן געזוכט אין אַלע פלעצער און בייַ דער געלעגנהייט אויך געראָבירט. מיין פרוי האָט אָנגעפאַנגען צו בויען אַ דאָפלטע וואַנט אויפן בוידעם (ברעטער דערצו האָבן מיר גענומען פון די צעשטער־טע הייזער). מיר האָבן פאַרהאַנגען די וואַנט מיט אַלטע זאַכן, ס׳זאָל זיין שווער צו דערקענען אַז דאָרט געפינט זיך נאָך אַ צימער. בעת דעם „שוואַרצן דינסטיק" האָבן עטלעכע שכנים געגאַסן פון דער באַהעלטעניש.

יענעם דינסטיק, ביז 9 אַזייגער פרי, זענען שוין פאַרגעקומען 6 אָבלאָווס אין אונדזער הויז. אין גערער „שטיבל", וואָס איז געווען אין נייקראַנס הויף, אַ 30 מעטער פון מיין הויז, האָבן זיך די מענטשן דערוווסט פון אונדזער באַהעלטעניש („בונקער") — זיי זענען אַריבער צו אונדז מיטנעמענדיק אַ 10 ספרי־תורות. (אַ גאַנצער מנין חסידים זענען אַריבער). די ס.ס.־לייט זענען עטלעכע מאָל געווען אויפן בוידעם, אָבער זיי האָבן אונדז נישט אָנטדעקט. די חסידים האָבן געזאָגט תהילים און די אָנדערע האָבן געריסן די האָר פון קאָפּ. ביי יעדן באַזוך האָבן די דייטשן מיט די ביקסן־קאָל־בעס דעמאָלירט דעם בוידעם. מיינע נערוון האָבן דאָס נישט גע־קענט אויסהאַלטן און כ׳האָב זיך דעצידירט אַרונטערצוגיין צו דער אַרבעט.

כ׳האָב גענומען אַ רידל אין האָנט און זיך צוגעשלאָגן צו אַ גרופע אַרבעטנדיקע אין די גאַסן. מיר האָבן געדאַרפט פאַרשיטן אין מאַרק די לופט־שוץ־גריבער, וואָס די פאַליאַקן האָבן געהייסן גראָבן. ס׳האָבן דאָרט געאַרבעט אַן ערך 100 יידן, צום טאַקט פון די דייטשע געשריייען: האָפּ, האָפּ. וועט ס׳האָט קיין רידל נישט גע־האָט האָט געמוזט שפרינגען צום טאַקט האָלטנדיק זיך ביים האַלדז. וועט ס׳האָט נישט געקענט אַרבעטן לויטן טאַקט, פלעגט באַקומען געשלאָגן איבערן קאָפּ. די דייטשן האָבן געשאָטן ערד אין פנים און מען האָט נישט געטארט זיך איינבייגן אָדער אומדרייען. דער טאַקט האָט געיאָגט, טרערן און בלוט האָבן זיך געגאָסן אַזוי ווי וואַסער.

פרייע „מיטאָג־שטונדע"

אַרום 12 אַזייגער האָט געהייסן „מיטאָג־שטונדע". מען האָט זיך פאַרמירט אין רייען, צו 6 מאָן, און מאַרשירט ביז צו דער בריק. דאָרט האָט דער ס.ס.־אָפּיצער אונדז פאַרזאָגט מיר זאָלן זיך רואיק פאַרהאַלטן, אַוועקלייגן זיך אויף דער ערד, נישט קוקן און נישט הויבן דעם קאָפּ. מיר זענען געלעגן כמעט אייגער אויפן אַנדערן, און אויב עמעצנס פיס האָבן אַרויסגעשטעקט פון דער ריי, האָבן די דייטשן אויסגעגלייכט די שורה מיט שמיץ פון די שפיצריטן. זיי האָבן געשלאָגן מכת־רצח, אַרויסגענומען פון די רייען יידן מיט בערד און אויסגעריסן די בערד צוזאַמען מיטן פלייש. זיי האָבן די גאַנצע צייט געשאָסן פון אַ מאַשין־געווער אין דער לופט און טאַקע אים דראָט, אַז זיי וועלן אונדז אַלעמען אויסשיסן. די דאָזיקע „מיטאָג־שטונדע" האָט געדויערט ביז 1 אַזייגער, און מען האָט אונדז גע־טריבן צוריק צו דער אַרבעט — צום „באָבע־דזיאַדע"־גאָרטן, וווּ מיר האָבן ווידער געדאַרפט פאַרשיטן די לופט־שוץ־גריבער, אונטער דעם זעלבן אַקאָמפּאַנעמענט: האָפּ, האָפּ.

די יידן, וואָס מען האָט געכאָפט ביי די אָבלאָווס, האָבן די דייטשן געבראַכט צו אונדז דורכן טייכל ראַדאָמקע. מען פלעגט זיי צופירן גרופּנווייז צום ברעג פון טייכל, ביז צו די שפיציקע שטיי־נער, און דאָן אַריינשטויסן זיי פון דער הויך אין וואַסער אַריין. זיי פלעגן קומען צו אונדז נאַסע, פאַרשמירטע מיט בלאָטע, צעקאָלע־טשעטע פון די שטיינער און אינגאַנצן פאַרבלוטיקטע. עטלעכע פון זיי האָבן די דייטשן געהייסן אַריינגיין אין די באָמבע־גריבער, זיך אַראָפלאָזן ביז צום האַלדז כדי זיי צו באַגראָבן לעבעדיקערהייט. די דאָזיקע האָט מען געהייסן זינגען „התקווה" און בלויז על־פי־נס האָט מען זיי צוריק אַרויסגעצויגן פון די גריבער (איינער פון די בא־גראָבענע איז געווען מיין פעטער יששכר מאַרטענפעלד).

אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר געאַרבעט, אָן עסן און אָן אַ לעק וואַ־סער. 5 אַזייגער נ״מ, פאַרן אָפּלאָזן פון דער אַרבעט, האָט מען אַלע־מען באַזוכט און אַרויסגעלאָזן אויף דער קאַליסקע־גאַס. דאָרט איז געשטאַנען אַ לאַנגער שפאלער פון פאָלקס־דייטשן, מיט זייערע פאַ־מיליעס, און סתם פוילישע כוליגאַנעס און אַנטיסעמיטן. זיי פלעגן אונדז וווּדער שלאָגן, אונטערשטעלן אַ פוס מען זאָל פאַלן, און אָנטאָן פאַרשידענע צרות. די זעלבע סצענעס האָבן זיך איבערגעחזרט אויף אַלע איבעריקע אַרבעט־פלעצער (ביי „מעטאַלורגיע", אויפן מאַרק, ביים סטראַשאַצקן גאָרטן אא״וו). אין סטראַשאַצקן גאָרטן האָט אַ ס.ס.־מאַן געשיקט פריימאַנס אַ זון (פון האָלץ־סקלאַד) ברענ־גען אַ פלאַש לעמאָנאַד. נאָכדעם ווי דער דייטש האָט אַ העלפט אויס־געטרונקען, האָט ער דאָס איבעריקע געגעבן דעם יידן צו טרינקען, אָבער וועמען דער לעצטער האָט דאָס פלעשל געגומען צום מויל, האָט דער דייטש אַ קאַפּע־גטאָן מיטן פוס אין פלעשל און אויסגעהאַקט דעם יידן אַלע ציין.

דריי קרבנות אין א מאנטיק

א געווײסן מאָנטיק, האָט מען צווישן אַנדערע געכאַפט אויך מײַן שוואָגער חיים־אהרן גאָסלאָווסקי (אַ קאַמאַשן־שטעפער), צוזאַמען מיט בערלינערן און דאָמבראָוערן, און זיי געבראַכט אַרבעטן אין דער „מעטאַלורגיע". ביים ענדע דער אַרבעט האָט מען אַלע אַר־בעטער רעווידירט און ביי יעדן איינעם געפרעגט: וווּ ער האָט גע־אַרבעט דעם לעצטן שבת. די 3 אויבנדערמאָנטע האָבן געענטפערט, אַז זיי האָבן שבת אויך געאַרבעט אין דער „מעטאַלורגיע". זיי האָבן אָבער נישט געווּסט, אַז די ס.ס.־לייט האָבן פאַרזאָגט די אַלע יעניקע ווָאס האָבן טאַקע שבת געאַרבעט אין דער „מעטאַלורגיע", אַז זיי זאָלן פרייוויליק זיך צושטעלן מאָנטיק צוריק צו דער אַרבעט, אַנ־דערש וועלן זיי באַקומען טויט־שטראָף. היות ווי די 3 דערמאָנטע זענען געווָארן געכאַפט מאָנטיק ביי אַן אָבלאָווע, האָט מען זיי אַוועק־געפירט אין קאַמינסקער וואַלד און דאָרט דערשאָסן.

דאָס אַלץ ווָאס כ׳האָב אויבן דערציילט, איז פאַרגעקומען אינעם ערשטן חודש פון דער שוידערלעכער אומקום־תקופה (פון 1־טן סעפ־טעמבער ביז 1־טן אָקטאָבער 1939), בלויז איין חודש פון דער נאַציס־טישער הערשאַפט אין ראַדאָמסק.

אין קאשמאר פון די בונקערס

אברהם גליקסמאן

דאָס וואָרט „בונקער" איז געווען זייער פאָפולער אין געטא. בדרך־כלל שטעלט מען זיך פאָר, ווען מען זאָגט „בונקער", אַ פאַר־שטעקט־פלאַץ פון אייזן־בעטאָן מיט טורעמס איבערן שטח, פון וועלכע עס קוקן אַרויס מאַשין־געווער. אָבער די געטאָ־בונקערס זע־נען געווען פשוטע באַהעלטענישן וועלכע האָבן געדינט די פאַרפאָלגטע זיך אויסצובאַהאַלטן אין אַן עת־צרה פאָר די דייטשן.

שוין אין דער ערשטער תקופה פון דער מלחמה האָבן זיך אין ס׳רוב דירות אין געטאָ גענומען א״ג בונקערס. דאָס זענען געווען פרימיטיווע באַהעלטענישן, ווי למשל, אַ פאַרמאַסקירטע שאַנק, אַ קעמרל אָדער אַן אַריינגאַנג אין אַ קעלער, וועלכער איז געווען פאַר־שטעלט דורך אַ קאַסטן. דאָ האָט מען זיך אויסבאַהאַלטן בעת מען האָט געכאַפט צו דער אַרבעט („לאפאנקעס" זענען פאַרגעקומען על־פי רוב ביינאַכט). מען האָט דעמאָלסט גענומען מענטשן אויפצורוימען דעם שניי פון די וועגן אין ווינטער אָדער צו פאַרשידענע אַנדערע צוואָנגס־אַרבעטן. וועמען עס האָט זיך נישט געמאָלדן די געהעריקע צאָל מענטשן, וועלכע דער אַרבעטס־אָמט באַשטימט, האָט מען צוקאָמפלעטירט דורך כאַפן צופעליקע מענטשן. די הויפטראָל האָבן אָבער די בונקערס געשפילט בעת די „אַקציעס".

וועמען עס האָבן אָנגעהויבן דערגיין קיין ראַדאָמסק די ידיעות וועגן אַקציעס אין די פוילישע שטעט און שטעטלעך, האָט זיך אויך דאָ אָנגעהויבן די בהלה פון אַרבעטס־קאָמאַנדע מיט סטעמפלען. אָבער אין געטאָ איז אַרומגעגאַנגען אַ וועריטל: „גוט פאַרשטעקט איז בעסער ווי געדעקט", וואָס עס האָט געהייסן, אַז אַ גוט באַהעלטענישׂ איז זי־כערער ווי די אלע דייטשע הבטחות. מען דאַרף זיך בעת דער אַקציע אויסבאַהאַלטן און שפּעטער אַרויס און זיך אויסמישן מיט די פאַר־כליבענע אין געטאָ. קודם כל האָט מען באַהאַלטן זקנים און קינדער, וועלכע האָבן נישט געהאָט קיין שום שאַנסן ארויסצודרייען זיך פון די אַקציעס. מען האָט אָנגעהויבן בויען „בונקערס" און זיי זענען גע־בויט געוואָרן בשותפות פון גאַנצע משפחות אָדער גרופעס שכנים. אין די דאָזיקע בונקערס האָט מען געדאַרפט פאַרזיכערן דעם צופלוס פון לופט, אָנזאַמלען שפייז און וואַסער און ווי מעגלעך אידעאַל פאַרמאַסקירן. די בונקערס האָט מען געבויט על־פי־רוב אין קעלערס אָדער אויף בוידעמס, מען האָט אָפּגעטיילט אַ חלק פון קעלער אָדער בוידעם און מען האָט אויסגעבויט אַ וועטל וואָס איז געווען אין גאַנצן ענלעך צו די אַרומיקע וועטל. שפּעטער האָט מען פאַרטראַכט אַ גוט־פאַרמאַסקירטן אַריינגאַנג און פאַרזאָרגט זיך מיט נויטיקע זאַכן און שפייז פאַר די באַהאַלטענע, אויף עטעלעכע טעג. אַ גרויסער מכשול אין די קעלערס איז געווען דער מאַנגל אין לופט, וואָס איז געווען אַ סיבה פון אַ סך דורכפאַלן.

געווען אַ סך בונקערס וואָס זענען געווָארן זייער שכלדיק אַראַנ־זשירט: איינער אַזאַ בונקער איז געווען אין גאָרטן פון די מינשקע־ווִיטשעס אויף דער סטזשאלקאווסקע־גאַס; ער האָט זיך געפונען טיף אין דער ערד און צו אים האָט געפירט אַ גוט־פאַרמאַסקירטער אַריינ־גאַנג פון די קוסטעס. דער בונקער איז געווען פאַרזאָרגט מיט לופט און שפייז און אין אים האָבן זיך געפונען אַ סך מענטשן בעת דער ערשטער אַקציע. אין הויז אויף מיצקעוויטשאַ 3 (דאָס צווייטע הויז פון דער קהילה, אין וועלכן איך האָב געווינט, זענען אויפגעשטעלט געוואָרן דריי בונקערס: אייַנער אין קעלער, דורך די משפחות פיש־מאַן און זאמבעק; און צוויי אויפן בוידעם (אייַנער דורך אונדז און דער צווייטער דורכן פאָטאָגראַפיסט ווילהעלם).

פאַר די אַקציעס האָט זיך יעדער בונקער אויסגעזוכט אַ פאַר־טרויאונגס־מאַן על־פי־רוב פון צווישן די פאָליציי־לייט. די פא־ליציאַנטן, וועלכע זענען געווען זיכער אַז זיי וועלן פאַרבלייבן נאָך דער אַקציע, האָבן זיך געדאַרפט קאָנטאַקטירן מיט די באַזונדערע בונקערס נאָכן סוף פון דער אַקציע און אינפאָרמירן זיי וועגן מצב אינדרויסן. בלויז אַ קליינע צאָל מענטשן האָט בכלל פאַרלאָזן דאָס געטאָ כדי אויסצובאַהאַלטן זיך ביי קריסטן.

עטלעכע טעג פאַר דער לעצטער אַקציע בין איך געוואָרן קאָנפאַרירט צוזאַמען מיט די אַנדערע אַרבעטער פון זנאימראווסקיס טאַרטאַק אין פייערמאַנס הויז אויף דער פשעדבאַרסקע־גאַס. אַ טיי־לל פון מיין משפחה האָט זיך דאָן געפונען אויסערן געטאָ, בלויז דער טאַטע איז פאַרבליבן אין געטאָ און באַשלאָסן זיך אויסבאַהאַלטן אין בונקער, וועלכן מיר האָבן צוגעגרייט.

ערב דער אַקציע האָב איך מיך אַריינבאַקומען אויף דער מיצ־קעוויטשער גאַס, כדי זיך צוזעגענען מיטן טאַטן און משפּיע זיין אויף אים ער זאָל ווי אַמגיכסטן אַריין אין בונקער. דער טאַטע האָט מיך צוגערעדט אַז איך זאָל זיך מיט אים אויסבאַהאַלטן, אָבער מיין חשבון איז געווען אַ פשוטער: עמיצער מוז פאַרבלייבן אין דרויסן כדי צו העלפן די באַהאַלטענע.

עס האָט זיך דערנענטערט די לעצטע נאַכט פאַר דער אַקציע און דאָס געטאָ איז געוואָרן הערמעטיש אַרומגעשטעלט דורך ס.ס.־לייט און אוקראינער. איך האָב זיך געפונען צווישן אַ גרויסע גרופע טאַרטאַק־אַרבעטער, וואָס האָט זיך קאָנצענטרירט אין פייערמאַנס הויז, אויף דער פשעדבאַרסקע. דער ערשטער קרבן אין דעם הויז איז געווען פרוי לאכמאן, וועלכע איז געשטאָרבן אין בונקער־קעלער און איז דאָרטן צייטווייליק געקומען צו קבורה. מיר זענען געזעסן אַ גאַנצע נאַכט נישט צומאַכנדיק קיין אויג. באַלד אינדערפרי האָט זיך אָנגעהויבן די אַקציע לויט דעם פון־פאַרויס צוגעגרייטן דייטשן פלאַן.

ראדאמסקער יידן אין סקארזשיסקער „האסאג"

משה הארטמאן

קיין סקאַרזשיסק (סקאַרזשיסקאָ־קאַמיעננאַ) זענען אָפּגעשיקט געוואָרן צוויי טראַנספּאָרטן פון ראַדאָמסקער יידן. די ערשטע גרופּע וואָס האָט געציילט 150 נפשות, איז געפירט געוואָרן אַהין דעם 29־טן אָקטאָבער 1942 — דריי וואָכן נאָך דער ערשטער „אויסזידלונג".

די צווייטע און לעצטע גרופּע איז אָפּגעשיקט געוואָרן צוויי טעג נאָך דער צווייטער „אַקציע" אין ראַדאָמסק — דעם 9טן יאַנואַר 1943. די דאָזיקע גרופּע האָט געציילט 224 יידן און איז באַשטאַנען על־פי רוב פון די אַרבעטער אויף זנאַמיעראַווסקיס האָלץ־פּלאַץ (טאַרטאַק). דאָס איז געווען דער איינציקער אַרבעטס־פּלאַץ בעת דער ליקווידאַציע פון דער „יידן־שטאָט" ראַדאָמסק. (אַחוץ דער קליי־נער גרופּע פון אַן ערך 40 מאַן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע).

אין צווייטן טראַנספּאָרט, וועלכער איז באַשטאַנען פון בלויז מענער, האָבן זיך אויך געפונען מיליץ־לייט פון געטאָ און אַ באַ־דייטנדיקע צאָל יידן פון זשארקי.

די טראַנספּאָרטן זענען געווען שטאַרק באַוואַכט דורך דעם ווערקשוץ פון סקאַזשיסקער „האסאג" — דאָס איז געווען אַ גרויסער דייטשער קאָנצערן פון אַמוניציע־פאַבריקן א.נ. הוגא שניידער גע־זעלשאַפט אין לייפּציג. נאָכן אָנקומען קיין סקאַרזשיסק זענען אַלע אַדורכגעגאַנגען אַ גענויע רעוויזיע, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט באַטנשלאַגער, דער הויפּט־וואַך־פירער פון דער האַסאַגער ווערק־שוץ. ער האָט אויפגעפאָדערט אַלעמען אַוועקצוגעבן דאָס געלט, ווערטזאַכן און גאָלד, דראָענדיק דערביי מיט שיסן יעדן איינציקן ביי וועלכע מען וועט עפּעס געפינען נאָך דער רעוויזיע.

דער פחד צווישן די אָנגעקומענע איז געווען גרויס און די יידן האָבן על־פי־רוב אַוועקגעגעבן דאָס גאַנצע געלט און צירונג וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט. די דייטשע און אוקראינישע וואַכלייט האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט דעם וואָס מען האָט זיי אָפּגעגעבן פון אייגענעם ווילן, נאָר זיי האָבן נאָך אַדורכגעפירט אַ גרינטלעכע רעוויזיע און צוגענומען אַ חוץ געלט — זייגערלעך, אויך מלבושים און וועש. הקיצור, דאָס לעצטע האָב־און־גוטס, וואָס איז נאָך עמעצן פאַרבליבן. בלויז זייער אַ קליינער צאָל יידן איז געלונגען אויסצובאַהאַלטן אַביסל געלט.

דער „האַסאַג" האָט פאַרמאָגט אין סקאַרזשיסק דריי פאַבריקן, וועלכע זענען געווען באַצייכנט: ווערק ‚א', ווערק ‚בע' און ווערק ‚צע'. אַ גרויסער טייל פון די ראַדאָמסקער האָט געאַרבעט אויפן ווערק ‚א', די איבעריקע זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אויף די ווערק ‚בע' און ‚צע'.

ביי יעדער פון די דריי פאַבריקן איז געווען אַ לאַגער אין וועלכן די יידן האָבן געוווינט. דער לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכיקער דראָט. אינעווייניק האָט אים געהיט די יידישע מיליץ און פון דרויסן די ווערקשוץ. די ווערקשוץ איז באַשטאַ־נען פון אוקראַינער, ווייסרוסן און פאָלקס־דייטשן, וועלכע האָבן גע־האַלטן אויך די שמירה אין די פאַבריקס־בנינים.

אַ חוץ די וואַכלייט, געסטאַפּאָ און ס.ס.־לייט, וועלכע זענען געווען די אַפּוטרופּסים פון לאַגער, האָט קיינער נישט געטאָרט אין אים אַריינקומען. די פאַרוואַלטונג פון לאַגער האָט זיך געפונען אין יידישע הענט. אין שפּיץ פון לאַגער אין ווערק „א" איז פון אָנהויב (סוף 1941) געשטאַנען אַ לעמבערגער ייד מיטן נאָמען זאַלצמאַן, יועלכער איז שפּעטער דערשאָסן געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ. נאָך אים האָט דעם פּאָסטן פון לאַגער־קאָמענדאַנט פאַרנומען אַ קעלצער ייד מיטן נאָמען אַלבירט.

די אויספיר־מאַכט פון לאַגער איז געלעגן אין די הענט פון דער יידישער מיליץ. בראש פון דער מיליץ אויפן ווערק „א" איז געשטאַ־נען טעפערמאַן פון ראַדאָם און קזשעפּיצקי פון ראַדאָמסק. די עיקר־אויפגאַבע פון דער מיליץ איז געווען צו היטן דעם לאַגער בייטאָג אין ביינאַכט ווי אויך פירן די יידן צו דער אַרבעט. אין דער מיליץ און אין דער לאַגער־פאַרוואַלטונג האָבן זיך געפונען מענטשן אומ־פאַראַנטוואָרטלעכע, וועלכע זענען זיך אַכזריותדיק באַגאַנגען מיט זייערע ברידער.

די ווינונגס־באַדינגונגען אין די לאַגערן זענען געווען זייער שלעכטע. די מענטשן האָבן געוווינט אין האָלץ־באַראַקן מיט פּרי־טשעס אויף דריי־פיר שטאָק. אויף איין געלעגער זענען געשלאָפן צוויי מענטשן. אויפן ווערק „א" האָט מען ביז מאי 1943 געוווינט אין גרויסע־לאַנגע באַראַקן, וואָס האָבן געמאַכט דעם איינדרוק פון פערד־שטאַלן. אויף די פּריטשעס איז געלעגן בלויז שטרוי און די מענטשן האָבן אַפילו נישט באַקומען קיין קאָלדרעס צוצודעקן זיך.

למען האמת, דאָרט איז אויך געווען אַ געמויערטע געביידע, אָבער אין איר האָבן געוווינט די לייט פון דער מיליץ און פון דער לאַגער־פאַרוואַלטונג, סאַניטאַרן און אַ קליינע גרופּע פאַרמעגלעכע, וועלכע האָבן דערפאַר באַצאָלט.

די סאַניטאַרע באַדינגונגען זענען געווען שוידערלעכע. די מענטשן האָבן נישט באַקומען קיין וועש איבערצובייטן. נישט בעסער האָט אויסגעזען מיט דער דערנערונג. מען האָט באַקומען 200 גראַם ברויט טעגלעך און אַ שיטערע זופּ. די קיך איז געווען זייער אַ שלעכטע און דאָס עסן האָט נישט אַנטהאַלטן קיין שום פעטסקייטן. אין דער פרי און אין אָוונט האָט מען פאַרטיילט שוואַרצע קאַווע. נישט קיין וווּנדער טאַקע, אַז די מענטשן זענען געווען נישט דערנערט און אָפּגעשוואַכט.

נישט לייכט איז געווען די אַרבעט פון די ראַדאָמסקער, וועלכע זענען געווען באַשעפטיקט אויפן ווערק „א". אַן אויסנאַם זענען געווען די, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער טישלעריי און ביי די אויטאָמאַטן. די אַרבעט האָט געדויערט צוועלף שעה טעגלעך און אויף געוויסע אָפּטיילונגען האָט מען אויך געאַרבעט ביי נאַכט.

אין דער פאַבריק זענען די יידן געקומען אין קאָנטאַקט מיט פּאָליאַקן, וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט. דער רוב פון זיי האָט זיך באַצויגן צו יידן פיינטלעך און כדי אויסצופרעסן געלט האָבן זיי געטריבן די יידן צו דער אַרבעט מיט שטעקנס און געשלאָגן מכות־רצח. די פּאָלאַקן זענען געווען פאָראַרבעטער און געהאַט די השגחה איבער די יידן, אז זיי זאָלן מאַכן די באַשטימטע נאָרמע.

אַ באַזונדער קאַפּיטל פאַר זיך איז געווען דער ווערק „צע". די פאַבריק האָט זיך געפונען דריי קילאָמעטער הינטער דער שטאָט און מען האָט דאָרט אויסגעאַרבעט פיקרין און טראטיל. די מענטשן, וועל־כע האָבן געאַרבעט ביים פיקרין זענען געווען געל. דער שטויב האָט זיך איינגעפרעסן אינעם פנים, אין די האָר און אין די מלבושים פון די אַרבעטער און, פאַרשטייט זיך, שלעכט געווירקט אויפן געזונט. (דאָ האָבן געאַרבעט צוויי זין פון יצחק וואַרגאָן פון ראַדאָמסק). מיט טראטיל האָט מען אָנגעפילט גראַנאַטן און די אַרבעט איז פאָרגע־קומען ביי אַ זייער הויכער טעמפּעראַטור. אויך דער דאָזיקער אויפ־רייס־מאַטעריאַל האָט שלעכט געווירקט אויפן געזונט. די פּאָליאַקן,

וועלכע האָבן געאַרבעט אויף די אָפּטיילונגען, האָבן באַקומען ספּעציעלע פּאַרציעס פון ווורשט און מילך. פּאַר די יידן האָט דאָס אַלץ נישט עקזיסטירט.

דער רוב ראַדאָמסקער אויפן ווערק „צע" האָט געאַרבעט ביים טראַנספּאָרט. די אַרבעט איז באַשטאַנען פון אויסלאָדן וואַגאָנעס מיט גראַנאַטן, קאַסטנס כעמישע מאַטעריאַלן און זיי צושטעלן צו די פאַבריק־האַליעס. צו דער אָפּטיילונג האָט אויך געהערט דאָס אַוועקשיקן די פּאַרטיקע פּראָדוקציע. באַזונדערס שווער איז געווען דאָס פּאַרלאָדן די „קעלבער", ווי מען האָט גערופן די גראַנאַטן, פון וועלכע יעדער איינער האָט געווויגן 56 קילאָ. די אַרבעטער האָבן געמוזט גוט אָכטונג געבן און זיין זייער פּאָרזיכטיק, ווייל ביי אַ שטאַרקן שטויס האָבן די גראַנאַטן געקענט עקספּלאָדירן. די אָפּטיילונג האָט געהאַט אַ סטאַביל־און נאַכט־שיכט. אויב די אַרבעט איז נישט פּאַרטיק געווארן אין די באַשטימטע אַרבעטס־שעהן, האָט מען די מענטשן געהאַלטן לענגער צו 14 און 16 שעה נאָכאַנאַנד.

אין די ערשטע חדשים פון יאָר 1943 האָט זיך אין די לאַגערס פון ווערק „א" און ווערק „בע" פאַרשפּרייט די טיפוס־קראַנקהייט. די עפּידעמיע האָט נישט געמאַכט קיין אונטערשיד צווישן יונג און אַלט, שוואַכע און פּיזיש־שטאַרקע. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס לעבן איז קאַמפּאַקטע מאַסן און אין שלעכטע סאַניטאַרע באַדינגונגען האָט גורם געווען, אַז די קראַנקהייט זאָל זיך שנעל פאַרשפּרייטן און אומברענגען אַ גרויסע צאָל אויסגעמאַטערטע און נישט־דערנערטע מענטשן. די קראַנקע האָט מען איזאָלירט אין אַ ספּעציעלן באַראַק, ווו זיי זענען געווען אונטער דער אויפזיכט פון סאַניטאַרן. אויפן ווערק „א" האָט די קראַנקע באַזונדערס אויך מאָל טעגלעך דער לאַגער־דאָקטאָר און זיין אויפגאַבע איז געווען פעסטצושטעלן, צי די קראַנקע זענען נישט פעאיק צו אַרבעטן און צי מען דאַרף זיי דעריבער נאָך האַלטן אין לאַגער. (אויפן ווערק „צע" האָבן די דאָזיקע מיסיע דערפילט סאַניטאַרן, ווייל ס׳איז דאָרט נישט געווען קיין דאָקטאָר).

טרויעריק איז געווען די לאַגע פון די קראַנקע, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין נאָענטן וואָס זאָל זיך מיט זיי פאַרנעמען. די סאַניטאַרן האָבן וויניק געזאָרגט פאַר זיי. אַן אויסנאַם האָבן זיי געמאַכט פאַר די, פון וועלכע זיי האָבן באַקומען געלט. אויפן ווערק „צע" האָט אַ לענגערע צייט געאַרבעט אַלס סאַניטאַר מלך גאָלד־בערג פון אונדזער שטאָט, וועלכער האָט זיך גוט באַצויגן צו די לאַנדסלייט און עטלעכע פון זיי האָט ער אויך פערזענלעך געהאַלפן אין זייער לאַגע. אויפן ווערק „א" האָט געאַרבעט אַלס סאַניטאַר חיים־מנדל אַראַנאָוויטש.

די ראַדאָמסקער האָבן בדרך כלל אַרויסגעוויזן אַ סך האַרץ פאַר זייערע חברים און לאַנדסלייט. זיי האָבן געזאָרגט, אַז זייערע באַקאַנטע זאָלן באַקומען צו טרינקען, אַ קאָלטן קאָמפּרעס אויפן קאָפּ, אַ וואַרעמע קאָלדרע, עפּעס וואַרעמעס צום עסן אדג״ל. זיי האָבן אויך אַנטערוועניגרט ביים דאָקטאָר, ער זאָל באַזוכן דעם קראַנקן אדג״ל. אין די באַדינגונגען איז דאָס געווען זייער פּיל, אָבער נישט געגנוג צוריקשטעלען די קראַנקע אויף די פּיס.

אַ סך קראַנקע האָבן געליטן פון קאָמפּליקאַציעס נאָכן טיפוס — אַ לונגען־אָדער געהירן־אָנצינדונג, און דעמאָלט איז שוין נישט געווען קיין שום האָפענונג דעם קראַנקן צו דערהאַלטן ביים לעבן. די קראַנקע ווייטער, וועלכע האָבן בשלום אַדורכגעמאַכט דעם קריזיס און אָן קאָמפּליקאַציעס, האָט מען תיכף צוריקגעשיקט צו דער אַרבעט. עס איז איבעריק צו זאָגן, אַז די מענטשן זענען געווען אָפּגעשוואַכט און אויסגעמאַטערט און לגמרי נישט פעאיק צו קיין שום אַרבעט. זיי האָבן זיך קוים געהאַלטן אויף די פּיס. אויפן ווערק „צע" האָט מען פאַר די רעקאָנוואַלעסצענטן אויסגעזוכט אַ „לייכטע" אַרבעט — רייניקן דעם פאַבריקס־שטח אַבער אויך דאָס איז געווען איבער זייערע כוחות.

אין די סקאַרזשיסקער לאַגערס זענען פון טיפוס געשטאָרבן הונדערטער מענטשן. נאָך מער פון זיי דייטשן אויסגעשאָסן. און אָט זענען די נעמען פון די ראַדאָמסקער, וועלכע זענען געשטאָרבן פון טיפוס:

1) שטיצקי סעווצק בן בעריש, 2) ערליכמאן יעקל בן דוד, 3) צוקערמאַן אהרן, 4) אפמאן זיינוול בן שמעון, 5) פאצאנאָווסקי, 6) פאצאנאָווסקיס זון, 7) פרענטקי, 8) ווויסלאָווסקי יענקל, 9) פאָגעלמאן הערשל, 10) וואלדפאגעל אברהם, 11) זיידמאן נתן, 12) זיידמאן אבא, 13) אקרענט מאקס, 14) ראזענבאום אברהם, 15) מינסקי נחמיה בן אברהם, 16) בוגייסקי דוד בן יודל, 17) אברהם וואקסמאן, 18) לאַנדוי חיים, 19) דרורזידזיק הערשל א״א.

זומער 1943 איז אויפן ווערק „א" קראַנק געוואָרן אויך טיפוס מינסקי. מיט אים האָט זיך פאַרנומען זיין עלטערער ברודער נחמיה, וועלכער האָט אַרויסגעוויזן אַן אַ שיעור מסירת נפש, אויפגעוועקט מאַסן אויף טיפוס און נאָך עטלעכע טעג געשטאָרבן. זיין טויט האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויף די ראַדאָמסקער, וועלכע האָבן אים שטאַרק געשעצט צוליב זיינע אויסערגעווייניקע מידות. באַזונדערס איז עס געווען אַ שווערער קלאַפּ פאַר יששכר מינסקי, וועלכער האָט פאַרלוירן אַן איבערגעגעבענעם ברודער מיט לייב און לעבן.

די קראַנקע און שוואַכע האָבן די דייטשן באַטראַכט פאַר אַן איבעריקן עלעמענט פון וועלכן זיי קענען שוין נישט האָבן קיין נוצן. זיי האָבן דעריבער אַדורכגעפירט צווישן זיי סעלעקציעס און אַוועקגעשיקט די געפּסלטע אויפן „שיס־שטאַנד" פון ווערק „צע". דער פּלאַץ האָט זיך געפּונען אין אַ וואַלד און דאָרט איז געווייניקע אויסגעפרווט געוואָרן די אויסגאַרבעטע אַמוניציע.

בעת די סעלעקציעס האָבן זיך אָפּגעשפּילט האַרצרייסנדיקע סצענעס. די דייטשן האָבן בעסטיאַליש געשלאָגן די קרבנות, וועלכע זענען נישט אימשטאַנד געווען גענוג שנעל אַרויפצוקלעטערן אויף די לאַסט־אויטאָס מיט וועלכע מען האָט אַוועקגעפירט זיי צום עקזעקוציע־פּלאַץ. מענטשן האָבן מיט אַלע כוחות באַמיט זיך אויסצומיידן דעם ביטערן גורל דורך אויסבאַהאַלטן זיך. בעת אַ גרויסער סעלעקציע אויפן ווערק „א" איז געלונגען דעם יינגסטן זון פון מענדל יוסטמאַן פון קאַמינסק, אויסצובאַהאַלטן זיך אונטער אַ בעט. ליידער איז דער בחור שפּעטער אומגעקומען. אין עטלעכע פאַלן איז די יידן געלונגען אָפּצוראַטעווען זיך אויף אַזאַ אָדער אַנדערן אופן און זיי לעבן ביזן היינטיקן טאָג.

פאַר די צום טויט־פאַרמשפּטע האָט מען פּריער אויסגעגראָבן אַ גרויסע גרוב, די ווערקשוץ־לייט האָבן זיי געהייסן אויסטון די קליידער און די שיך, און אויסשטעלענדיק זיי אַרום דעם גרוב דערשאָסן.

אין סקאַרזשיסק זענען דערשאָסן געוואָרן די פאָלגנדיקע ראַדאָמסקער:

1) גרונדמאן מאיר בן אליהו, 2) ליכטענשטיין חיים בן דוד, 3) פישמאן אברהם־וואלף, 4) פישמאן שמואל, 5) ראָפּאָפּאָרט ישעיהו בן חיים, 6) שטיין ישראל בן משה־דוד, 7) וואלדפאגעל אברהם, 8) שאיעוויטש איסר 9) געריכטער ישראל.

וויסנדיק וואָס עס דראָט זיי האָבן אַ סך קראַנקע מיט 39 און 40 גראַד היץ געשלעפּט זיך צו דער אַרבעט, אויס מורא צו גיין אין קראַנקן־באַראַק פון וואַנען די דייטשן האָבן אַרויסגעשלעפּט די קראַנקע צו שיסן.

די מאַסן־עקזעקוציעס אין די סקאַרזשיסקער לאַגערס האָבן געדויערט זייער אַ לאַנגע צייט. אַן ענדערונג איז ערשט אריין־געטרעטן סוף יאָר 1943, בעת די דייטשן האָבן שוין נישט געהאַט פון וואַנען צו ברענגען יידן.

אַ חוץ יידן פון ראַדאָמסק האָבן זיך אין סקאַרזשיסק געפונען יידן פון קעלץ, ראַדאָם, צוזמיר (סאַנדאָמיעזש), סטאַשעוו, אָפּט (אוֹאטאוו), טשענסטאָכאָוו, פּיעטערקאָוו, שידלאָוויעץ, כמיעלניק, אָסטראָוויעץ און פון סקאַרזשיסק גופא.

נאָכן ליקווידירן די לעצטע רעשטן פון די יידן אין די דער־מאָנטע שטעט, האָט די געסטאַפּאָ אין יוני 1943 געבראַכט אַ טראַנס־פּאָרט 1500 יידן פון מאידאַנקער לאַגער. די מענער פון דאָזיקן טראַנספּאָרט האָבן זיך צוזאַמענגעבראָכן און אין פּאַרלויף פון אַ קורצער צייט זענען פון זיי אויסגעשטאָרבן עטלעכע הונדערט מאַן און קרוב צו צוויי הונדערט האָט מען אויסגעשאָסן. די פרויען האָבן זיך פאַרהעלטניסמעסיק בעסער געהאַלטן.

דאָס עסן אויפן ווערק „צע" איז געווען ערגער ווי אין מאַידאַ־נעק און די אַרבעט איז געווען אַ פיל שווערערע. טויזנטער יידן זענען אויסגעשטאָרבן אין די לאַגערס פון הונגער און קעלט. ספּעציעל גרויס איז געווען די שטערבלעכקייט אויפן ווערק „צע". עס זענען געווען טעג, ווען די צאָל מתים איז דערגאַנגען ביז דרייסיק.

פינף חדשים נאָכדעם ווי עס איז געבראַכט געוואָרן דער מאַי־דאַנקער טראַנספּאָרט האָט זיך ווידער געלאָזט פילן אַ מאַנגל אין אַרבעטס־הענט. אַזוי ווי צו יענער צייט איז געוואָרן ליקווידירט דער לאַגער אין פלאשעוו ביי קראָקע האָט די געסטאַפּאָ געבראַכט פון דאָרט אַלע יידן נאָך סקאַרזשיסק. דאָס איז געווען דער לעצטער טראַנספּאָרט פון יידן, וואָס איז געבראַכט געוואָרן קיין סקאַרזשיסק. ער האָט געציילט 2200 נפשות.

צו יענער צייט איז אַריינגעטרעטן אַ וועדוג צום גוטן אינעם שטרענגן רעזשים. די דייטשן האָבן זיך געכאפט, אַז די לעצטע רעזערוון יידן זענען שוין אויסגענוצט און מען דאַרף מילדערן די שוערע באַדינגונגען, כדי צו דערהאַלטן דאָס הייפל שקלאַפן ביים לעבן. מען האָט דעריבער אויסגעבויט נייע באַראָקן, איינגעאָרדנט אַ שפּיטאָל אויפן ווערק „צע", געבראַכט מעדיקאַמענטן און גע־זאַרגט צו פאַרבעסערן די באַשפּייזונג. ספּעציעלע געסטאַפּאָ־קאָ־מיסיעס, וועלכע זענען אָהערגעקומען, האָבן אַדורכגעפּירט אינס־פּעקציעס אין די באַראָקן, אין דער קיך און אין די פאַבריק־האַלעס. עס איז דעמאָלט אָפּילו געשען אַ פאַל, וועו מען האָט אַ קראַנקן אויף אַן אויג געגעבן אַ מעגלעכקייט צו באַזוכן אַ דאָקטאָר אין שטאָט, וועגן וואָס מען פריער נישט געקענט אָפּילו חלומען.

אין מערץ 1944 איז אָנגעקומען נאָך סקאַרזשיסק אַ גרויסער טראַנספּאָרט שוכוואַרג פון אַ פאַרניכטונגס־לאַגער אין וועלכן יידן זענען אומגעבראַכט געוואָרן; נאָך פריער זענען אָנגעקומען קליידער פון פאניאטאוו, נאָכדעם ווי די יידן זענען דאָרטן אויסגעהרגעט געוואָרן. דאָס האָרץ האָט געבלוטיקט, ווען מען האָט באַטראַכט די קליידער און נישט איינער האָט דערקענט זאָכן פון זיינעם אַ קרוב. די קליידער און די שיך, וועלכע מען האָט די מענטשן פאַר־טיילט זענען זיי שטאַרק צונוץ געקומען, וואָרעם זיי זענען אַרומ־געגאַנגען אָפּגעריסן און ווינטער זיך אָפּט אַרומגעפּאָקט מיט פּאַפּירן.

די באַציונגען צווישן די ראַדאָמסקער לאָנדסלייט אין סקאַר־זשיסק זענען געווען אין אַלגעמיין זייער גוטע. איך דערמאָן זיך, אַז אָנקומענדיק אויפן ווערק „א" האָב איך געטראָפן מיינס אַ שכן ישראל שטיין, משה־דוד שטיינס זון (געווינט אויף דער רעי־מאַנטא, די אַמאָליקע קאַליסקא, סטאַציע־גאַס). ער האָט זיך מיט מיר האַרציק באַגריסט און מיר אינפאָרמירט וועגן די פאַרהעלט־נישן אין לאַגער. ער האָט אויך געזאָרגט פאַר מיר וועגן אַ גע־לעגער און ווען איך בין געגאַנגען צו דער אַרבעט, האָב איך ביי אים איבערגעלאָזן מיינע זאָכן וועלכע זענען מיר פאַרבליבן נאָך דער רעווויזיע. דער ביטערער גורל האָט ליידער נישט אויסגעמיטן דעם שטילן און איידעלן ישראל שטיין. ער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און מען האָט אים צוזאַמען מיט אַנדערע ראַדאָמ־סקער געשאָסן נאָך דער סעלעקציע פון סוף יאַנואַר 1943.

אַ סך ראַדאָמסקער זענען געווען אין דער מיליץ, צווישן די סאַניטאַרן, פאָראַרבעטער און אויפזעער פון די באַראַקן. די מערהייט פון זיי האָט זיך באַמיט אַרומצוגיין די פאַראַרדנונגען אַדער מיל־דערן זיי. פאַרשטייט זיך, אַז דערצו האָט זיך געפאָדערט אַ סך מוט און שטאַרקער ווילן.

עס זענען אָבער אויך געווען אַזעלכע, ליידער, וועלכע האָבן געשטרעבט נושא חן זיין אין די אויגן פון די קאָמענדאַנטן און אויסגעפירט זייער אכזריותדיקע באַפעלן. צו אַזעלכע האָט געהערט למשל, דוד בוגייסקי, דער אויפזעער איבער דער ריינקייט אין די באַראַקן אויפן ווערק „צע". אַ צווייטער בן־עיר אונדזערער האָט להיפך, איינגעשטעלט זיך און דערמעגלעכט די אַרבעטער פון דער נאָכט־שיכט צו שלאָפן אין די באַראַקן בייטאָג, טראָץ די כסדרדיקע קאָמיסיעס, וועלכע זענען געקומען פאַרשן צי די באַראַקן זענען ריין און אין אָרדענונג.

באַזונדערס דאַרף אויך דערמאָנט ווערן צום גוטן הענריק פּאַנסקי. ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס אַ פאָראַרבעטער אויף דער האַלע 51, וווּ די אַרבעט איז באַשטאַנען אין סאָרטירן גראַנאַטן און צושטעלן זיי אין די פאַרשידענע האַלעס. פּאַנסקי האָט זיך באַצויגן צו די אַרבעטער זייער מילד און זיי האָבן זיך קיינמאָל אויף אים נישט באַקלאָגט.

ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט זענען די פאָראַרבעטער אויף די האַלעס געווען בעיקר פאָליאַקן און זייער באַציונג צו די יידן — באַזונדערס אויף דעם ווערק „צע" — איז געווען אַ שלעכטע. אַסך יידן האָבן זיי געהאַט אויף זייער גרויסן. די יידן, וועלכע האָבן געהאַט דאָס מזל צו אַרבעטן ביי פּאַנסקין האָבן לייכ־טער אָפּגעאַטעמט און מען האָט זיי באַטראַכט ווי אַ שיכט אויס־דערווויילטע.

הענריק פאַנסקי איז געווען אַ געבילדעטער און ערלעכער מענטש. ער האָט געשטאַמט פון אַן אַסימילירטער משפּחה. עט־לעכע יאָר פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ער צוגעשטאַנען צו דער ציוניסטישער באַוועגונג. זיין געפונען זיך אין סקאַרזשיסק איז פאַר יעדן ראַדאָמסקער געווען אַ חידוש. זיין פרוי, קינד, שוועסטער און שוואָגער — יוזעף פאַנסקי — זענען געווען אויסבאַהאַלטן אויף אַרישע פאַפּירן. ער האָט געהאַט מיט זיי אַ פאַרבינדונג און באַקומע פון זיי געלט. זיי האָבן אים געוואָלט אַרויסציען פון לאַגער און געשיקט אָפּילו איין מאָל צו דעם צוועק אַ פאַליאַק. ער איז אָבער געווען אַפּאַטיש און נישט געטרויט די פאַליאַקן.

עס האָט מיט אים אַ מאָל געטראָפן אַ פאַל וואָס האָט זיך גע־קענט ענדיקן זייער טראָגיש פאַר אים און זיין גאַנצער משפּחה. פאַנסקי האָט באַקומען אַ בריוו דורך אַ פאַלאַק, וואָס האָט געאַרבעט אין דער פאַבריק. זייעדיק נייגעריק צו וויסן וואָס זיינע נאָענטסטע מאָכן, האָט ער זיך אַוועקגעזעצט פאַר דער האַלע און גלייַענט דעם בריוו. דאָס האָט באַמערקט אַ דייטשער מייסטער, וועלכער האָט צוגענומען דעם בריוו און געפּראָשט פאַנסקין עטלעכע טעג. דער מייסטער האָט דורכויס געוואָלט אַרויסבאַקומען פרטים וועגן פאַנסקיס

משפחה און דעם נאָמען פון קריסט וואָס האָט דעם בריוו געבראַכט*. אים אַליין האָט געדאַרפט אַ האַרבע שטראָף פאַר שיקן בריוו, וואָס עס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן. אַ חוץ דעם איז געשטאַנען אין קאָן דאָס לעבן פון זיין משפחה, וועלכע מען וואָלט דאָך אויסגעשאָסן אין פאַל וועט מען כאָפּט זיי. עס איז טאַקע געווען אַ גרויס גליק וואָס די אויספֿאָרשונג איז געווארן איבערגעריסן.

צום סוף דאַרף אויך דערמאָנט ווערן, אַז אונדזערע לאָנדסלייט האָבן אַרגאַניזירט און זיך באַטייליקט אין הילפס־אַקציעס מיטן צווועק ארויסצוהעלפן נויטבאַדערפטיקע וואָס האָבן דערויף פאַרדינט מיט זייער האַלטונג, באַזאָרגט רפואות פאַר קראַנקע אדג"ל.

איידער איך פאַרענדיק די שילדערונג פון סקאָרזשיסקער גיהינום וויל איך פריער איבערגעבן עטלעכע פון מיינע פּערזענלעכע איבערלעבענישן, וועלכע וואָרפן אַ ליכט אויף דער באַציונג פון די פאַלאָקן צו יידן.

קיין סקאָרזשיסק בין איך אַנגעקומען אין יאַנואַר 1943 מיטן צווייטן טראַנספּאָרט. פון אַנפאַנג האָב איך געאַרבעט אויפן וועלק „א". נאָך צוויי חדשים האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון לאָגער קיין טשענסטאָכאָוו. דער טיפוס האָט געבושעוועט אין לאָגער און קיינער האָט נישט געגלויבט, אַז מען וועט פון דאָרט אַרויס אַמאָל לעבעדיק. עס זענען שוין פריער געמאַכט געווארן פרווון פון אַנטלויפן און צווישן זיי ראַדאָמסקער: אשר דיקערמאַן, טוביה קאלקא, ראַבינאָוויטש. פאַר אַנטלויפן פון לאָגער האָט, פאַרשטייט זיך, געדראָט טויט. די געכאַפּטע האָט מען דערשאָסן אָן א אויספֿאָרשונג אין די אויגן פון די לאָגער־יידן. אויפן וועלק „בע" האָבן די דייטשן דערשאָסן די טאָכטער פון משה בערגער (זלאטא) מיט איר מאַן כענטשיסקי.

איך האָב געאַרבעט מיט אַ פּאָלאַק אויף דער האַלע און ער האָט מיר צוגעזאָגט מיך צו באַגלייטן מיט דער באַן קיין טשענסטאָכאָוו פאַר אַ גרויסער סומע געלט. איך בין געווען קוים צוויי שעה אויסער די פאַבריקס־דראָטן, וועל איך האָב מיר טיף אַנטוישט אין מיין באַגלייטער. ער האָט מיר פאַרפּירט אין אַ וואַלד און צוזאַמען מיט זיינעם אַ חבר אָנגעפאַלן אויף מיר מיט געוועהר. זיי האָבן צוגעוויבט ביי מיר אַלץ וואָס כ'האָב נאָר פאַרמאָגט, נישט איבערלאָזנדיק מיר אַפילו מיינע שטיוול. נאָך אַ פאַרצווייפלטן קאַמף איז מיר געלונגען זיך צו באַפרייען פון מיינע רוצחים. איך האָב מיר אָבער אָנגעשטויסן אויף אַנדערע פּאָלאַקן אין שטעטל בזין. און די האָבן מיר אויסגעליפערט אין די הענט פון דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. איך בין געווארן אינטערנירט אין דער סקאָרזשיסקער תפיסה און פון דאָרט האָט מען מיר אַריבערגעשיקט אונטער דער עסקאָרטע פון וואַכפירער זאָנדער און דעם אוקראַיניש וועלקשוץ איוואַניענקא אויפן וועלק „צע". צוויי מעת־לעת האָט מען מיר געהאַלטן אין צימער פון וועלקשוץ און מיר מכבד געווען מיט פעסטע קלעפ. נאָכדעם האָט מען מיר געשיקט אין לאָגער אויפן וועלק „צע" און נאָכן אָפּזיצן אַ געוויסע צייט אין דער תפיסה האָט מען מיך באַפרייט.

עס איז געווען אַ ריינער צופאַל, וואָס מען האָט מיך נישט דערשאָסן. די דייטשן האָבן נישט געוואָלט מיר שיקן אין פאַבריק אַרבעטן אויס מורא, אַז איך זאָל אויפסנייַ נישט אָנקניפן אַ קאָנטאַקט מיט פאַלאָקן און נאָכאַמאָל פרווון אַנטלויפן. זיי האָבן אָבער נישט פאַרשטאַנען, אַז די טרויעריקע דערפאַרנוג מיט די פאַליאָקן האָט מיר אָנגעלערנט זיי נישט טרויען.

אין יולי 1944, וועו די רוסן האָבן זיך דערנענטערט צו לובלין, האָבן די דייטשן עוואָקואירט אַלע יידן פון סקאָרזשיסק. טייל פון זיי זענען אָפּגעשיקט געווארן קיין טשענסטאָכאָוו אינעם דאָרטיקן „האַסאַג", דער רוב איז אָבער אַוועקגעפירט געווארן קיין דייטשלאַנד. די פרויען — אין לייפציגער „האַסאַג" די מענער — קיין בוכענוואַלד.

אין דער נאָכט פאָרן אָפּטראַנספּאָרטירן קיין דייטשלאַנד האָבן פון לאָגער אויפן ווערק „צע" געפרווט אַנטלויפן 245 יידן — מענער און פרויען. דערונטער זענען אויך געווען די לאָגער־קאָמענדאַנטן און אַ סך מיליציאַנטן. די פאַלאָקן האָבן אָבער אויסגעליפערט כמעט אַלע אין די הענט פון די דייטשן פאָרן פריַיז פון אַ פלעשל ברענפן און אַ קילאָ צוקער פון אַ קאָפּ. צווישן די דערשאָסענע האָט זיך געפונען יצחק לאַנדויס טאָכטער — רבקה גוואזדזש. פון דער גאַנצער גרופּע זענען פאַרבליבן קוים 15 מענטשן אין צווישן זיי העניעק זילבערשטיין פון אונדזער שטאָט. זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער און אויסגעשטאַנען אַ סך צרות פון די א.ק.־לייט.

פאַר דער ליקווידאַציע פון סקאָרזשיסקער לאַגער האָבן די דייטשן אַדורכגעפירט אַ סעלעקציע און אויסגעשאָסן קראַנקע און עלטערע מענטשן. צווישן די פאַראורטיילטע צום דערשיסן האָט זיך אויך געפונען שלמה קראַקאָווסקי, דער סעניאָר צווישן די ראַדאָמסקער. ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן בעת דער סעלעקציע און נאָכדעם האָט מען אים געשיקט קיין טשענסטאָכאָוו און פון דאָרט קיין בוכענוואַלד.

צווישן די דערשאָסענע אין סקאָרזשיסק האָט זיך אויך געפונען די דענטיסטין קורכין־בערקענשטאָט. געשטאָרבן דאָרט זענען נאָך:

1. יודל דאָווידאָוויטש, 2. הערש־לייב זיידמאַן, 3. וואַרגאַן בן יצחק 4. אפמאן בן אלימלך, 5. בוגייסקי פעליקס בן שלמה, 6. יצחק שטשוצקי, ר' משה־בנימין לעמאנס איידעם.

אין אוגוסט 1944 זענען אין בוכענוואַלד דערהרגעט געווארן פון די הענט פון יידישע נקמה־נעמער: יוסף קשעפיצקי, ד"ר זאקס און דוד בוגייסקי.

פון בועכנוואַלד האָט מען געשיקט אויף אַרבעט קיין שליבען — אַ שטאָט נעבן כעמניץ. בעת אַן אויפרייס וואָס איז דאָרט פאָרגעקומען זענען דערהרגעט געווארן יוסף בריל און זיין פאָטער (אַ שטריקמאַכער פון מאַרעק). אין שליבען איז אויך געשטאָרבן שלמה ראָזענבאום.

אין דער גרופּע אָוועקגעשיקטע פון שליבען קיין פלאָסענבורג האָט זיך געפונען הענריק פאַנסקי. ער איז קראַנק געווארן אין שליבען און אונדזערס אַ בן־עיר האָט אים דאָרט געשטיצט און אונטערגעהאַלטן. פאַנסקי איז געשטאָרבן אין פלאָסענבורג.

צווישן די עוואַקואירטע יידן פון בוכענוואַלד אין אַפּריל 1945 האָבן זיך אויך געפונען דער דענטיסט יעקב (קובא) מארקאָוויטש, יעקל שפירא מיט זיין זון דניאל און ווי עס שיינט מיר אויך די ברידער טייכנער־טאדעק און קובא (דער לעצטער אלי גרונדמאַנס איידעם).

למען האמת מוז איך צוגעבן, אַז אַ באַדייטנדיקער פּראָצענט פון אונדזערע בני־עיר האָבן איבערגעלעבט סקאָרזשיסק אַ דאַנק דעם, וואָס זיי האָבן באַקומען געלט און זאַכן פון ראַדאָמסקער פאַלאָקן, וועלכע זיי האָבן עס פריער איבערגעגעבן. עס זענען פאַרשטייט זיך, פאַרגעקומען געוויסע מיסברויכן און אויך די פאַרמיטלער זענען נישט תמיד געווען גענוג ערלעך, אָבער דעם פאַקט גופא ענדערט דאָס נישט. אַן דער דאָזיקער הילף וואָלט די רשימה פון די ביים לעבן פאַרבליבענע, וועלכע מיר ברענגען וויייטער, געווען אַ קלענערע.**

און צום סוף, בעת מיר מאכן אַ סך הכל פון לעבן אין סקאָרזשיסק, דאַרף אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז הגם אייניקע מענטשן פון אונדזער שטאָט האָבן אונדז ניש געבראָכט קיין כבוד, האָבן

* דער דאָזיקער דייטשער מייסטער האָט צוגערויבט ביי צענדליקער יידן געלט, שפעטער צוגעפירט זיי צו די דראָטן און דערשאָסן.

** אויפן ווערק „א" האָבן די דייטשן אויפגעהאַנגען אַ פּאָליאַק מיטן נאָמען נאָוואַק פאַר פאַרקויפן יידן ברויט.

אָבער די ראָדאָמסקער ווי אַ כלל געהאָט אַ גוטן נאָמן. דער רוב האָט נישט פאַרלוירן דעם צלם אלוקים. אין אונדזערע רייען זענען געווען חברים, וועלכע האָבן געפירט אַ ברייטע הילפס־אַקציע און נישט נאָר לגבי די אייגענע פון אונדזער שטאָט. זיי זענען געווען דער אַדרעס פאַר געזעלשאַפטלעכע טוער, שרייבער און אינטעליגענץ, וועלכע האָבן ביי זיי באַקומען הילף און שטיצע.

רשימה פון ראדמסקער וועלכע האבן איבערגעלעבט דעם סקארזשיסקער לאגער

1) אַראַנאָוויטש חיים מענדל, 2) אורבאך נחמיה, 3) אפמאן וואָלף, (ווי־טעק), 4) בלאגער מאניא, 5) בלאגער פעלא, 6) בליבאום רוזשקא, 7) גאָלד־בערג מלך, 8) גוואזדזש חיים, 9) געריכטער דוד, 10) גליקסמאן ישראל 11) דאָמבראָוער מאיר, 12) דיאמענט לייב, 13) דיאמנט שרה (פון דער היים דאָמבראָוער), 14) הארטמאַן משה, 15) העפטלער סטאשעק, 16) העפטלער שרה (פון דער היים פישעלעוויטש), 17) וואַרגאַן, 18) ווייסבערג יעקב, 19) זיידמאַן גרשון, 20) זיידמאַן רוזשקא (פון דער היים עפשטיין), 21) זילבערשטיין העניעק, 22) טייכנער שלמה, 23) יאקובאָוויטש, 24) לעמ־קאָוויטש (געריכטערס איידעם), 25) לודקעוויטש, 26) לודקעוויטש אַנדזיא, 27) מאַרקאָוויטש אלכסנדר, 28) מאַרקאָוויטש חיים, 29) מינסקי ישכר, 30) סאבעל רענא, 31) עפשטיין אליהו (עלעק), 32) עפשטיין רחל, 33) פיש־מאן יעקב, 34) פישמאן שלמה, 35) קאָרנפעלד, 36) קראקאָווסקי שלמה, 37) קאלקא טוביה, 38) רובינאוויטש שמחה, 39) רובינשטיין משה (מאניעק), 40) שווארצענבערג נתן, 41) שטראָסבערג, 42) שמולעוויטש אַנדזשא (חנה), 43) שמולעוויטש יעקב, 44) שמולעוויטש, 45) קירשענצווייג יוסל, 46) קזשע־פיצקי העלא, 47) פעלמאן העלא, 48) קראוזע יוסף.

אויף די ברענענדיקע חורבות

ישכר מינסקי

טיפע גריבער, רויטער ליים
כ׳האָב אַמאָל געהאַט אַ היים...
פרילינג — פלעגן סעדער בליען,
האָרבסט־צייט — פלעגן פויגלען ציען,
ווינטער — פלעגט דאָרט פאַלן שניי,
איצטער — בליט דאָרט ווינד און ווייַ.

ס׳האָט מיין היים אַ בראָך געטראָפן,
טיר און טויער זיינען אָפן
פאַר די רוצחים, פאַר די שינדער,
די, וואָס קוילן קלייַבע קינדער,
די ,וואָס העגגען אויף די זקנים,
די, וואָס שאַנעוועז ניט קיינעם.

טיפע גריבער, רויטער ליים —
כ׳האָב אמאָל געהאט א היים...

(שמואל האלקין)

יאַנואַר 1945. שוין 2 וואָכן ווי איך בין פריי פון די נאַציס. וועל איך אָבער אויך אַמאָל באַפרייט ווערן פון זייער דערדריקנדיקער ירושה? אַ כוח וועלכער לאָזט זיך נישט באַהערשן יאָגט דיר אַ היים. עס העלפן נישט די בריידערלעכע בקשות און עצות פון פריינט און חברים, וועגן אויסרוען זיך, וועגן נישט זיכערקייט אויף די וועגן, כאָטש דו אַליין ווייסט דאָך גוט, אוי ווי גוט, אַז נישט קיין בענקענ־דיק־האַרץ וואַרט אויף דיר און נישט קיין טרער פון צוריק־געפור־נענעם גליק וועט דיר באַגריסן.

צעשטערט איז דיין היים, חרוב איז דיין וועלט. דיין היים איז איצט מיט דיר, אין דיר, אין דיינע חלומות — דו אַליין. און דאָך גיי איך, כ׳גיי אין בויג זיך טיף אונטער דער לאַסט פון דער פאַרבלי־בענער ירושה. כ׳גיי אויף די פוילישע שלייַכן, מיט דער צוריקגע־ווענענער פרייהייט אונטערן האַרץ, און מיט אַ בינטל זכרונות פון דער אין פיין־און אוממענטשלעכע ליידן געלייטערטער היים.

קאָלט איז די פוילישע ערד, טיף פאַרשניייט זענען אירע ווענ, פעלדער און וועלדער. איך שלענגל זיך דורך מיט גרויס מי צווישן דעם פאַרויס־גייענדיקן מיליטער און וואַיענדיקן געווייטער.

ס׳לויפט אַ טאַנק נאָך אַ טאַנק. ס׳יאָגט איין כוואַליע שניי די אַנדערע, און איין געדאַנק דעם אַנדערן. וואָס באַטראַכסטו מיר אַזוי, סאָלדאַט — איך וויין נישט, דאָס טריפט נאָר אַזוי דער שניי פון מיין דערווארעמטן פנים...

די נאַכט פאַלט צו. פון די אַרומיקע וועלדער הילכן אָפּ שאָסן. דאָרט קעמפֿן נאָך פאַרביטערט רוצחישע מאַרודערן פאַר זייער נאַקעטן לעבן, דאָרט דערגרייכט זיי די נקמה־נעמנדיקע האַנט פון גערעכטיקייט. וועט זי, די האַנט, זיין אַזוי לאַנג, כדי אַלעמען צו דערגרייכן?

ס׳איז שוין נאַכט, ווייטער גיין איז אוממעגלעך. ס׳איז נישט דאָ קיין כוח און ס׳האָט נישט קיין זין. איך בין שוין ביי קלאָמניץ. ביי אַ קרעטשמער געפין איך אַ גאַסטפריינטלעכן ווינקל, אַ הייסן געטראַנק און אַ בינטל שמעקנדיקן שטרוי. נעבן מיר שלאָפן סא־וויעטישע אָפיצערן. מיר שלאָפן נישט לאַנג. זיי וועקט אויף דער באַפעל — מיר דער קאַלטער שוווייס און די ביטערע חלומות. ערשט איצט פיל איך מיין מידקייט און דאָך יאָגט עס מיר אַרויס פון סטאָדאָלע.

כ׳בין שוין ווידער אויף דעם הויפט־וועג. די נאַכט־שטילקייט האַלט ביים אָפּטרעטן, דאָס פינצטערניש ביים פאַנאַדערפאַלן. ס׳באַ־גלייט מיר נאָר דער שניי, וועלכער מאַכט מיר ענלעך צו דער אַרו־מיקער וועלט. ס׳באַווייזן זיך שוין די ערשטע זון־שטראַלן, וועלכע ברענען זיך דורך צווישן דער מאַסע פון פאַלנדיקן שניי. זייער אָפּט כאָפּט אויף דיין בליק אַ רויט־טונקעלן פלעק, אייגענגראָבן טיף אין ווייסן פוך. דו ווייסט גאַנץ גוט וואָס דאָס באַדייט, אָבער דו גייסט ווייטער. דאָס איז בלוט פון די, וועלכע זענען געפאַלן כדי אויך מיר זאָלן קענען לעבן. וואָס האָב איך „העני ממעש״ אים אין הימל צו זאָגן? אויב אָבער דאָס בלוט איז פון די, וועלכע האָבן חרוב־גע־מאַכט אונדזער וועלט — איז אַ גאָט, פאַרוואָס ווייסלען־זיך־נישט פלעקן ווייסע צווישן רויטן שניי?

מיטאָג־צייט געפין איך זיך שוין אויף די פאָדערגאַסן פון דער שטאָט. אַ פויליש יינגל האָט מיר באַמערקט און מיין יידישקייט פון מיר אַראָפגעלייענט. ער האָט שנעל זיינע נאָענטע אַרויסגערופן, און אויגן שפיזיקע, דורכדרינגענדיקע, פאַרשנדיקע, האָבן מיר באַטראַכט פון קאָפּ ביז צו די פיס. אַלץ האָבן די אויגן פאַראַטן, נאָר נישט קיין פריינדשאַפט. כ׳קער זיך צום מאַרק און פון דאָרט צום האַרץ פון יידישן ראַדאָמסק — צו דער שול־גאָס.

איבער דער שול טראָגן זיך נאָך שווערצע רויך־וואָלקענס. דאָס האָבן די אָפּציענדיקע דייטשן אונטערגעצונדן די שול —דער־קלערן מיר די דורכגייענדיקע פֿאָליאָקן. כ׳האָב געלויבט, אַז צו דעם זענען פּעאיק אויך די פּוילישע אונטערוועלט־יונגן, די זעלבע וואָס האָבן בלויז מיט 5 יאָר צוריק געשענדעט, געפּלינדערט און פֿאַרברענט די שול אין טשענסטאָכאָוו. אַז דאָס וועט זיין דער קבלת־פּנים מיין אָנקומענדיקער פרייהייט, האָט נאָר דער שטן אַליין געקענט אויסטראַכטן. דער זעלבער רויך פון ברענענדיקן יידישן האָבאון־גוטס איז מיט צוויי יאָר צוריק געווען אונדזער באַגליטער אין די טויט־לאַגערן — דער זעלבער רויך האָט אונדז איצט מקבל־פּנים געווען. דער ווינט יאָגט דעם רויך אין די אויגן אַריין, אַז דו מוזט זיי פֿאַרמאַכן. מיט די פֿאַרמאַכטע אויגן זעסטו דאָס קליינע געסעלע, אייגעהילט אין הייליקייט פון דורות. דאָ האָבן זיי געלעבט און געליטן, געטרוימט און גאָט געלויבט. פון דאַנען זענען זיי אין דער וועלט געגאַנגען און דעם צלם־אלוקים קיינמאָל נישט פֿאַרלוירן. דו דערמאָנסט זיך פון חומש, וועגן דעם עמוד־הענן און עמוד־האש, וואָס האָבן אַמאָל אין די אַלטע צייטן אונדזערע אָבות דעם וועג געוויזן און פון שונא אָפּגעהיט. און עס ווילט זיך אַזוי אַ פרעג טאָן — פֿאַרוואָס?... פֿאַרוואָס האָט רויך און פייער יענעם דור פֿאַר שלעכטס געהיטן, און פֿאַרוואָס איז אונדזער דור אין פייער און פלאַמען געגאַנגען.

כ׳עפן ווידער די אויגן און זע צווישן די רויך־וואָלקנס, אויף די חורבות פון דער שול די עשרת־הדברות — ס׳גלאַנצן דאָרט די גאָלדענע אותיות: „לא תרצח". פֿאַר וועמען גלאַנצן זיי?...

א בריוו צו א פרייַנד אין ארץ־ישׂראל

עלקע קריינדלער

נאָך שווערע לאַנגע 6½ מלחמה־יאָרן וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט אין רוסלאַנד, זענען מיר געקומען צוריק אין אונדזער געבורט־לאַנד פוילן.

די יידן האָבן זיך געפילט נישט היימלעך. מיר האָבן אָבסערווירט די באַציונג פון דער פוילישער באַפֿעלקערונג צו אונדז, יידן, איבער־געבליבענע פון גרויסן חורבן, געראַטעוועטע מיט נסים, און מיר זענען געקומען צום באַשלוס, אַז אין פוילן איז מער קיין פּלאַץ פֿאַר אונדז נישטאָ.

צו יענער צייט האָב איך באַזוכט אין ראַדאָמסק. אַנקומענדיק אין שטאָט, האָב איך מיט מיינע אייגענע אויגן דערזען דעם גרויסן חורבן און מיט מיינע אייגענע אויערן אויסגעהערט די אָפּגעראַטעוועטע פון גריזינום. זענענדיק און אויסהערנדיק דאָס אַלץ וואָס איז געשען, האָבן מיר מיינע געדאַנקען אַריבערגעטראָגן גאָר ווייט צוריק אין דער גלויקלעכער אַטמאָספער פון די קינדער־יאָרן.

אַלס אַ קליין מיידעלע, פלעג איך שטענדיק מיט אַ געמישטן געפיל פון פרייד און צער דערוואַרטן יעדעס יאָר דעם תשעה־באב אין שול. ביים לייענען „מגילת איכה" פלעג איך זיצן אויף אַ קליין בענקעלע, נעבן מיין מוטער ע״ה, און מיט אַן אויפגעהאַלטענעם אָטעם אויסהערן די שרעקלעכע געשיכטע פון חורבן בית־המקדש, די געשיכטע פון הונגער, נויט און טויט, וואָס יידן האָבן איבערגעלעבט מיט 2 טויזנט יאָר צוריק. דאָס קינדערישע האַרץ פלעגט מיר צעגיין פון ווייטיק, און מיינע טרערן פלעגן זיך צוזאַמענגיסן מיט דער מאַמעס טרערן — מיר ביידע האָבן באַקלאָגט דעם גרויסן יידישן חורבן פון אַמאָל. אָבער דער דאָזיקער חורבן, ווי טיף ער זאָל נישט זיין אייגעבירגערט אין יידישן פֿאָלקס־באַווּסטזיין, האָט דאָך קיין שום פֿאַרגלייך, אין הינזיכט פון צייט און פֿאַרנעם, מיט דעם לעצטן חורבן, וואָס איז פֿאַרגעקומען אויף אונדזערע אויגן און פֿאַרשניטן אַלץ און אַלעם, ויאָס איז געווען ממש אונדזערס — פלייש פון אונדזער פלייש, ביין פון אונדזער ביין.

בעת מיין לעצטן באַזוך אין ראַדאָמסק, אויסהערנדיק די דערציילונגען וועגן לעצטן חורבן, בין איך נישט געזעסן נעבן מיין מאַמען אין שול, אַרומגערינגלט דורך הונדערטער לעבעדיקע מענער, פרויען און קינדער — געבאָרענע און אויסגעבאָוועטע אויף מיינע אויגן. כ׳בין געזעסן אַן איינזאַמע, אַ שווייגנדיקע, אַ צעבראָכענע גייסטיק און פיזיש, און אויסגעהערט די טרויעריקע מגילת־היסורים נישט פון „איכה" נאָר פון לעבעדיקע עדות, וואָס האָבן דאָס אַלץ אַליין איבערגעלעבט. זיי האָבן מיר דערציילט וועגן דיאַקציעס" אין געטאָ, וועגן פאַמיליעס וואָס זענען געווען פֿאַרשטעקט ביי קריסטן און מען האָט זיי אַרויסגעגעבן, וועגן יידיש האָב־און־גוטס וואָס איז צעברויבט געוואָרן, וועגן געצייטלטע גוויישע שכנים וואָס האָבן יאָ געהאָלפֿן (ספּאַזי, דער אַפּטייקער, און אַנדערע).

אין דעם בריוו, וואָס כ׳האָב אַרויסגעשיקט פון פוילן (קלאַדזקא) אין חודש מאי 1946, גלייך נאָך מיין באַזוך אין ראַדאָמסק, צום פרייַנד ש. לאכמאן אין ישׂראל (תל־אביב), האָב איך אויך פֿאַרצייכנט די פֿאַלגנדיקע פרטים, וואָס שפּיגלען אָפּ דעם גורל פון בלויז איין פֿאַמיליע.

די מיטער פון ש. לאכמאן איז געשטאָרבן אין דער צייט פון דער ערשטער „אַקציע". זי האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין די קעלערס פון פייערמאַנס קנעפל־פֿאַבריק, איז דאָרט אויסגעגאַנגען און דאָרט האָבן איר יידן מקבר געווען. דער פֿאָטער איז געווען אינעם טראַנספּאָרט, וואָס איז געשיקט געווארן, ווַארשיינלעך, אין לאַגער טרעבלינקע, וווּ טויזנטער ראַדאָמסקער האָבן געפונען דעם טויט. די שוועסטער איז געווען צווישן די פרויען, וואָס זענען אַריבערגעפֿאָרן קיין באכניע, ווייל דאָרט זענען מכלומרשט געווען „גוטע דייטשן", און זענען דאָרט אומגעקומען. איר מאַן איז געווען צוזאַמען מיט איר פֿאָטער אינעם טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע. גאָר טראַגיש איז אומגעקומען זייער טאָכטער, וועלכע איז געווען אַ לענגערע צייט, צוזאַמען מיט האניע הערצבערג (פון סטשאלקאווער־גאַס), אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסטין, נעבן גינטערס גאָרטן. עמעצער האָט אויסגעגעבן די דאָזיקע ביידע מיידלעך, און מען האָט זיי דערשאָסן צוזאַמען מיט דער קריסטין.

איך קען נישט איבערגעבן מיין צער וועגן כ׳האָב געלייענט דעם טאָג־בוך, וועלכן עס האָט געשריבן מרים כאַשטשעווּאַצקי, אַ שוידער גייט אַדורך וועג מען לייענט די ווערטער, וואָס זי האָט געשריבן עטלעכע טעג פֿאַרן טויט: „גאָט, גאָט וווּ ביסטו? מיר האָבן אַזוי פיל געווויינט דעם יום־כיפור און די שווייגסט און העלפּסט אונדז נישט. איך ווייל לעבן, איך בין בלויז 17 יאָר אַלט — פֿאַרוואָס דאַרף איך שטאַרבן? ווער האָט געגעבן אַ רעכט מיר צו טויטן"... מיר האָבן דעם דאָזיקן טאָג־בוך איבערגעשיקט קיין לאָדזש, אין דער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע.*

כ׳בין געקומען פון ראַדאָמסק אַזוי נידערגעשלאָגן, אַז כ׳האָב מיך אַוועקגעלייגט שוועך קראַנק. מען מוז זיך אָבער שטאַרקן, ווייל מען מוז ווייטער לעבן, כאָטש מען מוז ווידער נעמען דעם וואַנדערשטאָק אין האַנט.

---

* דער טאָג־בוך איז פֿאַרעפֿנטלעכט אינעם דאָזיקן בוך (רעד.)

דאס אנטלויפן קיין רוסלאנד

שמשון גראנעק

אין מאַנאַט נאָוועמבער 1939 האָט זיך פאַרשטאַרקט די אויס־וואַנדערונג פון דער יוגנט אויף דער זייט פון פוילן, וועלכע איז געווען פאַרנומען פון דער רויטער אַרמיי. דעם 20־טן נאָוועמבער בין איך אַוועק פון ראַדאָמסק, צוזאַמען מיט אברהם וואלדפויגל, און מיט דעם זעלבן צוג זענען אַרויסגעפאָרן מער ווי 20 יוגנטלעכע, הויפט־זעכלעך מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. בייגאַט זענען מיר אָנגעקומען קיין קראָקע אויפן וואָקזאַל, דאָרט האָבן מיר געטראָפן עטלעכע ראַדאָמסקער יוגנטלעכע, וועלכע האָבן זיך צוריק־געקערט פון דער גרענעץ, ווייל די „געסטאַפּאָ" האָט נישט אַדורכ־געלאָזט די גרענעץ. נישט קוקנדיק דערויף, זענען מיר דאָך געפאָרן וויטער.

דער וועג איז געווען זייער אַ שווערער און דאָס איבערגיין די גרענעץ — נאָר שווערער. ענדלעך זענען מיר אַריבער בשלום די גרענעץ און אָנגעקומען קיין פשעמישל, פון דאָרט זענען זיך אַלע צעפאָרן. איך בין געבליבן אין פשעמישל עטלעכע מאָנאַטן, ביז מאַי 1940.

דאָן איז אַרויס אַ פאַראָדענונג פון דער סאָוויעטישער מאַכט וועגן אַרויסנעמען סאָוויעטישע פּאַספּאָרטן. אַלע פליטים האָבן באַדאַרפט פאַרלאָזן פשעמישל, וויייל פשעמישל איז געווען אַ גרענעץ־שטאָט און בלויז תושבים האָבן דאָרט געקענט פאַרבלייבן. די פליטים וועלכע האָבן זיך נישט צוגעפאַסט צו דער פאַראָדענונג, זענען אַרעס־טירט געוואָרן און פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר. איך בין אָוועק קיין לעמבערג, דאָרט האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן אַ וואָך צייט, מיט נאָך 3 ראַדאָמסקער: הענעך קליינמאַן, לייבל גראָסמאַן און יעקב שמולעוויטש. אויך פון לעמבערג האָבן מיר געמוזט אויסוואַנדערן און מיר זענען געפאָרן אין אַ קליין שטעטל, נעבן ראָוונע — קאָס־טאָפּל. אין דעם שטעטל האָבן געווינט עטלעכע ראַדאָמסקער, און מיר האָבן זיך געוועלדעט צו הערמאַן ראדאל („דער פעטער"). ער האָט אונדז זייער פרייַנדלעך אויפגענומען אין זיין ווינענוג און דאָרט איז געווען דער צוזאַמענקונפט פון אַלע ראַדאָמסקער. יעדן אויפ־דערנאַכט האָבן מיר זיך דאָרט געטראָפן און די פרוי ראדאל האָט אַרויסגעווינזן פיל פריינטשאַפט צו אַלע ראַדאָמסקער.

דעם 22־טן יוני 1941, וועו עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד, האָבן מיר זיך אַלע געגרייט ווידער צו וואַנדערן קיין רוסלאַנד. אויפן 5־טן טאָג פון דער מלחמה זענען מיר געווויר געוואָרן, אַז אין 2 טעג אַרום וועלן די דייטשן זיין אין קאָסטאָפּאָל. אַלע ראַדאָמסקער פליטים זענען אַוועק פון קאָסטאָפּאָל. בלויז 3 משפחות זענען פאַרבליבן אויפן פלאַץ: הערמאַן ראדאל און פרוי; די משפחה צוקערמאַן, וועלכע איז באַשטאַנען פון 4 פערזאָן; ד״ר רובין און זיין פרוי חנה אייכנער.

אין סאַרנע איז דאָן פאַרבליבן אַ ראַדאָמסקער מיידל, פראניע מאָשקאָוויטש (געוואָרן אַ חברטע אין „גורדוניה"). אין אַ קליין שטעטל נעבן קאָסטאָפּאָל זענען פאַרבליבן: יעקב שמולעוויטש; לייביש ראָזענצווייג מיט זיין פרוי און שוואָגער. קיינער פון די דאָזיקע פאַרבליבענע האָט זיך נישט אָפּגעראַטעוועט. דאָקעגן, די וואָס זענען אָוועק טיף אין רוסלאַנד, זענען כמעט אַלע געבליבן ביים לעבן.

דורך וועגן און אומוועגן צו א נייעם לעבן

יצחק קופפער

וועו ס׳איז געפאַלן דער ערשטער דייטשער שאָס אויף אונדזער שטאָט (1.9.1939), איז גלייכצייטיק אַרויסגעטראָגן געוואָרן דער גזר־דין אויפן יידישן קיבוץ דאָרט, וואָס האָט געציילט דאָן בערך 10.000 נפשות. אין דער ערשטער פאָזע האָבן מיר נאָך נישט פאַר־שטאַנען וואָס עס דערוואַרט אונדז, ווייל דאָס לעבן איז געגאַנגען זיין וועג. אָבער שוין אין די ערשטע טעג פון געטאָ האָט מען גע־קענט זען וואָס עס דערוואַרט אונדז. לייַדער, האָט נאָר אַ קליינער טייל פון אונדז באַמערקט דאָס באַצייטנס און באַוויזן צו אַנטלויפן קיין רוסלאַנד. צווישן דעם קליינעם טייל גליקלעכע (דעמאָלט אום־גליקלעכע) האָב איך זיך געפונען.

אין יענע שווערע טעג, האָב איך געאַרבעט, אַזוי ווי אַלע ראַ־דאָמסקער יידן, 3 טעג אין דער וואָך, צוואַנגס־אַרבעט ביי די דייטשן. צופעליק האָב איך געאַרבעט אַלס עהילף־שאָפער. דעם געסטאַפּאָ־אָנפירער איז אָבער ניט געפעלן געוואָרן, וואָס אַ ייד אַרבעט ביי אַזאַ „בכבודיקע" אַרבעט, און זיצט מיט אַן „אַריער" אויף איין געזעס. ער האָט מיר אַרויסגערופן און געפרעגט, צו איך ווייס, אַז איך בין באַגאַנגען אַ פאַרברעכן דערמיט, וואָס איך בין געזעסן צוזאַמען מיט אַן „אַריער" אויף איין געזעס. איך האָב געענטפערט: ערשטנס, ווייס איך נישט אויב דאָס איז אַ פאַרברעכן; צווייטנס, ווער האָט באַגאַנגען דעם פאַרברעכן, איך צי דער „אַריער". מען האָט מיך גלייך אַוועקגעפירט אין דער געסטאַפּאָ און דאָרט האָב איך באַ־קומען מיין פסק: 10 שמיץ. אַרויסגייענדיק האָב איך באַשלאָסן, אַז איך פאַרלאָז מיין היים־שטאָט ראַדאָמסק.

פאָרן מיט דער באַן איז פאַר יידן געווען שטרענג פאַרבאָטן. בכלל איז דאָס אַרויספאָרן פון שטאָט געווען זייער שווער, ווייל מען האָט נישט געטאָרט אַרויסגיין פון געטאָ. דאָך איז מיר געלונגען דעם 1־טן מערץ 1940, אַרויסצופאָרן פון ראַדאָמסק קיין פּיעטרקאָוו, מיט אַן אויטאָ פון אַ באַקאַנטן פּאָליאַק, און פון דאָרט האָב איך זיך שוין דערשלאָגן ביז וואַרשע. דעם 4־טן מערץ 1940, אין אָוונט, בין איך אָנגעקומען קיין וואַרשע, און דעם זעלבן אָוונט באַווייזן צוצוקו־מען צום פראַגער וואַקזאַל. קומענדיק אַהין האָב איך זיך דערוווסט, אַז די באַן קיין שעדלעץ גייט אָפּ 5 אַזייגער אין דער פרי. אויפן גאַס האָט מען געמעגט גיין נאָר ביז 7 אָוונט, ווייל ביינאַכט איז גע־וען אויסנאַם־צושטאַנד, און אין וואָקזאַל האָט מען יידן נישט דער־לויבט צו זיין. אַזוי אַרום האָבן יידן געמוזט שטיין פאַרן וואָקזאַל, אַ גאַנצע נאַכט, אויפן שניי.

צוואַרגנס מיטאָג־צייט בין איך אָנגעקומען קיין שעדלעץ, און דאָרט געטראָפן עטלעכע ראַדאָמסקער, וועלכע זענען געווען אויפן וועג קיין ראָטן־פאַרבאַנד. דאָס זענען געווען: אנקע אייכנער (די טאָכטער פון חיים אייכנער), וועלכע האָט געוואָלט אָנקומען צו איר

מאַן, ד״ר משה רובין; חנה פישלעיווטש (די טאַכטער פון נחמן־וואָלף); עדזיע פישמאן און שלמה פישמאַן; לייבל גראָסמאן (דער זון פון אַברהם); חיים מינץ, אַ זייגערמאַכער; קאַפלאָוויטש; און משה בירנבאום (אַ קאַמאשנמאַכער, וועלכער האָט געווויגט אין מאַרק נר. 19). אַלע צוזאַמען האָבן זיך געלאָזן ווייטער אין וועג אַריין.

דער דאָזיקער וועג איז ניט געווען קיין לייכטער, מ׳האָט געדאַרפט גיין 18 קילאָמעטער אין שניי, און דערנאָך אַריבערגיין דעם בוג (דער דאָזיקער טייך איז געווען די גרענעץ). נישט געקוקט אויף דעם, וואָס עס זענען דערגאַנגען צו אונדז קלאַנגען, אַז דוד סאבאל איז געפרוירן געוואָרן אויף־טויט, גייענדיק דעם זעלבן וועג, האָבן מיר דאָך אַלע באַשלאָסן, אַז מיר גייען. מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין, און דעם 7־טן מערץ 1940 זענען מיר אָנגעקומען קיין קאָוועל, דאָרט בין איך געווען 4 וואָכן. איך האָב זיך אויפגעהאַלטן ביי אבא בריסקער (דער מאַן פון פאָלא זאַלצמאַן, דאָס אייניקל פון שמואל־מאיר פייערמאַן). אין מיטן חודש אפריל 1940 בין איך אָנגעקומען קיין לעמבערג, דאָרט האָב איך געטראָפן אַ סך ראַדאָמסקער, צווישן זיי: די ברידער בראצקי; לאלע ראַפאָפאָרט (די טאָכטער פון חיים) און איר מאַן פראָפ. ראָזענצווייג מיט זיין פאַמיליע; דער דיקטאָר פון יידישן גימנאַזיום, פאלושעק מיט זיין פאַמיליע; אַ טאָכטער פון יעקל־טיימאַכער (פון איר מאַן גנאט); ציפורה יודקעוויטש (די טאָכטער פון דעם מלמד שלמה־חיים דוד׳ס); ראובן נייקראנס צוויי זין; די צוויי ברידער קאלקע (זין פון בצלאל); צוויי זין מיט אַ טאָכטער פון מרדכי גאָלדבערג; אברהם קאַפלאַן א״א.

מיר זענען געווען אַ גרויסע גרופע ראַדאָמסקער, וועלכע האָבן געלעבט שווערלעך אָבער פריי, ביז עס איז געקומען דער חודש יוני 1940. אין דעם דאָזיקן חודש איז אַרויס אַ באַפעל פון דער סאָוויעטישער מאַכט, צו אינטערנירן די אלע געווען פוילישע בירגער, וואָס באַזיצן נישט קיין סאָוויעטישע פעסער. דער באַפעל איז אויסגעפירט געוואָרן שנעל און אָן אָפהאַלט: די אַלע וואָס האָבן נישט באַזיצט קיין סאָוויעטישע פעסער, האָט מען אַרעסטירט דעם 13 יוני 1940 אין דער פרי. נאָכן אָפהאַלטן מיר 4 וואָכן צייט, האָט מען מיר אַוועקגעשיקט קיין קאַרעליע, ביים פינלענדישן אויסגוס.

דער וועג אַהין האָט געדויערט 41 טעג. דער טראַנספּאָרט, אין וועלכן איך בין געפאָרן, האָט געציילט 800 פאַרשיקטע (פון דעם 90% יידן). מען האָט אונדז געפירט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנעס. דאָס עסן איז באַשטאַנען פון: 400 גראַם שוואַרץ־ברויט, אַ טיי־לעפעלע בוימל און אַ לעפעלע צוקער — אַ טאָג. מיר זענען געפאָרן איבער צענטראַל־רוסלאַנד ביז צום ווייסן ים, דאָרט האָט מען אונדז געפירט עטלעכע הונדערט קילאָמעטער אין די טייגעס, ווו מיר האָבן געדאַרפט אָנהויבן אַ „נייי לעבן״.

מיר האָבן געזען פאַר אונדזערע אויגן נאָר דריי זאַכן: הימל, וואַלד און אָזשערעס. דער קלימאַט איז דאָרט — דריי חדשים זומער (25 גראַד היץ), אין דעם בלויז 2 חדשים פול־טאָג, און 9 חדשים ווינטער (55 גראַד קעלט). די אַרבעט איז באַשטאַנען — שניידן בוימער; דאָס עסן איז געווען ווינציק און שלעכט; די סאַניטאַריישע באַדינונגען גאָר שלעכט. אין די ערשטע דריי חדשים זענען געווען ביי אונדז 250 טויט־פאַלן. אַזוי האָבן מיר געלעבט אַ יאָר צייט, ביזן אויסברוך פון דער דייטשיש־רוסישער קריג, וועלכן מען האָט אונדז עוואַקואירט קיין אוראַל, דאָרט האָבן מיר ווייטער געאַרבעט אין די וועלדער.

אין דעם דאָזיקן אָרט האָבן מיר געאַרבעט 2 יאָר צייט. וועלכן עס איז געשלאָסן געוואָרן דער אָפמאַך מיט געניראַל שיקאָרסקי האָט מען אונדז באַפרייט. איך האָב באַקומען אַרבעט אין אַ רוסישער קריגס־פאַבריק און דאָרט אָפגעאַרבעט ביז אָקטאָבער 1944. פון דאָרט בין איך געפאָרן קיין מאָסקווע וווּ איך האָב פאַרבראַכט עטלעכע וואָכן שפּעטער געפאָרן קיין פאָלטאָווע, דאָרט בין איך אַריינגעטראָטן אין פוילישן מיליטער און געוואָרן געשיקט אויפן שלאַכט־פעלד. אין יאַנואַר 1945 בין איך אָנגעקומען קיין לובלין, דאָרט האָב איך זיך געטראָפן מיטן ערשטן ראַדאָמסקער ייד יצחק זאַלצמאַן, דער זעלבער וועמען איך האָב באַגעגנט אין אָנהויב קריג אין קאָוועל (דעמאָלט איז ער געווען מיט זיין פאַמיליע און איצט עלנט אַליין).

יצחק זאַלצמאַן האָט מיר דערציילט וועגן דעם גורל פון זיין פאַמיליע. ביז ווינטער 1943 זענען זיי נאָך אַלע געווען צוזאַמען — די שוועסטער פאָלע מיט איר מאַן, אַבא בריסקער און זייער קינד, ווי אויך די יינגערע שוועסטער. נאָך דער ליקווידאַציע פון דעם קאָוולער געטאָ זענען זיי אַלע געווען אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער אין פאַרלויף פון עטלעכע חדשים. די דייטשן זענען אָבער געקומען אויף זייערע שפּורן, מען האָט זיי אַלעמען אָוועקגעפירט אויף דעם יידישן בית־הקברות. 2 מענער פון דער גרופּע — יצחק זאַלצמאַן און אַ קאָוולער ייד — האָבן באַדאַרפט אויסגראָבן די גרוב. וועלן די גרוב איז געווען פאַרטיק, האָט מען אויסגעשטעלט די גאַנצע גרופּע ביים ראַנד פון קבר און אַלעמען אויסגעשאָסן. געבליבן זענען נאָר יצחק זאַלצמאַן און דער אַנדערער ייד, וועלכע האָבן געדאַרפט פאַרשיטן דעם קבר. מיט זיי זענען אויך פאַרבליבן 2 אוקראַינער, וועלכע האָבן געדאַרפט דערשיסן די צוויי יידן נאָך דעם ווי זיי וועלן פאַרשיטן די גרוב מיט די קרבנות. יצחק זאַלצמאַן מיט זיין חבר האָבן אָבער אויסגענוצט די געלעגנהייט: וועלן די 2 אוקראַינער האָבן זיך דערנענטערט אייניגער צום אַנדערן, כדי צו פאַרויכערן אַ ציגאַרעט, האָבן די יידן זיך אויף זיי געוואָרפן מיט די לאָפאַטעס. די אוקראַיִנער זענען געבליבן טויט און יצחק זאַלצמאַן מיט זיין חבר זענען אַנטלאָפן.

אין מערץ 1945 האָב איך פאַרלאָזן לובלין און געפאָרן קיין ראַדאָמסק. די שרעק, אַז איך וועל קיינעם פון מיין פאַמיליע נישט טרעפן, האָט מיר נישט געגעבן קיין רו, אָבער ליידער איז עס טאָקע אַזוי געווען. דעם 9טן מערץ 1945, בין איך אָנגעקומען קיין ראַדאָמסק, און אַראָפגייענדיק פון דער באַן, האָב איך מיר געשטעלט די פראַגע: וווּ אַהין גייט מען? דער אַלטער אַדרעס עקזיסטירט שוין נישט מער. מיינע ברידער זון שוועסטער, פאַמיליע און קרובים, קיינער איז נישטאָ. די גאַסן, וואָס זענען גאָר נישט לאַנג געווען פול מיט יידיש לעבן עקזיסטירן נישט מער. אַלץ וואָס איז געווען, געהערט צו דער פאַרגאַנגנהייט. איך גיי זוכן קברים פון די מענטשן, וועלכע האָבן אַמאָל עקזיסטירט, אָבער קיין קברים זענען אויך נישטאָ. זיי אַלע זענען לעבעדיקע אַוועק פון דאָנען און אומגעקומען שפּעטער. מיטן רויך פון טרעבלינקע.

אין ראַדאָמסק בין איך געווען בלויז עטלעכע טעג און זיך דאָרט אויפגעהאַלטן ביי מיין פריינט ישׂשכר מינסקי, וועלכער איז אויך געבליבן אייניגער אַליין פון דער גאַנצער משפּחה (ער האָט אַדורכגעמאַכט דעם אַרבעטס־לאַגער אין טשענסטאָכאָוו). פאַרשטייט זיך, אַז אין ראַדאָמסק, וווּ יעדער שטיין איז באַפלעקט מיט יידיש בלוט, האָב איך לאַנג נישט געקענט זיין. איך האָב באַשלאָסן וווּיטער צו וואַנדערן, געמאַכט עטלעכע רייזעס איבער גאַנץ פוילן, אפשר וועל איך וועמען געפינען פון מיין משפּחה, אָבער ליידער קיינעם נישט געפונען. איך האָב באַשלאָסן, אַז דער אייניציקער אויסוועג איז צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. אויך דער וועג איז נישט געווען אַזוי פשוט, אָבער איך האָב אים אַדורכגעמאַכט. דעם 8.11.1945 בין איך אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל און אָנגעהויבן פירן אויף אַן אמת אַ נייעם לעבן.

ווי אזוי כ׳בין געבליבן לעבן

רבקה קראקאווסקי

בעת די מלחמה איז אויסגעבראכן (1939) זענען מיר געווען אין לאדזש, די גאנצע פאמיליע. שפעטער זענען מיר צוריקגעפאלן קיין ראדאמסק, און בלויז די מוטער איז נאך פארבליבן אין לאדזש, דארט איז שוין געווען א געטא, ביז מיר האבן אויך ארויסבאקומען. מען האט איר ארויסגעפירט אין דער עגלה פון „חברה־קדישא", צוזאמען מיט א טויטן, וואס מען האט געפירט אויפן בית־הקברות. אזוי ארום האט זי פארלאזן לאדזשער געטא און אנגעקומען קיין טשענסטאכאוו.

אנקומענדיק קיין ראדאמסק זענען מיר אריין אין אונדזער הויז (ריימאנטא 29). דארט זענען מיר געווען בלויז עטלעכע טעג, ווייל מען האט אונדז ארויסגעיאגט אין דעם געטא, אויף די פשעד־באסקע גאס. ווען מיר זענען נאך געווען אין אונדזער הויז, האט שוין דער געוועזענער סטרוזש אנגעטאן אלע לאקאטארן אויסערגע־ווייגלעכע צרות. ער פלעגט אויפוועקן אלע איינוווינער גאר פרי און געשלעפט צו דער ארבעט. „איצט — האט ער געזאגט — איז געקומען די צייט, אז איך וועל אייך שיקן צו דער ארבעט; איך וועל זיין באַ־לעבאס און איר וועט רוימען מיסט".

מיין גאנצע פאמיליע איז געפארן קיין טשענסטאכאוו און איך בין געבליבן אין ראדאמסק, צוזאמען מיט מיין יחזקאל אוקרענט (הערשל אוקרענטס זון), מיט וועלכן כ׳האב חתונה געהאט מיט עטלעכע מאנאטן פריער.

ס׳איז ארויס א באפעל, אז יידן טארן נישט האבן קיין פוטערס. צופעליק האבן די דייטשן געמאכט א רעוויזיע ביי דער פאמיליע ראזענבלום, וואס האט געוווינט אין הויז פון בערל אפמאן (אלעיניק) און געפונען א שטיקל פוטער. האבן די דייטשן אויפגעזעצט די גאנ־צע פאמיליע ראזענבלום אויף א דראזשקע און געפירט איר דורך דעם געטא צום בית־עולם. מען האט דארט אלעמען געהייסן זיך אויסטון נאקעט און זיי האבן פאר זיך זעלבסט געמוזט אויסגראבן קברים, ביי וועלכע מען האט זיי דערשאסן.

אין טשענסטאכאוו האט מיין פאטער געהאנדלט מיט דראבנע גאלאנטעריי־זאכן (נאדלען, גארן א.א.). מיין עלטסטע שוועסטער סאלא האט געבראכט די סחורה פון סאסנאוויץ, איבערגעטאן אלס קריסטין, און אזוי זיך איינגעשטעלט דאס לעבן כדי זיך צו דערנערן. פסח 1940 האב איך באזוכט מיינע עלטערן. מיין פאטער האט אפגעריכטעט דעם סדר אין א ווייסן קיטל און די גאנצע משפחה איז נאך געווען צוזאמען. מיט א כאר טעג פריער האט מען אונדז גע־מסרט, אז מיר האנדלען. אין מיטן סדר־אפריכטן איז איריינגעקומען א פאלקס־דייטש, שאבעלסקי, מיט א שוארצע שפיץ־רוט אין האנט, און געפרעגט מיין פאטער: „דו ביסט קראקאווסקי?" ער האט מיט דער שפיץ־רוט א שמיגע געגעבן מיין פאטער אין אויג און דער פאטער האט מאמענטאל אויפגעהערט צו זען. דער פאלקס־דייטש האט אים ארויסגענומען פון שטוב און אויפגעזעצט אויף א דראזשקע. אין דער דראזשקע איז שוין פון פריער געווען מיין פאטערס שוואגער יעקב בערגער, פון לאדזש. מען האט ביידע ארומגעפירט איבער די גאסן, אפגעשפאט פון זיי און דאן זיי ארעסטירט אויף זאוואדזיע, דארט איז דער פאטער געווען ארעסטירט א מאנאט. מיין מוטער האט פארקויפט איר צירונג און מיט דעם געלט ארויסגענומען דעם פאטער אויף א זדראוואטנעם־אורלויב אויף איין וואך. ער איז געפארן קיין וואַרשע צום באוועסטן אויגן־דאקטאר פינעס — ער האט געזאגט, אז פונעם קלאפ איז פארברענט דאס גרין פון אויג און אז דאס צווייטע אויג איז אויך אין א גרויס געפאר. נאך דער באפרייאונג איז דער פאלקס־דייטש שאבעלסקי ארעסטירט געווארן און ער האט זיך אויפ־געהאנגען אין תפיסה נאכן משפט.

נאך צוויי מאנאט זיין אין טשענסטאכאוו, בין איך מיט מיין מאן צוריקגעפארן קיין ראדאמסק אין געטא און מיר האבן זיך דערוווסט, אז מען וועט אויסזידלען פון געטא. מיין מאן האט געהאט א גוטן חבר, א קריסט, וולאדעק, וועלכער האט צוגעזאגט אונדז צו באהאלטן ביי אים. ערב יום־כיפור האב איך געשריבן א בריוו צו מיינע עלטערן אין טשענסטאכאוו, דורך א באן־ארבעטער, און צוויסן געטאן, אז איך האב ווו זיך אויסצובאהאלטן און געבעטן שיקן צו מיר די יינגסטע שוועסטער, רוזשא. דער באן־ארבעטער האט דעם זעלבן אוונט געבראכט צו מיר מיין שוועסטער. מיין בעסטע חברטע ריווטשע שיטענבערג (יחיאל־שלמהס טאכטער), האט געווסט, אז איך גיי זיך אויסבאהאלטן ביי א קריסט און אויך זי איז גרייט געווען מיט צוגיין. אבער ווען איך האב דאס דערציילט איר מוטער, האט זי שטארק געווויינט און געבעטן, אז איך זאל נישט מיטנעמען ריווטשען, ווייל זי האט געהאט אין געטא א סטאבילן ארבעט־פלאץ און מען האט ג׳־גלויבט אז אזעלכע וועט מען נישט ארויסשיקן.

איך בין ארויס מיט מיין שוועסטער אלס קריסטין, און מיין מאן האט געדארפט קומען אין אוונט, ווען ס׳וועט שוין זיין פינצטער. אבער אין אוונט איז דער געטא פארמאכט געווארן, מען האט ג׳־העריט שיסעריין און מיין מאן האט שוין נישט באווייזן ארויסצובא־קומען זיך. דער גוי וווּ איך מיט מיין שוועסטער האבן זיך אויס־באהאלטן האט געווויינט קעגנאיבער דעם יידישן בית־עולם. ביי דעם גוי האבן מיר געהאט 2 נעכט און דאן זענען מיר געווויר ג׳־ווארן אז אין יענער געגנט זוכט מען יידן. דער גוי האט אונדז ארויבערגעפירט צו זיינע עלטערן, דארט איז שוין געווען צוגעגרייט פאר אונדז אין סטאדאלע א באהעלטעניש וווּ מיר האבן זיך אויפגע־האלטן, צוזאמען מיט נאך א פרוי (קאפלעוויטש) מיט אירע צוויי טעכטער.

די אלטע מוטער פון אונדזער רעטער האט אונדז יעדן אוונט ארייגעבראכט הייסע זופ מיט ברויט. וולאדעקס פאטער איז ג׳־ווען א שוסטער און ער האט געארבעט אויך פאר די דייטשן, אזוי ארום אז מיר האבן געמוזט זיצן אין סטאדאלע אין א שטענדיקער שרעק. ווען ס׳איז נאך דערצו געווארן זייער קאלט, האבן מיר ג׳־זעען, אז מיר וועלן לענגער דארט נישט קאנען אויסהאלטן. אויך וולאדעק האט אונדז געזאגט אז מיר וועלן מוזן פארלאזן דעם פלאץ.

אין אוונט בין איך ארויס פון באהעלטעניש און אווטק צו דעם הויז פון גמינע, דארט זענען געווען קאנצענטרירט די לעצטע פאר־בליבענע „נוצלעכע" יידן — די יידישע פאליציי און דער יודנראט. ביי דער גמינע איז געווען א הויז, וווּ ס׳האבן זיך אויסבאהאלטן אויפן בוידעם עטלעכע צענדליק יידן. ס׳איז נישט מעגלעך איבערצו־געבן אין וואס פארא אוממענטשלעכע באדינגונגען די דאזיקע „אום־נוצלעכע" יידן האבן דארט געלעבט. דאך האב איך זיך דארט פאר־האלטן און אין דער צווייטער נאכט האט וולאדעק געבראכט מיין שוועסטער און די פאמיליע קאפלעוויטש. מיט עטלעכע שעה שפע־טער איז פארגעקומען אן אקציע און די אלע וועלכע האבן זיך געפונען אויף דעם בוידעם, זענען ארויסגעפירט געווארן אין לאסט־אויטאס און שוין מער זיך נישט צוריקגעקערט.

איך בין געבליבן לעבן א דאנק דעם, וואס איך האב זיך אנגע־געבן אלס א קראנקן־שוועסטער ביי א יידישן פאליציאנט, וועל־כער איז קראנק געווארן אויף פלעק־טיפוס. מיט עטלעכע מאנאטן שפעטער (יאנואר 1943) איז ווייטער אויסגעפירט געווארן אין אקציע.

מען האָט צוזאַמענגענומען די רעשטלעך יידן אין דער סטשאַלקאַסקע גאַס וווּ עס איז געווען אַ טראַנזיט־לאַגער. דאָס איז געווען די לעצטע אַקציע אין ראַדאָמסק.

ביי דער אַקציע האָבן די אוקראַינער אונדז געהיטן. מיר האָבן זיך צוזאַמענגענומען 10 פרויען, באַצאָלט אַן אוקראַינער 1000 זלאָ־טעס, און ער האָט אונדז צוגעזאָגט אַרויסצולאָזן פון געטאָ. ווען מיר זענען אַרויס, האָט ער אָנגעהויבן שיסן און געהרגעט 8 פרויען. איך בין געלעגן אין שניי אַ גאַנצע נאַכט. נאָך דער באַפרייאונג האָב איך געטראָפן די צווייטע וואָס האָט זיך דאַן געראַטעוועט — רחל אוק־רענט, וועלכע געפינט זיך איצט אין טאָראָנטאָ (קאַנאַדע).

ביינאַכט בין איך ווידער אַוועק צו וולאַדעקן. ער האָט שטאַרק מורא געהאַט, ווייל די דייטשן האָבן זיך דערוווּסט, אַז ער האָט פריער אויסבאַהאַלטן יידן. ער האָט מיר אַרויסגעפירט מיט אַ לאַסט־אויטאָ קיין טשענסטאָכאָוו, דאָרט בין איך אַריין אין געטאָ און געאַרבעט אין „האסאג" ביז דער באַפרייאונג.

ביי אונדזער טאַטע מאַמע זענען מיר געווען 9 קינדער. געבליבן ביים לעבן איז דער פאָטער, איך און צוויי ברידער. די מוטער פערל און די איבעריקע קינדער: סאלא, פראניע, משה, פעלא, מאניע און רוזשע, זענען אומגעקומען אין טרעבלינקע, וווּ אַהין זיי זענען אַרויסגעפירט געוואָרן פון טשענסטאָכאָווער געטאָ.

פון קאלטן סיביר צום זוניקן היימלאנד

יעקב ווענגלינסקי

אָט זע איך מיין היימיש שטעטל, ווען מיר זענען געווען תל־מידים ביי יוסף ־בער וולאשטשאווסקי מלמד, איטשע־מאיר מלמד, פישל מלמד, יעקל גאנצארסקי מלמד, אָדער געלערנט ביים לעלי־ווער לערער, און אַנדערע. אָט דערמאָן איך זיך בלומשטיינס גרויסן הויף און די מיטל־שולע, אין שטשאָלקאַווער גאַס, און די וויינ־טראובס יידישע גימנאַזיום, אין קראָקאָווער גאַס, וווּ ס'האָבן גע־לערנט און זיך געשפילט אין די פרייע צייטן הונדערטער יידישע פריילעכע קינדער. אָט זע איך אין מיין זכרון די אַלטע קאַשטאַנען־בוימער, וווּ מען פלעגט קלויבן קאַשטאַנעס צו באַפּוצן די סוכות, דעם קליינעם פאַרקל ביים מאַגיסטראַט, דעם וואַסער ספּאָרט־פּאַרק, וווּ זומער פלעגט מען זיך לאָזן אויף קליינע לאָדקעס און ווינטער זיך גליטשן אויפן פאַרפראָרענעם אייז. אָט איז דער „זאקשוּוועק", אָט איז דער וואַלד גופא, און אָט זענען די באברעס וווּ מען פלעגט אין די הייסע זומער־טעג זיך באָדן. אָט זענען די פאָלוואַרקעס, דער פלאוונער וואַלד, דער סוכאוויעשער וואַלד, גונטערס־גאַרטן, און „אויפן־בוגיי" ביי אויסטראוויטשן וווּ מען פלעגט זיך לערנען פאָרן אויפן ראַווער. אָט איז דער גרויסער וויאַטראַק, וווּ יידישע קינדער ווי אויך דערוואָקסענע פלעגן גיין שפּאַצירן און פאַרברענגען די פרייע צייט פון שבתים און יום־טובים. אָט איז די ריימאנטא גאַס, ביי די „באַבע דזשאַדעס", וווּ מען פלעגט זיצן זומער ביז אין די שפּעטע אָוונט־שעהן, איינזאַפּן דעם ריח פון בעז און מאַצייקעס. דאָס אַלץ דערוועקט אַ שטאַרקע בענקשאַפט צום היימיש־שטעטל.

ראַדאָמסק איז געווען פול מיט לעבן. די שטאָט האָט פאַרמאָגט ליטעראַרישע קרייזן, ספּאָרט־קלובן, גרויסע געזעלשאַפטלעכע ביב־ליאָטעקן, אָרגאַניזירטע פאָלקס־כאָרן, פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען, וויכטיקע הילפס־אָרגאַניזאַציעס אאַ"וו אאַ"וו.

די פּאָליטישע פּאַרטייען זענען געווען גוט אָרגאַניזירט, מיט שטאָלצע עסקנים, תמיד גרייט אויף אַלע קאַמפס־פּונקטן, מיט פולער אחריות און איבערגעגעבנקייט צו פאַרטיידיקן די קלענסטע און גרעסטע אַלגעמיינע פאָלקס־אינטערעסן און פּאָליטישע אויפגאַבן.

כבוד דעם אָנדענק פון אַלע געוועזענע פּאַרטיי־קעמפער און געזעלשאַפטלעכע טוער פון אונדזער שטאָט ראַדאָמסק.

מיטן צעקלאַפּטן פּוילישן מיליטער

מיט אַ וואָך פריער, איידער ס'איז אויסגעבראָכן די דייטשע־פּוילישע מלחמה (1939), איז דערקלערט געוואָרן אַן אַלגעמיינע מיליטער־מאָביליזאַציע. די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג איז אויפ־געטרייסלט געוואָרן און אינסטינקטיוו דערפילט, אַז ס'הויבן זיך אָן טעג פון ליידן און פיינלעכער שפּאַנונג.

ווען איך בין אַריין אין באַן, וואָס האָט מיך באַדאַרפט אָפּפירן קיין פיעטרקאָוו צו מיין מיליטערישער איינהייט, האָב איך געהערט די ערשטע אויסרופן קעגן יידן, פון אַנטיסעמיטישע הפקר־יונגן. פון פיעטרקאָוו איז אונדזער איינהייט געפאָרן קיין טשענסטאָ־כאָוו, צוריק דורך ראַדאָמסק. פון טשענסטאָכאָוו זענען מיר געגאַנ־גען צו פוס ביז גנאשין צו דער גרענעץ־ליניע, דאָרט האָבן מיר צוגעגרייט אָקאָפּעס און פאַרנומען אַ פאַרטיידיקונגס־פּאָזיציע. אַ געוויסן טאָג פאַרן אויסברוך פון קריג, האָב איך געהערט שרעקלעכע געשרייען, אַז נאָענט פון אונדז איז געכאַפּט געוואָרן אַ שפּיאָן, מיט אַ ראָווער. איך בין אַרויס פון די אָקאָפּעס און גלייך דערקענט דעם „שפּיאָן" — דאָס איז געווען אַ בחור פון ראַדאָמסק, מיטן נאָמען קעסעלמאַן, וואָס איז געקומען באַזוכן זיין ברודער אידל קעסעלמאַן. איך האָב אים אַרויסגענומען פון די סאָלדאַטסקע הענט, געהייסן פאַרלאָזן דעם גרענעץ־פּאַס און נישט רעדן צו מיר קיין וואָרט.

אויף דער ערשטער פראָנט־ליניע ביי גנאשין זענען געווען, דער גרעסטער טייל, יוגנטלעכע פון ראַדאָמסק. פרייטיק דעם 1.9.39, גענוי 5 מינוט צו פיר פאַרטאָג, האָבן זיך באַוויזן די ערשטע דייטשע אויסשפּיר־עראָפּלאַנען. שפּעטער זענען אָנגעקומען באָמבאַרדיר־עראָפּלאַנען, וואָס זענען געפלויגן אויף טשענסטאָכאָוו, און מיר האָבן געהערט פון ווייט די שטאַרקע באָמבאַרדירונג פון דער שטאָט. צומאָרגנס, שבת פאַרנאַכט, האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל איינצופּאַקן די זאַכן און זיין גרייט צו פאַרלאָזן דעם פּלאַץ. מיר האָבן זיך צוריק־געצויגן דורך טשענסטאָכאָוו, מיט וועג אויף אלשטין, בעת די גאַנצע לופט אַרום איז שוין געווען פאַרסמט פון באָמבע־אויפרייסן און אַלע וועגן זענען געווען באַלויכטן פון גרויסע פלאַמען. אויף די וועגן זענען געווען אויך גרויסע פאַרשטאָפונגען פון דער ציווילער באַפעלקערונג, וואָס האָט פאַרלאָזן די פאַרניכטעטע היימען און געוואָלט זוכן אַ דאַך איבערן קאָפּ, אויס מורא פאַר די אָנקומענדיקע נאַציסטישע מערדער. אונדזערע שטעטלשע יידן האָבן זיך געלאָזט מערקן אויף אַלע וועגן. (אין דעם גרויסן אַלשטינער וואַלד, למשל, האָב איך געטראָפן אלתר גאנצארסקי און אַנדערע).

אַ געוויסן טאָג האָט זיך באַוויזן אין אונדזער איינהייט אַ הוי־כער פּוילישער אָפיצער און אויסגערופן, אַז מיר זענען פריי — יעדער איינער זאָל זיך ראַטעווען. איך קוק זיך אַרום: פון אַלע זייטן שטראָמען די נאַצי־חיות מיט זייערע ווילדע טאַנקן. מיר האָבן

קיין אויסוועג אויף צוריק, און פאַרויס — אַ גרויסע בריק דורך וועלכער מיר מוזן זיך פרוווון אַדורכצורייסן. אַרויפקומענדיק אויף דער בריק, האָבן די זעלנער געזומען פאַלן ווי פליגן, ווייל דער גאַנצער פייער איז געווען קאָנצענטרירט אין דער ריכטונג צו אונדז. מיר איז געלונגען אַדורכצורייסן זיך און כ׳האָב זיך דערשלאָגן ביז צו אַ נאַענטן וואַלד. מיט מיר זענען דאָרט געווען: פישל גראשקע, משה פייערמאַן און נאָך פיל ראַדאַמסקער.

די דייטשן האָבן שפּעטער באַשאָסן דעם וואַלד און געמאַכט דאָרט אַ בלוט־באָד. מיר האָבן פאַרלאָזן דעם פלאַץ און געגאַנגען ביז דזיאלאשין, און דערנאָך קיין קאניצפאל, אָבער אויך דאָרטן זענען שוין געווען די דייטשן. וועג כ׳בין געקומען קיין יענדזשעיאוו האָב איך דאָרט געטראָפן יאמע ראַזענשטיין און בעריש גאָלטיב. מיר האָבן קוים באַווויזן זיך צו באַגריסן און ווידער אַ פרישע באַמבאַרדירונג. איך געדענק יאמע ראַזענשטיינס געשריי: „פלינק אַרויס פון שטאָט, נישטאָ אויף וואָס צו וואַרטן, די ערד ברענט אונטער אונז־דזערע פיס״. מיר זענען אַריין אין אַ וואַלד און געגאַנגען דורך די בערג פון זלאטע־גורא, אויף קעלץ, סוכעדניאוו, סקאַרזשיסק, ראַדאָם, און דערגאַנגען נאָענט פון די גרויסע פאָטאָצקעס וועלדער. אָבער אויך דאָ האָט אונדז באַגעגנט אַ פייער. דאָס הארץ ווייַנט פון שרעק, דער גאַנצער קערפער איז פאַרגליווערט, מיר וויסן נישט וואָס צו טאָן וויל וואָס וויייטער אַלץ ערגער איז די לאַגע. איך באַשליס צו גיין וויייטער מיטן וואַלד, וויל קיין צווייטער אויסוועג איז נישטאָ. די בוימער זענען די אייניציקע רעטונג פאַר מיר, און אַזוי האָב איך געלאָפן פון בוים צו בוים ביז ס׳איז שטאַרק פינצטער געוואָרן. די מערדערישע אַרטילעריע האָט געשפילט מיט די וויילדסטע אות העכסטע קאַליבער־טענער, אָבער איך האָב שוין מער קיין אַכט נישט געלייגט אויף דעם.

וועג ס׳האָט אַנגעהויבן טאָגן, האָב איך זיך אַנגעשטויסן אויף אַ מיליטער־גרופּע פון פאָליאַקן. ס׳ווערט מיר ביסלעכווייז לייכטער אויפן האַרצן. דאָס איז געווען דעם 16־טן טאָג פון דער פויליש־דייטשער מלחמה, וועג דער דייטשער ראַדיאָ האָט געמאָלדן, אַז דריי דיוויזיעס פון פוילישן מיליטער זענען אַרומגערינגעלט אין די גרויסע פאָטאָצקער וועלדער. אויף צומאָרגנס איז אין דער דאָזיקער פוילי־שער אייניהייט אָנגעקומען אַ באָפעל, אַז אַלע ביקסן דאַרפן צעברעכן ווערן, אַלע אַרטילעריע־וועגנער דאַרפן צעשרויפט ווערן און די פערד דאַרפן אויסגעשפאַנט ווערן און גלאָזט פרייַ. מיר זענען געווען אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן, און כ׳האָב ווידער באַאַראָפט זוכן אַ וועג, אויף אייגענער האַנט, ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען.

די פוילישע אָפיצירן האָבן אויפגעעפנט קאַסטנס מיט געלט און מאָפּעס, און פאַרטיילט צווישן די זעלנער. בלויז אייניצלנע האָבן גענומען, ווייל אַ געפיל פון פיין און שרעק האָט אַלעמען באַהערשט. איך בין געווען פון די איינצלנע, וואָס האָבן זיך געפאָרעט ביי דעם, און אַזוי אָרום האָט איינער פון די אָפיצירן געוואָרפן אויף מיר אַן אויג. ער איז צוגעגאַנגען צו מיר און אַזוי געזאָגט: „איך זע אַז דו ביסט אַ כוואַט, אַ יונג מיט ביינער און טויגסט זיך אויס; מיר וועלן אַרגאַניזירן אַ גרעסערע גרופּע זעלנער און זיך פרווון ראַטעווען״. איך גיב אים מיין הסכמה און אונטערשטרייך, אַז די גרופּע דאַרף זיין פון דריי העכסטנס פיר מענטשן, ווייל וואָס מער מענטשן אַלץ מער זאָרגן און שוועריקייטן. דער אָפּיציר האָט זיך דערויף אָנגעכאַפט און האָט אויסגעקליבן אַ באַקאַנטן פעיקן שייגעץ, וואָס זאָל זאָרגן פאַרן עסן. מיר האָבן זיך געגעבן די העכט, דאָס מיר וועלן זיך האַלטן צוזאַמען און נישט פאַרראַטן איינער דעם צווייטן. איך האָב גענומען די מאָפּעס מיטן קאָמפּאַס, די לאַרעטע און רעוואָלווער, און מיר האָבן זיך גלאָזן גיין מיטן וואַלד, וואָס איז געווען אַרומגערינגלט דורך טויזנטער מערדער און שווערע טאַנקן פון אַלע זייטן.

אַ גאַנצען־טאָג זענען מיר געלעגן אין אַ טאָרף־זומפּ, ביז עס איז שטאַרק פינצטער געוואָרן. אין אָוונט האָבן מיר זיך דערנענטערט צו דעם טייך וויסלע, אָבער די בריק איז שוין געווען אויפגעריסן. מיר באַמערקן פונדערווייטנס אַ קליין שיפעלע און רופן דעם גוי צו זיך, אָבער ער דערקלערט אונדז, אַז דאָס אַריבערפאָרן קאָסט 5 זלאָטעס אַ מאַן. איך האָב אַרויסגענומען דאָס געלט, באַצאָלט פאַר אַלע דריי און געזאָגט צום אָפּיציר (אַן אַדוואָקאַט פון קאַטאָוויץ): „דו זעסט, אַפילו אין צייט פון קריג ברענגט דאָס געלט אַ נוצן; דו האָסט נישט געוואָלט נעמען מיט זיך קיין געלט, דאָרט אין פאָטאָצקעס וועלדער, בעת איר האָט צעלאָזן די אַרמיי״... האָבנדיק ביי זיך גענוג געלט, האָבן מיר זיך טאָקע גאָר גיך דערשלאָגן קיין דעמב־לין און דערנאָך קיין לובלין. מיר האָבן אַ סך טעג און נעכט כמעט נישט געגעסן און נישט געשלאָפן, אָבי זיך אַרויסצוקריגן פון דער דייטשער אַרומרינגלונג און אָנקומען וואָס גיכער אין יענע געביטן, וואָס זענען געווען פריי פון היטלעריסטישן מיליטער.

א צוזאַמענשטויס מיט אוקראַינער־כוליגאַנעס

פון לובלין זענען מיר אַריין אין די וועלדער, מיטן וועג צו פּיאסקי, און אָנגעקומען אַהין אין טאָג פון יום־כיפור, בעת אַ שטאַרקער באַמבאַרדירונג (יידן זענען אַרומגעלאָפן איבער די גאַסן אַנגעטאָן אין די קיטלען און טליתים). אויף דעם וויייטערדיקן וועג האָבן מיר געטראָפן, אין די וועלדער: משה פייערמאַן; משה וואָלף; פ. קליינערמאַן (פּיאלעק), דעם געווען גוטן פוטבאָל־שפּילער; מאציעק ראדאל, אַ זון פון דוד ראדאל. שפּעטער האָב איך אין כעלם געטראָפן כאַלטשע גאסלאווסקי, מיט טוכמייערן. מיר אַלע זענען געווען הונגעריק און געזוכט עפּעס צום עסן. זיי האָבן פאַרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן זיך פרווון דורכרייסן צוריק אַהיים, אָבער איך האָב באַשלאָסן זיך אַריבערצוקריגן אויפן צוויטן זייט פון טייך בוג.

די בריק אויפן בוג איז שוין געווען אויפגעריסן, כ׳בין אַריבער בשלום דאָס וואַסער און אָנגעקומען קיין לובאָמיל. די דייטשע מער־דער זענען שוין דאָ געווען און זיך צוריקגעציגן און אַלע האָבן געוואָרט אויף דעם אַריינמאַרש פון די רוסן. דערווייל זענען די הערשער אין שטאָט געווען די אוקראַינער, זיי האָבן געמאַרדעט יידן אין די גאַסן און געשאָסן פראַנק־און־פריי אויף אויף די פאָליאַקן. איך בלייב שטיין אייניזאָם אין מיטן גאַס און טראַכט וועגן מיין טרויעריקן גורל.

פלוצלינג באַווייזט זיך אַ פויליש־ייִנגל און זאָגט: „קום, איך וועל דירווייזן וווּ די דייטשן האָבן באַהאַלטן געווער, וואָס זיי האָבן צו־גענומען פון אונדזערע זעלנער״ (ער האָט מיך אָנגענומען פאַר אַ „אונדזעריקן״ פוילישן זעלנער). כ׳בין געגאַנגען מיט דעם יינגל אין מאַרק אַריין, צו אַן אָפּטייק, ווו עס איז טאַקע געלעגן אַ בארג מיט געווער. כ׳האָב מיר געזומען אַ ביקס און אַ פולן טאַרניסטער מיט קוילן און אַרויס אין גאַס. כ׳האָב געזומען אויסרופן אויפן קול: „זעלנער, פוילישע בירגער, אַלט ווי יונג, גייט נעמען געווער אין די הענט און קעמפט קעגן די ווילדע היידאמאַקעס, אויב נישט וועל איך שיסן יעדן דעזערטיר״. מיין נישט־יידישער אויסזען און קלאָרע פוילישע שפּראַך האָט געווירקט — ס׳איז געווארן אַ גרויס געדרענג, ממש אַ בהלה נאָך געווער. מיר האָבן אַנגעהויבן צו באַשיסן די אוקראַינישע כוליגאַנעס, און דער קאָמף מיט זיי איז אַנגעגאַנגען פון 6 ביז 8 שעה אונטער מיין קאָמאַנדע. איך האָב די אוקראַינער באַ־צאָלט פאַר אַלע מיינע פריערדיקע שמערצן און ליידן, און די שטאָט איז אַריבער אין אונדזערע הענט.

בעתן קאָמף, ביי דער באַן־סטאַציע, האָב איך באַמערקט פונ־דערווייטנס וואָלף בירנצווייג, ווי ער שטייט ביי אַ וואַגן, די הענט אין דער הויך, און נעבן אים עטלעכע פוילישע זעלנער גרייט צום שיסן. זענענדיק דאָס טראַגישע בילד האָב איך אַ געשריי געטאָן מיט דער גאַנצער ענערגיע: סטאָפּ! דערנאָך בין איך צוגעגאַנגען מיט

מיינע מיטקעמפער און אים באַפרייט. ער האָט זיך אריינגעטירט אין דער לאַגע און זיך נישט געוועגדעט צו מיר ווי צו אַ חבר, אַבער שפעטער וועט עס איז פינצטער געווארן, האָבן מיר זיך שטאַרק געקושט און געווויינט פאַר גרויס פרייד. וועט כ׳דערמאָן זיך יענעם טאָג אין לובאַמיל, מיט העכער 20 יאָר צוריק, פאַרשטיי איך נישט עד־היום, פון וואַנען ס׳האָט זיך צו מיר געקומען אַזוי פיל מוט און אַזאַ ענערגיע, נאָך אַזוי פיל ליידן און הונגער־נויט.

מיר זענען געפאָרן צוריק צום בוג, אַרויסגענומען דאָס גאַנצע געווער וואָס דאָס פוילישע מיליטער האָט פאַרלאָזן און באַגראָבן עס אין וואַלד, נישט וויים פונעם בריק. דערנאָך זענען מיר געפאָרן קיין מאציעיאוו, דאָרטן האָב איך געטראָפן די ברידער בוגייסקי עזריאל און פייוול, וואָס זענען אמאָל געווען מיט זייערע עלטערן אין ארץ־ישראל, ווי אויך יאמעלע אויפמאַן. נאָך אַ קורצן שמועס מיט זיי האָב איך פאַרלאָזן דאָס שטעטל און אָנגעקומען קיין קאָוועל, דערנאָך וויטער קיין ראָוונע. דאָרט האָב איך זיך ערשט אָנגעשטויסן אויף רוסישע זעלנער און אויף זייערע רויטע פענער. זיי האָבן אונדז באַגריסט הערצלעך, מיט פיל פרייד, און געזאָגט: „פון איצט אָן זייט איר אַלע פריי. איר אַלע פוילישע זעלנער וואָס האָבן געקעמפט פאַר אייער מדינה. מיר נעמען אייך צו אונדז אין אונדזער גרויסער סאָציאַליסטישער פאָטערלאַנד, וווּ איר וועט זיין גלייכע בירגער". מיט די ווערטער האָט מען אונדז פאַרלאָדן אויף וואַגאָנעס און דורך דער פוילישער־סאָוועטישער גרענעץ־סטאַציע שעפעטאָווקע אַרויסגעשיקט קיין סאָוויעט־רוסלאַנד און אינטערנירט אין אַ לאַגער פאַר מיליטעריש־געפאַנגענע.

...דאָרט וווּ ס׳איז בלויז 3 חדשים זון־שיין

15 טויזנט פוילישע מיליטער־לייט זענען דאָרט געווען אינטערנירט, אין שעפעטאָווקע. יעדע 24 שעה האָבן מיר באַקומען אַ ביסל סופ מיט ברויט און אַ קליין שטיקל צוקער, און אויף דעם האָט מען גענומען שטיין אין „אָטשערעד" פון 4 ביז 5 שעה. געלעגן איז מען אויף אַ הוילער בעטאַן־פאָדלאָגע, וועט אין דרויסן איז שוין גע־פאַלן אַ שניי. אַזוי זענען פאַרביי 4 וואָכן, אין הונגער און פולשטענ־דיקער שמוציקייט, אָן וואַסער זיך צום וואַשן. פון ראַדאָמסק זענען דאָרט געווען: יאמעלע זיידמאַן, פישל באָרושיקאָווסקי, משה גוטמאַן, דעם „כאָפערס" איידעם, וואָלף בירנצווייג און אַנדערע. קיין ראַדיא־נייעס האָבן מיר נישט געהערט און זענען געווען אָפגעריסן פון דער אויסערלעכער וועלט. עטלעכע פוילישע אָפיצירן האָבן איינגעריכטעט אין געהיימניש אַ קעסטל, און וועט ס׳האָט עפעס געהערט אין פאָר־לויף פון טאָג, פון די רוסן, האָט אָנגעשריבן אַ צעטל און אַרייַנגע־לייגט אין קעסטל. אַזוי איז יעדן אָוונט געווארן צונויפגעשטעלט אַ געוויסער קאָמוניקאַט. יעדן טאָג פלעגן מיליטערישע אויטאָס נעמען זעלנער אויף אַרבעט און יעדער איינער פון אונדז האָט זיך געריסן צו דעם מיט פרייד, ווייל אויפן פלאַץ פון דער אַרבעט האָט מען באַ־קומען אַביסל מער צום עסן, מען האָט געקענט עפעס קויפן און געווארן וועט דער הערט זיך אין דער גרויסער וועלט.

אַ געוויסן טאָג האָט מען גענומען ריידן אין לאַגער וועגן אַן אויסטויש פון געפאַנגענע זעלנער מיט די דייטשן. אין געציילטע טעג אַרום האָבן זיך טאָקע באָוויזן רוסישע יידן און אַגיטירט שטאַרק, אַז מיר, פוילישע יידן זאָלן בלייבן אין רוסלאַנד. זיי האָבן אונדז צוגעזאָגט פון בעסטן און שענסטן: אַרבעט, געלט און אמתדיקע פרייהייט. איך האָב זיי דאָן געגלויבט מיט אַן אויפריכטיקן צוטרוי און באַשלאָסן צו בלייבן אין רוסלאַנד. הגם די בענקשאַפט אַ היים איז ביי מיר געווען זייער גרויס, אָבער אין יענעם מאָמענט האָב איך זיך געמאַכט אַ קלאָרן חשבון וואָס מיר קען דערוואַרטן אין דער היים, וווּ די נאַציסטישע מערדער געפינען זיך. איך האָב געפרובירט אייניצ־טענהן מיט די איבעריקע חברים פון ראַדאָמסק, וואָס זענען דאָרט געווען, אַז זיי זאָלן אויך בלייבן, אָבער קיינער פון זיי האָט נישט געוואָלט הערן פון דעם. מיר האָבן זיך שטאַרק געקושט ביים צע־שיידן און געווונטשן גליק אייניער דעם אַנדערן. איך האָב געבעטן, אַז זיי זאָלן איבערגעבן גרוסן און וווּנטשן מיין משפחה, חברים און פריינט, און געהאָפט אַז ס׳וועט קומען אַ צייט וועט מיר וועלן זיך ווידער טרעפן און דערציילן אין פריידן אַלע אונדזערע שוועריע און טראַגישע איבערלעבונגען. אָבער דער גורל האָט געוואָלט און באַ־שטימט אַנדערש...

נאָך דער באַפרייאונג פון מיליטעריש לאַגער, בין איך אַנגע־קומען אַרבעטן אין אַ צוקער־פאַבריק. די פאַרדינסטן און די באַדינ־גונגען דאָרט זענען געווען זייער נידעריקע. שפעטער האָבן מיר זיך איינגעאַרדענט ווער פריוואַט און ווער אין אַ קאָלעקטיוו און אַזוי האָבן מיר געלעבט בערך 2½ חודש. אין חודש יאַנואַר 1940 בין איך גע־וען אויף אַ באַזוך אין קיעוו און דאָרט אויף דער באַן־סטאַציע האָב איך געטראָפן אַ זון מיט אַ טאָכטער פון דער משפחה בלומשטיין פון סטשאָלקאָווער גאָס. צוריקקומענדיק קיין שעפעטאָווקע האָב איך געטראָפן אונדזער גאַנצע גרופע אַרעסטירט און אויך איך בין באַלד אַרעסטירט געוואָרן. וועט כ׳האָב געפרעגט פאַר וואָס? האָט מען מיר אַזוי געענטפערט: „ערשטנס, ביי אונדז פרעגט מען נישט; צווייטנס, אַלע פאָליאַקן זענען שפיאָנען און פאַרעטער". מיט עטלעכע טעג שפעטער האָט מען אונדז אַרויסגעפירט קיין דאָנבאַס, דאָרט וווּ די גרויסע קוילן־גרובן געפינען זיך נאָענט פון אַזאָווישן ים, און איינגע־קוואַרטירט אונדז אין שטעטעל נאָוווי־טרויסק, אין אַ מיליטערישן גע־פאָנגענן־לאַגער. דאָרט האָבן מיר בייטאָג געאַרבעט אין גרויסע שטיין־גריבער און ביינאַכט האָבן מיר געהאַט אויסצושטיין רעוויזיעס און פאַרשונגען אין שיקאַנעס פון יידישע און נישט־יידישע פראָוואָקא־טאָרן.

אין חודש מאי 1940 האָבן מיר פאַרלאָזן נאָווי־טרויסק. מען האָט אונדז געפירט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנעס, אונטער אַ שטרענגער וואַך, דורך יעלענאווקע, סטאַלינא, זאפאראזשע, כאַרקאָוו, סמאָלענסק גאָרקי, קיראָוו — קיין קאטלאַס, און דאָרט ווידער איינגעקוואַרטירט אין א לאַגער. קאָטלאס איז א מדינה פאר זיך. מיט ספעציעלע געוועזן, אַ צענטער פון תפיסות און שטראָף־לאַגערן, וואָס ציען זיך ביז צום ווייסן פאַרפראָרענעם ים. די דאָזיקע גאַנצע געגנט ווערט אָנגערופן מיטן נאָמען „נייער־צפון" און זי נעמט אַרום אַרכאַנגעלסק און קאָמי סס״ר. דאָרט איז בלויז דריי חדשים זומער און דאָן איז דער הימל באַלויכטן פון דער נאַטור מיט וויסע און ליכטיקע נעכט. דאָקעגן ווינטער, זענען די הימלען 9 חדשים באַדעקט מיט פינצטערע וואָלקנס, 21 שעה אין מעת לעת (בלויז דריי שעה אין טאָג איז ליכטיק). דער אַרומיקער שטח, הונדערטער קילאָמעטער, איז באַדעקט מיט טייגעס, איבער וועלכע ס׳זענען צעזייט און צעשפרייט אַרבעטס־לאַגערן פון פאַרשיידענע מינים אַרעסטירטע און פאַרשיקטע, וואָס האָבן זייער שווער געאַרבעט און געלעבט אין גאָר פיינלעכע באַדינ־גונגען. ס׳איז נישט דאָ דער פּלאַץ צו שילדערן ענעוי די דאָרטיקע באַדינגונגען, אין וועלכע מיר איז דאָרט אויסגעקומען צו אַרבעטן און לעבן צוגלייך מיט צענדליקער טויזנטער אַנדערע פאַרשיקטע, — פון אַלע עלטערס, פון אַלע נאַציאָנאַליטעטן, פון אַלע לענדער...

אַ געוויסן טאָג, ביים צוריקקערן זיך פון דער אַרבעט, האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף יעקל אַלפערד און מיר האָבן זיך ביידע שטאַרק דערפרייט — צווויי איינזאָמע חברים פון דער אַמאָליקער היים. מיר האָבן זיך ביידע געהאַלטן און איינער דעם צווייטן געהאַלפן אין אונדזער געמיינזאָמער נויט, און געהאָפט אַז מיר וועלן נאָך אויס־געלייזט ווערן. די אויסלייזונג איז טאָקע געקומען: אין יאָר 1942 האָט מען אונדז באַפרייט. אויפן סמך פון „שיקאָרסקע־אָפמאַך" וועגן שאָפן אין רוסלאַנד אַן אַרמיי פון געוועזענע פוילישע בירגער, וואָס זאָל קעמפן קעגן די נאַצי־דייטשן.

איראן — איראק — עבר־הירדן — ארץ־ישראל

פון ווייטן און קאַלטן סיביר זענען מיר געפאָרן דורך וויאזשניק, סווערדלאָווסק, קויבישעוו, טשקאַלאָוו — ביז טאצקאיע, ווו ס׳האָט זיך פאַרמירט די ערשטע מיליטעריש פוילישע איינהייט. איך בין געווען פון די ערשטע זעלנער אין דער איינהייט, און שפעטער זענען אַהין אַנגעקומען וואָלף און נתן ווייטענבערג, העניאק פייערמאן און ראובן יאַקובאָוויטש (אַלע איצט אין ישראל). נאָכן אויספאָרמירן די פוילישע איינהייט, האָט מען אונדז טראַנספאָרטירט דורך ארסק, סאמאַרקאַנד, טאַשקענט — קיין אוזבעקיסטאַן. מיר האָבן זיך איינגעקוואַרטירט אין אַ קליין שטעטל יאקאוויאק, אין דרומדיקן טייל פון מיטל־אזיע, נישט־וויט פון די פאמירער בערג, נעבן דער סאָוויעטיש־טערקישער גרענעץ.

אַ חוץ אַנדערע פאַרשיידענע צרות, וואָס אונדז איז אויסגעקומען מיטצומאַכן אין דעם דאָזיקן פויליש מיליטער, האָט זיך אויך אַנגעקוקט די „יידישע צרה". אַ גענויסן טאָג האָט מען זיך דערוווסט, אַז לויט אַ געהיימען באַפעל וועלן באָפרייט ווערן פון מיליטער אַלע יידן — זיי וועלן פאַרבלייבן אין רוסלאַנד, בעת די פאָליאַקן וועלן פאַרלאָזן דאָס לאַנד און זיך איבערטראָגן אין אַן אַנדער מדינה, נישט ווייט פון ארץ־ישראל. די דאָזיקע גזירה איז טאַקע אויסגעפירט געוואָרן: טויזנטער יידישע זעלנער זענען באַפרייט געווארן, מכלומרשט דורך אַ געזונטהייטס־קאָמיסיע. בלויז אַ קליינע צאָל יידן איז געלונגען אויסצומיידן די גזירה, און איך בתוכם.

פון רוסלאַנד האָט מען אונדז איבערגעפירט קיין איראַן (פערסיע) און געבראַכט אין דער שטאָט פאכלעווי, דאָרט האָבן אונדז איבערגענומען די מיליטערישע אינסטאַנצן פון דער ענגלישער אַרמיי און אייגענגלידערט אין זייער מיליטער, אָלס אויטאָנאָמישע פוילישע פאָרמאַציע. נאָכן אויסריכטן אונדזער פאָרמאַציע, זענען מיר אָפּגעטראַנספאָרטירט געוואָרן קיין איראַק, דאָרט האָב איך זיך געטראָפן מיט נתן ווייטענבערג, דוד טעמער און ראובן יאקובאָוויטש. ס׳איז דאָן געווען פסח־צייט און די יידישע זעלנער האָבן געקראָגן אורלויב, כדי צו פייערן דעם יום־טוב צווישן די דאָרטיקע יידן. ס׳איז ראוי צו אונטערשטרייכן, אַז די איראַקישע יידן פון ראבאט און באַגדאַד האָבן אונדז אויפגענומען מיט גרויס פרייד און האַרציקייט — ס׳האָט זיך געפילט, אַז טראָץ די עטנישע פאַרשידנהייט צווישן זיי און אונדז, עקזיסטירט דאָך איין יידיש פאָלק וואָס טראָגט געמיינזאַם דעם יאָך פון גלות.

פון איראַק זענען מיר דורך עבר־הירדן אַנגעקומען ביז צום בריק בנות־יעקב — דער גרענץ־פונקט מיט ארץ־ישראל (אין יאָר 1943). מיין האַרץ האָט שטאַרק געגומען קלאַפן, וועו כ׳האָב פאַר מיינע אויגן דערזען דעם אויפשריפט „ארץ־ישראל" און כ׳האָב אין יענעם מאָמענט באַשלאָסן, אַז קודם־כל וועל איך גיין צום כותל־מערבי און אָפּדאַנקען דאָרט די השגחה דערפאַר, וואָס נאָך אַזוי פיל פיין און ליידן האָב איך זוכה געווען אַנצוקומען אין לאַנד פון מיינע אָבות. כ׳האָב טאַקע דערפילט דעם דאָזיקן באַשלוס, נאָך אַיידער כ׳האָב אַנגעהויבן אַרומפאָרן איבערן לאַנד, כדי אויפצוזוכן פריינט און באַקאַנטע פון מיין היימאַט־שטעטל ראַדאָמסק.

שטעלנדיק מיינע ערשטע טריט אין ארץ־ישראל, האָב איך ביי די אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט געפונען אַ גאָר פריינדשאַפטלעכע באַציונג און וואַרעמע היים. נאָכדעם ווי איך האָב זיך איינגעאָרדנט, האָב איך ערשט דערפילט דעם טעם פון אמתער פרייהייט, ברידער־לעכקייט און גלייכהייט צווישן יידן, אין דעם אייגענעם לאַנד — בפרט, אַז דער ווידער־טעם פון דעם אַלעם האָט מיך אַזוי פאַרפאַלגט במשך אַלע שוידערלעכע יאָרן, וואָס כ׳האָב אַדורכגעמאַכט איידער כ׳בין אַנגעקומען קיין ארץ־ישראל. ערשט דאָ איז מיר קלאָר געווארן, וואָס כ׳האָב אַדורכגעמאַכט אויף מיין לאַנגן מלחמה־וועג פון רַאַדאָמסק, דורכן קאַלטן סיביר, ביז כ׳האָב דערגרייכט צו דער וואַרעמער קייט פון ארץ־ישראל.

אין שטאט פון אונדזער טראגעדיע

י. פישמאן

אונגעהויער טראָגיש איז געווען מיין באַגעגעניש מיט מיין געבורטס־שטאָט ראַדאָמסק נאָכן צוריקקומען פון רוסלאַנד.

פאַרלאָזנדיק ראַדאָמסק, זענען אין איר געבליבן מיין משפחה, פריינט און באַקאַנטע, און צוריקקומענדיק האָב איך מער קיין איינעם פון זיי נישט געטראָפן. אַלע זענען פאַרטיליקט געווארן, זייער האָב און גוטס איז אויסגערויבט און פאַרניכטעט געווארן און זייערע היימען זענען פאַרברענט געווארן.

טאָג־איין־טאָג־אויס האָב איך געוואַנדערט איבער די חורבות, און האָב זיך נישט געקענט באַפרייען פון דעם שרעקליכן קאָשמאַר וואָס האָט געדריקט אויף מיין געמיט.

איך האָב געפילט אַז איך קען נישט אין דאַרף נישט פאַרלאָזן די דאָזיקע פינסטערע „היים" מיינע. נישט נאָר אַז איך דאַרף פריער אין מיר אייזאָפן די גאַנצע שוידערלעכע אימה וואָס רינגלט מיך אַרום נאָר איך מוז אויך פריער זענען, דערשנאַפן און אפשר אפשר אויך געפינען וועמען פון מיין משפחה, פון מיינע פריינט, פון מיינע ראַדאָמסקר יידן. נישט וועגן לעבעדיקע יידן האָב איך געחלומט, דאָס האָב איך געווּסט איז מער נישט מעגלעך. דער שונא האָט שוין געזאָרגט פאַר דעם, אַז עס זאָל מער קיין לעבעדיקער ייִד נישט בלייבן. טויטע יידן האָב איך געזוכט, יידן דערמאָרדעטע און באַגראָבענע ערגעץ אין מאַסן־קברים; אָט די יידן האָב איך געזוכט כדי זיי צו ברענגען צו קבר־ישראל.

דער געדאַנק וועגן די דערמאָרדעטע יידן, באַגראָבענע און פאַר־הוילענע קברים האָט מיך נישט נאָכגעלאָזט, און איך האָב אַזוי לאַנג געזוכט ביז איך האָב זיך דערווּסט, אַז 12 קילאָמעטער פון ראַדאָמסק,

עקסהומאציע פון קדושים נאָך דער מלחמה (1947).

אין דעם דאָרף לענק, קרושינער גמינע, געפינט זיך אַ יידישער ברודער־קבר.

איך האָב אַלץ געטאָן, אַז די דערמאָרדעטע זאָלן קומען צו קבר ישראל, און אין נאָוועמבער 1948 איז אַדורכגעפירט געוואָרן די עקסהומאַציע פון די פאָלגנדע קרבנות:

1) מאַקס קליינער מיט זיין פרוי און זון; 2) פרוי באריס; 3) ברודער און שוועסטער גוואָזדזש; 4) פישל גרושקא; 5) מיין שוועסטער מאַניע האָניקמאַן מיט איר קינד; 6) אברהם זילבערשטיין; 7) משה זעלקאָוויטש.

דעם זעלבן טאָג איז אויך געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל די דערמאָרדעטע משפחה פאַרבמאַן, (דער פאַרוואַלטער פון טאַר־טאַק), דער פאָטער, מוטער און קינד און זענען באַגראָבן געוואָרן אויפן יידישן בית־הקברות.

די פאָר יידן וועלכע האָבן זיך געפונען בייַ דעם פרישן קבר, האָבן נישט אויפגעהויבן זייערע אויגן צום הימל — זיי זענען געשטאַנען מיט אַראָפגעבויגענע קעפ און טיף געזונקענע אויגן צו דער ערד, צו דער דאָזיקער ערד וועלכע האָט איצט אין זיך איינגעטוליעט די קערפערס פון די קדושים וטהורים.

*

זייענדיק אין ראַדאָמסק איז מיר געלונגען צו אַנטדעקן דעם מערדער פון פרוי קעסעלמאַן און איר טאָכטער. ויי זענען דער־מאָרדעט געוואָרן שוין נאָך דער מלחמה, אין 1945 דורך אַ פאָלאַק, וועלכער האָט אויך שווער פאַרוונדעט דעם יינגן קעסעלמאַן (ער געפינט זיך היינט אין אַרגענטינע), וועלכער איז דאָסמאָל לעבן געבליבן מאַכנדיק דעם אָנשטעל פון אַ טויטן.

דעם מערדער האָב איך צופעליק אַנטדעקט, וען אַ פוילישע פרוי האָט זיך פאַר מיר באַקלאָגט, אַז איר מאַן ווערט כסדר פאַרפאָלגט דורך זייערע באַקאַנטע אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם מאָרד פון די קעסעלמאַנס. נאָך אַן ענערגישע אינטערוועניע פון דער אַרטיקער זיכערהייט־מאַכט, האָט מען געפונען דעם מערדער אין אַ שטאָט פון די באַזיגטע פוילישע מערב־געביטן, ער האָט דאָרט געדינט אַלס פּאָליציאַנט. מען האָט בייַ דעם מערדער געפונען קעסעלמאַנס רעוואָלווער, וועלכן ער האָט געהאָט באַקומען פון דער ראַדאָמסקער זיכערהייטס־פאָליציי צו פאַרטיידיקונגס־צוועקן. דער מערדער איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד בשעת דער אויספאָרשונג.

עס איז מיר אויך געלונגען צו אַנטדעקן, אַ דאַנק פאַרשידענע באַמיאונגען און מיט דער הילף פון צבי האָזע, וועלכער געפינט זיך היינט אין רמת־גן, די פוילישע מערדער, וועלכע האָבן דערמאָרדעט די פריילין מאַניע וויטענבערג און צוזאַמען מיט איר אַן אָפאָטש־נער יידיש מיידל.

צוזאַמען מיט די צוויי מיידלעך איז אויך געווען דער ה׳ האָזע, אים איז געלונגען צו אַנטלויפן פון די מערדער.

דער מערדער פון די 2 מיידלעך איז געבראַכט געוואָרן פאַר דעם קרייז־געריכט און איז פאַרמישפט געוואָרן אין 1948 צום טויט.

עקסהומאציע פון קדושים נאָך דער מלחמה (1947).

דאָס ערשטע בילד פון אויבן איז געמאַכט געוואָרן בעתן אויסגראָבן די קערפערס פון דער פאַמיליע גוייצער, וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן אין פרייען פעלד, 30 ק״מ פון ראַדאָמסק. אויפן צווייטן בילד פון אויבן זענען באַצייכנט די לאַנדסלייט, וואָס האָבן זיך מתעסק געווען מיט דער מצווה פון אויפגראָבן די צעשפרייטע קברים און ברענגען די ביינער צו קבורה אויפן ראַדאָמסקער בית־הקברות. ס׳שטייען (פון לינקס): יעקב פישמאן, העניעק זילבערשטיין, עליאש מארקאָוויטש, חנוך קליינמאַן, דויד סאַנדאמיערסקי, משה רובינשטיין, משה יענעצקי, חיים גוואָזדזש.

אויפן דריטן בילד — די זעלבע פערזאָנען בעתן פאַרשיטן די קברים פון די הרוגים־קדושים.

א באזוך אין ראדאמסק אין 1960

משה שווארץ

אַ שטימונג פון יאוש און מרה־שחורה האָט מיך באַהערשט באַזוכנדיק אין יובי 1960 מיין היימשטאָט ראַדאָמסק, ווו איך האָב זיך געטראָפן מיט אירע לעצטע בישל יידישע איינווינער.

ס׳איז איבעריק צו זאָגן, אַז ס׳איז אוממעגלעך איבערצוגעבן די דאָזיקע שווערע, דערדריקנדע שטימונג וועלכע האָט מיך באַגלייט אין מיין באַזוך אין דער שטאָט און האָט מיך נישט אָפּגעלאָזט פון מיין ערשטן טריט אין אירע גאַסן.

עס איז נישט נאָר דער טרויער און וויי־טאָג וועלכע איך האָב געפילט זייענדיק אויף דעם ראַדאָמסקער בית־הקברות — דאָס זיינען פאַרשטענדליכע און נאָרמאַלע געפילן; ווען מען פאַרלאָזט דעם בית־עולם און מען פאַלט צוריק אַריין אין די אָפענע אָרעמס פון ברויזנדען לעבן, ווערן די דאָזיקע געפילן אָפּגעשטילט און דער צער ווערט שוואַכער און ביסלעכווייז פאַרגעסן.

פאַרלאָזנדיק דעם ראַדאָמסקער בית־עולם בלייבט נישט דער ווייטיק אונטער זיינע טויערן; ער באַגלייט דיך און לאָזט דיך נישט נאָך ווו די זאָלסט זיך נישט קערן און ווענדן. דער אָרומיקער לעבן קען דעם טרויער נישט מאַכן פאַרגעסן; פאַרקערט, ער פאַרשטאַרקט אים נאָך, און אַפילו דאָס בינטל איבערגעבליבענע יידן און די איינצלנע חסידי־אומות־העולם וועלכע האָבן איינגעשטעלט דאָס לעבן פאַר זייערע יידישע פריינט — קענען דיר נישט ברענגען קיין טרייסט.

מיין באַזוך ביי אונזערע איבערגעבליבענע ברידער אין דער שטאָט, האָט ביי מיר פאַרשטאַרקט מיין האַרצווייטאָק; איך האָב זיך געטראָפן מיט מענטשן, וועלכע זיינען נאָר כלומרשט לעבעדיקע מענטשן, און קיין דאָקטאָר האָט נישט פעסטגעשטעלט זייער טויט; דאָס זענען מענטשן וואָס טוען אַלע פעולות וואָס אַ לעבעדיקער מענטש טוט, אָבער דאָס לעבן איז ווייט פון זיי, אַוועק פון זיי... ביי זייערע פוילישע שכנים הייסן זיי „די נישט־דערהרגעטע", און אין זייערע אייגענע אויגן זענען זיי אויך ווי אָפּגעטויטע.

ווען איך האָב זיך געטראָפן מיט די סאַנדאָמירסקיס, בעסערס, זילבערשטיינס און אַנדערע, האָבן זיי צו מיין ערשטוינונג אָנגעהויבן רעדן צו מיר פויליש, און נאָר אויף מיין בקשה האָבן זיי געריידט מיט מיר יידיש. זיי האָבן מיך צוגעפירט צו אַ פוילישע פאַמיליע, וועלכע האָט זיי אָפּגעראַטעוועט. די פאַמיליע האָט אויף מיר געמאַכט אַ גוטן איינדרוק, אָבער מיין בקשה זיי צו פאָטאָגראַפירן האָבן זיי אָפּגעזאָגט, טענהדיק, אַז זיי מוזן זיך היטן פאַר זייערע שכנים, און אַז עס איז בעסער און זיכערער, אַז קיינער זאָל נישט וויסן, אַז זיי האָבן אָפּגעראַטעוועט יידן פון טויט.

באַזוכנדיק, אין באַגלייטונג פון די עטלעכע ראַדאָמסקער יידן, דעם בית־הקברות, בין איך געבליבן שטיין אַ דערציטערטער ביי דעם גרויסן מאַסן־קבר פון דערשאָסענע יידן. דער בית־עולם איז ווילד־פאַרוואַקסן און פאַרוואָרלאָזט. אַלע מצבות, אויסער די מאַרמאָרנע וועלכע זענען אַוועקגענבעט געוואָרן — זיינען פאַרוואַקסן מיט הויך און ווילד גראָז און עס איז כמעט אוממעגלעך צו לייענען די נעמען.

אַ דערשיטערטער בין איך געבליבן שטיין ביי די קברים פון תפארת־שלמה, חסד לאברהם, כנסת יחזקאל און אַנדערע צדיקים זצ״ל. מיר האָבן דאָרט ביי זייערע מצבות געזאָגט מיט שווערע הערצער קאַפּיטלעך תהילים און אָנגעצונדן ליכט.

נאָך יעצט ס׳טייען פאַר מיינע אויגן די ברענענדע ליכט אויף די הייליקע קברים, נאָך יעצט פיל איך די טרערן וואָס האָבן געטריפט פון מיינע אויגן און אין מיינע אויערן הילכט נאָך דער יתגדל ויתקדש...

אויפן בית־עלמין אין ראַדאָמסק אין יאָר 1960

(פאָטאָגראַפירט דורך משה שווארץ ז״ל בעת זיין באַזוך)

ר ע כ ט ס: די איינצלנע פאַרבליבענע יידן אין ראַדאָמסק (ה. זילבערשטיין, יוסף בעסער, שרה סאַנדאָמירסקי, דודזיאָ סאַנדאָמירסקי) ביים ברודערקבר אויפן בית־עלמין.
ל י נ ק ס: אַ טייל פונעם בית־עלמין.

די מצבה וואָס אָפגעשטעוועטע לאַנדסלייט האָבן נאָך דער מלחמה
אויפגעשטעלט אויפן ברודער־קבר אין ראַדאָמסק.

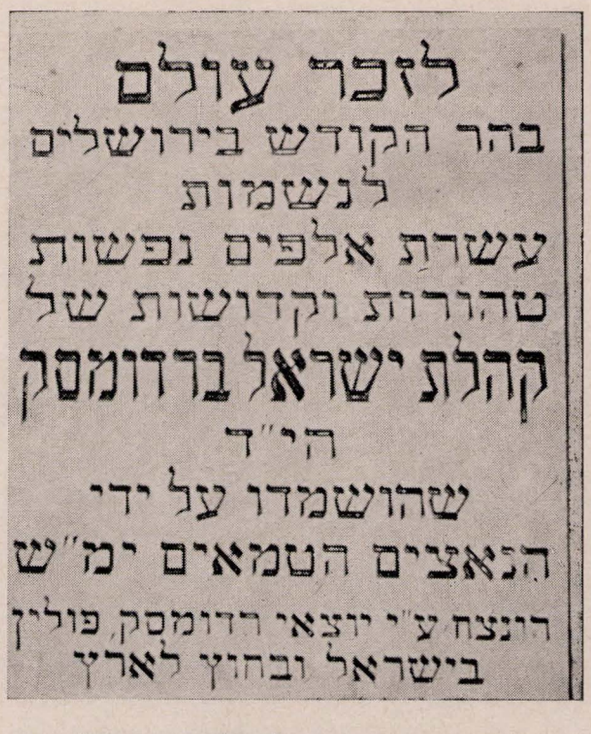

די מצבה וואָס ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ישראל האָבן
אויפגעשטעלט אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון אין ירושלים.

חלק אחד־עשר

עלפטער טייל

דמות ודיוקן

געשטאלטן און פאָרטרעטן

חלק אחד־עשר / עלפטער טייל

התוכן / אינהאלט

לזכר העצמות היבשות / שלמה בהרב 419

יוצאי ראדומסק בישראל ובתפוצות מנציחים את זכר קרוביהם
ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ישראל און תפוצות
פאַראייביקן דעם אָנדענק פון זייערע קרובים
(ישראל, אַרגענטינע, פאראיניקטע שטאַטן און קאַנאַדע, פראַנקרייך) . . 420

תצלומים וציונים משפחתיים
פאַמיליאַרע פאָטאָגראַפיעס און אָפשאַצונגען 430

אישי־ציבור ועסקנים
געזעלשאַפטלעכע פערזענלעכקייטן און עסקנים 455

אישי־דת וכלי־קודש
רעליגיעזע געשטאַלטן און כלי־קודש 467

עסקנים מפלגתיים
פאַרטייאישע טוער 472

★

חלק זה הורכב מן החומר שנתקבל מבני־עירנו בישראל ובתפוצות, בעקבות פניה כללית מטעם ועדת הספר, להנציח בחלק מיוחד זה את זכרם של בני־משפחה, קרובים, ידידים ומכרים. כל הציונים והרשימות מובאים כאן לפי סדר הא״ב של שמות המשפחה, תוך שמירה על שפת המקור וללא הכנסת שינויים בתוכן הדברים.

דער דאָזיקער טייל איז צוזאַמענגעשטעלט פונעם מאַטעריאַל וואָס איז דערהאַלטן געוואָרן פון לאַנדסלייט אין ישראל און תפוצות, אַלס רעזולטאַט פון אַן אַלגעמיינער וועגדונג פון דעם בוך־קאָמיטעט, צו פאַראייביקן אין דעם ספעציעלן טייל דעם אָנדענק פון פאַמיליע־מיטגלידער, קרובים, פריינד און באַקאַנטע. אַלע אָפשאַצונגען און פאַרצייכנונגען וועלן דאָ געבראַכט לויטן סדר א״ב פון די פאַמיליע־נעמען, אָפהיטנדיק די שפראַך פונעם מקור און אָן וועזענטלעכע ענדערונגען פונעם צוגעשטעלטן מאַטעריאַל.

...הנני אני מביא עליכם חרב ואיבדתי במותיכם ...ונתתי את־פגרי בני ישראל לפני גילוליהם וזריתי את עצמותיכם סביבות מזבחותיכם;
...כה אמר אדני יהוה לעצמות האלה: הנה אני מביא בכם רוח וחייתם; ונתתי עליכם גידים והעליתי עליכם בשר וקרמתי עליכם עור ונתתי בכם רוח וחייתם וידעתם כי־אני יהוה.

(יחזקאל)

לזכר העצמות היבשות

שלמה בהרב

מתוך דברים שנאמרו בכנס־זכרון לקהילת ראדומסק, ביום כ"ח תשרי תשכ"ו, בבית־הקברות בנחלת־יצחק, ליד מצבת־הזכרון לשואת טרבלינקה

אנו, שרידי בית ראדומסק אשר בישראל, עומדים פה בחרדת קודש, רכוני ראש, אפופי אבל ושכול נוקב תהום, מול השריד הסמלי של תפארת ראדומסק עיר מכורתנו, אשר הושמדה מתחת שמי השם, ומתייחדים עם זכר קדושיה — קרובינו, שהומתו באכזריות במחנות־ההשמדה, ולא הובאו לקבר־ישראל.

עם כל תודעת השואה וההשמדה האופפת כל אחד מאתנו, זה כחצי יובל שנים, בכל זאת, במעמד זה, מול גלעד אפר ועצמות של קדושי מחנה המוות טרבלינקה, המזכיר לנו מחדש את הזוועות ואת סופם המר והנמהר של קרובינו המושמדים — פורצת מלבנו מחדש זעקת אימים: האם אמת הדבר?

האם מקהילת ראדומסק בת רבבת תושביה היהודים, לא נשאר רק חלקיק זעיר של אפר?

האם בהיסטוריה האנושית, היודעת לספר על רצח עמים והשמדות — היתה השמדה כזאת?

והאם גם בהיסטוריה של העם היהודי, העקובה מדם מימי קדם: בתקופות של חורבנות וגלויות אכזריות של אשור, בבל, יוון ומלכות הרשעה רומי, אשר הטביעה בנהר נחלי־דם את עצמאות היהודית, וחורבן בית שני, דרך רציחות המוניות של משא־הצלב בימי הביניים, ושריפות יהודים על קידוש־השם על מוקדי טורקבמדה, ושחיטות המוני יהודים וחורבן הקהילות באוקראינה בשנות ת"ח—ות"ט, — האם בכל אלה יש דמיון לאותה השמדה טוטאלית של ששים מאות רבבות יהודים בדורנו, בתוכם כמיליון ילדים רכים, בלי להשאיר מהם זכר, ואין לנו שיור — רק המצבה הזאת?

כאשר לפני שתי עשרות בשנים, כשהגיעו אלינו בשורות־איוב מעמק־הבכא, אז נוסף לחרון אין־אונים שתקף את כולנו — התחילו גם מחשבות של יאוש לכרסם בלבנו: האם יש תקווה לעם שככה עוללו לו? האם עם ששליש מבניו הושמד יוכל לקום לגאולה?

וכמו הנביא יחזקאל, כאשר ראה את ענות העם בגולה, זעקנו גם אנו: „התחיינה העצמות היבשות האלה"? ו„אבדה תקותנו, נגזרנו לנו"?!

ואז — מול החורבן והכליון — בא המאורע הכביר בדורנו, הנס הגדול של תקומת ישראל! חלום וערגת דורות, תקווה משיחית של „אחכה לו בכל יום שיבוא" — קרמה עור וגידים, קמה מדינת־ישראל!

וכאן, חורבן מול — גאולה, והם קשורים אחד בשני, כי תודעת התקוה הכתה מאז שרשים עמוקים בעם. כי: „מתוך צרה — רווחה; ו„ביום שחרב ביהמ"ק — נולד המשיח!"

ובדורנו, כאשר „כלו כל הקיצין" ו„נתמלאה הסאה" של חורבן וצרות ישראל, התעורר מצפון העולם, וגם מצפונו של העם היהודי. בארץ ובתפוצות קם גל של התנדבות ורצון עז לגאולה תקף את העם. מיטב הנוער היהודי נתן את נפשו על „גאולתנו ופדות נפשנו" ועצמאות ישראל היתה למציאות.

במעמד זה, נמצאים בתוכנו גם אלו אשר הם שרידי שואת ראדומסק, אודים מוצלים מאש החורבן, שראו במו עיניהם את כליון קרוביהם. ואם יש בשפת אנוש נחמה עבורם — היא רק נחמת ציון וירושלים, כדברי ישעיה בן אמוץ: „כאיש אשר אמו תנחמנו — כן אנכי אנחמכם. ובירושלים תנוחמו".

וברכות עם יחולו על ראש אלו אשר הגו וביצעו את הרעיון הנעלה והקדוש להעלות את אפר הקדושים אל אדמת־ישראל, והגשימו במעשה קדוש זה את דברי הנביא: „כה אמר השם, הנה אני פותח את קברותיכם, והעליתי אתכם מקברותיכם עמי, והבאתי אתכם אל אדמת ישראל".

התפללנו רק לפני ימים ספורים התפילה הנרגשת: „הושענה! למען קדושים משלכים באש". וקדושינו אנו בדורנו שהושלכו באש המשרפות, ברגעי חייהם האחרונים, כשידעו שפסה כל תקווה להצלתם — חשו שקרבנם לא יהיה לשוא, שגאולת ישראל בוא תבוא! הם האמינו שמזימת הצורר של: „לכו ונכחידם מעם, ולא יזכר שם ישראל עוד" — תופר! ולכן ברגע הכנסם לשערי המשרפות פצו בשירת „אני מאמין!"

ודברי צוואתם ברגע עלותם באש — עלינו לקיים: לשמור מכל משמר על עצמאותנו וקוממיותנו; לעזור לבנינן בכל מאודנו ונפשנו; ועל ידי זה ננציח את זכרם בבחינת: „ונתתי להם בביתי ובחומותי — יד ושם, שם עולם, אשר לא יכרת!".

יוצאי ראדומסק בישראל ובתפוצות מנציחים את זכר קרוביהם

ראדאמסקער לאנדסלייט אין ישראל און תפוצות פאראייביקן דעם אנדענק פון זייערע קרובים

ישראל

אברך יעקב:
הורים — מרדכי ושרה; אחיות — חנה, רבקה ובעלה האופטמן מאיר וילדיהם; קרובים — האופטמן יעקב, וולפוביץ ביילה, ביברמן הרש־לייב, פרידה וילדיהם.

אופמן דב:
הורים — פנחס ורבקה; אחים — לייביש, משה וגיטמה; חותן — אפשטיין לייביש וגוציה.

אופמן נתן:
אחים — שמעון ויעקב; אחות — גנדלמן רייזל וילדיה.

אייזן איטה:
אם — חוה; אחיות עם משפחותיהן — פקטור ינטל, רוזנבלום פעסע, גנט רבקה, ברין אייגל; אחים — פישל, אברהם־בונים, גרשון, ויוחנן־מנדל.

אלנברג שמואל:
הורים — גודל־וולף וחיה־גיטל; אחיות — רבקה־לאה וחוה־רייזל; אחים — משה־פרץ ומרדכי־בר; קרובים — אלנברג יחיאל, גולדה, לייבוש, חוה, לייבל ומרגלית; בעסר שלמה־יצחק, שיינדל, אהרון־לייב וחנה.

אלפרט יעקב:
הורים — משה־דוד ורחל; אחים — שלמה־זלמן, שמעון, פנחס ואברהם; קרובים — אופמן חיים, אסתר וילדיהם.

ארטמן־שמולביץ ינטה:
הורים — משה ורבקה; אחים — חיים, ישראל־בונים, יעקב, אביגדור ואשתו לאה; קרובים — גליקסמן יצחק, לאה, הרשל, מינה ושרה; שמולביץ חיים, פרל ויעקב; איצקוביץ זלמן וחיה.

באום ישראל־צדוק:
הורים — מרדכי ורייזל; אשתו חוה והילדים משה ושלמה; אחים — משה־לייב ושמואל; אחיות — חוה, קלרה, מינדל, בריינדל ורחל.

בהרב (רבינוביץ) שלמה:
הורים — הרב ר' ישראל־פנחס הכהן ושרה־קריינדל; אחיות — פרידמן פרימט ובעלה חיים־יוסף, בוציא שיינדל־מטיל ובעלה יחזקאל, זנמירובסקי חיה־הינדה ובעלה, פרידמן גיטל ובעלה אברהם ובנם צבי־מאיר; אחים — אברהם־יששכר, כתריאל־נתן (נטע) ואשתו גיטל וילדיהם, צבי־מאיר ואשתו בת־שבע וילדיהם.

בוים־שייה בלה:
אב יצחק; אחינו — אלחנן ומשה־דב; קרובים — ורוצלב־סקי וולף, רצה, פרידה, מרים, מינדל, יהושע, ינטה, יפה וברכה; גרוסמן מלך, מינדל, רחל, אברהם ויעקב; לונרייך מלך, גולדה ורבקה; ליברמן יהושע ואשתו וילדיהם; משפחת זמל וילדיהם; משפחת אילנברג וילדיהם; משפחת מושקוביץ וילדיהם.

בוכמן אברהם ואופמן ידזיה:
אחיות — וקסמן רוחמה ובעלה אברהם וילדיהם שרה ולאה, לנדאו מטיל ובעלה חיים וילדיהם יהודה ושרה; הורים — אופמן יוסף ופייגל; אחיות — אסתר, צירל וחיה; אח — דוד.

בוכמן חיים:
אם — ברכה; אחיות — שרה, גולדה, קלרה, רייזלה ובריטברג אנדזיה.

בורז'יקובסקי שמואל:
הורים — יעקב והינדה; אחות — חנה; אח — יצחק; קרובים — טוביאש משה, יטה, חנה, פריידל ויעקב; בורז'יקובסקי יצחק, הינדה, משה, גיטל, איסר, אברהם ושמואל; אופמן יידל, אסתר, אברהם, שמואל, חנה, שמעון, פרימט ויעקב; זילברשטיין חיים־יחזקאל, חנה, עוזר, מנוחה, משה וחוה; שכנים — המשפחות שקלרצ'יק, ארליך, נוימן וקונובסקי.

ביאליסטוק שמואל:
אם — צירל; אחים — קופל ומשה; אחות — רבקה; קרובים — גוסלבסקי יוסף, מלכה, גרשון וסלה; חפר רייזל ובעלה.

בלאושטין אברהם־משה:
הורים — וולף־יידל ופייגל־חנה; אחים — דוד, זוסמן, יחזקאל, אלתר ועזריאל; אחות — ביילה.

בנגלסדורף־גלברד שיינדל:
אחות — בוגייסקי גיטל ובעלה פייבל; דודה — יעקובוביץ פייגל.

בס קריינדל:
אם — הנדל; אחות — שרה; אחים — זליג, הרצקה והרש־יעקב עם שני ילדים.

בעהם הלנה:
אחים — וולף ומוטק; אחות — אידה ובעלה ד"ר מרקוביץ שמואל ובתם גיטלר גוסטבה.

ברוינליך־קראוסקוף מרים:
הורים — יחזקאל וחוה; אחיות — ברריגדל ואלה; קרובים — קראוסקוף הרשל ואשר; צבילינג שמשה, חוה ופלה; גליקסמן שלמה וסלקה; גבוז'גי ברל ושפרה; קברט יצחק ורבקה.

ברין־בוגייסקי משה:
הורים — יעקב ופייגה; אח — וולף; אחות — ויטנברג דורקה ובעלה קובה ובתם שרה; קרובים — בוגייסקי אברהם־הרש, רבקה, שרה, דורקה, מוריץ, בלה, אליעזר וסלק.

בריסקר־רוזנבלט טולא:
הורים — יעקב־ראובן ומלציה; אח — ישראל; אחיות — הלה ובלומה.

ברלינר נחום:
הורים — צבי ורבקה; אח — חיים; אחות — פולציה.

ברלינר־וייסברג ברכה:
הורים — מרדכי וגולדה; אחיות — חנה ואדה; אח — ירו.

ברנר שלמה:
אם — אדל; אחים — משה, וולף ויחזקאל; אחיות — נחה ורחל.

גולד־אנגלרד חוה:
אחות — זילברברג אסתר.

גולדברג חיים:
הורים — שמואל ושרה; אחיות — רחל ופייגל־דבורה ובעלה יהודה קוזיוודה; אח — אברהם־וולף ואשתו רגינה וילדיהם; קרובים — גליקסמן שלמה ושרה; מרגולבסקי יחיאל ואשתו חיה־ברריגדל וילדיהם; מכרים — יעקובוביץ הרשל, שרה, חוה, יצחק ויצחק־מאיר; פרנק פייגל; לוריא פייבל; פייפקוף ברל ושרה; רפפורט דוד ומלכה; יעקובוביץ אדל, פנינה, אבוש ומירה; ידידים — אייזן אברהם־בינם, מלכה ושרה; ניימן שמואל ושרה.

גולדברג יצחק:
אחים — יחיאל ויוסף; אחות — מירלה; קרובים — זליג ויחזקאל־שמואל.

גולדברג מרדכי:
אב — מאיר־דוד; אח — בצלאל.

גולדברג־פיירמן פולה:
הורים — יצחק ואסתר; סב וסבתא — שבתאי וברונה; אחות — מרים; קרובים — יוסף, נחה, משיה, פולה, מרים, רבקה, וולף ופולה; רייס יוסף, מלכה, סיני ואברהם; זומבק הלל, חיה, אברהם, פרימה ושפרה; פיירמן גיטלה, דוד, פולה, שרה, אסתר, אשר וישעיהו.

גולדשטיין־שניצר טובה:
אחים — דוד ואשתו ביילה וילדיהם; פנחס, ליפמן וטובה; אביגדור, ואשתו מלכה ובנם; אחות — קוטלבסקי רחל ובעלה אביגדור ורבקה; קרובים — פדרמן ישעיהו ואשתו אסתר וילדיהם (טובה, חנה ולאה); אופמן חיים והילדים (לאה, מלכה, יחזקאל, משה ומיכאל).

גונשורוביץ מיכאל:
הורים — יצחק־יעקב ובריינדלה; אחות — שיינדלה; אחים — מרדכי ויוסף; קרובים — גונשורוביץ שמעון ולאה וילדיהם; גונשורוביץ חנה, אברהם, סלה, זושיה, העלא, שמואל, הינדה ודויד.

גיטלר יוסף:
אב — משה; אחים — דוד, אהרן ולייבוש; קרובים — גיטלר יעקב ועמנואל; ליבסקינד טובה; דובלין אסתר; לסקה שרה; ניימן חיה, שמואל, שעיה, משה, דוד, טובה, אסתר ומיכאל.

גיל־פיירמן נחמה:
הורים — יעקב־דוד ומרגלית; אחיות — פולה וריבה.

גליקסמן דוד־לייב:
הורים — יצחק ומלכה; אחים — הירש־מאיר, מנדל ויעקב; קרובים — גליקסמן ישראל, פייגל, דוד־לייב ויעקב; אופמן יעקב ופריידל וילדיהם; קורנברג דוד־מאיר ושרה־רבקה.

גליקסמן חיים:
הורים — מנדל וחנה; אח — יעקב.

גליקסמן מאיר:
אחים — שלמה וצרטול, דוד וברריגדל, עמנואל ורבקה וילדיהם.

גליקסמן שלמה:
אשה — לאה; אחות — בלה דומברובר ובעלה דוד וילדיהם זיוטה והניה.

גרוסברג גרשון:
אחות — פרל גוטמן ובעלה נתן; בני־דודים — גוטמן.

גרוסמן אברהם־יצחק:
הורים — יעקב־דוד ופריידל; אחיות — רבקה ואסתר עם בעלה וילדיהם.

גרוסמן יחזקאל:
הורים — דוד ורבקה; אח — פנחס; קרובים — יעקב, פייגל, גיטל, משה, חיה, חנה ושפרינצה.

גרוסמן יצחק:
אב — אברהם; אחיות — הנדל וייטה; קרובים — גולדברג אברהם, רחל, דוד, הניה, אהרון־מרדכי, יעקב, סטפי, זליג, ברוך, הניג, יצחק, אהרן, פלה ושמואל־יחזקאל; רוז'נסקי יוסף, קיילה, אהרן, שיינדל, אברהם, מאיר, פלה וזלמן; סלומונוביץ הלה ופינקוס; סובול פרניה ומשה; זיידמן גוציה ויעקב; גרוסמן ישעיהו, דבורה, אברהם־יוסף, שיינדל שבע ויעקב־הרש; דווידוביץ פריידל, משה, שמחה־גדליה, ברכה ונתנאל־ישששכר; פסקה יצחק־מאיר; הוניגשטיין טייבל ויעקב.

גרוסמן ליאון:
הורים — אברהם ופייגל; אחיות — ביילה, פריינדל, מניה, לאה, גיטל ורחל; אחים — משה ונחום; סבא — קליינרמן אייזיק.

גרין ישראל:
אם — איידל; אח — משה־שמואל ואשתו הינדה.

גרינברג־רוזנבאום מרים־גיטה:
הורים — אליאש והלה; אח — גבריאל.

גרינשפן זינדל:
אם — גיטל; בת — אסתר ביילה ובעלה; בן — הרש־פייבל; אחות — שרה גלברד; אחים — אברהם, יצחק ואשתו חוה וילדיהם; שלמה ואשתו וילדיהם; גיסה — ז'ולטי ייטה ובעלה שלמה.

גרנק שמשון:
אם — אלטה־נכה; אח — הרשל; אחיות — רחל ופרל.

דודקביץ יוסף:
הורים — עמנואל והנדל; אחיות — חנה רוזנברג ובעלה אברהם; פייגל לימן ובעלה מנחם; קרובים — דוטקביץ חרה, אהרן ודבורה.

דווידוביץ יחזקאל:
הורים — זוקין והנדל; אחיות — אסתר־גיטל, רייזל ולאה; ילדים — רחל־לאה, קופל ומנדל.

דימנט דב:
הורים — משה ואסתר; אחים — אברהם וילדיו; שמואל ואשתו משה; אחות — זיסל וילדיה; קרובים — צימברקנוף אברהם; דימנט אברהם; ייחימוביץ שמואל וחנה וילדיהם.

האזע־קלינר אירנה:
הורים — מקס־מלך וראלה; אח — אדם.

הורוביץ־זילברשטיין רושקה:
אב — זילברשטיין ליטמן; אחים — יחזקאל, שלמה, משה, ישראל ואלי; אחות — הינדה; בעל — אלפרט זלמן והוריו שמואל ורחל; גיס — אלפרט שלום ואשתו נחמה.

הורנשטיין־קרקובסקי פלה:
הורים — יחיאל־מאיר ורחל; אחים — שמעון ואשתו רוזיה; טוביה ואשתו רניה; קרובים — מניה, הנוך, פרידה ופישל.

המפל שמחה, ד"ר:
הורים — אברהם־שלמה ואסתר־הינדה; אחות — פרלה; קרובים — שלמה־יצחק וזלה וילדיהם; דוד־בריש ולאה אשתו; גרונם, רחל, יצחק, אדלה, יעקב ורבקה; גולדברג יוסף; חותנים — יוסטמן מנדל וטאובה־פייגה; גיסים — שמחה־בונים; דוד ואשתו בלה; יצחק־מאיר ואשתו אסתר ובנם; סבתא — רבינוביץ מלכה; דוד — יחיאל ורבקה וילדיהם; גיסה — אלקה גוטסמן ובעלה נח ובתם מרים.

המר יצחק:
אחים — חיים זאב ואשתו מרים וילדיהם; יעקב־מאיר ואשתו דבורה וילדיהם; ירחמיאל אפרים ואשתו רחל־דבורה וילדם; אחות — נחה יעקובוביץ ובעלה מנחם־אהרן וילדיהם.

הפטלר־פישלביץ שרה:
אם — ביילה; אחים — אברהם, פייבל, משה, דוד ומאיר; קרובים — הפטלר רחל; ויינטראוב לודביקה; רוטשטיין יעקב ואשתו גוציה וילדיהם; רוזנברג אברהם־שלמה ואשתו יוכבד, מוניעק ואשר; פישלביץ יעקב ואשתו פייגה וילדיהם; שכנים — ברם מכל, פייגל, ישעיהו, יוסף, שמעון והנקה.

הרברט ירחמיאל:
הורים — חיה ויצחק; אחים — בריש ואברהם; אחות — רבקה; קרובים — סקורניצקי פנחס, יהושע, גיטל, יחזקאל, צבי, יחזקאל ורבקה; אשתו — אסתר; דיקרמן אשר.

הרטמן משה:
הורים — יעקב ופרימט; אחים — שמשון, חיים ואשתו גיטל ובנם מרדכי; קרובים — הרטמן משה, הנדל, אברהם, מנדל, בצלאל, פרידל ומשה; סבתא — גליקסמן רוזה; גליקסמן דוד, ליבה ופייבל.

הרטמן משה:
קרובים — גליקסמן יצחק ולאה; בנותיהם — מינה, שרה וחנה; בניהם — הרשל וברוך.

ויטנברג וולף:
אם — מינה; אחיות — חנה ומרים.

ויטנברג שפרה:
אב — יעקב; אחות — דינה; אח — ישששכר ופייגה.

וילהלם אברהם:
אשתו — גניה; בנו — לולק; בתו — פלה; אחים — הרשליק ואשתו רוזיה; חנוך ואשתו שפרינצה וילדיהם; קרובים — וילהלם אהרן, יענטלה, פייבל, פייגה ובלומה; מורטקוביץ מרגולה; וולקוביץ משה־וולף, צביה ומיכאל.

וילונסקי דוד:
אחים — שמעון, יעקב ואלחנן; אחות — ביילה צבייטן ובעלה הרש ובתם ייטה.

וינטר פנחס־גרונים:

הורים — יעקב ורייזל; אחים — בארו וחיים; אחיות — נחה, רחל ואסתר; קרובים — טוביש משה ואשתו ייטה, חנה ויעקב.

ויינבאום־אייכנר גוטה:

בנה — חיים־ישראל; אחים — יעקב ואשתו פלה; דניאל ואשתו זושיה; אחיות — מרים ובעלה יעקב וילדיהם; אנקה רובין ובעלה משה; הניה קבקוביץ ובעלה צבי וילדיהם.

ויינטרויב יחיאל:

אחיות — קמינסקי פייגלה וילדיה; יצחק ואשתו צפורה, לוי, שרה, נח, רייזל, גרשון, מנדל ופרימה; ברכה בוגייסקי ובעלה עזריאל, אברהם־משה, יצחק, פייגלה, חנה, רחל, פרידה־גיטל ויעקב־דוד; קרובים — ורגון חנה, לאה־פייגלה, ירחמיאל ומשה־דוד; ליברמן גיטל.

ויינשטוק־בליבוים שושנה:

הורים — לייזר־חיים ודבורה; אחיות — שרה־תמר וזלדה; סבא — דנקוביץ לייב־הרש; קרובים — דנקוביץ רפאל ואשתו פסיה וילדיהם; פייגה וילדיה; יצחק ואשתו אסתר וילדיהם; שלמה ואשתו רחל וילדיהם; משה ואשתו רבקה וילדיהם; אברהם ואשתו רוזה וילדיהם; רדושיצקי יוסף ואשתו פייגלה וילדיהם; מרגוליס מנשה ואשתו אסתר ובנם; רוזנבלט ואשתו אסתר.

וייסברג יעקב:

הורים — יצחק וחיה־אסתר; אח — יוסף; אחיות — טאובה, הנדל, שרה, רייזל ורחל.

ולדפוגל אברהם:

הורים — שמעון וחנה; אחיות — פערל וחיה־בריינדל; אחים — שמואל, חיים, לייביש, יוסף ומשה; קרובים — ולדפוגל הרש ואשתו פרל; זלקוביץ הרש ואשתו רבקה וילדיהם; ונגלינסקי עזרה, משה, פסיה, לייב ורבקה; בורז'־קובסקי זיסמן ואשתו שרה וילדיהם; המבורגר ישעיהו ואשתו גיטל; מכרים — קליינרמן דוד ואסתר וילדיהם; ניימן איכה־שלום ואשתו אלטה; שקלרציק וולף־לייב; ויטנברג שמואל־לייב; הניג משה ורבקה; פריימן משה־דוד; לוסטיגר חיים; פישמן שלמה, רבקה ויצחק; קירשנבוים שלמה, הנקה וניוטה; רוזרזובסקי אברהם.

ולדפוגל דב:

אח — אברהם ואשתו חנה; אחות — קוטלבסקי היינה ובעלה הרש וילדיהם; קרובים — קאופמן יהודה ואשתו שפרינצה וילדיהם.

ונגלינסקי יעקב:

אם — גולדה; אח — אברהם־יוסף וילדיו; אחיות — מאטל וילדיה; רחל וילדיה; חנה יחימוביץ ובעלה זנבל וילדיהם.

וקסמן יהודה:

הורים — מיכאל וגיטל; אח — מנדל; אחות — איידל; קרובים — וקסמן דוד; דונסקי דבורה וגיטל; מרקוביץ פסיה והרשל.

ורשבסקי־וקסמן רחל:

הורים — משה־מרדכי וחנה־לאה; אחים — אברהם ושלמה; קרובים — זליגפלד ליפמן ואשתו פרימט וילדיהם.

ז'ולטי אהרן:

אב — שלמה; קרובים — רוזנשטיין רחל וזיסל; חנצ'ינסקי יעקב ואשתו רחל וילדיהם; רוז'נסקי רוזה.

זוקין־וינטר אסתר:

אם — ליבה; אחים — יעקב־גרונם, שלמה, וולף; אחות — רייזל.

זיידנבוטל־סובל רנה:

הורים — יונה ושרה; אח — יוסף; קרובים — סובל נתן, סטפה, פלה, רנה, דוד, משה, ננה, רנה, גוטה, שרה ושלמה; טיגר הרש, ייטק, שרה, מרק, בלה, וולף, יוסף, מניה וחנה־רייזל; זיידמן דוד ונתן; פיפקוף פלה; בוגייסקי פלק; גונשו־רוביץ הלה; שפירא זיסמן; טננבאום רוזיה; דומב חנה.

זיידנוורם־מינץ חיה:

הורים — יהודה־זלמן ושרה; אחות — רבקה; קרובים — קוניצפולסקי הנדל, נחמן, יהודה־מרדכי, אברהם־יוסף, יעקב־דוד, בלומה, רבקה, צפורה, נחמן ואברהם־משה; רייטברגר שלמה ואשתו יפה וילדיהם; זיידמן חנה, יהודה־מרדכי, דוד, רחל ויהודה־זיינבל.

זילברברג רחל:

בעלה — לייבל; בתה — חיה.

זילברשטיין ישראל:

אם — פרימט; אחיות — בלומה, אטה, חנה, שרה וייטה; גיסים — קמלגרן אברהם; ניעמיעץ לייביש; חבאט דוד; פיסרק שלמה; חברים — רוזנצווייג יחזקאל; קרז'פיצקי אברהם; גרוסמן סנו.

חילר־נונברג לאה:

אחים — הרשל ואשתו פרניה ובתם גיטה; לייב ואשתו הניה ובתם גיטה; אחיות — פקטור שרה ובעלה מרדכי ובתם גיטה; קרובים — נונברג אברהם ומלכה וילדיהם; קורנברג הרשל ואשתו אדלה וילדיהם; קורנברג פייבל ובניו; וינטר וולף ואשתו שרה ובתם גיטה.

חתומי־זיגלמן מרדכי:

אחות — גרונדמן אסתר; גיסה — ורשבסקי אוה; קרובים — ציצורה בריש ואשתו דבורה וילדיהם; מושקוביץ משה ואשתו מלכה וילדיהם; מושקוביץ יעקב ופישל; חברה — דונסקי פלה; שכנים — הרבי ר' אברהם קליש ואשתו ציפה ובתם לאה; שמולביץ ליבל.

טוכמאיר משה:

הורים — צבי ורחל; אחיות — אדלה, גיטל, פסיה, חיה והניה; קוקוט פולה ובעלה גרשון וילדיהם; קוזלובסקי מניה ובעלה אברהם וילדיהם.

יעקבי־קראוזה זהבה:

הוריה — מנחם ורבקה; אח — קראוזה צבי ואשתו קיילה, אסתר וחנה; אחות — חיה ובעלה מיכאל־יהודה ואסתר; קראוזה יוסף וצבי.

לבקוביץ־גיטלר רבקה:

אחות — שמיגלסקי צשיה.

לדרמן־יקובוביץ רוזיה:

אם — שיינדלה; אחים — שמעון, מוניעק והניעק; אחיות — רגינה ובעלה אברהם פרלשטין; אדזיה ובעלה ישעיה מרקוביץ; קרובים — יקובוביץ שרה, לייב, יענקל, אטל, רוזיה ומשה; וולקוביץ חיים־וולף ואשתו צביה ובנם מיכאל.

לחמן יצחק:

הורים — מנדל ופסיה; אחות — קנדל ויינרייך ובעלה משה וילדיהם; ידידים — חשצ'בסקי דוד ואשתו שרה וילדיהם; לגז'יצקי אלי וסבינה.

ליברמן אברהם:

קרובים — טננבאום יעקב־יוסף וישכר; שמולביץ יעקב, נחה, יחזקאל ורחל־לאה; רובינשטיין לאה ובעלה וילדיהם; ילין מרים ובעלה וילדיהם; לנדאו מנחם־מנדל ואשתו רחל וילדיהם; בוגייסקי יצחק; פקטור הרשל; פלמן הרשל; פלמן זלמן־דוד; גולדברג פנחס ובני־משפחתו; קוז'ולק ישראל ובני־משפחתו; דודקביץ אהרן ובני־משפחתו; זנדברג אליעזר ובני־משפחתו; יקובוביץ אלימלך ובני־משפחתו; דייך אברהם־מיכאל.

ליברמן יהודה:

הורים — ראובן ושרה; אחים — יעקב, יוסף, משה וברל; אחיות — רחל, מינדל והנדל ובעלה חיים זומבק; קרובים — ווידוסלבסקי חיה ושמואל ובני־משפחותיהם.

לינדן זלמן:

הורים — נפתלי־הרץ ורייזל; אח — פרץ; אחיות — פולה, טובה, בלה ושפרה; גיסים — ליברמן אפרים ושולזינגר.

ליפשיץ אברהם וריבק לאה:

הורים — הרש והניה; אחים — שמעון, חיים ואשתו פייגל ובתם שיינדל; קרובים — שמואל, הינדה־רחל, מינדל ודוד־ירחמיאל; זיידמן וולף, בריינדל, זיסל ובעלה, הניה ובעלה, פישל ואשתו, מאיר ואשתו.

ליפשיץ פנחס ואלפרט חנה:

אם — דבורה־מרים; אחים — הרש־אבא, נתן וילדיו; אחיות — טאובה, פרניה מנדלזון, יורה הלר ובני־משפחתה.

לנדיס־גולדברג חיה:

הורים — זנבל ופרל; סבא וסבתא — ויצנטובסקי חנה וצבי; אחיות — ריבה, אסתר, ויטה ושפרה; אח — אריה; קרובים — קרדוביץ אלתר ויוכבד וילדיהם; הניך משה ואשתו רבקה.

מושקוביץ יעקב־שמואל:

הורים — עמנואל ולאה; אחות — פרידה; אחים — מרדכי ואשתו גננדל וילדיהם; לייביש ואשתו חנה וילדיהם; אברהם־משה ואהרן; קרובים — מושקוביץ רחל־לאה ואריה בנה; פישלביץ יחזקאל ואשתו ברייניה־רבקה; דוטקביץ אהרן; גרין ביילה, בלומה, שיינע־יפה, לאה, פרידה־ריבה, מרדכי, הרשל ומשה עם חמישה ילדים; לוסטיג חיים, פרומה, אטל, רייזל וגננדל; קמלשטפר לאה, לייביש, יהודית ישראל, מטלי ואברהם־משה.

מינסקי יששכר:

אם — רחל; אח — נחמיה; אחיות — אסתר והניה; קרובים — מרקוביץ מרים, זוסמן, ישעיה, רפאל וגוטה.

מינסקי ראובן:

אם — אסתר־ריבה; אח — אברהם ואשתו חנה וילדיהם; אחיות — חיה ברונר ובעלה וולף ובתם יהודית; גולדה דלוז'נובסקי.

מינץ חיים:

הורים — יהודה ושרה; אחות — רבקה; אח — דוד; קרובים — קוניצפולסקי הנדל, מרדכי, נחמן, אברהם־יוסף, יעקב־דוד, בלומה, משה, רבקה, צפורה, אסתר ונחמן; ריטברגר שלמה, שיינדל, וולף, אלטה, אייזיק ושרה; הרמן רחל ויהודה; זיידמן חנה, מרדכי ודוד.

מנדל יוסף־אליעזר:

הורים — משה ודבורה; אחים — אברהם וטוביה.

מרגולבסקי דוד:

אם — אסתר; אחיות — פולה ובלומה; אח — ברל ואשתו רוחמא; סבא וסבתא — ראובן ופרימט; סבא — ויטמן מרדכי; קרובים — קרקובסקי דוד ואשתו פייגל; רוזנבלום יעקב־דוד ואשתו פייגל.

נומברג משה:

אשתו — חיה; בתו — מלכה; אמו — וולהנדלר מאשה; אחיו — קלמן.

נייקרון חיים־בנימין:

אשתו — גוציה; בנותיו — חנה וחסיה; אחים — ראובן ואשתו רוזה וישראל.

סבטובסקי זאב:

הורים — אליהו ויינטה; אשתו — רגינה ובנם הרצקה; אחיות — הניה, מרים, שרה ובעלה דוד ולושצ'ובסקי; אחים — משה־שמואל ואשתו לאה; דוד ואשתו ברוניה; חיים ואשתו מניה; בינם, שלמה, הרצקה ומרדכי; קרובים — שמולביץ ישראל־יוסף ויצחק; מיליונר רבקה; ודיסלבסקי ינטה, יעקב ורבקה; שמולביץ גוציה; גולדברג פנחס ואשתו חנה וילדיהם; לנדאו אהרן־יהודה וביילה; יקובוביץ סלה ונתן וילדיהם; סלוביק חוה; ברונר דב ובלומה; צ'בירצ'בסקי [illegible].

סטופניצקי ישראל:

הורים — ניסן ובריינדל; אח — ירחמיאל; אחיות — רחל, פייגל, רבקה, שרה ופרידה; קרובים — הרב ר' בוקי טוביה ואמו שבע.

פינקר־לבקוביץ הלנה:

אב — אדולף; אח — היפוליט ואשתו לונה ובתם הלינה; אחיות — אבוש צ'סלבה ובעלה סמואל ובנם ליאון; ויינמן אוגניה ובעלה אברהם.

פיירמן־גוסלבסקי פסיה:

אב — יעקב; סבתא — גיטל־מלכה רוז'נסקי; אחיות — פרידה; וינדמן יוכבד; רוזנצווייג מרים ובעלה ישעיהו; אח — אהרן־חיים ואשתו גניה וילדיהם; קרובים — רבקה, דוד, אידה, מאיר־גרשון, מניה, ליבה, הניה, רבקה ומשה; רוז'נסקי לייזר, רייזל ושרה; רוזנצווייג רודל; כץ יוסף ואברהם; באום רייזל, נעמה; מייטליס משה ואשתו מרים ויצחק.

פיירמן ישעיהו:

סבא וסבתא — שבתי וברוניה; אחים — והרש־לייב, דוד ואשתו צפורה וילדיהם פסיה וחיים. אחות — אסתר גרנטמן ובעלה יוסף ובתם רוזה; קרובים — משה, ישעיהו, טובה, פסיה, אשר, שרה, אסתר, שיינדל, ישעיהו ויוסף; רוזנברג גיטל ודוד; קופלוביץ פייגה; יקובוביץ רבקה, זיסמן־דוד, אסתר, פרנדל, פומה וישעיהו; קאופמן דבורה; מורטנפלד מילק, בלצ'יה, רוזה ומנדל.

פישלביץ אהרן ומשה:

הורים — שרגא ומניה; אחיות — פייצ'ונטקה נחה ובעלה זאב וילדיהם; שקלרצ'יק טובה ובעלה זלמן וילדיהם; קוז'וק זיסל ובעלה וילדיהם; בייגלמן פרינדל ובעלה וילד; פישלביץ חנה; אחים — זלמן ומשפחתו; ישראל ומשפחתו; קרובים — פישלביץ חיים, זאב, צביה, ביילה והרש; גליקסמן גיטל; גרוסמן רחל; דיאמונט משה ואברהם; יקובוביץ משה.

פישלביץ שמעון:

הורים — זאב ומלכה; אחיות: נחה ופסיה; סבא — ישעיהו קמלגרן; קרובים — משה קמלגרן ומשפחתו; שרה קשפיצקי ומשפחתה; טולה אופמן ומשפחתה; רחל, נחה ושמחה.

פישמן־לודקביץ חנה:

הורים — מרדכי ורחל; בעלה — משה; בנה — יצחק; אח — יצחק; אחות — גנגדל רונצ'קה; קרובים — הונגמן יוכבד ואליעזר; קונרטקי צירלה ומאיר.

פישמן יעקב:

אם — גלה; אחיות — חוה גולדקורן ובעלה ובנם; מניה הוניגמן ובעלה דוד ובנם; חנה ויינר ובעלה יעקב וילדיהם; פישמן רחל.

פכטר הלל וגרונדמן פולה:

הורים — צבי וזלדה; אח — מנחם־אהרן; אחות — ציפלר לאה־יוכבד; הורים — גרונדמן אליהו וטובה; אחות — טייכנר לאה; אחים — משה ואשתו אסתר ובנם; נחמיה ואשתו אדזיה ובנם; לייב ומאיר; ידידות — טיגר בלה; בריסקר־זלצמן פולה.

פנסקי־פישל לאה ופנסקי יוסף:

אם — סופיה; בעל — הנריק; אחיות — קריבין אדוורדה ובעלה אבסיי ובנם; פרידמן הלנה; קרובים — פרידמן פרד; מנלי הנריק; ידידים — ברנשטיין לוציה, סטפן ואידה; גליקמן פרניה וונדה; ויינטראוב לודוויקה; מינץ יוסף.

פרומן־טריימן ברוניה:

הורים — פנחס ושרה; אחיות — פייגל־דבורה וחנה־גיטל; אחים — ברל, עוזיאל, אהרן־יצחק, שאול ואשתו פייגל ויורק; בעלי — פישמן אליהו; הוריו — יצחק־מאיר ופריידל; קרובים — פישמן ישראל־בנימין ונחמה ובתם אסתר, בעלה רובינשטיין וולף־לייב וילדיהם; פישמן דוד; רוזנבאום אברהם, רחל וישראל; רוטנברג יהודית; בראונר ברל ופריידל וילדיהם; אלישע, יצחק, פנחס, פלה ואברהם; וולהנדלר יצחק ואשתו מאשעלה.

פרידמן יצחק:

אם — לאה; אחים — הרש־מנדל ואשתו מלכה וילדיהם; ישראל־דוד ואשתו לאה וילדיהם; פייביש ואשתו רחל וילדיהם; פנחס־יוסף ואשתו רחל ובנם; אחות — קירש רבקה־רחל ובעלה חיים־אליהו וילדיהם; קרובים — פרידמן ייטקה וחיה; פיכטנצווייג פייגה, ישראל־דוד, יעקב, עמנואל, משה, חנוך ושרה־דבורה; ריקמן הנדל־קיילה, יעקב־יוסף, חיים, הרש־מאיר, צפורה ודבורה־לאה.

פרלשטיין פנחס:

אב — שלום; אחיות — רחל; ז'רק גיטל ובעלה דוד וילדיהם; אח — שלמה־אליהו; קרובים — פרלשטיין עמנואל ואשתו טובה וילדיהם; פרלשטיין יוסף, יעקב וזהבה; חברים — קרקובסקי יצחק; גרוסמן יחזקאל; רוזנבאום משה; קופלוביץ שלמה.

פשירובסקי משה:

הורים — יצחק וברטה; אחים — הלל ויחזקאל; אחיות — ז'רנוביצקי רחל ובעלה אברהם; מייטליס שרה ובעלה יצחק; בת־אחות — קרמויל אוה.

צוקרמן הניך־זלמן:

אם — ינטל; אח — מאיר; אחיות — מינדל ושרה.

צימרמן שמעון וזליג:

הורים — יעקב ואלטה; אחים — יוסף וטוביה; אחיות — פריידה ודבורה; קרובים — חיה וילדיה; חנה־רחל וילדיה; זרצקי אליעזר; וולהנדלר קלמן ואסתר־חיה; ליברמן דובה.

ציפלר צבי:

אם — רוזה; בנו — משה־פנחס; אחים — אריה, ישראל, יצחק וברכיה; אחיות — פולה ושרה.

צרטה אברהם:

אם — אלטה־חוה; אחיות — פייגל־שיינדל וצירל; אח — וולף.

צ'רנוברודה ישראל וז'יזדמן פייגה:

הורים — יהודה ורחל; אחים — הרש ויצחק; הורים — זיידמן נחמן וטובה; אחות — ידז'יה; אח — שלמה; קרובים — שקלרצ'יק אסתר; וישליצקי שלום.

קופרשטוך יצחק:
אחים — שמעון־אליעזר וישראל־אהרן; אחות — רייזל; קרובים — בסר משה ואשתו שרה וילדיהם; איבושיץ נחום ואשתו גיטל וילדיהם; בוז'יקובסקי טייבה; ברמן רחל ולייביש; בלכשטיין פייגל ונחה.

קורן־וינר מגדלנה:
אחים — יוליאן ואשתו אליאנונורה וילדיהם; גבריאל ואשתו הלנה וילדיהם; גיסה — ברברה ובתה פלורה; אחות — ריין ידז'ה וילדיה; קרובים — פולטבסקי אסתר; אפשטין גוסטבה ובעלה יעקב.

קניגסברג רבקה:
בנה — יעקב־הרש ואשתו מרים ובנם אברהם; אחים — יעקב ואשתו טייבה וילדיהם; אחות — קוטלבסקי הינדה ובעלה הרשל; קרובים — ויינשטיין מרקל, קיילה ובריילה; אופוצ'נסקי הרשל וגיטל; חוינצקי יצחק, גיטל ופייגה.

קראוזה דוד ושושנה:
אח — הרשל ואשתו קיילה ובנותיהם; קרובים — מיכאל־אידל ואשתו חיה וילדיהם; גרשונוביץ פישל ואשתו רבקה וילדיהם.

קרוקובר־פצנובסקי מרים:
הורים — יצחק וצפורה; אחות — גרוסמן הניה ומשפחתה; קרובים — נחום ומשפחתו; מוטק ומשפחתו; וולינסקי גוטה; כהן משה ואברהם; פיירמן אסתר.

קרפקה מאיר:
אחים — שמואל־הרש ואשתו גיטל ובנותיהם; יעקב ואשתו לאה וילדיהם.

קרקובסקי־רייכמן חנה:
הורים — שמחה־בונים ושרה־פייגה; אחיות — תמר, נחמה וחיה־רבקה; אחים — מאיר, פייבל, יהודה־הרש ומנדל־מנחם.

קרקובסקי שלמה:
אשתו — פרל־מלכה; בנו — משה; בנות — שרה, פרניה, פלה, מרים ורחל.

רבינוביץ צבי־מאיר:
הורים — הרב יצחק־מרדכי ורוזה; אחיות — גיטל, ויוטה־מלכה ובעלה לווינטל רפאל־חיים; חברים — ביגלמן משה; זילברשטיין יחזקאל.

רבינוביץ־סטרובינסקי אייזל־רבקה:
הורים — טוביה־אליעזר ואלה; אחים — יואל, ירחמיאל וישראל־יצחק; אחיות — נחמה, מלכה ואסתר; בן — יצחק־הרש.

רובין משה־אלכסנדר ועופר רחל:
הורים — יצחק וחיה; אחים — ברל ואברהם; אחות — רבקה ומשפחתה; שכנים — יודקביץ גרונם, בלומה, יטה, הניה ודבורה; רוזנמן אשר, רוזה־גיטל, לאה, שרה, פרימט, שמחה־ליפמן ושלמה.

רובינשטיין חיים:
הורים — יעקב ושרה; אחות — בלומה; אחים — שלמה ונח; קרובים — רחל, יצחק, נחה, יעקב, מלה, הרש־מאיר וגוטה; ילן מניה; רפפורט דוד, מלכה והניה.

רוזנבאום יצחק:
הורים — יעקב ושרה; אחים — אליהו ואליעזר ומשפחותיהם; אחות — זגייסקי חוה; אם — סצ'מסקה חוולה; אח — ארטק; אחיות — ריטרבנד מניה ובעלה יוסף וילדיהם; וייס פרנקה, בעלה וילד.

רוזנבלט אברהם־יחזקאל:
אם — טייבה־רחל; אח — שלמה־אלי ואשתו מלכה ובתם חיה; אחות — הופמן שיינה־אלטה ובעלה נחמן וילדיהם; קרובים — זמל יעקב, רייזל וילדיהם; גולדברג יעקב־יוסף, גולדה וילדיהם.

רוזנברג משה:
הורים — אברהם ורייזל; אחיות — פייגל, שרה, בריינדל ופרימט; קרובים — משה, פייגה־חנה, אביגדור ואשתו, יעקב, לאה, יחזקאל, אברהם, דוד וברל; בוריס שמעון וטובה; קשפיצקי אברהם, חנה, בלה, יוכבד ורייזל; הנדלמן פייבל ושרה.

רוזנמן־יקובוביץ חנה:
הורים — זליג וחיה־פסיה; אח — מרדכי; סבא — לנקינסקי; סבתא וסבא — יקובוביץ הניה ודוד־הרשל.

רוזנצווייג יחיאל:
אם — ביילה פיירמן; אח — שמואל־יוסף; אחיות — מלכה ושפרינצה; קרובים — פייטלוביץ יעקב־דוד, חוה, אלחנן־יצחק ופריבה; מחלזון בילה; פייפקוף ברל ושרה וילדיהם; רובינ־שטיין רחל ויצחק; זלבר דוד, מרים־רייזל, וולף.

רוזנצווייג־פדרמן טובה:
הורים — אהרן ושבע; אח — טוביה; אחות — פלה.

רוזנקר־גולדשטין מלכה:
הורים — אהרן־דוד וחנה־לאה; אח — יחזקאל ואשתו ליבה וילדיהם; אחיות — שרה, פסיה, פרל, בריינדל קלוז'ינסקי ובעלה שלמה ובנותיהם; קרובים — גולדשטיין מנה ואשתו לאה וילדיהם; פלדמן אברהם ואשתו שיינדל ובניהם; גוסלבסקי דוד ואשתו גיטל וילדיהם; סקורפה שמואל ואשתו אסתר; בורנשטיין יוסף ואשתו שרה־מנדזה.

רושצקי הרש:
הורים — ראובן ורייזה; אחיות — אסתר־מלכה, חיה ובעלה אהרן וילדיהם; בן־אח — פנחס.

רושצקי חיים ואפרים:
הורים — משה־ויגדור ואיטה; אחים — אהרן, שלמה, פנחס וישעיהו; אחיות — אסתר, רבקה ורחל.

רייך יוסף:
הורים — שלמה־זלמן וחנה; קרובים — יעקב־לוי וצביה.

רייס־זילבערבערג יפה:
אב — לייבל; אחות — חיה.

רפפורט רפאל:
הורים — חיים־אהרן ופרל; אחים — דוד וישעיהו; אחיות — שרה, לולה, פטיה ובעלה ישעיהו וילדה; שיליט אסתר ובעלה יעקב; יקובויץ לביאה; קרובים — רפפורט הרשל ואשתו פרידה, דוד, מאיר, יצחק, דודל, מלכה וחנה.

שטוב־קרש יפה:
אחות — דלוז'נובסקי רחל־דבורה וילדיה ברוניה־לאה ואברהם־צבי; קרובים — סנדומיירסקי אביגדור ואשתו הנדל ובניהם; סנדומיירסקי בצלאל ואשתו שרה ובנם אביגדור.

שטיין יעקב ובנימין:
הורים — משה־דוד וצירל; אחות — דבורה; אחים — ישראל, סיני, נח, פנחס, לייבוש ואשתו שרה וילדיהם; סבא וסבתא — אופמן ברל ורבקה; קרובים — אופמן זיסמן ואשתו פרניה ובנותיהם; הרשל ואשתו דבורה וילדיהם; ורטהיים שלמה־דוד ואשתו זלדה וילדיהם; בוברובסקי מנדל ואשתו זיסל ובנותיהם.

שייקה־בלומשטין חוה:
אב — יצחק; אחות — גניה; סבתא — בלומשטיין שרה; סבתא — רפלוביץ מלכה; דודה — רפלוביץ גולדה; ידידות — קופל ביניה ואלה.

שניצר־אפשטיין רחל:
הורים — זוסמן ודבורה; אחים — מנדל וקלמן; אחות — חוה.

שפירא נח:
אחים — וולף, אלי וישראל־יצחק; קרובים — רוזנצווייג הרשקה, קריינדל, חיים־יחזקאל, אפרים ובלומה.

שפירא פנחס, ד"ר
הורים — אברהם־משה ואסתר; אחים — זוסמן, ליאון ואשתו ובתם; אחיות — מלה פוקס ובעלה ובתם; מניה ויטנברג ובעלה ובנם; קרובים — שפירא וולף ואשתו; אליאש ואשתו ובנם.

שרמן אברהם:
הורים — משה ושרה; אחים — מרדכי ולייבל; אחיות — מניה, זיסל וגניה־הנדל; קרובים — פוקס יעקב־פישל ואשתו בריינדל וילדיהם; זילברמן יעקב, חנה, פישל, ראובן ואסתר־מינדל.

ארגענטינע

געלבארד סאלא און פעלא:
עלטערן — חיים און רחל; ברידער — יוסף־בער און לייבל.

טיבערג (די גאנצע משפחה):
קרובים — זוסמאן און חנה מיט זייערע קינדער רעגינא, יאסל און מאניעק.

מארקאוויטש־רובין רחל:
פאטער — יעקב־דוד; באָבע — ריינגעווערץ פייגע; פעטער — מאיר מיט זיין משפחה.

מאסקאוויטש־פאריז' האלינקא:
עלטערן — שמואל און שרה; זיידע — משה; באָבע — חיה; קרובים — באלא, יצחק און שרה; פאריס פישל און פרוי; פעלדבערג שלמה.

מערקין (ברידער):
קרובים — יוסף, לאה, עזריאל, שרה'לע, איציק, מירעלע, לייביש, רחל־לאה און דינקע מיט אירע קינדער.

קעסעלמאן עטקע:
קרובים — חנה, שרה־רבקה, אברהם־משה, טובה, ראובן, מאָטל, יוכבד, שלום, גיטל און מלכה.

קראקאווסקי פישל:
קרובים — שמואל, שמעון, דבורה, חנה, מלכה, רייזל, פייגל און טאובע.

ראזענבלאט אברהם:
עלטערן — אפרים־יוסף און אסתר־רייזל; ברידער — בעריש און וואלף; שוועסטער — רבקה און חוה; קרובים — דאנקא־וויטש לייבל, זעלדע, רפאל, דוד, אברהם, משה, יצחק, פייגל און דארקע.

ראזענשטיין שלמה:
עלטערן — לייביש און רחל־לאה; ברודער — משה; שוועס־טער — שרה מיט איר משפחה.

ראזענשטיין־שרייבער מינדל:
עלטערן — זאקין און גאלדע; שוועסטער — אסתר; ברודער — לייבל; קרובים און פריינד — קודירעמסקי משה און פרימעט, יעקב, שלמה און חנה־שרה; שרייבער קאפל, אסתר, רבקה, ביילע און שרה.

שטיצקי שמחה:
מוטער — מירל; שוועסטער — געניע; קרובים און פריינד — בעריש, מארקל, יצחק, שמחה און הלל; סאנדאמיערסקי ירחיהו און שרה־חנה; שטיצקי אסתר־רבקה; באריס חיה; זיידע — יחזקל; באָבע — מייטע.

פאראייניקטע שטאטן
און קאנאדע

אפמאן דוד:
מוטער — רחל־לאה; שוועסטער — כאסיא; ברודער — לייביש; שטיף־פאטער — סרעבניק דוד.

אפמאן מאיר:
עלטערן — פנחס און שרה; ברידער — בנימין, חיים־וואלף, יעקב און דוד־לייב; שוועסטער — פעלא און גוציא.

אפמאן מיכאל:
עלטערן — שלמה און רייזל; ברודער — מענדל; שוועסטער — מאטע, גיטל, מינדל און קינדער (הערצקע, אהרן, רבקה און שרה).

בוגייסקי שלמה:
שוועסטער — אסתר, חיה; סאנדאווסקי ראזע, מאן רפאל און צוויי קינדער.

בעלסקי־אפמאן מאניע און הערי:
עלטערן — שמעון און יוכבד; ברידער — זיינווּל, בנימין און פרוי אסתר.

בראצקי יעקב:
עלטערן — חיים־צבי און פערל; שוועסטער — גיטל.

געלבארד לייבל:
שוועסטער — מרים; ברידער — יהושע־וואלף; אברהם, זיין פרוי קריינדל און טאכטער קאראלינא.

געלבאַרד־זיסער:
קרובים — מלכה און פיניע ברים מיט פאמיליע; הערשל און הענדל אלטמאן מיט פאמיליע; בריינדל און קינדער.

דימאנט יהודה:
עלטערן — פישל און רחל; שוועסטער — טאובע און רעלא; ברודער — שמואל.

דימאנט־דאמבראווער שרה:
עלטערן — נפתלי און שפרה; ברודער — משה; שוועסטער — רחל און זיסל מיטן מאן יצחק בייגעלמאן; קוזין — דאמב־ראווער נפתלי.

דימאנט־ליכטענשטיין אננא און ד״ר ישעיהו:
עלטערן — דוד און לאה; ברידער — חיים און מאיר־אהרן.

זארסקי יעקב:
קרובים — דוד, ראַזאַ און יצחק זארסקי; פערעלמאן אננא; פוטערמאן אסתר.

טערעזעסניעווסקי העלמא און לייב:
מוטער — רודניצקי ראַזע; פאַטער — ליבער.

יאקובס־יאקובאוויטש יעקב
און יאקובס־באנד בראניא:
מוטער — יאקובאוויטש רבקה; שוועסטער — חנה, גאלדע און רחל; עלטערן — באנד שמואל און רבקה ף ברידער — עמנואל און ניסן; שוועסטער — מינדל און רייזל.

כלופאק־סלאוויאק פעלא:
עלטערן — יצחק און מאניא; שוועסטער — דינטשע; ברודער — שלאַמעק.

לעדערמאן יעקב:
קרובים — שמעון און חיים שטערנפעלד.

לעפקאָוויטש דוד און אברהם:
קרובים — לעפקאוויטש יצחק און קינדער (מאניע, פרימעט און פריידל אפמאן).

מאסקאוויטש היימאן:
שוועסטער — ווייַנמאן בלומא מיט זעקס טעכטער, א זון און אייניקלעך.

מארקס מאריס־מרדכי:
עלטערן — מאקאווסקי משה־אהרן און פריידל; ברידער — דוד, ישעיהו און שמעון; שוועסטער — מירל, איידל און יעטא.

סיידענבערג־קשעפיצקי זלאטע:
ברידער — אברהם, בערל, עמנואל און זעליג; שוועסטער — אסתר און רבקה.

עלבוים־בלוגער פאני:
עלטערן — דוד און אלא; ברידער — אברהם־אבא, פרוי פריידל און דריי קינדער; יעקב, פרוי לאה און צוויי קינדער; אהרן, פרוי און זון; שוועסטער — פריידל־לאה; גענענדל גאלדבערג, מאן ישראל און דריי קינדער; חנה רייכמאן, מאן מרדכי און זון.

קאמעלגארן יחיאל:
עלטערן — שלמה און ראזא; ברודער — אברהם.

קופערמאן־שווארץ פעלא און שווארץ משה:
עלטערן — אהרן־וואלף און לאה; שוועסטער — רייזל מיטן מאן לעאָן שטאם און טאכטער שרה'לה; חיה מיטן מאן יצחק־משה קאלקא און טאכטער.

קאלקא טוביה:
קרובים און פריינד — יוסף מיט דריי קינדער; גאלדא קאלקא; דאָבראַ מיטן מאן וואלף האניגמאן און פינף קינדער; אסתר מיטן מאן אהרן־בעריל און פיר קינדער; לאה מיטן מאן בונים־מאיר זאַרעצקי און דריי קינדער; חיה מיטן מאן יעקב מיצענ־מאכער און צוויי קינדער.

קאלקא־בערגער דבורה:
פאטער — משה; שוועסטער — זלאטע און מאן כענטשינסקי יצחק.

רודניצקי דניאל:
קרובים — חיים־יעקב, איידל, ליבע, גיטל און עקיבא; ליפשיץ שרה־קיילע, מענדל, רבקה, ליבע און הערש־לייב; קארמאזין מאטל און חיה.

רודניצקי־בריל סילוויא:
ברודער — אלטער און משפחה.

ריקמאן מאריס:
מוטער — חנה; מיין פרוי הענדל און אונדזערע קינדער (יעקב־יוסף, צפורה, מיכאל, דבורה און חיים); ברידער — אברהם, נתן און יחזקאל.

שווארץ מאַזעס:
פאטער — מאַטל; מיין פרוי אסתר און אונדזערע קינדער (יצחק און יעקב); שוועסטער — טעמע, יאַכעד, מירל, און ביילע מיט זייערע משפחות; ברידער — חיים, כעמע, הערשל מיט זיירע משפחות.

שווארצהאוער יעקב:
ברודער — יצחק וויגאַצקי; שוועסטער — פאַלאַ און מלכה מיט צוויי קינדער.

שוויאטלאַווסקי אננא:
מוטער — העלענא; שוועסטער — שרה און רות; ברידער — חיים און ישעיהו.

שקלארטשיק טשארלעס־יוסף:
עלטערן — וואלף־לייב און יענטל; מיין פרוי איטע און טאַכטער יענטל; ברידער — מאיר, פרוי דבורה און פיר קינדער; אברהם, פרוי דאַבע און צוויי קינדער; שמואל, פרוי אסתר און צוויי קינדער; שוועסטער — גיטל, מאן שמעון־וואַלף גאַלדבערג און פינף קינדער; חיה, מאן יוסף יורקעוויטש און דריי קינדער; מאניע, מאן שמחה קאופערמאן און קינד.

פראנקרייך

וואקסמאן מלכה און מרדכי:
פאַטער — עמנואל; ברודער — הלל און פרוי פערל; שוועסטער — פעסיע, מאן מאיר פלאוונער און קינדער חנה און בער.

קריסטאל־גאַלדבערג רחל:
מוטער — ברריינדל; שוועסטערן — ראַזא, לאה און גיטל.

דעם הייליקן אנדענק פון אונדזערע ליבסטע און טייערסטע:

די באַבע חווה און זיידע שמשון קאנאַווסקי; די באַבע ברכה זילבערשטיין; די שוועסטער — רחלע און מאן וועלוול וואַסערשטיין, הינדע און מאן מענדל מאנעלא, רויזע און לאהלע קאַנאַווסקי; און דער אייניציקער ברודער יצחק־משה קאַנאַווסקי;

אלע אומגעבראכט דורך די נאצישע רוצחים אין אוישוויץ און טרעבלינקע.

רייזל (קאנאַווסקי) און מאן ענזיל פשעראַווסקי
(פאַריס)

הסבא והסבתא **ברל ורבקה אופמן** (אולייניק),

בנם **זוסמן**, רעיתו **פרניה** ובתם **צירל**

וכל קרובי משפחתנו

שנרצחו על לא עוול בכפם במחנה ההשמדה טרבלינקי.

הסבא נרצח בראדומסק בעת הגירוש למחנה ההשמדה; הוא לא רצה לעזוב את ביתו, התנגד לגרמנים שבאו לקחתו וגידפום; הם הוציאוהו בכוח החוצה ורצחוהו נפש; הי"ד. הילד שבין הסבא והסבתא הוא נינם יעקב זלוטניק שנפל אח"כ בארץ במלחמת־הקוממיות.

יהא זכרם ברוך.

הנכדים בישראל

האחים והאחיות שטיין

אונדזער טייערע און ליבע פאַמיליע, וועלכע איז אַזוי טראַגיש אומגעקומען על קידוש השם פון די הענט פון נאַצישע רוצחים:

שמעון און יוכבד אָפמאן

דער זון **בנימין** און זיין פֿרוי **אסתר** (געלבארד)

אַרויסגעפירט קיין טרעבלינקע אין נאָוועמבער 1942

דער זון **זיינוול**

(אומגעקומען בעת דער טיפוס־עפידעמיע אין סקארזשיסקער לאַגער, אין אַפּריל 1943)

מיר וועלן זייער אָנדענק שטענדיק אָפּהיטן אין אונדזערע הערצער.

מאניע און האָרי בעלסקי און קינד

(ניו־יאָרק)

ת. נ. צ. ב. ה.

מימין:

מניה שפירא (בעלה יעקב וילדיהם — דניאל, חיים ולאה)

אנקה רובין (בעלה משה־מוניק)

חיים-ישראל ויינבאום
(בנם של אברהם וגוטה)

הלה ויינבאום (בעלה צבי בן שמעון אורי)

הניה קצ'קוביץ (בעלה צבי ובנותיהם לאה ומרים)

וכן:

יעקב אייכנר ואשתו פלה (פייפלוביץ)

דניאל אייכנר ואשתו זושיה (טרוסקולסקי)

חוה אייכנר

יצחק טיגר ובנו חיים

גוטה ויינבאום־אייכנר

ילדינו היקרים

זליג ושמואל-יחזקאל גולדברג

שנקטפו מאיתנו בדמי־חייהם בעת ה„אקציה" הראשונה הובלו מראדומסק למחנה־ההשמדה טרבלינקי ונספו שם ביום ל' תשרי תש"ג (11.10.42).

בלבותינו הנכם חיים לנצח

ההורים השכולים

יאכיט ומשה גולדברג
(ניו־יורק)

הגב׳ **בורז׳יקובסקי** ז״ל

(האם של טוביה בורז׳יקובסקי)

שנספתה בשואת יהודי ראדומסק

ת. נ. צ. ב. ה.

הגב׳ **צעשא גיטלר** ז״ל

נולדה בשנת 1912 בראדומסק; חניכת הגימנסיה של הגב׳ ויינטרויב; מפעילות תנועת הנוער הציונית והגדוד למען קק״ל; נשאה לל. שמיגלסקי בלודז׳ (בשנת 1938), שניהם תכננו לעלות לא״י ולהצטרף למשפחתנו; בשנת 1940 נמלטה מגיטו לודז׳ לסלונים, שם נספתה (1941).

בלב דואב

אחותה רבקה

עפשטיין שלמה־יצחק און פרוי טעמער (קליינער) ז״ל

ר׳ שלמה־יצחק עפשטיין (מ׳האָט אים גערופן „קוקאסקא״), געהערט צו דער תקופה ווען די השכלה האָט אַריינגעדרונגען אין די ישיבות, בתי־מדרשים און חסידים־שטיבלעך און אַראָפּגעפירט פון „דרך הישר״ פיל לערנער, צוקונפטיקע רבנים, שוחטים אד״ג. זיי האָבן זיך דאַן געוואָרפן אויף וועלטלעכע בילדונג און זענען געוואָרן שפּעטער באַקאַנטע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, זשורנאַליסטן, רעדאַקטאָרן, וועלכע זענען מיט דער צייט געוואָרן די אָנערקענטע פירערשאַפט פון רוסיש־פוילישן יידנטום.

ס׳זענען אָבער געווען אויך אַזעלכע, וואָס זענען געבליבן אין מיטן, זיי זענן אַראָפּ פון „דרך הישר״ און נישט געגאַנגען ווייטער... צו די אָ געהערט שלמה־יצחק עפשטיין. ער האָט זיך פאַרנומען מיט מסחר, געווען באַקאנט אַלס שטאָטישער וויצלער, מיט פיל הומאָר, רעאַגירט גיך און שאַרף אויף אַלע פאַסירונגען אין שטאָט.

ער איז געווען באַפריינדעט מיטן שרייבער ה. ד. נאָמבערג, גע־הערט צו זיינע נאָענטסטע חברים וועלכע האָבן איבערגעריסן מיט די חסידישע קרייזן.

די וועלטלעכע בילדונג צו וועלכער ער האָט געשטרעבט האָט ש. י. עפשטיין געגעבן זיינע קינדער.

כבוד זיין אָנדענק.

הארי

(לאָס־אַנזשלעס)

אלי גרונדמן ז"ל

אלי גרונדמן היה סוחר אמיד, בעל בית־מסחר לברזל וחמרי־בנין בכיכר ה־3 למאי מס׳ 5, בית מסחר שהיה גם קודם לכן במשך כמה דורות נחלתם של משפחת גרונדמן מהוותיקות והמושרשות בראדומסק.

אלי גרונדמן היה צנום וזריז, תמיד במצב רוח מרומם, נוח לבריות ומושיט יד עוזרת לזולת בצנעה ובלטיפה. הוא היה אדוק, מבאי ה„שטיבל" של חסידי סוכאצ׳ב ואף שימש שם לעתים קרובות כבעל־תפילה בשבתות ובחגים. היה מעורה בחיי הציבור, שימש שנים רבות חבר פעיל בהנהלת קופת גמ״ח ובהנהלת הבנק (בראשותו של משה ברגר), וכן בחברת „לינת־הצדק".

היה ציוני נלהב ובשנת 1924 הצטרף לקבוצת ה„מרגלים" מראדומסק, שנסעה לתור את ארץ־ישראל. חזר משם מלא רשמים חיוביים עם החלטה נחושה לחסל את עסקיו ולעלות להשתקע בארץ, אך סיבוכים עסקיים ומשפחתיים לא איפשרו לו לבצע את הדבר.

משפחת אלי גרונדמן

בתמונה (משמאל): אם המשפחה טויבה („טייבעלע"), נהרגה ביריה בחוצות העיר אחרי הגירוש הראשון של תושבי ראדומסק (1942), לאחר שהוצאה ע״י אנשי הגיסטפו מתוך „בונקער" והיא חצי משותקת; אלי גרונדמן, נהרג ביריה יחד עם בתו לודז׳יה אחרי הגירוש השני (1943), בעת שיצאו מתוך „בונקער" לשאוף אויר צח; הכלה אסתר (מבית יעקב סופר), אשת הבן הבכור משה גרונדמן, נספתה בגיטו צ׳נסטוחוב יחד עם בנם הקטן יעקב (1942); הבן משה, נהרג בווארשה בשנת 1942; הבן לייב (עק) נהרג בווארשה; הבת לודז׳ה; הבן נחמיה, נספה בעת החיסול של גיטו ראדומסק (1942) יחד עם אשתו אדז׳יה (מבית אפשטיין) ובנם הקטן שמעון (יש אומרים שנשלחו לטרבלינקה ושם נספו); הבן מאיר („מאַיאַרעק"), נורה במחנה העבודה סקארזשיסק (1942), כשהוא חולה טיפוס וללא הכרה.

ארץ, אל תכסי דמם!

פולה פכטר (גרונדמן) ומשפחתה

נעלה נר־תמיד לזכרם של בני־משפחתנו היקרים:

שמואל ושרה־רבקה גולדברג; יידל ופייגל־דבורה קוזיוודה;
אברהם־וולף ורבקה גולדברג וילדיהם — צשיה, מרדכי, ברוניה ודז׳וניה;
מאיר־דוד גולדברג ובנו בצלאל; זליג וחיה־פסיה יעקובויץ ובנם מרדכי;
רחל גולדברג.

משפחת חיים גולדברג / חוה ומרדכי גולדברג / חנה רוזנמן (יעקובויץ) ומשפחתה

זיינוול ופרל גולדברג ז״ל

אבי ז״ל נולד בקינסק. לאחר נישואיו עבר לראדומסק, שם התגורר עד סוף ימיו. היה איש דגול, עסקן „אגודת ישראל״, מחסידי גור, ממיסדי „יסוד התורה״ וחבר הנהלת „בית־יעקב״. שנים רבות נמנה עם הצמרת של קהילת ראדומסק, היה בין מארגני „תלמוד התורה״ ובנק גמילות־חסדים.

שמות הילדים היו: ריבה, אסתר, ויטל, אריה־לייבל, שפרה.

יהא זכרם ברוך לנצח!

הבת חיה לנדס

צום אַנדענק מיין טאַטע אהרן, מאַמע דבורה־מינדל, ברודער משה־שמואל, זיין פרוי און קינדער — אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. מיין ברודער חיים־יחזקאל; מיין פרוי רויזעלע מיטן זון גבריאל און טאָכטער חיה־זיסעלע; מיין שוועגערין לאָטי מיט 2 קינדער (ראשעל און מארסעל) — אַלע אומגעקומען אין אוישוויץ.

כבוד זייער אַנדענק.

בערל דודקעוויטש
(פאריס)

האמער חיים־שמואל

מיין פעטער חיים־שמואל האמער איז געווען אַ מענטש פון גרויס שכל, דערצו האָט ער פאַרמאָגט אַ גוט האַרץ און אַ טיפן הומאָר, געווען דער עצה געבער פון דער משפחה און פרײַנד. אין די שפּע־טערדיקע יאָרן האָט ער מיט זיין פאַמיליע זיך איבער־געצויגן קיין טשענסטאָ־כאָוו, געפירט דאָרטן זייער אַ באַשיידן לעבן, דאָך איז זיין טיר אַלעמאָל געווען אָפן פאַר פרײַנד און אָרעמעלייט.

אין טשענסטאָכאָווער געטאָ איז ער שווער קראַנק געוואָרן, האָבן דייטשישע רוצחים אים אַרויסגעשלעפּט פון בעט און אויפן הויף דערשאָסן.

זיין פרוי איז אויך אומגעקומען פון די רוצחישע הענט אין יענער תקופה. זיין זון איז אַוועק קיין סאָוויעטן־רוסלאַנד און דאָרט אומגעקומען אין נויט און הונגער.

זיינע צוויי טעכטער האָבן איבערגעלעבט די אומקום־תקופה, אויסגעוואַנדערט קיין טאָראָנטאָ (קאַנאַדע) צו זייער עלטסטער שוועסטער, וועלכע האָט זיך שוין דאָרטן פון פריער געפונען.

שרה האמער־דזשאקלין
(ניו־יורק)

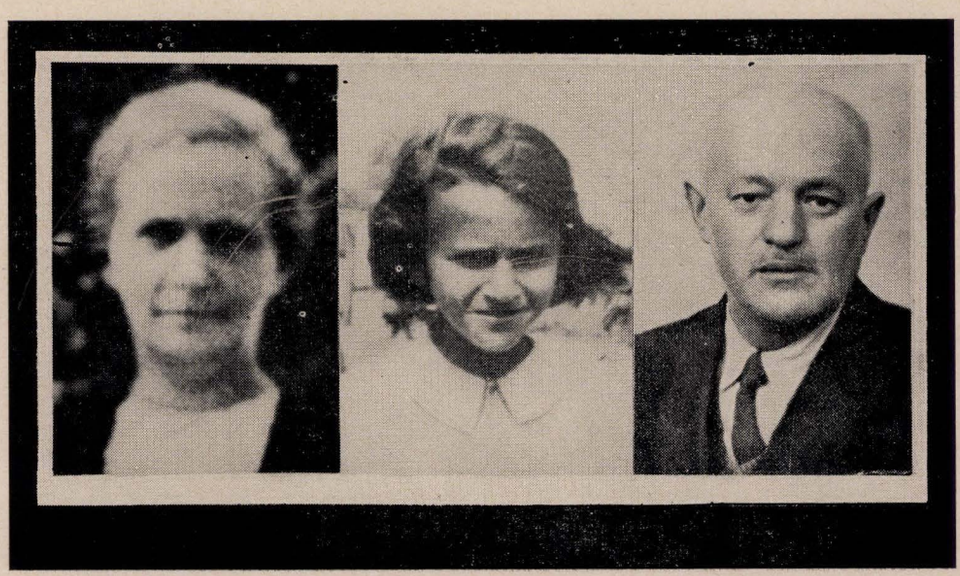

אבי **המפל אברהם־שלמה** נולד בשנת 1889. אמי **אסתר־הינדה** (מבית רייך) נולדה בשנת 1887. הורי היו ידועים בצניעותם הרבה ואת מיטב שנותיהם הקריבו לחינוך ילדיהם ולעזרה למשפחה הענפה. את דרכם האחרונה למחנות המות עשו עם יהודי העיר, בה נולדו ועמלו. יחד איתם נספתה אחותי **חיה** (נולדה בשנת 1930).

ד"ר שמחה המפל

צום הייליקן אַנדענק!

געהייליקט זאָל זיין דער ליכטיקער אַנדענק פון פרוי און קינדער; פון אונדזערע **שוועסטער — מינדל, פערל, צעשע, טויבע** און **חנה** מיט איר קינד; פון אונדזער ברודער **אברהמלע**; — וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די היטלער־מערדער אין אונדזער היימשטאָט ראַדאָמסק. זאָלן די שורות דינען אַלס מצבה נאָך זייערע הייליקע נשמות, וועלכע ווערן קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן.

משה לוי און יצחק וויינמאַן
(בוענאָס־איירעס)

איך וועל אייך תמיד געדענקען:

מיין פרוי **געניא**

מיין זונעלע **לייביש** (לאָליעק)

מיין טאָכטערל **פעלא**

מיין ברודער **הערשל**

און זיין פרוי **רוזיא** (רייזל)

אברהם ווילהעלם

מיינע טייערע עלטערן בלומע און מאיר זעליקאָוויטש; מיין עלטסטע שוועסטער רחל און מאַן גילטער; יוסף זעליקאָוויטש און פרוי מיט 2 קינדער; אסתר און יאקל ראָזענצווייג; רבקה און יאנקל פעלדזענשטיין; מלך זעליקאָוויטש און זיין זון יאנאשעק; פּאָליאַ און יעקב גאָטעסמאַן. — געבענטשט זאָל זיין אייער אָנדענק!

איטע זעליקאָוויטש

(פּאריס)

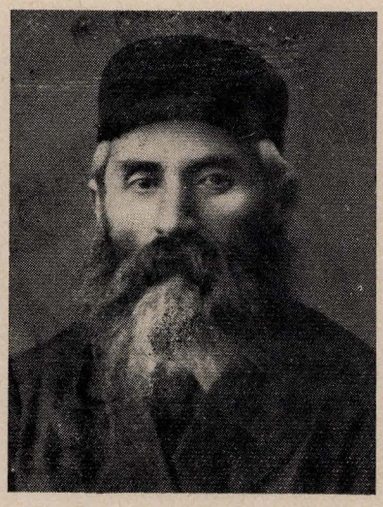

זילברברג לייבל, הי"ד

עניו וצנוע ומיטיב לרבים; ממייסדי „המזרחי", ציוני נלהב, פעיל למען הקרנות הציוניות.

יהא זכרו ברוך.

בתו רחל ומשפחתה

לזכרון עולם:

אבי־מורי **ר' פנחס טריימן**
אמי־מורתי **שרה לבית ברונר**
אחי היקר **יצחק־אהרן טריימן**
בעלי המסור **אליהו פישמן**

ובני משפחתי שנרצחו בידי הנאצים:
ברל טריימן, פייגל־דבורה טריימן, שאול טריימן ואשתו, חנה־גיטל טריימן, עוזיאל טריימן, יוסף (יורעק) טריימן.

ברוניה טריימן

יצחק־אהרן טריימן — שרה טריימן (לבית ברונר) — ר' פנחס טריימן — אליהו פישמן

משפחת ר׳ מנחם־מנדל יוסטמן

אבינו ז״ל, מחשובי חסידי גור, היה נין ונכד לשושלת היחוסין של רבי מנדלי מקוצק ושל חדושי הרי״ם. גדול היה בתורה, אך לא עשה ממנה קרדום לחפור בה (כל ימיו עסק במסחר עצים ויערות). עסק בצרכי ציבור באמונה — כיו״ר של סניף „אגודת ישראל״ וכעוזר לכל קשיי־יום. כן היה ידוע בחכמתו הרבה ובגישתו הטובה לכל אדם, גם לרחוקים ממנו בהשקפת עולם.

כשנשאל פעם ע״י אחד מחסידי גור, מדוע זה התיר לבתו ללמוד תורה והרי ידוע הפסוק „שכל המלמד בתו תורה כמלמדה טפלות״ ענה אבא ז״ל מניה וביה: הרי טפלות (לימודי חול) במילא למדה ומדוע זה אמנע ממנה ללמוד תורה.

נספה יחד עם רעיתו טאובה (לבית רבינוביץ) מצאצאי „היהודי הקדוש״; — ואיתם אחינו הבכור יצחק־מאיר ורעיתו אסתר (לבית גנצוויך) ובנם יחידם ישראל; אחותנו אלקה ובעלה נח גוטסמן עם ילדתם הקטנה מרים; אחינו דוד ואשתו בלה (לבית ציגלמן); ואחרון אחרון, אחינו בן־הזקונים שמחה־בונם. זכרם היקר חרות בלבנו עד סוף ימינו עלי אדמות.

פסיה ישורון

משפחת יודקעוויטש ז״ל

לזכר אבי־מורי ר׳ שלמה בן חיים־דוד יודקביץ, תלמיד־חכם ומפיץ תורה ברבים.
צום אייביקן אָנדענק פון אונדזער גאַנצער פאַמיליע. וואָס איז טראַגיש אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע מערדער.
כבוד זייער אנדענק.

אברהם יצחק יודקעוויטש
(פאריס)

מלמעלה למטה:

הבעל שמואל רוזנשטיין	האח משה יעקובוביץ	האח שמעון יעקובוביץ	האם שיינדל יעקובוביץ
האחות אסתר מרקוביץ	הגיס ישעיה מרקוביץ	הגיס אברהם פרלשטיין	האחות רגינה פרלשטיין

אבי **חיים יעקובוביץ** החזיק בית־מלאכה לרהיטים ברחוב ב. יוסלביץ 10. היה ידוע כאומן מעולה, בעל דיפלומה מקצועית, שקיבל אותה בצ'נסטוחוב בשנת 1922. הוא נפטר בשנת 1928.

אמי **שיינדל**, נכדתו של הרשל פרידמן, בעל אחוזה נודע במקסימוב ליד פז'דבוזש, אחי משה, אחותי אסתר ובעלה ישעיה מרקוביץ — נספו בטרבלינקי. אחי **הרשל**, בגיל 16, נשלח לאושביץ ונספה שם. אחותי **רגינה** נורתה בבית־העלמין בראדומסק, והיא בחודש השמיני להריונה. אחי **שמעון** נלחם בשורות הצבא האדום ונפל בקרב בהיותו בדרגת קצין. בעלי הראשון **שמואל רוזנשטיין** נפטר באוזבקיסטן שברוסיה.

ת.נ.צ.ב.ה.

רוזיה יעקובוביץ (לדרמן)

די פאַמיליע פון רחל און מרדכי לוטקעוויטש

אונדזערע עלטערן **רחל און מרדכי לוטקעוויטש** האָבן געהאַט אַ גלאָזגעשעפט אין דער שולגאַס. בעת דער אַקציע אין יאָר 1942 האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער, שפּעטער דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו און צום סוף קיין טרעבלינקע. די שוועסטער **געניא** איז אומגעקומען צוזאַמען מיט די עלטערן און דער ברודער **יצחק** איז אומגעקומען אין סקאָרזשיסקער לאַגער.

זאָל געהיילט זיין זייער אָנדענק!

די שוועסטער חנה און גוטשע לוטקעוויטש

משפחת ליברמן ראובן

אבי נולד בלילוב (עיירה קט־נה במחוז קילצה). אביו ר׳ יש־ראל־בר ז״ל, היה שוחט בעיירה, חסיד נאמן של ה„תפארת שלמה״ ז״ל ועד לאחרון האדמו״רים מה־שושלת הראדומסקאית.

אבי היה בעל הכרה לאומית ועוד בנעוריו שאף בכל נפשו לעלות לארץ ישראל. לצורך זה החליט ללמוד מקצוע, נסע ללודז׳ ולמד תפרות, מקצוע „מיוחס״ שהחזיקו בו אנשים שומרי דת ומסורת.

לאחר שנשא לאשה את שרה בת חנוך אלפרט (המלמד מפשד־בוז׳, עלה ארצה ב־1913) עברו הורי לגור בראדומסק, ברחוב פשדבורסקה 14 (בית אצקובסקי) בשכנות עם משה לבקוביץ ז״ל, ממבשרי התנועה הציונית בעירנו. אבי היה בידידות עם משה לבקוביץ ונמנה על החוג הציוני שיסד. אבי תיכנן והתכונן כמה פעמים לעלות ארצה (ב־1913, ב־1921, ב־1924), אך בגלל סיבות אובייקטיביות לא הצליח להגשים את הדבר.

ההורים ובני־המשפחה עברו ללודז׳ לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה ושם השיגה אותם השואה. אחי יעקב לא רצה לעזוב את ההורים התשושים ולברוח מעבר לגבול, הוא מת מטיפוס בגיטו לודז׳ בשנת 1942. אחי יוסף היה חייל בצבא הפולני בזמן פרוץ המלחמה, נפל בשבי הרוסים ב־1939 והיה במחנה שבויים עד להסכם שיקורסקי־סטאלין, לאחר השיחרור נעלמו עקבותיו. אחי משה נשלח מלודז׳ למחנה־עבודה בגרמניה ולא חזר יותר. אחותי רחל נספתה כנראה בקראקוב, שם היתה בזמן כיבוש פולין ע״י הנאצים. אחי ואחותי הצעירים מינדל וברל היו בבריסל לפני המלחמה ונשלחו משם למחנה־השמדה.

בני משפחתי היו כולם ציונים מסורים ופעילים בחיי התנועה, התכוננו לעלות ארצה ולבנותה, אך משאת נפשם זו לא קמה.

זכרם כל ימוש לנצח.

יהודה

אונדזערע ליבע עלטערן

לאה און דוד־נח ליכטענשטיין

און אונדזערע טרייע ברידער

חיים און מאיר־אהרן ליכטענשטיין

וועלכע זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאַצישע פאַרברעכער אין טרעבלינקע און סקאַרזשיסקאָ —

וועלן מיר תמיד געדענקען!

ד״ר ישעיה ליכטענשטיין
אננא ליכטענשטיין (דיאמנט)
(ניו־יאָרק)

צום אייביקן אָנדענק פון מיין אומפאַרגעסלעכער מוטער **מרים מארקאָוויטש**, מיינע טייערע בריידער **זוסמאן**, **רפאל** און **ישעיה** און שוועסטער **גוציע**, וועלכע זענען אין די גאָטלאָזע יאָרן פון פיין און טויט אַזוי גרויזאַם פאַרשניטן געוואָרן.

נאדיא מאַרקאָוויטש־וואלפאוויטש

(בריסעל־בעלגיע)

לזכר

נשמת אמי היקרה

מרת **אסתר**

שנשלחה לטרבלינקה

באקציה הראשונה של

יהודי ראדומסק

כ״ח תשרי תש״ב

אוקטובר 1942

לזכר

נשמת אבי היקר

ר׳ **דוד מאיר**

ליברמן

שנרצח בידי הנאצים

ימ״ש בביתו בשעה

שסרב להצטרף למשלוח

יהודי ראדומסק

לטרבלינקה

לזכר

נשמת אחותי הנדיל מלכה

ונשמת אחותי אייד׳ל

שנשלחו לטרבלינקה ביחד עם אמינו

תנצב״ה

לאה ועמנואל מושקוביץ

הבנים **מרדכי ולייביש** ובני־משפחותיהם, **אהרן ואברהם־משה** והבת **פרידה**

נספו בטרבלינקי

יהא זכרם ברוך!

הבן יעקב־שמואל והבת ייטה

מיין פרוי
גוטע נייקראָן
(אומגעקומען אין בערגן־בעלזן)

מיינע טעכטער
חנה און **חיה נייקראן**
(אומגעקומען אין טרעבלינקע)

צום חיליקן אָנדענק!

מאַן און פאָטער
חיים־בנימין נייקראָן

מיין פאָטער **איטשע סלאוויאק** (רייסאָנטא־גאס 19) איז געווען אַקטיוו אין דער פאַרוואַלטונג פון האנטווערקער־פארבאנד און אין דער לייטונג פון דער י. ל. פרץ־ביבליאָטעק. ער, מיין מוטער **מיניע**, שוועסטער **דינטשע** און ברודער **שלאמעק** — זענען אומגעקומען אין טרעבלינקע אין יאָר 1942.

כבוד זייער אָנדענק!

פעלא כלאפאק־סלאוויאק
(קאנאדע)

אבי־מורי פצנובסקי יצחק ז״ל

אבי היה אדם פרוגרסיבי, הוא הסכים עם ההשקפות של הדור החדש, אולם עם זאת קשה היה עליו ניתוק החוטים הקושרים עם החינוך הישן. אפשר היה לדבר אתו על כל שטחי־החיים ותמיד גילה אורך־רוח והבנה לקשרים שלי עם התנועה.

היה ישר עד לקיצוניות, הדבר הזה הכשיל אותו לא פעם במסחר, אעפ״כ ברוח זו חינך אותנו. מבחינת אהבתו לאדם באשר הוא אדם, נחשב היה כמהפכן בדורו. נמנה על חוגי הציונים ובזמנו הפנוי התיחד עם הטבע בטיולים מחוץ לעיר. כל שאיפתו היתה לעלות ארצה, אבל לא עלה בידו הדבר. ביום פרוץ המלחמה כתב לי, כי הגיש בקשה לעליה ארצה, אך איחר את המועד. את אבי ואת ביתי לא אשכח לעולם.

מרים קרקובר־פצנובסקי

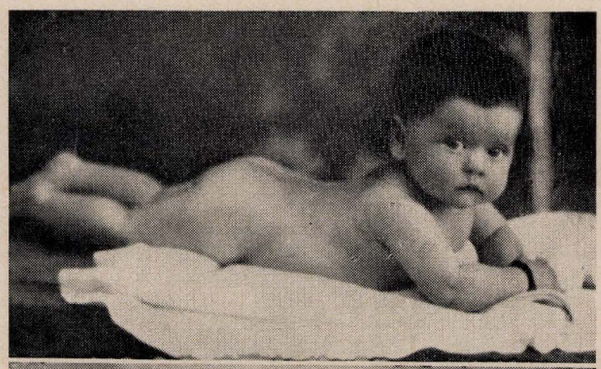

מיין פרוי און קינד; מיין מאַמע **פייגע**, ברידער **שמואל און שמערל**, און מיין פאַרשניטענע משפחה — וועל איך תמיד געדענקען.

עזיל פשעראוסקי
(פאריז)

כבוד דעם אָנדענק פון
פייגל און **נחום**
פאצאנאָווסקי
און זייערע 2 זין

אומגעקומען דורך די
נאַצישע רוצחים

זייער קוזין
יחזקאל פאצאנאָווסקי
(ניו־יאָרק)

יצחק פייארמן היה נודע בראדומסק בנדיבות לבו ותכונה זו שהתבטאה בעיקר בהכנסת אורחים סיגלו לעצמם כל בני ביתו. אחרי מלחמת־העולם הראשונה עברה המשפחה לגור בווארשה, השתקעה שם וחיש מהר הקימה שם את „בית פייארמן" שהפך לאכסניה מבוקרת ע"י כל הראדומסקאים שהזדמנו לווארשה. בשנת 1923 נסע יצחק פייארמן עם קבוצת בני־עיר לתור את ארץ ישראל ובביקורו זה רכש מגרש בתל־אביב. הוא חזר לפולין ולאחר שנה עלה ארצה, השתקע בתל אביב והקים בה שוב את „בית פייארמן" על תילו, שהפך בית ועד לכל יוצאי ראדומסק בארץ. בגלל משבר כלכלי חזר לווארשה, שם הקים את „בית פייארמן" בשלישית ושם נחרב הבית...

הורינו **יצחק ואסתר פייארמן**
אחותנו **מרים** ואחינו **ישעיהו, יששכר וסיני פייארמן**

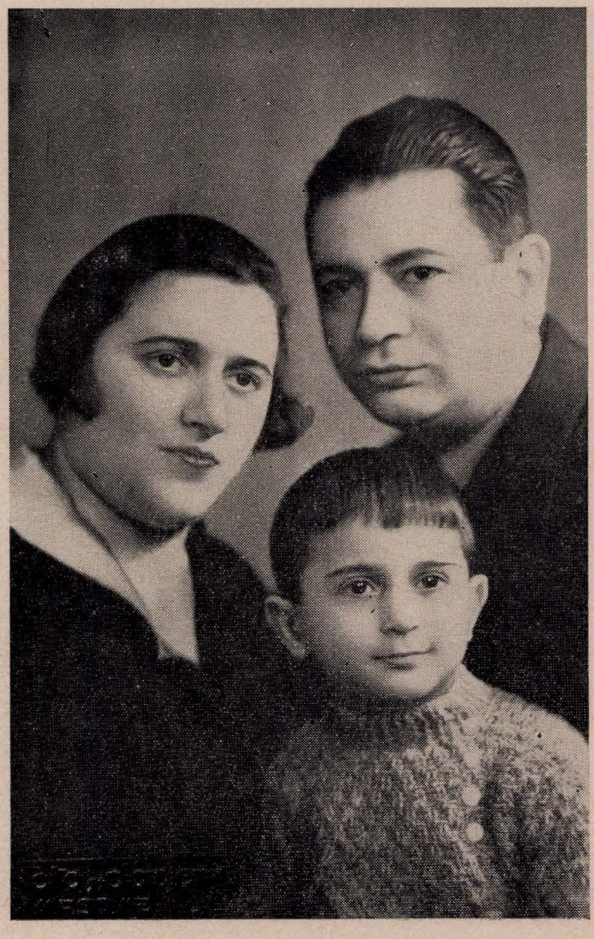

אחינו **דוד פייארמן**, אשתו **פולה** ובנם **קובוש**,
שנרצחו על־ידי רוצחי־אדם על לא עוול בכפם.

זכרונם של כל בני־משפחתנו
לא ימוש מלבנו

פולה גולדברג (פייארמן) **ומשפחתה**
מלכה וגנלינסקי (פייארמן) **ומשפחתה**

הערשל און שרה פינקאוויטש

געבוירן און געלעבט אַלע יאָרן אין ראדאָמסק, געפירט אַ טראַדיציאָנעל־רעליגיעזע יידישע הויז און צום סוף אַוועקגעריסן געוואָרן מיט אַ שרעקלעכן טויט דורך די הענט פון בעסטיעס־פאַרברעכער.

כבוד זייער אָנדענק!

איזידאָר פינקאוויטש
(לאָס־אנדזשעלעס)

מיט אַן אָנגעוווייטיקט האַרץ באַווייַן איך דעם פריצייטיקן טויט פון מיין טייערן ברודער

אלטער בריל

מיט זיין פרוי און זייערע ליבע קינדער,
וועלכע זענען אויף אַ טראַגישן אופן אומגעקומען בעת דער היטלעריסטישער הערשאַפט.

די איינציק־פאַרבליבענע שוועסטער
סילוויא
(ניו־יאָרק)

נאכא פינקאָוויטש און איר מאַן **חיים** (כאמיל) **שוואַרץ**
זענען אַוועקגעריסן געוואָרן פון זייער היים אין פאַריס (פראַנקרייך), דעפאָרטירט געוואָרן אין אַ טויט־לאַגער און דאָרט טראַגיש פאַרלאָרן זייערע יונגע לעבנס.

כבוד זייער אָנדענק!

די פאַמיליע פינקאָוויטש
(לאָס־אנדזשעלעס)

שמואל און שרה פאריז׳

מיט טיפן טרויער פאַראייביק איך דעם אָנדענק פון מיינע טרייע עלטערן

זייער טאָכטער
העלענקא פאריז׳מאסקאוויטש און פאמיליע
(בוענאָס־איירעס)

צום אנדענק פון דער משפחה קעסעלמאן

פון רעכטס: **רוזשקא** (אומגעקומען אין ווארשע); **צעלינא** (לעבט אין אַרגענטינע); **הערשל** (לעבט אין פראַנקרייך); דער פאָטער **אברהם־משה** (אומגעקומען אין אַ וואַלד־בונקער); די מוטער **נעכע** און טאָכטער **דבורה** (אומגעקומען נאָך דער מלחמה פון די הענט פון פוילישע רוצחים); **יידל** און **אליהו** (לעבן אין אַרגענטינע).

צעלינא, יידל און אליהו
(בוענאָס־איירעס)

דעם אָנדענק פון
אונדזערע טרייַע עלטערן
צלאל ומרים קאלקא
(אומגעבראַכט אין 1942)

וועלן מיר תמיד מיט ליבשאַפט
און כבוד אָפהיטן

די אָפגעראַטעוועטע זין:

פאול קאלקא
(לאָס־אַנדזשעלעס)

יוסף וצבי קאלקא
(ישראל)

יאנקל און גיטל קאראפקא
מיט זייערע קינדער
דבורה, פנחס און יאָסעלע
דערמאָרדעט אין רַאדאָמסק אין יאָר 1942
כבוד זייער אָנדענק!

די פאַמיליעס **קאראפקא און עלענבערג**
(ניו־יאָרק)

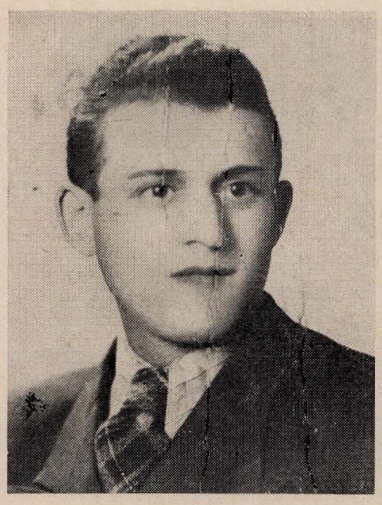

מיין טייערער ברודער
בערל קזשעפיצקי

איך וועל דיין אָנדענק
תמיד טראָגן אין מיין האַרץ

זלאטע פיידענבערג (קזשעפיצקי)
(ניו־יאָרק)

אבינו **יעקב־ראובן רוזנבלט**, אמנו **מלכה**, אחיותינו ואחינו וכל קרובינו
שנרצחו על לא עוול בכפם.
ה' ינקום דמם!

טולא בריסקר (רוזנבלט) **ומשפחתה**
יצחק־שמואל רוזנבלט ומשפחתו

מבכים אנו את מותם הטרגי של בני משפחתנו המסועפת שניספו בשואה הגדולה
אבינו **משה־דוד שטיין**, אמנו **צירל** (בת רבקה וברל אופמן), אחינו **לייביש**
ואשתו **שרה** (כהן) וכן **ישראל**, **סיני**, **נח ופנחס**, ואחותנו **דבורה**.

י ה א ז כ ר ם ב ר ו ך!

חנה (איגל), נעמי (זלוטניק), בנימין ויעקב שטיין

אבינו־מורנו **יצחק רובין**, אמנו־מורתנו **חיה** (לבית ברונר), ואחינו היקר **ברל**, הובלו בספטמבר 1942 לטרבלינקי ושם ניספו. אחותנו היקרה **רבקה** נשלחה לאושביץ בשנת 1943 ושם נספתה. אחינו הקטן **אברהם** נרצח בראדומסק לפני כניסת הרוסים וגופתו הובאה לקבורה בבית־העלמין העירוני לאחר שיחרור העיר. אחינו הגדול **יעקב** נפטר מאפיסת כוחות בגרמניה, אחרי השיחרור.

הבן משה רובין
והבת רחל עופר (רובין)

נעיטאן ריקמאן
(מיין ברודער)

מיין ערשטע פרוי **הערדעל** און אונדזערע דריי קינדערלעך **יעקב־יוסף**, **דבורה** און **חיים** — אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקי. אויך מיין מוטער **חנה** און ברידער — **אברהם**, **נתן** און **יחזקאל** — זענען אומגעקומען אין טרעבלינקי.

כ'וועל מיין גאנצן לעבן נאך אייך טרויערן.

משה (מאָריס) ריקמאן
(ניו־יאָרק)

אונדזערע ליבע עלטערן **אהרן-וואלף און לאה שוואַרטץ**

אונדזער שוועסטער **רייזל** און איר
מאַן **לעאָן שטאם** (טאָכטערל **שרהלע**)

אונדזער שוועסטער **חייהלע** און איר
מאַן **יצחק-משה קאלקא** (טאָכטערל **דזיאָשנא**)

מיר וועלן אויף אייביק אָפהיטן דעם כבוד
פון זייער הייליקן אָנדענק!

פעלא (קופערמאן) און **משה שוואַרטץ** (ניו-יאָרק)

לזכר
נשמת אמי היקרה
מרת **אסתר שולמית**
בת ר׳ שלמה ז״ל
אוקרנט
שנרצחה בידי
הנאצים ימ״ש
ביום כ״ז תשרי תש״ב
בביתה בעיר רדומסק
(18.11.1942)

לזכר
נשמת אבי היקר
ר׳ **יקותיאל**
בן ר׳ יעקב ז״ל
אוקרנט
שגורש מהעיר רדומסק
ביום כ״ז תשרי תש״ב
ונרצח בידי
הנאצים ימ״ש
(18.11.1942)

לזכר
נשמות אחי ואחיותי היקרים
מרים, שרה, אברהם־יצחק, רבקה, רחל־לאה, ראכל,
משה־אהרן, רוזה, בעליהן, נשותיהם וילדיהם
שגורשו מהעיר רדומסק ביום כ״ז תשרי תש״ב (18.11.42)
ונרצחו בידי הנאצים ימ״ש

ת נ צ ב ״ ה

בנימין אוקרנט (ישראל)

לזכר
נשמת אמי היקרה
מרת **דינה**
בת חיים יוסף ז״ל
רוטשטיין
שנפטרה ה׳ אדר
1933
בעיר רדומסק

לזכר
נשמת אבי היקר
ר׳ **עמנואל**
בן ר׳ אברהם כתריאל ז״ל
קירשנצווייג
שנפטר ט״ז טבת
1920
בעיר רדומסק

לזכר
נשמות אשתי היקרה שרה,
ובנות היקרות חבולה מינדל, פריידל לאה,

ונשמות אחי ואחיותי היקרים
אשר זעליק, זלאטע, לאה, ישראל
רבקה, פרימיט.
שגורשו מהעיר רדומסק ביום כ״ז תשרי
תש״ב (18.11.42) ונרצחו בידי הנאצים ימ״ש.

ת נ צ ב ״ ה

יוסף קירשנצווייג (ניו־יארק)

אבי **צבי** (הרשל) **פכטר** בן יהושע המלמד
אמי **זלדה** בת משה לנדאו

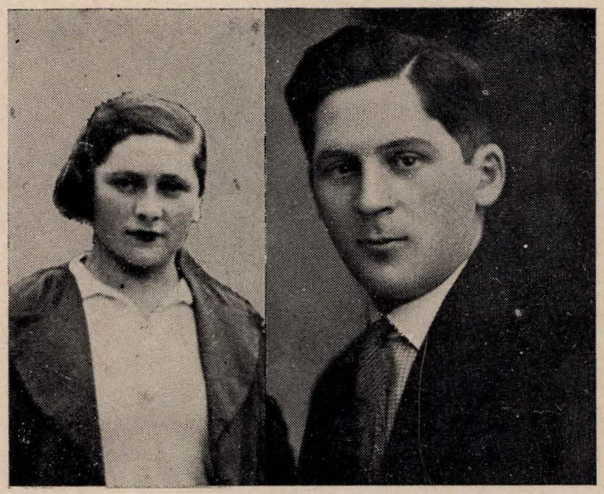

אחי **מנחם־אהרן** ואחותי **לאה־יוכבד**
אחי ורעיתו קרולה (הרץ) נפלו מות קדושים בעיר בנדין

יהא זכרם ברוך!

הבן והאח **הלל פכטר ומשפחתו**

משפחת יעקב רוזנבוים

אבי־מורי יעקב רוזנבוים נולד בפודשווירק־ראדומסק להוריו יצחק רוזנבוים מאחוזת דוברושיץ (ליד ראדומסק) ושרה ילידת צ׳נסטוכוב. בשנת 1891 נשא לאשה את שרה בראון לבית פראפורט וקבע מושבו בראדומסק, בה ישב כארבעים שנה. (עסק במסחר יערות ושדות). היה חבר במועצת העירייה ובוועדותיה השונות, וכן חבר ועד הקהילה היהודית, יו״ר חברות „בית־לחם״ וגמילות־חסדים, ועוד (נמנה על חסידי „בית ראדומסק״).

עם פרוץ המלחמה וכיבוש ראדומסק, הטילו הנאצים על אבי יעקב רוזנבוים היטל־עונשין גדול, לבסוף גירשוהו מביתו והוא נאלץ לעזוב את העיר ולעבור לבית חתנו זאגייסקי בקילץ, שם נשאר עד לגירוש כל בני הקהילה היהודית בשנת 1941.

נר נשמה לזכר חורי וכל בני־משפחתנו. הבן **יצחק רוזנבוים**

הארטמן יעקב (יענקל) ופרימט

אבי ר׳ יעקב ז״ל היה חסיד נאמן של הרבי שלמה־זלמן ווּעלטפרייד זצ״ל מטומאשוב (השושלת של רוספשא); אהב את הבריות ותמך ביד רחבה לקרנות הלאומיות לבנין ארץ־ישראל; דאג להשכלה רחבה וחינוך יהודי־לאומי לילדיו. את דרכו האחרונה למחנה ההשמדה טרבלינקי עשה יחד עם אשתו פרימט ובנם **שמשון** (מפעילי גדוד הקק״ל ותנועת בית״ר בעירנו). בנם **חיים** נרצח ע״י פולנים בראדומסק (ינואר 1943).

יהא זכרם ברוך! הבן **משה הארטמן**

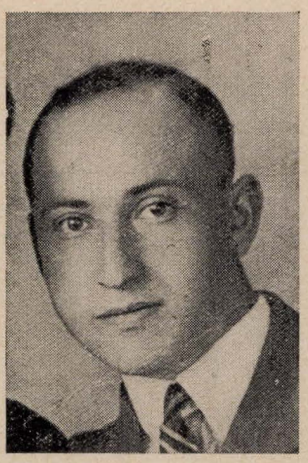

משה־שמואל גרין

משה־שמואל בן איידל וישעיהו גרין נולד בשנת 1909 בעיירה בז׳זניצה הסמוכה לראדומסק, במשפחה מסורתית מחסידי אלכסנדר. בנערותו נשלח ללמוד תורה ודעת בעיר ראדומסק, בה עשה עד שנת 1926 ונתערה שם בחוגי הנוער הציוני־החלוצי. בשובו לבז׳זניצה נאחז במקצוע התפרות ובנה את ביתו בעיירה כאיש עבודה, כעסקן ציבורי (חבר ועד־הקהילה ומנהל קופת גמ״ח) וכפעיל במוסדות התנועה הציונית.

נספה יחד עם אמו, אשתו ובתם בשואת קהילתו בז׳זניצה.

ת. נ.צ. ב. ה.

ישראל גורן (גרין)

יחזקאל סקורניצקי

יחזקאל בן הערשל סקורניצקי איז געבוירן אין יאָר 1910, ביי אַ רעליגיעזער, באַלעבאַטישער משפחה (דער פאָטער איז געווען אַ קליינהענדלער).

יחזקאל האָט געאַרבעט אַלס שלאָסער אין דער אייזן־פאַבריק פון א. מ. שפירא און זיך געריכט פון די ערשטע „פרייהייט״־חברים אין שטאָט. אַ געוויסע צייט האָט ער פאַרנומען אין „פרייהייט״ דעם אַמט פון סעקרעטאַר און געווען זייער אַקטיוו אין די אָנפירנדיקע אינסטאַנצן פון דער אַרגאַניזאַציע. אין יאָר 1931 איז ער איבערגעגאַנגען אין דער פאַרטיי „פוילעי־ציון״ (צ. ס.), אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין קאָמיטעט פארן קרן־קיימת, און שפעטער פאַרנומען דעם אַמט פון לייטער אין דער „שלום־עליכם״ ביבליאָטעק.

אין יאָר 1937 האָט יחזקאל פאַרלאָזט ראַדאָמסק, אַרויסגעפאָרן אַרבעטן אין טשענסטאָכאָוו, און שפעטער דאָרט אומגעקומען.

כבוד זיין אָנדענק!

ש. גראַנעק

פאלא דימאנד (ניו־יאָרק)

משפחת ר׳ מנדלה אפשטיין ז״ל

ר׳ מנדלה אפשטיין, מחסידי גור בראַדומסק, היה מקובל ומכובד כעסקן וכבורר בעיקר בחוגי המסחר בעיר ובסביבה. בהיותו סוחר אמיד, הוגן ומצליח, שעשה גם בקרב חרשתנים עשירים שלא מבני ברית, הוא ניצל את קשריו הנרחבים לענייני חסד וצדקה למען נצרכי עירו. עוד במלחמת־העולם הראשונה הצטיין בדאגתו ועזרתו לנדכאים ולמרוששים ומצא כנראה תנחומים בעבודתו זו לאחר פטירתן הפתאומית של שתי בנותיו הצעירות (בשבוע אחד, בזמן האפידמיה). ר׳ מנדלה זכה לפטירת אנוש בתקופת השואה (1940), בראדומסק. נכדו ק. קורנפלד עבר את השואה ונמצא בארץ.

בנו יחידו זוסמן אפשטיין, אף הוא מקובל ומכובד בעירו, הוא וחלק ממשפחתו עברו בתקופת השואה לגור בצ׳נסטוחוב וניספו בעיר זו. הבת חוה ובעלה סטפן רוזנשטיין מצאו את מותם במחנה טרבלינקי, ואילו הבן קלמן הגורל הובילוהו אל מחנה בוכנבלד. מכל המשפחה נשארו לפליטה: הבת רחל שניצר (ישראל), הבת רוז׳קה זיידמן והבן אליהו אפשטיין (ארה״ב).

זוסמן אפשטיין וילדיו קלמן ואליהו

הנכדים בישראל ובארה״ב

קלמן אפשטיין — דבורה אפשטיין (מבית איצקוביץ, קלצה) — חוה אפשטיין

אישי־ציבור ועסקנים

געזעלשאפטלעכע פערזענלעכקייטן און עסקנים

אהרונוביץ יעקב, ד״ר

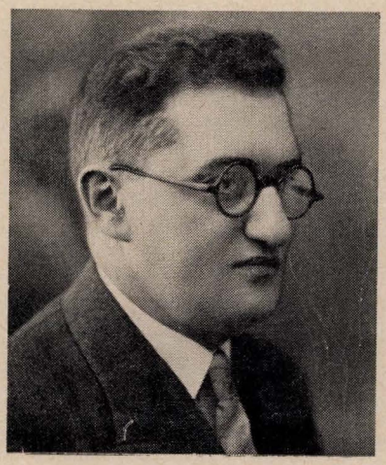

ד״ר יעקב אהרונוביץ, בנו של יצחק ומרים, נולד בראדומסק בשנת 1896. בילדותו ונעוריו למד מדעי היהדות ומקצועות כלליים אצל מורה פרטי, בגלל ההגבלות שחלו אז על היהודים בבתי־ספר ממלכתיים.

בתקופת מלחמת־העולם הראשונה היה י. אהרונוביץ בין מייסדי האגודה „קולטורא", שמטרתה היתה להפיץ ידע והשכלה בקרב האוכלוסיה היהודית. איגוד זה אירגן שיעורי־ערב למבוגרים, ספריה, הרצאות והופעות אמנים, וכך הזהדר קרן־אור לחיים האפורים בעיר, בזמן המלחמה. בהגיע שמועה, כי חוליגאנים עומדים לערוך פוגרום, באותה תקופה, על האוכלוסיה היהודית, אירגון י. אהרונוביץ „הגנה" מבין צעירי־העיר.

אחרי המלחמה הראשונה, כאשר רוח האמנסיפציה עברה על פולין, התיישב על ספסל הלימודים, למרות היותו בחור מבוגר. הוא היה היחידי בעירו, שעמד אז בנסיון זה: למד רפואה בשווייץ, אחר־כך בווילנה, והשתלם בברלין אצל פרופיסור בואז. כאשר האנטישמיות התחילה לתת את אותותיה בפולין, הוא נענה לקריאתו של ד״ר שאבאד מווילנה ויצא לעיירה איגנאלינו, ע״י הגבול הליטאי, שם נתפנה המקום של רופא, ומצבה של האוכלוסיה היהודית המקומית היה תלוי בעמדת־מפתח זו. כעבור שנתיים הוא חזר לעיר מולדתו.

את הרפואה ראה ד״ר י. אהרונוביץ כשליחות ולא כמקצוע, ומסר לעבודתו זו את כל לבו וזמנו. לכן היה נערץ על כל תושבי־העיר, יהודים ולא־יהודים כאחד. הוא היה גם הרופא של „החלוץ" ועשה רבות למען החלוצים שהיו בקבוצות־ההכשרה בעיר.

בפרוץ מלחמת־העולם השניה ברח ד״ר י. אהרונוביץ עם משפחתו לוורשה, וגם שם, בגיטו, פעל כרופא, עד שיד־המרצחים שמה קץ לחייו.

היה איש מצניע לכת ואוהב את הבריות.

שלמה קרקובסקי

אייזען יצחק

יצחק אייזען איז געשטאָרבן אין יולי 1931, אין עלטער פון 62 יאָר. אַ זעלטענער טיפּ ייִד, האָט אין זיך פאַראייניקט קעגנזעצלעכע אייגנשאַפטן, פאַר וועלכע ער איז געווען באַליבט און געאַכטעט ביי אַלע שיכטן פון דער ייִדישער באַפעלקערונג: פון איין זייט — חסידיש־רעליגיעז ביז גאָר, פלעגט פאָרן נאָך אַלעקסאַנדער; פון דער צווייטער זייט — נאַציאָנאַל־מאָדערן, מיט אַ טיפער פאַרשטענדעניש, אַלס אַלטער חובב־ציון, פאַר דער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג פון יידישן פאָלק. אויף יעדער ציוניסטישער פייערונג, צי דאָס איז געווען אַ קאָנפערענץ פון ק.ק.ל. צי אַ טרויער־אָוונט נאָך ד״ר הערצל, האָט י. אייזען זיך שטענדיק אַרויסגעזען צווישן פובליקום, מיט זיין שמייכלדיק פנים, און האָט געשלונגען יעדעס וואָרט וואָס האָט זיך געהערט וועגן דער ערוואכונג פון ישראל־סבא.

אָפגעבן דעם לעצטן כבוד דעם פאַרשטאָרבענעם, זענען געקומען פיל הונדערטער מלווים — אַ צאָל וואָס מען האָט דאָן זעלטן געזען ביי אַ לוויה אין ראַדאָמסק.

א. צ.

בוגייסקי דוד

ס׳זענען פאַראַן נעמען וואָס סימבאָליזירן אַ געוויסע שטעלונג, אַן אָנזען, אָדער אַמט. וועמ מען האָט אין ראַדאָמסק — אינעם אָנהויב פון אונדזער יאָרהונדערט — אַרויסגעזאָגט דעם נאָמען פון ר׳ דוד בוגייסקי, האָט מען געוווסט אַז מען מיינט דעם דאָזיקן פון דער שטאָט, דעם אָנגעזעענעם סוחר, דעם „פאָדראַטשיק" פון שאָסייען אין דער פיעטריקאָווער גובערניע, דעם חשובן בעל־הבית צווישן בעלי־בתים און דעם באַליבטן פאָטער פון דער פיינער משפחה.

גרויס און פאַרצווייגט איז אין ראַדאָמסק געווען די משפחה בוגייסקי, ווייל זיי זענען געווען עטלעכע ברידער מיט קינדער, אָבער ר׳ דוד איז געווען אַן אויסנאָם, סיי מיט זיינע מעלות און סיי מיט זיין רייכטום. צו דעם אַלעמען איז ער געווען אַ פשוטער ייִד, נישט געהאָלטן זיך גרויס, געווען צוגעלאָזן צו אַלעמען.

אפילו וועם ער איז געווען שוין אויס דאָזאָר, האָט ער זיך אינטערעסירט מיט אַלע קהלשע ענייִנים און תמיד געווען גרייט צו העלפן, בעת מען האָט געדארפט אינטערוועניִרן אין די אָפּיציעלע מאָכט־אָרגאַנען, וואָס האָבן זיך צו אים באַצויגן מיט צוטרוי און דרך־ארץ. אין יאָר 1917, למשל, האָט זיינס אַן אינטערוועניִרן פאַר־זיכערט מצות דאָס גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, און געשען איז דאָס אַזוי:

די עסטרייכישע אָקופאַציע־מאַכט האָט אַרויפגעלייגט אויפן ספע־ציעלן מעל (וואָס איז געווען אַ ראַציאָנירט אַרטיקל) אַזאַ הויכן שטייער־אָפּצאָל אַז ס׳איז געווען אוממעגלעך דאָס די מערהייט באַפעלקערונג זאָל קענען דעם פרייז פאַר די מצות באַצאָלן. האָט ר׳ דוד בוגייסקי זיך אָנגענומען מיט מוט, אַוועק אַליין צו די מאַכט־האָבער וואָס האָבן וועגן דעם דעצידירט און אויסגעפועלט אַז דאָס פסחדיקע מעל זאָל נישט קאָסטן טייערער ווי דאָס חמצדיקע, און אַזוי אַרום האָבן אַלע יידן געגעסן מצות אום פסח.

ד. ק.

בעהם יוסף

יוסף בעהם איז געווען פון די אַנגעזעענע בעלי־בתים אין שטאָט, אַן אַקטיוואר ציוניסט, אַן העברעאיסט, אַ קענער פון דער העברעאישער און יידישער ליטעראַטור. אויב ס׳זענען נאָך געווען די געהעריקע באַדינגונגען פון דער צווייטער זייט, האָט ער גערן זיין קאָרעספאָנדענץ געפירט אין עברית. זיינע זין האָבן אַ חוץ דאָס טראַדיציאָנעלע יידישע דערציאונג באַקומען אויך וועלטלעכע וויסנשאַפט און געלערנט ביי דעם ה׳ פיינזילבער עברית. יוסף בעהם איז געווען איינער פון די געציילטע אַבאַנאַמענטן אויף דער „הצפירה״.

זיינע ידיעות אין תורה און אין אַלגעמיינער בילדונג האָבן אים געדינט זייער אָפט ביים פירן בוררותן צווישן סוחרים און אַנדערע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, סיי יידן און סיי פּאָליאַקן. ער איז אויך געווען זייער אַקטיוו אין די פילאַנטראָפישע שטאָטישע חברות, באַזונדערס אין לינת־הצדק.

ד. ק.

בענסמאן מאטעאוש

מיט אַ באַזונדערער סאַטיספאַקציע דאַרף וועלן אונטערגעשטראָכן דער קולטורעלער ניוואָ און שוווּנק וואָס האָט באַהערשט די ראַדאָמסקער יוגנט, נאָכדעם ווי די סאטראפיש־צאַרישע מאַכט האָט מיט אַן אייזערנעם קולאק דערדריקט די רעוואָלוציאָנערע אויפברויזונג נאָך די יאָרן 1905/7. ווי אין אַנדערע יידישע שטעט,

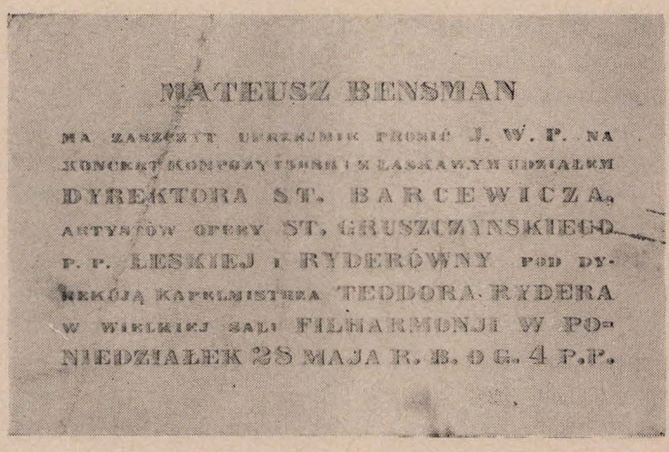

איינלאַדונג פון מאַטעאוש בענסמאַן צו זיינס אַ קאָמפּאָזיטאָרן־קאָנצערט אין דער מלוכהשער פילהאַרמאָניע אין וואַרשע.

איז אויך אין ראַדאָמסק דאַן געשאַפן געוואָרן דער „הזמיר״ און די ראַדאָמסקער יוגנט — מיט דער הילף פון עטלעכע עלטערע עסקנים — האָבן אייגנעלאדן איינעם פון די אַנגעזעענסטע מוזיקאַלישע קרעפטן אין דעמאָלטיקן פוילן, דעם ה׳ מ. בענסמאן, אַלס דירעקטאָר פון דער מוזיקאַלישער אויסבילדונג אינעם ראַדאָמסקער „הזמיר״.

נישט קיין סך שטעט אין פוילן קענען זיך רימען דערמיט, אַז אין די יאָרן 1912/13 האָט אונטער דער דירעקציע פון מ. בענסמאן אויפגעפירט דער ראַדאָמסקער „הזמיר״ דעם ערשטן אַקט פון דער אָפערע „די יידן״ פון הלוי אין העברעאיש. אויב ס׳זענען זיך נאָך ערגעץ אין דער וועלט ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, וואָס האָבן אַנטייל־געמומען אין יענער אויפפירונג, געדענקן זיי אוודאי וויפל אַנשטרענגונג דאָס האָט געקאָסט. ס׳איז באמת געווען איינע פון די גרויסע קינסטלערישע לייסטונגען סיי פון דער ראַדאָמסקער יוגנט סיי פונעם גרויסן מוזיקער מ. בענסמאן.

שווער איז געווען פאַרן „הזמיר״ אויסצוהאַלטן דעם דירעקטאָר מ. בענסמאן, אַבער טראָץ זיין שווערן מאַטעריעלן צושטאַנד האָט ער נישט געוואָלט פאַרלאָזן ראַדאָמסק. ער האָט זיך געמוזט אונטער־געבן און אויפפירן די לייכטע אָפערעטע „דאָס פינטעלע ייד״ כדי אַ ביסל צו שטאַרקן דעם פינאַנציעלן מצב.

זיינע תלמידים און סימפּאַטיקער פלעגן אָפטמאָל האָבן אַ גרויסן גייסטיקן געגנוס, וועז ער האָט באַפויילן אויסצולעשן די נאַפּט־לאָמפּן (קיין עלעקטרע איז נאָך דעמאָלט נישט געווען אין ראַדאָמסק), זיך אַוועקגעזעצט ביים קלאַוויר שפּילן קלאַסישע שאַפונגען, און גלייכצייטיק געגעבן קורצע אויפקלערונגען וועגן די שאַפונגען.

מ. בענסמאן איז נישט נאָר געווען אַ גרויסער מוזיקער און דיריגענט, נאָר אויך אַ מחבר פון גרעסערע מוזיקאַלישע שאַפונגען, דערוונטער אַ סימפאָניע א״נ „ארץ־ישראל״ וואָס איז אויפגעפירט געוואָרן אין וואַרשעווער פילהאַרמאָניע און אין אַמעריקע, ווו מ. בענסמאן האָט זיך שפּעטער געפונען ביז זיין טויט.

ד. ק.

בראמבערג ישראל, פראָפ.

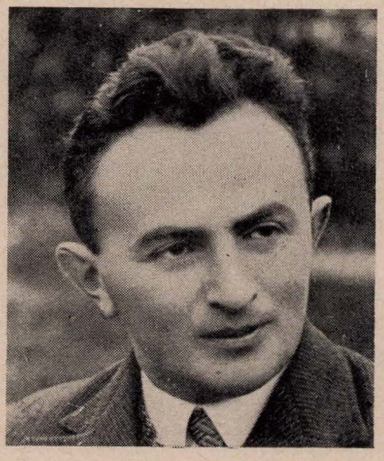

געקומען איז ער צו אונדז אַלס לערער, פון דער וויִטער קאָלאָמיי. נישט לייכט איז אים אָנגעקומען צו געפינען אַ בשותפותדיקע שפּראַך מיט זיין נייער סביבה און נאָך שווערער איז אים אָנגעקומען צו געווינען די אַלגעמיינע סימפּאַטיע. דער ערשטער עפּנטלעך־געזעלשאַפטלעכער אַרויסטריט זיינער האָט זיך פאַרענדיקט מיט

אַ דורכפאַל, און די ערשטע פרוווון זיינע „ברעכן דאָס אייז" אין שול האָבן אָנגעטראָפן אויף אַ פאַרעקשנטן ווידערשטאַנד.

די צייט האָט אָבער געטאָן דאָס איריקע. נישט לאַנג האָט געדויערט און מען האָט אָנגעהויבן זעען אין דעם דאָזיקן ניט אָנזעעוודיקן, איינגעבויגענעם לערער, אַ טייערן מענטש און גוטן חבר.

בריט און טיף זענען געווען זיינע קענטענישן — נישט געווען קיין געביט ווו ער זאָל זיך נישט פילן ווי אינדערהיים, נישט געווען קיין טעמע וואָס זאָל אים זיין פרעמד. ער האָט זיך באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ צום צוהערער, ווער עס זאָל נישט זיין, און געפילט אַן אומגעהויערע אחריות פאַרן אַרויסגעזאָגטן וואָרט. דאָס איז געווען זיין נוסח אין דער שול און בעת זיינע צאָלרייכע רעפעראַטן אין דער פאָלקס־אוניווערזיטעט פון דער „שלום־עליכם" ביבליאָטעק, ווו ער איז געווען דער הויפט־לעקטאָר.

ישראל בראמבערג איז נישט געווען קיין ציוניסט, ער איז אָבער געווען געקניפט און געבונדן מיט אַלעם וואָס איז געווען שעפעריש אויף דער יידישער גאַס, געפרייט זיך ווי אַ קינד מיט יעטוועדער דערגרייכונג אויפן קולטורעלן געביט און מיט יעטוועדער אַנטפלעקונג פון אַ נייעם טאַלאַנט.

די מלחמה האָט אים געטראָפן אין זיין היימשטאָט קאָלאָמיי. וועו דער שטורעם איז פאַרבייַ, האָבן זיינע ביים־לעבן געבליבענע פריינט און תלמידים געהאָפט, אַז אפשר האָט ער זיך אָפגעראַטעוועט. די דאָזיקע האָפענונג איז אָבער ליידער נישט מקויים געוואָרן.

י. מינסקי

ברגר משה

משה ברגר היה ידוע בעיר כעסקן ציבורי בשטחים שונים. הוא לא היה יליד ראדומסק, לעירנו בא מפיוטרקוב כחתנו של ר׳ סנדר קמלגרן לבתו איטה, ואחרי שאיטה מתה במגיפת הטיפוס, נתן לו ר׳ סנדר את בתו הצעירה רחל־לאה.

חמשת האחים קמלגרן היו מוותיקי העיר, והם: ר׳ סנדר, ר׳ ישעיהו (שהיה בארץ וחזר לפי בקשת ה„חברה־קדישא" שהיה חבר בה כל ימי חייו), ר׳ בעריל, ר׳ שלמה ור׳ שמואל (שעבר לגור לצ׳נסטחוב). האחים הללו יסדו בעיר „לאָמבארד" (בית־משכון) והיו ידועים בכינוי „די מעשענע קעפ" — ראשי הנחושת, הן בגלל ראש־הנחושת שהיה תלוי מעל ה„לאָמבארד" שהיה בבית ר׳ מרדכי שפירא, והן בגלל פיקחותם המיוחדת.

האחים לבית קמלגרן היו משופעים בבנות ודאגו להשיאן לאברכים בני־טובים. את משה ברגר הביאו איפוא מפיוטרקוב ובבואו לעירנו השתלב בחברה ובעסקנות הציבורית שבה המשיך עד סוף ימיו.

יהדות ראדומסק, שמראשית המאה הנוכחית עמדו בראשה עסקנים מוכשרים ומסורים, נשארה בשלהי שנות העשרים והתחלת השלושים עניה בעסקני־ציבור, ביחוד אצל החוגים האזרחיים בעיר. העסקנים הקודמים הזדקנו, בחלקם נפטרו, ואלה שבאו במקומם לא תמיד העמידו את דאגת הכלל בראש דאגתם וגם עסקו במריבות אישיות.

משה ברגר היה אחד העסקנים הטובים, בעל מרץ ויזמה, ובשאיפתו לקריירה ציבורית הצליח להגיע תוך זמן קצר לשלב הגבוה ביותר בציבוריות היהודית בראדומסק. העסקנות היתה טבועה בדמו והוא התחיל לארגן את הסוחרים הזעירים (קליינהענדלער) שמאז ומתמיד היו בלתי־מאורגנים מבחינה פוליטית ובלתי יציבים מבחינה כלכלית.

השנים היו שנות ה„באיקאט" — החרם הפולני על המסחר היהודי והדבר פגע בעיקר בסוחרים הזעירים. משה ברגר יסד את האירגון שלהם והקים לידו בנק שמתפקידו היה לעזור לסוחר הזעיר. בבחירות לוועד הקהילה בשנת 1931 ובבחירות לעיריית ראדומסק שהיו אחר כך, הופיע משה ברגר בראש רשימת הקליינהענדלער. הרשימות שלו זכו בהצלחה והוא נבחר לנשיא ועד הקהילה וגם לחבר במועצת העיר (בנשיאות ועד הקהילה החזיק עד הכיבוש הנאצי).

השלטון הנאצי בעיר הטיל עליו לארגן את ה„יודנראט" והוא הועמד בראשו. בגלל סכסוכים שהיו בתוך ה„יודנראט" סילקו הגרמנים את מ. ברגר מראשותו באמצע שנת 1941 ובמקומו מינו את גוטשטאט. מ. ברגר נעצר והושב במאסר בצ׳נסטחוב, אך קרוביו הצליחו לשחררו תמורת סכום כסף והוא עבר לווארשה.

עם חיסול גיטו וארשה חזר מ. ברגר לגיטו צ׳נסטחוב (שם היו קרובי משפחתו) ועמד בקשר עם אנשי המחתרת שפעלו בגיטו. בשעת חיסול הגיטו מצא מ. ברגר את מותו יחד עם מאות יהודי צ׳נסטחוב ונקבר בבית־הקברות היהודי בצ׳נסטחוב.

אשתו רחל־לאה הועברה לטרבלינקה, בתו הבכירה זלטה ובעלה יצחק חנצ׳ינסקי ניסו להמלט מסקרז׳יסקו בעזרת גוי „מציל" שהוציא מהם בערמה את כל רכושם ואחר כך מסר אותם לידי הגיסטאפו שהרגו אותם במקום.

נשארו בחיים בתו דבורה, בעלה טוביה קאלקה ושני בניהם; כמו כן נשארו בחיים בנו יהודה, אשתו ושני ילדים (כולם בארצות־הברית).

ב. י.

האַרטמאַן חיים

שוין דער ערשטער בליק האָט געזאָגט, אַז מען האָט קיין טעות נישט געהאָט: עס קוקן פון הינטער די בריל — שאַרפע, פאָרשנדיקע און אומצופרידענע אויגן. קודם כל אומצופרידענע, אומצופרידן פון זיך און פון דער גאַנצער וועלט.

איינמאָל זיך איינגעשפּאַנט אינעם שווערן וואָגן פון דער טאָג־טעגלעכער אַרבעט פאַרן קרן־קיימת, האָט חיים אים געשלעפּט יאָרלאַנג. נישט לייכט געווען מיט אים מיטצושלעפּן, אָבער נאָך שווערער — אָן אים. האָט די הכנסה אַ חודש נישט דערגרייכט די אָנגעצייכנטע הויך, איז שטאַרק און הייליק געווען זיין צאָרן. זענען ווידער די הכנסות געווען מער־ווייניקער אין די גרענעצן וואָס זענען פאָרויסגעזען געוואָרן, איז עס דאָך אוודאי און אוודאי דער בעסטער סימן, אַז עפּעס איז געוואָרן פאַרנאַכלעסיקט און אַז ביי אַביסל מער ענערגיע און איבערגעבנקייט האָט דער חודש גע־קענט געבן אַ רעקאָרד־הכנסה...

ער האָט פאַרשטאַנען און געוואָלט, אַז אַלע זאָלן עס פאַרשטיין, אַז יעטוועדער דונאם אויסגעלייזטע ערד איז אַ שריט נאָענטער צו דער יידישער גאולה. ווען די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט באַנייט איר טעטיקייט, איז חיים געוואָרן אַ טעטיקער חבר אין איר. ער האָט קיינמאָל נישט אויפגעגעבן די האָפענונג פון עליה, זיינע טרוימען זענען אָבער נישט מקוים געוואָרן. צוזאַמען מיט זיינע טויזנטער און טויזנטער ברידער איז אומגעקומען פון די רוצחישע הענט חיים האַרטמאַן, איינער פון די בויער פון דער יידישער מלוכה אונטער־וועגנס.

יששכר מ.

וואקסמאן מיכאל

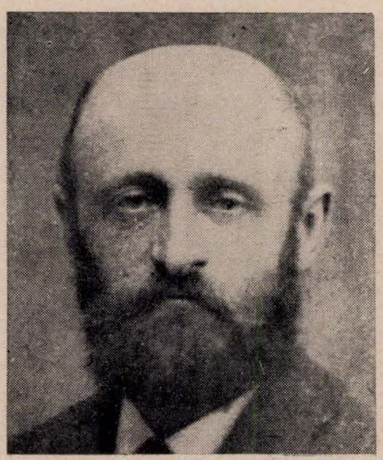

געבוירן י״ד סיון תרמ״ז (1887) ביי משה־הירש און לאה וואקסמאן — אַן אַלטע און פאַרצווייגטע ראַדאָמסקער אַרבעטער־פאַמיליע. נאָכן חדר האָט ער געלערנט אין דער ראַדאָמסקער ישיבה, גלייכצייטיק אויך געלערנט יידישע בוכהאַלטעריע, און געגרייט זיך אויף אַ בעל־קורא ביי שטאַטלערן, דעם הייסן ציוניסט. פון אים האָט ער זיך טאַקע אָנגעשטעקט מיטן ציוניסטישן גייסט און גע־וואָרן איינער פון די איבערגעגעבנסטע רעליגיעזע ציוניסטן אין יענער צייט. געווען פון די ערשטע „הצפירה״־אַבאָנענטן אין שטאָט. נאָכן ענדיקן די ישיבה און די בוכהאַלטעריע־קורסן ביי שטאַטלערן, איז ער געוואָרן דער געשעפטס־לייטער ביי מינטשעלען אין מאַנו־פאַקטור־געשעפט.

חתונה געהאַט אין יאָר 1913 מיט גיטל, די טאָכטער פון הייסן אמשינאָווער חסיד — ר׳ אברהם־יצחק פעלדמאן (דער בענדלמאַ־כער) און געעפנט אַ געשעפט אונטער דער פירמע „20 קאָפּיקעס״. געהאַט פיר קינדער — דריי זין און איין טאָכטער. צוויי זין האָבן איבערגעלעבט דאָס נאַצי־גיהנום און געפינען זיך אין ישראל.

מיכאל וואקסמאן האָט געפירט אַ וואָרעמע רעליגיעז־ציוניסטישע שטוב און דערצויגן זיינע קינדער אין דעם דאָזיקן גייסט, לאָזנדיק זיי לערנען אין דער איינציקער העברעאישער שול אין ראַדאָמסק פון דוד ערליכמאן.

אין יאָר 1923 האָט ער שוין געהאַט אַ סערטיפיקאַט אויף עליה נאָר געמוזט רעזיגנירן פון עולה זיין צוליב משפחה־אָנגעלעגנהייטן. טראָץ אַלע זיינע שפּעטערדיקע באַמיאונגען האָט נישט געקענט מקיים זיין זיין לעבנס־וווּנטש — עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

מיכאל וואקסמאן איז געווען זייער טעטיק אין ראַדאָמסקער געזעלשאַפטלעכן לעבן. ער האָט געהאָלפן גרינדן דעם האַנטווערקער פאַראיין און די י. ל. פרץ־ביבליאָטעק, געווען מיטגרינדער פון „מז־רחי״, סעקרעטאר פון פאַלעסטינא־אַמט און מיטגעאַרבעט פאַר דער גמילות־חסדים קאַסע אין שטאָט.

זיין עיקר־טעטיקייט האָט ער געווידמעט דער האַנטווערקער־באַנק, וואָס ער האָט געגרינדעט צוזאַמען מיט וויינבערגן אין יאָר 1925. געווען לאַנגע יאָרן אין דער דאָזיקער באַנק קאַסירער און שפּעטער וויצע־דירעקטאָר.

צוליב דער אַרבעט אין דער באַנק, וועלכע האָט אים גענצלעך אַבסאָרבירט, איז ער געווען געצוווּנגען אין יאָר 1928 צו ליקווידירן זיין געשעפט. אין יאָר 1929 איז אויסגעבראָכן אין פּוילן אַ שאַרפער ווירטשאַפטלעכער קריזיס פון וועלכן עס איז געפאַלן אַ קרבן אויך דער האַנטווערקער־באַנק (אויפגעהערט צו עקזיסטירן אין יאָר 1931). פאַר מיכאל וואקסמאן, וועלכער האָט שוין געהאַט ליקווי־דירט אַלע זיינע פריוואַטע געשעפטן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שווערע תקופה, און אַזוי האָט עס זיך געצויגן ביז צום אויסברוך פון קריג אין יאָר 1939.

שבת, דעם 2טן סעפּטעמבער 1939, ווען די דייטשן האָבן באָמ־באַרדירט די שטאָט, איז מיכאל וואקסמאן מיט דער משפחה — ענלעך ווי אַלע ראדאָמסקער יידן — אַנטלאָפן פון דער שטאָט. אומ־קערנדיק זיך נאָך אַ געוויסער צייט קיין ראַדאָמסק, האָט ער שוין נישט געפונען קיין דאַך איבערן קאָפּ. שלמה גליקסמאַנס הויז נר. 11 (אין מאַרק) איז צוזאַמען מיט אַ האַלבער שטאָט יידישע הייזער פאַרברענט געוואָרן. מיכאל האָט געוווינט ביי די קרובים און שפּעטער איבערגעגאַנגען מיט אַ גרויסן טייל יידן אין געטאָ.

דעם 9טן אָקטאָבער 1942, בעת דער ערשטער „אויסזידלונג״ אין ראַדאָמסק, איז מיכאל וואקסמאן צוזאַמען מיט דער משפחה געווען אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער. נאָך דריי וואָכן האָבן די דייטשן אַנטדעקט דעם בונקער און די דאָרט געפונענע 60 יידן אַוועקגעשיקט צום טראַנספּאָרט קיין טשענסטאָכאָוו.

פאַראַן אַ סברה, אַז מיכאל וואַקסמאן, איטשעלע „דער קברות־ייד״ און נאָך זעקס יידן זענען נישט אָפּגעפירט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו, נאָר מען האָט זיי פאַרשפּאַרט אין דער ראַדאָמסקער תפיסה, געפייניקט אַ גאַנצע נאַכט און צומאָרגנס דערשאָסן אויפן יידישן בית־הקברות.

יהודה וו.

וויינבערג לודוויק

אויפן שוועל פונעם 20טן יאָרהונדערט האָט זיך אין ראַדאָמסק געפונען אַ פאָטאָגראַפישער אטעליע פונעם פאָטאָגראַפיסט לודוויק וויינבערג. דער סופיט און צוויי ווענט פונעם אטעליע זענען געווען פון גלאָז, באהאָנגען מיט קאָלירטע פאָרהענגלעך, וואָס האָבן גע־שאַפן ליכט און שאָטן פאַר די בילדער. אַ חוץ דעם, זענען דאָרט געווען פאַרשידענע דעקאָראַציעס, ווי אַ גאָרטן נעבן אַ וואַסער

אד״ג. פאַרן פאָטאָגראַפירן פלעגט זיך דער פאָטאָגראַפיסט באַהאַלטן הינטער אַ טונקעלער טוך און האָט דאָרט געמאַכט זיין „געהיימע קונסט״.

דער פאָטאָגראַף ל. וויינבערג האָט גערעדט נאָר פויליש און דאָס האָט שוין געשאַפן אַ געוויסן דיסטאַנץ צווישן אים און זיינע יידישע קליענטן. אָבער לודוויק וויינבערג האָט באַזיצט אַ נאַטיר־לעכע נייגונג צו עסקנות פאַר דער יידישער געזעלשאַפט. די ראַ־דאָמסקער יוגנט האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן (אין די יאָרן 1915/16) שאַפנדיק דעם „יוגנט־פאַראיין״ (אין דעם דאַך־שטיבל איבער דער סאָדע־וואַסער־פאַבריק פון אהרון־וואָלף שוואַרץ). ווען

מען האָט געדארפט אַריבערגיין אין אַ גרעסערן לאָקאַל (אין הויז פון ה׳ קארפ), האָט ער פאַרלאַנגט, אַז דעם קאָנטראַקט זאָל אונ־טערשרייבן אַ בעל־הבית און נישט סתם „יינגלעך״. דאַמאָלט איז געפאַלן דער גורל אויפן פאָטאָגראַפיסט לודוויק וויינבערג, און ער איז געוואָרן דער פרעזעס פון „יוגנט־פאַראיין״.

דאָס יידישע געזעלשאַפט אין ראַדאָמסק בויט אויס זיינע אינסטיטוציעס און ווען עס אָרגאַניזירט זיך דער יידישער האַנט־ווערקער־פאַראיין, ווערט ל. וויינבערג דער פאָרזיצער פונעם פאַר־איין און העלפט דעם יידישן בעל־מלאכה זיך צו אָרגאַניזירן און שטייגן העכער אין זיין פראָדוקטיוו־שאַפנדיקער פאָזיציע.

אויך אין ראדאָמסק איז פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אַ געזעלשאַפטלעכע באַנק, געשטיצט פון י. ק. א., אָבער די מלחמה האָט די דאָזיקע באַנק ליקווידירט. ווען עס שאַפט זיך אַ נייע יידישע קאָאָפעראַטיווע באַנק (נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג), האָט זיך לודוויק וויינבערג געשטעלט אין איר שפיץ. ער האָט מיט אַלע זיינע מעגלעכקייטן געפירט די אינסטיטוציע אין די שווערסטע עקאָנאָמישע צייטן. זיכער איז עס נישט זיין שולד געווען, וואָס די שטאַרקע אַנטי־יידישע כוואַליע פון דער פוילישער מאַכט, האָט ערב דעם צווייטן וועלט־קריג רואינירט די דאָזיקע אינסטיטוציע.

לודוויק וויינבערג האָט אין משך פון זיין 20 יאָריקער געזעל־שאַפטלעכער אַקטיווער אַרבעט אין ראַדאָמסק, נישט ווייניק געליטן. זיינע חברים האָבן נאַטירלעך אַרויסגעוויזן אַלע מענטשלעכע שוואַכ־קייטן, ווי אָפּאָזיציע, רכילות אד״ג, און זיין פרנסה האָט ער שוין נישט געקענט אָפּהיטן. פון די אַלע אַרומרייסענישן איז אויך דער געזונט זיינער אָפּגעשוואַכט געוואָרן, אַזוי אַרום האָט ער דורכגע־מאַכט דאָס אַלץ וואָס געזעלשאַפטלעכע עסקנים דאַרפן זיין גרייט דורכצומאַכן...

ד. ק.

ואַלדפוגל שמעון

מעטים היו האנשים בעירנו, שהתמסרו לעבודה ציבורית באותו להט, כפי שעשה זאת ר׳ שמעון ואַלדפוגל (נולד בשנת 1886). מדי שבת בשבתו היה הולך מבית לבית ואוסף מצרכי אוכל בשביל הנצרכים. היה זה בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, כשלעירנו הגיעו המוני פליטים בעירום ובחוסר כל (מהמחוזות המזרחיים).

לפי יוזמתו ויוזמת מר שמואל־לייב ויטנברג, ואחרים, נוסדה בשנת 1921 קופת גמילות־חסדים, שחילקה הלוואות ללא־ריבית לתקופה של עשרה חודשים. רבים היו שלא האמינו בקיום הקופה, אבל העסקנים לא רפו ידיהם.

הקופה יצאה למרחב רק לאחר שקיבלה סכום הגון מהנדבן הידוע ר׳ מנדל לחמן, וכמו כן הענקות מה„ג׳וינט״. ההלוואות שהיו תחילה בסך שלושים זהובים, הגיעו במרוצת הזמן לסכום של מא־תיים זהובים.

שמעון ואַלדפוגל היה הנפש החיה בקופה, וכן היה פעיל באירגון בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים. איש פשוט היה, אבל יהודי טוב ומסור לצרכי־ציבור.

א. וו.

וולקוביץ יחיאל־מאיר

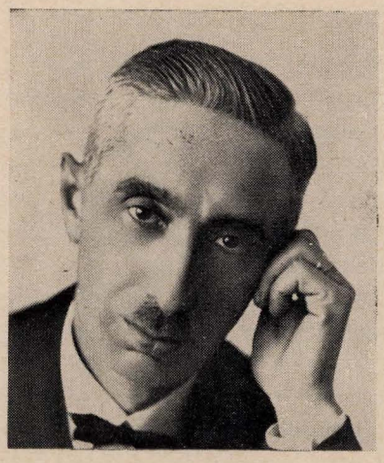

עם הסתלקותו (בשנת 1935), נעלם מעל פני במת־העיר עסקן־ציבורי במשמעות הנעלה של מושג זה: עתונאי אחראי, אדם תוסס, התגלמות חיה של נושא בעול העבודה השחורה, היום־יומית כפוית־הטובה, למען המדינה היהודית שבדרך.

י. מ. וולקוביץ הגיע לראדומסק מן העיירה קרושין, בשנת 1921, מבית של „חובבי־ציון״. לא עברו ימים מרובים והוא הנכרי והבלתי מוכר נעשה פופולרי ואהוד על השכבות הרחבות של יהודי ראדומסק. בקיאותו בניהול־חשבונות סייעה לו בכך, וכן היותו בא־כוח של חברות־ביטוח פתח לפניו את בתיהם של סוחרים ושל האינטליגנציה העובדת.

כבר בימים הראשונים לבואו, נתפס בכל ישותו לפעולה למען הקרן־הקיימת־לישראל. הוא פעל יחד עם אברהם־משה וקסמן, ולאחר שהלז עלה ארצה — נעשה י. מ. וולקוביץ המורשה של הקק״ל ושי־מש בתפקיד זה עד ימיו האחרונים. עבודתו המסורה למען הקרנות נעשתה מתוך רגש אחריות לתנועה הציונית.

החיפושים התמידיים אחרי שיטות־עבודה חדשות ואי־שביעות־רצון מן ההישגים, הניעו אותו לארגן את „הגדוד למען הקק״ל״. פעולותיו של הגדוד, שעם חבריו נימנו גם בני־נוער בלתי־מפלגתיים, הביאו לתוצאות בלתי־רגילות והיו לדוגמה ולמופת לרבות מערי פולין.

במקביל לעבודתו למען הקרנות, הקדיש י. מ. וולקוביץ את זמנו ואונו לעבודה האירגונית והפוליטית של התנועה הציונית. יחד עם דוד חשצ'בצקי, קריינדלר והאחים לחמן, יסד את ה„התאחדות", שגילתה פעילות רבה בחוגי העיר.

בבחירות לשלטונות הקהילה, נבחר ל„פרנס" ובתמיכת האירגונים המתקדמים והפרו־ציוניים נתמנה סגן־יושב־ראש של הקהילה הראדומסקאית. בתפקידו זה הצטיין, בעיקר, בעמידתו האיתנה נגד השחיתות, שהיתה שכיחה ברבות מקהילות פולין.

הוא גילה הבנה והערכה לגבי דברים שבכתב בכל המערכות הציבוריות והפוליטיות שניהל. החלק הראדומסקאי של השבועון „פיאַטרקאָוו־רַאַדאָמסקער צייטונג", שהוא היה עורכו, הצטיין במקוריות ובסגנונו הנקי ושימש במה חשובה לשינויים שהונהגו בחיים היהודיים.

באמצע הקרב ובדמי־חייו נפל האיש. הנהלת הספריה ע"ש שלום עליכם בראַדאָמסק, הנציחה את זכרו בפתיחת מדור עברי בספריה שנשא את שמו של י. מ. וולקוביץ. רוב הספרים נאספו בארץ־ישראל ע"י בני־עיר ונשלחו לראדומסק באמצעות ברית עברית עולמית.

כל חייו של י. מ. וולקוביץ היו קודש למען ארץ־ישראל ולענייני־ציבור נשגבים, המאירים את דרכנו מאז ועד עתה.

י. מ.

ויטנברג ברל

ר' ברל היה מחשובי בעלי־הבתים בעיר, תלמיד־חכם ובר־אורין. בזמנו שימש מוהל יחיד בראדומסק וסביבתה, היה מוחזק כמומחה ב„מקצועו" זה ומספר הנימולים על־ידו הגיע לאלפים. כשהוזמן לברית מילה — ויהי זה בכפר נידח במרחק של כמה מילים מן העיר — היה נענה ברצון רב ושום מכשול לא היה בו כדי לעכב אותו מלהחלץ לקיים מצוה זו, לא חום־הקיץ ולא קור־החורף. גם לעת זקנתו, כשמצב בריאותו לא הרשה לו לעזוב את הבית, היה שש תמיד לקיים את המצוה הזאת שכן נחשבה בעיניו כעבודת־קודש שהיה מקבלה על עצמו מתוך התנדבות, שלא על מנת לקבל פרס.

לימים, התחיל רושם לפניו את כל התינוקות שעברו תחת האזמל שלו, את שמותיהם, שמות ההורים ושם משפחתם, תאריך לידתם וכו', עד שברבות הימים נצטברו הרשימות האלה והיו לכרך עבה מאוד. שלטון העיר (המגיסטראט) הכיר ברשימות הללו כמסמך רשמי לצורך הענינים הנוגעים לחיי היהודים בעיר.

ר' ברל הגיע לזקנה ושיבה, אך שיבתו לא היתה טובה ביותר, שכן חלה במחלת השיתוק בחצי גופו. למרות מחלתו היה ער תמיד לכל המתרחש בחיי העיר, בחיי העם היהודי, ובתנועה הציונית.

ש. ק.

ויטנברג יעקב

בנו של ר' ברל ויטנברג. כאביו נמנה אף הוא עם האנשים החשובים בעיר. בעל סגולות ומדות טובות היה, שהביא עמו מבית אבא ונוסף לזה ניחן בחן אישי מיוחד שחיבב אותו על כל יודעיו ומכריו. אפילו הגויים שבעיר העריצוהו וכבדוהו מאד, בגלל אדיבותו ונועם הליכותיו. בחוגי הסוחרים — עליהם נמנה — העריכוהו מאד וכל הבאים אתו בקשרי־מסחר היו תמיד מתיחסים אליו ואל מוצא פיו באימון מלא.

היה המדפיס הראשון שבעיר. היות וחלק גדול מבין נותני העבודה שלו היו המפלגות והחברות השונות, נהפך במשך הזמן בית־הדפוס שלו למעין בית־עד לכל מנהיגי המפלגות והעומדים בראש החברות השונות.

לעתים קרובות קרה, שנותני העבודה „שכחו" לסלק לו את שכר־עבודתו, אבל יעקב ויטנברג היה רגיל לעבור על דברים שכאלה לסדר היום, הוא לא רגז, לא התקצף, לא הגיש איש מהם לערכאות, ואף לא הזמינם לדין־תורה. אם באו לאחר זמן, להזמין עבודות „ציבוריות", היינו, כשעמדו שוב לפני בחירות בעיר או כיוצא בזה, לא השיב אף פעם את פניהם ריקם, אלא קיבל אותם בסבר פנים יפות כאילו לא קרה דבר. עדין־נפש ואציל־רוח היה האיש ונזהר היה, שלא להלבין פני איש ולא להעמיד את הזולת במצב בלתי־נעים.

ר' יעקב היה גם נדבן ומשכיל אל דל. לא היתה בעיר אף חברה של צדקה וחסד שלא היה נמנה עם חבריה ותומכיה. אף כי לא היה מן העשירים הגדולים ביותר, היה חלקו במוסדות העיר גדול מחלקם של רבים שעלו עליו מבחינת מצבם החמרי.

במיטב שנותיו קרהו אסון, בהילקח ממנו רעיתו הנדיבה והאצילה חיה־איידל. אף כי בנה מחדש את ביתו, אך חדוות־החיים שהיתה מלווה אותו תמיד בשנותיו הקודמות, סרה ממנו. בשנים האחרונות שלפני היטלר ימ"ש כשיהדות פולין נתונה היתה במצב פוליטי ירוד ובמצוקה כלכלית, התחיל ר' יעקב לממש ברצינות את שאיפתו התמידית וחלום־חייו, לעלות ארצה, אבל מסיבות שונות, לא קל היה לו להוציא את רעיונו הטוב לפועל ובינתיים הקדימה אותו השואה. הוא ניספה יחד עם שני ילדיו (יששכר ודינה) ורק בתו הבכירה שפרה נשארה לפליטה, בעלותה בשנת 1931 לארץ־ישראל.

ש. ק.

חשצ'בצקי דוד

בשלהי מלחמת־העולם הראשונה, עת העולם היהודי היה שרוי במבוכה, הן בשל הבשורה על מהפיכה וגאולת־האדם שבעקבותיהן באו הרס ושפיכת־דמים, פרעות והשמדת יהודים, והן בשל בשורת הישועה של העם היהודי והאפשרות להקמת מדינת־יהודים בארץ־ישראל — הגיע לעירנו ראדומסק מורה לעברית, מפליטי אוקראינה — דוד חשצ'בצקי.

הוא נתגלה מהר כאדם בעל מרץ רב ואופי חזק. שונה היה במנהגיו ובתכונותיו: „טיפוס מוזר" היו הבריות אומרים עליו. זמן קצר לאחר בואו הצליח לרכז סביבו את הנוער, שהושפע מהמאורעות האחרונים בעולמנו, על מנת להקנות לו את השפה העברית, וזאת עשה בהתלהבות ומסירות רבה.

במעשיו ופעליו העניק השכלה טובה לבנות ולנערים שבעירנו. הוא השתדל לחבב עליהם ולהחיות בלבם את השפה העברית, וזאת עשה בסבלנות רבה, בהסבירו בחריפות ובעמקות את נושאי שיעוריו המעניינים. הוא השכיל לחבב על תלמידיו את התנ"ך ואת שירי ביאליק, אשר אהב. לא הקפיד על השעות המזומנות, על־פי־רוב הוסיף עליהן והשתדל להקל את הלימוד ע"י השאלת ספרים מספריו. פעמים היה אף מוותר על שכר־לימוד לתלמידים חסרי־יכולת ולמתמידים בלימודים (דבר שהכביד עליו מאד בשל מצבו הכלכלי הקשה). הוראתו נשאה פרי ולא עבר זמן רב ופה ושם נשמעו צלילי שפת העברית.

אם כי היה חופשי בדעותיו, לימד גם בביה"ס „המזרחי". בחגי־גות חג־החנוכה, שכל ילדי ביה"ס השתתפו בהן, השקיע בהכנות ממיטב רוחו והכל עלה יפה. הילדים דיקלמו ושרו משירי־הארץ והדבר הרטיט את לבות ההורים שנוכחו בחגיגות עד שדמעות גיל ואושר נראו בעיניהם.

בפגישות של דוברי עברית היה מעודד להחלפת דעות, קריאת קטעי ספרות יפה ועתונות, והמריץ ליסד חוגים עבריים, ואמנם כך נוסדה ה„פינה העברית".

ד. חשצ'בצקי לא הסתפק רק בלימודים ולקח חלק גם בחיים הציבוריים והפוליטיים שבעיר. היה חבר פעיל ב„התאחדות" (ערך שם שיעורים לעברית) ואף לימד ב„השומר" וב„החלוץ".

העמיד תלמידים לעשרות, שרבים מהם מתגוררים בישראל. מסיבות חשובות ביותר לא זכה לעלות ארצה, אף שרצונו לכך היה בראש מאווייו. ניספה בשואה עם רעיתו שרה ובתם מרים, זו ששה־אירה אחריה את יומנה מהגיטו, המתפרסם בספר זה.

לאה ט.

טענצער לייזער

ר' לייזער טענצער האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט אַן אייגנאַרטיקן טיפּ אינעם ראַדאָמסקער ציבור. געווען איז ער פון מיטעלן וווּקס, אַ חסיד, אַן אינהאבער פון דעם גרויסן און שיינעם האָטעל און רעסטאָראַן אין פערשטערס הויז. אויב מיטן רעסטאָראַן האָט זיך פֿאַרנומען זיין פרוי מרים, האָט זיך מיטן האָטעל און פיינעם בופעט פֿאַרנומען ר' לייזער. זיינע געסט זענען געווען פולישע פריצים און גוטבאַזיצער, וועלכע האָבן זייערע קארעטן געהאַלטן אינעם דער־בייאיקן פֿאַרפֿאָר־הויז.

ר' לייזער טענצער האָט שטענדיק פֿאַרשאַפט כבוד מיט זיין הערלעכקייט און אַנשטענדיקייט. אין די מיטעלע און עלטערע יאָרן האָט ער זיך פֿאַרנומען מיט קהלשע ענינים, געווען אַ לענגערע צייט אַ דאָזאָר און מיטגעאַרבעט אין אַנדערע גזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. איבעראַל האָט ער געזוכט דעם „גאָלדענעם מיטן", נישט צופיל עקסטרעם, אַבי עס זאָל הערשן שלום.

פֿאַר די ימים־נוראים זענען אין האָטעל איינגעשטאַנען פיל רייכע חסידים, וועלכע פלעגן קומען צום רבין אויף יום־טוב. ר' לייזער טענצער איז געווען אַ חסיד פונעם בעסטן טיפּ, שטענדיק געווען גרייט צו העלפן מיט וואָס מען האָט נאָר געקענט און באַדאַרפט. אויך זיין פרוי מרים האָט נישט אין איין הויז געהאָלפן מיט אַ וואַרעם געקעכטס, אַ מלבוש און אַנדערע נויטוועניקייטן זאַכן.

ד. ק.

לבקוביץ׳ משה

דמותו ומנהגיו של משה לבקוביץ׳ נחרתו עמוק בלבם של רבים וסיפוריו אודות ד"ר הרצל וחזונו, שסיפרם מתוך הערצה כאילו המדובר היה במלך ישראל, הביאו את כל השומעים לידי התלהבות עצומה לרעיון הציוני וחזו בדמיונם את מדינת־ישראל הקמה לתחיה.

בכל ימות החג וביחוד בליל־פורים היו רבים מצטופפים בצל קורתו, לבלות בחברתו ובחברת אורחיו הנכבדים, ביניהם שטטלר המורה וקופל השמש, שהתבלטו בין המסובים. אחרי הכיבוד הרב והטעים, שהגישה אשתו הנאמנה, וכטוב לבו של משה ביין, היה שר משירי ורשבסקי וגולדפאדן ותוך כדי כך ממלא מצווה חשובה בקרבו, לבבות למטרה הנשגבה של שיבת־ציון ובאספו תרומות למען ארץ־ישראל. הוא גם השפיע על כמה מנכבדי עירנו, לשלוח את בניהם ללמוד בגימנסיה „הרצליה" שבתל־אביב.

לשם פרנסתו, היה משה מנגן בחתונות, שנערכו ברוב פאר עד אור־הבוקר, באולם שהשתייך לאלמנתו של החזן שלמה זקס ז"ל, ברחוב פשדבורסקה. הוא היה הכנר הראשי ועימו היו עוד: כנר שני — לייבלה „כלי־זמר"; חליל — יוסף אורבך; אלטובקה — וואָלף; חצוצרה — חותנו של משה; בס — משה סקורקא; ושני מנגנים נוספים. שיא ההתרגשות בליל־החתונה היתה הופעתו של משה עצמו כמנגן סולו לפני הכלה והחתן, בראש השולחן, בנגנו „יהי־רצון" (שחיבר לבד), נגינה שהרעידה את לבות כל שומעיה והביאה אותם עדי דמעות.

ש. ק.

*

יאָר 1906, ס'איז געווען נאָך שבת נחמו. משה לעווקאָוויטש האָט אויף אַ חתונה געשפילט. ס'איז געווען מיט אַ פֿאָר וואָכן שפעטער ווי ס'האָט אויפגעהערט צו קלאַפן דאָס האַרץ פון אַ שר וגדול בישראל. די קרעכצן וואָס זענען פון פידלערס האַרץ אַרויס, די זיפצן וואָס זיין פידל האָט אַרויסגעגעבן, האָבן מיטגעווויינט אויף דער גרויסער אבידה פון יידישן פֿאָלק. מ'האָט דעמאָלט אין ווין נאָר־וואָס געהאַט מקבר געווען דעם גרויסן יידן ד"ר הרצל ז"ל.

מיט זעקס יאָר שפעטער האָב איך אים ווידער אויף אַ חתונה געהערט שפילן. איך האָב מיך עראינערט אין זיינע קרעכצן מיט זעקס יאָר צוריק. איך האָב שוין איצט גוט פֿאַרשטאַנען די יאָמערלע־כע טענער, וואָס האָבן זיך דעמאָלט פון זיין פידל אַרויסגעריסן. וועלן ער האָט איצט געשפילט „התקווה", און „במקום שם ארזים", איז געווען גאָר לייכט צו מערקן, אַז דאָס שפילט נישט קיין כלי־זמר פֿאַרן רובל, נאָר אַ פידלער וואָס רעדט, פֿאַנטאַזירט און

טרוימט מיט אַ הייס יידיש האָרץ וועגן דער גרויסער צוקונפט פון זיין פאָלק...

אַ דריטן מאָל האָב איך זיך מיט אים צוזאַמענגעטראָפן אין יאָר 1915. ס׳איז געווען אין סאַמן ברען פון דער מלחמה, וועו די גרעסטע אָפּטימיסטן פון ציוניסטישן לאַגער האָבן זיך מתיאש געווען פון זייערע אידעאַלן און געדאַכט האָט זיך, אַז די מלחמה וועט מאַכן אַ תל פון ציוניסטישן טרוים, אַ תל פון דעם אַלעם וואָס איז ביז דעמאָלט דערגרייכט געוואָרן אין ארץ־ישראל. מיט אַזאַ פאַרלאָשענעם אידעאַל, מיט אַזאַ אָפּגעשטאָרבענעם פעסימיזם וועגן ציון, האָב איך מיך צוזאַמענגעטראָפן מיט משה לעווקאָוויטש. און בלויז אייניקע שעה האָבן מיר צווישן זיך געראַדט, ריכטיקער געזאָגט — ער האָט גערעדט, און עס איז געשען אַ וווּנדערלעכע זאַך: די אמונה, דאָס גלויבן, וואָס איז געווען ביי מיר אָפּגעשטאָרבן צוויי יאָר, איז אים געלונגען מיט זיינע איבערצייגענדע וועטער, מיט זיין נאַיוון גלויבן אין דער גרויסער זאַך, צוריק אויפלעבן ביי מיר, צוריק אָנצוצינדן אין מיין האָרץ דעם „נר קודש" וועגן ציון, וועלכער זאָל שוין קיינמאָל נישט פאַרלאָשן ווערן.

(אונדזער צייטונג", 22.1.1926, צום 5טן יאָרצייט נאָך מ. לעווקאָוויטש).

מיטעלמאַן י. ד״ר

ד״ר י. מיטעלמאַן געהערט צו די געשטאַלטן, וועלכע זענען אין זייערע מעשים און האַנדלונגען אַזוי טיף מענטשלעך, אַז די קלענסטע באַרירונג מיט זיי קריצט זיך איין אין זכרון אויפן גאַנצן לעבן. זיין אויסערלעך־ערנסטער געזיכט, האָט שטענדיק געלויכטן מיט אַ ליבן שמייכל און איז געווען פאַרענדיקט מיט אַ פיין־געשניצטער קאַנטיקער באָרד. פון־צייט צו־צייט פלעגט ד״ר י. מיטעלמאַן זיך אַריינכאָפן אין „חדר" פון ר׳ מיכאל מלמד, וועלכער האָט געשמ׳ט אויך דערפון, אַז ביי אים האָט מען געקענט באַקומען אַ ספעציעל „מילך־וואָסער", וואָס האָט געדינט אַלס גוטע רפואה אויף בראַנד־וווּנדן. שפעטער האָט מען זיך דערווּסט, אַז די רפואה האָט ער צוגעגרייט לויט די פאַרשריפטן פון ד״ר י. מיטעלמאַן...

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ד״ר י. מיטעלמאַן מאָבי־ליזירט געוואָרן, אַלס דאָקטאָר, אין דער צאַריסטישער ארמיי.

וועו די מלחמה־וואָלקנס האָבן פאַרדעקט דאָס שטעטל, הונגער און נויט האָבן אָנגעהויבן אַלץ מער אַרײַנדרינגען אין די אַרעמע יידישע הייזער, האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפרייטן עפּידעמישע קראַנקהייטן, וועלכע האָבן אַוועקגענומען נישט וויניק קרבנות. דעמאָלט האָש משה פישהאָף, אַן איבערגעבענער פרייַנט און תלמיד פון ד״ר י. מיטעלמאַן, געזומען אויפשטעלן אַ יידישן עפּידעמיש־שפּיטאָל (אין אַן אַלטער הילצערנער געביידע, אויף עק פשעדבאָזשער גאַס, אין צוויי קליינע צימערלעך).

וועו ד״ר י. מיטעלמאַן האָט זיך צוריקגעקערט, אין יאָר 1917, פון פראָנט, האָט ער איבערגענומען די לייטונג פונעם דאָזיקן שפּיטאָל און מיט אַ טאָפּלטער ענערגיע געזומען אָרגאַניזירן די מעדיצינישע פאָלקס־הילף פאַר דעם יידישן ראַדאָמסק. שפּעטער איז דאָס שפּיטאָל אַריבערגעטראָגן געוואָרן אין אַ צווייטן פאַסיקן לאָקאָל און איז געווען טעטיק אונטער ד״ר י. מיטעלמאַנס אָנפירונג.

צו יענער צייט האָט ד״ר י. מיטעלמאַן באַוויליקט די בקשה פון דער אָרגאַניזירטער יוגנט און פלעגט אויפטרעטן יעדן דאָנערשטיק אָוונט אין „אַרבעטער־היים", מיט לעקציעס אויף מעדיציניש־היגיענישע טעמעס. נישט לאַנג האָט דאָס געדויערט, ווייל ד״ר י. מיטעלמאַן איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און ליידער מער נישט אויפגעשטאַנען פון בעט. דער גרויזאַמער טויט, וועלכן ד״ר י. מיטעלמאַן האָט באַקעמפט ביי אַנדערע, האָט איבערגעריסן דאָס לעבן פון אַ טייערן יידן, אַ וווּנדערבאַרן מענטש, וועלכער האָט געטריי געדינט מיט זיין וויסן די בריייסטע שיכטן פון דער יידישער באָפעלקערונג אין ראַדאָמסק.

ד. ק.

מינסקי אברהם

ר׳ אברהמצ׳י מינסקי נמנה עם „חובבי־ציון" הראשונים ברא־דומסק והיה ממיסדי „המזרחי" בעיר. חובב־ציון היה בכל לבבו, בכל נפשו ובכל מאודו, ולא רק את ציון ואת ארץ־ישראל אהב וחיבב, כי אם גם, ובעיקר, אהב את ישראל.

כל העיר ידעה את טוב לבו ונדבת רוחו, הגם שאפשרויותיו היו מצומצמות מאוד. היה פקיד (במגיסטראָט), פקיד יהודי יחיד בימי הרוסים, שניהל את „השולחן היהודי" בעיריה. תפקידו העיקרי היה, החלפת הפאַספורטים, שבימים ההם היתה חובה על כל האזרחים להחליפם מדי שנה. ההחלפה היתה קשורה בתשלום מיוחד, שהמח־ליף צריך היה לשלם לקופת העיריה, ותשלומים אלה היוו את המשכורת שלו. לא היה זה מן המקרים הנדירים ביותר, שר׳ אברהמצ׳י ויתר על התשלום לכשידע שאין ידו של המחליף משגת...

ר׳ אברהמצ׳י היה יהודי שומר תורה ומצוות, חרד ואדוק בדתו ודבק במסורת היהודית. עם זאת לא הפלה בין יהודי חרד לבלתי־חרד, כל יהודי ויהודי היה אוהב וחביב עליו ולכולם היה מתיחס בחיבה ובידידות. באותה מידה היו כל בני־העיר מודדין לו וכולם מקטון ועד גדול אהבוהו וכבדוהו. אַפילו הנוצרים שבעיר אהבו אותו וגילו כלפיו יחס של כבוד ודרך־ארץ.

כל ימי־חייו חלם את חלומו לעלות לארץ־ישראל ולהתנחל על האדמה כחקלאי, אלא שהמוות המר הקדים אותו (בגיל שישים שנה).

ש. ק.

*

בלויז מיט יאָרן שפעטער, האָט מען זיך דערוווסט, אַז ר׳ „אברהמטשע פון מאַגיסטראַט״ האָט אויך אַ פאַמיליע־נאָמען. מען האָט דאָס אַבסאָלוט נישט געדאַרפט וויסן, גלייך ווי עס איז נישט נויטיק געווען צו קענען דעם נאָמען פון דער גאַס, ווו עס האָט זיך געפונען די געביידע פון מאַגיסטראַט. יעדעס קינד אין שטאָט האָט געוווסט ווו עס איז דער מאַגיסטראַט און אַז דאָרט זיצט אַ טייערער, אַ האַרציקער און גוטמוטיקער ייד ר׳ אַברהמטשע, וואָס פירט אָן מיט דער יידישער מעטריקע־אָפטייל.

וועו אַ גרופּע יידן זענען געקומען צופֿאַרן אין יאָר 1914, אַ נאַכט פאַר ערב יום־כיפור, מיט פֿערד און וואָגן, פון טשענסטאָכאָוו, האָט זיי אויפן פֿלאָונער וועג פאַרהאַלטן אַ דייטשער פאַטרול און אָפּגעפירט אין מאַגיסטראַט. דער דיזשורירנדיקער דייטשער סאָלדאָט האָט אויפגעוועקט דעם שלאָפנדיקן פוילישן באַאַמטן ער זאָל דערקענען צי דאָס זענען רַאדאָמסקער. דאָס ערשטע וואָרט, וואָס דער באַאַמטער האָט אויפכאָפּנדיק זיך פון שלאָף אַרויסגעזאָגט איז געווען: „אַברהמטשע ניעמאַ״ (אַברהמטשע איז נישטאָ)...

ר׳ אַברהמטשע איז געווען אַ מוסטער פון אַ באַאַמטן. ער האָט גענוי געווווסט, ווו מען דאַרף זוכן אין די גראָבע ביכער, וועו דער זיידע אָדער טאַטע איז געבוירן געוואָרן, ווו ער האָט געווויזן אָדער וועו און ווו ער האָט זיך געדאַרפט שטעלן צום פריזיוו. אין דער הינזיכט איז ער געווען ממש אַ „גייענדיקער אַרכיוו״. מען האָט געקענט צו אים אָנקומען צו יעטוועדער צייט און אויב מען האָט אים נישט געפונען אין ביורא, האָט ער קיין פֿאַראיבל נישט געהאַט אַז מען איז געקומען צו אים אַ היים. ער איז שטענדיק געווען דער גוטער, איידעלער און איבערגעבענער ייד, גרייט צו דינען און העלפן יעטוועדערן.

ד. ק.

נייקרון ראובן — בנו של ר׳ יוסיל

השם ראובל׳ה (שם חיבה לראובן) נייקרון היה ידוע בראדומסק לכל איש, כ„שם־דבר״ של עסקן ציבורי, עושר וגדולה גם יחד. אביו המנוח ר׳ יוסיל (יוסף) נייקרון היה בעל יחוס אבות מדורי־דורות, אף שלא השתייך ל„גבירים״ שמקרוב באו, אשר בין־יום זרח אורם, הביטו על „עמך״ מגבוה וביקשו להטיל צילם על יתר נכבדי העיר, שאינם עשירים כמוהם, כאדם האומר: „אני — ואפסי עוד״! הוא — ר׳ יוסיל נייקרון — היה אוהב שמחה מימיו וכל איש שנפגש בו, בלי הבדל מעמד, עשיר או עני, קיבלו בשמחה ובסבר פנים יפות.

עסקני העיר בצדקה ובגמילות־חסדים העידו על ר׳ יוסיל נייקרון, שכל מה ששייך ל„מתן בסתר״ ולסתם גמילות־חסד, בגופו ובממונו. לא היה צורך להזכירו. ר׳ יוסיל היה שייך למקדימים לתת, כדי שגם אחרים ילמדו ממנו ויתנו גם הם.

ר׳ יוסיל נייקרון היה חסידו של הרבי מרדושיץ זצ״ל והתפלל ב„שטיבל״ של חסידי רדושיץ בראדומסק. כל איש שהיה זקוק לעצה ולתושיה ידע את הכתובת של ר׳ יוסיל נייקרון והיה בטוח שאת פניו לא ישיב ריקם.

בבוא הרבי מרדושיץ לעיר היה מתאכסן בבית ר׳ יוסיל נייקרון. באותם הימים, שהרבי זצ״ל שהה במחיצתו, היה בית ר׳ יוסיל — בית הרבי: הדלת לא נסגרה, חסידים יוצאים וחסידים באים, כל איש ואשה מרי־נפש היו באים לשפוך שיח לפני הרבי ולבקש עצה, וכל הבאים הרגישו עצמם כבביתם־הם. מהרבי קיבלו ברכה ומרבי יוסיל — גמ״ח ועידוד: ה׳ יתברך יעזור! אל דאגה! יש אלוקים בשמים, ומפי הרבי — לאזני הקב״ה. „דמי־קדימה״ קיבלו מר׳ יוסיל, כדי שיהיה לברכת הרבי על מה לחול וכשר׳ יוסיל נתן הוא נתן ביד רחבה ביחוד בעת רצון, בשעה שהרבי נמצא בביתו, וזאת לא חלילה כדי לזכות לפרסום ולהתפרסם אלא מתוך שכך צריך להיות. הרבי זצ״ל אמר: שהאדם נוצר להיות לעזר לאחרים, ה׳ נתן לו עושר, כדי לשמש גזברו של הקב״ה — עליו איפוא להיות גזבר נאמן, ואם ח״ו לא — הרי יקח עשרו ממנו וימנה גזבר אחר במקומו. המלה „ונתנו״ נקראת ישר והפוך — אתה נותן לַנצרך והקב״ה נותן לך, זהו גלגל חוזר בעולם, היום אתה נותן ומחר, חלילה, עליך לקבל...

ר׳ יוסיל קיים את הנאמר בפרקי אבות: „ויהיו עניים בני־ביתך״ (אבות א, ה) ולא רק עניים סתם, אלא כל הזקוק לעצה ולעזרה והוא עני באותה שעה, אפילו נחשב עשיר בעיני אחרים, ידע כי לפני ר׳ יוסיל הוא יכול לגלות לבו ולא יצא ריקם מלפניו.

האנשים הקרובים לביתו ידעו לספר, כמה צנועים היו חייו בביתו, הם לא היו שונים מחיי כל יהודי־העיר הפשוטים ביותר, וכא מתוך קמצנות אלא מתוך כך שהוא ראה עצמו כ„עמך״ לכל דבר. ויש לשמור על הרכוש ולחסוך ולא להוציאו לבטלה כי לא תדע מה יֵלד יום. כן, לעולם־הבא צריך לדאוג!

חתונת בנו חיים־בנימין חלה בעצם ימי מלחמת־העולם הראשונה, עת רעמו התותחים והרבה משפחות בעיר רעבו ללחם. אנשים הזוכרים אותם הימים יודעים לספר, כי העניים והרעבים נשמו לרווחה ואכלו לשובע לפני החתונה ואחריה. בתלמוד־תורה, בו למדו ילדים עניים, סידרו סעודה כיד המלך. גם בבית ר׳ יוסיל נערכו השולחנות ביום החתונה, בראש וראשונה לעניי העיר, לכל דכפין, והם השתתפו, ברוב עם, בשמחת הגביר ר׳ יוסיל׳ס נייקרון. לאחר הסעודה חולק לכל עני „מתן־בסתר״ ומנת־אוכל לבני־הבית, לאשה ולילדים הרעבים בבית.

חלפו הזמנים, שנה רודפת שנה, הדור ההוא חי את חייו והשיב נשמתו ליוצרו, כפקדון שהופקד בידו עד בוא העת, ודור חדש בא לעולם. גם ר׳ יוסיל החזיר נשמתו בשיבה טובה ובמטען של מעשים טובים, שלקח עמו לעולם הבא. ארבעת בניו חילקו ביניהם ירושת אביהם חלק כחלק, אך ראובן ירש גם את חלק העסקנות של אביו, הוא מילא מקום אביו בכל השייך לעסקנות הציבורית. אמנם את מקום ה„שטיבל״ מלאה ההסתדרות הציונית, שראובן שימש בה יושב־ראש, הוא גם נבחר לנשיא התאחדות הסוחרים בעיר, ל„ראטמאן״ ול„לאוניק״ במועצת־העיר (מאגיסטראט). אבל... נחת לא שבע מעסקנותו זו, כי היה עליו להלחם בשתי חזיתות: א. בשנאת ישראל של חברי־המועצה הנוצרים, מחד, נגדם השתמש בלשונו

החריפה ללא חת; ב. בדעותיהם של אחיו היהודים, מבין הנציגים שנבחרו למועצה ולא הבינו איש את רעהו. כך רכש לו שם מתנגדים מכל צד וגם בעבודתו הציבורית רכש שונאים, לעומת זאת, עלתה הצלחתו בעסקים מעלה מעלה, וכאשר ירבה עשרו כן הוסיפו שנוא אותו, על רכושו ועל דבריו באסיפות. בראותו כך, הסתלק מהעסקנות הציבורית והתמסר לענינים הקרובים ללבו, וכך חי לו ראובן נייקרון עד פרוץ מלחמת־העולם השניה.

עם הכיבוש הנאצי היה גורלו כגורל אחיו היהודים. הנאצים ימ"ש שדדו רכושו, גרשוהו מדירתו ומביתו וסופו — על מזבח טרבלינקה!

ת.נ.צ.ב.ה.

בנימין ימיני

נייקראן גוטע

גוטע נייקראן, די פרוי פון חיים־בנימין נייקראן, געבוירן אין יאר 1897, איז געווען אַ טאָכטער פון מאיר דאַנציקער, אייגער פון די גרינדער פון דער פאַבריק „לודזיה" אין ארץ־ישראל. טראָץ איר גבירישער־אריסטאָקראַטישער אָפשטאַמונג און פאַרצווייגטן משפחה־לעבן, האָט גוטע נייקראן זיך געווידמעט פולשטענדיק דער געזעלשאַפטלעך־פילאַנטראָפישער טעטיקייט צווישן די ברייטע מאַסן אין שטאָט. זי איז געווען אַקטיוו אין קאָמיטעט פאַרן „קרן־קיימת", אין דער „שלום־עליכם" ביבליאָטעק און אין כמעט אַלע סאָציאַלע פאַראייגען און אינסטיטוציעס.

גוטע נייקראן האָט אויפגעשטעלט די ציוניסטישע פרויען־אַרגאַניזאַציע „וויצ"ו", אַבער קאַטעגאָריש זיך קעגנגעשטעלט צו זיין דאָרט אַ פרעזידיום־מיטגלידערין. דער דאָזיקער שטריך פון ענווות, באַשיידנקייט און צוריקגעהאַלטנקייט, האָט שטענדיק באַגלייט איר טעטיקייט און לעבנס־שטייגער. אַ חוץ דער טעטיקייט אין די ראַמען פון פאַריינען און אינסטיטוציעס, האָט זי געטאָן גאָר וויכטיקע אַרבעט אין געהיימעניש און פאַרבאָרגענישן. זי האָט געטיילט צווישן אַרעמעלייט חלה אויף שבת, באַזאָרגט זיי מיט היילמיטלען, צוגעשיקט קליידונג און שוכונג, אונטערגעוואָרפן אַ פאָר זלאָטעס אא"וו. נאָר איינצלנע אין שטאָט האָבן געוווסט וועגן אָט די געהיימע קאָנטאַקטן צווישן דער נגידישער פרוי און דער אַרעמקייט...

אין איר פולער פראַכט האָט גוטע נייקראן אויפגעשטראַלט אויך אין די פינצטערע טעג פון פאַרניכטונג. געפינענדיק זיך אין פיעטרקאָוור לאַגער האָט זי ווי אַ מוטער פאָר אירע אייגענע קינדער געזאָרגט פאָר אַלע אומגליקלעכע יידישע יתומים, וועלכע האָבן דאָרט פאַרלאָרן זייערע טאַטע־מאַמע. זי האָט די גאַנצע צייט געהאַלטן ביי זיך אַ 5־יאָריק מיידעלע, אלא פאשענסקא, אַ קיילעכדיקע יתומה'לע, און ניט איינמאָל פאַרדעקט דאָס מיידעלע מיט איר אייגן קערפער, וועו מען האָט דורכגעפירט ספעציעלע קינדער־אַקציעס.

גוטע נייקראן איז געשטאָרבן פון נויט און הונגער אין קאָנצענטראַציע־לאַגער בערגן־בעלזן, אין דער לעצטער נאַכט פאַר דער באַפרייאונג...

ח. ב.

פאָליוואדא י. אינזש'

דער אינזשיניער פאָליוואָדא איז געקומען קיין ראַדאָמסק אַלס לערער אין דעם יידישן גימנאַזיום, ביים סוף פונעם ערשטן וועלטקריג. ער האָט זיך גאָר גיך באַקאַנט מיטן אַלגעמיין־יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן און ספעציעל זיך פאַראינטערעסירט מיט דער יידישער יוגנט, וואָס האָט געלעכצט נאָך וויסן סיי אין דער יידישער און סיי אין דער אַלגעמיינער קולטור.

אינזשיניער פאָליוואָדא האָט צו דעם זייער פיל מיטגעהאָלפן, מיט זיינע רעפעראַטן און פאָרלעזונגען, וועלכע האָבן שטענדיק אויסגענומען מיט זייער נאַציאָנאַלן און קולטורעלן אינהאַלט. ער איז געווען קלאָר אין דער רייכער גאַלעריע פון יידישע קולטור־שעפער אין מערב־אייראָפּע און די יוגנט האָט זייער פיל גענאָסן פון זיינע ידיעות אויף דעם געביט.

נאָכן ווערן אַ ראדאָמסקער איידעם, האָט ער זיך איבערגעשיכטעט מאַטעריעליש, אָבער ווייטער פיל געלייסטעט פאַרן געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן. ער איז געווען פאָרשטייער פון די האַנטווערקער אין שטאָטאָט, אין דער באַנק און אַנדערע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס.

ד. ק.

פיינזילבער מנדל

ר' מנדל בא לראדומסק מפיוטרקוב, לאחר שנשא אשה מבנות־העיר. התחיל בהוראת העברית לבני־העיר ומשלא הצליח ביותר בשטח זה פנה למסחר. היה מהעומדים בראש אגודת „בית־יעקב" ועזר הרבה להגדלת מספר חבריה. סיסמתו היתה תמיד: לא לבדוק בציציותיו של הרוצה להתקבל כחבר באגודה, אם בעל הכרה הוא אם לא, אלא להשתדל למשוך לאגודה דווקא את אלה שאינם ציונים ומתוך שלא לשמה יבואו לשמה. דעתו זו היתה בניגוד לדעתם של

כמה מהעומדים בראש האגודה, שהעדיפו מיספר קטן של חברים חדורי רוח ציונית ולאומיות מאשר הרבה חברים שאין להם כל ידיעה בציונות ובדרכי היהדות. ר׳ מנדל סבל אישית מחוגי החסידים, שהיו רחוקים מהציונות, אעפ״כ לא נשבר מכך גם כאשר הדבר פגע במקור־הפרנסה שלו.

היה גם נסיון מצדו, לעלות לארץ־ישראל על מנת להשתקע בה. לשם כך יסד, עם עוד כמה מהציונים הפעילים בעיר, חברה בשם „התאחזות״, שמטרתה היתה התישבות החברים הרדומסקיים בארץ וגם ביקר בשם החברה בארץ. אולם הנסיון — כנסיונות רבים מסוג זה — לא הצליח ולאחר זמן קצר התפרקה החברה. אעפ״כ הוא השאיר אחריו שורה של צעירים ותלמידים אשר המשיכו בדרכו הציונית המיוחדת.

ש. ק.

*

מענדל פיינזילבער איז געשטאַרבן אין מארס 1930. ער איז געווען אייגנער פון די ערשטע פּיאַנערן, וואָס האָבן צווישן דערנער און שטיינער געבויט אַ וועג פאַר דער אויפלעבונג פון יידישן פאָלק. ער איז געווען פון די, וואָס „ידם האחת עושה במלאכה והשניה מחזיקה בשלח״, וואָס מיט איין האַנט האָט ער צוזאַמען מיט אַנדערע אַנטוויקלט דעם רעיון־הציוני, און מיט דער אַנדערער האַנט געמוזט אָפּקלאָפן די פאַרפאָלגונגען פון דער קליקע, וואָס האָט אים געדופט אָן רחמנות, און האָט אים פאַרשאַפט פערזענלעך ווייטיק און שאָדן. דאָך איז ער געשטאַנען אין קאַמף פאַר דער ציוניסטישער אידעע.

ער האָט אין פאַרלויף פון יאָרן, אין צוניסטישן „בית־יעקב״, פאַרנומען דעם אַמט פון אַ „בילדונגס־מיניסטער״. אַלס משכיל און תלמיד־חכם, האָט ער פאַרשפרייט אין יענעם בין־השמשות אויף דער יידישער גאַס, די גייסטיקע תורה פון ציוניזם.

אין די לעצטע יאָרן האָט ער זיך דערווייטערט פון דער אַקטיווער ציוניסטישער אַרבעט. דאָס איז די פערזענלעכע טראַגעדיע פון טויזנטער, פון די ערשטע „חולמים־ולוחמים״, וואָס האָבן זיך דערווייטערט פון אַקטיווער אַרבעט וועו דער ציוניזם איז געוואָרן אַ ווירקלעכקייט. ער האָט אָבער איבערגעלאָזט נאָך זיך אַ גאַנצע ריי פון יונגע לייט און תלמידים, וואָס האָבן נאָכגעפאָלגט דעם ציוניסטישן וועג, וואָס ער האָט זיי אָנגעוויזן.

א. צ.

ראַפאַפאָרט בריינדעלע

בריינדעלע ראַפאַפאָרט איז געווען פון די אויסדערוויילטע יידישע פרויען, וועלכע האָבן אַ חוץ זייער הויז און משפחה שטענדיק זיך פאַרנומען מיט נויטבאַדערפטיקע. זי האָט נישט געווארט ביז מען וועט אי״ר אָנווייזן, אַז אָט די פרוי דאַרף געבוירן און מען דאַרף צוגרייטן נישט נאָר פאַר דעם נייגעבוירן קינד, נאָר אויך פאַר דער מוטער און פאַרן שטוב גופא. בריינדעלע האָט זייער גוט געווסט אין וועלכע בכבודיקע יידישע הייזער קאָכט מען אויף שבת און יום־טוב — נאָר וואַסער... האָט געווסט און געטראָגן הילף.

בריינדעלע ראַפאַפאָרט האָט שטענדיק געהאָט צייט אויסצוהערן די בקשות ביי איר אין שטוב פון אָרעמע הענדלער און בעלי־מלאכות, וועגן אַ גמילות־חסד. זי האָט אויך געווסט פון די יעניקע וואָס האָבן ניט געהאָט גענוג מוט קומען צו איר אין שטוב, זי איז געגאַנגען צו זיי און געהאָלפן מיט וואָס מען האָט באַדאַרפט. קיינמאָל איז איר די סאָציאַלע אַרבעט נישט געווען צו פיל, שטענדיק מיט אַ באַזונדערן שמייכל האָט זי געפירט די דאָזיקע אַרבעט.

בריינדעלע ראַפאַפאָרט האָט צו דעם אַלעם נאָך געהאָט צייט אויף מבקר־חולים־זיין קראַנקע אָדער מנחם־אבל־זיין, באַזונדערס אלמנות. שטענדיק האָט די איידעלע און פרומע פרוי געהאָט אַ פאַסיקן וואָרט פאַר יעדן לייַדענדן און די נויטיקע הילף פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן. זי האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט כמעט אַ סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציע אין בעסטן זין פון דאָזיקן באַגריף.

ד. ק.

רוזנבאום דורה

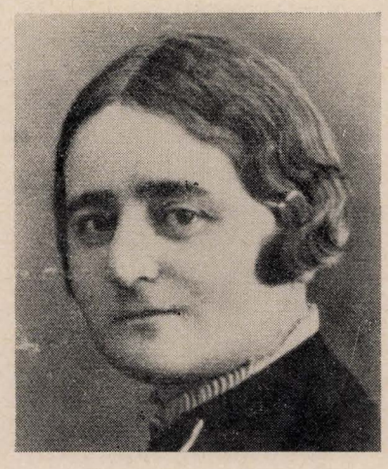

דורה רוזנבאום, לבית הורוביץ, נולדה בשנת 1885 בעיירה טורק, מחוז קליש. בשנת 1903 נישאה ליעקב רוזנבאום, ומשנת 1910 גרה בקביעות בראדומסק.

הייתה ממייסדי הגימנסיה העברית בעיר, פעילה מאוד באירגון הנשים הציוניות ובחיים הציבוריים היהודיים בכלל.

עם פלישת הנאצים, נשארה עם בעלה בראַדומסק והייתה עם שאר היהודים בגיטו. היא יסדה בגיטו בית־מחסה ליתומים שהוריהם ניספו קודם לכן. ביום חיסול הגיטו, נשארה עם בעלה בביתה (ברחוב לימנובסקי 35) ולא התיצבה במקום־הריכוז. באותו יום, בשעות הבוקר, ניספו דורה ויוסף רוזנבאום מידי הנאַצים ונקברו יחד בקבר־האחים, בבית־העלמין בראַדומסק.

ב. נ.

רוזביץ׳ ליאון ד״ר

בנו הצעיר של גדול עשירי־העיר, התעשיין ישעיה רוזביץ׳. זה האחרון, היה מהמתבוללים המעטים שבעיר, לא התערב במאומה בחיי היהודים והיה רחוק מאוד מן ההווי של הציבור והפרט. אכן, החינוך שליאון הצעיר קיבל, היה רחוק מאוד מלהיות חינוך יהודי, דווקא צעיר זה היה מן הראשונים שנענו לקריאתו של ד״ר הרצל ונעשה לידי ימינו של משה לבקוביץ ז״ל ולעוזרו הראשי בפעולה הציונית, וזה, למורת רוח הוריו וכל בני־משפחתו.

אבל למגינת לב כל הציונים בעיר לא ארכה פעילותו של ליאון רוזביץ׳ זמן רב. באמצע עבודתו הציונית, נעשה לחתנו של ר׳ בריש פרשטר, אף הוא מגבירי העיר אבל הוא מאציליו. ר׳ בריש העביר את חתנו לוורשה בעניני עסק, גם שם המשיך ליאון במשך זמן רב בעבודה פעילה בשדה הציונות.

ד״ר ל. רוזביץ׳ חזר לראדומסק בשנות השלושים בתור רופא כללי, המשיך בעיר בפרקטיקה שלו עד פרוץ המלחמה, אח״כ ניספה בשואה.

ד. ל.

שאץ יוסף

ר׳ יוסף שאַץ, דער אייגנטימער פון דעם געשעפט מיט שרייב־מאַטעריאַלן, איז געווען אַן „אינסטיטוציע״ פאַר זיך. אַ דאָזאָר פון אַלטן שניט, אַן אַנדערער ווי שפעטערדיקע דאָזאָרעס פון דער קהילה. אמת, אויך צווישן די שפעטערדיקע דאָזאָרעס זענען געווען טיכטיקע און איבערגעבענע מענטשן (דוד בוגייסקי, לייזער טענ־צער, פישל דונסקי א.א.), אָבער קיינער פון זיי איז נישט געווען אַזוי פאָפולער און אַזוי פאַלקסטימלעך ווי ר׳ יוסף שאַץ.

בעת אַ קאָנפליקט, וואָס איז אויסגעבראָכן צווישן די שילער פון דער רעגירונגס־שול („זשאנדוווקע״) און דעם לערער גאָלאָמב, האָבן די שילער באַשלאָסן צו אַרגאַניזירן אַ „שטרייק״ און גיין מיט אַ „דעמאָנסטראַציע״ צום געשעפט פון ר׳ יוסף שאַץ, כדי צו אויפקלערן אים — דעם דאָזאָר — די האַנדלונג פונעם לערער און זוכן ביי אים הילף קעגן דער עוולה. ר׳ יוסף, מיט זיין שיינער גרויער באָרד, האָט אויפמערקזאַם אויסגעהערט די טענות, באַרואיקט די שילער און געהייסן זיי צוריקגיין אין שול. ער האָט טאַקע דעם ענין מיטן לערער דערליידיקט.

ר׳ יוסף איז געזעסן אין בית־מדרש נעבן רב, ביי דער מזרח־וואַנט. באַזונדערס פייערלעך האָט ער אויסגעזען בעת די פייערונגען פון די רוסישע „גאלוווקעס״, אָדער וען ער איז געשטאַנען נעבן „בורמישטש״, וועלכער האָט געטראָגן אַ נאַפאָלעאָנישן הוט מיט גאָלד־פאַרצירטע קאַנטן. דער בירגערמייסטער האָט רעפרעזענטירט די שטאָט, און ר׳ יוסף שאַץ — די אַלגעמיינע יידישע באַפעלקע־רונג.

ר׳ יוסף האָט אויך דערפילט אין שטאָט אַן אַ צאָל אָפיציעלע פונקציעס. האָט אַ ייד באַקומען גאָלט דורך דער פאָסט, האָט די ראָזע „פאָוויעסטקע״ געמוזט דורך אים באַשטעטיקט ווערן. איז אַ זון, אָדער אַ ברודער, געווען אין אויסלאַנד, און נישט געשטאָלט זיך צום פריזיוו, האָט מען באַשטראָפט דעם פאָטער אָדער ברודער מיט אַ קנס פון 300 רובל, וועלכע מען האָט געדארפט איינצאָלן אין מאַגיסטראַט. אין אַזאַ פאַל, האָבן ר׳ יוסף שאַץ אַלס דאָזאָר, און גבריאל גאָלדבערג, אַלס אָפיציעלער יידישער פאָרשטייער אין מאַגיסטראַט, געמוזט אונטערשרייבן, אַז די אויפגעפאָדערטע זענען נישט בכוח צו באַצאָלן די שטראָף. איז געשטאָרבן אַ נאָענטער אין דער משפחה און ר׳ מענדל פייערמאן, דער גבאי פון דער „חברה־קדישא״, האָט נישט דערליידיקט גלייך די קבורה, איז מען געלאָפן צום דאָזאָר ר׳ יוסף שאַץ.

זעלטן וואר עס האָט געוווסט, וווּ עס האָט זיך געפונען דער קהילה־לאָקאַל, דערפאַר אָבער האָבן אַלע געקענט ר׳ יוסף שאַצ׳ס געשעפט, און די „ביורקע״ אויפן קאַנטואר, אין וועלכער עס האָט זיך געפונען דער גרויסער רונדיקער „זיגל״, דער חותם פון דאָזאָר.

ר׳ יוסף שאַץ האָט געהערט צו דעם טיפ עסקנים פון אַלטן דור, וועלכע האָבן אַריינגעבראַכט מיט זייער האַרציקייט און פאָלקסטימלעכקייט אַ שטראַל פון ליכט אין דער גרויער טאָגטעג־לעכקייט.

ד. ק.

שטאטלר בריש

ממפיצי ההשכלה העברית הראשונים בראַדומסק, וכך הלך בדרך אביו, ר׳ יואל המלמד האלקשי, שהתחיל בזאת. אלא שהאב היה מלמד כשאר המלמדים בעיר והתלמידים ב„חדר״ שלו לא נבדלו מאלו שביתר החדרים בעיר, פרט לכך, שהוסיף עליהם את הוראת העברית. ואילו הבן ר׳ בריש שטטלר פעל במשך תקופה של שנים רבות ביחוד בשדה הפצת השפה העברית ודקדוקה ובמשך שנים רבות היה המורה היחיד בעיר.

את דרכו העצמאית התחיל בהנהלת פנקסים בכבשני־הסיד שבסביבת ראדומסק ורק לאחר מכן פנה להוראה. דור תלמידים גדול של יודעי עברית כהלכה אמנם לא הקים, אבל את מלאכתו עשה באמונה ובמסירות. אי־הצלחתו בשטח זה יש לזקוף על חשבון תושבי־העיר, שלא מצאו שום ענין בלימוד העברית לבניהם בימים ההם.

יהודי צנוע היה ר׳ בריש, נחבא אל הכלים ולא התבלט יותר על המדה. תלמידיו המעטים והוריהם הוקירו וכיבדו אותו מאד. היה חבר מסור באגודת הציונים הראשונה בעיר ועם היווסד האגודה „בית יעקב״ נמנה על חבריה הראשונים. בעבודת האגודה לא יכול כבר לקחת חלק פעיל, מפאת זקנתו, אולם, לעומת זאת, מצא סיפוק בקריאה ב„ספר״ בבית־הכנסת ליד „בית יעקב״ בשבתות ובחגים. זמן רב שימש ככתב של „המליץ״ בראדומסק ושלח ידיעות לעתון זה.

יעקב ז.

תאומים־פרנקל מנדלי

ר׳ מנדלי תאומים־פרנקל היה מצאצאי הרבי מחנצ׳ין והרבי יהושע משינאבא וחתן בית הרבי מראדומסק לשושלת „תפארת־שלמה״, „חסד־לאברהם״ ו„כנסת־יחזקאל״, זצ״ל.

עם היותו בר אבהן ובר־אורין, היה מעורה בין הבריות, דבריו

נאמרו בנחת ובת־צחוק מעולם לא סרה מעל שפתיו. הוא היה בין העוסקים בצרכי־ציבור באמונה וכולם נשמעו לדעותיו, כי ידע להשפיע על הכל מרוחו הטובה והנעימה.

ר׳ מנדלי היה מראשוני „המזרחי" בעירנו. כשעלה הרעיון ליסד גם בית־ספר „מזרחי", שילמדו בו תורה ותלמוד בעברית ויתנו לחניכים השכלה כללית, עזר בכל לבו ונפשו ליסוד בית־הספר. מן הראוי להעיר, שאם בשביל רוב המיסדים של בית־הספר היה בזה צעד נועז שעורר את חמת ה„אגודה", הרי לגבי ר׳ מנדלי היה בכך מסירות־נפש ממש. הוא היה יו״ר הוועד של ביה״ס ודבר זה עלה לו בדמים (תרתי משמע), כשקופת ביה״ס היתה ריקה, היה משלם מכיסו למורים, שלא יבטלו תלמידיהם מתלמוד תורה.

ביתו היה פתוח לרווחה לכל יהודי, לעצה טובה ולגמילות־חסד לכולם, ללא הבדל של השקפה פוליטית או דתית. עם היות ר׳ מנדלי מעורה ב„חצר" הרבי, לא מנע מבנותיו ומבנו ללמוד עברית ולהשתתף בכל פעולה למען ארץ־ישראל.

ר׳ מנדלי היה תלמיד־חכם במלוא מובן המלה, בעל קומה זקופה, איש יפה־תואר ויפה־נפש להפליא. כל ימיו התגעגע לארץ־ישראל (פעמיים ביקר בה ועשה גם מאמצים להשתקע). כל ימיו הטיף לאהבת ישראל, לבנין הארץ ברוח התורה והעבודה, להת־ישבות בכפרים, לעבודת אדמה, לשמרה ולהגן עליה בעת הצורך.

כשהתכונן לעליה של ממש, פרצה מלחמת־העולם השניה. בנו־תיו וחתניו בארץ עשו מאמצים להצילו, שלחו דרישה לו ולמשפחה. אולם, בהגיע המברק המבשר על האפשרות של עליה, היו התושבים בראַדומסק נתונים כבר בתוך המצור ואיחרו את המועד... חבל על דאבדין!

ימיני ב.

אישי־דת וכלי־קודש
רעליגיעזע געשטאלטן און כלי־קודש

אלפערט הענעך (דער מלמד)

ר׳ הענעך דער פשעדבאָרזשער מלמד, געדענק איך צוליב צוויי טעמים. דער ערשטער — צוליב זיין שיינער טאָכטער יענטל, וואָס האָט געאַרבעט אין מיין פאָטערס זאָקן־פאַבריק, ווו זי איז געווען די אויפזעערין פונעם געשעפט. זי האָט געהאַט אַ צונאָמען: די „פרינ־צעסין" — דאָס האָט מען איר אַזוי געקרוינט צוליב איר שיינעם מאַיעסטעטישן אויסזען. די צווייטע סיבה פאַר מיין געדענקען הענעך דעם מלמד איז דאָס, וואָס ער איז אין זיין טיפן עלטער געוואָרן מיין שטיף־זיידע.

איך זע אים נאָך איצט קלאָר פאַר מיינע אויגן: אַ הויכע געשטאַלט מיט אַ ביסל־געבויגענער פלייצע, אַ לאַנגע, שיין פאַר־קעמטע גרויע באָרד, מיט טאָרבעלעך אונטער זיינע גרויע אויגן. ער איז אַלע מאָל געווען אַ פאַרטראַכטער, אַריינגעטאָן אין אַנדערע וועלטן, די בעסערע, די אייביקע.

הענעך דער פשעדבאָרזשער מלמד, ווי מען פלעגט אים רופן, האָט געשטאַמט פונעם שטעטל פזשעדבאָרזש, און אויך פון גרויסן יחוס. ער איז געווען אַ גליד־געשוועסטערקינד פון תפארת־שלמה׳ס רביצין גיטעלע און איז געווען אַ שטענדיקער אַריינגייער אין נאָוואָ־ראַדאָמסקער רבינס הויף. איז אָבער אויף הענעכס מזל אויסגעפאַלן צו זיין אַ מלמד: ער האָט געלערנט מיט גמרא־בחורים און גאָר אַ סך פון די ראַדאָמסקער דרדקי־מלמדים פלעגן פרייטיק־צונאַכטס קומען צו אים לערנען די פרשה פון דער וואָך.

אין מיין קינדערישן מוח האָט אויף אייביק זיך איינגעזאַפּט יענע געטלעכע טענער פון דער גמרא. איך בין דעמאָלט געווען אַכט אָדער ניין יאָר אַלט, ווען יענטל פלעגט מיך מיטנעמען צו איר טאַטע־מאַמעס שטוב. ביינאַכט פלעגט זי אויפעפענען די שלאָף־באַנק, וואָס איז געווען דאָס געלעגער פאַר אונדז ביידן, און איך האָב מיך אַ צופרידענע געלייגט שלאָפן. אַ פרעמד בעט מיט פרעמדע הייזער האָבן מיך אַלע מאָל געלאָקט, שוין אין מיינע קינדער־יאָרן האָט אין מיר געזידט וואַנדער־בלוט. האָב איך מיך פאַר עפּעס אָנגע׳ברוגז׳ט, האָט מיך מיין מאַמע קיינמאָל נישט געקענט איבערבעטן מיט אַ צוקערל, טשאָקאָ־לאַדע אָדער אַפילו אַ לאַלקע... זי פלעגט מיר בלויז דאַרפן צוזאָגן, אַז איך וועל גיין נעכטיקן אין אימיצענס אַ הויז, אָדער פאָרן צו גאַסט צו אַ משפּחה, און איך בין גלייך געוואָרן אַ גליקלעכע, אַ צושטראַלטע. אַנדערע קינדער אין מיינע יאָרן, פלעגט זיך מיין מאַמע באַקלאָגן, טוליען זיך צו דער מאַמעס פאַרטוך, אָבער נישט מיין טאָכטער. אין איר מוז זיצן עפּעס „נישט גוטע", גיב איר אַ „קאָליע", אַ פערד און וואָגן, און היידא!

איינע פון מיינע באַליבסטע שטובן איז דאַמאָלט געווען, אַחוץ מיין מומע חוה׳ס, דעם פזשעדבארזשער מלמד׳ס הויז. געדענק איך, ווי באַגינען ווען דורך די לאָדנס פלעגן זיך דורכרייסן פאַסן גרויע ליכט פון אַן אויפגעענדיקן טאָג — פלעגן זיך פון דער לערן־שטוב טראָגן אַזעלכע האַרציקע טענער פון די גמרא־בחורים און איבער אַלץ האָט זיך געהערט דאָס קול פון זייער רבין. פלעג איך מיך דאַמאָלט טיפער איינגורען אין דער פערענע, צורוקן זיך נעענטער צו יענטל׳ס וואַ־רעמען קערפּער און פאַרוויגט ווערן אין טיפן זיסן שלאָף...

ביי הענעך מלמד איז אויך געווען אַ מין אַכסניה פאַר אַלע יידן, וואָס זענען געקומען זאַמלען געלט פאַר ארץ־ישראל. אין זיין היים האָבן זיי געגעסן, געטרונקען און געשלאָפן, און ער איז געווען גליקלעך, וואָס ער איז מקיים די מצווה פון צדקה. דערצו איז זיין גרויסער חלום געווען זיך צו באַזעצן אין ארץ־ישראל, און אַז איבער הונדערט יאָר זאָלן זיינע ביינער רוען אין דער הייליקער ערד. ס׳האָט גאָר אָפט געטראָפן, אַז כיטרע שנאָרער האָבן אויסגענוצט זיין גוט יידיש האַרץ, אַבי זיי האָבן אים געזאָגט, אַז זיי זאַמלען געלט פאַר ארץ־ישראל, זענען זיי געוואָרן געסט אין זיין פרייער אַכסניה...

געוווינט האָט דער פזשעדבאָרזשער מלמד ביי אצקאָווסקען אויפן הויף און דאָרטן ביי אים איז אויך געווען דאָס ראָספּזשער שטיבל. ווען זיין ווייב איז געשטאָרבן, איז ער געבליבן צעבראָכן און אַליין, בלויז דער חלום נאָך זוכה צו זיין צו באַטרעטן די הייליקע ערד פון ארץ־ישראל האָט אים אויפגעהאַלטן ביים לעבן.

איצט די מעשה, ווי אַזוי ר׳ הענעך מלמד איז געוואָרן מיין שטיף זיידע.

מיין זיידע יוחנן, וואָס איז געווען אַ גרויסער למדן, און דער עלטסטער גבאי אין הויף פון ר׳ יחזקאלע ראַדאָמסקער, האָט אויך געהאַט אַ חלום זיך צו באַזעצן אין ארץ־ישראל. אָבער צוליב זיין שוואַכן געזונט, וואָס איז אים געקומען פון פאַסטן תעניתים אַלע מאָנטיק און דאָנערשטיק, האָט ער געמוזט אויפגעבן זיין חלום. אָבער מיין באָבע חיה, וואָס איז געווען אַ שטאַרקע, פעסטגעבויטע אידענע און די הויפּט־פרנסה געבערין, האָט בשום אופן זיך נישט געקענט שיידן

מיטן חלום פון באָטרעטן די ערד פונעם הייליקן לאַנד. זי האָט שטאַרק געפילנעוועט דעם מאַן אירן, געשמירט זיין שוואַכן גוף מיט זאַלבן, אים געגעבן צו טרינקען פֿאַרשידענע קרייטיכצער, געקאָכט פֿאַר אים יאַכעלעך. ס׳האָט אָבער נישט געהאָלפֿן און נאָך אַ לאַנגער קראַנקהייט איז ער נפטר געוואָרן און מיין באָבע איז געבליבן אויף די עלטערע יאָרן אַן אלמנה.

אַ יאָר נאָך מיין זיידנס פּטירה האָט מיין באָבע חתונה געהאַט מיט הענעך מלמד. דער הויפּט נדן, וואָס זי האָט אים געגעבן, איז געווען דער צוזאָג, אַז זי וועט מיט אים פֿאָרן קיין ארץ־ישראל... פיר וואָכן נאָך זייער חתונה האָבן זיי פֿאַרלאָזט נאָווראַדאָמסק (אַ האַלב שטעטל האָט זיי דאָמאָלט באַגלייט צום וואָקזאַל). זיי האָבן אויך פֿאָנטאָזירט און געמאַכט פּלענער פון אַריבערבערנגען קיין ארץ־ישראל זייערע חתונה־געהאַטע קינדער און איניקלעך.

אָבער, נאָך זעקס חדשים זיין אין ארץ־ישראל, איז הענעך מלמד נפטר געוואָרן (1914). מיט אַ יאָר שפּעטער איז אויך מיין באָבע אַוועק דעם אייביקן וועג. אָבער זייער גרויסער חלום צו רוען אין הייליקן לאַנד פון די אָבות, איז דאָך מקוים געוואָרן (זיי רוען אויפֿן הר הזיתים אין ירושלים). זייער קינדער האָבן נישט זוכה געווען עולה צו זיין, אָבער זיינע און אירע אייניקלעך געפינען זיך אין ישראל.

שרה האמער־דזשאַקלין

גולדמאַן זיינבל

לפני כשבעים שנה לערך גזרה הממשלה הצארית על ילדי ישראל בערי פולניה הקונגרסאית לרכוש להם, נוסף על הלימודים שלמדו ב„חדר", גם „השכלה" חילונית (רוסית וקצת חשבון). לשם זה מינתה מורים „מטעם" והטילה על כל מלמדי התינוקות להעסיק את המורים האלה לפחות שעתיים ביום.

באחד הימים הופיעו גם בראדומסק שני מורים „מטעם" כאלה: האחד היה ר׳ זיינבל גולדמן (קראו לו המורה הלילובי) והשני היה המורה מפּז׳דבורשז׳. שני אלה היו שונים זה מזה תכלית שינוי. הפּז׳דבורז׳י היה חופשי בדעותיו ורחוק מן הדת (בלימודי הקודש היה בור גמור), בחיצוניותו ובלבושו ובכל הליכותיו עשה רושם של לא־יהודי. ואילו ר׳ זיינבל גולדמן לא היה שונה במאומה מכל אברכי בית־המדרש של הימים ההם, לא בחיצוניותו ולא בלבושו, להפך, הוא „הצטיין" ועלה על האחרים בבטלנותו וברשלנותו. הגיע הדבר עד כדי כך, שמלמדי העיר שהיו כולם יהודים יראים ושלמים, העדיפו בכל זאת את הפרז׳דבורשז׳י עליו... ואלה שר׳ זיינבל נפל בגורלם לא היו שמחים בחלקם כלל וכלל...

במשך הזמן בטלה הגזירה והפרז׳דבורשז׳י עזב את העיר, אבל ר׳ זיינבל נשאר תושב העיר ומורה לילדים.

היה בן־תורה וירא־שמים. עם הופעת ד״ר הרצל התקרב אל הציונות והיה מחסידיה.

ש. ק.

גלידמאן קאָפּל

ער איז געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס קאָפּל שמש און געווען באַליבט ביי אַלעמען. ער איז געווען באַקאַנט נישט נאָר דערפֿאַר, ווייל ער איז געווען אַ תלמיד־חכם, נאָר ווייל ער איז געווען אַ „פֿאָליטיקער" און אַ „סטראָטעגיקער". גאָנץ שטאָט האָט געווווסט, אַז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט קאָפּל „געפירט די סטראָטעגיע" — אין גרויסן בית־המדרש... אין דרויסן איז דאָן אַוודאי געפֿאָלן אַ שניי, דער פּראָסט האָט פֿאַרפֿרוירן די פענסטער, אָבער אין בית־המדרש איז געווען אַ ליבע וואַרמקייט: זענען טאָקע יידן געשטאַנען און זיך געוואַרמט ביים הייסן אויוון און אויסגעהערט קאָפּלס „סטראָטעגיע"... וועז הינדענבורגס אַרמיי האָט אַדורכמאַרשירט ראַדאָמסק, האָט קאָפּל מיט זיכערקייט פֿאַרויסגעזאָגט וועלכן פראָנט די דייטשן וועלן אָנגרייפן, און ער האָט אויך טאָקע געטראָפֿן...

אָבער נישט נאָר אַ „גוטער סטראָטעגיקער" איז קאָפּל געווען, נאָר אויך אַן איבערגעגעבענער „חובב־ציונים". וועז אין ראַדאָמסק האָבן זיך באַוויזן די ערשטע אַקציעס פון דער יידישער־סאָציאַל־באַנק פֿאַר ארץ־ישראל, האָט קאָפּל אַגיטירט מ׳זאָל קויפֿן די אַקציעס. ער האָט אויך אַגיטירט פֿאַרן נאַציאָנאַל־פֿאָנד קרן־קיימת־לישראל. ערב יום־כיפור איז אַ דאָנק קאָפּלען אַוועקגעשטעלט גע־וואָרן אין זיין בית־המדרש, צווישן אַנדערע קערות, אויך אַ קערה פון נאַציאָנאַל־פֿאָנד (אין אַנדערע בתי־תפילות איז דאָס צו־יענער־צייט געווען געשטערט). מ׳האָט געדאַרפט האָבן מוט און אָפּפערווי־ליקייט צו פֿראָפּאגירן און זיך עסקנען פֿאַר ארץ־ישראל אין זיינע צייטן, און בלויז געציילטע מענטשן האָבן דאָס געטאָן, קאָפּל שמש איז געווען איינער פון די געציילטע.

יעדן פֿאַרנאַכט, צווישן מנחה און מעריב, האָט ער זייענדיק אַרומגערינגלט מיט אַן הייפּל „בעלי־חלומות" פֿאַרגעלייענט פֿאַר זיי די „הצפירה". דעם טאָג פון דער אוניווערסיטעט עפענונג אין ירו־שלים, איז ער געקומען אין שול אַנגעטאָן אין זיין שבת־בגד און זיין פּנים האָט געשטראַלט פון פרייד.

קאָפּל גלידמאן איז נפטר געוואָרן אין פּסח 1929, אין עלטער פון 70 יאָר. אין זיין לוויה, וואָס איז פֿאַרגעקומען אחרון־של־פּסח, האָבן אָנטיילגענומען עטלעכע טויזנט פערזאָן, מיטן ראַבינאַט און מיטן אַמשינאָוור רבי בראש.

א. צ.

ויינטרויב יעקב־דוד

הרב ר׳ יעקב־דוד ויינטרויב נולד בוורשה בכ׳ ניסן תר״י, לאביו ר׳ יצחק־אייזיק יו״ט, בנו של הרב ר׳ אליהו אב״ד דמזריץ׳, פולין. בעיר הזאת שימשו בן־אחרי־בן עשרה דורות ברבנות, עד „למעלה בקודש", בעל „מגלה עמוקות" הרמ״א, ועד רש״י ז״ל.

בקטנותו הכירוהו לעילוי. בשנתו השתים־עשרה קיבל סמיכה מגדולי הרבנים בוורשה, וכשהגיע למצוות התחתן עם בת ר׳ אברהם, סופר מראדומסק. הוא התמסר כולו לתורה ועבודת ה׳ והיה מתחסד עם קונו ועם הבריות. כל מעשיו היו בצניעות נפלאה, להסתירם ולהצניעם מעין הזולת. בכל זאת בקעו קרני־ההוד ונודע ופורסם ברבים, בעיר ראדומסק ומחוצה לה, כי הנהו איש קדוש ומורם בעם. התחילו לזרום אליו לבקש תורה מפיו ולשאול בעצותיו, והוא השיא עצה ישרה לכל אחד כיד הטובה עליו. בינתים נטפלו אליו מחברת „ביקור חולים" והוא התחיל ללמד שם כל ערב פרק במשנה, ובשבת אחה״צ דרש לפניהם את פרשת השבוע. חסידיו ומעריציו התרבו מיום ליום, נהרו אליו רבים, והוא את כולם קיבל בסבר פנים יפות. כחמישים שנה לימד את הרבים תורה ודעת. בסוף ימיו באו אל ביתו כדי לשמוע תורה מפיו ועמדו בחוץ, כי הבית לא יכול להכיל את כולם.

הוא לא ידע עייפות, היה מתאמץ במרץ רב לכל דבר שבקדושה והירבה להתפלל ולעורר רחמים עבור כל מי שהיה בצרה ומועקה.

תצוין הרגשתו בבואם של הכובשים הגרמנים לראדומסק, במל־חמת־העולם הראשונה, כאשר יהודי העיר ראו בתמורה זו דבר המביא הקלה למצב היהודים, שהיה ברע בימי שלטון הרוסים. אז גער בהם וצעק, שלפי דעתו יש להתכנס לבתי־התפילה, לעורר רחמי־שמים, כי עת צרה היא ליעקב כניסת הגרמנים לפולין.

בשנתו האחרונה יעץ לכל אחד לצאת מפולין ואמר: „אם היה

לי כוח, הייתי הולך מבית אל בית והייתי אומר לברוח מכאן, כי כאן לא יהיה טוב". הוא ראה את השחורות לעתיד היהודים במדינה זו. בעצמו התכונן לעלות לארץ־ישראל וכבר סידר תעודות, אולם פטירתו שמה לאל את תכניתו זו. (דברי אבינו ז"ל גרמו לכך, שחמשת הבנים יצאו את פולין בזמן הנכון).

פעם קרה, כאשר רצו לקבל שו"ב חדש בעיר, היו אסיפות רבות ולא יכלו לבוא לידי החלטה. אמר הרה"ק „כנסת־יחזקאל" זצ"ל, שיתנו לו כל הענין בידו, ומסרו לו. שלח הרה"ק זצ"ל לקרוא לר' יעקב וביקש ממנו שיסע לאיזה שו"בים ואת מי שיקבל הוא יהיה השו"ב. אז הביא את השו"ב ר' אברהם־יצחק בוטשן.

נמצא אצלי מכתב מהרב מיכלסון, מוורשה, שלמד אצל אבי־מורי בשנת תרל"ה וקורא לאבא: טהור וצדיק נישגב. אבי לא הירבה לבוא אל כ"ק האדמו"ר בעל „כנסת־יחזקאל", כי כ"ק זצ"ל לא ישב כל הזמן שאבי־מורי זצ"ל היה אצלו. אבא היה בקשרי משפחה בראדומסק, עם המשפחות: וקסמן, שפירא, זילברשטיין, רוזנבלט, אפשטין, ויטנברג ועוד.

אשתו הראשונה, בת ר' אברהם סופר, קראו לה „בובלה" עד שהת־התנה ובפקודת האדמו"ר „תפארת שלמה", ביום החופה, נתנו לה שם פרימיט ונולדו לה שתי בנות: אחת פייגילי, שבעלה היה ר' גרשון קמינסקי; והשנייה, רייזל, שבעלה היה ר' חיים וורגון ז"ל. כן היה לה בן אחד, שהיה גר בעיר ראווה. בפעם השניה התחתן ונשא את בתו של ר' משה־צבי ז"ל קמינסקי (מקמינסק) ונולדו לו שתי בנות וחמישה בנים.

בסוף ימיו התפללו בבית אבי והיה ביתו בית ועד לחכמים. כבוד ר' יחזקאל שו"ב פוזננסקי ור' אברהם־יצחק שו"ב בוטשן ור' חנוך רובינשטיין ור' יוסף שו"ב מגידזל, ועוד, כולם באו כל יום לביתו, התפללו שם ועסקו בתורה.

כבוד גדול עשו יהודי ראדומסק במותו. הלוויתו התקיימה ביום ה', שהיה יום־השוק, ובכל זאת התפנו כולם מהעבודה לכבודו, הכניסוהו לביהכ"נ. הוא ניטמן ע"י ה„אהל" של בעל ה„תפארת־שלמה" זצ"ל. בן פ"ד היה במותו.

הוא נולד ביום כ' ניסן תר"י ונפטר ביום כ' ניסן תרפ"ד.

יהי זכרו ברוך.

הרב יחיאל ויינטרויב

זאקס שלמה

החזן ר' שלמה זאַקס היה אחד החזנים המעולים בפולין והקסים בתפילתו הערבה וקולו הנעים את כל שומעיו. על חבריו למקצוע וידידיו האישיים נמנו החזנים המפורסמים: גרשון סירוטה, הרשמן ובירנבאום מצ'נסטוחוב. ר' שלמה היה מלחין מקורי שניגוניו עשו רושם בל ימחה על השומעים. נוסף לכך היה גם אדם בעל מידות נעלות, חסיד וירא־שמים, בעל־צדקה, עסקן ציבורי וציוני נאמן, מחבריו הנאמנים של ד"ר הרצל.

ר' שלמה נולד בכפר אודמנין בסביבת ראדומסק בשנת 1868 (תרכ"ח) לאביו ר' אברהם. בעודנו צעיר לימים ניכרו בו כשרונות יוצאים מהכלל בנגינה ושירה. כבר בהיותו בן 21 נתקבל לחזן בראדומסק בהמלצת האדמו"ר ר' יחזקאל הכהן רבינוביץ בעל „כנסת יחזקאל" ובמשך עשרים־ושתיים שנה היה עובד בעבודת־הקודש בעיר ובסביבה. הוא היה מחסידי ראדומסק הנלהבים ומבאי ביתו של הרבי ר' יחזקאל. היה יוצא ונכנס אצל רב העיר ר' צבי־מאיר הכהן רבינוביץ וידידות גדולה שררה ביניהם. ר' שלמה חזן היה נערץ על־ידי תושבי ראדומסק וראשיה — ר' צבי בנקיר וישראל רכטרמן.

משקמה התנועה הציונית בראדומסק היה ר' שלמה אחד מפעי־ליה החשובים ביותר. ועורר בכך את התנגדותם הנמרצת של הקנאים לגביו. תחילה ידעו על ציוניותו רק ידידיו הנאמנים ביותר, שהיו מתאספים בביתו כדי לשמוע מפיו על הנעשה בציונות. הוא חתם על השבועון הציוני הראשון „די וועלט", שהופיע בווינה והקריא לידידיו את המאמרים שהתפרסמו שם. בסופו של דבר לא יכול הענין להישאר בגדר סוד ולעיני כל נתגלה, כי בראדומסק נוסדה אגודה ציונית ובראשה עומד לא אחר אלא החזן שלמה זאַקס. נקל לשער את הרעש שידיעה זו הקימה בעיר. החסידים ובראשם הפרנס שץ (בעל בית־מסחר לנייר) הציעו להחרים את החזן. לשיא הגיעה ההתרגזות כשנתפרסם ב„די וועלט" מאמרו של שלמה זאקס, אז קרא שץ תיכף לאסיפה את נכבדי העיר ובה הוחלט לדרוש ממנו שיפסיק בפרסום מאמרים ב„די וועלט" ולהסכים לכך שבשבת אחר הקריאה יכריז השמש כי החזן חזר בתשובה ועזב את האגודה הציונית, אחרת יוכרז עליו חרם. תשובתו היתה נמרצת — הוא לא יסכים לעולם לעזוב את התנועה הציונית ועם זאת „הרגיע" את הנכבדים שהוא עומד לעבור ללובלין והראה להם את חילופי־המכתבים עם קהילת לובלין, שהסכימה לכל תנאיו. בשמעם את הודעתו נפלו הנאספים ברוחם וחזרו מהם מדרישותיהם.

ר' שלמה זאקס המשיך בפעילותו הציונית ביתר מרץ ונסע בגלוי לקונגרסים אם כי לא כציר, כי האגודה בראדומסק היתה קטנה מדי שתיוצג ע"י ציר. בקונגרסים האלה התידד עם ד"ר הרצל ובכל עונת־קיץ לקח חופשה, כדי לנסוע לווינה ולהתראות אתו שם. הידידות בין החזן הראדומסקאי לבין המנהיג הציוני הגדול היתה גדולה מאד ועל כך תעיד העובדה הבאה:

כשתיכנן הרצל את נסיעתו המפורסמת למיניסטר הרוסי פלבה החזיק את הדבר בסוד כמוס. שני אנשים בלבד ידעו על הנסיעה הזאת — נחום סוקולוב ושלמה זאקס. כשיצא הרצל לדרכו מווינה שלח מברק לשלמה זאקס והודיעו, כי בשעה 2 בלילה יעבור האכספרס על פני ראדומסק. זקס כמובן יצא לקבל את פני הרצל ומשנכנס לקרון מצא את ד"ר הרצל ואת סוקולוב והצטרף אליהם בנסיעתם.

כשחזר לאחר כמה ימים לראדומסק וספר על נסיעתו עם הרצל לפטרבורג, באו אליו הציונים בטענה על שהעלים מהם קודם לכן את הדבר.

ר' שלמה זאקס יצא בשנת 1911 לברלין, לשם ניתוח, ושם נפטר. האדמו"ר ר' שלמה־חנוך מראדומסק נסע במיוחד להלוויתו בברלין.

★

אינעם קרייז פון פאַמיליע און גאָר נאָענטע באַקאנטע פלעגט מען וועגן שלמה זאקס דערציילן דעם קומענדיקן עפיזאָד:

אויף אַ חתונה ביי גאָר רייכע יידישע אַרענדאַטאָרס אין די גיטער פון קניאַזש לובאָמירסקי. האָט זיך באַטייליקט דער קניאַזש און די קניאַגיניע. וועג פון אונטער דער חופה האָט זיך צעטראָגן דער הילכיק־לירישער קול פונעם חזן שלמה זאקס בעתן זינגען די ברכות, האָט די קניאַגיניע נישט געקענט פאַרבאַרגן איר בולטע איבעראַשונג. צו מאָרגנס האָט דעם קניאַזשס אַ קאָרעטע געבראַכט שלמה זאקס אינעם פריצישן פאַלאַץ, דאָרט האָט די קניאַגיניע אים געבעטן אויסצופירן אַ ריי אַריעס פון באַקאַנטע אָפּערעס און זי האָט אים אַקאָמפּאַנירט אויף קלאַוויר.

וועג נישט דאָס דרוק פון באַקאַנטע, וואָלט שלמה זאקס צוריק־געשיקט דעם קניאַזשס קאָרעטע און נישט געפאָרן אין פריצישן פאַלאַץ... אָבער וועג דער קניאַזש האָט אים נאָך דעם אַריין־קאָנצערט פאָרגעלייגט צו שיקן אויף זיין קאָסטן סטודירן אויפן וואַרשעווער קאָנסערוואַטאָריום, האָט שלמה זאַקס זיך נערוועז אויפגעהויבן און גיך פאַרלאָזן דעם פריצישן פאַלאַץ...

רנה זומבק (זאַקס)

לאכמאן מנדל

ר׳ מנדל זצ״ל, כל מי שבא במחיצתו, הכיר בו כי היה מתלמידיו של אברהם אבינו, כי היה מחונן בשלוש המידות שמנו חכמים בהם: עין טובה, ורוח־נמוכה, ונפש שפלה. את מידת טובו קשה להגדיר. הוא לא היה מאלה המטיבים עם אחרים שהם באים ומבקשים מהם טובה ואינם יכולים להשיב ריקם. לא כן. הוא חיפש יהודים כדי להיטיב עמם, כדי לעזור להם ולתמוך בהם, להעמידם על רגליהם שהתמוטטו, והכל בהסתר. לא למען רכוש לו פרסום, לא למען הנחיל כבוד לעצמו, כי אם מפני שהיתה בו עין טובה, ומה שהיה לו מרכושו לא ראה כקנין פרטי אלא כגבאי של צדקה שהוטל עליו מן השמים והופקד בידו רכוש, למען חלקם לעניים ולכל הזקוק. ולכן כשעזר לאדם עזר לו בעין טובה ומתוך שמחה של מצוה. הוא לא הלך הביתה בשבת מבית הכנסת בלי שיבוא לשולחנו אורח, ואם לא מצא אורח בבית־התפילה של חסידי אלכסנדר וסטרוקוב, שם התפלל — הלך לחפש אורח בבית תפילה אחר.

לא עבר עליו יום שלא יקיים מצוות צדקה לא בלב לעניים החוזרים על הפתחים, אלא בעיקר לאלה שמטה ידם. והוא עשה זאת ברוח נמוכה בענווה שהנתמך והנעזר לא הרגיש כלל שנעשים לו טובה. כי ר׳ מנדל לא ראה בהטבתו לאחרים, טובה לשני אלא להיפך טובה לעצמו. כי הרי לא את שלו הוא נותן, כך טען תמיד וזה בא לידי ביטוי במכתביו לבניו בארץ, שתמיד היה מודיע להם בשמחה רבה על כל פעולה טובה שעשה לכלל ולפרט והדגיש שאשרו רב שזכה להיות שליח מצווה, שליח נאמן לשולחו ב״ה, כי מידו הכל. והוא בעצמו, למרות שפיזר הרבה מרכושו, היה אדם אמיד, אבל יחד עם זה היה נפש של אדם שלא הלך בגדולות, לא בדירתו, לא בלבושו ולא בשום מותרות. הוא ״ביזבז״ את כספו רק למצוות ולמעשים טובים, להרבות תורה וגמילת חסדים. לדברים אלה לא קימץ כספו ונתן ביד רחבה ובנפש חפצה.

הוא היה מאמין אמיתי. האמין בד׳ ובתורתו והיתה לו אמונת־חכמים ללא סיג וגבול. בהם התייעץ גם במילי דעלמא וגם במילי דשמיא.

הוא ראה את העולם הזה כפרוזדור בלבד. וזאת לא היתה אצלו ראייה בעלמא, בכל רמ״ח אבריו היה חש ומרגיש את הפרוזדורות שבעולם הזה והיה כולו קודש להתקין עצמו בפרוזדור בכדי להכנס לטרקלין. ואף על כך הוא כותב לבניו, כשמבשר להם על מצווה זו או אחרת שעלה בידו, בין אם זו כתיבת ספר תורה, אם זה בנין הכנסת־אורחים, אם זה עזרה לישיבות, הוא מדגיש כי הרי בכל זה אין משום טובה לאחרים כי אם לעצמו: התקנה בפרוזדור לשם כניסה לטרקלין.

כשנצטווה לצאת לריפוי למעינות־רחצה בחו״ל, נפרד ממשפחתו כאילו הוא נוסע לקיים את צווי הרופאים, אולם הוא שם פניו לחפץ־חיים זצ״ל וישב שם כמה שבועות כדי ״לקנות שלימות״ ומידות טובות מבעל־חפץ־חיים, זצ״ל.

היה אדם חלש וכמה שנים אף סבל יסורים, אולם הוא קיבל הכל באהבה באמונתו העמוקה שיסורין ממרקין. במכתב אחד לבניו הוא מספר בין השאר שאין הוא מודאג ממחלתו, כי עוד לפני הרבה שנים התחיל להכין לו צידה לדרך במצוות ומעשים טובים כפי יכולתו ולמעלה מזה, ומה יש לו לדאוג ממחלתו, אם הגיעה שעתו לעבור לטרקלין יבוא מצויד, אלא בינתים הוא סובל יסורין הרי הם ממרקין עונותיו.

כמה היה מלא שמחה שבשעת המלחמה הראשונה זכה לרכוש אתרוג בהון תועפות בכדי שיוכל לקיים הוא וביתו מצוות נטילת לולב ולזכות בו את הרבים, כמעט את כל תושבי רדומסק שרצו לברך על האתרוג. לא היה גבול לשמחתו, פניו אורו ושבעו נחת, היה בזה שקוי לעצמותיו מבחינה גופנית ורוחנית כאחד.

הוא לא סבל לשמוע לשון־הרע ורכילות ובמידה שהיו עיתותיו בידו היה מקדיש אותם ללמוד בתורה. ולמרות שהיה סוחר גדול ועשיר קבע עתים לתורה, כי אהב לא רק לומדי תורה אלא גם בעצמו למד. והיה תלמיד חכם, חסיד ובעל מידות. הלימוד היה לא רק לשם ידיעה אלא בעיקר לשם עשייה. גדול התלמוד המביא לידי מעשה. והוא הרבה ללמוד ולעיין בספרים בכל שעות הפנאי בכדי לדעת כיצד להתהלך בעולמו של הקדוש־ברוך־הוא, כי בזה שם כל מעייניו; מה יעשה האדם בעולם הזה ויידבק במידותיו של הקב״ה; מה יעשה האדם בפרוזדור כדי שיכנס לטרקלין.

בכל נפשו ובכל מאודו היה מקיים: ״הדבק במידותיו״. כולו היה רחום וחנון, טוב ומטיב. ביתו היה פתוח לרווחה, וקול התורה היה נשמע בו.

ועל ידו עמדה רעיתו האצילה פעסיל ע״ה שהיתה דורשת ממנו לשים לב גם לעצמו לבריאותו ולשמור על נפשו. אולם משראתה שכל מצווה הבאה לידו מוסיפה לו בריאות גופא ונהורא מעליא, עמדה לימינו ועזרה לו לקיים כל מצווה שבאה לידו ללא החמצת פנים. רגילה היתה בפיו האימרה החסידית: מצווה הבאה לידך אל תחמיצנה, אל תעשה אותם בפנים חמוצים. הוא קיים את צוו התורה ואל ירע לבבך בתתו לו, הוא נתן בסבר פנים יפות. הוא עודד את המקבל, את הזקוק, ניחם אותו והרבה פעמים גם יעץ כיצד להחלץ מן המיצר.

שמו הטוב הלך לפניו. בית ר׳ מנדל לאכמאן היה מפורסם לא בעירו בלבד כי אם גם בסביבה, כי נודעה ברבים לתהילה מידת טובו של ר׳ מנדל לאכמאן הטוב והמטיב.

הוא נולד ברדומסק לאביו החסיד ר׳ ירחמיאל נכדו של ר׳ ישראל לאכמאן מזאלושין ונכדו של הרב הצדיק ר׳ יעקב אהרן מזאלושין, שהיה אחר כך רב באלכסנדר. אף אשתו פעסיל היתה מגזע חסידים, בתו של החסיד המפורסם ר׳ שמואל רעדליך זצ״ל מטומשוב, תלמיד חכם מופלג מחסידי ראדזין.

ר׳ מנדל לאכמאן וביתו, הליכותיהם בחיים, מידותיהם הטובות ישמשו לעולם כדמות של האדם מישראל השלם. ר׳ מנדל היה האדם הישר והיהודי הכשר.

ש. ז. שרגאי

*

לפני שמזכירים את ר׳ מנדל לאכמאן צריכים להזכיר את דברי המשנה: ״כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו, חכמתו מתקיימת וכל שמעשיו מרובה מחכמתו, וכו׳״. דברים אלה יפים לגבי ר׳ מנדל, שכן

לא היה דבר שבצדקה שר׳ מנדל לאכמאן לא לקח חלק בו מתוך מידת נדיבות שירש מאביו ר׳ ירחמיאל ז״ל, לא ניתן לתאר את מידת נדיבותו. כל קשי יום וכל איש דחוק מצא אצלו סעד, בעל גמילת חסד גדול היה. והוא שהעמיד בית הכנסת־אורחים, בנין גדול ומפואר עם חדרים הרבה ושקד על כך שלא יחסר בו דבר. האורחים שבאו בצל קורת בית הכנסת־אורחים, לא יצאו מעולם רעבים והוא שסיפק להם צרכיהם. מדי מוצאי שבת היה מופיע סועד בחברתם ודואג להספקת פחמים למען יחם להם. הקמצנים היו אומרים שבגלל ר׳ מנדל לאכמאן באים אורחים לעיר.

בפולניה היה מנהג המקום שהאורחים באים לביה״כ או לבית ההסידים ומשם היו שולחים אותם לבתים שונים שבעיר כדי להתארח שם בשבת. ר׳ מנדל לאכמאן היה מזמין תמיד לביתו אורחים לרוב. אני בתפקידי כגבאי הייתי מתנגח עמו כיון שרציתי לשלוח אורחים גם לבתי יהודים אחריו ואף הבנתי שהדבר עשוי להקשות בבית, שכן אשתו היתה חייבת לטרוח עבור האורחים נוסף על עבודתה כחנוונית. זכורני פעם, כשלא הגיעו לחג הפסח אורחים וקשה היה לו ללכת הביתה בלי אורח, בא אלי והבטיח לי „קידוש״ אם אשיג בשבילו אורח. משהבאתי לו אורח לביתו בליל הסדר, קרנו פניו משמחה, שכן עתה יוכל לומר בלב שלם „כל דכפין ייתי ויאכל״. ירא שמים גדול היה וכל מעשיו היו מחושבים. זכורני שביקשנו פעם את ר׳ מנדל לאכמאן להתפלל מנחה של יו״כ והוא ערך את התפילה בעל פה בלי מחזור, שכן בעל זכרון גדול היה. הוא היה מחסידי וורקו ולאחר פטירת האדמו״ר מאלכסנדר נסע לבעל ה„חפץ חיים״ שנתרשם מספרו ואותו ביקש לבחור לו לרבי ולקיים בכך המשנה: „עשה לך רב״...

הוא בא לרדין וחיכה עד שנתנו לו להכנס. משנשאל למה בא, אמר שבחר לו את בעל ה„חפץ חיים״ לרבי. אמר לו ה„חפץ חיים״: אספר לך סיפור — פעם אמר המלך להכין לו מקום בו ישב אחת לשבוע ויקבל את אלה שיבואו אליו בבקשות ויענה להם בחיוב. וככה היה יושב המלך מדי יום ששי בשבוע בבית גדול ורחב והיה פותח דלתותיו לרחוב. פעם שמעו השוטרים רעש ממקום מסויים בבית. רצו לשם ומצאו איש בעל לבוש קרוע נכנס מבעד לארובה. הם חשבו אותו לרוצח וכששמע המלך הרעש באולם שאל לפשר הדבר ואמרו לו אדם חדר לבית מבעד לארובה וחושדים בו שהוא רוצח. אמר המלך להביא את האיש לפניו ושאל אותו לפשר הדבר. אמר האיש כי יש לו בקשה למלך. הסתכל המלך באיש ואמר לו: שוטה שבעולם, הלא אני יושב כל הזמן ומחכה שיבואו, לשם כך הכינותי אולם גדול וכניסה רחבה ולמה זה נכנסת דרך הארובה? — מה אותו אדם אף אתה כך. כתוב „קרוב ה׳ לכל קוראיו״, וקרוב אליך ואתה יכול לדבר אתו ולמה לך שתדלנים?

לא לכלה עניה אחת היה ר׳ מנדל מסלק נדוניה, ואולי בזכות זאת זכו שני בניו להינצל ולבוא לארץ. תשוקתו לארץ היתה לאין גבול ובאחרית ימיו השתדל לבוא ולא עלתה בידו. נספה בשואה הוא ואשתו ובתו ובני־משפחתה.

יהודי שלם היה ר׳ מנדל לאכמאן, עסק בתורה ובעבודה ובגמילת חסדים בכל נפשו ובכל מאודו. רגיל היה לומר „תן לו משלו״. מידותיו היו תרומיות להפליא. זכותו יעמוד לזרעו.

יחיאל ויינטרוב

רובינשטיין נח

ר׳ נח שוחט נולד בפשדבוז׳ בשנת תקצ״ה (1835) לאביו ר׳ אליקים שו״ב, שנתמנה אח״כ לשו״ב ראשי בעיר לובלין. ר׳ נח נפטר בראדומסק בשנת תר״פ (1920).

לפני שר׳ נח נתמנה על־ידי בעל „תפארת שלמה״ לשו״ב בראדומסק (בשנת תרכ״א) היה בעיר רק שו״ב אחד, ר׳ מיכאל שוחט הידוע. פעם כשר׳ מיכאל הביא לר׳ שלמה את החלף כדי להוכיח, כי חד וחלק הוא, התאונן לפני הרבי על הפרנסה שהיא לקויה. ענה לו הרבי: „אם אתה מתאונן על פרנסה, סימן הוא שיש צורך בראדומסק בשוחט נוסף...״ אמר ועשה: שכר בעל־עגלה ושלח אתו שליח מיוחד לפשדבוז׳ להביא משם את ר׳ נח שנתמנה על־ידי הרבי לשוחט בראדומסק.

ר׳ נח היה חתנו מזווג ראשון של ר׳ יעקלה מווידמה וכידוע היה ר׳ יעקלה מווידמה תלמידו וידידו של הרבי בעל „תפארת שלמה״. ומה שקרה לר׳ נח בזמנו של בעל „תפארת שלמה״, קרה לבנו הניך שוחט בזמנו של בעל „חסד לאברהם״, שמינה אותו לשוחט בעירנו. מינוי זה עורר התנגדות רבה בין חסידי אלכסנדר וכדי למנוע מחלוקת בעיר נסע הרבי אתו לבית המטבחיים ועמד לידו בשעה ששחט שחיטה ראשונה. בעל „חסד לאברהם״ הוא גם ש׳יעץ לר׳ נח שוחט ללמד את בנו הניך שחיטה והבטיח שימנה אותו לשוחט בראדומסק. מה שהבטיח קיים וכל מתנגדיו של השוחט החדש ענו בעל כרחם „אמן״ מפני כבודו של הרבי.

על תמימותו ויושר לבו של ר׳ נח שוחט, ניתן ללמוד ממעשה שהיה.

כידוע, היה עוד ר׳ נח שוחט אצל ר׳ מנדלי מקוצק. אחר פטירתו של ר׳ מנדלי נסע להרי״מ לגור ולר׳ הניך מאלכסנדר ואח״כ לבעל „שפת אמת״. פעם קיבל ר׳ נח טלגרמה מבעל „שפת אמת״: „לבוא תיכף ומיד לגור״, מובן שברכבת הראשונה נסע לשם. כשבא לבית הרבי ראה אותו יושב ליד השולחן וסביבו כמה רבנים ונראה היה שמתנהלת מעין ישיבה. הרבי נתן לר׳ נח שלום ואמר לו: „טוב שבאת, אני מחכה לך. לך לאכסניה זו וזו, שם מחכה שוחט, נסה אותו אם ראוי הוא לשמש בתור שו״ב בוורשה הבירה״.

ר׳ נח הלך כמובן תיכף לאכסניה כמצוות הרבי, שהה שם כמה ששהה ושכחזר לביתו של הרבי מצא אותו יחידי בחדרו. שאל אותו הרבי: „נו, איך נראה בעיניך השוחט, האם ראוי הוא לפי דעתך לאותה אצטלא?״ ענה ר׳ נח: „הבר־נש אינו מוצא חן בעיני״. „למה — שאל הרבי — האם אינו בקי בהלכות שחיטה, או שאינו מומחה לחד וחלק?״ — „לא זאת, הוא יודע פרק בהלכות שחיטה וגם בקי בהשחזת סכין השחיטה״ — ענה ר׳ נח. „אם כן — שאל הרבי — למה אינו מוצא חן בעיניך?״ — „לא אוכל לבטא זאת במלים — ענה ר׳ נח — אולם הוא לא נראה לי כלל״. „והנה — אמר הרבי — הרבנים שאותם ראית יושבים כאן המליצו עליו שהוא אדם כשר וירא שמים. מלבד זאת קיבלתי כמה מכתבי המלצה עליו לטוב״. „רבי — השיב ר׳ נח — אני אמרתי מה שהיה עם לבבי; אינני מתפעל מרבנים, ההוא לא נראה לי כלל וכלל״.

רק אז גילה לו הרבי את כל לבו ואמר: „משום כך שלחתי לקרוא לך, כי כזאת היא גם דעתי, אבל הרבנים כמעט ששכנעו אותי. חשבתי שמא טועה אני, אבל ידעתי שאתה היית בקוצק, לא תעשה שקר בנפשך ותגיד את האמת שבלבבך. יישר כוחך, וסע בשלום הביתה״.

טוביה רובינשטיין

עסקנים מפלגתיים – פארטייאישע טוער

אורבאך איטשע

איטשע אורבאך, דער באשיידענער היטן־מאכער, וואלט זיכער אַדורכגעמאַכט זיין לעבן ווי אַנדערע הונדערטער פֿאלקס־מענטשן אין ראדאָמסק, ווען נישט דער פאַקט, וואס ער איז דערצויגן געוואָרן אין אַ היים ווו מען האָט געריידט פויליש. דער דאָזיקער פאַקט האָט באַווירקט, דאָס איטשע אורבאך איז לאַנגע יאָרן געווען דער פאָר־שטייער פון די יידישע ארבעטער אינעם ראַדאָמסקער שטאָט־ראַט.

געווען איז דאָס באַלד נאָכן ערשטן וועלט־קריג, ווען אין אומ־אַפהענגיקן פוילן זענען פאַרגעקומען די ערשטע דעמאָקראַטישע וואַלן צו די אַרטיקע זעלבסט־פֿאַרוואַלטונגען. לויט דער וואַל־אָר־דינאַציע, האָט אַ קאַנדידאַט אויף אַ ראַטמאַן געמוזט אַלט זיין לכל הפחות 30 יאָר, און אין די רייען פון דער „פועלי־ציון"־פאַרטיי אין ראַדאָמסק זענען אַ סך אַזעלכע חברים נישט געווען. איז טאַקע דער גורל געפאַלן אויף דעם סימפאַטיקער פון דער ציוניסטישער אַרבעטער־באַוועגונג איטשע אורבאך, וועלכער איז שוין געווען עלטער פון 30 יאָר און האָט גוט באַהערשט די פוילישע שפראַך. ער האָט גערן אַנגענומען דעם פאָרשלאָג און צוזאַמען מיט אַנדערע חברים איז ער געווייזלט געוואָרן אינעם ערשטו שטאָט־ראַט פון ראַדאָמסק.

יאָרן לאַנג איז אים אויסגעקומען צו קעמפן פאַר די נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע רעכט פון יידישן אַרבעטער און נישט לייכט איז געווען דער קאַמף. מען האָט געמוזט שטרייטן נישט נאָר מיט דער אַנטיסעמיטישער פאָרשטייערשאַפט אי־ן שטאָט־ראַט, אַפילו אויך מיט די „חברים" פון דער פוילישער סאָציאַליסטישער פאַרטיי פ.פ.ס. און אַנדערע. איטשע אורבאַך האָט זיין שליחות דערפילט מיט גרויס אחריות און איבערגעבענהייט. אַלע זיינע אַרויסטרעטונגען אויפן פאָרום פונעם שטאָט־ראַט און אין די קאַמיסיעס זענען שטענדיק גע־ווען דורכגעדרונגען מיט אַ געפיל פון נאַציאָנאַלן שטאָלץ און סאָ־ציאַלער באַוווסטזינקייט. איטשע אורבאַך האָט זיך נישט געבויגן אפילו דעמאָלט ווען די דיקטאַטאָרישע „אָזאָן"־קליקע האָט געהערשט מיט שטאַרקער האַנט קעגן דער יידישער באַפעלקערונג און דער־פאַר האָט ער שטענדיק געהאַט דעם צוטרוי פון דעם יידישן ווייל־עלער.

ד. ק.

איצקאוויטש חיים

חיים איצקאָוויטש, דער אַרבעטער און פאָלקס־מענטש, איז אין די יאָרן פונעם ערשטן וועלט־קריג געווען אַן אָנגעזעענסטער חבר פונעם „בונד". צוזאַמען מיט זיין חבר ווייגער, האָבן זיי געפירט דאַמאָלט די בונדישע אַרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק, אַבער טראָץ די פאַרטייאישע אונטערשיידן, זענען זיי געווען פערזענלעכע פריינט פון די ציוניסטישע אַרבעטער־עסקנים. עס האָט דאַן אַבסאָלוט נישט געשטערט, אַז אין דעם הויז פון דער „פועלי־ציון"־פאַרטיי זאָלן די אויבן דערמאָנטע בונדישע חברים געהאַט געפירט פאַר־האַנדלונגען מיט זייערע קעגנער.

אַזוי זענען אַדורך יאָרן. חיים איצקאָוויטש איז שפעטער אַוועק אין אַנדערע פאָליטישע וועגן. אין סעפטעמבער 1942 איז ער אין ראַדאָמסקער געטאָ געלעגן שווער קראַנק און מיט האַלב־אויסגעלאָ־שענע אויגן געריידט וועגן די אַמאָליקע יאָרן, וועו די יידישע יוגנט האָט געהאָפט אויף אַ שענערער און בעסערע וועלט און אין דער רעכטונג געווידמעט איר גאַנצע ענערגיע...

ד. ק.

אייזען אברהם־בינם

אברהם־בינם אייזען נולד בשנת 1905, לאם חוה ולאב יצחק, שהיה סוחר זעיר של בדים ודברי־סידקית. האב היה איש חסיד וירא־שמים, חסיד נלהב של „חצר" אלכסנדר, ובהיוולד בנו זה — פרץ ויכוח במשפחה: מה השם יינתן לילד? אבי האם ר' יוחנן, הגבאי הראשון אצל הרבי „כנסת־יחזקאל", עמד על־כך, שהילד יקרא בשם אברהם, על שם הרב הצדיק והגאון ר' אברהם, הנודע בשם „חסד־לאברהם". ואילו אבי הנולד, ר' יצחק, עמד על־כך, שהילד יקרא על שם הרבי מפשיסחה, ר' שמחה־בינם, אף הוא צדיק־וגאון נודע, מיוחס ונערץ בעולמם של החסידים. השם שניתן לילד הוא איפוא צירוף של פשרה, על שמותיהם של שני הצדיקים־הגאונים: אברהם־בינם.

רחשי הלב של המשפחה, בהיוולד אברהם־בינם, שייעודו להיות רב צדיק־גאון, — לא נתאמתו. הילד עשה, אמנם, תקופה ארוכה ב„חדר" ואף היה מחובשי ספסל ה„ישיבה", אולם כבר מצעירותו הלך לבו שבי אחרי מכמני העולם הנאור. עוד בהיותו לבוש ב„יופי־

צע״ של משי וחבוש ״קאַשקיעט״ של קטיפה לראשו, היה מתחמק בימי־שבתות מ״השטיבל״ (בעת קריאת־התורה) ורץ להשתתף באסיפה של ״החלוץ״ ו־צ.ס.״ חוזר לאחוי־מכן לתפילת ״מוסף״ לצדו של אביו.

בגיל צעיר הצטרף אברהם־בינם ל״החלוץ״ והיה אחד מ״הר־ביעיה״ שייסדה את ״החלוץ״. כן היה ממארגניה הראשונים וממיסדיה של תנועת ״צעירי־ציון״ (צ.ס.). תוך תקופה קצרה רכש לעצמו אהדה והוקרה בשורות התנועה ונבחר לשמש בה בתפקיד המזכיר. בתוקף תפקידו זה פעל רבות בכל שטחי החיים הציבוריים בעיר והעלה במידה רבה את הרמה ואת ההישגים של הפעולה הציונית בתוכה, בעיקר למען קרן־קיימת וקרן־היסוד.

במפלגה האמוחדת היה עם הפעילים שעמדו בראש המפלגה מאז היווסדה בשנת 1925 ועד ליומו האחרון, במשך 15 שנה רצופות. בשנת 1931, לאחר שאביו נפטר והוא הטיל על עצמו את כל העול של קיום המשפחה, לא ניתק אברהם־בינם את קשריו עם התנועה והמשיך לשאת גם בעול שלה. בשלהי שנות השלושים נשאר הוא כמעט היחידי מבין הוותיקים לשאת בעול התנועה, מצא שפה משותפת עם הדור הצעיר שהצטרף אליה והוכר על־ידי הצעירים כמנהיג הבלתי־מוכתר של ״פועלי־ציון״ (צ.ס.) בראדומסק, זו המפלגה שתפסה באותה תקופה את המקום הראשון בקרב הציבוריות היהודית בעיר.

בשנת 1938 נבחר אברהם־בינם ע״י מפלגתו לשמש נציגה בוועד הקהילה היהודית, ובשנת 1939 נבחר מטעם הרשימה המאוחדת של מפלגתו ושל ״פועלי־ציון״ (שמאל) לשמש נציגם במועצה העירונית הכללית. בבחירות אלה למועצה העירונית זכו המפלגות הסוציאליסטיות לנצחון גדול וקיבלו ביחד 2/3 מכלל מספר המנדטים במועצה. אברהם־בינם נועד אז, על־ידי שתי המפלגות הציוניות־סוציאליסטיות הנ״ל, לשמש גם כנציגן בהנהלת העירייה (בהנהגת ה־פ.פ.ס.). אולם השלטונות הפולניים פסלו את הבחירות, בגלל הפחד מפני שלטון סוציאליסטי בעיר, ובינתיים פרצה המלחמה בין פולין לגרמניה.

בשנת 1941 הפעילו השכבות העממיות בעיר לחץ על אברהם־בינם, שיצטרף כחבר במועצה היהודית בגיטו („יודענראַט״). לאחר שידולים רבים הוא נאות לקבל על עצמו תפקיד זה ועשה רבות להקלת המצוקה הכלכלית והדכאון הנפשי, ששררו בגיטו. בעת חיסול הגיטו (1942), ניתנה לו האפשרות להישאר בעיר, הוא ומשפחתו, עם אותה הקבוצה הזעומה שהגרמנים החליטו להשאירה בראדומסק. אולם אברהם־בינם דחה את האפשרות הזאת, בהצהירו: „את מיטב שנותי עשיתי עם כלל יהודי העיר ואני אעשה איתם גם בדרכם האחרונה״.

אברהם־בינם אייזן בחר את הדרך למחנה־המוות טרבלינקה, שם נספה יחד עם אשתו רבקה־מלכה לבית לנדוי (היתה עסקנית פעילה למען קרן־קיימת) ובתם שרה׳לע, שטרם מלאו לה שלוש שנים...

זאב ס. — שמשון ג.

אלעבארדא אלי

ער איז געבוירן געווארן אין יאָר 1880 אין טאָמאַשאָוו־מאַזאָוויעצק, געלערנט אין דער ישיבה אין לאָדזש און גאָר פרי באקומען היתר־הוראה. צו אים אין בית־מדרש זענען אָבער דערגאַנגען די אַפּיקורסישע געדאַנקען, וואָס עס האָבן געמוסען פאַרשפרייטן די יידישע וועבער און אַנדערע בעלי־מלאכות. איז אלי געזעסן וויייטער ביי דער אָפענער גמרא, און בגנבה אויך אַריינגעקוקט אין די „טרי־פהנע״ ביכלעך, וואָס ער האָט געהאַלטן ביי זיך בסוד. וועז דער סוד איז אויפגעדעקט געוואָרן האָט מען דעם יונגן וויייל־לערנער פאַרטריבן פון בית־מדרש. מ׳האָט אים באַלד חתונה געמאַכט, כדי ער זאָל נישט נאָך מער אַראָפּ פון דרך־הישר. באַזעצט האָט מען אים אין ראַדאָמסק, ווו ער איז אויך באַזאָרגט געוואָרן מיט פרנסה — אַ קאָלאָניאַל־קראָם.

אָבער איין מאָל אַ רעוואָלוציאָנער — שטענדיק אַ רעוואָלוציאָנער. אלי אַלעבאַרדא איז טאַקע אויסערלעך געבליבן אַ יידּ, ווי אַלע יידן: אַ לאַנגע קאַפאָטע, אַ קליין חסידיש היטעלע און אַ לאַנגע, שיינע געלע באָרד; אַ פאַרמעגלעכער באַלעבאַטישער יידּ, מיט אַ פרוי, 2 זין און 3 טעכטער — און פאַרט נישט דער זעלבער ווי אַלע.

אין די צאַרישע צייטן האָט ער זיך באַטייליקט אין די סאַמע פאַראַנטוואָרטלעכסטע און געפערלעכסטע אַרבעטן, נישט איין מאָל האָבן זשאַנדאַרמען געמאַכט וויזיטן ביי אים. זיין לעצטע אַרבעט אויף דעם געביט איז געווען, דאָס „אַרגאַניזירן די גרעניץ״ פאַר די דעלע־גאַטן צום 8־טן צוזאַמענפאָר פון „בונד״, וואָס האָט זומער 1914 געזאָלט פאַרקומען אין ווין. און איז צוליבן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה ניט פאַרגעקומען.

זיין פאַרבינדונג מיטן „בונד״ האָט אַלעבאַרדא דעמאָנסטרירט אָפן. אין דער רעוואָלוציע־צייט אַרום 1905, פלעגט ער אויף גאַנצע טעג פאַרלאָזן זיין געשעפט, פאַרברענגען אויף „דער בערזע״ אַדער מאַרשירן אין דעמאָנסטראַציעס און קעמפן קעגן די דראַגונער און קאָזאַקן. ער האָט אויך ניט געמאַכט קיין סוד פון זיין אַפּיקורסות און געפירט אַ קאָנספיראַטיוועט פריי לעבן.

פונדעסטוועגן האָט מען אים אין די יינגערע יאָרן פון־צייט־צו־צייט געזען שבת אין דער פרי גיין מיטן טלית־זעקל אונטערן אָרעם. זיין וועג האָט געפירט אין אַ קאָנספיראַטיווע דירה, דאָרט האָבן שוין געוואָרט זעלנער פון ראַדאָמסקער גאַרניזאָן. מיט אַ שמייכל אויף זיין פנים האָט ער פון טלית־זעקל אַרויסגענומען פעקלעך רעוואָלוציאָנערע אויפרופן צום מיליטער, וואָס די מיטגלידער פון דער געהיימער מיליטעריישער אָרגאַניזאַציע האָבן פאַרשפרייט אין די קאַזאַרמעס.

די גאַנצע צייט איז ער געווען אַקטיוו אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, געהאָלפן יעדן נויטבאַדערפטיקן, געוועז דערביי באַשיידן ביז גאָר און פלעגט פראָטעסטירן, וועז מ׳האָט אים געפופן „רעב אלי״ („רופט מיך ניט רעב״ — פלעגט ער זיך בייזערן).

די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט אלי־באַרדאַ זיך באַזעצט אין טשענסטאָכאָוו. וועז די דייטשן האָבן פאַר־נומען די שטאָט און אָנגעהויבן זייער טעראָר־הערשאַפט, האָט דער אַלטער רעוואָלוציאָנער זיך געשטעלט אינגאַנצן אין דינסט פון דער אונטערערדישער בונדישער באַוועגונג. אויפן בוידעם פון זיין הויז האָט ער אייגעמויערט אַ גוטן ראַדיאָ־אַפּאַראָט, כדי די יידישע באַ־פעלקערונג זאָל קאָנען וויסן וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט. ער

האָט זיך ענערגיש פאַרנומען מיט פאַרשפרייטן די געהיימע אויפרופן פון אונטערערדישן „בונד".

דאָ איז אָבער געשען אַ מכשול. אַ פּוילישע פרוי, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן צעפירן אויפרופן פון אונטערערדישן „בונד", איז אַרעסטירט געוואָרן. און זי האָט דערביי אַרויסגעגעבן אַ טשענסטאָכאָווער טויער. פון דעם טויער, וועמען די „געסטאַפּאָ" האָט שרעקלעך געפּייניקט, איז מען געוואָר געוואָרן, אַז אַלעבאַרדאַ האָט אַ שייכות צו דעם ענין. מ'האָט געפאָדערט פון „יודענראַט", אַז ער זאָל צושטעלן אַלעבאַרדאַן, אָבער אַ פריינט האָט אים געלאָזט וויסן, אוּן ער איז אַוועק פון שטאָט. ביים געזעגענען זיך מיט זיין פאַמיליע, זענען זיינע לעצטע ווערטער געווען אַן אָנזאָג, נישט צו טראָגן קיין פאַרדרוס אויף דעם אַרעסטירטן חבר, ווייל מען האָט אים אַרויסגעריסן די נעגל, אָנגעטאָן אַנדערע ווייטאָגן אוּן ער האָט פשוט נישט געקאָנט אויסהאַלטן.

אלי אַלעבאַרדאַ איז אַוועק קיין פעטריקאָוו, קיין סילעזיע אוּן לסוף קיין ווארשע, ווו ער האָט ווידער זיך פאַרבונדן מיט דער אונטערערדישער בונדישער באַוועגונג. אין ווארשעווער געטא, ווו ער האָט געלעבט אונטערן נאָמען „אַלפּע", איז אים געלונגען צו פאַרבלייבן ביזן סוף פון געטא־אויפשטאַנד (אין 1943), דאָן דאָרט איז ער אַרויס אויף דער „אַריענער" זייט. אַ דאַנק דער אונטערערדישער פוילישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי (פ.פ.ס.) האָט ער זיך אויפגעהאַלטן צווישן די פּאָליאַקן ביז סוף זומער 1944 ווען ס'איז אויסגעבראָכן דער ווארשעווער אויפשטאַנד.

בעת דעם דאָזיקן אויפשטאַנד איז פאַרשווונדן געוואָרן יעדער שפור פון דעם אייגנאַרטיקן יידישן רעוואָלוציאָנער אַלי אַלעבאַרדאַ, וואָס האָט אין די יונגע יאָרן זיך געגרייט צו ווערן אַ רב. ער האָט זיין לעבן אַוועקגעגעבן אין קאַמף קעגן דעם אוממענטשלעכן נאַצישונא.

א. צ.

גאלד דוד און נחמן

גאָלד נחמן

בעת ראָדאָמסק איז באַזעצט געוואָרן דורך דער עסטרייכישער אַרמיי אין דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914), האָט די יוגנט ספּאָנטאַניש אויפגעלעבט. עס איז ענטשטאַנען אַ באַוועגונג פאַר קולטורעלער טעטיקייט און די ברידער נחמן און דוד גאָלד זענען געשטאַנען אין סאַמע צענטער פון דער דאָזיקער באַוועגונג.

נאָך פריער, זיצנדיק ביי דער גמרא אין גערער־שטיבל, זענען די צוויי ברידער גאָלד שוין געווען פאַרכאַפּט פון דער השכלה, און אין געהיימניש געפירט אַ קולטור־טעטיקייט צווישן די שטיבל־זיצער און בית־המדרש־בחורים. שפּעטער זענען די ברידער גאָלד, מיט זייער דינאַמישן כוח, געוואָרן דער לעבעדיקער נערוו אין דער אַרבעט.

מיט דער גרינדונג פון דער ביבליאָטעק און פון דער געזעלשאַפט „קולטורא", האָט דוד דאָרט פאַרנומען דעם אויבנאָן. אַדאַנק זיין וויסן און אינטענסיווער אַרבעט, האָבן זיך אַרום דער ביבליאָטעק קאָנצענטרירט אַלע קרייזן פון דער יידישער פראָגרעסיווער באַפעלקערונג און זיך דאָרט אויסגעלעבט קולטורעל און נאַציאָנאַל.

אין יאָר 1916 האָבן אָנגעהויבן אויפצולעבן אויך אַלע יידישע אַרבעטער־פאַרטייען און די „קולטורא" איז געוואָרן אַ זאַמלפונקט פאַר זייער טעטיקייט. דאָס האָט זיך אויסגעווירקט צום שלעכטן אויף דער אָביעקטיווער קולטור־טעטיקייט און די ברידער גאָלד זענען נישט געבליבן גלייכגילטיק צו דער דאָזיקער דערשיינונג. זיי האָבן געפונען די יוגנט צו די „צעירי־ציון", וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַרום דער ציוניסטישער שול „בית־יעקב".

נחמן איז געווען אַ מיטגליד אין דעם צענטראַל־קאָמיטעט פון „צעירי־ציון" אין ווארשע.

אין יאָר 1920 האָט ער אָנגעפירט מיט דעם פאַלעסטינע־אַמט אין קראָקע.

דוד האָט אין יאָר 1917 פאַרלאָזט ראָדאָמסק און געוואָרן דער הויפט־סעקרעטאַר פון דעם צענטראַל־קאָמיטעט פון „צעירי־ציון" אין ווארשע. ער האָט דערפילט די שליחות ביז ער האָט פאַרלאָזט פוילן און עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

ביידע ברידער גאָלד האָבן געבראַכט קיין ארץ־ישראל אַ גרויסן „באַגאַזש" פון נאַציאָנאַלן און קולטורעלן וויסן. אָבער דער ביטערער גורל האָט געוואָלט, אַז אָט די דאָזיקע צוויי בליענדע בוימער זאָלן ווערן אין זייערע בעסטע יאָרן פריצייטיק אונטערגעהאַקט...

דוד קרויזע

גורפינקל אבנר

אבנר גורפינקל איז געווען אַ ציוניסטישער עסקן, דער פאַקטישער אויפלעבער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין אונדזער שטאָט, אין די לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה, אַן אומדערמידלעכער „שנאָרער" פאַר די נאַציאָנאַלע פאָנדן. נאָכן „חדר" איז ער אַריינגעטרעטן אין „פרייהייט", דאָרט האָט ער באַקומען זיין ציוניסטישער דערציונג.

אַבנר גורפינקל איז געווען אין געטאָ אַ שטילער העלד, אַן אָפּפערוויליקער פריינט פון הילפסלאָזע און פאַרפאָלגטע. אין די אכזריותדיקע געטאָ־באַדינגונגען איז ער געגאַנגען מיט זיין אייזערנער רואיקייט, מיט זיין שטילן כוח, מיט זיין אָפּגעהאַלטנקייט, מיט זיין ליבשאפט צו מענטשן, צו ייִדישקייט, צו ייִדישן וואָרט.

געגעם שווערן וועג, קודם כל — וואָס ווייטער פון „יודענראַט". ער האָט זיך קאַטעגאָריש אָפגעזאָגט מיטצוארבעטן אָפילו מיט דער אומשלדיקסטער קאָמיסיע, פילנדיק אינסטינקטיוו, אַז „עברה גוררת עברה", און אַז דאָס וואָס ווייזט אויס צו זיין היינט אומשולדיק, איז עלול פאַרוואַנדלט צו ווערן דורך די רוצחים אין אַ ווערקצייג פאַר די שוידערלעכסטע צוועקן. זיין דאָזיקע שטעלונג האָט געבראַכט דערצו אַז ער האָט איבערגעריסן די באַציאונגען אין געטאָ.

שטייענדיק מיטן רוקן צו די געטאָ־מושלים, האָט ער זיך אָבער געוועגדעט מיטן פנים צו די גערודפטע און געפייניקטע. און דאָס דאָזיקע פנים האָט תמיד אויסגעדריקט גלויבן און מוט, כאָטש דאָס האַרץ איז געווען פול מיט אומרו און שרעק. אינעם פינצטערן געטאָ, דאָרט וווּ יעטוועדער האָט ביטער געקעמפט פאַר זיין קיום, האָט אבנר קודם כל געזאָרגט פאַר קראַנקע, הילפסלאָזע, זקנים און יתומים, אָוועקגעגעבן זיין אייגן העמד און געטיילט זיך מיטן לעצטן ביסן.

אבנר גורפינקל איז פאַרשיקט געוואָרן מיט די לעצטע ראַדאָמסקער יידן קיין פיוואק און אויך דאָרט פאַרבליבן געטריי זיך און זיינע ליידנס־חברים. שבת־יום־טובדיקס האָט פון אים געשטראַלט אויך אין זיינע לעצטע טעג. ער איז שפעטער אָוועקגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ און איז דאָרט אומגעקומען.

י. מ.

גרוסמן מלך

מלך גרוסמן, בנו של הינדה וישראל־יעקב, נסתלק בגיל 77 שנה, ביום כ״א תשרי תשכ״א, בטורונטו שבקנדה.

אדם יקר ודמות מופלאה בבחרותו, עזב את בית־המדרש הישן והתמסר לעבודה אירגונית־ציבורית וציונית־סוציאליסטית. הוא היה ממייסדי „פועלי־ציון" וגם מיוזמי ההגנה היהודית בעירנו. הוא לקח חלק בהגנת ובהצלת יהודים בעירנו ובעיר הקרובה צ׳נסטוכוב בשנת 1905.

היה ממייסדי האגודות המקצועיות בעירנו ועמד בראש השבי־תות של התפרים, האופים, החייטים והסנדלרים, ועובדי בית־החרושת לגרביים. היה ממייסדי הספריה הסוציאליסטית הראשונה בעירנו של „פועלי־ציון" והתמסר בהתלהבות למכירת השקל הציוני בזמנים ההם.

בשנת 1911 עזב את עירנו והיגר לטורונטו שבקנדה. בשנת 1958 שלח את בנו, מפעילי „בני ברית" בקנדה, לביקור בישראל. לאחר שהבן חזר, תיכנן מלך עצמו לבוא ולבקר בישראל, אך לא זכה לכך.

יצחק גרוסמן

האזע יעקב־שמואל

יעקב־שמואל האזע, אַ זון פון שמעון האזע, האָטן נאָכן פאַרענדיקן די שולע געלערנט גאָלדשמידעריי ביי זיין פאָטער און איז אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין די רייען פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אַלס פאַרשטייער אין די מוניציפּאַלע אָרגאַנען. ער איז געווען אַ לאַוועניק, דאָס הייסט אַ מיטגליד פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג (מאַגיסטראַט) דורך מערערע קאַדענצן. נישט געקוקט דערויף, וואָס ער האָט אין משך פון דער צייט פאַרטראָטן מער ווי איין פאַרטיי, האָט ער אָבער שטענדיק מיט מוט פאַרטיידיקט די יידישע אַרבעטער־אינטערעסן און נישט געבויגן זיך פאַר די רעזשימען פון לינקס אָדער רעכטס. אָזוי האָט ער זיך געפירט די גאַנצע צייט צווישן דעם ערשטן און צווייטן וועלט־קריג, ביז די היטלעריסטישע האָרדעס האָבן חרוב געמאַכט אַלץ וואָס האָט געלעבט און געווירקט אין יידישן לעבן.

יעקב־שמואל האָזע מיט זיין פאַמיליע האָבן איבערגעלבט דעם צווייטן וועלט־קריג דורך אויסבאַהאַלטן זיך אין אַ בונקער. ער איז אַרויס אויף דער פריי צעבראָכן פיזיש און גייסטיק און איז געשטאָרבן אין די ערשטע יאָרן נאָך דער דער באַפרייאונג.

ד. ק.

האראויטש אדאש

אַדאַש האָראָוויטש איז דערצויגן געוואָרן אין אַן אַסימילאַטאָריש הויז. דער פאָטער איז געווען אַ באַאַמטער ביי דער פירמע פערש־טער, און ער מיט אַ צווייטן ברודער האָבן פון זייערע יונגע יאָרן געפירט אַ פאָטאָגראַפישן אַנשטאַלט. דער דריטער ברודער האָט שטודירט קונסט־מאָלעריי אין רוים, פאַריז און אַנדערע פלעצער.

אַדאַש האָראָוויטש איז צוגעצויגן געוואָרן צו דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין דער צייט פונעם ערשטן וועלט־קריג, זיך אויסגעלערנט יידיש, און לאַנגע יאָרן געווען דער פאָרשטייער פון די „פאַראייניקטע" אינעם שטאָט־ראָט. ער האָט צוזאַמען מיט אַנדערע יידישע אַרבעטער־פאָרשטייער פאַרטיידיקט די רעכט און פאָדערונגען פון די יידישע אַרבעטער און פאָלקס־מאַסן.

ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין משפחה אין דעם אַלגעמיינעם יידישן חורבן.

ד. ק.

ואקסמן אברהם־משה

בין עסקני העיר, שהיו מוכנים לעזור לזולת בלב ונפש, התבלטו ר׳ אברהם־משה ואקסמן ורעיתו. הם היו ערים לכל דבר ציבורי: ר׳ אברהם־משה דאג לגברים, למוסדות־צדקה־וחסד, ואילו אשתו היתה דואגת לנשים, להכנסת־כלה, לאלמנה עניה, ליתומים. כל קשה־יום ידע את הכתובת: „החנות של צורכי כתיבה של ר׳ אברהם־משה". ובחנות הזאת, לא־רק מכרו מחברת בפרוטה, שם יכולת להשיג ביטחון! נכנסת מלא צער, כאילו רק להתייעץ: „מה עושים ר׳ אברהם־משה"? ויצאת מלא ביטחון. לאחר שיחה עם ר׳ אברהם־משה הרגשת, כי הוקל לך במעמסת הלב וידעת כי המצב אינו כה רציני וכה טרגי כמו שחזית אותו לפני שבאת לבקש עצה ותושיה...

ר׳ אברהם־משה ואשתו היו חשוכי־בנים, אולם בני־העיר ראו אותם כאבות של כולם, ביחוד של הסובלים והמדוכאים, כי הם היו כאב־ואם לכל סובל. מן הראוי לציין, שמשפחת ואקסמן לא נחשבה בין האמידות, היא התפרנסה מהחנות הקטנה. עיקר עיסוקם היו מעשי־צדקה־וחסד וזה נתן להם את הסיפוק בחייהם יותר מאשר סיפוק בצרכיהם הגשמיים.

ר׳ אברהם־משה היה מעסקני „המזרחי" הראשונים בעירנו, בעל שכל ישר, מתון בדעותיו, מסור ונאמן לתנועתו בכל רמ״ח אבריו. הוא ורעיתו היו לא רק נאה דורשים אלא גם נאה מקיימים בשטח זה: עם האפשרות הראשונה לעלות ארצה, הם מכרו את כל אשר להם ועלו ארצה. בשכונת „נווה־שלום" של ירושלים שכרו חנות קטנה וחדר־מגורים ד׳ על ד׳ ומכרו שם צרכי־כתיבה. גם כאז הפכו „כתובת" לכל עולי ראדומסק, כי כל אחד המשיך לראות את ביתם כביתו. הנכנס רעב — יצא שבע, ורעבים לא חסרו בימים ההם. מי שלא היה לו מקום־לינה, הסתדר איכשהו ב„דירה" של ר׳ אברהם־משה. איש לא אמר: „צר לי המקום אצל ר׳ אברהם־משה", כי הוא ואשתו מעולם לא התאוננו, מכרו מחברת ודיו בפרוטה — ברוך ה׳!

„ואם לא, יש אלוקים בעולם, הוא לא עזבונו וגם לא יעזבונו" — היה אומר ר׳ אברהם־משה. הם לא הלכו בגדולות ולא ביקשו הרבה, משום כך היה להם הכל, ותמיד היו רגילים לומר: „החנות של ראדומסק עלתה גם היא עמנו ארצה; ה׳ לא יעזבנו; ובכלל מה צריך האדם? לחם לאכול ובגד ללבוש, וזה יש לנו ב״ה בשפע! העיקר הביטחון".

אין כל ספק, כי הביטחון האישי שאכן מובטח להם חלקם ב„עולם הבא", ליווה את שניהם בדרכם האחרונה. ר׳ אברהם־משה ורעיתו זכו לשיבה טובה ומנוחתם כבוד בירושלים עיר־הקודש.

ב. ימיני

טיגער יחיאל

יחיאל טיגער האָט געשטאַמט פון אַ רעליגיעזער משפחה, אָבער געווען ערלעך אי־בערגעגעבן די פועלי־ציוניסטישע אידעען. אין דער אַרגאַניזאַציע איז ער געווען אַ גרויסער שווייגער, זעלטן אָנטיילגענומען אין די דיסקוסיעס; דאָך האָט מען אים כמעט אַלע מאָל אויסגעוויילט אין די פאַרטיי־אינסטאַנצן. ער איז געווען שטענדיק גרייט אויסצופירן יעטוועדע אַרבעט, וואָס מען האָט אים אָנגעפאַרטרויט, נישט אָפשטעלנדיק זיך פאַר קיין שום שטערונגען. צוליב זיין דאָזיקע איבערגעבנהייט איז ער געווען באַליבט אין אַלע אַרבעטער־קרייזן.

בעת די „פועלי־ציון" האָבן געפירט אַ ברייטע ווירטשאַפטלעכע טעטיקייט, געשאַפן שפייז־קאָאָפעראַטיוון, אַ בעקעריי אדג״ל, איז יחיאל טיגער געווען פון די, וועלכע האָבן אַרויסגעווייזן די גרעסטע ענערגיע און איניציאַטיוו. ער איז דאָן געוואָרן אויסגעוויילט פון די לינקע פוע״צ אין ראַדאָמסקער שטאָטראָט און האָט פאַרטיידיקט דאָרט די אַלגעמיינע אינטערעסן פון די יידישע אַרבעטס־מאַסן.

ד. ק.

כהן דוד

דוד כהן, אַ בלעכער פון פאַך, איז געווען אַ מיטגליד פון די „פאַראייניקטע" און דער פאַרטרויאונגס־מאַן פון ד״ר יוסף קרוק. געווען אַ צייט, ווען דוד כהן האָט אַליין, מיט זיין געלט, אויסגעהאַלטן די דאָזיקע אַרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק. נאָכדעם ווי אַ סך מיטגלידער פון די „פאַראייניקטע" האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, איז דוד כהן געווען כמעט דער אייניציקער, וואָס האָט אָנגעהאַלטן די פאַרבינדונג מיטן צענטער, ד׳עפרעזענטירנדיק מיט כבוד זיין אַרגאַניזאַציע.

בעת דעם אַריינמאַרש פון דער היטלער־אַרמיי, האָבן אים די דייטשע רוצחים מערדערלעך צעשלאָגן, אויפן וועג קיין טשענסטאָכאָוו, אַזוי אַז ער האָט שוין נישט באַוויזן קומען צו זיך. אין יאָר 1940 האָט ער אויסגעהויכט די נשמה. זיין פרוי און טעכטערל זענען אומגעקומען אין טשענסטאָכאָוו.

ר. ק.

ליברמן יעקב

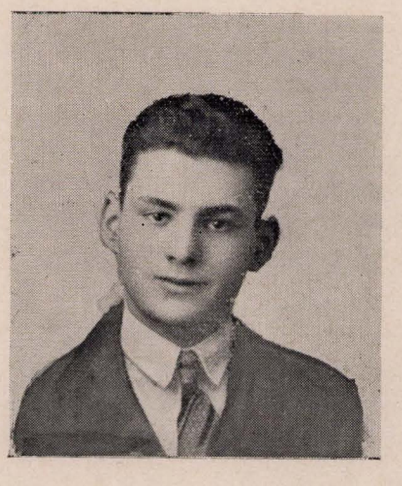

יעקב ליברמן נולד בשנת 1910 בבית של שומרי־מסורת ואנשי־עמל. אביו ראובן ליברמן היה מחובבי־ציון וממיסדי „המזרחי" בעיר.

יעקב קיבל חינוך מסורתי ב„חדר", למד בבית־הספר של „המז־

רחי" בשנים המעטות לקיומו ואחר־כך בבית־הספר העממי בהנהלת ח. קריינדלר. לאחר שגמר את בית־הספר נכנס לעבודה לעזרת אביו.

בגיל 15 (בשנת 1925) הצטרף יעקב לקבוצת הנוער של צ. ס. שהתארגנה אז והיה ממייסדי „פרייהייט" בשלהי 1926. הוא גדל עם התנועה והתחנך על ערכיה, ובהיותו בעל כושר ארגוני ומצטיין בשכל בהיר ובתפיסה טובה, ידע לבצע פעולות שונות בהצלחה והיה מסור מאוד לתנועה. הוא גם ידע להופיע בפני הציבור כנואם מוכשר, והצטיין בין העסקנים הצעירים שגדלו ב„החלוץ" וב„פרייהייט".

בשנת 1931 עבר יעקב עם בוגרי „פרייהייט" למפלגה המאוחדת של פוע"צ עם צ. ס. וגם כאן המשיך להצטיין במסירותו למפלגה. היה תמיד בין הפעילים, שלא ידעו ליאות למען התנועה. הוא קיבל על עצמו תפקידים אחראיים במפלגה, בספריה ע"ש שלום־עליכם שנוסדה ע"י המפלגה, ב„החלוץ", בקרנות הציוניות, ובמיוחד התמסר לליגה למען־ארץ־ישראל העובדת. במחצית שנות השלושים, כאשר פעילי המפלגה עלו ארצה, התיצב יעקב בשורה הראשונה למען התנועה ומילא את תפקידיו באחריות ובהצלחה.

בתחילת 1938 עברו ההורים לגור ללודז' ויעקב עבר אתם. למרות קשיי ההסתגלות במקום החדש, ניכנס לפעילות בתנועה בלודז' והתרכז גם שם בעיקר בעבודת הליגה למען א"י העובדת, בה ייצג את המפלגה.

יחד עם ד"ר י. טרטקובר (מ„התאחדות") עמד בלודז' בראש הליגה עד הפלישה הנאצית, אשר שמה קץ לחיי היהודים בפולין. הוא והוריו בגיטו לודז' עברו את כל התלאות שנפלו בחלקם של יהודי המקום תחת ה„שלטון" של רומקובסקי ועוזריו. לפי הידיעות שנתקבלו, נפטר יעקב ליברמן בשנת 1942 ממחלת טיפוס בגיטו לודז'.

י. ל.

ניימן שמואל

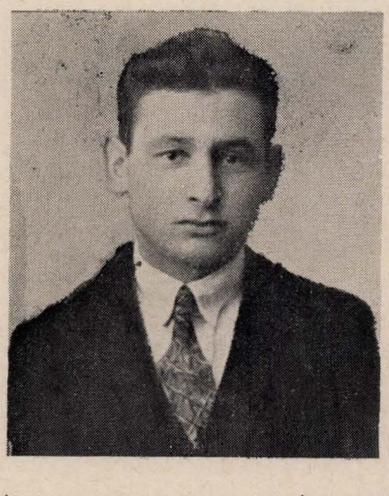

שמואל ניימן נולד בשנת 1906 במשפחה של מעוטי־יכולת, שעמלה קשה לקיומה. המשפחה התגוררה מחוץ לעיר (באיזור של ה„גויים") ועסקה במכירת תוצרת חקלאית שקנתה בכפרים של הסביבה.

שמואל עצמו התמחה בענף היערות, כי עירנו היתה לפני מלחמת־העולם הראשונה מרכז לייצוא עצים למערב־אירופה. עסקים אלו היו מקור־פרנסה לעשרות משפחות וגם ענף המנסרות ותעשיית הרהיטים היו מאוד מפותחים בעירנו.

שמואל היה ממייסדי „החלוץ" וצעירי־ציון (צ.ס.) בעירנו, אחר־כך הצטרף למפלגה המאוחדת, שנוסדה בשלהי 1925. הוא היה פעיל בתנועה, חבר בוועד „החלוץ" ובוועד הסניף של המפלגה, וייצג את התנועה בוועד המקומי של קרן־היסוד וקק"ל.

לא פעם נעדר מהעיר לתקופות ממושכות, כאשר נשלח על ידי מעבידיו מזרחה, שם הם כרתו יערות. במשך ההיעדרויות שלו מהבית, לא הפסיק להתעניין בתנועה ועמד עם חבריה בקשרי־מכתבים, לדעת כל מה שנעשה.

במחצית שנות השלושים, לאחר שפעילי התנועה עלו ארצה, היה שמואל אחד מאלה שעברו לשורה הראשונה של פעילות והנהגת הענינים. הוא פעל בהצלחה יחד עם א. ב. אייזן, יעקב ליברמן ואחרים.

בשנת 1938 עבר לגור ללודז', יחד עם אשתו שרה קרקיבסקי, גם היא חברה מסורה לתנועה. גורלם שם היה כגורל כל יהודי לודז' בתקופת השואה.

י. ל.

פאריז' פישל

בחדרנו, ליד הכניסה מצד ימין, עמדה מטתו של פישל פאריז'. פישל היה נציגה של תנועת הפועלים בעירייה או בקהילה של עירו ראדומסק, בגלל היותו איש־ציבור מובהק. על אומץ־לבו ויושרו לא היה מוכן לוותר לאיש, כל עוול וקיפוח, כל התנהגות בלתי־נכונה זכו לטיפול שבט לשונו. פישל מסוגל היה לייסר אדם במשך שעות בגלל מלה שנאמרה ללא־צורך ופגעה באדם. לפעמים תקפו השיעול באמצע ההטפה. אך למרות המחסור באוויר המשיך לפלוט מלים תוך כדי שיעול, כי יותר מאשר סבל פישל מחמת ההתקפה, סבל הוא על שאינו יכול להמשיך ולסיים את אשר התחיל לומר.

הייתי שכנו למיטה ותמיד לאחר התקפה כזו, הייתי חוזר ומוכיחו על השטות שהוא עושה במסירת לחמו, חצי מכמות הלחם הצר, בעד טבק או סיגריות. הוא הקשיב לי ברצון, אך החיוך שהופיע אז בקצוות פיו רצה לומר: בחור זה רוצה ללמדני בינה, אותי, את פישל פאריז', המסגר המומחה נציג... בכל זאת השתדל להסביר לי בסבלנות, מדוע הוא חייב לנהוג כך. היות ולא יכולתי להסכים לדעתו, עניתי כאשר עניתי, אז פניו לבשו קדרות, עיניו התיזו גיצי־אש ועצם הגרגרת שבלטה אצלו מאוד התנועה בעצבנות. אעפ"י שהאיש כחש וכוחותיו כלו, יתכן שהיה יכול להציל את נפשו אילו לא היה ממשיך לעשן והיה אוכל לפחות את האוכל שקיבל במחנה. אך הוא המשיך בשלו, היה יושב במיטה ומעשן, שום דבר שבעולם לא היה קיים בשבילו באותם הרגעים. באיזה תאווה מגלגל היה את הסיגריה, כל קלסתר פניו השתנה, קימט מצחו, הגביה גבות־השיבה שלו, כיווץ נחיריו ופיו, הידק וגילגל את הסיגריה היטב היטב. כל הפעולה סביב העישון הפכה אצלו לפולחן ותוך כדי שאיבת העשן היה נוהג לעקוב אחרי

סלסולי העשן, איך הוא מתאבך ונע, לאן הוא נעלם, מי עוד נהנה ממנו. מנסה הייתי לתהות על קנקנו של המעשן, מסתכל בכיוונו ורוצה להבין, אך כשפישל השגיח בי, היה מוציא מסקנה שאני להוט אחרי הסיגריה, לכן שואל הוא: אולי רוצה אתה משיכה, אתן לך בנפש חפצה...

ראיתי בשנות הסבל אנשים תלושים גופנית אך בעלי אופי חזק, עמידתם הנפשית היתה איתנה מאוד. ראיתי כמובן גם מקרים אחרים והפוכים, אעפ"כ לא יכולתי להסביר לעצמי לאיזו קבוצה ניתן לשייך את פישל פאריז'. הנה הוא נותן 125 גרמים לחם, מחצית ממנתו היומית, בעד טבק והוא מסביר כי „לא על הלחם לבדו יחיה האדם" ומפרש כי לאדם יש גם נפש, ולזה אני מסכים אף כי איני יכול להסכים כי את הנפש מזינים בסיגריות... והנה כל תנועותיו, כל התנהגותו בזמן העישון, מעידים שאינו מאמין במה שהוא מנסה להסביר לאחרים. אך בלי להתיחס לעישון ולסיגריות ובלי לעשות הכללות, אין ספק, שפישל פאריז' היה איש בעל אופי. כל ישותו אמרה כוח סבל ועמידה גאה, מראשו ועד רגליו מתוח היה כקפיץ, כל כולו חיים ותנועה. למרות גילו הגבוה לא פיגר בשום דבר אחרי צעירים ממנו ויכול היה וודאי ללמדם הרבה, אך צריך היה כמו כל אדם לנסות ללמוד. למרות מאמציו להישאר בחיים למרות האופטימיזם הסוער שלו, הרעיב והרעיל את עצמו, פישל נתן לגופו פחות מזון מאשר הנאצים הקציבו לו.

פישל פאריז' לא הזניח מאומה. הנה יושב הוא על המיטה ומתקן בגדיו, הכפתור בשפתיים והידיים עובדות. אין לו ודאי טבק, אחרת מה עושה הכפתור בפיו?.. הוא מציע לי כי אתן לו לתקן את שרוול מעילו, נתתי, אך בטרם התחיל בעבודה שמעתי קודם דברי מוסר ואחר כך תיקן ולימד אותי את המלאכה. תענוג היה לראות את האיש בעבודה — הכל כאילו מדוד וגזור, קו לבן מול קו לבן, הכל מדוייק.

פישל פאריז' עזר לרבים אך מי עזר לו? קשה להבין איך הצליח איש זה להגיע עד לשחרור, רק הכוחות הרוחניים והנפשיים קיימוהו. פגשתיו לאחר המלחמה בבית־חולים לחולי־ריאה בשלזיה התחתית, שם נפח את נשמתו היפה — — —

מלבד מיליוני האנשים שהושמדו על ידי הנאצים בצורות שונות, היו וישנם עד היום הזה קרבנות נוספים. פישל פאריז' נמנה על אלה ש„נותרו בחיים" כאמור רק בגלל כוח רצונו הגדול. הצליח לראות את השיחרור ולהבהב עוד קצת.

חשוב מאוד שנדע כולנו, כי בארצות השונות חיים ועובדים אנשים שהנאצים גזלו מהם חלק משנות חייהם והרסו לתמיד את עולמם.

(מתוך ספרו של אברהם לנצמן „נעורים בדרכים". 1945—1939).

*

פישל פאריז' איז געבוירן געווארן אין יאָר 1895, אין פיעטרקאָוו. אין זיינע גאָר יונגע יאָרן האָבן זיך זיינע עלטערן אַריבערגעציגן קיין ראַדאָמסק און איבערגענומען דאָס שפייז־געוועלב פון זיין זיידן, וואָלף ווינער.

פישל איז גאָר פרי צוגעשטאַנען צו דער „פועלי־ציון" באַוועגונג און געטריי איר געדינט ביז צו זיין לעצטן אָטעם. אַלס זון פון אַ גאָר־שטרענג פרומען פאָטער, האָבן זיינע פרייַע און רעוואָלוציאָנערע איבערצייגונגען אָפט דערפירט צו שאַרפע קאָנפליקטן אין זיין משפחה. זייענדיק ממש „איבערן האַלדז" פאַרטיי־אַרבעט, האָט ער נישט געהאַט קיין צייט צו דערגענצן זיין פאַכבילדונג אַלס שלאָסער.

ער האָט זיך שטענדיק אַרומגעטראָגן מיט גרויסע פּלענער צו שאַפן „אינסטיטוציעס" פון סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער, ווי אַ גמילות־חסדים־קאַסע, פאַר נישט פאַרמעגלעכע חברים, און אַ „לינת־הצדק", פאַר נאַכט־דיזשורן ביי קראַנקע חברים, אדג"ל.

שפעטער, וועו ער האָט חתונה געהאַט און זיין פאַמיליע האָט זיך פאַרגרעסערט, איז אים, נאָטירלעך, נישט געווארן לייכטער. ער האָט זיך אָבער קיינמאָל נישט באַקלאָגט. „מען וועט זיך שוין ווי עס איז אַרויפאַרבעטן", איז געווען זיינס אַ וועלט.

אין יאָר 1939, ווי עס האָט זיך נאָר אָנגעפאַנגען דאָס פינסטערע ביטערע גהינום, איז פישלס גאַנצע פאַמיליע אומגעקומען. ער זעלבסט, קראַנק און צעבראָכן, האָט איבערגעלעבט די שוידערלעכע יאָרן. אָנהויב 1946 האָט זיך פישל געפונען אין נידערשלעזיע, אין אַ רעגירונגס־סאַנאַטאָריום פאַר לונגען־קראַנקע. סוף יאָר 1947 האָט ער פאַרלאָזן דאָס סאַנאַטאָריום, איבערגענומען דעם סעקרעטאַר־אַמט פון די לינקע „פועלי־ציון" אין ליגניץ און געפרוווט צוריק אויפבויען אַ פאַמיליע־לעבן. מיט דער האָפענונג, אַז זיין געזונט־צושטאַנד וועט זיך ווי עס איז פאַרבעסערן. סוף יאָר 1948 האָט ער אויסגעהויבט די נשמה.

ד. ק.

ציפלר אריה

נולד בשנת 1900 לאביו פנחס, שהיה מעסקני ה„חברה קדישא" בעיר. אריה קיבל חינוך מסורתי ב„חדר" וגם רכש השכלה כללית בגימנסיה־ערב שנוסדה בשנת 1915 ע"י שלטונות הכיבוש האוסטריים.

הוא ידע עברית והיה מחונן באינטליגנציה טבעית. היה בעל השפעה חינוכית וחילק את ידיעותיו שרכש עם אחרים; בעיקר עם הנוער העובד, שלא היתה לו השכלה מינימלית.

לראשונה הכרתי את אריה באסיפת היסוד של „החלוץ", שזומנה ע"י החבר ורשטצקי ונתקיימה בבית־הכנסת הציוני „בית־יעקב". בשנת 1924 (תרפ"ד) הוא היה בין החברים המבוגרים יותר שהשתתפו באסיפה הנ"ל, כי רוב־רובם היו בני 16—17 בלבד.

אריה ידע להופיע בציבור, השתתף בוויכוחים, התלהב מהרעיון ונמנה עם חברי הוועד היוזם. הוא לקח חלק פעיל בפעולות „החלוץ" עד שעבר לגור ללודז' (וגם הצטרף לצ.ס. שנוסדה אחר כך). עיקר פעולתו היה בקרב הנוער — ניהל חוגים, הופיע בהרצאות ועמד בראש הסניף.

עקב מצב כלכלי עבר לגור לעיר לודז', שם היה מוגבל בזמן ולא הצטרף ל„החלוץ", אך כל ימיו שאף לעלות ארצה ולא זכה לזה: הוא נספה בשואת יהודי לודז'.

היה חבר טוב ומסור לרב־ם.

י. ל.

קאלקא שמחה

שמחה קאלקא איז געווען די דינאַמישע טרייב־קראַפט אין דער פאַרטיי „עס־עס״ אין טשענסטאָכאָוו. נאָך זייענדיק אַ חבר ביי די „תפארת־בחורים״ אין ראַדאָמסק, האָט ער שוין אַרויסגעוויזן גרויסע אָרגאַניזאַציאָנעלע פעיקייטן. וועז ער האָט געענדיקט די לערע ביי לייבל געלבאַרט אַלס דרוקער, האָט ער פאַרלאָזט ראַדאָמסק, אַריבער קיין טשענסטאָכאָוו אוז דאָרט געאַרבעט ביי באטשאַנען אין דרוקעריי ביזן יאָר 1913, וועז ער איז אָפגעפאָרן קיין אַמעריקע.

געטריי האָט ער געדינט די פאַרטיי אוז געווען איר איבערגעבען מיט לייב אוז לעבן. אין 1906 איז געשען אַ זאַך, וואָס האָט געשטעלט די פאַרטיי „עס־עס״ פאַר אַ רעטעניש. דער פאַל וואָס איז פאָרגעקומען, האָט געוויזן, אַז אין דער פאַרטיי איז פאַראַן אַ פראָוואָקאַטאָר. עס איז ביי אַ חבר פאָרגעקומען אַ קאָנספיראַטיוווע זיצונג אוז פלוצלינג איז אָנגעקומען אַ גרויסע מחנה קאָזאַקן אוז סטראַשניקעס אוז אַלע חברים זענען אַרעסטירט געוואָרן. דעמאָלט האָט דער חבר שמחה געזונמען אויף זיך אויסצוגעפינען ווער ס׳האָט פראָווואָצירט די זיצונג.

לאַנג האָט נישט געדויערט אוז חבר שמחה האָט אָפגעגעבן אַ באַריכט פוז זיין אויספאָרשונג, מיט פאַקטן האָט ער באַוויזן ווער ס׳דינט די „אָכראַנע״. דאָס איז געווען אַזאַ איינער, וואָס האָט געווּסט געהיימעניסן.

אויף אַ געהיימער זיצונג איז אַרייסגעטראָגן געוואָרן אַ טויט־אורטייל אויף דעם פראָוואָקאַטאָר אוז חבר שמחה האָט געזומען אוז אויסגעפירט דעם אורטייל וואָס די פאַרטיי האָט אַרויסגעגעבן.

ס׳איז געווען אַ גענוס אים צו הערן רעדן, ווייל ער האָט גערעדט אוז דערציילט מיט פאַטאָס. די נאַטור האָט אים באַשאַנקען מיט אַ טאַלאַנט אוז חכמה וואָס ער האָט געירשנט פוז זיין פאָטער ר׳ טוביה קאלקא, וואָס איז געווען אַ תלמיד־חכם אוז אָנגעזעענער חסיד אין ראַדאָמסק.

אין יאָר 1919, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט חבר שמחה זיך געגרייט צו קומען קיין פוילן, אָבער דער גורל האָט געוואָלט, אַז ער זאָל שטאַרבן אין זיינע בליענדסטע יאָרן אין אַמעריקע.

צ. ב.

קורנברג דוד־מאיר

היה מהעסקנים הצעירים בתנועת פוע״צ (צ. ס.) ו„החלוץ״. שטח־פעולתו העיקרי היה למען הקרן־קימת־לישראל. היה ממייסדי גדוד הנוער למען קק״ל ופעל רבות בתוכן. יחד עם מאיר וולקוביץ ז״ל וחיים הרטמן (נספה בשואה) עמד בראש הפעולה למען קק״ל במשך שנים רבות.

לאחר עלייתם ארצה של ראשי פוע״צ (צ. ס.) (בשנים 35־1933) נכנס ד. מ. קורנברג גם בעול ענייני המפלגה ופעל יחד עם חבריו העסקנים: א. ב. אייזן, שמואל ניימן, יעקב ליברמן ואחרים.

בימי השואה נשאר ד. מ. קורנברג בראדומסק ונשא את מר הגורל של היהודים בעיר. היה בין המעטים שלא נפלו ברוחם ופעלו להרים את המוראל בגיטו.

ב„מגילת היסורים״ של ד״ר המפל וי. מינסקי, מסופר בין השאר על פתיחת בית־היתומים בגיטו ע״י העסקנית דורה רוזנבאום ועל הרושם החזק שהשאירה הופעתו של החוג הדרמטי בגיטו, שקורנברג היה ממייסדיו והשתתף בהופעותיו.

טוביה בוז׳יקובסקי בזכרונותיו על תקופת השואה מספר, בין השאר, כי בעת ביקורו השני בגיטו ראדומסק (בשנת 1941), במטרה לארגן שם הגנה עצמית נגד פורעים מקומיים, במקרה של נסיגה גרמנית, נפגש עם הח׳ ד. מ. קורנברג. בהיותו מפעילי העסקנים בעיר לפני השואה, לכן ראה אותו טוביה כאיש מתאים לפעולת ההגנה; וכיוון שהיה מקובל על הבריות — אפשר היה להכניס אותו בסוד הכמוס. אכן, קורנברג התייחס בחיוב לתכנית ולא נרתע מהסכנות שהיו כרוכות בכך.

לדאבון הלב חיסלו הגרמנים את יהדות פולין לפני נסיגתם. רוב רובם של יהודי ראדומסק, וקורנברג ביניהם, נשלחו למחנה ההשמדה בטרבלינקה.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

י. ל.

קרויזע הערשל

הערשל קרויזע איז געווען דער אָנערקענטער אָרבעטער־טוער אין ראַדאָמסק. ער איז געווען דער ליים־קנעטער און ציגל־טרעגער פון דער ראַדאָמסקער יידישער אָרבעטער־באַוועגונג, וועלכע ער האָט

געהאָלפן בויען מיט שווייס און מי. זיין גאַנג באַרג־אַרויף איז געווען אַ שווערער, פאַרלייגט מיט שטיינער, ער איז אָבער געגאַנגען שפּאַן נאָך שפּאַן ביז ער האָט זיך דערוואָרבן זיין בכבודיקן נאָמען, נישט נאָר אין זיין פּאַרטיי „עס־עס", נאָר ביי אַלע אַרבעטער־פּאַרטייען און ביי די פאָלקס־מאַסן.

ביי פערצן יאָר האָט ער געענדיקט לערנען אין „חדר" ביי חיים־דוד מלמד איין דער שול־גאַס. טאַטע־מאַמע האָבן זיך געוווּנטשן אים אָנצוהאַלטן אַלס בית־המדרש־בחור, דעריבער האָט דער טאַטע אים איבערגעגעבן אין די הענט פון צוויי דעמאָלסדיקע בית־המדרש בחורים: לייבל זילבערבערג און יחיאל־שלמה שיטנבערג. ער האָט געלערנט אין בית המדרש צוויי יאָר. אין דער זעלבער צייט האָט ער געלערנט רוסיש און פּויליש ביים לעלעווער לערער און אין געהיים געלייענט די דאַמאָלסדיקע העברעאישע צייטונג „הצפירה". נאָך די צוויי יאָר לערנען אינעם בית־המדרש איז אים דער ענין נמאס געוואָרן און ער האָט גענומען זוכן אַ תכלית. ביי זעכצן יאָר האָט ער אָנגעהויבן לערנען אַ מלאכה און עס האָט נישט לאַנג געדויערט און ער איז געוואָרן דער פירער פון דער ראַדאָמסקער טעריטאָריאַליסטישער אַרבעטעס־פּאַרטיי „עס־עס".

כאָטש ער איז געווען אַן אויסגעשפּראָכענער קעגנער פון ארץ־ישראל, האָט ער דאָך געשטיצט די עמיגראַציע אַהין. ער איז געוועזן דער גרינדער פון אַ קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, געווען פאַרטראָטן אין „דזשוינט"־קאָמיטעט און אין דער יידישער ליי־און שפּאָר־קאַסע דערווערבנדיק זיך איבעראַל דעם צוטרוי פון אַלעמען.

ווען פּוילן איז געוואָרן זעלבסטשטענדיק און ס'זענען פאָרגעקומען — אין יאָר 1918 — וואלן צום שטאָט־ראַט, איז ער אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ראַטמאַן און מוטיק פאַרטיידיקט די יידישע אַרבעטער־אינטערעסן. מיט זיין רעדנער־טאַלאַנט האָט ער שטענדיק געצוווּנגען די אַנטיסעמיטישע ראַטמענער צוריקציען זייערע פאָרשלאַגן, וועלכע האָבן געצילט צו טרעפן דעם יידישן בעל־מלאכה און קליינהענדלער.

פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען דער אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן האָט זיך פאַרשטאַרקט, האָט מען אים צוגערעדט, אַז ער זאָל פאַרלאָזן ראַדאָמסק און קומען קיין ארץ־ישראל. אָבער ער האָט געענטפערט, אַז ווען עס ברענט אַ פייער דאַרף מען נישט אַנטלויפן נאָר פּרוּוון ראַטעווען. אין יאָר 1941 איז ער געשטאָרבן אין ראַדאָמסקער געטאָ.

צ. בן־מנחם

ראזענבלאט מרדכי־זעליק

נאָך אַלס בית־מדרש־בחור האָט מרדכי־זעליק מיט זיין חריפות איבערגעשטיגן די עלטערע פון אים בחורים. זיין פאָטער הערשל מלמד (הערשל קורצאבע), האָט אים תמיד מיטגענומען אויף די יום־טובים צום רבין קיין אַלעקסאַנדער, אָבער פון מרדכי־זעליקן איז קיין חסיד נישט אַרויסגעוואָקסן. נאָך לערנענדיק אין בית־המדרש, האָט ער אין געהיים געלייענט די השכלה ליטעראַטור.

ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער חברה „תפארת־בחורים" און איר הויפּט־רעדנער, און רעדן האָט ער דווקא געקענט. ער האָט געהאַט אַ שפּרודלדיקע שפּראַך און גערעדט מיט איבערצייגונג וועלכע האָט מיטגעריסן די צוהערער. מרדכי־זעליק איז געווען פון די ערשטע גרינדער פון דער „פועלי־ציון"־באַוועגונג אין ראַדאָמסק.

נאָך אין יאָר 1909 איז ער געווען דער דעלעגאַט פון די ראַדאָמסקער יידישע אַרבעטער צו דער צווייטער פועלי־ציוניסטישער קאָנפערענץ אין קראָקע, אין וועלכער עס האָט זיך באַטייליקט בער באָראָכאָוו.

פאַרן ערשטן וועלט־קריג, האָט מרדכי־זעליק באַקומען פון דער רוסישער מאַכט אַ דערלויבעניש צו עפענען אַ ביבליאָטעק און לעזעזאַל אין ראַדאָמסק. צו אַ לעזע־זאַל איז ער דאַמאָלט נישט געקומען, אָבער יידישע ביכער האָט די יוגנט געהאַט. ער האָט זיך פאַרבונדן מיט די גרויסע ביכער־פאַרלאַגן אין פּוילן און אין אַמעריקע. די ראַדאָמסקער יוגנט האָט באַקומען די מעגלעכקייט צו לייענען די נייסטע אויסגאַבעס פון די אָריגינעלע און איבערזעצטע יידישע ביכער.

עס קומען די יאָרן 1915/16. עס בושעוועט דער ערשטער וועלט־קריג, אָבער מרדכי־זעליק רוט נישט. ער רופט צונויף די עלטערע אַרבעטער־טוער (פון די יאָרן 1905/6) און שאַפט דעם ערשטן קולטור־קרייז און שפּעטער דעם „יוגנט־פאַראיין". מיט דער דערלויבעניש פון דער רוסישער מאכט, בעת די „קולטורא" האָט שוין געהאַט איר לעגאַליזאַציע פון דער עסטרייכישער מאַכט. מ. ז. ראָזענבלאַט איז געווען אין יענע יאָרן איינער פון די אַקטיווסטע טוער ביים אָרגאַניזירן די יידישע יוגנט און איר וועג־ווייזער.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען עס אָרגאַניזירן זיך די אַרבעט־פאַרטייען, איז אָט דער עלטסטער „פועלי־ציון"־טוער געווען זייער אַקטיוו ביי דער ווידעראַנטשטייאונג פון דער אָרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק. ער בלייבט אָבער געטריי זיין ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע וועלט־אָנשויאונג און קען נישט שלום מאַכן מיט דער מער לינקערער ריכטונג פון דער „פועלי־ציון"־פּאַרטיי אין פּוילן. ער לעבט דאַמאָלט איבער אַ טיפע געזעלשאַפטלעכע טראַגעדיע, צוזעענדיק ווי זיינע תלמידים נעמען איבער די לייטונג און ער — דער וועטעראַן, וועלכער איז געבליבן טריי זיין אָנשויאונג — מוז זיך אָפּרוקן אין אַ זייט. ער האָט זיך דאַמאָלט נישט געבויגן און ווען דאָס לעבן ווייזט זיין גערעכטיקייט, שטעלט ער זיך ווידער אין די פאָדערשטע רייען פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין ראַדאָמסק.

יאָרן גייען. מרדכי־זעליק ווערט אַ פאָטער פון צוויי קינדער. אין ראַדאָמסק פעלט אַ שולע פאר די יידישע קינדער, וואָס זאָל אַרומנעמען סיי דעם „חדר" און סיי דעם אָנפאַנג פונעם נאַציאָנאַלן לימוד, העברעאיש אד"ג. ער אַלס העברעאיסט און פעדאַגאָג עפענט אַזאַ שולע און צענדליקער יידישע קינדער האָבן באַקומען דורך אים די ערשטע דערציאונג אין מאָדערנעם נאַציאָנאַלן גייסט.

מרדכי־זעליק ראָזענבלאַט נעמט אָנטייל אין דער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אויף אַלע געביטן. צווישן דעם ערשטן און צווייטן וועלט־קריג, הויבט אָן פליסן גרעסערע אונטערשטיצונגען פון די ראַדאָמסקער אין אַמעריקע און דאָס ווערט צעטיילט לויט דעם אַלטן סיסטעם פון פילאַנטראָפּיע. דאַן שטורעמט ער אויף און שרייבט אַן אָפענעם בריוו צו די לאַנדסלייט אין אַמעריקע: „מאַכט אונדז נישט פאַר קיין שנאָרער, העלפט די ראַדאָמסקער יידן מיט קאָנסטרוקטיווער הילף"!

שווער איז געווען זיין יוגנט, געבוירן און דערצויגן ביי זייער אָרעמע עלטערן. אויך זיין זעלבסטשטענדיק לעבן איז נישט געווען

פיל בעסער, אַבער ער האָט זיך קיינמאָל נישט אונטערגעגעבן, סיי פֿאַליטיש, סיי געזעלשאַפטלעך.

אויך וועט געטרייַע קינדער פונעם יידישן פֿאָלק, ווילן אין אַנהויב פונעם צווייטן וועלט־קריג ראַטעווען דאָס יידישע און העברעאישע בוך פון היטלעריסטישן רוצח, געפינען זיי אין מ. ז. ראָזענבלאָט זייער טרייַען מיטהעלפער. ער נעמט אַריין צו זיך אַ גרויסן טייל פון דער „שלום־עליכם" ביבליאָטעק, נעמט אַן אַקטיוון אַנטייל אין דער שאַפונג פון דער אונטערגרונט־באַוועגונג, און צום סוף, טיילט ער דעם גורל פון גאַנצן ראַדאָמסקער יידנטום.

דוד קאָניעצפּאָלער

רייכער מרדכי־אהרן

לויטן אויסזען איז מרדכי־אהרן רייכער געווען אַ טיפּיש־יידישער בעל־מלאכה: ער האָט געהאַט אַ גרויסער־בלאָנדע באָרד, געטראָגן אַ „יידיש־היטל" אויפן קאָפּ און אַ קורצע מאַרינאַרקע. די וועלכע האָבן אים אָבער געקענט, האָבן געוווּסט, אַז אָט דער דאָזיקער רואיקער שניידער, איז גרייט זיך מקריב צו זיין פאַר דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג.

כאָטש ער איז געווען אַן אַקטיוויסט פונעם „בונד", האָט עס אים אָבער נישט געשטערט אָנצוהאַלטן די וואַרעמסטע חברישע באַציאונגען מיט מיטגלידער פון אַנדערע גרופּירונגען. די צווישן־פּאַרטייאישע באַראַטונגען זענען טאַקע על־פּי־רוב פאָרגעקומען אין זיין ווינונג. אין יאָר 1930 האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין „פּועלי־ציון" (צ.ס.) און געשיקט געווארן דורך דער פּאַרטיי אַלס ראַטמאַן אין דער קהילה.

אין דער תקופה פון אומקום איז מרדכי־אהרן אַרומגעגאַנגען אַ פאַרשלאָסענער אין זיך און געמאָסטן מיט זיינע אויסגעשראָקענע אויגן די גרויל־ווירקלעכקייט אין ראַדאָמסקער געטאָ. דער גאַנצער יידישער צער און פיין האָבן אַרויסגעקוקט פון די דאָזיקע אויגן.

ד. ק.

שפּירא וואלף

וואָלף שפּירא, געבוירן און דערצויגן אין אַ פאַרמעגלעכע און פרומער משפּחה, איז מיטגעריסן געווארן מיט דעם נאַציאָנאַלן געזעל־שאַפטלעכן אויפברויז אין די יאָרן פונעם ערשטן וועלט־קריג. ער האָט פאַרלאָזן זיין פאָטערס אייזן־געשעפט און געפאָרן אין יאָר 1922 קיין ארץ־ישראל, דורכגעמאַכט דאָ אַ חלוציש־לעבן און מיטגעהאָלפן אינעם אויפבוי פונעם לאַנד. אין די שפּעטערדיקע שוועריקייטן־יאָרן איז ער געקומען קיין ראַדאָמסק מיטן געדאַנק זיך ווידער אומצוקערן, ליידער איז דאָס אים שוין נישט געלונגען. ער האָט געמוזט

איבערנעמען דאָס אייזנגעשעפט פון זיין אַלטן פאָטער און אַזוי אַרום זענען זיינע האָפענונגען אָפּגעשטופט געווארן ביז עס איז אויסגע־בראָכן די פינצטערע צווייטע וועלט־מלחמה.

אין 1942 האָט ער אין לאָקאַל פון דער יידישער קהילה אָנגעפירט מיט דער געטאָ־קיך פאַר דער אומגליקלעכער יידישער באַפעלקערונג (צוזאַמען מיטן חבר אברהם קאמעלגארן דער געוועזענער סעקרעטאַר פון דער קהילה). זיי ביידע זענען שפּעטער פאַרטיליקט געווארן צו־זאַמען מיט די אַנדערע יידישע קדושים.

ד. ק.

שרייבער זקן

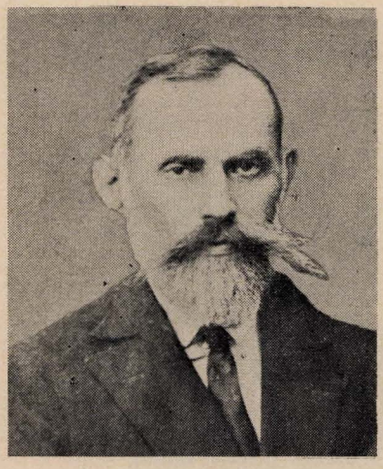

צוויי טיפּן, באַזונדערע אינעם כלל אָבער ענלעכע צווישן זיך, האָבן זיך אויסגעטיילט פון צווישן אַנדערע, אין אונדזער סביבה. איינער פון זיי איז געווען מיט אַ בלאָנדער באָרד געטראָגן תמיד אַ „יידיש היטל" אויפן קאָפּ — דאָס איז געווען אַלעבאַרדע. וועגן אים האָבן אַלע געוווּסט, אַז ער האָט געטראָגן אין יאָר 1905 די רויטע פאָן. דער צווייטער זקן שרייבער, מיט שפּיציקע לאַנגע וואָנצעס, גע־דרייטע אַרויף, ווי ביי די פאָליאַקן, און מיט אַ וועליסאפּעדן־היטל אויפן קאָפּ, איז אויך געווען באַקאַנט אַלס אַרבעטער־טוער פונעם שטורמישן יאָר 1905.

זקן שרייבער האָט געגייט קינדערישע מלבושים׳לעך, ווי אַלע שניידערס. מען האָט אים אָבער קיינמאָל נישט געזען צו מנחה־מעריב אין זילבערשאַצס שטיבל, און ווו דאָוונט ער שבת האָט מען אויך ענווי נישט געווּסט...

אָט ביי דעם שניידער פון קינדער־אָנצוגלעך האָט זיך געפונען אַ

גאָר רייכע ביבליאָטעק, מיט ווערק וועגן דער אַרבעטער־באַוועגונג און פון יידישע און אייראָפּעישע קלאַסיקער. זיצנדיק ביי דער שנייַדער־מאַשין האָט זקן שרייבער אונטערגעברומט רעוואָלוציאָנעדע לידער און געשפּטשעט די שענסטע פערל פון דער יידישער און אַלגעמיינער דיכטונג. אַ באַזונדערע ליבשאַפט האָט זקן שרייבער אַרויסגעוויזן פאַר דעם דיכטער ה. לייוויק, וועלכן ער האָט פערזענלעך געקענט און מיט אים קאָרעספּאָנדירט.

אין דער תקופה צוויישן די צוויי וועלט־מלחמות האָט זקן שרייבער זיך אַקטיוו מיטגעאַרבעט אינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן. נאָך דער פאָראייניקונג פון „פועלי־ציון" מיט צ. ס. איז ער אויסגעוויילט געוואָרן צו רעפּרעזענטירן די פּאַרטיי אין דער יידישער קהילה. ער האָט געהערט צו די טעטיקע מיטגלידער פון דער קהילה און צו זיינע פאָרשלאָגן האָבן זיך באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ אויך פאָליטישע קעגנער. אויך איז ער טעטיק געווען אינעם האַנטווערקער־פאָראיין און אין אַנדערע געזעלשאַפטלעכע און סאָציאַלע אינסטיטוצייעס, ווו ער האָט געטריי געדינט די אינטערעסן פון יידישן אַרבעטס־מענטש.

מתּפרנס געווען האָט זיך זקן שרייבער, זיין גאַנץ לעבן, פון שנייַדערייַ: געזעסן אַליין ביים וואַרשטאַט און געגייט שיינע און מאָדערנע מלבושים׳לעך פאַר יידישע קינדער.

בעת דער דייטשער אָקופּאַציע האָט זיך זקן שרייבער פאַראייניזאַמט אין זיין געטאָ־נאָרע. ער און זיין פרוי זענען געווען אויגן און פולשטענדיק צוזאַמענגעבראָכן. מיט טרערן אין די אויגן פלעגט ער דערציילן וויפל פיין און ליידן עס האָבן אים פאַרשאַפט די דייטשן און נאָך מער די „פאָלקס־דייטשן". בעת אַ צוזאַמענטרעף אין געטאָ, צווישן זקן שרייבער און דוד קאָניעצפּאָלער (הערבסט, 1941), האָט ער אַרויס־געזומען אַ פיין־פאַרפאַקט קאָנווערט און מיט אַ געהויבענער שטימע געזאָגט: „די מענטשן־חיות האָבן מיר נישט דערלויבט מיטצונעמען מיינע זאַכן פון מיין ווינונג אין געטאָ אַריין און מיר מערדערלעך געשלאָגן. דעם בריוו, אָבער, פון אונדזער גרויסן יידישן דיכטער ה. לייוויק, געשריבן צו מיר, האָב איך אונטער אַ האָגל פון קלעפ דאָך מיטגענומען. אפשר וועט עמעצער פון אונדז ביידן איבערלעבן די ביטערע אַכזריות׳דיקע צייט. זאָל מיין גרויסער פריינט ה. לייוויק וויסן, ווי שטאַרק איך האָב אים געשעצט".

נאָכן גרויסן חורבן האָט ד. קאָניעצפּאָלער דערפילט די בקשה פון זקן שרייבער, און איבערגעגעבן דעם בריוו ה. לייוויק.

ד. קאָן

דראַמאַטישער קרייז פון די לינקע פועלי־ציון

ערשטע שורה, אויבן (פון רעכטס): פּינטשע קאָניעצפּאָלער, משה דודקעוויטש, לייביש וואָלאָשטשאָווסקי, מרדכי מאָשקאָוויטש, ווייַנשטאָק, נפתלי פּלאָטקע, איטע זילבערשטיין, ...

צווייטע שורה: ישראל ווייסבערג, הערשל ליבערמאַן, גאלא וואָלאָשטשאָווסקי, יחיאל טיגער, ..., ראָזענבלאַט, פייוול האָזע, יחיאל־מאיר ראָזענצווייג.

זיצן: יעקב־שמואל האָזע, זאָשע ראָטשטיין, מרים וואַרגאַן, פישל פאריז׳, ..., חינע בירענצווייג, רושקע קאָפּלאָוויטש־העפּטלער.

ס׳האַלטן דעם פּלאַקאַט: ....., משה וואָלאָשטשאָווסקי, רושקע האָמפּעל.

חלק שנים־עשר

צוועלפטער טייל

סביבת ראדומסק

ראדאמסקער געגנט

התוכן / אינהאלט

סביבת ראדומסק — ראַדאָמסקער געגנט:

בז׳ז׳ניצה — בזשעזשניצע 485

וולושצ׳ובה — וולאָשטשאָווע 486

סולמירזיצה — סולמירזשיץ 486

פֿלאוונא־גידלה — פֿלאָווּנע־גידלע (גידזעל) 486

פשדבורז —פֿזשעדבאָזש 488

קלשצ׳וב — קלעשטשאָוו 492

קמינסק — קאָמינסק 492

רוזפשא — ראָזפֿזשע 494

שצ׳ולקוב־פודשווירק — שטשולקאָוו־פאָדשוויערק 495

★

רוב החומר בחלק זה נכתב ע״י צבי־מאיר רבינוביץ (צ.מ.ר.).

★

שלוש הרשימות על בז׳זניצה נכתבו על־ידי: ישראל גורן (גרין); י. קוקצינסקי; עליזה בסר־ליפשיץ. הרשימה „עיירתי קמינסק״ נכתבה ע״י פסיה ישורון (יוסטמן).

★

די צוויי אָפֿהאַנדלונגען: „די פזשעדבאזשער דינאַסטיע״ און „ר׳ דודל לעלעווער״ — זיינען פון י. פיינקינד׳ס בוך „גוטע יידן אין פוילן״.

סביבת ראדומסק

בז׳ז׳ניצה

דמותה של העיירה

בז׳ז׳ניצה היתה עיירה קטנה במרחק של 20 ק״מ דרומית־מערבית מראדומסק. שוכנה ע״י הנהר „פישה״ שמימיו נשפכו לתוך הנהר הגדול „ורטה״.

לפי המסורת הפולנית נולד בבז׳ז׳ניצה המורה יאן דלוגוש, שהיה מורהו של המלך הפולני קזימיש וילקי (Kažimierz Wielki). והודות למורה הנ״ל, הרשה המלך להתישב ליהודים גם בעיירה הזאת.

הקהילה היהודית בבז׳ז׳ניצה מנתה בזמננו כ־120 משפחות, בתוך כ־1000 (אלף) משפחות פולנים... רוב היהודים גרו במקובץ במרכז העיירה מסביב לשוק (Rynek). לרוב היהודים היו חנויות מכולת, שעיקר הלקוחות היו הפולנים מן העיירה והאיכרים מן הכפרים שמסביב לעיירה. מלבד חנויות המכולת התעסק חלק מן היהודים במסחר, כגון: תבואה, בקר, וכו׳ וכו׳. היו גם „דארפס־געהער״, כלומר אנשים שמצאו את פרנסתם ע״י זה, שהביאו את מעט סחורתם (בשק על הגב) לכפר למכירה.

המצב הכלכלי של היהודים היה די עלוב וזאת היתה הסיבה שהאוכלוסיה היהודית לא גדלה, משום כך עזב הנוער וגם אנשים בגיל העמידה את העיירה ונסעו לעבוד ולהשתקע בערים הגדולות כגון, ראדומסק, צ׳נסטוחוב, לודז, ורשה.

בשנת 1930 הוטב בהרבה המצב הכלכלי של היהודים בבז׳ז׳ניצה, וזאת הודות למוסד הכספי שנוסד אז ע״י ה„דז׳וינט״ בשם הידוע „גמ״ח קאסע״ (קופת גמילות־חסד). את הקופה הזאת ניהלו בכשרון רב משה שמואל גרין (בתור יו״ר) ומיכאל לסקר (בתור גזבר).

השיפור הכלכלי הזה שחל אצל היהודים בעיירה, עורר קנאה בין האוכלוסיה הפולנית. ועקב זה גדלה והתגברה התנועה האנטישמית בין הפולנים...

הקהלה הקטנה בבז׳ז׳ניצה, עם המשפחות הותיקות והמסועפות שלה (כגון משפחת גרין, גלסטר, בוכמן ועוד), היתה תמיד קשורה קשר אמיץ עם היהודים בראדומסק. כשבאה איזו שהיא גזירה־רעה או סתם עת־צרה ליהודים בבז׳ז׳עניצה — מיד נסעו פרנסי העיירה לראדומסק כדי להזעיק ולשפוך את מר לבם בפני שתדלנים בקהילה בראדומסק, ולא פעם יצאה העיירה בז׳ז׳שניצה ממצוקה לרווחה, הודות לפעולתם של אנשי ראדומסק. היהודים בבז׳ז׳ניצה ראו ביהודי ראדומסק כעין אפוטרופסים שלהם, ותמיד נסעו אליהם בכדי לקבל מהם עצה והדרכה.

היהודים בבז׳ז׳ניצה ידעו לשתף את היהודים מראדומסק, לא רק בימי מצוקה שלהם, אלא גם בשמחות. כך למשל הוזמנו אנשי ראדומסק לרוב השמחות הכלליות ואף הפרטיות אשר התקיימו בבז׳ז׳ניצה, וסופר לי בביתי: כשבאה להקת הכלי־זמרים מראדומסק לנגן בבז׳ז׳ניצה, היה בתוכם אחד בשם משה לבקוביץ׳, שהוא היה תמיד נוהג לסיים את המסיבה בנגינת „התקוה״ וכשהוא ניגן את „התקוה״ — דמעות זלגו מעיניו.

החיים היהודיים הפנימיים בבז׳ז׳ניצה, היו שקטים ושלוים וכמעט בלי „מחלוקת״ (סכסוך, ריב), ככה שהחסידים מאלכסנדר והחסידים מגור התפללו יחד בבית־המדרש. היו גם חסידים מלפני הרבה שנים שהיו נוסעים ל„תפארת שלמה״ ולרבי ר׳ יחזקאל מראדומסק.

בין היהודים בבז׳ז׳ניצה היתה נפוצה האגדה הזאת: כשרבי ר׳ דויד מלילוב היה משוטט בסביבת בז׳ז׳ניצה (יש אומרים שהוא היה מצאצאי בז׳ז׳ניצה), פגש פעם בקבצן פולני אחד כשהוא יושב ומנגן מנגינה של הלויים בבית־המקדש. לקח ר׳ דוד מלילוב פרוטות ושלשל לקבצן וצוה עליו שינגן את המנגינה הזאת בלי הפסקה, אך מיד נשכחה המנגינה מהקבצן, וברוב שמחה המשיך ר׳ דוד את דרכו.

בשנים האחרונות לפני השואה, כשמישהו מן העיירה עלה לארץ־ישראל — היה זה מאורע גדול וחוויה עמוקה בחיי היהודים. כל העיירה יצאה להיפרד מהעולה וליוותה אותו כמעט עד לראדומסק, לתחנת־הרכבת.

גורל הקהלה הקטנה בבז׳ז׳ניצה, היה כגורל אחותה הקהלה הגדולה בראדומסק, שהושמדה בידי המרצחים הנאציים.

יהי זכר יהודי בז׳ז׳ניצה ברוך!

ישראל גורן (גרין)

עם פרוץ המלחמה

מיד כשפרצה המלחמה, עזבו אנשי העיירה את המקום והלכו באשר הלכו. חלק מהם הגיע לראדומסק, אבל גם רחובות העיר היו ריקים מאדם. כי בימים הראשונים לפרוץ המלחמה הופצצה ראדומסק. יהודים אחדים (אהרון קוקצ׳נסקי, שרצקי וקרקובסקי) חזרו, איפוא, לבז׳ז׳ניצה אבל העיירה היתה כבר חרבה, הדלתות פרוצות ומשפחות אחרות התחבאו במרתף של משפחת יעקב־שלמה גלסטר.

ביום 3.9.1939 שרפו הגרמנים את העיירה. וכשבאו היהודים פליטי העיירה, העלילו עליהם הגרמנים שהם שרפו את העיירה, כדי שלחיילים הגרמנים לא יהיה מקום כניסה. הגרמנים כלאו מיד את היהודים ואת הפולנים במקום מגודר, אבל הפולנים דרשו מיד, שיבדילו ביניהם לבין היהודים והסיתו את הגרמנים ביהודים, בספרם עליהם שהיו עשירים מופלגים. הגרמנים שמעו לעצתם ונתנו לפולנים אוכל ותבן למשכב וליהודים לא נתנו. ב־5 בספטמבר הובילו את היהודים לכפר אוסטרוב, ובדרך הוציאו יהודים אחדים לתוך היער והרגו אותם (יוסף שרצקי, אברהם אייזנר, יחיאל ודויד רודניצקי, יעקב הירש רוזן, ישראל לאסקר ועוד). כשחזרו היהודים לעיירה מצאו את השרידים בחרפה גדולה, מגוזזי זקן וקצוצי־בגדים, עניים ושדודים. בקושי רב מצאו את הגויות היהודיות, שהתגוללו ביערות ובדרכים והביאום לקבר ישראל.

י. קוקצינסקי

חיסול הקהילה

במרחק 20 ק״מ מראדומסק שכנה בז׳ז׳ניצה. יהודי העיירה היו מרוכזים בשנים שלשה רחובות. הם באו לכאן לפני כמה מאות שנים. מספר המשפחות עבר על מאה. הם סחרו בתבואה ובבקר. לאחדים מהם היו חנויות מכולת. אחרים עסקו במלאכה: חייטים, סנדלרים ועוד. פעם בשבועים היה כאן יריד, שבו מכרו היהודים לאכרי הסביבה את סחורותיהם. רופא לא היה בעיירה ואת החולים הובילו לראדומסק. היחסים בין היהודים לפולנים לא היו טובים ביותר. תמיד נמצאו פולנים אנטישמיים, שהטיפו לפני הכנסיה, להחרים את המסחר והמלאכה של היהודים. בשנת 1937 היו גם פרעות בקנה מדה קטן, באחד מימי היריד, הכו יהודים ושדדו את רכושם. גם שרפות גדולות פקדו את העיירה מזמן לזמן.

בדרך כלל חיו היהודים בשלום ובאהבה, רב העיר ר׳ ישראל לסקר היה אהוב על בני המקום. אחרי מותו מילא את מקומו חתנו ר׳ יחיאל אורבאך. במגרש שע״י ביהכנ״ס שיחקו ילדי היהודים בלי פחד מהגוים. מספר הילדים שלמדו בביה״ס הכללי הגיע ל־40 בערך, כי רק בכיתות הנמוכות למדו ילדי היהודים. כשגדלו עזרו בבית ועבדו במלאכות שונות ולא הגיעו לגמר ביה״ס. אחר הצהרים ביקרו ב„חדר״ ולמדו תורה. הציוני הראשון בעיר היה גודל רוזן, הוא אירגן את המגביות לקרנות ואצלו קרא הנוער „ספרות ציונית״ אסורה.

בביתו למדו עברית והיסטוריה ישראלית. אחדים מהנוער נסעו ל„הכשרה" והגיעו ארצה. מזמן לזמן ערכו גם „הצגה".

היתה קופת גמילות חסד שבה קיבלו יהודי העיירה הלואה בימי מצוקה. כשפרצה המלחמה בשנת 1939 (ספטמבר) כל אנשי העיירה ברחו לראדומסק, לפשדבורז וגם לכפרי הסביבה. בשני לחודש שרפו את השוק ואת רחובות היהודים. בחמישי לחודש הובילו את כל הגברים לעבודה ביערות אוסטרוב מבלי לתת להם לאכול. מיד בימים הראשונים הומתו: אברהם קוקצינסקי, יוסף שירצקי, אברהם אייזנר, ישראל ואברהם לסקר, יעקב־הירש רוזן, יחיאל ובנו דוד רודניצקי.

הגרמנים שינו את שם העיירה ל„ברנטל" והיא סופחה לרייך השלישי. בעיירה התישבו גרמנים „פולקס דויטשן". הנשים הגרמניות לקחו להן עוזרות מבנות היהודים. לכל משפחה היו כ־2, 3 עוזרות. גם הפולנים שועבדו למשפחות הגרמניות. מי שרצה לנסוע לראדומסק או לצ׳נסטוחוב היה זקוק לרשיון מיוחד. כך חיו היהודים בשלווה יחסית והצליחו גם להסתדר בעבודה ובמסחר בלתי־ליגלי בין ה„רייך" ל„פראטעקטאראט". אולם בשנת 1941 בערב ט׳ באב, נקראו כל יהודי העיר למקום אחד וששים גברים נשלחו למחנות עבודה. אחרי כמה ימים חזרו כעשרים, שנמצאו בלתי מתאימים לעבודה, או צעירים יותר מדי, והשאר נשלח למחוז פוזנא לעבודה במסלות־ברזל. וכך נשארו כארבעים משפחות בלי אפשרות של קיום. אחרי שבועות אחדים נתקבלו מכתבים מהם, בבקשה לשלוח להם חבילות. נשי המשפחות חסכו מפיהן ושלחו חבילות, אולם עד מהרה נתקבלו ידיעות שרובם מתו מתוך עינויים ועבודה קשה או נשלחו לאושוויץ, לבירקנאו, ורק אחדים מהם נשארו בחיים ונמצאים בארץ. בשנת 1942, בימי הפסח הראשונים, העבירו את רוב האוכלוסיה היהודית לגיטו בפאיענטשנא. נשים אחדות נשארו בבז׳ז׳ניצה והועסקו בעבודת פרך. כל הרכוש היהודי שנשאר נשדד ע״י הפולנים. באוגוסט 1942 שולחו הנשים היהודיות האחרונות מבז׳ז׳ניצה לכיוון בלתי ידוע.

בצורה טרגית כזאת נגמרה תקופת יהודי בז׳ז׳ניצה. לדאבוני, נשארתי היהודיה האחרונה, שנמצאה בחודש ניסן בבז׳ז׳ניצה 1942. אני שראיתי בפעם האחרונה את אמותינו, הנשים והטף, לעולם לא אסלח לשכנינו הפולנים, שאתם חיינו, שחקנו וחונכנו יחד בבית־הספר. כולם עמדו ברחובות להסתכל באסוננו, כאילו היה זה טקס חגיגי. במחיאות כפים ובצחוק הסתכלו בטרגדיה שלנו בגירוש אבותינו ובנינו ובמשלוח למוות של נשותינו וילדינו. פולנים וגרמנים, ארורים אתם לדורי דורות! כבוד לאהובינו, יהודי בז׳ז׳ניצה, יהי זכרם ברוך!

עליזה בסר־ליפשיץ

וולושצ׳ובה

וולושצ׳ובה היתה קהילה חשובה ועתיקה בסביבת ראדומסק. היהודים התישבו בעיירה במחצית השניה של המאה הי״ז. לפי הספירה בשנת 1765 היה מספר היהודים 282. אולם בשנת 1857 הגיע המספר הכללי של התושבים ל־2102 ורובם יהודים — 1257. אחרי זה כשמספר תושבי העיירה הגיע ל־4536, היה מספר היהודים 3253 ובזמן האחרון הגיע מספר היהודים ל־3454. בעיירה היו 14 רחובות בלתי מרוצפים, מוארים בשתים־עשרה מנורות נפט[1]. העיירה וולושצ׳ובה היתה מפורסמת כמרכז החסידות. בה ביקרו גדולי הצדיקים בפולין ובה נולד ר׳ שלמה הכהן, רבה הראשון של ראדומסק.

העיירה בכלל נוסדה במאה ה־14 ובקרבתה בכפר טשארניצה, נולד המצביא הפולני הידוע סטפן טשארניצקי.

(צ.מ.ר.)

[1] הפרטים לקוחים מן האנציקלופדיה הרוסית־היהודית כרך 5, עמ׳ 667.

סולמירזיצה

העיירה סולמירזיצה נמצאת במרחק 18 ק״מ מראדומסק. אולם עיירה קטנה זו, שמספר תושביה היהודים בזמן האחרון הגיע לשלושים משפחות, היתה עתיקה מראדומסק, ובזמן שראדומסק היתה אסורה לישוב יהודי, ורק יהודים מספר נמצאו בה, שלחו לקביר את מתיהם בסולמירזיץ. בית־הקברות בעיירה היה קיים מאות שנים. בקהילה הקטנטנה הזאת נמצאו בית־כנסת, בית־מדרש ושאר מוסדות הקהילה. עם עליתה הכללית של ראדומסק נעזבה סולמירזיץ לאט לאט מתושביה היהודים. מספר התושבים בסולמירזיץ בכלל הגיע בזמן האחרון ל־990. תחילת יסוד העיירה במאה ה־18.

(צ.מ.ר.)

פלאוונא־גידלה

העיירה פלאונא

פלאוונא — עיירה יהודית טיפוסית בסביבת ראדומסק. פלאוונא קדמה לראדומסק בשנים. בזמן שהישיבה בראדומסק היתה אסורה ליהודים, גרו כבר יהודים בפלאוונא. ולא עוד אלא שרוב עשירי ראדומסק ומכובדיה — מפלאוונא מוצאם, כמשפחת רוזנבוים ועוד.

פלאוונא שוכנת בעמק על־יד נהר הוורטא. בדרך מראדומסק לוולושצ׳ובה. מספר התושבים עלה ל־1709 בזמן האחרון, וביניהם מאה משפחות יהודים. הידיעות הראשונות על פלאוונא ככפר פולני, נובעת מן המאה ה־16. אז היתה פלאוונא שייכת לגידלה הקרובה. אולם במאה ה־18 נחשבה כישוב עירוני עצמאי. בשנת 1827 היו בה 77 בתים ו־695 תושבים; בשנת 1862 נמצאו 165 בתים, 1583 תושבים. בשנת 1897 נמצאו בעיר 1436 תושבים — 752 יהודים (50%).[2]

אין לנו ידיעות מדויקות על תולדות הקהילה בימים קדומים. יש לשער שתחלת ישוב היהודים היתה במאה הי״ז. מרבני פלאוונא הידועים: במאה הי״ט ר׳ נטע לערנער,[3] ר׳ ישראל יצחק ממלאווה, ר׳ אברהם קליינפלאץ מחבר הספר „צלותא דאברהם" חידושי תורה על „יורה דעה" (פייטרקוב תרנ״ה; תרע״א) ור׳ בעריש פאטישמאכער מדבר הס׳ „יד הלוי" וחידוש סוגיות (פייטרקוב תרס״ז). הרב האחרון היה האדמו״ר ר׳ יצחק־מרדכי הכהן רבינוביץ (בנו של ר׳ צבי־מאיר, רבה של ראדומסק). הוא חיבר את הספרים: „אהל שלמה" (פייטרקוב תרפ״ד) „עטרת שלמה" (פייטרקוב תרפ״ו) ו„אהל שלמה" ח״ב (פיטרקוב תרצ״ה). שלשת הספרים מכילים ביוגרפיה של ר׳ שלמה הכהן מראדומסק. מלבד זה הוציא לאור את הספר „בית שלמה" (פייטרקוב תרפ״ז) המכיל חידושי תורה על מסכתות יבמות כתובות קידושין מאת ר׳ שלמה מפינטשוב, זקנו של ר׳ שלמה מראדומסק. לספר צורף קונטרס בחידושי תורה בשם „שיח יצחק".

הכפר גידלה

הכפר גידלה נמצא במרחק קילומטר מפלאוונא. כפר זה מפורסם בפולניה בגלל קדושתו לנוצרים. מספר תושביו הגיע בשנת 1827 ל־513. בזמן האחרון נמצאו בגידלה 1132 תושבים וביניהם כארבעים משפחות יהודיות. לכפר גידלה נהרו נוצרים עולי רגל לרבבות. מפורסמת כנסית־העץ שלה, מהראשונות בפולין, נבנתה בשנת 1059. מלבד זה נמצא בכפר מנזר דומיניקני שנתפרסם בין האוכלוסיה הפולנית כמקום שנעשו בו נסים. בכפר ביקרו לעתים תכופות מלכי פולין, ביניהם וולדיסלב הרביעי, יאן קזימיר ומיכאל וישנוביצקי, שהשאירו אחריה חפצי־קדושה מוזהבים בכנסיות ובמנזר. העליה לרגל שימשה לתושבי הכפר וליהודים בתוכם מקור הכנסות.

[2] האנציקלופדיה הרוסית־היהודית ערך „נובוראדומסק".

[3] גליקסמן „רבנו אליקים געץ" עמ׳ 41.

בכפר גידלה ישבו יהודים בערך באותן השנים כמו בעיירה פלאוונא. שני הישובים פלאוונא וגידלה, היו מפורסמים באוכלוסיה היהודית — בני תורה ויראי שמים. חסידים מפורסמים גרו בהם. בפלאוונא ידוע שמו של ר׳ שמואל זיינוויל צבי ב״ר יהודה שרגא, שהיה ממקורביו של ר׳ שלמה מראדומסק וסופרו הנאמן. הוא גם כתב את רוב הספר „תפארת שלמה״. בפלאוונא גר גם ר׳ יהודה׳לה טיברג, מחסידי ר׳ דב ביר מרדושיץ ור׳ שלמה הכהן מראדומסק, ממנו הסתעפה משפחת־החסידים טיברג. אחד מצאצאיו הוא הרב ר׳ יהודה משה טיברג, האדמו״ר מאלכסנדר, עכשיו בבני־ברק. בחתונת ר׳ הירשלי צבי טיברג, בנו של יהודה׳לי, בא לפלאוונא האדמו״ר הזקן ר׳ יצחק מוואר־קי. ביקורו היה מאורע חשוב בסביבה.

בכפר גידלה חי אחד מחשובי החסידים־הצדיקים בשם ר׳ הירשלה מגידלה. הוא היה מפורסם לצדיק נסתר מ„ל״ו הצדיקים״. עד היכן הגיעה חשיבותו, יעידו העובדות שר׳ יצחק מוואר־קי ביקר אצלו בגידלה ופעם באו ר׳ שמחה בונם מפשיסחא ותלמידו ר׳ מנדיל מקוצק לבקר בביתו. ר׳ הירשלה יצא לקראתם עד פלאוונא והביאום לביתו. בבית הדליק נרות לכבודם באמרו שלפי דעת ה„זהר״ תלמיד חכם — הנהו במדרגת שבת ומשום זה הדליק „נרות שבת״ לכבוד רבותיו. מספרים כי פעם כיבדהו ר׳ שמחה בונם מפשיסחה באמירת תורה על שולחנו בפשיסחה. בשבת קראו אז פרשה „ראה אנכי״. ר׳ הירשלה מגידלה הצטדק שהוא איש כפר ואינו יכול לומר „תורות״ אלא ככפרי הוא מתרגם את המלים „ראה אנכי״ ב־patrz sobie! (ז. א. הסתכל בעצמך, קשוט עצמך!). הדברים מצאו חן בעיני רש״ב ושבחם. אחרי מותו בשנת תקצ״א, הוקם „אוהל״ לזכרו בבית־הקברות בפלאוונא וביום ההילולא היו באים להשתטח על קברו של הצדיק הנסתר.

יהודי פלאוונא

יהודי העיר התרכזו במרכז העיירה: מגרש רחב־ידיים, המיועד לימי השוק ומסביב לו מארבע רוחותיו נמצאו הבתים והחנויות. היהודים גרו ביחד עם הפולנים, חיי שכנות טובה. פרעות לא היו בזמני, מחוץ לפעילות אנטישמית מוגבלת נגד המסחר היהודי. מהשוק־המרכזי הסתעפו כמה רחובות צדדיים שגם בהם גרו יהודים. באחד הרחובות האלה נמצאו בית הכנסת הגדול, בנין בעל שתי קומות, שנבנה בסוף המאה הי״ט. על ידו נמצא בית־המדרש, בית הרב ובית השוחט והמקווה. בסימטא זו התרכזו החיים היהודיים. בבוקר ובערב באו אנשי הקהילה להתפלל. כאן סיפרו חדשות מהעולם, מהמדינה ומהסביבה הקרובה. כאן נחתכו עניני הקהילה וכאן קבעו שיעורים מיוחדים לתורה.

לפני המלחמה העולמית הראשונה, ניהל מר אבי הרב זצ״ל ישיבה קטנה שבה למדו בחורים מהעיירה ומהסביבה. אחרי המלחמה העולמית הראשונה, נדם קול התורה בבית־המדרש. העיירה ירדה ונתדלדלה. בחורים אחרים המשיכו ללמוד בבדידות בבית־המדרש, או נסעו לישיבות אמסטוב, וורשה ועוד.

בימי מלחמת העולם קמה תנועה ציונית בעיר. הנוער התארגן ב„צעירי ציון״ ועוד, נסעו ל„הכשרה״ ועניני ארץ־ישראל לא ירדו מן הפרק. נמצאו בעיר באי־כוח מכל המפלגות ולפני הבחירות ל„סיים״ הגיעה ההתעניינות עד לעלבונות והכאות בבית־המדרש. כשוך סערת הבחירות, חזרו החיים למסלולם ו„גר אגודאי עם ציוני ביחד״, ואין פרץ ואין צווחה ברחובות פלאוונא וגידלה.

ביחוד היתה פעילה אגודת „צעירי ציון״ (צ.ס.פ.) בגידלה. הנוער מפלאוונא היה הולך לגידלה לשמוע את הרצאותיהם של דוד ונחמן גולד מראדומסק, מ. שיטנברג וחיים גולדברג. גם אגודת „מזרחי״ ו„צעירי מזרחי״ לא חסרה בגידלה, ובחורים משתי המפלגות עסקו במכירת „שקלים״ ובאוסף כספים למען הקרנות הציוניים.

מלבד משפחות בודדות עשירות (רוזנבוים, רוזנברג ועוד), היו יהודי העיר ברובם עניים. עסקו במסחר, בעיקר בנסיעות ל„ימי־השוק״ שבעיירות הסביבה, כדי למכור את סחורותיהם. משפחות מספר עסקו במלאכה: סנדלרות, חייטות, נגרות ועוד. חלק חשוב מיהודי העיר נקראו „דארפסגעהער״ — רוכלים בכפרים שבסביבה. אלה היו קמים השכם בבוקר להתפלל תפילת ותיקין ושוטטו בכפרים עד הערב. בסביבת פלאוונא נמצאו שתי אחוזות של יהודים ביאשין (שם גרו ר׳ בעריש פישמאן ובניו) וברזיק נמצא בית־חרושת גדול לתוצרת ניר (בלומנפלד). יהודים בודדים נמצאו בכפרי הסביבה כמו בתחנת הרכבת קלומנין. בכפרים אחרים נמצאו גם יהודים־אכרים שעסקו בחקלאות מדורי דורות. לימים „הנוראים״ באו כפריים אלה לפלאוונא, להתפלל פעם בשנה. אחרי הימים הנוראים חזרו לכפרם ולעבודתם.

יהודי העיירה היו מחולקים לחסידים עממיים, שנסעו לראדושיץ (לר׳ חיים אשר׳ל — הרבי האחרון), לרוזפשא (לר׳ אברהם משה׳ל ולבניו) ולחסידי בני־תורה, שנסעו לראדומסק, גור, אלכסנדר ועוד. בין האחרונים היו בני תורה וגם למדנים מצוינים. ביניהם ר׳ לייביל בוגייר, שנעשה אחר־כך ראש־ישיבה בוורשה בישיבת הגביר ר׳ נתן שפיגלגלס, גיסו יבדל״ח הוא הרב דוד צבי זילברשטיין, מועד הרבנים בתל־אביב, שנתפרסם בפולין ובארץ כמטיף ועסקן אגודאי. בין האישים הידועים: ר׳ בונם טיברג, בא־כוח היהודים במועצה, תלמיד חכם חסיד ופיקח, מחסידי אלכסנדר.

הרב מפלאוונא הי״ד

הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ (נרצח ע״י הנאצים ביום י״ט אלול תרצ״ט).

א״א הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ, הרב מפלא־ונא, — היה אישיות ידועה בסביבת ראדומסק. ביחוד היה אהוד ונערץ בגלל פק־חותו ומתינותו. מזמן לזמן הוזמן לפשר כ„בורר״ בדי־ני־תורה מסובכים, והיה ידוע כאיש ישר שהאמת נר לרגליו. היה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות, ואם כי היה למדן ועוסק בתורה יו־מם ולילה, מחבר וסופר, היה חביב על האנשים הפ־שוטים בני עירו, בגלל פש־טותו וענותנותו. לא התרב־רב ולא התבלט בידיעותיו וידע להתהלך עם אנשים שונים מדעותיו ולהתחבר אתם.

את עניני העיר היה מנהל בחכמה ובתבונה. הספיקה, לפעמים, בדיחה אחת כדי לשכך את רגזם של בעלי מחלוקת ובעלי מריבה בעיירה. זכורני, כי בימי האינפלאציה, אחרי תקומת מדינת פולין, ירד ערכו של המטבע הפולני ומשכורת הרב לא היתה בה כדי לפרנס את בני ביתו. אבא נסע, איפוא, ללודז ופתח לו בית־מסחר למנופקטורה בשותפות עם אחד מחשובי העיירה ר׳ בונם טיברג. פלאוונא נשארה בלי רב. באו נשים לשאול שאלות באיסור והיתר — ואין רב. כשחזר אבא הביתה לשבת קראו אנשי העיירה לאסיפה גדולה, והזמינו אותו

לבירור על התנהגותו המוזרה של הרב שנעשה סוחר. אבא התחיל את דבריו בשאלה: רבותי — אמר, ידוע לכם, שהרב אינו עצמאי לעשות בעיר ככל העולה על רוחו, עליו תמיד להיועץ ב„בעלי־בתים" הנכבדים שבעירו. וידוע ש„בעל בית" נכבד, נקרא זה, הנושא בעול מסי־הקהלה. הנה, למשל, התעשיין מר בלומנפלד, המשלם כשליש התקציב של הקהלה, בודאי שצריך להתחשב בהשקפתו על עניני הקהלה והרב!..

— נכון, הסכימו אנשי העיירה „למי המטבע — לו הדעה!"

ואם נמצא בעל־בית בעיירה — המשיך אבא במתינות להסביר לצאן מרעיתו — המכלכל את הרב ב־70% ממשכורתו, בודאי שיש לו „דעה" על הרב...

— בודאי — ענו כולם — מובן מאליו.

— ובכן — רבותי — אני הוא בעל הבית הזה שבעיירה. אני מפרנס את הרב ב־70% ממשכורתו ובכן לי „הדעה" — לנסוע ללודז ולעסוק במסחר עד שתוכלו אתם לפרנס אותי ולתת לי את ה־70% החסרים לי.

אנשי האסיפה נשתתקו כולם ובו במקום ערכו מערכת־מסים והכנסות חדשות, כדי שאבא יוכל לשבת במנוחה בעיירה ולעסוק בצרכי העיר...

אבא היה דואג לעניי העיר ולעניים עוברים — להמציא להם מקום אוכל ולינה. מזמן לזמן היו מתאכסנים בביתנו יהודים עניים, (וזכורני איך אמי ז"ל עמדה למחרת וכבסה מחדש וניקתה את הכרים והכסתות של „ארחי פרחי" אלה, שלא הצטיינו בנקיון ביותר...). בימי המלחמה היו באים עשרות עניים „קבצנים", עוברים ממקום למקום, לעיירה שלנו והיו לנים בבית־המדרש העירוני. הדבר גרם קשיים למתפללים, כי בבוקר השכם, כשבאו לתפילה, היה כל בית־המדרש מלא עניים שוכבים על השולחנות, על הריצפה, על מזרונים ושמיכות. אחד מבעלי הבתים התרעם על אבא, הגר בשכנות לבית־המדרש, מדוע אינו מגרש את הקבצנים. אבא, כדרכו, השיב לו ברכות: שמעני, אדוני, אני לבדי אין לי כוח לגרש את כל העניים מבית־המדרש, שהרי רבים הם כל יום, כעשרה או כעשרים, העצה היא, איפוא, שגם אתה וגם עוד „נכבדים" אחרים יבואו כל ערב לבית־המדרש ונגרש החוצה את כל העניים האלה, שיתגלגלו בשלג ובקור ברחובות...

המתרעם הבין את ה„עוקץ" שבדברי אבא ונשתתק בבושת פנים.

כפי שהזכרתי, היו כל ימיו קודש לתורה ולעבודה. היה קם כל יום בארבע בחמש לפנות בוקר ללמוד בבית־הכנסת ובימי החורף בביתו. אחרי התפילה היו לו שוב שיעורים עם תלמידים עד שעה מאוחרת בלילה. אבא חיבר ספרים שונים בתולדות החסידות ובחידושי תורה (הוזכרו לעיל בקטע הראשון). הרבה מהם נשארו בכתב־יד. כשנסעתי ארצה, דאג אבא מאוד, וכתב לי מכתבים שאמשיך ללמוד. ומכיוון שבימים הראשונים לבואי ארצה לא היתה שעתי פנויה ללימוד תורה, היה כותב לי בכל מכתב דף מחידושי תורתו והיה גוזר עלי „בגזרת כבוד אב" לקרוא לכל הפחות, את חידושי תורתו. מזמן לזמן היה שולח לי ספרים, כדי שאוכל ללמוד בבית.

היה מסור לחינוך ילדי העיירה. פעם רצה להתקבל „מורה לדת" היהודית בבית־ספר הפולני, יהודי חפשי בדעותיו ובעל מוסריות פגומה. אבא התנגד בכל תוקף למינויו וכשאיים ה„מורה לדת" כי ילשין עליו ועל חברי ועד הקהילה ויושיבם בבית־סוהר בגלל סירובו זה, ענה לו אבא, כי הוא וחברי ועד הקהלה מוכנים לשבת שנים רבות בבית־סוהר ובשום אופן לא יחתמו על מינויו כ„מורה לדת". ואם כי היה אז אבא בסכנה גדולה, לא שם לב לאיומי הלשנה.

אבא היה בין הקרבנות הראשונים של הנאצים, מיד ביום השני לפרוץ המלחמה נכנסו החיילים הגרמנים ורצחוהו — בי"ט באלול תרצ"ט. הי"ד.

צ. מ. רבינוביץ

פשדבורז

דמות העיר

פשדבורז, עיר האם של ראדומסק, נחשבת בין הקהלות הקדומות בפולין, אמנם היא לא נחשבה בין הקהלות הראשיות, מספר היהודים לא היה בה רב. מלכי פולין שמו עינם לרעה על העיר, שלא להגדיל את מספר תושביה היהודים. משום זה היתה שייכת במאה ה־16 לגליל קראקא־צויזמיר. לגליל זה היו שייכות גם הקהלות וולושצ'וּבא וקוניצפול, הסמוכות לראדומסק.[1] הן היו כפופות בכל עניני המסים והנהגת הקהלות והשתתפותן בועד ארבע־ארצות לגליל קראקא־צויזמיר הנזכר.

בסוף המאה ה־16 (1595) הוציא המלך זיגמונד השלישי פקודה להגביל את מספר הבתים היהודים בעיר.[2] באותה המאה נבנה גם בית הכנסת העתיק בפשדבורז.[3] הקהלה נודעה כבר אז במוסדותיה המסודרים. בתחילת המאה השבע־עשרה (1636) היתה דליקה גדולה בעיר ובית הכנסת נשרף, אולם שנתיים אחרי זה (1638 — שצ"ח) חודש בית הכנסת ונבנה מחדש. באותה שריפה נשרפו הפריבילגיות של היהודים, שלפיהם מותר היה להם לעסוק בעיקר במסחר ובמלאכה.[4]

בשנת 1657 (תי"ז) בתקופת התנפלות השבדים על פולניה, נחרבו כל הקהלות בגליל קראקא, שנצלו מזעם ההריגות של שנת ת"ח — מרד הקוזקים. הכרוניקן של מלחמת שבדיה־פולין, ר' שמואל פייביש בר' נתן, מספר גם על חורבן הקהלות בסביבת פייטרקוב־ראדומסק ופשדבורז בתוכם, ואלה דבריו: „משם הלכו (האויבים) לק"ק נאוויפאל ושם חמישים בעלי־בתים ונהרגו כמעט כולם; ומשם הלכו לק"ק ברעזנה ושם מאה ב"ב ונהרגו כמעט כולם; ומשם הלכו לק"ק פייטרקוב ושם חמישים ב"ב ונהרגו כמעט כולם; ומשם הלכו לק"ק פשדבורז ושם חמישים ב"ב ונהרגו כמעט כולם".[5] מהידיעה המצומצמת הזאת אנו רואים, שקהלת פשדבורז לפני חורבנה, היתה גדולה במספר בני הקהלה כפייטרקוב.

מספר היהודים בפשדבורז פחת אחרי החורבן, אולם במשך שנים אחדות הקהלה חזרה והתאוששה, שהרי משנת 1684 (תמ"ד) יש לנו ידיעה על הרב אב"ד ר' אהרן בפשדבורז.[6] בשנת 1745—תק"ה נתן המלך אוגוסט השלישי פריבילגיה לעשרים וחמשה בתים בפשדבורז. אולם בשנת 1765—תקכ"ה כבר נמצאו בעיר 665 יהודים, ומאז הולך וגדל מספר היהודים בעיר, עד שבשנת 1827 נמצאו בעיר 2717 תושבים ובינהם 1801 יהודים (66,3%); בשנת 1857 נמצאו בה 4268 תושבים וביניהם 1801 יהודים (66,3%); בשנת 1887 נמצאו בה 5927 תושבים וביניהם 4089 יהודים (69%); בשנת 1921 נמצאו 5885 תושבים ובינהם 3749 (63,7%).[7] יש לציין כאן שמספר היהודים בקהלת פשדבורז הוכפל בסוף המאה הי"ט. קהלת פשדבורז שעלתה כפורחת בסוף המאה ה־18 ותחילת המאה

---

[1] M. Balaban "Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (Kraków 1912)

[2] האנציקלופדיה הרוסית־יהודית ערך פשדבורז.

[3] שם.

[4] שם.

[5] „טיט היון" (ויניציא חש"ד) לפי המהדורה של ח"י גורלאנד ב„אוצר הספרות" לש. א. גרבר (קראקא תרנ"ב) עמ' 427; ע"י גרץ „דברי ימי ישראל" כרך ח', עמ' 152.

[6] ע"י ח. ד. פרידברג „לוחות זכרון" (פפד"מ תרס"ד) עמ' 108 וע"י להלן, בסעיף על רבני פשדבורז.

[7] האנציקלופדיה הרוסית־יהודית שם וביחוד Bodan Wasiutyński "Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX XX (Warszawa 1930),

ה־19, חדלה מלהתפתח מהמחצית השניה של המאה ה־19. את התור־פעה הזאת יש לזקוף לעלייתה בכמות של קהלת ראדומסק, שקלטה את עודף האוכלוסיה היהודית מפשדבורז ושאר עיירות הסביבה.

רבני פשדבורז וצדיקיה

קהלת פשדבורז הקטנה היתה מפורסמת ברבניה וצדיקיה. הנה הידועים ביותר מבין גדולי התורה שגרו בעיר:

הרב הראשון בעיר פשדבורז ידוע לנו בשם ר' אהרן, החתים „אהרן חב"ק (חונה בקהלת) פרעדבורז" בשנת תמ"ד (1684) במכתב לטובת ר' דוד לידא, הרב באמשטרדם, במריבה שפרצה בקהלה בגללו[1].

אחריו ידוע לנו הרב נפתלי הירץ לאנדא, חתן רבי צבי אשכנזי בעל „חכם צבי"[2].

בשנת תקט"ו (1755) חתם אחד מרבני פשדבורז הרב ר' שאול ב"ר שמואל לנדא על חרם נגד השבתאים[3].

אחריו נמצאת חתימת הרב יהודה־ליב[4] על הסכמה להדפסת הספר „ראש יוסף" מאת ר' יוסף מטיקטין (פיורדא תקכ"ד 1764).

אחריו מילא את מקומו הרב ר' נתן־נטע אייבשיץ (בן אחיו של ר' יהונתן אייבישיץ מאלטינא), שהסכים בשנת 1783—תקמ"ג על הדפסת הש"ס בנובידבור[5].

בתקופה ההיא היה כנראה רב בפשדבורז הרב ר' אריה לייב חריף היילפרין, מחבר הספר „חידושי מהר"א", שנתקבל אחר־כך לרב באפטא ולסוכטשב[6]. רב זה מפורסם בשני תלמידים חשובים שנעשו אחר כך למאורות גדולים ביהדות פולין. הלא הם רבי יעקב יצחק מפשיסחה ה„יהודי הקדוש" וחברו ר' ישעי' ולטפריד, שנתקבל אחר כך לרב בפשדבורז. שניהם היו מגדולי תלמידיו של „החוזה מלובלין" בחסידות. ה„יהודי הקדוש" היה יליד פשדבורז, בנו של „מגיד ישרים" בפשדבורז, הרב רבי אשר ששימש לפני זה כאב"ד בגרודזיסק[7].

ר' ישעיה ולטפריד (פרעזלא) רבה של פשדבורז, היה יליד לאסק. אביו ר' מאיר היה בנו של ר' אליקים גץ רבה של לאסק. רבי ישעי'לה — כך נקרא בפי הבריות — הצטיין כבר בימי ילדותו בחריפות שכלו ונקרא בשם „העילוי מלאסק". שמע כשרונותיו הגיע עד לפשדבורז ואחד מתושביה ר' דן לעוועבערג לקח את ר' ישעי' לחתן לבתו נחה, בעודנו כבן ארבע עשרה, והיה סמוך על שולחן חותנו שנים אחדות[8].

בפשדבורז התחבר לידיד נעוריו ר' יעקב יצחק ה„יהודי הקדוש". שניהם למדו יחד בבית המדרש בפשדבורז. שניהם נסעו אחר־כך לליסא ללמוד בישיבת הרב ר' דוד טעבלי. החסידים מספרים כי הרבי מלובלין שמע על שני האברכים המצויינים בפשדבורז, ושלח את רבי דוד מלילוב, כשליח מיוחד להשפיע עליהם שיצטרפו לחסידות. רבי דוד הצליח בשליחותו. רבי יעקב יצחק ה„יהודי הקדוש" נעשה לצדיק מפורסם, מיסד חסידות פשיסחא, החסידות שהטיפה

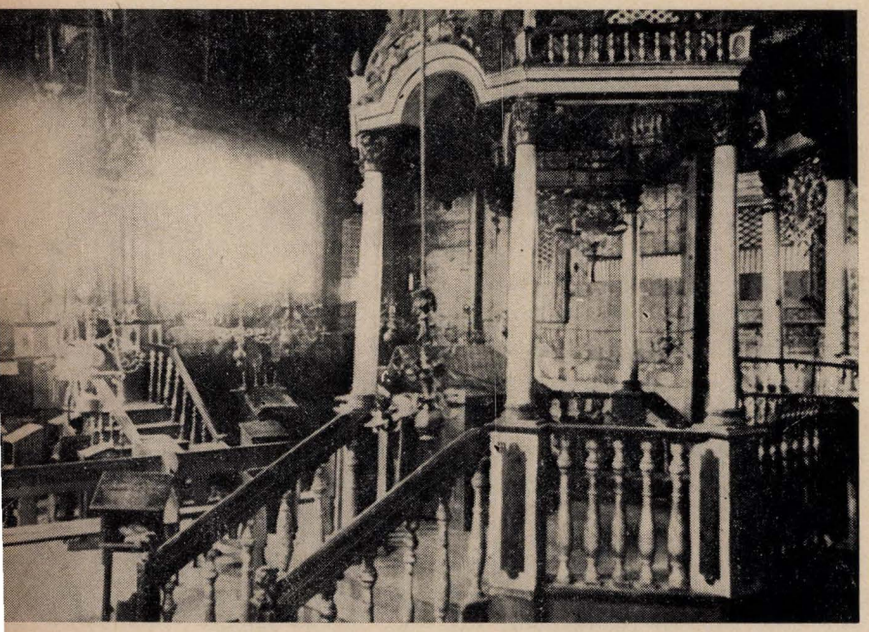

בית־הכנסת בפשדבורז (מבחוץ ומבפנים).

ללמדנות ועיון מחודש ביסודות החסידות. לעומתו חברו ר' ישעיה מפשדבורז, נתקבל עודנו צעיר לרב בפשדבורז, ונתפרסם לצדיק וגדול בתורה. החסידים מספרים ש„החוזה" מלובלין אמר עליו ש„אור תורתו זורח מסוף העולם ועד סופו"[9].

על ר' ישעי' מפשדבורז מספרים החסידים נפלאות מצדקתו הגדולה. בכל לילה לא שכב לישון עד שהיה מחלק לצדקה את כל הכסף שנמצא ברשותו. ופעם — מספרים החסידים — נדדה שנתו ולא יכול להרדם. הבין אותו צדיק שבודאי נמצא ברשותו איזה „פדיון". הוא שאל את אשתו אם לקחה כסף ממישהו והיא ענתה בשלילה, אולם אחרי ששלח למלון להודע, נמסר לו כי שליח הביא בשבילו כסף־פדיונות. ר' ישעי' נתן מיד את הכסף לצדקה ורק אחר כך נרדם.

החסידים מספרים עוד כי פעם אחת בליל יום הכפורים, נשאר ר' ישעי' כדרכו בכל שנה, בבית המדרש ועסק עם תלמידיו בתורה

---

[1] החתימה נדפסה בס' „באר עשק" שנדפס מחדש ב„ספר היובל לנחום סוקולוב" (ורשה תרס"ט), במאמרו של ד"ר אהרן פריימאן, „ר' דוד לידא והצטדקותו בבאר עשק" עמ' 470.

[2] ר' אפרים זלמן מרגליות במעלות היוחסין (לבוב תר"ס) עמ' ס"ה מביא „שנהרג בין פשדבורז ובין הענטשין ולא הניח אחריו זרע" והיה חתן הגאון ר' צבי אשכנזי בעל „חכם צבי", עי' ר"י יעבץ „מגילת ספר" עמ' 59.

[3] עי' ח. ד. פרידנברג „לוחות זכרון", עמ' 108.

[4] ע' שם.

[5] עי' ח. ד. פרידברג „תולדות הדפוס העברי בפולניה" (ת"א תש"י) עמ' 78.

[6] עי' צ. מ. רבינוביץ „רבי יעקב יצחק מפשיסחה" (פיוטרקוב תרצ"ב).

[7] הרב יוסף לוונשטיין ב„נפלאות היהודי" מאת י. ק. רקץ. (פיטרקוב תרס"ט), עמ' 12.

[8] עי' פ. ז. גליקסון „עיר לאסק וחכמיה" (לודז' תרפ"ו), עמ. י"א.

[9] ר' אהרן מרכוס „החסידות", עמ' 128.

ובתפילה. בין הנשארים נמצא גם אחד מעשירי פשדבורז ואמר תהילים, ר׳ ישעי׳ פנה אליו: ידוע לך, לפי חוקי הצבא, חייל הבורח מגדוד אחד לאחר, מתחייב בנפשו, אם כי אינו עורק לגמרי מהצבא. גם לקדוש ברוך הוא יש הרבה גדודים, יש גדוד לומדי תורה, גדוד אומרי תהלים ויש גדוד נותני צדקה. אתה, כעשיר, שייך לגדוד נותני צדקה, אל תערוק לגדודם של אומרי תהלים. לך הביתה ותדאג לעניים לצרכי חג הסוכות ואחר כך תספק להם עצים ופחמים להסקה בימות החורף, ואנחנו נמלא את תפקידנו כאומרי תהלים...[10].

בשנת תקע״ה, אחרי פטירת הרבי מלובלין נעשה לרבי של חסידים. גדולי תלמידיו היו: ר׳ משה, בנו של ר׳ דוד מלילוב, ר׳ יוסף מעיר־חדש, ר׳ אהרן מקראקא (בני ר׳ קלונימוס מקראקא בעל „מאור ושמש״), ר׳ שלמה הכהן מראדומסק ועוד. בספר „תפארת שלמה״ מובאים דברי חסידות בשמו פעמים רבות[11]. בשנת תקצ״א (1831) נפטר בגיל למעלה משבעים שנה. מסביב לקברו נבנה „אהל״ של לבנים ורבים נהרו אליו להתפלל לעת מצוא. נשארו ממנו כתבים שונים שלא נדפסו[12].

בנו יחידו ר׳ עמנואל ולטפריד, לא רצה למלא את מקום אביו מגודל ענותנותו, בהיותו עדיין צעיר לימים, ונתקבל לרב בפשדבורז הרב דב בער מראדושיץ, שהיה רב בשתי הקהלות פשדבורז ורדושיץ. את המשכורת שלח אמנם לר׳ עמנואל ובשנת תר״ג אחרי פטירת ר׳ דוב בער, נתקבל במקומו ר׳ משה מלילוב בנו של ר׳ דוד מלילוב[13]. בשנת תרי״א, אחרי שעלה ר׳ משה מלילוב לא״י, נתקבל ר׳ עמנואל לרב ואב״ד בפשדבורז. גם ר׳ עמנואל נערץ בגלל מדותיו הטובות והיה מחבריו של ר׳ שלמה הכהן מראדומסק ויחסים טובים מאד היו ביניהם. בשנת תרכ״ה (1865) נפל למשכב ונסע לוורשה לדרוש ברופאים ושם נפטר בן 63 שנה.

אחרי מותו של ר׳ עמנואל פרצה מחלוקת בפשדבורז. חלק מאנשי העיר רצו לבחור בחתנו של ר׳ ישעיה מפשדבורז הרב בעריש ויינבערג, וחלק רצו לבחור בר׳ אברהם משה, בנו של ר׳ עמנואל. את המחלוקת השקיט הגאון רבי חיים מצאנז, שכתב מכתב לטובת ר׳ אברהם משה: „ואם כי עודנו רך בשנים, עוד פניו תאיר ביראה וחכמה״. ר׳ אברהם משה נתקבל איפוא לרב בפשדבורז. הסופר החסיד ר׳ פנחס זעליג גליקסמן, שהכיר את כל בני המשפחה, מתאר אותו בדברים דלהלן:

„האדמו״ר ר׳ משהל, כאשר נקרא בפי הבריות, היה איש צורה גבה קומה ופניו היו בהירים ומפיקים זיו, חן ואצילות. זכיתי פעם לראותו וליהנות מאור פניו. ולפי המסופר היה איש טוב ומיטיב לבריות ובעל צדקה במדה מרובה. איש חי רב פעלים... אלפי ישראל נהרו אליו ויהנו ממנו עצה ותושיה. הוא היה מקרב מאד אליו אנשים פשוטים, חסידים המוניים, שאין להם שאיפה רמה לדעת דרכי ה׳, והוא הדריכם ללכת בדרך התורה והמצוה ורבים השיב מעוון, ובזה התפאר אותו צדיק. פעם היה אומר: „אני הנני רבי של ואלמדה פושעים דרכיך״. „רביים אחרים״ אמר „משגיחים על חסידיהם שיעשו לפנים משורת הדין. שיניחו תפילין דרבנו תם, בעוד אשר עלי להשתדל, שהנלוים אלי יעשו כשורת הדין ולא יפרצו פרצות בדת״. לרביים ידועים אמר: „יש יער ומלאכה נקיה וקלה לכרות עצים מתוכו, ולי נשארו שרשים בתוך האדמה (פיענקעס) אשר קשה לשרש אותם״... ואם שמע שאחד מחסידיו מתרשל בקיום מצוות, היה מדבר עמו רכות וקשות ודבריו עשו רושם... בהתפללו לפני התיבה בימים הנוראים, הפליא כאביו את שומעיו בקולו הערב והחזק והשפיע עליהם לטובה״[14].

שנים רבות ישב ר׳ אברהם משה׳ל בפשדבורז, אולם שוב מסיבת מחלוקת נגדו מצד החסידים המתנגדים לדרכו העממית־הפשוטה, עבר משם לסולעיאוו. שם העלילו עליו הגויים „עלילת דם״. נער נוצרי אבד ועד שמצאוהו — שדדו ובזזו הגויים את כל רכושו. משם עבר לרוזפשא — ונקרא בשם „רוזפשאר רבי״. גם שם סבל מאסונות שונים. בסוף ימיו חזר לפשדבורז וישב שם מכובד ונערץ מכל הסביבה עד שנת מותו בתרע״ח (1918)[15].

בניו של ר׳ אברהם משה היו כולם אדמו״רים מפורסמים ואהובים על המוני חסידים. ביניהם ר׳ שלמה זלמן ולטפריד, הרבי מטומשוב—לודז׳, אחיו ר׳ עמנואל מפביאניץ—לודז׳, ר׳ ישראל מראדומסק ועוד. כולם צדיקים עממיים, מקבלים כל אדם בסבר פנים יפות וחביבים על הבריות[16].

בין גדולי התורה בדור האחרון מפורסם רבה של פשדבורז הרב יהודה לייביש בר׳ דוב בעריש ליכט. נולד בשנת תקצ״ט בעיר בלזיץ (מחוז לובלין). ר׳ יהודה לייב הצטיין בילדותו בכשרונות מעולים והיה מפורסם כ„עילוי״. כבר בהיותו בן עשר חידש חידושי תורה, שנאמרו לפני האדמו״ר הגאון ר׳ יצחק מאיר מקור (בעל „חידושי הרי״מ) והפליא אותם. רי״ל נסמך להוראה מהצדיק והגאון ר׳ צדוק הכהן מלובלין. בשנת תרכ״ב (1862) נתקבל לדיין בקוז׳ניץ, ואחרי זה בפשיסחה ובפיאסק. בשנת תרמ״ה (1885) נתקבל לרב אב״ד בפשדבורז ונתפרסם לגאון ופוסק בסביבה. רי״ל חיבר ספר חשוב בשם „הבאר״ שהכיל פירוש לתרגומים שעל התורה בהשוואה לתלמוד ומדרשים. כמו כן חיבר ספר על ארבעת חלקי „שולחן ערוך״ והשיב תשובות רבות לשואלים.

צ. מ. רבינוביץ

די פזשעדבאזשער דינאסטיע

א.

דער רבי ר׳ ישעיהלע איז געווען איינער פון די 18 תלמידים פון רבין פון לובלין (דעם „חוזה״), וועלכע זענען אַליין געווארן רביים. ווען ער איז געקרוינט געוואָרן אַלס רבי, איז ער אויך גע־גאַנגען אין די דרכים פון זיין גרויסן רבין.

אין דער שטאָט לאַסק, ביי לאָדזש, איז דער רבי געבוירן. ער שטאַמט פון אַ גרויס־יוּ־סדיקער רבנישער פאַמיליע אין פוילן. זיין עלטער־זיידע, ר׳ מאיר געץ, איז געווען רב אין לאַסק און אין פעטריקאָוו, און איז געווען שטאַרק אָנגעזעען אין דער לומדישער וועלט. זיין פאָטער, ר׳ מאיר, איז אים יונגערהייט געשטאָרבן, נישט איבערלאָזנדיק מער קיין קינדער ווי אים אַליין. דער אָרעמער, פאַר־וואָגלטער יתום, איז געגאַנגען אין די וועגן פון זיינע אָבות, גע־לערנט ביים „עטרת פז״ און געשמט אַלס לאַסקער עילוי. און קוים איז ער אַלט געוואָרן 14 יאָר, האָט אים אַ פזשעדבאָזשער בעל־הבית געגומען פאָן אַן איידעם, בתנאי, אַז ער זאָל וויטער זיצן און לערנען תורה לשמה.

אין פזשעדבאָזש האָט זיך ר׳ ישעיהלע באַקענט מיטן זון פון דאָרטיקן מגיד, ר׳ יעקב־יצחק, וועלכן מען האָט שוין דאָן געפרופן דער „יוד הקדוש״ און ביידע זענען זיי, פאַרלאָזנדיק זייערע ווייבער, געפאָרן קיין ליטע לערנען אין דער ישיבה פון ר׳ דוד טעוועלע, ווו זיי האָבן געלעבט מיט „פת־במלח״, מיט אַ שטיקל טרוקן ברויט און מיט אַ געלעגער אויף דער גאָלער ערד... וועו זיי זענען אַ היים געקומען קיין פזשעדבאָזש, נאָך עטלעכע יאָר לערנען אין ליטע, האָט זיי פאַרבעטן צו זיך דער „חוזה״ (דורך ר׳ דוד לעלעווער).

---

[10] פ. ז. גליקסמן „רבנו אליקים געץ״ (לודז׳ תרצ״ו), עמ׳ 53.

[11] דברי תורתו לוקטו בקונטרס „חזון ישעיהו״ ובס׳ „תפארת חיים״ להרב נתן נטע מקולביל (פיטרקוב, תרפ״ה), עמ׳ 50—48.

[12] עי׳ פ. ז. גליקסמן, שם.

[13] עי׳ מ. פיינקינד, „גוטע יידן אין פוילן״ (עמ׳ 277—270 „די פשעד־באזשער דינאסטיע״).

[14] פ. ז. גליקסמן, שם עמ׳ 59.

[15] שם עמ׳ 60.

[16] שם.

אַזוי ווי ר׳ ישעיהלע איז געווען שטאַרק מפורסם אין דער לומדישער וועלט מיט זיין גאונות און חסידות, האָט מען באַלד נאָך דער פטירה פון „חוזה״ (תקע״ה), ווען דער עולם האָט זיך צעטיילט מיט דער „ירושה״, געקרוינט ר׳ ישעיהלען אַלס פזשעד־באזשער רבי. זיין חבר, ווידער, דער „יוד הקדוש״, איז נאָך נתגלה געוואָרן בעת דער „חוזה״ האָט נאָך געלעבט.

ר׳ משה לעלעווער, ר׳ דודלס אַ זון, ר׳ יאָסעלע ניישטעטישער, ר׳ אהרן קראקאוו, דער „תפארת־שלמה״, און נאָך אַנדערע גרויסע לומדים און צדיקים, זענען געוואָרן ר׳ ישעיהלעס חסידים און „יושבים״. דער רבי ר׳ ישעיהלע איז געווען כל ימיו אַ יושב־אוהל, געפירט אַ באַשיידענעם לעבן. היות ווי אַלס שטאָט־רב האָט ער גע־האַט קוים בצימצום חיונה פון זיין קהילה, האָט ער אויך געמוזט נעמען פדיונות. אָבער דאָס געלט, וואָס ער האָט געמוזט צונויפנע־מען פון די אָרעמע, פון די ביטערע הערצער, וואָס זענען צו אים געקומען, האָט ער פאַרווענדעט אויף דברים שבצדקה. ווער ס׳איז אַריין צום רבין ר׳ ישעיהלע הונגריק — איז אַרויס זאַט. די שטאָט האָט געהאַט גרויס יראת־הכבוד צו אים. נישט אומזיסט: ער האָט אויף זיין קהילה זיין גאַנץ לעבן מגין געווען.

ב.

מען האָט דערציילט אין שטעטל וועגן אים אַ זייער כאַראַקטע־ריסטישע מעשה. קיין פזשעדבאזש זענען געקומען דייטשע טוכ־מאַכערס (אַזוי גערופענע „סוקיעניקעס״) און האָבן דאָרט, נעבן דער פיליצע, אויפגעבויט אַ טוך־פאַבריק, וואָס האָט אַריינגעבראַכט אַ שפע אין דער שטאָט. דערפון האָבן מייסטנס גענאָסן יידן, וואָרעם נישט־קאָנענדיק קיין אַנדער שפּראַך, ווי דייטש, האָבן די דייטשן זיך געקאָנט פאַרשטענדיקן נאָר מיט די יידן. האָבן זיך טאַקע די בעל־הבתישע טעכטער מיט די דייטשן שטאַרק געחברט, אַרומגע־שפּאַצירט מיט זיי פראַנק און פריי איבער די גאַסן. דערביי איז אויך קאַרטאָפל אין פזשעדבאזש טייער געוואָרן, און דער אָרעמאַן האָט נישט געהאַט פאַרוואָס צו קויפן קאַרטאָפלעס. דערוויסנדיק זיך דערפון, האָט ר׳ ישעיהלע אויפגעהויבן אַ שטורעם קעגן די יידישע טעכטער און זייערע עלטערן, מוסרנדיק און שטראָפנדיק זיי מיט האַרבע רייד. די דייטשן, דערהערנדיק אַז דער יידישער רבי שרייט געוואַלד, וואָס די יידישע טעכטער חברן זיך מיט זיי, האָבן צום רבין ר׳ ישעיהלע אַריינגעשיקט „גוטע פריינט״, צוזאָגנדיק אים אַ גרויסע אַפותיקי, אַבי ער זאָל די יידישע מיידלעך לאָזן צורו... כאָטש ר׳ ישעיהלע איז געווען דעמאָלט אַ גרויסער נצרך, האָט ער, פאַר־שטייט זיך מיט גרויס פאַראַכטונג אָפּגעוואָרפן דעם פאָרשלאַג און טאַקע פאַרשאָלטן די פאַבריק, אַז זי זאָל איינגעזונקען ווערן...

מיט אַ מאָל — דערציילט ווייטער די לעגענדע — האָט די אַרבעט אין דער פאַבריק אָנגעהויבן גיין באַרג־אַראָפּ: די בעל־הבתים פון דער פאַבריק האָבן געמוזט אָפּשטעלן די אַרבעט, די אַר־בעטער זענען צוליב דעם זיך צעפאָרן איבער דער וועלט, און קאַר־טאָפל איז טאַקע אויך באַלד ביליקער געוואָרן... ווען די פזשעד־באזשער יידן פלעגן דערציילן וועגן דעם דאָזיקן מופת, פלעגן זיי צוגעבן: איר קענט נאָך היינט זען די איינגעפאַלענע, מיט גראָז און מאָך באַוואָקסענע טויערן פון דער טוך־פאַבריק, וואָס די דייטשן האָבן אויפגעבויט און וואָס דער רבי ר׳ ישעיהלע האָט פאַרשאָלטן.

מען פלעגט אויך דערציילן וועגן דעם דאָזיקן צדיק די פאָל־גענדיקע פּאַסירונג. ווען ר׳ ישעיהלע איז געווען רבי, האָט די מאַכט גענומען פאָדערן, אַז יעדער ייד זאָל זיך אויסוויילן אַ פאַ־מיליע־נאָמען. דער וואָס איז געווען דער ממונה איבער די „נעמען״, האָט נאַטירלעך דערביי אויך געזוכט אַ ביין אָפּצולעקן. ווען מען האָט אים קיין געלט נישט געגעבן, האָט ער געגעבן אַ מיאוסן ביי־נאָמען, כדי די פאַמיליע זאָל זיך שעמען דערמיט...

ווען מען האָט געפאָדערט פון רבין ר׳ ישעיהלע, אַז ער זאָל זיך אויסוויילן אַ ביי־נאָמען, האָט ער זיך געהייסן פאַרשרייבן: „וועלט־פרייד״. דער באַאַמטער, וועלכער האָט גוט פאַרשטאַנען די באַדייטונג פון דאָזיקן אויסדרוק, האָט נישט געוואָלט דעם נאָמען פאַרשרייבן, וועלנדיק דערפאַר שוחד, אָבער דער רבי, אַ גרויסער שונא־בצע, האָט קיין געלט נישט געהייסן געבן. דער דאָזיקער באַ־אַמטער איז דאַן פלוצלינג געפערלעך קראַנק געוואָרן און אַ צוויי־טער, וואָס האָט אים פאַרטראָטן, האָט דעם רבינס נאָמען „וועלט־פרייד״ פאַרשריבן אָן שום ווידערשטאַנד און אָן באַלוינונג...

ג.

מיטן רבי ר׳ ישעיהלע האָט זיך טאַקע די גאַנצע וועלט גע־פרייט, ער האָט נישט געהאַט קעגן זיך כמעט קיין מתנגדים, ווי די אַנדערע גוטע יידן אין זיין צייט. מיט זיינע תפילות, זאָגן חסידים, האָט ער מבטל געמאַכט אַ סך גזירות אויף יידן. ווער ס׳האָט נאָר איבערגעטראָטן די שוועל זיינע, איז שוין געוואָרן געהאָלפן הן מיט פרנסה, הן מיט אַנדערע ישועות.

כל־זמן ר׳ ישעיהלע האָט געלעבט, זענען די יידן אין פזשעד־באזש ממש געשוווּמען אין כל־טוב — אַזאַ שפע פון פרנסה איז געווען אין שטעטל — אָבער ער זעלבסט איז געווען אַ שמח־בחלקו. ווען ר׳ יעקל ווידאמער האָט זיך באַזעצט אויף יענער זייט שטאָט (אין דאָרף ווידאמע), הינטער דער פיליצע, און אָנגעהויבן פירן רבישקייט, געבנדיק ברכות און סגולות, האָט זיך ר׳ ישעיהלע דערפון גאַנץ ווייניק געמאַכט... אַדרבה, זאָל נאָך אַ ייד אַ צדיק מגין־זיין אויף דער זינדיקער וועלט... אָבער ווען מען האָט אים צוגעטראָגן, אַז ר׳ יעקעלע ווידאמער חנפעט זיך צו אים, האָט ר׳ ישעיהלע געענטפערט אויף האַלב־פויליש און האַלב־העברעיש: „טוּ יאק טו, ותם מה הוא אומר״ — ד.ה. דו ווי דו, אָבער ביי זיך וואָס זאָגט ער? (אויפן רבישן שטייגער האָט ער אים געוואָלט אַ שטאָך געבן, אָנרופנדיק אים „תם״).

אין עלטער פון 75 יאָר איז ר׳ ישעיהלע נפטר געוואָרן (ד׳ אלול תקצ״א). ביי זיין קבר שטייט אַן „אוהל״, צו וועלכן דער פרומער עולם פלעגט עולה־רגל־זיין.

ד.

דער רבי ר׳ ישעיהלע האָט געהאַט אַן איינציקן זון, ר׳ עמנואל, וועלכער איז ביי דער פטירה פון זיין פאָטער געווען נאָך יונג און דעריבער האָט ער נישט געוואָלט איבערנעמען דאָס רבנות אין פזשעדבאזש. האָט דערווייל פאַרטראָטן זיין אָרט ר׳ משהלע לעלע־ווער, און ערשט נאָך זיין אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל איז דער רבי ר׳ עמנואל געוואָרן דער ממלא־מקום פון זיין גרויסן פאָטער. אין עלטער פון 63 יאָר איז ר׳ עמנואל נפטר געוואָרן אין וואַרשע (כ״ז שבט תרכ״ה) און איז דאָרט געקומען צו קבורה (זיין „אוהל״ גע־פינט זיך נישט ווייט פון וואָרקערס „אוהל״).

זיין זון, ר׳ אברהם־משהל וועלטפרייד, דער ממלא־מקום פון ר׳ עמנואלן, איז דורכגעגאַנגען אין זיין לעבן גרויסע נסיונות.

ווען ער האָט (אין יאָר 1872) געוווינט אין שטעטל סולעיאָוו, נעבן פיעטריקאָוו, האָט מען אויף אים געמאַכט א בלוט־בלבול. ס׳איז גראָד פון שטעטל אַוועקגעקומען אַ שייגעצל, און דאָס איז געווען פאַר פסח. האָט מען באַשולדיקט דעם „ראבין״, אַז ביי אים האָט מען ס׳קינד געשאָכטן „אויף בלוט צו מצות״. דער המון איז באַ־פאַלן צום סדר דעם רבין, מען האָט אַלץ אין זיין שטוב דעמאָלירט און צוגערויבט, געריסן די פאָדלאָגע און די ווענט. צומאָרגנס האָט מען געפונען דעם שייגעצל אַרומבלאָנדזשען אין שטאָט־וועלדל,

ר׳ אברהם־משהל איז דערנאָך געוואָרן רבי אין פשעדבאָזש, אָבער צוליב געוויסע סיבות האָבן די דאָרטיקע „פני״ גערודפט אים און פאַריאָגט פון שטעטל. דאַן האָט זיך ר׳ אברהם־משהל מיט זיין הויף באַזעצט אין ראספשע (דעריבער האָט מען אים אויך גערופן: „ראספשער רבי״). אָבער אויך דאָ האָט ער נישט געהאַט גרויס נחת, כאָטש די שטאָט גופא האָט אים שטאַרק נוהג־כבוד געווען.

צוערשט האָט אים דאָרט געטראָפן אַזאַ מין זאַך: אַ שבת־גויע פלעגט קומען הייצן ביים רבין אין ווינטער אין אויוון. איינמאָל האָט די רביצן איר מכבד געווען על־פי־טעות מיט אַ גלעזל לאיעק (אַ סם, מיט וועלכן מען האָט געפוצט דאָס קופער) אָנשטאָט מיט בראָנפן, און די גויע איז דערפון געשטאָרבן. די אָרטיקע גויים האָבן זיך באַלד געוואָרפן אויפן רבינס הויז. אָבער דעם רבין איז גע־לונגען מיט פאַרשידענע מיטלען דעם כעס און צאָרן פון דעם המון איינצושטילן.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אויסגעקומען דעם אַלטן רבין מיט זיין הויף צו הונגערן. באַנדיטן זענען באַפאַלן מיט גע־ווער זיין ווינונג, זוכנדיק געלט אין דער געפאַנצערטער קאַסע. דער רבי האָט דאַן פאַרלאָזט ראספשע און באַזעצט זיך אין ראַדאָמסק. זיינע פשעדבאזשער שונאים האָבן געהאַט חרטה אויף זייערע אַלטע זינד, מפייס געווען דעם רבין און האָבן אים צוריק גענומען קיין פשעדבאָזש, דאָרט איז ער נפטר געוואָרן כ״ב תרע״ח, אין עלטער פון 78 יאָר. כאָטש ער האָט פאַרזאָגט, אַז מען זאָל אים נישט קובר־זיין אין „אוהל״ פון זיין גרויסן זיידן, האָט אָבער אַ בית־דין גע־פסקנט, אַז אים קומט הייליק דאָס אָרט אין „אוהל״.

דער רבי ר׳ אברהם־משהל איז געווען אַ גרויסער חכם. א גאַנצע וועלט איז צו אים געפאָרן און אַפילו קריסטן האָבן פון אים שטאַרק געהאַלטן. אַ געוויסער פריץ פון יענער געגנט, טוראבאָווסקי, האָט גאָרנישט געטאָן און באַשלאַסן נישט האַלטנדיק פריער אַן עצה מיטן ראספשער „פראָראָק״. פירנדיק פראָצעסן וועגן ירושה־מאַיאָנטקעס, האָט דער פריץ — ווי ער האָט שטענדיק באַטאָנט פאַר זיינע קריסטלעכע פריינט — אין זכות פון ראספשער רבין זיי אַלע געוווּנען... ווען ער האָט נאָך דער פטירה פון ר׳ אברהם־משהל פאַר־שפילט אַ פראָצעס, האָט ער אויסהערנדיק דעם אורטייל, אין גרעס־טער אויפרעגונג אויסגעשריען אין געריכט: „כל־זמן מיין רבי האָט געלעבט האָט קיין שום געריכט נישט געהאַט קיין שליטה איבער מיר״ און דערביי האָט ער זיך שטאַרק צעוויינט. דער דאָזיקער פריץ פלעגט אָפט באַזוכן דעם קבר פון „זיין רבין״ און אויסוויינען דאָרט זיין ביטער האַרץ...

„דעם ראספשערס״ זין זענען געווען: דער פאביאניצער רבי און דער טאָמאַשאָווער רבי, און דער רבי ישראל׳טשע פון ראדאָמסק.

י. פיינקינד

טחנת־קמח ליד קמינסק.

קלשצ׳וב

בקלשצ׳וב גרו יהודים מזמנים קדומים. הם עסקו בעיקר בחקלאות ודרך אגב גם במסחר ובמלאכה. בשנת 1897 נמצאו בקלשצ׳וב 512 תושבים ובתוכם 226 יהודים. בשנת 1917 נמצאו שם 375 יהודים. בזמן המלחמה העולמית הראשונה, גורשו היהודים מהעיירה בכוח, על־ידי הצבא הרוסי, והונם נשדד עד היסוד.

(צ.מ.ר.)

קמינסק

בקמינסק גרו כבר יהודים במאה הי״ח.

מסורת מספרת, כי באותן השנים, באו שני יהודים אחים מגרמניה, וקנו בסביבת קמינסק יערות והתישבו שם. הם הביאו מלמד לילדיהם, ולאט לאט גדל הישוב. ומפני שהיהודים האלה נקראו בשם קמינסק, נקרא גם הישוב על שמם. עד היום נשארו יהודים רבים יוצאי עיירה זו בשם קמינסקי.

את מתיהם קברו יהודי קמינסק בבית העלמין ברוזפשא או בסולמירזיץ. בית העלמין בקמינסק הוא מתקופה מאוחרת. המצבה העתיקה ביותר היא משנת תקצ״א (1831). פנקס ה„חברה קדישא״ התחיל משנת תר״ה (1845).

בעיירה קמינסק כיהן כרב הרב ר׳ חיים מוולברום, מתלמידי ה„חוזה״ מלובלין ורבי מאיר מאפטא. הוא חיבר ספר בחסידות בשם „זכרון חיים״. היה מפורסם כ„בעל מופת״. חסידי קוצק התנגדו לר׳ חיים והוכרח לעזוב את קמינסק ולעבור לוולברום. רב מפורסם בקמינסק היה ר׳ ישראל שטיגליץ, תלמיד חכם ופיקח, מחשובי הרבנים בסביבה, מחסידי ראדומסק. בגלל פקחותו היו באים להשפט אצלו בעניני מסחר מסובכים. ר׳ ישראל כיהן ברבנות למעלה מארבעים וחמש שנה.

שלושה בתי כנסת היו בקמינסק וכולם נשרפו בזה אחר זה. בשנת 1856 (תרט״ו) נמצאו בקמינסק 689 נוצרים, 531 יהודים; בשנת 1897 — 1064 נוצרים, 787 יהודים; בשנת 1917 הגיע מספר היהודים ל־1143. האוכלוסיה היהודית עסקה בעיקר במלאכה: חיי־טות, סנדלרות ומסחר זעיר. הרב האחרון היה ר׳ ראובן רבינוביץ מידלינסקי.

(צ.מ.ר.)

עיירתי קמינסק

עיירתי הקטנטונת, שאף את שמך המדויק לא אדע. בשמות רבים כינו אותך: קמינסק, וויציחוב, קלטנה גומוניצה. על מה באו לך שמות רבים אלה לא אדע עד היום...

בקמינסק היו מספר קטן של משפחות יהודיות מתוך מספר כולל של 400 משפחה. אך איש מהבאים לקמינסק לא שיער שהיהודים בה מהווים רק אחוז קטן ואף אנו ילדי המקום הרגשנו עצמנו בטוחים כאילו היתה העיירה יהודית טהורה. לאנטישמים לעגנו והיינו מלאי בטחון בכוחנו ובמעמדנו.

אף כי לא רבים היו בני המעמד המבוסס מבחינה כלכלית שלטו היהודים בענפי הכלכלה של העיירה, שהיתה מוקפת כפרים נוצריים רבים. המנסרה הגדולה של הורי העסיקה מאות פועלים נוצריים, ואלה, בשל היותם עובדים אצל בעלים יהודיים, הרכינו

ראשם גם בפני יהודים אחרים. היה בעיירה גם בית חרושת גדול לרהיטים, ששמו נודע בפולין כולה והוא וויציחוב (מכאן אחד השמות של העיירה), שאף הוא העסיק מאות פועלים. מבין כל הפועלים שעבדו בוויציחוב איננו זוכרת אף פועל יהודי אחד, כי פועל תעשיה יהודי פשוט לא היה בנמצא. היהודים עסקו, כאמור, בתעשיה כבעלים, כפקידים, כסוחרים, כבעלי מלאכה וכמלמדי דרדקי.

היו בעירנו יהודים שפרנסתם היתה בשפע רק בחדשי הקיץ, עת התקבצו ובאו ליערות קמינסק מאות נופשים. אז הפכו רבים מהתושבים היהודים לבעלי פנסיונים ומלונים, וסתם משכירי דירות ובימות החמה צברו סכומי כסף למחיתם.

לעומת הבדלי המעמדות שהיו בקמינסק לא היתה בה מלחמת מעמדות. היתה אחוה יהודית גדולה. עשירים וקבצנים התפללו באותן ה„שטיבלעך", ילדיהם למדו באותו ה„חדר", וחתונה או לוויה בעיירה אם היתה אצל עשיר או עני, כינסה את כל היהודים שהיו שותפים לצער ולשמחה.

מי מבני קמינסק לא יזכור את חג „שמחת־תורה" בעיירה? יהודים היו שותים לרוב ורוקדים בחוצות העיירה כשהם חובקים בעוז את ספרי התורה לגופם, לבושים קפוטת משי וכומתת שערות הקרויה „שטריימל" חבושה לראשם. בהתלהבות היו רוקדים כשהם דבקים בתורה ושוכחים כדי־כך את תלאות השנה ואת פגעי החורף המתקרב, שלרבים היה קשה מבחינה חמרית.

הנוער היהודי בקמינסק, ביחוד הבנות, למדו בבתי ספר תיכוניים בראדומסק הסמוכה או בצ'נסטוחוב המרוחקת יותר. בין קמינסק וראדומסק היתה מהלכת רכבת מיוחדת בת שני קרונות להסעת התלמידים לגימנסיה עם בוקר והחזרתם לביתם בשעות הצהרים. בקרונות אלה היו הגויים רוב מוחלט ולכן היתה האוירה אנטישמית מובהקת.

כך חיו יהודי קמינסק על הנוער שבו, בלי מסגרת ארגונית ובלי לדעת על ההתעוררות הגדולה שבאה עקב הצהרת בלפור וראשית העליה השלישית לארץ־ישראל. מבני משפחות העשירים למדו הבנות בגימנסיות והבנים בישיבות ולעומתם למדו בני עניים מלאכה או מסחר והמשיכו לעסוק במקצועות בהם עסקו הוריהם.

*

בראשית שנות העשרים, קם בחור אחד אברהם אנקר ז"ל, בן להורים אמידים בעלי אחוזה בסביבה, שהתגורר בקמינסק, והביא לאחוזתם (לאנקבה) קבוצת־הכשרה מ„החלוץ".

אנשי הקבוצה התגוררו בבית קטן שהיה שייך למשפחת אנקר ועבדו בעבודות שונות שהיהודים במחוזנו לא הורגלו בהן — כרתו עצים ביער, עבדו במנסרה ובשדות של משפחת אנקר הציונית.

קרבת לאנקבה לקמינסק הביאה מדי פעם את החלוצים לעיירה והדבר הביא למפנה בהלך המחשבה של בני הנוער. השיר העברי בשפתי הבחורים בעלי החולצות השחורות והבנות בעלות הפנים השזופות עוררו תסיסה בקרבנו.

חברי ההכשרה ניסו, בעזרת חברים מפועלי ציון ימין מבלחטוב, להקים סניף פועלי ציון צ. ס. אך הדבר לא נתקבל על לב הנוער המקומי, כיון שהיה כרוך במלחמת מעמדות. בני קמינסק לא ראו באותם ימים אפשרות להצטרף למפלגה שחרטה על דגלה מלחמת מעמדות, כיון שהמציאות היהודית בגולה לא היתה רקע מתאים לסיסמא זו ואף לא היה במי להילחם. הדאגה היסודית חייבת היתה להיות נתונה לפרודוקטיביזציה של ההמונים של אותם היהודים שהיו סוחרים ורוכלים בכורח המציאות המרה של חיי הגולה, שלא נתנה להם להיאחז בצורת חיים אחרת, טובה הימנה. הרגשנו אז שמתפקידה של מפלגה ציונית הוא לפקוח את עיניהם של בני העיירה לראות את הכיעור של חייהם ולעורר בלבם את השאיפה לברוח מצורת חיים זו ולחתור לקראת התחדשות במולדת הנבנית. אף על פי כן נתנה התסיסה שהביאה עמה קבוצת ההכשרה את פריה ובהש־

פעת חברים מראדומסק, וולקוביץ וחשצבצקי, קמה מפלגה ציונית בשם „התאחדות" ובני העיירה הצטרפו אליה בלב שלם, שכן ראו בה אפשרות לאגד את הנוער מבני העשירים ומבני דלת העם כאחד. במקום ה„התאחדות" ועם ייסודה (בפולין הקונגרסאית) של תנועת „גורדוניה" — הצליחו שתי תנועות אלו להקיף כמעט את כל הנוער פרט לאחד או שניים שנתפסו לרעיון הקומוניסטי, ומעטים אחרים שמפאת היותם אדוקים בדתם, אירגנו סניף של „צעירי מזרחי".

בינתים קרה אסון כשמיסדה של קבוצת ההכשרה בסביבה א. אנקר נרצח בידי גויים בני בליעל. לא אזכור עוד אם היה זה בכוונת שוד או רצח לשם רצח. מעשה הרצח הביא בלב הנוער את הרצון להקים מצבה חיה לנרצח ולשם־כך נשכר חדר להקמת ספריה על שמו. החדר והספריה שבו ליכדו את כל בני הנוער; שם התאספו חברי „התאחדות", „גורדוניה" ו„צעירי מזרחי" ונערכו הרצאות על נושאים שונים. הוקם גדוד קק"ל שהצטיין בפעולתו ונוסדו שיעורי ערב לעברית, שהרוח החיה בהם היה בחור עדין־נפש וחריף מחשבה מיכאל וינטרויב. מיכאל היה משכיל במובן הטוב של המלה; הוא היה המרכז והמפעיל של כל הפעולות בעיירה. חבר „צעירי מזרחי" היה אך טיפל בנאמנות בחברי „גורדוניה" ו„התאחדות" והיה מורשה של הקק"ל. הוא גם נתן שעורים בעברית בהתנדבות, למרות שמצבו החמרי היה קשה ושימש כפקיד במנסרה, שכן מוטלת היתה עליו פרנסת אם זקנה מוכת נפש. בשל מצב בריאותו לא זכה לקבל „סרטיפיקט" והלך יחד עם כל בני העיירה לטרבלינקי. מיכאל היה אידיאליסט במובן הנעלה של המלה. חתום היה על עתון עברי ובקיא בכל הנעשה בארץ־ישראל כאילו היה אחד מאזרחיה. באהבה רבה לימד אותנו את השפה העברית והשעורים שלו בתולדות הציונות היו לשם דבר. מדי שבת, אחר הצהרים, היה מתאסף הנוער לשמוע שעור בהיסטוריה העברית, בתולדות הציונות, והנואם ברוב אהבתו את הארץ היה מלהיב את שומעיו, בני־הנוער.

כך היה לראש המדברים והעושים בכל מפעלי הנוער. כאילו היה זה היום אזכור עוד את נאומו של מיכאל ביום פתיחת האוניברסיטה בירושלים. הבאנו את כל יהודי העיירה ואפילו את האדוקים שבהם לידי כך שידליקו נרות על אדני החלונות כנהוג בימי חנוכה כאות לחג ולנס.

התלהבות עצומה אחזה אז בכולנו וביתר עוז חדרה בנו ההכרה על ההכרח שבעליה לארץ. אילולא המצב האומלל שרק אחד מכל 100 מועמדים זכה לקבל סרטיפיקט היו רוב בני קמינסק נמצאים כיום הזה אתנו כאן. חוסר התקוה לעליה הביא את הנוער ליאוש ולאט לאט התחילו לבנות את חייהם בגולה. עד אשר בא ההרג הגדול והעיירה על יהודיה כולם נמחתה מעל פני האדמה.

*

בני עיירתנו הצטיינו מכל יתר בוגרי המחוז בעבודתם למען הקרן הגואלת — הקרן הקיימת לישראל; הקופסה הכחולה היתה אזרח כבוד ברוב רובם של בתי התושבים. מארגנים היינו ימי סרט ועצרות־עם כולם קודש למטרה זו. נהוג היה בפולין בימים ההם להטיל מכסה מסויימת שאותה יש לאסוף מדי שנה. אנו בני קמינסק, עברנו על המכסה פי כמה וכמה. אולם לא רק לרעיון הקהק"ל היינו מסורים. כל מפעל ציוני מצא בנו מבצעים נאמנים.

לא חסרו בקמינסק גם יהודים שונאי ציון. אין כוונתי דווקא לאותם שנים שלושה קומוניסטים שהיו בינינו, אלא לחסידי גור. אלה הפריעו לנו לא במעט; וביחוד אזכור את היהודי הקנאי ר' אהרן, אשר מדי התקרבו למועדון הציוני עבר למדרכה השניה, באומרו שיהודי שומר מצוות אינו עובר ליד „טומאה" (הכינוי לכנסיה נוצרית). בני הנוער ידעו ללחום בתופעות מסוג זה והדבר לא הפריע בעדם מלהשיג מטרותיהם.

בנית העיירה אף הן הצטיינו בכל שטחי הפעולה. ידיעות הגיעו אליהן על תנועת הפועלות בארץ ישראל וספרה של עדה

פישמן, כעת מימון, היכה גלים. הרגשנו כי לגבינו המהפכה היא כפולה ומכופלת. שחרור האדם היהודי ושחרור האשה שדורות על גבי דורות היה מעמדה בבחינת „כבוד בת מלך פנימה" וכך הן זנקו ועמדו בראש כל הפעולות.

עולה בזכרוני מקרה אופייני לאותה תקופה. היה זה בימי הבחירות לסיים הפולני; היהודים מכל הזרמים הופיעו בבלוק לאומי שבו השתתפו כל המפלגות היהודיות, החל מ„אגודת ישראל", אני בשם ה„התאחדות". אף כי לא היה זה לפי רוחו של אבי ז"ל, לשבת עם נשים באסיפות, גאה לבו על שבתו לבה היה נתון לעניני עמה. היה זה בחול המועד פסח, ואבי לקחני שאלך לס־עוד עמו אצל ידידו מ„אגודת ישראל". בשעת הארוחה התפתחה שיחה על הדור הצעיר ועל הקושיות שהוא מקשה בהן בשעת קריאת ה„הגדה". אחדים מהמסובים סיפרו על הכלימה שגורמים להם בניהם בעת שהם מקשים את הקושיות. פתח אבי ואמר: לא רק בנים מקשים. הרי לפניכם בתי זו היושבת לפניכם אף היא „מקשה" לא במעט בשעת קריאת ההגדה בליל הסדר. קפץ הדיין שנוכח באותה ארוחה ושאל: הייתכן. רב מנדל, שבתך למדה טפלות, שהרי כתוב בפירוש שכל המלמד את בתו תורה כמלמדה „טפלות". ולעולם לא אשכח את תשובתו של אבא: „הרי כתוב „טפלות" ואם לימדתיה „טפלות" הרי מוטב שלמדה משלא למדה. הלוואי ירבו כמותה בגולה ולא היו יוצאות בנות רבות לשמד ולתרבות רעה שכן רק הקשר עם לימודי היהדות והשפה העברית שמרו על הדור מהתבוללות".

בקיץ 1937 ביקרתי בבית הורי בקמינסק, לאחר שמונה שנות חיי עבודה בארץ. מצאתי בה אותה שאיפה ציונית מפעמת בלב בני הנוער הבוגרים. המצב החמרי אצל רוב בני העיירה קשה היה. האנטישמיות הרימה ראש וגם היהודים העשירים התדלדלו ומוצא אין. שערי ארץ ישראל נעולים היו. ועדת פיל הכינה אז את תכנית החלוקה ותקוה קלושה התעוררה בלב בני העיר שמא יוחלט על חלוקת הארץ ותקום מדינה קטנטונת אך יהודית. בקנאה ובהע־רצה הסתכלו בכל הבא מן הארץ. לקבלת פני יצאו כל בני העיירה, זקן, נער וטף. לא היה כל ספק בלבי שלא התכוונו לחלוק לי כבוד אישי. היה זה ביטוי של ערגה וגעגועים לארץ השמש, לארץ תקוות אבות ובנים.

לא זכו בני קמינסק היקרים להגשים חלומם ולא זכה מיכאל שהחדיר בלבות שני דורות ערגה לארץ ישראל — לחזות בקום מדינת ישראל. בודדים בלבד הגיעו לארץ לפני השואה ומעטים אחרים הגיעו אליה לאחר תלאות רבות שעברו עליהם בימי הצורר האיום. רובם הושמדו במשרפות טרבלינקי, אליהן הובאו יחד עם בני ראדומסק הסמוכה.

יהי זכרם הטהור של יהודי קמינסק, וכן זכרם היקר של משפחתי, חברותי, צרורים בצרור החיים של מדינת ישראל.

פסיה ישורון (יוסטמן)

רוזפשא

רוזפשא — עיירה קטנה בסביבת ראדומסק — פיוטרקוב מנתה בתקופה האחרונה 955 תושבים ורובם יהודים (593). היתה זו קהילה עתיקה וגדולה בשנים מפיוטרקוב הגדולה. בסביבה ידוע הפתגם: „רוזפשא עתיקה מפיוטרקוב". רוזפשא נחשבה עד שנת 1875 לעיר, אולם מאז נחשבה למקום ישוב (osada). העיר נזכרה כבר בתעודות עתיקות החל משנת 1065 ואז נחשבה ל„כפר ממלכתי". משום זה יכלו היהודים, כבני חסותם של מלכי פולין, לגור ברוזפשא בלי מפריע ומבלי לשלם ל„פריצים" הפיאודלים שום תשלום.

כנראה גרו היהודים ברוזפשא עוד לפני מלחמת השוודים—הפולנים (1655). ליהודים היה כאן בית קברות מיוחד, שנמצא על יד היער בדרך לפיוטרקוב. היהודים שגרו בפיוטרקוב קברו את מתיהם בבית הקברות ברוזפשא. ויש אומרים שגם אפרו של הקדוש ר' מתתיהו קלהרי, שנשרף בפיוטרקוב על קידוש השם, על גידוף הדת הנוצרית, נאסף על ידי אמו ונקבר ברוזפשא.

בבית הקברות האחרון המצבה העתיקה ביותר היתה משנת 1769 (תקכ"ט).

בשנת 1782 (תקמ"ב) נוסדה „חברה קדישא" ברוזפשא, כפי שנזכר בפנקס החברה שנשרף בשריפה בשנת תרפ"ח.

בית הכנסת האחרון הוקם בשנת 1898 — תרנ"ח, על מקום בית הכנסת הישן שנשרף בשנת 1884—תרמ"ד. בבית הכנסת נמצא לוח כסף על ספר תורה משנת 1714—תע"ד.

הרבנות ברוזפשא עברה בזמן האחרון בירושה מאב לבן. החל מר' אלעזר מלונטשיץ, בנו ר' יחאיל מיכל (מת 1831—תקצ"א), חתנו ר' אליה זיסקינד מחמלניק (חמלניצקי) ואחריו בנו ר' יעקב יצחק (מת 1913). רבה האחרון של רוזפשא היה ר' שמואל דוידוביץ חתן קודמו.

בפנקס „חברה קדישא" ברוזפשא נרשם, שלפני הרב ר' יעקב יצחק חמלניצקי, כיהן כרב ר' חיים מנחם לאנדו מנשלסק, אולם בגלל הלשנה נגדו שהשתתף במרד 1863 לטובת הפולנים, הוגלה הרב על ידי השלטונות הרוסיים. מטעם זה נאסר על המלשין וצאצאיו להת־קבל כחברים ב„חברא קדישא".

במאה ה־18 היו חברי אגודת האומנים ברוזפשא ברובם יהודים. לפי ידיעה סטטיסטית משנת 1829 מנתה רוזפשא 204 יהודים, 210 נוצרים, ביחד 414 תושבים בגיל שלמעלה מארבע עשרה.

בשנת 1834 מנתה האוכלוסיה 376 תושבים וביניהם 186 יהודים. לפי משלוח ידם: 1 סוחר, 4 אופים, 9 בעלי מלאכה (סנדלרים, חייטים, כובענים, פרוונים ועוד), 3 מוזגים, 1 עושה אוכפים, 4 מעבדי עורות, 3 רוכלים, 1 מנגן, 2 נפחים, 1 קצב.

יהודי רוזפשא עסקו גם בחקלאות ועיבדו את שדותיהם שהיו להם בירושה משנים קדמוניות.

בשנת 1856 גרו בעיר 247 יהודים, 166 נוצרים; בשנת 1897 — יהודים — 557 ונוצרים — 344.

בשנת 1917 הגיעה האוכלוסיה היהודית ל־930, אולם בימי מדינת פולין שוב ירד מספר היהודים בעיירה ל־70 משפחות.

בסביבת רוזפשא נמצאו הישובים: גורזקוביץ, ניחציץ, פרזני־ביצה, רנטשנא ועוד. פרזניביצה היתה אחוזת יהודי בשם זלמן אברמזון שישב במקום יהודים, במחצית הראשונה של המאה הי"ט. אחרי מכירת האחוזה וחלוקתה נשארו במקום שתים עשרה משפחות יהודיות.

בשנת 1917 נמצאו בגורזקוביץ 961 יהודים. בניחציץ וניסקי 215 יהודים, בפרזניביצה 139 יהודים וברנטשנא 35 יהודים.

בשנת 1927 היה תקציב הקהילה היהודית ברוזפשא 5,531 זהובים פולניים, שנגבו מ־175 משלמי מס, מהם היו ברוזפשא 65 משלמים, בגורזקוביץ 76, ברנטשנא 15, במסלוביץ 5 ועוד. בשנת 1928 הגיע התקציב ל־18 אלף זהובים. בשנת 1928 נשרפו בתי היהודים כולם *.

(צ.מ.ר.)

---

* החומר לרשימה זו על רוזפשא לוקט מתוך ה„סלובניק הגיאוגרפי" של פולין וכן מתוך ספרו של מ. פיינקינד (בפולנית) „תולדות יהודי פיוטרקוב והסביבה". אחד מנכבדי רוזפשא היה החסיד ר' גרשון לנדו, נכדו של ר' יצחק הלוי לנדו אב"ד בקראקא, המוזכר ב„אהל שלמה" הנ"ל.

שצ׳ולקוב־פודשווירק

בכפר שצ׳ולקוב שעל־יד פלאוונא גרו יהודים אחדים. הכפר נתפרסם באגדה אחת, המסופרת בפי כל יהודי הסביבה והנה המעשה:

לפני שנתגלה ר׳ משה מלילוב, בנו של ר׳ דוד מלילוב, היה מלמד תינוקות בכפר שצ׳ולקוב. הוא היה צנוע בהליכותיו ואף אחד לא ידע שר׳ משה הוא בנו של ר׳ דוד וחתן ה״יהודי הקדוש״ בפשיסחה. ר׳ משה ישב על התורה והעבודה וחי חיי צמצום. פעם אחת בא ר׳ דוד׳ל לבקר אצל בנו. ר׳ דוד יצא בלילה מלילוב וביום ששי בבוקר השכם, הגיע לכפר פודשווירק הקרוב לפלאוונא. הימים היו ימי חורף והקור גדול. ומכיון שבשצ׳ולקוב לא היתה מקוה, שיבר ר׳ דוד׳ל את מכסה־הקרח שעל הנהר הסמוך וטבל בנהר לכבוד שבת. באותו רגע עבר בקרבת הנהר הכפרי ר׳ יעקב מפודשווירק והנה ראה לתמהונו, שיהודי יוצא מהנהר כשהוא קופא מקור. ר׳ יעקב ירד מיד מהעגלה, הלביש במהירות את ר׳ דוד׳ל בפרוותו החמה, העלהו על העגלה, הביאו לביתו והושיבו ליד התנור להתחמם. שאל ר׳ יעקב את ר׳ דוד: למי באת לשבת? — לבני ר׳ משה המלמד — ענה ר׳ דוד׳ל. ובמה הנך מתפרנס? שאל ר׳ דוד׳ל את ר׳ יעקב. האחרון התחיל לספר לו על פרנסתו הדלה, מהמחלבה, ועל עבודתו המפרכת. ר׳ דוד׳ל חשב ואמר לו: — ר׳ יעקב הגיע כבר הזמן שתקנה את האחוזה בפודשווירק ותהיה ל״בעל אחוזה״ של הכפר. ר׳ יעקב פרץ בצחוק בשמעו את דברי ר׳ דוד׳ל וחשבו לבלתי שפוי בדעתו. אולם ר׳ דוד׳ל עמד על דעתו: הגיע הזמן שתהיה לבעל־אחוזה ומה׳ לא יפלא דבר.

הכפר פודשווירק היה שייך אז לבעל־אחוזה, אציל־פולני, שגר בקראקא ורק לעתים רחוקות בא לבקר באחוזתו. באותה שבת בא לכפר ה״פריץ״ ודרש דין וחשבון ממנהל האחוזה. מהדו״ח נודע ל״פריץ״ שכל נכסיו מתבזבזים והולכים לטמיון בשעת העדרו מהכפר. והנה באותו ליל שבת שמע ר׳ יעקב דפיקות בדלת בחצות הלילה. ר׳ יעקב התעורר בבהלה, ומה התפלא לראות את שליחו של הפריץ עומד על סף ביתו ומצווה אותו לבוא לארמון האציל, כי דבר דחוף אליו מאת ה״פריץ״. ר׳ יעקב חשב בלבו כי בודאי עומדים לגרשו מהכפר ולקפח את פרנסתו. בפיק ברכים מיהר ר׳ יעקב לבית הפריץ.

כשעמד ר׳ יעקב לפני הפריץ, הציע לו האחרון לקנות את האחוזה, כי נמאסו עליו ההוצאות המרובות והבזבוז הרב, שנוהגים באי־כוחו באחוזתו. ר׳ יעקב הסביר לפריץ, שאין לו כסף כדי קנית אחוזה גדולה כזאת. הפריץ אמר לו, שהוא מוכן למכור לו את האחוזה בתשלומין והגביל לו זמן לבוא אליו ביום שני הבא, לקראקא, כדי לגמור את המכירה. ר׳ יעקב נזכר עכשיו בדברי הצדיק ר׳ דוד׳ל מלילוב ומיד במוצאי שבת רתם את העגלה ונסע לשצ׳ולקוב לשאול בעצת ר׳ דוד׳ל.

ר׳ דוד׳ל ישב אז בסעודת מלוה מלכה ושר „זרענו וכספנו ירבה כחול״ ו„אל תירא עבדי יעקב״. ר׳ יעקב סיפר לר׳ דוד׳ל על ה„שגעון״ של הפריץ, שהתעקש דווקא למכור לו את אחוזת פודשווירק. ר׳ דוד׳ל זירז את ר׳ יעקב ואמר לו שיסכים לכל התנאים של הפריץ וברכהו בעושר ובכל טוב.

ביום שני נסע ר׳ יעקב לקראקא, קנה את האחוזה בתשלומין של אלף זהובים לשנה עד שנת מותו של הפריץ. אולם אחרי שנים אחדות מת הפריץ ואחוזת פודשווירק נשארה בידי ר׳ יעקב וצאצאיו.

צאצאי ר׳ יעקב מפודשווירק היו: ר׳ אליהו מפודשווירק, משפחת ר׳ יוסף רוזנבוים, משפחת ר׳ בעריש פישמאן, — כולם חסידים ואנשי מעשה, עשירים ובני תורה. „פריצים״ יהודים — שעסקו בתורה ובעבודה ובגמילת חסדים.

צ. מ. רבינוביץ

ר׳ דודל לעלעווער

א.

איידער ר׳ משהל לעלעווער, ר׳ דודל לעלעווערס אַ זון, איז עולה לגדולה געוואָרן אויף דעם פאָטערס אָרט, איז ער געווען אין דאָרף שטשולקאָוו. נעבן פלאוונע, אַ דרדקי־מלמד. קיינער האָט אין דאָרף נישט געווּסט, אַז דער דאָזיקער אָרימער מלמד איז אַ זון פון ר׳ דודל לעלעווער און אַן איידעם פון „יוד הקדוש״, פון פשיסכע — אַזאַ עניו איז געווען ר׳ משהל. געזעסן איז ער זיך אין דאָרף על התורה ועל העבודה, אָפגעטאָן פון כל תאוות שבעולם, און דאָרט געהונגערט צוזאַמען מיט זיין ווייב און קינדערלעך.

האָט זיך איינמאָל ר׳ דודל לעלעווער פאַרגלוסט צו זעען, וואָס זיין זון מאַכט, האָט ער זיך אַרויסגעגנבעט פון שטוב פאַרטאָג, אין אַ ווינטער־פרייטיק, ווען דער פראָסט האָט געקנאַקט, און הענדום־פענדום געלאָפן קיין שטשולקאָוו. דער וועג צו דעם דאָזיקן דאָרף האָט געפּירט דורך פאדשווּיערק, און ווען ער איז אָנגעקומען אַהין, האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן. דערזעענדיק נעבן פאדשווּיערק אַ טייך, האָט ר׳ דודל אויפגעהאָקט אַ שטיק אייז און זיך געטובלט לכבוד שבת, מחמת ער וואָלט שוין נישט באַווּיזן זיך צו טובלען אין שטשולקאָוו, אַ מהלך רב פון פאדשווּיערק. גראָד אין דער צייט ווען ר׳ דודל האָט זיך געטובלט, איז פאַרבייגעפאָרן מיט זיין פערד־און־וועגעלע דער פאָדשווּיערקער „שווייגער״ (מילך פאַכטער) ר׳ יענקל, פירנדיק זיך אַהיים אַ ביסל האָלץ פון אַ דערבייאיק וועלדל. דערזעענדיק, ווי אַן אַלט יידל, מיט אַ גרייז־גרויער באָרד, קריכט נאַקעט אַרויס פון דעם פאַרפּוירענעם טייך, ציטערנדיק פאַר קעלט, איז „דער שווייגער״ אַראָפגעשפרונגען פון זיין וועגעלע, אויף־גיך פון זיך אַראָפגעוואָרפן זיין דובליאנען־פעלץ און אייגנעהילט אין אים דאָס פאַרציטערטע יידל. אַראָפוואַרפנדיק דאָס האָלץ פון וואָגן, האָט ער אים אויך וואַרעם אַרומגעבעט מיט שטרוי און היי און געיאָגט די שקאַפע, כדי וואָס גיכער ברענגען דעם פאַרחלשטן קיין פאדשווּיערק.

אין שטוב ביי זיך האָט „דער שווייגער״ דערוואָרעמט ר׳ דודל לעלעווערן מיט וואַרעמפלעשער און הייסן טיי. ווען ער איז געקומען זיך, האָט ר׳ דודל אויסגעפרעגט ביים אַרענדאָר ווי ס׳גייט אים מיט פּרנסה אַ״וו. „דער שווייגער״ האָט זיך פאַר ר׳ דודלען שטאַרק מתנצל געווען, אַז פּרנסה האָט ער פיל־וויניק, אָבער ער מוז זייער שווער האָרעווען, און האָט נישט קיין טאָג און קיין נאַכט. ער מוז, אַזוי ווי גאָט גיט דעם טאָג, פאָרן מיט די קאַנען מילך אין שטאָט אַריין. און ער קאָן אויך נישט נאָכקומען דאָס אַלץ וואָס דער פּריץ פאָדערט פון אים.

האָט ר׳ דודל שווער אָפגעזיפצט און ווי כלאחר־יד צום אַרענדאָר אַזוי געזאָגט: ס׳וואָלט שוין די העכסטע צייט געווען, אַז דו זאָלסט זיך דאָס גוט קויפן און ווערן אויס שווייגער. ר׳ יענקל, הערנדיק די דאָזיקע ווערטער, האָט זיך שטאַרק צולאַכט, אָבער געטראַכט האָט ער זיך: הלוואי פון זיין מויל אין גאָטס אויערן...

ר׳ דודל האָט זיך אָפגעזעגנט מיט דעם אַרענדאָר און זיינע בני־בית און זיך געלאָזט ווייטער אין וועג אַריין, צו זיין זון קיין שטשולקאָוו. פאַר ליכט צינדן האָט ער נאָך באַווּיזן אַריינצוקומען צו זיין זון אין שטוב אַריין.

ב.

פאדשווּיערק האָט דעמאָלט געהערט צו אַ גרויסן פּריץ, וועלכער האָט געווויינט אין קראָקע און אין גוט זיינעם האָט ער געהאַט זיצן אַן אַדמיניסטראַטאָר. דער פּריץ פלעגט באַזוכן זיין גוט פון־צייט צו־צייט, כדי אַ קוק טאָן, וואָס מען הערט דאָרט און אָפּרעכענען זיך מיט זיין אַדמיניסטראַטאָר.

מאַכט זיך אַ מעשה, אַז אין דעם זעלבן פרייטאָג־צונאַכט, ווען ר׳ דודל לעלעווער האָט זיך געפונען ביי זיין זון ר׳ משהלע אין שטשולקאָוו, איז גראָד געקומען דער פּריץ אין זיין גוט אַריין אין פאדשוויערק. קאָנטראָלירנדיק דעם צושטאַנד, איז ער געוואָרן שטאַרק אויפגערעגט צוליב דער שלעכטער ווירטשאַפט פון דעם אַדמיניסטראַטאָר, און באַלד אין דער פרי האָט ער געהייסן צו זיך רופן דעם יידישן פאַכטער ר׳ יענקל. אַריינקומענדיק צום פּריץ, אין־דרייען געבראַכן, מיט דעם היטל אין דער האַנט, האָט דער „יאשניע פּאַן״ אים פאַרגעלייגט, אַז ער זאָל זיך שאַפן געלט און ביי אים אָפּקויפן דאָס גוט. ר׳ יענקל האָט געטענהט, אַז ער האָט נישט אַזוי פיל געלט, וואָס דאָס גוט ברויכט צו קאָסטן, האָט אים דער פּריץ באַרואיקט, אַז ער זאָל זיך נישט שטאַרק קימערן, ווייל ער וועט אים צולייגן אויף ראַטעס. דער פּריץ האָט אים געהייסן קומען גלייך מאָנטיק קיין קראָקע, ווו מען וועט מאַכן דעם פאַרקויפס־אַקט.

פאַרלאָזנדיק דעם פּריץ, האָט זיך ר׳ יענקל דערמאָנט אַן די רייד, וואָס דער אַלטיטשקער האָט אים געזאָגט ערשט פרייטיק, ביים פאַרלאָזן זיין הויז. ווי נאָר ער האָט דערזען מוצאי־שבת די ערשטע דריי שטערן אויפן הימל, האָט ער געמאַכט הבדלה און זיך געלאָזט מיט זיין פערד און וועגעלע קיין שטשולקאָוו, דאָרט האָט ער זיך ערשט דערוווסט, אַז „דער אַלטיטשקער״ וועלכן ער האָט געטראָפן ביים טייך זיך טובלען איז דער גרויסער צדיק ר׳ דודל לעלעווער.

ג.

אַריינקומענדיק צו ר׳ דודל, האָט ר׳ יענקל אים געטראָפן, ווי ער האָט געזונגען „זרעינו וכספנו ירבה כחול״. ווי נאָר ר׳ דודל האָט געענדיקט דעם זמר, האָט ער צוגערופן צו זיך דעם פאד־שווירקער אַרענדאַר און אים געפרעגט: נו, ווי האַלטסטו מיטן פּריץ?... איז ר׳ יענקל געוואָרן שטארק צעטומלט, זעענדיק אַז דער רבי ווייסט שוין אַלץ.

דער פאַכטער האָט אים דערציילט די גאַנצע מעשה און צום סוף צוגעגעבן: פון וואַנען נעמט מען דערויף געלט, הייליקער רבי, איך בין דאָך אַן אַרעמער אַרענדאַר? האָט ר׳ דודל דערויף אים נישט געענטפערט און ווייטער זיך בנעימות געזונגען און צוגעבאָמקעט מיט די הענט די זמירות פון דער „פולער וואָך״. ווען ער האָט געהאַלטן ביי „אל תירא עבדי יעקב״, האָט ער אַזאָג געטאָן: — ווייסט יענקל, פאָר קיין קראָקע, קויף מיט מזל דאָס גוט פון פּריץ, זאָרג גאָרנישט, גאָט וועט העלפן, האָסט דאָך אַ יידן געראָטעוועט פון טויט!...

מאָנטיק ביים באָגינען איז פאַרפאָרן דער פּריץ מיט זיין קאָרעטע, איינגעשפאַנט אין 4 צוג־פערד, צו ר׳ יענקלס הויז און מיטגענומען אים קיין קראָקע. דער פּריץ האָט אַוועקגעגעבן דאָס גוט פאדשוויערק צום אויסצאָלן אין ראַטעס, כתוב וחתום לויט אַלע כללים פון געזעץ, ביי אַ נאָטאר. די קרובים פון פּריץ האָבן געמאַכט אַ בהלה און באַשולדיקט דעם יידּ, אַז ער האָט אויסגענאַרט דאָס גוט און האָבן פאַרפירט קעגן אים אַ פּראָצעס. איז ר׳ יענקל ווידער געלאָפן צו ר׳ דודל לעלעווער, און ער האָט אים מבטיח געווען אַז דער פּראָצעס וועט בטל ווערן. ר׳ יענקל האָט טאַקע אין אַלע אינסטאנצען געווונען און איז געוואָרן א גרויסער גביר און אויך אַ גרויסער מכניס־אורח.

מ. פיינקינד

(פונעם בוך „גוטע יידן אין פוילן״)

גידזעל (גידלע)

צוגאַב־באַשרייבונג צום מאַטעריאַל אויף די זייטן 486—487.

דאָס שטעטעלע גידזעל געפינט זיך בערך 12 ק״מ פון ראַדאָמסק. דאָרט זענען ס׳רוב געווען יידן — פּראָסטע, הארעפאַשנע, שטילע מענטשן. גידזעל איז פון שטענדיק אַן געווען אַ מקור פון שנירס און איידעמס פאַרן יידישן ראַדאָמסק און אַן הייליק אָרט פאַר די קריסטן פון דער גאַנצער סביבה. אין די צייטן פון הייליקן „יאצעק״, זענען זיך פון דער גאַנצער אַרומיקער געגנט צוזאַמענגעפאָרן די קריסטן אויף „אַטפּוסט״ אין גידזעל. די פויערן פלעגן, לויט זייער שטייגער, זיך גוט אָנשיכורן, האָקן יידישע שויבן און ראַבירן קלייטן. דאָך האָבן דאָרט יידן געלעבט, געהאָט פרנסה, חתונה געמאַכט קינדער.

ווען די קריג האָט זיך אָנגעהויבן, האָט דאָס שטעטעלע אויך באַקומען אַן אַנדער פנים. דער טייך ווארטא, וואָס האָט הונדערטער יאָרן רואיק געשטראָמט מערב־זייט פון שטעטל, האָט פלוצים אָנגעהויבן שטענדיק די דייטשע אויגן. מען האָט אָנגעהויבן רעגולירן דאָס וואַסער מיט יידישן שווייס און בלוט. דאָס גאַנצע שטעטעלע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איין גרויסע אַרבעטס־קאַזאַרמע. פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך האָט מען אויך צוזאַמענגעטריבן יידן צו דעם צוועק, זיי אַריינגעפאָקט אין קאַלטע שמוציקע סטאָדאָלעס, און גענג ניצט אַלס „אַרבעטס־קראָפּט״.

די ערשטע קרבנות פון דעם שטעטל, פאַר וועלן העלפן די געפאַלענע יידן, זענען געווען: לייביש טייכנער, העלא גלעדבאַרט און נפתלי אורבאַך. זיי האָט מען נאָך אין יאָר 1941 אַוועקגעשיקט אין אוישוויץ, פון וואַנען זיי זענען נישט צוריקגעקומען.

אונטער שטענדיקן טעראָר האָבן די גידזעלער יידן געלעבט ביז דעם 9טן אָקטאָבער 1942, ווען זיי זענען געוואָרן אַרויסגעטריבן פון זייערע היימען אין ראַדאָמסקער געטא. שפּעטער, זענען זיי צוזאַמען מיט אַלע ראַדאָמסקער יידן געוואָרן אַוועקגעשיקט אין די גאַזקאַמערן פון טרעבלינקע.

...שמעו־זאת הזקנים והאזינו כל יושבי הארץ, החיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותיכם; עליה לבניכם ספרו ובניכם לבניהם ובניהם לדור אחר.

...והיה אחרי־כן אשפוך את־רוחי על־כל־בשר ונבאו בניכם ובנותיכם, זקניכם חלומות יחלמון, בחוריכם חזיונות יראו; ...ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות־עשן; השמש יהפך לחשך והירח לדם לפני בוא יום יהוה הגדול והנורא; והיה כל אשר־יקרא בשם יהוה ימלט כי בהר־ציון ובירושלים תהיה פליטה כאשר אמר יהוה ובשרידים אשר יהוה קורא.

(יואל, א׳—ג׳)

חלק שלושה־עשר

דרייצנטער טייל

ראדומסקאים בתפוצות

ראדאמסקער אין דער וועלט

חלק שלושה־עשר / דרייצנטער טייל

התוכן / אינהאלט

די נאַוואַ־ראַדאַמסקער סאַסייטי אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע / דוד קאַניעצפאַלער . . . 499

דער הילפס־פאַראיין אין לאָס־אַנדזשעלעס / הערשל עפשטיין . . 517

ראַדאַמסקער אין ארגענטינע / ישראל מערקין 519

די פאַראייניקטע לאַנדסמאַנשאַפט אין פראַנקרייך / בערל דודקעוויטש 521

נאַוואַ־ראַדאַמסקא צענטער אין מעלבורן / י. ווייַנטרעטער . . . 524

*

די ענגלישע אַפשניטן אין דער ערשטער אַפהאַנדלונג, זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דורך הארי רודניצקי פון ניו־יאָרק, בעת זיין באַזוך אין ישראל אין חודש מאי 1967.

די נאוואָראדאמסקער סאסייטי אין די פאראייניקטע שטאטן פון אמעריקע

דוד קאניעצפאלער

דוד קאניעצפאלער

ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה

ביים סוף 19־טן און אנהויב 20־טן יאָרהונדערט האָט דאָס יידישע ראַדאָמסק געציילט ביז 8 טויזנט נפשות. אַ דאַנק די אינדוסטריעלע אונטערעמונגען וווּ עס זענען געווען באַשעפטיקט אייניקע טויזנט פוילישע אַרבעטער, האָבן די יידישע קרעמער און בעלי־מלאכות געקאָנט ווי עס איז אַרויסברענגען זייער פרנסה, ווי אויך די וועלכע האָבן באַדינט די טויזנטער צוגעריזטע חסידים צום רבין, אין משך פונעם יאָר און באַזונדער אויף די ימים־נוראים. עס זענען אויך געווען אייניקע גרעסערע הורט־געשפטן, וואָס האָבן באַדינט די אַרומיקע קלענערע דערפער און שטעטלעך.

מיטן וואָקסן פון דעם נאַטירלעכן נאָכוווקס, האָבן די א״ד פרנסות נישט געקאָנט סטייען פאַר אַלעמען און מאַנכע האָבן געזוכט די הילף אין אויסוואַנדערונג. שוין צום סוף פונעם 19־טן יאָרהונדערט האָט אַ קליינע גרופּע נאָווא־ראַדאָמסקער יידן זיך געפונען אינעם גרויסן ניו־יאָרק אָפּגעפרעמט, מיט אַ גרויסן בענקשאַפט־געפיל צו דער אַלטער היים־שטאָט.

דעם 6־טן פעברואַר 1898 איז פאָרגעקומען די גרינדונגס־פאָר־זאַמלונג פון אָט דער גרופּע לאַנדסלייט אין דער ווויינונג פון שלמה זילבערשאַץ, מיט דער באַטייליקונג פון: מרדכי גרויסבערג, יעקב־יוסף ליטמאַן, יעקב בורשטיין, ניימאַן אייכנער, סעם ליטמאַן, משה ניישטאדט, היימאַן ראטשטיין, ה. פיין, מ. בעסער, אייב קורץ, מאריץ גראַנעק, סעם טיעל, מ. ווינער, י. צימבערג, חיים וויאטראָווסקי און סעם קורץ. עס איז דאַן באַשלאָסן געווארן: גרינדן אַ פאָראיין א.נ. „נאווא־ראַדאָמסקער קראַנקן אונטערשטיצונג־פאָראיין״; יעדער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַן (און פון דער סביבה) קען זיך אָנשליסן אין פאָראיין לויט 1 דאָלאָר איינטריט־אָפּצאָל. שוין ביי דער צווייטער פאָרזאַמלונג זענען צוגעקומען לאַנדסלייט און דאָסגלייכן ביי אַלע וווייטערדיקע פאָרזאַמלונגען.

די ערשטע וועלכע האָבן זיך געוועלדט צום פאָראיין נאָך שטיצע איז געווען די שול „חתם סופר״ פון די טשענסטאָכּווער לאַנדסלייט און זי באַקומט די פאָרלאַנגטע צחיי דאָלאָר אונטערשטיצונג.

ביי דער דריטער פאָרזאַמלונג (דעם 27־טן פעברואַר 1898) וווערט באַשלאָסן צו אַנגאַזשירן אַ דאָקטאָר פאַרן פאָראיין, צו דערטיילן מעדיצינישע הילף די מיטגלידער.

צוליב דער קליינער צאָל נאָווא־ראַדאָמסקער אין ניו־יאָרק, וווערט באַשלאָסן צוצונעמען מיטגלידער אויך פון אַנדערע שטעט אין פוילן. דעם 12־טן מאי 1901 האָט געציילט דער פאָראיין 46 מיטגלידער.

נאָך די ערשטע דריי יאָר עקזיסטענץ פונעם פאָראיין, איז באַשלאָסן געווארן אויסצובריטערן די טעטיקייט אין פאַרשידענע ריכטונגען. מען שליסט זיך אָן — לויט אַ יערלעכן אָפּצאָל — צום „פאָראייניקטן עסטרייכישן היברו טשאַרטי אַסאָסיאיישן״, וועלכע האָלט אויף אַ מעדיצינישן צענטער פאַר אָרעמע יידישע קראַנקע (אַלס דעלעגאַט דאָרט איז געווײלט געווארן ד״ר סענדעלמאַן).

אין די יאָרן 1902—1905 צעוואַקסט זיך דער פאָראיין לויט דער צאָל מיטגלידער און בריטערט אויס זיין טעטיקייט אין דער ריכטונג פון באַקענען זיך מיט אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן און זייערע אינסטיטוציעס. מען שטיצט פאַרשידענע פריינטלעכע אָרגאַניזאַציעס און מען פירט אַדורך דערפאָלגרייכע טעאַטער־בענעפיטן וואָס טראָגן אַריין באַדייטנדיקע געלט־מיטלען. פיל מיטגלידער פונעם פאָראיין וווערן שוין אַמעריקאַנער בירגער און דאָס האָט געהאָט גאָר אַ בולטע ווירקונג אויפן פאָראיין אין אַלגעמיין.

דער עמבלעם פון די סאָסייטי

די הילפס־אַרבעט צווישן די נויטבאַדערפטיקע מיטגלידער וווערט שטאַרק אויסגעברייטערט. דער פאָראיין באַמיט זיך צו דערגרייכן מיט זיין הילף צו יעדן נויטבאַדערפטיקן מיטגלידּ און אין יעדער פאָרם. בכלל שטעלט מיט זיך פאָר די מיטגלידערשאַפט ווי איין פריינטלעכע משפחה: קומט פאָר ביי וועמען אַ שמחה — פרייען זיך אַלע, און ווען חלילה אַן אומגליק — באַטיילקן זיך אַלע אין דעם טרויער. אין דעם גרויסן אַנטוויקלטן ניו־יאָרק, שטעלט מיט זיך פאָר די לאַנדס־מאַנשאַפט ממש אַן אינזל פון היימישע באַקאַנטע פרייַנט, וועלכע זאָרגן קעגנזייטיק פאָר די נויטיקע באַדערפענישן אין יעדן אָרט און פאַל.

די געשעענישן אין דער אַלטער היים, אין דער גרויסער רוסישער אימפּעריע בכלל און אין פוילן בפרט, האָבן נאַטירלעך אַ גאָר שטאַרקן איינפלוס אויפן פאָראיין. די רוסיש־יאַפאַנישע מלחמה האָט גאָר שטאַרק באַווירקט די עמיגראַציע קיין אַמעריקע אויך פון נאָווא־ראַדאָמסק. ווען ס׳זענען אָנגעקומען דאַן גרויסע גרופּעס יידן, געפינען זיי שוין אַן אַדרעס וווּ זיך צו ווענדן. לויט די דעמאָלדיקע מעגלעכקייטן וווערט אַלץ געטאָן צו פאַרלייכטערן זיי דאָס איינאָרדענען זיך.

פון די ערשטע ראַדאַמסקער עמיגראַנטן אין ניו־יאָרק

אהרן גליקסמאַן (1904)

שלמה (סאַל) גרינבערג (1905)

וואָלף דיקערמאַן (1906)

אין רוסלאַנד ברעכן אויס די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן פון יאָר 1905 און זייער אונטערדריקונג וועט באַגלייט מיט אַ שטראָם פון יידן־פאָגראָמען. דער פאַראיין וועלכער צייכנט זיך אויס מיט זיין געזעלשאַפטלעך־פאָליטישער אויפפאַסונג אויפן אַלגעמיינעם לעבן, באַשליסט אויף אַ זיצונג פון 21־טן נאָוועמבער 1905 צו שטיצן דעם רעליעף פאָנד און העלפן די קרבנות פון די רוסישע פאָגראָמען מיט אַ סומע פון 40 דאָלאַר (15 דאָלאַר פון דעם פאַראיינס קאַסע און 25 דאָלאַר פון אַ ספעציעלער מיטגלידער־באַשטייערונג).

דעם 1־טן מאי 1906 וועט געשאַפן אַ ספעציעלע קאָמיסיע מיט דער אויפגאַבע אויסצוארבעטן אַ פלאַן פאַר אַ קראַנקן־בענעפיט. צו דער צייט פאַרמאָגט דער פאַראיין 578 דאָלאַר און עס וועט פראַקטיש טירט צו שאַפן אַ הילפס־פאָנד פאַר נויטבאַדערפטיקע מיטגלידער. אין אַ קורצער צייט שפעטער וועט באַשלאָסן אַז אין אויגוסט 1906 זאָל דער קראַנקן־בענעפיט אָנפאַנגען צו פונקציאָנירן און צו דעם צוועק וועט יעדער מיטגליד באַשטייערט מיט 1 דאָלאַר.

עס שאַפן זיך ביי פאַרשידענע לאַנדסמאַנשאַפטן (ווי לאַדזשער און אַנדערע) ספעציעלע הילפס־קאָמיטעטן צו שטיצן די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג אין פוילן. דער נאַווא־ראַדאָמסקער פאַראיין שטיצט די אַלע קאָמיטעטן מיט באַדייטנדיקע געלט־מיטלען און בכלל העלפט דער פאַראיין יעדע אינסטיטוציע וועלכע וועגדעט זיך נאָך מאַטער־יעלע הילף.

דעם 3־טן סעפטעמבער 1907 שליסט זיך אַן דער פאַראיין מיט אַ יערלעכער באַשטייערונג צו דער „היברו אימיגראַנט סאַסייטי".

דעם 18־טן יאַנואַר 1908 באַשליסט דער פאַראיין צו קויפן אַ סעמעטרי (אַ פלאַץ פאַר אַ בית־עלמין) און אַ ספעציעלע קאָמיסיע וועט געשאַפן דעם פראָיעקט צו רעאַליזירן. דעם 3־טן מערץ 1908 קומט פאָר דער ערשטער טויט־פאַל, ס׳איז געשטאַרבן די פרוי פון ברודער מאַקס ווינער, און דער פאַראיין באַטייליקט זיך אין אָפּגעבן איר דעם לעצטן כבוד מיט 2 קרענץ און אַ געהעריקע דעלעגאַציע צו דער לוויה.

דעם 22־טן יולי 1908 וועט באַשלאָסן אויף אַ ספעציעלער פאַר־זאַמלונג פון פרויען מיטגלידערינס, צו שאַפן אַ פרויען־פאַראיין. שוין דעם 18־טן אוגוסט 1908 ערשיינט אויף אַ פאַרזאַמלונג די ערשטע דעלעגאַציע פון דעם נייַ־געשאַפענעם פרויען־פאַראיין, וועלכער פאַר־שפרעכט צו העלפן דעם מענער־פאַראיין אין זיין טעטיקייט.

דעם 4־טן אוגוסט 1908 וועט באַשלאָסן, אַז דער פאַראיין שליסט זיך אָן אין דעם נייַ־געגרינדעטן „פאַרבאַנד פון די רוסיש־פויליש־יידן", מיט אַ יערלעכן אָפּצאָל פון 10 דאָלאַר (די בוריד־דער מ. גראָס בערג און ד. זיסקינד וועלן געווײַלט אַלס דעלעגאַטן צום פאַרבאַנד).

דעם 2־טן נאָוועמבער 1909 וועט באַשלאָסן צו שטיצן דעם „ריטייל פרייגודס קלורקס יוניון" מיט אַ געלט־אָפּציע פאַר זייער שטרייק. אויך דער אַפיל פון רעווערענד צבי־הירש מאַסליאַנסקי צו שטיצן דעם „דענווער סאַנאַטאָריום" וועט פאָזיטיוו אויפגענומען: ס׳וועט באַשאָלסן זיך צו באַשטייערן מיט 10 דאָלאַר און זיך אָנצו־שליסן אין דעם סאַנאַטאָריום מיט אַ יערלעכע באַשטייערונג.

אין יאָר 1910 וועט אויסגעבריייטערט די הילפס־טעטיקייט צווישן די מיטגלידער. הילף וועט געגעבן פון 10, 15, 25 און אין גאָר באַזונ־דערע פאַלן אַפילו 100 דאָלאַר. אין דער צייט קומט פאָר אַ גרויסער שטרייק פון די קלאוד־מאַכער, די שטרייקנדיקע מיטגלידער פונעם פאַראיין וועלן באַפרייט פון מיטגלידער־בייטראָג.

אין יאָר 1914 איז געשאַפן געוואָרן אַ ספעציעלער „ליי־פאָנד" וועלכער גיט דאָס רעכט יעדן מיטגליד צו באַקומען אַ הלוואה. די וויכטיקייט פון דעם „ליי־פאָנד" באַשטייט אין דעם, וואָס דער מיט־גליד דאַרף זיך נישט וועגדן נאָך שטיצע נאָר באַקומט אַ הלוואָה וועלכע ער צאָלט צוריק לויט זיינע מעגלעכקייטן.

אויפן שוועל פון 20־יאָריקן יובל

וועלן די ערשטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן און אַ וואַנט פון פייער און בלוט איז געשטאַנען צווישן דעם פאַראיין און די היים־שטאָט נאָוואָ־ראַדאָמסק, האָט יעדער לאַנדסמאַן געציטערט וועגן דעם גורל פון זיינע נאָענטע. שוין אין נאָוועמבער 1914 האָט דער ראַדאָמס־קער פאַראיין געראָפן אַ גרויסע מאַסן־פאַרזאַמלונג ביי וועלכע עס איז געשאַפן געוואָרן אַ רעליעף־קאָמיסיע פאַר די יידן אין ראַדאָמסק. אין די ערשטע יאָרן פון דער מלחמה איז יעדע פאַרבינדונג מיט פוילן בכלל און ראַדאָמסק בפרט געווען אָפּגעשניטן און די קאָמיסיע האָט מיט דער צייט רעדוצירט איר טעטיקייט. ערשט אין מערץ 1916 באַ־שליסט אַ גרופּע חברים (סעם שמערלינג און הערי גליקסמאַן אין דער שפּיץ) איבערצושיקן קיין ראַדאָמסק 200 דאָלאַר. דער אָנפּירענדיקער דאָזיקער פון דער קהילה אין ראַדאָמסק ה׳ פישל דונסקי האָט דערהאַלטן די סומע.

מיט דער אָקציע האָט דער נאָוואָ־ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק אָפּגעשלאָסן אַ געהויבן קאַפּיטל אין זיין טעטיקייט פון אינער־לעכער אָרגאַניזירונג, געגנזייטיקער הילפס־אַרבעט פאַר עמיגראַנטן זיך צו „אַקלימאַטיזירן" אין דער ספעציפישער צור־יענער־צייט לאָגע אין אַמעריקע. דער ראַדאָמסקער ייד איז געווען גענוינט צו זען זיך אַלס מיטגליד פון זיין שטאָטישער אָרגאַניזירטער קהילה, וועלכע האָט געהאַט געשאַפן — בעסערע אָדער ערגערע — נויטיקע אָנשטאַלטן ווי שולן, בתי־מדרשים, בתי־קברות אד״ג. אָבער אין דער נייער היים, אין דעם גרויסן שמעלץ־טאָפ וואָס הייסט ניו־יאָרק, האָט דער פאַראיין דאָס געמוזט אַליין אויפסניי שאַפן און אָרגאַניזירן. דער נאָוואָ־ראַ־דאָמסקער פאַראיין האָט זיך באַמיט מיט אַלע זיינע בעסטע כוונות צו

שאַפן און עפענען אַ נייעם קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון זיין וויי־טערדיקער אַרבעט.

אין יאָר 1917 קומען אָן די ערשטע ידיעות וועגן פאַרווונדעטע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי: די ברידער פוירס, גראסבערג און אברהם זאַבערמאַן, שפּעטער — סעם גאָלד און מאַקס גאָלדבערג. אַ קאָמיסיע פון די חברים ב. ביאליק, סעם שמער־לינג און מ. גאָלדבערג האָט זיך שריפטלעך פאַרבונדן מיט די פאַר־וווּנדעטע און זיי באַזאָרגט מיט אַלעם נויטיקן. אַ חוץ דעם ספּעציעלן „סאָלדאַטן־פאָנד" פאַר דעם צוועק וועט אויך געשאַפן אַ פאָנד פון 500 דאָלאַר פאַר שפּעטערדיקער שטיצע פון די ראַדאָמסקער פאַרווונ־דעטע ברידער נאָכן אומקערן זיך פון דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

דער פאַראיין באַשטייערט זיך (אין דער זעלבער צייט) מיט 50 דאָלאַר פאַר דעם „יידישן וועלפאַר פאָנד" און קויפט פאַר 400 דאָלאַר „ליבערטי באָנדס".

דעם 7־טן דעצעמבער 1918 באַשליסט דער פאַראיין — אויף דער וועגדונג פון „פּיפּלס רעליעף קאָמיסיע" — צו שטיצן די אלגעמיינע יידישע מלחמה־קרבנות און באַשטימט פאַר דעם צוועק 100 דאָלאַר.

אין אַפּריל 1919 פייערט די ראַדאָמסקער „ליידיס סאָסייטי" איר 10־יאָריקן יובילעאום. צו יענער צייט קומען אָן פון פוילן די ידיעות וועגן פאַגראָמען אין פאַרשידענע שטעט, אין די ערשטע האָניק־חדשים פון איר אומאָפּהענגיקייט. אונטער דער אָנפירונג פון אַ ספּעציעל געשאַפענער קאָמיסיע, נעמט אָנטייל דער גאַנצער פאַראיין אין אַ ריזיקער פראָטעסט־דעמאָנסטראַציע פונעם אַמעריקאַנער יידנטום (דעם 21־טן מאַי 1919) און באַשטייערט זיך מיט אַ געהעריקן געלט־בייטראָג.

אין יאָר 1919 שטאַרבט דער פאַרדינסטפולער טשערמאַן פון דער סעמעטרי־קאָמיסיע מענדל בעסער ז"ל און אויף זיין אָרט ווערט געוויילט דער ברודער אַהרון גליקסמאַן. צו דער צייט האָט דער פאַראיין אייגענע צוויי סעמעטריס: „מאונט סיני סעמעטרי" מיט 8 פלאַטס און „מאונט חברון סעמעטרי" מיט 16 פלאַטס.

דעם 21־סטן דעצעמבער 1919 פייערט דער פאַראיין זיין 20־יאָריקן יובל מיט אַ שיינעם באַנקעט. די אָרגאַניזיר־קאָמיסיע פאַרן באַנקעט איז געלייטעט געוואָרן פון טשערמאַן חיים־משה גראָס־בערג, וויס־טשערמאַן וו. וויאטראפסקי און סעקרעטאַר ר. קרייצ־בערג. אַ גאַנצע רייע דעלעגאַציעס פון אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן באַגריסן דעם פאַראיין און סיוועט אונטערגעשטראָכן די אַנגע־שטרענגטע טעטיקייט פון די פאַרדינסטפולע חברים אין משך פון זיין עקזיסטענץ, ספּעציעל פון ברודער אהרון גליקסמאַן.

אַלזייטיקע פינאַנסיעלע שטיצע און געזעלשאַפטלעכע אַקטיוויטעט

מיט דעם 20־יאָריקן יובל פון ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק, ווערן געענדערט זיין סטרוקטור, זייַנע אויפגאַבן און צילן. דאָס לעבן אַליין, בעסער געזאָגט, דער ביטערער גורל האָט דאָס דיקטירט, אַז יידן וואָס האָבן פאַרלאָזט ראַדאָמסק און זיך אייגע־אָרדנט אין דער גרויסער פרייַער אַמעריקע זאָלן נעמען אויף זיך די לאַסט צו העלפן זייערע אביערגעבליבענע אין ראַדאָמסק עלטערן, ברידער, שוועסטער און בכלל דער דאָרטיקער יידישער באַפעלקערונג.

דעם 17־טן פעברואַר 1920 שלאָגן פאָר די חברים אהרון און פיליפּ גליקסמאַן, אַז עס זאָל געשאַפן ווערן אַן אייגענער „רעליעף פאָנד". דעם 21־טן פעברואַר 1920 איז פאַרגעקומען אַ מאַסן־מי־טינג פאַר דעם צוועק פון ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע, וועגן וועלכן מיר לייענען אין „אלמאַנאַך" דאָס פאָלגנדיקע:

„דער דאָזיקער מיטינג וועט זיכער פאַרבלייבן היסטאָריש אין דער געשיכטע פון אונדזער רעליעף־טעטיקייט. אין זאָל האָט זיך געפילט

דער אַרגאַניזיר קאָמיטעט אין יאָר 1916. ערשטע רייַ — שטייַען (פון רעכטס): מ. זילבערמאַן, גאָלד, מ. גאָלדבערג, א. ז. זאַבערמאַן, ס. שלאָמקאָוויטש; צווייטע רייַ: ל. וויסקאָפּף, מ. גאָלדמאַן, ב. שלאָמקאָוויטש, א. באנאס, טש. וויאטראפסקי, טש. באָרנשטיין, פ. גליקסמאַן; זיצן: י. באָרנשטיין, ש. שמערלינג, חיים־משה גראָסבערג, אַנטיגנאס, מ. בעסער, פייוולאָוויטש, ה. גליקסמאַן.

אַ געדריקטע שטימונג, יעדער איינער האָט זיך געפילט שולדיק פאַר גאָרנישט טאָן פאַר אונדזער געבוירן־שטאָט. די רעדנער וועלכע זענען אַרויסגעטראָטן אויף דעם מיטינג, האָבן מער באַשולדיקט ווי געוועקט רחמנות. יעדן איינעם האָט באַהערשט דער פאַרלאַנג גוט־צו־מאַכן דאָס וואָס עס איז פאַרנאַכלעסיקט געוואָרן ביז היינט".

אויף דעם מיטינג איז געשאַפן געוואָרן אַ סומע פון 132 דאָלאַר און ס׳איז געווויילט געוואָרן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט אונטערן פאָר־זיץ פון פיליפּ בראכמאַן און מאָריס שוואַרץ אַלס סעקרעטאַר. דער קאָמיטעט האָט געזאָלט אונטערנעמען אַ גרויסע הילפס־אַקציע, לייַ־דער איז די אַנטוישונג געווען זייער גרויס וועג אַלע רופן פון דעם קאָמיטעט זענען געווען ווי אַ „קול קורא במדבר". שפּעטער, מיטן צושטיין פון אַ יונגער גרופּע אַקטיוויסטן, האָט געשטיגן די טיכ־טיקייט און איבערגעבנהייט פאַרן רעליעף־קאָמיטעט. די גרופּע איז באַשטאַנען פון פאול רובין, מאָריס שוואַרץ, מאַקס שאַפּירא און איזי האַבער. די ערשטע זאַמלונג האָט באַטראָפן 150 דאָלאַר, סאל גרינבערג האָט דערלייגט 50 דאָלאַר און דעם 12־טן מערץ 1920 ווערט איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק 200 דאָלאַר. דעם 4־טן אַפּריל 1920 ווערט אויף אַ ספּעציעלער רעליעף־פאַרזאַמלונג געשאַפן נאָך אַ סומע פון 300 דאָלאַר, וואָס ווערט גלייך איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק. דעם זעלבן חודש ווערן ווידער געזאַמלט 700 דאָלאַר און גלייך איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק.

דעם 19־טן יוני 1920 קומען פאָר וואַלן צום רעליעף־קאָמיטעט און עס ווערן דאָן געווויילט: חיים משה גראָסבערג, פּאול רובין און מאָריס שוואַרץ.

דעם 4־טן פעברואַר 1921 ווערן געשיקט 300 דאָלאַר קיין ראַ־דאָמסק אויף פּסח.

אין משך פון די אויבן דערמאָנטע חדשים איז אויך געשאַפן געוואָרן ביי דעם פאַראיין אַ קרעדיט־קאַסע, וואָס האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן דעם 16־טן אַפּריל 1921 אין אַרויסגעבן הלוואות פאַר מיטגלידער.

דעם 4־טן יוני 1921 באַשליסט דער רעליעף־קאָמיטעט צו גרינדן אַ גמילות־חסד־קאַסע אין ראַדאָמסק און דער ברודער סאָל גרינבערג פאַרפליכטעט זיך צו פאַרטאָפלען יעדע געזאָמלטע סומע אויף דעם צוועק.

אין יאָר 1920 איז געגרינדעט געוואָרן דער ציוניסטישער אויפבוי פאָנד „קרן היסוד". די חברים הערי פישמאַן, פ. גליקסמאַן און א. פייוולאָוויטש ווערן דעלעגירט צו רעפרעזענטירן דעם ראַדאָמסקער פאַראיין אויף אַ קאָנפערענץ פון קרן היסוד, געהאלטן אין וואַרשע. דער פאַראיין נעמט אַ גאָר טיכטיקן אַנטייל אין דער קרן־היסוד אַקציע (די ראַדאָמסקער סאָסייטי האָט בייגעשטייערט אין דער ציט פאַרן קרן־היסוד 1243 דאָלאַר) און דערמיט געשטאַרקט דעם נאַציאָנאַל־ציוניסטישן באַוווסטזיין פון אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע.

סוף יאַנואַר 1921 באַשליסט דער פאַראיין צו שטיצן די טעטיקייט פון קאָמפאָזיטאָר בענסמאַן, וועלכער איז געווען פריער דער דיריגענט און מוזיקאַלישער לייטער פון „הזמיר" אין ראַדאָמסק.

דעם 21 יאַנואַר 1922 ווערט באַשלאָסן צו שיקן 100 דאָלאָר פאַרן קינדערהיים אויפן נאָמען פון ד"ר מיטלמאַן אין ראַדאָמסק. גלייכצייטיק ווערט באַשלאָסן צו שטיצן דעם „האיאס" קאָמפיין מיט 100 דאָלאָר, געטריי דעם פרינציפ פון פאַראיין אַנטיילצונעמען מיט ראַט און טאַט אין יעדע געזעלשאַפטלעכע אַקציע פונעם אַמעריקאַנער יידנטום. אין מערץ 1922 ווערט באַשלאָסן צו שטיצן דעם „5 מיליאָן דאָלאָר קאַמפיין" פונעם „האיאס" מיט נאָך 200 דאָלאָר. אין דער זעלבער צייט ווערט יעדער מיטגליד פונעם פאַראיין באַשטייערט מיט 3 דאָלאָר פאַר דער גמילות־חסד־קאַסע אין ראַדאָמסק. דעם 16 סעפטעמבער 1922 ווערט באַשלאָסן צו שיקן פאַרן גמילות־חסד אין ראַדאָמסק נאָך 300 דאָלאָר, נאָכדעם ווי דער דערהאַלטענער באַריכט פון דאָרט ווערט באַשאָנקן מיט צוטרוי. דעם זעלבן מאָנאַט ווערט באַשטימט פאַרן „פיפלס רעליעף" 50 דאָלאָר.

די סאָסייטי פירט אין אַ פאַרצווייגטע און ענערגישע אינערלעכע טעטיקייט אַ חוץ דער קרעדיט־קאַסע סעמעטרי און אַנדערע הילפס־אַקציעס, סיי פאַרן יחיד און כלל. גאָר אָפט ווערן איינגעאָרדנט טעאַטער־בענעפיטן, געזעלשאַפטלעכע פאַרווייילונגס־אונטערנעמונגען וואָס ברענגען באַדייטנדיקע איינקונפטן. דאָס דערמעגלעכט דעם פאַראיין צו נעמען אַנטייל מיט בריייטער מאַטעריעלער אונטערשטיצונג אין פאַרשידענע נאַציאָנאַלע, געזעלשאַפטלעכע און פילאַנטראָפישע אַקציעס פון די אַמעריקאַנער יידישע אינסטיטוציעס, באַזונדער מיט אַ בריייטער אונטערשטיצונג פאַר ראַדאָמסק.

דעם 17־טן פעברואַר 1923 ווערט באַשטעטיקט אַרויסצושיקן קיין ראַדאָמסק 200 דאָלאָר „מעות היטים" אויף פסח און אויך שיקן מיטן חבר פלאקאוויטש, וועלכער פאָרט אויף אַ באַזוך קיין ראַדאָמסק, נאָך 300 דאָלאָר. דעם 25־טן מערץ 1923 אויף אַ קבלת־פנים פאַרזאַמלונג נאָך זיין צוריקקומען פון ראַדאָמסק, באַריכטעט דער חבר פלאקאוויטש ווען: ער שילדערט דעם טרויעריקן מצב פון די יידן אין ראַדאָמסק און אַפעלירט צו פאַרשטאַרקן די הילפס־אַרבעט פאַר אונדזערע בריידער דאָרט. עס ווערן גלייך געשיקט 100 דאָלאָר אויף מלבושים פאַר דער קינדער־היים און ס'ווערט באַשלאָסן אונטערצונעמען אַ בריייטע הילפס־טעטיקייט פאַר ווייטערדיקער געלט־שטיצע אויף דעם געביט.

זינט דער אַנטשטייאונג פון „רעליעף" (מערץ 1920) ביז מערץ 1924 איז קיין ראַדאָמסק געשיקט געוואָרן אַ סומע פון 2300 דאָלאָר, אַ חרן פריוואַטע שטיצע וואָס איז געמוטיקט געוואָרן דורך דעם פאַראיין.

דער 30־טער און 40־טער יובילאַאום

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אַ גאָר באַדייטנדיקער טייל פון דער יידישער יוגנט אין ראַדאָמסק זיך געלאָזט אויף עמיגראַציע, וועלכע קיין ארץ־ישראל און וועלכע קיין אַמעריקע. די לעצטע זענען פריינדלעך אויפגענומען געוואָרן אין ניו־יאָרק דורך דעם פאַראיין און זענען דאָרט געוואָרן מיט דער צייט איבערגעגעבענע עסקנים.

אין יאָר 1921 קומט יחזקאל רודניצקי. זינט 1926 איז ער אייניגער פון די אַקטיוסטע סאָסייטי מיטגלידער, שפעטער דער פרעזידענט פון פאַראיין.

אין יאָר 1921 קומט שלמה עפשטיין. ער ווערט באַלד אַן אַקטיוער און טרייער טוער פאַרן ראַדאָמסקער „רעליעף" אין ניו־יאָרק.

עמיגראַנטן פון די 20־קער יאָרן

שלמה עפשטיין (1921)

יחזקאל רודניצקי

יחזקאל פאצאנאווסקי (1923)

דוד לעפקאוויטש

פישל גליקסמאן (1924)

פיניע קאלקע (1925)

אין יאָר 1923 קומט יחזקאל פּאַצאַנאָווסקי. ער איז איינער פון די שפּעטערדיקע פּראָמינענטע און איבערגעבענע עסקנים פונעם פּאַר־אייַן, לאַנגיאָריקער סעקרעטאַר איינשליסלעך די תקופה פון דער טראַגישער אויסראָטונג פון אונדזער פאָלק.

אין יאָר 1923 קומט דוד לעפקאָוויטש. ער איז איינער פון די שפּעטערדיקע אַקטיוסטע טוער און פּרעזידענט פון דער סאָסייטי.

אין יאָר 1924 קומט פישל גליקסמאַן. זיין שטילע און צניעות־דיקע געזעלשאַפטלעכע אַרבעט אין ראַדאָמסק האָט ער איבערגע־טראָגן קיין אַמעריקע און דער „רעליעף" האָט אין אים געהאַט אַ געטרייען חבר.

אין 1925 ווערט פאָרגעשטעלט אין פאַראיין דער ראַדאָמסקער געזעלשאַפטלעכער עסקן פיניע קאלקע, ווועלכער ווערט איינער פון די איבערגעגענסטע חברים אין דעם ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק.

אין יאָר 1925 באַשליסט דער פאַראיין צו אָרגאַניזירן פאַר די מיטגלידער מעדיצינישע און שפּיטאָל־הילף, וואָס איז צו יענער צייט געווען אַ שוועריע פראָבלעם אין די פאַראייניקטע־שטאַטן בכלל און פאַר פרישע אימיגראַנטן בפרט.

דעם 20־סטן אָקטאָבער 1925 שטאַרבט אייַנער פון די איבערגעגע־בענע ברידער, געוועזענער פרעזידענט, חיים־משה גראָסבערג.

דעם 6־טן פעברואַר 1926 ווערט דרינגענד געשיקט קיין ראַ־דאָמסק 1000 דאָלאָר, אין דעם 200 דאָלאָר אויף מצות פאַר דער אָרע־מער באַפעלקערונג.

דעם 20־סטן מערץ 1926 אָרדנט איין דער פאַראיין אַ פייערלעכן קבלת־פנים פאַרן שריפטשטעלער ה. ד. נאָמבערג, ווועלכער שילדערט די טרויעריקע לאַגע פון די יידן אין פוילן בכלל און אין ראַדאָמסק בפרט. אויפן אָרט ווערט געזאַמלט אַ סומע פון 370 דאָלאָר וואָס ווערט גלייך איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק. סוף 1927 איז אָפּגע־האַלטן געווארן אַ טרויער־פאַרזאַמלונג נאָכן פלוצימדיקן טויט פון שריפטשטעלער ה. ד. נאָמבערג ז"ל.

אין דעצעמבער 1924 פייערט דער פאַראיין זיין זילבערנעם 25־יאָריקן יובילעאום. אונטער דער אָנפירונג פון ברודער הערי ב. איסראַעל פייערט דער פאַראיין אין דעצעמבער 1929 זיין 30־יאָ־ריקן יובילעאום.

אין יאָר 1930 ווערט אויפגעלעזט די פאַרוואַלטונג און עס ווערט באַשלאָסן אַז די סאָסייטי וועט אויך אָנפירן מיט דער רעליעף אַרבעט. דער ברודער פילים פלאקאוויטש איז דאַן געווען דער פרע־זידענט פון פאַראיין.

דעם 18־טן יולי 1931 ווערט באַשלאָסן צו שאַפן אַ פאָנד פון 1000 דאָלאָר, וואָס זאָל דערמעגלעכן אָנטקעגנצוקומען די גרויסע צאָל ביטעס צו שטיצן מיטגלידער אין נויט אָדער קראַנקהייט.

אין סעפטעמבער 1931 גיט איבער פנחס קאלקע אַ באַריכט פון זיין רייזע קיין ראַדאָמסק און ארץ־ישראל און שילדערט די טעטי־קייט און שווערן קאַמף פון די יידן אין פוילן בכלל און אין ראַ־דאָמסק בפרט.

אין די יאָרן 1931—1933 איז די טעטיקייט סיי פון רעליעף און סיי פון דער סאָסייטי געווען זייער אָפּגעשטאַנען. דער ברודער הערי פישמאן נעמט איבער (צום ערשטן מאָל) דעם פריזידענט־אַמט און פאַרשפּרעכט אויפצולעבן די טעטיקייט. ער זאָגט אויך צו ווידער צו אַקטיוויזירן די פרויען סעקציע.

אין אפריל 1933 נעמט דער פאַראיין אָנטייל אין דער גרויסער פּראָטעסט־אַקציע קעגן היטלעריזם און שליסט זיך אָן אין דער בוי־קאָט־אַקציע קעגן דייטשע סחורות.

אין יאָר 1934 ווערט געגרינדעט אַ „ראַדאָמסקער הילפס־פאַר־איין" צו שטיצן די פאָליטישע אַרעסטירטע און קרבנות פון פויליש פאַשיזם, העלפן די אַרעסטירטע מיט אַדוואָקאַטן און געלט מיטלען.

פה. פלאקאוויטש

הערי פישמאן

אין יאָר 1936 ווערט געשיקט קיין ראַדאָמסק אַ באַגריסונג צו דער 25־יאָריקער פייערונג פון לינת־הצדק, מיט אַ מתנה פון 50 דאָלאָר.

דעם 15־טן פעברואַר 1936 שיקט דער פאַראיין אַ פּראָטעסט־טעלעגראַמע צום פוילישן אַמבאַסאַדאָר אין אַמעריקע, קעגן די רדי־פות פון דער פוילישער מאַכט לגבי די פוילישע יידן. שפּעטער איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ פּראָטעסט־קאָנפערענץ דורך דעם רא־דאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק (דעם 5־טן אַפּריל 1936), ביי דער אָנוועזנהייט פון 400 דעלעגאַטן פון 180 פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס (פון דער קאָנפערענץ האָט זיך שפּעטער געשאַפן דער יידישער אַל־געמיינער פאָלקס קאָמיטעט קעגן די רדיפות אויף יידן אין פוילן).

דער 40־יאָריקער יובילעאום פון פאַראיין איז פאָרגעקומען אין יאָר 1939, אונטער דער אָנפירערשאַפט פון ברודער יחזקאל רוד־ניצקי. אויף דער פייערלעכער אָקאַדעמיע זענען באַצייכנט געוואָרן די באַזונדערע פאַרדינסטן פון די ברידער: משה־חיים גראָסבערג, פיליפּ לאגער, אַברהם האָבער, סאול גרינבערג, הערי סעדלעצקי, מענדל גאָלדמאַן, משה לעווקאָוויטש, אהרון גליקסמאַן, מאָריס שוואַרץ, פישל גליקסמאַן, יחזקאל פאצאנאָווסקי, פיניע קאלקע, יחז־קאל רודניצקי, לעאָן עלענבערג, דוד לעפקאָוויטש, קאַרל עלענ־בערג און פיל אַנדערע.

אין דעם ספּעציעלן „אַלמאַנאַך" אַרויסגעגעבן צום 40־יאָריקן יובילעאום ווערט געזאָגט: „מיר שליסן אונדזערע 40 יאָר געזעל־שפאַטלעכע טעטיקייט ווי אַ פאַראייניקטע משפּחה. מיר עפענען אַ ניי קאַפּיטל אין לעבן פון אונדזער אָרגאַניזאַציע מיט דעם באַ־ווּסטזיין, אַז מיר זענען אַ טייל פון דעם גרויסן דינאַמישן כוח פון דעם אַמעריקאַנער יידנטום, וואָס שטייט אין דעם איצטיקן מאָמענט גרייט צו פאַרטיידיקן און באַשיצן אונדזערע ברידער און שוועס־טער וואָס ווערן פאַרפאָלגט אין פאַרשידענע טיילן פון דער וועלט".

אין צוזאַמענהאַנג מיטן 40־יאָריקן יובילעאום האָט געשריבן ד"ר ש. מאַרגאָשעס אינעם „טאָג": „פערציק יאָר איז אַ לאַנגע צייט אין לעבן פון יעדע אָרגאַניזאַציע, בפרט אין לעבן פון אַ לאַנדסמאַנ־שאַפט־אָרגאַניזאַציע דאָ אין לאַנד. איר האָט געהאָלפן אָלע נא־ציאָנאָלע יידישע אינסטיטוציעס אָן פאַרטייאישקייט און אָן צופיל פאבליסיטי. געשטאַרקט זאָלן ווערן אייערע הענט".

הלל ראָגאָף פון „פאָרווערטס" שרייבט: „די נאָוואָ־ראַדאָמסקער סאָסייטי געהערט צו יענער גרופּע יידישע לאַנדסמאַנשאַפט־אָרגא־ניזאַציעס, וואָס האָבן פאַרבונדן דאָס יידישע אַמעריקע מיט דעם יידישן לעבן אין אַנדערע לענדער, ספּעציעל מיט דעם גרויסן יידישן ישוב אין פאַלעסטינע. איך וויס דאָס איר זייט אימער צווישן די ערשטע זיך אָפּצורופן אויף אַלע וויכטיקע יידישע אונטערנעמונגען דאָ אין לאַנד און אויך אין אַנדערע לענדער. איר זייט פאַרבונדן מיט אַזעלכע רעליף אָרגאַניזאַציעס ווי דער „אָרט", „הדסה", פּוילישער פאַרבאַנד און אַזוי ווייטער. אין דער היינטיקער צייט איז די אַרבעט

MEMORIAL PAGE

IN LOVING MEMORY OF OUR SONS
WHO HAVE MADE THE SUPREME SACRIFICE

PAUL DICKMAN

JOSEPH HERTZBERG

ALEX HEIMAN

ALVIN NIRENBERG

BENJ. RUBIN

MANNY SHAPIRO

יזכור־עמוד צום אָנדענק פון די 6 געפאַלענע ראַדאָמסקער זין
וועלכע האָבן אָפגעגעבן זייער לעבן אין הייליקן קאַמף קעגן דייטשישן שונא בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה.
(פונעם גאָלדענעם־יובילי זשורנאַל 1899—1949)

די וויכטיקסטע וואָס אַרגאַניזירטע יידן דאָ אין לאַנד קאָנען טאָן. איך גראָטוליר אייך פאַר אייער שיינער פאַרגאַנגענהייט און ווינטש אייך נאָך אַ שענערע צוקונפט".

בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה

דאָס יידישע ראַדאָמסק האָט אין די ערשטע טעג פונעם קריג דערפילט אויף זיך די פינצטערע און טראַגישע סיטואַציע פון מאָרד, רויב און פאַרפאָלגונגען. די ראַדאָמסקער סאָסייטי אין ניו־יאָרק איז גלייך צוגעטרעטן צו אַן אַרגאַניזירטער הילפס־אַקציע, אין דער ערשטער ריי, פון שיקן שפייז־פעקלעך קיין ראַדאָמסק, פאַר משפּחות און יחידים וועמענס אַדרעסן ס׳האָבן זיך געפונען אין „רעליף". עס איז אויך אַרגאַניזירט געוואָרן דאָס שיקן שפייז־פעקלעך אין די ראַמען פון אַן אַלגעמיין יידישער הילפס־אַקציע, פאַר סתם יידן וועלכע עס איז געלונגען צו אַנטלויפן פון פוילן קיין רוסלאַנד. שפּעטער, האָט דער ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק צוגעטרעטן צו שאַפן אַ „צען־טויזנט־דאָלאַר־פאָנד" פאַר די ראַדאָמסקער יידן וועלכע וועלן בלייבן לעבן נאָכן קריג. אויף דעם צוועק איז דעם 27־טן פעברואַר 1943, אויף אַ באַנקעט ביים חבר שעדלעצקי, געזאַמלט געוואָרן 2500 דאָלאַר (סאול גרינבערג, שעדלעצקי און אַנדערע האָבן זיך באַשטייערט מיט גרעסערע סומען אויף דעם צוועק).

78 קינדער פון ראַדאָמסקער לאַנדסלייט האָבן זיך רעגיסטרירט אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי צום קאַמף מיט היטלער־דייטשלאַנד. פון זיי זענען געפאַלן 6 קרבנות אין קאַמף קעגן דעם פינצטערן נאַצישן שונא: 1. פאָול דיקמאַן; 2. אַלעקס הייטאַן; 3. בענז׳ רובין; 4. יוסף הערצבערג; 5. עלווין נירענבערג; 6. מאַני שאַפּירא.

אין לויף פון דער לאַנגער צווייטער וועלט־מלחמה האָט דער ראַדאָמסקער „רעליף" געשטיצט אַלע מיטגלידער אַדער קינדער פון מיטגלידער אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי, מיט אַלעם וואָס עס איז געווען נויטיק. אין דער שפּיץ מיט סאול גרינבערג האָט דאָס סייטי צו דעם צוועק געשאַפן אַ ספּעציעלן קאָמיטעט מיטן אַנטייל פון: הערי איסראַעל, וויטראָפסקי, דוד לעפקאָוויטש, רודניצקי, קאלקא, פאצאנאָווסקי, סיעדלעצקי, היימאן און אַנדערע. ס׳איז באַשטימט געוואָרן צו פאַרטיילן יעדן צוריקגעקומענעם ראַדאָמסקער סאָלדאָט 25 דאָלאַר און סאול גרינבערג האָט צו די 25 דאָלאַר דערלייגט זיינע 25 דאָלאַר.

פאַר דער שארית־הפליטה

אין יאָר 1945, באַלד נאָך דער נאַצישער מפלה, האָט דער פאַראיין געלאָזט וויסן סיי אין די אַמעריקאַנער און סיי אין אַלע אַנדערע צייטונגען, אַז אַלע אָפּגעראַטעוועטע לאַנדסלייט זאָלן זיך גלייך וועגן מען וועט זיי שטיצן מיט אַלעם וואָס עס איז נאָר מעגלעך. טויזנטער פעקלעך מיט שפייז און באַקלידונג האָבן געשטראָמט אין די פאַרשידענע דייטשע לאַגערן אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. אויך אין פאַרשידענע לענדער פון אייראָפּע און אין אַלע שטעט פון פוילן וווּ עס האָבן זיך נאָר געפונען ראַדאָמסקער, האָט דערגרייכט די הילף. פאַר דער צושטערטער קהילה אין ראַדאָמסק האָט מען געשיקט פאַר די דאָרט איבערגעבליבענע איינצלנע יידן אַ סומע פון 800 דאָלאַר.

ראַדאָמסקער יידן האָבן זיך נאָך דער מלחמה גרופּירט אין דייטשלאַנד אין די לאַגערן: לאַנדסבערג, ווידן פעלדאפינג, זיסל־היים. אויך אין עסטרייך, פראַנקרייך, איטאַליע און שוועדן האָבן זיך קאָנצענטרירט ראַדאָמסקער פליטים. טויזנטער דאָנק־בריוו פון די אויסגערעכנטע לאַגערן און פון שוועדן, בעלגיע, סאָוויעטן־פאַראַנד, כינע און ציפערן זענען באַקומען גאָוואָרן פאַר דערהאַלטענע שפייז און קליידונג־פעקלעך, געלט און מעדיקאַמענטן, אין אייִנצלנע פאַלן אויך מאַשינען און רייזע־הוצאות, וואָס דער פאַראיין האָט געשיקט. אייניקע צענדליק־טויזנטער דאָלאַר איז אין דער צייט אויף דעם צוועק אויסגעגעבן געוואָרן אַ דאַנק די אומבאַשרייבלעכע אַנשטרענגונג פון די איבערגעבענע עסקנים אין דער סאָסייטי און רעליף: מ. ש. עפשטיין, פאצאנאָווסקי, רודניצקי, קאלקא, ד. לעפקאָוויטש און אַנדערע. זיי האָבן נאָך דער שוועדער זיך געווידמעט נישט נאָר די געלט־זאַמלונגען, נאָר אַליין געפאָקט די שפייז און קליידונג־פעקלעך, געענטפערט אויף טויזנטער בריוו אד״ג.

בעת אַ געזעגענונגס־באַנקעט לכבוד דעם אומערמידלעכן רעליף־טוער און פרעזידענט הערי רודניצקי פאַר זיין רייזע קיין ישראל (אין יאָר 1952), איז געשאַפן געוואָרן די ערשטע סומע פון 1500 דאָלאַר פאַר בויען אַ פאָלקס־הויז אין ישראל א.נ. פון די ראַדאָמסקער קדושים. בעת דעם באַנקעט פאַר האַרי רודניצקי אין ישראל, איז באַשלאָסן געוואָרן אויפצושטעלן אין ישראל אַ גמילות־חסד־קאַסע און ה. רודניצקי האָט דעם באַשלוס געבראַכט צו דיס־קוסיע, נאָך זיין צוריקקער, פאַר דער סאָסייטי־פאַרוואַלטונג. די סאָסייטי האָט גלייך איבערגעשיקט קיין ישראל פאַר דעם צוועק די סומע פון 1500 דאָלאַר (אין דעם 300 דאָלאַר אַ שפּענדונג פון האַרי רודניצקי, וועלכער האָט צעטיילט די סומע נויטבאַדערפטיקע.

אין דער זעלבער צייט האָט די סאָסייטי געשטיצט די אַלגעמיינע אַמעריקאַנער הילפס־אינסטיטוציעס ווי: „ראַשן וואָר רעליף"; „רעד־קראָס"; „בריטיש וואָר רעליף"; „יונייטיד וואָר רעליף"; יונייטיד דזשואיזש אַפּיל"; „רויטער מגן דוד"; „הסתדרות קאַמפיין" און אַנדערע פאָנדן (אויף די אַלע אונטערשטיצונגען האָט דער פאַראיין אויסגעגעבן צען טויזנט דאָלאַר).

דער ברודער יחזקאל רודניצקי האָט באַזוכט ישראל אין דער צייט ווען עס האָבן אַנגעהויבן אָנקומען אַהין ראַדאָמסקער אָפּגעראַטעוועטע לאַנדסלייט. און עס איז באַשלאָסן געוואָרן די דאָרטיקע גמילות־חסדים קאַסע שטאַרק אויסצובריייטערן און פאַר דעם צוועק איז געשאַפן געוואָרן (לויט דער איניציאַטיוו פון די ברידער רודניצקי, פאצאנאָווסקי און עפשטיין) אַ סומע פון 2672 דאָלאַר. ליידער איז דער איבערגעבענער ברודער שלמה עפשטיין אין דער צייט געשטאָרבן און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן די גמילות־חסדים־קאַסע אין תל־אביב אָנצורופן אויף זיין נאָמען.

דער 50־יאָריקער יובילעאום

אַ חוץ דער גיגאַנטישער הילפס־אַרבעט פאַר דער שארית־הפליטה, איז די סאָסייטי אָנגעגאַנגען מיט איר נאָרמאַלער אָרטיקער אַרבעט אויף אַלע געביטן פון קולטורעלער, סאָציאַלער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט.

דער באַגאַבטער ראַדאָמסקער שריפטשטעלערין שרה האַמער־דזשאקלין האָט די סאָסייטי מיטגעהאָלפן אַרויסצוגעבן אירע ביכער „לעבנס און געשטאַלטן" (1946) און „שטאַמען און צווייגן" (1954).

סוף יאָנואַר 1949 איז געפייערט געוואָרן דער 50־יאָריקער יובל פון דער סאָסייטי. אונטער דער רעדאַקציע פון פריינט פיניע קאלקא איז דאָן דערשינען אַ שיינער זשורנאַל אין יידיש־ענגליש, וווּ דער רעדאַקטאָר שרייבט:

„מיר האָבן אַוועקגעגעבן 50 יאָר פון שוועדער מי און אַרבעט צו פאַרשענערן דאָס אַלגעמיינע יידישע פאָלקס־לעבן: געשאַפן טויזנטער דאָלאַר פאַרן קרן־היסוד; געהאָלפן מיט גרויסער הילף אונדזערע אַלע יידישע נאַציאָנאַלע אָרגאַניזאַציעס; געהאָלפן אַלע יאָרן אונדזער געבוירן־שטאָט מיט אַלע אירע נויט־באַדערפטיקע אינסטיטוציעס; איבערגעגעבן זיך מיט לייב און לעבן צו העלפן די שארית־הפליטה פון דעם גרעסטן יידישן וועלט־

די עקזעקוטיוועס פון רעליף — הילפס־קאָמיטעט אין יאָר 1949:
שטייען פון רעכטס — ה. רודניצקי, ס. שוואַרץ, ה. איסראַעל, מ. שאפירא
זיצן פון רעכטס — פ. קאלקע, ד. לעפקאָוויטש, ש. עפשטיין, ה. סעדלעצקי, י. פאצאנאווסקי

די אַקטיוועס טוערינס פון דער פרויען־סעקציע בייַ דער ניו־יאָרקער סאָסייטי.
(די סעקציע האָט זיך געגרינדעט אין יאָר 1934; די אויפנאַמע איז געמאַכט געוואָרן אין יאָר 1949)
שטייען פון לינקס—ה.ב. איסראַעל (אַרגאַניזאַטאָר); שרה ה. דזשאקלין, ל. שאפירא, מ. צימבערג, וו. קנאַפּף, ר. אַבערמאַן, ר. שפירא, ה. רודניצקי (אַרגאַניזאַטאָר).
זיצן פון לינקס — ה. ווייטראָפסקי, ל. לאגער, ד. קראוס, ס. רודניצקי, ג. קאסאי.

חורבן; געשטאַנען מיט גלייכע אין דעם גרויסן וועלט־געראַנגל כדי אָנצוהאַלטן מיט אַלע כוחות אונדזערע געראָטענע יידישע קאָמפּס־פאָזיציעס. ווי אַזוי קאָן מען פאַרשווייגן אַזאַ גאָלדענע געלעגנהייט ווי אַ 50־יאָריקן יובילייַ און נישט דערמאָנען האַרציקע, טייערע פאָלקס־מענטשן, וועלכע האָבן אַוועקגעגעבן זייער צייט, געלט און געזונט פאַרן קיום פון יידישן פאָלק. אַ סאָסייטי מיט אַזאַ רייכער טראַדיציע און אַזעלכע איבערגעגעבענע פאַטריאָטן ווי ברודער סאָל גרינבערג, וואָס זיין גייסט און נשמה זענען אַדורכגעדרונגען מיט די טיפּע ליידן פון די אָרעמע, נויטלייַדנדיקע מענטשן. זאָלן אויך דערמאָנט ווערן: די ליבע פאָמיליעס שעדלעצקי, וועלכע האָבן זיך אַזוי באַליבט געמאַכט צוליב זייערע האַרציקע מעשים טובים פאַרן ראַדאָמסקער „רעליף"; דער חשובער מאָקס דיקער־מאַן; די בריידער משה לעווקאָוויטש, אהרון גליקסמאַן, הערי פיש־מאַן, קלמן ראטשטיין, פישל גליקסמאַן און אַנדערע טייערע ברי־דער וואָס זייערע מעשים טובים זענען געווען דער גייסטיקער כוח אויך פאַרן גרויסן זיג פון ישראל".

אין אַ צווייטן אָרט אין דעם דערמאָנטן זשורנאַל לייענען מיר:

„זאָלן מיר היינט מיט אונדזער פייערונג דעמאָנסטרירן אונדזער גרויסע פרייד פאַר דעם גליק וואָס עס איז אונדז אַלעמען באַשערט געווען צו דערלעבן דאָס וויידערגעבורט פון אונדזער יידישער מדינה, נאָך צוויי טויזנט יאָר פאַרשקלאַ־פונג, פיין און פאַרפאָלגונגען. זאָל דער גרויסער פריידיקער מאָמענט שטאַרקן אונדזערע הענט און אונדז אַלעמען דער־מוטיקן צו וויטערדיקער נויטיקער הילפס־אַרבעט פאַר אונ־דזערע לאַנדסלייט צו היילן די שוואַרע וווּנדן פון אונדזער שוידערלעכער פאָלקס־טראַגעדיע".

די סאָסייטי איז געווען פון די ערשטע אַמעריקאַנער לאַנדס־מאַנשאַפטן, וואָס האָבן וואַרם אונטערשטיצט יעדע אַקציע פאַר ישראל. מיט דער הילף פון אַקטיוויע איבערגעגעבענע חברים אין ישראל איז געלונגען אויפצובויען צוויי הייזער אין חולון פאַר אונדזערע נייע עולים אין ישראל (15 טויזנט דאָלאַר האָט מען אויף דעם צוועק איבערגעשיקט). ליידער האָט די אַקציע סיי דער סאָסייטי און סיי די חברים אין ישראל פאַרשאַפט נישט ווייניק פאַרדרוס, ווייל מען האָט נישט געקענט באַפרידיקן אַלע פאָדערונגען מיט די 8 ווווינונגען וואָס מען האָט אויפגעבויט.

דער אַראַנזשיר־קאָמיטעט צום 50־יאָריקן יובילעאום (1949)

זיצן פון לינקס — י. פּאַצאַנאָווסקי, ד. לעפקאָוויטש, ה. סעדלעצקי, ה. ב. איסראָעל, ס. שוואַרץ, י. קאַסאי, פ. קאַלקע;
צווייטע שורה פון לינקס — י. וויטראָפסקי, ה. הובערמאַן, פ. קנאַפּף, אַל. היימאַן, ג'. א. צימבערג, א. האָבער, ש. עפשטיין, מ. סעלקאָוויטש;
אויבן פון לינקס — ח. וויטראָפסקי, מ. שאַפּירא, ח. רודניצקי, א. קראוס.

מען טרינקט „לחיים" אין הויז פון י. פאצאנאווסקי (ניו־יאָרק)
לכבוד דאָס לייגן דעם גרונדשטיין פאַר די 2 הייזער אין ישראל (נאָוועמבער 1951)

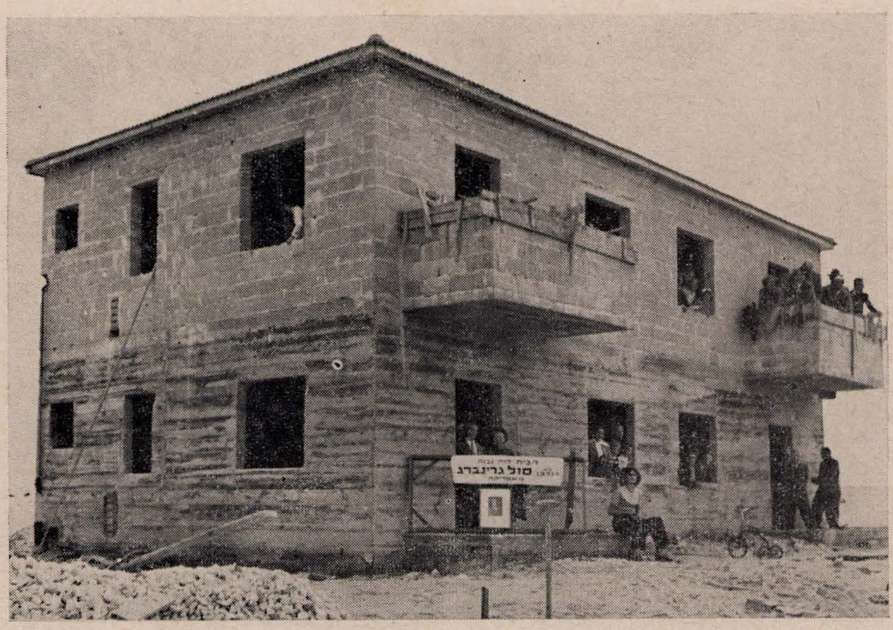

בעתן בויען איינע פון די 2 הייזער אין חולון א. נ. פון סאָל גרינבערג ז"ל

HARRY RUDNITSKY, RELIEF CHAIRMAN

Harry Rudnitsky donated many years and much health and energy to his beloved organization. Great is his register of activities in the Society and relief activities. He is always ready to help the needy and welcomes all with a warm heart and a ready hand. With his strength of character and untering devotion he supports the nowo Radomsko Society and their activities.

DAVID LEFKOWITZ, President

He is the experienced president of the unceasing Society and relief committee. Unbounded were his effort in the relief activities of our society, activities on the behalf of the surviving victims of World War II and a belief of perpetuating the memory of the deceased. His devoted colleague is Vice President Harry Israel, who is always there by his side participating in the hard work of the society.

נאָך די שוועריע, אַנגעשטרענגטע יאָרן פון אַרבעט האָט זיך געלאָזט מערקן אין דער סאָסייטי אַ געוויסע מידקייט און נאַטירלעכער שטילשטאַנד. דאָך האָבן די וועטעראַנען, ווי יחזקאל פאצא־נאָווסקי, יחזקאל רודניצקי, דוד לעפקאָוויטש, לאָזן עלענבערג און אַנדערע וואָרם אויפגענומען דעם רוף פון די ראדאָמסקער אין ישראל, וועגן העלפן אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך צום אַנדענק פון דער ראַדאָמסקער יידישער קהילה.

יחזקאל רודניצקי. אַ סך יאָרן און געזונט האָט ער געווידמעט זיין באַליבטע אָרגאַניזאַציע און גרויס איז זיין רעיעסטער פון אַקטיוויטעט אין דער סאָסייטי און אין רעליף.

דוד לעפקאָוויטש. ער איז דער פיל־יאָריקער פרעזידענט פון דער אומערמידלעכער אַרבעט פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער סאָסייטי און רעליף. אומבאַגרענעצט זענען זיינע אָנשטרענגונגען אין דער גרויסער הילפס־אַקציע פאַר אונדזער סאָסייטי און רעליף, פאַר די שווער־געליטענע לאַנדסלייט פון דעם היטלער־חורבן וועלכע זענען געבליבן לעבן און פאַר דער פאַראייביקונג פון אונדזערע קדושים.

הערשל עפשטיין. זיין געזעלשאַפטלעך־סאָציאַליסטישע פאַרגאַנגענהייט אין ראַדאָמסק, האָט אים נישט געלאָזט רוען ביז ער האָט אין יאָר 1944 אָרגאַניזירט אַ לאַנדסלייט־אָרגאַניזאַציע אין זיין ווויי־שטאָט לאָס־אַנדזשעלעס. זייער אַקטיוו און קאָלירפול איז זיין טעטיקייט, שטענדיק דער ערשטער צו לייסטן זעלבסט און באַגייסטערן אַנדערע צו דעם צוועק. אַ באַזונדערער שטריך אין זיין טעטיקייט איז די אַרבעט פאַר ארץ־ישראל, אַקטיוו אין געווערק־שאַפטס־קאַמפיין אדג״ל.

דער שרייבער פון די שורות האָט אין משך פון לאַנגע וואָכן זיך באקענט מיטן אַרכיוו פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק און איז באמת געווען איבערראַשט פונעם אַלזייטיקן אָרגאַניזאַציעלן און גייסטיקן כוח וואָס עס האָבן אַרויסגעוויזן דאָרט זיינע יונגט־פריינט פון נאָווא־ראַדאָמסק. ווי אַ גאָלדענער שנור ציט זיך זייער טעטיקייט באַגלייט מיטן שטאַרקן ווילן צו העלפן די פאַרבליבענע יידן אין ראַדאָמסק. אַליין נישט פריי פון נויטוועניקייט הילף אין דעם רייכן ניו־יאָרק פאַר זייערע חברים, סיי מאַטעריעלע סיי סאָציאַלע, האָט אויף זיי תמיד געלעגן דער חוב צו העלפן די פאַרבליבענע יידן אין ראַדאָמסק אויפצובויען דאָרט זייערע אינסטיטוציעס, וועלכע זאָלן מיטהעלפן אין די דאָרטיקע באַדערפענישן.

באַזונדערס האָט זיך אַרויסגעוויזן די גרייטקייט און איבערגעגעבנהייט צו העלפן אין דער צייט פון אונדזער פאַלקס־טראַגעדיע, בעת אַרבעטס־מענטשן האָבן זיך דערהויבן צו אימפאָזאַנטע מעשים אין אָט דער צייט. נישט נאָר וואָס עס זענען געזאַמלט געוואָרן פיל צענדליקער טויזנטער דאָלאַרן, נאָר זיי האָבן אַליין געפאַקט און געשיקט הילפס־פאַקעטן באַגלייט מיט די וואַרעמסטע געפילן און ברכות אין אַלע פלעצער וווּ נאָר עס האָט זיך געפונען אַ לעבנס־געבליבענער ראדאָמסקער לאַנדסמאַן.

זאָל אויך אונטערגעשטראָכן ווערן די פאָזיטיווע טעטיקייט אינעם אַלגעמיין־נאַציאָנאַלן יידישן לעבן אין אַמעריקע. די וואַרעמע אָפרופן פון דער דאָרטיקער פרעסע וועגן אָט דער טעטיקייט איז דער בעסטער באַווייז, אַז אונדזערע לאַנדסלייט דאָרט האָבן מיט זייער באַשיידענער הילף נישט וויניק בייגעשטייערט אויך דערצו.

בעת דער פייערונג פונעם 60־יאריקן יובילעאום פון דער סאָסייטי (1958)

נאָוואָראַדאָמסקער סאָסייטי און נאָוואָראַדאָמסקער רעליף אָרגאַניזאַציע

אַ יזכור אָווענד

געווידמעט פאַר די אומגעקומענע קדושים פון אונזער היימשטאָט נאָוואָראַדאָמסק.

ווערטע לאַנדסלייט און פריינד:

עס איז שוין געוואָרען פינף יאָהר ווי די היטלער מערדער האָבען אומגעבראַכט אויף אַזאַ שרעקליכען מערדערליכען אופן אונזערע טייערסטע און ליבסטע זיידעס און באָבעס, אונזערע פאָטערס און מוטערס, אונזערע שוועסטער און ברידער, אונזערע קאָזינס און קאָזינעס, און ווייטערע פאַמיליעס, נאָענטע חברים און חברות, שכנים און גוטע פריינד.

ווי קאָן מען פאַרגעסען דעם גרויסען חורבן פון אונזערע צאַרטע, ליבע נשמות פון יונג און אַלט, וואָס זענען געווען מיט אונז דורך טויזענדער פעדים פאַרבונדען.

דאריבער דאַרפען מיר מיט אַלע אונזערע לאַנדסמאַנשאַפטליכע כוחות זעהען אָנצוהאַלטען דעם אייביגען סענטימענט, אַז מיר זאָלען אונזערע טייערסטע קדושים קיינמאָל ניט פאַרגעסען. 18 טויזענט ראַדאָמסקער נפשות זענען דורך די היטלער באַנדעס דערמאָרדעט געוואָרען דורך פאַרשידענע טויטען.

דאריבער איז באשלאָסען געוואָרען צו ווידמענען אַ ספּעציעלען גייסטרייכען מעמאָריאַל אָווענד לכבוד די געפאַלענע קדושים. עס איז אונזער מענשליכער חוב צו אַטענדען דעם טרויער אָווענד, וואָס איז פאַררופען פון אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט וואָס זענען צעוואָרפען אין דער וועלט, פאַר דעם זעלבען טאָג,

שבת אָווענד, דעם 18טען אָקטאָבער, 8 אַזייגער,
אין יאָרקוויל טעמפּעל, 157 איסט 86טע סטריט, ניו יאָרק.

מיר וועלען האָבען מיט זיך דעם ערשט געקומענעם לאַנדסמאַן, דר. וויינאַפּעל, און ער וועט זיך טיילען מיט זיינע איבערלעבונגען, ווי אזוי ער האָט געראַטעוועט אונזערע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט פון אַ זיכערען אומקום.

מיר וועלען אויך אָפּגעבען אַ טייל פון דעם אָווענד די ערשטע חשוב'ע געראַטעוועטע לאַנדסלייט וואָס זענען שוין אין אַמעריקע, און לכבוד זיי וועלען געגעבען ווערען רעפּרעשמענטס.

מיר אַפּעלירען צו יעדען פון אונזערע לאַנדסלייט און פריינד ניט צו פאַרפעהלען דעם וויכטיגען ערנסטען אונטערנעמונג. אַ וויכטיגער פּראָגראַם פאַר אַזאַ אָווענט איז צוגעגרייט.

אַ באוואוסטער חזן וועט מאַכען די אל מלא רחמים און אונזער לאַנדספּרוי טיינסקי וועט פאָרלעזען דעקלאַמאַציעס.

אַ נייע ליסטע פון געראַטעוועטע וועט געלעזען ווערען.

סאַול גרינבערג, עהרן טשערמאַן **פּ. קאלקא**, טשערמאַן
דייוו לעפּקאָוויץ, פּרעז. פון סאָסייטי **יחזקאל פּאַזאַנאָווסקי**, סעקרעטער
הערי סיעדלעצקי, ווייס טשערמאַן און קעשיר

WM. OBERMAN

227

פאָטאָקאָפּיע פון אַן אויפרוף צום 5־טן יאָרטאָג נאָך דער ליקווידאַציע פון ראַדאָמקער געטאָ (1946)

יחזקאל פאצאנאווסקי ז"ל

יחזקאל פאצאנאווסקי — דער בן־יחיד ביי זיינע עלטערן — יצחק און פייגעלע — פון זיי האָט ער געירשנט שטילקייט און איידלקייט און שטענדיק גרייטקייט צו העלפן דעם צווייטן.

אַ קינד פון יענעם דור, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אידיאַלע שטריכן פונעם געזעלשאַפטלעכן, סאָציאַלן און קולטורעלן לעבן, אַ דור וועלכן עס איז פרעמד געווען דאָס עגאָיסטישע און במילא אַכזריותדיקע אויפפאַסונג פונעם לעבן. דערפאַר האָט זיין האַרץ אַזוי געבלוטיקט ווען ער האָט צוגעזען וויפל ברוטאַליטעט עס ווערט באַאַנגעגן קעגן דעם מין מענטש בכלל און לגבי זיין יידיש פאָלק בפרט.

באַלד נאָכן ערשטן וועלט־קריג, ווען יחזקאל פאצאנאווסקי באַקענט זיך מיט די פראָבלעמען פון דעם אַרבעטער־ציוניזם, באַשליסט ער צו פאַרלאָזן זיין טאָטע־מאַמע מיט פאַמיליע און אויסגעצערטלטע היים, און פאָרט קיין ארץ־ישראל. קיין שום אַרבעט איז אים דאָ נישט געווען שווער, נישט באַקלאָגט זיך קיינמאָל אויף די נישט־לייכטע לעבנס־באַדינגונגען אין ארץ־ישראל. פערזענלעכע סיבות האָבן אים געשטויסן צו פאָרן צייטווייליק נאָך אַמעריקע (ניו־יאָרק) און יחזקאל פאצאנאווסקי פאַרבלייבט אין אַמעריקע, בויט דאָרט זיין פאַמיליע און ווידמעט זיין גאַנצע ענערגיע און קולטור און וויסן דער אַרגאַניזאַציע פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַלע אירע טעטיקייטס־געביטן.

העכער 20 יאָר איז ער געשטאַנען אַלס אַקטיוווער טוער ביי דער גרויסער און פאַרצווייגטער סאָסייטי־און רעליעף־טעטיקייט, — אַלס סעקרעטאַר איז ער געווען דער לעבעדיקער נערווּ פון דער אַרבעט, אַרגאַניזירט נישט נאָר די ברייטע טעטיקייט פונעם פאַרבאַנד אין אַמעריקע נאָר באַזונדער די הילפס־אַרבעט פאַר זיין געבוירן־שטאָט ראַדאָמסק. אין פעריאָד פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז אַ גרויסע לאַסט געלעגן אויף אים: טאָג און נאַכט — אין בוכשטעב־לעכן זין — האָט ער אָפגעגעבן פאַר דער הייליקער הילפס־אַרבעט. אַלס סעקרעטאַר האָט ער נישט נאָר געלאָזן די הונדערטער בריוו פון אונדזערע פליטים און גלייך געגעבן אַלעמען תשובה, נאָר צוזאַמען מיט אַנדערע טוער געפאַקט טויזנטער פעקלעך שפייז און קליידונג און פאַנאַנדערגעשיקט אין פאַרשידענע טיילן פון דער וועלט.

אַ גאָר שטאַרקן אָנטייל האָט יחזקאל פאַצאַנאָווסקי גענומען אין דער צוגרייטונגס־אַרבעט וואָס די לאַנדסלייט אין ישראל האָבן אונטערגענומען אַרויסצוגעבן דעם יזכור־בוך. ער איז געקומען זעען מיט די אייגענע אויגן די לעבן־געבליבענע לאַנדסלייט וועלכע זענען עולה געווען קיין מדינת ישראל, און ווי אַזוי זיי האָבן זיך איינגעאַרדנט. ער האָט אין יאָר 1961 צוזאַמען מיט זיין פרוי באַזוכט ישראל און זיך באַקענט מיט די אַלע פראָבלעמען און באַזונדערס מיט די צוגרייטונגען פאַרן ספר־הזכרון.

קומענדיק צוריק אַהיים, האָט ער זיין אַרבעט פאַרגעזעצט מיט מער ענרגיע, נישט געקוקט אויפן אָפגעשוואַכטן גזונט, ביז דאָס גוטע האַרץ פון דעם דאָזיקן זעלטן־טיירן מענטש האָט אין סעפטעמבער 1963 זיך אָפגעשטעלט אויף אייביק.

HARRY PAZANOWSKY, Blessed Memory

Harry Pazanowsky, the only son of his parents, Isaac and Figele, inherited their sedateness, gentile nature, and constant readiness to help others.

He was a child of that generation which exemplified the ideals of a socially orientated and cultural life, a generation which was estranged from an egocientic and inhumane outlook on life. For that reason, his heart bled as he witnessed brutality against mankind in general and the Jewish nation in particular.

Immediately following world war I when Harry Pazanowsky became acquainted with the problems of Workers Zionism he decided to Leave his parents and family and the security of his home, and went to the land of Israel. There was no task that was too difficult for him; not did he ever complain of the difficult living conditions in Israel. However, personal considerations caused him to go to New York, U.S.A. and so Harry Pazanowsky remained in America. He reased his family there and dedicated all of his physical and spiritual resources to the Noworadomsker Society.

For over twenty years he remained active in the numerous branches of society and relief work; as secretary he was the nerve center of this work.

Harry Pazanowsky donated tremendous aid towards the completion of the Yizkor Book, a work which was started by Radomsko compatriots in Israel. He witnessed with his own eyes the way of life of the survivors that settled in Israel, as in 1961 he and his wife visited Israel and became acquainted with the warious problems that confronted the Radomsko survivors, especially problems concerning the preparation of the Yizkor Book.

After his return home, he continued his work with even more vim and vigor, disregarding his overworked heart, until in Sept. 1963, it ceased forever.

שלמה (סאָל) גרינבערג ז״ל

דאָ איז דער פּלאָץ פאַר אַ ספּעציעלער דערמאָנונג פון סאָל גרינבערג ז״ל, דער פאָלקס־מענטש וואָס זיין איינציקער ציל אין לעבן איז געווען צו העלפן נויטליידנדיקע מענטשן. פיל מאָל האָט ער געהאָלפן מיט דער זעלבער גרייטקייט סיי יידן און סיי נישט־יידן, אָבער זיין איבערגעגעבנהייט צו זיין געבוירן־שטאָט ראַדאָמסק האָט נישט געהאַט קיין גרענעץ. נישט קיין מיליאָנען האָט ער פאַרמאָגט, נאָר אַ באַזונדער וואַרם האַרץ וואָס האָט קיינמאָל זיך

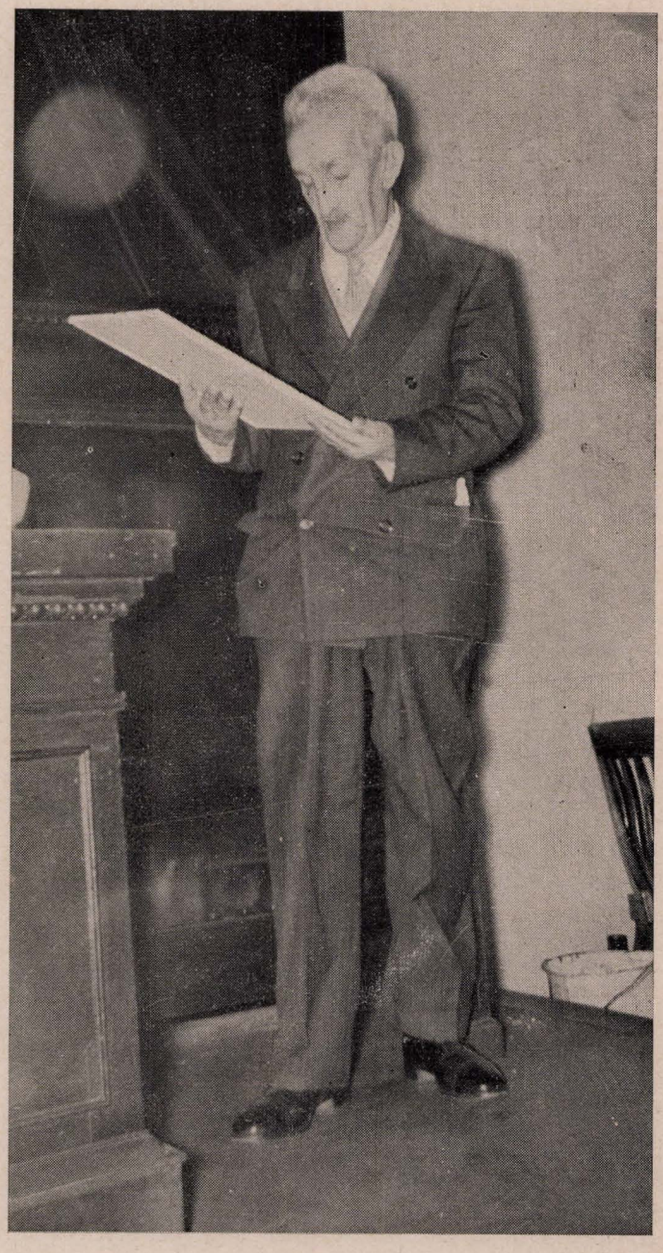

שלמה (סאָל) גרינבערג לייענט די באַשטעטיקונג פון ק.ק.ל. וועגן פלאַנצן אויף זיין נאָמען 18 (ח״י) ביימער דורכן ראַדאָמסקער אירגון אין ישראל.

נישט געראכנט מיט דעם וואָס יענער גיט נאָר שטענדיק געווען גרייט צו שפענדן נאָך מערער.

אין יאָר 1958 איז זיין אַרכיוו איבערגעפירט געוואָרן קיין ישראל און געפינט זיך אין אַ ספּעציעלן צימער וואָס טראָגט זיין נאָמען (דער צימער איז אַ טייל פון דער ווינונג אויף חולדה 9 אין תל־אביב, וואָס דינט דעם אירגון יוצאי ראַדאָמסק). די ווינונג איז געקויפט געוואָרן פאַר 6000 דאָלאַר וואָס די סאָסייטי האָט איבערגעשיקט און איז מעבלירט געוואָרן מיט אַן עקסטרא־סומע וואָס איז געשיקט געוואָרן פון די 1000 דאָלאַר וואָס דער פאַר־שטאָרבענער סאָל גרינבערג ז״ל האָט איבערגעלאָזט אין זיין צוואה.

עס ליגט פאַר אונדז זיין באַגריסונג צום 40־יאָריקן יובילעאום (1939) פון דער ראַדאָמסקער סאָסייטי אין וועלכער ער זאָגט:

„אין דעם אי־צטיקן מאָמענט שיק איך מיין הארציקן גרוס צו מיינע אָרעמע ברידער און שוועסטער אין מיין געבוירן־שטאָט ראַדאָמסק. עס איז מיין ווונטש און האָב דערויף רע־זערווירט 1000 דאָלאַר, וואָס וועלן פאַרטיילט ווערן: 400 דאָלאַר פאַרן לינת־הצדק, 400 דאָלאַר פאַרן גמילות־חסד און 200 דאָלאַר פאַרן הכנסת־אורחים אין ראַדאָמסק״.

אַזוי ווי קיין ראַדאָמסק האָט מען שוין דאָן נישט געקענט שיקן דאָס געלט, איז די סומע געשיקט געוואָרן קיין ארץ־ישראל.

אין יאָר 1945 גיט ער די ערשטע 5000 דאָלאַר אויף צו בויען ווינונגען פאַר דער ראַדאָמסקער שארית־הפליטה אין ישראל.

וועגן זיין צדקה טעטיקייט אין ניו־יאָרק האָט ער זיך איינמאָל אַזוי אויסגעדריקט: „די יידן און יידענעס וועלכע קומען צו מיר אין שטוב, אָדער זעצן זיך נעבן מיר אין פּאַרק, וואָלטן זיכער געווען אומגליקלעך ווען זיי וואָלטן געדארפט דורכגיין די „שרייבעכצן״ פון אַרגאַניזירטע סאָציאַלע אינסטיטוציעס. איך קאָנקוריר נישט מיט די הילפס־אַרגאַניזאַציעס וווּ איך בין אַ מיטגליד (אין העכער 40 פון זיי), אָבער מיינע פרייַנט וועלכע קומען צו מיר ווייסן אַן אַנ־דערן וועג און איך דאַנק גאָט וואָס זייער וועג פירט דירעקט צו מיר... געלט? וואָס דאַרף איך עס? גאָט גיט מיר עס אַנצוהאַלטן אַ ווייַלע כדי אָפּגעבן עס צו אַנדערע... איך פרעג נישט צופיל דעם באַדערפטיקן. ווען אַזאַ איינער קומט צו מיר און בעט הילף איז נאָך קיינער חלילה נישט אַוועק מיט קיין לייַדיקע הענט. און אַזוי פיל נחת ווי איך האָב פון דעם קען מען נישט קויפן פאַר קיין מיליאָנען דאָלאַרן״.

מיט אַ באַזונדער ליבשאַפט האָט ער געשטיצט די אַקציעס פאַר ארץ־ישראל, אַלס סטאַביליזער שפּענדער פאַרן קרן־היסוד, קרן קימת לישראל און אַנדערע מגביות. ער איז אויך געווען אַ טרייַער און איבערגעגעבענער פריינט פון די „געווערקשאַפטס קאמפיינען פאַר דער הסתדרות״ (ביי איינעם אַזאַ קאמפיין האָט ער געגעבן אַן אַנטיק־געגענשטאַנד וואָס איז אויסגעפלעט געוואָרן פאַר צען טויזנט דאָלאַר). זיין רייכער אַרכיוו פון פאַרשידענע דאָקומענטן, אַדרעסן און דאַנק־בריוו (אפילו פון פרעזידענט רוזוועלט) פאַרלאַנגט אַ ספּעציעלן שטודיום, וואָס זאָל אַרויסברענגען די פערזענלעכקייט פון אָט דעם גרויסן יידן.

דעם 25טן יאַנואר 1952 האָט ער אויסגעהויכט זיין איידעלע נשמה.

זיין טאָכטער און איידעם (אַלטמאן) זעצן פאָר ווייטער די הילפס־ארבעט פון סאָל (שלמה) גרינבערג ז״ל, אָנהאַלטנדיק די טראַדיציע פון זייער ליבן פאָטער.

מאקס שאפירא ז"ל

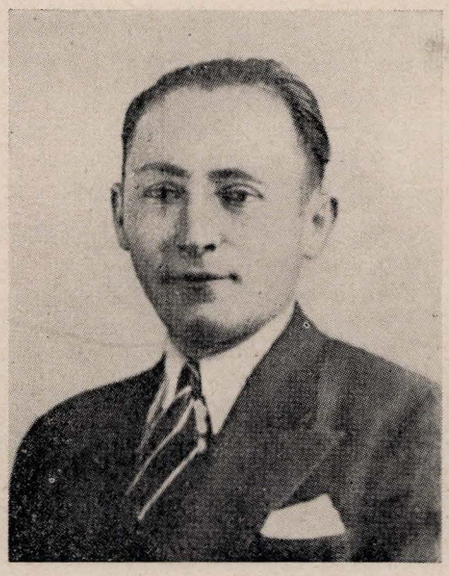

מאַקס שאַפירא, דער זון פון מענדל און מאשעלע, איז געבוירן אין ראַדאָמסק (נאָוועמבער 1892). געקומען נאָך אַמעריקע אין 1913, געוואָרן אַ מיטגליד אין די סאָסייטי אין יאָר 1921.

מאַקס שאפירא האָט געהערט צו די זייגנאַרטיקע יידישע עסקנים וועלכע קענען נישט רוען אויב נישט צו העלפן אַ צווייטן חבר און פריינט. זיין הייליקע לעבנס־אויפגאַבע איז געווען אויסצוזוכן די אַלע וועלכע נויטיקן זיך אין הילף, אָבער זענען נישט אומשטאַנד אַליין זיך צו וועגדן וועגן אָט דער הילף. נישט האָבנדיק אַליין די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן וועגדעט ער זיך צו חברים און פריינד וועלכע גיבן אים די מיטלען ער זאָל קאָנען אויספירן זיין אידעע. אַזוי האָט דער גרויסער נדבן ברודער שלמה גרינבערג געזן געדענקט אַלע פאַרלאַנגען פון מאטעלע שאפירא צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט און אַנדערע.

אין די יאָרן 1925—1930 האָט שאַפירא דורכגעמאַכט אַ שווערע קראַנקהייט. אַז ער איז געזונט געוואָרן, האָט ער איבערגענומען די מיסיע צו זיין דער האָספיטאַלער פון די ראַדאָמסקער סאָסייטי און דאָס האָט אים געגעבן די געלעגנהייט מקיים צו זיין די מצווה פון ביקור חולים, צו ברענגען מאָראַלישע און מאַטעריעלע הילף די קראַנקע פריינד און חברים.

אין יאָר 1951 האָט דער טויט איבערגעריסן דאָס לעבן פון אַ באַזונדער פיין פילנדיקן מענטשן און ברודער — מאַקס שאַפירא ז"ל.

*

Max Shapiro, Blessed Memory Born in 1892 to a well-to-do family in Radomsk, he decided to leave his home and his native land the Reactionary Poland to the open world the free world of all opportunities in the U.S. America, arrived 1913, become a member 1921 in the Radomsker society. He become active in all of our charitable, cultural and Relief activities in the Later years he become a helping hand to our beloved Sal Greenberg, which managed and carried out all his charitable transactions, Max Shapiro than become sick and in 1951 his delicate heart ceased forever.

SAL GREENBERG, Blessed Memory

This is the proper place for a special remembrance of Sal Greenberg, of blessed memory, a common man whose only goal in life was to help needy people. Many were the times in which he helped both jew and Gentile alike. Yet, his devotion to his native town Radomsk was one word. He did not possess millions, only an especially warm heart which never took into consideration that which others were giving but was always ready to give even more.

In 1958 his archives were transported to Israel and are now found in a special room which bears his name. This room is part of an apartment on 9 Chuldah Street in Tel-Aviv which is used by the "Irgun Yotzei Radomsk". The apartment was bought for $6000 and was furnished with funds taken from the $1,000 sum which Sol Greenberg left the Society in his will.

We have possession of a written copy of his greeting on the occasion of the Society's 40 year Jubilee (1939) in which he says :

> "At this moment, I send a heartfelt greeting to my poor brothers and sisters in my home-town Radomsk. It is my wish to donate $1,000 to the following causes. $400 to be given to "Linat Hatzedek", $400 to "G'milat Chesed", and $200 to "Hachnasat Orchim B'Radomsk."

Since at that time it was already impossible to send the money to Radomsk, the sum was sent to Israel.

In 1945, he gave the first $5,000 towards the cause of building houses in Israel for refugees of Radomsk.

Of his charitable activities in New York, he expressed himself as follows : "The Jewish men and women who come to my home or set next to me in the park would surely be miserable if they had to go through the formal red-tape of social organizations. I am not trying to compete with the charity organizations (over 40 of which I belong to) but the friends which have come to me know of another way and I thank God that their path leads directly to me... Money ? what do, I need it for ? God gives it to me so that I may keep it a short while and then pass it on others.. I don't ask many questions of the one in need. When one such a person comes to me begging for help, he never goes away empty-handed. And millions of dollars can't buy the gratitude I have gained in this way".

He supported all charities involving Israel with a special fondness, including Keren Kayemet and Keren Hayisod. He was also a true and devoted friend of Workers Campaigns for Histadrut. (In one such campaign he donated an antique which was auctioned for $10,000).

On January 25, 1952 his dear soul departed.

His daughter and son-in-law, Mr. and Mrs. George Altman, perpetuate the charitable work of Sal Greenberg, of blessed memory, in keeping the tradition of their dear, beloved father.

שלמה עפשטיין ז״ל

שלמה עפשטיין איז געקומען פון ראַדאָמסק קיין אַמעריקע דעם 16־מאי 1921, ער האָט זיך גלייך אָנגעשלאָסן אין דער ראַדאָמסקער סאָסייטי און גאָר גיך זיך באַקאַנט געמאַכט מיט זיין אַקטיוואָר אַרבעט לטובת די אָרעמע ברידער און שוועסטער פון אונדזער היימשטאָט. זיין גאַנץ לעבן האָט ער געווידמעט דער דאָזיקער אַרבעט, וואָס איז פאַר אים געווען ממש אַן הייליקייט און דערפאַר טאַקע האָט ער זיך דערוואָרבן דעם נאָמען פון אַ טייערן און איבערגעבענעם ברודער־מעמבער אין דער סאָסייטי.

ער האָט געזאָרגט פאַר די ערשטע מיטלען אויפצושטעלן אין ראַדאָמסק אַ גמילות־חסדים־קאַסע, וואָס האָט צוגעטיילט אָנפראָצענטיקע הלוואות געדריקטע סוחרים, אָרעמע בעלי־מלאכות און סתם נויט־באַדערפטיקע. ער האָט געזאָרגט פאַר צוטיילן מצות אויף פסח, פאַר געבן מעדיצינישע הילף אָרעמע קימפעטאָרינס און קראַנקע, און זיך וואָרעם אָפגערופן אויף אַלע וועגדונגען פון יחידים. און ס׳דאָרף אונטערשטרייכט ווערן, אַז ביים זאַמלען דאָס געלט פאַר די א״ד צוועקן, און ער האָט געזאַמלט און איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק טויזנטער דאָלאָרן, האָט שלמה עפשטיין זייער שווער געאַרבעט און אַריינגעלייגט אין דער דאָזיקער אַרבעט זיין האָרץ און נשמה.

אין פעריאָד פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און נאָך דעם, אין משך פון 10 יאָר, איז ער געווען דער טשערמאַן פון רעליף. אין דעם פעריאָד האָט ער פאַרדאָפלט און פאַרדרייפאַכיקט זיינע אָנשטרענגונגען פאַר דער לאַנדסמאַנשאַפט־אַרבעט, געזאַמלט און געטראָגן הילף יעדן ראַדאָמסקער יידן וואָס האָט געווינען אַ שפור פון לעבן בעת דער מלחמה און שפעטער — די אַלע אָפגעראַטעוועטע פון היטלער־גיהנום, ווו נאָר זיי האָבן זיך געפונען.

נאָך דעם ווי ס׳איז קלאָר געוואָרן, אַז אין ראַדאָמסק זיינען שוין מער קיין יידן נישטאָ און אַז דער גרעסטער טייל פון די אָפגעראַטעוועטע האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אין ישראל, האָט שלמה עפשטיין קאָנצענטרירט זיין טעטיקייט אָרום די נויטן און באַדערפענישן פון די ראַדאָמסקער עולים אין ישראל. אויך דער דאָזיקער לעצטער קאַפּיטל פון זיין טעטיקייט פאַרן ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַר־באַנד אין ישראל, איז פול מיט זאָרג, פריינדשאַפט, איבערגעבנקייט און אַ סך מעשים טובים אויף אַלע געביטן פון דער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט וואָס איז אָפגעטאָן געוואָרן דורך דעם אירגון אין ישראל.

אַלס אָנערקענונג פאַר זיין אומדערמידלעכער לאַנדסמאַנשאַפט־אַרבעט אין און אויסער אַמעריקע, איז ער דערוויילט געוואָרן אַלס פרעזידענט פון דער ראַדאָמסקער סאָסייטי, וויס־פרעזידענט און טשערמאַן פון די רעליף־פאָנדן. נאָך זיין טויט, האָבן די דאָזיקע ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־אינסטיטוציעס אין אַמעריקע באַשלאָסן צו פאַראייביקן זיין נאָמען דורך גרינדן ביי דער לאַנדסמאַנשאַפט־אָרגאַניזאַציע אין ישראל אַ ליי־קאַסע א.נ. פון שלמה עפשטיין ז״ל.

ער איז געשטאָרבן דעם 7־טן מאַי 1952.

SAM EPSTEIN, Blessed Memory

Sam Epstein came to America from Radomsk on May 16, 1921. He immediately became a member of the Radomsko Society, and soon became well known for his activities in the interests of the poor brothers and sisters in his home town. He dedicated his entire life to this noble work, a work which became sacred to him. And thus, he earned for himself the reputation of a dear and devoted brother and member of the Society.

He was active in establishing a free Loan Association in Rodomsk, an organization which gave loans at no interest to pressured businessmen, poor tradesmen, and needy people in general. He was concerned with the problem of providing Passover matzot and medical aid to poor new mothers and to the sick; he responded warmly to any needy individuals who turned to him. And, it must be stressed that in the act of collecting funds for the abovementioned causes (funds which amounted to thousands of dollars), Sam Epstein worked hard and with heart and soul.

During the period of World War II and for ten years thereafter he had the position of Relief Chairman. At this time he doubled and trippled his efforts in the Societys work. He collected funds and brought aid to any Jew of Radomsk who survived the agony of Hitler's world, no matter where such a jew was to be bound.

After it became evident that no more jews were to be found in Radomsk and that the greater part of the survivors had settled in Israel, Sam Epstein concentrated his activities upon the needs and wants of the Radomsko community in Israel. This last chapter in the story of his activities in behalf of the Radomsko jews in Israel is full of concern, friendship, dedications and many charitable deeds in all aspects of the social work which was carried on by the Israeli "Irgun".

Radomsko in recognition of his untireng efforts in behalf of his hometown both in America and abroad, he was noted President of the society and Chairman of the Relief. After his death, the various Rodomsko Institutions in America decided to immortalize his name by the establishment in Israel of the Sam Epstein free Loan Association.

משה (מאָריס) שווארץ ז״ל

געבוירן אין אַ פאַרמעגלעך בעל־הבית׳שער משפחה אין ראַ־דאָמסק, באַקומען אַ טראַדיציאָנעל־יידישע דערציונג און גלייכצייטיק אין זיינע יונגע יאָרן איינגעזאַפּט די גרויסע פרייהייטס־אידעאַלן

וואָס האָבן אין יענער צייט מיטגעריסן די יידישע יונגט. ער האָט געגלויבט, מיט פיל פיל אַנדערע, דאָס יענע גרויסע פרייהייט־באַוועגונגען וועלן פאַרטרייבן דאָס שלעכטס פון דער מענטשהייט בכלל און פון אונדזער יידיש־פאָלק בפרט.

קומענדיק קיין אַמעריקע נאָך פאַרן ערשטן וועלט־קריג, אינעם לאַנד פון גרויסע פרייהייטס־מעגלעכקייטן, האָט ער זיין וויסן, קולטורעלע און געזעלשאַפטלעכע פעאיקייטן געווידמעט קודם־כל זיינע לאַנדסלייט, אין דעם ברייטן שטח פון זייער אָרגאַניזאַציאָנעלער, קולטורעלער, געזעלשאַפטלעכער און סאָציאַלער טעטיקייט. נאָך דער פינצטערער טראַגעדיע פון אונדזער פאָלק, האָט ער זיך אויסגעצייכנט ביים אָרגאַניזירן די גרויסע הילפס־אַקציע וואָס די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן אונטערגענומען לטובת די ביים־לעבן געבליבענע ברידער זייערע.

זיינע טיף־מענטשלעכע און פרייהייט־געפילן, האָבן אים אין די 30־קער יאָרן באַוויגן צו זיין איינער פון די גרינדער פון דער הילפס־אַרבעט פאַר פאָליטיש־געליטענע אין רעאַקציאָנערן פּוילן (דער „פאַטראָנאַט״).

סימבאָליש איז געווען זיין לעצטע רייזע אין 1962, אין דער באַגלייטונג פון זיין בעסטן פריינט־חברה — זיין פרוי. ער האָט דאַן באַזוכט מדינת ישראל, געזען דעם וווּנדערבאַרן נאַציאָנאַלן אויפשטייג, און שפּעטער באַזוכט אייראָפּע, געווען אין פּוילן און אין ראַדאָמסק. ער האָט געזען מיט זיינע אייגענע אויגן וואָס עס איז געוואָרן פון די אַמאָליקע גרויסע פרייהייט־לאָזונגען אין וועלכע ער האָט אַזוי טיף געגלויבט. זיין הייס־יידיש האַרץ האָט כנראה נישט געקאָנט איבערטראָגן דעם ווייטיק פון דער פערזענלעכער און נאַציאָנאַלער טראַגעדיע. גאָר קורץ נאָכן צוריקקער קיין אַמעריקע, האָט דאָס איידל־האַרץ פון משה (מאָריס) שוואַרץ אויפגעהערט קלאַפּן. ער איז געשטאָרבן אין מיאמי פלארידא דעם 15.10.1963.

כבוד זיין אָנדענק!

MORRIS SCHWARTZ, Blessed Memory

Born to a well-to-do, prominent family in Radomsk, Morris Schwartz received a traditional jewish upbringing At the same time he became imbued with the ideals of freedom which were so attractive to the Jewish youth of his era. He was not alone in his belief that freedom were so attractive to the Jewish youth of his era. He eradicate many of the evils of humanity in general and the Jewish nation in particular.

Before World War I., On arrived in America, the land of freedom and opportunity. He at once directed all of his cultural and intellectual, intelligence first and foremost to his compatriots. After our nations tragedy, he excelled in the organization of the relief activities that american compatriots of Radomsk undertook for the benefit of their surviving brothers.

His deep appreciation of freedom and humanism inspired him to be one of the founders of the social welfare work for the oppressed in politically reactionary Poland, during the 1930's.

His last trip to Israel in 1962 was symbolic. He then visited the land of Israel and saw the wonderful national establishment. He later visited with his dear wife Bella which wer so pacient to him in his work Europe and was in Poland and Radonsk. He witnessed with his own eyes what became of the once great declarations of freedom in which he had so strongly believed. His passionately Jewish heart could apparently not withstand the pain of this personal and national tragedy. Shortly after his Return to America, the delicate heart of Morris Schwartz ceased forever.

פיניע קאַלקע ז״ל

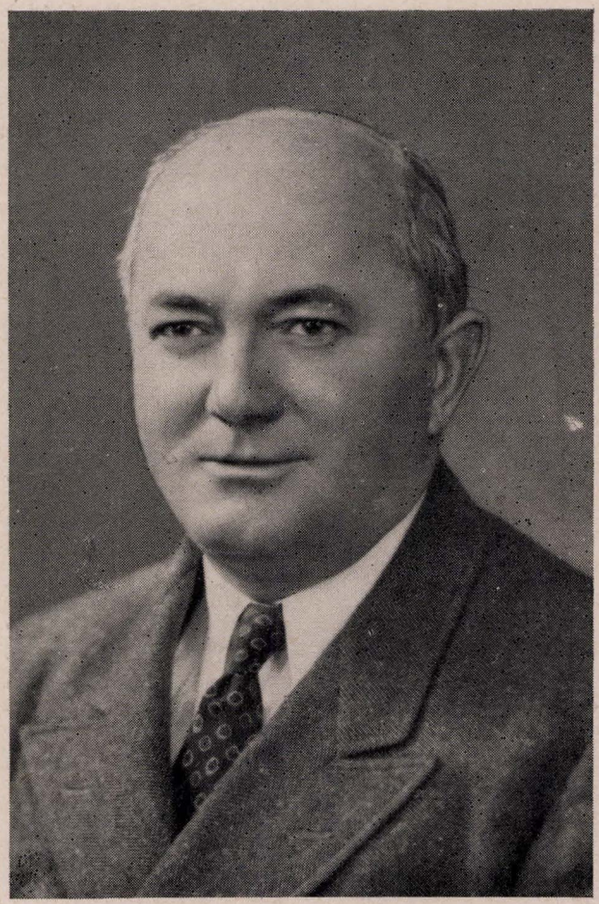

פיניע קאַלקע. אַ טייערער מענטש, אַ טייערע נשמה, אַ באַשיידענער אַרבעטער. געווען שטענדיק גרייט צו דינען יעדן חבר, יעדן נאָענטן, יעדן אַרבעטס־מענטש. שטענדיק געחלומט וועגן אַ שיינער, ליכטיקער און בעסערער צוקונפט. ער האָט פון־צייט צו־צייט געמאַכט רייזעס, איינגעזאַפּט די דונקעלע בילדער פון דער אַלטער היים אין פוילן און די העלע אויפגייענדיקע זונען־שטראַלן פון דעם נייעם יידישן לעבן אין מדינת ישראל.

ער איז אַוועק פון ראַדאָמסק קיין אַמעריקע אין יאָר 1925. אָבער דער מוראדיקער אימפּעט פון אַמעריקאַנער לעבן, באַזונדער אין דער ריזן־שטאָט ניו־יאָרק, דער שוועכער געראַנגל צו „מאַכן אַ לעבן״, די יאָגעניש אין שאָפּ און דער „האַרי־אפּ״ — דאָס אַלץ האָט נישט געהאָט קיין שליטה אויף דעם געטרייען קינד פון נאַוואַ־ראַדאָמסק, דעם איבערגעגעבענעם לאַנדסמאַן און געזעל־שאַפּטלעכן טוער.

פיניע קאַלקע פלעגט ווערן אָנגעצונדן פאַר רעליעף־אַרבעט, אויפּנעמען איר מיט באַגייסטערונג און באַגייסטערן אַנדערע צו דער אַרבעט. מיט דעם כוח איז „דער טרוימער פון נאַוואַ־ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפּט״ יאָרן־לאַנג געווען דער רעליעף־טשערמאַן. אַ דאַנק אים, האָבן די פּסח־קאָנצערטן פון רעליעף זיך קונה שם געווען מיט זייער גרויסן דערפאָלג, אַזוי אויך די יזכור־אָוונטן, אָדער די אָוונטן פאַר מדינת ישראל.

פיניע קאַלקע האָט פיל געלייסטעט מיט זיין געזעלשאַפּטלעכן אימפּעט פאַר פאַרשידענע סאָציאַלע און אַלגעמיין־יידישע אינסטי־

טוציעס און פאַראַנשטאַלטונגען. אויך דערביי האָט ער קיינמאָל נישט פאַרגעסן און קיינמאָל נישט פאַרווישט, אַז ער שטאַמט פון אַן האָרעפאַשנער פאַמיליע פון ראַדאָמסק און אַז ער אַליין געהערט תמיד צו דער מאַסע פון האָרעפאַשניקעס און בעלי־מלאכות. אַזוי אַרום האָט ער אין אַמעריקע פאַרגעזעצט זיין וועג פון געזעלשאַפּט־לעכער און קולטורעלער טעטיקייט, מיט וועלכן ער איז שוין גע־גאַנגען אין די יונגסטע יאָרן זייַנע אין זיין היימשטאָט ראַדאָמסק.

פיניע קאַלקע איז געווען דער מיטרעדאַקטאָר פון „נאַוואַ־ראַדאָמסקער אַלמאַנאַך״ צוזאַמען מיט משה שוואַרץ — דער הויפּט־רעדאַקטאָר.

אין אָנהויב 1956 האָט ער געהאַט די זכיה צו זיין ווידער אין ישראל און זיין פרייד האָט גאָר קיין סוף נישט געהאַט, ווען ער האָט באַגעגנט זיין משפּחה, אַלטע און נייע פריינד.

ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה אין חודש אָקטאָבער 1956 אין ניו־יאָרק.

כבוד זיין אָנדענק!

PINCHAS KALKA, Blessed Memory

A dear man, a beloved soul, and modest worker, he was always eager in the service of a friend. He Forever dreamed of a brighter and better tomorrow. From time to time he took trips and thus he was able to contrast the bleak pictures of the old home in Poland with the bright rays of the emerging Jewish life in Israel.

Pinchas Kalka was the symbol of the cultural work in the Radomsko Society. We took pride in him and proudly recognized his work as a victory for our society. He never pushed himself to the foreground, but quietly inspired others to do work so that they might take the credit. For this he was loved by all his modesty, his humility, and his warm smile.

Shortly before his death in 1956, he once more had the opportunity to be in Israel. His joy was endless when he met his family and old friends as well as new. He died on October 2, 1956 in New York, several weeks after his return from Israel.

איזי אלפערט ז״ל

מיר באַדויערן דעם פאַרלוסט פון אונזער מעמבער איזי אלפערט, מיר האָבן פאַרלוירן אַ מענטשן וואָס האָט זיך וואַרעם אָפּגערופן צו אונזערע זאַמלונגען מיט באַדייטנדע גאַלד סומעס. אַ פאַרוואַלטונג מיטגליד פון אלפערט און מייערס.

*

We regret the Loss of our member Isidor Alpert which has donated big sums of money to all of our appiels an Executive member of Alpert and Meyers

דער הילפס־פאראיין אין לאס־אנדזשעלעס

הערשל עפשטיין

הערשל עפשטיין

אין יאָר 1917 איז אונדזער פאַמיליע געווען די ערשטע ראַדאָמסקער פאַמיליע וואָס האָט זיך באַזעצט אין לאָס־אַנדזשעלעס. אין יאָר 1922 זענען צוגעקומען נאָך עטלעכע אונדזעריקע פאַמיליעס, אַזוי איז אויך געשען שפעטער אין די ערשטע דרייסיקער יאָרן (ס׳רוב צוגעקומענע זענען געווען פון ניו־יאָרק און טשיקאַגאָ). אין יאָר 1935 האָבן מיר שוין געציילט 15 ראַדאָמסקער פאַמיליעס, געווויינט אַלע אין איין קוואַרטאַל כמעט און זיך געהאַלטן נאָענט ווי מיטגלידער פון איין משפחה. צו יענער צייט האָבן זיך אין סאַן־פראַנציסקאָ (450 מייל פון לאָס־אַנדזשעלעס) שוין געפונען 5 ראַדאָמסקער פאַמיליעס און מיר האָבן אָנגעהאַלטן קאָנטאַקט מיט זיי, באַזוכט זיך קעגנזייטיק און געהאָלפן אייניער דעם צווייטן.

דעם 16־טן נאָוועמבער 1944 האָט אַ גרופּע לאַנדסלייט (בערלינער, באַרענשטיין, דאוידסאָן, עפשטיין, פינק און קוגעל) זיך פאַרזאַמלט אין הויז פון גיטל און פישל גליקסמאַן און באַשלאָסן צו גרינדן אַ נאַוואַראַדאָמסקער הילפס־פאַראיין צו וועלכן ס׳זענען צוגעשטאַנען אַלע 17 ראַדאָמסקער פאַמיליעס וואָס האָבן זיך דאַן געפונען אין לאָס־אַנדזשעלעס. כאָטש מיר האָבן נאָך דאַן נישט געהאט קיין ענויעס טעטיקייטס־פלאַן, האָבן מיר אַלע געפילט אַז ס׳איז אונדזער הייליקער חוב זיין אַרגאַניזירט כדי צו העלפן אונדזערע ברידער אין ראַדאָמסק וואָס וועלן זיך אפשר אָפראַטעוון פון אומקום אין דער צווייטער וועלט־מלחמה.

מיר פלעגן זיך אַלע צונויפזאַמלען צווישן מאָל אין חודש, זיך דורכשמועסן און דערמאָנען די אַלטע היים און דורכפירן געלט־אַקצ׳יעס פאַר הילף און שטיצע. ווי נאָר ס׳האָט זיך געענדיקט די מלחמה און ס׳זענען צו אונדז דערגאַנגען די רופן נאָך הילף און שטיצע, האָבן מיר גלייך אויסגעשטעקט אונדזער ברידערלעכע האַנט. מיר האָבן געשיקט פעקלעך מיט שפייז, מלבושים און מעדיקאַמענטן צו אונדזערע אָפגעראַטעוועטע לאַנדסלייט אין פראַנקרייך, דייטשלאַנד, פוילן, בעלגיע און ישראל. שפעטער האָבן מיר געזומען שטיצן די אַלגעמיין לאַנדסמאַנשאַפטלעכע טעטיקייט פון דעם אירגון יוצאי ראַדאָמסק אין ישראל אויף אַלע געביטן פון זיין אַקטיוויטעט.

אין משך פון אַלע יאָרן האָבן מיר אַקטיוו מיטגעווירקט אין אַלע הילפס־אַקצ׳יעס וואָס זענען אונטערגענומען געוואָרן דורך דעם לאַנדסמאַנשאַפט־פאַראיין אין ניו־יאָרק און אָנגעהאַלטן קאָנטאַקט מיט די דאָרטיקע טוער. אין די יאָרן 1946 — 1948 האָבן אונדז באַזוכט פון ניו־יאָרק די חשובע לאַנדסלייט און דאָרטיקע עסקנים: משה שוואַרץ, שרה האמער־דזשאקלין, מרדכי שפירא און יחזקאל רודניצקי. מיר האָבן זיי אויפגענומען מיט האַרץ און מיט כבוד, אַרומגערעדט בשותפותדיקע פראָבלעמען און געזוכט נייע וועגן ווי אַזוי צו אויסברייטערן די לאַנדסמאַנשאַפטלעכע באַציאונגען.

אין יאָר 1958 איז צום באַדויערן אָפגעשטעלט געוואָרן אונדזער טעטיקייט, ווייל די לאַנדסמאַנשאַפט־משפחה איז אין צווישנצייט געוואָרן איינגעשרומפן צוליבן טויט פון אונדזערע טייערע חברים און פריינד. מיר האָבן פאַרלאָרן די פאָלגנדיקע מיטגלידער פון אונדזער ראַדאָמסקער משפחה אין לאָס־אַנדזשעלעס: אָפמאַן און פרוי; אהרן בוגיינסקי; שרה בירנצווייג; משה בערלינער און פרוי; פישל גליקסמאַן; י. קוגעל; אפרים גרייצער און פרוי; שלמה דינער און פרוי; מענדל דעווידסאָן און פרוי; קאמינסקי; יאָסל ראָזענבאום. ת.נ.צ.ב.ה.

אונדזער ראַדאָמסקער משפחה אין לאָס־אַנדזשעלעס נעמט איצט אָרום די פאָלגנדיקע פאַמיליעס און יחידים: באַרענשטיין, בירנצווייג, זאַלצמאַן, טשערווין, מושקארד, נירנבערג, סטאָן, עפשטיין, פינק, קאלקא, קאנעצפאָלסקי, פרוי ראָזענבאום.

שרה בירנצווייג ז״ל

די טייערע חברה אונדזערע שרה בירנצווייג איז געשטאָרבן אין לאָס־אַנדזשעלעס דעם 28־טן נאָוועמבער 1961, אין עלטער פון 74 יאָר. זי איז געווען פון אונדזערע פראָמינענטסטע און אַקטיווסטע לאַנדסלייט, וועלכע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר וואַרעם יידיש האַרץ און נשמה.

שרה בירנצווייג מיט איר פאַמיליע האָט זיך אָנגעשלאָסן אין אונדזער הילפס־פאַראיין אין יאָר 1945 און זיך גלייך געוויידמעט דער אַלזייטיקער טעטיקייט פון טראָגן הילף און שטיצע פאַר אונדזערע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. אַ חוץ דעם האָט זי גאָר אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין דער ציוניסטישער פיאָנערן פרויען־אָרגאַניזאַציע און ביים פאַרשפרייטן באָנדס פאַרן אויפבוי־וועזן פון ישראל. אַ סך אַמעריקאַנער יידן וועלן איר נאָמען דערמאָנען מיט כבוד און ליבשאַפט און לאַנדסלייט וועלן איר תמיד געדענקען.

דער נאַוואַ־ראַדאַמסקער רעליעף־קאָמיטעט אין לאָס־אַנדזשעלעס — קאַליפאָרניע (דעם 10־טן אַפּריל 1948)

נאַוואַ־ראַדאַמסקער לאַנדסלייט אין לאָס־אַנדזשעלעס — קאַליפאָרניע (1961)

ראדאמסקער אין ארגענטינע

ישראל מערקין

ישראל מערקין

די ווייטערדיקע שורות פרעטענדירן נישט צו זיין די פולע געשיכטע אָדער אַן אויסשעפנדיקער באַריכט וועגן די ראדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַרגענטינע. טראָץ מיין בעסטן ווילן איז מיר נישט געלונגען צונויפצוזאַמלען מער ווי ברעקלעך ידיעות און אָנדייטונגען וועלכע איך ברענג דאָ, טיילווייז אויפן סמך פון דירעקטער באַקאַנטשאַפט און טיילווייז געשטיצט אויף דעם וואָס לאַנדסלייט האָבן מיר איבערגעגעבן.

עס איז אַן אַלטער יידישער מנהג צו דערמאָנען קודם כל די יעניקע וואָס געפינען זיך שוין נישט ליידער צווישן די לעבעדיקע. טאָ זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן די נעמען פון: בוכשרייבער, אברהם־יעקב טיבערג, אברהם און שרה־פייגע געלבארד, הירש־בער ברוינער, מייטע ראָזענשטיין, משה טיבערג, שרה און פריידע אייזן, בערל האפער, שלמה פעלדבערג. תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים!

*

צוערשט וועגן דער גרופּע לאַנדסלייט, וואָס זענען פאַרוואָרפן געוואָרן אין דער צפונדיקער אַרגענטינער פּראָווינץ פון טוקומאן. דער ערשטער ראַדאָמסקער, וואָס האָט זיך דאָרטן באַזעצט, איז געווען משה טיבערג (ווי עס גיבן איבער זיינע קרובים). אין יאָר 1906 איז ער אָנגעקומען אַהינצו פון לאָנדאָן מיט אַ גרופּע ייקאַקאָלאָניסטן. אָבער קיין קאָלאָניסט איז ער נישט געוואָרן און האָט זיך גענומען צו פעדלעריי, שפּעטער געגרינדעט אַ האַנדלס־פירמע. ביסלעכווייז האָט ער זיך איינגעבירגערט און נאָך אַ קורצער צייט ברענגט ער אַריבער פישל קראקאָווסקי מיט זיין פרוי חנהלע. מיט אַ קורצער צייט שפּעטער קומען אַהין אַריבער: וואָלף טיבערג, אַנדזשע קעסעלמאן, צירעלע טיבערג, אברהם געלבארד מיט זיין פרוי און קינדער — יאָסל, לייבל, בלומע, זיסמאן און רעגינא. נאָך שפּעטער קומען: בערל איצקאָוויטש און זיין פרוי שיינדעלע טיבערג, מלכה איצקאָוויטש, שלמה ראָזענשטיין, מייטע ראָזענשטיין, אברהם ראָזענבלאַט, מינדל שרייבער, ביילע שרייבער און עזריאל יאַקובאָוויטש. די דאָזיקע גרופּע בילדעט דעם קערן פון אונדזער ראַדאָמסקער לאַנדסלייט וואָס זענען טריי געבליבן דער קולטור־טראַדיציע פון אונדזער היים־שטעטל.

נישט קוקנדיק אויף די שווערע באַדינגונגען מיט וועלכע מען האָט אין יענער צייט באַדאַרפט ראַנגלען זיך פאַר עקזיסטענץ, געפינען זיי צייט און כוח אָפּצוגעבן זיך מיט לעבהאַפטער קולטור־טעטיקייט. צוזאַמען מיט אַ גרופּע אָרטיקע תושבים שאַפן זיי אַ קולטור־פאַרבאַנד מיט אַ פיינעם דראַמקרייז, וואָס האָט זיך דערוואָרבן אַ גוט־פאַרדינטן אָנזען און וועגן וועלכן די היגע פרעסע האָט זיך זייער וואַרעם אָפּגערופן.

נאָכן ערשטן קריג קומען צו פאָרן און באַזעצן זיך אין טוקומאן די שוועסטער האַלינא און פעלא געלבארד, צעלינא קעסעלמאן און אַנדערע. די ראַדאָמסקער משפּחה אין טוקומאן פאַרגרעסערט זיך און צוזאַמען מיט דעם אַנטוויקלט זיך אויך מער זייער געזעלשאַפטלעכע און קולטור־טעטיקייט.

*

אין בוענאָס־איירעס האָט זיך די לאַגע אויסגעוויקלט אויף אַ גאַנץ אַנדערן אופן, וואַרשיינלעך דערפאַר, ווייל דער מענטשן־מאַטעריאַל איז דאָ געווען אַ גאַנץ אַנדערער.

דער ערשטער פון אונדזערע לאַנדסלייט אין בוענאָס־איירעס איז געווען בוכשרייבער (זיין פאָטער האָט מען גערופן „קוינדל"), פון פאַך אַ היטלמאַכער. ער איז אָנגעקומען אַהערצו אין 1912, נאָך דאַן ווען שרה האַמער־דזשאקלין האָט געוויילט אין בוענאָס־איירעס. נישט קוקנדיק אויף זיין שווערער עקאָנאָמישער לאַגע האָט ער זיין גאַנצע פרייע צייט געווידמעט דער „יידישער ראַציאָנאַליסטישער געזעלשאַפט" אין ב. איירעס, ווו ער איז לאַנגע יאָרן געווען סעקרעטאַר.

אין 1924 איז אָנגעקומען קיין ב. איירעס אבא מערקין, וואָס האָט שפּעטער געהאַט די מעגלעכקייט אַריבערצוברענגען אַ גרויסן טייל פון זיין פאַמיליע: יהושע מערקין, ר. מערקין, ישראל און ד. מערקין, ע. ווינטער א"אַ. אין אַ נישט־ווייטן פאָרשטאָט פון ב. איירעס געפינען זיך דאַן: יחיאל אייזן, שרה אייזן און ווייסענבערג.

פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה קומט צו פאָרן לוי וויינמאַן און זיין זון ישראל וויינמאַן, וועלכע בירגערן זיך שנעל איין און דערווערבן זיך אַ גאַנץ פיינע עקאָנאָמישע פאָזיציע.

שלמה פעלדבערג

אין דער זעלבער צייט איז אויך געקומען קיין בוענאָס־איירעס שלמה פעלדבערג. ער איז געווען זייער אַ פילבאַרער אויף דער

ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין בוענאָס־אייראס (1963):
זיצן פון רעכטס — צעליא מערקין־מאַרגענשטערן, געניא קעסעלמאַן, רחל מערקין, חנה קראַקאָווסקי, אַנדזיע קעסעלמאַן, צירעלע טיבערג, עטקע קעסעלמאַן, צעשע אייזן, צעלינא קעסעלמאַן.
שטייען אין די ערשטע ריי — פרוי געלבאַרד, נאַשיעלסקי, קופערמאַן, פאני מערקין־סטאמלער, אבא מערקין, וואָלף טיבערג, יידל קעסעלמאַן, שיקע האסקל, משה ווייַנמאַן, ישראל מערקין, יאָסל געלבאַרד און פרוי, בלומאַ געלבאַרד
די לעצטע ריי — יצחק ווייַנמאַן, שייע מערקין, פישל קראַקאָווסקי, האַלינקא פאריז און מאַן מאַשקאָוויטש, אַלעק קעסעלמאַן און פרוי.

נויט און די אומגליקן פון אונדזער פאָלק און פון זיינע נאָענטע בפרט. גלייך נאָך זיין אָנקומען אַהערצו גרינדעט ער אַן אינדוסט־ריעלע אונטערנעמונג, וואָס אַנטוויקלט זיך שטאַרק און דערוועבט אַן אָנגעזעענע עקאָנאָמישע פאָזיציע. אָבער די שרעקלעכע ידיעות וואָס קומען אָן פון דער אַלטער היים לאָזן אים ניט רוען, עס מאַטערט אים די גרויסע זאָרג פאַר זיינע נאָענטסטע. ער אַליין איז געקומען אַהערצו פון דייטשלאַנד, פון וואַנען ער איז אַרויס ווי נאָך אַ שריפה. וועג די מלחמה ענדיקט זיך און העכט שטרעקן זיך אויס צו אים פון אַלע זייטן, פאָרט ער קיין פאַראַגוויי און אַ דאַנק זיינע פאַרבינדונגען באַקומט ער אַריינפאָר־שיינען פאַר דרייסיק פאָמיליאַרן, וועלכע ער רופט זיינע „קינדער". מיט דער דאָזיקער גרופּע קומען אָן קיין ב. איירעס די ראַדאָמסקער לאַנדס־לייט האלינקא פאריז און יעקב שלאָמקאָוויטש. אַ דאַנק שלמה פעלדבערגס אינטערוועזן קומען אָן שפעטער די ברידער יידל און אַלעק קעסעלמאַן, צעשע אייזן, פרוי רובין און גוטע נייקראַן, יצחק ווייַנמאַן, סאַלציע זיידמאַן און שמחה שאַטיצקי.

שלמה פעלדבערגס געשיכטע וויקלט זיך דאָן אויס אויף גאָר אַ מאָדנעם אופן. ער האָט צו יענער צייט פאַרמאָגט אַזעלכע פאַר־בינדונגען און אָנזען אָז ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס קאָנסול פון פאַראַגוויי. דאָס האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט ווייל די אומשטענדן האָבן אים געצוווינגען צו פאַרלאָזן זיין היים און אָוועק־פאָרן קיין פאריז. ער האָט דאָרט געווינט ביי צוויי יאָר צייט און זיך אומגעקערט אַהיים אַ צעבראָכענער, זיין אונטערנעמונג איז דערווייל געגאַנגען צו גרונט און געשטאָרבן איז ער אָן איינזאַמער, אַ פאַרלאָזענער.

*

דאָקעגן האָבן מיר דאָ איבערגעלעבט אַ סך דערהויבענע מא־מענטן בעתן באַזוך פון שרה האמער־דזשאקלין. אַלס שטענדיקע מיטאַרבעטערין פון „די יידישע צייטונג" געניסט זי פון פרעסטיזש און אָנזען אין היגן יידישן ישוב און גאָר באַזונדערס צווישן די היגע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. דעם שרייבער פון די שורות איז צוגעטיילט געוואָרן דער כבוד צו באַגריסן איר אין נאָמען פון די ראַדאָמסקער אויף אָן אויפנאָמע וואָס די היגע קולטור־אינסטי־טוציעס האָבן לכבוד איר איינגעאָרדנט. מיר האָבן אויך געהאַט דאָס פאַרגעניגן איר אויפצונעמען אין מיין הויז אין דער אָנווע־זנהייט פון אַ גרויסער צאָל ראַדאָמסקער און ספעציעל איינגעלאדענע קולטור־טוער. דאָס איז געווען אָן אָוונט וואָס איז אויך לאַנג פאַרבליבן איינגעקריצט אין זכרון פון אַלע ביינוועזנדיקע, עס איז געווען אַ היימיש־ראַדאָמסקער און אויך אָן אַלגעמיינע קולטור־מסיבה, בעת וועלכער עס איז געקומען צום אויסדרוק אונדזער אָנערקענונג און וואַרעמע באַציונג צו אונדזער בת־עיר־בערין שרה האַמער־דזשאַקלין (פון פ. ש. א.).

*

לסוף וועלן מיר זיך דאָ אָפּשטעלן אויף נאָך אַ לאַנדסמאַן וואָס פאַרנעמט אַ גאָר באַזונדערן אָרט אין אַרגענטינע: יאָסל געלבארד, דער זון פון אברהם און שרה־פייגע געלבארד. וועג ער איז געקומען קיין אַרגענטינע איז ער אַלט געווען ניט מער ווי אַ יאָר 9 אָדער 10, און שוין יינגלווייז האָט ער זיך פאַרנומען מיט דעם וואָס אַלע האָבן זיך צו יענער צייט דאָ פאַרנומען — ער האָט געפעדלט, געהאַנדלט און דערביי אויך געלערנט. אין לויף פון די יאָרן איז זיין נאָמען אַרויפגעשוווימען ווי אַן אָנגעזעענע פערזענלעכקייט אין די אָפּיציעלע רעגירונגס־קרייזן. יאָסל געלבארד וועט גאָר שנעל פאַרוואַנדלט אין אַ ספּעץ פאַר עקאָנאָמישע און פינאַנץ־ענינים און ביי דער פריערדיקער רעגירונג געווען „אַ רעכטע האַנט" פון דעם דעמאָלטיקן מושל פון לאַנד.

די פאראייניקטע לאנדסמאנשאפט אין פראנקרייך

בערל דודקעוויטש

בערל דודקעוויטש

די ערשטע גרעסערע גרופע ראַדאָמסקער אויסוואַנדערער (ס׳רוב יוגנטלעכע) האָט זיך פאַראַנקערט אין פראַנקרייך אין די 20־ער יאָרן פון אונדזער יאָרהונדערט. די געמיינזאַמע בענקשאַפט נאָך דער היים און דער ווילן זיך געמיינזאַם איינגלידערן אין דער נייער געזעלשאַפטלעכער ווירקלעכקייט, האָט סטימולירט צו געמיינזאַמער אָרגאַניזאַציע. אַ גרופע אַקטיוורע לאַנדסלייט (זישע און דוד אָפמאַן, מענדל ראָזענבאום, אברהם ווילהעלם, הערשל יודקעוויטש, לייזער וועניגלינסקי) האָט געמוטמען אויף זיך די איניציאַטיוו צו אָרגאַניזירן אין פאריז אַ סאָסיעטע וואָס זאָל זיך פאַרנעמען קודם כל מיט סאָציאַלער הילף און זאָרג פאַר קבורה. די דאָזיקע צוויי נויטוועניקייטן זענען געווען די עיקרדיקע סטימולן פאַר לאַנדס־מאַנשאַפטלעכער אָרגאַניזירונג אין אַלע אימיגראַציע־לענדער פון לאַנדסלייט־גרופעס.

אין די ערשטע דרייסיקער יאָרן האָט זיך פאַרגרעסערט אונדזער ראַדאָמסקער משפחה אין פראַנקרייך, אין רעזולטאַט פון די פאַליטישע רדיפות און אַנטיסעמיטישער דיסקרימינאַציע פון דער פויליישער רעגירונג, וואָס האָבן זיך געלאָזט פילן אויך אין ראַדאָמסק. אין אָנבליק פון די דאָזיקע דערשיינונגען האָט אַ באַדייטנדיקער טייל פון אונדזערע לאַנדסלייט אין פראַנקרייך זיך אָרגאַניזירט אין אַ פאַטראָנאַט צו שטיצן דעם קאַמף קעגן פאַשיזם און אַנטיסעמיטיזם אין פוילן און צו העלפן פאָליטישע אַרעסטירטע אין אַלע לענדער. אין 1935, ווען ס׳איז צו אונדז דערגאַנגען די ידיעה וועגן דעם פאָליטישן מאָרד וואָס איז אויסגעפירט געוואָרן אין דער פיעט־רקאָוואר תפיסה איבער דעם באַקאַנטן פרייהייט־קעמפער שייקע ראָזענבלאַט, געווען ראַטמאַן פון די לינקע פועלי־ציון אין ראַדאָמסקער שטאָטראַט, האָט דער פאַטראָנאַט איניצירט אַ פראָטעסט־מיטינג, אין וועלכן ס׳האָט זיך באַטייליקט דער איבערוויגנדיקער טייל פון אונדזערע לאַנדסלייט.

ביי דעם א״ד פראָטעסט־מיטינג איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ פאַראייניקטן הילפס־קאָמיטעט פון דער סאָסיעטע און פאַטראָנאַט, אונטערן פאָרזיץ פון פרוי ראָזענבאום. אינעם פאַראייניקטן הילפס־קאָמיטעט האָבן אַקטיוו מיטגעאַרבעט מיטגלידער פון ביידע ראַדאָמסקער פאַראיינען: אברהם און בערל דודקעוויטש, לייביש וולאשטשאווסקי, שלמה נאָוואק, ערליכמאן, אברהם קראַקאָווסקי, אַלפערט, מלינקעוויטש, קאָזשעץ, ראָזענשטיין, זאַליע טענבאום, אדעלא ראדאשיצקי א״א. דער הילפס־קאָמיטעט האָט גאָר גיך געשאַפן די סומע פון 20 טויזנט זלאָטעס און דעלעגירט קיין ראַדאָמסק דעם חבר לייביש וולאשטשאווסקי, וועלכער האָט איבערגעגעבן דאָס גאַלט אַ פאַראייניקטן קאָמיטעט אויפן אָרט, וואָס איז דאַן אויפגעשטעלט געוואָרן מיטן צוועק צו פאַרטיילן די סומע צווישן אַלע סאָציאַלע אינסטיטוציעס אין שטאָט.

אין יאָר 1938 איז דערגרייכט געוואָרן אַן אָפיציעלע פאַראייניקונג צווישן דער סאָסיעטע און פאַטראָנאַט, וואָס האָט געבראַכט צו אַן אויסגעברייטערטער טעטיקייט פאַר אַלע לאַנדסלייט אין פראַנקרייך. ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ ליי־קאַסע צו געבן אָנפראָצענטיקע הלוואות און אַ ספעציעלער פאָנד פאַר סאָציאַלער שטיצע. ס׳א־ז באַדייטנדיק פאַרשטאַרקט געוואָרן די געזעלשאַפטלעך־קולטורעלע טעטיקייט און ס׳איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַן אייגנמאָליקע בראָשור צוזאַמען מיטן טשענסטאָכאָווער פאַראיין א.נ. „תפיסה־ווק״, אין וועלכער ס׳איז אויך אָפגעשפיגלט געוואָרן דאָס לעבן אין ראַדאָמסק צו יענער צייט. צום גרויסן באַדויערן, האָבן מיר דאָן פאַרפיקסירט דעם לעצטן לעבעדיקן קאַפּיטל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אונדזער היימשטאָט, וואָס איז שפעטער אין דעם היטלער־פעריאָד פולשטענדיק חרוב געוואָרן.

אינעם קאַמף פון פראַנצויזישן יידנטום קעגן דעם היטלער־פאַשיזם האָבן אַקטיוו אָנטיילגענומען אַ סך ראַדאָמסקער לאַנדסלייט צוו״א: ד״ר בערל ערליכמאַן, אברהמלע, לייביש, איטשע פויגלמאַן, לעאָן דאָבראָווסקי, אַלטער ווילהעלם. נאָכן זיג איבערן היטלער־פאַשיזם (אין יאָר 1945) האָבן מיר אויפסניי געמוטמען אַנטוויקלען די טעטיקייט פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט מיטן הויפט־צוועק, העלפן די אָפגעראַטעוועטע לאַנדסלייט פונעם מלחמה־קאַטאַקליזם. בלויז אין יאָר 1940 האָבן מיר אויסגעגעבן העכער אַ מיליאָן פראַנק פאַר דעם דאָזיקן צוועק, שיקנדיק פאַקעטן פאַר אונדזער שארית־הפליטה אין די אייראָפעישע לענדער און אין ארץ־ישראל.

ביים היינטיקן טאָג ציילט אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט־גרופע קרוב 90 משפחות צווישן וועלכע ס׳ווערט געפירט אַ ברייטע קולטור־אַרבעט און סאָציאַלע טעטיקייט. מיר באַצייכנען מיט גרויס יראת־הכבוד דעם יערלעכן יזכור־טאָג פון דער גרויסער היימאַט קהילה און מיר האָבן אויפגעשטעלט אַ ספעציעלן מאָנומענט צום אָנדענק אונדזערע ראַדאָמסקער קדושים. מיר ווייטיקן אָן אויפהער דעם שוידערלעכן אומקום און וועבן אויפסניי דעם המשך און קיום פונעם יידישן פאָלק.

דער מאָנומענט אין פּאַריז, אויפגעשטעלט דורך דער פּאַראייניקטער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט אין פראַנקרייך, צום אָנדענק די קדושים.

יוכבד און אברהם-עליע דודקעוויטש ז״ל

יוכבד, די פרוי פון א. ע. דודקעוויטש, איז געשטאָרבן אין פאַריז דעם 12־טן מאַרס 1960, בעת אַ רעפעראַט פון איר מאַן אויף אַ פאָרלעזונג פון דער סאָסיעטע. א. ע. דודקעוויטש איז געווען דער לאַנגיעריקער קולטור־לייטער פון דער סאָסיעטע און איינער פון אירע אַקטיווסטע טוער אויף אַלע געביטן.

ער איז געשטאָרבן אין פאַריז מיט אָנדערטאַלבן יאָר שפעטער, דעם 19־טן נאָוועמבער 1961, אַ קורצע צייט נאָך זיין צוריקקער פון אַ באַזוך אין ישראל. ער איז געווען זייער איבעראַשט פון דעם באַזוך, האָט מיטגעבראַכט מיט זיך אַ גרויסן פאַק מיט ביכער, פאָטאָגראַפיעס, אַלבאָמען און אייגענע פאָרשרייבונגען פון זיינע אייגדרוקן, און האָט זיך אָפגעשלאָסן אין זיין ווינונג צוצוגרייטן אַן אויסשעפלעכן רעפעראַט וועגן ישראל. אין לויף פון דער דאָזיקער אַרבעט, האָט ער זיך געהאַט אויסגעדריקט: נאָך דעם ווי איך וועל האָבן באַאַרבעט און פרעלעגירט דעם רעפעראַט, וועל איך קענען רואיק שטאַרבן...

ער איז געשטאָרבן אין מיטן פון דער דאָזיקער אַרבעט.

אונדזער לאַנדסמאַן בערל דודקעוויטש, אַ געוועזענער ק.צ.־טלער אין אוישוויץ, טראָגט אַ קעסטל מיט אַש פונעם דאָזיקן לאַגער, בעת דעם צערעמאָניאַל פון אָנטהילן אַ דענקמאָל אין פיטיוויע (פראַנקרייך), וואָס האָט געדינט אַלס אום־שלאָגס־פלאַץ פון וועלכן ס׳זענען געשיקט געוואָרן די טראַנספאָרטן אין די דייטשישע טויט־לאַגערן אוישוויץ און בירקענאו.

נאווא־ראדאמסקא צענטער אין מעלבורן

י. וויינטרעטער

אָט אַזוי רופט זיך די לאַנדסמאַנשאַפט־אָרגאַניזאַציע פון ראַ־דאָמסקער אין אויסטראַליע, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין אָנהייב יאָר 1963 אין מעלבורן, דורך לאַנדסלייט וועלכע האָבן עמיגרירט אַהין נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה.

בעת דער גרינדונגס־פאַרזאַמלונג זענען געווען אָנוועזנד 14 לאַנדסלייט און זיי האָבן אויסגעוויילט אַ קאָמיטעט פון 3 פערזאָן: י. ה. זילבערשאַטץ — פרעזידענט; י. וויינטרעטער — האָנאָר. סעקרעטאַר; י. גאנשעראָוויטש — קאַסיר.

דער נאָוואָ־ראַדאָמסקא צענטער אין מעלבורן, פאַרנעמט זיך מיט פאַרשידענע לאַנדסמאַנשאַפטלעכע און געזעלשאַפטלעכע פראָב־לעמען און האַלט אָן אַ גאָר ענגן קאָנטאַקט מיט דעם אירגון יוצאי ראַדומסק בישראל. דער צענטער האָט געשפּענדעט זיין טייל פאַרן צוועק פון אַרויסגעבן דעם דאָזיקן יזכור־בוך און שאַצט אָפּ די אָנשטרענגונגען וואָס ס׳האָבן געמאַכט די לאַנדסלייט אין ישראל פאַר דעם הייליקן צוועק.

בעת דער גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פונעם צענטער אין מעלבורן:
זיצן פון רעכטס — פ׳ שטיינלאוף, פ׳ זילבערשאַטץ, יאַקובאָוויטש, זילבערשאַטץ, יאַקובאָוויטש (פון אַמע־ריקע), פ׳ שקלאַרטשיק, פ׳ גאנשעראוויטש
שטייען פון רעכטס — פ׳ פייערמאַן, זעלווער, פייערמאַן, וויינטרעטער, שקלארטשיק, שטיינלאוף, גאנ־שעראוויטש.

חלק ארבעה־עשר

פערצנטער טייל

ושבו בנים לגבולם...

ראדאמסקער אין ישראל

חלק ארבעה־עשר / פערצנטער טייל

התוכן / אינהאלט

לתולדות העליות של בני ראדומסק וארגונם בארץ / דוד קוניצפולר . 527

צו דער געשיכטע פון ראַדאָמסקער עליות
און לאַנדסמאַנשאַפטלעכער טעטיקייט אין ישראל / דוד קאַניעצפּאָלער 538

יוצאי ראדומסק שנפטרו בישראל (רשימה) 550

לזכר הנפטרים בישראל / צום אָנדענק די געשטאָרבענע אין ישראל 551

לזכר הבנים שנפלו למען קוממיות ישראל 565

לתולדות העליות של בני ראדומסק וארגונם בארץ

דוד קוניצפולר

לזכר חברי הנאמן וידיד נפשי חיים גולדברג ז״ל, שטרח לאסוף את החומר והתווה את הפרקים לכתיבת סקירה זו, הטיל עלי בימיו האחרונים לעשות את המלאכה ואף קרא בשכבו על ערש־דוי את הטיוטה שכתבתי יידיש ושתורגמה לאחר מכן לעברית בידי חברו המסור א. שינטל (מדפוס ״אות״ חיפה).

ד. ק־ר

יוצאי ראדומסק ובני משפחותיהם בישראל מונים כיום יותר מאלף נפש, כן ירבו. הם מפוזרים על פני כל הארץ לישוביה השונים — בערים ועיירות, בכפרים ומושבות, במושבים וקיבוצים, בישובים ותיקים ובעיירות פיתוח. בני ראדומסק ובנותיה פעילים עתה בכל ענפי היצירה בישראל וחלקם ניכר היה בתולדות היישוב ובארגוניו השונים, לרבות ״השומר״, ה״הגנה״ וארגוני המרי האחרים. מבני ראדומסק תרמו רבות לפיתוחה הכלכלי של הארץ, בייחוד להקמת תעשייתה הצבאית.

התהוותה של אוכלוסיית יוצאי ראדומסק בישראל נמשכת מזה דורות. עוד בטרם הנץ הרעיון הציוני ברחוב היהודי בגולה, קיימה יהדות ראדומסק קשר הדוק עם ארץ־ישראל. קשר זה ידע עליות ומורדות, אבל הוא התמיד לאורך דורות עד שקיבל את ממדיו הגדולים עם התעוררות הציונות ונתגלם בזרם העליה הגדולה, שתנועה זו עוררה ברחוב היהודי.

הכמיהה לציון לא היתה נחלת יהודי ראדומסק בלבד. כמיהה זו היתה חיה בלב היהודים בכל אתר ואתר מיום שגלו מארצם והיא מצאה את ביטויה בתפילותיהם ומנהגיהם, ובכל אורח חייהם, וקודם כל בתנועות המשיחיות שהסעירו בשעתן את יהדות הגולה. היתה זו כמיהה ערטילאית, שבדרך כלל לא באה לידי הגשמה והזינה רק זרם חלש, אף כי בלתי־פוסק, של עליה לארץ. כדי שכמיהה זו לציון תצא מגדר ערטילאיותה, היו דרושים תנאים מיוחדים. אכן, בתולדות היהודים בגולה ידועים רק מקרים בודדים בהם לבשה השאיפה לציון אופי מעשי של עליה לארץ.

במה איפוא זכו יהודי ראדומסק, שרבים מתוכם הגשימו באותה תקופה רחוקה את הרעיון של עליה לארץ הלכה למעשה? מי היו יוזמיה ומטפחיה של הגשמת הרעיון הנעלה הזה בקרב יהדות העיירה?

ה,,תפארת שלמה״ ורעיון חיבת ציון

השפעה גדולה מאוד בקרב יהודי ראדומסק בטיפוח האהבה לא״י ועידוד העליה אליה, היתה לרבה הראשון של ראדומסק, רבי שלמה הכהן רבינוביץ זצ״ל, בעל ה״תפארת שלמה״. מנהיג חסידי דגול זה, שפעל במאה הקודמת, אליו נהרו רבים מגדולי התורה של התקופה, בצידו הסתופפו המוני יהודים מפולין וגליציה, — היה חדור אהבה עמוקה וגעגועים עזים לא״י לא רק מתוך אמונה בגאולה המשיחית לעתיד לבוא אלא למען העליה לארץ, יישובה ופיתוחה. יתר על כן, בעל ה״תפארת שלמה״ התנגד לרעיון של נסיעה לארץ, שמגמתה היתה רק ללמוד בה תורה ולהתפרנס מהתמיכה מחו״ל. בתשובה ליהודי ששאלו, אם עליו לנסוע לא״י ולהתפרנס בה מכספי ה״חלוקה״, אמר: ״מוטב לשבת בחוץ־לארץ ולצפות לארץ־ישראל, מאשר לשבת בארץ־ישראל ולצפות לחוץ־לארץ״ (ראה ״אהל שלמה״). בספרו ״תפארת שלמה״ נאמר עוד: ״כאשר היושבים בארץ־ישראל ומחשבותיהם פתוחות לחוץ־לארץ, הרי הם כיושבי חוץ־לארץ״.

הימים בהם שהו שליחים מארץ־ישראל בעיירה היו ימי־חג בשביל הרבי, השליחים התגוררו בביתו וכל ימי שבתם בעיירה היה הרבי מקדיש לענייני ארץ־ישראל. הוא היה שרוי בימים ההם במצב־רוח מרומם, ולא אחת ראו אז חסידיו וסתם יהודים שעת־כושר לעצמם לבקר אצל הרבי ולהעלות בפניו את משאלותיהם.

אהבת הרבי לא״י באה לידי גילויים רבים ושונים.

מעת לעת היה חוסך שטר כסף ומעבירו לירושלים לאחד מחסידיו, ר׳ פנחס מראדום, כדי שהלה יערוך ״סעודה שלישית״ בשבת ובה יזמרו את מנגינות הרבי. הסעודות הללו כונו בירושלים ״הסעודה השלישית הראדומסקאית״.

במאמר בשם ״כוחן של חיטים מארץ־ישראל״, שפורסם בעתון דתי, מסופר על השמחה הגדולה ב״חצר״ הרבי בעת שקיבל חיטים מא״י לאפיית ״מצה שמורה״. וכך נאמר שם: ״משכלו ההכנות והכל כבר שרויים בפסח, התכנסו תלמידיו וחסידיו אל בית־המדרש, פתחו באמירת הלל ומאמנים עצמם למלאכת־קודש המיוחדת להם. הקמח מחיטי ארץ־הקודש הוצא מן הארון והכל נטרדו למעשה האפיה, בחינת טקס או פולחן מקודש, משל עמדו ואפו את לחם הפנים אשר בבית־המקדש״.

בשנת תרי״א הגיע לראדומסק הרבי ר׳ משה מלליב, בנו של הרבי ר׳ דוד׳ל מלליב וחתנו של ה״יהודי הקדוש״ ר׳ יעקב־יצחק מפשיסחא. הרבי ר׳ משה הגיע לרגל עלייתו ארצה לקחת ברכת־פרידה מהרבי ר׳ שלמה הכהן בעל ה״תפארת שלמה״. הפרידה נתקיימה בבית־המדרש של הרבי באווירה מרוממת ופני הרבי ר׳ שלמה הכהן קרנו משמחה על שאחד ממקורביו זכה לעלות לארץ־הקודש וע״י עלייתו יתהדק גם הקשר שלו עם הארץ.

בספרו ״תפארת שלמה״ אנו קוראים: ״כתוב, בני־ציון יגילו במלכם ויהללו שמו במחול. בני־ציון הם הצדיקים, שכל ימיהם הם מצפים רק לבנין ציון במהרה, לכן הם נקראים בשמה. והם יהללו שמו במחול לעתיד, כשיעשה הקב״ה מחול צדיקים״.

לצערו על גלות השכינה ופיזור עם ישראל בין הגויים, מצרף הרבי את כאבו הגדול על כך, שארץ־ישראל נמצאת בידי שליטים זרים. כמו שעם ישראל זקוק לגאולה, כך צריכה ארץ־ישראל להשתחרר מידיהם של שליטים זרים. חזקה אמונתו, שעם ישראל חייב להיות מאוחד לקראת המטרה הקדושה של ״גאולת העם והארץ״. ובספרו הנזכר לעיל הוא אומר: ״מכל שכן בזמן הזה, אשר בעוה״ר יד הישמעאלים ויבלעוה זרים וירשוה, והנה באו גויים בנחלתך, טמאו את היכל קודשך, שמו את ירושלים לעיים. מכ״ש שצריך לקרוע לבב איש, לצעוק על זה אל הקב״ה, לעורר רחמים אל הארץ ועל קיבוץ גלויות לתורה בשמחה במהרה. והנה ההתעוררות הזאת של תשוקת הארץ כשתהיה באמת בנפשו על כבוד ארץ הקדושה, הנה בזה מעורר למעלה הרחמנות והרצון על הגאולה במהרה... וע״י תשוקתם ודאבון נפשם על הארץ הנה יתעוררו הגאולה והם יהיו האחרון קודם הגאולה״.

הרבי ר׳ שלמה הכהן, אשר שאב את אהבתו לא״י והתמסרותו אליה מהספרים הקדושים, היה גם בקיא בכתביהם של רבני התקופה, הרב ר׳ צבי הירש קלישר זצ״ל (1795—1874) והרב אליהו גוטמכר

(1796—1874), שהטיפו לרעיון חיבת־ציון וליישוב הארץ. בספריו „אמונה ישרה", „דרישת ציון" ואחרים קרא הרב קלישר לשיבת ציון אשר לפי אמונתו החיש את הגאולה וביאת המשיח, והרב גוטמכר קבע: „אין נשמת־ישראל יכולה להיגאל אלא אם תשוב אל המקום הקדמון שלה — אל ארץ־ישראל". הרבי מראדומסק לא זו בלבד שהתיחס בחיוב לקריאות הללו אלא (כפי שנמצא להלן) קרבתו לאישי „חיבת־ציון" היתה בולטת ואמיצה.

בתולדות התנועה הציונית תופסת מקום נכבד דמותו של הפרופסור אהרן מרקוס (1842—1916), שעל אף השכלתו החילונית ומחקריו הפילוסופיים הגיע לידי הכרה שעליו לעזוב את ארץ־מולדתו גרמניה ולהתחבר אל היהדות הדתית של מזרח־אירופה. הוא למד בישיבות הגדולות אצל הרבנים הנודעים הרב ר' ברוך־יצחק בן ישראל ליפשיץ (בעל „תפארת ישראל"), הרב ר' שמעון סופר ואחרים. לאחר פגישתו עם הרב יצחק פרידמן (בשנת 1882) בקטוביץ, החליט הפרופסור מרקוס להצטרף לתנועת „חיבת ציון" ופעל אחר־כך רבות להחדרת הרעיון של הציונות ההרצלאית בקרב „חצרות" האדמו"רים של אותה תקופה. הפרופסור מרקוס עשה במשך תקופה מסויימת ב„חצר" הראדומסקאית כתלמידו של ה„תפארת שלמה" והקדיש לו בספרו „דער חסידיסמוס" (בשפה הגרמנית) קטעים נרחבים, שם נאמר בין השאר: „מורי ורבי רבינו שלמה הכהן רבינוביץ מראדומסק, שזכיתי להכירו בארבע שנות חייו האחרונות (משנת תרנ"ב עד שנת תרנ"ו) היה איש שגדלות נשמתו המקסימה היתה בה מן הדמיון לנביאינו הגדולים".

אישיות גדולה אחרת של היהדות הפולנית באותה תקופה, הרופא־פרופסור ד"ר ברנארד, נמנה גם הוא עם תלמידיו של הרבי מראדומסק. הפרופסור ברנארד גר בראדומסק במשך שנים אחדות, לימים הפך לבעל־תשובה, הסב את שמו לרבי ר' חיים דוד ונודע ברבים כחובב ציון נלהב, בהשפעתו של ה„תפארת שלמה".

אישיותו הגדולה של הרבי מראדומסק לא זו בלבד שספגה את כל החיוב שבקריאה לחידוש פני הארץ והגשמת רעיון יישובה, הרבי פעל ללא־ליאות בעל פה ובכתב, למען הפצת הרעיון הזה בקרב חסידיו ובני עירו וגם בקרב כל אלה שבאו במחיצתו.

עלייתו של ר' יחיאל לנדאו לארץ־ישראל

בשנות התשעים של המאה הקודמת עלה ר' יחיאל לנדאו, חתנו של ה„תפארת שלמה", לא"י והתיישב בצפת. ר' יחיאל היה בעל לב חם ומסור מאוד לרעיון ארץ־ישראל, אך כדי להגשים את שאיפתו לעליה היה עליו להתגבר על קשיים רבים. אשתו לא התפעלה מהרעיון לעזוב את עיר מולדתה ולנוד למרחקים, היא עמדה בסירובה זה עד שר' יחיאל קראה לדין־תורה בפני הרב מראדומסק, ר' צבי מאיר זצ"ל. ר' יחיאל טען, שעל אשתו להתרצות לעלות אתו לא"י אחרת יהיה נאלץ לתת לה כתב־גירושין... הרב ר' צבי מאיר, שהיה אחי אשתו של ר' יחיאל לאנדאו, פסק שהצדק עם גיסו ורק אז הסכימה האשה לעלות עם בעלה לארץ־ישראל.

המעשה הזה של ר' יחיאל הסעיר את כל יהודי העיר וכשהגיעה שעת־הפרידה ליוותה כל האוכלוסיה היהודית את זוג הנוסעים והעניקה לו את ברכותיהם לדרך.

את בואם של ר' יחיאל ואשתו לארץ ונסיעתם מחיפה לצפת, תיאר ר' הרשל"ה משמש, תושב צפת ותיק, (זקן מופלג בן 90 ומעלה), במסה שלהלן.

זה היה לפני שנים רבות, אולי לפני 60 או 70 שנה. אוטובוסים לא נסעו אז עדיין לצפת ובכלל לא ידעו בני צפת של אותה תקופה על קיום אוטובוסים. את הדרך מצפת לחיפה ומחיפה לצפת עשו ברכיבה על חמורים

שהיתי אז בחיפה והתגוררתי אצל משפחה יהודית שהתפרנסה מהשכרת חדרים. היו יהודים לנים אצלה, אוכלים ארוחת בוקר, שותים כוס תה וכו'.

יום אחד, בשעות הבוקר לפני התפילה, כשהתכוננתי לצאת לצפת ברכיבה על חמור כדרכי, פנה אלי בעל האכסניה בשאלה:

— ר' הרשלה, אתה נוסע היום לצפת?

— כן, אמרתי.

— טוב מאוד.

— במה הענין?

— יש כאן יהודי, הרוצה גם הוא לנסוע היום לצפת.

— נו?

— יהודי זה אינו מכאן, הוא בא הנה מחוץ־לארץ.

— מי הוא?

תוך כדי השיחה ניגש אלינו יהודי בעל מראה של תלמיד־חכם, הושיט לי את ידו לשלום־עליכם ואמר:

— הגעתי הנה מנובו־ראדומסק.

— ואתה רוצה לרכב לצפת?

— אם מוכרחים לרכב... ולנסוע בעגלה אי אפשר?...

— לא, עניתי.

— מילא, אז נרכב בעזה"י.

— רוכבים על חמורים.

— יהיה כן, העיקר שנמצאים בא"י.

— מי אתה?

— שמי יחיאל לנדאו.

— מה בדעתך לעשות בצפת?

— לשבת וללמוד לכבוד הבורא עולם, כמו שלמדתי בבית אצל חותני בראדומסק.

— מי היה חותנך?

— בעל ה„תפארת שלמה".

— למה לא אמרת זאת מיד?... נו, טוב, כשה„תפארת שלמה" היה בא לליזנסק היה תמיד מתארח אצל סבי ר' פישלה. נו, נרכב איפוא בעזה"י יחד לצפת.

פניתי לחצר הקרובה בה נמצא פונדק ערבי. בפונדק זה התאכסנו ערבים ממקומות שונים וברשותם חמורים להשכרה. התחלתי במו"מ עם אחד הערבים האלה ושכרתי אצלו שלושה חמורים וכעבור כמחצית השעה עלינו שלושתנו: ר' יחיאל, אשתו מרת רבקה ואני — על החמורים ויצאנו לדרך.

לפנינו רכב ערבי, פרוע בגדים ויחף רגלים, על חמורו, כדי להורות לנו את הדרך ואנחנו רכבנו בעקבותיו. דרכים סלולות לא היו אז. בארץ שלטו התורכים, שגבו מסים, אבל לא נתנו מאומה תמורתם. רכבנו איפוא על פני דרכים רעועות ושבילים צרים ומסולעים. הערבי ואנכי היינו רגילים בישיבה על חמורים וברכיבה, ר' יחיאל ואשתו לא נתנסו מעולם ברכיבה. הדרך קשתה עליהם במאוד והיה צריך להאיט בנסיעה ולהרבות בהפסקות כך, שבמקום יומיים ארכה הנסיעה יומיים וחצי ובמקום שני לילות לינה אצל ערבים היינו נאלצים ללון בדרך שלושה לילות.

כשעה אחרי שיצאנו לדרך ירד ר' יחיאל מעל חמורו ופנה אלי.

— ר' הרשלה, זה לא הולך.

— זה ילך, ר' יחיאל.

— אלך ברגל לצפת.

אחרי הפצרות מרובות הושבתיו על חמורו והמשכנו בדרך. החום באותו יום היה גדול מאוד וכולנו היינו שטופים בזיעה.

המשכנו ברכיבה. בדרך נפל ר' יחיאל פעמיים מעל חמורו ובטח הכאיב לעצמו, אבל לא התאונן. אחרי שעות אחדות, לעת תפילת מנחה, הגענו לעכו.

אחרי שהכנסנו את חמורינו לחצר ערבית נכנסנו לבית יהודי

להתפלל תפילת מנחה ומעריב. לאחר מכן, כשישבנו ליד השולחן, אחרי ארוחה חמה, פניתי לר׳ יחיאל:

— ר׳ יחיאל, איבריך ודאי כואבים מאוד.

— לא, לא כואב לי כלום. זה שנפלתי מעל החמור היה מעשה השטן... הוא אינו רוצה שאהיה בארץ־ישראל, אבל מן השמים גזרו שאשב בצפת.

למחרת היה צפוי לנו המשך של נסיעה מיגעת וההכרח לקום עם הנץ החמה. אמרתי זאת לר׳ יחיאל וביקשתיו שילך לשכב, אבל הוא סירב, יצא מהבית, אסף שברי עצים, הדליק מדורה, התישב לידה והתחיל לזמר פרקי תהלים.

לאחר שלא הועילו הפצרותיה של אשתו שיחזור לחדר וישכב לנוח, יצאתי אליו ואמרתי:

— לפנינו, ר׳ יחיאל, עוד דרך ארוכה ועלינו לישון קודם ולנוח.

— עלי להחזיר קודם כמה פרקי תהלים לבורא העולם, אני בעל־חוב גדול כלפיו, אשלם לו לפחות באמירת תהלים.

— ר׳ יחיאל, הרי אתה יכול לומר תהלים גם בפנים הבית.

— כאן, כאן ליד האש, אין לשטן שליטה... אתה מבין ר׳ הרשלה?.. בוא, שב לידי ונאמר שנינו תהלים, הלואי והיו לנו מנין, אוי כמה טוב היה לו היה לנו מנין...

התישבתי לידו על אבן ואמרנו שנינו תהלים לאור המדורה. הוא אמר פרק ואני פרק ואני התחלתי להרגיש כיצד עיפותי הולכת ופגה, ואני הולך ומתרענן.

בגמר אמירת התהלים אמרתי:

— נו, ר׳ יחיאל, הבה נכנס פנימה.

— מה אתה אומר? אה, אילו בעל־הבית היה ער...

— ומה היה אילו היה ער? — שאלתי.

— הייתי מבקש ממנו שיגיש י״ש ורקיקים.

— תיקון?

— כן.

— תיקון נערוך אי״ה כשנגיע לצפת, ועתה נכנס קצת.

— אוי, ר׳ הרשלה — התפילה האמיתית לאלהים, וביחוד כאן בארץ־ישראל, היא בחוץ, באוויר הפתוח, מתחת לכיפת השמים.

קמתי ממקומי והלכתי לשכב. הוא נשאר לשבת במקומו. כעבור מספר שעות קמתי ממשכבי. השחר התחיל להפציע. לבשתי את בגדי, רחצתי את ידי ופני ויצאתי החוצה. ר׳ יחיאל ישב ליד המדורה ועיין בספר.

אמרתי:

— ר׳ יחיאל, הבה נתפלל, מהר.

— כיצד זה נתפלל מהר?

— הרי עלינו להמשיך בדרך.

— חתנו של ה„תפארת שלמה״ אינו מתפלל מהר. להתפלל יש בכוונה. וכי מיהרנו באמירת תהלים? אינך יכול לשער עד כמה הקטנתי את חובי שם בשמיים... ואמירת התהלים שאמרנו שנינו.

לבשנו שנינו את הטליתות, הנחנו את התפילין והתחלנו בתפילה. התפללנו ארוכות. בתום התפילה ניגשתי לחצר, בה חיכה לנו הערבי עם חמוריו.

הערבי בא עלינו בתביעה לסלק לו מיד את דמי הנסיעה, על אף שהוסכם כי אלה יינתנו לו רק בהגיענו לצפת. באין ברירה מילאנו אחרי דרישתו ויצאנו לדרך.

כל היום ארכה הנסיעה ורק לפנות ערב התעכבנו בכפר ערבי למנוחת לילה. המרחק מהכפר לצפת לא היה רב ביותר, כשלוש עד ארבע שעות רכיבה, אבל נמנענו מלהמשיך מחשש הסכנה של נסיעה בלילה.

קניתי אצל ערבי פתות טריות ואחרי ארוחה מורכבת מהפתות וכוסות תה חם שכבנו מתחת לכיפת השמים לישון.

עם שחר התעוררנו ואני שאלתי את ר׳ יחיאל:

— ר׳ יחיאל, האם רצונך שנתפלל כאן?

— מוטב שנתפלל בצפת.

הסכמתי.

— מתי נגיע לצפת?

— בעוד כשלוש שעות אי״ה.

עלינו על החמורים ויצאנו לדרך.

אחרי נסיעה של כרבע שעה נפל ר׳ יחיאל מעל החמור. ניגשתי אליו להרימו וראיתי כיצד הוא מתפתל מכאב ואוחז בבטנו. נבהלתי, כשהשגיח בכך אמר:

— כבר הוטב לי, ברוך השם.

— האם נחבלת?

— הרי זה השטן, ר׳ הרשלה. הוא מנסה לעצור בעדי מלהגיע לצפת.

הושבתיו על חמורי ואני רכבתי על חמורו. המשכנו לנסוע ובערך בשעה 10 לפני־הצהרים הגענו בשעה טובה לצפת.

מצאתי את בני ביתי שרויים בדאגה. הם חששו שמא קרא לי משהו חס ושלום בדרך. נכנסנו לבית מדרש, בו ישבו יהודים ולמדו, ואנחנו הצטרפנו לתפילה במנין.

עתה עמדה לפני ר׳ יחיאל הבעיה של השגת מקום מגורים. באותו תקופה ניהל ר׳ חיים רדזינר את בית „מושב זקנים״ בצפת והוא הקצה בבית זה חדר אחד לר׳ יחיאל ואשתו.

בצפת היה ר׳ יחיאל ידוע בשם ר׳ יחיאל דער ראַדאָמסקער. לימים היה לו בית־כנסת משלו ויחד עם ר׳ חיים רדזינר עסק בחינוך יתומים ואף השיא אחדים מהם. הוא הקים „תלמוד־תורה״ ו„מושב זקנים״. מדי לילה, לאחר עריכת חצות, היה נוהג יחד עם ר׳ שמעון לודומיר

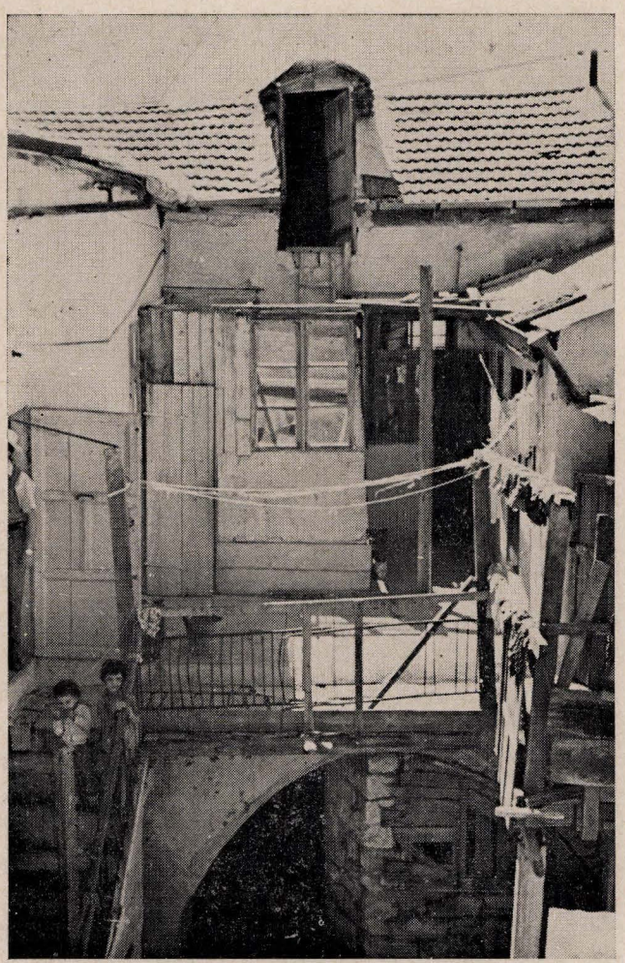

בית־הכנסת של ר׳ יחיאל בצפת

ומר שוחט להכין רשימה של נצרכים, כדי לחלק ביניהם את הכספים שנצטברו במשך היום. הם עשו זאת בשעות הלילה המאוחרות, כדי להסתיר את הדבר מעיני הציבור.

תושבי צפת הוותיקים יודעים לספר על אשתו של ר׳ יחיאל, מרת רבקה, כי כל ימיה סרגה גרביים, אפודות וכדומה בשביל בחורי הישיבה וכמתנת־נשואים קיבל כל אחד ממנה 12 זוגות גרבי־צמר ואפודה.

כך עלה, חי ופעל בארץ־ישראל נציג הדור שלאחר ה„תפארת שלמה״, הרבי דראדומסק

קורותיו של אהרן זקס בארץ־ישראל

בשנת 1909 עלה מראדומסק לארץ־ישראל אהרן זאקס, בנו של החזן והעסקן הציוני בעירנו ר׳ שלמה זאקס. ר׳ שלמה נמנה עם החוג של תלמידי־חכמים מובהקים וחובבי ציון נלהבים, שהטיפו לשיבת ציון עוד לפני הקונגרס הציוני הראשון. עם הופעת החזון הציוני של ד״ר הרצל ברחוב היהודי, ביקשו אנשי החוג להגשים את שאיפותיהם ולעלות לארץ־ישראל. כל מחשבותיהם ומאווייהם היו נתונים לרעיון זה, אך הגשמתו בתנאי הזמן ההוא היתה מעל לכוחותיהם של אנשי החוג, שהיו רובם בגיל גבוה. אהרן זאקס, בנו של ר׳ שלמה, שגדל באווירת הכיסופים לציון של אביו, החליט בהגיעו לשנתו העשרים להגשים את הרעיון.

בהגיעו ארצה לא מצא בתוכה אהרן זאקס אלא מעטים מבני ראדומסק: ר׳ יחיאל לאנדאו, אח ובן של קופל שמש ומספר זקנים שהסתופפו בצלו של הכותל המערבי. תנאי הקיום בארץ היו אז קשים ביותר, רבים לא הצליחו להתגבר עליהם וחזרו לארצות מוצאם — אך אהרן זאַקס לא נמנה עמהם. הוא לא מאס בשום עבודה, קיבל את חבלי ההסתגלות באהבה והצטרף לקבוצה של שומרים יהודיים ברחובות. באחת ההתנגשויות עם גנבים ערבים נפצע קשה, נותח ואושפז למשך תקופה ארוכה בבית־חולים בירושלים. הוא עזב את בית־החולים במצב־בריאות רעוע ולא היה מסוגל לעבודה קשה. בהגיע הידיעה על כך לאביו, שלח לו הלה כסף להוצאות־הדרך חזרה הביתה, אך אהרן החזיר לאביו את הכסף ונשאר בארץ.

אהרן זאקס נמנה עם הראשונים והמייסדים של תנועת־העבודה בארץ. בשנת 1910 הקים יחד עם פעילים אחרים מטבח פועלים ביפו וכן מועדון וספריה לפועלים העברים בעיר זו.

בתקופת מלחמת־העולם הראשונה הוגלה יחד עם אחרים למצרים, אך מיד עם סיומה חזר ארצה וחי בה חיים צנועים עד סוף ימיו. הוא נפטר בשנת 1959.

ר׳ הניך אלפרט הגשים את חלומו

כבר צוין לעיל, כי עמדתה החיובית של „חצר״ הרבי מראדומסק לרעיון ישוב ארץ־ישראל היתה לה השפעה גדולה על היהדות הדתית בראדומסק. חלק גדול ממנה לא הסתפק בגעגועים ובתפילות בהן מוזכרות ציון וירושלים, אלא חלמו ואף תיכננו כל ימי חייהם לעלות לארץ־הקודש ולשבת בה.

אחד היהודים האלה היה ר׳ הניך אלפרט, ר׳ הניך מלמד, או כפי שכינוהו „דער פשעדבאַרזשער מלמד״, תלמיד־חכם מופלג שהרביץ תורה לבחורי־גמרא. הוא היה מאוד מקובל בקרב חוגי הלומדים בראדומסק והיה קרוב משפחה של הרבנית, אשתו של ה„תפארת שלמה״.

ר׳ הניך, למרות שהיה טרוד תמיד בדאגות פרנסה לכלכלת משפחתו, גילה מסירות בלתי־רגילה לרעיון גאולת הארץ. תמיד היה מראשוני התורמים כאשר שליחים הגיעו מהארץ והיה מזמינם להתאכסן בדירתו. כשנוצרה הקרן הקימת לישראל התבלט ר׳ הניך כאחד מנאמניה המסורים ביותר. עוד בטרם החלו הציונים והנוער הציוני בעיר להתעסק בפעולת ההתרמה, השיג ר׳ הניך בדרכים משלו קופסאות „כחול־לבן״ (ולפני הופעתן קופסאות מצבע אחר), ועסק באיסוף כספים למען א״י. הוא היה חוזר על פתחי היהודים, בעיקר על פתחי המלמדים בעיר, תולה במו ידיו על משקופי „חדריהם״ את הקופסאות ובא אח״כ לרוקנם. נקל לשער איזו השפעה היתה לפעולה זו על לבותיהם הרכים של ילדי ה„חדרים״, ואכן אלה מהם שעלו ארצה כעבור שנים עשו זאת בהשפעת הזרע שנזרע ע״י פעולתו של ר׳ הניך.

במשך הרבה שנים חלם ר׳ הניך על עליה לארץ־ישראל, אך לא קל היה ליהודי מסוגו להגשים את חלומו. הוא זכה בשנות 1913 לעזוב את ראדומסק בדרכו לא״י ושמחתו היתה גדולה לאין שיעור. שותפים לשמחה זו היו כל יהודי ראדומסק, שליוו אותו עד לתחנת הרכבת ונפרדו ממנו בחמימות גדולה. לר׳ הניך נלוותה אשתו השניה, מרת חיה, אלמנתו של ר׳ יוחנן האמר, הגבאי של הרבי יחזקאל ז״ל (בעל „כנסת יחזקאל״), נכדו של ה„תפארת שלמה״.

שנה לאחר עלייתו של ר׳ הניך פרצה מלחמת־העולם הראשונה. ילדאבון לבו של ר׳ הניך ראה כיצד המלחמה שמה לאַל את חלומו הגדול, להביא ארצה את משפחתו. צערו על כך היה גדול מנשוא והשפיע לרעה על מצב בריאותו שהתרופף וקיצר את חייו. (הוא נפטר בשנת 1914).

רק לאחר שנים עלו אחדים מבני משפחתו בעקבות הסבא הנערץ, אחד מהם הוא נכדו יהודה ליברמן, יו״ר הארגון של יוצאי ראדומסק בישראל.

בנו של ר׳ קופל שמש ויעקובוביץ

סוגי עולים מלפני מלחמת־העולם הראשונה

לפני מלחמת־העולם הראשונה הגיעו ארצה עוד עולים מראדומסק, יוצאי שכבות שונות, שהפכו בארץ לפועלים ושומרים. היו ביניהם: משה שוורץ, איטשע גרוסמן וכן אחיו ובנו הנ"ל של ר' קופל שמש. אחיו של קופל נודע בארץ בשם „הדוד נחום" שהיה קשור כל חייו עם הארועים ליד הכותל המערבי ונחרת בזכרונם של רבים כדמות מסתורית, (בן־אחיו גלידמן הצטרף עם יעקובוביץ ואחרים לקבוצת פועלים והתפרנסו מיגיעת כפיהם).

כאן ראוי להזכיר את הרב ר' יהושע־נחום, בנו של הרב ר' צבי־מאיר, נכדו של ה„תפארת שלמה" זצ"ל, שגם הוא עלה באותה תקופה (ר' יהושע היה פעיל לאחר־מכן כשליחם של מוסדות שונים בירושלים לחוץ־לארץ).

ראוי לציין כאן את הרב ר' שבתי בורנשטיין ואשתו שרה־פייגה, קרובי משפחתו של הרבי מראדומסק. עלו בשנות השלושים וגרים מזה שנים בירושלים (הרב ר' שבתי ידוע כתלמיד חכם ובעל רגש לאומי חם).

רבים מבני ראדומסק היו נוהגים, בהגיעם לעת זקנה לעלות לארץ־ישראל וכאן בילו את שנותיהם האחרונות. עם סוג זה של עולים יש למנות את משפחת יורבורסקי ואחרים.

לאחר „הצהרת בלפור" (העלייה השלישית)

הקשר הנפשי של יהודי ראדומסק עם ארץ־ישראל קיבל מפנה ריאלי אחרי מלחמת־העולם הראשונה. הידיעה על „הצהרת בלפור" עוררה בהם התרגשות עצומה ועם עזיבת צבא הכיבוש האוסטרי את העיר (בשנת 1918) פרצה ההתלהבות החוצה — נערכה עצרת חגיגית בה השתתפו כל יהודי ראדומסק מגדול ועד קטון. לא זו בלבד שיהודי ראדומסק הרימו בעצרת זו תרומות כספיות גדולות למען ארץ־ישראל, נשים מסרו עדייהן ותכשיטיהן לטובת בנין הארץ וגאולת אדמותיה, אלא שבאותו מעמד נתארגנו בעיר קבוצות גדולות של נוער יהודי במטרה ברורה לעלות מיד ארצה. אכן, בעקבות התארגנות זו באה עליית הראדומסקאים בשנים 1919־1920 אשר זרמה לארץ בדרכים שונות כשהיא עמוסה תלאות למכביר.

עם העליה הזאת נמנו: שלמה וקסמן, ישראל וינצנטובסקי, יהושע והניך קאלקה, יחיאל־דוד בוכמן, יחזקאל פאצאנובסקי, יוסף רוזנצווייג, שלמה־לה ואקסמן, יעקב לנדאו, ברל רוזנשטיין, יחיאל ארונוביץ, וולף ונח שפירא, דוד קרויזה, לייביש ומשה זנדברג, פנחס גולדברג, האחים נחמן ודוד גולד ואחותם דבורה, מאיר קאראפקה, ישעיה־לוזר רובינשטיין, שלמה רבינוביץ, משה טיגר, יצחק אלברט, נח ווינטרויב, יוסף ריס, א. ארביסמן ורבים אחרים. לאחר תקופה קצרה העלו הללו את נשותיהם וקרוביהם, רבו הזיווגים והנשואים של יוצאי ראדומסק, ולמרות המצב הכלכלי הקשה בארץ הוקמו משפחות והעמיקה ההשתרשות באדמת המולדת המחודשת.

דרכי השתלבותם של העולים מראדומסק בארץ היו מגוונות ואפיקיהן רבים. ר' שלמה רבינוביץ בן הרב ונינו של ה„תפארת שלמה" היה לאחד ממיסדיו של „כפר חסידים". אחרים הצטרפו למושבים (קאראפקה למשל) ולקיבוצים (יוסף האזה לקיבוץ חפצי־בה, ביאליסטוק לקיבוץ יגור). קבוצה גדולה של בני ראדומסק נקלטו והתמחו בעבודות בנין לסוגיהן ועשו חיל בעבודות אלו.

לא קלה היתה הסתגלותם של יוצאי עירנו, שבאו עם גלי העליה השלישית, לתנאים ששררו אז בארץ. מספר על כך יהושע קאלקה: „...בכלל, לא היו העולים מפולין, אנשי העליה השלישית, מסוגלים לעמוד בהתחרות עם חבריהם מרוסיה. נותני העבודה, שהיו רובם יוצאי רוסיה, לא רחשו אמון רב לפועלים יוצאי פולין, אך אחר היה היחס ליוצאי ראדומסק אחרי שהללו עבדו תקופה מסוימת בעבודות־בנין פשוטות. הובאה למקום הבניה מכונה לעשיית לבנים, כשהתיצבתי אני וחברי מבני ראדומסק לעבוד ליד מכונה זו, הבטחנו להוציא עד 150 לבנים ביום. לשמע הבטחה זו הטיחו כלפינו: „דברי־גדולות, פולנים". אך כעבור זמן מה, כשהגענו לייצור של 350 לבנים ליום, הפכו הראדומסקאים לפועלים המבוקשים ביותר בעבודות הבנין".

אחדים מיוצאי ראדומסק לא יכלו לעמוד בתנאים הקשים ועזבו את הארץ, אך אלה היוו מיעוט. רובם מבין הראדומסקאים התגברו על חבלי־הקליטה, נשארו בארץ והמשיכו בעבודה קשה.

מבלי שהיו בידם האמצעים כדי להקל על חבריהם שנמצאו במצוקה, השתדלו יוצאי ראדומסק ליצור ביניהם מגע הדדי קרוב. אחדים מהם גרו יחד ועבדו יחד, כן היתה קיימת דאגה הדדית למציאת מקומות־עבודה עבור בני־העיר ובמקרים של חוסר עבודה הפרישו אלה שעבדו חלק משכרם למבוטלים. אלה ששיחק להם מזלם והיו עסוקים בעבודות מכניסות, או שהסתדרו כבעלי־מקצוע מעו־

הקבוצה הראשונה של ראדומסקאים שהגיעו ארצה בשנת 1920.
עומדים (מימין): מרדכי ליברמן, ...; פנחס גולדברג, יחיאל אהרונוביץ, טוביה רובינשטין, ...; יוסף רוזנצווייג; שורה שניה: יהושע קאלקה, יעקב לנדאו, יחזקאל פצנובסקי; למטה: משה רובינשטיין, אברהם ליפשיץ, יצחק טוביאס, נח שפירא.

מתישבי כפר חסידים לאחר יום־עבודה ראשון.
1. בן־עירנו ר' שלמה רבינוביץ; 2. הרבי מיאבלונה, מייסד הכפר.

לים, (כגון: הניך קאלקה, שלמה׳לה וקסמן ובייחוד יהושע קאלקה ואשתו שרה) — פתחו את בתיהם לרווחה ואף את כיסיהם לעולים חדשים מראדומסק והושיטו עזרה חומרית לאלה שמקרוב באו.

בשנות 1923־1925 הגיעו ארצה ראשוני העולים מקרב חברי התנועות החלוציות, ביניהם: משה קאמלגרן, דוד־מאיר גולדברג, מאיר פוטשביץ, חיים ויטנברג, מאיר׳ל גליקסמן, משה־יצחק שיטנברג, האחים גרוסמן (זעירא), פרייברג, זיקין אדבוקט, בירנצוויג (אביו של איסר בארי), יעקב סופר, יחיאל טרון, ישעיה רוזנצווייג, שמואל־יצחק רוזנבלט ורבים אחרים. לרוע מזלם חזרו אחדים מה־קבוצה הזאת לראדומסק ונספו שם בתקופת השואה.

עם ההתגברות על חבלי־הקליטה, החלו רבים מיוצאי ראדומסק להשתלב באופן פעיל בפעולות ציבוריות שונות ואחרים מהם תפסו עמדות חשובות בחיים המדיניים, החברתיים והתרבותיים של הארץ.

קבוצת ראדומסקאים שעלו ארצה בשנת 1925. (מימין): משה־יצחק שיטנברג, ישעיה רוזנצווייג, דוד־מאיר גולדברג, משה קאמלגרן, מאיר גליקסמן.

בעת הנחת אבן־פינה לבית יצחק פיירמן בלב תל־אביב, שנבנה בחלקו המכריע ע״י פועלי בנין מיוצאי ראדומסק.

בייחוד יש לציין כאן את האחים גולד: נחמן כעובד בכיר ברשת הדואר; דוד גולד־קלעי כסופר, עורך, היסטוריון ואיש מדע מחונן בהרבה שטחים, שתרם תרומה נכבדה להתפתחותה התרבותית של הארץ, בייחוד במסגרת ההסתדרות הכללית. דוד גולד־קלעי נמנה עם מיסדי שכונות ברוכוב וגבעתיים, בה התגורר עד יום מותו.

העלייה הרביעית ועד פרוץ מלחמת־העולם השניה

חלקם של עולי ראדומסק בעליה הרביעית היה גדול, יחסית, הגדול ביותר בין ערי פולין (היתה זו עליית המעמד הבינוני). אמנם, לא כולם מבין עולי ראדומסק אלה הצליחו להשתרש בארץ, כי לא כולם מצוידים היו בכושר ההסתגלות, ההתמדה וכוח הרצון להתגבר על יסורי הקליטה, אעפ״כ הצליחו לא־מעטים מהם להתגבר על כל הקשיים וחלקם אף תרם תרומה נכבדה לבנינה של תל־אביב וישובים אחרים.

עם עליה זו נמנו: יצחק פיירמן, חיים גרוסמן, חיים גלבארד, הלל זומבק, אברהם הירש בוגייסקי, יעקב יודקביץ, משפחת ארונוביץ ואחרים. רובם הקימו בתים במקומות־ישוב שונים ולא־מעטים מהם הפסידו את הונם במשברים שפקדו אז את הארץ. יצויין, שבני ראדומסק אלה עזרו בהרבה להשתרשותם בארץ של בני־עירם הפוע־לים והעובדים, הן ע״י העסקתם בעבודה והן ע״י המצאת מקומות־מגורים בשבילם, הענקת הלוואות וכו׳ (בייחוד יש לציין את היוזמה שגילו בשטח זה מר יצחק פיירמן ואחרים).

על אף שנות המשבר והפסקת העליה בשנות השלושים, לא פסק זרם העולים מראדומסק. הורים באו אל ילדיהם (כדוגמת המשפחות של חיים גרוסמן וקרפקה), אחיות הגיעו אל אחים (כדוגמת העלמה ליפשיץ) וכיו״ב, וכן הגיעו יחידים מחברי התנועות החלוציות על־פי סרטיפיקטים. אחרי מאורעות תרפ״ט, עם התחדשות העליה החלוצית, הגיע יעקב־שמואל מושקוביץ, (חבר ההכשרה בקלוסוב) שהצטרף מיד לקיבוץ רמת־רחל ואח״כ עבר לקיבוץ עין־הכרמל.

עם פתיחת „המכביה״ הגיעו ארצה: שפרה ויטנברג, טוביה אהרו־נוביץ, משה־יצחק שיטנברג (שיטה) ואהרן פישלביץ. אחריהם הגיע ארצה נתן אופמן (כתושב־חוזר) ובשנת 1933 עלה יהודה ליברמן (על סמך סרטיפיקט, בתור עסקן ציוני). אליעזר מנדל, יצחק ושמואל לחמן עלו כבעלי הון בשנת 1934 (איתם עלתה גם מרים פצנובסקי, חברה בקיבוץ נגבה). בשנת 1935 עלה חיים גולדברג, אחריו משה־יצחק שיטנברג (בפעם השניה) ורבים אחרים.

בשנת 1935 הגיעה ארצה גם המשפחה נונברג, שאחד מבניה נודע אח״כ כלוחם גיבור למען קוממיות ישראל — יענקלה חבלן. באותה שנה עלה פישל קארפ, שנמנה עם מתישביה הראשונים של חולון. ביגיעתו המקצועית ורצונו העז התגבר הוא על הרבה מכשו־לים והקים מפעלי־תעשייה, שסייעו ל„הגנה״ בייצור ציוד מלחמתי, על אף הסיכון שהיה בכך (במפעלים אלה מצאו תמיד בני ראדומסק תעסוקה).

שלבי ההתארגנות של עולי ראדומסק בארץ־ישראל

בדומה לתל־אביב, יצרו גם יוצאי ראדומסק בחיפה והסביבה מגע הדוק ביניהם. ח. גולדברג, ט. רובינשטיין, גרוסמן, מינסקי, ליפ־שיץ ואחרים, שהיו תושבים ותיקים של העיר חיפה, קיימו מגע קבוע ביניהם והיו באים לעזרתם של העולים מראדומסק שנקלעו לעי־רם. חברים אלה קיימו גם מגע מתמיד והדוק עם בני ראדומסק בתל־אביב וירושלים (אז עוד לא היתה קיימת לא בתל־אביב ולא בחיפה מסגרת ארגונית של יוצאי ראדומסק).

יוצאי ראדומסק בירושלים ניסו בשנת 1927 להשיג אישור מטעם השלטון המנדטורי להקים אירגון בשם „התאחדות עולי ראדומסק — משכנות ירושלים״. האישור ניתן במכתב „בשם מושל גליל ירושלים״, מיום 25 בנובמבר 1927, אל מזכיר האירגון הלל ליברמן בירושלים,

— בו נאמר: „הנני מתכבד לאשר קבלת מכתבו מ־8 בנובמבר 1927 ולהודיע, כי התקנון של חברת „התאחדות עולי ראדומסק" נרשם במשרדנו לפי המספר 3939/508, כבודו מתבקש להודיע למשרד הזה על כל השינויים שיחולו בעתיד בהרכב הוועד שלפי הרשימה שהוגשה".

עם ועד המיסדים נמנו: יהושע־נחום רבינוביץ, נח ויינטראוב, משה ליברמן, מרדכי־יעקב גולד; המזכיר — הלל ליברמן.

מספרם של יוצאי ראדומסק בירושלים, באותה תקופה לא היה רב וה„התאחדות" לא הצטיינה בפעילותה. במכתב מא' אלול תרצ"ט, כתב הלל ליברמן לבן־עירו בתל־אביב:

„לצערי הרב, אין לי כל אפשרות לקחת על עצמי שום יזמה של ארגון או איזה דבר שהוא. טרדותי מונעות ממני כל פעולה בשטח זה או אחר. אולם הנני מוכן להתחבר לארגון כזה אם יתארגן ע"י אנשים מעירנו אשר אינם כה טרודים... כדאי, איפוא, שתמצאו אנשים מתאימים, היכולים להקדיש את זמנם ומרצם ולהתמסר לעבודה הזאת".

בתל־אביב ובחיפה, בהן התרכז מספר גדול של יוצאי ראדומסק, פורסם ביוני 1939 — סיון תרצ"ט, ע"י קבוצה יוזמת, הכרוז הבא:

„לתשומת לב כל בני עירנו עולי ראדומסק בא"י.

הננו שמחים להודיע לכם, שקבוצת־חברים איניציאטיבית בתל־אביב, החליטה בפגישתה האחרונה לארגן את כל יוצאי עירנו בארץ לפעולת עזרה חברית־הדדית בכל המובנים. אנו סבורים, שכל אחד מאתנו יודע להעריך את עצם הרעיון החשוב הזה בארץ־ישראל, בכלל, ולרגל המצב הנוכחי בישוב בפרט.

ברור לכל, שהפעולות בשטח זה הן בלתי מוגבלות. מטרתנו היא לרכז כוחותינו במקום אחד ובחוג אחד פעיל ומפעיל, בלתי־מפלגתי, לא פוליטי, כדלקמן:

א. ליצור יחס חברי־אינטימי בחיים היום־יומיים בין החברים עצמם.

ב. ליסד קופת־תגמולים לעזרה קונסטרוקטיבית, לתועלת החברים בשעת הצורך.

ג. לעמוד בקשר תמידי עם המוסדות הכספיים בחו"ל הקרובים לנו ברוח הפעולה ההדדית לטובתנו וכו' וכו'.

כ"כ החלטנו לבחור בוועד זמני, שישמש בתפקידו עד לבחירות באסיפה הכללית הבאה, ולפנות בקריאה לכל בני עירנו בארץ להרשם בתור חברים ולהתחייב במס חודשי, איש כפי יכולתו.

אנו תקווה, שכל אחד יענה לקריאתנו ויתן לנו את עזרתו המלאה.

חבר! הנך מתבקש לבוא ולהרשם בהקדם האפשרי במשרד „החץ", ת"א, רח' זבולון 31, בכל יום משעה 7—8 בערב".

על הכרוז חתומים חברי הוועד הזמני: חיים גרוסמן, שלמה וכסמן, שמואל לחמן, יהושע קאלקה, יוסף קמלגרן, דוד קראוזה, שלמה קרקובסקי, משה שיטנברג.

כרוז זה משמש עדות מובהקת לרצונם של יוצאי ראדומסק, לי־צור קשר הדוק ביניהם ולעזור זה לזה בכל המובנים. בהקמת הארגון היה משום תחושת הבאות, כאילו חשו את הטרגדיה האיומה העומדת להתרחש בקרב יהדות אירופה. היתה הרגשה, כי מתקרבת השעה אשר תטיל חובה על כל הנמצאים מחוץ לשואה העומדת להתרחש, להגיש את עזרתם לאחים הנמצאים בתוכה.

אירגון העזרה לפליטים ולנצולי השואה

אכן, שלושה חודשים לאחר־מכן פרצה מלחמת־העולם השניה ומיד התחילו מגיעות בשורות מחרידות על גורלם של יהודי פולין. בהתחלה נתקבלו הידיעות בחוסר אמון, קשה היה לתפוס את הטרגדיה האיומה המתרחשת שם. אך המכתבים שהחלו להגיע ארצה מיוצאי ראדומסק שנמלטו לרוסיה, אמתו את השמועות המרות. ממכתבים אלה נודע לנו על גורלם האיום של בני־עירנו שנלכדו בצפרני הכיבוש הנאצי ועל המצוקה החומרית שפקדה את אלה מבניהם שמצאו את עצמם בגלות רוסיה.

בהגיע המכתבים הללו, נחלצו מיד יוצאי עירנו בארץ למבצע של משלוח חבילות לבני עירנו ברוסיה. פעולה זו נעשתה בתיאום עם יוצאי ראדומסק בארה"ב והיתה לעזר רב לבני עירנו בברית־המועצות ומקור עידוד עבורם באותה תקופה קשה שעברה עליהם.

בהמשך שנות־המלחמה פג כליל הספק באמיתות הבשורות האיומות על מצב היהודים תחת השלטון הנאצי. ממצרים הגיע ארצה לביקור מ. זנדברג והביא ידיעות מחרידות שהגיעו אליו מאירופה על השואה המתרחשת. ידיעות אלו קיבלו את אישורן מפי יעקב קורץ, תושב הארץ, שהצליח להימלט מידי הנאצים ולחזור ארצה (הוא ביקר בפיוטרקוב בשנת 1939 ועם פרוץ המלחמה נתקע בפולין למשך חודשים אחדים). במשך הזמן ששהה בפולין היה עד ראייה להתעללות הגרמנים ביהודים ועם שובו ארצה סיפר ואף פירסם ספר על מעשי התועבה של הנאצים בשם „ספר עדות", שם מסופר גם על שואת יהודי ראדומסק.

ועד האירגון בשנת 1944.
עומדים (מימין): מרדכי וחנה חתומי, משה־יצחק שיטנברג, דוד מרגולבסקי; יושבים: דוד קראוזה, שלמה וקסמן, לאה בירנבוים־טלמן, יהושע קאלקה.

בעת אריזת חבילות למשלוח לבני־עיר באירופה (1945).

נוסף על הכאב והתדהמה שפקדו את יוצאי ראדומסק בארץ לשמע הידיעות על גורלם המר של יקיריהם שם, הרגיש כל אחד את האחריות הגדולה להגיש עזרה מכסימלית לכל המעונים תחת השלטון הנאצי. העובדה שהישוב היהודי בארץ נמצא באותה תקופה במצב מדיני חמור, לא יכלה להסיח את הדעת מהטרגדיה המתרחשת שם ולפטור מן החובה הדחופה ליצור כלים ארגוניים ואמצעים כספיים לשם הגשת עזרה מהירה ויעילה לסובלים, ביחוד לאלה שהצליחו להינצל מידי הרוצחים ונשארו בחוסר־כל וחסרי ישע.

בשנת 1944 הוקם בתל־אביב ועד זמני לאירגון בהרכב הח״ח: שלמה וקסמן, יו״ר; מ. חתומי, מזכיר; יהושע קאלקה, דוד מרגולבסקי, לאה בירנבוים־טלמן, דוד קראוזה ומשה שיטנברג. הצעד הראשון של ועד זה היה, יצירת קרן עזרה למען הניצולים בכל אתר ואתר. גם בחיפה התארגנה קבוצת חברים לפעולה דומה ובמשותף הוחל באיסוף כספים בין יוצאי ראדומסק ובארגון פעולות העזרה.

בסוף שנת 1945 הגיעו ארצה הראשונים מפליטי השואה, ביניהם: זאב סבטובסקי, קופרשטוך ואחרים, שתיארו כעדי־ראייה את האסון שנתרחש על אדמת פולין.

שאיפתם של ניצולי השואה לעלות ארצה, נתקלה בהתנגדותה הנמרצת של ממשלת המנדט. אלה שהצליחו להגיע לחופי הארץ בספינות רעועות, בתנאי בריחה־העפלה, לא הורשו לעלות לחוף הנכסף והוגלו לקפריסין. בדרכים שונות, בייחוד באמצעותו של בן־עירנו דוד קלעי, שנשלח ע״י ההסתדרות הכללית לקפריסין, הצלחנו ליצור מגע עם בני־עירנו שהיו שם במחנות־הסגר, ומיד אורגנה למענם פעולת־עזרה רבת־ממדים. מצרכי מזון, חבילות בגדים וכיו״ב הועברו לבני ראדומסק בקפריסין ובמחנות הפליטים בגרמניה ובארצות אחרות, כמו־כן אורגנה בשבילם עזרה רפואית, הכול תוך שיתוף־פעולה עם בני־עירנו בארצות־הברית.

פעולת העזרה התנהלה בהתלהבות, מסירות וקדחתנות. מצרכי־המזון והבגדים אוחסנו בדירתו של שלמה״לה וקסמן ורבים מיוצאי ראדומסק, גברים ונשים, עסקו באיסופם, אריזתם ומשלוחם למקומות ריכוזם של בני־עירנו ניצולי השואה.

ארגון יוצאי ראדומסק, שהתרחב וקלט יותר ויותר בני עיר, פנה אל בני ראדומסק ששירתו בבריגדה היהודית וביקשום לחפש אחרי בני־עיר במחנות הפליטים בגרמניה, אוסטריה, איטליה, צרפת, בלגיה ובארצות אחרות — להגיש להם עידוד ועזרה.

הארגון פנה בבקשה למוסדות ולארגונים יהודיים בפולין וביקשום להתעניין בגורלם של שרידי־השואה בני־ראדומסק הנמצאים בפולין, ולהעביר לארגון בארץ־ישראל את כתובות מגוריהם.

לפניה זו נתקבלה ברמת־גן, ביום 20 ביוני 1945, טלגרמה מאת פרופסור סאק בוורשה, טלגרמה שנועדה בשביל יהודה ליברמן וחיים גולדברג ואשר כללה רשימה של 127 בני ראדומסק ששרדו בחיים והתגוררו אז בראדומסק. הארגון עשה מאמצים רבים כדי למצוא קשר אתם ועם רבים אחרים, שהיו פזורים על פני ארצות רבות, ופירסם בכתב־העת „לקרוב ולרחוק״ (מ־27 בנובמבר 1945) רשימה של למעלה מ־300 שמות של בני־ראדומסק ניצולי־השואה.

בשנת 1946 ביקר בראדומסק יחזקאל רבינוביץ, בנו של בן־הרב שלמה רבינוביץ, במכתבו משם לאירגון הוא תיאר את מצבם העגום של 70 היהודים שמצא בעיר, כולם שבורים ברוחם ובגופם. רושם מזעזע עשה עליו רחוב בתי־הכנסת („שול־גאס״), שנתגלה לעיניו ריק לחלוטין מתושביו היהודים, וכן קבר־האחים הגדול של קדושי ראדומסק שנתווסף בבית־הקברות היהודי.

למען קוממיות ישראל

המצב המדיני בארץ הוחמר בינתיים וההתנגשויות עם שלטונות המנדט הלכו והחריפו. כן הלכו ותכפו מעשי הטרור של הערבים עם הסיכוי שהסתמן, למצוא פתרון ליישוב בעיית הארץ ע״י חלוקתה למדינה יהודית וערבית. הישוב היהודי במצור התגייס לאגור כוח, להתגונן בזעף, להשיב מלחמה שערה, ללחום למען קוממיותו.

חלקם של בנינו יוצאי ראדומסק במחנה הלוחמים הוא רב, הם נמצאו בכל ארגוני הלוחמים ותנועות המרי, — בבריגדה היהודית, בשורות ה„הגנה״, האצ״ל והלח״י.

עם הכרזת המדינה, התיצבו כולם לשורות צה״ל ולהגנת עצמאות ישראל. ניכר מספרם של צעירים בני ראדומסק בשורות הלוחמים במלחמת־העצמאות וגם בין הנופלים על הגנת המדינה הצעירה ועל חיי תושביה. לבנינו שנפלו למען המולדת מוקדש מדור מיוחד בחלק זה של הספר. כבוד ותהילה לזכרם!

קליטה חומרית ורוחנית

עם הקמת מדינת ישראל ופתיחת שערי הארץ לרווחה, החלו מגיעים עם גלי העליה ההמונית גם בני־ראדומסק ניצולי־השואה וארגון יוצאי ראדומסק הועמד בפני הצורך למצוא דרכים נאותות לעזור בקליטתם. הללו היו זקוקים לא רק לעזרה חומרית אלא גם לגילוי חיבה ולמלה מעודדת, ואכן, יוצאי ראדומסק מצאו כאן בקרב אחיהם יד מושטת בנדיבות ולב פועם בחמימות בצעדיהם הראשונים בארץ.

מבני ראדומסק, בעלי אמצעים ורגישים יותר לצרת אחיהם, היו הראשונים שתרמו סכומי כסף להקמת קופת גמילות־חסדים, שתושיט עזרה לעולים הזקוקים לה. בד בבד עם עזרה זו, שהוגשה לעולים החדשים, לא הפסיק הארגון את עזרתו לאלה מבני עירנו שעדיין נשארו באירופה. המכתבים הרבים שהגיעו לארגון באותה תקופה, מעידים על ממדי העזרה שהוגשה ועל ההדים שעוררה בקרב מקבליה.

עזרת הארגון לבני־עיר עולים חדשים בארץ, התבטאה לא־רק בגישה אנושית מתוך קרבת אחים ובמתן הלוואות להקל עליהם את קליטתם החומרית והרוחנית אלא גם בדאגה לסידורם בעבודה ומציאת מקומות־מגורים עבורם. חברי הארגון חיים גולדברג ואחרים בחיפה, וכן ש. וקסמן, האחים קאלקה, וינצנטובסקי ואחרים בתל־אביב, נעזרו בנדון בקשריהם עם מוסדות ואישים והשקיעו מאמצים גדולים לסידורם של לא־מעטים מהעולים בעבודה ובקבלת דיור־שיכון עבורם.

קופות גמ״ח בתל־אביב חיפה

ממדיה של העזרה בכללה שהוגשה לנצרכים, דרשו כספים מרובים שלא היו מצויים בקופות גמילת־חסדים בחיפה ובתל־אביב, לכן נעשו מאמצים לשתף את בני־עירנו בארה״ב בפעולת הגמ״ח הללו. מאמצים אלה הוכתרו בהצלחה גדולה בעת ביקורו בארץ (בשנת 1951) של מר יחזקאל רודניצקי, שכיהן אז כנשיא ההתאחדות של יוצאי ראדומסק בארצות־הברית. הלה מסר מיד סכום נכבד לקופות גמילות־חסדים, שהוציא אותן מן המיצר ואיפשר להן להעניק הלוואה לכל עולה יוצא ראדומסק שהיה זקוק לה.

קופת הגמ״ח בתל־אביב הוסבה לאחר זמן בשמו של בן־עירנו בארה״ב, המנוח שלמה אפשטיין ז״ל, שהקדיש את זמנו הפנוי לעזרה לנצרכים ולגיוס האמצעים לכך. בשנים 1953/54 חל תהליך של ריאורגניזציה בקופת הגמ״ח הנ״ל ונבחר ועד חדש בהרכב החברים: יוסף להמן, דב ולדפוגל, אברהם ולדפוגל ודוד קראוזה. עם העברת הקופה לידי הוועד שנבחר בראשית שנת 1955, הסתכם המאזן שלה כדלקמן:

מזומנים	—	146.71 ל״י
פקדונות	—	1697.00 ״
הלוואות	—	1252.00 ״
סה״כ	—	3095.71 ל״י

ועד הגמ״ח בתל־אביב בא לידי הסכם עם המוסד לעזרה הדדית של ההסתדרות הכללית „משען״ והפקיד בו סכום של 1,500 ל״י למתן הלוואות לבני־עירנו, ואילו „משען״ מצדו הכפיל את הסכום עד

3,000 ל״י (הלווים הגרים בת״א והסביבה מקבלים את ההלוואה מה־קרן המשותפת ואילו אלה הגרים מחוץ לת״א והסביבה — מקבלים ישירות מקופת הגמ״ח). פעולה דומה נעשתה גם בחיפה.

הבקשות להלוואות, מספרן היה גדול באותן השנים מיכולתה של הקופה למלאותן. אך נמצאו חברים שנתנו ערבויות אישיות כדי להגדיל את האמצעים הדרושים ולסייע ככל האפשר לבני עירם בקלי־טתם. נוסף לכך קיבלה הקופה בשנות 1956־1960 מבני עירנו בארה״ב תרומות בסך כולל של 2,300 ל״י, וסכום ההלוואות שנתנה הקופה בת״א בשנים הללו הגיע ל־35,000 ל״י (ל־170 חברים).

שיכון לעולי ראדומסק החדשים

אך העזרה הכספית הנדונה, שהושטה ע״י קופות הגמ״ח, לא מיצתה את כל צרכי הקליטה, שהיתה עמוסה קשיים מרובים. זרם העליה החדשה שהלך וגבר, העמיד את הממשלה והסוכנות היהודית בפני הדאגה למצוא להם מקומות מגורים — אז הופיעו על מפת הארץ המעברות, בהן התגוררו גם יוצאי ראדומסק.

תנאי המגורים הקשים של בני־עירנו העולים החדשים הטרידו את עסקני הארגון בארץ ובארצות־הברית, והם חיפשו דרכים כיצד להוציאם מהמעברות. מניו־יורק באה הצעה בדבר הקמת 2 בניני־דירות מיועדים לדרי המעברות, אך לא היה קל להוציא אל הפועל את ההצעה שפירושה המעשי היה לפתור את בעיות הדיור של 8—10 משפחות כאשר הנזקקים לכך מספרם היה פי־עשרה. אחרי התלבטויות מרובות החליט ועד הארגון בתל־אביב לקבל את ההצעה לאחר הבטחה, שזאת תהא התחלה וההמשך יבוא. בעקבות ניסוח זה באנו לידי הסכם עם מרכז „שיכון״ של ההסתדרות, להקים את שני הבתים בחולון שישמשו לשיכונם של יוצאי ראדומסק הנמצאים במעברות. יוצאי ראדומסק בארה״ב פתחו במגבית למטרה זו ויש לציין בעיקר את תרומתו הגדולה של בן־עירנו ס. גרינברג. גם יוצאי ראדומסק בישראל נרתמו בכל מאודם למפעל חשוב זה.

הוועד ניגש לביצוע התכנית וקיבל בכך עידוד מלא מכל יוצאי עירנו בארץ. טכס הנחת אבן־הפינה להקמת הבתים נקבע ליום א׳ 11 בנובמבר 1951. ולקראת מאורע זה פירסם ועד הארגון כרוז מיוחד בו נאמר (בין היתר):

„יום ה־11 בנובמבר 1951, הוא יום חג לנו. בשעה 3 אחה״צ יתקיים טכס חגיגי להנחת אבן־הפינה לבתים ב„שיכון ליוצאי ראַ־דומסק״. בטכס זה ישתתפו נציגי מוסדות בארץ וכן שליחי אחינו יוצאי־עירנו בארה״ב — ב. קוגל ורעיתו.

נאומו של ח. גולדברג בטכס הנחת אבן־הפינה לשיכון

אכן, במעמדם של מאות יוצאי ראדומסק מכל קצווי הארץ ובנוכ־חותם של ראש העיר חולון ד״ר ד. קוגל, יו״ר התאחדות עולי פולין אינז׳ א. רייס, נציגי הסוכנות היהודית, חברת „שיכון״ ומוסדות אח־רים, נפתח הטכס ע״י חיים גולדברג, שאמר בין היתר:

„נקבל בברכה את באי־כוח המוסדות שנענו להזמנתנו ובאו להשתתף אתנו בכינוס זה. ברכתי נתונה לכם בני־עירי היקרים — ממקומות שונים בארץ באתם והנכם מייצגים כאן את כל שכבות האוכלוסיה של עירנו ושל הישוב בישראל. מכלול רב־גונים של סבל וגבורה, קשת רחבה של מרץ וכשרון יצירה — מרוכזים כאן אתנו. אני רואה ביניכם מראשוני הבונים את הארץ, מסוללי כביש חיפה—ג׳דה, ממיסדי כפר חסידים, ממקימי קיבוץ יגור. נמצאים ביניכם אחים עולים שזה מקרוב באו — מקימי מפעל „לוחמי הגיטאות״ מזה ודרי מעברות מזה, שעדיין נושאים על גבם את סבל התקופה שעבר עליהם ושרק תמול־שלשום דרכה רגלם על אדמת המולדת״.

„אין זה כינוסנו הראשון, כבר התכנסנו פעמים לא־מעטות כדי להעלות ולקדש את זכר קדושי עירנו, עריסת חלומותינו, נוף ימי ילדותינו ונעורינו, אשר נטבעה במבול הרשע והזדון. בכינוסינו הקוד־מים ניסינו להעלות לנגד עיני רוחנו את הנסיון האיום בו עמדו בני עירנו שם, ניסינו לחוש את מועקת האימים של הנדונים לגרדום, ניסינו לצעוד בדמיוננו את צעדיהם הכושלים בדרך היסורים שהביאה את יקירנו לסופם המר. אולם תמיד ידענו, כי דמיוננו לא יספיק לכך, כי לעולם לא נוכל אנחנו בהיותנו כאן לחדור לנבכי האימים שאפפו אותם שם, תמיד ידענו, כי הרע היה רע שבעתיים והאיום — איום שבעתיים״.

ח׳ גולדברג תיאר בדבריו את ראדומסק היהודית והדגיש את השפעתה של „חצר״ הרבי „תפארת שלמה״ על חיי העיר ותולדותיה. הוא הזכיר את אהבת ארץ־ישראל שפיעמה בלבותיהם של יהודי רא־דומסק וציטט מדבריו של הרבי הדגול שנכתבו לפני שנים רבות: „כי הנה צריך כל איש להשתוקק בכל לבו אל א״י וקדושתה. צריך לקרוע לבב כל איש ולצעוק על זה להקב״ה, לעורר רחמים על הארץ ועל קיבוץ גלויות לתוכה בשמחה במהרה״.

בהמשך דבריו גולל חיים גולדברג את פרשיות הגבורה והמסי־רות של הנוער בראדומסק, במאבקו להשתחרר מעול הצאריזם ובימים האפלים של השלטון הנאצי המתועב. הוא אמר: „כזאת היתה עירנו — נדיבת לב, ערה, תוססת ומאמינה; כזה היה הנוער שלה — נלהב לחיים סוערים ועשירים. כאלה היו הנערים שלנו כל ימי חייהם, עד יומם האחרון, לכן כה קשה להשלים עם מיתת החטף שהתרחשה עליהם, לכן כה גדול הכאב״.

בהמיית לבו קרא ח. גולדברג לקהל הנאספים בטכס הנדון: „נקום ונתיחד במעמד זה עם זכרה של קהילת ישראל ראדומסק, על עשרת אלפי הנפשות הטהורות, טף וזקן, איש ואשה, אשר הומתו באלפי מיתות משונות. נבכה את סופם של חיים אלה, עמוסי התקוות, השאיפות והסגולות הנעלות. נעלה את זכרם של אלה מבני עירנו, שהתקוממו נגד המרצחים האיומים של עמנו ולחמו בהם. נזמר את הרב שלמה־חנוך רבינוביץ, זכרונו לברכה, אחרון האדמו״רים לשל־שלת הראדומסקאית, שנרצח ע״י הגרמנים בגיטו וורשה. נזכור את הרשל גרינשפאן הגיבור, אשר במעשה הגבורה שלו הסעיר את העולם. נזכור את מנדל פישלביץ, אשר נתן את האות בצ׳נסטוכוב למרוד ברוצחים הנאצים. וכן נתייחד כאן עם זכר הבנים היקרים של יוצאי ראדומסק בישראל, אשר לחמו ונפלו למען חירותנו ומולדתנו. נזכור, כי הם מסרו את היקר מכל יקר, את חייהם הצעירים, — למען נוכל אנחנו ובנינו לחיות כאן חיי חופש ודרור ושלווה״.

בסיום דבריו אמר חיים גולדברג: „הבנינים להם אנו מניחים

ח. גולדברג נואם בטכס.

כאן אבן־פינה, מיועדים לאלה בתוכנו אשר הגיעו לארצנו בשנים האחרונות ועדיין לא זכו לקורת־גג. ישמש מפעל זה, שאנו מתחילים היום בבנינו, ביטוי לרגש האהבה העצור בתוכנו כלפי בני־עירנו, סמל לסגולותיה היקרות ועדות עולם לקהילת ראדומסק הזויה בקרבנו".

אחרי שורה של ברכות מטעם עירית חולון, הסוכנות היהודית, התאחדות עולי פולין ואחרים, קרא החבר מ. חתומי את מגילת היסוד בה נאמר:

„עדה המגילה הזאת, כי היום י"ב חשון שנת תשי"ב (11.11.51), השנה הרביעית למדינת ישראל, התכנסנו אנחנו יוצאי ראדומסק בישראל, ושליחי אחינו יוצאי ראדומסק בארצות־הברית, ובמעמד נציגי הסוכנות, התאחדות עולי פולין, עירית חולון, חברת „שיכון" ועוד, ירינו פה על אדמת הלאום אבן־פינה לקריה ע"ש קהילת ראדומסק, שנספתה ביום כ"ה תשרי תש"ג, בתוך שאר קהילות ישראל שהושמדו ע"י אנשי בליעל גרמנים מנואצים ימ"ש".

הטכס עשה רושם רב על כל משתתפיו וצוינה בו העובדה, כי יוצאי ראדומסק היו הראשונים בארץ אשר גילו יזמה ותושיה לבוא בצורה זו לעזרת אחיהם בני־עירם, להוציאם ממצוקת המעברות ולהעניק להם תנאי־מגורים נאותים.

חנוכת בתי־השיכון בחולון וגילוי לוח־זכרון בהר־ציון

לאחר חודשים מספר, עם השלמת בניינם של 2 הבתים, נתקיים טכס חנוכת־הבית, שוב בהשתתפותם של מאות מיוצאי ראדומסק בישראל ואורחים מארצות־הברית —ה"ה הרשל אפשטיין מלוס־אַנז'לס וי. אופמן מניו־יורק ורעיותיהם.

הבתים הכילו שמונה דירות בני 2 חדרים כל אחת, בתוספת מטבח ופרוזדור מרווח. נוכח מספרם הרב של הנזקקים לדיור, החליט ועד הארגון לשכן דייר־משנה רווק ליד כל אחת משלוש המשפחות מחוסרות הילדים, כך שבסה"כ שוכנו 8 משפחות ו־3 רווקים.

למרבית הצער, גרם שיכון זה לא מעט דאבון־לב לפעילי הארגון. בעיית דיירי־המשנה ובעיות אחרות והסכסוכים שנתעוררו בעקבותיהן סיכלו לא במעט את התוכניות להמשך הבנייה ואף גרמו בזמנו לשיתוק זמני של פעילות הארגון. ביחוד גדול היה הצער על השתבשות היחסים בקרב בני־העיר בארה"ב, שעשו מאמצים כה גדולים להקמת הבתים, במחשבה טובה ורצוייה.

פרשת השיכון בחולון גילתה, כי אכן לעתים מזומנת כפיות־טובה לעסקני ציבור, המוסרים מזמנם, מכספם ומבריאותם לטובת הזולת. עם כל זאת, היה בהקמת השיכון משום מאורע חשוב בתולדות הארגון והוא שימש דוגמה לארגונים של יוצאי ערים אחרות בנסיונותיהם לבוא לעזרת בני עריהם.

בסופו של דבר סודרה פרשת השיכון בחולון והארגון חידש את פעולתו הסדירה, אחרי שיתוק זמני, הן בתל־אביב והן בחיפה. מדי שנה נערכה האזכרה המסורתית לקדושי ראדומסק וכן הוצב ביוזמת הארגון, ב„מרתף השואה" על הר־ציון בירושלים, לוח־זכרון לקהילת ראדומסק, ליד מאות הלוחות של קהילות־ישראל אחרות שהושמדו ע"י הגרמנים.

טכס גילוי לוח־הזכרון נערך ביום כ"ו תשרי תשט"ו (11 באוקטובר 1955), בנוכחותם של רבים מיוצאי ראדומסק. מאז הוצב לוח־הזכרון נערכות לידו מפעם לפעם האזכרות השנתיות לקדושי עירנו.

מפעל ספר־הזכרון

בלבות אחדים מעסקני הארגון, שמסרו 25 שנים (משנת 1939) למען הפעולה בקרב בני עירם בישראל, התחילה לפעם ההרגשה, כי פעילותם זו עם כל החשיבות שבה לא תהיה שלמה אם לא תימצא הדרך להנצחת קדושיהם וקהילתם ולהציב להם יד וזכר בצורת ספר־זכרון. הרעיון של הוצאת ספר־זכרון לקהילת ראדומסק התחיל במרוצת הזמן להעסיק את חוג הפעילים של ארגוננו כאשר נודע להם, כי יקירנו חיים גולדברג ז"ל, בהיותו חדור הכרת החשיבות שיש לספר־זכרון, התחיל מיוזמתו הוא לטפל בדבר לפני האחרים והשתדל להשפיע על האחרים שיעזרו לו בעבודתו החשובה. פניותיו בענין זה ליוצאי ראדומסק בארה"ב נתקלו תחילה ביחס אדיש, אך בעת ביקורם בארץ של החברים רודניצקי ופיניה קאלקה, שראו את החומר אשר כבר נאסף, גילו שניהם התלהבות לרעיון הוצאת הספר. הם הבטיחו לעשות כל אשר בידם כדי להניע את יוצאי ראדומסק בארה"ב, לתת את ידם להגשמת הרעיון וליצור קרן נאותה למטרה זו. לרוע המזל, נפטר פ. קאלקה באופן פתאומי מיד אחרי שובו מהביקור בארץ והשפעת פעילותו ההתחלתית בקרב בני העיר למען הוצאת הספר דעכה עד מהרה. לכשלון מפעל השיכון בחולון, היתה השפעה ניכרת ביצירת יחס שלילי למפעל הספר, בקרב בני עירנו בארה"ב.

באותה תקופה נפטר בארה"ב סול גרינברג, אחד מיקירי בני־ראדומסק, עסקן מסור ונדבן למופת. בצוואתו הוריש סכום כסף נכבד להקמת בית־זכרון בתל־אביב על שם קדושי ראדומסק שנרצחו בידי הנאצים, בו תוקצה פינה נאותה גם לזכרו של המוריש, להצגת פעילותו הציבורית והפילנטרופית. דבר זה, עם כל השפעתו החיובית שהסתמנה לגבי המשך פעולתו של הארגון והרחבתה, עלול היה לסכן את הגשמת הרעיון של הוצאת ספר ראדומסק. לכן, החברים שעסקו בהגשמת רעיון הוצאת הספר, דרשו כי הכסף יוקדש קודם־כל לרעיון זה, אַך דרישתם לא נתקבלה על דעתם של רוב חברי הוועד, שהחליטו לקבל את ההצעה כלשונה. הכסף שהועבר מניו־יורק להקמת הבית, הספיק כדי רכישת דירה ברחוב חולדה 9 בתל־אביב, המשמש לארגון יוצאי ראדומסק כמועדון, בו מתקיימות האסיפות והאזכרות השנתיות ובו מתרכזת כל הפעילות של הנהלת הארגון וועדותיה, לרבות הפעולה של קופת גמ"ח. במועדון זה הוקצה חדר לזכרו של הנדבן סול גרינברג ז"ל, בו מצוי הארכיון הפרטי שלו שהובא ארצה.

הרכישה הנדונה שיתקה במשך תקופה מסויימת את הפעולה למען ספר־הזכרון ואף נוצר משבר פיננסי שהשפיע לשלילה על האווירה בכללה בתוך הארגון. באווירה זו, שהורגשה במיוחד בשנת 1958, הועמד יהודה ליברמן בראש הארגון.

אחרי שורה של נסיונות להגביר את פעולות הארגון ובדיקת העניינים שהיו בטיפולו, פירסם י. ליברמן בשנת 1961 דין־וחשבון מפעולות ועד־הארגון — לקראת האסיפה הכללית שנועדה לבחור ועד חדש. בדו"ח זה אנו קוראים: „לאחר שהכרתי את המצב השורר בארגון, הגעתי למסקנה, שכל עוד לא יבואו עניני השיכון בחולון על תיקנם, לא יוכל ועד־הארגון להמשיך, לצערו, בפעולה כלשהי. בעזרת אחדים מחברי הוועד הצלחנו להגיע לידי הבנה עם מרבית הדיירים ועתה ממלאים כולם, פרט לאחד, אחרי התחיבויותיהם. אחרי הסדר ענייני השיכון, עומדים אנו לפני השאלה החשובה, המעסיקה את חברי הוועד וחברי הארגון, הלא היא שאלת הוצאת ספר־הזכרון לעירנו. הוברר לנו, כי כל עוד ענין זה יהיה מסור לטיפולם של 2־3 חברים, הוא לא יגיע לידי גמר מוצלח. התפקיד של הוצאת ספר, שישמש מצבת־זכרון לעיר בה נולדנו וגדלנו ובה נספו יקירינו, מוטל על כל בני עירנו. אין זה קל לאסוף את האמצעים הדרושים לכך ולהגיע לכל יוצאי עירנו הפזורים על פני הארץ. בכל זאת הצלחנו להתרים עד עתה כ־150 מבין 350 המשפחות של יוצאי ראדומסק הנמצאות בארץ וכבר התחלנו בפעולת ההכנה לקראת הוצאת הספר ואף התקשרנו לשם כך עם דפוס „אחדות" בתל־אביב".

הקשיים בהגשמת הוצאת הספר הלכו ורבו על אף הטיפול המסור מצד כמה חברים. מלכתחילה היו חברים מעטים שגילו ענין בהוצאתו

ועד האירגון בשנת 1963.
עומדים (מימין): יהודה וקסמן, אברהם ולדפוגל, פולה גוסלבסקה־פיירמן, זאב סבטובסקי, יעקב אַלפרט, מרדכי חתומי; יושבים: משה הרטמן, יהושע קאלקה, יהודה ליברמן, חיים גולדברג, משה שיטנברג.

ועם ריבוי הקשיים הלך גם מספרם ופחת, דבר שהקשה על השלמת החומר הדרוש. לא פחות חמור היה המצב הכספי ורק עם ביקורו בארץ של מזכיר הארגון של יוצאי ראדומסק בארה״ב, החבר יחזקאל פצנובסקי, חל מפנה לטובה בשטח זה. תרומותיהם הכספיות של יוצאי ראדומסק בארה״ב לטובת הספר התחילו לזרום בצורה ניכרת מאוד, הם גם העבירו לישראל את הארכיון של ארגונם, המקיף 60 שנה. מאז הצטרפותם של בני־עירנו בארה״ב וארגנ־טינה למפעל הספר, לא חלה עוד הפסקה בפעולות ההכנה לקראת הוצאתו לאור, כאשר יהודה ליברמן, שראה בכך את תפקידו העיקרי, הקדיש למפעל הספר מאמצים רבים ויחד עם עוזריו הקרובים הביא להגשמת הדבר.

בד בבד עם הטיפול בהוצאת הספר התנהלו שאר פעולות הארגון כסידרן. בבחירות שנערכו ביום 2 ביולי 1961 נבחר ועד בהרכב הח״ח: יהודה ליברמן, (יו״ר), משה הרטמן, (מזכיר), יהושע קאלקה (גזבר), יהודה וקסמן (גמ״ח); חיים גולדברג, אברהם ולדפוגל, יעקב אלפרט, משה שיטנברג, מרדכי חתומי, פולה גוסלבסקה־פיירמן וזאב סבטובסקי.

בינתיים חלו שינויים מהותיים בקרב יוצאי עירנו בארץ, רובם ככולם נקלטו בתוכה ומצבם הכלכלי משביע רצון, בדרך כלל. שינויים אלה השפיעו בראש־וראשונה על פעולתה של קופת גמ״ח, שנחלשה כפי שנחלשה בכלל פעולת הארגון, הן כתוצאה מהשינויים הנ״ל והן מחמת עליית גילם של רבים מעסקנינו.

עם הופעתו של ספר־הזכרון, חובה היא לציין כאן את חלקם בכך של שניים מפעילי הארגון — חיים גולדברג ז״ל ויהודה ליברמן יב״ל.

חיים גולדברג, כאמור, היה הראשון שעורר את כולם להוצאת הספר והעמידום על חשיבות הדבר. הוא טרח בכל נפשו ומאודו באיסוף החומר בקרב בני עירנו, במשך שנים פעל והפעיל אחרים, וגם בשנות חייו האחרונות, עת פקדה אותו מחלה קשה, לא נתן מנוחה לעצמו ולא ויתר על השתתפותו בהוצאת הספר.

שותף נאמן למאמצים הנ״ל היה יהודה ליברמן, יו״ר הארגון, שהקדיש את כל זמנו (ביחוד בשנים האחרונות) להשלמת החומר ולאיסוף הכספים הדרושים. הוא גם היה האחראי והמקשר לענייני הדפוס, תיקן הגהות, עזר בעריכת החומר, והשקיע מאמץ רב בכדי להתגבר על הקשיים הבלתי־פוסקים שנערמו על דרך הגשמתו של רעיון הוצאת הספר.

ארוכה ומפותלת היתה דרך־עלייתם של בני ראדומסק לישראל: ראשיתה בכמיהה לציון, שפיעמה בלבות אבותינו ובאהבת ארץ־ישראל של ה״תפארת שלמה״ ותלמידיו; המשכה בנאמנותם ועוז רוחם של עולי העליה השלישית, הרביעית והעליות החלוציות, שהיו רצופות תלאות עד אין קץ, יסורים גדולים ומאמצים על־אנושיים; וסיומה — בטרגדיה האיומה שפקדה את קהילת ראדומסק בשואת קהילות ישראל בפולין.

מסכת ארגונם של יוצאי ראדומסק בישראל, ארוגה גם היא עליות ומורדות. חיבת הלבבות, רגש האחווה והחברותא שציינו את עירנו, היו לסימני ההיכר של ארגוננו בארץ. בפקוד האסון האיום את עירנו, התעוררו בקרב בני־עירנו סגולות־היקר של אבותינו והן נתגלו בכל זהרם, נדיבות־הרוח ומסירות־הנפש, העצה והתושיה, תחושת האחווה והדחף להושיט עזרה לבן־העיר הנתון במצוקה. בכוח אלה עשה הארגון את פעולתו החשובה והפוריה.

ישמשו שורות אלו ביטוי של הוקרה לדרך עלייתם של בני־עירנו למולדתם הקדומה ועדות להתנערותם, התגברותם והשתר־שותם במדינת־ישראל.

צו דער געשיכטע פון ראדאמסקער עליות און לאנדסמאנשאפטלעכער טעטיקייט אין ישראל

דוד קאניעצפאלער

געווידמעט דעם אנדענק פון מיין טרייען חבר און הארציקן פריינד חיים גאלדבערג ז״ל, וועלכער האט מיט אפפערוויליקייט און מי געזאמלט דעם מאטעריאל און אנגעצייכנט דעם פלאן פאר דער דאזיקער באשרייבונג, האט אין זיינע לעצטע טעג ארויפגעלייגט אויף מיר צו מאכן די דאזיקע ארבעט און נאך באוויזן ליגנדיק אויפן קראנקן־בעט צו לייענען דעם ערשטן נוסח פון דער באשרייבונג, געשריבן אין יידיש, וואס איז שפעטער איבערזעצט געוואָרן אין עברית דורך זיין איבערגעבענעם חבר א. שיינטאל (פון דרוקערייַ „אות״, חיפה). ד. ק־ר

די צאָל ראַדאָמסקער לאָנדסלייט אין ישראל איז מער ווי טויזנט נפשות, כן ירבו. זיי זענען צעשפרייט אין אַלע טיילן פון לאַנד, שטעט און שטעטלעך, דערפער און מושבות, מושבים און קיבוצים — אין דעם אַלט־באַזעסענעם יישוב און אין די נייע ראַיאָנען. ראַדאָמסקער זין און טעכטער זענען טעטיק אין אַלע שעפעריישע געביטן פונעם לאַנד און האָבן אַ גרויסן חלק אין דער אַנטוויקלונג פון יידישן יישוב און אין דער געשיכטע פון זיין פאַרטיידיקונג („השומר״, „הגנה״ און אַנדערע). די ראַדאָמסקער האָבן פיל מיט־געווירקט ביי דער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג פונעם לאַנד, ספּעציעל גרויס איז זייער טייל אין דער בוי־אַרבעט און שאַפונג פון דער קריגס־אינדוסטריע.

דאָס אַנטשטייַן פון דער ראַדאָמסקער באַפעלקערונג אין ישראל ציט זיך פון דורות. נאָך פאַר דער דערשיינונג פון דעם ציוניסטישן געדאַנק אויף דער יידישער גאַס, האָט דאָס יידישע ראַדאָמסק געהאַט פאַרבינדונגען מיט ארץ־ישראל. די דאָזיקע פאַרבינדונגען זענען דורכגעגאַנגען פאַרשידענע פאַזן, האָבן אָנגעהאַלטן דורות־לאַנג און זענען מיטן אויפקום פון ציוניזם פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שטראָם פון פערמאַנענטער עליה קיין ארץ־ישראל.

ס׳פאַרשטייט זיך, אַז די בענקשאַפט נאָך ציון איז נישט געווען קיין אויסשליסלעכע אייגנשאַפט פון דעם ראַדאָמסקער יידנטום. די דאָזיקע בענקשאַפט האָט זיך אָפּגעשפיגלט אין אַלע יידישע הערצער דורות־לאַנג, איז געקומען צום אויסדרוק אין תפילות און מנהגים, אין גאַנצן יידישן לעבנס־שטייגער, און הויפּטזעכלעך אין די משיחישע באַווענדונגען, וועלכע האָבן אויפגעברויזט דאָס גאַנצע יידנטום. אָבער די דאָזיקע בענקשאַפט איז געווען אַן אַבסטראַקטע, אַ הימלשע, און האָט נישט דערפירט צו קיין פאַרווירקלעכונג, כאָטש דער שטראָם פון עולים קיין ארץ־ישראל איז געווען אַן אונאויפ־ערלעכער. כדי די שטרעבונג קיין ציון זאָל באַקומען מער רעאַלע פאַרמען, האָבן באַדאַרפט זיין ספּעציעלע באַדינגונגען און די יידישע געשיכטע וויייט נאָר אויף זעלטענע פאַלן וועט די בענקשאַפט נאָך ארץ־ישראל איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ ממשותדיקער עליה.

אויב אַזוי, טאָ מיט וואָס האָבן די ראַדאָמסקער יידן זוכה געווען צו פאַרווירקלעכן נאָך אין וועלט יאָרן זייער בענקשאַפט נאָך ציון? וואָר זענען געווען די אינספּיראַטאָרן און איניציאַטאָרן פון דער דאָזיקער פאַרווירקלעכונג אין דעם שטעטל נאַוואָ־ראַדאָמסק?

דער „תפארת שלמה״ און זיין באַגער צו ציון

שטאַרק איז געווען דער אַינפלוס פון אהבת ארץ־ישראל פונעם ראַדאָמסקער רבי דער „תפארת שלמה״ — ר׳ שלמה הכהן ראַבי־נאָוויטש זצ״ל. דער דאָזיקער אָנגעזעענער מנהיג פון חסידות אין 19־טן יאָרהונדערט, האָט צוגעציגן צו זיך, מיט זיין גרויסן רעלי־גיעזן אויטאָריטעט, באַדיינטדיקע מאַסן פונעם פוילישן און גאַליציש־יידנטום און איז מיט זיין גאַנצן וועזן געווען באַהערשט דורך בענק־שאַפט און טריישאַפט פאַר ארץ־ישראל, נישט נאָר צוליבן רעליגיעזן משיחישן גאולה־געדאַנק, נאָר צוליבן ממשדיקן געדאַנק פון ישוב ארץ־ישראל.

דער „תפארת שלמה״ איז געווען אַ קעגנער פון פאָרן קיין ארץ־ישראל בלויז דאָרט צו לערנען תורה און באַקומען שטיצע פון חוץ־לארץ. ענטפערנדיק אַן אָרימן יידן, וועלכער האָט אים געפרעגט, צי זאָל ער פאָרן קיין ארץ־ישראל און דאָרט זיך מפרנס זיין פון דער חלוקה, האָט ער געזאָגט: „מוטב לשבת בחוץ־לארץ ולצפות לארץ־ישראל מאשר לשבת בארץ־ישראל ולצפות לחוץ־לארץ״ (זע „אהל שלמה״); דאָס הייסט: בעסער זיצן אין חוץ־לארץ מיטן באַגער וועגן ארץ־ישראל איידער זיצן אין ארץ־ישראל מיטן באַגער וועגן חוץ־לארץ. אין זיין ספר „תפארת שלמה״ וועלט געזאָגט: „כאשר היושבים בארץ־ישראל מחשבותיהם פתוחות לחוץ־לארץ, הרי הם כיושבי חוץ־לארץ״; דאָס הייסט: ווען די וואָס זיצן אין ארץ־ישראל וועגדן זייערע מחשבות צו חוץ־לארץ, איז דאָס זעלבע ווי זיי וואָלטן געזעסן אין חוץ־לארץ.

די יום־טובדיקע טעג פונעם רבין זענען געווען וועט עס פלעגן קומען שליחים פון ארץ־ישראל, זיי האָבן געווויזט ביים רבין אין הויז און גאַנצע טעג האָט מען זיך דאָרט עוסק געווען אין ענינים וועגן ארץ־ישראל. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז חסידים און פשוטע פאָלקס־מענטשן האָבן אויסגענוצט די דאָזיקע טעג כדי צו באַזוכן דעם רבין, ווייל זיין מצב־רוח איז דעמאָלט געווען זייער אַ געהויבענער.

בכלל האָט דער רבי געלעבט מיטן געדאַנק פון ארץ־ישראל. ער האָט אָפּגעשפּאָרט פון־צייט צו־צייט אַ רובל און דאָס געשיקט קיין ירושלים צו איינעם פון זיינע חסידים ר׳ פנחס פון ראַדאָמ, אויף איינצואָרדענען שבת די „סעודה שלישית״, צו זינגען דאָרט די באַווסטע רביישע ניגונים. (די דאָזיקע סעודה האָט מען גערופן אין ירושלים „סעודה שלישית ראדומסקאית״).

אין אַ מאמר א״נ „כוחן של חיטים מארץ־ישראל״ וועלט געשיל־דערט די גרויסע פרייד אין רבינס הויף ווען מען האָט באַקומען וויין פון ארץ־ישראל צו באַקן מצה שמורה. ס׳וועלט אין דעם מאמר אַזוי דערציילט: „ווען ס׳האָבן זיך פאַרענדיקט אַלע הכנות צום פסח, האָבן זיך צונויפגעזאַמלט די תלמידים און חסידים פון „תפארת שלמה״ אין בית־מדרש און אָנגעהויבן זינגען הלל ווי זיי וואָלטן זיך געגרייט צום הייליקן גאָט־דינסט. דאָס וויצענע מעל פון ארץ הקודש האָט מען אַרויסגענומען פון אַ ספּעציעלער קאַסטן און אַלע האָבן זיך אַ נעם געטאָן צום באַקן די מצה שמורה אַזוי ווי ס׳וואָלט דאָ פאָרגעקומען אַ צערעמאָניאַל. ס׳האָט זיך געפילט אין גאַנצן אַרום אַז די מענטשן זענען באַהערשט געוואָרן פון הייליקן

קולט אַזוי ווי זיי וואָלטן איצט געבאַקן דעם „לחם הפנים" וואָס מען פלעגט באַקן אין בית־המקדש".

וועז דער רבי ר' משה לעלעווער, דער זון פון ר' דוד'ל לעלע־ווער און איידעם פון „יהודי הקדוש" ר' יעקב־יצחק פון פשיסחא, האָט אין יאָר תרי"א עולה געווען קיין ירושלים, איז ער פריער געקומען קיין ראַדאָמסק צו נעמען אַ ברכה פונעם צדיק און גרויסן אוהב ארץ־ישראל ר' שלמה־הכהן. דאָס געזעגענונג איז פאַרגעקומען אינעם רבינס בית־מדרש און די שטימונג איז געווען זייער אַ געהויבענע. דער רבי האָט געשטראַלט פאַר שמחה אַז איינער פון זיינע גרויסע ידידים איז זוכה געווען עולה צו זיין אין הייליקן לאַנד און אַזוי אַרום וועט די פאַרבינדונג פון רבי ר' שלמה הכהן מיט ארץ־ישראל ווערן אַ גאָר נאָענטע.

אין א"ד ספר „תפארת שלמה" לייענען מיר: „כתוב, בני־ציון יגילו במלכם ויהללו שמו במחול". און דער רבי איז מפרש: די בני־ציון דאָס זענען די צדיקים וואָס ווערן זייער גאָנצן לעבן אַז ציון זאָל אויפגעבויט ווערן און אַז דאָס וועט מקויים ווערן ווען זיי זייַן פרייען מיט זייער גאָט און לויבן זיין נאָמען מיט טענץ.

דעם רבינס צער צוליב גלות השכינה, און דאָס צעשפרייטונג פונעם יידישן פאָלק צוזאַמען מיט זיין תורה צווישן די פעלקער, איז פאַרבונדן מיט צער וואָס ארץ־ישראל געפינט זיך אין די הענט פון פרעמדע הערשער. ער האָט געגלייבט אַז אַזוי ווי דאָס יידישע פאָלק דאַרף אויסגעלייזט ווערן מוז אויך ארץ־ישראל באַפרייט ווערן פון פרעמדע הערשער, און לויט זיין טיפער איבערצייגונג האָט דאָס יידישע פאָלק באַדאַרפט זיין געאייניקט אין דער הייליקער אויפגאַבע פון גאולת העם והארץ. אין ספר „תפארת שלמה" ווערט ווענן דעם געזאָגט: דאָס געפינען זיך פון ארץ ישראל אין די הענט פון פרעמדע הערשער, וועלכע האָבן מטמא געווען דאָס לאַנד, דאַרף אויפ־טרייסלען אַלע יידישע הערצער מיט אַ געמיינזאַמן אויסגעשריי צום הקב"ה, ער זאָל זיך דערבאַרעמען אויף דאָס לאַנד און ברענגען צו קיבוץ גלויות און צו אַ גאולה שלמה כדי אומצוקערן וואָס גיכער דעם כבוד פון פאַרשוועכטן לאַנד.

דער ראַדאָמסקער רבי ר' שלמה הכהן ראַבינאָוויטש זצ"ל, וועלכער האָט זיין גרויסע ליבשאַפט און איבערגעבנהייט צו ארץ־ישראל געשעפט פון די הייליקע ספרים, איז געווען באַהאָוונט אין די שאָפונגען פון די רבנישע אויטאָריטעטן פון זיין צייט ווי הרב צבי־הירש קאַלישער זצ"ל (1795—1874) און הרב ר' אליהו גוט־מאַכער (1796—1874), וועלכע האָבן פאַרשפרייט דעם געדאַנק פון חיבת־ציון אין פאַרשידענע פאַרמען. אין די ספרים: „אמונה ישרה", „דרישת ציון" און אַנדערע, האָט דער גרויסער גאון הרב קאַלישער גערופן צו שיבת־ציון, וואָס וועט פאַרשנעלערן די גאולת המשיח. הרב גוטמאַכער האָט געפרייזט: „אין נשמת ישראל יכולה להיגאל אלא אם תשוב אל המקום הקדמון שלה — אל ארץ־ישראל"; דאָס הייסט: די יידישע נשמה קען נישט דערלייזט ווערן נאָר אויב זי וועט זיך אומקערן צו איר אוראַלטן פלאַץ — קיין ארץ־ישראל.

אין דער געשיכטע פון ציוניזם פאַרנעמט אַן אָנגעזעענעם פלאַץ די פערזענלעכקייט פון פראָפעסאָר אהרן מאַרקוס (1842—1916), וועלכער איז טראָץ זיין וועלטלעכע בילדונג און פילאָזאָפישע פאַר־שונגען געקומען נאָך אַ געוויסער צייט צו איבערצייגונג, אַז ס'איז נויטוועניק פאַר אים צו פאַרלאָזן זיין געבורט־לאַנד דייטשלאַנד און זיך פאַרבינדן מיט מזרח־איראָפּעישן רעליגיעזן יידנטום. ער האָט שפעטער טאַקע געלערנט אין גרויסע ישיבות ביי אָנגעזעענע רבנים ווי הרב ברוך־יצחק בן ישראל ליפשיץ בעל „תפארת־ישראל", הרב ר' שמעון סופר און אַנדערע. אין יאָר 1882, וועז ער האָט זיך געטראָפן מיט הרב יצחק פרידמאַן אין קאַטאָוויץ, האָט פראָפ' מאַרקוס באַשלאָסן אַקטיוו זיך צו באַטייליקן אין דער „חיבת ציון" באַוועגונג און געמאַכט פיל אָנשטרענגונגען צו אַקטיווירן די רביישע הויפן פאַרן הערצליאַנישן ציוניזם.

פראָפעסאָר מאַרקוס איז געווען עטלעכע יאָר אַ תלמיד פון „תפארת שלמה". אין זיין ספר „דער חסידיסמוס" (אין דער דייטשער שפּראַך) שרייבט פראָפ' מאַרקוס: מורי ורבי רבנו שלמה הכהן רא־בינאָוויטש פון ראַדאָמסק, האָט מיט דער גרויסקייט פון זיין צויבער־דיקער נשמה, פאַרקערפערט אין זיך אַ ענלעכקייט פון אונדזערע גרויסע נביאים.

אויך פראָפעסאָר בערנאַרד, וועלכער האָט געלעבט אין רא־דאָמסק, געווארן אַ באַרימטער בעל תשובה א"נ רבי ר' חיים דוד און אַ גרויסער אוהב ציון, האָט געהערט צו די תלמידים פונעם ראַדאָמסקער צדיק „תפארת שלמה" זצ"ל.

דער גרויסער צדיק האָט נישט נאָר איינגעזאָפט אין זיך אַלע פאַזיטיוע געדאַנקען וועגן ווידעראויפלעבן דאָס הייליקע לאַנד, נאָר אויך אומערמידלעך מיטגעהאָלפן צו פאַרשפרייטן דעם הייליקן אידעאַל פון ישוב ארץ־ישראל.

ר' יחיאל לאנדאו פאָרט קיין ארץ־ישראל

אין די 90ער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט האָט דער איידעם פון „תפארת שלמה" ר' יחיאל לאנדאו באַשלאָסן עולה זיין קיין ארץ־ישראל און זיך באַזעצט אין צפת. ר' יחיאל לאנדאו, מיט אַ ווארעם יידיש־האַרץ און התלהבות פאַר דעם געדאַנק פון ישוב ארץ־ישראל, האָט געהאַט נישט ווייניק שוועריקייטן ביים רעאַליזירן זיין באַשלוס. זיין פרוי איז נישט געווען אַנטציקט פונעם געדאַנק צו פאַרלאָזן איר היים און פאָרן אין גאָר וויימ מקומות. האָט ר' יחיאל ז"ל איר טאַקע גערופן צו אַ דין־תורה צום ראַדאָמסקער רב ר' צבי מאיר זצ"ל, דער ברודער פון זיין פרוי. ער האָט געטענהט: אַדער זאָל זיין פרוי רבקה מיטפאָרן מיט אים קיין ארץ־ישראל, אַדער זיי וועלן זיך גטן, און אַזוי אַרום האָט ער אַרויסבאַקומען דער פרויס הסכמה צוזאַמען פאָרן.

די דאָזיקע עליה האָט אויפגערודערט דאָס גאַנצע שטעטל און וועז ס'איז געקומען דער טאָג פונעם אָפּפאָרן, האָט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג באַגלייט ר' יחיאלן און זיין פרוי צו דער באַן און מיטגעשיקט זיי ברכות.

דער העכער 90־יאָרקער צפתער תושב ר' הערשעלע משמש, שילדערט ווי אַזוי ער מיט ר' יחיאלן און זיין פרוי רבקה זענען געפאָרן פון חיפה קיין צפת — אויפן פאָלגענדן אופן:

דאָס איז געווען מיט אַ סך יאָרן צוריק, אפשר 60 אָדער 70 יאָר, דאַמאָלט זענען נאָך קיין אויטאָבוסן נישט געפאָרן קיין צפת און אין צפת האָט מען בכלל גאָר נישט געווסט אַז ס'עקזיסטירן אויטאָ־בוסן. פון צפת קיין חיפה און פון חיפה קיין צפת איז מען גאַריטן אויף אייזלען.

אין אַ געוויסן טאָג בין איך אין חיפה איינגעשטאַנען ביי אַ יידישע משפחה, וועלכע האָט געהאַט עטלעכע צימערן מיט בעטן צום פאַרדינגען. דאָרט פלעגן יידן נעכטיקן, עסן אַ מאָלצייט, טרינקען אַ גלעזל טיי אד"ג. איינמאָל אינדערפרי פאָרן דאָווענען, וועז איך האָב זיך געגרייט צוריקצורייטן אויף אַן אייזל קיין צפת, איז צוגעקומען צו מיר דער בעל־הבית און געפרעגט: ר' הערשעלע, איר רייט היינט קיין צפת?

— יאָ, האָב איך געענטפערט.

— זייער גוט.

— וואָס איז דען?

— עס איז דאָ אַ ייד וואָס דאַרף אויך היינט רייטן קיין צפת.

— פֿו?

— ער איז אָבער נישט פון הי, ער איז פון חוץ־לארץ.

— וועי איז ער?

און אַזוי רעדנדיק איז צו אונדז צוגעקומען אַ ייד מיט אַ תלמוד־חכמיש פנים, ער האָט מיר געגעבן שלום־עליכם און געזאָגט:

— איך בין אַ הער געקומען פון נאָווא־ראַדאָמסק.

— און אירווילט רייטן קיין צפת?

— אַז מען מוז רייטן... און פֿאַרן אויף אַ פור קאָן מען נישט?

— ניין, האָב איך געענטפֿערט.

— מילא, וועט מען מיט גאָטס הילף און וילן רייטן.

— מען רייט אויף אייזלען.

— זאָל זיין, אַבי מען איז אין ארץ־ישראל.

— ווער זייט איר?

— איך הייס יחיאל לאנדאו.

— וואָס ווילט איר טאָן אין צפת?

— זיצן און לערנען מיט דער הילף פונעם בורא עולם, אַזוי ווי איך האָב געלערנט ביים שווער אין נאָווא־ראַדאָמסק.

— ווער איז אייער שווער?

— דער „תפארת שלמה".

— טאָ פֿאַרוואָס האָט איר באַלד נישט געזאָגט... נו גוט. וועט דער „תפארת שלמה" פלעגט קומען צום רבין קיין ליזענסק — איז ער תמיד איינגעשטאַנען ביי מיין זיידן ר׳ פישעלע... נו גוט, מיר וועלן שוין מיט גאָטס הילף צוזאַמען רייטן.

איך בין גלייך אַוועק אין אַ חצר ווו עס איז געווען אַן אַלט אַראַביש קאַפּע־הויז — דאָרט זענען איינגעשטאַנען פיל אַראַבער פון פֿאַרשידענע מקומות מיט אייזלען. איך האָב געדונגען ביי אַן אַראַבער דריי אייזלען, זיך משווה געווען מיט אים, און נאָך אַ האַלבער שעה האָבן מיר אָנגעהויבן רייטן, יעדער אויף איין אייזל: ער, ר׳ יחיאל לאנדאו, זיין פרוי מרת רבקה, און איך.

פון פֿאָרנט האָט געריטן דער אַראַבער, אַ באָרוועסער, געווויזן דעם וועג. קיין גוטע וועגן זענען דאָמאָלט נישט געווען, אין לאַנד האָבן נאָך גהעהערשט די טערקן וואָס האָבן גענומען שטייערן און גאָרנישט געבויט. זענען מיר געריטן אויף שלעכטע וועגן, שמאָלע סטיעזשקעס. דער אַראַבער און איך זענען שוין געווויגט געווען צו זיצן אויף אייזלען, געווויגט געווען צו רייטן, אָבער ר׳ יחיאל לאנדא און זיין פרוי זענען קיין רייטערס נישט געווען. איז אַנשטאָט צוויי טעג, האָבן מיר געמוזט רייטן צוויי מיט אַ האַלבן טאָג ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין צפת. אַנשטאָט צוויי נעכט צו נעכטיקן אינטערוועגנס ביי אַראַבער האָבן מיר געענעכטיקט דריי נעכט...

אויפן וועג האָבן מיר זיך געמוזט פיל מאָל אָפּשטעלן. אַ שעה נאָך דעם ווי מיר זענען אַרויסגעריטן פון חיפה האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט. ר׳ יחיאל לאנדא איז אַראָפּ פון אייזל און האָט געזאָגט צו מיר:

— ר׳ הערשעלע, עס גייט נישט.

— עס וועט שוין גיין, נאָר בטחון.

— איך וועל גיין צופוס ביז צפת...

איך בין אַראָפּ פון אייזל, האָב צוריק אַרויפּגעזעצט ר׳ יחיאלן אויף זיין אייזל און מיר זענען ווייטער גערימן. עס איז געווען אַ הייסער טאָג, מיר אַלע האָבן גוט געשוויצט. ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין עכו איז שוין געווען פֿאַרנאַכט. פֿאַר מנחה, אויפן וועג איז ר׳ יחיאל עטלעכע מאָל אַראָפּגעפֿאַלן, מן הסתם האָט אים אויך וויי געטאָן נאָר ער האָט גאָרנישט געזאָגט.

אין עכו זענען מיר מיט די אייזלען אַריין אין אַ חצר פון אַן אַראַבער. דאָן זענען מיר געגאַנגען צו אַ יידן, געדאָוונט מנחה און מעריב. שפעטער, ווען מיר זענען געזעסן בייַם טיש און געגעסן האָב איך געפרעגט:

— ר׳ יחיאל, עס מוזן אייך ווייַ טון די גלידער?

— עס טוט גאָרנישט ווייַ. דאָס וואָס איך בין אַראָפּגעפֿאַלן — איז דעם שטנס אַרבעט... ער ווייל נישט אַז איך זאָל זיין אין ארץ־ישראל... אָבער אין הימל איז פֿאַראַן אַ גזר־דין, אַז איך זאָל זיצן אין צפת.

מיר האָבן געדאַרפט אויפשטיין מיטן שפּראָך פון טאָג. איך האָב געווואָלט אַז ער זאָל זיך לייגן און אויסרוען, ווייל מאָרגן דאַרפן מיר ווייטער רייטן, האָט ער נישט געווואָלט. ער איז אַרויסגעגאַנגען אין דרויסן, האָט צוזאַמענגענומען שטיקלעך האָלץ, געמאַכט אַ פייער און זיך אַנידערגעזעצט דערנעבן אויף אַ שטיין און געזאָגט תהילים מיט אַ ניגון. עס האָט נישט געהאָלפן דאָס רופן פון זיין פרוי רבקה, אַז ער זאָל אַריינקומען אין שטוב.

איך בין אַרויס צו אים און געזאָגט:

— מיר האָבן נאָך אַ סך ווערג ביז צפת, מען מוז זיך אויסשלאָפן.

— צוערשט קומט אַ פאָר קאַפּיטלעך תהילים דעם בורא, איך בין אים אַ גרויסער בעל חוב... לאָמיך כאָטש אים אָפּצאָלן מיט תהילים.

— ר׳ יחיאל, איר קענט דאָך תהילים זאָגן אין שטוב.

— דאָ, דאָ, ביים פייער האָט דער שטן נישט קיין שליטה... איר פֿאַרשטייט ר׳ הערשעלע. קומט זעצט זיך צו, וועלן מיר בייַדע זאָגן תהילים. נאָך בעסער וואָלט געווען ווען עס איז דאָ אַ מנין... אוי וואָלט דאָס געווען גוט...

איך האָב מיך אַנידערגעזעצט נעבן אים אויף אַ שטיין. דאָס פייער האָט געפלאַקערט אַז מען האָט גאָרנישט געדאַרפט האָבן קיין ליכט. ער האָט געזאָגט אַ קאַפּיטל תהילים אוז איך האָב געזאָגט אַ קאַפּיטל תהילים. איך האָב געשפירט ווי די מידקייט פֿאַרשווינדט און איך ווער פֿרישער גאָר...

נאָכן ענדיקן דעם תהילים האָב איך געזאָגט:

— נו, ר׳ יחיאל, קומט אַריין.

— וואָס רעדט איר? וועט אונדזער בעל־הבית, דער ייד, וואָלט געווען אויף...

— טאָ וואָס וואָלט געווען? פרעג איך.

— וואָלט איך אים איצט געהייסן דערלאַנגען בראָנפן מיט קיכלעך...

— תיקון?

— יאָ.

— תיקון וועלן מיר שטעלן אם ירצה־השם וועט מיר וועלן אַנקומען אין צפת אוז איצט קומט אַביסל אַריין אין שטוב.

— אוי, ר׳ הערשעלע — די אמת׳ע תפילות צו גאָט, איז דאָך נאָר דאָ אין לאַנד — דרויסן, אויף דער פריי, אינטערן הימל...

איך בין אויפגעשטאַנען פון שטיין אוז אַריין זיך צולייגן. ער איז געבליבן אין דרויסן. נאָך אַ פאָר שעה בין איך אויפגעשטאַנען. עס האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן. איך האָב זיך אָנגעטאָן, געוואָשן אוז בין אַרויס. ער איז נאָך געזעסן בייַם פייער אוז אַריינגעקוקט אין אַ ספר.

איך האָב געזאָגט:

— ר׳ יחיאל, לאָמיר איצט דאַוונען שנעל.

— וואָס הייסט עפּעס דאַוונען שנעל? „תפארת שלמה"ס אַיידעם דאַוונט נישט שנעל... איך דאַוון מיט כוונה... תהילים האָבן מיר דען געזאָגט שנעל? איר ווייסט גאָרנישט ווי אַזוי איך האָב מיין חוב אין הימל קלענער געמאַכט מיט אייער אוז מיין תהילים זאָגן...

מיר האָבן בייַדע אָנגעטאָן די טלתים, געלייגט תפילין אוז געדאַוונט לענגער. דאָן זענען מיר צוגעגאַנגען צום חצר ווו דער אַראַבער מיט די אייזלען האָבן שוין געוואַרט. דער אַראַבער האָט פֿאַרלאַנגט דאָס געלט, איך האָב צוגעזאָגט אין צפת אים גוט צו באַצאָלן. מיר האָבן זיך געלאָזט רייטנדיק אין וועג אַרויס.

פֿאַרנאַכט האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט אין אַן אַראַביש דערפל, נישט ווייט פון צפת. עס איז געווען צו רייטן נאָך אַ דרייַ־פיר שעה.

מיר האָבן איבערגענעכטיקט די נאַכט אין דערפל און צומאָרגנס גאַנץ פרי האָב איך זיך געפרעגט:

— ר׳ יחיאל, איר ווילט אַז מיר זאָלן דאָ דאַוונען?

— בעסער וואָלט געווען אין צפת.

— גוט.

— ווען וועלן מיר אָנקומען אין צפת?

— אין אַ דריי שעה אַרום.

מיר האָבן זיך ווידער אויפגעזעצט אויף די אייזעלעך. ווען מיר האָבן געהאַט אָפּגעריטן אַ קילאָמעטער פונעם אַראַבישן דערפל, איז ר׳ יחיאל אַראָפּגעפאַלן פונעם אייזל. איך בין באַלד צוגעלאָפן און אים אויפגעהויבן. ער האָט זיך איינגעבויגן, געהאַלטן ביים בויך. איך בין געוואָרן אומרוהיק. האָט ער עס באַמערקט און געזאָגט:

— עס איז שוין ברוך השם בעסער.

— איר האָט אַייך עפּעס געטאָן?

— דאָס איז דאָך דער שטן... ר׳ הערשעלע, ער פרובירט שטערן אָנצוקומען קיין צפת.

איך האָב אים אַרויפגעזעצט אויף מיין אייזל און האָב זיך געזעצט אויף זיין אייזל. אַרום 10 פאַר מיטאָג זענען מיר אין אַ גוטע שעה אָנגעקומען אין צפת.

ביי מיר אין דער היים האָט מען שוין נישט געווווסט וואָס צו קלערן, געמיינט אַז עס איז עפּעס חס ושלום געשעען. מיר זענען אַריין אין אַ קלויז, ווו יידן זענען געזעסן און געלערנט, און האָבן מיט זיי געדאַוונט מיט אַ מנין.

דערנאָך איז געווען אַ פּראָבלעם אַ דירה. דאַמאָלט האָט ר׳ חיים ראַדזינער פאַרוואַלטעט מיטן הויז פון היגן מושב זקנים. ער האָט צוגעגרייט אַ שטוב פאַר ר׳ יחיאל לאנדא, דאָרט האָט ער געווויינט און געלערנט תורה.

אין צפת האָט מען אים געפונען ר׳ יחיאל ראַדאָמסקער, ער האָט געהאַט זיינס אַ שול, און צוזאַמען מיט ר׳ חיים ראַדזינער זיך פאַרנומען מיט דערציען יתומים און זיי אַפּילו חתונה געמאַכט. ער האָט געשאַפן אַ תלמוד תורה און אַ מושב זקנים. צוזאַמען מיט ר׳ שמעון לודמיר און מ. שוחט האָט ער געמאַכט אַ רשימה פון נויט־באַדערפטיקע און געטיילט זיי דאָס געלט וואָס ער פלעגט צונויפֿ־זאַמלען.

אַלטע תושבים פון צפת ווייסן צו דערציילן, אַז זיין פרוי רבקה האָט איר גאַנץ לעבן געגייט און געשטריקט שקאַרפעטן, שטרומפן, סוועדערס אד״ג פאַר אָרעמע ישיבה־בחורים און צו זייערע חתונות האָט יעדער באַקומען פון איר אַ מתנה 12 פאַר וואָלענע שקאַרפעטן און אַ סוועטער.

אַזוי האָט עולה געווען און געלעבט אין ארץ־ישראל, אין תורה און מעשים טובים, אייגער פונעם צווייטן דור נאָכן ראַדאָמסקער „תפארת שלמה״.

די איבערלעבונגען פון אהרן זאַקס אין ארץ־ישראל

אין יאָר 1909 איז געקומען קיין ארץ־ישראל אהרון זאַקס, דער זון פונעם ראַדאָמסקער חזן און ציוניסטישן עסקן ר׳ שלמה זאַקס. ר׳ שלמה האָט געהערט צו אַ גרופּע איבערגעגעבענע ציונים אין ראַדאָמסק, נאָך פאַרן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס, וועלכע זענען געווען סיי יידן תלמידי־חכמים און סיי הייסע אָנהענגער פון ארץ־ישראל. מיטן דערשיינען פונעם ציוניסטישן געדאַנק פון ד״ר הערצל אויף דער יידישער גאַס, האָבן זיי — אָט די דאָזיקע ציונים — געוואָלט פערזונדלעך רעאַליזירן דעם ציוניזם דורך עולה זיין קיין ארץ־ישראל. זייער דענקען, זייער היים, אַלץ איז געווען באַהערשט פון אָט דעם געדאַנק, אָבער נישט לייכט איז געווען דאָס צו רעאַליזירן אין יענער צייט. ווען אָבער דער עלטסטער זון פון ר׳ שלמה זאַקס — אהרון איז אַלט געוואָרן 20 יאָר איז פאַר אים נישט געשטאַנען קיין פּראַגע וואָס צו טאָן? — ער האָט עולה געווען קיין ארץ־ישראל, דאָרט צוזאַמען מיט אַנדערע ציוניסטן־אידעאַליסטן זיך באַהעפטן מיט דער אַנטוויקלונג פון אונדזער אַלט־נייַ־לאַנד.

ווייניק, גאָר ווייניק ראַדאָמסקער האָט אהרון דאַמאָלט באַגעגנט אין ארץ־ישראל: ר׳ יחיאל לאנדא, קאָפּל שמש, גלידמאַנס אַ זון אָון אַ ברודער, און נאָך אייניקע עלטערע תושבים אין ירושלים. נישט לייכט איז דאַמאָלט געווען דאָס לעבן אין לאַנד, אַ סך האָבן נישט געקענט באַקעמפן אַלע שווערישקייטן און האָבן פאַרלאָזן ארץ־ישראל. אָבער נישט אהרון זאַקס, פאַר אים איז קיין שום אַרבעט נישט געווען צו שווער, ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין אַ גרופּע יידישע שומרים און שפּעטער טאַקע פאַרוווונדעט געוואָרן אין רחובות בעת אַ קאַמף מיט אַראַבישע גנבים. ער האָט אַ לענגערע צייט געלעגן אין בית־חולים אין ירושלים, דאָרט אויך אָפּערירט געוואָרן, און דאָס אַלץ האָט געווירקט שלעכט אויף זיין געזונט־צושטאַנד, אַזוי אַז ער איז שוין נישט געווען פעיק צו קיין שווערע אַרבעט. דער פאָטער, דערוויסנדיק זיך דערפון, האָט געשיקט געלט, אַז דער קראַנקער זון זאָל צוריק אַהיימקומען, אָבער אהרון האָט געשיקט צוריק דאָס געלט און פאַרבליבן אין ארץ־ישראל.

אהרון זאַקס געהערט צו די גרינדער פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין ארץ־ישראל. אין יאָר 1910 האָט ער צוזאַמען מיט אַנדערע געשאַפן די ערשטע אַרבעטער־קיך אין יפו, און דאָרט אויך אַ קלוב און אַ ביבליאָטעק פאַר יידישע אַרבעטער.

אין דער ערשטער וועלט־קריג וועלט ער אַרויסגעשיקט מיט אַנדערע יידן קיין מצרים. נאָך דער מלחמה קערט ער זיך צוריק אין לאַנד און האָט דאָ געפירט אַ שטיל באַשיידן לעבן ביזן לעצטן טאָג.

ר׳ הענעך אַלפערט האָט פאַרווירקלעכט זיין חלום

די פאָזיטיווע איינשטעלונג פון רביישן „הויף״ אין ראַדאָמסק צו ישוב ארץ־ישראל, האָט געהאָט אַן אומגעהויר גרויסן אַיינפלוס אויף די ראַדאָמסקער רעליגיעזע יידן. אַ גרעסערע צאָל פון זיי האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט די תפילות נאָר געחלומט און אָפּילו געפלאָנט זייער גאַנץ לעבן זיך צו באַזעצן אין הייליקן לאַנד. איינער פון אָט די יידן איז געווען ר׳ הענעך אַלפערט (ר׳ הענעך מלמד), אַדער ווי מען האָט אים גערופן „דער פשעדבאָזשער מלמד״. ער אי״ז געווען אַ ייד אַ תלמיד חכם, געלערנט נאָר מיט גמרא־בחורים, געווען זייער אָנגעזען אין די לומדישע קרייזן פון ראַדאָמסק, געווען אַ קרוב פון דער משפחה פון דער ראַדאָמסקער רביצן — די פרוי פון „תפארת שלמה״.

נישט לייכט איז געווען פאַר אַזאַ ייד ווי ר׳ הענעך צו רעאַליזירן אַזאַ אונטערנעמונג — ס׳וועלן דאָך געבוירן קינדער און מען דאַרף זיי דערציען. עס זענען כסדר געווען דאגות פרנסה אָדער ס׳גלייכן. דאָס אַלץ האָט אָבער ביי ר׳ הענעך מלמד חס־ושלום נישט פאַרשטעלט זיין הויפט אידעע — דאָס עולה זיין קיין ארץ־ישראל. ער האָט קיינמאָל נישט געקאַרגט קיין געלט פאַר ארץ־ישראל שליחים, זיי האָבן אָפּילו ביי אים אין הויז געווויינט, און ווען עס האָט זיך געשאַפן דער קרן־קימת־לישראל איז ער געוואָרן גלייך אַן איבערגעגעבענער אָנהענגער פון דעם פאַנד. נאָך אייידער די ציוניסטישע יוגנט און עסקנים אין ראַדאָמסק האָבן אָנגעפאַנגען די אַרבעט פאַרן קרן־קימת, האָט ער שוין פאַרשפּרייט „פושקעס״ אין יידישע הייזער פאַר דעם צוועק און געזאַמלט געלט פאַר ארץ־ישראל. ער פלעגט אַליין אויפהענגען אין די הייזער די פושקעס, ביי מלמדים אין זייערע „חדרים״ און ביי אַנדערע בעלי־בתים, און עס איז זיך לייכט פאַרצושטעלן אַז צווישן די „חדר״־תלמידים וועלכע זענען אין די שפּעטערע יאָרן עולה געווען קיין ארץ־

ישראל זענען געווען ס׳רוב די וואָס האָבן אייגנגעזאַפּט דעם אייגדרוק פון אָט די ארץ־ישראל „פושקעס".

לאַנגע יאָרן האָט ר׳ הענעך נישט געקאָנט רעאַליזירן זיין הייליקן חלום, אָבער ער האָט קיינמאָל נישט פאַרלאָרן די האָפענונג. ענדלעך, אין יאָר 1913, האָט ער זוכה געווען צו פאַרלאָזן ראַדאָמסק און מאַכן זיין רייזע קיין ארץ־ישראל. זיין פרייד איז געווען גאָר גרויס, אויך דאָס גאַנצע יידישע ראַדאָמסק האָט זיך מיטגעפרייט און כמעט אַלע יידן האָבן אים באַגלייט צו דער באַן. ער האָט עולה געווען מיט זיין צווייטער פרוי חיה האַמער, די אַלמנה פון ר׳ יוחנן האַמער, דער ערשטער גבאי ביים רבין ר׳ יחזקאל (בעל „כנסת יחזקאל").

נישט לאַנג נאָך ר׳ הענעכס עליה איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־קריג. ר׳ הענעך האָט געזען אַז זיין גרויסער חלום אַראָפּ־צוברענגען קיין ארץ־ישראל זיין גאַנצע משפּחה, וועט צוליב דער מלחמה צונישט ווערן. זיין צער און בענקשאַפט זענען דעריבער געווען גאָר גרויס, דאָס האָט זיך אויסגעווירקט שלעכט אויף זיין געזונט־צושטאַנד און אין יאָר 1914 איז ער אין ארץ־ישראל נפטר געוואָרן. זיינע אייניקלעך האָבן שפּעטער אין די דרייסיקער יאָרן, עולה געווען קיין ארץ־ישראל און אַזוי אַרום, נאָכן טויט פון זייער זיידן, ממשיך געווען רעאַליזירן זיין חלום וועגן עליה קיין ארץ־ישראל. זיין פרוי חיה האַמער איז געשטאָרבן מיט אַ יאָר שפּעטער, אין 1915.

עולים־קאַטעגאָריעס פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה

צו אָט דער תקופה געהערן נאָך אַ גאַנצע ריי ראַדאָמסקער יידן, וועלכע זענען געקומען קיין ארץ־ישראל און דאָ זיך איינגעטיילט אין נייע פאַרשידענע שיכטן ווי צב״ש אַרבעטער אָדער שומרים.

איטשע גראָסמאַן אַלס שומר

צווישן זיי זענען געווען: משה שוואַרץ ווי אויך דער ברודער און זון פונעם ראַדאָמסקער חובב־ציון קאָפּל שמש. זיין ברודער האָט זיך באַקאַנט געמאַכט אין ארץ־ישראל אַלס „פעטער נחום", איז געווען פאַרבונדן זיין גאַנצן לעבן מיטן כותל מערבי און בכלל געשמט אַלס אַ מיסטישע פיגור. זיין זון דאָקטער געהערט שוין צו דער גרופּע אַרגאַניזירטע יידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן צוזאַמען מיט יצקר־באָוויטשן און אַנדערע זיך פאַרנומען מיט שווערער פיזישער אַרבעט און שמירה. איטשע גראָסמאַן פון ראַדאָמסק, האָט זיך באַקאַנט געמאַכט אַלס שומר נאָך אין יאָר 1912.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן דער אייניקל פונעם „תפארת שלמה" — ר׳ יהושע־נחום, דער ברודער פונעם לעצטן ראַדאָמסקער רב. ר׳ יהושע־נחום איז אויך אין דער א״ד תקופה געקומען קיין ארץ־ישראל, געווען טעטיק אַלס שליח קיין חוץ־לארץ פון פאַרשידענע מוסדות אין ירושלים.

אַ גאַנצע ריי יידישע משפּחות פון ראַדאָמסק, האָבן אין משך פון דורות, אויף די עלטערע יאָרן, געפאָרן קיין ארץ־ישראל דאָ צו אויסלעבן זייערע לעצטע יאָרן (צום ביישפּיל, די משפּחה יורבורסקי און אַנדערע).

עס דאַרף דאָ אויך דערמאָנט ווערן די פערזענלעכקייט פון הרב ר׳ שבתי בארנשטיין און פרוי שרה־פייגע, געקומען אין ארץ־ישראל אין די 30־ער יאָרן. די משפּחה איז אַ וויכטיקער דור פון דער רביישער משפּחה אין ראַדאָמסק. הרב ר׳ שבתי און פרוי ווינען לאַנגע יאָרן אין ירושלים, ער איז באַקאַנט אַלס גרויסער תלמיד־חכם, אַנגעזעענער עסקן אין דער לומדישער וועלט און הייסער נאַציאָנאַלער ייד.

נאָך דער „באַלפור דעקלאַראַציע" (די דריטע עליה)

דער גאָלדענער פאָדים וואָס האָט פאַרבונדן מיט ארץ־ישראל דאָס יידישע ראַדאָמסק, פון אַלע שיכטן און ספערן, האָט זיך מער און מער געוואָלט נאָך דער ערשטער וועלט־קריג. דאָס יידישע ראַדאָמסק האָט מיט באַגייסטערונג אויפגענומען דאָס פראָק־לאַמירן די „באַלפור דעקלאַראַציע" און האָט געפייערט דעם דאָזיקן אַקט אין יאָר 1918, נאָכדעם ווי די עסטרייכער וועלכע האָבן באַזעצט ראַדאָמסק אין יאָר 1914, זענען פון דאָרט אַרויסגעטריבן געוואָרן. די ראַדאָמסקער יידן האָבן בעת דער פייערונג געגעבן גרויסע ביישטייערונגען אין געלד פאַר ארץ־ישראל. יידישע פרויען האָבן אַראָפּגענומען פון זיך זייער צירונג און פייערלעך עס אויבערגעגעבן פאַר ארץ־ישראל. גרעסערע גרופּן פון דער יידישער יוגנט האָבן דעקלאַרירט אויפן אָרט זייער גרייטקייט גלייך צו פאָרן דורך אַלע וועגן קיין ארץ־ישראל.

אין די יאָרן 20־1919 האָבן טאַקע עולה געווען שלמה וואַקסמאַן, ישראל ווינצענטאָווסקי, יהושע און הענעך קאלקע, יחיאל־דוד בוכמאַן, יחזקאל פאצאנאָווסקי, יוסף ראָזענצווייג, שלמה'לע וואַקסמאַן, יעקב לאנדאו, בערל ראָזענשטיין, ראובן מינסקי, אברהם ליפשיץ, ראובן גאָלדבערג, איטשע טאביאַס, טוביע רובינשטיין, יחיאל אראָנאָוויטש, נח און וולף שפירא, דוד קרויזע, לייביש און משה זאַנדבערג, פנחס גאָלדבערג, די ברידער נחמן און דוד גאָלד און זייער שוועסטער דבורה, מאיר קאראפקע, שלמה ראַבינאָוויטש, משה טיגר, יצחק אַלבערט, נח ווינטרויב און פיל אַנדערע. אין אַ קורצער צייט אַרום זענען געקומען אויך זייערע פרויען און זייערע באַקאַנטע בחורות אין לאַנד אַריין, מען האָט חתונה געהאַט און טראָץ די נישט־לייכטע באַדינגונגען אויפגעבויט משפּחות אין זיך איינגעוואָרצלט אין דער יידישער היים.

נישט לייכט איז געווען דער וועג פון די ראַדאָמסקער עולים פון דער דריטער עליה, וואָס האָבן שוין געהאַט איבערגעלעבט די שווע־ריקייטן פונעם ערשטן וועלט־קריג, די רוסישע רעוואָלוציע פון יאָר

1917 און דאָס ווידעראַנטשטיין פונעם אומאָפּהענגיקן פוילן. נאָך דער „באַלפור דעקלאַראַציע" האָבן זיי זיך ממש געריסן קיין ארץ־ישראל צו זיין צוזאַמען מיט אַנדערע בויער פון אונדזער אַלט־נייַ היימלאַנד.

פאַרשידן זענען געווען די וועגן מיט וועלכע עס זענען געגאַנגען די עולים פון ראַדאָמסק כדי זיך אָנשליסן אין דעם אויפּבוי־ווערק פון יענער שאָפונגס־תקופה אין ארץ־ישראל. אַזוי איז שלמה ראַבינאָוויטש, דער בן־הרב און אוראיניקל פון „תפארת שלמה" געווען איינער פון די גרינדער פון כפר חסידים אין עמק יזרעאל. אַנדערע (ווי קאראפקע) זענען געגאַנגען אין מושב אָדער קיבוץ (יוסף האזע — קיבוץ חפציבה; ביאַליסטאָק — קיבוץ יגור). אַ גרעסערע גרופּע האָבן זיך דערווּאַרבן אַרבעט־פאַזיציעס בייַם בויווערק אין אַלע זיינע פאַרמען.

אָט וואָס עס דערציילט יהושע קאַלקע וועגן די ראַדאָמסקער בויאַרבעטער: „די פּוילישע עולים פון דער דריטער עליה, האָבן נישט שטענדיק געקאָנט קאָנקורירן מיט זייערע חברים פון רוסלאַנד. אויך די אַרבעטסגעבער, וועלכע די מערהייט זענען אויך געווען רוסישע יידן, האָבן נישט געהאַט קיין צוטרוי צו די „פּאָליאַקן", אַנדערש איז געווען מיט די ראַדאָמסקער עולים. נאָך דעם ווי זיי האָבן געאַרבעט אַ לענגערע צייט בייַ פאַרשידענע בויאַרבעטן, איז געבראַכט געווארן אַ מאַשין צו פרעסן בלאָקן. ווען איך מיט אַנדערע ראַדאָמסקער חברים האָבן זיך געמאָלדן צו דער אַרבעט און האָבן פאַרשפּראָכן צו מאַכן ביז 150 בלאָקן אַ טאָג, האָט מען אונדז אויסגעלאַכט: זעט נאָר די פּוילישע אַרבעטערס. שפּעטער, ווען מיר זענען דערגאַנגען צו 350 בלאָקן אַ טאָג זענען מיר געווארן די אַממערסטן געזוכטע אַרבעטער".

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז אַ טייל פון די ראַדאָמסקער עולים האָט זיך צוזאַמענגעבראָכן פון די שווערע באַדינגונגען און פאַרלאָזט דאָס לאַנד, אָבער נאָר אייניצעלנע האָבן נישט געקאָנט זיך אייַנגלידערן אין די דאַן שווערע לעבנסבאַדינגונגען אין לאַנד.

נישט האָבנדיק קיין אַרגאַניזאַציאָנעלע ראַם, וואָס זאָל מיט וואָס עס איז בייַהילפיק זיין די עולים, האָבן דאָך די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט זיך באַמיט צו זיין אין נאָענטן קאָנטאַקט צווישן זיך, מען האָט געווויינט צוזאַמען און געאַרבעט צוזאַמען. האָט אייַנער געהאַט וועלכע עס איז מעגלעכקייט, האָט ער פאַרשאָפט אַרבעט פאַר זיין לאַנדסמאַן, איז געווען חוסר עבודה האָט מען זיך געטיילט מיט די פאַרדינסטן. געווען אויך פאַלן ווען געוויסע אַרבעטער־פאַכלייט האָבן זיך גיכער אַייַנגעאָרדנט און בעסער פאַרדינט (הענער קאַלקע, שלמה׳לע וואַקסמאַן, יהושע קאלקע מיט זיין פרוי שרה) זענען זייערע ווויינונגען נישט נאָר געווען זאַמלפונקטן פאַר די ראַדאָמסקער פרישגעקומענע עולים, נאָר אויך די קעשענעס זענען געווען אָפן צו טיילן שטיצע.

אין די יאָרן 1923־1925 קומען אָן אין לאַנד די ערשטע חברים פון דער חלוצישער באַוועגונג: מאיר פאַטאַשעוויטש, חיים וויטענבערג, משה פישעלעוויטש, משה קאמעלגארן, מאיר־דוד גאָלדבערג, די ברידער גראָסמאַן (זעירא), פרייבערג, מאיר גליקסמאַן, משה־יצחק שיטנבערג, ישעיהו ראזענצווייג, שמולקע ראזענבלאַט, זוקין אַדוואָקאַט, בירענצווייג (דער פאַטער פון איסר בארי), יעקב סופר, יחיאל טראָן און אַנדערע. ליידער, אַ טייל פון זיי זענען צוריקגעפאָרן אַ היים און דאָרט אומגעקומען, אין דער תקופה פון אומקום.

נאָכן אַדורכמאַכן די ערשטע קליטה־שוועריקייטן, האָבן די ראַדאָמסקער פאַרנומען באַדייטנדע פאָזיציעס אינם געזעלשאַפטלעכן, פּאָליטישן און קולטורעלן לעבן. באַזונדערס דאַרפן דערמאָנט ווערן די ברידער גאָלד: נחמן, אלס אָקטיוואָר מיטאַרבעטער אינעם פאָסט־ווען פון לאַנד; און דוד (קלעי), וועלכער האָט פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם פלאַץ אינעם קולטורעלן לעבן פון לאַנד, אַלס שריפטשטעלער, רעדאַקטאָר, היסטאָריקער און אַלזייטיקער ווויסנשאַפטלער. ער האָט אין זיין קורץ לעבן געלייסטעט בעיקר פאַרן קולטור־וועזן פון דער הסתדרות העובדים הכללית, געווען איינער פון די גרינדער פון שכונת בורוכוב און שפּעטער גבעתיים, ווו ער האָט געלעבט ביז זיין לעצטן טאָג.

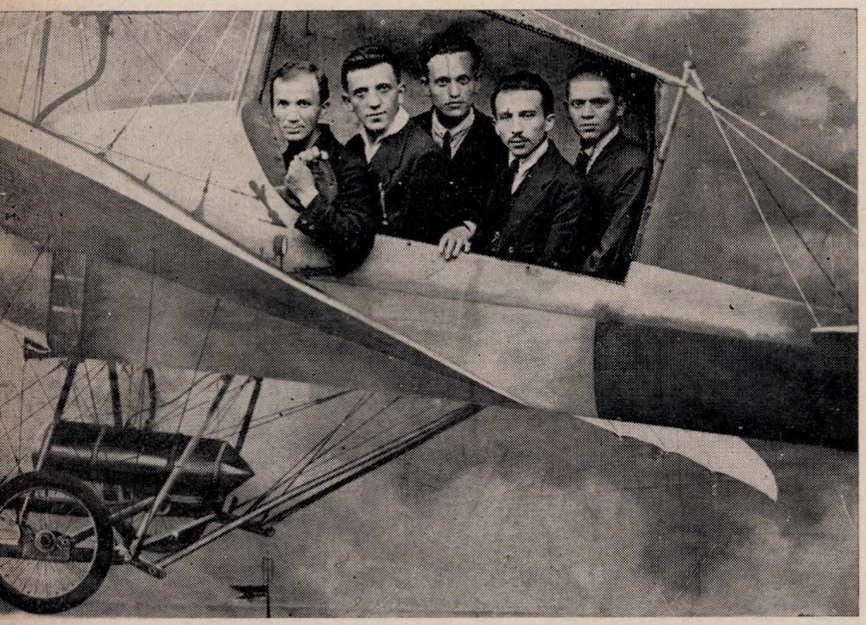

ראַדאָמסקער בחורים אין ווין (עסטרייך) אין יאָר 1919, אויף זייער עליה־וועג קיין ארץ־ישראל. (פון לינקס): יהושע קאלקע, דוד בוכמאַן, משה זאַנדבערג, יוסף ראָזענצווייג, יחזקאל פאצאנאווסקי.

די פערטע עליה און ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה

אַ גאָר באַדייטנדן אָנטייל האָבן ראַדאָמסקער יידן געזונומען אין דער עליה רביעית, פראָצענטועל, פיל גרעסער ווי פון אַנדערע שטעט אין פוילן. עס קומען דאָן די אַזוי גערופענע „מיטלשטאַנד עולים", אויך פון זיי האָבן נישט אַלע מצליח געווען, ווייל נישט אַלע

אַ גרופּע ראַדאָמסקער טוריסטן אין יאָר 1924 אויפן הר־הכרמל אין חיפה. פון רעכטס: הענער זלאָטניק, הלל זאַמבעק, יצחק פייערמאַן, אלי גרונדמאַן, יוסף גליקסמאַן, אהרן־וואָלף שוואַרץ, ראובן מינסקי און ענזל בערגער.

אַ גרופּע ראַדאָמסקער אין יאָר 1923 אין נוה־צדק (פון רעכטס): סיני פיינ־גאָלד, ש. וואַקסמאַן, בלה פיינגאָלד, רעגינאַ ראָזענבוים־ראָזענצווייג, אברהם בירענבוים, דוד בוכמאַן.

האָבן געהאָט דעם שטאַרקן אויסדויער־ווילן און כח דערצו. נישט ווייניק פון זיי האָבן דאָך אַ גרויסן חלק אין דעם אויפבוי פון תל־אביב און אַנדערע שטעט. יצחק פייערמאַן, חיים גראָסמאַן, חיים געלבאַרד, הלל זאמבעק, אַברהם־הערש בוגייסקי, יעקב יודקעוויטש, די משפחה אַראָנאָוויטש און אַנדערע, האָבן אויפגעבויט הייזער אין פאַרשידענע שטעט און אַ טייל פון זיי האָבן ביי דעם פאַרלוירן זייערע קאַפּיטאַלן בעת די שפּעטערדיקע שוועריקייטן קריזיסן, נאָך די ערשטע פראָספּעריטי־יאָרן. זאָל אויך דערמאָנט ווערן, אַז אָט די ראַדאָמסקער האָבן פיל געהאָלפן די אַנדערע ראַדאָמסקער אַרבעטער סיי מיט אַרבעט, סיי מיט דירות און הלוואות (באַזונדערס דאָרף דערמאָנט ווערן די איניציאַטיוו אין דעם געביט פון יצחק פייערמאַן און אַנדערע).

טראָץ דעם עקאָנאָמישן קריזיס וואָס האָט געהערשט אין לאַנד און דאָס אָפשטעלן די עליה, זענען דאָך געקומען נאָך עולים פון ראַדאָמסק קיין א"י: ווי עלטערן צו קינדער (גראָסמאַן חיים און קאראפקע) אָדער ווי די פריילין ליפשיץ צו אירע ברידער.

אַ גרופּע ראַדאָמסקער בוי־אַרבעטער אין די 20־ער יאָרן

ס׳קומען אויך דאַן פון־צייט־צו־צייט חלוצים פון ראַדאָמסק און נאָך די תרפ"ט־געשעענישן האָט זיך באַנייט צו ביסלעך די חלוצישע עליה דורך סערטיפיקאַטן וואָס די מאַנדאַט־מאַכט האָט געגעבן פון־צייט צו־צייט. (מיט דער עליה איז געקומען אין לאַנד, אין 1930, יעקב־שמואל מאַשקאָוויץ, וואָס האָט דורכגעמאַכט פריער די הכשרה אין קיבוץ קלאָסעווע).

צו דער דערעפענונג פון דער „מכביה" (אין 1932) זענען געקומען שפּרה וויטענבערג, טוביה אַראַנאָוויטש, משה־יצחק שיטענבערג (שיטה) און א. פישעלעוויטש, שפּעטער נ. האָפמאַן אַלס צוריקגעקערטער תושב. אין 1933 איז געקומען יהודה ליבערמאַן מיט אַ סערטיפיקאַט, שפּעטער יצחק לאַכמאַן און זיין ברודער שמואל, ביידע אַלס „קאַפּיטאַליסטן". לייזער מאַנדל איז געקומען אין יאָר 1934 און מיט אַ יאָר שפּעטער (אין 1935) האָט עולה געווען חיים גאָלדבערג, נאָך אים משה־יצחק שיטענבערג (צום צווייטן מאָל) און פיל אַנדערע.

אין יאָר 1935 איז געקומען אין לאַנד אויך די משפּחה נאנבערג, די עלטערן פון דעם שפּעטערדיקן ישראל־קעמפער און העלד „יענקעלע חבלן". פישל קאַרפּ, איינער פון די ערשטע איינוווינער אין חולון, איז אויך דאַן געקומען אין לאַנד און האָט מיט זיין פאַכמענישקייט און שטאַרקן ווילן גובר געווען פיל שטרויכלונגען און אויפגעבויט אַן אינדוסטריע־אונטערנעמונג וואָס האָט שפּעטער נישט־ווייניק געהאָלפן דער „הגנה", הינטער די פלייצעס פון דער מאַנדאַטאָרן־מאַכט צו פאַרשאַפן די נויטיקע כלים פאַרן קאַמף. (ראַדאָמסקער עולים האָבן שטענדיק געפונען אַרבעט אין דער אינדוסטריע־אונטערנעמונג).

אָרגאַניזירונג פון ראַדאָמסקער עולים אין ארץ־ישראל

אַן ענגער קאָנטאַקט צווישן די ראַדאָמסקער האָט געהערשט אין חיפה. די דאָרטיקע חברים: חיים גאָלדבערג, טוביה רובינשטיין, גראָסמאַן, מינסקי, ליפשיץ און אַנדערע, זענען שטענדיק געווען גרייט צו העלפן מיט וואָס עס איז נאָר געווען מעגלעך די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין חיפה און סביבה. זיי האָבן אויך אָנגעהאַלטן אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט תל־אביב און ירושלים.

אין תל־אביב און אין חיפה, איז צו יענער צייט נאָך נישט געווען קיין שום אָרגאַניזאַציאָנעלע פאָרם פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. אין ירושלים איז אין יאָר 1927 געמאַכט געוואָרן אַ פרווו צו לעגאַליזירן ביי דער ענגלישער מאַנדאַט־מאַכט אַ געזעלשאַפט א"נ „התאחדות עולי ראַדומסק — משכנות ירושלים". אין אַ בריוו פון מושל גליל ירושלים, פון 25 נאָוועמבער 1927, אַדרעסירט צום סעקרעטאַר פון דער געזעלשאַפט הלל ליבערמאַן אין ירושלים ווערט געזאָגט: „איך האָב דעם כבוד צו באַשטעטיקן אייער וועגדונג פון 8טן נאָוועמבער 1927 און טייל מיט, אַז דער רעגולאַמין פון דער געזעלשאַפט „התאחדות עולי ראַדומסק" איז רעיעסטרירט געוואָרן אין אונדזער ביוראָ מיטן נומער 3939/508. איר ווערט געבעטן צו אינפאָרמירן אונדז ווען אַלע ענדערונגען וואָס ווילן פאָרקומען אין צוזאַמענשטעל פון דער אָנגעגעבענער פאַרוואַלטונג".

די גרינדער פון דער „התאחדות" זענען געווען: יהושע־נחום ראָבינאָוויטש, נח ווייַנטרויב, משה ליבערמאַן, מרדכי־יעקב גאָלד; סעקרעטאַר — הלל ליבערמאַן.

נישט גרויס איז געווען די צאָל ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ירושלים צו יענער צייט, און אויך די טעטיקייט דאָרט איז נישט געווען אינטענסיוו. אין אַ בריוו פון א׳ אלול תרצ"ט, שרייבט הלל ליבערמאַן צום לאַנדסמאַן יוסף קאמעלגארן אין תל־אביב: „צו מיין גרויס באַדויערן, האָב איך קיינע מעגלעכקייט נעמען אויף זיך וועלכע ניט איז אָרגאַניזאַציאָנעלע איניציאַטיוו אָדער אַנדערע.

מיינע זאָרגן דערלויבן מיר נישט צו טאָן וואָס נישט איז אויף דעם געביט אַדער אַנדערן. דאָך בין איך גרייט זיך אָנצושליסן אינעם פאַרבאַנד אויב אַנדערע אונדזערע לאַנדסלייט וועלכע זענען נישט אָזוי באַשעפטיקט וועלן אָזאַ פאַרבאַנד אָרגאַניזירן. ס׳איז כדאי אויסצוזוכן פאַסיקע מענטשן וועלכע האָבן די מעגלעכקייט צו ווידמען צייט און ענערגיע פאַר דעם און זיין איבערגעגעבן דער דאָזיקער אַרבעט״.

אין תל־אָביב, ווי אין חיפה, ווו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַ גרעסערע צאָל ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, איז געווארן אָקטועל דאָס שאַפן פון אָן אָרגאַניזאַציע פון אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין לאַנד. אין יוני 1939 — סיון תרצ״ט, ווערט דורך אַ גרופּע חברים פאַרעפענטלעכט דער פאָלגענדער אויפרוף:

מיר גיבן צו וויסן אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל, אַז אָן איניציאַטיוו־גרופּע אין תל־אביב האָט אויף איר לעצטער פאַרזאַמלונג באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן אַלע אונדזערע לאַנדסלייט אין אַ פאַרבאַנד פאַר די פאָלגענדיקע אויפגאַבן:

א. געמיינזאַמע הילף אין אַלע הינזיכטן, וואָס איז זייער נויטיק אין לאַנד בכלל און אין דעם איצטיקן מצב בפרט. אין דעם געביט וועט די אַרבעט זיין אומבאַגרענעצט און אונדזער ציל איז, אַז זי זאָל געפירט ווערן מיט געמיינזאַמע כחות אויף קרייז און איין צענטער, אָן קיין שום פּאָליטישע טענדענצן.

ב. פלעגן חברישע און אינטימע באַציאונגען צווישן אונדזערע לאַנדסלייט אינעם טאָגטעגלעכן לעבן.

ג. שאַפן אַ גמילות־חסדים קאַסע פאַר קאַנסטרוקטיווע הילף אין פאַל פון נויט.

ד. אָנקניפן קאָנטאַקט מיט פינאַנציעלע־פאַנדן פון אונדזערע לאַנדסלייט אין חוץ־לארץ, וואָס זייער טעטיקייט איז אין גייסט פון אונדזערע אויפגאַבן.

מיר האָבן אויסגעוויילט אַ צייטווייליקן קאָמיטעט וואָס וועט אָרגאַניזירן די אַרבעט ביז דער קומענדיקער אַלגעמיינער פאַר־זאַמלונג. מיר וענדן זיך צו אַלע אונדזערע לאַנדסלייט און רופן אייך זיך רעיעסטרירן אַלס מיטגלידער פונעם פאַרבאַנד און זיך פאַרפליכטן צו צאָלן אַ חודשלעכן מיטגליד־אָפּצאָל, אַדער לויט די מעגלעכקייטן. מיר האָפן אַז די אַלע וועלן זיך אָפּרופן אויף אונדזער וענדונג און העלפן אויפשטעלן אונדזער פאַרבאַנד.

איר ווערט געבעטן זיך וענדן ווי אַמגיכסטן אין אונדזער רעיעסטראַציע־ביורא לויטן אַדרעס: „החץ״, רח׳ זבולון 31, תל־אביב, אין די שעהן 7—8 אָוונט״.

דעם אויפרוף האָבן געחתמעט: חיים גראָסמאַן, שלמה וואַקסמאַן, שמואל לאַכמאַן, יהושע קאלקא, יוסף קאמעלגארן, דוד קראוזע, שלמה קראקאווסקי, משה־יצחק שיטנבערג.

דער ציטירטער אויפרוף ווייזט אָן אויף דעם ווילן פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל זיך ענגער צוזאַמענצולעבן און זיך קעגנזייטיק אַרויסהעלפן אין יעדער הינזיכט. אין אָנבליק פון דער שפּעטערדיקער פאָלקס־טראַגעדיע, איז עס געווען ממש אַ נביאיש פאַרגעפיל צו אָרגאַניזירן זיך כדי זיין גרייט צו דער אַקציע פאַר די ראַדאָמסקער ברידער אינעם צווייטן וועלט־קריג און פאַר די אָפּגעראַטעוועטע פון אומקום.

הילף פאַר די פליטים און אָפּגעראַטעוועטע

עס ברעכט אויס די צווייטע וועלט־קריג, און באַלד זענען אָנגעקומען די פינצטערע ידיעות פונעם פוילישן יידנטום בכלל און פון אונדזערע ברידער אין ראַדאָמסק בפרט. דער נאָרמאַלער מענטשלעכער פאַרשטאַנד האָט בייס אָנהויב אַבסאָלוט נישט געקענט אויפנעמען די טראַגישע געשעענישן, די פינצטערע ליידן פון די יידן, די רוצחישע מעשים פון דייטשע־היטלעריסטישע באַנדעס. פון־צייט צו־צייט, האָבן זיך אַדורכגעשלאָגן די ידיעות, אָבער די גרויסע וועלט האָט נישט געגלויבט, אָדער נישט געוואָלט גלויבן.

ס׳האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות פון ראַדאָמסקער, וועלכע עס איז געלונגען זיך צו ראַטעוון אין רוסלאַנד. די ראַדאָמסקער אין ישראל האָבן גלייך אָרגאַניזירט אַ הילפס־אַקציע צו שיקן שפּייז־פּעקלעך און מלבושים קיין רוסלאַנד פאַר זייערע לאַנדסלייט (כמעט אויף יעדן אַדרעס פון אַ ראַדאָמסקער, וואָס איז מעגלעך געווען צו באַקומען). די טעטיקייט איז אויך קאָאָרדינירט געוואָרן מיט די לאַנדסלייט אין אַמעריקע און נישט אייניער פון די ראַדאָמסקער אין ראַטן־פאַרבאַנד האָט זיך אין די שווערסטע מלחמה־יאָרן געקוויקט מיט דער דאָזיקער הילף.

אין די שפּעטערדיקע מלחמה־יאָרן זענען שוין די שוידערלעכע בשורות געווען קלאָר. עס איז אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל דער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַן מ. זאנדבערג פון עגיפטן און געבראַכט פרטים וועגן דעם אומקום. שפּעטער איז צוריקגעקומען יעקב קורץ וועלכער האָט באַזוכט פיעטרקאָוו ערב דער וועלט־מלחמה און איז דאָרט געבליבן שטעקן, האָט דאָך זיך אַרויסגעריסן און צוריקגע־קומען אין לאַנד אין דער מלחמה־צייט. ער האָט דערציילט וועגן דעם גרויסן חורבן פון פוילישן יידנטום, ספּעציעל וועגן פיעטרקאָוו און ראַדאָמסק, און אויך וועגן דעם שפּעטער פאַרעפנטלעכט אַ בוך א״נ „ספּר עדות״.

צוגלייך מיט דעם אומגעהויער גרויסן צער און טיפן וויי־טיק פון יעדן ראַדאָמסקער באַזונדער, איז דאָך אָבער גלייך קלאָר געוואָרן די גרויסע אַחריות וואָס עס ליגט אויף דעם קליינעם ראַדאָמסקער קיבוץ אין ארץ־ישראל אין אַזאַ מאָמענט. טראָץ דעם, וואָס די יידישע באַפעלקערונג אין ארץ־ישראל האָט זיך אין יענער צייט געפונען אין אַן אָנגעשטרענגטער פּאָליטישער לאַגע, האָט דאָס נישט אָפּגעהאַלטן פון צוטרעטן צו שאַפן אַן אָרגאַניזאַציאַנעלע ראַם פאַר דער הילפס־אַקציע וואָס עס דאַרף אונטערגענומען ווערן פאַר די אַלע וועלכע וועלן זיך ראַטעוון פון דעם היטלעריסטישן גהינום.

אין יאָר 1944 שאַפט זיך אין תל־אביב אַ צייטווייליקע פאַר־וואַלטונג פונעם אירגון עולי ראַדומסק בישראל, מיט די פאָלגענדע חברים: שלמה וואקסמאַן (פאָרזיצער), מ. חתומי (סעקרעטאַר), יהושע קאלקא, דוד מארגאלעווסקי, לאה בירנבוים־טעלמאַן, דוד קרויזע און משה שיטנבערג. גלייך וועלט געשאַפן אַ הילפס־פאָנד פאַר די ראַדאָמסקער לעבנגעבליבענע אין אייראָפּע און עס אָרגאַ־ניזירט זיך אַן איניציאַטיוו־גרופּע פון ראַדאָמסקער אין חיפה. די גרופּע ראַדאָמסקער אין חיפה האָט צוגלייך מיט די לאַנדסלייט אין תל־אביב געמאַכט אַלע אָנשטרענגונגען צו אָרגאַניזירן הילף פאַר די ברידער פון ראַדאָמסק ווי נאָר די אויסראָטונג אין אייראָפּעישן גהינום וועט זיך אָפּשטעלן.

סוף יאָר 1945, הויבן אָן אָנצוקומען אין לאַנד אייניקע פון די אָפּגעראַטעוועטע ראַדאָמסקער, ווי זאב סאבאטאווסקי, יצחק קופער־שטאך און אַנדערע, וועלכע שילדערן די אויסראָטונג פון אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער.

די ענגלישע מאַנדאַט־מאַכט אין לאַנד, מאַכט כלערליי שווערי־קייטן און שטערט די רעשטלעך פונעם פוילישן יידנטום אַרייַנצוקומען קיין ארץ־ישראל, זיי ווערן פאַרשיקט קיין קאַפריסין, ווידער אין פינצטערע לאַגערס. דורך פאַרשידענע וועגן איבערהויפט דורך אונדזער לאַנדסמאַן דוד קלעי, וועלכער איז געווען דעלעגירט דורך דער הסתדרות הכללית קיין קאַפריסין, איז געלונגען דעם אירגון אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט די ראַדאָמסקער פליטים דאָרט.

נישט קליין איז געווען די הילפס־אַקציע וואָס איז דאָמאָלט אָרגאַניזירט געוואָרן דורך די ראַדאָמסקער אין ארץ־ישראל. שפּייז און מלבושים איז געשיקט געוואָרן סיי אין די לאַגערן פון קאַפריסין

און סיי אין דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער וווּ עס האָבן זיך געפו־נען ראַדאָמסקער. אויך מעדיצינישע הילף ווערט אָרגאַניזירט פאַר די געליטענע, דורך צוזאַמענאַרבעט מיט אונדזערע ברידער אין אַמעריקע. די טעטיקייט דאַמאָלט איז געווען אַ פיבערהאַפטע: ביים חבר שלמה וואַקסמאַן האָט זיך געפונען אַ לאַגער פון פּראָ־דוקטן און מלבושים; אַלע חברים זענען געוואָרן אַריינגעצויגן אין דער אַקטיווער אַרבעט. אַ גאַנצע רייע ראַדאָמסקער פרויען האָבן געאַרבעט זייער אינטענסיוו ביי זאַמלען, פּאַקן און איבערשיקן די הילף־פּאַקעטן אומעטום וווּ ס'איז געלונגען צו באַקומען אַ ידיעה פון אַ געראַטעוועטן ראַדאָמסקער ייד.

דער אירגון איז אין דער צייט געווען זייער אַקטיוו און צוגעצויגן צו דער אַרבעט אַלץ מער לאַנסדלייט. דער אירגון ווענדעט זיך דאַן צו די ראַדאָמסקער וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער ארץ־ישראל־בריגאַדע, זיי זאָלן זיך פאַראינטערעסירן אומעטום אין אייראָפּע, וווּ זיי וועלן נאָר האָבן אַ מעגלעכקייט, מיט אָפּגעראַטעוועטע לאַנדסלייט און העלפן זיי. אין די ד.פּ.־לאַגערן אין דייטשלאַנד, עסטרייך, איטאַ־ליע, קאַפריסין, פראַנקרייך און בעלגיע, ווי אויך אין אַנדערע לענ־דער, האָבן זיך טאַקע אָפּגעפונען אונדזערע געראַטעוועטע ברידער און שוועסטער. דער אירגון ווענדעט זיך דאַן אויך קיין פּוילן, צו די צענטראַלע יידישע אינסטיטוציעס, צו באַקומען אינפאָרמאַציע וועגן אונדזערע לאַנדסלייט. אין רעזולטאַט דערפון איז דעם 20סטן יוני 1945 דערהאַלטן געוואָרן פון פּראָפעסאָר יוסף סאק פון וואַרשע אַ טעלעגראַפישע מיטטיילונג פאַר יהודה ליבערמאַן און חיים גאָלדבערג מיט אַ רשימה פון 127 ראַדאָמסקער יידן, וועלכע זענען געבליבן לעבן און האָבן זיך געפונען צייטווייליק אין ראַדאָמסק. דער אירגון האָט זיך באַמיט צו פאַרבינדן מיט אַלע לעבנסגעבליבענע לאַנדסלייט און אַזוי איז אין דער צייטונג „לקרוב ולרחוק" פון 27סטן נאָוועמבער 1945 פאַרעפענטלעכט געוואָרן דורכן אירגון אַ רשימה פון אַריבער 300 אָפּגעראַטעוועטע ראַדאָמסקער יידן.

דער זון פון שלמה ראַבינאָוויטש — יחזקאל ראַבינאָוויטש האָט באַזוכט אין יאָר 1946 אין ראַדאָמסק, און אין בריוו פון דאָרט געשילדערט דעם טרויעריקן אויסזען פון די 70 יידן וועלכע ער האָט געפונען, אַלע כמעט האַלב־טויטע, צעבראָכענע גייסטיק און פיזיש. אַ שרעקלעכן איינדרוק האָט אויף אים געמאַכט די „שול־גאַס" און באַזונדער דער גרויסער ברודער־קבר אויפן בית־הקברות, דער איינדרוק איז געווען אַזוי שוידערלעך אַז ער איז ממש אַנטלאָפן פון שטאָט.

פאַר דער אומאָפּהענגיקייט פון ישראל

ארץ־ישראל איז אין דער צייט אַריינגעצויגן געוואָרן אין אַ שווערן קאַמף מיט דער ענגלישער מאַנדאַט־מאַכט און מיט די אַראַ־בישע טעראָריסטן. די ראַדאָמסקער יוגנט אין ארץ־ישראל נעמט זייער אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער א"י־בריגאַדע, אין דער „הגנה", אצ"ל, לח"י און שפּעטער אין צה"ל. גאָר באַדייטנדיק איז געווען זייער ביישטייער אין דער באַפרייאונגס־מלחמה פאַר מדינת־ישראל. צוזאַמען מיט אַנדערע טייערע קעמפער וועלכע זענען געפאַלן פאַר דער אומאָפּהענגיקייט פון ישראל. אונדזערע ראַדאָמסקער בחורים רוהען אויף די מיליטערישע בתי־קברות איבערן גאַנצן לאַנד. זייער אָנדענק איז געווידמעט אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג אין דעם טייל בוך. כבוד זייער אָנדענק!

מאַטעריעלע און גייסטיקע אַבסאָרבציע

מיט דער אַנטשטייאונג פון מדינת־ישראל, עפענען זיך ברייט אירע טויערן, פאַר אַלע על־פּי־נס ניצול־געוואָרענע פון אומקום און אויסראָטונג. דער ראַדאָמסקער אירגון מאָביליזירט זיך צו לייזן די פאַרשידענע פּראָבלעמען פון זיינע לאַנדסלייט עולים. זיי האָבן זיך גענויטיקט אין אַ וואַרעמע ברודערלעכע האַנט, אַ וואַרעם וואָרט, ווי אויך אין קאָנסטרוקטיווע הילף ביים איינאָרדענען זיך אין לאַנד.

אַ געוויסע גרופּע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין תל־אביב און חיפה האָבן געשאַפן גלייך אַ גרעסערע סומע געלט פאַר אַ גמילות־חסדים קאַסע, צו קאָנען העלפן די עולים וועלכע האָבן באַדאַרפט אָנהייבן אַ ניי לעבן, סיי די וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון מערדערישן דייטשן היטלעריזם, סיי די וועלכע האָבן זיך אומגעקערט פון רוסלאַנד.

צענדליקער בריוו פון יענער זייט, זאָגן עדות וועגן דער גיגאַנ־טישער הילף וואָס עס איז דעמאָלט געגעבן געוואָרן ווען די לאַנדס־לייט זענען געקומען אין לאַנד. די עסקנים פונעם אירגון, וועלכע האָבן געהאַט גוטע פאַרבינדונגען אין לאַנד, ווי גאָלדבערג חיים און אַנדערע אין חיפה, ש. וואַקסמאַן, די ברידער קאַלקא, ווינצענ־טאָווסקי און אַנדערע אין תל־אביב, האָבן זיך באַמיט דורך פאַרשי־דענע אינטערווענצן צו פאַרלייכטערן די קליטה פון זייערע לאַנדס־לייט.

גמ"ח־קאַסעס אין תל־אביב און חיפה

די סומע געלט אין די גמילות־חסדים קאַסעס סיי אין חיפה און סיי אין תל־אביב, האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר נישט גענוגנד. אין יאָר 1951 האָט באַזוכט ישראל דער דאַמאָלדיקער פּרעזידענט פון דעם ראַדאָמסקער הילפס־פאַראיין אין אַמעריקע — יחזקאל רודניצקי און ער האָט באַלד נאָך זיין צוריקקער אין אַמעריקע איבערגעוויזן אַ גרעסערע סומע וואָס האָט דערמעגלעכט כמעט יעדן ראַדאָמסקער עולה צו באַקומען אַ הלוואה.

די גמ"ח קאַסע איז שפּעטער אָנגערופן געוואָרן אויפן נאָמען פונעם פאַרשטאָרבענעם לאַנדסמאַן אין אַמעריקע שלמה עפשטיין ז"ל, וועלכער איז געווען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט אין ישראל.

אין די יאָרן 1953/54, ווען די נייע לאַנדסלייט האָבן זיך שוין צו ביסלעך איינגעאָרדנט און די ביטעס אויף הלוואות זענען שוין נישט געפלאָסן גאָר אָפט, איז די טעטיקייט פון דער גמ"ח קאַסע געוואָרן שוואַכער. אין יאָר 1955 איז די גמ"ח קאַסע רעאָרגאַניזירט געוואָרן און עס איז געוויילט געוואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג פון די פאָלגענדע חברים: יוסף לעהמאַן, דב וואַלדפאָגל, אַברהם וואַלד־פאָגל און דוד קרויזע.

ביים איבערנעמען די גמילות־חסדים קאַסע דורך דער נייער פאַרוואַלטונג, איז דער בילאַנס געווען פאָלגענדער:

מזומן	—	146.70 ל"י
דעפּאָזיטן אין באַנק	—	1,697.00 ל"י
הלוואות	—	1,252.00 ל"י
ס"ה	—	3,095.71 ל"י

אונדזער גמ"ח קאַסע אין תל־אביב האָט זיך פאַרשטענדיקט מיט דער צענטראַלער גמ"ח קאַסע פון דער הסתדרות („משען"), וואָס האָט פאַרטאָפּלט די סומע פאַר די הלוואות און דערמעגלעכט צו פאַרטיילן הלוואות פאַר ראַדאָמסקער נישט נאָר אין די שטעט נאָר איבערן גאַנצן לאַנד (דאָס זעלבע האָט אויך געמאַכט די גמ"ח קאַסע אין חיפה).

עס זענען געווען פאַלן ווען די בקשות זענען געווען גרעסער ווי די מעגלעכקייטן, דאַן האָבן אייניקע חברים געגעבן פערזענלעכע התחיבותן צו קענען אַרויסהעלפן לאַנדסלייט מיט קאָנסטרוק־טיווע הילף. במשך די יאָרן 1956—1960 זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן 170 הלוואות אויף אַן אַלגעמיינער סומע פון 35,000 ל"י (נאָר אין תל־אביב).

אַ שיכון פאַר ראַדאָמסקער נייע עולים

די קאַנסטרוקטיוועּ הילף פון די גמ"ח קאַסעס האָט ווייט נישט אויסגעשעפט די קליטה־פּראָבלעמען פון די עולים בכלל אוּן פון די ראַדאָמסקער בפרט. די עליה האָט געשטראָמט מאַסנווייז, די סוכנות אוּן די רעגירונג האָבן געמוזט זאָרגן פאַר אַ צייטווייליקן דאַך איבערן קאָפּ. עס זענען דאָן אָנטשטאָנען אין לאָנד די א"ג מעברות אין וועלכע עס האָבן זיך אויך געפונען ראַדאָמסקער לאָנדסלייט אוּן דאָן איז אויפגעשוווּמען דער פלאָן פון דער סאָסייטי אין ניר־יאָרק וועגן אויפבויען אייניקע ווויינונגען פאַר אָט די ראַדאָמסקער עולים. נאָר לאָנגע פאַרהאָנדלונגען איז באַשלאָסן געוואָרן זיך צו פאַרבינדן מיט דער בוי־געזעלשאַפט „שיכון" פון דער הסתדרות העובדים הכללית וועגן אויפבויען 2 הייזער אין חולון, אַלס שיכון פאַר ראַדאָמסקער עולים פון די מעברות.

די לאָנדסלייט אין אַמעריקע האָבן באמת געמאַכט גרויסע פי־נאַנציעלע אָנשטרענגונגען פאַר דעם צוועק אוּן די לאָנדסלייט אין ישראל (סיי אין תל־אביב, סיי אין חיפה) האָבן געלייסטעט נישט ווייניק צו פאַרווירקלעכן דעם געדאַנק. ענדלעך איז דער זונטאָג פונעם 11טן נאָוועמבער 1951 באַשטימט געוואָרן אַלס טערמין צו לייגן דעם גרונטשטיין פון 2 הייזער אַלס „שיכון יוצאי ראַדומסק".

די באַגייסטערונג ביי די חברים אין ישראל איז געווען זייער גרויס. די פאַרוואַלטונג פון אירגון האָט פאַרעפנטלעכט אַ פייערלעכן אויפרוף אין וועלכן עס ווערט צווישן אַנדערע געזאָגט: „ליבע חברים! זונטאָג דעם 11 נאָוועמבער 1951, 3 אַ זייגער נאָך מיטאָג, וועט באַצייכנט ווערן אונדזער יום־טוב. אין דעם טאָג וועט פייערלעך געלייגט ווערן דער גרונטשטיין פאַר די הייזער פון „שיכון יוצאי ראַדומסק" און ס'וועלן זיין אָנוועזנד פאַרשטייער פון פאַרשידענע אינסטיטוציעס פון לאָנד, ווי אויך אַ דעלעגאַט פון אונדזערע ברידער אין אַמעריקע דער חבר ב. קוגעל און פרוי".

ביי דער אָנוועזנהייט פונעם ראש־העיר פון חולון ד"ר ד. קוגעל, פאַרזיצער פון התאחדות עולי פולין אינז' א. רייס, פאַרשטייער פון דער סוכנות, חברת „שיכון" און פיל אַנדערע געסט און ביי דער באַטייליקונג פון עטלעכע הונדערט לאָנדסלייט, האָט חיים גאָלדבערג ז"ל געעפנט די פייערונג.

חיים גאָלדבערג האָט געמאַכט אַן איבערבליק איבער דער אַלגעמיינער טעטיקייט פון אירגון אוּן זיינע פאַרבינדונגען מיט ראַדאָמסקער לאָנדסלייט אין גאָר דער וועלט. ער האָט געשילדערט דאָס יידיש לעבן אוּן קעגנזייטיקע הילף אין אַמאָליקן ראַדאָמסק, וועּן אייגער האָט אַרויסגעהאָלפן דעם צווייטן אין אַ נויט אָדער עת צרה, אוּן דערמאָנט דעם גרויסן אומגליק פון חורבן אוּן אומקום וואָס האָט אָפּגעווישט אויף אייביק די שטאָט אוּן איר יידישע באַפעלקערונג. ער האָט אויך דערמאָנט אונדזערע טייערע ראַדאָמסקער בחורים וועלכע זענען געפאַלן אין דער באַפרייאונגס־מלחמה פאַר מדינת־ישראל אוּן די ראַדאָמסקער קעמפער אוּן אויפשטענדלער וועלכע האָבן זיך קעגנגעשטעלט דעם דייטשן באַרבאַריזם, פאַרטיי־דיקט דעם יידישן כבוד, נקמה גענומען פאַרן פאַרגאָסענעם אומ־שולדיקן יידישן בלוט.

חיים גאָלדבערג האָט פאַרענדיקט זיין רעדע * מיט די פאָלגענדע ווערטער: „די 2 בנינים וואָס מיר לייגן פאַר זיי דאָ דעם גרונטשטיין, וועלן פאַרלייכטערן די אַבסאָרבציע פון אונדזערע אָפּגעראַטוועטע ברידער נייַ־געקומענע קיין ישראל. זאָל דער דאָזיקער אויפטו, וואָס מיר הייבן דאָ אָן רעאַליזירן, דינען אַלס אויסדרוק פון סאָלידאַ־ריטעט און ברידערלעכקייט וואָס הערשן צווישן אונדזערע לאַנדס־לייט, וועלכע זענען צעשפרייט איבער דער וועלט — 2 טייערע אייגנשאַפטן וואָס האָבן כאַראַקטעריזירט אונדזער פאַרשניטענע קהילה ראַדאָמסק וואָס לעבט אין אונדזערע הערצער".

נאָך אַ גאַנצע ריי באַגריסונגען פון די פאַרשטייער פון אינסטי־טוציעס וועלכע האָבן זיך באַטייליקט אין דער געגעבענער צערע־מאָניע, האָט דער סעקרעטאַר מ. חתומי פאַרגעלייענט די פייערלעכע מגילה פאַרפאַסט פאַר דעם צוועק. די אַלגעמיינע שטימונג איז געווען זייער אַ געהויבענע אוּן די פייערונג האָט איבערגעלאָזט אַ גרויסן רושם אויף אַלע אָנוועזנדע. ס'איז אונטערגעשטראָכן געוואָרן, אַז די ראַדאָמסקער אין ישראל אוּן אַמעריקע זענען געווען די ערשטע וועלכע האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום שוועריקייטן ביים שאַפן אַ דאַך איבערן קאָפּ פאַר די שווער־געלייטענע ראַדאָמס־קער ברידער אוּן שוועסטער, וועלכע האָבן זוכה געווען נאָך אַזעלכע טראַגישע איבערלעבונגען צו קומען קיין ארץ־ישראל אוּן בויען דאָ אויפסניי זייער היים.

חנוכת הבית אין חולון אוּן דאָס ענטהילונג אַ מצבה אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון אין ירושלים

אין עטלעכע חודשים זענען די 2 הייזער פאַרטיק געוואָרן. דעם 6.7.52 איז פאַרגעקומען אַ חנוכת הבית צערעמאָניאַל אין דער אָנ־וועזנהייט פון אַ גרויסע צאָל לאָנדסלייט פון ישראל אוּן די געסט הערשל עפשטיין אוּן אדי אויפמאַן אוּן זייערע פרויען פון אַמעריקע.

די הייזער האָבן אַרומגענומען 8 דירות צו צוויי צימערן מיט אַ קוך אוּן אַ גרויסער האַל. היות די צאָל ראַדאָמסקער וועלכע האָבן זיך געמוּיטיקט אין דירות, איז געווען גענוג גרויס, האָט דער אירגון צוגעטיילט 3 איינזאַמע בחורים צו די 3 קינדערלאָזע משפחות וואָס האָבן פאַרנומען ווויינונגען, אַזוי אַרום, זענען אין די 8 ווויינונגען באַזעצט געוואָרן 8 משפחות אוּן 3 איינזאַמע בחורים. ליידער האָבן די הייזער פאַרשאַפט נישט ווייניק בייז־בלוט אוּן פאַרדרוס, ווייל דער פלאָן פון בויען נאָך הייזער אוּן אַרויסנעמען אַהין די „סובלאָקאַ־טאָרן" איז ליידער נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן. ס'איז דערגאַנגען דערצו, אַז די טעטיקייט פון אירגון איז כמעט פאַראַליזירט געוואָרן, אוּן צו די לאָנדסלייט אין אַמעריקע וועלכע האָבן באמת געמאַכט די גרעסטע פינאַנציעלע אָנשטרענגונגען ביים בויען די הייזער, זענען דערגאַנגען פאַרשידענע נישט־אָנגענעמע ידיעות. ליידער האָט זיך אין דעם פאַל אַרויסגעוויזן, אַז דאָס פראַקטישע לעבן איז טיילמאָל זייער אַזוריותדיק פאַר עסקנים וועלכע אָפּפערן זייער צייט, געזונט

דער לאָנדסמאַן פון אַמעריקע ב. קוגעל שרייבט אונטער די פייערלעכע מגילה

* גרעסערע אויסצוגן פון דער דאָזיקער רעדע, געהאַלטן אין העברעיש, ווערן געבראַכט אינעם העברעישן טעקסט פון דער דאָזיקער אָפּהאַנדלונג (רעד).

און געלט כדי בייהילפיק זיין דעם נאָענטן. טראָץ דעם אַלעם, איז דאָך געשאַפן געוואָרן אַ גרויסע זאַך, וואָס האָט אָנגערעגט אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן צו רעאַליזירן ענלעכע פלענער פון שיכונים פאַר נייע עולים.

די עסקנים צווישן די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין תל־אביב און חיפה האָבן טראָץ דעם אַלעם פאַרגעזעצט זייער אַרבעט אין דער גמ״ח־קאַסע, ביים שיכון און ביי דער אָרגאַניזירונג פון די יערלעכע אזכרות נאָך די אומגעקומענע קדושים פון ראַדאָמסק. דער אירגון האָט אויך אַייניגעמויערט אַ מצבה צום אָנדענק פון די קדושים אין דער פאָרם פון אַ מאַרמאָר־טאַפל אין „מרתף־השואה״ אויפן הר־ציון אין ירושלים. די פייערלעכע ענטהילונג פון דער מצבה איז פאָרגעקומען דעם 11.10.55 ביי אַ גרויסער צאָל אָנוועזנדע לאַנדס־לייט. פון־צייט צו־צייט ווערן די יערלעכע אזכרות אייניגעאָרדנט אין ירושלים אויפן הר־ציון ביי אָט דער מצבה.

די אויסגאַבע פון יזכור־בוך

די שווערע אַרבעט פון די ראַדאָמסקער עסקנים אין ישראל אין משך פון 25 יאָר (זייט דעם יאָר 1939) האָט נישט אָפּגעשוואַכט די איניציאַטיוו ביי אייניקע חברים צו טראַכטן און פלאַנירן די פאָר־אַנטוואָרטלעכע אונטערנעמונג פון אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך צום אָנדענק פון דער קהילה ראַדאָמסק. דער חבר חיים גאָלדבערג ז״ל אין חיפה, אָפּגעבנדיק זיך אַ חשבון וועגן דער קאָלאָסאַל־שווערער אויפגאַבע אַרויסצוגעבן אַזאַ ספר, האָט שוין מיט יאָרן צוריק אָנ־געהויבן זאַמלען מאַטעריאַלן (דאָקומענטן, בילדער אד״ג) און אָנגע־רעגט אויך אַנדערע חברים, אַז זיי זאָלן מיטהעלפן אין דער דאָזיקער אַרבעט.

די לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן אין אָנהויב אַרויסגעוויזן צו דעם גלייכגילטיקייט, אָבער נאָך די באַזוכן אין לאַנד פון די חברים רודניצקי און פיניע קאלקע, וועלכע האָבן זיך באַקאַנט דאָ מיט די שוין־צונויפגעזאַמלטע מאַטעריאַלן, האָבן זיי צוגעזאָגט מאַכן אַלע אָנשטרענגונגען בעיקר פינאַנציעלע אַז דער ספר זאָל קאָנען דער־שיינען. ליידער איז חבר פ. קאלקע קורץ נאָכן באַזוך אין ישראל פלוצלינג געשטאָרבן און די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט זענען ווידער געוואָרן פאַסיוו (אויך דער דורכפאַל מיט די הייזער אין חולון האָט געווירקט נעגאַטיוו). אינצווישן איז אין אַמעריקע געשטאָרבן סאָל גרינבערג, איינער פון די פראָמינענטע דאָרטיקע יידישע פערזענ־לעכקייטן און איבערגעבענער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַן, פון די אָנגעזענסטע נדבנים און געזעלשאַפטלעכע עסקנים. ער האָט איבערגעלאָזט אין זיין צוואה אַ געוויסע סומע פאַר אַ „בית־זכרון״ אין תל־אביב צום אָנדענק פון די געפאַלענע, אומגעקומענע און פאַר־טיליקטע ראַדאָמסקער יידן. אין דעם הויז האָט געזאָלט זיין אָצימער א״נ פון דעם פאַרשטאָרבענעם נדבן, אין וועלכן ס׳זאָל ווערן גע־זאַמלט אַלע מאַטעריאַלן וועגן זיין געזעלשאַפטלעך און פילאַנטראָפּי־שע טעטיקייט. דער פאָרשלאָג האָט אַרויסגערופן אין ישראל אַ שטאַר־קע קעגנערשאַפט ביי די אָקטיוויע טויער פאָרן ספר־זכרון, וועלכע האָבן פאַרלאַנגט אַז דאָס געלט זאָל פאַרוועלטדעט ווערן קודם כל פאָרן ספר און שפעטער זאָל מען קויפן אַ לאָקאָל פאָרן אירגון. זייער פאַרלאַנג איז אָבער געבליבן אין דער מינדערהייט און דאָן איז געקויפט געוואָרן אַ לאָקאָל אויף רחוב חולדה 9 אין תל־אָביב, אין אייגנקלאַנג מיט דער צוואה.

אין דעם אייגענעם לאָקאָל ווערן אייניגעאָרדנט יאָר־יערלעך די פאָרזאַמלונגען און אזכרות פון אירגון, דאָרט קומען אויך פאָר די אויפנאַמעס פאָר די געסט־לאַנדסלייט, וועלכע קומען קיין ישראל, דאָרט פירט זיך די אַרבעט פון דער גמ״ח־קאַסע און פון אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטלעכע פאָראַנשטאַלטונגען. דער לאָקאָל איז אַ וויכטיקע דערגרייכונג כאָטש אין זיינער צייט האָט דאָס פינאַנציעל שלעכט זיך אויסגעווירקט אויף דער טעטיקייט פאַרן ספר, וואָס האָט זיך כמעט אין גאַנצן אָפּגעשטעלט.

דאָן שטעלט זיך אין דער שפּיץ פון אירגון דער עסקן יהודה ליבערמאַן (אין יאָר 1958). אין זיין באַריכט פון יאָר 1961 צו דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון אירגון, לייענען מיר צווישן אַנדערן: „נאָך דעם ווי איך האָב זיך באַקענט מיט דער לאָגע אין אירגון, בין איך געקומען צום באַשלוס דאָס אַזוי לאַנג ווי עס וועלן נישט רעגולירט ווערן די ענינים פון שיכון אין חולון, וועט ליידער נישט קענען געפּירט ווערן קיין שום נאָרמאַלע טעטיקייט פון אירגון. צוזאַמען מיט אַנדערע ועד־חברים איז מיר געלונגען ברענגען צו אַ פאַרשטענדיקונג כמעט מיט אַלע אַייניווינער און איצט דערפילן זיי אַלע זייערע פינאַנציעלע פאַרפליכטונגען (מיטן אויסנאַם פון אייי־נעם). נאָכן רעגולירן דעם שיכון־פראָבלעם איז די שווערסטע און וויכטיקסטע פראָגע פאַרן אירגון בכלל און פאַר יעדן לאַנדסמאַן בפרט — אַרויסצוגעבן דעם ספר־זכרון. עס איז קלאָר, אַז אַזוי לאַנג ווי עס וועלן זיך מיט דער פראָגע באַשעפטיקן נאָר אַ 2 אָדער 3 חברים, וועט די זאַך נישט קענען דערפירט ווערן צו אַ פאָזיטיוון סוף. אַלע לאַנדסלייט דאַרפן נעמען אַן אָנטייל אין דער שאַפונג פון אַ מצבה פאַר דער שטאָט אין וועלכער זיי זענען געבוירן און דערצויגן געוואָרן. אמת, נישט לייכט איז דורכצופירן די געלט־זאַמלונג ביי די חברים לאַנדסלייט, וועלכע זענען צעשפרייט איבערן גאַנצן לאַנד, דאָך האָבן מיר אַלץ געטון. ביז איצט האָבן 150 פון די 350 לאַנדסלייט זייער צושטייער געגעבן און מיר באַמיען זיך צוגרייטן דאָס בוך צום דרוק. מיר האָבן שוין געמאַכט אַן אָפּמאַך מיט דער דרוקעריי „אַחדות״ וועגן אַרויסגעבן דעם ספר״.

אַ יאָר נאָך אַ יאָר זענען פאַרביי און די שווערקייטן ביים רעא־ליזירן דעם אַרויסגעבן פון בוך זענען גרוואַקסן אַן אויפהער. נאָר אַ קליינע צאָל חברים האָבן מיטגעהאָלפן אין דער אַרבעט און וואָס ווייטער איז די צאָל געוואָרן קלענער. אויך די פינאַנציעלע שוועריי־קייטן זענען געווען גרויס, ערשט נאָכן באַזוך פון סעקרעטאַר פון דעם ניו־יאָרקער פאַראיין פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט — חבר יחזקאל פאצאנאָווסקי ז״ל, זענען די פינאַנציעלע לייסטונגען פון די אַמעריי־קאַנער ברידער עטוואָס געשטיגן. זיי האָבן אויך איבערגעשיקט קיין ישראל זייער אַרכיוו וואָס נעמט אַרום העכער 60 יאָר טעטיקייט פונעם ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַראיין אין אַמעריקע.

נאָך דעם ווערט די אַרבעט פאַרן בוך פאַרגעזעצט מיט מער איני־ציאַטיוו, יהודה ליבערמאַן האָט געזען אינעם אַרויסגעבן פונעם בוך דעם הויפּט־ציל פון זיין טעטיקייט אין אירגון און אַ דאַנק דעם איז דער ציל דערגרייכט געוואָרן מיט דער הילף פון זיינע נאָענטע מיטאַרבייטער.

ס׳ווערן אויך נישט פאַרנאַכלעסיקט די אַנדערע אַרבעטן פון אירגון. אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג וואָס איז פאָרגעקומען דעם 2.7.61 זענען אויסגעוויילט געוואָרן אין דער פאַרוואַלטונג די פאָל־גענדע חברים: ליבערמאַן יהודה (פאָרז.), האַרטמאַן משה (סעקר.), קאלקא יהושע (קאַסיר), וואַסמאַן יהוזה (גמ״ח), חיים גאָלדבערג, אברהם וואַלדפויגל, משה שיטנבערג, מרדכי חתומי, יעקב אַלפערט, פאָלאַ גאָסלאָווסקא־פייערמאַן, זאב סאַבאַטאָווסקי.

אין משך פון דער צייט זענען פאַרגעקומען ענדערונגען ביי אונדזערע שטאָטישע אין ישראל. די אַמאָליקע נייע־עולים האָבן זיך פאַרוואַרצלט אין לאַנד, אַזוי ווי אַלע אַנדערע, אַזוי אַרום, איז דער דראַנג אויף דער גמ״ח־קאַסע באַדייטנדיק אַראָפּגעפאַלן. בכלל איז די טעטיקייט פון אירגון אָפּגעשוואַכט — די יאָרן האָבן זייער ווירקונג, פיל טויער זענען פיזיש צעברעכן און קראַנק, קיין עליה פון ראַדאָמסק קומט נישט מער, דער אַלטער דור ווערט ווינציקער.

איצט ווען דער ספר־זכרון איז שוין פאַרענדיקט, דאַרפן פאַר־צייכנט ווערן דאָ אונדזערע צוויי עסקנים — חיים גאָלדבערג ז״ל

און יהודה ליבערמאַן יב״ל, וועלכע האָבן דעם גרעסטן חלק אין רעאַליזירן דער דאָזיקער אונטערנעמונג.

חיים גאָלדבערג איז געווען דער ערשטער וואָס האָט פאַרשטאַנען און אַרויסגעבראַכט די גרויסע וויכטיקייט פון אַזאַ בוך, און האָט דעם געדאַנק פאַרשפרייט צווישן די חברים פון אירגון. ער האָט דער אַרבעט פאַרן בוך געווידמעט פיל צייט און מי, געזאַמלט מאַטעריאַל (דאָקומענטן, בילדער אאַ״וו) און באַאיינפלוסט אַנדערע לאַנדסלייט זיי זאָלן אים העלפן. אָפילו אין זיינע לעצטע וואָכן, טראָץ דער שווערער קראַנקהייט, האָט ער נישט אויפגעהערט צו טראַכטן וועגן דעם בוך און נאָך געמאַכט אַנשטרענגונגען אַז דער ספר־זכרון זאָל זיין רייך אין אינהאַלט און שיין אין זיין פאָרם.

אַ געטרייען שותף אין די דאָזיקע אַנשטרענגונגען האָט חיים גאָלדבערג געפונען אין דעם פאָרזיצער פון אירגון יוצאי ראַדאָמסק, יהודה ליבערמאַן, וועלכער האָט געווידמעט ספעציעל אין די לעצטע יאָרן (פון 1959) אַלע זיינע כוחות צו שאַפן די נויטיקע געלט־מיטלען, זאַמלען צוגאַב־מאַטעריאַלן און געזאַרגט פאַר אַלע ענינים וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיטן צונויפשטעלן און אַרויסגעבן דאָס בוך.

*

לאַנג און קאָמפליצירט זענען געווען די עליה־וועגן פון די ראַדאָמסקער קיין ארץ־ישראל. זיי ציען זיך פון דער ציון־בענקשאַפט פון אונדזערע עלטערן און פון דער אהבת ארץ־ישראל פון דעם „תפארת־שלמה״ און זיינע תלמידים, דורך דער דריטער און פערטער און חלוצישע עליות. די עליה־וועגן זענען געווען אויסגעפלאַסטערט מיט געוואַלדיקע שווערקייטן, גרויסע יסורים און איבערמענטשלעכע אַנשטרענגונגען און האָבן זיך פאַרענדיקט מיט דער גרויזאַמער טראַגעדיע פון אונדזער שטאָט און פון פוילישן יידנטום בכלל.

אויך די געשיכטע פון אירגון יוצאי ראדומסק בישראל איז אַ געווענ פון איבערגעבנקייט, ברידערלעכע געפילן און קעגנזייטיקע הילף, וואָס זענען געווען די עיקרדיקע צייכנס פון אונדזער שטאָט ראַדאָמסק. וועט דאָס שרעקלעכע אומגליק האָט געטראָפן אונדזער שטאָט, האָבן זיך די דאָזיקע אידעלע אייגנשאַפטן פון אונדזערע עלטערן דערוועקט אין די הערצער פון די ראַדאָמסקער זין און טעכטער אין ישראל. עס זענען דאָ ווידער אַנטפלעקט געוואָרן אין זייער פולן גלאַנץ די האַרציקייט, דאָס מסירות־נפש, צוזאַמען מיט פּראַקטישער אַקטיוויטעט, ביים אַרויסהעלפן ליידנדיקע לאַנדסלייט־ברידער. אַ דאַנק די דאָזיקע אייגנשאַפטן איז דעם אירגון יוצאי ראַדומסק געלונגען דורכצופירן זיין חשובע און פרוכטבאַרע טעטיקייט, איינשליסלעך דאָס אַרויסגעבן דעם דאָזיקן בוך.

זאָלן די שורות זיין אַ באַשיידענער אויסדרוק פון טיפער פאַר־הערונג פאַר די ראַדאָמסקער עולים פון אַלע דורות און פון אַלע עליות און דינען אַלס עדות פון זייער מוט, איבערגעבנקייט, אויס־דויער און שאַפונגס־קראַפט, וואָס האָבן געשלאָגן טיפע וואָרצלען אין מדינת־ישראל.

ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ישראל

...פון דער דריטער עליה

י. פאצאנאווסקי פון ניו־יאָרק צווישן לאַנדסלייט אין חיפה (1961)

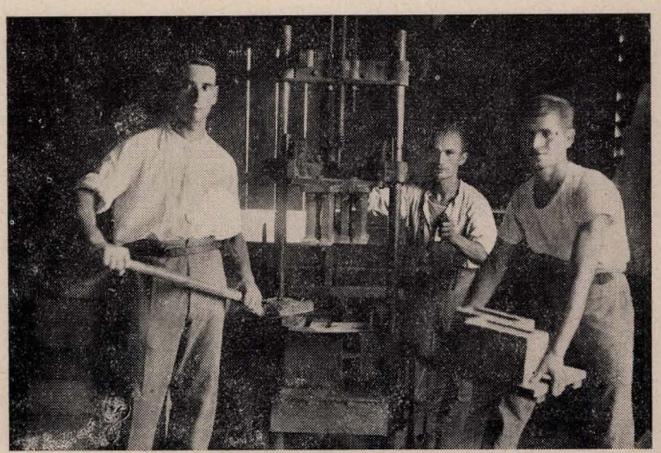

...ביי שווערער אַרבעט פון ציגל־מאַכן

...בעת דאָס לייגן דעם גרונטשטיין פאַרן שיכון אין חולון

יוצאי ראדומסק שנפטרו בישראל

אהרונוביץ מרים
אופמן חיים
אלבוים יעקב־יהודה
אלברט יצחק
אלפרט חנוך־הניך
אנגלארד חנה
ארביסמן שלום־מאיר

בארי איסר
בוז'יקובסקי טוביהו
בוכמן אליעזר
בוכמן אריה
בוכמן חיה
בוכמן שלמה
בורנשטיין הרב אברהם־בנציון
ביאליסטוק אהרן
בירנבוים אברהם
בירנבוים גרונה
בירנבוים שלמה
בירנצווייג מנדל
בלצ'אק מאיר

גולד (קלעי) דוד
גולד חוה
גולד יעקב
גולד נחמן
גולדברג חיים
גולדברג פנחס
גולדברג שלמה
גיטלר הניה־טובה
גיטלר חיים
גליקסמן דבורה
גליקסמן חיים־יצחק
גרוסמן חיים
גרוסמן רבקה
גרינשפן רבקה

דאבנר שרה
דימנט נתן

האזה יוסף
האמר־אלפרט חיה
הולצברג משה־אהרן

ויטנברג אברהם
ויטנברג וואלף
ויטנברג נתן
ויינטרויב נח
ויצנטובסקי (גלברד) בלה
ויצנטובסקי ישראל
ויצנטובסקי רחל
וקסמן אברהם־משה
וקסמן פייגה
ורשבסקי ברכה
ורשבסקי (שרביט) מרדכי

זוקין סיירדל
זיידמן חנה
זילבערברג לאה
זלוטניק הניך
זלצמן שלמה
זנדברג משה
זקס אהרון

טמר טובה

יוסקוביץ גיטל־ביילה
יוסקוביץ (טרון) יחיאל
ימיני (קמלגרן) שושנה
יעקובוביץ אהרן

לדרמן הלל
ליברמן יוכבד
ליברמן משה
ליהמן משה
לנדאו יחיאל
לנדאו רבקה

מינסקי מאיר

נונברג אסתר
נונברג דוד

סופר יעקב
סופר רחל
סטרובינסקי יחיאל

פישלביץ משה־לייב
פשרובסקי זאב
פשרובסקי ישראל

צערטה אברהם

קויפמן טובה
קירש משה
קלקה חנוך
קלקה שרה
קניגסברג גיטל
קנינגסברג לייביש
קניגסברג נעטל
קראוזה דוד
קריינדלר אלקה
קרפ לייב־יואל
קרפ שאול
קרפקה טובה
קרפקה יששכר
קרקובסקי דבורה
קרקובסקי שלמה

רבינוביץ ישעיה־אליעזר
רובינשטיין טוביהו
רובינשטיין שרה
רוזנבלט יצחק־שמואל
רוזנצווייג (פדרמן) טוניה
רוזנשטיין ברל
רפופורט רפאל

שטיבל שמואל
שניצר תמר
שפירא נח

לזכר הנפטרים בישראל
געשטארבענע אין ישראל

באזשיקאווסקי טוביה

דער נאָמען טוביה באָזשיקאָווסקי איז שוין אויסגעקריצט מיט בולטע אותיות אויפן בכבודיקן לוח פון די באַוווסטע געטאָ־קעמפער און אויפשטענדלער אין פּוילן, וואָס האָבן אין דער גרויזאַמער אומ־קום־תקופה פאַרטיידיקט דעם כבוד פון יידישן פאָלק און נקמה גענומען פונעם נאַציסטישן שונא פאַר דאָס פאַרגאָסענע אומשולדיקע יידישע בלוט. זיין נאָמען וועט אויף אייביק בלייבן איינגעקריצט אין דער געשיכטע פון דער ציוניסטיש־חלוצישער באַוועגונג אין פּוילן און ישראל און אין די הערצער פון זיינע ראַדאָמסקער לאַנדס־לייט, וועלכע האָבן אים פערזענלעך געקענט אָדער וואָס וועלן סטודירן און לייענען זיינע ביכער־זכרונות וועגן דער אומקום־תקופה און די אָפּהאַנדלונגען־אָפּשאַצונגען פון אַנדערע וועגן זיין פערזענ־לעכקייט און העלדישקייט *.

טוביה באָזשיקאָווסקי איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1914, אַלס דער פינפטער זון אין אַ שניידער־משפּחה פון דורי־דורות. נאָך עטלעכע יאָרן „חדר"־לערנען האָט אים דער טאַטע אַוועקגעזעצט ביים שניידער־טיש און אַזוי אַרום איז דער יינגל אַריין אין זיינע פריסטע יאָרן אין דער אַטמאָספער פון עול פּרנסה און נויטווענדיקייט זיך דורכשניידן מיט אייגענע כוחות זיין וועג אין לעבן.

צו 15 יאָר איז שוין טוביה געווען אַן אַקטיווער חבר ביים גרינדן אַן אָרגאַניזאַציע פון ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער אַרבעטער־יוגנט און מיט אַ יאָר שפּעטער האָט ער שוין אָנגעפירט מיט אַ גאַנצער גרופּע אין דער אָרגאַניזאַציע. מיט 2 יאָר שפּעטער האָט די אָרגאַניזאַציע אַרויפגעלייגט אויף אים די אויפגאַבע דורכצוברעכן די אַנטי־ציוניסטישע איינשטעלונג וואָס האָט געהערשט דאַן אין דעם נאָדל־פאַראיין פון די יידישע שניידער־אַרבעטער אין שטאָט און ער האָט די אויפגאַבע דערפילט — ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס וויצע־פאָרזיצער פונעם פאַראיין און דאָרט אָפן אַגיטירט פאַרן גע־דאַנק פון סאָציאַליסטישן ציוניזם.

גאָר גיך איז טוביה באַקאַנט געוואָרן אין שטאָט אַלס אַקטיווער עסקן אין אַ ריי אינסטיטוציעס און געזעלשאַפטן און אַלס קולטור־טוער וועלכער האָט מיט זיינע אייגענע כחות (ווי אַן אויטאָדידאַקט) זיך דערוואָרבן וויסן און זעלבסט־בילדונג אין פאַרשידענע שטחים. ער איז געווען פון די אָנפירנדיקע חברים אין „פרייהייט" די יוגנט־באַוועגונג פון פועלי־ציון צ. ס., פון די אַקטיווסטע חברים אין „החלוץ" און אין דער ליגע פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל, פון די בולטע רעדנער אויף ציוניסטישע עפנטלעכע פאַרזאַמלונגען און באַ־ליבסטע פרעליגענטן בעת אינערלעכע פאַרטייאישע סעמינאַרן (וועגן יידישע ליטעראַטור און געשיכטע פון דער אַרבעטער באַוועגונג). ער איז געווען אַן אַקטיווער פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון דער פאָלקס־אוניווערסיטעט און דער ביבליאָטעק א. נ. פון שלום־עליכם, און איר לעצטער ביבליאָטעקאַר. בעת די דייטשן האָבן אָקופירט ראַדאָמסק, האָט ער מיט נאָך עטלעכע חברים אַריבערגעטראָגן די ביבליאָטעק אין אַ באַהעלטעניש און גלייך נאָך דער מלחמה האָט ער די ביב־ליאָטעק אַריבערגעפירט קיין וואַרשע צו דער דיספּאָזיציע פון ציו־ניסטישע פּליטים־אינסטיטוציעס.

נאָכדעם ווי ער האָט אויסבאַהאַלטן די ביבליאָטעק (פרילינג 1940) איז ער גערופן געוואָרן דורך די צענטראַלע קערפּערשאַפטן פון „החלוץ" און „דרור" (פרייהייט) קיין וואַרשע, זיך אָנצושליסן אין דער אָרגאַניזירונג פון דער אונטערערדישער באַוועגונג. זיין עיקר־דיקע אַרבעט איז געווען: אָרגאַניזירן סעמינאַרן, אַרויסגעבן פלוג־בלעטלעך און דורכפירן קולטורעל־דערציערישע פאַראַנשטאַלטונגען צווישן אונטערערדישע יוגנט־גרופּעס. אין אָנהייב יאָר 1942 האָט ער אָנגעפירט מיט אַ ציוניסטיש־חלוצישער אונטערערדישער הכשרה־גרופּע הינטער וואַרשע און גלייך נאָכדעם האָט ער זיך צוריק־געקערט קיין וואַרשע און זיך אָנגעשלאָסן אין די רייען פון דער יידישער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע וואָס האָט זיך אָרגאַניזירט אין געטאָ. אין שליחות פון דער דאָזיקער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע האָט ער עטלעכע מאָל באַזוכט ראַדאָמסק און געפּרוווט דאָרט אָרגאַניזירן אַ גרופּע יוגנטלעכע וועלכע זאָלן זיין גרייט צו קעמפן קעגן די דייטשן.

טוביה באָזשיקאָווסקי האָט אָנטיילגענומען אין וואַרשעווער געטאָ אין דער ערשטער קאַמפס־אַקציע קעגן די דייטשן, אין יאַנואַר 1943. בעת דעם וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד (אַפריל 1943) האָט ער געקעמפט אין די רייען פון דער גרופּע וואָס האָט זיך פאַרפעסטיקט אין דעם צענטראַלן ראַיאָן פון געטאָ און איז מיט די רעשטלעך פון דער דאָזיקער גרופּע אַרויס פון געטאָ דורך דער אונטערערדישער קאַנאַליזאַציע. בעת דעם פּוילישן אויפשטאַנד קעגן די דייטשן אין

---

* אין דעם 9־טן טייל פון דעם בוך („אומקום און נקמה") ווערן גע־בראַכט אין העברעיש עטלעכע קאַפּיטלעך פון זיינע נישט פאַרעפנטלעכטע זכרונות און ווייטער (אין דעם אָפּטייל „נוקמים ונוטרים") אייניקע אויס־צוגן פון אָפּהאַנדלונגען־אָפּשאַצונגען וועגן זיין פערזענלעכקייט, וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין ישראל נאָך זיין טויט (געשריבן פון: משה בסוק, חייקה פ., נחמן בלומענטאַל, חיים גאָלדבערג, יצחק טאַבענקין, מלך ראַוויטש, צביה לובעטקין, מ. ניישטאַט).

אויגוסט 1944, האָט טוביה געקעמפט אין די רייען פון דער יידישער איינהייט וואָס האָט נאָכן וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד זיך אַנגעשלאָסן אין דער פּוילישער פאַרטיזאַנער־אַרמיי — „אַרמיאַ לודאַוואַ". לויט אַ באַשלוס פונעם פרעזידענט פון דער נייער פּוילישער פאָלקס־רעפּובליק, האָט טוביה באָזשיקאָווסקי באַקומען דעם 19־טן אַפּריל 1948 די מיליטעריש אויסצייכענונג „גרונוואַלד" פאַר זיין אָנטייל אין קאַמף פון דער פּוילישער פאַרטיזאַנער־אַרמיי.

באַלד נאָך דער באַפרייאונג פון דער דייטשישער אָקופּאַציע, האָט ער באַנייט זיין ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע טעטיקייט צווישן דער שארית־הפליטה אין פּוילן און געפונען די אָפּגעראַטעוועטע יידן פאַרלאָזן דאָס פאַרשאָלטענע אייראָפּע און עולה זיין קיין ארץ־ישראל. אין יאָר 1949 האָט ער אַליין עולה געווען קיין ארץ־ישראל און זיך באַלד אָנגעשלאָסן אינעם ניי־געשאַפענעם קיבוץ פון אָפּגעראַטעוועטע געטאָ־קעמפער (קיבוץ לוחמי הגיטאות) אין גליל. אין קיבוץ האָט ער געטאָן פאַרשיידענע פיזישע אַרבעטן און אין דער פרייער צייט זיך פאַרנומען מיט געזעלשאַפטלעך־קולטורעלער טעטיקייט, בעיקר מיט פאַרשרייבן און באַאַרבעטן זיינע וויכטיקע שוידערלעכע זכרונות, זיי זאָלן דינען אַלס עדות פאַר די קומענדיקע דורות. ער איז געווען פון די גרינדער פון דאָקומענטאַציע־צענטער א. נ. פון באַווּסטן געטאָ־פאָעט יצחק כצנלסון, וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין קיבוץ לוחמי־הגיטאות און אין דעם צענטער געפינט זיך די פולע זאַמלונג פון טוביהס אַרויסגעגעבענע שריפטן * ווי אויך זיינע נישט פאַרעפנטלעכטע מאַנוסקריפטן.

דער ערשטער קבר וואָס איז געגראָבן געוואָרן אין דעם ניי־געשאַפענעם קיבוץ לוחמי הגיטאות, איז געווען אַ פרישער קבר פאַרן העלדישן געטאָ־קעמפער טוביה באָזשיקאָווסקי, וועלכער איז נישט באַזיגט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער, האָט נקמה גענומען פון זיי און אָפּגעגעבן זיין גוף דער הייליקער ערד פון מדינת־ישראל.

אַ שאָד, אַ גרויסער שאָד וואָס אַזוי פריצייטיק.

ל. ל.

בורנשטיין הרב אברהם בן־ציון

הרב ר׳ אברהם בן־ציון בורנשטיין נולד להוריו הרב שבתאי בורנשטיין שליט״א והרבנית חיה־פייגא לבית ליטמנוביץ בראדומסק, ביום ח׳ שבט תרע״ט. הוא בא לארץ־ישראל עם הוריו במרחשון תרפ״ה, קיבל חינוך דתי־תורני שלם ב„חדרים" ובישיבות שבירושלים.

הצטיין ביראת־שמים אמתית, לב טוב לבריות, למדנות מעמיקה בתורה שבכתב ובעל־פה וידיעה גדולה במדע הכללי. כמה שנים היה רבה של ביה״כ „משכן מאיר" שבשיכון הוותיקים בנתניה, בשנותיו האחרונות היה רבה של בנימינה. ביתו היה פתוח לרווחה לכל דורשיו.

הגיגי רעיונותיו שהשמיע ברבים, העלה בכתב והדפיסם בחייו. ספריו „רסיסי טל" (על התורה) הופיעו בתל־אביב, תשכ״א.

נפטר בביה״ח „בילינסון" בגיל 44 שנה, ב׳ ר״ח אלול תשכ״ג, ולמחרתו הובא למנוחת עולמים בהר המנוחות בירושלים, מחלקת החסידים.

אחרי פטירתו הדפיסה אלמנתו הרבנית אסתר בורנשטיין וילדיה ספר שלישי שהשאיר בכתב־ידו: „רסיסי טל" (על „תנובות השנה").

יהא זכרו ברוך.

אביו השכול

גולד ר׳ יעקב מרדכי

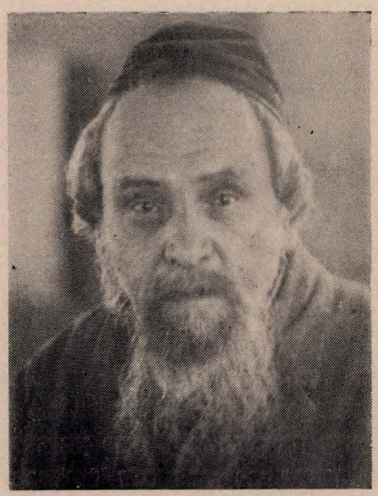

אבי נולד בשנת 1867; עלה ארצה בשנת 1926; נפטר בשנת 1946 (בחודש ניסן).

ר׳ יעקב־מרדכי גולד היה אחד הלמדנים המופלגים בין חסידי גור ב„שטיבל" הרדומסקאי. בחכמתו ושנינותו היה מפורסם, וכן בכל הליכותיו בין איש לרעהו התבטא בעדינות ואצילות־רוח.

בנעוריו היה תלמידו של הרב המפורסם מאַמסטוֹב (ע״י צ׳נסטוכוב) ובהיותו בן 16 קיבל ממנו היתר־הוראה וסמיכה.

זכרו שמור בתוכנו לנצח.

דבורה

גולדברג חיים

קצרו שנותיו. הוא נפטר בגיל 59. מחלתו האנושה הוציאה אותו ממעגלי החיים הפעילים כשנה—שנתיים קודם פטירתו. בכל זאת, היתה יריעת־חייו ארוכה וססגונית מאין כמוה. במותו הותיר אחריו שפע של מעשים ברוכים ומעגלים־מעגלים של מתאבלים בקרב חוגים שונים זה מזה — במרכז־הקואופרציה וברחבי התנועה הקואופרטיבית בארץ, ב„מגן" ופעיליו, בין חבריו בקואופרטיב „אות", בין חבריו למפלגה, ועל הכל — בקרב בני עירו ראַדומסק, הנושאים את זכרו בחיבה ומבכים את מותו ביגון עמוק.

*

חיים גולדברג נולד בשנת 1906 בראדומסק, לאביו שמואל ואמי

---

* אין דריי דערשינענע ביכער שפּיגלען זיך אָפּ די זכרונות פון טוביה באָזשיקאָווסקי וועגן דער אומקום־תקופה: „בליצן אין יאַנואַר" (1941־1942); „צווישן פאַלנדיקע וועגנט" (1943־1944); „פּרילינג אין יאַנואַר" (1945).

שרה־רבקה. הוריו היו אנשים צנועים, שומרי מסורת, אשר העניקו לילדיהם חינוך דתי, הלכות נימוסין ודרך־ארץ ואהבת־הבריות. מהו־ריו, שהיו מכניסי־אורחים וגומלי־חסדים, ירש אחת מתכונותיו הבול־טות של רגישות לצרת הזולת והחובה הנפשית להגיש עזרה לנצרך.

ימי ילדותו ונעוריו עברו עליו ב„בית האולפנה" של העיירה היהודית הפולנית — ב„חדר". אך כבר בגיל צעיר התעניין בבעיות חברה והתבלט בחושו הציבורי ובפעלתנותו, אשר שימשו לו קו מנחה כל שנות חייו.

משחר נעוריו הוא כולו — תורה ועבודה ועיסוק בצרכי־ציבור, כולו תסיסה, מרץ ונאמנות עד כלות הנפש. בהיותו בן 17 הצטרף לתנועה הציונית והיה ממייסדי „החלוץ" בעיר. גל ההתעוררות הצי־בורית, שפקד בשנות העשרים את יהדות פולין, מצא בראדומסק קרקע פוריה. במשך הזמן הפכה ראדומסק לאחד המרכזים התוססים של פעילות ציבורית ותרבותית, בייחוד בשדה הציונות על שלוחותיה. וניתן לומר ללא הגזמה, כי חלק רב מאד בפעילות זו יש לייחס לחיים הצעיר, שאמונתו הנלהבת ופעלתנותו היתירה הפכוהו עד מהרה למוקד עיקרי לכל הפעולה הציונית־סוציאליסטית בעיר.

בד בבד עם פעילותו ב„פרייהייט", „החלוץ", מפלגת פ"צ (צ.ס.) הליגה למען א"י העובדת, „העובד", קק"ל וקרן־היסוד וכו', עשה רבות בענייני האיגוד המקצועי, במוסדות החינוך והתרבות, בארגונים משקיים־כלכליים וכו'. לכולם נתן מחילו ומזמנו ואין פלא כי תשומת־לב המוסדות המרכזיים בבירה הופנתה לעֵלם התוסס מראדומסק והם הועידו לו תפקידים היאים לו.

בשלהי שנת 1933 הוא נקרא ע"י מרכז מפלגתו (פ"צ—צ.ס.) לווארשה והוטל עליו התפקיד של מזכיר סניף המפלגה בעיר־הבירה. היה זה תפקיד רב־אחריות, כי התנועה היתה אז בעליה מתמדת, שהביאה עמה בעיות ארגוניות ואחרות, ולא קל היה אפילו לעסקן בוגר ומנוסה להתגבר עליהן. והנה נתברר שבן־ראדומסק הצעיר הצליח לעמוד יפה־יפה בתפקידו — בנאמנותו לרעיון, מסירותו לתפ־קיד, והעיקר, גישתו האנושית לחבר הבודד. בכל אלה רכש לו עד מהרה הערכת חברי צמרת המפלגה ושל חברים מן השורה כאחד, כי הוא ידע לחדור לסתרי התורות הפוליטיות ונבכי היחסים הבין־מפלגתיים בו־חוב היהודי של אותה התקופה.

במשך כל אותה התקופה של פעילות, כולל השליחות שלו כציר לקונגרס הציוני ולכנס העולמי של הנוער הסוציאליסטי בווינה, שמר חיים בלבו את היעוד המוטל על אדם יהודי — העליה והעבודה בארץ־ישראל. בסוף שנת 1935 נטש את כהונתו המכובדת בווארשה הבירה ועלה ארצה.

טבעי הדבר, שעם בואו ארצה, הוצעו לו תפקידים מתאימים לכשרונותיו ולנסיונו בניהול סניף המפלגה פ"צ (צ.ס.) הגדול ביותר ברחבי הגולה. אך לא איש כחיים יעשה שקר בנפשו ויסטה מהדרך שהטיף לאחרים — ההגשמה העצמית. במשך 3 שנים עבד כסולל כבישים בסביבות חיפה וכפועל בביח"ר „פניציה", ובשנת 1938 נתק־בל כחבר לדפוס הקואופרטיבי „אות" בחיפה.

כ־26 שנים עשה ב„אות" והטביע את חותמו עליו בנטייתו הטב־עית לחיי שיתוף, בנאמנותו לקואופרטיב ומסירותו לחברים. מרצו הבלתי נלאה, וכשרונותיו המשקיים, עשוהו מיד עם כניסתו לקואופר־טיב, לאחד החברים הקובעים בתוכו. לא־תמיד בא לו הדבר בדרך הקלה; כי בהיותו נאמן לעקרונות לחם עליהם, אם ביחס לקבלת חברים או בענינים עקרוניים אחרים. אך השפעתו בקואופרטיב היתה רבה מאד, ואכן לא אחת היה „נביא בעירו" וזאת בכוח כנותו וגישתו האנושית.

מיד עם כניסתו לקואופרטיב „אות" התחילה פעילותו בתנועת הקואופרציה היצרנית־שירותית למוסדותיה; בעיקר בוועדת הקואו־פרציה בחיפה. כחבר הקואופרטיב הקדיש הרבה ממחשבתו לבעיית העזרה ההדדית, לדאגה לחבר הקואופרטיב המזדקן והנכה, לאלמנות ולשאירים, והיה מיוזמי הפעולות השונות בשטח זה. בפעילותו זו הבין, כי הקואופרטיב הבודד לא יוכל לשאת לבדו בעומס ויש להקים למטרה זו מוסד משותף לתנועה כולה. כך הצטרף לאותה קבוצה קטנה של חברים, בהדרכתו של פרופ' מ. בננסון, שיזמו הקמת קרן פנסיה של הקואופרציה היצרנית־שירותית „מגן" ומיום ייסודה היה אחד מחבריה הפעילים והמסורים ביותר. בכוח השפעתו ואמונתו ביעודה של הקרן ובעמל ללא ליאות הצליח להחדיר את רעיון קרן הפנסיה לכל חברי הקואופרטיבים והביא להצטרפותם של מרבית הקו־אופרטיבים לקרן.

פרשה בפני עצמה מהווה פעילותו למען בני־עירו, בפעילות הזאת לא היה בשבילו דבר גדול מדי ולא קטן מדי, הוא התמסר באותה מידה ובאותה סערת־הנפש לכל מפעליו החברתיים והכלליים של אירגון יוצאי ראדומסק בישראל: בעזרתו לעולה החדש והוותיק, בייסוד קופות גמ"ח בתל־אביב וחיפה, בהקמת 2 בתי־מגורים בחולון עבור עולים חדשים, בטיפול בהוצאת ספר־הזכרון לקהילה שנחרבה.

גם ביתו הפרטי הפך בית־ועד הומה, כתובת לכל נזקק ונצרך, וכל פעילותו בשטח זה היא מסכת מפוארת משובצת גילויים אנושיים זוהרים, שהם חבויים בלב רבים ברגשי תודה.

קטע נוסף בתולדותיו היא פעילותו המסורה ב„הגנה". הוא, שדבק בתורות פציפיסטיות, בחל מטבעו בכל אלימות והתרחק מטכסים צב־איים, הצטרף ל„הגנה" מיד עם בואו ארצה. מתוך הבנת ההכרח בקיום כוח־מגן יהודי, התגבר על נטיות־לבו ומילא כחבר מן השורה אחרי כל הציוויים והפקודות מפי הממונים עליו, ובכל עת שנדרש לכך.

*

חיים גולדברג ניחן בהרבה סגולות, אך הסגולה הבולטת ביותר היתה הרצון לעזור לזולת. שאיפתו היתה להטיב ולהקל ולא היתה זאת שאיפה נאצלת גרידא, הנשארת בגדר רצון ערטילאי ואינה מתגשמת במעשים, — אצלו השאיפה להטיב נתגלגלה תמיד במעשה טוב.

הלהיטות הנפשית להושיט יד לכל נצרך ולהקל על מצוקת הזולת, הפכה אותו לבעל אמצאות ותושיה בעוז נפש וחשפה בו תכונות של איש המעלות במובן העמוק ביותר.

גם כאשר למסתכל מן הצד נראה היה לפעמים כאיש ביצוע מוב־הק, מעין „ביצועיסט"־פעלתן רב־מרץ, היה זה למעשה „ביצועיזם" מיוחד במינו, שמניעיו היו רגשיים. אהבת האדם, שהוא הקרין על סביבותיו, הקנתה לו את ההשפעה הרבה, שזכה לה בכל החוגים וגמלה לו אהבה והוקרה מצד כל אלה שבאו עמו במגע.

משפקדה אותו המחלה האכזרית וריתקה אותו למיטתו, ובלבו ההששות המכרסמים את הנפש והדאגה לעתיד משפחתו, חששות ודאגות כבדים מנשוא, התופסים את האדם כולו ואינם מניחים לו להתפנות לדאגות הזולת, — גם אז נתגלה חיים גולדברג בכל גודל רוחו. על אף מצבו הנפשי ויסוריו הגדולים לא נסתגר בפינת יסוריו ולא שקע בחמלה עצמית. כמקודם, גילה ענין, סקרנות ודאגה לעניי־ניהם של אחרים, כמקודם לא נח ולא שקט ולא פסק להגיש עזרה לכל דורש ולהיטיב לפונה אליו. ניכר היה בעליל, כי עשייתו למען אחרים, על אף חולשתו הפיסית ועל אף היגע הכרוך בדבר, היתה סם־חיזוק לנפשו הדוויה.

נוגע עד הלב היה המאבק שניהל עם מחלתו תוך מעקב רצוף אחרי העבודה להוצאת ספר ראדומסק. הוא האיש שייזם את רעיון הוצאת הספר לזכר קדושי עירו ובמשך שנים ליקט מכל קצווי העולם את החומר הרב למען כתיבתו — היה מלא חרדה לגורל הספר בתקופה האחרונה. כשהכוחות הפיסיים הלכו ואזלו אצלו, מצא עדוד ונחמה בעובדה שנמצא האיש אשר מגשים את הרעיון שלו ואילו נתנו לו עוד שנתיים של חיים היה גורם לו הדבר שמחה רבה, כי היה זוכה לראות את הגשמת הרעיון במלואו.

בשכבו על ערש־דוי שיתף חיים את עצמו בכל העניינים של הוצאת הספר, קרא הגהות, תיקן וניסח, ובימיו האחרונים ממש זכה לראות במו־עיניו חלק מודפס של הספר וזה גרם לו התרוממות־נפש והיה עבורו כסם־מרפא במכאוביו הקשים שהתנסה בהם.

חבל, חבל מאד שלא זכה לראות את התגשמות רעיונו במלואו.

אריה שינטל

***

חיים גאָלדבערג האָט געלעבט און געווירקט אין דער עפּאָכע וואָס איז געווען גאָר רייך אין שאָפּנדיקע כוחות אין דער יידישער געזעלשאַפט — די עפּאָכע פון אונזער נאַציאָנאַלן רענעסאַנס, אין דער פּאָרם פון ציוניזם. חיים גאָלדבערג, מיט זיין טיפן גלויבן, אומ־געהויערער איבערגעבנקייט און שטאַרקן אחריות־געפיל, איז געווען דער אידעאַלער פאָרשטייער פון אָט דער עפּאָכע אין יידישן ראָמאַנסק.

חיים גאָלדבערג איז געבוירן געוואָרן אין אַ פאַמיליע פון אַר־בעטער און פאָלקס־מענטשן. פון זיין זיידן ר׳ מרדכי סקאלקע און פאָטער, ביידע לייטנדיקע מיטגלידער פון דער חברה־קדישא, האָט ער געירשנט די ליבע צום יידישן ארבעטס־און פאָלקס־מענטש און דל ליבע האָט אים דערפירט צום געדאַנק פון סאָציאַליסטישן ציוניזם. אין זיין געבוירן־שטאָט ראָדאָמסק, האָט חיים גאָלדבערג געשאפן און אָנגעפירט פאָרשידענע אינסטיטוציעס פון דער יוגנט אינעם ציוניסטיש־סאָציאַליסטישן גייסט, געווען אַקטיוו אין קולטור־און ספאָרט־פאַראיינען, אין ק.ק.ל. און קרן־היסוד אד״ג. שפעטער — אין מרכז פון זיין פּאַרטיי אין וואַרשע, איז חיים גאָלדבערג געווען דער נישט־געווויילטער אָבער פאַקטישער פאַרטרעטער פון די אַלע פאַרטיי־חברים, וועלכע האָבן זיך געפויטיקט אין ראָט אדער הילף, וויייל ער איז שטענדיק געווען גרייט יעדן באַהילפיק צו זיין.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז מיט זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל (ענדע 1935) זענען חיים גאָלדבערגס פאַרגעשלאָגן געוואָרן פאַר־שידענע אַרבעטס־פלעצער וואָס האָבן אַנטשפּראָכן זיינע פעהיקייטן, פאַרדינסטן און אַדמיניסטראַטיוועַ דערפאַרונג. אָבער נישט אַזאַ מענטש ווי חיים גאָלדבערג האָט געזאָלט אפּלייקענען און פאַרלאָזן דעם וועג פון חלוצישער פיזישער אַרבעט וואָס ער האָט זיין גאַנץ לעבן געפּריידיקט און געהאַלטן פאַר ריכטיק. די ערשטע 3 יאָר האָט ער טאַקע געאַרבעט אַלס איינפאָכער אַרבעטער ביים שאָסיי־בוי אין דער געגנט פון חיפה און אַ קורצע צייט אַלס אַרבעטער אין דעד גלאָז־פאַבריק „פעניציא״.

אין יאָר 1938 איז ער אַריינגעטראָטן אַלס מיטגליד אין דעם דרוקער־קאָאָפּעראַטיוו „אות״ אין חיפה, אין וועלכן ער איז געווען טעטיק אין פאַרלויף פון 26 יאָר. אין פאַרלויף פון דער צייט האָט ער גרינדלעך סטודירט די געשיכטע און יסודות פון דער קאָאָפּעראַ־טיוויער באַוועגונג אין ישראל, זיך איינגעלעבט אין איר אידעאישער און אָרגאַניזאַציאָנאַלער ראָם און געוואָרן איינער פון אירע פּראָמי־נענטסטע עסקנים און אַקטיוויסטע בויער. זיין ספּעציעלע זאָרג פאַר דער סאָציאַלער זיכערקייט און צוקונפט פון די מיטגלידער אין די קאָאָפּעראַטיוועַ אונטערנעמונגען און זייערע משפחות, האָט אים געבראַכט אין דער ערשטער רייַ פון די איניציאַטאָרן, גרינדער און הויפּט־אָנפירער פונעם ספּעציעלן קאָאָפּעראַטיוון פענסיע־פאָנד „מגן״, אין וועלכן ער איז געווען טעטיק ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן.

אַ באַזונדערער קאַפּיטל איז זיין לעבן אין ישראל, איז זיין טיפּע מענטשן־ליבשאַפט, וואָס האָט אים געשאפן אַ גאָר גרויסן קרייז פון פרייַנד צווישן אַלע געזעלשאַפטלעכע שיכטן, קולטור־שפּעפער און געזעלשאַפטלעכע עסקנים, פאָליטיקער און אַקאַדעמיקער, לאַנדס־לייט און מיטאַרבעטער. באַזונדער פאַר דעם אַרבעטנדיקן פּשוטן מענטש, פאַר דעם מענטש פון גאַס, איז ער שטענדיק געווען גרייט מיט יעדן ראַט און טאַט, אומעטום איז ער דערפאַר געווען באַליבט און געשעצט.

עס איז געקומען די גרויזאַמע שואה, דאָס אויסראָטן דורך די דייטשע נאַציס דעם אייראָפּאישן יידנטום און אויך די יידן פון ראָדאָמסק. זיין האַרץ און נשמה, זיין גאַנץ וועזן, האָבן נישט נאָר אויפגעשוידערט פון דעם אַכזריותדיקן אויסראָטונגס־פּראָצעס, נאָר געטריי זיין לעבנס־גאַנג פון אינספּירירן און אָרגאַניזירן, האָט ער — צוזאַמען מיט געוויסע אַנדערע חברים־לאַנדסלייט — זיך געמומען צו דער רעטונגס־אַקציע פאַר די ביים־לעבן געבליבענע יחידים פון זיינע בני־עיר. סיי ווען זיי זענען געווען נאָך אין ראָדאָמסק אָדער אין די ד. פּ.־מחנות, אָדער אויפן וועג קיין ארץ־ישראל, און שפּעטער ווען זיי זענען שוין אָנגעקומען קיין ישראל, — האָט חיים נישט גערוט און געטאָן אַלץ כדי זיי צו העלפן. צו זיינע פערצוויגטע געזעלשאַפטלעכע פליכטן, האָט ער אויף זיך געמומען — ממש מיט ליבשאַפט — די גאָר נישט־לייכטע אויפגאַבע פון אינטערוועזן ביי אינסטיטוציעס און יחידים לטובת די נייע עולים. אַ חוץ דעם האָט ער מיטגעהאָלפן צו שאַפן די גמילות־חסדים קאַסעס אין ת״א און חיפה, וואָס האָבן טאַקע אַרויסגעהאָלפן זיינע ראָדאָמסקער לאַנדס־לייט ביים איינאָרדנען זיך אין דער נייער היים.

די יידן אין ראָדאָמסק זענען פאַרשניטן געוואָרן, זיי זענען שוין מער נישט פאַראַן, מען דאַרף זיי שטעלן אַ מצבה, מען דאַרף פאַראייביקן אין אַ ספּר־זכרון אַלץ וואָס האָט געלעבט און געווירקט אין יידישן ראָדאָמסק — אַ גיגאַנטישע אויפגאַבע. חיים גאָלדבערג האָט אויף זיך געמומען די הייליקע אַרבעט און אין לויף פון יאָרן אומערמידלעך געזאַמלט מאַטעריאַלן וועגן ראָדאָמסק בכלל און וועגן יידישן ראָדאָמסק בפרט.

עס איז אוממעגלעך צו באַגרייפן די אָנשטרענגונגען, גייסטיקע און פיזישע, וואָס ער האָט געמאַכט ביי זאַמלען אַזאַ קאָלאָסאַלן מאַטעריאַל, אין שריפט און בילד, פאַר אָט דעם ספּר־זכרון. אויך דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן זיין גייסטיקער ניוואָ, ער האָט אַלעס אַרום־געמומען מיט זיין פילנדיקער נשמה, נישט אַדורכגעלאָזט קיין איין שיכט פון דער יידישער געזעלשאַפט אין ראָדאָמסק. ער האָט געזוכט יעדן שפּור, יעדע ידיעה וועגן אַמאָליקן ראָדאָמסק און געזאַמלט ממש אַן אוצר פון דאָקומענטאַציע וועגן די גייסטיקע פערזענלעכ־קייטן פון דער ראָדאָמסקער רבי׳שער דינאַסטיע, דאָסגלייכן וועגן יעדע אַנדערע געזעלשאַפטלעכע, אַדער עקאָנאָמישע גרופּע.

אַפילו פאַר די יעניקע וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיט אים אויף דעם געביט, איז עס געווען אַן איבערראַשונג צו זען דעם גרויסן גייסטיקן כוח וואָס האָט באַוועגט דאָס זוכן און זאַמלען דאָקומענטן און צייטונגען, אין אַרכיוון און ביי פּריוואַטע זאַמלער. חיים האָט געווּסט און פאַרשטאַנען אַז אַלץ דאַרף געזאַמלט און פאַראייביקט ווערן, אַלץ האָט ער סעגרעגירט, פאַר יעדע טעמע געשאַפן אַ געהעריקן אָפּטייל און געזוכט די פאַסיקע מענטשן וועלכע קענען די אָפּטיילן געהעריק באַאַרבעטן.

דער גורל האָט דעם גרויסן און איידעלן מענטש גרויזאַם באַ־האַנדלט, ער איז גאָר שווער קראַנק געוואָרן. אָבער אפּילו דאַן האָבן די שווערע פּיזישע יסורים אים נישט צוריקגעהאַלטן פאַרצוזעצן זיין הייליקע שליחות ביים אַרויסגעבן דאָס בוך.

חיים גאָלדבערג, דער גרויסער מענטש און ייד, אויף וועמען עס האָט געלאַסטעט די אחריות צו פאַראייביקן דאָס יידישע לעבן אין זיין געבוירן־שטאָט ראָדאָמסק, האָט ליידער נישט געהאַט די זכיה צו זען זיין וווערק פאַרטיק. זאָל דאָס בוך דינען אויך אַלס הייליק אָנדענק פאַר זיין טייערע נשמה.

דוד קאַניעצקאַלער

גיטלר חיים וטובה־הניה

משפחת גיטלר התגוררה בראדומסק ברחוב ריימאנטא 29, בבית שהיה שייך לה ולשלמה קרקובסקי (הגיס). בביתם היה ה„שטיבל" של חסידי אלכסנדר, כי חיים גיטלר היה אחד מהם — מסור ונאמן.

בהיותם ציונים עלו ארצה בשנת 1935, עם בני משפחתם. חבלי קליטתם בארץ היו לא־קלים (הילדים היו קטנים אז). אעפ"כ היו ההורים מאושרים שזכו לעלות ארצה לפני השואה.

אבא נפטר בשנת 1946 ואמא נפטרה בשנת 1949.

ת. נ. צ. ב. ה.

הבנים והבנות ומשפחותיהם

גרוסמן חיים וחיה־רבקה

בית אבא־אמא היה „בית יהודי"־מסורתי. אבא היה בן־סוחרים ואנשי־עסק מובהקים. בשנות הבגרות שלו למד תורה בישיבת סוכטשוב ויצא משם בר־הכי. אם כי לא התחנך בין „קירות האסכולות" החדשות, ידע להטות אוזן לנעשה ב„עולם החופשי" המתקדם ועל כן שקד לחנך את בניו ובנותיו לפי רוח הזמן.

הוא לא נמנה עם חברי איזושהי מפלגה, ברם מדי שנה רכש „שקל" ותרם סכומים יפים לקרנות הציוניות. עם קום מדינת פולין „המחודשת" (1918) הרגיש ביתר שאת את מועקת הגלות, לכן דאג שבניו ילמדו מקצוע, אם כי מבחינה כלכלית לא היה צורך בזה.

מבלי להיות מושפע מהמאורעות בארץ בשנת 1929, החליט לחסל את עסקיו, לעלות ארצה ולהצטרף אל שלושת בניו שעלו קודם לכן. בארץ בנה בית ונטע פרדס ואם כי ההצלחה החומרית לא האירה לו פנים, הרי כל ימי שבתו בארץ לא השמיע תלונה או תרעומת על כך. אדרבה, הוא לא נשא פנים לאלה שיכולים היו לעלות ולא עשו כן.

נפטר בתל־אביב, ז' באייר תשכ"ד, בגיל הגבורות.

*

אמא — הנפש החביבה והיקרה, שופעת אור וחמימות בבית — היתה בת־טובים, נינה של ה„תפארת שלמה".

נשמה טהורה בגוף עמל — האחת חפפה את השני. אדוקה באמונה ובמצוות ונזהרת בקלה כבחמורה. בשבתנו בלילות־שבת ליד השולחן הערוך והנרות הדולקים, כשעל פניה נהרה של קדושה, שלום ושלווה — חשנו תחושה בלתי־אמצעית, כי „שני מלאכי השרת, מלאכי עליון" שוהים אתנו ליד השולחן.

עמלה במסירות ועד כלות הכוחות בעבור ביתה וילדיה.

סובלנית היתה וגידלה את ילדיה תוך אהבת עבודה, עודדה אותם לרכישת מקצוע, על מנת להכשירם לחיי עמל בא"י. העריצה את צורת־החיים של תקופת החלוציות בארץ וכשהגיעו אליה (בשנת 1929) השמועות החרדות על הנעשה בארץ — דווקא אז החליטה לחסל את עסקיה הטובים ולעלות.

ביגון רב ומתוך עמידת כבוד והערצה, קיבלה את הידיעה על נפילת נכדה צבי ז"ל במלחמת הקוממיות.

נפטרה בתל־אביב, ג' בסיון תשי"ט, בשיבה טובה.

אחד הבנים

האזע יוסף

יוסף בן שמעון האזע איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1905. אַלס יוגנטלעכער איז ער שוין געשטאַנען אין קאַמף קעגן אַנטיסעמיטישע אַרויסטרעטונגען אין שטאָט ווי אויך אין שולע.

אין יאָר 1926 רייסט ער איבער די לערע אין גימנאַזיום „זיע־לינסקי" און איז עולה קיין ארץ־ישראל פון דער באַוועגונג „השומר־הצעיר". ער טרעט אַריין אין קיבוץ תל־יוסף, ווו ער אַרבעט אַלס חקלאי. נאָכהער בויט ער אַן אייגענעם משק אין צופית און לעצטנס ספעציאַליזירט זיך ביי אויפלעבן פאַרלעגענע פרדסים און פלאַנצן נייע פרדסים, אַלס פקיד פון דער סוכנות.

יהודי לעסוק במסחר. הוא אהב את הטבע ואת אורח־החיים הקשור בו וכבר אז קננה בנפשו המשיכה לארץ־ישראל — הן בהשפעת לימודיו ב„חדר" והן בהשפעת ההטפה הציונית בחוגי־הנוער. בהגיעו לגיל העמידה ברשות עצמו, החליט לעלות ארצה, למרות התנגדותם הנמרצת של הוריו (בשנת 1921).

בארץ עבד כפועל חקלאי במושבות יהודה. כחלוץ מסור, קיבל

ויצנטובסקי ישראל ורחל

ישראל בן צבי ויצנטובסקי נולד בעיר ראדומסק, בשנת 1896. אביו היה סוחר ובעל בי"ח לגזוז ומשקאות מרווים. הוא היה חסיד נלהב ואדוק, שדבק במצוות הדת והמסורת, וישראל בנו — חונך כמקובל בימים ההם: תחילה ב„חדר" ואחר כך בבית־ספר כללי, באשר סרב ללמוד בישיבה.

כבר בהיותו נער, מאס ישראל בהווי המקובל, לפיו נידון כל

געשטאַרבן פלוצלינג ביים אייגקויפן פלאַנצונגען פאַר אַ פרדס אין גליל (דעם 7־טן מאי 1962).

ד. ב.

ווינטרויב הרב נח

אחי הרב נח ווינטרוב נולד בשנת תרמ"ט לאביו הרה"צ ר' יעקב־דוד זצ"ל מראדומסק. היה בחור־ישיבה ובשנת העשרים התחתן עם בת הר' שמואל־צבי טייטלבוים מפוז'דבורז', ז"ל. בזמנו עסק בהוצאת פיס יחד עם ר' ירוחם הכהן בוגיינסקי וכן עסק קצת במסחר ותוך כדי כך חיבר ספרים רבים (יותר ממאה ספרים הוציא).

היה חובב־ציון מנעוריו ובשנת תרפ"א נסע לארץ־ישראל, חמדת נפשו. חסיד ועניו היה ועוד בראדומסק, במעט הכנסותיו, זכור לי, שהירבה בצדקה, הביא לחם לבתים רבים חסרי־לחם, וזאת בהצנע לכת. כאן בארץ, כל איש כושל הכניס לבית — האכילוהו והשקהו. קודם בנווה־צדק, ואח"כ בירושלים, בכל מקום, היה ביתו פתוח לרווחה. לב חם היה לו. הוא לווה כסף כדי להביא לארץ עוד משפחה ועוד קרוב.

רבני ירושלים סמכוהו להוראה והיתה לו הסמיכה מהרה"ג ראב"ד מדזיקוב (בפולין) והרה"ג ישראל־ניסן אב"ד מאקאווע.

הוא אהב את האמת ושנא את השקר והחניפה. היה אוהב נאמן לכל יהודי והתפלל תמיד לשלום עם ישראל.

ביום ד' תשרי תשט"ו, ביום שנולד לפני ששים ושש שנים, נחלש פתאם והמחלה התגברה עליו. ביום ז' תשרי תשט"ו הוציא את נשמתו בטהרה אל על.

ת.נ.צ.ב.ה.

יחיאל ווינטרוב

על עצמו לעמוד בכל הקשיים של התפקיד הזה, ידע גם רעב ומחסור וגם מחלה ומצוקה, אך אף פעם לא התאונן ולא התחרט. כפועל הוא נקלע לזכרון־יעקב, אל חיק משפחת ר׳ נתן כהן, שם הכיר את בתו — מרת רחל. היתה זו בת־כפר מופתית: חרוצה בעבודת־המשק, בעלת מידות תרומיות וגם צעירה נועזת, שידעה לדהור על סוסה ערבית אצילה ולאחוז בנשק בעת הצורך.

בשנת 1922 נשא ישראל את רחל לאשה והתישב בזכרון־יעקב. הזיווג עלה יפה משום ששניהם היו בעלי סגולות חלוציות מובהקות, שניהם ידעו להסתגל לתנאי הארץ, לקשיי העבודה החלוצית ולסכנות שארבו להם בימי פרעות ודמים.

ישראל ויצנטובסקי היה איש אמיץ לב וגאה על חיי ההגשמה החלוצית. הוא היה תמיד ראשון לכל הסתכנות, בשעה שנקרא להגנת היישוב ומשימות הדור.

בשנת 1934 הצטרף לתחבורה בארץ בהכנסו כחבר ל„אגד״. בימי המאורעות של תרפ״ט ותרצ״ו, ובשנים שלאחר מכן, הוא לא נרתע מלקבל על עצמו כל שליחות מסוכנת בכל מקום מיועד לפורענות, ביצע את תפקידו ליד ההגה כשהוא משמש לא־פעם מטרה נוחה לקליעות האויב. בעוז רוח למופת הציל לא־אחת את הנוסעים עמו, הודות לקור רוחו בעת סכנה.

בימי מלחמת־העולם השניה גוייס להעביר בשיירות ציוד מלחמתי מן הארץ דרך המדבר ועיראק לפרס ומשם (מטהראן), הביא את ילדי „עלית הנוער״. בימי מלחמת־השיחרור, תוך סכנת חיים מתמדת — והוא כבר אז בגיל העמידה — הוביל חיילים ואספקה למקומות התורפה — לצפון והגליל המנותק, ומשם, מן הקיבוצים הנתונים במצור, הביא את ילדיהם למקום מבטחים.

בשנת 1954, עקב מחלת לב, יצא לפנסיה. אך משנפטרה רחל זוגתו (בשנת 1952) לא האריך ימים אחריה. הוא נפטר ביום 20 ליולי 1956 והובא לקבר אבות בזכרון־יעקב, בצד זוגתו.

צאצאיו הם: בתו יהודית, אשת יוסף פלדמן, בנם דוד ובתם חנה (בתל־אביב); בתו תקוה, אשת אריה רבינוביץ, בנם ישראל, הנקרא על שמו (בתל־אביב); בנו מרדכי, מהנדס, אשתו אראלה־בירוניקה (לבית כהן־צדק) ובניהם דני וגדי (בתל־אביב); בתו צביה, אשת המהנדס אילן־אפשטיין ובניהם איתן ואיל (בתל־אביב).

מ. ו״י.

זילברמן־דאבנר שרה

בת חייט היתה שרה, מבית עני בראדומסק. חניכת „פרייהייט״, מסורה ונאמנה היתה תמיד לתפקידיה, בהיותה תקופה ארוכה בהכשרה של „החלוץ״. צו התנועה היה עבורה בבחינת חלום שמת־גשם. בארץ התמסרה בעיקר לא. א. ע. וזכתה לשבחים רבים על פעילותה. באחד הכנוסים של א. א. ע. בחיפה היא כרעה ונפלה בעת שנשאה דבריה בפני קהל מאזינות.

על החיבה וההערכה שרכשו לה מכריה־מוקיריה יעידו הרשימות לזכרה שהופיעו בעתונות.

*

מתרחבת תל־אביב ובמרחבה של העיר סניפים חדשים של ארגון אמהות עובדות. ושמות הסניפים יעידו על המוצא של מתישביהם: מח״ל, צהלה, רמת־החייל וכו׳.

בין החברות הפעילות בסניף רמת־החייל — שרה זילברמן, המרכזת, העובדת בהתנדבות, — פעילה ועֵרה לכל. הנה פתיחת מוסד הילדים, חנוכת הבית, ושרה, כמובן, בין מארגניה. הקניית השפה, מיפקד חברות, אירגון אספה, טיול, יום סרט, חוג רעיוני של ההסתדרות, והיא בין הראשונות. אין קוראים לה בשמה הפרטי, אלא מכנים אותה — „ארגון אמהות עובדות״, ודרכה, דרך כל אם עובדת, דרך פועלת בארץ.

מתנועת־נוער הגיעה לארץ לפני 21 שנה. הכשרה, עבודה וחיי משפחה, אם לילדים, אשת פועל המתקיים על יום עבודתו. דירה בת חדר אחד, באחת הפינות בעיר. היאבקות על תקציב, איחוי קרעים המתפרמים מדי פעם. חיי הבית בולעים את הכל, אין זמן ואין אפשרות של חיי תרבות. והחבר, גם דרכו דרך־רבים: הגנה, גיוס, חייל במלחמת השחרור, ועם קום המדינה זכה כחייל משוחרר בשיכון חיילים. בין חברים וחברות בני מעמד אחד וגיל אחד דירה צנועה עם חלקת אדמה סביב, פרח, גן־ירק, אוויר לנשימה – לגוף ולרוח. הנה הופיע בשיכון ארגון אמהות עובדות, ממש אליה התכוון ולחברות כמוה. עקרת בית, אם לילדים — לה קורא הארגון והיא מתמסרת לו במלוא המרץ המחודש.

(„דבר הפועלת״)

*

מראשית בואה לרמת־חייל הקדישה את מיטב כוחותיה ומרצה לפעולה ציבורית — בצרכניה, במפלגת פועלי א״י, בהסתדרות, בארגון אמהות עובדות. בפרק זמן קצר ריכזה כ־400 חברות בסניף, עבדה במסירות וללא רתיעה. במכתבה אל דבורה נצר, המכתב האחרון שלה, הציעה לכינוס בחיפה (ממנו לא חזרה) הצעה להעביר עולים מפרברי תל־אביב, והיתה מוכנה להירתם לפעולה זו.

לא שמענו מפיה דבר על מצב בריאותה, תמיד — במלוא כוח העשיה ועם חיוך על השפתיים.

ללא עת, באמצע נלקחה פתאום.

זכרה שמור בפעולותיה.

א. ר—ם

(„דבר״)

ימיני שושנה

שושנה, בת ר׳ ישעיה קאמלגארן הי״ד מראדומסק, היתה ידועה בצעירותה כזמרת במקהלת „הזמיר״ ובארגון „בנות ציון״ בעיר.

בשנת 1917 נישאה לבעלה בנימין ימיני (קרמזין) שאירגן את ביה״ס „המזרחי״ והיה מנהלו עד יום עלותו ארצה (בשנת 1920). שושנה ובנה הקטן ישראל הגיעו ליפו, באחד במאי 1921, ביום הפרעות, וניצלה בנס מידי הפורעים.

שני בניה, ישראל ויגאל, היו בין המתנדבים הראשונים לבריגדה היהודית הלוחמת ועזרו להציל ילדי ישראל מידי הנאצים ומן המנזרים. למרות תנאי־הדיור שלה בימים ההם, היה ביתה פתוח לכל עולה שבא ארצה מעירנו.

בשנת 1954 נסעה עם בעלה בשליחות־הוראה לארצות צפון־אפריקה, שם חלתה. אחרי שובה ארצה נפטרה.

השאירה אחריה שני בנים, שתי בנות ושמונה נכדים.

ת.נ.צ.ב.ה.

א. מ.

נונברג אסתר ודוד

אסתר נונברג (בת דוד קורנברג) נולדה בראדומסק, בשנת 1886.

היא נפטרה בירושלים, בשנת 1942.

דוד בן יששכר־דב נונברג, נולד אף הוא בראדומסק, בשנת 1878.

הוא נפטר בתל־אביב בשנת 1959.

ביתם היה פתוח לכל בני עירנו.

השאירו אחריהם בנים, בנות ונכדים מעורים בחיי הארץ.

בנם יעקב („יענקלה החבלן״) נפל בשנת 1948, בעת מלחמת־השחרור, במבצע הגנה על קיבוץ גל־און בנגב.

ל. י.

סופר יעקב ורחל

אבי־זקני יהודה אפרים־פישל סופר (או כפי שקראו לו ר׳ לייב־פישל סופר) היה מראשוני היהודים בראדומסק. מקום מגוריו היה בחצר הרבי בעל „תפארת שלמה" זצ״ל, חסידו ואוהבו היה ומסתופף בצל קורתו (שמורה בידי עדיין גלויה, שקיבל אבי־זקני ז״ל מאת האדמו״ר). כאשר קהילה בישראל ביקשה להזמין כתיבת ספר־תורה ולא ידעו למי לפנות, פנו לרבי מראדומסק והרבי המליץ בחתימת ידו על אבי־זקני ז״ל כעל איש יראי־שמים וכתבא־רבא. גם חתימת ידו של בנו האדמו״ר „חסד לאברהם" רשומה על אותה גלויה.

את מקצועו הוריש לבנו ר׳ יעקב סופר ז״ל, אבי־מורי, שהיה בנעוריו מחובשי ישיבת אמסטוב, ואח״כ בין המשכילים הראשונים בראדומסק. קרא את „המליץ" ו„הצפירה" ועם האברכים חובבי־ציון שהתקבצו סביבו, התווכח תמיד על ענינים שעמדו אז ברומו של עולם. אין זאת אומרת שהיה בין המפגינים למען ציון, כי בימים ההם עלול היה הדבר לגרום לו אי־נעימויות רבות, אבל בין חבריו וידידיו היה מקובל כנמנה על הנאמנים לתורת הרצל.

זכורני, פעם בא אבא הביתה בפנים משולהבות, לקח אותי בזרועותיו ואמר לי: „בוא לבית־המדרש ונאמר הלל". לשאלתי „מה פתאום הלל ביום חול״?, ענה לי בהתלהבות: „חג גדול לנו היום, אנגליה קיבלה את המנדט על ארץ־ישראל וכי אין זאת סיבה מספיקה להגיד הלל".

עם החבריה הנ״ל נמנו: ר׳ מנדלי פרנקל, ר׳ אברהמצ׳ מינסקי, ישעיהו יודקביץ, חיים־יוסף ועוד אברכי־משי, שלא העיזו להרים את דגל ציון בגלוי, אבל בלבם היו נאמני ציון ואהבוה אהבה עזה.

בשנת 1922 עלה אבא יחד עם חברו ר׳ יחיאל טרון ארצה. תחילה עבדו שניהם בגידול טבק ובקטיף במושבות יהודה והשומרון, אולם לאחר מכן נאלץ אבא להפסיק את עבודתו כפועל, התישב בתל־אביב והביא את משפחתו לארץ.

אגרותיו ששלח לראדומסק נקראו בענין רב בבית־הכנסת ובבית־המדרש ועוררו רושם רב בקרב חבריו וידידיו שנותרו בראדומסק. לא מעטים היו אלה שהלכו בעקבותיו, בהשפעת אותם המכתבים, ועלו ארצה על מנת להתישב בה.

מרדכי חתומי

קאלקה ר׳ טוביה

אביהם של האחים משה, צלאל, מלך, פיניה והענעך ז״ל; ויבדלו לחיים ארוכים של יהושע, מיכאל, ואליעזר, החיים בארץ.

ר׳ טוביה קאלקה היה מחסידי אמשינוב, בר־אורין ותלמיד־חכם. נפטר בשיבה טובה, י״ח תמוז תרע״ח.

ת. נ. צ. ב. ה.

ק. מ.

קאלקה הענעך

הענעך קאלקא איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1897, בייַ אַ חסידישע פאַמיליע. שוין אין דער פריסטער יוגנט איז ער געווען אַן אַקטיוואָר מיטגליד אין ס.ס. (סיימיסטן־סאָציאַליסטן) און דערנאָך איז ער געוואָרן אַ סימפּאַטיקער פון די קאָמוניסטן. אין יאָר 1920 איז ער אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל.

קומענדיק אין לאַנד איז ער אַריינגעטראָטן אַלס מיטגליד אין הסתדרות און געוואָרן אַן אַקטיוואָר טוער אין אגודת־פועלי־העץ. ער איז געווען תמיד פון די ערשטע און פאַרביסנסטע קעמפער פאַר זיכערן און אויסבעסערן די אַרבעטס־באַדינגונגען, און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע איינפאַלן און שפּיצלען בעת אַרבעטער האָבן געשטרייקט.

אין יאָר 1923 איז אויסגעבראָכן אַ שטרייק בייַ קריניצין (איצטיקער ראש־העיר פון רמת־גן, וועלכער האָט צו־יענער־צייט געהאַט אַ סטאָלערייַ אין תל־אביב). די אַרבעטער האָבן באַשלאָסן אָפּצוהאַלטן אַ פאַרזאַמלונג בייַ די נישט־אויסגעענדיקטע בניינים. וועז ס׳האָבן זיך באַוויזן די ענגלענדער, כדי צו פאַנאַנדערטרייבן די פאַרזאַמלטע, האָט הענעך אַראָפגעלאָזן דעם באַן־שלאַבאַן, וואָס האָט אָפּגעטיילט דעם שטח, און אַזוי אַרום פאַרשטעלט דעם וועג פאַר די רייטנדיקע ענגלישע פּאָליציאַנטן. בעת דער ענגלישער פּאָליציי־קאָמענדאַנט ריקס האָט זיך פאַרהאַלטן, איז הענעך קאלקא צוגעלאָפן און אים אַראָפגעוואָרפן פון פערד. ס׳איז אַנשטאַנען אַ גרויסע מהומה און די אַרבעטער האָבן זיך צעלאָפן, מיט זיי אויך הענעך.

אין יאָר 1927 איז ה. קאלקא געוואָרן זעלבסשטענדיק און אַליין באַשעפטיקט אַרבעטער. דאָן איז ער געוואָרן אַקטיוו אין התאחדות־בעלי־מלאכה אין תל־אביב. ער האָט אַרגאַניזירט די סטאָלאַרעס, כדי זיי זאָלן זיין אַ ממשותדיקער כוח.

אין די יאָרן 1929/31 איז די עקאָנאָמישע לאָגע אין לאַנד געווען אַ שווערע, די סטאָלאַרעס זענען געבליבן אָן אַרבעט און מערערע פון זיי האָבן ממש ניט־ג געהאַט צום עסן. ה. קאלקא, פון נאַטור אַ גוטהאַרציקער. האָט דאָן פיל געהאָלפן נויטבאַדערפטיקע חברים. ער האָט געגעבן אין געהיימניש — „מתן בסתר". גוטסקייט און אָפּפער־ווילקייט האָבן שטענדיק באַגלייט זיין וועג.

אין יאָר 1936, וועז ס׳איז אויסגעבראָכן די איטאַליענישע־אַביסי־נישע מלחמה און די לאָגע איז געוואָרן ערגער, האָט ה. קאלקא געמוטמעט די איניציאַטיוו צו זאַרגן פאַר באַשעפטיקונג פון אַרבעטס־לאָזע חברים־סטאָלאַרעס. מיט אַ יאָר שפּעטער (1937), וועז די לאָגע איז געוואָרן נאָך ערגער, איז ה. קאלקא אויסגעווייַלט געוואָרן אין דער צענטראַלער אָנפירונג פון התאחדות־בעלי־מלאכה. ער האָט אַרייַנגעטראָגן צו שאַפן אַ צרכניה, כדי די חברים זאָלן קענען קויפן דאָרט זייערע פראָדוקטן צו ביליקערע פרייַזן. מיט זיין איניציאַטיוו איז די צרכניה געשאַפן געוואָרן, און קיינער איז פון דאָרט נישט אַוועק מיט ליידיקע הענט. ה. קאלקא האָט געהייסן געבן אַלעמען די נויטיקע פראָדוקטן און אליין באַצאָלט.

ער האָט אויך באַשלאָסן שאַפן אַ ליי־אינסטיטוציע און מיט זיין איניציאַטיוו איז געשאַפן געוואָרן אַ גמילות־חסדים־קאַסע, וואָס איז שפּעטער געוואָרן די אַלגעמיינע קאַסע פון התאחדות־בעלי־מלאכה.

ה. קאלקא האָט מיטגעווירקט אויך אויף אַנדערע געביטן פון סאָציאַלער הילף. אַזוי, למשל, וועז מענטשן וועלכע האָבן באַקומען פאַרשידענע געלט־שטראָפן, האָבן געדאַרפט אָפּזיצן דעם שטראָף אין תפיסה, ווייל זיי האָבן נישט געהאַט צו באַצאָלן, — פלעגט ה. קאלקא גיין צום בעל־תובע, מיט אים רעדן און איינטענה׳ן, אַז ער זאָל מוותר זיין דעם באַשטראָפטן. אין אַ סך פאַלן האָט ה. קאלקא זיך ממש מקריב געווען פאַר אַרעסטירטע און נישט־איינמאָל באַצאָלט פון זיין אייגן־טאַש די געלט־שטראָפן פון פרעמדע מענטשן, כדי זיי צו באַפרייַען פון תפיסה.

אין יאָר 1952 האָט ה. קאלקא פאָרגעלייגט צו בויען אַ נייַעם בנין פאַר דער התאחדות, און אַ דאַנק זיין איניציאַטיוו האָט מען געמומען בויען דעם היכל־מלאכה. די סעקציע פון די בוי־סטאָלאַרעס האָט זיך באַשטייערט אויף דעם צוועק מיט 15 טויזנט פונט און קאלקא האָט געזאָרגט, אַז דער בנין זאָל זיין גוט און שיין אויסגע־פערטיקט, פונקט ווי עס וואָלט געווען זיין אייגן הויז.

ה. קאלקא איז געווען נישט נאָר אַ גוטער געזעלשאַפטלעכער טוער, נאָר אויך אַ גוטער מאַן, טאַטע און זיידע.

זיין פאַרצווייגטע און טיכטיקע געזעלשאַפטלעכע אַרבעט איז איבערגעריסן געוואָרן דעם 5־טן מאַי 1958. די בוי־סטאָלאַרעס האָבן פאַראייביקט זיין נאָמען מיט גרינדן אַ ספּעציעלע ליי־קאַסע, וואָס טראָגט דעם נאָמען „הענעך קאלקא קאַסע".

ל. ר.

קאלקה שרה

היא היתה ילידת צ׳נסטחוב, אך משעלתה לארץ ונשאה ליהושע קאלקה, נבלעה כולה ברדומסקאים והיתה לבת־לתפארת להם.

הגיעה לארץ בשנת 1922, עם קבוצת חלוצים, אשר רובם ככולם באו בגפם, בלי אשה ובלי אבא—אמא. היו אלה שנות־תלאות רבות. היו שלא מצאו להם עבודה פרק־זמן רב; היו שעסקו בעבודה מפרכת.

כבחפירת חול וזיפזיף והובלתם בגמלים; הבדידות העיקה; רבו מרי־נפש; העדר פינה חמה לשפיכת־הלב ולפורקן המועקה, נתן אותותיו על־פני כל, עד לידי עזיבת הארץ.

זכו הראדומסקאים ויהושע קאלקה בנה את קנו עם זוגתו שרה, רעיה נאמנה וטובת־לב, ואט־אט החלו אורות מנצנצים מקן זה. והראדומסקאים החלו נמשכים כצפורים אל הקן הזה, והרוח החיה בקן היתה שרה, אשה נבונה, בקיאה בבעיות־העולם, בעלת השכלה ונסיון בחיים. לב ומוח פעלו בה יחד, היא האירה פנים לכל, רבים נתאוו לראותה ולהסתייע בעצתה, זו שניתנה לא בחפזה, כדי יציאת חובה לשמה, כי אם תוך שיקול וראית הדברים בבהירותם. ביתה היה פתוח לכל דצריך ודכפין, במשמעותן הטובה של המלים, דיבוריה ומעשיה השלימו אלה את אלה, והיא שאפה להרנין לב שוחרי־ביתה ולהעניק להם כף־נחת. אכן היתה שרה לרבים אם ואחות: מעולם לא קמצה ידה — לזה מתן־בסתר כיכולתה, לזה הלוואה ולזה ערבות להלוואה, תוך ענוותנות ובלי הבלטה עצמית, כל עיקר.

למשמע קשייה של נערה (פלונית) ראדומסקאית, ערב כניסתה לחופה, עמלה שרה בכל כוחותיה, ולמעלה מהם, בקיום מצוות „הכנסת־כלה" והצליחה להביא הכל על מקומו בשלום.

והנה המקרה של ברל רוזנשטיין ז"ל. בצוק־העתים נאלץ ברל לעזוב את הארץ ונסע לרוסיה. לימים, לאחר ש„הציץ ונפגע" וחזר ארצה בחוסר כל, מצא את פתח ביתה של שרה פתוח לפניו, ונחשב לאחד מבני ביתה. כשניסיפה ברל בתאונת־עבודה, ירד האבל על בית קאלקה וצללי־היגון עטפו את קורות־ביתו.

בשנים שלאחר מכן, עת שרבו המשפחות בין הראדומסקאים, וכל אחד בנה את ביתו לאשתו ולילדיו, היה בית קאלקה מקור הידיעות מראדומסקאים ומקום־מיפגש לבילוי זמן, סתם. כוס־התה הוגשה תוך עליצות נעימה וההסתופפות בצלה של שרה קאלקה הסיבה נחת.

אך לא לעולם נחת, באביב־ימיה חלתה פתאום שרה במחלה ממארת ומכלה. היא סבלה קשות וכאשר רק הוקל לה קצת, התאו־ששה, אזרה כוח להיאחז בחיים והשקיעה עצמה בענייני־עזרה שונים. אך אט־אט הכריעתה המחלה. ב־17.2.43 גאלה המוות מיסוריה.

ח. ט.

קרויזה דוד

דוד קרויזה היה ידוע בראדומסק בשנת 1905 כעסקן ציבורי — מראשי „פועלי ציון", מיוזמי ההגנה העצמית נגד פורעים, מפעילי השביתה הנודעת של התפרים. בתקופת מלחמת־העולם הראשונה היה ממייסדי ומפעילי „צעירי ציון", ממייסדי אגודת התרבות „קולטורה", ראש וראשון לפעילות ציונית וציבורית בתחומים רבים. בכל תחומי פעולתו הצטיין תמיד בלבביותו, במאור פניו, במסירותו ובנאמנותו, ומעל לכל — באהבתו את הזולת.

הוא עלה ארצה מראדומסק, הוא ורעייתו, עם ראשוני העלייה השלישית ונקלט בעבודה בתל־אביב. תחילה פנה לעבודה שכירה כתפר במקצועו, אח"כ הצטרף לקבוצת המייסדים של קואופרטיב לייצור נעליים בשם „תועלת" (קואופרטיב זה נוסד ביוזמתו של דוד בלוך־בלומנפלד, מנהל קפא"י בארץ). דוד קרויזה היה ממנהלי ומפעילי הקואופרטיב במשך כל שנות קיומו.

המזל לא האיר לו פנים לדוד קרויזה במשך כל שנות חייו בארץ. תקופה מסויימת עסק בחלוקת חלב, בעיקר בין בני־עירו ומכריו, אח"כ פתח מסעדה וקיוסק בתוך הצריף הדל בו התגורר עם משפחתו. כל שנותיו בארץ חי בתוך צריף זה, בתנאים סניטריים ירודים, ולא זכה לחלץ את עצמו מחיי מצוקה ועבודה קשה. אף בשנות חייו האחרונות לא הפסיק מר הגורל להתנכל בו והוסיף עליו תלאות ומחלות — של בנו ושל עצמו.

אעפ"כ לא נשבר דוד קרויזה ברוחו ועד יומו האחרון נשאר נאמן לראשית דרכו בראדומסק. הוא נשאר נאמן להסתדרות העובדים הכללית, שהיה חבר בה מיסודה, וכן למפלגתו „אחדות העבודה" שהיה מראשוניה־מייסדיה. הוא היה מראשוני וממייסדי אירגון יוצאי ראדומסק בתל־אביב, בפעולתו השקיע את מיטב מרצו ויכולתו ובו מצא נחמה פורתא בתלאותיו ומכאוביו האישיים. הוא תרם מזמנו ומכוחותיו למען איסוף החומר ועבודות ההכנה להוצאת ספר־זכרון זה לקדושי ראדומסק, אך לא זכה לראות במו עיניו את הספר מושלם ומודפס.

הוא נפטר בתל־אביב בחג הסוכות תשכ"ו, אוקטובר 1965.
חבל על דאבדין ולא משתכחין.

יצחק גרוסמן

***

דוד קרויזע איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1890, ביי בעלי־בתיש־רעליגיעזע עלטערן. צוערשט האָט ער באַקומען די טראַדיציאָנעל יידישע דערציאונג און ווען ער איז אַלט געוואָרן 13 יאָר האָט ער זיך אָנגעהויבן לערנען שטעפעריי. זיין עלטערער ברודער הערשל האָט אים געוויזן דעם וועג פון לערנען אַ פאַך (דרוקעריי).

דוד קרויזע האָט געשטעלט זיינע ערשטע טריט אין לעבן אין דער צייט וועז דאָס פאָליטיש־געזעלשאַפטלעך לעבן אין מזרח־אייראָפּע האָט אויפגעברויזט מיט די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן פונעם יאָר 1905. דאָס האָט זיך נאַטירלעך אויסגעווירקט אויך אויף דער יידישער גאַס בכלל און אויף אָט דעם יוגנטלעכען אַרבעטער. ער איז טאַקע גיך אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דעם סאָציאַליסטיש־פאַרטייאישן לעבן, געוואָרן אַקטיוו אין דעם דעמאָלדיקן „פועלי־ציון", אָנטייל גענומען אין אַלע אַקציעס, שטרייקן, דיסקוסיעס, געהיימע פאַרזאַמלונגען און זעלבסט־שוץ. וועז ראַדאָמסק איז פאַר אים געוואָרן צו ענג און פאָליטיש נישט־זיכער, איז ער אָפּגעפאָרן קיין לאָדזש, וווהין עס האָט געפירט דאָמאָלט דעם שטראָם פון טויזנטער יידישע אַרבעטער פון דער גאַנצער פראָווינץ.

אין לאָדזש האָט דוד קרויזע געאַרבעט ביי זיין פאַך און געווען זייער אַקטיוו אין דער פאַרטיי־אַרבעט. פאַר דעם איז ער געווען פאַרפאָלגט פון פאַרשידענע פאָליצייאישע „שפּיצלעס", אָבער זיך נישט אונטערגעגעבן. נאָכן דערשטיקן דעם רעוואָלוציאָנערן אויפּרויז פון 1905, וועז די וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון דער תליה אָדער סיביר, זענען געקומען צוריק אין זייערע היימען, איז אויך דוד קרויזע געקומען צוריק קיין ראַדאָמסק.

*

די אַרגאַניזירטע און באַוווסטזיניקע יידישע יוגנט שאַפט פאַר־

שידענע קולטורעלע אינסטיטוציעס — אין ראַדאָמסק אַנטשטייט דער „הזמיר". דוד קרויזע נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין אָט דער אינסטיטוציע, איבערהויפט אין דער דראַמאַטישער סעקציע. שפעטער נעמט ער אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער גרינדונג פון דער „קולטורא" און באַטייליקט זיך אין פּאָליטישן און קולטורעלן לעבן פון יידישן ראַדאָמסק.

נאָך דער „באַלפור דעקלעראַציע", ווען טויזנטער יידישע יוגנט־לעכער ציען דורך פּאָרשידענע וועגן און אומווועגן קיין ארץ־ישראל, ציט אויך מיט זיי דוד קרויזע און זיין יונגע פרוי. אין יאָר 1921/22 קומען זיי אָן קיין ארץ־ישראל, אָלס חברים פון „צעירי־ציון". אין ראַדאָמסק. דאָ האָט דוד קרויזע נישט געהערט צו די יענעקע וועמען די קליטה איז אָנגעקומען לייכט. שווער, זייער שווער, זענען געווען די יאָרן פון זיין אַריינפאַסן זיך אין דער ארץ־ישראלדיקער ווירק־לעכקייט. אַליין שוואַך אין געזונט, דערצו אַ פרוי מיט קליינע קינדער, האָט ער געליטן אין די שוועריע יאָרן פון אַרבעטסלאָזיקייט, ער האָט געליטן פיזיש און מאָטעריעל, אָבער גייסטיק גיט ער זיך נישט אונטער. איינמאָל „פאַרברענט די בריקן אונטער זיך", ער קלערט נישט חלילה פון צוריקפאָרן אין גלות, להיפך, ער באַמיט זיך אַראָפּ־צוברענגען זיין פאַמיליע. זיין גלויבן אין ציוניזם, אין דער ווידער־אויפלעבונג פונעם יידישן פאָלק אין זיין לאַנד, שטאַרק זיך אַלץ מער און מער אין זיין האַרצן, טראָץ זיין פערזענלעכן מצב.

די צאָל ראַדאָמסקער אין ארץ־ישראל ווערט אַלץ גרעסער, עס שאַפט זיך דאָ דער אירגון פון די לאַנדסלייט. דוד קרויזע ווערט אָ חבר אין דער פאַרוואַלטונג און איז לאַנגע יאָרן געווען איינער פון די אַקטיוויע מיטגלידער פון אירגון און טעטיק אין ועד פאַר דער גמילות־חסדים־קאַסע.

אין זיינע לעצטע יאָרן האָט ער זיך געווידמעט דער ארבעט פאַרן דאָזיקן ספר־הזכרון און דערצו בייגעשטייערט אויך מיט זיינע זייער אינטערעסאַנטע זכרונות, וואָס ווילן דינען אַלס אָפּשפּיגלונג פון דעם אַמאָליקן לעבן אינעם יידישן ראַדאָמסק אין פוילן.

ליידער האָט דער טויט איבערגעריסן זיין לעבן און ער האָט נישט זוכה געווען צו זען דעם ספר־הזכרון.

ד. ק.

קרקובסקי שלמה ודבורה

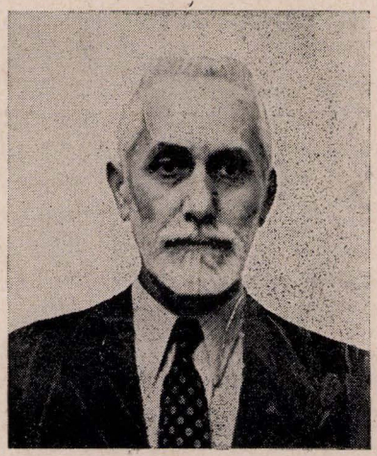

שלמה קרקובסקי, מחובשי ספסל בית־המדרש, משכיל, אוהב־ספר, חובב השפה העברית, מחותמי „הצפירה" וממעריצי נחום סוקו־לוב. ידוע היה כציוני נלהב ופעיל בתנועה הציונית בעיר מולדתו ראדומסק, שהעניק גם לבניו חינוך עברי־ציוני.

בראשית שנת 1925 עלה ארצה עם אשתו דבורה, בת ישׂשכר־דב ויטנברג, עם שלושת ילדיהם הצעירים, כששני בניו הגדולים נשארו בגולה לשם השלמת לימודיהם. התנאים בהם נקלעו בשנים הראשונות לשהותם בארץ היו קשים ביותר, הפרנסה לא היתה מצויה והמצוקה היתה רבה. רק ברבות הימים נזדמנה לאבי המשפחה עבודה פקידותית כלשהי, שאף משכורתה לא השתלמה במועדה.

בעת המשבר הגדול של שנת 1928, חזרו וירדו לגולה רבים מן העולים וביניהם גם הרבה מן הקרובים — אחיות וגיסים. גם בפני שלמה קרקובסקי הועמדה השאלה, אם לעזוב את הארץ, אולם למרות המצב הקשה, גמר אומר שאין המשפחה חוזרת לגולה. גם בימים הקשים ביותר לא בא בטינות אל ארץ־ישראל, לא רטן ולא נרגן, אף נאחז בצפרניו ממש ובלבד שלא לעזוב את הארץ, משאת נפשו משכבר הימים. כי מאז ומתמיד היה ציוני מסור בכל נימי נפשו ועלז לכל התקדמות ולוא הקטנה ביותר בבנין העם והארץ.

דבורה קרקובסקי מיהרה גם היא להתערות בארץ, על אף העמל המפרך, למדה מהר את השפה העברית והיתה עזר נאמן כנגד בעלה בכל המצבים הקשים שעברו עליהם.

ואכן זכו שניהם להגיע להתגשמות שאיפתם הלאומית בקום מדינת ישראל.

דבורה קרקובסקי נפטרה ב־ח' תשרי תשי"א (1950), ובעלה שלמה ב־כ' שבט תשי"ז (1957).

בניהם, עוד בחיי ההורים, שינו את שם־המשפחה לשם קריב וגרים בתל־אביב.

א. ק.

רבינוביץ, יהושע־אליעזר

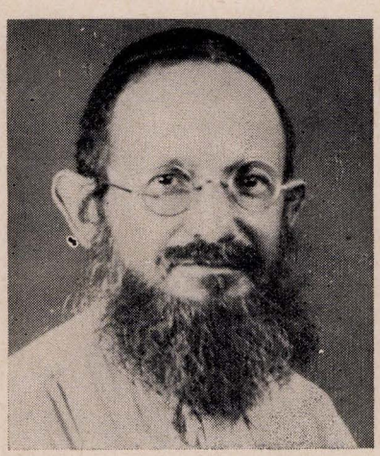

יהושע־אליעזר רבינוביץ נולד בשנת 1894 בראדומסק, לאביו הרב ישראל־פנחס הכהן, נכד רבי שלמה בעל „תפארת שלמה", חתנו של ר' טוביה־לייזר סטרובינסקי מראדומסק. יהושע הצטיין בענוותנותו ושקידתו בלימוד התורה. עוד בנערותו בלט באהבתו הרבה לארץ־ישראל ויחד עם כמה חברים ייסד את תנועת „המזרחי" בראדומסק. עלה ארצה בשנת 1935.

אחד מבניו, יצחק, נספה בשואה ובנו השני, שלמה, היה מגיל 15 פעיל ב„הגנה" ונפל בקרב על ליביה, ביום ז' תמוז תש"ח (1948). בעלי והורים אחרים הקימו בית־כנסת „יד לגיבורי ישראל" בחצר הטכניון בחיפה. בבית־כנסת זה מתאספים מדי שבת ההורים השכולים לתפילה, ללימוד משניות ותורה ומתייחדים עם זכר בניהם היקרים.

יהושע־אליעזר רבינוביץ נפטר בשנת 1958. יהי זכרו לעד.

רבקה רבינוביץ

רובינשטיין טוביה ושרה

אבי טוביה רובינשטיין ז"ל, יליד ראדומסק, היה בנו של ר' נח־אריה רובינשטיין ז"ל — זקן השוחטים בעיר. אבי היה חבר ההסתדרות הציונית בראדומסק. עלה לארץ כחלוץ (בשנת 1921) והתיישב בתל־אביב.

אמי שרה רובינשטיין (לבית אהרונוביץ) ז"ל, גם היא ילידת ראדומסק, היתה בתו של ר' יצחק אהרונוביץ ז"ל — מראשוני „חובבי ציון". אמי עלתה לארץ בשנת 1922 (שנה אחרי עליית אבי), יחד עם בתם רוחמה, שהיתה אז בת שנה וחצי.

אבי, אמי ואחותי היוו את המשפחה הראדומסקאית הראשונה בתל־אביב (כל היתר היו רווקים). אכן, צריפם הדל שימש בית־הורים לכל הרווקים והרווקות בני־העיר ומקום מיפגש להם בשבתות וחגים. רבים מאלה שנפגשו בבית הורי, הקימו אח"כ משפחות בישראל ואמי היתה להם כאם.

להורי היתה מסעדה בנוה־שלום (על הגבול בין יפו ותל־אביב), אליה היו באים כל הראדומסקאים לסעוד ולשמוע דברי־תורה וחידודין מפי אבא, שהיה מלא וגדוש דברי חכמה וסיפורי הווי מן העבר הראדומסקאי.

בשנת 1925 העתיקו הורי את מקום מגוריהם לחיפה וגם כאן הפך ביתם חיש מהר למקום ועד לכל יוצאי ראדומסק בעיר ובסביבה. אבי שימש עסקן בקופת הגמ"ח של ארגון יוצאי ראדומסק בחיפה ובתפקידו זה הצטיין בדייקנות ובסדר למופת. נוסף לכך, התמסר לפעולות עזרה וסעד שונות למען בני־העיר, כשאשתו משמשת לו עזר כנגדו בכך, ושניהם מקיימים בביתם את מצוות הכנסת אורחים במלוא משמעותה.

תחילה האיר המזל פנים להורי בחיפה, בתחום עיסוקם, אך לאחר־מכן פקדו אותם תלאות משפחתיות וגם הפרנסה הפכה למצוקה. אעפ"כ לא נס לחו של אבי עד אחרית ימיו, לא איבד את חוש ההומור שהיה טבוע בו והיה פוגש כל אדם במאור פנים ובנפש חפצה.

אמי שרה נפטרה בחיפה ביום כ' בשבט תשכ"ו (10.2.66), בגיל 72; אבי טוביה נפטר בחיפה ארבעה חודשים לאחר מכן, ביום כ' בסיון תשכ"ו (8.6.66), בגיל 74.

רוחמה רובינשטיין

אחותי רוחמה נפטרה ביום ג' בכסלו תשכ"ב (11.11.61) בגנואה שבאיטליה, בגיל 43, והשאירה אחריה בעל (לוינזון) ובת — דניאלה.

יהא זכרם של הורי ושל אחותי שמורה איתנו לנצח!

תמר חסון (רובינשטיין)

פישלביץ משה־לייב

משה־לייב פישלביץ נולד בשנת 1907 בראדומסק להוריו שרגא־פייבל ומאניה — אנשים צנועים ושומרי מסורת. בבית אבא וב„חדר" ספג אהבה לארץ־ישראל וכשעמד על דעתו לעלות ארצה לבנותה — למד נגרות לשם כך. הוא עלה בשנת תרפ"ד (בתחילת העליה הרביעית) בהיותו עלם בן 17 בלבד.

תחנתו הראשונה בארץ היתה ירושלים, בה התגורר 9 שנים והתנסה בקשיים רבים (היו זמנים שסבל שם רעב ומחסור).

במחצית שנות השלושים עבר לעבוד בתל־אביב והסביבה ויחד עם שותפים הקים כאן נגריה בשם „פישלביץ ואייזנברג" שנהייתה במשך השנים לאחת הנגריות הגדולות בארץ והעסיקה עשרות עובדים. על אף הצלחתו זו, נשאר משה־לייב בטבעו איש עבודה ועמל.

בשנת תשכ"ז הותקף כמה וכמה פעמים ע"י חולשת הלב ולבסוף רותק למיטת־חולי. בערב חג הפסח תשכ"ז (24.4.67) נדם לבו לנצח.

י. ל.

רוזנשטיין דב-ברל

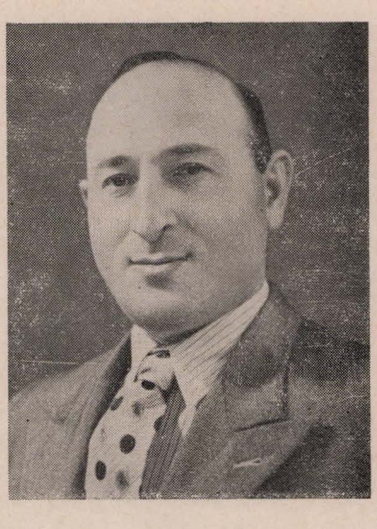

ד"ב רוזנשטיין נולד בראדומסק, בשנת 1902. עד גיל 12 עשה ב„חדר" ואח"כ למד פולנית ומקצועות כלליים אצל מורה פרטי. יחד עם זאת היה מרבה לקרוא, בגילו הצעיר, ספרי-עיון בכלכלה מדינית ובתולדות האומה היהודית והיה „בולע" ממש כל ספר, שעניינו התנועה הציונית ובניין ארץ-ישראל.

הוא היה מראשוני החברים של מפלגת „פועלי-ציון" בעירנו ומן הפעילים ביותר בעבודה הציונית-סוציאליסטית של אותה תקופה לעצמה דרך בלתי-ליגלית כדי להגיע לארץ-ישראל. ב-20 לאוגוסט 1920 הגיעה הקבוצה ליפו. רוב חברי-הקבוצה נשארו בתל-אביב (1918—1920). בשנת 1920 הצטרף לקבוצת-החלוצים שהבקיעה ופנו לעבודות-בנין, אולם ברל עם עוד שלושה חברים לא רצו להישאר בעיר והם פנו לגליל, לכביש טבריה-צמח.

בימים הראשונים סבלו רבות עד שהסתגלו לעבודה הפיזית הקשה. ברל היה היחידי שלא התאונן על כאב שרירים ולא הוציא אף פעם הגה מפיו, אלא קיבל את כל יסוריו באהבה, התערה מהר בעבודה והתחבב על כולם. הפועלים דאז גרו שמונה אנשים באוהל אחד, שכבו על מחצלות ורק כר קטן למראשותיהם. לברל לא היה כר, והוא היה שם מתחת למחצלת את נעלי-העבודה שלו וישן שנת-ישרים. על אף הצפיפות הגדולה באהל, היה ברל עוד מכניס אורחים בנפש שמחה, כאשר היו מגיעים עולים חדשים להצטרף לעבודה.

כזה היה ברל בכביש טבריה-צמח, בייבוש ביצות, בבניין בתים, בעבודות נמל ובכל העבודות האחרות שבהן עסק בארץ.

בשנת 1930 יצא ברל את הארץ לסייר קצת בעולם, וגם ברוסיה הסובייטית, לראות מה מתרחש אצל עמים אחרים וכיצד הם בונים את חייהם. בהיותו אז בפולין „קפץ" לכמה ימים הביתה, לראדומסק, הוא חזר ארצה מלא רשמים, רענן ושלם עם עצמו, וחזר שוב לחיי-עמל-ויצירה כמקודם.

ביום 5 למאי 1940 התמוטטו החפירות לבנין חדש על שפת הים בתל-אביב. ד"ב רוזנשטיין היה בין הפועלים שנספו במפולת זו. הוא נפל על משמרתו — משמרת העבודה והבנייה.

ש. וו.

אסתר-ריבה ומאיר מינסקי ז"ל

אמי אסתר-ריבה, בת ר' יוסף גרנק, נולדה בשנת 1865, נספתהבשואת יהודי ראדומסק.
אבי ר' מאיר בר' שמואל הלוי מינסקי, נולד בשנת 1863; נפטר בחיפה בשנת 1937.
יהא זכרם ברוך לנצח!

בנם ראובן מינסקי

לזכר הבנים שנפלו למען קוממיות ישראל

ביאליסטוק אהרון

גלברד אריה

ואלדפוגל יוסף

זלוטניק (זהבי) יעקב

זעירא צבי

טונדובסקי משה

מינץ דוד

נונברג יעקב

רבינוביץ שלמה

רובינשטיין מנחם

רוזנבלט דב

ביאליסטוק אהרון

אהרון נולד ב־15 לדצמבר 1932 בראדומסק, להוריו קופל ביאליסטוק והלה לבית גולדברג. בעודנו נער רך בשנים, עברו עליו התלאות האיומות של תקופת השואה. לאחר מכן, בעודו עלם צעיר, התנסה בחיי פליט עקור במערב אירופה, אח"כ כמעפיל בעליה הבלתי־ליגאלית לארץ־ישראל, כאסיר־מגורש בקפריסין וכצעיר במחנה עתלית. לאחר כל אלה הגיע בדצמבר 1947 עם קבוצת הנוער „איתן" לקיבוץ בית־השיטה, שם עשה שנתיים במסגרת חברת נוער. בדצמבר 1949 עלה עם קבוצתו להתישבות לבית־נטיף בעמק האלה, למרגלות הרי יהודה, היא הקבוצה נתיב הל"ה. כאן הותקף במחלה, והוא בא מן הקבוצה אל אמו בתל־אביב לתקופה של הבראה והחלפת כוח. אכן, תחילה התאושש קמעה ואף שקע בלימודי השתלמות, אך המחלה לא הרפתה ממנו עד שכרע ונפל (ב־20 בינואר 1954).

היקר שבידידי

חברי היקר! לא ראיתי אותך במותך ואף על קברך לא בקרתי, ולא אבקר שם לעולם. מספיק ראיתי בחיי הקצרים מתים וקברות ודמעות, ויודע אני לבטח שתבין ותסלח...

הדבר קרה ב־1949, נודע לי שאהרון הגיע ארצה ונמצא בבית השיטה. בשבת נסעתי לראותו ופגישתנו היתה כגון של שני אחים שנפגשו אחרי פרידה ממושכת. חבריו מעלית הנוער התפעלו מהרגש והאהבה שבפגישתנו זו. ואמנם זר לא יבין זאת. יחד חיינו וסבלנו והנה נפגשים אנו שוב והפעם בארץ ישראל.

א. ביאליסטוק

התזכור אהרון את ימי גיטו ראדומסק? אתה היית הצעיר שבחבורה בחצר קנטור, ואיך אחרי תלאות כה רבות הגעת ברכבת לצ'נסטוכוב ונכנסת לגיטו. ובגיטו הקטן כשעבדנו יחד במטבח והובלת הזבל ואיך היינו עדים להריגת אנשים מסביבנו. ויחד הרי הורדנו ממכונית המות, ושם החזקנו אחד את השני בידים, כדי שיהיה לנו האומץ למות. התזכור איך הוריד אותנו ליט מהמכונית ונתן לנו את החיים? ושוב ברכבת לבוכנוולד. וחיי במחנה ריכוז אכזרי זה, שאלפים מתו מרעב ועלי היה לדאוג אף לאבי. ושוב רכבת המות מבוכנוולד לטרזיינשטד שם נלחמנו ויכולנו, וכאן נשברת והמוות שרדף אחריך זמן כה רב ניצח אותך.

התזכור אהרון שלך חייב אני את החיים. הדבר קרה אחרי גמר המלחמה ואני חליתי בטי־פוס והוכנסתי לבית חולים רוסי בטרזיינשטד. כמובן שהמצב שם היה ללא נשוא, אלפים מתו יום יום ללא מטות והשגחה רפואית ואף סופי היה למות בין הזרים.

אתה, אהרון, הוא זה שהחזרת לי את החיים, גנבת אותי משם והברחת אותי החוצה, כשרק כותונת לעורי, והכנסת אותי לבית חולים יהודי ששם הצילוני ממות. היאומן שחברי זה לא ישוב יותר לעולם, וחיוכך המבין ופניך הצוהלות לא ייראו יותר?

נכון, אהרון, אשם הנני. הנני מודה ומתוודה, לא בקרתיך בבית חולים. הייתי בירושלים, נסעתי לשם לראותך, הסתובבתי שעות לפני בית החולים ולא היה לי אומץ להכנס פנימה ולא נכנסתי. הרי תבין אהרון, לא רציתי לראותך שבור ורצוץ על מטת המות האכזרית. אני רציתי לזכור אותך כידיד בחיוך רענן וחברי, אני זוכר את „וורושילוב" (כנוי שניתן לו בגיטו צ'נסטוכוב על הכובע הרוסי שלבש), את החבר הטוב והבריא שהיה קיים בזכרוני מאז ולעולם.

סבלת די אהרון, דורנו דור הגיטאות ומחנות המות ראה די בחייו הקצרים. ואתה גאה היית ואהבת את אדמת המולדת יותר מכל, שהרי כה הרגשת בבשרך אתה מה רע בלעדיה. ואף בארץ כאן בחרת בקשה ביותר בחיי הגשמה ובנין משק־ספר חדש, שם חלית ומכך נפטרת אחרי יסורים כה רבים וממושכים.

מרדכי גולדברג

הארז שבחברה

קשה להשלים עם העובדה שאהרון הארז שבחברה — נגדע.

מפליא הדבר כיצד הצליח אהרון לשמור על צלם האדם שבו, על זוך נפשו, למרות שנות הגיהנום הנאצי. משוחרר מכל תסביך, בריא בגופו ובנשמתו ומלא חדוות יצירה.

עלם־חמודות, זקוף וחסון — הגיע אהרון עם חברת „איתן" לבית־השיטה, ועל אף פיתויי משפחתו — סירב להיפרד מהחברה.

בבית־השיטה עבד במספוא והיה סדרן־עבודה של חברתו. ער ללימודים ולעבודה ולכל בעיות הזמן.

הצטרף עם קבוצתו למשק צעיר — נתיב הל"ה שבהרי יהודה מול גוש־עציון, ובמשך השנה שהספיק לחיות במשק — התבלט ככוח מרכזי בפלחה וכאדם עולה ומבטיח רבות.

שלוש שנים התענה במחלתו, נאבק עם החולי בכל כוח נעוריו, עד שכרע.

עד ימיו האחרונים לא חדל להתעניין במשק. אחת ממשאלותיו האחרונות היתה לשבת עוד פעם על טרקטור ולחרוש שדות.

חבר

המתמיד בעבודה

המגע שלי עם אהרן היה בעבודה. היתה לי זו פגישה עם נער, אשר בילה את שנות ילדותו באירופה השסועה והפרועה, במלחמת העולם השניה. ופלא היה בעיני שנער אשר עבר את כל זה ומובן שלא יכול להיות תמים, בכל זאת שמר על טוהר לבו.

כפי שאהרון ספר לי עבד בחדשים הרא־שונים להכשרתו בסיקול. אחר כך נכנס לענף הצאן. העבודה הזאת של הליכה במרעה וחליבה — לא מצאה חן בעיניו. הוא עבר לעבודה בענף המספוא. הרבה בחורים עבדו אתי בעבודה זו. הצעירים אוהבים את עבודת הקציר בחרמש שמנערת אותם ומפתחת את שריריהם, אבל יתר העבודות משעממות אותם. אין הם מתעניינים בגידול הצמח מן הזרע ועד ההבשלה. אהרון היה אחד המעטים שהתמיד בעבודה זו.

אני לא אשכח את הנער הגבוה הזה, בעל הפנים הילדותיים במקצת והעינים המביעות טוב לב!

אורי אולמן

מתוך מכתב: „מארב לילה"

ביום חמסין אחד אחר הצהרים, באה פקודה לחברת הנוער שלנו, שהבחורים אשר גמרו לא מזמן את האמונים, צריכים להיות מוכנים בשעה שמונה בבגדי עבודה לפני חדר האוכל. לשעורים כבר לא הלכנו, אמרו לנו להתכונן. תארנו לעצמנו למה קוראים אותנו וחיכינו בלי סבלנות לשעה שמונה.

השמש שקעה כבר מאחורי הגבעה באופק ואנחנו היינו מוכנים ליציאה. כולנו ישבנו על הדשא שלפני חדר האוכל, ושוחחנו עם הבנים והבנות, אשר לא היו צריכים להשתתף ביציאה. שוחחנו כאילו שהיינו נפרדים לזמן רב.

התאספו גם חברי משק מוכנים עם נשק וידענו שנצא לפעולה. ראינו את ההבדל שבינינו וביניהם: הם היו מאומנים והשתתפו בהרבה פעולות ואנחנו שלא מזמן באנו ארצה, והתאמנו רק כמה ימים כבר משתתפים בפעולה. נגש אלינו המפקד, הוציא חמישה בחורים: שלושה למקשרים, אחד לכתה הראשונה ואותי לכתה השניה. קבלתי רובה, כדורים ושני רמונים ויצאתי למיפקד. היתה בס"ה מחלקה מחולקת לכיתות. כולנו הקשבנו למפקד אשר מסר לנו את

כל הפרטים. עמדתי במצב נוח כחיל ותיק מאומן. רובי במצב הצג. מסרו לנו שיוצאים למארב לילה. לפי פקודה שקטה זזנו בשורה ערפית לדרך, שהובילה אותנו למקום, שהיינו צריכים לפעול שם. מאתנו היו רק חמישה בחורים, היתר נשארו במחנה, מוכנים לבוא לעזרתנו בעת הצורך. עלינו על הגבעה שהיתה במרחק מאות מטרים מן הכפר הערבי שבו לא היתה שום נפש חיה. בהליכה כפופה נכנסנו לשטח הפעולה, בתוכו עבר פס ריק קצור של 20 מטר רוחב. שנים שכבנו בצד אחד של הקו לכל האורך. המיטה והעזרה הראשונה היו מאחורינו. הפקודה היתה לעשות מחסה ולחכות לערבים שהיו צריכים להופיע בתחילת הלילה לקצור דורה. ואם יופיעו בצד השני של הקו — לפי פקודה — אש. תכף נזכרתי במה שלמדתי במשך הימים האחדים באמונים, והתחלתי עם החבר שהיה אתי, להוציא את האדמה מתחתנו. עשינו גבעה קטנה לפנינו וזאת היתה העמדה שלנו.

שכבנו בשקט. הרובה היה טעון ומוכן לימיני. החושך ירד כבר. היתה רוח חמה מן המזרח ולא מרחוק הגיע רעש של טרקטור. אנו שוכבים ומחכים לאויב. כל מיני מחשבות עוברות במוחי: אנו חברת נוער שלפני חדשים מספר באנו ארצה והתאמנו רק כמה ימים, וכבר משתתפים במארב לילה שממנו יכול לפרוץ קרב רציני. לפעמים תקף אותי פחד ושוב מחשבות. אני נזכר איך שאני במחנה ריכוז מאחורי גדר השמלית ולידי שומרים מזוינים, רעב וקופא מקור ומבקש ארץ ובית ולחיות בשקט ובשלוה. ופה הנה אני שוכב כבר בשדה פתוח ולוחם בעד ארצי ובעד החרות.

התקרב כבר אמצע הלילה ואנו שוכבים ושוכבים. לפעמים היה נדמה שהנה מתקרבת איזו דמות מרחוק. עם כל רשרוש חשבתי: הנה מתחילים. וכך עבר חצי לילה. לפעמים היינו שומעים את רעש המקשרים, שהיו לצד הכפר. היו רגעים שבקשתי בלבי, שיבואו כבר כדי לירות בהם או לזרוק רימון — ואין.

הערבים לא באו. באחת בלילה קבלנו פקודה להתאסף בדרך. חוזרים למשק. בשורה ערפית חזרנו ובשמחה גדולה פגשנו את החברים המחכים לנו, שהיו צריכים לבוא לעזרתנו.

אהרון ב.

גלברד אריה

נולד בגרמניה, למד בבית ספר עממי, אך בגלל המצב הכלכלי והחוקים האנטי־יהודיים נאלץ להפסיק את לימודיו. עבד כשנתיים. בגיל 16 עלה לארץ ישראל במסגרת חברת נוער, לגבעת ברנר. הוא לא גמר הכשרתו ועבר לחולתא. כאן נכנס לחיי החברה ולעבודה בדייג. עם פרוץ

א. גלברד

המלחמה נאבק כל הזמן על גיוסו ואף ניסה להתגייס על דעת עצמו.

עמד כל הזמן בקשר מכתבים הדוק עם בן־דודו הרשל גרינשפן,* שנקם בפון־ראט, הציר הנאצי בצרפת. הרגיש כי מחובתו ללכת בדרכיו. כשנראתה אפשרות להתגייס לשירות ימי מיוחד, מיהר לעשות זאת. לאחר הקורס הימי, כשהתברר לו התפקיד העומד לפניו, פיקפק אם דווקא הוא האיש המתאים לכך. אולם לאחר היסוסים רבים קיבל עליו את התפקיד, וכשקיבלו התמסר לו בכל השלימות האופיינית לו.

לא רב הזמן שאריה היה בתוכנו. חברים גם לא הכירוהו היטב. הוא בא אלינו בעודו צעיר, בטרם סיים את הכשרתו. קשה היתה עליו הקליטה בתוכנו, אולם תמיד השתדל להתגבר על הקשיים ולהתערות בחברה. מיעט בדיבור והסתגר בתוך עצמו. לאט לאט נכנס לעבודת הדייג, התקשר אליה והתחבב על חבריו בעבודה, אלא שמחשבה אחת ניקרה במוחו תמיד: נקמה.

בפרוץ המלחמה רצה מיד להתגייס לצבא. במאמצים רבים עלה בידינו לעכבו, בעיקר מפאת גילו הצעיר. הסברנו לו את עדיפות התגייסותו לשורות הבטחון הישובי. זאת קיבל. ועם הגיוס הראשון ליחידה ימית התנדב מיד, אף על פי שידע את הסכנות הכרוכות בפעולת היחידה הזאת. כשהיינו מזכירים לו סכנות אלו היתה בת צחוק מרחפת על שפתיו והיה חוזר ומדגיש כי שאיפתו היא לקחת נקם. אך לא נתנו הגורל למלא מאווייו: עם יציאתו הראשונה לפעולה נעלם מאתנו ואף את מקום קבורתו לא נדע.

להנצחת שמו נקראת אחת הסירות שלנו בשמו — אלו הסירות אשר אהב ואליהן היה קשור.

(מתוך „מגן בסתר" בהוצאת הסוכנות היהודית, תש"ט, חולתא).

---

* אריה גלברד — בנם של שרה ועזרה גלברד, שניהם ראדומסקאים. האם אחותו של זונדל גרינשפן.

ואלדפוגל יוסף

לזכרו

יוסף ואלדפוגל נולד בשנת 1927 בתל־אביב, להוריו דב ויהודית — משפחת פועלים שעלתה מראדומסק לארץ־ישראל עם העליה השלישית (1925). בבית ספג לתוכו מערכי היהדות ומתנועת הפועלים ורשומי חינוך זה ניכרו בו היטב. משגמר את בית הספר העממי הצטרף יוסף למשפחת העמלים הצעירה והיה אחד מפעילי הנוער העובד. נרתם לארגון החיים התרבותיים והמקצועיים של הסניף בתל־אביב. במסירות ובהתלהבות רבה מילא כל תפקיד אשר התנועה הטילה עליו, נפשו בקשה תפקידים אשר מלאו את כל ישותו.

חיבה מיוחדת היתה בו ביוסף לנוף ארצנו, שהכירו בטיוליו הרבים. כל שעת כושר שנזדמנה לידו, השתדל שלא להחמיצה ולהכיר פינה נוספת של ארצנו היפה. התלהב מהנוף והצמחיה הרבה של הגליל ומן ההוד הפראי והחבוי בהרי יהודה השוממים. עם העליה לנגב הצטרף יוסף לעולים לנחביר, ומאז גדלה חיבתו לנגב השמם והרחב. מה רבה היתה שמחתו, כאשר שמע כי לאחר ימי בצורת רבים התמלאו פתאום בריכות עסלוג' מים. „השמעת, יש מים בנגב, הבריכות בעסלוג' מלאו" — צעק בשמחה. יוסף שימש בתפקידים אחראיים ב„הגנה", ומשום פעולה של סיכון לא נרתע. את כל המשימות שהוטלו עליו מילא בשמחה ובמסירות נפש.

לפני עליתו למצדה שח לי: „ברצוני לראות את מצדה, את המקום ההיסטורי, בו נפלו אחרוני המורדים ברומי, יודע אני כי קשה הדרך, אולם עז רצוני להיות שם".

בעליתו דובבו שפתיו: „לראות את מצדה — ולמות". הוא השתתף במסע החי"ש למצדה בשנת 1947, כארבעה חדשים לפני מלחמת השחרור. במסע הזה מת ואל מצדה לא הגיע.

דוד

מעזבונו

„רשימת הנופלים במערכה"

מוקדש לאלה שהלכו ואינם אתנו

אני בן עשרים ובאחת מפעולות המרי העברי נפלתי ולרגל הבחירות לקונגרס קמתי לתחיה ואני מרשה לעצמי להפתיע ברשימה מיוחדת „רשימת הנופלים במערכה". הייתי חבר בתנועה ציונית־סוציאליסטית, קיבלתי חינוך חלוצי, למדתי את בעיות תנועת הפועלים, הבעיה היהודית, פרשת „השומר" וההגנה בישראל, ספגתי לתוכי את כל הערכים והאידיאלים האלה, ומתוך הכרה מלאה ביעודנו בארץ, מתוך אמונה נחלצתי לצו השעה. לפני גמר המלחמה התגייסתי למשק. הייתי חבר בהכשרה. קראתי על ששת מיליון אחים טבוחים, שמעתי על העינויים והאכזריות של הנאצים, אולם ידעתי כי ידי קצרה מלהושיע.

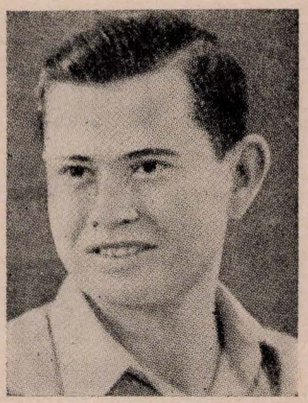

י. ואלדפוגל

ובינתיים עבדתי והתאמנתי, חכיתי בכליון עינים לגמר המלחמה, לקראת אותו יום בו אוכל גם אני לקחת חלק במערכה להצלת אחים רדופים — הצלת שארית הפליטה. יום הנצחון הגיע. גרמניה הנאצית נוצחה וניצחה — ששה מיליון אחים נרצחו ולי היה זה יום אבל.

שלושה חדשים עברו מיום הנצחון, אלפים מתו במחנות הרכוז, העליה סגורה ובארץ — שקט. מתוכחים על בילטמור, עליה חפשית, מדינה דו לאומית וכדומה. התשובה — הצהרת בוין. הוכרזה המלחמה. האכזבה קשה, ושוב ויכוחים. ללכת או לא ללכת לועדת החקירה. וכרגיל הולכים. אי־שם תוסס משהו בארץ. המאבק התחיל. אניות מעפילים מגיעות לחוף. בקיצור — „שמח".

באחד הימים, היה זה מזג אויר נחמד, הכל תוסס וחי, נקראתי... ידעתי כי הגיע הרגע. כל היום התרוצצתי ובמוחי מחשבה אחת: הנצליח? לפנות ערב הכל מוכן, יצאנו. הלכתי ובלבי אמונה ותקוה. לא ידעתי כי לא אשוב עוד. אך ידעתי כי הולך אני בשביל אלה החיים, בשביל אלה הרוצים לחיות. נפלתי בעד המולדת, בעד ההעפלה וחופש העליה.

ייתכן שלא הייתי קם לתחיה, אך בגלל הבחירות נאלצתי לעשות כך. הרגשתי שאני חסר, כי רשימתי חסרה: — רשימת הנופלים במערכה.

והנה ראשית מלאכה, אחרי קומי לתחיה: עברתי על כל העתונים מאותו יום מר ונמהר שנפלתי: ב־29 ליוני נכללו המנהיגים — חיפושים. מאסר אלפים, חיפושי הנשק ביגור. הייתי בטוח, כי עוד באותו שבוע אמצא את תגובת הישוב. חיפשתי בכל העתונים היומיים, בכל השבועונים, — לשוא. קראתי כי מליאת הועד הלאומי התכנסה והוחלט על „תכנית ישובית", ואני ממשיך לקרוא בכל יום, כי דנים על ביצוע התכנית הישובית, דנים על מאבק הישוב, על אי שיתוף עם השלטון, דנים ודנים. המנהיגים עודם כלואים, החיפושים עודם נמשכים. רפיה עודה גדושה. איני יכול לתאר — פשוט קשה להעלות זאת על הניר. רצים ללונדון ומלונדון לפריס ומפריס לושינגטון, מתרפסים. התכנית הישובית הוכנסה לארכיון הציוני בירושלים, לבית המוסדות.

אני קורא וקורא, והנה נזדעזעתי: גירוש מעפילים מהארץ. לא יתכן. איני מאמין. איני תופס. ודמי זועק. אני מחפש וממשיך לקרוא: אספות מחאה בתל־אביב, ירושלים וחיפה, שבתון, ויכוחים, נאומים, כנוס הועד הלאומי. עומדים להפעיל את התכנית הישובית. אני נרגע. בקוצר רוח עברתי על העתונים והגעתי לאותו יום בו אני עתיד לקרוא: „הוכרז מרי אזרחי, אי שתוף עם הממשלה" וכו'. אך מה קרה? איני יכול לתאר.. פשוט, קשה להעלות זאת על הניר. אני קורא: הסוכנות היהודית מחכה בכליון עינים לקבלת הזמנה לשולחן עגול. חושב אני, שמא פסחתי על כמה עתונים ואפשר מרוב חפזון לא עמדתי על הכתוב. אולי כבר שוחררו המנהיגים, פסקו החפושים ונשלחו לביתם האלפים בלטרון ורפיח, שמא פסקה הרדיפה והציד אחרי המעפילים?..

חזרתי וקראתי את העתונים, ומצאתי את הכרזת הממשלה הבריטית על ההעפלה, על האנשים חסרי המצפון, מצאתי את הדיאגנוזה, שבריטניה מצאה למחלת היהודים — חידקי פשיזם. ואני ממשיך לקרוא על הטיסות והפגישות הרשמיות והבלתי רשמיות, על הויכוחים והדינים וחשבונות ולבסוף אני קורא על הצעת החלוקה, שהנהלת הסוכנות הגישה, ועל הדיונים עם הממשלה הבריטית על שתוף פעולה בדיכוי הטרור בארץ וכו'. כשהגעתי עד הלום החלטתי לחזור למקום שממנו באתי — לקבר. אולם שני דברים עכבוני — הבחירות והבושה. הוטלה עלי שליחות וככל בא כח של מפלגה אני צריך לעשות תעמולה. ואיך אוכל להופיע בפני חברי שנפלו ולספר להם? האם לשם כך הלכו למות?... האם בשביל חלוקה, שחרור שלושה מנהיגים ודיכוי הטרור בארץ נפלו? אני מעז לאמר כי רימו אותם! הם הלכו כשדגלם הוא עליה חפשית, הם נפלו על מזבח ההעפלה והמדינה העברית. לפנים היו מפולגים לזרמים ולמפלגות, אולם עכשיו כולם מאוחדים, הם דורשים המשך המאבק, הגברתו והקפתו את כל שדרות העם. חברים, בשם רשימתי „רשימת הנופלים במערכה", אני פונה לבוחר ולבוחרת, לאלה העתידים עוד ליפול במערכה — דעו לשם מה אתם נאבקים, לשם מה אתם הולכים למות. בחרו בהנהגה חדשה, במנהיגות לוחמת, אשר תדע לרכז סביבה את העם למאבק רציני וממושך, לעליה חפשית ולקוממיות עברית בארץ־ישראל. זוהי הצואה, צואת הרשימה ט"ז, היו נאמנים — כי דמם לא ישקוט ולא ינוח עד אם יתגשמו האידיאלים אשר עליהם נפלו.

(„בשער")

מתוך מכתבים

— — אינני יודע אם אוכל לכתוב לך הרבה, אינני יודע אם בכלל תקבלי עוד מכתב ממני. יתכן, כי זה המכתב האחרון, — הימים הם טרופים כל־כך, — מסוכנים ומעניינים. — — אינני יודע באיזו זכות אני יושב וכותב, ובכלל באיזו זכות אני חי, כששנים מחברי אינם עוד. האם את יכולה לתאר לך מה פירוש הדבר, ששני חברים שהייתי אתם יחד, פעלנו יחד בתנועה, הלכו ולא ישובו עוד.

— — היודעת את מה פירוש הליכה למכלאות? היודעת אַת מה פירוש השפלה? היודעת את, מה זאת גסות. שפלות, דכאון? ומה זה כבוד, כבוד עם, כבוד אדם. — — — ודאי זוכרת את את התכנית היפה והדמיונית לבוא לשווייץ, לעשות טיול, לחיות, לראות. כל זה גז ואינגנו. הכריזו עלינו מלחמה, ואנחנו בחזית. — —

יתכן שתכעסי קצת עלי שאני עושה לך מצב רוח רע, אולם תחת להתקנא בך, כי את בשווייץ, ארץ יפת הנוף, בטוחני, שהיוצרות התחלפו והיית מסכימה להתחלף אתי ולהיות כאן. — —

(20 באוגוסט 1946).

— — יושב אני כרגע ליד הרדיו. הסימפוניה ה־5 של בטהובן נשמעת, הצלילים חולפים על פני וממשיכים את דרכם... עד לחדרך הקטן בג'נבה. את יושבת ליד השולחן ועובדת, פתאום נשמעת דפיקה בדלת. יבוא! הדלת נפתחת בזהירות ולאט לאט.. הצלילים נכנסים, את שואלת, מי שם? והם: הציל ו! —

מה להציל? איך להציל? והם חולפים עוברים על פניך ומושכים אותך אחריהם. והם ממשיכים ועוברים את פריס, דרכם גמשכת לבריסל ומשם לכפר נידח ובו מחנה הסגר. את מתקוממת: לא אוכל להמשיך! אך אינך יכולה להם, כי הם יפים כל כך, הם זועקים כל כך. את מוותרת על תכניותיך היפות, את אינך יכולה לעמוד בזרם ואַת ממשיכה. והנה... מה קרה? הצלילים פסקו. נשמעות שלוש דפיקות בדלת. הדלת נפתחת ולפניך שני אנשים, איש ואשה, פניהם חיורים וניכר בהם רוב סבלם. אנשים אלה היו במשך שש שנים במחנות ריכוז ואיבדו את בנם היחיד, את כל משפחתם, בודדים, גלמודים, ללא תקוה. הם נושאים את עיניהם אלי, אלינו, אליך ולכל יהודי. את משתוממת... על הרצון הכביר לחיות, על הסבל הרב, אך הם ממשיכים לשדר, הם שולחים את צלילים לכל העולם. צלילים אלה הגיעו אלי והם נשלחו אליך ונקוה כי הם יגיעו לתעודתם...

(10 בדצמבר 1946)

זלוטניק (זהבי) יעקב

דיבורו בנחת. גינוניו של אצילות טבעית. אין חיפזון ואין בהילות. זהיר בכבוד החבר וברגשותיו. ואולם מאחורי המעטה הזה של עדינות ואדיבות, שכן כוח רצון מחושל, עם שנאה עזה למשעבד ולכל צורה של שעבוד.

נוטה שכמו לעבודה ולכל פעולה בלא אבק של רהבתנות והחזקת טובה לעצמו. בר לב ומצניע לכת — והוא רוכש את אמונך ואת אהדתך כבר בהיכרות הראשונה. וכלפי חוץ — איש המראה הטוב וההדר בכל הליכותיו והופעותיו.

*

יעקב זלוטניק נולד בניסן תרפ"ו בבאר־טוביה, לאביו ר' שמואל זאבל זלוטניק (מצאצאי הרבי דוד מלאלוב זצ"ל) ולאמו מרת נעמי מבית שטיין מראדומסק — משפחה מהעליה השלישית שהתנחלה על הקרקע.

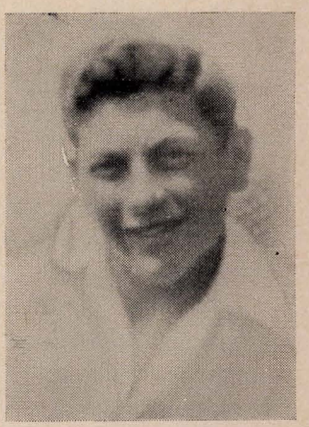

י. זלוטניק (זהבי)

כעבור מספר שנים עבר לגור עם הוריו בחיפה. סיים את בית הספר „יבנה" החרדי, למד בביה"ס ולבסוף בטכניון. עודנו תלמיד בבית אולפנא זה וכבר נכנס אל המחתרת (אצ"ל), לאחר שהיה שנים אחדות חבר בית"ר. בימי הרדיפות בשנת תש"ה, נודע שמו לבולשת הבריטית ונאלץ לנטוש את לימודיו בטכניון ונמלט לרחובות. אולם גם כאן המשטרה באה בעקבותיו ונאלץ לברוח.

יעקב זלוטניק (נמרוד) מגיע לפתח תקוה. יד רודפיו אינה משיגתו שם. כשנה תמימה הוא שקוע ראשו ורובו בפעולות הארגון. ממלא תפקידים אחראיים ויוצא לעתים גם לפעולות קרב. מפקדיו, הממונים עליו וחניכיו רוחשים לו אהדה רבה. הכל ידעו כי כל הדבר הקשה, הדרוש התמצאות מרובה ואחריות חמורה זלוטניק־„נמרוד" יבצענו. הוא לא הכזיב מעולם. הוא לא אמר די בתפקידים שהוטלו עליו. ביקש עוד ועוד. נפשו, השקטה כלפי חוץ, לא שבעה פעילות. רק עניינים קשים, רק אחריות קשה ורק מאמצים מרובים עשויים היו לספקה. ולאשר פנה ובאשר עסק — תמיד חיתך של שוב לב על שפתיו. חיתך זה היה מתחיל את חומרת המעשים והשעה ומביא הקלה ללבו־תיהם של הסובבים אותו.

בהתקפה על תחנת המשטרה ברמת־גן (באסרו חג פסח, כ"ב בניסן תש"ו) שימש יעקב מפקד עמדה שמאלית בתוך התחנה. בשמחה קיבל את פני „הסמלים" ברדתם מלמעלה עמוסים שלל הנשק, בדרך אל המכונית מבחוץ. כשהגיעה הפעו־לה לסיומה והנשק הבריטי מונח במכונית, פגע כדור ביעקב והוא כרע תחתיו. על פניו הצחות, בנפלו, לא מחאה ולא רוגז, רק הבעת תמיהה: האין זה מוקדם מדי? והרי יש בנפשו עוד אוצ־רות של רצון, של אחריות, של מסירות ללא גבול לרעיון, זה הנשק העיקרי כנגד האויב!

ורק בן עשרים היה במותו!

יעקב חורגין

(מתוך החוברת: „התקפת משטרת רמת־גן")

מתוך חיבוריו בבית־הספר

א. שחרור יהודה

אני יששכר בן ירמיה הנפח, כותב את קורות אחי במלחמת שחרור יהודה מידי היוונים.

אנו התלכדנו בהר־אפרים מנינו כאלפים איש. אנו גרנו במערות, התפרנסנו מהצמחים והעשבים הגדלים בנקיקי־הסלעים. אבי היה מספק את נשק־נו. עד כי לכל אחד היה מקלע, חנית ופגיון קטן. זמן רב היינו בטלים. כי לא במהרה עברו פה גדודים יונים. והיה בעבור גדוד יוני היינו מגיחים עליו מבין הסלעים, תחילה היינו רוגמים אותם באבנים גדולות וכבדות אחרי כן במקלעות. ע"י כך היינו מצליחים לפזר את הגדוד וכאן התחילה מלחמת פנים אל פנים, מעטים כנגד רבים. כך חיינו כשנה. בינתיים נספו רבים. וגם באו חדשים וביחוד באו אלינו הצעירים, נערים עדיין. ואני שהצטיינתי בכמה קרבות מינו אותי למצביא הנערים האלה. הייתי מלמדם כל תרגילי המלחמה העיקריים. הם היו מספקי המים והמזון. והם גם היו שודדים בלילות רמחים ומגי־נים ממחנות היונים. תחת פיקודי כשש מאות נערים. והנה הגיעתנו פקודה מיהודה־המכבי לעלות ירושלימה. ובהתקרבנו לעיר כמרחק אלף רוס הוקפנו ע"י מחנה גדול של יונים, מזויינים מכף־רגל עד ראש. אנו הסתתרנו ביום במערות ובחורי הסלעים, ובלילות היינו מגיחים על החילים מן המארב והורגים בהם. כך נלחמנו כמה ימים. המזון פסק ומים אין, רבים החלו להתמסר לידי היונים. ראינו שאם ימשך המצב הזה זמן רב אנו אבודים. לכן בלילה אחד שלחתי עשרה נערים למצוא את מחסן המזון של היונים, ולפנות בוקר חזרו ארבעה מהם, ורק אחד נשאר שלם, השאר נפצעו. המחסן היה במרחק יום הליכה. והנערים סיפרו כי המחסן נמצא בין ההרים ומוקף כולו חילים כעשרת אלפים חיל. המחסן נמצא במקום המוקף כולו סלעים כחומה. השומרים הרגישו בהם וחשדו בהם לכן רצו להתפס. הנערים התגברו ולחמו כמה לנמרים. שלושה נחרגו ושלושה נפלו חיים בידי היונים והשאר נמלטו.

אנו מוכרחים לשדוד את המזון בכדי לחזק את צבאנו ובזה להחליש את היונים. אני וחמישים נערים התקרבנו בלילה למקום המזון כמטוח המקלע ונתור את המקום מסביב — ותיכננתי תכנית כי עשרה נערים יעלו אל המקום הגבוה הנשקף מעל המחסן, ידליקו המון לפידים ויגוללו אבנים ויקימו רעש של מאות אנשים, ושאר הנערים ילכו אתי. כך עשינו למחרת בלילה, ואני עם שאר האנשים נצבנו מלמטה למחסן המזון. השומרים בראותם הלפידים ובשמעם את הרעש, חשבו כי באו עליהם המון חיילים, תחילה רצו להגן על עצמם, אבל לא יכלו לעלות ההרה נגד מטר האבנים. לכן נסוגו למטה וכאן נפלו לידינו ונהרגם, ורק מעטים הצליחו לברוח מידינו.

ונבוא כולנו אל המחסן ונותרו מן הנערים ארבעים ושנים איש. השאר נהרגו בקרבות וכל אחד העמיס על כתפו כמה שיכול מזון והחלנו להתקדם אל מחננו. החילים היונים שהצליחו לברוח, הזעיקו את כל המחנות מסביב והחלו לרדוף אחרינו. אנו רצנו ככל האפשר עד אשר האיר השחר ונראה כי המון רב של חילים נוהר אחרינו. ונחבא במערות ובנקיקים, ונקבע כי עם תחילת האשמורה השניה נצא ונתאסף כולנו ליד עץ השקמה היחידי. וציויתי לכולם לבל יצאו במשך היום מן המערות, החילים לא ידעו כי נחבאנו במערות וימהרו הלאה לחפשנו, ולפנות ערב חזרו עיפים ורצוצים והיו ביניהם רבים פצועים ונדע כי נלחמו אחינו בהם וירו בהם מכה רבה. בתחילת האשמורה השניה התאספנו כולנו ליד השקמה, ונלך אל מחננו עמוסים מזון־רב. הגענו למחננו ונותרנו כמחצית אנשינו אחרי הקרב שהיה להם עם הגדודים היונים שרדפו אחרינו, וישמחו כולם על המזון. וילבשו כולם רוח גבורה, ונחליט כי בלילה הבא נתקיף את שארית החילים היונים.

כאשר היינו מוכנים להתקיף את היונים, בא רץ מירושלים ויודיענו כי יהודה המכבי כבש את העיר וטיהר את המקדש. ונשמח שמחה רבה ונמלא עוז. ונתקיף את שארית גדודי היונים. המלחמה היתה קשה מאד אף כי שיתפנו גם את הנערים עמה. ובקרב זה רציתי לתפוש חי את שר־צבא היונים והוא כבר היה בידי, והנה קבלתי חנית בצדי השמאלי מחיל יוני, ואפול מתבוסס בדמי. ונער מנערי ראה את המעשה ויקלע מקלע בחיל ובשר־צבאו, ויבא אלי וישאני אל מחוץ הקרבות, וישקני מים וחבש את פצעי. הקרב ערך עד למחרת בערב. ויסוגו שארית היונים, מאתנו נשאר אלף ומאתים איש ומהנערים ארבע מאות נער...

ביום אספנו את אנשינו, ונאסף את הפצועים ונחבשם. ונקח את נשקי החילים היונים ההרוגים ונלך לבוא ירושלימה. ואני נשוא בידי נערים מנערי. ונכנס לתוך העיר בסך כיונים. והעם מריע בקול לשמחתנו. ונלך לבית־המקדש ונראה את

האורה הנשקפת מן המקדש. ויותר לא אוכל לכתוב כי מרגיש אנכי כי בא קצי...

שלום לכם אחי משחררי יהודה.

ברוכים תהיו נערי הגבורים לי לעד,

יהודה שוחררה ונשמתי שוחררה מגופי...

9.12.1942

יששכר בן ירמיה הנפח

שר צבא גדודי הנערים.

זעירא צבי

צבי זעירא נולד בתל־אביב ב־27 ביוני 1929 לאביו משה ואמו רחל. נכדם של ר׳ חיים וחיה רבקה גרוסמן מראדומסק, מגזע האדמו״ר ר׳ שלמה רבינוביץ בראדומסק, בעהמ״ח „תפארת שלמה״ שהיה מפורסם בחוגי החסידים בפולין.

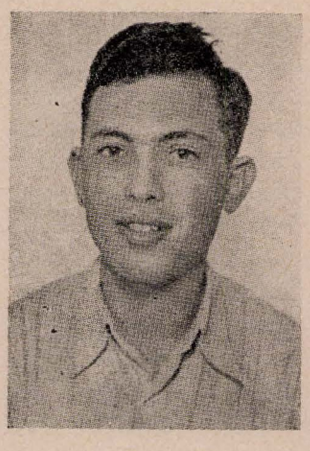

צ. זעירא

גמר את בית־הספר העממי בת״א, זריז ושובב בכיתה, וכבר אז בלטו בו סימני עצמאות וכשרו־נות. הוריו שחפצו לחנכו בחיק־הטבע, שלחוהו ללמוד במוסד החנוכי במשמר־העמק. שם הרגיש הנער את עצמו בעולם חדש, ונקלט מהרה בחוג החברים החדשים ואף עשה חיל בלמודים, בעבודה וכו׳. שם בגר והרהיב עין רואיו. נתגלתה בו נטיה למכניקה והוכנס לביה״ס המקצועי שליד הטכניון בחיפה. הפליא את מוריו בשקידתו, בתפיסתו וביחסו האחראי ללמודים. ב־1947 גמר את בית־הספר והוא אז בן 18. כולו ער ותוסס ומלא כח עלומים. התגייס לחיל הנוטרים. יצא לבטחון הדרכים. נלחם ונפל.

✶

„צבר״ במובן הטוב של המלה. נטע עמוק שרשים במולדת, מזיגה נפלאה של עוז־רוח ותמי־מות ילדותית. חסון וזקוף־קומה, מוצק ולפוף שרירים, טוב־לב ואהוב על הכל.

עוד לא מלאו לו 16 שנה וכבר מצא את מקומו בתוך תופשי־הנשק של הישוב. עשה את חובתו בלי היסוסים ובלי בעיות. בן־חורין היה במחשבתו ובמעשיו. „גבור״ — לאו דוקא. האווירה שבה גדל וחונך הביאתו לידי מילוי חובתו כאל דבר המובן מאליו. לא אידיאה — אלא טבע, אינסטי־נקט. שפע החיים התוסס בקרבו ואהבת החופש הטבועים בנפש ה„צבר״ הם המזרזים אותו בשעת הסכנה, לקום ולאחוז בשלח, כאותה החיה המתמ־תחת ומתכוננת לקראת רחש הסכנה המתקרבת.

כשראיתיו בפעם הראשונה במדים, הבחנתי בפניו את העשוי ללא־חת. לאחר ששוחחתי אתו על אהבת המולדת ועל קדושת הגנתה הפסיקני באמצע, כביכול, אל תשחת מליך על דברים המובנים מאליהם, וביקשני להסביר לו את השוני בין רובה אנגלי ואיטלקי, ולאחר כך: על ההבדל בין פצצה תוצרת „בית״ לבין פצצת מילס. וכאן היתה הקשבתו רבה להבין דברי. וכך בכל הפגי־שות להבא. תוך כדי פעולותיו יום־יום גדלו בו האמונה והבטחון־העצמי, כמו שמעידים דבריו באחד ממכתביו:

„חולון, 19.8.47. לפני על השולחן נמצאים מכתבך ומימיני רובה טעון. ברגע שכתבתי מלים אלו לקחתי את הרובה ביד ובחנתיו היטב. אומר לך את האמת, נתקלתי בעובדה מענינת והיא, שבשעה שאני מחזיק את הרובה הזה ביד, איזה מין רגש־בטחון אופף אותי... זהו ידידי הטוב ברגע זה. אני יודע שאוכל לסמוך עליו בעת צרה. ואני כאילו מרגיש שאף הפלדה הקרה מבינה אותי״.

מילא את חובתו בשלימות, בתמימות ובדרך הטבע. ונפל. נפל ונשקו בידו.

ב־22 לינואר 1948 יצאו בטנדר ששה נוטרים ובינהם צבי, לבדוק את הכביש ירושלים־תל־אביב ולהבטיח את שיירות המכוניות בדרך זו. לא הרחק מהכפר הערבי יעזור, נכנסו בקרב עם ערבים שארבו להם בדרך. מיכל הבנזין של הטנדר נפגע והמכונית התלקחה. הנוטרים מצאו להם מחסה בצדי הדרכים. נתלקח קרב, אך הערבים גברו והכריעו את השבעה.

צבי ועוד כאלה הביאו לנו בנפשם את המדינה. תהא זאת משום נחמה פורתא למשפחה השכולה.

„הרובה של ההגנה בידי״

לעץ שתול על פלגי מים דימיתיו. לא לאחד מעצי־נוי אלה, שכל רוח מצויה עלולה לעקם את גזעו, אלא לעץ אלון צעיר, מושרש היטב בתוך אדמה פוריה, העומד בפני כל סערה וכל פגע רע והמבטיח גידול ארוך־ימים; לא כחל ולא שרק אלא קיום פשוט ובריא לטובת הכלל.

בן־בית היה בתל־אביב עיר מולדתו, אפס, הר־בה סיפוק נפשי לא מצא בה, ובהגיעו יחד עם אחי משה — הוא אביו — למרחביה, והוא אז נער בן 13, נבלע מהר בין אנשי הקיבוץ ונעשה בשר מבשרו.

צבי לא היה איסטניס ביותר ועל מחת כמה וכמה לא מהם להתמוק. כל עבודה קלה היתה בשבילו עבודה קלה, כי מתוך חדוה אץ אליה ומה־גם כשידע, שעבודה זו תהיה לתועלת הזולת. לא חיבב ביותר דברי־עיון, כי לבו היה נתון למעשים, דברים ממשיים, עבודה, יצירה. והוא שאף לא רק להכיר את הדברים, אלא גם לעמוד על שרשם. ומכאן — חיבתו לבית הספר במשמר־העמק, בו גמר את לימודיו הראשונים, ואח״כ — לביה״ס למלאכה שליד הטכניון בחיפה.

וכצורת מעשיו כך גם צורת הביטוי שבינו ובין רעהו: לא פילוסופיה, לא פלפול, לא ויכוח־סרק, אלא הדי־מעשה, תמונות אמיתיות, בבואות של דברים כמות שהם. אכן, מבעד לתיאוריו המצומצמים ושיחותיו המקוטעות היו נשמעים רחשי נפשו, נפש נער עליז, פשוט ומעשי, טוב־לב ומסור להוריו, לחבריו, לעמו ולמולדתו כל הימים.

זכורני, שפעם „עינו״ מורי ביה״ס את צבי בבחינות־נוספות בשפה האנגלית והוא נעזר במקצת על־ידי בענין זה. פתאום הפסיק את קריאתו ואמר: „אמנם, על ספסל הלימודים אני מתקשה לפעמים בהא ובדא, אבל, לעומת־זה, בבית־המלאכה אני שר שיר־מזמור לנפחיה בלי צליל מזויף כלשהו; והרי אני עסוק עכשיו בעשיית פטיש, פטיש לתפארת״.

בעבודה, הגנה והחשת עזרה לזולתו — ראה לא אידיאה סתם אל חויה אישית.

המימרא השגורה בפיו היתה: „השבוע עזרתי לאמא בזה ובזה״. בעזרה ראה זה מה שיהודי אדוק רגיל לראות בלימוד פרק משניות...

בפעם האחרונה ראיתיו עובר את הדר הכרמל בחפזון כשהוא עומד בתוך טנדר ואומר לי „שלום״ בנפנפו את רובהו באויר, כולו צוהל וצוחק, כאילו רצה לומר לי: „ראה, סו״ס הרובה של ההגנה בידי״.

ועץ־אלון זה נגדע לפני גמרו י״ח שנה!

שלמה זעירא

(מתוך חוברת „השבעה״, לזכרם של שבעת נוטרי חולון).

ממכתביו לגדעון

חולון, 31.8.1947

לגדעון, בקריית־חיים שלום רב!

ובכן, אני כבר בתפקיד נוטר, כפי שהידעתיך. קיבלתי את מכתבך רק אתמול ושמחתי לו מאוד. ודאי ידוע לך מה שהתחולל בסביבתנו משך השבוע האחרון, לפי הרדיו. הרוכלים הערבים חדלו לבוא זה יותר משבוע. כל האינצידנטים קרו בדרך לחולון; יהודים נדקרו ונרצחו, אוטו־מובילים של נוסעים נרגמו בדרך ע״י ערבים והיה הכרח לנסוע בדרכים צדדיות. הגיע לידי־כך שחיכו אצלנו לפורעים מבני־דודנו, אך הם לא העיזו להיכנס לישובנו.

אמי נסערת ודואגת לי. כשאני עומד ללכת לאיזה מקום — מתעורר אתה ויכוח, היא אחוזת **פחד ומצטערת שנתנה לי להיות נוטר. אני, כמובן, צוחק ואומר שהנני מרוצה.**

אבל מהיום שקט קצת, אחרי העוצר שהוטל על שכונות־הספר בין יפו ותל־אביב. תאר לך, משמרות שוטרים ליוו את השיירות שלנו ואף אלו נרגמו באבנים בלי שהגיבו על כך. מה שמרגיז הוא — שוטרים בריטיים אלה שומרים עלינו שלא נגיב.

אשר לשנת־שירות: זה לי חודש ראשון בתפקיד, הרגשתי טובה ואין לי להתאונן.

כידוע לי, אתה צריך להתכונן לבחינות, עליך להתחיל ואח"כ תסתדר בבית־הספר. מה נשמע בקריה ובחוגנו? אמור שלום לאמך ולאביך, גם לרותי, עליה להיות ילדה טובה. ד"ש לכל החברה, לבנדקובסקי ולכל פרחחי הקריה.

חולון, 27.11.47.

לגדעון, שלום רב,

כפי שהנך יכול להיוכח אני שוב בחולון וממלא את תפקידי במשטרת הישובים העבריים. זמן רב לא כתבתי לך, יקירי, ורשאי אתה להאשימני ברשלנות, אך סיבות חשובות מנעו ממני לכתוב לך. אנו עסוקים בשבועות אלה בשמירה 16 שעות ביום, שומרים בעיקר בתל־אביב, ביום ובלילה. מצב הבטחון רופף; לעתים קרובות נשמעות יריות, ודאי מצד אויבינו, ועל הנוטרים מוטלת עבודה אחראית — האם לא נקיימה באחריות?

בלילות־השמירה נתכבדנו במגדנות בבית־חרושת סמוך, ובעתונים ושבועונים במערכת „הבוקר" ע"י מכירים ותיקים שלי. בשעת בטלה מפטפטים עם הטלפוניסטיות, וכך עוברות שעות המשמרת והנני חוזר לביקור בבית, כי שם דואגים לי, בעיקר אמי. כמה היא מסורה לי!

בימים אלה עומד הישוב בציפיה לתוצאות הויכוחים בלייק־סכסס על הקמת מדינתנו; נקוה לנצחון. האם עוד לא הגיעה שעתנו, גדעון? בינתיים הציבור שלנו מעוצבן וכולו מרוכז בדיונים ואף אנו הנוטרים כך.

חולון, 30.12.47

לחברי גדעון, שלום רב.

זה זמן התכוננתי לענות למכתבך, אך לא יכולתי. האמן לי, שלא היה לי פשוט זמן לכתיבה, כי בתור נוטר במקום בימים טרופים וקשים אלה אינני ברשותי. אינני נפרד, כמעט, מהרובה מאותו יום שהחלט על הקמת מדינתנו. אני יוצא בבוקר וחוזר מאוחר בערב. כל היום אני בעמדות ובנסיעות בטנדר, זהו תפקידנו כעת, תפקיד חשוב ואחראי מאוד.

מצב הבטחון מחייב עמידה על המשמר של כוחות הבטחון ואנו — אנשי השירות הרשמי, לבושי־מדים ומחזיקי־נשק — דרושים מכמה טעמים. לא־פעם אנו יורים בכיוון לעמדות האויב, כי הוא מטרידנו ורוצה לפגוע בנו. הנוכל לסבול ולשתוק? אילו לא היה השליט הזר — ודאי שהיינו מסתדרים יותר טוב. זה שבועות שכדורי־האויב מגיעים לרחובות של חולון, ולא־אחת נפל בחלקי להשתתף בחילופי־היריות. בכל אופן אנו עומדים עמידה איתנה ואמיצה, אף אחד אינו מפחד וכולם נכונים לקבל את פני המחר בשמחה ולהגן על מדינתנו.

להתראות,

צבי

טונדובסקי משה

משה (מוסה) נולד ב־18 בינואר 1925 בפולין, להוריו אליעזר וחיה אסתר (בוגייסקי) מראדומסק, (נכדו של מיכאל בוגייסקי).

בהיותו בן 4 עלה עם הוריו ארצה והשתקעו בחיפה.

לפני סיימו את ביה"ס התיכון כבר הלך בעקבות אחיו הגדולים והתגייס אף הוא לצבא הבריטי (1942). בצבא שירת בתפקידים שונים ונדד בארצות רבות. בהיותו עם הצבא בבלגיה למד שם הסרטה, ובמקצוע זה עבד גם לאחר שחרורו מהצבא.

מ. טונדובסקי

משה עבד בקולנוע נודד מטעם המרכז לתרבות של ההסתדרות הכללית. עבודתו זו איפשרה לו לעבור את הארץ לרחבה ולארכה — הארץ שכל כך אהב אותה והיה נדמה לו שטרם מלא את חובתו כלפיה.

אחרי שנה וחצי של חיי אזרח חזר לשורות הצבא.

משה היה חייל אמיץ וחבר מסור, בין המתנדבים הראשונים למילוי כל משימה קשה.

חלומות רבים רקם ולא זכה להגשימם.

בעת שיחרור חיפה שם קץ לחייו כדור של צלף ערבי (18 באפריל 1948). והוא רק בן עשרים ושלוש שנים.

מינץ דוד

חיילי הגדוד ומפקדיו עומדים דום על קברו של חברם דוד מינץ שמת בעת מילוי תפקידו בשירות פעיל ביום שבת, ח' באב תשי"ד (7.8.1954).

ד. מינץ

דוד מינץ נולד בעיר ראדומסק (פולין) ב־5 ביולי 1923 להוריו יהודה ושרה. לאחר שסיים בי"ס עממי התחיל ללמוד מקצוע. בפרוץ מלחמת־העולם השניה ברח דוד מפולין לרוסיה, שם נחשד כאויב המשטר הסוביאטי ונכלא במחנה מעצר. שם נתגלה כאדם יהודי גאה, שלא הניח כי ישפילוהו. בשנת 1942 שוחרר ממחנה־המעצר והתגייס לצבא האדום. הוא לחם בחזית האוקראינית ונפצע בקרב. אחרי המלחמה חזר דוד לפולין ועסק הרבה בהברחת יהודים לארץ־ישראל (ביום האחרון לחייו גילה אחד מאותם יהודים „מוברחים" בתוך הגדוד). בשנת 1947 עבר דוד מפולין לגרמניה המערבית מחופש כתייר אמריקאי. בראשית מלחמת־השחרור עלה לארץ באניה „אלטלינה" והתגייס מיד לצה"ל. פעל בחזית הדרום וסיים בהצלחה קורס מרגמות. כתום מלחמת־השחרור עבר לגור בתל־עריש ועבד כשען. לפני כחצי שנה נשא אשה, עבר לגור בחיפה, שם עבד כשרברב ורכש דירה.

בארבע השנים האחרונות נמצא דוד בגדוד שלנו, ועד מהרה נעשה אהוב על כל חבריו ומפקדיו. יצא אתנו לכל תקופות השירות הפעיל. כאן נתגלה דוד באופיו האמיתי: בחור שקט וחייל למופת, ועם זאת אוהב חיים ועליצות. יצא בזמן לאמונים, התנדב לכל עבודה קשה והיה אחד הקלעים הטובים ביותר בפלוגתו (הפלוגה המסייעת). בשעות מנוחה אהב לשבת בקרב חבריו, לספר זכרונות מן העבר או להשמיע בדיחות, בשעות ערב היה מאריך לשבת בחדר השק"ם.

ביום האחרון לחייו ישב מתחת לעץ וסיפר, כמנהגו, הלצות. עד שפתאום הרגיש שלא בטוב...

זכרו של החייל והחבר דוד מינץ יישאר חרות לעד בדפי קורותיו של הגדוד.

(מתוך „עלון הגדוד", 13.8.54)

נונברג יעקב

אחי יענקלה

אחי יענקלה ז"ל נולד בשנת 1919 בעיר ראדומסק שבפולין. חביב היה יענקלה על כל הילדים בגלל קולו הערב והנעים. הוא שר שירים יפים ולימים אף למד זמרה אצל חזן בית־הכנסת הגדול שבעיר. הוא היה מקובל על חבריו הילדים, בגלל אומץ הרוח הטבוע בו משחר חייו. ליענקלה יצאו אז בעיירה מוניטין בתור ילד יהודי, היודע להשיב לפורעים ולבריונים כגמולם, ושלב יהודי נאמן פועם בו. ב־1935 הזמינה נבחרת הכדור־רגל של העיר ראדומסק, את קבוצת הכדור־רגל המפורסמת „הכח" מבנדין, שהיתה אז אחת הקבוצות המעולות בפולין, למשחק ידידותי. קבוצת „הכח" היהודית ניצחה, כמובן, את נבחרת ראדומסק בתוצאות 0—8 (השוער של קבוצת „הכח" היה נתן נונברג ז"ל, בן־דודנו, שנרצח בידי הנאצים). בסוף המשחק, משנוכחו השקצים שקבוצתם עומדת להפסיד, החלו להתקיף את היהודים בסכינים. למשחק זה נזדמנו יהודים רבים וביחוד מבין הנוער היהודי מכל הסביבה — ויענקלה ז"ל הלהיב את הנוער לעמידה על הכבוד הלאומי והוא עצמו יצא לקראת הפורעים וקרש בידו.

ב־1935 עלה ארצה עם הוריו. בן חמש עשרה וחצי היה בהגיעו לארץ. כעבור חדשים אחדים פרצו מאורעות תרצ"ו. עם התחלת המאורעות הצטרף יענקלה על אף גילו הצעיר לשורות ארגון ההגנה. לאט לאט הכירו מפקדי ההגנה את כוחו וכשרונותיו, ונמסרו לו תפקידי הגנה ושמירה אחראיים ביותר. בשנת 1937 נפצע באחת ההתנגשויות עם הפורעים הערבים ברגלו השמאלית. הוא התרפא בבית ואמנו הטובה והמסורה ז"ל חבשתו כמה חדשים. הדבר היה כרוך בקשיים מרובים, כי היה צורך לשמור בסוד, ולהכחיש את השמועה שיענקלה נפצע בקרב נגד הערבים.

בסוף שנת 1937 היה יענקלה בין המתנדבים הראשונים לחיל הנוטרים, ועם יסוד פלוגות הלילה של הגנרל וינגייט הצטרף אליהן. לכל התקפה נגד כנופיה מסוכנת, בה השתתף וינגייט עצמו, היה לוקח עמו גם את יענקלה וקרא לו „ילדי החביב". באחת הפעולות נפצע שוב בפניו ובאפו ונותח. הפעם קיבל טפול רפואי בבית חולים צבאי, והגנרל וינגייט היה בא לבקרו לעתים קרובות ומביא לו מתנות לבית החולים.

באוקטובר 1939, בפרוץ מלחמת העולם השניה, שוב היה יענקלה בין המתגייסים הראשונים לפלוגה היהודית בצבא הבריטי. אחרי זמן קצר נשלח למצרים, שם השתתף במלחמה נגד האיטלקים במרסה־מטרוק.

בחזית המדבר שירת 4 שנים. בבקוריו בארץ, לחופשה, כל כמה חדשים, היה מביא עמו מטען יקר שמסרו לרוב לאחד הקבוצים. לא אחת סיכן חייו בהעברת הנשק מהמדבר המערבי למצרים, דרך הבקורת הקפדנית של המשמרות הצבאיים

י. נונברג

הבריטיים והוא חדור תחושת שליחות לאומית נעלה.

עם יסוד הבריגדה היהודית הצטרף יענקלה אליה. הוא נלחם באומץ לב ובהתנהגותו האמיצה הלהיב את יתר החיילים.

אחרי שהאויב הגרמני נכנע ללא תנאים, היה יענקלה בין הראשונים, אשר נשלחו ע"י הבריגדה היהודית, להדריך את הפליטים בזרימתם אל חופי הארץ ובסיוע לנחשלים בהעברת הגבולות.

במאי1946 שוחרר יענקלה מהצבא, אחרי שש וחצי שנות שירות, אולם בעוד שנה, ב־29 בנובמבר 1947, ביום החלטת או"ם על הקמת המדינה היהודית ויום פרוץ מלחמת השחרור והצמאות — התייצב לפני מפקדת החזית בחולון. הוא הציג עצמו בתור חבלן מנוסה ומומחה, ומהרגע הראשון להתגייסותו, הרגיש האויב הערבי את נחת זרועו. ידי יענקלה היו מלאות עבודה בהנחת מוקשים, בריכוז חמרי נפץ והרכבתם וכו'. בחמשת החדשים הראשונים למלחמת השחרור, היה יוצא כמעט בכל לילה לשתי פעולות חבלה ומניח אחריו תל חרבות.

באפריל 1948 השתתף יענקלה בקרבות בחזית לטרון, ושם נפל בשבי הלגיון הערבי, אבל כחות ישראליים הצליחו לכבוש בחזרה את השטח והוא שוחרר יחד עם כל שאר החיילים היהודים שהיו בשבי.

אחרי זה הועבר יענקלה לחטיבת גבעתי בתור קצין חבלה, ונשלח לחזית הנגב — החזית המכרעת בימים ההם. הוא קיבל תפקידים חשובים מאד של מיקוש בקבוצי הנגב המרוחקים, ומלא את תפקידו באמונה, ובמסירות נפש ובהצלחה מרובה.

ב־10 ביוני 1948, ג' בסיון תש"ח, יום לפני ההפוגה הראשונה, נשלח שוב לעזרת קיבוץ „גלאון". באותו היום הפגיזו המצרים קשה את כל האזור. על אף זאת יצא עם עוד שני חבלנים, תחת מטר ההפגזה, למקש את באר המים שבמקום. בראותו שהפגזות המצרים גוברת והולכת, פנה לחבריו — אנשי קבוץ „גלאון" ובקש מהם להתרחק קצת מהמקום ולהתחפר נגד צליפות המצרים. הוא אמר להם כי יוכל לבדו לזרוע את המוקשים. חבריו הפצירו בו שיפסיק בעבודתו ויחכה לאחר, כיון שכבר החשיך היום והפעולה כרוכה בסכנות מרובות. אבל יענקלה סירב וענה, כי סכנה היא להשאיר את המקום, מבלי לזרוע סביבו מוקשים.

והנה אחרי כמה דקות נשמעה התפוצצות גדולה, ששמה קץ לחייו של יענקלה. אחרי חיפושים נמצאו חלקי גופו המרוסקים ואחרי ימים אחדים הוצא ארונו מהקבר הזמני, בחצר הקיבוץ, לבית הקברות הצבאי שבמקום, בהלויה צבאית ובכבוד צבאי מלא... יהא זכרו ברוך ותהא נשמתו צרורה בצרור החיים!

דב נונברג

בשורות הבריגדה

מתוך הספר „יענקלה חבלן" קובץ לזכרו של קצין החבלה יעקב נונברג, יצא לאור בסיוע חזית 5 צה"ל, תל־אביב — פריס, חשון תש"ו, נובמבר 1949.

יעקב איגנו. יעקב בעל הנפש הסוערת, הנלהב ומלהיב אחרים, בעל הלב היוקד, איש החזון והמציאות כאחת. יעקב איגנו. זה הבחור היקר והצנוע, שהעלה כל חייו קרבן עולה על מזבח המולדת. מיחידי סגולה, שאין להם תמורה.

ואכן, לא רק ההורים, הקרובים, והידידים שיכלוהו, אלא כל הישוב הלוחם. הכרתיו מילדותו. נכנס ויוצא היה בביתנו, כחבר לאחי הקטן ממני בשנים. לא רבים הכירוהו היטב כמוני, לא כולם עמדו על פאר סגולותיו.

הוא עלה לארץ ב־1936. בעל מקצוע מושלם בעבודות נגרות. ומיד נחלץ לתפקידי המגן — עד שנבלע בהם כולו.

ב1936 פגשתיו ליד גדר־התיל בצפון („חומת טיגארט"), והוא נמנה כבר אז עם ותיקי ההגנה בירושלים. מזה שנים עמד על משמרתו בכל המקומות המסוכנים בארץ, בלי להוציא נשקו מידיו. ורק בעטיו של הצו הפנימי הזה להשתתף בגופו ובנפשו בהגנת הישוב, לא החזיק מעמד בבית הוריו, לא אזר כוח לשבת בשלווה ולבנות עתידו האישי בארץ. להט אהבתו לעם ולמולדת לא ידע גבולות.

במלחמת העולם השניה התגייס, עם הראשונים, לצבא הבריטי. רוב הזמן שירת בפלוגתי. משנסתבכו היחסים בינינו (מי חייל ולא נסתבך פעם עם הסרג'נט מייג'ר שלו) — פנה אלי ואמר:

— אתה אל־נא תתחשב בי, ודרוש להעניש, כאילו לא הכרתני כלל. ואכן, לא הועילו הפצרותי. בקושי הסכים לשמש קורפורל. תמיד טען, שאיננו להוט אחר דרגות. „אמלא תפקידי גם בלי הדרגות" —אמר. כזה היה.

שום חייל אחר לא העז, לא היטיב לעשות כמוהו בעניינים הקרובים ללבנו בימים ההם. קשה כיום למנות את המקרים המרובים, בהם מצא יעקב דרכים, בנסבות המחתרת, להעביר כל מיני נשק **קל לארץ. כשלעצמי, אודה, לא ניסתי אף לאלא תפקידי משטח זה. בתור סרג'נט מייג'ר**

בטחתי ביעקב, שימצא לו, במובן זה, את הדרכים הנחוצים להעברת הנשק לתעודתו.

הנני נזכר במקרה אפייני אחד, כאשר נכנס פעם בריצה למשרדי בדארנה (קירנייקה) ומכונת־יריה „ברן" בידו. מבלי לחכות להסבר מצדו הבינותי מיד בקשתו — ומיד ניתן לו חופש לנסוע לארץ ישראל...

את דבר הברחת הנשק לא הטיל על שום אדם, או גוף צבורי. היה זה מפעלו העצמי של יחיד, שסיכן עצמו חדור הכרת שליחותו הקדושה.

עם הקמת הבריגדה היהודית, היה הוא הראשון שביקש ממני להמליץ על העברתו לפלוגת השדה של חיל־ההנדסה. זו היתה פלוגה קרבית שעתידה היתה לבצע פעולות מסוכנות ביותר בחזית. לא היתה לו שום סבה אחרת לעזיבת הפלוגה הבלתי־קרבית בה שירת, בה היה אהוב על חבריו ובפרט על הסרג'נט מייג'ר שלו — מלבד רצונו להיות שותף ליצירה מושלמת יותר, היא החטיבה היהודית הלוחמת, שהיא כיום כבר נחלת ההיסטוריה.

לא ארחיב את הדיבור על חייו לאחר השחרור מהצבא. הדברים ודאי יועלו על־ידי אחרים. אציין רק, שפרק זמן זה בחייו לא היה אלא המשך לשלשלת עשייתו והקרבתו עד אז.

פרצו מאורעות ה־29 בנובמבר. ואנחנו, הקציניס, הסמלים והחיילים יוצאי הצבא הבריטי, בעלי הנסיון בחבלה, הרגשנו צורך להתארגן לפעולה. בין הראשונים שנלחצו לקרב — ליתר דיוק: שלא הפסיקו כלל עמידתם בשורות העם, היה יעקב. ואכן, באחת הפעולות המסוכנות, אחת מני רבות במשך שנים, חירף נפשו — נתרסק במוקש.

אחד מטובי הבנים, אחד הלוחמים המסורים והגבורים והנעלים — הלך מאתנו לעד.

סרן חיים רובינשטיין

תפארת שבצניעות

לא ידע איש מיהו, מאין ולאן... לפתע הופיע, בלאט נכנס לפני ולפנים של מטה ההגנה במקום: הציץ ו„נפגע"... נפגע, כי מיד העמיד את כל עצמו לרשות הענין. והימים — ימי בראשית למלחמת־השיחרור שלנו, והדאגה במקים רבה. תל־עריש וג'בליה (היא גבעת־עליה דהיום) ממטירים בלא הרף אש קטלנית על חולון ובת־ים. יום יום נפגעים אנשים, נשים וילדים מכדורי המרחצים; בידי האויב ציוד רב ונשק חדש, ביצוריו חזקים וחולשים על כל הסביבה. ואילו הנשק שברשותנו מועט ופרימיטיבי; עמדות־המגן שלנו דלות וריקות. מאין יבוא עזרנו?

יענקלה החבלן (כן הציג עצמו) מקיים התיעצויות סודיות עם המפקדים ותובע שיעשה משהו לשנוי פני־הדברים, „משהו" נועז וגדול. בדרך זה יעלה בידו, אולי (כך האמין) להשתיק את קולות־הנפץ ולשתק את ההטרדה מצד האויב. וכמובן — הוא יעמוד בראש העושים.

מי שלא ראה את הלהט של יענקלה לפני צאתו ל„פעולה", את פניו הקורנות משמחה לאחר הפעולה (כשהיא הצליחה), — לא ראה מסירות כנה והתלהבות תמימה למפעל. הקו האופייני, שהתבלט בכל ישותו, קו הצניעות. רק לעתים רחוקות פגשת בימים ההם אדם, ואם עוד בעל תפקיד הוא, שלא יעשה עליך רושם, שכאילו כל דאגת החזית רבוצה עליו. לא כן יענקלה. בצניעות ובשקט מילא תפקידו, ללא שמץ של התרברות והתפארות, ותמיד בבת־צחוק לבבית על שפתיו.

זכורני לילה אחד כשמספר בחורים, ויענקלה בתוכם, יצאו לפעולה לתל־עריש הרצחנית, והמגמה — פיצוץ הבית הגדול, בו רוכז האויב וממנו נשלחו כדורי המרצחים לחולון וסביבתה; זה הבית שבגללו הדירו עיניהם משינה מאות בחורים מגינים ואלפי תושבים שקטים במקום. הלילה אפל. מטר עז ירד. כמנין „בטלנים" יושב במטה ומחכה בצפיה דרוכה לתוצאות הפעולה... הד הפעולה לא בושש לבוא, ומיד אחריו — הופיעו הבחורים, ויענקלה בראשם. רטוב עד לשד העצמות, מלוכלך בבוץ ומיוגע, אולם גם במצב זה — אין החיוך הלבבי עוזבו.

כולנו התרוצצנו סביבו, ביקשנו לדעת פרטים, והוא עונה לכל אחד בפשטות, משל כאילו היה זה דבר המובן מאליו: „מילאנו את התפקיד, ולא היו אבדות, והרי זה הכל..." ובאמת זה היה הכל, וכי מה עוד יספר? היספר התלאות שמצאו אותם בדרך למטרה? או על הסכנות הרבות שצריך היה להתגבר עליהן בעת הפעולה ואחריה? היספר על הפגישה „הנעימה" עם האויב המזוין? כן, זה „אינו מענין". העיקר — הפעולה בוצעה ברוב הצלחה.

ויש, לפעמים, שהיה רוטן ורוגז. ולא מחמת התנאים הקשים בהם נתון היה וחי את חייו במקום, ללא קרוב וללא גואל, ללא בית וללא משפחה. אלא משום, — שלדעתו, אפשר ואפשר היה להלום ביתר עצמה באויב, אולם „למעלה" אין נותנים... ושעל כך זעף וכעס. והרי אתו תכניות רבות לפעולה, והעיקר — רצון כביר ואמונה בלתי מעורערת ביכלתו.

כשנתרחקה החזית מאתנו, לא נשאר יענקלה ב„עורף". וכשם שלא ידענו מאין בא — לא ידענו מתי ולאן הלך...

כעבור זמן נודע לפתע (שוב, לפתע...) כי יענקלה החבלן נפל, ואז ידעת, כי הלך למקום שנזקקו לרצונו ויכולתו.

לערבות הנגב הלך, ולא שב עוד... על שחרור הנגב הקריב את חייו, והוא כה צעיר ורענן...

אכן, על אלה שר המשורר „יהי חלקי עמכם, ענוי עולם, אלמי נפש... ממעטי דברים ומרבי תפארת".

פנחם אלון (צוקר)
(ראש עיריית חולון)

רגעיו האחרונים

הכרנו את יעקב רק כמה ימים. היו אלה הימים המכריעים לנקודתנו. ביצורים כמעט ולא היו לנו עוד, אף בונקרים ותעלות־קשר לא היו, היינו גלויים לעיני האויב, שהתבצר בשלשת עברי הנקודה. גם נשק־המגן לא היה מעולה: הסטן עם הרובה האיטלקי היה אז הנשק היחידי, כמו בכל יתר נקודות־הספר. בימים אלה הגיע אלינו יעקב. תפקידו היה למקש את הגדר מסביב למחנה והבאר הנמצאת כ־1500 מטר דרומית מן המחנה.

יום לפני ההפוגה הראשונה טעמנו בפעם הראשונה את טעמה של הפגזת האויב. תחילה לא ידענו בדיוק מנין באה ההתקפה, אבל עד מהרה תפסנו עמדות וחכינו להסתערות, אך ההסתערות לא באה. אחרי כמה שעות של הפגזה נדם האויב. יעקב ידע בעת ההפגזה לחזק את רוח החברים ולעודדם בכל מיני צ'יזבטים, אבל יחד עם זה להדריך וליעץ בכל.

ב־2.30 אחה"צ נפסקה ההפגזה, ובשעה 4 קבלתי פקודה לצאת לשמירת הבאר. ירדנו שלשה חברים מהקיבוץ ושנים מהצבא; אתנו ירד גם יעקב לסיים את מיקוש גדר הבאר, כי ידענו שהאויב ינסה לכבוש את הנקודה לפני התחלת הפוגה. יעקב ניגש במרץ לעבודה, דרש מאתנו להקים גדר ארעית סביב למוקשים. „אחרת לא אתחיל בעבודה", — אמר לנו, כי חרד היה שמא יעלה אחד החברים על מוקש. השעה היתה מאוחרת, ובכל זאת הצלחנו להקים את הגדר השניה, והוא — יעקב, דרוך לגמור את המלאכה, קרא אותי לעזרה, למרות שלא הייתי חבלן. לא יכולתי לסרב, כי בנפשו ובנפש הנקודה היה הדבר. מן ההכרח היה להבטיח את הבאר.

בשעה 10.30 בלילה פניתי ליעקב ואמרתי לו: „יעקב הרי העבודה הזו היא כה מסוכנת, מסביב חושך, אין רואים למתוח את החוטים. נשאר לנו להרכיב רק שני מוקשים, אולי נשאירם למחר, עם שחר נגמור?"

„לא — ענה בתוקף, את המלאכה, אנחנו מוכרחים לגמור כעת, שמא לפנות בקר לא נספיק"... ובאמת לא הספיק... בעבדו אחרי בערוץ הקטן, המתפטל מהבאר לתוך הוואדי, דרך על שני מוקשי־נעל שהיו טמונים באדמה מלפני זמן רב, וכך מצא את מותו הטראגי מבלי להוציא הגה. ואני רק שני מטרים ממנו, מהעבר השני של הערוץ. מהרתי לגשת אליו, הארתי את המקום במציתי, כי אסור היה לי להדליק אור, ומצאתי את יעקב שוכב בלי כל סמני־חיים... עוד באותו לילה הבאנו את יעקב למנוחות עולמים בחצר, בלי הספדים ודברי־הערכה לחבר שמסר את חייו, להגנת המקום.

זכרו יהיה שמור בלבנו לעד. בבנין המשק וגידולו ננציח זכרו הטהור.

חיים (גל־און)

רבינוביץ שלמה

שלמה רבינוביץ, בן יהושע־אליעזר הכהן ואיידל־רבקה, נולד ביום א׳ בניסן תר״פ (1930) בראדומסק. בן יחיד להוריו ממשפחת רבנים ותיקה (נכד הרב מראדומסק ונין הרב שלמה רבינוביץ מראדומסק בעל „תפארת שלמה״). עלה ארצה בשנת 1935, למד בישיבה וקנה גם השכלה כללית.

ש. רבינוביץ

בשנת 1945 כבר היה פעיל בשורות ההגנה ונמנה בין הפעילים בהאבקות עם ממשלת המנדט על אדמת ביריה ובחיפה — במעלות הנבאים, במקום הרגיש על־יד בית־הכנסת „הדרת קודש״. כאחראי פעל וביצע משימות שונות בהגנה והעביר גם נשק במחתרת למקומות מסוכנים.

אחרי שהתגייס לצבא, היה מקומו הראשון בעין גב. אחר־כך, במלחמת טבריה העתיקה, בזמן המצור, כאחראי לפעולות, נשאר בין המתגוננים היחידים שהיו מנותקים בקרב, שארך מאה וארבעים שעה, ואוכל לא בה לפיהם יותר משבוע ימים, בלי כל מנוחה ושינה. הצטיין בזריקת רמונים והצליח לגרום הרס לאויב. השתתף בקרב על צמח ועל המשטרה בגשר.

נפל בקרב על לוביה, כשרצו חיילינו להשתיק פעולת טנקים של האויב. שלמה נפל יחידי, בשליחות ביצוע פעולה מתנדבת נועזה, — ביום 14.7.1948 (ח׳ בתמוז תש״ח) ונקבר למחרתו בט׳ בתמוז תש״ח, בכפר תבור.

החייל מגדוד 12

שלמה היה בין המתגייסים הראשונים לשורות הצבא עוד בינואר שנת 1948. נפגשנו בעין־גב בהשתלמות. שלמה מילא תמיד את תפקידו בריצינות ורצון טוב. בפרוץ המלחמה באנו יחד לטבריה. שלמה השתתף בשחרור העיר העתיקה, אח״כ נלחם בדגניה ובגשר. אחרי הפסקה קצרה הגענו לסג׳רה. שלמה גמר קורס מרגמות של 3 אינצ׳. לאחר קרב של ימים ספורים אזלו הפגזים שלנו וחיכינו לרמונים חדשים. בינתים התקרבו הטנקים של האויב והמכונות המשורינות שלו, עד למטרים כפורים בלבד. שלמה לחם באויב ברובה ועלה בידינו להדפו.

בני ראהט

שלמה בעיני חבר

פגשתיך בעודך ילד ולמדתי להכירך משתיק־תך רבת־התבונה והתוכן. במכתביך להוריך, מן החזית, רבות השתדלת להרגיעם: „אל תדאגו, תגידו לאמא לא לדאוג״...

עת היינו כלנו בקלחת האש עמדת איתן בעמדתך. הגנת בגבורה וחרפת את נפשך להעביר נשק למקומות המסוכנים ביותר, בעמדת „הדרת קודש״ הידועה ללוחמים המגינים בחיפה.

בכל הקרבות בגליל השתתפת! גשר, צמח, לוביה, טבריה, סג׳רה ושוב לוביה. צמח — ונקרב האיתנים על הדגניות!

הצטיינת בשימוש במרגמה בקרבות, כשם שהצטיינת בלימודיך בישיבות ירושלים. בתמהון ובהערצה כותב קרובך, אברהם יששכר קניג מטבריה, לאביך: „בנך ממשיך את מסורת אבותיך, במצבים המסוכנים ביותר לא חדל מלהניח תפילין כל יום, כובע הפלדה מתמזג עם „פאר הראש״! בן יחיד היית להוריך, אולם במקום להגיד „קדיש יתום״ אמרת בחייך ובמותך „קדיש שלם״ — יתגדל ויתקדש שמיה רבא! — קדשת שם שמים ושם המולדת!

ברוך שפירא

מתוך מכתביו

טבריה ... את המכתב הזה אני שולח לכם על־ידי חבר הנוסע לחופש. אני עצבני מאד ועיף לאחר שלא ישנתי שבעה ימים, ואספקה לא קבלנו ולא אנשים. בסך הכל היינו 21 חיילים, שהצלנו את טבריה העתיקה. כעת יותר שקט...

כעת אני נמצא בעין גב. עד עכשיו הייתי בטבריה בעיר העתיקה, שבה השתתפתי בפעם הראשונה בחיי, בקרב של חמשה ימים וחמשה לילות, וברוך השם יצאתי שלם ובריא. בעין גב אני לומד בקורס של נשק כבד. אמא, אני מקוה שלא תדאגי לי, כי אני נמצא במקום בטוח, יחד עם עוד מאות חיילים תל־אביביים...

*

אני בריא ושלם ומרגיש טוב מאד, אני נמצא כעת בסג׳רה שלש מאות מטר מהערבים, אני הייתי שבוע בגשר, כעת אני צריך להשאר פה שבוע. אני מקוה לבוא לחופש בעוד שבוע אי״ה, אתמול היה אצלנו חג השבועות והיה שמח מאד, אולם אני לא יכלתי לשמוח, כי שני החברים שלי מאותה כתה נפצעו קשה.

*

התמונה מוצלחת באופן יוצא מהכלל. הצטלמתי כמאה פעמים, אולם לעת עתה לא קיבלתי את התמונות, כי אני לא נמצא במקום אחד, בכל מקום ששמח, לשם אני נשלח...

רובינשטיין מנחם

מנחם בן חיים־זאב רובינשטיין נולד בתל־אביב ב־9.2.1928. מנחם היה חניך ביה״ס העממי „אחד־העם״ בתל־אביב. אחר־כך למד בביה״ס המקצועי ע״ש מונטיפיורי את המקצוע חשמלאות מכנית. בנעוריו היה בתנועת צופי בתי־הספר. משנת 1942 חניך הגדנ׳ע — ומאז היתה שאיפתו — שחרור המולדת. הצטיין בפשטותו הטבעית. חינך את הנוער מבלי להתעלות עליהם. הצטיין באימוניו ואהב את הארץ, שלמענה נלחם.

מ. רובינשטיין

ב־6.7.45 התגייס לפלמ׳ח כסייר וחבלן והשתתף בפעולות פיצוץ הרכבות, הראדאר באולגה, בעליה ב׳ ועוד. ערך פעולות סיור בנגב השומם ופילס את הדרך להתישבות בנגב. אחרי שנתיים בפלמ׳ח, עבר לרזרבה הפלמ׳חית בעיר, שעשתה למעשה את הפעולות הראשונות בערביי יפו והכפרים מסביב. מנחם היה בין מלווי השיירות לירושלים במשך כל הזמן. יש לציין כי גם בחופשתו פעל עם יחידות אחרות כחבלן מקצועי. לא ידע פחד מהו. בהגישו עזרה לנוה אילן נפצע ברגלו, אבל המשיך להוציא פצועים מהאש ודבריו היו אז: „העיקר שהרבצנו בהם וגרשנו אותם״.

ב־24.4.48 הותקפה שיירה בשער הגיא. 14 מכוניות נשרפו. בחצות הלילה נקראו מנחם וחבריו לחלץ את השיירה תחת מטר אש. הם הצליחו להבקיע את הדרך לירושלים. ב־27.4 יצאה שיירה לגוש עציון. בדרכם חזרה מהגוש הותקפה השיירה קשות, חלק מהשיירה נסוג לגוש ובתוכה המשוריינת של מנחם. מאז נותק הקשר בין הגוש לבין יתר חלקי הארץ. מנחם הוכיח את יכולתו ומסירותו בביצור הגוש המבודד בעבודה פשוטה יום־יום ובלחימה. ב־12.5 נשלחה מחלקה ממשואות יצחק ובתוכה מנחם כדי להגן על כפר־עציון. לאחר תום הקרבות, עם כניעת הגוש נודע, כי המחלקה שנחלצה לעזרת הכפר נפלה ובתוכה היה מנחם ז״ל.

לוחם ממדרגה ראשונה

טרם הגיע לפלמ"ח לא הכרתיו כלל. הוא בא כפי שבאו עשרות בחורים אחרים „מן העיר" :בהתחלה לא נבדל ולא הצטיין בין האחרים. רק מעטים ידעו את שמו המלא רובנישטיין מנחם, ורק מעטים קראו לו בשם „מנחם".

קראו לו מנדל. חסון, אמיץ ועשוי לבלי חת. תמיד עליז היה וחביב מאוד על החבריא, הכרתיו בבואו למחלקת הסיירים במשמר־העמק. הוא היה העירוני היחידי בכתת ה„המושבניקים", אך לא ניכר בו אף שמץ „שוויץ" מהעירוני, מיד נקלט לחברה והיה ציר לסבלותיה ושמחותיה של הכיתה.

הצטיין כאיש שדה בעירנותו ובסבילותו. לחם תמיד לזכותו להשתתף בג'ובים ואף זכה להשתתף בכולם: הורדת מעפילים, גבעת אולגה, סיורים וכדומה.

בעבודה במשק צוין לשבח בפי מנהלי הענפים.

בתום שנתיים של שירות השתחרר, אך לא לזמן רב. המאורעות קראוהו בחזרה. היה מלוה את השיירות לירושלים.

בהמשך הזמן היה למפקד שיירות.

פגשתיו פעם בתל־אביב. היה עליז, וזמנו דחוק. היתה שעת צהרים והוא מהר להעלות עוד שיירה לירושלים. גם שם היה חביב על מפקדיו ופיקודיו. סיפר לי שיש לו משפט בגלל עשותו למעלה מן הפקודה אשר קיבל.

מנחם ליווה שיירה לגוש עציון ונשאר שם. מאז אין יודעים עליו. כנראה שנפל שם בקרב האחרון. משוכנע אני, שלא בייש מנחם שלנו את הלוחם הישראלי. במותו אבדנו איש ישר, נאמן ולוחם ממדרגה ראשונה.

רפאל שפר

חברו ובן־כתתו בפלמ"ח

רוזנבלט דב

בן שמואל־יצחק ומלכה, מיוצאי ראדומסק, נולד בירושלים ב־21.5.28. נתהנך וגדל בבית

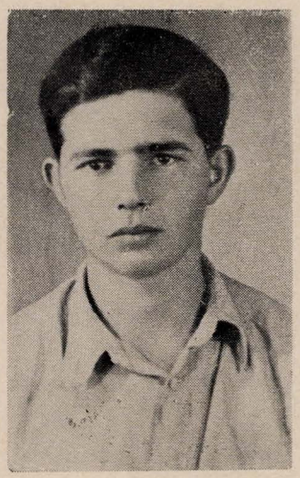

ד. רוזנבלט

הוריו שומרי מסורת, ובגיל חמש התחיל ללמוד ב„חדר" ולמד בשקידה רבה עד אשר נכנס לעול המצוות. אחר כך ביקר בבית ספר דתי וסיימו בהצטיינות. עבד בב"ת־מסחר בפקידות ובערבים המשיך להשתלם. מגיל 17 חבר ההגנה. עבר אי־מונים בכדום וגם נשלח לקורס חובשים.

עם פרוץ מלחמת השחרור, התייצב מיד לשורות המגינים על עיר מולדתו ירושלים, והשתתף בפעולות הראשונות נגד הערבים, בעת ההתנפלות על המרכז המסחרי החדש שליד העיר העתיקה. אח"כ הועבר לעמדות בשכונת מקור־חיים שבדרום העיר. השתתף בליווי שיירות להר־טוב ולכפר עציון. בשיירה האחרונה שעלתה לגוש עציון, עלה גם הוא והשתתף בכל הקרבות להגנת הגוש. דחה את ההצעה לנטוש את הגוש ולעזבו תחת חכות הצלב האדום, שהוציא את הפצועים, ועמד בתוקף על רצונו להשאר עם חבריו בכפר עציון. נפל עם נפול הגוש ב־13/12.5.1948 (ד' באייר תש"ח). ב־17.9.1949 הובא לקבורה עם חבריו לקרב, בבית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים.

מחיבוריו

כל דברי אביע בחרוזים לפי מנגינה. ואני עצמי שומע ומבחין בתוי הנגינה. כולי משתוקק לזמרה. אך איני יכול להבחינה כראוי. כולם לועגים על זיופי בתוים. אך לי נדמה כי אני מבחין יותר מהם בנפשי את הבדלי התוים. כי כל נפשי מלאה זמרה. לעג ילעגו לי, אבל יודע אני כי עולה אני עליהם. כל חיי נבנים לפי תוי־המנגינה. ואני חי על הנגינה שבנפשי.

*

אומרים כי החיים נבנים על חורבנם של חיים אחרים. אך חיי נבנים לא על חורבנם של אחרים, כי הם נבנים מחדש מבלי יסוד של אחרים. מרגיש אני בזאת כי לפי רצוני ורצון אלהים נבנים חיי. לא אדע איך זאת, אך מרגיש אני בזאת, כי נפשי היא הבונה את חיי ואלהים הוא משגיח על נפשי שלא תסטה מדרך החיים.

שבט תש"ג, 20.1.1943

...סוד נצחוננו במלחמה על קוממיות ישראל יש למצוא בדברי הבנים שנפלו, כי במלחמה זו ניצח הרוח הצרור בדבריהם. רק מעט מזעיר מירושתם זו הטראגית והמפוארת נתפרסם ובמעט זה הוקמה מצבת־זכרון לא של אבן ושיש אלא של רוח־אלמוות לתפארת־הגבורה של דור חדש בישראל, דור אחרון לשיעבוד וראשון לגבורה.

עם פרסומו המלא של החומר על הבנים שנפלו נדע מה אבד לנו במלחמה שאנו קוראים לה מלחמת־השיחרור וגם נדע מאיין שאבו בנים אלה עוז רוחם, עדנת נפשם וגבורת זרועם. וכן נדע ברכת ההורים — האמהות והאבות — שנתנו לעמם לוחמי השיחרור, ומי גדול ממי: הבנים הגיבורים האלה שנתנו חייהם על קוממיות ישראל — או ההורים היקרים האלה שחינכו דור כזה!

ד. בן־גוריון

תמונות שפורסמו בעלונים לזכר הבנים שנפלו

צבי זעירא (הנוטר הראשון משמאל) עם חבריו לפני יציאה לפעולה

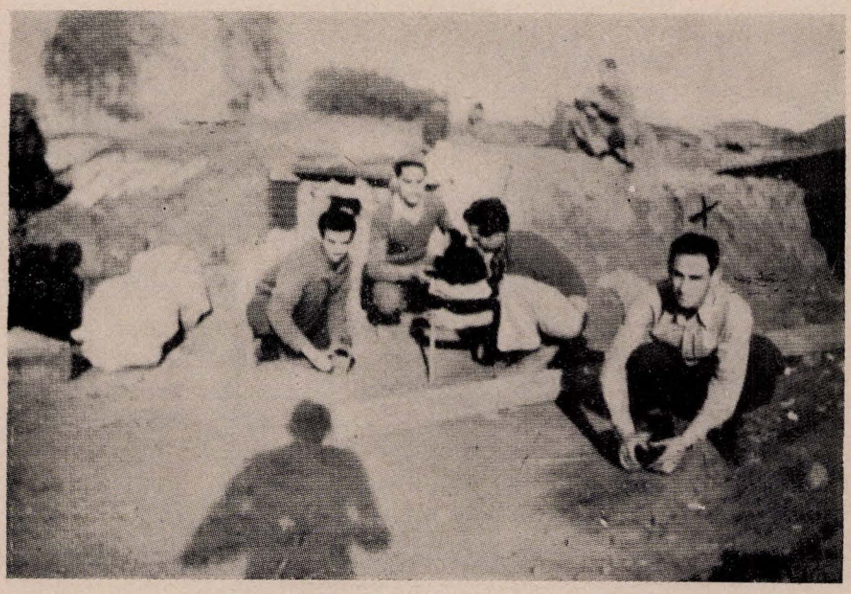

× יעקב נונברג („יענקלה החבלן") בעת זריעת מוקשים

↙ מנחם רובינשטיין בין חבריו בפלמ"ח לאחר פעולה

חלק חמשה־עשר

פופצנטער טייל

התוכן / אינהאלט

ר׳ יצחק־שמואל רוזנבלט ז״ל 578

סרן יעקב עילם (בוכמן) ז״ל 579

דוד קוניצפולר ז״ל 580

רשימת התמונות / זוכצעטל פון די בילדער 581

מפתח השמות / אינדעקס פון נעמען 585

תוכן העניינים / אינהאלט 601

די לעצטע פאטאגראפיע פון מאי 1967 604

השלמות והוספות

צוגאב־מאטעריאלן

ר' יצחק־שמואל רוזנבלט ז"ל

נפטר בירושלים ביום ב' לחודש אייר תשכ"ז (12.5.67)

מוצאו מן המשפחה הידועה בראדומסק, עירנו — משפחת אפשטיין־שפירא, שהיתה נקראת על שם אמו ז"ל: מלצ'ה דבורה זיסמן'ס.

יצחק קיבל את חינוכו, כרגיל בימים ההם, ב„חדר" ובבית המדרש. בהיותו בגיל 12 בלבד, ביקש להצטרף אל אירגון „צעירי־המזרחי" שנוסד בעירנו ע"י הנוער הדתי לאומי, עם פרסום „הצהרת בלפור", (בשנת 1917). ולמרות היותו הצעיר שבחבורה, מילא כל תפקיד שהוטל עליו באהבה ובמסירות. באיסוף כספים למען הקרן־הקיימת היה בין המרבים להביא; ובעזרה בלימודים לתלמידים מבוגרים בבית־הספר „המזרחי" היה יצחק בין העוזרים הראשונים.

גם בשטחים אחרים, היה מקדים לעזור לנצרך בטרם פנו אליו ועשה זאת מתוך פשטות וידידות. והנצרכים היו רבים בימים ההם — שלהי מלחמת־העולם הראשונה.

בשנת 1926 קיים הלכה למעשה את רעיון ישוב הארץ — עזב את בית אביו, שלא חסר בו כלום, ועלה ארצה. כאן סבל לא־מעט, ככל העולים הראשונים בימים ההם, עד שהצליח להסתדר בעבודה. הוא לא בחל בשום עבודה: עבד בצבעות, בבנין וכיו"ב; קיבל כל עבודה באהבה, ומילא אותה באחריות ובמסירות.

הוא נשא לאשה את מרת מלכה, בתו של בן־עירנו ר' מרדכי־יוסף (מלינוביצר) בן־צבי ז"ל, שהיה מן העולים הראשונים מבני־עירנו לארץ הקודש ונפטר כאן בשיבה טובה.

ר' יצחק־שמואל היה תמים־דרך, מחסידי הרב מלילוב וממקורביו. ביתו היה פתוח לכל דכפין, ובעלות בן־עירנו לצורך כלשהו ירושלימה לא שאל: היכן אלון?..

את בניו חינך ר' יצחק־שמואל לתורה ולעבודה, לבנין ולהגנת הארץ. בנו דב ז"ל מסר את נפשו על הגנת גוש־עציון בשנת תש"ח.

יהא זכרם של האב והבן ברוך, ותהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

בנימין ימיני

חבריי־ידידי היקר ר' י. שמואל

בראדומסק היה פעיל בעיקר בתנועת „החלוץ המזרחי" ובוועדת קק"ל, והשתתף בכל המוסדות הציוניים במסירות. כן השתתף בכל השיעורים בחוגים לתנ"ך ולתלמוד.

בארץ־ישראל, מתוך עבודה מייגעת חסך קצת כסף והגיע סוף־סוף אל המנוחה ואל הנחלה. התנהג ביושר־לב, כאיש חסיד, נועם הליכות, שתמיד אהב לעזור לנזקק. תמך בהרבה מוסדות, החזיק את ישיבת האדמו"ר מלילוב והיה הגזבר שלה, ותמך בראשי ישיבות. הרבה אנשים מבני־עירנו נעזרו על־ידו, מי בענייני מסחר ומי בכדי להשיא בת. חילק הלוואות גמ"ח מכספו הפרטי.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

דוד מרגולבסקי

לדמותו של אבא

אבי־מורי יצחק־שמואל עלה ארצה בשנת 1926, והוא אז רווק בן 20. מעולם לא שוחחנו עם אבא על המניעים שהביאוהו לעזוב באותם ימים בית מסודר ומרווח, וכן „עיר שכולה יהדות" (כפי שנהג להתבטא, בדברו על ראדומסק). אך ברבות הימים, משלמדתי להכיר את אבא התברר לי, שהמניע העיקרי לכך היה: האתגר המיוחד שבעליה לארץ־ישראל בתקופה ההיא, הרצון לקיים בגופו את המצווה של בנין הארץ, כיהודי פשוט החייב במצווה זו. ואמנם, מעולם לא עלה על דעתו לעזוב את הארץ, אפילו בעתות־המשבר החמורות שעברו עליו. אבא לא התמכר למפלגה מסויימת, עליתו ודרכו בארץ לא היו קשורות בשיקולים של טובת־הנאה כלשהי מטעמם של גופים מפלגתיים. היתה בו מידה גדולה של אהבת הארץ והעם וברוח זו חינך את בניו. במלחמת השיחרור השתתפו 3 אחים. שני האחים הגדולים התגייסו לשירות העם זמן רב לפני קריאת המוסדות הלאומיים; האח הבכור דב נפל במלחמת השיחרור.

קו האופי שבלט אצל אבינו ביותר, היה — השאיפה לעשות כל דבר בשלמות. לא לוותר ולא ללכת לפשרות. הוא לא סבל את המבטיחים שאינם מקיימים, ואת העושים מלאכתם לחצאין. הוא לא חסך מעצמו כל מאמץ כדי להשיג מטרה שהציג בפניו, לו גם היה כרוך הדבר בהוצאות מרובות (והוא כלכל הכל בחשבון מדוייק). חושבני, שהציון הגבוה ביותר שאבא הדביק למישהו, היה כאשר אמר: „אדם זה עושה מלאכתו באמונה ובידיעה".

שני סוגי אנשים היו מקובלים וחביבים עליו: תלמידי־חכמים, בפניהם התבטל משום כבוד התורה שהיתה יקרה לו מכל; ובעלי־מלאכה, העושים מלאכתם באמונה. מעולם לא התכחש לאותם ימים קשים שעברו עליו ועל משפחתו, כאשר עבד בעמקי יזרעאל והירדן כבעל־מלאכה וכקבלן. בימים ההם התחשלה בקרבו האמונה היהודית וגאוותו של אדם היוצר, שהוציא מתחת ידיו עבודה מושלמת ונקיה.

אין אני מרגיש בטוב, לשבח את אבא בפרהסיה ובטחוני, שהוא עצמו לא היה מרשה לי זאת. אבל איני יכול שלא לציין תכונה בולטת נוספת שהיתה בו ושהוא פיתח אותה לפי דרכו, — הרצון לעזור לזולת. ביתו היה פתוח תמיד בפני כל אדם, בין אם לשם „מתן בסתר" או הענקת גמ"ח, בין אם לשם מתן עצה, או עשיית שלום בין אדם לחברו.

ולסיום אצטט קטע מתוך הגהות שהיה רושם בשעה שישב ולמד. דברים אלה מתמצתים את דרישותיו מאחרים ומעצמו ואין הם אמורים בשופטים דווקא.

„שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך". המילה ‚לך' באה ללמד, כי ראשית כל מצווה השופט־הדיין בישראל לשפוט את עצמו, להתקשט בכל מידה נכונה וטובה, להיות נקי מה' ומישראל, כאמרם חז"ל: ‚כל דיין שמוציאים ממנו ממון בדין אין שמו דיין'. וזהו גם מה שכיפל הכתוב: ‚צדק צדק תרדוף' צדק עצמך ואחרי־כן צדק אחרים".

הבן משה

סרן יעקב עילם (בוכמן) ז"ל
מגיבורי מלחמת ששת־הימים תשכ"ז

הוא הבן של בני־עירנו רחל ודוד בוכמן.

נולד ביום כ' אייר תרצ"ז (1 במאי 1937). את ביה"ס היסודי סיים בבית־הכרם ירושלים (בשנת 1952). השכלה תיכונית רכש במוסד החינוכי של קיבוץ משמר־העמק, בו עשה משנת 1952 ועד 1961. על אף עזיבתו את הקיבוץ (בגלל כמיהתו הגדולה להשכלה גבוהה) נשאר אהוב ונערץ על כל חברי הקיבוץ וקשור איתם בנימי נפשו עד יומו האחרון.

סיים מדעי הרוח והחברה (ב.א.) באוניברסיטה העברית בירושלים. אח"כ למד 4 שנים מדעי הרפואה בביה"ס הגבוה לרפואה שליד „הדסה" בירושלים. בכל שטחי הלימוד והמחקר בהם עסק, נמנה עם הסטודנטים המוכשרים והמצטיינים, שזכו להערכה ולסיוע מצד המוסדות הנ"ל.

כן הצטיין בעת לימודיו האוניברסיטאיים בכמה וכמה תחומי ספורט ואטלתיקה. הוא היה מטובי הספורטאים בקרב הסטודנטים בשחיה, בכדור־סל ובהדפת כדור־ברזל, ואגר מדליות רבות בעת תחרויות בתחומים אלה. כן עסק והתמחה בהרמת משקלות והיאבקות, אף שימש מדריך לכך בחוגי סטודנטים ונוער בירושלים ונכלל בנבחרת הלאומית להיאבקות שהיתה צריכה להתמודד בנובמבר 1967 במפגש ספורטיבי בינלאומי בהודו.

ב־1958 השתתף במשלחת צבא־הגנה לישראל לצעדת 4 הימים המסורתית בהולנד. אז הכיר את אשתו לעתיד רות (גם היא השתתפה במשלחת צה"ל) — איתה נישא ב־1962 (ולהם בן אלון, יליד 1963).

נוסף לפעילותו הספורטיבית מגיל צעיר, נמשך בהיותו נער גם למוסיקה, ולמד לנגן פסנתר, אבוב ואקורדיון. מגיל 11 השתתף בהתמדה ובקביעות בחידונים המוסיקליים של שירותי הרדיו „קול ישראל", וקיבל מהם פרסים הרבה בחידונים משודרים ו„חיים". לאחרונה הוצע לו מטעם התזמורת הקבועה של „קול ישראל" להצטרף אליה כמנגן קבוע (אבוב שני). קודם לכן היה מהנגנים הראשיים בתזמורת הנוער של „הקיבוץ הארצי" השומר־הצעיר ובתזמורת האוניברסיטה העברית בירושלים.

התגייס לשירות פעיל בצה"ל ביולי 1956. שלושה חודשים לאחר־מכן השתתף ב„מלחמת סיני" והיה עם אלה שהצטיינו אז בקרב על רפיח. הועבר לקורס קצינים ועם סיומו בהצלחה הוצב ליחידת הסיור של חטיבת „גולני". בחטיבה זו עשה בתפקידים קרביים שונים עד שהשתחרר והועבר לחיל המילואים (במרס 1959) בדרגת סרן. בחיל המילואים הוצב כמפקד חולית סיור של יחידת צנחנים ולתפקיד זה נקרא במלחמת ששת־הימים תשכ"ז. נפל ב־7 ביוני 1967 בקרב הצנחנים לשיחרור ירושלים העתיקה, בקטע שבין „שער האריות" והר־הזיתים. עת זינק בראש חוליתו, בדביקות ובגבורה, לחלץ חברים פצועים מתחת אש צולבת של האויב.

תהילת עולם לבן־עירנו סרן יעקב עילם (בוכמן) — מגיבורי מלחמת ששת־הימים תשכ"ז עטורי־הנצחון, אשר חרפו את נפשם ומסרו את חייהם למען עם־ישראל ומדינת־ישראל. **ד. ב.**

הצנחנים בירושלים: הקרב על הפצועים

בליל־הקרב על ירושלים הוטל על סיירת הצנחנים לעלות ולתפוס את הר־הזיתים וסביבתו. ראשית התנועה ליעד היתה בסיוע טאנקים, שהאיטו את התנועה — המפקד הורה לג'יפי הסיירת לעקפם ולעלות בלעדיהם. הג'יפים נסעו בדרך העוברת ליד החומה, ממש מתחתיה, וממול לשער האריות היא עוברת את גיא בן־הנום לכיוון הר־הזיתים. משעבר הרכב הראשון את המעבר שמעל הגיא, נפתחה עליו אש עזה מטאנק מוסווה, שניצב ממול ותיכף אחריו פתחו באש גם העמדות שבחומה. שלושה מנוסעי הג'יפ הראשון נפצעו, אך הצליחו להפנות את רכבם ולחזור למעלה; שלושת הג'יפים שנסעו בעקבותיהם נפגעו והחלו לבעור; שאר הרכב נותר מחוץ לקו האש.

תחת אש כבדה ויעילה של מקלעים, שהיו מטוחים היטב ואשר נסתייעו בפגזי־תאורה שנורו כל הקרב ממרגמות 81 מ"מ ירדניות, החלו חוליות מאנשי הסיירת בחילוץ. עם אנשי החוליה הראשונה נמנה סרן יעקב עילם (בוכמן) ז"ל שעל גבורתו המופלאה ודביקותו בחילוץ הפצועים, הומלץ על ידי מפקדו לקבלת ציון לשבח.

כשעה־וחצי תחת אש כבדה שלא פסקה לרגע הצליח עילם, בסיוע אחרים, לעשות את הדרך שבין הפצועים ועד מחוץ לקו האש שלוש פעמים, כשבכל אחת מהן הם גוררים עמם את חבריהם הפצועים. בסוף מסר עילם כי על הגשר נותרו שלושה פצועים קשה. נסיון שנעשה להוריד טאנק למטה, כדי שישתק באשו את העמדות שבחומה נשתהה בגלל קשיים טופוגראפיים. לאחר כשעתיים, הצליחו בוכמן ועוד שניים מאנשי הסיירת להגיע אל הפצועים, — הם הסירו מעליהם את חגורם, נתלו על ידיהם בדפנות הגשר כך עשו דרכם לאורכו. לאחר שהצליחו להרגיעם, נפגעו שנים מהמחלצים מהאש הכבדה, והצליחו לחזור למעלה, בעוד עילם נותר עם שלושת הפצועים.

מקלע שהוצב לפי הצעתו של אחד המפקדים יורם, לשם חיפוי, לא הביא להפחתת עוצמת האש מעמדות הירדנים שבחומה, שהיו מבוצרות וממוקמות היטב. יותר מאוחר הגיע למטה הטאנק, אשר לא הצליח לפגוע בעמדה ותחמושתו אזלה.

בשעה הרביעית לקרב, החמיר מאוד מצב הפצועים והדבר נודע מקשר־קול שקיימו אנשי הסיירת עם עילם. הוא הציע כי טאנק יחסום בגופו את קו־האש שבין עמדת המקלע הירדנית לפצועים, ואז אולי אפשר יהיה לגררם ולחלצם. הטאנק הגיע קרוב מאוד לפצועים, נפגע והחל לבעור. בעוד שלושת אנשיו מצליחים להיחלץ ממנו. מהחום הרב שנוצר מאש הטאנק החלה תחמושתו להתפוצץ, ולאור להבותיו הגבירו הירדנים את האש לכיוון הפצועים. עם שוך התפוצצות התחמושת, כבר לא היה קול מעילם. נסיון נוסף להוריד קבוצה, אשר סרקה, תחת אש כבדה, את הגיא, מתוך תקוה שאולי הגיע לשם אחד מהארבעה, נסתיים ללא תוצאות.

קרב זה לחילוץ שלושת הפצועים הצטיין בגילויי־הקרבה אישיים למופת. הלוחמים שירדו למטה, אל עבר הגיא, ידעו, שצריך לעבור בשטח פתוח המכוסה באש כבדה ומדויקת, כדי לחלץ משם את הפצועים.

עילם בלט, מספר דובי, בדביקות הרבה שגילה כדי להגיע אל הפצועים ובכל מחיר. מתוך סיכון רב נשאר עמם על הגשר, הרגיעם ועודדם. שמר עמנו קשרקול ושם נהרג. אישית, מניחים חבריו, יכול היה להחלץ מהגשר. אך העקרון המקודש של הצנחנים הוא, כי אין משאירים פצועים בשדה הקרב. („הארץ")

דוד קוניצפולר ז"ל

נפטר בחולון אור ליום כ"ט תשרי תשכ"ח (2.11.1967)

דוד קוניצפולר — חבר יקר וידיד נאמן — מן הראשונים שנחלצו להגשים את הרעיון של הוצאת ספר־זכרון זה, ומן הפעילים שתרומתם להכנתו ולהשלמתו בולטת כמעט בכל חלקיו — הלך מאתנו עם סגירת גליונותיו אלה האחרונים להדפסה, ממש בסיומה של עבודה ציבורית קדושה זו לה הקדיש הוא את שנותיו האחרונות בארץ. הוא התהלך בתוכנו כאחד מזקני העדה של שארית־פליטתנו, שעשה בגופו ובנפשו בקרבת קהילתנו את תקופת שואתה וחורבנה, ואשר בתקופות צמיחתה וחייה קודם־לכן היה בה דמות בולטת בשדה העסקנות הפוליטית, הציונית והציבורית עליהן מסופר בהרחבה על־ידו ועל ידי חבריו בספר־זיכרון זה.

הוא נולד בראדומסק בשנת 1896 להוריו חנה ושלמה בן צדוק קוניצפולר, מן המשפחות של אנשי עבודה ועמל בעירנו. אביו היה אחד משנים־עשר החברים (כמספר שבטי ישראל) של חברת „משמרת הקודש", שנוסדה ע"י הרה"ג ר' צבי־מאיר הכהן רבינוביץ ושמתפקידה היה להקים את בית־הכנסת הגדול בראדומסק ולדאוג לאחזקתו. בסביבה זאת ספג דוד את מסורת החסידות ועיקרי היהדות בילדותו, אך משהתחיל לבוא בסודות הנוער בני־גילו נתגלו גם בפניו אותם אידיאלים של שוויון אנושי וקידמה סוציאלית אשר אליהם נמשך הנוער היהודי שגדל תחת השלטון הצאריסטי ברוסיה ובפולין הכבושה לפני מלחמת־העולם הראשונה. מאותו יום שעמד על כך, התקרב דוד אל אותם חוגי־נוער אשר התלכדו סביב משנתם הסוציאלית־הלאומית של בורוכוב—סירקין, שהטיפו לסינתזה בין האידיאלים הנ"ל לבין אלו שמשמעותם שיחרורו הלאומי של העם היהודי מדיכוי והפלייה, וריכוזו הטריטוריאלי בארץ־ישראל.

על־סף מלחמת העולם הראשונה ובשנותיה הראשונות, התנהלה הפעילות הפוליטית הנדונה בצורה בלתי־ליגאלית — לשם הסוואתה נוסד אז תחת הכיבוש הצבאי האירגון היהודי להשכלה ולתרבות „קולטורה", שבין מייסדיו ופעיליו בראדומסק היה דוד קוניצפולר. כאשר במהלך המלחמה התיר הכובש האוסטרי קצת את הרצועה (1916) והחלה התארגנות פוליטית חופשית, הוקם בעירנו סניף ליגאלי של מפלגת פועלי־ציון שהתלבט תחילה בוויכוחים רעיוניים ונתגבש תוך זמן קצר לתא פוליטי־ציבורי חשוב, כשבראשו דוד קוניצפולר. סניף זה התייצב אחר־כך בראש הפעולה להקלת המחסור במזון ולפיזור המצוקה הכלכלית שפגעו קשה באוכלוסיה היהודית של עירנו בתקופת־המעבר 1917—1920 (הסניף הקים צרכניה קואופרטיבית ומטבח עממי ודאג לתעסוקה).

בשנת 1920 העתיק דוד קוניצפולר את מקום־מגוריו אל צ'נסטוחוב השכנה והשתלב שם בחוגי הפעילים של חיי הציבור והחברה. על אף היותו „זר" בעיר זו, שלא חסרו בה אנשי־ציבור ועסקנים מקומיים, עלה הוא גם בצ'נסטוחוב חיש־מהר בסולם העסקנות — ניבחר כחבר לוועד הקהילה והיה לדמות בולטת באוכלוסיה היהודית כולה. הוא הקים שם יחד עם אשתו לאה חברת־נעוריו בית יהודי לתהילה, שנחרב אח"כ עם חורבן כל בית ישראל — אך שניהם ניצלו מאבדון בזכות בית־המלאכה שלו לנגרות, בו ביצע בתקופת השואה עבודות פרטיות בשביל ראשי המשטרה הגרמניים. במשך כל שנות חייו בצ'נסטוחוב, לרבות שנות השואה, היה בקשר הדוק מאד עם בני משפחתו, חבריו ומכריו בעיר־הולדתו ראדומסק, — הוא גם ביקר בה לעתים תכופות וחזר אליה אחרי מלחמת־העולם השניה לחפש שרידי־חרב ולהשתתף באזכרה לקדושיה בה נכחו סה"כ כ־10 ניצולים (בשנת 1947)...

בשנת 1949 עלו דוד קוניצפולר עם אשתו ארצה (התיישבו בחולון) והוא נקלט בהכרה ובסיפוק לעבודתו המקצועית בנגריית סולל־בונה — שם רכש לעצמו תוך זמן קצר אהדה והוקרה כעובד וכאדם. הוא חזר והתערה חיש־מהר בחיי האירגון של יוצאי ראדומסק והיה, כאמור, בין הראשונים שנענו לקריאתו של יקירנו חיים גולדברג ז"ל — לאסוף וללקט ולהכין חומר בשביל ספר־זיכרון זה. וכאשר העמיס החי"מ על עצמו, להמשיך במפעל הספר ולסיימו, היה שוב דוד קוניצפולר בין הראשונים שנחלצו להשלמת ולכתיבת חומר שחסר עדיין במידה רבה. הוא התמכר ממש גם למשימה זו בדביקות ובמסירות שאפיינו אותו לאורך דרכו הארוכה בעסקנות ציבורית, שהיתה טבועה בדמו, והדגיש

דוד קוניצפולר ואשתו לאה בבית משפט השלום בתל־אביב (פברואר 1966) בעת גביית־עדותם ע"י בית־דין־חוקר מלינבורג שבגרמניה.

לא־פעם כי הוא רואה בעבודתו זו למען ספר־הזיכרון שלנו פרקן לגודש הזכרונות שהוא נשא עימו מעיר־הולדתו־נעוריו־ובחרותו ולפרעון החוב כביכול לגבי קהילת ראדומסק וקדושיה שאת כליונה והשמדתם ראה מקרוב. פרקן־מה לזכרונות־האימים שלו מגיטו צ'נסטוחוב מצא בהו־פעותיו המזעזעות בפני בתי־דין גרמניים לשפיטת פושעים נאציים, כאשר מסר עדויות על מעשי־הרצח הנפשעים של ראשי המשטרה הגרמנית בצ'נסטוחוב. באוגוסט 1958 הוא נסע לגרמניה להעיד בנדון בפני בית־דין־חוקר, ואילו בפברואר 1966 בא בית־דין כזה לישראל לגבות במיוחד עדות שלו, כי מחמת מצב־בריאותו לא יכול היה לנסוע לגרמניה.

למרות בריאותו הרופפת לא נח ולא שקט כשהיה עליו לעשות למען ספר־הזיכרון. אכן, השתתפותו בו בולטת כמעט בכל חלקיו — פרקי־הזכרונות שלו, רשימותיו וחיבוריו משתרעים על־פני עשרות עמודים ומקיפים נושאים רבים ושונים. הוא כתב על ראדומסק במלחמת־העולם הראשונה (עמוד 135), נר־התמיד בבית־הכנסת הגדול (159), מפלגת „פועלי־ציון" (202), הפעולה למען קק"ל (211), הקהילה היהודית (229), פעולות חינוך ותרבות (251), אירגון ה„קולטורה" (259), בית־היתומים (270). הוא חיבר את הסקירה על ה„סאסייטי" של הראדומסקאים בארה"ב (499), עיבד את תולדות העליות של בני ראדומסק ואירגונם בארץ (527), התקין את מפתח השמות (585—600). במפתח זה, תחת שמו המלא של דוד קוניצפולר וקיצוריו (597) מצויים שלושים ציונים שבחלקם הגדול מתייחסים לדברים שהם מפרי־עטו. ויש להוסיף על כך חיבור ושיכתוב של רשימות וקטעים שהוכנו על־ידו לצרכי עיבוד מערכתי והם מצויים פזורים כמעט בכל חלקי הספר, בעיקר בחלק אחד־עשר (אישי ציבור ועסקנים מפלגתיים), כשבראשם או בסופם מופיע המחבר בראשי־תיבות (ד. ק.), בשמות בדויים או שאולים.

תרומתו הגדולה הזאת של דוד קוניצפולר לספר שלפנינו, צויינה בשער שלו במשפט קצר וסתמי בלבד, כי הדברים שם נכתבו והודפסו עוד בחייו כשמידת ענוותנותו עמדה לפנינו. אך ייאמר כאן בפה מלא ובמלוא ההדגשה, כי אלמלא תרומתו היה הספר שלפנינו חסר פרשיות־חיים, עובדות וגילויים, דמויות אישים ועסקנים, שהכללתם בספר מוסיפה לו חשיבות היסטורית, משקל תעודתי ועניין ציבורי.

במכתביו האחרונים של דוד קוניצפולר אל הח"מ בשפת יידיש (זו השפה בה כתב את כל החומר שלו למען הספר) נאמר: „וען מיר וועלן דערלעבן זען אַן אויסגעפערטיקטן און איינגעבונדענעם ספר, וועט דאָס זיין אונדזער שכר פאַר די יאָרן ענערגיע, געזונט און צייט וואָס זיינען אַפּגעגעבן געוואָרן דער דאָזיקער היסטאָרישער אונטערנעמונג. טאָ זאָלן מיר דערלעבן דעם מאָמענט פון עפענען דעם ערשטן ספר און פאַרגיסן ווידער אַן ערשטע טרער צום אַנדענק פון אונדזערע טייערע קדושים". („כאשר נזכה לראות את הספר מושלם וכרוך, יהיה זה שכרנו בעד שנות מאמץ, בריאות וזמן שהוקדשו למען מפעל היסטורי זה. מי יתן שנזכה לרגע בו ייפתח הספר הראשון ונוזיל שוב דמעה ראשונה לזכר קדושינו היקרים").

הוא לא זכה לרגע זה המיוחל, אך דמעתו זו הנכספת צורפה לנחל הדמעות של כולנו ונפשו צרורה בצרור כל הנשמות היקרות של קדושי ראדומסק.

יהודה ל.

רשימת התמונות / זוכצעטל פון די בילדער

12 חיים גולדברג
14 מפת ראדומסק וסביבתה

חלק ראשון: אלה תולדות

20 השוק — מרכז העיר
(דער מארק)
21 רחובה הראשי של העיר (ריימאַנטאַ)
(דער נייער מארק)
26 הרב ר׳ ישראל פנחס הכהן רבינוביץ
30 סביבת ראדומסק (הנהר וואַרטא)
35 הדיין ר׳ ישראל זלוור
36 ר׳ נח שו״ב רובינשטיין
36 ר׳ יחזקאל שו״ב פוזננסקי
41 בנין העיריה והכנסיה הקתולית
(דער מאַגיסטראַט און די קירכע)
58 רבי שלמה חנוך הכהן האדמו״ר האחרון של השושלת הראדומסקאית בטיול עם מקורביו במארינבאד
63 החזן ר׳ שלמה זקס
63 ר׳ לייבל שמש
65 הסופר ה. ד. נומברג ושלושת בניו
68 תחנת הרכבת
(די באַן־סטאַציע)

חלק שני: רזין דרזין...

77 חותמת האבד״ק ר׳ שלמה הכהן רבינוביץ
85 ד״ר רבי חיים־דוד ברנרד
93 רבי שלמה חנוך הכהן רבינוביץ (התמונה רשומה בטקסט של „שיר השירים״)
108 ה„אהל״ של רבי השושלת הראדומסקאית
120 ר׳ יעקב־דוד ווייטרויב

חלק שלישי: בימים ההם...

130 ה„ספאַרט וואַדני״
131 אברהם־לייזר גליקסמאַן
137 יהודי ראדומסק שנחטפו לעבודת כפיה ע״י הגרמנים בשנת 1915
(צוואַנגס־ארבעט אין יאָר 1915)
138 פלוגת היילים מצבאות גרמניה־אוסטריה אוכלים ב„שוק״ של ראדומסק בזמן מלחמת־העולם הראשונה

חלק רביעי: אורח־חיים

142 ישראלקה האַמר ודוד קרויזה (אברכים מודרניים)
143 הוועדה למען קק״ל בשנת 1926
(קרן־קיימת קאַמיסיע)
145 הסופרת שרה האַמר־דז׳קלין
156 שואב־המים „לייבעלע״ ואשתו
(„לייבעלע דער וואַסערטרעגער״)
157 „דאמסקי״
159 הוועד של בית־הכנסת הגדול בשנת 1930
(קאַמיטעט פון דער גרויסער שול)
160 השרידים של בית הכנסת הגדול אחרי החורבן

חלק חמישי: חיי משק וכלכלה

164 ביח״ר לרהיטים של האחים טהאַנעט
(טהאַנעטס מעבל־פאַבריק)
166 חלוקת הלבשה לילדי עניים
(אַרעמע קינדער ווערן באַקלייידט)
169 חברי אגודת עובדי המחט
(דער נאַדל־פאַראיין)
170 ועד אגודת פועלי העור
(דער לעדער־פאַראיין)

חלק שישי: החיים הפוליטיים והחברתיים

174 חגיגת־עם לכבוד הצהרת בלפור
(באַלפור־דעקלאַראַציע)
179 חברי „צעירי ציון״ בשנת 1919
180 ועד הסניף צ.ס.פ. „צעירי־ציון״ בשנת 1925
181 הוועד הראשון של המפלגה המאוחדת פוע״צ צ.ס.
182 קבוצת חברי פוע״צ צ.ס. עם ד״ר א.ש. יוריס (1930)
182 ועד הסניף של פוע״צ צ.ס. עם א. ביאלופולסקי (1931)
183 חברי פוע״צ צ.ס. ו פרייהייט״ במסיבת־פרידה לח׳ א. פישלביץ לרגל עלייתו ארצה (1932)
183 חברי הוועד של פוע״צ צ.ס. עם הח״ח ל. לוין (לודז) וי. רבינוביץ (סלונים)
184 חבר המורים של ביה״ס „מזרחי״ בשנת 1919
(„מזרחי״־שולע)
185 ראשוני „צעירי מזרחי״
185 קבוצת חברים של „צעירי מזרחי״ בשנת 1933
187 ה„רביעיה״ ממיסדי סניפי „החלוץ״ וצ.ס.
187 הוועד של הסתדרות „ההלוץ״ בשנת 1925
188 התצלום הראשון של „החלוץ״ בשנת 1924
189 חברי „החלוץ״ בהכשרה בקיבוץ „תל־אברהם״ ע״י קמינסק
190 מסיבת־פרידה לח׳ יהודה ליברמן בצאתו להכשרה בשנת 1927
190 קבוצת הכשרה של „החלוץ״ בראדומסק
190 חברי ההכשרה בעת עבודתם במנסרה של פרבמן
191 משתתפי הקורסים לעברית (בשנת 1928) של „החלוץ״
192 קבוצת מדריכים של „השומר הצעיר״ (1925)
193 חוג השוה״צ בגימנסיה ע״ש וויינטרויב (1931)
193 הופעת ילדים בחגיגת ה„באזאר״ של קק״ל
194 ליד ביתן מס׳ 3 של ה„באַזאַר״ בשנת 1933
195 חברי סניף „החלוץ״ עם חברים מקבוצת ההכשרה
195 חברי התזמורת של סניף „הפיעל״ עם חברים מן ההכשרה („הפועל״־אַרקעסטער)
196 חברי „צעירי מזרחי״ ו„השומר הדתי״ (1932)
197 חברות האירגון „ברוריה״ (1933)
199 מחנה קיץ של בנות אגודת־ישראל (1936)
199 קבוצת חברים של הבית״ר והצה״ר (1930)
201 הוועד של „צעירי־ציון״ בעת החגיגה להכרזת הצהרת בלפור (1917)
201 הוועד של ה„פאראייניקטע״ בשנת 1919
(קאַמיטעט פון די „פאַראייניקטע״)
206 חברי מועצת הסניף של מפלגת „פועלי־ציון״ בשנת 1919
207 חברי הוועד של ה„אַוונט־קורסן״ מטעם פוע״צ שמאל
208 הוועד של מפלגת פוע״צ שמאל
(לינקע פועלי־ציון)
209 הוועד של מפלגת ה„בונד״ (1921)
(קאַמיטעט פון „בונד״)
210 קבוצת חברים של „התאחדות״

210 קבוצת חברים של „גורדוניה"
211 הוועד למען קק"ל בשנת 1926
212 עסקני קק"ל אחרי „יום פרח" בעיר
213 גדוד הנוער של קק"ל בשנת 1930
213 כינוס של עסקני קק"ל בקאמינסק
214 מסיבת־פרידה של עסקני קק"ל עם יהודה ליברמן לעליתו ארצה, מאי 1933 (בעת יהודה ליבערמאַנס אָפּפאָר קיין ארץ־ישראל)
216 חבורת „בנות אגודת־ישראל" („אגודת ישראל"־טעכטער)
217 חברי „הנוער הציוני" (1933)
218 פלוגה של „השומר הצעיר" (1921)
218 קבוצת מדריכים של השוה"צ (1928)
219 חברי הוועד של הסתדרות הנוער „פרייהייט" (יוגנט־פאַרבאַנד „פרייהייט")
220 כינוס חברי „פרייהייט" מוקדש לפעולה למען קק"ל בקאמינסק
220 קבוצת חברי „פרייהייט" היוצאים להכשרה
221 חברי „פרייהייט" ו„החלוץ" נפרדים מיעקב־שמואל מושקוביץ לעליתו ארצה (1931)
223 הסתדרות ז'.ט.ק. (1933)

חלק שביעי: מוסדות ציבור וסעד

227 הוועד של „לינת הצדק"
230 בית הקהילה
231 משלחת של ועד־הקהילה (עם הרב בראש) בחג הפולני ה־3 במאי
232 בנין העיריה
233 מושבת־קיץ בשביל ילדים יהודים מטעם העיריה (1930)
234 הוועד היהודי למען חיל־האוויר הפולני (1939)
240 הוועד של חברת „בית לחם"

חלק שמיני: תרבות וחינוך

245 הגברת ל. ווייגטרויב מייסדת הגימנסיה היהודית
245 המחלקה החמישית וחברי־המורים של הגימנסיה בשנת הלימודים 1919/20
245 בוגרי הגימנסיה בשנת 1932
246 המחזור האחרון של הגימנסיה בשנת 1939
247 חברי הוועד ועסקנים של הספריה ע"ש שלום עליכם (1926) (שלום עליכם־ביבליאָטעק)
247 דוכן הספריה בעת ה„באַזאַר" של קק"ל בשנת 1934 (קרן־קימת באַזאַר)
249 מחלקה של ביה"ס העממי ע"ש ברק יוסלביץ
249 ביה"ס העממי־הממשלתי לילדי היהודים ע"ש א. מיצקביץ (פאַלקס־שולע א.נ. מיצקעוויטש)
250 קבוצת נשים שליד „הכח" בעת קורס ספורטיבי (1934)
250 „הכח" ראדומסק נגד „הפועל" תל־אביב (12 בספטמבר 1934)
251 בי"ס עממי הראשון בשנת 1908 (ערשטע פאַלקס־שולע אין 1908)
251 המורים והתלמידים של הגימנסיה לבנות בשנת 1914
252 מורים ותלמידים של ביה"ס העממי הממלכתי לילדי היהודים בשנת 1918
253 תלמידי כיתה ז' של ביה"ס העממי הממלכתי (1931/32)
253 בית־הספר העברי הראשון בשנת 1918
254 בעת סיום מפעל ההלבשה למען ילדי ה„תלמוד תורה" (באַקליידונג פון „תלמוד־תורה" קינדער)
257 התזמורת של „הפועל" בשנת 1933
258 קבוצת חברים ממייסדי אגודת „הזמיר" (גרינדער פון „הזמיר")
260 הוועד של האיגוד לתרבות „קולטורה" (גרינדער פון די „קולטורא")
268 קבוצת הכדורגל של „מכבי"
268 האגודה הספורטיבית „קראפט" בשנת 1931 (ספּאָרט־פאַרבאַנד „קראַפט")
269 קבוצת האופנועים של „הפועל" (ספּאָרט־פאַרבאַנד „הפועל")
269 קבוצת הכדורגל של „הפועל"
269 קבוצת „הפועל" תל־אביב בראדומסק (1934) (תל־אביבער „הפועל" אין ראַדאָמסק)
270 קבוצת אופנועים של „הפועל" ווארשה בדרכה לארץ־ישראל
270 חברי הוועד של בית־היתומים בשנת 1920 (קינדער־היים א. נ. פון ד"ר מיטעלמאַן)
271 הוועד והחניכים של בית־היתומים
272 ה.ד. נומברג (בהיותו סופר)
274 ה. ד. נומברג (בתור עלם אדוק)
276 דוד קלעי (גולד)
277 אגודת „השומר" בשנת 1917
278 ביה"ס התיכון בגבעתיים ע"ש דוד קלעי
280 חניגא־יוסף קושיצקי
283 פרופ' יצחק זקס
284 המלחין והמנצח יצחק זקס וחבריו
285 הציר נתן שפיגל בעת תערוכה של תמונותיו בראדומסק
285 תמונה של נתן שפיגל שניצלה מימי הנאצים
287 א. ב. צעראטא
288 ה. לייוויק (עם הוריו)

חלק תשיעי: שואה ונקם

301 מרים חשצ'יבצקי
308 בעת התונה שנתקיימה בגיטו ביום ל"ג בעומר ת"ש (1940) (אַ חתונה אין געטאָ)
310 הצוות הסאניטרי בגיטו עם ד"ר ש. המפל
311 ילדים ומבוגרים מקבלים זריקות נגד מחלת הטיפוס
316 תעודת זהות (עם החותמת „יודע") שהוצאה בראדומסק
321 כיתת לימודים של ילדי הגיטו
348 בעת ה„אקציה" של „יום השלישי" רווי הדמים (דער „בלוטיקער דינסטאָג")
352 שני שומרים ליד שער־הכניסה לגיטו
357 הצגת תיאטרון בגיטו בשנת 1943 (טעאַטער אין געטאָ)
359 ה„אומשלאָגס פּלאַץ" ברחוב מיצקביץ
364 בית־העלמין הישן (דער אַלטער בית־הקברות)
364 קברים של הנרצחים
375 שלושת אחים סאבטובסקי
376 די „אריערין" — האלינא פאריז'
377 גרינשפאן הערשל
380 ריינגעבירץ מוניק
381 פישלעביץ מענדל
383 בורז'יקובסקי טוביה
384 „צלב גרונבלד" (דרגה ג') שהוענק לטוביה בורז'יקובסקי בשם נשיא פולין

387 קברו של טוביה בורז׳יקובסקי בקיבוץ ע״ש לוחמי הגיטאות
388 שפירא רוזיא — הפרטיזנית של ברוז טיטו

חלק עשירי: ניצולים מספרים

391 הוועד היהודי בראדומסק בשנת 1945
(יידישער קאָמיטעט אין 1945)
392 מניצולי השואה ליד קבר האחים
(ביים ברודער־קבר)
393 קברו של שמואל רוזנשטיין בעיירה טורצי בברית־המועצות
394 מניצולי ראדומסק ליד המצבה „ראדומסקו״ במחנה ההשמדה טרבלינקי
395 אזכרה בלאנדסברג (גרמניה) ב־1946 לזכר קדושי ראדומסק
397 מודעות־אבל וההלויה של יעקב צוקרמן ויוסף קרויזע שנרצחו ע״י פורעים פולניים אחרי המלחמה
397 ההלוויה של פוליא סטראווינסקי שנרצחה בלודז׳ בעת ועידה ציונית
413 אקסהומציה של קדושים בשנת 1947
414 אקסהומציה של קדושים בשנת 1947
415 מראה בית־העלמין בראדומסק בשנת 1960 (עם השרידים שנשארו שם)
416 המצבה בהר־ציון לזכר קדושי ראדומסק

חלק אחד־עשר: דמות ודיוקן

429 משפחת קאַנאַווסקי
430 „ אופמן ברל (אולייניק)
430 „ אופמן שמעון
431 „ אייכנר
431 האחים גולדברג (זליג, שמואל ויחזקאל)
432 הגב׳ בורז׳יקובסקי (האם של טוביה)
432 גיטלר צעשא
432 עפשטיין שלמה, יצחק וטעמער
433 משפחת אלי גרונדמן
434 משפחת גולדברג שמואל
434 גולדברג זיינווול ופרל
435 משפחת דודקביץ אהרן
435 האַמר חיים־שמואל
435 משפחת האמפל אברהם־שלמה
436 „ ווינמן
436 „ ווילהלם אברהם
437 זילבערבערג לייבל
437 משפחת זליקוביץ
437 „ טריימן
438 „ יוסטמן
438 יודקביץ חיים־דוד
439 משפחת לוטקביץ מרדכי
439 „ יעקובוביץ חיים
440 „ ליברמן ראובן
440 „ ליכטנשטיין דוד־נח
441 משפחת ליברמן דוד־מאיר
441 „ מרקוביץ
441 „ מושקוביץ עמנואל
442 „ נייקרון
442 „ סלאוויק איטשע
443 פצנובסקי יצחק
443 משפחת פצנובסקי נחום
443 משפחת פשירובסקי שמעיהו
444 „ פייערמאן יצחק
444 „ פייערמאן דוד
445 „ פינקוביץ הרשל
445 „ שוואַרץ חיים
445 „ בריל אלתר
446 פאריז׳ שמואל ולאה
446 משפחת קעסעלמאַן אברהם־משה
447 קלקא צלאל ומרים
447 משפחת קאראפקא יענקל
447 קזשעפיצקי ברל
448 משפחת רוזנבלט יעקב־ראובן
448 „ שטיין משה־דוד
449 רובין יצחק
449 משפחת ריקמן
450 „ שוואַרטץ
451 „ אוקרנט יקותיאל ואסתר
451 „ קירשנצווייג
451 „ פכטר הרשל
452 „ רוזנבוים יעקב
452 הרטמן יעקב ופרימט
453 גרין משה־שמואל
453 סקורניצקי יחזקאל
454 משפחת אפשטיין מנדל וזוכמן
455 ד״ר יעקב אהרונוביץ
456 בעהם יוסף
456 ברומברג ישראל פרופ׳
457 ברגר משה
457 הרטמן חיים
458 ווקסמן מיכאל
459 ווינברג לודביג
459 וולקוביץ מאיר
460 וויטנברג יעקב
460 חשצ׳בצקי דוד
461 לבקוביץ משה
462 ד״י י׳. מיטלמן
462 מינסקי אברהם
463 נייקרון ראובן
464 נייקרון גיטה
464 פוליבודא י׳. אינז׳
465 פיינזילבר מנדל
465 רוזנבוים דורה
466 תאומים־פרנקל מנדל
470 לאכמן מנדל
472 אורבאך יצחק
472 אייזן אברהם־בינם
473 אליבארדע אלי
474 גולד נחמן
474 גורפינקל אבנר
475 גרוסמן מלך
475 האזע יעקב־שמואל
476 ווקסמן אברהם־משה
476 ליברמן יעקב
477 ניימן שמואל
477 פאריז׳ פישל
478 ציפלר אריה

479 קאלקא שמחה
479 קורנבערג דוד־מאיר
479 קרויזע הערשל
480 רוזנבלט מרדכי־זליג
481 רייכר מרדכי־אהרן
481 שפירא וולף
481 שרייבר זוקן
482 חוג־דרמאטי של פוע״צ שמאל

חלק שניים־עשר: סביבת ראדומסק

485 הרב מפלאוונא
489 בית־הכנסת בפשדבורז׳
492 טחנת קמח ליד קאמינסק

חלק שלושה־עשר: ראדומסקאים בתפוצות (ראדאמסקער אין דער וועלט)

499 דוד קאַנעצפאלער
500 אהרן גליקסמאן, שלמה גרינבערג, וואלף דיקערמאן
501 דער אַרגאַניזיר־קאַמיטעט אין יאָר 1916 אין ניו־יאָרק
502 ראדאמסקער עמיגראַנטן פון די 20 קער יאָרן
503 פה. פלאקאוויטש און פישמאַן הערי
504 יזכור־עמוד צום אַנדענק פון די געפאַלענע ראַדאמסקער זין אין דער 2־טער וועלט־מלחמה
506 די עקזעקוטיווע פון רעליעף־הילפס־קאַמיטעט אין יאָר 1949
506 די אַקטיווע טוערינס פון דער פרויען־סעקציע ביי דער ניו־יאָרקער סאַסייטי
507 דער אַראַנזשיר־קאַמיטעט צום 50־יאָריקן יובילעאום (1949)
508 מען טרינקט „לחיים״ אין הויז פון י. פאצאנאווסקי לכבוד דאָס לייגן דעם גרונדשטיין פאַר די הייזער אין חולון א.נ. פון מאַל גרינבערג
509 בעת דער פייערונג פונעם 60־יאָריקן יובילעאום פון דער סאַסייטע (1958)
510 פאטאקאפיע פון אַן אויפרוף צום 5־טן יאָרטאָג נאָך דער ליק־ווידאַציע פון ראַדאַמסקער געטאָ
511 יחזקאל פאצאנאווסקי
512 שלמה (סאָל) גרינבערג
513 מאַקס שאפירא
514 שלמה עפשטיין
515 משה (מאָריס) שוואַרץ
516 פיניע קאַלקאַ
517 הערשל עפשטיין
517 שרה בירנצווייג
518 רער נאַוואַראַדאַמסקער „רעליעף״ אין לאָס־אַנדזשעלאָס (1948)
518 נאַווא־ראַדאַמסקער לאַנדסלייט אין לאָס־אַנדזשעלעס (1961)
519 ישראל מערקין
519 שלמה פעלדבערג
520 ראַדאַמסקער לאַנדסלייט אין בוענאָס־איירעס
521 בערל דודקעוויטש
522 דער מאַנומענט אין פאַריז צום אַנדענק די קדושים אין ראַדאַמסק
523 יוכבד און אברהם־עליע דודקעוויטש
523 ב. דודקעוויטש טראָגט אַ קעסטל מיט אַש פון אוישוויץ
524 אַ גרופּע ראַדאַמסקער אין מעלבורן (אוסטראליע)

פרק ארבעה־עשר: ושבו בנים לגבולם..

529 בית־הכנסת של ר׳ יחיאל לנדאו בצפת
530 בנו של קופל שמש ויעקובוביץ
531 הקבוצה הראשונה של ראדומסקאים שהגיעו ארצה בשנת 1920
531 מתיישבי כפר־חסידים לאחר יום־עבודה ראשון
532 קבוצת ראדומסקאים שעלו ארצה בשנת 1925
532 הנחת אבן־פינה לבית יצחק פייארמאן בלב תל־אביב
533 ועד האירגון בשנת 1944
533 בעת אריזת חבילות למשלוח לבני־עיר באירופה (1945)
535 חיים גולדברג נואם בטקס הנחת אבן־הפינה לבתי חולון
537 ועד האירגון בשנת 1963
542 יצחק גרוסמן בתור שומר
543 עולים מראדומסק בווינה בדרכם לא״י בשנת 1919
543 חיירים מראדומסק בשנת 1924 על הר־הכרמל
544 ראדומסקאים בנווה־צדק בשנת 1923
544 פועלי בנין ראדוסקאים בשנות העשרים
547 ב. קוגל חותם על מגילת־היסוד לבתי העולים בחולון
549 4 תמונות של בני־עיר בארץ בזמנים שונים
551 טוביה בורז׳יקובסקי
552 גולד ר׳ יעקב־מרדכי
552 גולדברג חיים
555 גיטלר חיים וטובה־הניה
555 גרוסמן חיים וחיה־רבקה
556 האזע יוסף
556 וויצנטובסקי ישראל ורחל
557 זילבערמן־דאבנר שרה
558 ימיני שושנה
558 נונברג אסתר ודוד
559 סופר יעקב ורחל
559 קאלקא ר׳ טוביה
560 קאלקע הענעך; קלקה שרה
561 קרויזה דוד
562 קרקובסקי שלמה
562 רבינוביץ יהושע־אליעזר
563 רובינשטיין טוביה, שרה ורוחמה
563 פישלביץ משה
564 רוזנשטיין דב־ברל
564 מינסקי מאיר ואסתר־ריבה
566 ביאליסטוק אהרון
567 גלברד אריה
568 וואלדפוגל יוסף
569 זלוטניק (זהבי) יעקב
570 זעירא צבי
571 טנדובסקי משה; מינץ דוד
572 נונברג יעקב
754 רבינוביץ שלמה; רובינשטיין מנחם
575 רוזנבלט דב
576 שלוש תמונות לזכר הבנים שנפלו: צבי זעירא, יעקב נונברג, מנחם רובינשטיין

✶

578 ר׳ יצחק־שמואל רוזנבלט
579 סרן עילם (בוכמן) יעקב
580 דוד קוניצפולר ואשתו לאה
600 די לעצטע פאטאגראפיע פון מאי 1967

מפתח השמות / אינדעקס פון נעמען

השמות המוזכרים בחלקו הקדמי של הספר ובחלקו האחד־עשר (עמ' 417—482) לא נכללו במפתח זה.

א

אבא חושי 170
אבא מלמד 264
אבוש ד"ר 239
„אבני־נזר" ר' אברהם הרב 60
אבנר 69, 308
אבנר ירחמיאל 209
אַבערזשאַנעק 170, 224
אַבערזשאַנעק אהרן 228
אַבערזשאַנעק מאיר 228
אַבערמאַן אייב 222
אַבערמאַן יאדזשא 298, 365
אַבערמאַן ר. 506
אבראך יעקב־שמואל 268
אברהם ר' יצחק 30, 31
אברהם מלמד 31, 38, 263
אברהם סופר 61
אברה'מלע שענקער 70, 398
אברהמ'לע אמשינאַוער הרב האדמו"ר מרא־
דומסק 58, 94, 106, 107, 108, 115, 124,
293, 295, 352
אברהמ'לע סאכאטשאַוער 58
אברהמ'לע פאַביאַניצער 58
אברהמ'לע אדמו"ר מאדמינין 63
אברהם לייב 63
אברהם „גראכאליצער" 65, 66, 141
אברהם ליפע מלמד'ס 68
אברהם שאול מאיר'ס 70
אברהם צבי בן ר' אליעזר הרב 75
אברהם צבי־הירש 95
אברהם דוד 91
אברהם משה האדמו"ר מראזשפשע / פזשעד־
בארזש 229, 491, 492
אדלער יוליוס 260
אדמאוויטש אירענא 342
אדר הדסה 195
אהרן הרב 56, 89
אהרן הרב מביאַלע 64
אהרן הרב מפשעדבארזש 488
אהרן הירש דזשאַלאַשינער 31
אהרן הירש מלמד 264
אהרן „פארנקישקע" 131
אהרנסאַן נחום 286
אהרנסאַן האחות 311, 353
אהובי י. 179
אויס־ן צ. 240
אולמאן אורי 566
אוסישקין מנחם 200, 213
אזמאן פ. 232
אזרחי ח. 212
אחד־העם 72, 178, 252
איזשביצקי שלמה 308, 311
איטשעלע דער „קברות־ייד" 458
איטשע מאיר מלמד 263, 410
איסראעל הערי ב. 502, 505, 506
איצקאַוויטש פייבל 136
איצקאַוויטש חיים 201, 209, 472
איצקאַוויטש בערל ומשפחתו 519
איצקאַוויטש 181
איצקל קצב 151
אייבעשיץ ר' יצחק־מאיר 114, 115, 214, 265
אייבעשיץ ר' נתן־נוטע הרב 489
אייבעשיץ ר' יהונתן הרב 112
אייבעשיץ ר'נחום 115, 117, 123, 198, 214
אייבעשיץ שרה 216, 308
אייבעשיץ דינה 216, 308
אייגער ר' עקיבא הרב 75
אייזן־בילטשאק העניע 298, 356, 357
אייזנער אברהם 485, 486
אייזען יצחק 132, 455
אייזען יחיאל 519
אייזען יוחנן, 196
אייזען חיה 132, 133, 154
אייזען אייגל 133
אייזען אברהם־בונם 107, 125, 143, 175,
180, 182, 183, 187, 188, 191, 211, 212,
213, 224, 229, 231, 330, 331, 472, 473,
אייזען רבקה־מלכה 473
אייזען פריידע 513
אייזען צעשא 520
אייזען שרה'לע 473, 519
אייזען גרשון 366, 367
אייזען איטא 375
אייזענבערג ר' בונים 64
אייכנער יעקב 107, 125, 143, 191, 192,
194, 196, 212, 213, 214, 218
אייכנער ומשפחתו 431
אייכנער חיים 155, 185, 217
אייכנער בנות 185
אייכנער דניאל 190, 194, 199, 200, 213,
214, 219
אייכנער א. 213
אייכנער גוטא 374
אייכנער נ. 499
אייכנער אנקא 407
איילבירט ישראל 120, 401
איילבירט יצחק 120
איילענבערג געצל 185
איילענבערג לעאָן 227
איינהאָרן דב בעריש הרב 93
אלבערט י 215, 216, 531, 542
אלון (צוקער) פנחס 573
אלטמאַן 245, 512
אלטמאַן אפרים 21, 45
אלטמאַן טאָשא 345
אלטמאַן ר' ישראלקע הרב 137
אלטמאַן לייב 21, 45
אלטער ר' אברהם מרדכי הרב 98, 115
אליהו הרב מפאדזשיבורק 79
אלעבאַרדע אלי 39, 41, 52, 70, 152, 153,
209, 261, 264, 288, 473, 474, 481
אלעבארדע מענדל 375
אלימלך הרב מליזאנסק 74, 78, 79, 88, 102,
אליעזר 324
אליעזר הרב מקאזשעניץ 75, 88
אליעזר הרב מלענטשיץ 494
אל־ק ד. 222
אלעקסאַנדער 67
אלפערט איזי 516
אלפערט ר' הענעך 173, 467, 468, 528, 539,
אלפערט יענטל 467
אלפערט יעקל 412, 537, 548
אלפערט שלמה 523
אלפערט שרה 188
אלתר ר' יצחק־מאיר הרב 89
אנדזשא 323
אנזעלהיים פראַפעסאָר 245
אנטיגניאס 501
אניעלעוויטש מרדכי 345
אסקי ש. 65
אנקערס אברהם 188, 493
אמסטערדאם שאול 206
אסף מיכאל 276
אפט ר' מאיר הרב 47, 53, 76, 77, 81, 84,
87, 95, 112
אפמאן אברהם 218, 391, 392, 395, 397
אפמאן אדי 547
אפמאן בערל 52, 300, 430
אפמאן ומשפחתו 430
אפמאן דוד 521
אפמאן גיטל 154
אפמאן וואָלף 405
אפמאן ו. 223, 224, 241, 299, 359
אפמאן זוסמאן 180, 181, 201, 211, 270
אפמאן זישע 521
אפמאן זיינבל בן שמעון 402
אפמאן חיים 159
אפמאן חנה 216, 219
אפמאן יאנקל 300, 361
אפמאן יאמע 412
אפמאן י. 536
אפמאן יעקב 210, 211, 231
אפמאן יצחק 154, 235
אפמאן ליפע 374
אפמאן לייבל 314, 355
אפמאן משה 52, 194, 197, 366, 369
אפמאן מאניא 246, 266
אפמאן נתן 99, 103, 212, 257, 262, 269,
284, 532
אפמאן פאָלושא 392
אפמאן ר' פישל 38, 192, 196, 197
אפמאן רפאל 52, 53
אפמאן שמעון 52
אפמאן און פרוי 516
אפמאן 245, 247, 251, 268
אפעלשטיין 212
אקרענט בנימין 197, 451
אקרענט ר' יקותיאל ומשפחתו 451
אקרענט יחזקאל 409
אקרענט מאקס 402
אקרענט מינדל 216
אקרענט סוני 191, 248, 267, 325, 331, 332,
אקרענט ראובן 39, 41, 68, 173
אקרענט רחל 410
אקרענט 250, 298, 299, 356, 359
אראנאָוויטש אהרן־צבי 38
אראנאָוויטש איטע 69, 258
אראנאָוויטש בעלאַ 398
אראנאָוויטש העלא 174, 245
אראנאָוויטש חיים 269, 298, 299, 320, 356,
359, 375
אראנאָוויטש חיים־מענדל 398, 402, 405
אראנאָוויטש טוביה 532, 544
אראנאָוויטש יחיאל 531, 541
אראנאָוויטש יעקב ד"ר 34, 40, 72, 129, 173,
179, 189, 191, 194, 200, 217, 224,

259, 260, 261, 262, 455
אראנאָוויטש יצחק 63, 455, 563
אראנאָוויטש מרים 455
אראנאָוויטש 41, 184, 185, 194, 532
אַרבאַך איטשע 173, 175, 180, 181, 182, 204, 472
אַרבאַך יוסף 461
אַרבאַך ר' יחיאל 485
אַרבאַך נחמיה 31, 405
אַרבאַך שרה 375
ארביסמאַן א. 531
אריה־לייב הכהן הרב 75, 89
אָרענשטיין מרק 258
ארשטיין זכריה 388
אַש־ווילהעלם חנה 290, 319

ב

באגדאַנסקי 251, 252
באַגען ד. „דוא" 136, 203
באַדענהיימער ד"ר 40
באום 208
באום אברהם 398
באזשיקאָווסקי טוביה 170, 189, 191, 192, 219, 220, 221, 246, 248, 253, 267, 290, 325, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 479, 551, 552
באַזשיקאָווסקי יוסף 120
באַזשיקאָווסקי פרימעט 188
באַזשיקאָווסקי י. 215, 216
באַזשיקאָווסקי פישל 412
באַזשיקוואָסקי 432
באַטענשלאַגער 401
באַטשאַן ר' אברהם יצחק ש"ב 37, 115, 117, 120, 469
באַטשאַן חיים 197
באַטשאַן י.י. ש"ב 214
באַטשאַן פערל 199, 216, 265
באַטשאַן צפורה 340
באַלאַבאַן מאיר פראָפעסאָר 40, 41, 260
באַלפור 177, 204
באנאס א. 501
באנאף אברהם 209
באנד שמואל 167
באנקער הירש 26, 27, 28, 30, 49, 51, 69, 131, 163, 272, 274, 469
באנקער מ. 194, 213, 229
באנקער ב. 194
באָראָכאָוו בער 69, 173, 204, 208, 254, 337
באריס פרוי 414
באָרנשטיין שרה־פייגע 531, 542, 552
באָרענשטיין ר' אברהם 35
באָרענשטיין ר' אברהם ציון הרב 552
באָרענשטיין הענעך 39
באָרענשטיין ר' חנוך־העניך הרב 94, 102
באָרענשטיין יידל 70
באָרענשטיין ר' שבתאי הרב 58, 116, 215, 216, 531, 542, 552
באָרענשטיין 514, 518
באָרקאוווטשיק אייגל 374
בארקאווסקא צעשא 381
בארשטיין יעקב 499
באשע־לאה 147
בהרב שלמה 419
בובער מאָרטין פראפעסאר 276
בוגייסקי אברהם 52, 284, 223
בוגייסקי דוד 28, 34, 35, 51, 52, 67, 131, 143, 175, 188, 216, 217, 219, 229, 237, 455, 466
בוגייסקי דוד בן יעקב 155, 163, 167, 192, 223, 268, 269
בוגייסקי גאלדע 129
בוגייסקי בעלא 180
בוגייסקי דארא 194
בוגייסקי דבורה 218
בוגייסקי בלומע 212
בוגייסקי דוד יוניאָר 294, 300, 351, 361
בוגייסקי דוד בן יידל 402, 403, 404
בוגייסקי אליעזר, חיה ואסתר 571
בוגייסקי אהרן 518
בוגייסקי אברהם־הערש 532, 544
בוגייסקי יעקב 141, 159, 167, 168, 169, 227
בוגייסקי יעקל 52
בוגייסקי יאזשא 192, 218
בוגייסקי ח. 223
בוגייסקי י. 260
בוגייסקי יידל 300, 362, 370
בוגייסקי יצחק 52, 70, 180, 188
בוגייסקי לייב 250
בוגייסקי יששכר 261
בוגייסקי עזריאל 141, 412
בוגייסקי משה 34, 164, 218, 300, 354
בוגייסקי פיניע 52
בוגייסקי פ. 237, 238
בוגייסקי פעליקס בן שלמה 404
בוגייסקי רבקה 193, 218, 219
בוגייסקי ר. 213
בוגייסקי רושקע 300, 362, 370
בוגייסקי שלמה 39, 67, 68, 258
בוגייסקי שרגא 188, 189
בוגייסקי ק. 218
בוגייסקי ע. 218
בוגייער לייבל 487
בוגייער מרדכי 198
בודזשיק חיים 168
בוים מרים 212
בוימגאלד משה ד"ר 123
בוכמאן אברהם 292, 299, 363, 364, 365, 366, 372, 391, 395, 397
בוכמאן אליעזר 300, 317
בוכמאן דוד 41
בוכמאן יחיאל דוד 201, 531, 542
בוכמאן ישראל 222
בוכמאן יאזשע 369
בוכמאן ק. 218
בוכמאן 174, 218, 485
בוכנער שרה 198, 216
בוכשרייבער צפורה 197
בוכשרייבער 519
בונים האדמו"ר מפשיסכע 63
בונים הרב מלוקאָוו 118
בוקי ר' יוסף אליעזר הרב 35, 36, 60, 62, 63, 117, 214, 215, 299, 358
בוקי ר' טוביה 36, 60, 197, 241
בוקי פייגל 188
בוקסהארן פיניע 136
בורשטיין דוד („דוד העניעס") 159, 167
ביאלאפאלסקי אברהם 181, 182, 193, 212, 213, 220
ביאליסטאק אהרן 317, 319, 375, 566
ביאליסטאק משה 268, 269
ביאליסטאק פעלא 367
ביאליסטאק קאַפל 268, 566
ביאליסטאק רבקה 194, 214, 217
ביאליסטאק ש. 218, 219
ביאליסטאק 531, 543
ביאליק ב. 501
ביבעלסקי יחזקאל 170
„בידניצער דיבוק" 149, 150
ביר שמעון פראפעסאר 245
בירנבוים (אסני־חזן) 82, 95, 98
בירנבוים בער (החזן מטשענסטאכאוו) 469
בירנבוים א. 179, 183, 200, 201, 221
בירנבוים בונעם 247
בירנבוים גיטל 41
בירנבוים גרונה 174
בירנבוים הערש־לייב 62
בירנבוים ישעיהו 170
בירנבוים י. 220, 221, 223, 239
בירנבוים מ. 143, 210, 211, 213, 257, 258, 259, 260, 408
בירנבוים נתן ד"ר 40, 41
בירנבוים שלמה 174
בירנצווייג חנן 183, 207, 208, 296, 354, 482
בירנצווייג וואלף 32, 228, 236, 411, 412
בינצווייג יחיאל 170
בירנצווייג שרה 517
בירנצווייג 220, 517, 518, 532, 543, 519
בית־הלוי י. ד. 276
בייגעלמאן לייזער 41, 135, 136, 137, 201, 259, 260
בייטנער נחמן האדמו"ר 100
בייליס 71
ביילקע (באלטשע די משיגענע) 132
ביין משה 461
בלאגער ד. 215
בלאגער לאה 216
בלאגער מאניא 405
בלאגער פעלא 405
בלאגער פייגע 216, 308, 371, 375
בלאס ר' מאטל 58, 122
בלוטקא 314
בלום אדוואקאט 194
בלום יצחק 180, 188, 247
בלום פנינה 190
בלומענטאל נחמן 386
בלומענפעלד ש. מ. 194
בלומענפעלד 163, 487
בלומשטיין גיטעלע 121
בלומשטיין ג. 213
בלומשטיין משפחה 412
בלומשטיין עוזר 32
בלומשטיין ש. 213
בלומשטיין 179, 193, 201, 223, 245, 296, 354
בלושטיין 212
בליבאום רוזשקא 405
בן־אברהם יששכר 285
בן־גוריון דוד 334
בן־צבי יצחק 276
בן־צבי ש. 276
בן־ראובן י. 173
בן־שלמה (דוד קאניעצפאלער) 201
בנימין זאב 82
בנימין לוי 104
בנימין 277
בננסון מ. פראפעסאר 533
בעהם אברהם 131, 229
בעהם דניאל 30

בעהם וואלף 200
בעהם יוסף 39, 262, 456
בעהם חיים 30
בעהם מאטעק 253, 293, 295, 350, 353
בעהם סאלטשע 270
בעהם פרויליין 239, 262
בעזעלער ענעראל 204
בעלסקי מאניא והארי 430
בעסער אברהם 21, 39, 46, 173
בעסער אברהם יצחק 240
בעסער א. 501
בעסער הירש 21, 45
בעסער חיים 371
בעסער יוסף 115, 117, 164, 415
בעסער יעקב 180
בעסער מ. 499, 501
בעסער רות 216
בעסער שלמה בן יחזקאל 394
בעסער 223, 394
בעסער־ליפשיץ עליזא 486
בערגינסקי י. 189
בערגער יידל 375
בערגער ר׳ יוסף 198, 204, 215, 216, 229, 231
בערגער יהודה 457
בערגער יעקב 409
בערגער מאיר 235
בערגער משה 168, 169, 194, 213, 227, 231, 237, 238, 242, 293, 295, 297, 310, 313, 318, 329, 350, 353, 355, 374, 433, 457
בערגער ענזעל 543
בערגער פרוי 216,
בערגער רחל־לאה 457
בערגער שלמה 247
בעריש שעלצער 104, 105
בעריש הרב מ דאמבראווע 93
בערל שמש 131
בערלינער אברהם 250
בערלינער און פרוי 519
בערלינער 400, 514, 517, 518
בערמאן פ. 206
בערנארד ר׳ חיים־דוד ד״ר 59, 85, 87, 88, 101, 528, 534
בערנשטיין כהן ד״ר 34
בערנשטיין סאמועל 295, 353
בראדער מייק 222
בראדער פ. 170
בראם ארנאלד ד״ר 194
בראמבערג הערשל 209
בראמבערג ישראל פראפעסאר 181, 182, 190, 193, 210, 221, 245, 247, 254, 267, 456, 457
בראן הרב מלוקאווע 93
בראן פנחס 130
בראון יוסף הרב מניישטאט 97
בראנד חדוה 340
בראנד נתן 21
בראנד 368, 371
בראנדעס אהרן 290, 324
בראנדעס מאיר 21, 42, 45, 46
בראנדעס נ. 21
בראכמאן פיליפ 501
בראנער דב 210, 212
בראנפא 312
בראצקי געבריידער 408
בראצקי יעקב 245
ברוידעס אברהם 276
ברומער 253
ברונער בערל 187, 188, 284, 519
ברזלי זאב 278
בריגעל 194
בריל א. ד. 27, 28, 33, 50, 404
בריל יוסף 404
בריל יעקב 173, 211
בריל ניסן 268, 269
בריסקער אבא 408
בריסקער־ראזענבלאט טאַלאַ 488
ברמר אברהם 388
ברענער וואלף 221
ברענער י. 183, 190, 220, 221
ברענער משה 221
ברענער שלמה 170, 182, 183, 220
ברענער ר׳ שמואל־זיינבל 62
ברענער 377
ברעסלאוער פאַלאַ 323

ג

גאטאייזער 137
גאטליב בערעק 250
גאטליב בעריש 411
גאטליב שלמה 366, 367
גאטעסמאן יצחק 211
גאטעסמאן מנחם 169
גאלאמב 251, 252, 263
גאלד אלי 104
גאלד דאבטשע (כרמלית) 40, 174, 177, 178, 179, 200, 201, 270, 276, 280, 529, 542
גאלד דוד (קלעי) 34, 40, 72, 136, 174, 177, 178, 179, 200, 201, 262, 277, 280, 474, 487, 529, 530, 534, 540, 545
גאלד ר׳ יעקב־מרדכי 280, 533, 552
גאלד נחמן 34, 40, 130, 136, 174, 177, 178, 179, 200, 201, 262, 277, 280, 474, 487, 529, 530, 542
גאלד 501
גאלדבערג גבריאל 21, 26, 30, 45, 49, 232, 466
גאלדבערג א. 181, 219
גאלדבערג א. ז. 184
גאלדבערג א. וואלף 185, 196, 315
גאלדבערג אסתר 216, 308
גאלדבערג גיטע 216
גאלדבערג דוד־מאיר 532, 542
גאלדבערג זיינבל 116, 117, 118
גאלדבערג זוקען 169, 296, 354
גאלדבערג ז. 214, 216, 217, 229
גאלדבערג זעליק 167, 431
גאלדבערג חוציה 317
גאלדבערג חיה־פסיה 188, 196, 197, 212
גאלדבערג חיים 62, 123, 143, 175, 180, 181, 182, 183, 186, 187, 188, 194, 211, 212, 213, 219, 221, 224, 246, 247, 265, 267, 340, 386, 487, 527, 532, 534, 535, 536, 537, 538, 544, 546, 547, 548, 549, 552, 553, 554
גאלדבערג איגנאץ 250
גאלדבערג י. 223
גאלדבערג יאכיט 431
גאלדבערג יוסף 250
גאלדבערג יצחק 170
גאלדבערג י. ב. 170, 207, 208
גאלדבערג יעקל 366
גאלדבערג יחיאל 375
גאלדבערג לאה 197
גאלדבערג לייבל 137, 160, 222, 223
גאלדבערג מ. ד. 143, 180, 181, 182, 187, 188, 189, 222, 375
גאלדבערג מאקס 501
גאלדבערג מלך 402, 405
גאלדבערג מרדכי 165, 167, 191, 209, 228, 290, 312, 408, 566
גאלדבערג מילה 194, 213, 214
גאלדבערג משה 224, 250, 431
גאלדבערג המשפחה 434
גאלדבערג מאקס 501
גאלדבערג פנחס 529, 542
גאלדבערג פאלא 444,
גאלדבערג ראובן 185, 542
גאלדבערג רעגינא 199, 216, 374
גאדבערג רבקה 216
גאלדבערג שמואל 123, 288, 236, 237, 311, 433, 552
גאלדבערג שלמה 167, 170
גאלדבערג 294, 314, 351, 383
גאלדמאן זיינבל 28, 40, 50, 51, 173, 265, 468
גאלדמאן 501
גאלדנער חיים יעקב 62, 236
גאלדעלע ר׳ יואלס 141
גאלדצווייג ישעיהו 104
גאלדשטיין אברהם שמואל 217
גאלדשטיין יוסף הערש 170
גאלדשטיין מאיר 170, 223, 393
גאלדשטיין פערל 188
גאלדשטיין ש. 194
גאלדשטיין 296, 354
גאלדשמיד לייבל 130
גאליינסקי יוזף 301, 363
גאלסטער שלמה 485
גאנטשארסקי ו. 240
גאנשאראוויטש בעריש 39, 214, 216, 229, 231, 248, 254
גאנשאראוויטש זישע 169
גאנשאראוויטש מיכאל ד״ר 250, 251, 375, 524
גאנשאראוויטש שמעון 227
גאסלאווסקי גרשון 190, 220, 223
גאסלאווסקי דוד 238
גאסלאווסקי חיים־אהרן 400
גאסלאווסקי יוסף 270, 271
גאסלאווסקי כאוטשע 411
גאסלאווסקי משה 169
גאסלאווסקי פאניע 210, 213
גאסלאווסקי פאַלאַ 219, 488, 537
גאסלאווסקי צפורה 218
גארנצארסקי יעקל מלמד 410
גארפונקל אבנר 190, 213, 214, 217, 367
גארצארסקי אלתר 369, 410
גארצארסקי משה מלמד 248
גוואַזשדז ז. 245
גוואַזשדז חיים 405, 414
גוואַזשדז רבקה 404, 414
גוואַזשדז 194, 294, 351, 359
גוטהאלד שרה 381
גוטמאן גוטשע 393
גוטמאן יעקב 104
גוטמאן יצחק 190
גוטמאן משה 393, 412
גוטמאכער אליהו הרב 89, 527, 537
גוטשטאַט וויקטאר 108, 125, 295, 297,

299, 314, 315, 317, 318, 324, 353, 355, 359, 365
גולאשעווסקי 394, 395
גורפינקעל אבנר 474, 475
גורקעוויטש 372,
גידזשעלער שוחט 315, 317
גיטעלע הרבנית 76, 77, 78, 114
גיטלער חיים 165, 555
גיטלער צ. 213
גיטלער צעשא און רבקה 432
גיטלער ר. 213
גיטלער 163, 191, 195
גיל יוסף 200, 250
גינזרא 292, 349
גירן (גרין) ישראל 485
גלאנץ רבקה 345
גלידמאן קאפל שמש 27, 34, 50, 63, 104, 155, 173, 179, 184, 228, 264, 265, 461, 468, 530
גלידמאן אברהם 50, 105
גלידמאן נחום (הדוד נחום) 531, 540, 541
גליק הערש 387
גליקמאן ד"ר, 233, 239, 257, 293, 295, 296, 350, 353, 354, 355
גליקמאן לאלעק 268
גליקמאן 135
גליקסמאן אברהם לייזער 131, 194
גליקסמאן א. 212, 214
גליקסמאן אברהם 375, 400
גליקסמאן אהרן 223, 230, 500, 501, 503, 507
גליקסמאן איסר 21, 45
גליקסמאן גיטל 514
גליקסמאן דוד 21, 45
גליקסמאן הערשל 69, 70, 247
גליקסמאן ה. 501
גליקסמאן ישראל 108, 125, 268, 269, 357, 405
גליקסמאן יצחק 117, 227
גליקסמאן יוסף 543
גליקסמאן לאה 190
גליקסמאן לייזער 180, 233
גליקסמאן מאיר 180, 530, 542
גליקסמאן מנדל 258, 300, 361
גליקסמאן מרדכי 31, 62, 228, 236
גליקסמאן משה 375
גליקסמאן ס. 193
גליקסמאן פישל 41, 136, 137, 205, 259, 261, 501, 503, 507, 514
גליקסמאן ר' פנחס־זעליג 490
גליקסמאן פ. ד"ר 194
גליקסמאן פיליפ 501, 502
גליקסמאן „פראלניק" 375
גליקסמאן ר. 245
גליקסמאן שלמה 39, 254, 292, 349, 458
גליקסמאן שמואל 190, 241
גליקסמאן שרה 188, 190, 192, 193, 218, 219
גנאט 369, 408
גנעדל 105
געווערצמאן 206
געלבארג אברהם און פרוי 519, 520
געלבארג העלא 496
געלדבארד א. 221
געלדבארד אריה 567
געלדבארד גיטל 188, 210
געלדבארד דאנא 67
געלדבארד דיריגענט 39, 252, 257, 258, 259
געלדבארד חנקה 188, 190, 212, 220, 221
געלדבארד חיים 190, 229, 247, 260, 267, 532, 534, 544
געלדבארד ר' יוסף־בער 37, 60
געלדבארד יוסל און פרוי 520
געלדבארד לייבל 137, 209, 222, 479
געלדבארד לעאן 268
געלדבארד משה 245
געלדבארד המשפחה 519, 520
געלע די בעקערין 154
געצל שניידער 60
געריכטער דוד 26, 29, 45, 49, 52, 163, 269, 374, 405
געריכטער יעקב 198, 229, 241
געריכטער ישעיה 37
געריכטער ישראל 402
געריכטער 251
געשענאוויטש אברהם 228, 235
געשענאוויטש יטקה 338
געשענאוויטש מאיר 300, 361
געשענאוויטש פישל 170, 209
גפטק ברוך 340
גראבסקי ס. 164
גראדזשענסקי ר' חיים־עוזר הרב 39
גראנאט ר' י. 215
גראנאט 184, 185
גראנעק מ. 220, 221
גראנעק מאריץ 499
גראנעק שמשון 183, 191, 219, 220, 221, 224, 407, 453
גראסבערג אברהם 261, 198, 231
גראסבערג ג. 99, 103, 258, 284
גראסבערג הערשל 21, 45, 53
גראסבערג חיים־משה 501, 503
גראסבערג מרדכי 499, 500
גראסבערג משה 62
גראסבערג נוטע־פייבל 54
גראסבערג פולע 268
גראסבערג 247, 501
גראסמאן אברהם 21, 45, 117, 118, 399
גראסמאן א. 214, 216, 218, 229
גראסמאן אשר 181, 190, 194, 219
גראסמאן בן־ציון 105, 219
גראסמאן ב. 218
גראסמאן ברכה 220
גראסמאן ג. 245
גראסמאן דוד 237, 240
גראסמאן הינדע 40, 72
גראסמאן ר' הערשעלע 109, 213, 273
גראסמאן (זעירא) ברידער 532
גראסמאן חיים 532, 533, 544, 555, 570
גראסמאן י. 218
גראסמאן יחזקאל 109, 199, 247, 248, 266
גראסמאן יעקב 174, 180, 188, 190
גראסמאן יעקב־הערש 371
גראסמאן יצחק־איטשע 39, 72, 173, 174, 202, 263, 475, 529, 532, 542,
גראסמאן לאה 216
גראסמאן לייבל 407, 408
גראסמאן מאניע 194
גראסמאן מ. 220, 221
גראסמאן מלך 39, 66, 70, 173, 200, 475
גראסמאן נתן 181, 219
גראסמאן ס. 223
גראסמאן סאניא 371
גראסמאן שיינדל 188, 197
גראסמאן שלמה 174
גראסמאן שלמה הרב 288
גראסמאן 212, 214
גרונדמאן העניעק 392
גרונדמאן מאיר בן אליהו 402
גרונדמאן משה 392, 483
גרונדמאן ל. 213, 217, 223
גרונדמאן אליהו 39, 169, 227, 239, 254, 433, 543
גרונדמאן פאלא 212
גרונדמאן המשפחה 433
גרונדמאן 164
גרונים בעל־עגלה 374
גרוניס בער 119, 120
גרוניס לייבל 191, 203, 204, 228
גרוניס מאיר 119
גרושקע אלי 210
גרושקע יעקב 210, 211
גרושקע פישל 411, 414
גרושקע פרוי 217
גרין ר' משה־שמואל הרב 485
גרין 212
גרינבאום יצחק 217
גרינבלאט 212
גרינבערג אהרן 367
גרינבערג מ. 50
גרינבערג סאל 227, 239, 254, 500, 501, 502, 503, 505, 507, 512, 535, 536, 548
גרינשפאן הערשל 153, 274, 290, 378, 379, 386, 535
גרינשפאן זינדל 133, 375, 377, 379
גרינשפאן יעקל 379
גרייצער מיכאל 168, 227
גרייצער און פרוי 516
גרשון מלמד 265
גשורי מאיר־שמשון 96

ד

„ד" אח לפנחס (דוד קאניעצפאלער) 211
דאבזשינסקא 245
דאבראווסקי לעאן 523
דאבשיץ 245
דאוויזסאן 514, 515, 518
דאוונער ר. 247
דאוונער שלמה 159
דאוונער שרה 188, 190, 220, 247
דאוויזאוויטש גיטל 188, 189, 220, 221
דאוויזאוויטש יהודה 168
דאוויזאוויטש יידל 159, 166, 227, 404
דאוויזאוויטש ר' שמואל הרב 495
דאוויזאוויטש 12, 220, 250, 257
דאומאן זאשע 366, 368
דאלנעראוער פרומקא 340
דאמב י. 218
דאמבראוער עמנואל 210
דאמבראוער באלטשע 300, 361
דאמבראוער מאיר 405
דאמבראוער משה, זיסל ורחל 453
דאמבראוער ניוטא 320
דאמבראוער נפתלי ושפרה 453
דאמבראוער רפאל 210
„דאמסקי" 157, 292, 348
דאנציגער ר' ישראל 101
דאנציגער מאיר 464
דאנקעוויטש דאבע 216
דאנקעוויטש לייזער 214, 216, 229, 392
דארפמאן 250

דב־בער האדמו״ר מראַדאָשיץ 46, 77, 78, 79, 80, 112, 131
דב־בער האדמו״ר ממעזריטש 77
דב־צבי הכהן הרב 52, 75
דבורה די שווארצע 68, 263
דוד־טעבל הרב 77
דוד־מאירל 37
דוד׳ל לעלעווער האדמו״ר מלעלאָוו 59, 75, 77, 79, 83, 85, 95, 485, 495, 496, 525, 537
דוד־משה הכהן הרב 93
דודקעוויטש אברהם 188, 522
דודקעוויטש אברהם־איילע 137, 523
דודקעוויטש אהרן והמשפחה 435
דודקעוויטש אייזיק 367
דודקעוויטש ב. 208
דודקעוויטש בערל 137, 521, 523
דודקעוויטש ה. 218
דודקעוויטש ר׳ חיים־דוד 38
דודקעוויטש יוסף 190
דודקעוויטש מ. 208
דודקעוויטש משה 482
דודקעוויטש פאַלאַ 368
דודשטיין משה 198
דונסקי העניעק 362
דונסקי ו. 215
דונסקי ר׳ לעייבקע 37, 121, 214, 293, 349
דונסקי לייזער 228
דונסקי ר׳ פישל 26, 30, 49, 135, 229, 261, 262, 466, 500
דונסקי שמעון 155
דוואַרסקי טוביה 340
דוואַרזשעצקי מארק ד״ר 377
דויטש דוד הרב 100
דזשייקאָבס הערי 222
דזשייקאָבס רחל 222
דזשענטשארסקי שמואל 367
דיאמאנט לייב 374, 405
דיאמאנט סאלא 453
דיאמאנט שרה 405
דימאנט אברהם 180, 220
דימאנט לייבל 391
דימאנט שמואל 190
דימאנט 369
דינענזאָן יעקב 65
דינער שלמה און פרוי 68, 70, 151, 518
דיצפעלער 143
דיקמאן פאול 504
דיקערמאן אברהם 181, 190, 209, 220, 221, 224
דיקערמאן אשר 395, 404
דיקערמאן הערשל 268
דיקערמאַן וואָלף 500
דיקערמאַן יחזקאל 181, 183, 190, 220, 221
דיקערמאן מאקס 507
דיקערמאן סעם 222, 223
דייטשמאן 212, 220
דיין שמואל 276
דן מלמד 248, 249
דעגענהארד 318, 319
דעווידסאן און פרוי 517
דעסאו פייבל־אברהם 42
דרוזשידזיך הערשל 402
דרוקער און פרוי 517

ה

האבער אברהם 503, 507
האבער איזי 501
האוער 368, 372
האופטמאן אליעזר 374
האופטמאן לייזער 191, 220, 221, 325
האופטמאן פרוי 374
האַזע אברהם 218, 268, 269
האַזע גיטל 254, 296
האַזע יעקב־שמואל 173, 206, 207, 208, 233, 234, 271, 475, 482
האַזע י. 190, 192
האַזע יוסף 531, 542, 556
האַזע ישראל 374
האַזע מענדל און פרוי 375
האַזע פייבל 374, 482
האַזע צבי 414
האַזע שלמה 218, 219, 268
האכבערג בצלאל 42
האכערמאן נחום 178, 185
האלאנד מפלאצק 97
האלבער שטאם ר׳ דוד 93
האלבער שטאם ר׳ חיים הרב מצאנז 85, 86, 84, 98, 110
האלבערשטאם ר׳ שלמה 93
האלפערן ר׳ אריה־לייב הרב 489
האלצבערג בנימין 159, 175, 180, 181, 189, 190, 246, 265, 267
האלצבערג מאכל 374
האמער א. 185
האמער חיה 542
האמער חיים 185
האמער חיים־שמואל 435
האמער ר׳ יוחנן 467, 542
האמער יוסל 68, 263
האמער יצחק 142, 185, 196
האמער סרולקע 70
האמער רחלה 154
האמער־דזשאקלין שרה 131, 132, 145, 153, 435, 468, 505, 506, 514, 517, 518
האמפעל אברהם 295, 353
האמפעל אברהם־שלמה 191, 294, 351, 435
האמפעל בער 298, 356
האמפעל הינדע־אסתר וחווה 435
האמפעל ישראל 298, 356
האמפעל ריזשקע 375, 482
האמפעל ר. 208
האמפעל שלמה־יצחק 240
האמפעל שמחה ד״ר 191, 290, 291, 295, 297, 298, 299, 309, 311, 346, 352, 353, 355, 358, 359, 435, 479
האמפעל שרה־דבורה 131
האמפעל 165, 199, 213
„האַניע־הוניע״ 149
האניקמאן מאניע 414
האנפח יששכר בן ירמיהו 570
האסענבערג 30, 131
האפטקע 194
האפמאן א. 143
האפמאן וואלף 374
האפמען טעמא 374
האפמען יאַאַכים (ד״ר גרמני) 295, 309, 310, 352
האפמאן מ. 194
האפמאן מאניע 375
האפמאן נ. 544
האפמאן שמעון 375
האפמאן שרה 374
האפער בערל 517
האראוויטש אַדאַש 253, 257, 284, 475
האראוויטש זיגמונט 165, 191, 201, 234, 245, 268
האראוויטש ר׳ יעקב 75
האראוויטש ר׳ מאטל 61
הארטמאן בצלאל 366
הארטמאן ד. 213
הארטמאן דאָראָ 194
הארטמאן חיים 175, 194, 199, 200, 213, 214, 217, 224, 257, 457, 458
הארטמאן יעקב 184
הארטמאן משה 245, 401, 405, 448, 452, 537
הארטמאן פרימעט 452
הובערבראנד הרב 123
הובערמאן ה. 507
הורביטש ז. 194
„הויכער איציק״ 68
הילל הרב מראדאשיץ 88
הינדע ישראל יעקעליס 154, 263
הירש 184, 185
הירש הרב ממעריגאוו 102
הירש־יוסף הרב 30, 31, 60, 114
הירשבערג משה 185, 190
הירשבערג פרוי 220, 221
הייטאן אלעקס 504, 505, 507
היינע הייניריך 260
הלוי 202
העלמאן א. 283
הענטשקעמאכער משה 154
הענעך „פישל קאַצקער״ 264, 265
הענעך פזשעדבארזשער 31
הענעך פישל מלמד 38
הענעך הרב וראש־הישיבה 62
העפטלער זאשע 482
העפטלער סטאשעק 405
העפטלער פישל 250, 369
העפטלער פרוי 369
העפטלער שלמה 245
העפטלער שרה 405
העפטלער 208
העפטמאן יוסף 151
העפטער שמואל 189
הערבערט אברהם 180
הערבערט בעריש 107
הערבערט יעקב 168
הערבערט יצחק 169
הערבערט ירחמיאל 219, 220, 221
הערץ הירש 250, 251
הערצבערג אברהם 168
הערצבערג האניע 406
הערצבערג יוזעף 504
הערצל טעאדאר ד״ר 27, 28, 33, 50, 51, 88, 184
הערש־לייב מלמד 38
הערש־לייב „טעפער״ 236
הערשבערג ר׳ מרדכי מענדל 37
הערשל ברוך שימעלעס 141
הערשל „ברכיהס״ 141, 142
הערשל דער משוגענער 105
הערשעלע הרב מגידזשעל 59
הערשעלע הרב 95
הערשעלע משמש 528, 529, 539, 540, 541
הערשמאן 469
ה — ר מ. 237

ו

וואבון פראפעסאר 245
וואגא פרויל 271

וואהלהענדלער אדזשא 216
וואהלהענדלער איטשע 65, 275
וואהלהענדלער אסתר 199
וואהלהענדלער מ. 215
וואהלהענדלער ר' שלמה 198
וואזשעוואדא בערל 150
וואכלטעל אדעלא 245
וואלדפאגעל אברהם 168, 240 241, 268, 269, 402, 407, 534, 537, 546, 548
וואלדפאגעל דב 534, 546
וואלדפאגעל יוסף 567, 568
וואלדפאגעל ישראל 235, 240
וואלדפאגעל מרדכי 159
וואלדפאגעל מרדכי־דוד 227, 238, 242
וואלדפאגעל שמעון 39, 168, 202, 206, 237, 459
„וואלועלע וואסער טרעגער" 132
וואלטער וואַצעק 268
וואלטשאק 292, 348
וואלינסקי אמנואל 206
וואלינסקי לאה'טשע 39, 69, 135, 173, 203
וואלף הרב 60
וואלף יוסף 203
וואלף „פיצעלע" 133
וואלקאוויטש עמנואל 207
וואלקאוויטש זאב 210, 211, 212
וואלקאוויטש יחיאל־מאיר 459, 460 479, 493
וואלקאוויטש מ. 143, 175, 186, 187, 188, 189, 193, 194, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 229, 241, 246, 248, 254, 267
וואנדא ג. 302
וואקס ר' חיים־אליעזר הרב 60, 87
וואקסמאן אברהם 402
וואקסמאן אברהם־משה 34, 143, 174, 184, 186, 187, 196, 229, 231, 238, 252, 459, 476
וואקסמאן דוד 247
וואקסמאן העלא 370, 371
וואקסמאן יהודה 290, 363, 366, 537, 548
וואקסמאן ישראל 366, 383
וואקסמאן מיכאל 119, 132, 184, 192, 218, 237, 239, 458
וואקסמאן מענדל 119,
וואקסמאן המשפחה 458
וואקסמאן שלמה 41, 206, 222, 531, 542
וואקסמאן שלמה־גבריאל 174, 181, 185, 201, 202, 205, 206, 259, 531, 532, 533, 534, 542, 543, 545, 546
וואקסמאן ש. ל. 180, 181, 300, 301, 362, 369, 371
וואקסמאן 167, 469
וואַרגאַן בן־יצחק 404
וואַרגאַן ר' חיים 37, 469
וואַרגאַן יצחק 395, 401
וואַרגאַן מרים 482
וואַרגאַן ר' ראובן 38
וואַרגאַן 405
וואהאפ'טיק ד"ר 40, 366, 367
וואהשאווסקי א. 193, 213, 214, 224
וואהשאווסקי חיה 218
וואַרשטאַצקי יחיאל 179, 185, 187, 478
וואַרשטאַצקי ש. 175, 187
ווידיסלאַווסקי גיטל 190, 221
ווידיסלאבסקי דוד 181, 190, 218, 221
ווידיסלאבסקי י. 216
ווידיסלאבסקי יאנקל 402
ווידיסלאבסקי יעקב 190, 220, 221
ווידיסלאבסקי לאה 181, 190, 219, 221
ווידיסלאבסקי פישל 180
וויטורקעוויטש 318.
וויולמאן 250
ווורצל גיטל 220
וויאטראווסקי חיים 499, 501, 505, 507
וויאטראווסקי י. 507
וויגאַצקי יאקוב 375
וויגאַצקי יוסף 268, 375
וויגאַצקי עליאַש 395
וויגאַצקי פאַלאַ 300, 361
ווידראוויטש לאה 212
וויטאלסקי 137
וויטענבערג א. 223
וויטענבערג בערל 31, 33
וויטענבערג דינה 217, 300, 362, 370
וויטענבערג הרשל 167, 192, 293, 296, 300, 354, 362
וויטענבערג וועלוול 170, 413
וויטענבערג חיים 188, 189, 530, 543
וויטענבערג יעקב 34, 35, 39, 166, 173, 189, 194, 217, 261, 295, 300, 353, 362, 370
וויטענבערג ישכר 217, 298, 300, 356, 357, 362, 370
וויטענבערג לייבל שמש 63, 155, 160
וויטענבערג המשפחה 460
וויטענבערג מאַניא 370, 414
וויטענבערג נתן 413
וויטענבערג ס. 218
וויטענבערג פרויליין 298, 300, 356, 362
וויטענבערג צבי 219
וויטענבערג קובא 170
וויטענבערג שמואל־לייב 168, 231, 237, 238
וויטענבערג שופרה 188, 190, 199, 212, 246, 266, 460, 530, 544
ווילהעלם אברהם 167, 170, 366, 394, 436, 521
ווילהעלם איטא 323
ווילהעלם אלתר 523
ווילהעלם גיטל 300, 361
ווילהעלם זעליג 218, 317, 323, 364, 400
ווילהעלם לעוועק 366
ווילהעלם מאניעק 322
ווילהעלם המשפחה 436
ווילהעלם פייבל 167
ווילהעלם 133
ווילנבערג פראפעסאר 204, 260
ווילנער אריה 345
ווילסאן 204
ווינדמאן יצחק 381
ווינטער אברהם 135, 201, 259
ווינטער לייבל 183, 247
ווינטער משה 137, 275
ווינטער ע. 519
ווינטער שלמה 201
ווינער ארבע 40, 179, 259, 260, 261 374
ווינער אשר 68, 239
ווינער ב. 218
ווינער בערעק 268, 269
ווינער גאבריש אינזשינער 252, 262, 296, 354
ווינער העלא 180
ווינער העניעק 218
ווינער ה. 247, 253
ווינער יעקב 268, 299, 300, 351, 359, 361
ווינער מ. 499
ווינער מאדזשא 262
ווינער מאַקס 500
ווינער נ. 218
ווינער פ. 201, 218, 268
ווינער שמואל 39, 164
ווינער שלמה 201
וויסאמיק סטאשעק 373
וויסאַצקא 262
וויעווירקא אברהם 67
וויעלונסקי אנעק 268
וויעלונסקי ד. 143, 167, 192, 194, 219, 221
וויעלונסקי קובאַ 137
וויעלונסקי שימעק 201
וויערזשביצקי שלמה 295, 353
וויערניק 383
וויצענטאַווסקי ישראל 531, 546, 556, 557
וויצענטאַווסקי צבי 37, 201
וויצענטאַווסקי רחל 556, 557
וויינאפל ד"ר 165, 194, 250
וויינבאום המשפחה 431
וויינבערג ר' בעריש 490
וויינבערג טוסיא 152, 186, 245, 253, 458 459
וויינבערג לודביג 41, 152, 167, 173, 186, 239, 259, 260, 262, 270, 251, 275
וויינבערג 218
וויינטראוב ר' אהרן 64
וויינטראוב ר' יחיאל הרב 35, 51, 64, 228, 469, 471
וויינטראוב ר' יעקב־דוד הרב 35, 37, 38 64, 120, 227, 240, 468, 469
וויינטראוב ל. 179, 259, 260, 261, 374
וויינטראוב מיכאל 493
וויינטראוב ר' מרדכי 64, 374
וויינטראוב ר' נח הרב 64, 529, 531, 542, 556
וויינטראוב פרימעט 35, 120, 469
וויינטרעטער יצחק 143, 175, 182, 187, 188, 212, 524
וויינטרעטער ישעיהו 187, 188
וויינמאן חנה 221
וויינמאן יצחק 520
וויינמאן ישראל 519
וויינמאן לוי־דב 100, 519
וויינמאן משה 220, 520
וויינמאן המשפחה 431
וויינרייך משה 216, 229, 295, 299, 300, 353, 359, 361
וויינשטאק שושנה 265
וויינשטאק 114, 210, 482
וויינס הענעק 117, 235
וויינס ר' משה הרב 93
וויינס פישל 185, 196
וויינס און פרוי 515, 517
וויינס 152
וויינסבערג אברהם 272
וויינסבערג טוביה 188
וויינסבערג יאַמע 209
וויינסבערג יעקב 374, 405
וויינסבערג יוסף 62
וויינסבערג ישראל 482
וויינסלוץ יעקב 267
וויינסנבערג 519
וויינסקאפ 501
וויינצמאן חיים ד"ר 334
וויינצענבלאט חנה 216
וולאדאווסקי שלמה 185

וולאשטשאווסקי ג. 208
וולאשטשאווסקי גולא 482
וולאשטשאווסקי דבורה 173
וולאשטשאווסקי ר' יוסף־בער 254, 263, 268, 410
וולאשטשאווסקי לייבל 170, 227, 482, 523
וולאשטשאווסקי משה 582
וולאשטשאווסקי צינה 206
וועלטפרייד ר' עמנואל הרב מפזשעדבארזש 78, 80, 87, 490, 492
וועלטפרייד ר' ישעיה הרב 489, 490, 491
וועננגלונסקי גיטל 221
וועננגלינסקי יעקב 183, 210, 220, 221
וועננגלינסקי לייזער 521
וועננגלינסקי (פייערמאן) מלכה 444
וועננזעל 253
וועריהיים דאָבע 216, 308
וועריהיים שלום־דוד 198, 216
וואראצלאווסקי יענטע 308
וואראצלאווסקי מינדל 216
וואראצלאווסקי פראדל 216, 308

ז

זאבא ודבורה 276, 280
זאבערמאן אברהם 501
זאבערמאן ה. 194
זאבערמאן יוסף 170
זאבערמאן נח 69, 231
זאבערמאן פייבל 257
זאבערמאן שמעון 159
זאגאן שכנא 40
זאיאַנטשקאווסקא ר. 247
זאיאַנטשקאווסקא 206
זאיאַנץ דב 228
זזאַיאַנץ ר' דוד 62, 235
זאלצמאן חולה 338
זאלצמאן יהודה 184, 192, 196
זאלצמאן יצחק 408
זאלצמאן פאַלאַ 408
זאלצמאן שמעון 245, 325, 332, 338
זאלצמאן 401, 516
זאמבעק א. 193
זאמבעק הלל 34, 179, 184, 200, 295, 353, 530, 533, 542
זאמבעק חיה 179
זאמבעק ש. 206
זאמבעק 62, 400
זאנבאנד 279
זאנדבערג דוד־שלמה 105
זאנדבערג דוד 187
זאנדבערג חיים־דוד 70, 283
זאנדבערג יהודה 210
זאנדבעג יוסף 251
זאנדבערג יחזקאל 67, 143
זאנדבערג יידל 211, 215
זאנדבערג יעקב 197
זאנדבערג לייביש 187, 205, 206, 258, 531, 542
זאנדבערג מאַניאַ 180
זאנדבערג משה 201, 202, 205, 206, 284, 355, 531, 542, 545
זאנדבערג נחמיה 69, 105, 121, 164, 236,228
זאנדבערג פישל 183, 220, 221
זאנדבערג ר. 201
זאנדבערג 297, 372
זאסלאווסקי אריה 189
זאקס אהרן 173, 530, 541
זאקס יצחק 205, 283, 284
זאקס לייבל 247, 267
זאקס מאַניאַ 257
זאקס מיעטשיסלאוו ד"ר 296, 297, 299, 310, 354, 355, 359, 404
זאקס פרוי 135
זאקס רעגינא 180, 245, 469
זאקס ר' שלמה החזן 27, 28, 41, 50, 51, 63, 100, 106, 159, 173, 185, 205, 251, 260, 263, 267, 283, 284, 461, 469, 528, 539,
זארסקי יעקב 218
זארסקי לאַלאַ 192
זוקען חיים אדוואַקאַט 39, 174, 187, 257, 532, 543
זילבער ר' אברהם 30
זילבערבערג יפה 199, 200
זילבערבערג לייבל 184, 437, 480
זילבערבערג פ. 192, 219
זילבערבערג ש. 213
זילבערמאן מ. 501
זילבערמאן שרה 557
זילבערשאץ איציק 105
זילבערשאץ גבריאל 131
זילבערשאץ הודל 131
זילבערשאץ הענעך 105
זילבערשאץ הערשל 119, 524
זילבערשאץ זלמן 119, 168, 227, 240, 241
זילבערשאץ ר' ישעי 37, 105
זילבערשאץ ישראל 131
זילבערשאץ יוסף 131
זילבערשאץ לייביש 105, 227
זילבערשאץ שמואל 21, 46
זילבערשאץ 164, 227, 229, 238, 300, 361, 383
זילבערשטיין א. ב. 170
זילבערשטיין אברהם 414
זילבערשטיין אביגדור 58
זילבערשטיין איטע 187, 207, 482
זילבערשטיין א. 208, 268, 269
זילבערשטיין דוד־צבי הרב 487
זילבערשטיין הענעך 394, 395, 400, 405, 414, 415
זילבערשטיין חיה 188, 192, 212
זילבערשטיין יוסף 270
זילבערשטיין י. 27, 50
זילבערשטיין ישראל 58
זילבערשטיין סנדר 367
זילבערשטיין שמואל 269
זילבערשטיין שרה 216
זינגער דוד־יחיאל 108, 123, 125, 214, 216
זינגער י. ח. 231
זינגער יוסף 105
זינגער מענדל 41
זיסקינד ד. 500
זיידמאן אבא 402
זיידמאן גאצעק 375
זיידמאן גרשון 405
זיידמאן הערש־לייב 230, 231, 295, 353, 404
זיידמאן וואלף 21
זיידמאן יאמעלע 412
זיידמאן יעקב 210
זיידמאן נתן 402
זיידמאן סאלטשע 520
זיידמאן ראַשע 67
זיידמאן רחל 218
זיידמאן רושקע 405
זיידמאן שמואל־זיינבל 235
זיידמאן 212, 216, 223, 311
זיינבל מלמד 38
זלאטניק הענעך 543
זלאטניק יעקב 569
זלאטניק ר' שמואל־זיינבל 569
זניימיראווסקי לעאן 165, 195, 295, 317, 353, 400, 401
זניימיראווסקי פרוי 217
זניימיראווסקי פ. 194
זעירא צבי 570
זעירא שלמה 129, 570
זעלוואר א. 215
זעלוואר ר' חנוך־הענעך 35, 60
זעלוואר ח. 214
זעלוואר ר' ישראל דיין 35, 60
זעלוואר ר' שמואל 35, 60
זעלוואר הרב 214, 215, 236, 241
זעליגסאן יוסף 189, 194, 217, 224
זעליגסאן ר' יעקב־יהושוע 62, 228, 229, 235, 236
זעליגפעלד ר' ברוך־מרדכי סופר 115, 254
זעליגפעלד יוסף־מענדל 115, 116, 194, 254
זעלימאן ז. 215, 216
זעלימאן יוסף 217
זעלימאן פרוי 216
זעליקאַוויטש איטע 188, 212
זעליקאַוויטש ו. 241
זעליקאַוויטש מאיר ומשפחתו 437
זעליקאַוויטש משה 414
זעמעל בלומע 216
זרובבל יעקב 136, 204, 205, 206,
זרח שמואל 42
זשאבאטינסקי זאב 186
זשאבסקי א. 245
זשאלאנדז פרוי 394
זשאַרנאַוויעצקי אברהם 227
זשאַרנאַוויעצקי 194
זשארסקי לאה 192, 219
זשארעק 270
זשוכאווסקי 300, 362
זשלוכאווסקי פאַלני 369
זשעלאנקא חוה 199

ח

חב"ד 76
חוה 147
חוה די קלייניע 206
„חוזה" האדמור מלובלין 59, 76, 77, 78, 79, 80, 88, 95, 101
חורגין יעקב 569
חיה 147
חיים בן עטע הרב 78
חיים הרב מכשאנאוו 102
חיים הרב מוואַלבראַם 492
חיים־יעקב „וואַסעלע" 237
חיים־דוד מלמד 264
חיים ראדזינער 529
חיים שוחט 55
חיימקע הרב מהמדורה 80
חמיעלניצקי ר' יעקב־יצחק הרב 495
חנוך הרב מאלכסנדר 77
„חסד אברהם" הרב ר' אברהם יששכר הכהן האדמו"ר מראדאמסק 25, 32, 49, 56, 58, 62, 89, 92, 94, 100, 104, 113, 122, 131, 156, 178, 228, 264, 415, 471

חסון תמר 563
„חפץ־חיים" הרב 110
חשצבצקי דוד 175, 177, 184, 185, 189, 190, 194, 200, 210, 212, 213, 218, 253, 301, 314, 460, 461, 493
חשצבצקי מרים 290, 301, 306, 307, 308, 406
חתומי חנה 531
חתומי מ. 99, 103, 531, 534, 545, 547, 548

ט

ט. שלמה 280
טאביאש בראניץ 216
טאביאש יצחק 531, 542
טאביאש־שטיין רחל 247
טאבענקין יצחק 384, 386
טאדעק 224
„טאובע די קלאפערן" 265
„טאובעלע מאשקעס" 132
טאנסקי אליעזר 70, 133, 209
טאצא משה 189
טאקארזש משה'לע 300, 361
טארטאקאווער ד"ר 477
טארלא ד"ר 189, 210
טארנאווסקי 49
טוביה גבאי 84, 105, 113
טוכמאיר הבנות 185
טוכמאיר הערשל 196
טוכמאיר משה 217
טוכמאיר 411
טונדאווסקי משה 571
טורין אדאם 286
טורנהיים ר' משה 88
טורנער ב. 247
טווערסקי יואל 93
טווערסקי נ. 276
טיבערג אברהם־יעקב 227, 274, 519
טיבערג ר' בונים 487
טיבערג וואלף וצורל 517, 520
טיבערג זאשע 216
טיבערג זוסמאן 39, 66, 173, 200
טיבערג ישראל 37, 121, 196
טיבערג ר' משה האדמו"ר 487
טיבערג משה 517, 531, 542
טיגער הבנות 185
טיגער בעלא 245, 266
טיגער חיים 431
טיגער יהודה־הערש 122, 191, 216, 226, 231, 239, 241, 293, 295, 299, 350, 359
טיגער יחיאל 202, 206, 207, 208, 476, 482
טיגער יוסף 122
טיגער יצחק 295, 353, 431
טיגער מ. 224
טיגער מרים 217
טיגער נ. 181
טיגער שרה 180
טיל איטשע 228, 272, 373
טיל ר' מאיר 31, 228
טיל סעם 499
טינדל־טאוסונג ד"ר 260
טייכנער אברהם 220, 221
טייכנער טאדעק 404
טייכנער לייבוש 496
טייכנער קובא 404
טייכנער ש. 190, 220, 221
טייכנער שלמה 405
טייכנער 299, 359
טנאי־קאשיצקי 281
טעלמאן דאָראַ 374, 375
טעלמאן יעקב 52
טעלמאן לאה 175, 177, 178, 190, 200, 201, 533, 534
טעמער דוד 413
טעמערל 41, 203, 204
טענענבאום דבורה 132
טענענבאום זאלע 523
טענענבאום זינדל 132
טענענבאום לאה 216
טענענבאום 212, 132
טענענבאום יעלין 253, 314, 315
טענצער ר' לייזער 27, 30, 40, 50, 67, 111, 155, 461, 466
טעפערמאן 401
טקאַטש 221
טראָן ר' יחיאל 120, 174, 216, 531, 542, 559
טראצקי 205
טרוסקאלאווסקי אבא 167
טרוסקאלאווסקי באלטשא 167, 257
טרוסקאלאווסקי משה 366
טרוסקאלאווסקי 194
טריימאן ומשפחה 437
טרעמבאצקי 383
טשיזשעק אפרים 213
טשערוויז 516

י

יאקובסאן הרב 212
יארבלום מאיר 206
יאשטשומבסקי 34
יידל מלמד 264
יואל החרש 31, 47
יודנהערץ יידל 203
יודקעוויטש אברהם־יצחק 438
יודקעוויטש ג. 516
יודקעוויטש הלל 185, 196
יודקעוויטש הערשל 170, 531
יודקעוויטש יעקב 184, 530, 544
יודקעוויטש ישעיהו 559
יודקעוויטש פרוי 265
יודקעוויטש ציפורה 408
יודקעוויטש ר' שלמה 249
יודקעוויטש 438
יודקען משה 133
יוסטמאן בעלא 300, 361
יוסטמאן דוד 300, 361
יוסטמאן ר' מענדל 300, 361, 402
יוסטמאן משפחה 438
יוסטמאן ר' פנחס־מנחם 115
יוסל מאָשקעס 67, 68, 70
יוסל'ה לוי 141
יוסף־בער מלמד 37, 38, 39
יוסף הלוי החסיד הרב מביאלא צערקאוו 77
יוסף־ברוך הרב מניישטאט 87, 97
יוסף צדוק 131
יורבורסקי שמעון 66, 272, 349
יורבורסקי 257, 529, 542
יוריס ד"ר 41, 181, 182, 206, 213
יורקעוויטש ר' יצחק־מענדל 39
יושקעוויטש לעווען 42
יחזקאל הרב מיאבלאנגע 102
יחזקאל הרב מקוזמיר 80, 97, 98, 126
יחזקאל זיינבל 31
יחיאל 191
ימיני בנימין 174, 184, 185, 392
ימיני ב. 464, 467, 558
ימיני המשפחה 558
יעלין פרוי 314
יענטל 147
יענקל דער לאַמער 68
יעקב „חנוכה־לעכטעלס" 70
יעקב־יוסף מלמד 69, 265
יעקל־„ראניץ" 236
יעקל טיימאכער 122
יעקל'ה 250
יעקל 133
יעקב „טעפעל פארפעלס" 69
יעקב הרב מליסה 75
יעקב־דוד הרב מוואלבאזש 105
יעקב־יוסף הרב מפאַלנא 77
יעקב־יצחק אדמו"ר מפשיסכע 527
יעקב גידזשעלער 117
יעקב הכהן 122
יעקב מפאַדשיווערק 495, 496
יצחק בלעכער 167
יצחק מלמד 308
יצחק־שאַיע 37, 38
יצחק־מאיער הרב מוורקע 60, 63, 79, 87, 487
יצחק הרב מפשיסכע 75, 76, 79
יצחק־אברהם הרב מפינטשעוו 76
יצחק־מרדכי הכהן הרב 93, 95, 97
יצחק־דוד הרב מזשעליכאָוו 93
יצחק־פייבל 105
יצחק געגענדעלס 105
ישורון פעסע 438, 494
ישעיה בעקער 123
ישעיה־פרץ „כורך" 32
ישעיה'לע הרב מפשעדבארזש 53, 79, 96, 229
ישעיה'לע הרב מקאנסק 118
ישראל 146
ישראלזיצחק האדמו"ר 64
ישראל המגיד הרב מקאזשעניץ 77
ישראל דיין 178
יששכר־דב הרב מוואלבאַרזש 88

כ

כאדא רחל 212
כאמיטשוונא 251
כאנאוויטש 212
כאסקעלע הרב מקוזמיר 53
כאסקעלעוויטש חיים 374
כאסקעלעוויטש י. 288
כאסקעלעוויטש 165, 365
כאצקעלע „פאצעט" 151
כהן דוד 476
כהן דוד־הענעך 123
כהן דאבע 216
כהן יחזקאל 393
כהן יקב־יוסף 39, 48, 163, 165
כהן משה 298, 356
כהן מיכאל ד"ר 41
כהן מישא 192
כהן מ. א. 192
כהן ר' נתן 557
כוינאצקי ישעיה 250
כוינאצקי משה 170
כלאַפאק־סלאַוויאַק פעלא 442
כלאפסקי משה 367

„כנסת יחזקאל" הרב ר' יחזקאל האדמו"ר מראדאָמסק 37, 39, 57, 68, 92, 93, 100, 104, 113, 122, 131, 145, 149, 156, 228, 415, 469, 485
כנעני אברהם 189
כענטשינסקי זלאטע 404, 457
כאנטשינסקי יעקב 168, 169, 227, 240
כענטשינסקי יצחק 457
כענטשינסקי 369, 404
כץ אשר 393, 394
כץ חנה 393
כץ יאדזשא 218
כץ מאיר 366
כץ ר. 192
כצנלסון בערל 276
כצנלסון יצחק 552
כצנלסון רחל 276

ל

לאגזשיצקי א. 175, 210, 212, 213
לאגלער סעידי 222
לאגער פילים 222, 503
לאופער עדוארד 250, 293, 295, 350, 353
לאזאר 327, 332 337, 344
לאכמאן ר' מענדל 37, 110, 121, 169, 214, 238, 240, 241, 242, 297, 357, 459, 470, 471
לאכמאן יצחק 175, 189, 191, 193, 194, 196, 210, 212, 213, 214, 221, 460, 532, 544
לאכמאן ר' רחמיאל 470, 471
לאכמאן ר' ישראל 470
לאכמאן שמואל 175, 189, 191, 210, 212, 406, 460, 530, 533, 544, 545
לאכמאן 241, 400, 470
לאנגנאס ה. ד"ר 194
לאנדאו אהרן ייִדל 108, 125
לאנדאו בעריש 119
לאנדאו חיים 402
לאנדאו ר' יחיאל הרב 30, 56, 58, 173, 528, 529, 537, 538, 539
לאנדאו יוסקה 31, 60
לאנדאו יהושע 227
לאנדאו יעקב 174, 375, 529, 542
לאנדאו יענקל 201
לאנדאו יצחק 108, 125, 240
לאנדאו ישראל־אהרן 37
לאנדאו מלכה 217
לאנדאו ר' מענדעלע 61, 117, 123
לאנדאו נפתלי־הערץ הרב 489
לאנדאו רבקה 526, 528, 539, 216, 316
לאנדאו 216, 316
לאנדנער פרוי 369, 434
לאנדעס חיה 197
לאסקער ישראל הרב 485, 486
לאסקער מיכאל 485
לאָקער בערל 219
לאָריע ב. 245
לאָריע יאָסקע 33, 52, 105, 110
לאָריע מאשע 33, 105, 143
לאָריע פייבל 187, 188, 189, 224
לאָריע רות 199, 216
לובעטקין צביה 387, 388
לובעלסקי אברהם 30
לובעלסקי ד"ר 167, 309
לובעלסקי וואָלף חזן 21, 45
לובראך 194
לודמיר ר' שמעון 527, 531
לודקעוויטש אנדזשא 405
לוי הערשל וויינבל 30
לוי־יצחק הרב מבערדיטשעוו 83
לוינסאָן אברהם 276
לוטקעוויטש גוטא וחנה 375
לוטקעוויטש משפחה 439
לוטקעוויטש ציפה 216
לולו לייבל 250
לוסטיגר אסתר 188
לוסטיגער זלמן 168
לוסטיגער חיים 169, 227, 238, 241
לוסטיגער צבי 381
לושטשאַנאָווסקי רבקה 188
לחובר דבורה 276
ליבערמאַן ר' אברהם 198
ליבערמאַן אדעלה 197
ליבערמאַן הלל 530, 533
ליבערמאַן ה. 215, 216, 482
ליבערמאַן יהודה 143, 170, 175, 180, 181, 182, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 211, 212, 213, 214, 219, 221, 246, 247, 266, 440, 528, 530, 532, 534, 535, 542, 546, 548, 549
ליבערמאן יוסף 220, 221
ליבערמאַן יעקב 181, 182, 189, 190, 191, 219, 220, 221, 476, 477, 479
ליבערמאן מאיר 34
ליבערמאן מרדכי 531
ליבערמאן משה 190, 221, 533
ליבערמאן המשפחה 440, 441
ליבערמאן פנחס 190, 221
ליבערמאן ראובן 167, 173, 184, 196, 252
ליבערמאן רחל 181, 219, 220, 221
ליבערמאַן שמעון 170, 269
ליטמאַנאָוויטש אברהם־מאיר 116
ליטמאַנאָוויטש ביילע 115
ליטמאַנאָוויטש פינטשע 178
ליטמאַנאָוויטש פנחס 58
ליטמאַנאָוויטש שלמה 58, 116, 117
ליטמאַנאָוויטש 219, 398
ליטמאַנאָוויטש יחזקאל 116, 119
ליטמאַנאָוויטש ל. 215
ליטמאַנאָוויטש ר' ליפמאן 30, 56, 57, 78, 89, 114, 115
ליטמאַנאָוויטש ר' מענדל 30, 56, 114, 115, 117
ליטמאַן אברהם 209
ליטמאַן יעקב יוסף וסעם 499
ליטמאַן 192
ליכט ר' דוד־לייביש 490
ליכטענשטיין א. 391, 397
ליכטענשטיין גברת 391
ליכטענשטיין חיים בן דוד 402
ליכטענשטיין י. 245
ליכטענשטיין משפחה 440
לילייענבלום 252
לימאן לייביש־מענדל 189
ליפה 194
ליפה מלמד 38, 264
ליפל פסח 239
ליפשיץ אברהם 136, 174, 202, 260, 531, 532, 542
ליפשיץ ב. 212
ליפשיץ ר' ברוך יצחק הרב 528, 537
ליפשיץ יוכבד 212
ליפשיץ דוד 207
ליפשיץ ר' מענדל 39, 70, 273
ליפשיץ שמואל 374
ליפשיץ 250, 251, 544
„לייבקע רעוואָלוציאָנער" 148, 150, 151
„לייבעלע וואַסערטרעגער" 156
„לייבעלע קלעזמער" 155, 461
לייבאָוויטש שלום־ברוך 104
לייבעק 306
לייבעק ה. 28, 52, 153, 288, 482
לייזערקע חזן 82, 97
לייזעראָוויטש קיילע 325
לעדערמאן אברהם 235
לעדערמאן רוזשע 392
לעהמאן חיים 198
לעהמאן יוסף 114, 235, 236, 534, 546
לעהמאן יעקב 374
לעהמאן משה־בנימין 116, 120, 196, 198, 216, 224, 235
לעהמאן פּאָלע 374
לעוו יצחק 41, 203
לעווין לייזער 41, 181, 183, 203, 220
לעווארטאָווסקי 200
לעווינסקי 41
לעוועטאל 30
לעווקאָוויטש א. 237, 261, 262
לעווקאָוויטש אדאָלף 129, 168
לעווקאָוויטש אסתר 219
לעווקאוויטש דוד 503, 505, 506, 507, 509
לעווקאָוויטש דייב 222
לעווקאָוויטש היפעק ד"ר 262
לעווקאָוויטש חנניה 39, 69, 71, 132, 257
לעווקאָוויטש מאיר 185
לעווקאָוויטש מארעק 250
לעווקאָוויטש משה 27, 28, 30, 33, 34, 40, 41, 50, 63, 155, 173, 184, 200, 261, 461, 462, 466, 485, 503, 507
לעווקאָוויטש סיידי 257
לעכנער נטע והרב 489
לענין 205
לענק 205
לענקאוויטש 393
לעסינג 260

מ

מאיר־בער 38
מאיר־דוד 105
מאיר־ גבריאל 134
„מאירל המטורף" 105
מאנדל אברהם 219, 221
מאנדל אליעזר 247, 532, 543
מאנדל טוביה 183, 189, 219, 220, 221
מאנדלה 250
מאנדלשטאם פראָפעסאָר 71
מאנעטא 375
מאנעטא מאניא 305, 306, 307, 308
מאנעלא אדוואָקאַט 292, 295
מאנעלעס רחל 210
מאס יאדזשא 353, 355, 381
מאסליינסקי צבי־הירש 500
מאצקעוויטש ד"ר 393
מאראוויטש 218
מארגאשעס ש. ד"ר 503
מארגולעווסקי ב. 211
מארגולעווסקי דוד 185, 211, 533, 534, 545
מארגולעווסקי יהודה 39, 121
מארגולעווסקי צ. 143
מארזשאנאוויטש 251

מארטענפעלד יששכר 399
מארטענפלד מאיר 199
מארטענפעלד מאריא 343
מארטענפעלד מארעק 307
מארקאוויטש אלעק 298, 356, 375
מארקאוויטש אלעקסאַנדער 405
מארקאַוויטש דוד 213
מארקאוויטש חיים 294, 299, 314, 317, 351, 353, 359
מארקאוויטש ו. 227
מארקאוויטש יאדזשא 394
מארקאוויטש יעקב 194
מארקאוויטש יעקב דענטיסט 297, 298, 310, 355, 356, 359
מארקאוויטש ישעיה 394
מארקאוויטש מאניא 39, 242, 254
מארקאוויטש מרדכי 38
מארקאוויטש המשפחה 441
מארקאוויטש נ. 199
מאקאוויטש (וואלפאוויטש) נאדיא 441
מארקאוויטש עקיבא 375
מארקאוויטש עליאש 414
מארקאוויטש(קובא 404
מארקוס ר׳ אהרן פראַפעסאָר 24, 48, 81, 84, 85, 88, 89, 98, 528, 534
מארזאן גאַלדע 301
מארזאן יעקב 301, 363
מארקס קארל 208
מאשינסקי 69
מאשקאוויטש אהרן 170, 221
מאשקאוויטש זלאטי 216
מאשקאוויטש יעקב־שמואל 181, 189, 219, 221, 247, 541, 530, 544
מאשקאוויטש יטה 181
מאשקאוויטש ל. 170, 207
מאשקאוויטש ל. מ. 183
מאשקאוויטש מרדכי 204, 208, 312, 482
מאשקאוויטש המשפחה 441
מאשקאוויטש עטקע 188
מאשקאוויטש פישל 269
מאשקאוויטש פראניע 407
מאשקאוויטש צ. 194
מאשקאוויטש 520
מ. ה. 391
מ. ה—ר. (דוד קאניעצפאלער) 163
מהר״ל מפראג 76
מושקאט ישעיה הרב 87
מושקארד 515, 516, 519
מיטעלמאן ד״ר 30, 154, 238, 239, 252, 257, 270, 462, 502
מיטעלמאן העניריך 30
מיטעלמאַן קובא 30, 262
מיכאל וואסערטרעגער 34, 156, 184
מיכאל מלמד 37, 154, 227, 248, 265, 462
מיכאל ב. י. 276
מיכאלעק 292, 349
מיליאַנער איטשע 170
מיליאַנער משה 170, 296
מינדיטש 163
מינסקי אברהם 27, 33, 50, 63, 173, 184
מינסקי אברהמ׳טשע 232, 234, 254, 462, 463, 559
מינסקי ח. 218
מינסקי י. 479
מינסקי יששכר 199, 217, 224, 245, 290, 291, 346, 391, 397, 402, 405, 408
מינסקי מ. 194
מינסקי נחמיה 295, 309, 311, 353, 402
מינסקי 218
מינץ דוד, יהודה ושרה 571
מינץ חיים 408
מינץ יוסף 292, 293, 294, 295, 347, 349, 350, 351, 353
מינץ ישראל 292, 293, 295, 347, 349, 350, 359
מינץ 165
מינשקעוויטש 400
מיקע 159
מייזל בעריש 165, 184, 185
מייזליש דב בעריש הרב 24, 47
מייטליס איטשע 210
מייטליס חנה 216
מייטליס מ. 223, 268, 269
מייטליס 165, 191
מייכעראַווסקי אברהם 365
מלינארסקי 212
מלינקעוויטש איטשע 523
מלינקעוויטש משה 395
מלכה די אַקושערקע 239
מנחם הרב מאמשענאַוו 94
מנשה 203
מעדוויעדעוו פרימעט 69, 222
מעדיוויעדעוו שמעון 70, 222, 258
מעדוויעדעוו 385
מעדזשינסקי 209
מעדעם וולאַדימיר 41, 136
מלך יעקב 180
מענאלע יעקב 220, 221
מענדעלע הרב 56
מענדעלע הרב מאַטוואַצק 58
מענדעלע הרב מגער 58
מענדעלע האדמו״ר מקאַצק 63, 78, 79, 80, 82, 114, 487
מענדעלע אדמו״ר מסטריקאוו 64
מענדעלע ראש־ישיבה 274
מענדעלע בעקער 150
„מענדעלע״ 337
מענדעלסאַן 41
מענדעלסאַן סענאַטאַר 216
מערמעריגסקי ישראל 130, 200
מערקין יוסף מאיזביצע 78
מערקין בצלאל 158
מערקין ישראל 157, 519, 520
מערקין־סטאמלער פאַני 520
מערקין־מאַרגענשטערן צעלא ורחל 520
מערקין (מאקס עריך) 203
מערקין 223
משה לעלעווער הרב 47, 53, 78, 79, 112, 495, 527, 537
משה ליפעס 31
משה „כורח״ 32
משה הרב 56
משה הרב מקוטנא 75
משה־בנימין 104
משה־וואַלף („קאזשאל״) 70, 411
משה בלעכער 167
משה־איטשע שומר 228, 229

נ.

נאוואק שלמה 523
נאמבערג אליעזר 65, 274
נאַמבערג הערש־דוד 32, 64, 65, 115, 151, 152, 198, 252, 272, 273, 274, 275, 432, 503
נאמבערג יחזקאל 65
נאמבערג משה 39, 65, 274, 275
נאמען דוד 211
נאַרדאַו מאקס ד״ר 178, 211
נארדמאן לייבל 37
נארמאן שרה 196
נארמבערג און פרוי 517
נאשעלסקי 520
נוימאן דוד 210
נוימאן נוטע 156
נוישטאַט מלך 181, 380
נחום הכהן הרב 53
נונבערג אסתר ודוד 558
נונבערג דב 572
נונבערג יעקב־יענקעלע החבלן 532, 572
נונבערג פערל 216
נונבערג משפחה 532
ניגער ש. 273
ניומאן שמואל 247
נילטון שייע 251
ניסנבאום סערקע 367
ניעמיעץ 253
ניציצקי ד״ר 309, 310
ניר נחום (ראפאלקעס) ד״ר 41, 206
נייטאן א. 223
נייטאן י. מ. 151
נייטאן ש. 143, 477, 479
נייטאן שלמה 170, 181, 182, 183
נייטאן שמואל 180, 182, 183, 188, 191, 212, 214, 220
נייטאן שרה 220, 221, 477
נייטארק בן־שלמה 201
נייטארק טאַשא 320
נייטארק יחיאל־דוד 69, 70, 164
נייטארק שלמה 184, 196, 229, 256
נייקראן גוטא, חנה וחוה 442, 464, 520
נייקראן חיים־בנימין 391, 397, 442, 463, 464
נייקראן יוסף 55, 59, 69, 114, 119, 155, 163, 463
נייקראן ראובן 40, 168, 213, 218, 223, 235, 463
נייקראן 217, 408
נייישטאט משה 499
נייישטעטער ר׳ יעקב־דוד 104
נ. מ. 274
נעלער 295, 352
נעסט ניסן 391, 392, 397
נתן־דוד האדמו״ר משידלאוויעץ 90, 97
„נתן דער רויטער״ 70

ס

סאבא זאב 100, 124
סאבאטאווסקי הארצקע 374
סאבאטאווסקי זאב 154, 268, 290, 372, 375, 534, 537, 545, 548
סאבאטאווסקי חיים 374
סאבאטאווסקי מ. 180
סאבאטאווסקי מרדכי 374
סאבאל אהרן 21, 45
סאבאל דוד 233, 237, 408
סאבאל ניסן 217, 257, 258
סאבאל פ. 194, 213, 239
סאבאל רענא 405
סאבאל שלמה 227, 268
סאווינסקי 317
„סאלטשע די משוגענע״ 72, 200

סאלעצקי רוזשע 222
סאמבער 212
סאנדאמירסקי דודעק 250, 414, 415
סאנדאמירסקי מאלטשא 209
סאנדאמירסקי שרה 415
סאנדאמירסקי 186
סאנדעל יוסף 286
סאסיל 148
סאפקאוער ר' יוסף 154, 236, 237
סאק יוסף פראָפעסאָר 181, 534, 546
סאקאלאוו נחום 33, 177, 178, 214, 276, 469
סופר יעקב ורחל 530, 543, 559
סופר ר' יעקל 33, 174, 185
סופר ר' לייב־פישל 33, 559
סטאן 516
סטאראסטעצקי 232
סטאפניצקי א. י. 196
סטאפניצקי רחל'ה 369
סטראווינסקי אליעזר 56
סטראווינסקי טוביה־לייזער 31
סטראווינסקי י. 185, 196
סטראווינסקי פרויליין 374
סטודניצקי אברהם 391, 397
סטראזשינסקי משה 131
סילווער ר' יצחק 115, 117
סימאן 234
סינגאלאווסקי אהרן ד"ר 69, 71
סיראטא גרשון 469
סירקין נחמן ד"ר 173, 276, 337
סירקיש ר' יואל דיין 24, 35, 47
סירקעוויטש הערשל 137
סייד־ענבערג זלאטע 447
סלאוויאק יצחק 167
סלאוויאק משפחה 442
סלאוויאק 366, 375
סלאווסק סאלע 69, 258
סלאמניצקי מ. 245
סלאמניצקי נוטע 345
סעגאל חנה 190
סעגאלאוויטש ז. 151
סעדלעצקי הארי 222
סעלקאוויטש מ. 507
סענדעלמאן ד"ר 499
סעצעמסקי 213, 218, 503, 505, 506, 507
סעצעמסקא־גיל 296, 297, 354, 355
סעצעמסקי מאריאן 301
ספרא א. ש. 272
סקאלקע ר' מרדכי 554
סקאמסקי 137
סקורניצקי יחזקאל 181, 183, 214, 219, 220, 221, 224, 247, 266, 453
סקורקע יעקל 155, 173
סקורקע משה 461
סקלאדקאווסקי ד"ר 234, 235

ע.

עבערט 41
עדעלמאן מולע 203, 205
עלבאוא אסתר 188, 212
עלבאוא יעקב 214, 215, 216
עלבאוא מ' 214
עלע 307
עלענבערג געצל 196
עלענבערג ה. 196
עלענבערג לעאן 503, 509
עלענבערג פערל 216
עלענבערג קארל 503
עלענבערג רחל 216
עלפערט שרה 374, 375
עמנואל הרב 98
ענגלארד חוטשע 40, 177, 179, 200, 201
ענגלארד יוסף 179, 200, 201
ענגלארד ר' ישעיה הרב 102
ענזעל 170
ענזעלעוויטש פרוי 366, 368
עסטושא 305, 306, 307, 308
עפשטיין אברהם 21, 30, 45, 253, 258
עפשטיין אליהו 374, 405, 454
עפשטיין ר' אהרן מקראקאוו 88
עפשטיין הערשל 39, 67, 68, 70, 71, 150, 173, 516, 517, 518, 536, 447
עפשטיין זוסמאן 284, 374, 454
עפשטיין טעמער 432
עפשטיין לייביש 366, 371
עפשטיין ר' מענדעלע 60, 164, 454
עפשטיין קלמן, דבורה וחיה 454
עפשטיין רחל 374, 405
עפשטיין רוזשקע 374
עפשטיין שלמה־יצחק 141, 155, 173, 274, 275, 432
עפשטיין שלמה 502, 505, 506, 514, 532, 546
עפשטיין שלמה'לע 60, 227
עפשטיין שרה 173
עפשטיין 322, 395, 469
עקשטיין 383
עקערמאן א. ב. 215
ערליך גוטע 217
ערליך דבורה 216
ערליך יעקב 36
ערליך מ. 208
ערליך ר' נתן־פנחס 93, 153
ערליכמאן בערל ד"ר 523
ערליכמאן דוד 175, 178, 179, 180, 190, 191, 200, 210, 245, 253
ערליכמאן הבן 200, 402
ערשקאוויטש 216

פ

פ. חייקע 385
פאזנאנסקי ר' יחזקאל שוחט 36, 52, 55, 59, 61, 62, 63, 214, 222, 469
פאזנאנסקי ר' יחיאל 37, 52
פאזנאנסקי ר' יצחק 36
פאזנאנסקי ר' מיכאל שוחט 36, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 88
פאזנאנסקי ר' מענדעלע 59
פאזנאנסקי משק־יואל 61
פאזנאנסקי 185
פאטאשעוויטש מאיר 188, 189, 200
פאטישמאכער בעריש 486, 532, 543
פאכטזשארז פ. 196
פאכטער הלל 222
פאכטער יהושוע מלמד 37
פאכטער מנחם 217
פאכטער המשפחה 551
פאכטער פאָלאָ 246, 266, 433
פאכטער שרה'לע 37
פאלא 301, 302
פאלאק 253
פאָלדאָק כתריאל 69, 70
פאליווא דוד 367
פאליוואדא אינזשיניער 167, 168, 230, 231, 233, 268, 464
פאליסוק יעקב פראפעסאר 245, 408
פאליסוק עלזא ד"ר 245, 408
פאמאראנצל 262
פאנטאפעל 367
פאן־ראט 153
פאסטערנאק 206
פאסקא חיה־רבקה 41
פאצאנאווסקי ה. 193
פאצאנאווסקי העניא 218, 257
פאצאנאווסקי יחזקאל 443, 502, 503, 505, 506, 507, 509, 511, 531, 537, 542, 548
פאצאנאווסקי יצחק 34, 443
פאצאנאווסקי מאדזשא 188, 190, 192, 193, 218, 219
פאצאנאווסקי מאטעק 219, 268
פאצאנאווסקי מרים 532
פאצאנאווסקי המשפחה 402
פאצאנאווסקי נחום 257, 258, 443
פאצאנאווסקי פייגל 443
פאראדאווסקי 292, 347
פארזענשטעווסקי פייבל 235
פאָרט־שפיגעל ד"ר 194, 285, 296, 297, 299, 310, 354, 355, 359
פארטא נחמה 393
פאריז ביילע 188
פאריז העלא 212
פאריז האלינא 290, 376
פאריז־מאסקאוויטש העלענא 446, 520
פאריז פישל 40, 41, 135, 202, 205, 206, 207, 208, 230, 322, 366, 477, 478, 482
פאריז שמואל 376, 446
פילסודסקי יוזעף 204, 205, 206, 229, 232, 233
פינסקער לעא ד"ר 252
פינקאוויטש העראלד 222, 445
פיינסקי הענריק 294, 295, 296, 299, 351, 353, 359, 403, 404
פיינסקי יוסף 108, 125, 165, 194, 206, 209, 296, 299, 353, 355, 359, 365, 403
פיינסקי מארקוס 34, 67, 165, 194
פיינסקי (פישל) לאה 298, 326, 356, 391, 392, 397
פלאוונער אלעק 137
פלאוונער מאָניעק 374
פלאוונער 212
פלאָט 212
פלאטאוויטש 212
פלאטניצקי חנצ'ה 326
פלאטעק נפתלי 482
פלובובראדא 292, 347
פנחס וואלף 30, 31, 38, 114
פנחס מראדאם 83, 91, 110, 527, 538
פנינה 340
פעסע 146
פערל הארצקעס 151
פערלמוטער ר' לייזערקע 103
פערלשטיין 394
פראגער פראפעסאר 253
פרזשיבילסקי ח. 391
פרזשיראדזקי 194
פרזשעדבארסקי (בריידער) 375
פרזשעראווסקי איטשע 33
פרזשעראווסקי בראניע 393
פרזשעראווסקי יולעק 393

פרשעראווסקי יוקל 374
פרשעראווסקי משה 137, 208, 250, 268, 393
פרשעראווסקי ע. 208
פרשעראווסקי עזל 170, 395, 398
פרשעראווסקי עזריאל 27, 33, 50
פרשעראווסקי שמערל 170, 190, 196
פרשעראווסקי 398, 399, 443
פרילוצקי נח 273, 280
פרעמינגער אדוואקאט 194
פרענטקע ר' יחזקאל 108, 125, 402
פרץ י. ל. 65, 152, 208, 275, 325, 337
פרץ שמש 63, 160

פ

פאביאן 251, 253
פאגעל 213
פאגעלמאן הערשל 402
פאלמאן לייזער 21, 27, 30, 45, 50
פאלמאן מארעק 345
פאקטאר חיה 216, 375
פאקטאר יחנן 185, 366, 367, 375
פאקטער מלך 300, 362, 367, 375
פאקטאר שמחה 375
פארבמאן 189, 191, 195, 369, 414
פויכט (געסטאַפאַ־שעף) 299, 300, 359, 361
פויגעלמאן (בריידער) 523
פויגעלמאן הערשל 170
פוירש 501
פולראַלע אינזשיניער 292, 349
פוטשעוויטש אברהם־מענדל 220, 319
פונט יצחק 189
פונק 514, 515, 516, 517
פורמאן אסתר 194
פיאקאוו 326
פיכטנער (געסטאפא) 295, 352
פיללער ע. 214, 216
פינקעלקרויט ל. 241
פירלע (גרמני) 365, 367, 368, 370
פירשטענפעלד מאדזשא 257
פישהאף י. ב. 215
פישהאַף מענדל 184, 196, 220
פישהאַף משה 154, 215, 227, 228, 238, 239, 462
פישל מלמד 410
פישל חזן 63, 159
פישל „כאפער" 105
פישל קאַצקער 65
פישלעוויטש א. 181, 183
פישלעוויטש אהרן 220, 221, 247, 318, 532,
פישלעוויטש חוה 375
פישלעוויטש חנה 216, 408
פישלעוויטש ישראל 190
פישלעוויטש מנחם 381
פישלעוויטש מענדל 290, 381, 383, 386,
פישלעוויטש משה 543, 563
פישלעוויטש נחום 170
פישלעוויטש פייבל 209
פישלעוויטש שמעון 392, 393
פישלעוויטש שרה 375
פישלעוויטש 133, 223
פישמאן אברהם־וואלף 402
פישמאן איטשע 300, 361
פישמאן אליהו 437
פישמאן ר' בעריש 487, 494
פישמאן ג. 240
פישמאן דוד 190
פישמאן הערי 502, 503, 507
פישמאן ו. 413, 414
פישמאן יעקב 391, 394, 397, 405
פישמאן ישראל־בנימין 369
פישמאן עדזשא 408
פישמאן שלמה 250, 293, 317, 350, 375, 405, 408
פישמאן שמואל 402
פישמאן ש. 220, 221
פישמאן שרה 183, 212
פישמאן 53, 123, 163, 165, 216, 239, 400
פישעלע הרב מסטרוקאוו 53, 77, 83
פישער 42
פייבל 133
פייבל „פעלצענמאכער" 60
„פייגעלע די קופקע" 154
פיידאַק ד"ר 233, 234
פייוויש „נאסעק" 105
פייוולאַוויטש 501, 502
פייטלאוויטש דוד 60
פייטלאוויטש י. ד. 214, 216, 224, 231, 253
פיין ה. 499
פיינגאלד י. 201
פיינגאלד סיני 174, 179, 185
פיינגאלד 456
פיינזילבער ר' מענדל 34, 35, 40, 130, 141, 173, 174, 178, 187, 189, 261, 272, 464, 465
פייער העלא 305
פייער ר' יצחק 38
פיינער 203, 318
פיינקינד ו. 112, 492, 496
פייערמאן א. 213
פייערמאן איטשע־מאיר 254
פייערמאן איטשעלע 257, 258
פייערמאן דוד 210, 284
פייערמאן דוד־לייב 68, 69, 141, 214, 216
פייערמאן העניעק 413
פייערמאן וואלף 119
פייערמאן ו. 211, 223, 260
פייערמאן יוסף 34, 201
פייערמאן יעקב 116, 228
פייערמאן יצחק 532, 543, 544
פייערמאן ישעיה 201, 398
פייערמאן מ. 213, 219
פייערמאן מונדעק 211, 269, 270
פייערמאן מלכה 188, 190, 193, 216, 308
פייערמאן ר' מענדל 62, 164, 190, 228, 236, 466
פייערמאן משה 191, 411
פייערמאן המשפחה 444
פייערמאן ס. 194
פייערמאן פאַלא 190, 199, 251
פייערמאן ראזע 216, 217
פייערמאן רבקה 270
פייערמאן שבתאי, 38, 155, 164, 165, 208, 228, 236
פייערמאן ש. 213
פייערמאן שמואל 374
פייערמאן 374, 524
פייפקאוויטש 296, 354
פלאַקאַוויטש יצחק 168
פלאַקאַוויטש 502, 503
פעדערמאן רפאל 41, 201
פעלדבערג מאַטעל 40, 41, 137, 203, 205
פעלדבערג פישל 40, 41, 203, 205
פעלדבערג שלמה 519, 520
פעלדמאן דאבטשע 40
פעלדמאן ר' א. יצחק (בענדעלמאכער) 62, 235, 458
פעלדמאן משה 62
פעלדמאן 133
פעלמאן אהרן־איטשע 159
פעלמאן הערשל 168
פעלמאן העלא 405
פעלמאן חיה־רחל 375
פעלמאן ר' לאזער 68, 142
פעלמאן משה 228, 236
פעלמאן 64, 237, 238
פעפער א. א. 283
פערשטער ר' בעריש 26, 27, 29, 30, 32, 49, 50, 52, 54, 70, 131, 163, 200, 229, 461, 466
פערשטער שיינע־מרים 54
פראדל 147, 148 149
פראניא 301, 302, 305, 306, 308
פראנק גיטע 216
פראנק וו. 215, 216
פראנק ר' וואלף 198, 229
פראנק פייגע 199, 216
פראנק שמואל 41, 201, 258
פרוכטער ה. 239
פרומקע 338, 339, 340, 387
פרידבערג חזן 63
פרידמאן ר' א. ג. 215
פרידמאן ר' אלעקסאנדער־זישע 215
פרידמאן י. 143, 211, 214
פרידמאן ר' יחזקאל מבענדין 57, 102, 103
פרידמאן יצחק הרב 528, 539
פרידמאן משה־דוד 62
פרידמאן ר' קלמן 86, 100, 101
פרידמאן־קאלטאן יעקב 228
פרידמאן שלמה 42
פרידמאן שמעון 100, 101
פרימאן יחיאל 300, 362
פרישמאן דוד 279
פרייבערג 532, 543
פרייליך זשאנעט 222
פרייליך סעם 222
פרייליך שרה 216
פרייליך 122
פריימאן וואלף 238, 240
פריימאן מ. ד. 168, 169, 241
פריימאן־פרידמאן הערשל 383
פריימאן 370, 399
פרענק 213, 216, 266
פרענק ר' וואלף 117
פרענקעל ר' מענדעל 56, 122, 143, 177, 184, 185, 187, 231, 252, 277, 466, 467, 559
פרענקעל משה 122, 123
פרענקעל ר' שלמה מפאצאנאוו 87
פרענקעל 313

צ

צדוק הכהן הרב מלובלין 64
צוזער ר' חיים הרב 112
צוקערמאן בערל 227
צוקערמאן ברוך 205
צוקערמאן הענריק 250, 275
צוקערמאן ח. זלמן 183, 190
צוקערמאן יוסף־אהרן 294, 351, 402
צוקערמאן יחיאל 201, 219, 220

צוקערמאן יעקב 392, 396
צוקערמאן יצחק 326
צוקערמאן פאמיליע 407
צוואלונסקי אשר 42
צוויליק 42
צווילינג שלמה 235
ציביה 133
ציזלינג א. 213
ציטרינאוויטש יעקב 286
צימבערג י. 499
צימבערג מ. 506, 507
צימבערקנאפף אושר 187
צימבערקנאפף באלטשע 179, 200, 270
צימבערקנאפף זעליק 227
צימבערקנאפף חיים 170
צימערמאן שמעון 104
צינצינאטוס יוסף 69
צינצינאטוס שלמה 268
ציפלער אריה 175, 180, 181, 183, 187, 188, 190, 219, 220, 478
ציפלער ו. 224, 268, 269, 325, 332
ציפלער ס. 223
ציפלער פנחס 228, 236, 237
ציפלער צבי 191, 221
ציפסער (מהנדס גרמני) 293, 350
„צירעלע און מירעלע" 147
צייטלין אהרן 187
צמח שוסטער 133
צעבולסקי העלקא 349
צעראטע א. ב. 286, 287
צעראטע פ. 192
צשעטשורא ר' בערל 38
צשערניאקאוו 314

ק

קאהן אברהם 219
קאהן דוד 201, 202
קאהן און פרוי 296, 354
קאהן י. י. 218
קאהן מיכאל ד"ר 205
קאהן משה 170
קאהאן 26, 49
קאהען ח. 223
קאוואלסקי 212
קאזאק מיעטעק 223
קאזיוואדא ייִדל 123, 296, 312, 314, 354, 434
קאזיוואדא פישל 167
קאזיוואדא פייגל־דבורה 123, 434
קאזיעלא 233
קאזשאל 250
קאזשעץ 523
קאטלעסקי 231
קאלוזשינסקי 372
קאליש הרבנית 216
קאלישער ר' צבי־הירש הרב 89, 91, 524, 537
קאלקא אברהם־משה 33
קאלקא אהרן 291, 347
קאלקא בצלאל 159, 253
קאלקא הענעך 137, 174, 201, 531, 532, 537, 542, 543, 546, 560
קאלקא טוביה 33, 38, 68, 457, 459, 479
קאלקא 374, 395, 405, 405
קאלקא יהושע 174, 201, 531, 532, 533, 534, 537, 542, 543, 546, 560
קאלקא יוסף 369
קאלקא יצחק 374
קאלקא לוזער 170, 223
קאלקא מיכאל 170
קאלקא משה 154, 369
קאלקא פיניע 41, 69, 135, 136, 201, 209, 222, 259, 502, 503, 505, 506, 507, 516, 534, 548
קאלקא שמחה 39, 66, 67, 69, 70, 479
קאלקא שרה 532, 560, 561
קאלקא 296, 354, 395, 408, 518, 557
קאמיניץ 212
קאמינסקי ר' גרשון 37, 38, 469
קאמינסקי וויגדאר 110
קאמינסקי מרדכי 240
קאמינסקי ר' משה־צבי 469
קאמינסקי 200, 518
קאמעלגארן אברהם 165, 203, 205, 206, 227, 228, 239, 261, 481
קאמעלגארן אברהם לייזער 236
קאמעלגארן בערל 31, 228, 457
קאמעלגארן הינדע 216, 308
קאמעלגארן ט. 192
קאמעלגארן יוסף 533, 544
קאמעלגארן משה 180, 187, 188, 189, 222, 532, 543
קאמעלגארן סנדר 188, 457
קאמעלגארן שייע 236, 457, 558
קאמעלגארן ר' שלמה 457
קאמעלגארן ר' שמואל 457
קאמפעניק (גרמני) 299, 358, 359, 361, 365, 366, 367, 368
קאנאווסקי 429
קאנטאר משה 313, 314
קאנטאראוויטש נ. 181
קאניא 367
קאניעצפאלסקי געברידער 218, 250, 253, 268, 371, 518
קאניעצפאלער אסתר (עטשע) 203, 207, 208
קאניעצאפלער באַלטשע 208, 374
קאניעצפאלער דוד 135, 136, 159, 173, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 211, 229, 239, 251, 259, 260, 261, 270, 374, 397, 481, 482, 499, 527, 538, 554
ק. דוד (קאן. דוד; ק״ר דוד) 229, 251, 270
קאניעצפאלער חנה 202
קאניעצפאלער לאה 134, 374
קאניעצפאלער פינטשע 137, 203, 205, 207, 482
קאניעצפאלער צדוק 374
קאניעצפאלער רבקה 374
קאניעצפאלער שלמה 134, 159, 207
קאַס שלמה 39
קאַס בעקער 123, 220
קאסוי 506, 507
קאפ 258
קאפידלאווסקי יקונה און פרוי 375
קאפילעוויטש ר. (פרוי) 208, 409
קאפל העלא 305
קאפל יהודה 295, 353
קאפלאן אברהם 408
קאפלאן אליעזר 210, 227, 268
קאפלאן יוסף 345
קאפלאן מ. 229, 238, 241
קאצאוויטש יוכבד 216
קאצקער ר' הענעך פישל 228
קאקאטשינסקי אברהם 485
קאקאטשינסקי אהרן 485
קאקאטשינסקי גרשון 185, 196
קאקאטשינסקי י. 485
קארלבאך ד"ר הרב 93
קארמאזין 252
קארנאווסקי אברהם 240
קאראפקא מאיר 174, 185, 531, 532, 542, 543
קאראפקא משפחה 255, 447
קאַרנבערג ד. מ. 175, 180, 183, 190, 194, 197, 212, 213, 214, 217, 224, 257, 300, 320, 344, 356, 361, 479
קארנבערג שרה 196
קארנבערג 298, 316
קארנפעלד ד"ר 72
קארנפעלד קלמן 375
קארנפעלד 405
קארפ יצחק 180, 187, 395
קארפ לייב 159, 262
קארפ פישל 532
קארפ שאול 190, 218
קוגעל בעריש 69, 70, 517, 547
קוגעל ד"ר 535, 547
קוגעל שלמה 167
קוגעל שמעון 167
קוגעל שמעון 167
קוגעל 251, 514, 515, 518, 535
קולער א. מ. 276
קון (גרמני) 394, 395
קוסעוויצקי משה 283
קופלעוויטש יהודה 184
קופערוואסער בערל 220, 224
קופערוואַסער דב 190
קופערוואַסער פנחס 188
קופערמאן פאני 520
קופערשטאק א. 215
קופערשטאק י. 194, 195, 214, 218, 295
קופערשטאק ר. 216, 308, 353
קופערשטאק 165, 191, 534, 545
קופפער יצחק 407
קורץ אייב און סעם 499
קורץ יעקב 583, 544
קורצבארד הערשל 31
קושינסקי 212
קושיצקי אסתר פערל 280, 281
קושיצקי ר' חיים־יחיאל 280
קושיצקי חנניה־יוסף 280, 281
קושניר שמעון 276
קימעלמאן ר' איטשעלע הרב 104
קיניצקי (גרמני) 300, 361
קיסטמאן 253
קיפקא חוה 322
קיפקא עווא 322
קירכען־בערקענשטאט 359, 364, 404
קירש משה 120, 198, 216
קירשנבאום סטאניסלאוו 295
קירשנצווייג יוסף 395, 405
קירשנצווייג משפחה 451
קירשראט יאַן אינזש' 167
קלאזשינסקי 297, 355
קלהרי ר' מתתיהו 494
קליגער ר' שלמה הרב מבראָד 60, 61
קליגערמאן ר' יוחנן הרב 21, 22, 45, 46
קליינמאן חנוך 414
קליינמאן יחזקאל 159
קליינמאן 50, 251, 365
קליינער ר' אברהמ'לע 67, 155

קליינער אלימלך 210
קליינער אירענא 298, 356
קליינער חיים 221
קליינער לעאָפֿאָלד 295, 296, 310, 353, 354
קליינער מאקס, פרוי און זון 414
קליינערמאן ר' אייזיק 118, 134, 399
קליינערמאן ה. 208
קליינערמאן הענעך 407
קליינערמאן פאלעק 247, 269, 355, 411
קליינערמאן 250, 375
קליינפלאץ ר' אברהם הרב 93, 486
קלימל מאיר ד"ר 34
קלעבאנסקי 252, 257, 258
קלעפפיש ר' זיינבעלע 61
קלעי פאלא צלילה 276
קנאפף וו. 506, 507
קנעניג 58
קנענר יעקב 39
קעסעמאן דורה 392
קעסעלמאן יידל 301, 363, 374, 410
קעסעלמאן משפחה 446, 519, 520
קעסעלמאן נחה 392
קעסעלמאן 286, 410, 414
קערן זעלדע 195, 196
קערן משה 195, 196
קצ'קאוויטש העניה 431
קראוזע אנדזשא 322, 353
קראוזע גיטל 203, 205, 206, 207
קראוזע דוד 39, 40, 66, 67, 68, 133, 135, 136, 173, 174, 179, 200, 201, 202, 258, 259, 260, 262, 263, 392, 474, 529,533, 534, 542, 545, 546, 561, 562
קראוזע הינדע 203, 205, 300
קראוזע הערשל 39, 40, 41, 66, 67, 69, 70, 136, 173, 201, 259, 260, 262, 271, 296, 354, 479, 480
קראוזע יוסף 223, 366, 392, 396, 405
קראוזע משה 31
קראוזע ר. 201
קראוזע י. 375
קראוס ד. 506, 507
קראוסקאפף הערשל 159, 167, 168
קראוסקאפף 218, 245
קראָל 202
קראן ר' ישראל 30, 56, 58
קראקאווסקי אברהם 523
קראקאווסקי ד. 215
קראקאווסקי הענעך 169
קראקאווסקי ח. ש. 214, 215, 216, 229
קראקאווסקי חנה 520
קראקאווסקי יצחק 196
קראקווסקי מאניא 410
קראקווסקי מענדל 154
קראקווסקי משה 410
קראקאווסקי ס. 223
קראקאווסקי סאלא 410
קראקאווסקי פנחס 169
קראקאווסקי פערל 410
קראקאווסקי פראניא 410
קראקאווסקי פעלא 410
קראקווסקי רבקה 409
קראקווסקי רוזשא 410
קראקאווסקי שלמה 27, 29, 50, 53, 104, 165, 173, 184, 228, 231, 261, 272, 374, 533, 545, 562
קראקאווסקי שמואל (בעקער) 160, 167
קראקאווסקי שמשון 110
קראקאווסקי ר' שמעי 198
קראקאווסקי 216, 485, 562
קרבל 194
קרוי ל. 181
קרוליקאוויטש 21, 45, 46
קרוק יוסף ד"ר 136, 200, 201, 476
קרזשעפיצקא 200, 270, 294, 296, 351, 354, 374, 375, 393
קרזשעפיצקא בערל 447
קרזשעפיצקא העלא 405
קרזשעפיצקא יוסף 401, 404
קריגער און פרוי 515, 517
קריוויס בערל 183, 214, 221, 369
קרייזנדלער חיים 166, 175, 179, 189, 191, 210, 212, 213, 239, 249, 252, 253, 262, 296, 354
קרייזנדלער־וויסאָצקא 179, 252
קרייזנדלער עלקע 406
קרייזנדלער 460, 477
קרייצבערג ר. 477
קרסל ג. 276
קשטן 300, 361

ר

ראבינאָוויטש ר' איתמר 56, 122, 163, 236
ראבינאוויטש ר' אלימלך 56, 57
ראבינאוויטש ר' אליעזר 56
ראבינאוויטש ר' אריה־לייביש 122
ראבינאוויטש ר' גרשון הרב 56, 105
ראבינאוויטש דוד 63
ראבינאוויטש הרבנית 216
ראבינאוויטש י. א. 196
ראבינאוויטש ר' יהושע־אליעזר 56, 169, 184, 185, 196, 562
ראבינאוויטש יחזקאל 56, 70, 105, 183, 392, 404, 534, 546
ראבינאוויטש ר' יעקעלע 56, 58, 62, 87, 178
ראבינאוויטש יצחק 56, 122
ראבינאוויטש ר' יצחק־מרדכי הרב 486, 487
ראבינאוויטש ר' ישעיה־נחום 106, 531, 533, 542
ראבינאוויטש ר' ישראל־פנחס הכהן הרב מראדומסק 26, 38, 56, 214, 215, 231, 240, 254, 392, 562
ראבינאוויטש ר' יחיאל־נתן 117, 123
ראבינאוויטש ר' ישעי'לע 56
ראבינאוויטש ר' לייביש 56, 178
ראבינאוויטש מינטשעלע 56, 93, 122, 154, 163
ראבינאוויטש ר' משה־אלימלך הרב 93, 143
ראבינאוויטש ר' משה 152, 185
ראבינאוויטש נ. הרב 215
ראבינאוויטש נתן־נוטקע הכהן האדמו"ר מקרימילאוו 56, 57, 93, 100, 122
ראבינאוויטש פרימעט 75
ראבינאוויטש ר' צבי־מאיר הכהן הרב מרא־דומסק 19, 25, 27, 49, 50, 56, 61, 63 77, 89, 105, 106, 116, 159, 263, 469, 526, 537
ראבינאוויטש צבי־מאיר 488, 490, 495, 529
ראבינאוויטש רבקה'לע 388, 562
ראבינאוויטש ר' ראובן הרב 492
ראבינאוויטש ש. 218
ראבינאוויטש ר' שלמה־חנוך הכהן האדמו"ר מסאסנאוויץ 40, 56, 57, 58, 93, 100, 114, 122, 131, 147, 152, 153, 155, 163, 175, 179, 469, 535
ראבינאוויטש ר' שלמה־יצחק 122, 123, 143, 272
ראבינאוויטש ר' שלמה 56, 57, 174, 178, 184, 185, 252, 531, 534, 540, 541, 546, 574
ראבינאוויטש 218, 375
ראגאוו הילל 503
ראדאל אורנא 245
ראדאל בראניא 250
ראָדאַל דוד 168, 194, 237, 241, 242, 295, 353
ראָדאַל הערמאן 165, 194, 217, 407
ראָדאַל הערש 70
ראָדאַל מאקס 250
ראָדאַל מאצעק 411
ראָדאַל שלמה 263
ראָדאַל 383, 407
ר״א (דוד קאציעצפאלער) 232
ראדאשיצקי אטל 308
ראדאשיצקי ברוך 60
ראדאשיצקי 53, 60, 383
ראדזינער חיים 527, 541
ראהט בני 574
ראהן (גרמני) 381, 383
ראוויטש מלך 151, 286, 287, 387
ראוויטש רחל 287
ראָזען גודל 485
ראזען יחיאל 196
ראזען יעקב־הערש 485, 486
ראזענבאום אברהם 402
ראזענבאום אלעק 299, 347, 350, 351, 353, 359
ראזענבאום בנימין 201
ראזענבאום ב. 245
ראזענבאום דארא 39, 254, 298, 356, 465, 479
ראזענבאום דניאל 40, 155, 188, 209, 224, 236, 240, 262, 264
ראזענבאום ה. ד. 237
ראזענבאום י. 191, 212
ראזענבאום יוסף און פרוי 199, 200, 494, 516, 523
ראזענבאום ר' יעקב 39, 155, 165, 236, 239, 240, 254, 293, 347, 350, 452, 465
ראזענבאום מאיר 26, 49, 53, 106, 155, 163
ראזענבאום מענדל 521
ראזענבאום משפחה 452
ראָזענבאום עליאש 293, 294, 295
ראזענבאום ראמעק 168, 239, 268, 293, 295, 296, 347, 353, 354
ראזענבאום שלמה 294, 351, 404
ראזענבאום 223, 296, 354, 487
ראזענבלאט אברהם 519
ראזענבלאט א.־יוסף 354
ראזענבלאט א. 268
ראזענבלאט דב 575
ראזענבלאט ח. 218
ראזענבלאט חיה־שרה 173
ראזענבלאט יוסף 254
ראזענבלאט יעקב 39
ראזענבלאט מרדכי־זעליג 39, 40, 41, 66, 69, 70, 134, 166, 173, 175, 180, 181, 200, 202, 219, 221, 248, 253, 258, 259, 260, 262, 267, 270, 327, 331, 332, 337, 338, 344, 480, 481

ראַזענבלאט ר' משה־מענדל 39, 116, 117, 469
ראזענבלאט סטאשעק 393
ראזענבלאט פרוי 251, 296, 354
ראַזעבלאט ש. 143, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 223, 239, 523
ראזענבלאט 448, 482
ראזענבלום אברהם 187, 188
ראזענבלום דארא 297
ראזענבלום זאשע 216
ראזענבלום חיים 292
ראזענבלום יחזקאל 187
ראזענבלום יצחק מוויעלגאמלין 297, 356, 409
ראזעבלום 179, 188, 212, 220
ראזענבערג אייב 222
ראזענבערג מ. 220, 221
ראזענבערג מיכאל 374
ראזענבערג 209, 487
ראזענהאלץ 369
ראזענטאל יוסף 21, 45
ראזענטאל ר' יעקב־יוסף 61
ראזענטאל מענדל 240
ראזענטאל 212
ראזענמאן ר' יעקב־אשר 117
ראזענמאן 434
ראזענפארב ר' יצחק־סילבער 249
ראזענפעלד אסתר 308
ראזענפעלד ד"ר 206
ראזענפעלד הערשל 21, 45
ראזענפעלד חיה 216
ראזענפעלד פרויליין 308
ראזענצווייג א. 215, 216
ראזענצווייג אהרן 366
ראזענצווייג הלל 257, 269
ראזענצווייג הערשקע 135
ראזענצווייג יהושע 168, 532, 543
ראזענצווייג יוסף 174, 201, 203, 205, 206, 529, 542
ראזענצווייג יחזקאל 197
ראזענצווייג יחיאל־מאיר 207, 482
ראזענצווייג יעקב 185
ראזענצווייג לייביש 121, 170, 223, 366, 407
ראזענצווייג מ. 184, 185, 196
ראזענצווייג מארישא 381
ראזענצווייג ר' פייוול 115
ראזענצווייג פראפעסאר 408
ראזענצווייג רבקה 216
ראזענצווייג רעגינא 174
ראזענצווייג רוחמה 212
ראזענצווייג שמואל 170, 210, 296, 354
ראזענפעלד הינדע 216
ראזענפעלד 143, 167, 184, 185, 198, 211, 216
ראזענשטיין איטשל 105
ראזענשטיין אליהו 21, 45, 105, 523
ראזענשטיין בנימין 170
ראזענשטיין בערל 529, 542
ראזענשטיין דב־בערל 564
ראזענשטיין ד. 223
ראזענשטיין הענעק 105
ראזענשטיין יאמע 411
ראזענשטיין וואלף 21, 45
ראזענשטיין י. 223
ראזענשטיין מייטע 519
ראזענשטיין נתן (אדוואקאט) 383
ראזענשטיין רוזשע 393
ראזענשטיין שלמה 105, 519
ראזענשטיין שמואל 392, 393
ראטמענטש (פאטער און זון) 367, 368
ראטענבערג 213, 218
ראטשטיין 482, 499, 507
ראלניצקי 369, 370
ראפאפארט איציק־קאפל 21, 45
ראפאפארט בעריש 105
ראפאפארט (בנות) 185
ראפאפארט ברריגדל 122, 154, 465
ראפאפארט דוד 37, 121, 216, 229
ראפאפארט העניע 121, 199, 216
ראפאפארט הערשל 122
ראפאפארט חיים 37, 38, 105, 115, 300, 361
ראפאפארט ישעיהו בן־חיים 402
ראפאפארט ר' ישראל הכהן 60
ראפאפארט לאלא 246, 266, 408
ראפאפארט מענדל 105
ראפאפארט משה 37
ראקאווער 308
ראשיש פנחס 180, 189
רובאשאוו (שזר) זלמן 186, 205
רובין אברהם 366, 368, 371
רובין אנקא 431
רובין עמנואל 167, 369
רובין ב. 213
רובין בנימין 504
רובין ד"ר (און פרוי) 407, 408
רובין יצחק 108, 125
רובין מ. 213
רובין משה 388
רובין (משפחה) 449
רובין פאול 501
רובין פרוי 369
רובין ר. 194
רובין רחל 245
רובינאוויטש פינטשע 70, 257, 258
רובינאוויטש שמחה 405
רובינאוויטש 375
רובינשטיין איציק 369
רובינשטיין ר' הענעך שוחט 36, 62, 121, 469, 471
רובינשטיין הערש־מאיר 36, 62
רובינשטיין טוביה 36, 62, 141, 174, 201, 471, 531, 532, 542, 563
רובינשטיין חיים־זאב 573, 574
רובינשטיין יהושע־אליעזר 201, 203, 205, 207, 531
רובינשטיין יעקב 178
רובינשטיין מנחם 574
רובינשטיין מענדל 36, 62
רובינשטיין משה 375, 405, 415, 531
רובינשטיין ר' נח שוחט 30, 36, 62, 115, 471, 563
רובינשטיין רוחמה 563
רובינשטיין שרה 563
רודעל 41, 205
רודניצקי דוד 485, 486
רודניצקי יחזקאל 62, 222, 235, 237, 502, 503, 505, 506, 507, 509, 514, 532, 534, 546, 548
רודניצקי יחיאל 485
רודניצקי ר' מאיר־אהרן 62, 228, 236, 237
רודניצקי ס. 506
רודעלסאַן שלמה 40
רוזשא 301, 302, 305, 306, 308
רוזשאנסקי לייזער 165, 166, 227, 239
רוזשעוויטש הירש־אבא ד"ר 296, 297, 299, 310, 354, 355, 359, 393
רוזשעוויטש ישעיהו 25, 30, 31, 142, 466
רוזשעוויטש לעאַן 27, 30, 33, 50
רוזשע די אקושערקע 239
רוזשעצקי 182
ריטאוו ישראל 180, 181, 220
ריכטער 104
רינגעלבלום אמנואל ד"ר 123
רייך ש. 159, 190, 221, 269
רייך 187, 188
רייכמאן אנשל 260
רייכמאן ר' לייזער 27, 30, 53, 105, 131
רייכמאן חמר 216
רייכמאן 159, 229
רייכער מרדכי־אהרן 180, 181, 183, 209, 229, 481
ריינגעווירץ מאניעק 192, 290, 380, 386
ריינהערץ י. 194
רייס אנשל 181, 220, 535, 547
רייס יוסף 165, 531
רייס לייזער 165
ריקמאן יחיאל ומשפחה 366, 367, 372, 449
רמז דוד 276
רעכטערמאן ר' ישראל 26, 27, 30, 32, 49, 50, 131, 155, 163, 469
רעכטערמאן ר' לייזער 30, 53, 105, 131, 163, 229
רעכטערמאן משה 35, 40, 173
רעכניץ גרשון 104
רשקע 291, 347

ש

שאבאד ד"ר 455
שאיא בעלא 198, 216
שאיא דינא 345
שאיא יצחק 227
שאיעוויטש אברהם 159
שאיעוויטש איסר 402
שאנן אברהם 273
שאפירא מאקס 222, 501, 506, 507, 513, 514
שאפירא 504, 506
שאפער ד"ר 181
שאפשאק איצק 170
שאץ אברהם 180, 268
שאץ אשר 229
שאץ גוטא 218
שאץ געניא 375
שאץ העלא 375
שאץ ו. 218
שאץ ר' יוסף־הערש 26, 30, 49, 159, 229, 237, 466, 469
שאץ שלמה 210, 268
שאשקעס ד"ר 28, 151, 153
שוחט 529, 541
שולווייס ד"ר 196
שולמאן „מוני" 203
שוסטאק אברהם 137
שוסטאק 212
שורעק 41, 203, 204
שוואדאווסקי 232
שוואלבע נתן 151
שווארץ אבע 35, 37, 70, 120, 164, 229
שווארץ אהרן־וואלף 36, 39, 72, 114, 227, 259, 262, 450, 459, 549
שווארץ אלימלך 152

שווארץ געלא 222
שווארץ דזשעק 222
שווארץ חיים (נעכע) 445
שווארץ משה 131, 138, 153, 258, 377, 379, 415, 450, 501, 503, 506, 507, 515, 529, 540
שווארץ פאלא 246, 266, 450
שווארץ 251
שווארצהאור יעקב 395
שוויאטלאווסקי 158, 169, 241, 375
שווייגער ד״ר 154
שוועטער חייטשע־שרה 69
שווערשעווסקי יואל 374
שחר בצלאל 276
שטאהל י. 215
שטאטלער ר׳ בעריש 27, 28, 34, 40, 49, 50, 173, 178, 201, 265, 458, 461, 466
שטאלפ 383
שטאם (משפחה) 450
שטאנד אדאלף 40
שטיגליץ ישראל הרב 492
שטיצקי בעריש 34, 63
שטיצקי יצחק 404
שטיצקי מאשקע 132, 133
שטיצקי סעבעק בן בעריש 402
שטיצקי שמחה 297, 355, 520
שטיצקי 297, 355
שטיין 430, 448
שטיין א. ש. 276
שטיין בנימין 183, 189, 190, 220
שטיין יעקב 197, 198
שטיין ישראל בן משה־דוד 402, 403
שטיין לייביש 180
שטיינהאמער צדוק 97
שטייניץ ר׳ שמואל־מאיר 123
שטיינלאוף מיכאל 165, 293, 350, 375, 524
שטיינער הינדע 515, 517
שטערנפעלד אסתר 40, 210
שטערנפעלד איטשעלע 65, 115, 272
שטערנפעלד חיה׳לע 64, 65
שטערנפעלד ש. 178, 190
שטערנפעלד 258
שטראַסבערג בונים 375
שטראסבערג מנלה 292, 348
שטראַסבערג מרדכי 188
שטראסבערג 292, 348
שטריקער 40
שטשעקאץ דאשא 381
שטשעקאץ פאלא 381, 382
שטשעקאץ 345
שטשעראנסקי אליעזר 178
שטשעראנסקי ר׳ שלמה 115, 155, 264
שידלאווסקי 194
שיטה מ. 143
שיטענבערג הערשל 269
שיטענבערג יחיאל 196
שיטענבערג יחיאל־שלמה 109, 184, 237, 242, 252, 480
שיטענבערג יעקב 268
שיטענבערג יעקב 268
שיטענבערג מאיר 34, 143, 173, 196, 487
שיטענבערג מ. י. 175, 180, 181, 182, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 196, 210, 211, 220, 221, 224, 246, 247, 248, 266, 267, 532, 533, 534, 537, 541, 542, 545, 548
שיטענבערג רבקה 409
שיטענבערג מלך 196
שיליט 212, 297
שילער 260
שימאנאוויטש ברוך 221
שימאנאוויטש וואלף 190, 221
שימאנסקי פראפעסאר 286
שימעלע 154, 155
,,שימעלע שוסטער״ 151
,,שימע דער גלעזער״ 209
שימקעוויטש יחזקאל מלמד 249
שימקעוויטש יעקב־יוסף 217
שימקעוויטש רחל 216
שימקעוויטש שרה׳לע 249
שינטאל 527, 538, 554
שיף אסתר 270
שיפער יצחק ד״ר 41
שיילין חיים 137
שיין 104
שלאמקאוויטש יעקב 520
שלאמקאוויטש לאה 218, 220, 501
שלום אַש 202, 259
שלום עליכם 134, 208
שלום צבי הרב מזגערזש 88
שלמה אלימלך הכהן הרב 94
שלמה מאטעל 104
שמאי בלעכער 185, 186, 252
שמאלץ (פאַלקס־דויטש) 356, 362, 372, 391
שמואל שוחט 30
שמואל 313
שמואל פייביש בר׳ נתן 488
שמואל ,,בעקער״ 67
שמואל הרב 58
שמואל־אליהו הרב מזוואלין 80, 97, 98
שמואל ,,דער מעשיגענער״ 72
שמוגעלסקי ל. 432
שמולעוויטש אברהם 189
שמולעוויטש אנדזשא 405
שמולעוויטש חיים 70
שמולעוויטש חנה 180
שמולעוויטש יאדאזשא 214
שמולעוויטש יעקב 405, 407
שמולעוויטש ר׳ יצחק הרב 81, 82, 83, 87,
שמולעוויטש ישראל־בונים 268, 374
שמולעוויטש לייבל 185, 196, 214
שמולעוויטש מלכה 247
שמולעוויטש משה 365
שמולעוויטש פעלא 369, 375
שמולעוויטש 375
שמחה בונים האדמו״ר מפשיסכע 76, 79,
שמחה ישעיה 228
שמעון דוד 276
שמעון סופר הרב מקראקוב 87, 528, 539
שמעלינג סעם 500, 501
שניידער קאפל 228, 236
שעדלעצקי 505, 507
שעווטשיק 317, 318
שעלצער 383
שעניירער שרה 215, 265
שעראצקי יוסף 485, 486
שערמאן א. (וג.) 221
שערף 221
שפאלטן יוסף 40, 167
שפיגעל נתן 194, 285, 286
שפיגעלגלאס ר׳ יחזקאל 61, 487
שפיזמאן ל. 181, 220
שפיטאלניק הערש 21, 45, 46
שפירא אברהם־משה 165, 190, 191, 269, 388
שפירא אסתר 388
שפירא דניאל 379, 404
שפירא הערמאן 211
שפירא הרב מלובלין 215
שפירא הרבנית 216
שפירא וואלף 175, 180, 181, 182, 183, 187, 189, 212, 224, 229, 231, 294, 351, 481, 531, 542
שפירא ר׳ חיים־אליעזר הרב 92, 114
שפירא יעקל 404
שפירא 183, 469, 574
שפירא יעקב 218, 224, 295, 299, 359, 369,
שפירא ר׳ יצחק 118, 152, 198, 214, 216, 231, 233, 242, 293, 295, 300, 350, 353, 361
שפירא ישראל־יצחק 178, 194,195
שפירא ר׳ ישעילע הרב 57
שפירא לייזער 269, 388
שפירא מאטעלע 151, 258
שפירא מאשעלע 152, 274, 275
שפירא מאניא 194, 199, 214, 257, 388,
שפירא מ. 213, 257, 388
שפירא מלכה 257, 270
שפירא מרדכי 32, 65, 152, 164, 272, 273, 274, 275, 475
שפירא נח 174, 531, 542
שפירא נתן 122
שפירא ר׳ קלונימס קלמן הרב 122
שפירא ר. 213
שפירא רוזשא 290
שפירא ד״ר 388
שפירא שמואל 293, 295, 297, 299, 314, 350, 353, 355, 359, 365, 366
שפירא שמולעק 367
שפר רפאל 575
שפרינגער הערשל 340
שפרינצאק יוסף 276
,,שפת־אמת״ האדמו״ר מגער 280
שצאניעצקי יצחק 196
שצוצקי יצחק 196
שקלארזש יאש 21, 45
שקלארטשיק אברהם 170
שקלארטשיק חיים־יוסף 375
שקלארטשיק נתן 366
שקלארטשיק 52, 197, 220, 221, 524
שרגאי ש. ז. 470, 487
שרייבער הינדע (+ ביילע) 519
שרייבער זקן 39, 41, 52, 70, 152, 166, 167, 180, 181, 183, 209, 227, 229, 231, 261, 270, 288, 481, 482

ת.

תמר ר׳ אבעלע ש״ייב 37
תנחום שמואל 180
,,תפארת־שלמה״ הרה״ג ר׳ שלמה הכהן ראבינוביץ האדמו״ר מראדומסק 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 38, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 122, 123, 126, 131, 141, 152, 153, 156, 158, 175, 178, 184, 228, 229, 264, 272, 415, 469, 471, 485, 486, 487, 489, 490, 527, 528, 529, 530, 531, 535, 537, 538, 539, 540, 549, 559, 562, 570

תוכן העניינים-אינהאלט

חלק ראשון — ערשטער טייל

אלה תולדות — דאָס איז די געשיכטע — — — — — — — — 17—72

דברי ימי ראדומסק / צ. מ. רבינוביץ (19) דמות העיר בתחילת המאה ה-20 / שלמה קרקובסקי (29) עדת קדושים וטהורים / הרב יחיאל ויינטרויב (35) ראשית תנועת הפועלים (1905—1920) / יצחק גרוסמן (39) דין ודברים בין קהילות ראדומסק ופיוטרקוב (42) די געשיכטע פון ראדאמסק / צ. מ. ראבינאָוויטש (43) זכרונות פון דער פארגאנגענהייט / יחיאל פאזנאנסקי (52) דער אנהייב פון דער יידישער ארבעטער-באוועגונג / דוד קרויזע (66) ראדאמסקא / ד״ר י. קאַרנפעלד (72).

חלק שני — צווייטער טייל

רזין דרזין — דער סוד פון חסידות — — — — — — — — 73—126

השושלת הראדומסקאית / צבי-מאיר רבינוביץ (75) נעים זמירות רבי שלמה / מאיר-שמעון גשורי (95) ששון ושמחה באהלי חסידים / שמעון פרידמן (100) בבית מדרשו של רבי / שלמה קרקובסקי (104) מפי אבי מורי זצ״ל / הרב יהושע-נחום רבינוביץ (106) רבי אברהמ׳ל קאליש („דער אמשינאווער״) / זאב סאבא (106) ה„שטיבל״ / יחזקאל גרוסמן (109) מסיפורי חסידים / לוי-דב ווייזמן (110).

ר׳ שלמהלע ראדאמסקער / גרשם באדער (111) די ראדאמסקער דינאסטיע / י. פיינקינד (112) חסידים — שטיבלעך — מנינים / יוסף לעהמאן (114) רבי אברהמ׳ל קאליש („דער אמשינאווער״) / זאב סאבא (124).

חלק שלישי — דריטער טייל

בימים ההם — די אַמאָליקע טעג — — — — — — — — 127—138

דיוקנאות מן העבר / שלמה זעירא (129).

אן אינטערוויו מיטן עלטסטן לאנדסמאן אין אמעריקע / מאָריס שוואַרץ (131) איך געזעגן זיך מיט מיין היים-שטאט / שרה האמער-דזשאַקלין (131) אויסגעמיטן א פאגראם / זונדל גרינשפאַן (133) שלום-עליכם צו-גאסט אין שטאט / לאה קאניעצפאלער (134) קרבנות פון דער ערשטער וועלט-מלחמה / דויד קאניעצפאלער (135) געזעלשאפטלעכע טעטיקייט אין די יארן 1914/15 / פיניע קאלקע (136) יידישע זעלבסט-שוץ אין יאר 1919 / בערל דודקעוויטש (137) א פראקלאמאציע פון דער דייטשישער ארמיי אין דער ערשטער וועלט-מלחמה (138).

חלק רביעי — פערטער טייל

אורח-חיים — לעבן-שטייגער — — — — — — — — 139—160

עוד אזכורה... / טוביה רובינשטיין (141) מעשה בקערה של קק״ל / יצחק המר (143).

דער „תפארת שלמה״ — אראפ פון די קעסט / א. נ. שטענצל (144) לעבנס און גע-שטאלטן / שרה האמער-דזשאקלין (145) באגעגענישן מיט נאוואראדאמסקער / ד״ר חיים שאַשקעס (151) א חתונה אויפן בית-הקברות / זאב סאבאטאווסקי (154) דריי דורות וואסער-טרעגער / יעקב עלבוים (156) אויף אונדזער היימישער בינע / ישראל מערקין (157) דער נר-תמיד פון דער גרויסער שול / דויד קאניעצפאלער (159).

חלק חמישי — פינפטער טייל

חיי משק וכלכלה — ווירטשאַפטלעך-עקאָנמיש לעבן — — — — 161—170

עקזיסטענץ-מקורות און באשעפטיקונגען / מ. ה־ר (163) די טעטיקייט פון האנט-ווערקער-פארבאנד / דוד בוגייסקי (167) דער פארבאנד פון די קליינהענדלער / אברהם וואַלדפאַגעל (168) די פראפעסיאנעלע ארבעטער-פאראיינען / ד.־ר. (169).

חלק שישי — זעקסטער טייל

החיים הפוליטיים והחברתיים — דאָס פאָליטיש-געזעלשאַפטלעך לעבן 171—224

מתולדות התנועה הציונית בראדומסק / י. בן־ראובן (173) ניצנים לתנועה הציונית / יעקב זעירא (176) מחוללי „צעירי-ציון״ / דבורה כרמלית (גולד) (178) מפלגת צעירי-ציון

(צ.ס.) / י. אהובי (179) מפלגת פועלי-ציון המאוחדת עם צ. ס. / י. ליברמן (181) התנועות הדתיות-לאומיות / ב. בן־יהושע (184) התנועה הרביזיוניסטית / הלל פכטר (186) תנועת „החלוץ" (1924—1934) / חיים גולדברג (186) הקן של „השומר הצעיר" / מרים פצנובסקי (קרקובר) (192) ה„באזארים" של הקהק"ל / יצחק לחמן (193) „הכשרה־ניקים" מספרים / הדסה אדר — משה וזלדה קרן (195) הנוער החלוצי-הדתי / יצחק המר (196) צעירי אגודת-ישראל (צעא"י) / יעקב שטיין (197) בנות אגודת-ישראל / בלה שייה (198) בית"ר — הנוער של ברית הצה"ר / יחזקאל גרוסמן (199).

ציוניזם און סאציאליזם אין יאר 1906 / מלך גראסמאן (200) די „צעירי-ציון" אין 1917—1920 / דוד קרויזע (200) די ארבעטער-פארטיי „פאראייניקטע" / י. בן־שלמה (201) די „פועלי-ציון" אין 1916—1922 / דוד קאניעצפאלער (202) די פארטיי פון לינקע „פועלי-ציון" / ישעיה־בער גאלדבערג (207) דער ראדאמסקער „בונד" / אברהם ליטמאן (209) די ציוניסטישע ארבעטער-פארטיי „התאחדות" / חיים קריינדלער (210) די טעטיקייט פארן קרן קימת לישראל / ד. אחי־פנחס (211) די „אגודת ישראל" / יעקב עלבוים (214) די אלגעמיינע ציוניסטן און „הנוער הציוני" / יששכר מינסקי (217) דער קן פון „השומר הצעיר" / דוד בוגייסקי (218) די יוגנט-ארגאניזאציע „פרייהייט" / י. ש. מאשקאוויטש — שמשון גראנעק (219) חלוצים זענען עולה קיין ארץ-ישראל / הלל פאַכטער (222) דער נאוואַ-ראדאמסקער פאטראנאט אין ניו-יארק / ד. אל־ד (222).

חלק שביעי — זיבעטער טייל

מוסדות ציבור וספר — געזעלשאַפטלעך־סאָציאַלע אינסטיטוציעס — 225—242

„לינת־הצדק" ו„ביקור־חולים" / יהודה שייה (227) ה„חברה קדישא" ועסקניה / י. ווינטרויב — י. כרמלי (228).

די יידישע קהילה / ד. ק־ר (229) אין דער אלגעמיינער שטאט-פארוואלטונג / ד. ר. (232) די „חברה קדישא" און אירע עסקנים / י. לעהמאן — י. רודניצקי (235) אינסטיטוציעס פאר סאציאלער הילף / מ. ה־ר (237) „בית-לחם" — ברויט פאר נויטבאדערפטיקע / א. וואלדפאגעל (240) פילאנטראפיש-קאנסטרוקטיווע הילפס-טעטיקייט / צ. אוס־ן (240).

חלק שמיני— אכטער טייל

תרבות וחינוך — קולטור און דערציאונג — — — — — — — 243—288

הגימנסיה היהודית של ל. ווייטראוב / שלמה הפטלר (245) הספריה ע"ש שלום עליכם / יהודה ליברמן (246) בין ה„חדר" לבין בית-הספר / יחזקאל גרוסמן (248) בחורי „הכוח" האמיצים / ד"ר מיכאל גונשורוביץ (250).

דערציונג און קולטור-טעטיקייט / דוד קאַן (251) דאס געזאנג פון „הזמיר" / מ. שפירא — מ. געלבארט (257) די „קולטורא" — אירע צילן און אקטיוויטעט / ד. קאניעצפאלער, ד. קרויזע (259) מלמדים — לערער — דערציער / יצחק גראַסמאַן (263) די „בית-יעקב" שולע / שושנה ווייגשטאַק (265) די שלום-עליכם ביבליאטעק / י. ליבערמאן (266) די יידישע ספארט-קלובן / אברהם וואלדפאַגעל (268) די קינדער-היים א. נ. פון ד"ר מיטלמאן / ק. דוד (270).

הירש-דוד נומבערג / א. ש. ספרא (272) ה. ד. נאמבערג — דער עילוי פון ראדאמסק / מ. נ. (274) צוויי לידער / ה. ד. נאַמבערג (275) דוד קלעי (גולד) / זאבה ודבורה (276) חנינא-יוסף קושיצקי / ש. ט. (280) פרופ' יצחק זאקס / מ. ה־ר (283) די קונסט-קרייזן פון פראפ' יצחק זאקס / משה זאנדבערג (284) דער קונסט-מאלער נתן שפיגעל / יששכר בן־אברהם (285) יעקב (יאקוב) ציטרינאוויטש / יוסף סאנדעל (286) אברהם ב. צעראטא — אינטימער פען-פראפיל / מלך ראוויטש (286) ה. לייוויק / אלטמאַדיש געזאַנג (288).

חלק תשיעי —ניינטער טייל

שואה ונקם — אומקום און נקמה — — — — — — — 289—388

מגילת היסורים / ד"ר שמחה המפל ויששכר מינסקי (291) יומן מתקופת האימים / מרים חשצ'יבצקי (301) השירות הרפואי בגיטו / ד"ר שמחה המפל (309) תעתועים של נושאי „צלב הקרס" / מרדכי גולדברג (312) פרקי-זכרונות של נערת-גיטו / חנה אש (וילהלם) (319) קשרים עם פארטיזנים / אהרון בראנדיס (324) גחלים לוחשות / טוביה בוז'יקובסקי (325) די מגילה פון יסורים / ד"ר שמחה האמפעל און יששכר מינסקי (346) די לעצטע יידן אין ראדאמסק / אברהם בוכמאן און יהודה וואקסמאן (363) אינעם געטא און אויפן „האסאג" / זאב סאבאטאווסקי (372) די „אריערין" / האלינא פאריזש (376).

נוקמים ונוטרים: גרינשפאן הרשל (377) ריינגעווירץ מאניעק (380) פישלביץ מנדל (381) בוזיקובסקי טוביה (383) שפירא רוזיא (388).

חלק עשירי — צענטער טייל

ניצולים מספרים — אַפגעראַטעוועטע דערציילן — — — 389—416

אות-חיים ראשון מניצולי השואה / מ. ה. (391) טילטולי-גורל בתקופת-המלחמה / רוזיה לדרמן (יעקובוביץ) (392) **בפתיחת המאוזוליאום בטרבלינקי** / הניך זילברשטיין (394). צעזייט און צעשפרייט איבער גאנץ אייראפע / רעד. קאַמ. (395) דער ערשטער חודש פון נאציסטישער הערשאפט / ישעיהו פייערמאן (398) אין קאשמאר פון די בונקערס / אברהם גליקסמאן (400) **ראדאמסקער יידן אין סקארזשיסקער „האסאג"** / משה הארטמאַן (401) אויף די ברענענדיקע חורבות / יששכר מינסקי (405) **א בריוו צו א פריינד אין ארץ-ישראל** / עלקע קריינדלער (406) דאס אנטלויפן קיין רוסלאנד / שמשון גראנעק (407) דורך וועגן און אומוועגן צו א נייעם לעבן / יצחק קופפער (407) **ווי אזוי כ׳בין געבליבן לעבן** / רבקה קראקאָווסקי (409) פון קאלטן סיביר צום זוניקן היימלאנד / יעקב וועגלינסקי (410) **אין שטאט פון אונדזער טראגעדיע** / יעקב פישמאן (413) **א באזוך אין ראדאמסק אין 1960** / משה שווארץ (415).

חלק אחד-עשר — עלפטער טייל

דמות ודיוקן — געשטאַלטן און פאַרטרעטן — — — — — 417—482

לזכר העצמות היבשות / שלמה בהרב (419) **יוצאי ראדומסק בישראל ובתפוצות מנציחים את זכר קרוביהם — ראדאמסקער לאנדסלייט אין ישראל און תפוצות** פאראייביקן דעם אנדענק פון זייערע קרובים (ישראל, אַרגענטינע, פאַראייניקטע-שטאַטן און קאַנאַדע, פראַנקרייך) (420) תצלומים וציונים משפחתיים — פאמיליארע פאטאג-ראפיעס און אפשאצונגען (430) אישי-ציבור ועסקנים — געזעלשאפטלעכע פערזענ-לעכקייטן און עסקנים (455) אישי-דת וכלי-קודש — רעליגיעזע געשטאלטן און כלי-קודש (467) עסקנים מפלגתיים — פארטייאישע טוער (472).

חלק שנים-עשר — צוועלפטער טייל

סביבת ראדומסק — ראַדאָמסקער געגנט — — — — — — 483—496

בז׳ניצה — בזשעזשניצע (485) וולושצ׳ובה — וולאשטשאווע (486) סולמירזיצה — סולמירזשיץ (486) פלאוונא-גידלה — פלאוונע-גידלע (גידזעל) (486) פשדבורז — פזשעדבאזש (488) קלשצ׳וב — קלעשטשאוו (492) קמינסק — קאמינסק (492) רוזפשא — ראזפזשע (494) שצ׳ולקוב-פודשווירק — שטשולקאוו-פאדשווייערק (495).

חלק שלושה-עשר — דרייצנטער טייל

ראדומסקאים בתפוצות — ראַדאָמסקער אין דער וועלט — — 497—524

די נאווא-ראדאמסקער סאסייטי אין די פאראייניקטע שטאטן פון אמעריקע / דוד קאַניעצפאָלער (499) **דער הילפס-פאראיין אין לאס-אנדזשעלעס** / הערשל עפשטיין (517) **ראדאמסקער אין ארגענטינע** / ישראל מערקין (519) **די פאראייניקטע לאנדסמאנשאפט אין פראנקרייך** / בערל דודקעוויטש (521) **נאווא-ראדאמסקא צענטער אין מעלבורן** / י. ווייגטרעטער (524).

חלק ארבעה-עשר — פערצנטער טייל

ושבו בנים לגבולם — ראַדאָמסקער אין ישראל — — — — — 525—576

לתולדות העליות של בני ראדומסק וארגונם בארץ / דוד קוניצפולער (527) **צו דער גע-שיכטע פון ראדאמסקער עליות און לאנדסמאנשאפטלעכער טעטיקייט אין ישראל** / דוד קאַניעצפאָלער (538) **יוצאי ראדומסק שנפטרו בישראל** (רשימה) (550) **לזכר הנפטרים בישראל — צום אנדענק די געשטארבענע אין ישראל** (551) **לזכר הבנים שנפלו למען קוממיות ישראל** (565).

חלק חמשה-עשר — פופצנטער טייל

השלמות והוספות — צוגאָב־מאַטעריאַלן — — — — — — 577—604

... שמעו-זאת הזקנים והאזינו כל יושבי הארץ, ההיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותיכם; עליה לבניכם ספרו ובניכם לבניהם ובניהם לדור אחר.

(יואל, א')

... ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות-עשן; השמש יהפך לחושך והירח לדם לפני בוא יום יהוה הגדול והנורא; והיה כל אשר-יקרא בשם יהוה ימלט כי בהר-ציון ובירושלים תהיה פליטה כאשר אמר יהוה ובשרידים אשר יהוה קורא.

(יואל, ג')

די לעצטע פאָטאָגראַפיע פון מאי 1967

דער אהל פון די רביים (רעכטס) אויפן ראַדאָמסקער בית־עלמין

(פאָטאָגראַפירט דורך דעם ראַדאָמסקער לאַנדסמאַן בערל דודקעוויטש פון פאַריס, בעת זיין באַזוך אין ר'אַדאָמסק אין מאַי 1967, נאָכדעם ווי ער האָט זיך באַטייליקט אינעם צערעמאָניאַל פון אַנטהילן דעם מאוזאלעאום אין פאַרניכטונגס־לאַגער אוישוויץ, ווו ער איז געווען אינטערנירט בעת דער מלחמה).

ראדומסק

קהילה קדושה שנספחה בסערת השואה, הושמדה ונחרבה

עד היסוד, נמחתה מספר החיים, אפסה ואיננה עוד

ת. נ. צ. ב. ה.